

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ**

**АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ
ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ**

**ЖАҢА ҰЛТТЫҚ ӘЛПБИ:
ҚАЗАҚ ЖАЗУЫН ЖАҢҒЫРТУ
(ҒЫЛЫМИ-ТІЛТАНЫМДЫҚ ЗЕРТТЕУ)**

Алматы
2017

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің тапсырысымен
«Білім және ғылым саласындағы мемлекеттік саясатты қалыптастыру және
жүзеге асыру» бюджеттік бағдарламасы «Әлеуметтік, талдамалы
зерттеулерді жүргізу және консалтингтік қызметтер көрсету» бағдарлама
ашамасы аясында «Мемлекеттік тілді латын әліпбиіне көшіру үшін латын
графикасын қолданудың Бірыңғай стандартын әзірлеу» жобасы бойынша
дайындалды

Баспаға ҚР БҒМ ҒК Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
Ғалымдар кеңесі ұсынған

Жауапты редактор:

филология ғылымдарының кандидаты **Айнұр Сейтбекова**
филология ғылымдарының кандидаты **Гүлфар Мамырбекова**

Редакция алқасы:

филология ғылымдарының докторы, профессор **Е. Қажыбек** (төраға),
филология ғылымдарының докторы, профессор **Ө. Айтбаев**
филология ғылымдарының докторы, профессор **Н. Уәли,**
филология ғылымдарының докторы, профессор **Ж. Манкеева,**
филология ғылымдарының докторы, профессор **М. Малбақов**
филология ғылымдарының докторы, профессор **Б. Момынова,**
филология ғылымдарының докторы **Қ. Рысберген,**
филология ғылымдарының докторы, профессор **Қ. Күдерина,**
филология ғылымдарының докторы **О. Жұбаева,**
филология ғылымдарының кандидаты **А. Фазылжанова**

Пікір жазғандар

филология ғылымдарының докторы **Қ. Есенова**

2-кітап (сингналды нұсқа). – Алматы, 2017. – 932 бет.

Бұл жинақта қазақ жазуын латын әліпбиіне көшіру мәселесіне байланысты
А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкерлерінің
ғылыми-зерттеу мақалалары ұсынылып отыр. Жинақта қазақ емле ережелерінің
қалыптасу тарихынан бастап, қазіргі қазақ жазуының графика-фонологиялық
негіздері талданған. Латыннегізді әліпбиге көшкен түркі жазуларының емле ережелеріне
тілтанымдық талдаулар жасалған. Қазақ жазуын жаңа әліпбимен таңбалаудың тілтанымдық
принциптері қарастырылған. Ономастикалық атаулардың латын әліпбиіндегі қысқаша
сөздігінің проспектісі берілген.

Бұл жинақ қазақ жазуының латын әліпбиіне көшу процесімен таныс болғысы
келетін зиялы қауым, миллиондаған студент жастар мен қалың жұртшылыққа
арналған.

Алғы сөз

Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани сананы жаңғырту» атты мақаласында қазақ жазуының латын әліпбиіне көшу қажеттілігі жөнінде алдағы жылдарда мықтап қолға алу қажет болатын бірнеше жобаны ұсынып, соның алғашқысы латын әліпбиіне қатысты қазақ тілін біртіндеп латын әліпбиіне көшіру жұмыстарын бастауымыз керек». Бұл мәселеге дайындықпен келгенімізді айтып: «2017 жылдың аяғына дейін ғалымдардың көмегімен, барша қоғам өкілдерімен ақылдаса отырып, қазақ әліпбиінің жаңа графикадағы бірыңғай стандартты нұсқасын қабылдау керек. 2018 жылдан бастап жаңа әліпбиді үйрететін мамандарды және орта мектептерге арналған оқулықтарды дайындауға кірісуіміз қажет. Алдағы 2 жылда ұйымдастыру және әдістемелік жұмыстар жүргізілуге тиіс», - деген міндеттерді жүктеді. Ағымдағы жылдың 9 қазанында Елбасының бұйрығымен соңғы апостроф таңбалы әліпби қабылданды. Ендігі жерде тіл білімінің барлық саласы мамандары осыған орай жаңа әліпбидің әр түрлі параметрдегі жан-жақты сынама жұмыстарына кірісті. Ономастика саласындағы латын әліпбиіне көшудің дайындық жұмыстары бірқатар өзіндік сипатқа ие. Бұл бағыттағы жұмыстар тілдік материалды жүйелеуден басталады. Ең алдымен Қазақстан ономастикалық кеңістігіндегі барлық әкімшілік-аумақтық құрылым атаулардың (қазақша-орысша), елді мекен, жер-су атауларды, ұлты қазақ кісі есімдерін, өзге ұлт, яғни орыстілді антропонимдер, эргонимдік атаулардың, әлемдік танымал тұлғаларды аты-жөндерін жаңа әліпбиде транслитерациялануы және жиі қолданылатын кейбір шетелдік топонимдік атаулардың таңбалану принциптерін айқындау мақсаттары қойылды. Осыған байланысты аталған салаларды қамтитын ықшамдалған ономастикалық анықтамалық әзірленді. Бұл анықтамалық апробациялық сипаттағы проспект ретінде ұсынылып отыр. Анықтамалық шеңберінде мынадай басты мақсат-міндеттер белгіленді:

1. Қазақстандағы жер-су, елді мекен атауларының апостроф негізді латын әліпбиі негізіндегі жазылу үлгісі кирил әліпбиіндегі жазуымен салғастыстыру, таңбалану үлгісін дайындау үшін қатар беріледі.

2. Ұлты қазақ азаматтардың аты-жөндерінің апостроф негізді латын әліпбиінде және кирил графикасындағы жазылу үлгілері салғастыстыру мақсатта қатар беріледі. Латын әліпбиі негізіндегі жазу үлгісін қалыптастыру, келешекте орфографиялық ережелерді жасауға негіз әзірлеу.

3. Қазақстанның орыс тіліндегі топонимдері мен орысша аты-жөндердің апостроф әліпбиіндегі салғастыстырмалы транслитерациясы жасалды. Себебі келешекте қазақ тіліндегі түрлі мәтіндерде орыс ономастикалық атаулары міндетті түрде кездеседі, мысалы, барлық баспасөз беттерінде (газет, журнал),

оқулықтар, ресми іс-қағаздарда апостроф жазуымен берілетіндіктен алдын-ала сынама зерттеу қажет.

4. Әлемдегі танымал мемлекеттердің аты мен астана, халықаралық әуежай атаулары, құрлық, мұхит, ірі жер-су атауларын кирил, апостроф негізді қазақ жазуы және осы атаулардың халықаралық айналымдағы стандарттарының салғастыстырмалы кестесі жасалды. Соның негізінде жаңа қазақ жазуы мен халықаралық стандарт арасындағы ұқсастық пен алшақтық айқындалады. Келешекте апостроф жазумен транслитерацияланатын, қазақшаға аударылуы тиіс, жартылай аударылуы тиіс, өзгеріссіз түпнұсқа жазуға сай нұсқасын қалдыру, қалдырмау мәселелері айқындалады. Өзге түркітілдес елдердің әліпбиінде қалай таңбаланады деген мәселенің шешу жолдарын қарастыру, мысалы Франция және осы сынды көптеген шетел мемлекет атаулары қазақ тіліне орыс тілінен енген, халықаралық айналымда France нұсқасында танымал, ал түркі тілінде Franca деп жазылады екен. Тіліміздің табиғатына қайсы нұсқасы жақын, қолайлы, соны шешуіміз керек. Болашақ зерттеулерде 20 ғасыр басындағы қазақ зиялылары А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, Төрекұлов, Шонанов т.б. еңбектеріндегі көптеген сөздер мен ономастикалық атаулардың қолданысын салғастыру жұмыстарын қолға алу керек, тиімдісін, тіліміздің табиғатына жақынын қабылдау керек.

5. Әлемге танымал кейбір тарихи тұлғалар, мәдениет, өнер, саясат қайраткерлерінің кирилше, қазақша, ағылшынша жазылуы салыстырыла зерттеледі. Нәтижесінде қандай да бір жазылу нұсқасының тиімділігі туралы ұсыныс - рекомендация беріледі.

6. Мегаполистердің ономастикалық кеңістігіндегі латынша жазылып жүрген эргонимдер, яғни мекеме, коммерциялық құрылым, сауда кешендері, фирма, клуб т.б. атаулары жаңа қазақ әліпбиі негізіндегі транслитерациялық үлгісі ұсынылады, мысалы, банк атаулары-брендтердің жазу үлгісін қалыптастыру немесе өзгеріссіз қалдыру туралы ұсыныс әзірленеді.

7. Антропоним, топонимдердің жаңа латын әліпбиіндегі транслитерациялық үлгісіндегі апострофтардың қолдану жиілігін айқындау, статистикалық талдау жүргізіледі, мәселен, апострофсыз атаулар, бір апострофты, екі апострофты, үш апострофты, төрт және одан апострофты атаулардың қолдануының нақты жиілігі айқындалады.

Қазақ жазуы латын әліпбиіне көшер алдында, ұлттық ономастикадағы қазіргі жағдай қандай қалыпта дейтінге келсек, қазақ атаулары ағылшын тілді халықаралық ақпарат көздерінде, латын графикасындағы көздерде бұрмаланып, ешбір емле-ережесіз екі-үш, одан да көп нұсқада қолданылып жүр, яғни атаулардың ұлттық түпнегіз нұсқасы ескерусіз қалып келеді. Бұл мәселеге орай Біріккен Ұлттар Ұйымының Стандартау Комиссиясының құжаттарында: „халықаралық стандарттауға тек қатаң ұлттық стандарттау бағдарламалары арқылы қол жеткізуге болады“ делінген [1]. Бұл жағдай тіліміз латын әліпбиіне көшкеннен кейін өзінің оң шешімін табар деп үміттенеміз.

Мәселен, БҰҰ жанындағы Географиялық атаулар комиссиясының сарапшылар тобының пайымдауынша, ұлттық атауларды латын графикасымен жазудың ең құнды тұсы транскрипциялардың қайтарымды (обратимый) болуы, яғни қандай да бір атаудың кері транскрипциялағанда (кері латыншалау) ұлттық тілдегі түпнұсқа жазуының сақталуы [5]. Ал қазіргі қолданыстағы қазақ әліпбиін латынша транслитерациялау стандарты қайтарымды емес, негізінен орыс тілінің әліпбиіне негізделген, яғни төл дыбыстарымыз ескерілмейді. Өйткені қазіргі қолданыстағы латыннегізді әліпбиде 9 төл дыбыстарымыз *ә, ө, і, ұ, ү, ы, ң, қ, з*, не графема, не фонема деңгейінде көрініс таппай отыр.

Алайда, бұған қарамастан, осы уақытта латын графикасы қазіргі Қазақстанның әлеуметтік мәдени кеңістігінде, жер-су аттарымызда, антропонимдік жүйеде, бұған қоса ресми құжаттарда, халықтың төлқұжаттарында белсенді түрде қолданылуда және еліміздің топонимдерін жазуда, азаматтарымыздың төлқұжаттарын, жеке куәліктерін толтыру кезінде қателер жіберілуі жалғасуда және бұл үдерісті тоқтату да мүмкін емес. Демек, лингвист ғалымдардың міндеті қабылданған латын әліпбиінің, қазақ әліпбиінің ұлттық ерекшеліктерін барынша көрсететін қазақ сөзінің, жалқы есімдердің стандарттау жобаларын жасауы, ұсынуы керек.

Сондықтан, бұл жобаны қазақ жазуының кирил әліпбиінен латын әліпбиіне көшуінің ғылыми базасын жасауға дайындық деп есептеуге болады.

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ЖАҢА ЛАТЫН ӘЛІПБИ: ЕМЛЕ ЕРЕЖЕЛЕРІН ЖӘНЕ ОРТОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРАЛДАРЫН ЖАСАУДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

ҚАЗАҚ ЕМЛЕ ЕРЕЖЕЛЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ

Маралбек Е.

Қазақ тілінің ресми бекітілген алғашқы емле ережесі (1923 ж.)

XX ғасыр басында қазақтың ұлттық негіздегі төл *жазу мәдениеті* қалыптасты. Мұнда *жазба мәдениет, жазба әдебиет, жазбаша тіл* деген ұғымдар мен *жазу мәдениеті* ұғымның өзіндік айырмашылығы бар. Яғни алғашқы үш ұғым қазақтың жазба тілін көрсетсе, *жазу мәдениеті* сол жазба тілдің белгілі заңдылығын, ережесін көрсетеді. Жазбаша тіл болған жерде *жазу мәдениеті* болатыны даусыз, бірақ оның ұлттық негізде болу-болмауы екіталай. *Жазу мәдениеті* тіл мәдениетінің құрамындағы өзекті салалардың бірі саналады. Қазақ тілінің мәдениеті жазу мәдениеті сынды іргелі салалардың жылдар бойы жүйелі дамуы нәтижесінде қалыптасқан. Қазақтың жазбаша тілінің негізін салушы Абай деген пікірдің ғылымда айтылып жүргені белгілі. Бірақ бір ұлттың рухани әлемінде тамыр тартқан тұтас бір тілдің негізін жалғыз адам салмайтыны айдан айқын. Ол әр дәуірдегі халықтың рухани ізденісі мен тілдік тұлғалардың талпынысынан туған жүйелі ойлаудың нәтижесі. Дей тұрғанмен, оның алға жылжуына орасан зор ықпал ететін санаулы ғана тілдік тұлғалардың болатыны даусыз. Міне сондай тұлғалардың бірі, XX ғасыр басындағы қазақ тілінің *ғылыми-публицистикалық бағытының* және *жазу мәдениетінің* негізін салушылардың бірегей өкілі А.Байтұрсынұлы екенін батыл түрде айта аламыз.

XX ғасырдан бұрын да әр жылдары, әр тарихи кезеңдерде қазақ арасында *жазу мәдениеті* кеңінен таралғаны белгілі. Соған орай түрлі басылымдар, кітаптар да жарық көрген. Бірақ ондағы тілдік ерекшеліктер, жазу мәдениеті таза ұлттық негізде дей алмас едік. Өйткені бұған дейінгі дәуірлерде *жазу мәдениетіне* жетекші тұлғалар ескіше немесе арабша сауатын ашқан молда-қожалар болды. Олар таза қазақша емес, араб тілінің емле ережелерімен, тілдік ерекшеліктерімен жазды. Мұны мұрағаттардан табылған түрлі тарихи кезеңдерге тән хат-хабарлар, кітаптардың тілдік материалдары дәлелдейді. Ал XX ғасыр басында ғана татарша, ноғайша, орысша, еуропаша білім алып және оны ислами өркениетпен ұштастыра білген қазақ зиялылары тарих сахнасына шықты. Олар жат тілдің шылауындағы сөйлеу, жазу ерекшеліктерін жаңғыртып (реформалап), ұлттық сипатқа түсіре бастады. Солардың қатарында А.Байтұрсынұлы, Е.Омарұлы, М.Дулатұлы, Х.Досмұхамедұлы, М.Жұмабаев, С.Қожанов, Т.Шонанов, Н.Төреқұлов т.б. қазақ зиялылары болды. Бұлардың ішінде көшбасында тұрғаны – А.Байтұрсынұлы.

А.Байтұрсынұлы 1912 жылы шыққан «Оқу – құралы» (қазақша әліппе) кітабынан бастап қазақ тілінің *жазу мәдениетін*, орфографиялық ережелерін жүйелеп, бір ізге түсіре бастады. Ал «Тіл – құрал» (Дыбыс жүйесі мен түрлері) кітабының әр жылдардағы (1914, 1918, 1920, 1922, 1923, 1924, 1925, 1926, 1927) басылымдарында қазақ тілінің емле ережелерін ұлттық негізде жасап, оны қазақ тілі кеңістігінде кеңінен қолданысқа енгізді. Бүгінгі қазақ тілінің емле ережелері, орфография, орфоэфия принциптері өз бастауын А.Байтұрсынұлының емле ережелерінен алады және соның заңды жалғасы саналады. Сондықтан одан кейінгі әр жылдардағы емле ережелерді ғылыми түрде сипаттағанда оның бастапқы негізі болған А.Байтұрсынұлының емле ережелерімен салыстырғанда ғана ғылыми негізі ашылады. Біз ғылыми негізін сөз еткелі отырған ереже, Түркістан Республикасы Халық ағарту комиссариаты жанындағы Білім комиссиясының 1923 жыл наурыздың 23 күні №71 қаулысында қабылданып, 27 наурызда Халық ағарту комиссары №43 бұйрығымен бекіткен қазақ тілінің емле ережелері де өз бастауын А.Байтұрсынұлының ережелерінен алады. Сондықтан оның ғылыми негізін ашуда бірінші кезекте Ақанның ережелерімен салыстыру қажет. Тағы бір айта кететіні, бұл емле ереже бүгінге табылған қазақ тілі емле ережелерінің ішінде Үкімет деңгейінде қаралған және бекітілген ең алғашқысы.

XX ғасыр басында қазақ мемлекеттігі екі Республика деңгейінде құрылды. Оның бірі Қазақстан автономиясы болса, екіншісі Түркістан автономиясы. Екі автономияда да билік пен білім тізгінін ұстағандар қазақ зиялылары болды. Сондықтан бірінде болған білім, мәдениет саласындағы реформалар, екіншісінде де көрініс тапты. Қазақ тілді оқулықтардың тапшылығы, ұлттық ғылымды көтеруге деге азаматтық құлшыныс, ғылымға деген құмарлық, осы сияқты көптеген фауторлардың нәтижесінде білім саласында өзара тығыз қарым-қатынаста орнады. Оның нақты дәлелі ретінде де осы емле ережелерінің екі Республикада да бірдей қолданысқа енуін айтуға болады.

1923 жылы А.Байтұрсынұлы 1912-1914 жылдардан бері қолданыста болған өзі жасаған емле ережелеріне бірқатар өзгерістер енгізеді. Мұны «Тіл-құрал» (Дыбыс жүйесі мен түрлері) кітабының 3-басылымында «Жазу ережелері», «Сөз жазуының жалпы ережелері», «Мұғалімдер үшін баяндама» деген тарқырыпшамен береді. Еңбекте «Жазу ережесі» тақырыбы жеке таңбалар мен фонемалардың айтылу, жазылу ерекшеліктеріне арналған, 4 негізгі ережеден, 3 қосымша ескертуден құралады. Ал «Сөз жазудың жалпы ережелері» негізінен сөздер мен қосымшалардың жазылу ерекшеліктеріне арналған, онда 7 негізгі ереже түбір сөз бен жалғаулардың жазылу ерекшелігіне, 19 ереже жұрнақтардың жазылу ерекшелігіне арналған. «Мұғалімдер үшін баяндамада» таңбалануы өзгерген дыбыстардың қалай таңбаланатыны және не үшін екені баяндалады. Бұл ережелер сол кезеңдегі қазақ тілі кеңістігінде, жазу процесінде кеңінен қолданылған.

Түркістан Республикасы аумағында емле мәселелерін реттеу, оңтайландыру үшін 1923 жылы Қазақ-қырғыз Білім комиссиясы жаңа емле

ережелер дайындап, 23 наурызда №71 қаулы арқылы қабылданады. Білім комиссиясының құрамында Х.Досмұхамедов (төраға), М.Жұмабаев (мүше), Ә.Диваев (мүше) болады. Бұл ережені Түркістан Республикасы Халық ағарту комиссариаты наурыздың 23 күні №43 бұйрығымен бекітеді. Бұйрық сол кездегі комиссар С.Қожановтың атымен шыққан, Ланчаков ісбасқарушы ретінде көрсетілген. Аталған ереже 12 тармақтан тұрады және комиссариаттың басқа да бұйрықтарынан бөлек жеке кітапша болып шыққан.

Ендігі кезекте аталған емле ережелердің мазмұнына қарай бірнеше топқа бөліп, мәніне тоқталайық. Бұйрықта 1, 2, 3 – ережелер таңбалық өзгерістерге байланысты:

1. Даусты «*ا*» (ы) ноқатсз «*اَ*», «*اِ*» «*ا*» харфы мен жазылады; Жарты даусты «*ي*» (й/и) астына екі ноқат қойылб «*يَ*», «*يِ*», «*ي*» харфымен жазылады. (*) «*اَ*» харфы бітеу бұунда-ғана жазылмайды. Бас бұун ашқ болса, онда-да қалмай жазылб отырады. «*اِ*» (ы) бас бұунда жазылмайды деген ереже бұзылады.

(*) Жеке һәм сөздің соңында жазылатұн астында қос ноқаты бар «*ي*» (й/и) басбағанада болмағандықдан азрге ноқатсз «*ا*» басыла тұрады.

2. «*ج*» (җ) харфы мен (ұтрлы «*ج*» (җ)) даусты «*ج*» (җ)-ғана жазылады; жарты даусты «*ج*» (у) үстіне үш ноқат қойлған «*جُ*» (у) харфы мен жазылады».

3. «Астында тек жөнді екі ноқаты бар «*اَ*» харфы қазақ әліпбиінен шығрылады; мұның орнына үшкіл қалбты «*ا*» (е) жазылады – сөздің бас бұуында «*ا*» (е) орнына «*ا*» жазылады деген ереже бұзылады».

*Ескерту: мәтін емле ережелері болғандықтан ережелердің нақты сипатын көрсету үшін түп нұсқаға дәлме-дәл транскрипция жасалды – Е.Маралбек)

Бұл ереже А.Байтұрсынұлы ережелерінің 1923 жылғы өзгерістерінде де бар. Таңбалық өзгерістерге байланысты бұл ереженің түп негізі тым арыда. Араб тілінде «*ا*» (а), «*و*» (о), «*ي*» (и) үш дауысты дыбыс бар. Бұлар араб тілінің емле ережесі бойынша сөз ортасы мен сөз аяғында ғана сирек жағдайда жазылады, басқа кезде жазылмайды. Бұлар созылыңқылық қызметін атқарған, яғни өзінің алдындағы дауыссыз дыбысты созып айту қызметін атқарған. Бұл үш таңбаны М.Қашқари «мад белгі» деп атап, оның қызметін арнайы түсіндіреді [1, 32-43]. Негізінде араб тілінде дауысты дыбыстар жазылмайды да, олар харакаттар арқылы беріледі. Ал араб таңбалы түркі жазуларында да бұл ереже соңғы ғасырларға дейін сақталған. Жоғарыдағы араб тілінің үш дауыстысының мәнін білдіретін бұл үш таңба түркі тілдерінде (қазақ) үш түрлі дауысты дыбыстар тобына балама болады. «*ا*» таңбасы «а, ә» дауыстыларын, «*و*» таңбасы «о, ө, ү, ұ, у» дауыстыларын, «*ي*» таңбасы «ы/і, е, и» дауыстылар тобына негіз болады.

А.Байтұрсынұлы қазақ тілінің төл дыбыстары негізінде жаңа қазақ әліпбиін («Төте жазу») жасағанда да бұл принциптер ескерілген. Ғалым төл дауысты дыбыстарды іріктеп алып, оларды бұрынғыша харакаттар арқылы емес, жеке таңбалармен береді. Сол тұста дауысты дыбыстар жазылмайтын,

әрі үш-ақ дауыстысы бар араб тілінің таңбалары жетпейді. Бұл түйткілді шешу үшін Ғалым алғашқы жылдары (1912 – 1922) амалсыз ы/і, е, и/й (3-5) дыбыстарын «*ع*» таңбасымен, о/ө, ұ/ү, у дыбыстарын «*و*» таңбасымен, е дыбысын «*ا, ا, ا*» таңбаларымен ереже арқылы береді. Тек 1923 жылы ғана кезекті реформасында «е» дыбысын сөз шеніне қарай «*ا, ا*» таңбаларымен, ы/і дыбыстарын «*ع*» таңбасының өзімен береді де, и/й дыбысын дәстүрлі «*ع*» таңбасының астына екі нүкте қойып «*ي*» таңбасымен береді. 1912-1922 жылдардағы «Төте жазуда» «е» дыбысы «*ا, ا, ا*» үш түрлі таңбамен таңбаланған. Мұның ішінде сөз басындағы келетін «е» дыбысын таңбалайтын бір ғана «*ا*» таңбасы үш түрлі (қазіргіше бес түрлі) дыбыстың (ы/і, е, и/й) мәнін береді. Бұл өз кезінде жазу барысында көптеген қиындықтар тудырып, әсіресе кірме сөздерді жазу мен оқуда көп шатасушылық тудырған. Сол себепті 1923 жылы кезекті реформада «*ا*» таңбасын тек қана сөз басындағы «и/й» дыбыстарының мәнін беруге ауыстырады. Ал сөз аяғындағы «е» дыбысын таңбалайтын «*ا*» таңбасын сол күйінде қалдырады да, сөз басындағы «е» дыбысына үшкіл қалыпты «*ا*» таңбасын арнайды. Ал араб тілінде жарты дауысты «у» дыбысының «*و*» таңбасы 1914 – 1922 жылдары үш бірдей (о/ө, ұ/ү, у) дауыстыларды таңбалайтын болса, 1923 жылдан кейін о/ө дыбысы үшін «*و*» таңбасы алынады. Ал ұ/ү дыбысы үшін «*و*» таңбасы жасалады, жарты дауысты у дыбысы үшін «*و*» таңбасының үстіне үш нүкте қойылып «*و*» таңбасы жасалады. Осымен дауысты дыбыстардағы «бір таңбамен үш дыбыстың мәнін беру» түйткілінің түйіні түбегейлі шешіледі. Шындығында бұл А.Байтұрсынұлы әліпби жасауда ұстанған «бір дыбыс – бір таңба» ұстанымының (принцибінің) нақты көрінісі болатын.

Дәстүрлі «*و, ع*» таңбалары дыбыстық мәні араб жазуы арқылы санада жаттанды болған «и, у» дыбысын таңбалауға қалдырмай, «ы/і, о/ө» дауыстыларына арнауының өзіндік себебі болса керек. Біз мұны «и/й» дыбысының өзге дауысты, дауыссыз дыбыстардың қасиетімен толық сәйкес келмейтін өзіндік дара қасиеті болғандығымен байланыстырамыз. Сол себепті бұл дыбысты дауысты, дауыссыз дыбыстардан бөліп, бөлек таңба (*ي, و*) жасаған болса керек. А.Байтұрсынұлы араб таңбаларына көп өзгеріс жасамаған, тек санаулы (3-4) таңбаларына түрлі белгілер үстеген немесе артығын алып тастаған. Сол жасанды таңбаларының екеуі осы «*ي, و*» таңбалар.

Таңбалық өзгерістерге байланысты тағы бір айтуға тиіс нәрсе – араб негізді ескі қазақ жазуында орта ғасырдан бері қолданылып келе жатқан сүйеу таяқ (!) пен мәт белгісі (~). А.Байтұрсынұлы 1923 жылғы ережесінде сөз басында дауысты дыбыстардың алдына қойылатын сүйеу таяқ (!) пен сөз басындағы «а» дыбысының төбесіне қойылатын «мәт белгі» (~) қысқартылған. Бірақ бұл таңбаларға байланысты тармақтар № 71 қаулыда кездеспейді. Және Түркістан Республикасы аумағында 1923-1924 жылдары шыққан түрлі басылымдарда бұл қосымша таңбалар сол күйінде бұрынғысынша қолданыста болған.

Ендігі кезекте бірінші ереженің соңына қарай айтылған ы/і дауыстылардың бітеу буындарда жазылмайтынына тоқталайық.

А.Байтұрсынұлының қазақ сөздері буыннан құралатынын, буыннан тыс қазақ тілінде бірде-бір сөз жасалмайтынын айтады. Ал буын жасайтын қазақ тілінде тек дауысты дыбыстар. Осы дауысты дыбыстардың дауыссыз дыбыстармен тіркесуіне қарай ғалым қазақ тіліндегі буындардың *ашық буын*, *тұйық буын*, *бітеу буын* деген үш түрін ажыратады. Аталған буын түрлері буын ішіндегі дауысты дыбыстың дыбыстық райымен байланысты. Яғни дауыссыздармен тіркескен кездегі дауыстың ашықтығы мен күнгірттігі, күштілігі мен бәсеңдігі бірден байқалады. Ғалымның пайымдауынша *ы/і* дауыстының «үнін» екі жағындағы дауыссыз дыбыстар бітеп тастайды, сондықтан онсыз да ашық емес, қысылып шығатын дауыс мүлде жоғалып, құлаққа естілмейді. Құлаққа естілмейтін болса, сөз естілген күйінде жазылады да, бітеу буындарда дауысты *ы/і* жазылмайды. А.Байтұрсынұлының орфографиядағы тағы бір принципі – сөзді айтылуынша, естілуінше жазу.

А.Байтұрсынұлы «Тіл – құрал» (Қазақ тілінің сарфы) кітабының 1914 – 1922 басылымдарында: «*Ы*» *харфі бас буында һәм барша бітеу буында жазылмайды. Ашық буында қалмай жазылды. Мәселен: «мы-сық» жазылады «ы»-сыз «мсық» ... болып»* деген ереже болған [2, 9]. Бұл ереже аталған кітаптың 1923 жылғы басылымында алынып тасталады. Көріп отырғанымыздай, Түркістан Халық ағарту комиссариаты бекіткен емле ережесінде де бұл тармақ алынып тасталған.

Қаулыдағы төртінші тармақ мәні жағынан басқа ережелерге жақындығы аз, кірме дыбыстарға арналған өзінше бөлек тармақша. Айталық:

4. «Қазақ тіліне сіңісіп кеткен, қазақ-құз тілінде жоқ «х» (х), «ف» (ф), «ه» (h) дыбыстары бар жат сөздерді жазу үшін қазақ-құз әліпбиіне ғарабтң «خ» (х), «ف» (ф), «ه» (h) харфдері кіреді. Бұл үш харф бен белгіленетүн дыбыстар-да, қазақ-құздың өз тіліндегі дыбыстар сықлды, әр қайсысы екі түрлі, қатты-да жұмсақ-да айтылады делінб, алднда-да керегнде дайекші «ء» қойылб жазылады».

Бұл өзгерістер де А.Байтұрсынұлының 1923 жылғы кезекті реформасында бар. Бірақ аздаған айырмашылықтары кездеседі. Ғалым «Тіл-құрал» (Дыбыс заңы һәм түрлері) кітабында қазақ тіліндегі дыбыстар және оның таңалары туралы айта келіп былай дейді: «Басқа тілдерден кірген сөздерде ұшырайтын «ح» (х), ش (ч), «ف» (ф), «ه» (h) дыбыстардың харфтерімен барлығы 28. Және де сүйеу таяқ (а), дәйекші (ء) деген екі көмекші белгімен бәрі 30» [3]. Жоғарыдағы бұйрықта кірме сөздерді таңбалайтын таңбалар ретінде «х» (х), «ف» (ф), «ه» (h) үш таңба берілсе, А.Байтұрсынұлында ش (ч) дыбысын қосқанда төртеу. Бірақ бұл «Тіл-құралдың» 1923, 1924 жылғы басылымдарында ғана кездеседі де, одан кейінгі басылымдарында кездеспейді. Өйткені 1925 жылғы қазақ білімпаздарының сиезіндегі кезекті рформада бұл таңбалар қазақ әліпбиінен қысқартылады. Тіпті 1940 жылға дейін қолданыста болған «Қазақ-латын» әліпбиінде де кездеспейді. Ал қытай қазақтарының әліпбиінде бұлардың төртеуі де күні бүгінге дейін қолданыста бар. Білім комиссиясының №71 қаулысында ش (ч) таңбасының кездеспеуінің себебі ш мен ч дыбыстарын бір дыбыс деп тану

болса керек. Тағы бір ерекшелігі бұйрықта *х* дыбысы нүктелі «*х*» таңбасымен берілсе, А.Байтұрсынұлында 1923 жылғы реформада төбесіндегі нүктесі алынып, «*ح*» таңбасымен беріледі. Бұл бізге әліпби жасауда А.Байтұрсынұлы мүмкіндігінше диакритикадан аулақ болғанын көрсетеді.

Қаулыдағы бесінше тармақ қосар дыбыстар немесе «и/й» мен «у»-дың дауысты не дауыссыз дыбыс деп танылуына байланысты:

5. ««*ج*» (*у*) дң алдндағы даусты дыбс «*з*» (*ұ*) я «*с*» (*ы*) екені дұдамал естлсе, ол дұдамал дыбсты ашқ бұуннң аяғына келтірб сөзді өзгертп айтқанда «*з*» (*ұ*) болб естлсе, «*з*» (*ұ*) харфы жазылады («сұуы» – «сұу», «тұуы» – «тұу»), «*с*» (*ы*) болб естлсе, «*с*» (*ы*) харфы, ол тақырбты ереже бойнша ашқ бұунда жазылб, бітеу бұунда жазылмайды («жазыуы» – «жазу», «сұлыуы» – «сұлу», «оқыу ы» – «оқу»)).».

Бұл ереже 1914 жылдан бері қазақ емле ережелерінде дау тудырып, бүгінге дейін түбегейлі шешімі болмаған ереже саналады. Бұл й/и мен у дыбыстарының дыбыстық мәніне тікелей байланысты. А.Байтұрсынұлы «Тіл-кұрал» (Қазақ тілінің сарфы) еңбегінің 1912-1922 жылғы басылымдарында аталмыш дыбыстарды жарты дауысты және дауыссыз дыбыстар деп танып, төрт дыбысқа таратады да, төртеуіне екі таңба арнайды. Ал жазуда дауыстыдан кейін келсе, дауыссыз деп танылады да, дауыссыздан кейін келсе, дауысты деп танылады. Бірақ дауысты болса да, дауыссыз болса да бір бірдей таңбамен (*ج*, *س*) таңбаланады. Ал біз талдап жатқан 1923 жылғы кезекті емле реформасында бұл екі дыбыс бұрынғыдай төрт түрлі дыбыс ретінде берілмей, «бүтін дауысты у» мен «бүтін дауысты и» дыбыстары қысқартылып, тек жарты дауысты екі түрі ғана қалдырылады. Бірақ қазақ тілі дыбыстарының жіктемесінде дыбыстар тобының үшінші түрі ретінде *жарты дауысты* болып өзгеріссіз қалдырылады. Бірақ А.Байтұрсынұлы өзі негіздеген «Қазақ тілінде бір буын ішінде екі дауыссыз қатар келмейді» деген заңдылығына сәйкес дауыссыздан кейін келген бұл дыбыстардың алдына ұ/ү, ы/і дыбыстарын үстеп жазу ережесі пайда болады. Ал аталған жарты дауысты дыбыстардың алдында тұрған ұ/ү ма? Әлде ы/і ме? Қай дауысты екенін тексеру үшін *й/и*, *у* дыбысымен бітелген буынға ы/і тәуелдік жалғауын жалғап, буынды ашып тексеру тәсілі ұсынылады. Сол сәтте қай дыбыс естілсе, сол дыбыс жазылады, егер дауысты дыбыстар дұдамал естілсе, дауысты дыбыстар түсіріліп жазылады деген ереже қабылдаған. Ал «Тіл – құрал» (Дыбыс жүйесі мен түрлері) еңбегінің 1925, 1926, 1927 жылдардағы басылымдарында *й/и* мен *у* дыбыстарын әлі де жарты дауысты деп бергенімен, оны дауыссыз дыбыстардың қатарына жатқызады. Себебі 1925 жыл ашылған Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезінде аталмыш дыбыстар туралы талас-тартыс болып, 11 адамның дауыссыз, 4 адамның дауысты деп дауыс беруі нәтижесінде көпшілік дауыспен ауыссыз дыбыс ретінде танылады. Бірақ бұл дыбыстарға байланысты бұрынғы ережелер өзгеріссіз қалады. Бұл қосар дыбыстарды бір ғана и, у таңбасымен жазуға байланысты бастама Қ.Жұбановтың тұсында көтерілгенімен, тек І.Кеңесбаев, М.Балақаев тұсында

ғана жүзеге асады. Сондықтан мұны да бүгінгі таңда басы ашылмаған емлелік ереже санатына жатқызуға болады.

№ 71 Қаулыдағы ережелердің ендігі тобы түбір мен көмекші сөздердің, түбір мен қосымшаның, күрделі сөздердің жазылуына арналады:

«6. Бұрн «тн» болб жазылатұн етстк жалғауы «э» (ұ) харфы мен «тұн» делінб жазылады («оқыйтұн», «жазатұн»).

7. Қосалқы сөздер түбр сөзге сызқша мен («-») жалғанб жазылады.

8. «Ма», «ба», «ме», «бе» деген қосалқы сөз түбр сөз бен жалғаудң араснда келсе, түбр сөзге сызқша мен жалғанб, жалғау мен брге жазылады («келе-місн», «жақсы-мысн»). Бұл сөз «еді» деген етсткдң алднда келб, өзінң алдндағы сөз бен үшеуі бр сөз сықлды айтылатұн болса, қосалқы сөз алдндағы сөзге сызқша мен жалғанб, «еді» бөлек жазылады («келер-ме еді», «келер-ме екен»).

9. «Еді» деген етстк бен алдндағы сөздң араснда «ійгі» деген сөз болб, үшеуі бр сөз сықлды айтылатұн болса, үшеуі үш бөлек жазылады («келсе ійгі еді»).

10. Жалпылағш қос сөздер арасына сызқша қойылб жазылады («аяқ-табақ, кійм-кешек, төсек-орн»). Жалқылағш қос сөздң екеуі брдей қатты, я екеуі де жұмсақ айтылатұн болса, екеуі бірге жазылады. Біреуі қатты, біреуі жұмсақ айтылатұн болса, арасына сызқша қойылб жазылады («басқұр», «жел-бау», «Кене-сары», «Оспанқұл», «мрза-шөл», «Қызлқұм», «Түркстен», «Есенгелді»).

11. Етстктң бірнші жақтқ жалғауы «м» болса, оған сәйкес екнші жақтқ жалғау «ң» болады. Етстктң бірнші жақтқ жалғауы «мн» болғанда, оған сәйкес екнші жақтқ жалғауы «сн» болады («бардм», «бардң», «бармн», «барасн»).

Бұл ережелер бүгінгі орфографиялық ережелердегі түбір мен қосымшалардың жазылу ережелерімен сәйкес. Мұнда алтыншы ереже 1914-1922 жылдары болмаған. Тек 1923 жылғы жазу реформасынан кейін ғана қалыптасады. Бұл ереже А.Байтұрсынұлының «Тіл – құрал» еңбегінің барлық басылымдарында кездеспейді. Бірақ 1923 жылдардан кейінгі басылымдарында аталған жұрнақ «тн» емес, «тұн» түрінде берілгенін көреміз. Соған қарағанда, бұл белгілі ереже ретінде барлық қазақ аймақтарында біртұтас қолданылғанға ұқсайды. Одан бұрынғы жылдарда «тұн» жұртағы екі таңбамен «тн» түрінде берілген. Себебі бұрынғы ережеде тұйық буында ы/і дыбыстары жазылмайды деген ереже болғандықтан, ы/і дыбысы түсіріліп, «тн» екі таңба түрінде берілетін.

Ал А.Байтұрсынұлы «Тіл – жұмсар» кітабында ұ/ү дыбыстарға арнайы тоқталып, оны талғауық дауысшылар деп атайды. Яғни ол сөз ішінде орын талғайды, түбір сөздерде сөздің басында және бас буынында ғана келеді деп береді. Сондықтан бірінші буыннан кейінгі буындар мен қосымшаларда ұ/ү дыбыстары келмейді. Мұнда Ғалым қазақ сөздері сөздің соңғы буындарына қарай қысқанданатынын көрегендікпен таба білген. Аталған ереже 1925 ашылған Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезінен кейін де қолданыста

болады. Бұған қоса барлық бітеу буындарда ы/і дауыстылар түсірілмей жазылады деген жаңа ереже қабылданады.

7-тармақ түбір сөздер мен шылауларға байланысты. Мұнда *қосалқы сөз* ұғымы А.Байтұрсынұлының «Тіл – құрал» еңбегіндегі негізінде алынған. Ғалым *қосалқы сөз* деп бүгінгі *шылауларды* атайды. А.Байтұрсынұлы қосалқы сөзге былай анықтама береді: «*Қосалқы сөз дегеніміз – өз алдына мағынасы кем, басқа сөздің маңайында тұрғанда ғана мағына шығатын сөз. Мәселен: да, зой, ғана (мал да, жан да, солай зой, осы ғана)*» [4, 15]. Яғни жеке тұрғандағы мағынасы күңгірт, белгілі сөзбен қосыла айтылуды қажетсініп тұратын, негізгі сөздерге қосалқы бөлшек ретінде жүретін сөздер *қосалқы сөздер* деп танылған. Олар сөз мағынасының негізін емес, қосалқы бөлігін білдіріп, негізгі сөздерге жандайшап жүретіндіктен *қосалқы сөз* аталған. А.Байтұрсынұлы 1914-1922 жылы шыққан «Тіл – құрал» (Қазақ тілінің сарфы) еңбегінде қосалқы сөздер бөлек жазылады, тек қос сөздер бірге жазылады деп берген. Ал 1923 жылғы ережесінде №71 қаулыда қабылданғандай, қосалқы сөздер сызықшамен бөлек жазылады деп береді. 1925 жылғы реформадан кейін ғана қосалқы сөздердің бөлек жазылатыны туралы ереже қайта қабылданады. Бірақ қосалқы сөз бен түбірдің арасында түрлі жалғаулар келсе, қосалқы сөзбен жалғау бірігіп, түбірден сызықша арқылы бөлек жазылған. Бұл ереже түбір сөздер мен шылаулардың ара-жігі қосылып (редукцияланып), сұраулық шылаудың мағынасы жоғалып, бір сөз болып кетпес үшін және тұлғалас жұрнақтармен шатастырмас үшін ажыратылған болса керек. Бұл бүгінге дейін қолданыста.

8, 9-тармақ түбір мен көмекші сөздердің жазылуы туралы. Бұл ереже «Тіл – құрал» кітабының 1914-1922 жылдардағы басылымдарында кездеспейді. Бірақ осы жылдар аралығындағы барлық басылымдарда көмекші сөздер түбірден бөлек жазылған. Тек 1923 жылы шыққан басылымында ғана арнайы ереже ретінде былай беріледі: «*ма*», «*ба*» лардан «*еді*», «*екен*» – деген сөздер бөлек жазылады. Айтар *ма еді, келер ме еді, бармас ба еді. Айтқан ба екен? Көрген бе екен? Білді ме екен? тағысы тағылар*»[3]. Көріп отырғанымыздай, мұнда да қосалқы сөздер мен көмекші сөздер түбірден сызықшасыз бөлек жазылған. Ал №71 қаулыда түбірден сызықша арқылы бөлініп жазылған. Екі ереженің айырмашылығы сызықшаның жазылу мен жазылмауында ғана. Бірақ 1925 жылғы ережеде: «*демеулер (қосалқы сөз) түбір сөз бен жалғаудың арасында айтылатын болғанда түбір сөзге сызықшамен жалғанып, жалғаумен бірге жазылады. Мысалы: «жақсы ма?», «жақсы-ақба?», «жақсы мысың?», «жақсы-ақбысың?», – деген тармақ қосылады* [4]. Бұл №71 қаулыдағы 8-ережемен ұқсас. Аталған ережелер көмекші сөздер мен шылауларды түбірден бөлек жазылуы керектігін түсіндіреді.

10-тармақ А.Байтұрсынұлында 1914 жылдан бері бар. Онда *қос сөздер* сызықшамен жазылады деп жалпылама берген. Ал 1923 жылғы кезекті реформасында қос сөздердің жазылуына байланысты ережені *жалпылағыш қос сөз, жалқылағыш қос сөз* деп нақтылап, таратып жазады. Осы ереже еш

өзгеріссіз №71 қаулыда да қабылданады. Яғни барлық жалпылағыш қос сөздер сызықшамен жазылады да, жалқылағыш қос сөздер бірінғай буынды болса сызықшасыз, аралас буынды болса сызықшамен жазылады. 1925 жылғы ережеде де бұл өзгеріссіз қабылданады. Ал бүгінгі таңда, тек жалқылағыш қос сөздерді күрделі сөздер ретінде танып, қос сөздерден бөлек қарастырғанымыз болмаса, осы ереже әлі күнге қолданыста. Бұл ереже қазақ сөздерінің бірінғай жуан, не бірінғай жіңішке болып келетін табиғатын бұзбау үшін шығарылған болса керек. Яғни жалпылағыш қос сөздер бір емес, бірнеше ұғымды білдіреді, сондықтан оны қосып жазып, бір сөзге айналдырып жіберудің қажеті жоқ, ал жалқылағыш қос сөздер көбіне күрделі сөздер сияқты болады да, олар бір заттың не құбылыстың атын білдіреді. Сондықтан оларды біріктіріп, бір сөз етіп жіберу қажет.

11-тармақ түбірге жалғанатын қосымшаның жазылуына байланысты. Бұл ереже А.Байтұрсынұлында арнайы ереже ретінде берілмейді. Яғни «Тіл – құрал» (дыбыс жүйесі мен түрлері) кітабының барлық басылымдарында ереже түрінде берілмеген. Бірақ «Тіл – құрал» (Сөз жүйесі мен түрлері) кітабының 1920 жылғы басылымында етістіктің райларын баяндайтын тұста ашық райдың осы шағының екінші жағы «сн» деп береді. Мысалы, *жазасын, жылайсын, күресесін, жуынасын, қаздырасын* т.б. [5]. Ал «Тіл – құрал» кітабының 1923-1924 жылғы басылымында жалғауларды *жай жалғау, жақ жалғау* деп екі топқа бөледі де, жақ жалғауын *тәуелдеу, жіктеу* деп екі топқа бөледі. Ал анайы қалыптағы жіктеу жалғаулының екінші жағын «сн» деп көрсетеді [3]. Осыған қарағанда жіктің жалауының екінші жағының анайы түрін «сң» (сың) емес, «сн» (сың) түрінде беру ертеректе басталғанын және оның төл қалыптастырушысы А.Байтұрсынұлы екенін байқаймыз. Біздің ойымызша жіктік жалғауының екінші жақтағы анайы түрі «сың» емес, «сін» түрінде беруі қазақ тілінде түбірге қосымша жалғанғанда үндестік заңының нәтижесінде қазақ қосымшаларының басқы дыбысы өзгеріп, соңғы дыбысы тұрақты болады деп есептеуден туған тәрізді. Мысалы, *барамын, барасынт* т.б.

№71 қаулыдағы ережелердің ішінде мазмұны жағынан бөлек тұрғаны – 12-тармақ. Бұл тармақ орфографиядан гөрі пунктуацияның нысанына жатады. Бұл тармақта былай делінген: «*Сан белгісіне ғарабша сырлар (1, 2, 3 ...) алынады. Ғарабша сырмен нөмрленген бр ұғм ішінен жктелб, әрбр жігн нөмрлеу үшін һәм басқа сол сықлды орндарда Һүнді сырлары (١, ٢, ٣ ...) жазылады. Ғараб сырларымен нөмрленген ұғмдарды таб-табқа бөлп, әр табды нөмрлеу үшін һәм басқа сол сықлды орндарда Рұм сырлары (I, II, III ...) қолданылады. «Нөмр» деген сөзді белгілеу үшін латниша «№» харфы жазылады. Әуелі сыр жазылп, «№», сырдың сол жағына жазылады («72 нші нөмр» деген сөз «№ 72» болп жазылады)*».

Бұл ереже А.Байтұрсынұлында кездеспейді. Бірақ 1923 жылға дейінгі барлық өңірдегі қазақ тілді басылымдарда үнді сандармен қатар (٠, ١, ٢, ٣, ٤, ٥, ٦, ٧, ٨, ٩, ١٠) араб сандары қатар қолданылған. Бұл сандар тек қазақтарда ғана емес, барлық түркі тілдес халықтарда кеңінен қолданылған. Бірақ 1923 жылғы реформадан кейін қолданыс аясы тарыла бастайды да, қажеттілік туған

арнаулы орындарда ғана болмаса, көп қолданылмайды. Түркі халықтары араб жазуын қолданып келсе де араб сандарын қолданбай, бұл екі сандар жалпыласуының өзіндік себебі болса керек. 1918 жыл 14 қыркүйекте Жалпы Россия Орталық атқару комитетінің *«Жер жүзіне бірдей метрик өлшеуін һәм таразысын жүргізу»* туралы қарары шығады. Сол қарардың негізінде Түркстан Республикасы Халық комиссарлар кеңесі арнайы қаулы шығарып, 1923 жылдың 1 қаңтарынан бастап ескі өлшем жүйесі мен өлшеу құралдарын қолданыстан шығарады. Сол себепті ескі сандарды да қолданыстан шығарып, жер жүзіне ортақ араб сандары қолданылады. Бұрын да жиі қолданыста болған бұл сандар барлық жерде тез жалпыласады. Ал 1925 жылдан кейін ескі үнді сандары қолданыстан мүлде шығады. Ал рим сандарының үлкен тақырыпшаларға қойылуы осы 1923 жылғы жазу реформасынан кейін қолданысқа еніп, бүгінге дейін қолданылып келеді. Тағы бір айта кететіні, 1923 жылға дейін қолданыста болған «нөмр» сөзінің орнына «№» таңбасы алынады. Сонымен қатар ол орыс тілінің жүйесімен жазылады және айтылады. Бұл да бүгінге дейін сол қалпында қолданыста.

Қорыта келгенде, 1923 жылы Түркістан Республикасы аумағында қолданысқа енгізілген емле ережелері А.Байтұрсынұлының емле ережелерімен ұштасып жатады. Орфографиялық ережелерде аздаған өзгешеліктер ғана болмаса, негізінен ұқсас келеді. Бұл емле ережесі А.Байтұрсынұлының емле ережелерін толықтай қамти алмаған. Айталық тасымал, буынға бөлу, пунктуация т.б. мәселелер назардан тыс қалады. Ал А.Байтұрсынұлында мұның бәрі қамтылған. Мұның себебі ғалымның кейбір ережелері әлде қайда қолданысқа еніп, жалпыласуынан болып да болса керек. Мұнда тек бұрыннан бар, өзгеріссіз қалған ережелер айтылмай, тек өзгертілген ережелерін ғана беруді көздегенге ұқсайды. Дегенмен 1923 жылғы бұл ереже 1923-1924 жылдары Түркістан аумағында кеңінен қолданысқа еніп, сол нормамен көптеген басылымдар жарық көрген.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қашқари М. Түркі тілдер сөздігі. – Алматы: «Хант», 1997. I – 588 б, II – 585 б, III – 597 б.
2. А.Байтұрсынұлы. Тіл – құрал. Қазақ тілінің сарфы. 1-жылдық. Орынбор, 1914ж. 48б.
3. А.Байтұрсынұлы. Тіл – құрал. Дыбыс заңы һәм түрлері. 1-Тіл танытқыш кітап, IV басылуы. Қазақстан мемлекет баспаханасы: Орынбор, 1923ж. 128б.
4. А.Байтұрсынұлы. Тіл – құрал. Дыбыс жүйесі мен түрлері. 1-Тіл танытқыш кітап, 5-басылуы. Қазақстан мемлекет баспаханасы: Қызылорда, 1925ж. 128б.
5. А. Байтұрсынов. «Тіл – құрал» (Қазақ тілінің сарфы). 2-жылдық. Орынбор. 1920 ж.

А.Сұлтанбекова

1924 жылғы қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінде қаралған емле мәселесі

Қазақ тілінің жазу тарихы бірнеше тарихи кезеңдерді басынан өткізіп, ұлттық әліпби деңгейіне жеткендігі бәрімізге белгілі. Қазақ жазуының алғашқы кезеңдерінде емле мәселесін анықтап алу үлкен қиындық туғызды. Бұл маңызды міндетті Ахмет Байтұрсынұлы бастаған ғалымдар 1924 жылғы съезде жан-жақтан пікірлерін ортаға салып қызу тартыс барысында ұсыныстар арқылы шешімін тапқанын тарихтан білеміз. Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезі 1924 жылы маусымның 12 – 18 күндері аралығында Қазақ АССР-нің сол кездегі астанасы Орынбор қаласында өтті. Съезде жазу ережелері, әліпби мен қазақша пән сөздер мәселесі, ауыз әдебиетін жию шаралары, ғылыми және оқытуға арналған кітаптарды шығару, бастауыш мектептің бағдарламаларын дайындау мәселелері қаралды. Ахмет Байтұрсынұлы төрағалық еткен бұл комиссияның құрамында М. Мырзаұлы, Ә.Бөкейханұлы, Е.Омарұлы, М.Дулатұлы, Х.Досмұхамедұлы, Н.Төрекұлұлы, Т.Шонанұлы сынды қазақ зиялылар, сондай-ақ Мәскеуден, Қазақстан оқу комиссариатынан, Қостанай, Семей, Орал, Бөкей оқу губерниясынан, Қырғызстаннан, Башқұртстаннан делегаттар кіреді. Осы жиында өзі «**Қазақ жазуы**» «**тәртіпті жазуы**», өзгелер «**Байтұрсыновжазуы**», «**Ұлттықжазу**», «**төте жазу**» деп аталған әліпби үлгісі, емлесі ресми түрде бекітіледі.

Әліпби реформасы туралы мәселе алғаш 1924 жылдың 12-18 маусым аралығында Орынборда өткен қазақ білімпаздарының бірінші съезінде көтеріледі. Бұл съезде әліпби жөніндегі баяндаманы А.Байтұрсынұлы жасап, өзі құрастырған қазақ әліпбиінің тиімділігін жан-жақты дәлелдеген. «Тексеріп қарасақ, латын әліпбиінің түрік әліпбиінен кемдігі болмаса, артығы көрінбейді. Жаманнан жақсыға, залалдан пайдаға бой ұру – жөні бар дұрыс іс, оны әркім-ақ қостауы тиіс, жақсыдан жаманға, пайдадан зиянға бой ұрғанда, оны дұрыс деп қостауға болмайды», – дейді А.Байтұрсынұлы[1]. Бұл құрылтайда Ахаң: «...Жақсы әліпби болу үшін біріншіден тілге шақ болу керек, өлшенбей тігілген киім ұқсап олпы-солпы болып басы артық әрптері көп әліпби қолайсыз, екіншіден, жазуға жеңіл болу керек, әрі сүгіреттері көп болса жазуды қиындатады, үшіншіден, баспа ісіне қолайлы болу керек, төртіншіден, жақсы әліпби оқушыға үйретуге қолайлы болу керек – міне осы төрт қасиетті негізге алып жақсы әліпби түзуге керек – дейді Ахаң. Баспа істері мен үйрету жағынан қолайсыздық тудырмас үшін түрік әліпбиінің өзін түзету керек. Түрік әліпбиінің жазба түрін осы күйінде қалдырып, баспасын дара күйінде қалдыру керек. Латын әліпбиін жүргізу жұмысы өте көп іс көп күш керек қылатын болғандықтан латын әліпбиін алу орынсыз деп танымын» – деген болатын. Ал А.Байтұрсынұлынан кейін латын әрпін қолдап, баяндама жасаған Н.Төрекұлұлы латынға көшу керектігін айтып, артықшылықтарын алға тартады. Н.Төрекұлұлы латын әрпі баспахана ісіне де, жазу мәшинесіне де қолайлы деп көрсетеді.

А.Байтұрсынұлы латын әліпбиін ұстанушыларға өзінің баяндамасында былай дейді: «Араб әрпін латын әрпіне алмастыру мәселесі қозғалғаннан бері көп адам екеуін салыстырып, терең қарап, артық-кемін тексеру, зерттеуге түсті. Екі әріп те жеткілікті дәрежеде терең тексеріп, терең зерттелді. Сол терең тексеру арқасында екі әріптің де бұрын назар салынбай, еске алынбай жүрген көп сындары, сипаттары көзге түсті. Менің мұнан былайғы сөздерім – жалған өз пікірім иа тапқандарым емес, көптің көздеп, үніліп зерттегенінен табылған нәрселер. Екі әріпті теңестіріп, артық-кемін тексеріп өлшеуге салғанда, таразыңның табан тірейтін нәрселері мыналар болуға тиіс:

- 1) тіл дыбысына жеткілікті-жеткіліксіздігі қанша?
- 2) қайсысымен басылған иа жазылған сөз оңай оқылады?
- 3) қайсысымен жазу жеңіл, жазылғанын тану жеңіл?
- 4) қайсысы баспаға қолайлы (баспаға сыйымды болуы, жұмыстың өнімді болуы ол да сонда).
- 5) үйренуге қайсысы оңтайлы?
- 6) көркемдік пен көзге жайлылық жағынан қайсысы артық?» [1].

Осы сұрақтарға А.Байтұрсынұлы баяндамасында латын әліпбиіне қарағанда, араб әліпбиінің оқуға, баспаға, сауат ашуға ең жеңіл әліпби екенін былайша дәлелдейді:

- 1) араб әрпі латын әрпінен жазуға, оқуға оңай. Онысын сауатты адамдардың күндегі ісінің жүзінде көп пайдалы болып шығады.
- 2) сауат ашу жүзінде араб әліпбиінің қолайлығы латын әрпінен артық.
- 3) баспа ісі жағынан араб әрпінің ескісі латын әрпінен төмен, жаңасы артық.
- 4) машиналарға орнатуға араб әрпінің жаңасы латындікінен анағұрлым артық, ескісі де орнатуға келетінін іс көрсетіп отыр.
- 5) араб әліпбиінің әрпі қазақ тілінің дыбыстарына толық жеткілікті, қандай емле жасауына да келеді. Қазақ емлесі нағыз оңай, бұқараға қолайлы емле [1].

Төте жазудың тиімділігін, қазақ тілі ережесіне сай келетіндігін, емлесінің басқа жұрт емлесінен артықшылығын, тіліміздің дыбыстарын дәл беретінін ашып көрсете алған ғалымдардың қатарында Е.Омарұлы болды. Ғалым «...Жаңалық деген барды жоғалтып, орынсыз өзгеріс беруде емес, барды өмірге, тұрмысқа үйлестіріп, қолайсызы болса қолайлы етіп өзгертумен қолдануда. Бұлай болса, әрпі жоқ басқа елдер алды екен деп, әрпіміз жақсы, таңбамыз дұрыс біздің латынға көшуіміз – орыс әйелдерінің бетін бояғандарына қызыққандық сияқты еліктеу мен еріккендік. Бос шығын, орынсыз жаңалық», – дейді [1, 14].

«Х», «ш», «ф», «һ» әрітері қазақ әліпбиінен шығару, сүйеу таяқ («а») жою, «ы» бітеу буында жазылмайды – деген ережені бұзу, «к» мен «к» бір дыбыс, «ғ» мен «г» нің орнына бір әріп алу, демеуліктердің жазылуы, үндестік заңына бағынбайтын «кер», «дікі», «паз» сықылды жұрнақтардың түбір сөзге жалғану

тәртібі т.б. мәселелер қызу талқыға түсіп соңынан 11 пункттан тұратын шешім қабылданады.

Е.Омаров «қазақша жазу жеңіл әрі дұрыс болу үшін де дыбыс жүйесінше болуы керектігін ескеру қажет» екендігін алға тартады. Әр дыбысқа тоқталып әрқайсысын өз алдына тексеру керектігін айтады. Ғалым «х», «ш», «ф», «һ» әріптері қазақ әліпбиінен шығарылсын дейді себебі қазақ тілінде ш мен ч нің айырмасы жоқ, бұл төрт дыбыс қазақ тілінде мүлде жоқ. Тек жат сөздерде ғана жүретін жат дыбыстар болғандықтан бұқара халық дыбыс жүйесін бұзып келтіріп алады тек бірең-сараң сөздерде ғана кездесетін бұл төрт әріпті алып тастау керектігін айтады.

Сүйеу таяқ «а» жойылсын дегенді ұсынады. Құдайберген Жұбановтың «аа», «ы», «ұ» –лардың алдында көмескі естілетін дауыссыз дыбыс бар деген пікір білдіреді. Сөздің басындағы мен сөз ортасындағы дауысты дыбыстардың айырмасы жоқ. Сондықтан сүйеу таяқты жоғалту керек деп нақты айтады.

Сондай-ақ қазақ тілінде «ы» дыбысы жиі айтылатын дыбыс, егер «ы» дыбысын бітеу буында жазбай қалдырылса ондай басқа да дауысты дыбыстарды жазбауымыз керек. Бітеу буын ережесін бұзып «ы» ны бітеу буында да, ашық буында да қалдырмай жазу қажеттігін баса айтады.

Елдес Омаров [қ], [к], [ғ], [г] дыбыстарына байланысты пікірталаста мынадай дәйектеме айтады: « «қ» мен «к» бір дыбыс, «ғ» мен «г» бір дыбыс, «қ» мен «к»-нің орнына бір әріп, «ғ» мен «г»-нің орнына бір әріп болса жарайды, - «қ» мен «г», «қ» мен «ғ» жұмсақ түрі – «қ» бен «ғ»-ды дәйекшісіз, «қ» бен «г»-ні сөздің алдына дәйекші қойып жазатұн болсақ, әріптің саны кеміп жазу жеңілденеді деушілер бар. Дыбыс жүйесі жағынан тексергенде, «қ» бен «г», «қ» бен «ғ» нің жіңішке түрі деуге болмайды. Қазақ тілінде «қ» бен «ғ»-нің жіңішке түрі де жоқ, «қ» бен «г»-нің жуан түрі де жоқ. Орыс тілінде «қ» бен «г»-нің екі түрі де бар: «кот», «дуга»лардағы «к» мен «г» жуан да, «кит», «дуги»лердегі «к» мен «г» жіңішке айтылады; «ғ»-нің жіңішке түрі араптың жұмсақ «ғ»-ні «к» пен «г»-ні жоғалтып олардың орнына сөз алдына дәйекші қойып «қ» бен «ғ» жазу жеңілдік жағынан да қолайлы болмайды: *қаныкей, қайткенде, қызметкер, бірақ* сықылды үндестік заңына келмейтүн көп сөздер бар; оларды *қаны-қей, қайт-қенде, қыз-меткер, бір-ақ* деп сызықшамен бөліп, бір бөлегіне дәйекші қойып, екінші бөлегін дәйекшісіз жазып жатқаннан да, осы күнгідей қосып жазған көп жеңіл. Бұл төрт дыбыстың таңбаларын өзгертпей бұрынғыша төртеуіне төрт әріп арнағанымыз дұрыс» [1, 25].

Е.Омаров бітеу буында *ы (i), ұ (y)* дыбыстарының бар-жоқтығын айыру үшін «артықша сезгіштіктің керегі жоқ, қазақ құлағы болуы керектігін» айта келіп, кейбір сөздердің мағынасын ажыратуда бұл дыбыстардың әсері бар екенін: *жарқ етті – ай жарық; тұрс (тарс-тұрс) – тұрыс (отырыс-тұрыс); бүлк (бүлкету) – бүлік (бүлік шығару), жорт (аттың жортуы) – жорыт (түсті жорыту)* сияқты мысалдарды келтіре отырып дәлелдейді.

Сонда, егер бітеу буында *ы (i), ұ (y)* дыбыстарын таңбаламайтын болсақ, мұндай мағыналары екі түрлі сөздерді ажырату қиынға түсетінін айтады.

Сондықтан А. Байтұрсынұлы, Е. Омаровта естілген жерінде *(i)*, *ұ* (*y*) жазып, естілмеген жерінде жазбау керектігіне ескертеді. Аленді «әркімнің құлағы әртүрлі естіген немесе солай естіледі деп ұғып, әдеттеніп қалған жағдайда, өлең өлшемімен ашылуы керектігін» айтады.

Бірсыпыра ғалымдар *и*, *у* дыбыстарын қосар әріппен таңбалау керек десе, екіншілері *и*, *у* дыбыстарын бір таңбамен таңбалауды ұсынады. Е. Омаров орыстың *и* мен *у* сияқты екі дыбысты бір әріппен жазуды қолдамай *ұу*, *ыу*, *ій* болып келетін бір дауысты мен бір дауыссыз дыбыспен таңбалану керектігін мысал арқылы дәлелдейді. Ғалымның айтуынша тілдегі *қаруы*, *келуі*, *иуі* сөздері *қарұуы*, *келууі*, *ійууі* деп жазылу керек. Бұл екі дыбыс дауыссыздар қатарынан орын алтынын айтады. Білімпаздардың бірі Мырзаұлы Мұқтар Елдестің ойымен келіспейді. Оның айтуынша *у* мен *и* дауысты дыбыстардың соңынан келгенде (*қой*, *тау* секілді сөздердегі *у* мен *и*) жарты дауысты болады да, дауысты дыбыстарға жалғанғанда дауысты болады дейді. Мысалы *сұу* мен *би* сөздерін айтқанда олардың алдында көмескі естілетін *ұ* мен *ы* бар екен деп жазуды қиындатпай *су*, *би* деп таңбаласаң жазу жеңілденеді әрі балаларға о үйретуге де оңай болатындығын айтады. Ал Халел Досмұхаметұлы *у* дыбысының дауысты екендігіне еш дәлел жоқ екендігін айтады. Түріктерде *у* дыбысының орнына көбінесе *ұ* айтылады мысалы *тау*, *сау* сөздерін түріктер *тағ*, *сағ* дейді. *У* дың орнына *ыу* немесе *ұу* ұоямыз ба деп бас қатырмай-ақ *ұ* мен *ы* көмексіленіп келгенде *ұ* жазған дұрыс біздің тілде *ұ* өзгеріп *ұ* ға айналып барды дейді. Дұрысы *у* дың орнына *ұ* дыбысы жүрген яғни оқыу, жазу ларындағы *у* жазылмай оқу жазу болып таңбаланған дұрыс екендігін айтады. Комиссия жұмысында «*и*» мен «*у*» арқылы жазу мәселесі, яғни А. Байтұрсынов пен Е. Омаровтың «қазақ тілінде ұзын *у* мен ұзын *и* жоқ» деген пікірі қолдау тауып, оларды қос әріппен жазуға келіседі

Е. Омаров *ұу* мен *уу* дің естілуі бірдей болғандықтан *қаруу*, *келіу*, *ійіу* лерді *қарұуы*, *келууі*, *ійууі* деп жазуымыз керек. *І* мен *ү* дыбысы көмескілініп бірдей болып естіле береді, сондықтан екуі де бірінің орнына бірі жазыла береді одан ештеңе өзгермейді – деген пікір айтады. Сондай-ақ ғалым *б*, *д*, *з*, *г* дыбыстарына дауысты дыбыс бітсе олардың орнына *п*, *т*, *қ*, *к* жазылатындығын баяндайды. *Қ*, *к*, *п* лардың алдындағы дыбыс дауыссыз болса артынан дауысты дыбыс жалғанғанда *з*, *г*, *б* болып өзгермейді дейді демисал келтіреді: *қорқ*, *үрк* – *қорқамын*, *үркеді*. *П* дыбысын дыбыс жүйесінше жазуымыз керек деп *қап*, *топ*, *тап* сөздердің аяғында *п* дыбысы естіледі. Бұларды өзгертіп, *қабы*, *тобы*, *табады* десек, «*п*» өзгеріп «*б*» болады, артынан дауысты дыбыс түскенде «*б*» болып шығады, бұл дыбыстардың асылы «*п*» емес, «*б*» болуға тиіс, ...«*қап*», *топ*», «*тап*»-тарды «*қаб*», «*таб*», «*топ*» деп «*б*» мен жазамыз». Осындай пікірлерден соң, 1924 жылы өткен құрылтайда дәстүрлі орфограмма бойынша таңбаланады деп шешіледі.

Құрылтайда Е. Омаров қазақ тіліндегі дыбыстардың бөлінуіне қайшы пікір білдіреді. «Тіл – құралда» дыбыстар 1 – дауысты, 2 – жарты дауысты, 3 – дауыссыз болып үшке бөлінеді де дауыссыз дыбыстар қатаң, ұяң болып тағы екіге бөлінеді, ұяң дыбыстар ымырылы, ымырасыз болып тағы екіге бөлінеді.

Қазақша дыбыстарды бұлай жіктеудің қолайсыз жері бар деп р мен л ымыралы дыбыстардың ережесіне келмейтіндіні алға тартады. Дыбысты тап-тапқа бөліп жіктегенде әр тапты ортақ ережесі болу керек екендігін баса айтып кетеді.

Елдегі тағы көтерген бір мәселесі етістіктің 2-жақ жіктеу формасы *сын* болмай *сың* болсын дегені. Мысалы (*оқисын, жазасын* – мұның дұрысы *оқисыңыз, жазасыңыз*). Сондықтан етістіктің 2-жақ жіктеуі *сын* емес *сың* болу керек дейді яғни екі форманы да қатар алу емес тек *сың* формасын қалдыру. Бірақ Ахмет Байтұрсынұлы бұл оймен келіспейді: ... 1-інші жақтық жіктеу, тәуелдеулер *м* болғанда ғана, 2-інші жақтық жіктеу *ң* болады; 1-інші жақтық жіктеу *мін* болғанда оған сәйкес 2-інші жақтық жіктеу *сін* болуға тиіс, *мін*-нің асылы *мен*, *сін*-нің асылы *сен* болуға керек, – бұлардың аяғындағы дыбыстары, *ң* емес, *н*, сондықтан *сін*-ді *сің* деп жазудың жөні жоқ. Халықтың аузында бірсыпыра жерлерде *сін* демей *сің* дейді – деген дәлел емес, тілдің негізгі ережелерін бұзып, қатадан айтылған сөз түріне еліктеу – қисынсыз» – дейді. Жіктеудің бұл түрі үлкен дау тудырды комиссия мүшесінің бірі Міржақып Дулатұлы сын мен сың екеуінің қатар жүруі ретсіз дей отырып мұны жете тексеріп біреуін ғана алу керектігін айтады. Бұл мәселе дауысқа салынып Ахмет Байтұрсынұлының жобасы яғни етістіктің 2-жақтық жіктеуі *сың* болмай *сын* түрінде қалатын болды. Қазіргі қазақ тілінде екі форма да қатар жүргенін айта кету керек.

Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінің маңызы зор болды. Сөйтіп қазақ жазу емлесін бір ізге түсіру мәселесі көтеріліп жан-жақты қаралды. Соңынан комиссия емлеге қатысты 11 пунктен тұратын шешім қабылдады.

1. Х, ф, һ әріптері қазақша әліпбиден шығарылады;
2. Ч әріпі қазақша әліпбиден шығарылады;
3. Сөз басындағы дауысты әріптің алдында сүйеу таяқ ережесі бұзылады;

Осы құрылтайда қазақ жазу емлесін бір ізге түсіру мәселесі жөнінде құрылған комиссия жазу емлесін айтпастан бұрын «...Әуелі қазақша дыбыстар қандай екенін, оған лайық таңбалардың нендей болуын ашып алу керек» деген тоқтамға келіп, қазақ тіліндегі «24 дыбыс былай жіктелсін:

4. I дауыстылар: А, О, Ұ, Е, Ы;

II жарты дауыстылар: И, У, Р, Л;

III дауыссыздар:

1) ұяң: М, Н, Ң;

2) ымыралы: Ж,З;

3) ымырасыз: Д, Г, Ғ;

4) қатаң: Б, П, Т, С, Ш, Қ, К.

5) *Ескерту*: сүйеу таяқ «А» қазақ әліппесінен шығарылсын. Сөз басындағы «А» мәнсіз «Е» жазылады. «Ч» орнына «Ш» алынды. Нүктелі «Ғ» орнына нүктесіз «Ғ» алынды. Х, Ф, һ қаріптері қазақ әліппесінің аяғында арабтың басқа қаріптеріне қосылып, тек оқушыларға таныту ретінде ғана жазылсын. Бірақ ол қаріптердің ешбірімен де қазақша ешбір сөз жазылмасқа тиіс.

6) Алынған қаріптердің әліппе реті: А, Б, П, Т, Ж, Д, Р, З, С, Ш, Ғ, Қ, К, Г, Ң, Л, М, Н, О, Ұ, У, Е, Ы, И.

7) «Ы» – бітеу буында қалмай жазылсын.

8) Сөз артынан айтылатын демеулердің түбір мен жалғаудың арасында келетіндері сызықшамен жазылсын да, олай түбір мен жалғаудың арасына түспейтін демеулер («да») бөлек жазылсын.

9) Үндестік заңына келмейтін жұрнақтармен жалғанған түбір сөздердің дәйекшелері қалмай жазылсын. Түбір сөздерде де, жалғау-жұрнақ, жалғаулықтарда да «Б» мен «П»– ның жазылуы тіл құралша болсын. Бұрын «Д» мен жазылып жүрген жалғау, жіктеу, жұрнақтар («дағы», «дікі») дыбыс жүйесінше жазылсын.

10) Қазақ тіліндегі «сын» мен «сын,» деген жіктеулерден «сын» алынып, «сын» қалдырылсын.

11) Бұрынғы тіл құралының ережесі бойынша қатты дауысты дыбыстардан кейін сын есімдерде «Т» жазылып, етістіктерде «Д» жазылып отыратын («атты кісі мылтық атты» деген сияқты) естілуінше һаман «Т» жазылсын[2].

Қорыта айтқанда, бұл жиын қазақ қоғамында үлкен серпіліс тудырды десек артық айтпағандық. Съезде сөз болған емле мәселелері қазіргі таңдағы жазу ережелеріне негіз болғанын сөзсіз. Жазу ережелерінің талас тудырған мәселелерін жете тексеріп, ортаға салып ғылыми негізде дұрыс шешім қабылдау Ахаң үшін, Халел Досмұхамедұлы, Елдес Омаров үшін т.б. білімпаздар үшін үлкен жауапкершілік саналды. Сол кездегі ұсыныс-тұжырымдар қазіргі ғалымдардың еңбектерінде ғылыми тұрғыдан зерттеліп келе жатқаны белгілі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қашқари М. Түркі тілдер сөздігі. – Алматы: «Хант», 1997. I –588 б, II –585 б, III –597 б.

2. Емле туралы (Тіл білімпаздарына)// Еңбекші қазақ. 1929. 18 ақпан.

Әміржанова Н.

1929 жылы ресми бекітілген емленің тілтанымдық талданымы

Латын графикасына негізделген әліпби жүйесіне көшкеннен кейін қазақ зиялыларының алдында үлкен міндет тұрды. Ол міндет – қазақ тілінің емле ережесін түзу және бекіту. Осы мәселеге байланысты Қызылорда қаласында және Қазақстанның басқа да орталық қалаларында жазу мәселесі үздіксіз талқыланып, уәжі бар ойлар ортаға салынып, комитет мүшелері келісе отырып, мынадай 14 баптан тұратын ережені халық талқысына ұсынуды жөн көреді:

1. ұзын «ұу», «сұу», «асыулар» бір түрде (ИУ) жазылып, (жіңішке естілгенде де) бір түрлі ИУ жазылсын;

2. бірнеше түбірден құралған бір мәнілі сөз (*бас алқа, от арба, жел-бау, көзі қарақты, жол соқты, ат сұрау, қан сұрау, күн елту, әр кім, бір жола, еш деңе*) тұтас жазылсын;

3. «Кенжеғұл», «Аяғөз», «кетпен», «жоңқа», «Бұрамбай», сияқты бір мәнілі сөздердің ішіндегі дүдәмал дыбыс естілуінше жазылсын;

4. бір мәнілі сөз деп қандай сөздерді айтуға болады? Кейбір дыбыстары жоғалып, екі түбірден кірігіп қысқарған сөзді айтамыз ба? Сөйлем ішіндегі мәнісіне (сұрауына) қарап, бір мәнілі деп табу керек пе? Болмаса, басқа өлшеуіш бар ма?

5. тұтас сөздің ішіндегі «з», «ж», «ш», «с» дыбыстары естілуінше емес, түбірінше жазылсын (*тас – тасиа, таз – тазиа, тәж – тәжиа, ас – асиа*);

6. түбірдің дыбысына жалғау, жұрнақтың дауыссыз дыбысы ықпал етпесін (*түн-түнгі* боп жазылсын, естілуінше *түңгі* боп жазылмасын);

7. л, р, у, и-ден басталатын сөздерде (*қаб, рабай, рұқсат, уақыт*) ы,у дыбыстары сөз басында дүдәмал естілсе, жазылмасын;

8. есімшенің «түн» жұрнағы (*баратүн, келетүн*) естілуінше «тін» боп жазылсын. «Үшін», «үркер» сияқты сөздерде ү, ө, і, е жазылсын;

9. демеу жалғауының қосалқы қосымша сөздер (*ғой, ғана, мен*) дыбыстары естілуінше, түбір сөздер сызықша мен айырылыб жазылсын (*берді-ғой, рас-қой, шақ-қана, жүрсек-те, алды-ма, келіп-бе, адам-мен, еппен, болып*);

10. сын есімді күшейтетін үстеу буындар (*қап-қара, оп-оңай*) естілуінше қосылып жазылсын;

11. «ау», «ай», одағайлар сөзге тіркелгенде (*япырмау, жанымай*) бірге жазылсын, сөзден бұрын келгенде, бөлек жазылсын (*Ай, Асан*);

12. «еке» (аға, еке) жұрнағы өзге жұрнақтарша түбірге бірігіп жазылсын (*ағаеке*);

13. кейбір көмекші етістіктер (*бар, жүр, еді*) етістікпен бірге иә сызықшамен айырылып жазылсын;

14. «сын», «соң» боп қысқарып айтылатын «соң» сөзге келгенде бірге жазылсын (*барғансоң, онсын*) [1, 4-5];

Комитет басшылары 1929 жылдың 20 наурызына дейін жоғарыдағы аталған емлеге байланысты қазақ білімпаздарына өз ойларын мерзімді басылым беттерінде жариялануын сұрайды. Осыған орай А.Байтұрсынұлының, Қ.Жұбановтың, Ж.Аймауытұлының, М.Дулатұлының, І.Қайменұлының, С.Аманжоловтың, А.Мамытұлының, Е.Омаровтың, Ж.Тоқжігітовтің, Ш.Уәлитовтің, Е.Шаймерденовтің, Б.Байтоғайұлының, Т.Шонановтың, Қ.Кемеңгерұлының т.б. бірнеше мақалалары жарияланады. Осы мақалалардың және 1924 жылғы бекітілген ереже негізінде 1929 жылы 25 шілдеде Қазақстан Орталық атқару комитетінің қаулысымен қазақ тілінің төл сөздеріне 12 баптан, ал кірме сөздерге 18 баптан тұратын жаңа емле ережесі бекітіледі. 1929 жылғы емле жоғарыда аталып өткен 14 баптан тұратын ережені негіз етті, ондағы ережелердің барлығы дерлік қабылданды, дегенмен, 9, 11, 12, 13-баптар өзгертілді.

Ережеде қазақ тілінің, сондай-ақ өзге де түркі тілдерінің ең басты ерекшелігі – үндестік заңдылығы сипатталып, қазақ тілінің типологиясы жағынан агглютинативтік тілдер тобына жататындығы, яғни сөзге қосымшалардың жалғануы барысында түбір морфеманың тұлғасы өзгермейтіндігі көрсетіле отырып, қосымшалар сөздің соңғы буынының жуан және жіңішкелігіне сәйкес нұсқада жазылу қажеттігі аталып өтілген.

Жоғарыда аталып өткендей, қазақ орфографиясының негізі 20-30-жылдары қаланғаны белгілі. Дегенмен, қазақ орфографиясының принциптерін айқындау 1924-1929 жж. болып өткен ғылыми конференцияларда біраз пікірталастарға негіз болып, емле принциптерін белгілеу, оларды іс жүзінде жүзеге асыру т.б. мәселелер күн тәртібінен түскен емес.

Қызылорда қаласында өткен 1929 жылғы ғылыми-орфографиялық конференцияда да осы мәселе талқыға түсіп, онда ғалымдар пікірі негізінен екіге жарылып, бір тобы емлені түркі тілдес халықтармен бірлестіру үшін жалғаулардың бір ғана инвариантын (-лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер – **лр**) ғана белгілеумен шектеліп, морфологиялық принципті басшылыққа алу қажеттігін негіздесе, екінші тобы фонетикалық принципке бағыну керектігін айтып, пікірлерін ғылыми тұрғыдан әртүрлі дәлелдермен келтірген. Алғашқы ұсынысқа, әсіресе Қ.Жұбанов, Е.Омарұлы, Қ.Кемеңгерұлы, т.б. тіл жанашырлары, негізгі принцип морфологиялық заңдылыққа бағынар болса, қазақ тілінің емлесі, заңдылығы бұзылатындығын, жалпыхалықтық тілден айырылып, бөлек кітаби тіл пайда болатындығын айтып, қарсы уәждерін білдіреді. Мәселен, Қ.Жұбанов пікірінше, жалғауды туыстық жүйемен (морфологиялық) жазу үшін оның тарихын, бұрын қалай жазылып жүргенін білу маңызды, алғашқы нұсқасын осы күнгі тіл білімі танып біле алмайды, қазақ тілі емлесіне фонетикалық принципті (фонематикалық) басшылыққа алу керек [2, 255-258].

Ғалым Қ.Кемеңгерұлы тұжырымы бойынша, қазақ тілінің емлесі үшін морфологиялық және фонетикалық принциптерді жеке-дара алмай, екеуін де басшылыққа алу керек. Ғалымның ұсынып отырған принципі – сингармофонологиялық принцип. Ендеше, сол кезде-ақ қазақ ғалымдары «фонематикалық» немесе «сингармофонологиялық принцип» деген атауды қолданбағанымен, оның мәнін жете білген [3, 37].

Тіл жанашырларының талқысынан кейін айтылған пікір-ұсыныстар ескеріліп, 1929 жылғы ереже фонетикалық принципке негізделіп бекітілді. Онда: «*qazaq emlesiniñ negizi dьbьs syjesince boluv kerek*» және «*cetten kirgen sözderdiñ emlesi dьbьs syjesi men sazьluvь kerekte, ajaQь qazaqtьñ söz syjesine көnuv kerek*» делінген болатын.

Ережеде септік, көптік, тәуелдік, жіктік жалғаулары және бірқатар жұрнақтар (тіпті көпшілігі) өздері жалғанатын сөздердің соңғы буынындағы дауысты дыбыстың жуан-жіңішкелігіне қарай, ең соңғы дыбысының дауысты, қатаң-ұяң дауыссыз дыбыс болып келетініне қарай түрленіп (вариантталып) жуан және жіңішке түрде жалғанады деп, қосымшалар фонетикалық

принципке негізделеді деп көрсетілген: *oquvcs+lar, qyz+dar, kitap+tar, dapter+ler, bala+Qa, kisi+ge, oquvcs+Qa* т.б.

Дегенмен, қазақ тілінің төл сөздеріне қатысты ережелердің кейбір баптарынан фонематикалық заңдылықты басшылыққа алатын негіздемелерді де байқаймыз. Қазіргі кезде тіл білімінің жеке тармағы болып қалыптаса бастаған фонематикалық қағидат фонетикалық принцип ережелері ретінде түсінілуі сол кезеңдерде терминологиялық базаның әлі де қалыптаса қоймағандығынан екені белгілі. Бекітілген ереже мәтінінде фонетикалық принцип – «дыбыс жүйесінше жазу», морфологиялық немесе фонематикалық принцип – «сөздің түп тұлғасы бойынша жазу немесе сақтау», «жанындағы сөздің ықпалы еленбейді» түрінде қолданылды.

1929 жылы қабылданған емленің 1-7 баптар аралығындағы ережелерде екі сөздің аралығындағы дыбыстардың бір-біріне тигізетін әсері (өзгерісі) ескерілмей, әр компоненттің түп тұлғасы, яғни негізгі фонемдік түрі сақталып жазылатыны да көрсетілген. Яғни түбір мен кейбір жұрнақтардың жазылуына арнайы ережеде белгілі бір фонема түрленімдерінің әртүрлі позицияға (дыбыстық қоршауға) тәуелсіз бір ғана әріппен белгіленуі, онда дыбыстар естілуі бойынша жазылу керектігі ескертілді. Ережеде сөз соңындағы қатаң **п, қ, к** дыбыстары сөзге дауыстыдан басталатын қосымшалар жалғанғанда, ұяңдап айтылғандықтан *кітап-ым, кітабым, тарақ+ы - тарағы, күреқ+ің - күрегің* түрінде жазылады және **п** дыбысына аяқталатын етістіктерге көсемшенің *-ын, (-ін)* жұрнағы жалғанғанда, түбірдегі **п** дыбысы у дыбысымен жазылу керектігі ескертілген: *тап+ын - тауып, жап +ын - жауып, кеп+ін - кеуіп* және т.б.

Ереженің **бірінші** пункті **түбір сөздердің** жазылуына арналады. Ережеде: *«tutas söz çeke kyjinde esitilgenince ǵazyladъ, ǵanъndaQъ sözdiң ǵalQas dъbъstarъnъ ыqpalъ elenbejdi. Mъsalъ: kәk dәnen – kәg dәnen emes, bos belbev – bos pelbev emes»* деп көрсетілген [8, 100]. Бұл ереже мәтінінен қазақ тіліндегі сөздердің алғашқы сөз кейінгі сөздің ықпалына ұшырамайды, сөздің түп-тұлғасы сақталады деген қазіргі қолданыста бар қағидатты көреміз.

Көп буынды түбір сөздер аралас буын болып келуіне байланысты ереже және қосымшалардың дыбыс үндестігі бойынша қатаң немесе ұяң, не үнді дауыссыздан басталып жазылуына байланысты ереже осы пунктін ескертуі ретінде алынды. Онда: *«e s k e r t y v: 1. yndestik zaъna kәnbej, icindegi dъbъstarъnъ biri ǵuvan, biri ǵiңicke ajtylatъn sözder de esitilyvince ǵazyladъ. mъsal: biraq, kitap, ǵызmet, nъQmet»* деп көрсетілді [8, 103]. Бұл ереже аралас буынды сөздердің жазылуына арналған. Ереже 1929 жылы алғаш рет ресми түрде бекітілген болатын. Ереже дұрыс берілгенімен, жазу практикасында қиындық болмады деп айтуға болмайды. Жазу практикасында бұл сөздер бірыңғай жіңішке (*ki+tәn*), бірыңғай жуан (*ky+tan*) және осы ережеге сәйкес аралас буын (*ki+tәn*) түрімен де берілді. Мұның себебі ереженің дағдыға айналмауында деп ойлаймыз. Ал дағды деген әрекеттің саналы түрде автоматтану дәрежесіне жетуін айтады, яғни автоматтанған әрекет.

1929 жылғы ережеде сөздің соңғы дыбысы қатаң **п, к, қ** дыбыстары болса, жалғанатын қосымшалар дауыстыдан басталғанда, **қ, к** дыбыстары ұяңдап, **ғ, г** дыбыстарына, ал **п** дыбысы **б** дыбысына айналып, жазылатыны туралы ереже осы баптың ескертпесі ретінде алынған: «*e s k e r t y v: 2. söz ajaqьndaqь «p», «k», «q» esitilyvince osь «p», «k», «q» әripteri men қазьladь, қалqav-қurnaqtьη basьndaqь davьstь dьbьstьη ьqpаль мен bular «b», «g», «q» bolьp өзgergende, sol өзgergenince қазьladь. мысал: көр – көbejdi, төк – төgedi, қақ – қаqьladь*» [3, 103]. Біздіңше, бұл баптар ереженің ескертпе бөлімінде емес, қазіргідей ереженің негізгі бөлімінде баяндалғанда бұқара халыққа түсінікті, әрі ұғынықты болар еді.

1929-1938 жылдар аралығында бір буыны жіңішке, екінші буыны жуан, бірақ бір денотаттық мағына үстейтін сөздер босаралықпен, сызықша белгісімен ажыратылып жазылды. Мұның себебі қабылданған ережеде бір денотаттық мағына үстейтін, бірақ екі бөлшектен тұратын сөздер қазақ тілінің үндестік заңдылығына бағынуы керектігі ескертілген. Сондықтан баспасөз беттерінде бірге жазылатын сөздердің орфограммасы 1929 жылғы ережені басшылыққа алып, *шекара, денсаулық, теміржол, ешбір, бірқатар* тәрізді сөздерді *шек-ара, ден-саулық, темір-жол, бір-қатар, еш-қайсысы* деп сызықшамен немесе *шек ара, ден саулық, темір жол, еш бір, бір қатар* түрінде босаралықпен және екінші сыңары *аралық, тану, сымақ, құмар, жай, хана, ақы, нама, хат, тас, бас* тәрізді сөздерден келетін, бірінші сыңары *еш, әр, кей, қай, әлде, бір* деген сөздердің, бірінші сыңары *фото, радио, электр(о), авто, аэро, кино, гидро, агро, теле, стерео, мото, матео, био, микро, макро* деген тұлғалардың өзінің алдындағы сөзбен тіркеспей, бөлек жазу тенденциясына бағынғанын көреміз. Компоненттері мағына жағынан да, форма жағынан да елеулі өзгерістерге ұшырамай-ақ өзара бірігіп, жинақталған біртұтас лексика-семантикалық мағына беретін күрделі сөздер 1938 жылдан бастап жүйелене бастады. 1938 жылғы ереженің мәтіні қайта қаралып, «екі сөзден тұратын, бірақ бір мағынаны білдіретін сөздер бірге жазылады, сингормонизм заңдылығы елене бермейді» деп айқындалды.

Бір сыңары мағыналы, екінші сыңары мағынасыз қос сөздердің, сондай-ақ екі сыңары да мағыналы қос сөздердің жазылуы, ереженің **үшінші, төртінші** баптарын қамтиды. Мұнда: «*қалпылаqьс qos sözder сызьqса мен қазьladь ondaj sözderdiη dьbьstarьньη birine biriniη tijgizetin ьqpаль elenbejdi, ekevi de tybirince қазьladь*»; «*ekinci bөleginiη bas dьbьsь өзgerip aitьlatьn qaitalama sözder de сызьqса мен қазьladь*» [3, 103]. Қос сөздердің жазылуына арналған бұл ереже қайталама және жалпылағыш қос сөздерге арналады. Ереже латын графикасына көшкеннен кейін алғаш рет құрылды деп айтуға болады. Себебі, араб графикасына негізделген қазақ жазуында *төсек-орын, құрт-құмырсқа, ол-пұл, оқта-текте* тәрізді жалпылағыш және қайталама қос сөздер сызықша белгісімен ажыратылып жазылады деген пікірлер болғанымен, оның заңдастырылмағанын байқаймыз. Сондықтан қос сөздердің жазылу нормасы алғаш рет 1929 жылы қабылданды деп айта аламыз.

Ереженің **бесінші** бабында **-ма, -ме, -па, -пе, -ба, -бе, -ды, -ді, -да, -де** дәнекерлері және шығыс септік жалғауы қосылып жазылатын қос сөздер де қамтылған. Ережеде дәнекерлер қос сөздің бір сыңарына қосылмайды, яғни дәнекерден кейін сызықша белгісі қойылады (*қол-ма қол, жыл-ма жыл*) деп көрсетілген болатын. Бұл ереже 1938 жылы қайта қаралып, ресми түрде **-ма, -ме, -па, -пе, -ба, -бе, -ды, -ді, -да, -де** тәрізді дәнекерлер қос сөздің бірінші сыңарына қосылып жазылады (*қолма-қол, жылма-жыл*) деген түзету енгізіледі. Сондай-ақ бір сөздің қайталанып айтылуы арқылы жасалған сөздерге (*лып-лып, ойлай-ойлай*), қос сөздердің ортасына **-да, -де, -та, -те** жалғаулықтары келіп айтылса, екі жағынан да қосылмай сызықшасыз бөлек таңбаланатын (*ойлай да ойлай, сөйлей де сөйлей*) сөздерге, бір сыңары мағыналы, екінші сыңары мағынасыз болып келетін (*жылқы-мылқы, түйе-мүйе*) сөздерге, қарсы мәнді сөздердің (*болар-болмас, қойар-қоймас, әкешеше, аға-іні, биік-аласа*) қатар келуі арқылы жасалған сөздерге, жеке тұрғанда белгілі бір мағынаға ие болмайтын, екеуі қатар айтылғанда ғана мағынаға ие болатын қос сөздердің (*апыл-тапыл, анда-санда, оқта-текте, там-тұм*) жазылуына байланысты (1938 ж.) жаңадан бірнеше ережелер қосылып, толықтырылады. **Алтыншы** бап күшейткіш буын қосылып жазылатын қос сөздердің жазылуына арналған. Ереже мәтінінде: «*сын esimniñ basında* *Съ дьбыстаръна «р» qosылған кысқарту салғанъ съзъса мен қазыладъ. қаңа кысқарту салғанъның аялъ ылъж «р» кужінде қазыладъ*» [8, 103-104]. Ал 1938 жылғы ережеде: «*aldь таСъnasъz буып, соңь таСъnalъ söz bolған сыrailъ sьndьq sözder съзъqсамен қазыладъ*». 1929, 1938 жылдары күшейтпелі шырайлардың жазылуына байланысты бұл ережелер қазіргі кезде де қолданылады. Алайда 1938 жылғы ереже 1929 жылғы ережеге қарағанда нақтырақ, әрі қазіргі қолданылып отырған ережемен сәйкес келеді.

Фонемалардың қосалқы мәнін негізгі мәнінен ажырата білу белгілі бір жүйемен, бірізді жазуға таяныш болатын ереже алғаш рет 1929 жылғы ереженің **жетінші** бабында көрсетілді. Ережеде: «*салған-сұрнақтардың бәрі де tybir мен qosылр қазыладъ; tybirdiң ьqpalъ мен өзгерген дьбыстаръ өзгерген кужинсе қазыладъ, biraq салған-сұрнақтардың tybirge kejinçekter tijgizetin ьqpalъ bajnada аяра аятылған шерлерде Сана болмаса, – elenbejdi*» деп көрсетілген [3, 104]. Ереженің мәтіні түсініксіз, әрі күрделі сипатталғандықтан ережені түсіндіру мақсатында мынадай сөздер мысал ретінде алынған: *түнгі* (*түңгіемес*), *көнбейді* (*көмбейді емес*). *Түнгі* (*түңгі*), *көрінбейді* (*көрімбейді*). Бұл ереже **н-ң**-мен және **н-м**-мен алмасып жазылып жүрген қатарлардың түбір тұлғасына қарап **н** таңбалы вариантын жазуға арналады. Дыбыстардың комбинаторлық өзгеруіне құрылған бұл ереже қазіргі қазақ орфографиясындағы мына ережеге негіз болды: «*сөздің соңғы дыбысы н болса, оған жалғанатын қосымшалар қ, г, з, б дыбыстарынан басталғанда, н дыбысы өзгеріліп, ң, м болып айтылады. Бірақ бұл өзгеріс еске алынбай, н әрпі жазылады: түн+гі – түнгі (түңгү емес), бұрын+ғы – бұрынғы (бұрұнғы емес), көн+бейді – көнбейді (көмбейді емес)*» [3, 104].

Сонымен қатар қазақ тіліндегі сөздердің фонематикалық принциппен жазылатынын айғақтайтын тағы бір ереже ол [с] және [ш] дыбыстары іргелес келген жағдайда <с> фонемасы [ш] реңкіне ауысатыны жөнінде: «*tybir soŋyndaŋb ызы «z», «s» dьbьstarьna ɟalŋav basьndaŋb ызыndardьɟ ьqpaly elenbejdi, - onday dьbьstar ыŋb tybirince ɟazьladь*» [8, 105]. Аталған ережеде жазуда сөз мағынасын ажырата алатын қабілеті бар дыбыстар белгіленеді «ызындардың ықпалы еленбейді» деп, яғни дыбыстық қоршауға тәуелді түрлері еленіп-ескеріле бермейді деп, мынадай мысалдар келтіріледі: *басшы*(ба[ш]шы емес); *тұшы* (тұ[ш]шы емес), *қашса* (қа[ш]ша емес). Бұл ереже – қазіргі кезде де жиі қолданылып жүрген ережелердің бірі.

Қазіргі қазақ орфографиясындағы елеулі қиындықтардың бірі – түбір сөзге дауыстыдан басталатын қосымша жалғанғанда түбір сөздің соңғы буынындағы қысаң дауыстының түсіріліп немесе түсірілмей жазылуы. 1929 жылы бұл мәселеге де арнайы ереже пункіті қарастырылған. Ережеде тәуелдік жалғаулары жалғанғанда, екінші буындағы **ы, і** әріптері түсіріліп таңбалануына байланысты алынды: «*ɟaloŋav –ɟurnaqtь basьndaŋb davьstь dьbьs qosьlŋannan tybirdiŋ soŋŋb bitev buvьнь асььр екі аььььsa, ɟana osь аьььlŋannan bitev buvьnnь qьsaŋ davьstь dьbьсь ɟoŋalь ketse, tybirdiŋ ɟoŋalŋan dьbьсь ɟazьmajdь*». Ал екі буынды сөздердің аралығында, р, л тәрізді сонор дыбыстардың алдында естілетін **ы, і** дыбыстарын таңбалау немесе таңбаламауға байланысты арнайы ереже қарастырылмайды. Сондықтан болу керек жазу тәжірибесінде *рас, лас, рет* тәрізді сөздердің немесе *мағына, құрылыс, жапырақ* сияқты сөздердің басында не аралығында естілетін **ы, і** дыбыстарының таңбалануы не таңбаланбауы қиындық туғызды.

Қазақ тіліндегі морфонологиялық құбылысқа байланысты, яғни қ-ғ, п-б, к-г (*қазақ – қазағы, күрек -күрегі*) дыбыстарының алмасуы туралы ереже алғаш 1924 жылғы құрылтайда қаралып, 1929 жылы ресми түрде бекітілгенін айтқымыз келеді. Ережеде сөз аяғындағы қатаң **п, к, қ** дыбыстары жалғау басындағы дауыстының ықпалымен өзгеріп, **б, ғ, г** болады, түбірдегі дыбыстары өзгеріп, фонетикалық принципке негізделеді деп дұрыс көрсетілген [3, 105].

Емленің 8-9-баптары шылаулардың жызылуы, олардың қосымша тәрізді өзгертіліп таңбалануы көрсетілсе, 11-бапта қазақ тіліндегі **ш, ж, й** (*жай, шай*) дыбыстарының жіңішкертуге бейімділігі және бұл дыбыстардың аралығындағы дыбыстардың жазылуы қосымшаға бағынып, жуан түрде жазылатындығы, ал 12-бапта *үшін, құрұқ, құуұс* сөздері естілуінше емес, бір тұрпатта, яғни *үшін, құрық, құуыс* түрінде өзмертілмей жазылатындығы заңдастырылды [3, 106].

Қабылданған емле ережесінде тілдің заңдылығына байланысты жаңалықтар да болды. Латын графикасы негізіндегі әліпбиге көшпес бұрын дәстүрлі принцип арқылы таңбаланған **-түн, -түн** (*баратүн, келетүн*)

жұрнақтары латын графикасы негізіндегі әліпбиде қазақ тілінің дыбыс үндесімділігіне сәйкес, сөздерді үндестік заңына бағындырып, біркелкі езуліктер арқылы жазуға көшеді. Сонымен, алғаш рет осы жылы есімшенің өткен шақ, осы шақтық ұғымын білдіретін *-атұн, -етұн* жұрнақтары **-атын, -етін** түрінде жазуға ереже қабылданады: **«Жазғанда ерін үндестігі еленбейді; дауысты дыбыс көмескі естілетін болғанда еріндік дыбыс жазылмай, езулік дыбыс жазылады.** Мысалы, *үшін* (үшүн емес), *құрық* (құрұқ емес). Ескерту: 1. «тын» жұрнағы естілуінше «тын» болып жазылады. Мысалы, *баратын* (баратұн емес), *оқыйтын* (оқыйтұн емес)» [3, 106]. Осы ереженің ескертпесі ретінде [y] дыбысының жазылуы берілген. [y] дыбысы сөздің жуан және жіңішкелігіне байланысты [yv], [uv] түрінде өзгеріп жазылатындығы көрсетілді: *çazuv* (çazv емес), *beruv* (berv емес).

Сонымен, бұл баптарда түбір сөзге қосымшалардың жалғану ерекшелігі, қосымша, жалғаулар фонетикалық принципке бағынатыны және сөз тіркесі, етістік, біріккен сөз, қос сөз сыңарлары айтылуы бойынша емес, түбірін сақтап, бөлек немесе бірге жазылатындығы көрсетіліп, қазақ тілі дыбыстары фонетика-фонематикалық принципке негізделетіндігі көрсетілді.

Өзге тілдік элементтердің жазылымдық принциптері алғаш рет 1929 жылы қаралып, ресми түрде бекітілген болатын. Жалпы осы жылы кірме сөздерді «сындырып» жазудың механизмдері толықтай болмаса да, жартылай жасалды деп айтуға болады. Себебі 1929 жылы қабылданған он сегіз ереженің (13-баптан 30-бапқа дейін) біразы қазақ тілінің үндесім, үйлесім заңдылығын барынша сақтауға тырысқан.

Ереженің 13, 14, 15, 16, 17, 18-баптарында қабылданған әліпби құрамында жоқ, бірақ интернационалдық сөздерде жиі кездесетін дыбыстардың жазылым тәртібі сөз болғандықтан, оларды біз **графикалық ережелер** деп атадық. Ереженің 19-20-баптарында орыс тіліндегі сөздердің екпін арқылы ажыратып жазуға арналғандықтан **екпінге байланысты ережелер** деп, ал 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 29, 30-баптарында орыс тілі сөздеріне қазақ тілі қосымшалары жалғану заңдылығы көрсетілгендіктен **айтылым заңдылығынан негізделген ережелер** деп бөлдік.

Графикалық ережелерде ф, г, х, ц, ч, ш, щ, я, ю дыбыстарының жазылымы көрсетілді. Айталық, 13-бапта **ф** дыбысы сөз басында **п** дыбысына алмасып жазылуы: *фабрика* – *pəbirik*; 14-бапта *газ, губерния* тәрізді сөздерде келетін **г** әрпі **г** және **ғ** түрінде сақталуы: *газ* – *Çaz*, *губерния* – *gybirne*; 15-бапта кірме сөздердегі **х** әрпі жуан сөзде **қ**, жіңішке сөзде **к** әрпімен жазылуы: *мухтар* – *muqtar*, *хайр* – *qaiʁ* т.б.; 16-бапта **ц** дыбысы **с-ға, ч, щ** дыбыстары **ш** дыбысына алмастырылып жазылуы: *офицер* – *əpeser*, *станция* – *ʁstansa*, *церковь* – *sekkev*, *чай* – *çaj*, *чек* – *sek*, *червонец* – *cerben*, *приказчик* – *birkencik*; 17-бапта кірме сөздерде келетін **я, ю** әріптерінің жазылуы сөз болған. Бұл ережеде **я** әрпі қазақша **ж** немесе **йа** (йе) әріптеріне алмастырылады, ал **ю** әрпі **йу** әрпі арқылы жазылады деп көрсетілді: *Яков* – *çambʁ*, *ярмарка* – *çərmeŋke*, *Юсуф* – *çusip* түрінде таңбаланады деп шешілген; 18-бапта **в** дыбысының

жазылуы сөз болады. Онда шеттен кірген **в** дыбысы қазақ тілінде **у** әрпі арқылы және сөздің басында **б** арқылы игеріледі, бітеу буында орыс тіліндегі **в** дыбысы **п** арқылы жазылады делінді: *quvlaqor, sergejip, aptamabil, бірәк mäskev, barcav* [3, 106-107].

Екпінге байланысты ережелерде орыс тілі сөздеріндегі екпіннің алмасып түсуіне байланысты дыбыстың түсіріліп немесе өзгертіліп жазылуы көрсетілді. 19-бапта *фабрика, палата, аптека* тәрізді сөздердің аяғында [а] дыбысы жазылмайды, себебі [а] дыбысына екпін түспейді деп ескертілген, ал [а]-ға екпін түсетін болса, онда **а** сақталады (*смола – smola*) деп көрсетіледі: *päbirik, ismet, әртек* т.б. 20-бапта **[а]** дыбысына аяқталған, бірақ **а**-ның алдында дауыссыз қос дыбыс келген *касса, тонна, ванна* тәрізді еуропа сөздерінің аяғында екпін жоқ кезде **е** немесе **ы** дыбыстарына алмастырылып жазылады (*kässe, vannь*), ал сөз екпінді болғанда **а** (**е**) жазылатындығы (*тпруба – turba*) дұрыс сипатталған [3, 107-108].

Айтылым заңдылығына байланысты алынған 21-ереже географиялық атаулардың жазылым тәртібіне арналады. Мұнда қазақ тілінің заңдылығы сақталып, топонимдік аталымдардың түбірі сақталып, аяғы қазақ тілінің заңдылығына бағындырылатындығы көрсетілген: *Карпаты – qarpat, Альпы – әлпі, германец – germen, русский – орьс* т.б. Сондай-ақ 22-бапта аяғы *-тор*-ға аяқталған *доктор, кондуктор, сектор* тәрізді еуропы сөздері *-тыр, -тір* түрінде жазылатындығы, 23-бапта кірме сөздердің аяғы *-графия, -логия* тәрізді қосымшалардың қазақ тілінде *-ғыраны, -логы* түрінде өзгертіндігі, 24-бапта *-скоп, -фон* сияқты қосымшалар *-скоп, -пон* болып таңбаланатындығы, ереженің 25-бабында *индустрия, акция* тәрізді сөздерде келетін **ия** қосымшасы жуан сөзде **а**(*станция – ьstansa*), жіңішке сөзде **е**-мен жазылатындығы (*индустрия – yndistire, акция – әkse*) көрсетілген. 26-бапта *пролетарий* тәрізді сөздерде келетін *-ий* қосымшасы алынбайды, сөздің түбірі ғана жазылады деп белгіленген: *пролетарий – proletar* т.б. Ереженің 27-бабында **г, з, д, х, в**-дан басқа еуропа сөздерінің соңындағы дыбыстар өзгертілмей жазылатындығы (*bent, volt*), 28-бапта *электрический фонарь, техническое средство* тәрізді сөздердің аяғындағы сын есім қосымшалары қазақшаға икемделетіндігі нақты сипатталған. Ал ереженің 29-30 баптарында еуропа тіліндегі антропонимдік атаулар қазақ әліппесінің әрібі жеткенше өзгертілмей жазылады деп көрсетілген [108-109].

Қорыта айтқанда, 1929 жылы қабылданған бұл ережелер қазіргі емлеміздің бастау көзі. Мұнда алғаш рет [а], [ә] дыбыстары арқылы жасалатын сөздердің емлесі (*жай – жәй*), бір буыны жуан, келесі буыны жіңішке, я болмаса, керісінше, бірінші буыны жіңішке, келесі буыны жуан бейүндес сөздердің жазылу үлгісі (*қасиет, құзірет*), соңғы буында қысаң дауыстылары бар сөздердің қосымшалармен түрленгенде түсіріліп жазылу емлесі (*ауыл – аулы, көрік – көркі*), соңғы дыбысы [з], [ш] дауыссыздарына аяқталған сөздер қосымшалармен түрленгенде сөздің қандай нұсқада жазылатыны (*жаз-жазса – жазшы*), сонымен қатар, [к], [к], [п] дауыссыздарының біріне аяқталған сөздер қосымшамен түрленгенде, түбір

соңындағы дыбыстың жазудағы өзгерісі (*ақ – ағар, жап – жабады*) алғаш рет ереже түрінде белгіленді. Қазақ жазуының онтогенездік дамуын зерттеп жүрген ғалым Қ.Күдеринова жоғарыда аталып өткен ережелерге байланысты былай дейді: «Қазақ тілінің дыбыстық негізінен шығарылған алғашқы емле ережесі 1929 ж. латын графикасымен бірге қабылданды. Онда орфографияның негізгі ұстанымы анықталып, шеттілдік сөздер қазақ тілі төл сөздерінің жазылу принципіне сай таңбаланды. Қазіргі емлеміздегі негізгі орфограммалар сол 1929 ж. емле ережелерінде айқындалды» [4, 103]. Шындығында да, қазақ қоғамында 10 жылдай қызмет еткен аталған ережелер қазақ орфографиясы принциптерінің дұрыс таңдалып алынғандығын және осы принциптерге сәйкес жасалған емле қағидаттары негізінен дұрыс екендігін көрсетеді. Бірақ аталған ережелердің жұмыс істеуіне, оның бұқара халыққа таралуына уақыт аз болды. Дұрыс жазуға бағыт-бағдар, жөн сілтейтін орфографиялық сөздіктер де бұл кезде жасалмаған болатын. Осы себептен және кейбір ережелердің толық болмау себебінен, атап айтсақ, идеографиялық (бас әріптің емлесі), графикалық ережелердің және жеке сөздердің емлесіне байланысты ереженің толық болмауына байланысты жазу тәжірибесінде бірнеше қиындықтар болады. Сондай-ақ шет тілінен енген сөздер дыбыс жүйесінше жазылады және кірме сөздердегі еріндік **о, ө, ұ, ү** әріптері сөздің екінші немесе үшінші буындарда таңбаланбайды деген ереже бір сөздің бірнеше нұсқада жазылуына негіз болды. Бұл әрине сауатты жазуға бірінші кедергі ретінде танылды. Мысалы, қазіргі түпнұсқа принципімен жазып жүрген *материал* сөзі бірнеше нұсқада, яғни *materʲjel//materʲjal//materijel* түрінде, осы тәрізді *математика* сөзі – *matematʲjike//mätematʲjike*, *партизан* сөзі – *partʲjzan//pärtijzän* түрінде таңбаланды. Сондықтан 1938 жылы емлеге бірнеше түзетулер енгізіледі. Онда *Ленинград, кабинет, совет, актив* тәрізді сөздер негізгі тұрпаттарын сақтайды (*Leningrad – lenijngirat* емес, *kabjnet – kəbijnet* емес, *sovet – səbet* емес), сөздің аяғы қатаң дыбысқа аяқталады, орыс тілі сөздеріндегі екінші, үшінші буындарда келетін **о, е, у, и** (*komsomol – kamsamol* емес, *metro – metra* емес, *biro – buijra* емес, *dinamo – dinamʲ* емес, *proletariat – puroltarʲjat, //pyreletarijat //pʲrolʲtariat //pyreletarijat* емес) дыбыстары сындырылмай, түпнұсқа бойынша жазылады деген тәрізді бірнеше өзгерістер енгізіледі. Кірме сөздерді түпнұсқаға жақындатып таңбалау үшін **в, ф, х** әріптері алынады. Ал **я, ю, ё, э, ь, ъ, ч, ш, щ** тәрізді дыбыстар қазақ тілінде бар, ұқсас дыбыстармен алмастырылады деп шешілді [5, 3-4].

Сонымен, 1929 жылы қабылданған емле қазақ қоғамында 8 жыл қолданылып, 1938 жылы қайта өңделіп, бұқара халыққа қайта ұсынылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Емле туралы (Тіл білімпаздарына)// Еңбекші қазақ. 1929. 18 ақпан.
2. ЖұбановҚ. Қазақтіліжөніндегізерттеулер. Алматы: Ғылым, 1999. –581 б.

3. Стенографический отчет научно-орфографической комиссии созданной 2-4.06. 1929 г. научно-методическим советом НКП и ЦКИКА. – Кызылорда, 1930.–482с.

4. Кодухов В.И. Русская орфография и пунктуация. –М.:Наука, 1989.

5. Қазақ тілінің емле ережелері// Төте оқу. – 1938 ж. –26 апрель (№10-11) // Ауыл мұғалімі. – 1938. –9 наурыз. – 48 б. (№6).

Күдерінова Қ.

Қазақ тілі емле ұстанымын таңдау тарихы

Латын графикасы негізінде жасақталайын деп отырған қазақтың жаңа емле ережесін құрастырмас бұрын алдымен осы күнге дейін ұстанған емле қағидатымызды сақтаймыз ба, өзгеріс енгізсек, қандай өзгеріс енгіземіз, әлде басқа принцип ұстаймыз ба деген мәселені анықтап алуымыз керек. Ол үшін қазақ тілі емле ұстанымы қалай таңдалды деген сұраққа жауап іздеу керек, яғни таңдау тарихына шолу жасап алуымыз қажет. Ал қазақ тілі емле ұстанымы 20 ғасыр басында кеңестер одағы құрамына енген барлық түркі тілдерінің емле ұстанымынан шықты. Сондықтан бұл мәселені осы кеңістікте сөз етеміз.

XX ғасырдың басынан бері түркі тілдері орфографиясының маңызды мәселелері ретінде мыналар қаралып келеді: 1) емледегі басты ұстаным (принцип), 2) белгілі бір графемалардың белгіленуі, 3) фонетикалық құбылыстардың белгілену шегі; 4) созылықты дауыстылардың емлесі; 5) күрделі сөздердің жазылуы; 6) кірме сөздердің емлесі.

Жалпы, түркі тілдері емле ұстанымын таңдауында мынадай үдеріс болды. XVII-XIX ғғ. түркі кеңістігінде қолданылған орта түркі әдеби тілі әр түркі тілінің жалпыхалықтық ауызша қолданысынан жырақтау төбетоп тілі, төбетоп жазуы болды. Кейін жазу демократиялана бастағанда ауызша тіл жазба тілге жақындай түсті. Сөйтіп, сөз айтылуына сәйкес таңбалана бастады.

Сондықтан жаңа әліппешілердің алғашқы пленумында Н.Төреқұлов барлық түркі тілдері фонетикалық принциппен жазады деген [1, 79].

1926 жылғы Бакудегі конференцияда да түркі жазуы үшін фонетикалық принцип [2] негізгі деп және, Т.Шонанұлы анықтағандай, “Фонетикалық принцип – фонетикалық транскрипция емес. Біздің түсінігіміздегі фонетикалық принцип сөз мағынасын дәл беретін дыбысты таңбалайтын принцип болып табылды”[3]. Бұл қазіргі морфологиялық, кейін фонематикалық принцип деп аталған ұстанымның алғашқы іргетасы еді.

Ғылым тарихы үшін алғашқы пікірлердің қай-қайсысы да құнды деп ойлаймыз. Сондықтан осы конференциядағы Е.Омаровтың түбірді фонетикалық, қосымшаны морфологиялық принциппен жазуды тіл табиғаты қалайды, сондықтан халық сауаты артқан 15-20 жылдан кейін морфологиялық принципке оралуға болады деген сөзі де назар аудартты [3, 276.].

Шет сөздерге қатысты түпнұсқа принцип ұстану, бірақ орфоэпиясын тіліміздің дыбыстық құндағында (Н.Уәлиұлының термині) оқу деген

Е.Омаровтың ұсынысы да бүгінгі түркі тілдерінің емлесіндегі қалыс қалып қойған ұстаным ба деп ойлаймыз [4, 97].

1924ж. 12-18 маусымында Орынбор қаласында өткен А.Байтұрсынұлы, Ә.Бөкейханұлы, Е.Омаров, М.Дулатұлы, Х.Досмұхамедұлы, Н.Төреқұлов, Т.Шонанұлы қатынасқан “Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінде” қазақ орфографиясының негізгі принципі дыбыс жүйесінше, сондықтан *қап-қабы, доп-добы* сөздеріндегі <б-п> дыбысының асылы (қазіргі терминге салса, фонеманың инварианты) <п> емес, <б> фонемасы, ал *желп-желпі, серп-серпі* дегендегі дыбыстың асылы <п> фонемасы, бірақ қазақ емлесі дыбыс жүйесінше **б-п, қ-ғ** өзгерісін таңбалайды деп анықталады [5, 256.].

Сонда Кеңес құрамында болған кезеңдегі түркі тілдері орфографиясы морфологиялық принципке сүйенеді деген сөз – орыс емлесінің ұстанымын көшіру ғана болып шығады.

Осы жиында бүгінге дейін дау болып жүрген ерін үндестігінің орны да шешілген. Мысалы, емлеге қатысты баяндама жасаған Е.Омаров *қару, келу* сөздері *қаруу, келуу* емес, *қаруы, келіу, қаруыуы, келіуі* деп жазылатыны олардың *қа-рыу, ке-лі-уі* болып буындалатынынан іздеу керек дейді. Автор “қазақ тілі түрік тілдерінен жігі ашылып, **ұ** дыбысы **ы**-мен айтылатын болған. Бұл қазақ тілінде өз еркімен болған өзгеріс” дейді [5, 636.]. Сонда түркі тілдері емлесінің ұстанымы дыбысты таңбалайтын фонетикалық емес, фонеманы таңбалайтын фонематикалық принцип екені айқындалады.

Мұндай білім қазақ оқымыстыларына А.Байтұрсынұлының ғылыми жетекшілігімен келген дейміз. Оған дәлел ретінде А.Байтұрсынұлының жазудың негізі екеу (таңба негізді және әріп негізді), ал жүйесі төртеу (таңбаша, дағдыша, туысша, дыбысша) деп көрсетуі – [6, 361б.] кеңестік жазу теориясына дейін айтылған ілім. Яғни кейін Л.В.Зиндер жазудың тегін семасиографиялық немесе идеографиялық және фонографиялық деп бөледі [7, 52б.]. Ал ғалымның таңба жүйелі емле, тарих жүйелі емле, туыс жүйелі емле, дыбыс жүйелі емле орыс тілі терминологиясындағы тарихи принцип, этимологиялық принцип, морфологиялық, фонетикалық принциптердің қазақ тіліндегі балама атаулары, дәлірек айтқанда, қазақ лингвистикасының терминдері.

Л.В.Щерба этимологиялық принцип деген морфеманы сақтап жазу, яғни морфологиялық принцип, бұл бір жағынан тарихи принципке жақын деген [8, 104б.]. Сонда таңба жүйелі емле (А.Б.) – тарихи принцип (Л.В.Зиндер), тарих жүйелі (А.Б.) – этимологиялық принцип (Л.В.Зиндер), туыс жүйелі (А.Б.) – морфологиялық (Л.В.Зиндер) принцип болып сәйкеседі.

Енді қазақ жазуының негізгі емле ұстанымы қалай таңдалу керек дегенге А.Байтұрсынұлы “туыс жүйелі емленің де, дыбыс жүйелі емленің де түкпіріне қиналмай өтетін, екеуінің арасынан жол тауып беретін” мына қағидатты ұсынған:

“1. Әрбір өз алдына түбірі бар сөз оңаша айтылғандағы естілуінше жазылу.

2. Азған сөз азған күйіндегі естілуінше жазылу.

3. Үйлестікпен дүдәмәл естілетін болған дыбыстар айқын орындардағы естілуінше жазылу.

4. Қосымшалар қосылатын сөздермен бірге жазылу.

5. Қосалқы сөз, қос сөз, қосар сөз, қосынды сөз – бәрі де қосарлық белгімен жазылу.

6. Жалғаулықтар бөлек жазылу орындарынан басқа жағы жалғау ережесінше болады.

7. Үйір айтылатын сын есім мен зат есім бөлек жазылу.

8. Көсемше, көмекші етістіктер бөлек жазылу” [9].

Бұл “полагаю, что практически для тюркских народов самое правильное было бы – комбинация фонетического и этимологического принципов, комбинация в каждом отдельном случае своеобразная и разная, ибо правил общих тут никак нельзя дать” деген Л.В.Щербаның сөзімен үндеседі [3, 506.]. Және бүгінгі емлемізді айқындаған фонематикалық ұстаным осылай таңдалғанын көреміз.

Ал 40ж. бастап фонетика, орфографияға қатысты оқулық, емлесөздіктерін де түркі тілдері орфографиясының негізгі ұстанымы морфологиялық, яғни сөз естілуінше емес, түбір тұлғасы ақталып жазылады деген пікір орныққан болатын. Түйіндей айтқанда, түркі тілдері емлесінің басты ұстанымы 1924-1929жж. аралығында фонетико-морфологиялық деп, айқындала бастайды да, 1940ж. бермен қарайғы кирил жазуына ауысқан тұстан морфологиялық принцип болып, орыс орфографиясының ұстанымын қайталайды.

Саяси егемендік алған түркі халықтары 90 жылдардан бері енді орыс тілінің экспансиясынан кетуді, ұлттық ғылым мен білімді, мәдениетті жаңғыртуды, ұлт білімпаздарының еңбектеріне жүгінуді ойлады.

Осы орайда қазақ орфографиясының негізгі принципі, морфологиялық емес, фонематикалық екенін алғаш дәйектеген проф. Н.Уәли қазақ емлесінің негізгі ұстанымын белгілі бір фонеманың дыбыс түрленімдері ішінен фонетикалық ортаға неғұрлым тәуелсіз түрін жазу болып табылады деп анықтады [10, 726.].

Сөйтіп, әлді позициядағы дыбыс тіркесімдері жазуға бір шамас әйкесе кендігі, әлсіз позиция әлді позициядағы тұрпаты мен тексеріліп, негізгі реңк іайқындалатыны қазіргі қазақ емлесінің басты әдіс-тәсілдеріне жатады. Бұл әдісті кезінде А.Байтұрсынұлы: “Сөздің ауыздан шығуының өзі екі түрлі болады. Сөйлегенде сөздер бір-біріне жалғаса айтылғанда біртүрлі, әр сөзді оңаша жеке алып айтқанда ауыздан екінші түрлі болып шығады. ... Жеке айтқандағы ауыздан шығуынша жазу түрін біздің қазақ қолданып келеді. ... емлемізді туыс жүйесіне қатысқан жүйелеріне қарамай, көпшілігіне қарап, дыбыс жүйелі деп атап келдік [9, 66.].

Сөйтіп, түркі тілдері емлесінің басты ұстанымы – фонематикалық болуы керек екендігін осылай анықталады.

“Хасыл кәләм менің ойым: сөз жазылу керек айтылатұғын түрінше, яғни сөз ішінде қай дыбыс естілсе, сол дыбыстың әрпін жазу, естілген дыбыстың әрпі жазылмай басқа әріп жазу керек болса, не үшін ол керекті ғылым наху я ғылым сарф жолыменен ыспат етілсін” [6, 382б.] деген тағы А.Байтұрсынұлы. Сондықтан ғалым бірінші әліпбиді жөндеу керек, әліпби жөнделмесе емледе ала-құлалық басталады. Ал “әліпби деген асылына адам ақылы жетпейтін нәрсе емес. Әліпбиде бірден мәдениет түрінің төбе басына шығарып жіберетін адам білместей айрықша қасиет те, жасырын сыр да болмасқа тиіс” [6, 400б.] деген сөзі қазіргі әліпби құрамы мен графикасын таңдауда алтын әріппен жазылатын сөз деп ойлаймыз.

Бұрынғы араб графикасынан қалған жазу емлесі қосымшалардың барлық түркі халықтарына ортақ бір ғана вариантын (инвариантын) жазып, әр халық өз тілінің ауызша жүйесімен әрқалай оқып жүрсе, ол жергілікті ерекшелігі көп бір тіл ішіндегі әдеби норманың жазылуы сияқты болды. Ендігі жерде әр ұлттың дербес жазу-сызуы болған күнде “туысша” жазу принципін сақтаудың қажеті жоқ екенін сезген А. Байтұрсынұлы: “Түркі халықтары сөз төркінімен емес, халықтың сөйлеу тілімен санасуы керек” [6, 418б.] деді. Сондықтан “Көптік *лар*-ды қалған варианттарының орнына жазу, *қараймын*, *сөйлеймін* деген соң *бараймын* болмаса, *малдай*, *малда* деген соң *малындай*, *малында* деп, болмаса *маллар*, *нанлар*, *атлар* деп неге жазбаймыз дегенмен бірдей” [6, 396б.] деп, тіл қатынастарын бір деңгейде қарастыру керектігін айтады. Ал ғалымның “Сауаты ашылған адам жазылған, я басылған сөзді әрпіне қарап оқымайды, бүтін тұрған сүгіретін танып оқиды. Таныс адамды көргенде мынау пәленше, анау түгенше деген сияқты әр сөзді тұрпатына қарап танып айтады” [6, 412б.] дегенін тілдің таңбалық сипатын жазуға да қолдану керек, ауызша тілдің өзгерістеріне сай жазу емлесін өзгертудің перспективасы жоқ деп түсінеміз.

Бұл ойлар қазақ ғылымының алғашқы профессоры Қ.Жұбанов пайымдауларымен үндес. Қ.Жұбанов «Бізде морфологиялық принциппен фонетикалық принцип арасында флективті тілдердегідей үлкен айырмашылық болмауы керек, бір түбірдің бірнеше формасы болуы мүмкін емес» деп, түбір морфологиялық, қосымша фонетикалық принциппен жазылсын деген ұстанымды айқындайды [11, 498б.]. Е.Омаровтың кейінгі қазақ емлесі үшін ұсынған қосымшалардың ортақ формасын жазып, түркі халықтарының жазуларын унификациялапаламыз деген пікіріне абайлап қарау керек екендігін айтқан [11, 501б.], емлені тілдің сол кездегі қалпынан ғана шығаруды дұрыс санайды. Яғни қазіргі қазақ жазуының басты ұстанымы одан сайын нақтылана бастайды.

Сонымен қазіргі қазақ жазуындағы 40-90жж. арасында морфологиялық, 90ж. бермен қарай, **профессор Нұргелді Уәлидің** ғылыми негіздеуімен, **фонематикалық деп аталып келген негізгі принцип** осылай анықталған еді.

Енді қазақ жазуындағы фонетикалық принцип туралы айта кетсек. Ауызша айтылған сөзді қағазға түсіретін дыбысжазудың пайда болуы алғашында дыбыс түрленімдерінің бәрі жазуда көрініс табады деген жалған

түсінік тудырды. Бұл әсіресе төл жазуы мен әліпбиі бар немесе жаңа графика негізінде төл әліпбиін жаңадан түзген тілдерде көбірек байқалады. Оған 30-40 жылдардағы кавказ тілдерінде жасалған әріп саны 60-қа дейін барған әліпбилерді мысалға келтірсе болады. Тілдегі фонемалардың варианттары мен вариацияларына да әріп арналған графикадағы фонетикалық принцип көп тілдерде әліпби құрамының шектеулігінен аса алмады да, емледегі сөз айтылуына жуықтатып, әліпби мүмкіндігін пайдаланып жазатын фонетикалық принцип деген ұғымға тіреледі. “Принцип пен жазу” деген терминдердің осы мағынада жарыса жүретіні де, бір жағынан сондықтан. Сөйтіп, кез келген жазудың алғашқы түзілу жылдарында сөз айтылуына жуықтатылып, фонетикалық принциппен жазылады. Бірақ фонетикалық жазу процесі басталғаннан-ақ, емледегі қайшылық та, ала-құлалық та нашар коммуникация да басталады. Өйткені Ж.Пиаже айтқандай, “біз білетін нәрсемізді ғана көреді екенбіз”. Сондықтан сөздердің қандай өзгерістермен айтылса да, тұрақты тұрпаты, танымал формасы болу жазу коммуникациясын жеңілдететіні белгілі болды.

Орыс орфографиясының маманы Р.И.Осипов жалпы жазудың фонетикалық бағыттан фонематикалық бағытқа алмасқанын былай көрсеткен: I кезеңде фонетикалық, дәстүрлі, символды принциптердің араласуы; II – фонетикалық принциптің басымдығы, сондай-ақ дәстүрлі мен символдық принциптердің қолданылуы; III кезең морфологиялық принциптің айқындалуы, сондай-ақ дәстүрлі, символдық принциптің сақталуы; IV – морфологиялық принцип жетекшілігі және дәстүрлі, символды принциптің сақталуы, сондай-ақ фонетикалық принциптің қолданылуы; V – морфологиялық принциптің басымдығы. Дәстүрлі, символдық, фонетикалық принциптің араласуы [12, 46.].

Сөйтіп, ең бірінші сөз түбірінің – өзгермей жазылуы тәртіпке түсе бастады.

Алфонетикалық принцип:

а) кейбір жалқы есімдердің жазылуында (*Ботагөз, Амангелді*) [13, 304б.];

ә) қосымшалардың жазылуында [14, 6б.];

б) **п, қ, к** дыбыстарының ұяндауында;

в) кіріккен сөздерде;

г) орыс тілінен ауызша тіл арқылы игерілген сөздерде [15, 8б.] жазылады.

Қазақ жазуындағы фонетикалық принциптің Қ.Жұбанов зерттеуінде қалай анықталғанын зерделеген Н.Уәлиев бұл принцип қалай айтылса, солай жазылады деген ультрафонетикалық құбылысты меңземейді, фонетикалық принциппен жазады деген тұстар фонеманың позициялық түрленімі емес негізгі реңкі таңбаланады деген фонематикалық принципке сай келеді дейді [10].

Қазақ тілінің ұлттық әліпбиі мен графикасы қаланғаннан бастап (төте жазудан) түбір морфологиялық, қосымша фонетикалық принциппен жазылатын болды деп анықталды. Сөйтіп, қосымшадағы морфологиялық

принциппен (инвариант принципімен) жазылатын жазу ережесі демократиялана түсті. Бірақ қосымша фонетикалық принциппен жазылса, көптіктің *лөр, дөр төр*, ілік септіктің *нұң, нүң, дұң, тұң, дүң*, жіктіктердің *-д-м* (*барам, барад*) сияқты тағы басқа түрленімдері де неге жазуда белгіленбеді? Қосымшаларды позициядан тыс әнтек нық айтсақ, өзінің негізгі реңкіне неге көшпейді? Бұл Н. Уәлиұлы анықтағандай, позициялық түрленім емес, инвариант қосымшалардың өзі таңбаланған фонематикалық принциптің мысалы ма? 1940ж. С. Аманжолов тілдегі сингармонизм заңының күштілігінен, біз әлі де фонетикалық жазуға бейім боларымыз анық деген екен.

Сөйтіп, 1963ж. сөздікте фонетикалық принциппен түбірі өзгертіліп мынадай сөздер заңдастырылады: *ада-гүде, азғана, айгөлек, айғабақ, айғай, ақылгөй, алагеуім, алагөбе, алагүлік, алаганишық, алаңғасар, алдыңгүні, алдыңғы, алмағайып, алтау, жетеу, арагідік, астыңғы, әнеугүні, бейғам, жедеғабыл, жаздыгүні, жамбас, жоңқа, жегжат, жедеғабыл, желғабыз, жоңқа, жыңғыл, келсап, көгал, көгершін, көгілжім, көгіс, күздігүні, қарағаш, қараспан, қолғабыс, қолғап*. Мұнда сыңар мағынасының көмескіленуіне сәйкес айтылуынша жазылғандар (*ада-гүде, алагеуім*, т.б.), позициялық алмасу таңбаланғандар да (*айгөлек, айғабақ*), кірігу процесінің нәтижесі де (*көгершін, жедеғабыл*) бар.

Осы бағытпен қазақ орфографиясы сөздігінің 1978ж., 1988ж. басылымы фонетикалық принциппен жазылатын сөздерді молайтып, үнемі сынға ұшырап отырған. Қазақ тілшілерінің ішінде де С. Мырзабеков, Б. Қалиев, Ә. Жүнісбек, С.Бизақов, А. Тасымов сынды ғалымдар сөз айтылуына барынша жақын жазылуы керек; жазуда да сингармонизм заңы сақталуы тиіс; *кітап, қазір, қабір, қадім, дүбара, мүкәммал* сөздері бірыңғай жіңішке, не бірыңғай жуан таңбалану керек [16]; түбір мен қосымшадағы, біріккен сөз сыңарларындағы **қ, к, п, с, т, ж, з, н** дыбыстарын айтылуына қарай ұяңдатып берген орынды (С.Мырзабек) дейді. Тіпті қазақ жазуының әліпби ауыстыру кезеңіне сәйкес емлені де осы фонетикалық ыңғайға ауыстыратын кез келді деген пікірлер бар [17].

Жалпы, бұл бағыттағы ғалымдар жазу ауызша тілдің көшірмесі емес екенін аңдамай отыр. Жазудың демократиялануы, көпке түсінікті, рационалдылығы деген мәселе жазба тілдің алғашқы кезеңдеріне тән, бірақ жазу қызметі мен коммуникация жасау жүйесі қалыптасып, жазу дәстүрі пайда бола бастағанда оны даму ыңғайында өзгерте беру рухани мәдениетімізді танытпайды.

Қазақ емле сөздігінің 2000ж. төртінші басылымы және 2013ж. жылғы жаңа басылымы *шегара, қырғүйек, көгеніс, көгет, сарауру* сөздерін фонетикалық принциппен жазды. Мұндағы принцип тек бір мақсатты **к/ғ, к/г** ұяңдатып жазу бағытын көздеді (ауызша айтылымдағы ерін үндестігі қосалқы деңгейдегі заңдылық деп қаралады, мысалы, *қырғүйөк, көгөніс, көгөт* емес). Әдетте, сыңарлар арасындағы фонетикалық кірігу бір сыңардың мағына көмескіленуінен туындайтын еді. Мысалы, *алаганишық, ада-гүде, айгөлек, айғай, алагеуім, алагөбе, жегжат, ежеғабыл, алмағайып, жедеғабыл* деген

сөздердің *гөбе, геуім, жег, габыл, гайып* сыңарлары – бүгінде жеке қолданыста жоқ сөздер. Ал жоғарыда көрсетілген сөздер кірігу процесінің мұндай заңдылығына жауап бермейді. Сондықтан жалпы, біздің ойымызша, фонетикалық принцип жазудың алғашқы кезеңіне тән ұстаным болуы тиіс. Ал емле ережелері қалыптасып, жұртшылық оған дағдыланып қалғанда енді жазуды ауызша тілге икемдеп отырудың уәжі бола қоймайды.

Енді өзге түркі тілдерінде емле ұстанымы қалай тандалып келеді дегенге бір ауыз тоқталайық.

Әзербайжан орфографиясында дәстүрлі-тарихи принцип басым болды. Өйткені араб тілінен енген сөздерді түпнұсқаға жақындатып жазуға басымдық беріліп еді. Тарихи принципті, тілдің тарихи дамуын басшылыққа алу, әліпбиде тіл тарихында бар дыбыстарды белгілеуді – татар тілі мамандары да қойды. Мысалы, **у, ы, и** сөздің алғашқы буындарында ашық, кейінгі буындарында қысаң және екпінсіз айтылуы жазуда таңбаланбағандықтан қиындықтар туып отыр дейді ғалымдар [18, 55]. Дұрыс жазылмай отырған сөздерге *егерме (йегерме), екь (иык), еру (йыру)* тәрізді сөздер жатады.

Тарихи (**ғ**) дыбысы қазіргі татар тіліндегі [**w**] дыбысына сәйкес, алайда емледе ол **в** әрпімен таңбаланып кеткен. Сонда мына сөздер қате жазылады: *авыр (ауыр), авыз (ауыз), бавыр (бауыр)*.

Татар тілінде [**к**], [**ғ**] фонемалары бар. Ол тарихи тұрғыда да, қазіргі татар тілінде де айтылады. Сондықтан жазу аталған фонемалардың болуын қажет етеді: *қазақ-казак, орган-орган, уакыт-вакыт, уәкил-вәкил* сөздерінің дұрыс жазылғаны алдыңғы сыңар болар еді. Бірақ қазіргі татар жазуында фонетикалық принцип негізгі болып табылады да, морфологиялық және тарихи-дәстүрлі принцип қосалқы. Басқа тілдерде [**ж**] айтылатын сөздерде татар тілінде кейде [**й**] қолданылады. Мысалы: *йүрек (жүрек), йолдыз, йомшақ, йолку*. Сонымен қатар [**ж**] әрпі де қолданылады: *жәп (жіп), жңылы, жңара*. Бұл татар тіліндегі бұлғарлық және қыпшақтық ерекшеліктерді және орталық пен батыс диалектісінің әдеби тілде қатар көрініс табуын көрсетеді.

Осыған байланысты К. Мусаев түркі тілдеріндегі дыбыс алмасуларды бір әріппен таңбалауға болады [18, 21], өйткені олар сөз мағынасын айырмайды, фонемалық қызмет атқармайды (*баш/бас. уш/уч*) деген.

Ғалым емледегі тарихи және морфологиялық принципті *өй-өе, жәй-жәя, бай- баеды, баю – байу* деген сияқты орфограммалар бұзады деп, *яшь, юкә, аерым* сөздерін *йәш, йукә, айырым* түрінде жазуды [18, 57] ұсынған.

Морфологиялық принцип қосымшалардың бір вариантта жазылуын талап етеді. Ендеше түркі тілдерінің ішінде морфологиялық принциппен жазатын **башқұрт** жазуы: [күннер] деп айтады, *күнлер* деп жазады.

Қорыта айтқанда, қазақ және өзге түркі жазуларында жеке сөздерге – фонематикалық, түбір мен қосымша аралығына – фонетика-морфологиялық принцип, сөз тіркестерінің емлесіне – морфологиялық және фонематикалық принцип қолданылып келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Стенографический отчет I пленума ВЦКНТА (Баку, 3-7/VI, 27). М, 1927.– 175 б.
2. М.К.Милых Вопросы орфографии тюркских языков Северного Кавказа и Дагестана. Кисловодск, 1937. – 77б.
3. Стенографический отчет научно-орфографической комиссии созданной 2-4.06. 1929 г. научно-методическим советом НКП и ЦКИКА. Кзылорда, 1930.–482с.
4. Күдеринова Қ. Қазақ жазуының теориялық негіздері Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту орталығы, 2010. – 269б.
5. Қазақ білімпаздарының тұңғыш сыйезі. Алматы. 2005.–144 б.
6. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. Алматы: Ана тілі, 1992. –414 б.
7. Зиндер Л.В. Очерк общей теории письма. Л.: Наука, 1987. –111 с.
8. Щерба Л.В. Теория русского письма. Л.: Наука, 1983. –134 с.
9. БайтұрсынұлыА. Емлетуралы // ҚРБЖҒМҒАХабарлары. 2000, №3.
10. Уәлиев Н. Қазақ графикасымен орфографиясының фонологиялық негіздері: фил. ғыл. канд. автореф. Алматы, 1993.–162 б.
11. ЖұбановҚ. Қазақтіліжөніндегізерттеулер. Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.
12. Осипов Б.И. Основные этапы русского письма // Язык и письмо. Волгоград, 1988-131 с.
13. Қазақ совет энциклопедиясы. VI том, Алматы, 1974. –654 б.
14. Қазақтілініңорфографиялықсөздігі. Алматы, 1963.–575 б.
15. СыздықР. Емлежәнетынысбелгілері. Алматы: Рауан, 1996.–288 б.
16. Мырзабеков С. Қазақ орфографиясының арнаулы курсы бойынша методикалық нұсқаулар. Алматы: Қаз. Унив. 1991. – 39 б.
17. Тасымов А. Қазақ тілі емлесінің қалыптасуы хақында // Қазақ тілі мен әдебиеті, 1993. №10, 11, 12.
18. МусаевК.М. Алфавиты языков народов СССР. М. Наука, 1965. – 85 с.

Күдеринова Қ.

Қыпшақ топты түркі жазуларының кирил әліпбиін қабылдау тәжірибесі

Бұл зерттеудің негізгі мақсаты – 1940 жылдан бастап орыс әліпбиін қабылдаған қыпшақ тобындағы түркі тілдерінің әліпби құрамы мен емле сипатына назар аудара отырып, туыстығы өте жақын тілдер жазу арқылы қалай аралары алшақтай түскенін ескерту және осы тәжірибенің жаңа түркі жазуларын қабылдаудағы маңыздылығына назар аударту болып отыр. *Мұнда қыпшақ тобындағы тілдерден ногай, қазақ, қарақалпақ, қарашай, баиқұрт, татар тілдері алынды және кирил графикасын қабылдау жылдарының хронологиясы бойынша орналастырылды.*

Ноғай әліпбиі 1928 жылғы латын графикасындағы 28 әріптен (a, b, c, d, e, ə, g, ғ, i, k, l, m, n, o, ө, p, r, q, s, ş, t, u, ү, j, ь, z, v) 1938 жылы кирил графикасына көшкенде орыс әліпбиінің ё әрпінен басқасын түгел қабылдады: а, б, в, г, гъ, д, е, ж, з, и, й, к, къ, л, н, нь, о, п, р, с, т, ү, ф, х, ц, ч, ш, щ, ы, ь, ь, э, ю, я.

Ноғай тілі фонологиялық жүйесіндегі <ғ>, <қ>, <ң> фонемалары өзге түркі тілдерінің графикалық жүйесінде жоқ таңба – әріп тіркесімен берілді: **гъ, къ, нь**. Және соңы <ө>, <ү> фонемаларын беретін **оь, уь** диграфтарымен толықты. 1944 жылы гъ, къ әріптері әліпбиден шығарылды. Ал 1950 жылы <ә> фонемасын беретін **аь** диграфы және ё әрпі енгізілді (1-кесте).

1-кесте. Ноғай әліпбиі[1]:

А а	Аь аь	Б б	В в	Г г	Д д	Е е	Ё ё	Ж ж	З з	И и	Й й	К к
Л л	М м	Н н	Нь нь	О о	Оь оь	П п	Р р	С с	Т т	У у	Уь уь	Ф ф
Х х	Ц ц	Ч ч	Ш ш	Щ щ	Ъ ъ	Ы ы	Ь ь	Э э	Ю ю	Я я		

ө, ү дыбыстарын беру үшін сөз соңына жіңішкелік белгісі тіркелді: *боль /бӧл/, кунь /кӱн/*. Артынан бұл дыбыстар қосар таңбамен берілетін болды. 1944 жылы **Гъ гъ, Къ къ** қосар таңбалары алынып тасталды. Орнына 1960ж. алфавитке **Аь аь** және **Ё ё** таңбасы кірді.

Дауысты фонемалардың жіңішкелігі жіңішкелік белгісімен белгіленсе, дауыссыз фонеманың өзіндік ерекшелігі айыру белгісімен белгіленді. Бұл қырғыз әліпбиіндегі дауысты маркерлігі арқылы дауыссызды оқу әдісіне сай келді. Әліпбиге 9 дауысты фонеманың да таңбасын алу арқылы (а – аь, о – оь, у – уь, ы – и, е) дауыссыз фонемалардың белгіленуін үнемдеді. Мәтіндегі к, г әрпінің <қ>–<к>, <ғ> - <г> дыбысының қайсысы екенін сөз құрамында кездесетін дауыстылардың таңбасы арқылы оқыды. Сонда 9 дауысты фонема 9 әріппен, 21 төл дауыссыз фонема – 18 әріппен таңбаланды.

Бірақ графикадағы бір әріптің төл сөздер мен орыс тілінен енген сөздерде екі түрлі дыбысты таңбалауы қиындық тудырды. Мысалы, **и** әрпі – орыс сөздеріндегі **и** әрпін де, төл сөздердегі <i> фонемасын да берді (*ири, бир*), сондықтан [мінез] дегенді *мынез*, [біздікі] сөзін *быздыкы* деп жазып қою жиі кездесті.

у әрпімен – **ұ, у** фонемалары (*урлык, усту, урок, карув*); в әрпімен у ерін-ерін жуысыңқы төл дауыссыз бен орыс тілінен енген сөздердегі **в** дыбысы таңбаланды (*ава, вагон*). Бірақ бұл графика кейінгі башқұрт тілінде [q], [ʧ], [w], [i] дыбыстарының жоғала бастауына негіз болды.

Тіл үндестігі жалпы ноғай тілі төл сөздерінде жазылды, *катеби, кайтип* сияқты кірме сөздер мен кіріккен сөздерде сақталмайды.

Ал ерін үндестігі *буьгуьн* сияқты сөздерде болмаса, жалпы белгіленбейді. Өйткені **ө, о, и, ү** бұрын барлық буында жазыла берсе, кейінгі орфографияда бірінші буынмен ғана шектелген еді.

Бірге/бөлек жазуға байланысты белгіні екпіннен іздеді, яғни екі сыңарда да екпін болса бөлек жазылды: *сары май – шырак май; кайын ана*.

Орыс алфавитін **қарашай тілі** өзге түркі тілдерінен ерте, кавказ халықтарының регионына жүргізілген саясатпен бірге, 1937 ж. қабылдады. Әліпбиде 37 әріп болды. Къ, гъ, нь, дж құранды әріптерді алғаш енгізген осы қарашай жазуы еді[2]. 1961 ж. бұл әліпбиді тиімсіз деп тауып, 40 әріптен тұратын реформаланған жоба ұсынылды. Онда құранды әріптер алынып тасталды.

Әліпби құрамы: а, б, в, г, ғ, д, е, ё, ө, ж, ж, з, и, й, к, қ, л, м, н, ң, о, п, р, с, т, у, ү, ұ, ф, х, ц, ч, ш, щ, ь, ы, ь, э, ю, я. Дауыстының таңбасы – 8, олар: а, е, ө, о, ү, у, ы. Тек <ә> дауыстысы жоқ. Тілдің өзіне тән дауыссыздар таңбасы – 5, олар: ғ, қ, ж, ң, х. Сонда қазіргі қазақ әліпбиінен тек ә әрпінің жоқтығымен ғана өзгешеленген еді.

Алайда 1964 ж. бұрынғы әліпби құрамы қайта қабылданады (2-кесте).

2-кесте. Қарашай әліпбиі

А а	Б б	В в	Г г	Гъ гъ	Д д	Дж дж	Е е	Ё ё	Ж ж
З з	И и	Й й	К к	Къ къ	Л л	М м	Н н	Нг нг	О о
П п	Р р	С с	Т т	У у	Ф ф	Х х	Ц ц	Ч ч	Ш ш
Щ щ	Ъ ъ	Ы ы	Ь ь	Э э	Ю ю	Я я			

Дауыстылар: о-ё [ə]

у-ю [y]

а – е

ы – и [i]

<ғ>, <қ>, <ң>, <ж> дауыссыздары әріп тіркесімен беріледі: **гъ, къ, нг**.

Сондықтан графикада мынадай кемшіліктер орын алды:

1) **ө** әрпі болмағандықтан **ё** әрпінің бірнеше мағынасы болды:

|ё| =>[ə] *ёс, ёгюз*, төл сөздер жат реңкпен дыбыстала бастады;

=>[jo] *кюеу*

=> [ё] орыс сөздерінде

2) **ү** әрпі болмағандықтан [y] дыбысын |ю| әрпі берді, сонда

|ю| =>[y] *кют, кюн* төл сөздер жат реңкпен дыбысталды;

=>[ju] *тою* (тойы), *бою* (бойы), *аюню* (аюды)

=>[ju] кірме сөздерде: *юра, юбиляр*

=>[ju] кірме сөздерде жіңішке дыбысталуды: *жюри, парашют*

Сөйтіп, қарашай тіліндегі сөздердің түбірі өзгеріп жатты.

3) Профессор К.Мусаев **у** әрпі дауыссыз [w] фонемасын таңбалағанда, [u] мен [w]-дың айырмасы анық көрінетін еді дейді. Енді |у| әрпі әрі дауысты [u] фонемасын, әрі дауыссыз [w] фонемасын беріп қиындық тудырып отыр: *кѳуууун то хтаммагъанды*.

4) бүгінде кь, гь, нг, дж әріп тіркестерінен бір кітаптың ішінде 40 бет артық жазылады екен.

Татар жазуы. Латын графикасы жұмысшы табының жазудағы қажеттілігін өтей алмады деген желеумен татар жазуы 3 ай ішінде кирил графикасына ауысты [3].

Сөйтіп, кирил графикасын татар жазуы 1939 жылы 38 әріппен қабылдаған. Бірақ түзету туралы ұсыныс 1950 жылдардан бастап шықты. М. Фазлуллин татар тілінің өзіне тән фонемаларын әріп диакритикасымен емес, таңба тіркесімен беруді ұсынған: аь, жъ, нь, оь, уь, хъ. Бірақ көпшілік бұл графемаларды қолайсыз деп тауып, ө, ә, ү, һ, жс, ң әріптерін енгізді. Бұл әріптер 1997 жылға дейін орыс алфавитінің соңына тіркелген еді. 1997 жылдан бастап әліпби мына тәртіппен реттелді: Аа, Әә, Бб, Вв, Гг, Дд, Ее, Ёё, Жж, Жж, Зз, Ии, Йй, Кк, Лл, Мм, Нн, ң, Оо, Өө, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Үү, Фф, Хх, һ, Цц, Чч, Шш, Щщ, ь, Ыы, ь, Ээ, Юю, Яя:

Әліпбиде 40 әріп бар. Тілдің фонологиялық жүйесіндегі к, ғ, w фонемаларының әліпбиде таңбасы болмады. 1961 жылы өзге түркі тілдерімен бірдейлестіріп, әліпбиге к, ғ әріптерін енгізгенмен кейін қайта алынып тасталды. Егер к дыбысы тек жуан, к дыбысы тек жіңішке дауыстылармен ғана айтылатын болса, онда қиындық жоқ еді дейді ғалымдар. Бірақ қазір *қарендәш, қаләм, қозғаз, камзул, калош* деп айтыла береді. Сондай-ақ у дауыссызының орнына в қолданылады: *давул, кавын, тавык*.

Сондықтан орфоэпияда бөгде реңктер пайда болды: ф, э, е әріптері төл сөздерде де жазылды: *керфек (кірпік), эссе (ыссы)*. Е әрпі [йы], [йе] дыбыс тіркестерін таңбалайды: *ел – [йыл], ефек – [йефек], яшь – [йәш]*. Сондықтан татар тілі орфографиясын жетілдіру үшін **иә, иү, йы, йе** әріп тіркестерін енгізу ұсынылған *йүкә (жүке), йырақ (жырақ)*.

Татар тілі орфографиясы фонематикалық принципті түбірге қатысты да, қосымшаға қатысты да ұстанады. Мысалы, <л>- тұлғалы аффикс айтылуда [н]- мен дыбысталады. Мысалы: *утынлык [утынның], буранлы көн [буранны көн]*.

Орфографиядағы дифференциация принципі сөздердің бірге/бөлек жазылуына көмектеседі: *ақ сақал – ақсақал, өч почмак – өчпочмак*. Графикалық принцип кірме сөздерді жазуда қолданады: *колхоз, аппарат, т.б.*

Х. Курбатов татар тілі фамилиялары тілдің орфоэпиялық нормасына сай жазылу керек дейді, мысалы: *Фәрит Мирғалим улы Жәләлиев*.

Татар орфографиясында сөздердің бірге/бөлек жазылуы шешіле қоймағандықтан көбіне орыс тілі орфографиясына негізделеді. Дегенмен мынадай өлшемдер ұсынылған:

1. Егер екі сыңардың алғашқысы соңғысының материалын білдірсе, олар бөлек жазылады.

2. Егер шыққан тегін білдірсе, онда соңғы изафет жұрнақ түсіріліп бірге жазылады. Мысалы, *ағач йорт (ағаш үй)* бөлектанбаланса, *жир+жыләг(i) – жиржыләк, алмаағач* бірге жазылған.

3. Сыңар аралығындағы **кы, ке, ғы, ге** аффикстері түсірілсе, бірге жазылады: *өске+корма – өскорма (надстройка)*.

4. Екі сыңар мағынасы бірігіп, ортақ мағына берсе, бірге жазылады:
аккош (аққу)

Қазақ жазуының кирилге негізделген алғашқы әліпби жобасында (1939ж. 10-тамыз) 40 әріп болды, ал әліпби тәртібі төмендегідей: **а, ә, б, в, г, д, е, ж, з, и, й, і, к, л, м, н, ң, о, ө, п, р, с, т, у, ұ, Ұ, Ү, ф, х, қ, г, ц, ч, ш, щ, ь, ы, Ъ, Э, ю, я.**

Мұнда дауысты дыбыстар (**ә, ө, ұ, ү**) орыс әліпбиіндегі жуан дауыстылармен (**а, о, у**) **і-и, й** жіңішке дауыссыздармен, **ы** әрпі жуандық белгісімен қатар келген. Ал қазақ тіліндегі <қ>, <ғ> фонемаларының таңбасы **х**-әрпінен кейін орналасқан. Сөйтіп, мұнда 1940ж. қабылданған әліпби құрамына қарағанда ілгерілеу болды.

Ал графикасында мынадай ерекшеліктер болды: біріншіден, дауысты дыбыстардың таңбасы ретінде 14 әріп көрсетілді: **а, о, у, е, ы, и, ә, ө, і, ұ, ү, я, ю, э.** Әліпбиде **ё** әрпі болмады, ол әріп кездескен сөз **ө**-мен белгіленді: *слёт* – *слөт*; **е, ө, ә, ү, і** әріптері сөзді жіңішкертетіндіктен, бұлар жазылған сөзде **ь** және **я** белгісі қойылмады; **ы, і** әріптері сөз мағынасына әсер етпеген жағдайда, **я** буын аралығында жазылмайды делінді: *смағұл, рет, ахмет*; **я** әрпі сөз басында, дауысты дыбыстан соң, қатаңдық, жұмсақтық (**ь, і**) белгілерінен кейін жазылатын болды: *Яков, химия, аяғы, таяу, мия.* Мына мәселелер ескерту ретінде берілді: орыс тілінен енген сөздерде дауыссыздан кейінгі **я** әрпі **э** әрпімен белгіленді (*Колэ, желэбов, транслэция*). **ю** әрпі түбір ішінде жазылады да (*қою, аю*), түбір мен жұрнақ ішінде **йу** тіркесі арқылы беріледі (*қойу, сойу*). Әліпбиде **н** әрпі болмағандықтан, оның қызметін **ә, а, х** таңбалары атқарды: *қаарман (қаһарман), гауэр (гауһар), аһ (ах).*

Бір жылдан кейін 1940ж. 30-тамызда жаңа алфавит жөніндегі ғылыми конференция 41 таңбадан тұратын жаңа әліпби туралы жоба ұсынды. Мұнда **н** әрпі әліпбиге енгізілді және <ұ> фонемасы **у** таңбасымен берілді.

Алфавит жобасының соңғысына жетекшілік еткен С. Аманжолов жобаны талқылауда **э** әрпін қазақ тіліндегі **е** дыбысының орнына қолдануды, **ә** әрпін екінші буындарға да жаза беруді, **я** әрпін қолдануды азайтуды, мысалы, түбір мен жұрнақ позициясына жазбауды, **ы** әрпін тек орыс сөздерінде ғана жазып, қазақ тіліндегі <ы> үшін басқа таңба алуды ұсынған пікірлердің болғанын және оларға негізді дәлелдер бар екенін айтады. **я, ю** әріптерін қызметі арқылы жазу үнемділігіне қол жеткіземіз дейді. Автор **ь** таңбасын қазақ тіліндегі жер-су атаулары адам есімдерінде қолдануды мақұл көреді [4].

Ш. Сарыбаев қырғыз графикасындағыдай **к** әрпімен <қ>, <к> дыбыстарын **г** әрпімен <ғ>-<г> дыбыстарын белгілеп, іргелес келген дауыстының жуан-жіңішкелігіне орай <қ>, <ғ>, <к>, <г> екенін айыруды ұсынды. Сондай-ақ қарашай графикасындағыдай <қ> – **кь**, <ғ> – **кь** деп алайық деген де, тіпті <қ> – **қ**, <ғ> – **г** деп алу жазу жылдамдығына кедергі, сондықтан **q, ǵ** таңбасын қалдырайық деген де пікірлер болады. А. Ысқақов **э** әрпінің мәнін **е** әрпі де бере алады, сондықтан әліпбиге **э**-нің қажеті жоқ деп табады. Ал М. Балақаев керісінше **э** әрпін сөздің бас буынында жазайық, сонда

тек **ч, ц, ь** әріптері ғана орыс сөздерінде кездеседі де, қалған әріптер ортақ болады дейді.

Сөйтіп, осындай талқылаулардан соң, жаңа әліпби 1940ж. 11-желтоқсанында түбегейлі бекиді. Әліпби тәртібіндегі қазақ тілінің төл дыбыстары жұмсалып жиілігіне сәйкес, **і, қ, ң, ғ, у, ө, ә, һ** болып реттеледі. Бірінші орыс алфавитінің әріптері, соңынан қазақ тіл әріптері тіркеледі. Әріп атауы **вэ, бэ** деп, орыс алфавитіндегідей белгіленеді. Әліпбидің жоғарыдағыдай берілуі оның қосалқы қызметі (санау, инвентарлау) үшін қолайлы делінді. Графика мен ауызша сөз екі басқа, бір-біріне сәйкес келмейді деген пікірлер де осы кезден шыға бастайды.

Жазылған сөздегі әріп пен дыбыс арасында айырма қай кезде де болады, сондықтан 1940ж. емледе қабылданбай қалған **ый, ій** тіркестері орнына **и** жазу; түбір мен қосымша аралығына **ю, я** әріптерін салу (*кию, боя*), **я** әрпімен [йа], [йә], [ә], **ю** әрпімен [йу], [йүү], [ү] дыбыс тіркестерін беру сияқты пікірлер айтылады.

Кірме сөздерде қосар дауыссызға аяқталған сөзге қосымша жалғанғанда бір дауыссыз түсірілмеді: *класс/классқа*. Дыбыстық құрамы игерілген кірме сөздер айтылуынша жазылды: *газет, самауыр, қамыт, сиез, дога*. Араб-парсы тілінен енген сөздердің ортақ әдеби вариантын орфографиялық сөздіктен қарап, жазу керек делінді, себебі сөз мағынасы дифференцияланып, жазуда айқындала бастады: *гаскер – войска, әскер – армеец, ғылым – мәлім*. Біріккен жалқы есімдер кіріктіріліп те (*Талдықорған, Қожаскелді*), кіріктірілмей де (*Амангелді, Қазанған*) жазылатыны көрсетілді.

Және қысаң езуліктердің емле қиындығын азайту үшін *магна, рет* сияқты сөздердегідей анық естілмейтін позицияда **ы, і** әріптерін түсіріп, қалған позицияда тәуелдік жалғауы жалғанғанда да, түсірілмегені жөн деді.

М. Балақаев сөз бірігіп жазылу үшін сөздің екі сыңары да атау тұлғада тұру керек және олар изафеттің III түрі болмауы керек деді. Ал фразеологиялық тіркестердің барлық түрі бөлек жазылуы уәжді.

Осы әліпби жобасының негізінде 1941ж. С. Аманжолов, С. Баишев, Ғ. Бұзырбаев, С. Кеңесбаев, Н. Сауранбаевтардың ұжымдық авторлығымен алғашқы емле сөздігі жарық көреді. Онда мынадай өзгешеліктер болды: а) **ы, і** әріптері түсірілді: *жыйлыс, құрлыс, бұйрық, ұрлық, топрақ, жапрақ, көкрек, ә) жалқы есімдерде [йы] тіркесі үшін и (Баир, Раис), жалпы есімдерде йы* жазылды: *айыл, кейін*, б) кірме сөздерде **я** әрпінің алдынан **и** (*пияла, пияз, зияш*), ал қазақ сөздерінде **ы** жазылады: *қыялы, сыяқты, тыянақты*, в) **йы, йі-**ға аяқталған сөзге көсемшенің **й**жұрнағы қосылса, **и** әрпі жазылады (*байыйды емес, баиды*).

Сөздікке а) жер-су аттары б) біріккен, қысқарған, кірме сөздер в) терминдер г) кісі есімдері д) жазылуы қиын сөздер кірді.

Қазіргі орфограммадан өзгеше мына сөздер біріктіріліп жазылды: *алааяқ, алакөлеңке, антатқан, антұрған, асықжілік, ататек, атсалысу, атиаптырым, атышулы, атқора, ауажайылу, ауылиаруашылық, ахрет, ахуал, ашішек, аяқкиім, аяқтұзақ, бақайқулық, бейнетхор, бейпілауыз,*

белкүрек, белорақ, боссөз, бытра, бытраңқы, біркүні, бірнәрсе, бұрнағыкүн, дарқан, дастарқан, диқан, емізік (еміздік емес), етбетінен (етпетінен емес), жалахор, жандік, жапрақ (жапырақ емес), жетіата, жыйлыс (жиналыс емес), жыйырма, кеңпейіл, күретамыр, көжеқатық, көзбайлау, махлұқ, магна, мұраб, мұқыят, мұғалім, нахақ, суд (сот емес), тәбиғат, тәбиғи, хажет, хата, хатер, хауіп, хиял, хиянат, хұдды, хұрмет, ішкіім, қаблет, зібрат, ұйқтау, өкмет.

Жалпы, 1938ж., 1939ж., 1940ж. ұсынылған әліпби жобаларында қосар ый, ій әріптерін бір таңбамен беру ұсынылып, қолдау тапқанмен, **и** әрпінің емлесі әлі де айқындалмаған еді. Мысалы, М.Балақаев 1940 ж. орфографияда тек 4 параграфта “что и пишется во всех словах как мягкий гласный, в других случаях (13 параграф) – буква **и** пишется для обозначения звуков **ый** (йық, иса), в третьих случаях, правда без специального пункта правил **и** употребляется для обозначения звуков [і] [й] (ки, жи)” делінгенін айтады. Сондықтан **и** әрпінің емлесін жүйелеуді ұсынады. Мысалы, жіңішке сингармотембрде бір әріппен (ки); жуан сингармотембрде екі таңбамен беру (қый).

Біріккен сөздердің орфограммасына проф. М.Балақаев «бір зат, бір ұғымның мағынасын беретін сөз» деп анықтама берілген соң *ауажайылу, басқатыру* сияқты тіркестердің де бірге жазылып кеткенін, ал *аяқ киім, темір жол* анықталғыш-анықтағыш қатынастағы сөз екенін айтады.

Кісі аттарының фонетикалық принциппен жазылуы уәжді деп табады, сондай-ақ *жарыя – жәрия – жария, қайтып – кәйтін* деген сөздердің әдеби вариантын анықтау емле сөздігінің құзырына тиеді дейді.

Жалпы, орыс графикасының қабылдану, емле ережелерін жетілдіру тарихына барсақ, жазуды қазақ тілі табиғатының тұрғысынан (М. Балақаев) және орыс тілі табиғатына жақындатып, бағындырып жазу тұрғысынан ұсынатын (С. Аманжолов) екі бағыттың болғанын көреміз. М.Балақаев қазақ орфографиясының 40ж. қиындықтары ретінде мыналарды көрсетті: күрделі сөздер емлесі, **и, ы, і** әріптерінің емлесі, **қ-х** әріптерінің емлесі, **ә** әрпінің жазылуы, термин сөздердің қосымшалануы, жалпы есімдерінің жазылуы. Бұл қиындықтар қазіргі қазақ орфографиясының да проблемалары болып табылады.

М.Балақаев **һ** әрпін **х**-мен беруге, **қ, ғ** фонемаларын **г, к** әріптерімен таңбалауға болады деген ұсыныс айтты. Ал **ог, уг, к**-ға аяқталған сөздерге жіңішке қосымша жалғауды (*полктік, педагогке*) екі сыңардан құралған біріккен сөздер жігіндегі **қ/ғ, к/г** алмасуын таңбалауды ұсынды.

Біріккен сөздердің емлесін орыс тіліндегі баламасының жазылуына қарап анықтаудың қателігін айтады. Және қазақ әліпби жүйесінің тәртібіне, оны қабылдаған үкімет қаулысына наразылығын білдіреді.

ҒА-ның Тіл, әдебиет институтында (1952 III) осы ұсыныстар талқыланған жиналыс қаулысы әліпбиден **һ** әрпін алып тастауды, әліпби тәртібін өзгертуді, **ый, ій, ұу, үу** қосарын **и, у** таңбаларымен беруді ұсынады.

Бірақ С. Аманжолов керісінше, қазақ әліпбиін өзгерту “қазақ тілі дыбыстарына арналған әріптердің керексізі бар ма”, “алфавит сиқын бұзып тұрғаны жоқ па”; “орыс әріптері толық қолданылып жүр ме” деген бағытта жүруі керек дейді. Автордың ойынша, ә әрпінің қызметін я әрпі де атқара алады (*Куляш, сіря, Жамиля*); **к, г**-ге аяқталған термин сөздерге соңғы буынның жуандығына байланысты жуан қосымша жалғану, біріккен сөздерді кіріктіріп жазбау, *ақкөңіл, асырасілтеу* сияқты сөздерді бірге жазу уәжді. Сондай-ақ С. Аманжолов әліпби тәртібін өзгертуге қарсы болды. Ғалым әріп ретін өзгерту алфавиттің қосалқы – нөмірлеу – қызметіне кедергі болады деді. Және ый, ій қосар дыбыстарын бір таңбамен беру морфологиялық принципке сай емес, сөздің айтылуы мен жазылуын алшақтады деді. **к, г**-ге біткен орыс сөздеріне жіңішке қосымша жалғау орыс тіліндегі сөздердің айтылуын бұзады деді.

Соңғы ұсыныс ескеріліп, **һ** әрпі әліпбиде қалдырылсын деген пікір, бірінші буыннан басқа буынға ә әрпін жазбау, орыс тілінен енген сөздердің соңғы буынына қарап, қосымша жалғау сияқты пікірлер тұрақтана бастайды.

Ал **ұ** таңбасын **ү** таңбасымен ауыстыру туралы ұсыныс 1951ж. 15 тамызында ресми түрде қабылданады (**ұ – ү**).

1957ж. емле ережесін қабылдағанға дейін қазақ жазуының тарихында бірнеше ұсыныс болған. Оның алдыңғысы 1939ж. әліпби жобасы, 1940ж. емле жобалары болса, кирил графикасына негізделген қазақ жазуының алфавиті мен орфография ережелері 1953ж. 28 ақпанда “Қазақстан мұғалімі” газетінде ұсыныс ретінде жарияланды. Әліпбиде 40 әріп рет санымен белгіленді, **ә** әрпі **е** таңбасынан кейін орналастырса да, әліпбидің рет санына алынбады. Ал **һ** әрпі алфавитте болмады. Әліпбедегі әріп реті қазіргі әліпби тәртібімен бірдей. Емле ережесінің алғашқы нұсқасы осы 1953ж. емле жобасы болып табылатындықтан ереженің 1953ж. нұсқасы мен қазіргі нұсқасының арасындағы өзгешеліктер болды.

Башқұрт жазуы. Кирил алфавитінің 33 әрпінің үстіне башқұрт тілінің өзіне тән дыбыстарын белгілеу үшін 9 әріп алынды. Олар: Ғғ, Кк, тіс аралық Җҗ, ҘҘ, мұрынжолды Ңң, көмей Һһ; тілалды ашық Өө, еріндік Өө және Үү әріптері.

Сонда кирил графикасына негізделген башқұрт әліпбиі мына құрамнан тұрды: А а Б б В в Г г Ғ ғ Д д Җ җ Е е Ё ё Ж ж Ӣ ӓ И и Й й К к Ӣ ӓ Л л М м Н н Ң ң О о Ө ө П п Р р С с Ҙ ҙ Т т У у Ү ү Ф ф Х х Һ һ Ц ц Ч ч Ш ш Щ щ Ъ ъ Ы ы Ь ь Э э Ө ө Ю ю Я я

Башқұрт жазуы, негізінен, фонетикалық жазу, әрі ерін үндестігін таңбалайтын жазу. Сондықтан орыс тілінен енген кірме сөздердің жазылуына қатысты да осы пікірлер айтылды. Мысалы, *жюри, такси, шоссе, ателье* сөздеріндегі соңғы дауысты дыбыс – башқұрт тіліндегі жіңішке дауыссызға қарағанда жуандау, тіл арты дыбыс. Сондықтан бұл сөздерге қосымшаның жіңішке вариантын жалғамау; сол сияқты *калий, юбилей, командир, министр, социализм*, сөздеріне де жіңішке вариантты аффиксті жалғамау, бұл сингармонизм заңын бұзады деген пікірлер жиі айтылды. Сөйлеу тілінде де

бұл сөздерге жуан қосымша жалғанады. Осы сипатты жазуда да таңбалау керектігі айтылды. Және *ғалим, тарих, таһир* сөздері тіл арты дыбысталады: [ғалыйм], [тарыйх], [тахыйыр] сондықтан жуан қосымшаларды қабылдайды деді ғалымдар.

Қарақалпақ жазуы. 1940жылы К. Убайдуллаев, К. Аимбетов және Н. Давкараевтар кирилнегізді жаңа қарақалпақ әліпбиінің жобасын жасады. Бұл Қарақалпақ АССР Жоғарғы советінің Президиумы жарғысымен 1940 жылдың 18 шілдесінде бекіді. Жаңа әліпбиде 35 әріп болды: Аа, Бб, Вв, Гг, Дд, Ее, Жж, Зз, Ии, Йй, Кк, Лл, Мм, Нн, Оо, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Фф, Хх, Цц, Чч, Шш, Щщ, Ъъ, Ыы, Ьь, Ээ, Юю, Яя, Ғғ, Ққ, Ҳх. Бұл алфавиттің үлкен кемшілігі – қарақалпақ тілінің өзіне тән /æ/, /œ/, /y/, /ɲ/, /w/ дыбыстарына арналған таңбаның болмауы. /æ/, /œ/, /y/ фонемалары бар сөздер **а, о, у** әріптерінен кейінгі дауыссызға жіңішкелік белгісін тіркестіру арқылы берілді: *тань (тән), созь (сөз), жунь (жүн)*. /ɲ/ фонемасы **нг** әріп тіркесімен жазылды. Әліпби орыс алфавитінің соңына өзіне тән үш әріпті (**қ, з, ҧ**) тіркеуімен ерекшеленді.

Осы кемшіліктер қарақалпақ әліпбиінің құрамы мен емле мәселелерін қайта қарауға әкеліп, 1954 жылдың қыркүйегінде [Нүкісте](#) шақырылған ғылыми-техникалық конференцияда ұлт ғалымдары мен Өзбекстан Тіл және әдебиет институтының ғалымдарының ұсынуымен жаңа әліпби мен емле ережесі қабылданған еді. Жаңа алфавит 1957 жылдың 28 ақпанында бекітілді. Бірақ бұл жоба 1960 жылы ғана қолданысқа енді. Жаңа жобада **Ә ә, Ё ё, Ң ң, Ө ө, Ү ү, Ұ ұ** әріптері еніп, әліпби тәртібі өзгерді (3-кесте).

3-кесте. Қарақалпақ әліпбиі.

А а	Ә ә	Б б	В в	Г г	Ғ ғ	Д д	Е е	Ё ё	Ж ж	З з
И и	Й й	К к	Қ қ	Л л	М м	Н н	Ң ң	О о	Ө ө	П п
Р р	С с	Т т	У у	Ү ү	Ұ ұ	Ф ф	Х х	Ҳ х	Ц ц	Ч ч
Ш ш	Щ щ	Ъ ъ	Ы ы	Ь ь	Э э	Ю ю	Я я			

1963-1964жж. емлеге өзгеріс енгізу туралы тағы пікірлер бой көтерді, оның бастысы ғалымдар мен оқытушылардан құралған арнайы комиссияның әліпбиден **ў** және **ң** әріптерін алып тастауды ұсынуы болды. Алайда көпшіліктен бұл ұсыныс қолдау таппады. Сөйтіп, жоғарыдағы әліпби құрамы әлі күнге дейін баспалар мен мемлекеттік мекемелерде қолданылады.

5-кесте. Қыпшақ тобындағы тілдердің өзіне тән фонемаларын таңбалаудағы кирил тәжірибесі

№	Фон.	Қа за қ	Ноғ .	Қарақа лп	Татар	Баш құрт	Қараш .	Құм.	Қырғ.	Хақ а

1	Ғ	Ғ	-	Ғ	-	Ғ	ГЪ	ГЪ	-	Ғ
2	Д Ж	-	-	-	Ж	-	ДЖ	-	-	-
3	Қ	Қ	-	Қ	-	Қ	КЪ	КЪ	-	-
4	Ң	Ң	НЪ	Ң	Ң	Ң	НГ	НЪ	Ң	Ң
5	Ө	Ө	ОЪ	Ө	Ө	Ө	-	ОЪ	Ө	Ө
6	Ң	Ч	Ч	Ч	Ч	Ң	Ч	-	Ч	Ч
7	Ү	Ү	УЪ	Ү	Ү	Ү	-	УЪ	Ү	-
8	Ү	Ү	У	Ү	У	У	У	У	У	Ү
9	Ң	-	-	Ң	-	-	-	-	-	-
10	І	І	-	-	-	-	-	-	-	І
11	Ә	Ә	АЪ	Ә	Ә	Ә	-	-	-	-

Түркі тілдерінің өздеріне тән фонемалары бәрі бірдей төл әліпбилерінде көрініс таппаған. Көрініс тапқандарының өзі әртүрлі әріптермен бейнеленген, мысалы, **ә** фонемасы **аъ – ә**, **ң** фонемасы **нг-нъ – ң** деген сияқты. Ұлттық әліпбилер қосамжар болды, яғни алдымен орыс әліпбиінің 33 әрпі, соңынан түркі тілдерінің өзіне тән әріптерін тіркеу барлығына тән белгі болды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Калмыкова С. А. Алфавит ногайского языка // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. М.: Наука, 1972. С. 118-125
2. Опыт совершенствования алфавитов и орфографий языков и народа СССР. –М.: Наука, – 225 с.
3. Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі. – 109б.
4. Аманжолов С. Орыс графикасына негізделген қазақтың жаңа алфавиті мен орфографиясы. Алматы, 1940.

Момынова Б.

Кирилл әліпбиі: алғашқы кезеңдегі емлелік ерекшеліктері (1940-1945 жж.)

Әдеби тіл – тарихи құбылыс, сондықтан соғыс жылдарындағы газеттер туралы айтқанда, сол тұстағы ел өмірінде болған әлеуметтік-тарихи жағдайлар туралы сөз қозғамау мүмкін емес. Өйткені әдеби тіл тарихындағы кез келген кезең қоғамның жағдайымен, ұлттың тарихымен байланысты. Сондықтан әдеби тілдің тарихтан іргесін бөліп алып, одан тыс зерттеу дұрыс болмас еді. Тіпті солай еткен күннің өзінде, жалпы алғанда тілдегі, жекелей алғанда газеттердегі көптеген тілдік (емлелік) өзгерістер, кемшіліктер, ауытқулармен қатар тілді дамытатын үлгілердің пайда болуының себептері ашылмас еді. Сол

себепті тіл мен қоғамдық өзгерістерді өзара байланыста, сабақтастықта қарастыру қажет.

Шегініс: Соғыс алдындағы тілдік жағдай қандай еді? «1920-1930 жылдар аралығында қазақ тілі:

- мектептерде, арнаулы орта және жоғары оқу орындарында оқу-оқыту тілі;

- мекемелер мен ұйымдарда іс жүргізу тілі;

- мерзімді баспасөздің, радиохабарларының тілі;

- көркем әдебиет пен саяси-қоғамдық, ғылыми әдебиеттердің тілі бола» бастаған еді [1, 12].

Осындай қарқынмен қоғамдық-әлеуметтік қызметі сараланып келе жатқан қазақ тілі соғыс жылдарында сол әлеуетін сақтай алды ма, әлде өзгерістердің шарпуына ұшырады ма? Сауалға айтылатын кейбір уәжді жауапты соғыс жылдарындағы газеттердің тіліне шолу жасау барысында айтуға болады.

Газет тілінің әлеуеті ел тарихында қатты бағаланғанын М.Әуезовтің мына бір сөзінен білуге болады: «Әдебиеттің сүйенетін дінгегі – газет-журналдар екенін бұл күнде жұрттың бәрі де ұққан. Даусыз ақиқат екенін бәріміз де мойындаймыз. Газет, журнал жалпы әдебиетпен қосылған жерде елдің қисығын түзеп, тез-терісін көрсететін айна, ойы мен көңілін білім жарығына қарай айдайтын айдаушы екенін де тегіс ұғынамыз» [2]. Ұлы жазушы осы сөзінде газеттің ағартушылық қызметін, насихаттық қызметін ерекше атап отыр. Шынында да қоғамдық ой-пікірді бағыттау, санаға ықпал ету, қоғамдық пікір тудыру және жігерге жігер қосу, патриоттық рухты көтеру, белгілі бір идеяны насихаттау – бәрі де қазақ тарихында, газеттер арқылы қалыптасқанын, қазіргі кезеңге дейін көп ретте газет арқылы жүзеге асып жататынын жоққа шығару қиын.

Газет – визуалды байланыс арнасы, газет пен оқушы байланысы жанама ғана. Соған қарамастан, бұқаралық ақпарат құралдары жүйесінде публицистиканың жазба түріне жататын газеттің алатын орны аса маңызды. Газет мазмұндық-ақпараттық функциямен қатар, жоғарыда айтып өткендей, үгіт-насихаттық немесе волонтерлік функция да атқарады. БАҚ-тың қазіргі кезде айтылып жүрген төртінші билік ретіндегі құдіретті күші ел тарихындағы Ұлы Отан соғысы жылдарында патриотизмді дәріптеуден көрінеді, сонымен бірге тоталитарлық сана қалыптастыру құралы болған. Бұл кездерде жарық көрген газеттерді екі топқа бөлуге болады: а) соғыс кезінде жарыққа шығып тұрған орталық басылымдар; ә) майдан шебінде шыққан газеттер. Майдан газеттерін сол кезеңдегі әдеби тілдің деректерін, кезеңдік нормасын өзгертпей жеткізген құнды мұралар, тарихи ескерткіштер деп бағалай отырып, мақала жазуға түрткі болған бірнеше себептерді атап өту керек:

1. Баспасөз тілін талдау арқылы әдеби тілге, тілдік норма мен емлеге әлеуметтік-қоғамдық өзгерістердің қаншалықты әсері болғанын Ұлы Отан соғысының отты жылдарымен байланыстыра отырып көрсету;

2. Сол кезеңде әдеби тіл үшін аса маңызды саналатын тіл тазалығы қаншалықты сақталғанын анықтау;

3. 1926 жылы басталған әліпби айтысының баспасөз бетінде соғыс алдындағы жылдарда қалай жалғасын тапқанын, әліпби ауыстыру мен емлені реттеудің қадамдары қазақ тілінде қалай жүргенін көрсету.

Шегініс: Соғыстан біраз бұрын әліпби мәселесі көтерілген құрылтайда зиялылар, қайраткерлер «...латын әрпінің араб әрпінен пайдасы көш ілгері, араб әрпі мектептерімізге, баспа істерімізге көп кемшілік, қиындықтар туғызып, адымды аштырмай отырғаны, мәдениет, саясат, шаруа жүзінде араб әрпі осы күнгі қазақ еңбекшілерінің керегіне жауап бере алмайтыны... ескіліктің салдары» ...екенін айтқан-ды»,—деп көрсетеді ғалым Ш.Мәжітаева «Әліппе айтысында» (Қарағанды. Кириллге түсірген Ш.Мәжітаева.—1990.-105 б. – 100-102 бб.).

Латынды оқу-жазу ісіне ақырындап енгізе беруді, ол үшін «түрліше» латыншылдар үйірмесін ашуды қолдайтын, латынның араб әрпінен артықтығын түсіндіруді міндеттейтін төрт баптан тұратын қаулы қабылданды. 1930 жылдардың ішінде газет, журналдарда алфавит және емле жобалары көпшілік талқысына ұсынылды. Сондай екпінмен өмірге енген латын әліпбиі соғыс алдында тұғырынан тая бастаған еді.

Соғыс алдында орыс графикасы негізіндегі қазақтың жаңа алфавиті мен орфографиясының жобасын С.А.Аманжоловтың басшылығымен СССР Ғылым академиясының Қазақстандағы филиалының қазақ тілі секторы жасады. 1940 жылы «Орыс алфавитіне негізделген қазақтың жаңа алфавиті мен орфографиясы» С.Аманжоловтың авторлығымен жарық көрді, осы жылы қарашада Қазақстан Республикасының Жоғары Кеңесіне жаңа әліпби жобасын ұсынылды және қабылданды. Қазіргі бізге етене таныс қазақ орфографиясының негізгі ережелері осы еңбекте тұжырымдалды. Бұл еңбек кириллицаға көзсіз табынудан тұрмайды, онда С.Аманжоловтың әліпби мәселесіне деген сыни көзқарасы да бар: «Феодализм дәуірінің тілі капитализм дәуіріне сәйкес емес болып қалғаны сияқты, капитализм дәуіріне дәл шақ келген тіл социализм дәуіріне шақ келмек емес. Тіл дегенде, біз жеке сөзді, сөйлемді ғана алып қоймаймыз, дыбыстарды да еске аламыз. Өйткені сөздің материалы – дыбыс.

...Сөз жоқ, араб әліппесіне қарағанда, латын әліппесі баспасөзімізді, оқу-ағарту ісімізді әлдеқайда тез алға бастырды. Бірақ 11 жыл қолдану тәжірибесі оның да өрісінің тар, икемі аз екендігін айқын көрсетіп отыр. Мұның негізгі кемшілігі:

1. Жаңа сөздерді, терминдерді орысшасындай (өйткені СССР-дегі барлық халықаралық, интернационалдық сөздерді орыс тілі арқылы аламыз), жаза алмауымыздың (мысалы, орыстың ц, щ, ч, я, ю, ь, ъ дыбыстарын дұрыс беру үшін, әрқайсысына екі, үш ереже керек болады) себебі айқындалуында;

2. Сонымен қатар, орфографиялық (емлелік) ережелеріміздің көптігінде;

3. Орыс әліппесіне кей әріптеріміздің (р, п, с, г) ұқсас болып, балаларды шатыстыруында.

Мұның аты не деген сөз? Мұның аты – алфавитіміз өскен әдеби тіліміздің қасиетін өтей алмайды деген сөз. ...Осы жазғы тұрым орталық жаңа әліппе комитеті барлық ұлттарға өзіндегі **q, o, a, y, b, o** әріптерін алып тастауды ұсынды. Олардың кеміс бөгеті, қолайсыздығы көп. Бірақ мұны ұсыну алдында Жаңа әліппе комитеті әр ұлттың ерекшелігімен санаспағандығы көрініп тұр. Орыста q, o әрпі жоқ екені рас, оларға ол әріптерді үйрету де қиын екені рас. Бірақ орыста жоқты жойып, ұлт тіліне балта шабуға бола ма? Әрине, оның бәрі еске алынбауы белгілі мөлшерде «солшылдыққа» жатады», – деді [::: Проект. ҚК (б)П Орталық Комитетінің жанындағы Жаңа алфавит ұйымдастыру комитеті қабылдаған. Алматы, 1940 // С.Аманжолов. Тіл және жазу. – Өскемен, 2005. – 403 б. – 253-256-бб].

Ұлы Отан соғысының алдындағы жылдары латын әліппеінің тағдыры осылайша жоспарлы түрде бірте-бірте «шешіле» бастаған-ды. Соған орай 1941 жылғы газеттерде Жаңа емлені (кириллицаны) таныстыру, оның жақсы жақтарына көбірек көңіл аударту жағын ойластырған мақалалар жарияланып, кирилл жазуының артықшылықтарын анықтап айту, көрсету, жан-жақты түсіндіру мақсаты көзделді. Айталық, «Социалистік Қазақстан» газетінің 1941 жылғы 30 январь, №24–де *«Жаңа алфавитті үйрену»* деген тақырыппен мақала жарияланған: *«Қазақ жазбасын орыс графикасы негізіндегі жаңа алфавитке көшіру мәселесі бастап көтерілгеннен-ақ қазақ еңбекшілері бұған түгелдей қосылатынын білдірді. Қазақ ССР Советінің Y Сессиясының жаңа алфавит пен орфографияны қабылдау жөніндегі заңын еңбекшілер мақұлдап қарсы алды. Өйткені мұның экономикалық, мәдени дамуымызды тездетуге бейімделген үлкен саяси шара екенін еңбекшілер бұқарасы жақсы түсінген.*

Үкмет қабылдаған жаңа алфавитті жүзеге асыру жөніндегі шараларды басқаратын **үкметкомиссиясының** белгілеген шаралары негізінен ойдағыдай орындалып жатыр. Бұл республика жұртшылығының мәдениетті игілікті істі жүзеге асыруға ат салысып отырғанынан.

Жаңа алфавитті өмірімізге енгізудің түйінді мәселесі – жаңа алфавит пен орфографияны еңбекшілердің тез үйреніп алуы. Бұл жөнінде республика еңбекшілерінің жігер білдіріп отырғанын көреміз. Еңбекшілерді оқыту ісі **комиссия** белгілеген мерзімдерде орындалып жатыр. **Редакцияға** түскен көптеген хаттар да осыны айтады.

Жаңа алфавитті үйрету жұмысы республиканың мұғалімдерінен басталады. Мұғалімдердің облыстық, аудандық курстары, мектептік кружоктары уақытымен өтіп, мұғалімдердің негізгі көпшілігі жаңа алфавит пен орфографияны үйреніп алды. Қалың көпшілікке үйретуші өздері болатынын ескеріп мұғалімдер алфавит пен орфографияның ережелерін үйренуге үлкен жауаптылықпен қарады.

Қазір жаңа алфавитті мекеме қызметкерлері, ішінара колхозшылар үйреніп жатыр.

Жаңа алфавит пен орфографияны үйренуде әсіресе оқушы жастар үлкен ынта көрсетіп отыр. Бұлардың көбі-ақ алфавитті, ережені **өзбетімен** үйреніп алған. **Редакцияға** түскен хаттардың ішінде оқушылардың да

хаттары көп. Жамбыл қаласындағы *педушилишшешенің* студенті Ә. Жанболатов мектепте жаңа алфавитті үйрену жұмысының жақсы жүріп жатқанын жазады. *Алма-Ата* облысы, *Октябрь* ауданы, Калинин атындағы орталау мектептің мұғалімі А. Сасықов, Сарқанд ауданындағы *«Энергия»* орталау мектебінің мұғалімі Б.Дүйсембеков және басқа жолдастардың айтуынша оқушы жастар жаңа алфавит пен орфографияны ынта қойып үйренуде.

Жергілікті *партия*, совет, комсомол *жана* қоғам ұйымдары мен ағарту мекемелері еңбекшілердің жаңа алфавитті үйренудегі жігеріне басшылық етіп, жұмыстың кедергісіз жүруіне толық жағдай туғызуға шара қолданулары тиіс». Міне, кирилл алфавитіне көшуге байланысты сол жылдардағы газеттердің қоғамдық пікір тудырудағы қызметі осы бір мақаладан-ақ аңғарылады, газет атаулының волюнтаристтік қызметті мүлтіксіз орындайтынын да көрсетеді. Ал үзіндідегі қарамен терілген сөздер емлесі ерекшеліктерге жатады.

1941 жылдың 1 июлінде №152-де, газеттің 3-бетінде А.Құрманбаевтың «Еңбек майданында» атты мақаласы сол кездегі қоғамдық-әлеуметтік жағдайдың қалай қалыптасқанын, патриотизмнің рухының биіктігін білдіреді және латын әліпбиінің қолданыста екенін көрсетеді: «Соғыс майданына аттанғанның бірі тракторист Бесеков жолдас, оның орнын басқан Құлжанова Өрік жолдас.

– Мен де майдандағы адам, – деген Құлжанова жолдас майданға аттанған жасуынгерлерге – Бүгін тракторға отырсам, ертең болат құрған танкке отыруға да әзірмін. Құлжанова жолдас бұрын көмекші болған. Енді трактор басқарушысының өзі болып отыр. Оның серті норманы екі еседен орындау. Сөз берген соң «берік бол, *айанбасаң* аласың» дейді олар. Өндірістегі табысы олардың сөзіне берік екенін көрсетіп отыр.

...Колхоз активі – барлық жұмыстың мұрындығы. Жан *айамай* істеу өнегесін алдымен солардың өздері көрсетіп отыр. Колхоз председателі, орынбасары, секретары басқару жұмысымен қабат тікелей өндірісте істейді. Күндіз басқару жұмысында болса, түс қайта қара жұмысқа шығады. Колхоздың басшы қызметкерлері Рамазанов, Оразбаев жолдастар шөп шабуда нормасын 150 *протсентке* дейін орындап жүр.

... «*Октябрь*» колхозының мүшелері отан соғысының еңбек майданында осындай ерлік көрсетуде. Бұл күресте ол жалғыз емес. Еліміздің сан мыңдаған колхозы осылай істеп отыр. Олардың көздегені, күткені бірақ нәрсе – жауды жеңу, жеңіс жарағын шыңдай беру». Бұл мақалада *oktəbr*, *attanьs*, *bastalьb*, *əiglj*, протсент сияқты жазылысы ерекше сөздер бар. Колхоз даласы, колхозшы бұқара, колхоз активі, тарихи егес, трактор басқарушысы сынды бүгінгі заман үшін таңсық тіркестер кездеседі.

Дәл осы 1941 жылдың 23 июліндегі (№171) «Социалистік Қазақстан» газетіндегі «Майдандағы армиядан хат» айдарымен «Сертіміз серт» деген хат жарияланған. Бұл да латын қарпімен жазылған. Мақаланың басында редакция атынан жазылған шағын аннотация бар: «Жақында редакцияға

Солтүстік-Батыс майдандағы ұрыстарға қатынасып жатқан екі қызыләскерден хат келді (хат, қатынасу да латынның бір ғана **q** әрпімен таңбаланған – Б.М.». Бұлар Алма-Ата облысы, Шелек ауданының бір колхозынан 1939 жылы **армия** қатарына шақырылған екен. Ауданның барлық колхозшылары атына хат жазып, оны газет бетінде **жариалауды** сұрапты. Хаттарында былай деген:

Ардақты жолдастар!

... Кешегі **колониа** бүгін, бүкіл совет халқы мен бірге, сталиндік Конститутсия нұры астында шалқыған ел болып отыр.

Неміс фашистері осы бақытты тұрмысымызды құртып, бізді құл еткісі келеді көңіліне ұнамағандарын қырып-жойып, ұрпағымызбен жоқ қылғысы келеді. Алдау-арбау, зұлымдық, айуандық істер арқылы сеніп, қапыда қолға түскен кішкене елдерде: **Шехословакиада, Польшада, Данияда, Голландиада, Белгиада, Норвегиада, Иугославиада** осы зұлымдықтарын істеп жатыр. Бірақ бізде ешқашан олай болмақ емес. Қаныпезер жауға қарсы аттанған 200 миллион совет **қалқы** фашизмнің күл-талқанын шығарады. Бұған сенім мол.

...Бізді **армия** қатарына аттандырғаныңызда совет елін қорғауға жан-тәнімізді **айамаймыз** деп серт беріп едік. Сол сертті мүлтіксіз орындап келе жатқанымызды **қабарлаймыз**.

...Біз сенеміз, өйткені біздің ісіміз әділ іс. Бірақ жеңіс оңайлықпен келеді екен деп қате түсініп қалмаңыз. Сізге айтарымыз: Қызыл **Армия** майданда қалай күресіп жатса, тылдағы сіздер еңбек майданында сондай күресіңіз. Көсеміміз Сталин барлық жұмысты соғыс мүддесіне бағындыруға шақырып отыр. Көсемнің сөзін тек совет қалқы ғана емес, **бүкіл жер жүзі үлкен ынтамен қарсы алды**. Біздің жаққа қашып шыққан неміс, фин солдаттары жатқа біледі. Көсемнің шақыруына іспен жауап беріңіздер.

Даңқты Қызыл Армия жауды қиратады. Миллиондаған қызыл жауынгерлердің бірі болған біздің айтарымыз: Отан үшін, намыс үшін, Сталин үшін тек алға басамыз, қасықтай қанымыз қалғанша күресеміз. Сертіміз серт!

Қызыләскерлік сәлеммен:

Ж.Таранишин, Ә.Түстібеков».

Осылайша қызметі артып тұрған латын әліпбиінің тез ығысуына соғыс өртінің тұтануы негізгі себеп болды, өйткені үкіметке соғыс кезінде бір орталыққа бағындыру үшін жазудың да ортақ болуы қолайлы еді. «Кирилл алфавитіне көшудің жоспарлы жүргізген совет үкіметінің алдына қойған мақсатына көп кедергісіз қол жеткізгенін 1941 жылғы «Социалистік Қазақстан» газетінде жарияланған Қазақ ССР жоғарғы Советі Президиумының Указынан аңғаруға болады, – деп көрсеткен едік 2005 жылы мақаламызда [3, 65-68 бб.] Ал Указдың мәтіні төмендегідей:

«Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумының Указы

1941 жылғы 1 сентябрьден бастап, орталау және орта қазақ мектептерінде, педагогика ВУЗдарында және Қазақ ССР Оқу халық

комиссариатының училищелерінде кейбір пәндерді қазақтың жаңа алфавитімен оқытатын болу туралы

Қазақ ССРның Оқу халық Комиссариатына 1941 жылғы 1 сентяьрден бастап орталау және орта қазақ мектептерінің V-X кластарында, педагогика училищелері мен ВУЗдарында кейбір пәндерді, сонымен қатар орталау және орта орыс мектептерінің V кластарында қазақ тілін қазақтың жаңа алфавитімен оқытуға рұқсат етілсін.

Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумы Председателінің орынбасары И.Лукьянец

Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумының секретарі үшін – Жоғарғы Совет Президиумының мүшесі – Қ.Байұзақов.

Алматы қаласы, 18 август 1941 жыл». Латын жазуының әрі қарайғы тағдыры осылайша шешілді. Кириллицаға көшкеннен кейін де латын графикасының әсерінің болғанын «і» орнына латынның «j» әрпі келуінен, «ұ» әрпін «у» әрпінің төбесіне сызықша қойып жазудан, «ү» дыбысын «у»-мен таңбалаудан байқауға болады. Я жазылатын жерлерде **йа** жазылуы т.б. ерекшеліктер әдеби тіл нормасының тұрақтану деңгейін байқатады.

1942 жылғы «Социалистік Қазақстан» газетінде: «*Май мерекесі қарсаңында*», «*Шет елдерде*», «*Партия тұрмысы*», «*ҚК(бП) Орталық комитетінде*», «*Дәрігерлік кеңес*», «*Кино, театрларда*», «*Тракторист әйелдер жарысы*», «*Газет сыны*», «*Құрмет кітабы*» сынды тылдағы өмір суреттеріне арналған және соғыс барысын көрсететін: «*Соңғы сағатта*», «*Отан соғысының геройы*», «*Хроника*», «*Отан қорғау халық комиссариатында*», «*Отан соғысының майдандарында*», т.б. айдарлар болған.

Осы жылғы мақала тақырыптары сол кездің ақиқатына сай: «*Өндіріс жұмыстарында әскери тәртіп болсын*», «*Қазақ халқының ұлдары өздерінің отаны алдындағы қасиетті міндетін **аброймен** орындайды*», «*Мал шығынын батыл жою керек*», «*Москва қаласындағы **профсоюз активініңжжйлысы***», «*Халықтың тұрмыс қажеттері күнбе-күн өтеліп отырсын*», «*Әрбір кәсіпорнының **көмекиші шаруашылығы** болсын*», «*Мал шаруашылығының **продуктылығын арттыру** керек*», «*Тыл гвардеецтерінің қатары көбейе берсін*», «*Төл тегіс аман өсірілсін*», «*Әйелдер өндіріс жұмысына батыл тартылсын*», «*Еңбек дұрыс ұйымдастырылып, ішкі мүмкіншілік толық пайдаланылсын*», «*Біз жеңеміз*», «*Гвардеецтердің мерейі үстем бола берсін*», «*Балқаш мыс заводы жақсы істеуге тиіс*», «*Жарыста алған міндеттемелерді **большевикше орындау** керек*», «*Көсемнің бұйрығына қажырлы еңбекпен жауап берейік*», «*Патриоттардың игілікті өнегесі*», «*Ержүрек ленинградтықтарға миллиондаған тартулар жіберейік*», «*Комсомолецтер, жарыс туын жоғары ұстаңдар*», «*Қызыл Армияға, елімізге етті, майды, жүнді мол берейік*», «*Тракторлар мен көліктер егіске толық пайдаланылсын*», «*Жанармай **ысрабына** жол берілмесін*», «*Скважиналар қоры сарқа пайдаланылсын*», «*Отан сақтау қорына арнап **планнан тыс** егін екпеген бірде-бір колхоз болмасын*», «*Қант қызылшасын күту **үлгілі өткізілсін***», «*Майдан мен елімізге астықты, етті, өнеркәсіпке шикізатты*

неғұрлым көп берейік!», «Кросқа жаппай қатысыңдар», «**Саяси агитация** пәрменді болсын», «1942 жылды жеңіс жылы етеміз» т.б. Тақырыптар өмірден алынған өзекті мәселелерге арналған. Асты сызылған сөздер мен сөз тіркестері сол кездің реалийлерін білдіреді және емлелік ерекшеліктердің болғаны көрінеді.

Дегенмен, дәстүр сақталған, сонау «Қазақ» (1913-1918 жж.) газетінен бұрын да алғашқы газеттерде (ДУГ,ТУГ) хабарландырулар басылып отырған, сол бір дәстүр соғыс жылдарындағы газеттерде жалғасын тапқанын мына жарнамаларға қарап білуге болады: 1. **Жақын арада Мәдениет және демалыс паркінда** «Родина» атты жазғы кинотеатр ашылады. Кинотеатр №8 жауынгерлік **«киножыйнақты»** көрсетумен бастайды.

2. «Алматы» кинотеатрында көркем суретті, **түрлі түсті** фильм «Сорочин» жәрмеңкесі. Сеанстар сағат 12-ден басталады.

3. 20 апрельде кешкі сағат 8-де Опера және балет театрында әйел жастардың **жыйлысы** болады.

Бұл хабарландырулардағы кейбір сөздердің жазылуы қазіргі емлеге сай келмейді: **паркінда**— қазіргі норма бойынша. Қазіргі емле қатаң, жіңішке айтылатын сөз соңындағы к дыбысына **паркінде** бағындырылған, ал ол жылдарда а дыбысының әсері басым болғаны байқалады. Қос сөз ретінде сызықша арқылы жазылатын **түрлі-түсті** сөзі ол кезде **сызықшасыз түрлі түсті** деп, бөлек жазылған. **Сан есімдерден кейін қойылатын сызықшалар** бірде жазылып, (**12-ден, 8-де**), енді бірде жазылмаған (**20 апрель**). Яғни сан есімдердің жазылуына байланысты ережелер әлі де толық қалыптанбаған, бір ізге түспеген.

* * *

1941 жылы дүние жүзілік екінші соғыс өртінің тұтануына байланысты кеңес елінде бұқаралық ақпарат құралдарының жұмысын ұйымдастыру ісінде елеулі өзгерістер жүрді. Ең алдымен, қаржыны үнемдеу мақсатымен салалық газеттер мен журналдардың шығарылуы уақытша тоқтатылды, керісінше, әскери газеттердің, саяси басылымдардың тұрақты шығып тұруына күш салынды.

Қазақстанда 1941 жылдың шілде айынан бастап, «Лениншіл жас», «Ленинская смена», «Пионер Казахстана», «Октябрь балалары», «Коммунист», «Жас большевик», «Пионер», «Сталин жолы», «Народное хозяйство Казахстана», «Литература и искусство Казахстана», «Халық мұғалымы», «Әдебиет және искусство» газет-журналдарының шығарылуы әскери-соғыс уақытындағы жағдайға сай тоқтатылып, республикалық «Казахстанская правда», «Социалистік Қазақстан» газеттері орталық іргелі басылым ретінде зор міндеттерді атқаруға кірісті.

1941 жылғы 22-маусымдағы соғыстың алғашқы күнінен бастап Кеңестер Одағындағы газеттер өз жұмысын майдан жағдайына, сол кезеңнің талабына қарай бейімдеп, қайта құрды. Бас мақалалардан бастап, хабарлар, очерктер, т.б. жанр түрлерінің бәрі де соғыс тақырыбына, соғыс жағдайындағы мемлекет мүддесіне байланыстырылды.

1942 жылдың шілде айынан бастап 1946 жылға дейін КСРО Қызыл Армия Саяси Бас басқармасы майдандардың, армиялардың саяси органдары ретінде, қазақ жауынгерлерін кеңестік патриотизм, интернационализм рухында тәрбиелеу үшін, бірнеше газеттерді қазақ тілінде шығарды. Қазақ ССР Кітап палатасының анықтамаларына қарағанда майдандық 20 газет шығып тұрған. Олар: «Қызыл әскер ақиқаты», «Дабыл», «Майдан ақиқаты», «Совет жауынгері», «Отан намысы үшін», «Отан үшін ұрысқа», «Суворовшы», «Суворовша қыспақ», «Отан үшін», «Жауды жоюға», «Отанды қорғауда», «Алға жауға қарсы», «Сталин туы», «Қызыл армия», «Сталиндік жауынгер» т.б. Бұл газеттер қазақ баспасөзінің тарихынан елеулі орын алады деп білеміз, ал әдеби тіл тарихы үшін маңызды жазба мұралар саналады.

Майдан газеттері тек кирилл алфавитімен жарық көрген. Яғни жаппай мобилизациялау жазуға өз әсерін тигізген, бұл заңдылық еді, қоғам мен тілдің арақатынасынан туындаған, әлеуметтік-саяси жағдайлар кириллицаның қолданысқа енуіне барынша қолайлы жағдай тудырған заңдылық еді. Өйткені бір ғана жазуды қолдану 15 республика өкілдерінен жасақталған армияны басқару үшін өте қолайлы еді.

Сол тұстағы тілдік ахуал мен майдан мен тылдағы жағдайдан хабардар болу үшін «Отан қорғауда» майдан газетінің 1942 жылғы қараша және желтоқсан айларындағы бірнеше нөмірлеріне шолу жасай отырып, тілдік ерекшеліктерге тоқталамыз.

* * *

Қай жанрда жазылмасын, қандай көлемде болмасын, ақпарат құралының қай түрі болмасын, кез келген ақпарат құралының тілі оқырман қауымға түсінікті болу керектігі әдеби тіл қалыптастырған канондарының бірі.

«Отан қорғауда» газетінің 1942 жылғы 25 ноябрьдегі №5-не тоқталайық. Газеттің ұраны «Неміс оккупанттарына өлім!» газет атауының жоғарғы жағында, оң шекесінде орналасқан. Одан кейін газет атауы, ал атаудың астында: «Ленинград фронтының қызыләскер газеті, «На страже Родины» қазақ тілінде, жетісіне 2 рет шығады.

Красноармейская газета Ленинградского фронта «На страже Родины» на казахском языке. Выходит 2 раза в неделю», – деп екі тілде жазылған. Келесі жолда газеттің шыққан уақыты «№5 25 ноябрь 1942 ж. Сәрсембі» екені көрсетілген.

Ал сол жақ шекесінде: «...Қызыл Армия жана оның жауынгерлік кадрлары неміс-фашист әскерлерінің шабуылын тоқтатқаннан былай, оларды ашық **ұрыста** жеңіп, қайта қуатын шын **қушке** айналды» деген И.Сталин сөзі жазылған (Емлелік ерекшеліктер сақталды -Б.М.).

Аталған газетте «Соңғы сағатта» айдарымен «Сталинград қаласының ауданындағы біздің әскерлердің екпінді шабулы», «Біздің әскерлердің шабулы жүргізілуде», «Біздің әскерлердің шабулы **жүргізілуде**» (2-рет) деген Совинформ хабарлары басылған. Бұл хабарлардағы **шабулы** сөзінің (шабуылдың орнына) жазылуын ерекшелік ретінде атауға болады.

Сол жылдарда газеттердегі бас мақаланың рөлі өте күшті болған. Бас мақала саяси-қоғамдық бағдаршам сынды қабылданған. Талданып отырған газет нөміріндегі бас мақала «Дисциплина – армияның күші» деп аталады. «Біздің еліміз **ұлы** бостандық соғысын жүргізуде. Соғыс даласында біздің отанымыздың тағдыры шешіледі. Қызыл Армияның жауынгерлерінің, саяси қызметкерлерінің алдында **ұлы** жана қымбатты міндет **тұр**: Совет жерін гитлер жексұрындарынан тазарту, біздің туғандарымызды жана апа қарындастарымызды немістің бұғауынан босату, ұяттан жана қорлықтан, қарақшы жаудың езушілігінен босату», – деп басталатын мақаладағы көзге бірден түсетін тілдік ерекшелік **және** шылауының **жана** түрінде жазылуы бұл газеттің 1942 жылғы барлық нөміріне тән. Ал кейіннен, қазіргі кезде де бас әріптен жазылатын **Отан** сөзінің аталған газетте кіші әріптен жазылуын (әсіресе сөйлем ішінде, мысалы, *отан соғысы*, *ұлы отан соғысы*), **апа қарындас** сияқты қос сөз болып танылатын т.б. сөздердің **дефиссіз келуін** келесі бір емлелік ерекшеліктер ретінде атап өтуге болады. «Дисциплинаны армияда **еш нәрсе мен** алмастыруға болмайды. Кей бір бөлімдерде қатал дисциплина орнына, **бұйрықты** болмаса жауынгерлік міндетті **орндауға** социалистік жарыстарды, түрлі міндеттемелерді жүргізген. **Бұл дұрыс** емес. ...**Бұйрықтың аты бұйрық**, ол еш бір жарыссыз, міндеттемесіз айтқан уақытында, еш бір сөзсіз, тиянақты орндалуы керек», – деген сөйлемдердегі есімдіктердің жазылуында (*еш нәрсе*, *кей бір*, *бір талай*), көмектес септігінің жалғауы мен мен шылауының жазылуындағы қазіргі ұрпаққа ерсі көрінетін кемшілік (*еш нәрсе мен* т.б.), бұлар қазіргі кезде жазылуына яки емлесіне байланысты, сондай-ақ интонацияға байланысты бір-бірінен айрылатын дәрежеге жеткенін айтпасақ болмайды. Қазірде бірге жазылатын, бірақ сол жылдарда бөлек жазылған **шикі зат**, **қан ішерлер** сияқты күрделі сөздердің жазылуы, керісінше қазір бөлек, ол кезде бірге жазылып кеткен **сондада** сияқты сөздердегі (бірге жазылған) **да** шылауының жазылуына байланысты емле ережесінің қалыс тұстары көзге бірден ілігеді, бұлар қалыптанбағандықтың, нормасыздықтың белгісі.

Қазіргі емле заңдылығы тұрғысынан қарағанда **ы**-ның жазылуына байланысты жүйесіздіктер орын алған: **қауып** сөзінің жуан **ы**-мен жазылуы (мысалы, жас совет үкметінің өмір сүруіне қауып туғызғанда), **ы**, **і** жазылатын жерлерде бұл әріптердің түсірілуі (*жауынгерлік міндетті орндауға, орндалмағандықты, тәжрибе, аур болды, аур мезгілде*), ал кейде артық қосылуы **даңық** (Москва үшін болған ұрыста Қазақстанның 2 орденді генерал Панфилов атындағы дивизиясы өзінің жауынгерлік туын өшпес даңыққа бөледі) т.б. **-Ия** қосарланып келетін жерлерде **ыя**-ның жазылуы (*жарыя, жан қыярлық*) та ерекшелік ретінде атап өтуге тұрарлық фактілер.

Ал орыс сөздерінде **я** жазылатын жерлерде **я**-ның өзі жазылса да, қазіргі кезде **я** жазылып жүрген қазақ сөздері **йя** қосарымен жазылған, мысалы: *пулемет ұйалары*, ал бірақ *баяндама* сияқты сөздердің жазылуы дәл бүгінгі күндегі жазу емлесімен бірдей, мұны тағы да қалыпсыздық, **емле жарыспалылығының** көрінісі ретінде қабылдауға тура келеді.

Қазіргі кезде **х**-мен жазылатын сөздер бұл жылдардағы газеттерде **қ**-мен жазылған: *бөлім командирінің қаты* т.б. Бірақ *рахмет, хабар* сөзі бірде **х**-мен, енді бірде *қабартүрінде (жаңа қабарлар)*, қазіргі кезде **қ**-мен жазылатын *қасиетті* сөзі *хасиетті (хасиетті борышы, революцияның хасиетті туы)* деп жазылып отырған. Қазіргі кезде **қ** мен **х**-ның сөз мағынасын айыратын дефинициялық қызметтер атқарып отыруы жазу үшін қолайлы екенін мойындамасқа болмайды.

Артық қойылған үтір, басқа да өз орына қойылмаған тыныс белгілер (сызықша мен дефистің орнының нақтыланбауы) кездеседі, яғни тыныс белгілердің де жүйеге түспегені байқалады. Мысалы: *«Жолдас Сталин өзінің бұйрығында, жауынгерлерге, командирлерге жана саяси қызметкерлерге былай деді»*, – сөйлеміндегі артық үтірдің тұруы т.б.

Бұл бас мақалада **дисциплина** және осы сөздің тіркесімімен жасалған *темірдей дисциплина, қатаң дисциплина, қатал дисциплина, рақымсыз дисциплина* тіркесімдері, сондай-ақ *темір тәртіп, жоғарғы соғыс ісі, қатты соғыс тәртібі* сияқты тіркестердің синтагмалық, мағыналық үйлесімі, кейде үйлесімсіздігі назар аударуға тұрады. Орыс сөздерінің қолданысы еркін. Жоғарыда келтірілген дисциплина сөзінен бөлек, әскери іс, әскери іс-қимылдарға байланысты *устав, наставлениялар, командир, разведка (разведка ісі, разведка жұмысы, разведка ұрысы), начальник (госпиталь начальнигі), тезіс, продукция, фронт, пуд, советтер союзы, пулеметчиктер, снайперлер, минометчиктер, фриц, инициатива* (өз инициативалары мен соғысқа шықты) сияқты орыс сөздері көп. Орыс сөздері нөмір сайын көбейіп отырған.

Осы нөмірдің 2-бетінде «Қаз.ССР Халық комиссарлар советінің председателі Н.Оңдасыновтың» «Қазақстан жауынгерлік қатарда» деген мақаласы жарияланған. Мақалада құрмалас сөйлемдер көп, қызықты сандық мәліметтер келтірілген: «1941 жылы республикадағы барлық өндірістердің жалпы продукциясы соғыстың алдындағы жылға қарағанда **4,8%ке** өсті. 1942 жылдың 9 айы ішінде **қазақстан** өндірістерінің жалпы **продукциясы 16% ке** өсті.

Фронт пен елге Қазақстан **аул** шаруашылық продукциясын молайта беруде» деген нақты фактілер кездеседі. **Қазақстан республика** атауы ретінде болса да *бірде бас әріппен, енді бірде кіші әріппен* жазылған, бұл жерде де емленің реттелмегені сезіледі.

Н.Оңдасынов мақаласының астында «**Редакцияға қат**» деген шағын хабар тіркелген: «Қазақ тілінде шығатын «Отанды қорғауда» газетін оқып өте қуанып қалдық. Біздің ана тілімізде шығып тұратын газет өте керек. Сталин жолдастың баяндамасы мен бұйрығының қазақшаға аударылғанына біз өте қуандық.

Қазір көсемнің баяндамасы мен бұйрығын оқып терең **түсіндік**. Ленин қаласы **үшін** табанды, жігерлі **турде куресіп**, қазақтың жауынгер-жігіті деген атты былғамаймыз. Қазақ жауынгерлері: Абенов И. Рыспеков Ш. Тинтаев

Амирбеков» деп қол қойылған. Майдан шебінде қазақ тілді газеттің неге үшін қажет болғаны осы шағын хабардан анық байқалады.

Т.Ашим деп қол қойған автордың «Ленинград үшін» деген жарты беттік мақаласы да осы 2-беттен орын алған. Бұл мақалада: «Қазақстан өзінің Ленинград алдындағы борышын ұмытпады. Ол жауынгер қалаға **силық**, сәлемдемелер жіберіп тұрды. Қазақтың ұлдары Ленин қаласын қорғауға аттанды. **Жуз** жастағы **Жамбұл** Ленинградтың батыр қорғаушыларына арнап өлең айтып, оларды жеңіс **үшін** қаһармандық істерге жігерлендірді.

...қазақтар **бұрынғыдан** мейманшыл халық. Келген қонақтан еш нәрсесін аямайды – ақырғы қойын сойып береді. Олар жаудыда «жақсы» сыйлайды, қорғасынды аямайды, оларды жою **үшін** қасық қаны қалғанша **күреседі**»– деген жолдар бар.

Кейінгі (28 ноябрьдегі 6-нөмірде) «Немістерді сталинградша соғамыз», «Отан қорғау халық комиссариатында», «Сталинград ауданындағы соғыстар туралы неміс командованиясының өтірік қабарламасы» сияқты материалдар жарияланған. Немістерді *кун батысқа қуу, ер жүрек отан қорғаушылар*, «Осы халықтың алғысын жолдас Сталин өзінің ССРС жоғарғы Советі президиумнан «Ленинградты қорғағаны үшін», «Одессаны қорғағаны үшін», «Севастопольді қорғағаны үшін», «Сталинградты қорғағаны үшін» деген медалдар шығару жөніндегі *тілектемесінде* белгіленді» деген жолдар бар. Алдыңғы нөмірде **Ү-нің** орнына **у** жазылған болса, осы нөмірде **ү** көп сөздерде өзінің орнында тұр. **Ү**-мен келетін сөздер дұрыс жазыла бастағаны байқалғанмен, емле реттеле түсті деп ойлау ертерек, өйткені осы нөмірдегі басқа мақалалар мен хабарларда сөздерде **ү** жазылатын жерде **у**, кейде **ү** өз орнында келіп, аралас түсіп отырған. «Отан қорғау Халық комиссариатында» деген хабарламада *тілектеме* деген сөз қолданылған: «Тілектемеде Сталинградты қорғаған армиялар, әсіресе немістердің сталинградқа негізгі соққыларын тойтарған 62-армияның, *командующий генерал-лейтенант* Чуйков В.И. жана басшы жәрдемшілері полковник Горохов, генерал-майор Родимцев, генерал-майор Гурьев, ... жана басқа жолдастар мен артиллеристердің, *Летчиктердің* айрықша рөлдері көрсетілген» – деген тілектеме жолдары берілген. Бұл мысалдан көптеген әскери атақ-лауазымдардың әлі де толық аударылып болмағаны, реттелмегені сезіледі. Кірме сөз ретінде фактіні деп жазудың орнына жаңа әліпби ережесіне сәйкес орыс сөзін сол күйінде **фактаны** деп жазу орын алған: «Бұл *фактаны* жасыруға мүмкіндік болмаған соң гитлер бұзақылары өздерінің қорғау шебінің бұзылғанын ақырын, ширек дауыспен мойынға алды. Бірақта өздерінің шығындарын осы күнге дейін жасыруда. Оның орнына неміс командованиясы советтер шығындары туралы арап ертектерін усті-устіне айтуға кірісіп, жана қисыны жоқ өтіріктерді таратуда», – деп, бірнеше қызық фактілерді келтіреді. Бұл мақалада *минутына уш мың оқ ататын електрленген пулемет, төтенше пайдалы қару-жарақтары, арап ертектері, ширек дауыспен мрийындау* (орыстың *вполголоса* оралымының аудармасы болар деп ойлаймыз – Б.М.) сияқты оралымдар кездеседі.

Осы нөмірдің 2-бетінде «Тілесен жемісті, өлтір немісті!» деген ұран ірі әріптермен терілген. «Связной Досмағамбетов», «Немістерді аяусыз **жояйқ**», «Қыста винтовканы қалай сақтау керек», «Отанымыздың тапсырмасын орндаймын», «Қазақстан астығы – фронтқа» деген мақалалар бар. *Подразделение, старший лейтенант, связной, фашистердің пикирующий бомбардировщиктері, автамат, траншей, **фашисттар**, оружие* т.б. сияқты орыс тілінен енген кірме сөздер қатары көбейе түскен. «Қыста винтовканы қалай сақтау керек» деген мақала нағыз шұбарланған тілмен жазылған. Майдан жағдайы солай жазуға мәжбүрлегені көрініп-ақ тұр. Мысалы: «*Стволдың каналы мен патронниктерін* тазалап болған соң, тағы бір жол винтовканы жарыққа шығарып қарап шығу керек. Егер *шомпол* сүрткішпен стволдың каналынан шықпай қалса, каналға майды жылыдай жіберіп, бір аз уақыттан кейін шомполды кейін қарай тарт.

...Бұдан соң *стволдың каробкасын* тазала. *Магазинный коробканың* сыртында ішінде тазала. *Спусковой механизм* мен, *отсечка-отражательді* ақыр **айағында қысқы май мен майла**» деген кеңестер уақыт аса тығыз соғыс жағдайында тіл тазалығына көңіл бөлуге газетті шығарушылардың мұрсаты болмағанын көрсетеді. Сол кездің нағыз реалийі, майдан шебіндегі тілдік жағдайдың қалай болғаны анық сезіледі. Газет шығарушылары тіл тазалығын сақтауды мақсат етпеген, дұрысы оған мүмкіндіктері болмаған, олар бұйрық-жарлықты, үкімет нұсқауларын, соғыс жағдайына байланысты жедел білуге тиісті хабарларды жауынгерлерге барынша өз тілінде жеткізуді, олардың тез танысуын ғана көздеген.

Қай нөмірде болмасын суреттердің астындағы түсініктемеде, көп жағдайда адам аттарының орысша жазылған түрі (құжаттағы түрі) аталады, мысалы, Телькозин Ауелбек, 10-нөмірдегі сурет астында «Ер жүректі қазақ-гвардия старший сержант Ибат Кубашев» т.б. (кітапхана қорындағы газеттердегі көптеген суреттер, әсіресе адамның беттері ойып тұрып кесіліп алынған – Б.М.).

10-нөмірде «Үгітші Сәлім» деген шағын хабар, «**Қазақтар осылай соғысуы керек**» деген мақала басылған. (Ескерту ретінде, майдан газеттерінде **ә**-нің орнына **э** жазылып отырғанын айту керек – Б.М.). Бұл мақала мазмұны, мәні жағынан жауынгерлерді нағыз патриотизм рухында тәрбиелеу мен жауға қарсы өшпенділікті арттырудың үлгісіндей. Мақала бірден «*Совет аламдарының бейбітшілік тұрмысын бұзған, Гитлерші басқыншыларға, қазақ халқы қаны қас, зор өшпенді. Бұл қаны қас өшпенділікті, қазақ жауынгерлернің-туған адал ниетті ұлдарының қаһармандық істері, олардың ер жүректілігі, көрсетеді. Олар өздерінің әкелерінің, шешелерінің, аға-қарындастарының тапсырған өсиетті міндеттерін **аброй менорндайды**. Ол өсиет: Жігіт деген атты былғам, қазақтың **абройын** сақта, дұшпан мен ақырғы демің қалғаниша соғыс, **отанның** бостандығын, тәуелсіздігін қорға*» деген бұйрық-өтініш түрінде жазылған.

Мақалада автор әрі қарай Нұрымбет деген жауынгердің ерлігін былай суреттейді: *«Отанның жас патриоты, 18 жастағы Нұрымбет әскерге өз еркімен келіп, батырлық пен соғыса білетіндігін көрсетті. Аз күннің ішінде 13 немісті өлтірді. Немістер мен болған **аур** соғыста, ол бөлімді **атакаға** бастап алып барған. **Бір талай** немістерді жойып, оларды **траншеялерінен** қуып жіберіп, біздің бөлім жаңа қолайлы позиция алды. Қазақ халқының анық ұлдары осылай соғысады. Тек осылай ғана соғысулары керек.*

*Біздің арамызда қорқақтар, **паникерлер, предателідер** болмауы керек. Қорқақтар, предателідер өз жанын сақтауды ғана ойлайтын бейшаралар...».*

«Үгітші Сәлім» мақаласында «Жолдас Жунусов әр бір бөлімшеден қазақтардың, өзбектердің, татарлардың арасында алдыңғы қатарлы жауынгерлерден үгітшілер іріктеп алды. ...Бұл сияқты үгітшілер орыс тілін білмейтін ұлттардың арасында жұмыс жүргізуін бұданда жақсы жүргізе берулері тиіс», – деген жолдар орыс тілін білмейтіндердің соғыста талай қиындыққа тап болғанын көрсетеді. Соңында *Кіші политрук Талибжанов* деп қол қойылған.

Газеттің 2 декабрьдегі (№7, сәрсембі) санында *шегінуге жержоқ, жәйін-жағдайын, совет халқтары, украйна, арам план, кәзір, әруақытта, әр уақытта*да сияқты бүгінгі ұрпақ үшін тосын сөздер мен тіркестер бар.

«1942 жылғы №10-де (сембі) Москва, БК(б)П ОК айдарында» бірнеше хабар басылған. Соның бірі «Ленинград қаласының еңбекшілерінен Ленинград майданының инженер-техникалық әскерлерінің қызметкерлері қорғану құрылыстарын құрғандығы үшін **ордендар** жана **медәлдермен** наградталды» деген хабар басылған. Онда: «Еңбек Қызыл Ту ордені мен 17 адам, Қызыл Жұлдыз Ордені мен 43 адам, «Құрмет белгісі» ордені мен 103 адам, «Еңбекте ерлігі үшін» медәлі мен 124 адам, «еңбекте үздік шыққаны үшін» медәлі мен 114 адам наградталғаны» туралы есеп берілген.

ДЗОТ, командования, наград (Наград мені бұданда ерліктерге ұмтылдырады), *ССРС жоғарғы советі президиумінің Указы, ССРС жоғарғы советіне сайлау мезгілін кейінге қалдыру* деген қолданыстар – нағыз сол кездің ақиқатын көрсетеді, жазылу ерекшеліктері көп қолданыстарға жатады.

Келесі хабарға «БК(б)Пның Тамбов облыстық комитетінің секретары ВОЛКОВ жолдасқа» деп тақырып қойылған. Хабарда: «Тамбов облысының, Қызыл Армия қорына «Тамбовтың колхозшысы» деген танк колоннасын тұрғызуға 40 миллион сом жинаған, колхозшыларына жана колхозшы әйелдеріне менің туысқандық сәлемім мен Қызыл Армияның алғысын жеткізіңіз И.Сталин» деген алғыс жазылған.

Осы нөмірде «Жауынгерлерге кеңес» айдарымен «Мессершмитті» қалай атып түсірдім» деген тақырыппен шағын мақала жарияланған. Бұл мақаладағы *қол пулеметі, тактика* (әдіс), *«аң аулау»*, *ұшқыш отырған жер* (кабина), *жарық шығаратын оқтар, броня-бұзғыш-өртегіш оқтар, осечка* (кідіріс), *вечер* (кеіштік) т.б. қолданыстар аударманың аналитикалық тәсілінің қолданысқа дендеп ене бастағанын байқатады. Сонымен *бірге лыжа мен жүру, разведка жасау, рейд жасау, бақылау пункттері, қызыл әскерлік*

митинга, легендарлы батырлық сияқты жартылай аудармалардың, дұрысы тілбұзарлық көріністер кездеседі. **Ы**-ның түсіріліп жазылуы бұл нөмірлерде **тосқаул, жоғарлату, орндау, орнбасар, ақмақ, қыйнишылық** сияқты сөздерде кездессе, **ылайық** сияқты сөздердің басына **ы** қосылып отырған. «Осыдан кейін қазақтардың атақты **чай ішуі** басталды. **Аулдағыш**тәкілем үстінде отырған жауынгерлерге бір неше самаурындар мен **чай** қойды, алдарына дастарқан жәйілді» деген сөйлемдегі **аулдағыш**(аула мағынасында), вечер (кештік) сияқты кейіннен қолданыста кездеспейтін сөздер ұшырасады. **Жәйбарақаттық, чай**сөздерінің жазылуы да қазақ тілі заңдылықтарына бағынбай тұр.

16 декабрьдегі газет бетінде «Жексұрын дұшпан тапталды» деген Н.Оңдасыновтың мақаласында: «Қазақстанның ақындары, жазушылары, халық ақындары 500 ден аса жауынгерлік шығармалар шығарды. Даңқты халық ақыны **Жамбулдың** өлеңдері майданға **жана** тылға белгілі. Отан соғысы күндерінде майдандағы қазақтардың ерлігін көрсететін «Сын сағатта» деген **пьесса** қойылды. Қазақтар-гвардеецтер туралы **пьесса** қойылуға дайындалып жатыр. Отан соғысы туралы «Гвардия алға» атты опера шығарылды» деп тылдың мәдени өмірінен хабар берілген. Мұнда пьесса және Жамбул сөзінің жазылуына назар аударуға тура келеді. Бірнеше мақалада Жамбыл аты Жамбул түрінде кездескенін айту керек. Бұл орысша жазылған мәтіннің қазақшаға аударылуы барысында кеткен селкеулік деп білеміз.

Қорыта айтқанда, майдан газеттерінің тілі қатты шұбарланған, оны орыс тілінен енген кірме сөздердің көптігі, жаргондардың кездесуі байқатады. Әсіресе соғыс, әскери әрекеттер, соғыс құралдарының атаулары орысша түрінде берілген. Бұйрықтар мен жарлықтарда лауазым атауларының орысшасын аудармасыз беру әдетке айналған. Оның бірнеше себебі болуы мүмкін: а) аударуға уақыт тапшы болған; ә) анықтағышпен бекітілген нормативтер (лексикалық, грамматикалық, күрделі сөздердің жазылуы, қысқарған сөздерге қосымшалар жалғау тәртібі, лауазым мен атақтардың жазылу ережесі т.б.) жүйеленбеген.

Қалай десек те, майдан газеттері сол кездегі тілдік жағдайдың, экстарлингвистикалық факторлардың тілге ықпалын көрсетеді және соғыс кезінде тіл экспансиясының қатты өршитіндігін дәлелдейді. Бұл жылдардағы газеттер – қазақ жазуының латын әліпбиінен кириллицаға көшу кезеңі мен емлелік нормаларды ғылыми негізде қалыптастыруға байланысты туындаған күрделі кезеңнен бізге жеткен жазба мұралар. Әдеби тіл ережелеріне сай келмейтін кемшіліктердің көбейгенінін аңдауға тіл иелерінің санасы жеткенмен, жөндеуге шамасы жетпеген қайшылықты кезеңнің көрінісі.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Аралбаева Б. «Еңбекші қазақ» газетінің әдеби тілді дамытудағы қызметі. – филол. ғыл. канд. диссерт. Қолжазбасы. – Алматы, 2009.149-б. – 12-б.

2. Әуезов М. Шолпан, 1922, №2.

3. Момынова М. Ұлы Отан соғысы жылдарындағы газеттердің тілі // ҚазҰУ Хабаршысы (филол.сер.) №4 (86), 2005, 65-68 бб.

ЛАТЫННЕГІЗДІ ӘЛІПБИГЕ КӨШКЕН ТҮРКІ ЖАЗУЛАРЫНЫҢ ЕМЛЕ ЕРЕЖЕЛЕРІНЕ ТІЛТАНЫМДЫҚ ТАЛДАУ

Исаева Г.

Латын әліпбиіне негізделген түрік тілінің орфографиясы мен орфоэпиясы

Түрік тілінің орфографиясы. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап араб әліпбиіне негізделген түрік тілінің жазуындағы қиындықтар ашық айтыла бастады. 1928 жылы Мұстафа Кемал Ататүріктің бастамасымен латын әліпбиіне көшкеннен кейін емле мәселесінде жаңа бір бетбұрыс пайда болды. Жаңа әліпбиді енгізу жұмыстарын жүргізген Әліпби кеңесі (Alfabe Encümeni) 1928 жылы Ибрахим Грантайдың дайындаған «Әліпби есебін» жариялады. Осы жылы Тіл кеңесі (Dil Encümeni) тарапынан жазуда бірізділікті сақтау мақсатымен «Әліпби есебіне» негізделген «İmlâ Lûgatı» (Емле сөздігі) жарық көрді.

Бұл еңбектің кіріспесінде түрікше сөздермен қатар кірме сөздердің, біріккен сөздердің жазылуы, бас әріптің қолданылуы секілді бірқатар орфографиялық нормалар орын алды. Біріккен сөздердің жазылуы Тіл кеңесі тарапынан әзірленген «Қысқаша түрік грамматикасында» (Muhtasar Türkçe Gramer) көрсетілуі бойынша берілген. Мысалы: *başvekil, demiryolu, öneyak, uluorta, yalınkat, yeraltı, yüzükara, yüzüstü* және т.б. Сонымен қатар, араб тілінен енген сөздердің жазылуында циркумфлекс (^) және апостроф (') секілді диакретикалық белгілердің қолданысы да түсіндірілген. Сөздік бөліміндегі сөздердің тізімінде Шемседдин Самидің 1901 жылы жарық көрген және негізінен Анадолы түрікшесіндегі сөздер енгізілген «Kamus-ı Türkî» мен «Yeni Türkçe Lûgat» атты түрікше сөздіктердегі сөздер негізге алынса, сол жылдардың жазу тілінде қолданылмайтын, халықтың ұнатпаған сөздері алынып тасталды. Ал соңғы бөлімінде кейбір сөздердің жазылуын көрсеткен қосымша тізім мен ел және аудан аттарының жазылу түрі көрсетілген. Сонымен алғашқы емле сөздігі 13 жыл бойы қолданылады.

Алайда, бұл «Емле сөздігінде» қолданыста бар кейбір кірме сөздердің емлесі берілмеу, орфографиялық нормалардың ашық түрде түсіндірілмеу салдарынан бірқатар қарсы пікірлер туындады. Сонымен қатар, жазба тіл мен сөйлеу тіл арасындағы айырмашылықтарды жою арқылы тілдегі бірізділікті сақтау, түрік тілін дамыту, байыту, ерекшелендіру жұмыстарын жүргізу және түрік тілін зерттеу үшін бір қоғам құру қажеттілігі туындады.

1932 жылдың 12 шілдесінде Ататүрктің нұсқауымен «Түрік тілін зерттеу қоғамы (Türk Dili Tetkik Cemiyeti)»^{*} құрылып, 1932 жылдың 26 қыркүйегінде Бірінші Түрік тілінің құрылтайы өтті. Құрылтайда алынған шешімдердің

^{*}«Түрік тілін зерттеу қоғамы (Türk Dili Tetkik Cemiyeti)» 1936 жылы өткен Үшінші Түрік тілі құрылтайында қабылданған шешімнің негізінде «Түрік тілі қоғамы (Türk Dili Kurumu)» деп, бүгінгі таңға дейін аталып келеді.

негізінде Қоғам алдында сөздік жасау жұмыстарымен қатар, жазу ережесінің нормаларын белгілеу және орфографиялық анықтама дайындау істері тұрды. Осы мақсатпен Түрік тілін зерттеу қоғамында жазу ережесіне қатысты қиындықтар мен шешімдерді қарастыратын арнайы Мәдениет кеңесі құрылды. Кеңес Стамбул университетінің, Анкара университетінің және басқа да жоғары оқу орындарының мамандарын жұмылдырып, газет, журнал, кітаптарда талқыланған емле туралы негізгі тұжырымдарды жан-жақты қарастырды. Нәтижесінде жарыққа шығарған «Орфографиялық анықтама жөнінде бір жоба» атты кітапшаны мамандарға жібереді. Мамандардың пікірлерін ескере отырып, қайта дайындалған «Жоба» атты еңбектің негізінде Емле сөздігінің екінші басылымы 1941 жылы «Емле анықтамасы» («İmlâ Kılavuzu») деген атпен жарық көреді.

Қазіргі таңға дейін түрік тілінің орфографиялық сөздігі, «Емле анықтамасы (İmlâ Kılavuzu)» (1948, 1956, 1957, 1960, 1962 жж.), «Жаңа емле анықтамасы (Yeni İmlâ Kılavuzu)» (1965, 1966, 1967, 1969 жж.), «Жаңа орфографиялық (емле) анықтама (Yeni Yazım (İmlâ) Kılavuzu)» (1970 ж.), «Жаңа орфографиялық анықтама (Yeni Yazım Kılavuzu)» (1973, 1975, 1977, 1980, 1981 жж.), «Емле анықтамасы (İmlâ Kılavuzu)» (1985, 1988, 1993, 1995, 1996, 2000, 2003 жж.), «Орфографиялық анықтама (Yazım Kılavuzu)» (2005, 2008, 2012 жж.) ретінде әртүрлі аттармен 80 жылдан астам уақыттың ішінде 27 рет басылып шықты. Бұл орфографиялық еңбектің әр басылымында өзгертулер енгізіліп, орфографиялық нормалар жаңа мысалдармен толықтырылып, өңделіп отырды.

Соңғы 2012 жылғы «Орфографиялық анықтама» «Түрікше сөздікті» (Анкара, 2011. 11-басылымы) басшылыққа ала отырып, алдыңғы басылымдардағы орфографиялық нормаларға қатысты бөлімде дауыстылардың түсуі, сандар мен символдардың жазылуы, үтір, нүкте үтір, леп белгісі мен апострофтардың қолданылуы сияқты тақырыптар өңделіп, жаңа мысалдармен толықтырылды. Сөздік бөліміндегі сөздер «Түрікше сөздікте» берілген реестрлік бірліктерден алынды. Сонымен, тілде болып жатқан өзгерістер мен соңғы жылдары тілдік ортада қалыптасқан жаңа қолданыстар осы орфографиялық сөздікке енгізілді [1, s. I-VIII].

Түрік тіл қоғамы 2004 жылдан бастап, бастауыш мектепке арнап Түрікше сөздік пен Орфографиялық анықтама шығарып келеді. *Бастауыш мектепке арналған орфографиялық анықтаманы (İlköğretim Okulları İçin Yazım Kılavuzu)* дайындаушылар даулы мәселелердің кейбірін ғана қосып, бұл еңбекке негізінен көпшілікке белгілі, жиі қолданысқа ие сөздердің жазылу түрпатын енгізді. 2014 жылы 6-басылымы жарыққа шыққан Бастауыш мектепке арналған орфографиялық анықтама «Орфографиялық нормалар», «Тақырыптардың тізімі», «Сөздік» бөлімдерінен тұрады. Анықтамадағы нормалар бастауыш сынып оқушылары ұғына алатын деңгейде берілуіне көңіл бөлінген. Орфографиялық нормаларды түсіндіру барысында түрік тілі пәнінде пайдалы болатын мәліметтерге де орын берілген [2].

«Орфографиялық анықтаманың» соңғы басылымына тоқталатын болсақ, бұл еңбекте түрік тілінің орфографиялық нормалары бойынша мынадай тақырыптар орын алған: *дыбыс, әріп және әліпби; дыбыстар мен дыбыс үндестігі; кейбір сөздер мен қосымшалардың жазылуы* [*ti / mi / tu / tü* сұраулық қосымшаларының жазылуы, *da, de* жалғаулықтарының жазылуы, *ki* жалғаулықтарының жазылуы, *ile* (қазақшадағы – мен, бен, пен) жалғаулығының жазылуы, *-da / -de / -ta/ -te* жатыс септігі жалғауының жазылуы, етістіктің жіктелуіне байланысты емле, тұйық етістік қосымшасының жазылуы, қосымша етістіктің жазылуы, күшейтпелі шырайдың жазылуы]; *сандардың жазылуы; бас әріптің қолданыс аясы; біріккен сөздердің жазылуы*[бірге жазылатын біріккен сөздер, бөлек жазылатын біріккен сөздер, фразеологизмдердің жазылуы, қос сөздердің жазылуы]; *кірме сөздердің жазылуы; шет тіліндегі жалқы есімдердің жазылуы* [латын жазуын қолданатын тілдердегі жалқы есімдер, араб-парсы тілдеріндегі жалқы есімдер, грек тіліндегі жалқы есімдер, орыс тіліндегі жалқы есімдер, түркі халықтарының тіліндегі жалқы есімдер]; *тыныс белгілері*[нүкте, үтір, нүктелі үтір, қос нүкте, үш нүкте, сұрақ белгісі, леп белгісі, қосарлық белгі, сызықша, тік сызықша, тырнақша, жақша, тік жақша, апостроф, буынның жасалуы және тасымал]; *қысқартулар; символдар; қысқартулардың тізімі; тыныс белгілері мен басқа да белгілер; сөздік.*

Осы тұста түрік тілінде кірме сөздердің жазылуы мен шет тіліндегі жалқы есімдердің жазылуына ерекше тоқталып өткіміз келеді. Мәселен, анықтамада кірме сөздердің жазылуына байланысты кейбір мәселелер былайша көрсетіледі:

1. Қос дауыссыз әріппен басталған еуропа тілдерінен енген сөздерде дауыссыздардың арасына дауысты әріп қойылмай жазылады: *francala, gram, gramer, gramofon, grup, Hristiyan, kral, kredi, kritik, plan, pratik, problem, profesör, program, proje, propaganda, protein, prova, psikoloji, slogan, snop, spiker, spor, staj, stil, stüdyo, trafik, tren, triptik* vb. Алайда түрік тілінің орфоэпиялық нормасы бойынша осы қатардағы кейбір сөздерде дауыссыздардың арасында «и» дауысты дыбысы қосылып айтылады: жазылымда –*plan*, айтылымда –*pilan*; жазылымда –*stil*, айтылымда –*sitil* және т.б.

Осы тәріздес бірнеше кірме сөздерде сөз басында немесе екі дауыссыздың арасында бір дауысты әріп қойылады. Бұл дауысты айтылымда да, жазылымда да көрсетіледі: *iskarpin, iskele, iskelet, istasyon, istatistik, kulüp* vb.

2. Қатарынан екі немесе одан да көп дауыссыз дыбыс келетін еуропа тілінен енген сөздерде дауысты қойылмай жазылады: *alafranga, apartman, biyografi, elektrik, gangster, kilogram, orkestra, paragraf, telgraf* vb.

3. Екі дауыссызбен аяқталған еуропа тілдерінен енген сөздерде, дауыссыздардың арасына дауысты әріп қойылмайды: *film, form, lüks, modern, natürmort, psikiyatr, seks, slayt, teyp* vb.

4. Еуропа тілдерінен енген кірме сөздердің ортасында не соңында кездесетін «г» дауыссызы түпнұсқа тіліндегідей қалады: *biyografi, diyagram, dogma, magma, monografi, paragraf, program; arkeolog, demagog, diyalog, filolog, jeolog, katalog, monolog, psikolog, ürolog* vb. Алайда, *fotoğraf* және *topoğraf* сөздерінде *g* дауыссызы *ğ* (жұмсақ г) дауыссызына ауысады.

Төмендегі жағдайларда еуропа тілдерінен енген сөздер түпнұсқадағыдай жазылады:

1. Ғылым, өнер және кәсіптік салаларда қолданылатын кейбір терминдер: *andante* (музыка), *cuprum* (химия), *deseptyl* (фармацевтика), *quercus, terminus technicus* (техникалық термин) т.б.

2. Латын жазуын қолданатын тілдерден енген тұрақты тіркестер мен сөз тіркестері: *Veni, vidi, vici* (келдім, көрдім, жеңдім); *conditio sine qua non* (міндетті шарт); *errur si tuove* (дүние ағысымен); *to be or not to be* (болу немесе болмау); *l'art pour l'art* (өнер өнер үшін); *l'Etat c'est moi* (ел меніңкі); *traduttore traditore* (сатқын аудармашы); *persona non grata* (белгісіз адам) және т.б.

Ал шет тіліндегі кісі аттарының жазылуына келер болсақ, латын жазуын қолданатын тілдердегі жалқы есімдердің түрік тілінде жазылуы төмендегідей:

1. Латын жазуын қолданатын тілдердегі жалқы есімдер түпнұсқадағыдай жазылады: *Beethoven, Byron, Cervantes, Chopin, Eminescu, Grimm, Horatius, Molière, Puccini, Rousseau, Shakespeare; Bologna, Buenos Aires, Iorga, Ile-de-France, Karlovy Vary, Latium, Loire, Mann, New York, Nice, Rio de Janeiro, Vaasa, Wuppertal* vb. Алайда еуропа тілдерінде қолданылатын есімдердің оқылуы жақша ішінде беріледі: *Shakespeare (Şekspir)* т.б.

2. Тілімізде бұрыннан орныққан кейбір еуропа тілдеріндегі кісі аттары мен жер-су аттары түрікше айтылуына қарай жазылады. Мысалы: *Napolyon, Şarlken, Şarl (Demirbaş Şarl); Atina, Brüksel, Cenevre, Londra, Marsilya, Münih, Paris, Roma, Selânik, Venedik, Viyana, Zürich; Hollanda, Letonya, Lüksemburg* т.б.

3. Шет тіліндегі жалқы есімдерден туындаған мәдени ағым аттары түрікше айтылуына қарай жазылады: *Dekartçılık, Epikürcülük, Kalvenci, Kalvencilik, Kalvenizm, Kartezyenizm, Lüterci, Lütercilik, Marksçılık, Marksist, Marksizm* т.б.

4. Түпнұсқадағыдай бөлек жазылатын жер-су аттары түрікшеде де солай жазылады : *Buenos Aires, Frankfurt am Main, Freiburg im Breisgau, Hyde Park, Mont Blanc, New Orleans, New York, Rio de Janeiro, San Marino, Wiener Neustadt, Titov Veles* т.б.

Араб-парсы тілдеріндегі жалқы есімдердің жазылуы. Араб-парсы түбірлес кісі және жер-су аттары түрік тілінің дыбыстық және морфологиялық ерекшелігіне қарай жазылады: *Ahmet, Bedrettin, Fuat, Mehmet, Necmettin, Nizamettin, Ömer, Rıza, Saadettin; Cezayir, Fas, Filistin, Mısır, Suudi Arabistan; Bağdat, Cidde, Erdebil, Halep, İsfahan, İskenderiye, Medine, Mekke, Şam, Şiraz, Tahran, Tebriz, Trablusgarp* т.б.

Грек тіліндегі жалқы есімдер. Грекше есімдер жазылғанда грек тілінің дыбыстық ерекшеліктеріне сәйкес келетін түрік тіліндегі әріптер

қолданылады: *Homeros, Herodotos, Euripides, Pindaros, Solon, Sokrates, Aristoteles, Platon, Venizelos, Karamanlis, Papandreu, Onasis* т.б. Бірақ *Herodotos, Sokrates, Aristoteles, Platon, Pythagoras, Eukleides* есімдері түрік тілінде *Herodot, Sokrat, Aristo, Eflatun, Pifagor, Öklid* тұрпатында айтылады.

Орыс тіліндегі жалқы есімдер. Орысша жалқы есімдерді жазғанда орыс тілінің дыбыстық ерекшеліктеріне сәйкес келетін түрік тіліндегі әріптер қолданылады: *Bolşevik, Brejnev, Çaykovski, Çehov, Dostoyevski, Gogol, Gorbaçov, İlminskiy, İlyiç, Katayev, Klyaştorıny, Malov, Mendeleyev, Prokofyev, Puşkin, Şolohov, Tolstoy, Yeltsin; Moskova, Omsk, Orenburg, Petersburg, Volga, Yenisey* т.б.

Қиыр Шығыс халықтарының тілдеріндегі жалқы есімдердің жазылуы былайша беріледі:

1. Қытай есімдері түрік тілінде орныққан тұрпатына қарай жазылады: *Huangho, Kanton, Nankin, Pekin, Şanghai*. Қытай тілінде кісінің тегі есімдерден бұрын жүреді. Көбінесе тегі бір буынды болып, есімдері бір немесе екі буыннан жасалады. Есімдері бас әріппен жазылып, арасына қосарлық белгі қойылады: *Sun Yat-sen, Lin Yu-tang*. Алайда *Konfüçyüs* тәрізді әлемге танымал есімдер бірге жазылады.

2. Жапон есімдері де түрік тілінде орныққан тұрпатына қарай жазылады: *Tokyo, Hiroşima, Nagazaki, Osaka, Kyoto; Hirohito, Kayako Hayashi, Sbuishi Kato, Masao Mori*.

Түркі тектес халықтардың тіліндегі жалқы есімдер. Туыстас түркі тілдеріндегі кісі және жер-су аттары түрік тілінде орныққан тұрпатына қарай жазылады: *Azerbaycan, Özbekistan; Taşkent, Semerkant, Bakü, Bişkek; Abdullah Tukay, Abdür-rauf Fitrat, Bahtiyar Vahapzade, Baykonur, Cafer Cebbarlı, Cemal Kemal, Cengiz Aytmatov, İslam Kerimov, Muhtar Avazov, Osman Nasır* және т.б. [1, s. 25-27].

Түрік тілінің орфоэписы. Түрік тілінің орфоэпиялық нормасы бұрын-соңды кітап ретінде жарық көрмесе де, соңғы жылдары виртуалды ортада ұсынылған. «Дыбыстық түрікше сөздік (*Sesli Türkçe Sözlük*)» Түрік тілі қоғамы (*Türk Dil Kurumu*) тарапынан жасалып, ондағы лексикалық бірліктер «Түрікше сөздіктің (*Türkçe Sözlük*)» реестріндегі сөздері бойынша құрылған. Бұл электронды сөздікке Түрік тілі қоғамының ресми сайтындағы «Сөздіктер» бөлімі арқылы кіруге болады. «Дыбыстық түрікше сөздіктің» парақшасына түріктің әдеби тіліндегі кез келген сөзді немесе сөз тіркесін жазған кезде, төменгі жағына оларға қатысты бүкіл лексикалық бірліктер тізіледі. Олардың әрбірінің үстінен басқанда, түрік тіліндегі сөз не сөз тіркесі әдеби тіл нормасына қарай дыбысталады (қараңыз: http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_seslisozluk&view=seslisozluk).

Орфоэпия ұлттық әдеби тілдің қалыптасуы мен дамуына тікелей байланысты. Түрік тілінің әдеби тілі Стамбул сөйленісі бойынша қабылданғаны белгілі. Жалпы, түрік тілінің диалектілері алғаш рет XIX ғасырдың орта шенінен бастап зерттеліп [3], қазіргі таңда түрік тіл білімінің ең көп зерттелген салаларының бірі. Түрік тілінің диалектілік аймақтарын

топтастыру тақырыбы біршама қарастырылғанымен [4], зерттеулердің дені белгілі бір аймақтағы диалекті сөздер мен сөз тіркестерінің жиналуына арналған [5]. Осындай еңбектердің негізінде 1963-1982 жылдары 12 томдық «Derleme Sözlüğü» (Жиналған сөздердің сөздігі)», 1998 жылы 3 томдық «Derleme Sözlüğü ve Kavramlar Dizini» (Жиналған сөздердің сөздігі және ұғымдар тізімі)» (Ankara: Türk Dil Kurumu) атты еңбектер жарыққа шықты. Профессор Лейля Караханның пікіріне сүйенер болсақ, түрік тілінің диалектісін географиялық тұрғыдан 3 негізгі топқа бөліп қарауға болады. Олар – *шығыс, солтүстік-шығыс және батыс* топтары.

Түрік тілінің диалектілеріндегі тілдік ерекшеліктер туралы айтар болсақ, Анадолыда, оның ішінде әсіресе Қара теңіз, Эгей теңізі, Оңтүстік-шығыс аймақтарындағы тұрғындардың сөйлеу тілі басқа аймақтардан едәуір ерекшеленеді. Мәселен, Эгей диалектісінде "p" (r) дыбысы түсіріліп айтылады: *var~vā*; Орталық Анадолы сөйленісінде "k" (k) дыбысы "қ" (q) дыбысымен алмасып айтылады: *Konya~Qonya, keçi~qeçi*; сондай-ақ *n ~ b(p~b)* алмасулары бар: *piliç~biliç* т.б.; Кайсери аймағында *ö ~ u(ö~ü)* дауыстыларының алмасуы: *öküz~üküz*, т.б.; Шығыс және Оңтүстік-шығыс сөйленісінде араб тіліне тән көмей дауыссызымен сөйлейді: *alem~a'lem*, т.б.; Қара теңіз сөйленісінде *b ~ n(b~p)* дауыссыздарының алмасуы: *bunu ~punı*; Тракия сөйленісінде алғашқы буында кездесетін "ö" (ö) дауыстысы қысылып шығады: *börek ~bürek* және т.б. [6].

Жоғарыда айтып өткеніміздей, түрік тіл білімінде арнайы «Орфоэпиялық сөздік» кітабы болмағанымен, «Түрікше сөздік (Türkçe Sözlük)» атты түсіндірме лұғатында айтылымы ерекше сөздердің, яғни реестрлік бірліктердің жанына жақша ішінде транскрипциясы беріледі.

«Түрікше сөздіктегі» реестр сөздерде созылыңқы айтылатын буыннан соң қос нүкте (:), сөздің екпін түсетін жеріне апостроф ('), жіңішке айтылатын әріпүстіне циркумфлекс (^) белгілері қойылады. Сөздікте олар былай беріледі: **abatsf.** (a:ba:t), **ağyar** (ağya:rı), **bariz sf.** (ba:rız), **bazısf.** (ba:zı), **beraber sf.** (bera:ber), **cinai** (cina: i:), **cezai** (ceza: i:), **delaleta.** (dela:let), **fakirhanea.** (fakirha:ne), **halazade a.** (halaza:de); **acaba zf.** (a'caba), **derbederce** (derbede'rce), **edepsizcezf.** (edepsi'zce), **evete.** (e'vet), **jandarma a.** (janda'rma), **çopra a.** (ço'pra); **dergâha.** (dergâ:hi); **bargâh** (bargâ:hi), **hükûmet a.** (hükû:met) жәнет.б.

Түрік тілінде бір сөздің транскрипциясында апостроф пен қос нүкте (:) таңбасы қатар қойылатын сөздер де кездеседі. Ондай сөздер екпінмен әрі созылыңқы айтылады. «Түрікше сөздікте» олар былай көрсетіледі: **beraberce** (bera: be'rce), **binnetice** (bi'nneti: ce), **cahilce** (ca: hi'lce), **cahilcesine** (ca: hi'lcesine), **cebellezi** (cebe'llezi:), **çarnaçar** (ça'rna: ça: r), **devriâlem** (de'vriâ:lem), **devridaim** (de'vrida: im), **fakruzaruret** (fa'kruzaru:ret) және т.б.

Араб-парсы тілдерінде созылыңқы айтылатын бітеу буын сөздер түрік тіліне енгенде, қысқа айтылатын ерекшелігі жиі кездеседі. Мысалы, түрік тілінде *haya:t* емес **hayat**, *kara:r* емес **karar**, *ru:h* емес **ruh**, *saba:h* емес **sabah**, *zama:n* емес **zaman** және т.б. Алайда осы тәрізді сөздердің көбісіне дауыстымен басталған қосымша жалғанғанда, соңғы буыны түпнұсқа тіліндегідей

созылыңқы айтылады. «Түрікше сөздікте» ол сөздер былайша беріледі: **hayat** *a. (haya:ti)*, **karar** *a. (kara:ri)*, **ruha** *(ruh:u)*, **sabah** *a. (saba:hi)*, **zaman** *a. (zama:ni)* және т.б.

Түрік тілінде кейбір сөздерде жуан, кейбір сөздерде жіңішке айтылатын “л” (**l**) дауыссызы сөйленімде жиі қателіктерге ұрынады. Сөздікте бұл проблеманы түбегейлі шешу үшін “л” дауыссызы жіңішке айтылатын сөздердің жанына жақша ішінде “л жіңішке айтылады” деп беріледі. Мысалы: **klasik**, *-ği a. (l ince okunur)*, **laboranta** *(l ince okunur)*, **valsa** *(l ince okunur)*, т.б.

Түріктіліндеекібуынды**asil, beyin, hasım, meyl, nehir, resim, sabır, şehir, vakit** тәрізді араб тектес кірме сөздерге дауыстыдан басталатын қосымша жалғанғанда немесе **etmek, olmak** көмекші етістіктер қосылғанда, екіншібуындағыдауыстыдыбыстүседі: **aslı, beyni, hasmı, meyli, nehri, resmi, sabrı, şehri, vakti**, т.б. Бұл сөздер “Түрікшесөздіктің» реестрінде былайш аберіледі: **asil, -slı; beyin, -yni; hasım, -smı; meyl, -yli; nehir, -hri; resim, -smi; sabır, -bri; şehir, -hri; vakit, -kti**т.б.

Түріктіліндеекібуындысөздіңқысаңдауыстыменкелетінсоңғыбуынынад ауыстыменбасталатынқосымшажалғанғанда, екіншібуындағыдауыстыдыбыстүседіжәнебұлтүлдікерекшелік «Түрікшесөздікте» былайкөрсетіледі: **ağız, -ğzi; boyun, -ynu;burun, -rnu; göğüs, -ğsü; gönül, -nlü; karnı, -rni**жәнет.б.

Қатаңдауыссыздыбыспенаяқталатынкейбірсөздергедауыстыменбастала тын қосымш ажалғанғанда, ондай сөздердің соңғы дыбысы ұяндауыссызға айналады. Бұл ерекшелік «Түрікшесөздікте» **açık, -ğı; araç, -cı; barınak, -ğı; elek, -ği; itimat, -dı; kanat, -dı; kitap, -bı; kürek, -ği; söğüt, -dü; süreç, -ci; yurt, -duc**ияқтысөздерарқылыкөрсетілген. Сонымен қатар, дауыстымен басталатын қосымша жалғанғанда, сөздің соңындағы қатаң дауыссызды быстың ұяңдануы **otomatik, komik, gardirop, lastik, lirik, lort, mikrop, prensip** секілді еуропа тілдерінен енген кірме сөздерде болады.

Ал соңғы буынында жуан дауысты дыбысы бар кейбір араб-парсы және еуропа тілдерінен енген түрік тіліндегі сөздерге жіңішке дауыстымен басталған қосымша жалғанады. Бұл ерекшелік Түрікше сөздікте былайша көрсетіледі: **feragat, -ti; harf, -fi; lügat, -ti; menfaat, -ti; saat, -ti; hayal, -li; istikbal, -li; alkol, -lü;** жәнет.б.

Түріктілінде“**n**”(p), “**ч**”(ç), “**м**” (t)немесе“**к**” (k) дыбыстарымена яқталатын жалқы есімдерг дауыстымен басталатын қосымшаның жалғануы «Түрікше сөздіктің» реестрінде былайша беріледі: **Araç, -ç’i; Gaziantep, -p’i; Güzelyurt, -t’u; Kınık, -k’i** және т.б. Ал бұл сөздердің айтылымы Сөздікте былайша көрсетілген: (*a'racı*); (*ga:zi'antebi*); (*güze'lyurdu*); (*ki'nıği*), т.б. [7].

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Yazım Kılavuzu / Haz. Şükrü Halûk Akalın... (ve başk.). – 27. bsk. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2012.

2. İlköğretim Okulları İçin Yazım Kılavuzu. – 6. bsk. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2014. – 236 s.
3. Максимов В.А. Опыт исследования тюркских диалектов в Худавендгяре и Карамании. Сочинение, представленное для соискания степени магистра турецко-татарской словесности. СПб., 1867.
4. Banguoğlu, Tahsin. Anadolu (ve Rumeli) ağızları, Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi C-1, Dergah Yay., İstanbul, 1977. s. 132-134.; Boeschoten, Hendrik. Aspects of Language Variation. Turkish Linguistics Today (Yay. H. Boeschoten, L. Verhoeven), Leiden, 1991. s. 150-193.; Caferoğlu, Ahmet. Anadolu dialektolojisine dair bir deneme, Türk Dili-Belleten, 1946. S. 565. Caferoğlu, Ahmet. Die anatolischen und rumelischen Dialekte. PhTF I, 1959. S. 239-260.; Ercilasun, A. Bican. Doğu Anadolu ağızlarının sınıflandırılması. Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun Hatırasına Armağan, Ankara, 1988. S. 219-223.; Hayasi, Toru. Anadolu ağızlarının coğrafi dağılımı üzerine bir deneme çalışması. IV. Dilbilim Sempozyumu Bildirileri 17-18 Mayıs 1990. [Yay.:] S. Özsoy/H.Sebüktekin. İstanbul. S. 233-243.; Karahan, Leylâ. Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması, TDK Yay. Ankara, 1996.
5. Başkan, Özcan. Türkiye köy adları üzerine bir deneme, TDAY-Belleten, Ankara 1971, s. 237-251. Demir, Nurettin. Alanya ağızlarında Ğimdi'nin varyantları, TDAY-Belleten, 1995, s. 99-114. Demir, Nurettin. Kıbrıs Ağızlarında imiş Hakkında, Bilig - Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, 2002, s. 23, 129-139; Eren, Hasan. "Kıbrıs'ta Türkler ve Türk Dili", Onuncu Türk Dili Kurultayı Bildirileri, Ankara, 1963, s. 37-50; Gülensoy. Tuncer Anadolu ağızlarında Şimdiki zaman eki, Türk Kültürü Araştırmaları, İbrahim Kafesoğlu'nun Hatırasına Armağan, Ankara, 1985, s. 282-295.; Hayashi, T. Dialects on the Eastren Turkish Coast of the Black Sea, A Preliminary Report, gengo Kenkyu, 1984, 85. Németh, Gyula. "Bulgaristan Türk Ağızlarının Sınıflandırılması Üzerine", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1981-1982, Ankara 1983, s. 119.
6. Karahan, Leylâ. Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması, TDK Yay. Ankara, 1996.
7. TÜRKÇE SÖZLÜK. 11 bsk. Baskı Ankara: Türk Dil Kurumu, 2011.

Жұмабаева Ж.

Латын графикасына негізделген қарақалпақ тілінің емле-ережесі

Қарақалпақ тілінің латынграфикасына негізделген әліпби жобасының тарихы. Қазіргі таңда елбасымыз латын графикасына негізделген әліпби жобасына жарлық шығарғаны белгілі. Ендігі кезекте үлкен мәселелердің бірі – қабылданған әліпби жобасының емле-ережесін түзу, шет тілінен енген кірме сөздер мен терминдерді игеру. Ал осындай емле-режені түзу мен шет тілінен енген кірме сөздер мен терминдерді игеру сияқты лингвистикалық мәселені латын графикасына өткен түркі тілдері қалай шешті? Осындай сұрақтарға жауап беру үшін түркі тілдерінің ішінде қыпшақ тобына жататын қарақалпақ тілінің емле-ережесін қарастырған едік.

Зерттеушілер қарақалпақ тілінің жазуын бірнеше кезең аралығында бөліп қарайды.

I. Reformalang'an arab alfaviti (1924-1929-j.).

II. Lati'nlasqan alfaviti (1930-1940-j.).

III. Rus grafikasi' tiykari'ndag'i' alfaviti (1940-1990 j. deyin).

IV. Lati'nlasti'ri'lg'an ha'zirgi qaraqalpaq alfaviti.

V. Lati'n jazi'wi'na tiykarlang'an a'lipbege wo'zgerisler kiritiw (1994-jı'1 6-fevral).

VI. Lati'n jazi'wi'na tiykarlang'an a'lipbege wo'zgerisler kiritiw 2009-jı; 8-oktyabr (ha'rip sani' – 34). [1].

Бізге белгілі 1926 жылы Бакудегі І түркологиялық съезден кейін барлық түркі халқы латын графикасына көше бастады. Осымен байланысты 1927 жылдың шілде айынан бастап Қарақалпақ облыстық комитетінде Жаңа әліпби жасақтайтын бөлім құрылды. 1928 жылдың шілдесінде К.Авезов, С.Маджитовтың құрастыруымен жаңа әліпби жобасы ұсынылды. Ұсыныстар мен талқылаулардан кейін кейін 1928 жылдың аяғында 32 әріптен тұратын мына әліпби жобасы қабылданады: а, b, c, ç, d, e, f, g, h, x, i, ь, j, k, l, m, n, ñ, o, ө, p, q, ƣ, r, s, t, u, v, y, z, ş. Бас әріп болмады [2].

1930 жылы «Mijnetkeş Qaraqalpaq» газетіндегі пікір алмасудан кейін әліпбиден с әрпі шығарылып, орнына ş таңбасын қолдану шешілді. 1932 жылдың қыргүйек айындағы қарақалпақ І орфографиялық конференциясында бас ірп таңбасы қабылданып, әліпби тәртібі былай өзгерді: Aa, Bb, Vv, Gg, Dd, Ee, Çç, Zz, Ii, Jj, Kk, Ll, Mm, Nn, Oo, Pp, Rr, Ss, Tt, Uu, Ff, Xx, Şş, Hh, Əə, Qq, Ƣƣ, Өө, Үү, Ыь [2].

Ал 1935 жылы Төрткілде ІІ лингвистикалық конференция өтеді. Конференцияда орфография мәселесімен қатар әліпби реформасы да сөз болады. Әліпбиден /Əə/, /Өө/, /Үү/ әріптерін алып тастау ұсынылды. Алайда бұл ұсыныс кейінге қалдырылды.

Кейінірек 1938 жылдың қазан айында Төрткілде ІІІ орфографиялық конференция өтеді. Төрткілде өткен бұл конференцияда да әліпби реформасы сөз болып, әліпбиге /Ўў/ әрпі енгізіледі. Сөйтіп әліпби тәртібі өзгереді. Нәтижесінде Қарақалпақ АССР Жоғары Кеңесінің Призидиумы төмендегідей әліпбиді ұсынады: Aa, Bb, Vv, Gg, Dd, Ee, Çç, Zz, Ii, Kk, Ll, Mm, Nn, Oo, Pp, Rr, Ss, Tt, Uu, Ff, Xx, Şş, Ы ы, Əə, Өө, Hh, Qq, Ƣƣ, Үү, Ўў, Jj, Ыь. Әліпби құрамы 32 әріптен тұрды. Оның 11 дауысты дыбыс, ал 21 дауыссыз дыбысты білдірді. /У/ әрпі [ў] дыбысын білдірумен бірге суў, оқыў сияқты сөздердегі /уў/, /иў/ қосарды білдіру үшін жұмсалды. Сондықтан суў, оқыў сөздері су, оқу түрінде жазылды. Қысаң дауыстылар бірінші буында блим, ктап сияқты сөздерде жазылмады.

Тәуелсіздік алғаннан кейін 1990 жылы Өзбек елінде латын графикасына көшу жұмыстары жүргізіле бастайды. Ал 1993 жылы латын графикасына негізделген Өзбек әліпбиінің жобасы бекітіледі. Ізінше 1994 жылдың ақпан айында қарақалпақ елінде латын әліпбиіне негізделген әліпби жобасы бекітілді. Бұл әліпби-жоба түрік тілінің әліпбиіне ұқсас келді. Aa, Ää, Bb, Dd,

Ee, Ff, Gg, Ğğ, Hh, Xx, Iı, İi, Jj, Kk, Qq, Ll, Mm, Nn, Ŋŋ, Oo, Öö, Pp, Rr, Ss, Şş, Tt, Uu, Üü, Vv, Ww, Yy, Zz.

Алайда бұл жоба 1995 жылы қайта қаралып, әліпби-жобадан диакритикалық таңбалар алынып тасталды. Диакритикалық таңбалардың орнына диграфтар мен апострофтар алынды. Аталған әліпби жоба төмендегідей болды: Aa, A'a', Bb, Dd, Ee, Ff, Gg, G'g', Hh, Xx, Iı, İi, Jj, Kk, Qq, Ll, Mm, Nn, N'n', Oo, O'o', Pp, Rr, Ss, Tt, Uu, U'u', Vv, Ww, Yy, Zz, Sh, sh. Қарақалпақ тілінің зерттеушілерінің айтуынша, әліпбени еле жетилистириў кереклиги хәм оны техникалық қураллардан пайдаланыўға ийкемлестириўдиң зәрүрлиги сезилди. Солай етип айырым хәриплердиң формасын өзгертиў хәм бир хәрипти жаңадан киргизиўге туўра келеди. Нәтийжеде гейпара өзгерислер киргизилген 32 хәриптен қуралған латын жазыў тийкарындағы жаңа қарақалпақ әлибси 1995 жылдың 29-декабринде Қарақалпақстан Жоқарғы Кеңесиниң бесинши сессиясында қабыл етилди (Г.Алпаров). Бұдан қарақалпақ тілінде де әліпби жобаны қабылдауда техникалық принципті басшылыққа алғанын көруге болады.

Бұл жоба 2005 жылы жүзеге асырылуы керек еді. Алайда 2009 жылы әліпби-жобасы қайта қаралып, бірнеше өзгерістер болды. 2009 жылдың 8 қазандағы Қарақалпақстан Республикасының заңына сәйкес мынадай әріптерге өзгеріс енгізілді: /ts/ әріп тіркесінің орнына /c/ әрпі алынды. Дауысты [e], [o], [o'] дыбыстары сөз басында келетін болса, /ye/, /wo/, /wo'/ қосар әріптермен жазылды. Мысалы, *wo'zinshelik, yesapqa, won.* /ɬ/ әрпі /ɬ'i'/ әрпіне ауыстырылды. **Ch** диграфы енді. Ендігі ретте Қарақалпақ тілінің әліпбиі төмендегідей болды. Aa, Bb, Cc, Dd, Ee, Ff, Gg, Hh, Ii, Jj, Kk, Ll, Mm, Nn, Oo, Pp, Qq, Rr, Ss, Tt, Uu, Vv, Ww, Xx, Yy, Zz, A'a', O'o', I'i', U'u', G'g', N'n', Sh sh, Ch ch.

Зерттеушілердің арасында пікірталас дауысты [e], [o], [ə] дыбыстарына қатысты болды. Дауысты [e], [o], [ə] дыбыстары сөз басында келсе, /ye/, /wo/, /wo'/ түрінде таңбаланады деген ереженің негізінде біраз уақытқа дейін аталған дыбыстар сөз басында қосар әріппен таңбаланып жүрді.

ə /wo'/	/wo'/ tiw /wo'/z
o /wo/	/wo'/nda /wo'/qi'w /wo'/ri'n
e /ye/	/ye'/sap

Оны төмендегі емле-ережелерден байқауға болады.

- A'lipbege kirgizilgen son'g'i' wo'zgerisler tiykari'nda so'zdin' yen' basi'nda tu'pkilikli so'zlerde jumsalatug'i'n birikpeli seslerdi (diftonglardi') bildiriw ushi'n dara /e/, /o/, /o'/ ha'ripleri worni'na /ye/, /wo/, /wo'/ tu'rindagi qosarli' ha'ripler jazi'latug'i'n boldi'. So'zdin' basi'ndag'i' e monoftongi' menen (elektr degende) e diftongi'n (elek degende) ayi'ri'p tani'w maqsetinde tu'pkilikli

so'zlerdin' basi'nda yeki fonemani'n' dizbegi yekenligi yesapqa ali'ni'p, woni' ye tu'rinde jazi'w qabi'l yetiledi. Tu'pkilikli so'zlerdin' basi'ndag'i yeki fonemani'n' dizbegi yekenligi yesapqa ali'ni'p, woni' ye tu'rinde jazi'w qabi'l yetiledi. Tu'pkilikli so'zlerdin' basi'ndag'i' wo, wo' qosarli'lari'ni'n' jag'dayi' da tap ye si'yaqli' boladi'. Sonli'qtan wolar da tu'pkilikli so'zlerdin' basi'nda wo, wo' turinde yesitiliwinshe jazi'ladi'.

- Buri'ng'i' ts ha'ripler birikpesi arqali' bildiriletug'i'n dawi'ssi'z sestin' worni'na /c/ ha'ribinin' qabi'l yetiliwi *procent, cex, docent, cement, cirk, cirkul* si'yaqli' so'zlerdin' qoljazba ha'm baspa islerinde, sonday-aq kompyuter texnologiyasi'nda jazi'li'wi'n jen'illestirdi.

- Buri'n sh ha'ripler birikpesine kirilshedeги u'sh sesti ([ш], [ш], [ч] seslerin) bildiriw xi'zmeti ju'klengen bolsa, yendi kirilshedeги [ч] sesi ushi'n /ch/ ha'ripler birikpesi ali'ni'w arqali' bul qi'yi'nshi'li'q jo'nge tu'sti.

- Buri'ng'i' a'lipbedegi /ы/ (i') ha'm /и/ (i) dawi'sli' ha'ripleri kompyuterde jazi'wda qi'yi'nshi'li'q tuwdi'rg'anli'g'i' sebepli /И/ ha'ribi ushi'n /İ/ /i'/ qabi'l yetilgenligi ma'lim. Kompyuter texnologiyasi'nda bul yeki ha'riptin' bir tan'bamenen tan'balani'wi' so'z ma'nisinin' buzi'li'wi'na ali'p keldi. Sonli'qtan yeki tu'rli sesti an'latatug'i'n yeki ha'ripti kompyuter texnologiyasi'nda bir tan'ba menen tan'balamaw ushi'n /İ/ /i/ ha'ribinin' qa'ptali'na apostrof (') belgisin qoyi'p jazi'w qabi'l yetilgen. Uluwma juwmaqlasti'ri'p aytqanda, a'lipbedegi bul wo'zgerisler qaraqalpaq a'debiy tilinin' turaqli' tu'rde uzaq saqlani'wi'n ta'miynlewge arnalg'an u'lken ilaj dep woylaymi'z. Sonday-aq bul ilajlar qaraqalpaq imlasi'n jetilistiriwge qoyi'lg'an duri's qa'dem boli'p yesaplanadi' [39].

Сөз басында келетін дауысты [e], [o], [o'] дыбыстарын қосар /ye/, /wo/, /wo'/ әріптермен таңбалаудан бірнеше қиындықтар туындаған. Әсіресе бастауыш мектеп оқушылары әріпті үйренген кезде үлкен қиындық туды. Оны мынадай пікірден көруге болады: «Bunday jazıw, baslawısh klass mugallimleriniń tusindirgenine qaramastan, oqıwshılar dástúr boyınsha sózlerdi qosıp oqıwda y, w tańbaların aytıp bolıp e, o, o' hariplerinen baslanatugın sózlerdi y-etik, w-oraq, w-ópek túrinde qollanıw jaǵdayları ushırastı» [3].

Қолжазба мәтіндерінде апострофтың орнына әріпүсті-макрон белгісі (Āā, Ōō) қойылды. Қарақалпақ тілінде сингармонизм заңдылығы сақталғандықтан, өзбек тіліне қарағанда апостроф белгісі қойылған әріптердің құрамы көбірек болды. Қарақалпақ тілін зерттеушілердің пікірінше, әріптің жанында апострофтың қойылуы сөзді тануды қиындатып, олардың аражігін алшақтатып жіберген. Сөздің тұрпаты бұзылып, компьютермен басқанда сөздердің арасы бір интервалдан тұрды және әріп пен апострофтың арасына да бір интервал қойылды. Апострофтың әріптің жанында қойылуы жазуда үлкен қиындық тудырды. Нәтижесінде Жоғары кеңесте тілші мамандардың, көпшіліктің пікірі есепке алынып, емле-ережеге біраз өзгерістер енгізіледі.

1. 2009 жылдың 8 қазанында бекітілген ереже бойынша сөз басында келетін дауысты **o, ɵ, e** дыбыстары **wo, wó, ye** қосар әріппен емес, бұрынғы дәстүрлі норманы сақтап жеке таңбамен /o/, /ó/, /e/ берілетін болды.

2. Қарақалпақ тіліне тән (A'a', O'o', I'i', U'u', G'g', N'n') дыбыстарды таңбалайтын апостроф белгісі алынып, әріптің үстіне акут белгісі қойылып өзгертілді: **Áá, Óó, Úú, Íí, Ńń, Ġġ.**

3. Қазіргі таңдағы қысаң дауысты **I'i'** дыбыстың апострофы алынып тасталып, **/Íí/** түрінде таңбаланды. Яғни бас әрпі **/Í/** акутпен таңбаланса, кіші әрпі **/í/** акутсыз таңбаланды.

• Сонда қазіргі қарақалпақ әліпбиі төмендегідей болды: Aa, Áá, Bb, Dd, Ee, Ff, Gg, Ġġ, Hh, Xx, Íí, Ii, Jj, Kk, Qq, Ll, Mm, Nn, Ńń, Oo, Óó, Pp, Rr, Ss, Tt, Uu, Úú, Vv, Ww, Yy, Zz, Sh sh, Cc, Ch ch.

Осымен байланысты төмендегідей жеке әріптердің емлесі бекітілді.

– /E/ әрпі кірме сөздерде дара е түрінде жазылды. Мысалы, *ekonomika, elektr, estetika, estrada, ekran.*

– Қарақалпақ тілінде **/u/** әрпі *usta, ultaraq, bulaq* сияқты төл сөздер мен *universitet, jurnal, galstuk* сияқты кірме сөздерде келеді.

– **/i/** әрпі төл сөздерде **/iy/, /iy/** түрінде ажыратылып жазылды: *ty, sy, qyyn, kiyim, kiyik.* Кірме сөздерде бір әріппен таңбаланды: *institut, cirkul, continent, chempion, prezident, predikat.*

– сол сияқты **/w/** әрпі де **/uw/, /úw/, /lw/, /iw/** түрінде ажыратылып жазылды: *suw, quwraq.* Сөздің алғашқы буынында **/uw/, /úw/** қосар әріптері келсе, кейінгі буындарда **/lw/, /iw/** қосар әріптері келген. Мысалы, *jaziw, basqariw.* Ал дауыстылардан кейін және сөз басында жеке **/w/** әрпі жазылады: *wáj, wade, qawin, sawda, altaw.*

Сөз ішінде қатар келетін дауыстылардың емлесі төмендегідей берілен:

- **ia:** *diagnoz, material, pianino;*
- **io:** *radio, biologia, million;*
- **ai:** *mozaika, novokain, Ukraina;*
- **oi:** *alkaloid, ellipsoid;*
- **ea, eo:** *teatr, okean, laureate, teorema, video;*
- **ae, oe:** *aerobus, aerodrom, poema, poeziya;*
- **oa:** *oazıs, kinoaktyor;*
- **ie:** *klient, dieta;*
- **iu:** *notarius, presidium;*
- **ao:** *kakao;*
- **ee:** *reestr, teleekran;*
- **oo:** *kinooperator, kooperaciya;*
- **uu:** *vacuum* [41].

Берілген емле-ережені кесте бойынша төмендегідей жинақтап беріп отырмыз.

әріп	сөз басында	сөз ортасында	сөз соңында
Ь		apelsin albom semya vietnam	aprel medal oblast kalendar

ю /yu/, /yɪw/	/yu/piter	al/yu/mini revol/yu/tsiyası i/yu/l i/yu/n l/yu/ksemburg	a/yɪw/ teleinterv/yu/
и /i/ кірме сөздерде	/i/dentifikator /i/nternet	algor/i/tm pom/i/dor pred/i/kat prez/i/dent kl/i/mat tenn/i/sshi nom/i/nalizm	
и /iy/ төл сөздерде қосар әрпімен таңбаланды и /ıy/ төл сөздерде қосар әрпімен таңбаланды	ıyek ıyne	 q/ıy/ar s/ıy/i'r j/ıy/naq	
я /ya/	/ya/nvar	no/ya/br poezi/ya/ pi/ya/z a/ya/q	portugali/ya/ albani/ya/ kategori/ya/ kriminologi/ya/ bakteri/ya/ meteorologi/ya/ teori/ya/
ц /c/		obligaciya akciya inventarizaciya kommunikaciya medicina obligaciya	
ф /f/	/f/enomen /f/evral /f/ilosofiya /f/inlyandiya /f/utbol /f/irma	e/f/iopiya mi/f/ologiya	

y/u/ кірме сөздерде		kap/u/sta kamer/u/n	
y/uw/ әрпі алғашқы буында қосар /uw/ әріппен таңбаланады	uw	s/uw/ t/uw/	
y /ɪw/ әрпі екінші және кейінгі буында қосар /ɪw/ әріппен таңбаланады			paydalanıwshı qorqıw
y /w/ дауысты дыбыстардан кейін таңбаланады	waqıt wels	jawın da‘wir dawıs diywal hawaz atawlarfı qawın xawa sawal	jaw soraw
x	ximiya xalıqaralıq	mexanika paytaxt	
Hh	ha‘pte (апта) hawa rayı hu'jjet huqıq		
ch	chad chernogoriya		
e	ekonomika energiya estoniya Everest		

v		evropa evklid	

- /я/, /ю/ әріптері екі таңба арқылы белгіленеді: /ya/, /йу/, /йү/, /йо/.
Мысалы, /ya/ – *flukuatsiya, xorvatiya, ximiya, energiya*, /йу/ – *yupiter*.

Жоғарыда көріп отырғанымыздай, қарақалпақ тілінде сингармонизм заңдылығы сақталғандықтан, өзбек тіліне (сингармонизм бұзылған) қарағанда апостроф белгісімен бес әріп таңбаланған. Алайда апостроф белгісі жазуды қиындатып жіберген. Яғни сөз арасы, сөзтіжі бөлініп, ажырап кеткен. Сондықтан әліпбиге өзгеріс енгізіп, апостроф белгісінің орнына акут (ноқатты әріпүстіне қою) белгісін қойды. Акут белгісі жазуға өте қолайлы болды. Мұндай белгі біздің жазуымыз үшін де қолайлы болар еді.

Кірме сөздер сол қалпы түпнұсқа принципі бойынша алынған. Тек әріптік мәні жоқ жіңішке белгісі ғана түсіріліп жазылған.

Қазіргі таңда қазақ тілінде де пікірталасқа айналған /и/ және /у/ әріптері қарақалпақ тілінде ажыратылып жазылған. Оның бірден-бір себебі айтылым мен жазылымды өзара жақындату болып табылады. Алайда орфография тұрғысынан келетін болсақ дәстүрлі принципті негізге алып, бір таңбамен беруге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Buxarbaeva Jazira Jaqsi'li'qovna. Jazi'w teoriyasi' ha'm qaraqalpaq a'lipbesi menen imlasi'n jetilistiriw mashqalalari. Magistr akademiya'q da'rejesin ali'w ushi'n jazi'lg'an dissertaciya. No'kis, 2014-j'i'l.
2. Қ.Күдерінова. Түркі тілдерінің әліпбиі мен емле тарихы. – Алматы, «Қазақ тілі» баспасы, 2016. – 336 б. (сілтемесі бойынша Д.С.Насыров еңбегінен алынған).
3. Qaraqalpaq tili imla qağıydaların'ın jıynağı. – Nókis: «Bilim», 2016. – 20 b..

Әміржанова Н.

Латын графикасына негізделген өзбек әліпбиі мен емлесіндегі ерекшеліктер

Өзбекстан Республикасының Конституциясының 4-бабында: «Өзбекстан Республикасының мемлекеттік тілі – өзбек тілі» деп көрсетілген. Өзбек халқы ғасырлар бойы бірнеше жазуды қолданды. Жазу реформасын мынадай бірнеше кезеңдерге бөлуге болады:

- 1-кезең – араб графикасы (1900-1929).
- 2-кезең – латын графикасы (1929-1940 жж.).
- 3-кезең – орыс графикасы (1940-1995).

4-кезең – екі әліпбилік жазу (орыс және латын графикалық жазулары) (1995-2010).

Араб	Яналиф	Кирил	Қазақша кирил транскрипциясы
1929	1936 – 1940	1940 – 1992	
ا, ه	Ә ә	А а	ә
ب	В в	Б б	б
چ	С с	Ч ч	ч
د	D d	Д д	д
ه	E e	Е е	е
ف	F f	Ф ф	ф
گ	G g	Г г	г
غ	Q q	Ғ ғ	ғ
ح, ه	H h	Х х	h
ی	I i	И и	i/и
ژ, ج	Ç ç, Z z	Ж ж	дж
ك	K k	К к	к
ق	Q q	Қ қ	қ
ل	L l	Л л	л
م	M m	М м	м
ن	N n	Н н	н
ڭ	N, n	НГ нг	ң
ا	A a	О о	а
و	O o	Ӯ ў	о
پ	P p	П п	п
ر	R r	Р р	р
ص, س, ث	S s	С с	с
ش	Ş ş	Ш ш	ш
ط, ت	T t	Т т	т
و	U u	У у	ұ
و	V v	В в	в; у әрпі сөздің аяғында
خ	X x	Х х	х
ی	J j	Й й	й; уа, уу/уӱ (я, ю) әрптерімен жазылады
ظ, ض, ز, ذ	Z z	З з	з
ع, ء	'	Ъ ъ	

Тәуелсіздік алғаннан кейін, елдің толыққанды дамуын және жаһандық ақпараттық жүйеге қол жеткізудің қолайлы жағдайларын ескере отырып, 1993 жылдың 2 қыркүйегінде Өзбекстан Республикасының Президенті «Латын әліпбиін енгізу туралы» Заңға қол қойылып, 31 әріптен тұратын әліпби

бекітіледі: A a, B b, C c, D d, E e, F f, G g, H h, I i, J j, K k, L l, M m, N n, O o, P p, Q q, R r, S s, T t, U u, V v, X x, Y y, Z z, Ç ç, Ğ ğ, J j, Ñ ñ, Ö ö, Ş ş, '. Қабылданған бұл әліпби екі жылдан кейін қайта қаралып, 1995 жылдың 6 мамырында жаңа жарлық шығады. Жарлықта Ç ç, Ş ş, Ğ ğ, Ö ö, Ñ ñ, J j әріптерінің орнына Ch ch, Sh sh, G' g', O' o', Ng ng, J j әріптері енгізіледі. Қабылданған өзбек әліпбиі диграфтық және апострофтық жүйеге негізделген. Екі дыбыстың таңбасы апостроф белгісі арқылы берілген: O' o', G' g'. Ал өзбек тіліндегі ң, ч, ш таңбалары үшін қосар диграфтар алынған: Ng ng, SH sh, Ch ch.

Әліпби реті. Кирил графикасына негізделген өзбек әліпбиінің реті орыс әліпбиінің жүйелілік ретіне байланысты құрылған. Ал өзбек тілінің төл графемалары әліпбидің соңына қарай орналастырылған:

Аа Бб Вв Гг Дд Ее Ёё Жж Зз Ии Йй Кк Лл Мм Нн Оо Пп Рр Сс Тт Уу Фф Хх Цц Чч Ъ ъ Ээ Юю Яя Ўў Ққ Ff Xx

Латын графикасына негізделген әліпби жүйесі бойынша өзбек әліпбиінің реті классикалық латын әліпбиінің реті бойынша берілген. Ал өзбек тілінің төл таңбалары кирил графикасындағыдай соңына орналастырылған:

Аа Bb Dd Ee Ff Gg Hh Ii Jj Kk Ll Mm Nn Oo Pp Qq Rr Ss Tt Uu Vv Xx Yy Zz O' o' G' g' SH sh Ch ch Ng ng.

Айта кетерлік жайт, кирил графикасына негізделген өзбек әліпбиінде [ң] дауыссыз дыбысының таңбасы әліпбиден шығарылған еді. Ал оған дейінгі қолданылған (1936-40 жж.) латын графикасына негізделген өзбек әліпбиінде бұл дыбыстың таңбасы былайша таңбаланған: N, n. Жаңа латын әліпбиінде бұл кемшілік жөнделеді. Аталған әріп латынның қос әрпі арқылы беріледі: ng. Өзбек тіліндегі грамматологиялық кемшілік жөнделгенімен ң және нг тіркестерін ажыратып қолдану ережесі берілмеді. Сондықтан жазуда олар бір сипатта. Мысалы, *қўнғиз – qo'ng'iz, қўнғир – qo'ng'ir, қашанг – qashang*.

Емле ережесіндегі ерекшеліктер. Жаңа әліпби қабылданғаннан кейін 1956 жылы 4 сәуірде қабылданған емле ережесі өзгертіліп, 1995 жылы 24 тамызда өзбек тілінің жаңа емле ережесі қабылданады.

Емле ережесі мынадай бөлімдерден тұрады:

1. Жеке әріптер емлесі (дауысты дыбыстардың емлесі және дауыссыз дыбыстардың емлесі)
2. Түбір сөз емлесі
3. Қосымшалардың емлесі
4. Дефистің жазылуы
5. Бөлек жазылатын сөздер
6. Бас әріптің емлесі
7. Тасымалдау [1].

Өзгертілген, қабылданған жаңа әліпби мен емленің алдыңғы кирил әліпбиі емлесінен айтарлықтай өзгешелігі болмады деуге болады. Әліпби де орфография да транслитерациялық жолмен шешілді. Қабылданған әліпбидің кирил әліпбиінен өзгешеленетін тұсы «ё», «ю», «я» әріптерінің әліпбиден алынуында.

Қабылданған жаңа өзбек емле ережесінде кірме сөздердегі **я, ю, ё, ц** тәрізді әріптердің жазылу емлесі көрсетілмеген. Бұл әріптердің емлесін саралау үшін біз сөздікке жүгіндік. Сөздікте кирил жазуындағы **Ёё әрпі** **Yo yo, Юю – Yu yu, Яя – Ya ya** тіркесімдері арқылы берілгенін байқадық. Ал кирил әліпбиіндегі **э** әрпі латынның **е** әрпіне алмастырылған. **Цц** әрпі сөздің ішіндегі орнына қарай **ts** тіркесімімен және **Ss** әрпімен алмастырылғанын байқауға болады.

Емле ережесінің «Дауысты дыбыстардың жазылуы» атты бөлімінде **а, о, і, u, о' е** тәрізді дауысты дыбыстардың позицияға байланысты жазылуы көрсетілген. Сонымен қатар бұл бөлімде **ai, io, ai, oi, ea, ae, oe** дауысты дыбыс тіркестерінің жазылуы берілген. Мысалы:

a)ia:material, milliard, radiator; tabiat, shariat kabi;

b)io:biologiya, million, stadion, radio kabi;

e)ai:alkoloid, ellipsoid, doim,shoir, oila kabi;

f)ea:teatr, okean, laureat kabi.

(') апостроф белгісінің әліпбиде қолданылуы. Өзбек әліпбиінде екі әріпке апостроф белгісі қолданылады. Олар: **О'о', G'g'**.

Кирил графикасына негізделген өзбек әліпбиіндегі **Ўў** таңбасы латын әліпбиі бойынша **О'о'** таңбасы арқылы жазылатын болды. Мұны латын графикасына негізделген өзбек әліпбиінің үлкен жетістігі ретінде бағалауға болады. **Ўў** таңбасын **О'о'** таңбасы арқылы беруі ортақ түркі тілдес халықтардың тіліне жақындау мақсатында алынған. Мысалы, *боз, боза, сөз* сияқты сөздер кирил әліпбиі бойынша *bўz, bўza, sўz* түрінде жазылса, жаңа латын бойынша *bo'z, bo'za, so'z* түрінде жазылатын болды.

G'g' таңбасы өзбек тіліндегі [ɣ] дыбысын береді. Мысалы, *маблаг – mablag', дали-гули – dali-g'uli, дағдаға – dag'dag'a*.

(') апостроф белгісінің орфографияда қолданылуы. Өзбек емлесінде бұл белгі «тұтық белгісі» деп аталады. Бұл белгіге байланысты өзбек емлесінде бірнеше қосымша ереже де бар. Тұтық белгісінің қызметін былайша қарастыруға болады:

– араб әліпбиінен енген сөздердің созылыңқы оқылуы үшін қолданылады. Яғни тұтық белгісі кішігірім кідіріс жасау, созып айту *fel [feel], a'lo [aalo]*, керек жерлерге қойылады. Мысалы, *a'lo, ba'zan, ma'yus, ta'zim; ra'y, ta'b; e'lon, e'tibor, e'tiqod, me'mor, ne'mat*.

– **sh** тіркескен тұста, яғни **s** мен **h** әріптері қатар келіп, мағынаға әсер ететін тұста тұтық белгісі қолданылады. Мысалы, *Исхоқ – Is'hoq, масҳ – mas'h* сөздеріндегі **с** және **х** іргелес келгенде екі әріп арасына тұтық белгісі қойылады делінген. Себебі бұл жерде екі әріп жеке-жеке мағыналық бөлшек дегенді білдіреді: **s'h**.

– кірме сөздердегі **ъ** белгілері латын жазуында тұтық белгісіне алмастырылды: *масъул – mas'ul, масъулият – mas'uliyat, маъмур – ma'tur, маъмурий – ma'muriyat*.

– апостроф (') дауыстылар соңында жазылғанда, дауысты дыбыстың созылыңқылығын білдіреді: *she'r, e'tibor*; **o'** артына келгенде жазылмайды: *mo 'jiz, mo 'tadil, mo 'tabar*.

– апостроф (') дауыстылар алдында жазылғанда, келесі дауысты дыбысының кідіріс арқылы айтылуын (паузаны) белгілейді: *in 'om, san 'at, qat 'iy, mas 'ul*[2].

Тұтық белгісін қолдану барысында сөздің мағынасына мән бере отырып қолданылмаса, қате сөзді тудыруы әбден мүмкін. Мысалы: *sur 'at* – *surat*.

Кірме сөздердің жазылуындағы ерекшеліктер. 1940 жылғы өзбек емлесі бойынша шеттілдік кірме сөздер орыс тілінің орфографиясы бойынша жазылады. 1940 жылға дейін өзбек тілі кірме сөздерді фонетикалық принцип бойынша игерген еді. 1940 жылдан бастап өзбек әліпбиі сандық жағынан толықтырылып, әліпбиге э, ю, я, ь, ъ тәрізді әріптер енеді. Осы жылдан бастап басқа түркі тілдес халықтар сияқты өзбек орфографиясы да кірме сөздерді түпнұсқалық принцип бойынша жазды. Яғни кірме сөздер орыс тілі орфографиясы бойынша жазылды. Мысалы, *атмосфера, багаж, батальон, кафедра, касса, кисель, метод, суфлер т.б.* Осылайшакирилшеге негізделген өзбек жазуы орыс тілі арқылы енген сөздерді сол күйінде, яғни тілге икемделмеген күйде қабылдауға лайықталып жасалды. Ал латын графикасына негізделген өзбек әліпбиі бойынша кірме сөздерді жазу үшін қабылданған принцип түрі – транскрипциялық принцип болды. Транскрипция (лат. *transcriptio* – қайта көшіріп жазу) – белгілі бір тілдегі дыбыстарды дәл бейнелеп көрсету үшін пайдаланылатын шартты белгі. Жазуда бір фонема түрлі әріптермен таңбалануы мүмкін, ал транскрипцияда ол бір таңбамен белгіленеді. Транскрипцияның негізгі қызметі сөздің дыбыстық немесе фонемалық құрамын дәлме-дәл көрсету, онда сөздің дыбыстық жағына ғана назар аударылады. Бір әріп ыңғайына қарай түрлі фонемаларды белгілесе, транскрипциялық таңба бір ғана мағынаға ие болады. Транскрипция екіге бөлінеді: фонематикалық және фонетикалық. Фонематикалық транскрипция сөздердің дыбысталуындағы өзгерістерді ескермей, тек фонемаларды жазады, дыбыстар сөздің айтылуына жуықтап беріледі. Мысалы, *ору* [орұу], *қи* [қый], *шикі* [шійкі]. Ал фонетикалық транскрипцияда сөздердің айтылуындағы дыбысталу ерекшеліктері дәлме-дәл көрсетіледі: *қазан қап* [Қазаңғап], *ортан бел* [ортамбел], *сейсенбі* [сейсембі]. Әрбір жеке тілдің фонемалық жүйесін айқындауда фонематикалық транскрипция негізге алынса, фонетикалық транскрипцияда тілдегі дыбыстық ерекшеліктерді түгел көрсету үшін қолданылады. Латын графикасына негізделген өзбек әліпбиі бойынша кірме сөздерді жазуда транскрипцияның фонематикалық түріне табан тіреді деп айтуға болады. Яғни өзбек тілі кірме сөздерді жазуда фонеманың негізгі мәнін сақтай отырып, таза түпнұсқалыққа жатпайтын, бірақ түпнұсқаға жақындатып жазу түрін қолданады. Себебі бұл принцип жазбаша коммуникативтік жағынан аса тиімді болды.

Аталған принцип бойынша өзбек тіліндегі кірме сөздер былайша жазылды:

Өзбек тіліндегі кірме сөздер осылайша бір жазудағы әріптерді екінші бір жазу әріптерімен таңбалайтын жүйені ұстанды. Сонымен өзбек тілінде кірме сөздер орфографиясы өзбек тілінің заңдылықтарына икемделмей, транслитерациялық жолмен шешілгенін көруге болады (кесте).

№	әріп	сөз басында	сөз ортасында	сөз аяғында
1	ц	ts, s	ts, s	s
2	я	ya	ya	ya
3	ё	Yo	Yo	Yo
4	ю	Yu	Yu	Yu
5	э	E		
6	ъ		‘	‘
7	ь	-	-	-

№	Әріп тіркестері	Кирил	Латын
1	нт	абонемент	abonement
2	нс	аванс	avans
3	рт	авиатранспорт	aviatransport
4	ст	ақидапараст	aqidaparast
5	сс	кросс	kross
6			
7			

№	Әріп тіркестері	кирил	латын
1	ия	геология	geologiya
2	лог	геолог	geolog
3	ция	социология	sotsiologia
4	изм	социализм	sotsializm
5	ка	гимнастерка	gimnastorka
6	тор	кредитор	kreditor
7	ий	крематорий	krematoriy
8	иум	аквариум	akvarium

Қорыта айтқанда, латын графикасына негізделген өзбек әліпби мен емлесі кирилдегіден айтарлықтай айырмасы жоқ. Өзбек әліпби – транслитерацияға негізделсе, емлесі де осы жүйеге негізделеді. Өзбек тілінің ұлттық имундық жүйесін көтеретін тілдік элементтер латын әліпбиі мен емлесін жасау барысында назардан тыс қалған тәрізді. Өзбек тілінің бұл қателіктерін қазақ емлесін жасау барысында ерекше назарға ұстау шарт деп білеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Тоғаев Т., Тавалдиева Г., Акромова М. Ўзбек тилининг кирилл ва латин алифболаридаги имло лўғати: 14 мингдан ортиқ сўз. – Тошкент: «Шарқ», 1999. –368 б.

2. Абдурозик Рафиев. Латин ёзувига асосланган ўзбек алифбоси ва имлоси. Тошкент, 2003. –38 б.

Исаева Г.

Латын графикасына негізделген түрікмен тілінің емле ережесіндегі кейбір ерекшеліктер

Түркімен жазба тілі ХІІІ-ХІV ғасырларда араб әліпбиі арқылы қалыптасқан. Кеңес үкіметі орнағаннан кейін алғашқы жылдары араб әліпбиіне негізделген түрікмен жазуы 1922 және 1925 жылдары екі рет өзгеріске ұшырады. Реформалау барысында түрікмен тіліне тән дыбыстарды таңбалау үшін диакритикалық таңбалар қолданылып, түрікмен тілінде жоқ әріптер алынып тасталды. Ауғанстан, Ирак және Иран түрікмендері қазіргі таңға дейін арабнегізді әліпбиін қолданады.

1925 жылдың шілде айында «Түрікменстан» республикалық газетінде түрікмен тілінің «Яналиф» деп аталатын латыннегізді жаңа әліпбиге көшу мәселесі көтеріледі. 1926 жылы (ақпан-наурыз) Бакуде өткен 1-ші Бүкілодақтық түркологиялық съезден кейін Түрікмен ССР-дің Халық комитетіне қарасты Мемлекеттік ғылыми кеңес жаңа әліпбидің жобасын дайындады. Бұл әліпби 1927 жылдың басында пресса беттерінде жарияланды.

1928 жылдың 3 қаңтарында латыннегізді жаңа әліпби Түрікмен ССР-нің орталық сайлау комиссиясында бекітілді. Артынша БАҚ материалдарының бір бөлігі осы жаңа әліпбимен жариялана бастады. Сол жылдың қыркүйек айынан бастап, оқу орындарына енгізілген түрікмен тілінің жаңа латыннегізді әліпби барлық ресми салаларда 1929 жылдың мамыр айына дейін түбегейлі көшіп бітті.

Бұл әліпбиде бастапқыда 40 әріп белгіленген: **А а, Аа аа, В в, С с, Ы ы, D d, E e, Ә ә, F f, G g, Q q, H h, I i, Ii ii, J j, K k, L l, M m, N n, Ы ы, O o, Oo oo, Ө ө, Өө өө, P p, Q q, R r, S s, Ш ш, T t, U u, Uu uu, V v, X x, Y y, Yyy, Z z, Z z, Ы ы, Ы ы.**

1930 жылы 1-ші Лингвистикалық ғылыми конференцияда түрікмен тілінде ұзын дауыстыларды белгілейтін /aa/, /oo/, /uu/ диграфтар әліпби тізімінен ресми түрде алынып тасталды. 1934 жылы орфографиялық комиссияның шешімімен /q/, /q/ әріптерінің орнына /g/, /k/ белгіленіп, арада екі жыл өткен соң /x/ әрпі /h/ графемасымен алмастырылды.

1930 жылдардың соңында бүкіл СССР кеңістігінде жазуды кирил әліпбиіне көшіру мәселесі көтерілді. 1939 жылдың қаңтарында «Совет Түрікменстан» газетіне Ашхабад қаласының оқытушылары түрікмен жазуын кирил әліпбиіне ауыстыру туралы хат жариялады. Түрікмен ССР-нің Жоғарғы

Кеңес Президиумы жаңа әліпбидің жобасын жасауды Тіл және әдебиет ғылыми-зерттеу институтына тапсырды. Сондай-ақ жаңа әліпбиді даярлауға Ашхабат пединститут оқытушылары мен баспа қызметкерлері де қатысты. 1940 жылдың сәуір айында кирилнегізді түрікмен әліпбиі жарияланды.

1940 жылдың мамыр айында Түрікмен ССР-нің Халық комиссарлар кеңесі сол жылдың 1 шілдесінен бастап барлық мемлекеттік және қоғамдық мекемелер жаңа әліпбиге көшу және 1 қыркүйектен мектептерде жаңа әліпбиді оқыта бастау туралы қаулы шығарды.

1940жылғы түрікмен жазуының кирилнегізді әліпбиі

А а	Б б	В в	Г г	Д д	Е е	Ё ё	Ж ж	Ж ж	З з
И и	Й й	К к	Л л	М м	Н н	Њ ъ	О о	Ө ө	П п
Р р	С с	Т т	У у	Ү ү	Ф ф	Х х	Ц ц	Ч ч	Ш ш
Щ щ	Ъ ъ	Ы ы	Ь ь	Э э	Ә ә	Ю ю	Я я		

Кеңес өкіметі ыдырағаннан кейін 90-шы жылдардың басында Түрікменстанда латын жазуына көшу туралы мәселе талқылана бастады. Жаңа әліпбидің алғашқы жобасы М. Соегов бастаған Тіл білімі институтының ғалымдары тарапынан әзірленіп, 1992 жылдың 19 тамызында «Түрікменстан» газетінде жарияланды. Сол жылы тағы бірқатар жобалар ұсынылды. 1992 жылғы латыннегізді түрікмен әліпбиінің жобасы мынадай болды: **A a, B b, C c, D d, E e, Ea ea, F f, G g, H h, I i, J j, Jh jh, K k, L l, M m, N n, Ng ng, O o, Q q, P p, R r, S s, Sh sh, T t, Ts ts, U u, V v, W w, X x, Y y, Z z.**

Бұл жобаның бір ерекше тұсы /q/, /v/, /x/ әріптерін кирилдегі /ө/, /ү/, /ы/ әріптерімен таңбалауы еді.

1993 жылы қаңтарда Түрікменстанның Ғылым академиясының жаңа әліпби мәселесі арналған отырысында әліпбиді дайындау бойынша жұмыс комиссиясы құрылды. Комиссияның төрағасы С.А. Ниязов болды. Ақпан айында БАҚ-та әліпбидің жаңа нұсқасы жарияланды. 1993 жылдың 12 сәуірінде мәжіліс президенттің жаңа әліпби туралы жарлығын бекітті. Жаңа түрікмен әліпбиі мынадай болды: **Aa, Bb, Çç, Dd, Ee, Ää, Ff, Gg, Hh, Ii, Jj, ££, Kk, Ll, Mm, Nn, Ññ, Oo, Öö, Pp, Rr, Ss, \$ç, Tt, Uu, Üü, Ww, Yy, ¥y, Zz.** Бұл әліпбидің ерекшелігі түрікмен тіліне тән кейбір дыбыстарды таңбалауда доллар, йен және фунт (££, \$ç, ¥y) сияқты валюта белгілері таңдалды. Бұл ерекшеліктер кейінгі жылдары жөнделіп, 1996 жылдың 1 қаңтарынан бастап қазіргі таңға дейін түрікмен жазуының латыннегізді әліпбиі қолданылып келеді. 2000 жылдың 1 қаңтарынан бері латыннегізді әліпбидің осы соңғы нұсқасы Түрікменстанның барлық ресми салаларында қолданылады[1, 49-156 б.].

Кирил әліпбиіне негізделген түрікмен жазуы барлық ресми салаларда 2000 жылға дейін толық алынып тасталды.

1995 жылғы түрікмен жазуының Латыннегізді әліпбиі

Латынша	Кирилше	Латынша	Кирилше	Латынша	Кирилше
A a	А а	J j	Ж ж	R r	Р р
B b	Б б	Ž ž	Ж ж	S s	С с
Ç ç	Ч ч	K k	К к	Ş ş	Ш ш
D d	Д д	L l	Л л	T t	Т т
E e	Е е	M m	М м	U u	У у
Ä ä	Ә ә	N n	Н н	Ü ü	Ү ү
F f	Ф ф	Ň ŋ	Ң ң	V v	В в
G g	Г г	O o	О о	Y y	Ы ы
H h	Х х	Ö ö	Ө ө	Ý ý	Й й
I i	И и	P p	П п	Z z	З з

Түрікмен жазуының латын графикасына көшуі елдің нақты мүмкіншілігін ескерместен жүзеге асырылғандықтан, бастапқы кезде білім беру сапасына кері әсерін тигізді. Мәселен, бірінші сынып оқушылары латыннегізді жаңа әліпбиді үйреніп, екінші сыныпта кирилнегізді әліпбиді оқуға мәжбүр болды. Себебі, 2-сыныпқа арналған оқулықтар шығарылмаған болатын. Бұл жағдаят реформа қабылданғаннан кейін алғашқы 5-6 жыл бойы жалғасып жатты[2].

Кирил әліпбиіндегі /ё/, /ю/, /я/, /ц/, /щ/ әріптері қазіргі латыннегізді түрікмен жазуында /yo/, /yu/, ya/, /ts/, /şç/ диграфтарымен беріледі.

Түрікмен тілінің латыннегізді әліпбиіне байланысты емле-ережелерін төмендегі кесте бойынша көрсетуге болады[3, 725 б.].

Кирил әріптері	Түрікмен тіліндегі латыннегізді әріптер	сөз басында	сөз ортасында	сөз соңында
/и/	/i/ <i>төл сөздерде</i>	/i/bermek /i/niş /i/nsiz	ir/i/göz irk/i/lmek eş/i/dermen	ertek/i/ eşretl/i/ galbir/i/
	/i/ <i>кірме сөздерде</i>	/ideal /i/htioloğiya /i/kona /i/ndustriya /i/nformatsiya	emf/i/zema ep/i/grafika	gerbar/i/ pappataç/i/
/у/	/u/ <i>төл сөздерде</i>	/u/cal /u/kı – /u/lulık	buruk buyruk	–
	/u/ <i>кірме сөздерде</i>	/u/glerod /u/niverstitet	abit/u/riyent ak/u/stika	em/u/ rag/u/ tab/u/

у	/uv/	—	—	arz/uv/ garn/uv/ girk/uv/ s/uv/ yat/uv/ yaz/uv/
/эе/ диграфы	/e/ сөз басында	/e/lemek (эледек) /eye/siz (эесиз) /eye/rtmek (эертдек)	—	—
	/ä/ сөз ортасында	—	gör/ä/rin (гөрэерин)	—
/э/	/e/ төл сөздерде	/E/grem /E/debiyat /E/şitgir	—	—
	/e/ кірме сөздерде	/e/kipaj /e/ksponat /e/kspres /e/kspressionist /e/lektrik	a/e/rodrom a/e/ropoçta a/e/roport	—
/ë/	/yo/	—	samol/yo/t akt/yo/r antrepren/yo/r import/yo/r kontrol/yo/r	—
/ю/	/yu/ төл сөздерде	/yu/ka /yu/mruk /yu/mşak /yu/rt	bo/yu/n do/yu/p (et) go/yu/p (et) so/yu/lmak	—
	/yu/ кірме сөздерде	/yu/biley /yu/piter /yu/rist	profso/yu/z so/yu/z	interv/yu/ men/yu/
/я/	/ya/ төл сөздерде	/ya/bagan /ya/banı /ya/gday /ya/lmavuz /ya/naşık /ya/ñsı /ya/prak	gik/ya/ka	ma/ya/ yelma/ya/

	/ya/ <i>кirme sözlerde</i>	/ya/nvar /ya/pon /ya/rus	ma/ya/k ma/ya/tnik r/ya/dovoy	azali/ya/ mistifikatsi/ya/ so/ya/ funksi/ya/
ч	/ç/ <i>төл сөздерде</i>	/ç/adir /ç/al /ç/alt-çalt /ç/añ /ç/irkin	a/ç/lik ala/çali oba/ç/ilik ebe/ç/ayir	ağa/ç/ ağırla/ç/ ayakyalaña/ç/ bilgi/ç/ çomu/ç/ çeki/ç/ gaçha-ga/ç/
	/ç/ <i>кirme sözlerde</i>	/ç/ehol /ç/ek /ç/empion /ç/erdak	na/ç/yot/ç/ik	pala/ç/ parali/ç/ sanvra/ç/ vra/ç/
/в/	/v/ <i>төл сөздерде</i>	/v/akirdi /v/ala-vala	bite/v/i ker/v/en	alda/v/ a/v/ buza/v/ gondala/v/
	/v/ <i>орыс кirme сөздері</i>	/v/agon /v/alentlilik	ryado/v/oy	obyekti/v/ passi/v/ subyekti/v/
	/v/ <i>араб-парсы кirme сөздері</i>	/v/acip	şö/v/ket	za/v/ çarşa/v/
/ф/	/f/ <i>төл сөздерде</i>	—	pü/f/füldi	pü/f/
	/f/ <i>кirme сөздерде</i>	/f/abrik /f/arfor /f/ilial	biogra/f/iya	okeanotra/f/ zoogeogra/f/ tor/f/ şka/f/ sey/f/ leksikoğra/f/
/ц/	/ts/ диграфы	/ts/arizm /ts/iğanlar /ts/ifrlemek /ts/ilindr /ts/ivilizatsiya	lek/ts/iya li/ts/ey moto/ts/iklet tabli/ts/a opera/ts/ion	slane/ts/
/ь/		—	apelsin albom medalon ultra fakultet	aprel dekabr medal oblast kalender
	/şç/	—	i/şç/ek	hü/şç/

щ/	<i>төл сөздерде</i>			
	<i>/şç/ кірме сөздерде</i>	/şç/i /şç/it /Şç/up /şç/upaltse	komanduyu/ş ç/iy po/şç/i po/şç/ubaşı po/şç/ulik zaboy/şç/ik	bor/şç/

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі

1. Чарьяров Б. Из истории туркменского алфавита // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. – М.: Наука, 1972. – С. 149-156.
2. Образование в Туркменистане. Доклад. Туркменская инициатива по правам человека. – Май, 2004 // <http://archive.chrono-tm.org/uploaded/5764906746591010.pdf>.
3. Словарь туркменского языка / под общ. редак. М. Я. Хамзаева. – Ашхабад: Изд-во АН Туркменской ССР, 1962. – 866 с.; Түркменче-түркче сөзлүк / сөзлүги дүзенлер: Текин Т., Өлмез М. ... – Анкара, 1995. – 725 б.

ҚАЗАҚ ЖАЗУЫНЫҢ ГРАФИКА-ФОНОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Уәли Н.

Латын графикасына негізделген қазақ жазуы: дыбыс – фонема – графема қатынасы

Негізгі объектіміз жазба тілдің негізгі элементтері (әріп, әліпби) және олардың жұмсалудың жүйесі мен ережелері болғандықтан, ең алдымен жұмыс аппараты ретінде жазу деген ұғымның дефинициясын анықтап алуға тура келеді. Соңғы жылдардағы оқулықтардың бірінде «жазу» ұғымына мына тәрізді анықтама беріліп жүр. «Письмо современная наука о языке называет систему знаков, используемую для фиксации звуковой речи»¹ Осындай анықтамаға сүйенсек, жазу дегеніміз «дыбысталған сөзді арнайы таңбалар жүйесімен хатқа түсіру» немесе ауызша айтылған сөзді жазба тілге транспозициялау болып табылады. Басқаша айтқанда, акустикалық сигналдарды оптикалық сигналға көшіру. Енді осы айтылған қағидаға сәйкес дыбысталған сөзді (акустикалық сигналды) қазіргі жазуымыз бойынша оптикалық сигналға айналдырып көрейік: [ат], [ʏот°], [ʏөт°], [йет°] т.б. Бірақ жазу тәжірибесінде дәл бұлай жазбай, *ат, от, өт, ет* деп таңбалайтынымыз неліктен? Ауызша сөздің дыбыстық жамылғысы мен хатқа түскен суреті неге сәйкес емес?

Сырт қарағанда, «жазуда негізгі дыбыстар таңбаланады да, негізгі еместері еленбейтіндей» көрінеді. Әрине, бұлай деу – жазу теориясы тұрғысынан жаңсақ түсінік. Өйткені тілдегі дыбыстарды «негізгі» және «негізгі емес» деп бөлу лингвистикалық тұрғыдан қате пікір болып табылады. Тілдік дыбыстардың «негізгі» және «негізгі емесі», «елеулі», «елеусіздігі» болмайды, тұтынушы үшін бәрінің мәртебесі бірдей. Сондықтан жоғарыдағы сұраудың жауабын басқа тұрғыдан іздестіруге тура келеді. Ол үшін бұл жерде алдымен тілдегі дыбыс дегеннің өзі не нәрсе екенін пайымдап алу қажет. Сөз дыбыстары – «сөйлеу мүшелерінің күрделі артикуляциялық қызметінен пайда болған акустикалық жаңғырық және сол жаңғырықтың құлаққа шалынуы». Тіл дыбыстары – сөздер мен морфемалардың өмір сүру формасы. Сөздің бір-бірімен ұласып жатқан дыбыстар тізбегінен жеке дыбыстар тек фонемалардың өкілі және сол фонеманың сөздегі нақты қолданысы ретінде даралана алады»². Міне, мұндай пайымдарға қарағанда, сөздегі дыбыс – фонемалардың өкілі (репрезентанты) болып табылады. Ал «фонема – тілдің мағыналық тұлғаларын: морфемаларды, сөздерді құрайтын және оларды бір-бірінен ажыратып тұратын тілдің дыбыстық құрылысындағы әрі қарай бөлшектеуге келмейтін ең кішкене тұлға»³. Енді жоғарыда айтылған мысалдардағы [ат], [ʏот°], [ʏөт°], [йет°] дегендегі [т], [т°], [т°], [т°] дыбыстары <т> фонемасының

¹Головин Б.Н. Введение в языкознание. М., 1977, 240-б.

²Зиндер Л.Р. Общая фонетика. М., 1979, 38-б.

³Реформатский А.А. Введение в языкознание. М., 1967, 211-б.

сөздегі нақты репрезентанттары, басқаша айтқанда манифестанты. Сондықтан да «белгілі бір фонема белгілі бір дыбыстардың класы, дыбыстардың типтері» делінеді. Фонеманың бір қасиетін фонологиядағы «инвариант – вариант» теориясы тереңірек аша түсті. Бұл қисын бойынша, фонема – инвариант, дыбыстар оның сөздегі (речь) репрезентанттары варианттары деп танылады. Әр вариант (экземпляр) инварианттағы мәнді белгілерді сақтай отырып түрленеді, әр экземплярда, мейлі оның саны қанша болса да, әйтеуір инвариантқа тән қасиет сақталады. Ал дыбысталған сөздің акустикалық жамылғысы хатқа түскенде, инвариант-фонеманың варианттары емес, инвариант фонемалардың өзі «әріп» арқылы таңбаланады. Міне, сондықтан да инвариант – фонема <т>-тың [т], [т°], [т°'], [т'] вариант-репрезентанттары үшін бір ғана таңба алынады да *ат, от, өт, ет* болып жазылады.

Жазу теориясымен шұғылданушылардың бірі В.Хаастың «...орфография является более удачной, если она отклоняется от фонетической точной репрезентации речи»¹ деуі де сондықтан.

Тілдегі фонемалардың саны мен әліпбидегі әріп саны бірдей болуы шарт. Бірақ мұндай сәйкестік бұрын-соңды ешбір тілдің жазу тәжірибесінде кездеспейді деуге болады. «В принципе число букв алфавита может и соответствовать числу фонем, однако такого положения нет, как будто, ни в одном языке мира»². Тілдегі фонемалардың саны әліпбидегі әріп санымен сәйкес келмеуі, сондай-ақ тілдің тарихи даму барысында болатын дыбыстық өзгерістерге байланысты бір әріп бірнеше фонеманы, немесе бірнеше әріптердің тіркесі бір фонеманы білдіруі ықтимал.

Дыбыстық тіл мен жазба тілдің ең шағын тұлғалары – фонема мен әріптің арасындағы күрделі қатынас жазу теориясында графема деген жаңа бір ғылыми ұғымның пайда болуына себеп болды. Сонымен, графема деген ұғым дыбыстық тілдің әрі қарай бөлшектенбейтін ең кішкене тұлғасы фонема мен жазба тілдің әрі қарай бөлшектенбейтін ең кішкене тұлғасы әріптің арасындағы қатынастың жиынтығы болып табылады. Басқаша айтқанда, графема дегеніміз таңбаланушы (фонема) мен таңбалаушының (әріптің) бірлігі болып табылады³. Бұл бірлікті былайша көрсетуге болады:

Жоғарыда айтылған инвариант – вариант теориясы тек фонологияда ғана емес, жазу-сызумен де байланысты қарастырыла бастады.

Инвариант-вариант теориясы тұрғысынан ауызша тілдің ең шағын дыбыстық тұлғасы фонема-инвариант, ал оның сөздегі репрезентанттары – тілдің дыбыстар-варианттар болып табылса, жазба тілдің әрі қарай бөлшектеуге келмейтін ең шағын тұлғасы – графема-инвариант, ал оның репрезентант-варианттары әріптер болып табылады. Жазу теориясындағы бұл қағида жазу-сызудың жалпы жүйесін, ішкі құрылымын тереңірек жан-

¹ Амирова Т.А. Функциональная взаимосвязь письменного и звукового языка, 64-б.

² Зиндер Л.Р. Очерк общей теории письма, 67-б.

³ Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990, 117-б.

жақты түсінуге негіз болады. Белгілі бір жазуға жалпы баға беру субъективті не болмаса жеке бір фактілердің төңірегінде емес, осындай теориялық негізден шығуға тиіс. Осымен байланысты қазіргі қазақ жазуын фонема-вариант, вариант-дыбыс; графема-инвариант, вариант-әріп тұрғысынан қарастырудың ерекше мәні бар.

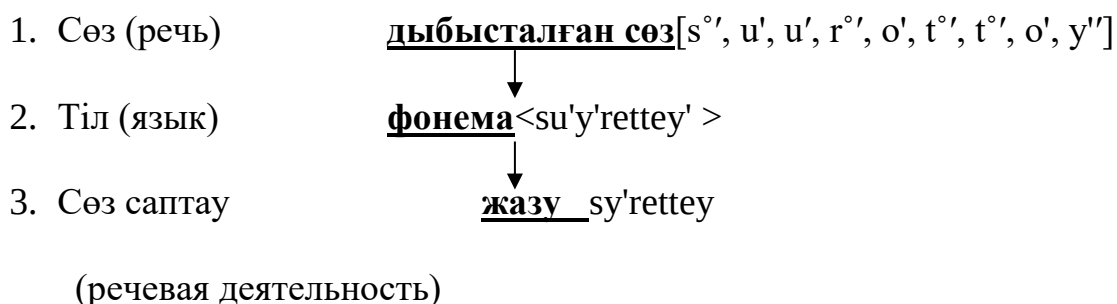
Жазу – ауызша тілдің дыбыстық құрылымына табан тіреген жүйе (система) десек, онда сол жүйенің өзіне тән ішкі құрылымы болады. Ал құрылымның өзі тұрақты элементтерден және сол элементтердің өзара қарым-қатынасынан тұрады. Ал жазба тілдің ауызша тілмен өзара байланысты тек сыртқы байланыс емес, мысалы, жазба тіл ауызша тілдің айнаға түскендей көшірмесі болса, бұл сыртқы байланыс қана болар еді. Онда ешбір қиындық та болмас еді, айтыған сөзді сол күйінде бұлжытпастан хатқа түсіруге болады. Ал, шындығында, бұл байланыс – ауызша тілдің де, жазбаша тілдің де ішкі құрылымына, сол құрылымды құрап тұрған элементтердің және олардың өзара ұйымдасқан қарым-қатынасы деңгейінде болатын ішкі құрылымдық байланыс.

Ауызша тілдің дыбыс құрылымындағы мағынаға әсер ететін ең кішкене тұлға-фонема, және осы тұлғаның (единицаның) субстанциясы (материализациялануы), яғни сөз дыбыстары түрінде өмір сүруі; фонемалардың жазба тілде субстанциялануы, яғни таңбалануы (графема), ол таңбалардың билатериалдық сипатта болуы (мазмұны жағынан фонеманы білдіруі, тұрпаты жағынан белгілі бір символ (сурет) түрінде болуы т.б. ауызша тіл мен жазба тілдің байланысын анағұрлым тереңде, атап айтқанда, құрылымдық элементтердің деңгейінде екендігін байқатады.

Қазақ тілі ауызша және жазбаша түрде қызмет етеді. Ал жазбаша тіл болса, әуелде қазақ тілінің дыбыстық құрылымына табан тірей отырып, өзінің жүйесін, құрылымын әрі қарай бекіте түсуге тиіс. Қалай дегенмен де, ауызша тіл тәрізді қазақтың жазба тілінің өзіндік жүйесі бар. Ал бұл жүйенің жақсы (қолдануға оңтайлы, икем, үнемді, бірізді т.б. деген мағынада), я болмаса жаман (қолдануға қиын, икемсіз, бірізділік, үнемділік принцип сақталмаған т.б. деген мағынада) деп бірден баға беруге болмайды. Мұндай тұжырымға келу үшін алдымен, жоғарыда айтылғандай, ауызша тіл мен жазбаша тіл элементтерінің (сөз дыбыстары, фонема, графема, әріп, әліпби) өзара байланысын, қарым-қатынасын ішкі құрылымдық деңгейде қарастыру қажет. Бірақ бұлай қарастырудың өзіндік тәсілдері көп. Біз бұл жерде қазақ жазуының жүйесін «фонема-әріп», басқаша айтқанда, жазба тілде «фонема әріппен таңбаланады» немесе «әріп фонеманы таңбалайды» деген әдеттегі қағидадан басқаша жол ұстандық. Сөйтіп, қазақ жазуының жүйесін «дыбыстарған сөз – фонема – графема – әріп» тұрғысынан қарастыруды мақұл көрдік. Өйткені «фонемадан әріпке» деген қағида бойынша жазудың лингвистикалық мәнін толық ашу мүмкін емес. Бұл қағида бойынша фонеманың өкілі – «әріп» деп танылады. Ал фонема дегеніміздің өзі, бір жағынан, абстракті единица. Олай болса, абстракті единицаны жазбаша қалай таңбалауға болады? Міне, сондықтан

жазу жүйесіне талдау жасауда бастау алатын, табан тірейтін негізгі дерегіміз дыбысталған сөз болуға тиіс. Өйткені фонема алдымен сөз дыбыстарында көрінеді. Сөйтіп, абстракті единица сөздегі дыбыс арқылы материалға айналады. Фонема аллофон түрінде белгілі бір дыбыстық құндақта өмір сүреді. Сөз дыбыстары фонемалардың ауызша сөздегі манифистанттары болып табылады. Міне, сондықтан фонема ауызша сөздегі өзінің дыбыстық құндағы арқылы танылады.

Сонымен, дыбысталған сөз сол күйінде бірден хатқа түспейді: алдымен сөздегі дыбыстарды қай фонеманың өкілі (репрезентанты) екенін тани отырып, жазушы акустикалық сигналды оптикалық сигналға көшіреді. Бұл айтылған процесті схема түрінде былай көрсетуге болады.

Сөйтіп, бұл процестен мынаны байқауға болады: ауызша сөздің ең кішкене единицасы – дыбыс жазба сөздің ең кішкене единицасы – әріп, бір-бірімен тілдің ең кішкене единицасы фонема арқылы байланысып жатады. Осы байланыстар жазуда орфография арқылы реттеліп отырады. Сонда орфография дегеніміз, тар мағынасында, «дыбысталған сөзді (акустикалық сигналды) жазба сөзге (оптикалық сигналға) көшірудің ережесі» болып табылады.

Бұл процесті біз шартты түрде дыбысталған сөзді фонологиялық електен өткізу деп алдық. Алғаш сауат ашып жүрген адам қашан қара танып кеткенше жазылған сөзді ежелеп оқиды. Яғни әріптің фонемалық мәнін іздейді. Мысалы, *тіс* деген сөздегі дауыссыз фонемаларын жуан әуезбен [ты], [сы] деп, дыбыстық құндығынан бөліп жеке-жеке дыбыстап алады да, соңынан бәрінің басын қосып жіңішке тембірмен [т', і, с'] түрінде дыбыстайды, яғни сол сөздегі фонемаларды өзінің дыбыстау құндылығына қайта бөлеп айтады. Әдетте жазылған сөзді оқуға жақсы дағдыланғанға дейін осылай болады. Ал оқу дағдысы жетілген кезде жазылған әріптерді (әріп-фонеманың өкілі) сол сөздегі фонемалардың дыбыс құндылығына бөлеп сөз түрінде айту сананың бақылауымен тыс, өздігінен (автоматты түрде) болады.

Ал жазылған сөзді оқығанда (оптикалық сигналды акустикалық сигналға көшіргенде) бұл әрекет керісінше болады:

1. Сөз (речь)	<u>жазылған сөз</u>	qi'i'y', qoryty'
	↓	
2. Тіл (язык)	<u>фонема</u>	< kii'u'y' > < qorytu'y' >
	↓	
3. Сөз саптау (речевая деятельность)	<u>дыбыстау</u>	[k, i, i'', u', y''] [q°, o, r°, u', t°, u, y']

Бұл процестен де жазылған сөздің дыбысталуы фонема арқылы жүзеге

Жазылған сөзді айтқанда ондағы фонемаларды белгілі бір позицияға тәуелді реңктерін (аллофондармен) дұрыс айту орфоэпиялық нормаларды сақтау болып табылады. Соңғы жылдарда әсіресе жас буын өкілдерінің тілінде орфоэпиялық нормалардың бұзылуы көбіне оқушы жастардың тілінде, радио-телевизиядан айтылатын сөздерде жиі ұшырайды. Әсіресе жазба текске сүйенген дикторлар мен комментаторлардың тілінде ауызша тілдің нормалары өрескел бұзылып жатыр. Мысалы: *қазақ елі, ақ орда, бір қатар, он бес* тәрізді т.б. сөздердің аралығында <қ>, <н> фонемаларының аллафоны [ғ], [м] түрінде дыбысталуы керек: [қазағ елі], [ағ орда], [бірғатар] т.б. Бірақ жазылған сөзді оқығанда ауызша сөздер аса мәнді бұл заңдылыққа жете мән берілмегендіктен, сөздің дыбысталу тұрқы бұзылады да ондай сөз құлаққа тосын естіледі. Сөз жазылуынша [қазақ елі], [ақ орда], [бірқатар] деп айтылды делік. Әрине, бұл жерде сөздің фонемалық құрамы бұзылған жоқ (МФМ). Егер сөздің фонемалық құрамы бұзылса, онда ол басқа сөзге немесе дыбыстардың мағынасыз тіркесіне айналады да тыңдаушыға мүлде түсініксіз болып қалады. Бірақ сөздің фонемалық құрамын бұзбай айту жеткіліксіз, сонымен бірге фонеманың белгілі бір позициядағы аллофондарымен дұрыс айту да аса қажет. Олай болса орфоэпиялық норма дегеніміздің өзі сөз құрамындағы фонемалардың белгілі бір позициядағы құндылығына бөлеп, айту дегенге саяды. Сонда жазу-сызу дегеніміз (орфоэпияны қоса алғанда) жазушының ғана үдесінен шығып қоймауға тиіс, сол жазылғанда оқушылардың да талабын қанағаттандыратындай болуы керек. Олай болмаған жағдайда орфоэпия тек қалам ұстаушылар үшін ғана болып қалады. Ал жазудың өз ерекшеліктерін ескермей, емле тек оқуға бейімделсе, онда орфография тек оқушылар үшін ғана болып қалады.

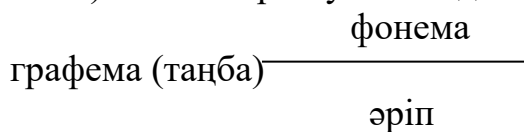
Жазылған сөзді әріптен фонемаға көшіргенде, оқушы фонеманы сол сөздегі өзінің дыбыстық құндағына бөлеп айтады. Сонда орфоэпия дегеніміз, тар мағынасында, «жазылған сөзді (оптикалық сигналды) дыбыстық сөзге (акустикалық сигналға) көшірудің ережелері» болып табылады.

Біз бұл жерде дыбысты (дыбысталған сөзді) фонемаға «көшірудің» тәсіліне, яғни фонологиялық електен өткізуге тоқталдық. Бірақ жазудың

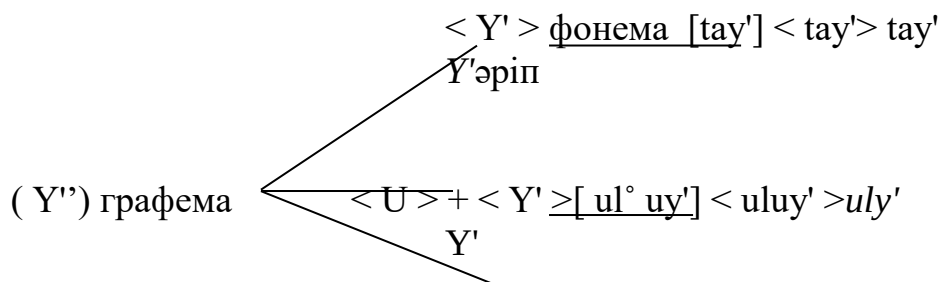
мәні мұнымен толық ашылмайды. Егер жазу-сызуда фонема мен әріптің қатынасы 1:1 болып, бір әріп бір фонеманы белгілейтін болса, онда мәселенің басы ашық болар еді де, дыбысталған сөздің құрамындағы фонемалардың саны мен әріптің үнемі сәйкес түсіп жатар еді. Мысалы: <s><a><y> – say' de гендегі фонема мен әріптің қатынасы 3:3. Бірақ жазу тәжірибесінде фонема мен әріптің қатынасы үнемі бұл сияқты сәйкес келе бермейді. Мұндай жазудың типі тіпті жоқтың қасы. Егер тілдегі инвариант фонема мен әліпбидегі әріптің саны дәлме-дәл болса, онда жеке сөздің құрамындағы фонемалардың саны мен сол фонемаларды белгілейтін әріп саны да бірдей болып, жазу дегеніміз «фонемалық транскрипция» жүйесі болып табылады еді. Жазу теориясында мұндай жазу пәлендей қолайлы деп танылмайды.

Сонымен, қазіргі қазақ жазуында, басқа жазуларда да солай, дыбысталған сөздің фонемалық құрамы мен хатқа түскен сөздің әріп құрамы сан жағынан кейде сәйкес болса, кейде сәйкес келмей жатады. Мысалы: [tay'], <tay'>, *tay* деген сөздегі фонемамен әріптің қатынасы 3:3, ұл дегендегі фонема мен әріптің қатынасы 2:2 болса, [k'ʊ' l'ʊ' y'], <ku'lu'y'>, күлу, (ul' ʊy') <u'lu'y'> сөздеріндегі фонемалар мен сол фонемаларды білдіретін әріп саны бірдей емес, яғни бірінші сөздегі фонема мен әріптің қатынасы 5:4, ал екіншісінде 4:3.

У деген таңба бірде <y> фонемасының жазудағы өкілі болса, бірде <ү>, <у> фонемаларының да өкілі – әріп болып табылады. Мысалы: *tay*, *bay*, *ұлу*, *күлу* т.б. Сонда У деген таңба арқылы <y>, <ү>, <у> фонемалары белгіленіп тұр. Кез келген таңбаның екі жақты: таңбаланушы және таңбалаушы қасиеті болатыны тәрізді У таңбасының да екі жағы-мазмұндық жағы (план содержания) және тұрпаттық жағы (план выражения) бар. Олай болса У таңбасының мазмұндық жағы фонема, тұрпаттық жағы әріп дегенге саяды. Басқаша айтқанда, фонема таңбаланушы да, әріп таңбалаушы. Осы екеуінің бірлігі жазу теориясында графема деген ұғымды білдіреді. Бұл бірлікті (фонема мен әріптің ара-қатынасын) былай көрсетуге болады:

Енді осы қатынасты жоғарыда аталған мысалдармен көрсетейік:

$$<U'> + <Y'> [k^{\circ}u' l^{\circ} u' y''] <\underbrace{ku'lu'y'}_{Y'}> ku'ly'$$

Дыбысталған сөздің фонетикалық транскрипциясын беруде мына кітапта қолданылған белгілерді және сонда көрсетілген жүйені ұстандық: *Абуов Ж., Джунисбеков А. Фонетическая запись казахского текста. Алма-ата: «Ғылым», 1991.* Бұған қосымша алынған шартты белгілер <...> «фонема», [...] «дыбыс» / .../ – «графема» дегенді білдіреді.

Жазудың ең кішкене единицасы әріптің тілдің ең кішкене дыбыстық единицасы фонемамен қатынасының қазіргі жазуымыздағы жүйесі, сонымен, мынадай болып келеді.

Графемалар^{°'}

$$<a> - /a/ \quad <a><ata> [ata], \quad ata$$

a

$$<a'> - /a'/ \quad <a'><a'n> [a'n'], \quad a'n$$

a'

$$<d> - /d/ \quad <d><da'n> [d'a' n'], \quad da'n$$

d

$$<j> - /j/ \quad <j><jaqyn> [jaqyn], \quad jaqyn$$

j

$$<z> - /z/ \quad <z><zei'in> [z^{\text{h}}e i' i n], \quad zei'in$$

z

$$<m> - /m/ \quad <m><men> [m^{\text{h}} e n], \quad men$$

m

$$<n> - /n/ \quad <n><nan> [nan], \quad nan$$

n

$$<n'> - /n'/ \quad <n'><son'> [s^{\circ}on'], \quad son'$$

n'

$$<o> - /o/ \quad <o><on> [^yon], \quad on$$

o

$$<o'> - /o'/ \quad <o'><o'n> [^y o'n^{\circ}], \quad o'n$$

o'

<s> – /s/ <s> < san > [san], *san*
s

<t> – /t/ <t> < tan' > [tan'], *tan'*
t

<u> – /u/ <u> < tur > [t°u r°], *tur*
u

<u'> – /u'/ <u'> < u'n > [u'n°'], *u'n*
u'

→ <y> + <i'>
→ <syi'raq> [syi'raq], *si'raq*
i'

→ <i> + <ñ>
→ <sii'rek> [s'ii'r^j ek'], *si'rek*
i'
/i'/

→ <u'> + <i'>
→ <du'ru'i'a> [d°'u'r°'u'i''a'], *du'ri'i'a*
i'

→ <u> + <i'>
→ <s'uqs'ui'a> [s°'uq°s°'ui'a], *s'uqs'i'i'a*
i'

→ <l>
→ <to'l> [t'y''o'l°], *to'l*
l

→ <y> + <l>
→ <ylaq> [ylaq], *laq*
l

//

→ <i> + <l>
→ <ilek> [il^jaq], *lek*
l

→ $\frac{\langle u \rangle + \langle l \rangle}{l} \text{---} \langle \text{uloqulday}' \rangle [ul^\circ oq^\circ ul^\circ day'], loqulday'$

→ $\frac{\langle u' \rangle + \langle l \rangle}{l} \text{---} \langle \text{u'lpuldey}' \rangle [u'l^\circ u'p^\circ u'l^\circ d^\circ ey'], u'lpildey'$

→ $\frac{\langle r \rangle}{r} \text{---} \langle \text{ora} \rangle [y'or^\circ a], ora$

→ $\frac{\langle y \rangle + \langle r \rangle}{r} \text{---} \langle \text{yras} \rangle [yras], ras$

/r/

→ $\frac{\langle i \rangle + \langle r \rangle}{r} \text{---} \langle \text{iret} \rangle [ir^\circ et], ret$

→ $\frac{\langle u \rangle + \langle r \rangle}{r} \text{---} \langle \text{u'r uy}' \rangle [u'r^\circ uy'], ry'$

→ $\frac{\langle y' \rangle}{y'} \text{---} \langle \text{say}' \rangle [say'], say'$

/Y'/

→ $\frac{\langle u \rangle + \langle y' \rangle}{y} \text{---} \langle \text{say'uy}' \rangle [say'uy'], say'y'$

→ $\frac{\langle u' \rangle + \langle y' \rangle}{y'} \text{---} \langle \text{kelu'y}' \rangle [kel'u'y'], kely'$

→ $\langle i' \rangle + \langle u' \rangle + \langle y' \rangle$

$\overline{\langle oi'u'y' \rangle} [y'oi'uy'], oi'y'$
i'y'

→ $\frac{\langle i' \rangle + \langle u' \rangle + \langle y' \rangle}{\langle tui'u'y' \rangle [t'°u'i''u'y'], tu'i'y'}$
i'y'
/i'y'/

→ $\frac{\langle u \rangle + \langle y' \rangle}{\langle burtui'u'y' \rangle [b°ur°tu'i'uy'], burti'i'y'}$
i'y'

→ $\frac{\langle u' \rangle + \langle y' \rangle}{\langle bur'su'i'u'y' \rangle [b°u'r°s°u'i''u'y'], burti'i'y'}$
i'y'

→ $\frac{\langle i' \rangle + \langle a \rangle}{\langle sai'a \rangle [sai'a], sai'a}$
i'a

→ $\frac{\langle a \rangle}{\langle jaryi'a \rangle [jaryi'a], jari'i'a}$
i'a

/i'a/

→ $\frac{\langle y \rangle + \langle i' \rangle + \langle a \rangle}{\langle yi'ag'ynyi' \rangle [yi'ag'ynyi'], i'ag'ni'}$
i'a

→ $\frac{\langle i \rangle + \langle i' \rangle + \langle a' \rangle}{\langle ii'a'kii' \rangle [ii''a'k'ii'], i'aki'}$
i'a

$\langle e \rangle$

$\overline{\langle e \rangle}$
/e/ <egin> [egin], egin
e

$\langle o' \rangle$

$\overline{\langle o' \rangle}$
/o' <ko'go'n> [k°'o'g°'o'n°'], ko'go'n

o'

____<y>

/y/<qyny> [qyny], *qyny*
y

____<u>

/y/<qunu> [q°u'n°u], *quny*
i

____<i>

/i/<ini> [in°i], *ini*
i

____<u'>

/i/<u'nu'> [u'n°'u'], *u'ni*
i

____<k>

/h/<qat> [qat], *hat*
h

____<k>

/q/<kat> [kat], *qal*
q

____<k>

/k/<kel> [k°el], *kel*
k

____<k>

h /h/<kakarman> [qaqarman], *qaqarman*

____<p>

/p/ < pats'a > [pats'a], *pats'a*
p

<p>

/f/ < pa'nii' > [p'a'n'ii'], *fa'ni'*
f

<i'>

i' /i'/ < syi' > [syi'], *syi'*

<i'>

i' /i'/ < qyi' > [qyi'], *qi'*

<s'>

/s'/ < s'as' > [s''as'], *s'as'*
s'

<s'> + <s'>

/s'/ < as's'y > [as's'y], *as'y*
s'

<g>

/g/ < egin > [eg'in'], *egin*
g

<g>

/g'/ < ag'yn > [ag'yn], *ag'yn*
g'

/b/ < bal > [bal], *bal*
b

<p>

/b/<arap > [arap], arab

b

Бұл талдаудан графемалардың үш түрлі типі бар екенін көре аламыз:

- 1) Бір әріп – бір фонеманы белгілейді;
- 2) Бір әріп бірнеше фонеманы белгілейді. Ал бұлардың тұрақты және факультативті түрлері бар;
- 3) Бірнеше әріп бір фонеманы белгілейді, бұлардың да тұрақты және факультативті түрлері бар.

Міне, бұдан қазіргі қазақ жазуы жүйесінің ішкі құрылымын: «дыбыс – фонема – графема – әріп» біршама толық байқауға болады. Осы ішкі құрылымға ие карта отырып, жазу жүйесіне талдау жасау оның жөндейтін, жетілдіре түсетін тұстарын айқын ашып береді. Тіпті басқа әліпбиге көшкеннің өзінде мұндай талдаудың бұрынғы жазуда кеткен олқылықтарды қайталамайтындай тағылымдық мәні де болады.

«Дыбыс – фонема – графема – әріп» деген төр тмүшелі қатынас жазудың ішкі құрылымын біршама толық аша түседі. Мұндағы сөз дыбыстары фонемалардың ауызша тілдегі өкілі болса, фонеманың жазба сөздегі өкілі – графема (инвариант), ал графема фонема тәрізді дерексіз единица, бірақ ол нақты әріптер (варианттар) арқылы көрінеді. Ал әріп дегеніміз – «жазуда фонемалардың емес оның варианттарын белгілейтін белгілі бір әліпбидегі графикалық таңба». Олай болса бар мәселе алдымен әліпбиге келіп тіреледі.

Уәли Н.

Латын графикасына негізделген қазақ жазуы: графема – әріп – әліпби қатынасы

Әдетте әліпби « белгілі бір жазуда қолданылатын, белгіленген тәртіппен орналасқан әріптердің жиынтығы» деген ұғымды білдіреді. Алайда әліпбидің мәні бұл ұғымда айтылғаннан гөрі әлдеқайда тереңде. Әсіресе «әліпби дегеніміз жазуда қолданылатын әріптердің жиынтығы» дегенге көңіл аударсақ, жазу дегеннің өзі не нәрсе деген сұрауға келіп тірелеміз. Егер «жазу» акустикалық сигналды оптикалық сигналға көшіруге мүмкіндік беретін кодтың түрі»¹ болса, онда сол кодтың кілті (шифері) болуға тиіс. Сонда кодтың элементтерін әріптер деп түсінсек кілті әліпби. Олай болса «әліпби дегеніміз белгілі бір фонемалардың жазудағы өкілі болып табылатын әріптердің жай ғана жиынтығы емес, сонымен қатар сол әріптерден түзілген жазуда оқудың кілті болып табылады. Ал әліпбидегі

¹ Зиндер Л.Р. Очерк общей теории письма, 42-б.

әріптердің саны, түптеп келгенде, тілдегі фонемалардың санына тәуелді болып келеді. Жалпы жазу теориясы бойынша белгілі бір тілдегі фонемалардың саны мен алфавиттегі әріптердің саны идея бойынша дәл келуге тиіс, яғни бір әріп бір фонеманы белдіруге, ал бір фонема бір әріппен таңбалануы қажет. Бірақ ешбір ұлттың жазуында фонемалардың саны мен әліпбидегі әріптердің саны тепе-тең бола бермейді. Мысалы, ағылшын тілінде 46 фонема, әліпбиінде 26 әріп болса, орыс тілінде 41 фонема, әліпбиінде 33 әріп бар. Неміс тілінде 39 фонема 26 әріп бар.

Бұл жерде жазу типологиясына байланысты байқалатын бір ерекшелік, қалай болғанда да, «әліпбидегі әріптердің саны тілдегі фонемалардың санынан артпауға тиіс деген талап айтпаса да өзінен-өзі түсінікті, тіпті, керісінше, әліпбидегі әріптің саны фонемалардың санынан азды-көпті кем болуға тиіс» (Зиндер Л.Р.).

Жазу типологиясы бойынша қазақ әліпбиіндегі әріптердің саны, әрине, қазақ тіліндегі фонемалардың санынан артық болмауға тиіс. Ал, керісінше, азды-көпті кем түсіп жатса құба-құп. Қазақ әліпбиі дәл осы талапқа сай ма? Қазіргі әліпбиде 42 әріп бар екені белгілі, ал жазу-сызу үшін бұл сан аз ба, әлде көп пе? Міне, бұл мәселе алдымен «қазақ тіліндегі фонемалардың саны қанша?» деген сұраудың жауабын іздеуге келіп тіреледі.

Бұрын-соңды жазылған оқулықтарда, зерттеулерде қазақ тіліндегі фонемалардың саны әр түрлі көрсетіліп жүр. Мұның өзі әлі де болса қазақ тіліндегі фонемалардың анвентары жөнінде зерттеушілердің бір тоқтамға келмегенін көрсетеді.

Қазақ тілінің фонемалық инвентарын анықтауда мұндай әркелкілік, біріншіден, қазақ тілінің дыбыстарын фонетикалық ыңғайда, екіншіден фонологиялық тұрғыда қарастырумен байланысты. Ал фонологиялық тұрғыда қарастырған зерттеулердің өзі, қай фонологиялық мектептің (МФМ, ЛФМ, принципін ұстануына байланысты тілдегі фонемалардың санын әр түрлі көрсетуі ықтимал.

Қазақ тілінің фонологиялық жүйесін талдауда дәстүрлі көзқарастан мүлде басқаша бағыт ұстанған соны зерттеу Ә.Жүнісбековтің «Проблемы тюркской словесной просодии и сингармонизм казахского слова» (Автореферат диссерт. На соискание ученой степени доктора филол.наук. Алма-Ата, 1988) деген еңбегі. Автор қазақ тілінде тоғыз сингармодауысты, он жеті сингармодауыссыз бар деп көрсетеді. *

* Қазақ тілі фонетикасының фонологияға дейінгі зерттелу тарихына шолу жасалған шолуда мынадай деректер бар: «Н.И.Ильминский қазақ тілі дыбыстарын екі топқа жіктеп, дауыстылардың сегіз түрін (а, ә, е, ы, і, о, ө, у, ү), дауыссыздардың он тоғыз түрін (п, б, м, в, т, д, н, ж, з, ш, с, р, л, җ, қ, ғ, к, г, ң) атап өтеді; В.В.Радлов Қазақ вокализмі тоғыз дауыстыдан (а, ә, е, о, ө, ы, і, ү, ұ) консанантизм саласы жиырма

Олар: [a], [a'], [e], [o], [o'], [y], [i], [u], [u] сингармодауыстылар (36-б.) және [b], [g-g'], [d], [j], [z], [i], [k-q], [l], [m], [p], [r], [s], [t], [y'], [s'] сингармо дауыссыздары (43-б.). Ал [k], [q] дыбыстарын зерттеуші қатаң жуыспалы тіл ортасы дауыссыздарының тепе-тең варианттары деп қарайды ғ.ғ әріптерімен таңбаланып жүрген [g], [g'] дыбыстары да осы тәрізді. Бұл жөнінде қазақ тілінің дауыссыздарын фонологиялық ыңғайда қарастырушылардың пікірі бір жерден шығып жатады. Мәселен, қ-ғ, к-г дыбыстары жеке фонемаларға жата ма, екеуі архифонема – гиперфонеманы құрайды ма? Еңбектерде бұларды дербес-дербес фонемаларға жатқызып жүрміз. Шынында, қосымша дистрибуция әдісін қолдансақ, олар жеке-жеке фонема болып есептелмейді»¹

Сондай-ақ Жүнісбеков Ә. [x], [h] дыбыстары қазақ тілінің төлтума дауыссыздарының қатарына жасанды түрде жатқызылып жүр деп біледі. [x] – [к – h] қазақ консонантизм жүйесінде оппозиция құра алмайды, егер мұндай оппозиция бар болса, орыс тілінен ертеректе енген қамыт [хомут] *хамыт* түрінде жазылуы (айтылуы) керек еді деген уәж айтады. Сөйтіп, «Безусловно, [x] как интервокальный ассимилятивный вариант [к – h] в казахском языке существует» (42-б.) деп пікір түйеді, зерттеушінің [h] дыбысы жөнінде айтқан мына пікіріне де біршама қосылуға болады: «В непринужденной живой речи носителей языка этот звук вообще не встречается, и лишь написанный текст понуждает интеллигенцию (дикторов, артистов, учителей) произносить его. Однако его произношение требует сознательный, заранее подготовленной артикуляции, из-за которой оно лишено автоматизма в речи. У рядового носителя звук, обозначенный этой буквой, реализуется в виде щелковых позиционно-комбинаторных вариантов [к – h], [к – x] қаһарман (кахарман) «отважный»¹.

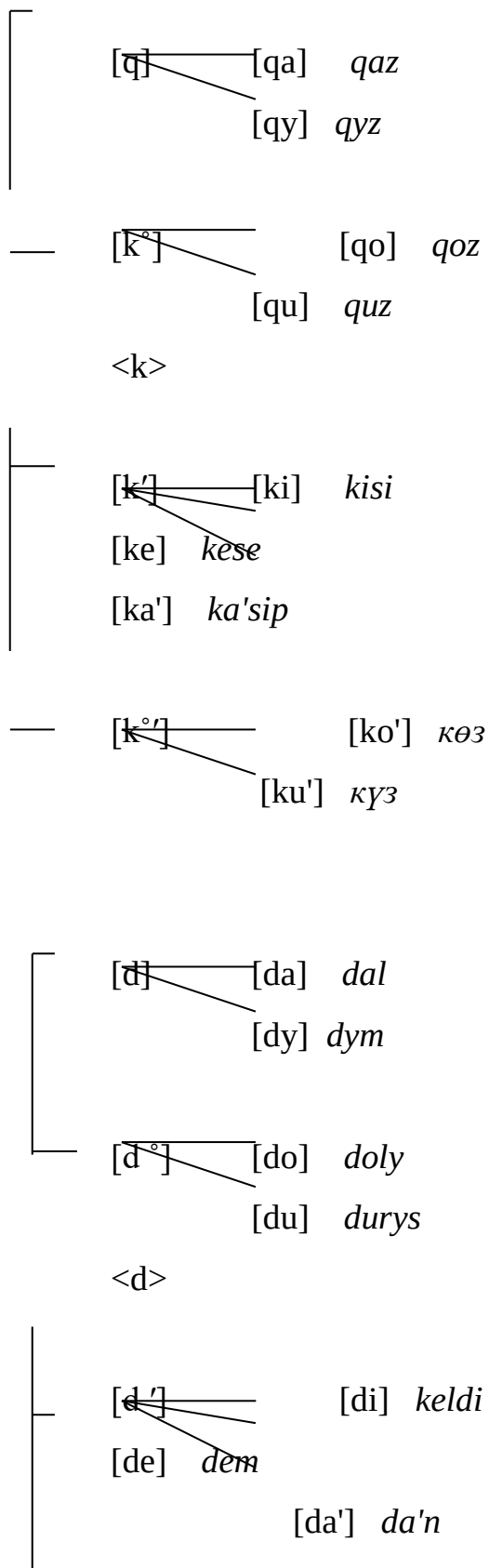
Зерттеушінің бұл дәлелдері мен айтқандырына қосыла отырып, оны әлі де болса тиянақтай түсу керек тәрізді. Тегінде, фонемалық статусы даулы көрініп жүрген [x], [h] дыбыстарын, біздің ойымызша, төрт әуез (тембр) тәсілімен тексеріліп, бұлардың қазақ тілінің фонологиялық жүйесіне кірген-кірмегенін анықтауға болатын тәрізді.

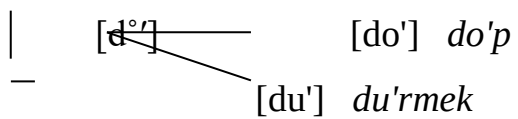
дауыссыздан құрылатынын атап, дауыссыздарды қатаң (j, k, t, p, S, s), ұяң (j, d, z, ...), үнді (т, п, н, ч, е i) деп таптастыра келіп, w (y) дыбысын жартылай дауысты және j (й) сонорының жіңішке түрін дербес дыбыс деп қарайды; П.М.Мелиоранский қазақ вокализмі тоғыз дауыстыдан (а, ä, е, о, о, ы, і, у, ү), консонантизм саласы жиырма бір дауыссыз дыбыстан (б, п, м, т, д, н, ж, з, ш, с, р, л, к, г, қ, ғ, ң, й, дж) құралатынын атап өтеді. Мелиоранский де л сонорының жіңішке түрін дербес дыбыс деп қарайды» (Айдаров Ж. қазақ фонетикасы бойынша этюдтер. Алматы, 1989, 5-7 бб.). Проф. Қ.Жұбановтың айтуынша, қазақ тілінде 26 түрлі дыбыс бар. Олар мыналар: а, б, ш, ж, д, е, г, ғ, и, к, л, м, н, ң, қ, р, п, о, с, т, ұ, у, үу, з, ы, ый (Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы, 1966, 170-бет).

¹Аралбаев Ж. Қазақ фонетикасы бойынша этюдтер. Алматы: 1989, 19-б.

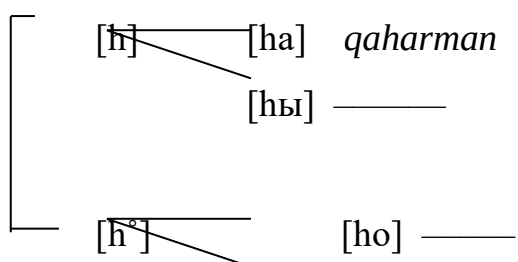
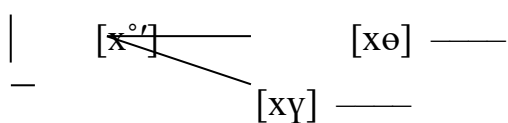
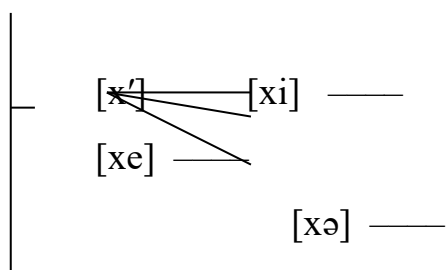
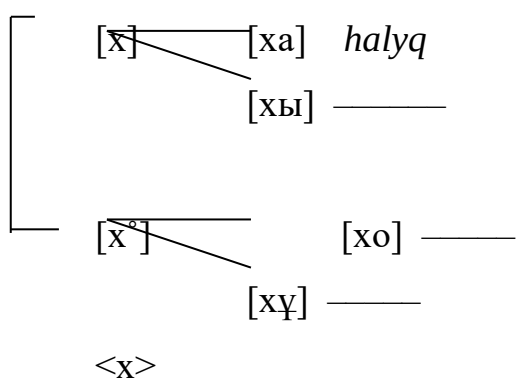
¹ Джунибеков А. Проблемы тюркской словесной просодии и сингармонизм казахского слова. Автореф. дисс. На соискание ученой степени доктора филол. наук. Алма-Ата, 1988, 43-б.

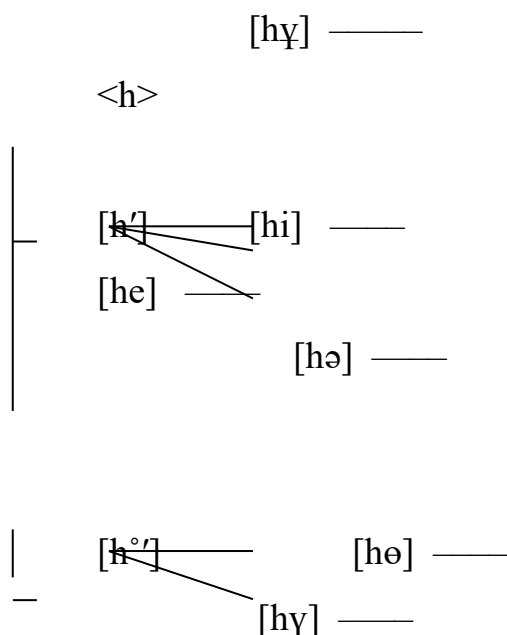
Қазақтың төл сөзінде қолданылатын әрбір дауыссыз инварианттың [y] –дан басқа, қай-қайсы болмасын төрт түрлі әуезбен айтатын варианттары және тоғыз реңкі болады:

Ал [x], [h] дауыссыздарының жоғарыда айтылған дауыссыздарындай төрт әуезбен тоғыз түрлі реңкте түрлене алмайды.

[x], [h] дыбыстары тек *халық, қаһарман* тәрізді бірер сөзде жұмсалып, онда да спонтанды түрде емес, тек бір ғана әуезде [x] = [xa] = [h] = [ha] айтылады. Қазақ тілінің төл сөздеріндегі он жеті дауыссыздың артикуляциялық базасы (ойнақы болып келсе, олардың тоғыз ([ʏ] бес) түрлі реңкте айтылуы да сондықтан, ал [x], [h] дыбыстарының тек бір ғана реңкте болып, оппозиция құра алмауы олардың әлі де фонемалық кезеңге өтпегенін көрсетеді. Сондықтан бұл дыбыстарды к фонема-инварианттың варианттары деп тануға тура келеді.

Сонымен, қазақ тілінің фонологиялық жүйесінде тоғыз дауысты <a>, <a'>, <y>, <i>, <e>, <o>, <o'>, <u>, <u'> және он жеті дауссыз: , <g>, <d>, <j>, <z>, <i'>, <k>, <l>, <m>, <n>, <n'>, <p>, <r>, <s>, <t>, <y'>, <s'> фонема-инвариант бар.

Енді арнайы сөз етуді қажет ететін әліпбидегі тағы бір өзекті мәселе – қазақтың төл сөздерін жазуда жұмсалатын әріптердің қызметі.

1. Бұл жерде алдымен байқалатын кемшілік бір фонеманың әліпбиде төрт түрлі таңбамен берілуі: <к>: к, қ, х, һ (*кеше, қашан, қалық, қаһарман*). Ал, шындығында, <к> фонемасын әліпбиде бір ғана таңбамен (к) белгілеп, бұл сөздерді *кеше, қашан, қалық, қақарман* түрінде, ал <г> фонемасы үшін әліпбиде алынған г, г-ның орнына бір ғана таңба (г) алып, мысалы, *гүл, гарыш* тәрізді сөздерді *гүл, гарыш* түрінде жазуға болар еді.

Бұл арада графикалық контекстің үлкен мәні бар: көршілес дауысты жазылған сөздің жуан не жіңішке әуезбен айтылатынын байқатып тұрады. Сондай-ақ <и> фонемасы әліпбиде й, и әріптерімен таңбаланады: *кейін, киін* [к'й'ін'], ал, дұрысында, бұл фонема үшін бір ғана таңба алып, *кейін, киін*

түрінде жазуға әбден-ақ болады. Өйткені дәл осыған ұқсас дауыссыз <у> фонемасы үшін әліпбиде екі таңба У және Ы алынбай, бір ғана таңба берілген: *тау, ту* [тұу].

2. Тағы бір атап айтпауға болмайтын кемшіліктің бірі – әліпбиде <и>, <а> фонемалары үшін *и, а* әріптері бола тұра, қосымша *я* таңбасының, дәл осы тәрізді <и>, <ү>, <у> фонемалары үшін *и, ұ, у* әріптері бола тұра қосымша *ю* таңбасының алынуы жазуда басы артық таңбаларды көбейту болып табылады. Әліпбиде <ш> фонемасын белгілейтін *ш* әрпі бар, осыған қарамастан қосымша *щ* таңбасын алу қисынды болып көрінбейді. *Ащы, тұщы, кеше* тәрізді сөздерді *ашишы, тұшишы, кешше* түрінде жазуға да болар еді.

Сонымен, жоғарыда айтылғандарды жинақтай келгенде *х, һ, й, щ, ю, я* таңбаларын әліпбиге кіргізудің пәлендей дерлік графикалық мәні жоқ деуге болады.

3. Енді әліпбидегі әріптердің нақты қолданысын «дыбыс» «фонема» – «фонема – графема» – «графема – әріп» – «әріп – әліпби» тәртібі бойынша қуалай қарастырсақ, кейбір графемалардың инициал, медиал, финалдық позицияда факультативті вариант түрінде қолданылатынын байқауға болады:

<б> фонема – /г/ графема4 <б> фонема *biz, bala*

б әріп

Осы графеманың факультативті варианты:

<п> фонема – /б/ графема <п> фонема [arap] *arab*

б әріп [bar] *bab*

Финалдық позицияда /б/ графемасының <п> фонемасын білдіру жүйелі емес, факультативті болып келеді. Ал бұлай жазу емледегі шарттылықты көбейтеді және ондай сөздердің саны артқан сайын жазудағы автоматизмді әлсіретіп /қандай сөздердің финалында б жазылатынын есте сақтауға тура келеді, санаға күш түсіреді. Инициал позицияда қолданылатын /л/ графемасы жөнінде де осыны айтуға тура келеді: *lek, leker, lek-lek, ile, ileskizy', ile-s'ala* т.б.

<л>

/л/ — *lek, leker, lek-lek*

л

/л/-дың факультативті варианты:

<i>+ <л>

/л/ — *ile, iliskizy', ile-s'ala*

л

Әліпбиді басы артық бұл тәрізді таңбалардан арылта және графемалардың факультативті варианттарынан екшей келгенде, жазу-сызу ымызартық-ауыс таңбалардан арылып, біршама ықшамдала түсетінін байқауға болады. Бірақ, түптеп келгенде, әліпби жазуымыз, мықтағанда, фонологиялық транскрипцияның қайталамасы (аналогы) болып шығады. Ал мұндай жазу жүйесі графикалық лингвистикада аса бір үлгілі жүйеде танылмайды.

Жоғарыда зерттеуші айтқандай, фонемалардың тіркесу заңдылығын еске ала отырып, дыбыстық тілдегі фонемалармен әліпбидегі әріптердің сандық қатынасын (26:26) үйлестіре келе, әліпбидегі әріп санын әлде болса, бірер таңб көлемінде ықшамдай түсудің мүмкіндігі бар тәрізді. Мысалы, фонемалардың тіркесу қабілетіне сүйенеотырып, <ң>фонемасы үшін әліпбиде арнайы *ң* таңбасын алмай-ақ, бұлды бысты *нг* әріптерінің тіркесіменде беруге болады. Мысалы: *танг*, [таң], *анг*[ан] т.б. Осының өзінде жазуымыз негізінен фонологиялық транскрипция жүйесінің қайталамасы болып шығады.

Ал әліпбиіміз фонологиялық транскрипцияның таңбалары болып шығады: <a> A, <a'> A', B, <g> G, <d> D, <e> E, <j> J, <z> Z, <i'> I', <k> K, <l> L, <m> M, <n> N: арнайытаңбаланбайды, әріптердің тіркесімен беріледі <o> O, <o'> O', <p> P, <r> R, <s> S, <t> T, <y'> Y', <u> U, <u'> U', <s'> S', <y> Y, <i> I (26:25).

Әрине, бұл түзілімге енгізілмей отырған *ё, я, и, э, ь, ъ* және *й* тәрізді әріптердің орыс жазуында фонемалық мәні мен қызметі ерекше. Бұл әріптер арқылы орыс әліпбиінде 15 таңбаға дейін үнемделеді екен. Мысалы, *я* әрпі өзінің алдындағы дауыссыздың жіңішке фонема екенін білдіріп қана қоймайды, сонымен бірге <a> фонемасының позициялық вариациясында [â] танытады. Осындай тәсілдер арқылы орыс жазуындағы әріптер тек фонемалық мәнді емес, дыбыстық мәнді де білдіреді. Әріптердің фонемалық мәнімен дыбыстық мәні біте қайнасқан түрде болады. Орыс жазуының ғажаптығы да осында.

Ал қазақ жазуында қолданылып жүрген *я, ю* әріптерінің кей позицияда бір-үш таңбаға дейін үнемдейтін жағдайы болмаса, орыс жазуындағыдай фонологиялық қызметін емес дыбыстық мәні жоқ (әліпбидегі *й, а, й, ү, у* –лардың қайталамасы).

Сондай-ақ қазіргі біздің жазуымызда қолданылып жүрген қайсыбір әріптер кей позицияда өзінің фонемалық мәнінде жұмсалса, дыбыстық мәнінен ажырап қалып жатады. Мысалы, *көген, дүйім, ұлым* дегендегі *е, і, ы* әріптері фонемалық мәнде жұмсалып тұрғанмен (МФМ бойынша) дыбыстық мәні басқа. Әрине, мұндай пікірді фонологтердің (ЛФМ) бір азы құптай түсері сөзсіз. Бұл жөнінде 70 жылдардың басында фонологиялық тұрғыда пікір айтып, мәселе көтергендерде ЛФМ-нің өкілдері (мысалы, Ә.Жүнісбеков), ал фонологтердің біразы бұл жөнінде С.Мырзабековпен мәмлеге келе қоюы қиын. Өйткені бұл жерде әріпті дыбыстық мәніне қарай жазғанмен, фонемалық мәні сақталмайды. Сондай-ақ әріптерді бірыңғай дыбыстық мәніне қарай белгілесек (ЛФМ), онда *abass'y, bizsiz, ko'z jiber* дегендерді *bas's'y, bissiz, ko'jju'bo'r* деп жазуға тура келереді.

Бұл қазақ әліпбиі мен орфографиясының аса даулы мәселелері болып табылады.

Әдетте фонемалардың инвентарынан ықтап алғаннан кейін, әр фонеманы бір-бір таңбамен белгілеп, әліпби түзуп пәлендей дерлік қиын емес. Мәселенің күрделілігі мынада: белгілі бір әріппен фонеманы бейнелей отырып, оның әртүрлі позициялық реңкіне сол әріпті үйлестіре алатындай (мысалы, орыс жазуындағыдай) әліпби түзу – қиынның қиыны.

Бұларда әліпбиге байланысты талдауымызды осыменде аяқтауға болар еді. Бірақ тағы бір мәселенің басынаша кету қажеттігі байқалып тұрады. Қазақ жазуы, жұртшылыққа мәлім, дүниежүзіне аса кең тараған және ғасырлар бойы қызмет етіп келе жатқан үш әліпбидің екеуін (араб, латын) басынан өткізіп, үшіншісін (орыс әліпбиін) қолданып келеді. Біз осы аталған әліпбиге негізделген жазу-сызуымыздың жүйесін құрылымдық (структуралық) тұрғыда шама-шарқымызша талдаудың елегінен өткіздік.

Сөйте отырып, әліпбидегі басы артық-ау дейтін әріптерді және әріптердің нақты қолданысындағы кейбір қайшылықтар мен даулы мәселелерді байқадық. Мұның өзі ендігі жерде бір кездерде қолданылған араб нұсқалы әліпбидің (А.Байтұрсынов), латын әліпбиінің, сондай-ақ олардың ешқайсысына ұқсамайтын әліпби жобасының (Ә.Жүнісбеков) қазіргі де н артық немесе олқы түсіп жатқан тұстары бар ма деген сұраудың төңірегінде қысқа да болса өз пікірімізді айтуға мүмкіндік береді. Өйткені

бір зат құбылысты екіншісі мен салыстырғанда барып, айырмасы байқалып тұрады.

Жалпы тіл білімінде тұңғыш фонологтерде әдетте әліпби түзушілерді аятады (кейде олардың фонологиялық зерттеу жазуы шарт емес). Олай болса, қазақ тіл біліміндегі алғаш фонологтер – Ахмет Байтұрсынов, Құдайберген Жұбанов. А. Байтұрсыновтың қазақ тілінің дыбыстары жөнінде фонологиялық көзқарасы алдымен өзі түзген әліпбиден көрінеді (Байтұрсынов А. Тіл тағылымы, 324-329 бб.). «қазақ тілінде 24 түрлі дыбыс бар. Оның бесеуі дауысты, онжетісі дауыссыз. Дауысты дыбыстар: .../a/, .../o/, .../ʏ/, ... /ы/ ... /e/. Дауыссыздар мыналар: ... /б/, .../п/, .../т/, ... /ж/, ... /ш/, ... /д/, ... /р/, .../з/, ... /с/, ... /ғ/, .../к/, .../к/, .../г/, .../н/, .../л/, .../м/, ... /н/. Жарты дауысты дыбыстар: шолақ ... /y/, һәм шолақ ... /й/. Бұл түзілімде қазақ дауыссыздарының инвентарына және оларды таңбалайтын әріптерге байланысты аса бір елеулі айырма жоқ, әйтседе [x], [h] тәрізді дыбыстарды ғалымның дауыссыздар жүйесіне енгізбегені көрініп тұр. Ал ең басты ерекшелік дауыстыларға байланысты екені бірден байқалады. Біздің ойымызша, А. Байтұрсынов көрсетіп отырған қазақ дауыстыларының жүйесін фонологиядағы «инвариант-вариант» қисыны бойынша негізінен былайша түсінуге болады.

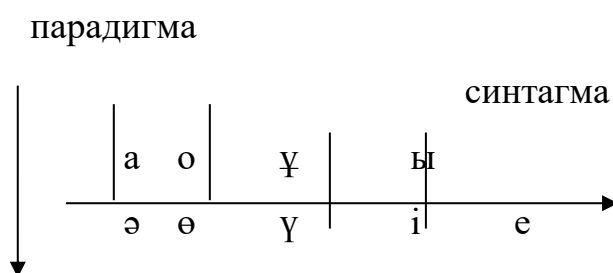
Қазақ тілінің дауыстылар жүйесінде бес инвариант-фонема бар. Осы инвариант-фонемалардың нақты қолданыста әрқайсының, е –ден басқасының, жуан және жіңішке әуезбен (тембрмен) түрленіп отыратын екі варианттары бар:

1. инвариант – фонема <a> вариант [a] aq
вариант [a'] a'k
2. инвариант-фонема <o> вариант [o] oq
вариант [o'] o'k
3. инвариант-фонема <ʏ> вариант [u] uq
вариант [u'] u'k
4. инвариант-фонема <ы> вариант [y] yq
вариант [i] tik
5. инвариант-фонема <e> – e ek

Әдетте [a] мен [ə] варианттарын бір инвариант-фонема деп тану үшін олардың өзара ортақ белгілері болуы шарт. Ол – екі варианттың да ашық, езулік болуы; ал осы екеуін екі түрлі вариант деп тану үшін олардың ортақ белгісінен басқа айырмасы да болуы керек. Ол – бірінің жуан [a], екіншісінің

жіңішке [ə'] әуезде айтылуы. <o> , <ү>, <ы> инвариант-фонемалары жайында да осыны айтуға болады. Бұл – бір. Екінші, варианттар парадигмалық қатынаста болады, яғни «екінің бірі» принципі бойынша сөзде не [a] варианты, не [ə'] варианты қолданылуы шарт. Ал инварианттар синтагмалық қатынаста болады, ал бұл қатынас «және ... және» принципі бойынша жүзеге асады.

Бұл айтылған дауыстылар жүйесінің (варианттар) мен синтагмалық (инварианттар) қатынасын былайша көрсетуге болады:

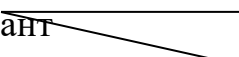

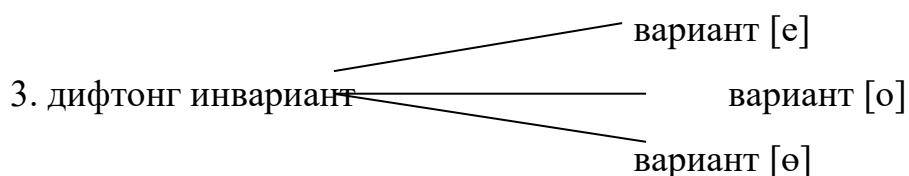
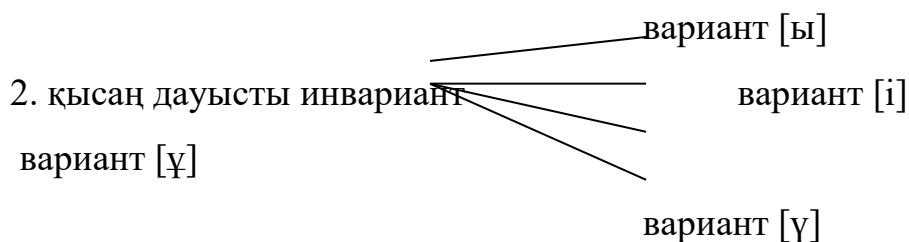
Синтагмалық қатынас бойынша бір сөздің шенінде [a], [o], [u], [y] дауыстылары қолданыла береді: *aqyn, otan, uly, qyzy*; [a'], [o'], [u'], [i], [e] дауыстылары да осы тәрізді: *a'ni, o'neri, u'ni, eli* т.б. Бұдан байқайтынымыз бір инварианттың варианттары синтагмалық қатынасқа түспейді, немесе олар бір сөздің шенінде ұшырамауға тиіс. Қысқасы, А.Байтұрсыновтың «бес дауысты» жүйесін, біздіңше, осылай түсінуге болады. «Бес дауысты» жүйесімен әліпби түзе келіп, Байтұрсынов бес инвариант фонеманың әрқайсысын бір-бір әріппен белгілейді. Сөйте отырып, әлгі әріптер арқылы жазуда әр фонеманың екі түрлі әуезін (жуан, жіңішке) сол фонеманың таңбасына «сыйғызып» береді. Сөйтіп, инварианттардың варианттары үшін бас-басына әріп алмай-ақ, дәйекші арқылы жуан немесе жіңішке (дәйекші болмауы жуан оқуды, дәйекші болуы жіңішке оқуды) әуезде оқылатындай жазу жүйесін жасайды. Сонымен, А.Байтұрсынов әліпби жүйесінің, түптеп келгенде, қазіргіден өзгешелігі әріптердің фонемалық мәнді бере отырып, дыбыстық мәнді де (жуан-жіңішке әуезін) білдіріп, біте қайнасып тұрған ішкі құрылымдық ерекшелігінде. «Біте қайнасқан» бұл ерекшелік қазақ тілінің сингармонизм жүйесімен ерекше үйлесім табады: «Тәнді жан қандай билесе, дауысты дыбыстар басқа дыбыстарды солай билейді: яғни дауысты дыбыстар жуан айтылса, дауыссыз я жарты дауысты дыбыстар да жуан

айтылады. Дауысты дыбыстар жіңішке айтылса, басқа дыбыстар да жіңішке айтылады. Бұлай болғанда дауысты дыбыстардың жуан-жіңішке айтылмаған белгілеп отырсақ, басқа дыбыстардың да жуан-жіңішке айтылатындығы да айырылғаны» [1].

А.Байтұрсынов түзген әліпбидегі жүйені қатаң ұстана отырып, тек бірер дауыссызды ықшамдап алатын болсақ (қ, к, ғ, г-лердің орнына к, г-ні ғана алып), бұл әліпбидегі фонемалар мен әріптердің сандық қатынасы 26 (фонема): 22 (әріп) болып шығады. Мұндай қатынас, «әліпбидегі әріптің саны фонеманың санынан аз-кем төмен болуға тиіс» деген жазудың жалпы шартымен үйлесіп жатады.

Әліпби және жазу-сызуға тікелей қатысты болған соң, Ә.Жүнісбеков түзген сингармоәліпбиіне қысқа да болса арнайы тоқтала кету керек. Жүнісбековтің зерттеуінде («Проблемы тюркской словесной просодии и сингармонизм казахского слова») сингармонизм құбылысының дәстүрлі сипаттаудан түбегейлі өзгерісі бар. Сингармонизм – дауыстылармен дауыссыздардың ықпалдасып, бір-бірінен мүлде ажырамастай ортақ төрт әуезбен (тембрмен) айтылуы. Дауыстылар мен дауыссыздардың өз алдына дербес тембрі болмайды немесе бірінің тембрі басыңқы (дауыстынікі), бірінікі бағыныңқы (дауыссыздікі) болмай, тепе-тең дәрежеде ықпалдасады. А.Байтұрсыновтың сөзімен айтқанда, «дауыссыздар мен дауыстылардың бірлігі тән мен жанның бірлігі» тәрізді. Мұндай тембр, зерттеуші көрсеткендей, әдеттегі фонетикалық тембрден (эмоционалды-экспрессивті, политембрлерден) мүлде бөлек сингармотембр деп аталады. Сингармотембрлер морфеманың, сөздің дыбыстық құндағын құрайды әрі тілдің мағыналық единицаларын бір-бірінен ажыратып тұрады. Басқаша айтқанда, фонологиялық қызмет атқарады. Сөйтіп, сингармонизмнің, зерттеушінің пайымдауынша, лингвистикалық мәні, түптеп келгенде, фонологиялық қызмет атқаруына саяды. Алдымен зерттеуші күллі дауыстылар жүйесінен үш сингармотипті анықтап алады. Олар: ашық, қысаң, дифтонг дауыстылар. Түсінуге ыңғайлы болу үшін бұл үш сингармотипті біз шартты түрде үш «инвариантфонема» деп алдық. Әр вариант-фонеманың сөз қолданысымызда бірнеше варианттары болады:

1. ашық дауысты инвариант вариант [а]
вариант [ә]

Бұл жерде [a], [ə] варианттарының бір типке, класқа жататын ортақ белгісі ашық және езулік болып келуі, солай бола тұра бір-бірінен айырмасы жуан және жіңішкелік қасиетінде.

Ал екінші топтағы [ы], [i], [ү], [ү] варианттарының бір типке, класқа (инвариантқа) жататын ортақ белгісі бәрінің де қысаң болуы, солай бола тұра, вариант есебінде бір-бірінен айырмасы жуан, жіңішке, еріндік, езулік түрленуінде.

Үшінші топтағы [е], [о], [ө] варианттардың бір типке, класқа (инвариантқа) жататын ортақ белгісі дифтонг түрінде болуы, солай бола тұра вариант есебінде бір-бірінен айырмасы олардың жуан-жіңішке, еріндік-езулік болу ерекшелігімен байланысты.

Сонымен, үш инвариант-фонема сөзде тоғыз түрлі вариантқа дейін түрленеді. Ал дауыссыздар жүйесі он жеті инвариант-фонемалардан түзіледі: б, г, д, ж, з, и, к, л, м, н, ң, п, р, с, т, у, ш. Зерттеуші түзген дауыссыздардың жүйесі дәстүрлі филологиялық ұстаныммен бірдей. Айырма, түптеп келгенде, дауыстылардың типтері мен түрлерінде болып шығады. Сөйтіп, Ә.Жүнісбеков қазақ дауыстыларының осы жүйесін бейнелейтін жазу системасын ұсынады. Автор алдымен он жеті инвариант-фонеманы бір-бір таңбамен (сингармоэріппен) белгілейді (қосымшаны қараңыз). Ал осы он жеті инвариант-фонемалардың төрт тембрмен (жуан, жіңішке, еріндік, езулік болып) айтылып, сөз құрауын дауыстыларды белгілейтін (әр дауыстыға бас-басына) арнайы таңба алмай-ақ дауыссыздарға қосылатын дәйекшінің әр түрлі орналасу ыңғайымен беріп отырады.

Сөйтіп, күллі қазақ сөзін осы тәсілмен жазып шығуға болады. Бұл жазудың, түптеп келгенде, мәні мынада: белгілі бір әріп жазуда дауыссызды таңбалай отырып, оның төрт түрлі тембрмен қоса бейнелейді. Ал А.Байтұрсыновтың «бес дауыстыға» құрылған жазуындағы әріп белгілі бір фонеманы таңбалай отырып, оның жуан-жіңішке екі тембрін қоса бейнелейді. Сондай-ақ «бес дауыстыны» арқау еткен жазудағы дәйекші сөздің қандай тембрде айтылуына «дирижер» болып тұрады. Ал үш дауыстыны арқау еткен бұл жазудағы дәйекші буынның қандай тембрмен айтылуына «дирижер» болып тұрады. Ал осы екі жазудың ортақ қасиеті олардың ішкі құрылымында: әріптер сөзді, морфеманы құрап және ажыратып тұратын дыбыстарды белгілей отырып, оларды өзінің құндылығында қоса бейнелейді.

Үш дауыстыға негізделген жазудағы әріптер мен тілдегі инвариант фонемалардың сандық қатынасы жалпы әліпбиге қойылатын талаппен де үйлесіп жатады (фонемалардың санынан әліпбидегі әріптің саны аз-кем төмен болуға тиіс). Мысалы, автордың сингармофонологиялық зерттеуінде 3 дауысты, 17 дауыссыз инвариант-фонема бар, ал әліпбидегі әріптің саны 17. Сонда фонема мен әліпбидегі әріптің сандық қатынасы 20:17. Бұл қатынасты дәстүрлі фонологиялық жүйемен көрсетсек 26 инвариант фонема: 17 әріп болып шығады. Сондай-ақ бұл әліпбидің үнемділік жағын да айта кетуге болады. Мысалы, қазіргі әліпбиде 100 таңбамен жазылатын сөз сингарможазуда 60-қа жуық таңбамен беріледі (үнемділігі 40/-тей).

1940 жылға дейінгі қолданылған латын жазуы жүйесі мен әліпбиі, әріптердің азын-аулақ ықшамдылығы, болмаса, осы күнгі жазу жүйемізден пәлендей принципті айырмасы жоқ, сондықтан бұл әліпбиге тоқталуды жөн көрмедік. Дегенмен айта кетететін нәрсе – қазіргі жазуымыздағы негізгі жүйе болып табылатын «бір әріп – бір фонема» тәсілі негізінен латын әліпбиі кезінде жасалды. Латын әліпбиі, кейбір ауытқуларды ескермегенде, фонологиялық сипатта болды. Осы күнгі емле принциптері сол кездің өзінде айқындала бастады (жазуда негізгі дыбыстарды белгілеу, сөздерді бір нұсқада жазу т.б.). Сөйтіп, қазақ жазуы бір жүйеден екінші бір ұқсас жүйеге оңай көшті. Әріптердің фонеманы білдіретін мәні сол күйінде қалды да тек символы (суреті) өзгерді: мысалы, латынша

<p>

<п>

/p/ графема $\overline{p}$; қазіргіше /п/ графема $\overline{n}$

Сонымен, жоғарыда айтылғандардан қазақ фонологиясында үш түрлі бағыттың бар екенін аңғарамыз.

1. Тоғыз дауыстыға негізделген фонология.

	жуан	жіңішке	езулік	еріндік	ашық	қысаң
а	+			—	+	—
а'	—				+	—
у	+			—	—	+
і	—			—	—	+
о	+			+	+	—
о'	—			+	+	—
и	+			+	—	+
и'	—			+	—	+
е	—			—	?	?

Басқа дауыстылар, салыстырып қарасаңыз, ең аз дегенде бір-бірінен бір айырым бойынша дараланып тұрады, ал <е> туралы мұны айтуға болмайды. Егер бұл дауыстыны ашыққа жатқызсаңыз <ә>-ден, қысыңға жатқызамыз <і> -ден айырымы болмай қалады.

Әдетте бұл дауыстылар былайша топтастырылып жүр.

жуан	а, о, у, и
жіңішке	а', о', і, и', е
езулік	а, а', у, і е,
еріндік	о, о', и, и'
ашық	а, а', о, о', е
қысаң	у, і, и, и', е

Біздің ойымызша, бұл фонетикалық ыңғайдағы таптастыруға жатады. Ал фонологиялық таптастыру бұлай болмауға тиіс, Өйткені бір топқа жататын дауыстылар екінші топтың мүшесі бола алмайды.

II. Бес дауыстыға негізделген фонологиялық жүйе (А.Байтұрсынов).

<a> [a], [ɑ]

<ы> [ɯ], [i]

<ү> [ʏ], [ʉ]

<o> [o], [ə]

<e> [e]

Бұл жүйе бойынша сөздегі күллі дыбыстардың басын қосып фонетикалық бір бүтін етіп тұратын нәрсе – дауыстылардың жуан-жіңішке әуезі (тембрі).

III. Үш дауыстыға негізделген фонология (Ә.Жүнісбеков).

1. ашық – [a], [ə]

2. қысаң – [ɯ], [i], [ʏ], [ʉ]

3. дифтонг – [e], [o], [ə]

Бұл жүйе бойынша сөздегі күллі дыбыстардың басын қосып, бір бүтін етіп жұмылдырып тұру жуан, жіңішке, еріндік, езулік әуез арқылы жүзеге асады.

Бірінші топтағы таптастырудан II және III топтағы таптастырудың үлкен айырмасы бар. Соңғы екі таптастыруда бір типке жататын дауыстылар екіншісінде қайталанбайды. Міне, бұларды сондықтан фонологиялық таптастырудың алғашқы үлгісі деуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. Алматы: «Ана тілі» 1992
2. Джунисбеков А. Проблемы тюркском словесной просодии и сингармонизм казахского языка, 51-53-бб.

Уәли Н.

Латын графикасына негізделген қазақ әліпбиіндегі әріптің аттары

Қазіргі жазуымызда қайта қарай отырып, негіздей түсетін нәрсе – **әліпбидегі әріптердің аты**. Жазудағы әріптердің атын алдымен екі топқа бөліп қарау қажет тәрізді. Бірінші топқа жататындар – дауыстыларды таңбалайтын әріптердің аты. Бұл топтағы әріптердің атауы негізінен ашық буындағы дауыстылардың дыбысталуына сәйкес келеді. *А-на, ө-сір, ә-ке, е-рік, ұ-сын, ү-кі* т.б. Дауыстылардың дыбыстық ортаға неғұрлым тәуелсіз

реңкі алдымен осындай ашық буында көрінеді. Осы реңктің әліпбидегі әріптің атауы болып жұмсалуды дау тудыра қоймайды. Шешімі қиынырақ көрінетін нәрсе – екінші топтағы әріптердің атауы. Қазіргі әліпбидегі *б* әріп [бе], *г* – [ге], *ғ* – [ға], *д* – [де], *ж* – [же], *з* – [зе], *к* – [ка], *қ* – [қа], *л* – [эл], *м* – [эм], *н* – [эн], *ң* – [ән], *п* – [пе], *р* – [эр], *с* – [эс], *т* – [те], *х* – [ха], *һ* – [һа], *ш* – [ша] түрінде айтылады деп көрсетілген (Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі. Алматы, 1963). Аталған сөздің кейінгі басылымдарында (1978, 1988) әріптердің осы атауы беріліп жүр. Кезінде «затын алған соң атын да бірге алайық», әріптердің орысша аталуы мен қазақшасы ұқсас болсын деген ыңғайда осылай болып кеткен тәрізді. Бұл аталған әріптердің атын орысша нұсқасымен салыстырсақ, сөздікте аталуын [бе], [ве], [ге], [пе], [че]; ал қалғандарын [дэ], [ка], [эл], [эм], [эн], [пэ], [эр], [тэ], [эф], [ха], [цэ], [ша], [ща] түрінде берген [1]

Ал соңғы жылдары, шыққан сөздіктерде [бе], [ве], [ге], [пе] дегендер, [че] –ден басқасы [бэ], [вэ], [гэ], [пэ] түрінде беріліп, дауыссыздарды білдіретін барлық әріптердің атауы бір нұсқада көрсетілген [1]. Бұдан байқайтынымыз орыс әліпбиіндегі дауыссыздарды таңбалайтын әріптердің аты жуан фонемалардың дыбысталуына сәйкес алынған. Орыс әліпбиіндегі әріптердің аттарында бірізділік бар, сонымен қатар олардың неге бұлай аталатыны өзінен-өзі байқалып тұр.

Ал қазіргі әліпбиіміздегі әріптердің аты бір кездегі орысша нұсқамен берілген күйде жүр: [бе], [ве], [ге], [пе] т.б. Сондай-ақ *ң* әрпінің атын [ән]; *к* әрпінің атын [ка] деп беру ешбір қисынға сыймайды. Немесе әліпбидегі *д*, *б*, *ж*, әріптерінің аты үшін [де], [же] делініп жіңішке дыбысталуы берілген, ал *л*, *р*, *қ*, *г*, т.б. әріптер үшін [эл], [эр], [қа], [ға] делініп жуан түрі берілген. Әріптердің бұлай аталуында негіз бар екенін түсіну қиын.

Міне, мұндайлар әліпбидегі әріптердің аттарын, әйтеуір, келісе салу жолымен емес, қалайда бір негізге сүйене отырып, олардың айтылуын бір ізге түсіру қажет екенін көрсетеді.

Қазақ дауыссыздары әдетте жалаң түрде дыбысталмайды. Олар дауыстылардың не өзінен бұрын, не соң айтылуына иек сүйей отырып, тоғыз реңкте түрлене алады: [b] – [ab], [a'b], [yb], [ib], [ub], [u'b], [eb], [ob] немесе [ba], [ba'], [by], [bi], [bu], [bu'], [be], [bo], [bo']. Өзге дауыссыздар да осы тәрізді, тек [y] ғана езулік [ы], [і] дыбыстарымен айтылмайды да, өзге дауыстылармен түрлене береді. Бұл жерде әріптің аты үшін ашық буын түрін алудың мәні бар. Өйткені мұндай фонетикалық жағдайда дауыссыздар неғұрлым тәуелсіз реңкте жұмсалады. Сонымен бірге жоғарыда айтылған тоғыз түрленудің ішінен біреуін дауыссызды

белгілейтін әріптің аты етіп алу қажет. Мысалы, біздің аңғаруымызша, сол тоғыз түрленудің ішінен фонетикалық жағдайға неғұрлым тәуелсізі – /бы/. Мұны анықтаудың ең қиындығы жоқ: кез келген қазақ аудиториясына *bul*, *bu'l*, *bel*, *bo'l*, *bor*, *bar*, *bu'r* сөздеріндегі мына бірінші әріпті жеке-жеке дауыстаңыз десе, бәрі дерлік ол әріпті [бы] түрінде айтып береді. Мұндайды мектеп тәжірибесінен де жиі байқауға болады: «Мұғалім кез келген бір оқушыға алфавитті оқытып шығып, ол оқушының алфавиттегі әріптерді дұрыс айтты ма, әлде қате айтты ма, соны бақылай, сол бақылаудың негізінде жаңа сабақты бастап жіберу керек. Өйткені кейбір оқушылар б/бе, г/ге, с/эс, т/те, ф/эф деудің орнына б/бы, г/гі, с/сы, т/ты, ф/фы деп қате айтады»[2]. Шындығында, баланың әріптерді бұлайша дыбыстауы дұрыс. Әріптердің атын бұлай айта отырып, оқушы сол дауыссыз дыбыстың тоғыз түрленімінің ішінен неғұрлым тәуелсіз түрін тауып отыр, сондықтан әріптің атауы да дәл солай болуға тиіс. Ал әріптердің [эс], [ка], [эл], [эм], [эн], [эң] деген атаулары қысқарған сөзді былай қоғанда, қазақтың кәдімгі жай сөздерін оқуға үйлеспейді.

Сонымен, белгілі бір дауыссыздың тоғыз түрлі нұсқасының ішінде қалайда біреуі әліпбидегі сол дауыссызды білдіретін әріптің аты болуы шарт. Ал дауыссыздың тоғыз нұсқасының ішінде неғұрлым дыбыстық ортаға тәуелсізі осы дауыссызды белгілейтін әріптің атау ретінде алынуға тиіс. Міне, осыны негізге ала отырып, әліпбидегі әріптердің аттарын былайша атауға болады:

1. $b - [by], g' - [g'y], d - [dy], j - [jy], z - [zy], q - [qy], p - [py], s - [sy], s' - [s'y]:$

2. k, g әріптері текжіңішке дауыссызды таңбалайтын болғандықтан, олар [ki], [gi] түрінде айтылады;

3. Үнділерді білдіретін әріптер былайша бірыңғай аталуға тиіс:

а) $m - [ym], n - [yn], n' - [yn'], l - [yl], r - [yr].$

Бұлай болатыны кейбір үнділердің алдындас елбеспе дауысты болады;

ә) тәжірибеге қарағанда әрпі /йй/ түрінде жіңішке дыбысталады. Кейбіреу оқушылардың миіндеген сөзді (мій) депоқитыныдасондықтан. Міне, осындай негіздергесүйене отырып,

қазақ сөздерінің жазылуында қолданылатын 26 (28)
 әріптің әліпбидегі атын былайдеп алуға болады:

$A - [a], A' - [a'], B - [by], G - [gi], G' - [g'y], D - [dy], E - [e], J - [jy], Z - [zy], I' - [ii'], K - [ki], Q - [qy], L - [yl], M - [ym], N - [yn], O - [o], O' - [o'], P - [py], R - [ry], S - [sy], T - [ty], Y' - [uy'], U - [u], U' - [U'], S' - [s'y], Y - [y], I - [i].$

Сонымен, бұл тарауда айтылғандарды түйіндей келгенде, қазақ фонологиясын зерттеуде үш бағыт бар екенін байқауға болады. Біріншісі – тоғызда уысты мен он жеті дауыссызды жеке-жеке фонемалар деп акцентті тілдердің дыбыс жүйесі ыңғайында қарастыратын фонология. Соңғы кезде зерттеулерде бұл акцентті фонология деп аталып жүр (Жүнісбеков Ә. Жүсіпов М.); екіншісі – сингармофонология (осы аталған авторларда). Сингармофонологияның, біздің байқауымызша, екі нұсқасы бар: а) А.Байтұрсыновтың бес дауысты, екі әуезге (тембрге) құрылған фонологиясы; Ә.Жүнісбековтің үш дауысты, төрт әуезге негізделген фонологиясы.

Жазу қалайда белгілі бір фонологиялық негізге табан тіреді. Қазіргі жазу – акценттік фонологияға негізделген жазу. Бұл жазудың құрылысы сөздің жуан-жіңішке, еріндік-езулік әуезде айтылуын жеке-жеке дауыстыларды әріппен белгілеу арқылы жүзеге асады. Латын әліпбиі жазуы да осы акцент – фонологиялық жазуға жатады. Ал сингармофонологияға табан тіреген жазуды сингарможазу деп атауға болады. Бұл жазудың басты өзгешелігі сөздің жуан және жіңішке әуезі жеке-жеке әріптермен емес, бір ғана дәйекші арқылы белгіленеді. Ал Жүнісбековтің үш дауысты төрт әуезге құрылған фонологиясына негізделген жазудың өзгешелігі төрт әуез арнайы әріптермен белгілебей, дәйекшінің әртүрлі қойылуы арқылы беріледі. Сөйтіп, бұл жазулардың қай-қайсын болмасын жазудың фонологиялық типіне, фонемографиялық подтипіне жатқызуға болады. Ал фонемографиялық жазудың өзіне) акцентно-фонологиялық жазу, ә) сингарможазу деп бөлуге болады. Ал сингарможазудың екі нұсқасы бар: екіәуезге құрылған жазу (А.Байтұрсынов), төрт әуезге құрылған жазу жобасы (Ә.Жүнісбеков).

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Ожегов С.И. Словарь русского языка. М., 1960, 14-б.
2. Қазақ тілін оқыту методикасы.- Алматы: Мектеп, 1988, 62-б.

Күдерина Қ.

Жаңа қазақ әліпбиінің грамматологиялық ерекшеліктері

Алдымен Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаевтың латын графикасына ауысу туралы айтқан 3 түрлі кезеңдегі сөзіне назар аударайық. 2006 жылы ассамблеяда сөйлеген сөзінде Елбасымыз: «Қазақ әліпбиін латынға көшіру жөніндегі мәселеге қайта оралу керек. Бір кездері біз оны кейінге қалдырған

едік. Әйтсе де латын қарпі коммуникациялық кеңістікте басымдыққа ие және көптеген елдер, соның ішінде посткеңестік елдердің латын қарпіне көшуі кездейсоқтық емес. Біз бұл жерде асығыстыққа бой алдырмай, оның плюстері мен минустарын зерделеп алуымыз керек» деген екен. Оның ішінде «посткеңестік елдердің латын қарпіне көшуі кездейсоқтық емес» деген пікірі тәуелсіздікті тіл мен елдікте ғана емес, Байтұрсынұлы сөзімен айтқанда «жазумен сөйлесу ауызша сөйлесуден артық дәрежеге жеткен заманда» әліпбиде де тәуелсіздік алуымыз керек деп түсінеміз.

Ал 2012 жылы Елбасы сөзінде мына мақсат айтылды: «Біз 2025 жылдан бастап әліпбиімізді латын қарпіне көшіруге кірісуіміз керек. Бұл – ұлт болып шешуге тиіс принципті мәселе. Бір кезде тарих бедерінде біз мұндай қадамды жасағанбыз. Балаларымыздың болашағы үшін осындай шешім қабылдауға тиіспіз және бұл әлеммен бірлесе түсуімізге, балаларымыздың ағылшын тілі мен интернет тілін жетік игеруіне, ең бастысы – қазақ тілін жаңғыртуға жағдай туғызады». Мұндағы «ұлт болып шешуге тиіс принципті мәселе» және «қазақ тілін жаңғыртуға жағдай» дегенді басқа мүддеге пайдаланбау қажет. Қазақ тілін жаңғырту жүйесі бөлек тілдердің жазу принципін өз тілімізге таңу емес және табиғи, қоғамдық құбылыс болып табылатын тілді қолдан өзгерту, жасанды қазақ тілі мен әліпбиін жасау деген сөз емес деп түсіну қажет.

«Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында Елбасы мұның бәрін ұлттық мақсатқа айналдырды: «Мен еліміз мықты, әрі жауапкершілігі жоғары Біртұтас Ұлт болу үшін болашаққа қалай қадам басатынымыз және бұқаралық сананы қалай өзгертетініміз туралы көзқарастарымды ортаға салуды жөн көрдім» дейді. Елбасы сөзіндегі қарамен берілген сөздердің барлығы – ұлттық, елдік мақсатты көздеп айтылған келелі ойлар. Бізге осы мақсаттан танбау, айырылмау және жоғалтып алмауды міндет еткен жөн.

Қазақ даласында әліпби алмастыру әлеуметтік-саяси дәуірлердің ауысуына сай келетін немесе соны бекітетін, саяси экономикалық мәні бар, ұлт саясатының құрамдас бір бөлігі болып келді. Бұған бүгінгі жазуымызға дейінгі дәуірлік әліпбилерімізге қарап көз жеткізуге болады. Бір қуанарлық жайт бұл мәселе бүгінде аяқасты, бір құрылтай мүшелерінің қатысуымен ғана шешіле салмай, көпшілік назарына ұсынылып, әлеуметтік мәселеге айналуында. Бірқуанарлығы – жаңаәліпбиірайішіндеқабылданып, (мысалы, орысграфикасынакөшу 1939 жылдың 20 желтоқсанынан 1940 жылдың 15 қаңтарына дейінгі аралықта орындалды), оны қолданбағандар үкімет әліпбиін аяққа басқандар деп, жауапқа тартылатын, оны бақылау прокуратураға тапсырылатын [1], болмаса араб жазуынан латын жазуына көшердегідей, бір дауыстың формалды артықшылығымен (Қазақстан оқу комиссары Н.Зәліұлы орнына қағаз жүзінде латын жазуын қолдаған артық дауыс берілген) мәселені шеше салу науқанының келмеске кеткені [2].

Міне, сондықтан әліпби ауыстыру үстірт, асығыс саясаттың араласуы мен науқан түрінде өткізіліп келуі ендігі жаңа жазу – латын графикасына

көшуде мәселенің экстралингвистикалықта, лингвистикалық та шарттарын өзара үйлестіре отырып қарастыруды міндеттейді.

Қатардағы көпшіліктің ішінде латынға не себептен ауысамыз, бұл таңдаудың маңызы не деген сұрақ тұр. Ол сұраққа «қазақ тілінің өміршендігі күшейеді», «қазақ ұлтының санасы өзгереді», «ағылшын тілін тез үйренеміз», «қазақ тілін қолданушылар саны артады» деп жауап берсек, дәл қазір бұған ешкім сене қоймайды. Күмәнмен қарайды. Себебі бұлыңғыр, күмәнді, ұзақ жылдарға ұласатын, соңы не болатынына көз жеткізе алмайтын мақсат болып танылады. Ал тарихқа көз жүгіртсек те, 1939 жылы тамызда орыс-кирил графикасын қабылдарда «орыс тілін тез үйренеміз», «термин сөздерді тез меңгереміз» деген стратегиялық мақсат қойылғанда көбі сенімсіздікпен қараған еді. Жазудың тілді меңгеруге қандай байланысы бар екендігіне таң қалды. Ал нәтиже қандай болды? Нәтижесінде – 30 жылдан кейін орыс тілін екінші ана тілі санаған ұрпақ, орыс тілін жатырқамайтын ұрпақ, ана тіліне қатысты санасы өзгерген екітілді ұрпақ пайда болды. Кирил-қазақ әліпбиін қабылдаудағы стратегиялық мақсат орындалды. Санамыз өзгерген, ұлттық кодымыздан айырылайық деп отырған ұрпақ – біздер қалып едік. Сондықтан қазіргі маңызды таңдауды үстірт ұғынбау қажет. Нәтижесі келер ұрпақтың тағдырына жазылатын стратегиялық мақсатты Елбасымыз 90 жылдардағы жалпытүркілік лекпен емес, одан кейінгі экономикамыздың тұрақтанған кезінде емес, дәл осы уақытқа қойып отырғаны көрегендік. 1991жылғы латынға көшудің себебі басқа еді. Ол себептер әлсіреді. Енді мемлекеттің стратегиялық мақсатынан туындаған себеп қалды. Ендігі себеп – ұлттық бірегейлікті бекіту. Жазу – бұл ойдың соңғы қорытындысы, ойдың жазба түрпаты, тілдің жүйесі. Жазба тілді білмей, тілді білемін деу құр сөз екені енді білінетін болады.

Бүгінге дейін әліпби жобасын таңдауда бағдарламашылар мен тілшілер ұсынатын, ұстанатын екі түрлі көзқарастың қазір бірінші жағы жеңіске жетіп отыр. Бағдарламашылар латын графикасына ауысуда шығынға ұшырамау, тілдегі бар дыбыстарды ағылшын-латын стандартындағы 26 әріппен ғана таңбалау, ағылшын тілін тез үйренудің жолы – стандарттан шықпау дейді. Стандарттан шықпау – қазақ жазуының тарихында болып көрмеген, қазақтың графикалық санасы қабылдай алмайтын қосар әріптерді, екіншіден, латын әліпбиіндегі кейбір әріптердің мәнінен ауытқуға әкелді. 2017 жылдың 12 қыркүйегінде ҚР Парламент тыңдауына ұсынған Шаяхметов атындағы Тілдерді дамыту және үйлестіру орталығы ұсынған қосарәріпті (диграфты) әліпби осы мақсаттан ұсынылып еді.

12 қыркүйек, 2017 жылы ҚР парламент мәжілісінде үкімет назарына ұсынылған әліпби.

Жаңа латын әліпбиінің үлгісі

№	Латын табысы	Дыбысталуы	№	Латын табысы	Дыбысталуы
1	Aa	Аа	13	Mm	Мм
2	Bb	Бб	14	Nn	Нн
3	Cc	Цц	15	Oo	Оо
4	Dd	Дд	16	Pp	Пп
5	Ee	Ее	17	Qq	Ққ
6	Ff	Фф	18	Rr	Рр
7	Gg	Гг	19	Ss	Сс
8	Hh	Хх/Һһ	20	Tt	Тт
9	Ii	И/Й	21	Uu	Ұу
10	Jj	Йй	22	Vv	Вв
11	Kk	Кк	23	Ww	Ұу
12	Ll	Лл	24	Xx	Хх
			25	Zz	Зз

Диграфтар

№	Латын табысы	Дыбысталуы	Транскрипциясы	Мысалы
1	Ae/ae	Ээ	[ə] [a]	aekim
2	Oe/oe	Өө	[o]	oekim
3	Ue/ue	Үү	[y]	uokimot

Диграфтар

№	Латын табысы	Дыбысталуы	Транскрипциясы	Мысалы
1	Gh/gh	Ғғ	[g]	ghylym
2	Ch/ch	Чч	[tʃ]	chekimot
3	Sh/sh	Шш	[ʃ]	shylydyq
4	Zh/zh	Жж	[ʒ]	zhayre

Ағылшынтілді бағдарламашылардың бағдарлама тілін жазба тіл деп, ағылшын жазуын барлық тілдің жазуына, оның ішінде қазақ тілінің жазуына теліген пікірі осылай жеңістік беріп отыр.

Алайда көпшілік, қоғам қайраткерлері, білім-ғылым қызметкерлері қазақ жазуының – тегі де, принципі де фонематикалық, кеңестік ғылым тілімен айтқанда, морфологиялық, дыбыстың негізгі реңкі таңбаланатын жазу екенін білді.

Қазақ жазуы *ана* деп жазып, *ана* деп оқитын жазба дәстүрді 20 ғасырдың басынан қалыптастырып, осы дәстүрмен 100 пайыз сауаттылық деңгейінде отырғанын, түркі халықтарының графикалық санасы 1 дыбысқа – 1 әріп принципіне құрылғанын, 1 дыбысқа 1 әріп принципі төте жазудан басталып, 1926 жылғы Баку құрылтайында әліпби таңдаудағы түркілердің басты ұстанымына айналғанын дер кезінде А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты ғалымдары мен зерттеушілері (Өмірзақ Айтбаев, З. Базарбаева, А. Фазылжанова, Н.Әміржанова, Ж.Жұмабаева, А.Аманбаева т.б.) айтты. Өйткені түркі тілдері – флективті емес, түбірге қосымша жалғану арқылы сөз жасалатын, сөз түрленетін, сөз байланысатын жалғамалы тіл, яғни сөз тұрқы онсыз да «ұзын» тіл. Ал роман, герман, славян тілдері сөз мағынасы дауыстының өзгеруіне байланған флективті тіл, яғни сөз тұрқы «қысқа» тіл. Сондықтан бұл тілдер қосар әріпті пайдалана алады. *Mother* деп жазып, мәТНәг (мәзә) деп оқитын жазу дәстүрін, яғни идеографиялық жазу дәстүрін бірнеше ғасыр бойы қалыптастырған, әліпбидегі әріптің негізгі мәні мен қолданыстағы мәнін екі басқа түрінде қабылдайтын графикалық санасы бар халықтар. Егер біз осы сананы сол алфавитімен бірге қабылдасақ, 1939 жылғы орыс тілінің 33 әрпін шашауын шығармай қабылдап алған кирил-қазақ жазуынан себепсіз бас тартқанымыз болады. Тағы да сол иесі бөлек, туыстығы жоқ тілдің дыбыстық құрамын тілімізге сіңірген, ағылшын тілін ана тілі

көретін, ағылшын тілінде акцентсіз сөйлейтін ұрпақ өсіру үшін латын әліпбиін қабылдаған болып шығамыз.

Дауыстыларды қосар әріппен жазу ағылшын транскрипциясында болғанмен жазуының дәстүрінде жоқ. Түркі жазуларының ішінде автономды республика, автономды облыс болған ноғай, құмық, қарашай жазуында қосар әріп болды. Ноғай мен құмық әліпбилерінде [ä], [ü], [ö] дыбыстары **аь, оь, уь** әріп тіркестерімен беріледі, балқар, қарашай, құмық тілдерінде: **къ, гъ** диграфтары бар. Мұндағы ь, ь таңбаларының әріптік мәні жоқ болғандықтан басқаша оқылу қаупі тумады. 11 қыркүйекте ұсынылған әліпбидегі ә – ае, ө – ое, ү – ue тіркесімен ұсынылу екі әріптің де әліпбиде жеке әріптік мәні болғанын ескермеуінен туындаған. Болашақта бұл таңбаларды өз мәнінде ажыратып оқу қаупі болатын еді.

Көпшіліктің, оның ішінде жас буынның пікірін білу үшін біз Сулейман Демирель университетінің «Academ club» студенттерімен және 2 курс магистранттарымен мәтін теруге кететін уақытты (әліпбидің уақытсыйымдылығы), жаңа әліпби жобаларымен жазылған мәтінді оқуға кететін уақытты (қуатсыйымдылықты) және мәтінді теру мен қолмен жазу кезіндегі қиындықтарды көрсетті, сондай-ақ көзшалымдағы қиындықтарды көрсетті. Мысалы, 2017 жылдың 12 қыркүйегінде ұсынылған әліпбимен жазылған *агроөнеркәсіп* – *agrooenerkaesip*, *агроөнеркәсіптік* – *agrooenerkaesiptik*, *агроэкология* – *agroekologia*, *агроэкологиялық* – *agroekologialyq*, *аэроәдіс* – *aeroaedis*, *әңгелек* – *aenggelek*, *әңгүдік* – *aengguedik*, *әңгіме* – *aenggime*, *әңгімеқұмар* – *aenggimequmar*, *мәшһүр* – *maeshhuer*, *мүшәйра* – *mueshaeira*, *фотоәуесқой* – *fotoaewesqoi* сияқты сөздер екіұшты оқылатыны белгілі болды. Ал «Абай жолының» алғашқы бетін терген студент: «бұрынғығы қарағанда екі есе артық уақыт жұмсадым, оқығанда сөздерді мәнері мен нақышына келтіріп оқудан бұрын, сөздерді қатесіз оқудың өзі зор күш болды. Бұл әрине хабары бар студенттің көрсеткіші. Ал хабары жоқ немесе мектеп қабырғасындағы оқушылардың жауабы: Мәтін қате жазылған болар еді» деді. Мысалы: «*Uesh kuendik zholdung buegingi, songgy kuenine bala shaekirt baryn saldy. Qoryqtan kuen shygha atqa minejik dep asyqqan - dy. Buny qaladan alyp qajtaqaly barghan aghajyny Bajtasti da tang atar - atpasta oezi oiatyp tuorghyzyp edi.Kuenuozyn attan da tuespej, oezge zhuerginshilerden oq bojy alda otyrghan.Kei-kejde oezine tanys Koekueirim men Bwratigen, Taqyrbulaq siiaqty qonys-qudyqtardynq tus-tusyna kelgende bala oqshaw shyghyp, astyndaghy zharaw qula bestisin aghyzyp-aghyzyp ta alady.Arttaghylyar-Bajtas pen zhorgha Zhumabaj.*

Студенттердің енді бір тобы 2017 жылдың 27 қазанында бекіген жоба бойынша тергенде мәтіндердің бұрынғы көлемі ұлғайып, бет параметрлеріне сәйкеспейтінін, сөздердің бөлек не бірге жазылып тұрғанын анықтау қиын болғанын, теру біршама оңай болғанмен, жазылымды тану баяу болғанын ерекшелеп атады. 7 сыныптың География оқулығының алғашқы бетін тергенде 651 сөзде 600 апостроф жазылғанын, яғни мәтіннің 92 пайызын апостроф «жауып» кеткенін айтты. Мысалы: *Fransi'i'a. Ekonomi'kalyq-geofrafi'i'alyq jag'dai'y.Tabi'g'at jag'dai'lary men resy'rstary.Fransi'i'a*

Respy'bli'kasy – Batys Ey'ropada ornalasqan memleket. Respy'bli'ka jerinin' jalpy ay'mag'y – 551myn' km2. Memlekettik tili - fransy'z tili. Vali'y'tasy - ey'ro. Astanasy – Pari'j qalasy. Fransi'a memlekettik qurylymynyn' formasy boi'yns'a – prezi'denttik respy'blika, a'kims'ilik-ay'maqtyq bo'liny'i boi'yns'a – y'nitarlyq respy'bli'ka. Memleket bass'sy – prezi'dent. DSU-g'a mu's'e el. JIO' jan basyna s'aqqanda 34 140 AQS' dollaryn qurai'dy. Ekonomi'kalyq-geografi'i'alyq ja'ne geosai'asi' jag'dai'y. Fransi'i'a – Batys Ey'ropadag'y “U'lken jetilik” elderi quramyna enetin en' iri memleket. Kezinde a'lemdegi ekonomi'kalyq qy'aty jag'ynan Ulybritani'i'adan kei'ingi ekins'i derjava bolg'an el. Fransi'any'n qazirgi y'aqytta Ameri'kada, Afrikada, Muhi'ttyq araldarda i'elikteri saqtal'g'an. Olardyn' jalpy ay'dany 127 000 km2. En' iri “s'alg'ai' departamentteri men ay'maqtaryna” : Gvi'ana (On'tu'stik Ameri'ka), Gvadely'pa men Marti'ni'ka araldary (Kis'i Anti'l araldary quramynda), Rei'y'non (U'ndi muhi'ty), Jan'a Kaledoni'i'a ja'ne Fransy'z Poli'nezi'i'asy araldar toby (Tynyq muhi't), t.b. jatady. 11 сынып. География. Дүниежүзіне аймақтық шолу. "АрманПВ" баспасы, 2015.

Ал Абайдың “Он алтыншы қарасөзін” терген студент кирилшемен 447 әріп болса, қосарәріпті әліпбимен 487, дәйекшелі әліпбимен 52 апостроф, 481 әріп жазылғанын көрсетті және ағылшын тілінде апостроф дауыстыны қысқартқанда және тәуелдік жалғауын қолданған кезде жазылатыны бұл жерде біраз шатасулар тудырғанын айтты, мысалы: «Qazaq quls'ylyg'm qudai'g'a lai'yq bolsa eken dep qam jei'di. Tek jurt qylg'andy biz de qylyp, jug'ylyp, turyp ju'rsek bolg'any dei'di. Say'dager nesi'esin ji'a kelgende <<tapqanym osy, bittim dep, alsan'-al, a'I'tpese sag'an bola jerden mal qazam ba?>> dei'tug'yny boly's'y edi g'oi'.

«Ұлттық жазу - ұлттың біржола толыққанды қалыптасқан кезінде пайда болады» дейді грамматологтар. Бұл кезең - жалтақтамай, біреудің билігіне бас ұрмай, кейін бөтеннің кесірінен көрмей, өз қалауымызбен таңдалған ұлттық әліпбиге көшетін, қазақ жазуының фонологиялық негізін, фонемографиялық тегін, фонематикалық принципіне мұқият болатын кезең. Үкімет назарына ұсынылған 3 әліпби жобасының екеуі (қосарәріпті ж»не дәйекшелі әліпбилер) көпшілік талқысына түсті (2017 жылдың 11 қыркүйегі мен 27 қазанынан бастап). Ал әзірге қалыс қалып отырған, А.Байтұрсынұлы атындағы институт ғалымдары жасаған 3-әліпби жобасы негізінен түрік-латын стандартын басшылыққа алып еді. Оның бірнеше себебі болды: біріншіден, түркі тілдері бір-біріне өте жақын, бір тілдің диалектісі іспетті тілдер екенін 20ғ. басында Н.Төреқұловтың «Түркі жазуларына унификация керек. Өйткені бәрі бірдей сөйлейді, бірақ әртүрлі жазады» - деген кезінен бері айтылып келеді. Бірақ унификация жасауға 1929ж. латын жазуында да, 1940 жылғы кирил жазуында да көп мүмкін болмады. Сол себептен жазу бізді арасы алшақтаған тілдерге айналдырды, ал ортақ ақпараттармен қиындықсыз алмасу үшін, бір-біріміздің жазба тілімізді кедергісіз түсіну үшін әріптердің бірімәнді болғаны жөн еді. Бірақ қазіргі латыннегізді түркі жазулары ортақ әліпбиден ауытқыды, әр жазуда 2-ден 8-ге дейін әріп алшақтығы бар.

Екіншіден, түркі-латын стандартында қосар әріп жоқ. Бұл түркілік қабылдауға сәйкес. Әріпасты, әріпүсті диакритика бар. Ғалымдар әріп диакритикасына барынша сақтықпен қарауға да тырысты. Профессорлар Ә.Жүнісбек, Н.Уәли, К.Хұсайын <ә> фонемасын **ä/ă** таңбаларының, <ө> фонемасын **ö/õ** әріптерінің бірімен, <ұ> дыбысын **û**, <ү> дыбысын **ü** әріптерімен, <ы> дыбысын **ı**, <і> дыбысын **i** әріптерімен берген әліпби жобаларын жасады. Дауыссыздардан <қ> фонемасын **Qq**, <ң> фонемасын **ŋ** әріптерімен, <ш> фонемасын өзге түркі әліпбилеріне сай **ş** әріптерімен таңбалау ұсынылды.

Қазақ жазуы қай кезеңде де өз әліпбиін өзі таңдаған. 20 жылдары өзге түркі жазуларын, мысалы, латын-қырғыз әліпбиін К.Юдахин, өзбек-латын әліпбиін В.Поливанов түзіп бергенде қазақ-латын әліпбиін Н. Төрекұлов, Х.Досмұхамбетұлы, Ж.Аймауытов, Қ.Жұбанов сынды ұлт зиялылары 1922 жылдан бастап ұсынған. Бірақ бұл авторларға Байтұрсынұлы түзіп берген әліпби негізі – фонологиялық болғандықтан, оқыту мен баспа ісінде жеңіл болғандықтан 1929ж. дейін латын әліпбиінің құрамын белгілеу моральдық жағынан – ауыр, түзу жағынан жеңіл болды. Ә. Байділдаұлы анықтағандай, «латынға көшу тұрмыс керек қылғаннан» ғана шықты.

Тарихымызда өзге тілдің әліпбиін өзгеріссіз алу 2 рет болды. Біріншісі 10 ғасырдан 19 ғасырдың аяғына дейін қолданыста болған араб жазуының қадим және жәдид деп аталатын түрлері де, екіншісі – 1940 жылы қабылданған кирил-қазақ әліпбиі. Араб алфавиті діни сөздерді түпнұсқаға жақындатып жазу үшін, кирил әліпбиі орыс тіліндегі термин сөздерді өзгеріссіз таңбалау үшін өзгеріссіз алынған еді. Ал 1929 жылғы әліпби А.Байтұрсынұлының төте жазуы негізінен алшақтамағандықтан латын стандартын сақтауды көздеген жоқ және тілдің ұлттық дыбыс жүйесін ғана таңбалады. Қазіргі ұлттық таңдауымызда осы тарихи тағылымды ескеру қажет. Бірақ қазіргі кирил-қазақ әліпбиі тілімізді құрдымға апарған, орфоэпиямызды бұзып болған, тіптен сорақы әліпби емес еді. Бір кемістігі – 1939 жылы алғашқы жоба жасалғанда орыс алфавитіндегі 33 әріпті шашауын шығармай қабылдау болды. Николай Трубецкой айтқандай: «Зона радиации русской гражданской кириллицы совпадает, таким образом, с зоной радиаций русского литературного языка».

Үкімет назарына ұсынылған 2 әліпби ағылшын-латын стандартында жоқ таңбаларды дәйекше қосақтап берумен ерекшеленді. Бұл әліпби қолданысында біраз ыңғайсыздықтар бар екені белгілі болып келеді. Атап айтқанда, графика бойынша:

Кирилшедегі у мен и әріптері **у'и'** әріптерімен берілу халықаралық сөздердің ортақ тұрпатына кедергі жасайды, *institut, universitet* сияқты сөздерді *i'nstitut, u'niversitet* деп басқа форма берудің қажеті жоқ. и мен у дыбыстары кірме сөздерде жиі болғандықтан ресми, ғылыми, саяси мәтіндерді оқу және жазу барысында өте шашыраңқы мәтін бейнесі пайда болады. Мәтіннің жалпы бейнесі ұсқынсыз сипат алады.

Жазылым бойынша:

Апостроф бір әріптің орнын алатындықтан мәтін көлемінің 70 пайыздан көбі апострофтың есебінен ұлғаяды, мысалы, 11 сыныптың География

оқулығының алғашқы 2 бетін тергенде 651 сөзде 600 апостроф жазылды, яғни мәтіннің 92 пайызын апостроф «жауып» кеткенін жоғарыда да айттық. Мысалы: *Fransi'i'a. Ekonomi'kalyq-geografi'i'alyq jag'dai'y. Tabi'g'at jag'dai'lary men resy'rstary. Fransi'i'a Respy'bli'kasy – Batys Ey'ropada ornalasqan memleket. Respy'bli'ka jerinin' jalpy ay'mag'y – 551myn' km2. Memlekettik tili – fransy'z tili. Vali'y'tasy - ey'ro. Astanasy – Pari'j qalasy. Fransi'a memlekettik qurylymynyn' formasy boi'yns'a – prezidenttik respy'blika, a'kims'ilik-ay'maqtyq bo'liny'i boi'yns'a – y'nitarlyq respy'bli'ka. Memleket bass'sy – prezident. DSU-g'a mu's'e el. JIO' jan basyna s'aqqanda 34 140 AQS' dollaryn qurai'dy. Ekonomi'kalyq-geografi'i'alyq ja'ne geosai'asi' jag'dai'y. Fransi'i'a – Batys Ey'ropadag'y “U'lken jetilik” elderi quramyna enetin en' iri memleket. Kezinde a'lemdegi ekonomi'kalyq qy'aty jag'ynan Ulybritani'i'adan kei'ingi ekins'i derjava bolg'an el. Fransi'anyn' qazirgi y'aqytta Ameri'kada, Afrikada, Muhi'ttyq araldarda i'elikteri saqtalg'an. Olardyn' jalpy ay'dany 127 000 km2. En' iri “s'alg'ai' departamentteri men ay'maqtaryna” : Gvi'ana (On'tu'stik Ameri'ka), Gvadely'pa men Marti'ni'ka araldary (Kis'i Anti'l araldary quramynda), Rei'y'non (U'ndi muhi'ty), Jan'a Kaledoni'i'a ja'ne Fransy'z Poli'nezi'i'asy araldar toby (Tynyq muhi't), t.b. jatady. 11 сынып. География. Дүниежүзіне аймақтық шолу. "АрманПВ" баспасы, 2015.*

Ал Абайдың “Он алтыншы қарасөзінде” 71 сөзде 52 апостроф жазылды: *«Qazaq quls'ylyg'm qudai'g'a lai'yq bolsa eken dep qam jei'di. Tek jurt qylg'andy biz de qylyp, jug'ylyp, turyp ju'rsek bolg'any dei'di. Say'dager nesi'esin ji'a kelgende <<tapqanym osy, bittim dep, alsan'-al, a'I'tpese sag'an bola jerden mal qazam ba?>> dei'tug'yny boly's'y edi g'oi'.*

Сондай-ақ апостроф қосымша таңба болғандықтан жазылмай кету қауіпі жоғары әрі сөз соңында жазылмай кетеді.

Оқылым бойынша:

Сөздердің бөлек не бірге жазылып тұрғанын анықтау қиын: *abai'tany', abai'tany's'y, abylyhai'i'at, ag'ajan, ag'as'ai'i'aq - Ag'as'tan jasalg'an ydys, ag'as'ko'mir – ag'as'tyn' s'ala jang'an, otyng'a pai'dalanatyn bo'ligi, ag'as'taraq – Attyn' qui'ryqjakyn tarai'tyn qural;* түбір сөзді бөліп оқу жиі, апостроф – сөздерді буынға бөліп оқытатын маркер сияқты: *quls'ylyg'm qudai'g'a lai'yq bolsa*

Апостроф (көне грекше: жанына не артына қарата қойылған) – үтір түріндегі жолдың жоғарғы жағында келетін белгі [45]. Апострофтың атқаратын қызметі әр тілде, әртүрлі. Көп тілдерде дауыстыларды редукциялау:

- француз тілінде – l'homme, le homme сөзінің орнына;
- ағылшын тілінде – I'm толық I am нұсқасының орнына;
- осетин тілінде – ме 'фсымәр толық мә æфсымәр нұсқасының орнына;

- серб тілінде – 'намо, онамо сөзінің орнына.

Апострофты қандай жағдайда кездестіруге болады:

- Ағылшын тілінде «Give them a try» орнына «Give 'em a try» деп жазу, аудармасы «Оларға мүмкіндік бер», толық «he will quit Britain» орнына «he'll quit Britain» деп жазу, аудармасы «Ол Англиядан кетеді», толық «she would

have said» орнына «She would've said» немесе «she'd have said» деп қысқартып жазу, аудармасы «Ол айтар еді».

- Ағылшын тілінде cats «мысықтар», cat's «мысықтыкі; мысыққа арналған».

- Неміс тілінде «Маркс» – Marx' «Маркстікі, Маркске тиесілі».

Апостроф әр тілде түрлі қызметте кездеседі, бірақ әліпбиде емес.

Сондықтан өз таңдауымызбен қабылданатын әліпбиді бірнеше рет реформаға ұшыратпайық десек, тәуелсіз ойлайтын, тәуелсіз жаңа сана қалыптастырайық десек, 7 рет өлшеп, 1 рет кесу қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ижанов З. Әліпби туралы архив не дейді // Қазақ әдебиеті 7.07.00.
2. Қамзабекұлы Д. Қазақ зиялыларының әліпби айтысы // Қазақ әдебиеті 14.12.01.

*Күдеринаова Қ., Әміржанова Н.,
Жұмабаева Ж., Аманбаева А., Маралбек Е.*

**Қазақ тіліндегі дауысты және дауыссыз дыбыстардың
фонологиялық және графемикалық сипаттамасы**

I Дауысты дыбыстардың сипаттамасы.

/А/ дыбысы

1. Фонеманың айрым белгілері: <a> – дауысты, ашық, езулік, жуан [1].

2. Фонеманың дыбыс қоры [1]: <a>, <ә> дыбыстарының мәнін береді.

Сөз басындағы *жс*, *ш* дыбыстары мен *й* дыбысы тіркесінің ортасында келген жуан дауысты *а* дыбысы жіңішке *ә* болып айтылады, бірақ *а* әрпі жазылады. Мысалы, *жай*, *шай*. Әрі осы түбірден өрбіген туынды, күрделі сөздерде де *ә* болып айтылады, *а* болып жазылады. Мысалы, *жайбасар*, *жайгасу* (*жәйгәсу*), *жайша* (*жәйшә*), *жайлым* (*жәйлім*), *жуып-шайып* (*жуын-шәйін*), *шайқау* (*шәйқау*) т.б.

3. Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы /а/ дыбысының пайыздық салмағы: 12,52 % . Кездесу жиілігі: 1-орын.

4. Төл дыбыстармен тіркесім қабілеті: қазақ тілінде 17 дыбыспен тіркесіп, 34 түрлі дыбыс тіркесін түзеді.

1) *Дауыстылармен тіркесу қабілеті:* түбір ішінде, түбір мен қосымша жігінде дауыстылармен тіркеспейді. Күрделі (біріккен) сөздердің тіркес жігінде дауыстылармен тіркеседі. Ондай жағдайда бірінші тұрса, өзі қысқарып кетеді, екінші тұрса, өзінің алдындағы дауыстыны қысқартып жібереді. Мысалы, *Сары арқа* – *сарарқа*, *қара өлең* – *қарөлең* т.б.

2)Дауыссыздармен тіркесу қабілеті:

–б, д, г, ж, л, м, н, ң, п, қ, р, с, ш, т, з (15) төл дауыссыздармен тіркесіп, 30 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: *аб, ад, аг, аж, ал, ам, ан, аң, ап, ақ, ар, ас, аш, ат, аз, ба, да, га, жа, ла, ма, на, ңа, па, қа, ра, са, ша, та, за.*

– жіңішке г, к дауыссыздармен тіркеспейді, сондықтан *аг, га, ак, ка* дыбыс тіркесін түзбейді.

3) *Орта дыбыстармен тіркесу қабілеті:* орта й, у дыбыстарымен тіркесіп, 4 дыбыс тіркесін түзеді. Олар: *ай, ау, йа, уа.*

5. *Сөз позициясындағы орны:* орын (позиция) талғамайды; сөздің басы, ортасы, аяғында келе береді; барлық буындарда кездеседі; қосымшаларда да кездеседі.

/Ә/ дыбысы

1.*Фонеманың айрым белгілері:*<ä> – дауысты, ашық, езулік, жіңішке [1].

2.*Фонеманың дыбыс қоры* [1]: ә (<ä>) дыбысының мәнін береді.

3. Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы ә (<ä>) дыбысының пайыздық салмағы: 0,88 % . Кездесу жиілігі: 27-орын.

4.*Төл дыбыстармен тіркесім қабілеті:* қазақ тілінде 17 дыбыспен тіркесіп, 33 түрлі дыбыс тіркесін түзеді.

1) *Дауыстылармен тіркесу қабілеті:* түбір ішінде, түбір мен қосымша жігінде дауыстылармен тіркеспейді.Күрделі (біріккен) сөздердің тіркес жігінде дауыстылармен соңынан тіркеседі. Ондай жағдайда өзінің алдындағы дауыстыны қысқартып жібереді. Мысалы, *қара әтеш – қарәтеш, дара әкім – дарәкім* т.б.

2)Дауыссыздармен тіркесу қабілеті:

–б, д, г, ж, к, л, м, н, ң, п, р, с, ш, т, з (15) төл дауыссыздармен тіркесіп, 29 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: *әб, әд, әг, әж, әк, әл, әм, ән, әң, әп, әр, әс, әш, әт, әз, бә, дә, гә, жә, кә, лә, мә, нә, пә, рә, сә, шә, тә, зә.*

– жуан қ, г дауыссыздармен тіркеспейді, сондықтан *әқ, қә, әг, гә* дыбыс тіркесін түзбейді. *Ң* дыбысымен соңынан тіркеспейді, сондықтан *ңә* дыбыс тіркесін түзбейді.

–әг, гә, лә, пә, рә тіркестері сирек тіркеседі.

3) *Орта дыбыстармен тіркесу қабілеті:* орта й, у дыбыстарымен тіркесіп, 4 дыбыс тіркесін түзеді. Олар: *әй, әу, йә, уә.*

5. *Сөз позициясындағы орны:* орын (позиция) талғайды; сөз басы, бірінші буында жиі келеді. Мысалы, *Әбес, әдіп, әже, әз, әл, әлем, бәйге, пәрмен, рәсім* т.б. Екінші, үшінші буындарда, сөз соңында сирек келеді, онда да араб тілінен енген кірме сөздерде кездеседі. Мысалы, *әзәзіл, күнә, мүләйім* т.б. Қосымшаларда кездеспейді.

/О/ дыбысы

1.*Фонеманың айрым белгілері:*<о> – дауысты, ашық, езулік, жуан [1].

2.Фонеманың дыбыс қоры [1]: <о> дыбысының мәнін береді.

3. Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы <о> дыбысының пайыздық салмағы: 2,44 %. Кездесу жиілігі: 14-орын.

4.Төл дыбыстармен тіркесім қабілеті: қазақ тілінде 16 дыбыспен тіркесіп, 30 түрлі дыбыс тіркесін түзеді.

1) *Дауыстылармен тіркесу қабілеті:*түбір ішінде, түбір мен қосымша жігінде дауыстылармен тіркеспейді. Күрделі (біріккен) сөздердің тіркес жігінде дауыстылармен соңынан тіркеседі. Ондай жағдайда өзінің алдындағы дауыстыны қысқартып жібереді. Мысалы,*қара орман – қарорман* т.б.

2)*Дауыссыздармен тіркесу қабілеті:*

–б, д, г, ж, л, м, н, ң, п, қ, р, с, ш, т, з (15) төл дауыссыздармен тіркесіп, 29 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар:*об, од, ог, ож, ол, ом, он, оң, оп, оқ, ор, ос, ош, от, оз, бо, до, го, жо, ло, мо, но, по, қо, ро, со, шо, то, зо.*

– жіңішке г, к дауыссыздармен тіркеспейді, сондықтан *ог, го, ок, ко* дыбыс тіркесін түзбейді. *Ң* дыбысымен соңынан тіркеспейді, сондықтан *ңо* дыбыс тіркесін түзбейді.

–*го, ло, но, по, ро* тіркестерінде сирек кездеседі.

3) *Орта дыбыстармен тіркесу қабілеті:* орта й дыбысымен алдынан тіркесіп, бір ғана *ой* тіркесін түзеді. *Й* дыбысының артынан және *у* орта дыбысымен тіркеспейді. Сондықтан *оу, йо, уо* дыбыс тіркесін түзбейді.

5. Сөз позициясындағы орны: орын (позиция) талғайды; сөз басы, бірінші буында жиі келеді.Мысалы, *орман, орда, орақ, жол, сол, қол, мол* т.б.Екінші, үшінші буындарда сирек келеді, сөз соңында келмейді. Мысалы, *абырой, даңғой* т.б. Қосымшаларда сирек кездеседі. Мысалы, *гой, қор, поз* т.б.

/Ө/ дыбысы

1.Фонеманың айрым белгілері:<ө> – дауысты, ашық, еріндік, жіңішке [1].

2.Фонеманың дыбыс қоры [44]: <ө> дыбысының мәнін береді.

Бас буындағы еріндік <ө> дыбысының әсерімен екінші буындағы езулік <е>дыбысы <ө> болып естіледі (айтылады), бірақ жазуда <е> әрпі жазылады: *көдек* (айтылуы – *көдөк*), *көбелек* (айтылуы – *көбөлек*) т.б.

3. Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы <ө> дыбысының пайыздық салмағы: 0,89 %. Кездесу жиілігі: 26-орын.

4.Төл дыбыстармен тіркесім қабілеті: қазақ тілінде 16 дыбыспен тіркесіп, 28 түрлі дыбыс тіркесін түзеді.

1) *Дауыстылармен тіркесу қабілеті:* түбір ішінде, түбір мен қосымша жігінде дауыстылармен тіркеспейді. Күрделі (біріккен) сөздердің тіркес жігінде дауыстылармен соңынан тіркеседі. Ондай жағдайда өзінің алдындағы дауыстыны қысқартып жібереді. Мысалы, *Сары өзек – сарөзек, шилі өзек – шилөзек* т.б.

2)*Дауыссыздармен тіркесу қабілеті:*

–б, д, г, ж, к, л, м, н, ң, п, р, с, ш, т, з (15) төл дауыссыздармен тіркесіп, 27 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: *өб, өд, өг, өж, өк, өл, өм, өн, өң, өп, өр, өс, өш, өт, өз, бө, дө, гө, жө, кө, лө, мө, нө, сө, шө, тө, зө*.

– жуан *з, қ* дауыссыздармен тіркеспейді, сондықтан *өз, гө, өк, кө* дыбыс тіркесін түзбейді. *Ң, р, н* дыбыстарымен соңынан тіркеспейді, сондықтан *ңө, рө, нө* дыбыс тіркестері түзбейді.

–өд, гө, лө, зө тіркестері сирек кездеседі.

3) *Орта дыбыстармен тіркесу қабілеті*: орта *й* дыбысымен алдынан тіркесіп, бір ғана *өй* тіркесін түзеді. *Й* дыбысының артынан және *у* орта дыбысымен тіркеспейді. Сондықтан *өу, йө, уө* дыбыс тіркесін түзбейді.

5. *Сөз позициясындағы орны*: орын (позиция) талғайды; сөз басы, бірінші буында жиі келеді. Мысалы, *өрім, өнім, өмір, көк, көр, көз* т.б. Екінші, үшінші буындарда сирек келеді, онда да біріккен сөздердің құрамында келеді. Мысалы, *батагөй, даңғой, аягөз* т.б. Сөз соңында келмейді. Қосымшаларда сирек кездеседі. Мысалы, *гөй* т.б.

/Ұ/ дыбысы

1. *Фонеманың айрым белгілері*: <у> – дауысты, қысаң, еріндік, тіл арты, жуан [1].

2. *Фонеманың дыбыс қоры*: <у> дыбысының мәнін береді. Ұ <у> сөз басы мен бірінші буында келгенде өзінен кейінгі буындағы езулік <ы> дыбысы еріндік сипат алады. Мысалы, *құлын (айтылуы – құлұн), жұлын (айтылуы – жұлұн)* т.б.

3. Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы <у> дыбысының пайыздық салмағы: 2,18 %. Кездесу жиілігі: 16-орын.

4. *Төл дыбыстармен тіркесім қабілеті*: қазақ тілінде 16 дыбыспен тіркесіп, 30 түрлі дыбыс тіркесін түзеді.

1) *Дауыстылармен тіркесу қабілеті*: түбір ішінде, түбір мен қосымша жігінде дауыстылармен тіркеспейді. Күрделі (біріккен) сөздердің тіркес жігінде дауыстылармен соңынан тіркеседі. Ондай жағдайда өзінің алдындағы дауыстыны қысқартып жібереді. Мысалы, *ұлы ұстаз (айтылуы – ұлұстаз), қолы ұзын (айтылуы – қолұзын)* т.б.

2) *Дауыссыздармен тіркесу қабілеті*:

–б, д, г, ж, к, л, м, н, ң, п, қ, р, с, ш, т, з (15) төл дауыссыздармен тіркесіп, 29 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: *ұб, ұд, ұг, ұж, ұл, ұм, ұн, ұң, ұп, ұқ, ұр, ұс, ұш, ұт, ұз, бұ, дұ, гұ, жұ, лұ, мұ, нұ, пұ, құ, рұ, сұ, шұ, тұ, зұ*.

– жіңішке *г, к* дауыссыздармен тіркеспейді, сондықтан *ұг, гұ, ұк, кұ* дыбыс тіркесін түзбейді. *Ң* дыбысымен соңынан тіркеспейді, сондықтан *ңұ* дыбыс тіркесін түзбейді.

–лұ, рұ, зұ тіркестерінде сирек тіркеседі.

3) *Орта дыбыстармен тіркесу қабілеті*: орта *й* дыбысымен алдынан тіркесіп, бір ғана *ұй* тіркесін түзеді. *Й* дыбысының артынан және *у* орта дыбысымен тіркеспейді. Сондықтан *ұу, йұ, уұ* дыбыс тіркесін түзбейді.

5. Сөз позициясындағы орны: орын (позиция) талғайды; сөз басы, бірінші буында жиі келеді. Мысалы, *ұзын, ұста, ұрпақ, құлын, жұлын, тұлым* т.б. Екінші буынында сирек келеді. Мысалы, *мақлұқ, мағлұмат, байғұс, неғұрлым, миғұла, малғұн* т.б. Екінші буыннан кейін және сөз соңында келмейді. Қосымшаларда кездеспейді.

/Ү/ дыбысы

1. Фонеманың айрым белгілері: <ү> – дауысты, қысаң, еріндік, жіңішке [1].

2. Фонеманың дыбыс қоры: <ү> дыбысының мәнін береді. <Ү> сөз басы мен бірінші буында келгенде өзінен кейінгі буындағы езулік <і> дыбысы еріндік сипат алады. Мысалы, *бүгін (айтылуы – бүгүн), жүгін (айтылуы – жүгүн)* т.б.

3. Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы <ү> дыбысының пайыздық салмағы: 0,69 %. Кездесу жиілігі: 29-орын.

4. Төл дыбыстармен тіркесім қабілеті: қазақ тілінде 16 дыбыспен тіркесіп, 30 түрлі дыбыс тіркесін түзеді.

1) *Дауыстылармен тіркесу қабілеті:* түбір ішінде, түбір мен қосымша жігінде дауыстылармен тіркеспейді. Күрделі (біріккен) сөздердің тіркес жігінде дауыстылармен соңынан тіркеседі. Ондай жағдайда өзінің алдындағы дауыстыны қысқартып жібереді. Мысалы, *қара үй (айтылуы – қарүй), ала үйрек (айтылуы – алүйрек)* т.б.

2) *Дауыссыздармен тіркесу қабілеті:*

–б, д, г, ж, к, л, м, н, ң, п, р, с, ш, т, з (15) төл дауыссыздармен тіркесіп, 29 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: *үб, үд, үг, үж, үк, үл, үм, үн, үң, ұп, ұр, ұс, ұш, ұт, ұз, бұ, дұ, гұ, жұ, кү, лұ, мұ, нұ, пұ, рұ, сұ, шұ, тұ, зұ.*

– жіңішке г, қ дауыссыздармен тіркеспейді, сондықтан *үг, гұ, үқ, құ* дыбыс тіркесін түзбейді. *Ң* дыбысымен соңынан тіркеспейді, сондықтан *ңұ* дыбыс тіркесін түзбейді.

–жұ, рұ, зұ тіркестерінде сирек тіркеседі.

3) *Орта дыбыстармен тіркесу қабілеті:* орта й дыбысымен алдынан тіркесіп, бір ғана *үй* тіркесін түзеді. *Й* дыбысының соңынан және *у* орта дыбысымен тіркеспейді. Сондықтан *уу, йу, уу* дыбыс тіркесін түзбейді.

5. Сөз позициясындағы орны: орын (позиция) талғайды; сөз басы, бірінші буында жиі келеді. Мысалы, *үзік, үдеу, үйрек, үлес, үн, үкі, бүгін, бүлік, бүйір, бүркіт, гүл, жүрек, түлек* т.б. Екінші буынында сирек келеді. Мысалы, *дүлдүл* т.б. Екінші буыннан кейін және сөз соңында келмейді. Қосымшаларда кездеспейді.

/Е/ дыбысы

1. Фонеманың айрым белгілері: <е> – дауысты, жартылай ашық, езулік, тіл арты, жіңішке [1].

2. Фонеманың дыбыс қоры: <е> дыбысының мәнін береді.

3. Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы <е> дыбысының пайыздық салмағы: 7,87 %. Кездесу жиілігі: 2-орын.

4. Төл дыбыстармен тіркесім қабілеті: қазақ тілінде 17 дыбыспен тіркесіп, 34 түрлі дыбыс тіркесін түзеді.

1) *Дауыстылармен тіркесу қабілеті:* түбір ішінде, түбір мен қосымша жігінде дауыстылармен тіркеспейді. Күрделі (біріккен) сөздердің тіркес жігінде дауыстылармен тіркеседі. Ондай жағдайда бірінші тұрса, өзі қысқарып кетеді, екінші тұрса, өзінің алдындағы дауыстыны қысқартып жібереді. Мысалы, *көне үй (айтылуы – көнүй), көре алмады (айтылуы – көралмады)* т.б.

2) *Дауыссыздармен тіркесу қабілеті:*

–б, д, г, ж, к, л, м, н, ң, п, р, с, ш, т, з (15) төл дауыссыздармен тіркесіп, 30 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: *еб, ед, ег, еж, ек, ел, ем, ен, ең, еп, ер, ес, еш, ет, ез, бе, де, ге, же, ке, ле, ме, не, ңе, пе, ре, се, ше, те, зе.*

– жуан *з, қ* дауыссыздармен тіркеспейді, сондықтан *ез, ге, еқ, қе* дыбыс тіркесін түзбейді.

3) *Орта дыбыстармен тіркесу қабілеті:* орта *й, у* дыбыстарымен тіркесіп, *ей, йе, еу, уе* тіркестерін түзеді.

5. Сөз позициясындағы орны: орын (позиция) талғамайды; сөз басы, ортасы, аяғында және барлық буындарда келе береді. Мысалы, *ер, ет, ес, жер, жез, жем, жет, төре, сөре, жебе, терезе, кереге* т.б. Қосымшаларда да кездеседі. Мысалы, *е, ер, ет, ек, лер, лес, ле, ген, гер* т.б.

/Ы/ дыбысы

1. Фонеманың айрым белгілері: <ы> – дауысты, қысаң, езулік, жауан [1].

2. Фонеманың дыбыс қоры: <ы>, <ұ>, <і>, дыбыстарының мәнін береді. Бас буыны еріндік дауысты болғанда, одан кейінгі буындардағы <ы> дыбысы еріндік сипат алады. Яғни ерін үндесімін жасап, <ұ> дыбыстарына жақын айтылады. Мысалы, *құлын (айтылуы – құлұн), құрық (айтылуы – құрұқ), қорым (айтылуы – қорұм)* т.б. Аралас буындарда <і> дыбысының мәнін береді. Мысалы, *қайсыбір – қайсібір* т.б.

3. Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы <ы> дыбысының пайыздық салмағы: 7,81 %. Кездесу жиілігі: 3-орын.

4. Төл дыбыстармен тіркесім қабілеті: қазақ тілінде 17 дыбыспен тіркесіп, 33 түрлі дыбыс тіркесін түзеді.

1) *Дауыстылармен тіркесу қабілеті:* түбір ішінде дауыстылармен тіркеспейді. Түбір мен қосымша жігінде, күрделі (біріккен) сөздердің тіркес жігінде дауыстылармен тіркеседі. Ондай жағдайда бірінші тұрса, өзі қысқарып кетеді, екінші тұрса, өзінің алдындағы дауыстыны қысқартып жібереді. Мысалы, *алты+ау (айтылуы – алтау), сары өзен (айтылуы – сарөзен)* т.б.

2) *Дауыссыздармен тіркесу қабілеті:*

–б, д, г, ж, л, м, н, ң, п, қ, р, с, ш, т, з (15) төл дауыссыздармен тіркесіп, 30 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: *ыб, ыд, ыг, ыж, ыл, ым, ын, ың,*

ып, ық, ыр, ыс, ыш, ыт, ыз, бы, ды, ғы, жы, лы, мы, ны, ңы, пы, қы, ры, сы, шы, ты, зы.

– жіңішке *г, к* дауыссыздармен тіркеспейді, сондықтан *ыг, ғы, ык, кы* дыбыс тіркесін түзбейді.

3) *Орта дыбыстармен тіркесу қабілеті*: орта *й, у* дыбысымен тіркесіп, *йй, йы, уы* тіркестерін түзеді. *У* дыбысының алдынан тіркеспейді. Сондықтан *уу* дыбыс тіркесін түзбейді.

5. *Сөз позициясындағы орны*: орын (позиция) талғамайды; сөз басы, ортасы, аяғында және барлық буындарда келе береді. Мысалы, *ыс, ым, ық, ыза, жыр, сыр, қыр, жық, шық, қозы, қазы, тазы, жатыр, шатыр, батыр* т.б. Қосымшаларда да кездеседі. Мысалы, *ның, дың, тың, сы, лық, ғын, шын, ғы* т.б.

/Л/ дыбысы

1. *Фонеманың айрым белгілері*: <і> – дауысты, қысаң, езулік, тіл алды, жіңішке [1].

2. *Фонеманың дыбыс қоры*: <і>, <ү>, <ы>, дыбыстарының мәнін береді. Бас буыны еріндік дауысты болғанда, одан кейінгі буындардағы <і> дыбысы еріндік сипат алады. Яғни ерін үндесімін жасап, <ү> дыбыстарына жақын айтылады. Мысалы, *түлкі (айтылуы – түлкү), күлкі (айтылуы – күлкү), жүзім (айтылуы – жүзүм)* т.б. Аралас буындарда <ы> дыбысының мәнін береді. Мысалы, *қауіп (айтылуы – қауып), қадір (айтылуы – қадыр)* т.б.

3. Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы <і> дыбысының пайыздық салмағы: 5,20 %. Кездесу жиілігі: 8-орын.

4. *Төл дыбыстармен тіркесім қабілеті*: қазақ тілінде 17 дыбыспен тіркесіп, 33 түрлі дыбыс тіркесін түзеді.

1) *Дауыстылармен тіркесу қабілеті*: түбір ішінде дауыстылармен тіркеспейді. Түбір мен қосымша жігінде, күрделі (біріккен) сөздердің тіркес жігінде дауыстылармен тіркеседі. Ондай жағдайда бірінші тұрса, өзі қысқарып кетеді, екінші тұрса, өзінің алдындағы дауыстыны қысқартып жібереді. Мысалы, *екі+еу (айтылуы – екеу), жеті+еу (айтылуы – жетеу)* т.б.

2) *Дауыссыздармен тіркесу қабілеті*:

– *б, д, г, ж, к, л, м, н, ң, п, р, с, ш, т, з* (15) төл дауыссыздармен тіркесіп, 30 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: *іб, ід, іг, іж, ік, іл, ім, ін, ің, іп, ір, іс, іш, іт, із, бі, ді, гі, жі, кі, лі, мі, ні, ңі, пі, рі, сі, ші, ті, зі*.

– жуан *ғ, қ* дауыссыздармен тіркеспейді, сондықтан *іғ, гі, іқ, қі* дыбыс тіркесін түзбейді.

– *іж* тіркесінде сирек тіркеседі.

3) *Орта дыбыстармен тіркесу қабілеті*: орта *й, у* дыбысымен тіркесіп, *йй, йі, уі* тіркестерін түзеді. *У* дыбысының алдынан тіркеспейді. Сондықтан *іу* дыбыс тіркесін түзбейді.

5. *Сөз позициясындағы орны*: орын (позиция) талғамайды; сөз басы, ортасы, аяғында және барлық буындарда келе береді. Мысалы, *іс, іш, іл, тіл,*

тіс, тін, шәкірт, етік, есік, тесік, тірлік, бірлік т.б. Қосымшаларда да кездеседі. Мысалы, *нің, дің, тің, сі, лік, шін, гі* т.б.

II Қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың сипаттамасы

/Б/ дыбысы

1. Фонеманың айрым белгілері: <б> – дауыссыз, ерін-ерінді, босаң, тоғысыңқы, ұяң [1].

2. Фонеманың дыбыс қоры: <б>, <п> дыбыстарының мәнін береді. Түбір мен қосымша жігінде, күрделі сөздердің тіркес жігінде <б> дыбысы қатаң дауыссыздармен тіркескенде қатаң <п> ға өзгереді. Мысалы, *жақып бек* (айтылуы – *жақыппек*), *Талап бек* (айтылуы – *Талаппек*) т.б.

3. Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы <б> дыбысының пайыздық салмағы: 2,31 %. Кездесу жиілігі: 15-орын.

4. Төл дыбыстармен тіркесім қабілеті: қазақ тілінде 28 дыбыспен тіркесіп, 41 түрлі дыбыс тіркесін түзеді.

1) *Дауыстылармен тіркесу қабілеті:* түбір ішінде, түбір мен қосымша жігінде, күрделі сөздердің тіркес жігінде барлық дауыстылармен тіркеседі. Төл *а, ә, е, ы, і, о, ө, ұ, ү* (9) дауыстыларымен тіркесіп, 18 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: *аб, ба, әб, бә, еб, бе, ыб, бы, іб, бі, об, бо, өб, бө, ұб, бұ, үб, бү.*

2) *Дауыссыздармен тіркесу қабілеті:* барлық дауыссыздармен тіркесе бермейді.

– *б, д, ш, з* (4) төл дауыссыздармен алдынан тіркесіп, 4 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: *бб, бд, бш, бз.*

– *г, ғ, ж, к, л, м, н, ң, п, қ, р, с, ш, т, з* (15) төл дауыссыздармен соңынан тіркесіп, 15 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: *гб, ғб, жб, кб, лб, мб, нб, ңб, пб, қб, рб, сб, шб, тб, зб.*

– *д* дыбысымен соңынан тіркеспейді, *г, ғ, ж, к, л, м, н, ң, п, қ, р, с, т* (13) дыбыстарымен алдынан тіркеспейді, сондықтан *дб, бг, бғ, бж, бк, бл, бм, бн, бң, бп, бқ, бр, бс, бт* (14) тіркестері кездеспейді.

– *бб, бш, бз, гб, ғб, жб, кб, пб, қб, сб, шб, тб* тіркестері сирек кездеседі.

3) *Орта дыбыстармен тіркесу қабілеті:* орта *й, у* дыбысымен тіркесіп, *бй, йб, бу, уб* тіркестерін түзеді.

5. Сөз позициясындағы орны: орын (позиция) талғайды; сөз басында, ортасында жиі келеді. Мысалы, *бас, бос, абат, абақ, табақ, шабақ* т.б. Сөздің барлық буындарында кездеседі. Мысалы, *болат, бұлт, арба, таңба, шомбал* т.б. Бірақ сөз аяғында келмейді. Қосымшаларда да кездеседі. Мысалы, *бе, бен, бек, бақ, бан* т.б.

/Г/ дыбысы

4.Төл дыбыстармен тіркесім қабілеті: қазақ тілінде 21 дыбыспен тіркесіп, 36 түрлі дыбыс тіркесін түзеді.

1) *Дауыстылармен тіркесу қабілеті:* барлық дауыстылармен тіркесе бермейді, тек жіңішке *ә, е, і, ө, ү* (5) дауыстылармен тіркесіп, 10 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: *әк, кә, ек, ке, ік, кі, өк, кө, үк, кү*.

2) *Дауыссыздармен тіркесу қабілеті:* барлық дауыссыздармен тіркесе бермейді.

– *б, ж, к, л, м, н, п, қ, с, ш, т* (11) төл дауыссыздармен алдынан тіркесіп, 11 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: *кб, кж, кк, кл, км, кн, кп, кқ, кс, ки, кт*.

– *л, м, н, ң, п, қ, р, ш, т, з* (11) төл дауыссыздармен соңынан тіркесіп, 11 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: *лк, мк, нк, ңк, пк, қк, ск, рк, шк, тк, зк*.

– *д, г, ғ* дыбыстармен тіркеспейді. Ал *ң, р, з* (2) дыбыстарымен алдынан тіркеспейді, *б, ж* (5) дыбыстарымен соңынан тіркеспейді, сондықтан *дк, гк, ғк, кд, кг, кғ, кң, кр, кз, бк, жк* (11) тіркесімі кездеспейді.

– *кб, кж, кл, км, кн, кқ, мк, нк, ск, зк* тіркестері сирек кездеседі.

3) *Орта дыбыстармен тіркесу қабілеті:* орта *й, у* дыбысымен тіркесіп, *йк, кй, ку, ук* тіркестерін түзеді, *ку* тіркесімі сирек кездеседі.

5. Сөз позициясындағы орны: орын (позиция) талғамайды, сөздің барлық шенінде кездеседі. Мысалы, *көктем, өктем, көк, тек, жібек, еңбек* т.б. Сөздің барлық буындарында кездеседі. Мысалы, *көз, кек, терек, шүберек, көбелек* т.б. Қосымшаларда да кездеседі. Мысалы, *кі, кім, кен, кек, кіш* т.б.

/Ғ/ дыбысы

1.Фонеманың айрым белгілері: <ғ> – дауыссыз, тоғысыңқы, тілшік, ұяң [1].

2.Фонеманың дыбыс қоры: <ғ>, <қ> дыбыстарының мәнін береді. Түбір мен қосымша жігінде, күрделі сөздердің тіркес жігінде <ғ> дыбысы қатаң дауыссыздармен тіркескенде қатаң <қ>-ға өзгереді. Мысалы, *әдет-ғұрып* (айтылуы – *әдетқұрып*), *ширек ғасыр* (айтылуы – *ширек қасыр*) т.б.

3. Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы <ғ> дыбысының пайыздық салмағы: 1,54 %. Кездесу жиілігі: 19-орын.

4.Төл дыбыстармен тіркесім қабілеті: қазақ тілінде 15 дыбыспен тіркесіп, 26 түрлі дыбыс тіркесін түзеді.

1) *Дауыстылармен тіркесу қабілеті:* барлық дауыстылармен тіркесе бермейді, тек жуан *а, о, ұ, ы* (4) дауыстылармен тіркесіп, 8 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: *ағ, га, оғ, го, ұғ, гұ, ығ, гы*.

2) *Дауыссыздармен тіркесу қабілеті:* барлық дауыссыздармен тіркесе бермейді.

– *б, д, ж, л, н, р, з* (7) төл дауыссыздармен алдынан тіркесіп, 7 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: *ғб, ғд, ғж, ғл, ғн, ғр, ғз*.

–ж, л, м, н, ң, р, з (7) төл дауыссыздармен соңынан тіркесіп, 7 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: жг, лг, мг, нг, ңг, рг, зг.

–г, з, к, п, қ, с, ш, т (8) дыбыстарымен тіркеспейді. Ал м, ң, (2) дыбыстарымен алдынан тіркеспейді, б, д (2) дыбыстарымен соңынан тіркеспейді, сондықтан гг, зг, жк, гп, гқ, гс, ги, гт, гз, кг, пг, қг, сг, шг, тг, зм, гң, гб, гд (19) тіркесімі кездеспейді.

– гб, гж, гн, гр, жг, мг тіркесімі сирек кездеседі.

3) Орта дыбыстармен тіркесу қабілеті: орта й, у дыбысымен тіркесіп, йг, гй, гу, уг тіркестерін түзеді, гу тіркесімі сирек кездеседі.

5. **Сөз позициясындағы орны:** орын (позиция) талғайды; сөз басында көп кездеспейді, ортасында жиі келеді. Мысалы, *ғұмыр, ғылым, ғалым, ғарыш, дағды, даңғара, жаңғырық, саңғырық, ағаиш* т.б. Бірақ сөздің соңында келмейді. Сөздің барлық буындарында кездеседі, Мысалы, *ғасыр, аға, таға, жаңғырық, жыңғыл, тораңғы* т.б. Қосымшаларда да кездеседі. Мысалы, *ғы, ғым, ған, ғақ, ғыш* т.б.

/Қ/ дыбысы

1. **Фонеманың айрым белгілері:** <қ> – дауыссыз, тоғысыңқы, тілшік, қатаң [1].

2. **Фонеманың дыбыс қоры:** <қ>, <ғ> дыбыстарының мәнін береді. Түбір мен қосымша жігінде, күрделі сөздердің тіркес жігінде <қ> дауыстылармен, ұяң дауыссыздармен тіркескенде ұяң <ғ> ға өзгереді. Мысалы, *Қожа құл (айтылуы – қожағұл), қазан қап (айтылуы – қазаңған)* т.б.

3. Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы <қ> дыбысының пайыздық салмағы: 3,35 %. Кездесу жиілігі: 12-орын.

4. **Төл дыбыстармен тіркесім қабілеті:** қазақ тілінде 21 дыбыспен тіркесіп, 36 түрлі дыбыс тіркесін түзеді.

1) *Дауыстылармен тіркесу қабілеті:* барлық дауыстылармен тіркесе бермейді. Тек жуан а, о, ұ, ы (4) дауыстыларымен тіркесіп, 8 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: ақ, қа, оқ, қо, ұқ, құ, ық, қы.

2) *Дауыссыздармен тіркесу қабілеті:* барлық дауыссыздармен тіркесе бермейді.

–б, д, ж, к, л, м, н, п, қ, р, с, ш, т (13) төл дауыссыздармен алдынан тіркесіп, 13 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: қб, қд, қж, қк, қл, қм, қн, қп, ққ, қр, қс, қш, қт.

–к, л, м, н, ң, п, р, с, ш, т, з (11) төл дауыссыздармен соңынан тіркесіп, 11 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: кқ, лқ, мқ, нқ, ңқ, пқ, рқ, сқ, шқ, тқ, зқ.

–г, з (2) дыбыстарымен тіркеспейді. Ал ң, з (2) дыбыстарымен алдынан тіркеспейді, б, д, ж дыбыстарымен соңынан тіркеспейді, сондықтан гқ, қг, жқ, кг, қң, қз, дқ, бқ, жқ (9) тіркесімі кездеспейді.

– қб, қд, қж, қл, қм, қн, қр, кқ, мқ, нқ (10) тіркестері сирек кездеседі.

3) *Орта дыбыстармен тіркесу қабілеті*: орта й, у дыбысымен тіркесіп, йқ, қй, қу, уқ тіркестерін түзеді.

5. *Сөз позициясындағы орны*: орын (позиция) талғамайды, сөздің барлық шенінде және барлық буындарда кездеседі. Мысалы, қара, қақ, қатар, арқа, торқа т.б. Қосымшаларда да кездеседі. Мысалы, қы, қым, қан, қақ, қыш т.б.

/Д/ дыбысы

1. *Фонеманың айрым белгілері*: <д> – дауыссыз, тіл алды, босаң тоғысыңқы, ұяң [1].

2. *Фонеманың дыбыс қоры*: <д>, <т> дыбыстарының мәнін береді. Түбір мен қосымша жігінде, күрделі сөздердің тіркес жігінде <д> қатаң дауыссыздармен тіркескенде қатаң <т> ға өзгереді. Мысалы, *ат дорба* (айтылуы – *атторба*) т.б.

3. Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы <д> дыбысының пайыздық салмағы: 4,42 %. Кездесу жиілігі: 10-орын.

4. *Төл дыбыстармен тіркесім қабілеті*: қазақ тілінде 24 дыбыспен тіркесіп, 35 түрлі дыбыс тіркесін түзеді.

1) *Дауыстылармен тіркесу қабілеті*: 9 дауыстының бәрімен тіркесіп, 18 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: *ад, да, әд, дә, ед, де, ыд, ды, ід, ді, од, до, өд, дө, ұд, дұ, үд, дү*.

2) *Дауыссыздармен тіркесу қабілеті*: барлық дауыссыздармен тіркесе бермейді.

–д дауыссыздың өзімен қатар келіп (алдынан), *дд* тіркестін түзеді. Мысалы, *құдды, бұдда, әдді* т.б.

–*б, г, ғ, ж, л, м, н, ң, қ, р, с, з* (12) төл дауыссыздармен соңынан тіркесіп, 12 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: *бд, гд, ғд, жд, лд, мд, нд, ңд, қд, рд, сд, зд*.

–*к, п, ш, т* (4) дыбыстарымен тіркеспейді. Ал *б, г, ғ, ж, л, м, н, ң, қ, р, с, з* (12) дыбыстарымен алдынан тіркеспейді, сондықтан *дк, кд, дп, пд, дш, шд, дт, тд, дб, дг, дғ, дж, дл, дм, дн, дң, дқ, др, дс, дз* (20) тіркесімі кездеспейді.

– *дд, гд, қд, сд* (4) тіркестері сирек кездеседі.

3) *Орта дыбыстармен тіркесу қабілеті*: орта й, у дыбысымен тіркесіп, *йд, дй, ду, уд* тіркестерін түзеді.

5. *Сөз позициясындағы орны*: орын (позиция) талғайды; сөз басында, ортасында жиі кездеседі. Мысалы, *дос, доп, адам, ыдыс, құда* т.б. Бірақ сөздің соңында келмейді. Сөздің барлық буындарында кездеседі, Мысалы, *дара, қадам, адамдық, құданда* т.б. Қосымшаларда да кездеседі. Мысалы, *дар, дас, дық, дым, дес* т.б.

/Ж/ дыбысы

1. Фонеманың айрым белгілері: <ж> – дауыссыз, тіл ұшы, жайылыңқы тоғысыңқы, ұяң [1].

2. Фонеманың дыбыс қоры: <ж>, <ш> дыбыстарының мәнін береді. Түбір мен қосымша жігінде, күрделі сөздердің тіркес жігінде <ж> қатаң дауыссыздармен тіркескенде қатаң <ш> ға өзгереді. Мысалы, *бес жас* (айтылуы – *бешиас*), *көш жер* (айтылуы – *көшиер*) т.б.

3. Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы <ж> дыбысының пайыздық салмағы: 1,81 %. Кездесу жиілігі: 17-орын.

4. Төл дыбыстармен тіркесім қабілеті: қазақ тілінде 25 дыбыспен тіркесіп, 42 түрлі дыбыс тіркесін түзеді.

1) *Дауыстылармен тіркесу қабілеті:* 9 дауыстының бәрімен тіркесіп, 18 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: *аж, жа, әж, жә, еж, же, ыж, жы, іж, жі, ож, жо, өж, жө, ұж, жұ, үж, жү*.

2) *Дауыссыздармен тіркесу қабілеті:* барлық дауыссыздармен тіркесе бермейді.

– *б, д, г, з, м, р, с, т* (8) төл дауыссыздармен алдынан тіркесіп, 8 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: *жб, жд, жг, жз, жм, жр, жс, жт*.

– *к, л, н, п, қ, р, с, т, з* (12) төл дауыссыздармен соңынан тіркесіп, 12 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: *гж, зж, кж, лж, мж, нж, пж, қж, рж, сж, тж, зж*.

– *ж, ң, ш* (3) дыбыстарымен тіркеспейді. Ал *к, л, н, п, қ, з* (6) дыбыстарымен алдынан тіркеспейді, *б, д* дыбыстарымен соңынан тіркеспейді, сондықтан *жж, жң, ңж, жш, шж, жк, жл, жн, жп, жқ, жз, бж, дж* (13) тіркесімі кездеспейді.

– *жб, жг, жз, жм, жр, жс, жт, гж, зж, кж, мж, пж, қж, сж, тж, зж* (16) тіркестері сирек кездеседі.

3) *Орта дыбыстармен тіркесу қабілеті:* орта *й, у* дыбысымен тіркесіп, *йж, жй, жу, уж* тіркестерін түзеді.

5. Сөз позициясындағы орны: орын (позиция) талғайды, сөз басында, ортасында жиі кездеседі. Мысалы, *жас, жақ, жал, ажал, әже, кебеже, көже* т.б. Бірақ сөздің соңында сирек кездеседі. Мысалы, *уәж, тәж*. Сөздің барлық буындарында кездеседі. Мысалы, *жем, көкжиек, көжек, ажыргы, кебеже* т.б. Қосымшаларда сирек кездеседі. Мысалы, *жі, жы* т.б.

/З/ дыбысы

1. Фонеманың айрым белгілері: <з> – дауыссыз, тіл алды, жыйылыма жуысыңқы, ұяң [1].

2. Фонеманың дыбыс қоры: <з>, <ж>, <ш>, <с> дыбыстарының мәнін береді. Түбір мен қосымша жігінде, күрделі сөздердің тіркес жігінде <з> қатаң дауыссыздармен тіркескенде қатаң <ш>, <с>-ға өзгереді, ал тіл ұшы <ж> мен тіркескенде <ж> дыбысына өзгереді. Мысалы, *қазса* (айтылуы – *қасса*), *езсе* (айтылуы – *ессе*), *сөзшең* (айтылуы – *сөшишең*), *боз жорға* (айтылуы – *божжорға*), *көз жетпес* (айтылуы – *көж жетпес*) т.б.

3. Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы <з> дыбысының пайыздық салмағы: 1,47 %. Кездесу жиілігі: 20-орын.

4.Төл дыбыстармен тіркесім қабілеті: қазақ тілінде 26 дыбыспен тіркесіп, 40 түрлі дыбыс тіркесін түзеді.

1) *Дауыстылармен тіркесу қабілеті:* 9 дауыстының бәрімен тіркесіп, 18 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: аз, за, әз, зә, ез, зе, ыз, зы, із, зі, оз, зо, өз, зө, ұз, зұ, үз, зү.

2) *Дауыссыздармен тіркесу қабілеті:* барлық дауыссыздармен тіркесе бермейді.

– б, д, г, ғ, ж, к, м, қ, с, ш, т, з (12) төл дауыссыздармен алдынан тіркесіп, 12 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: зб, зд, зг, зғ, зж, зк, зм, зқ, зс, зш, зт, зз.

– б, г, ғ, л, м, ң, р (7) төл дауыссыздармен соңынан тіркесіп, 7 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: бз, гз, ғз, лз, мз, ңз, рз.

– н, п (2) дыбыстарымен тіркеспейді. Ал л, ң, р (5) дыбыстарымен алдынан тіркеспейді, д, ж, к, қ, с, ш, т дыбыстарымен соңынан тіркеспейді, сондықтан зн, нз, зп, пз, зл, зң, зр, рз, жз, кз, қз, сз, шз, тз (14) тіркесімі кездеспейді.

– зж, зк, зм, зқ, зс, зш, зт, бз, гз, лз, мз, ңз, зз (13) тіркестері сирек кездеседі.

3) *Орта дыбыстармен тіркесу қабілеті:* орта й, у дыбысымен тіркесіп, йз, зй, зу тіркестерін түзеді. У дыбысымен соңынан тіркеспейді, сондықтан уз тіркесі кездеспейді.

5. **Сөз позициясындағы орны:** орын (позиция) талғамайды. Сөздің барлық шенінде кездеседі. Сөздің барлық шенінде келеді. Мысалы, заң, зат, өзен, тезек, кезек, таз, қаз т.б. Сөздің барлық буындарында кездеседі. Мысалы, зерек, өзек, кезең, сазан, қазан т.б.

/С/ дыбысы

1. **Фонеманың айрым белгілері:** <с> – дауыссыз, тіл ұшы, жинақы жуысыңқы, қатаң [1].

2. **Фонеманың дыбыс қоры:** <с>, <ш> дыбыстарының мәнін береді. Күрделі сөздердің тіркес жігінде <с> дыбысы қатаң <ш>, ұяң <ж> дыбысымен тіркескенде <ш>-ға өзгереді. Мысалы, тас жол (айтылуы – ташишол), бас+шы (айтылуы – баишы) т.б.

3. Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы <с> дыбысының пайыздық салмағы: 4,27 %. Кездесу жиілігі: 9-орын.

4.Төл дыбыстармен тіркесім қабілеті: қазақ тілінде 26 дыбыспен тіркесіп, 45 түрлі дыбыс тіркесін түзеді.

1) *Дауыстылармен тіркесу қабілеті:* 9 дауыстының бәрімен тіркесіп, 18 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: ас, са, әс, сә, ес, се, ыс, сы, іс, сі, ос, со, өс, сө, ұс, сұ, үс, сү.

2) *Дауыссыздармен тіркесу қабілеті:* барлық дауыссыздармен тіркесе бермейді.

– *б, д, ж, к, л, м, н, ң, п, қ, р, с, ш, т* (10) төл дауыссыздармен алдынан тіркесіп, 10 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: *сб, сд, сж, ск, сл, см, сп, сқ, сш, ст*.

– *ж, к, л, м, н, ң, п, қ, р, с, ш, т, з* (13) төл дауыссыздармен соңынан тіркесіп, 13 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: *жс, кс, лс, мс, нс, ңс, пс, қс, рс, сс, шс, тс, зс*.

– *г, ғ* (2) дыбыстарымен тіркеспейді. Ал *н, ң, р, з* (4) дыбыстарымен алдынан тіркеспейді, *б, д* дыбыстарымен соңынан тіркеспейді, сондықтан *сг, гс, сғ, ғс, сн, ңн, ср, сз, бс, дс* (10) тіркесімі кездеспейді.

– *сб, сд, сж, ск, сл, см, жс, шс, тс, зс* (10) тіркестері сирек кездеседі.

3) *Орта дыбыстармен тіркесу қабілеті*: орта *й, у* дыбысымен тіркесіп, *йс, сй, су, ус* тіркестерін түзеді.

5. **Сөз позициясындағы орны**: орын (позиция) талғамайды. Сөздің барлық шенінде кездеседі. Сөздің барлық шенінде кездеседі. Мысалы, *серт, сен, дос, көсем, құрдас, қарындас* т.б. Сөздің барлық буындарында кездеседі. Мысалы, *сексен, сегіз, сазан, кексе, еңсе, аңса, қақса* т.б. Қосымшаларда да жиі кездеседі. Мысалы, *лас, дас, сы, сыз, сын, сың, сымақ* т.б.

/Т/ дыбысы

1. **Фонеманың айрым белгілері**: <т> – дауыссыз, тоғысыңқы, тіл ұшы, қатаң [1].

2. **Фонеманың дыбыс қоры**: <т>, <д> дыбыстарының мәнін береді. Жергілікті қолданыстарда *т = д* фонетикалық сәйкестігі өмір сүреді. Мысалы, *тұз – дұз, түзе – дүзе, тізе – дізе* т.б.

3. Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы <т> дыбысының пайыздық салмағы: 6,19 %. Кездесу жиілігі: 5-орын.

4. **Төл дыбыстармен тіркесім қабілеті**: қазақ тілінде 25 дыбыспен тіркесіп, 42 түрлі дыбыс тіркесін түзеді.

1) *Дауыстылармен тіркесу қабілеті*: 9 дауыстының бәрімен тіркесіп, 18 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: *ат, та, әт, тә, ет, те, ыт, ты, іт, ті, от, то, өт, тө, ұт, тұ, үт, тү*.

2) *Дауыссыздармен тіркесу қабілеті*: барлық дауыссыздармен тіркесе бермейді.

– *б, ж, к, н, қ, с, ш, т* (8) төл дауыссыздармен алдынан тіркесіп, 8 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: *тб, тж, тк, тп, тқ, тс, тш, тт*.

– *ж, к, л, м, н, ң, п, қ, р, с, ш, з* (12) төл дауыссыздармен соңынан тіркесіп, 12 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: *жт, кт, лт, мт, нт, ңт, пт, қт, рт, ст, шт, зт*.

– *д, г, ғ* (3) дыбыстарымен тіркеспейді. Ал *л, м, н, ң, р, з* (5) дыбыстарымен алдынан тіркеспейді, *б* дыбысымен соңынан тіркеспейді, сондықтан *тд, тг, тғ, дт, гт, ғт, тл, тм, тн, тң, тр, тз, бт* (13) тіркесімі кездеспейді.

– *жт, ңт, тб, тж, тс, тш* (6) тіркестері сирек кездеседі.

3) *Орта дыбыстармен тіркесу қабілеті*: орта й, у дыбысымен тіркесіп, *йт, тй, ту, ут* тіркестерін түзеді.

5. *Сөз позициясындағы орны*: орын (позиция) талғамайды. Сөздің барлық шенінде кездеседі. Сөздің барлық шенінде кездеседі. Мысалы, *тас, тақ, ата, мата, жота, құрт, жорт, бұлт, күңгірт* т.б. Сөздің барлық буындарында кездеседі. Мысалы, *тау, атау, отау, мадақтау, қанаттас* т.б. Қосымшаларда да кездеседі. Мысалы, *тар, тас, там, тық, тес* т.б.

/Ш/ дыбысы

1. *Фонеманың айрым белгілері*: <ш> – дауыссыз, тіл ұшы, жайылыңқы жуысыңқы, кейінді, тербеліссіз, езулік, қатаң [1].

2. *Фонеманың дыбыс қоры*: <ш>, <л> дыбыстарының мәнін береді. Жергілікті қолданыстарда ш = л фонетикалық сәйкестігі өмір сүреді. Мысалы, *толтыр – тоштыр* т.б.

3. Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы <ш> дыбысының пайыздық салмағы: 1,25 %. Кездесу жиілігі: 24-орын.

4. *Төл дыбыстармен тіркесім қабілеті*: қазақ тілінде 24 дыбыспен тіркесіп, 42 түрлі дыбыс тіркесін түзеді.

1) *Дауыстылармен тіркесу қабілеті*: 9 дауыстының бәрімен тіркесіп, 18 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: *аш, ша, әш, шә, еш, ше, ыш, шы, іш, ші, ош, шо, өш, шө, ұш, шұ, үш, шү*.

2) *Дауыссыздармен тіркесу қабілеті*: барлық дауыссыздармен тіркесе бермейді.

– б, к, н, п, қ, с, ш, т (8) төл дауыссыздармен алдынан тіркесіп, 8 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: *шб, шк, шн, шп, шқ, шс, шш, шт*.

– б, к, л, м, н, ң, п, қ, р, с, т, з (12) төл дауыссыздармен соңынан тіркесіп, 12 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: *бш, кш, лш, мш, нш, ңш, пш, қш, рш, сш, тш, зш*.

– д, г, ж (4) дыбыстарымен тіркеспейді. Ал л, м, ң, р, з (5) дыбыстарымен алдынан тіркеспейді, сондықтан *шд, шг, шж, шз, шл, шм, шң, шп, шр, шс* (13) тіркесімі кездеспейді.

– *шб, бш, ңш, тш, шз, шн, шс* (7) тіркестері сирек кездеседі.

3) *Орта дыбыстармен тіркесу қабілеті*: орта й, у дыбысымен тіркесіп, *йш, шй, шу, уш* тіркестерін түзеді.

5. *Сөз позициясындағы орны*: орын (позиция) талғамайды. Сөздің барлық шенінде кездеседі. Мысалы, *шаш, аш, аша, тамаша, қараша, алаша* т.б. Сөздің барлық буындарында кездеседі. Мысалы, *шашу, шалқар, қаншыр, ханша, қарлығаш* т.б. Қосымшаларда да кездеседі. Мысалы, *шы, шыл, шық* т.б.

/П/ дыбысы

1. *Фонеманың айрым белгілері*: <п> – дауыссыз, ерін тоғысыңқы, қатаң [1].

2. Фонеманың дыбыс қоры: <п>, <б> дыбыстарының мәнін береді. Түбір мен қосымша жішінде, күрделі сөздердің тіркес жігінде қатаң <п> ұяң <б> дыбысымен тіркескенде <б> дыбысына өзгереді. Мысалы, *Нүсін бай* (айтылуы – *Нүсіббай*), *жаппас* (айтылуы – *жаббас*) т.б. Жергілікті қолданыстарда п = б фонетикалық сәйкестігі өмір сүреді. Мысалы, *палуан* – *балуан* т.б.

3. Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы <п> дыбысының пайыздық салмағы: 1,40 %. Кездесу жиілігі: 22-орын.

4. Төл дыбыстармен тіркесім қабілеті: қазақ тілінде 24 дыбыспен тіркесіп, 39 түрлі дыбыс тіркесін түзеді.

1) *Дауыстылармен тіркесу қабілеті:* 9 дауыстының бәрімен тіркесіп, 17 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: *ап, па, әп, пә, еп, пе, ып, пы, іп, пі, оп, по, өп, ұп, пұ, үп, пү.*

2) *Дауыссыздармен тіркесу қабілеті:* барлық дауыссыздармен тіркесе бермейді.

– *б, ж, к, п, қ, с, ш, т* (8) төл дауыссыздармен алдынан тіркесіп, 8 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: *пб, пж, пк, пп, пқ, пс, пш, пт.*

– *к, л, м, н, ң, қ, р, с, ш, т* (10) төл дауыссыздармен соңынан тіркесіп, 10 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: *кп, лп, мп, нп, ңп, қп, рп, сп, шп, тп.*

– *д, з, ғ, 3* (4) дыбыстарымен тіркеспейді. Ал *л, м, н, ң, р* (5) дыбыстарымен алдынан тіркеспейді, *б, ж* дыбыстарымен соңынан тіркеспейді, сондықтан *пд, пз, пғ, пз, пд, пн, пң, пп, пл, пм, пн, пң, пр, бп, жп* (15) тіркесімі кездеспейді.

– *пб, пж, ңп, нп* (4) тіркестері сирек кездеседі.

3) *Орта дыбыстармен тіркесу қабілеті:* орта *й, у* дыбысымен тіркесіп, *йп, пй, пу* тіркестерін түзеді.

5. Сөз позициясындағы орны: орын (позиция) талғамайды, сөздің барлық шенінде келеді. Мысалы, *пана, апа, қопа, шөп, құлып* т.б. Сөздің барлық буындарында кездеседі. Мысалы, *пақыр, томпақ, тоқпақ, шоқпар, аспан, атырап* т.б. Қосымшаларда да кездеседі. Мысалы, *па, пе, нес, лап* т.б.

/Л/ дыбысы

1. Фонеманың айрым белгілері: <л> – дауыссыз, тоғысыңқы, тіл ұшы, жанама мұрын жолы, үнді [1].

2. Фонеманың дыбыс қоры: <л> дыбыстарының мәнін береді. 4 түрлі (*ыл, іл, ұл, үл*) сингармовариациясы бар. Сөз басында еріндік немесе езулік қысаң дауыссыздар қосанжарласа айтылады, бірақ жазылмайды. Мысалы, *лақ* – *ылақ, лас* – *ылас, лекер* – *ілекер, лұқман* – *ұлықман, лүпіл* – *үлүпіл* т.б.

3. Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы <л> дыбысының пайыздық салмағы: 5,23 %. Кездесу жиілігі: 7-орын.

4. Төл дыбыстармен тіркесім қабілеті: қазақ тілінде 28 дыбыспен тіркесіп, 44 түрлі дыбыс тіркесін түзеді.

1) *Дауыстылармен тіркесу қабілеті*: 9 дауыстының бәрімен тіркесіп, 18 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: *ал, ла, әл, лә, ел, ле, ыл, лы, іл, лі, ол, ло, өл, лө, ұл, лұ, үл, лү*.

2) *Дауыссыздармен тіркесу қабілеті*: барлық дауыссыздармен тіркесе бермейді.

–*б, д, г, ғ, ж, к, л, м, н, п, қ, с, ш, т, з* (15) төл дауыссыздармен алдынан тіркесіп, 15 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: *лб, лд, лг, лғ, лж, лк, лл, лм, лн, лп, лқ, лс, лш, лт, лз*.

–*ғ, к, м, ң, қ, р, с* (7) төл дауыссыздармен соңынан тіркесіп, 7 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: *ғл, кл, мл, ңл, қл, рл, сл*.

–*ң, р* (2) дыбыстарымен алдынан тіркеспейді, *б, д, г, ж, н, п, ш, т, з* дыбыстарымен соңынан тіркеспейді, сондықтан *лң, лр, бл, дл, гл, жл, нл, пл, шл, тл* (11) зл тіркесімі кездеспейді.

– *лл, лн, лз, кл, мл, қл, сл* (7) тіркестері сирек кездеседі.

3) *Орта дыбыстармен тіркесу қабілеті*: орта *й, у* дыбысымен тіркесіп, *йл, йл, ул, лу* тіркестерін түзеді.

5. Сөз позициясындағы орны: орын (позиция) талғайды. Сөздің ортасында, аяғында жиі келеді. Мысалы, *алып, қалып, тұлып, құрал, орал, тал, тоқал, сақал* т.б. Сөздің басында сирек келеді немесе (негізінде) келмейді. Мысалы, *лақ (ылақ), лас (ылас), лақтыр (ылақтыр), лай (ылай)* т.б. Сөздің барлық буындарында кездеседі. Мысалы, *олжа, аласа, ала, аңғал, арлан, бала, аула, келін, желім* т.б. Қосымшаларда да кездеседі. Мысалы, *лар, лас, лық, лым* т.б.

/М/ дыбысы

1. Фонеманың айрым белгілері: <м> – дауыссыз, мұрын жолы, ерін тоғысыңқы, үнді [1].

2. Фонеманың дыбыс қоры: <м>, <н> дыбыстарының мәнін береді. Ауызекі сөйленісте *м = н* фонетикалық сәйкестігі (алмасуы) өмір сүреді. Мысалы, *Тұрған бай (айтылуы – Тұрғамбай), Маханбет (айтылуы – Махамбет), жексенбі (айтылуы – жексембі)* т.б.

3. Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы <м> дыбысының пайыздық салмағы: 3,42 %. Кездесу жиілігі: 11-орын.

4. Төл дыбыстармен тіркесім қабілеті: қазақ тілінде 28 дыбыспен тіркесіп, 46 түрлі дыбыс тіркесін түзеді.

1) *Дауыстылармен тіркесу қабілеті*: 9 дауыстының бәрімен тіркесіп, 18 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: *ам, ма, әм, мә, ем, ме, ым, мы, ім, мі, ом, мо, өм, мө, ұм, мұ, үм, мү*.

2) *Дауыссыздармен тіркесу қабілеті*: барлық дауыссыздармен тіркесе бермейді.

–*б, д, г, ғ, ж, к, л, м, н, п, қ, с, ш, т, з* (15) төл дауыссыздармен алдынан тіркесіп, 15 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: *мб, мд, мг, мғ, мж, мк, мл, мм, мн, мп, мқ, мс, мш, мт, мз*.

–ж, к, л, н, ң, қ, р, с, з (9) төл дауыссыздармен соңынан тіркесіп, 9 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: жм, км, лм, нм, ңм, қм, рм, см, зм.

–ң, р (2) дыбыстарымен алдынан тіркеспейді, б, д, г, ғ, п, ш, т(7) дыбыстарымен соңынан тіркеспейді, сондықтан мң, мр, бм, дм, гм, ғм, пм, шм, тм (9) тіркесімі кездеспейді.

–мг, мғ, мж, мк, мл, мқ, мз, жм, км, нм, қм, см, зм (13)тіркестері сирек кездеседі.

3) *Орта дыбыстармен тіркесу қабілеті*: орта й, у дыбысымен тіркесіп, йм, мй, ум, му тіркестерін түзеді.

5. **Сөз позициясындағы орны**: орын (позиция) талғамайды, сөздің барлық шенінде кездеседі. Мысалы, мал, мас, мат, амал, қамал, орамал, жорамал, тасымал, болжам, бұрым т.б. Сөздің барлық буындарында кездеседі. Мысалы, мұғалім, мақала, амал, шығарма, мамық, тұмсық, адам т.б. Қосымшаларда да кездеседі. Мысалы, лым, ым, ім, ам, ем т.б.

/Н/ дыбысы

1.**Фонеманың айрым белгілері**:<н> – дауыссыз, тоғысыңқы, тіл ұшы, үнді [1].

2.**Фонеманың дыбыс қоры**: <м>, <н>, <л> дыбыстарының мәнін береді. Ауызекі сөйленісте н = м, н = л, фонетикалық сәйкестігі (алмасуы) өмір сүреді. Мысалы, сенбі (айтылуы – сембі), көнбе (айтылуы – көмбе), айналдыр (айтылуы – айландыр) т.б.

3. Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы <н> дыбысының пайыздық салмағы: 6,72 %. Кездесу жиілігі: 4-орын.

4.**Төл дыбыстармен тіркесім қабілеті**: қазақ тілінде 27 дыбыспен тіркесіп, 43 түрлі дыбыс тіркесін түзеді.

1) *Дауыстылармен тіркесу қабілеті*: 9 дауыстының бәрімен тіркесіп, 18 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: ан, на, ән, нә, ен, не, ын, ны, ін, ні, он, но, өн, нө, ұн, нұ, үн, нү.

2)*Дауыссыздармен тіркесу қабілеті*: барлық дауыссыздармен тіркесе бермейді.

–б, д, г, ғ, ж, к, м, н, п, қ, с, ш, т (13) төл дауыссыздармен алдынан тіркесіп, 13 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: нб, нд, нг, нғ, нж, нк, нм, нн, нп, нқ, нс, нш, нт.

– г, к, л, м, ң, қ, р, ш (8) төл дауыссыздармен соңынан тіркесіп, 8 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: ғн, кн, лн, мн, ңн, қн, рн, шн.

– з (1) дыбысымен тіркеспейді, л, ң, р (3) дыбысымен алдынан тіркеспейді, б, д, г, ж, п, с, т (7) дыбыстарымен соңынан тіркеспейді, сондықтан нз, зн, нл, нң, нр, бн, дн, гн, жн, пн, сн, тн (12)тіркесімі кездеспейді.– нк, нм, нп, нқ, ғн, кн, лн, қн, шн (9)тіркестері сирек кездеседі.

3) *Орта дыбыстармен тіркесу қабілеті*: орта й, у дыбысымен тіркесіп, йн, нй, ун, ну тіркестерін түзеді.

5. Сөз позициясындағы орны: орын (позиция) талғамайды, сөздің барлық шенінде кездеседі. Мысалы, *нан, нар, ана, ене, кене, дене, қан, жан, алан, жылан, келін, тебірен* т.б. Сөздің барлық буындарында кездеседі. Мысалы, *надан, еден, сен, қымыран, долана, шарана* т.б. Қосымшаларда да кездеседі. Мысалы, *ның, на, н* т.б.

/Н/ дыбысы

1.Фонеманың айрым белгілері: <ң> – дауыссыз, тоғысыңқы, тіл арты, мұрынжолы, үнді [1].

2.Фонеманың дыбыс қоры: <ң>, <н> дыбыстарының мәнін береді. Ауызекі сөйленісте *ң = н* фонетикалық сәйкестігі (алмасуы) өмір сүреді. Мысалы, *інген – іңген, онға – оңға* т.б.

3. Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы <ң> дыбысының пайыздық салмағы: 1,55 %. Кездесу жиілігі: 18-орын.

4.Төл дыбыстармен тіркесім қабілеті: қазақ тілінде 25 дыбыспен тіркесіп, 30 түрлі дыбыс тіркесін түзеді.

1) *Дауыстылармен тіркесу қабілеті:* 9 дауыстының бәрімен тіркесіп, 13 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: *аң, қа, әң, ең, ңе, ың, ңы, ің, ңі, оң, өң, ұң, үң.*

2) *Дауыссыздармен тіркесу қабілеті:* барлық дауыссыздармен тіркесе бермейді.

–*б, д, г, ғ, к, л, м, н, п, қ, р, с, ш, т, з* (15) төл дауыссыздармен алдынан тіркесіп, 15 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: *ңб, ңд, ңг, ңғ, ңк, ңл, ңм, ңн, ңп, ңқ, ңр, ңс, ңш, ңт, ңз.*

–*ж, ң* (2) дыбыстарымен тіркеспейді, барлық дауыссыз дыбысымен соңынан тіркеспейді, сондықтан *ңж, ңң, бң, дң, ғң, ғң, жң, кң, лң, мң, нң, пң, қң, рң, сң, шң, тң, зң* (18) тіркесімі кездеспейді.

– *ңп, ңр, ңш, ңт, ңз* (5) тіркестері сирек кездеседі.

3) *Орта дыбыстармен тіркесу қабілеті:* орта *й, у* дыбысымен тіркесіп, *ңй, ңу* тіркестерін түзеді.

5. Сөз позициясындағы орны: орын (позиция) талғайды. Сөздің ортасы мен аяғында кездеседі. Мысалы, *іңген, теңге, оңай, еңгезердей, таң, шаң* т.б. Сөздің барлық буындарында кездеседі. Мысалы, *аңғал, жыңғыл, еңбек, күрең, тораңғы, қараңғы* т.б. Қосымшаларда да кездеседі. Мысалы, *ның, ң, сың* т.б.

/Р/ дыбысы

1.Фонеманың айрым белгілері: <р> – дауыссыз, діріл жуысыңқы, тіл ұшы, үнді [1].

2.Фонеманың дыбыс қоры: <р> дыбыстарының мәнін береді. 4 түрлі (*ыл, іл, ұл, үл*) сингармовариациясы бар. Сөз басында еріндік немесе езулік қысаң дауыссыздар қосанжарласа айтылады, бірақ жазылмайды. Мысалы, *рақмет* (*ырақмет*), *рұқсат* (*ұрықсат*), *рүстем* (*үрістем*) т.б.

3. Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы <р> дыбысының пайыздық салмағы: 5,67 %. Кездесу жиілігі: 6-орын.

4.Төл дыбыстармен тіркесім қабілеті: қазақ тілінде 27 дыбыспен тіркесіп, 41 түрлі дыбыс тіркесін түзеді.

1) *Дауыстылармен тіркесу қабілеті:* 9 дауыстының бәрімен тіркесіп, 17 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: *ар, ра, әр, рә, ер, ре, ыр, ры, ір, рі, ор, ро, өр, ұр, рұ, үр, рү.*

2) *Дауыссыздармен тіркесу қабілеті:* барлық дауыссыздармен тіркесе бермейді.

– б, д, г, ғ, ж, к, л, м, н, п, қ, с, ш, т, з (15) төл дауыссыздармен алдынан тіркесіп, 15 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: *рб, рд, рг, рғ, рж, рк, рл, рм, рн, рп, рқ, рс, рш, рт, рз.*

– екі *р* қатар келмейді, *ң* дыбысымен алдынан тіркеспейді, б, д, г, қ, л, м, н, п, с, т, ш, з дыбыстарымен соңынан тіркеспейді, сондықтан *рр, рң, бр, др, гр, қр, лр, мр, нр, пр, ср, тр, шр, зр* (14) тіркесімі кездеспейді.

– *ғр, жр, ңр, қр* (4) тіркестері сирек кездеседі.

3) *Орта дыбыстармен тіркесу қабілеті:* орта *й, у* дыбысымен тіркесіп, *йр, рй, ур, ңу* тіркестерін түзеді.

5. Сөз позициясындағы орны: орын (позиция) талғайды, сөздің ортасы мен аяғында жиі кездеседі. Мысалы, *ырыс, ара, дара, қора, сара, жара, ажар, о жар, тамыр* т.б. Сөз басында сирек кездеседі немесе (негізінде) келмейді. Мысалы, *рақмет (ырақмет), рас (ырас), реніш (іреніш)* т.б. Сөздің бас буыннан басқа буындарында жиі кездеседі. Мысалы, *арыс, қарыс, шаңырақ, домбыра, құмыра* т.б. Қосымшаларда да кездеседі. Мысалы, *ыр, ір, дыр* т.б.

/У/ дыбысы

1.Фонеманың айрым белгілері: <у> – орта дыбыс, еріндік, тоғысыңқы, мұрын жолды [1].

2.Фонеманың дыбыс қоры: <у> дыбыстарының мәнін береді. 4 түрлі (*ыу, іу, ұу, үу*) сингармовариациясы бар. Сөз басында немесе дауыссыз дыбыстан кейін еріндік, езулік қысаң дауыссыздар қосанжарласа айтылады, бірақ жазылмайды. Мысалы, *уақыт (айтылуы – ұуақыт), уәде (айтылуы – үуәде), қорыту (айтылуы – қорытыу), су (айтылуы – сұу), жәберу (айтылуы – жіберіу) т.б.*

3. Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы <у> дыбысының пайыздық салмағы: 0,84 %. Кездесу жиілігі: 28-орын.

4.Төл дыбыстармен тіркесім қабілеті: қазақ тілінде 24 дыбыспен тіркесіп, 39 түрлі дыбыс тіркесін түзеді.

1) *Дауыстылармен тіркесу қабілеті:* 5 дауыстымен тіркесіп, 8 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: *ау, уа, әу, уә, еу, уе, уы, үі.*

2) *Дауыссыздармен тіркесу қабілеті:* барлық дауыссыздармен тіркесе бермейді.

–б, д, г, ж, к, л, м, н, қ, р, с, ш, т (14) төл дауыссыздармен алдынан тіркесіп, 14 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: *уб, уд, уг, уғ, уж, ук, ул, ум, ун, уқ, ур, ус, уш, ут.*

–барлық дауыссыздармен соңынан тіркесіп, 17 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: *бу, ду, гу, гу, жу, ку, лу, му, ну, ну, пу, қу, ру, су, шу, ту, зу.*

–ң, п, з дыбысымен алдынан тіркеспейді, сондықтан *уң, уп, уз* (3)тіркесімі кездеспейді.

– *уб, уж, ун, ут, гу, гу, ку, ну* (8)тіркестері сирек кездеседі.

3) *Орта дыбыстармен тіркесу қабілеті:* орта й, у дыбысымен тіркесіп, *йу, уй, уу* тіркестерін түзеді.

5. Сөз позициясындағы орны: орын (позиция) талғайды, сөздің ортасы мен аяғында жиі кездеседі. Мысалы, *су, бу, ауа, дауа, ару, қару, жазу, сызу қорыту* т.б. Сөз басында сирек кездеседі немесе (негізінде) келмейді. Мысалы, *уақыт (ұуақыт), уыс (ұуыс), уық (ұуық)* т.б. Сөздің барлық буындарында кездеседі. Мысалы, *аула, жаула, тау, сауық, тауық, жазалау, тазалау, қаралау, назалану, айналдыру* т.б. Қосымшаларда да кездеседі. Мысалы, *у, уыр, уыс, уық, уыш, уіш* т.б.

/Й/ дыбысы

1.Фонеманың айрым белгілері:<й> – орта дыбыс, жайылыңқы жуысыңқы, тіл ортасы [1].

2.Фонеманың дыбыс қоры: <й> дыбыстарының мәнін береді. 2 түрлі (*ый,йй*) сингармовариациясы бар. Сөз басында немесе дауыссыз дыбыстан кейін еріндік, езулік қысаң дауыссыздар қосанжарласа айтылады, бірақ жазылмайды. Мысалы, *иық (айтылуы – ыйық), ит (айтылуы – иит), қиын (айтылуы – қыйын), жиын (айтылуы – жыйын), киім (айтылуы – кийім) т.б.*

3. Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы <и/й> дыбысының пайыздық салмағы: 1,27 %. Кездесу жиілігі: 23-орын.

4.Төл дыбыстармен тіркесім қабілеті: қазақ тілінде 27 дыбыспен тіркесіп, 48 түрлі дыбыс тіркесін түзеді.

1) *Дауыстылармен тіркесу қабілеті:* 9 дауыстымен тіркесіп, 14 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: *йа, ай, йә, әй, йе, ей, йы, ый, йі, ой, өй, ұй, үй,*

2) *Дауыссыздармен тіркесу қабілеті:* барлық дауыссыздармен тіркесе бермейді.

–б, д, г, ж, к, л, м, н, ң, п, қ, р, с, ш, т, з (16) төл дауыссыздармен алдынан тіркесіп, 16 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: *йб, йд, йг, йж, йк, йл, йм, йн, йң, йп, йқ, йр, йс, йш, йт, йз.*

–б, д, г, ж, к, л, м, н, п, қ, р, с, ш, т, зсоңынан тіркесіп, 16 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олар мыналар: *бй, дй, гй, жй, кй, лй, мй, нй, пй, қй, рй, сй, шй, тй, зй.*

–*г* дыбысымен алдынан тіркеспейді, *ң* дыбысымен соңынан тіркеспейді, сондықтан *гй, йң* (2)тіркесімі кездеспейді.

– *йж, лй* (2)тіркестері сирек кездеседі.

3) *Орта дыбыстармен тіркесу қабілеті*: орта *у* дыбысымен тіркесіп, *йу, уй* тіркестерін түзеді. Қазақ тілінде екі *й* қатар келмейді.

5. *Сөз позициясындағы орны*: орын (позиция) талғайды, сөздің ортасы мен аяғында жиі кездеседі. Мысалы, *ай, қой, жайлау, құрай, баурай, құралай* т.б. Сөз басында сирек кездеседі немесе (негізінде) келмейді. Мысалы, *ине (ійнелік) инелік (ійнелік), иман (ыйман), иық (ыйық), иба (ыйба) сиыр, (сыйыр), тарихи (тарихый), саяси (саясый), ылғи (ылғый) т.б.* Сөздің барлық буындарында кездеседі. Мысалы, *ой, той, сой, шырай, қалақай, балақай* т.б. Қосымшаларда да кездеседі. Мысалы, *и, қой* т.б.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын реформалау: теориясы мен практикасы – ұжымдық монография. Жалпы ред. басқарған А. Фазылжанова. – Алматы: «Қазақ тілі баспасы», 2016.

Маралбек Е.

Қазақ жазуындағы әріптердің тіркесім түрлері

Бір тілдің дыбыс құрамы сол тілдің ішкі фонетикалық заңдылығын қалыптастырады. Керісінше айтсақ, кез келген тілдің фонетикалық заңдылығы өзіне қажет дыбыстар құрамын анықтайды, қалыптастырады. Тіл дыбыстары тіпті сол тілдің морфологиялық, синтаксистік заңдылықтарына да түп негіз болады. Тіл – сөз, тіл – ой, тіл – дүниені танудың рухани нәтижесі. Олай болса тіл дыбыстары – дүниетанымның жүйелі дыбыстық формасы. Осы дыбыстық форманың «жүйесін» тану, табу – фонетика ғылымының, тіпті тұтас тіл ғылымның (лингвистика) да басты мақсаты. Дыбыс та – зат, физикалық зат. Тыныш күйде заттардың заттық (материалдық) сипаты анықталса, қозғалыс, өзара әрекеттестік үстінде ішкі қасиеті анықталады. Тіл дыбыстары да сол сияқты. Оның көзге көрінбейтін ішкі қасиеті өзге дыбыстармен әрекеттестікте ғана айқын көрінеді. Сондықтан тіл дыбыстарын функционалды аспектіде де қарастыру – тілдің кейбір тереңде жатқан фонетикалық заңдылықтарын тануға жол ашады. Бұл бізді қазақ тілі төл дыбыстарының тіркесім заңдылығына, тіркесім түрлеріне зер салуға бағыттайды. Сонымен қатар тілдегі барлық буын түрлерін де жіті қадағалау, анықтау керектігін міндеттейді. Дыбыстардың буын деңгейіндегі, буын шегіндегі тіркесімділігі өз алдына үлкен міндет. Мұнда дыбыстық тіркесім түрлері анықталады.

Қазақ тілінде 28 төл дыбыс бар. Әр дыбыс 28 түрлі дыбыстық тіркес түзе алады. Олай болса, қазақ тіліндегі барлық төл дыбыстар **784** дыбыс тіркесін түзеді деп болжауға болады. Мұның ішінде *дауыстылар* мен *дауыссыздардың* тіркесі 306, *дауыстылар* мен *дауыстылардың* тіркесі 81, *дауыссыздар* мен

дауыссыздардың тіркесі 289 болуға тиіс. Ал орта дыбыс (жарты дауысты) й/и, у дыбыстарының өзге төл дыбыстармен тіркесі 108 дыбыс тіркесін құрайды. Барлығы **784** дыбыс тіркесі. Бірақ тілде кейбір дыбыстар өзара тіркеспейтіндіктен, 784 тіркестің бәрі қазақ тілінде жоқ. Қазақ тіліндегі дыбыстар тіркесін *қазақ тілінде кездесетін, қазақ тілінде кездеспейтін, қазақ тілінде сирек кездесетін дыбыстар тіркесі* деп үш топқа бөліп, анықтауға, осы жүйе бойынша көрсетуге болады. Және бұл дыбыстардың сөз ішіндегі орналасуына қарай *түбірде кездесетін, түбір мен қосымша жігінде кездесетін, күрделі (біріккен) сөздерде кездесетін, қосымшаларда кездесетін* деп төрт түрлі позицияға бөлуге болады.

Тіл дыбыстарындағы ең негізгі дыбыстық тіркесімдер – дауыстылар мен дауыссыз дыбыстардың тіркесі. Өйткені лексикалық мағына дауыстылар мен дауыссыздардың тіркесінен туады. Әлемге аты белгілі кейбір теоретик ғалымдар мағына дауыссыз дыбыстардан туады, дауысты дыбыстар сол мағынаны жарыққа шығарушы, жекізуші құрал деп есептеп, дауысты дыбыстардан гөрі дауыссыз дыбыстардың маңыздылығын алға тартады. Мұны тілдің генетикалық кезеңін зерттеуші тілші ғалымдар да қуаттайды. Мүмкін бұл дұрыс та шығар. Бірақ мұны керісінше де ойлауға болады. Айталық, тіл – ойдың дыбыстық формасы дедік. Яғни ойдағы ұғым, мағына түрлі дыбыстар арқылы сыртқа шығады. Дауыссыз дыбыстарда дыбыс жоқ, сондықтан онда мағына да болуы екіталай. Нағыз дыбыстар – дауысты дыбыстар. Онда үн (дауыс) бар. Дыбыс болған жерде мағына да бар. Бұлай болғанда дауысты дыбыстар мағына тудырушы болады да, дауыссыз дыбыстар дауыстың түрлерін әшекейлеуші, бір-бірінен өзгелеуші акустикалық тәсіл сияқтанады. Яғни дыбыс ағынына түрлі кедергілер қою арқылы дыбыстан түрлі дыбыстық белгі жасаушы тәсіл болмақ.

Қазақ тіліндегі дауысты дыбыстар мен дауыссыз дыбыстардың тіркесі (306)

	ре т	1	2	3	4	5	6	7	8	9	1 0	1 1	1 2	1 3	1 4	1 5	1 6	1 7	
р ет	30 6	б	д	г	ғ	ж	к	л	м	н	ң	п	қ	р	с	ш	т	з	
1	а	а	а	ағ	ағ	а	а	а	а	а	а	а	а	а	ас	а	ат	аз	30
		б	д			ж	к	л	м	н	ң	п	қ	р		ш			
		б	д	га	ға	ж	к	л	м	н	ң	п	қ	р	са	ш	та	за	
		а	а			а	а	а	а	а	а	а	а	а		а			

2	Ә	ә	ә	ӘГ	ӘҒ	ә	ә	ә	ә	ә	ә	ә	Ә	ә	әс	ә	ӘТ	әз	29
		б	д			ж	к	л	м	н	ң	п	Қ	р		ш			
		б	д	Ғә	ҒӘ	ж	к	Л	м	н	ң	П	Қ	р	сә	ш	тә	зә	
3	Е	е	е	ег	еҒ	е	е	е	е	е	е	е	е	е	ес	е	ЕТ	ез	30
		б	д			ж	к	л	м	н	ң	п	К	р		ш			
		б	д	ге	Ғе	ж	к	л	м	н	ң	п	Қ	р	се	ш	те	зе	
4	Ы	ы	ы	Ы	Ы	ы	Ы	ы	ы	ы	ы	ы	ы	ы	ы	ы	ы	ы	30
		б	д	Г	Ғ	ж	К	л	м	н	ң	п	Қ	р	с	ш	т	з	
		б	д	Г	Ғ	ж	К	л	м	н	ң	п	Қ	р	с	ш	т	з	
5	І	іб	ід	іГ	іҒ	і	іК	іл	ім	ін	ің	іп	іҚ	ір	іс	і	іТ	із	30
						ж										ш			
		бі	ді	гі	Ғі	ж	кі	лі	мі	ні	ңі	пі	Қі	рі	сі	ш	ті	зі	
6	О	о	о	ОГ	О	о	О	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	оз	29
		б	д		Ғ	ж	К	л	м	н	ң	п	Қ	р	с	ш	т		
		б	д	ГО	Ғ	ж	К	л	м	Н	ң	П	Қ	р	с	ш	т	зо	
7	Ө	ө	ө	ӨГ	Ө	ө	ө	ө	ө	ө	ө	ө	Ө	ө	ө	ө	ө	өз	27
		б	д		Ғ	ж	к	л	м	н	ң	п	Қ	р	с	ш	т		
		б	д	Ғө	Ғ	ж	к	л	м	н	ң	п	Қ	р	с	ш	т	зө	
8	Ұ	ұ	ұ	ҰГ	Ұ	ұ	Ұ	ұ	ұ	ұ	ұ	ұ	ұ	ұ	ұ	ұ	ұ	ұз	29
		б	д		Ғ	ж	К	л	м	н	ң	п	Қ	р	с	ш	т		
		б	д	Ғұ	Ғ	ж	К	л	м	н	ң	п	Қ	р	с	ш	т	зұ	
9	Ү	ү	ү	ҮГ	Ү	ү	ү	ү	ү	ү	ү	ү	Ү	ү	ү	ү	ү	үз	29
		б	д		Ғ	ж	к	л	м	н	ң	п	Қ	р	с	ш	т		
		б	д	Ғү	Ғ	ж	к	л	м	н	ң	п	Қ	р	с	ш	т	зү	
		1	1	1	8	1	1	1	1	1	1	1	8	1	1	1	1	1	26
		8	8	0		8	0	8	8	8	3	7		7	8	8	8	8	3

(1-кесте)

Қазақ тілінде 9 дауысты дыбыс бар. Әр дауысты дауыссыздармен 34 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олай болса 9 дауысты жалпы 306 дыбыс тіркесін түзеді. Бұл тіркестердің барлығы қазақ тілінде кездеспейді. Яғни 242 тіркес нақты кездеседі, 43 тіркес кездеспейді, 21 тіркес сирек кездеседі.

Қазақ тіліндегі жиі кездесетін 242 дыбыс тіркесі бар дедік. Оның бәрінің тіркесу себептерін баяндап, сөз позициясындағы орнын көрсету, нақты мысалдар арқылы дәйекте – өте көп жұмыс, әрі басы артық еңбек болуы мүмкін. Сондықтан қазақ тілінде нақты бар тіркесім түрлерін қоя тұрып, кездеспейтін 43 тіркес түрлерін және оның тіркесім түзбеу себептерін

жалпылай атап өту жеткілікті. Ал сирек кездесетін 19 дыбыс тіркестерін көрсетіп, оларды нақты сипаттау – танымдық маңызы бар ақпарат.

43 тіркестің қазақ тілінде кездеспеу себебі:

1) Қазақ тілінде дауыссыз *ң* дыбысы сөз басында келмейді, *дауысты ә, ұ, ү о, ө* дыбыстары сөздің соңында және екінші буыннан әрі келмейді. Сондықтан *ңә, ңұ, ңү, ңо, ңө* (5) дыбыс тіркестері кездеспейді;

2) Қазақ тілінде *г, к* дыбыстары жіңішке дауыссыздар, олар *а, о, ы, ұ* жуан дауыстылармен тіркеспейді. Сондықтан *аг, га, ак, ка, ыг, гы, ык, кы, ог, го, ок, ко, ұг, гұ, ұк, кұ* (16) дыбыс тіркестері кездеспейді;

3) Қазақ тілінде *з, қ* жуан дауыссыз дыбыстар, олар *ә, е, і, ө, ү* жіңішке дауыстылармен тіркеспейді. Сондықтан *әз, зә, әқ, қә, ез, зе, еқ, қе, із, зі, іқ, қі, өз, зө, өқ, қө, ұз, зұ, ұқ, құ* (20) тіркестері кездеспейді.

4) Қазақ тілінде *р* дыбысы сөз басында сирек келеді. *Ө* дауысты сөз соңында келмейді, сондықтан *рө, нө* тіркестері кездеспейді.

Кейбір дауысты/дауыссыз дыбыстар тіркесінің сипаттамасы:

Ғо – қазақ тіліне тән дыбыс тіркесі. Бірақ қазақ тілінде сөздің барлық позициясында сирек кездеседі. Мысалы, *даңғой, зой* т.б.

Үж – қазақ тіліне тән дыбыс тіркесі. Бірақ қазақ тілінде барлық жерде сирек кездеседі. Мысалы, *мүжі, гүж-гүж* т.б.

Рү – қазақ тіліне тән дыбыс тіркесі, бірақ қазақ тілінде кездеспейді. *Рүстем* секілді бірнеше кірме кісі аттарында кездеседі. Бірақ бұл метатеза құбылысына ұшыраған сөз. Бұл нағыз қазақша *Үрістем* болып жазылуы керек.

Зү – қазақ тілінде сирек кездеседі. Қазақ тілінде араб тілінің әсерінен пайда болған дыбыс тіркесі болуға керек. Мысалы, *Зұбайра, Зұлфия, зұбаржат* т.б.

Лө - қазақ тілінде өте сирек кездеседі. Онда да күрделі сөздердің тіркес жігінде кездеседі. Мысалы, *желөкпе, өгізөлең, қолөнер, лөкет* т.б.

Зө – қазақ тілінде өте сирек келеді. Онда да күрделі сөздердің тіркес жігінде кездеседі. Мысалы, *бозөкпе, жезөкше* т.б.

Гө – қазақ тілінде барлық жерде өте сирек кездеседі, тек ауызша сөйленістерде және күрделі сөздердің тіркес жігінде аздап кездеседі. Мысалы, *гөрі, гөй, данагөй, дауагөй, аягөз* т.б.

Ло – кірме сөздерде өте жиі кездеседі. Бірақ қазақ тілінде өте сирек келетін дыбыстар тіркесі. Мысалы, *лоқылдау, лоқсу* т.б.

Но – кірме сөздерде (орыс, славян) жиі кездеседі. Қазақ тілінде бар, бірақ өте сирек кездесетін дыбыс тіркесі. Қазақ тілінде сөз басында көбірек келеді. Мысалы, *ноғай, нобай, ноқта, ноқат* т.б.

По – кірме сөздерде (орыс) жиі кездеседі. Қазақ тілінің төл сөздерінде сирек кездесетін дыбыс тіркесі. Мысалы, *жампоз, нарпоз* т.б.

Ро – қазақ тілінде сирек кездеседі. Мысалы, *абырой*. Негізінен орыс тілінен енген сөздерде кездеседі.

Өг – қазақ тілінде түбір ішінде кездеспейді. Тек күрделі сөздерде тіркес жігінде ғана өте сирек кездеседі. Мысалы, *куәгер* т.б.

Гә – қазақ тілінде сирек кездеседі. Мысалы, *гәп, іңгә, ендігәрі* т.б.

Ож – қазақ тілінде түбір ішінде кездеседі, басқа позицияда кездеспейді. Мысалы, *қожса, оңар, бонжбан, бонжы, бонжыр, оңау, қонжалақ, қонжаңдау, қонжбан, қонж-қонж, қонжыр, қонжыра, қонжақат* т.б.

Өд – қазақ тілінде түбір ішінде ғана кездеседі, бірақ аса көп емес. Мысалы, *бөдене, көде, бөдес, дөдеге, көдек, сөдегей* т.б.

Іж – қазақ тілінде бар, бірақ сөздің барлық позициясында сирек кездеседі. Мысалы, *кіжіну, іждаһат, теріжегі, кіжірейю* т.б.

Лә – негізінен араб тілінен кірген сөздерде кездеседі. Қазақ тілінде сирек келетін дыбыс тіркесі. Мысалы, *күләш, ләззат, ләшкер, ләйлек, ләйлік (нар), ләңгі, ләңке, мүләйім, ләйлу, ләм, пәлі (од.), ләм-мим* т.б.

Пә – қазақ тілінде сирек кездесетін тіркес. Көбіне араб тілінен енген сөздерде жиі кездеседі және кейбір қазақ тіліне ертеде икемделген орыс сөздерінде сирек кездеседі. Мысалы, *пәуеске, пәтер, пәле (бәле), пәрмен, пән, пәлен, пәләй (од.), ал-пәл, пәк, пәлек, пәлі (од.), пәре-пәре, пәруана, пәтуа* т.б.

Рә – қазақ тілінде бар, бірақ сирек келетін тіркес. Мысалы, *сірә, рәсуа, рәсім, рәміз, пірәдәр* т.б.

Қазақ тіліндегі дауыстылар мен дауыстылардың болжалды тіркесі (81)

9	рет	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
рет	81	а	ә	е	ы	і	о	ө	ұ	ү	
1	а	аа	аә	ае	аы	аі	ао	аө	аұ	аү	0
2	ә	әа	әә	әе	әы	әі	әо	әө	әұ	әү	0
3	е	еа	еә	ее	еы	еі	ео	еө	еұ	еү	0
4	ы	ыа	ыә	ые	ыы	ыі	ыо	ыө	ыұ	ыү	0
5	і	іа	іә	іе	іы	іі	іо	іө	іұ	іү	0
6	о	оа	оә	ое	оы	оі	оо	оө	оұ	оү	0
7	ө	өа	өә	өе	өы	өі	өо	өө	өұ	өү	0
8	ұ	ұа	ұә	ұе	ұы	ұі	ұо	ұө	ұұ	ұү	0
9	ү	үа	үә	үе	үы	үі	үо	үө	үұ	үү	0
		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

(2-кесте)

Қазақ тілінде 9 дауысты дыбыс бар. Әр дауысты дауыстылармен 9 түрлі дыбыс тіркесін түзсе, 9 дауысты өз-өзімен жалпы 81 дыбыс тіркесін түзеді деп болжауға болады. Мұнда 9 тіркес бір дауыстының қатар келуі, 72 тіркес екі дауыстының қатар келуі. Бұл тіркестердің барлығы қазақ тілінде кездеспейді. Себебі:

1) Қазақ тілінде *дауыстылардың созылыңқылық* қасиеті жоқ және дауыстылардың созылыңқылығы *мағына ажыратпайды*. Олай болса, бір дауысты қатар келетін 9 түрлі тіркестің қазақ тілінде болмауы заңды.

2) Қазақ тілінде түбір сөз ішінде екі дауысты қатар келмейді. Сондықтан екі дауысты қатар келетін 72 түрлі болжалды тіркестер қазақ тілінде кездеспейді.

Қазақ тілінде бірге жазылатын күрделі (біріккен) сөздердің ішінде келеді, бірақ ондай жағдайда екі дауыстының алдында тұрғаны қысқарып кетеді де, соңғы бір дауысты қалады. Мысалы, *сары арқа – сарарқа, қара өлең – қарөлең, ала ат – алат, сары өзек – сарөзек, дүрде араз - дүрдараз* т.б.

Бөлек жазылатын күрделі сөздерде екі дауысты қатарласуы мүмкін, бірақ ондай жағдайда екі дауыстының арасын дауыс кідіріс бөліп тұрады.

И, у дыбыстары қатар келетін дауыстыларға дәнекер дыбыс ретінде көп жұмсалады.

Орта и/й, у дыбыстарының төл дыбыстармен тіркесі (108)

2	ре т	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	
ре т	68	б	д	г	ғ	ж	к	л	м	н	ң	п	қ	р	с	ш	т	з	
1	й	й	й	й	йғ	й	й	й	й	й	й	й	й	й	й	й	й	й	3
		б	д	г		ж	к	л	м	н	ң	п	қ	р	с	ш	т	з	2
		б	д	ғ	ғй	ж	к	л	м	н	ң	п	қ	р	с	ш	т	з	
		й	й	й		й	й	й	й	й	й	й	й	й	й	й	й	й	
2	у	у	у	у	уғ	у	у	у	у	у	у	у	у	у	у	у	у	у	3
		б	д	г		ж	к	л	м	н	ң	п	қ	р	с	ш	т	з	1
		б	д	ғ	ғу	ж	к	л	м	н	ң	п	қ	р	с	ш	т	з	
		у	у	у		у	у	у	у	у	у	у	у	у	у	у	у	у	
		4	4	3	4	4	4	4	4	4	2	3	4	4	4	4	4	4	6
																			3
2	ре т	1	2	3	4	5	6	7	8	9									
ре т	36	а	ә	е	ы	і	о	ө	ұ	ү									
1	у	у	у	у	у	уі	у	у	у	у	8								
		а	ә	е	ы	іу	о	ө	ұ	ү									
		у	у	у	у		у	у	у	у									
2	й	й	й	й	й	йі	й	й	й	й	1								
		а	ә	е	ы		о	ө	ұ	ү	4								
		а	ә	е	ы	йй	о	ө	ұ	ү									
		й	й	й	й		й	й	й	й									
		4	4	4	3	3	1	1	1	1	2								
											2								
2	ре т	1	2																

ре т	4	й	у															
1	й	й	й	1														
2	у	у	у	2														
		1	2	3														8
																		8

(3-кесте)

Орта и/й, у дыбыстарымен дауыссыздардың тіркесі:

Ли – Кірме сөздерде (еуропа тілдері) жиі кездесетін дыбыс тіркесі. Қазақ тілінде көп кездеспейді. Түбір құрамында ғана аздап кездесетін дыбыстық тіркес. Мысалы, *салиқа, әулие, маслихат, али, далиған* т.б.

Ди – кірме сөздерде өте жиі кездесетін, өте белсенді дыбыстық тіркес. Қазақ тілінде түбір ішінде және түбір мен қосымша жігінде кездеседі. Мысалы, *диірмен, диқан, алдиар, делди, алди-әлди, дию, бізди, құлди, хадис, ылди* т.б.

Ги – кірме сөздерде жиі кездеседі. Қазақ тілінде кездеспейді, алайда түбір мен қосымша аралығында дыбыстың комбинациялық өзгерісі (ықпал) салдарынан «і» дыбысы «и» ге ауысады, осындай фонетикалық құбылыстар нәтижесінде аздап кездеседі. Мысалы, *кергиді, сүңгиді* т.б.

Зи – Қазақ тілінде сирек келетін дыбыстық тіркестердің бірі. Түбір мен қосымша аралығында дыбыстың комбинациялық өзгерісі (ықпал) салдарынан «и» дыбысы «ы» дыбысына өзгеріп, «з» мен «и» дыбысы тіркеседі. Көбіне араб тілінен енген сөздерде кездеседі және орыс тілі еркылы енген сөздерде де өте жиі кездеседі. Мысалы, *құлазиды, зиян, жазира, газиза, зым-зия, зират, зиян, зина, уәзипа* т.б.

Иб/йб – Орыс тілі арқылы кірген кірме сөздерде де көптеп кездеседі. Қазақ тілінде түбір ішінде де, күрделі сөздердің тіркес жігінде де кездеседі. Мысалы, *ганибет, бибі, қибыжық, тәжірибе, ганибет, иба, айбар, айбат, айбын, бәйбіше, бейбас, бейбақ, бейбіт, гайбат, дойбы, күйбең* т.б.

Иж/йж – қазақ тілінде түбір құрамында сирек кездеседі, күрделі сөздердің тіркес жігінде де сирек кездеседі. Мысалы, *бойжеткен, нәтиже, бейжай, қойжуа, қойжусан, айжарық* т.б.

Гу – қазақ тілінде түбір ішінде кездеспейді, түбір мен қосымша жігінде көбірек кездеседі. Әсіресе сөз соңы «к» дыбысына аяқталған түбір сөздерге тұйық етістің «у» жұрнағы жалғанғанда «к» дыбысы «г» дыбысына өзгереді. мысалы, *жегу, шегу, төгу, егу; гу-гу, гуіл* т.б.

Ғу – қазақ тілінде түбір ішінде өте сирек кездеседі, түбір мен қосымша жігінде көбірек кездеседі. Әсіресе сөз соңы «қ» дыбысына аяқталған түбір сөздерге тұйық етістің «у» жұрнағы жалғанғанда «қ» дыбысы «ғ» дыбысына өзгереді. Мысалы, *ығу, жығу, шағу, сығу, жағу, ұғу; ағуа, дағуа, ұңғуыр* т.б.

Ку – орыс тілі арқылы кірген кірме сөздерде жиі кездеседі, қазақ тілінде түбір ішінде өте сирек келеді. Көбіне араб тілінен енген сөздерде келеді. Ал қазақ тілінде түбір мен қосымша жігінде жиі кездеседі. Кейде түбір соңындағы «к» дыбысынан кейін тұрған дауысты «ы», «і» дыбыстарын алмастырады. Мысалы, *ассалаумағалейкум, куә, мөңку (мөңкі), жеку, беку, еңку-еңкут*.б.

Уб – орыс тілі арқылы кірген кірме сөздерде жиі кездеседі. Қазақ тілінде түбір ішінде сирек кездеседі. Күрделі сөздердің тіркес жігі кездеседі. Мысалы, *маубас, тәубе, әубаста, наубай, нәубет* т.б.

Уг – кірме сөздерде (орыс) жиі кездеседі. Қазақ тілінде түбір ішінде сирек кездеседі. Түбір мен қосымша жігінде жиі кездеседі. Мысалы, *шәугім, әнеугі, жаугер, көруге* т.б.

Уж – қазақ тіліде түбір ішінде сирек келеді, күрделі сөздердің тіркес жігінде жиі келеді. Мысалы, *маужыра, шаужай, қаужау, жаужүрек, аужай, аужал, аужар, кеужір, қужыра, маужыра*.

Ун – кірме сөздерде (орыс) жиі келеді. Қазақ тілінде түбір ішінде сирек келеді. Тек түбір бен жұрнақ арасында келеді. Мысалы, *аунап-қунап, қунақ, бунақ* т.б.

Уп – кірме сөздерде (орыс) жиі кездеседі. Қазақ тілінде түбір ішінде сирек келеді, күрделі сөздердің тіркес жігінде де аздап кездеседі. Мысалы, *әупірім, қаупі, таулық, дәуірі* т.б.

Ут – кірме сөздерде (орыс) жиі ұшырайды. Қазақ тілінде түбір ішінде сирек келеді. Ееліктеуіш сөздерде түбір мен жұрнақ арасында, күрделі сөздердің тіркес жігінде аздап кездеседі. Мысалы, *жаутаңдау, қутыңдау, бұзаутіс, жәутік, сутегі* т.б.

Уз – кірме сөздерде (орыс) жиі кездеседі. Қазақ тілінде сирек келеді. Мысалы, *зауза, қуза, қаузау, кеузеу, заузат* т.б. Түбір мен қосымша жігінде «ы» дауысты дыбысының қысқару нәтижесінде де тіркес түзіледі. Мысалы, *аузын*.

И/у дыбыстарының дауыстыны қысқарту қасиеті бар, ол тек сөздің алдында ғана емес, сөздің артында да дауысты дыбыстарды қысқарта алады. Мысалы, *қиын* деген сөзде «и»-дың алдында «ы» дыбысы болса, онда *жайнап* деген сөздегі «и» дыбысының артында да «ы» бар, яғни *жайынап* болып жазылуы тиіс. Сол сияқты, *ұйқы* – *ұйықы*, *айрылған* – *айырылған*, *даусқа* – *дауысқа* т.б.

Қазақ тіліндегі дауыссыз дыбыстар мен дауыссыздыбыстардың тіркесі (289)(4-кесте)

1 7	р е т	1	2	3	4	5	6	7	8	9	1 0	1 1	1 2	1 3	1 4	1 5	1 6	1 7	
р е т	2 8 9	б	д	г	ғ	ж	к	л	м	н	ң	п	қ	р	с	ш	т	з	
1	б	б б	б д	б г	б ғ	б ж	б к	б л	б м	б н	б ң	б п	б қ	б р	б с	б ш	б т	б з	4
2	д	д б	д д	д г	д ғ	д ж	д к	д л	д м	д н	д ң	д п	д қ	д р	д с	д ш	д т	д з	1
3	г	г б	г д	г г	г ғ	г ж	г к	г л	г м	г н	г ң	г п	г қ	г р	г с	г ш	г т	г з	4
4	ғ	ғ б	ғ д	ғ г	ғ ғ	ғ ж	ғ к	ғ л	ғ м	ғ н	ғ ң	ғ п	ғ қ	ғ р	ғ с	ғ ш	ғ т	ғ з	7
5	ж	ж б	ж д	ж г	ж ғ	ж ж	ж к	ж л	ж м	ж н	ж ң	ж п	ж қ	ж р	ж с	ж ш	ж т	ж з	8
6	к	к б	к д	к г	к ғ	к ж	к к	к л	к м	к н	к ң	к п	к қ	к р	к с	к ш	к т	к з	11
7	л	л б	л д	л г	л ғ	л ж	л к	л л	л м	л н	л ң	л п	л қ	л р	л с	л ш	л т	л з	15
8	м	м б	м д	м г	м ғ	м ж	м к	м л	м м	м н	м ң	м п	м қ	м р	м с	м ш	м т	м з	15
9	н	н б	н д	н г	н ғ	н ж	н к	н л	н м	н н	н ң	н п	н қ	н р	н с	н ш	н т	н з	13
1 0	ң	ң б	ң д	ң г	ң ғ	ң ж	ң к	ң л	ң м	ң н	ң ң	ң п	ң қ	ң р	ң с	ң ш	ң т	ң з	15
1 1	п	п б	п д	п г	п ғ	п ж	п к	п л	п м	п н	п ң	п п	п қ	п р	п с	п ш	п т	п з	8
1 2	қ	қ б	қ д	қ г	қ ғ	қ ж	қ к	қ л	қ м	қ н	қ ң	қ п	қ қ	қ р	қ с	қ ш	қ т	қ з	13
1 3	р	р б	р д	р г	р ғ	р ж	р к	р л	р м	р н	р ң	р п	р қ	р р	р с	р ш	р т	р з	15
1 4	с	с б	с д	с г	с ғ	с ж	с к	с л	с м	с н	с ң	с п	с қ	с р	с с	с ш	с т	с з	11
1 5	ш	ш б	ш д	ш г	ш ғ	ш ж	ш к	ш л	ш м	ш н	ш ң	ш п	ш қ	ш р	ш с	ш ш	ш т	ш з	8
1 6	т	т б	т д	т г	т ғ	т ж	т к	т л	т м	т н	т ң	т п	т қ	т р	т с	т ш	т т	т з	8
1 7	з	з б	з д	з г	з ғ	з ж	з к	з л	з м	з н	з ң	з п	з қ	з р	з с	з ш	з т	з з	12
		1 6	1 3	7	7	1 2	1 2	8	1 0	9	0	1 1	1 2	4	1 3	1 3	1 3	8	16 8

Қазақ тілінде 17 дауыссыз дыбыс бар. Әр дауыссыз дауыссыздармен 17 түрлі дыбыс тіркесін түзеді. Олай болса 17 дауыссыз жалпы 289 дауыссыз дыбыс тіркесін түзеді. Бұл тіркестердің барлығы қазақ тілінде кездеспейді. Яғни 94 тіркес нақты кездеседі, 74 тіркес сирек кездеседі, 121 тіркес кездеспейді.

Қазақ тілінде негізінде екі дауыссыз да қатар келмейді, қазақ тілінің төл сөздері көбіне бір дауысты, бір дауыссыз, аралатпа келеді. Қатар келетін дауыссыздар көбіне түбір мен қосымша жігінде, күрделі (біріккен) сөздердің тіркес жігінде кездеседі. Ал түбір сөздердің ішінде қатар келетін сәттері де бар. Оның себебі біздің болжауымызша мынадай:

1) Тілдің тарихи даму кезеңінде бір кездері түбір мен қосымша, екі сөздің тіркесі жігі болған құрылымдар. Олар тіл дамуының нәтижесінде түбірге кірігіп, бір сөз болып кеткен.

2) Төл сөздерде соңғы буында жиі келетін қысаң ы, і дауыстылардың қысқарып, түсіп қалу құбылысынан қалыптасқан. Мысалы,

3) Қазақ тілінде дауыссыз дыбыстарда созылықтық қасиет жоқ және дауыссыздардың созылықтылығы мағына ажыратпайды. Ал қатар келетін дауыссыздардың көпшілігі араб, орыс тілі сияқты дауыссыздарында созылықтық қасиеті бар тілдерден енген фонологиялық құбылыстар.

Тілдегі дауыссыз дыбыстардың тіркесім жұбының көбеюі – тілдің түп қалпы өзгеріп, бөгде күрделі құрамдардың тілге кіріге бастағанының дәлелі. Қатар келетін дауыссыз тіркесімдердің көбеюі тілдің әуезділігіне кері әсер етеді.

Қазақ тілінде кездеспейтін *дауыссыздар тіркесін* сөз етудің қажеті жоқ. Сондақтан қазақ тілінде жиі келетіндері мен сирек келетіндерін дауыссыздар тіркесін көрсету керек. Қазақ тіліндегі дауыссыз дыбыстардың қатар келуі екі түрлі. Бірі, бір дауыссыздың қатар келуі, екіншісі, екі дауыссыздың қатар келуі.

1) Бір дауыссыз дыбыстың қатар келуі:

Бб – қазақ тіліне тән дыбыс тіркесі емес, сондықтан қазақ тілінің төл сөздерінде кездеспейді. Негізінен араб тілінен кірген сөздерде ғана кездеседі. Араб тілінде дауыссыз дыбыстардың созылықтық құбылысы болатындықтан, екі дауыссыз қатар жазылады. Бұл заңдылық қазақ тілінде араб тілінен енген сөздермен бірге келген. Мысалы, *ләббай, Аббас, Жаббар, Раббым, тәкаббар, махаббат* т.б.

Дд – қазақ тіліне тән дыбыс тіркесі емес, сондықтан қазақ тілінің төл сөздерінде кездеспейді. Негізінен араб тілінен кірген сөздерде ғана кездеседі. Мысалы, *құдды, мүдде, үдде, будда, әдді* т.б.

Кк – қазақ тіліне тән дыбыс тіркесі, бірақ түбір сөз құрамында сирек келеді де, түбір мен қосымша жігінде жиі келеді. Мысалы, *әккі, текке, жеккі, жеккен, түкке* т.б. Орыс тілінде де жиі кездеседі.

Лл – қазақ тілінде тән дыбыс тіркесі емес, сондықтан қазақ тілінің төл сөздерінде кездеспейді. Қазақ тілінде араб тілінен кірген кірме сөздерде ғана кездеседі. Мысалы, *күллі, Алла, бисмилла* т.б. Негізінде қазақ тілінде қатар

келген осы екі «л» дыбысының соңғысын «д» дыбысына айналдырып жібереді. Мысалы, *молла – молда*. Орыс және араб сөздерінде жиі кездеседі.

Мм – қазақ тілінде түбір сөз ішінде кездеседі, бірақ түбір мен қосымша арасында ғана келеді. Мысалы, *адаммен, есіммен, ыммен* т.б. Кейде одағай сөздерде де келеді. Мысалы, *ымм, мм* т.б. Сөз ішінде араб тілінен енген сөздерде кездеседі. Мысалы, *Мұхаммед* т.б. Орыс және араб сөздерінде жиі кездеседі.

Нн – қазақ тілінде түбір сөз ішінде кездеспейді, бірақ түбір мен қосымша жігінде келеді. Мысалы, *қаннен-қаперсіз, буынна, дегеннен* т.б. Көбіне араб тілінен енген сөздерде кездеседі. Мысалы, *Жаннат, жаһаннам, сүннет (сүндет), сүннит*; орыс тілінен енген сөздерде де жиі кездеседі. Мысалы, *мадонна, тонна, аннотация, аннекция* т.б. Орыс және араб сөздерінде жиі кездеседі.

Пп – қазақ тілінде түбір ішінде сирек болса да кездеседі. Түбір мен қосымша жігінде көп кездеседі. Ал күрделі сөз құрамында сирек болса да кездеседі. Мысалы, *аппақ, жаппас, жаппай, серппе, шаппа-шап, жаппа, кеппе, оппа* т.б. Араб тілінен енген кірме сөздерде де кездеседі. Мысалы, *әліппе, тәкаппар* т.б. орыс тілінен енген сөздерде де кездеседі. Мысалы, *аппарат, грипп, оппация* т.б. Орыс және араб сөздерінде жиі кездеседі.

Ққ – қазақ тіліне тән дыбыс тіркесі. Бірақ көбіне түбір мен қосымша арасында және күрделі сөздердің тіркес жігінде кездеседі. Мысалы, *аққала, аққу, аяққап, даңққой, қаққы, тіс қаққан* т.б.

Сс – қазақ тілінде кездеседі. Бірақ көбіне түбір мен қосымша арасында, күрделі сөздердің тіркес жігінде кездеседі. Мысалы, *әлқисса, түссіз, дауыссыз, келіссөз, мәссаған, ыссы* т.б. Орыс тілінен енген сөздерде және орыс сөздерінде көптеп кездеседі. Мысалы, *агрессия, ассисент, ассоциация, касса, масса* т.б.

Шш – қазақ тілінде түбір ішінде кездеспейді. Бірақ түбір мен қосымша жігінде, күрделі сөздердің тіркес жігінде көптеп кездеседі. Мысалы, *кешіше, ашышы (ашты), түшішы (тұшты), қатын башша, пешші, кешші* т.б.

Тт – қазақ тілінде кездеседі, алайда көбіне түбір мен қосымша жігінде келеді. Мысалы, *ұятты, ізетті, ұрттам, ұлттық, тояттау, титтей, сүттей, оттау* т.б.

Зз – қазақ тілінде тән дыбыс тіркесі емес, сондықтан қазақ тілінің төл сөздерінде кездеспейді. Негізінен араб тілінен енген сөздерде кездеседі. Мысалы, *ләззат, кәззап, газзат* т.б.

2) Екі дауыссыздың қатар келуі:

Бд – қазақ тілінде түбір сөз ішінде кездеседі. Басқа орында сирек кездеседі. Мысалы, *әбден, абдырап, сыбдыр, шабдар, әбдесте, әбдіре, жабдық, көбдік, қобди, ебдейсіз, сарабдал, шабдал* т.б.

Бш – қазақ тілінің төл сөздерінде кездеспейді. Тек сөз аяғы «б» дыбысына аяқталған араб тілінен енген сөздер мен қазақ қосымшалары арасында сирек кездеседі. Мысалы, *арабша, құтұбша* т.б. Қазақ сөздерінің соңы «б» дыбысына аяқталмайды.

Бз – қазақ тілінің төл сөздерінде өте сирек кездеседі. Көбіне кірме сөздерде кездеседі. Мысалы, *абзал, әбзел, абзац* т.б.

Дж – қазақ тілінде, жергілікті ерекшеліктерінде болмаса, төл сөздерде бұл дыбыс тіркесі кездеспейді. Көбіне орыс тілі сөздерінде кездеседі. «Дж» тіркесін (аффрикат) қазақ тілінде «ж» дыбысының өзімен беру құбылысы кездеседі. Мысалы, *мұғаджар – мұғажар, Джамбул – Жамбыл* т.б.

Др – қазақ тілінің төл сөздерінде кездеспейді. Тек араб және орыс тілінен енген кірме сөздерде жиі кездеседі. Мысалы, *абдрахман, медресе, драма, адрес, кафедра* т.б.

Дт – қазақ тілінің төл сөздерінде кездеспейді. Тек орыс тілінен енген сөздерге қазақ тілінің қосымшалары жалғанғанда кездеседі. Онда да кірме сөздің соңындағы «д» дыбысын ауызша игеруде «т» дыбысына айналдырып жібереді. Мысалы, *заводтар, шведтер, отрядты, рейдтер, наградтау* т.б. қазақ тілінің төл сөздері «д» дыбысына аяқталмайды.

Гб – қазақ тілінің төл сөздерінде өте сирек келеді. Мысалы, *дегбір* т.б.

Гд – қазақ тілінің төл сөздерінде сирек келеді. Мысалы, *бөгде, егде, дегді, дегдар* т.б. Орыс сөздерінде кездеседі.

Гж – қазақ тілінде түбір сөз ішінде сирек болса да кездеседі. Мысалы, *егжей-тегжей, жегжат, кегжеңдеу, кегжи, бүгжи* т.б.

Гк – қазақ тілінің төл сөздерінде кездеспейді. Тек сөз аяғы «г» дыбысына бітетін орыс сөздеріне барыс септігі жалғауы жалғанғанда келеді. Мысалы, *Петербургке, технологке, хирургке* т.б. Қазақ тілінің төл заңдылығы бойынша сөздің соңындағы «г» дыбысты «к» дыбысына айналдырып жібереді.

Гл – қазақ тілінің төл сөздерінде кездеспейді. Тек кірме сөздерде (орыс) кездеседі. Мысалы, *Англия, глобус, глобус, глоссарий* т.б.

Гр – қазақ тілінің төл сөздерінде кездеспейді. Орыс тілінен енген сөздерде, әсіресе, сөз басында жиі кездеседі. Мысалы, *грамматика, градус, грамм, графит, телеграмма* т.б.

Гт – қазақ тілінің төл сөздерінде кездеспейді. Тек сөз соңы «г» дыбысына аяқталған орыс сөздері мен қазақ тілі қосымшалары арасында келеді. Мысалы, *петербургте, демагогтік, магтар, педагогтік* т.б.

Гз – қазақ тілінде төл түбір сөздерде сирек те болса келеді. Мысалы, *мезгеу, безат* т.б.

Ғб – қазақ тілінің төл сөздерінде кездеспейді. Тек араб тілінен енген сөздерде ғана сирек кездеседі. Мысалы, *Қағба, бағбан* т.б.

Ғд – қазақ тілінің төл түбір сөздерінде сирек кездеседі. Араб тілінен енген сөздерде де кездеседі. Мысалы, *дағдарыс, бағдар, құлағдар, сағдар (ди.), жағдай, тағдыр, уағда, шырағдан, Бағдат* т.б.

Ғж – қазақ тілінің төл сөздерінде сирек кездеседі. Көбіне күрделі сөздердің (біріккен) тіркес жігінде келеді. Мысалы, *бағжияды, Тоғжан, Мағжан, Бағжан, бағжаң, бағжи, боғжама, тұғжи* т.б.

Ғл – қазақ тілінің төл сөздерінде, түбір сөз ішінде кездеседі. Мысалы, *оглы, мағлұм, мағлұмат, бағлан, оглан, тағлым* т.б.

Ғм – қазақ тілінің төл сөздерінде сирек кездеседі. Кейбір кірме сөздерде ғана сирек кездеседі. Мысалы, *лағман* т.б.

Ғн – қазақ тілінің төл сөздерінде сирек кездеседі. Мысалы, *яғни* т.б.

Ғр – қазақ тілінің төл сөздерінде кездеспейді. Тек араб тілінен енген сөздерде ғана кездеседі. Мысалы, *мағрипат, мағрып* т.б.

Ғз – қазақ тілінде түбір сөз ішінде ғана кездеседі. Мысалы, *тағзым, ағзам, ағза, бағзы, мағзұм* т.б.

Жб – қазақ тілінде түбір сөз ішінде, түбір мен қосымша жігінде сирек кездеседі. Мысалы, *шыжбай (диал.), шыжбайлау, шыжбақай, шыжбақтау, мәжбүр, бажби, бажбан, бұжбан, божби, шыжбың* т.б.

Жд – қазақ тілінің төл сөздерінде кездеспейді. Тек соңы «ж» дыбысына аяқталған, араб тілінен енген кірме сөздер мен қазақ қосымшалары жігінде, кейде түбір сөз ішінде кездеседі. Мысалы, *тәжді, ыждаһат, аждаһа, мұқтаждар, келемеждеп, умаждай, уәжді, сәжде, уждан, баждық, кешдену* т.б.

Жг – қазақ тілінің төл сөздерінде кездеспейді. Тек соңы «ж» дыбысына аяқталған кірме сөздер мен қазақ тілі қосымшалары арасында сирек кездеседі. Мысалы, *Парижге, уәжге* т.б.

Жғ – қазақ тілінде сирек кездеседі. Көбіне түбір мен жұрнақ арасында кездеседі. Мысалы, *шыжғыру, бұжғын, мыжғыла, шаржға* т.б.

Жм – қазақ тілінің төл сөздерінде кездеспейді. Тек араб тілінен кірген кірме сөздерде сирек ұшырасады. Мысалы, *ұжмақ* т.б.

Жн – қазақ тілінің төл сөздерінде кездеспейді. Тек араб тілінен енген кірме есімдерде ғана кездеседі. Мысалы, *мәжнүн* т.б.

Жр – қазақ тілінің төл сөздерінде кездеспейді. Тек араб тілінен енген кірме сөздерде сирек кездеседі. Мысалы, *хижра* т.б.

Жс – қазақ тілінің төл сөздерінде кездеспейді. Көбіне «ж» дыбысына аяқталған кірме (араб) сөздер мен қазақ тілі қосымшалары жігінде келеді. Мысалы, *тәжсіз, лажсыз* т.б.

Жт – қазақ тілінің төл сөздерінде сирек кездеседі. Көбіне күрделі сөздердің тіркес жігінде келеді. Мысалы, *Құжтеке (ойын)* т.б.

Кб – қазақ тілінің төл сөздерінде сирек кездеседі. Көбіне күрделі сөздердің тіркес жігі мен кірме сөздерде кездеседі. Мысалы, *Аллауакбар, Кійікбай, Бекболат, тікбұрыш, көкбақа, көкбалақ, көкбас* т.б.

Кж – қазақ тілінің төл сөздерінде сирек кездеседі. Көбіне күрделі сөздердің тіркес жігінде келеді. Мысалы, *көкжиек, егжей-текжей, көкжал, есекжем, жүрекжарды* т.б.

Кл – қазақ тілінің төл сөздерінде кездеспейді. Орыс тілінен енген кірме сөздерде жиі кездеседі. Мысалы, *климат, клуб, клас* т.б.

Км – қазақ тілінің төл түбір сөздерінде кездеспейді. Тек күрделі сөздерде тіркес жігінде ғана кездеседі. Мысалы, *түрікмен, есекмия, хикмет* т.б.

Кн – қазақ тілінің төл түбір сөздерінде кездеспейді. Тек кірме сөздер (орыс) мен күрделі сөздердің құрамында кездеседі. Мысалы, *князь, көкнәр* т.б.

Кп – қазақ тілінде түбір сөз ішінде сирек кездеседі, түбір мен қосымша жігінде жиі кездеседі. Мысалы, *өкпе, шөкпе, төкпе, өрекну, секпіл, түкпір, шекпен* т.б.

Кқ – қазақ тілінің төл түбір сөздерінде кездеспейді. Тек түбір мен қосымшаның және күрделі сөздердің тіркес жігінде кездеседі. Ал к дыбысына аяқталған кірме сөздермен қазақ қосымшалары арасында жиі кездеседі. Мысалы, *Көкқасқа, Бекқожа, еңбекқор, бакқа, есекқұрт* т.б.

Кр – қазақ тілінің төл сөздерінде кездеспейді. Орыс тілінен енген сөздерде жиі кездеседі. Мысалы, *кресло, секратар, кран, экран* т.б.

Кс – қазақ тілінің төл түбір сөздерінде сирек және түбір мен қосымша жігінде сирек кездеседі. Орыс тілінен енген сөздерде көптеп кездеседі. Мысалы, *тексеру, бөксе, кексе, түсініксіз, шексіз, емексі, көксеу, жексенбі, экспедеция, аксиома, бокс* т.б.

Кш – қазақ тілінің төл түбір сөздерінде кездеседі. Көбіне түбір мен қосымша жігінде келеді. Мысалы, *өкше, өлекшін, текше, көкше, көкшіл, ерекше, дәйекше* т.б.

Кт – кірме сөздерде, соның ішінде орыс тілінен енген сөздерде жиі кездеседі. Қазақ тілінде түбір сөз ішінде аз кездеседі. Көбіне түбір мен қосымша жігінде келеді. Мысалаы, *мектеп, түкте, бүкте, өктем, көктем* т.б.

Лз – қазақ тілінің төл сөздерінде сирек кездеспейді. Көбіне кірме сөздерде кездеседі. Мысалы, *гүлзар, зілзала* т.б.

Лб – қазақ тілінде түбір сөз ішінде де, түбір мен қосымша жігінде де жиі кездеседі. Мысалы, *белбеу, шалбар, әлбетте, балбал, балбырауын, бұлбұл, далбаса, долбар* т.б.

Лд – қазақ тілінде түбір сөз ішінде де, түбір мен қосымша жігінде де жиі кездеседі. Мысалы, *долдану, дүлдүл, молда, ділда, келді, елдес, жалдап, жолдас, жұлдыз, жүлде, келде, келдек, шілде, мүлде* т.б.

Лг – қазақ тілінде түбір сөз ішінде де, түбір мен қосымша жігінде де жиі кездеседі. Көбіне түбір мен қосымша жігінде кездеседі. Мысалы, *әлгі, келген, ілгері, білгір, көлгір, күлгін, мүлгі, белгі, сүлгі, үлгі, ілгек* т.б.

Лғ – қазақ тілінде түбір сөз ішінде де, түбір мен қосымша жігінде де жиі кездеседі. Мысалы, *алғыр, талғар, алғыс, жалған, жалғыз, алғаш, алға, тұлға, балға, балғын, жылға* т.б.

Лж – қазақ тілінде түбір сөз ішінде де, түбір мен қосымша жігінде де жиі кездеседі. Көбіне түбір мен қосымша жігінде кездеседі. Мысалы, *болжа, бұлжымау, бұлжыр, елжіреу, жылжы, күмілжі, мылжың, болжал, кикілжің, қалжың, қалжа, құлжа* т.б.

Лк – қазақ тілінде түбір сөз ішінде де, түбір мен қосымша жігінде де жиі кездеседі. Мысалы, *үлкен, күлкі, түлкі, сілкі, ілкі, бәлкім, өлке, желке, желкен* т.б.

Лм – қазақ тілінде түбір сөз ішінде де, түбір мен қосымша жігінде де жиі кездеседі. Мысалы, *алма, жалма, алмас, малман, салмақ, қалмақ, ділмар, тілмаш, телмір, шалма* т.б.

Лн – қазақ тілінің төл сөздерінде кездеспейді. Тек кейбір игерілген күрделі сөздер мен туынды сөздердің тіркес жігінде сирек кездеседі. Мысалаы, *ауылнай, жылнама* т.б.

Лп – қазақ тілінің төл сөздерінде кездеседі. Көбіне түбір мен қосымша арасында кездеседі. Мысалы, *жалпы, қалпы, қалпақ, үлпек, құлпы, жалп, шолп, әлпет, алпыс* т.б.

Лқ – қазақ тілінің төл сөздерінде кездеседі. Көбіне түбір мен қосымша жігінде келеді. Мысалы, *жалқы, алқа, салқын, жылқы, шалқар, толқын, қалқым, қалқам, балқы, шалқы* т.б.

Лс – қазақ тілінің төл сөздерінде кездеседі. Көбіне түбір мен қосымша жігінде келеді. Мысалаы, *елсіз, белсіз, болсын, келсе, тылсым, белсенді, әлсін, әлсіреу* т.б.

Лш – қазақ тілінде түбір сөз құрамында да, түбір мен қосымша жігінде де кездеседі. Мысалаы, *бақалишақ, бақалишы, бөшек, балшық, бұшық, елші, өше, мәшер* т.б.

Мб – қазақ тілінде түбір сөз ішінде кездеседі. Мысалы, *қамба, жамбы, Жамбыл, домбыра, қымбат, сымбат, Пайғамбар, Омбы, жұмбақ, сүмбіле, сүмбі, сұмбыл, үмбет, шомбал* т.б.

Мд – қазақ тілінің төл сөздерінде кездеседі. Көбіне түбір мен қосымша жігінде кездеседі. Мысалы, *ішімдік, өсімдік, есімдік, адамдар, әудемде, дәмдес, демде, демдеу, домдау, қамда, сұмдық, құмдақ* т.б.

Мг – қазақ тілінің төл түбір сөздері құрамында сирек кездеседі. Көбіне түбір мен қосымша арасында кездеседі. Мысалы, *емген, тәлімгер, кідімгі* т.б.

Мғ – қазақ тілінің төл түбір сөздері құрамында сирек кездеседі. Көбіне түбір мен қосымша жігінде кездеседі. Мысалы, *самға, тамға, адамға* т.б.

Мж – қазақ тілінің төл түбір сөздері құрамында сирек кездеседі. Онда да күрделі сөздердің тіркес жігінде ғана келеді. Мысалы, *қосамжар, әлімжеттік* т.б.

Мк – қазақ тілінің төл сөздерінде кездеседі. Тек түбір ішінде ғана сирек келеді. Мысалы, *мүмкін, Шымкент, дымкас, көмкер* т.б.

Мл – қазақ тілінің төл сөздерінде өте сирек кездеседі. Көбіне кірме сөздерде жиі кездеседі, әсіресе, орыс тілінен енген сөздерде. Мысалы, *емле, мәмле, жұмла, кремль, мемлекет* т.б.

Мн – қазақ тілінде түбір сөз ішінде өте сирек кездеседі, ал түбір мен қосымша жігінде жиі кездеседі. Мысалы, *адамның, есімнің, анамның* т.б.

Нб – қазақ тілінде түбір сөз ішінде кездеседі. Түбір мен қосымша жігінде сирек кездеседі. Кірме сөздерде мүлде кездеспейді. Мысалы, *таңба, еңбек, қаңбақ, жаңбыр, оңбаған, дөңбек, зеңбірек, сіңбе, шеңбер* т.б.

Нд – қазақ тілінде түбір сөз ішінде аса көп кездеспейді. Бірақ түбір мен қосымша жігінде көп кездеседі. Мысалы, *мұңдас, аңды, ақтаңдақ, шыңдақ, елеңде, аңдау, соңды, маңдай, таңдай* т.б.

Нғ – қазақ тілінде түбір сөз ішінде көп кездеседі. Түбір мен қосымша жігінде сирек кездеседі. Мысалы, *аңгіме, ләңгі, мәңгі, мәңгір, міңгір, өңге, сеңгір, зеңгір, сүңгі, теңге, үңгір, іңген* т.б.

Ңғ – қазақ тілінде түбір сөз ішінде жиі кездеседі. Түбір мен қосымша жігінде сирек кездеседі. Мысалы, *жоңғар, аңғар, заңғар, даңғыл, тұңғыш, ыңғай, алаңғасар, шаңғы, даңғой* т.б.

Ңк – қазақ тілінде түбір сөз ішінде де, түбір мен қосымша жігінде де жиі кездеседі. Күрделі сөздердің тіркес жігінде сирек кездеседі. Шұғыл аяқталатын одағай сөздерде де жиі кездеседі. Мысалы, *өңкей, іңкәр, реңк, сіріңке, көлеңке, төңкер, діңке, дүңк, кеңк, өңк, мұңк, шіңк* т.б.

Ңл – қазақ тілінде түбір сөз құрамында кездеседі. Түбір мен қосымша жігінде сирек кездеседі. Мысалы, *сіңлі, еңлік, саңлақ, мұңлы, қаңлы, саңлау* т.б.

Ңм – қазақ тілінде түбір сөз ішінде өте сирек кездеседі. Бірақ түбір мен қосымша жігінде жиі кездеседі. Мысалы, *өңмеңдеп, аяңмен, аңмен* т.б.

Ңн – қазақ тілінде түбір сөз құрамында негізінен кездеспейді. Тек түбір мен қосымша жігінде жиі кездеседі. Мысалы, *аңнан, таңнан, оңнан, тыңнан, тоңнан* т.б.

Ңп – қазақ тілінде түбір сөз ішінде өте сирек кездеседі. Тек күрделі сөз (біріккен) құрамында тіркес жігінде кездеседі. Мысалы, *кеңпейіл* т.б.

Ңқ – қазақ тілінде түбір ішінде де, түбір мен қосымша жігінде де жиі кездеседі. Әсіресе, сөз соңы кілт аяқталатын еліктеуіш, одағай сөздерде көбірек кездеседі. Мысалы, *қаңқа, қаңқай, маңқа, жаңқа, қияңқы, қоңқақ, оңқай, шұңқыр, қыңқ, қаңқ, саңқ, мыңқ* т.б.

Ңр – қазақ тіліне тән дыбыс тіркесі, бірақ төл сөздердің барлық позициясында өте сирек кездеседі. Тек бір-екі сөздермен ғана шектеледі. Мысалы, *саңрық, қаңрық* т.б.

Ңс – қазақ тілінде түбір ішінде де, түбір мен қосымша жігінде де жиі кездеседі. Күрделі сөз құрамында жиі кездеспейді. Мысалы, *күреңсе, қаңсық, таңсық, қолаңса, жеңсік, қоңсы, лаңса, сеңсең, теңсел, кеңсе, аңсағай, еңсе, жаңсақ* т.б.

Ңш – қазақ тілінде түбір сөз құрамында сирек кездеседі, түбір мен қосымша жігінде жиі кездеседі. Мысалы, *өңшең, жөңшең, өлеңші, оңшыл* т.б.

Ңт – қазақ тілінде түбір сөз құрамында да, түбір мен қосымша жігінде сирек кездеседі. Күрделі сөздердің (біріккен) тіркес жігінде біршама мол кездеседі. Мысалы, *оңтай, қаңтар, аңтарыл, шаңтас, оңтүстік*, т.б.

Ңз – қазақ тілінде тол сөздердің барлық позициясында да өте сирек кездеседі. Мысалы, *меңзеу* т.б.

Мп – кірме (орыс) сөздерде өте белсенді дыбыс тіркесі. Қазақ тілінде түбір сөздердің құрамында да, түбір мен қосымша жігінде де кездеседі. Мысалы, *томпай, кемпір, сұмпайы, томпақ, күмп, жымпи, қалампыр* т.б.

Мқ – қазақ тілінде түбір ішінде, түбір мен қосымша жігінде көп кездеспейді. Күрделі сөздердің тіркес жігінде кездеседі. Мысалы, *қамқор, жемқор, қамқар, дымқос, емқара, қамқап, қымқап, шымқан, шымқау, жымқыр, дымқыл* т.б.

Мс – қазақ тілінде түбір ішінде, түбір мен қосымша жігінде де жиі кездеседі. Мысалы, *тұмсақ, самса, семсер, тамсан, тәмсіл, тұмса, ұмсыну, жұмса, жұмсақ, емсек, жемсау* т.б.

Мш – қазақ тілінде түбір ішінде де, күрделі сөздердің тіркес жігінде де кездеседі, әсіресе түбір мен қосымша жігінде жиі кездеседі. Мысалы, *дүмше, жамшы, емші, кәмишат, кемшін, құмшай, тамшы, қамшы, тұмша, шомшы* т.б.

Мт – қазақ тілінде түбір ішінде де, күрделі сөздердің тіркес жігінде де кездеседі. Түбір мен қосымша жігінде сирек кездеседі. Мысалы, *ұмтыл, сезімтал, өсімтал, қамты, барымта, ұғымтал, кемтар, қарымта, сілімтік, тамтық, қоламта* т.б.

Мз – қазақ тілінде түбір ішінде, түбір мен қосымша жігінде сирек кездеседі. Күрделі сөздердің тіркес жігінде, кірме сөздерде ара-тұра кездеседі. Мысалы, *зәмзәм, адамзат, арамза, атамзаман, қамзол* т.б.

Нш – қазақ тілінде түбір сөз құрамында көп кездеспейді, түбір мен қосымша жігінде көп кездеседі. Мысалы, *әншейін, еңші, меншік, жеткіншек, жіліңшік, келіншек, қояншық, моншақ, онша* т.б.

Нб – қазақ тілінде түбір ішінде сирек кездеседі, түбір мен қосымша жігінде, күрделі сөздердің тіркес жігінде жиі кездеседі. Мысалы, *күнбағыс, жанба-жан, көнбіс, ақтұнба, аянба, әулие-әнбие, сенбі, бұғынбақ, дүйсенбі, күнбе-күн, мінбе, санбат, тұнба, Орынбор* т.б.

Нд – қазақ тілінде түбір ішінде сирек кездеседі, түбір мен қосымша жігінде, күрделі сөздердің тіркес жігінде жиі кездеседі. Мысалы, *енді, мұндай, сондықтан, індет, сүндет, банды, анда-санда, андыз, сандық, пенде, дандайсу, дәндеу, еңдей, еңдеше* т.б.

Нг – қазақ тілінде түбір ішінде сирек кездеседі, түбір мен қосымша жігінде, күрделі сөздердің тіркес жігінде жиі кездеседі. Орыс сөздерінде жиі кездеседі. Мысалы, *күнгей, түнгі, жауынгер, кейінгі, көңгіш, інген, мінгес* т.б.

Нғ – қазақ тілінде түбір ішінде сирек кездеседі, түбір мен қосымша жігінде, күрделі сөздердің тіркес жігінде жиі кездеседі. Мысалы, *ұнғу, монғол, тұнған, сынған* т.б.

Нж – қазақ тілінде түбір ішінде кездеседі. Түбір мен қосымша жігінде кездеспейді. Мысалы, *қонжық, қанжар, құнжың, ренжі, кенже, тұнжыра, тынжы, жанжал, шонжар, ынжық, інжу* т.б.

Нк – қазақ тілінде түбір ішінде, түбір мен қосымша жігінде негізінен кездеседі. Күрделі сөздердің (біріккен) тіркес жігінде аздап кездеседі. Орыс сөздерінде көптеп кездеседі. Мысалы, *банк, банкет, жанкешті, күнкөріс* т.б.

Нм – қазақ тілінде түбір сөздер мен күрделі (біріккен) сөздерде сирек кездеседі, негізінен түбір мен қосымша жігінде кездеседі. Мысалы, *менмен, дегенмен, барғанмен, жазғанмен* т.б.

Нп – қазақ тілінде түбір ішінде кездеспейді. Күрделі сөздердің тіркес жігінде, түбір мен қосымша жігінде ғана сирек кездеседі. Мысалы, *жанпейіс, ойынпаз* т.б.

Нқ – қазақ тілінде түбір ішінде кездеспейді. Күрделі сөздердің тіркес жігінде, түбір мен қосымша жігінде ғана сирек кездеседі. Мысалы, *желінқап, күнқағар, қанқұрт, жанқаста, сәнқой, ұзынқұлақ* т.б.

Нс – орыс сөздерінде жиі кездеседі. Қазақ тілінде түбір құрамында сирек кездеседі. Түбір мен қосымша, күрделі сөздер жігінде біршама мол кездеседі.

Мысалы, *бөтенсу, нансыз, дәрменсіз, денсаулық, дінсіз, жансыз, мансап, жансақ, мансұқ, шала-жансар* т.б.

Пб – қазақ тілінде түбір ішінде, түбір мен қосымша жігінде кездеспейді. Тек күрделі сөздердің тіркес жігінде ғана сирек кездеседі. Мысалы, *көпбұрыш, әліпби, шөпбақа, жүсіпбек* т.б.

Пқ – қазақ тілінде түбір сөз құрамында сирек кездеседі. Түбір мен қосымша арасында жиі кездеседі. Мысалы, *шапқын, тапқыр, шапқы, есепқор, тапқан* т.б.

Пж – қазақ тілінде түбір құрамында, түбір мен қосымша жігінде кездеспейді. Тек күрделі сөздердің тіркес жігінде ғана сирек кездеседі. Мысалы, *көпжақ, тапжылмау, топжарған, апжылан* т.б.

Пс – қазақ тілінде түбір ішінде де, түбір мен қосымша жігінде де кездеседі. Мысалы, *апси, баспа, жапсар, жіпсе, күпсек, қапсағай, қопсы, нәпсі* т.б.

Пш – қазақ тілінде түбір ішінде сирек кездеседі. Түбір мен қосымша жігінде жиі кездеседі. Мысалы, *апшы, көпшік, шапшаң, көпшік, күпшек, қыпша, шапшақ, шапшаң шапшы, шөпшек* т.б.

Пт – қазақ тілінде түбір сөздің құрамында кездеседі. Көбіне түбір мен қосымша жігінде жиі кездеседі. Мысалы, *шаптыр, аптық, әптер-тәптер, әріптес, дәптер, ептеу, кептер, қаптағай, Құтпан, кептеу* т.б.

Пн – қазақ тілінде түбір құрамында, түбір мен қосымша жігінде кездеспейді. Тек күрделі сөздердің тіркес жігінде ғана сирек кездеседі. Мысалы, *түпнегіз, түпнқсқа* т.б.

Пк – қазақ тілінде түбір сөз ішінде сирек кездеседі, түбір мен қосымша жігінде, күрделі сөз құрамында біршама кездеседі. Мысалы, *кәсіпкер, кейіпкер, жасауыпкер, айыпкер, әдепкі, тепкі, әпке, тепкін, көріпкел, түпкір* т.б.

Қт – қазақ тілінде түбір сөз ішінде де, түбір мен қосымша жігінде де, күрделі сөздердің тіркес жігінде де жиі кездесетін дыбыс тіркесі. Мысалы, *ықтимал, абақты, мақта, бақташы, бақталас, боқтау, соқта, қақтығу, тақта, мұқтаж* т.б.

Қш – қазақ тілінде түбір ішінде де, түбір мен қосымша жігінде кездеседі. Күрделі сөздердің тіркес жігінде сирек келеді. Мысалы, *айрықша, ақша, ақшам, ақшаңқай, бақша, боқша, оқшау, оқшантай, шақша* т.б.

Қс – қазақ тілінде түбір ішінде де, түбір мен қосымша жігінде кездеседі. Күрделі сөздердің тіркес жігінде сирек келеді. Мысалы, *қақса, ақсақал, лақса, мақсат, қоқсыту, лоқсы, ұқса* т.б.

Қр – қазақ тілінде төл сөздерінің барлық позициясында өте сирек кездеседі. Кірме сөздерде кездеспейді. Мысалы, *мақрұм* т.б.

Қп – қазақ тілінде түбір құрамында да, түбір мен қосымша жігінде де жиі кездеседі. Мысалы, *ақпар, ақпан, ақпа, бұқпа, бықпырт, дақпырт, жақпар, жықпыл, ықпал, қақпақ, қақпан* т.б.

Қд – қазақ тілінде түбір ішінде, түбір мен қосымша жігінде кездеспейді. Тек күрделі сөздердің тіркес жігінде ғана сирек келеді. Мысалы, *Бетбақдала,*

ақдабы т.б. Күрделі сөздердің тіркес жігінде келгенде кейде қатаң «қ» дыбысы ұяңданып, «ғ» дыбысына айналып кетеді. Мысалы, *құлақдар – құлағдар..*

Қж – қазақ тілінде түбір ішінде, түбір мен қосымша жігінде кездеспейді. Тек күрделі сөздердің тіркес жігінде ғана келеді. Мысалы, *қонақжай, ақжем, оқжылан, шоқжұлдыз, ақжол, ақжасайма, ақжар, ақжүрек* т.б. Күрделі сөздердің тіркес жігінде келгенде кейде қатаң «қ» дыбысы ұяңданып, «ғ» дыбысына айналып кетеді. Мысалы, *Тоқжан – Тоғжан, Бақжан – Бағжан* т.б.

Қк – қазақ тілінде түбір сөз ішінде кездеспейді, тек күрделі сөздердің тіркес жігінде және түбір мен қосымша жігінде кездеседі. Мысалы, *аяқкиім, ақкөз, пышақкесті, Ыстықкөл, ақкісі, ақкөңіл, сұқкөз, құлақкесті* т.б.

Қл – қазақ тіліне тән дыбыс тіркесі. Бірақ төл сөздерінің барлық позициясында өте сирек кездеседі. Кірме сөздерде кездеспейді. Мысалы, *мақлұқ, ақләйлек, ғақлия, ықлас* т.б.

Қм – қазақ тілінің төл сөздерінің барлық позициясында да көп кездеседі. Мысалы, *тоқмейіл, ақмақ, рақмет, Сақмар, ақмаңдай* т.б.

Қн – қазақ тілінде түбір ішінде, түбір мен қосымша жігінде кездеспейді. Тек күрделі сөздердің тіркес жігінде ғана сирек келеді. Мысалы, *мадақнама, Хақназар* т.б.

Қб – қазақ тілінде түбір ішінде, түбір мен қосымша жігінде кездеспейді. Тек күрделі сөздердің тіркес жігінде ғана сирек келеді. Мысалы, *ақбас, қақбас, ақбақай, ақбоз, ақбөкен* т.б.

Рб – қазақ тілінде түбір сөз ішінде жиі кездеседі. Күрделі сөздердің тіркес жігінде, түбір мен қосымша арасында да кездеседі. Мысалы, *арба, әпербақан, құрбан, айырбас, дорба, шарбақ, айырбас, дарбаза, дербес, қарбалас, тәрбие* т.б.

Рд – қазақ тілінде түбір құрамында кездеседі, көбіне түбір мен қосымша жігінде жиі кездеседі. Сонымен қатар, орыс сөздерінде де жиі кездеседі. Мысалы, *орда, ардақ, арда, ардагер, сардар, бірдеңе, жәрдем, құрдас, жұрдай, зардап, кердең* т.б.

Рг – қазақ тілінде түбір құрамында кездеседі, көбіне түбір мен қосымша жігінде жиі кездеседі. Сонымен қатар, орыс сөздерінде де жиі кездеседі. Мысалы, *бергі, Түрген, бүрге, ергежейлі, ергенек, жөргек, жөргем, сергек, сергелдең, сірге* т.б.

Рғ – қазақ тілінде түбір сөздердің құрамында кездеседі, бірақ күрделі сөздердің тіркес жігінде сирек кездеседі. Көбіне түбір мен қосымша жігінде жиі кездеседі. Мысалы, *жарғы, қарға, арғын, жорға, жорғақ, торғай, қорған, жарғақ* т.б.

Рж – қазақ тілінде түбір ішінде де, күрделі сөздердің тіркес жігінде де кездеседі. Бірақ түбір мен қосымша жігінде кездеспейді. Мысалы, *абыржы, күржік, қоржын, кіржию, қаржы, мұржа, саржа, саржан, тыржаң, шаржы* т.б.

Рк – қазақ тілінде түбір ішінде де, күрделі сөздердің тіркес жігінде де кездеседі. Бірақ түбір мен қосымша жігінде сирек кездеседі. Мысалы, *тіркес, өркеш, серке, шіркей, бүркіт, бүрке, дүркін, ерке, еркін, күрке* т.б.

Рл – қазақ тілінде түбір құрамында кездеседі, көбіне түбір мен қосымша жігінде жиі кездеседі. Сонымен қатар, орыс сөздерінде де жиі кездеседі. Мысалы, *қарлығаш, түрлі, арлан, барла, жарлық, қорлық, барлық, құрлық* т.б.

Рм – қазақ тілінде түбір ішінде кездеседі, көбіне түбір мен қосымша жігінде жиі кездеседі. Сонымен қатар, орыс сөздерінде де жиі кездеседі. Мысалы, *тұрман, терме, тұрмыс, арман, дәрмен, әрмен, бармақ, бауырмал, дүрмек, ермек* т.б.

Рз – қазақ тілінде түбір ішінде де, күрделі сөздердің тіркес жігінде де кездеседі. Түбір мен қосымша жігінде сирек кездеседі. Мысалы, *зарзаман, мырза, арзан, мерзім, гүрзі, керзі, ырза* т.б.

Рш – қазақ тілінде түбір ішінде кездеседі. Көбіне түбір мен қосымша жігінде жиі келеді. Мысалы, *жаршы, шаршы, ариша, аришын, баршы, бұршақ, барша, борша, итаршы, көгершін, көрші* т.б.

Рс – қазақ тілінде түбір құрамында жиі кездеседі. Әсіресе сөз соңы кілт аяқтайтын еліктеуіш сөздерде жиі ұшырайды. Түбір мен қосымша жігінде де жиі кездеседі, бірақ күрделі сөз құрамында сирек келеді. Мысалы, *арс-арс, арс-ұрс, арсы-күрсі, бүрсең-бүрсең, күрс-күрс, дүрс-дүрс, ерсі, құрсақ, тірсек, сарсаң, нәрсе, самырсын, бірсыпыра* т.б.

Рқ – қазақ тілінде түбір құрамында да, күрделі сөздердің тіркес жігінде де жиі кездеседі. Әсіресе сөз соңы кілт аяқтайтын еліктеуіш сөздерде жиі ұшырайды. Түбір мен қосымша жігінде сирек келеді. Мысалы, *қарқ, қарқ-қарқ, қарқын, арқан, қорқақ, қорқау, қырқа, марқа, арқа, сарқыт* т.б.

Рп – қазақ тілінде түбір құрамында кездеседі. Күрделі сөздердің тіркес жігінде сирек келеді. Мысалы, *үрпек, үрпі (етпеу), тырп, түрпі, шарпы, арп-арп, көрпе, арпа, торпақ, сорпа, ұрпақ, көрпеиш* т.б. Түбір мен қосымша жігінде де келеді. Бірақ түбірге тәуелдік жалғауы жалғанғанда «р» мен «п» дыбысының ортасындағы *диэреза* құбылысы пайда болады, яғни дауысты түсіп қалып, «р» мен «п» тіркеседі. Мысалы, *ғұрып+ы – ғұрпы, әріп+і – әрпі, сұрып+ы – сұрпы* т.б.

Сн – қазақ тілінде сөздердің барлық позициясында өте сирек кездеседі. Мысалы, *құсни* т.б.

Сб – қазақ тілінде күрделі сөздердің тіркес жігінде ғана сирек кездеседі, төл сөздердің басқа позициясында кездеспейді. Мысалы, *құсбегі, тасбақа, тасбауыр* т.б.

Сж – қазақ тілінде күрделі сөздердің тіркес жігінде ғана сирек кездеседі, төл сөздердің басқа позициясында кездеспейді. Мысалы, *құсжолы, тасжарған, тісжегі* т.б.

Ск – кірме сөздерде (орыс) жиі кездеседі. Қазақ тілінде түбір құрамында кездеседі, көбіне түбір мен қосымша жігінде кездеседі. Мысалы, *ескер, әскер, кескін, ескі, мүскін* т.б.

Сл – қазақ тілінде түбір сөз ішінде ғана кездеседі, онда да сирек. Орыс сөздерінде жиі кездеседі. Мысалы, *Маслихат, ислам, арслан, аслан* т.б.

См – қазақ тілінде түбір сөз ішінде, күрделі сөздердің тіркес жігінде кездеседі, онда да сирек. Орыс сөздерінде жиі кездеседі. Мысалы, *ресми, ісмер, асмаздақ, иісмай, қосмүйіз, космос, косметика* т.б.

Ст – қазақ тілінде түбір сөздердің құрамында да, түбір мен қосымша жігінде де, күрделі сөздерде де жиі кездесетін дыбыс тіркесі. Сонымен қатар, орыс тілінен енген сөздерде де жиі кездеседі. Мысалы, *астау, бастау, арыстан, асты-үсті, әсте, бәстесу, тастар, бастар* т.б.

Сш – қазақ тілінде түбір ішінде, күрделі сөздердің тіркес жігінде кездеспейді. Түбір мен қосымша жігінде кездеседі. Мысалы, *басшы, досша, ишіл, кеңесші, қосшы, қосша* т.б.

Сқ – қазақ тілінде түбір құрамында кездеседі, көбіне түбір мен қосымша жігінде кездеседі. Күрделі сөздердің тіркес жігінде сирек кездеседі. Мысалы, *асқар, мысқыл, қасқа, масқара, тосқауыл, нұсқа, құмырсқа, қысқа* т.б.

СП – қазақ тілінде түбір ішінде де, күрделі сөздердің тіркес жігінде де кездеседі. Көбіне түбір мен қосымша жігінде кездеседі. Сонымен қатар орыс сөздерінде көптеп кездеседі. Мысалы, *аспан, аспап, әзіл-оспақ, әспет, баспақ, баспана* т.б.

Шт – қазақ тілінде түбір сөздердің құрамында көп кездеспейді, түбір мен қосымшаның жігінде көп кездеседі. Күрделі сөздердің тіркес жігінде сирек кездеседі. Мысал, *ештеме, ештеңе, мүштік, үштесу, періште, ұштасу, тұштақай, тұштию, тұштаңдау, иштей, өштесу* т.б.

Шс – қазақ тілінде сирек кездеседі. Тек түбір мен қосымша жігінде ғана кездеседі. Мысалы, *қашса, өйсе, пійсе* т.б.

Шқ – қазақ тілінде түбір ішінде де, түбір мен қосымша жігінде де, күрделі сөздердің тіркес жігінде де кездеседі. Мысалы, *тышқан, жоңышқа, қышқыл, қошқар, ұшқалақ, ұшқын* т.б.

Шп – қазақ тілінде түбір ішінде де, түбір мен қосымша жігінде де, күрделі сөздердің тіркес жігінде де кездеседі. Мысалы, *ұшпақ, дұшпан, башпай, беіпет, пұшпақ* т.б.

Шн – қазақ тілінде сөздердің барлық позициясында өте сирек кездеседі. Мысалы, *құшинаш* т.б.

Шб – қазақ тілінде сөздердің барлық позициясында сирек кездеседі. Мысалы, *ешбір, көшбасшы, үйбу, шаибау* т.б.

Шк – қазақ тілінде түбір ішінде кездеседі көп кездеспейді. Түбір мен қосымша жігінде, күрделі сөздердің тіркес жігінде біршама жиі кездеседі. Мысалы, *ешкі, әшкере, кішкене, бөшке, жіңішке, мешкей, мүшкіл, үшкір, ешкім, ләшкер* т.б.

Тб – қазақ тілінде түбір ішінде, түбір мен қосымша жігінде кездеспейді. Тек күрделі сөздердің тіркес жігінде ғана сирек кездеседі. Мысалы, *отбасы, төртбақ, атбегі* т.б.

Тж – қазақ тілінде түбір ішінде, түбір мен қосымша жігінде кездеспейді. Тек күрделі сөздердің тіркес жігінде ғана сирек кездеседі. Мысалы, *итжем, етжеңді, итжығыс, атжалман, итжанды* т.б.

Тк – қазақ тілінде түбір құрамында, біріккен сөздердің тіркес жігінде кездеседі, әсіресе түбір мен қосымша жігінде жиі кездеседі. Мысалы, *өйткені, өткен, әткеншек, кесіртке, беткей, бөрткен, жеткіншек, шегіртке, күбіртке, мәтке, өткел, иткөйлек* т.б.

Тш – қазақ тілінде түбір ішінде, күрделі (біріккен) сөз құрамында сирек кездеседі. Көбіне түбір мен қосымша жігінде кездеседі. Мысалы, *итшілеу, патша, патшағар, қызметші, атиоңқай, барқытшөп* т.б.

Тс – қазақ тілінде түбір ішінде, күрделі (біріккен) сөз құрамында сирек кездеседі. Көбіне түбір мен қосымша жігінде кездеседі. Мысалы, *жетсе, өтсе, қатса, әйтсе, бұйтсе, батсайы* т.б.

Тп – қазақ тілінде түбір ішінде де, түбір мен қосымша жігінде де, күрделі (біріккен) сөздердің тіркес жігінде де жиі кездеседі. Мысалы, *атпал, атпақыл, әйтпегенде, батпақ, батпан, бетпе-бет, бөртпе* т.б.

Тқ – қазақ тілінде түбір ішінде де, түбір мен қосымша жігінде де, күрделі (біріккен) сөздердің тіркес жігінде де жиі кездеседі. Мысалы, *жұмыртқа, жұтқыншақ, қалған-құтқан, қалтқы, құртқа, омыртқа* т.б.

Зт – қазақ тілінде түбірішінде де, түбір мен қосымша жігінде де кездеспейді. Тек күрделі (біріккен) сөздердің тіркес жігінде кездеседі. Мысалы, *бізтұмсық, сөзтізбе, бозторғай, қазтабан, қызтеке, тазтырна, көзтаныс, көзтүрткі, жезтырнақ* т.б.

Зш – қазақ тілінде түбір ішінде, түбір мен қосымша жігінде сирек кездеседі. Көбіне түбір мен қосымша жігінде кездеседі. Мысалы, *өгізіше, тазша, сөзің, ауызша* т.б.

Зс – қазақ тілінде түбір ішінде, түбір мен қосымша жігінде сирек кездеседі. Көбіне түбір мен қосымша жігінде кездеседі. Мысалы, *көзсіз, сөзсіз, жүзсіз* т.б.

Зқ – қазақ тілінде түбір ішінде, түбір мен қосымша жігінде кездеспейді немесе өте сирек кездеседі. Күрделі (біріккен) сөздердің тіркес жігінде ішнара кездеседі. Мысалы, *Жезқазған, қөзқарас, арызқой* т.б.

Зм – кірме сөздерде (орыс) жиі кездеседі. Қазақ тілінде күрделі сөздердің және түбір мен қосымша жігінде келмейді. Тек түбір сөз ішінде сирек кездеседі. Мысалы, *қызмет, мазмұн, жазмыш, өзмыш* т.б.

Зк – қазақ тілінде түбір ішінде, түбір мен қосымша жігінде кездеспейді немесе өте сирек кездеседі. Күрделі (біріккен) сөздердің тіркес жігінде ішнара кездеседі. Мысалы, *сегізкөз, көзкүйік, қазкегір, өгізкөз, бозкөде* т.б.

Зж – қазақ тілінде түбір ішінде, түбір мен қосымша жігінде кездеспейді немесе өте сирек кездеседі. Күрделі (біріккен) сөздердің тіркес жігінде ішнара кездеседі. Мысалы, *сөзжұмбақ, сегізжақ, бозжорға, бозжусан, сөзжасам* т.б.

Зғ – қазақ тілінде түбір сөз ішінде, күрделі (біріккен) сөздердің тіркес жігінде көп кездеспейді. Түбір мен қосымша жігінде жиі кездеседі. Мысалы, *қозғалыс, азғыр, азғын, бозғылт, мызғы, жазғыру, құзғын, ызғар, қызғалдақ, қызғыш, қызғаныш* т.б.

Зг – қазақ тілінде түбір сөз ішінде, күрделі (біріккен) сөздердің тіркес жігінде көп кездеспейді. Түбір мен қосымша жігінде жиі кездеседі. Мысалы, *өзге, мезгіл, бөзгек, безгелдек, мезгіл, мезгеу, сезгір, тізгін, ізгі* т.б.

Зд – қазақ тілінде түбір сөз ішінде, күрделі (біріккен) сөздердің тіркес жігінде көп кездеспейді. Ал түбір мен қосымша жігінде жиі кездеседі. Мысалы, *үздік, әздек, бездеуіт, кездік, жезде, маздақ, боздақ, лезде, кездес* т.б.

Зб – қазақ тілінде түбір сөз ішінде, күрделі (біріккен) сөздердің тіркес жігінде көп кездеспейді. Түбір мен қосымша жігінде жиі кездеседі. Мысалы, *азбан, азбар, безбен, бозбала, езбе, озбыр, ызбар* т.б.

Исаева Г.

Түркі тілдерінің жазуында апостроф белгісінің қызметі

Кирилнегіздіқазақ әліпбиіндеапостроф белгісі(')қолданылмайды. Алайда орфоэпиялық белгіленімде элизия құбылысын көрсету және араб әліпбиіндегі көмей қуысты дыбысты бейнелейтін /ع/ «айн» әрпін транскрипциялау үшін апостроф қойылып келеді. Мәселен, орфоэпияда элизия құбылысының берілуі: *қара ала* – [қар'ала], *қара орман* – [қара'орман], *сары ағаш* – [сар'ағаш], *не істеді* – [не'стеді], *сарыгүл* – [сар'гүл], *сарыбас шөп* – [сар'башшөп]және т.б.; Құран аяттары мен хадис мәтіндерінің транскрипциясында /ع/ «айн» әрпінің қолданылуы: *أَغُوذُ بِاللَّهِ* – *а'узу билләһи*, *جَزَع* – *жаза'а* және т.б.Араб әліпбиінің/ع/ «айн» әрпі Құран мен хадис мәтіндерін транскрипциялауда апостроф белгісі кей еңбектерде /ъ/ әрпімен де алмасып қолданылады.Апостроф лұғаттық мағынасы бойынша «әріп жазуында жолүстіне ноқат түрінде қойылатын орфографиялық белгі»деп түсіндіріледі.*Апостроф*көне грек тілінде «артқа қаратылған» деген мағынаны білдіретінапострофос(*ἀπόστροφος*)сөзінен енген.

Жазуы латын әліпбиіне негізделген тілдерде апостроф орфографиялық қызметінеқосымша грамматикалық қызмет атқарады. Сондықтан апостроф әр тілдің жазуында қолданылуына қарай полифункционалды қызметі бар графикалық белгі болып саналады.Латын әліпбиіне негізделген туыстас түрік, өзбек, қарақалпақ әзірбайжан тілдерінің жазуында апострофтың қолданылу аясы әртүрлі деңгейде келеді. Ал латын әліпбиіненегізделген түрікмен әліпбиінде апостроф белгісі қолданылмайды.

Түрік тілінің жазу-сызуында апострофтың дыбыстық мағынасы жоқ, ол графикалық белгі ретінде ғана қолданылады. Түрік тілінің жазуындағыапострофтың емле ережесін төмендегіше топтастырып көрсетуге болады:

1. Жалқы есімдер мен оған жалғанатын септік (-i, -e, -de, -den, -in, -le, -ce), тәуелдік (-m, -n, -miz, -niz) жалғауларының және шақ категориясының (-mıŝ, -dır)жұрнақтарыарасына қойылады:*Mustafa Kemal'i, Ziya Gökalp'a, Dursun'la, Türkiye'nin, Van Gölü'nde, Halide Edip Adivar'ın, Yunus Emre'yi, Osman'ım,*

Edirne'den İzmir'e kadar, Uludağ'da, Türkiye'mizin, Ahmet Cevat Emre'dir, Refik Halit Karay'mış және т.б.

Алайда, жалпылық мәнде қолданылатын жалқы есімдерге қосымшалар жалғанғанда апостроф қойылмайды. Олар мыналар:

—жалқы есімдерге сөз тудыратын жұрнақтар жалғанғанда, апостроф қойылмайды: *türklük, türkçe, türkçeleşmek, türkçülük, Ankaralı, Romalı, İstanbullu*, т.б.

—*-lar, -ler* көптік жалғауы сөз тудыратын қосымша ретінде қолданылса, жалқы есімнен кейін апостроф қойылмайды: *Osmanlılar, Selçuklular* және т.б. Бірақ көптік жалғауынан соң апостроф қойылады. *Osmanlılar'ın, Selçuklular'da*, т.б.

—*gil* («топ, жанұя, әулет» мағынасын беретін) сөз тудыратын жұрнағы да жалқы есімдерге тікелей жалғанады да, апострофпен бөлінбейді: *zambakgiller, Aligil* және т.б.

2. Кісі аттарының жазылуында атақ-дәрежені, лауазымды білдіретін (*Bey, Hanım, Efendi, Paşa, Bakan, Başkan* және т.б.) сөздер мен жалғаулар арасына апостроф белгісі қойылады. Мысалы, *Nihat Bey'e, Ayşe Hanım'dan, Mahmut Efendi'ye, Enver Paşa'ya, Kurum Başkanı'na* және т.б.

3. Қысқарған мекеме және ұйым аттарынан соң жалғаудың алдына апостроф қойылады. Бұл жерде жалғанатын жалғау қысқарған сөздердің соңғы әрпіне сәйкес жалғанады: *TMM'nin, ABD'ye, THY'nin, YÖK'ten, PTT'den, TDK'de, NATO'nun* және т.б.;

Осы тұста бір ескеретін мәселе, мекеме мен ұйымдардың аты толық жазылған кезде, атау мен жалғау арасына апостроф қойылмайды. Мысалы, *THY'nın – Türk Hava Yollarının, TDK'de – Türk Dil Kurumunda* және т.б.

4. Сандарға тікелей жалғанатын жалғаулар міндетті түрде апострофпен бөлінеді. Мысалы, *1923'ten beri, 1980'den bu yana, 5'inci defa, 1957'de, 20'ye, saat 22'de, 6'ıncı kat, 9.15'lik, saat 17.30'da, 19'uncu sıra* және т.б.

5. Белгілі бір мерзімді білдіретін ай мен апта атаулары мен жалғаулар арасына апостроф белгісі қойылады. Мысалы, *17 Aralık'a kadar, 12 Temmuz 2010 Pazartesi'nin* және т.б.

Алайда мерзімді жазу барысында жыл мен ай аттарына жалғанатын тәуелдік және ілік септігінің жалғауы апострофпен бөлінбейді. Мысалы, *1453 Mayıs'ında, 1923 Nisan'ın* және т.б.

6. Түпнұсқадағыдай жазылатын шет тілді жалқы есімдер мен жалғаулардың арасына апостроф белгісі қойылады: *Bordeaux'lu, Lille'li, Bruexlles'i, Moliere'in, Shakespare'in, Stendhal'in* және т.б.

7. Мәтін ішінде келетін әріп пен қосымшаларға жалғанатын жалғаулардың арасын бөліп тұру үшін апостроф белгісі қойылады:

k'nin iç seste sedalılaştırması
-daş'ın uyumsuzluğu
mi'den sonra hal eki gelmez
g'nin v'ye dönüşmesi
A'dan Z'ye kadar

8. Ауызекі сөйлеу тілінде, кейбір әдеби мәтіндерде, әсіресе өлең-жырларда кездесетін сөз тіркесінің жігіндегі элизия құбылысын апостроф белгісімен таңбалайды:

<i>Karac'oğlan</i> < <i>Karaca oğlan</i>	<i>n'oldu</i> < <i>ne oldu</i>
<i>Varm'ola</i> < <i>var mı ola</i>	<i>n'eylersin</i> < <i>ne eylersin</i>
<i>N'eyleyeyim</i> < <i>ne eyleyeyim</i>	<i>k'ola</i> < <i>ki ola</i> және т.б.

9. Жалғауы апостроф арқылы берілген жалқы есім мәтінде тасымалданғанда, апостроф қана қойылып, тасымал белгісі болып табылатын дефис қолданылмайды:

..... Atatürk'
ten Bursa'
dan Fuzuli'
nin

10. Түрік тілінің жазуында [p], [ç], [t], [k] қатаң дауыссыздарымен аяқталатын сөздер мен дауысты дыбыспен басталатын қосымшалар арасына апостроф белгісі қойылғанымен, айтылымда [p], [ç], [t], [k] қатаң дауыссыздар [b], [c], [d], [ğ] дауыссыздарымен ұянданып айтылады. Бұл ерекшелік негізінен жалқы есімдерде және «аралық»деп аталатын ай атауында кездеседі. Мысалы, Ahmet'i – *Ahmede*, Şahap'a – *Şahaba*, Bosna Hersek'i – *Bosna Herseği*, Zonguldak'ı – *Zonguldağı*, Tokat'ı – *Tokada*, Aralık'a kadar – *Aralığa kadar* және т.б. [1, s. 38-40.; 2, s. 243-244].

Ал латын графикасына негізделген өзбек жазуында апострофтың дыбыстық мағынасы бар және ол графикалық белгі ретінде қолданылады. Бұл ерекшеліктерді төмендегідей топтастыруға болады:

1. Өзбек тілінде [ø] және [ɣ] дыбыстары латын негізді әліпбиінде апострофпен таңбаланады: /ø'/ әрпімен таңбаланатын тіл арты жартылай ашық дауысты дыбысы – қазақ тіліндегі [ø] дыбысына ұқсас. Мысалы, *o't*, *o'q*, *o'zbek*, *o'simlik*, *do'ppi*, *bo'tako'z*, *semizo't*, *gulko'rpa*, *noo'rinc* сияқты сөздерде; қазақ тіліндегі [ɣ] дыбысына ұқсас – жуан фрикатив ұяң дауыссыз дыбысы /g'/ графемасымен таңбаланады. Мысалы, *g'azna*, *g'oz*, *bag'ir*, *tog'* сияқты сөздерінде.

2. Өзбек тілінің латын негізді әліпбиінде диграфты әріп тіркестерінен айыру үшін апостроф қолданады. [ʃ] дыбысы аталмыш әліпбиде /sh/ диграфымен таңбаланады. Ал егер екі әріптің тіркесінен тұратын /s/ мен /h/ әріптері сөз ішінде қатар келетін болса, /sh/ диграфымен шатастырмау үшін олардың арасын апострофпен бөліп береді. Мысалы, *Is'hoq*, *as'hob*, т.б.

3. Өзбек тіліндегі кірме сөздерде дауыстылардың созылыңқылығын білдіру үшін апостроф қойылады. *a'lo*, *ba'zan*, *ma'yus*, *ta'zim*; *ra'y*, *ta'b*; *e'lon*, *e'tibor*, *e'fciqod*, *me'mor'*, *ne'mat*, *she'r*, *fe'1*; *Nu'mon*, *shu'la* сияқты кірме сөздерде созылыңқы дауысты дыбыстан кейін апостроф қойылады; *mo'jiza*, *mo'tadil*, *mo'tabar* тәрізді сөздерде [ø'] дауысты дыбыс созылыңқы айтылса да, апостроф белгісі қойылмайды.

4. Өзбек тілінің кейбір кірме сөздерінде дауыссыз дыбыстан кейінгі кідірісті білдіру үшін апостроф қойылады. Мысалы, *in'om, san'at, qat'iy, mas'ul* сияқты кірме сөздерінде кездеседі [3].

Соңғы екі топтағы араб-парсы тілдерінен енген сөздерге қойылатын апостроф араб әліпбиіндегі /ع/ «айн» әрпінің орнына қолданылады.

5. Латын негізді өзбек жазуында апострофпен келетін көп буынды сөз тасымалданғанда, апостроф белгісі алдыңғы буында қалады: *va'-da, ma'-rifat, mash'-al* және т.б. [3].

Әзірбайжан тілінің жазу тарихында (') апостроф белгісі (араб әліпбиімен қатар) 1922 жылы қабылданған латын әліпбиінде және 1939 жылғы кирилше әліпбиі араб тілінің [ع] «айн», [ء] «хамза» дауыссыз дыбыстары апострофпен таңбаланған. Көмей қуысынан шығатын [ع] «айн» дыбысы әзірбайжан тіліне тән емес. Сөзде апостроф белгісі [ء] «хамза» дыбысының салдарынан өзінің алдында тұрған дауысты дыбыстың созылыңқылығын және [ع] «айн» дыбысынан болатын қысқа кідірісті білдірген. Ал 1992 жылдан бері қолданып келе жатқан әзірбайжан жазуының жаңа латын негізді графикасында апостроф белгісі мүлдем қолданылмайды. Мысалы, 1992 жылға дейінгі кирил әліпбиінде *сән'әтвә'дә, шө'лә, сә'адәт, 'али, хө'күмәт* деп жазылған болса, қазіргі латын әліпбиінде *sənət, vadə, şölə, səadət, ali, hökümat* тұрпатында апострофсыз орфографияланған.

Қарақалпақ тілінің әліпбиі 33 әріптен тұрады. Олардың 8-і дауысты дыбыс, 25-і дауыссыз дыбыстар. Бұдан тыс қарақалпақ жазуында тек орыс тіліне тән /ю/, /я/ әріптері латын графикасында /yu/, /ya/ әріп тіркестерімен беріледі (/и/ әрпі латыншада /i/ графемасы белгіленгенмен, сөз ішінде басқа әріптермен тіркескенде, /iy/ әріп тіркестерімен беріледі). Сонымен қарақалпақ тілінің латын негізді жазуы ресми түрде 33 әріп ретінде белгіленіп, оның 26-сы жалғыз графема, екеуі (/yu/, /ya/) әріп тіркестерімен, ал қалған 5 әріп апострофпен таңбаланады. Бұл әріптер қарақалпақ тіліне тән [ә], [ө], [ү], [ғ], [н] дыбыстары /A`a`/, /O`o`/, /U`u`/, /G`g`/, /N`n`/ тұрпатында беріледі. Мысалы, /a`/ – *a`shkara, ma`rt, ju`da`*; /o`/ – *o`ner, o`tirik, bo`lek, ko`terilis*; /u`/ – *u`lken, gu`res, ku`ndelikli*; /g`/ – *g`jet, og`ada, alg`a*, /n`/ – *jan`iltpash, Qon`irat, ko`resen`, ken`* [4].

Сонымен қатар, латын негізді қарақалпақ жазуында орыс тілінен енген сөздерде кездесетін кирил графикасындағы /ь/ белгісі апострофпен таңбаланады. Мысалы, *fol`klor, fakul`tet, V.Bartol`d, Igor`, al` Xorezmiy, korol`lik, sem`yasi, «Ipat`evskaya Letopis`, moral`, 2-aprel`, т.б.*

Латын графикасына негізделген қазақ әліпбиінің бекітілген «Қазан жобасы» бойынша 8 әріп (/a`/, /o`/, /u`/, /i`/, /g`/, /n`/, /s`/, /c`/) апострофпен таңбаланады. Сол себептен латын негізді қарақалпақ әліпбиінде апострофпен берілетін бес әріптің мәтінде орфографиялану ерекшелігін анықтау үшін қарақалпақ тіліндегі «*Qon`irat ko`terilisi*» деп аталатын шағын мәтінді (1-қосымшада) қарастырдық. Мәтін тарихи тақырыптағы ғылыми дискурс болып табылады.

Ең алдымен мәтіндегі барлық әріптің жиілігі анықталды (1-кесте). Әрине мәтіннің стиліне қарай әріптердің жиілік көрсеткішінде өзгерістер болуы мүмкін. Себебі талданған мәтінде негізінен кірме сөздерде кездесетін /c/, /ch/, /v/ әріптері кездеспеді.

Ал мәтінде апострофты әріптердің ішінде ең жиі кездескені /n`/ әрпі болды. Жиілігі 48, оның ішінде 33 рет ілік септігінде, 3 рет жіктік жалғауының 2-ші, 3-ші жағында (*ketin`, balalarin`izdi*), 12 рет зат есімде (*sin`li–3, Qon`irat–8, shan`araq–1* рет) кездесті. Одан кейінгі жиі қолданыс бойынша /a`/ әрпі 38 рет сөздің құрамында келеді.

Мәтінде /g`/ әрпінің жиілігі– 33, оның ішінде -ған есімше формасында 16 рет, барыс септігінің -ға жалғауымен 4 рет, қатаң /k/ дыбысымен аяқталатын сөздің ұяңдану тұрпатында 3 рет (*xanlig`inan, bag`ip*), 8 рет зат есімде, *ғана* шылауы мен -ғы қалау формасында 1 реттен кездеседі.

Қарақалпақ жазуында /o/ /o`/ әріптері сөз басында /w/ әрпімен тіркесе қолданылады. Негізінен алғашқы буында болатын /o`/ әрпінің мәтіндегі жиілігі 33, оның ішінде 10 сөз /wo`/ әріп тіркестерімен басталады. Талданған мәтінде апострофты графемалардың ішінде ең азы, 16 жиілікпен кездескен /u`/ әрпі болды.

1-Кесте. Қарақалпақ тіліндегі шағын мәтіннің әріптер жиілігі

Qon`irat ko`terilisi							
№	Әріптер	Қазақ әліпбиіндегі нұсқасы	Әріптердің жиілігі	№	Әріптер	Қазақ әліпбиіндегі нұсқасы	Әріптердің жиілігі
1	a	а	376	19	x	х	40
2	i	ы, і	346	20	u	у	39
3	n	н	210	21	a`	ә	38
4	e	е	189	22	z	з	38
5	l	л	164	23	g`	ғ	33
6	r	р	142	24	o`, wo`	ө	22, 10
7	t	т	118	25	j	ж	31
8	m	м	108	26	sh	ш	25
9	q	қ	99	27	g	г	23
10	d	д	94	28	iy	и	17
11	s	с	79	29	u`	ү	16
12	k	к	74	30	h	һ	15
13	b	б	64	31	yu	ю	6
14	o	о	51	32	f	ф	1
15	p	п	51	33	c	ц	—
16	n`	ң	48	34	v	в	—
17	y	й	45	35	ch	ч	—
18	w	ұ	42	36	ya	я	—

Екіншіден, «латыннегізді қарақалпақ әліпбиіндегі бес апострофты әріп мәтін көлемін қаншалықты өзгертеді?» деген сауалға жауап алғымыз келді. Мәтін 424 сөзден, 2994 бірліктен тұрады. Егер мәтіннен апострофты алатын болсақ, 2826 бірлік қалады. Таңдалған мәтін бойынша апостроф белгісі 5,6 %-ды құрайды деген сөз. Бұл мәтінде кирилше әліпбидегі /ь/ белгісінің орнына қолданылатын апострофтың кездеспегенін және ғылыми стилдің де ерекшелігін ескеру керек. Жалпы алғанда апостроф белгісі қарақалпақ тіліндегі латыннегізді жазуының шамамен 7%-ын құрайды деп тұжырымдауға болады.

Сонымен туыстас түрік, өзбек, қарақалпақ әзірбайжан тілдерінің латын әліпбиіне негізделген жазуында апострофтың қолданылу аясы әртүрлі деңгейде келетіні байқалды. Қарастырып отырған латыннегізді түркі тілдерінің жазуындағы апострофтың полифункционалды қызметін анықтап, оларды төмендегідей 9 топқа бөліп қарастырдық (2-кестені қараңыз).

2- кесте. Түркі тілдерінде апострофтың қызметі

№	Апострофтың қызметі	Түрік тілі	Өзбек тілі	Қарақалпақ тілі	Әзірбайжан тілі
1	Дыбыстық мағынасы бар		/O'o'/ [ə] – <i>o't, o'q, o'zbek, o'simlik, do'ppi, bo'tako'z, semizo't, gulko'rpa, noo'rin</i> /G'g'/ [ɣ] – <i>g'azna, g'oz, bag'ir, tog'</i>	/A`a`/[ə] – <i>a`shkara, ma`rt, ju`da`</i> /O`o`/[ə] – <i>o`ner, o`tirik, bo`lek, ko`terilis</i> /U`u`/[ʏ] – <i>u`lken, gu`res, ku`ndelikli</i> /G`g`/[ɣ] – <i>g`jet, og`ada, alg`a</i> /N`n`/[ɯ] – <i>jan`iltpash, Qon`irat, ko`resen`, ken`</i>	
2	Сөз бен қосымша	<i>Mustafa Kemal'i, Nihat Bey'e,</i>			

	арасына қойылады	<i>ABD'ye, THY'nin, Moliere'in</i>			
3	Сан мен қосымша арасына қойылады	<i>1923'ten beri, 1980'den bu yana, 5'inci defa, 1957'de , 20'ye, saat 22'de, 6'incikat, 9.15'lik, saat 17.30'da, 19'uncu sıra</i>			
4	Элизия құбылысында қолданылады	<i>n'oldu < ne oldu n'eylersin <ne eylersin</i>			
5	Диграфты әріп тіркестерінен айыру үшін қойылады		<i>Is'hoq, as'hob</i>		
6	Созылықты дыбысты белгілеу үшін қойылады		<i>a'lo, ba'zan, ma'yus, ta'zim; ra'y, ta'b; e'lon, e'tibor, e'fciqod, me'mor', ne'mat, she'r, fe'1; Nu'mon, shu'la</i>		<i>вә'дә, шө'лә, сә'адәт, 'али, хө'күмәт</i>
7	кірме сөздерде дауыссыз дыбыстан кейінгі кідірісті білдіру үшін қойылады		<i>in'om, san'at, qat'iy, mas'ul</i>		<i>сән'әт</i>
8	құрамында апострофы бар сөздердің тасымалдануы	<i>Atatürk , ten Bursa'</i>	<i>va'-da, ma'- rifat, mash'- al</i>		

		da			
9	кірме сөздерде кездесетін кирилше әліпбидегі /ь/ белгісі апострофпен таңбаланады			<i>fol`klor, fakul`tet, V.Bartol`d, Igor`, al` Xorezmiy, korol`lik, sem`yasi, «Ipat`evska ya Letopis`», moral`, 2-aprel`</i>	

Сонымен қатар, жоғарыда келтірілген талдаулардан байқағанымыздай, түркі тілдерінің ішінде апострофты өте жиі қолданатын түрік тілі екен. Ағылшын тілі де апострофты графикалық белгі ретінде көп жағдайда қолданады. Аталмыш екі тілдің жазу-сызуында апострофтың графикалық ұқсас белгілерін төмендегі кестеде көрсетуді жөн көрдік (3-кесте).

3-кесте. Түрік және ағылшын жазуларындағы апострофтың графикалық ұқсас белгілері

№	Түрік жазуындағы апостроф	Ағылшын жазуындағы апостроф
1.	Жалқы есімдер мен оған жалғанатын септік, тәуелдік жалғауларының арасына қойылады: <i>Mustafa Kemal'i, Ziya Adıvar'ın, Türkiye'miz</i> және т.б.	– меншіктік мағына жекеше түрде білдірілсе, /s/ әрпінің алдына апостроф қойылады: the accountant's books – бухгалтердің кітабы, the company's strategy – компанияның стратегиясы. –сөйлемде бірге меншік иесі екенін түсіндірсе, апостроф қойылады: <i>Helen and Brian's new products</i> – бұл сөйлемде Хэлен мен Брайн жаңа өнімді бірге жасағанын көрсетеді.
2.	-lar, -ler көптік жалғауы сөзтудыратын қосымша ретінде қолданылса, жалқы есімнен кейін апостроф қойылмайды: <i>Osmanlılar, Selçuklular</i> және т.б. Бірақ көптік жалғауынан соң апостроф қойылады.	Меншік иелері көп болған жағдайда , /s/ әрпінен кейін апостроф қойылады: the employers' association – жұмыс берушілердің ассоциациясы

	<i>Osmanlılar'ın, Selçuklular'da</i> , т.б.	
3.	Сандарға тікелей жалғанатын жалғаулар міндетті түрде апострофпен бөлінеді. Мысалы, <i>1923'ten beri, 1980'den bu yana, 5'inci defa, 1957'de, 20'ye, saat 22'de, 6'ıncıkat, 9.15'lik, saat 17.30'da, 19'uncu sıra</i> және т.б.	Көпше түрді білдіру үшін апостроф қолданылады. Мысалы: <i>Our sales prices in the 1980's were higher than they are now.</i> – 1980-ші жылдары біздің бағалар қазіргіге қарағанда, жоғары болатын.
4.	Белгілі бір мерзімді білдіретін ай мен апта атаулары мен жалғаулар арасына апостроф белгісі қойылады. Мысалы, <i>17 Aralık'a kadar, 12 Temmuz 2010 Pazartesi'nin</i> және т.б.	белгілі бір уақыт аралығын білдіргенде де апостроф қолданылады: <i>One month's holiday</i> – бір айға созылған демалыс <i>Four hours' delay</i> – төрт сағатқа кешіктіру.

Қорыта айтқанда, түркі тілдерінің латын әліпбиіне негізделген жазуындағы апострофтың полифункционалды қызметін және оның себеп-салдарын былайша топшылауға болады:

– түрік тілінің жазу-сызуында апострофтың дыбыстық мағынасы жоқ, ол тек графикалық белгі ретінде қолданылады. Сондай-ақ жоғарыда келтірген кестедегі салыстырулар бойынша түрік тілінің латын негізді жазуында апострофтың қызметіне ағылшын тілінің әсері болған деп тұжырымдауға болады. Түрік жазуында апостроф ағылшын тілінің әсерінен графикалық белгі ретінде өте көп қолданылуы қазақтың жаңа әліпбиіне үлгі бола алмайды.

– өзбек тілінің латын негізді жазуында апостроф дыбыстық мағынасы бар, графикалық белгі ретінде де қолданылады. Өзбек тілінің латын негізді жазуында апостроф жартылай ашық дауыстыны, ұяң дауыссызды, кірме сөздерде созылықтылық пен кідірісті білдіріп, дыбыстық мағынасының әртүрлілігін көрсетеді.

– әзірбайжан тілінің қазіргі латын негізді жазуында апостроф мүлдем қолданылмайды. Алайда әзірбайжан тілінің жазу тарихында 1922 жылғы латын әліпбиінде және 1939 жылғы кирилше әліпбиінде араб тілінің [ع] «айн», [ء] «хамза» дауыссыз дыбыстары апострофпен таңбаланған. Демек ол кездегі әзірбайжан жазуларында апострофтың дыбыстық мағынасы болған.

– қарақалпақ тілінің латын негізді жазуында апостроф дыбыстық мағынасы бар, графикалық белгі ретінде де қолданылады. Мәтін талдаудың нәтижесінде жиілігі төмен апострофты әріптер мәтіннің көлемін 7 %-ға дейін арттырады екен.

Пайдаланылган адабиёттер

1. Yazım Kılavuzu / Haz. Şükrü Halûk Akalın... (ve başk.). – 27. bsk. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2012. – 584 s.
2. Özkan, M. Türkiye Türkçesi. Ses ve Yazım Bilgisi. – İstanbul: Filiz Kitabevi, 2009. – 327 s.
3. Ўзбек тилининг кирилл ва лотин алиф ва лотин алифболаридаги имло луғати: 14 мингдан ортиқ сўз // Тузувчилар: Т.Тоғаев, Г.Тавалдиева, М. Акромова; Махсус муҳаррир: К. Назаров/. – Т.: «Шарқ», 1999. – 368 б.
4. «Lati'n jazı'wı'na tiykarlang'an Qaraqalpaq a'lipbesin yengiziw haqqi'nda»g'i' Qaraqalpaqstan Respublikasi' Ni'zami'na qosı'mshalar ha'm wo'zgerisler kirgiziw haqqi'nda Qaraqalpaqstan Respublikası'ni'n' Ni'zami' // <http://sovminrk.gov.uz/ru/pages/show/3323>

1-ҚОСЫМША

Qon'irat ko'terilisi

Ernazar Alako'z

Xiywa xanina narazailiq Yernazar Alako'zdin` ko'terilisinen keyin de dawam yetti. A'sirese Qon'iratta Xiywa xanin, wonin` adamlarin jek ko'riwshilik ju'da` ku'sheyip ketti. Qon'iratti burin basqarg'an, biraq Xiywa xani ta'repinen wo'ltirilgen To'remurat suwfinin` Muxammed pana degen a'wladi bar yedi. Wol Xannan wo'sh alaman ha'm Qon'iratti Xiywa xanlig`inan ayirip alaman degen niyette ko'terilis qilmaqshi boladi. Bunin` ushin qalanin` ha'kimin alip taslawi kerek yedi. 1858-jili jazda Muxammed Pana qasina Qon'iratli Qulman biydi ha'm bir jay ustasin shaqirip, qa;anin` ha'kimi Qutlimuratti ko'rip ketin` dep shakiradi. Qalag`a kirer jerde Qulmurattin` aldina Qulman biy menen Muxammed Pana kelip, Qulman biy ha'kinge "biz saliq to'ley almaymiz, hesh na'rsemiz qalmadi, jarlilar ko'beyip ketti" – dep arzi qiladi. Ha'kim "wonin` menen menin` isim joq, pulin`iz joq bolsa balalarin`izdi satip, pullan`" – dep juwap beredi. Bug`an g`azebi kelgen Qulman biy menen Muhammed Pana ha'm bir neshe basqa da adamlar Qutlimuratti wo'ltiredi, wonnan keyin xannin` adamlarin joq qiladi. Wolar Muxammed Panani xan dep ja'ryalaydi. Solay yetip ko'terilis baslanadi. Ko'teriliske qatnasqan qala xalqina isenbey, Muxammed Pana xan tu'rkmenlardi ja'rdemge shaqiradi. Bug`an ashiwi kelgenlar Pana xannan ayrila baslaydi.

Qon'iratti alg`annan keyin Muxammed Pananin` ja'rdeminshileri bolg`an tu'rkmen a'skerleri wo'zlerin yemin-yerkin sezip, xaliqti qisa basladi. Wolar qala xalqinin` malin, aziq-awqatlarin tartip ala basladi. Bunin` us'tine Muxammed Pana xaliqti za'ka't to'lewden azat qilg`ani menen, ha'r bir shan`araqqa bir tu'rkmen a'skerdi bo'listirip, xaliqtin` moynina wolardin` awqatin ta'miyinlewge ha'm

ku`nine 2 gu`mis tengeden beriwge ma`ju`bleydi. Qarsi shiqqanlardi qatti jazalag`an.

Bug`an ashiwi kelgen qaraqalpaqlar menen qazaqlar bo`linip ketken, bo`lek qorg`an salg`an. Solardan Molla Pirim degen bay izine qaraqalpalardi yertip, Talliq japtin` quyar jerine qorg`an saladı. Buni yesitken Muxammed Pana xan Molla Pirimnin` qorg`anin buziwg`a, wo`zin joq qiliwg`a tu`rkmen a`skerlerin jiberedi. Birneshe ku`n qorshawdan keyin tu`rkmenler qorshawg`a bastirip kiredi, xaliqti qiradi. Tiri qalg`anlarin wo`zleri menen aydap a`ketip, qulliqqa satadi. 1500 u`yli qaraqalpaqtan tek 20lag`ani aman qaladi. Ulli babamiz A`jeniyaz shayir sol qayg`ili waqiyani wo`zi ko`zi menen ko`rgen adam yedi, wol wo`zinin` “Bozataw” degen shig`armasinda Qon`irattag`i bolg`an sol qayg`ili waqiyani:

“... Kimsenin` anasi, kimnin` a`mmesi,
Kimsenin` atasi, kimnin` inisi,
Kimsenin` qiz-ug`li, kimnin` sin`lisi,
A`trek, Gu`rgen, Xajar asti Bozataw...
Kimse qaza tapti – jannan ayrildi,
Kimse gedey boldi, maldan ayrildi,
Kimse ko`zi-qun`qarinan ayrildi,
Basin`a awir is tu`sti, Bozataw” – dep jazg`an.

Ko`terilisshilerdi bastiriw ushin Xiywa xani birneshe ma`rte a`skerlerin jiberdi ha`m 1859-jili jazda Xiywa xaninin` adamlarinin` ja`rdemi menen Muxammed Pana wo`ltiriledi. Qon`irat ja`ne qaytadan Xiywa xaninin` qolina wo`tedi.

Qala xalqinin` awhali ju`da` awirlasip ketedi, sebebi tu`rkmen a`skerleri yegislikte atin bag`ip, qalg`an daqildi Xiywa xaninin` la`shkeri tuyaq astinda basqilap taslag`an yedi. Bulardin` ba`ri ko`terilistin` oylanbastan, talan-taraj, taxtqa talas maqsetinde g`ana bolg`anlig`inan yedi. Sonin` ushin ko`terilis sa`tsiz boldi.

http://tolegenov.blogspot.com/p/blog-page_2092.html

ЖАҢА ЛАТЫН ӘЛІПБИ (2017 ж.) БОЙЫНША ЕМЛЕ ЕРЕЖЕЛЕРІ МЕН ОРТОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРАЛДАР ЖАСАУДЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ АСПЕКТІСІ

Әміржанова Н.

Латын графикасына негізделген әліпби бойынша орфографиялық проспекті түзу негіздері

Қазақстан Республикасы Президентінің 2007 жылдың 28 ақпанындағы «Жаңа Қазақстан жаңа әлемде» атты Жолдауы, 2012 жылдың 14 желтоқсанындағы «Қазақстан – 2050 стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауы және үстіміздегі жылы жарияланған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласы Қазақстанның дүниежүзіндегі бәсекелестікке қабілетті елдердің қатарына ену Стратегиясына байланысты және қазақ халқын рухани жаңғыртуға байланысты туындады. Елбасы рухани жаңғыруда ұлттық сананың рөлі басым екеніне баса назар аударып, бірқатар атқарылуға тиіс міндеттерді айқындап берді. Оның ең негізгісі – рухани бірегейлікті, сондай-ақ ұлттық құндылықтар мен озық дәстүрлерді сақтап қалу және оны жаңғырту. Мемлекет басшысы өзінің мақаласында ұлттық код мәселесін қозғап өтті. Бәрімізге белгілі, ұлттық кодтың өзегі – ұлттық тіл, ұлттық жазу. Олай болса, болашақ ұлттық жазудың емлелік, графикалық нобайы қандай болады деген сұрау алдымызда тұрған басы ашылмаған мәселе. Әйтсе де әліпби таңдау мен таразылау барысында тұрғандықтан, болашақ латыннегізді әліпби бойынша емлелік жүйеміз қандай болмақ деген мәселені жобалау мен жоспарлау керек тәрізді. Ол үшін ең алдымен «проспект» сөзінің мән-мағынасын ашып алуды қажет етеді.

Проспект сөзі латын тілінде *prospectus* сөзінен шығып, «болашақ көрінісі», «даму көрінісі», «болашақты жоспарлау», «жобаның нобайы, жоспары», «анықтама», «бағдарлама» дегенді білдіреді. Ал проспекті сөзінің орфографиямен байланысы қандай деген сауалға жауап берер болсақ, орфография әртүрлі жазу нұсқасы пайда болғанда бірізді жазу үлгісін ұсынатын ережелер жүйесі және қабылданған ережелердің тәртіптілігі мен дұрыс жазу және бірізді жазу үлгісін қалыптастыру мәселелерін қарастыратын тіл білімінің бір тармағы. Ендеше, орфографиялық проспекті болашақ латын графикасына негізделген әліпби бойынша қабылданатын емле ережелерінің тәртіптілігі мен бірізділігін болжап, жалпы бағдарын көрсетеді.

Орфографиялық проспекті – латыннегізді әліпби бойынша емлелік принциптердің жобалану платформасын, *екіншіден*, жаңа орфография бойынша дауысты және дауыссыз фонемалардың жазылуына байланысты емлелік заңдылықтардың құрылу нобайын, *үшіншіден*, орфограммаларды табу және оған ереже әзірлеу, *төртіншіден*, кірме сөздердің жазылуын белгілейтін ережелердің жобасын қамтиды.

Жоғарыда аталғандарды жеке-жеке сипаттайтын болсақ:

1. Латыннегізді әліпби бойынша емлелік принциптердің жобалану платформасы. Әліпби бекітілгеннен кейін емле заңдылықтарын белгілеуде «орфографиялық принцип» терминінің мән-мағынасына, мазмұнына ерекше мән беру маңызды. Себебі әрбір сөз белгілі бір орфографиялық принцип бойынша жазылады.

Орфографиялық принциптер жазу жүйесі үшін аса маңызды болып табылады. Бұл жөнінде В.А.Истрин «Каждая система письма, характеризуется ее значением, ее типом, составом, значением и формой письменных знаков, а также основными орфографическими принципами» деп көрсеткен болатын. Шындығында да, әрбір жазу жүйесі үшін жеке графемалардың тұрпаттық және мазмұндық межесі, олардың құрамы және сол құрамның орфографиялық ереже арқылы бекітілуі маңызды.

Орфографиялық принциптер – бір жағынан, белгілі бір орфографиялық жүйеге негізделген заңдылықтар болса, екіншіден осы жүйені құрайтын қағидаттар екені белгілі.

Әлемдік лингвистика бойынша бір ғана принципке негізделген жазу жоқ. Бірақ жазу тарихында, жазба тілдің қалыптасуында орфографиялық кодты құру кезінде, бір ғана принциппен жазу дәстүрі болған. Қазіргі таңда тілдің ұлттық ерекшелігіне, сипатына байланысты орфографиялық принциптің бірнеше түрі таңдалады және бірнеше түрі сол жазба тілге қызмет етеді. Орфографияда бірнеше принциптің ішіндегі бір принцип басымдыққа ие болады. Ол негізгі принцип деп танылады. Басым болған принциптің негізінде ұлттық орфографияның шамамен 70-80 пайыз ережесі заңдастырылады. Сондықтан латын графикасына негізделген әліпби бойынша емленің негізгі заңдылығы өзгере ме деген заңды сұрау туады. Латын графикасына негізделген әліпби жүйесі бойынша емленің негізгі принциптің өрісі кеңейіп, түпнұсқа принципімен жазылып жүрген сөздердің жазылуы фонетика-фонематикалық принципке ауысады деген болжам жасаймыз. Себебі латын графикасына көшудің негізгі мақсаты – кірме сөздерді қазақша сындырып, қазақ тілінің заңдылығына бағындыру.

Проф. Н.Уәлиұлы орфографиядағы принциптерді негізгі және қосалқы принциптер деп екіге бөледі. Негізгі принципке фонетикалық және фонематикалық, ал қосалқы принципке түпнұсқа, дәстүрлі, айырмыс принциптерін жатқызады. Жоғарыда айтып өткеніміздей, орфография теориясында емленің негізгі және қосалқы принциптерін анықтауда, негізгі принциптің жүгі ауыр болады. Орфографиялық принциптерді тіл мамандары тілдегі емлеге байланысты тілдік ойлау бағытын ескере отырып және тілдің жазбаша рәсімделу ерекшеліктерін бақылай отырып орфографиялық ережелер жасайды. Орфографиялық принциптер бір жағынан, дұрыс жазылуға тиісті тілдік материалдардан туындаса, екінші жағынан, емле саласының тілдік ойлау бағытына тікелей қатысты. Қазақ орфографиясында жазылуы қиын емле материалдарына фонемалар жатады.

Тілдің орфографиялық және фонетикалық жүйелері арасындағы даму үдерісінде қандай қатынастар белгіленетініне қарай орфографияның

принциптері туралы айтуға болады. Қазіргі қазақ орфографиясындағы принциптерді Ереже мен негізгі орфографиялық принциптерді өзгерту әрине саналы түрде, ғылыми дәйек бойынша кодификацияланады. Егер күшіне енген қолданыстағы орфографиялық қағида озық, үдемелі, әрі қолайлы болса, ондай жағдайда осы қағиданы қуаттайтын дәйектерді нақтылап, соның негізіндегі ережелер жасалады.

90-жылдарға дейін қазақ орфографиясының негізгі принципі морфологиялық деп танылып келгені және қазіргі мектеп грамматикасында да бұл принцип қолданыста екенін білеміз. Морфологиялық принцип бойынша орфограмманы тексеру сөздің морфемалық құрамына бағытталуы талап етіледі. Морфологиялық принцип морфемалардың бірізді жазылуын ұсынады. Морфологиялық принцип бойынша жазу сөздің бойындағы әріптік құрамның сақталуын және ондағы морфемалардың бастапқы дыбысталуының сол қалпында болуын қамтамасыз етеді. Олай дейтін себебіміз морфологиялық принцип бойынша анықталатын морфемалардың құрамындағы фонема күшті позиция арқылы анық көрініп тұрады. Мәселен, *бейкүнә, күнәһар, күнәлі, күнә* сөздеріндегі түбір – күнә күшті позиция арқылы үстемдікке ие.

Қазақ орфографиясының негізгі принципінің дұрыс нұсқасы сонау 90-жылдары белгіленсе де емле жүйесіндегі морфологиялық принцип бүгінгі күнге дейін мектеп оқулықтарында жетекші ретінде танылып жүр. Мұның себебі морфологиялық принципке сүйену тіл үйретудің әдістемесінің тиімді жолы болып саналады. Ғылым мен практикадағы байланыс пен сабақтастық осы жерден байқауға болады. Латын графикасына негізделген әліпби жүйесі бойынша емлелік заңдылықтарды жүйелеу барысында осыны да назардан қалдырмау керек.

Қазіргі кезде шеттілдік сөздер түп-төркін тілдің (донор тілдің) орфографиясы бойынша жазылып келеді. Қазақ орфографиясында аталған принцип түрі – түпнұсқалық деп аталады. Бұл принцип 1938 жылдан бастап күшіне ене бастағанын білеміз. 1938 жылы қазақ әліпбиіне х, в, ф әріптерінің енуіне байланысты *қалқоз* сөзі *колхоз*, *қыймыла* сөзі *химия*, *қылор* сөзі *хлор* түрінде жазылды. Сондай-ақ аталған жылы орфографияға мынадай емле баптары енді: сөздің аяғында келетін в, д, г дауыссыз дыбыстарын өзгертпей жазу (*Ленинград – Ленинград* емес, *актив – әктіп* емес, *педагог – педагок* емес), кірме сөздерде келетін екі дауысты дыбыс қатар жазу (*зоология – зоология* емес, *театр – тыйатыр* емес т.б.), орыс тіліндегі -ист қосымшасының тұрпатын өзгертпей жазу (*коммунист*). Ал 1940 жылдан бастап қазақ әліпбиі сандық жағынан толығып, қазақ әліпбиіне в, и, ф, х, ц, щ, ч, э, ю, я, ь, ъ тәрізді әріптер енгенін білеміз. Осы жылдан бастап кірме сөздерді жазуда негізгі басшылыққа алынатын принцип түрі – түпнұсқалық. Яғни қазіргі кезде орыс тілі арқылы енген сөздер түпнұсқаша, түптөркін тілінде жазылады: *драйвер, туризм -бодибилдинг, стайер, спринтер, велосипед, геймер, хардвер, софтвер, драйвер, провайдер, ламер, гамер, майло сайт, файл, байт, мегабайт, ноутбук, пентиум, лаптоп, кэш, принтер, декомпилятор, джойстик, факс-модем* т.б. Кирилшеге негізделген қазіргі

қазақ жазуы орыс тілі арқылы енген сөздерді сол күйінде, яғни тілге икемделмеген күйде қабылдауға лайықталып жасалды. Кірме сөздер жазу тәжірибесіне түпнұсқасынша еніп, қолданысқа еркін еніп жатқанын білеміз. Әрине, бұл қазақ тілінің басты фонетикалық заңдылығы үндесім заңдылығын бұзады. 42 әріптің бірқатары сөздің үйлесімі мен үндесімін бұзатын, қазақы сана үшін жат екені аңғарылады. Мәселен, орыс тілі арқылы енген *роль*, *ноль* сөздерін *рөл*, *нөл* деп жазу тез қалыптанып, жіңішкелік белгісінің (ь таңбасының) артық екені өзінен-өзі белгілі болып отыр.

Проф. Р.Сыздықованың емле жөнінде өзекті мәселе көтерген мақаласында латынға көшкен кезде түпнұсқалық принциппен жазылатын сөздер қазақша игерілу керек дейді. Сондай-ақ ғалым түпнұсқа принципінен құтылудың бір жолы – латын графикасына негізделген әліпбиге көшу деп көрсетеді. Осындай мазмұндағы пікірді Н.Уәлиұлының еңбектерінде де айтылады. Ғалым әліпбиге шеттілдік сөздерді жазу үшін арнайы әріптер жүйесін енгізбей-ақ, қазақтың төл тума сөздерін белгілейтін әріптермен де жазу бағыты ұстанылса, онда мұндай сөздердің екі түрлі жүйемен жазылуы мүмкін дейді. Біріншісі, түпнұсқа принципінен бас тартып, уәждемелі принцип бойынша сөзді сингармонизм заңдылығымен «қазақша сындырып» (бірыңғай жуан немесе жіңішке) жазуды негіздеу. Ғалымның бұл тұжырымдарына мынадай мысал келтіруге болады. Орыс тіліндегі *эбонит*, *эвакуация*, *экалипт*, *эвфония* тәрізді сөздердегі э әрпі латын графикасы бойынша е әрпіне алмастырылып, үндесім бойынша жазу. Қазақ фонологиясында <е> фонемасы дауысты әрі жіңішке. Сондықтан э-ның қазақша игерілуі былайша болады: *ебөнит/ебөнійт*, *евкалійпті/ебқалипті*, *ебфөнійе*. Бұлай жазу, әрине, психологиялық тұрғыдан және коммуникативтік жақтан күрделі болары сөзсіз. Себебі бұл принцип сөздің тұрпаттық формасын тануға кедергі келтіреді. Сондықтан «жуан-жіңішкелік» принципін кірме сөздердің белгілі бір моделі мен типіне байланысты таңдалады деп айтқымыз келеді.

Латын графикасына негізделген әліпби бойынша кірме сөздерді жазу үшін екінші ұсынылып отырған принцип түрі – транскрипциялық принцип. Транскрипция (лат. *transcriptio* – қайта көшіріп жазу) – белгілі бір тілдегі дыбыстарды дәл бейнелеп көрсету үшін пайдаланылатын шартты белгі. Жазуда бір фонема түрлі әріптермен таңбалануы мүмкін, ал транскрипцияда ол бір таңбамен белгіленеді. Транскрипцияның негізгі қызметі сөздің дыбыстық немесе фонемалық құрамын дәлме-дәл көрсету, онда сөздің дыбыстық жағына ғана назар аударылады. Бір әріп ыңғайына қарай түрлі фонемаларды белгілесе, транскрипциялық таңба бір ғана мағынаға ие болады. Транскрипция екіге бөлінеді: фонематикалық және фонетикалық. Фонематикалық транскрипция сөздердің дыбысталуындағы өзгерістерді ескермей, тек фонемаларды жазады, дыбыстар сөздің айтылуына жуықтап беріледі. Мысалы, ору [орұу], қи [қый], шикі [шійкі]. Ал фонетикалық транскрипцияда сөздердің айтылуындағы дыбысталу ерекшеліктері дәлме-дәл көрсетіледі: қазан қап [Қазаңғап], ортан бел [ортамбел], сейсенбі [сейсембі].

Әрбір жеке тілдің фонемалық жүйесін айқындауда фонематикалық транскрипция негізге алынса, фонетикалық транскрипцияда тілдегі дыбыстық ерекшеліктерді түгел көрсету үшін қолданылады. Латын графикасына негізделген әліпби бойынша транскрипцияның фонематикалық түріне табан тіреуге болады. Яғни кірме сөздерді жазуда фонеманың негізгі мәнін сақтай отырып, таза түпнұқалыққа жатпайтын принцип түрін қолдану қажет деп ойлаймыз. Себебі жазу ең алдымен коммуникацияның бір арнасы. Сондықтан коммуникативтік жақтан қолайлы болу үшін шеттілдік сөздер түпнұсқалыққа жақындық принципімен жазылады деп болжам жасауға болады. Яғни әліпбидегі әріптерді пайдалана отырып және негізгі мағына ажырататын фонемаларды таңбалай отырып, транскрипциялық заңдылықты пайдалануға болады деп ойлаймыз. Мысалы, *фонд* – *fond*, *фотостенд* – *fotoistsnd*, *секунд* – *sekund*, *голланд* – *golland*, *диск* – *disk*, *цилиндр* – *silindr/silindir*.

Латын графикасын қабылданған өзбек тілі кірме сөздерді жазуда транслитерациялық жолды таңбаған. Транслитерация бір жазудағы әріптерді екінші бір жазу әріптерімен таңбалау дегенді білдіреді. Өзбек тілінде кірме сөздер сындырылмай, транслитерациялық жолмен шешіледі.

2. Жаңа орфография бойынша дауысты және дауыссыз фонемалардың жазылуына байланысты емлелік заңдылықтардың құрылу нобайы.

Дауысты және дауыссыз дыбыстардың жазуылуына байланысты емле ережесі әліпби жүйесіне байланысты болмақ. Мысалы, әліпби жүйесі 1 дыбыс – 1 әріп принципіне байланысты алынса, емле баптарында айтарлықтай өзгешеліктер болмайды. Егер әліпби 1 дыбыс – 2 әріп принципі арқылы жасалса, онда орфографияда дауысты және дауыссыз дыбыстардың жазылуына байланысты «ескертпе» баптары көбейеді. Мысалы, *э* және *ө* фонемасы үшін *ае*, *ое* қосындысы арқылы берілетін әріп таңдалса, орфографияда мынадай қиындық туады.

Э әрпі қазақша *е* арқылы игеріледі. Сонда аэропорт сөзін екі түрлі оқуға болады: *Ә* = *АЕ* – *aerоport*[аэропорт] (*аэропорт*), *aerobika* [аэробика] (*аэробика*). Сондай-ақ Исаева, Атаева сияқты антропонимдерде *ае* тіркесі өте көп кездеседі. Ал әліпби жүйесі соңғы көрсетілген апостроф жүйесі арқылы бекітілсе, орфография мен пунктуацияда мынадай қиындықтар болуы мүмкін. Мысалы, *болуымен*, *оянуы*, *жаңғыруы*, *қауырт*, *ауыр*, *буын* сияқты сөздердің жазылуы былайша болады (Елбасыға таныстырылған жоба бойынша): *boly'yuten*, *oi'any'*, *jan'g'yury'u*, *qay'yrt*, *ay'yr*, *bu'yn*. Егер апостроф белгісі әртүрлі себептерге байланысты түсіп қалса, *уу* таңбасы қосақталып, сөздің мазмұндық межесін тануға, сондай-ақ оқылым мен жазылымға қиындық келтіреді. Сонымен қатар әліпбидегі (') белгісі пунктуациядағы тырнақша белгісімен қатар келгенде техникалық жағынан тиімсіз екенін көрсетіп отыр. Мысалы, “*Abai*” / «*Абай*», “*Matai*” / «*Матай*» және т.б.

Қазіргі кезде қазақ орфографиясында босаралық тек сөздердің бөлек жазылуына байланысты қолданылады. Ал апостроф жүйесі арқылы әліпби бекітілсе, қазақ орфографиясында бүтін сөз азаятынын айтқымыз келеді.

Қазіргі кезде қазақ орфографиясында 128 параудан тұратын ереже бар. Олар дауысты және дауыссыз дыбыстардың, түбір сөздердің, қосымшалардың, бірге не бөлек жазылатын сөздердің, дефис, қысқарған сөздердің, шылау мен одағайлардың, бас әріп пен тасымал мәселесіне байланысты. Аталған ережелер латын графикасына негізделген әліпби жүйесі бойынша біршама өзгеріске түседі. Себебі латын графикасына негізделген қазақ әліпбиі 26/30 таңбадан аспау жағы қарастырылып отыр. Я, ю, ц, щ, ь, ъ, ђ әріптері жаңа әліпбиге енгізілмейтіндіктен жаңа қазақ емле ережелерінде бұл әріптердің жазылуына байланысты арнайы баптар болмайды. Бірақ жаңа емледе «Орыс тілінде бар, қазақ тілінде жоқ дыбыстардың жазылуы» (жоба) атты жаңа тарау енгізіліп, бұл әріптердің жазылуына байланысты арнайы баптар жасалады. Мысалы, я әрпіне байланысты ереже саны өсуі мүмкін.

3. Орфограммаларды табу және оған ереже әзірлеу. *Орфограмма* термині алғаш рет әдістемелік әдебиеттерде пайда болғандығына қарамастан, қазақ тіл біліміндегі әдістемелік еңбектерде дұрыс жазу қағидаттарын тек емле ережелерін негізге ала отырып игерту басты назарға алынды және сонымен шектелді деп айтуға болады. Орыс ғалымы В. Ф. Иванова былай дейді: «орфограммалар – орфография теориясы мен практикасын игертуге аса қажет құралдар». Шындығында да, осы кезге дейін тілдің жазба тіл нормаларын, яғни қазақ орфографиясын мектепте, жоғарғы оқу орындарында орфограмма ұғымымен байланыста игерту анағұрлым нақты мәліметтер беретіні ескерілмеді. Ал орфограмма арқылы тілдің жазбаша нормасын игерту біріншіден, тілдің ауызша және жазба нормаларын саралауға мүмкіндік берсе, екінші жағынан, дұрыс жазу ережесі бойынша тиісті ұғымдарды бекітуге және жазудың жалпы заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік береді, сондай-ақ дұрыс жазу ережесін оқыту барысында белгілі бір деңгейде тілдік бірліктер осы бірліктермен байланысты тілдік категориялардың бәрі өзектене бастайды. Сондықтан қабылданатын жаңа орфографиялық жүйені оқыту үшін орфографияның кіші бірлігі орфограмманы тану аса маңызды.

Орфограмма грек. *orthós* – дұрыс және *gramma* – әріп дегенді білдіреді. Орфограмма орфографиялық ережелер арқылы анықталады. «Орфограмма» түсінігі элементарлық графикалық таңбаларды (әріп, бас/кіші, әріптердің варианттарын, бірге жазу, бөлек жазу, дефис арқылы жазу) және жазудың ең кіші бірлігі болып табылады. Орфограмма мынадай жерлерде кездеседі:

- дыбыстың естілуі бойынша жазылмайтын тұста;
- дыбыс дұдамал естілген жағдайда (әлсіз позицияда);
- жазуда қиындық тудыратын жағдайда;
- емле ережелеріне сүйене отырып жазуда.

Орфограмма әрбір сөзде немесе әрбір сөз шегінде кездесе бермейді. Мәселен, *сана, бала, отыр*, бұл т.б сөздерде орфограмма жоқ. Сондай-ақ *бала*

жылады, әдемі гүл, нан пісірді т.б. сөз тіркестерінің шегінде орфограмма жоқ. Қазақ тілінің орфографиясында орфограмма пайызы аса көп емес, дегенмен, кейде бір сөздің бойында бір емес, бірнеше орфограмма кездесетін жағдайлар болады. Ал орыс тілінде бір сөздің барлық әріптері орфограмма болып есептелетін жағдайлар да бар. Мәселен, орыс тіліндегі *еще* сөзін жүз рет өзгертіп жазуға болады. Егер бұл сөзді әрбір әріпке ажыратып жеке қарастыратын болсақ (е+щ+ё), онда бірінші бөлік *е* жеті түрлі үлгіде беріледі: *е, ѝе, ѝи, ѝа, ѝя, ѝэ, и*; екінші бөліктегі *щ* сегіз үлгіде берілуі мүмкін: *шч, щ, зч, сч, стч, сдч, здч*; үшінші бөліктегі *ё* үш үлгіде беріле алады: *е, ё, о*. Барлығы 168 вариант (7*8*3). Осы бір ғана мысалдың өзі орфографиялық заңдылықтың болуы қаншалықты маңызды екенін айқындап бере алады.

Орфограмманы орфографиялық бірліктердің негізгісі ретінде тани отырып, латын графикасына негізделген әліпби бойынша әріп орфограмманы төл және кірме әріптерге байланысты қарастыруға болады.

Төл әріптерге байланысты орфограмма: *я, ю, щ, х, и, у*

Кірме әріптерге байланысты орфограмма: *а, о, я, ю, щ, ц, ь, ъ, ё, э*.

Төл әріптерге байланысты *я* орфограммасының жазылуы:

Сияқты, қоян тәрізді сөздерде *й+а* қосындысы арқылы жазылады: *si'aqty, qoi'an*.

Ал кірме сөздердегі *я* әрпінің жазылуы былайша болады:

– *я* әрпі қазақ сөздерінде *й + а* қосармен таңбаланады. Төл сөздердегі *я* әрпінің жазылуы: *ai'an* – айан (*аян* емес), *tai'aq* (*таяқ* емес), *bajanday'ush* – байандауыш (байандауыш), *i'ag'ni'* – йағни (*яғни* емес), *i'aki'* (*яки* емес), *i'aryutai'* – йапырымай (*япырмай* емес).

– *я* әрпі сөздің басында келгенде және дауысты дыбыстан соң келсе «*й+а*» қосындысы арқылы жазылады: *Koreia*, лоторейа (лоторея емес)

– сөз аяғындағы *ия* тіркесі (испания, италия, альгеология, амнезия, амузия, анимация) сөздің жуан немесе жіңішкелігіне байланысты *а* немесе *э* түріне игеріледі. *Шветсариа, Австралиа* т.б.

Елбасына таныстырылған әліпби қабылданатын болса, емледе *ий-мен* бітетін сөздердің және *йи* тіркесі қатар келгенге жазылуы қиындық туғызады: Каспий – *Kaspi'i'*, байиды – *bai'i'dy*. Қазақ тіліндегі *июді* (ию) сөзінің жазылуы *i'i'dy*. Бұл көрсетілгендер тек қазақ сөздеріндегі қиындықтар. Ал кірме сөздерде *ий* тіркесімен келетін сөздер химия, биология саласындағы терминдер молынан ұшырасады. Бір жағынан, екі әріпті бір тұрпатта беру тілдегі фонетикалық әрі фонологиялық заңдылыққа да қайшы. Сондықтан бұл талқылануы тиіс мәселе.

4. Кірме сөздердің жазылуын белгілейтін ережелердің жобасы. Жаңа әліпбидің адекваттылығы біздің қабылдауымызда бір жағынан, фонетикалық және графемалық сәйкесімділікті қалыпқа түсіре отырып, орыс тілі сөздерін қазақ тілінің орфографиясы мен орфоэпиясына бағындыра отырып әліпбиді реттеу және тазарту болып табылады. Осымен байланысты қазақ тілінің ұлттық имунинетін қайта жандандыруға мүмкіндік беріледі. Бәрімізге белгілі, кез келген тілдің лексикасы басқа тілден сөздерді қабылдау арқылы

дамида. Бірақ кірме сөздерді тілге қабылдаудың белгілі бір механизмі болуы шарт екені анық. Кірме сөздер қазақ тілінің орфоэпиялық, орфографиялық заңдылығы бойынша қабылдануы және игерілуі керек. Ал кірме сөздерді қабылдаудың, игерудің белгілі бір механизмдері кирил графикасын қабылдаған кезде (1940 жыл) (игеру, сындыру механизмдері) жойылып, орыс тілінің айтылымы және жазылымына сәйкестендірілгенін тарихтан білеміз. Қазақ тілін тұтынушылардың санасында кирилл жазуына негізделген қазіргі қазақ әліпбиінде орыс тілінен енген кірме сөздерді еш өзгеріссіз қабылдау және өзіндік айтылым нормасына бейімдемеу сияқты теріс стереотиптердің қалыптасуына себеп болды. Мысалы, кез келген орыс тілінен енген сөздерді кирил графикасымен қазақша икемделген түрде жаздырту мүмкін емес. Сондықтан латын графикасына негізделген әліпби арқылы тілдің заңдылықтарын реттеу көзделеді.

Латын графикасы бойынша кірме сөздердің жазылу платформасы әлі зерттеуді қажет ететін теориялық әрі тәжірибиелік үдеріс. Кірме сөздердің қазақша игерілу механизмдерін бір жағынан, қолданыста болған 1929-40 жж. жазудың тағылымдық негіздерін алуға болады деп ойлаймыз. Мысалы, аталған жылдары орыс сөздеріндегі а фонемасы қазақша былайша игерілді:

–**а әрпінің жазылуы.** Бірінші, екінші, үшінші, төртінші буындарда [a] дыбысына екпін түскен жағдайда, сөздің жуан немесе жіңішкелік қасиетіне байланысты [a], [ə] арқылы игерілді және таңбаланды. Бірінші буында: [á]вгуст – *avgys//agus//aquvs*, см[á]нция – *stansa*, ф[á]брика – *pəvirig*, тр[á]ктор – *tiraktыр//tirəktir*, м[á]стер – *məstir*, [á]дрес – *ədiris*. Екінші буында: букв[á]рь – *vykivar*, комб[á]йн – *kamvajəп*, тир[á]ж – *tijraç*, февр[á]ль – *revьral*, плак[á]т – *pulakat*. Үшінші буында, төртінші буында: матем[á]тика – *matematjike// mətemətjike*, партиз[á]н – *partьjzan// pərtijzəп*, матери[á]л – *materьjel// materьjal// məterijel* т.б.

I. Кеңесбаев орыс тілінің [a] дыбысы қазақ тіліндегіден гөрі жіңішкелеу естіледі дейді, ғалым *факт*, *акт*, *пассив* тәрізді сөздердегі [к] және [и] фонемаларының әсерінен [a] дыбысы қазақ тілінде ә-ге жуықтау айтылады дейді. Сонымен қатар ғалым негізгі морфемада келетін [a] дыбысы кейде [ə] дыбысымен ауыстырылатындығын көрсеткен [1, 235]. Ал Н. Уәлиұлы [a] дыбысының акустикалық белгілері жағынан ұқсас жіңішке вариациясы бар екендігін, яғни [a] инвариант фонеманың әлсіз позицияда [ə] варианты және [ä] вариациясы бар екендігін айтады [2, 107]. Авторлардың пікірлеріне қосыла отырып, *фабрика*, *трактор*, *мастер* сияқты сөздердің *pəvirig*, *tiraktыр*, *məstir* сияқты өзгеруіне [a] дыбысының әлсіз жағдайдағы [ä] вариантының болуына байланысты деп ойлаймыз.

а-ның екпін алдында және екпіннен кейін тұрғанда жазылуы. Екпіннің алдында бірінші буындағы [a] дыбысы сөздің жуан немесе жіңішкелік қасиетіне байланысты [a], [ə] түрінде игерілді және таңбаланды: плак[á]т – *pulakat*, матери[á]л – *materьjel// materьjal// məterijel*, анк[é]та – *ənket*, арт[é]ль – *ərtel*, тар[é]лка – *tərelke*, балъз[á]м – *vəlzəп*.

Екпіннен кейін келген дауысты [а] дыбысы сөздің жуан немесе жіңішкелік қасиетіне байланысты және екі дауыссыздан кейін келген жағдайда қысаң *ы, і* немесе *едыбыстарына* алмастырылды және солай таңбаланды: *т[ó]нна – тоннь, в[а]нна – ваннь, б[á]нда – вандь*. Сөздердің бұлайша жазылуы алғашқы буындарға түсетін екпін қазақ тіліне қабылданып естілуінде, яғни сөздің соңындағы [а] дыбысы екпін түспегендіктен және көмескі естілгендіктен [ы], [і] алмастырылды. Осыған байланысты 1929 жылы Қызылорда қаласында өткен орфографиялық конференцияның қорытындысы бойынша мынадай Ереже қабылданған: **«Орысша «а»-ның алдында дауыссыз қос дыбыс келген – касса, тонна, фильма, ванна сықылды еуропы сөздері аяғында екпін жоқ кезде «е» иа «ы» жазылады»**. [3] Ережеге сәйкес екі дауыссыз дыбыстан кейін келген [а] дыбысы түсіріліп, қысаң [ы], [і] фонемалар таңбаланды.

1929 жылы қабылданған ереженің 19 тармағында сөздің аяғында келетін [а] дыбысының жазылуына байланысты мынадай шешім қабылданған: **«Орыс тілінде соңғы екі буыны ашық, жана соңғы «а» да екпіні жоқ фабрика, палата, смета, аптека сықылды сөздердің аяғындағы а дыбысы жазылмайды»**. Сөздің аяғында келетін [а] дыбысына екпін түспеген жағдайда [а] дыбысы түсіріліп жазылды: *gazet[a] – kəzet//gəzet*. [а] дыбысына аяқталатын сөздердің жазылуындағы мұндай ерекшелік орыс тілінің екпіннің бәсең айтылып, естілгенде [а] дыбысының түсіп қалуына байланысты. Ал сөздің аяғындағы [а] дыбысына екпін түскен жағдайда [а] дыбысы [е] дыбысына алмастырылды: *сумк[á] – symke, щетк[a] – cətkə* т.б.

Талдаудан көріп отырғанымыздай, кірме сөздердің қазақша игерілуі екпіннің түсуіне, екпін түскен буынның алдыңғы немесе артқы позициясының болуымен байланысты. Бұл тарихи тағылымдық тәжірибиені ескеруіміз қажет.

Қазіргі емле кодексінде кірме сөздердің қосымшалануына байланысты арнайы баптар болғанымен, кірме сөздердің жазылуына байланысты арнайы тарау берілмеген. Мұның себебі кірме сөздерді орыс тілінің заңдылығымен түпнұсқаша алуымыз. Ал латын жазуы бойынша кірме сөздердің жазылуына байланысты арнайы тарау берілетінін айтқымыз келеді.

Қорыта айтқанда, қазіргі әліпби қазақ орфографиясы мен орфоэпиясын «қосамжарлық» (орыс, қазақ) сипатына, сондай-ақ қазақ сөйленісіндегі үндесім қағидасының бұзылуына, яғни тек сөзде не сөз тіркесінде ғана емес, бүтін сөйлем құрамында ғасырлар бойы тілдік сөйленістің эстетикалық дыбысталу категориясын қалыптастырған дыбыстық үндесім, сингармонизм заңдылығының бұзылуына әкеп соқтырды. Осылайша, өзге тілден енген кірме сөздердің ұлттық мәнеріне бейімделудің тілдік тетігі (механизмі) көптеген жылдар бойы сыртқы тілдік емес факторлардың күші арқылы тежеліп отырды. Психологияда қалыптасқан әрі орныққан стереотипті жою өте күрделі екені айтылады. Сондықтан жаңа графикаға көшу арқылы орныққан стереотипті дұрыс жолға сала отырып, қайтадан жаңғырту алдағы тұрған үлкен міндеттердің бірі.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Кеңесбаев І. Қазіргі қазақ тілі. Лексика. Фонетика. – Алматы, 1962. – 260 б.
2. Уәлиев Н., Алдашева А. Қазақ орфографиясындағы қиындықтар. Алматы: Ғылым, 1988. – 113 б.
3. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. Алматы: Ана тілі, 1992

Уәли Н.

Латын графикасына негізделген қазақ жазуы: төл сөздердің жазылуына байланысты негізге алынатын принциптер

Дыбысталған сөздің әдетте әр түрлі жазылмауы, сондай-ақ оның әр қилы оқылмауы шарт. Бір сөзді әркім өз бетінше оқып, өз алдына жазатын болса, жазу-сызудың коммуникациялық мәні болмайды. Сондықтан дыбысталған сөзді хатқа түсірудің және оны сөйлеуде қайта жаңғыртудың жазушы мен оқушыға ортақ негізі болуға тиіс. Жазуда және жазылған сөзді жаңғыртуға басшылыққа алынатын негіз орфографиялық ұстаным (принцип) деп аталады. Жазу теориясында орфографиялық принциптің айқындалған бірнеше түрі бар. Мысалы, Л.В.Зиндердің көрсетуінше [1] тілдің жүйесіне, лайықталған принциптер уәждемелі (мотивированные), ал тілдің өз бітімінен тысқары принциптер уәждемесіз (немотивированные) принциптер деп аталады. Уәждемелі принциптерге фонетикалық (фонематикалық), морфематикалық, грамматикалық принциптер жатады. Ал уәждемесіз принциптерге дәстүрлі, айырмыс (дифференцирующий), транслитерациялық, транскрипциялық, түпнұсқа (цитатный) принциптер жатады. Қазақ тілінің орфографиялық сөздіктерінен, Анықтағыштан (1974) осы аталған принциптер бойынша барлығынан дерлік мысал табуға болады. Әрине, оларға нақты талдау жасай отырып, қай сөздің қандай принциппен жазылғанын көрсету, жалпы қазақ орфографиясының принциптерін зерттеудің жеке объектісі етіп алу болашақтағы зерттеулердің бірі болмақ. Ал біздің бұл жердегі мақсатымыз – жоғарыда аталғандардың ішінен орфографияда басшылыққа алынып жүрген негізгі принципті дәлдей түсу және кейбір қосалқы принциптердің қолданылу мүмкіндіктері мен себептерін көрсету.

Қазақ жазуының ұстанып отырған қазіргі принципі алдымен жоғарыда аталған принциптердің уәждемелі типіне жататыны еш дау туғызбайды. Бірақ осы аталған топқа енетін принциптердің ішінде қазақ орфографиясы фонетикалық, я болмаса морфематикалық немесе грамматикалық принциптердің қайсын басшылыққа алып отыр (алуға тиіс) деген мәселе аса даулы болып есептеледі. Бұл жерде зерттеушілердің пайымдаулары мен пікірі бір жерден шыға бермейді.

Профессор Құдайберген Жұбановтың қазақ жазуы мен орфографиясы бойынша аса ірі фонетист ғалым ретінде де, халық ағарту саласындағы қоғам

қайраткері ретінде де іргелі зерттеулер жазып, практикалық маңызды жұмыстар атқарған ғалым екендігі мәлім.

Ғалымның ғылыми мұрасын өткен күндердің мирасы ретінде қарастыру бар да, оның теориялық тұжырымдарына қайта үніліп, бүгінгі ізденіс зерттеулерге арқау етіп алу бар.

Ғалым мұраларының бір саласы кезінде күн тәртібінде тұрған тіл құрылысы проблемаларын шешіп беріп, зерттеу нәтижелері, ұсыныс пікірлері тіл практикасында бірте-бірте орныға түскен еңбектер болса, екінші бір саласы – өз кезеңінен оқыз тұрған теориялық ізденістері мен зерттеулері.

Қазақ тілінің программалары, емле жобалары алфавит мәселелері т.б. жөнінде зерттеу еңбектерінің қолданбалы мәні зор болды. Бір ғана мысал, [ый], [ій] дыбыстарын *и* және [ұу], [үу] дыбыстарын *у* арқылы бір таңбамен белгілеу жөніндегі Қ.Жұбановтың жазу теориясына негізделген жобасы қазақ орфографиясында бірте-бірте орнығып, 1967 жылғы Ережеде біржола заңдастырылды. Ал ғалымның біріккен сөздер, буын жігі, тарихи фонетика мен этимология, орфография мәселелері т.б. сала-сала зерттеулері қазақ тіл білімінің хрестоматиялық беттері деуге болады. Мәселен, жазу нормаларын сөз етсе де, қазақ орфографиясының ғылыми негіздеріне қатысты мәселелерді қарастырса да ғалымның бұл аталған саладағы еңбектеріне зерттеуші тоқталмай өте алмайды. Ғалымның жазу, орфография жөніндегі теориялық зерттеулерін бағдарға ала отырып, әлі де басы ашылмаған мәселелерді сөз етуге болады. Солардың бірі – қазақ орфографиясының принципі. Бұл жөнінде де Қ.Жұбановтың зерттеулері, атқан ойлары, сөйлеген сөздері мен ұсыныс пікірлері қазіргі жазу нормаларының жай-күйін бағдарлауға, емле принциптерінің кейбір уәждемесін (мотивтерін) қайта қарауға ойтүрткі болады. Кезінде проф. Қ.Жұбанов «емле негізіне қожа сол тілдің жаратылыс заңы болуға керек. Тіліміздің жаратылысына қарасақ, емле дыбыс негізді (фонетикалық принцип негізді – Н.У.) болуға керек [2] деген болатын. Ал соңғы онжылдықтардағы оқулықтар мен зерттеулерге назар аударсақ, қазіргі кездің өзінде қазақ орфографиясындағы жетекші принцип жөнді айқындалмаған деуге болады. Мысалы, кей оқулықтарда: «Қазақ орфографиясының негізгі принципі – морфологиялық принцип. Морфологиялық принцип күллі түркі тілдері үшін қолайлы принцип болып саналады. Бұлай дейтініміз түркі тілдерінің табиғаты, атап айтқанда, ондағы сөздердің морфологиялық құрылысы және олардың түбір тұлғасының сақталу ерекшелігі – осылардың бәрі жазуда морфологиялық принцип ең жанасымды, ең қолайлы деуіміз де осыдан» [3] десе, кейбір зерттеулерде қазақ орфографиясы фонетика-морфологиялық принципке негізделген деп тұжырымдайды.

Міне, осы аталған үш бағытты қазіргі жазу нормасы тұрғысынан қысқаша салыстыра қарауға тура келеді. Алдымен морфологиялық принцип жайында. «...Сөздерге сөз тудырушы аффикстер мен сөз түрлендіруші аффикстер жалғанғанда, екі сөз бірігіп немесе өзара тіркесіп айтылғанда, сөздер мен сөз тіркестерінің айтылуы өзгеріп, әр түрлі дыбыстық өзгерістерге

ұшырайды. Морфологиялық принцип дыбысталудағы бұл ерекшеліктерді ескермей, сөз құрамындағы сыңарлардың жеке тұрғандағы қалпын сақтап жазуды басшылыққа алады. Мысалы: *басшы* (башшы емес), *ұшсын* (ұшшын емес), *сәнқой* (сәнқой емес), *көрінбейді* (көрімбейді емес), *қазанғап* (қазанғап емес), *әркім* (әргім емес), *көзқарас* (көзғарас емес), *Сарыарқа* (Сарарқа емес)» [4].

Осындай айтылғандай, морфологиялық принцип бойынша сөздің морфемалық құрылымы сақталып жазуға тиіс. Бірақ қазіргі жазу тәжірибеміздің орныққан нормалары осы талапқа толық жауап бере ала ма? Алдымен мынадай топтағы сөздердің жазылуына назар аударсақ, бұлардың морфемалық құрамы өзгеріссіз жазылған дейге болмайды. Мысалы: ақ – ағар (ақар емес), көк – көгер (көкер емес), жақ-жақын (жақын емес), тақ – тағын (тақын емес), бақ – (бағыл емес), ойын – ойна (ойына емес), орын – орна (орына емес), сарын – сарна (сарына емес), сары – сарғай (сарығай емес), қозы – қоздау (қозылау емес); халық – халқы (халығы емес), жоғарғы – жоғарығы, мүлік – мүлкі (мүлігі емес), әріп – әрпі (әрібі емес), қап – қабы (қапы емес), сап – сабы (сапы емес), көп – көбі (көпі емес). Сондай-ақ морфологиялық принцип бойынша қосымшалардың бір ғана варианты, мысалы –лар алынуы керек те, қалғандары (-дар, -дер, -тар, -тер) оның жай ғана дыбыстық өзгерістері ретінде жазуда еленбеуге тиіс.

Міне, бұл тәрізді сөздердің жазылуын морфологиялық принцип бойынша түсіндіруге болмайды және қазақ орфографиясындағы жетекші принцип морфологиялық деген тұжырымға шүбәмен қарауға тура келеді. Морфемалық құрамы дыбыстық өзгеріске түскен күйде, яғни фонетикалық принциппен жазылатын сөздердің саны «түбірі» сақталып жазылатын сөздерден аз емес. Осындай себепке байланысты болу керек, соңғы кездегі зерттеулерде қазақ орфографиясы фонетика-морфологиялық принципке негізделген деген пікір орын ала бастады.

Проф. Қ.Жұбанов қазақ жазуы фонетикалық принципі ұстануы керек деген үзілді-кесілді пікірде болды. Ғалымның сондағы сүйенген негізі мен ғылыми дәлелдері қандай? Ғалым мұрасын оқи отырып, осы сұрауға жауап іздесек, экстралингвистикалық және таза лингвистикалық екі түрлі жайтты аңғарамыз. Біріншісі – Қ.Жұбанов – тіл практикасында демократияшыл көзқарасты дәйекті ұстанушы әрі орнықтырушы ғалым. Ғалымның бұқарашыл платформасы жазу, терминология, емле, орфографиялық принциптер туралы ойлары мен зерттеулерінен айқын танылады.

... Тілдің әліпбиінен бастап, жоғарғы сатысына жеткенше төңкеріс практикасының, ілім-техниканың не бір игілігін сөзбен айтып, ашып бере аларлық дәрежеге жеткізудің өзі де емле мен терминологиядан аулақ болмақ емес. Мәдениетті таңдап, жасап шығарушы тап та, оны керек қылушы тап та – еңбекші тап болған соң, емле мен терминологияның қызметі – сол қалың еңбекшінің қолын мәдениетке жеткізу болады да, ондай кезде емле мен терминология мәні әсіресе зор болады.

«...Сонымен, емлені қайта тексергенде, ең алдымен оны қалың елге еңбекші бұқараға түсінікті, жеңіл қылып шығару жағын ескеру керек» [5] дей келіп, «Қазір біз туыс жүйелі морфологиялық емлені қабылдасақ, бізде де ағылшындардікі және басқа елдердікі сияқты дәстүрлі жазу болады» [5] дейді. Шындығында, морфологиялық принцип бойынша көп вариантты қосымшалардың бір ғана нұсқасы таңбалануы керек те, қалғандары еленбеуге тиіс. Бұл бағыт, әрине, жазба тілдегі шарттылықты көбейтеді. «Көптік жалғауының қазақша төрт түрі бар. Біз оның бәрін тастап, жалғыз «лр» -ді ұстап қала алмаймыз. Мұнан оқыту жұмысы ауырлайды, сауаттану жұмысы қиындайды. Сауаттану жұмысы тезірек жүру үшін жазуда сөз естілуіне жақын болуы керек»[5]. Оппоненттерімен пікір таласында ғалымның мұндай қарапайым мысалға жүгінуінің себебі жоқ емес. Морфологиялық принцип бойынша қосымшалардың қалыптасқан варианттарын бөле-жарып, бірер нұсқасына артықшылық беру тілдің ғасырлар бойына қалыптасқан шын қалпынан қол үзу болар еді.

Емле ережелері мен принциптерін белгілеуде ғалым тек экстралингвистикалық, әлеуметтік факторларға сүйеніп қоймай, таза лингвистикалық дәлелдерге де иек артып отырды. «Жалғауды туыс жүйесімен жазу үшін оның тарихын, бұрын қалай жазылып жүргенін, қысқасы, алғашқы нұсқасын білу керек. Жалғаудың қай түрі тұңғыш, қай түрі кенже екенін бұл күнгі тіл білімі танып біле алмайды. Мәселен, *-дар* көнерек пе, *я -лар* ескірек пе, болмаса *-тар* кәрі ме, оны дәлелдеу мүмкін емес [5]. Тіпті реконструкциялау әдісімен бұл формалардың архитипін тапқанның өзінде, қазіргі жазу практикасында оның соншалықты үлкен мәнге ие бола қоюы неғайбыл.

Сонымен, Қ.Жұбановтың айтуынша қазақ тілінің дыбыс жүйесіне сай келетін бірден-бір принцип – фонетикалық принцип. Ал олай болса, фонетикалық принципке қарама-қарсы қойылып, яғни «морфологиялық принцип» деген айдармен таңбаланып жүрген басшы – [басшы], түнгі – [түнгү], көзсіз – [көзсүз] т.б. сөздердің жазылу нормасын қалай түсінеміз? Мұндай топтағы сөздердің саны едәуір және өз жүйесі бар. Сондықтан оларды «Ереже ескертусіз болмайды» деген рубрикаға жатқызу тіл шындығына сай келмейді. Тегінде, бұл топтағы сөздердің жазылуын фонетикалық принципке қарама-қарсы қоюымыздың өзі дұрыс па? Әрине, фонетикалық принципті «қалай естілсе, солай жазылады» деп түсінсек, онда басшы, түнгі, бізсіз т.б. сөздер морфологиялық принципке негізделген деп, фонетикалық принципке қарама-қарсы қоюға болар еді. Бұл жерде фонетикалық принциптің өзін анықтап алу қажет тәрізді. Қ.Жұбанов фонетикалық принциптің өзін анықтап алу қажет тәрізду. Қ.Жұбанов «жазуда сөз естілуіне жақын болу керек» дейді, яғни бұл ұғым «қалай естілсе, солай жазылады» деген формуламен бірдей емес. «Фонетикалық принцип, дәлірек айтқанда фонематикалық принцип, әрине, «қалай естілсе, солай жаз» дегенді білдірмейді» [6]. «Фонематический принцип имеет большую объяснительную силу, чем морфологический: понятие фонематический

принцип полностью покрывает понятие морфологический принцип и сверх того, объясняет те факты, которые не могли быть объяснены в терминах морфологического принципа, а именно, неизбежные отступления от единообразной передачи морфем в случае морфологических чередований» [7].

Шындығында, фонетикалық принципті «қалай естілсе, солай жазылады» деп білу бұл принцип туралы түсінігімізді шатастырып, жазу тәжірибесінде оны дұрыс қолдануға кедергі болады. Егер «сөз қалай естілсе, солай жазылады» деген қағидаға сүйенсек, түн деген сөзді түнь, тын деген сөзді тын түрінде жазып, н дыбысының жуан-жіңішкелік қасиетін жеке-жеке таңбалар едік. Немесе сауда сөзі сауда, ал саудагер сөзі сәудәгер түрінде жазылар еді. Бірақ бұлай жазу фонетикалық принциптің емес, фонетикалық транскрипцияның міндеті. Қазақ жазуында [н`] мен [н], [т`] мен [т] тәрізді дауыссыздардың жуан-жіңішкелігінің арнайы таңбалануы сондықтан. Әрине, жазу мен транскрипция әуелден екі басқа нәрсе. Дыбыс жазуы дыбысталған сөздің айны-қатесіз көшірмесі емес. Оның қызметі алдымен ой мен сезімді жеткізу. Сондықтан дыбыс жазуында фонологиялық жүктемесі жоқ, фонетикалық қоршауға тәуелді небір дыбыс құбылыстары ескерілмейді. Жазу теориясының аса терең білгірі Л.В.Шербаның ертеректе айтқан мынадай пікірі бар:

«Многим казалось и кажется, что наше практическое письмо, не обозначая более тонких звуковых нюансов языка, должно считаться неточным. Это насколько не отвечает действительному положению вещей, что скорее можно было бы поддерживать обратное, т.е. что оно было бы неточным, если бы стремились обозначать все эти нюансы» [8].

Жазу теориясына қатысты бұл мәселеге Қ.Жұбанов дер кезінде назар аударған болатын. Дыбыстық қоршауға тәуелді кез-келген дыбыстық құбылысты жазуда таңбалай беру, Қ.Жұбанов айтқандай, ультрафонетик [5]бағытқа бой ұру болар еді.

Бірақ мәселенің қиындығы мынада: фонологиялық жүктемесі жоқ немесе ультрафонетик (Қ.Жұбановтың терминологиясы) құбылыстарын фонологиялық мәні бар дыбыс құбылыстарынан қалай ажыратамыз? Фонема теориясы бойынша бір фонеманың бірнеше реңкі болуы ықтимал, яғни фонетикалық қоршау қанша болса, фонеманың реңкі де сонша болады. Бірақ солардың ішінде фонетикалық қоршауға неғұрлым тәуелсізі негізгі реңк. Фонологиялық жазудың ерекшелігі бойынша фонемалардың негізгі реңкі таңбаланады да, фонетикалық қоршауға тәуелді реңктері ескерілмейді. Мысалы, *жұмұсшұ* деп жазбай, жұмысшы деп жазу себебімізді осы тұрғыдан түсіндіруге болады. С/ш алмасуы фонетикалық ортаға тәуелді, яғни [с] мен [ш] ілгерес келген барлық жағдайда <с> фонемасы [ш] реңкіне көшеді. Бұл іргелестікте <с>-ның басқа альтернативасы болмайды. Осы типтес өзгерістерді шартты түрде жалпы фонетикалық алмасу деп атауға болады. Бұл топтағы дыбыс алмасулардың өздеріне тән белгілері бар.

Жалпы фонетикалық алмасулардың морфемаға қатысы жоқ. Мейлі ол үстеу жасайтын қосымша мен қалау рай тұлғасы болсын немес шартты райдың

жұрнағы болсын, сондай-ақ «жоқтықты» білдіретін аффикс болсын, бәрі бір, талғампаздық болмайды. Фонема реңктері талғаусыз өзгере береді: *құшша* – [құшша]; *ысшы* – [ышшы]; *безсе* [бессе], *бізсіз* [біссіз]. Ал кейбір дыбыс өзгерістерінде мұндай қасиет жоқ, мысалы, *қ/ғ, к/г, п/б* белгілі бір морфемалардың аясында болады: *тұрақ* – *тұрағы*, *бұлақ* – *бұлағы*, *қазақ* – *қазағы*, *бірақ қазақы* (сын емес); *қырық* – *қырығы* (сын есім); бірақ қырқы зат есім (этнографизм); *дарақ* – *дарағы*, бірақ *дарақы* (сын есім); *тақ* – *тағыл*, бірақ *тақыл* (зат есім); *бақ* – *бағыл*, бірақ *бақыл* (зат есім); *қап* – *қабы*, бірақ *қапықалу*; *сап* – *сабы*, бірақ *еңбек сапында* т.б. Белгілі бір морфемалардың аясында болатын мұндай өзгерістерді алдыңғы типтегі алмасулардан бөлектеп, морфонологиялық алмасулар деп атауға болады. Әрине, морфонологиялық алмасулар да фонетикалық алмасу, бірақ бұл алмасулар белгілі бір морфемалардың жүйесінде ғана көрінеді. Мысалы, көптік жалғауының дауыстылар мен /у/, /й/ сонорларынан соң *л /-лар, -лер* вариант түрінде болуы осы морфемаға қатысты: *қала-лар, тау-лар, тай-лар*. Тап осы жүйе *-лық, -лік* аффикстерінде де қайталанады: *қала-лық, тай-лық*. Бірақ өзге морфемада, мысалы септік жалғауында, бұл жүйе басқаша сипат алады: *қала-да, тау-да, тай-да*.

Жалпы фонетикалық алмасудың морфонологиялық алмасудан тағы бір айырмашылық бар. Егер орфоэпиялық нормадан әдейі ауытқи отырып, артикуляциялық жақтан әнтек нық айтуға тырыссақ, қосымша реңктегі фонема өзінің негізгі реңкіне көшуге мүмкіндік алады: [башшы] – басшы, [кешегелді] – кеше келді т.б. Мектеп мұғалімдері оқыту процесінде, дикторлар радиодан ән тексін үйреткенде, мұндай мүмкіндікті нормадан әдейі ауытқи отырып, ара тұра пайдаланып отырады. Тіпті сөз мағынасын айқынырақ ажырату үшін кей контексте [к] -ні әнтек нық айтып, фонеманы негізгі реңкте дыбыстауға тырысамыз: [сексеуүлдүң күлү] сексеуүлдің күлі, салыстырыңыз: [сексеуүлдің гүлү] сексеуүлдің гүлі.

Ал морфонологиялық алмасулар орфоэпиялық нормадан бұлайша әдейі ауытқуға ырық бермейді. Мысалы, *ақ* – *ағар* сөзін «ақар» түрінде дыбыстаудың мәні жоқ.

Дыбыстардың жалпы фонетикалық алмасуы мен морфонологиялық алмасуы бір сөздің шенінде де кездесе береді. Мысалы, <к> фонемасының сөз қолданыста бірнеше реңкі болуы ықтимал:

- 1) [қырық] дегендегі [к] – негізгі реңк;
- 2) [қырығы] дегендегі [ғ] – фонетикалық қоршауға біршама тәуелсіз реңк-морфонологиялық алмасу;
- 3) [отызғырық] отыз-қырық дегендегі [ғ] – фонетикалық қоршауға тәуелді реңк, жалпы фонетикалық алмасу;
- 4) қырқы (этнографизм), қырық [қырығы] қырқы – тарихи алмасу.

Осы салыстырудан байқайтынымыз, қазіргі жазу нормасында жалпы фонетикалық алмасуларға қатысты дыбыстық өзгерістер жазуда арнайы таңбаланбайды да, бұған керісінше, морфонологиялық алмасулар жазуда жүйелі түрде бейнеленіп отырады. Осы тұрғыдан қарағанда проф.

Қ.Жұбановтың «қазақ емлесі дыбыс негізді болуы керек» дейтін тезисін жалпы фонетикалық алмасудың жазу-сызуда еленбей ерекшелігімен, сондай-ақ морфонологиялық алмасулардың арнайы таңбаланатын сипатымен ұштастыра қарауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Зиндер Л.Р.Очерк общей теории письма— 91-б.
2. Қазақ және әліп кіндік комитеті 1929 жылдың 2-4 июнь күндері өткізген ғылыми-орфографиялық конференцияда сөйлеген сөзі. Стенографиялық есеп. Қызылорда, 1930, 81-90 бб.
3. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. Алматы, 1973, 542-б.
4. С.К.Кеңесбаев, Г.Г. Мусабаев, Х.Неталиева. Орфография казахского языков СССР. М., «Наука», 1973, С. 103.
5. Жұбанов Қ. Қазақ тілінің емлесін өзгерту жайлы.
6. Жұбанов Қ. Стенографиялық есеп, 81-90 бб.
7. Кузьмина С.М.Теория русской орфографии, 10-б.
8. Шерба Л.В. Теория русского письма. Ленинград, 1983, 19-б.

Күдеринова Қ.

Латын графикасына негізделген қазақ жазуы: халықаралық терминдерді орфограммалаудағы ұстанымдар

Түркі тілдері ХХ ғ. басынан бері халықаралық терминдермен оның ішінде латын негізді терминдермен толығып келеді. Кеңестік түркі тілдері орыс тілі арқылы енген интернационал терминдермен, түрік тілі ағылшын, француз тілінен тікелей енген терминдермен байыды. Кирил графикасындағы түркілердің кірме лексикасы, сөйтіп, орыс тіліндегі терминдердің өзі болып шықты. Сонда кірме лексика түркі тілдеріне жаңа дыбыс реңкін немесе жаңа фонема немесе бөгде дыбыс реңкін алып келді. Сөйтіп, орыс тілін (кеңестік түркілер үшін) немесе француз, ағылшын тілін (түрік тілі үшін) фонетикалық жағынан тез меңгертетін ортаға өз-өзімізді тап қылды. Кірме лексиканы түпнұсқа принципімен жазу, әсіресе орыс тілінің жазба тілін тез қабылдауға жағдай жасады деген сөз.

Кирил графикасына негізделген түркі тілдері әліпбилері орыс тілінен енген термин сөздерді бірізді жазу үшін орыс әліпбиін өзгертпей қабылдағаны белгілі. Бұл орфограмманың арнайы ұстанымы түпнұсқа принципі (цитаталық принцип) деп аталады. Латын графикасынан кирилшеге көшкендегі басты бір себеп те осы болатын.

Ал бүгінгі жазба тіл үшін «30 жылдардағы түркі тілдері кірме лексиканы латын әліпбиімен қалай жазды? Қандай негізді, басты қағидалар болып еді? Ол қағидалардың қайсысын біз жаңа латын графикасында пайдалана аламыз?» деген сауалдар маңызды болып отыр. Түркітанушылардың алғашқы басқосуы

– Баку съезінде – кірме сөздерді орфограммалауға қатысты 2 түрлі көзқарас болды:

- 1) кірме сөздерді сол түркі тілінің ауызша айтылуы бойынша игеру [1]
 - яғни кірме сөздер үшін әріп алмау (мысалы, орыс тілінде **ғ, һ, ө, ү** болмағандықтан *Heine – Гейне, Hügo – Гюго* болып жазылады) [1],
 - сөз соңындағы дауыстыны қысқартып жазу: *вакансия – ваканс, пианино – пианин, фортепиано – фортепиан*,
 - қандай дыбыс таңбасы тұрса, сол дыбыспен айту (**о** әрпі тұрса, [о] дыбысы етіп айту деген сияқты);

- 2) кірме сөздерді түпнұсқа тілдегі айтылуы бойынша алу (*волкан*, вулкан емес, *маскерад*). Екі пікірде де сөздің айтылуына қарап жазу, яғни фонетикалық принцип басшылыққа алынған. Дәлірек айтқанда, қазіргідей, орыс тілінің айтылуына қарай емес, қазақ тілінің айтылуына сүйенген.

Дегенмен, кейінгі ұстанымдарға назар аударсақ, екі бағытты көреміз. Біріншісі, кірме лексиканы ұлттық фонетикаға жұтылдыру, екіншісі, орыс тіліндегі айтылуына жақындату бағыты. Соңғысына ноғай жазуын мысалға алуға болады: ноғай жазуында орыс тіліндегі [ц] фонемасы үшін арнайы таңба алынған [2]. Сондай-ақ башқұрт, татар, өзбек графикасында бұл дыбыс сөз басында **s**, сөз ортасында **ts**-мен белгіленген. Тіпті сөз басында да, ортасында да **ts**-мен беру ұсынылғанын көреміз: *tsirkul*.

Кірме сөздерді тілдің фонетикалық заңдылығына сәйкес қабылдау сингармонизм заңы сақталған түркі тілдерінде көбірек орын алуы тиіс деп ойлаймыз. Осыған байланысты, 1929 ж. Қызылордада өткен қазақ білімпаздарының емле конференциясында көтерілген мәселелердің ішінде кірме сөздердің емлесі үлкен қиындық тудырды. Комиссия мүшелері ортақ пікірге келе алмай екіге бөлініп, Е.Омаров, Қ.Кемеңгеров, Т.Шонанов бастаған топ терминдерді фонетикалық жағынан игеріп жазуды ұсынса, Қ.Жұбанов, Байділдин, Әлібаевтар терминдерді орыс тілі емлесіне жақындатып жазуды жақтаған.

Сондағы алғашқы топтың кірме сөздерді фонетикалық жағынан игеру моделдері мынадай еді:

- Кірме сөздегі қатаң-үнді тіркесін үйлестіріп игеру: *космос-коспыс, смола-спала* (Е.Омаров) [3];
- <ц> → **с**, <ч> → [ш], <щ> → [ш] дыбысы етіп игеру және таңбалау: *аресер, сек, birkencik*; <ц>-ны кейде [ш] етіп игеру, себебі *шіркеу-церковь* болып игерілген,
- <в>-ны дауыстыаралықта [y], сөз басында [б], *samavrъn, mäskev, barcav, sergejip*; тұйық буында [п] етіп игеру, ер адам фамилиясының соңын [п], әйел адам фамилиясының соңын [ya] етіп жазу (Е.Омаров) [3]. “А это значит, что мы от иностранных слов берем основу, имеющую материальное значение, с подчинением всех морфологических и других наращений этой основы свойствам казъязыка” (Т.Шонанұлы) [3].
- <ф> → [п] / *panar*,
- <г> → [г'], [ғ] *ğaz, ğybirne*,

- еуропа жазуларындағы **ch** тіркесін, орыс жазуындағы <x>,
- араб тіліндегі <h> дыбысын **q, k** әрпімен таңбалау: *muqtar, tekniĵ`ke, kəkiŋe,*
- <й> → [ж], ю → [жү], я → [жә], [же] етіп игеру және таңбалау: *ямбы – ĵамвь, ящик – ĵәск, япония – ĵарон, еврей – ĵəbrej, юсуф – ĵysip;*
- <в> → [у] және [п] етіп игеру және таңбалау: 2-буында ерін дауыстылары бар шет сөздерін еріндікті 1-буынға шығарып заңдастыру: *труба-turba, доктор-doktʏr;*
- сөз басында **г, ғ, ч, у, й** әріптерін таңбаламау, кірме сөздерде не түсіріп жазу, не қатаң беру (Е.Омаров) [3].
- шет сөздерді орыс тілі арқылы алмау, *европа-evropʏ* (еуропы) деп жазу (Е.Омаров);

Қабылданған емле ережелерінің ескертуінде мынадай өзгеріс болды: “Применяя фонетический и морфологические принципы казахском языке в правописание иностранных слов, нужно избегать искажения основы иностранных слов, имеющее материальное значение без особой на то надобности” (Т.Шонанов) [3]. Бірақ Е.Омаров ережеге мынадай пункттің енуін қалайды: “для выяснения характерного применения вышеизложенных принципов к орфографии иностранных слов ориентироваться на европейские слова, непосредственно воспринятые живым народным языком с русским, а потом на слова перешедшие с арабского и персидского”[3]. Бұл ұсыныс-пікірлерден қазақ графикасы мен орфографиясының негізгі ережелерінің алғашқы нұсқасы сөз болып отырған емле конференциясында (1929ж) жасалғанын көреміз. Және басқа түркі халықтары да өз тілдеріндегі емле ережелерінің негізді дайындалғаны осы латын графикасы кезінде екенін айтып отыр.

Бірақ 1929ж. конференцияда Ресей білімпаздарынан қатынасқан Н.Ф.Яковлев терминдерді бағындырып жазуда сақтыққа, тіпті онымен күресуге шақырған-ды [4].

Осындай пікірлер ұлт білімпаздарының көзқарасына әсер етпей қойған жоқ. Мысалы, терминдерді орыс тілі арқылы игеріп жазуды, 1929 жылы емлені жасаған Т.Шонанұлы, Е.Омаровтардың алашордашылдығын олардың шет сөздерді сол түпнұсқа тілінде алайық деген ниетін даттаған С.Аманжолов; “Олардың ескі түрік тілін, қазақтың құнсыз сөзін көкке көтеріп, интернационалдық сөздерді сыртқа тебуімен күресу керек” [5] деген.

Сөйтіп, терминдерді орыс тілінің емлесіне нұсқап жазу Қазақстанда Қ.Жұбанов, С.Аманжолов тарапынан ұсынылды.

Ал кирил графикасында кірме сөз түбіріне жалғанатын ұлт тіліндегі қосымшалардың вариантын жалғау проблемасын әлі күнге дейін шешімін таппай келеміз. Башқұрт тілінде *жюри, такси, шоссе, ателье* сөздеріндегі соңғы дауысты башқұрт тіліндегі жіңішке дауыссызға қарағанда жуандау, тіл арты дыбыс болғандықтан бұл сөздерге қосымшаның жіңішке вариантын жалғауға болмайды, бұл процесс сингармонизм заңын бұзып келді деген пікір

басым болды. Сондай-ақ *калий, любилей, командир, министр, социализм* сөздеріне жіңішке вариантты аффикс тілдің үндесім заңдылығын бұзады делінді. Өйкені сөйлеу тілінде бұл сөздерге жуан қосымша жалғанады. Осы сипатты жазуда да таңбалау керек еді дейді бүгінде башқұрт тіл жанашырлары. Және *ғылым, тарих, таһир* сөздері тіл арты дыбысталады: [ғылыйм], [тарыйх], [тахыйыр] сондықтан жуан қосымшаларды қабылдайды [6].

Ноғай, құмық, алтай, чуваш, саха тілдері тіпті терминдерді орыс тілі жұрнақтарымен қабылдағаны бар: *социалистический революция, ленинский политика* [7]. Ал қазақ тілінде қос дауыссызбен аяқталған орыс тілді түбір сөзге қосымша *ы, і* –дәнекері арқылы жалғанып, ашық буын санын көбейткен. Яғни 3 дауыссыз дыбыс қатар келмейді деген қағида ұсталған.

30жж. түрік тілін араб және парсы сөздерден тазарту реформасы - олардың орнына француз негізді сөздермен толықтырумен қатар жүрді. Мысалы, 1928 жылғы сөздікте француз тілінен енген сөз тек 1412 болса, 1939 жылғы сөздікте 1968 сөз, 1941 ж. – 2411, 1945ж. – 2482, 1955ж.с – 2500 сөз болды. Ал 2004 жылы басылып шыққан сөздікте 5757 француз негізді кірме сөз бар. Оның ішінде А әрпінен басталатын – 250, В – 236, С – 1, D - 290, Е – 250, F-272, G -177, H -151, I – 129, J – 68, K – 670, L – 145, M – 495, N – 128, O – 204, P – 685, R – 265, S – 552, S – 87, T – 364, U – 29, V – 110, Y - 0 және Z әрпінен басталатын 9 сөз кірген болатын.

Халықаралық терминдерді енді делдал-орыс тілінсіз жазу бағытын ұстанып отырған кеңес түркілерінің орфографиясында кірме сөздердің жазылуы қабылдаған әліпби құрамына байланысты болайын деп отыр. Мысалы, қазақ орфографиясына қатысты төмендегідей ойларымыз бар.

Егер әліпби ауыстырудағы бір мақсат түпнұсқа принципімен алынған орыс алфавитінің әріптерін әліпби құрамынан шығару болса және оларды латын әріптерімен беру мүмкіндігі болмаса немесе аз болса, қосар әріп, диакритикалық таңбалармен бейнелеудің қажеттілігі жоқ. Сондықтан қазақ емлесінде

1. **f, v, h** әріптерін өз қызметінде жұмсап,
2. [x], [h] дыбыстарын кірме сөздерде **h** әрпімен,
3. <ц>-s,
4. <ч>- s',

5. <щ>-s'әріптерімен беру керек деп санаймыз. Түрік жазуында <ф> дыбысы келетін халықаралық терминдер **f** әрпімен таңбаланады: *fabrika, faks, faksimile, faktör, fakulte, fabrikasıyon, familya, fanatik, fanatizm, fayans, faşist, fatalism, federasyon, federatif, feldmareşal, fizik, flora, flût*. Фонологиялық айырмасы жоқ **h, x** дыбыстары бір таңбамен жазылған.

Сонда кирил графикасындағы мына әріптер жаңа қазақ әліпбиінде былай берілгені жөн:

- /э/=>/e/ *elektir, energetike*
- /ц/=>/s/ *sement, sirk, sellofan, sentner, sifr, ceh*
- /ч/=>/s'/ *s'arlston, s'empion, mats'*

- /щ/=>/ş/ s'ors
- /я/=>/ya/ yadra, yakır, yard, yahta, filologi

Жалпы қазіргі қалыптанып кеткен дәстүрді бұзып халықаралық терминдер үндесімзаңына біршама бағындырып жазған жөн деп ойлаймыз. Олай етпесе орыс орфографиясының нормасына жүгіну қалмайды: *химия* – *himie*, *физика* – *fizike*, *техника* – *tehnike*, *компьютер* – *kampu'iter* болып жазылуы тиіс. Қазіргі терминдердегі жұрнақтардың көбі орыс тілі арқылы енген латын суффикстері екені белгілі. Мысалы, **-ция** - *-sion/-tion* деген латыннегізді жұрнақтар орыс тіліне ***presentation, construction, protection, possession, conclusion, action*** деген сияқты сөздердің құрамында келген. **-ist, -ism, -al** жұрнақтары да ***pianist, physicist (физик), abstractionism, criticism, atheism, central, formal, official*** сөздерімен енген. Біз жаңа қазақ-латын жазуында түпнұсқа тілдегі жазылуы бойынша таңбаланғаны жөн деп ойлаймыз.

Ол түрік тіліндегі терминденуге де сәйкес келеді. Мысалы, түрік тілінде филологиялық терминдер *я* аударылады, *я* түпнұсқаға жақындатылып жазылады: *morfoloji, fonetik, fonem, grafikler, transkripsiyon*. Түрік жазуында араб тілінен енген сөздер де үйлесім заңына бағындырылып жазылған еді: *isbat/ ispat, müsbet /müspet, tesbit/ tespit, tesbih /tespih, takdim, takdir, tasdik, tekdir, takdist*.б. Арабша «*abdu*»сыңарымен келетін есімдер түрікшеде **ü** дыбысы арқылы жазылады. Мысалы: *Abdülkerim, Abdüsselam, Abdülmecit, Abdülkadir, Abdürrahim* [8].

Сонда қазақ тіліндегі жұрнақтар **-ция, -изм** емес, **-sion, -ism** болып жазылу және айтылу керек. Жалпы мұндайда тіл-тілдегі халықаралық терминдерге донор болған грек, латын тіліндегі түпнұсқаларға назар аударған жөн: *philosophos, hypnos, kyklos, kylintras, programma, progressus, problema, philologos, cultura, codex, universitas, progressus, institutum*. Сондай-ақ ағылшын тілі түпнұсқа болып табылатын сөздерге де: *academia, bachelor, biology, botany, certificate, course, diploma, geography, geometry*.

Жалпы әлемдік тәжірибе әліпбидің ұлттық сипаты болуы үшін кірме сөздерді әліпби шегінде таңбалау керектігін көрсетіп отыр. Сондықтан қазақ жазуы латын әліпбиін қабылдап, кірме сөздерді орыс орфографиясымен жазуды тоқтатады деген сеніміміз бар. Ойымызды белгілі ғалым Н.Уәлидің сөзімен тұжырымдасақ: «Әлгіндей сөздердің жазылуын басқа «бейтаныс» кодқа салып жазсақ, реципиенттің қабылдауы басқаша болады: *öperätir* (оператор), *üniversitet, kläster* т.б. Сөйтіп, санадағы стереотипті, психологиялық бөгетті айналып өтеміз. Сондықтан жазудағы бет-бағдарымызды түзеудің жолы – латын әліпбиіне көшу» [9].

Және профессордың мына тұжырымын жаңа латын графикасымен халықаралық сөздерді жазуда басшылыққа алу керек: «Кеңестік тоталитарлық саясаттың салдарынан қазақ тілін тұтынушылардың санасында кирилл жазуына негізделген қазіргі қазақ әліпбиінде орыс тілінен енген кірме сөздерді еш өзгеріссіз қабылдау және өзіндік айтылым нормасына бейімдемеу сияқты теріс стереотиптердің қалыптасуына себеп болды. Бұл қазақ орфографиясы

мен орфоэпиясын «қосамжарлық» дағдарысына, сондай-ақ қазақ сөйленісіндегі үндесім қағидасының бұзылуына, яғни тек сөзде не сөз тіркесінде ғана емес, бүтін сөйлем құрамында ғасырлар бойы тілдік сөйленістің эстетикалық дыбысталу категориясын қалыптастырған дыбыстық үндесім, сингармонизм заңдылығының бұзылуына әкеп соқтырды. Осылайша, өзге тілден енген кірме сөздердің ұлттық мәнеріне бейімделудің тілдік тетігі (механизмі) көптеген жылдар бойы сыртқы тілдік емес факторлардың күші арқылы тежеліп отырды. Жаңа графикаға көшу жобасы осы стереотип мәселесін шешу керек және өзге тілден енген кірме сөздердің тілге бейімделу тетігін өз күшіне енгізу керек» [7].

Жаңа латын әліпбиі: терминдер орфограммасы. Латын графикасын қабылдаудағы лингвистикалық түркіжайттардың бастысы кірме терминдерді түркі тілдерінің өзіне тән дыбыстау мәнерімен жазу және айтуға дағдылану болады дейді белгілі ғалым А.Фазылжанова.

Алдымен, мына бір мәселені айқындап алғанымыз жөн. Халықаралық терминдерді тағы да делдал тіл – орыс тілі арқылы игеріп жазамыз ба, әлде түпнұсқа тілдегі вариантымен таңдалаймыз ба? Бұл сауал 1929 ж. латын графикасын қабылдардағы басты сауал болғаны жоғарыда айтылды. Қазақтың ұлттық әліпбиін жасаушылар көбіне терминдердің түбірі түпнұсқа тілдегі жазылуына сәйкес болуды ұсынды: “А это значит, что мы от иностранных слов берем основу, имеющую материальное значение, с подчинением всех морфологических и других наращений этой основы свойствам казъязыка” (Т.Шонанұлы) [3]. “Применяя фонетический и морфологические принципы казахском языке в правописание иностранных слов, нужно избегать искажения основы иностранных слов, имеющее материальное значение без особой на то надобности” (Т.Шонанов) [3]. Осы ұстаным қабыл алынбаған алғашқы түркі-латын жазуының орфографиясындағы кейінгі қиындықтар бізге белгілі. Сондықтан, біздің ойымызша, халықаралық терминдердің делдал тілсіз жазылуы негізді. Дегенмен біз төменде орыс тілі арқылы енген сөздердің орфограммалануын да және түпнұсқа тілдегі тұрпатымен орфограммалануын да қарастырып көрдік.

Орыс тілі арқылы енген терминдердің денінде жіңішкелік белгісі бар. Жіңішкелік белгі – орыс тілінде өзінің алдындағы дауыссыздың жіңішке мәнермен айтылатынын білдіру үшін алынған маркер. Ал түркі тілдерінде дауыссыздың жіңішке айтылатынын көрші дауысты анықтайды, яғни жіңішке езулік дауыстының әрпі өзінен кейінгі не өзіне дейінгі тұрған дауыссызды жіңішке езулік тембрмен, жуан езулік дауыстының әрпі өзінен кейінгі не өзіне дейінгі тұрған дауыссызды жуан езулік мәнермен айтқызады. Сол сияқты жіңішке еріндік дауыстының әрпі өзінен кейінгі не өзіне дейінгі тұрған дауыссызды жіңішке еріндік тембрмен, жуан еріндік дауыстының әрпі өзінен кейінгі не өзіне дейінгі тұрған дауыссызды жуан еріндік мәнермен дыбыстатады. Сондықтан дауысты әріп таңбасымен қоса жіңішкелік белгінің жазылу/жазылмауы артықтық етеді.

Жоғарыда 2017 жылдың 27 қазанында бекіген латыннегізді қазақ әліпбиіндегі у' [u] және і' [i] әріптерін өзгерту қажеттігі туралы айттық. Оның себебі кірме сөздердегі осы фонемалар келетін сөздердің ортақ көзшалым түрпатынан айырылатынымызда дедік. [u] фонемасын барлық латынжазулы тілдердегідей **u** әрпімен және [i] фонемасын да ортақ **i** әрпімен беру керек деп ойлаймыз. Ал төл сөздерде бұл әріптер [ү] [і] дыбыстарын таңбаласа, оқылымда да, жазылымда да шатасу болмайды.

Осыған орай түбірі жіңішкелік белгісімен аяқталған сөздердің соңғы буынында жіңішке дауыстылар болса, сөз бейүндес күйінде жазыла береді не болмаса соңғы буын жіңішке дауыстымен алмасуын жөн деп ойлаймыз (қазақ тілі вариантында): *automobil, a'lbom, automobils'i, akrapol, alkagol, dubil, dubel, ansambil, artel, artikil, airozol, barel, vestibul, karamel, kafel, kegl, kisel, karusel, kremil, kitel, kina'z, kobzar, kokteil, karol, magistral, kvadrupol, festival, mademazel, seperabel, stil, mergil, mitkal, modal, dizel, sirkul, sokol, s'prengel, s'tepsel, s'til, emal, portfel, trufel, iakr, yantar, rentabel, royal, ema'l, panel, parallel, paska'l, patriül, peda'l, peristil, piksel, prisel, profil, rigel, ru'l, model, modu'l, mora'l, niva'l, nikel, parallel, paröl, slesa'r, spekta'kl, spira'l, stil, tabel, tül, galtel, gydrozöl, gorizontal, gospita'l, deksel, gril, dizel, dirija'bil, duel, kabel* т.с.с.

Сөздердің бейүндес жазылуына не себептен жол беріп отырмыз? Біріншіден, орыс тілі орфоэпиясымен айтып, орфографиясымен жазып дағдыланып алған қолданысты бірыңғай жіңішке тембрге айналдыру, соңғы буынға дейін ә дыбысымен сөйлеу қазақ тілінің өзіне тән фонетикалық ерекшелігіне де сай келмейді. Бұл соңғы буында ә әрпі жазылмайды деген ережеге қайшы емес. Себебі соңғы буындағы ә әріптері дауыссыздың жіңішке айтылатынын білдіреді. Екіншіден, сөз соңындағы дауыстының жіңішкелігі жуан басталып, жіңішке аяқталатын бейүндес жазылған сөзді бірыңғай орта тембрмен, яғни жіңішке де, жуан да емес мәнерде айтқызады.

Сөз түбірінде жіңішкелік белгі жоқ, тек орыс тіліндегі қосымшасында жіңішкелік белгі болған сөздер жуан реңкпен аяқталады: *idealdy, industrialdy, koaksialdy, kommunaldy, konseptualdy, terminal, universal, formal, frontaldy, fundamentaldy, funksional, ekzistensialdy, eksperimental, eksponensial, ekstremal, epitaksial, nominal, normal, diagonal, kapsul, s'turval, differensial, oktupol, ortogonal, poligonaldy, potensial, proporsional, radial, virtualdy* т.с.с.

Орыс тілі арқылы енген кірме сөздердегі э әрпінен басталатын сөздер е әрпіне алмасады: *elektrik* – француз тілінде *electrique*, *emissio* – латын түпнұсқасында *emissio*, *energia* – грек түпнұсқа тілінде *energeia*, *eksport* – латын түпнұсқасында *exporto*, яғни түпнұсқа тілдің өзінде е әрпімен жазылады.

Ал мына терминдердің қазіргі орфограммасы түпнұсқаға біршама сай: *apparat* (лат. *apparatus* «кұрал-жабдық»), *generator* (лат. *generator* «шығарушы»), *akkumulator* (лат. *accumulator* «жинаушы»), *kombinat* (*combinatus* «біріккен»), бюджет (ағыл. *budget* мемлекеттік табыс пен

шығынның нәтижесі»), мобиль (лат. mobilis «жеңіл қозғалатын»), трасса (нем. trasse «сызық, жол бағыты»), коммуникация (лат. communicatio ортақ қылу, байланыстырамын, сөйлесемін»), терапия (грек. therapeia «емдеу»), insult (лат. Insulto – «секіру»), фракция (лат. fractio – «опыру»), редакция (лат. redactus «қалыпқа келген»), операция (лат. operatio «қозғалыс»), брифинг (ағыл. briefing «қысқа»), парламент (ағыл. parliament), миллиард (франц. Milliard «мың миллиондаған»), департамент (франц. departement), импорт (лат. importo «кіргізу»), инвестиция [нем. investition], банк (итал. “banco” –«үстел»), сессия – (лат. sessio «отыру; қозғалыссыз»), партия (фр. parti бөлік, топ), раунд [ағыл. round], министр (франц. ministre) форум (лат. forum «политикалық орта») депутат (лат. dēputātus, «бағала, арна, қосымша жаз») металл (лат. metallum), комитет (франц. comité), конференция (лат. conferentia «бір жерге жинау»), транзит (лат. transitus «өту»), президент (лат. praesidens «елбасы»), федерация (лат. foederatio «бірігу») конгресс (лат. congressus «кездесу, жиналу»), ядро (jądro), республика (лат. rēs pūblica «қоғамдық жұмыс»), газ (нидерл. gas), премьер (фр. premier «бірінші»), ассамблея (франц. assemblée «жиналыс; ассамблея»), студент (лат. studens «тырысушы»).

Пайдаланылған әдебиеттер

1. I Всесоюзный тюркологический съезд 26/II-5/III-1926. Баку. 416б.
2. М.К.Милых Вопросы орфографии тюркских языков Северного Кавказа и Дагестана. 46б.
3. Стенографический отчет научно-орфографической комиссии. 74б.
4. Стенографический отчет IV пленума. 78б.
5. Аманжолұлы С. Жаңа әліппенің кейбір дыбыстарын өзгерту, емле мен терминді дұрыстау туралы // Социалистік Қазақстан. 23.08. 1933.
6. Опыт совершенствования алфавитов и орфографий языков и народа СССР.
7. Мусаев К. МАлфавитыязыковнародовСССР. 46б.
8. Yaşar Akdoğan. Türk dili ve yazılı-sözlü anlatım bilgisi. İstanbul, S 49-62.
9. Уәли Н. Лингвистикалық және мәдени-әлеуметтік түрткіжайттардың басымдылығы // Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы А., Арыс, 2007. – 410б. 179б.

Алдашева А

Қазақ әдеби тіліндегі шетел сөздері: жалпы сипаттамасы және емле мәселелері

Шетел сөздері түсінігінің мәні. Қазақ әдеби тілінің терминологиялық корпусында *шетел сөздері, кірме сөздер және интернационал сөздер* деп аталатын терминдік ұғымдар орныққан. Көрсетілген аталымдар кей ретте бір мағынада (*заимствование; иностранное слово* ұғымдарына ортақ балама ретінде), кей тұстарда ажыратылған мағынада түсіндіріледі. Қазақ әдеби

тілінің лексикалық қорындағы өзге тілдік бірліктерді ықшамды түрде «шетел сөздері» деп атауға тура келеді, өйткені қазақ әдеби тілінің қазіргі динамикасында өзге тілден енген сөздердің көлемі, ену көздері, әртүрлі табиғаты қоғам дамыған сайын күрделене түсуде.

Бір тілдегі шетел сөзі – өзге тіл сөзінің екінші тілде пайда болуын және орнығуын сипаттайтын күрделі үдеріс. Шетел сөзі – қазақ тілінің толыққанды тілдік бірлігі, тілдің қолданысына қажетті тілдік бірлік. Тілге шетел сөзінің енуі және тілде орнығуы – тілдің дамуының жай-күйін танытатын, тілдің қызметін, қолданылу аясын айқындайтын үдерістердің нәтижесі. Атап өтерлік жайт – шетел сөздерінің семантикалық прототипі сақталады.

Қазақ тілінің қазіргі динамикасына байланысты нақтылай түскенде, бірнеше түрткіжайттарда (факторларды) атап өтуге болады.

Біріншіден, мемлекеттік тіл ретіндегі қазақ тілінің қолданысы өз еліміздің аумағымен ғана шектелмейді. Қазақ тілі – Қазақстан Республикасының өкілетті ресми белгісі және ол халықаралық саяси, экономикалық, мәдени-әлеуметтік қарым-қатынастарда айрықша функция атқарады. Қазақ елінің дүниежүзіндегі басқа мемлекеттермен байланыстары жан-жақты сипатқа ие бола бастады. Осы себепті қазақ әдеби тілі *шетел сөздерінің* қорын қалыптастырады, олар ғылым мен техниканың, саясат пен шаруашылықтың, медицина мен техниканың, ақпараттық технологиялардың арнаулы терминологиялық корпусын жасайды. Әлемдегі көптеген тілдерде *шетел сөздерінің* қоры жоқ. Тілде шетел сөздерінің болуы – осы сипат – жоғары мемлекеттік мәртебеге ие тілдерде ғана болады [1].

Екіншіден, шетел сөздерінің қатарында *интернационал сөздердің* қоры ауқымды. Интернационал лексика – әлемдегі көптеген тілдерде түпнегізі ортақ, мағынасы бірдей, негізінен ғылым мен техника тілінде игерілетін, әдетте, қабылдаған тілдің айтылым жүйесі арқылы бейімделетін, қабылдаушы тілдің морфологиялық және синтаксистік нормаларына сәйкес, сөзтүрленімдерін жасайтын тілдік бірліктер (кейде халықаралық стандарттағы терминдер деп те аталады). Интернационал сөздердің түпнегіздері – грек, латын, француз, испан, итальян тілдері. Сонымен қатар соңғы кезеңдерде жаһанданудың қарқынды сипатына байланысты бұл үдеріске ағылшын тілі де қосылды; зерттеушілердің көзқарастарына қарағанда, шетел сөздерін қабылдауы 8-інші ғасырдан басталатын ағылшын тілінің сөздік қорының 80%-дайы – өзге тілдік элементтер [2]. Халықаралық коммуникациядағы басымдығына байланысты қазір ағылшын тілі донор-тілге айнала бастады. Қазақ әдеби тілінің жағдайында интернационал сөздер орыс тілі арқылы енген және орыс тіліндегі фонетикалық адаптация қазақ тілінің нормасы ретінде қалыптасқан.

Әлемдегі тілдердің көпшілігі *интернационал сөздердің* қоры беретін мүмкіндіктерді тиімді пайдалануда. *Интернационал сөздердің* қоры бүгінгі таңда ғылым мен техниканың, саясат пен қоғамның және бизнес пен кәсіпкерліктің дамуын оңтайлы қамтамасыз етіп келеді. Айталық, электроника мен информатика салаларында интернационал терминдердің саны қазір 40%

-дан 70%-ға дейінгі көлемде барынша молайған және осы саланың аталымдары қазақ әдеби тілінің құрамына да дендеп енуде.

Басқа елдермен жан-жақты байланыстың қарқындылығы, мәдениетаралық коммуникацияның ұлғаюы нәтижесінде ғылым мен техникаға тән халықаралық интернационал сөздермен қатар мәдениетке, күнделікті тұрмысқа қатысты сөздер де қазақ тіліне енген және бұл үдеріс ішкі-сыртқы факторлардың ықпалына қарай жалғасып келеді. Өзге тілдің сөздерінің осындай легі қазақ тілінің айтылым жүйесінің заңдылықтарына бағынып, «бөгделігін» жоғалтқан. Мәселен, орыс тілінде сөйлейтіндер *башмак, баклажан, караул, карандаш, есаул, ярлык, жемчуг, кабак, кабарга, каторга, карман, кафтан, кургандегендердің* түркітектес тілдерден енгенін аңғара қоймайды. Сол сияқты мәдениетаралық коммуникацияның әсерінен орыс тіліне *атамекен, маслихат, аким, мажлис, отау, болашақ, керемет, беташар, тойбастар, құдалық, соғым, тамаша, рахмет* сияқты қазақ сөздері ене бастаған.

Арнаулы зерттеулерде «шетел сөздері» және «кірме сөздер» атауларының арасында ұғымдық айырмашылықтар көрсетілгендігін атап өтеміз [3]. Кірме сөздер – қазақ тілінің айтылу заңдылықтары арқылы мейлінше меңгерілген, таңба-жазуы арқылы басқа тілдің сөзі екендігі аңғарылмайтын, нормаланған сөздер (*пойыз* – «поездка» сөзінен қалыптасқан; *кәмпит* – итал. confetto, лат. confectus; *жәрмеңке* – пол. jarmark // нем. Jahrmarkt – жыл сайынғы базар; араб-парсы сөздері – абырой, пешене, ғылым, әмір, пәрмен, ғазиз). Шетел сөздері – қазақ тілінің айтылу заңдылықтарына сәйкес келмейтін немесе таңба-жазуы арқылы өзге тілдің элементі екендігі айқын байқалатын (*коллегия, джентельмен, дебют, дирижер, сенат, джинсы, чипсы, хот-дог*) сөздер.

Сонымен қатар нормалар нақты сақталмайтын коммуникацияда, яки болмаса аралас коммуникацияда қолданылатын шетел сөздері де кездеседі (*сорри, окей, вундеркинд*), олар – *таңдақ сөздер* (вкрапления). Кейбір зерттеулерде таңдақ сөздердің қолданысқа түсуін шетел сөздерінің қабылдаушы тілге енуінің бастапқы сатысы деп санайды.

Әлемдік лингвистикадағы тұжырымдар бойынша кірме сөздер – бір тілге келіп «топ ете» түскен, имплантант сияқты элементтер, олар бірте-бірте бейімделу мен меңгерілу үдерістерін бастан кешіреді, олар алғашқы қолданыстарында бір мәрте жұмсалатын, бір қолданыстағы сөздер болады да, бірте-бірте рецептор-тілдің толыққанды элементіне айналады [3]. Бұл пікірлер, тегінде, рецептор-тілдің айтылым жүйесі арқылы бейімделген сөздерге қатысты және олар – «бөгделігі» тіпті де байқалмайтын кірме сөздер. Ал қазақ әдеби тілінің лексикалық қорында көрсетілгендей үдерістер мен сатылардан өтпеген, ғылым мен техника метатілінің қатарынан бірден берік орын тепкен өзге тілдік сөздер айтылу заңдылықтарына бағынбайды. Демек, шетел сөздерін бір топқа жинақтауға болмайды, өйткені құрылымдық лингвистика өкілдерінің пікірлері бойынша бір тілдің модельдерінің екінші тілде қайта жаңғыруы әртүрлі болады[1].

Қазақ тіліне орыс тілінен және орыс тілі арқылы енген шетел сөздерінің, интернационал сөздердің ену-қабылдану кезеңдерін дәлме-дәл атау мүмкін емес. Қазақ әдеби тілінің тарихы бойынша еңбектерде орыс тілінің фонетикалық бейімделген кейбір үлгілерінің 18-інші ғасырдан басталғаны аталады [4].

Қазақ тіліне енген өзге тілдік бірліктердің ену, қабылдану себептері қазақ тілтанымында анықталған. Дегенмен, баяндалып отырған тақырыпқа тікелей қатысы болғандықтан, ықшамды түрде жинақтай түскенді жөн көреміз.

Себеп-факторлар екі бағытта: ішкі лингвистикалық және сыртқы лингвистикалық себептер.

Ішкі лингвистикалық себептер:

– қабылдаушы-рецептор тілдің когнитивті базасында

болмағандықтан, белгілі бір құбылысты, ұғым-түсінікті, зат-бұйымды атау қажеттілігі (*сенат, кафе, лицензиар, аккредитив, маркетинг, бонус, дисконт, инвестиция, магистр, брокколи*);

– қабылдаушы тілдің когнитивті базасында бар болғанымен, қазақ сөзінің белгілі бір құбылыстың, ұғым-түсініктің, зат-бұйымның ұғымдық сыйымдылығына сәйкес келе бермейтіндігі (мәселен, қазіргі кезде қазақ тіліндегі «жаттығу» сөзіне семантикалық сыйымдылығы жағынан біршама тұспа-тұс түскенімен, жиі қолданыла бастаған *коучинг* (*ағыл. coaching*) кеңірек мағынада – жеке адамның өмірлік және кәсіби мақсаттарына қол жеткізуге себін тигізетін консалтинг және тренинг әдістерінің бірі деген ұғымды білдіреді, сондықтан ағылшын тілінің элементі нормаға айналған);

– сипаттама түріндегі атаудың орнына бір сөзді шетел тілдік бірлігін пайдалану (мәселен, журналистерге арналған қысқаша пресс-конференция деп түсіндірме атаудан гөрі «*брифинг*» сөзі тиімдірек; ол тілдің үнемдеу заңдылықтарына да сәйкес келеді);

– еуропалық тілдерге тән экзотикалық атаулардың көбейе түсуі

(*sandwich – сэндвич, hamburger – гамбургер, fish burger – фишбургер, cheeseburger – чизбургер*);

– әртүрлі кәсіби салаларда жаңашылдық бағыттардың пайда болуы

(*Facebook, Twitter, Google, instagram*).

Сыртқы лингвистикалық факторлар:

– Қазақ елінің әлемдік аренаға шығуы, экономикалық, саяси,

дипломатиялық қарым-қатынастардың қарқынды дамуы, ғылым мен техникалық үдерістердің жаңа сапаға көтерілуі, білім мен ғылым аясының ұлғаюы;

– кәсіптік жағдайында У.Вайнрайх «тілдерлік бірдейлестіру»

деген терминді атаған болатын, ғалымның пікірінше, кәсіптік адам өзара қарым-қатынаста болатын екі тілдің өзара ұқсас элементтерін теңдестіреді, бұл ретте теңдестіру бірінші тілдің ерекшеліктеріне бағынады [5];

– кезінде орыс тілін меңгерудің, ал қазір ағылшын тілін үйренудің

басым бағытқа айналуы, осы тілдердегі түпнұсқа мәтіндерді оқу, орыс және ағылшын тілдеріндегі масс-медиа ақпаратының таралуы шетел сөздерінің кеңінен қолданысына ықпал етті және бұл ықпал ұлғая түсуде;

– шетел сөздерін коммуникативтік актіде қолдануға тілдің

«жарнамалық» тілге, яғни қазіргі қазақ мәдениетінде көркем әдебиеттен гөрі прецедентті мәтін ретіндегі жарнамалық клиптерге көбірек бой ұсынуы да әсер етуде;

– мекеме, ұйым, компания, фирма атауларының халықаралық стандарттар бойынша ресімделуі;

– кей реттерде қазақ сөзінің орнына шетел атауларын пайдалану

арқылы білім-ғылымнан жан-жақты хабардарлығын таныту, бедел-артықшылықтың бір белгісі ретінде қолдану, яғни тілдік моданың да әсері байқалады.

Қазақ әдеби тіліндегі шетел сөздерінің әлеуметтік-мәдени жай-күйі.

Қазақ әдеби тілінің даму, қалыптасу тарихында шет тілден енген сөздер маңызды орын алады. Шет тілі сөздерінің тілге енуі – қоғамдағы саяси, экономикалық, мәдени-әлеуметтік, ғылым мен білім салаларындағы өзгерістердің тілдегі бейнесін танытатын, кей реттерде этникалық байланыстарды бейнелейтін, ұдайы жүріп отыратын күрделі құбылыс екендігі мәлім. Ауызша әдеби тілге, күнделікті тұрмыстық сөйленіске, ресми-іскери тілі мен ғылым тіліне ғылыми термин, ауызекі сөйлеу элементі ретінде әбден етене араласып, қазақ сөзінің қатарынан шетел сөздерінің жан-жақты және бекем орын алуы – XX ғасырдағы қазақ қоғамының әлеуметтік-мәдени айрықша белгілерінің бірі. Елбасы атап өткеніндей, «XX ғасыр Қазақстанға бірқатар игіліктерін де берді...Бұл кезеңде елімізде белгілі бір жаңғыру болды. Бірақ, бұл – ұлттың емес, аумақтың жаңғыруы еді» [6].

Өткен ғасырда тілдің барлық саласына қатысты зерттеулерде өзге тілдерден (негізінен орыс тілінен және араб-парсы тілдерінен) енген тілдік бірліктер ұдайы қарастырылды, талданды және бағаланды. Әсіресе орыс тілінен және орыс тілі арқылы енген сөздерге қатысты бағалаулар мен талдаулар саяси үстемдіктің екпініне бағындырылды; сондықтан өткен ғасырдың 70-інші жылдарына қарай «орыс тілінен және орыс тілі арқылы енген сөздер қазақ әдеби тілі лексикасының 80%-ын құрайды және олар тілді байытатын прогрессивті әсерге ие» деген байлам-қорытынды бекем орнықты [4]. Калька арқылы жасалған жаңа лексикалық бірліктер қазақ тілінің сөзжасамдық-синтаксистік әлеуетін дамыта түсетін фактор ретінде тұжырымдалды. Қазіргі қазақтілді қоғам мүшесінің басым денінің шетел сөзін жазу-сызуда тануы, өзге тілдік дыбыстардың фонемалық ерекшелігін игеруі жағынан коммуникативтік дағдысы мен коммуникативтік қабілеті аса жоғары; шетел сөзін айтылуы мен жазылуы жағынан тез меңгереді, кей реттерде тіпті өзге тілдің сөзін табиғи төл сөздей қабылдайды. Әлеуметтік лингвистиканың аспектісінде қарастырғанда таза қазақтілді қоғам мүшелерінің қазақ тілін білудегі тілдік құзыреті – 98,3% және олардың орыс тілін білетін тілдік құзыреті – 93,3% [3]. Демек, бұл көрсеткіштер бүгінгі таңда қазақы тілді қоғам

мүшелерінің екі тілді қатар меңгергендігін, нақты айтқанда, кез келген коммуникативтік жағдаятта екі тілді қатар пайдалана беретіндігін көрсетеді. Өзге тілдерден енген сөздердің, басқа тілдің әсерінің қазақтілді қоғам мүшесінің когнитивті санасына мейлінше сіңірілуінде саяси үстемдік талап еткен кириллица әліпбиінің қабылдануы, білім беру жүйесінде орыс тілінің үстемдік ете бастауы айрықша рөл атқарды. Әрине, бұл жайттар қоғам мүшелерінің жан-жақты жетілуінде, жетістіктерге қол жеткізуінде толымды рөл атқарды.. Алайда Елбасының рухани жаңғыруға қатысты ой-толғамдарында «Қазір салтанат құрып тұрған жаңғыру үлгілерінің қандай қатері болуы мүмкін? Қатер жаңғыруды әркімнің ұлттық даму үлгісін бәріне ортақ, әмбебап үлгіге алмастыру ретінде қарастыруда болып отыр, өмірдің өзі бұл пайымның түбірімен қате екенін көрсетіп берді» деген тұжырым бар [6].

Әлемдегі тілдердің қай-қайсысына да болмасын, өзге тілдің элементтері қоғам дамуының әр кезеңдерінде әртүрлі дәрежеде vs. көлемде еніп отыратындығы мәлім. Қазақ тілі де шет тілі сөздердің қабылдаудың бірнеше сатысын басынан өткерді. Әсіресе соңғы ширек ғасырдан астам уақыттан бері ауызша және жазбаша коммуникацияда шетел тілдерінің сөзі анағұрлым көбейді. Бұған, әрине, ең алдымен Қазақ елінің жаһандану үдерістеріне қарай ұмтылысы айрықша себепкер болуда, сонымен қатар кросс-мәдени сапа мен тұтыну сапасы елеулі өзгерістерге ұшырады, соның нәтижесінде жаңа технологиялар, нарық экономикасы, білім мен ғылым, ойын-сауық индустриясы, спорт, сән әлемі және киім-кешек, музыка мен өнер, кулинария мен гастрономия салалары шетел сөздерін нақты артефакт ретінде қабылдауда мейлінше ашықтық танытуда. Өзге тілдік элементтердің таралу кеңістігі өте ауқымды; олар ғылым мен техника салаларынан бастап күнделікті тұрмыстық кеңістікте де еркін жұмсалады.

Жоғарыда баяндалған ішкі және сыртқы лингвистикалық факторларға байланысты кейінгі аз мерзім ішінде ауызша және жазбаша коммуникацияға түскен шетел сөздерінің ауқымы күрт өсті; олардың барлық бет-бейнесі, көлемі мен дәрежесі қазақ әдеби тілінің табиғаты үшін заңдылық түріндегі сипатта. Заңдылық болатын себебі – қазақ әдеби тілі ұзақ мерзім бойында шетел сөздерін өзіне қажетті деп қабылдап, олар позитив/негатив позициясы тұрғысынан сараланбады, шетел сөзінің енуі позитив баға алды. Осы әсер әлі де өз күшінде. Сондықтан кейінірек енген шетел сөздері әзірге ғылыми-тілтанымдық сараптамаға алына қойған жоқ. Қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесі, тіл арқылы қазақ этносы өкілдерінің санасын жаңғыртуға бет бұру қазақ сөзінің қатарындағы шетел сөздеріне ғылыми-лингвистикалық сараптамалар жасаудың өзектілігін айқындайды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Хауген Э. Процесс заимствования // Новое в лингвистике. Вып. 6. М., 1972. С. 344-382.
2. Костомаров В.Языковой вкус эпохи. СПб.: «Златоуст», 1999. –320 с.

3. Сулейменова Э.Д., Смагулова Ж.С. Языковая ситуация и языковое планирование в Казахстане – Алматы: Қазақ университеті, 2005
4. Сыздықова Р.. XVIII-XIX ғ.ғ. қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Мектеп, 1984. – 246 б.;
5. Блумфилд Л. Язык. М.: Прогресс, 1968. – 607 с.
6. Назарбаев Н. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» // http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy

Алдашева А.

Шетел сөздеріне ғылыми-лингвистикалық сараптама жасаудың маңыздылығы

Бұған қатысты бірнеше себептерді атауға болар еді. Себеп-факторлардың, сөз жоқ, ең бастысы – жаңа әліпби қабылданды, жаңа әліпбиді енгізудегі мүдде – ұлттың рухани тамырынан нәр алатын жаңғыру. Латын әліпбиіне көшу көптеген қасаң қағидалар мен таптаурын сананы өзгертуге ықпал етері сөзсіз. Жаңа әліпби тек таңбаларды ауыстыру ғана емес, бастысы – негізгі этностың рухани жаңғыруы үшін барынша икемді, тиімді жолдардың бірі екенін қалың жұртшылық терең түсініп, жоғары саналылықпен қабылдауда.

Латын негізді әліпби бекітілгелі бері ауқымды іс-шараларды атқару бағытында қозғалыс басталды. Іс-шараның негізгісі – қазақ емлесін түзу. Жаңа әліпбиге негізделген ереже:

- қалың қауымға ортақ;
- қазақтілді қауымның сауаттылығын одан әрі жоғарылата түсетін;
- ұлттық біртектіліктің, ұлттың төлтума бітімінің сақталуын бекемдейтін;
- қазақ сөзі мен грамматикасының, қазақ дыбыстарының табиғи заңдылықтары барынша ескерілген;
- әліпби таңбалары көзшалымды, жазу машығын меңгертуді жеңілдететін;
- түзілуі мен рәсімделуі жағынан әлемдік стандартқа, оның ішінде түркітілдес елдердің емле қағидаларына сәйкес келетін;
- ілгері шығарылған саяси нұсқаулар бойынша ағылшын тілін үйренуге ықпал жасайтын маңызды құжат.

Бұл мәселелер, әрине, құзыретті мамандардың ғылыми тұжырымдарын қажет етеді.

Соңғы талапты нақтылай түсер болсақ, қалың қауым латын әліпбиіне көшу интернет-компьютер құралдарын шапшаң пайдалануға, әлемдік ақпарат байланыстың инфрақұрылымдарын, электрондық-сандық жүйелерді кедергісіз қолдануға, әлемдегі барлық рухани құндылықтармен виртуалды түрде танысуға айқын мүмкіндік беретін ағылшын тілін сауатты меңгеруге жол ашады деп үміттенеді. Демек, жаңа әліпбиді жазуға орнықтыруда, қазақ

жазуының жаңа ережелерінде жазылуы айрықша қарастыру мен зерделеуді қажет етіп отырған тармақ – шетел сөздерінің жазылуы.

Барлық тілдердегі шетел сөздерін таңбалауда транскрипция және транслитерация әдістері игеріледі.

Транскрипция – фонетикалық әдіс; шетел сөзінің фонетикалық ерекшеліктері, дыбыстық формасы сақталады (кейде аздаған фонетикалық өзгерістер де болуы мүмкін), сөйтіп, қабылдаушы тілдің нормаланған тілдік бірліктерінің қатарына қосылады (мысалы, экономика терминдері – акциз, бенефициар, гудвилл, сальдо, франчиза, холдинг, консалтинг, коммерция, дивиденд). Түпнұсқа тілде транскрипциясына қарамастан қазақ тілінде джентльмен (ағыл. gentleman), джинсы (ағыл. jeans), Джордж (ағыл. Жорж) варианттары орын алған. Бұлар – орыс тілінің фонетикалық адаптациясынан өткен сөздер.

Транслитерация – қабылданған сөздің әріп-таңбасы қабылдаушы тілдің таңбаларымен ауыстырылатын, қабылдаушы тілдің айтылым жүйесінің заңдылықтарына сәйкес дыбысталатын әдіс (режим, нөл, шенеунік, мәшине).

Қазірге дейінгі өз күшіндегі қазақ орфографиясының ережелеріне морфологиялық-фонематикалық, фонетикалық және дәстүрлі принциптер негіз болып, шетел сөздерінің өзгеріссіз жазылуы (транскрипция) бекітілді, нормаланды. Енді латынжазулы емле ережелерінде шетел сөздерін таңбалауда жоғарыда аталған **өз күшіндегі принципті немесе қазақ тілінің төл дыбыстық заңдылықтары ескерілген сөздердің айтылуы ұстанымын – қайсысын негізгі ұстаным** ретінде алу керектігі өзекті мәселеге айналып отыр. Қазіргі өз күшіндегі принцип бойынша шетел сөздерін жазуда транскрипция (басқа тілдегі жазу таңбаларын дәлме-дәл беру) ескерілген жағдайда (*аккредитация, аккорд, альпинист, джентельмен, дебют, дирижер, корреляция, модернизация, пассив, училище, циркуляр, яхта, ядро*) өзге тілге тән таңбалау мен айтылуда еш өзгеріс болмайды; өзге тілдің фонетикалық ерекшелігі – өзге тілдің дыбыстық құрамы, екпін және позициялық алмасулар – сақталып қалады. Ал бұл жайт Рухани жаңғыру жолындағы жаңаша динамика емес, таптаурын үлгілерден біржола арылтуға кең мүмкіндіктер тудыра алмайды.

Бірақ ескеретін жайт – қазақ қоғамы үшін орыс тілі **донор-тіл** болып келді және бұл бағытты бірден ығыстыру мүмкін болмайды.

Жаңа әліпби арқылы шетел сөздерін, оның ішінде ағылшын тіліне тән сөздерді ағылшын тіліндегі таңбалануын сақтай отырып жазу емлесін қалыптастыру туралы ұсыныстар да бар. Алайда екі мәселе алға шығады: біріншіден, шетел сөздерінің түпнұсқа қалпын сақтап емле қалыптастыруда **директивалық-өкімдік талапты** басшылыққа алу мүмкін емес, өйткені тіл дамуының қазіргі жағдайында әзірше **ағылшын тілі қазақ тілі үшін донор-тіл** емес, дегенмен донор-тіл болудың бастапқы нышандары бар. Екіншіден, орыс тілі арқылы енген шетел сөздері тек ағылшын тілінен ғана емес, сонымен қатар түпнегізі грек, латын, яки болмаса неміс, француз тілдері болатын тілдік бірліктер, демек, осы тілдердің де түпнұсқа қалпын сақтау керек болады

(мысалы, гастарбайтер – нем. *Gastarbeiter*; маршрут – нем. *Marschrout*; фуршет – фр. *la fourchette*; коллегия – лат. *collegium*).

Шетел сөздерінің қазақтың табиғи айтылу заңдылықтарына бейімдегенде, транслитерация ерекшеліктері пайда болады. Жаңа ережеде қазақ сөзінің табиғи заңдылықтарын сақтауды басты негіз ету ұлттық болмыстың өзегін сақтауға барып тіреледі. Бұл аса маңызды. Елбасы көрсеткеніндей, «ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғыру болмайды. ...алға басу үшін ұлттың дамуына кедергі болатын өткеннің кертартпа тұстарынан бас тарту керек» [1]. Демек, жеке адамның рухани болмысын әбден анықтап, бекем ету үшін, ұлттық кодты, тілдің табиғи болмысын сақтап қалу үшін шетел сөздерінің емлесін нақтылауда айтылу, дыбысталу заңдылықтарын басшылыққа алу қонымдылық танытады. Дегенмен мәселенің екі жағы байқалады: біріншіден, «Қазақстан 2050» стратегиясындағы нұсқауға тағы бір мәрте назар аудартамыз, онда «әліпбиімізді латын қарпіне, латын әліпбиіне көшіруге кірісуіміз керек. Балаларымыздың болашағы үшін осындай шешім қабылдауға тиіспіз және бұл әлеммен бірлесе түсуімізге, балаларымыздың ағылшын тілі мен интернет тілін жетік игеруіне, ең бастысы – қазақ тілін жаңғыртуға жағдай туғызады» деп айтылған болатын [2]. Сондықтан шетел сөздерін **қазақ тілінің айтылу заңдылықтарына бейімдеу ағылшын тілін меңгеруді жеделдетуге қаншалықты тиімді** деген сауал туындайды. Басқаша айтқанда, латынжазулы әліпби бойынша емле ережелерінде айтылу заңдылықтарына басымырақ бедел берілсе, ақпараттың бірдей, шапшаң қабылдануына оңтайлылығы қандай? Екіншіден, шетел сөзін бейімдей айту бірнеше вариациялар тудыруы мүмкін (мысалы, *альпинист* – *алпинис*, *элпинис*). Бүкіл халыққа ортақ естілім және айтылым жүйесін қалай орнықтыруға болады? Қазақы тілді адамның санасында психобейне ретінде әбден орныққан, шет сөздерді айтуда және естуде кинестезиялық, яғни сөйлеу аппараттарын қатаң бақылау әбден жетілген; басқаша айтқанда, қазақы тілді қоғам мүшесінің басым көпшілігі шетел сөздерінің фонематикалық ерекшеліктерін бұзбайды. Мәселенің аса күрделі және маңызды екендігін кезінде профессор Қ. Жұбанов нақпа-нақ айтты, оның еңбектерінен «...емле негізіне қожа сол тілдің жаратылыс заңы болуы керек. Тіліміздің жаратылыс заңына қарасақ, емлеміз дыбыс негізді болуы керек» деген пікірді кездестіреміз. Ғалым бір шетел сөзінің 16 түрлі жазылғанын /айтылғанын, осы түрліліктің бір-бірінен артық-кемін, дұрыс-бұрыстығын анықтайтындай меже жоқтығының қисынын дәлелдеген болатын [2]. Қазіргі шетел сөздерінің айтылуына қатысты да қазақ дыбыстарының артикуляциялық ерекшеліктерін зерделей түсіп барып, емле ережелерінде назарға алу қажет болады. Жаңа заманғы латын әліпбиін енгізуге қатысты арнаулы жүргізілген зерттеулер бойынша, мәселен, ұяң, [д] дыбысы төл қазақ сөзінде айқын позицияда; шетел сөздерінде сөз басы мен сөз ортасында келгенде де фонетикалық-фонологиялық сипаттамасы айқын. Сондықтан зерттеушілер бұл дыбысты позиция талғамайтын, сөз басы, ортасы, аяғында кездесе беретін дыбыс деп бағалайды [3,282]. Талдауда сөз

соңындағы [д] дыбысының сипаты нақтыланбағанымен, тегінде, «босаң тоғысыңқы» деген фонемалық айырым белгісінің көрсетілуіне сүйенсек, [д] дыбысының шетел сөздеріндегі сөз соңындағы орны ескерілген болуы керек. Өйткені [д] дыбысы шетел сөздерінде сөз соңында айтылуында [т] дыбысына қарай ойысады (аккорд – аккор[т], абсурд – абсур[т]). Кирил әліпбиіне орналасқан басқа да шет дыбыстардың табиғатында осындай фонетикалық-фонемалық ерекшеліктер бар.

Қазақ жазуының емле ережелерін қалыптастыруда айтылу заңдылықтары тірек болатын жағдайда назарға алынатын жайттар. Қазіргі қазақ әдеби тіліндегі шетел сөздерінің латын әліпбиі бойынша емлесін біршама топтастыруға ұмтылыс жасалды. (Сөздер Орфографиялық сөздіктен іріктелді) [4].

– бірінші қатарда тілдің жаратылыс заңына бейімделіп, XX ғасырдың бас кезінде-ақ айтылуы бойынша қалыптасқан тілдік бірліктердің түзілімін толықтырған, нормаланған сөздерді көрсетуге болады.

<i>Айтылуы бойынша қалыптасқан сөздер //нормативті сөздіктерге енгізілген; норма деп тануға болады</i>
пойыз, стансы, зауыт, шенеунік, нөл, нөмір, режим, пошта, пәлте, телестансы

– айтылуы мен жазылуы қиындықтар тудырмайтын сөздер тобы бар.

<i>Айтылуы мен жазылуы арасында айырмашылық жоқ / аз сөздер</i>
аппарат, абонент, банкнот, бизнес, билет, биржа, делегат, тендер, купе, корпус, вагон, перрон, фирма, парламент

– айтылу заңдылығы бойынша емлесін қалыптастыруға мүмкіндігі бар сөздер легінде сөз соңында және сөз ортасында ь (жіңішкелік белгісі) бар лексикалық бірліктер тобы көзге түседі; мысалы, *модель – модел; стиль – стиль; вексель – вексел; ансамбль – ансамбіл; артикль – артикіл; спектакль – спектакіл; функционалды*. Аз-кем мағлұматқа тоқтала кетуге болады: ь белгісі кирил әліпбиінде өз алдына дербес дыбыс емес [4]; ол өзінің алдындағы дыбыстың мағынасын модификациялайтын (дыбысталуын өзгертетін, жұмсартатын) диакритикалық таңба ретінде танылады (мысалы, *асфальт, калька, вальс*). Демек, көрсетілген лексемаларды айтылуы бойынша жазуда екі түрлі нұсқа пайда болады: *валіс* (жұмсарту қажет) және *валс*. Сондықтан, жоғарыда аталғанындай, шетел сөзін өз сөзіндей меңгерген қазақтілді қоғам мүшесі жуан дыбысталатын вариантқа да (валс), тұрқы өзгерген нұсқаға да (валіс) тосырқай қарауы мүмкін. Алайда жазу практикасында дағды елеулі ықпал жасайды, дәстүр – узус бірте-бірте қалыптаса бастайды. Ы белгісімен келетін шетел сөздерін айтылуға бейімдеп таңбалауда оның кейде йотталушы (й+о) дыбыстың пайда болуына әсер ететіндігін ескеру қажет болады, айталық, Шарын каньоны – Шарын канийоны / канионы; синьор – синиор;

Нью-Йорк – Ниу-Йорк. Ажыратушылық қызметке ие ь (жуандық) белгісі бар терминдер қазақ әдеби тілі лексикасының қатарында сиректеу кездеседі; шамасы, оның емлесі ь белгісінің емлесі арқылы реттелетін болады.

<i>айтылуы бойынша қалыптасуға икемі бар сөздер</i>
ансамбіл, спектакіл, артикіл, модел, стил, вексел, модуль, модал, морал
<i>көрсетілген лексемалардың алдыңғы топтағы сөздер қатарына қосылуға (транслитерация әдісі бойынша) мүмкіндігі бар; сөз соңындағы ь белгісі бар сөздердің (модел, стил) емлесін айтылу заңдылықтарына сәйкестендіруге мүмкіндіктер байқалады.</i>

<i>сөз ортасында ь (жіңішкелік белгісі) таңбасы бар сөздердің жазылуы</i>
альпинист – алпинис, асфальт – асфалт, вальс – валс/валіс, вольт – волт / воліт, калька – калка, кальций - калций /калци, фильм – филм, калькулятор, ателье, ультра
<i>директивалық түрде осындай варианттарды беру екіұдай пікірлер (айқын қарсылық, субъективті көзқарас) тудыруы мүмкін, өйткені қоғам мүшесінің когнитивті санасында «ателие» деп айтылғанымен, «ателье, асфальт, вальс, кальций, фильм» түріндегі емле-бейне орныққан.</i>

– орыс тілінде «ё» дыбысы қолданылатын 12,5 мыңнан астам лексема, мыңдаған жер-су атаулары мен адамдардың аты-жөні бар екен [3]. Кириллицаға негізделген қазақ алфавитінде жеке орын алмағанымен, «ё» лексикографиялық еңбектерге енгізілген (*дирижер, суфлер, режиссер*); демек, «ё» дыбысын да Қазақ жазуының жаңа ережелерінде қалайша таңбалау / айтылуы анықтауды күтеді. Бұл қатарда сөз соңындағы бірнеше дыбыстың айтылу заңдылықтары бойынша өзгеретіндігіне де назар аудартамыз: *нг, -тор, -стр, -кт, -рг, -ог* типтес дауыссыздарға аяқталатын сөздер (*мониторинг, митинг, директор, редактор – (редактыр) магистр, антракт, хирург, биолог, педагог*), сондай-ақ геминант дауыссыздары бар сөздер (*металл, аллея, криптограмма*) ғылыми түсініктемелерді, жан-жақты талдауды қажет етеді.

<i>-ор; -ер (ёр); -ог тіркесімдеріне аяқталатын сөздер</i>
директор, редактор, ректор, режиссер, дирижер, суфлер, педагог, биолог, астролог
<i>қазақ тілінің заңдылықтарына сәйкес директір, дирижор, педагог түрінде айтылады. Осы лексемаларды: а) фонетикалық бейімделгендер (пошта, стансы); яки болмаса ә) фонетикалық бейімделуге икемделе бастағандар (ансамбіл,модел) қатарларына қарай топтаса алатын фонетикалық-фонемалық сипаттамаларын белгілеу қажет болады.</i>

– қазіргі қолданыстағы емле ережелерінде бір әріптің қатар орналасуы арқылы келетін шетел сөздерінің нақты ережесі бар; онда сөз түбірінің сақталатындығы (металл, телеграмма) және сөз соңындағы қосар дыбыстың бірі қазақ тілі қосымшаларымен түрленгенде түсірілетіндігі көрсетілген (метал-ға).

геминант (бір дыбыстың қосар орналасуы) дыбыстардың жазылуы
агглютинатив, вакуум, ватт, капелла, металл, аллея, криптограмма, диффузия, корректор, конгресс, коттедж, миллиардер, реестр, суффикс
сөз соңындағы қосар дауыссыздарды реттеу мүмкіндіктері бар (метал, конгрес)
Сөз ортасындағы қосар дыбыстарды айтылуы бойынша таңбалау зерделеуді қажет етеді (криптограмма – криптограма, диффузия – диффузия). Түрік тілінде грамм –грам (gram), профессор – професор(profesor) түрінде жазу өткен ғасырдың 80-інші жылдарында нормалана бастаған.

сөз соңында екі-үш дауыссыздың қатар келуі (бр, стр, нг, кс, ст,кт)
тембр, кадастр, стерлинг, ринг, мониторинг, министр, магистр, брифинг, бокс, экономист, абстракт, факт
айтылуы бойынша тембір, министір,бокис, бірақ: рингі, мониторинк, брифинк варианттары пайда болуы мүмкін.

–бастапқы буында «о» дыбысы бар шетел сөздерінің айтылуы орыс тілінің орфоэпиялық заңдылықтарына бағындырылған. Көрсетілген сөздер тобына қатысты айта кетерлік жайт – қазақтыілді қоғам мүшесі шетелдік сөздің екпіні мен дауыс созылықтылығын мейлінше сақтайды.

бастапқы буында «о» дыбысы бар шетел сөздері
комитет, компания, комбинат, комедия, колорит, комиссия, коммутатор, корпорация, композиция, компьютер, конгресс, конфессиялы, концерт
емле ережелерінде қазіргі өз күшіндегі принципті сақтау қажет болады, орфоэпиялық сөздікте оларды айтылу заңдылықтарына сәйкестендіру мүмкіндіктері бар, мысалы, комедия – камедия (ағыл. comedy); бірақ: компания – кампания болған жағдайда «науқан» мағынасындағы басқа сөз пайда болады; сондай-ақ компьютер – кампутер тұлғасына айналады. Бұл ретте ағылшын тіліндегі «computer» тұлғасына толық сәйкес келетіндігін ескеру қажет.

соңы –д, -г дыбысына аяқталатын сөздер
рафинад, слайд, абсурд, бильярд, код, йод, гибрид, хирург, драматург
емле ережелерінде қазіргі өз күшіндегі принципті сақтау қажет болады, орфоэпиялық сөздікте оларды айтылу заңдылықтарына

сәйкестендіру мүмкіндіктері бар, қазақ айтылу заңдылықтарына сәйкес -т және -к дыбыстарына алмасу мүмкіндігінің фонетикалық-фонологиялық сипаттамасы, түсіндірілуі қажет болады.

–Шетел сөздерінің алдағы уақытта жазылуының емлесін нақтылауда я, ю, ц, ч, щ әріптері бар сөздер (ядро, яхта, биология, цикл, цирк, дебют, юмор, брошюра, парфюмер, училище, плащ) айтылым жүйесі сүйеніш бола алады.

<i>Ағылшын және роман-герман тілдеріндегі емлесі мен айтылуы қазақ қоғамына таныс бола бастаған сөздер</i>
<i>bonus, computer, distributor, Investor, Marketing, Fitness, deposit, Forward, Login, Notebook, Traffic, final, dividend, Bestseller, Grant, Crossword, Test, factoring, compania, credit, transfer, fixing (экон. белгілеу), holding, Referat, symposium, Smoking, Tuning, format, Jeans (жинс, джинсы емес), Leggings, Hot- dog, printer, Sputnik</i>
<i>бұл топтағы сөздерді емле сөздігінде «ағыл.» деген шартты қысқарту арқылы беру мүмкіндіктері бар. Мақсат – саяси талаптарды жүзеге асыру үшін латын әліпбиі арқылы ағылшын тілін үйренуді жеңілдету жолдарын қарастыру.</i>

Түйін:

1. Тілдің дамуы жаңа сатыға көтерілді, тіл табиғатында өзгерістер пайда бола бастады, бұл – тарихи үдеріс, бұл – қазақ қоғамы дамуының бір белесі.

2. Қазақ қоғамының қазіргі саяси, әлеуметтік-мәдени дамуында Қазақ жазуының жаңа емле ережелерін әзірлеу аса ыждағаттылықты, жан-жақты зерттеу мен зерделеуді қажет етеді. Жаңа қазақ жазуының жаңа емле ережелерін талдап бекітуде түркітекес елдердегі тәжірибені қарастыру және жинақтау да ғылыми-практикалық мағлұматты толықтыратыны сөзсіз. Мәселен, түрік тілінің емле ережелері әрқилы атаулармен 80 жылдың ішінде 27 рет басылып шыққан; алғашқыларында шетел сөздерінің жазылуы қамтылмаған, ол кейінгі басылымдарда толықтырылып, анықтала түскен [5]. Әрине, бұдан Қазақ жазуының емлесін кезең- кезеңімен, бөлік-бөлшектер арқылы реттей беруге болады деген пікір ұсынылмайды; керісінше, жоғары сауаттылыққа қол жеткізетін, табиғи заңдылықтар мен қазақ тілінің қазіргі динамикасына тән белгілер толық ескерілген, қазақ тілінің табиғи нормалары, сөздердің үйлесімдігі бірізділігі сақталған біртұтас емле қағидаларын реттеу айрықша маңызды. Академик М.Балақаев кезінде «орфография жалпыға ортақ, оның ережелері бірізге түсіп, әбден қалыптаспайынша, жалпыхалықтық тіл нормасын жасау, әдеби тілдің еркін дамып, қалыптаса беру процесін тездету, ... мектептерде тіл сабағын оқытуды дұрыс жолға қою мүмкін емес» деп көрсеткен болатын [6].

3. Латын әліпбиіне негізделген қазақ жазуының ережелерін реттеуде қандай ұстаным басшылыққа алынуы тиіс: а) өз күшіндегі принцип; яғни қазірге дейін қазақ орфографиясына тірек болған морфологиялық-фонематикалық және фонетикалық принциптер; ә) фонетикалық принцип (айтылуы бойынша жазу); б) морфологиялық-фонематикалық және фонетикалық принциптер және айтылуы бойынша принциптерді қатар негіз ету; в) транскрипциялау және транслитерациялау ұстанымдары. Осы проблема ғылыми-практикалық жағынан анықталған жағдайда басты мәселелер тиімді түрде шешіліп, қалың қауымның сауаттылығын жоғарылататын емле ережелері қалыптасатын болады.

4. Қазақ әдеби тілі лексикасының құрамындағы шетел сөздерінің емлесін реттеу – мәселенің аса қажетті және маңызды тұсы. Ауызекі сөйлеу тіліндегі, ауызша әдеби тілдегі бірқатар сөздерді айтылым // естілім жүйесіне бағындыру арқылы емле нормаларына енгізу қиындық тудырмайтындай. Алайда қазақ лексикасының қорындағы шетел сөздерінің басым көпшілігі – ғылым мен техниканың барлық саласына қатысты термин сөздер мен терминдік тіркестер. Мәселен, Мемтерминком ұсынған және бекіткен, экономика мен қаржы саласына арналған екітілді терминологиялық сөздіктің лұғаттық тізбесінің 50 пайызға жуығы – жазылуы өзгеріссіз сақталған шетелдік аталымдар. Оларды айтылуы бойынша нормаландыру фонетикалық-фонологиялық сипаттамаларды анықтап, дәлелдеуді қажет етеді. Сонымен қатар ғылым мен техника метатілінің терминдері негізінен жазба нұсқаларда қолданылатындығын ескеру қажет болады.

5. Саяси-қоғамдық бағыт латын әліпбиін қабылдаудағы негізгі мүдденің бірі ретінде ағылшын тілін үйрену мен меңгеруді жеңілдету мен жеделдетуді көздеп отыр, осы себепті емле ережелерін реттеуде бірнеше күрделілік алға шығады; оның бірі – байырғыдан бері өзгеріссіз жазылып келе жатқан, түпнегізі роман-герман тілдерінен және ағылшын тілінен енген шетел сөздерін бекітілген апострофты латын әліпбиінің таңбаларымен жазу хатқа түсіріп, сол қалпында емле ретінде орнықтырғанда да (мысалы, экономика аталымдары – *дивиденд, диверсификация, гудвилл, трансфер, кроссирленген чек, калькулятор, юниктад, шиллинг, франчайзинг*), яки болмаса оларды қазақ тілінің айтылым заңдылықтарына бағындырғанда да әлемдік тіл, қазақ елінің үштұғырлы тілінің бірі, заман талабы болып отырған **ағылшын тілін жеделдете меңгеруге латынжазулы жаңа қазақ әліпбиінің ықпалы қаншалықты** деген сауал алға шығады.

6. Осыған байланысты шетел сөздерінің қатарында ағылшынша, өзгеріссіз таңбалауға болатын сөздер қатарын іріктеу мәселесі де байқалады. *Facebook, Twitter, Google, Instagram* тәрізділердің легінде айтылуы мен жазылуы көзшаламға, естілімге таныс ағылшын тілі сөздерін (*bonus, distributor, Investor, Marketing, Fitness, deposit, Forward, Login, Notebook, Traffic, final, dividend, Bestseller, Grant, Crossword, Test, factoring, compania, credit, transfer, fixing(белгілей), holding, Referat, symposium, Smoking, Tuning*) апостроф таңбасынсыз узусқа қалыптастыру мүмкіндіктері аңғарылады.

7. Емле ережелерінің сақталуы мен қолданылуы үшін, бір қарағанда, үкімет тарапынан бекітілген заң күшіне ие қағидалардың жиынтығы болса жеткілікті сияқты болып көрінеді. Алайда заңнамалық құжат түріндегі емле ережелерінің жиынтығында қазақ тілінің барлық ерекшеліктерін нақтылап, айқындап түсіндіріп беретін мысалдар шектеулі болады, осыған байланысты заңмен бекітілген емле ережелерін, қоғам өмірінде тілдің үлес-салмағының өзгеруіне, ұлғаюына қарай туындап отыратын өзгешеліктерді таратып, түсіндіріп, осы арқылы тілді пайдаланушының сауаттылығын арттыруға, әдеби нормаларды қалыптастыруға ықпал ететін көмекші құралдар қажет. Емле ережелерін реттеу, тиімді нұсқаны әбден сарапқа салу бірқатар маңызды іс-шаралардың – ұлт мәдениеті мен ұлттық біртектілікті танытатын Орфографиялық сөздік, Орфоэпиялық сөздік, Шетел сөздерінің сөздігі, Емлесі қиын сөздер сөздігі, Анықтағыштар, басқа да әдістемелік құралдар түзу мен жасаудың, мамандар даярлауға атсалысудың жемісті және игілікті боларына жол ашады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан – 2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы // <http://www.inform.kz/kz/kr-prezidentinin-kazakstan-2050-strategiyasy-kalyptaskan-memleketin-zhana-sayasi-bagyty-atty-kazakstan-halkynazholdauy>
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – өңд., 3-бас. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010.
3. Жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын реформалау: теориясы мен практикасы – ұжымдық монография. Жалпы ред. басқарған А. Фазылжанова. – Алматы: «Қазақ тілі баспасы», 2016.
4. Орфографиялық сөздік /Құраст.: Н.Уәлиұлы, А.Фазылжанова, Қ.Күдерінова, Ғ.Әнес. – Алматы: Тіл білімі институты, 2007. – 480 б.
5. <http://www.gramota.ru>
6. Балақаев М. Біріккен сөздердің орфографиясы. – Казахский литературный язык. – Алматы, 1987, 217-228-беттер

Әміржанова Н.

Кіріме сөздерді қазақша игеруде модельдеу тәсілін қолдану

Қазіргі кезде модельдеуді қажет етпейтін сала түрлерін кезіктіру мүмкін емес. Мысалы, әр салаға қатысты модельдеудің мынадай түрлері бар. Мысалы, ақпараттық, компьютерлік, математикалық, математика-картографиялық, молекулалық, сандық, логикалық, педагогикалық, психологиялық, статистикалық, құрылымдық, физикалық, экономикалық, лингвистикалық және т.б.

Болашақта жүзеге асырылуға тиісті кез келген жүйеге жеке дара модельдеу жасалады. Техникалық не болмаса қоғамдық жобалар өзіндік модельді қажет ететіні анық.

«Модель» түсінігінің алуан түрлігі соншалықты, тіпті ғылым мен техникада модельдеудің бір жақтылы классикалық түрі кездеспейді. Модельдің негізі сипаты бойынша модельденуге алынған белгілі бір объектінің өзіндік ерекшелігіне байланысты модельдеудің сан қырлы түрлерін жіктеп қарастыруға болады.

Лингвистикалық модель түсінігі алғашқыда құрылымдық лингвистикада пайда болды. Ал XX ғасырдың 60-70 жылдары лингвистикаға математикалық тәсілдердің енуі аталмыш терминдік түсініктің кеңінен қолданылуына септігін тигізді.

Қазіргі лингвистикада «модель» терминінің қолданылу аясы күннен күнге кеңейіп келеді. Лингвистикадағы модельдеу де танымдық тәсіл. Себебі лингвистикалық модельдеу арқылы аналитикалық мүмкіндіктер жүзеге асады.

Модельдеу – белгілі бір жағдайларда түпнұсқаның қандай да бір қасиеттерін зерттеу үшін модельді таңдау немесе құру процесі. Модельдеу – танымдық әрі шығармашылық процесс.

Модель таңдауды бұрыннан белгілі модельдер қатарынан жай ғана іріктеп алу деп емес, синтез, құбылыс зерттелетін ғылымдардың қарапайым «кірпіштерінен» жалпы модельді құру деп түсінуге болады. Бұл жерде ғылымның тиісті бөлімдерінің анықтамаларын, логикалық тізбектерін және әдістерін білу шын мәнінде елеулі көмек болып табылады. Дегенмен нақты міндетті шешудің дұрыстығы үшін осы анықтамаларды, логикалық тізбектерді және әдістерді олар қажетті деген салада және жағдайларда пайдаланудың қатаңдығы айқындаушы болып саналады. Мұндай қатаңдықтың бұзылуы модельдің кейбір бөліктерінің үйлеспеушілігін туындатады, соның салдарынан қате нәтижелер мен тұжырымдар шығады.

Модельдер барабарлығын тексеру – модельдің көмегімен алынған нәтижелердің зерттелетін нысанның шынайы сәйкестігін тексеру деген сөз.

Осы сатыда белгіленген міндетке сәйкес зерттеу жүргізіліп, модельдің өзі нақтыланады, сол сияқты міндеттің белгіленуі де, нақты бір жағдайды қабылдауға деген жалпы көзқарас та өзгеруі мүмкін.

Практикалық қолданбалы міндеттерді шешудің мәні нысанның әртүрлі жағдайына болжам жасау болып табылады.

Модельдеу – бұл тек ыңғайлы ғана емес, сонымен қатар кейбір жағдайларда қажетті ғылыми тәсіл болып саналады. Сондықтан модель құруда мынадай негізгі теориялық талаптар бар:

1. Модельдің толықтығы – барлық фактілердің көрініс табуы;
2. Оңтайлылық – ғылыми мақсатқа жету үшін ережелердің қарапайым әрі оңтайлы түрде берілуі;
3. Түсініктілік – теориялық білімнің модель арқылы қарапайым түрде берілуі;

4. Адекваттылық – теориялық білімге толық сәйкестігі.
 5. Экономдылық – белгілі бір білімді игеруде қуат және уақыт сыйымдылық мөлшерлемесінің аз жұмсалуды;
 6. Нақтылық – теориялық білімнің нақты моделінің жасалуы;
 7. Эстетикалық қасиеті – модельдің көркемділігі [1].
- Модель құрудың қолданбалы критерийі – ыңғайлылық.

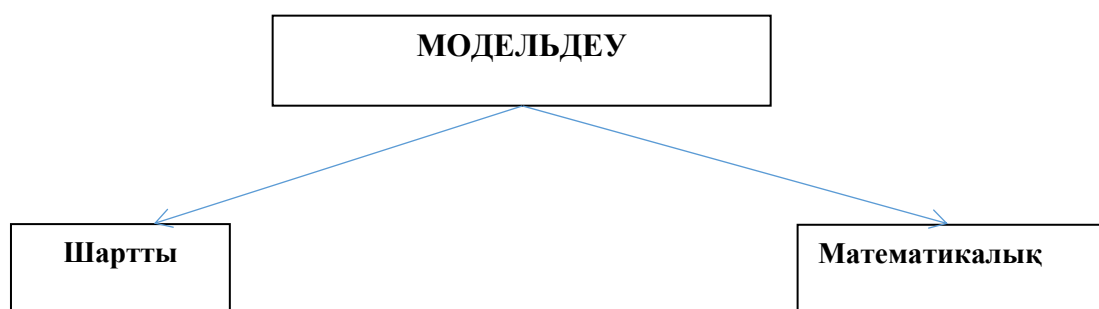
Жоғарыда атап көрсеткеніміздей модельдің ең негізгі түрлері мыналар:

1. Ақпараттық
2. Таңбалық
3. Компьютерлік

Ақпараттық модель екіге бөлінеді. Біріншісі – образды модельдер, Екіншісі – таңбалық модельдер.

Орфографияда ақпараттық модельдің таңбалық модельдер жүйесін қолдануға болады. Бұл дегеніміз орфография саласына қатысты білімдерді схема, графикалық үлгі бойынша беру.

Жалпы модельдеуді екіге бөліп қарастыруға болады. Олар: шартты модельдеу, математикалық модельдеу.

Лингвистикада оның ішінде орфография ғылымында модельдеудің шартты түрін қолданған жөн. Себебі орфографиялық принциптерді анықтау барысында, орфограммалардың белгілі бір позицияда келуіне байланысты модель құру жолдары шартты түрде жүзеге асады.

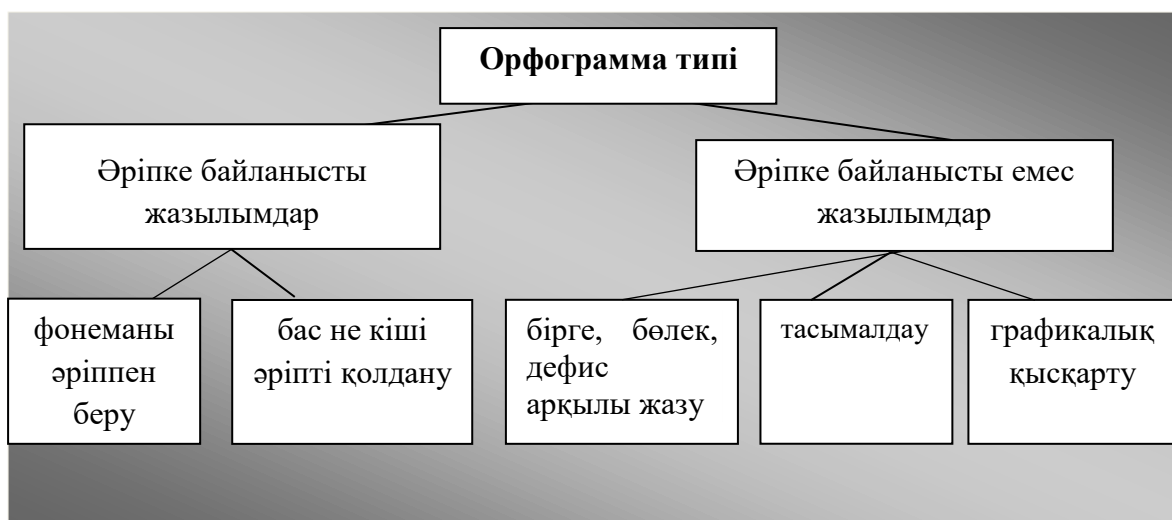
Модельдеу формула, кесте, сөзбен жазу, блок-схема түрінде келеді. Олар жұмсалымдық қызметіне байланысты мынадай екі негізгі түрге бөлінеді: сөздік және схемалық. Егер орындалатын іс-қимылдың реті сөзбен не сөйлеммен берілсе, мұндайды сөздік модельдеу ретінде санылады. Ал, егер орындалатын іс-қимылдың реті шартты белгілермен өрнектелсе, онда мұндайды схемалық модельдеу немесе блок-схема деп аталады. Блок-схема – модельдің графикалық түрде берілуі, яғни блок-схемада негізінен шартты белгілер қолданылады. Аталған модельдеудің бұл түрлері орыс және басқа да шетел тілтанымында 1990 жылдардан бастап қолданысқа ие. Ал қазақ орфографиясын модельдеу жүйесі жаңа бастама. Осы жайтты ескере отырып, модельдеудің бірінші түріне табан тіреу арқылы кірме сөздердің орфограммасының түсіндірмесін беруге болады.

Орфографиялық модельдеудің лингвистикалық негізі – орфограмма мен орфографиялық принциптің теориялық негіздерін тани білуге байланысты.

Орфограмма әрбір сөзде немесе әрбір сөз шегінде кездесе бермейді. Мәселен, *сана, бала, отыр, бұл* т.б сөздерде орфограмма жоқ. Сондай-ақ *бала жылады, әдемі гүл, нан пісірді* т.б. сөз тіркестерінің шегінде орфограмма жоқ. Қазақ тілінің орфографиясында орфограмма пайызы аса көп емес, дегенмен, кейде бір сөздің бойында бір емес, бірнеше орфограмма кездесетін жағдайлар болады. Ал орыс тілінде бір сөздің барлық әріптері орфограмма болып есептелетін жағдайлар да бар. Мәселен, орыс тіліндегі *еще* сөзін жүз рет өзгертіп жазуға болады. Егер бұл сөзді әрбір әріпке ажыратып жеке қарастыратын болсақ (*е+щ+ё*), онда бірінші бөлік *е* жеті түрлі үлгіде беріледі: *е, ѐе, ѝи, ѝа, ѝя, ѝэ, и*; екінші бөліктегі *щ* сегіз үлгіде берілуі мүмкін: *шч, щ, зч, сч, стч, сдч, здч*; үшінші бөліктегі *ё* үш үлгіде беріле алады: *е, ё, о*. Барлығы 168 вариант (7*8*3). Осы бір ғана мысалдың өзі орфографиялық заңдылықтың болуы қаншалықты маңызды екенін айқындап бере алады.

Орфограмма мынадай жерлерде кездеседі:

- дыбыстың естілуі бойынша жазылмайтын тұста;
- дыбыс дұдамал естілген жағдайда (әлсіз позицияда);
- жазуда қиындық тудыратын жағдайда;

- емле ережелеріне сүйене отырып жазуда [2].

Орфограммалар әріпке байланысты және әріпке байланысты емес жазылымдар болып екі типке ажыратылады. Әрбір орфограмма типі орфографиялық ережелерде беріледі. Әріпке байланысты жазылымдар Р.Сыздықтың авторлығымен жарыққан шыққан «Қазақ тілінің анықтағышы» атты еңбекте дауысты, дауыссыз дыбыстардың, қосымшалардың жазылуына байланысты ережелер бірінші, екінші, үшінші, төртінші бөлімдерде берілген. Ал әріпке байланысты емес жазылымдар ереженің 5-12-бөлімдерінде қамтылған. Сонда орфографиялық ережелерде де орфограмманың екі типі қарастырылады. Ал әрбір орфограмма типі бойынша жазу заңдылықтарының дәлелдері, жазылу уәждемесі орфографиялық ережелерде егжейлі-тегжейлі түсіндіріле берілмейді. Себебі емле ережелері мейлінше жинақы формада болу жағы көзделеді.

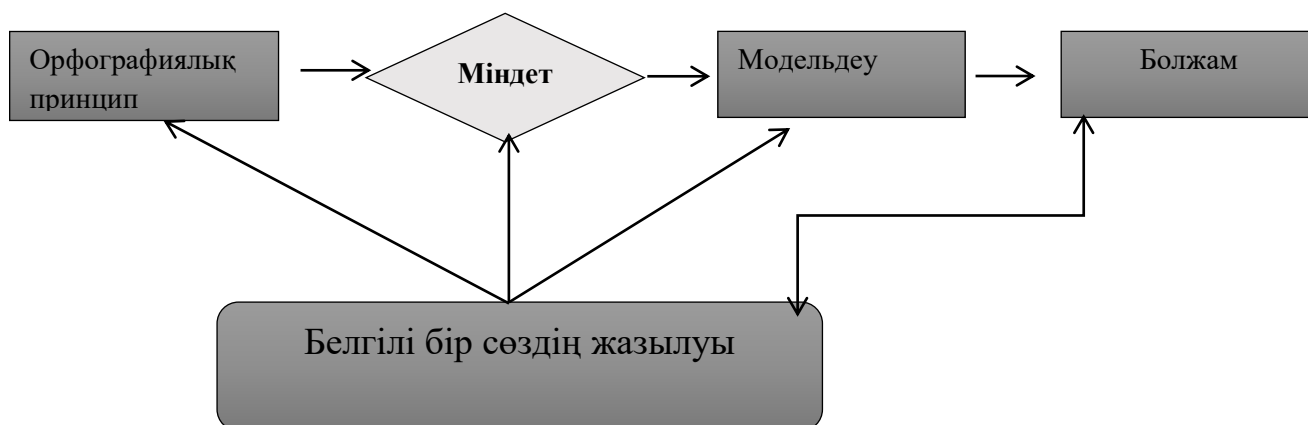
Орфографиялық ереже кез келген сипаттағы қиындықтармен күресуге бағытталады. Орфографияның әрбір ережесі орфограмманың әртүрлі белгілерін, яғни графикалық таңба анықтамасын уәждейтін заңдылық. Жазудың графикалық белгісінің фонематикалық уәждемесі орфографияның кез келген ережесі мазмұнында көрініс табады. Орфография ережелерінің бірлігі орфограмма бірлігі сияқты фонематикалық уәждемеге кіреді. Жазудың графикалық белгілері фонемалардың негізгі реңктері бойынша уәжделеді.

Орфограмма мен орфографиялық ереже ұғымдары симметриялы. Орфографиялық ережелер дұрыс жазуға бағыттайды және жазу практикасында кездесетін қиындықтарды жою немесе болдырмау үшін жасалады. Әрбір ережеде белгілі бір графикалық белгінің сөз ішінде жазылу формасы көрсетіледі. Ал ереже әрқашан есте қалмайды. Сондықтан жаңа жазу практикасын жеңілдету үшін орфограммаларды тану маңызды.

Латын графикасына негізделген әліпби бойынша емленің негізгі орфограммалары төмендегідей деп болжам жасауға болады:

1. и және у дың жазылуы (қосар, дара);
2. төл және кірме сөздердегі я, ю, щ, ё сияқты дыбыстарының және ь, ъ сияқты белгілері бар сөздердің жазылуы;
3. бейүндес сөздердің жазылуы;
4. кірме терминдердің игерілуі.

Орфографиялық модельдеу ең алдымен орфографиялық принциптің дұрыс таңдалуына да байланысты. Мысалы, егер жаңа емленің негізгі принципі фонетикалық болатын болса, и және у дыбыстарын таратып, қосармен жазу керек. Ал егер емленің басты әрі негізгі принципі фонематикалық болатын болса, и мен у дара тұлғада жазылуы тиіс. Сол сияқты кірме сөздердің жазылуына байланысты таңдалған принцип сөздің қай тұрпатта жазылуын белгілейді. Сондықтан орфографиялық модельдеуде орфографиялық принцип түрі анық болуы тиіс. Орфографиялық принцип белгілі болған жағдайда ғана сөздерді модельдеуге және болжам жасауға болады. Мұны қысқаша мынадай сызба арқылы беруге болады.

Кірме сөздердің көпнұсқалығын болдырмау үшін және белгілі бір жазылу қалыбын айқындау үшін институт ғалымдары әр салаға байланысты

(экономика, филология, спорт, информатика, математика, география, химия) жиі кездесетін 300-дей терминдерді жүйелеп, әртүрлі принциппен жазды. Төмендегі үлгі ретінде экономика саласына байланысты терминдердің жазылуын көрсетуге болады:

Әр салаға байланысты термин сөздерді саралау барысында кірме сөздердің мынадай модельдері бар екені анықталды:

- ль-ға аяқталатын сөздер
- ь белгісінің сөз ортасында келуі
- бірінші және екінші буындарда о әрпі бар сөздер:
- сөз аяғындағы а әрпінің жазылуы
- г әрпіне аяқталған сөздер
- д әрпіне аяқталған сөздер
- тор-ға аяқталған сөздер
- стр-ға аяқталған сөздер
- бль/кль/гль тіркестеріне біткен сөздер
- ст тіркесіне біткен сөздер
- сөз аяғындағы геминат дауыссыз дыбыстар
- кт тіркесіне аяқталған сөздер
- рг-ге аяқталған сөздер
- ий-ге аяқталған сөздер

№	кирилшеде	транслитерацияда	ауызша игеру	ағылшын емлесінде	сындырып жазғанда
1.	аброгация	abrogasi'a	abragasi'a	abrogation	apragatsa
2.	абсолют	absoli'y't	absaliu't	absolute	a'psalu't
3.	абсорбция	absorbsi'a	apsorpsi'a	absorption	apsorpsa
4.	аваль	avalь	aval	aval	aval
5.	аванс	avans	avans	advance	avans
6.	автодром	avtodrom	aftadrom	autodrome	aytodrom
7.	автокросс	avtokross	aftakros	autocross	autokros
8.	агент-банк	agent-bank	agent-bank	agent bank	a'gent-bank

- ия, изм-ге аяқталған сөздер
- я әрпінің сөз басы, ортасы, аяғында жазылуы
- ю әрпінің сөз басы, ортасы, аяғында жазылуы
- ц әрпінің сөз басы, ортасы, аяғында жазылуы
- щ әрпінің сөз басы, ортасы, аяғында жазылуы
- кірме сөздердегі е, а, о әріптерінің жазылуы

Жалпы кірме сөздерді игеруде үш түрлі үлкен модельдерді ажыратып алу керек деп ойлаймыз. Олар:

1. Әріп модель: *ц, щ, ю, я, э, ч, ё* тәрізді әріптердің латын графикасы бойынша игерілуі;

2. Тіркес модель: *ст, нт, нг, нд, нт, мб, мп, ск, ндр, рд, дж, нх, рх, мф, нт, фр, стр, тч, рц, лс, лк, нк, ст, рк, гс, рг* сияқты тіркестердің жаңа орфография бойынша игерілуі;

3. Қосымша модель: *-ия, -изм, -ция, -тор, -ий, -касияқты* қосымшалардың жаңа орфография бойынша игерілуі.

1. Әріп модельдерді сөздің позициясына байланысты ажырату керек. Мысал ретінде ю, я, щ әріптерін латын графикасына негізделген әліпби бойынша төмендегідей модельденіп таңбаланатынын көрсетуге болады:

Ю әрпінің жазылуы

Сөз	i'y' (йу)	y' (у)	i'uy' (йүү)	
Ағжию		ag'ji'y' (Ағжиу)		
Ақшию		aqs'i'y' (ақшйу)		
Азаю	azai'y' (азайу)			
Ою	oi'y' (ойу)			
Адыраю	adyrai'y' (адырайу)			
Ұю	ui'y' (ұйу)			
Тию	ti'y' (тйу)			
Кию	Ki'y' (кию)			
баю			bai'uy' (байүү)	
Түю			ti'i'u'y' (тийүү)	

Я әрпінің жазылуы

Сөз	ia (йа)	a (а)
Аяқ	Ai'aq	
саясат	Sai'asat	
Алааяқ	Alaai'aq	
Алатұяқ	Alatui'aq	
Алдияр		Aldi'ar
Қиял		Qi'al
құржияды		Qurji'ady'

щ әрпінің жазылуы

Сөз	S's' (шш)
Тұщы	tus's'y
Ащы	as's'y
Кеңе	kes's'e

2. Тіркес модельдердің игерілуі.

Геминант дауыссыз дыбыстардың жазылуы	
Сөздің мағынасына әсер етпейтін тұста бір дауыссыз дыбысты таңбаламау	
Берилл	beri'l
Металл	metal
гетерограмма	geterograma
граммофон	gramafon
Аллея	aleia
Класс	klas
Целлофан	selofan
Сөз аяғындағы <i>кт</i> тіркесінен кейін дауысты <i>i</i> әрпін қосу арқылы кірме сөздерді игеру	
Абстракт	abstrakti
Антракт	antrakti
Аспект	aspekti
факт	fakti
акт	akti
рг тіркесіне аяқталған сөздер болса, рк тіркесіне алмасады	
Айсберг	ai'sberk
Драматург	dramaty'rk
Комсорг	komsork
Хирург	hi'ry'rk
Кірме сөздердегі ий тіркесіне аяқталған сөздердегі ий тіркесі сөздің мағынасына әсер етпесе алынып тасталады	
Аграрий	agrar
Аллювий	ali'y'v
альпинарий	alpi'nar
Алюминий	ali'y'mi'n
кафетерий	kafeter

3. Қосымша модельдер.

-тор қосымшасының игерілуі:

редактыр (редактор)	redaktyr
карректыр (корректор)	karrektyr
автыр (автор)	avtyr
директыр (директор)	di'rektyr
тырактыр (трактор)	tyraktyr

Қорытындылай келгенде, сауаттылықтың бастамасы орфограммаларды дұрыс меңгеруге негізделеді. Қазіргі таңда электронды, виртуалды желідегі

жазылым арқылы қарым-қатынас жасаудың өрісі кеңейген сайын сауаттылық, орфографиялық нормаға бағыну, емле ережелерін сақтап жазу үрдісі қоғамдық проблемаға айналууда. Сондықтан жазу практикасындағы қиындық келтіретін сөздерді тануда белгілі бір модельдер арқылы игерту маңызды әрі қажетті мәселе. Демек, бүгінгі күні орфография теориясын, орфографияны оқыту теориясын тереңірек зерттеу болашақ ұрпақтың сауаттылығын, ұлттық өркениеті мен мәдениетін жазба тілде сауатты қалдыра білу үдерісін дұрыс жолға қоюға бағытталатын рухани қадамы деп білеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Ибрагимов И.А. Моделирование систем. Учебное пособие. –Баку, 1989. – 83 с.

2. Амиржанова Н. Новизна и эффективность обучения казахской орфографии путем системы алгоритмов// «Педагогтың кәсіби өсуі – білім берудің жаңа сапасын қамтамасыз етудің басты шарты». – Алматы, 2013. 6 секция. – 258-310 б.

Момынова Б.

Тілдегі гибрид сөздердің жасалуы және жазылуына байланысты ерекшеліктер

Әр түрлі тілдердің иелері (тұтынушылары, елдер, мемлекеттер) арасындағы экономикалық, саяси және мәдени байланыстардың жолға қойылуы, жаппай компьютерлендіру, ғылым мен техниканың дамуы мен техникалық құралдардың қолжетімді бола бастауы, жалпыға таралуы тілдегі кірме сөздерді көбейтті және сөз тудыру процесінің жандануына әкелді. Сөз тудырудың бір қыры сөз қабылдаумен байланысты, ол сөздерге балама табумен, толығымен болмаса жартылай аударумен, кірме сөздің мән-мағынасын толық жеткізумен байланысты болып келеді. Өзге тілден сөз алуға-қабылдауға, алмасуға байланысты дүниедегі тілдер донор тілдерге және реципиент тілдерге бөлінеді.

Донор тілдердің бәрі дерлік экспансиялық тілдер, яғни халықаралық мәртебесі зор тілдер. Ондай тілдердің қатарына Қазақстанда барлық қоғамдық сферада қызмет етіп отырған және қызмет аясы кеңі бастаған ағылшын және орыс тілдері де жатады. Бұл тілдердің тек қазақ елінде ғана емес, әлемдегі қолданыс аясы кең, өте белсенді, өзге тілдерге ықпалын еркін жүрізіп отырған тілдер, соған орай донор тілдер саналады. Ал олармен қатар өмір сүріп келе жатқан мемлекеттік тіл мәртебесін алған қазақ тілі, негізінен, қабылдаушы яки реципиент тіл. Ал тіл мен әлеуметтік заңдылықтар бойынша реципиент-қабылдаушы тіл донор-тілдің ықпал-әсеріне тез ұшырайды. Ал қазіргі қазақ тілінің қабылдаушы тіл позициясында екені белгілі. Тілдің тілге ықпал-әсері, әсердің тілдегі көріністері әр түрлі және нәтижелері көрер көзге байқалып тұрады: солардың бірі – тілдегі гибрид сөздердің пайда болуы, олардың

көбеюі, соңында тілде орнығуы. Қазақ тіл білімінде гибрид сөздерді бірде «қоспа», бірде «будан» деген баламамен атап жүр. Бұл екі атау да тілде әлі гибрид мағынасымен орнықтап қалмағандықтан, «гибрид» сөзінің өзін әзірше қалдыра тұрамыз. Бірақ «буданнан» гөрі «қоспа» сөзін қолайлы санайтынымыз рас.

Гибридтену – қазіргі интеграция, яғни жақындасу, араласу барысындағы тіл атаулының бәрінде де көрініс тауып отырған құбылыс. Құбылыс ретінде үнемі күшейіп келе жатқаны да күмән келтірмейді. Интеграциялану процесінен ешқандай тысқары қалмай келе жатқан елдің тілі ретінде қазақ тілі де осы құбылыстың әсеріне шалдыққан. Оның бірнеше себептері бар: а) ғылым мен техникалық жаңалықтардың өзге елдерде ашылуы, көп болуы; ә) тілдері донорлық дәрежеге жеткен елдерде қоғамдық-саяси өзгерістердің болуы және қоғамдық-саяси жаңалықтардың сол елдердің моделіне салынуы, үлгі ретінде қабылдануы; б) сол елдердің экономикалық басымдығының болуы; в) жазудың және жазудың негізгі қаруы саналатын әдеби тіл рөлінің артуы; г) ең бастысы – жазудың көмегіне сүйенетін жазба коммуникацияның өз күшіне енуі.

Гибридтену жазба коммуникацияның тікелей туындысына жатады, тілдегі графоорфографиялық құрылымдардың көбеюі де, жандануы да жазба коммуникация қызметінің күшеюімен байланысты болып келеді. Ал жазу өркениет қанатын кеңге жайған сайын орны мен қызметі өлшеусіз құралдардың негізгісіне айнала береді. «Жазу кезеңдерінің ғұмыры адамзат өркениетінің ғұмырымен өлшенеді. Сондықтан жазу типтері мен түрлерінің пайда болуы өндірістің, экономиканың дамуы мен қоғамдық, экономикалық қатынастардың жетілу дәрежесіне қатысты» [1, 12-б.]. Тіпті тіл білімінің алғашқы элементтерінің өзі жазудың пайда болуынан, жетілуінен, оны үйретуден, жазылған мәтіндерді талдаудан, түсіндіру сияқты адам әрекетінен қалыптасқаны лингвистика тарихынан белгілі.

Гибридтенумен бірге гибрид сөздер тілдегі қабаты қалың, жасалу жолдары көңіл аударатын құбылысқа айнала бастады. Гибрид сөздердің түп негізі кірмелік, қазіргі тіл білімінде шеттілдік лексиканың ана тіл жүйесіне кірігіп, интеграциялануы ретінде түсіндіріледі.

Қазіргі кезде тек қазақ тілі емес, басқа тілдерде де, оның ішінде орыс тілінде де шеттілдік элементтердің ішінде ағылшын тілінен енген сөздерге, ағылшын тілінің сөздік қорынан сөз алуға ерекше көңіл бөлінеді. Ерекше көңіл бөлудің өзіндік себебі жоқ емес. Тілші-ғалымдар ағылшын тілінің сөз қабылдаушы реципиент тілге әсері, олардың таралуы мен көлемінің өсуіне алаңдайды: «Адамзат мақсатты түрде бет алып бара жатқан жаһандық қауымдастық құру үшін жаһандық тіл керек екені (бұл жерде ол – ағылшын тілі) бүгінгі күннің бұлтартпайтын факторы. Бұл қауымдастық тәжірибелер мен ақпараттармен, жоғары компьютерлік және нанотехнологиямен еркін алмасу, бөлісу мүмкіндігін туғызғанмен, нақ осы арада тіл мен мәдениеттің өзара берік байланысын ескере отырып, алаңдау керек. Өйткені халықтар арасындағы мәдени, саяси, әскери байланыстар тілдік қарым-қатынаста да

параллелизм тудыратыны тарихтан белгілі. Ал қазіргі жаһандану жағдаятында, немесе қазіргі кезде американдану деп атап жүрген жағдаятта, кері байланыс, кері әсер бар, ол әсер бүкіл әлемде жергілікті ұлттық мәдениетпен қайшылыққа түсетін өмір сүру мен құндылықтардың ағылшындық-американдық жүйесін күшпен таңудан көрінеді» [2, 42-45 б]. Міне, аландаудың себебі, өйткені кез келген ұлт үшін туған тілдің тазалығы тілдің сақталуына, ұлт пен ұлыстың тілі ретінде әрі қарай өмір сүруіне, өміршеңдігін жоғалтпауына кепіл болады. Соған орай бұл проблемаға еріксіз көңіл бөлінеді. Ал екінші себебі ағылшын тілінен енген сөздер халықаралық (интернационал) сөздер статусымен кең таралған сөздер. Оның ішінде ағылшын тілінен енген/енетін кірме сөздердің көбі кәсіби лексиканы байытатын салалық сөздер болып келеді. Салалық терминдер ғылым салаларымен байланысты, ал ғылымда шекара жоқ деген қағида қалыптасқан. Сондықтан бұл сөздер – халықаралық қатынастарда жиі қолданылатын, ғылым мен техникадағы креативті және трендтік, басым бағыттарды нақты әрі тура бегілейтін, сонымен қатар тілдегі бірліктерді ықшамдаудың талаптарына жауап беретін, сол ықшамдауды жүзеге асыруға қолайлы сөздер.

Сонымен бірге кез келген өзге тілден қабылданған сөздер, онда ағылшын тілі сөздері де бар, өз ұғымымен, түсінігімен енеді де, ұғымдарды атаудағы жетіспеушілікті, кемшіндікті байқатпай, толтырып отырады.

Ағылшын тілінен, қазақ тілі жағдайында орыс және орыс тілі арқылы ағылшын, т.б. тілдерден енген сөздердің тез таралуының себептері жоғарыда аталды. Ал ағылшын тілі сөздерінің көп болуы мен тез таралуының ең басты себебі: жаңа (супер жаңа) ғылым салаларының осы тілді тұтынатын елдерде (көбінесе АҚШ-та, тіпті техника салалары мен жаратылыстану ғылымдарынан өзге лингвистикада да американдық фундаментализм кең таралған) пайда болуымен; осы ғылым салаларына байланысты жиындардағы жұмыс тілінің ағылшын тілі болуымен түсіндіріледі. Осылайша өзге елдердегі белгілі бір сала терминдері біртіндеп гибрид-терминдермен, гибрид сөздермен толық береді. Айталық, сан ғасырлар бойы қазақ тілі орыс тілінен сөз қабылдаған реципиент тіл болды да, қазақ тіліндегі қоғамдық-саяси сөздердің кірме қабаты орыс тілінің, орыс тілі арқылы тұрпаты өзгеріп енген шеттілдік сөздерден құралды. Тәуелсіздік алған алғашқы айлардан бастап, қоғамдық формация өзгерісімен бірге қоғам құрылымға байланысты лексикада өзгерістер пайда болды; ағылшын тілінен лексемалар қабылдана бастады; жаңа кірме сөздер орыс және қазақ сөздерімен араласты. Кірме сөздер мен төл тілдік элементтердің араласуынан композиттерінің бірі **ағылшын – орыс тілі элементтерінен, ағылшын – орыс – қазақ тілі** немесе **ағылшын – қазақ тілі элементтерінен** құралған гибрид сөздер дүниеге келді. Шеттен сөз қабылдаудың осы қыры қазіргі Қазақстанда үштілділікпен байланысты өткірлене түсуде, болашақта үлкен проблемаға айналады. Себебі ағылшын тілі де, орыс тілі де экспансиялық тілдер және ол тілдерден кірген кірме сөздер жазба тіл арқылы енетіндіктен, олардың түпнұсқалық түр-тұрпаты мен мән-мағынасы толығымен сақталады, бұл оларды қазақ тіліне фонетикалық

жақтан икемдеп, сындыруда қиындық тудырады. Жазу арқылы өзге тілдерден енген кірме сөздермен байланысты туындайтын ондай қиындықтар қазақ тілінде орын алып отырған жағдай. Себебі адам (кейде бірнеше ұрпақ) санасында өзге тілден енген әрбір сөз жай ғана сөз емес, образ-сөз болып қалыптасып кетеді де, оның жазудағы тұрпаты бірден көзге елестейтін дәрежеге жетеді, дыбысталуы да соған бағындырылады. Себебі бөтен тілден жазу арқылы сөз қабылданғанда, жазба тіл элементтерінің сөзді қабылдап отырған тілдің заңдылығына икемделуі, сөздің сындырылуы қиындап кетеді. Оның қиын екенін тарихи тілдік тәжірибелерден көруге болады (орыс тілінен немесе орыс тілі арқылы енген өзге шет тілдік сөздердің жазудағы орыстық түр-тұрпатын сақтайтынын мысалға келтіруге болады). Жазудың эффектісі немесе тілді жазу арқылы тану, білу деген осы. Мұны ерекшелік деуге де, жазба мәдениет пен жазба тілдің күшті қасиеті мен заңдылықтарының бірі деуге де болады. Сол заңдылықтардың сақталуы гибрид сөздерде, оларды жазуда жақсы байқалады.

Зерттеуші Л.Б. Ткачёва [3,12 б] гибрид сөздердің табиғатын танытуға арнаған өзінің ғылыми мақаласында еуропа тілдеріне ағылшын тілінің ықпалын зерттеушілер қатарында Л. Ю. Гранаткин [4, 24 б.], А. П. Майоров [5, 19 б.], Б. Карстензен [6, 272 S.12], Х. Галинскийлерді, сондай-ақ қоғамдық-экономикалық бағыттағы ағылшын кірме сөздерінің қабылдаушы тілге ықпалын, таралу шегін, көлемін қарастырған зерттеуші деп Е. В. Ларионованы [7, 17 б.] атайды.

Жаңа жасалымдардың, оның ішінде гибрид сөздердің табиғаты қызықтырып, ізденістермен жүрген ғалымдар ретінде орыс тіл білімінде В. В. Акуленко, Л. А. Баранова, Е. И. Голованова, Е. А. Земская, Г. А. Иванова, В. П. Изотов, М. С. Малеева, Г. С. Онуфриенко, З. М. Осипенко, Т. В. Попова, О. А. Шишкарёва т.б. аталады. Бұл зерттеушілер ең жиі кездесетін гибрид құрылымдарының модельдері ретінде мына модельдерді көрсетеді:

1. Кірме түбір + төлтілдік аффикс,
2. Төлтілдік түбір + кірме аффикс.

Күрделі сөздер құрылымы бойынша:

3. Кірме түбір + төлтілдік негіз,
4. Төлтілдік түбір + кірме түбір,
5. Кірме негіз + кірме түбір.

Ал қазақ тіліндегі модель өзгерістермен ұсынылады, өйткені тілдің агглютинативтілігі өзіндік рөл ойнайды:

1. Кірме түбір/негіз + төлтілдік аффикс, бұл жерде орыс тіліндегі модельді қабылдауға да болады, бірақ қазақ тіліне орыс тілі және орыс тілі арқылы өзге тілдерден енетін сөздердің құрылымы, ерекшеліктері ескерілуі керек. Яғни өзге тілдегі түбір сөз орыс тілінде негіз болып балама табуы мүмкін (бірақ оның этимологиясына ешкім де арнайы үңіліп, тексере бермейді), қазақ тіліне негіз түрінде енуі мүмкін, себебі сөздің дені қазір орыс тілі арқылы қабылданады. Ал түбірі сақталып енетін, бірақ қазақ тілінің төл аффиксін қабылдаған сөздерге **американ – дану** (американизация) – сияқты

сөздерді жатқызамыз, түбірі сақталған, қосымша қазақ тілінің қосымшасы, аталған модельге сай келетін сөз. Осы сөздің түбірі өзгеріспен (мысалы, әміркен етік), ауызекі сөйлеуде айтылып келгені белгілі, бірақ әдеби тілде *әміркен* сөзі (осы атаудан басқа) нормаға айнала қоймады, ал болашақта *әміркендену* деп айтып-жазу екіталай. Америка ел болып тұрғанда және бірнеше ұрпақ санасында осы сөз сол тұрпатымен айтылып, жазылып жүрген уақытта, өзгерту, сындыру қиын. **Жаһандану** сөзі де осы үлгідегі сөз, бірақ түбірі – араб сөзі.

2.Төлтілдік түбір + кірме аффикс, бұл арадағы өзгеріссіз қабылданатын кірме аффикстерге **-изм, -инг, -ия** сынды аффикстерді жатқызуға болады. Өткен ғасырдың басынан бері осы аффикстермен келетін жалпы атауларды қабылдау өткір тартыстарға арқау болғаны белгілі. Осы аффикстермен келетін сөздерді өзгеріссіз қабылдау туралы Қ.Жұбанов (термин қабылдаудың 11 принципінде) көрсеткен еді. Осы үлгідегі сөздер бірде қазақ тіліне аударылатын (баламасы табылған), көбінесе көне бермейтін (аударуға келмейтін) сөздерге жатады. Өткен ғасырдан белгілі *коммунизм, большевизм* сияқты анахронизмдермен бірге, қазіргі тіліміздегі күн сайын пайда болып жататын жаңа қолданыстар осы модельге негіз болады.

Күрделі сөздер құрылымы бойынша:

3. Кірме түбір/негіз + төлтілдік негіз, мысалы қазақ тіліндегі: *вакуум-камера* - вакуум-бөлмеше - vacuum chamber дегендегі *бөлмеше* - негіз, вакуум-корректор - вакуум түзеткіш - vacuum-corrector (*түзеткіш* негіз). Күрделі сөздерге жатады, себебі келтірілген мысалдар қос сөздер.

4. Төлтілдік түбір/негіз + кірме түбір/негіз: *жабық есік форматы, ұлттық валюта*, т.б. Біріншіден, орыс тіліндегі үлгідегі сияқты неге түбір ғана емес, негіз де бар, себебі қазақ тілінің агглютинативтілік сипатына қарай осы үлгіде түбір де, негіз де болуы мүмкін және түбір күйінде де, негіз түрінде де гибрид сөздер тудыруға қызмет етеді. Айталық, нормалемер – *нормаөлшегіш* – normaliser (*өлшегіш* - негіз).

Осы үлгі бойынша **жабық есік форматы** гибридиндегі *жабық есік* тіркесі (есік – түбір) **формат** сөзінің анықтауыш композиті, *формат* сөзімен бірлесіп жаңа ұғымды атап тұр, ал *жабық есік* тіркесі формат сөзінің мағынасын ашатын қызметте тұр, бұл екі сөзден тұратын тіркестің анықтауыштық қызметінен гөрі *формат* сөзімен тіркесіп білдіретін мағынасы, атауыштық қызметі негізгі, басым қызметіне жатады. Егер тек *жабық есік* болса, өзге бір мәнді білдіруге көшеді. Ол кезде *есік* сөзі басыңқылық, ал *жабық* сөзі бағыныңқы қызметте болады.

«Жұмыспен қамту **жол картасы** – 2020» бағдарламасы шеңберінде жаңа жұмыс орындары көптеп құрылып, инженерлік және әлеуметтік инфрақұрылымды дамыту бағытындағы жобалар өз деңгейінде жүзеге асырылуда. («Жас қазақ», 7 (671) желтоқсан, 2017) сөйлеміндегі **жол картасы** төлтілдік түбір мен кірме түбір тіркесі түріндегі модельге мысал бола алады.

Осы құрылым мен мағыналық ерекшеліктері сандаған гибрид сөздерде бірдей, сондықтан көбіне ортақ, жұмсалымдық жиілігі жоғары үлгіге жатады.

5. Кірме негіз + кірме түбір/негіз. **Инженерлік-әлеуметтік инфрақұрылым** сияқты атаулар осы үлгінің көрсеткіші бола алады. Бұл атаулық тіркес кейде жалғаулық шылаулармен келіп, **инженерлік және әлеуметтік инфрақұрылым** түрінде де жұмсалады («Жұмыспен қамту жол картасы – 2020» бағдарламасы шеңберінде жаңа жұмыс орындары көптеп құрылып, **инженерлік және әлеуметтік инфрақұрылымды** дамыту бағытындағы жобалар өз деңгейінде жүзеге асырылуда. Жас қазақ. 7 (671) желтоқсан, 2017). Бұл үлгі гибрид сөздердің келесі бір моделінің тууына себеп болады:

6. *Кірме негіз (инженерлік, негізге айналдырып тұрған -лік жұрнағы) + шылау (және) + кірме түбір/негіз* (күрделі туынды негіз - әлеуметтік инфрақұрылым).

Қандай құрылым болмасын (дара, күрделі), күрделі құрамның композиттерінің саны қанша болса да, бұлар сөз деп аталады. Себебі, құрылымы күрделі (бірнеше сөзден) я дара (түбір немесе түбірге қосымша жалғанса да) болуына қарамастан, мағынасы жалқы, сөйлемде бір мүше болады.

Сонымен, гибрид сөздер үшін жаңа сөздер жасаудың барлық тәсілдері жат емес, олар қазақ тіліндегі қалыптасқан дара және күрделі сөз үлгілерінің жасалу жолдарымен туындайды:

1. Қос сөз түрінде, мысалы: вакуум-бөлмеше,
2. Тіркес түрінде: жабық есік форматы, ұлттық валюта,
3. Біріккен сөз түрінде, оның ішінде түбір мен түбір, префиксоид пен түбір (инфрақұрылым),
4. Дара сөз түрінде: таргеттеу, американдану т.б.

Гибрид сөздер туралы сөз қозғағанда, басын ашып алатын мәселелер:

а) Гибридтерге тек ағылшын, орыс тілінен енген сөздер мен қазақ сөздерінің араласып келетін құрылымдары ғана жата ма?

ә) Араб, парсы тілінен еніп, тілге сіңісіп кеткен кірме сөздер мен қазақ сөздері араласып келетін құрылымдарды гибрид деп атауға бола ма?

б) Сол сияқты өзге түркі тілдерінен енген кірме сөздер мен қазақ сөздерінің араласуы нәтижесінде туындаған атаулар, номинативтер гибрид бола ала ма?

Осы екінші, үшінші мәселе де сөздердің түп-тамырымен, тегімен, кірмелік табиғатымен, сөздердің этимологиясымен байланысты. Ал гибридтену сөз алмасу, сөздердің тілге кіруі, енуі процесімен сабақтас болғандықтан, бұл мәселелер түсіндіруді талап етеді. Орыс тіліндегі бұл процесс сөздердің қабылдаушы тіл элементтерімен араласуы деп түсіндірілгенмен, кірме элементтер ретінде, негізінен, еуропа тілдері және ағылшын (американдық, британдық) тілінен енген сөздер аталады. Ал басқа тілдерден енген сөздер көбінесе тарихи процеске жатқызылады. Қазіргі кезде өзге тілдерден (түркі және басқа тілдер семьясы) енетін сөздердің пайыздық өлшемінің болмашылығы, олардың лексикалық жүйеге әсері мен қызметтік өрісінің тарлығы, тіл мәдениеті мен тазалығына зарар келтірмейтіндей

процесс болғандықтан, оларды сөз ете бермейтін сияқты және бұл тілдерге астамшылықпен қараудың да әсері жоқ емес. Сондай-ақ аталған тілдер экспансиялық тілдерге жатпайды. Сонымен бірге ғылым мен техника жаңалықтарының, бір сөзбен айтқанда барлық өркениеттік жаңалықтардың, аталған еуропа елдері және АҚШ-та жиі ашылуымен, оларды дүниежүзінің мойындауымен байланысты.

Қазақ тіліндегі кірме сөздер әсерінің, гибридтенудің табиғаты бөлек. Себебі қазақ тілі бүгінгі күні ағылшын, орыс тілі ғана емес, араб-парсы сөздерін де қабылдап отыр. Араб-парсы сөздерінің қазіргі таңда тілімізде, оның ішінде әдеби тілдің ғылыми стилінде, теологиямен, дінтанумен байланысты көбейе беретіні де анық бола бастады. Түркі сөздерінің үлесі жоқ емес. Біздіңше, гибридтенудің осы ерекшеліктері ескеріліп, қазақ тілінде кең мағынасындағы (кірме сөздердің барлығын паспорттаумен байланысты) және тар (тек ағылшын, орыс сөздерін тіркеумен байланысты) мағынадағы гибридтену туралы сөз қылу керек. Аталмыш жұмыста тар мағынасындағы гибридтену туралы ғана сөз болатынын ескертеміз.

Гибридтенудің өзге де қызықты қырлары, сөз әсері мен бейнелілікті, көркемдікті тудыруға байланысты ерекшеліктері бар. Айталық, орыс тілінде жасалуы өзгеше, аталған модельдердің ешқайсысына ұқсамайтын, қысқарту әдісімен жасалған сөздер туындаған.

Бірақ бұл сөздердің узуалдықтан гөрі, окказионалдық сипаты басымрақ:

«Американ әкімшілігінің ядролық қаруды кейбір Еуропа елдеріне орн аластыру саясатын әшкерелейтін *Евросима* (*Европа* сөзінің алғашқы бу ыны мен *Хиросима* сөзінің соңғы буыны арқылы жасалған сөз) бар» деген сөйлемдегі

Евросима будан (гибрид) сөздер бар» ("Русская речь", 1983, № 6, 63-65 б.). Ондай гибрид сөздер қазақ тілінде де кездесетінін, кейде төлтілдік элементтерден жасалып, көбінесе окказионал қолданыстардың қатарын толықтырып отыратынын аңғарып қалған жас ізденуші мына мысалды келтіреді:

*Даңғайыр, дала маңдай қаламдозы,
Өрлеткен өнерімен қазақ даңқын, -*
(Ж. Жақыпбаев. "Жұлдыз", 1980, № 4). Контекстегі *қаламдоз* – *қалам* және *шабан+доз* сөздерінің буданы.

Бұл мәселелер біз қарастырып отырған гибрид сөздердің табиғаты қызық та күрделі, өсуге ыңғайлы прогрестік сипаты бар екенін білдіреді. Гибрид сөздердің жасалу жолдары түрліше екені айтылды, сол сияқты қолданыс аясы да (функционалды стиль түрлеріне байланысты) әр түрлі болып келетінін келтірілген мысалдар байқатады. Гибрид сөздер осы ерекшеліктері жинақта келіп: бейнелі, образды сөздер тудыруда қызмет атқаратынын; әр дәуірге тән көркемдегіш тәсілдердің сөз болмай жүрген бір түрі екенін (өйткені, біздің байқауымызша, әр дәуірдегі артефактілермен, белсенді сөздермен, әлеуеті күшті атаулармен; прецеденттік атаулармен байланысты);

тілдік бірлік ретінде кейбір сөздер гибридтің өзгеше бір түріне жататынын (Евросима т.б.) т.б. дәлелдейді. Сондықтан осындай сөздерді теру, санау, реттеу, өз алдына бөлек тұрған, кешенді жұмыс екенін айту абзал.

Ал біз гибрид сөздердің стильдік қызметінен гөрі олардың жасалу жолдарына, негізгі модельдері және жазудағы ерекшеліктеріне көңіл бөлеміз.

Лингвистикалық еңбектерде «гибрид сөздер» деп, негізінен құрамындағы компоненттерінің санына қарамастан, бір мағынаны білдіретін; құрылымында төл сөздер мен кірме компоненттері бар сөздер айтылады. Зерттеушілердің пікіріне қарағанда, орыс тіліндегі гибридтену латынша мен кириллшені тоғыстырып жазғанда анық байқалады екен. Мысалы, SD-карта, USB-носитель, т.б. Дәл осылайша жазу қазақ тілінде де кездеседі: Орыс тіліндегі гибрид сөздердің барына дәлел етіп синонимдік терминдердің көбеюін атаған Е. И. Голованов өз ойын мынадай мысалдармен дәлелдеп, көрсетеді:

«Символ – сөздер: е-майл, i-номер;

Модель – сөздер: Clipp етпрограммы, DOS-программы, USB-носитель, SD-карта, SQL-инъекции;

Номинативтік атаулардың кейбір типтерінің символдармен-сандармен тіркестіріп берілуі: MP4-плееры, 3D-ускоритель, ASCII-файлы». Орыс тілінің әсерімен бұл қолданыстардың кейбірі қазақ тілінде де орныққан: ASCII-файлдар, MP4-плеерлері т.б.

Бұл мысалдардан байқалатын ерекшелік - аббревиатурамен жасалған гибрид сөздерде аббревиатуралардың бірінші орында тұратындығы. Бұл сияқты модельдер қазақ тілінде бар, бірақ бұл модельдегі аббревиатуралардың позициясы осындай модельдер үшін тоқтам яки критерий бола алмайды. Себебі, аббревиатуралар кейде сөздің соңғы позициясында орналасады, ондай кездерде олардың орын тәртібі технология саласының, яки белгілі бір сала терминдерінің жасалу заңдылығына, аталатын саланың арнайы метатілінің заңдылығына сәйкестендіріледі, мысалы: Tengrinews.kz тілшісі; **ҚР** Сыртқы істер министрлігі т.б. Екі мысалда да аббревиатуралардың орнын ауыстыру, бірін алдына шығару немесе соңына қою, мүмкін емес.

Гибрид сөздердің, гибрид-терминдердің басымдық танытатын бөлігі *анықтауыш композиттер*: ол анықтауыш композиттер зат есім құрылымды болып келеді және көбінесе екі я үш құрамды (компонентті) болады, мысалы: Астанада бүгін басталған сириялық **оппозиция өкілдерінің келіссөздері жабық есік форматында** өтетін болды, – деп хабарлайды Tengrinews.kz тілшісі **ҚР Сыртқы істер министрлігінің** баспасөз қызметіне сілтеме жасап (Ана тілі, 25-мамыр, 2015); Жиында **ұлттық валютаны инфляциялық таргеттеудің** себеп-салдарлары мен алдымызда тұрған келелі міндеттер кеңінен талқыланды (Ана тілі, 27-Тамыз, 2015). Өткен аптада еліміздің қаржы-несие саясатында елеулі жаңалықтар орын алды. **Ұлттық валютамыз** – теңге бағамы еркін белгілену тәртібіне көшті; Бұл туралы «Жаңа білім беру бағдарламалары, инновациялар және құзыреттілік тәсіл – мектеп табысының кілті» білім беру қызметкерлерінің

республикалық тамыз педагогикалық кеңесінде сөз болды. Мектептерді жаңа оқулықтармен қамтамасыз ету мақсатында **өңірлік бюджеттен** шамамен 13 млрд теңге бөлінді; Мен жүргізіп келе жатқан **интеграциялық саясат** өте дұрыс (Ана тілі, 27-тамыз, 2015). **Халықаралық саламаттылық академиясының** (Международная Академия Трезвости (Украина)) мәліметтеріне қарағанда, жер шарының 3/2-сі саламатты – арақ-шарапсыз өмір сүреді (Ана тілі, 28.06.2016); Сонымен қатар қарбыз адам бойындағы холестериннің шығуына көмектеседі, яғни **атеросклероз ауруына** да шипалы. Подагра, артрит, **қант диабеті ауруларымен** ауыратындарға қарбыз жеуді ұсынады (Ана тілі, 12-қараша, 2015ж.); Ақынның негізгі тақырыбына орай қару-жарак, сауыт-сайман атауларын кеңінен қолдана отыра, өз тыңдармандарына жақын, түсінікті болу үшін халықтың тұрмыстық, әлеуметтік тәжірибесін, ұлттың психологиялық, философиялық ойын танытатын **этномәдени бірліктерді** көркемдік қажетіне қарай ұтымды пайдаланып отырған (Ана тілі, 24-қыркүйек, 2015); **Орташа статистикалық ресейлік**, жаңа айтып өткеніміздей, жылына 15 литр спирт тұтынады. Ресейде қазына қоржынынан **алкогольді ішімдікке** дуаланып қалғандарды емдеу үшін жылына 25 млрд. рубль (әрбір маскүнем үшін үкімет айына 7000 рубль шығын шегеді) қаржы жұмсалады (Ана тілі, 27-тамыз, 2015); Түркологияның қазіргі ахуалы **халықаралық конференцияда** сөз болды (25-Мамыр, 2011); Ол бұған дейін Ұлттық қордан қаржы елдің **көліктік инфрақұрылымын** дамытуға, сонымен бірге, жаңа жұмыс орындарын құруға бағытталған «Нұрлы жол» бағдарламасын жүзеге асыруға бөлінгеніне тоқталды (27-тамыз, 2015, Ана тілі); Ал 2010 жылдың мамыр айында Астана қаласында түркі халықтары арасындағы **мәдени-гуманитарлық байланысты** жолға қоюда маңызы баға жеткісіз алғашқы және бірегей ғылыми-зерттеу орталығы болып табылатын **Түркі академиясы** ашылды. Сондықтан конференция барысында **әлемдік түркологияның** қазіргі күйі және болашағы (тіл білімі, әдебиеттану мәселелері); түркі халықтарының қалыптасу және рухани-тарихи бірлігін нығайтудағы мемлекеттің рөлі (**геосаясат**, этнология, философия, мәдениеттану және тарих мәселелері) конференция жұмысының басты бағытына айналды. Бұл күні қонақтарға «Түркі халықтарының **этномәдени**, рухани әлемі», түркологиялық кітаптар көрмелері ұйымдастырылып, «Алтаистика және түркология» **халықаралық журналының** (қазақ, орыс, ағылшын, түрік тілдерінде) тұсауы кесілді. Сондай-ақ Түркі академиясының **www.turkacadem.kz** ресми сайты ашылды (25-Мамыр, 2011, Ана тілі). Келтірілген мысалдардағы айшықталған сөздер гибриді сөздерге жатады. Құрамы, құрылымы бір-біріне ұқсамайды, әртүрлі. Оның ішінде екі, үш құрамды, префиксидтармен келген гибридытер бар.

Композиттердің орындары кейде тұрақсыз болып келеді, яғни гибриды сөздердің композиттерінің (кірмесі бар, қабылдаушы тіл элементі бар) орындары ауысып келіп отырады. Ағылшын тілінен қабылданған лексикалық элементтер композиттер құрамында кейде алғашқы орында, кейде соңғы позицияларда ұшыраса береді. Реципиент тіл элементі де кейде алғашқы,

кейде соңғы орындарда орналасып отыратыны орыс тіліндегі гибрид сөздерден байқалады сондықтан орыс тілінен көбінесе калькалау арқылы балама жасалатын қазақ тілінде де бұл модель кездеседі деуге негіз бар. Мысалы: Licht|sensor m — датчик света; Abtast|system n — система развёртки, Digital |speicher m — цифровое запоминающее устройство; цифровая память, блок цифровой памяти; Scheuer|test m — тест, на устойчивость к трению текстильного материала; Display — Fehler — Prufung f — визуальный контроль; Bediencomfort einer IR — удобство обслуживания промышленных роботов, где английский терминологический элемент IR является свёрткой от Industrial Robot — промышленный, робот.

Мысалдардан көрініп тұрғандай гибрид сөздердің компоненттері анықтауыш композиттерден құралады әрі полиморфемді болып келеді, мұны неміс тіліндегі гибрид сөздерден байқауға болады. **Полиморфемді композиттер** үш немесе төрт сөзден құралады: Kohlen|wasser|stoff|matrix f — углеводородная матрица (қазақ тіліндегі *көмірсутекті газ* деген сияқты). Бұлардың элементтері эндогенді және экзогенді деп аталады. Эндогенді және экзогенді элементтерден құралған мұндай термин-гибридтер қазақ тілінде де бар, мысалы: *республикалық тамыз педагогикалық кеңесі; макробедердің зоналылығы*(макрорельеф) т.б.

Гибрид сөздер терминқорда, лексикада бар, ал барды жоққа шығару мүмкін емес. Мұндай сөздерді қабылдау қажеттілікке байланысты болғанымен, кейде олар тілдегі түрлі аспектідегі қиындықтарды тудырады. Сондай қиындықтардың бірі аударумен байланысты туындайды, өйткені мұндай сөздерді аудару қиын, көп жағдайда бір немесе екі компоненті, кейде барлық компоненттері аударылмайды. Мысалы: **спиралды турбиналық камера; санитарлық-техникалық кабина** т.б. Осы сияқты терминдер техникалық, жаратылыстану салаларында өте көп. Екіншіден, олардың тілге кіру, енуі жылдам, сала жаңалығының пайда болуы, сол жаңалықтың елде қолданыс табуымен байланысты. Сондықтан мұндай сөздердің тілге еніп кеткенін, қолданыста барын аңғарғанша, оларды тіркеуге алу уақыты созылып кетеді. Ал кей жағдайларда еркін (бұл арада ғылыми-көпшілік стиліне сай) қолданысқа енгізгеннен, баламасын іздеуге көңіл бөлінбейді. Осындай сөздердің баламасы болмаудың өзге де себептері бар: сала мамандарының балама іздеуге салғырттық танытуы (бұл салғырттық үштілділік жағдайында күшейе түседі); белгілі бір сала мамандары үшін ол терминнің мән-мағынасы аудармасыз да түсінікті болуы т.б. — жатады. Өзге тілдерде кең қолданыс тапқан гибрид сөздердің баламасыз қалуының, баламасыз қолданылуының тағы бір себебі белгілі бір саланың кеш зерттелуіне, өндіріске жаңа технологияның кеш енуіне, химия, биология, физика т.б. салалар бойынша зерттеулердің мемлекет мүддесі үшін тартымды болу-болмауына, нақты бір ғылым саласындағы трендтерге сай болу-болмауына байланысты.

Гибрид сөздердің жасалу жолдары әр түрлі болатыны айтылды. Соның ішінде кейде бір ғана аббревиатура көмегімен ондаған терминдер жасауға болатын әлеуеті жоғары сөз тудыру тәсілі екені де белгілі болып отыр.

Абревиатура бірінші комозиттің басты позициясында орналасады. Осыған орай қалыптасқан модельдер:

«кірме абревиатура + төлтілдік аффикс»: **PR-шылар**.

«кірме абревиатура + төлтілдік негіз»: **VIP-түйіндеме, VIP-хабарландыру, IT-мамандар, PR-мамандар** т.б.

«кірме абревиатура + кірме негіз» түрінде болады.

Осы соңғы модель аударуы қиын гибридтер қатарында, өйткені сөздіктерде сол күйінде беріліп жүр және қолданыста, күнделікті коммуникацияда да осы тұрпаттарын сақтайды: **веб-браузер, веб-дизайн, веб-интерфейс, веб-клиент, веб-сайт, веб-модель, ViP-деңгей** т.б.

Келесі бір модель ретінде:

префиксоидтардың аудармасы + кірме негіз түріндегі гибридті айтуға болады:

бейнегенератор; бейнедиск, бейнекарта, бейнечат, бейнетерминал т.б.

Немесе екеуінің де аударылып берілуі кездеседі, бірақ ондайда қалыптасқан пікір-түсінік бойынша, бұл сөздерді гибридтер қатарынан шығарып тастауға тура келеді:

бейнебақылау (видеоконтроллер); **бейнедабыл** (видеосигнал).

Қазақ тілінде өзгеріссіз (формасы да (жазылуы деген дұрысырақ), мағынасы да сақталған) енген, сол күйінде қолданылып жүрген, абревиатуралар арқылы қалыптасып кеткен гибрид сөздерге мына модельдерді жатқызуға болады:

VIP (ағылш. *Very Important Person*) – **VIP-кабина**, **PR** (ағылш. *public relations*) – **IP** (англ. *internet protocol*), т.б. **vip-апартаменттер**, **VIP-сервис**, **VIP-Тур** т.б. және **V.I.P** деп жазу да кездеседі.

Егер дүниежүзі тілдеріндегі терминдік қабаттың грек-латындық негізінің басымдығын ескерсек, гибрид сөздердің үш композитті болатыны, онда да **грек** я **латын** – **ағылшын** - **қабылдаушы тіл** элементтерінен құралатыны терминжасам жүйесінен байқалады. Мысалы: **Халықаралық саламаттылық академиясы** т.б. Бұл құрамның гибридтілігі айқын, осындай гибридтерді айтпағанның күннің өзінде, **грек-латын құрамды** терминдердің өзі дайын гибридтер түрінде қабылдаушы тілге енеді, мысалы: **геоморфологиялық арена, ландшафт ареалы** т.б. Мұндай атауларды гибрид деп тануға негіз болып тұрған белгі – төлтілдік қосымшалар, нақты айтқанда, төлтілдік сөз тудырушы жұрнақтар. Осындай кірме сөздер тілде өте көп, әсіресе жалпылама құбылыстардың атаулары, жинақтау мағынасындағы сөздер, классификация атаулары осындай болып келеді. Осыдан келіп мынадай сұрақ туындайды:

1. Төлтілдік аффикстерге бола осындай түбірі өзгермей енген, бірақ қабылдаушы тілдің қосымшалары жалғанатын сөздерді гибридтерге жатқызу дұрыс па? Әсіресе грамматикалық формаларды, яғни грамматикалық мағына тудыратын қосымшалармен келген сөздерді, атап айтқанда, септелген, жіктелген т.б., жатқыза аламыз ба?

2. Аффиксті кірме сөзге тіркеу тілге икемдеуге, тіл заңдылығына бағындыруға, кірме сөзді қабылдаушы тілдің заңдылығымен толық сындыруға жата ма? Аффикстерді кірме элементке қосуды сындыруға, кірме сөзді тіл заңдылығына бағындыруға жатқызып жүргеніміз рас. Бірақ бұл туралы әлі де ойлану қажет болып көрінеді.

3. Дегенмен, қазіргі гибридтену үрдісінде тілдегі көптеген терминдердің гибрид болу-болмауы құрамында тек қабылдаушы тілдің элементі болуы міндетті дегенмен байланысты емес сияқты. Себебі кірме сөздер (көбінесе екі композитті немесе қос сөз түріндегі) о баста тілге гибрид түрінде енген болса (мысалы, **премьер-министр**), мұндай сөздердің құрамында қабылдаушы тілдің элементі болмағандықтан (бұл арада қазақ тілінің), оларды гибрид сөзге жатқызбау дұрыс па, гибрид сөз ретінде есепке алмау қалай болады?

Дәл қазіргі біздің жағдайда (кірме сөздердің этимологиясы көбінесе ескерілмейтін жағдайда), мұндай сөздер өте көп және олардың бәрін гибридке жатқызбаудың жалғыз критерийі төлтілдік элементтің болмауынан деп санап, осы уәжге қанағаттану бар. Дегенмен гибрид сөздерді анықтаудың тағы бір жолы олардың тегін тануға барып тірелетінін мойындау керек. Яғни кірме сөздердің этимологиясын ашу қазақ тілінің иелері үшін де (осы арада орыс тіліндегі 50 томнан тұратын этимологиялық сөздікте гибрид сөздер де қамтылғанын және шет тілдік сөздер тіркеліп, түсінігі берілген «Иностранные слова» сөздігі барын еске салу артық болмайды) қажет әрі маңызды екенін ұғынатын кез келді. Ондай сөздіктер қазақ тіл білімінде мүлде жоқ емес, бар, соның бірі «Сөзқоржын» (Н.Уәли, Ғ.Әнес) деп аталады. Бірақ тым аз. Бұл сөздік тек араб тілінен енген сөздерді, оның ішінде тілге әбден сіңіп кеткен, өзіміздікі деп жүрген сөздердің кірме екенін танытатын шағын да болса, құнды еңбек. Қазақ тілінде шет тілінен енген сөздерді сындырып жазып, айтудың өзіндік үлгісі берілген С.Мырзабековтің сөздігі барын да, дәл осы арада, еске салып өту дұрыс. Аталған автордың еңбегінен кейбір сөздердің қазақ тіліне сындырылған вариантын алуға болады.

Қазіргі неологияда гибрид сөздердің ерекшеленіп тұруы сөздердің жеке тобы ретінде бөлектенуі сөз формаларының, графиксаттардың, графодериваттардың, графоварианттардың, сөздердің (графикалық варианттар), графо-орфографиялық формалардың трансформациялануымен (өзге тілден сол күйінде енуімен) байланыстырылады. Орыс тіл білімінде мұндай сөздерді жаңа лексемалар ретінде бағалай отырып, әр түрлі атайды: *гибрид сөздер*, *кентавр-сөздер* (слова-кентавры), *креолданған сөздер* т.б.

Орыс тіліндегі екі құрамды гибрид сөздер орыс тілінің табиғатына жат саналады: «Двусоставные наименования, созданные по типу простого сложения без собственного русскому языку морфолого-синтаксического оформления, в которых оба элемента являются существительными, но один выполняет функцию определения, а другой —определяемого слова, нетипичны для русского языка. Подобные словообразовательные модели являются калькой английских структур (интернет-класс, интернет-платеж,

интернет-пресса; арт-сцена, арт-тусовка; веб-обозреватель, веб-представительство, веб-устройство). В работах лингвистов отмечается также, что один из важнейших на сегодняшний день источников проникновения иноязычной лексики в русский язык — СМИ — насыщен разного рода клишированными оборотами, которые часто также оказываются результатом калькирования. Современную ситуацию общения в мире иногда характеризуют как эпоху глобального билингвизма «родной язык + английский язык» [2, С. 42-45.]. Бұл жағдайдан қазақ тілінің де қалыс қалмайтыны жоғарыда келтірілген мысалдардан байқалды.

Орыс тіліндегі сияқты қазақ тілінде де экстра және интралингвистикалық факторлар дүниеге келтірген, құрылымында шығу тегі жағынан төлтілдік және шеттілдік морфемалар үндесетін моно- және политубірлі лексикалық бірліктер көбеюде. Оның басты себебі, алдында айтып өткендей, орыс тілі арқылы сөз қабылдаумен, интеграцияланумен байланысты.

С.В. Гринёвтің айтуынша, «гибрид» — өзге тілден қабылданған аралас сөз, оның құрамындағы бір бөлігі өзге тілден енеді, ал екінші бөлігі аударылады немесе тілде бұрыннан бар сөз түрінде келеді» [9, 309 б.]. Бұл үлгімен жасалған жаңа қолданыстар жеткілікті, мысалы, Біріншіден, дүние жүзіндегі мұнай бағасының барған сайын төмен түсуі, екіншісі – бір экономикалық одақтағы Ресейдің **қаржы рыногында** орын алып отырған ахуалы осындай шешімге келуге итермеледі (Ана тілі, 27-тамыз, 2015). Осыған орай Ақордада Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаевтың төрағалығымен **экономикалық саясаттың** алдағы нақты шаралары жөніндегі кеңесі болып өтті. Жиында **ұлттық валютаны инфляциялық таргеттеудің** себеп-салдарлары мен алдымызда тұрған келелі міндеттер кеңінен талқыланды (Ана тілі, 27-тамыз, 2015). Қазіргі тіл білімінде анық мойындалып отырған гибрид сөздердің бір моделі осындай болып отыр.

Ал кең мағынасында гибрид құбылысы әр түрлі тілдердің сөз тудырушы элементтерінің араласып келуімен түсіндіріледі. Араласудың нәтижесінде пайда болатын лексемалар күрделі лексемалар саналады, ең бастысы, оларды құрайтын компоненттер әр түрлі тілдерден алынады. Олар ауызекі сөйлеу тілінің элементтері, тілдік лексемалар, термин-гибридтер түрінде тіл-тілде кездеседі. Бұл арада көңіл бөлуге тиісті құбылыстың бірі ауызекі тіл элементтерінің нормалана бастауы екенін айту дұрыс. Бұл құбылыс тіл білімінде демократияланудың бір жолы ретінде танылып, тілдің демократиялануы деп жұмсартылып айтылады.

Гибрид-терминдерді зерттеген Л.Б. Ткачёва гибрид сөздерді «осы лексемалардағы ұғымды тілді тұтынушы тараптың да, сөзін қабылдаған тараптың та түсінуін жеңілдететін **«құрылымдық-семантикалық кешен»** деп бағалайды. Сөйтіп **тіларалық гибрид-терминдер** деген атау береді [8, б. 12.].

Ал тар мағынасындағы термин гибридтердің жасалуын былай түсіндіреді: «образование терминов-гибридов на основе конкретного языка,

когда в процессе гибридизации принимают участие эндогенный (внутреннего происхождения) и экзогенный (внешнего происхождения) элементы, например: Abstimm|diagramm n — кривая настройки, резонансная кривая».

Гибрид сөздерге байланысты мынадай мәселелерге көңіл бөлу керек:

1) қазақ тіліндегі барынша жанды деривациялық процестердің бүгін кезде гибридтермен байланысты бола бастағанын ескеріп отыру;

2) гибрид сөздердің жасалу жолдарына ерекше көңіл бөлу, емле ережелерін түзу керектігі, айталық кірме түбір мен төлтілдік түбірлердің араласуынан пайда болған гибридтерді жазуды бірізділендіру: *бизнес-жоспар* ма, *бизнесжоспар* ма; *интернет-клуб* па, *интернеклуб* па? т.б.;

3) аббревиатуралық компоненті бар гибрид сөздерді іріктеу және жазу принципін қалыптастыру (сызықшамен, сызықшасыз, бірге т.б.), мысалы: спа-центр - *спа-орталық* - spa-center т.б.

4) Аббревиатуралық компонентпен келген және басқа да модельді гибрид сөздердің қолданыстағы ерекшелігін (жиі, аз) сипаттау, белгілеу, қазақ тіліне сындырылып енген сөздерді іріктеп алу.

5). Аффикстермен, префиксоидтармен жасалатын зат есім-гибридтерге байланысты нақтылайтын жайттар: а) белгілі префиксоидтармен жасалған гибрид сөздердің жазылуын бекіту, бірізділендіру: а) әсіресе, супер-, гипер – префиксоидтарына байланысты: гипермедиа - гиперорта – hypermedia (кейде, баспасөзде сызықшамен де беріліп жүр, мысалы: *супер-студент*; бөлек те жазылады: *супер студент*; бірге жазу да байқалады: *гиперсвязь* - *гипербайланыс* – *hyperlink*, *гиперссылка* - *гиперсілтеме* – *hyperlink*. Осындай сөздердің, яғни төлтілдік түбірдің префиксоидтармен келген кезде әртүрлі жазылуын, атап айтқанда, сызықша арқылы, бірге немесе тіркес күйінде жазылуын жаңа әліпбиге байланысты емле ережелерінде реттеу керек.

ә) псевдо-, де- (делексикалану), экс- (эксәкім), мега-, топ-, нон-, анти- префиксоидтарымен келетін сөздердің жазылуында да бірізділік жоқ. Осындай префиксоидтармен келетін гибрид сөздердің тіл заңдылығына көнетіндері де, икемделмейтіндері де, заңдылықтың бұзылуына әкелетіндері де бар. Мысалы:

1) икемделгендері: *антивибратор* - *антидірілдеткіш* - *antivibrator*, *авто-: автоблокировка* - *автобұғаттау* – *autolock*, *автомобиль* - *автомобиль* – *automobile*; *автоклав* – *autoclave*; *автокоррекция* - *автомүзеу* - *auto correct*, *автожүзу* т.б.

2) екі дауысты дыбыстың сөз ортасында (сөздер тоғысында) қатар келуіне байланысты қиындық тудырып, заңдылықтың бұзылуы кездесетін гибрид сөздер: автокомпенсатор - *автоөтемдегіш* - the compensators, автокомпенсация - *автоөтем* - auto-compensation, аэро- аэроизоляция - *аэрооқшаулағыш* – aerosolize, т.б. Мұндай сөздердің біразы бірге жазылып, қалыптасып үлгірген.

3) донор тілде біріккен сөз болса да, қабылдану кезінде тіркес (номинативті тіркес) түріне көшетін префиксоидпен келетін гибридтер: эхозаградитель - *жаңғырық бөгеуіш*, эхоизмеритель - *жаңғырық өлшеуіш*

т.б. Мұндай сөздер болашақта бірге жазылу үрдісіне бағынатыны байқалып жүр, тілдегі қазіргі кезде қалыптасқан ағым да осындай болғандықтан, біріктіріп жазуды бірден қалыптастырған дұрыс.

4) тілді тереңнен білетін қария тілші-ғалымдар, мамандар барда префиксоидпен келетін сөздердің баламасы ретінде көне төлтілдік сөздерді табу, оларды терминдік мәнде пайдалануды жолға қою, мысалы: автоклав-**қымшан**, т.б. Префиксоидсыз, басқа тұрпатты сөздерсіз, бір ғана көне тұлғамен беру үлгісі. Сирек, өте аз болса да кездеседі және көруге де жағымды, көңілге де қонымды.

6) а) кірме суффикстермен: -инг (франчайзинг), -изм, -ер (стартапер), -изация, -ист, -оид, -гейт, т.б. жазылуын реттеу кезінде Қ.Жұбанов қалыптастырған термин қабылдау принципі қала ма, болмаса өзгертіле ме деген мәселемен байланысты. Мұның ішінде –изациямен келетін сөздер –тану, -тену, -лану, -лену күрделі жұрнағын қосу арқылы беріліп жүргенін айту керек: лексикализация – лексикалану т.б. Қалғандары старпер, франчайзинг сияқты сөздер игерілмей отырғанын мойындау керек.

ә) негіздердің, түбірлердің сызықша арқылы қосылуынан туындаған гибридтер, мысалы: *блиц-сауал, брейн-ринг, фейс-бақылау, маркет-мейкер, кофе-брейк, арт-каф, поп-музыка* тек сызықшамен жазылып, тілде қалыптасып кетті. Бұл орыс тілінің үлгісі, мүмкін болашақта емле ережелерімен мұндай сөздерді біріктіру дұрыс болар.

7) Қысқарған сөздердің арасында да гибридтер өте көп: ҚазБытХим (Казахстанская бытовая химия), ҚазМұнайГаз, ҚазТрансГаз, Мемтерминком, Мемономком, және т.б. («ҚазБытХимнің» хош иісті сабындары («Егемен Қазақстан», 7 қыркүйек 2012 жыл. №590-591 т.б.)). Қысқарған сөздер мәселесін жіті назарда ұстау керектігін көрсетеді. Өйткені келтірілген мысалдардағы кейбір сөздердің құрамы орыс нұсқасымен бірдей дыбысталып, жазылатындықтан (**ҚазТрансГаз** - ҚазТасуГаз деп жазылып жүргені кездеспеді), орыс тіліндік нұсқасы тілдік санада орын тебе береді. Ал кейбірі аудармасыз қолдануға сұранып тұрады: *ҚазТрансГаз, ҚазБытХим* т.б.

Гибрид сөздерге байланысты бұдан өзге де әлі де анықтай түсу керек мәселелерге мыналарды жатқызуға болады:

1. Екі түбірдің тіркесуі, бірігуі, қос сөз ретінде жазылуы әлі шешіле қоймаған гибридтердің жазылуын реттеу: мысалы: *бизнес-жоспар, бизнес-серік* т.б. Осы сияқты сөздерді қалай жазған жөн, бірге ме, болмаса сызықша арқылы ма? Бұл арада нақ осы модель тілдің даму барысында бірігеді әрі тілдің үнем заңдылығы осыған әкеледі деген көзқарасты ұстанамыз және біріктіріп жазуды қалыптастыру керек деп ойлаймыз.

2. Қазақ тіліне сөздерді аудару кезінде -ная, (-ая) суффикстері әр түрлі аударылады, мысалы: бірде *интернеттік жоба*, бірде *интернет жоба*, сол сияқты *когнитивтік тіл білімі, когнитивті тіл білімі* т.б. түрінде жазылып та, айтылып та жүрген гибрид сөздер кездеседі. Осындай сөздерді бір жүйеге келтіруді қолға алу керек.

3. Орыс тілінің үлгісімен **о,е** – сөзбіріктіруші дауысты дыбыстармен келетін сөздер тілде өте көп және олардың бәрінің құрамынан аталған дыбыстарды алып тастау мүмкін емес. Мысалы: электр**о**техника – электртехника – осы сияқты о-мен, о-сыз келгендерді теріп алу, реттеу. Сөйтіп қазақ тілінің заңдылығына икемдеуге көнбейтін, аталған дыбыстарды алып тастау мүмкіндігі жоқ гибрид сөздерді жеке тікеуге алып, себебін ғылыми түрде түсіндіру, жеке сөздердің тобына арнайы емле ережесін арнау.

4. А порт (магазиннің атауы) апострофпен келген сөздер де гибридтерге жатады. Осы сияқты сөздерді тіркеп отыру, ерекше жазылу себебін түсіндіру, апострофтың ағылшын тіліндегі мағынасын ашу, түсіндіру керек.

5. **Қызық Times** сияқты атаулар тілде көбейе түседі, оларды жазуды реттеуді де қолға алу керек. Бірақ жарнамада маркетинг заңдылығы бойынша осы сияқты атаулар әдейі жазылатынын да ескеру керек. Осындай сөздердің жазылуы тілде (әдеби тілде) өзіндік бір жүйе жасап алуына мүмкіндік бермеген дұрыс. Ал жарнаманың өзіндік табиғаты, ерекшеліктері болатындықтан, жарнама тілінде осы сияқты модельдердің берілуін жарнама тілінің заңдылықтары арқылы көпшілікке, тілді тұтынушыға түсіндіру, жеткізу жөн.

Гибрид сөздердің кеніші – публицистикалық стиль. БАҚ арқылы жүздеген сөздер еніп, біртіндеп тілде тұрақтануда. Осыған орай «Егемен Қазақстан» (№210 1 қараша, 2017 жыл) газетінен жинаақталған мысалдар гибрид сөздердің қолданысы түрлі газет жанрларында болатынын байқатады: Сондай-ақ, екі ел арасындағы екіжақты **сауда-экономикалық ынтымақтастықты** кеңейту мақсатында Қазақстанның **ресми бизнес-делегациясының** Иорданияға сапары ұйымдастырылмақ; Мысалы, «Тенішевратл» ЖШС биыл екі балабақша,**мектеп-гимназия**, мәдениет үйі, денешынықтыру кешендері сынды әлеуметтік нысандардың құрылыстарын аяқтады; Қожа Ахмет Яссауи атындағы **Халықаралық қазақ-түрік университетінің**оқытушы-профессорлары мен студенттері латын әліпбиіне көшу қазақ елінің рухани жаңғыруындағы жаңа қадам екенін терең түсіністікпен қабылдап, барынша қолдауда; Бүгінгі түрлі заңдарымыз бен **нормативтік-құқықтық актілерімізде** белгіленген міндеттер мен талаптар халқымыздың ғасырлар сүзгісінен өткен мақалдарында жиналған; «Оқушылардың функционалдығын дамыту жолдары» тақырыбындағы **лоучинг-сессиялары** мұғалімдердің қызығушылығын тудырды; 1987 жылы Әліби Жангелдиннің 100 жылдық мерейтойына орай Қазақ КСР министрлер Кеңесінің Торғайда қоғам қайраткерлерінің **тарихи-мемориалдық мұражайын** ашу туралы шешім шықты; Ғазиз Әмірханов 1988 жылы көпшіліктің демеуімен асарлатып салынған Ыбырай Алтынсариннің **педагогикалық-мемориалдық музейін** 1991 жылы қайта жаңғыртқан құрылыс жұмыстарының және оған жәдігер жинаудың да басы-қасында жүрді; Халықаралық **басқару академиясының** академигі Сайлау және академик Сәбит Байзақов белгілі жазушы Қоғабай Сәрсекеев, **физика-математика ғылымдарының докторы**, профессор Серікбай Айсағалиев, **жазушы-**

этнограф Сейіт Кенжеахметов, Су жөніндегі мемлекетаралық **Су комиссиясы** ғылыми орталығының директоры, профессор, бұрынғы Су шаруашылығы министрі Нариман Қыпшақбайұлы да естеліктерінде Ғазиз ұстазына қарап бой түзегенін айтып, жылы лебізін арнайды. «Астана қаласы корейлерінің **этномәдени бірлестігі**» ҚБ шығармашылық ұжымы өздерінің бояуы қанық **концерттік-ойын-сауық бағдарламасымен** көрермендерді тәнті етті; Мереке аясында Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында «Үш жүздің төбе билері» атты **монумент кешені** ашылып, **ғылыми-практикалық конференция** қолөнер шеберлерінің республикалық көрме-жәрмеңкесі мен ұлттық ойындардың жарысы ұйымдастырылды.

«Егемен Қазақстан» газетінің 2-қараша, 2017 жылғы №211 нөміріндегі гибрид сөздер композиттерінің саны екі-үштен де көп болатынын көрсетеді: Бұл туралы облыс әкімдігінде өткен кезекті мәжілісте облысық **энергетика және тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығы** басқармасының басшысы Марғұлан Марайым баяндады. Немесе көз үйренген қарапайым қос сөз ретінде атауға дағдыланған кейбір сөздер гибрид сөздердің ең танымал моделі болатынын көрсетеді: Республикалық **мектеп-интернатқа** ауылдың қарапайым қарадомалақ балалары келді.

«Егемен Қазақстан» газеті (№ 213, 6 қараша 2017 жыл) күрделі сөздер моделіне гибридтермен бірге жаңалықтар енгенін көрсетеді: Өзін режиссерлік бағытта сынап көруді мақсат тұтқан сахна саңлағы Алматы мемлекеттік **театр-көркемсурет институтының** режиссерлік факультетіне түсіп, 1980 жылы бітіріп шықты. Музейге қарасты ғимараттардың көбеюіне байланысты Орда тарихы музейі 2002 жылы Бөкей Ордасы **тарихи-музей кешені** дәрежесіне көтерілді; Сөйтсе, Бақшасарай **тарихи-мәдени және археологиялық қорық-музейінде** Бөкей ханның Жәңгір ханның, Пірәлі мұлтанның қылыштары бүгінге дейін сақтаулы тұр екен («Егемен Қазақстан» №215, 8 қараша 2017 жыл); Осы тарихтың бәрі **музей-кешен құрамындағы** «Баспасөз музейінде» құжаттар мен жәдігерлер тілінен сөйлеп тұр (сонда); Қорытындысында Бақытжан Сағынтаев «Жалпыға бірдей тегін **кәсіптік-техникалық білім**» (мысалдардағы үлгі қос сөз және сөздің (сөздердің) тіркесуі) жобасын іске асыру кезіндегі басты мәселе жұмыспен қамту екенін айтты;

Қалыптасып кеткен тілдік модельдердің көбі гибридтермен келетініне назар аударар бермейтініміз байқалды: Фестивальге Қарағанды облысындағы Сәкен Сейфуллин театры, К.Станиславский атындағы орыс драма театры, облыстық музыкалық-комедия театрларымен қатар, Астанадағы Қ.Қуанышбаев атындағы **қазақ музыкалық-драма театры**, Павлодардың Ж.Аймауытов атындағы **қазақ драма театры**, сондай-ақ Жанат Әубәкірұлы еңбек жолын жалғастырған Алматыдағы Ғ.Мүсірепов атындағы **балалар мен жасөспірімдер театры**, Арқалық қаласының балалар мен жасөспірімдер театры қатысқалы отыр; Дәл осы маңда «Қазақтың тұңғыш классикалық

романист-жазушысы Ж.Аймауытовтың атақты «Ақбілек» романының бас кейіпкері туып, өмір сүрген» атты әдеби-мемориал болуы тиіс.

Гибрид сөздердің композиттері анықтауыштық қызмет атқаратындай көрінгенмен, олардың атауыштық функциясы басым, сондықтан қаншама күрделі компонентті болса да бір ұғым атауы болады: Халыққа тегін **кәсіптік-техникалық білім** беру бүгінде нарық сұранысына сай жүргізілуде.; Бөлімшелік қызметтер, әр сала мамандарының кабинеті, **диагностикалық-зертхана кешені, физиотерапиялық бөлім** және 30 орынға шақталған күндізгі стационар бар(«Егемен Қазақстан» №216, 9 қараша 2017 жыл). Француз елшісі Филипп Мартинэ Оңтүстік Қазақстан облысы мен Франция аймақтары арасындағы өзара тиімді **сауда-экономикалық**, инвестициялық, сондай-ақ **мәдени-гуманитарлық әріптестікті** дамытудың әлеуеті зор екенін айтты; Жайық және Қиғаш өзендерін суландыру бойынша **жобалау-металдық құжаттама** жасақталып, **жергілікті бюджеттен** жұмысты бастауға қарды бөлінді; Сөйтіп елдің тұрақты дамуына қажетті **минералды-шикізаттық базаның** артуына жәрдемдеседі деп ойлаймыз («Егемен Қазақстан» №218, 13 қараша, 2017 жыл); Ынтымақтастық бағдарламасы қауіпсіздік, **сауда-экономикалық**, инвестициялық, **су-энергетикалық, мәдени-гуманитарлық салалардағы** өзара іс-қимылды дамыту бойынша келісілген позиция мен ұсыныстар дайындауды да көздейді («Егемен Қазақстан» № 219, 14-қараша, 2017 жыл).

Қоғамдық-саяси ресми орган саналатын «Егемен Қазақстан» газетінің әрбір нөмірінде гибрид сөздердің барлық модельдері кездесетіні байқалды. Осындай үрдіс барлық газеттерде бар, себебін сөзіміздің басында айтып өттік және бұл тоқтаусыз жүре беретін үрдіс: бірнеше парламенттік сайлаудан лайықты өтіп, еліміздің басты **партиялық-саяси күшіне** айналды («Алматы ақшамы» (№129, 4-қараша, 2017 жыл); Әріптесінің ойын белгілі **оташы-ортопед С.Мак-Нелли** де қолдайды («Алматы ақшамы», №130 7 қараша 2017 жыл) т.б.

«Жас қазақ» газетінің бір нөмірінде әрі қоғамдық-саяси сала, әрі ауылшаруашылығы, әрі экономика және бизнеске байланысты гибрид сөздер ұшырасты. Олардың көбі анықтауыш композиттерімен келген гибридтер. Композиттерінің саны әр түрлі, кейде екі, кейде үш құрамды болып отырады. Жазылуы бойынша көбінесе тіркес күйінде жазылған: Оның ішінде «**Бизнестің жол картасы – 2020**» бағдарламасы аясында 157 жоба іске асып, өңір кәсіпкерлерін ынталандыру жақсы жолға қойылған; «**Жұмыспен қамту жол картасы – 2020**» бағдарламасы шеңберінде жаңа жұмыс орындары көптеп құрылып, инженерлік және әлеуметтік инфрақұрылымды дамыту бағытындағы жобалар өз деңгейінде жүзеге асырылуда; Айта кетерлігі, өткен жылы **минералдық тыңайтқышқа** 9,7 мың теңге, бір және көпжылдық шөп, сүрлемдік жүгері мен күнбағысқа 8,2 мың теңге және арпа, қант қызылшасы, дәндік жүгері, майбұршақ тұқымына 11,7 мың теңге, гербицидке 46,02 мың деңгекшілік төленсе, биыл да осындай көлемде көмек болады деп күтілуде; Биыл Жағатал **ауылдық округінен** қант қызылшасын қолдау көрсету үшін

құрылған «Жағатал» СДО» сервистік дайындау орталығында 250 млн теңгеге 9 дана жаңа техника сатып алынды; Аудан бойынша ағымдағы жылы қант қызылшасын өсірумен айналысатын екі ауыл шаруашылығы **өндірістік кооперативі** құрылып, қосымша екі **сервистік дайындау орталығын** құру үшін құжаттары жиналып, **«Жетісу» ҰҚ» АҚ-ға** тапсырылды; Сонымен қатар «Алакөл несие серіктестігі» ЖШС «Іскер», «Сыбаға», «Кең дала», «Қанат», «Бірлік» бағдарламасы бойынша 352,4 млн теңгеге сұраныс беріліп, 42 шаруашылық құрылымына жеткілікті несие берілген; Өткен жылдың **индикативті көрсеткіштерініңпилоттық жобасы** бойынша төрт кооператив құру жоспарланса, нәтижесінде жеті кооператив құрылған; **Индустриалды-инновациялық бағдарламалар** аясында іске қосылған «Амиран» сүт зауытының өнімдері бүгінде жоғары сұранысқа ие; **Зауыт қуаттылығын** толдыкқанды жүзеге асыруға таяп келеді.

Қорыта келгенде, тілде гибрид сөздер әр түрлі құраммен кездеседі. Гибрид сөздердің бір ерекшелігі - олардың белгілі бір уақыт кесіндісіндегі аса белсенді, сол бір уақыт үшін аса өзекті ұғымдар мен түсініктерді атайтын сөздерден құралатындығы. Келесі ерекшелігі ретінде композиттерінің анықтауыштық сипаты болғанымен, компоненттерінің санына қарамастан, бір ұғымды, белгілі бір құбылысты атайтын сөздер болып келуін айтуға болады. Яғни табиғаты жағынан төлтілдік күрделі сөздерге аса ұқсас: құрамындағы компоненттерінің санына қарамастан, сөйлемде бір мүшенің қызметін атқарады, бір ғана сұраққа жауап береді. Олар тіркес күйінде келгенде құрамындағы компоненттерінің орны (позициясы), негізінен, тұрақты болады. Префиксоидтармен келетін гибридтер бір компоненті аударуға келе бермейтін сөздердің санын көбейтеді.

Ал қос сөздер моделі бар гибрид сөздер қазақ тіліндегі қос сөздердің қалыптасқан модельдеріне үнемі ұқсай бермейді. Компоненттерінің саны, реті, мағыналық үйлесімділігі, буын санына қарай орналасуы, дауысты дыбыстармен келетіндері алдыңғы орында тұруы сияқты ерекшеліктер үнемі сақталмайды.

Аббревиатуралармен келетін гибридтер қысқарған сөздердің жаңа тобымен, яғни нанотехнологиялық, техникалық инновациялардың қысқарған атауларымен келеді. Бұрынғысынша мекеме, ұйым атауларының қысқарған түрлерінен бөлек арт-, спа- сияқты аббревиатуралар пайда болғанын айту керек.

Гибрид сөздер құрамында ағылшын тілінен енген сөздер мен жаттілдік префиксоидтар көп, мұндай үлгілермен қолданыста жүрген сөздер қатры артуда. Жалпы, аталмыш сөздер терминдік қордың, сол арқылы сөздік қордың да басым бөлігін құрайтын элементтерге айналып келе жатқанын біле жүрген дұрыс.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Күдеринова Қ. Қазақ жазуының теориялық негіздері. - Алматы: Қазақ университеті, 2006. -276 б.
2. Зыкова Е. Н. Англо-русские гибридные образования как один из способов пополнения лексического состава русского языка // Современная филология: материалы IV Междунар. науч. конф. (г. Уфа, март 2015 г.). — Уфа: Лето, 2015.
3. Ткачёва, Л. Б. О систематизации гибридных терминов / Л. Б. Ткачёва // Научно-техническая терминология. — 1988. — № 12.
4. Гранаткина, Л. Ю. Основные типы иноязычных слов в современном немецком языке: автореф. дис..канд. филол. наук /Л. Ю. Гранаткина. — М., 1951.
5. Майоров, А. П. Заимствования в лексико–семантической системе языка: автореф. дис. канд. филол. наук / А. П. Майоров. — М., 1967.
6. Carstensen, В., Galinsky, Н. Amerikanismen der deutschen Gegenwartssprache. — 2. Aufl. — Heidelberg, 1967.
7. Ларионова Е. В. Новейшие англицизмы в современном русском языке (на материале общественно-экономической лексики: автореф. дис. канд. филол. наук. - М.,1993.
8. Ткачёва Л. Б. О систематизации гибридных терминов// Научно-техническая терминология. — 1988. — № 12.
9. Гринёв С. В. Введение в терминологию. - М. : Московский лицей, 1993.

Күдеринова Қ.

Жаңа емле ережесінде ескеретін тұстар

Тарихқа шегініс. Б.э.д. III мыңжылдықта пайда болған шумер жазуы, одан өрбіген финикий жазу консонантты болды, яғни әліпби тек дауыссыздардың таңбасынан тұрды. Вокализмдер жүйесіне таңба арнамаған бұл жазудың өзіндік уәжі бар еді. Дауыссыздарға қарағанда дауыстылар тіл диалектісіне қарай өте тұрақсыз, құбылмалы немесе көп реңді болады. Олардың негізгі, фонемалық реңкін табу қиындығынанжәне бір тіл ішіндегі дауыстылардың жергілікті ерекшеліктерінің көптігінен дауыссыздыбыстаңбасынбелгілеуежеңіл.

Гректер жазу ойлап таппаса да, бар жазуға өзгеріс енгізу жағынан басқа халықтан озықболды: әліпбиге дауысты дыбыстардың таңбасын салды. Сөйтіп, дауыссыздар таңбасы азайып немесе дыбыстың фонемалық негізгі реңкі ғана дербес әріпке ие болып, қосалқы реңктері де сол әріппен таңбаланды. Бұл – жазудың дерексіздене, абстрактене бастаған кезі. Әлем тілдерінің әліпбиді бір-бірінен қабылдап (латын графикасы, араб графикасы, орыс графикасы), жазуды меңгеруі, сөйтіп, адамзат өркениетінің шарықтап дамуына орасан үлес қосуы осы жазудың дерексізденген тұсына дөп келеді.

Қазіргі дәуір – атом дәуірі, ақпараттар дәуірі, күн сәулесінің жылдамдығындай тездікпен тарайтын ақпарат тасқынының дәуірі. Бүгінгі

ұрпақ кітап оқымайды, газет қарамайды десек, олар ақпарат алудың басқа көру-оқутүріненгөріаудиалды, аудио-визуалды, визуалдытүрлерінтаңдайды. Жылдамдығы төмен, уақытты көп алатын (кітап, газет, журнал) ақпарат көздеріне уақыттарын қалдырмайды. Бұл – не деген сөз. Бұл – жазу өз функциясын атқару қабілетін төмендетті деген сөз. Бұл – жазу арқылы ақпаратты тез әрі оқырманның уақытын үнемдей отырып жеткізу тәсілдері ойластырылмай отыр деген сөз.

Қазіргі жазу процесі, сөйтіп басқа ақпарат тарату көздеріне қарағанда соңғы орындарда тұр. Сондықтан, бүгінгізаман тез, жылдам жазуды, жылдам оқуды жасайтын әдіс-тәсілдерді талап етеді. “Несмотря на колоссальные достижения западной цивилизации многих сферах человеческой деятельности письмо со времени греческого периода совершенно не прогрессировало” деген И.Гельб.

Сондықтан дауыстыларды түсіріп жазатын, жазу экономиясын қалыптандыратын жазу түрлерін қарастыру керек. Жазудың ендігі жердегі міндеті ақпаратты түсінуге артықтық етіп тұратын тұстарын түсіріп, не қысқартып жазудан тұру керек.

Ы, і әріптерінің екі қызметі. Сөйтіп, жазуэкономиясыжазудыңболашақтағыдамубағыттарыныңнегізгі заңдылығы болукеректігішығады. Жазуэкономиясы қазіргі қазақ орфографиясында **ы, і** әріптерінің емлесінде көрінеді.

Жалпы, <ы>, <і> фонемаларықысаң, езулік, бірі жуан, бірі жіңішке дауыстылар. Қазақ фонологиясы екі варианттың дамағына ажырататын, сөзді айыратын, сөзді танытатын сипатына қарай екі фонема деп таниды.

Алайда **ы, і** қысқандарының фонемалық қасиетінен бөтен, қазақ тілінің буын сатысынан қалған дауыссыз дыбыстың жуан-жіңішкелігін білдіретін немесе екі дауыссыз дыбыс ортасында міндетті түрде бір дауысты жазылу керек деген идеяны ұстану үшін таңбаланатын қосымша функциясы бар. Сондықтан *бауыры, жапырақ, сіңілі, дауысы* деген сияқты көптеген сөздерде **ы,і** әріптері «қыстырылып» жазылады.

Қысандар емлесі 30-40 жж. қалай шешілді? Мәселені шешуде А.Байтұрсынұлы **ы, і** әріптерін қысқартып жазуды ұсынды. Ғалым: “(ы) - *жаны, малы, тары* деген сөздерде **н, л** - дың, **р** - дың соңынан естілетін дыбыс белгісі. Сөздің басында, ортасында қысқа **һ**әм көмескі естіліп бар жоғы еленбейтін орындарда жазбаймыз. Мысалы, *қын, қыр, жылым, қырын* деген сөздердің ішіндегі **ы**-ның барлығы аз сезіледі, хатта сезілмейді деп айтуға болады. Бұл сөздерді **ы**-ны жазғанда да, жазбағанда да осылай оқимыз. Жазбағанда оқуымызға кемшілігі болмаса, оны жазуға да қажет жоқ. *Қаны, жаны, малы* деген сөздерде **ы**-ны жазбай, солай оқи алмаймыз, сөздің аяғында **ы**-ны жазу қажет”. “**ы** харфі бас буында **һ**әм барша бітеу буында жазылмайды. Ашық буында қалмай жазылады. Мәселен, *мысық* жазылады **ы**-сыз, *мсіқ* болып, *мысығына* деген сөзде **ы** қалмай *мысғына* болып жазылады” дейді. [1, 92 б]

Сөйтіп, А.Байтұрсынұлы ұстанымында фонемалық мәні бар әріп таңбаланды, фонемалық мәні болса да, оқылуға қиындық келтірмейтін позицияда таңбаланбады.

Қ.Жұбановтың ойы да А.Байтұрсынұлымен үндес: “білек, тыран, ыстаған сияқты сөздерді осылай басқы ашық буында келте дауысты **ы, і**-лермен жаза тұрып, пленум, трактор сияқты сөздерді **ы, і**-лерсіз жазған жеңіл соғар ма еді. Бір буындыда жазып, екі буындыға жазбасақ не болар еді: *біл - блек, қыр - қрау, ыс- стау...Мұрын-мұрн/ы, халық-хал/қы* көріп жүрген қиындығымыз жоқ” деген ғалым.

Арабжазулы ескерткіштерде қысандар түсіріліп жазылғаны белгілі: *ғлм, ғмр, алб, хтиар, орс*.

30 жылдарғы бұл тәжірибе 40ж. кирилшеге ауысқанда да жалғасты: “**ы**” әріптері дүдәмәл естілгенде я буын араларында алып тастағанда, сөз мағынасы бұзылмаса, жазылмайды. Мысалы: *Смағұл (Ысмағұл емес), рет (ірет емес), Ахмет (Ахымет емес), магна (мағына емес), жұрт (жұрыт емес), жалт-жұлт (жалыт-жұлыт емес)* т.б.” деген орфограмма қабылдады. Сөйтіп: “**ь, ј** естілген жерінде мазмұнға ие болып тұрғандықтан жазылды: (*сьньг, ъдырьс*), (мазмұны өзгереді), сондай-ақ мазмұнға ие болып тұрмағандықтан: *топрѣг, рьсѣг, тѣрек, кѣлем, ѣраі* деген сөздер *трек, клем, топраг, рас, раі* болып жазылды

Алайда *бірі, білім, бірақ, мағына, қызымет, топырақ, қабілет, төңірек, шұғыла, ысырап, абырой, қалтыра, ақырын, атырау, қазына, қасірет, қатынас, қоңырау, омырау, тоқырау* деген сөздерде қысандардың күшті редуцияланатыны сонша, кейде қысаң дауыстылар осы позицияда бар ма, жоқ па деген мәселенің өзін анықтау қиынға түсті. Сөйтіп, қатардағы тіл түтынушы

үшін қысаң езуліктердің семасиологиялық сипатын тану қиындық тудырды.

Бір орфограмма барлық позицияда **ы,**

і әріптерінің мағынаға әсері бар деп танытса,

бір орфограмма мағына ажыратқыш қабілеті жоқ әріп таңбаланбайды деді.

Сөйтіп, орфографиядағы ала-құлалық басталды. [2, 67 б]

Оны реттеу үшін барлық буында қысаң езуліктер таңбаланады деп шешілді. Міне, осы тұстан бастап **ы, і** әріптері **қыстырындылық** қызметте көп көрінді.

Алайда қысаң дауыстылардың барлық буын да таңбалану емлесіне жұртшылық бірдей келісе қойған жоқ. Мысалы, Қ.Аманжолов “Қазақ жазу ережемінде ерекше көзге түсіп жүрген кемшіліктер **ы, і** әріптерінің таңбасын өте көп қолданып жатқандығымыз. Әліппе – миллион құралы. Сол миллиондардың ішінен “Япырай, осы **ы, і** әріпін азырақ қолдансақ қайтеді екен” дегенді үнемі естуіміз тегін емес. Шынында да, *жыйылысымызды* деген сөздің өзінде алты **ы** бар. **Ы, і**-ніне ғұрлымаз жазуға тырысушылықты екінің бірінің жазуынан көруге болады” деді. [3, 92 б]

1957ж. емле ережесі түзілгенде бұл мәселенің басы ашылмаған еді: “**ы,** **і** әріптері кей уақытта түсіп қалады: *әріп – әрпі, ауыл – аулы, ғылым – ғылми, ресім – ресми*” делінді. Кейін «*ғылми* сөзі Қазақ ССР Министрлер Советі

жанындағы Мемлекеттік терминология комиссиясы шешімі бойынша *ғылыми* болып өзгертілді”.

ы, і әріптерінің **қыстырындылық** қызметі орыс тілінен енген сөздерге қосымша жалғанғанда тіптен күшейді: *фондыға, киоскіге, штампыға*. Сол жылдары газетте М.Қыдырбаев деген автор: “**Ы, і** әріптерін мөлшерсіз, көп қолданып отырмыз. Мысалы, кітаптың бір бетінде **ы, і** әріптерінің саны 200-ге барады” депті.

Дегенмен жазуымыз бұл әріптерді қысқартты да, мысалы: *бүйір – бүйрек, дәуір – дәурен, бауыр – баура, көрік – көркем, сары – сарғай, орын – орна, қырық – қырқынышы, айыр – айрықша*,

1988 ж. емле сөздігі тағы бірқатар сөздердің де үнемді жазылуына жол ашты: тәуелді қосылғанда *даусы, аулы, аузы* болып жазылды. Бірақ, мысалы, *аулы* сияқты кейбір сөздер «балық аулайтын ауы бар» деген мағынадағы сөз болып түсініліп кетеді екен. Сондықтан сөздіктің 2000 ж. Басылымы екі орфограмманыдан нормаретінде ұсынды. Бұл үнемдеп жазуға болады деген де белгі еді.

Проф. Н.Уәлиұлы М.Әуезов шығармаларының толық жинағында *ерін, мұрын* сөздері тәуелдік жалғауында жиі кездескенін, сөздің тәуелдік тұлғада ұзына бойы тұрақты жұмсалуды, сонорлармен іргелес келген қысаң дауыстының абсорбцияға ұшырауына, сөйтіп, сөздің фонетикалық жақтан ықшамдалуына қолайлы жағдай тудырады дейді. Үнемді жазылудың басты бір себебі осы деп білгеніміз жөн. [4, 92 б]

2001 ж. емле сөздігінен бастап, *ауызы ж. аузы, дауысы ж. даусы, ауылы ж. аулы* сөздерінің екі варианты да дұрыс, ал *бөрік – бөркі, көрік – көркі, мүлік – мүлкі, халық – халқы, ерік – еркі, қарын – қарны, сиық – сиқы, қайын – қайны, кеуіл – кеулі, қалып – қалпы, әліп – әлпі, ғұрып – ғұрпы, қырық – қырқы, әріп – әрпі, мұрын – мұрны, сұрық – сұрқы, шырық – шырқы, қайын – қайны, нарық – нарқы, парық – парқы, ырық – ырқы, тәйір – тәйрі, тәрік – тәркі* сөздері қысаң дыбыстарсыз жазылатын болды. Бұл негізгі ережелерімізге қайшы емес.

Сонымен фонемалық (ақпараттық) мәні жоқ, таңбаланбауы мазмұнға нұқсан келтірмейтін әріптерді түсіріп жазу жаңа орфографияда да негізгі үрдіс болу керек дейміз. Себебі қазіргі емледе қысаңдар түсірілмей жазылатын мына сөздердің қатесіз жазылуы сиреп кетті: *нағылет, ауыру, қазына, лағынет, нақұрыс, хазірет, қатынас, қазына, меңіреу, саңырау, құрылыс, қазымыр, мақұлық, саңылау, құбыжық, мезірет, самұрық, жасауырын, қайырыл, мәжіліс, ғылыми, жапырақ, шаңырақ, мәлімет, қабылан, жұмырық, үңірей, мейірім, құдірет, ежірей, түкірік, айырым, қабілет, абырой, төңірек, қайырым, қоңырау, тағылым, сұмырай, мәміле, құбылыс, тақырып, сүмірей, кекірік, құбыла, топырақ, айырыл, жымырай, әзірейіл, бекіре, қазымыр, аңызақ, еңіре, ақырет, қымыран, мағына, дәрігер, қорытынды, әділет, бекіре, ақырын, атырап, әбілет, емірен, жағылан, жамыра, жебірейіл, жұдырық, запыран, кекілік, көкірек, қойылым, қаңыра, қапырық, құмыра, тоқыра, мекіре, құбыла, мәжіліс, тоқырауын, құбылыс, шақырым, ықылым, ыңыран, ысырап, ібіліс, оқыра, омырау, саңылау, тәжірибе, текірек, шатыраш, шежіре, шүңірей,*

ықылас, ықылық, ғылыми, бүкірей, иірім, ерітінді, басылым, көрініс, жұмырық, сауырын, жайылым. Мұнда соңғы буында ашық дауыстылар келетін сөздер 53% құрайды. Ал әріп тіркестері: *нр-11, кр-8, пр-3, жл-2, пр-2, ср-1, мр-11, қр-8, бр-3, лм-2, ғн-2, дл-1, йр-5, бл-8, ғл-3, мл-2, зм-2, қм-1, ур-4, қл-4, др-3, ғл-1, ңз-2, шн-1, зр-4, йл-3, зн-2, рг-2, ңл-3, рл-2, жр-2, рт-2, ғл-1, тр-2, тн-1, бж-1, сл-1, рн-1* рет кездеседі. Яғни қос дауыссыздың біреуі – үнді не қатаң дауыссыз бен “алдынан әнтек **ы, і** дыбыстары қосылып айтылатын, бірақ жазуда таңбаланбайтын” **р, л** үнділері. Қатаң мен үнді арасында қысаң дыбыс таңбалары жазылған сөздер, әрине, үнді мен үнді арасына қысаң дауысты жазылған тіркестерден кейінгі орында тұр. Әрине **ур** тіркесінің **ы, і** әріптерінің дәнекерінсіз жазылуы дәнекерлі жазылудан көп: *ауру (зат ес), ауыру (ет), зәулім, жауырын, тегеурін, саурын, емеурін, салбуырын, даурық, сәурік, самаурын, салбурын, наурыз, бурыл.*

Сол сияқты *жирен, мейірім, қайрылу, айырым, бұйрық, қайырым, айрық, қайырыл, айрықша, айырыл, қайрақ* сөздерінің екі түрлі жазылуында ешқандай уәж жоқ деп ойлаймыз. Болмаса **нр** тіркесі арқылы келген *меңіреу, қаңырау, саңырау, шүңірею, қоңырау, тәңірі, шаңырақ, үңірею, төңірек, ыңырану, еңіреу* сөздерін ауызша сөйлеу нормасында ашық буынмен созып айтпайтынымыз анық. Оны еріндікпен келген алғашқы буын әсерінен екінші буындағы қысандардың еріндікке айналмауынан байқаймыз. Мысалы, */қоңырау/ -[қоңұрау], /үңірею /-[үңүрейүү], /төңірек/-[төңүрөк], /шүңірею/-[шүңүрейүү]* деп емес, *[қоң^урау], [үң^урейүү], [төң^урек], [шүң^урейүү]* деп, бітеу буын мен буын санын азайтып айтамыз. <ң> фонемасынан кейін **ы, і** қысаң дауыстылары естіледі деп, жалған түсінік қалыптасқан себебі <ң> фонемасы сөз аяғында келгендегі реңкіне қарағанда өзінен кейін дауысты дыбыс келетін сөз ортасында үнді болады: *таң – таңы, рең – реңі, сең – сеңі. Мр* дыбыстарының арасында орынсыз жазылып жүрген **ы, і** әріптерін де үнемді етуге болатын сияқты: *самрұқ, қымран, емрену, сұмрай, құмра, сүмрей, омрау, жұмрық, жамра, жымраю, қазмыр.*

Сонымен, 3 буыннан артық ашық буынмен келетін, екінші буындағы дауыссыз бен үнді арасындағы **ы, і** езуліктері таңбаланатын сөздерді ықшамдап, жаңа жазуда **ы, і** әріптерінің дәнекерінсіз, бітеу буынмен таңбалауға болады деп ойлаймыз: *ablai, abroi, absyn, adra, ajraitu, ajrasu, airut.*

Пайдаланылған әдебиеттер

1. А.Байтұрсынұлы, Тіл тағылымы Алматы, 1992
2. Академик Н.Сауранбаевтың еңбектері. I том. -Алматы, 2000.
3. Аманжолов Қ. Әңгіме әліппе туралы. Птом. -Алматы, 1955.
4. Уәлиұлы Н., Алдашева А. Қазақ орфографиясындағы қиындықтар. - Алматы, 1988ж.

Күдеринова Қ.

Жаңа қазақ графикасындағы и және у әріптерінің орфограммасы

Жаңа қазақ әліпбиінде «ұзын и» және дауысты «у» мен қысқа й әрпінің таңбасы – біреу, ол – апострофты **і’ және у’**. Яғни *ki’no, y’ni’versi’tet, kely’, ki’im* деп жазыла береді. Қазіргі уақытта осы әріптер туралы көпшілік арасында орфограммалық білім бар. Яғни студенттер мен тілді білетін орта топ пен элитарлық топ өкілдері бұл әріптердің дыбыс құрамы көрсетіліп жазылу керек пе, әлде қазіргі қолданыстағыдай дыбыс тіркесін бір әріппен таңбалай бергеніміз дұрыс па деген пікір айналасына жиналады. Екі жақты да жақтайтындар бар. Бұл – жазу тарихымызда да проблемаға айналған мәселе. Сондықтан ендігі қазақ жазуында бұл әріптер қалай таңбалануы керектігін анықтау үшін алдымен осы таңбалардың беретін дыбыстары қазақ тіл білімінде қалай анықталып келе жатқанына назар аударайық.

Қазақ тілі дыбыстық жүйесін ең алғаш анықтаған В.В.Радлов қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың санын 9 деп дұрыс анықтап, **ыј, ұw, іј, үw** дыбыс тіркесін дифтонгоид деді: *quwan, taqija, gijen, bije*. П.М.Мелионранский бұл дыбыстарды дауысты қатарына жатқызды [1, 76]. Н.И.Ильминский дауыссыз деп тапты [2, 6].

А.Байтұрсынұлы мен Қ.Жұбанов босаң жолды, ауыз шығысты шала дауысты қатарында **р, л** дыбыстарымен бірге қарады [3, 179;4]. Қ.Жұбанов “дауысты қылып та, дауыссыз қылып та айтуға болады, екі ерінді жақындатсақ, сонор, жақындатпасақ, дауысты болады, у мен **v** шыққан жері де, түрі де бір болғандықтан қатар келгенде қосылып кетіп бір дауысты болады” деген [4, 51, 59].

1925 ж.Орынбор қаласында өткен Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінде **у, и** дыбыстары үлкен пікір-таластан, жеке комиссия мүшелерінің қарауынан кейін дауыссыз дыбыс деп табылды (Ә.Бөкейхан, Е.Омаров, Қ.Досмұхамедұлы, Н.Шағиұлы, А.Байтұрсынұлы, М.Жолдыбайұлы), Т.Шонанұлы, Р.Сүгірұлы, Н.Зәлиұлы **у, и** дыбыстарын дауысты қатарына жатқызды; Т.Шонанұлы, М.Дулатұлы аталған дыбыстар дауыссыз болғанмен, бір таңбамен беру қолайлы деді, бірақ съезд қаулысында қосар әріппен таңбалау қабылданды [5].

С.К.Кеңесбаев, Ж.Аралбаевтар аталған дыбыстарды **е, ө, о** дыбыстарымен салыстырғанда кез келген жағдайда дифтонг сипатында көрінеді, сондықтан қосар дыбыс деп анықтаған [1, 76].

Ал профессор Ә.Жүнісбекті аталған дыбыстарды дауыссыз қатарына қарау керектігін қазақ тіл білімінің тарихына қайта алып келген ғалым ретінде танимыз [6, 27].

Сөйтіп, 2002ж. “Қазақ грамматикасында” [w] дыбысы жуысыңқы, қос ерін, үнді дауыссыз болып танылды [7].

Сонымен, аталған дыбыстардың дауыссыз екеніне дау болмады. Ол *қой, сай, тау, жеу, тәй* позициясында [ұ-уұқ], [сы-йыр], [мый] позициясында дәлелдеуді қажет етпейді.

Енді қазақ даласында қолданылған жазу түрлерінің графикасында бұл дыбыстардың таңбалануы қалай болды, емлесінде қалай шешілді дегенге жауап іздеп көрейік.

Орхон жазуында дауыссыз <у><ғ> дыбысына алмасқаны белгілі. Ал **и-ж** сәйкестігіне байланысты **й** дауыссызының жуан және жіңішке түрінің арнайы әріптері болды. [j] сөз басында *йағы*, *йана* сөз ортасында *тійін* т.б. сөздерде дауыссыздың таңбасымен ғана жазылады [8, 39].

Араб графикасына негізделген XVIIIғ. жәдид, XIXғ. кадим жазуының алфавитінде дауыстылар үшін 3 қана әріп болғандықтан, **ы**, **и** дыбыстарына бір таңба, әріппен **ұ**, **ү**, **у** дыбыстарына бір таңба арналды. Осыған орай **у**, **и** дыбыстары бір әріппен берілді. Мысалы *ауру*, *қинау* т.б. сөздері бір әріппен жазылды. Болмаса созылық дыбысты таңбалап, екі рет жазылмады. Оның үстіне аталған жазуларда қысандарды түсіріп жазу дәстүрі күшті болған еді.

Орыс графикасына негізделген алғашқы қазақ әліпбиінің Н.И.Ильминский жасаған жобасында орыс әліпбиіндегі **и**, **э**, **ю**, **я** әріптері қазақ тілі дыбыстық құрамына тән болмағандықтан қолданылмады. Автор <і><й> дыбыстарына **і** әрпін алады және <й> дыбысының өзіне **ј** таңбасын және алады. Мысалы: *іісті*, *абаіла*, *бяјум*, *біідаі*, *бяіда*, *оілдды*, *баіліқ* т.б. Сол сияқты <ү><у> дыбыстарына **у** әрпін алған, сөйтіп, *бауурсак*, *аулак*, *ауна*, *бас ауру* болып екі рет жазылған [2]. Сонда автор әліпбиіндегі у [ʊ], [y]; і [i], [w] у, [j] *й* таңбалары бар. Ал сөз басындағы *л*, *р* әріптерінің алдына әнтек естілсе де *ы*, *і* қысандарын жазу дұрыстығын оларға күшейткіш буын *лап-лас*, *рап-рас* емес, *ып-рас*, *ып-лас* әріптерін екі таңбамен берді, осы қатарда **р**, **л** дыбыстары да қаралу керектігін дұрыс пайымдады.

В.В.Радлов та өзінің 1870ж. жарық көрген “Образцы народной литературы тюркских племен Южной Сибири и Джунгарии” деген орыс графикасымен жазған хрестоматиялық материалдарында [й] дыбысын бірде **і**, бірде **ј** белгісімен береді [1].

Б.Алтынсаринның “Қырғыз хрестоматиясының” 2-басылымында у<ү>, **и**<і> және (ій), **й**<й>, **і**<і>, у<ұу>, уу<ұу> болып берілді [9]. <і> фонемасы **і** және **и** екі графемасымен белгіленді (кййиз, тійме, адилдик), кейде **и**<е> фонемасын да береді. **У** әрпі [ʊ] қосарын таңбаласа да (тоқу, саусқан, шоқу), **уу** тіркесі де пайдаланылды (*ашуума*), *оку*, *окуулук*, *тоқу*. Сонда <і>- <й>, <у><ү> фонемалары жеткілікті дифференцияланып, графикалана алмағанын көреміз.

Соңғы орфографиялық ерекшеліктерге қатысты ДУГ-нде қысандарды түсірмеу, ұу, ій орнына бір таңба жазу көтерілген екен (ДУГ.1899. №22, 23).

А.Байтұрсынұлының төте жазуында **й** дыбысына әрпі, **у** дыбысына әрпі арналғанмен, ғалымның жазу тәжірибесінде, оқулықтарында *татуласу*, *татулық*, *тану*, *ашулану*, *ашу* 3, 3281] делініп бір таңбамен жазылады. Яғни А.Байтұрсынұлы жазуында қосар таңба бірізді сақталмайтынын көруге болады.

Е.Омаров у, и әріптерінің құрамын былай ажыратты: *қару*, *келу* сөздері *қарұу*, *келүү* емес, *қарыу*, *келіу*, *қарыуы*, *келіуі* деп жазылатынын олардың қа-

рыу, ке-лі-уі болып буындалатынынан іздеу, “қазақ тілі түрік тілдерінен жігі ашылып, ұ дыбысы мен ы-мен айтылатын болған. Бұл қазақ тілінде өз еркімен болған өзгеріс” [10, 63]. Бірақ *ит*, *бит* сөздеріне ы мен й бірінен бірі айрылып, екеуі екі буынға шықпайтын сөздер бар деген.

Ж.Аймауытұлының да “Еңбекші қазақ” газетінде жарияланған мақаласында ыу, іу әріп тіркесі тұрақты қайталанған: *күліу, қосылыу, сөйлесіу* т.б.

1929ж. латын графикасына негізделген қазақ жазуы төте жазуға қарағанда фонемаграфиялық емес, біршама фонетикалық жазу болып шықты. Яғни латын графикасындағы дауыссыз [w] үшін w, v таңбаларының, дауыссыз [j] үшін i, j таңбаларының болуы қазақ жазуының фонетикалық принципі үдесінен шықты. Сөйтіп, 1929ж. бастап төл сөздерде де, кірме сөздерде ъj, ij, uv, uv түрінде жазылды. <ы>-ь<ү>-u, <i>-i, <ү>-v әріптерімен таңбаланды: *kylyv, qyluv, sijstemaga, barijant, tijgen, eluv, buvaz, suv, quvgan* [С.Мұқанов, Қ. Бекқожин. Әдебиет хрестоматиясы. 1936ж.].

1933ж.бірақ көп ұзамай әліпбидің осы тұсын жетілдіру қажеттігі шыға бастады. Қ.Жұбанов: “уу, үу, ұ, ү, у әріптерімізбен таңбалап жүрген түрлі дыбыстардың бәрі де жалғыз у-мен көрсететін жерлері болушы еді. ...Бұл үлкен шатақ еді. Осы шатақтан құтылмақ болғандағы қарманғаны әлгі қосар әріптер болады. Бірақ шатақтан құтқару орнына әлгі қосар әріптер одан әрі қосарлана, шатақты шиеленістіре түсті” деді. Сөйтіп, ғалым і таңбасымен [ый], [ій], [й] дыбыстарын ь әрпімен[ы] [і] дыбыстарын , и әрпімен [үү] [үу] дыбыс тіркесін беруді ұсынады: *quandьq, ru, yru* [4] .

С.Аманжолов та <ый>, <ій> дыбыс тіркесінде j таңбасы дауыссыз <й>-ді де беретін болсын деген пікір айтады: *saj* (сай), *jaqnj* (яғни). Ал [үү], [үу] дейді [11]. Ғалым әліпбиіндегі и, у таңбаларының салдарынан *миссисипи*, *миссури* сияқты сөздердің *mijssijsijpij, mijssyvrj* деп 6, 7 әріптің онына, 13-9 әріпке дейін жазылуы дұрыс болмағанын айтады. i, и әріптерінің жуан-жіңішкелігін түбір не қосымша ажыратып тұрады; ал жуан-жіңішке пары бар сөздердің жіңішкесін таңбалауға болады деген ұсыныс айтады: *ti-tji, tyu-tu* [12, 176.].

Сөйтіп, проф. Қ.Жұбановтың, кейін С.Аманжоловтың ұсынуымен 1938ж. 2 қаңтарда қабылданған “Қазақ тілінің орфографиясын өзгерту” туралы қаулыда uv (үү), uv (үу) қосар әріп u таңбасымен ауыстырылды: *uvagьt-uagьt, uvьq-uьq, uvəde-uəde, kelyv-kelu, quvus-quьs*. Мұнда мынадай ескерту болды: у деген сөзді бір әріппен (u), түү (tyv), суv (сүү) сияқты сөздерді екі әріппен (tu, su) беру ыңғайсыз, әрі сөз мағынасын айыруға кедергі келтіретіндіктен (ту мен түү деген одағайлар) қосар әріппен беріледі.

Сол сияқты ъj (ый), ij (ій) қосар дыбыстарының орнына бір ғана i таңбасы алынған соң, <i> фонемасы /j/ әрпімен таңбаланатын болды, мысалы: *tjl* (тіл), *zjl* (зіл). Бұл орфограмманың да *тый*, *сый* сөздерінде бұрынғы емле сақталатыны туралы ескерту болды [13, 17].

Сөйтіп, ұу, түү, сүү, сый, тый сөздерінен басқа позицияда қосар дыбыстың бір әріппен таңбалануын жұртшылық дұрыс қабылдады.

Сол 30 жылдары Ғ.Ниязұлы деген автор “Социалистік Қазақстан” газетінің төрт бетінде 700 жол басы артық **ы, і** таңбаларын салуға кеткенін айтады.

Бірақ 1940ж. орыс графикасына негізделген қазақ жазуында қосар таңба қайта орныға бастайды. Осы кезеңде жұртшылық бұрынғы дәстүрді іздеп, бір әріппен таңбалауды ұсынған көптеген мақалалар жариялай бастайды. Бірақ қосар дыбыс бір әріппен берілетін графика проф. М.Балақаевтың қолдауымен 1952ж. ғана қабылданды. *Ый* тіркесті әріп тек *сый, тый* сөздерінде жазылатын болды да, *и* (темірді ию), *у* (улау) сөздерінің де бір таңбамен жазылуы қалыптанып кетті. Осы кезеңдердегі көпшілік тарапынан түскен мақалаларға назар аударсақ, бұрынғы екі әріппен жазған емлені дұрыс көріп, осы орфограммаға қарсы айтылған бірде-бір пікір кездестіргенімізді, керісінше 20 шақты мақаланың осы орфограмманы қолдап жазғанын айтқымыз келеді. Ал оқыту ісінде *у, и* әріптерінің жазылу емлесі қиындық тудырғаны туралы дерек жоқ.

90ж. бермен қарай латын графикасын көшудің негізгі тілдік негіздемесі ретінде **я, ю, и, у** әріптерінің қазақ әліпбиіндегі басы артықтығы туралы еді.

Сондықтан қазақ тілі фонологиялық жүйесіне, үндесім құбылысына негізделіп жасалған Ә.Жүнісбек, К.Хұсайынов, Н.Уәлиевтердің ұжымдық жобасында және бүгінгі үкімет назарына ұсынылып отырған әліпбиде де **w, y** әріптері дауыссыз [w] [j] таңбасын берді.

Жалпы, төрт таңбаның орнына екі таңба қалдырып, қазақ жазуы фонетикалық принциптен бірте-бірте фонематикалық принципке өту сатысын бастап келе жатқанда, бұл тағы бір кейін шегіну болмас па екен деген ойдамыз. Себебі, біріншіден, қосар әріп орнына дара жазып, үнемдеу принципіне сай келсек, екіншіден **и, у** таңбалары сөздің айтылу жүйесіне кереғар болған жоқ. Бір *ми* сөзінің айтылу нормасы өзгерді деп қазақ сөзінің бүкіл айтылым нормасынан айырылып барамыз деп байбалам салудың қисыны жоқ. Әрі *ми* сөзі түбір күйінде жиі қолданылмайды. Ол *миыма, миың, мидай* тұлғасында жазылып, [мійімә], [мійіңә], [мійдәй] түрінде айтылып көрген емес. Сөз, қосымша құрамындағы дауысты әріп арқылы алдыңғы буындағы дыбыстың жуан не жіңішке екенін тілтұтынушы аңғарып келеді.

Кезінде Қ.Жұбанов өзі өмір сүрген кезеңдегі оқушы қатесінің көбі *ый, ій* әріптері болып отыр деген екен (Бір қызығы екі дыбыстың орнына бір таңба жазатын қазіргі жазуымызда да осы әріптердің емлесі қиындық тудыратынын айтады ғалымдар). Бұл арада дұрысы қиындық тудыратын емлесі емес, сөзді буынға бөліп, не тасымал жасаудың қиындығы туралы болу керек.

Біздіңше, **и, у** әріптеріне қатысты осы графика латын әліпбиіне көшкенде де өзгертуді қажет етпейтін ережелер қатарынан табылуы тиіс. Өйткені, біріншіден, қазақ тіліндегі кез келген дауыссыз дыбыс жеке айтылғанда **ы** дауыстысымен тіркесе айтылады (*бы, ны, ыл, жы...*). Бірақ жазғанда таңбаланбайды. Егер бұларды бір деңгейде қарасақ, **у/и** әріптері сияқты басқа да дауыссыздар таңбасы жеке таңбалаланғанда (*б, т, с...*) қосар дыбысты, дауыстымен іргелес келгенде дауыссыз дыбысты береді.

А.Байтұрсынұлының **р, л, у, и** дыбыстарын босаң жолды, ауыз шығысты, шала дауысты қатарына жатқызып, бұл төрт дыбыстың дауысты фонема тәрізді септік, жіктік, тәуелдік жалғауларын қабылдайтынын айтқан пікіріне сай, басқа дауыссыздарға қарағанда, **р, л** үнділерімен бір деңгейде қаралу керек деп ойлаймыз. Өйткені [ырас], [ілек], [ұқлоқ], [үлөкет] сөздерінің айтылымында сөз басында қысаң дауысты селбесіп айтылатыны жай құлаққа да шалынымды.

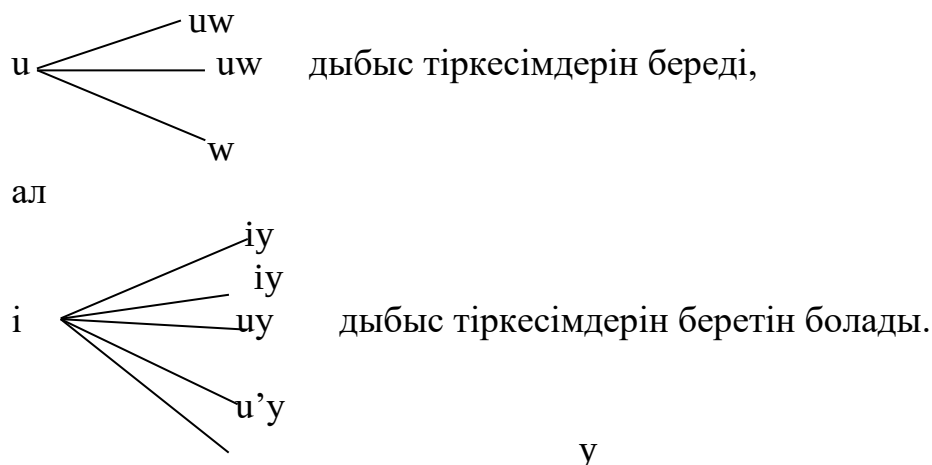
Егер жазу көзбен көрінетін таңбаларды шартты түрде қолдану арқылы адамдар арасындағы коммуникацияның жүйесі болса, ортақ, келіскен әріп жазылған сөзді ауызша тілге айналдыруға, дыбысталғанды таңбаға түсіруге кедергі келтірмесе және жазу экономиясына сай келсе (төрт әріптің орнына екі әріп жазсақ), онда екі дыбыстың орнына бір таңба салудың жазу теориясына кереғарлығы жоқ деп ойлаймыз.

Жазу транскрипция емес. Т.А.Амирова: “Фонемалық транскрипцияны дәл алфавит етіп санауға болмайды. Жазу мен транскрипция екі түрлі мақсатқа қызмет етеді” деген [14, 64]. Ал В. Хаас: “сөздің фонетикалық дәл репрезентациясынан ауытқыған орфография жетілген болып саналады” [14] деген. Сондықтан қатар айтылуы тұрақты сақталатын дыбыстардың бір әріппен берілу мүмкіндігін пайдалану керек деген пікірдеміз.

Латын әліпбиінде **и, у** әріптерінің қызметін **i, j, y** және **u, w, v** таңбаларының біреуі бере алатындықтан **й, ый, ій** дыбыстарына бір таңба, **у, ұу, үу** дыбыстарына бір таңба алудың мүмкіндігі бар.

Латын алфавитінде <и> фонемасын **i**, <й> дыбысын **j** таңбасы береді. Кириллицада да , <и> мен <й> дыбыстарының әрпі бар екені белгілі. Сол сияқты созылыққы <у> фонемасының и, қысқа <у> дыбысының **w** таңбасы бар. Ұсынылып отырған жобаларға сәйкес <у> дауыссызын **w**-мен, <й> дауыссызын **y**-мен таңбаласақ, бұлар [ұу], [үу], [ый], [ій] дыбыс құрамын бере алмайды. Сондықтан, біздің ойымызша, қазақ тіліндегі <й>, <у> дауыссызын және қосар дыбыс тіркесін 1929 ж. ұсынылған жобадағыдай **i, u** әріптерімен таңбалауға болады.

Сонымен, бұл дыбыс тіркестері үшін латын графикасының **u** және **i** таңбаларын қолдану объективі деп санаймыз. Сонда

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Хусаинов К.Ш. В.В.Радлов и казахский язык. Алматы: Наука, 1984. – 171 с.
2. Ильминский Н.И. Материалы к изучению киргизских наречий. Казань, 1861.– 199с.
3. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. Алматы: Ана тілі, 1992. – 414 б.
4. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.
5. Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезі. Орынбор, 1925.
6. Джунисбеков А. Гласные казахского языка. Алматы, 1972.
7. Қазақ грамматикасы. Астана, 2002.
8. Айдаров Г. Язык памятника Кюль-тегину. Алматы: Ғылым, 1993. – 280с.
9. Алтынсарин И. Киргизская хрестоматия. Изд.2. Оренбург, 1906-160с.
10. Омаров Е. Қазақша жазу жайы // Тілтаным. 2002. №3. 103-111бб.
11. Аманжолұлы С. Жаңа әліппенің кейбір дыбыстарын өзгерту, емле мен терминді дұрыстау туралы // Социалистік Қазақстан. 23.08.1933.
12. Аманжолов С. Орыс графикасына негізделген қазақтың жаңа алфавиті мен орфографиясы. Алматы, 1940. – 30 б.
13. Академик Н.Сауранбаевтың еңбектері. I том. Алматы, 2000,-400б.
14. Амирова Т.А. Функциональная взаимосвязь письменного и звукового языка. М, 1985.-283 с.

Маралбек Е.

А.Байтұрсынұлының «й/и», «у» дыбыстары туралы танымы

Қазақ тілінде Байтұрсынұлы кезеңінен бері дау тудырып келе жатқан ең күрделі дыбыстардың бірі – «й/и» мен «у» дыбыстары. Бірде дауысты, бірде дауыссыз, бірде жарты дауысты, ал бірде дауысты әрі дауыссыз болып берілетіні баршаға белгілі. Осы дыбыстардың басын ашып, анықтап алу латынға көшу процесінде шешуге тиіс өзекті сұрақтардың бірінен саналады. Бұл дыбыстардың позициясы қазақ тілінің орфографиялық ережелеріне тікелей әсер етеді және буын құрамын да көрсетеді. Сондықтан бұл дыбыстарға А.Байтұрсынұлының көзімен қарау түйткілдің түйінін шешуге септігін тигізер деген ойдамыз.

«Й/и», «у» дыбыстарын А.Байтұрсынұлы 1912 шыққан «Оқу – құралы, қазақша әліппе» кітабында алғаш рет *жарты дауысты* деп береді [1]. Одан кейін 1914 жылы шыққан «Тіл – құрал» (дыбыс жүйесі мен түрлері) кітабында да қазақ тілі дыбыстарын *дауысты, дауыссыз, жарты дауысты* деп үш топқа бөледі де, «й» мен «у» дың *жарты дауысты* екенін одан сайын нақтылай түседі [2, 8]. *Жарты дыбыс* деп танылған бұл дыбыстар өзге *дауысты, дауыссыз* дыбыстармен тең дәрежелі дыбыстар санатына жатқызылады. Бірақ осы басылымда жарты дауысты «й», «у», мен қатар бүтін дауысты «и», «у», деген дыбыстардың да барлығын айтады: ***«Жарты дауысты, яки орта дыбыстардың өз алдына оңаша харіфтері жоқ. Олардың орнына бүтін***

дауысты «*ұ*» (*y*) һәм «*ғ*» (*и*) *харіфтері жүреді. Жарты дауысты дыбыстардың харіфтері екендігі, дауысты дыбыстардың соңынан я алдынан бір буынды келгенінен ғана байқалады*» [2, 8]. Ғалымның бұл пікірі аталмыш дыбыстарды дауысты/дауыссыз төрт дыбысқа тарататын қазіргі ұстанымдарымызға сәйкес келеді. Бірақ бір қызығы бұл дыбыстар әліппеге төрт дыбыс ретінде енбейді, тек екі дыбыс ретінде беріледі. Сірә, бұл Ақанда орыс тілінің дыбыстық құрамын ескеруден туған тұжырым болса керек. Осы төрт дыбыстың екі «*у*» дыбысына бір таңба, екі «*и*» дыбысына бір таңба арналғандықтан, олардың ортақ таңбаларын «тел харф» деп атайды. Ал жарты дауыстылардың таңбаларын «шолақ *у*», «шолақ *й*» деп атаған. Бұл басылымында ғалым аталмыш дыбыстарды дауыссыздардан гөрі дауыстыларға көбірек жақындатқанын көруге болады. Бұл тұжырымдар «Тіл-құрал, дыбыс жүйесі мен түрлері» кітабының 1918, 1920, 1922 жылғы басылымдарында өзгеріссіз беріледі [3, 4, 5]. Ал 1923, 1924 жылғы басылымдарында «*й*» мен «*у*» бұрынғыдай төрт түрлі дыбыс ретінде берілмей, «бүтін дауысты *у*» мен «бүтін дауысты *и*» дыбыстары қысқартылып, тек жарты дауысты екі түрі ғана қалдырылады. Бірақ қазақ тілінің дыбыс құрамы *дауысты, дауыссыз, жарты дауысты* болып тең дәрежелі үш топ түрінде өзгеріссіз беріледі. Он жылдан аса дыбыстардың жеке тобы ретінде берілген «*й/и*» мен «*у*» шын мәнінде, табиғаты, артикуляциялық ерекшелігі, дыбыстармен тіркесімділігі жағынан өзге дауысты және дауыссыз дыбыстардан ерекшеленіп тұратын дыбыстар екенін анық байқалады. [6].

Бұл дыбыстарға байланысты елеулі өзгеріс аталмыш кітаптың 1925 жылғы басылымында кездеседі [7]. Бұл басылымда ғалым: «*Дыбыстар дауысты, дауыссыз болады. Сөзан қарай таңбалары да дауысты, дауыссыз болып бөлінеді*», – деп, бұдан бұрынғы пікірлеріне түзету енгізеді [7, 8]. Одан әрі қарай дауыссыз дыбыстарды *жарты дауысты дыбыстар, қатаң дыбыстар, ұяң дыбыстар, ымыралы дыбыстар, ымырасыз дыбыстар* деп бес топқа бөледі. Ал «жарты дауысты» дауыссыз дыбыстардың қатарына *р, л, й, у* дыбыстарын жатқызады [7, 8]. Қазақ тіл білімінде алғашқы теориялық деңгейдегі оқулық саналатын «Тіл-құралда» айтылған «*й*» мен «*у*» дыбыстарына байланысты тұжырымдардың соңғысы осы.

Десек те, ғалымның бұл екі дыбыс туралы өзгермелі тұжырымдар мұнымен бітпейді. Оқу, жазу сауаттылығы үшін жазылған «Тіл – жұмсар» кітабының 1928 жылғы 2-бөлімінде «*й*» мен «*у*» дыбысын өзге *р, ң, л, м, н* дыбыстарымен қоса *үнді дауыссыз дыбыс* деп береді [8, 57]. Себебі, дауыссыз *р, ң, л, м, н, у, й* дыбыстарын дауысты дыбыстар сияқты дауысты ашық, қатты шығарып айтуға келмесе де, мұрын жолы мен тіл ұшының көмегімен шыққан үнді үзбей, біразға дейін ұстап тұруға болады, сондықтан бұл дыбыстарды *үнді дыбыстар* деп аталған. Қазіргі қазақ тіл білімінде орныққан термин саналатын «үнді дыбыстар» атауы «Тіл – жұмсар» кітабында ғана алғаш қолданылады [8, 57].

Ғалым үнді дауыссыздар жайлы тұжырымын одан сайын тереңдете түсіп, *р, ң, у, й* төрт дыбысты *талғауық үнділер* деп атайды [8, 59]. *Талғауық*

үнділер – сөз құрамында орын талғайтын үнді дыбыстар. А.Байтұрсынұлы сөздің басқы буынында келетін талғауық *о, ұ* дауыстылары сияқты сөз құрамында орын талғайтын дауыссыз дыбыстардың да барын анықтайды. Олар осы *р, ң, у, й* дауыссыздары. Бұл талғауық үнді дыбыстар тек сөздің басында ғана келмейді, сөздің басқа шенінде келе береді. Сонымен қатар бұл *талғауық үнділер талғауық дауыстылар* сияқты сөздегі орнын буынға байланып талғамайды, сөздің тұтас тұлғасы тұрғысынан талғайды. Осы төрт дыбыстың қай-қайсын сөз басына келтіріп, қанша жақындатып айтқанмен *р* мен *ң* дыбысының алдына *ы, і* дыбысы, *у* дыбысының алдына *ұ* дыбысы, *й* дыбысының алдына *і* дыбысы болымсыз болса да қосылады, естіледі. Сол себепті орын талғайтын мұндай үнді дыбыстар *талғауық үнділер* деп аталған. Қазірге белгілі еңбектерінің ішіндегі бұл – ең соңғы тұжырымы. Алайда біз мұны ең соңғы тұжырым дей алмас едік. Себебі 1928 жылдан кейінгі он жыл ішінде ғалымның баспа бетін көрген бірде-бір еңбегі жоқ. Осы жылдар ішінде жазылған белгісіз еңбектерінде бұл дыбыстарға қатысты кезекті жаңа тұжырымдары болуы әбден мүмкін. Сондықтан аталған дыбыстар жайлы А.Байтұрсынұлының ғылыми тұжырымдары дәйектеген тұста тек ең соңғы тұжырымына ғана иек артпай, барлық тұжырымдарындағы ғылыми негізді ескеруіміз керек.

Бұл дыбыстардың фонологиялық мәнін анықтау оңай шаруа емес. Жоғарыдағы баяндаулардан мен «у»-дың Ақаңды да біраз әуре-сарсаңға салғанын көруге болады. Айталық, *жарты дауысты, толық дауысты, орта дыбыс, үнді дауыссыз, талғауық үнді дыбыс* деп әртүрлі береді. Әртүрлі тұжырымдардың қай-қайсын да негізсіз дей алмас едік. Мұндай ұқсамаған тұжырымдардың өзі бізге бір шындықты түсіндіреді. Ол – *й* мен *у* дыбысы, шынында да, дыбыстық сапасы, артикуляциялық ерекшелігі, дыбыстармен тіркесімділік қабілеті жағынан дауыстыға да, дауыссызға да толық сәйкес келмейтін ерекше бір сапаға ие дыбыстар екендігі.

Қазақ тіліндегі барлық дауыссыз дыбыстарды жеке-жеке дыбыстағанда алды-артына «ы» немесе «і» дыбысы қосылады, онсыз дауыссыз дыбыстар естілуі былай тұрсын, ауыз қуысынан шықпайды. Мысалы, $г = г + і$, $қ = қ + ы$, $ң = ы + ң$ т.б. Ал дауысты дыбыстардың бәрі ешқандай қосынды дыбыссыз таза айтылады, естіледі. «И» мен «у» дыбысын айтқанда, қысаңдау болса да, ешқандай бөгде дыбыстар қосылмай, таза айтылады, естіледі. Бұл жағынан «и» мен «у» дыбысы дауысты дыбыстарға ұқсайды. Ал сөз ішіндегі дыбыстармен тіркесімділігі жағынан «й» мен «у» дауысты дыбыстарға үйір келетін қасиеті дауыссыздарға ұқсайды.

Бұл дыбысты дауыссыз деу бұл дыбыстардың алдында *і, ы, ү, ұ* дыбыстары бар деген уәжден туатыны белгілі. Бұл А.Байтұрсынұлының өзінен басталады. Бірақ ғалымның бұған байланысты тұжырымы қазіргіден сәл басқаша (бұл туралы соңынан айтылады). Арнайы лабораториялық аспаптармен ғана белгілі болмаса, жай естір құлаққа білінбейтін ультра фонетикалық құбылыстарды айқындаудың, дыбыс тіркесіміндегі 10 % үнін ашып, 100 % жеткізіп, көмескі дыбысты көрнекілеудің қажеті бар ма? Біздің

мақсат дыбыс санын түгендеу ме? Әлде оқу, жазуға оңтайлы жазу қалыптастыру ма?

Жазудағы кез келген таңба (әріп) толық дыбыстың мәнін береді. Яғни жазған соң ол толық оқылады. Орфография бойынша сөйлеуге беттеп бара жатқан қазіргі әлемдік тенденцияда, қала берді қазақ қоғамында «сұу» сөзін ешкім де «сұу» деп жазып, «су» деп оқымасы, айтпасы анық. Қалай жазса, солай оқиды. Егер болар-болмас, қысаңдау оқу керек десек, орыс тілінің жуарту, жіңішкерту белгісі сияқты бір белгі тағы қосып, мысалы, «сұу» деп жазу керек болады. Ал бұл тіл заңын бұзу ғана болмақ. Қазақ тіліндегі үндестік заңы нәтижесінде инлауттар диэрезаға ұшырайды. Яғни артық дыбыстар дыбыс тіркесінің арасына қысылып, шөгеріліп, жоғалып кетеді. Дыбыс тіркестеріндегі үстем дыбыстар әлсіз дыбыстардың әуезін жұтып қояды. Қазақ тілінің барынша еркін, жалпақ тіл саналуы осындай қасиеттерінен. Ал ұу, уу ый, ій дыбыстық тіркесі айтуға жеңілдік тудырмасы анық. Бұл дыбыс тіркестері «у» мен «й» дыбыстарын дауыссыз деп тану керек деген тұжырымнан туған. Ұу, уу ый, ій дыбыстық тіркестерде созылықтық болмаса, қазақ тіліне тән ешқандай үндестік заңы және фонологиялық үнемдеу заңы болмаса керек.

Біздің ойымызша «й» мен «у» дыбыстарындағы дауыстыға немесе дауыссызға тән қасиеттерінің бірінің басымдығын ескере отырып, оны бір топқа меншіктей салу шарасыздық болмаса, тыңғылықты тұжырым емес. Бұл, қазақтың жалпақ тілімен айтқанда, үйірі бөтен «й», «у» дыбыстарын бұйдалап әкеліп қосақтау болады.

Тіл-тілдегі дыбыстар *дауысты* және *дауыссыз* деген екі түрліден артық өзге түрге жіктелмеу керек немесе қайткенде де тіл дыбыстарын *дауысты* және *дауыссыз дыбыстар* тобының біріне сыйдыру керек деген аксиома жоқ. Әр тілдің дыбыстары сол тілдің фонология ерекшелігіне қарай екіден де көп топтарға бөлінуге ерікті. Кез келген бөлу, жіктеу, уәжді болса да, шартты. Ал ол шарттылықты дыбыстардың ішкі болмысынан туған заңдылық деп білмеу керек. Сондықтан «й» мен «у» дыбыстарын дауыссыз деген күннің өзінде де ол шартты. Ал осы шартты нәрсеге сүйеніп тіл заңын жасау, жазу ережесін түзу ол тіл табиғатында жоқ нәрсені зорлықпен қалыптастыру, тіл бұзу болып табылады немесе тілдің бойында ескі замандарда болған, бірақ заманнан заман туып дами келе арылған қалақ, ескі әдетін қайта әкеліп жамау болады. Бұл туралы да ғалым: *«Тіл ауанына қарамай, харфтің, емленің ауанына бұрып тілдің көркін бұзған, әдеби тілмен жазамыз деп жат тілмен жазып, өз тілінен айрылған басқа түріктердің ізіне түсіп, тілімізді аздырғанымызды мақұл көрмейміз»*,—дейді [9, 113].

Біздіңше, А.Байтұрсынұлының «и» мен «у» дыбыстарын соңғы жылдары (1925-1928) дауыссыз дыбыстардың қатарына жатқызуы таза фонологиялық принциптен туған тұжырым емес. Бұл – дыбысарды емле ережелерге, жазу заңына сыйғызудан туған. Ол қандай заң? Ол – буындау заңы, ол – тасымал. А.Байтұрсынұлы 1924 жылға дейінгі барлық еңбектерінде кірме сөздер мен кейбір төл сөздердің қалыптасқан қалпын сақтап жазған. Ал

1925 жылдан бастап барлық кірме сөздердің бұрыннан қалыптасқан қалпын бұзып, қазақ тіліне икемдейді. Икемдегенде де белгілі тәртіппен жүйелейді.

Бұл тәртіп – «бір дауысты, бір дауыссыз», яғни өзі «аралатпа» деп атаған дауысты, дауыссыз дыбыстар тіркесінің тәртібі. Сол кезде «и/й» мен «у» дыбысын дауысты мен дауыссыздың біріне жатқызу керек болады да, бұл дыбыстарды дауысты дыбыстардың соңынан көбірек келу қасиетіне қарай және буындау, тасымалдау кезіндегі бірізді ереже үшін дауыссыздарға жатқызады. Бірақ сонда да бұл дыбыстардағы дауыстыға тән қасиеттерді ескере отырып және бұлардағы дыбыс күшінің дауыссыздарға қарағанда әлде қайда молдығын ескере отырып, *үнді дауыссыз* деп береді. Бұл – ұу/уу, ый/ій дыбыстық тіркестерін тірілту үшін емес.

Қазақ тілінің буын құрамын, дыбыс құрамын қалпына келтіреміз деп аталған дыбыстық тіркестерді жазу машығына енгізу жазудағы диграф сияқты дыбыстағы дифтонг болмақ. Жазу машығында ұдайы ажырамай бірге жүретін екі дыбыс (дауысты) екі таңбамен берілсе де, дифтонгтардан айырмашылығы болмаса керек. Мұнымен біз дыбыстардың санын толықтағанымызбен, шынайы практикада аса қолайсыздау тудыратыны анық. Ұу/уу, ый/ій дыбыстық тіркесін тірілту үшін А.Байтұрсынұлының қазақ тіліне тән заңдылық ретіндегі «бір дауысты, бір дауыссыз» ережесіне қайта оралу керек те, кірме сөздердің бәрін осы заңдылыққа бағындырып жазу керек. Бұлай ету қалай мүмкін болмаса, ұу/уу, ый/ій тіркесін тірілту де тым қиын. Ал кірме сөздерді өз заңына бағындыра алмайтын тіл заңдылығы заңдылық емес.

Қазақ тілінде екі дауысты қатар келмейді деген ереже, заңдылық бары шындық. Бірақ бұл ережені «й/и», «у» дыбыстарына да таңудың қажеті жоқ сияқты. Өйткені бұл дыбыстардың ішкі болмысы ол заңдылықтан тысқары жатыр. «У» дыбысының *тау, ай* сияқты сөздердегі дауыстыдан кейін келуіне қарап оны дауыссызға жатқызу – тілді ережеге таңудан өзге ештеңе емес. Осы арада Ақаңның: *«Тілді табиғатына қарамай зорлап емлеге таңып байласақ, қытай қатындарының аяғы болып шығады»* - деген афоризмге айналған тұжырымы еске түседі[9, 110]. Заңдылық – тұрақты нәрсе, тіл тірі организм сияқты ұдайы дамып, өзгеріп отыратын нәрсе. Өзгеріп отыратын кез келген зат бір сападан екінші сапаға, бір қасиеттен екінші қасиетке ауысып отырады. Соған қарай бұрынғы қасиеттерінің кей бірі жойылады, кейбірі сақталады, оған жаңа қасиеттер қосылады. Бұл затта жаңа заңдылық пайда болады. Табиғатта бұған мысал көп. Құрлықта да, суда да тіршілік ете алатын қосмекенді жануарлар (тасбақа, үйректұмсық) сияқты, тілде де сондай құбылыстың болуы заңды. Сол себепті мұндай тіл дыбыстарын бөлек топқа шығару ең ұтымды тәсіл болар деген ойдамыз. «Й/и» мен «у» дыбыстарын бөлек шығару, бұл да А.Байтұрсынұлының жолы.

А.Байтұрсынұлының ұу, уу, ый, ій дыбыс тіркестері туралы көзқарасы

Латын негізді жаңа қазақ әліппесіне көшу процесінде қазақ орфографиясына елеулі өзгерістерімен ерекшеленіп тұрған жазылым ереже жобаларының бірі – ұу, уу, ый, ій дыбыстық тіркестері. Ұу, уу, ый, ій дыбыстық

тіркестеріне көпшілік жатырқай қарағанымен, кейбір тілтанушы ғалымдар мұны құптайды. Өйткені бұл құптау «у» және «й/и» дыбыстарын дауыссыз деп танитын лингвистикалық танымнан туған. Шынын айту керек, бұл дыбыстық тіркестердің де алғашқы төл иесі – А.Байтұрсынұлы. Ғалым мұның ұу, үу, ыу, іу, ый, ійдеген алты түрін көрсетеді. Дыбыстық тіркестердің саны өз алдына, оның қазіргі берілу принциптері мен А.Байтұрсынұлы кезеңіндегі мәнін салыстыра келгенде елеулі айырмашылықтардың барлығы байқалады.

Аталған дыбыстық тіркестерді жаңа орфографиялық нормаға қайта енгізу керектігін ұсынушы бас ғалым – белгілі фонетис Ә.Жүнісбек. Екі ғалымның ұқсастығы мен айырмашылығы төмендегі салыстырулардан айқын көрінеді.

Ә.Жүнісбек: *«Жуан (қысаң) әуезді «ұ» мен үнді (жуысыңқы) «у» дауыссызының тіркесі сөздің морфем және буын тұрқын сақтап, тасымал ретін бұзбау үшін «ұу» болып жазылады: сөз басында – ұу, ұуұқ (ұ-уұқ), ұуұс (ұ-уұс), ұуақыт (ұ-уа-қыт); сөз ортасында – тұу, тұуұс (тұ-уұс), сұуұқ (сұ-уұқ), жұуан (жұ-уан), шарұуа (ша-рұ-уа), оқұушы (о-құу-шы); сөз соңында: сұу, бұу, алұу (а-лұу), толұу (то-лұу), оқұу (о-құу), қарұу (қа-рұу)» т.б. Демек, дауыссыздан кейін келген «у» дыбысы барлық жерде жуан буында «ұу», жіңішке буында «үу» болып жазылады.*

Ал А.Байтұрсынұлының «жазу ережелерінде» дауыссыздан кейін келген «у» дыбысы барлық жерде «ұу/үу» болып жазыла бермейтінін, бұл кейде «ыу/іу» болып, кейде тіпті алдындағы «ұ/ү», «ы/і» дауыстылары түсіріліп, жалаң «у» мен де жазылатынын айтады. Ғалым «у» дыбысының алдында тұрған «ұ/ү» мен «ы/і»-ның қайсы екенін ажырату үшін дұдамал буынды ашу керектігін айтады. Сөзіміз дәлелді болу үшін А.Байтұрсынұлының өз сөзін келтірейік: *«сұу, бұу, тұу деп жазу ма, ... су, бу, ту деп жазу ма, дұдамал, яғни «у»-дың алдындағы дыбыс «ұ» ма, «ы» ма, анық естілмейді. Егер де «у»-дың алдындағы дыбыс «ұ» болса сұу, бұу, тұу деп жазылу тиіс. Егер де «у»-дың алдындағы дыбыс «ы» болса бұл сөздер «ы» харфі бітеу буында жазылмауы себепті су, бу, ту деп жазылуы тиіс. «У» алдындағы қай дыбыс екені бітеу буынды ашқанда мәлім болады. «У»-дың алдында «ұ» харфін қосып ашып қарайық. Сұу = сұуы, бұу = бұуы, тұу = тұуы; су = сы-уы, бу = бы-уы, ту = ты-уы. Әрине сұуы, бұуы, тұуы деп айту сыуы, быуы, тыуы деп айтудан дұрыс екендігі қалай даусыз болса, сұу, бұу, тұу деп жазу һәм сондай даусыз болып шығады» [10, 11].* Бұл «ұу, үу» дыбыстық тіркестеріндегі екі ғалымның пікірлерінің өзара сәйкес келетін тұстары.

Ал ұқсамайтын тұстары қайсы? Ә.Жүнісбек жаңа ережесінде сөздің барлық буынында «у» дыбысының алдына «ұ/ү» дыбыстарын үстейді. Ал А.Байтұрсынұлының айтуынша, қазақ тілінде сөздің басы мен алғашқы буындарынан басқа жерде «ұ/ү» дыбыстары келмейді. Сондықтан сөздің соңғы буынында дауыссыздан кейін келген «у» дыбысының алдында «ұ/ү» емес, «ы/і» естілетінін айтады. Мұны да А.Байтұрсынұлының өз сөзімен баяндасақ: *«Оқу, жазу, тану деп жаза ма, яки оқу, көрұу, танұу деп жазу ма? Дұдамал, яғни «у» алдындағы дыбыс «ұ» ма, «ы» ма белгісіз. Егер де «ы»*

болса бітеу буын болғандықтан «ы» харфін тастап, оқу, жазу, тану деп жазу тиіс. Егер де «у» дыбысының алдында «ұ» дыбысы болса, «ұ» харфі әр жерде қалмай жазылатыны себепті: оқу, жазу, тану деп жазуымыз тиіс. Буынды ашып қарайық: оқу – о-қы -уы, жазу – жа-зы-уы, тану – та-ны-уы; оқу – о-құ-уы, жорұ – жо-рұ-уы, танұ – та-нұ-уы. Әрине мұнда оқыуы, жорыуы, таныуы деу оқуы, жорұуы, танұуы дегеннен дұрыс-ақ. Өйткені «оқу» деген сөздің түбірі «оқы». Соған «у» қосылып «оқыу» болған «ы»бітеу буында жазылмаған соң «оқу» болып тұр. «Жору» да сол секілді, түбірі «жоры», «у» қосылып «жорыу» болып тұр» [10, 11]. Бір ғалым «ыу» дейді, ал біреуі «ұу» дейді. Бұл екі ғалымның өзара қайшы тұстары. Ендеше оқыуы (о-қы-уы// о-қыу//о-қы) ма ? Оқууы (о-құ-уы//о-құу//о-құ) ма ?

А.Байтұрсынұлы дауыссыздан кейін «у» дыбысымен аяқталатын (су, бу) негізгі түбір сөздерде «у» дыбысының алдына «ұ» қосылатынын, ал сөздің соңы дауыссыздардан кейін «у» жұрнағымен аяқталатын туынды түбірлердің бәрінде (алу, салу, қабу, жазу, оқу) «у» дыбысының алдында «ұ» дыбысы емес, «ы» дыбысы болатындықтан жалғыз «у» жазылатынын айтады: «Алу, бару, асу деген сөздер «тан» түбірінен «тану», «жан» түбірінен «жану», қаб түбірінен «қабу», жар түбірінен «жару» болған сияқты «ал» түбірінен «алу», «бар» түбірінен «бару», «ас» түбірінен «асу» болған себепті «ұ»-сыз жазылады» [10, 12]. Мұнымен қатар сауу, жауу сияқты сөздердегі тұйық етістерге үстемеленіп жалғанатын «у» дыбысының алдында да «ұ» емес, «ы» дыбысы тұрғанын айтады: «құу, тұу, бұу деген сөздердегі «ұу» буындардағы жазылмаған «ы» буынды ашсақ шыға келеді: құу – құ-уы-уы, тұу – тұ-уы-уы, бұу – бұ-уы-уы» [10,12]. Ендеше саууы (са-уұ-уы // са-уұу) ма ? Саууы (са-уы-уы//са-уыу) ма ?

1940 жылғы жазу реформасында қазақ тіліне орыс тілінен дифтонг «ю» дыбысы ендірілгені белгілі. Ә.Жүнісбек бұл дифтонг дыбысты таратып, бір буынға айналдырады. Ал А.Байтұрсынұлы өз кезінде бұны да жазу ережесінде көрсеткен. Салыстырып қарайық: Ә.Жүнісбек: йұу (ю) тіркесінің жазылымы: сөз басында: жоқ; сөз ортасында: айұулы (а-йұу-лы), қойұусыз (қо-йұу-сыз), жыйұулы (жы-йұу-лы), тыйұусыз (ты-йұу-сыз); сөз соңында: айұу (а-йұу), ойұу (о-йұу), азайұу (а-за-йұу), жайұу (жа-йұу), тайұу (та-тұу).

Мұнда айұу (аю) сөзінің мысалдағы сөздермен тұрқы бір болғанымен, жасалу жолы бөлек. Бұл екі буынды негізгі түбір сөз. Ал мысалдағы басқа сөздерге қарасақ, «йұу» тіркесінің алдында қашан да ашық буын болады да, онда тұрған дауысты не ашық, не қысаң дауысты болады. Міне осы дауыстыларға және тіркес соңынан жалғанатын қосымшаларға қарап «ю» дифтонгінің «йұу», әлде «йыу» екені анықтап алуға болса керек.

«Ю» дифтонгі туралы А.Байтұрсынұлында мынадай ереже кездеседі: «Қыйу, жыйу, тыйу сияқты сөздердегі «йу» буындағы жазылмай тұрған «ы» буынды ашсақ шыға келеді: қыйу – қы-йы-уы, жыйу – жы-йы-уы, тыйу – ты-йы-уы» [10,12]. Байқап қарасақ, ғалым мұнда тек бірінші буыны дауысты «ы» дыбысымен ғана аяқталатын сөздерді алған.

Біздің ойымызша, сөздің соңғы буынына қарай «ұ» емес «ы» естіледі. Себебі, қазақ тілінде дара сөздің бірінші буынынан басқа буында «ұ» дыбысы кездеспейді (бұлбұл, дүлдүл деген бірнеше кірме сөзден басқа). Тіпті «ұ» дыбысынан басталатын немесе «ұ» құрамында бар қосымша да кездеспейді, «ы» дыбысынан басталатын қосымша көптеп кездеседі. Бұл қазақ тілінде сөздің бірінші буындарынан басқа буындарда ашық, қысаң, езуліктерді көбірек сүйетіндігін көрсетеді. Қырғыз тілі сияқты қазақ тілінде ерін үндестігі жоқ. Ал сөздің соңғы буындарда «ұ» дыбысы ерін үндестігін тудырады немесе буын құрамын әркелкі етеді (еріндік, езулік). Ендеше Ә.Жүнісбек бойынша тыйууым (тый-ұу-ым) дұрыс па? А.Байтұрсынұлының тыйыуым (тый-ыу-ым) дұрыс па?

««Ый», «йй» дыбыстарының жазылуы туралы Ә.Жүнісбек былай дейді: *«Жуан (қысаң) әуезді «ы» мен үнді (жуысыңқы) «й» дауыссызының тіркесі сөздің морфем және буын тұрқын бұзбай, тасымал ретін сақтау үшін «ый» болып жазылады: сөз басында: ыйық (ы-йық); сөз ортасында: тыйын (ты-йын), қыйын (қы-йын), жыйын (жы-йын); сөз соңында: тый (тый), ылғый (ыл-ғый), сыный (сы-ный), ысый (ы-сый)»*. Ғалымның бұл ережесі сөздің барлық шеніндегі бітеу буындарда, соның ішінде «й» дыбысына аяқталатын бітеу буындарда «ы» дыбысы қысқармай, «й» дыбысының алдына қосылып жазылады дегенге саяды.

Ал А.Байтұрсынұлы еңбектерінде бұған қатысты мынадай ережелер бар: **««Ы» харфі бас буында һәм барша бітеу буында жазылмайды. Ашықбуында қалмай жазылды. Мәселен: «мы-сық» жазылады «ы»-сыз «мсқ» болып»** [6, 13]. Бұл кітаптың тағы бір басылымында: **««Ы» харпін бітеу буында ғана жазылмайды. Ашық буында басында болсын, басқа жерінде болсын, қалмай жазылады. Мысалдар: «Мылтық» екі буынды сөз, мұның екеуі де бітеу болғанан «ы» жазылмайды», –дейді** [10, 15]. Байқап қарасақ, кейінгі басылымында ғалым ««ы» дыбысы бас буында жазылмайды» деген тұжырымын түзеткен. Яғни сөздің бірінші буыны ашық буын болса, «ы» дыбысы түсірілмей жазылады деген тұжырымға келген. Ал тағы бір басылымында: **«ы» бас буыннан басқа жерде шолақ «й»-дің алдында бір буынның ішінде келсе, бітеу болса да, қалмай жазылады»** [10, 13]. Демек, бас буында «й»-дің алдында келген «ы» дыбысы түсіріліп жазылады. Мысалы, қйын (қиын). А.Байтұрсынұлының жоғарыдағы үш ережесінен шығатын ортақ ереже мынау: «ы» дыбысы бітеу буындардың бәрінде жазылмайды, тек сөздің бірінші буынынан басқа буындарындағы «й» дыбысымен аяқталған бітеу буындарда ғана жазылады.

Жарты дауысты болғандықтан «й» мен «у» дыбысына аяқталған буынды бітеу буын деп танылған. **Қазіргі орфографиялық нормада** барлық тұйық буындарда да «ы» дыбысы түсірілмей жазылады, тек кейбір сөздерде бірінші буында «и» дыбысының алдында келген «ы» дыбысы түсіріліп, осы тәртіппен жазылатыны белгілі (жиын, сиыр, қиыр). Бұл екі кезеңдегі айырмашылық сол, бұрын «ы» дыбысы түсіріліп жазылатын мұндай бірінші буындарда жарты дауысты «й» мен жазылса, қазір дауысты «и» мен жазылады.

Жоғарыдағы А.Байтұрсынұлының тұжырымдарынан мынаны аңғаруға болады: «ы» дыбысы бітеу буындарда көмескі, күңгірт естіледі және «й» дыбысы қашан да өзінен бұрын «ы/і» дыбысының келуін қажет етеді. Ғалым тағы «Тіл – жұмсар» кітабында «й» дыбысын *талғауық үнділер* деп береді де, бұл дыбыстың сөз басында келмейтінін, оның алдына «ы/і» дыбыстары қосылатынын айтады. Міне бұл тұжырымдар бізге қазақ тілінде бітеу буындағы «й» дыбысының алдында «ы» дауысты дыбысы барлығын аңғартса керек.

«Ый/ій» дыбыстық тіркесіне байланысты А.Байтұрсынұлы мен Ә.Жүнісбектің жоғарыдағы ережелерін салыстыра келгенде, екі ғалымның тұжырымдары негізінен ортақ екенін көреміз. Яғни бітеу буындағы «й» дыбысының алдында «ы» дауысты дыбысы бар. Олай болса «й» дыбысы дауыссыз деп танылған жағдайда «ый/ій» дыбыстық тіркесін қалпына келтіру керек. Ал «й» дыбысын дауыстыға да, дауыссызға да жатқызбай, А.Байтұрсынұлының алғашқы жылдардағы тәжірибесі негізінде дыбыстардың ерекше түрі ретінде үшінші топқа жіктелсе, ұу, үу, ыу, іу, ый, ій дыбыстық тіркестердің күрмеуі басқаша шешілер еді. Біздің ойымызша «й/и, у» дыбыстарын қазақ тіліндегі дыбыстардың үшінші тобы ретінде бөлек шығару ең ұтымды. Сонда ғана «й/и, у» дыбыстары дауыстылардың да, дауыссыздардың да ережелеріне таңылмай, тіл кеңістігінде еркін жүзіп, айтуға да, жазуға да оңтайлы жаңғырған тілді түзеуге септігін тигізеді.

Біз жоғарыда сөз болып отырған дыбыстық тіркестердің А.Байтұрсынұлы алты түрін келтірген дей тұра, «ыу», «ый», «ұу» үш түрінің ғана ереже-тұжырымдарын тілге тиек еттік. Себебі, ғалым жіңішке дауыстыларды жуан дауыстылардың жіңішке айтылған екінші нұсқасы ретінде қарайды, сондықтан жуан дауыстыларға тән ереже олардың жіңішкелеріне де тән. Олай болса, ұу/үу, ыу/іу, ый/ій дыбыстық тіркестеріне де ортақ.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Байтұрсынұлы А. Оқу құралы. Усул сотие жолымен тәртіп етілген қазақша әлифба, 1-кітап. Орынбор.1912ж.
2. Байтұрсынұлы А. «Тіл – құрал». 1-жылдық/. Орынбор,1914ж. 53 б.
3. А.Байтұрсынұлы.Тіл – құрал, 1-жылдық, II-басылуы. – Ташкент, 1918ж. 48 б.
4. А.Байтұрсынұлы.Тіл – құрал, 1-жылдық, II-басылуы. – Қазан, 1920 ж. 48 б.
5. Байтұрсынұлы А.. «Тіл – құрал», 1-жылдық. –Ташкент. «Қаз.М.Б»,1922ж. – 90 б.
6. А.Байтұрсынұлы.Тіл – құрал, 1-жылдық, II-басылуы. – Ташкент, 1922 ж. 48 б.
7. Байтұрсынұлы А. «Тіл – құрал», 1-жылдық, 5-басылуы. –Орынбор. «Қаз.М.Б»,1925ж. 48 б.

8. Байтұрсынұлы А. «Тіл – жұмсар». – Қызылорда: «Қаз.мем.бас». 1928. 90 б.
9. А.Байтұрсынұлы. «Қазақша сөз жазушылар назарына сөзін жазушыға». «Шора» журналы. 1913 ж. №4, 110-113.
10. Байтұрсынұлы. «Тіл – құрал», 1-жылдық, 3-басылуы. –Орынбор. «Қаз.М.Б», 1923ж. -46 б.

Уәли Н.

Ортологиялық құралдар жасаудың ғылыми концепциясы

Ортология термині теориялық негізге сүйенген «дұрыстық» деген ұғымды білдіреді. Соңғы кезде тіл ортологиясы деген терминологиялық ұғым әсіресе, латын әліпбиіне көшуге байланысты ерекше маңыз (актуализацияланып) алып отыр. Тіл ортологиясы бойынша бірқатар кешенді жұмыстар атқарылуға тиіс.

Латын әліпбиіне көшуге байланысты ортологиялық мәселелер төмендегідей теориялық әрі практикалық мәселелерді қамтиды:

- жазу-сызуымыздың жаңа заманымыздағы ұлттық рухани жаңғыруымызға сәйкес келуі;
- латын әліпбиіне көшудің ортологиялық негізгі мәселелерінің шешім табуы. Атап айтқанда, әліпбидегі әріп құрамының мағына ажырататын (звукоразличительных звуков) дыбыстарды толық қамтуы;
- әліпби құрамындағы әріптердің дыбыстық мағынасын (звуковые значение букв) дәлме-дәл және олардың дұрыс берілуі;
- ұлттық жазу-сызуымыздың «Негізгі орфографиялық ережесінің» жасалуы;
- ұлттық тіліміздегі сөздердің орфографиялануының осы ережеге сәйкес болуы;
- осымен байланысты жазу нормаларын кодификациялайтын (заңдастыратын) «Орфографиялық сөздіктің» түр-түрлерін (академиялық сипаттағы орфографиялық сөздік, мектепке арналған орфографиялық сөздік, көпшілікколды орфографиялық сөздік) түзу;
- жазу мәдениетін көтеретін ортологиялық құралдардың жасалуы: а) әртүрлі орфографиялық анықтағыштың жекелеген түрлері (сөздердің бірге не бөлек жазылуы, жалқы есімдердің жазылуы, кірме сөздердің жазылу тәртібі т.б.), ә) пунктуациялық анықтағыш;
- ауызша сөз мәдениетін көтеретін ортологиялық құралдардың а) «Орфоэпиялық сөздік» түрлері ә) орфоэпиялық анықтағыш түрлерінің сала мамандарына (теле-радио қызметкерлеріне, сахна-шеберлеріне, шаршытоп шешендеріне) арналып жасалуы;

Орфография – ауызша сөзді жазбаша кодқа түсіруді, орфоэпия керісінше, жазба кодты ауызша кодқа түсірудің жүйесін белгілеп заңдастырады. Сондықтан орфография мен орфоэпия бір бірімен тығыз байланысты ұлттық тіліміздің ортологиялық мәселелері болып табылады.

Жаңа әліпбидің соңғы белгіленген нұсқасы бойынша ең алғашқы кезекте Тіл білімі институты «Қазақ тілінің негізгі орфографиялық ережесінің» бастапқы жобасын әзірлеп отыр. **Бастапқы жоба** дейтін себебіміз, алдымен, орфографиялық негізгі ереженің принциптері айқындалуы керек.

Біріншіден, жазу-сызу (письменность) теориясы мен практикасында қалыптасқан а) тарихи дәстүрлі принцип, ә) фонетикалық, б) морфологиялық принциптер бар екендігі белгілі. Бүгінгі таңда, алдымен негізге алынатын басты принципіміз айқындалып, Институттың жетекші ғалымдарының ғылыми саралауынан өтуі қажет. Өйткені ұлтымыздың жазу-сызу тарихында қазақтың араб әліпбиіне негізделген *ескі жазба тілі* деп аталатын жазудың өз ұстанымы болды; одан кейін дыбысқа, морфологиялық жүйені негізге алған төте жазудың өз ережесі жасалған болатын; сондай-ақ отызыншы жылдардағы латын әліпбиіндегі жазу-сызудың басшылыққа алған өзіндік ереже тәртібінің болғаны аян. Қазірге дейінгі орыс әліпбиінің (кирилше) негізіндегі орфографиялық ереже фонетикалық-морфологиялық принцип бойынша жасалған, «аралас-құралас» *гетрогенді принцип* болды. Ендігі жерде жаңа латын әліпбиіне сәйкес ең басты принципті айқындап алуымыз керек! Бұл аса жауапты міндет. Өйткені принциптер «аралас-құралас» болмауы керек. Олай дейтініміз бұндай «гетрогенділік» жазу стандартын мүлде қиындатады және оны ұлттық сипатынан айырады. Сонымен бірге, ғалымдарымыз «Жаңа ережеге» цитаталық принципті де енгізуді ұсынып отыр. Мысалы, шетелдік брендтердің атаулары (*тойота, самсунг*) жарнамада, ресми қолданыста цитаталық принциппен жазылмақ, бұл мәселені де анықтай түсу қажет. Осыған орай, қазір Институт ғалымдарды осы бағытта ғылыми саралаумен қауырт айналысып отыр. Бұл – бәріміз үшін түсінікті жайт. Өйткені Институтта дайындалған қазақ тілінің жаңа орфографиялық ережесі ұлттық жазу-сызуымыздың табан тірейтін ең басты *кодексі* болмақ.

Екіншіден, осы айтылғандармен байланысты, «Негізгі ереженің» әрі қарайғы жалғасы ретінде Институттағы мамандардың бір тобы, алдымен орфографиялық проспекті жасаумен шұғылданып отыр. Аталмыш проспектіде ауызша дыбыстық кодты жазба кодқа салуда қиындық келтіретін орфограммалар барынша қамтылмақ.

Үшіншіден, жазба кодты ауызша кодқа салатын *орфоэпиялық проспекті* жасалууында. Бұл жерде біз бұрынғы жазу-сызуды оқыту, үйрету тәжірибесінде орфоэпиялық норманы ескермеуден кеткен кемшіліктерді еске алып отырмыз. Әсіресе *Бота[к]өз, келе [к]алды, ше[к]ара, «к-кілеп», «қа-қалап»* сөйлейтін, *се[н]- се[ң], се[н]гір- се[ң]гірдің* дыбысталуын ажарата алмайтын жастар көбейіп келеді. Ендігі жерде орфографиялық кодты ауызша кодтың жүйесін салыстыратын ортологиялық құралдар жасаумен Институт мамандары айналысып жатыр. Графика, грамматология, орфография саласында ғылыми-теориялық мектептен өткен, тәжірибелі маманданған лингвист ғалымдарымыз баршылық.

Төртіншіден, қазіргі жасалып отырған «Бастапқы ережеміздің жобасында» 50-ге жуық тармақ пен тармақшалар болса, әр тармақты кеңейтіп

түсіндіретін, интерпретациялайтын, яғни «неге бұлай жазылатынын» айқындап беретін, «дұрыстықтың» себебін ашып көрсететін **ортологиялық анықтағыштардың** перспектісін жасау қолға алынып отыр. Аса білікті тәжірибелі мамандар болмаса, жай ғана сипаттама түріндегі ортологиялық құрал талапқа сай болмайтыны белгілі.

Сонымен, «Қазақ тілі орфографиясының негізгі ережелерін», соған сәйкес орфографиялық, орфоэпиялық перспектілерін, ортологиялық анықтағыштарын жасауды шұғыл қолға алып, апробациядан өткізу, презентациясын жасау, түптеп келгенде, мәдени жұртшылық басшылыққа алатын ортологиялық лексикографияның, яғни болашақтағы *орфографиялық және орфоэпиялық үлкен сөздіктердің* іс тәжірибелік бастамы болып табылады. Бұндай шаралар бір жағынан ғылыми-теориялық ұстанымға негізделсе, екінші жағынан жазу-сызу тәжірибесінде жинақталған оңтайлы шешімдерге сүйеніп жасалады.

Бесіншіден, орфографиялық ереже— белгілі бір тілдің біркелкі стандартқа сай жазылу нормалары мен тәртіптерін, қағидаларын белгілейтін заңдық күші бар құжат. Сондықтан негізгі орфографиялық ереже мемлекеттің ең жоғарғы органдарының бірінде бекітілуге тиіс. Ал жазба тіл нормаларын кодификациялау көпспектрлі, алуан қырлы болып келеді, бір жағынан, оның тілдік құрылымға сай болуы талап етілсе, екінші жағынан, тілдік емес сыртқы ортамен де байланысты болуы мықтап ескерлуге тиіс. Себебі Қазақстан халықаралық қатынастың субъектісі ретінде әуежолымен 200-ден астам аэропорт және темір жол қатынасы арқылы мыңдаған қаламен, әралуан елдермен байланыс жасайды десек, ондағы объектілердің жазылуы, орфографиялануы белгілі бір стандартқа сай болуы керек, Қазақстанның географиялық және әлемдік картадағы атаулары да орфографиялық ережелерге, яғни картадағы нысандар, орфографиялық стандартқа сай болуы көзделеді. Еліміздегі миллиондаған адам аттары және оған байланысты төлқұжаттар мен мекеме-ұйымдардың, жеке және заңды тұлғалардың аттарының орфографиялануы, емле ережесіне сәйкес болуы міндетті болып табылады. Сондай-ақ, Қазақстандағы сыртқы елдердің әралуан *брендтері* цитаталық принциппен жазуды қажет етуі мүмкін. Жоғарыда айтылғандармен байланысты бірнеше ғылыми мекемелер мен мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдармен бірлесе отырып, мемлекеттік тіліміздің жаңа орфографиялық ережесіне сәйкес *ономостикалық атаулар сөздігін* жасау аса маңызды болып саналады.

ЖАҢАРТЫЛҒАН КӨНЕ ЖАЗУ ЛЕКСИКАСЫ ОРФОГРАММАЛАРЫНЫҢ ТАЛДАМАСЫ ЖӘНЕ ТАРИХИ ЕСКЕРТКІШТЕР МӘТІНІН ЛАТЫН ГРАФИКАЛЫ ЖАҢАҚАЗАҚ ӘЛІПБИІ НЕГІЗІНДЕ ТРАНСКРИПЦИЯЛАУ МӘСЕЛЕСІ

Қазақ тілінің тарихына қатысты жәдігерліктердің саны көп. Олардың мазмұны мен тұрпаты да алуан түрлі. Көне түркі жазба ескерткіштері, ортағасырлық қыпшақ тіліндегі туындылар, армян қыпшақтары тіліндегі шығармалар... Осылай тізбелеп айта беруге болады. Бұл ескерткіштердің жазылым графикасы, жазу түрлері десан алуан: көне түркі графикасы, манихей жазуы, соғды жазуы, ортағасырлық араб жазуы варианттары, ескі латын графикасы, армян жазуы, ескі шіркеулік кирил жазуы, реформасыз кирил жазуы, қазақ тіліне бейімделіп, XIX ғасырдың екінші жартысында реформаланған кирил жазуы, XVIII-XIX ғасырлардағы классикалық латын жазуы, қазіргі латын жазуы, 1930-жылдардағы қазақ тіліне бейімделген латын жазуы, қазіргі кирил негізді қазақ жазуы...

Қазақ тілінің тарихына қатысты еңбектердің тілін, олардың мәтіндерін заманауи латын графикалы ұлттық жазуымызға көшірудің қажеттігі даусыз. Міне осы кезде алдымыздан көптеген күрделі мәселелер шығады. Себебі, бір ғана араб графикалы ескерткіштердің өзінің қадімдік, жадидтік, төте жазулы нұсқалары, әліпби құрамының өзгешеліктері (таза араб жазуы, арабы-парсы жазуы, араб жазуының түрлі жазылым варианттары т.б.), диакритикалық белгілердің («харакаттар») болу/болмауы, графикалық, орфографиялық қиындықтары бастан асады. Оларды транскрипциялаудың, транслитерациялаудың ерекшеліктері бар. Мәселе көп. Және оларды шешудің де жолдары мен әдіс-тәсілдері көп. Тіл тарихының нақты кезеңімен, нақты ескерткіштер тобымен, нақты жәдігерліктердің тілімен кәсіби тұрғыдан айналыса алатын білікті мамандар қажет-ақ. Осы тұрғыдан еліміздің әртүрлі аймақтарында, ғылым-білім ошақтарында тіл тарихы, жазу тарихы бойынша қызмет жасап жүрген кәсіби мамандардың жұмысқа тартылғандығын айту қажет. Нақты сала, тақырып бойынша өндірістік қажеттілікке байланысты өзекті мәселелер айқындалып, осы мәселелердің шешімін табатын ғалымдар құрамы анықталды. Ұйымдастыру мәселелерінің оңды шешім табуы арқасында білікті мамандар тобы құрылды. Оларға нақты міндеттер қойылды. Сол жұмыстардың «тырнақалды» нәтижелерін назарларыңызға ұсынып отырмыз. Жаңа ұлттық әліпбиімізге көшірілуі тиісті тарихи жәдігерліктеріміз бойынша жүргізілетін, жасалатын жұмыстар алдағы кезеңдерде, кейінгі жылдарда өз жалғасын таппақшы.

Филол.ғыл. докторы, профессор М.Малбақов

Ескі қазақ сөздіктеріндегі әліпби, графика, орфография: тарихи ескерткіштер мәтінін жаңа латын графикасына транслитерациялау мәселесі

Қазақ тіліне байланысты тарихи-тілдік жәдігерліктердің саны көп. Орта ғасырлардан бергі кезеңді қамтыған кезде қазақ тілінің тарихына байланысты жәдігерліктер мынадай 10 топқа бөлінеді:

1) көне түркі жазба мұралары (көне түркі графикасында, соғды және манихей жазуында сақталған жазба мәтіндер);

2) ортағасырлық классикалық араб графикасында жазылған мұралар (ортағасырлық қыпшақ тілі материалдары);

3) ортағасырлық ескі латын графикасында жазылған мұралар («Кодекс Куманикус» нұсқалары);

4) ортағасырлық армян жазуында жазылған мұралар (армян-қыпшақ жазбалары);

5) арабы-парсы қаріптері аралас «шағатай» түркісінде жазылған араб графикалы мәтіндер (XVIII-XIX ғғ. ескі қазақ тіліндегі жәдігерліктер);

6) араб графикалы «төте жазуда» жазылған мұралар (XX ғғ.);

7) ескі-шіркеулік кирил жазуымен жазылған мұралар (XVIII-XIX ғғ.);

8) миссионерлер қазақ тіліне бейімдеген кирил жазуымен жазылған мұралар (XIX ғ. екінші жартысы - XX ғ. басы);

9) 1929-40 жылдары қолданылған латын графикалы жазумен жазылған мұралар;

10) қазіргі кирил қарпіндегі қазақ жазуымен жазылған мұралар.

Жаңа латын графикасына көшіру мәселесінде осы 10 топтың әрқайсысына байланысты транслитерациялық, орфографиялық (фонетикалық көпварианттылық), орфоэпиялық мәселелер көп. Әр топтың ішіндегі нақты ескерткіштердің өздеріне тән ерекшеліктері тағы бар. «Ел күшті болмай, тіл күшті бола алмайды» деген пікірде ащы шындық бар. Оның мысалын өмірден байқап отырмыз. Қазіргі кезеңде әлемдік ғылым мен білімнің, бизнестің, ақпараттың басты орталығына айналып отырған АҚШ-тағы, Ұлыбританиядағы, басқа да ағылшын тілді елдердегі дамудың жоғары деңгейі, ағылшын тілінің халықаралық тіл ретіндегі мәртебесі осыған дәлел. Осы мәртебеге орай латын графикалы ағылшын жазуы да өркендеп, оның терминологиялық әлеуеті күн санап артып келеді. Ағылшын тілімен, оның жазуымен терезе теңестіре алмаса да, қарқынды дамып келе жатқан, байырғы өркениет пен мәдениет ошағы болып саналатын Қытай, Жапония, Үндістан тәрізді елдердің өз әліпбилерін, өз жазуларын сақтап, күнделікті қолданып

отырғаны ақиқат. Өздерінің көне жазу нұсқалары бола тұра, оларды мемлекеттік дәреже-деңгейде дамытпай, өзгелердің жазу үлгілерін пайдаланып отырған ірі елдердің арасынан Иранды, түркі мемлекеттерін атап өткен жөн. Иран халқының «соғды», «пехлеви» тәрізді, олардан басқа да төл жазу түрлері бола тұра, бұл ел араб графикалы жазуды қолданып отыр. Сондай-ақ, көне түркілердің төл жазуы болғанмен, түркі жұрты қазіргі кезде негізінен араб, латын, кирилл жазуларын қолдануда. Бұл жағдай әр елдің бастан өткеріп отырған тарихи жағдаяттарына, замана талабына сәйкес қалыптасып отыр.

Қазіргі кезеңдегі тіл саясатына келер болсақ, қазақ жазуының жаңаша, латын графикалы негізге көшуі заман талабы, қажеттілік болып отыр. Кирилл графикасының заманы өтіп бара жатыр. Себебі ол шағын аймақта қолданылатын, қолданым уақыты мен кеңістігі шектеулі графикаға айналып отыр. Оның болашағы жарқын деп айту қиын. Кезінде қазақ тәрізді «бұратана» халықтардың жазуына осы графиканы бейімдеген Н.И.Ильминский сияқты миссионерлердің айтып кеткен болжамы бойынша, бұл жазу мәңгілікке қалуы тиіс еді. Алайда, олай болмайтындығы анықталып келеді. Жақында Қазақ хандығының 550 жылдығын тойладық. Шындығында, сол мерзімнің 450 жылында қазақ арасында басқа халық, өзге тіл болған жоқ. Таза қазақы орта болды. 1914-15 жылдары, Столыпин реформасының жүзеге асырылуы нәтижесінде қазақ арасына «қарашекпендер» қаптап кетті. Сол кезден бергі кезеңде орыс тілді ортаның орасан зор әсеріне ұшыраса да, өз еркінен тыс бірнеше рет графикасын өзгертсе де, қазақ тілі өз табиғатын сақтай алды. Бұның өзі тіліміздің құдірет-күшінің зор екендігінен хабар береді. Сондықтан латын графикасын қолданған кезде де тіліміз өз болмысын жоғалтпақ емес. Одан сескенудің қажеті жоқ.

Күнделікті жазу құралымыздың жақсы болғаны абзал. Латын графикалы жазу – қазіргі кездегі ең оңтайлы, заманауи құрал болып табылады. Латын графикалы жазуға көшу барысында мынадай төрт принципті берік ұстану қажет деп ойлаймыз. Олар: **қазақ тіліндегі грамматикалық (фонетикалық, морфологиялық) заңдылықтың сақталуы, латын жазуындағы графикалық заңдылықтың сақталуы, әліпбидегі ұлттық бет-бейненің сақталуы, әліпбидегі түркілік бет-бейненің сақталуы.** Одан арғы кезеңдегі, болашақтағы жазу-сызуымыздың мәселесін келешек ұрпақтың өзі шешетіні даусыз.

Көне түркі руналық әліпбиінің дүниеге келу тарихы түркілердің Алтай аясында алғаш мемлекет құрған кезеңімен байланысты болса, түркі халықтары қолданған екінші жазу да көне тарихтан сыр береді. М.Қашғари бұл жазуды түркілердің бағзы замандардан бері пайдаланып келгендігін, бүгінгі күнге дейінгі барша хақандар мен сұлтандардың кітаптары, ресми жазулары осы жазумен жазылып келгендігін айтады. Түркілерде бұдан басқа жазудың да барлығын ескертеді. Демек, көне Иранда ғана емес, ескі түркі елдерінде де көне жазу дәстүрі болғаны анық. Олай болса, орта ғасырдан арғы кезеңде жасалған көне сөздіктердің де болуы ғажап емес.

Арғы тарихтан баян етер болсақ, көне түркі дәуіріндегі үлкен мәдени қарым-қатынастарымыздың бұрынғы көршілерімізбен - ежелгі қытай елімен, байырғы Иран жұртымен байланыста дамығандығы айқын еді. Ол туралы көне түркі жазбалары жақсы баян етеді. Көне түркі дәуірінен кейінгі кезеңде түркі жұрты арасында мұсылман елдерінің ықпалы күшейе түсті. Орта Азия мен ежелгі Қазақстан аумағындағы ірі өркениеттік, сапалы өзгерістерге әкелген оқиғалар болды. Мәселен, 751-752 ж.ж. қазіргі Тараз қаласына жақын жерде **Атлах шайқасы** деп аталатын ірі шайқас болған еді. Бұл соғыста қытай әскері біріккен арабы-парсы-түркі әскерлерімен соғысқан болатын. Екі жақтан ұрысқа орасан көп адам қатысқан қырғында қытай әскері үлкен жеңіліске ұшыраған. Осы жеңілістен кейін тұтас мың жыл бойы бұл жерлерге қытай экспансиясы тоқтатылған. Яғни ендігі жерде, бұдан кейінгі заманда бұл аумақта бірегей ислам өркениеті дамып, өсіп-өркендей бастаған. Осы үлкен жеңістен соң өлкемізге жерімізден шалғай жатқан араб түбегінен, араб елдерінен ислам дінін уағыздаушы, таратушы адамдар, әскери мамандар, ғылым мен білім адамдары, ағартушылар көптеп келе бастаған. Сөйтіп, бұл өлкені ислам өркениетінің бір жарқын орталығына айналдырған. Мәселен, профессор Ә.Дербісәлиев біздің өлкеге ғалымдар мен дін адамдарынан тұратын 500 ойшылдың келгендігі туралы жазады. Ғалымның Каир, Рабат, Бағдат, Тегран, Санкт-Петербург, Ташкент кітапханаларының қолжазба қорларындағы жазба мұраларға негізделген зерттеулері Х-ХVІ ғасырдың өзінде-ақ қазақ даласынан отыздан астам ойпаз шыққанын көрсетті. Ғалымның «Қазақ даласының жұлдыздары» атты еңбегінде [1] Отырар мен Түркістан, Тараз, Сыр бойынан шыққан Әбу Ибраһим Исхак әл-Фараби, Исмайыл әл-Жауһари әл-Фараби, Әлам ад-Дин әл-Жауһари, Бурһан ад-Дин Ахмад әл-Фараби, Әбу-л-Қасым әл-Фараби, Махмуд әл-Фараби, Қауам ад-Дин әл-Фараби, Маула Мухаммад әл-Фараби, Бадр ад-Дин әл-Фараби, Исмайыл әл-Хусайни әл-Фараби, Ахмад әл-Исфиджаби (Сайрами), Әбу-л-Хасан әл-Исфиджаби, Әли әл-Исфиджаби, Жамал ад-Дин Саид Түркістани, Шейх Ахмад Түркістани, Мухаммад Баки Қарнақи (Түркістани), Хафиз Баки Түркістани, Даут Түркістани, Баки Мухаммад Түркістани, Молла Шаһ Хаким Түркістани, Гийас ад-Дин әл-Женди, Йағкуб әл-Женди, Хусам ад-Дин әл-Женди, Йағкуб әл-Женди, Хусам ад-Дин әл-Баршынлығы, Шайх Сығнаки, Хусам ад-Дин әл-Хусайн ас-Сығнаки, Махмуд бин-Әли ат-Тарази, Әбу Таһир Мухаммад ат-Тарази, Шамс Тарази, Байлақ әл-Қыпшақи, Хасан Әли Жалайыри, Жармұхаммед Наймани, Молда Мұхаммед Адаи, Мұхаммед Хайдар Дулати, Жамал ад-Дин Атырауи, Ахмед Әли әл-Қазақи, Молда Есжан Қоңырати, тағы да басқа дала даналары мен олардың жазба жәдігерліктері туралы ой толғайды.

Түркі тіл білімінің, түркі лексикографиясының тарихи туындыларын ғылыми негізде саралап, сараптай отырып, сол арқылы ұлттық тіл біліміміздің бастауларын аша аламыз. Қазақ тілінің табиғатын, оның жазба тарихын, қолданыста болған тарихи әліпбилері құрамын, олардың графикалық ерекшеліктерін, түрлі кезеңдерде ұстанған емлелік (орфографиялық)

заңдылықтарын зерделей аламыз. Орта ғасырларда түркі лексикографиясының дамуына деген сол кезеңдегі әлемдік лексикографияның маңдайалды туындыларын жаратқан араб лексикографиялық мектептері дәстүрлерінің тигізген игі әсері туралы айту қажет. Шындығында, отандық тіл білімінің, ұлттық лексикографиямыздың тарихындағы соңғы 100-150 жылдық кезеңді алып қарастыратын болсақ, анық бір шындықтың бетін ашамыз. Ол – қазақ лексикографиясының еуропа негізді орыс лексикографиясы дәстүрлеріне сай дамуы. Қазақ грамматикасының өзінде де орыс грамматикасымен дәстүрлі сабақтастық болды. Қазақ әліпбиі, оның графикасы мен орфографиясы орысша кирилл жазуының тікелей әсерімен дамыды. Сол дәстүрді өзіне үлгі ретінде ұстанды. Әліпби құрамына қазақ халқының тіл заңдылықтарына қайшы келетін, орысша дыбысталуды таңбалайтын орыс әріптері енді. Қазақы дыбыстар сол әріптерді пайдалану, оларды ұлттық тілге икемдеу жолымен таңбаланды. Дәл осыған ұқсас жағдай орта ғасырлардағы түркі лексикографиясында да болған еді. Түркі лексикографиясы ортағасырлық араб лексикографиясының ықпалымен, әсерімен дамып отырды.

Қандай ғылым, білім, өнер саласын алып қарасақ та, ол саладан ортақ түркі мәдениетінің терең іздерін, әлемдік деңгейдегі биік тұлғаларды көреміз. Мәселен, бүгінгі өскен, өркендеген қазақ лексикографиясының өзінің бастаулары, даму тарихы әріден басталады. Ол соңғы бір-екі ғасырдың жемісі емес. Сонау орта ғасырлардағы түркі лексикографиясының жетістіктерінен, ол жетістіктерді баянды ете білген биік тұғырлы ғалымдардың еңбектерінен бастау алады. Сол ғұлама ғалымдардың қатарында - **«Диуан әл-адаб фи байан луғат әл-араб»** атты үлкен лексикографиялық еңбектің авторы Ибрахим Исхақ бин Ибрахим әл-Фараби (961 ж. опат болған) және **«Тадж әл-луға уа сыхах әл-арабийя»** («айтылым тәжі һәм араб тілінің дұрыс сөздері») атты көлемді сөздіктің авторы Әбу Насыр Ысмайыл әл-Жауһари (-1007 ж. опат болған), күллі түркі дүниесінің асыл қазынасы саналатын **«Диуан луғат ат-Түрк»** сөздігінің (шамамен 1072-1078 жылдары жазылған) авторы Махмұт Қашғари бар еді...

Араб лексикографиясының негізін қалаған Халил ибн Ахмад Фарахиди дауыссыз дыбыстарды артикуляторлық орнына қарай көмейден бері қарай («айн» дыбысынан бастап) еріндік дауыссыздарға шейін орналастыра отырып, өз сөздігін осы ұстаным бойынша құрастырған. Араб лексикографиясы тарихындағы келесі үлкен түсіндірме сөздікті құрастырған адам – Әбу Бәкір Мұхаммад ибн әл-Хасан ибн Дурайд (837-934) болды. Оның «әл-Джамхара фи-л-луға» (лексика тізбесі) атты еңбегі, бір жағынан Халил еңбегінің жетістіктерін жетілдірген, екінші жағынан құрылымдық тұрғыдан одан мүлде бөлекше әліпбилік тәртіпті басшылыққа алған шығарма болды. Алайда ол да түбірлерді топтап берудің Халилдік тәсілін пайдаланды.

Осы екі ұлы тұлғаның ісін жалғастырған үшінші алып тұлға – өзіміздің Отырардан (ескіше атауы «Фараб») шыққан жерлесіміз, ғұлама ғалым **Ибрахим Исхақ бин Ибрахим әл-Фараби** болды. Ол бұрыннан қолданыста

болмаған, белгісіз, жаңа тәсілді қолданысқа енгізе отырып, араб тіліндегі синтагматикалық және парадигматикалық сөз байлығын паш етті. Лексикаға морфологиялық талдау жасауға ерекше көңіл бөлді. Ол өзінің «Диуан әл-адаб фи байан луғат әл-араб» атты еңбегінде күшті, қуатты, сөзжасамдық әлеуеті мол түбірлерді негізге ала отырып, жалпы түбірлерді алты топқа бөледі. Осылайша оларды алты кітап түрінде бөлек-бөлек қарастырады. Ол алты кітаптағы лексиканың өзін әр кітаптың ішінде өзара екі топқа (есімдер мен етістіктерге) бөліп қарастырады. Сөздерді әліпбилік тәртіппен бере отырып, ол ең алдымен соңғы дауыссыз дыбысқа мән берді. Содан кейін барып, бірінші, екінші дауыссыз есепке алынды.

М.Қашғари – түркі лексикографиясының алтын бастауына айналған еңбек жазған ғұлама ғалым. Мұндай еңбектің діни кітаптардай аспаннан түспесі белгілі. Ұлы бабамыздың дәстүрлі араб, парсы, түркі лексикографиясының небір озық үлгілеріне зер салғаны хақ. Олардың қандай шығармалар екендігі жайында қилы-қилы пікірлер бар. М.Қашғаридың өзі: «Қысқарту, жаңарту мақсатында бұл еңбекті менен бұрын ешкім түзбеген және ешкімге мағлұм болмаған өзгеше бір тәртіппен түздім...» – дейді. Айдан анық, ғұлама бұл жолдарда көптеген сөздіктерді көз алдынан өткізгенін айтып отыр. Соларға қарап, өз еңбегінің жаңашылдық жағын ашып көрсетіп отыр. Ғалым өзінің Халил ибн Ахмад Фарахидидің сөздігінде («Китаб әл-Айн») қолданылған тәртіптен бас тартқанын жазады. «М.Қашғари сөздігі құрылымдық-әліпбилік принцип негізінде, лексиканың сөз таптарына бөлінуін ескере отырып жасалған» деген тұжырым кеңестік түркітануда басым болды [2]. Фарахиди дауысты дыбыстарды беретін әріптерді, әліп тобын, хамзаны әлсіз әріптер санап, сөздіктің ең соңында береді. М.Қашғари болса, даммалық, фатхалық, кәсрәлық сөздерді өз сөзімен айтқанда «ықшамдау, қысқарту, жаңалау мақсатында» бір жерде, кітаптың басында береді. Оның үстіне, М.Қашғари өз сөздігінде фонетикалық және грамматикалық принциптерді қатар қолданса, Халил Ахмад еңбегі грамматикалық емес, анаграмматикалық принципке құрылған.

М.Қашғари еңбегінің қазақ лексикографиясына қатысы қандай деген сұрақ туындайтындығы белгілі. Бұл тұрғыда, біріншіден, ол жалпы түркі лексикографиясының асыл жауһары ретінде, бүкіл түркі әлеміне әсер еткен туынды, асылы түркіге ортақ бастаулардың бірі ретінде қарастырылады. Екіншіден, «Диуан луғат ат-түрк» авторы қазақ даласында тұрған, көп жылдар бойы Баласағұнда ғұмыр кешкен адам. Біздің даламыздың төл перзенті. Махмұт Қашғари – тегі жағынан оғыз-қыпшақ тайпасынан шыққан, Орта Азия мен Қазақстанды мекендеген түркі халықтарының ортақ перзенті.

Аталған деректерді орта ғасырларда шығыстың көптеген халықтарына ортақ болған араб жазулы ислам мәдениетінің сан түрлі ұлт өкілдерінің қатысуымен жасалғандығы туралы бұрыннан айтылып жүрген ақиқатты және бір еске түсіру мақсатымен келтіріп отырмыз. Ерте орта ғасырдан бергі кезеңде араб тілінің ислам дүниесінде латын тілі тәрізді халықаралық тіл қызметін атқарғаны анық. Сондықтан түркі текті ғалымдардың араб тілінде

сөздік жасауы таңданарлық жайт емес. Орта ғасырлық араб лексикографиясының түркі лексикографиясына игі әсер еткені де даусыз. Орта ғасырларда көптеген түркі-араб, араб-түркі сөздіктері дүниеге келді. Солардың ішінде қыпшақ сөздіктері атанған Әбу Хайан сөздігі, «Ат-тухфа», Халил Мухаммад ибн Юсуфтың «Тәржіман» сөздігі, Жамаладдиннің «Бұлғат әл-мұштак» сөздігі т.б. бар. Аталған сөздіктердің сөздік құрамы аралас (оғыз-қыпшақ) болғанымен, қазіргі кезеңде олардағы қыпшақша сөздер тобының қазақ тіліне етене жақын екендігі анықталып отыр. Ортағасырлық түркі лексикографиясында, ортағасырлық араб жазулы сөздіктерде, сондай-ақ, кейінгі түркі тілдерінің лексикографиясында, соның ішінде қазақ лексикографиясында да белгілі бір дәрежеде бұрынғы дәстүр сабақтастығы XVIII ғасырға дейін жалғасып келді.

Махмұт Қашғари сөздігі – күллі түркі дүниесінің, түркі мәдениетінің баға жетпес асыл туындысы. Түркі лексикографиясының іргетасын құрайтын еңбек. Зерттеушілердің жазуы бойынша, сөздікші ғалымның, сондай-ақ, араб тілінде түркі грамматикасы туралы «Китаб жауаһир ән-наху фи-л луғат-ит түрк» атты еңбек жазғандығы туралы дерек бар. Алайда, ол еңбек біздің күнге жетпеген. Демек, М.Қашғари арабы-түркі салыстырмалы, салғастырмалы грамматикасы мен сөздігі мәселелері бойынша ерекше білікті маман болып саналады.

Араб жазу жүйесі үш түрге бөлінетіндігі белгілі: қадим (көне, ескі), жадид (жаңа) және төте жазу. Қазақстан аумағында осы үш түр түгелімен қолданылды. Араб әліпбиіндегі (қадим) 28 әріп Қашғари сөздігінде түгел пайдаланылмайды. Орта ғасырлардағы М.Қашғари заманында пайдаланылған ескі классикалық араб әліпбиіндегі (қадим) 28 әріптің құрамы төмендегідей:

ا ب ت ث ج ح خ د ذ ر ز س ش ص
ض ط ظ ع غ ف ق ك ل م ن ه و ي

Жоғарыда келтірілген әліпбидің реттік қатары кейінгі орта ғасырдан бері араб лексикографиясында кеңінен пайдаланылып келеді. Олалғашқы келтірілген төрт әріптің дыбысталуы бойынша «**абтас**» деп те аталады. Классикалық араб әліпбиінде бұдан өзге «**абжад**» қатары бар. Орта Азия мен Қазақстан аумағында түзілген сөздіктерде, басқа да тарихи-тілдік, әдеби шығармаларда осы «абжад» қатарының жиі қолданылып келгендігі белгілі.

М.Қашғари түркі тілдерінде араб тіліне тән сақау «с» әрпінің, эмфатикалық ط, ص, ظ әріптер (итбақ әріптері إطباق حروف) және көмей дыбыстарын білдіретін әріптердің ع, ه (хәлқ әріптері الحلق حروف) жоқ екендігін білдіре отырып, түркі тілдеріне тән «ң» дыбысын белгілейтін نك қосарлы графикасын қосып отырғанын жазады.

Ортағасырлық түркітекті тіл білімі ғалымдары қашғарлық лингвистің өз еңбегіне үлгі ретінде Исхақ әл-Фарабидің еңбегін пайдаланғандығын барлық жағынан (әліпбилік, графикалық, орфографиялық) дәлелдейді. Екеуі де түркі тілдерін араб классикалық грамматикасының «қалыптарына» салып түсіндірмек болады. Бұл заман талабына, қажеттілікке байланысты (арабтарға

түркі тілдерінің құрылымын түсіндіру мақсатына орай) туындап отырған шешім болатын. Әйтпесе, қопармалы (флексивті) тілдер тобына кіретін араб тілі мен жалғамалы тұрпатты (агглютинативті) түркі тілдерінің құрылымдық тұрғыдан мүлде бөлек екендігі, демек, грамматикалары да өзгеше екендігі белгілі болатын.

Зерттеушілердің ортақ пікірі бойынша, Махмұт Қашғари - түркі тілдерінің араб жазулы әліпбиі мен графикасын тұңғыш жасаушы фонолог ғалым болып саналады. Ғалым оны түзу кезінде түркі тілдерінің өзіндік дыбыстық ерекшеліктерін ескере отырып, таза түркілік дыбыстарға арнайы таңбалар жасайды. Олар: "в" ڤ, "п" پ, "г" گ, "ж" ڭ, "ң" نڭ

Сөздіктегі араб графикалы түркі әліпбиінің құрамы:

ا	ف	غ	خ	و	ز	ق	ي	ك	ذ	م	ن
س	ب	ج	ر	ش	ت	ل	پ	ژ	ڤ	گ	نڭ

М.Қашғаридің «Диуан луғати-т түрк» атты сөздігінде қолданылған әліпби құрамын қазіргі жаңа латын графикалы ұлттық әліпбиімізге көшіру – оңай шаруа емес. Дауысты дыбыстарды бейнелейтін «фатха», «кясра», «дамма» таңбаларына байланысты күрделі мәселелерді айтпағанда, алуан түрлі дауыссыз-дауысты лигатуралар бар, оларды былай қойғанда, әсіресе, араб тіліне тән, біздің түркі тілімізде қолданылмайтын дыбыстарды бейнелейтін әріптерді беруде амалсыздан халықаралық фонетикалық транскрипция қызметіне жүгінуге тура келетіндігі айтпаса да түсінікті.

XVIII ғасырдың соңғы ширегінен бастап, XX ғасырдың басындағы, бұдан 100 жыл бұрын болып өткен қазан төңкерісіне дейінгі кезеңдегі қазақ лексикографиясының тарихына қатысты еңбектер атау сөздің сөздікте берілу реті, оның формасы, сол сөздің тұлғасы жөнінде құнды деректер береді. Атау сөздің берілу қалыбы, ең алдымен, сөздікті жасаушының бастапқы принципінен хабар берсе, екіншіден, сол сөздік форманың фонетикалық, грамматикалық ерекшеліктерінен хабар береді. Атау сөздің фонетикалық сипаттамасына әліпби, графика, емле мәселелері енеді. Жазудың негізгі категориялары есебінде әліпби (алфавит), графика және емле (орфография) аталады [3]; [4]. Бұл категориялардың қай-қайсысының да біздің бүгінгі жаңа латын графикасына қатысты тақырыбымызға тікелей қатысы бар. Қазан төңкерісіне дейінгі мерзімдегі қазақ тілінің материалдары қарастырылатын көптілді және екітілді сөздіктердегі әліпбилердің, **орыс, латын, араб әліпбилері** болғандығына көз жеткіземіз.

Ескі шіркеулік орыс (кирил) жазуымен жазылған ескерткіштердің ең көлемдісі, әрі маңыздысы – «Скалон сөздігі» аталып кеткен, 1774 жылғы Өскемен бекінісінде құрастырылған орысша-қазақша сөздік. Скалон сөздігінің орысша, қазақша бөліктерінде бірдей, айырмасыз қолданылған орыс әріптері ескі үлгіде жазылған. Орыс әліпбиі төңкеріске дейінгі мерзімде төрт рет реформадан өтті. Ол реформалардың ізі сөздіктерде айқын байқалады. Мәселен, 1707–1710 жылдары жүргізілген реформа кезінде бірінші

Петрдің өз қолымен сызып тастаған жазу үлгілерін, атап айтқанда, *а* әрпінің үлкенін де кіші әріппен, ал *ө, г, н, т* секілді әріптерді де, реформаға кереғар, кіші әріппен жазу, «*ижица*» әрпін көне жазылыммен жазу, т. б. осы секілді емлелік қателер мол кездеседі. Орыс әріптерін түгелге жуық («*ять*» әрпінен басқасын) қолданатын екінші сөздік – 1883 жылы Ташкентте шыққан, Ешмұхамбет Букин құрастырған «орысша-қазақша және қазақша-орысша сөздік» еңбегі болып отыр. Бұл сөздік сөз соңындағы катандық белгісіне дейін (*ь*) орыс тіліндегі заңдылықты бұлжытпай қолданады. Айта кететін бір жағдай, Т.Бокин сөздігі де дәл осындай. Бұдан бұл екі сөздікті баспаға дайындаушылардың орыс әліпбиін «бұратана» халықтар жазуына қолдануда мемлекеттік көзқарасты ұстанып отырғанын байқаймыз.

Сөздіктегі әліпби, графика, орфография мәселелерін сөз еткен кезде, ескі шіркеулік жазумен жазылған мәтінде қиындықтардың мол ұшырасатыны анық байқалады. Генерал Скалон, жоғарыда сөз болғандай, «әліпби бойынша түзілген бұл аударма сөздік таяу болашақта қазақ халқы үшін орыс қаріптерімен әліпби, әліппе, т.б. қажетті кітапшаларды жасауға негіз болар ма екен деген ниетпен жасалды» - дейді. Осы жерде сөздіктің бар материалы, оның мәтіні діни қызметкер пастор Лютердің қолымен жазылғандығы анық байқалады. Ол діни қызмет иесінің өз қолымен жазған өзге қатынас қағаздары материалдарының осы сөздіктің қолжазбасымен графологиялық тұрғыдан сәйкес келуіне байланысты. Бұл жерде, «бұрын жазуы болмаған» «бұратана халықтың» жазу-сызуын, әліпбиін даярлау ісіне әскери адам генерал-майор Скалон мен миссионер Лютердің бірігін кіріскендігінен хабар береді. Алайда, осы сөздіктің негізінде, ескі шіркеулік, қазақ тіліне еш бейімделмеген кирилл жазуының бір варианты негізінде жасалатын әліпби қандай болып шықпақшы?

Төменде берілген кестеде сөздіктен алынған мысалдар келтіріле отырып, ескі орыс қаріптері негізінде түзілген әліпбидің түр-сипатын байқаймыз:

Кирилл негізді қазіргі қазақ әліпбиі	«Скалон сөздігінде» ескі шіркеулік жазу негізінде түзілген әліпби	Сөздіктен алынған мысалдар	Жаңаша латын графикалы әліпби
а	а	алач яранлар (мир), падша (государь), мулла (поп), ас (горностай), ак сюек (княгиня), шонгар баласы (кречет), агач усто (плотник), каршык (старуха)	а

ә	а	аулые (святой), мариямана (богородица), налет(проклятье), баки(складной ножик)	a'
б	б	булма (чулан), бис (шило), кис бурук (шляпа), алабуга (окунь), кара балык (ленок), тубул кубурняси (губерния таболска),	b
в	в	танри куват бирсун (бог в помощь), шивдраиди (шум), дувадак (курица степная), куяву (зять), канчива (торока)	v
г	г	насияга бирдим (в долг отдал), угаи (падшерица), куцуган (орел), узенги (стремена), югин (узда), егдакуиляк (рубаха)	g
ғ	г (х)	туган (родня), ага (дядя), агач усто (плотник), карга (ворона), ногай (татар), ахай (брат старшой), агаини (двоюродный брат), бага (лягушка)	g'
д	д	куда (сват), дин (закон), адам (человек), анасы убидур узюнын балаларын (детей своих целует мать)	d
е	е (и, а, я)	чиче (родительница), каин иня (теща), килин (невеста), куяву (зять), кабиц (башмак), чиче (родительница), илик (коза), руу: иль (волость),	e
ж	ж (я,и, °, ц, ю)	ядычи (волхв), ябалак (нетопырь), яшил (зеленая), ирен (рыжеи), иренала (рыжопегая), баца (свояк),юфар (выхохол)	j
з	з	заип (баба, жена), мирза (господин), мултик наиза (штык), абзлар (попы), кизил тюлку (красная лисица), боз (сивая, соловая), кизыл (алая), алкызыл (аловитый)	z

и	и (i)	кит балык (кит рыба), кулунлыбие (жеребая кобыла), иня (игла), тиин (белка), бирюк (волк)	i'
й	и	егдакуиляк (рубаша), туиме (пуговица), айгыр (жеребец), тургаи (воробей), тияуган (коршун)	i'
к	к	килин (невеста), ачик кук (лазарева), куяву (зять), кисеритки (ящерица), урдак (утка), илик (коза), кук ала (сивопегая)	k
қ	к	куда (сват), кара балык (ленок), кыс (девка, девица), каратуруала (карипегая), кула (коурая), кунакка келди (в гости пришел)	q
л	л	худой улюмсиз: адам коп яшамаз (безсмертен бог; живет не долго человек), каралла (воронопегая)	l
м	м	пайгамбар (пророк), туз малы (зверь), тигирмен (жернов), кармак (уда), чекмен (сукно), куимья (кареда), чакмак (огниво)	m
н	н	иниси (брат младшой), илан (змея), турна (журавль), арыслан (лев), дуканц (базарной), ханыш (государыня)	n
ң	н, нг	конур (русой), тенгри (бог), Тангрберген (Тәңірберген), Тангат (Таңат), анасы убидур узюнин балаларын (детей своих целует мать)	ñ
о	о	боз (сивая), хат бокшасы (конверт), тора (город), чортан (щука), торгун (камка), конур (русой)	o
ө	у, и	угаи (падшерица), бирюк (волк), бурук (колпак), кись бурук (шляпа)	o'
п	п, ф	цинпири (кикимора), пайгамбар (пророк), падша (государь), заип (баба, жена), фаришта (ангел)	p

р	Р	мирза (господин), иркек/ир бала (сын), кара (вороная), турна (журавль), уллу тюря (главный командир)	r
с	с, ц	ак суюк (княгиня), сурук (козуля), симрук (ногий птица), сары (желтый), агач усто (плотник), кабиц (башмак)	s
т	т	туруала (гнедопегая), туган (родня), цул таук (курица степная), ата (родитель), каин ата (десть), туре (король)	t
у	у, ө, ү, ұ, ы, і	туган (родня), угаи (падшерица), урдак (утка), туз малы (зверь), кулца (булка), агач усто (плотник), суляусун (рысь), турна (журавль),	y'
ұ	у, о	болон тири (замша), улу ахон (патриарх), алабуга (окунь), кундус (бобр), куда (сват), кула (коурая), каракос (казарка), ачик кула (светлокоурая), мунара (колокольня)	u
ү	у, ю	ак суюк (княгиня), кызыл тюлку (красная лисица), тус цуцка (кабан), кульца (булка)	o'
ф	ф	фарсхан (персидскийцарь)	f
х	х	калмакБурхан (идол),хисап киламен (считаю), хат бокшасы (конверт),хайван(скот)	h
Һ	-	-	h
ц	ц, ш, с, ж	цинпири (кикимора), куцуган (орел), дукаңцы (базарной), кабиц (башмак), баца (свояк)	ts
ч	ш	агач усто (плотник), бичали (женат), ядычи (волхв), ачик кула (светлокоурая)	c'
ш	ш	падша (государь), ханыш (государыня), юша (олень), шонгар баласы (кречет)	s'
щ	-	-	-

ы	ы, и, і	сары (желтый), ал кизыл (аловиты), халык (народ), аулые (святой), кыс (девка, девица), шонгар баласы (кречет), Джаныбек (Жәнібек)	у
і	и, я	иниси (брат младшой), дин (закон), алка дин (евангелски), силяусин (рысь)тиин (белка), куцуган (орел)	і
э	-	-	-
ю	ұ, ү, і	тюяк кундз (русски бобр),сюлюк (пиявка)	-
я	й, ж	куяву (зять), ябалак (нетопырь)	-

Қолжазбадан байқалатыны, біріншіден, қазақ тіліне бейімделмеген, ескі шіркеулік кирилл жазуына тән графика мен орфография сақталып отыр. Сөздікте келтірілген бірліктердің басым көпшілігі «ят»-пен, айырым белгісімен, жіңішкелік белгісімен аяқталып отырады. Сөздердің жазылымында графологиялық қателер көп. Мәселен, сөз ішінде жекелеген әріптердің бас әріп тұлғасында жазылып кетуі, «и», «к» әріптерінің көп жерде графикалық тұлғасы жағынан айыруға келмейтіндей ұқсас қалыпта берілуі (олардың қайсысының «и», қайсысының «к» екендігін сөздің мәніне қарап қана ажыратуға болады). Екіншіден, ескішіркеулік кирилл жазуының бір әрпімен қазақ тіліндегі бірнеше дыбысты таңбалау тәжірибесі бар. Демек, авторлардың ойластырғанындай, осы аударма сөздік негізінде орыс жазуына негізделген қазақ әліпбиін жасау ісі өте қиынға соғары сөзсіз. Сондықтан бұл қолжазбаны әуелі, біріншіден, **толық графологиялық сараптамадан өткізіп** алып, содан кейін оның тасқа басылған, яғни баспа вариантын даярлау қажет болмақшы. Бірақ, қалай болғанда да, қолжазбаның кемшіліктері оның мәтінін жаңаша латын графикалы ұлттық жазуымызға көшіруде көп қиындық тудырмақшы.

1825 жылы Париждегі «Journal Asiatique» атты шығыстану бойынша ерекше беделді ғылыми еңбектер жарияланатын журнал бетінде белгілі шығыстанушы, тілші-ғалым Генрий Юлиус Клапроттың қазақ тілін зерттеуге арналған «Sur la langue des Kirghiz» атты үлкен программалық мақаласы жарияланды. Осы жұмыстың ішінде шағын французша-қазақша сөздікше (vocabulaire de la langue Kirghize) берілген. Осы сөздікте қолданылған әліпбенің құрамы және оны қазіргі латын графикалы жаңа әліпбиге көшіру үлгісі төмендегі кестеде беріледі:

әліпби құрамы	Мысалдар	қазіргі графикалы әліпбиі	латын қазақ

a	ak kyïk (ақ киік) – antilope; atchoudas (ашудас) – alun; aghatch (ағаш) – arbre; ake, agà (аға) – frère alne	a
b	bergout (бүркіт) –aigle; bas (бас) –fosse; bosbogà (бозбұға) –gingembre	b
c	tchakmak tas (шақпақ тас) – pierre à feu	c
d	dja (жай) – ars; djil (жыл) –an; djuzuk (жүзік) – anneau;	d
e	er / baï (ер, бай) –mari; erte / ertan (ерте) –matin	e
f		f
g	igherme (жиырма) – vingt; keng (кең) –large	g
h		h
i	inè (ине) – aiguille; ille (елу) –ciaquante	i
J	djaz (жаз) –printems; djamgour (жаңбыр) – pluie; djabolak(жапалақ) –hibou	J
k	Khassak/Khosak (қазақ) – Kirghiz; karmak (қармақ) –hameçon; kunduz (күндіз) – jour;	k
l	lezet (ләззат) – goût;	l
m	miniki (менікі) – mon, mien; moltak (мылтық) – fusil; manlaï (мандай) – front	m
n	noiza (найза) – lance;	n

o	ot (от) –feu (от, көк) – herbe; oukou (үкі) – hibou;	o
p	djaparak (жапырақ) – feuille	p
q	–	q
r	zor (зор) – grand; er / baï (ер, бай) –mari	r
s	salken / sooûk (салқын, суық) –froid; saouskan (сауысқан) –pie	s
t	tougaï(тоғай) –prairie; touzan (тозаң) – poussière; tauk (тауық) – poule	t
u	oukou (үкі) –hibou; djuzuk (жүзік) –anneau	u
v	souvour / sougour (суыр) –marmotte; djivek (жібек) – fil de soie	v
w	aw (аң)–filet; kouwat (қуат) –forse; touwouk (табақ) –plat (un)	w
x	–	x
y	kazyk (қазық)–pieu	y
z	zor (зор) – grand; boz, mouz (мұз)–glace	z

Жоғарыдағы кестеден байқалып отырғандай, қазақ тіліндегі **а** және **ә** дыбыстары бірдей берілген (atchoudas, ake / agà). **К** және **қ** дыбыстары арасында да айырма жасалмайды (ak kyïk, kazyk). Бір сөзде ғана «қ» дыбысы «kh» диграфы арқылы берілген. Ол - «қазақ» этнонимі (**Khassak / Khosak**).

Ғдыбысы бірде «gh» диграфы арқылы (aghatch), біресе жалаң түрінде (agà) беріледі. **Ж** дыбысы көбінесе «дж» аффрикатымен беріліп отырады (dja (жай); djil (жыл); djuzuk (жүзік). Демек, бұл жолы да бірізділік жоқ. Дегенмен, ғалымның қазақ тілінде диалектілік деңгейде қолданылатын «дж» аффрикатын байқағанына риза болу керек.

«И» дыбысы көбінесе ұтымды таңбаланып отырған: inè (ине). «Й» дауыссыз көбінесе «і» таңбасымен беріледі (er / baï, manlaï (маңдай).

Клапрот қазақ тілінде «w» дыбысы бар деп санаған: aw (аң); kouwat (қуат); touwouk (табақ).

Ғалым қазақ тіліндегі «ң» дыбысын «ng» диграфымен беріп отырған: keng (кең).

Қорыта келгенде, бұл ескерткіштің мәтінін жаңаша латын графикалы ұлттық жазуымызға көшіру мәселесінде бір жағынан графологиялық, екінші жағынан орфографиялық сараптама жасап алудың қажеттігі байқалады. Содан соң транскрипция, транслитерация жасауға болады.

Енді XIX ғасырдың ортасында татарлар мен қазақтарда қолданылған араб әліпбиінің жағдайына келелік. Бекчуриннің 1859 жылы Қазан қаласында шыққан «Начальное руководство к изучению арабского, персидского и татарского языков с наречиями бухарцев, башкир, киргизов и жителей Туркестана» атты еңбегіндегі шағын сөздіктің алғашқы бөлігінде автор келтіретін араб әліпбиінің әріптері түгел пайдаланылған. Әріптің жалпы саны – 32. Олардың 28-і – араб әріптері болса, 4-еуі – парсы әріптері. Барлығы бұрыннан белгілі, қолданыста бар әріптер. Н. Жетпісбаев өзінің «Начальное руководство арабского, персидского и киргизского языков с арабско-персидско-русско-киргизскими словами в конце» атты еңбегінде 35 әріп қолданады (28 араб, 4 парсы әріптері және 3 әріп). Соңғы үшеудің біреуі – ләм-алиф қате берілген. Екі әріпті автор «қазақ пен татар халқына ортақ» деп көрсетеді. Демек, барлығы – 34 қаріп. Бұл әліпбиді таза араб әліпбиі деуге болмайды. Бұл – **араб-парсы әліпбиі**. Осы әліпби араб графикасымен қазақ тілінде Қазан, Петербург қалаларынан шығып тұрған кітаптарда кеңінен қолданыс тапты. Қазақ тілі мен жалпы қазақ мәдениетінің үздік үлгілері осы әліпбимен басылым көрді. Сондықтан бұл әліпбимен шыққан мәдени мұра қомақты. Олардың мәтіндерін латынша жаңа графикаға ауыстыру – маңызды іс. Сол себепті, төменде араб графикалы әліпбидің осы вариантын келтіреміз:

арабша қазақ әліпбиі	кирилше қазақ әліпбиі	латынша қазақ әліпбиі
ا	а	a
ب	б	b
ت	т	t
ث	с	s
ج	дж	j
چ	ч	tch
ح	х	h

خ	х	h
د	д	d
ذ	д	d
ر	р	r
ز	з	z
ژ	ж	j
س	с	s
ش	ш	s'
ص	с	s
ض	з	z
ط	т	t
ظ	т	t
ع	(айн)	a
غ	ғ	g'
ف	ф	f
ق	қ	q
ك	к	k
ك	г	g
ل	л	l
م	м	m
ن	н	n
ه	h	h
ة	e	e
و	у	y'
ؤ	в	v
ى	ы, і	y, i
ي	й	i'

Қазақтарды кирилл негізді орыс жазуына көшіру ісінде екі бағыт арасында тартыс жүрді. Олардың біріншісі, - «мемлекетшілдер тобы» «бұратана» халық орыс жазуын еш өзгеріссіз қабылдап, сол жазумен жазғандарын қолдады. Мәселен, Орынборда отырған шекаралық комиссияның бастығы Григорьев осы бағытты ұстанды. Өзгеше бағыттағыларды, мысалы, екінші бағытты ұстанатын Н.И.Ильминскийді сынады. Осы өзгеріссіз қолданылған орыс жазумен де көптеген қазақ кітаптары шықты. Олардың ішінде көптеген орысша-қазақша сөздіктер, сөздер тізімі бар. Қазақша сөздер көбінесе араб графикасында келтіріліп отырады. Дегенмен, екі тілді сөздіктің орыс тіліндегі жағын да жаңа латынша графикаға көшіреміз. Ол қазіргі қазақ тіліне бейімделген жаңа кирилл әліпбиінде емес. Алайда, мәдени тұрғыдан маңызды еңбектер.

Ескі кирилше жазылым бойынша даярланған ескерткіштер мәтінін жаңа графикаға көшіру кезінде, алдын ала графикалық, орфографиялық мәселелер бойынша көп даярлық жұмыстары жүргізілуі керек болмақшы.

Келесі кезекте сөз болатын мәселе – Ресей империясы құрамына кірген халықтардың жазуы туралы «мемлекетшілдерден» өзгеше көзқарасты ұстанатындардың тобы, орыс жазуын жергілікті халық тіліне бейімдеуді қолдайтындардың тобы туралы. Миссионер-ғалым Николай Иванович Ильминскийдің басшылығымен, қазақ тілінің табиғатына сәйкестендіріліп жасалған кирилл әліпбиі туралы. Н.И.Ильминский Ресей басшылығына тұрақты түрде хат жаза отырып, орыс жазуын қазақ халқының жазуына бейімдеудің қажеттігін, бұл істің оларды орыстарға жақындатудың бірден-бір амалы екендігін дәлелдеп, түсіндірумен болды. Әрине, Н.И.Ильминскийдің қазақ арасында православие дінін насихаттау, реті келіп жатса, қазақтардың сол дінге өтуін қалаған миссионерлік жұмысы бір төбе.

Араб графикасын қолдану Н.И.Ильминскийге орыс әріптерін, сөздерін ұғынықты түсіндіру үшін, әдістемелік жағынан қажет болғаны даусыз. Бұл оқулық үш бөліктен тұрады. Алғашқы бөлігін дыбыстар, әріптер, негізгі грамматикалық қағидалар жайлы қысқаша кіріспе, екінші бөлігін тілашар, үшіншісін хрестоматиялық материалдар деуге болады. Тілашар қазақы тұрмыс-тіршілік ерекшеліктерін ашады. Бастан-аяқ ауызекі сөйлеу тілінде жазылған. Миссионердің өз хаттарында мақсаты туралы ашық жазғандығын да мойындау керек. Миссионер-ғалым: **«бұратана халықтардың бәрі де заманы туған кезде, кезі келгенде азат ел болады. Өз алдарына бөлек мемлекет болады. Заман өзгереді, өмір өтеді, бірақ менің жасаған әліпбиім мәңгілік қалады»** деген еді. Осы мақсатты миссионер-ғалым өзінің бұдан кейінгі еңбектерінде жүзеге асырды. 1893 жылдан бастап орысша-қазақша және қазақша-орысша сөздіктер көптеп шығарыла бастады. Бұл сөздіктердің басым көпшілігі орыс миссионерлерінің қатысуымен жасалды. Н.И.Ильминскийдің бастамасымен 1862 жылы Қазан қаласында құрылған «Әулие Гурий бауырластығы одағы» қазақша сөздіктердің дүниеге келуіне ұйтқы болды. 1870 жылы бауырластықтың жанынан ашылған аудармалар

жасайтын және оларды қадағалап отыратын тұрақты комиссия (төрағасы Н.И.Ильминский) сөздіктер шығарылатын орталыққа айналды. Әрине, миссионерлер жалғыз сөздіктерді ғана шығарып қойған жоқ. Бауырластық құрылған кезден бастап 1910 жылға дейін қазақ тілінде жарық көрген 77 еңбектің (аударма комиссиясының мәжілісхаттары бойынша - М. М.) 51-і інжілді уағыздайтын, орыс тілінен тәржімеленген кітапшалар екен.

Н.И.Ильминский қазақ тіліндегі дыбыстарды екі топқа жіктеп, дауыстылардың сегіз түрін (**а-ä, е, ы, і, о-ö, у-ү**), дауыссыздардың он тоғыз түрін (**п, м, w; т, д, н; ж, з, ш, с; р, л, j; k", f, к, г, ң**) атап өтеді (дыбыстарды өзара артикуляциялық жуықтығына қарай жіктеп көрсеткен). Барлығы 166 беттік сөздіктегі материал **а(ә), е, ы, і, о, ө, у, ұ, п, б, м, т, д, н, ж, з, ш, с, л, к, қ** әріптерінде шоғырланып, бөлшектеніп беріледі. Біріншіден, сөздік Н.И.Ильминскийдің қатаң ұстанған үндестік заңдылығы принциптері бойынша құрастырылды. Екіншіден, кірме саналатын, араб-парсы елдерінен енген сөздерде кездесетін **р, г, ғ, х** әріптері сөздікке енбей қалды.

Қазан төңкерісіне дейінгі мерзімде жеке кітап болып шыққан тұңғыш сөздік – Ешмұхамбет Букиннің құрастырған сөздігі. Ол «Русско-казахский и казахско-русский словарь» деген атаумен 1883 жылы Ташкент қаласында басылып шықты [5]. Е.Букин сөздігі, автордың оқыған қазақ азаматы болуы себепті, көшпелі халықтың материалдық және рухани өміріне қатысты атау сөздер білімпаздықпен тіркелген, екі тілдегі балама сөздер де өте сәтті, ұтырлы пайдаланылған еңбек. Ешмұхамбет Букиннің құрастырған сөздігінде келтірілген әліпби кестесінде 31 әріп бар. Олардың 27-сі – араб әрпі болса, үшеуі – парсыныкі және біреуі – татар, қазаққа ортақ әріп. Төңкеріске дейінгі, мерзімде қазақша атау сөздіктің араб әрпімен жариялануына мүмкіншілік болған жоқ. Оның себебі төл мәдениетімізден алыстатқан саяси жағдайларда еді.

Л.Будагов құрастырған түркі тілдерінің салыстырмалы сөздігіндегі қазақ тілі материалдарын ғылыми тұрғыдан түпкілікті зерттеген ғалым Б.Атабайдың ойынша, әр халықтың әліпбиі өз тілінің дыбыстық ерекшеліктеріне орай жасалатыны белгілі [6]. Б.Атабайдың жазуы бойынша, «Л.Будагов заманында, патшалық Ресей боданында болған бұратана халықтардың төл әліпбиі болған жоқ. Сондықтан орыс ғалымдары бұл сөздерін жазу үшін орыс әліпбиін қолданып отырды. Орыс әріптерімен басқа халықтардың тіліндегі дыбыстық ерекшеліктерді көрсету қиын, осы себепті, В.В.Радлов, Н.И.Ильминскийлер қосымша таңбалар ойлап тауып, сөздердің дыбысталу табиғатын әріппен белгілеп көрсетуге тырысты. Л.Будагов та өз сөздігінде түркі халықтарының дыбыстық ерекшелігін ескеріп, орыс әріптеріне қосымша белгілер қосып жазып отырған. Л.Будагов сөздігінде түркі сөздері араб әріптерімен, ал олардың орысша баламалары орыс әріптерімен жазылған. Араб графикасымен түркі сөздерін таңбалау оңай емес, себебі дыбысталуы жағынан араб тілі мен түркі тілдері бір-біріне толық сәйкес келмейді. Сәйкессіздік, әсіресе дауысты дыбыстарда кездеседі, өйткені араб тілінде небары үш ғана дауысты дыбыс бар және олардың дыбысталуы да түркі тілдерінен өзгеше, бұл үш дауысты

дыбыс (а, у, и) қысқа және созылыңқы болып айтылады, бұл құбылыс сөздің мағынасына да әсер етеді, ал түркі тілдерінде мұндай құбылыс жоқ десе де болады. Және де түркі тілдерінде дауысты дыбыстар көбірек. Л.Будагов сөздігінің бірінші томында түркі сөздері, оның ішінде қазақ сөздері араб әріптерімен беріледі, аракидік қана фонематикалық транскрипциясы кездеседі. Ал екінші томында араб әріптерімен берілген түркі сөздерін транскрипциялауға тырысқан, бірақ бәрі дерлік емес». Ғалым Л.Будаговтың еңбегіндегі әліпби, графика, орфография мәселелерін егжей-тегжейлі талдайды: «Л.Будагов қазақ я басқа түркі сөздерін орыс әріптерімен таңбалаған кезде түркі тілдерінің төл дыбыстарын орысша әріптерге қосалқы белгілер қосу арқылы береді. Мысалы, тіл артың дыбысын н үстіне толқынды сызық (~) қою арқылы (н) белгілейді. Ө-ні белгілеу үшін о-ның үстіне екі нүкте қояды— ө, ү-ні белгілеу үшін у-дың үстіне екі нүкте қойып(ү) отырады. Араб әліпбиінде негізінен дауыссыз дыбыстар беріледі, тек интервокал дыбыстардың белгісі *алиф, уау, йай* әріптері жартылай дауысты, жартылай дауыссыз дыбыстарды білдіреді. Ал түркі тілдерінің ішінде қазақ тілінде дауысты дыбыстар көп. Қазақ сөздерін араб я орыс графикасымен берген кезде Л.Будагов әліпбиіне дәл беруге тырысқан, дегенмен өте сәтті бере алмаған. Қазақ сөздерін араб әріптерімен таңбалағанда Л.Будагов е дыбысына мән бермеген, орыс әрпімен транскрипциялаған кезде де осындай қателер жиі кездеседі. Дауысты дыбыстарды белгілеу үшін Л.Будагов арабтың қысқа дауысты дыбыстарын білдіретін харакат белгілерін (َ) пайдаланған. *Фатха* деп аталатын а дыбысының белгісімен (َ - әріптің үстіне жазылады) а, ә, е қысқа дауыстыларын белгілейді, *кәсра* деп аталатын и дыбысының белгісімен (ِ - әріптің астына жазылады) і, ы қысқа дауыстыларын белгілейді, *дамма* деп аталатын у дыбысының белгісімен (ُ - әріптің үстіне жазылады) о, ұ, ө, ү дауыстыларын белгілейді. *Сукун* белгісі қатар келген екі дауыссыз дыбыстың біріншісінің үстіне қойылады. *Таидид, тануин* белгілерін тек қана араб сөздерін бергенде қолданады. Сөздің басында о, ұ, ө, ү, у дыбыстары келгенде ۱ (алиф) және ۲ (уау) әріптерін қосақтап береді. Мысалы: *қир* ۱۰۷۰ (ө) (өбүш) - имущество (Ильм: во внутр. орде это слово неизвестно) [7, Іт.108]. ۱۰۷۱ (өкпе) легкое мет. гнево, злоба, раздоръ, вспыльчивость, огорчение [Іт.108].

۱۰۷۲ (от) ۱) трава на корню, мурава, сено; *тур.тат. اوراق (о) (орақ)*, *دج اوراغ (орағ)* жатва [Іт.120]; *Дж.каз. اورت (урт) (у) اورت* үрт(өрт) к.сл. اوروک палы огня, обжога, пламя распространившееся по полю от верта [Іт.121] *қир* ۱۰۷۳ (урт) привязчивый, драчлевый, кляузник [Іт.122] *қир* ۱۰۷۴ (урткал) горячий и легкий конь [Іт.123].

Әлемдік түркітану тарихындағы М.Қашқари сөздігінен кейінгі көлемді де сапалы сөздіктердің бірі – В.В.Радлов құрастырған «Түркі тілдері сөздігі тәжірибесі». Бұл – әрі аударма, әрі түсіндірме сөздік. Этимологиялық және тарихи-салыстырмалы сөздік. Этнографиялық материал мол қамтылған энциклопедиялық сөздік [8]. Санкт-Петербургте 1888-1911жылдар аралығында жарық көрген 4 томдық, 8 кітаптан тұратын «Опыт словаря тюркских наречий» сөздігінде 8443 қазақ сөзі қамтылған.

В.В.Радловтың «Түркі тілдер сөздігін жасау тәжірибесі» сөздігі қамтылған материалдар көлемінің кеңдігімен және сөздікте берілу тәртібінің ғылыми жүйелілігімен өз кезеңіндегі түркология лексикографиясы үшін жоғары жетістіктің бірі болды. Сөздік жарық көргеннен кейін де түрлі түркі тектес тілдердің ұлттық сөздіктерінің жазылғанына қарамастан, өзінің құнын жоғалтқан жоқ. В.В.Радловтың бұл еңбегі қазіргі уақытқа дейін салыстырмалы түрде жазылған түркі тектес тілдердің сөздігінің бірегейі деуге болады. В.В.Радлов сөздігі – қазақ тілінің лексикалық байлығын қамту көлемі жағынан қазан төңкерісіне дейінгі сөздіктердің арасындағы ең бай сөздік. Ғалымның өз транскрипциясы құрамындағы ойлап тапқан таңбаларының кейбір артықшылықтары болса да, қолдану кезінде әліпбидің мұндай реті шамалы қолайсыздықтарды туғызды. Мұны түсіне отырып, В.Радлов кітаптың алғысөзінде былай деп жазады: «Я далек от того, чтобы считать этот порядок лучшим (я предполагал бы теперь обыкновенный порядок русского алфавита), но придерживаюсь его во избежание новой переработки словаря» (5-б). Н.И.Ильминский тіл алды ашық **ä** (ə) дауыстысын дербес фонема түрінде қарамай, а дауыстысының варианты ретінде түсініп, оны негізгі дауыстылардың тобынан шығарып тастайды. В.Радлов былай дейді: «Егер созылыққы ұ, у (Ильминский ұу, үу деп жазады) дыбыстарынан кейін дауысты дыбыс келсе, онда Ильминский екінші у-дың орнына ағылшынша **w** тәрізді айтылатын жартылай дауысты **w** әрпін қояды. Даланың мен өз материалдарымды жинаған жерлерінде у дыбысының мұндай қосындысын өте сирек байқадым, сол себепті жалпы созылыққы ұ дыбысын ұстанып, қуар деудің орнына қуар деп жаздым...даланың шығысындағы қазақтардың алдынан да **ð** дыбысы айқын естілетін **ð** дыбысы айқын естілетін **ð(ж)** дыбысынан басталады. Ильминский **ð**-ның орнына **ж**-жазады, бұдан байқайтынымыз алдынан айтылатын **ð** даланың батысында жоғалған тәрізді.» (Ел қазынасы – ескі сөз (16-б)). Ал дауыссыз дыбыстарға қатысты да қанағаттанарлық деген баға бере отырып, Ильминскийдің графологиядағы қателері ретінде оның бір жағдайда у дауыссызы мен ұ дауысты дыбысын бір графемамен (**y**), екінші жағдайда у және **y** дыбыстарын бір графемамен беруін айтады. Сондай-ақ ол дауысты **i** дыбысы мен дауыссыз **и** дыбысын бір графемамен (**i**) беріп, қателескен дейді (105-б). Мұны В.В.Радлов та аңғарып: «Байқауымша батыс далада **i** қысқа дыбысталады. Ильминский көпшілік жағдайда **e**-нің орнына **и(i)** жазады, мысалы: *бер – бір*. Бірақ ол **e** дыбысын қалған буындарда **e(a)** дыбысының орнына қолданатын **e** әрпімен береді. Мен тыңдаған қазақтар **e** дыбысын тек бірінші буында ғана айтады. Басқа жағдайларда Ильминскийдің дауысты дыбыстарды беруі менің белгілеуіммен сәйкес келеді» дейді (22-б).

Қазақ вокализмі тоғыз дауыстыдан (**a, ä, e, o, ö, y, i, и, ü**), консонантизм саласы жиырма дауыссыздан құралатынын атап, дауыссыздарды қатаң (**q, k, t, p, s, š**), ұяң (**γ, g, d, b, z, ž**), үнді (**п, т, η, г, л, l**) және аралық немесе жарты дауысты (**w, j**) деп төрт түрлі акустика-артикуляциялық топқа жіктеген.

Дауыстыларды ашық(а, ә, е, о, ө), қысаң(ы, і, ұ, ү), жуан (а, о, ұ, ы), жіңішке(ә, е, ө, ү, і), еріндік (о, ө, ұ, ү), езулік (а, ә, е, ы) деп жіктейді.

В.В.Радлов қазақ тілі вокализмдік жүйесін толық ашып, тілде тоғыз дауысты дыбыс бар екендігін өте дұрыс айқындап кетті. Тіл білімінде дауысты дыбыстарды дұрыс белгілеудің мәні зор. Осы В.В.Радлов белгілеген дауысты дыбыстар түркі тілдерінің көне жазба ескерткіштерінен бастап, осы күнге дейін тіліміздегі қарым-қатынасты толық қанағаттандырып келеді. Дауысты дыбыстарға аса көңіл бөлгенде, олардың үндесу заңдылығы, ерін үндестігі, созылықтылығы, мағына ажыратушылық қызметі, т.б. фонетикалық процестер қазақ сөздерін зерттегенде көп қызмет атқарады. Ғалымның дауысты дыбыстарға байланысты пікірі кейінгі түркітанушы, қазақ фонетикасы мамандарының арасында толық қолдау тауып, осы күнге дейін дұрыс пікір ретінде қолданылып жүр.

Жалпы тіл білімінің фонетика саласында дауысты дыбыстарды физиологиялық және акустикалық белгілеріне қарай жіктеу кеңінен тараған. Бірақ бұл екеуінің ішінде әрі қолайлысы, әрі жеңілі физиологиялық ерекшеліктеріне қарай топтастыру болып табылады. В.Радлов та еңбегінде түркі тілдеріндегі дыбыстардың айтылу, яғни дыбысталу ерекшелігін, мүмкіндігін айқындап «антрофонетика (дыбыстардың физиологиясы) белгілеріне қарай жіктеген». Ғалымның қолданған әліпбиі келесі тәртіппен орналасқан: а, ѡ, ѱ, е,э,о, ѳ, ө, ө, ы, ы, і, і, у, ү, ў, к, к, х, Ъ, г, г, ѣ, ѣ, Ђ, ј, Ј, ј, Њ, џ, з, с, з, ш, ж,п, б, ъ, ф, в, w, м.

Ильминскийдің дауысты дыбыстарды белгілеуі Радловтікімен бірдей[9], қазіргі фонетикалық ілімімізге сай. Дауыссыздарды белгілеуі де қанағаттанарлық. Ильминскийдің, **графологиядағы кателері ретінде** оның бір жағдайда у дауыссызы мен ұ дауысты дыбысын бір графемамен (у), екінші жағдайда у және й дыбыстарын бір графемамен беруін айту керек. Сондай-ақ, ол дауысты і дыбысы мен дауыссыз и дыбысын бір графемамен (і) беріп, кателескен.

Төңкеріске дейінгі сөздіктердің, біріншіден, орыс әліпбиіне ішінара өзгерістер енгізілген күйінде жарық көргендердің бәрі де, мейлі ол қазақша-орысша не орысша-қазақша болсын, бәрібір, Ильминский емлесімен шыққандығы айқын болса, екіншіден, соның салдарынан толық үндестік заңына (сингармонизм) құрылған. Алғашқы буындағы дыбыстар үшінші, төртінші буындарға дейін барады. Жалпытүркілік сөздіктерден салыстырма материал ретінде қарастырылып отырған Радлов сөздігі жайлы да осыны айтуға болады.

И.Лаптевтің қазақ тіліндегі дыбыстарды таңбалауы, бұған дейінгі зерттеулерде көрсетілгендей, дәл емес. Зерттеуші дыбыстардың әр түрлі позициядағы реңктерін жеке-жеке белгілей берген. Соның салдарынан қазақ жазуы фонетикалық транскрипцияға айналып кеткен.В.В.Қатаринский редакциялаған қазақша-орысша сөздігінен Н.И.Ильминскийдің сөздігінде берілген таңбалау жүйесін көреміз.

Сөз болып отырған ескі сөздіктердегі әліпби мәселесін көтеріп, кең талқылау ісін бастады. Бұрын қолданым тапқан әліпбилердегі әріптер құрамын жаңа латын негізді ұлттық әліпбиімізге көшіру үшін осы сөздіктердің әліпби құрамын талдап, әрбір қаріпті қарастырып, оларды жаңа ұлттық әліпбиге трансформациялау ісін сөз еттік.

Әліпби мәселесі - жан-жақты талқылап, көпшілікпен ақылдасып шешетін аса жауапты мәселе. Сондықтан тым асығыстық жасауға болмайды. Жақсы жасалған, әріп құрамы да, оның графикалық құрамы да, емлесі де жақсы жасалған әліпби ғасырдан ғасырға жалғасып кете береді де, нашар әліпбидің ғұмыры көпке бармайды. Бұл тұрғыдан, жоғарыда сөз болғандай, **жақсы емленің де маңызы өте жоғары**. Себебі, әліпбиді ауыстыру қаріптерді ауыстырумен бітпейді. Әліпбимен бірге графикалық заңдылықтар, емле ережелері, орфография мен орфоэпия өзгереді. Осы арқылы тілдегі күллі сөз қорының таңбалану заңдылықтары өзгереді. Тілдегі терминологиялық жүйе де айтарлықтай өзгеріп, кірме терминдерді қабылдаудың қағидаттары жаңарады. Жалпы тілдің ішкі құрылымына қатысты көп нәрсе өзгеріске ұшырайды. Демек, көп болып ойласатын мәселелер жеткілікті.

Жұмыста отандық лексикография бастауларынан, түркі ғылыми әлемінің көшбасшысы Махмұт Қашғари еңбегінен басталатын сөздік түзімдегі әліпби, графика, орфография мәселелері көтерілді. Махмұт Қашғаридің «Диуанынан» бастап, одан бергі кезеңдегі қазақ лексикографиясына тиесілі тарихи ескерткіштер санатына кіретін басты сөздіктер құрамына лексикографиялық, грамматологиялық талдау жасалды. Екіншіден, грамматологиялық зерттеу барысында оларды қазіргі жаңа латын графикалы ұлттық әліпбиімізге көшірудің жай-күйі сараланды. Бұрынғы әліпбилердің құрамындағы әріптер мен қазіргі жаңа латын графикалы ұлттық әліпби құрамындағы әріптерді қатар шендестіре қолдану ісі ол ескерткіштерді жаңа латын графикасына көшіруге мүмкіндік жасайды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Дербісәлиев Ә. Қазақ даласының жұлдыздары. Алматы, 1995.
2. Баевский С.И. Ранняя персидская лексикография (XI-XV вв.). М., 1989.
3. Ветвицкий В.Г., Иванова В.Ф., Моисеев А.И. Современное русское письмо. М., 1974, стр. 37.
4. Зиндер Л. Р. Очерк общей теории письма. Л., 1987, стр. 53–58
5. Русско-казахский и казахско-русский словарь. Ташкент, 1883.
6. Атабай Б. Түркі тілдерінің салыстырмалы сөздігі. Алматы, 2015. 12-б.
7. Будагов Л. Сравнительные словари турецко-татарских наречий. СПб., 1869-71.
8. Радлов В.В. «Опыт словаря тюркских наречий» . СПб., 1888-1911
9. Хусаинов К.Ш. В.В.Радлов и казахский язык. А., 1981.

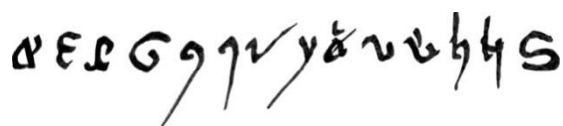
Принципы научной транслитерации и транскрипции латинописьменного памятника «Codex Cumanicus»

Исследуемый памятник, который мы по традиции называем «Codex Cumanicus», т. е. куманским, кыпчакским, или половецким сборником, многоязычен. Языками изучения изначально были персидский и куманский, называемый в самой рукописи еще и татарским – *tatarča, tatar til*. Языками описания в нем выступают межнациональный язык того времени – латинский, не классический, а литургический и канцелярский, а также родные языки составителей – итальянский и немецкий, точнее – их конкретные локальные наречия. Кроме того, составителями зафиксированы отдельные слова из других языков, в частности – славянизмы, одно испанское и одно мадьярское слово.

Фонетические особенности средневековой латыни, северных итальянских наречий и верхненемецкого языка хорошо изучены. По ним опубликованы фундаментальные словари и диалектологические труды. Этого достаточно, чтобы без особых погрешностей идентифицировать латинские, итальянские и немецкие слова и выражения в их естественном облике, а через призму этих языков разглядеть, вернее – расслышать персидскую речь Мазендерана и кыпчакские наречия Великой Степи, в данном случае – западной территории Дешт-и-Кыпчака. Ибо для воспроизведения куманских звуков в Кодексе использованы типичные буквы и лигатуры итальянского и немецкого алфавитов, специальные буквенные, буквенно-диакритические и диакритические символы, свойственные латинскому письму того времени. Фактура языков описания и параллельное фиксирование персидских слов и их куманских вариантов, а изредка и наоборот, если умышленно этим не пренебрегать, в каждом конкретном моменте удерживают непредвзятого исследователя в рамках объективности. К примеру, благодаря иноязычным параллелям развеян миф о цеканье и джекканье в описанных кыпчакских наречиях данного ареала и данного периода и наочно продемонстрирована их некоторая диалектная неоднородность.

Однажды записанная и однажды переписанная персидская колонка больше не менялась. Иначе обстоит дело с куманскими материалами. Сборник, судя по датировке оригинала итальянской части, по сортам бумаги и ее водяным знакам, составлялся в течение не менее полувека, не одним человеком и не в одном этническом окружении. В меняющейся языковой

среде пользователи латино-персидско-куманского словаря постоянно что-то уточняли, поправляли, добавляли и творчески использовали переписанный словарик, сверяя его данные с живой речью и применяя в переводческой деятельности. Результатами труда одних энтузиастов эффективно пользовались другие миссионеры. При этом высоко образованные авторы записей, копиисты и создатели переводов постоянно работали над совершенствованием транскрипции кыпчакской речи, добиваясь адекватности. В конце концов последний составитель немецкой части кодекса выработал более-менее адекватную систему и на л. 68r3 – перед каллиграфически выписанными куманскими псалмами, Символом веры и молитвами – дал в одну строку 14 специальных буквенных и буквенно-диакритических символов. И именно эти символы старался использовать здесь, а частично и в итальянской части (в правках и дополнениях) для обозначения особых куманских звуков, которые прежде в итальянской, а в какой-то мере и в немецкой части передавали недифференцированными знаками. Символы эти следующие:

Для каждого из этих символов укажем способ транслитерации (транслитерационный эквивалент) и фонетическое значение, отвлекаясь от значений второстепенных, которые тоже отмечены в наших таблицах.

Таблица 1. Транскрипционные символы Кодекса для кыпчакских звуков

З нак	З вук латин ицей	Зв ук кирилл ицей	З нак	З вук латин ицей	Зв ук кирилл ицей	З нак	З вук латин ицей	Зв ук кирилл ицей
1 . □,	ä, a	ə, a	6 . j	j	й	1 1. v̇	v	в
2 . ç	č / ç	ч	7 . i	ï	ы	1 2. □	h	h
3 . ę	ä, e	ə, э	8 . y	y	й	1 3. 4□	χ	х
4 . G	dž	ж	9 . ø	ö	ө	1 4. □	š	ш
5 . 9	ŋ	ң	1 0. v	ï	ү			

И вот что они собой представляют:

1) вариант лигатуры **æ**, ранее определенный Кааре Грэнбеком как “монтекассинское **α**-образное **а**” [1] и воспроизводимый в его словаре через греческую альфу; лигатура □, построена в итальянском стиле – из **α** без верхнего глазка и из скобки в индексе наподобие апострофа путем наложения смежных элементов букв □ и е; в немецких записях куманских выражений она изредка заменяется лигатурой **æ**, в основе которой лежит **а** с глазком вверх, которое в итальянской части видим лишь в начале слова.

2) курсивное **св** в виде греческого эпсилона, верхняя часть которого побольше нижней, иногда – примерно в два раза; в итальянской части ему соответствует лигатура **с_z**, передаваемая нами через **ç**. Обе образованы из диграфа **sz** путем перенесения **z** в нижний индекс; в транскрипции то и другое транскрибируем через **č**;

3) позднекаролинское минускульное **ę** (*e caudata* ‘е с хвостиком’), употреблявшееся в X-XIII веках вместо лигатуры □ / **æ**;

4) курсивное прописное G без засечек, напоминающее отсутствующий в Кодексе аббревиационный знак для сокращенного написания слова *contra* “против”; в таблицах мы его сохраняем, а в текстах передаем диграфом dž, напр.: džin□lerní [Gin□lerní] 75r5 džinslerní *в. п. мн.* ‘народы’;

5) строчный □ или полувыносной⁹ аббревиационный знак 9, применяемый в латинских выражениях Кодекса для сокращенного обозначения буквосочетаний *con-*, *com-*, *cun-*, *cum-*, *-us*, *-is*, например: □t(ri)uit 69v16 contriuit ‘он растёр’; porc⁹ 64r12porcus ‘свинья’ и т. п.;

6) вариант курсивного j – сначала писалось без точки (передаем через j), а затем – с акутом (передаем через j̇);

7) курсивный вариант буквы i–is вынесенным вверх и вправо приблизительно на высоту буквы выше строки тонким концом; в итальянской части i последовательно писалось без точки, в немецкой – сначала без точки (передаем через i), а затем – с акутом (передаем через i̇);

8) буква y;

9) двояким образом модифицированное ø – приспособленное для передачи немецкого гласного [ö]: перечеркнутое косой чертой ø или снабженное небрежным диакритическим знаком в виде точки, запятой или ударения ò, ò̇, ò̈, ò̉, ò̊, ò̋ (оба варианта модификации показаны автором на одной букве) – без разницы; потому в транслитерации для упрощения обычно используют акут;

10) буква v;

11) буква v̇ с небрежным диакритическим знаком в виде точки, запятой или ударения v̇, v̈, v̉, v̊, v̋ – без разницы; потому в транслитерации, как и для (9), обычно используют акут; это же относится к u и w с диакритикой, напр.: uxda-, y□de-, ẏ□de-, ÿ□de-, ỷ□de-, ẙ□de- 22v6-9 izdä- /izde- ‘искать, требовать’;

12) буква h в курсивном варианте – □ с тонким и несколько загнутым назад длинным правым элементом; передаем через h;

13) буква h в прямом остроугольном варианте – H□ с необязательной горизонтальной черточкой ниже верхнего конца правого элемента; в текстах нередко имеет вид прописного H с опущенным на треть высоты правым элементом; в таблицах и в транслитерации передаем через □, а в транскрипции – через χ;

14) курсивное □, имеющее в текстах величину строчной буквы или немного больше этого и противопоставляемое по значению длинному □.

Уплотнение записи по длине во всей рукописи, а особенно в заметках по грамматике и латинских глоссах к кыпчакским переводам молитв, проповедей и гимнов достигается за счет типичных способов аббревиации: надстрочных точек, черточек, тильд и канцелярских сокращений. Для передачи сонорных с сопутствующими им гласными чаще всего применяются прямые, изогнутые или волнистые черточки над буквой. Исторически они образованы из выносных N, M и r. Здесь они напоминают тильду ~ (одинарную, удвоенную или зеркальную), перевернутую кратку, иначе камору[^], макрон[¯], могут быть короткими, продолговатыми или длинными, восходящими или нисходящими. Указанная специфика роли не играет, а потому в транслитерации значки для *m* и *n* однообразно передаются обычной тильдой, для *r* – восходящей тильдой, а восстанавливаемые в транскрипции буквы даются курсивом: *toxūlu49r13 tōzümlü* ‘терпеливый’, *jazuclūtmē31r3 yazuqluturmen* ‘я грешен’.

В целом употребление аббревиационно-диакритических знаков для сокращенного обозначения **m**, **n**, **r**, а также **s** (в том числе **s** в значении **š iz**) и др. следует нормам того времени [2].

При составлении таблиц не принимались во внимание описки, не связанные с регулярными графическими субституциями. В качестве примеров описок могут быть приведены следующие: *magugh* [= *mamugh*] 41r18 // *tamu□58r18d tamuχ* ‘хлопок, вата’; *siraz* [= *siraçı*] 44r31 *šīraçī* ‘винодел, продавец вина’; *cheegey* [= *chergey*] 55r8 *qīryīy* ‘кобчик’; *maruímac* [= *maríumac*] 55v7 *mārdžümāk* ‘чечевица’; *iarbar□eular* [= *ialbar□enlar*] 61r8 *yalbarsīnlar* ‘пусть попросят, помолятся’; *tamuchuug* [= *tamuchnug*] 63r29 *tamuχnuη* ‘ада’; *kv□æſlīŋ* > *kv□æçlīŋ* + *ku□æçlerīŋ* 70v9 *kūsānçlārīŋ* ‘твои страсти’; *duvlak* [<*duvlac*>] > *duvlat* 76r19d *düvlāt* ‘богатство’ и т. п. В то же время, гиперизмы графической субституции типа *kun tvúmeesden* > *kvn tuúmeesden* [<*tvúmaasdan*>] *brū57v19s kūn tuvmazdan burun* ‘до восхода солнца’ учтены полностью, ибо они проливают свет на процесс смены итальянских графических правил немецкими и сопровождающие этот процесс тенденции графической преемственности и графического отталкивания. Составительские исправления, нередко связанные именно с этим, как в приведенном примере, обозначаются знаком >.

Лигатуры □ и æ в таблицах различаются, а в тексте – ввиду нерелевантности – передаются однообразно через æ, напр.: *Kim aytmasa, birisi* // *birsi aynada men tilemen ešitmä* [*kim aytma□a biri□i aynada* *⚡* *men tilemē*

ezitmæ62r7 // kím aytma□a. | bir□i æynædæ [□yn□d□] men tilemen ezitma63r22-23] ‘Кто не исповедает, в следующую пятницу я не желаю слушать’; bi□gæ [bi□g□] 61r8, bi□ga61v30, bizgæ [bizg□] 70r5 bizgä ‘нам’; kel□æ 61r11, 16 kelsä ‘если придет’; yæzük [y□zük] 61r17 yazuq ‘грех’.

В таблицах приводятся также звуко сочетания (действительные и мнимые удвоения и ложные дифтонги и трифтонги), обозначаемые одной буквой.

Типичная для памятника палатализация гласных после **č**, **dž** и **y** в таблицах обозначается прямым ударением перед символом гласной ('а, 'u), а в транскрипции и словарях обычно игнорируется, но в особых случаях передается значком циркумфлекса (â, û). В слове buur- ‘велеть’ и производных гласный u между губным и y, очевидно, переходит в краткий ü: bûur-.

Систему соответствий между графикой памятника и фонетикой куманского языка целесообразнее всего представить в виде двух таблиц (см. полное издание Кодекса 2018 года), в первой из которых показаны все виды обозначения кыпчакских звуков латинской графикой, а во второй – раскрыты фонетические значения латинских символов, а также показаны типичные случаи, когда кыпчакские звуки конкретным символом не обозначаются, но подразумеваются.

Основные значения и обозначения во всех таблицах даются первыми, нетипичные – по алфавиту, а звуки – в принятом для тюркских языков порядке фонематического описания:

a ä e ĩ i o ö u ü p b f v m t d q χ γ h ħ k g č dž s z š y l r n ŋ

Таблицы демонстрируют вполне определенные отличия в практике транскрибирования куманских звуков средствами сначала итальянской, а затем – немецкой графики. Говоря образно, в немецких руках итальянские записи преображались в соответствии с традициями немецкой письменности. При переписывании непривычные для немца итальянские обозначения заменялись на немецкие, а при повторном переписывании новые немецкие написания, воспринимаемые вроде бы как итальянские, заменялись на “еще более правильные” немецкие.

Направление субституционных замен свидетельствует о базовом характере итальянского алфавита не только в итальянской части, но и в отношении большинства записей немецкой части. Наряду с этим нельзя не заметить немецких типов обозначения в итальянской части. И дело не столько в немецких записях этой половины рукописи, сделанных позже в целях исправления и дополнения, а в том, что итальянская часть на одном из этапов была, видимо, переписана человеком, который пользовался и немецким письмом. Такие же немецкие элементы обнаруживаются и в транскрипции куманских слов в латинских заметках по куманской грамматике.

Смена графической базы, переход от итальянского алфавита к немецкому в Кодексе произошли не сразу – понадобилось много времени, чтобы в ходе неоднократного копирования и перетранскрибирования прозаических и стихотворных куманских текстов и в процессе составления глоссариев немецкой части вызрела новая транскрипционная система. В наиболее совершенном виде эту систему представляют тексты псалмов на лл. 69-80, а в плане кодификации – приведенная выше строка из четырнадцати дифференцированных буквенно-диакритических знаков, предваряющая псалмы.

Графика Кодекса в аспекте смены транскрипционных принципов в ходе копирования немецким алфавитом куманских текстов, написанных итальянским письмом, обсуждалась нами в алматинской монографии 1987 года [3]. Там на конкретных примерах показан итальянский графический субстрат в христианских текстах немецкой части Кодекса. Для большей выразительности и с целью сравнения немецкие транскрипционные модификации в случае наличия сопровождались итальянскими эквивалентами. В этих текстах одни первоначальные написания были перетранскрибированы, другие же – сохранены в исходном виде. Продемонстрированные типичные примеры перетранскрибирования и систематизированный материал наших обновленных таблиц показывают, что графические субституции касались обозначения всех без исключения гласных и тех согласных, для которых в итальянском и немецком алфавитах применялись разные знаки либо вообще не было самостоятельных знаков.

В ходе копирования менялось и выносное обозначение сонорных и свистящих, а также свистящих в значении шипящих. Естественно, при раскрытии выносных нередко возникали ложные буквенные обозначения. Это особенно характерно для словаря итальянской части, переписанного человеком, не знавшим ни персидского, ни куманского языка.

Обобщенное и уравновешенное соотнесение всевозможных итальянских и немецких обозначений позволило объективизировать научное представление о фонетических особенностях кыпчакских наречий, отраженных в памятнике. Определен их фонемный состав.

Зафиксировано 9 гласных звуков: а, ä, е, ĩ, і, о, ö, у, ü. Гласный ä отмечен чаще в аффиксах, имеющих варианты с гласным е. Гласные заднего ряда, как уже сказано, в частности а, у – после č, dž (в заимствованиях и после g, š) и у – палатализировались, давая 'а, 'у. Допустимо, что такое смягчение было нерегулярным или диалектным, а лигатуры □, □', □, □, ę и буквы е, і в значении а sporadически появлялись на месте итальянской буквы □ по

причине механической генерализации графических субституций, составивших цепочку □>□., □, □ //□ //ē >ē i, которая действовала в прямом и обратном направлении, что засвидетельствовано данными таблиц.

В системе консонантизма после всех ревизий уверенно выделены 24 согласных: p, b, f, v, m, t, d, q, χ (خ), γ, h (ه), h (ح), k, g, č, dž, s, z, š, y, l, r, n, ŋ. Прослеживается некая последовательность в передаче арабо-персидских ч, х и џ. Второй из них совпал с кыпчакским χ < q.

Внескольких словах ранее под большим сомнением допускалось наличие межзубного d: azam ‘человек’ ‘человек’, azaš- ‘ошибаться, сбиваться с пути’, id- / iу- ‘пускать, посылать’; idiš ‘допуск’. В отношении первого из этих слов приводилась параллель из урумских письменных текстов XVIII века, где на месте современного d(adam) писалось d: adam. Но остальными примерами написания этих корней в Кодексе данное несостоятельное предположение не подтвердилось.

Ставился вопрос о раннем джеканы на основании записи Songu□ax ay 36v14, которую якобы можно было прочесть как sonu žaz ay ‘последний весенний месяц’. Однако палеографический анализ показал, что здесь имела место банальная описка при копировании заглавного варианта i в виде J > □: Songu Jax ay > Songu□ax ay 36v14 sonu yaz ay ‘последний весенний месяц, май’, ср. здесь же ylias = ylcias ay 36v12 ilk yaz ay ‘первый весенний месяц, март’, а также: birucuki□ki□lær. bucujæy. jæylær 60v1 bir uçu qış qışlar, bir uçu ay uaylar ‘один конец зиму зимует, один конец лето летует’; jæzdæ javlí □ay□ jatir 60vbyazda yavli xayış yatir ‘на лугу жирный ремень лежит’.

Вопрос цеканья, возникший в связи с последовательной интерпретацией В. В. Радловым буквс, џ, ц, z и других для č – по изданию Г. Кууна, без учета иноязычной фактуры памятника – как ц, по аналогии с галичским диалектом караимского языка [4], решен К. Грёнбеком в пользу č [5]. Отсутствие перехода č > c (ч > ц), как и самого согласного c (ц), в куманском языке, подтверждается последовательным применением специальных символов џ и џ для ч(ч) в итальянской и немецкой частях Кодекса соответственно, параллельными данными персидской колонки, отмеченным в транскрипционных таблицах смешением звуков џ / dž и общей фонетической семантикой используемых для џ и dž букв.

Таковы общие выводы о фонемном составе представленных в Кодексе наречий кыпчакского языка.

Если теперь на основании изложенного, в частности – приведенных таблиц соответствия латинской графики кыпчакской речи памятника, – попытаться в наиболее лаконичной форме изложить основные принципы научной транслитерации памятника и тюркологической транскрипции кыпчакских текстов, то следует сказать следующее.

По сравнению с ранее применяемым небольшим кириллическим набором символов и несколько превосходящим его латинским алфавитом Гезы Кууна, Кааре Грёнбека и наконец Владимира Дримбы наша современная система транслитерации с применением преимуществ юникод-шрифтов (Times New Roman версии 6.81 компании «The Monotype Corporation», поставляется с Windows 8 и сл., и Junicode (Junius-Unicode) Питера С. Бэйкера (Peter S. Baker) версии 0.7.8 / 0.93) позволила избежать чрезмерных упрощений и путаницы и достичь наглядной типологической адекватности. Но для достижения абсолютного тождества в отображении персональных особенностей почерка и этого недостаточно.

Поэтому в полном издании Кодекса 2015 года мы поместили факсимиле не в конец книги как приложение, а разместили фото страницы и ее транслитерацию рядом на одном развороте. Причем транслитерация в точности повторяет расположение записей на листе оригинала. И точно так же мы смакетировали транскрипцию и перевод, тоже на одном развороте и в идентичном расположении. Данным способом макетирования мы фактически дали четыре адекватных образа каждой страницы памятника: качественное цветное фото и побуквенную транслитерацию, построчную транскрипцию и построчный перевод слово в слово. Кроме того, все фольклорные и литературные тексты смакетированы – для эстетического восприятия памятника – в достойном художественном оформлении.

Всеобщие принципы адекватности и полноты воспроизведения реализованы и в словарях. Каждое слово и выражение сопровождается его адекватным графическим образом, ссылкой на страницу и строку, имеющимся латинским или итальянским, персидским, немецким или иным эквивалентом в транскрипции и в оригинале и переводом каждого из этих компонентов. С эвристической целью приводятся написание и значения слов в языках-источниках: кроме перечисленных – в арабском, греческом и пр. Построчные ссылки помогают открыть соответствующую страницу и произвести самостоятельный анализ материала. Образно говоря, мы каждый раз явно выкладывали все до последней иоты и ничего не припрятавали в рукаве.

Основным принципом транскрипции при издании данной рукописи, как и других опубликованных нами кыпчакских письменных памятников, составленных еврейской, греческой, армянской, латинской, арабской графикой и кириллицей, главенствующим был и остается фонематический, состоящий, в нашем понимании, в стремлении к тождественному воспроизведению не только фонемного состава живой речи, но и таких существенных свойств тюркских языков, как сингармонизм, различные приемы достижения благозвучия и плавности, преодоление зияния, слияние и редукция.

Еще одним, не менее важным принципом, которого мы неуклонно придерживаемся, является морфологический, который при необходимости позволяет восстановить словораздел, обеспечивает этимологическую преемственность написания дериватов и позволяет избежать выделения в

особую категорию мнимых единиц, в частности дифтонгов и трифтонгов. В устной речи деление на слова, как мы знаем, нарушается повсеместно, и вследствие этого составные сочетания преобразуются в сложные, а сложные – в слитные и неделимые путем слияния и поглощения второстепенных компонентов и превращения их в форманты. Но и в письменности, особенно в ее эмпирических формах, это, конечно, тоже имеет место. Здесь, в нашем Кодексе, его составители подобные звуко сочетания, напоминающие дифтонги и трифтонги, как показано в таблицах, тоже нередко обозначают одним символом, а аналитические конструкции пишут одним словом.

При научном воспроизведении тюркской речи слова с мнимыми дифтонгами и трифтонгами мы передаем морфологически адекватно, а сформировавшиеся составные, сложные и слитные образования – как есть, сообразно представлению писавшего, что соответствует еще одному важнейшему принципу публикации письменных памятников – принципу историзма. За счет такой фиксации исторических срезов в развитии отдельных компонентов речи мы имеем возможность проследить эволюцию языка в целом – поэтапно, в диахронии, в динамике.

Литература

1. Grønbech K. Komanisches Wörterbuch: Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. – Kopenhagen, 1942: 14.
2. Cappelli A. Dizionario di Abbreviature Latine ed Italiani. – Milano, 1912;
3. Гаркавец А. Н. Кыпчакские языки: куманский и армяно-кыпчакский. – Алма-Ата: Наука, 1987.
4. Radloff W. Das Türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus. – SPb., 1887.
5. Grønbech K. Komanisches Wörterbuch: Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. – Kopenhagen, 1942: 8.

Б.М. Сүйеркүл

Орта ғасырларда жарық көрген қыпшақ жазба мұралары мәтіндерін латын әліпбиімен жазу /транскрипциялау/ мәселелері

Ортағасырларда араб жазуымен жарық көрген мұраларымызды 2017 жылы бекітілген латын графикасына негізделген жаңа «заманауи» әліпбиге көшірудің бірқатар өзекті мәселелері бар. Ең алдымен, зерттеу нысанына алынатын ескерткіштерді:

- жарық көрген немесе хатқа түсірілген кезеңі (хронологиялық фактор) бойынша;
- жарық көрген немесе хатқа түсірілген орны, мемлекеті немесе қаласы (саяси-географиялық фактор) бойынша;

- мәтін авторының сол мұраға /туындыға/ қатысы қаншалықты: төл иесі ме, әлде көшірмеші /тіл ұстанушы, бөгде тіл өкілі/ ме? деген мәселе (түпнұсқа немесе көшірме)(лингводереккөзтану) тұрғысынан;

- туындының жазылу мақсаты (лингвопрагматикалық фактор) бойынша;

- автордың шығарма жазылған тілді меңгеру дәрежесі (әлеуметтік фактор) бойынша;

- зерттелу дәрежесі /ғылыми айналымға қашан түскен, қандай ғалымдар қай аспектіде қарастырған, оқулықтарға, оқу құралдарына енгізілуі, танымалдығы немесе беймәлімдігі т.б./ бойынша;

- мәтін жанры(лингвостилистика) бойынша(поэтикалық, прозалық, ғылыми, дидактикалық т.б.) топтастырып алған жөн.

Осы санамаланған критерийлер бойынша жан-жақты сипаттамасы жасалған жазба мұраларды жаңадан қабылданған латын әліпбиіне көшіруге қатысты назар аударылуы тиіс тағы бір жайт бар. Ол –

- ескерткіштің бұрын соңдықазіргі тілімізге аударылғандығы немесе аударылмағандығы, ескерткіш мәтінінің кирилл әліпбиімен транскрипцияланған, жазылған нұсқасының болуы немесе болмауы, яғни араб қарпімен таңбаланған күйде зерттеу нысанына алынуы деген мәселе.

Бұл жерде ескерткіш мәтіні бұрын-соңды кирилл әліпбиімен транскрипцияланған болса, оны кім жасағаны айрықша маңызға ие. Себебі, арнайы филологиялық білімі бар, яғни араб тілі мен әдебиетін жетік меңгерген, жоғары білімді арабтанушы немесе білікті маман жасаған сауатты да сапалы транскрипция ол мұрахатты ары қарай әр түрлі лингвистикалық зерттеулер нысаны етуге кеңінен жол ашады.

Ал бұрын-соңды кирилл әліпбиімен транскрипцияланбаған немесе транскрипциясы қате жасалған ескерткіштердің мәтіндерін ғылыми көпшілік назарына ұсынуға асықпаған жөн. Оларды арнайы білімі бар, арабтанушы мамандардың еншісіне қалдырған абзал.

Ана тіліміздің тарихына тікелей немесе жанама қатысы бар жазба мұралар мәтініне жасалған транскрипцияны бірнеше маманның талқысынан өткізген соң, ғылыми айналымға енгізуге болады. Әсіресе, болашақта міндетті түрде жалғасын табуы тиіс «Қазақ тілінің ұлттық корпусы» сияқты ауқымды жоба аясында «Түркі, қыпшақ жазба ескерткіштерінің тарихи корпусы» сынды субкорпусты құрастыруда мұндай жәдігерлердің маңызы зор болмақ!

Біз алдыңғы топқа жатқызылатын, яғни бұрын-соңды кирилл әліпбиімен транскрипцияланған санаулы мұраларымыздың мәтінін латын әліпбиімен таңбалауға қатысты бірқатар проблемаларға назар аудардық. Ол проблемаларды талдамас бұрын жалпы жазба мұралар мәтіндерін кирилл қарпімен транскрипциялауға байланысты жиі кездескен қиындықтарға тоқталғанды жөн санадық.

Жалпы түркітану ғылымында кеңінен танылған және көптеген зерттеушілер мойындаған классикалық транскрипция/әліпби/В.В. Радлов есімімен байланысты. Көрнекті ғалымның «Опыт словаря тюркских наречий» деп аталатын атақты еңбегінің 1-томында ұсынылған бұл әліпби қазақ

/қырғыз/ халқының бай ауыз әдебиеті нұскаларын қағазға түсіруде басшылыққа алынып, 8 кітаптан тұратын 4 томдық жинаққа енгізілген бүкіл шығармалардың сақталып қалуына, сол арқылы аса бай сөздік қорымыздың ғылыми зерттеулерге арқау болуына негіз болды. Аталмыш әліпбиде ұзын саны 51 таңба қолданылған [1, 3-б.]. Мұндағы әріп таңбаларының сан жағынан көп болуы тіліміздің дыбыстық жүйесінің барынша дәл, нақты бедерленуіне мүмкіндік береді. В.В.Радлов әліпбиі 1-кестеде берілген.

1-кесте

"РАДЛОВСКИЙ" АЛФАВИТ		
А а	К к	Т т
Ѡ ѡ	Қ қ	Д д
Ӓ ӓ	Х х	Ч ч
Ӗ	Б б	Ц ц
Е е	Г г	Ц ц
Э э	Ғ	З
О о	Һ һ	С с
Ӗ ӥ	Ң	З з
Ө ө	Һ һ	Ш ш
Ӗ ӥ	Ң	Ж ж
Ы ы	Ј ј	П п
Ы	Ј ј	Б б
І і	Ј ј	б
І і	Н н	Ф ф
У у	Р р	В в
Ӱ ӱ	Л л	W w
ӱ	Л л	М м

Примечание: О произношении знаков транскрипции, приведенных в изостящей таблице, см. в I томе, стр. IX–XV.

Кеңес үкіметі тұсында қалыптасқан түркология ғылымында өзіндік орны бар үлкен ғылыми мектеп көрнекті ғалым Әмір Нәжіптің есімімен байланысты. Оның еңбектері түркі жазба ескерткіштерінің зерттелуін жаңа белеске шығарғаны мәлім [2; 3]. Сол кезде аса ірі орталық болған Ресей Ғылым академиясында еңбек еткен дарынды түркітанушының шәкірттері Б.Сағындықұлы мен Ә.Керімовтер қазақ жерінде орта ғасыр жазба ескерткіштерінің зерттелуіне орасан үлес қосқанын арнайы атағанымыз жөн. Нақтырақ айтқанда, профессор Б.Сағындықұлының Ахмет Йүгінекидің «Ақиқат сыйы» [4, 163-276-бб.], Хорезмидің «Мұхаббатнамесі» [5] және Рабғұзидің «Адам ата – Хауа ана» қиссасының [6] қолжазбаларымен арнайы жұмыс істеп, оларды кирилл қарпімен транскрипциялауы және қазіргі қазақ тіліндегі аудармаларын жариялауы орта ғасыр жазба ескерткіштерінің зерттелуін жаңаша деңгейге көтерді. Осы еңбектерде пайдаланылған транскрипцияны шартты түрде Ә.Нәжіп нұсқасы деп тануға болады. Мысалы, профессор Б.Сағындықұлының басшылығымен жазылған «Қазақ тілінің шығу тарихы. Фонетика» атты ұжымдық монографияда бұл қолданыс кездеседі. Яғни еңбектің құрылымы туралы жазылған редактор түсіндірмесінде /беташарында/ «Ескерткіштердің тілінен мысал алғанда Ә.Н.Наджиптің транскрипциясы пайдаланылды. Ескерту [‘] таңбасы арабша *айн* әрпінің орнына, з таңбасы *з* әрпінің орнына алынды» делінген [7, 12-б.]. Сондай-ақ түркі жазба ескерткіштерін зерттеген ғалымдардың бірқатары (А.Ибатов, Э.Фазыловт.б.) мәтіндерді транскрипциялауда белгілі бір нұсқаға сүйенбей, бұрыннан бар әліпбилерге өз тараптарынан қажет деп тапқан таңбаларын енгізіп, қосымша белгілермен толықтырып пайдаланған жағдайлары да кездеседі.

Енді жазба мұралар мәтіндерін кирилл қарпімен транскрипциялауға байланысты бұрын кездескен қиындықтарға тоқталайық.

«Ғылыми көпшіліктің кәдесіне жарау үшін ең алдымен жазба ескерткіш жариялануы қажет. Түркологияның осы бір маңызды саласы бойынша Қазақстанда істелген жұмыс көп емес» дейді проф. Б.Сағындықұлы Ахмед Йүгнекидің "һибат-ул хақайиқ" атты шығармасына арналған еңбегінде. «Жоғарыда Ахмед Йүгнекидің аталған дастанын ғылыми жұртшылыққа танытқан ғалымдардың есімін атап өттік. Олардың ішінде бұл ескерткішпен арнайы шұғылданғандар – Н.Асым, Р.Арат және Қ.Махмудов. Неджип Асымның "һибат-ул хақайиқты" бірінші танытушы ретінде ғылыми еңбегі өте зор. Алайда оның зерттеулерінде олқылықтар болғанын түрколог ғалымдар бірауыздан ескертеді. Мысалы, Ә.Н.Наджип былай деп жазады: "Издание Неджипа Асыма снабжено соответствующим научным аппаратом – словарем и грамматическим очерком, но оно не лишено недостатков научного и технического порядка. Допущенные в нем ошибки объясняются в основном тем, что издание этого списка было осуществлено тогда, когда другие списки оставались неизвестными"[3, 13-14-б.]. Түркияда Р.Араттың, Кеңес Одағында Қ.Махмудовтың "һибат – ул хақайиққа" қайта оралуы да осы себептен.

Бір ескерткіштің бір нұсқасымен екінші нұсқасының арасында көп болсын, аз болсын бірқатар айырмашылық болатыны ғылыми жұртшылыққа белгілі. Осы себептен де тарихи жазба ескерткіштердің әртүрлі нұсқалары бірнеше зерттеушінің назарына ілігіп жүр. Мысалға, Хорезмидің "Махаббат намасының" ұйғыр жазуымен көшірілген вариантын А.М. Щербак зерттесе, араб жазуымен көшірілген вариантын Ә.Н.Наджиб зерттеген. Осы тұрғыдан келгенде "һибат-ул хақайықтың" С нұсқасы бірінші рет ғылыми ақпаратпен жабдықталып отыр. Р.Арат А нұсқасын, Н.Асым мен Қ.Махмудов В нұсқасын басшылыққа алған. Сондықтан ескерткіштерді тарихи-салыстырмалы әдіспен зерттеу үшін, әсіресе, оларды өзара текстологиялық жағынан салыстыру үшін барлық нұсқалардың жариялануы абзал деген тұжырым жасайды Б.Сағындықұлы.

Мәселен, «Р.Арат А нұсқасын транскрипциялағанда ғылыми принцип ұстанбаған. Осылай болуы ықтимал деген жорамалмен А, В, С нұсқаларының үшеуінде де кездеспейтін сөздерді, фонетикалық, грамматикалық өзгешеліктерді (яғни өз жанынан шығарған элементтерді) транскрипциялаған текстіне енгізіп жіберген. Оның үстіне А нұсқасында жоқ, бірақ В, С нұсқасында бар сөздерді, тіпті толық текстерді ешқандай сілтеме жасамай қоса салған. Осыдан келіп бұл транскрипция мәтіні бірде-бір нұсқаға сәйкес келмей қалған. Мұның басқа зерттеушілер үшін әдістемелік зияны үлкен» дей отырып, Б.Сағындықұлы «... сондықтан біз дүние жүзіне белгілі, көрнекті ғалымдардың принципін ұстанып, текске ешқандай өзгерту енгізгеніміз жоқ. Түпнұсқа қалай болса, солай транскрипцияланды» дейді. Ғалым аталмыш ескерткіштің зерттелуіне қатысты мынадай кемшіліктерді санамалап береді:

Р.Арат ескерткіштің түрікше сөздігін жасаған. Алайда әр сөз сөзбе-сөз аударылған да ескерткіштен мысал-текст – иллюстрация келтірілмеген. Сөздің сан алуан мағыналары, реңктері болатыны белгілі. Бұл сөздік бойынша оны айыру мүмкін емес. Ал Қ.Махмудов өзі сөздік жасамаған, Н.Асымның сөздігін өзбек тіліне аударып бере салған. Ал Н.Асымның сөздігінде лайықсыз көп сөздер қалып кеткен, сандаған сөздердің мағынасы ашылмаған...

Осындай кемшіліктерге байланысты "һибат-ул хақайықтың" толық сөздігін жасауды қажет деп табады. Зерттеушілердің пайдалануына жеңіл болу үшін ескерткіштің түркіше-орысша-қазақша сөздігін бөлек, араб және парсы элементтерінің орысша-қазақша аудармасын бөлек жариялайды.

Тағы бір мәселе – әрбір еңбектің танымдық маңызы болуы тиіс. Ескерткіштер тілін зерттегенде теориялық қажеттілік үшін мынадай жұмыстар атқарылады:

- 1) ескерткіштің транскрипциясы мен аудармасы берілуі керек;
- 2) жәдігерліктің біздің заманымызға келіп жеткен қолжазбалары өзара салыстырылып, текстологиялық айырмашылықтары анықталуы тиіс. Бұл жерде текстологиялық әр түрліліктің арнайы зерттеу нысаны бола алатындығын ескерген жөн;

3) ескерткіштің ғылыми сипаттамасы жазылып, зерттелу тарихы туралы мағлұмат берілуі қажет;

4) басты-басты фонетикалық, лексикалық-семантикалық, морфологиялық ерекшеліктері баяндалуы керек[4].

Сонымен қатар, ескерткіш қазіргі бүкіл түркі тілдерімен, диалектілерімен, говорларымен салыстырылып, көне тіл мен жаңа тілдің сабақтастығы айқындалуы қажет. Әр мұра өз тұсындағы, бұрынғы-соңғы замандардағы тарихи жазбалармен салыстырылып, солардың арасындағы өзіндік орны анықталуы керек. Алайда бұл – өте жоғары талап.

Енді біздің заманымызға келіп жеткен жазба мұралардың зерттелу жайына қатысты бірер сөз. Кеңес Одағында және шет елдерде ХІ ғасырға жатқызылатын Махмуд Қашқаридың «Диуани лұғат ат-турк», ХІV ғасырда жарық көрген Құтбтың «Хұсрау уа Шырын», Хорезмидің «Мұхаббатнамесі» сияқты ескерткіштердің факсимилесі /фотокөшірмесі/, транскрипцияланған мәтіндері жарияланған, бірқатар ескерткіштердің салыстырмалы сөздіктері, глоссарийлері басылып шыққан. Кейбір ескерткіштердің тіліне қатысты диссертациялар жазылған, сондай-ақ ескерткіштердің негізінде зерттеулер, ғылыми мақалалар жарық көрген.

Дегенмен ескерткіштерді халық игілігіне, ғылым қажетіне жарату үшін әлі де атқарылатын жұмыстар көп. Мысалы, ескерткіштердің диалектілік негізін қандай жолдармен анықтауға болады? Белгілі бір ескерткішқай тайпа тілінің негізінде жазылған және оны қалайша дәлелдеуге болады? Белгілі бір ескерткіштің өз тұсындағы, бұрынғы, кейінгі ескерткіштермен тілдік қатысы қандай? V-XV ғасырлардағы ауызекі сөйлеу тілі мен жазба тілдің ара қатынасын дәлелдеу мүмкін бе? Қазіргі мұрагер түркі тілдерінің ескерткіштер тіліне алыс-жақындығын, ұқсастығы мен айырмашылығын қандай себептермен түсіндіруге болады?

Осындай күрделі мәселелердің басы әлі күнге дейін ашыла қоймаған. Мұндай сұрақтарға ғылыми негізделген жауап қайтару – түркітанудың күрделі де абыройлы міндеті. Тілі дәл анықталған жағдайда ескерткіштердің лингвистикаға ғана емес, тарих, әдебиет, этнография, тағы басқа да ғылым салаларына тигізетін пайдасы орасан болмақ.

* Келесі қиындық бір жазба мұраның бірнеше нұсқасының болуына байланысты туындайды. Мысалы, Б.Сағындықұлының айтуынша, «Ақиқат сыйы» ескерткіші біздің заманымызға алты вариантта келіп жеткен, бірақ оның екеуі түрлі себептермен жоғалып кеткен, біреуі небары бір-ақ парақ қағаз. Ұйғыр жазуымен жазылған вариантты А деп, ұйғыр жазуымен жазылып, жолма-жол араб жазуымен транскрипцияланған вариантты В деп белгілегенде, бір бәйіттегі өзгешелік мынадай болып шығар еді:

А. Терип көңли тоймас көзи суқ бахил,

Құл ол малқа малы аңға ерклик ол.

Б. Йығып көңли тоймас көзи суқ бахил,

Кул ол малқа малы аңға ерклик ол.

В. Йығып көңли тоймас көзи суқ бахил,

Құл ол малға малы аңар ерклик ол.

Сөзбе-сөз аудармасы:

Жиып, көңілі тоймас көзі сұқ сараң,

Құл ол малға, малы оны билейді.

Көріп отырғанымыздай, көшірмешілер бір бәйіттегі үш сөзге «өзгеріс» енгізген. Қайсысы дұрыс, қайсысы көне? «һибат-ул хақайиқта» бастан-аяқ дерлік «жиып» деген мағына беретін «терип» сөзі қолданылады. Ал «йығып» өте сирек. Осының негізінде «терип» автор қолданған сөз деп есептейміз» дейді ғалым [4].

Тағы бір қиындық ескерткіштерді әр зерттеушінің өз ана тіліне жақындатып транскрипциялауға тырысуынан туындайды. Мәселен, қыпшақ, оғыз тілдерінде сингармонизм заңы қатаң сақталса, қарлұқ, ұйғыр тілдерінде соншалықты сақталмаған. «һибат-ул хақайиқ» қарлұқ-ұйғыр тілінде жазылған деп есептелінеді. Олай болса, біздіңше, «малқа» варианты дұрыс. Ал «аңға», «аңғар», «аңар» варианттарының ішінде ең ескісі – «аңғар». Автордың ең көне вариантты қолдануы әбден ықтимал» дейді проф. Б.Сағындықұлы [4]. Міне, осы сияқты нақты әдістер арқылы және бүкіл түркология ғылымының жетістіктеріне сүйене отырып, ескерткіштің әдепкі нұсқасын біршама қалпына келтіруге болады және транскрипцияны сол нұсқа бойынша жасаған дұрыс.

Ескерткіштердегі бірқатар сөздердің әртүрлі оқылуы да зерттеу жұмыстарына қиындық келтіреді. Оларды бір ізге салудың да тиімді әдістері бар. Ең алдымен, бұл мақсатқа әр түрлі жазба үлгілері (графика) көмектесе алады. Мысалы, ұйғыр жазуында *т* мен *д* әріптері бір-ақ таңбамен белгіленсе, араб жазуында екі таңбамен белгіленген. Осылайша бір графикалық таңба екінші бір графикалық таңбаның «кемшілігін» түзете алады. Бұл үшін көне мұраның бүкіл алфавиттерін оқып-үйренудің маңызы зор.

Әртүрлі жазылатын сөздерді бір ізге түсіруде өлең ұйқастарының атқаратын ролі де зор. Мысалы, Енисей, Орхон, ескі ұйғыр және орта ғасыр ескерткіштерінде кездесетін *сөкүш* (қарғыс, сөгіс, айыптау) деген сөзді барлық ғалымдар *сөкүш* деп транскрипциялайды, ал *өкүш* (көп) деген сөзді керісінше *өгүш*, *өкүш*, *үкүш* деп әртүрлі жазады. Өлең ұйқасымына жүгінелік:

Бахил йығды зәр сим харамдин өкүш

Бабал көтрү барды үзила сөкүш

Сөзбе-сөз аудармасы:

Сараң арамнан көп алтын, күміс жинады,

Обал арқалап өлді, оның үстіне қарғыс алды.

Осы бәйіттегі «сөкүш» сөзі дұрыс транскрипцияланған деп есептесек, онда «өкүш» сөзін жоғарыдағыдай сан құбылтып жазуға болмайды.

Бұдан шығатын қорытынды, көне мәтіндерді транскрипциялағанда өлең ұйқасымына ерекше назар аудару қажет. Өйткені, бұл – сөздерді күмәнсіз дұрыс транскрипциялаудың, бір ізге түсірудің сенімді жолы.

Сондай-ақ ескерткіштердің тілін ғылыми тұрғыдан дәл анықтаудың көне әдебиетті қазіргі «тірі» тілдерге аудару жұмысына да орасан зор пайдасын тигізетіндігін айтуымыз керек. «Көне түркі тілі сөздігінде»:

Тишиси қалып бір адын ер билә
Ол анда йатыбан берүр саныны, –

деген бәйіт былайша аударылған «а жена его, оставшись с другим мужчиной, Ложится тогда и отдает свое тело (букв. бедра) [8].

Дұрысында бұл бәйіт былай аударылуға тиіс:

Әйелі өзге еркекпен қалып,

Ол анда (көрде) жатып алып (құдайға малының) санын
(есепін) береді.

Бұл бәйітте омонимдес сан (бедро), сан (число) сөздері шатастырылған. Шатастыруға негіз болып тұрған «анда йатыбан» тіркесі. Ескерткіштерде *анда* сөзі өзінің тура мағынасында ғана емес, «көрде, о дүниеде» дегенауыспалы мағынасында да қолданыла береді. Мұны аудармашы ескермеген, яки білмеген. Бұл сияқты қате аудармалар әр жерде-ақ ұшырасып қалады. Ғылым бұрмалауды кешірмейді. Осы мысалдың өзі-ақ алда жүргізілуі тиіс текстологиялық жұмыстардың өте көп екендігін көрсетеді» дейді проф.Б.Сағындықұлы[4].

Б.Сағындықұлының «Ғаламның ғажайып сырлары» атты кітабында «Адам Ата мен Хауа Ана»қиссасының транскрипциясымен бірге қазақшаға аударылған нұсқасы /тәржімасы/ берілген. Бұл еңбекті дұрыс транскрипцияланған қолжазба ретінде тануға толық негіз бар. Сондықтан аталмыш мұрахаттың материалы қазіргі ғылым дамуының парадигмасына сәйкес, антропоөзекті бағыттағы зерттеулерге нысан болуда[9].

Араб жазулы мұраларды кирилл әріптерімен таңбалауда кездесетін ең үлкен қиындық араб және түркі тілдеріндегі дауыстылар санының айырмашылығынан шығады.

Араб әліпбиінде дербес таңбасы бар дауысты дыбыстарүшеу ғана – а, у, и болғандықтан, түркі тілдеріндегі барлық дауыстыларды осы үш таңба/алиф, уау, йай/ арқылы жазуға тура келеді. Сондай-ақ осы үш созылыңқы дыбыстың арнайы әріп таңбасы жоқ, белгілі бір дауыссыздың таңбасына қосымша ретінде қолданылып, тез айтылатын қысқа дауыстыларды білдірген нұсқалары да бар екені мәлім. Олар – фатха, кесра және дамма деп аталатын харакаттар, диакритикалық белгілер.

Бұл тұста араб тілінде барша сөздердің консонанттық жүйеге негізделгендігін атап айту керек. Сондықтан негізінен үш дауыссыздан тұратын сөз түбіріне тиісті харакаттар қойылғанда сөз мағынасы айқындалады. Мысалы *катаба* – сөзінің түбірі осы күйінде «ол жазды» /ер тегіне қатысты/ деген мағынаны да береді. Ал осы *кѳб* консонанттары сақтала отырып, *дамманы* қолдансақ, *уктуб* – яғни «жаз» деген бұйрық мәнді етістік пайда болады. Ал кесра, фатха, дамма үшеуін де пайдаланғанда *китабун* – жазылған нәрсе, яғни *кітап* дегензат атауы пайда болады.

Осы жерде дауысты дыбыстардың созылыңқылығына байланысты түркітануда қалыптасқан мына көзқарасты келтіре кеткеніміз жөн. «Түркологияда созылыңқы дыбыстарды *алғашқы созылыңқы дыбыстар*, яғни түркі негізгі тілінен келе жатқан созылыңқылар және *екінші реткі*

созылыңқылар, яғни кейін қалыптасқан созылыңқылар деп екі топқа бөліп көрсетеді. «Алайда созылыңқы дыбыстардың бар екендігін дәлелдеуге тырысқан ғалымдарымыз көне ескерткіштер тілінде олардың мөлшерінің қаншалықты екенін нақты мысалдармен толықтай анықтап бере алған жоқ. Сондықтан ескерткіштер мәтіндерінің транскрипциясын беруде созылыңқы дыбыстар көрсетілмеді» дейді көне түркі жазба мұраларының тілін зерттеген М.Ескеева [7, 170-б.].

Жоғарыда аталған үш дауыстының таңбасынмәтін транскрипциялауда зерттеушілердің әр түрлі пайдаланғаны байқалады. Мысалы, түркі тілдеріндегі ә дыбысы таза күйінде араб тілінде кездеспейді. Оған сай таңбасы да жоқ.Зерттеушілер арасында ә дыбысы араб, парсы тілдерінің әсерінен қалыптасты деген пікір бар. Себебі, көне түркі тілінде де, орта ғасырлардың алғашқы кезеңдерінде де бұл фонема кездеспейді. Сондай-ақ қазақ тіліндегі көптеген араб, парсы сөздері ә-ден басталады. Мысалы: Хаким – әкім, һәр – әр т.б.

Ә дыбысына қатысты бұған қарсы пікір де бар. Біраз ғалымдар ә фонемасы шығыс тілдерінің әсерінен пайда болған деп санайды. Сол түркі жазба дәстүріне көп әсер еткен шығыс тілдерінің бірі араб тілінде нақты ә фонемасы жоқ. Ә фонемасының орта ғасыр ескерткіштерінің тілінде жиі қолданылуы, оның түркілік төл дыбыс екенін, ежелгі түркі тілдеріндегі а дыбысының аллофоны бола жүріп, орта ғасырларда жеке фонема болып қалыптасқанын дәлелдейді, – дейді араб тілінің маманы М.Б.Сабыр [10,76-б.].

Араб тілінде жеке ә дыбысы жоқ, бірақ дауыссыз дыбыстардың әсерінен сөздер жіңішке, жуан айтылады.Тіпті бір сөздің құрамында жуан, жіңішке буындар келе береді. Бұл жерде қазақ тіліндегі бір ғана с дыбысына балама ретінде араб тілінде үш дыбыстыңбар екенін атауға болады: *сә, син және сад*. Бұлардың әрбірінің өзіне тиесілі графикалық таңбасы бар. Осындағы *син* жіңішкедыбысталса, *сад*барынша жуан айтылады, сондықтан құрамында осы дыбыстар бар сөздердегі алифтің жуан а немесе жіңішке ә түрінде айтылуы аталмыш дауыссыздарға тікелей байланысты деуге болады.

Зерттеуші М.Ескееваның айтуынша, көне түркі тілінде 8 дауысты дыбыс болған: а, е, у, і, о, у, ө, ү. Егер V-VIII ғасыр жазбаларының тілінде және орта ғасырлардың алғашқы кезеңдерінде ә фонемасының ұшырамайтындығын ежелгі түркі жазбаларында а-мен айтылған сөздердің ә дыбысымен келуін ескерсек, орта ғасырларда түркі лексикасына араб, парсы тілдерінің әсері болғандығын жоққа шығаруға болмайды [7].

Тарихымызға әріректен көз жүргірітіп, алтай дәуірінің фонологиясы жөніндегі мәліметтерге тоқталсақ, Э.Р.Тенишевтің пікірі бойынша, ата алтай тілі бірінші буынында дауыстылардың тіл алды және тіл арты түрлері бірдей ұшырасады, ашық-қысаң, еріндік-езулік және қысқа-созылыңқы: а, ā, у, о, ō, и, ū, е, ē, ä, i, ö, ü, ũ [11, 10-б.].

Байырғы түрік мәтіндерін зерттеумен айналысқан ғалымдар бұған дейін тіл арты жуан, езулік «а» дыбысының жұбы ретінде тіл алды, жіңішке, ұяң, еріндік «а (ә)» дыбысты қолданып келді. Соның әсерінен байырғы түркі

тілінде сақталған мәтіндерде «е» дыбысын жоқ қылған еді [12,47-49-бб.]. Белгілі түркітанушы К.Мұсаев қазіргі тірі түркі тілдерімен ерте орта және орта ғасырлық жазба мәтін тіліндегі «а (ә)» фонема делінген дыбысқа талдау жасай келіп, б.з. XI ғасырға дейін түркі тілдерінде «ä (ә)» дыбысы болмағанын дәлелдеп шыққан. «Можно предположить что появление фонемы «ä» объясняется как результат контактов тюркских языков с другими, в частности, с иранскими. Более 800 лет существовало поклонение персидскому языку и персидской культуре у верхушки ряда тюркских народов, которая «определяла правописание и произношение слов» деп тұжырым жасаған ғалым К.Мұсаев «ä (ә)» дыбысының орнында тіл алды, жіңішке, езулік «е» дыбысы болғанын анықтады [12,47-54-бб.].

Ғалымның осындай пікіріне талдау жасай отырып, Қ.Сартқожаұлы байырғы түркі мәтіндерінің транслитерациясы мен транскрипциясын жасауда К.Мұсаев бағытын ұстанып келгенін айтады [13, 192-193-бб.].

Қазақ тілінде ә дыбысы алғашқы буында жұмсалады. Кейбіркісі есімдерінде екінші буында да айтылады: Мінәй, Күләй. Азербайжан, өзбек, башқұрт, татар тілдерінде екінші, үшінші буындарда да ә дыбысы жұмсалады.

Сонымен жоғарыда аталған межелеуіштерге сәйкес, біз әртүрлі сипаттағы жазба ескерткіштер материалын қарастырдық. Олар:

1) «Китаб ат-тухфат уз-закийат фил-лұғат ат-түркия» –мәмлүк қыпшақтары билік құрған Мысыр жұртшылығына қыпшақ тілін үйретуді мақсат еткен грамматикалық трактат мәтінінен үзінділер.

2) Прозалық мәтін үлгісі ретінде армян жазулы қыпшақ ескерткіші «Дана Хикар сөзінің» және Рабғұзидің «Адам ата мен Хауа ана» қиссасынан үзінділер.

3) Поэтикалық мәтін үлгісі ретінде Хорезмидің «Мұхаббатнаме» ескерткіші мәтінінен алынған үзінділер.

Орта ғасырлар кезеңіндегі жазба ескерткіштер материалына жүргізілген лингвистикалық зерттеулер негізінде жалпы мағлұмат

Қазақ тілін латын графикасына көшіру мәселелерін зерделеуде орта ғасырларда белсенді қолданылған қыпшақ тілдері мен сол тілде жарық көрген мұраларды, сондай-ақ тарихи-саяси ахуалды, басқа да экстралингвистикалық факторларды ескерудің маңызы зор. Біздің зерттеу нысанымызға алынған ескерткіштер орта ғасырларда әр алуан әліпбилерге (араб, латын, армян, славян) негізделген жазулармен хатқа түсірілген. Ол мұрахаттардың таралу шеңбері де аса үлкен аймақты – Қырым, Подолия, Венгрия, Мысыр, Польша сияқты елдерді қамтиды.

XI-XVII ғғ. аталмыш мемлекеттерде жарық көрген жәдігерліктердің тілін кеңес кезеңінде бірқатар түркітанушылар қарастырған болатын. Қазақ зерттеушісі С.Құдасовтың армян жазулы қыпшақ ескерткіші «Дана Хикар сөзін» құрылымдық тұрғыдан фонетикасы, морфологиясы, лексикасы бойынша бөліп қарастырған, мәтінін транскрипциялап, қазақша аудармасын ұсынған еңбегін [14] айрықша атауға тиіспіз. Себебі, ана тіліміздің шығу

тарихын грамматикалық заңдылықтар тұрғысынан негіздеуде, морфологиялық тұлғалардың мағыналық дамуы мен функционалдық ерекшеліктерін саралауда бұл еңбектің орны ерекше. Алдағы уақытта армян жазулы қыпшақ жәдігерліктерін адамтану бағытында зерттеу ісі қолға алынып жатса, «Дана Хикар сөзінің» мәтіні қыпшақы ғалам бейнесін айшықтауда таптырмас дереккөз болары сөзсіз.

Жәдігерлік қолжазбасы Австрияда, мхитаристердің Венадағы кітапханасында сақтаулы. Ескерткішті 1964 ж. француз ғалымы Ж.Дени мен поляк ғалымы Э.Трыярски «Дана Хикар тарихының» армян-қыпшақ нұсқасы» деген атаумен француз тілінде жариялаған [14, 5-б.]. Осы нұсқаның негізінде мұрахат атауы ғылыми әдебиетте «История мудрого Хикара», «Сказание о премудром Акире (Хикаре)», «История и поучения Премудрого Хикара» деп түрліше аталып кеткен. Тіпті аталмыш жәдігерліктің «Сказание о премудром Акире (Хикаре)» деген атаумен «Орыс тілінің тарихи корпусына» енгізілгеніелімізде жазба ескерткіштер тілін зерттеу ісінің қаншалықты кенжелеп қалғанын аңғартады.

«Орыс тарихында» (Русская история) бұлжазба мұра мәтіні «Повесть об Акире Премудром» [15] деген атаумен (16 бет көлеміндеберілсе), басқа сайтта [16] аталмыш ескерткіштің қысқаша мазмұны 3-ші жақтан баяндалған.Ресей Ғылым академиясының Орыс әдебиеті институтының электронды кітапханасында бұл ескерткіштің көне нұсқасы әр түрлі түсіндірмелерімен бірге ұсынылған [17].

Көріп отырғанымыздай, тіліміздің тарихына тікелей қатысты жазба ескерткіш туралы ғылыми ортаның өзінде тарала қоймаған мәліметтерді ғаламтордағы орыс тіліндегі сайттардан табу еш қиындық тудырмайды. Бұл жайт тілші мамандарды ғана емес, бүкіл ғылыми жұртшылықты, тіпті биліктегі азаматтарды ойландыруы тиіс депсанаймыз.

Ескерткіштің зерттелу тарихында французша нұсқаның орны ерекше [14, 6-б.]. Онда шағын, бірақ өте мазмұнды алғысөз, мәтін транскрипциясы, француз тіліндегі аудармасы, қыпшақша-французша сөздік, кісі есімдерінің тізімі және шығарманың фотокөшірмесі берілген. Осы басылымда авторлар ескерткіш тіліндегі кейбір грамматикалық тұлғаларға қысқаша тоқталған. Біз аталмыш ескерткіш мәтінін жаңа латын графикасындағы қазақ әліпбиімен таңбалауға қатысты мәселелерге назар аударамыз.

Сондай-ақ қазіргі жер аумағымыздан тыс мемлекеттерде жарық көрген төл мұраларымыздағы тілдік деректерді пайдалану, бір жағынан, орта ғасырларда кеңінен қолданылған біртұтас қыпшақ тілінің тарих сахнасында атқарған ролі мен маңызына лайықты бағасын беруге негіз болса, екінші жағынан, қазіргі егемен еліміздің мемлекеттік тілі мәртебесіне ие болған ана тіліміздің тарихи тамырының қаншалықты тереңде жатқанын анықтауға мүмкіндік бермек.Сондай жәдігерліктің бірі – Мысырда жазылған «Китаб ат-тухфат уз-закийат фил-луғат ит-туркийа...». бұл ескерткішінің зерттелу тарихы жайында «Қазақ тілінің шығу тарихы: Фонетика» атты еңбекте жан жақты баяндалған [7].

Әліпби ауысқан сайын бұрынғы жазумен жарық көрген мұраларымыздан қол үзіп қалу – тәжірибемізде бар жайт. Осындай ағаттыққа жол бермеу үшін халқымыздың рухани байлығының көрсеткіші болып табылатын, қыпшақ тілінің тарихына қатысты төл мұраларымыздың мәтіндерін жаңа әліпбиге көшіру ісі кезек күттірмейді.

«Ат-тухфада» түркі//қыпшақ тілінің сөздік құрамы есімдер, етістіктер, көмекші сөздер деп сөз таптары бойынша бөлінген. Еңбекте бұл сөз таптарының әрқайсысы жан-жақты сипатталып, мысалдары қоса беріледі. Шығарманың грамматикалық бөлімі 64 тарау мен бөлімнен тұрады. Тарау атауларынан автордың түркі тілінің барлық грамматикалық құбылыстарын жан-жақты әрі терең талдамақ ниетте болғаны байқалады. Бұл жерде назар аударуды қажет ететін жайт – ескерткіш авторының тегі түркі/қыпшақ болмауы ықтималдығы...

Орта ғасырлардағы араб лингвистикалық мектебі өкілдері жазған ескерткіштер материалдарын қазіргі түркі тілдерінің диалектілік деректерімен салыстыра-салғастыра зерттеудің тіл тарихын тереңдетуге қатысты бірқатар мәселелерді шешуде септігі тиетіні сөзсіз. Осымен байланысты, қазақ тілінің диалектологиялық деректері де оның тарихының тереңдігін айшықтай түседі деуге болады. Мәселен, еліміздің оңтүстік-шығысы мен шығыс аймақтарында ауызекі сөйлеуде «норма» күйінде қалған «ш» дыбысының «ч» түрінде айтылуын және басқа өңірлер тұрғындарының сөйлеу барысында байқалатын –ш//–ч алмасуын зат есім тудырушы –шы/-ші жұрнағының көне формасы –чун/–чы/чи (йолчун – жолаушы / жолшыбай) тұлғасымен байланысын көрсететін айғақ деп санауға болады.

Сондай-ақ еліміздің шығыс аймағында көптік жалғаудың –дар/-дер нұсқасы –лар/-лер орнына да жұмсалатыны белгілі. Мысалы, әлі күнге дейін ауызекі сөйлеуде «олар», «бұлар» дегеннің орнына «одар», «бұдар» деп қолдану кездеседі. Мұның өзі «л» дыбысының өзге дыбыстарды ығыстыруға, олардың орнын басуға аса бейім екенін, сөйтіп тіліміздегі көптеген морфологиялық тұлғалардың бірнеше нұсқада жұмсалуына жол ашқанын, ол, өз кезегінде, түркі тілдерінде сингармонизм заңдылығының берік орнығуына себеп болғанын көрсетеді. Алайда қазіргі кезде қолданыста жүрген көптеген ономастикалық, оның ішінде топонимикалық атаулардың осы заңдылыққа бағынбауы да (Алматы, Өлеңті, Шідерті т.б.) қазақ тілінің көнелік сипатын барынша сақтағандығымен түсіндірілсе керек.

Жазба мұралар деректеріне сәйкес, зат есімдер лексикалық, морфологиялық, синтаксистік тәсілдер арқылы жасалады. Лексикалық тәсіл арқылы жасалған зат есімдерге байырғы, сондай-ақ, басқа тілдерден енген атаулар, бастапқы семантикалық мағынасы кеңею не тарылу, ауысу арқылы туындаған және өзге сөз таптарынан субстантивтену арқылы пайда болған зат есімдер жатады. Синтаксистік тәсіл арқылы жасалған түріне екі не одан көп түбірлердің бірігуі, қосарлануы, тіркесуі, қысқаруы арқылы және лексикалану негізінде жасалған күрделі зат есімдер жатады.

Морфологиялық тәсіл арқылы жасалған атауларға есімдерден және етістіктен көне жұрнақтар арқылы жасалған туынды зат есімдер жатады.

XIV-XVI ғғ. ескерткіштерінде зат есімнің -лық/-лік/-лук/-лұқ /-лүк/ (-лық/-лік/-дық/-дік/-тық/-тік/), -чы/-чи/-чу (-шы/ші), -н (-ин/-ін), -даш/-дәш (-дас/-дес/-тас/-тес/-лас/-лес), -у тұлғалары өнімді қолданылған. Олардың қатысуымен жасалған зат есімдерді апострофты латын қарпімен таңбалағанда мынадай графикалық тұрпатта болмақ: Taraqlыq, namazlyq, i'amalyq, s'i'bi'nlik, otly'q, sultanlyq, bi'lik, ai'lyq, i'i'lli'k, a'i'na'li'k, ku'nlu'k, esenlik, tan'lyq, birlik, i'kki'li'k, semizik, qaralyq, ko'klik, i'ssi'li'k, sy'c'y (o'lga'n by' sy'c'ynyn qardas'y), sabans'y, o'tma'kc'i', ka'ma'c'i', c'a'vi'r / c'a'vi'rc'i', i'alg'anc'i, i'alg'an / i'alanc'y, ka'nka'l/a'zil, qaljyn'/ka'nka'lc'i', maqtay's'y, ku'ra'c'c'i', elc'i, sadag'ac'i, boly's'y'c'i, i'alg'anc'ilh i'olc'y'n, i'oldas', boi'/boi'das', qurdas', a'mi'k/a'mc'a'k a'mi'kda's', o'i' / o'i'da's', og'lan, tyl+mac' tylmac'.

Армян жазулы қыпшақ ескерткішінде де зат есімдер сөз тудырушы жұрнақтар арқылы әртүрлі сөз таптарынан жасалады:

Үндәді мені хан хатына да айтты алай кі услу Хігар көріірмен сенікі хартайып сен сендән соңра кім түгәллісәр джардарлых білә да ес у ахыл білә менім ханл/ы/хымның керәкін // U'ndädi meni han hatyna da ai'tty alai' ki y'sly' Higar ko'rii'irmen seniki hartai'yp sen sendän son'ra kim tu'gällisär djardarlyh bilä da es y' ahyl bilä benim hanl/y/hymnyn' keräkin – Хан мені қасына шақырды да былай деді: «Дана Хикар, көріп отырмын сені, қартайыпсың. Сенен кейін тапқырлығымен, ақыл-кеңесімен менің хандығымның қажетін кім түгендесер?» (ДХ, 55)[14].

Оғлум йахшірах тыр йарлыл/ы/хны йығмаға некі ходжал/ы/хны сачмаға // Og'ly'm i'ahs'irah tyr i'arlyl/y/hny i'yg'maga neki hodjal/y/hny sac'maga – Ұлым, байлықты шашқаннан да, жарлылықта /жоқ кезінде/ жиғаның жақсы (ДХ, 58).

Оғлум ітлік етма сыңарыңның хатыны біла соңра өзгәләр да сенің сыңарыңа түшәрләр да өлгінчә болур саңа налатлама // Og'ly'm itlik etma syn'aryn'nyn' hatyny bila son'ra o'zgälär da senin' syn'aryn'a tu'särlär da o'lginc'ä boly'r san'a nalatlama - Ұлым, жолдасыңның әйелімен иттік етпе /ашына болма/, соңыра өзгелер де сенің әйеліңе солай етер де, өле-өлгенше саған қарғыс айтар (ДХ, 57а).

Жазба мұралар мәтінін транскрипциялауда ерекше назар аудартатын бәр жайт *біріккен сөздердің жазылуы*. «Ат-тухфа» ескерткішінде 90-ға жуық *біріккен сөз* бар. Осы сөздердің латын қарпімен таңбалануы бірқатар қиындық тудырады. Себебі апострофты әліпбиге салғанда мұндай күрделі сөздер құрамындағы жіңішке дауыстылардың және ғ, ң дауыссыздарының жазылуы есебінен бірнеше бөлікке бөлінеді. Сондықтан мұндай мәтінді визуалды қабылдау қиын болады. Мысалы, екі зат есімнің тіркесуінен жасалған біріккен сөздердің графикалық тұрпаты мынадай болмақ:

Ta'mi'r tyрнаq (temir tyрнаq) – жыртқыш құс; Ta'mi'r qazy'q (Темір қазық) – жұлдыз атауы; Baqyr ka'li' – бақыр келі – бидай т.б. дәнді дақылдарды түйіп, ұнтақтауға арналған іші қуыс ыдыс; Sy' syi'yr - сусиыр (бегемот); It azy' (ит тіс немесе азу).

Сын есім мен зат есімнің тіркесуінен жасалған біріккен сөздер:

Qara syi'yr (енеке, буйвол: сиыр тұқымдас, күйіс қайыратын жануар); Qara ka'sa'k (Қаракесек) – кісі есімі немесе этноним; I'ani' ai' (жаңа ай); Qara i'ri'k (қара өрік); Aq ai'g'yr (Ақ боз ат) - жұлдыз атауы.

Сан есім мен зат есімнің тіркесуінен жасалған біріккен сөздер:

I'kki' i'u'z – i'kki' i'u'zli' bol (екіжүзді бол).

Үш сөзден құралған біріккен сөздер /Сан есім + сын есім +зат есім үлгісі бойынша/:

I'kki' boz at (Ақ боз ат пен Көк боз ат).

Ескерткіш материалы кейбір атау мәнді сөз тіркестерінің тәуелдік тұлғасында қолданылғанын көрсетеді:

Syrt balyqu (кесел, келес, алабажақ кесіртке); Ot ognu (нан пісіретін жер, пеш, ошақ, от жағатын жер); I't balyqu (итбалық); Omac'a ka'mi'gi' (бұғана); Bu'g'dai' bas'u (бидайдың басы, масақ).

Бұл үлгімен жасалған атаулар қазіргі тілімізде де едәуір кездеседі: отбасы, отағасы, отанасы т.б.

«Ат-тухфада» кездесетін сын есімдердің қазіргі тілімізде біршама өзгеріспен жұмсалатынын олардың салыстырмасынан байқауға болады:

Y'sly i'azy'c'u ki'c'i' ko'rdu'm – (мен) ақылды жазушы кісіні көрдім; Bi'ni'n qu'ly i'aqs'y ki'c'i'di'r - бидің құлы жақсы кісі; Na' y'zy'n ki'c'i'di'r by' - мына ұзын кісі кім (не қылған адам)?; Bi' qyzarmys' i'u'zli' keldi' - би жүзі қызарып келді; Qaty y'ry's' y'rdu'm - мен қатты ұрдым.

Армян жазулы қыпшақ ескерткіштерінде де сын есімдер заттың түр-түсін, сапасын, көлемін т.б. белгілерін білдіреді. Мағынасына қарай сапалық (хара – қара, хызыл – қызыл, көк – көк) және қатыстық (атлы – атты, көрүкly – көрікті, бітіксіз – жазусыз, хатсыз; борчлы – борышты, көнгүлдік – көңілді, йахшылыx – жақсылық) сын есімдер болып бөлінеді.

Сын есім жай шырай (ах – ақ, йоған – жуан, кіші – кіші, көк – көк), салыстырмалы шырай (йахшырақ – жақсырақ) немесе күшейтпелі шырай (ең авалкі – ең әуелгі/алғашқы) мәндерінде қолданылады.

Оғлум джімрі адам ол түрлү сағышлар кендінің есінә кі мен баһатырмен да кач мен да не кі сөзләрмен ахыл ус білә сөзләрмен аны білмәс тір кі йолухур аның кібік еслі кач адамға кі туткачоx холундан йергә урар да өлдүрүр // Og'ly'm djimri adam ol tu'rлу' sag'ys'lar kendinin' esinä ki men bahatyrmen da kac' men da ne ki so'zlärmen ahyl y's bilä so'zlärmen any bilmäs tir ki i'oly'hy'r anyn' kibik esli kac' adamiga ki ty'tkac'oh holy'ndan i'ergä y'rar da o'ldu'ru'r – Ұлым, мас адам былай ойлар: «Мен батырмын, күштімін, не сөйлесем де ақыл-оймен сөйлермін». Егер есті, күшті адамға жолықса, ол оны қолынан ұстап, жерге ұрып өлтірерін білмес (ДХ, 60).

Оғлум йахшірах чағрыңны төккәйсен не кі ессізләр білә да ан/ы/зкакмлар білә ічкайсен кі болмағай алар сені налатлағайлар // Og'ly'm i'ahs'irah c'ag'ryn'ny to'kkäi'sen ne ki essizlär bilä da an/y/zkakmlar bilä ic'kai'sen ki bolmagai' alar seni nalatlagai'lar - Ұлым, шарабыңды ессіздермен,

тәрбиесіздермен ішіп, олар сені нәлеттегеннен (лағынеттегеннен) де /жерге/ төккенің жақсырақ (ДХ, 55 а).

Көрдү хан да асры сүвүндү да айтты алғ/ы/шлыдыр теңрі кі бүгүн Хигарны өлүдан турғузду // Ko'rdu' han da asry su'vu'ndu' da ai'tty alg'/y/s'lydyr ten'ri ki bu'gu'n Higarny o'lu'dan ty'rg'y'zdy' – Хан көрді де аса сүйініп айтты: «Бүгін Тәңірі бізді жарылқады, Хикарды өліден тұрғызды /тірілтті/ ...» (ДХ, 61 а) [14].

Көне қазақ тілінде де сан есім қазіргі тіліміздегідей қызметтерді атқарған. Алайда XIV-XV ғғ. ескерткіштерінен оның қолданысына санаулы ғана мысалдар келтіруге болады. Атап айтқанда, «Дана Хикар сөзінде» сан есім түрлері көп емес. Армян жазуының заңдылығына сәйкес, олар негізінен цифрлық мәні бар әріптер арқылы таңбаланған. Мысалы:

Оғлум егар евүң бийік узун еса 7 хулач бойуңну егіп кір // Og'ly'm egar evu'n' bii'ik y'zy'n esa 7 hy'las' boi'y'n'ny' egip kir – Ұлым, егер үйің биік, ұзын болса да, жеті құлаш бойыңды иіп кір (ДХ, 57)[14].

«Құлаш» сөзі қазіргі қазақ тілінде «екі қолды екі жаққа барынша созғандағы аралықты» білдіреді. Келтірілген мысалда ол тура мағынасында (яғни бойдың ерекше ұзындығы) емес, ауыспалы мәнде жұмсалған: «Өмірде қаншалықты биік дәрежеге қол жеткізсең де, үйіңнен, отбасыңнан асып кетпе, олардың алдында кішіпейілділік көрсететін бол!».

Көне қазақ тілінде де есептік сан есімдер уақыт атауларымен тіркесіп, мезгіл өлшемін білдірген:

Хачан кі 40 күндан соңра келдім хан хатына // Hach'an ki 40 ku'ndan son'ra keldim han hatyna – Қырық күннен соң ханның қасына келдім (ДХ, 61а).

«Дана Хикар сөзінде» «1 саһат» деген қолданыс «бір сәт» және «бір рет» деген мәндерді қатар білдіргеніне мынадай мысал бар:

Оғлум йалғанчі болма егар сені 1 саһат йалғанчі таптылар еса көнү да сөзләсәң йалғанчі сағышларлар да інанмаслар да барча йердә йалғанчі айтсарлар // Og'ly'm i'alg'anc'i bolma egar seni 1 sahat i'alg'anc'i taptylar esa ko'nu' da so'zläsän' i'alg'anc'i sag'ys'larlar da inanmaslar da barca'a i'erdä i'alg'anc'i ai'tsarlar - Ұлым, жалғаншы болма, егер сені бір рет/сағат жалғаншы деп тапса, шын сөйлесең де жалғаншы деп ойлар да иланбас, барша жерде жалғаншы деп айтар (ДХ, 60 а).

Күрделі сан есімдерде, қазіргі қазақ тіліндегідей, алдымен ондықтар, сосын бірліктер келеді: он бәч «он бес», йәгирми бир «жиырма бір». Салыстыру үшін көне түркі тілінде бұлардың орны керісінше болғанын, яғни алдымен бірліктер, сосын ондықтар жұмсалғанын еске салайық: беш отуз – «жиырма бес».

Авалгі бахкай ертә чічәкләр үснә 2-інчі йалан аях йүрүгәй йашіл үснә 3-үнчі кі ахын сувда йүругай 4-үнчі йолчунларын көргәй йірахтагіларін // Avalgi bahkai' ertä c'ic'äklär u'snä 2-inc'i i'alan ai'ah i'u'ru'gäi' i'as'il u'snä 3-u'nc'i ki ahyn sy'vda i'u'ry'gai' 4-u'nc'i i'olc'y'nlarын ko'rgäi' i'irahtagilarin – Әуелгі - ерте тұрып гүлдерге баққай/қарағай/көз салғай; екінші - жалаң аяқ жасыл/көк шөп

үстімен жүгіргей; үшінші – ағын суда жүргей /кешіп жүрсе/, төртінші – жырақтағы жолаушыларды көргей / өте алысқа көз тігіп қарау/ (ДХ, 60 а).

* Авалгі – әуелі/әуелгі сөзі қазіргі қазақ тілінде де «алғашқы, бірінші, алдыңғы» мағыналарында жұмсалатыны мәлім. Мына мысалда «бірінші» сөзінің орнына «бұрынғы» лексемасы қолданылған:

«Ат-тухфада» -аси тұлғалы етістік «туйул» (дагул/түгіл) сөзімен тіркесіп, келер шақтың болымсыз түрін білдіреді: би куллары махрум қойасы туйул «бидің құлдары мақұрымдарды (құқынан айрылғандарды) жібермейді».

Да кім кімге чуғур хазса кенді түшәр // Da kim kimge c'y'g'y'r hazsa kendi tu's'är - Кім кімге шұңқыр қазса өзі түсер (ДХ, 62).

Бұл мәтелқазіргі тілімізде аздаған дыбыстық өзгеріспен жұмсалатыны аян, сондай-ақ мұнда өздік есімдігінің көнерек нұсқасы («кенді») пайдаланылған.

Сондай-ақ көне қазақ тіліндегі сұрау есімдігінің қолданысына «Дана Хикар сөзінен» мынадай мысалдарды келтіруге болады:

Кімнің йүзүнүң йуйаты бар ол татлы дыр зера кі барча немә харсыал/ы/хтан тоғар // Kimnin' i'u'zu'nu'n' i'y'i'aty bar ol tatly dyr zera ki barc'a nemä harsyal/y/htan tog'ar – Кімнің жүзінің ұяты бар /болса/, ол – сүйкімді /тәтті/, өйткені барша жаман нәрсе арсыздықтан туар (ДХ, 61).

Ал поэтикалық мәтін үлгісі ретінде Хорезмидің «Мұхаббатнамесінен» [5] бір үзінді келтіргенді жөн көрдік. «Мұхаббатнаме» мәтінінің латын графикасындағытранскрипциясы:

A 1 Y'lyg' tan'ri'ni'n' atyn i'ad qyldym

A 2 My'habbat-nameni' by'ni'ad qyldym

A 3 I'ki' i'aqty' gavhar 'alamg'a bergan

A 4 My'habbat ganji'ni' adamg'a bergan

және аудармасы:

Q 1 Ulyq ta'n'irinin' atyn jat qyldym

Q 2 My'habbat-nameni' bastadym

Q 3 Eki jaryq gay'hardy [Ku'n men Ai'dy] a'lemge bergan

Q 4 Mahabbat kenis'in adamg'a Bergen.

Сонымен орта ғасыр жазба ескерткіштерінің мәтіндерінен алынған үзінділерді жаңа латын графикасымен таңбалау барысында бірқатар қиындықтар анықталды. Олардың ең негізгілері мыналар:

1) Апострофтардың тұтас бір сөзді бірнеше бөлікке ажыратып көрсетуі және соның салдарынан мәтінді визуалды қабылдаудың ауырлауы;

2) Жазба мұралар диахронды сипатта болғандықтан, қазіргі тіл ұстанушының оны бір көргеннен еркін түсінуі мүмкін емес. Осымен байланысты латын қарпінде жазылған ұзын-сонар мәтінді оқу қаншалықты күрделі болса, қолмен жазу және талдау да соншалықты күрделі және ұзақ процесс болмақ;

3) Араб әліпбиінде екі-үш нұсқада жұмсалатын с, т, д, з дыбыстарының жеке-жеке таңбалануына қазіргі латын графикасында түзілген, 32 таңбалы әліпбидің әлеуеті жетпейді. Осымен байланысты, араб жазулы

ескерткіштерде қатталған ақпаратты оқып, талдауда бірқатар дәлсіздіктер орын алуы ықтимал. Мысалы, араб кірме сөздерінен жасалған антропонимдердің *Фазиза – Фадида, Фаридда – Фариза, Түсін – Дүсін – Жүсін – Нүсін – Үсін* сияқты бірнеше нұсқада кездесуі осы екі тілдің әліпбиіндегі әріп санының сәйкессіздігіне де байланысты болса керек. Сондықтан жазба мұралар мәтінін транскрипциялауда арнайы қосымша таңбалар пайдаланылуы қажет. Ол таңбаларды тіл тарихы мен жазба ескерткіштерді зерттеуші мамандар бірлесе отырып талқылап, ғылыми транскрипция жасауға арналған әліпби ретінде белгілеп, қабылдауы тиіс;

4) Прозалық және поэзиялық туындыларды латын карпімен таңбалағанда екі нұсқадағы мәтіндердің графикалық безендірілуі жағынан шашыраңқылық сипатта болатыны анықталды. Әсіресе прозалық шығармалардың жолдарын ажырату қиынға соғады. Сондықтан әлемдік тәжірибеде қолданылатын әріптің тікелей үстіне немесе астына орналастырылатын нүктелер түріндегі белгілерді әліпбиге енгізу тиімді болмақ. Бұл әр апострофқа бір таңбалық орын тастамай, нүктелердің өзіне қатысты әріптермен вертикал бағытта бірге орналасуына мүмкіндік беретіндіктен сөздің шұбалаңқы емес, жинақы болуын қамтамасыз етеді. Ал мәтіннің көзшалымдағы визуалды ықшамдылығына қол жеткізілген соң, оны қабылдау жылдамдығы да артып, аудиалды қабылданымға шамалас деңгейге жеткізілуі – заңдылық!

5) Апострофтарды қолдану қолмен жазуды уақыт жағынан біршама ұзатса, компьютерде терілген мәтінді қайтадан кирилл нұсқасына аудару іс жүзінде мүмкін емес. Сондықтан латын әліпбиінің бұл нұсқасы жетілдіре түсуді қажет етеді.

Сонымен қыпшақ жазба ескерткіштерін латын графикалы әліпбиге көшіру мәселесі бойынша транскрипциялауға қатыстыайқындалған қиындықтар бұл мәселеніңалдағы уақытта арнайы зерделеуді қажет ететінін көрсетті.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. 1., Ч.1. Гласные. Санкт-Петербург. 1893. – 968 с.
- 2 Наджип Э.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века. –М.: Наука, 1974.–Кн.1. –478 с.
- 3 Наджип Э.Н. Тюркоязычный памятник XIV века "Гулистан" Сейфа Сарайи и его язык. Часть первая. – Алма-Ата, 1975, – 211 с.
- 4 Сағындықұлы Б. Таңдамалы туындылар. – Алматы: Үш қиян, 2009. - 504 б.
- 5 Сағындықұлы Б. Тәшімбай С. «Мұхаббатнаме» (XIV ғ.) ескерткішінің мәтіні: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 228 б.
- 6 Сағындықұлы Б. Сағындықұлы Б. Ғаламның ғажайып сырлары. – Алматы: Ғылым, 1997. –296 б.

7 Қазақ тілінің шығу тарихы: Фонетика. Ұжымдық монография. 1 том, 1-кітап. – Алматы, «Алдоңғар» мәдениетті дамыту қоры, 2013. – 234 б.

8 Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. 811 с.

9 Сүйеркүл Б. М., Сейітбекова А.А. «Тарихи теолингвистика: қалыптасуы, дамуы, негізгі бағыттары Н.Рабғұзидің «Адам ата-Хауа ана» қиссасы мен А.Йүгінекидің «Ақиқат сыйы» дастаны материалдары негізінде. Монография. – Алматы, 2017. – 140 б.

10 Мұрат С.Б. Орта түркі тілі лексикасы мен қазақ тілі лексикасының сабақтастығы (XIV ғасыр жазба ескерткіштері негізінде) – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 316 б.

11 Тенишев Э.Р. Избранные труды. Книга первая. – Уфа: Гилем, 2006. – 375 с.

12 Мусаев К. О девятой гласной фонеме «а» в древнетюркских языках рунических памятников и в пратюркском // Түркология. 2004. № 9. – С. 41-54.

13 Сартқожаұлы Қ. Байырғы түркі жазуының генезисі. – Алматы: Арыс, 2007. – 304 б.

14 Құдасов С.Ж. Армян жазулы қыпшақ ескерткіші «Дана Хикар сөзінің» тілі. А., Ғылым, 1990. – 120 б.

15 <http://bibliotekar.ru/rus/49.htm>

16 https://briefly.ru/_povest_ob_akire_premudrom/

17 <http://lib.pushkinskiydom.ru/Default.aspx?tabid=4876>

Мамырбекова Г.М.

Ескі кітаби сөздердің варианттылығы және олардың жазу емлесін латын графикасы негізінде ретке келтіру мәселелері

«Вариант» мәні «инвариантқа» (лат. өзгеріске түспейтін) қарама-қарсы ұғымда жұмсалатыны мәлім. Ғалым Н. Уәлиұлы қазақ тіліндегі варианттылық құбылысын зерттеу, бір жағынан, тілдік құрылымға қатысты, екінші жағынан, тілдік нормаға, әдеби тілдің даму кезеңдеріне, тілдік норманы кодификациялаудың практикалық, теориялық мәселелерімен тығыз байланысты екендігін алға тарта отырып: «Варианттылық тілдік нормадағы сабақтастықты жүзеге асыру қызметін атқаратын айрықша тілдік «тегершік» болып табылады. Варианттар деп мазмұнмеже жағынан және функция (қызметі) жағынан бірдей бірінің орнына бірі қолданыла беретін, тұрпатмеже жағынан ғана жекелеген, толық емес өзгешелігі бар тілдік бірліктерді түсінеміз», - дейді.

Қазақ тіліндегі варианттылық орыс зерттеушілерінің еңбектерінде XIX ғасырдың аяғында беріле бастады. Мәселен Н.И. Ильминскийдің 1861 жылы шығарған кітабында: *абдан/әбден, мұндар/мұрдар, қаде/кәде* [1], П.М. Мелиоранскийдің еңбегінде *исм/есім, алла/алда, молда/молла* [2], сөздерінің дыбыстық варианттары көрсетілген.

Ескі кітаби сөздердің фонетикалық варианттарының дыбыстық ерекшеліктері дауысты дыбыстардың әсерінен және дауыссыз

дыбыстардың әсерінен түзілген. Дауысты дыбыстардың әсерінен болатын жарыспалылық ішінде сингармонизмдік параллельдер молынан ұшырасады. Яғни сөздің бірыңғай жуан не бірыңғай жіңішке нұсқаларының қатар қолданылуы.

Біз қарастырған шығармаларда сингармонизмдік параллельдер мынадай сөздерде берілген: *азиз/әзиз, айла,хайла/ила,илә, амал/хәмәл* (Иран күнтізбесіндегі бірінші ай (22 наурыз – 21 сәуір); тоқты шоқжұлдызы), *асыл/әсіл, аһыл/әһіл* (туыс, ағайын; ел, қауым), *адаб/әдеп, әдет/ғадат, әділет/ғадалат, азал/әзәл* (әуелде, о баста; мәңгі, мәңгілік), *һалак/һәләк* (өлім, өлу, өлтіру, жою, көзін құрту; ауысп. әуре, әуреге түсу, әуреге түсіру), *әлмисақ/әлмисақ* (мисақ «келісім, келісім-шарт» деген мағынаны беретін сөз, әл белгілілікті білдіретін артикль, Құранның «Ағраф» сүресінде айтылған жаратушы Алла мен ең алғаш жаратылушы Адам арасындағы келісім әлмисақ. Ал қазақ тілінде бұл сөз көне заманнан, ежелден, баяғыдан, атам заманнан, әлем алғаш жаратылғаннан деген ұғымда жұмсалады. Әлмисақтан бері мұсылманмын – жаратылғаннан бері мұсылманмын), *аб/әб* (су), *абұйыр/әбұйір, анжам/әнжәм* (ат әбзелдері; қажетті құрал-жабдықтар), *асад/әсет* (Иран күнтізбесіндегі бесінші ай (22 шілде – 21 тамыз; арыстан шоқжұлдызы), *ауаз/әуез* (өлең; дауыс, дыбыс, үн), *ауаза/әуезе* (ел арасына тараған аңыз, хабар, әңгіме, өсек; атақ-даңқ), *аурат/әурет, ашқараһ/әшкере, афсун/әфсүн* (сиқырлы дұға, сиқыр), *алфырақ/әлпірақ* (қош бол!), *алиф/әліп* (араб әліпбиіндегі а дыбысының атауы), *әуел/ауал* (бірінші, бастапқы), *башарат/бәшерет* (қуанышты мәлімет, қуанышты хабар; белгі, хабар), *бадиғ/бадиғ* (сұлу, әдемі; тәңір, жаратушы), *баһана/бәһәнә* (сылтау), *ғам, гәм* (қайғы, қасірет), *ғазал/ғәзәл* (махаббат тақырыбына арналған лирикалық өлең), *ғұшыр, үшір* (оннан бірі; салық, төлем), *дайым/дәйім* (ұзақ; тұрақты; үнемі, ылғи), *дарамат/дәремет* (істің оңға басуы, сәттілік; пайда, табыс), *дария/дәрие, дәреже/даража, жауһар/жәуһәр, жаһаннам/жәһәннем, жазыр/жәзір* (қысым, езгі, зәбір), *жұда/жүдә, зұлпы/зүлфі* (шаш, бұйра шаш; бұрым), *катта/кәттә, кабан/кәбән, карим/кәрім, кәріп/қарып, камал/кәмәл, құзыр/үзір, лаж/ләж, лазым/ләзім, мәзкүр/мазкур* (аталмыш, айтылған, жаңағы), *муазин/муәзін* (намазға шақырушы, азаншы, азан айтушы), *мауыт/мәуіт* (бағалы қалың мата), *март/мәрт, мұнажжим/мүнәжжим* (астролог, жұлдызнамашы, жұлдыздарға қарап бал ашушы), *мұхлат/мұхләт* (тоқтату.; кейінге қалдыру; мерзім, уақыт), *мұш/мүш* (жұдырық), *намарт/нәмәрт* (тексіз, жексұрын, ұятсыз), *нажыс/нәжис, паиш/пәш, пәкизат/накизат* (ажарлы, әдемі, сүйкімді; мінсіз, мұнтаздай), *панжара/пенжере* (терезе), *паранжа/фәрәнжі, парман/пәрмен, саһар/сәһәр, тамам/тәмәм, табдил/тәбділ* (өзгеру, өзгеріс, ауысу, ауыстыру), *тамсыл/тәмсіл* (мысал келтіру, ұқсату, салыстыру), *уажип/уәжіб, уасил/уәсіл* (арманына, мақсатына жету; ауысп. келу, жету), *уағда/уәде, фаһим/фәһим* (ақыл, ой; түсіну, аңғару, ұғу; байқау, сезу, қырағылық), *хал/хәл, халат/хәлет* (хал, жағдай; жағдаят, жәйт (ситуация), *халғат/хәлгәт* (сыйға тартылған киім,

шапан; ауысп. сыйға беру, сыйлық); *шариф/шәриф, шаһар/шәһәр, шәйі/шайы, шәйіт/шайыт*.

Ауыз әдебиеті жырларында жарыса қолданылған бұл сингармонизмдік параллельдердің мына сыңары басым, мына сыңары басым емес деп нақты айту қиын. Қазіргі тіл тұрғысынан қарасақ жоғарыда көрсетілген мысалдардың сөйлеу тілінде ғана кездесетіндері немесе әлі күнге дейін жазба тілде қатарласа қолданылып жүргендері бар екенін аңғарамыз. Бұдан сингармонизмдік параллельдерді реттеудің актуалды әрі күрделі мәселе екендігі байқалады. Ғалымдар сингармониялық параллельдердің ертедегі түрі жуан буынды сыңарлары деген тұжырым жасайды.

Ал дауыссыздармен мынадай дыбыстық алмасулар молынан ұшырасады:

к/х: *ақымақ/ахмақ, ақыр/ахир, ахд/ақд* (келісім, мәміле, уәде, шарт), *ахуал/ақуал, бұқара/бұхара, ихсан/ықсан* (қайырымдылық, жақсылық), *құтпа/хұтба* (некелесуге разылық беру үшін оқылатын дұға, сол дұғаны оқып атастыру; діни уағыз, діни насихат); *қалпе/халпе* (дін мен үкіметті қатар билеушінің титулы; діни жетекші; медресе шәкірті, дін жолын қуушы шәкірт), *лақат/лахат* (мәйітті қою үшін көрдің құбыла жағынан қазылған қуыс), *ақыран/ахраб* (иран күнтізбесіндегі сегізінші ай (22 қазан – 21 қараша); сарышаян шоқжұлдызы), *ахыр/ақыр* (малға жем-шөп салатын орын), *бақас/бахас* (күншілдік, қызғаншақтық, көре алмаушылық; жарысу, бәсекелесу; айтыс-тартыс, керіс), *бейқұда/бейхұда* (құдайсыз), *жайхун/жайқұн* (өзен атауы, амудария), *құдай/хұдай, махшар/мақшар* (қиямет күні өлгендердің қайтадан тіріліп жиналатын және олардың күнәларын тексеретін жер; ауысп. қиындық, азап), *сахаба/сақаба, хадиса/қадиса* (оқиға), *халас/қалас* (құтылу, арылу; құтқару; құрту, жою, жоқ қылу; бөлектеу, айыру), *хасыл/қасыл* (нәтиже, табыс, қорытынды; қол жеткізу, жүзеге асу; мән-мағына), *хош/қош* (жақсы, дұрыс; қуаныш, қуанышты, шаттық; ұнамды, жағымды, жарасымды, сүйкімді; мақұлдау, құптау; жұпар иіс; айырылысарда немесе көргенде тілектестік білдіру), *хұжыра/құжыра* (бөлме), *хұсни/құсни* (өте әдемі, асқан сұлу).

п/б: *айып/ғайыб, акбар/әкпар, аспан/асбаб, асхаб/асхап, бәлекет/пәлекет, жаппар/жаббар* (ең күдіретті деген ұғымда жұмсалатын Алла тағаланың 99 есімдерінің бірі), *зиба/зипа* (көрікті, сұлу, әдемі; безендірілген, сәнді), *құтпа/хұтба* (некелесуге разылық беру үшін оқылатын дұға, сол дұғаны оқып атастыру; діни уағыз, діни насихат); *бейіш/нейіш, бірадар/пірәдәр, пәтуа/бәтуа, пәтір/бәтір, пейіл/бейіл, сауап/сауаб, тауап/тәуаб, шабдалы/шапталы*.

п/ф: *әліп/әліф, ғафу/ғапу, ғафыл/ғапыл* (аңқау, алаңғасар; бейқам, қаперсіз, жайбарақат), *дәфін/дәпін* (жасыру; жерлеу, көму), *зағип/зағиф, исрафил/ысрапыл, ихфа/ихна* (жасыру; күннің не айдың тұтылуы; ауысп. көз байлайтын сиқыршылық ілімі), *кәфарат/капарат* (күнәні жуу үшін берілетін қайыр-садақа; күнәні өтеу, жуу), *мағруф/мағрұп* (қайыр, шапағат, жарылқау), *исфаһан/испаһан* (жер атауы), *афсун/әпсүн* (сиқырлы дұға, сиқыр), *әфсана/әпсана* (аңыз, әңгіме, хикая), *зүлфі/зүлпы* (шаш, бұйра шаш; бұрым),

күлфат/күлпат (қиындық, азап, машақат), *пағпур/пағфур* (ерте кезде қытайда фарфордан жасалған қымбат шыны; қытай императоры), *пәни/фәни*, *паранжа/фәрәнжі*, *садап/садаф* (асыл тас), *тауниқ/тауфих* (көмек, жәрдем; қанағат, ынсап; тақуалық; бақыт, табыс, сәттілік), *уәзипа/уәзифа* (мансап, лауазым, қызмет; мансап, лауазым, қызмет; әрекет ету, қызмет атқару), *үлпат/үлфәт* (дос, достық қарым-қатынас; жақын, жақындық; сүйкімділік), *фаған/паған* (зар еңіреп жылау), *фазыл/пазыл* (жәрдем, жақсылық, рахымшылық; адамгершілік, абырой; артықшылық, басымдылық), *фазылат/пазылат* (рахымшылық, мейірімділік; даналылық, данышпандық, білімпаздық), *фитна/пітна* (бүлік, дүрбелең; дін бұзушылық; арам ойлылық; ауыртпалық, қиыншылық), *шарапат/шарафат*.

д/т: *абад/абат* (мәңгілік, шексіз; тыныштық, бейбітшілік), *дутар/дудар* (қос ішекті музыкалық аспап), *ділла/тілла*, *мақсұт/мақсұд*, *тажал/дажал* (ақырзаман болғанда шығатын аждаһа; ауысп. құбыжық, жалмауыз), *тозақ/дозақ*.

к/ғ: *ағуа/ақуа* (азғыру; өсек айту), *газат/қазат* (жаулап алу, жаулау; соғыс; дін үшін күрес), *ғайып/қайып*, *ғауға/қауға* (айғай, дабыр; жанжал, ұрыс-керіс), *ғапылат/қапылат* (қаперсіз, бейқам, жайбарақат), *дафиғ/дафиқ* (қарсылық, тойтарыс), *зайығ/зайық* (зая, құр-бекер, босқа; жоғалу, құру).

Араб тілінің дыбыстық жүйесі қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне ұқсамайды деуге болады. Сондықтан да кейбір дыбыстар қазақ тіліндегі дыбыстармен сәйкес келіп жатса, енді бір тобы тілімізде мүлде жоқ. Мысалы, араб тіліндегі хамзаға (ء) және фарингаль Ғ (айн) дыбысына сай келетін дыбыс қазақ тілінде кездеспейді. Бұлармен дыбысталатын араб сөздері қазақ тіліне енгенде дыбыстық қасиетін жояды да **а, ә, қ, ғ** фонемасына ауысады. Біз теріп шыққан мысалдар ішінде осы **айн** дыбысымен келетін сөздердің ғ дыбысымен берілуі басым. Мысалы: *ақайд/ғақайд* (наным, сенім; дүниетаным, ұстаным; ислам дінінің негізгі қағидаларын үйрететін кітап), *ақық/ғақық* (қызыл түсті қымбат асыл тас (рубин), *ақыл/ғақыл*, *амал/ғамал*, *аяр/ғаяр* (айлакер, алаяқ), *әдет/ғадет*, *әділ/ғаділ*, *әділет/ғадалат*, *әзәзіл/ғазазіл*, *әзірейіл/ғазірейіл*, *әскер/ғаскер*, т.б.

Сонымен қатар, айн дыбысының ғ емес а фонемасы арқылы беруін де ұшырастырдық. Мысалы: *гажайып/ажайып*, *гажам/ажам* (иран, парсы халқы), *гажап/ажап*, *ғаламат/аламат*, *ғарасат/арасат* (аула, алаң; діни ұғым бойынша, қиямет күні жиналатын алаң; қырғын, ойран-топыр), *ғасы/асы* (күнәһар; көнбеуші, мойынсұнбаушы, бағынбаушы).

Тіл мәдениетін арттырудың басты шарттарының бірі сөздердің ала-құла таңбалануына жол бермей, бірізділікті сақтау екендігі мәлім. Әдетте варианттардың фонетикалық (*тозақ/дозақ*, т.б.), грамматикалық (*келетін/келетұғын*, т.б.), семантикалық (*леген/шылапшын*, т.б.), лексикалық (*сіріңке/оттық* т.б.) түрлері болатыны белгілі.

Біз өз зерттеуімізде кітаби сөздердегі варианттылықты **фонетикалық** (*арафа/арапа*, *жамиг/жәмиг*, *зақұм/зақұм*) және **орфографиялық** (*яһуди/яһудә*, *шейіт/шәйт*, *молда/молла*, *мехнат/михнәт* – бұлардың біріншісі

орфографиялық норма да, кейінгісі сөлеу тілінің элементі) жақтан талдамақпыз. Жарыспалы тұлғалардың мағыналық тепе-теңдігі сақталып, сөздің сырт тұлғасы ғана дыбыстық ауытқуға ұшыраған кітаби сөздер өте көп кездеседі. Бұның негізгі себептері мыналар:

Біріншіден, жазба мұраларымызды орыс әрпіне транскрипциялағанда қате аудару, сөздердің дыбыстық тұлғаларын бұрмалап беру үрдісі белең алып, көптеген сөздер транскрипциялық және графикалық ала-құлалыққа ұшырауы себепті бірнеше дыбыстық нұсқасы пайда болды.

Екіншіден, кірме сөздердің барлығы түпнұсқа тұлғасында, яғни араб, парсы тіліндегі таңбалануы бойынша жазылғандықтан оны кирилл әрпіне әркім әртүрлі аударып жіберген. Осының салдарынан бір шығарманың өзінде бір сөздің бірнеше нұсқалары жазылып жүр. Мысалы: *абжылан, әбжылан, әп жылан (су жыланы), гариб, гарип, гарып, гаріб, гаріп, гәріп, кәріб, кәріп (бейшара, сорлы), кәлам, кәләм, кәлем (сөз, әңгіме; ауысп. құран.)*, т.б.

Үшіншіден, араб әліпбиінде үш дауыстының (а, у, и) ғана таңбасы бар. Осы үш дауыстының таңбасы қазақ тіліндегі барлық дауыстылардың орнына жұмсалған. Сондықтан транскрипциялау барасында дауыстыларды әртүрлі оқудан бір сөздің бірнеше дыбыстық тұлғасы пайда болған.

Міне, осындай себептер ескі кітаби тіл бірліктерінің бір емес бірнеше вариантының пайда болуына ықпал етті. Сонымен қатар араб, парсы, қазақ тілдеріндегі фонетикалық өзгешелік те дыбыстық варианттардың пайда болуына үлкен жол ашқан. Атап айтқанда:

1) Араб және парсы тілдері мен қазақ тілінің фонетикалық жүйелеріндегі дыбысталудың әртүрлілігі: *астапыралла* – араб тіліндегі дыбысталуы *астағфир аллаһу*; *бейіш* – парсы тіліндегі дыбысталуы *биһиш*, *бекем* – араб тіліндегі дыбысталуы *муххам* т.б.

Астапыралла, астағфирулла, астағфиралла, әстаупіралла (ар. *астағфир Аллаһу*) – *Алла сақтай гөр!, Құдай сақтасын! Алла кешірсін!* Жебірейіл сол арада мекен қылған, *Астағфирулла* Алла ла иллаһа, илла Алла («Жеті қат көк баяны». М.Жүсіп, II-том, 2003). Падишаһ айтты: – *Астағфиралла*, тәубә қылдым, Не айтсаң да сөзіңе құлақ қойдым («Қисса қырық уәзір». Бабалар сөзі. 8-том. 2004. 100 томдық). Бабалар сөзі. 54-том. 2009. 100 томдық). Айтады қаталықпен, *астапыралла*, Құдая, балалығын кешіре көр ... («Қозы Көрпеш – Баян сұлу» (Бейсенбай нұсқасы). Бабалар сөзі. 54-том. 2009. 100 томдық). Не дейді, тоба Құдай, *әстаупіралла*, Қарақтарым, малды бақсын, тазшаны алда («Қозы Көрпеш – Баян сұлу» (Б.Мақанов нұсқасы). Бабалар сөзі. 55-том. 2009. 100 томдық).

Бейіш, пейіш, бәһәшт, беһешт, бейіс, баһшат (пар. *биһиш*) – *жұмақ*. Кейісі тозақ болғанда, тыныштық – *бейіш*, Міне, осындай муафық келісі бар («Күндіз бен түннің айырмасы». М.Жүсіп, II-том, 2003). Расул айтты: – Жақсы кісі *пейіш* кірер, Пейіште арғымаққа бұлар мінер («Қисса Бәдір». Бабалар сөзі. 16-том. 2005. 100 томдық). *Бәһәштқа* барсам да қайғы кетпес, Баққа барып сайрандықты не қылайын («Қисса қожа Ғафған». Бабалар сөзі. 20-том. 2005. 100 томдық). Өзім өлсем бекер қалар нардай күш, Досқа қызмет етсем таяр ғой

беһешт («Алпамыс батырдың хикаясы» (Ә.Диваев нұсқасы). Бабалар сөзі. 33-том. 2006. 100 томдық). Көріп едім тіріде, Жеті жұмақ *бейісін!* («Қобыланды батыр». Бабалар сөзі. 38-том. 2006. 100 томдық). **Баһшат бағы мысал** – *жұмақтағы бақ секілді*. Жатқан жерім бір *баһшат бағы мысал*, Неше түрлі жемістер енді көрдім («Хикаят дастан Хатымтай». Бабалар сөзі. 4-том. 2004. 100 томдық). **Бәһәшт жүзлі** – *нұрлы жүзді*. Ғарлі заты ма бұ бала, пері заты ма, Айтарсың көрсеңіз *бәһәшт жүзлі* («Қисса қожа Ғаффан». Бабалар сөзі. 20-том. 2005. 100 томдық). **Бейіш үрі** – *хор қызы*. Қыпша белді, қалам қас, Ұқсайды *бейіш үріне* («Болат, Жанат». Бабалар сөзі. 6-том. 2004. 100 томдық). **Бұл дүниенің бейісі** – *бұл дүниенің жұмағы*. Ақ күмістей жарқылдап оның мойны, *Бұл дүниенің бейісі* һәр ойыны («Қозы Көрпеш – Баян қыз» (Г.Н.Потанин нұсқасы). Бабалар сөзі. 54-том. 2009. 100 томдық). **Бейіс тапты** – *жаны жай тапты (өлді)*. Ақ өлімнен қашарлық пенде бар ма, Кебек ер шаһит болып *бейіс тапты* («Еңлік-Кебек». Дастандар, 1960).

Бекем, мекем, меккем, махкам, мехкам, махкүм, мәхкәм, мәкәм, мәкем (ар. *мухамм*) – *мықты, берік, нық*. *Бекем* қылды қайықты, Қауіптен енді айықты («Асылбек пен Гүлжиһанның қиссасы». Бабалар сөзі. 21-том. 2005. 100 томдық). Әнтардың көп әскері шауып келіп, Жан-жағын қоршап алды *мекем* етіп («Орқа – Күлше». Бабалар сөзі. 1-том. 2004. 100 томдық). Аулақ жерге, бір ағашқа алып келді, Ол ағашқа *махкам* қылып байлап қойды («Ғазауат сұлтан». Бабалар сөзі. 13-том. 2005. 100 томдық). Шаншар хан әділ патша сенің атаң, Дұшпанға саясатты, өзі *мехкам* («Хикаят рисала Мұңлық, Зарлық». Бабалар сөзі. 52-том. 2008. 100 томдық). Жебірейіл Мұхаммедке келді жетіп, Бір қысты қанатымен *махкүм* етіп («Мұхаммедке пайғамбарлық келгені». М.Жүсіп, I-том, 2003). Шаншар хан әділ патша сенің атаң, Дұшпанға саясатты өзі *мәкем* («Мұңлық-Зарлық». Ғашықнаме, 1976). Қырық жігіт сонда тұрады, Белді *мәкәм* буады («Қисса Ғауазхан» (Ертай Құлсариев нұсқасы). Бабалар сөзі. 49-том. 2008. 100 томдық). Жас бала таққа мініп, дін түзетті, *Мәхкәмләп* ораза, намаз, зекет, хажды («Абылай хан әңгімесі». Бабалар сөзі. 57-том. 2010. 100 томдық).

2) Кірме сөздер құрамындағы қазақ тілінде мүлде кездеспейтін дыбыстарды төл дыбыспен алмастыру үрдісі: *әзірейіл, аяр, ақық, амал* сөздері араб тілінде айн дыбысынан басталады, оған сәйкес дыбыс қазақ тілінде мүлде жоқ, сондықтан оның бірнеше нұсқалары пайда болған және ауыз әдебиеті шығармаларында сол екінші сыңарларының қолданым аясы да кең.

Әзірейіл, ғазірейіл, ғазірәйіл, ғазирайыл (ар. *азрайл*) – *жан алғыш періште*. Жөнелді бір жағына жолды тастап, *Әзірейіл* ұстағандай іздеп келіп («Әбуғалисина, Әбілхарис». Дастандар, 1990). Әрқашан алмақ болса құлдың жанын, *Ғазірейіл* ол пендеге келер жақын («Пенделер жаралып, жан бергені». М.Жүсіп, II-том, 2003). *Ғазірәйіл* алып кетті қарамай-ақ, Қояды қаза жетсе, кімді аяп?! («Исабек ишан». М.Жүсіп, I-том, 2003). Алдайсың да жоқ дүние өтеді деп, *Ғазирайыл* соңыңнан жетеді деп («Көрпеш һәм Баян сұлу» (Шоқан нұсқасы). Бабалар сөзі. 54-том. 2009. 100 томдық).

Аяр, ғаяр, ғайыр (ар. *ғайар*) – *айлакер, алаяқ*. Арамызда бар болар бір *аяр*, – деді, Нешік оны табармыз, ғажап? – деді («Ғазауат сұлтан». Бабалар сөзі. 13-том. 2005. 100 томдық). Әй, *ғайыр*, келдің бе мұнда? – деді, Абрақ жәду іздеткен сені, – деді («Ғазауат сұлтан». Бабалар сөзі. 14-том. 2005. 100 томдық). **Аярлық** – *алаяқтық, айлакерлік*. *Ғаярлық* қып екінші судан ішіп, Бастапқы суды оған бергейсің сен («Шаһмаран». Бабалар сөзі. 2-том. 2004. 100 томдық). Әй, Баттал, *аярлықты* қылдың, – деді, Жаһанды хараб қылып болдың, – деді («Ғазауат сұлтан». Бабалар сөзі. 14-том. 2005. 100 томдық).

Ақық, ғақық, ғахиқ, ғақиқ (ар. *ақиқ*) – *қызыл түсті қымбат асыл тас (рубин)*. Алты үйдің біреуінен біреуі артық, Дүр, гауһар, інжу, маржан, лағыл *ақық* («Қасым Жомарт». Дастандар, 1990). *Ғақықтан* – рамкасы бар: гауһар шыны, Кірерміз, иншалла, болса бақыт («Сегіз жұмақ, төрт періште баяны». М.Жүсіп, II-том, 2003). Орнатты қырық жерден алтын тақыт, Шашылар үй ішінде меруерт, *ғахиқ* («Иранғайып шаһ Ғаббас». Ғашықнаме, 1976). **Ғақиқ ерін** – *әдемі ерін*. Бұраң бел, *ерні ғақиқ*, көзі гауһар, Сипаты бұл ғаламнан еркін асқан («Зияда-Шахмұрат». Қисса-дастандар, 1986).

Амал, ғамал (ар. *амал*) – 1. *Іс-әрекет*. 2. *Әрекет ету, әрекет жасау*. 3. *Ауысп. Амал, шара, ылаж*. 4. *Ауысп. Адамның Құдайға құлшылық ететін ғибадаттары мен бұл дүниеде істеген жақсылықтары*. **Ғамалдан ғапіл жүру** – *құлшылық амалдарды орындамау*. Намаз, руза қабірде қорған екен, *Ғамалдан ғапіл жүріп*, болма пақыр («Зұман періштенің сұрауы». М.Жүсіп, II-том, 2003).

3) Жазба мұралардағы араб, парсы сөздерін түпнұсқа бойынша транскрипциялау үрдісінің нәтижесінде ол сөздің бірнеше варианттары пайда болған. Мысалы: күнә сөзінің парсыша түпнұсқасы *гүнаһ*, неке сөзінің арабша түпнұсқасы *никаһ*, жұп сөзінің арабша түпнұсқасы *жұфұт*, айла сөзінің түпнұсқасы *хайла* т.б.

Күнә, күнаһ, күнәһ, күнаһи, күнәһи, гүнаһ, гунаһ, гүнәһ, күнай, күнәй (пар. *гунаһ*) – 1. *Дінге, шариғатқа қайшы әрекет, шалыс қадам*. Андан соң Расул Алла – Құдай досты, *Күнә* қылып жанымға қылдым қасты («Қисса хазірет Әлидің Сараң байды жолға салғаны». Бабалар сөзі. 16-том. 2005. 100 томдық). Құдая, толып жатыр көп *күнаһым*, Жетер ме құдіретіңе менің аһым («Таһир-Зүһра». Ғашықнаме, 1976). Иә, Алла, рахматың көп, жарылқағыл, Ғафу қып мен асының *күнәһыны* («Қисса хазірет Әлидің Сараң байды жолға салғаны». Бабалар сөзі. 16-том. 2005. 100 томдық). Тағы да көк тараптан ауаз келді: – *Күнаһи* дүр бұл қылғаның үйіңе қайтың! («Әбулайыстан рауаят». М.Жүсіп, II-том, 2003). Арақ ішпек ұлы *күнәһи* тағы да, Жарық бол, *күнәһиден* мүмин пенде («Арақ туралы Опай ұғлы Кағибадан рауаят». М.Жүсіп, II-том, 2003). *Гунаһы* жоқ бір ғаріп, Жанын қисаң, аламын! («Таһир-Зүһра». Ғашықнаме, 1976). Мойнымда *гүнәһім* көп, тәубе еттім, Қабыл ет, тәубем көпке жүз ұятым («Мұхаметжан Серәлин». Бес ғасыр жырлайды. III том. 1985). Бар еді кішкентайдан көп *күнайым*, Көп даусым шығармай бір жылайын («Киік». Бабалар сөзі. 10-том. 2004. 100 томдық). Жаратқанға білмеймін, Неден де болды *күнайым*? («Ер Шора» (Молда Мұса нұсқасы). Бабалар сөзі. 45-том.

2007. 100 томдық). Өзәзіл шайтан азғырып, Істеген менің *күнәйім* («Бозұғлан» (Әбдімұрат нұсқасы). Бабалар сөзі. 47-том. 2008. 100 томдық). 2. *Адамның іс-әрекетіндегі ағаттық, ерсілік, мін.* Әй, ата, мен айтайын, сөзім тыңла, *Күнәһ* жоқ бұ ғаріпте, *күнәһ* менде («Қисса Таһир». Бабалар сөзі. 1-том. 2004. 100 томдық). Қалың жұрт патшаға кеп зар жылады, *Гүнаһын* кешіңіз деп, баланы аяп («Иранғайып шаһ Ғаббас». Ғашықнаме, 1976). **Істеген күнәһи кабир** – *істеген күнәсі көп, күнәсі үлкен. Істеген ғұмыр бойы күнәһи кабир*, Бір жерде мұсылманға қылған зәбір («Рухтың хикаясы». М.Жүсіп, II-том, 2003).

Неке, никах, неках, неқақ, некаһ (ар. *никах*) – *ерлі-зайыптылардың заңды түрде, шаригат жолымен, некесін қидырып, екі жақтың ризашылығымен қосылуы, үйленуі.* Жиырма қыз, жиырма жігіт ертті, *Неке* етіп бір-біреуін қосып кетті («Қозы Көрпеш-Баян Сұлу» (Шөже нұсқасы). Бабалар сөзі. 54-том. 2009. 100 томдық). Ай, Нәрік батыр, сізге маслихат болса, бұ қызды сеңа *никах* етіп берейін («Қисса-и нәріктің ұғлы шора батыр» (Мұхамбетнәжіп Әлиакбарұлы нұсқасы). Бабалар сөзі. 45-том. 2007. 100 томдық). Айтыпты әкесіне көргенлерін, *Неках* қып Марғышаһның бергенлерін («Қисса Жиһаншаһ Тамузшаһұғылы». Бабалар сөзі. 20-том. 2005. 100 томдық). Біреуін Махмұтқа *неқақ* қылып, Дұшпандарға мақтанып қалсын! – дейді («Шаһарбан мен Хұсайын». М.Жүсіп, I-том, 2003). Әмір Омар Сейітке қызын беріп, *Некаһ* қылып, екеуі қосылдылар («Қисса Сейітбаттал». Бабалар сөзі. 16-том. 2005. 100 томдық).

Жұп, жұфұт, жұфт, жүфіт, жұфыт (ар. *жұфт*) – *қосақ, жұбай.* Сарғайған нарың мен едім, Сағынған *жұптым* сен едің («Қобыланды батыр». Бабалар сөзі. 38-том. 2006. 100 томдық). Әлқисса, Сәлімжан қайын атасы, һәм анасы, һәм *жұфұты* Гүлжауһарға “Әлхүкму – хүкму Алла” деп өтініп, сәлем жазып жіберген хатының жауабы («Хикаят Сәлімжан». Бабалар сөзі. 5-том. 2004. 100 томдық). *Жұфтінің* сүйіп жүзінен, Амандасып жөнөді («Рүстем-Зораб». Қисса-дастандар, 1986). Жеңгеніңіз Таһирды алсаң дейді, Қосылып *жүфіт* болып қалсаң дейді («Таһир-Зүһра». Ғашықнаме, 1976). Дүниеде *халал* жұфыт жар болмаққа, Сол еді ұшып кеткен бұлбұл құсым («Зияда-Шахмұрат». Қисса-дастандар, 1986).

Айла, хайла, ила, илә, қайла, һайла (ар. *хайла*) – *қулық, айла-тәсіл, амал.* Айла ғып айтқан екен Салсал малғұн, Алтын шаһар жол екен барса-келмес («Қисса Салсал». Бабалар сөзі. 15-том. 2005. 100 томдық). Өзіңіз бір ақылды таппасаңыз, Құрбыңыз таба алмады ешбір *хайла* («Мұхаметжан Серәлин». Бес ғасыр жырлайды. III том. 1985). Батыр келіп дем алса, *Иламен* сүйтіп қамдаймыз («Алпамыс батыр» (А.Нысанов нұсқасы). Тез өлтірмей *иләмен*, Ұлтанның жанын қысалы («Қисса Алпамыс». Бабалар сөзі. 34-том. 2006. 100 томдық). Дұшпанның *қайла* қыларын білген соң, Мас болған жігітке ақыл кірді («Бозжігіт». Бабалар сөзі. 17-том. 2005. 100 томдық). Дәуіңнің жаны қайда екенін сіз сұраңыз, Бір *қайла* табылар ма, оны қылайық («Сейпілмәлік». Бабалар сөзі. 17-том. 2005. 100 томдық). Асып жүрген *һайласы*, Бұл да айтулы ер еді («Қобыланды батыр». Бабалар сөзі. 38-том. 2006. 100 томдық). **Ақыл-хайла** – *ақыл-амал.* Бұл сөзді есіткен соң Ғалисина, Ойлады есін жинап *ақыл-*

хайла («Әбуғалисина, Әбілхарис». Бабалар сөзі. 7-том. 2004. 100 томдық). Япырым-ай, мұны нешік қыламын деп, *Ақыл-хайла* бойынан кетті тарап («Балықшы илә Ғифрит қиссасы». Бабалар сөзі. 5-том. 2004. 100 томдық). **Хайла-амал** – *амал-шара* (істеген амал-шараларының жақсы екендігі айтылып тұр). Сипатың жаннан артық нұрлы самал, Дәулетті падишам, сен *хайла-амал* («Қисса Зияда, Шаһмұрат». Бабалар сөзі. 18-том. 2005. 100 томдық). **Хайла-әдіс** – *айла-тәсіл*. Жүз мың түрлі *хайла-әдісін* етсе де, Тұрды бейне өзін-өзі зор тұтып («Әбуғалисина, Әбілхарис». Бабалар сөзі. 7-том. 2004. 100 томдық). **Хайла-мәкір** – *құлық-арамдық*. Айтпақ парыз, есітпек сізге уәжіп, Уәзірдің *хайла-мәкір* сөзін тердім («Қисса қырық уәзір». Бабалар сөзі. 8-том. 2004. 100 томдық). **Хайла-шара** – *айла-тәсіл*. Тәңірім салды бұ күйге, Қылатын *ила-шарам* жоқ («Болат, Жанат». Бабалар сөзі. 6-том. 2004. 100 томдық). **Хайлалау** [иалалу] – *құлық ойлау, арбау*. Жер үстіндегі басқа жұртпенен бірдей болуды талап қылғандар осы алтынды барып *хайлалап* алу керек («Баспасөз», Айқап, 1914, №2). Тұзағын үш жүз адам туралады, Шырмауға Шеризатты *илалады* («Қисса Шеризат – Күлшат». Бабалар сөзі. 18-том. 2005. 100 томдық). **Хайла таппау** – *амал таппау*. Ақылдастылар ертеменен уа кеш, Оған бір *хайланы таппадылар* һеш («Хазірет Әлидің Жанәділ шаһарында төбелескені». Бабалар сөзі. 16-том. 2005. 100 томдық).

Әдеби нормада қалыптасып, икемделген *астапыралла* сөзінің *астағфирулла, астағфиралла, әстаупірал* варианттары, *бейіш* сөзінің *бәһәшит, беһешит, бейіс, баһшат* варианттары, *бекем* сөзінің *махкам, мехкам, махкұм, мәхкәм* варианттары, *әзірейіл* сөзінің *ғазірейіл, ғазірәйіл, ғазирайыл* нұсқалары, *күнә* сөзінің *күнаһ, күнәһ, күнаһи, күнәһи, гүнаһ, гунаһ, гүнәһ, күнай, күнәй, неке* сөзінің *никах, неках, неқақ, некаһ, жұп* сөзінің *жұфұт, жұфт, жүфит, жұфит, айла* сөзінің *хайла, ила, илә, қайла, һайла* варианттары ескі кітаби тілге тән дыбыстық нұсқалары болып табылады. Қазіргі әдеби тілде бұл қатарлардың көбі қолданымнан шығып қалды. Алайда, жарыққа шығып жатқан ауыз әдебиеті шығармаларында ескі варианттардың таңбалануы өте жиі ұшырасады. Сондықтан да ескі кітаби тілге тән нұсқаларды да **латын графикасымен шығатын орфографиялық сөздікке** ендіріп, қай вариантпен беру керек екендігін сұрыптаған дұрыс. Мәселен, *күнә* сөзінің *күнаһ, күнәһ, күнаһи, күнәһи, гүнаһ, гунаһ, гүнәһ, күнай, күнәй, жұп* сөзінің *жұфұт, жұфт, жүфит, жұфит, сол сияқты басқа да* сөзердің варианттарының ішіндегі бір нұсқасын орфографиялық сөздікке ендіру керек. Себебі:

Біріншіден, бұл сыңарлар қазіргі әдеби тіл қолданысында жоқ болса да, ескі кітаби тіл бірліктері ретінде қисса-дастандарда өте көп кездеседі.

Екіншіден, еліміз латын графикасын қабылдағаннан кейін барлық кириллицамен жазылған жыр-дастандар, ауыз әдебиеті шығармалары, жазба ескерткіш мәтіндері латын графикасымен қайтадан басылып шығары сөзсіз. Бірыңғай жүйеге түспеген ескі бірліктер қайтадан ала-құла қалпында (*жұфұт, жұфт, жүфит, жұфит; шаһариар, шәһәриар, шарияр, шарияр, күнаһ, күнәһ,*

күнаһи, күнәһи, гүнаһ, гунаһ, гүнәһ, күнай, күнәй, т.б.) көпшілікке жол тартпауы қажет.

Болашақта латын графикасымен жарыққа шығатын **орфографиялық сөздікке** мынадай ескі кітаби тіл бірліктерінің бір нұсқасын көне сөздер ретінде ендіруді ұсынамыз:

Әйбат сөзінің көне *һайбат, һәйбат* нұсқалары. Мағынасы: 1. Үрей, қорқыныш. 2. Мәртебе, бедел. 3. Құрмет, сый, қошемет. 4. Айбын, айбар, сұс. 5. Ауысп. Құнды, бағалы, жақсы. 6. *Ауысп. Күшті, зор, қатты*. Қисса, жыр-дастандарда *һайбаттану* (қаһарлану, қаһарын төгу); *Һәйбатты, һайбатлы* (мықты, айбынды); *Һәйбатланып* (әдеміленіп, құлпырып) түрінде өте молынан ұшырасады.

Айла сөзінің *хайла* нұсқасы. Мағынасы: *құлық, айла-тәсіл, амал*. Ауыз әдебиеті үлгілерінде қос сөз ретінде де *ақыл-хайла, хайла-амал, хайла-әдіс, хайла-мәкір, хайла-шара*, жеке сөз ретінде де жиі қолданыста болған: *хайлалау* (құлық ойлау), *хайла таппау* (амал таппау).

Алуа сөзінің *халуа* нұсқасы. Мағынасы: 1. Тәттілік, шырындық. 2. Қант пен бал қосып жасайтын түрлі тәтті тағам. Жырларда *сөзі [көмейі, сұқбаты] халуа-шекер, халуа-балдай* деген форма көп кездеседі.

Әлек сөзінің *һәлак, һәләк, һәлек, һалак* нұсқалары. Мағынасы: 1. *Өлім, өлу, өлтіру, жою, көзін құрту*. 2. *Ауысп. Әуре, әуреге түсу, әуреге түсіру*.

Бекем сөзінің *махкам, мәхкәм* нұсқалары. Мағынасы: *мықты, берік, нық*. Ауыз әдебиеті жырларында *руза мен намазға махкам* (оразаны жыл сайын ұстау, намазын қаза қылмай, тастамай оқу); *Аллаға махкам сыйыну* (Аллаға қатты сыйыну); *шариғат істеріне махкам болу* (шариғат заңдарын қатаң сақтау); *махкамлап тұту* (ешкімге бермей өз қолында ұстау); *шариғаттың махкамы* (шариғат жолының мықтылығы), *ораза, намаз, зекет, хажды мәхкәмләу* (ораза ұстауға, намаз оқуға, зекет беруге, қажыға баруға түбегейлі мойын бұру, дін жолын берік ұстану) тәрізді сөзқолданыстар жиі ұшырасады.

Жұп сөзінің *жұфұт, жүфұт, жүфит, жұфыт* нұсқалары. Мағынасы: 1. Қосақ, жұбай. 2. Тақ емес, жұп. 3. Екеу, екіден. Қисса-дастандарда *жұфұт болу* (үйлену, ерлі-зайыпты болу; төсектес болу); *жұфұтлану* (үйлену); *жұфұтлау* (үйлендіру, қосу); *жұфұтлық* (жұбайлық); *хақ жұфұт* (Құдай қосқан жар); *халал жұфұт* (некелі адал жар) түріндегі қолданыстары өте жиі ұшырасады.

Химия сөзінің *кимиа, кимия, кимие* нұсқалары. Бұл сөздің арабша дыбысталуы *кимиа*. Жыр-дастандардағы таңбалануы тек *кимиа, кимия, кимие* формаларында ғана берілген. *Химия* түрінде жазылуы кездеспейді.

Маймыл сөзінің *маймұн, мимун, мәймун* нұсқалары. Бұл сөздің арабша дыбысталуы *маймун*. Жыр-дастандарда *маймыл* сөзімен қатарласа *маймұн, мимун, мәймун* нұсқаларының да қолданысы басым.

Медет сөзінің *мүддат, мүддет* нұсқалары. Мағынасы: мезгіл, уақыт. Жыр-дастандарда берілетін *мүддат, мүддет* нұсқалары көне форма ретінде танылады.

Мөр сөзінің *мүһр, мөһр, мөһір* нұсқалары. Мағынасы: 1. *Таңба, мөр*. 2. *Қал, мең*. Ауыз әдебиеті шығармаларында *мөһірлеу, мүһірлеу* (мөрлеу, мөр басу); *мөһрлі фарман* (мөр басылған бұйрық) түрінде жиі кездеседі.

Мүдде сөзінің *мүддаға, мүддаға* нұсқалары. Мағынасы: 1. *Тілек*. 2. *Талап*. Жырларда *мүддаға-мақсат* түріндегі қос сөз жиі кездеседі.

Неке сөзінің *никах, неках, некаһ* нұсқалары. Мағынасы: ерлі-зайыптылардың заңды түрде, шарият жолымен, некесін қидырып, екі жақтың ризашылығымен қосылуы, үйленуі. Жырларда *некахлау, некахлану, некахтану, некаһлану, некаһлау, некаһтау, некаһтану* (үйлену, үйлендіру, некелену, неке қию); *некахлы, некахты, некаһлы, некаһты* (некесі қиылған, некеленген, үйленген); *некаһлату* (некелеу); *некаһсыз* (некесіз, некесі қиылмаған); *некаһына кіргізу* (некелеу, некесін қию); *некаһ қию* (неке дұғасын оқытып, екі адамды үйлендіру); *хақ никах* (ризалықпен, адалдықпен екі адамның үйленуі; Алланың бұйрығымен қосылу) түрінде берілген.

Тәрбие сөзінің *тарбият, тәрбият, тәрбиат* нұсқалары. Мағынасы: 1. *Жеткізу, өсіру*. 2. *Тәрбиелеу, тәлім беру, үйрету*. 3. *Құрметтеу, ізет көрсету*. 4. *Арту, өсу*. Қисса-дастандарда *тәрбият* қылу формасы өте жиі кездеседі.

Байтақ сөзінің *пайтақыт, пайтахыт, пайтахт* нұсқалары. Мағынасы: 1. *Патшаның ордасы*. 2. *Ауысп. Тақ*. 3. *Ауысп. Шексіз*. 4. *Ауысп. Ел, жұрт*.

Күнә сөзінің *күнаһ, күнәһ, күнаһи, күнәһи, гүнаһ, гунаһ, гүнәһ* нұсқалары. Мағынасы: 1. *Дінге, шариятқа қайшы әрекет, шалыс қадам*. 2. *Адамның іс-әрекетіндегі ағаттық, ерсілік, мін*.

Тақ сөзінің *тақыт, тахт, тахыт* нұсқалары. Мағынасы: 1. *Патшалардың отыратын орны*. 2. *Билік, билік құру*. 3. *Безендірілген, арқасы мен екі жақтауы бар отыруға арналған үлкен орындық тәрізді зат*. 4. *Төсек*. Жырларда билік мағынасы *тәж-тақыт, тәж бен тахыт* түрінде жұмсалған.

Шадияр сөзінің *шаһариар, шәһариар, шарияр, шарияр, шәриар* нұсқалары. Мағынасы: *Мұхаммед пайғамбардың ең алғаш дін қабылдаған төрт серігі: Әбубәкір, Омар, Осман, Әли*. Жыр дастандарда *шаһариарым* (ауысп. жан серігім) формасы көп қолданылған.

Ой, ес мағынасында жұмсалатын *жад* сөзінің *иад* формасын да көнелік ретінде орфографиялық сөздікке ендірген дұрыс. Себебі ауыз әдебиеті жырларында *иад* қылу тіркесі жиі кездеседі.

Зайып сөзінің *загифа, загиф* нұсқалары. Жыр, қисса дастандардың көпшілігінде әйел, жұбай ұғымындағы *зайып* сөзі *загифа* формасында берілген.

Болашақта латын графикасымен шығатын орфографиялық сөздікке жоғарыда көрсетілген көнелік формаларды да ендіру қажет. Себебі нормаландыру принципі қолға алынбағандықтан, қаншама ескі кітаби тіл бірліктері әртүрлі нұсқалармен көпшілікке ұсынылып келе жатыр.

Бірнеше тұлғада таңбаланған бұндай кітаби сөздердің барлығы дыбысталуы бөлек, бірақ қолданылуында мағыналық дербестігі жоқ сөздер. Бірақ тілімізде қалыптасқан вариантымен жарыса қолданысқа түскен екінші сыңарлары көнелікті танытатын форма. 1963 жылы жарыққа шыққан «Қазақ

тілінің орфографиялық сөздігінде» кәріп/ғарып/қарып варианттары түгел алынған. Яғни бұл сыңарлардың сол кезеңдердегі жазбалар тілінде берілуіне орай, әрі елеулі орны болуымен байланысты, сөздікке ендіруді қажет деп тапқан.

Ескі кітаби тіл бірліктері варианттарының әсіресе, көне формаларының күні бүгінге дейін бірыңғай жүйеге түспей келе жатуының өзіндік себептері бар. Атап айтқанда:

1. Араб жазуын қолданған дәуірлерде араб, парсы сөздерінің барлығы тек түпнұсқа вариантта таңбаланып келді де, латын, кирилл таңбасына ауысқанда оларды берудің бірізді жүйесі болмады, яғни ауызекі тілдегі сындырылған нұсқасын таңбалаймыз ба, әлде түпнұсқа формасын өзгеріссіз береміз бе деген мәселе көпке дейін өз шешімін таппады. Сондықтан сөздің тілімізге икемделген нұсқасымен қатар көне формасы да жарыса жүрді. Мысалы: *әліп, алиф, элиф, эліф; әскер, гаскер; гарасат, гәрәсәт, арасат; есім, исм, һісім; зейнет, зинат, зинет, зеннет, зиннәт; исфаһан, испаһан, испахан, асфаһан, аспаһан, аспақан, асбаһан; құтпа, хұтба, хұтпа, хатпа, хәтпе*, т.б.

2. Араб жазулы шығармаларды кириллицамен жариялау барысында оны шығарушылар көптеген ескі кітаби араб, парсы сөздерін түпнұсқада қалай жазылса, дәл сол қалпында беру принципін сүйенді. Алайда сөздің түпнұсқа варианты қазақ тілінің дыбыстық заңдылықтарына толықтай сәйкеспейді, сол себепті әркім әртүрлі оқып бір сөздің түрлі дыбыстық варианттарын қалыптастырды. Мысалы: *мисіл, мислә, мисле, мисли; нужум, нұжұм, нұжүм; мұрассағ, мұрассақ, мұрассиг*, т.б. Кітаби тіл лексикаларының осы тәрізді көп варианттылығы ауыз әдебиеті шығармаларында молынан ұшырасады.

Жоғарыда айтып кеткеніміздей, араб, парсы сөздері XX ғасырдың басына дейін тек түпнұсқа принциппен таңбаланып келді. Тіпті сөйлеу тілінде игерілген сөздердің өзі осы принципті сақтады. Бұның себебін Х.Досмұхамедұлы былай түсіндірген: «Қазақтың балалары ноғай, сарт мектеп-медреселерінде оқитын болды. Медреселерде араб-парсы сөздерін өзгертіп айту зор күнәға есептелінетін еді. Молдалар қазақ арасында араб-парсы сөздерін бұлжытпай айтуды жазу арқылы үйрете бастады. ...Сөйтіп араб-парсы сөздерінің көбі бір жағынан Қазан, бір жағынан Бұхара арқылы өзгермей тілімізге кіре бастады» [3, 92-93 б.]. А.Байтұрсынұлы: «Тобы бөтен болса да қазақ тіліне келіп сіңген, қазақтың өз сөзі болып кеткен араб және парсы сөздері бар. Мысалы арабтан *адал-халал, арам-харам, әл-хал*. Парсыдан алған *ән-әһн, қожә – хоажә* сықылды сөздер. Бұлар бұрынғы қалыбында емес өзгертілген. Міне бұ сықылды сөздерді қазақ тілінен қуып шығару ма, я болмаса сақтау ма? Мен өзім сақтау жағындамын» [4, 73 б.], - деп түп тұлғасымен таңбалау жағын қолдаған. Бірақ кейіннен ол ойынан қайтып, тілімізге икемделген варианттарын жазуды ұсынды.

XX ғасырдың басында араб, парсы сөздерін қай нұсқада жазамыз, түпнұсқа бойынша ма, әлде сөйлеу тіліне икемделген түрін бе деген мәселе өте күрделі, әрі қызу талқыға түскен болатын. Көзі ашық, қырағы қауым өкілдерінің басым бөлігі тілімізге икемделген вариантын таңбалауды қолдады. Мәселен,

Д.Сұлтанғазин: «Менің білуімше қазақ тіліндегі бөтен жұрттың сөздері екі түрлі: бір түрлісі қазақ тілінде неше заманнан бері жүрген, мысалы арабтың *фақир, тағлим, ганимет* деген сөздері, фарсының *хош, мард* деген сөздері. Осы сөздердің бір таңсық жері көбісі қазақ тілінде өзгеріп бір түрлі болып кетіпті. Менің айтатыным араб, парсы сөздерінің әуелгі түрлісін көп заманнан бері қазақ тілінде жүріп бұзылған себебінен араб, парсы наһуыменен жазбай-ақ қазақтың сөйлеуі бойынша жазу жарайды, мәнісіне қарай» дей отырып, кірме сөздерді «бөтен наһу қағидаларымен жазса сол сөздер анық ұғымды болмай, қазақ тілінің түрін бұзады, ерсі көрініп тұрады» деген пікірін білдірген [4, 44-48 б.]. Осындай пікірді Ғ.Мусиннің де қолдағанын көреміз: «...өз аузымыздан қалай естілсе, солай жазу керек. Мәселен, *халалды-адал, харамды-арам, зақылды-ақыл* деп жазу тиіс» [2, 115 б.]. Ж.Әбубәкір мырза да кірме сөздердің «қазақ күпісін» киген түрін қабылдауды қолдаған [4, 122 б.].

Біз зерттеу барысында жалпы ескі кітаби тіл бірліктерін үлкен екі топқа бөлдік:

1. Орфографиялық сөздікте берілген сөздер

2. Орфографиялық сөздікте берілмеген сөздер

Орфографиялық сөздікте *абжад, ағуа, ақық, анжам, әбият, әбілет, әдді, әдиса, әзел, әлмисақ, әман, әмсе, әптиек, әфсана, бақас, балиғат, баһар, бәдбақыт, бәден, бейқут, бейхош, гүрзі, габари, газы, гақлия, гапілет, гарасат, гұшыр, даңдама, дәпін, дәргаһ, дәремет, дертменді, жәһіл, зипа, зұлпықар, зұбаржат, зүриат, ирада, канизәк, кәләндер, кепиет, керкудан, кетқұда, көдек, күрси, қирағат, құрсант, құтпа, ләкин, лулу, мағрифат, мазлұм, мақлұқат, мүбәда, манзұр, мардан, махшар, мұғжиза, мұхтасар, мұштақ, мұстажап, мүфсид, нағыра, нәмәрт, паруаз, пәруай, пәруар, пәруардігер, пәруана, панжара, нақлият, рәкат, рәуиш, сарпай, саруар, сәргәрда, сақи, тариқат, тахқиқ, тәбдил, тәйем, тұһмат, үр, фазылат, фарсақ, фарсақ, фарияд, хаят, хұжыра, хұжыра, шарғи, імкан, т.б. біршама ескі кітаби тіл бірліктері қамтылған.*

Ал ауыз әдебиеті жырларында, қисса-дастандарда өте жиі, актив түрде кездесетін мына сөздер орфографиялық сөздікке енбеген: *аб/әб, ақаид/қақайд, алуафұрұш/алаунүріш, арафа/арапа, аслан/әслан, асхаб/асхап, афсун/афсүн, ахд/ақд, аһыл/аһил, әлейһиссалам/аләйһиссалам, әлфирақ/әлпірақ, барағат/барат, баһан/бәһәна, баһра/бәһра, башарат/бәшерет, бәллұр/биллур, бейқұда/бейхұда, бихуд/биһуд, бұстан/бұстан, гәриан/гәриян, газат/қазат, гауға/қауға, гифрит/ифрит, гиш/гәйиш, гуд/уд, дилбар/ділбар, диуан/дуан, жәзір/жазыр, жүһүд/жүһүт, зақум/зақұм, зәнжабил/занжабіл, зиада/зияда, зұлжалал/зүлжалал, зүлфі/зұлпы, ихфа/ихпа, кәфарат/капарат, күлфат/күлпат, мағшуг/мағшұғ, мантиқ/мантиқ, махсус/махсұс, махфуз/махфұз, машиғұл/мәшиғұл, мәзкүр/мазкур, мәләйік/мәлеик, миллат/милләт, миск/мәсік, муазин/муәзін, муафиқ/муафық, муқарраб/мұқарраб, мұнажжим/мүнәжім, мүшірік/мүшірік, ниқаб/нықап, нұжум/нүжүм, пәренжі/фәрәнжі, рүкүг/рукүг, сұбхан/субхан, тағбир/табир, тағриф/тағриб, тауап/тәуап, таһарат/таһрат, уасил/уасыл, уахи/уәхи,*

уәли/уали, фахим/фахым, фирдаус/фирдауыс, хадие/хәдие, хадиса/қадиса, хамд/хамыд, хусусан/хосусан, һұжұм/һұжым, шариф/шәріп, шаһбаз/шаһбаза, шаһид/шәһид, шаукат/шаукат, шиғыр/шиғр, шиит/шиғи, шұһрат/шұһрәт, т.б. Болашақта латын графикасымен шығатын орфографиялық сөздікке осы көрсетілген ескі кітаби тіл бірліктері міндетті түрде ендірілсе деген ұсынысымыз бар.

Қазіргі таңда араб, парсы сөздерінің 2013 жылғы шыққан орфографиялық сөздікте көрсетілген нұсқасы бола тұра екінші дыбыстық нұсқаларының да қатар қолданыла беру жағдайлары жиі кездеседі. Мысалы: *ажуа/әжуа, байтолла/байтулла, бәдеуи//бәдәуи, жәһіл/жаһил/жәһил, рәкат/ракағат/рәкағат, рубай/рубаи, нәмақұл/намақұл, тәйем/тайаммом, сәргарда/сәргарда, кәләндер/кәләндар уағалайкүмассалам/уағалейкумассалам, асфаһани/исфаһан/испаһан*. 2013 жылы жарыққа шыққан орфографиялық сөздікте бұл сөздердің бірінші тұрған нұсқалары берілген. Алайда сөздікте көрсетілген нұсқа емес, керісінше екінші нұсқаның қолданым аясының кеңдігіне біз зерттеу барысында көз жеткіздік. Біз қараған шығармаларда бұл сөздердің екінші варианттары басым қолданыста болды. Сонымен қатар орфографиялық сөздіктің реестріне *ғафу* да, *ғану* да, *дертменді* де, *дертмене* де алынған. Бұлардың біреуін ғана көрсету керек. Тағы да есте жүретін нәрсе мынау. Реестрге *тамғашы, наубайшы, мизаншы, ғафілдік* сөздері алынған, жазба шығармаларда *тамға, наубай, мизан, ғафыл* сөздерінің де актив қолданыста болғанына сүйене отырып, түбірлерді де болашақта сөздікке енгізген дұрыс.

Болашақта латын графикасымен шығатын **орфографиялық сөздікте** осы тәрізді сөздерді қайтадан сұрыптаудан өткізген абзал. Жазу тарихын зерттеуші ғалым Қ.Күдеринаның көрсеткеніндей: «Орфографияның жетілуі тіл білімінің фонетика, морфология, синтаксис, лексикология, семасиология, ономасиология, сөзжасам, фразеология, этнолингвистика салаларының дамуымен тығыз байланысты. Сондықтан осы салаларда қол жеткен теориялар мен нәтижелерді жазудың коммуникативтік қызметін жетілдіре беруге қолдану үздіксіз процесс саналмақ. Процесс барысында әрқилы проблемалардың туып отыруы заңды да» [5, 8 б.]. Демек ғалым Қ.Күдеринаның: «Тілдік таңба қарым-қатынастың бірнеше жолдарына түсіп, денотативтік және сигнификативтік жиілікке ұшыраса, таңбаның тұрақтылығы артады» [5, 33 б.], - деген ұтымды тұжырымын басшылыққа алған жөн деп есептейміз.

Сөздер варианттарының пайда болуын зерделеу және олардың ішіндегі бір нұсқаны норма ретінде тану мәселесі күні бүгінге дейін тіл біліміндегі күрделі проблемалардың қатарында келе жатыр. Ғалым Н.Уәлиұлы «Жарыспалылық, әсіресе фонетикалық варианттар – тілдің әдеби нормасына, орныққан қалыпты ережесіне нұқсан келтіретін, кедергі тудыратын фактілердің бірі» [6, 101 б.], - дейді.

Бұл сөздердің емлесін қалыптастыру, дұрыс нұсқасын сұрыптап, саралау үлкен жауапкершілікті талап етеді. Біз теріп шыққан, әртүрлі нұсқада

таңбаланып жүрген және орфографиялық сөздікке ендірілмеген ескі кітаби сөздер саны 387. Оның 252-сі араб, 135-і парсы сөзі. Ол сөздердің барлығын орфографиялық сөздікке алу керек деуден аулақпыз. Алайда қисса-дастандарда, ауыз әдебиеті жырларында, жыраулар поэзиясында, жазба мұраларда, қазір шығып жатқан діни кітаптар мен БАҚ құралдарында тұрақты түрде әрі жиі ұшырасатын бірліктерді іріктеп, олардың жазылым нормасын орфографиялық сөздікке ендіріп көпшілікке ұсынған абзал деген ойдамыз. Бұл сөздердің емлесін қалыптастыру, дұрыс нұсқасын сұрыптап, саралау үлкен жауапкершілікті талап етеді.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Ильминский Н.И. Материалы к изучению киргизского наречия. Казань, 1861.
2. Мелиоранский П.М. Краткая грамматика казак-киргизского языка. Ч. I, II. Спб. 1894-1897.
3. Досмұхамедұлы Х. Аламан. –Алматы: Ана тілі, 1991. –176 б.
4. Қазақ тілі жөніндегі революциядан бұрынғы зерттеулер. –Алматы: Ғылым, 1993. –232 б.
5. Күдеринова Қ. Бірге, бөлек таңбаланатын сөздердің орфограммасы және оларды кодификациялаудың негіздері. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған диссертация. –Алматы, 2000 ж.
6. Уәлиев Н., Алдашева А. Қазақ орфографиясындағы қиындықтар. – Алматы: Ғылым, 1988. -113 б.

Сейтбекова А.А.

Ортағасыр жазба ескерткіштер мәтіндерін кирилшемен транскрипциялаудағы кемшіліктер

Еліміз тәуелсіздік алғалы бері жазуымызды латын графикасына көшіру мәселесі бірнеше рет көтерілді. Бұл мәселені алғаш рет көтерген белгілі түркітанушы, академик Ә.Қайдар: «Латын әліпбиіне көшу – өмір талабы, болашағы жарқын өркениетті ел болудың алғышарттарының бірі», – деген болатын [1]. Міне, бүгінде ғалымның 25 жыл бұрын айтқан әліпби турасындағы келелі пікірлері мен ұсыныстары дәлелденіп, бүгінгі қазақ қоғамының да бұл реформаға дайын екендігі аңғарылады. Үстіміздегі жылы елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың Жарлығымен 26-қыркүйекте латын графикасына негізделген «Жаңа қазақ әліпбиі» қабылданып, бекітілді. Ал сәуір айында елбасымыздың жарияланған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында латын әліпбиіне көшуге байланысты нақты шешімдерін атап көрсетті. Мақалада елбасымыздың «Әжептәуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. Біз жаңғыру жолында бабалардан мирас болып, қанымызға сіңген, бүгінде тамырымызда бүлкілдеп жатқан ізгі қасиеттерді қайта түлетуіміз

керек» деуінің мәнісін терең түсінген абзал. Осындағы «жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани кодына» Орхон-Енисей түркі руникалық ескерткіштерімізден бастау алатын, одан кейін араб жазулы ортағасырлық мұраларымызбен жалғасатын рухани бай жазба дүниелеріміз жатады. Яғни, осы тамыры тереңде жатқан түркі дүниесіне ортақ жазба мұраларымызды қайта жаңғыртып, кемелдендірудің бағдарын жасауымыз керек. Олай болса біз тек 1940 жылдан бергі қолданып жүрген бүгінгі кирилл әріптерімен таңбаланып жүрген мәтіндер мен том-том мұраларымызды көшіріп қана қоймай, сонау X-XIII ғасырлар аралығындағы араб қаріптерімен жазылған бай тарихи жазба мұрамыздың бар екенін ескеріп, сол мәтіндерді латын қаріпіне түсірудің қажеттілігі мен маңыздылығы зор екенін атап өткеніміз келеді.

Жасыратыны жоқ, кеңес дәуірінде түркітілдес ұлттардың мүддесі табанға тапталып келгені ақиқат. Түркі тілдерінің ортақ тіл кеңістігін жою арқылы Кеңестер Одағы осы халықтарды мәдени отарлау саясатын жүргізіп келді. Соның салдарынан бүгінде туысқан түркі халықтары бірінің сөзін бірі түсіне алмайтын, бірінің жазуын бірі оқи алмайтын дережеге жетті. Бұл отырлау саясатының сырын көрнекті ғалым Әбдуали Қайдар былайша жеткізеді: «... түркі тілдерінің жазуы мен терминологиясы арқылы жақындасуы кезіндегі тіл саясатына онша қолайлы болмады. Себебі бөлшектеніп, басы қосылып та бірікпеген елдерді билеп-төстеу кімге болса да оңай болмайтын [2]. Кеңес Одағы ыдырап, түркі мемлекеттері жеке-жеке шаңырақ көтеруіне қарай түркологиялық жұмыстарда да елеулі өзгерістер орын алды. Әсіресе егемендігімізді алғаннан кейін жазба ескерткіштер тілі отандық түркітанушы ғалымдарының тарапынан тереңірек зерттеле түсті. Ал енді руна, араб, латын әліпбиінде жазылған баға жетпес мұраларымыз бүгінгі күні қабылданып отырған латын қаріптеріне түсірілсе, кеңінен зерттеуге мүмкіндік алар едік және өзге түркі бауырлас елдерімізбен өзара жазба бірегейлігімізді, рухани-мәдени байланысымызды одан әрі күшейтіп, ынтымақтастығымызды арттырар едік. Себебі қаншама шаң басып жатқан еңбектер көпшіліктің кәдесіне асырылмай, ізденушіні күтіп жатқаны жасырын емес.

Қазақ тілінің тарихына қатысты *көне түркі, орта түркі, ескі қазақ тілдерінде араб графикасымен жазылған мұраларымыз* жеткілікті. Әрине сан ғасырлық араб жазуымен жазылған барлық мұраларымызды латын қаріпіне бірден көшіру оңай болмас. Бұл қыруар еңбек пен уақытты қажет етеді және осы саладағы білікті түркітанушы мамандардың қатысуымен жасалатын кешенді жұмыс. Бұл ауқымды жұмыс «Қазақ тілінің Ұлттық корпусы» жобасы аясында орындалса, көпшілікке қолжетімді болады.

Ал осы күнге дейін кирилл графикасымен транскрипцияланған ортағасырлық мәтіндерді зерттеу қаншалықты тиімді болды? Ол түркі халықтарына ортақ дыбыстарды дәл бере алды ма? мәселесін қарастырып көрейік.

Жалпы араб жазулы түркі халықтарына ортақ ортағасырлық ескерткіштер мәтіндерін транскрипциялау туралы В.В. Радлов, В.Л. Васильев, К.Г. Залеман,

Н.А. Баскаков, Е.И. Убрятова, А.А. Зайончковский, т.б. түркітанушылардың еңбектерінде айтылады.

Араб жазулы мәтіндерді транскрипциялаудың өзіндік қиындығы мен белгілі бір шарттылығы жайында А.К. Боровковтың «XII-XIII ғасырлардағы Ортаазиялық тefсирдің лексикасы» атты монографиясында сөз болады. Ғалым бұл туралы пікірін былайша білдіреді: «Транслитерация арабских букв во многих случаях неизбежно приобретает весьма условный характер. Особенно условна передача гласных и согласных к/г, /ч/дж, б/п, поскольку в рукописи эти знаки обычно не различаются» [3].

Кеңес Одағы кезеңінде орыс түркітанушылары шығыс әдебиеттеріне қатысты мәтіндерді транскрипциялауда әркім өзінің транскрипциясын ұстанбай, белгілі бір лингвистикалық нормалар мен дәстүрлерге бағыну керектігін айтады: «В настоящее время в советской востоковедческой литературе, на наш взгляд, должна применяться фонематическая транскрипция двух видов: точная – для разнообразной научной и научно-учебной востоковедческой литературы, а также отчасти для учебных и словарных работ по языкам зарубежного Востока. При помощи приблизительной фонематической транскрипции состав фонем восточных языков всегда должен передаваться лишь обычными буквами русского алфавита и в соответствии с правилами русской орфографии. Специфические для того или другого восточного языка фонемы или их сочетания передаются здесь тщательно продуманными и рационально составленными сочетаниями (комбинациями) русских букв» [4]. Сөйтіп, В.В. Радлов, В.Л. Васильев және К.Г. Залеман «Жалпылингвистикалық әліпбиі» (Общелингвистическая азбука) атты еңбектерінде орыс графикасының артықшылығын атай отырып, араб таңбаларына арналған фонетикалық әліпби құрастырады. Әліпбидің негізгі принциптері төмендегідей болады:

- 1) әрбір дыбыс белгілі бір таңбамен белгілену керек;
- 2) әрбір әріп бір ғана фонетикалық мағынада қолданылу керек;
- 3) негізгі дыбыстарды кез келген диакретикалық белгілермен таңбаламай, қабылдауға оңай келетін белгілермен таңбалау керек [4].

Ғалымдардың орыс графикасының негізінде шығыс тілдеріне арналған ортақ фонетикалық транскрипцияны қабылдаудың қажеттілігі жайындағы ұсыныстары Ғылым Академиясының тарих-филология бөлімінде қаралып, мақұлданады. Одан кейін Академик И.Ю. Крачковский араб мәтіндерін транскрипциялауды жетілдірудің жолдарын қарастырады. Оның транскрипциясында *алиф* апостроф арқылы беріледі [5].

Осылайша Ресейде түркітанымдық зерттеу жұмыстары үшін *кирилл түркологиялық әліпбиі* қабылданады. Оның құрамында дифтонг (я ю ё щ ь ъ) дыбыстары енеді. Орыс тілінде жоқ, бірақ түркі тілінде бар дыбыстар серб, латын, грек әліпбилерінен алынады. Көптеген түркітанушылар араб жазулы ортағасырлық жазба ескерткіштер мәтіндерін транскрипциялауда осы *радловская транскрипцияны* қолданады.

Дегенмен кейбір ғалымдардың түркі халықтарына ортақ жазба мұраларды өз тілдерінің дыбыстық ерекшеліктеріне икемдеп транскрипциялау үрдісі қолданылады. Себебі араб әліпбиінде дауысты дыбыстардың үш-ақ түрі болғандықтан, түркі тілдеріндегі барлық дауыстылар осы үш таңбаның негізінде беріледі. Бұл дауыстыларды түркітанушылар мәтін транскрипциялауда әрқалай пайдаланады.

Отандық түркітанушы Р.Сыздық: «Ясауи хикметтерінің» қолжазбасын транскрипциялауда соңғы бірер ғасырдың барысында В.В. Радловтан бастап, көптеген ғалымдар көне, ескі, түркі жазба ескерткіштерін зерттеу жұмыстарында, олардың сөздіктерін түзуде транскрипциялау үшін «орыс жазуы» деп өзіміз атап жүрген кириллица таңбаларын таңдап алғаны белгілі... Әрине, таза ғылыми зерттеу жұмысы үшін латын таңбалы транскрипцияны алуға да болар еді, бірақ жоғарыда айтқанымыздай, бүгінгі тек мамандар емес, қалың оқырманның мүддесіне сай деп өз транскрипциямызды қолдандық», – дейді [6]. Ал А.Н. Кононов «Түрікмен шежіресінен» алынған мысалдар мен мәтіндерді беруде өзбектің қазіргі сөйлеу тіліне жақындатып транскрипциялағанын ескертеді [7]. Өзбек ғалымы Э.Фазылов «Ескі өзбек тілі» еңбегінде Алтын Орда жазба ескерткіштер мәтіндерін транскрипциялауда өзінің ұстанымын былайша түсіндіреді: «При транскрибировании хорезмских текстов была использована система знаков отечественных тюркологов с не значительными дополнениями» [8]. Э.Фазылов Сейф Сарай «Гүлістан» мәтінін кирилшеге былайша транскрипциялаған:

Илк йаз кунләриндә бир кун бустан ичинда, гуллар арасында бир нечә зариф алимләр билән олтуруп, ишиа илминден бәхс қылып, әбйати гәриб вә 'әш 'ари 'йжиб оқудум есә. Ол 'әлимләрниң улусы 'аруз илминән бир мушкил бәйтниң тақатту 'ин су' ал етти. Фил-хал жәвабын ешитип әйтти: Ей әдиб 'и гәриб, сәңа мувафиқ насихәтим бар қабул қылсаң, хәйр болғай. Әйттим: буйруң. Әйтти: Шайх Сә'ди «Гулустаны» турки тәржумә қылсаң, 'бир сахиб-и дәвләт ер атына. Мисра', Йадықариң жехан қалсун деп. Ол 'әзизниң мубарәк нәфәсин қабул етип, әйттим ишиә Аллаха әмма кувәттим за'иф турур аның қәви мә'наларына. Әйтти: и'анәкә Аллаһу Тә'ала. Әмма бу китаб аты ол сәбәбдән 'Гулистан' болй ким 'әжайиб хикайат, вә гәрайиб нәсайих вә әнвә ләтаиф билән муруттәб ва музәййән болуп тур [8].

Мәтіннен байқағанымыздай, өзбек ғалымдары мәтінді кирилшеге транскрипциялағанда өзбек тілінің дыбыстық заңдылығына қарай икемдеп, *ә, ö, у, и, в* графемаларын және (айн)' диакретикалық белгісін пайдаланған.

ʼ (алиф) – о;

و (уау) – у;

و (дауыссыз болған жағдайда) – в;

ى (иә) – и;

ё (ә-фәтхә) – ә;

◌̣ (у-дамма) – ö;

ε (айн) – '.

Осындағы араб тіліндегі созылыңқы дауыстылар өзбекшеде сақталмаған. Арабша созылыңқы **а:** (**а:**) дыбысы өзбек тілінде **о** әрпімен таңбаланады. А.М. Щербак **а**-ның **о**-ға бейімделуіне тәжік тілі ықпал еткен деп түсіндіреді [9]. Арабтың дауссыз **х** таңбасын **х**-мен, ал **ح** әріпін **х** таңбасының астына кішкене дөңгелек қойып таңбаланған.

Осы Сейф Сарайдың «Түрікше Гүлістан» жазба ескерткішін белгілі түркітанушы ғалым Э.Н.Наджип латын графикасымен транскрипциялайды және өзінің тілтанымдық ұстанымын былайша тұжырымдайды: «Мәтін транскрипциялауда ескерткіштің негізгі тілі – қыпшақ тілі екендігін негізге алдық. Оны біз қыпшақ жазба ескерткіштері, қыпшақ сөздіктері мен қазіргі қыпшақ тілдері фактілерінің негізінде анықтадық. Ескерткіштегі орфографиясының тұрақсыздығына қарамастан, кез келген сөзді транскрипциялау мәселесінде сингормонизм заңдылығы принципінен шығып отырдық. Өйткені аталмыш жазба ескерткіштегі көптеген сөздер сингормониялық заңдылықпен жазылған».

Э.Н. Наджип транскрипциясынан үзінді:

Mälüm olsun bu kitab jazmanğa säbab ol oldu kim mäxzüm Tolu bek qacan kim bän zäif becaräji izdädi önumdääräb dilindzä oq atmaq ilm icindän kitab lar götürüp önumda qodi bänä sölädi kim bu kitablardan däxi özdä kitablardan bir kitab jaz oq atmaq ilm icindä türki dilindca dep söjlädi bän daxi anung bujruğuna bojun vurdum daxi anung üstüna itimad qildim va daxi anung sözün qabul gildim bu qisqa kitabi oq atmaq icindä cäm qildün ol sölär kim müfid dur ani aldim vä daxi uzaq sözläri biraqdim oqujan kisija häjn olsun dejü olsun dejü vä daxi anung biläämäl qilmağä asan olsun deju vä daxi bu kitabä Xulasa drju ad verdüm [10].

Ғалым мәтінді латын қаріпіне транскрипциялауда араб тілінің дауысты созылыңқы дыбыстары үшін *a, i, u*, ал қысқа дауысталары үшін *ä, ö, ü* графемаларын пайдаланған. Сондай-ақ, қолжазбадан алынған мысалдарды талдағанда арабша жазылған нұсқасын да қатар көрсетіп отырады. Бұл, бір жағынан, кез келген түркі, араб, парсы сөздерінің жазылу тұлғасына шүбә келтірмеу үшін сенімді дереккөз болады. Себебі араб графикасында бір әріптің бірнеше нұсқасы бары белгілі. Мысалы, *m*-ның екі түрі, *s*-ның үш түрі. Осымен байланысты кірме араб және парсы тілдерінде бірдей дыбысталатын, бірақ әртүрлі (*s, t*) таңбаланатын сөздер бір ұғымды бере бермейді. Жалпы Э.Н. Наджип араб жазулы мәтіндерді латын графикасымен таңбалауда оқуға әрі жазуға жеңіл графемалармен таңбалағанын көреміз.

С.Н. Иванов Әбілғазының «Түркі шежіресін» транскрипциялағанда академиялық (радловская) транскрипцияны қолданғанын айтады: «В обозначении гласных принято различие их по принадлежности к заднему или переднему ряду с заменой знаков *ı* и *ı̇* академической транскрипции знаками *ы* и *и* (*a-ä, o-ö, y-ÿ, ы-и*).

Для обозначения согласных сохранены следующие русские буквы, употребляющиеся в академической транскрипции: б, в, г, д, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ч, ш. Сохранен также (') для обозначения арабской буквы Ғ. Осуществлена замена некоторых букв академической транскрипции следующими знаками: қ, ғ, й, х. Аналогичными соображениями определяется обозначение буквой ҕ арабских букв ح и ه.

С.Н. Ивановтың транскрипциясынан үзінді:

Андын соң Мавәраннәхрда бу ики әмирдин өзга улуг киши йоқәрди. Хәр ким чуст ва чәләк әрди оны йылқына йыбарды. Йаз кұни тўш вақты әрди. қараит найманның қары дұшманы әрди. Он кұн турғандын соң Хажжи Мухаммад хан кәләдт тәп Харасандын киши кәлди. Тақы садақындын бир оқ чықарып сындурды. Анда бир қал'а салып әрди ким... Бу қәчә бир тўш көрдүм. Бир кун Йа'куб шах би гунаҳ қылды [11].

Бұл еңбекті С.Н. Иванов ескі өзбек тілі ескерткіші ретінде қарап, өзбек тілінің тарихи грамматикасын жасауға үлес қосатынын айтады. Сол себепті ескерткіш мәтінін өзбек тілінің дыбыстық заңдылығына сәйкес транскрипциялаған болса керек.

Аталмыш жазба ескерткішті Б.Әбілқасымов араб тіліндегі дауысты дыбыстарды қазіргі қазақ тілінің дыбыстарына салып транскрипциялайды. Ғалым: «^ا таңбасын орнына қарай а, ә, е әріптермен, ب таңбасын б, п әріптермен, ك таңбасын г, к әріптермен бердік. و таңбасын о, ұ, ү, ө әріптерінің біреуімен таңбаладық. ی таңбасын бірде и, бірде ы, і әріптерімен (сөздің жуан-жіңішкелігіне орай) бердік. Ал ض, ط, ز таңбаларын бір ғана з әрпімен, ث, ص, س таңбаларын с әрпімен, ح, خ таңбаларын х әрпімен, сондай-ақ, غ және غ әріптерін ғ таңбасымен бердік. ج таңбасы бірде ч-ны, бірде ж дыбысын белгілейді екен, ыңғайына қарай солай қолдандық», - дейді. Мысалы,

Қара ханның ұлұғ хатұныдын ұғұл болды көріклі ай күндін артұқ үч кече күндүз анасыны еммеді һәр кечеанасының түшіге кіріб айтұр ерді ей ана болғыл әгәр мұсылман болмасаң өлсем өлермін сенің емчекіңізні еммен теб...

Ұғланларыға айтдыкім зинһар бір біріңізден дүние масалахаты үчүн азарде болмаң әгәр қайсыңыз көңілінде бір зарре нафақ болса көңіліңізден кетірірің та дұшманның мәкәріндін аман болғайсыз тағы Үкідайны менің орнымға падишаһ қылыб барчаңыз аңа табе болұб жарұб жарыға хазер болұң [12].

Р. Сыздық та Ясауи қолжазбасына транскрипциялауда араб сөздерінде қолданылатын ض ظ ث ذ дауыссыз әріптерін Э.Н. Наджип, Н.С. Иванов сияқты айырықша белгілермен (әріпүсті) емес, қазақ тілінің фонетикалық жүйесі мен дыбыстық заңдарына (мысалы, ы-і, а-ә, ұ-ү қатарларын айырып, дауыстылардың жуан-жіңішкелігін, яғни дауыстылар үндестігін сақтап көрсету) сәйкестендіріле жасалды дейді [6]. Мысалы,

*Білсә/рахман тәңрім бұйұррғана бойұн
Сұнса заһир ма'нысыны алыб ічкә салса/*

Оқуб оқумас 'алим болмас дустларыма
'алим ол дүр иллә алла зикрін айтса/ ма'на
Оқуб мәнлік тойұб йолға кірсә/
Мужахида тартыб анда мақам/тәкаббурға мақам
Йоқтур дустларыма/заманалар ахир болса
'алим құрғай/хасил қылған 'амалларын малға

Осылайша ғалым жалпы ескерткіш мәтінін транскрипциялауда қазақ тілінің қазіргі таңбаларын алғанын былайша түсіндіреді: «Ясауи тілінің негізінің бірі – қыпшақ тілі болғандықтан, қыпшақ тобының үлкен бір өкілі – қазақ тілі екенін ескердік, үшіншіден, ескерткіштің дүниеге келген жері – Сырдарияның төменгі ағысы, атам заманнан қазақ халқын құраған ру-тайпалар мекені болғандығын ескеріп, транскрипцияладық» [6].

Ал кейбір отандық түркітанушыларымыз ортағасыр жазба ескерткіштер мәтіндерін кирилшеге транскрипциялағанда белгілі бір лингвистикалық принциптерді ескермегені аңғарылады. Тіпті кейбір жазба ескерткіштер ескі қазақ жазба мұраларына қатысты болса да, бөгде тілдің транскрипциялау тәжірибесінен аса алмағаны мәтін талдауда байқалады. Мысалы,

Буйурды ләшкәрінгә атланың теб (81р-3). Манім қанымны суттег *текма* (10 в-31). Бу соңсуз достлуқұндын тандым імді (44 в-39) Сабур бірлә соңы мақсудын булды (47в-28) [13].

Осындағы *буйурды* емес *бұйұрды*, *ләшкәрінгә* емес *ләшкеріңе*, *манім* емес *менім*, *текма* емес *текме*, *достлуқұндын* емес *достлұқұндын*, *сабур* емес *сабұр* (кейде сабыр), *булды* емес *болды* деп транскрипцияланғаны жөн болар еді. Тіпті *ләшкәрінгә* дегендегі *нг* түркі тілдерінің дыбыстық қорындағы *ң* графемасымен таңбалануы бұрыннан дәлелденген. Сондай-ақ, сөздің бастапқы позициясында кездесетін *с* (-и) дыбысын түрік ғалымдары *ікі*, *бішінсі* деп берсе, ал біз кирилл таңбасымен транскрипциялауда *е*-мен беріп жүрміз. Мысалы, *и*ки емес, *екі*, *бішінчі* емес, *бесінші/бесінжі*, т.б. Осындай транскрипциялаудағы ала құлалықтар өзге де ғылыми жұмыстарда кездесіп жататыны өкінішті.

Осылайша кирилшеге транскрипцияланған кейбір араб жазулы мұраларымыздан байқағанымыз: кейбір сөздердің дұрыс транскрипцияланбауынан тілтанымдық қате болжамдарға апарады. Сондықтан транскрипциялауда біліктілікті, аса сақтықты қажет етеді.

Сонымен кирилшеге транскрипцияланған араб жазулы мәтіндер бүгінгі зерттеушілер үшін мәтінтануда тиімсіз екендігі байқалады, яғни түркі тілдернің дыбыстық жүйесін толық бейнелей алмайды. Содан бір сөздің әртүрлі транскрипциялануына ықпал етеді. Ол бүгінгі күні қазаргі қазақ тіліндегі араб және парсы сөздерінің әртүрлі айтылып, әртүрлі таңбаланып жүргенінің бір себебін осыдан іздеу керек секілді. Осымен байланысты әр дәуірдегі жазба ескерткіштер мәтіндерін лингвистикалық принциптерге негізделген латын графикасымен транскрипциялаудың өзіндік **артықшылықтарын** атап өткеніміз келеді:

біріншіден, әртүрлі таңбаланып жүрген сөздер біріздендіріледі;

екіншіден, түркі халықтарының ортақ жазба мәдени, рухани құндылықтарды жаңғыртуына, интеграциялануына жол ашады;

үшіншіден, бұрын-соңды араб жазуымен жазылған мәтіндер шетел (қытай қазақтарынан басқа) қазақтары үшін түсініксіз болса, жазба мәтіндер латын қаріптеріне көшірілген жағдайда оқуға, зерттеуге қолжетімді болады;

төртіншіден, әсіресе, тарих және филология мамандығында оқитын студенттер араб жазулы мәтіндерді латын графикасымен оқи алады, өздеріне қажетті құнды мәліметтерді ала алады.

Сейтбекова А.А.

Өзге түркі халықтарының араб жазулы ортағасыр мәтіндерін латын графикасына транскрипциялау тәжірибесінен

1926 жылы 26 ақпаннан 6 наурызға дейін Баку қаласында Бүкілодақтық Бірінші Түркологиялық съезде түркі халықтарының латын әліпбиіне көшуі жөнінде мәселе қозғалды. Съезге қатысушылар екіге бөлініп, бірі – бұрыннан пайдаланып келген әрі нақтылы ұлт тіліне лайықталып, реформаланған, ресми қабылданған араб графикасын латыншаға ауыстырудың саяси-идеологиялық, экономикалық, методикалық артықшылығы бар және сан ғасырлық жазба дәстүрден қол ұзу қаупін тудырады дегенді айтса, екінші тобы – араб жазуы түркі тілдерінің фонетикалық жүйесіне сай келмейді, латын әліпбиі түркі тілдерін еуропа мәдениетіне жақындастыра түседі дегендей дәлелдер айтылады [14]. Осылайша XX ғасырдың бірінші жартысында қазақ, өзбек, түрікмен, әзербайжан, түрік халықтары ғасырлар бойы қолданылып келген араб графикасы негізіндегі әліпбиінен айырылып, латын графикасына ауысады. Оның ішінде 1929 жылы латын әліпбиіне көшкен қазақ халқы XVIII-XX ғасырдың басына дейін араб графикасы негізіндегі қазақ жазуымен шыққан жазба мұраларынан қол үзіп қалады. Сол кезеңдерде латын графикасында қалған түрік халқы, одан кейін 1991-1993 жылдары әзірбайжан, түркіменстан, өзбек халықтарының түркі тілінде жазылған сан ғасырлық жазба ескерткіштерді латын қаріпіне қалай көшірді, транскрипциялауда қандай критерийлер мен принциптерді басшылыққа алды деген мәселелер туындайды.

Түркия тәжірибесінен. 1929 жылы Түркия Республикасының латын қаріпіне көшудің жазу реформасы басталған соң, жазба мұралар мәтіндерін транскрипциялау мәселесімен де айналысты. Бұл ретте Түркия Республикасының «Түрік лингвистикалық қоғамы» және осы саламен айналысқан түрік ғалымдарының өзіндік лингвистикалық ұстанымдары болды. Бұл түрік тілшілерінің латын қаріпімен транскрипцияланған мәтіндерінен байқалады. 1947 жылы Решид Рахмет Арат XI ғасырдағы Жүсіп Баласағұнның «Құдатғу білік» жазба ескерткішін латын негізді түрік графикасына транскрипциялайды [15]. Латын графикасына транскрипцияланған мәтіннен мынадай ерекшеліктерді байқадық:

• түрік тілі оғыз тілдер тобына жататындықтан, оғыз лексикасына қатысты сөздер сол тілдің айтылым, жазылым заңдылығына қарай берілген. Мысалы, *ев –үй, доңұз,жұлдызын –жұлдузұн* т.б.

Elig aldi **evke**kigürdi bata
Orun birdi oldurdi elgin tuta
Yaşıl kök bezeding tümen **yulduzun**
kara tün yaruttung yaruq **kunduzun**
*Жасыл көкті безендірдің жұлдызбен,
Қара түнді жарқ еттің күндізбен* [16];

• кейбір кірме араб-парсы сөздері сол төл тіліндегі қалпын емес, түркі тілінің дыбыстық заңдылығын ұстанған. Мысалы, *масбих – teşbih, gayhar-gehver, нафс – nefis, банд – bend, панд – pend, жафа – cefa, уасал – visal*, т.б.

Turup yundi kıldi yana tang namaz
Du'a kıldi **teşbih**yime kııdti az
Тұрұп иұнды қылды иана таң намаз
Дуа қылды *тесбих* иеме құдты аз
*Дәрет алып, таң намазын оқыды,
Дұға оқырда масбих ұстап отырды*

Hava **nefis** yagi ol kali bulsa kũç
Yetürgey siziksiz sanga eski õç
Һава *нефс* иағы ол қалы болса күч
Иетүргей сізіксіз саңа ескі өч
*Нәпсі мен құмарлық – жау. Күш алса егер,
Күнә өш алып, жан-тәнің бейнет шегер*

Tirigle firaqqa **visal** bar uminç
ölügli **visaldin** siziksiz yiraq
Тірігле фираққа *висал* бар ұмынж
Өлүглі *висалдын* сізіксіз иарақ
*Тірі айырылсаң үмәтпенен күн өтікізіп,
Аырса өлім, түңіліп жаның қалар* [16];

• араб сөздерінде ғана кездесетін *ğ* айын дыбысы (') апострофпен берілген: *дуа – du'a, жамағат – cema'at, райат – ra' iyyet, мағына – ma'ni*, т.б.

Yana elgi kũçlüg muhtesib
Isizlerni yiğsu **cema'at** kezip
Йана елгі күчлүг болұр мұхтасиб
Ісізлерні иегсу *жемаат* кезіп
*Мұһтәсінтер қолы күшті, табанды
Жамағатты кезіп, тисын жаманды*

Ra' iyyet öze ol sening ũç haqıng

Tilegü olardin sen aç qulğaing
 Райет һақы бар сенінде көр үч
 Бү һақны өтегіл өзін қылма күч
 Ғұмырыңды жақсы атпен жасағын,
 Өлсең, мәңгі қалар жақсы атағың [16];

• қазіргі графикада жалпыхалықтық тілдің дыбыстық қорында кездесетін, бірақ түрік әліпбиіне енбей қалған -ng (н), -(қ) қ, -v (в), -h дауыссыздардың жазба ескерткіштер мәтіндерін транскрипциялауда қолданыс тапқан. Мысалы, *köngül*, *tariğ* т.б. Бұл дауыссыздардың енбеу қалу себебі жаңа әліпби жасалған тұста түрік әдеби тілінің жалпыхалықтық негізде қалыптаспағандығы мен түрік тілінің негізгі дыбыстық қорының толықтай айқындалмағандығынан болса керек.

Араб тіліндегі дауыссыз дыбыстар	Латын таңбасымен белгіленуі	Мысалы
ق қ	q	<i>qıl</i> - қыл, <i>qutadğı</i> – құдатғу
ح h	h	<i>sohbet</i> – сұхбет
كөң н		<i>köngül</i> – көңүл
و дауыссыз В	b	<i>devlet</i> -девлет

• арабтың 3 ұзын және 3 қысқа дауысты дыбысын латын әріптерімен белгілеуде өз тілдеріне икемдеген. Оны төмендегі кестеден байқаймыз:

Араб тіліндегі дауысты дыбыстар	Латын таңбасымен белгіленуі	Мысалы
ا- а	a	<i>ata</i> - ата
و - у	жоқ	-
و- ұ	u	<i>turur</i> – тұрұр
و- ү	ü	<i>körür</i> –көрүб <i>tümen</i> - түмен
ى- и, й	y	<i>yüzini</i> -иүзіні <i>köreyin</i> –көрейін
ى- ы	ı	<i>çıktı</i> – чықты
ى- і	i	<i>kim</i> –кім
ة- (ә-фәтхә)	a e	<i>namaz</i> – намаз <i>qamuğ</i> – қамуғ <i>sohbet</i> – сұхбет
ة -(у-дамма)	ü	<i>dünya</i> – дүниа <i>düşman</i> – дұшман
ة - (е-кәсра)	i e	<i>nişan</i> - нышан <i>şeker</i> – шекер <i>kend</i> – кенд

• диграфтар қолданылған: **ng** – seningdin, ming; **ya/yü** – bayat, yazdı, yüzün, т.б.

Сонымен түркі ғалымдары араб жазулы мәтіндерді транскрипциялауда төмендегі әліпбиді қолданған. Араб тіліндегі үш бірдей *с, з, т* әріптері бір ғана графемалармен таңбаланған. Оның орнына ng (ң), -(қ) қ, -v (в), -h графемалары енген.

Төменде түрік тілтанушыларының латын графикасы негізінде араб жазулы мәтіндерін транскрипциялау үшін қолданылған әліпбиі:

№	Арабша	Түрікше	№	Арабша	Түрікше
1	ا	A	19	ظ	Z
2	ب	B	20	ع	‘ (айын)
3	ت	T	21	غ	Ğ
4	پ	P	22	ف	F
5	ث	S	23	ق	Қ
6	ج	J	24	ك	K
7	ح	X	25	ل	L
8	خ	X	26	م	M
9	چ	Ç	27	ن	N
10	د	D	28	نك	NG
11	ذ	Z	29	ه	h
12	ر	R	30	و	U
13	ز	Z	31	ى	ı, i, y
14	س	S	32	кесраـ	i,e
15	ش	Ş	33	фатхаَ	a,e
16	ص	S	34	даммаُ	ü,u
17	ض	Z			
18	ط	T			

Әзербайжан тәжірибесінен. 1991 жылы Әзербайжан халқы түрік тілінің нұсқасындағы әліпбиін қабылдайды. Әзербайжан тілінің латын графикасындағы жаңа әліпбиінде 32 графема, бір апостроф таңбасы бар, ол

ұлт тілінің дыбыстық жүйесіне сәйкес деп анықталады. Графемалар тұрпатына келгенде, көзшаламдық жағынан жағымды болу принципі басым түсіп, жіңішке А дауыстысын бейнелейтін латын жүйесінен тыс Ә графемасы қабылданады [17].

Aa, Bb, Cc, Çç, Dd, Ee, Əə, Ff, Gg, Ğğ, Hh, Xx, Iı, Ği, Jj, Kk, Qq, Ll, Mm, Nn, Oo, Öö, Pp, Rr, Ss, ğĞ, Tt, Uu, Üü, Vv, Yy, Zz

2004 жылы 14 қаңтарда Әзербайжан Республикасы Президентінің әзербайжан тіліндегі басылымдарды жаппай латын графикасына көшіру туралы Бұйрығы шығады. Онда кирил қаріптерімен бастырылған әзербайжан әдебиеті мен мәдениетіне қатысты құнды мұраларды, сондай-ақ, әр жерде шашырап жатқан түркі халықтарының тарихына ортақ жәдігерлерді, заңдарды т.б. күні бүгінге дейін жергілікті түркі тілдеріне аударылмаған архив материалдарын қайта бастыру керектігі айтылады [18].

Бұл құнды шығармалардың алғашқы тізіміне әзербайжанның ортағасырдағы Низами Гәнжауидің «Хамса», «Сырлар қазынасы», Мұхаммед Физулидің «Ләйлі мен Мәжнүн», «Апыын мен шарап», «Шикаятнаме» т.б. шығармалары кіреді. Сондай-ақ, әзербайжан жазба мәдениетінде өзіндік орны бар, бірқатар түркі халықтарына ортақ VIII ғасырдағы «Қорқыт ата» жазба мұрасы да латын графикасына көшіріледі. Бұл шығармалар «Azərbaycan dilində latin qrafikası ilə kütləvi nəşrlərini həyata keçirilməsi haqqında» атауымен шыққан жинаққа енеді. Мысалы, Мұхаммед Физулидің «Ләйлі-Мәжнүн» поэмасынан үзінді келтірейк:

*Mən gövhərəm, özgələr xiridar,
Məndə degil ixtiyari-bazar,
Dövrən ki, məni məzadə saldı,
Bilməm Kim idi satan Kim aldı,
Olsaydı mənim öz ixtiyarım,
Olmaz idi səndən özgə yazım.*

*Keyşux, nədir bu göftugulər?
Qılmaq sənə tənə eybculər?
Nəycün özünə ziyan edirsən?
Yaxşı adını yama edirsən?
Nəycün sənə tənə edə bədyu?
Namusuna laiq işmidir bu?*

*Yaqmağa məni yetər xəyalın,
Yoxdur mənə taqəti-vüsalın!
Ol gün ki, gözümdə var idi nur,
Gözdən üzünü qaçırdın, ey hur...
Eşq etdi binayi-vəsli möhkəm,
Mənidə məni sənınlə həmdəm!..
Məndə olan aşikar sənsən,
Mən xud yoxam, ol ki, var sənsən!*

*“Başdan ayağa nədir bu yanmaq,
Dudi-dilə dəmbədəm boyanmaq,
Nə cinsidir əslin ey bəlakeş
Kim abi-həyatın oldu atəş?*

*Mən həm sənə bənzərəm vəfadə,
Bəlkə neçə mərtəbə ziyadə
Sən gecə həmin yaparsan ey zar
Mən gecəvü gündüzəm giriftar [19].*

Әзербайжан түркітанушы мамандары араб жазулы мәтіндерді латын графикасына транскрипциялауда a b c ç d e ə f g ğ h x i j k q l m n o ö p r s ş t u ü v y z графемаларын пайдаланған. Мәтін транскрипциялауда төмендегідей графикалық ерекшеліктер байқалады:

- әзербайжан халқының дыбыстық қорындағы ə дыбысының барлық позицияда қолданылуы. Мысалы, *məndə, edə, sənə, tənə, bədyu, əslin*;

- кейбір араб тілінен енген актив қолданылатын араб, парсы сөздеріндегі әзербайжан жазылым заңдылығымен таңбаланған. Мысалы, *dövrən, vüsal*;

- араб және парсы сөздері төл тіліндегі дыбыстық ерекшелігімен жазылған: *gereftar, mərtəbə, ziade, atəş*, т.б.

- араб жазулы ортағасыр мәтіндерде көбіне шығыс септігінің -дын/-дін жалғаулары мәтіндерде -дан/-дән жалғаулармен берілген.

Өзбекстан тәжірибесінен. 1993 жылы 2 қыркүйекте Өзбекстан Республикасында «Латын графикасы негізіндегі өзбек әліпбиін енгізу туралы» Заң қабылданады. Бұл әліпби 26 әріп, үш әріптік тіркес және бір апосторфтан тұрады: Aa Bb Dd Ee Ff Gg Hh Ii Jj Kk Ll Mm Nn Oo Pp Qq Rr Ss Tt Uu Vv Xx Yy Zz O‘o‘ G‘g‘ Sh sh Ch ch Ng ng’

Өзбек халқының түркі дүниесіне ортақ көне түркі, қарахандықтар дәуіріндегі, Алтын Орда жазба мұраларынан басқа өзбек халқына ғана қатысты жазба ескерткіштер Әлишер Навоидың есімімен байланысты. Оның «Мухокамат-у-лугатайн» (Екі тілдің тартысы), «Сабъаи Сайёр» (Жеті жаһангер), «Лисан-ут-Тайр» (Құстардың тілі) т.б. шығармалары өзбек түркітанушылардың тарапынан зерттеліп, талданды. Дегенмен өзге түркі елдердің тәжірибесіндегідей өзбек тілінің әдебиеттеріне тән құнды жазбаларды латын графикасына көшіру туралы арнайы жарлық қабылданбаған. Осымен байланысты араб жазулы мәтіндердердің де қазіргі латын графикасымен арнайы транскрипцияланбағанын көреміз. Бұның себебі осы күнге дейін қабылданған латын графикасының бірнеше рет өзгергендігімен, бір таңбамен әртүрлі фонемалық деңгейдегі дыбыстардың белгіленіп жүргендігімен байланысты болса керек. Бұл мәселені А.Фазылжанова былайша түсіндіреді: «Өзбек әдеби тілі гетерогендік (көпнегізді) сипатта болуы себепті онда жалпыхалықтық тілдегі дыбыстар мен жазба тілдегі ескі түркі тілінің, сондай-ақ жазба тіл арқылы қалыптасқан араб-парсы сөздеріндегі фонемалары араласып жазуда таңбаланып келді»[17]. Бұл өзбек әліпбиіндегі ала-құлалықтар жазба мұраларды латын

қаріпіне көшіруде кедергі келтірді. Алайда түркітанушы ғалымдардың ортағасыр мәтіндерін зерттеудегі ғылыми жұмыстарында жазба ескерткіштер мәтіндерінен алынған мысалдарды соңғы қабылданған латын қаріптерімен транскрипциялағанын байқаймыз. Мысалы, Өлишер Навоидың «Махбуб-ул қулуб» жазба ескерткішінен үзінді келтірейік:

*Orazing mushtoqidur bu ko'zki bo'lmish dardmand,
Garchi bordur dardlig' ko'zga yorug'liqtin gazand.
Ro'za oyin ko'rmay ilgingdin qadahni solmag'il,
Lek ol bayram hiloli ham ko'rungan tun qadah;*

*Tirilmisham bitigingdin, qilurda muhr magar
Labingg'a tegdiyu, kelturdi tuhfa jon kog'az.*

*Davron sanga zulm etsa, qadahlar to'la may ich,
Qon yutsang ayog'lar to'la davrong'a ne parvo?*

*Shah sipah cheksa, faqir ahvoliga yetmas futur,
Bu vale chekkach nafas, barbod o'lur hashmat anga.*

*Istamish bulbul vafo guldin, magarkim joladin
Bag'ri qotmish g'unchaning, baskim erur xandon anga
Ko'ngullar nolasi zulfung kamandin nogahon ko'rgach,
Erur andoqki, qushlar qichqirishqaylar yilon ko'rgach [20].*

Латын графикасымен транскрипцияланған мәтіндерден мынадай ерекшеліктер байқалады:

- мәтіндегі түркі сөздері өзбек тілінің айтылым, жазылым заңдылығына қарай транскрипцияланған: *ko'rungancheksa, etsa, ko'rgach, m.б.*

- араб және парсы сөздері төл тіліндегі орфограммасымен таңбаланған: *sipah, nafas, faqir, zulm, m.б.*

- араб, парсы, түркі сөздері өзбек тілінің дыбыстық қорындағы дыбыстармен транскрипцияланған: *davron, vafo, xandon, ayog'lar, nolasi. Яғни арабша созылыңқы ә: (a:) дыбысы өзбек тілінде о әрпімен берілген;*

- араб тіліндегі *айн*-мен келетін сөздер апострофпен берілген: *ro'za;*

- қатар келген әріптік тіркестер кездеседі: *labingg'a.*

Сонымен өзге түркі халықтары түркі дүниесіне ортақ араб жазулы мәтіндерін латын графикасына транскрипциялауда өз тілдеріндегі дыбыстық қорындағы графемаларымен таңбаланғанын көреміз. Бұның себебі осы күнге дейін түркі халықтарына ортақ латын графикасы негізіндегі түркі әліпбиінің қабылданбауынан және транскрипциялауда жетілген ортақ лингвистикалық ұстанымдардың болмауынан болса керек.

Сейтбекова А.А.

«Жаңа әліпбимен» араб жазулы мәтіндерді транскрипциялаудағы қиындықтар

Қазақ халқының латын графикасына негізделген жаңа әліпбиге көшудегі мақсаттарының бірі – түркілік бірегейлікке жол ашу еді. Ол үшін әліпбиде түркі халықтарының дыбыстық қорындағы жазуымызға біршама ортақ келетін таңбаларды сақтап қалу керек еді. Себебі жазу түркі халықтар арасындағы этномәденитанымдық, тілдік байланысымызды күшейтіп, ортақ тарихы терең мұраларымызды жаңғыртады. Ғалым М.Малбақов бұл жайында пікірін былайша білдіреді: «Бұл жерде міндетті түрде назарда ұстауымыз қажетті жағдай – төл дыбыстарымызды бейнелейтін қаріптердің түркі әлеміне ортақ әріптер құрамынан алынуы, өзге түркі әліпбилеріндегі қаріптерге ұқсас болуы. Себебі біздің басты мақсатымыз – біріншіден, ұлттық әліпби жасау болса, екіншіден, түркі әлемінде өзара түсіністікті арттыратын, ортақ мұраттарға қызмет ететін әліпби жасау болмақ» [21]. Олай болса, латын графикасына негізделген *жаңа әліпби* түркі халықтарына ортақ араб жазулы мәтіндерді транскрипциялауда қаншалықты тиімді? Бұл мәселе әлі де лингвистикалық талдауды қажет етеді.

Жаңа әліпбиде тоғыз дыбыс (*a', o', i', y', u', g', n', s', c'*) апострофпен берілген. Апострофпен берілген әліпби түркі тілдерінің, оның ішінде қазақ тілінің дыбыстық қорын көрсете ме? Оны біз зерттеу нысанымызға алып отырған Қадырғали Жалайырдың «Жамиғ-ат тауарих» пен Әбілғазы ханның «Түркі шежіресі» жазба ескерткіштері негізінде талдаймыз. Мәтіндегі қолданылған араб әріптерін қабылданған латын графикасына негізделген «Жаңа қазақ әліпбидегі» графемаларға салып көрейік:

№	«Түркі шежіресіндегі» араб таңбалары	«Жамиғ-ат тауарихтағы» таңбалары	Латын графикасына араб негізделген «Жаңа қазақ әліпбиі»
1	ا	ا	A a
2	ب	ب	B b
3	ت	ت	T t
4	پ	پ	P p
5	ث	ث	C c
6	ج	ج	J j
7	ح	ح	X x
8	خ	خ	X x
9	چ	چ	C' c'

10	د	د	D d
11	ذ	ذ	Z z
12	ر	ر	R r
13	ز	ز	Z z
14	س	س	S s
15	ش	ش	S' s'
16	ص	ص	S s
17	ض	ض	Z z
18	ط	ط	T t
19	ظ	ظ	Z z
20	ع	ع	(')
21	غ	غ	G' g'
22	ف	ف	F f
23	ق	ق	Q q
24	ک	ک	K k
			G g
25	ل	ل	L l
26	م	م	M m
27	ن	ن	N n
28	نک	نک	N' n'
29	ه	ه	H h
30	و	و	U u – ʋ
			Y' y' - y
			O o – ɒ
			O' o' - ɵ
31	ی	ی	I i – i

		Ү у – ы
		І і’ -и
32	кесра–	кесра–
33	фатха◌	фатха◌
34	дамма◌	дамма◌
		А’ а’
		Е е
		U’u’ - ү

Екі жазба ескерткіште де жалпы 34 графема қолданылған. Оның үшеуі – ج چ پ парсы графемалары, ал біреуі түркі тілдерінің дыбыстық қорында кездесетін نك(ң) түркі графемасы.

Ескертетін жайт: Екі жазба ескерткіште де парсы тіліндегі п графемасы парсы сөздерінде ғана кездеседі. Мысалы, *падишаһ, паришан, пішкешлер, паре, паре*, т.б. Бірақ г графемасымен келетін парсы сөздері *гунаһ, негах* г-мен емес к-мен күнәһ, некәһ таңбаланған. Ал ч мен дж графемалары парсы сөздерінде де, түркі сөздерінде де кездеседі. Мысалы, *Чыңыз, Үргеніч, үчүн, бірнече, ачығы, чандан, Жантемүр, Жошы, Жағатай, жәһаннам, жауан*, т.б. Парсы тілінің сөйлеу тіліндегі ژ (же) графемасы қолданылмаған.

Барлық ортағасырлық жазба ескерткіштер мәтіндеріне ортақ жазу ережесі бар. Егер сөз дауысты ا дыбыстардан басталса, اوایع алдына алиф жазылады, бірақ оқығанда бір дыбысты білдіреді. Мысалы, ا (алиф) және و (уау) او қатар тұрып, қыпшақ тілінің дыбыстық қорындағы о, ұ, ү, яғни қазіргі әліпби бойынша о’, и, u’ дыбыстарын береді. Мысалы, اول (ол) – u’ l , الكان (өлген) – o’ lgen, اولوغ (ұлұғ) – ulu g’, اوزى (өзі) – o’ zi, اوچون (үчүн) – uc’ u n’, т.б. Бұл шығыс тілдерінің араб жазуындағы дәстүрлі графемалық ереже. Мысалы, парсы тілінде *Иран*, ол сөздері осы ретпен жазылады: *Иран – ايران*, ол – اول т.б.

Сондай-ақ, ا (алиф) және ي (йаи) сөз басында اي қатар тұрып, қыпшақ тілінің дыбыстық қорындағы e, i дыбыстарын береді. Мысалы, ايردى (ерді) – erdi , ايجينده (ішінде) – ic’ inde, т.б. Сонымен қатар барлық түркі халықтарына тән ң дыбысы екі таңбаның қосындысымен نك берілген. Мысалы, چنکز.

ع айн және ا алиф, яғни айн өзінен кейінгі дауысты дыбыстардың ықпалымен сөйлеу кезінде дыбысталғандығы онша байқалмайды, бірақ ол дауыстылар жай емес, ауыз қуысының артқы бөлігінен, яғни көмейден айтылады. Мысалы: عالم(алам ун) [22]. Екі мәтінде де араб тіліндегі жазу нұсқалары қолданылғанын көреміз: عاشورا, عالم, т.б.

Харакаттар берілмесе де, барлық ортағасырлық жазба ескерткіштер мәтіндеріне ортақ араб тіліндегі *мадда, ташдид* белгілері кездеседі. Мадда белгісі (ا) қатар келетін екі алифтің орнына біреуі ғана жазылып, мадда оның үстіне қойылғанда, сол дыбыстың созылып айтылатынын білдіреді. Мысалы, *адам, ахасте, ата* сөздерінде кездеседі және транскрипцияланғанда *а*

графемасымен беріледі. Ал сөз үстінде ташдид ّ белгісімен қосарланып айтылатын сөздер транскрипциялауда қосар таңбалармен беріледі. Мысалы, алқисса – al-qissa.

Латын графикасы негізіндегі «Жаңа әліпбимен» бергенде осы 34 графеманың барлығын пайдаланбаймыз. Араб тіліндегі ض, ط, ز үш таңбамен беретін з дыбысын бір ғана латынның z әрпімен, ص, ث таңбаларын s әрпімен, ح, خ таңбаларын x әрпімен, ه таңбасын h-мен, ك таңбасын k, g әріптермен транскрипциялаймыз. Сонда Әбілғазының «Түркі шежіресінің» мәтіні латын графикасы негізіндегі «Жаңа әліпбимен» транскрипциялағанда 28 графема қолданылады.

Мәтін теруде ыңғайлы болу үшін қазіргі әліпбидегі пернетақтада кездеспейтін таңбаларды кестеге арнайы бөлек шығарып отырмыз:

A'a'-ә O'o'-ө I'i'-и Y'y'-y Uu-ұ U'u'-ү Ii-i Yu-ы
қысқа жіңішке созылыққы жуан жуан қысқа қысқа жуан

G' g' N'n' S' s' C'c' (') - - -

Латын графикасы негізіндегі «Жаңа әліпбиі» бойынша терілген Әбілғазының «Түркі шежіресі» мәтінінің графикалық тұрпаты мынадай болады:

C'yn'yz xannyn' aba y'aajdadlaryny y'a y'ala i'at laryny kim ha' r y'ala i'atlarda pads'ahlyq qylyb tururlar may'araxlar tu'rki y'a farsy tili birla'n anlarynyn' barc'elarynyn' ty'g'an y'ao'lgen tarixlaryny iaxs'y y'aiamanlyq qylqan i s'lerinibitib tururlar [23].

Аудармасы: S'yn'g'iz xannyn' ata-babasy jane urpaqtarynyn' a'rbir y'alaiatta pads'alyq qurg'anyn', olardyn' bars'asynyn' ty'g'an jane o'lgen ku'nderi men jaqsy-jaman qylg'an isterin tarixs'ylar tu'rki gane parsi tilinde jazyp turar.

Қадырғалидың «Жамиғ-ат тауарихы» мәтінінің графикалық тұрпаты мынадай болады:

Qadim alaiymdin bir y'a ha'r yqlymda du'ni'adag'y xalyq s'ahar olty'ry' s'lyq bolsyn y'a saxarada olty'ry's'lyqbolsyn anlarynyn' xa'di nehaiaty ioq erdi. Xasysan anlarynyn' y'alaiatlari marg'az bolg'ai. Ot sac'aqlar ko'b bolg'ai. S'ol g'imoratlardyn s'ahardyn iaraq olturg'anlary saharada olty'ry's'lyq qumlar ol s'ahar xalqydan ko'birek bolg'ai. Andag' kim erleri Iran zaminda g'arabmo'lk bolg'ai. Jollarynda sy'sys ot ko'b bolg'ai [24].

Аудармасы: Erte zamannan beri du'nienin' a'rtarapundag'y xalyqtar – s'axarlarda otyratundar bolsyn, olardyn' belgili s'ekaralary goq edi. Qalai bolsa da olardyn' y'alaiattary gu'ldenip turdy, ot-sy'y mol edi. Sol g'imarattardan, qalalardan jyraq otyrg'andary, iag' ni saxarada otyryqs'y qay'ymdar sol s'ahar

halqynan ko'p bolatyn. Sondyqtan jerkery Iran jerinde bolg'anymen arab ieliginde bolatyn.

Байқағанымыздай, апострофпен берілген таңбалар кез келген қазақ мәтіндерін оқуға да, жазуға қолайсыздық тудыртып отыр. Бұл мәселе араб жазулы мәтіндерін латынға көшіруде де тиімсіз. Мәселен, зерттеу нысанымызға алып отырған ескі қазақ жазба нұсқаларына қатысты XVI-XVII ғғ. жазылған Қадырғали Жалайырдың «Жамиғ-ат тауарих» пен Әбілғазы ханның «Түркі шежіресі» жазба ескерткіштерін қыпшақ диалектілеріне қатыстылығын дәлелдеу үшін, қыпшақ лексикасына тән сөздерді қазақ тілінің дыбыстық заңдылығына жақындатып транскрипциялауды қажет етеді. Осындай мәтіндерді қазіргі қабылданған қазақ латын әліпбиімен транскрипциялауда бірқатар лингвистикалық қиындықтарға кезігетінімізді атап өткеніміз жөн секілді:

- латын графикасына негізделген жаңа әліпбиде түркі тілдеріндегі сабақтастық сақталмаған. Мысалы, *g', n', s' o'* қазіргі түркі тілдерінің дыбыстық қорында кездеспейді. Бұл түркі халықтарымен өзара жақындастырмайды, жалпытүркілік интеграцияны күшейтпейді;

- *g', n', s', c'* апострофтардың ескі жазба мәтіндерде шектен тыс берілуі – мәтінтануда қолайсыз;

- араб жазулы мәтінді латын қаріпіне түсіргенде, апострофы бар сөздер уақытсыйымдылығы мен қуатсыйымдылығының деңгейін күшейтеді;

- сөйлем ішіндегі апострофты сөздердің жеке сөз екенін ажырату үшін бос орынның (пробел) түймешесін екі рет басып отыруды талап етеді, өйткені сөздердің ара-жігі ажыратылмаса, оқуға, талдауға қиындық келтіреді;

- ескі жазба мәтіндерде *ua* жалғаулығының қолдану жиілігі жоғары. Апострофпен белгіленетін бұл жалғау сөйлем ішіндегі сөздердің ара-жігін ажыратуға қиындық келтіріп отырады;

- бірге оқитын сөздерді бөлек оқуға ұрындырады, яғни сөздерді образды түрде қабылдап, тұтастай оқуға мүмкіндік бермейді;

- апострофты мәтіндер лингвотекстологиялық жұмыстарға кері әсер етеді;

- апостроф түркі ортағасырлық мәтіндерінде *айн* графемасын беру үшін қолданылған. Мысалы, *ta'lu'm*. Көріп отырғанымыздай, *айн* графемасымен келетін сөздің құрамына тағы да апострофпен берілген графемалар қосылса, мәтінтануға кері әсер етеді;

- әсіресе, апострофты графемалардың қазақ тілінің тілдік заңдылығына сәйкес транскрипцияланғанда аса ұтымды шыға бермейді:

Араб	Кирилл	Латын
تروص	сурет	su'ret
معلوم	маалүм	ma'lu'm.
قيان	қиян	qı'ı'an
چنکيز	Чыңыз	C'y n'yz

اول

аууал

ay'y'al

اوچونچى

учінчі

u'c'y'nc'i

Қорыта айтқанда, қабылданған «Жаңа әліпбиде» лингвистикалық комиссия мүшелері (проф. Ә.Жүнісбек, проф. Н.Уали, проф. М.Жүсіпов, проф. З.Базарбаева) ұсыныстары бойынша әзірленген латын графикасына негізделген қазақ ұлттық әліпбиін құру принциптері ескерілмеген [25,167-б].

Енді Ахмет Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты ұсынған 32 таңбалы әліпбимен жазба ескерткіштер мәтінін транскрипциялап, қаншалықты тиімді екенін талдап көрейік:

№	«Түркі шежіресіндегі» араб таңбалары	«Жамиғ-ат тауарихтағы» таңбалары	араб	Тіл білімі институты ұсынғанлатын графикасына негізделген ұлттық әліпбиі
1	ا	ا		A a
2	ب	ب		B b
3	ت	ت		T t
4	پ	پ		P p
5	ث	ث		C c
6	ج	ج		J j
7	ح	ح		X x
8	خ	خ		X x
9	چ	چ		C c
10	د	د		D d
11	ذ	ذ		Z z
12	ر	ر		R r
13	ز	ز		Z z
14	س	س		S s
15	ش	ش		Ş ş
16	ص	ص		S s

17	ض	ض	Z z
18	ط	ط	T t
19	ظ	ظ	Z z
20	ع	ع	(')
21	غ	غ	Ğğ
22	ف	ف	F f
23	ق	ق	Q q
24	ك	ك	K k
			G g
25	ل	ل	L l
26	م	م	M m
27	ن	ن	N n
28	نك	نك	Ŋŋ
29	ه	ه	H h
30	و	و	U u – ʁ
			W w – y
			O o – o
			Öö – ө
31	ي	ي	I i – i
			И– ы
			Ү у–й
32	فاتخا َ	فاتخا َ	Ää - ə
33	كسرا َـ	كسرا َـ	E e - e
34	دامما ُ	دامما ُ	Ü ü - ʏ

Латын графикасы негізіндегі А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ұлттық әліпбиі бойынша терілген Әбілғазының «Түркі шежіресі» мәтінінің графикалық тұрпаты мынадай:

Şıñız xannıñ aba waajdadlarınıwa walaiatlarını kim hār walaiatlarda padşahlıq qılıb tururlar mawaraxlar türkiwa farsy tili birlän anlarınıñbarcelarınıñ twğan wa ölgen tarixlarını iaxsı wa iamanlıq qılqan işlerinibitib tururlar [23].

Аудармасы: *Şıñız xannıñ ata-babası jāne urpaqtarınıñ әrbir walaiatı padşalıғ qurғанıñ, olardıñ barşaşınıñ twğan jāne ölgen күnderi men jaqsı-jaman qılған isterin tarixşılar türki jāne parsı tilinde jazıp turar.*

Қадырғалидың «Жамиғ-ат тауарихы» мәтінінің графикалық тұрпаты мынадай:

Qadim alaimdın bir wa hār ıqlımda dūniadağı xalıq şahar oltwrwşlwq bolsyn wa saxarada oltwrwşlwq bolsyn anlarınıñ xādi nehaiaty ioq erdi. Xasysan anlarınıñwalaiatlari marğaz bolğai. Ot sacaqlar köb bolğai. Şol ğimoratlardın şaharadın iaraq olturғанları saharada oltwrwşlwq qumlar ol şahar xalqıdan köbirek bolğai. Andağ kim erleri Iran zamında ğarabmölk bolğai. Jollarynda swsıs ot köb bolğai [24].

Аудармасы: *Erte zamannan beri dūnienıñ әr tarapındağı qalıqtar – şaharlarda otıratındar bolsın, olardıñ belgili şekaraları joq edi. Qalai bolsa da olardıñ walaiattarı güldenip turdı,qalalrdan jıraq otırғандarı, iaғni saxarada otırıғş ı qawımdar sol şahar xalqıman köp bolatın. Sondıqtan jerleri Iran jeride bolғанımen arab yeligende bolatın.*

Латын графикасы негізіндегі А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ұлттық әліпбиінің араб жазулы мәтіндерді транскрипциялауда қолайлы, оқуға жеңіл. Әліпбидегі ğ, ş, q, ŋ, ä графемалары араб жазулы түркітілдес латын графикасы негізіндегі ұлттық әліпбилерінің графемалық жүйесіне сәйкес келеді.

Сонымен араб жазулы ортағасыр мәтіндерін латын қаріпімен берудің тиімді жолдарын ұсынып отырмыз:

- дауысты дыбыстарға қатысты *a',o', i', y',u'* орнына *ā ,ö, w, i, ü* графемалармен, дауыссыз дыбыстарға қатысты *g', n', s'* орнына *ŋ, ğ, ş* графеларымен таңбалауды жөн санаймыз. Себебі бұл таңбалар қазіргі түрікмен, әзербайжан, татар, башқұрт, құмық, қарақалпақ, ноғай, қырғыз, алтай, қарашай, өзбек, ұйғыр, т.б. көптеген түркі тілдерінің дыбыстық қорында кездеседі. Егер де тіл элементтерін толық әрі нақты берсек, оның оқу мен жазуға қолайлылығы, техникаға бейімділігі арта түседі. Осы ретте әліпби құрастыруда қазақ ұлттық жазуымыздың реформаторы А. Байтұрсынұлының мына сөздерін үнемі есте ұстау керек сияқты: «Жақсы әліпби тілге шақ болуы керек. Жақсы әліпби жазуға жеңіл болуға тиіс, әліпбидің әріп суреттері қиын болса, мүшелері көп болса, жазуды ұзақтатып, уақытты көп алады. Әліпбидің жақсысы баспа ісіне қолайлы болуы тиіс. Әрпі тізілгенде оңай тізілетін, басқанда орынды аз алатын әліпби баспасөзді арзандатады. Жақсы әліпби үйренуге де қолайлы болуы тиіс. Әріп сара жазуға оңай, баспасы мен жазбасының суреті жақын әліпби үйренуге жеңіл болады. Жақсы әліпбиге

лайық бұл төрт сипатқа келмейтін әліпбидің бәрі де кемшілікті әліпби болмақ» [27];

- түркі халықтарын бірегейлендіру үшін ортақ жазба мұраларға қатысты латын қаріптерімен жалпытүркілік әліпбидің жобасын құру. Бұл мәселе 2012 жылы Түркияда Әзірбайжан, Қазақстан, Қырғызстан және Түркия елдері бірігіп құрған Түркі кеңесінде көтерілді. Онда 40-қа тарта түркі жұртының тіліндегі рухани-мәдени, тарихи-әдеби мұраларды ортақ таңбамен транскрипциялау мәселесі айтылды [28];

- ислам тарихы, өнері мен мәдениеті ғылыми зерттеу орталығының бас директоры Халит Ерен: «...Араб графикасымен жазылған мұраларды жаңа әліпбиге ауыстыратын компьютерлік бағдарлама жасау керек», - деді. Расында да, латын графикасымен жасақталған бүкіләлемдік компьютер жүйесі жұмыс істейді. Осы коммуникациялық кеңістікте түркі халықтарына ортақ жазба мұрамыздың мәтіндерін теріп, енгізудің лингвистикалық программалаудың жолдарын қарастыру қажет. Әрине, бұны «Қазақ тілінің Ұлттық корпусы» жобасы аясында орындауға болады. А. Фазылжанова бұл жайында: «Ұлттық тілдің корпусы тек қазіргі заманғы мәтіндердің базасы емес. Ұлттық корпус болу тарихи субкорпустың болуы шарт, тарихи кезеңдердегі сол тілдің көрінісін білдіретін мәтіндердің белгіленім қойылған базасы болу керек. Мәселен, ол база болса, 16, 17, 18-ғасырлардағы қазақ тілінен хабар ала аласыз немесе бір сөздің тарихи кезеңдердегі көрінісін таба аласыз», - дейді [29]. Қазақ тілінің ұлттық корпусында қазіргі қазақ тілі тарихының әртүрлі кезеңдері жазба мұраларынан, тіл тарихынан, сөздің этимологиясынан, т.б.тілтанымдық тұрғыдан ақпарат беретін мәліметтер жиналады;

- түпнұсқадағы негізгі араб қаріптерімен жазылған нұсқа мен латын қаріпіне түскен нұсқаны қатар беру керек. Бұл мәтін тілін зерттеу үшін де, салыстыру үшін ыңғайлы болады;

- әр ескерткіштің мерзімі мен жазу түрлері ескеріліп, латын графикасына көшірудің транслитерациялық, орфографиялық мәселелері қарастырылуы керек;

- әр ескерткіштің мультимедиялық дерекнұсқасы жасалып, көпшілікке қолжетімді болуы керек.

Сейтбекова А.А.

Латын графикасына транскрипциялауда қолданылатын лингвистикалық ұстанымдар

Латын қаріпіне көшуде араб графикаларына негізделген рухани мұраларымызды сақтап қалу үшін, әрі келесі ұрпаққа жеткізу үшін де жазба ескерткіштер мәтіндерін латын графикасына транскрипциялаудың ұстанымдарын белгілеу қажет. Өзге түркі халықтарының араб жазулы

мәтіндерін транскрипциялаудың артықшылықтары мен кемшіліктерін ескере отырып, қазіргі латын әліпбиі негізіндегі жаңа ұлттық әліпбидегі графелармен транскрипциялаудың **негізгі ұстанымдарын** ұсынып отырмыз:

- лингвотекстологиялық-редакторлық ұстаным:
- ортағасырлық ортақ дәстүрлі ұстаным:
 1. фонетикалық;
 2. грамматикалық;
 3. пунктуациялық;
 4. сингормониялық.

Жалпы жазба мәтіндерді латын қаріпіне көшіруде *лингвотекстологиялық-редакторлық принципті* ұстану аса маңызды. Себебі жазба ескерткіштер мәтіндерін кейінгі көшірілген нұсқалармен салыстырып қарағанда қалып кеткен, көмескелінген сөздер, тұтас сөйлемдер, графикалық, лексикалық, морфологиялық, синтаксистік, стилистикалық айырмашылықтар да кездесіп отырады. Б.Әбілқасымов Әбілғазының «Түркі шежіресін» кирилл графикасына транскрипциялауда қиындық келтірген жер-су атаулары мен адам аттары деп көрсетеді. Ал түрліше оқылатын жерлер мен көрінбейтін не өшіп қалған тұстардың мазмұнын алдыңғы әңгіменің ыңғайына қарай бердік» деп атайды [12,5-б.]. Расында да, екі нұсқаны салыстырғанымызда осындай ала-құлалықтардың бары анықталды. Мәселен, Қазан және Петербор нұсқаларының арасында графикалық айырмашылықтарды байқауға болады. Оның себебі араб графикасында кейбір әріптердің екі түрлі, үш түрлі таңбасы болғандықтан, әр нұсқада әртүрлі жазылады. Мысалы, **т** әрпінің 2 түрі, **с** әрпінің 3 түрі бар. «Оғұз елінің барчасыны мұсылманлыққа *дауат* қылды» деген сөйлемде *дауат* (*шақыру*) сөзіндегі **т** әр басқа берілген.

Қазан нұсқасы: دعوة дауат

Петербор нұсқасы: دعوت дауат

Көбіне адам аттары қолжазбаларда әртүрлі кездеседі. Мысалы, біз қарастырған Қадырғали би шежіресіндегі қолжазбалар арасында адам аттары мен ру-тайпалар атауларының арасында айырмашылықтар бар. Мысалы, *Барақ хан/Йарақ хан, Кемжиут/Кемжиуб, Букдур/Букзур, Алаша Бублуз/Алаша Булуз, қиан/қиат* т.б.

Көшірмешіден бұндай ағаттықтар септік жалғауларында да, жұрнақтарында да бар екендігін төмендегі мысалдардан байқауға болады.

Негізгі нұсқада: Ол халде Оғұз наукарлері білән бәәзи дустлары білән *иазыда* аңға чыға берді.

Қосымша нұсқада: Ол халде Оғұз наукарлері білән бәәзи дустлары білән *иазы...* аңға чыға берді.

Негізгі нұсқада: Ол насихатны қабул қылмады.

Қосымша нұсқада: Ол насихат... қабул қылмады.

Бір сөздің әртүрлі қолданылуы жайында Э.Н. Наджип былайша түсіндіреді: «Бұл жазба ескерткіштің жазылу кезеңінде орфографияның тұрақсыздығынан басқа да әртүрлі тайпалық ортадағы көптеген сөздердің

эртүрлі дыбысталу фактілеріне да баса назар аудардық. Себебі түркі әлемінің мәдени орталығына әр елдің өкілдері жиналды. Бір аумақта айталатын бір сөз эртүрлі айтылып, эртүрлі дыбысталды. Бұл кезеңде әдеби тіл енді қалыптаса бастаған еді. Оның қалыптасуына әр елдің тайпаларының өкілдері қатысты. Бұның барлығы, сөзсіз, сол кезеңдегі жазба мәдениетке әсер етті. Оған көшірушілер де өз тараптарынан өзгерістер енгізіп отырды. Кейбір көшірушілер өздерінің аймақтағы диалектілік элементтерін қосып отырса, кейбіреулері, керісінше, қолжазбадағы автордың кейбір сөздерін сол кездегі әдеби дәстүрге сәйкес қайта редакциялап отырды. Сол себепті қолжазбада бір сөздің эртүрлі жазылуы көп кездеседі. Сондықтан біз фонологиялық салыстыру әдісімен сөздің дұрыс айтылым тұлғасымен транскрипцияладық [26].

Осындай лингвотекстологиялық жұмыстар негізінде екі баспа нұсқада қате жазылған сөздердің дұрыс нұсқасы қолжазба мәтіндері арқылы түзетіліп, транскрипциялануы қажет.

Транскрипциялаудың келесі басты ұстанымы – **ортағасырлық дәстүрлі принцип**. Бұл жазу дәстүрі жөнінде Р.Сыздық: «Орта ғасырлардағы түркі ескерткіштерінің қолжазбалары белгілі бір принципке негізделген емле ережелерін ұстанбаған. Дегенмен бұлардағы жазу дәстүрі мүлде жүйесіз емес, өйткені емлеге келгенде дәстүрдің рөлі зор екені белгілі, әсіресе жеке адамдар (көшірушілер) үшін міндеттелген ережеден гөрі көздері мен қолдары дағдыланған жазу машығына сүйену орын алған тәрізді», - дейді [6]. Араб жазулы мәтіндерінде түркі сөздеріне қатысты жазу ережесі белгіленбесе де, араб-парсы сөздерін өзінің төл тіліндегі қалпын сақтап қалу ұстанымы болғаны айқын. Яғни, жазба ескерткіштерді латын графикасымен беруде ортағасырдағы қалыптасқан *тарихи дәстүрлі* нормасынан ауытқымауымыз қажет. Бұл сол кезеңнің тілдік құбылыстарын танытатын фонетикалық, морфологиялық, лексикалық, синтаксистік, стильдік ерекшеліктері болып табылады. Мысалы,

✓ *й, б, ф, ғ* дауыссыз дыбыстардың құрамы сақталады: йаратқан – *iaratqan*, болұб (болұп емес) – *bolu`b*, тұрұб (тұрұп емес – *turu`b*), фал (пал емес) – *fal*);

✓ араб, парсы сөздерін төл тілдеріндегі орфограммасымен жазылады. Мысалы, *нафс* (näfs), *мааруф* (mä'rwf), *маалум* (mä'lwum);

✓ араб тілінің немесе парсы тілінің тұтастай синтаксистік құрылымдары сол күйінде бұзбай транскрипцияланады: *درکه جهنم* ;

✓ бірге, бөлек жазылатын сөздер мәтіндерде қалай берілсе, солай көшіріледі. Мысалы, *һәр күн* (här kün), *пәнднасихат* (pändnäsixat), т.б.

✓ қыпшақ тіліне тән лексикалық тілдік бірліктердің сингормониялық ерекшелігі сақталады.

1. Фонетикалық ұстаным. Жалпы түркі халықтарына ортақ жазба мұраларымыздың басым көпшілігі қыпшақ, оғыз, қарлұқ тілдеріне тән элементтермен аралас жазылғанын ескерсек, әр топқа тән бірліктердің лексикалық, морфологиялық белгілеріне қарай сол тілдің дыбыстық ерекшеліктеріне сай транскрипциялануы қажет. Бұндай ерекшеліктердің бар

екенін М. Қашқаридің еңбегінде де ескерілген. Мысалы, М. Қашқари да түркі тілдерінің дыбыстық өзгерістерін саластыра отырып, әр тайпаның тіліндегі ерекшеліктерді көрсетіп отырады. Оғыздар, қыпшақтар сөз басында **-а**-ны қолданса, кейбір түркі рулары сөз басында **-и**-ді қолданатындығын айтып, бұның өзі бір дыбыстық жүйе екенін аңғартады. Мысалы, *ализ су* немесе *илаз су* (таза су) [30]. Әбілғазының «Түркі шежіресін» транскрипциялаған профессор Б.Әбілқасымов өз еңбегінде «Шежіренің» зерттелу тарихын, оның фонетика-орфографиялық ерекшеліктерін, лексика-фразеологиялық сипатын, грамматикалық құрылысын жан-жақты талдап, бұл шығарманы қыпшақ тілі тобына жататын тілдерге, оның ішінде қазақ тіліне жақын екендігін дәлелдеп берді. Осы ретпен біз де Әбілғазының «Түркі шежіресінің» және Қадырғали Жалайырдың «Жамиғ-ат тауарих» жазба ескерткіштері материалдары негізінде сөздігін құрастыру барысында мәтінді кирилше транскрипциялаудың Б. Әбілқасымовтың ұстанымдарын ескердік, яғни жазба ескерткіштер мәтінін транскрипциялағанда сөздердің дыбысталуын қазақ тіліне жақындатып бердік. Мысалы: *бурун* емес *бұрун*, *көчуб* емес *көчүб*, *тутулду* емес *тұтұлдұ*, *бир кун* емес *бір күні*, *олтуруб* емес *олтұруб* т.б.

Қадырғали Жалайырдың «Жамиғ-ат тауарих» жазба ескерткіші мәтінінен үзінді:

Сені ғинайат сұһұрғалларың та *абадалабадге* че хазынада малың нечкім ерсеге беріб түгенмес һәм ексемес (5, 16). *Сенің қазынадағы қайырымды сыйлықтарың кімге берсең де өмір бойы таусылмас және бітпес*. Күндін күнге падшаһ ислам Насыр Аллаһ бон Абу-л Фатих Ораз Мұхаммед ханға дауләт еқбал билән иыл ашаб иүз иашаб та *абадалабәдкече* дауләт аңа иар болсүн (169, 18). *Күннен күнге ислам патшасы Насриддин Әбу-л Фатих Оразмұхаммед хан бақытты өмірмен жыл асып, жүз жасап, мәңгілік дәулет оған серік болсын* [31].

Араб жазулы ортағасырлық жазбаларда түркітілдес халықтарына ортақ дыбыстардың транскрипциялауда сақталуы тиіс. Сөздің бастапқы позицияларында кездесетін **й** дыбысы (*йаратқан, йарлығ, йет*), сөздің барлық позицияларында кездесетін **ч** дыбысы (*сач, үчүн, очақ*), сөздің соңғы позициясында кездесеті **б, ғ** дыбысы (*барұб, келүб, сарығ, ағыз, андағ, қатығ, т.б.*). Дегенмен жазбаларда жарыса қолданылатын дауыссыз дыбыстар қатары да ескеріледі: **м/б**: менің/бенім; **д/з**: адзақ, азақ; **ж/ч**: Чыңғыз/Шыңғыз; **т/д**: түз/дүз, теңіз/деңіз, от/уд; **с/ш**: ерміс/ерміш, йетміс/йетміш т.б. Дегенмен жазбаларда **ш** дыбысы басым қолданылады, т.б.

Осындағы **ж** дыбысы қыпшақ тілдеріне тән дыбыс екенін түркітанушылар дәлелдеп келеді. Бұл жайында М.Томанов былай дейді: «Аффрикат **дж** көбіне **ч** аффрикатының орнына айтылатындығы байқалады [32]. Сонда жазба ескерткіштерде кездесетін **ж**-мен басталатын сөздерді өздерінің тіліне бұрмалап жазудың жолдары деп түсінеміз.

Осы сияқты қолжазбалар мен нұсқалар арасында жарыса қолданылатын фонетикалық параллельдер (**бенім/менім, тұрұр/дұрұр қашыда/қатыда**), грамматикалық (**мұңа/мұңға**) айырмашылықтар орын

алып отырады. Бұның себебін ғалым Р.Сыздық былайша түсіндіреді: «...бір мәтіннің хатқа түскен нұсқасында орфографиялық ала-құлалықтардың орын алуы түсінікті. Оның үстіне әр қолжазбаның әр кезеңде, әр атырапта, әртүрлі тайпалардың ортасында дүниеге келуі де оның орфограммалық суретінде ізін қалдырып отырады» [6].

2. Грамматикалық ұстаным. Ортағасырлық жазбаларда кездесетін түркі тілдеріне ортақ қосымшалар *-ны/-ні, -дын, -дін, -білә, -лар, -лер* транскрипциялауда сақталуы тиіс. Э.Н. Наджип Сейф Сараидың «Түрікше Гүлістан» мәтінің транскрипциялауда шығыс септігінің әртүрлі тұлғада кездесетінін айтады: «Мәтінде көбінесе - *дан* жалғауы кездеседі, әсіресе өлең жолдарында ұйғыр-ортаазиялық *-дын, -дін*, ара-тұра дауыссыз *дн* формасы да кездеседі. Дегенмен, ақынның сингормониялық дыбыстық ерекшелігіне сәйкес бұл аффиксті сөздің соңғы буынына қарай бірде жуан *-дан*, бірде жіңішке *-дән* деп беруді жөн көріп отырмыз дейді [26, 67-6]. Дегенмен қосымшаларды жазба мәтіндерде қалай берілсе, сол түпнұсқадағы қалпын сақтап транскрипциялау жөн. Сондай-ақ, жазба мұраларда екі түрлі таңбаланатындардың ішінде жиі кездесетіні – сөз түбірі мен қосымшаның бірде қосылып, бірде бөлек жазылуы. Бұл реттегі сөздер ортағасырлық дәстүр бойынша бөлек жазылуы тиіс.

3. Пунктуациялық ұстаным. Араб графикалы жазба ескерткіштер мәтіндерінде бас әріп, сөйлем ішінде үтір, сөйлемнен кейін нүкте сияқты тыныс белгілері қойылмағаны белгілі. Транскрипциялауда мәтінде кездесетін адам аттары менжер-су аттары бас әріппен жазылады. Кебір жер-су аттары бүгінгі күні бірге жазылғанмен, ортағасырлық дәстүрлі принципке сәйкес бөлек жазылады.

4. Сингормониялық ұстаным. Мәтіндерде буын үндестігі әр уақытта сақтала бермеген. Бірақ ерін үндестігінің қолдану жиілігі басым. Бұның басты себебі көшірушілердің үндестік заңын жүйелі түрде сақтамағанын көрсетеді. Сондықтан түбір сөздің жуан не жіңішкелігіне қарай сақтап транскрипциялау қажет.

Сонымен араб жазулы ортағасыр мәтіндерін латын қаріпімен транскрипциялауда мынадай ұстанымдар басшылыққа алынады:

- жазба ескерткіштер нұсқаларының арасында айырмашылықтар болғандықтан, *лингвотекстологиялық-редакторлық* өңдеу жұмыстары арқылы;
- *ортағасырлық дәстүрлі принциптер* ескеріле отырып, (сол кезеңнің тілдік құбылыстарын танытатын фонетикалық, морфологиялық, лексикалық, синтаксистік, стильдік ерекшеліктері);
- орта ғасыр жазба ескерткіштері аралас тілде жазылғаны белгілі. Сол себепті әр топқа (оғыз, қарлұқ, қыпшақ) тән бірліктердің *фонетикалық, морфологиялық* белгілеріне қарай сол тілдің дыбыстық ерекшеліктеріне сай транскрипцияланады;
- қыпшақ тіліне қатысты тілдік бірліктерді транскрипциялауда *сингормониялық принцип*, яғни қазақ тілінің үндестік заңдылығы ескеріледі.

Әдебиет

1. Қайдаров Ә.Т. Латын әліпбиі ауызбірлікті күшейтеді // Егемен Қазақстан. 14 ақпан, 2013 ж.
2. Қайдар Ә. Қазақ тілі терминологиясана жаңаша көзқарас// ҚР ҰҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы, №1, 1993.
3. Боровков А.К. XII-XIII ғасырлардағы Ортаазиялық тефсирдің лексикасы.— Москва: Издание восточной литературы, 1963.
4. Сердюченко Г.П. Русская транскрипция для языков зарубежного востока. — Москва: Наука, 1967.
5. Шарбатов Г.Ш. Современный арабский язык. - М., 1961. – 112 с.
6. Сыздықова Р. Ясауи «хикметтерінің» тілі. – Алматы, Сөздік-Словарь, 2004. – 552 б.
7. Кононов А.Н. Родословная Түркмен. Сочинение Абу-л-гази хана Хивинского. М.-Л. Изд. АН СССР, 1958.
8. Фазылов Э. Староузбекский язык в 2-х томах. Хорезмийские памятники XIV века. – Ташкент: изд.«Фан» Узбекской ССР, 1966 г. 1-том. С 648.
9. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. – М. - Л.: Изд-во АН СССР, 1962. – 272 с.
10. Наджип Э.Н. Тюркоязычный памятник XIV века Гулистан Сейфа Сарай и его язык. Часть II. – Алма-Ата: Наука, 1975. С 206.
11. Иванов С. Н.Родословное древо тюрков Абу-л-Гази-хана.- Ташкент: изд.«Фан» Узбекской ССР, 1969 г. С 202.
12. Әбілқасымов Ә. Әбілғазы ханның «Түркі шежіресі» және оның тілі.- Алматы: Арыс, 2001. - 246 б.
13. Ибатов А. Құтыптың «Хұсрау уа Шырын» поэмасының сөздігі.(XII ғ.). - Алматы: Ғылым, 1974.
14. I Всесоюзный тюркологический съезд 26/II-5/III-1926. Баку, 1926. —426 с.
15. Kutadgubiligtirkibasim// Fergananüshasi.-Sstanbul: Allaeddinkiralbasimevi, 1945. ReşidRahmetiArat. Kutadgubilig. – Sstanbul: milliegitimbasimevi, 1947.
16. Баласағұн Ж.Құтты білік / Аударған А. Егеубаев. – Астана, 2003.
17. ФазылжановаА.ЛатынәліпбиінекөшуТүркия, Әзірбайжан, Өзбекстанелдеріндеқалайжүргізілді? Ана тілі // 24 қаңтар, 2013 ж.
- 18.http://files.preslib.az/projects/remz/pdf_ru/atr_dil.pdf
19. Füzuli – Əsərləri, II cild, səh.Bakı: Şərq-qərb. 2005, 400 səh.
20. Alisher Mahbub ul-qulub.MAT, 14-tom, Toshkent, 1998Navoiy..
- 21.Малбақов М. Қазақ әліпбиін латын графикасына көшірудің өзекті мәселелері // V Халақаралық Түркология конгресі Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінде «Мәдени ықпалдастық және өркениеттер бірлігі». – Түркістан қаласы, 18-сәуір, 2013.
- 22.Оңдасынов Н.Д. Арабша-қазақша түсіндірме сөздік. Қазақ тіліндегі араб сөздері. I том. - Алматы: «Білім», 2010. -167 б.
23. «Шажара и түрк» Демезон нұсқасы. – 183 б.

24. «Жамиғ-ат тауарих» 1854 жылғы И.Н.Березин ұсынған қолжазбасы. – 138 б.
25. Жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын реформалау теориясы мен практикасы: ұжымдық монография. Жалпы ред. басқарған. А.Фазылжанова. - Алматы: «Қазақ тілі баспасы, 2016. -560 б.
26. Наджип Э.Н. Тюркоязычный памятник XIV века Гулистан Сейфа Сарай и его язык. Часть II (2/2)
27. Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі. А., 2005. – 114 б. 83-бет
28. Ортақ әліпбидің орны қандай? <https://baq.kz/kk,23> Қараша 2012
29. Фазылжанова А. Үштілділік ұлттық мүддеге қызмет етуі тиіс //http://www.ikitar.kz. Тамыз 2016.
30. Қашқари М. Дивану луғат-ит түрк. -Ташкент, 1960, Т.І. -69б.
31. Мамырбекова Г., Сейтбекова А. Қадырғали Жалайырдың «Жамиғ-ат тауарихының» тезаурус сөздігі. –Алматы: Даик-пресс, 2011. -460 б.
- 32.Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: Мектеп, 1988. - 263 б.

Құдасов С.

Армян-қыпшақ ескерткіштері тіліндегі дыбыстардың графо-фонетикалық ерекшеліктері

Орта ғасырлардан жеткен жазба ескерткіштердің тілдік ерекшеліктерін сөз еткенде олардың қай жерде, қандай ортада, қандай мақсатта, қандай жазумен хатқа түскені, ол жазу түрінің өзіне тән емле ерекшеліктері қандай және қыпшақ тілінің дыбыс құрамын қаншалықты деңгейде көрсете алады деген сұрақтар үнемі есте болуы басты қажеттілік. Алдымен жазба жәдігерлік тілінің транслитерациясы анықталып, соның негізінде, бұрынғы және қазіргі түрк тілдерінің ерекшеліктері есепке алына отырып, транскрипция жасалады. Бұл жерде ескерткіш жазылған дәуірден, қанаттас аймақтан, туыстас тілден жеткен өзге де жазба мұралардың тигізер пайдасы үлкен. Жазба жәдігерлердің стилі мен жанрына байланысты әрі ол жазбалар тілдік көрсеткіші болып отырған этнос тілінің ішкі даму заңдылықтары мен экстралингвистикалық факторлардың әсерінен сөздің грамматикалық және лексикалық мағыналарында өзгерістер болуы әбден мүмкін жағдай. Сондықтан ең алдымен жәдігер жазылған әліпбидің әрбір таңбасының сөздің әр позициясында беретін фонетикалық мәнін анықтап алу мәтінді дұрыс транскрипциялап, мағынасын дұрыс түсіну үшін керек.

XVI-XVII ғасырлардан жеткен армян-қыпшақ тілінің жазба ескерткіштері армян алфавитінің батыс армян нұсқасымен хатқа түскен. Бұл

ескерткіштердің мәтіндерін транскрипциялауда бірізділік жоқ. Оның белгілі себептері де бар: түрлі жанрдағы жәдігерліктерді жариялағанда олардың ішіндегі кірме сөздердің, әсіресе армян тілінен енген сөздердің, дұрыс айтылуын қамтамасыз ету мақсатында ғалымдар арменистикаға негізделген транскрипция-транслитерацияны пайдаланып жүргені мәлім. Эдмонд Шютцтің түркологияға негізделген ғылыми транскрипциясының принциптері өзге ғалымдар тарапынан қолдау таба қоймады [1]. Каменец-Подольск сотының бір іс жүргізу кітабын жариялаған Т.И. Грунин өз еңбегінде транскрипцияны кириллица негізінде бергенімен, армян жазуында көрініс таппаған тіл алды жіңішке ä, ү, ө дыбыстарын транскрипцияда бермеген. Қыпшақ тіліндегі құжаттардың фонетикалық ерекшеліктерін сөз еткенде ол ”аталған дыбыстардың жарияланып отырған ескерткіштер тілінде бар екендігін” айтады [2,349]. Армян-қыпшақ ескерткіштерін графо-фонетикалық тұрғыдан қарастырған А.Н. Гаркавец таңбалардың әртүрлі позицияларда қолданылуына талдау жасай отырып, бұл ескерткіштер тілінің фонетикалық құрамын анықтайды. Дегенмен, кірме элементтердің дұрыс айтылуын қамтамасыз ету үшін транслитерацияға жүгініп отырғанды жөн көреді [3]. Бұл принципті ғалым өзінің армян-қыпшақ ескерткіштерінің каталогы мен мәтіндерін транскрипциялап берген іргелі еңбегінде пайдаланған [4]. V ғасырда Месроп Маштоц негіздеген армян әліпбиінде 36 таңба болған, ал соңғы екі таңба кейіннен қосылған. Сөйтіп, бір таңба бір әріппен белгіленетін 38 графема, оның сыртында диграфтармен берілетін п(о+w) - и (у), кей сөздердің құрамында жазылатын ђ(ev) таңбалары бар. Консонантизмге негізделген армян әліпбиі, негізінен, қыпшақ тілінің дауыссыздар жүйесін белгілі дәрежеде толық көрсете алады, тек **ң** дыбысы қосар **нг** арқылы берілген. Дауыстылар жүйесіне келер болсақ, онда қыпшақ тіліндегі **ә, ө, ү** дыбыстары олардың жуан варианттары арқылы беріледі немесе қосар таңбалармен белгіленеді. Ал ђ(yech) әрпі **е** және **й** дыбыстарын таңбалайды.

Армян әліпбиімен қыпшақ тілін хатқа түсірушілер екі тілдің де ерекшеліктерін еске алып отырған. Консонантизмге негізделген армян алфавитіндегі дербес дыбыстық мәндері бар: **т** /та/ – **т** /то/, **р** /ра/ – **р** /ре/, **қ** /ким/ – **қ** /ке/, **ђ**/ча/ – **ђ**/дче/ графемалары қыпшақ сөздерінде бірінің орнына бірі қолданыла берген. Сондай-ақ жіңішке дауысты **ä, ö, ү** дыбыстары, армян тілінде жіңішке дауыстылардың болмауы себепті, олардың жуан варианттары /a, o, u/ арқылы таңбаланған. Сонор **ң** дыбысы ђ /ну/ және ђ/кен/ графемаларының қосылып жазылуы арқылы /ђђ/ көрініс тапқан. Ескерткіштер тілінде **ђ** /дз/ аффрикатымен келетін сөз аз болғандықтан, ол графема сирек қолданылған. Жазуда армян тіліндегі орфографиялық дағды сақталып отырады. Мысалы, жуан еріндік **о** дыбысы екі графемамен -**п** /во/ және **о** /о/ берілген. Армян тілінде сөз басында қолданылмайтын **п** /во/ графемасы мәтіндерде де сөз басында кездеспейді. Қыпшақ тілінде езулік жуан **ы** дыбысын беруде қолданылған **р/ыт/** графемасы армян тілінде тіл алдымен тіл ортасы аралығындағы дауыстыны таңбалаған. Армян тіліндегі бұл дыбыс бір түбірлі сөздің басында не ортасында қолданылмаған. Сөздің аяғында

y'(u) – қысаң, тіл арты, еріндік фонемасы ескерткіш мәтінінде екі компоненттен n (во) және l (һюн) бірігіп жасалған nl графикалық таңба арқылы берілген. Сөздің барлық шенінде келіп отырады. Мысалы, ur- /nɪr-/y'r- “ұр-”, asoresdan ulusu /ʍunɾtʃʉʍɪnɪlɪnɪ/asoresdan y'ly'sy’ “Ассирия ұлысы, елі”, uruš/nɪrnlz/y'ry's’ “ұрыс, төбелес”, buyruх /ʍɪɪɾnɪɬ/by'I'ry'h “бұйрық”, хulχutanī bilä/ɬunɪɬunɪqʌnɪɾʍɪɬʍɪ/hul gutany bila’ “құл-құтанымен”, хurban /ɬunɪɾʍɪn/hurban “құрбан”, аytti ulularnĭŋ aχilĭn /ʍɪɪttɪnɪɪɾnɪɾnɪɬʍɪɾɪɾn/aɪ'tty y'ly'larnyn’ ahylyn “ұлылардың ақылын айтты” .

u'(ü) – қысаң, тіл алды, еріндік фонема. Мәтінде жоғарыдағы у' дыбысы тәрізді /nɪ/ таңбаланған. Сөздің барлық позициясында қолданылады: ücün /nɪɯnɪ/ u'c'u'n “үшін”, күндüz /qɒɪɯnnɪq/ku'ndu'z “күндіз”, küclü /qɒɪɯnɪ/ku'c'lu’ “күшті”, ücünçüsünüjatı /nɪɯɲɪɯnɪunɪnɪɲɷɲɪ/u'c'u'nc'u'su'nu'n' aty “үшіншісінің аты”, sūt/unɪɾə/su't “сұт”, бүгүн /wɒɪɻnɪ/bu'gu'n “бүгін” т.б.

у(ï) – қысаң, тіл арты, езулік фонемасы р /ыт/, кей тұстарда һ /ини/ графемалары арқылы таңбаланып берілген. Бұл фонема сөздің екінші және онан кейінгі буындарында, сонымен бірге қосымшаларда қолданылады. Мысалы, χіsχa ҺуҺuҺuҺysha “қысқа” , аχillilar /uҺuҺuҺuҺuҺ/aҺylylylar “ақылдылар”, saγišïŋni/uҺuҺuҺuҺuҺuҺ/saγ’ys’yn’ny “ойыңды”, tīnčl/i/χta /ҺuҺuҺuҺuҺuҺ/tync’l/y/hta “тыныштықта, амандықта”, vaχ/i/tsiz /uҺuҺuҺuҺuҺ/vaҺ/y/tsyz “уақытсыз, мезгілсіз” т.б.

i(i)— қысаң, тіл алды, жіңішке, езулік фонема. Ескерткіш мәтінінде /h /ини/ графемасымен таңбаланады да, сөздің барлық шенінде кездеседі. Мысалы, iş /hɯʔ/is’ ”ic”, esli adam /ɬuʔhauuʔuʔ/esli adam “есті адам”, anıñ essizlikinä/ʔuʔnɯʔɬuʔhɯʔhɯʔuʔ/anyn’ essizlikina’ “оның ессіздігіне /ақымақтығына”, semirtir /uʔuʔhɯʔhɯʔ/semirtir “семіртеп”, igi /hɬh/i’gi “игі”, inamli /hɯʔuʔhɯʔ/i’namli “сенімді”, it /hɯʔ/i’t “ит”, igit /hɬhɯʔ/i’git “жігіт” т.б.

e(e) – ашық, езулік фонемасы жазуда /e/, /eчь/ графемалары арқылы таңбаланған. Мәтінде кездесетін сөздердің барлық позицияларында қолданылады. Мысалы, esinä algaylar /tʰɨŋaɯɫqajɯɾ/ esina' algai'lar “естеріне алсын”, seni/uɬɨŋ/seni “сені”, keltir-/qɛɫɨɾ/ keltir “келтір”, sen aç tas bolursen /uɬɨaʃtasɔɾɯɾɩɾɛɬɨ/sen aç' tas bolursen “сен аш, жоқ боларсың”, yemiş/tɨɾɨʒ/ i'emis’ “жеміс”, tebasinä /ɳɛɬaɯɨŋɨɯɫ/ teba'sina’ “төбесіне” т.б.

Дауыссыз дыбыстардың таңбалануы. Қыпшақ тіліндегі ескерткіштер жазылған армян әліпбиінде дауыссыз дыбыстар дауыстыларға қарағанда толығырақ көрініс тапқан.

б (b)– шұғыл ұяң, ерін дауыссызы. Мәтіндеу /бе/ графемасымен таңбаланған. Сөздің басы мен ортасында келеді. Мысалы, бахса /ʉʃɪʒɪʃ/bahs'a «бақша», baš /ʉʃɪʒ/ bas' «бас», хабар /ʃɪʃɪʃɪʃ/ħabar «асқабақ», bulay /ʉɪɪɪʃɪʃ/by'lai' «былай», tabala- /ʃɪʃɪʃɪʃɪʃ-/tabala-, aybla /ʃɪʃɪʃɪʃ-/ai'bla- «айыпта-» т.б.

г (р) – шұғыл, қатаң, ерін дауыссызы. Мәтінде р /пен/ және ң /пюр/ графемаларымен берілген. Сөз басында келуі тек кірме сөздерге ғана тән,

g(g) – шұғыл, ұяң, тіл ортасы дауыссызы. Мәтіндегі /кен/ графемасымен берілген. Сөздің соңынан басқа позицияларда кездеседі: gūnāš /ʎnūnʷz/gu'na's' “күн”, igi /hʎh/ i'gi “игі”, egirlik /tʎhriʎq/ egirlik “арамдық”, bűgűn /ʎnʎnūn/ bu'gu'n “бүгін”, mengi /ʃtūʎh/men'i “мәңгі” т.б.

k(k) – шұғыл, қатаң, тіл ортасы дауыссызы. Мәтіндер /ким/ және p /ке/ графемалары арқылы таңбаланған. Сөздің барлық позициясында қолданылады: kümüş /qɯɫɯɲɯɫ/kɯ'mu's' “күміс”, асх көңüllü /aʃxɯqɔɲɯɫɯɲɯɫ/ ас'yhko'n'u'llu' “ашық көңілді,” keräkli /qɛɾaʃɯɲɯɫ/ kera'kli “керек”, tegänäk /ɲɛɫɯɲɯɲɯq/ tega'na'k/ “тікенек”, könülük /qɔɲɯɫɯɲɯq/ ko'nu'lu'k “әділдік, турашылдық”, kibik /qɪɲɯɲɯq/ kibik “сияқты” т.б.

Аталған графемалар қосымшаларда қолданылғанда тіл арты қатаң қ дыбысын берген болу керек деп жорамалдаймыз. Мысалы, baskün tegänäkni /ɸasqʉn̄ŋetkʌnʌqñi/baskyntega'na'kni, kiydirdim añi türlütürlü kamçalar içinä /qʰjʊħrʊħmʌnr̥ŋŋr̥l̥r̥l̥qamʃʌwʌrʧʰnʌ/kii'dirdimanytu'rlu' tu'rlu' hamhalaric'ina', titsinmiyin yamanlıχka salir /ħħħr̥m̄ħħħn̄m̄m̄n̄l̄ħqawʆwʆrṛp/titsinmii'inini'amanlhkasalyr “тітіркенбей жамандыққа салар”. А.Н.Гаркавец қ дыбысын “түрік, татар тілдерінің ықпалы күшті мәтіндер тіліне тән” деп есептейді.

g' (γ) – ызың, ұяң, тіл арты дауыссызы. Мәтіндең /ғад/ графемасымен таңбаланған. Сөздің басынан басқа позицияларға тән: oγul /oδnɫ/oɡ'y'l “ұл”, oγru /oηrɪnɫ/oɡ'ry’ “ұры”, көр yiylama da көр хауyurma/qorɛrhɩʎanɯʂawqnrɦwajŋɪrɪnɯ/ko'pi'yɡ'lamadako'phai'g'y'rma “көпжылама да көп қайғырма”, yaɣanc'i /ɭawɭanɤh/iɬ'alɡ'anc'i “жалғаншы, өтірікші”, xoryaşin /ɦunrɨawɥhn/horg'as'in “қорғасын”, toy-/ənn-/tog'- “ту-“, yü-/ɭɨ/iɬ'yɡ'- “жый-” т.б.

п' (п) – мұрын жолды, ызың, тіл арты дауыссызы. Армян тілі мен әліпбиінде бұл дыбыс болмағандықтан, мәтінде екі графема -й /ну/ және қ /кен/ арқылы таңбаланып берілген /йқ/. Сөздің анлауынан басқа позицияларда қолданылады. Мысалы, *tenri* /təɲiɲɾi/ *ten'ri* «тәңрі», *sonra* /unɲiɾa/ *son'ra* «соң, кейін», *köŋüllü* /qoɲiɲiɾi/ *ko'n'u'llu'* «көңілді», *alarnü* /aɲiɾiɲiɾi/ *alarnyn'* «олардың», *hanli'ximnün* /hənli'ximnün/ *hanlyhymnyn'* «хандығымның» т.б.

h(χ)– ызың, қатаң, тіл арты дауыссызы. Мәтіндегі /хе/ графемасымен таңбаланған. Сөздің барлық шенінде келе береді. χarγiś /ʁaɾɲɪʁ/harg'y/s' “қарғыс”, χatīn /ʁaɪɲɪn/hatyn “катын”, χulχutan /ʁulɪχulɪn/hulhutan “күл-күтан”, boyunčax /boɪɲɪnʃaχ/boi'unc'ah “моншак”, soχur /soχɪnɪr/sohy'r “соқыр”, tamuχ /tamuɲɪtʃu/tamy'h “тамұк”, χulaχ /χulɪaχɪ/hy'lah “күлак”, yalyančilχ /tʃaɪɲaɲɪʃɪχɪ/i'alg'anc'ilh “жалғаншылық” т.б.

h(h) – шұғыл, қатаң, көмей дауыссызы. Мәтіндеh /ho/ графемасымен берілген. Негізінен кірме сөздердің құрамында сөздің барлық позициясында қолданылады. Мысалы, harsüz /hʌrɯɯɾq/harsyz “арсыз”, haybat /hʌjɯɯʌɾ/hai’bat “атақ, даңқ”, farahlik /ʃʌrʌhɫɪq/ farahlik “куаныш”, bahatir /ɯʌhʌɫɪr/bahatyr “батыр”, akahl/ĩ/χ /ʌqʌhɫɪ/akahl/y/h “сараңдық” т.б.

Келтірілген мысалдарда алдымен сөздің түркологияда қолданылып жүрген транскрипциясын, армянша түпнұсқасын, одан соң латын графикалы жаңа қазақ әліпбиіндегі оқылуы мен қазіргі жазумен аудармасын бердік.

Қыпшақ тіліндегі ортағасырық жазба ескерткіштердің мәтіндерін қазіргі қазақ тілінің қалпына түсіріп беруде латын графикалы жаңа қазақ әліпбиінің мүмкіндігін көрсету мақсатында төменде Арменияның Месроп Маштоц атындағы Матенадаран көне қолжазбалар институтының қорында сақталған №2267 қожазбаның фотокөшірмесінің 29 а бетіндегі мәтінді транскрипциялап, аудармасымен беріп отырмыз. Бір бетте 36 жолмен берілген мәтін алғашқы жолында армян тілінің сөздері берілген де, келесі, астыңғы жолда қыпшақ тіліндегі баламасы беріліп отырған. Біз тек қыпшақ тіліндегі мәтіндерді, олардың орналасқан жолдарын көрсетіп, жаңа қазақ әліпбиімен транскрипциясы мен аудармасын бердік.

Пашан Д.

Ж.Баласағұнның «Құтты білік» еңбегін жаңа латын графикасына көшіру бойынша жасалған ғылыми зерттеу

Латын графикасына ауысу – заман талабы, тілдің қажеттілігі. Латынға ауысу барысында құнды дүниелер мен жазбалардан, сондай-ақ әдебиетпен, ғылымның жетістіктерінен айырылып қаламыз деп қорқудың қажеті жоқ. Оны негіздеу мақсатында Ж.Баласағұнның «Құтты білік» еңбегінің 1 тарауын латын графикасына салдық. Латын графикасында да түсінікті, ұғынықты болатынын көрсетуге тырыстық. Кирилден латынға ауысу барысында қазақ тілінің емле, орфоэпиялық, орфографиялық ережелерін дұрыстап бекітіп алуымыз керек. Оны жүйелі түрде жүзеге асырсақ, графикамыз кемшіліксіз болары сөзсіз. Ал қазақ жазуы кемшіліксіз құрылса, қазақтың төл әдебиеті мен көркем әдебиетін, жазба ескерткіштерін латын графикасына ауыстыруда қиындық туындамауы тиіс.

Латын графикасына көшу мәселесі бір күнде шешіле салмағаны белгілі. Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін алған таңнан бастап, тәуелсіз мемлекеттің өз тілі, мәдениеті, тарихы болуы айқын екендігімен бірге, жазуы да болуы керектігін ескеріп, оны реттеу керектігі айтыла бастады. Латын графикасына өтуді бір емес, бірнеше жылдар бойына жоспарлап келе жатқаны белгілі. Елбасымыз бастап, халық қалаулылары қолдап, латынға көшпек болғанбыз. 20 ғасырдың басында басталған латын графикасына көшу мәселесі қайта жаңғырып, шешімін табатын уақытқа жетті.

1991 жылы белгілі тілтанушы ғалым, ҚР ҰҒА академигі Әбдуәли Қайдар осы мәселені алғашқылардың бірі болып көтерген еді. Ә.Қайдар осы мәселе туралы өз еңбегінде: «Бұл мәселенің күн тәртібіне қойылғанына Президентіміздің атына ашық хат жазылған (1991 ж.) мерзімнен бастап, одан 2 жылдан кейін (1994 ж.) Түркияның Анталия қаласында жиналған Жержүзілік түркологтардың (Қазақстаннан оған 50 делегат қатысқан) «Тіл

бірлігі, дін бірлігі, іс бірлігі» деген ұранмен өткен Құрылтайды: (Барша түркі халқы латын жазуы қабылдайық!» деген серттескендей қаулы алғаннан кейін 15 жылдай уақыт өтті. Осы уақыт латынға өту мәселесі бірде ресми түрде, бірде бейресми түрде күн тәртібінен түскен емес. Сондағы оның негізгі мақсаты – қалың көпшіліктің қалауын анықтау» [1, 147 б.] деген болатын.

Сол кезден бері әзірбайжан, өзбек, түркімендер графикасын латын жазуына көшірді. Ал біз 2017 жылы ғана латынға көшеміз деген шешім шығардық. Сол жылдардан бері латынға көшудің ғылыми ұстанымдары, қалай жүзеге асыру процестері ғалымдар тарапынан зерттеліп те келеді.

Әріп ауыстыру – бір әріптің орнына екінші бір әріпті қоя салу емес, ол өте күрделі іс. Әріпті ауыстырған соң, емле ережесі, жазу ережесі өзгертінді белгілі. Сондықтан да бұл істі асықпай, жүйелі түрде жүзеге асыру керек.

Латын қарпіне өту туралы нақты шешім шықты. Қазіргі таңда диграфты латын графикасын қабылдамадық, кемшілік тұсы көп болды. Енді апострофты латын қарпіін талқылап жатырмыз. Қазіргі таңда латынға көшу барысында туындап отырған қиындықтар да бар. Соның бірі зиялы қауымның, ақын-жазушыларымыздың тағы бір айтар уәжі бар. Профессор А.Салқынбай латын қарпіне көшу заман талабы екенін саралай айта келіп, латынға көшудің артықшылықтарымен бірге кемшіліктерін де көрсетіп кетеді:

1. Латын қарпіне көшу сауаттылық деңгейін төмендетеді.
2. Латын қарпіне өтудің ар жағында жаһандану жолына терең ену, өзге діндердің, мәдениеттің әсері болуы ықтимал.
3. Кирилл жазуындағы көркем шығармалар мен ғылыми зерттеулер қолжетімсіз болып қалмау жағы жан-жақты шешілуі тиіс [2, 230 б.] - деген ой айтады.

Сондай ақ Ғ.Хасанов та өз мақаласында латынға көшу жолындағы қиындықтарды көрсете келе: «ең үлкен мәселе кирилл әліпбиі тұсындағы маңызды мәдени мұрамыздың тағдыры не болмақ? Ол мұраның қазақ халқының тарихындағы теңдесі жоқ, орны бөлек. Кирилл әліпбиі негізіндегі көне мәдени мұра, ауыз әдебиеті, ғылыми еңбектер, көкем әдебиет, оқулықтар жазылды. Араб графикасынан латын графикасына, латын графикасынан кирилл әліпбиіне көшкен тұста қоғамның басым көпшілігі сауатсыз еді, сондықтан ол реформалар қоғамның біршама бөлігіне және мәдени мұрамыздың да салыстырмалы қарағанда шағын бөлігіне қатысты болады. Бүгін енді халықтар түгелдей сол мәдени мұрадан айырылып қалу қаупі бар» [3, 244 б.] - бар деген өз қаупін көрсетеді.

Ия, еш нәрсе қиындықсыз болмайтыны сияқты, латынға көшу жолында да кездесетін қиындықтар бар. Оның бірін жеңуге психологиялық дайындық, енді бірін жеңуге табанды еңбек, енді бірін жеңуге қаржы керек екендігі белгілі. Кезінде қазақ тарихының жазуы бірнеше рет ауысқан тұстарда да міндетті түрде екі жақты айтыс-тартыс болғандығы белгілі. Ол кезде де осы мәселелер сөз болған еді. Бірақ қазір техниканың дамыған кезінде көркем әдебиетімізді, мол мұраларымызды, ғылыми еңбектерді латын қарпіне көшіру сол кезеңдегідей қиындық тудырмасы анық. Бұл туралы А.Байтұрсынұлы

атындағы Тіл білімі институтының директорының орынбасары А.Фазылжанова Назарбаев университетінде өткен дөңгелек үстелде айтып өтті. Анар Фазылжанованың айтуынша құнды дүниелер мен жазбалар, сондай-ақ әдебиетпен, ғылымның жетістіктерінен айырылып қаламыз деп дабыл қағу артық. Латын әліпбиіне көшудің астарынан солақай саясат іздеудің де қажеті жоқ, бұл бірінші кезекте тілдің өміршеңдігін сақтау үшін жасалып отырған шара [4] - деді. Латын әліпбиіне көшу барысында кирилл қарпімен жазылған еңбектер тарих қойнауында қалып қоймайды, оны жаңа технологиялардың көмегімен қайта жаңғыртуға болады.

Енді сондай бір тарих қалдырған құнды еңбектердің бірі - Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігі». «Құтты білік» дастаны орта ғасырларда бүкіл түркі әлеміне түсінікті болған Қарахан әулеті мемлекеті түріктерінің тілінде жазылған. «Құтты білік» дастанының бүгінгі күнге дейін сақталған үш нұсқасы бар. Біріншісі, Вена нұсқасы. Бұл қолжазба Венаның Корольдік кітапханасында сақтаулы тұр. Кей кезде оны Герат нұсқасы деп те атайды. Оның себебі бұл қолжазба 1439 ж. Герат шаһарында көшірілген екен. Екіншісі Каир нұсқасы. Бұл қолжазба араб қарпімен көшірілген. Оны Каирдағы бір кітапхананың сирек кездесетін қолжазбалар қорынан 1896 ж. неміс ғалымы Б.Мориц тапқан. Орыс ғалымы В.В.Радлов Петербург ғылым академиясының Азия музейі үшін Каир нұсқасының бір данасын көшіріп алады. Қазір бұл қолжазба Ресей Ғылым академиясы шығыстану институтының Ленинград бөлімшесінде сақтаулы тұр. Үшіншісі, Наманган нұсқасы. Оны 1913 жылы А.В.Валидов Өзбекстанның Наманган шаһарынан тапқан еді. «Құтты білік» дастанының араб әріпімен көшірілген ең толық саналатын осы нұсқасы Өзбекстан Республикасының Ғылым академиясының Әбу Райхан Әл-Бируни атындағы шығыстану институтында сақталып келеді.

1942-1943 жылдар аралығында Түркия ғалымдары Құтты біліктің үш нұсқасын да Стамбулдан басып шығарды. Оны зерттеу барысында түркі ғалымдары Р.Р.Арат, М.Ф.Кепрюлд және А.Дильгар, т.б. көп еңбек сіңірді. Оны К.Каримов өзбек тіліне (1971), Н.Гребнев (1971) пен С.Иванов орыс тіліне (1983), А.Егеубаев (1986) және Ә.Құрышжанов (2004) қазақ тіліне, бір топ аудармашылар ұйғыр тіліне (Пекин, 1984) аударма жасады. Өзбек ғалымы Каюм Каримов Наманган нұсқасы бойынша ұзақ жылдар бойы зерттеу жұмыстарын жүргізді. Сөйтіп, 1971 жылы дастанды кирилл қарпі негізінде транскрипция жасап, оны ғылыми хаттамасымен бірге жеке кітап етіп басып шығарды.

«Құтты біліктің» Наманган нұсқасының транскрипциясын алып, дастаннан [5, 64 б.] үзінді алып, латын қарпіне ауыстырып көрдік.

1 Өкуш өгди бирлә түмән миң сана Уған бир байатқа аңар йоқ фана	1 O'kys' o'gdi' bi'rla' tu'ma'n mi'n' sana Ug'an bi'r bai'atqa an'ar i'oq fana
2 Йағыз йэр йашыл көк күн ай бирлә түн Төрүтти халайық өд өдләк бу күн	2 I'ag'yz i'er i'as'yl ko'k ku'n ai' bi'rla' tu'n To'ru'tti' halai'yq o'd o'dla'k by ku'n

3	Тиләди төрүтти бу болмыш қамуғ Бир-өк бол тәди болды қулмыш қамуғ	3	Ti'la'di' to'ru'tti' by bolmys' qamyg' Bi'r-o'k bol tedi' boldy qylmys' qamyg'
4	Қамуғ барча муңлуғ төрүтүлмиши Муңы йоқ иди бир аңар йоқ эши	4	Qamyg' barc'a myn'lyg' to'ru'tu'lmi's'i' Myn'y i'oq i'di' bi'r an'ar i'oq es'i'
5	Эй эрклиг уған мәңү муңсуз байат Йарамас сениңдин адынка бу ат	5	Ei' erkli'g yg'an ma'n'u' myn'syz bai'at I'aramas seni'n'di'n adynka by at
6	Улуғлуқ сәнә-ул бәдүглүк сәнә Сәниңдин адын йоқ сәнә түш тәнә-ә	6	Ulyg'lyq sen'a'-yl bedu'glu'k sen'a' Seni'n'di'n adyn i'oq sen'a' tu's' ten'-a'
7	Айа бир бирикмәз сәнә бир адын Қамуғ ашнуда-сән сән өңдүн кәдин	7	Ai'a bi'r bi'ri'kma'z sen'a' bi'r adyn Qamyg' as'nyda-sen sen o'n'du'n kedi'n
8	Сақышқа қатылмаз сәниң бирликиң Түзү нәңге йәтти бу эрклигликиң	8	Saqys'qa qatylmaz seni'n' bi'rli'ki'n' Tu'zu' na'n'ge i'etti' by erkli'gli'ki'n'
9	Сәзигсиз бир-өк-сән э мәңү ачу Қатылмаз қарылмаз сақышқа сәчү	9	Cezi'gsi'z bi'r-o'k-sen e ma'n'u' ac'u' Qatylmaz qarylmaz saqys'qa sec'u'
10	Эй ич таш билигли э хақкул йақын Көзүмдә йырақ-сән көңүлдә йақын	10	Ei' i'c' tas' bi'li'gli' e haqqyl i'aqyn Ko'zu'mda' i'yraq-sen ko'n'u'lda'
11	Барың бәлгүлүг-сән күн ай-тәг йаруқ		i'aqyn 11 Baryn' belgu'lu'g-sen ku'n ai'-teg i'aryq Neta'gli'kka' i'etgu' ko'n'u'l o'gda' i'oq
12	Нәтәгликкә йәтгү көңүл өгдә йоқ Нә эрсәдин эрмәс сениң бирликиң	12	Ne ersa'di'n erma's seni'n' bi'rli'ki'n' Ne ersa'la'ri'g sen to'ru'ttu'n' seni'n'
13	Нә эрсәләриг сән төрүттүң сәниң Қамуғ сән төрүттүң нә эрсәләриг	13	Qamyg' sen to'ru'ttu'n' ne ersa'la'ri'g I'oqadyr ne ersa' sa'n-o'k sen i'ri'g
14	Йоқадур нә эрсә сән-өк сән ириг Төрүтгән барыңга төрүтмыш тануқ	14	To'ru'tga'n barynga to'ru'tmys' tanyq To'ru'tmi's' eki' bi'r tanyqy anyq
15	Төрүтмиш эки бир тануқы ануқ Аның охшағы йоқ азу мәңзәги	15	Anyn' ohs'ag'y i'oq azy men'za'gi' Neta'gli'kka' i'a'tma'z hamyi'i'at o'gi'
16	Нәтәгликкә йәтмәз хамыййат өги Йурымаз йа йатмаз удымаз удуг Йа мәңзәг йа йаңзағ көтүрмәз бодуг	16	I'yrymaz i'a i'atmaz ydymaz ydyg' I'a men'za'g i'a i'an'zag' ko'tu'rma'z bodyg'
17	Кәдин өңдүн эрмәз йа солдын өңүн	17	Kedi'n o'n'du'n erma'z i'a soldyn o'n'u'n I'a astyn i'a u'stu'n i'a otry oryn
18	Йа астын йа үстүн йа отру орун Орун ул төрүтти орун йоқ аңар	18	Oryn yl to'ru'tti' oryn i'oq an'ar Anyn'syz oryn i'oq myqi'rr bol myn'ar
19	Аныңсыз орун йоқ мукирр бол муңар	19	E syrqa i'aqyn ei' ko'n'u'lka' adyz Tanyq-yl sen'a' barc'a sybrat ba'di'z
20	Э сырқа йақын эй көңүлкә адыз Тануқ-ул сәнә барча суврат бәдиз	20	To'ru'ttu'n' tu'ma'n myn' by sansyz ti'ri'g I'azy tag' ten'i'z ku'tki' obry i'eri'g
20	Төрүттүң түмән мың бу сансыз тириг		
	Йазы тағ тәңиз күтки обры йәриг		

21 Йашыл көк бээдин түмән йулдузун Қара түн йаруттуң йарук күндүзүн	21 I'as'yl ko'k beza'di'n' tu'ma'n i'yldyzyn Qara tu'n i'aryttyn' i'aryk ku'ndu'zu'n
22 Учуглы йурығлы тынығлы нәчә Тирилгү сәниндин булуб йәр ич-ә	22 Uc'yg'ly i'yryg'ly tynyg'ly nec'a' Ti'ri'lgu' seni'n'di'n bylyb i'er i'c'-a'
23 Эдиз ыаршда алдын сарақа тәги Туруп барча муңлуғ сәнә әй иди	23 Edi'z ɣars'da aldyn saraqa tegi' Tyryr barc'a myn'lyg' sen'a' ei' i'di'
24 Айа биркә бутмыш билиг бирлә өг Көңүл бүтти шаксыз амул тутғыл өг	24 Ai'a bi'rka' bytmys' bi'li'g bi'rla' o'g Ko'n'u'l bu'tti' s'aksyz amyl tytg'yl o'g
25 Нэтәгликкә кирмә көдәзгил көңүл Барынга бүтүн болғыл әмрүл амул	25 Neta'gli'kka' ki'rma' ko'da'zgi'l ko'n'yl
26 Қалы қанчақа кирмә тутғыл өзүн Қалы қанчасыз бил узатма сөзүн	26 Qaly qanc'aqa ki'rma' tytg'yl o'zu'n' Qaly qanc'asyz bi'l yzatma so'zu'n'
27 Э муңсуз идим сән бу муңлуғ кулуғ Суйурқаб кәчүргил йазукын камуғ	27 E myn'syz i'di'm sen by myn'lyg' qylyg'
28 Сәңәр-оқ сығындым умунчум сәнә Муңадмыш йәримдә әлиг тут мәңә	28 Syi'yrqab kec'u'rgi'l i'azyqyn qamyg' Sen'a'r-oq syg'yndym ymync'ym
29 Сәвүг савчы бирлә қопурғыл мәни Әлиг туттачы қыл көңилик күни	29 sen'a' Myn'admys' i'eri'mda' a'li'g tyt men'a'
30 Түзү төрт әшингә түмән мың салам Тәгүргил кәсүгсүз туташы улам	29 Sebu'g savc'y bi'rla' qopyrg'yl meni' A'li'g tyttac'y qyl ko'n'i'li'k ku'ni'
31 Улуғ күндә көргит уларның йүзин Әлиг туттачы қылқыл әдгү сөзин	30 Tu'zu' to'rt es'i'nga' tu'ma'n myn' salam
32 Сәни әрдүкүң-тәг өгүмәз өзүм Сәни сән-мәт өггил кәсилди сөзүм	31 Tegu'rgi'l kesu'gsu'z tytas'y ylam Ulyg' ku'nda' ko'rgi't ylarnyn' i'u'zi'n A'li'g tyttac'y qylqyl edgu' so'zi'n
	32 Seni' erdu'ku'n'-teg o'gu'ma'z o'zu'm Seni' sen-ma't o'ggi'l kesi'ldi' so'zu'm

Дастанның транскрипциясын латынға ауыстыру кезінде таңба саны артып кетті, бұл әліпбидің қысқа және жинақы болу шартына сәйкес келмейді.

Қамуғ барча муңлуғ төрүтүлмиши Муңы йоқ иди бир аңар йоқ әши	Qamyg' barc'a myn'lyg' to'ru'tu'lmi's'i' Myn'y i'oq i'di' bi'r an'ar i'oq es'i'

Осы өлең жолдарындағы «**төрүтүлмиши**» деген сөзді апосторфпен берген кезде «**to'ru'tu'lmi's'i'**» 11 таңбадан тұратын сөз 17 таңбаға көбейіп кетті.

Сақышқа қатылмаз сәнің бирликиң Түзү нәңге йэтти бу эрклигликиң	Saqys'qa qatylmaz seni'n' bi'rli'ki'n' Tu'zu' na'n'ge i'etti' by erkli'gli'ki'n'

Осы өлең жолдарындағы «**эрклигликиң**» деген сөзді апосторфпен берген кезде «**erkli'gli'ki'n'**» 11 таңбадан тұратын сөз 15 таңбаға көбейіп кетті.

Бұлардан байқағанымыз қазақ тілінің төл дауысты дыбыстарымен берілетін сөздерде апостроф саны артып отыр. Ал енді өлең жолдарындағы апострофсыз қолданылатын сөздерде таңба саны сәйкес келіп отыр. Мысалы «**қатылмаз**» сөзін алсақ, таңба саны сәйкес келіп тұр, екеуінде де 8 таңба.

		Кирилше транскрипция Наманган нұсқасы	Диграфты латын графикасында
1.	Бет саны	3	3
2.	Сөз саны	318	318
3.	Таңба саны (бос орынсыз)	1752	2225
4.	Таңба саны (бос орынмен)	2279	2751
5.	Қатар саны	64	64

Апострофты әліпбимен таңбалаған кезде таңба саны 500-ге жуық артып кетті. Бұл деген қуатсыйымдылық пен уақытсыйымдылық тұрғысынан алған кезде өте қолайсыз болайын деп тұр.

Енді осы Наманган нұсқасын А.Егеубаев көркем аударма етіп аударғаны белгілі. 2004 жылы редакциясын Ә.Құрышжанов басқарып, ғылыми аударма [6, 18 б.] жасалды. Кейінгі ғылыми аударма деп танылған нұсқаны да латын графикасына салып көрдік.

Бисмиллаһи-р-рахманир-р-рахим! 1.Бір Құдайға түмен мыңдап толғана, Мақтау айтам – өлмейтұғын сол ғана! Ол жаратқан: көк аспан да, жер, күн де, Жан-жануар, мезгіл, түн, ай – еркінде. Бар нәрсенің бәрі – соның жарлығы: Ол «бол!» - деді, - бола қалды барлығы. Барлық адам қайғы-мұңын шектейді, Бір ғана Ием еш қайғы-мұң шекпейді. 5.Ей, Құдірет, мәңгі білмес мұң, Баят! Бұйырмаған басқаларға мұндай ат!	Bi'smi'llahi'-r-rahmani'r-r-rahi'm! 1.Bir Qudai'g'a tu'men myn'dap tolg'ana, Maqtay' ai'tam – o'lmei'tug'yn sol g'ana! Ol jaratqan: ko'k aspan da, jer, ku'n de, Jan-jany'ar, mezgil, tu'n, ai' – erkinde. Bar na'rsenin' ba'ri – sonyn' jarlyg'y: Ol «bol!» - dedi, - bola qaldy barlyg'y. Barlyq adam qai'g'y-mun'yn s'ektei'di, Bir g'ana I'em es' qai'g'y-mun' s'ekpei'di.

Аса биік ұлылық та тән саған, Сенен басқа тең келмейді жан саған. Сен жалғызсың, дара тұрған өресің, О баста сен болдың, бола бересің. Жалғыздығың жатпайды ешбір есепке, Бәрін билер құдіретің десек те. Жалғыз Құдай – жаратушы қолдапты, Бір Құдайдан басқа Құдай болмапты. 10. Ішкі, тысқы сырды білген Құдайым, Көзден – жырақ, көңілдесің ұдайы. Барсың, рас, ай, күн сәуле шашқандай, Дәл қандайсың? – Жетпейді ақыл ешқандай. Жалғыз өзің қоспасы жоқ жаралған, Барлық нәрсе бір өзіңнен таралған. Бар нәрсені сен жарата аласың, - Бәрі де өтер, сен мәңгіге қаласың. Бар жаралған нәрсеге ие – Жаратқан, Екі өмірді бір өзіне қаратқан. 15. Жоқ қой оның ұқсасы да, теңдесі, Танып алар жоқ ой оның түр-түсі. Емес – алда, оң, сол, артта, қастыда, Жоқ орыны жоғары не астыда. Орыны жоқ – жаратты орын, тұрақ та, Ол бармайтын еш орын жоқ бірақ та. Ей, сыралғы, білген жүрек, жан исін, Түгел түрін бар нәрсенің танысың. 20. Тірі жанды сансыз түмен өргіздің, Тау, теңізді, жасап бәрін өр-құздың. Көкке түмен жұлдыз безеп, күнде өріп, Қана түнді жарық қылдың күн беріп. Тірі жандар ұшатын да жүретін, Табар сенен ішіп-жеудің ретін. Со ғарыш пен шыңырау түбі арасы – Ием, саған телміреміз, қарашы! Бір Құдайға сеніп, оны мәлім ет, Шексіз илан, иманыңды кәміл ет! 25. Бар болмысын білейін деп тырыспа, Сен бәріне, өзінді ұста, дұрыста.	5. Ei', Qudiret, ma'n'gi bilmes mun', Bai'at! Bui'ymag'an basqalarg'a mundai' at! Asa bi'ik ulylyq ta ta'n sag'an, Senen basqa ten' kelmei'di jan sag'an. Sen jalg'yzsyn', dara turg'an o'resin', O basta sen boldyn', bola beresin'. Jalg'yzdyg'yn' jatpai'dy es'bir esepke, Ba'rin bi'ler qudiretin' desek te. Jalg'yz Qudai' – jaraty's'y qoldapty, Bir Qudai'dan basqa Qudai' bolmapty. 10. Is'ki, tysqy syrды bilren Qudai'ym, Ko'zden – jyraq, ko'n'ildesin' udai'y. Barsyn', ras, ai', ku'n sa'y'le s'as'qandai', Da'l qandai'syn'? – Jetpei'di aqyl es'qandai'. Jalg'yz o'zin' qospasy joq jaralg'an, Barlyq na'rse bir o'zin'nen taralg'an. Bar na'rseni sen jarata alasyn', - Ba'ri de o'ter, sen ma'n'rigе qalasyn'. Bar jaralg'an na'rsege i'e – Jaratqan, Eki o'mirdi bir o'zine qaratqan. 15. Joq qoi' onyn' uqsasy da, ten'desi, Tanyp alar joq oi' onyn' tu'r-tu'si. Emes – alda, on', sol, artta, qastyda, Joq oryny jog'ary ne astyda. Oryny joq – jaratty oryn, turaq ta, Ol barmai'tyn es' oryn joq biraq ta. Ei', syralg'y, b ilren ju'rek, jan i'sin, Tu'rel tu'rin bar na'rsenin' tani'syn'. 20. Tiri jandy sansyz tu'men o'rrizdin', Tay', ten'izdi, jasap ba'rin o'r-quzdyn'. Ko'kke tu'men juldyz bezep, ku'nde o'rip, Qana tu'ndi jaryq qyldyn' ku'n berip. Tiri jandar us'atyn da ju'retin, Tabar senen is'ip-jeu'din' retin. So g'arys' pen s'yn'yaray' tu'bi arasy – I'em, sag'an telmiremiz, qaras'y! Bir Qudai'g'a senip, ony ma'lim et, S'eksiz i'lan, i'manyn'dy ka'mil et! 25. Bar bolmysyn bilei'in dep tyryspa, Sen ba'rine, o'zin'di usta, durysta.

Оны «қандай?», «қай жерде?» деп іздеме, Сөзді созба, «қайда қалды із» - деме. Мұңсыз Ием, мұнды құлын марқайсын, Кешір барлық жазығымның әрқайсысын. Сыйынайын, сенде үмітім – сол үшін Тарыққанда беріп жүргей қол ұшын. Көтер мені – Пайғамбарым жебесін, Қиямсетте қолтығымнан демесін. 30. Түмен мыңдап сәлемімді арнаймын Төрт досына жеткіз соны әрдайым. Көрсет берік қияметте жекелеп, Ізгі сөзі медет берсін жетелеп. Саған тең қып ешбір мақтау айта алман, Сен өзінді өзің мақта, майталман!	Ony «qandai'?', «qai' jerde?» dep izdeme, So'zdi sozba, «qai'da qaldy iz» - deme. Mun'syz I'em, mun'dy qulyn' marqai'syn, Kes'ir barlyq jazyg'ymnyn' a'rqai'sysyn. Syi'ynai'yn, sende u'mitim – sol u's'in Taryqqanda berip ju'rrei' qol us'yn. Ko'ter meni – Pai'g'ambarym jebesin, Qi'i'amsette qoltyg'ymnan demesin. 30. Tu'men myn'dap sa'lemimdi arnai'myn To'rt dosyna jetkiz sony a'rdai'ym. Ko'rset berik qi'i'amette jekelep, Izgi so'zi medet bersin jetelep. Sag'an ten' qyp es'bir maqtay' ai'ta alman, Sen o'zin'di o'zin' maqta, mai'talman!

		2004 ж. Ә.Құрышжанов кирилше	2004 ж. Ә.Құрышжанов латынша
1.	Бет саны	3	3
2.	Сөз саны	337	337
3.	Таңба саны (бос орынсыз)	1858	2089
4.	Таңба саны (бос орынмен)	2175	2405
5.	Қатар саны	64	64

Мұнда байқағанымыз кирил нұсқасынан латын қаріпімен берілген нұсқада таңба саны артып кетті, себебі компьютер апострофты (дәйекші) бір таңба деп қабылдайды.

Ал енді осы дастанның біраз тармағын осы кезге дейін ұсынылған диграфты, апострофты (дәйекші) және Тіл білімі ұсынған тілтанымдық әліпбиге дастанның үзіндісін салып көрдік.

Кирил қаріпінде	Апострофты латын қарпінде
1.Бір Құдайға түмен мыңдап толғана, Мақтау айтам – өлмейтұғын сол ғана!	1.Bir Qudai'g'a tu'men myn'dap tolg'ana, Maqtay' ai'tam – o'lmei'tug'yn sol g'ana! Ol jaratqan: ko'k aspan da, jer, ku'n de,

Ол жаратқан: көк аспан да, жер, күн де, Жан-жануар, мезгіл, түн, ай – еркінде. Бар нәрсенің бәрі – соның жарлығы: Ол «бол!» - деді, - бола қалды барлығы. Барлық адам қайғы-мұңын шектейді, Бір ғана Ием еш қайғы-мұң шекпейді. 5.Ей, Құдірет, мәңгі білмес мұң, Баят! Бұйырмаған басқаларға мұндай ат! Аса биік ұлылық та тән саған, Сенен басқа тең келмейді жан саған. Сен жалғызсың , дара тұрған өресің, О баста сен болдың, бола бересің. Жалғыздығың жатпайды ешбір есепке, Бәрін билер құдіретің десек те. Жалғыз Құдай – жаратушы қолдапты, Бір Құдайдан басқа Құдай болмапты. 10.Ішкі, тысқы сырды білген Құдайым, Көзден – жырақ, көңілдесің ұдайы.	Jan-jany'ar, mezigil, tu'n, ai' – erkinde. Bar na'rsenin' ba'ri – sonyn' jarlyg'y: Ol «bol!» - dedi, - bola qaldy barlyg'y. Barlyq adam qai'g'y-mun'yn s'ektei'di, Bir g'ana I'em es' qai'g'y-mun' s'ekpei'di. 5.Ei', Qudiret, ma'n'gi bilmes mun', Bai'at! Bui'ymag'an basqalarg'a mundai' at! Asa bi'ik ulylyq ta ta'n sag'an, Senen basqa ten' kelmei'di jan sag'an. Sen jalg'yzsyn' , dara turg'an o'resin', O basta sen boldyn', bola beresin'. Jalg'yzdyg'yn' jatpai'dy es'bir esepke, Ba'rin bi'ler qudiretin' desek te. Jalg'yz Qudai' – jaraty's'y qoldapty, Bir Qudai'dan basqa Qudai' bolmapty. 10. Is'ki, tysqy syrды bilren Qudai'ym, Ko'zden – jyraq, ko'n'ildesin' udai'y.
Диграфты латын қаріпінде	Тілтанымдық принципке негізделген әліпби бойынша
1.Bir Qudajgha tuemen myngdap tolghana, Maqtau ajtam – oelmejtughyn sol ghana! Ol zharatqan: коек аспан да, zher, kuen de, Znan-zhanuar, mezigil, tuen, aj – erkinde. Bar naersening baeri – sonyng zharlyghy: Ol «bol!» - dedi, - bola qaldy barlyghy. Barlyq adam qajghy-mungyn shektejdi , Bir ghana Iem esh qajghy-mung shekpejdi.	1.Bir Qudayğa tümen mındap tolğana, Maqtau aytam – ölmeytuğın sol ğana! Ol jaratqan: kök аспан да, jer, күn de, Jan-januar, mezigil, түn, ay – erkinde. Bar närsenin bäre – sonıñ jarlığı: Ol «bol!» - dedi, - bola qaldı barlığı. Barlıq adam qayğı-muñın şekteydi , Bir ğana Yem eş qayğı-muñ şekpeydi. 5.Ey, Qudiret, мәңgi bilmes muñ, Баят! Buyırмаған басқаларға munday at! Asa byik ulılıq ta tän sağan, Senen basqa teñ kelmeydi jan sağan. Sen jalğızsıñ , dara turған öresin', O basta sen boldıñ, bola beresin'. Jalğızdıñın jatpaydı eşbir esepke,

5.Ej, Qudiret, maenggi bilmes mung, Bajat! Bujyrmaghan basqalargha mundaj at! Asa biik ulylyq ta taen saghan, Senen basqa teng kelmejdı zhan saghan. Sen zhalghyzsyng , dara turghan oeresing, O basta sen boldyng, bola beresing. Zhalghyzdyghyng zhatpajdy eshbir esepke, Baerin biler qudireting desek te. Zhalghyz Qudaj – zharatushy qoldapty, Bir Qudajdan basqa Qudaj bolmapty. 10.Ishki, tysqy syrды bilgen Qudajym, Koezden – zhyraq, koengildesing udajy.	Bärin byler qudiretiñ desek te. Jalğız Quday – jaratuşı qoldapty, Bir Qudaydan basqa Quday bolmapty. 10.Işki, tısqı sırdı bilgen Qudayım, Közden – jıraq, köñildesiñ udayı.

	Ә.Құрышжанов кирил	Апострофты Латын	Диграфты латын	Тілтанымдық латын
1 Бет саны	0,5	0,5	0,5	0,5
2 Сөз саны	105	105	105	105
3 Таңба саны (бос орынсыз)	599	676	665	599
4 Таңба саны (бос орынмен)	695	773	761	695
5 Қатар саны	20	20	20	20

Халық қабылдамаған диграфты нұсқада да таңба саны көп болып тұр. Тіл білімінің жобасы «бір дыбысқа - бір әріп» деген принципті ұстанғандықтан, таңба саны тура келіп тұр.

Ж.Баласағұнның «Құтты білік» еңбегінің тек қана бір ғана бөлігін алып қарастырып көргенімізде, кирил таңбасында жазылған еңбектерді латынға ауыстыруда жалпы көп қиындық туындамауы керек деп ойлаймын. Латын қаріпімен берілген тұста бұл еңбек, төл туындымыз болғандықтан, қазақ тіліндегі әріптер еңбекті толықтай қамтып отыр. Еңбекте кірігіп кеткен араб, парсы сөздері кездескенмен, орыс тілінен енген сөздер кездеспейді. Осы себептен кирил қаріпін латын қаріпімен алмастыруда еш қиындық туындамауы тиіс.

Ендігі мақсат тілге ықшамды, жазуға үнемді, қуат сыйымдылығы төмен әліпби жасау. Көркем еңбектер мен жазба ескерткіштер тілін конвертер жасау арқылы латын графикасына ауыстыру көп уақытты алмайды. Бірақ сол конвертердің дұрыс жұмыс істеуі үшін емле, орфоэпиялық, орфографиялық ережелерді бекітіп алуымыз керек.

Жоғарыда атап кеткеніміздей кирилл әліпбиімен басылған кітаптар біздің игілігіміз және біз оны қолданатын боламыз. Қазіргі кезеңдегі компьютерлендіру, бағдарламалық қамтамасыз ету деңгейі, техникалық мүмкіндіктер ірі көлемді мәтіндерді лезде транслитерациялауға мүмкіндік береді. Бір тілден екінші тілге аудару үйреншікті дүниеге айналғанын интернет қолданатын адамдар біледі.

1990 жылдары Өзбекстан, Түркіменстан, Әзірбайжан елдеріне ұлттық әліпбиін латынға ауыстыру неғұрлым қиын болған еді. Тап осы жағдайда Қазақстан неғұрлым тиімді жағдайда болып табылады. Мысалы, заманауи IT-технологиялар 1990 жылдарға қарағанда әліпбиді аудару, басқа да жұмыстарды анағұрлым арзанға жасауға мүмкіндік беріп отыр.

Сонымен бірге қазақ тілін латын әліпбиіне ауыстыруды жүргізетін қаржылық шығындар, тіл реформасын тежемеуі керек. Латын әліпбиіне өту – уақыт талабы. Ол халықаралық аренада Қазақстанның бәсекеге қабілеттілігі мен субъектілігін айтарлықтай нығайтады. Біздің өзіндік бай тарихи және халықаралық тәжірибеміз бар, сондықтан біздің міндет - ауқымды реформадан әдеттегі қателіктер, келеңсіз үрдістерден құтылу бай тәжірибемізді сауатты пайдалану.

Енді жазба ескерткіштер материалдарын латын графикасына көшірудің артықшылықтарын атап айтар болсақ, ол латын графикасына ауысудың артықшылықтарын қамтитыны ақиқат.

Біріншіден, қазіргі заманда халықаралық дәрежедегі тілдердің бірі – ағылшын тілі. Ол латын әліпбиі негізінде қалыптасқаны белгілі. Себебі, қазіргі техника дамыған заманда, оларды қолдану, технологияны дамыту тілі ағылшын тілінде сайрап тұр. Біз латын әліпбиін таңдай отырып, жаңа технологияларды, инновацияларды тез игере аламыз.

Екіншіден, латын әліпбиіне көшу арқылы кеткенімізді қайтаратын кез келді. Қазақ тіліндегі сөздердің табиғи қалпында айтылуына кезінде кирилл жазуына көшуіміз кедергі болды. 1917 жылға дейін орыс сөздерін қазақ тіліне ыңғайлап алып отырсақ, кейін келе орыс сөзін бұзбастан сол қалпында алып отырмаз. Мысалы: ящик-жәшік, резинка-резеңке, бревно-бөрене, самовар-самаурын болып алынатын еді. Енді сыртқы пішінін өзгертпестен сол қалпында-ақ негізгі сөз байлығымыздан жатырқамай орын алған аспирант, студент, академик, журналист, корреспондент, машина, автомашина, солдат, лейтенант, офицер, касса, кассир, экономика, трамвай, троллейбус тәрізді сөздер бар. Бұл тілге қауіпті екені анық. Қазіргі кезде тілімізде өзге тіл сөздері көп болғаны бір басқа, ата-баба дәстүрімен жеткен табиғи дыбыстау әуеніміз де өзгере бастады. Жастарымыз тілін бұрап, орыс тіліне икемделіп кетіп жатады. Қала жастары орыс тілінде сөйлеп, қазақша сөйлейтіні орыс сөздерін

молынан қолданады. Ал латын қарпіне ауысу арқылы, емле ережелерімізді дұрыстап, басқа тілден енген сөздерді жазу графикамыздың шеңберіндегі әріптерге лайықтап қана аларымыз анық. Сол арқылы тіл тазалығын сақтаймыз. Басқа тілден сөз алсақ та, өз тіліміздің дыбыстық заңдылықтарына лайықтап алып отырамыз. Қазақтың жаңа алфавиті қазақтың ұлттық болмысына сай болуы тиіс. Жаңа алфавитте біз ең алдымен қазақ тіліне тән ә, ө, ү, ұ, і, ғ, қ, н, һ сияқты 9 спецификалық дыбыстарға басымдылық беруіміз керек. Бұл дыбыстарды жеке-жеке таңбалауымыз қажет. Бұл дыбыстар нағыз қазақтың жаны. Кезінде Кеңес үкіметі осы дыбыстарды жою үшін біраз тер төккені бекер емес. Бұл дыбыстардан айырылсақ қазақ тілі құрдымға кететіні анық.

Үшіншіден, қандай тілді болмасын үйрену ағылшын тілі арқылы жүзеге асады, сондықтан болашақ ұрпақ латын әліпбиін меңгерсе, қазіргі жаһандану заманында ешкімнен қалыс қалмай, өзге тілдерді тез уақыттың ішінде үйренуіне жол ашылады.

Төртіншіден, қазақ тілін үйренгісі, қазақ тіліндегі кітаптарды оқығысы келген шетелдік ағылшын әріптерін білгендіктен, қазақ тілін тез меңгеріп кетеді.

Бесіншіден, жазуда, жылдам жазуда ұтасыз. Мысалы кирилл графикасымен 42 әріппен жазатын болсақ, латын графикасымен 32 әріптің төңірегінде ғана таңба болады да, сіз жылдам жазатын боласыз.

Алтыншыдан, жазба ескерткіштердің көпшілігі түркі халықтарына ортақ екені белгілі. Оны шетелдік ғалым ескерткішті зерттегісі келсе міндетті түрде түрік тіліндегі еңбекті алады, себебі ол латын қарпімен таңбаланған. Бізде де араб, көне түркі қаріптерінен транскрипцияланған қаншама еңбектер бар. Соларды зерттеу жеңілдейді деп білеміз.

Қорыта келгенде латынға өту – сөзсіз керек нәрсе. Бірақ әбден ойланып барып шешім қабылдау керек. Латынға өткен елдердегі қателіктерді жібермеуге тырысуымыз керек. Қажетті әріптерді алып, қажетсіз әріптерді алып тастар кез келді. Латынға өту осы екен деп, қазақ тілінің дыбыстарын шектемей, еркіндік беруіміз керек. А.Фазылжанова айтқандай: «Тілдің өзінің дыбыстық қорының өзін көрсететін алаңы болуы керек. Дыбыстық қор өзін жарқ етіп көрсетуі керек, қазақ әріптері жақсы өмір сүруі керек. Дыбыстар жақсы өмір сүруі керек». Осы жолды таңдар болсақ, графикамыз кемшіліксіз болары сөзсіз.

Пайдалаеылған әдебиеттер

1. Қайдар Ә. Қазақ жазуын кирилден латын графикасына көшіру мәселесі туралы. – Алматы: Арыс, 2007. – 410 б.
2. Салқынбай А. Қазақтың өз латыншасы болса игі // Тамыры терең әліпби: жалпы түркілік бірегейліктің мызғымас негізі. – Алматы, 2017. – 320 б.
3. ХасановҒ. Латын әліпбиіне көшу – қазақ тілінің жаңа белесі // Тамыры терең әліпби: жалпы түркілік бірегейліктің мызғымас негізі. – Алматы, 2017. – 320 б.

4. Фазылжанова А. Латын қарпіне көшу барысында кирилл қарпімен жазылған еңбектер қайта жаңғырады // <https://youtu.be/D6CM7xCikiU>. - www.astana.tv. - 17 мамыр 2017 жыл
5. Юсуб Хос Хожиб. «Қудатғу билиг». Транскрипция ва хозирги узбек тилига тавсир. Нашрга тайерловчи филол. фан. канд. Қ.Каримов. – Ташкент, «Фан». – 1971. – 964 б.
6. Баласағұни Й. Құтадғу білік: Құт әкелетін білім – Түркістан, «Тұран» баспаханасы, 2004.- 555 б.
7. Әбілқасымов Б., Мәжітаева Ш. XX ғасырдағы қазақ әдеби тілі. – Астана: Елорда. - 2000, 189 б.

Дүйсенов Б.Д.

**Ескі қыпшақ ескерткіштеріндегі дыбыстардың графикалық берілуі
мен емлесі және қазіргі қазақ әліпбиіне транскрипциялау
(XIII-XIV ғ.ғ. «Китаб ад-Дурра ал-мудийа...» сөздігінің
материалдары негізінде)**

Егеменді ел болғанымыздың арқасында тағы да бір тәуелсіздіктің айқын белгісі болып табылатын дүние – тіліміздің мерейі мен мәртебесін арттыру жолында үлкен жұмыс басталып отыр. Ол өзіміздің жаңа ұлттық әліпбиімізді таңдап, әлемдік өркениеттердің қатарынан орын алу. Бүгінгі күні жаңа замандағы жетістіктер, күннен күнге қарыштап дамып бара жатқан технологиялардың барлығы – ағылшын тілінде жарық көріп, әлем ағылшын тілінен ажырамастай қалыпқа келе жатыр. Сондықтан біз де әлемдік кеңістікке шығу үшін жазуы латын графикасына негізделген ұлттық әліпбиімізді қалыптастыру үстіндеміз.

Тарихи тамырыңды терең тани алмасаң болашағың жарқын, мақсатың айқын болмайды. Жаңа әліпби қабылданғаннан кейін Махмұд Қашқаридан бастап, Ахмет Байтұрсынұлы түзген араб графикасына негізделген әліпбиімен жазылған ұлы мұраларымызды қазіргі латын жазуында оқу мәселесі қалай болмақ деген ой мазалайды. Ұлы даланың рухани дүниесінің басым көпшілігі араб графикасында жазылғаны баршамызға белгілі. Көне түркі тілі мен қазіргі түркі тілдерінің ортасындағы алтын көпір болып табылатын ескі қыпшақ тіліндегі жәдігерліктердің тарих көшінен қалыс қалмауы қажет. Көл-көсір мұраларымыз көмескі күй кешпей, бүгінгі буын тарихи тамырынан сусындау үшін ескі қыпшақ ескерткіштерін латын графикасына негізделген қазіргі қазақ әліпбиі бойынша оқудың әдістерін әзірлеу басты мақсатымыз болып отыр.

Ескі қыпшақ тіліндегі сөздердің қазіргі қазақ әліпбиі бойынша транслитерациялау және транскрипциялау әдістерінің амалдарын қарастырып көрсек. Қазіргі қабылдаған әліпбиде латын графикасында жоқ қазақ тіліне тән спецификалық дыбыстарды таңбалауда апостроф пайдалану мүмкіндігі беріліп отыр. Апостроф - төбесіне қойылатын дәйекшелер арқылы жазуда

өзіндік жетістіктер болғаныменен қиыншылықтар да туындайтыны айдан анық. Латын графикасы 26 таңбадан тұрғандықтан қазақ тіліне тән кейбір дыбыстар жетіспейді. Дәл солай араб графикасындағы 28 әріппен де ескі қыпшақ тілінің сөздерін таңбалау қиындықтар тудырғаны белгілі. Соның өзінде Махмұт Қашқари, Жүсіп Баласағұни еңбектеріндегі түркі сөздерін араб графикасымен таңбалап амалын тапқаны белгілі. Бүгінгі күні латын графикасына көшкенде де дәл сондай қиындықтар туындап отыр. Ахмет Байтұрсынұлының «төте жазуында» да төбесіне дәйекшелер қою арқылы жіңішке дыбыстарды таңбалау үрдісі енгізілген еді. Басында қиындықтар туындағанмен оған да халық аз-кем үйренісіп, көптеген шығармалар сол жазумен дүниеге келді. Осындай пікірге қарап отырып, қазақ тіліне ғана тән дыбыстарды апостроф арқылы таңбалап, амалын табуға болады деген тұжырым жасауға да болады. Бірақта латын графикасына салған кезде дәйекшелер біріншіден, көзге қораш көрінеді, екіншіден, бір сөздің жазылуының өзі ұзыннан ұзақ болып кетеді. Оның үстіне қазақ тілі аглютанивті тілдер тобына жатқандықтан жалғамалы қосымшаларымен мүлдем басы мен аяғы көрінбейтін кейіпке енеді. Үшіншіден, сөздердің тасымалы кезінде дәйекшелі таңбаны келесі жаққа ауыстырған кезде сөздің мағыналық мәні түсініксіз болып қалады. Айта берсе кемшіліктері шаш етекпен. Ал қазақ тіліне тән дыбыстарды таңбалауда апострофты пайдалану арқылы қазіргі компьютерге, смартфондарға бекітілген ағылшын тілінің бар дыбысын ешқандай өзгеріссіз қолдану жағынан өте қолайлы тұсы да бар. Бұл әліпби таңдаудағы ең басты қағида болу керек. Дегенмен тілді техникаға жығып берген жөн емес деп ойлаймыз.

Араб графикасымен жазылған ескі қыпшақ ескерткіштеріндегі сөздерді транслитерациялау мәселесіне келсек. **Транслитерация** дегеніміз – бір графиканың графемаларын басқа графикада дәлме дәл беру құралы, кері қайта жазу жолы. Араб графикасымен жазылған жағдайда оның қиындығы тіпті арта түседі, себебі, араб мәтіндерінде дауысты дыбыстар толыққанды жазылмайды, жазбада тек қана созылыңқы дауысты дыбыстар ғана жазылады да, ал қысқа дауысты дыбыстарды оқырман өзінің біліміне сүйене келе, мәтіндегі контекске байланысты өзі қойып оқиды. Яғни, قطر сөзінің нақты транслитерациясы **qtr** болып келеді, ал оны нақты дұрыс оқыса ол **qaṭar** болып келуі керек еді. Араб мәтіндерінде қысқа дауыстылар арнайы диакритикалар (харакаттар) арқылы жазылады, бірақта бұл арнайы мамандандырылған жазбаларда ғана болуы мүмкін, мәселен, сөздіктерде, шетелдіктерге арналған оқулықтарда ғана харакаттармен жазылуы мүмкін. Бірақта ескі қыпшақ ескерткіштеріндегі лексика қорын бүгінгі ұрпақ оқып білуі үшін біз көбіне көп араб графикасындағы дауысты дыбыстардың қалай оқылу керектігін мәтіндегі контекске қарай шамалап, дауыссыз дыбыстардың ортасына дауысты дыбыстарды ретіне қарай келтіріп, транслитерациясын жасаймыз.

Ал, **транскрипция** дегеніміз - мәтін жазылған тілдің мақсатына қарай емес, оқылатын тілдің ыңғайына қарай таңбаланатын нақты ғылыми жазу түрі болып табылады. Мәселен, عمر خیام транскрипциясы (дауысты дыбыстарды

белгілемеген жағдайда транслитерация: *'mr hy'm*, дауысты дыбыстарды белгілеген жағдайда — *'umar hayyām* болып келеді) ағылшын тілі үлгісінде — *Omar Khayyam*, неміс тіліндегі әліпбиімен жазса - *Omar Chajjam*, ал қазіргі қазақ әліпбиі әріптерімен — *Omar Hai'i'am* болып жазылады. Бір жағынан транскрипция стандартты айтылымды бере алады (араб тілі үшін өзінше шартты жағдай) немесе қазіргі күні араб тілінде өте қатты айырмашылыққа ие болып отырған аймақтық айтылымдарды береді (мысалы, Бағдат, Египет немесе Марокко тіліндегі айырмашылықтар).

Біз бұл зерттеуімізде ескі қыпшақ тіліндегі дыбыстардың транскрипциясын беруді көздедік. Алдыменен дауысты дыбыстардың транскрипциясын қарастырсақ, араб жазуындағы дауысты дыбыстардың графикалық берілу үлгілерін қарап отырып, қазіргі латын графикасына негізделген қазақ жазуының үлгісіндегі ескі қыпшақ сөздерінің жазылу формасын беруді қарастырып отырмыз.

Кеңес өкіметі келмеске кеткеннен кейін тәуелсіздігін алған түркі тілдес елдер ата тарихын танып, барлығына бірдей түсінікті болатын латын жазуындағы Ортақ түркі әліпбиін жасауды қолға алды. 1991 жылдың қараша айында Түркияның Стамбул қаласында түркі тілдеріне ортақ әліпби таңдап алу үшін халықаралы ғылыми симпозиум өтті. Бұл әліпби тұтастай түрік әліпбиіне негізделіп жасалды. Бірақта түрік әліпбиінде жоқ *ä, ñ, q, w, x* әріптері қосылды. Нәтижесінде 29 әрпі түрік тілінен алынған, 34 дыбыстан тұратын Ортақ түркі әліпбиін жасап шықты.

Бұл әліпбиді Әзірбайжан Республикасы бірінші болып 1991 жылы қабылдады. Кейіннен 1993 жылдың сәуірінде Түркіменстан, қыркүйегінде Өзбекстан қабылдады. Содан бері бұл елдер қабылдаған әліпбилер әртүрлі жағдайларға байланысты толықтырды әрі өзгертті. 1999 жылдың қыркүйегінде енгізіліп, 2005 жылдың қаңтарында тоқтатылған татар латын жазуы бұл қабылданған Ортақ түркі әліпбиіне өзгертулер енгізді. 2003 ж. Интернетке арналған татарлардың латын графикасына негізделген әліпбиі пайда болды. Ол әліпби ресми емес түрде «Иналиф» (Internet + älifбадеген сөздердің қысқартылып алынған қосындысы) деген атау алған болатын. Иналифтің басты мақсаты ағылшын пернетақтасында бар әріптермен мәтіндерді стандарттау болатын. Бұл әліпбиде түркі тілдеріне тән спецификалық дыбыстар мен диакритикалық таңбалар жоқ. Мұнда түркі тілінің ерекше әріптері диграф арқылы берілсе, жіңішке дауысты дыбыстар өзімен жұптас жуан дауысты дыбыстардың қосары ретінде апострофпен белгіленген болатын: *Ä — A'; Ö — O'; Ü — U'; ı (ы) — i'; Ç — Ch; Ğ -Gh; Ñ -N'; Ş -Sh*. Бұның ең басты табысы — кез келген компьютерде қосымша шрифттерді орнатпай-ақ, стандартты пернетақтаны пайдалана отырып, латын әріптері мен символдары арқылы татар мәтіндерін тере беруге болады. Бірақта бұл жетілген жазу түрі деп айтуға келмейді. Біздің пікірімізше, ескі қыпшақ сөздерін транскрипциялауға 34 әріптен тұратын Түркияда қабылданған Ортақ түркі әліпбиіне негізделіп жазылған латын графикасы өте қолайлы болатын

еді. Әйтпесе, апостроф пен диграфтар пайдаланылған әліпби түркі сөздерін жазуға қолайсыздық тудырады.

Бұл зерттеу жұмысында XIII-XIV ғасырларда Мысыр (Египет) мен Шамда (Сирия) түзілген Мәмлүк қыпшақтары жазба ескерткіштерінің бірі - «Китаб-ад-дурра әл-мудайа фи-л-луғат-ат-туркиа ‘ала-т-тамам уа-л-камал» كِتَابُ الدَّرَةِ الْمُضَيَّةِ فِي اللُّغَةِ التُّرْكِيَّةِ عَلَى التَّمَامِ وَالْكَمَالِ «Түрік тілінің жарқыраған інжу-маржаны, әрі толық жазылып біткен кітап» деген атпен түркологияға танымал арабша-қыпшақша сөздігінің қорындағы ескі қыпшақ сөздерін латын графикасына негізделген қазіргі қазақ жазуына танскрипциялау және транслитерациялау мәселелері жан-жақты қарастырылады.

Араб графикасында түзілген жәдігерлікте қыпшақ сөздерін жазудағы қиындықтар кездесері анық. «Өйткені қандай жетілген орфография болса да, сөйлеу тілінің дыбыстық ерекшеліктерін дәл бере алмайтыны белгілі» [1, 52]. Араб графикасының түрік сөздерін жазудағы қиын тұстары жайлы А.М.Щербак былай деп жазады: «Насколько недостаточны графические средства арабского алфавита, для передачи тюркских звуков вообще, можно судить хотя бы по тому три знака для гласных, один знак для к и г и не всегда передается различие между ч и j, п и б» [2, 64]. Осындай пікірді П.М.Мелиоранский де қолдайды: «Араб алфавиті түркі тілінің дыбыстарын көрсетуге жарамсыз. Бұл жағдай түркі тілінің біздің заманымызға жеткен ескерткіштерін лингвистикалық, әсіресе фонетикалық-этимологиялық тұрғыдан зерттеуге әр уақытта да үлкен бөгет болып келді және солай да бола береді» деген болатын [3, 29]. «Ескі қыпшақ сөздері қандай әріппенен жазылған болса да, ондағы қолданылған таза фонемалық дыбыстарды талдап, таңдап ала беруге болады» дейді қыпшақтанушы ғалым С.Боранбаев [4, 19]. Дегенмен де, араб әріптері дауысты дыбыстар таңбасына кедей болып келеді де, бір таңба контекске қарай әртүрлі дыбыстың орынына жүріп, олай да, бұлай да оқыла береді.

Жалпы ғылыми ортада ескі қыпшақ тілінде 8 дауысты дыбыс бар деп танылып жүр. Бұларды В.В.Радлов «*негізгі* («коренные») дыбыстар» десе, неміс ғалымы А.М.фон Габэн «*ең басты* («главные») дыбыстар» деп атайды [4, 19]. Ал, Ә.Қ.Құрышжанұлының пікірінше, қыпшақ тілінде 8 *толық* дауысты дыбыс, 2 *жартылай* (й, у) дауысты дыбыс бар. Толық дауысты дыбыстар айтылу ерекшелігі жағынан «созылыңқы дауысты дыбыстар» және «жалаң дауысты дыбыстар» болып екіге бөлінеді. Созылыңқы дауысты дыбыстар сөздің фонетикалық құрамына әсер еткенмен, оның лексикалық мағынасын өзгерте алмайды.

Мәмлүк қыпшақтары тілінарнайы зерттеп мақала жазған О.Притцак дауысты дыбыстарды былай деп көрсетеді: **а** мен **ä**, **о** мен **у**, **ө** мен **ү**, **ы** мен **і** [5, 78]. Осы автор қыпшақ тілдес армяндардың тілінде де 8 дауысты дыбыс бар деп көрсетеді: **а**, **е**, **о**, **ө**, **у**, **ү**, **ы**, **і** [5, 82]. Бұл пікірді академик К. Мұсаев та қолдайды: «На базе сравнительного анализа как средневековых кыпчакских памятников, так и современных тюркских языков можно реконструировать 8 гласных фонем в мамлюкско-кыпчакском языке» - деп жазады [6, 48]. Н.А.

Кононов VII-IX ғасырлардағы ежелгі түркі ескерткіштерінде жіңішке, ашық ә фонемасының болғандығын айтады [7, 60].

Ескі қыпшақ жәдігерліктерінде дауыссыз дыбыстардан тұратын сөз түбірінің үстіне және астына «харакат» (араб тіліндегі қысқа дауыстыларды таңбалайтын белгі) белгілерінің қойылуы арқылы және «алиф», «иаи» әріптерінің көмегімен **а, е, (й), ы, і, о, ө, у, ү** сияқты дауысты дыбыстардың мағынасы берілген. Мұның ішінде ашық дауысты **а, е** – «фатха», қысаң дауысты дыбыстар **ы, і (й)** – «каса», ал ерін дауысты **о, ө, у, ү** дыбыстары «дамма» «харакаттарымен» белгіленген. Араб әліпбиіндегі үш әріп «алиф», «иаи», «һа» ескі қыпшақ тіліндегі **а, е, (й), ы, і** дауысты дыбыстарының графикалық белгілері ретінде қолданылған.

«**Китаб-ад-дурра...**» жазба ескерткішіндегі дауысты дыбыстарды транскрипциялау мәселесіне келсек. Жазба ескерткіш туралы алғашқы болып зерттеу жұмысын жүргізген А.Зайончковский **а** және **е** дыбыстарын **а (â), ä (a')** таңбалары арқылы транскрипциялаған [8, 48]. Түркі ескерткіштерін транскрипциялауда ең негізгі ұстанған әріптер 1969 жылы жарық көрген «Древнетюркский словарь» кітабындағы түркі сөздерін беру жолдары болу керек. Әртүрлі графикалық жүйелерде жазылған түркі сөздерін ДТС-те 56 әріптен тұратын әліпби бойынша берген болатын. ДТС-тің бұл әліпбиінде 26 латын, 4 грек, 27 диакритикалық белгілері бар латын әріптері және 2 диакритикалық таңба-әріп қолданылған. ДТС-тегі сөздер Орхон-Енисей таңбалары, араб графикасы және ұйғыр таңбаларымен жазылған ескерткіштерден жинақталған [9, 13].

Көне түркі ескерткіштеріндегі дауысты дыбыстар түркітанушылар арасында халықаралық дәрежеде түсінікті болу үшін латын графикасына негізделген 9 әріппен таңбаланады. Олар: негізгі әріптер **а, е, і, о, u** және «умляут» диакритикалық таңбалары бар **ä, î, ö, ü** әріптері.

Ал енді «Китаб ад-Дурра...» жазба ескерткішіндегі кейбір сөздерді қазіргі қабылданған апострофты әліпби және қазіргі күні түркітануда қолданылып жүрген Ортақ түркі әліпбиіне, сондай-ақ А. Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты дайындаған жаңа қазақ әліпбиіне салып көрсек, қайсы қалай жетілгеніне көз жеткізуге болатын еді.

Араб графикасында берілуі	Ортақ түркі әліпбиінде берілуі	Латын графикасы негізіндегі Халықаралық фонетикалық транскрипциялық алфавит	Тіл білімі институты дайындаған жаңа қазақ әліпбиінде берілуі	Апострофты әліпбиде берілуі	Мағынасы, қазіргі кирилл жазуында берілуі

أَشْكَارَه	äškäre	äškäre	äškäre	a's'ka're	әшкере, анық, белгілі
بُزَاغُوا	būzaǵu	būzaǵu	buzagw	buzag'u	бұзау
دَمُورْچِي	demürçi	demürçi	demürçi	demu'rc'i	темірші, темір ұстасы
مُنِي	munı	münı	munı	muny	мұны, бұны
نُكْرَ	nöker	nöker	nöker	no'ker	нөкер
أُتُوزْ أَوْشْ	otuz üş	otuz üş	otuz üş	otuz u's'	отыз үш

Осы кестедегі дауысты дыбыстардың таңбалануына қарап отырсақ, әдеттегідей, латын графикасында бұрыннан белгілі, бар дыбыстара, **a, e, i, o, ʏ** таңбаланулары көзге қонымды. Ал латын жазуында таңбалауға қиындық туғызатын дыбыстар **ә, ы, ө, ү** әріптері болып отыр ғой. Бірақта бұлар жалпы түркітануда қалыптасып қалған мына әріптермен таңбаланып жүр: **ә –ä, ā, a'; ы –ī, i, y; ө –ü, o'; ү –ū, u'**. Сондықтан да мәселен, көз үйреніп, көңіл орнығып қалған **ü** әрпін **u'** түріндегі апостроф арқылы таңбалау бірден үйреніп кетуге қиындық туғызады. Халықаралық фонетикалық транскрипциялауды жасаған мамандардың өзі де апостроф арқылы таңбалауды көзге оғаш көргендіктен қабылдамаған болуы керек. Өйткені кейбір сөздерде тым көп кездесетін дәйекшелер жазуға ыңғайсыздық тудыратыны анық.

Жалпы әліпби түзудегі дүниежүзілік тәжірибелерге зер салсақ, әліпби бір халықтан екінші халыққа ауысқан кезінде негізінен әр тілдің дыбыстық ерекшеліктерін көрсететін қосымша әріптерді қосып алып отырған. Бірақта Батыс Еуропа халықтарының латынға негізделген әліпбилері тілдерінің дыбыстық құрамының әр түрлі болуына қарамастан байырғы латын әліпбиін сол күйінде, ешбір өзгеріссіз толықтырусыз қабылдаған. Бұлардың үстіне әліпби иелері тек **W, J** деген екі жартылай дыбыстың әрпін қосқан. Соның салдарынан Батыс Еуропа тілдерінің дыбыстық құрамы мен әліпбиінің арасында алшақтық пайда болды. Мысалы, ағылшын тілінде (дифтонгтарды қоспағанда) – 15 дауысты, 15 дауыссыз, француз тілінде – 17 дауысты, 18 дауыссыз, неміс тілінде – 16 дауысты, 21 дауыссыз дыбыс бар. Дыбыстардың осыншама мол түрін белгілейтін әлгі тілдердің әліпбиінде тек 26 ғана әріп қолданылады. Оның алтауы дауыстыларды, жиырмасы – дауыссыздарды таңбалайды. Аталған тілдердегі біраз сөздердің бір түрлі жазылып, екінші түрлі айтылатын себебі сондықтан [10, 103].

Сондықтан да ескі қыпшақ ескерткіштерін зерттеуде мұндағы дауысты дыбыстарды беруде түркітанушылардың барлығы мойындаған ортақ түркі әліпбиіне негізделіп транскрипция жасалса деген ұсыныс айтар едік. Мәселен, **aǵız** أَغِزْ ауыз (13a,6); **bilegü** بِلْغُوا білегі (10a,6); **boyamaq** بِيْمَاق бояу (12b,14); **būzaǵu** بُزَاغُوا бұзау (7a,13); **bürşe** بُورْشَا бүрге (9b,4); **işkerü** اِشْكُرُوا ішкері (қарай), іш, ішкі жақ (4b,12); **kögüs** كُوكْسْ төс, төс сүйегі (13a,16); **äşikäre** (äškäre) أَشْكَارَه әшкере, анық, белгілі (4b,12; 4b,12).

Сондай-ақ, ескі қыпшақ тілінде 22 дауыссыз дыбыс бар деп қорытындыланған [11, 145]. Академик В.В.Радлов қазақ консонантизм саласы

жиырма дауыссыздан құралатынын атап, дауыссыздарды қатаң (q, k, t, p, s, š), ұяң (γ, g, d, b, z, ž), үнді (n, m, ŋ, r, l, I) және аралық немесе жарты дауысты (w, j) деп төрт түрлі акустика-артикуляциялық топқа жіктеген [12]. П. М. Мелиоранский дыбыстардың құрамына тоқтай келіп қазақ консонантизм саласы жиырма бір дауыссыз дыбыстан (б, п, м, т, д, н, ж, з, ш, с, р, л, к, г, ч, 1, қ, ғ, ң, й, й-дж) құралатынын атап өтеді [13].

Түркітанушы ғалым М.Томанов «қазіргі түркі тілдерінде барлық тілдерге ортақ болып келетін 23-25 дауыссыз фонема бар деп есептеуге болады» [14, 64] дейді. Ары қарай басқа түркі тілдері мен қазақ тілінің дауыссыз дыбыстарының сандық айырмашылығын айта келе, олар бір тілде көп, бір тілде аз болатынын айтады. Консонанттардың әр тілде әр түрлі болатыны «жалпы түркілік дауыссыздардың бірі белгілі бір тілде сақталмаған, ізі жоқ деген қорытынды шықпауға тиіс» [14, 67] деп ескертеді. «Түркі тілдері арасындағы дыбыс сәйкестіктерін ескерсек, белгілі бір дыбыстардың кейде конвергенция, не дивергенция құбылыстарына ұшырағандығын көруге болады. Соның салдарынан бір тілде екінші бір тілдегі екі дауыссыз бір ғана дыбысқа ұласуы байқалады» дейді [14, 67].

«Түркітануға кіріспе» оқу құралының авторлары Мәмлүк қыпшақтары тілінде жазылған «Ат-тухфа...» жазба ескерткішінің бірінші бөлімі фонетика саласына арналғанын айта келе, «мысалы, автор қыпшақ тілінде 23 дыбыс бар, оның он тоғызы негізгі дыбыс деп аталады. Олар: *a, б, т, ж, р, з, с, җ, м, ғ, к, қ, л, м, н, х, в, и*; бұлардың төртеуі қайталану негізінде жасалынған: *б* дыбысы *ф* дыбысымен араласқан (яғни *n*), *ж* дыбысы *ш* дыбысымен араласқан (яғни *ч*), *к* (*г*) дыбысы мұрындық *н* дыбысымен араласқан (яғни *ң*). Бұлардың артикуляциясы көмейден басталынады да, мұрынның ұшында бітеді делінген. Қолжазбада қыпшақ тілінің дыбыстық ерекшелігіне байланысты арнайы белгілер де қойылған» дейді [15, 22].

Мәмлүк қыпшақтары тілінің ең көрнекті мұрасы Әбу Хайиан «...түркі тіліндегі дыбыстардың саны 23...» екендігін ескере отырып, олардың фонетикалық қатарын былай көрсетеді: *hamza* (ء), *b* (ب), *p* (پ), *t* (ت), *c* (ج), *č* (چ), *d* (د), *r* (ر), *z* (ز), *s* (س), *š* (ش), *ṣ* (ص), *ṭ* (ط), *ğ* (غ), *q* (ق), *k* (ك), *g* (گ), *l* (ل), *m* (م), *n* (ن), *ŋ* (ن), *u* || *ü* (و), *j* || *iy* || *ij* (ي).

Абу Хайан бұлардың ішінде *p* (پ), *č* (چ), *k* (ك) графемалары білдіретін дауыссыз дыбыстарды «таза емес, қоспалы» (*әл-машуубату*) деп көрсетсе, *g* (گ) таңбасы білдіретін дыбысты «бадауилердің *г* дыбысы сияқты», ал *ŋ* (ن) дыбысын «мұрын жолды *нун*» – деп атаған. Мәмлүк қыпшақтары тілі туралы жазылған жазба ескерткіштерде эмфатикалық «та» (ط) дыбысы бұл қатарға енбейді, тек ескі қыпшақ тіліне енген кірме араб сөздерінде қолданылады деп көрсетіледі, ал шұғыл, көмейлік «хамза» (ء) дыбысы деп аталынған дыбыстың фонологиялық табиғаты әлі айқындалған жоқ. Сондықтан жазба ескерткіш тілінде аталып отырған екі дыбыстан басқа, 21 дауыссыз дыбыс қолданылған дейміз [16, 10].

А.Хайиан бұл дыбыстардың өзіндік ерекшеліктеріне байланысты ешқандай классификация жасамаған. Дегенмен, көрсетіліп отырған дыбыстар

катары «Әл-Қауаанийн...» жазба ескерткішінің фонологиялық жүйесіне толығымен сәйкес келеді, оның мәтініндегі ескіқыпшақ тілінде 28 фонема, 21 графикалық таңба болған: 1) “*таза*” дыбыстар: **b, t, s, r, z, q, l, m, n, u, y**; 2) “*таза емес*” дыбыстар: **p, c, s, z, ċ, (š)**; 3) “*аралық*” дыбыс: **ğ**; 4) “*көмескілеу*” дыбыс: **g**; 4) “*мұрын жолды*” дыбыс: **n**; [17, 12].

Демек, араб тіліндегі **خ (x), f (ف)** дыбыстары арқылы айтылатын сөздердің барлығын Абу Хайиан ескі қыпшақ тіліне жат сөздер деп есептеген, Әл-Қауаанийн...» жазба ескерткішінің есімі белгісіз авторы да осы пікірді қуаттаған [17, 12-13].

Құтыптың «Хұсрау мен Шырын» поэмасының тілін зерттеген еңбегінде М.Сабыр «Көне түркі тілінде 16 дауыссыз фонема болса, орта ғасырда дауыссыздар қатары толысқаны байқалады. Аталмыш ескерткіште («Хұсрау мен Шырын» поэмасы – Д.Б.Д.) 25 дауыссыз дыбыс бар» дейді [18, 15].

XV ғасырда Мәмлүк қыпшақтары тіліне аударылған Әбу Ләйс әс-Самарқандидің «Китаб Муқаддима» жазба ескерткішінде 24 дауыссыз дыбыс бар. Жасалу органдарының қатысына қарай: **ерін дауыссыздары: б, п, м; тіс пен ерін дауыссыздары: в, ф, тіс дауыссыздары: т, д, с, з; тіл ұшы дауыссыздары: ч, л, н; тл алды дауыссыздары: ш, дж, р, й; тіл ортасы дауыссыздары: к, г; тіл арты дауыссыздары: қ, х, г, ң; көмей дауыссыздары: һ, `айн**. Дауыс қатысына қарай дауыссыз дыбыстар қатаң және ұяң болып жіктеледі. Олардың арасындағы негізгі белгі – жасалу процесінде дауыстың қатысуы. Қатаң дауыссыздар: **п, ф, т, с, ч, ш, к, қ, х, һ;** ұяң дауыссыздар: **б, м, в, д, з, л, н, дж, р, й, г, г, ң, `айн** [19, 8].

Ал, біздің зерттеу нысанамыздағы «Жарқыраған інжу-маржан» жазба ескерткішінде 22 дауыссыз дыбыс бар. Олар **b (ب), p (پ, ف), t (ت), c (ج), ċ (چ, ج), h (ح), d (د, ض), r (ر), z (ز, ظ), s (س, ص), š (ش), ġ (غ), q (ق), k (ك), g (ك), l (ل), m (م), n (ن), ŋ (ن), v (و), y (ي), u (و).**

Көрсетіліп отырған дауыссыз дыбыстар қатарының жазба ескерткіш тілінде қолданылу мысалдары мынадай, қар.: *balauası* بَالْ أَوَاسِيْ балауыз (7a,6; 10a,16); *beşik* بِشِكْ бесік, тахта (9b,13); *čanaq* چَنَاق шанақ, ыдыс; ағаш шанақ (10b,2; 10b,8); *čekirge* چَكِرْگَا шегіртке (8a,2); *dineç* دِنِیچ тыныштық, рахат (3a,8); *dört yüz min* دُورْت مِیْنِیوزْدُورْت төрт жүз мың (17b,4); *eñse* اَنَكْسَا еңсе, иық (13a,8; 13a,14); *Gühārbay* گُهَارْ بَاي Гүһарбай (19a,1); *hoca* حُجَا хожа (14a,6); *keyik* كَايِك киік, жайран (7b,15); *lanqurt* لَانْ قُرْط шошқа құрты (9b,4); *müslimān* مُسْلِمَان мұсылман (14b,2); *nešin* نَاشِنْ не үшін? (21a,14); *payğanbar* (payğambar) پَیْغَامْبَرَه Пайғамбар (2a,7); *Qabarçı* قَابَرْجِي Пайғамбар (2a,7); *saš* صَاش шаш (12b,16); *šakirt* شَاكِرْت бозбала, жасөспірім (14a,4); *Tañrıbermiš* تَغْرِي بَرْمِش Тәңріберміш (18b,5); *teñizde* تَنْگَزْدَا теңізде (22b,8; 22b,10); *vaynar sen* وَايْنَارْسَا ойнарсың (19b,12); *yeniške* يَانِشْكَه жіңішке, сезімтал (14b,4) және т.б.

Бұл лексемалардың транскрипциясына, дыбысталуына, мағыналық ерекшеліктеріне қарағанда, бірлі-жарымды фонологиялық ерекшеліктерді есепке алмағанда қазақ тіліне өте жақын екендігі байқалады.

Дегенмен жазба ескерткіштің археографикасында, ескі қыпшақ сөздерінің орфограммасында көптеген жазба ескерткіштерде кездеспейтін

алшақтықтар да жоқ емес. Олардың бірқатары дауысты дыбыстардың графикалық берілуінде, ал бірқатарлары дауыссыз дыбыстардың орфограммасында кездеседі. Сондай-ақ, жазба ескерткіш тіліндегі ескі қыпшақ лексемаларын жазуда жиі пайдаланылған диакритикалық белгілердің қолданылуында, олардың зерттеуші ғалымдар тарапынан оқылуында да бірқатар айырмашылықтар бар.

Жазба ескерткіштегі сөздерді транскрипциялауда туындайтын қиындықтардың негізі пернетақтадағы 26 латын графикасының жетпегендігі болып табылады. «Китаб ад-Дурра...» сөздігінде 22 дауыссыз дыбыс, 9 дауысты дыбыс бар. Ендеше пернетақтадағы 26 әріп 31 дыбысты таңбалауға жетпейтіндігі айдан анық. Сондықтан да бұл дыбыстарды таңбалауға «Древнетюркский словарь» әліпбиінен керекті таңбаларды алған жөн.

Қорытындылай келіп атап өтсек, ескі қыпшақ ескерткіштеріндегі сөздерді транскрипциялауға ортақ түркі әліпбиі оңтайлы болып табылатын еді деген тұжырым жасауға әбден болады. Түркі жұрттарының барлығына түсінікті әрі бір-біріне жақындауға үлкен жол ашатын әліпби үлгісі деп бағалауға болады. Апострофты латын әліпбиі ескі қыпшақ тіліндегі сөздерді беруге әлсіздік көрсетеді. Әдетте түркітануда әріптің үстіне қойылатын «'» және «'» дәйекшелер араб жазуындағы «хамза» (ء) және «айн» (ع) әріптерінің баламасы болып келеді. Сондықтан да апострофпен жазылған латын жазуы ескі қыпшақ ескерткіштерін транскрипциялауға қолайсыздық тудыратыны бір бастан белгілі.

Ескі қыпшақ ескерткіштерінің транскрипциясында ұстанатын басты қағидаттар бар. Біріншіден, түркі сөздерінің әр дыбысын бір таңбамен белгілеу принципін ұстану керек. Екіншіден, араб харпін қолданатын күллі мұсылман халықтарында қалыптасқан дәстүр бойынша араб-парсы сөздерін өзгертпей жазу қағидаты басты мақсат болуы қажет.

Мың жылдық мұраларымыздың қайнар көзі болып табылатын көне түркі, ескі қыпшақ жазба ескерткіштері қазіргі заманда қандай әліпби қабылдасақ та замана көшінен қалмай үнемі өзінің орнықты орынын таба білуі өте қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Әбілқасымов Б. Әбілғазы ханның «Түркі шежіресі» және оның тілі, А., 2001.
2. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. М., 1962.
3. Мелиоранский П.М. Араб – филолог о турецком языке. СПб., 1900.
4. Боранбаев С.Е. Эски кыпчак тили менен казак тилинин генетикалык катыштыгы. Филол. ғыл. докт. диссер. автореф. Бишкек, 2008, 19 б.
5. Pritsak O. Das Kiptschakische. Philologiae Turcicae Fundamenta. Wiesbaden, 1959, 74 б.
6. Мусаев К. Грамматика караимского языка. Фонетика и морфология. М., 1964.

7. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических письменных памятников VII-IX в.в. М.–Л., 1980, С. 286.
8. Zajaczkowski A. Chapitres choisis du Vocabulaire arabe-kiptchak “ad-Durrat al-mudī’a fī-l-luġat at-turkīa” (I). Rosnik Orientalistyczny, XXIX, z. 1. Warszawa, 1965, S. 40-83.
9. Древнетюркский словарь. Л., 1969.
10. ҚалиұлыБ. Тіл біліміне кіріспе, Алматы, Дарын – 2003. 116 бет.
11. Құрышжанұлы Ә., Көмеков Б. Е., Дүйсен С. Ж. Ескі қыпшақ тілі, «Қазақ Қыздар педагогтік институты баспасы», А., 2007, 352 б.
12. Радлов В.В. Фонетика северных тюркских языков. Неміс тілінде жазылған. – Лейпциг, 1882. Radloff W. Pfonetik der nordlichen Türksprachen. Leipzig., 1883.
13. Мелиоранский П.М. «Краткая грамматика казак-киргизского языка». Часть I. Фонетика и этимология. – СПб., 1894.
14. Томанов М.Т. Түркі тілдерінің салыстырмалы фонетикасы. А., 1984.
15. Қайдаров Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе. А., 1992., 248 б.
16. Есбосынов Е.З. Ескі қыпшақ тілінің лексика-грамматикалық ерекшеліктері (Абу Хайиан еңбегі бойынша, XIV ғ.). А., 2006, 240 бет.
17. Дүйсен С., Яван К. «Түркі тілінің толық жүйеленген ережелер жинағы» жазба ескерткіші (XIII- XIV ғ.). Түркістан, 2004, 315 б.
18. Сабыр М. Құтыптың «Хұсрау мен Шырын» поэмасы және оның тілі. А., 2003, 166 б.
19. Садықбеков Қ.А. «Китаб Муқаддима Әбу Ләйс әс-Самарқанди» ескерткішінің тілдік ерекшеліктері. Филол. ғыл. канд. автореф. А., 2009., 30 б.

Бекжан О.Д.

Көне түркі күлбіздік жазба ескерткіштеріндегі дыбыстардың қазақша латын әліпбиіндегі қысқаша орфографиялық сипаты

Көне түркі күлбіздік жазба ескерткіштеріндегі дыбыс-таңбаларға зер салып қарасақ, алдымен олардың буындық жазу үлгісінде қалыптасқанын айқын аңғарамыз. Кейін негізінен дауыссыз дыбыстардың жазылуына басымдық беретін консонантты жазуға ауысқаны аңғарылады. Бұлардың түрі қазір өте мол. Ең негізгі және алғаш табылғандары – Енесей, Орқұн, Талас ескерткіштері және Шығыс Түркістаннан Хунгарияға (Венгрия) дейінгі көне түркілер мекендеген аумақтан табылып жатқан жазба ескерткіштер. Қазақстан, Қырғызстан және Өзбекстаннан табылған ескерткіштердің өзі Талас ескерткіштерінен басқасы 30-ға жақындап қалды. Енесей бойынан табылған ескерткіштер өткен ғасырдың ортасына дейін 150-дің шамасында болса, қазіргі кезде 400-дің айналасында. Еуропадан табылған жазба ескерткіштердің өзі де 50-ден асып жығылады. Күннен күнге уақыт өткен

сайын тағы да жаңалары табылып, ескерткіштер қоры молая беретінінде күмән жоқ.

Жазбаларды ең алғаш зерттеп, дыбыстық мағынасын ашқан дат ғалымы В.Томсен екені мәлім, ол алдымен таңбалардың бір-бірімен тіркесу ерекшелігіне қарай екі топқа бөлінетіндігін байқады. Дәл осы ерекшеліктен ғалым дыбыс-таңбалардың түркі тіліне қатысты екеніне, яғни, жуан-жіңішкеге бөлінетініне назар аударды. Жазудың мағыналары ашылып, оның түркі халықтарына тән екені анықталған соң, миссионер-шовинист ғалымдар өздерінің бұл халықты өркениет туғызушы халық санатына жатқызбау ниетінен пайда болған – «Бұлар жазуды үндіеуропалықтардан қабылдап алған» деген негізсіз, жалаң уағыздарын насихаттауға көшті. Төменде ғалым ашқан дыбыс-таңбалардың қазақша латын әліпбиіндегі мағыналық кестесін ұсынамыз. Бұл зерттеуіміздің мақсаты көне түркі жазба ескерткіштерінің латын әліпбиіндегі транслитерация және транскрипциялық тұрғыдағы және басқа да салалардағы дыбыстық мағынасын кирил әліпбиіндегі мән-мазмұнымен салыстыра отырып, түрлі тәсілдермен талдау жасау болып табылады.

КТКЖЕ (көне түркі күлбіздік жазба ескерткіштері) таңбаларының жуаны мен жіңішкелерінің әрқайсысына бөлек-бөлек таңбалар арналған. Дәл осы орфографиялық жүйені ойлап табудың өзі, яғни, жазудың түркі тілдерінің шығып-қалыптасуымен тығыз байланысып жатқанын айқындайды. Кирил және латын жазуында бұндай бөлініс болмағандықтан С.Е.Малов әріп-таңбаның оң жақ үстіне, жуанға Т¹ бір, жіңішкеге Т² екі белгілерін қоюды бастаған. Біз оны ары қарай дамытып езулік буынды таңбаға Т³ үш, еріндік буындыға Т⁴ төрт белгісін жазуды қолдана бастадық. Сондай-ақ кестеде түсініктірек болу үшін әріп-таңбаның қасына дыбыс мағынасына сәйкес дауыстыларды қосып жазуды қолға алдық.

Т¹ - әріп-таңбаның жуан оқылатынын білдіреді.

Т² - әріп-таңбаның жіңішке оқылатынын білдіреді.

Т³ - әріп-таңбаның езулік буын ретінде оқылатынын білдіреді.

Т⁴ - әріп-таңбаның еріндік буын ретінде оқылатынын білдіреді.

Т₅ - әріп-таңбаның қабатталып оқылатынын білдіреді.

Т₆ - әріп-таңбаның қайталанып оқылатынын білдіреді.

МАҒЫНАСЫН 1893 ЖЫЛЫ В. ТОМСЕН АШҚАН ОРҚҰН-ЕНЕСЕЙ ӘЛІПБИІ*

Р/с	Таңбалар	Қазақша латын әліпбиіндегі дыбыстық мәні	Р/с	Таңбалар	Қазақша латын әліпбиіндегі дыбыстық мәні
1	ᠰ, ᠱ	А, Е	21	ᠵ	L ¹ y
2	ᠰ	Е	22	ᠶ	L ² i
3	ᠰ	Ү, I	23	ᠶ, ᠶ (ᠶ)	N ¹ y, (N□)

4	Ÿ, >□	O, U, <u>UY'</u>	24	Ң, Ң	N ² i
5	Ң, Ң, Ң	O', U', <u>U'Y'</u>	25	Ң, Ң	R ¹ y
6	Д, Д	B ¹ y	26	Ң, Ң	R ² i
7	Ң, Ң	B ² i	27	Ң, Ң	S ¹ y
8	Ң	B ² i	28	І	S ² i
9	Ң, Ң	G'y	29	Ң, Ң	T ¹ y
10	Ң, Ң	Gi	30	Ң	T ¹ y
11	Ң, Ң□	D ¹ y	31	Ң, Ң	T ² i
12	х	D ² i	32	Ң, Ң	My//Mi
13	Д, Д	I ¹ y	33	Ң	N'y//N'i
14	Ң, Ң	I ² i	34	Ң, □ Ң	Zy//Zi
15	Ң, Ң	Qy	35	Ң	Py//Pi
16	Ң, Ң	Qy	36	Ң, Ң□	S'y//S'i
17	Ң, Ң	(oQ, uQ, u'y'Q)Qy	37	Ң, Ң	C'y//C'i
18	Ң	Ki	38	Ң	yLTy//iLTi
19	В	(o'K, u'K, u'y'K) Ki	39	Ң, Ң, Ң	yNTy//iNTi
20	Ң	(o'K, u'K, u'y'K) Ki	40	Ң	yNC'y//iNC'i

*¹— графеманың жуан (веляр) дыбыс ретінде қолданылатындығын көрсететін белгі;

*²— графеманың жіңішке (палаталь) дыбыс ретінде қолданылатындығын көрсететін белгі.

КТКЖЕ-ндегі әріп-таңбалардыңдыбыстық мағыналарын ашқан В.Томсен, В.В.Радлов, С.Е.Малов секілді ғалымдар сол кездегі түркі тілдерінде 35 дыбыс бар деп есептеген[1]. Солардың ішінде кейбір дыбыстардың екі немесе үш таңбасы болған деп санады. Уақыт өте келе ол таңбалардың дыбыстық ерекшеліктерге сай белгіленгенін анықтай бастады. Мысалы, Q (Қ)дыбысының үш таңбасының үш түрлі ерекшелігі бар екенін, бірінші, мына Ң таңба көбінесе А, мына таңба ҢУ, ал келесі таңба ҢО, U, Y' дауыстыларымен тіркесетіні сезілді. Ол заманда Y' (У) дыбыс-таңбасы дауысты саналғаны белгілі. Қазіргі қазақ тілінде бұл дыбыс тек қана дауыссыз дыбыс болып саналады. Алайда алғашқы орысқа табынушы қазақ ғалымдары орыс тіліндегі I' (И), Y' (У) дауыстылығының қазақ тіліндегі жазылу және оқылу сипаттамаларын қысқа ғана айтумен шектеліп, бұл дыбыстардың қазақ тіліне еніп, сіңісіп кетуіне «үлкен үлес» қосты. Осы насихатпен өсіп-қалыптасқан қазіргі қазақтардан: «Бұл дыбыстардың мағынасы қандай» деп

сұрасаң, олардың түгелге жуығы: «Дауысты» - деп жауап беретіні сөзсіз. Аффрикат Ж дыбысы да осы насихатпен ескі адамдармен бірге жойылуға шак қалды.

КТКЖЕ-нде жуан-жіңішкеге бөлінбейтін бдауыссыз бар. Бұл олардың әліпби түзілген кезде болмағандығын білдірмейді. Көне түркі кезеңі жазу қолданысының соңғы уақытын біліреді. Яғни, жазуда жуан-жіңішкені бөліп таңбалауды жеңілдету үрдісі байқалады деп түсіну керек. Әліпби жүйесінде бұларға қосымша екі дауыссыз дыбыс тіркесімін бір таңбамен таңбалау тәсілі қолданылған. Алғашқы зерттеушілер тек үш бірігіңкі дауыссыздардың таңбасын анықтаса, қазір біздің зерттеулеріміз арқылы оның саны 9-ға артты. Оған қосымша DJ таңбасының тағы да екі нұсқасын қоспағанда деп білу керек. Кирил әліпбиінің латын әліпбиінен артықшылығы деп орыс тілінде Ч дыбысы мен әрібінің барлығын ескеру лазым. КТКЖЕ-н фонологиялық тұрғыдан талдап зерттеу еуропа және орыс зерттеушілерінің еңбектері арқылы жұртшылыққа кеңінен таныс болды десек артық айтпағанымыз болар деп білеміз. Сондықтан біз бұл талдау жұмысымызда ежелгі түркілік Есік жазуының таңбаларын салыстыруға баса мән береміз. Есік жазуы қазір біздің зерттеулеріміз арқылы түркі тілінде толық оқылып, жеткілікті түрде дәлелденді. Қазіргі күнде оның оқылуының үш нұсқасы бар. Кейінгі екі нұсқасы алғашқысын жоққа шығармайды, қайта толықтырып нақтылай түседі. Алғашқы оқылу нұсқасы әлі де Есік жазуының оқылу мазмұнының негізін құрайды.

МАҒЫНАСЫ 1993–2006 ЖЫЛДАР АРАСЫНДА БІЗДІҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІМІЗ АРҚЫЛЫ АШЫЛҒАН ГРАФЕМАЛЫҚ ТАҢБАЛАР

Р/С	ДЫБЫС, БУЫН, ДЫБЫС ТІРКЕСІМІ ТАҢБАЛАРЫ МЕН СӨЗТАҢБАЛАР	ҚАЗАҚША ЛАТЫН ӘЛПБИИНДЕГІ ДЫБЫСТЫҚ МАҒЫНАЛАРЫ	ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕР
1	↓, ɣ, ɣ̣	Y, I (Ы, I)	Есік; E-68
2	ɣ	O'B ⁴ , U'B ⁴ , U'Y'B ⁴ , B ⁴ O', B ⁴ U', B ⁴ U'Y'(ӨБ ⁴ , YБ ⁴ , YУБ ⁴ , БӨ ⁴ , БY ⁴ , Б ⁴ YУ)	Есік; Ертис-күміс біл.; Ақтөбе I, Шу-2.
3	ɣ̣	G ⁴ U', (Г ⁴ Y)	Есік; E-49.
4	ɣ̣̣	O'C' ⁴ , U'C' ⁴ , U'Y'C' ⁴ (ӨЧ ⁴ , YЧ ⁴ , YУЧ ⁴)	Есік; Күлтөбе-V.
5	ɣ̣̣̣	L ¹ Y, L ² I (Л ¹ Ы, Л ² I)	Есік; Шу-2

6	᳚	L ¹ Y, L ² I(Л ¹ Ы, Л ² І)	Есік;
7	᳚	YN' (ЫҢ)	Есік;
8	᳚	ER ² (EP ²)	Есік; Шу-2; Күлтөбе-V.
9	᳚	C'Y (ЧЫ)	Есік;
10	᳚	S'Y (ШЫ)	Есік; E-41.
11	᳚	“I'ER” («Йер» таңбасөзі)	Есік;
12		“Ai'qys'-Bas' tu's” («Айқыш-Баш түч» таңбасөзі)	Есік;
13		“O'zen” («Өзен» (тармақтары) таңбасөзі)	Есік;
14		“Ko'l” (Күміс кесе фотографиясындағы «көл» таңбасөзі)	Есік;
15		“Ko'l” (Күміс кесе фотографиясындағы «көл» таңбасөзі)	Есік;
16	᳚	A	Ашықтас;
17	᳚	E	Ашықтас;
18	᳚	Y, I (Ы, І)	Ашықтас;
19	᳚	UB ⁴ (ҮБ ⁴)	Ашықтас;
20	᳚	<u>OQ⁴</u> , <u>UQ⁴</u> , <u>UY'Q⁴</u> (<u>OK⁴</u> , <u>YK⁴</u> , <u>YUK⁴</u>)	Ашықтас; Күлтөбе-IV.
21	᳚, ᳚	AR ³ , ER ³ , YR ³ , IR ³ (AP ³ , EP ³ , YP ³ , IP ³)	Ашықтас;
22	᳚, ᳚, ᳚	OR ⁴ , O'R ⁴ , UR ⁴ , U'R ⁴ , UY'R ⁴ , U'Y'R ⁴ (<u>OP⁴</u> , <u>OP⁴</u> , <u>YP⁴</u> , <u>YP⁴YUR⁴</u> , <u>YUR⁴</u>)	Ашықтас;
23	᳚	AC ³ , (<u>AЧ³</u>)	Ашықтас;
24	᳚	YC ³ (ЫЧ)	Ашықтас;
25	᳚, ᳚	UC ⁴ ҮЧ ⁴	Ашықтас; E-26.
26	᳚	<u>NT</u> (HT)	Ашықтас;
27	᳚	<u>DJ³</u> (ДЖ ³)	Ашықтас;
28	᳚	<u>LC</u> '(ЛЧ)	Тойн; E-1; E-2; E-38(4); E-49; E-94; Тариат- Терхин(12,13); Надыр
29	᳚, ᳚, ᳚, ᳚	<u>RT</u> (PT)	Радлов-Атлас: E-41(1,5); E-48; E-49(2,4); E-68; E-

			51; E-86; E-88; E-98; E-108.
30	◊, ◈, ✕, ✖, ✗, ○, ⬠	N'Q(НҚ)	E-6; E-7; E-10; E-11; E-16; E-24; E-25; E-26; E-32; E-42; E-49; E-68; E-71; E-92; E-98; E-138.
31	Ә, ә	I'N(ЙН)	Тойн (12); Күлі Чор (2);КТк 3,5,7,10; КТү 4,12,14,16,23,28,29,34,52; БҚ 41; МЧ 9,41,47; Тар 1; ЫБ 27,29; E-2; E-42; E-48; E-68; E-100; Көк-қия-3 (Енесей).
32	П, п	LP(ЛП)	Іле-Дардамты; Талғар; Ақтөбе І; Сулек ІІІ (Ю-1); Туран ІІІ (Ю 11); Шу-2.
33	ДЖ	DJ ³ (ДЖ ³)	E-16; E-28.
34	УЧ	U'C' ⁴ (УЧ ⁴)	E-49.
35	УЧ	U'C' (УЧ ⁴)	E-28.
36	ТҮ, тҮ, ТҮ, ТҮ	TY ¹ (Т ¹ Ы)	E-11; E-28; т.б. Енесей ескерткіштерінде.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТҮРКОЛОГИЯ ӘЛІПБИЛЕРІНІҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ КЕСТЕСІ*

	Қазақ әліпбиі		Халықаралық түркология әліпбиі	
P/c	Баспа түрі	Әріп аты	Баспа түрі	Әріп аты
1	A a (A a)	A	A a	a
2	A' a' (Ә ә)	Ә	Ä ä	ä
3	B b (Б б)	by/bi(бы/би)	B b	by/bi
4	G g (Г г)	gi(ri)	G g	gı
5	G' g' (Ғ ғ)	g'y(ғы)	γ γ	γy
6	D d (Д д)	dy/di (ды/ді)	D d	dy/di
7	E e	E	E e	e
8	J j/ DJ dj (Ж ж/ Ж ж)	jy/jidjydji (жы/жі/жы/жі)	Ž ž/ ǰ ǰ	žy/žı/ǰy/ǰı
9	Z z (З з)	zy/zi (зы/зі)	Z z	zy/zi

10	І' І' (Йй)	i'y/i'i (йы/йі)	J j	jy/ji
11	К k (Кк)	ki(ki)	К' k'	k'ı
12	Q q (Ққ)	qu(qu)	Kk	ky
13	L l (Лл)	ly/li (лы/лі)	L l	ly/li
14	Мм	my/mi (мы/мі)	M m	my/mi
15	N n (Нн)	ny/ni (ны/ні)	N n	ny/ni
16	N' n' (Нң)	n'y/n'i (ңы/ңі)	η (ng)	ny/ni (ngy/ngi)
17	Oo	O	Oo	o
18	O' o' (Өө)	o'	Ö ö	ö
19	P p (Пп)	py/pi (пы/пі)	P p	py/pi
20	R r (Рр)	ry/ri (ры/рі)	R r	ry/ri
21	S s (Сс)	sy/si (сы/сі)	S s	sy/si
22	Tt	ty/ti (ты/ті)	T t	ty/ti
23	Y' y' (Уу)	uy/u'y' (ұу/үу)	U u	üu/üu
24	U u (Үү)	u (ү)	Ü ü	ü
25	U' u' (Үү)	u' (ү)	Ü ü	ü
26	S' s' (Шш)	s'/s' (шы/ші)	Š š	šy/ši
27	Y y (Ыы)	y (ы)	Y y	y
28	Ii	i (і)	İ i	i
29	C' c'*(Ч ч*)	c'y/c'i (чы/чі)	Č č	čy/či
30	DJ* dj (ДЖ* дж)	djy/dji (джы/джі)	Ž ž	žy/ži

* Латын графикасы негізінде ұсынылып отырған халықаралық фонетикалық транскрипция 1970 жылы «Советская тюркология» журналының редакциясында қабылданып, журналдың үшінші санында жарияланған. Бұл жерде тек қазақ әліпбиіне қатысты әріптер беріліп отыр.

* Ч дыбысы қазіргі қазақ тіліндегі диалектілік қолданыста кездессе, ДЖ дыбысының түрлері жалпы халықтық және диалектілік қолданыста ұшырасады.

Біздің зерттеуіміз бойынша Есік жазуы түгелдей Орқұн-Енесей-Талас жазуларымен сәйкеседі. Әрине, уақыт, географиялық айырмашылыққа байланысты жазу таңбаларының ерекше варианттары болмауы мүмкін емес.

Есік жазуын былай қойғанда, Орқұн, Енесей, Талас бойындағы жазулардың өз ерекшеліктері бар. Бірақ бұл ерекшеліктер тектік жағынан мүлде алшақ болып келмейді. Яғни, туыстас, тамырлас, бірімен-бірі байланысты жақындықты анық байқатады.

Есік обасынан табылған күміс тостақтың түбіндегі жазуда алғашқы кездегі зерттеуіміз бойынша **30** таңба бар. Оның біреуі таңбасөз (идеограмма) де, қалған 29-ы дыбыстық-буындық әліппиге тән әріп таңбалары.

Есік жазуы орқұн-енесей-талас күлбізік жазуының тікелей түп-тамыры. Өзіне тән ерекше варианттары деп 5 таңбаны айтуға болады. Олар 1-ші, 6-шы, 13-ші, 15-ші, 20-шы әріптер. Төртінші, бесінші таңбаларды біз ерекшеліктер деп есептемейміз, себебі 4-ші әріппен бірдей 27-ші таңба ешқандай қосымша белгілерсіз анық жазылған.

Енді ежелгі бітіктегі дыбыс-таңбалардың оқылу сипатын сөз етейік. Бітіктің палеографиялық оқылуы:

1. Алғашқы таңба **𐰚** (Y) дыбысын білдіреді. Жазу үш рет кездеседі (1, 10, 25). 25-таңбаның төмендегі қиықша қосымшасы қол көшірмеде [2] көрсетілмеген. Бар екендігі фотосуретте анық байқалады. Көктүрік жазуында E дыбысына бөлек таңба берілмеген. Сондықтан бұл таңбаны E деп оқудың негізі жоқ. Филология ғылымының докторы Ә. Жүнісбековтің [3] дәлелдеп жүргеніндей езулік сингормонизмге тән төрт дыбыстың A(E), Y(I) туыстығы көне түркі жазуында да байқалатын секілді. Езулік төрт дауыстының іргетас белгісі тік сызық **!**. Көктүрік күл жазуларында Y(I) дыбысы осы тік сызықтың оң жақ жоғарғы жағынан төмен түсірілген қиғаш сызық (**𐰚**) болса, Есік жазуында ол сызықша орқұн жазуының теріс жазылған **𐰚** A(E) таңбасының төменгі сол жағына жоғары қарай қосымша түрде орналасқан деп түюге болады. Әрине, бұл айтқан пікірлер үзілді-кесілді шешімдер емес, көктүрік күл жазуының заңдылықтарына сай қисыннан туған ілкі жорамал ғана.

2. **𐰚** Z(y,i) таңбасы орқұн-енесей жазуының **𐰚** Z таңбасымен сәйкес келеді.

3. **𐰚** L таңбасы да көктүрік күлбізік жазуының **𐰚** L(y) жуан вариантымен бірдей. Талас жазуларында жіңішке әріп таңбаларымен де тіркесе береді. Таңба үш рет жазылған (3, 7, 24). Үш сөзде де жіңішке дыбыстармен тіркеседі.

4. **𐰚** R(i) таңбасы. Орқұн-енесей жазуының жіңішке **𐰚** R(i) таңбасымен ұқсас. Түпнұсқа қол көшірмеде оң жақ жоғарғы доғасы қысқа. Фотосуретті анықтап қараса доғаның жалғасы байқалады (суреттің жоғарғы жағын қарайтып жіберген). Әріптің төменгі бөлігіндегі қосымша бұтақшалар антропонимдік мәнді білдіретін дәйекше белгілер деп шамалауға болады. Мысалы, адамның есімі, не атақ-дәрежесі болғандықтан қойылатын белгілер болуы мүмкін.

5. **𐰚** C' (y,i) таңбасы Көктүрік күлбізік жазуындағы **𐰚** C' (y,i) таңбасымен бірдей. Бұл таңба екі рет жазылған. 27-таңбадағы жазуда төменгі бұтақтары жоқ. Соған қарағанда бұтақша белгілер ерекшелікті білдіруі ықтимал.

6. **𐰚** N' (y,i) таңбасы көне түркі күлбізік жазуындағы **𐰚** N' (y, i) таңбасына ұқсайды. Өзінше өзгешелігі бар екінші таңба. Түпнұсқа қол көшірмеде

таңбаның жоғарғы жақтары қысқа көрсетілген. Фотосуретте жоғарғы жағы өшкен, екі жағының да жалғасы бары байқалады.

7. (8) **ᲗS** (i) таңбасы орқұн-енесей жазуының **IS** (i) таңбасымен сәйкес келеді. Жазуда төрт рет кездеседі (8, 9, 22, 23). Жуан әріптермен де тіркесе береді.

8. (9) **ᲗT**(i) таңбасы көне түркі күлбізік жазуының **hT** (i) таңбасымен бірдей. Ең көп қолданылған таңба (9, 11, 14, 26, 28). Жуан дыбыстармен де тіркеседі, енесей таңбасына жақындау.

9. (12) **ᲗB** (y) таңбасы орқұн-енесей жазуының **ᲗB**(y) таңбасымен сәйкес.

10. (13) **ᲗS'** (y, i) таңбасы көктүрік күлбізік жазуының **Თ, Თ, Თ, Თ, Თ, Თ** [4]**S'** (y,i) таңбаларына ұқсайды. Өзіндік ерекшелігі бар төрт таңбаның үшіншісі. Орқұн-енесей-талас жазуларындағы варианттардың тағы бір түрі деуге лайық, яғни, қиықша белгінің графема ажыратушылық қасиеті бар секілді. Мысалы, **ᲗL** (i) таңбасынан.

11. (15) **ᲗQ** таңбасы – Есік жазуына тән өзгешелігі бар төртінші таңба. Орқұн-енесей жазуларында бұл таңбаға ұқсас **Q** болып оқылатын мынадай **U**, **u** таңбалары кездеседі. Біздіңше бұл таңбалар Есік жазуындағы **Თ Q** таңбасының дамып, өзгерген түрі. Сонымен бірге Кіші Азия әліпбиінде, Семит жазуында осы таңбаға сәйкес келетін, **K**, **H** дыбысы ретінде оқылатын мына тектес **Თ, Თ, Თ** таңбалар ұшырасты[5]. Осы жазулардың тектестігін ескере отырып біз **Თ** таңбасын **Q** дыбысы деп танып отырмыз. Бұл таңбаның төменгі жағындағы қиықша белгі **Თ Q** дыбысын **ᲗC'** дыбысынан ажырату үшін қолданылған деп жоруға болады.

12. (16) **ᲗD** (i) таңбасы көктүрік күлбізік жазуының **ᲗD** (i) таңбасымен сәйкеседі. 2-ші **Я** (y, i) таңбасынан бөлектігі анық байқалады.

13. (17) **ᲗG** таңбасы орқұн-енесей жазуының **ᲗG** таңбасына ұқсас. Аса үлкен айырмашылық байқалмайды.

14. (18) **Თer** таңбасөзі (идеограмма). *Дүниенің төрт бұрышы* деген мағынаны білдіреді. *Сегіз қиыр шартарап* деген тұрақты тіркес мағынасымен сәйкес келеді (шар-парсыша төрт деген ұғымды білдіреді). Ертедегі аңыз бойынша *жер – төрт бұрышты* деген ұғым болғаны аян. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде *сегіз қиыр шартарап* деген тұрақты тіркеске мынадай түсінік береді: «*Күллі әлем дүниенің төрт бұрышы. Сегіз қиыр шатарап, төрт құбылаңды түгел қып, төрінде жатып салмақтан* (Б. Қалқаманұлы, Шығ.) *Сегізінші тілек тілеңіз! Сегіз қиыр шартарап – жер – тұлданып тұрмасқа* (XVIII –XIX ғ. қаз. ақын.)[6]. Бұған қатысты мынадай пікір қосқымыз келеді. *Дүниенің төрт бұрышы* деген ұғымды *шартарап* сөзінің өзі де бере алар еді. Соған қосымша *сегіз қиыр* тұрақты тіркесі қосылып одан да кең мағына үстеп тұрған сияқты. Біздіңше *сегіз қиыр* деп *негізгі төрт тарап – күнгей, теріскей, шығыс, батыс* және олардың аралық бағыттары – *күнгей шығыс, күнгей батыс, теріскей шығыс, теріскей батыс* секілді *сегіз қиян* жатса керек. Осыған орай тағы да ескертер жайт Есік жазуындағы *төрткүл*

белгінің *йер* мағынасында оқылуын жоғарыдағы «*Сегіз қиыр шартарап – жер тұлданып тұрмасқа*» деген мысал айқын дәлелдейді деп түсінеміз.

15. (20) **𐰆 В** (і) таңбасы көне түркі күл жазуының **𐰆 В** (і) таңбасымен ұқсас. Айырмашылығы екі жақша қиылыспай жуық жанасқан. Есік жазуына тән төртінші айрықша вариант деп есептеуге болады.

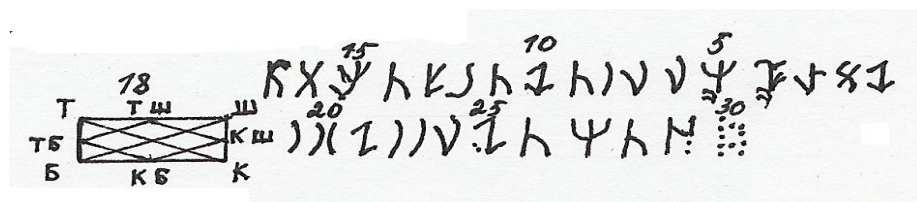
16. (21) **𐰇 А** (е) таңбасы көктүрік күл жазуының **𐰇 А** (е) таңбасымен бірдей. Ең анық сақталған жазулардың бірі.

17. (29) **𐰈 О', U'** таңбасы орқұн-енесей-талас жазуының **𐰈 О', U'** таңбасымен сәйкес. Енесей таңбасына жақындау. Фотосуретте қысқа тік сызықтың төмен қарай жалғасы байқалатын сияқты. Есік жазуының өз ерекшелігі болуы ғажап емес.

18. (30) **𐰉 К** таңбасы көне түркі күлбіздік жазуының **𐰉 К** таңбасымен бірдей. Түпнұсқа қол көшірмеде көрсетілмеген. Тостағанның көбірек бүлінген бөлігінде. Фотосуретке зер салып анықтап қараса байқауға болады.

Міне, көз алдымыздағы 30 таңбадан құралған 17-18 сөз б.д.д. V-IV ғасырлардағы және одан арғы замандардағы сақ тайпаларының тілі түркі тілдес екенін дәлелдейді. Халқымыздың даңқты ұлы Олжас Сүлейменов жоғарыда аталған мақаласында былай деген еді: «Алтай мен Орта Азияда бұдан бұрын да 25 ғасыр ғұмыры бар мәдениеттің дүние-жиһазы аз табылған емес. Алайда Есіктегі қабір арқылы осы күнге дейін мақау-сақау аталып келген, тексіз, бейныспы аталып келген скифтер дәуірі – тарихта алғаш рет – сөйлеуге мүмкіндік алды, осы қабірден табылған күміс зерендегі 26 қаріп бізге Орталық Азия тарихын зерттеушілердің самайын ағартқан сансыз сауалдың жауабындай да көрінеді».

Бұл отыз таңбадан құралған сөздердің қазіргі сөздерден айырмашылығы мүлдем жер мен көктей емес, түсінуге болатын сөздер. Енді бабалар сөйлеген сөздерден құралған сөйлемді оқып көрейік:

Транслитерациясы:

IZ iL eR C'yN'eL eS Ti It: BaS' ToQ eDGu'I'eR-Sy'B AS SeL IT, iC'
TO'K

ескерткіштеріндегі *Аз* және Алматы өңірінің тұрғылықты тұрғыны *Ысты* тайпаларының атауларына сай жуан нұсқаға ауыстырылды. Ұлы жүз құрамындағы ыстылардың сол Есік жазуында айтылған *ыз-сақ* тайпаларының төл ұрпақтары екені еш дау тудырмайды. Олар сол заманнан бері ата-баба жер-суында тұрып келе жатыр. Сондай-ақ бұрын **Ас** болып оқылған сөз жіңішке *С*² таңбасына сәйкес **Ес** болып өзгертілді. Бұдан мағыналық ауытқу болмайтыны белгілі.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951, С. 17.
2. Акишев К. Курган Иссык. М., 1978, С. 54-55.
3. Джунибеков А. Гласные казахского языка. Алма-Ата, 1972, С. 90.
4. Аманжолов. А.С. К генезису тюркских рун. «Вопросы языкознания», 1978, № 2.
5. Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990, С. 281.
6. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 8 т. Алматы, 1985, 243- б.
7. Васильев Д.Д. Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея. Л., 1983, С. 88.
8. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.-Л., 1969, С. 64.
9. Байчоров С.Я. Древнетюркские рунические памятники Европы. Ставрополь, 1989, С. 73, 136.

ЛАТЫН ГРАФИКАЛЫ ӨЛПБИ НЕГІЗІНДЕҚАЗАҚ ЛЕКСИКАСЫН ТАҢБАЛАУДЫҢ ТІЛТАНЫМДЫҚ ПРИНЦИПТЕРІ

Манкеева Ж.А.

Этнотаңба мен лингвотаңба сабақтастығы – тілдің рухани-әлеуметтік мазмұнын тану тетігі

Қазіргі тіл білімінің зерттеу парадигмасы қазақ тілінің төл лексикалық қазынасының тарихи-семантикалық, жүйелік-құрылымдық және грамматикалық құрылымының функционалдық мәселелерінің өзекті түйінін кешенді сипатта қарастырады. Соған сәйкес, антропоөзектік қағидаға негізделген, тілдің когнитивтік-прагматикалық қызметін аша түсетін, дүниетанымдық әлеуетін ғылыми тұрғыдан пайымдауға арналған ғылыми зерттеулер кең өріс алуда.

Осымен байланысты «ғаламның тілдік бейнесін» *тіл мен мәдениет* тоғысында түзетін лингвокультуремалар танымдық-ақпараттық құрал ретінде қазақ тілінің этнолексикалық қорын құрайды. Осындай тілдік қазынаны қазіргі рухани-әлеуметтік сұранысқа сай қоғамның игілігіне айналдыруға және **рухани жаңғыру** бағдарламасын жүзеге асыруға үлкен жол ашатын – олардың **латын жазуы** арқылы дұрыс, сауатты лингвотаңбалануы.

Бұл жағдай қазақ тілінің мемлекеттік қызметінің Қазақстан дамуының үшінші жаңғыруымен сабақтасып, қоғамда болып жатқан түрлі өзгерістер мен жаңалықтардың қазіргі қоғамдық-әлеуметтік мүддеге сай қоғамның барлық саласында қолданыс табуына өз ықпалын тигізбек.

Осымен байланысты А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғалымдары тәуелсіз Қазақстан дамуының бірінші, екінші кезеңдерінде басталып, **үшінші жаңғыру кезеңінде** жалғасатын қазақ тіл білімі дамуының ерекше тың даму үрдістері өрісінің жаңа қарқын мен жаңа сипат алуына ықпал еткен төмендегідей факторларды атап көрсетеді: 1) Қазақстан Республикасы мемлекетқұрушы ұлтының тілі ретінде қазақ тілінің мемлекеттік мәртебе алуы (*саяси фактор*); 2) мемлекеттік мәртебесіне сай қоғамдық өмірдің барлық салаларында заңды түрде бекітілуі (*құқықтық фактор*); 3) қазақ тілінің қолданыс аясының кеңеюі және қолдану мәдениеті сапасының артуы (*әлеуметтік лингвистикалық фактор*); 4) қазақ тілінде сөйлейтін тілдік тұлғалар саны мен сапасының өсуі (*демографиялық фактор*); 5) қазақ халқының ұлттық бірегейлігін сақтаушы тілдік санасының жаңғыруы (*тарихи-рухани фактор*) т.б. (А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімін институтына – 50 жыл. 2011 ж)

Көрсетілген тарихи-әлеуметтік, мәдени-қолданбалы факторлар бүгінгі таңда қоғамдық санадағы, қоғамдық болмыстағы осы өзгерістердің даму болашағын айқындау үшін тілдік және **жазбаша рефлексияның** сабақтастығына ерекше мән береді. Атап айтқанда, іргелі, дәстүрлі зерттеулерді заманауи қоғам сұранысына сәйкес тиімді жауап бере алатын

антропоцентристік бағыттағы күрделі де кешенді зерттеулермен байланыстыру қазіргі тіл білімінің инновациялық сипатын айқындайды. Осымен байланысты қазақ тіл біліміндегі қазақ жазуының теориялық негіздерін арнайы зерттеген ғалымдар атап көрсеткен **графикалық портрет, графикалық ойлау жүйесі, жазу нормасы** сияқты ұғымдардың латын әліпбиіне көшу барысында ерекше өзектілігі байқалады. Ол әсіресе *тіл мен таным* тоғысқан лингвокультуремалардың *тілдік бейнесі* мен *жазба бейнесіннің* сәйкестігін таңбалауда айқын көрінеді.

Демек, қазіргі тіл білімінің теориялық зерттеу парадигмасының антропоцентристік басты ұстанымы тілдің диалектикалық бірліктегі ең маңызды екі қызметінің, атап айтқанда, танымдық (когнитивтік) және қарым-қатынас (коммуникативтік) қызметін терең ашып, тіл білімін заман талаптарына сай жаңа сапалы деңгейге көтеруге бағытталады. Осы бағытты іске асырудың сүйенетін негізі – Қазақстанның жаңа рухани-әлеуметтік даму деңгейіне сәйкес ұлттық сананың ерекшеліктерін жаһанданудың бәсекелестік сипатына ілесе алатын **латын жазуы** арқылы тілдік таңбалау.

Санада қалыптасып, ұлт жадында терең сақталған мәдени ұғымдардың атауларын (этнографизмдердің, лингвокультуремалардың, лингвоелтанымдық бірліктердің, этномаркерленген ескіліктердің т.б.) жаңа сапада тілдік таңбалау – еліміздегі «рухани жаңғыру» бағдарламасына сәйкес атқарылатын маңызды шаралардың бірі. Осы бағытта болашаққа ұласатын лексикологиялық, лексикографиялық жұмыстарда, көркем мәтін тілінде қолданылған заттық және рухани мәдени ұғымдардың тілдік көріністерін болашақта латын жазуымен дұрыс таңбалау – жаһандану заманында «ұлт пен тіл» сабақтастығын тоғыстыратын «рухани жаңғыру» көзі. Бұл, сайып келгенде, жас ұрпаққа тіл арқылы этнос болмысын танудың когнитивтік деңгейіне терең бойлауға мүмкіндік береді.

Демек, *тілді тұтынушы тұлға* тек қана тілді тұтынушы ғана емес, ол белгілі бір этностың тіл арқылы таңбаланатын мәдениетін танып, игеруші. Мысалы, тіл қазынасының маңызды деректі қоры ономастика саласының (жалқы есімдер, топонимдер т.б. жүйелердің) бүгінгі **(латын) жазу талабына** сай дұрыс таңбалануы – олардың болашақта қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесіне сай маңызды стратегиялық құрал ретіндегі қызметінің жаңа үлгісі. Себебі, қазақ ономастикалық жүйесі – ұлт мәдениетін қалыптастыратын ұлттық сана мен этнотаным ерекшеліктері кодталған рухани-әлеуметтік қазынаның тілдік көріністері.

Жаңа ғылыми парадигма аясындағы антропоөзектік зерттеулердің негізгі өзегі – ұлттық сананың жаңғыруына ықпал етуші және *тіл мен мәдениет* сабақтастығында қалыптасқан тарихи-рухани көз ретіндегі қазақ этнолексикасының этномәдени мазмұны. Осымен байланысты халықтың санасындағы танымдық ақпарат пен білімді сақтаудың құралы ретінде лингвокультуремаларды тілдік сананың когнитивтік базасы сипатында іргелі зерттеу қандай маңызды болса, олардың тілдік таңбасын, **жазба бейесін** қалыптастыру да аса өзекті мәселе.

Себебі **жазу мәдениеті** – тілдің қоғамдық-әлеуметтік қызметімен және қоғамдық сана мәдениетінің дамуымен тікелей байланысты қарастырылатын тіл қолданысының нақты аясы. Ел өміріндегі саяси-әлеуметтік жаңарулармен қатар тіл арқылы бұқара көпшіліктің қоғамдық қарым-қатынасының сапасын арттыру, сауатты сөйлеу және **сауатты жазу мәселелерін** реттеу, жолға қою мәселелері шешілетіні белгілі. Бұл мәселе қоғамдағы түбегейлі өзгерістердің нәтижесінде қоғамдық сана мен жеке тұлғаның тілдік санасындағы жаңару, жаңғыру үрдісін қазақ сөзінің төл болмысымен тану оның **жазба бейнесімен** тамырлас болуымен де байланысты. Мысалы, *Шаңырақ~ S'an'yraq*

Сондықтан тілдің қызметі мен әлеуетін бүгінгі күннің қоғамдық-әлеуметтік және рухани-мәдени даму контекстінде айқындау оны рухани жаңғырудың бір бөлшегі ретіндегі жаңа үрдісте таңбалаудың қажеттілігін көрсетіп отыр. Бұл мәселенің ғылыми дәйекті өзегі және ғылыми-әдістемелек негізі қазақ тіл біліміндегі тіл арқылы адам санасында қалыптасқан танымдық қорды және тіл арқылы бойға сіңген рухани құндылықтар жүйесін зерттеуге бет бұрған қазіргі тіл білімінің адамтанымдық (антропоэзектік) бағытында.

Ал, **тіл** – сол тілді тұтынушы этностың бүкіл рухани, мәдени байлығының асыл қазынасы, тарихи-мәдени ақпаратты ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуші, сақтаушы, іске асырушы және қайта құрушы құрал.

Олай болса, қазіргі ақпараттар ағыны тасқынындағы ана тілінің қазынасының рухани мазмұнын ашып, оның қазіргі тілде жаңа сапада жалғасқан коммуникативтік қуаты мен қолданыстық әлеуетін көтеретін, көне атаулардың уәждемесін беретін, мәдени құндылыққа ие болу ерекшелігін көрсететін мемлекеттік деңгейдегі бірегейлік, ұлттық деңгейдегі ұйымдастырушылық қызметінің өрісін кеңейтудің дәйекті құралы болатын – **лексикографиялық еңбектерді зерделеп, жаңа жазу үлгісіне көшіру** осымен байланысты тың ізденістердің қатарында.

Осындай мазмұны жаңғыртылып, түсіндіріліп, танылатын тілдің ұлтпен біртұтас жүйе екендігін дәйектейтін тілдік деректердің талдамалы-түсіндірмелі дереккөздері жан-жақты берілген академик Ә.Қайдардың «Қазақтар ана тілі әлемінде» (2009) атты этнолингвистикалық сөздігін, сандық жағынан ғана емес, сапалық тұрғыдан да толықтырылып, жаңарып шыққан онбестомдық «Қазақ тілінің әдеби сөздігі» мен «Қазақ тілінің аймақтық сөздігі» сияқты еңбектерді жаңаша таңбаға көшіру – «рухани жаңғыру» бағдарламасын дәйекті іске асырудың кепілі.

Мысалы, тәуелсіздік кезеңінде А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты орындаған іргелі зерттеу бағдарламалары мен еңбектері мемлекеттік тілдің қолданыс аясын кеңейтудің, оның қолданыс мәдениетін жақсарту мен қолданыс әлеуетін барынша тиімді пайдалану, сөйлеу және жазу мәдениетін жетілдіру мен дамытуға бағытталған.

Атап айтқанда, мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасының аясында орындалған қазақ тілінің орфографиялық, орфоэпиялық, синонимдер, диалектілік, түсіндірме сөздіктері әлемдік тәжірибедегі сөздік жасау ісінің жаңа жетістіктерін пайдалана отырып, мазмұны мен сапасы жағынан жаңарып

шыққан. Олар – болашақта жаңа жазу реформасына сай тілдік қазынаны лексикографиялаудың тиімді де, сенімді дәйеккөзі.

Ана тілінің кумулятивтік (мұрагерлік) және коммуникативтік қызметтері сабақтасқан материалдық және рухани мәдениетін бейнелейтін тілдік деректердің жазу бейнесін жаңаша таңбалау арқылы болашақта жаһандану заманының бәсекелестік сипатына қарсы тұра алатын мынадай нәтижелерге жетуге болады:

- тәуелсіз Қазақстан жағдайында қазақ тілінің ұлттық және мемлекеттік тіл ретіндегі қазақ тілі лексикасының мәдениаралық коммуникациядағы лингвоелтанымдық қызметін күшейту;

- *тіл және мәдениет* шеңберінде қазақ тілінің тұтас этнотаңбалық жүйесін таныту;

- рухани құндылықтардың лингвопрагматикалық, лингвомәдени негізде жаңаша таңбалануы, дұрыс жазылуы арқылы оқу – оқыту тәжірибесінің, қоғамдық әлеуметтік тәрбиенің сапасын көтеру;

Сайып келгенде, «адам өзінің әлемге деген көзқарасын, дүниетанымын, өзіндік «әлем бейнесін» тілдің қызметі арқылы қалыптастырады» - деген антропоэзектік бағыттың қазіргі әлемдік тіл білімінде қалыптасқан қағидасына сай қазақ тіл білімінде *қазақ дүниесінің, қазақ әлемінің* сипатын қазақ тілі деректері арқылы дәлелдеуге, ұлттың рухани-мәдени қазынасы ретіндегі тілді зерттеуге қатысты зерттеу өрісінің кеңейгені белгілі. Ендігі мақсат - осы зерттеулер нәтижесінде айқындалған тілдік қазынаны латын жазуы арқылы таңбалау ісін жүзеге асыру.

Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың 2017 жылдың 12 сәуірінде жарияланған «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласының өзегін құрайтын мәселелердің шешімін табуға сәйкес ежелгі дәуірдің әртүрлі әлеуметтік-тарихи кезеңдеріне сай айналадағы дүние туралы алуан түрлі сыры, мифтік бағам-пайымы мен наным-сенімін көрсететін тіл деректері, кейбір көне этномәдени сөз қолданыстары, көне тілдік деректер халқымыздың ұзақ этномәдени даму жолын, материалдық және рухани құндылықтарын, түп-тамырын неғұрлым тереңірек танудың және мәдениаралық коммуникацияның маңызды таным құралы ретінде айқындалып, жаһандану үрдерісіндегі ғаламдасу тетігі ретінде **латын әліпбиімен** таңбалануы тиіс.

Оның себебі: әр тіл – өз бойында ұлт тарихын, төл мәдениетін, танымы мен талғамын, мінезі мен санасын, кәсібі мен салтын, дәстүрі мен даналығын тұтастықта сақтаған таңбалық жүйе. Себебі бұл арада тілдің қызметі тек коммуникативтік емес, ол (тіл) – этномәдени ақпаратты жинап, сақтаушы, жеткізуші, келесі ұрпаққа жалғастырушы, сайып келгенде, ұлтты бір бүтін етіп тұтастырушы.

Осымен байланысты ел тарихының тәуелсіздік кезеңіндегі маңызды рухани-мәдени шаралардың басы болған – Елбасының тікелей басшылығымен атқарылған мемлекеттік “Мәдени мұра” бағдарламасының жүзеге асырылуы. Осы бағдарлама аясында тіл арқылы ұлт болмысын, оның тарихи-мәдени кеңістігін танытудың үлгісін ҚР БҒМ ҒК А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі

институтының ғылыми-өндірістік зерттеу тәжірибесінің нәтижелері ретінде жарық көрген, тілдік қазынаны деректеп, дәйектеп көрсеткен сөздіктер айқын көрсетті.

Осы бағытта жүргізілген тілді зерттеудің жаңа теориялық-танымдық үрдісі келесі кезекте Қазақстанның рухани-әлеуметтік жаңару кезеңіндегі адам санасында ақиқат дүниенің бейнесі арқылы сақталатын тілдік қорды таңбалаудың заманауи үлгісін әлемдік үлгімен тоғыстыруды қажет етеді. Себебі әрбір әлеуметтік жүйеде, ұлттық ұжымда, әрбір қоғамның өркениеттік даму барысында қалыптасқан дүние бейнесі жеке адамның таным-түсінік деңгейі мен дәрежесі бара-бара ұлттық-ұжымдық сипатта тұтасады. Қоғам дамып, дүниенің қасиеттері одан әрі таныла бастаған сайын дүние бейнесінің мазмұны да өзгеріп отырады. Бұл жағдайдың ана тілінің мемлекеттік мәртебесінің жетіліп, қазіргі қоғамдық-әлеуметтік талапқа сай аса өзекті қазақ тіліндегі **ұлттық терминология жүйесінің** қалыптасуын тікелей қатысы бар. Номинация теориясы бойынша адам белгілібір ұғымды немесе затты танып, біліп, басқалардан ажыратып алғаннан кейін барып, ат қоятыны белгілі. Мұндай ажыратқыш белгілер (уәждер) сөйлеуші ұжымдық ортада әртүрлі болуы мүмкін. Осымен байланысты жаңа атаулардың жасалуының бір жолы күнделікті өмірде, тұрмыстық тәжірибеде әбден қалыптасқан – ұғыммен ұқсату. Себебі адамның табиғаттағы, қоғамдағы әртүрлі құбылысты бақылауы, оны өз іс-әрекетімен, тәжірибесімен салыстыруы ассоциациялық бейнелер түрінде әртүрлі нәрселердің ұқсас жақтарын табуы арқылы кейбір көне қолданыстардың жаңғыртылып, жаңаша қолданылуы негізінде іске асады (*құрықтау, билік, көсем, серке* т.б.).

Соның барысында тілдің рухани-әлеуметтік жаңғыртуларға сай жаңа деңгейге көтеріліп, ежелден қалыптасқан ұлттық таным мен ой-өрістің мәнін заманауи мемлекеттік мүддеге ұластырып, терминденген, қазіргі таңда өзектелген этнотаңбалы тілдік деректердің таңбалануының танымдық қызметі ерекше. Соған сәйкес терминдену үдерісінің тілдік санада танымдық сабақтастыққа негізделген этнотаңбасының жазу таңбасында универбтік жүйесі қалыптасады (*тұсаукесер - tu'say'keser, мілашаар - tilas'ar* т.б.).

Бұл – тәуелсіздік кеңістігіндегі қазақ қоғамының рухани жаңғыру деңгейіне сәйкес қалыптасқан жаһандану үрдісінде елді ұйыстырушы өзек ретіндегі тіл қызметінің өміршеңдігі мен жалғастық үрдісін бейнелеудің жарқын үлгісі.

Тәуелсіздік кезеңінің үшінші жаңғыру үдерісіне сәйкес мемлекеттік құрылымдардағы тіл қызметінің мазмұны жалпы қоғамдық-әлеуметтік өмірдің барлық салаларына, олармен тығыз байланысты тіл мен оның қолданысына, негізінен, оң бағыттағы өзгерістер әкеліп, жан-жақты ықпал етуде. Саяси-әлеуметтік, тіптен экономикалық орта өзгерістері де тілдің қоғамдық санаға қатысты танымдық, ақпараттық, т.б. қызмет атқаруының тұғыры – мемлекеттік мүдде тұрғысынан қоғамдық санада түбегейлі жаңару, жаңғыру өзгерістерін атқарушы өзекті тетік ретіндегі егеменді қазақ мемлекетіндегі жазу таңбасын **латын қарпіне көшіру**.

Бұл мәселенің маңыздылығы қазіргі қоғамдағы заман үрдісіне сәйкес ұлттық сананың қайта жаңғыруымен астас ерекше қарқын алып, қоғам өмірінің сан-саласында, қарым-қатынасында, пікірлерінде көрініс табуда. Осымен байланысты ұлтты бірегейлендіру қызметі мен рухани қауіпсіздіктің **жазу арқылы** жүзеге асатынын дәлелдеу – қазақ тілінің мемлекеттік мүддесімен тамырлас. Осы арада мемлекеттік тіл мәртебесіне сәйкес жан-жақты қоғамдық қызмет атқаруы тиіс қазақ тілінің қарым-қатынас және танымдық құрал ретіндегі қызметін рухани жаңғыруды іске асыратын тілдің таңбалық қызметімен қатар дамыту қазіргі қоғамдағы тіл мәртебесінің ерекше мәнін көрсетіп отыр.

Сөздің аксиологиялық, әлеуметтік, коммуникативті-прагматикалық қызметтерін, терминдену және сөзжасамдық әлеуетін зерттеу нәтижелері қазіргі қоғамдағы тілік сұраныстан туындайтын жағдаят пен латын жазуымен берілетін лингвотаңбаның ішкі мазмұнын ашып, ғылыми-әдістемелік негізін құрайды.

Қазіргі кезеңдегі лингвистикалық зерттеулерде басымдылыққа ие бола бастаған антропоцентристік бағыт негізінде адам қызметінің сан қатпарлы сырлары мен оның тұлғалық және әлеуметтік қырларының ұлттық болмыспен сәйкестігін анықтауға деген қызуғышылық артуда. Соның нәтижесінде адамзат баласының санасы мен ой-өрісін, дүниетанымын, ақиқат шындықты қабылдау мен ұғынудың ұлттық ерекшеліктерінің мазмұнын тану мен оны ұлт тұтынатын тілде дұрыс **белгілеу** (жазу) мәселелері қатар өрілуі тиіс.

Сонымен бірге қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесіне сай мемлекет ішіндегі және мемлекетаралық қызметін іске асыру үшін қазақтың мәдени құндылықтарын басқа халыққа тиімді әрі айқын үйрету барысында **лингвоелтанымдық бағыттың** маңыздылығы анықталды. Осымен байланысты өзге ұлт тіліндегі баламасын, аударылымын салыстырмалы, салғастырмалы түрде анықталған қазақ тілі лексикасының лингвоелтанымдық бірліктерінің лингвотаңбалық сипатын ашу да аса өзекті.

Осыған орай лексикалық бірліктердің бір ұлт танымындағы тілдік таңбалану құбылысы қазаққа лайықты ұғымды қабылдау, тану, сезіну, тұшыну, ақпаратты жеткізу, тарату қабілеттеріндегі өзгешеліктерді когнитивтік зерттеу нәтижесінде анықтайтын тек қазаққа ғана тән мәдени құндылықтарды ажыратып белгілейді.

Сонымен бірге тіл мен мәдениет сабақтастығын көрсететін тілде бейнеленген сол ұлтқа ғана тән реалийлер, яғни баламасыз лексика мен лакуналар, солардың мазмұнындағы ұлттық мәдени сипаттағы компоненттердің ешкімде қайталанбайтын қасиетінің тілдік көріністерін ашып көрсететін лингвоелтанымдық бірліктердің жазуда дұрыс таңбалануы да маңызды.

Қазіргі тіл біліміндегі тілді зерттеудің антропоцентристік бағытына сәйкес зерттеу барысында елтанудың ұлттық ерекшеліктің барлық қырларын (әлеуметтік, мәдени, тарихи, т.б.) тұтастай тілдік таңба арқылы танытудың мәні зор.

Қазіргі егеменді қазақ мемлекетінің мәртебесіне сәйкес, оның дүниежүзілік аренадағы саяси, экономикалық, мәдениетаралық коммуникациядағы сұранысына сай “дүниенің тілдік бейнесінің” нақты ұлттық белгілерінің тілдік парадигмасын кеңейту – өзекті мәселе. Бұл, атап айтқанда, ұлттық мәдениеттің жаңа қырларын ашып, бай тілдік деректерді қамтитын, тілдің елтанымдық мәнін айқындап, **жазу арқылы** тілдік таңбасын дамытуды қажет етеді. Бұл мәселенің шешілуі, біріншіден, тіл мен мәдениет сабақтастығын дәлелдеуді жаңа, нақты дәйектік деңгейге көтермек. Екіншіден, осы тұрғыдан және әлеуметтік сипаттағы қазіргі қазақ қоғамының рухани-мәдени өзекті мәселелерімен сабақтасып, нақты қоғамдық сұраныстарды қанағаттандырмақ.

Сонымен бірге қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде өзге ұлт өкілдеріне оқытып үйретуде де көптеген мәселелердің шешімін табуы лингвоелтанымдық мазмұнды этнолексикалық бірліктердің **жазылу таңбасымен** ұштасып, болашақта егемен еліміздің басқа елдермен мәдени, экономикалық, т.б қарым-қатынастарын жетілдіруді ана тілі арқылы жүзеге асыратын арнаға нақты өз үлесін қосуы тиіс.

Демек, тіл – этностың бүкіл рухани, мәдени байлығының куәгері іспетті, ұлттық рухты жаңғыртып, ұлттық мәдениетті тану мен танытуды рухани-мәдени мұрамызды ежелден келе жатқан тәжірибе негізінде қорытып, тарихи қызметін саралап, қайта бағалауға бағытталған кең арна. Демек, белгілібір заттың тілдік атауы ұлттың өзіне тән дүниетанымдық ерекшелігіне сай туындаған бұйымдардың мәнін елдің рухани-әлеуметтік мүддесіне сәйкес ұлттық санасына сіңіреді. Соның нәтижесіндегі қазақтың күнделікті тұрмысында қолданылатын белгілі бір бұйымның, ия бір заттың атауының ұлттық таным мен ұлттық талғам сабақтастығында қалыптасқан тілдік бейнесінің жазба бейнесі семантикалық (бірігу) тәсілі арқылы таңбаланады. Мысалы: *төсайыл* - *to'saiyl*, *иінағаш* - *i'inag'as'*, *жерошақ* - *jeros'aq* т.б.

Ал, қазіргі әлемдік өркениет кеңістігіндегі жаһандану үрдісі өріс алған кезеңде жеке ұлт болмысы мәдениетін жіктеп көрсетуге мүмкіншілігі бар кешенді де интеграциялық сипаттағы тілдік бірліктер – лингвоелтанымдық бірліктер. Олар – ұлттың тілдік санасында “ғаламның тілдік бейнесін” ретінде қалыптасқан тілдің нақты деректері (реалийлер, баламасыз лексика, лакуналар, т.б.).

Бұл топқа жалпы сөздік қордағы белгілі бір этносқа тән атаулар да (көбінесе көне сөздер, яғни этнографизмдер) кіреді. Бұндай сөздер төрт түлік малға, алғыс, қарғысқа қатысты сөздер, аспан денелері мен табиғат құбылыстарын өздігінше тану, түсінуге қатысты сөздер болуы мүмкін.

Сонымен, лингвоелтанымдық бірліктер – таза ұлттық белгілердің баламасыз тілдік көріністері ретіндегі мәдени константалардың ұлттық нышандары, ұлттық болмыс-бітімі, халықтық мінез-құлқы мен тұрмыстық ерекшеліктерін ажыратып көрсететін тілдік ұғымдар мен белгілері.

Рухани жаңғыру үрдісіне сәйкес **білім беру жүйесінде** ұлт болмысының өзегін құрайтын тілді меңгеру мен оқытудың мазмұнын тереңдетіп, соған

сәйкес ғылыми-әдіснамалық тұғырын да инновациялық технологиямен жетілдіруде *тіл мен мәдениет, тіл мен ұлт* (ел) сабақтастығын тереңдетіп оқыту, сауатты жазуға үйрету тілді тұтынушы жас ұрпаққа ұлттық санасы мен танымын кеңейтуде ерекше ықпал етеді.

Қазіргі жаһандану үдерісі мен қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесіне сай қызмет аясы кеңістігіндегі ұлтаралық қатынастар мен мәдениеттердің өзара ықпалдастығымен, халықаралық, әлемдік жазу үлгісімен үндесуі жас ұрпақ тәрбиесінің мазмұнын ұлттық оқшаулануға ұшыратпай, төл мәдениетті кемел меңгере отырып, адамзаттық мәдениет үлгілерінен де нәр алып толығыуына да көмектеседі.

Этнолексиканың елтанымдық мынадай қырларын, қатпарларын (пласт) айқындауға болады:

- белгілі ақпаратты сақтаушы;
- қазіргі қолданымдық аясы бар;
- елтанымдық құндылығы бар қызметтері мен қасиеттері.

Яғни, лингвоелтанымдық бірліктер елдің мәдениетімен таныстырып, тілдік бірліктер арқылы ел тарихын, елге тән өзіндік қасиеттерін танытады. Ол әсіресе, мәдениаралық коммуникацияда тиімді қызмет ететін аударма тәжірибесінде айқын көрінеді.

Қазақ халқының күнделікті тұрмысы мен ата кәсібіне, төл мәдениетіне сәйкес ерекшеленетін, мысалы, *жылқы* ұғымының мағынасының мынадай семалық құрылымын жіктеп көрсетуге болады: Жас мөлшері – 1) жаңа туғаннан үш айға дейінгі кезең (*құлын, құлыншақ*); 2) енесінің бауырындағы, яғни үш айдан бір жылға дейінгі кезең (*жабағы*); 3) жыныстық жағынан жетілген және одан кейінгі кезең (*тай, еркек тай, ұрғашы тай*) *байтал, құнан, дөнен, бие, айғыр, бесті*, т.б.). Жылқы мінезі: – *мама бие, тарпаң бие, асау бие, жершіл (бошалауық) бие, шақар айғыр, қызба жылқы, теліншек құлын, т.б.*

Сол сияқты ата кәсібіне сай қазақ мәдениетін сипаттайтын баламасыз лексика құрайтын, мысалы, малдың төлдеуіне байланысты атаулар: *тоң, үшен, тұмса түйе, мекер, өркен, қазанақ суы, арамза бота, қызылшу*, т.б. Осы тектес тілдік деректерді арнайы жіктеп көрсететін, кешенді түрде мазмұнын зерделеп, түсіндіретін лексикографиялық еңбектердегі этномәдени және лингвомәдени тілдік бірліктердің дұрыс таңбалануы, жазылуы – рухани жаңғыруды іске асыруға қатысты болашақта атқарылуы тиіс жұмыстар.

Соның негізінде елтанымдық таңбалар ретінде мифологемалар, прецеденттік атаулар, реалийлер мен фразеологиялық, паремиологиялық жүйелердегі таза ұлттық наным-сенімді, ырымды білдіретін сөздердің т.б. **латын әліпбиі** арқылы дұрыс жазылуының маңызы ерекше. Олардың жүйесі бөлек тілдердегі танымдық мазмұны мен вербалдану ерекшеліктерін салыстыру арқылы елтанымдық таңбалары айқындалып, ұлттық болмыс-бітімін, дүниеге көзқарасын, рухани-мәдени құндылықтарын, әлеуметтік мәнін ұлттық таным қорында жинақталған тілдік таңбалар ретінде жазу

арқылы белгіленеді. Себебі қазақ ұлты да басқа ұлттар секілді ғасырлар бойы жинақталған ой-тәжірибесін, даналығын, дүниетанымдық көзқарастарын, салт-дәстүрін т.б. тілінде көрсете білген.

Еліміздің қай сала аясында болмасын, бәсекелестікке қабілетті ел ретінде қарқынды даму, интеграциялық қарым-қатынас арқылы ғылым мен білім қорын жаһандану үрдісіне сай бейімдеп, тәжірибе алмасу мәдениаралық коммуникация біліктілігінің жоғары деңгейде болуына, инновациялық жүйесінің тиімді қолданылуына негізделген тіл білімінің ғылыми-теориялық негіздемесіне және қолданбалы сипатына келіп тіреледі. Сондықтан, ең алдымен, қазақ тілінің жаңа өмірге икемделіп, **компьютерленген заманауи жазуының** мән-мазмұны, қолданымдық сипаты, ғылыми-теориялық негізі терең зерттеліп, техникалық, кәсіби, іскери, салалық тілдің жұмсалымдық, коммуникациялық нормаларына сай дайындалуы тәуелсіз қазақ елінің рухани-әлеуметтік жаңару кезеңіндегі мемлекеттік тілінің ұлттық және әлемдік үлгімен тоғысуын қамтамасыз етпек.

Ал жаһандану интеграциялық үрдіссіз жүзеге асырылмайды. Олай болса, ғылымдағы интеграцияның ең негізгі көзі ретінде жаһанданған тілдің лингвистикалық нормасын, әлемдік ақпараттық қарым-қатынасқа сай **таңбалану нормасын**, сондай-ақ мемлекеттік тілдегі ғылыми тіл қорының жаһандану үлгісін зерттеп, біріздендіру, бүкіл техниканы қазақтың төл ғылыми тілінде (компьютер тілінде) сөйлетудің ғылыми негізін анықтау бүгінгі күннің аса қажетті талабына айналып отыр.

Қазіргі жаһандану дәуірінде қазақ тілінің қолданыстық, өміршеңдік деңгейі мен ұлтты бірегейлендіруде ықпалы **күшті жазу таңбасын айқындау** арқылы ұлттық таным мен ой-өрістің, тілді тұтынушы тұлғаның қандай дәрежеде қоғамда қызмет істеп жатқанын нақтылап білу – тіл арқылы ұлтты бірегейлендіруге қатысты өзекті мәселелердің бірі.

Қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесіне сәйкес оның қоғамдық-әлеуметтік қызметін күшейту, тарихи-танымдық әлеуетін жаңғырту мәселелері тілде сөйлеушілердің ұлттық болмысын анықтаумен тікелей байланысты. Сондықтан қазіргі әлемдік өркениет кеңістігіндегі жаһандану үрдісіне сәйкес тілді **лингвомәдени тұрғыдан зерттеу** нәтижелерінің кешенді де интеграциялық сипаты *тіл мен мәдениет* сабақтастығын анықтаумен қатар оларды рухани жаңғыру үрдісінің бір бөлшегі **латын жазуының** танымдық уәжіне де ерекше назар аударады.

Қазақ тіл білімінде мәдениеттің дерегі ретінде тілдегі мәдениеттің айқын үлгілері, әсем өрнектері ажарланған ұлттық-мәдени лексика атаулары, киім-кешек атаулары, зергерлік бұйымдар атаулары, мифологемдер т.б. «тіл – мәдениет - ойлау» ұштаған сабақтастығында қарастырылған. Арнайы зерттеулерде лингвомәдени негіздердің қалыптасуының тілдік уәждері мен тетіктерінің ежелгі (алғашқы) құрылымдық түрлері мен вербалдануын айқындаған тұжырымдары жазу нормасының уәждеріне де негіз бола алады: Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді (1980, 1984, 2004), Жанпейісов Е. Этнокультурная лексика казахского языка (1989);

Өсімдік атаулары: Қалиев Б. Қазақ тіліндегі өсімдік атаулары (1988);

Ономастика, топонимика, антропонимика: Жанұзақов Т. Қазақ ономастикасы (2006), Рысбергенова К.К. Историко-лингвистический анализ топонимия Казахстана (1993), Тасполатов Б. Қазығұрт өңірі топонимиясының этнолингвистикалық сипаты (2010), Мұсабаева М.Д. Қазақ тіліндегі антропонимикалық аталымдардың этнолингвистикалық сипаты (1995), Көшімова Б.Ә. Қазақ лексикасындағы бейонимдеу үрдісі (2001), Ағабекова Ж.А. Қазақ тіліндегі араб текті кісі аттарының этнолингвистикалық сипаты (1995);

Малға, итке байланысты: Панзарбекова Р.З. Қазақ тіліндегі жануарлар төлінің атауы (1998), Тоқтағұл Б.С. Түркі тілдеріндегі төрт түліктің жасына қатысты атаулардың этнолингвистикалық сипаты (2005), Бектемирова Б.С. Қазақ тіліндегі киноморфизмдер (2005);

Материалдық мәдениет: Жилкубаева А.Ш. Термины питания в казахском языке (1991), Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері (2008), Шойбеков Р. Қазақ зергерлік өнерінің лексикасы (1992), Алмауытова Ә.Б. Қазақ тіліндегі киім атауларының этнолингвистикалық табиғаты (2004), Ахметжан Қ.С. Қазақтың дәстүрлі қару-жарағы: даму тарихы, құрылымы, этномәдени қызметі (2003), Жаубасова Т. Қазақ ұлттық музыка аспаптары атауларының этнолингвистикалық сипаты (2006);

Рухани мәдениет: Қайдар Ә. Халық даналығы (2004), Ахметов Ә. Түркі телдеріндегі табу мен эвфемизмдер (1998), Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдерден ұлттық-мәдени еспектілері (1999), Жұмағұлова М. Газети публицистика тіліндегі эвфемизмдер (2000), Дина Б. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің танымдық-прагматикалық аспектісі (2002), Жапақов С. Этикалық фразеологизмдердің когнитивтік негіздері (2003), Жұмағұлова Ж. Қазақ тіліндегі этноәлеуметтік құрылым атауларының лингвомәдени негіздері (2006);

Көркем мәтін тілі: Сейілхан А. Қазақ тіліндегі этнографизмдердің лингвомәдениеттанымдық мәні (2002), Хабиева А. Тарихи лексиканың мазмұндық құрылымындағы құрылымдық компоненттер (2007), Хабиева А. Тарихи лексиканың мазмұндық құрылымындағы құрылымдық компоненттер (2007), Ермекова Ж. М. Жұмабаевтың тілдік тұлғасы (2010), Орынбетова Э. М. Әуезовтың «Абай жолы» эпопеясының ономастикалық кеңістігінің лингвомәдени сипаты (2010), Оразбаева Э. Кекілбаевтың тарихи романдарындағы жалқы есімдердің этномәдени, лингвостилистикалық, лингвоконцептологиялық ерекшеліктері (2010), Елемесова Ш.М. Көркем мәтіндегі ұлттық мәдениеттің релеванттары (Ғ.Мүсіреповтің «Қазақ солдаты» романы бойынша) (2003), Снасапова Г.Ж. Ғ.Мүсіреповтің «Ұлпан» повесіндегі лингвомәдени бірліктер (2003), Қожакметова Ф. Т.Ізтілеуов тілдік тұлғасының дискурстық сипаты (2005), Аубакирова Г.Г. Идиотническая семантика и лингвостилистические функции собственных имен в

художественном тексте (2004), Абдрахманов Д.Б. Тіл мен дүниетаным сабақтастығы (Ә.Кекілбаев шығармалары негізінде) (2004);

Қобыланова Д.Б. Қазақ сөйлеу этикеті (1993);

Терминдік жүйе: Құрманбайұлы Ш. Қазақ лексикасының терминдену үрдісі (2000), Айдарбек Қ. Қазақ терминологиялық аталымының ономасиологиялық негіздері (2010), Әшімбаева Н. Байырғы қазақ қоғамындағы атақ-лауазым атауларының тілдік сипаты (2009);

Этнонимдер: Тұрышев А. М. Жүсіп шығармалары лексикасының этномәдени негіздері (2005), Жартыбаев А. Орталық Қазақстан топонимиясының тарихи-лингвистикалық этимологиялық және этномәдени негіздері (2006), Сейітова Ш. Қазақ этнонимдерінің тарихи-лингвомәдени жүйесі (2009);

Осындай тілдік мұра арқылы ұлтты, ел мәдениетін барынша толық танытудың негізгі бір тетігі ретінде ұлттық әлемнің тіл арқылы жасалған **жазу үлгісін жасау** ұлттық мәдениеттің кілтін ашуға қызмет етеді. Оның лингвотаңбалық мәні тілдің тек коммуникативтік қана емес, мұрагерлік те, танымдық та, танытушылық та қызметін сипаттайды.

Ұлтқа тән көркемдік жүйеде көмкерілген, көркем мәтінде тіл арқылы берілетін сөз өнері – тілдік тұлға қолданған, кестелі сөзбен өрілген ұлт мәдениеті.

Осы орайда қазіргі ұрпаққа дәстүрлі мәдениеттің тілдік көріністеріндегі тілдің рухани қызмет құралы, рухани құндылық көзі ретінде халық ауыз әдебиеті мен жыраулар тіліндегі, мақал-мәтелдер мен фразеологиялық жүйедегі, терминологиялық өрістегі, көркем мәтіндегі, прецеденттік мәтіндердегі этнобірліктердің таңбалануы тілі арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жеткен рухани ой-сезімі мен ұлттық таным-түсінігін, ана тіл арқылы бойға сіңген ұлттық дәстүр, ырым-тыйымдарды, мінез-құлық пен болмысты игеруге қатысты **көркем мәтіннің жазбаша бейнесінің** де қабылдау үдерісінде қызметі ерекше.

Мемлекеттік тіл мәртебесіндегі ұлттық тілдің рухани тұтастырушылық қызметінің әлеуетін қазіргі заманның әлеуметтік мүдделеріне сәйкес жаңа аялық қолданыстар мен мүмкіндіктері арқылы толықтыру: атап айтқанда, көсемсөз, жарнама, салалық мамандар даярлау жүйесіндегі, қазіргі қоғамның әртүрлі саласындағы (ақпарат құралдарындағы, білім беру мен тәрбие саласындағы, қызмет көрсету аясындағы т.б.) мемлекеттік тілдің коммуникативтік қызметінің арқауын күшейтудің тетігі ретінде **жаһандық бәсекеге лайық лингвотаңба** мәселесі өзектеледі.

Жоғарыда көрсетілген зерттеу бағыттары мен нәтижелері ұсынылып отырған латын жазуы үдерісіндегі этностың мүддесін ескермейтін, елеусіз қалдыратын саясаттанушылар мен саясаткерлердің, оған күмәнмен қарайтындардың іс-әрекеттері мен пікірлеріне қатысты ғылыми, дәйекті негіз бере алады.

Оларды шешу жолдарының бірі – қазақ тілінің мемлекеттік тіл мәртебесіне сәйкес қоғамның барлық салаларында толық қызмет ете алатын әлеуетін (тілдік қор, терминдік өріс, нормативтік жүйе, тілдің коммуникативтік-прагматикалық құралы ретіндегі қолданыс аясы т.б.) түсіндіріп, дәлелдейтін ғылыми

ізденістермен қатар, тілдік таңбалаудың мәнін ашатын үгіт-насихат іс-шараларын халыққа БАҚ арқылы жүзеге асыру, әртүрлі ғылыми-көпшілік, мәдени-әлеуметтік іс-шаралар ұйымдастыру.

«Таңба» ұғымына қатысты.

Жалпы алғанда, ұлтты тұтастырушы рухани-мәдени феномен іспетті тілдің лингвотаңбасын қарапайым таңбалық жүйе деп қарастыру таңбаның мүмкіндіктерін шектейді.

Шын мәнінде, мәдениеттің немесе оның жеке түрлері мен формаларының таңбалық сипаты туралы ой ертеде қалыптасқан.

Таңба – қоғамдық дамудың зердесін, ой-өрісін, даналық тұғыр деңгейін танытатын белгісі ретінде ұлт мәдениетін тілде белгілеу (маркерлеу) қызметін атқарады. Соның нәтижесінде бір этностың мәдениеті екінші этносқа оның тілдік таңбалары арқылы баяндалып, жазылуы арқылы қабылданады. Ал мәдениетті танытушы таңбалар дегеніміз – рухани және материалдық мәдениетті сипаттаушы сөз - **символдар**.

Бұл арада мағыналық таңба белгілі бір ұғымның ерекшеленген қасиеті, қызметтік белгісі, бейнесі арқылы айқындалып, мағыналық мәні *таңба* ретінде жадыда қалыптасып, сөз қолданысында заттық таңба ретінде ұғымды танытатын әлеует деңгейін сақтап қалады. Осымен байланысты көрнекті психолингвист-ғалым К.Юнг символ мен белгінің (таңбаның) арасындағы айырмашылықты дұрыс айқындап көрсетті. Оның ойынша: «*Символ* ұғымы мен қарапайым *белгі*, *таңба* ұғымы бір бірінен *символдық* *мағына* және *семиотикалық* *мағына* арқылы ажыратылады. Бұл екі мағына мүлде бір біріне ұқсамайтын екі бөлек дүниелер».

Белгілі лингвомәдениеттанушы-ғалым В.А.Маслованың еңбегінде символдардың әмбебап түрлері мен ұлттық түрлері болатыны, сондай-ақ, басқа таңбаларға қарағанда символдың бойында терең ұлттық мән болатыны атап көрсетіледі: «*Таңба* – қоғамдық дамудың интеллектуалдық қуатын, ойшылдық өріс қабілетін, даналық тұғыр деңгейін танытатын қасиетті нышан, ұлттың зерделеу рәсімі. *Таңба* – қоғамдық қарым-қатынас құралының айрықша стратегиялық түрі» [2]. Яғни, таңба ұлт мәдениетін тілде белгілеп, бір этностың мәдениеті екінші этносқа оның *тілдік таңбалары* арқылы танылады.

Таңбаны қарастыратын семиотика ғылымында дыбыстық (тілдік) таңбалармен қатар мағыналық-шартты таңбалар болатыны да белгілі. Жалпы алғанда, мағыналық таңба белгілі бір ұғымның ерекшеленген қасиеті, қызметтік белгісі, бейнесі арқылы айқындалып, мағыналық мәні таңба ретінде жадыда қалыптасып, сөз қолданысында заттық таңба ретінде ұғымды танытатын әлеует деңгейін сақтап қалуының коммуникативтік мәні жазу арқылы көрінеді.

Олардың қатарына *дархан дала* бейнесін («еркіндік», «кеңдік»), *шаңырақ* бейнесін («отау», «отбасы», «жанұя»), *қыран бүркіт* бейнесін («ержүрек», «күштілік»), *қамшы* бейнесін («билік») жатқызуға болады.

Осы бағыттағы зерттеулерде этномаркерленген тілдік таңбаның қызметін ең алдымен символ атқаратыны анықталады. Яғни, қазақ мәдениетін танытатын этномаркерлік бірліктер алдымен ұлттық санада бейнеленіп (образдалып), содан кейін тұрақты таңбаланып барып, символдық деңгейге жетеді. Демек, қазіргі таңдағы ұлттық жады мен сананың жаңғыруы үдерісінде символдардың танымдық-ақпараттық мәнде ерекше өзектелуі олардың **дұрыс жазылып, таңбалануын** талап етеді. Себебі символ жалпыхалықтық санада терең тарихи, мәдени құндылықты сипаттаушы қызмет атқаратындықтан, оның жалпы болмысы теңелу, сәйкестену, үйлестіру, ұқсату құбылыстарынан гөрі, құндылықтың биік мәртебелі дәрежесін сақтап қалу мақсатын көздейді. Ал, бұл – таңбаның ұлтты бірегейлендіруге және мәдениаралық коммуникациялардағы негізгі қызметі екені белгілі.

Шын мәнінде, символдың басқа мағыналық таңбалардан ерекшелігі ол бойындағы мағынаның өміршеңдігін ұзақ сақтайды. Бірақ символ мәңгілік емес, қоғам мен адамның ақыл-ой, дүниетанымы дамыған сайын символдық мағына жаңа символдық атауға ие болады. Дегенмен, ескі символдық таңба өлмейді, тек тарихи мәртебе алады, эзотериялық көзқараста қалады. Сондықтан қазіргі ұлттық рухани сананың жаңғыру үдерісінде жас ұрпаққа символдық мәнді ашатын танымдық-ақпараттық тәрбие жұмыстарымен қатар жүретін мәдени-әлеуметтік шаралардың дені олардың латын әліпбиі негізінде сауатты жазылуымен байланысты. Тәуелсіздік кезеңіндегі ұлт жадының жаңғыруына сай ономастикалық жүйеде, жарнамаларда символдық атаулардың жиі кездесуі қалыпты үрдіске айналуға. Мысалы: *Жерұйық* - *Jeru'i'yq*, *Бәйтерек* - *Ba'i'terek*, *Темірқазық* - *Temirqazyq*, *Дастарқан* – *Dastarqan* т.б.

Лингвистикаға «таңба» категориясының енуімен байланысты тілден тыс салт-дәстүр, әдет-ғұрып т.б. мәдени жүйенің түрлерін белгілібір мәтін ретінде қарастыру үрдісі қалыптасты. Соның нәтижесінде айқындалған көпмағыналы мәнге ие «мәдениет» терминінің аясында қоғамның рухани-әлеуметтік кеңістігін тұтастай алып қарауға мүмкіндік туды. Сондықтан мәдениет тілін адамзат әрекетін көрсететін таңбалар жиынтығы ретінде **этнотаңбалар** (Ю.М.Лотман т.б.) немесе **этномаркерлі лексика** деп сипаттауға болады. Осы таңбалардың ең негізгі формасы - сөздік ақпарат. Олардың негізін құрайтын этнографизмдер, қазақ ескіліктері, мифологемалар, басқа да этномәдениеттің архетиптік көріністері мәдениетті айқындап қана қоймай, оны ұлт болмысымен тұтастыратын символдау қызметін атқарады, соның негізінде этнотаңбалы мәдени кеңістік құралады.

Ұлттың, этностың жеке ерекшелігін, өзге ұлттардан айырмашылығын, өзгешелігін танытатын, жоғарыда көрсеткеніміздей, тілдік бірліктердің бірі – этномаркерленген лексемалар. Сондықтан лингвомәдениеттану саласында ұлттық мәдениетті сипаттайтын бірліктердің, ұлттық-мәдени концептілердің этнотаңбасы – *лингвокультуремалар* (лингвомәдени бірліктер) деп анықталса, этнолингвистика саласында жеке бір ғана ұлтқа тән ерекшеліктерді бейнелейтін ұғымдарды *этнографизмдер* деп атайтыны белгілі. Ал,

лингвокультурема, этнографизмдер мен одан туындайтын тұрақты тіркестердің түп тамыры ұлт санасында тұрақты түрде сақталып, этномаркерлік деңгейге жеткен таңбалардан бастау алады.

Демек, лингвокультуремалар мәдениетті айқындап қана қоймай, мәдениет қызметінің ең жоғары деңгейіндегі символдау қызметіне дейін жетіледі. Ал этнографизмдер дегеніміз - өткен тұрмысымызда болған, көбі әлі де қолданып келе жатқан тұрмыстық бұйымдардың, белгілі бір кәсіпке, шаруашылыққа, салт-дәстүрге, әдет-ғұрыпқа, наным-сенімге, баспанаға, киім-кешекке, ішер асқа, туыстық қатынасқа, ел билеу ерекшелігіне, заң тәртібіне, әдеттік правоға байланысты қолданылатын, халқымыздың тұрмыстық және тілдік өзіндік ерекшелігін көрсететін арнаулы атаулар мен сөз тіркестері.

Мысалы, кез келген зат күнделікті тұрмыс қажеттілігін өтеумен қатар, символдық, белгілік қатынаста да жұмсала алады. Оның нақты көрінісін фразеологиялық тіркестердегі этнотаңбалардан көреміз: *сәукеле, бесік, қазан т.б.*

Сонымен, көне тамырлы этнолексика - халықтың этномәдени тарихы және тілдің кешенді қызметі туралы баға жетпес «ақпарат» көзі, рухани жаңғырудың дәйеккөзі.

«Қазақ тілінің орфографиялық сөздігінің» 2000 ж, 2005 ж, 2013 ж. басылымындағы бірге, бөлек жазылатын сөздердің емлесіне қатысты өзгерістер мен толықтырулардың ғылыми-әдістемелік негізі мен семантикалық мәнін жаңаша сипаттағы нәтиже ретінде маңызды. Ал, таным мен мәдениет тоғысқан бинарлы лингвомәдени атауларды жазуға байланысты негізгі қиыншылық бірге және бөлек жазуға байланысты екені және жалпы алғанда, қазіргі лексикографиялауда біріктіру үрдісінің басымдығы байқалады.

Аталған сөздіктер ішінде Институт үшін 15 томдық “Қазақ әдеби тілінің сөздігінің” орны ерекше. Ол сөздік – «тіл әлемінің» ұлттық-танымдық, тарихи-әлеуметтік, т.б. сипатын көрсететін кешенді кеңістігі. Қазіргі лингвистикалық зерттеулерге интеграциялық, кешендік, антропоэлекттік сипат тән және соған байланысты әлемдік тіл білімінде тілді танымдық, лингвомәдени, әлеуметтік, аксиологиялық, прецеденттік құбылыс деп қарастыру кең өріс алуда.

Осымен байланысты лингвокультуремаларды латын әліпбиі арқылы таңбалау модельдерінің, негізінен, бірге (босаралақсыз) және бөлек (босаралақпен) таңбалауға байланысты екені байқалады.

1. Бірігу арқылы. (бірге жазу) Осымен байланысты лингвокультуремалардың таңбалануының мынадай топтарын ұсынуға болады:

1.1. Бұрын анықтауыш – анықталғыш қатынастағы есімді тіркестер ретінде бөлек жазылып келген бір ғана зат, ұғым атаулары бірге таңбаланады. Бұл – профессор Қ.Жұбановтың күрделі сөздерге қатысты атап көрсеткен семантикалық жолымен байланысты танымдық ұғымды тұтас атаумен беру. Сондықтан көбінесе функцияналдық негіздегі материалдық мәдениет атауларының универбтік жүйесін қалыптастыруда біріктіріп жазудың қызметі

ерекше. Мысалы: *төсайыл* – *to'sai'yl*, *құмсағыз* – *qumsag'yz*, *басжін* – *basjip*, *адалбақан* – *aldabaqan*, *ашамай* – *as'amai'*, *аяққан* – *ai'aqqar*, *иінағаш* – *i'inag'as'*, *желіқан* – *jeliqar* т.б.;

1.2. Дәстүрлі «материалдық мәдениет» деп жіктеуге қатысты шарттылық сипаттың аржағында белгілібір бұйымның атауын уәждейтін рухани арқаудың да болатыны «сөздерді біріктіру абстракті ойлаудың жоғары сатысын көрсетеді» (Қ.Күдеринова) деген жазу қағидасының маңыздылығымен анықталады: *қылқобыз* – *qylqobyz*, *майсөк* – *mai'so'k*, *саптыаяқ* – *saptyai'aq*, *алтыбақын* – *altybaqan*, *қарғыбау* – *qarg'ybay'*, *асадал* – *asadal*, *итарқа* – *i'tarqa*, *жезқобыз* – *jezqobyz*, *қамқан* – *qamqar*, *тайжақы* – *tai'jaqu*, *бетмоншақ*, *жанторсық* – *jantorsyq*, *желбау* – *jelbay'*, т.б.

1.3. Дәстүрлі рухани мәдениетке қатысты қалыптасқан этнографизмдер мен символданған атаулар: *қолбала*, *алакүшік* – *alaku's'ik*, *иткөйлек* – *i'tko'i'lek*, *ақбайтал* – *aqbai'tal*, *қолкесер*, *соғымбасы*, *басжақсы*, *қолұстатар*, *бойтұмар*, *сұтақы*, *қонақасы* т.б.

1.4. Бірінші компонентте – коннотаттық, екінші компонентте – денотаттық мағына қалыптасқан этномәдени атаулар. Мысалы, *отағасы* – *otag'asy*, *отанасы* – *otanasu*, *асатай* – *asatai'aq*, *салрымай*, *бозбала*, *наркескен*, *қызылқұда* т.б.

Демек, мәдениеттің өзегін жалғастық, мұрагерлік құрайды десек, мәдени мұралардың сақталуы, танылуы, қабылдануы, шығармашылықпен дамуы тілдік ақпараттардың этномәдени таңбасы мен лингвотаңбаның сабақтас өрілуі арқылы іске асады.

2. Тіркесу арқылы: (бөлек жазу) Лингвомәдени атаулардың жүйесі бұл тәсілдің де өте өнімді екенін көрсетеді: *жанат ішік*, *көн етік*, *ақ орда*, *сеңсең тымақ*, *бежін ер*, *тиін ішік*, *оқалы тон*, *балшық үй*, *қараша үй*, *қара көже*, *жасыл ту*, *берен тон*, *сусар бөрік*, *күймелі арба*, *қалмақы ер*, *жарғақ тон*, *жарғақ шалбар*, *киіз байпақ*, *былғары етік*, *алтын шоқ*, *жібек шоқ*, *маржан тас*, *жон көйлек*, *керей тымақ*, *албан бөрік*, *шытырлы көйлек*, *тосап қымыз* т.б.

Тіркестің бірінші компоненті сын есімдік қасиетінен атауыштық қызметке табиғи түрде сіңісіп, бірігіп кеткен. Оны **бұзаутіс** (қамшы), **қарқара** (бөрік), **қарғы** (бау), **шуда** (жіп), **білтелі** (мылтық), **күрен** (жылқы) т.б. сын есімдердің жеке өздері-ақ қолданылып, атауыштық қызмет атқара беретінінен де көруге болады.

Бұл топты лингвокультуремалардың этномазмұнын семалық талдау арқылы әрі қарай да жіктеп көрсету жазу тәжірибесінде пайдасын тигізбек. Себебі, олардың бір құбылыстың, бұйымның, ұғымның жалпы атауларындағы гиперонимдік және гипонимдік сипатын белгілеуі олардың бөлек жазылуынан көрінеді.

2.1. Заттың жасалған материалына байланысты: *саз сырнай* – *saz syrnai'*, (*себебі, қамыс сырнай, мүйіз сырнай да бар*) , *күдері белбеу* (*себебі, кісе*

белбеу, кемер белбеу, дарайы белбеу т.б. бар), қамқа тон, көн етік (себебі, киіз етік бар), қамыс оқ, қайың оқ, киіз үй - ki'iz u'i', алмас қылыш, күміс жүзік т.б.

2.2. Әлеуметтік жүйеге қатысты: а) лауазымдық атаулар: *Төбе би, Қатар би, Жеке би, Төтен би, Бала би;* ә) туыстық атаулар: *қара шаңырақ, қайын жұрт* т.б. өз ішінде жіктеледі: қайын ата, қайын апа, қайын аға, қайын ене т.б.; құда: *бас құда, бел құда, бауыздау құда, бесік құда, қарсы құда* т.б.; қонақ: *құдай қонақ, қыдырма қонақ, құтты қонақ* т.б.

2.3. Ұлттық ойын атаулары: *ақ сүйек, алты бақан, құнан жарыс, ақ терек, хан талапай, қыз қуу* т.б.

2.4. Киім-кешек атаулары: шапан: *қара шапан, қаптал шапан, шеге шапан, има шапан;* тон: *кіреуке тон, жабағы тон* т.б.; белдік//белбеу: *кәмар белдік, кісе белдік, күдері белбеу* т.б.; тымақ//бөрік: *жекей бөрік, қама бөрік, найман тымақ, елтірі тымақ, түлкі тымақ* т.б.

2.5. Зергерлік бұйымдар атаулары: *ай сырға, күміс сырға, құдағи жүзік, алтын жүзік* т.б.

2.6. Қолөнерде қолданылатын материал атаулары: киіз: *өре киіз, от киіз, түс киіз, сопы киіз* т.б.; *киізден жасалған бұйымдар: киіз кілем, барақ кілем, қалы кілем, масаты кілем, киіз қап, киіз қалпақ, киіз дорба* т.б.; жүн: *жабағы жүн, күзем жүн өлі жүн, түйе жүн, қылшық жүн, қарын жүн* т.б.

2.7. Қазақ қолөнеріне қатысты еңбек түрлері: *киіз басу, жүн қырқу, арқан есу* т.б.

2.8. Қазақтың байырғы өлшем атаулары: *сынық сүйем, кере қарыс, құрық бойы, бір асым, түстік жер, бие сауым, сүт пісірім* т.б.

2.9. Қазақ дастарқанына қатысты атаулар: *бас табақ, сый табақ, күйеу табақ, таба нан; құрт: сықпа құрт, баспа құрт, ақ малта* т.б.; *ірімшік: ақ ірімшік, қызыл ірімшік, уыз ірімшік* т.б.; *қымыз: уыз қымыз, жуас қымыз, құнан қымыз* т.б.

Қорыта айтқанда, біздің ойымызша, тіл арқылы ұлт болмысын тіл мен мәдениет сабақтастығында тұтастырып анықтайтын лингвомәдени зерттеулерге сәйкес түзілген этномәдени атаулардың сөздігінде бірігу үрдісі басымдылық танытып, жазу тәжірибесінде бірізділік қалыптасуы тиіс. Осымен байланысты олардың болашақта латын әліпбиінің негізінде таңбалану барысында төл мәдениеттің символданған, коннотацияланған лингвокультуремалардың бірге жазу нұсқасын ұсынамыз. Мысалы: «қайын», «құда» ұғымдарымен сабақтасқан атаулар (*қайыната, қайынсіңлі т.б., басқұда т.б. күшіккүйеу, кіндікшеше* т.б.).

Әмірбекова А.

Қазақ этнографизмдерін таңбалаудың лингвистикалық заңдылықтары

Қазіргі қазақ ұлттық әдеби тілінің сөздік қазынасын түгендеп, оның байлығы мен әлеуетін танып, таныту – бүгінгі күннің талабы. Бұл үшін тек бүгінгі барды сөз етіп қоймай, өткен кезеңдерден, көне түркілер заманынан

сақталып келген көне, ескі сөздерді ай сайын, жыл сайын жасалып, жатқан жаңа тұлғаларды, шет тілдерден және халықаралық қордан алып пайдаланып, жатқан сөздерді когнитивтік (танымдық), прагматикалық (қолданыстық) тұрғыдан зерттеп, талдап, таныту – қазіргі тіл білімінің абыройлы міндеті.

Бұл күнде қазақ тілі бар мүмкіндігінше дамыған, әдеби нормалары орнығып, қалыптанған (кодифицияланған), сөздік қазынасы сұрыпталып, байыған функционалдық стильдері жүйеленген, динамикалық қозғалысы (тарихы) мен статикалық тұрпатын (қазіргі құрлымдық жүйесі) едәуір жақса зерттелген ұлттық жазба әдеби тіл болып қызмет етіп отыр.

Тілдің қай кезеңде де негізгі қызметі адамдар арасында қатынас құралы болуымен, яғни коммуникативтік қызмет атқаруымен қатар қоғам өмірінде мәті зор өзге де бірнеше қызмет атқаратыны белгілі. Солардың бірі кумулятивтік деп аталатын қызметі, ол сол тілде сөйлейтін халықтың ұлттық санасын, мәдени тарихи тәжірибесін, дәстүрлік мұрасын ұрпақтан ұрпаққа, заманнан заманға, тарихи кезеңнен кезеңге жеткізіп, жалғастырып отыратын қызметі.

Әңгіме арқауы бүгінгі қазақ тілінің сөздік қазынасы, оның өткен кезеңдегі және бүгінгі күй-қалпы, тарихы, қысқасы, лексика-фразеологиялық ескіліктері мен жаңалықтары.

Тілдің қай кезеңде де негізгі қызметі адамдар арасында қатынас құралы болуымен, яғни коммуникативтік қызмет атқарумен қатар, қоғам өмірінде мәні зор өзге де бірнеше қызмет атқаратыны белгілі. Солардың бірі - кумулятивтік деп аталатын қызметі, ол сол тілде сөйлейтін халықтың ұлттық санасын, мәдени-тарихи тәжірибесін, дәстүрлік мұрасын ұрпақтан ұрпаққа, заманнан заманға, тарихи кезеңнен кезеңге жеткізіп, жалғастырып отыратын қызметі.

Қазақтың рухани құндылықтарын, тілдің қазынасын танытатын көне ескіліктер жаңа әліпбимен дайындалатын сөздіктерде түгел қамтылуы тиіс. Ол үшін сөздіктерге енбей қалған этнографизмдерді жинақтап, олардың дұрыс жазылу жүйесін орфографиялық нормаға бейімдеп дайындау қажет.

Қазіргі таңда біріккен көне сөздер мен жаңа қолданыстағы сөздердің жазылуында орфографиялық ереженің жаңаруы байқалады. Мәселен, той сөзімен тіркесетін де, бірігетін де сөздер көбейді. Қазақтың этнографиялық мәні жоғары той сөзінің негізгі мағынасы - қазақ халқының мәдени өмірінде ерекше орын алатын адамның дүниеге келуі, үй болуы, неше түрлі қуанышты кезеңдерін атап өту дәстүріне сәйкес өткізілетін дүбірлі салтанатты жиын. Мысалы, *бесік той, сүндет той, үйлену тойы*.

Тойдың осындай бірнеше түрлері болғандықтан және ондағы той мағынасы дүбірлі салтанатты жиын мәнінде қолданылғандықтан аталмыш атаулар бөлек, тіркес күйінде жазылады. Ал енді қазіргі қолданыста тойдың екінші мағынасында қолданылатын, яғни айтулы дата, мерекелі, даталы күн мағынасында жұмсалатын сөздер қатары көбейді. Бұндай жағдайда тоймен тіркескен сөздер бірігіп жазылады. Мысалы, *мерейтой, алтынтой, күмістой, қоныстой* т.б. Себебі бұл жерде тойға акцент берілмейді. Той негізгі мағынасында емес, бірінші сыңардың айтулы күн екенін білдіру мәнінде ғана жұмсалады. Себебі бұндағы тойлардың қызметі - ерекше күн екенін айқындау. Ал бесік тойдағы тойдың үйлену тойдағы тойдан қызметі де мәні де өзгеше. Бұл тойлардың әрқайсысының өзіне тән салты, дәстүрі, ырым-тыйым бар. Санада сондай мазмұнда сақталады. Сол сияқты ағаш сөзімен де бірігіп, бөлек жазылатын сөздердің моделі осы айтылғандарға сәйкес келеді. Мәселен көнеден келе жатқан *иінағаш, мойынағаш (су таситын құрал), жерағаш (соқа), тісағаш (диқаншы құралы), атағаш (ат байлайтын мама ағаш), белағаштар (арба құралы)* тұрмыстық қолданыстағы құралдардың атауы. Бастапқы мағынасынан айрылған, яғни кәдімді жайқалып өсіп тұратын өсімдік мәнінде емес, сол ағаштан жасалған құрал атауына айналған. Демек, бұл атаулардың бірінші сыңары қолданыс аясына қарай басымдыққа ие болып, екінші сыңарының мәнін көмескілендірген. Сондай-ақ *әулиеағаш* этнографизмі де осылардың қатарынан орын алады.

Тілімізде біріккен сөздер қатарын толықтыратын сыңар сөздердің саны көбейіп келеді. Мәселен, адамның дене мүшелеріне ұқсатуына орай туындаған атаулардың ішінде басымдыққа ие болып отырғандары: *көз (алакөз, жаутаңкөз, көзәйнек, көзжақсы), бас (қазанбас, қарабас, қасқабас), құлақ (қосқұлақ, айқұлақ, құймақұлақ, саққұлақ, салтаңқұлақ, саңырауқұлақ), аяқ (жалғызаяқ, жолаяқ, желаяқ, сегізаяқ)* т.б

Көне сөздердің бірі - аяқ (ыдыс мағынасында). Осы мағынада тіркескен сөздердің барлығы бірігіп жазылады. *Шыныаяқ, саптаяқ (кіріккен сөз - сапты аяқ болған), ағашаяқ, жүкаяқ, итаяқ.*

Осылайша біріккен сөздердің ортақ бірігуші сыңарларының қатары көбейген сайын, бірге/бөлек жазылатын сөздердің моделін қайта қарастырып, жаңалап отыруға тура келеді. Себебі күннен күнге тілімізге жаңа сөздер қосылып, көне сөздер жаңғыртылып жатыр. Ең бастысы олардың жазылу моделін шатастырып алмау қажет. Тілімізде салт-дәстүрлерге, кәде-жоралғыларға, ырым-тыйымдарға қатысты әлі де таныла қоймаған көне сөздер көп-ақ. Этнографизмдердің таңбалануын арнайы зерттеудің де ерекше мәні бар. Себебі көне атаулардың барлығы дерлік екі сөздің бірігуінен жасалған. Сондай-ақ сөз тудырушы жұрнақтар жалғануы (ар, ер: ізашар, атұстар, көйлектігер, т.б) арқылы аталым сипатқа ие болады. Осы тұста да бірге/бөлек жазылу принциптерін анықтауда қиындықтар туып жатады. Сондықтан

этнографизмдерге тән таңбалану заңдылықтары былайша топтастырылып көрсетіледі:

1. «Ақ» префиксоидымен бірігетін көне атаулар бір денотаттық ұғымға ие болғандықтан үнемі бірге жазылады:

АҚБОРАН /*aqboran* – қыс кезінде ұзаққа созылып соққан алай-түлей, түтеген боранның атауы.

АҚЖАЙМА /*aqjai'ma* – ақшыл матадан жасалған көрпе-жастық тысының жалпы атауы.

АҚЖАЛАУ /*aqjalay'*– қауіпті мал ауруының атауы. Қазақта «ақжалау барда малым бар деме, әзірейіл барда жаным бар деме» дегеніне қарағанда зілді, үлкен шығын әкелетін ауру түрінің бірінің жергілікті атауына ұқсайды.

АҚЖОЛ /*aqjol*– ертеде шайқаста жараланған жауынгерге қатысты жасалатын ем-дом түрі, әрі сирек кездесетін ғұрыптың түрі.

АҚҚАЙЫҢ /*aqqai'un'* – діңі жуан, қабығы бозғылт түсті дәстүрлі емшілік пен қолөнерде орны бар ағаш түрінің атауы.

АҚҚҰРТ /*aqqurt*– қой-ешкінің ішегінде кездесетін құрттар тудыратын ауру атауы.

АҚОРДА /*aqorda*– хан-сұлтандар келушілерді қабылдайтын, кеңес, мәслихат өткізетін он екі қанатты (немесе одан да көп) еңселі, салтанатты ақ үй.

АҚОТ /*aqot*– мал азығы, малға сіңімді, жұғымды, тауда, биік құмдақ, тасты, көгалды жерде өсетін тұщы шөптердің түрлері.

АҚСОРПА /*aqsorpa* – ет азайып, қараөзек шақта сүйектерді қайта қайнатып дайындалатын тағам.

АҚТҰЯҚ /*aqtui'aq*– жылқы тұяғының сыртқы қара мүйізі мен ішкі табанға байланысқан жеріндегі тұяқ қыртысы.

АҚБАҚАЙ /*aqbaqai'*– сиырға жаппай келетін зілді, әрі қауіпті індет мәліктің екінші бір атауы, эвфемизм.

АҚБАС /*aqbas*– көшпелі мал шаруашылығы жағдайында кездесетін жылқының аяғын зақымдайтын жұқпалы ауру.

АҚЖЕМ /*aqjem* – саят құсын қайыру, баптау кезінде берілетін, құнарсыз жем (ет түрі).

АҚБҮРКЕЙ /*aqbu'rkei'*– жесір қалған әйел жыл уағына дейін жамылып жүретін желек.

АҚЖАЛБЫЗ /*aqjalbyz*– халық емшілігінде асқазан жолдарының ауруына қарсы қолданылатын дәрілік шөп атауы.

АҚЖОЛТАЙ /*aqjoltai'*– қадамы құтты болған, келуі жақсылыққа жалғасқан адам.

АҚСҮЙЕК /*aqsu'i'ek*– хандық дәуірдегі қазақ қоғамында айрықша құқықтар мен ерекше артықшылықтарға ие болған таңдаулы әулет өкілдері, әлеуметтік жік, төрелер, қожалар мен сейіттер.

Көріп отырғанымыздай, ақ бас адам деген қарапайым қолданыстар мен ақбас ауруын мәнмәтінде мағынасын ажырату арқылы орнымен жазылу үшін ұсынылып отыр. (ақ жалау, қара жалау (жалаудың түрі) / ақжалау (мал ауруы))

«Қара» сөзімен бірігетін көне атаулар бір денотаттық ұғымға ие болғандықтан үнемі бірге жазылады:

ҚАРАӨЛЕҢ / *qarao'len'* – суырыпсалы өнерін онша қажет етпейтін, бұрыннан белгілі, үйреншікті сөздерді өлең етіп ұйқастырып қолданылатын поэтикалық туынды.

ҚАРАОТ / *qaraot* – мал жайылымына қажетті қуаты мол, ащы өсімдікті жер.

ҚАРАШАҢЫРАҚ / *qaras'an'yuaq* – ұрпаққа мұра, мирас болып қалатын әкенің үйі, шаңырағы.

ҚАРАҰЙ / *qarau'i'* – көлемі кішілеу, төрт қанатты жұпыны киіз үйдің атауы.

ҚАРАБЕЗ / *qarabez* – топалаң індетінің түйе түлігінде кездесетін түрінің атауы.

ҚАРАБУРА / *qaraby'ra* – шаруашылықта суды тоқтату, бөгеу үшін қолданылатын бөгет, тоспа.

ҚАРАКЕМІК / *qarakemik* – көшпелі мал шаруашылығы жағдайында суық өту және қорек жетіспеуден мал сүйегінде пайда болатын ауру атауы.

ҚАРАКҮЛ / ҚАРАКӨЛ / *qaraku'l, qarako'l* – туғанына бір немесе үш күн болған қозының терісінен өндірілетін қымбат бағалы елтірі.

ҚАРАҚАЙЫС / *qaraqai'ys* – жүнделгеннен бастап боздағы шыққанға дейінгі кезеңдегі түйе малының атауы.

ҚАРАҚАПТАЛ / *qaraqaptal* – құтпан малда кездесетін жұқпалы ауру.

ҚАРАҚҰЙРЫҚ / *qaraqui'ryq* – аша тұяқты, ешкіге ұқсас тұз аңы.

ҚАРАҚҰЛА / *qaraqula* – көбінесе жабайы аңдарда болатын, қара жонды басып өтіп, құйыршықтың ұшына дейін қақ жарып тұратын табиғи сызық. Дәстүрлі ортада оны қарақұла деп атаса, ғылымда медиана дейді.

ҚАРАҚҰЛАҚ / *qaraqulaq* – ұлттық ойын түрі. 12-14 жастағы балалардың жаз кезінде ойнайтын ойыны.

ҚАРАҚҰРТ / *qaraqurt* – сыртқы пішіні өрмекшіге ұқсас, үстінде ала дақтары бар, адамға және малға аса қауіпті улы зиянкес

ҚАРАӨКПЕ / *qarao'kpe* – түйе мен жылқы малында кездесетін жұқпалы ауру.

ҚАРАСҮЙЕК / *qarasu'i'ek* – байырғы қазақ қоғамында ақсүйек тобына жатпайтын жай халық, қара халық.

ҚАРАТАЛАҚ / *qaratalaq* – топалаң індетінің сиырда талағын ісіндіріп қарайтып жіберетін түрінің атауы.

ҚАРАТАЯҚ / *qaratai'aq* – ХІХ ғ.-дың аяғы ХХ ғ.-дың басындағы қазақтан шыққан орысша, жәдитше оқығандардың ел арасында тараған атауы.

ҚАРАСҮЙЕЛ / *qarasu'i'el* – ұсақ малдың төлі мен жас тоқты және серкештерде кездесетін жұқпалы ауру.

ҚАРАТҮЙНЕК / *qaratu'i'nek* – малда кездесетін ішектің түйілуінен болатын ауру.

Қорыта келгенде, «ала», «бас», «бір», «ай», «сары», «көк», «қасқа», «тамыр», «шөп», «гүл», «көз», «мүйіз», «құрақ» т.б сөздермен бірігіп немесе бөлек жазылатын сөздер мен тіркестерді анықтауда ұстанатын негізгі лингвистикалық қағида мынадай:

- бір атауыштық мәнге ие болған номинатив сөздер бірге жазылады (ДД);

- алдыңғы немесе артқы сыңары айқындауыштық, сындық, бейнелі мағынада қолданылса бөлек жазылады (КД).

2. Этнографизмдердің латын әліпбиінде таңбалануын талдамас бұрын, орфографиялық сөздікке енгендерін жинауға тура келеді:

АЙҚАЛЫП / *ai'qalyp*– жарты ай бейнесін түсіретін құйма қалып түрі. Мұндай қалыпты көбінесе сырға, шытыра дайындауға қолданған.

АЙНАҚАП / АЙНАҚАЛТА /*ai'naqar* – опа, айна тәрізді сәнденуге қажетті бұйымдарды салып, шымылдыққа іліп қоятын бұйым. Айнақап төртбұрыш пішінді, тұмарша тәрізді қақпағы жабылатын етіп ақ киізден жасалады.

АЙТИЕК / ҚАУСЫРМА ТИЕК / *ai'ti'ek*– шертпелі саз аспаптарында қоңыр үн шығаруға мүмкіндік беретін тетік, аспап бөлшегі.

АЙЫЛТОҒА / *ai'yltog'a*– айыл, белдік, белбеу сияқты т.б. бұйымдардың бір ұшындағы тілшелі металл тоға, жырымның киілетін шығырық өткізілген екінші басы немесе айыл-тартпаның басына өткізіп жасалған ілмек бекіткіш.

АЙЫРҚОМ / *ai'yrqom*– ат жауырынын қажамайтын етіп жасаған ер түрі. Жауыр болғанда айырқом салынады.

АЙІЛГЕК / *ai'ilgek*– әйелдердің камзол, шапан тәрізді үй киімдері мен сырт киімдеріне тағатын мүйізден әшекейленіп жасалған, ай орағына ұқсас, көлемі баланың саусағындай сүйектен жасалған түйме түрі.

АҚТАЙҒАҚ / *ai'tai'g'aq*– қой, ешкі және сиыр түлігінде кездесетін індет атауы.

АҚАНДОЗ / *aqandoz* – пештен, ошақтан күл алу үшін сабын ұзынша етіп қаңылтырдан жасаған құрал, қалақ.

АҚЖІГІТ / *aqjigit* – қайыс өндеуде қолданылатын құралдың атауы. Әсіресе, қайыстан өрме өретін шеберлер жиі қолданады.

АҚҚОЛ АНА /*aqqol ana* – дәстүрлі ортадағы жүкті әйелдерді босандыратын тәжірибелі әйел, жәрдем жасайтын «маман».

АҚНОҒАЛА / *aqnog'ala*– адамның көзінің қарашығын айнала шығатын ақ түстік дақтардан болатын ауру атауы. Көзге шел қаптау.

АҚСАҚТЕМІР / *aqsaqtemir* – асыл болаттан соғылған ұштары үшкір, әрі кырлы қос сирағы бар шеберлік құралы.

АҚТАҢЛАҚ / *aqtan'laq* – малда кездесетін тері ауруының атауы.

АҚТОРЫҚ / *aqtoryq* – патшалық Ресей кезінде Ертіс жағалауындағы әскерилер есебіне берілген жерлеріндегі қазақтар жалға алып пайдаланатын жайылым атауы.

АҚЫИЕ / *aqyi'e* – дәстүрлі қазақ қоғамында әдет-ғұрыптық құқықта қолданылған ұғым, билерге жүгінген зәбір шегушінің ең жақын жанашыр адамының атауы

АЛАПА-ҮЛЕПЕ / *alapa-u'lepe*– орта ғасырлық түркі-моңғол елдерінде мемлекеттің тұрақты қызметіндегі әскердің ат-көлігін ұстауға қажетті хан, мемлекет тарапынан бөлінетін қаражат

АНЖЫ / *anjy*– аттың жауыр жарасын, түрлі соқталы жарақаттарды емдеуде қолданылатын тәсіл атауы.

АНТСҮЙЕК/ *antsu'i'ek* – соғымға сойған мал етінің сақталған ең соңғы кәделі (ақтық) мүшесі.

АПАНАҚ / *apanaq*– аюдың бір жастағы баласының атауы.

АРАЛА / *arala* – дәстүрлі емшілікте қолданылған собық шөп.

АРЫСБАСЫ/ *arysbasy* – елбасы, елдің иесі, билік жүргізуші дегенді білдіретін ұғым, тоғанақтың иесі

АТТҰМАР / *attumar*– магиялық, мистикалық сенімдерге негізделген, тіл-көзден сақтайтын ат мойнына тағылатын фетиштік зат, тұмар түрі.

АТТАРАҚ / *attaraq*– аттың түгін тарайтын тарақ, жылқыны баптап, күтуге арналған құрал.

АТТҰЯҚ /*attui'aq* – үлкен, жылқы тұяғымен барабар алтын немесе күміс кұйма.

АШҚҰРСАҚ /*as'qursaq* – малдың артқы санының жамбас тұсындағы ойыстау келген тұсы.

АШМЫҚ / *as'myq*– ұннан, дәннен қуырған тұз салып, айран қосып ашытқан сусын.

АЮБАСҚЫ / АЮБАСТЫРЫҚ/ *ai'y'basqy* – аю аулаудағы сирек кездесетін амал-айлалардың бірі.

ӘБІЛХАЯТ / *a'bi'hai'at*– мәңгі өмір дарытатын қасиетті су.

ӘДЕП-ИБА *a'dep-i'ba*– қазақы дәстүрлі ортада тұрақтанып қалыптасқан моралдық нормалар мен ережелерден туындайтын қауым мүшелерінің мінез-құлқына қойылатын этикалық талап.

ӘЙКЕЛТҰРМАН / *a'i'kelturman*– әдетте мата, қымбат матаға күміс, зер шытыраларды қадап әшекейленіп безендірілген ат әбзелінің атауы

ӘЙКЕЛҚҰДЫҚ / *a'i'kelqudyq*– кенересі құламас үшін бетіне ортасы тесік үлкен дөңгелек тас қойылған құдық.

ӘЛЕКЕЙ-ШҮЛЕКЕЙ/ *a'lekei'-s'u'lekei'* – дәстүрлі ортадағы үйлесімсіз жасалған, эстетикалық талғамға жат ұсақ-түйек әшекейге қатысты аталатын атау.

ӘЛІМ БОТҚА / *a'li'mbotqa* – егінші қазақтар арасында құдайы тамақ беру дәстүрімен байланысты дайындалатын, егіс басында құрбандыққа шалынған малдың етіне тазартылған бидайды қосып жасайтын тағам түрі.

ӘРЕДІК КЕСТЕ / *a'redik keste*– матаның әр жерінен бөлек-бөлек өрнек салып, кестелеп тігетін кесте түрі.

ӘРІ-СӘРІ /*a'ri-sa'ri* – екі немесе үш-төрт айлық қозы терісінің атауы.

ӘТТІК /*a'ttik*– қармақтың тілі. Жем салынған қармақты балық қапқанда, Әттік бір жерге ілініп, жемтікті не әрі, не бері жібермей тұрады.

ӘТІРҚҰТЫ /*a'tirquty* – қош иісті әтірді сақтайтын ыдыс. Әтірқұтының көлемі боқшаға немесе қалтаға салып жүруге ыңғайлы етіп жасалады.

БАЙҚҰТАН /*bai'qutan*– қой күзететін жүндес, барақы қазақы иттің атауы. Орф та бөрібасар (ит)бар сонд жазылады.

БАЙМӨҢКЕ/ *bai'mo'n'ke* – ұшында қуыс өзегі бар, ағаш кәсіпшілігінде қолданылатын құрал.

БАЙШӨГЕЛ / *bai's'o'gel* – мағыналық қасиеті қою, белгілі ұғымдардың басын қосып тұратын, билер қолданатын көнеден жеткен түйінді сөздің атауы. Б.-і айтылмай, дау-дамай дұрыс шешілмеген

БИЕҚЫСЫРАМАС / *bi'eqysyramas* – өсіп-өнудің ырымдау бойынша жұртқа берілетін кәде. Жаңа түскен келіннің беті ашылған соң енесі келіп, келіннің маңдайынан сүйіп, жақсы тілек тілеп, сол жерде отырған жұрттың бәріне жеткізе «биелерің қысырамасын» деп, ақ матадан жыртыс таратады. Әйелдер қауымы жыртысты бөліп алып үйлеріндегі сабаның аузына «біссімілла, бием қысыр қалмасын» деп байлайды.

БИТТАРАҚ / *bi'ttaraq* – шашқа түскен бит, сіркені тазартуға арналған құрал. Биттарақ малдың жауырын, жамбас сияқты жалпақ сүйегінен немесе ағаштан ара тістері жиілетіліп жасалады.

БОПЫР ҚОРА / *bopyr qora* – қыс мезгілінде малды күншуаққа қоятын төбесі ашық қора, қоршау. Бопыр қораға отын үшін дайындалған ағаш тамызықтар мен қиды да сақтайды.

БӨГЕРНАЙ / *bo'gernai* – би, батырлар қол қойған іздеу қағаз, ерекше құжат. ХІХ ғ.-дың І жартысында Сыр бойында өмір сүрген Бұқарбай батыр 11-12 жасында түйенің тірсегін қылышпен шауып алады. Әкесінің зілінен қашып, Жаңадария бойындағы қарақалпақтар қонысына барып жетеді, сол арада бір бай өзіне еншілес етіп алады. Біраз уақыттан соң Бұқарбайға туысы Байқадам батыр қол қойған бөгернай келеді, мұны көрген бай тарту-таралғысымен Бұқарбайды еліне қайтарған.

БӨНТІР / *bo'ntir* – талдан иіп, конус тәрізді етіп жасалған аудың бір түрі. Төрт бес жерден шеңберлеп жасаған Бөнтірдің кірер аузы болады. Алғашқы шеңберден өткен балық екінші, үшінші, бесінші шеңберден – екі құлашқа жуық жерден өтіп, қайтадан кері шыға алмай, қазанға жинала береді.

Кейбір әдебиеттерде бөнтірді қазақтар Дунай аңғарынан келген қоныстанушылардан үйренген деседі.

БӨРІАУЫЗ / *bo'riay'ys* – темірді қысып тұратын аспап. Ұста, маңғал шебердің, басқа да ісмер адамның қажетіне пайдаланатын құралы. Негізі асыл темірден жасалады. Ұста дүкенінде темір, ағашты т.б. өңдеу кезінде қозғалмай тұруы үшін бөріауызға қысып, бекітіп қояды. Бөріауыздың қос ернеуі бұранда арқылы қозғалады.

БӨРІҚҰЛАҚ / *bo'riqulaq* – қасқырдың құлағына ұқсастырылып жасалған өрнек.

БӨРІК ЖАСЫРМАҚ / *bo'rik jasyрмаq* – топтанып ойнайтын балалар ойыны. Қатысатын ұл балалар екі топқа бөлінеді. Бірінші топтан бір бала шығып, өз тобындағы бір баланың қойнына бөрік жасырып, қарсы топтың бір ойыншысына бөрікті

тауып алуға нұсқау береді. Орфта бөріктастамақ ойыны бірге жазлған

БЕКБАТША / *bekbats'a* – бура мен аруанадан туған будан.

БЕЛҚАНЖЫҒА / *belqanjyg'a* – жаяу аңшы құралы. Аңшылық кезінде беліне іліп, иығына асып алып, тұзақ, қақпанға түскен қоян, үйрек, қырғауыл

т.б. белқанжыға іліп алады. Оны қайыстан бір тұтам қып өріп, таспалардың ұшына теміртектен шығыршық тағып жасайды.

БЕЛДЕУ ҮЙ – ерте көктемде тұрғызылатын баспана түрі.

ДАБЫЛ ҮЙ / ДАБЫР ҮЙ – дәстүрлі шаруашылық қамымен жиі көшіп қонуға лайықталып жасалған шағын киіз үй.

ДӨҢБЕК ҮЙ – жуан ағашты жарып, қиюластырып салынған үй. Жуан өскен дөңбекті кесіп алып, қабығын аршып кептірген соң ортасынан құралмен сыналап жарып алады.

Айта кететін жайт, *асүй (asu'i')*, *қонақүй (qonaq u'i')* бірге жазылады. Себебі бұндағы үй бастапқы мағынасында емес, ғимарат, бөлме ұғымындағы күңгірт мағыналарында жұмсалып, негізгі басымдық үйге емес, бірінші сыңарға түсіп тұр. Бұндай жағдайда екі денотат бірігіп, бір атау мәнінде жұмсалғанда сөздер бірігеді.

Қорыта келгенде, аң, құс, өсімдік, жиһаз, ойын, кәде, салт, жоралғы атауларындағы біріккен сөздер қосарланып бір ғана атау мәнінде жұмсалса бірігіп жазылады. Егер бірнеше түрлерін сипаттайтын ажыратушы мәнде қолданылса бөлек жазылады. Мысалы, қамшының түрлері (соп қамшы, дырау қамшы).

Сөз мағынасының құбылу процесін байқау барысында сөздің ауыспалы мағыналарының активтенуі көзге түседі. Мысалы, аға сөзінің негізгі номинатив мағынасы «жасы үлкен ер адам» деген туыстық атауын білдіру болса, оның «белгілі бір топтың, айталық, әскердің, ауылдың, қостың, үй-ішінің т.б. басы, басшысы» деген ауыспалы мағынасы ерте кездерден бастап-ақ актив қолданылған. Оған *қос ағасы*, *жігіт ағасы*, *от ағасы* деген тіркестердің қалыптасуы және *аға* сөзінің «қол басы» (*қол ағасы*) мағынасын да жеке тұрып терминге айналғаны мысал бола алады.

Екінші мысал етіп *ару* сөзін көрсетуге болады. Ол ертеректегі қазақ тілінде де негізгі «таза, адал, игі, жақсы» деген мағыналарын сақтап қолданылғандықтан, *ару ат*, *ару жігіт*, *ару ұл* деген тіркестерді құрай алған. Қазақ тілінде заман өткен сайын бұл сөздің түпкі мағынасы өзгере түседі: мұнда көне түркілердегідей *ару киім*, *ару ас* тіркестері жоқ. Ол енді «пәк, күнәсіз» дегенді білдіріп, одан «жас қыз» деген ұғымға ие болады, ал күндерімізде *ару* сөзі көбінесе «сұлу қыз, сұлу жас әйел» деген ұғымда поэтикалық сөз (поэтизм) ретінде жұмсалады. Демек, сөз мағынасы бірнеше рет ауысқан.

Қорыта келгенде, латын әліпбиіне көшу қарсаңындағы негізгі лингвистикалық қағида - этнографизмдердің барлығы орфографиялық сөздікте қамтылуы. Себебі басқа лексикалық бірліктермен салыстырғанда көне ескіліктердің жазылуы (біріккен, қос сөз, тіркес) ерекше. Екі немесе үш сөздің бірігуінен жасалатын сөзжасамдық жүйе этнографизмдерге тән. Сондықтан оларды тұрмыстық лексикадағы тіркес қолданыстармен шатастырмау үшін түбегейлі жинақтап орфографиялық сөздікке енгізу қажет.

Әмірбекова А.

Термин сөздерді таңбалаудың лингвистикалық заңдылықтары

Кез келген тілде терминжасам процесі, ең алдымен сол тілдің өз сөздік құрамы, ұлттық лексикасы негізінде жүзеге асырылады. Демек, терминдер тілде бұрыннан бар сөздер мен түбірлерден жасалады. Осыған орай, терминдер қатарында сол тілге тән әр түрлі құрылымдылық типтері кездеседі: түбір сөз, туынды сөз, күрделі сөз, сөз тіркесі және т.б.

Академик Ә.Т.Қайдаров «Қазақ тілі терминологиясына жаңаша көзқарас» деген ғылыми мақаласында қазіргі терминжасамның мынадай 11 принципін ұсынады [1, 15-б.]:

1. Мемлекеттік тіл тірегі – терминологияға мемлекеттік қамқорлық;
2. Терминжасам ісінде көрініс беріп жатқан бұқаралық процестің жақсы үлгілерін орнықтыру;
3. Байырғы лексикалық байлығымызды сарқа пайдалану;
4. Туысқан түркі тілдері тәжірибесін іске қосу;
5. Интернационалдық терминдерді қазақ тілінің фоно- морфологиялық ерекшеліктеріне икемдеп алу;
6. Орыс тілінен (жалпы славян тілдерінен) енген терминдік атауларды мүмкін болғанынша қазақшаға аударып қолдану, аударуға келмейтіндерін қазақ тілінің фоно-морфологиялық ерекшеліктеріне үйлестіре қабылдау;
7. Салалық күрделі терминдер мен атауларды қазақ тілінің өз негізінде алғашқы әріптері мен буындары бойынша қысқартып пайдалануды заңдастыру;
8. Көп жылғы тәжірибе арқылы қалыптасқан дәстүр мен шарттылық заңдылығын мойындау;
9. Лексикалық байлығымызды салалық жүйе бойынша жіктеп, саралап пайдалану;
10. Тіліміздегі ұлттық және интернационалдық термин атаулардың сандық, сапалық салмағын табиғи қалпында сақтаудың жолдарын іздестіру;
11. Терминдер мен атаулардың емлесін тіл заңына, жазу дәстүріне сәйкес реттеу.

Жалпы терминжасам процесінің нәтижесінде жасалған терминдік бірліктерді тұтас құрылымды және көп құрылымды деп бөліп көрсетуге болады. Осы ретте терминжасам процесінің барысында туындайтын терминдердің басым көпшілігі тұтас құрылымды терминдер болып келеді. Туынды терминдерді жасау барысында терминжасам процесінің семантикалық нәтижелері төменде келтірілген бір түрде болуы тиіс:

- 1) таза транспозиция (сөздің бір сөз табынан басқа сөз табына ауысып, мағынасының ешбір өзгеріссіз қалуы): *аударылған мәтін* → *аударма мәтіні*;
- 2) транспозиция (туынды сөздің синтаксистік сипаты мен мағынасының өзгеруі): *жеткізу* → *жеткізілім*, *түсу* → *түсім*;
- 3) модификация (бір сөз табына жататын сөз тудырушы және туынды сөздер терминдері арасындағы айырмашылықтар): *тіл* → *тілші*, *аударма* → *аудармашы*; *анықтама* → *анықтамалық*;

4) мутация (бір сөз табы терминдерінің грамматикалық және мағыналық ерекшеліктері): *төраға* → *төрайым* [2].

Медицина терминдерінің төл тілімізге аударылуында кейбір олқылықтар бар екені байқалады. Жаңа латын әліпбиіне көшу қарсаңында термин аудармаларында кездесетін күмәнді нұсқаларды өз алдына бөлек жинақтап, арнайы талдаған дұрыс деп ойлаймын. Осыған орай күмән келтірілген, аударылған терминдер жиналды: амастия - емшексіздік, аменория - етеккірсіздік, амиелия - жұлынсыздық, амимия - ымсыздық, адентия - тіссіздік, адермия - терісіздік, анокемия - оттегісіздік, анорексия - тәбетсіздік, анорхизм - атабезсіздік, апраксия - ептейсіздік, асинергия - әрекетсіздік, аспермия - шәуетсіздік, атрихоз - жүнсіздік, ахейлия - ерінсіздік, ахилия - сөлсіздік, ахромия - түссіздік, безрассудство - ессіздік, беспомощность - дәрменсіздік, декомпозиция - үйлесімсіздік, диспропорция - сәйкессіздік, импотенция - белсіздік, меланхолия - көңілсіздік, недостаточность - жеткіліксіздік, непрерывность - үздіксіздік, авитаминоз - дәруменсіздік, аглоссия - тілсіздік, аденостения - безәлсіздік

Демек, жоғарыда аталған аударма баламалардың терминжасам жүйесіндегі моделі - «сіздік» - «а» префиксінің орнына қызмет етіп тұр. Дегенмен, қазақ тілінде «сіздік» қосарлы жұрнағы жалғанғанмен, термин ретінде қолданыс таба алмайтын жағдайы ескерілмегені байқалады. Себебі кейбір сөздердің лексикалық мағынасында жағымсыз реңктер болатыны ескерілмеген. 2014 жылы ұсынылған «Қазақша - орысша, орысша-қазақша» терминдер сөздігін жасау барысында медицина қызметкерлері тікелей қатысқаны, олардың халықаралық терминдерді төл тілімізге аударылуына ерекше көңіл бөліп, төл терминдер қатарының көбеюіне елеулі үлес қосқаны анық. Дегенмен, лингвистикалық терминжасам заңдылықтарын қатаң сақтамағаны, бағынбағаны байқалады. Жаңа латын әліпбиіне көшу қарсаңында жоғарыда аталған аудармаларды сұрыптап, тек дұрыс аудармаларды төл термин ретінде қабылданатынын қалдырған дұрыс. Мысалы, меланхолия - халықаралық термин, темпераменттің (туа біткен мінездік) бір түрі. Оған «көңілсіздік» деген балама келмейді. Себебі меланхолияның бүкіл болмысын таныта алмайды. Көңілсіздік - меланхолияның тек бір қыры ғана және бұл ассоциативті таным көрінісі. Сондықтан «меланхолия - көңілсіздік» - ұғымды аударма деп саналмайды.

Сол сияқты «атрихоз - жүнсіздік». Атрихоз негізінен адамның шашсыз болуы. Шаштың толықтай түсіп қалуы немесе шашсыз болуы. Сондықтан жүнсіздік атрихоз мағынасына балама болуға сәйкес келмейді. Оның үстіне жүнсіздік деген жағымсыз, ұнамсыз естіледі.

Сондай-ақ терминдердің әртүрлі нұсқада жазылуына байланысты көп қателіктер туындап жатады. Әсіресе ресми ісқағаздарын рәсімдеу жұмыстарында кейбір терминдерді жасау жүйесі орфографиялық сөздіктегі емлеге бағынбайды. Мәселен тілімізде хат сөзінің тіркесуі арқылы жасалған құжат атаулары көп. Хатпен тіркесіп келетін сөздер бірде бөлек жазылады, бірде бірге жазылып жатады. Оған халықаралық байланыс, ісқағаздары ісінің

қоғам дамыған сайын жетілуі , соған орай кірме терминдерді аудару ісіндегі бірізділік пен емленің сақталмауы басты себеп болып отыр. Мәселен, хаттың түрі көбейген сайын, оның жазылу бірізділігінде де ауытқулар болып жатыр. «Сопроводительное письмо» тіркесімен жазылатын кірме сөз төл тілімізге ілеспе хат болып аударылып енді. Орфографиялық сөздікте қазақ тілінің заңдылығына сәйкес оны біріктіріп жазды. Бірақ көпшілік қолданыста екі тіркеспен бөлек жазылатын орыс нұсқасына бейімдеп тіркеспен жазатындар жиілеп бара жатыр. Сондай-ақ «благодарственное письмо» баламасы алғысхатта бөлек жазылуға дағдыланып отыр. Осындай бір сөзбен тіркесетін бірнеше атаулардың бірге немесе бөлек жазылатынын айқындап көрсету қажет. Себебі әрбір бес жыл сайын оның қатары көбейіп отырады. Мысалы:

Хат сөзімен бірігетін және тіркесетін атаулар

Бірге жазылатындар: қолхат, сенімхат, жеделхат, ілеспехат, бастаухат, баянхат, дабылхат, жолдаухат, келісімхат, кепілхат , қолдаухат , құзырхат, құттықтаухат, мағлұмхат, нұсқаухат, сәлемхат , телефонхат, түсінікхат, тілхат, үндеухат, факсхат, хұснихат, ықтиярхат, алғысхат, мәжілісхат, жауапхат, бейнехат.

Бөлек жазылатындар: жабық хат, ашық хат, міндеттеме хат, қызметтік хат.

Тілдің жазу нормасындағы бірізділік сақталу үшін хат сөзімен келетін құжат атауларының барлығын біріктіріп жазу дәстүрін қалыптастыру керек.

Жаңа терминдер жасауда тілдің түрлі амал-тәсілдері болғанымен, ең маңызды болып тілдің ішкі заңдылықтарына сәйкес қалыптасқан жаңа терминдерді жалпы әдеби тілде бар сөздер негізінде жасау дәстүрі ең бір өнімді көздердің бірі болып табылады. Терминдену процесі сөздердің семантикалық өзгеруіне, жаңа мағыналардың пайда болуымен бірге, жеке, дербес сөздердің форманттарға айналуына да алып келеді. Мәселен, қазақ тіліндегі аффиксоидтар құбылысы.

Жай сөзімен бірігетін және тіркесетін атаулар

***Пана, тұрақ, орын, жағдай* мағынасындағы жай сөзінің бірге/бөлек жазылу үлгісі**

Бірге жазылатындар: әуежай, саяжай, жағажай, жылыжай, иелікжай, кемежай, киімжай (гардероб), көшетжай, мекенжай, мұражай, намазжай, егінжай, өнержай, өсімдікжай, панажай , тұрақжай, тұрғынжай, шипажай, қонысжай, мұрағатжай

Бөлек жазылатындар: күй-жай, қам-жай, қора-жай, мал-жай, тұрмыс-жай, үй-жай, хал-жай.

***Жайлы* мағынасындағы жай сөзінің бірге/бөлек жазылу үлгісі:** шаруажай, қонақжай, мамыра-жай, қоңыржай

***Жай* сөзімен қосарлана тіркесетін сөздер тізбегі:** жайдан-жай, әл-жай, әй-жай, ашына-жай, жай-жағдай, жай-жапсар, жай-жосық, жай-күй, мән-жай.

Қазіргі тілдік қолданыста терминжасам жүйесінде сыңар сөздің көмегімен аударылып жатқан терминдер көп. Мысалы: ақы сөзін бірнеше терминдердің сыңары ретінде қызмет етіп, бірге жазылып жүр.

Ақы сөзімен бірігетін және тіркесетін атаулар

Бөлек жазылатындар: адал ақы, абонементтік ақы, айлық ақы, аккордтық ақы, жалдама ақы, кесімді ақы, қосымша ақы.

Бірге жазылатындар: жалақы, зейнетақы, билікақы , жәрдемақы, жолақы, қаламақы, қызметақы, өсімақы, өтемақы , пәтерақы, сыйақы, төлемақы, үстемеақы, шәкіртақы, жамбасақы (этно), жүрімақы, кепілақы, көзақы (этно), кірақы, қарымақы, қолақы, сұтақы (кәде), айыпақы, борышақы. Бүгінгі күні бірге/бөлек жазылуында қателікке көп ұшырайтын тіркесімділік жүйесін ұсынайық:

Жол сөзімен бірігетін және тіркесетін атаулар

Бірге жазылатындар: автожол, азатжол, аяқжол, әуежол, жаяужол, күрежол, саяжол (аллея), теміржол, ұзынжол: ұзынжол дәптер , ұңғыжол, тасжол, шойынжол, керуенжол, құбыржол.

Бөлек жазылатындар: адал жол, айналма жол, айрық жол, аспа жол, бөктер жол, бұрма жол, дабыл жол, даңғыл жол, жалғызаяқ жол, кедір жол, кірме жол, қара жол, сара жол, табан жол, төте жол.

Үй сөзімен бірігетін және тіркесетін атаулар

Бірге жазылатындар: ақүй (тар.), асүй, ауызүй, бозүй, жатынүй, қараүй (этно.), қонақүй, төрүй.

Бөлек жазылатындар: ауыл-үй, бөде үй (этно.), бірқабатты үй, дабыл үй (жерг.) киіз үй, жер үй, жолым үй, көшпелі үй, қазақ үй, құрым үй, тоқал үй, тұрғын үй.

Кез келген тіл терминжасамда өзінің тілдік қоры мен амал-тәсілдеріне сүйенеді. Дегенмен, әрбір ұлттық терминологияның қомақты бір бөлігін қалыптасқан терминологияның ғана емес, сонымен бірге жаңа атаулар қатарын да өзге тілден қабылданған терминдер құрайды. Бұл құбылыс – терминология саласындағы кірме сөздер процесі жүріп жатқанын және оны саналы түрде реттеу қажеттілігінің дәлелі. Осы тұрғыда мынадай фактіге мән беру қажет: өзге тілді терминологиялық кірме сөздер нақты бір сала қалыптасуының бастапқы кезеңін айқындап, кейін сол тілдің түрлі төл варианттарымен жарыспалы түрде қатар қолданылып, көп жағдайда табиғи бәсекелестікке өз тілінде жасалған терминдерге жол береді.

Сонымен, тәжірибе жүзінде неологиялық терминжасам барысында ең алдымен жаңа термин жасаудың нақты, уәжді қажеттілігіне назар аудару керек. Жаңа терминді жасауда, бір жағынан, ұжымдық-әлеуметтік тәжірибені

ескеру қажет болса, екінші жағынан, жаңа атаудың тіл дамуының ішкі заңдылықтарына сәйкестігін ескерген жөн. Жаңа терминдер жасалуына негіз болатын әлеуметтік және жалпы тілдік параметрлердің анықталуы әрбір жасалып жатқан терминологиялық атауды жетілдіру, жақсарту үшін маңызды. Осының барысында терминші-мамандардың қазіргі терминологиялық жүйеге саналы түрде ықпал етуі жүзеге асырылады. Терминдерді жетілдіру процесінде реттеу және біріздендіру кезеңдері болып, оның нәтижесінде жүйеде тек нақты, қажетті және тілдік тұрғыдан дұрыс жасалған терминдер ғана қалады. Ғалым В.П.Даниленко бұл мәселе жөнінде былай деп жазады: «Ең алдымен терминнің лингвистикалық дұрыстығына мән беру қажет. Ал лингвистикалық тұрғыдан терминнің дұрыс болуы немесе болмауы оның қандай сөзжасам амал-тәсілдері арқылы жасалғандығы анықтайды» [3, 189-б.].

Белгілі бір терминологиялық жүйеге енгізілетін жаңа терминологияны реттеу және біріздендіру жұмысының барысында нормативтік параметрлерге сай келетін терминдер іріктеліп, сарапқа салынады. Нормативтік параметрлердің негізгілерін мынадай белгілер құрайды: атаудың ұғым мазмұнына сай келу-келмеуі; термин көпмағыналылығына мүмкіндігінше жол бермеу; термин-синонимдердің тек қажеттілерін қалдырып, синонимдер санын шектеу; терминді тілдік белгілеуде ұтымды форма жасау; терминнің қысқалық белгісін, жеңіл айтылуын қамтамасыз ету; жаңа терминдерді өздеріне тән терминологиялық өріс үлгілеріне сәйкес жасап енгізу.

Осыдан мынадай қорытынды шығаруға болады:

1. жаңадан жасалған арнаулы атаулардың ішінен қажетті, ұтымды терминдерді іріктеп алу;
2. оларға дәл белгіленген анықтама беріп тіркеу;
3. терминнің бірмағыналылығы ескеріліп, қажетсіз синонимдерден шектеу. Осындай терминдер арқылы салалық терминология жүйелері нығайып, бұл саладағы бүкіл өзгерістерге үнемі бейімдеуге мүмкіндік береді.

Сөздер өзінен-өзі жасалып, бірден тілдік қолданысқа ене салатын бірлік емес. Сөздер оған нақты қажеттілік туындаған жағдайда ғана жасалады. Мәселен, жалпы лексикада сөздер, әдетте, белгілі сөйлеу жағдаятына байланысты жасалып, оған түрлі ассоциациялар негіз болса, ал арнаулы салада атау беруші сол затты ойлап тапқан адам немесе оған жақын шағын бір топ адамдар болуы мүмкін. Жалпы тілдік аталымның терминологиялық аталымнан айырмашылығы жалпы лексикалық аталымның сөйлеу барысында пайда болған атаулар қоғамдық тәжірибе тұрғысынан іріктеліп, олардың кейбіреулері ғана тілдік нормаға еніп, қолданысқа түседі. Ал, арнаулы лексикада, керісінше, бастапқыда ұсынылған атаулардың барлығы қабылданып, сол сала ішінде қалыптасып, тең дәрежеде пайдаланылуы мүмкін. Сондықтан да аударма терминдер қатарындағы варианттылық, жарыспалылық құбылысы заңды құбылыс болып табылады. Мәселен, медсестра терминінің 6 жарыспалы баламасы бар. Олардың ішінде терминологиялық комиссиямен бекітілген нұсқасы - медбибі. Дегенмен,

балама төл терминдердің қайсысы жиі қолданыста екенін жиілік сөздік арқылы анықтап көрелік:

Медсестра - медбике, мейірбике, аяжан, медайым, емшібике, медбибі.

<i>Медбике / medbi'ke</i>	39
<i>Мейірбике / mei'irbi'ke</i>	54
<i>Аяжан / ai'ajan</i>	0
<i>Емшібике / ems'ibi'ke</i>	0
<i>Медайым/ medai'ym</i>	0
<i>Медбибі/ medbi'bi</i>	0

Қазіргі жаңа қолданыстағы терминдердің жасалу жолдарын анықтай келе мынадай топтарға жіктеп көрсетуге болады:

1. Төл термин жасауда «нама» жұрнағы жалғанған сөздер қатары көбейді: *ғарышнама, гибратнама, ғұмырнама, дәуірнама, дерекнама, жадынама, жұлдызнама, жылнама, заңнама, жарнама, куәнама, қазанама, қасіретнама, құбыланама, құжатнама, наурызнама, өмірнама, өсиетнама, рұқсатнама, сапарнама, сауалнама, саяхатнама, тақырыпнама, тарихнама, тұғырнама, халықнама, хикметнама, шартнама, әдіснама.*

2. «Таным» сөзімен бірігу арқылы жасалуы: *көзтаным, мәдениеттаным, ойтаным, сөзтаным, талғам-таным, таным-тәжірибе, таным-түйсік, таным-түсінік, терминтаным, түркітаным, тілтаным, ұғым-таным.*

1. Ақпараттық технология ағымына ілескен қоғамда «бейне» (видео) ұғымымен бірігетін жаңа терминдік қолданыстар қатары көбейгені байқалады: *аудиобейне, бейнеақпарат, бейнебайланыс, бейнебақылау, бейнебаян, бейнеблог, бейне-дәріс, бейнежазба, бейнекадр, бейнекамера, бейнеконференция, бейнекөрсетілім, бейнекөрініс, бейне-қойылым, бейнеқоңырау, бейнеқұжат, бейнематериал, бейнемонтаж, бейнеойын, бейнеролик, бейнесабақ, бейнесюжет, бейнесюжет, бейнетехника, бейнетүсірілім, бейнеүзік, бейнеүндеу, бейнефильм, бейнефонограмма, бейнеформат, бейнехат.*

2. Төл термин жасауда «хана» жұрнағының кеңінен қолданылуы: *жемхана, жетімхана, жындыхана, зергерхана, зертхана, кофехана, көрхана, кітапхана, қабірхана, қасапхана, қымызхана, масахана, мәйітхана, мейманхана, мейрамхана, наубайхана, ойынхана, перзентхана, поштахана, пұтхана, самсахана, суретхана, сырахана, тәжірибехана, тойхана, ұстахана, хайуанатхана, хатымхана, шайхана, шарапхана, шеберхана, шілдехана, ісхана.*

3. Әдеби тілден шеткері орналасқан және экспрессивті-эмоционалды реңкті лексикалық единицалардың терминделуі: *кемел күй - кондиция, пәтуа – консенсус, гибара – транскрипция; тәмсіл – притча; мұрағат- архив;*

жауһар – шедевр; жаһан – вселенная; жебірлік – вздоимство; көзқамандық – нигилизм; көрбілте – пропан; қасаңдық – догма; қаскөйлік – злодеяние; қысастық – злопыхательство; қысылтаяң – экстремальный; лебіз – отклик; қисын – логика; марапат – награда; бейін – профиль; тұрпат – тип; мұқаммал – инвентарь; рәуіш – нюанс; алпауыт – магнат; әккілік – изоциренность; зияткер – интеллектуал; үлдір – пленка; ламинация; зақлия – назидание; жебеуші – меценат; өтіл – стаж.

4. Қимыл есім тұлғаларының терминденуі: *абаттандыру – благоустройство; ақтау – оправдание; дабыралау – разглашение; құлақтандыру – оповещение; құпияландыру – зашифровка; құпиясыздандыру – дешифровка; мақұлдамау – неодобрение; оңтайландыру – оптимизация; орталықсыздандыру – децентрализация; қатерсіздендіру – дезактивизация; залалсыздандыру – дезинфекция.*

5. Терминжасам жүйесінде «деме» жұрнағы арқылы жасалған сөздер қатары кеңейді: *белдеме, дәлелдеме, кездеме, кепілдеме, кескіндеме, лездеме, мәлімдеме, мүсіндеме, мінездеме, негіздеме, пішіндеме, сәлемдеме, тәлімдеме, тәсілдеме, түйіндеме, тізілімдеме, уәждеме.*

6. Сөз қосарлау амалы арқылы жасалған терминдер: *анықтама-негіздеме – справка-обоснование; ақпараттық-ізвестіру тілі – информационно поисковый язык; ақыл-парасат – разум; алым-салық – дань; әкімшілік-басқару – административно-управленческий; сән-салтанат – роскошь.*

7. Кірме термин сөздердің кейде жартылай қысқартылып жазылуы себебінен орфографиялық нормада қайшылықтар туа бастайды. Мәселен, бірқатар мамандардың пайымдауынша шаруашылық сөзімен бірігетін терминдер үнемі бөлек жазылуы керек. Себебі өзге тілден аударылғанда тіркес күйінде болса бөлек, біріккен сөз ретінде болса бірге жазуды ұсынады. Мысалы, орфографиялық ережеге сай ауылшаруашылық, малшаурашылық, орманшаруашылық бірге жазылған. Кірме терминдер қатарында сельское хозяйство, сельскохозяйственный атаулары бар. Олардың аудармасы - ауылшаруашылық, бірақ тіркеспен келген кірме терминді тіркес күйінде аударып, біріккен сөзді бірге жазуды ұсынады: сельское хозяйство - ауыл шаруашылығы; сельскохозяйственный - ауылшаруашылық;

Бұл модель басқа шаруашылықтарда бірдей емес: земельное хозяйство - егіншаруашылық; животноводство - малшаруашылық; рыбное хозяйство - балықшаруашылық, т.б.

Демек, шаруашылыққа қатысты кірме терминдердің сөзжасамдық құрылымына бағыну бірізділікке негіз бола алмайды. Сондықтан қазақ тілінде шаруашылықпен тіркесетін терминдер үнемі бірге жазылады.

10. Бас (головной, главный, генеральный, материнская, родительская) сөзімен тіркесетін терминдер қатары көбейді. Олар үнемі бөлек жазылатыны арнайы ескерілуі тиіс. Себебі орфографиялық сөздікте берілмеген.

Бас басқарма - головное учреждение

Бас маман - главный специалист

Бас ғылыми жетекші

Бас прокуратура
Бас агент
Бас аудитор
Бас бухгалтер
Бас келісім - генеральное соглашение
Бас директор - генеральный директор
Бас мердігер
Бас журнал - главный журнал (экономика)
Бас қазынашылық
Бас кеңесші
Бас компания - материнская компания
Бас ұйым - родительская организация (экономика)

Терминологиялық жаңа атауларды қабылдауға болатындығын немесе болмайтындығын олар білдіретін ақпарат көлемі көрсетеді. Өйткені, түрлі семантикалық үлгілерде жасалған терминдер түрлі мән-мағыналық әлеуетті білдіріп, жалпы ұғымдарды ғана емес, сонымен бірге барынша арнаулы ұғымдарды да атайтындығы мәлім. Әдетте, терминологиялық жүйенің негізін универсалды терминдер (аталмыш ғылымның жалпы категориялық маңызын білдіретін атаулар) құрайды. Сол себепті де осындай ұғымдарды беретін, терминжасам талаптарына сәйкес жасалған жаңа терминдер терминологиялық жүйеден өз орнын міндетті түрде табады деп қорытындылауға болады. Сонымен қатар, дағдылы терминдер ретінде ғылыми зерттеулерге негіз болатын, әсіресе, жаңадан ашылған немесе жете талдауды талап ететін құбылыстарды білдіретін ерекше терминдер де саналады. Бұл ретте ең қиындық тудыратыны – жаңа концепцияның пайда болуына байланысты қалыптасқан жеке авторлық терминдер. Әрине, бұл да терминологияны толықтыратын көздердің бірі болып табылады. Бірақ мұндай терминология әрқашан ғылыми терминдер жүйесіне лайықты бола бермейді. Мысалы экономика саласындағы *анонимное письмо* термині *домалақ арыз* деп аударылған. Қазақ тіліндегі «домалақ арыз» тұрақты тіркесінің мағынасын түсінбеген адам сөзбе-сөз аударма жасап шатасуы мүмкін.

Жаңа терминдер жасау барысында тіл дамуының ішкі заңдылықтарын да қатаң сақтаған жөн. Қазіргі таңдағы тілдің негізгі параметрлерін ескеріп, сөзжасамдық, грамматикалық, фонетикалық ерекшеліктерді сақтау қажет.

Жаңа терминдер жасауда тілдің түрлі амал-тәсілдері болғанымен, ең маңызды болып тілдің ішкі заңдылықтарына сәйкес қалыптасқан жаңа терминдерді жалпы әдеби тілде бар сөздер негізінде жасау дәстүрі ең бір өнімді көздердің бірі болып табылады. Терминдену процесі сөздердің семантикалық өзгеруіне, жаңа мағыналардың пайда болуымен бірге, жеке, дербес сөздердің форманттарға айналуына да алып келеді. Мәселен, қазақ тіліндегі аффиксоидтар құбылысы.

Кез келген тіл терминжасамда өзінің тілдік қоры мен амал-тәсілдеріне сүйенеді. Дегенмен, әрбір ұлттық терминологияның қомақты бір бөлігін қалыптасқан терминологияның ғана емес, сонымен бірге жаңа атаулар

катарын да өзге тілден қабылданған терминдер құрайды. Бұл құбылыс – терминология саласындағы кірме сөздер процесі жүріп жатқанын және оны саналы түрде реттеу қажеттілігінің дәлелі. Осы тұрғыда мынадай фактіге мән беру қажет: өзге тілді терминологиялық кірме сөздер нақты бір сала қалыптасуының бастапқы кезеңін айқындап, кейін сол тілдің түрлі төл варианттарымен жарыспалы түрде қатар қолданылып, көп жағдайда табиғи бәсекелестікке өз тілінде жасалған терминдерге жол береді.

Сонымен, тәжірибе жүзінде неологиялық терминжасам барысында ең алдымен жаңа термин жасаудың нақты, уәжді қажеттілігіне назар аудару керек. Жаңа терминді жасауда, бір жағынан, ұжымдық-әлеуметтік тәжірибені ескеру қажет болса, екінші жағынан, жаңа атаудың тіл дамуының ішкі заңдылықтарына сәйкестігін ескерген жөн. Жаңа терминдер жасалуына негіз болатын әлеуметтік және жалпы тілдік параметрлердің анықталуы әрбір жасалып жатқан терминологиялық атауды жетілдіру, жақсарту үшін маңызды. Осының барысында терминші-мамандардың қазіргі терминологиялық жүйеге саналы түрде ықпал етуі жүзеге асырылады. Терминдерді жетілдіру процесінде реттеу және біріздендіру кезеңдері болып, оның нәтижесінде жүйеде тек нақты, қажетті және тілдік тұрғыдан дұрыс жасалған терминдер ғана қалады.

Момынова Б.

Қос сөздердің жасалуы мен таңбалануындағы кейбір ерекшеліктер

Сөздік қордың баюы аса күрделі әрі жан-жақты құбылыс. Оның ішінде тілдегі күрделі сөздердің молаюын қоғамдағы саяси-әлеуметтік, экономикалық және мәдени өзгерістердің пайда болуы, түрлі құбылыстар мен ғылыми-техникалық жетістіктердің әр салаға, тұрмысқа енуі т.б. жағдайлар тудырады. Қоғам мен күнделікті тұрмыстағы бүгін болған өзгерістер, жаңалықтар сол күні құбылмалы, өзгеруге аса бейім деңгей лексикадан көрініс табады. Жалпы жүйеге тұтас әсер етпегенмен, аталған өзгерістер тіл деңгейлерінің бәріне де азды-көпті әсерін тигізеді. Сондықтан: «Тіл динамикасы қоғам өзгерістеріне тікелей байланысты деген қалыптасқан қағиданың нақты нәтижелері қазіргі қазақ әдеби тілінің барлық қаттауларында көрініс тауып отыр: әсіресе ашық жүйе, қозғалмалы жүйе – лексикалық құрамның жаңаруы мен жаңғыруы айқын байқалуда» [12-б.т.]. Ал тілдегі өзгерістер мен құбылыстарды тілді тұтынушылар, яғни «қоғам мүшелері дұрыс түсінуі керек» [2, с.9.]. Дұрыс түсіну дұрыс жазуға, емленің дұрыс түзілуіне және жаңа қолданыстардың тіл заңдылықтары негізінде қалыптасуына, жаңадан тілге енетін қолданыстардың дұрыс аударылуына, оңтайлы баламалары табылуына байланысты. Ал жаңа қолданыстардың біразы күрделі сөздер болып келетіні бүгінгі күннің ақиқаты. Тіпті донор тілдегі дара сөз қазақ тіліне күрделі сөздердің бір түрімен аударылуы қалыпты

жағдай болып кеткен. Мысалы («Орысша-қазақша терминдер сөздігінен» алынды):

Термин (орысша)	қазақша	ағылшынша
контраст	Қарама-қарсы	contrast
фантастика	Қиял-ғажайып	fantastic
шарж	Әзіл-оспақ	caricature
юмореска	Әзіл-оспақ түріндегі қысқа шығарма	humoresque
абрис	Тұрпат-нобай	abris
брошь	Тана-седеп	brooch
идентичный	Бірдей,пара-пар, ұқсас	identical
имидж	Бедел-бейне	image
инвентарь	Бұйым-мүлік	inventory
орнамент	Ою-өрнек	ornament
традиция	Салт-дәстүр	tradition
Эхо-контроль	Жаңғырық-бақылау	Echo control
равновесие	Тепе-теңдік	equilibrium
фейерверк	От-шашу	fireworks
автаркия	Томаға-тұйықтық	autarky
арсенал	Қару-жарақ қоймасы	arsenal
Архив-музей	Мұрағат-мұражай	Archive-museum
кругозор	Ой-өріс	horizon
манипуляция	Айла-шарғы	manipulation
репрессия	Қуғын-сүргін	repression
адекватный	Бара-бар,сәйкес	adequate
инструмент	Құрал-сайман	instrument
миграция	Миграция, көші-қон	migration

Осы терминдердің қазақшасының жаңа әліпбилік нұсқаларымен берілуі:

Термин (орысша)	qazaqs'a	ағылшынша
контраст	qarama-qarsy	contrast
фантастика	qi'i'al-g'ajai'yp	fantastic
шарж	a'zil-ospaq	caricature
юмореска	a'zil-ospaq tu'rindegi qysqa s'yg'arma	humoresque
абрис	turpat-nobai'	abris
брошь	tana-sedep	brooch
идентичный	birdei',para-par, uqsas	identical
имидж	bedel-bei'ne	image
инвентарь	bui'ym-mu'lik	inventory
орнамент	oi'y'-o'rnek	ornament
традиция	salt-da'stu'r	tradition
Эхо-контроль	jan'g'yryq-baqylay'	Echo control
равновесие	tepe-ten'dik	equilibrium
фейерверк	ot-s'as'y'	fireworks
автаркия	tomag'a-tui'yqtyq	autarky
арсенал	qary'-jaraq qoi'masy	arsenal
Архив-музей	murag'at-murajai'	Archive-museum
кругозор	oi'-o'ris	horizon
манипуляция	ai'la-s'arg'y	manipulation
репрессия	qy'g'yn-su'rgin	repression
адекватный	bara-bar,sa'i'kes	adequate
инструмент	qural-sai'man	instrument
миграция	mi'gratsi'i'a, ko's'i-qon	migration

Келтірілген кейбір терминдердің жазу барысында оқылуында, жазылуында сәл қиындықтар туындайтыны байқалады. Оған себеп апострофты екі әріптің қатар келуі жазу үстінде қол байлауы, яғни жылдамдықты төмендетуі және көзбен кармап оқудың күрделенуі, мысалы: *mi'gratsi'i'a, ko's'i-qon* т.б.

Сол сияқты жазылуына байланысты қиындық туыратын баламалы негізді басқа да **күрделі** сөздер бар, мысалы: Қосымша ем әдістерінен **физио**ем, магниттік ем, лазер емшаралары, **электрофорез**, **гемосорбция**, плазмафарез т.б. қолданылады (Денсуалық, 10, 9-б); **Психотерапия** әсері жарты жылдан соң байқалады (Денсуалық, 10, 9-б). Бұл мысалдардағы *психотерапия* сөзі қазақ тілінің заңдылығына сай *психтерапия* деп атуға көнбейді, сындырылуы қиын. **Гемосорбция** сөзі де сондай сөздердің қатарында. Тіл заңдылығы сақталмайтындығы көрініп тұрған сөздің бірі – **физио**ем, толық нұсқасы - физиологиялық ем. Осы сөздің құрамындағы сөз арасын байланыстыратын **о** дыбысын алып тастауға сөздің тұтас тұрпаты көнбейді. Бұл сөздің орыс тіліндегі нұсқасына сай қысқартылып тұрғанын білгенімізбен, өз тіліміздің заңына икемдеп, сындыру іске аспайды. Оның себептері жоқ емес. Егер алып тастап, **физем** деп жазсақ, сөз жазу тұрпаты арқылы түбір этимологиясынан хабар беретін сипатынан айырылады, ондай кезде **физикалық** пен **физиологиялық** сөзінің қайсысы екенін айыру қиынға түседі. Сондықтан **о**-ны алып тастау дұрыс болмайды. Біріккен сөздердің осы проблемасы туралы Қ.Күдернинова: «БС сыңарларының дыбыстық контаминацияға түсуі әсіресе мағынасы көмескіленген сыңарларды қамтиды. Бұл процестің уәжі бар деп ойлаймыз. Ал екі сыңарының да мағынасы айқын *көкөніс, көкет, қыркүйек, алааяқ* сөздерін кіріктіріп жазу **көзшалым, ЖТ** арқылы **түбіртаным** процесіне кедергі келтіреді. Сөздің жазба тұрпаты сөз мағынасынан, түбір этимологиясынан хабар беруі керек деп ойлаймыз» [14, 227-б.]. Жазу мәдениеті дәстүрге енгеннен бері ғалымдар назарынан еш сырт қалмаған күрделі сөздер проблемасының бүгінгі күні де қазақ тілінде бірге, бөлек жазылуына өзекті болып отырғанын осы сияқты мысалдардан байқауға болады.

Күрделі сөздерге арнайы кешенді проблема ретінде көңіл бөліп, әрбір түріне жеке-жеке тоқталған ғалым Ж.Шәкенов аталмыш сөздерді зерттеудегі Қ.Жұбанов еңбегін ерекше атайды: «Ал қазақ тіл мамандарынан бұл проблеманы алғаш сөз еткен профессор Қ.Жұбанов. Ол кісі 1930 жылдардың өзінде-ақ күрделі сөздер қанша сөзбен біріксе, кіріксе де тұтас бір ғана мағына білдіреді, бір ғана заттың атауы болады, сөйлемде сол жұбын жазбай, бір ғана мүше болады, кейбіреулерінің құрамындағы сыңарларының дыбыстық өзгеріске түсуінен сыртқы түр-тұрпаты басқаша болып қалыптасады, бір ғана екпінді иеленеді деп дұрыс тұжырымдайды», – деп бағалайды [3, 3-б.]. Бұл күрделі сөз түрлерінің бәріне де ортақ және одан кейінде тілші ғалымдардың бәрінің тілге тиек еткен сипаты. Соның ішінде қос сөздер жасалу жолы сан алуан, құрылысы мен құрылымында әр түрлі қырлары бар күрделі сөз түріне жатады.

Қазіргі кезде қос сөздердің жасалу жолдары көп ретте ғалымдар қалыптастырған ережелер аясына сыймайтын, олар сақтала бермейтін әрі компоненттері арасында үйлесімді сипат бола бермейтін сөздер, соған карамастан осындай ерекшеліктерімен қос сөздер тілде қолданыста жүр, сөздік қорға кірігіп кетіп жатыр. Осы сияқты ерекшелігі бар қос сөздер, әсіресе, терминдік жүйеде көп кездеседі. Жалпы алғанда қазіргі кезде тілде пайда болып жатқан қос сөздердің ерекшеліктері көп. Сондықтан тілдегі неологиялық құбылыс ретінде, оның бір түрі ретінде, қос сөздерді жеке қарастыру қызықты.

Бірақ жаңа қолданыстардың кез келгенінің тек біржақты қыры сөз болатынын А.Алдаш белгілі ғалым А.А.Реформатский пікірін келтіре отырып былайша жеткізеді: «Лингвист ғалым көбіне-көп сөздің семантикалық құрылымынан туындайтын релеванттылыққа мән береді, ал негізінде тіл дамуындағы, оның ішінде лексикаға қатысты жаңа белгілерді талдауда тілдің сыртқы құбылыстарға реакция жасауының заңдылықтарына, оның себептеріне назар аудару керек еді» [4, С.107-125].

Ең бастысы, мұндай құбылыстарға әдеби тіл нормасын тұрақтандыруда, білім беруде, дәрістер мен семинарлар жүргізуде, ережеге сай келмейтін, нормаға сыймайтын құбылыстарды түсіндіру қиындықтар тудырғанда ерекше көңіл бөлінеді.

Сондай-ақ ғылыми еңбекті жазу бар да, оның білім беру саласында қолданыс табуы бар. Дәл сол сияқты жазу бар да, оқыту бар. Қандай бір тілдік құбылыстарды оқыту құбылыстың өн-бойында анық көрінбей жатқан және қиындық тудыратын жайттардың ашыла түсуіне көмектеседі. Ж.Шәкенов күрделі сөздерді оқыту барысында туындаған проблемалардың болғанын «Қазақ тіліндегі күрделі сөздер мен күрделі тұлғалар» (Алматы, 1991) атты еңбегінде былайша атап өтеді: «Сөз болып отырған тұлғалардың қыр-сырының жете ашылмауы олардың табиғатын айқындаудағы, түсіндірудегі қиындықтар, күрделі сөзді күрделі емес сөзден ажырата білмеу, күрделі сөз ретінде қайсысын біріктіріп, қайсысын бөлек жазу жайының анықталмауы күні бүгінге дейін оқушыларды қатерге ұрындырып жүргені белгілі. Оған мысал ретінде емле сөздігінің ең соңғы басылымындағы *жалақы, қалам ақы, еңбек ақы; жалаңаш, жалаң бас, жалаң аяқ; шапбау, қамыт бау; аяқкиім, бас киім, іш киім* дегендердің бастапқы сөздерінің біріктіріліп, ал қалғандарының бөлек жазылуын көрсету де жеткілікті»» [3,4-б.].

Қос сөздердің жазылуы, жасалу жолы алдыңғы қатарға шығарылып, жазуға қатты көңіл бөлініп отырған бүгінгі таңда ол мәселенің барынша толық шешімі қос сөздердің табиғатын терең түсінумен байланысты екенін айтпаса болмайды. Соның біріншісі «тегінде біріккен сөз болмаса, қос сөздердің таза лексикалық тұлға болу-болмауы жайында әртүрлі пікірлер барына» [3,5-б.] тіреледі.

Қазақ тіліндегі қос сөздер мектеп және ЖОО оқулықтарында күрделі сөзге жатқызылады. Бірақ қос сөздерді күрделі сөздерге жатқызбайтын ғалымдар да бар. Олардың бірі - Ж.Шәкенов. Өз еңбегінде ғалым қос

сөздердегі осы мәселеге байланысты әр кездерде айтылған белгілі түркологтардың пікірін келтіреді. Оның ішінде Н.К.Дмитриевтің «Башқұрт тілінің грамматикасында» [5, стр.45] айтылған: «Грамматикалық жолмен жасалған форма», А.Н.Кононовтың «Өзбек тілінің грамматикасындағы»: «Екі сөзді қосарлау негізінде пайда болған лексикалық комплекс, жинақтау, жалпылама, қайталау, экспрессивтік мағына білдіреді» [6, стр.104] деген пікірін, ал «Қазіргі қазақ тілінің» авторлары І.Кеңесбаев пен Ғ.Мұсабаевтың «Қалыптанған тиянақты фразеологиялық топқа жататын сөздердің бір саласы – қос сөздер болады» [7], А.Ысқақовтың бұған қарама-қарсы «сөзді қайталап қолданудан... лексикалық түсінігі өзгермейді, демек, жаңа сөз тумады, тек грамматикаланады» [8,112-б.] деп айтқанын, ал К.Ахановтың бұл пікірге жартылай қосылатынын оның: «үстеме буынды түрлерінен басқасын күрделі сөзге» [9, 90-б.] жатқызатынын келтіреді. Осыншама пікір ала-құлалығына қарағанда қос сөздердің лексикалық тұлға болу-болмауының шынында да толық шешімін таппағаны байқалады.

Күрделі сөздер туралы күрделі еңбектің авторы Ж.Шәкенов: «Қос сөздерге салаласа да, сабақтаса да байланысу тән емес, яғни қос сөздер сырт тұлғасы ұқсағанмен, олар күрделі сөз бола алмайды» [3,66-б.] деген пікірді ұстанған. Ал «Анықтағышта»: «Күшейткіш буын қосылып жасалатын қос сөздердің де бір сыңары мән-мағынасыз болады: тәп-тәуір, жап-жақсы, түп-тура, дүп-дұрыс, сүп-сүйкімді, қып-қызыл, қап-қара, ап-алыс, мып-мықты», – деп қос сөзге жатқызылады.

Қос сөздер туралы А.Байтұрсынұлы: «Қос сөз дегеніміз қосарынан айтылатын бір өңкей есімді сөздер. Қос сөз екі түрлі болады. Біреуі нәрсенің көбін қамти атайды, екіншілері нәрселерді айыра атайды. Алдыңғысы – жалпылағыш қос сөз, соңғысы жалқылағыш қос сөз деп айтылады» [10, 182 б.]. Ұлы ағартушы **жалпылағыш қос сөздерге аяқ-табақ, киім-кешек, бұта-бұтанақ, жер-су, түйе-мүйе** т.б. сөздерді, ал **жалқылағыш қос сөздерге жел-бау, қауға-шелек, асыл-бек, ес-құл, төре-тай, өмір-қожас, шеге-балға, ер-батыр, шекті-бай** тағысын тағылар жатқыза келе, жалпылағыш қос сөздердің арасы дәйім сызықшамен айырылып жазылатынын айтады. Ал жалқылағыш қос сөздердің арасы сызықшамен айырылып та, айрылмай да жазыла береді деп көрсетеді. Біз өз тарапымыздан: «А.Байтұрсынұлының жалқылағыш қос сөздерінің көбі бүгінде біріккен сөздерге айналғанын еске саламыз» [11].

Қ.Жұбанов қос сөз терминін қолданбаған, осы сөздерді «**қосар сөз**» деп атаған. «Түбір сөзден туынды сөз жасаудың жалғыз амалы түбірге қосымша жалғау ғана емес, түбір сөздің я туынды сөздің өзді-өзін қосақтап та сөзге үстеме мағына беруге болады. Мысалы, бала-шаға, үлкен-кіші, үлкенді-кішілі, ұзын-қысқа, сатыр-сұтыр, көзбе-көз, ...сап-сары. Мұндай қосарынан айтылатын сөздерді қосар сөздер дейміз» деп көрседі [12].

Мұнан әрі **қарай қосар** сөздерді Қ.Жұбанов **теңдес қосар, сөздес қосар, матаулы қосар** (қолма-қол, жүзбе-жүз, ауызба-ауыз), **тіркеулі қосар** (жылқы-мылқы, нан-пан) деген топтарға бөледі.

Осы бөліністегі **теңдес** қосарды: **мәндес** (қатын-қалаш, қыз-қырқын), **қайшы мәнді қосар** (үлкен-кіші, аға-іні), **көрші мәнді қосар** (тау-төбе, қалам-сия) деп, сөздес қосарды **үндес қосар** (қаңғыр-күңгір, жарқ-жүрк), **өндес қосар** (сатыр-сатыр, қалт-қалт) деген жіктеліске салады.

Матаулы қосарларды матастырып тұратын дәнекерлер, айталық, *көзбе-көз, қолма-қол* (-ма, -ме т.б.) болатынын көрсетеді. Қ.Жұбанов қос сөздердің осы түрінің арасын матастырып, байланыстырып тұрған қосымшаларды **дәнекерлер** деп атайды. Ал қос сөздің осы түріне кейінгі жылдары зерттеушілер тарапынан арнаулы атау берілмегені белгілі (Жұбанов атауы да ұсынылмады, тек Ә.Төлеуов дәнекер морфема терминін ұсыну арқылы Қ.Жұбанов пікірін білетінін, оны қолдайтынын аңғартқысы келген сынды), бірақ «Анықтағышта» арасына дефис қойылатын қос сөздердің қатарында аталып өтіледі: «Мұндай қос сөздердің арасына –ма, -ме, -па, -пе, -ба, -бе, -ды, -ді, -да, -де, -шы, -ші дәнекерлері және шығыс септік жалғауы қосылып та жасалады. Ондай дәнекерлер қос сөздік бірінші сыңарына қосылады да, олардан кейін дефис қойылады: көзбе-көз, жанба-жан, ...жылдан-жылға, ...тектен-тек, турадан-тура» [13, 49-б].

Қосар сөздердің жазылу ерекшеліктеріне байланысты Қ.Жұбанов мыналарды атайды: 1.қосар сөздердің бәрінің арасына сызықша қойылып жазылады: *бала-шаға, жыртық-тесік*; 2.матаулы қосардың матауын алдыңғысын қосып, соңғысымен екі арасына сызықша қойып жазамыз: *қолма-қол, көбе-көз*; 3. *аппақ, көкпеңбек* деген екі қосақты қосарды сызықша да қоймай, бөлмей де тұтас жазамыз. 3 пункттегі ереже «Анықтағышта» сақталған: «Ақ, көк деген сын есімдерге күшейткіш буын үстелгенде, олар аппақ, көкпеңбек түрінде айтылады және осылай жазылады» [13, 50-б.].

Қ.Жұбанов **тіркеулі қосарлар** жеке тұрып өздігінен айтылмайтын сөздердің екінші бір сөздің артынан тіркесуіне байланысты қойылған атау екенін түсіндіру үшін *жылқы-мылқы, ат-мат, шай-пай* сөздерін келтіреді. Қ.Жұбанов **қосақты қосардың** алдынан бір буын, мысалы, *қап-қара, сап-сары, үп-үлкен* айтылады дейді. Бұл бөлініс қос сөздердің жасалу жолдарына байланысты. Тек «шылаулардан болмайды, ал басқа сөз таптарының бәрінен қос сөздер жасалады» [11].

Қос сөздердің құрамындағы компоненттер я бір сөздің өзінің ешқандай өзгеріссіз қайталануынан, я оның бір сыңарының, не бір буынының, не бір буынның, не бір дыбысының өзгеріп қайталануынан, я өзгеріліп жасалуынан құралады немесе морфологиялық жағынан бір тектес я синоним, я антоним сөздерден салаласып құралады. Негізгі осы ерекшеліктеріне қарай, қос сөздердің компоненттері семантикалық жағынан я бірдей, пара-пар болады да, синтаксистік жағынан я ұқсас, я тепе-тең келеді. Бірақ қос сөздердің компоненттері дыбыстық жағынан үнемі пара-пар я тең бола беруі шарт еместігін» атап көрсеткен ғалымдар А.Хасенова, Ә.Ибатов [15, 6-40 бб.].

Етістіктің қосарлануы арқылы жасалған қос сөздер істің, қимылдың қалай, қайтіп істелгенін көрсетеді және әртүрлі формада болады: *билеп-төстеп, көре-көре, сөйлей-сөйлей, алған-берген, келер-келмес, барар-бармас*

т.б.; көңіл-күй одағайларынан (*ә-ә, nah-nah*), ишарат және шақыру одағайларынан (*тәк-тәк, тәйт-тәй, oh-моh, әукім-әукім*) қос сөздер туындайды [3, 102 б]; үстеудің мезгілдік (*күнде-күнде, анда-санда*), мекендік (*ілгері-кейін, алды-артына*), бейнелік (*жалма-жан, бетпе-бет*) түрлерінен қос сөздер жасалады; еліктеуіш сөздерден жасалатын қос сөздер сан жағынан көп болып келеді.

Қос сөздерді **қайталама** (бір сөздің қосымшасыз және қосымшалы түрінің екі рет қайталануы, немесе сол сөздің не бір дыбысының немесе бір буынның өзгеріп айтылуы арқылы жасалған (*қора-қора, ат-мат, бес-бестен*) және **қосарлама қос сөздер** (екі түрлі сөзден құралады, мысалы, *ертелі-кеш, әке-шеше, ойнап-күліп, алты-жеті*) деп атауды алғаш қалыптастырған ғалым А.Ысқақов олардың морфологиялық сипатын ашып көрсеткен.

Ә.Төлеуов қос сөздерді жасалуына қарай **екі жағы да мәнді қос сөздер, сыңар мәнді қос сөздер, екі жағы да мәнсіз қос сөздер** деп үш топқа бөледі. Компоненттерінің мағыналы-мағынасыз болуы жаңа мағыналы қос сөздердің тууына әсер ете бермейді.

ЕСКЕРТУ: Морфологиялық сипатына қарай қосымшалы, қосымшасыз (яғни жай қос сөздер), түбірі ықшамдалып құралатын (ап-айқын, кіп-кішкене) қос сөздер болады [11].

Қосарлама қос сөздер тілдегі сөз таптарын түгел қамтиды, сипаты сол өздері жасалған сөз таптарына қатысты және компоненттері қызметі жағынан бір-біріне тең болады [16, 72-81 бб.]. Қосарлама қос сөздерді біріккен сөздерден ажырататын дыбыстық белгілердің бірі – олардың компоненттерінің буын саны мен буын түрі. Қосарлама қос сөздер буын саны жағынан теңдес келеді және олардың сыңарларының орын тәртібі де қосарланып тұрған сөздердің буын санына байланысты. Олардың дауысты дыбыстан басталатыны немесе буын саны аз сыңары бірінші тұрады, ал олардың буын саны әр түрлі болса, бір буындысы, екі буындыдан, екі буындысы үш буынды сыңарынан бұрын тұрады [17, 160 б.]. Себебі буын саны аз сыңары оңай дыбысталатындықтан, бірінші болып айтылады және қос сөздерде дыбыс жағынан үндесу басым түседі: *жоғары-төмен, ағыл-тегіл, ойын-күлкі* т.б. Осы көзқарасты А.Н.Кононов та ұстанған. Бірақ кейде осы ұстанымнан ауытқу кездеседі. Мысалы: *бет-ажар, қаз-үйрек, кесе-аяқ, сорпасу, қазан-ошақ, жыр-аңыз, күлкі-ойын* т.б.

Бұл өзгеріс қазір кезде жаңадан қолданыс тауып жатқан қос сөздерде де анық байқалады. Сондықтан:

ЕСКЕРТУ: Сонымен қатар қос сөздер кейде рифмаға (буын жағынан ұқсас, дауысты-дауыссыз дыбыстары үйлесуінен) құрылады: *аң-таң, у-шу* т.б. Бірақ керісінше құбылыс та байқалады, яғни бірінші сыңары бір буынды, ал екінші сыңары екі не үш буынды немесе керісінше болуы мүмкін: *әл-ауқат, жата-жастана, отырыс-тұрыс* т.б. [11].

Бір сыңары мағыналы, бір сыңары мәнсіз қос сөздер фонетикалық өзгеріске түскен және бір сыңары қазақ тілінде жеке сөз ретінде

қолданылмайтын (бірақ өзге түркі тілдерінде қолданылуы әбден мүмкін) түрде келеді (бала-шаға).

Фонетикалық өзгеріске түскен сыңар мәнді қос сөздер кемсіту, қомсыну мағынасында жұмсалады, мысалы, *ат-мат, шай-пай, ет-мет, жігіт-мігіт* т.б.

Дара мағыналы сөздердің қосарлануы арқылы жалпылық мағына беретін (*аға-іні, төсек-орын, тау-тас*) қос сөздер жасалады. Бұл модель - көп таралған, жиі кездесетін модель. Осы тұста тағы бір **ескертуді** айтуға болады: Идиомалану, лексикалану, грамматикалану қос сөздерге де тән. Қайталама қос сөздер айтылатын ойға экспрессиялық, эмоциялық, сонымен бірге ұлғайту, бәсеңдету, жинақтау, топтау мәнін береді [11].

С.Исаев қос сөздер туралы өз көзқарасын былай білдіреді: «Сөздердің қосарланып немесе қайталанып айтылуынан жасалған сөздерді қос сөз деп атайды. Сөздерді **қосарлап немесе қайталап қолдану** – жаңа сөз жасаудың бір жолы болып табылады. Мысалы, *жан-жануар, ата-ана*». Қос сөздер арқылы қалыптасқан тағы бір **сөз үлгісінің** тұрпаты осындай.

С.Исаевтың қос сөздерді бөлу принципі А.Ысқақовтың принципімен ұқсас. Морфологиялық сипатына қарай қос сөздерді қосымшалы және қосымшасыз түбірдің қайталануынан, бір сыңары қосымшалы, бір сыңары қосымшасыз түбірдің қайталануынан, бір түбірдің әртүрлі қосымшада тұрып қайталануы, еліктеуіш сөздің екінші сыңарында кейбір дыбыстық өзгерістерге ұшырап қайталануынан жасалатын қос сөздерге бөледі. Жалпы С.Исаевтың қос сөздерді мағынасына қарай топтастыруының А.Ысқақов т.б. бөлінісінен айырмасы жоқ десе де болады.

Ә.Қайдаров қос сөздердің копуляция тәсілімен, яғни салаласа байланысатын синтаксистік тәсіл арқылы жасалатынын айтады. Бұл тәсіл арқылы байланысқан қос сөздердің сыңарлары бірін-бірі анықтап та, толықтап та тұрмайды немесе оларға **анықтауыштық-анықталушылық қатынас тең емес, компоненттері семантикалық жағынан тең дәрежеде болады әрі біртектес заттарды, құбылыстарды білдіреді**. Бұл бір модель болса, келесі модель осыған қарама-қарсы құбылыстан туындайды, яғни осы соңғы қалыптасқан үлгіден ауытқу байқалады. Бұл сөз басында айтылған қос сөздердің күрделілілігін сынға салады.

ЕСКЕРТУ: Қос сөздерге салаласа да, сабақтаса да байланысу тән емес, сырт тұлғасы күрделі болса да күрделі сөз бола алмайды деп есептейтін ғалым - Ж.Шакенов оның себебін былай деп көрсетеді: «Күрделі сөздердің арғы тегі, негізінен, сөз тіркесі: некен-саяқ болмаса күрделі сөздерге негіз болған сөз тіркесін тауып, оны түсіндіруге болады, ал қос сөздерді олай етуге келмейді, өйткені ол сөз тіркесінен ажырамаған. Егер күрделі сөздердің компоненттерінің арасына басқа сөзді сыналап қою мүмкін болмаса, көпшілік қос сөздер сыңарлары арасына үшінші бір сөзді қоюға болады. Мысалы, *төсек-орын* (төсек те орын, жақсы-жаман (жақсы да жаман), *сарт-сұрт* (сарт та сұрт)» [3].

Қос сөздердің толық мағыналы сөздерден жасалғандары да, бір сыңарының немесе екі сыңарының да мағынасы күңгірттенгендері де, екінші сыңарының бір дыбысы өзгеруі арқылы, сондай-ақ күшейтпелі буын арқылы жасалғандары да сөйлемде әртүрлі қызметтер атқара береді. Бұл модельдердің түрлері, жасалу жолдары мен сипаттары және олардың күрделі сөздерден еш айырмасы жоқ. Көптеген зерттеушілердің оларды күрделі сөздердің бір түрі ретінде қарауына осы ерекшелік себеп болған.

Қос сөздерді басқа күрделі сөздерден ажырататын енді бір белгі күрделі сөздердің құрамында екі-үш немесе одан да көп сөз болса, **қос сөздердің құрамындағы сөз саны екіден аспайды** деген қағиданың қалыптасуы. Дегенмен соңғы кездерде қолданысқа енген қос сөздер күрделі компонентті болып келеді, мысалы, бірінші компоненті екі сөзден және екінші компоненті де екі сөзден құрала береді немесе бұл: **қос сөз + қос сөз моделі = күрделі қос сөз** модельдерінің көбеюі, мысалы: *профилактикалық-емдік - іс-шаралар* т.б. Бұл - дағдылы ережелердің үнемі сақтала бермейтіндігін, уақыт өте келе олардың өзгеріске ұшырайтынын көрсетеді. Және, біздің ойымызша, осы модель адам ойлауының күрделенуімен сабақтасып жатыр.

Н.Оралбаева, Ғ.Мадина, А.Әбілқаев «Қазақ тілі» оқулығында күрделі сөздердің *біріккен, қос, қысқарған сөздер* деген үш түрін атайды. Біріккен сөздерді *кіріге* және *тұтаса біріккен* сөздер деген түрлерге ажыратады.

Ал қос сөздерді тұлғасына қарай *қосымшасыз қос сөз* (ата-ана, түйе-мүйе), *қосымшалы* (үйді-үйіне, балалы-шағалы), *күшейтпелі буынды* (қып-қызыл) деп бөледі.

Қос сөздердің жеке сыңарлары кез келген сөзден жасала бермейді. Қос сөздердің сыңарлары мағыналық байланысы бар синоним сөздерден, бір тектес заттардың аттарынан, кейде антоним сөздерден жасалады. Мысалы, *туған-туысқан, ығы-жығы, сауыт-сайман, жақсы-жаман*, т.б. Осы еңбекте қысқарту орыс тілі арқылы енген, орыс тілі үлгісі бойынша қалыптасқан құбылыс деп түсіндіріледі және осы пікірдің дұрыстығын қолдаймыз. Қосарымыз, қысқартуды жазба коммуникация тудырған; әдеби тілдің әлеуметтілігі қысқарта жазудың қолайлығын анықтаған соң, бұл үрдіс қанатын барынша кең жайған.

Ғ.Әбуханов («Қазақ тілі») еңбегінде қос сөздерді жалпылық мағына беретін *мәндес қос сөздер* (ер-тоқым, құрт-құмырсқа), *қайталама қос сөздер* (төбе-төбе, қолма-қол), бірінші сыңары толық мағыналы, екінші сыңары сол сөздің дыбыстық еліктеуіші түріндегі *сыңар мәнді қос сөздер* (шай-пай), *күшейткіш буынды қос сөздер* (қап-қатты, ап-ауыр) жатқызады. Бұл бөліністің де алдыңғы ғалымдар келтірген бөліністен айырмасы көп емес, айырмашылығы - жасалу жолдары бөлініс түрлеріне атау блып берілгендігінде ғана.

ЕСКЕРТУ: Ғ.Әбуханов қос сөздерге жіктеліс жасағанда, тұлғалық және мағыналық принципті біріктіріп жіберген. Бірақ бірқатар сөздердің екі сыңарының екеуі де жеке тұрғанда толық мағыналы сөз ретінде

қолданылмайтынын, тек қосарланып айтылғанда ғана бір сөз болатынын ғалым ескертеді [11].

Қайталама немесе бір сөздің екі рет қайталануы арқылы жасалатын қос сөздер жинақтау, топтау мәнінде жұмсалады, мысалы, *қора-қора, тау-тау* т.б. Бір-біріне қарама-қарсы мағыналы сөздер қосарланғанда, қайшы мәнді қос сөздер жасалады, олар түбір күйінде де, туынды сөз күйінде де бола береді: *үлкен-кіші, үлкенді-кішілі* т.б.

Ә.Төлеуов қайшы немесе қарама-қарсы мәнді сөздердің қосарлануынан жасалған қос сөздердің мезгілдік-мөлшерлік мәнінің көп кездесетініне көңіл аудартады, мысалы, *қысы-жазы, күні-түні* т.б.

ЕСКЕРТУ: Қос сөздердің морфемалық құрылымы арқылы олардың семантикасын сөз еткен Ә.Төлеуов, қимылдың, құбылыстың, көріністің бірқалыпты болмай, бірде былай, бірде олай құбылып тұратындығын білдіретін қос сөздер еліктеуіш сөздерден жасалатынын (тарс-тұрс, сарт-сұрт) көрсетеді. Сондай-ақ Ә.Төлеуов қос сөздерге байланысты **дәнекер морфема** терминін (кезінде Қ.Жұбанов ұсынған) қолданысқа ұсынады, айталық, белгілі амалдың бірнеше рет болғандығын, дүркіндігін білдіретін қос сөздер алдыңғы сыңарына дәнекер морфемасын жалғау арқылы жасалатынын айтады, мысалы, *қолма-қол, жүзбе-жүз*. [18].

Екі сыңары да мағыналы қос сөздердің жеке сыңарлары жеке-дара да қолданыла береді: *сау-саламат, саусың, саламат па* т.б.

ЕСКЕРТУ: Ешбір мағыналық байланысы, бір-біріне қатысы жоқ сөздер бір-біріне қосылып, қос сөз жасай алмайды [19]. Бірақ бұл қағида да кейде жаңа қолданыстардың жасалуы барысында бұзылып жатады. Яғни **мағыналық байланысы жоқ сөздердің де қосарлану арқылы қос сөздер жасауы – жаңа модельді** дүниеге келтірген. Заңдылықтың бұзылуы жаңадан туындап жатқан қос сөздерде және ғылыми терминдерде көп кездеседі, мысалы: **Сода-тұз** ерітіндісімен тамақ шайған тиімді (Денсаулық, 2017, №8, 13-б).

ЕСКЕРТУ: *Әкімшіл-әсершіл жүйе, әкімшіл-қысымшыл әдіс, әкімшілік-басқару, ерін-тіс дауыссызы, информация-ізвестіру жүйесі, әкімшілік-аумақтылық құрылыс* сияқты қос сөздердің жасалуы барысында айтылып жүрген заңдылықтардың көбі сақталмайтыны байқалады. Бұл жағдай жаңадан жасалып жүрген қос сөздерге тән.

Қазіргі әдеби тілде **қос сөздер арқылы терминдер** жиі жасалады. *Поборы – алым-салық, поведение – мінез-құлық, учение – оқу-жаттығу, план-проект – жоба-жоспар, махинация – айла-шарғы* т.б. *Приходно-расходный – кіріс-шығыс, научно-фантастическая (литература) – ғылыми-фантастикалық, историко-культурный – тарихи-мәдени* т.б.

Қазақ тілінде қос сөздердің мәселесі әр сөз табына байланыстырыла айтылады. Мысалы, *қосарлы зат есімдер, қосарлы сын есімдер, қосарлы сан есімдер, қосарлы есімдіктер, қосарлы етістіктер, қосарлы үстеулер, қосарлы еліктеуіштер, қосарлы одағайлар* мен көмекші сөздердің жасалауы т.б. туралы Т.Зайсанбаев өзінің зерттеуінде жан-жақты тоқталады. Негізінен қос

сөздер жасалу жолы тұрғысынан классификацияланған. Сондықтан ғылыми әдебиеттерде қос сөздер қосарлама және қайталама деген түрлерге бөлінетінін арнайы зерттеген маман ретінде Т.Зайсанбаев көрсетеді. «Қосарлама қос сөздердің жасалуын біріккен сөздерден ажыратып тұратын дыбыстық белгілердің бірі – олардың компоненттерінің буын саны мен буын түрі. Қосарлама қос сөздер, негізінен, буын саны жағынан көбінесе, теңдес келеді және олардың сыңарларының орын тәртібі де қосарланып тұрған сөздердің буын санына байланысты» [20,8-б.]. Осыған ұқсас ой ұшығы Ә.Қайдаровтың пікірінен де көрінеді: *олардың дауысты дыбыстан басталатыны немесе буын саны аз сыңары бірінші тұрады, ал егер олардың буын саны әр түрлі болса, бір буындысы, екі буындыдан, екі буындысы үш буынды сыңарынан бұрын тұрады* [17, С.50]. Шындығында да буын санына байланысты айтылған бұл қағидат жаңа қолданыстарда үнемі сақтала бермейді, мысалы: *қажымай-талмай, ақыл-ой, асқазан-ішек* т.б. (**Асқазан-ішек** жолы жұмысының бұзылуы да тамақтың зеңмен зақымдануына алып келуі мүмкін (Денсаулық, 2017, №8,12-б), *ерлі-зайыпты* (Британия ғалымдарының пікірі бойынша, **ерлі-зайыптылардың** бөлек жатқаны дұрыс (Денсаулық, 2017, №8,21-б), **парасат-пайым** (Ал, Аққағаз апайдың айтуынша, ол кісілердің ауылында Әсет деген **парасат-пайымы** кең, ұлағатты мұғалім болыпты (Аңыз адам, 2017, №17 (173), 5-б.); Басты бақытымыз – денсаулық десек, соның жолында **күш-қуатын** сарп етіп, халық алғысын арқалап, қажымай-талмай, еліміздің медицина саласын өркениетке бастап, бәсекелес отыз ел сапында ұстауға ұмтылып келе жатқан ақ желеңді медицина мамандарының бағындырар асулары әлі де алда (Денсаулық, 2017, №8, 3-б); **ақыл-ой** (Өйткені, ғалымдардың зерттеулеріне сүйенсек, семіздік түрлі аурулар тудыруымен қатар, адамның **ақыл-ой** мүмкіндігіне кері әсерін тигізіп, балалардың интеллектуалдық тұрғыда қатарынан қалуына себеп болады (Денсаулық, 2017, №8,7-б) т.б.

Сондай-ақ **бірінші компоненті септік жалғауын қабылдап, қазір ажыратылмайтын дәрежеге жетіп, қосымша түбірге кірігіп кеткен қосарлама қос сөздерде (келесі бір модель)** бұл заңдылық сақталмайды. Мұндай қос сөздерде жалғау өзінің тұлғасын сақтағанмен мағынасы мен қызметін жоғалтқан деуге болады: Бұл сөз де сол себептен айтылатын болар, әйтеуір **тегіннен-тегін** емес қой... (Денсаулық, 2017, №8,23-б) сөздері де келтірілген қағиданың үнемі сақтала бермейтінін көрсетеді. Бұл заңдылық **тек тәуелді тұлғамен келетін қосарлама қос сөздерде** де бұзылады, яғни **бар-жоғы** түріндегі қос сөздерде де буын саны айтылған қағидаға бағынбайды: Ойық жара жазылған соң онкологияның **бар-жоғын** анықтау үшін тыртық биопсиясын жасату керек (Денсаулық, 2017, №8,7-б); **түр-түрі** (Бірақ, одан келіп-кетер пайда шамалы, өйткені, теледидар минералды судан бастап, сусындардың **түр-түрінің**, чипси мен кириешкалардың жарнамасын жалаулатып беріп жатқан жоқ па?) (Денсаулық, 2017, №8,7-б).

Алғашқы компоненттердегі буын саны екінші компоненттің буын санынан бір буынға артық болып тұрғаны көрінеді және бұл сияқты қос

сөз үлгілері аз емес. Ал дауысты дыбыстың позициясы бірде сақталса, енді бірде сақталмайтыны **сода-тұз, парасат-пайымы, күш-қуат, қазына-байлық, қажымай-талмай** т.б. қосарланған сөздерден көрінеді.

Келтірілген заңдылықтың сақталмауы **етістіктерден жасалған қосарлама қос сөздерден** де көрінеді: Басты бақытымыз – денсаулық десек, соның жолында күш-қуатын сарп етіп, халық алғысын арқалап, **қажымай-талмай**, еліміздің медицина саласын өркениетке бастап, бәсекелес отыз ел сапында ұстауға ұмтылып келе жатқан ақ желеңді медицина мамандарының бағындырар асулары әлі де алда (Денсаулық, 2017, №8, 3-б).

Қос сөздердің жазылуына байланысты «Қазақ тілінің анықтағышында» [13,39-б.] былай деген нұсқаулық берілген: «Екі түсті білдіретін бірыңғай анықтауыштарды немесе қос сөздерді күрделі анықтауыштармен шатыстырмау керек. Бірыңғай анықтауыштар үтір арқылы, қос сөздер дефис арқылы жазылады. Мысалы: *Қызыл-жасыл* (киім) *киінген жастар тобы көрінді* (*қызыл* және *жасыл* киім киінген немесе *қызылды* және *жасылды* болып киінген). **Ақ, сары гүлдер алыстан көз тартады** (*ақ* және *сары* гүлдер). Және: «Қос сөздер, негізінен, дефис арқылы жазылады: бара-бара, жақсылы-жаманды, бірде-бір, жап-жақсы, опыр-топыр, сарт-сұрт» [13, 49-б.].

Ал дефиспен жазылатын қос сөздерге:

а) бір сөздің қайталанып айылуынан жасалған қос сөздер: биік-биік, лек-лек, көп-көп, алуан-алуан, жүре-жүре; Мұндай қос сөздердің арасына –ма, -ме, -па, -пе, -ба, -бе, -ды, -ді, -да, -де, -шы, -ші дәнекерлері және шығыс септік жалғауы қосылып та жасалады. Ондай дәнекерлер қос сөздік бірінші сыңарына қосылады да, олардан кейін дефис қойылады: көзбе-көз, жанба-жан, ...жылдан-жылға, ...тектен-тек, турадан-тура». Сондай-ақ «Бір сөздің қайталануынан жасалған кейбір қос сөздердің екінші сыңарына шығыс, көмектес, барыс, жалғаулары немесе –ла+п, -ле +п, жұрнақтары жалғанады: бір-бірден, топ-тобымен, рет-ретімен, бір-бірлеп, мың-мыңдап, ақырын-ақырындап, қыт-қыттап, аз-аздап». Біздің өз тарапымыздан **қосарымыз**: «*Бұл сөздер реттілікті, қимылдың жасалу ретін білдіреді*».

Ал бір сөздің қайталануы арқылы жасалған кейбір қос сөздердің екі сыңарына да септік жалғаулары (шығыс және барыс) жалғанады: жылдан-жылға, қолдан-қолға, күннен-күнге, тектен-текке, сақтан-саққа». Бұл **анықтамаға қосатынымыз**: «Бір сөздің қайталануы арқылы жасалған кейбір қос сөздердің бірінші сыңарына шығыс септігі, екінші сыңарына үнемі барыс септігінің жалғауы жалғанады, мысалы: *жылдан-жылға, ...тектен-тек, турадан-тура*». Соңғы мысал тағы бір тілдік ерекшелікті аңғартады. *Турадан-тураға* болуы тиісті сөздің соңғы компонентіндегі септік жалғауы ықшамдалу нәтижесінде түсіріліп айтылатын дәрежеге жеткен: *турадан-тура*.

Жалғау бір сөздің қайталануынан жасалған қос сөздердің кейде бірінші сыңарына, кейде екінші сыңарына жалғанып айтылады: *бір-бірімен - бірімен-бірі, бір-бірінен - бірінен-бірі, бір-бірін, бірін-бірі, өз-өзінен - өзінен өзі, өз-өзімен - өзімен-өзі, өз-өзін - өзін-өзі*. «Жалғау бір сөздің қайталануынан жасалған қос сөздердің кейде бірінші сыңарына, кейде екінші сыңарына

жалғанып айтылады. Өз тарапымыздан **қосарымыз:** *Сөйлемнің жеткізетін ақпаратына байланысты қосымшалардың түрі де, жалғану кезіндегі позициясы да ауысып отырады».*

Алдыңғы сыңарына III жақ тәуелдік жалғауы жалғанып та бір сөздің қайталануынан қос сөз жасалады: аттысы-атты, жаяуы-жаяу, келер-келмесі, бары-бар, жоғы-жоқ, бірі-бір, екісі-екі. Біздің **қосырымыз:** «Мұндай жолмен жасалған қос сөздер нақтылау мағынасын білдіреді».

Бір етістіктің болымды (немесе болжалды келер шақ) және болымсыз тұлғада тұрып қайталануы арқылы да қос сөз жасалады: барар-бармастан, келері-келмесі, кірер-кірместен, айтты-айтпады, барды-бармады.

Қосарымыз:

а) Бір етістіктің болымды (*немесе болжалды келер шақ*) және болымсыз тұлғада тұрып қайталануы арқылы да қос сөз жасалады: барар-бармастан, келері-келмесі, кірер-кірместен т.б.

ә) **Етістіктердің жедел өткен шақ формасы** мен болымсыз тұлғаның т қосарлануы арқылы қос сөздер жасалады: *айтты-айтпады, барды-бармады.*

ә) Қарсы мәнді сөздердің қатар келуі арқылы жасалған қос сөздер: ертелі-кеш, жақсы-жаман, күн-түн, азды-көпті, кешелі-бүгінді.

Өзгеріссіз қабылданатын анықтамалар, негізінен, «Анықтағышта» көп [13]:

б) Екі сыңары да мағыналы қос сөздер. Олар көбінесе жинақтау мәнін білдіреді: ата-ана, мал-жан, ат-арба, жаздым-жаңылдым, тапқан-таянған, билеп-төстеп, төрт-бес, отыз-қырық.

в) бір сыңары мағыналы, екінші сыңары мағынасыз (бұл күнде түсініксіз) қос сөздер. Бұлардың түсініксіз компоненттері басқа түркі монғол тілдерінде жеке қолданылатын немесе көнерген сөздер болады: бала-шаға, кәрі-құртаң, телегей-теңіз, құда-анда, көл-көсір, тоқты-торым.

Көбінесе қомсыну, кеміту мәнінде айтылатын жігіт-мігіт, ат-мат, жүрек-мүрек сияқты сөздердің бір сыңары мағынасыз тұлға болады.

«Анықтағыштағы»: «Күшейткіш буын қосылып жасалатын қос сөздердің де бір сыңары мән-мағынасыз болады: *тәп-тәуір, жап-жақсы, тұп-тура, дұп-дұрыс, сұп-сүйкімді, қып-қызыл, қап-қара, ап-алыс, мып-мықты*». Біздің **қосарымыз:** Бұл модельді қос сөзге жатқызу күмәнді, сондықтан қос сөздер қатарында емес, буын жазуындағы ерекшеліктер сөз болғанда ғана ғана көрсету жөн.

Араларына да, де, та, те шылауын салып, етістіктің бұйрық рай тұлғаларынан жасалған анықтама (сипаттама) тіркестер дефис арқылы жазылады, шылау сөз бірінші компонентке қосылады: аста-төк, ұрда-жық, уда-шу, келде-кел (болып отыру).

г) Екі сыңары да түсініксіз қос сөздер: алай-түлей, кәкір-шүкір, қиян-кескі, үбірлі-шүбірлі, алда-жалда, апақ-сапақ, алқам-салқам, дел-сал, жапа-тармағай, жым-жырт.

Қос сөзден жасалған одағайлар мен еліктеуіш және бейнелеуіш сөздердің де сыңарлары жеке алғанда мағынасыз сөз болады: жарқ-жұрқ, гу-гу, сарт-сұрт, аһ-уһ, әукім-әукім, быт-шыт, қалт-құлт» [13, 49-50бб.].

Қазіргі кезде де, бұрыннан да публицистикалық стиль әдеби тілдің сөз жасаудағы аса қарымды функционалды стилі болып келді. 1970 жылдары бір пікірінде академик Р. Сыздықтың күнделікті баспасөздің тілдік нормаларын сақтауы, ұсынуы, жұртшылықты сауаттылыққа тәрбиелеуі жағынан доминант стиль екендігіне назар аудартқанын А.Алдаш өз еңбегінде атап өтеді [21, 2]». Сондықтан қос сөздердің жаңа үлгілерін мерзімді басылымдардан іздеу тиімді. Осыған орай 2017 жылғы бірнеше газет-журналдардан алынған мысалдар сөз арасында ойды дәйектеу, пікірді нақтылау үшін келтірілді. Кейбірі қазіргі кездегі сөз мәдениетінің беталысын да көрсетеді: Президент алғашқы **медициналық-санитарлық** көмекті тиісті деңгейге көтеру қажеттілігін атап өтті (Денсаулық, 2017,38, 2-б). Бұл мысал тілде қалыптасып кеткен *физика-математикалық мектептің* сияқты ондаған қолданыстардың **физикалық-математикалық мектеп** болып алдағы уақытта дұрыс жазылуына, яғни қазақ тілінің заңдылығына сай жазылуына (орыс тіліндегі сөз үлгісін жартылай көшіру арқылы емес) әсері болады деп ойлаймыз.

Ал мына жаңа қолданыс қос сөздердің жасалу жолына, семантикалық үндестігі мен компоненттері реттілігінің сақталуы жөніндегі тұжырымдардың тұғырынан тая бастағанын білдіреді: Біз болсақ, еш ойланбастан қытай мен кәрістің дайын кеспелерін **кешкі-түскі** тамақ етіп жүрміз (Денсаулық, 2017, №8, 7-б); *Асқазан* сөзімен үйлесуі қиын *ішек* сөзінің қатысымен жасалған, мысалы, **Асқазан-ішек** жолы жұмысының бұзылуы да тамақтың зеңмен зақымдануына алып келуі мүмкін (Денсаулық, 2017, №8,12-б), сондай-ақ: Зерттеушілер зат алмасу бұзылысы мен **жүрек-тамыр** сырқаттарының гипоталамустың үлкеюімен байланысты екендігін анықтады (Денсаулық, 2017, №8,19-б), **Сода-тұз** ерітіндісімен тамақ шайған тиімді (Денсаулық, 2017, №8, 13-б); Бұрыннан байқалған жағдай: егер ата-анаңызда **тірек-қимыл** аппаратының қандай да бір сырқаты болса, сізде де дәл сондай аурулардың болу мүмкіндігі жоғары (Денсаулық, 2017, №8, 25-б); Бастапқы кездегі шағымдар: көру бұзылысы (90%), естудің нашарлауы (70 %), **жүйке-психикалық бұзылыстар**, бас айналу, жарықтан қорқу (Денсаулық,10,2017, №8, 8-б); Алдымен қоюшы-режиссер, содан кейін **директор-бас режиссер**, көркемдік жетекші болады (Аңыз адам, 2017,№17 (173),11-б), Өсіп алып, өткенін ұмытқан қайсыбір өктем шәкірттері, тіпті, сыралғы әріптесі тұтып жүрген кейбір замандастары «күш-қуаты кеміді, көп отырып қалды» деген пиғылмен ұлы режиссердің төңірегінде өсек-аяндар өрбітіп, жыл сайын өзгеріп, жылдам келіп-кетіп жатар кездейсоқ мәдениет министрлерінің біріне тынымсыз **сыбырлап-күбірлеп** жүріп, орны орнынан жылжитты (Аңыз адам, 2017,№17 (173),14-б); Сол танысқаннан көзі жұмылғанша **іні-дос** ретінде Өзекеңмен бірге жүрдім (Аңыз адам, 2017,№17 (173), 21-б) мысалдары да қос сөздердің бұрыннан қалыптасқан жолмен ғана емес, жаңа бір арналар арқылы да жасалып жатқанын білдіреді.

«Жас қазақ» (№7 (671) желтоқсан, 2017 ж.) газетінен терілген, іріктелген мысалдар да осы ойды дәлелдей түседі:

Үшарал қалалық округінде «Қабанбай-Агро» ет бағытында, Ақтүбек ауылдық округінде «Beskol-agro» ет-сүт бағытындағы кооперативтер құрылып, жұмыс жасауда.

Канададан алынған **голштино-фризиско тұқымдас** бұл сиырлардың сүті мол болады.

Сонымен қатар **ақпараттық-аналитикалық жүйеге** 52 шаруашылықтан 5099 аналық бас енгізіліп, жоспар 5,2 пайызға орындалған.

...жомарт жандардың ізгілік пен **мейірім-қайырымға** толы жарқын істерін жарқырата көрсетеді.

Латын негізді қазақ жазуына көшіру – заман талабы. Осы жазуға көшу кезінде әр түрлі сөздер тобын жазуға байланысты қиындықтар кездеседі. Қиындықтар гибрид сөздерді жазу кезінде де байқалды. Алдымен ресми түрде қабылданған апосрофты алфавитке байланысты кейбір сауалнама, тәжірибелер жасалғанын айта отырып, біз байқаған мынадай ерекшеліктерді айту керек. 330 сөзден тұратын көркем мәтін бойынша (шет тілін (ағылшын) білетін 2-курс студенттері жүргізген тәжірибе нәтижесін көрсету арқылы жаңа әліпби кезінде қол жаттыққанша, көз үйренгенше ұшырасатын қиындықтар болатыны байқалды. Мысалға келтіріліп отырған мәтінді теріп, жаңа әліпбиге түсіріп, оқып, уақытты есептеп, қиын сөздер емлесін шығаруға көмектескен 2-курс студент Т.Чукаева). Сонымен қатар көркем мәтінді барлық студенттер таңдамады, ал кейбір студенттердің таңдаған себебі, **көркем мәтінде** қазақтың төл сөздері көп, сондықтан апострофы бар сөздер де көп болады деп ойлағандықтан.

Мәтіннің кирилл әліпбиі нұсқасы:

«Бұлғын бөркі маңдайына түсіп бара жатқан-ды; қарға-қанат шашын дүрия матаның астына салалай тарап, жинай салды. Алаңға еңбектеген баладан еңкейген шалға дейін жиналыпты. Жан қалтадағы қанжарын мықтай ұстап, қоқиланып шыға келген қоянжүрек бір сабазды жолдан итере құлатып, мінбеге шығып алды.

Мұрнына алабұта иісі келгендей болды бір мезетте; кәрі-құртандардың бірі көтерем түйесіне шөп шапқанда, мыж-мыжы шыққан көнетоз шапанына иіс сіңіп қалса керек. Шөп шабар азамат қалмағаны да осы сұрапыл нәубет, шибұт Өлімдей ақсия жетіп келген соғыстың кесірі ғой. Дүрия астарлы бұлғын бөрік киген бекзадаға мына өлермен болған, сидиған арық балалар, намысын шашына түйген талдырмаш келіншектер, демалғанда мойын шандыры дір-дір ететін, кесім еті жоқ шалдар бұйыға, зорлана қарайды. Көздерінде тұнған айуани аштық, зар, ғадауат. «Немізді алмақшы келдің?» деп сұрайтындай.

Лауһылмахбоз дейтін бір тақта-тастың бар екенін естіген-дүр. Қиямет-қайым, ақырзаман басталарда тақтада кімге өмір бұйырса, сол тірі қалады-мыс. «Соғыс» десе мұрнын шүйіретін «періштелері» мынау еріндері күбір-сыбырдан өзгеге келмей, соңғы уәждерін айта алмай тұрған балалардың пешенесіне не жазды екен?»

Мәтіннің латын негізді қаріпке көшірілген түрі:

«Bulg'yn bo'rki man'dai'yna tu'sip bara jatqan-dy; qarg'a-qanat s'as'yn du'ri'i'a matanyn' astyna salalai' tarap, ji'nai' saldy. Alan'g'a en'bektegen baladan en'kei'gen s'alg'a dei'in ji'nalypty. Jan qaltadag'y qanjaryn myqtai' ustap, qoqi'lanyp s'yg'a kelgen qoi'anju'rek bir sabazdy joldan i'tere qulatyp, minbege s'yg'yp aldy.

Murnyna alabuta i'isi kelgendei' boldy bir mezette; qa'ri-qurtan'dardyn' biri ko'terem tu'i'esine s'o'p s'apqanda, myj-myjy s'yqqan ko'netoz s'apanyna i'is sin'ip qalsa kerek. S'o'p s'abar azamat qalmag'any da osy surapyl na'y'bet, s'i'but O'limdei' aqsi'i'a jetip kelgen sog'ystyn' kesiri g'oi'. Du'ri'i'a astarly bulg'yn bo'rik ki'gen bekzadag'a myna o'lermen bolg'an, si'di'g'an aryq balalar, namysyn s'as'yna tu'i'gen taldyrmas' kelins'ekter, demalg'anda moi'yn s'andyry dir-dir etetin, kesim eti joq s'alдар bui'yg'a, zorlana qarai'dy. Ko'zderinde tung'an ai'y'ani' as'tyq, zar, g'aday'at. «Nemizdi almaqs'y keldin'?» dep surai'tyndai'.

Lay'hylmahboz dei'tin bir taqta-tastyn' bar ekenin estigen-du'r. Qi'i'amet-qai'ym, aqyrzaman bastalarda taqtada kimgе o'mir bui'yrса, sol tiri qalady-mys. «Sog'ys» dese murnyn s'u'i'iretin «peris'teleri» mynay' erinderi ku'bir-sybyrdan o'zgege kelmei', son'g'y y'a'jderin ai'ta almai' turg'an balalardyn' pes'enesine ne jazdy eken?

Мәтіндегі емлесі қиын сөздер (күрделі сөздердің әр түрі):

Қос сөздер	Біріккен сөздер	Өзге
қарға-қанат - qarg'a-qanat	Қоянжүрек - qoi'anju'rek	Қоқиланып - qoqi'lanyp
кәрі-құртаңдардың - qa'ri-qurtan'dardyn'	Алабұта - alabuta	Ақсия - aqsi'i'a
мыж-мыжы - myj-myjy	Көнетоз - ko'netoz	Бұйыға - bui'yg'a
тақта-тастың - taqta-tastyn'	Шибұт - s'i'but	Айуани - ai'y'ani'
күбір-сыбырдан - ku'bir-sybyrdan	Ақырзаман - aqyrzaman	Лайхылмахбоз - Lay'hylmahboz
Қиямет-қайым - Qi'i'amet-qai'ym		Шүйіретін - s'u'i'iretin

Мәтінді компьютерде теруге кеткен уақыт	16 минут
Мәтінді дауыстап оқуға кеткен уақыт	2 минут 30 секунд
Мәтінді қолмен жазуға кеткен уақыт	11 минут
Мәтінді «выровнять по ширине», «выровнять по середине» командаларымен өңдеу нәтижесі	Апострофпен жазылған сөздер бөлінбейді. Өзгеріс жоқ.

Қолайлы шрифттер	Lusida Handwriting, Harrington, Old English Text Mt, AgencyB, Arial, Arial Unicode Ms, Calibri
Қолайсыз шрифттер	Times New Roman, Britannic Bold, Bodoni Mt Black

Қолайлы жақтары	Қолайсыз жақтары
Барлық шрифтпен өңдеуге мүмкіндік бар.	Жазу мен теруге тым көп уақыт кетеді. Апострофпен жазылған сөздер бөлінген секілді көрінеді. Жазған кезде І апострофпен қатар келсе, бас әріп болып жазылады.

Мәтіндер әртүрлі стиль түрлерінен алынды. Басқа мәтіндер бойынша талдаулар бақа бір мақалада сөз болады.

Қорыта айтқанда, қос сөздер - деривативтік үдерістер нәтижесі: қос сөз түріндегі жаңа қолданыстар жиі туындап жатады; жасалу жолдарының өзі жеке зерттеуге лайық; ал жазылу емлесіндегі бүгінгі таңдағы негізгі ұстаным сызықша қойып жазу болып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Алдаш А. Сөз мәдениеті. Жаңа қолданыстар негізінде. - Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2015.
2. Сүлейменова Э.Д. Языковые процессы и политика. Монография.-Алматы: Қазақ университеті.2011.-117с.
3. Шәкенов Ж. Қазақ тіліндегі күрделі сөздер мен күрделі тұлғалар. -Алматы: Ана тілі, 1991,120 б.
4. Реформатский А.А., Термин как член лексической системы язык// Проблемы структурной лингвистики. - М., 1968.
- 5.Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. - М-Л.,1948,
6. Кононов А.Н. Грамматика узбекского языка. - М-Л.,- 1948, стр.104.
- 7.Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі.- Алматы,1962.
8. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі.- Алматы,1974. 112б.
- 9.Аханов К. Грамматика теориясының негіздері, Алматы,1972.
10. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. - Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
11. Момынова Б.Қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы:Арыс,2012.
12. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы:Ғылым,1999. –581 б.
13. Қазақ тілінің анықтағышы. – Алматы,2000,39-б.

14. Күдеринаова Қ. Қазақ жазуының теориялық негіздері. – Алматы:Қазақ университеті, 2006.276 б.
15. Хасенова А., Ибатов Ә. Қазақ тілі морфологиясын зерттеудегі табыстар мен болашақ міндеттер. – Алматы:Ғылым, 1975.
16. Ысқақов А. Күрделі сөздердің жалпы теориялық мәселелері. – Қазақстан мектебі,1963. – №2.
17. Кайдаров А.Т. Парные слова в современном уйгурском языке.-Алма-Ата:изд.АН КазССР, 1958.
18. Төлеуов Ә.Қос сөз. – Қазақстан мұғалімі.-1958,№31, июль.
19. Қазақ грамматикасы. – Астана,2002. – 462 б.
20. Зайсанбаев Т. Қазақ тіліндегі қос сөздердің морфологиялық және морфонологиялық сипаты. – Филол. ғыл. Канд. дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы,2010,2 б.
21. Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілі – 60 жылда (дамуындағы тенденциялар) // ҚазССР ҒА Хабарлары. –Тіл-әдебиет сериясы. 1977, №3, 198 б.

Әмірбекова А.

**Жаңа қолданыстағы сөздерді таңбалаудың лингвистикалық
қағидаларын айқындау**

(жиілік сөздікті пайдаланудың жолдары)

Кез келген ұлттық тілдің өміршендік әлеуетін, тіл тұтынушыларының қолданысына икемді /икемсіздігін, кірме және төл сөздердің жұмсалымдық көрсеткішін анықтауда, төл сөздерінің жаңару пайызын айқындауда, тілдің қайта жаңғыру үдерісін зерттеуде сол тілдің ұлттық корпусын әзірлеу, оның ішінде жиілік сөздігін құрастыру аса маңызды. Латын әдіпбиіне көшу кезінде атқарылатын лингвистикалық жұмыстар (кірме терминдерді қазақ тіліне аудару мәселесі, кірме сөздерді қазақ тілінде сындырып жазу мәселесі, емле ережелері мен лингвистикалық нормативтік заңдылықтар мәселесі) басталмас бұрын соңғы 10 жыл көлеміндегі халықтың тілдік қолданысынан толық ақпарат беретін жиілік сөздіктегі материалдарды негізге алу керек. Себебі сөздікте ауызекі сөйлеу стилімен қатар функционалды стильдегі мәтіндер де алынды. Демек қазіргі жазу үдерісіндегі жағдай (орфографиялық ережелердің сақталу / сақталмау себептері, жарыспалы жазылым варианттары, оның басым көрсеткішінің негізгі салдары) жіті анықталуы тиіс.

Тіл білімінде сөздің санағын шығару, тіл қолданысына лингвистикалық мониторинг жасау, тіл жұмсалымының құрылымдық-ықтималдық моделін құру, соның негізінде ұлттық тілдің қолданыс әлеуетін айқындау корпусық лингвистика, компьютерлік лингвистика аясында зерттеледі. Ғалым А.Жұбановтың пікірінше: «Ұлттық корпус сол тілдің өмір сүрген белгілі кезеңіндегі сан алуан жанрын, стилін, аймақтық, әлеуметтік нұсқасын және т.б. да түрлерін қамтиды. Ұлттық корпус ғылыми зерттеулердің түр-түрін жүргізуді қамтамасыз етеді: лексикографияға, жасанды интеллектіге,

әдебиеттануға, сөйлеу тілін талдау мен жинақтауға және лингвистиканың барлық салаларына қатысты зерттеу түрлері. Сонымен бірге беделді академиялық сөздіктер мен ғылыми грамматикаларды құрастыру да корпусар негізінде жүзеге асады» [1, 696]. Сонымен қатар ұлттық корпусы жасау жиілік сөздіктен басталатынын негізге алатын ғалым А.Жұбанов: «Компьютерлік қор жасаудың негізгі мақсаты – зерттеуші-тілшінің жұмыс орнын толығымен автоматтандыру. Осының арқасында зерттеушінің уақытын барынша үнемдеу, яғни қажетті тілдік ақпаратты іздеу жұмысы мен тілдік бірліктерді реттеу және т.б. іс-әрекеттерді жеңілденетіні сөзсіз. Сонымен бірге тілдік процестерді автоматтандыру мәселесі тоқырап қалмай, үнемі жетілдіру жағынан өзінің жалғасын тауып тұруы қажет. Егер ана тілімізге күн сайын жаңа сөздер, жаңа қолданыстар мен жаңа терминдердің еніп отыратынын ескерсек, мұндай зерттеу – күн тәртібінен түспейтін әрі ұтымды, әрі заман сұранысына сай зерттеу деп білеміз. Қазақ тілінің автоматты лексикографиялық базалары тілші-лексикографтарды немесе кез келген тұтынушыны қажетті деген ақпаратпен қамтамасыз ету және тілдік материалдарды іздеп табу әрекетін барынша жеңілдететіні сөзсіз. Сөздік мақала құрылымын шаблондау (бір үлгіге келтіру) және үлгіленген дайындаманы шағын көлемдегі сөздіктерге реттілікпен ұсыну сөздіктің жүйелілігі мен нұсқаулыққа сай келуін қамтамасыз етеді. Ал нұсқаулықтар ақпараттық-есептеуіш жүйе арқылы әр уақытта бақылауда болатын жобалық тапсырмаға айналады. Міне, осының нәтижесінде сөздік құрастыру барысы үлкен ғимараттарды, ірі техникалық нысандар мен жүйелерді автоматты жобалау үдерісіне ұқсас жүзеге асады деуге әбден болады. Автоматтандырылған қазақ лексикографиясының іргелі мәселелерінің қатарында: тілді құрылымдық-семантикалық және функционалды-стильдік ең кіші бөлікке дейін жіктелген дереккөздердің саралап топтастыру бағытында зерттеулер жүргізу; сөздік мақаланың жалпылама құрылым-формасының сұранысына қатысты сөздіктерді автоматты түрде жобалау; мәтіндік және сөздік массивтерді индекстеу құралы ретінде автоматтанған морфемдік анықтағыштарды құрастыру мәселесін зерттеу т.б. атауға болады. Әрине, бұл қазақ тіл білімі үшін принципті тұрғыда жаңа зерттеу нысаны болғанымен, үнді-еуропа тілдерінде ғалымдар бұл мәселелермен шұғылданып келеді. Оны ғылыми-техникалық революцияның қажеттігіне байланысты сапаның жаңа деңгейіне назар аудартудан туындаған жаңаша тұжырым ретінде қабылдау керек», -деп тұжырымдайды [2].

Қазақ тіл білімінде осы саланың негізін салушы, профессор Асқар Жұбановтың жетекшілігімен және белгілі ғалымдар А.Фазылжанова мен А. Жаңабекованың ұйымдастыруымен 2016 жылы «Қазақ тілінің жиілік сөздігі» құрастырылды.

Жиілік сөздік - белгілі бір тілде қолданылатын сөздердің жиілігі. Қазіргі таңда ұлттық тілдің корпусы негізінде құрастырылған жиілік сөздіктер бар. Сөздікті құрастыруда мынадай қағидалар негізге алынады:

1. сөздің жиілігіне қарай жинау;

2. әліпби ретіне қарай жинау;
3. сөз топтарына қарай жинау (ең жиі қолданылатын мыңдық сөз, орташа қолданылатын мыңдық сөз, аз қолданылатын мыңдық сөз, т.б.);
4. типіне қарай жинау (барлық стильде жиі кездесетін сөздер, бір стильде жиі кездесетін сөздер, т.б.).

Жиілік сөздіктің мұғалімдерге, тілші ғалымдарға, тіпті тіл тұтынушыларға да пайдасы орасан зор. Себебі жиілік сөздікте сөздер әдеби, бейәдеби деп таңдалмайды, көпшілік қолданысындағы, барлық стильдегі мәтіндерден алынған сөздер толықтай енеді. Жиілік сөздік әсіресе сөздік құрастырушылар үшін аса қажет. Мысалы, кейбір жарыспалы қолданыстағы сөздердің қайсысы қолданылу басымдығына ие екенін анықтауға болады. Жаңа атаулармен танысуға болады. Кірме термин сөздер мен төл сөздердің қолданылу теңгерімін айқындауға болады. Ешбір сөздікте кездеспейтін диалект сөздерді кездестіруге болады. Демек, жиілік сөздік - ұлттық тілдегі барлық динамикалық өзгерісті айқын көрсететін құрал. Жиілік сөздік ұлттық тіл қолданысының қызметін жетілдіріп, тілдің құндылығын арттыру үшін атқарылатын жұмыстардың басы ашып беретін нұсқаулықпен тең. Себебі жиілік сөздіктен ұлттық тілдің барлық стиліндегі жетістіктер мен кемшіліктер айқын көрініп тұрады. Мысалы, қай стильдік қолданыста кірме сөздер басым, қай стильде төл тіліміз кең қолданысқа ие екенін толықтай айғақтайды. Соған қарай тілдің мүмкіндіктерін жетілдіруге, төл тілдің жұмсалымын арттыруға қадам жасалады. Сондықтан ұлттық тілдің сапалық көрсеткішін біліп отыру үшін жиілік сөздік әрбір он жыл сайын қайта құрастырылуы керек деп ойлаймын.

Ұсынылған қазақ тілінің жиілік сөздігінен байқаған артықшылықтарды ерекше атап өтуді жөн көрдім.

1. Төл тілімізде қайта жаңғыру үдерісі қалыптасқаны байқалады. Себебі пассив қолданылатын этнографизмдер, тіпті көпшілікке таныс емес көне сөздер жиілік артқан. Мысалы, атқамінер, әкімқара, атжабу, атұстар, аяққап, т.б этнографиялық бірліктер мерзімді басылымдарда жаңаша стереотиптік бейнелі мәнде (перифраза ретінде) қолданылып жүр. Мәселен,

АТҚАМІНЕР / *atqaminer* - қазіргі кезде қызметі жоқ, соған орай бұл сөздің қолданылу жиілігі де аз болатын көне атау 53 рет қолданылған. Атқамінер – бұл орыс отаршылдық басқару жүйесінің әсерімен қалыптасқан жаңа әлеуметтік-саяси тұлға. XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ даласында жүргізілген әкімшілік-саяси реформаның нәтижесінде қалыптасқан басқару жүйесінің өкілі [3]. Ал қазіргі мерзімді басылымдарда жиі қолданылатын мағынасы - басқару жүйесінің ұсақ шенеуніктері. *Наразы топ мәселемізді шешіп берер деген үмітпен жергілікті әкімдікке бет бұрды. Айтуларыңша, орын алған жағдайдан жергілікті атқа мінерлер де хабардар. («Алматы ақшамы» газеті, 16 тамыз 2014ж). Тұрғындар сөзінше, су тасқынынан бері уәдені үйіп төккен атқамінерлер жәрдемақыны қойып, үйлердің құрылысына да көк тиын да бермеді. («Дидар» газеті, 7 қыркүйек 2014ж).* Демек, атқамінер - көне атауы бүгінгі күні жергілікті басқару

органдарының шенеуніктерін сипаттайтын стереотиптік танымнан туындаған перифраза болып саналады.

ӘКІМҚАРА /a'kimqara- көне атау 18 рет қолданылған. Әкімқара – тәуелсіздік жылдарында қалыптасқан этнографизм. Істің байыбына бара бермейтін және өз ісіне немқұрайлы қарайтын, қарапайым халыққа тікбақайшылық танытатын жергілікті әкімшіліктің басшыларына халықтың берген атауы. Сондай-ақ, ащы кекесін, ажуалы мағынадағы бұл атау мансапқор, жалтақ, кеңсеқұмар, менменшіл дегенді де білдіреді. Көбінесе көпше түрінде қолданылады. Бұл атаудың қара деп аталатын қосымшасын кейбір лауазымды адамдардың жоғарыда аталған жағымсыз қасиеттерінің көп кездеседі деген мағынадағы халықтық типологиясы деуге болады. Әкімқара ХХ ғ.-дың 20-60-шы жылдары халық арасында кең тараған партия және совет органдарының жергілікті басшыларының шолақбелсенді, шолақетек деген атауларының қазіргі кезеңдегі эквиваленті деуге болады [3]. Қазіргі таңда мерзімді баспасөзде әкім немесе әкімнің орынбасарлары қызметіндегі тұлғаларға қатысты қолданылып жүр. Мысалы, *Талдықорғандық әкімқаралар таптаурын жолдан шығар емес («Халық» газеті, 24 тамыз 2014ж)* *Әкімқаралар қазақша сөйлеуге талпынып жатыр. Павлодар облысының әкімі Қанат Бозымбаев мемлекеттік тілдің дамуына ерекше мән беріп жатыр. («Солтүстік Қазақстан» газеті, 7 қыркүйек 2015ж).*

Ұмытылуға жақын қалған, қолданыстан шығып қалған АТҰСТАР сөзі соңғы 10 жылда 20 рет қолданылған екен. Демек, көне этнографизм қайта жаңғырғаны байқалады. Атұстар – қазақ отбасындағы шаңыраққа ие болатын ұл балаға қатысты айтылатын теңеу. Негізінен жаңа туылған ұл нәресте дүниеге келгенде «атұстар дүниеге келді» деп сүйінші сұрасады. қазіргі да осы мағынасын жоймай қолданылып жүр. Мысалы, *Дегенмен, 4 кесте тігері, қалған ат ұстарлары тіл көзден аман болсын дейміз. Жас Ана қуанышымен бөліскен жандарға алғыстарын жеткізді. («Сыр бойы» газеті, 23 маусым 2016ж)*

ЕЖІГЕЙ/ ejigei'- көне атауы 5 рет қолданылған. ЕЖІГЕЙ – қазақы ортада дайындалатын құрттың ерекше тәсілмен жасалатын түрі. саба, күбіге жинақталған, майы алынбаған іркітті сары суы өз бойына сіңіп, қоюланғанша ұзақ қайнатып жасайды [3]. Алдағы уақытта орфографиялық сөздік қатарын толықтырады.

АЯҚҚАП /ai'aqqap- этнографизмі 15 рет қолданылған. Аяққап - көшпелі тұрмыс талаптарына икемделген, киізден шашақтап, әшекейлеп жасалған ыдыс-аяқ сақтауға арналған үй мүлкі. А.-тың тері мен былғарыдан жасалған түрін кесеқап деп атайды және ол көбінесе цилиндр пішінді болады. Аяққаптың қамыстан тоқылатын түрі де бар.

АУЫЗБАСТЫРЫҚ/ ay'yzbastyryq - көне атауы да қазіргі қолданыстан орын тапқан. Ауызбастырық - бұл – байқаусызда жіберіп алған қате-кемшілігін, оғаш қылықтары мен күлкіге ұшыратар істерін жұртқа жайып жібермеу мақсатында куә болған адам немесе адамдарға берілетін сыйдың

атауы. Ауызбастырық алған адам кем-кетік пен сырды елге жайып жібермеуге «міндеттенеді». Яғни ауызбастырық алу ант берумен бірдей деп есептелінеді. Көп жағдайда елге беделді, сыйлы адамдарды танымай қалып, қонағасын дұрыстап бере алмаған, лайықты сый-құрмет көрсете алмаған, яғни сөзден ұтылған адам өз кінәсін, оғаш қылықтарын мойындап, орынды уәжге тоқтағанда, кемшілігін елге таратпау үшін ауызбастырық береді. Ауызбастырық адамның айыбының үлкен-кішілігіне қарай ұсақ-түйек заттардан бастап, қой, тіпті, ат сияқты мал түрлеріне дейінгі деңгейде болады.

Қазіргі мерзімді басылымдарда ауызбастырық мынадай мағыналарда қолданылып жүр. Мысалы, *Ауызбастырық үшін миллиондап пара алып жатқан лауазымды басшыға кісен салынды. Тағы бір лауазымды басшы ірі көлемді парамең ұсталды.* (Жас алаш, 2017ж). Көне төл атаудың түпкі мәні халық жадында терең сақталып, қазір стереотиптік танымда қолданылған. Демек, тілдің өміршеңдігін, оның қайта жаңғырып отыратын үдерісін осыдан байқауға болады.

2. Жиілік сөздіктегі жаңа қолданыстардың негізінде орфографиялық сөздікті толықтыруға мүмкіндік болады. Соңғы орфографиялық сөздікке еңбеген жаңа атаулар:

Көзтаным - жаңа қолданыстағы атау.

Көкен - желісі жаңғақша тәрізді шөптесін өсімдік.

Елші-саясаткер - жаңа қолданыстағы атау

Асшаян - крабтың аудармасы

Әйет - сүре

Қызметақы - оклад аудармасы ретінде қолданылып жүр екен.

Қышлақ - кишлак

Лайқат - диалекті

Мүсінтас -

Жауапхат - ответное письмо аудармасы

Жебірейіл - алланың періштесі

Жәрдемпұл - жәрдемақының жарыспалы қолданысы

Жеңермендік - мінез

Зергерхана - ювелирная мастерская

Жындысүрей - тентек, бұзақы

Жіктелім - классификация

Бүркіттұмсық / сн. - орлоносный

біржынысты - однополый

бірмағыналылық - однозначность

бірнегізді - одноосновой

гүлқұрақ - құрақтың бір түрі

ғұмырбаян - мемуар

дақкетіргіш - пятноочиститель

дәнүккіш - құрал

емкөс - емші

3. Жаңа терминдік атаулармен танысуға мүмкіндік туады. Барлық салаларда қолданылатын терминдердің бірқатары төл тілімізге аударылып, көпшілік көкейінен шығып, еркін тіл қолданысына енгенін байқауға болады.

Жүккұжат - накладная бумага (экономика)

Жүйекұраушылық - системообразовательный (экономика)

Жалгер - арендатор (экономика)

Жаймабазар - толкучка (экономика)

Дерекқор - база данных (экономика)

Біржолғы - единовременный (экономика)

Бірреттік - единократный (экономика)

Жолжазба - путевые записки

Жолдорба - рюкзак

Баспа - бас - бартер (экономика)

ертетүркі - древнетюркские (тарих)

4. Кейбір сөздердің орфографиялық ережеге бағынбайтынын байқауға болады.

КЕҢ ҚОЛТЫҚ/ кеңқолтық орфографиялық сөздікте бөлек жазылған, ал жиілік сөздікте бірге берілген. Интернет басылымдарында үнемі бірге жазылып беріледі. *Қазақтың кеңқолтық қонақжайлылығына, дархандығы мен бауырмалдылығына ешкімнің шүбә келтірмесі анық. (Жас алаш 2003). Қазақ - кеңпейіл, кеңқолтық. Соған қарап оны мәңжубас, момын, жуас екен деп ойламасын (Айқын 2011). Тағдырлы тарихында түрлі себептермен атажұртынан алыстап, кеңқолтық қазақтың бауырына кіргендер. (Қазақ әдебиеті 2009).* Жиілік сөздікте беріге жазылуының басты себебі де барлық функционалды стильдегі мәтіндерде кеңқолтық сөзі бірге жазылған.

Кең қолтық дарқан, кеңпейіл (1), бейқам, алаңсыз, қамсыз (2) деген мағынаны білдіреді. Демек, ақкөңіл, кеңпейіл сөздерінің қатарынан орын алуы тиіс деп ойлаймыз.

БЕТ ӘЛПЕТ/ бет-әлпет. Орфографиялық сөздікте бөлек жазылған *бет әлпет* тіркесі жиілік сөздікте қос сөз (бет-әлпет) түрінде берілген. Жиілігі - 20 рет. Ғылыми стильде бет-әлпет түрінде қосарланып жазылып жатыр. мысалы, Мысалы, *Қазақ тілінде дидаг деген сөз бет-әлпет, түр-түс деген мағынаны (денотациялық мағына) білдіреді, оған үстеме бұл сөзде жағымды рең бар. (Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация Н.Уәли).*

Бет және әлпет - өзара мағыналас сөздер. Осыған орай олар қос сөз болып жазылуыға тиісті және тілімізде бет-бейне, бет-ажар сияқты қос сөз түрінде берілген модельдері де бар. Осыған сүйене отырып, бет-әлпетті қосарландырып жазуды жаңа латын әліпбиінің орфографиялық сөздігінде ескеру маңызды. Аталмыш мәселені талдау барысында орфографиялық сөздікте жоқ кейбір сөздердің де ұмытылмай берілуін ескеру қажет. Мысалы: *бет-пішін, бет-бағдар.*

БІТЕ ҚАЙНАСУ/бітеқайнасу. Орфографиялық сөздікте бөлек жазылып жүр. Бітеқайнасқан, бітеқайнаса, бітеқайнасып деп бірге жазылу

жиілігі жоғары. Демек бірге жазылуға сұраныс көп. Аталмыш ұғым да атсалысу сияқты фразеологиялық тіркесінің кіріккен формасы. Сондықтан бітеқайнасу деп біріктіріп жазылғаны дұрыс деп санаймын. Жиілік сөздікте «бітеқайнас» етістігі 11 рет біріктіріліп жазылған.

БОЙ ЖАЗУ/бойжазу. Орфографиялық сөздікте бөлек жазылып жүрсе де уақыт өте келе қазіргі қолданыста «бойжазу жаттығулары», «бойжазу режімі», «бойжазу шаралары» тіркестерінде бір денотаттық мәнде біріккен сөз ретінде көрініс тауып жүр. Осыған орай аталмыш фразеологиялық тіркесті жеке аталым ретінде, бір ұғым ретінде қабылдап бірге жазғанымыз дұрыс деп ойлаймын.

МАМЫРА-ЖАЙ/мамыражай. Орфографиялық сөздікте қос сөзбен жазылған мамыра-жай атауындағы жай сөзі «жайлы, жайма шуақ рақат» деген мағынаны білдіріп тұр. Қора-жай, мал-жай секілді орын тұрақ емес. Сондықтан шаруажай, бейжай үлгісінде бірге (мамыражай) жазылуы тиіс деп ойлаймын.

БАС ТАРТУ/ бастарту. Бас тарту ұғымы отказ сөзінің аудармасы ретінде терминдік қолданысқа енді. Бөлек жазылатын осы фразеологиялық тіркесті де біріктіріп жазуға бола ма? Себебі бір ғана әрекеттің атауына айналды. Басқосу моделіне ұқсас. Мысалы, «отказное заключение» термині бас тарту қорытындысы деп, «письмо-отказ» бас тарту хаты деп беріледі. Тілімізде «бас тарту» кәдесі тағы бар. Әрине кәде атауы бөлек жазылады.

5. Кейбір жарыспалы вариант сөздердің жиілігіне қарап, жазылу заңдылығын анықтауға болады. Мысалы, *батшағар/патшағар* варианты орфографиялық сөздікте берілмеген. Жиілік сөздікте екі варианты да бар. Батшағар қолданысы - 2, патшағар қолданысы - 10. Онбестомдық сөздікте патшағар нұсқасына түсініктеме берілген де, қалған варианттарына (пәтшағар, батшағар, бәтшағар) сілтеме жасалған. Демек, жиілік сөздіктегі көп қолданылатын сөздің әдеби нормада жазылу заңдылығы сәйкес келгенін байқауға болады.

6. Жиілік сөздіктегі түбірлес сөздердің әліпбилік рет бойынша қатарлас келуі кейбір сөздіктерге енбеген сөздерді анықтауға мүмкіндік береді. Мәселен орфографиялық сөздікке енбей қалған қос сөздерді анықтау үшін әліпбилі - жиілік сөздіктің пайдасы зор болды. Себебі қазақ тілі жүйесіндегі барлық қос сөздер орфографиялық сөздіктен табылуы қажет. Мысалы соңғы орфографиялық сөздікте берілмеген қос сөздер:

- ым-ишара (жиілігі - 25)
- ым-ишарат (жиілігі - 42)
- ынта-пейіл (жиілігі - 16)
- ынта-тілек (жиілігі - 15)
- ынта-үміт (жиілігі - 13)
- ынта-ерік (жиілігі - 21)
- ынтымақ - береке (жиілігі - 16)
- ынты-шынты (жиілігі - 2)
- бәз-баяғы (жиілігі - 23)

белгі-код (жиілігі - 27)
береке-байлық (жиілігі - 2)
береке-ырыс (жиілігі - 2)
бизнес-ахуал (жиілігі - 8)
бизнес-бастама (жиілігі - 10)
бизнес-жоба (жиілігі - 31)
бизнес-идея (жиілігі - 25)
бизнес-кеңесші (жиілігі - 48)
бизнес-қауымдастық (жиілігі - 68)
бизнес-құрылым (жиілігі - 16)
бизнес-мектеп (жиілігі - 30)
бизнес-тренинг (жиілігі - 27)
бизнес-үлгі (жиілігі - 3)
бизнес - форум (жиілігі - 9)
би-сұлтан (жиілігі - 3)
би-шешен (жиілігі - 23)
болыс-би (жиілігі - 5)
бөле-жара (жиілігі - 2)
быжынап-құжына (жиілігі -1)
білім-білік (жиілігі - 20)
білім-тәрбие (жиілігі -3)
гүл-бәйшешек (жиілігі -12)
ғибрат-өнеге (жиілігі -1)
дастан-жыр (жиілігі -2)
дәмдес-тұздас (жиілігі -7)
дәп-дәу (жиілігі -2)
диуана-бақсы (жиілігі -2)
дос-тамыр (жиілігі -7)
дос-тілеулес (жиілігі -2)
дресс-код (жиілігі -2)
думан-сауық (жиілігі -18)
дұға-тілек (жиілігі -2)

7. Интернет желісінде кездесетін жаңа қолданыстарды жиілік сөздік арқылы тануға болады. Бұл тарауға орфографиялық сөздікте берілмеген және таңбалануы күрделі сөздер жиналған. Мысалы:

БЕТСЫДЫРҒЫ / *betsydyrg'y* (жиілігі - 1).

Дегенмен, қазіргі таңда мерзімді басылымдарда жиі кездеседі. *Тестпен емтихан алу, ҰБТ сынақтары оқушының тек тестке дайындалып, материал жөнінде бетсыдырғы мәлімет алып, мағынасына терең үңілмей-ақ сынақтан өтіп жатыр. (sabaqtar.kz). Бүгінгі ұрпақтың бетсыдырғы білім мен өнерге атүсті жеңіл көзқарасына жаны қастығы хас шебердің бет-әлпетінен сезіледі. (muslimamze.kz). Ал постсоветтік мемлекеттердегі «Искореним коррупцию!» деген бетсыдырғы советтік ұрандарға ел тұрмақ, ел ағасы боп отырғандардың өзі сенбейді. (abai.kz)*

БОЗБОРАН / bozboran (жиілігі - 1).

Ортада өліп жатқан иті Васяны қоршап әйелі, баласы **бозборан** болып жылап, «жоқтау» айтып отыр(oinet.kz). Қолдарындағы сәмбі талдың солқылдаған жас шыбығымен обал-сауапты ойламастан басы мен құлағын **бозборан** соққының астына алады (tattialma.kz). ол далада, әнім-асқар, жырым-жасын, **бозборан**. Адамдықтың ескерткішін қалаймын-ау дегенше,. Қайта-қайта қастасымның қақпанына кез болам (alashainasy.kz).

ШӨПКЕТЫШАРЛАР / s'o' pketys' arlar (жиілігі - 1).

Шөпке тышарлар шенеунік бопты. Шөңгені теңге, еріңді ерме санайтын кісіні мадақ қылған соң, қалай оңарсыңдар? («Халық» газеті, 20 қыркүйек 2015ж). Ал, облыстың тұтқасын ұстап отырған шөпке тышарлар өздерін сынағаным үшін жынын құсқан жалақор Бекбосынды маған айдап салып, мені мұқатпақшы болды. «Қазақ әдебиеті» газеті, 5 қазан 2015ж

ШЕНДІ-ШЕКПЕНДІЛЕР / s'endi-s'ekpendiler (жиілігі - 6).

Барлық шенді-шекпенділер мен галстук таққандар өздерінің қамдарын күйттеп, қалталарын толтыруды ойлап, қай баламды наны көп жерге қойсам екен- деп ойланып жүр. «Жас алаш» газеті, 20 желтоқсан 2015ж

ҚАЛТАЛЫЛАР / qaltalylar (жиілігі - 23).

Бұрын қалталылар өздерінің жобалары бойынша нысан салып, оған мемлекеттік тапсырыс немесе субсидия алып келген. Ал қазір бұндай еркіндікке шек қойылды. «Алматы ақшамы» газеті, 11 қаңтар 2016ж

АЛПАУЫТТАР / alpay' yttar (жиілігі - 35).

Әлемдік алпауыттар Тәжікстандағы кен орны үшін таласуда. Ресей бірінші рет 2006 жылы 32-ші «Үлкен сегіздік» саммитін өткізген. Әзірге бұл Ресей тарихындағы алғашқы және соңғы «алпауыттар саммиті». «Егемен Қазақстан» газеті, 19 маусым 2015ж

ТАСТАНДЫЛАР / tastandylar (жиілігі - 7).

Мемлекет болашағы үшін тастандыларға көмек бергенімізге қуанғаннан гөрі, ұлт болашағы үшін олардың санын азайтуға талпынғанымыз абзал. Қазір балалар үйі тастандыларға толып тұр. Ертеңгі күні азаматтық неке үрдіске айналғанда, олардың саны еселеп өседі. «Жас алаш» газеті, 21 сәуір 2016ж

НӘЗІКЖАНДЫЛАР / na'zikjandylar (жиілігі - 2).

Елімізде нәзікжандылар басқаратын кәсіпорындардың қатары 28%-ға артты. Бұл туралы сандар сөйлейді: қазіргі уақытта өңірдің экономика құрылымындағы 19 ірі өндірістік кәсіпорынды нәзікжандылар басқарып отыр.«Астана ақшамы» газеті, 24 тамыз 2016ж

ҚАРАДОМАЛАҚТАР / qaradomalaqtar (жиілігі - 8).

Пеленің отанынан оралған қарадомалақтар футболдың түрлі әдістерін жетік меңгеріп келді. Қарадомалақтар қарт құрлықты қапы қалдырды. Есепке келгенде есе жіберіп көрмеген ағылшындар әрі-сәрі күйде. «Жас қазақ» газеті, 20 мамыр 2015ж

ТАҚЫРБАСТАР / taqyrbastar (жиілігі - 8).

«Орыс скинхедтерінің» ойраны, тақырыбы айтып тұрғандай, әлемдік проблемаға айналған тақырбастар жөнінде қызу талқылау болды. («Ана тілі» газеті, 9 қыркүйек 2009ж). Оккупай-педофилия» ресейлік «тақырбастар» Қазақстанда да төбе көрсете бастапты. «Ақ Жайық» газеті, 13 қазан 2013ж.

АҚҚҰЛАҚТАР / aqqulaqtar (жиілігі - 8).

Түріктің ер жігіті Ердоғанды менсінбей жүрген аққұлақтар ертең түріктің жеміс-жидегін, көкөнісін "өзімдікі" деп сатып отырған Лукашенконың "бульбасына қайтарды. «Жас Алаш» газеті, 14 наурыз 2011ж

ҚЫСЫҚКӨЗДЕР / qysyqko'sder - қытайлар.

Еліміздің жалпы аумағында 300 мыңнан астам қысықкөздер тіркелген дейді. Ал бейресми, ұрын келген ұрылардың нақты қанша екендігі әзірге беймәлім. «Қазақстан-Заман» газеті, 4 сәуір 2014ж.

КЕСТЕТИГЕР / keстетiger - қыз бала (сәби).

Ішінде кесте тігер бір қыз берсін. Біреуі домбырашы, биші болсын,. Біреуі сыбызғышы, күйші болсын. Ал, Қаншай шешей болса атқа мінер бес ұл мен кесте тігер төрт қызды дүниеге әкелген алтын құрсақты ана еді... «Ислам және өркениет» газеті, 3 желтоқсан 2015ж.

ЖАУТАҢКӨЗДЕР / jay'tan'ko'zder (жиілігі - 2).

Жат елдегі жаутаңкөздер. Мысалы, америкалықтар 1999-2011 жылдар аралығында шетелдерден 233 мың 934 бала асырап алса, оның 6 мың 421-і – қазақстандық жаутаңкөздер! «Астана ақшамы» газеті, 14 наурыз 2015ж.

8. Орфографиялық сөздікке енбей қалған өсімдік, аң-құс атауларын табуға мүмкіндік туды.

Бөріжидек (жиілігі - 1)

Бұғымүйіз (жиілігі - 1)

Түйнектамыр (жиілігі - 1)

Құмырагүл (жиілігі - 4)

Мамыргүл (жиілігі - 1)

Киікжүн - тау өсімдігі

Бұқатек - көкнәр шөбі

Қорыта келгенде, жиілік сөздік - ұлттық тіл құндылығының деңгейін, жылдар бойғы тілдің қолданыс динамикасын, жетілу немесе жойылу дәрежесін, ұлтты тіл корпусының кеңеюін немесе тарылуын айқындайтын құрал. Жаңа әліпбиге көшу қарсаңында ұлттық тілдің құндылығын жетілдіретін барлық мүмкіндіктерді, лингвистикалық заңдылықтар мен нормаларды осы жиілік сөздік материалдары негізінде тиянақтап түзетіп алуға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Жұбанов А.Қ., Жаңабекова А.Ә., Құлманов С. А. Филологтар қауымдастығы мен корпустық лингвистика орталығын құру – қазақ тілінің ұлттық корпусын жасаудың алғышарты // Түркі тілдерін компьютерлік өңдеу.

Бірінші халықаралық конференция: Еңбектері/ Астана: Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ баспасы, 2013, - 340 бет

2. Жұбанов А. Қазақ сөзі компьютерді жатсынбайды // Ана тілі 2009 5 мамыр.

3. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 1-том. – Алматы: DPS, 2011. – 738 бет.

**Қытай қазақтарының әлеуметтік мәдени жағдайы
(Қазақ тілі мен жазуының білім беру мен бұқаралық баспасөздердегі
қолданысы)**

1. Білім беру саласы

Араб әліпбиі негізіндегі А. Байтұрсынұлының әліпбиі жасалудан бұрын қазақ даласындағы медреселерде дәрістер араб немесе шағатай тілдерінде өтілгені аян. Қытайда тұратын қазақтардың да алғашқы оқу-ағарту жұмысы мешіттердің жанынан ашылған медреседен басталған. Қытайдағы қазақтардың көбірек шоғырланған өңірі Алтай аймағы болып онда діни оқу орындарын ашу ХІХ ғасырдың алғашқы жарымында яғни, 1827 жылдан басталды деуге болады. 1827 жылы Алтайға келген Мұхаммет Мұғимын ислам дінін Алтай қазақтары ішінде жүйелі тартып Төре бейіті деген жерде медресе ашып, бала оқытқан. Бұдан басқа. 1830 жылдың күзінде Қазан, Бұхар қалаларына барып діни оқу оқып Алтайға оралған Сәбит дамолда Сауырдағы Қасымхан гүң, Алтайдағы Жұртбай би, Қабадағы Оспан төрелердің ұсынысы бойынша Сауыр, Қыран, Ертіс өңірлерінде, жоғарыдағы би-төрелердің ауылында бала оқытқан. 1880-1904 жылдары Жұртбай би, Мәми бейсі қатарлылар Алтайдың Бітеуірге деген жерінен мешіт медресе салдырып бала оқытқан. (1, 39-бет)

1890 жылы Зуқа қажы Көктоғай ауданы Дүре ауылының Бітеу деген жерінен медресе ашқан. 1896 жылы Бапы би Ертіс пен Қыранның құйғанынан "Бапы мешітін" салдырып медресе ашқан. 1901 жылы Сарсүмбеден "Дөңбазар медресесі", "Ақшорын медресесі" қатарлы медреселер ашылып бала оқыған. Осы сияқты мешіт-медреселердің ашылуы Алтай қазақтары ішінде айырықша ықпал көрсетті. Осымен қатар Іленің Текес ауданында Тоғжан медресесі, Тарбағатайдың Шағантоғайында Иса қажы медресесі, Жансейіт медресесі т.б. мешіт медреселер арт артынан ашылып қазақ оқу-ағартуының дамуына ықпал етті.

1917 жылғы Қазан төңкерісі тұсында Қытай жеріне Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан Республикаларынан қашып өткен көптеген зиялылар Алтай, Тарбағатай секілді аймақтарға барып, жергілікті оқу-ағартудың дамуына орасан зор ықпал жасады. Осындай зиялылардың ықпал көрсетуімен әрі сол кезде Қазақстанның Зайсан қаласында ашылған "Тарақия" мектебінің шабыттандыруымен Алтайдағы Мәми бейсі Бітеуіргедегі мешіт-медресені "Абақия" мектебі деп өзгерткен. "Абақия" мектебінің тәлім-тәрбие, оқыту істері жаңаша бағытта заман талабына сай жүргізілген. Бұл тұста қазақтар шоғырлы қоныстанған бүгіндері Тарбағатай аймағына қарасты өңірлермен Іле аймағына қарасты елді мекендерде осындай үдерістер болды. "Шәуешекте татар зиялылары ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың алғашқы жылдарында-ақ мектептер ашып, онда ұйғыр, қазақ балалары оқыған еді. 1910 жылы Омар хажы Шәуешекте Омария мектебін ашып бала оқытса, сол жылы

Қазан қаласынан оқып келген Ахмет Байди Қобықсарыда « Халық мектебін» , 1912 жылы Татар оқымыстысы София Ауыстау Дәрбілжінде мектеп ашқан. Осы тектес мектеп медреселерден 1911 жылы Байбалық мектебі, 1917 жылы Жайырда Мұхаммед Шафих мектебі ашылды. 1921 жылы Шәуешекте "Күландамия мектебі" делінген арнаулы қыздар оқитын мектеп ашылған.

1917 жылдары Іле генералы тұратын Күреде "Күре шуетаңы" деген мектеп ашылған. Қазақ, монғол халықтарының талабы бойынша, 1922 жылы монғол - қазақ мектебі ашылады. Шың Сысай жүргізген "алты саясаттың" тиімділігі арқасында қазақ оқу-ағартуы да бір мезгіл дами түсті. Бір жағынан үкіметтік орындардың қолдап-қуаттауы болса, екінші жақтан халықтың өздерінің қаржы атауымен мектептер салына бастады. 1935-1936 жылдары Алтайдың Сарысүмбе қаласында «Жаңа күш» , «Жаңа гүл», «апрел», «Мәдениет», «Табыс» т.б мектептер салынды. Бұрынғы «Ақақия» медресесі жаңа үлгідегі үлгі мектебі болып, Жәке би медресесі «Ласты мектебіне» өзгерді. 1935 жылы Басбай Шолақұлы өз қаржысына Шағантоғай ауданынан жаңаша мектеп салдырса Қобық Сауырда Ағыбай Мәсәлімұлы өз қаржысына «Бүйрек мектебін» салдырды. Осы тұстарда Іле өңіріндеде жаңаша мектептер ауылдарға салына бастаған. Мысалы, Құлжа ауданының Жырғалаң деген жерінде Жабықбай мектебі, Тоғызтараудың Мұқыр-Жырғалаң деген жерінде Дарубай мектебі, Күнесте Сатыбалды мектебі, т.б. болды. (2, 40-42бб). Атап айтқанда 1934-1949 дейінгі мезгіл қазақ оқу ағартуындағы жаңа бір кезең болды. Бұрынғы діни медреселердің орнына жаңаша заман талабына сай жаңа үлгідегі оқу білім беретін мектептер әр жерлерде көптеп салына бастады.

Ана тілдің өміршеңдігі білім беру саласының жалпыласуы мен сапалық деңгейі, мемлекеттің қолдауына тікелей байланысты. 1949 жылы 1 қазанда Қытай халық республикасы құрылып, 1950 жылдан кейін мектеп тәлім-тәрбиесі мен оқу, оқыту істеріне Қытай Коммунистік партиясы тікелей жетекшілік ететін болды. 1950 жылы Шынжаң өлкесін басқаруға алған алғашқы жылдары, қытайдағы қазақтар қоныстанған өңірлерде бұрынғы ескі мектептерді пайдаланумен қатар, жаңа мектептер ашылып, оқу жасына толған балалар жаппай мектепке тартылған. Сонымен қатар ересектерге сауатсыздықты жою қозғалысы жүргізіп, олардың сауаттануына, білім алуына жақсы жағдай жасалған. Қазақтардың білім алуы ондағы ұйғыр , тибет, монғол т.б өзге де жан саны аз ұлттар қатарында, өз ана тілінде, төте жазуда, Қазақстанда басылған оқулықтар бойынша білім алуға мүмкіндік берілген. 1958 жылға дейін қазақтар қоныстанған аудан, ауылдардың барлығында мектептер салынып, оқу жасындағы балалардың көбі мектептерге барған. Шынжаң өлкелік оқу-ағарту мекемесі қазақ бастауыш, орта мектептерінде қолданылатын оқулықтарды қытай мектептерінде қолданылатын оқулықтар негізінде қазақ тіліне аударып қайта дайындау жұмысын қолға алған. Осы тұста қазақтар қолданып келген араб графикасындағы А.Байтұрсынұлының төте жазуын латын әрпіне ауыстыру жоспары жасалып жатты . және ол орталық үкіметтің бір тұтас бұйрығымен 1959 жылы жүзеге асырылды. 1960

жылдан бастап мектептерде латын әрпінде дайындаған оқулықтар қолдануға енгізілді. Бұл кездегі оқулықтар латын жазуы негізінде жасалған латын жазуымен жарық көрді. Сонымен, Шынжаңда көне жазу (төте жазу) және жаңа жазу (латын әрпі) қатар қолданылды. «мәдениет төңкерісі» (1966-1976 жж.) басталғанға дейін яғни 1966 жылға дейін ондағы қазақ оқу-ағартуы жалпы даму үрдісінде болды. Деседе 1958 жылғы ұлтшыл-оңшылдарға қарсы күрес, 1962 жылғы "Іле-Тарбағатай оқиғасы", 1966-жылдан басталған "Мәдениет төңкерісі" қазақ оқу-ағартуын барынша тұралатты.

1978 жылдан бастап Қытайдың қоғамдық-саяси жағдайының оңала бастауына байланысты білім, ғылым, техника саласы тез қарқынмен дами бастады. Сонымен, Қытайдағы қазақтардың да білім беру ісі жүйеге келтіріліп, бала-бақша тәрбиесінен бастауыш, орта мектеп, орта техникум және жоғары оқу орындарына дейінгі білім берудің қазақша жүйесі қалыптасты. қазақ, ұйғыр мектептерінде қытай тілі сабағы өтілгенімен аптасына 4-6 сағаттан аспады. Орта мектептер таза қазақ мектебі, қытай-қазақ мектебі, көп ұлтты аралас мектепті қамтыды. Мектепті қазақ тілінде оқыған талапкерлер өз ана тілінде мемлекеттік емтихан тапсырып, конкурстарға түсуге ерікті болды. Талапкерлер өздерінің жинаған балдары бойынша әр дәрежелі жоғары оқу орындарына түсуге толық мүмкіндіктер берілді. Сондай-ақ, оларды жоғары оқу орнына қабылдауда белгілі дәрежеде жеңілдіктер жасалады.

Қазақ тілдерінде білім беретін білім ошақтарының саны артты. Мәселен осы жылғы мәлімет бойынша Іле қазақ обылысындағы жатақты бастауыш мектертердің саны 133 болып оқушы саны 49 мың 125 адамға, арнайы оқытушылар құрамы 3521 адамға; оталау және орта мектеп саны 59 болған. Обылстағы малшаруашылығы аудандарындағы балалардың оқуға түсуі 91 пайызға жеткен (3, 871-872 бб). 5 жылдық бастауыш мектептің 1-жылдығында оқушыларға аптасына ана тілі 12 сағат, есеп сабағына 9 сағат, дене тәрбиесіне 1 сағат, мұзика сабағына 1 сағат жиыны 23 сағат бөлген. 4 және 5 сынып оқушыларына саясат сабағына 2, тіл-әдебиет сабағына 10, математикаға 8, тәбиғат сабағына 2, дене тәрбиесі мен мұзика, эстетика сабақтарына 2 жиыны 24 сағат сабақ орналастырған. (4, 75-бет). Қарап отырсаңыз барлық пәндер қазақ тілінде жүргізілген, ана тіліне бөлінген сағат саныда жеткілікті болған.

Обылыс, аймақ орталықтарында қазақ тілінде білім беретін кәсіптік техникалық орта және жоғары арнайы оқу орындары ашылып көптеген мамандықтар қазақ тілінде оқытылды, Пекин орталық ұлттар университеті, Шынжаң университеті, Шынжаң педагогикалық университеті, Іле педагогикалық институты, Күйтің педагогикалық институты сияқты жоғары оқу орындарында қазақ филологиясы мамандықтары ашылып сала мамандары көптеп тәрбиелеген. Шынын айту керек қытай үкіметі 2000 жылдардың басына дейін қытайағы жан саны аз ұлттардың өзінің ұлттық тіл-жазуымен білім алуына өте жақсы жағдайлар жасалып келді. Мұның бәрі сол халықтардың тілінің дамуының алғы шарты болды. Деседе бұндай үдеріс бұл күдері мүлде тоқтаған. Қытай қоғамының нарықтық экономикаға нақтап

бетбұрысы 2000 жылдардың басынан бастап жоғары орта оқу орындарын, негізінен, ақылы оқытуға көшірді. Конкурыстан өтіп, оқуға түскен күндеде мемлекет оқу үлгеріміне қарай белгілі бір жеңілдіктер ғана жасайды, қалған оқу ақысын өзін төлеуің керексің. Сондай-ақ, оқу бітірушілерді мемлекет бір тұтас жұмысқа орналастырып келсе, ендігі жерде әр кім өздері жұмыс табуға тиісті болды. Бұл жүйені қолдану Қытай үшін, әрине, орынды. Бірақ экономикалық табысы төмен, әлеуметтік жағдайы шамалы болып келетін ондағы қазақтар үшін тым қиын болды. Мұның бәрі қазақ жастарының толық орта мектепті бітіріп, жоғары оқу орындарына түсуін қиындатты, түскен күннің өзінде олардың мамандығына сәйкес жұмысқа орналасу мүмкіндігі азайды. Мемлекеттік болсын жеке кәсіп орындар мен мекемелерде мемлекеттік тіл -- қытай тілін қытайлардың өзіндей білмесең жұмыстабу қиындады. Халықтың біразы өз еріктерімен балаларын ұлттық тілде дәріс беретін мектертерден шығарып, мемлекеттік тілде дәріс өтілетін мектептерге бере бастады. Сонымен бірге қытайдың идиологиялық жақтағы ішкі саясатының ұлттық бояуы қанықтана түсуі яғни Қытайдағы халықтың бәрі Ұлы Жуңхуа ұлтының ұрпағы, оның ортақ тілі қытай тілі болуы керек дейтін «қос тіл оқыту» саясаты шын мәнінде мемлекеттік тіл-қытай тілін оқытуды баса дәріптейтін саясат болып, 2000 жылдардың басына дейін барлық пәндерді ұлттық тілде білім беріп келген мектептер енді «қос тілді мектептер» яғни шын мәнінде барлық пәндерді қытай тілінде өтетін мектептерге айнала бастады. Бүгінде ұлттық мектеп деген аты бар мектептерде ана тілі сабағы ғана аптасына екі де төрт сағат өтілгені болмаса барлық пәндер бүкілдей мемлекеттік тілге көшірілген. Ауылдардың өзінде бала бақшадан бастап «қос тіл оқыту» саясаты мықтап қолға алынғаны сошалық әке-шешесі баласымен тіл табысу үшін өздері бұрын дұрыс үйренбеген, дұрыс білмейтін мемлекеттік тіл- қытай тілін бастап үйренуге мәжбүр. Деседе, Қытай Халық Республикасының ұлттық территориялық автономия заңы ҚХР 6-кезекті мемлекеттік Халық Құрылтайының 2-мәжілісінде 1984 жылы 31 мамырда мақұлданған. 9-кезекті мемлекеттік Халық Құрылтайы тұрақты комитетінің 20-мәжілісінің 2001 жылғы 21 ақпандағы "Жуңхуа Халық Республикасының ұлттық территориялық автономия заңына өзгеріс енгізу туралы қаулысына сай" жасалған 10-тармақта «ұлттық автономиялы жерлердің автономия органдары өз жерінде өз ұлтының тіл-жазуын қолдану және дамыту екіндігіне, өз салт-сана, әдет-ғұрыптарын сақтау немесе өзгерту бостандығы болуына кепілдік етеді» делінген. Бүгінде ондағы тілдік жағдаятқа қарағанда осы заңдардың нақтытылы жүзеге асып, атқарылып жатқаны күман тудырады.

1. Қазақ тіліндегі бұқаралық ақпарат құралдары

Шың Шысай билік басына келгеннен кейін, алға қойған алты саясаты бойынша, Кеңес Одағымен достасып мәдениет және оқу-ағарту, газет-жұрнал, кітап шығару істері жағында белгілі даму пайда болды. Өлке орталығы Үрімжі қаласында және де Іле, Алтай, Тарбағатай аймақтарында құрылған "Қазақ-

қырғыз мәдени, ағарту ұйымының " ықпалымен қазақ баспасөзі мен оқу-ағартуы жаңа бағытта шығып қалыптаса бастады. Іледе құрылған қазақ-қырғыз мәдени-ағарту ұйымы 1935 жылы қазақ тілінде "Төңкеріс таңы" атты газет шығарып, газетті осы ұйымының ойын-сауық, мәдениет істеріне жауапты ақын Таңжарық Жолдыұлы басқарған. Осы газетті қазіргі "Іле газетінің" алғашқы негізі, Іледегі қазақ баспасөзінің төркіні деуге болады. Алтай өңірінде кезінде Алтай өңірінің уәлиі және әскери қозғалыс генералы болып тұрған ағартушы Шәріпхан Жеңісханұлы Көгедаев баспасөз жұмысын дамытуға ерекше күш салған кісі. 1934 жылы ол Кеңес Одағынан баспа машинасын алдырып, 1935 жылы қазіргі "Алтай газетінің" тұңғыш саны "Шынжаң Алтай газетін" шығарады. Бұл газет сол жылдың соңында "Жаңа Алтай газеті" деген атпен шығып тұрды. Бұған қоса 1948 жылы "Таң Шолпаны" атты журнал шықты. Тарбағатай өңірінде баспасөз жұмысы Іле мен Алтай өңіріне қарағанда ертерек басталған. Бірақ ол алғашында нағыз қазақ тіліндегі басылым болмады. өйткені, қазақ, ұйғыр, татар, тағы басқа ұлттар аралас қоныстанған Тарбағатайға кеңес одағынан (1925 жылы) әкелінген тас баспа аспаптары Қазан баспасыныкі еді, әрі ұйғыр, татар тіліне жақын әріп болатын. Осы тілмен шыққан "Біздің үн" атты газетте Нұртаза Шалғынбаев сияқты қазақ зиялыларының мақалалары да басылып тұрған. 1934 жылдан бастап бұл газетте Тарбағатайдың ортақ тілінде қазақ оқымыстыларының мақалалары басыла бастады. Үрімжіде "Шынжаң газетінің" қазақ тіліндегісі 1935 жылдан шыға бастады да, қазақ баспасөзі дамуына негіз болды. Қытайдағы қазақтардың ақпарат, баспасөз істері 1950 жылдан бастап дами түсті. ҚХР 1950 жылы бұрыннан қалған ақпарат баспасөз мекемелері мен басылымдардың барлығына мемлекеттік басқару жүйесін орнатты. Соған орай Шынжаңда шығатын қазақ, ұйғыр тілдеріндегі басылымдардың барлығын ҚХРФ Шынжаң өлкесі мен аймақтардың органдарына айнадырды. Үрімжіден шығатын «Шынжаң газеті», Құлжадан жарық көретін «Алға» газеті 1951 жылдан «Іле газеті», Шәуешектен шығатын «Халықшы газеті» - «Тарбағатай газеті», Алтайдан (Сарсүмбеден) шығатын «Ерікті Алтай газеті» - «Алтай халқы», 1959 жылдан «Алтай газеті» деген атпен шығарылды. 1959 жылдың қаңтарынан бастап оқушыларға арналған «Іле пионерлері» (Құлжада) газеті, 1974 жылдың қазан айынан бастап басшы кадрлар мен зиялыларға арналған «Пайдалану хабарлары» (Үрімжіде) газеті, 1984жылдың тамызынан бастап ғылым мен техника саласына арналған «Шынжаң ғылым-техника газеті» (Үрімжіде) сияқты газеттер қазақ тілінде шығарылды.

1880-1890 жылдар ішінде Жүсіпбек Шайхысыламұлы, Ақыт Үлімжіұлы бастаған алғашқы бір топ ақындардың Қазан баспасынан кітаптар шығара бастауы осы өңірдің баспасөзінің алғашқы қадамдары саналады екен. Қазақ тілінде кітап шығаратын баспалар да XX ғасырдың 50-жылдары құрылып, замана талабына сай көбейіп отырды. 1951 жылы Үрімжіде «Шынжаң халық баспасы» қазақ редакция бөлімі құрылды; 1953 жылы Пекинде «Ұлттар баспасы» казак редакциясы бөлімі жұмыс істей бастады; 1956 жылы Үрімжіде

«Шынжаң оқу-ағарту баспасы» мен «Шынжаң жастар-өрендер баспасы» қазақ редакциясы бөлімдері дүниеге келді; 1978 жылы Күйтін қаласында тек қазақ тілінде ғана кітап шығаратын «Іле халық баспасы» құрылды; 1982 жылы Үрімжіде «Ғылымды жалпыластыру баспасы» қазақ редакция бөлімі құрылды. 1950-1990 жыдарғағы санақ бойынша Қытайда қазақ тілінде шыққан кітаптар мен оқулықтардың түрі 2214 болып 15 млн946 мың таралыммен шыққан, бұл сол тұстағы қазақтардың адам басына 16 данадан айналған. Одан бері бұл көсеткіш екі есе өскені сөзсіз. Ал Қытай қазақтары бойынша қазақ тілінде шығатын журналдардың саны 40 қа жетеді, атап айтсақ: "Шынжаң қоғамдық ғылымы", "Шынжаң қоғамдық ғылым мінбесі", "Шынжаң жоғары оқу орындары ғылыми журналы", "Шынжаң авангардтары", "Шынжаң оқу-ағартуы", "Ғылым бұлағы", "Шынжаң суретті журналы", "Тіл және аударма", "Көкжиек", "Шұғыла", "Мұра", "Оқырман өресі", "Шынжаң малшаруашылығы", "Алға", "Жайылымшаруашылығы", "Шаруашылық машиналары" "Іздену", "Ұлттар ынтымағы", "Ұлттар ", "Іле айдыны", "Іле жастары", " Іле әйелдері", "Мектеп дене тәрбиесі", "Қазақ балалары ғылыми суретті журналы", "Алтай аясы", "Тарбағатай", "Ғылым және өнер", " Дәрігерлік білім", "Жастүлек" журналдары, "Іле педагогикалық институт ғылыми журналы", "Іле оқу-ағарту институтының ғылыми журналы", "Іздену және ашу", " Үйрену және ғылым", "Іле ағартуы", "Іле медицинасы", "Іле прократурасы", "Боғда", "Құмыл алқабы", "Тарлан" журналдары. Қазақ тілінде шығатын газеттерден "Шынжаң газеті", "Іле газеті", "Алтай газеті", "Тарбағатай газеті", " Шынжаң ғылым - техника газеті", "Іле ғылым - техника информация газеті" бар **(бұл газет журналдар дәл қазір дерлік төте жазумен жарық көгенімен, бұлардың ішінде біразы 1960-1982жылдары латын жазуымен жарық көріп тұрған)**. Қытай астанасы Пекинен орталық халық радио стансасы 1950 жылдан бастап қазақ тілінде күделікті бағдарлама беріп келеді. Бұрындары күніне 2 де 3 сағат берсе, бүгіндері он неше сағат бағдарлама беріп келеді. Шынжаңда болса екі теле арна мен бір радио (Шынжаң халық радио станциясы) тек қана қазақ тілінде жұмыс жүргізеді. Шынжаң халық радио станциясы 1955 жылдан, Шынжаң телевизиясы 1985 жылдан қазақ тіліндегі бағдарламалар тарата бастаған. Бұдан басқа Қазақтар шоғырлы қоныстанған обылыс, аймақ, аудандар да қазақ тілінде күнделікті бірер сағат теле-радио бағдарламалары бар. Халық ауыз әдебиетінің таңдамалы үлгілерін баспада шығару ісі 1980 жылдардан бастап қолға алынған соның нәтижесінде "Қисса-дастандар", "Тарихи жырлар" "Батырлық жырлар" деген атпен (18 том), "Ғашықтық жырлар" (8 том), "Ертегі-аңыздар" (4 том), "Шежіре" (3 том), "Тарихи айтыстар" (6 том), "Айтыстар" (6 том), "Тарихи ән-күйлер" (4 том), "Шешендік сөздер" (4 том), "Мақал-мәтелдер" (2 том) баспадан шықты. "Шалғын", "Мұра" журналдарында ауыз әдебиеті мұраларын насихаттаған 200-ден астам мақала жарияланды. Қазақстанда "Мәдени мұра" бағдарламасы бойынша шығарылып отырған "Бабалар сөзі" ұласпалы 100 томдығының 25 томы сол Шынжаңдағы нұсқадан көшіріліп отыр. Бұдан тыс

көркем әдебиеттен 100 ге жуық роман, мыңнан артық әңгіме повесттер, ондаған жыр жинақтары т.б. жарық көрді. Білім саласына қажетті жүздеген оқу құралдары мен 50 ден астам сөздік жарық көрген(5, 228-229бб). Жоғарыда келтірілген фактілер Қытайдағы қазақ баспасөз ісінің XX ғасырдың соңғы жартысында айтарлықтай дамығандығын көрсетеді.

Дегенмен, қазіргі кезде Қытайда нарықтық экономика жүйесінің қалыптасуына байланысты білім беру мен баспасөз саласына тауар қатынасынып енгізілуімен басталған бәсекеде қазақ мәдениеті қытай мәдениетінің қасында әлсіз де дәрменсіз күйге түсіп отырғаны жасырын емес. Таза қазақ тілінде сабақ беретін мектептердің бәрі «қос тілде» білім беруге көшкен(шын мәнінде барлық пәндер бала бақшадан бастап қытай тілінде оқытылады) «Қос тілде» білім беру жүйесінің қолданылуына байланысты қазақ балаларының қытай тілінде білім алуы жалпыласуда, ана тілі барық сыныптарда аптасына 2сағат қана оқытылып отыр. Демек ендігі жерде қазақ тіліндегі басылымдардың оқырмандары барған сайын азайып, мектеп оқушылары қазақ тіліндегі мерзімді басылымдарды көрмейді, көрсе де түсінбейді деуге болады. Бұл үрдіс әлі де жалғаса бермекші, сонда Қытайдағы қазақтардың тілдік жағдайы барған сайын қиындай түседі деген сөз.

2. Қытайдағы қазақтардың жазу реформасы

Бүгіндері ҚХР Шыңжаң өлкесінде тұратын қазақ, ұйғыр, қырғыз халықтары араб жазуы негізінде жасалған А. Байтұрсынұлының төте жазу әліппесін қолданады. Десе де ондағы түркі тілдес халықтардың өз жазу тарихында бұған дейін кирилл жазуына көшпек болғаны, латын әліпбиін де 20 жылдай қолданғанын біреу білсе біреу білмейді. Ондағы Қазақ жазуы реформасының барысы қалай болды? Қазақ әліпбилері қалай жасалды? т.б осындай мәселелер мұндағы зиялы қауымды қызықтыратын болса керек. Сонымен бірге бұл тақырыптар біздің отандық тіл білімінде қарастырылмаған тың нәрселер болғандығы себепті төменде біз Қытай елінде жарық көрген еңбектер мен тарихи дәлел фактілер негізінде осы мәселелерге жауап іздеп көрмекпіз.

Ғабитханұлы Қ.

Қытайда тұратын қазақтардың төте жазуды қолдану тарихы

1924 жылы Орынборда өткізілген қазақ-қырғыз зиялыларының тұңғыш сиезінің 15 маусымындағы мәжілісінде Араб графикасы негізінде жасаған Ахмет Байтұрсынов әліпбиі ресми қолданысқа енетін болып бекігені, сонымен бірге осы негізде, Қырғыз, Татар, Өзбек, Ұйғыр қатарлы туысқан түркі тілдес халықтарда бірінен соң бірі өз әліпбилерін жасағаны белгілі. Бұл өзгерістер

әріне тез арада көшілес жатқан қытай жеріндегі қазақ, қырғыз, ұйғырларға да әсер етпей қоймады. Осы тұста 20-ғасырдың 20, 30 жылдары Кеңес одағында болып жатқан түрлі саяси науқандар атап айтқанда ұлт азаттық қозғалыс, байларды компескалау, ашаршылық т.б салдарынан Қытай жеріне бас сауғалап өткен зиялы қауым өкілдері Байтұрсынов әліпбиін Шыңжаңдағы қазақтарға ғана емес Ұйғыр, Қырғыз қатарлы түркі тілдес халықтарға да таратты. Осы жылдары Алтайда Кәрім Дүйсенбайев «әліппе астары» деген кітап шығарса, Шәуешекте «жаңа әліпби», Ғұлжада «әліпе» кітаптары жарық көрді. Содай ақ қазақтар шоғырлы қоныстанған Алтай, Тарбағатай, Іле, Үрімжі өңірлерінде әр түрлі курыстар ашылып сабақтар өтілді. Сол кездегі өлкелік үкімет жағынан қазақ, ұйғыр тілдерінде жаңаша оқулықтар жазу, баспадан шығару ісі қолға алына бастады. Десе де бұл кездері А.Байтұрсынұлының ықпалы бұл жерлерге жете қоймаған болатын.

1933 жылы 12 апрельде Үрімшідегі Жин Шурын үкіметін құлатқан саяси өзгеріс Шыңжанның осы заман тарихындағы ірі оқиға болды. Билікті шенгеліне алған Шың Шысай үкіметі бұл тұста сыртқы жақта Кеңестер Одағымен достасу саясатын қолданды. Бұрынғыдай емес, жергілікті халықтардың оқып білім алуына, өз тілінде газет-журнал, кітаптар шығаруына өз мүддесі үшін азда болса көңіл бөле бастады. Қазақ, ұйғыр жастарынан Кеңестер Одағына 300-дей оқушы жіберіп кадр тәрбиеледі [6, 133]. Олардың ішінде Тіл-жазу, баспасөз саласының өкілдері де болды. Сонымен бірге араб әліппесі негізіндегі ұйғыр, қазақ жазуларының баспа әріп қалыбы мен баспа машинасын Кеңестер Одағынан алдырды. Бұл шаралар Шыңжаңның жер-жерінде игі ықпал жасады. Жергілікті қазақ, ұйғыр, қырғыз, татар халықтарының мәдени-ағарту ұйымдары әр жерде құрылып, олардың бастамасымен мектептер ашылып, сауаттандыру жұмысы қолға алынды, ұлттық тілде газет-журналдар шығарылды. Баспасөз жұмыстары жандана бастады. Осы кезге дейін Кеңестер Одағына жалпыласып болған А.Байтұрсынұлының әліппесі Шыңжаңдағы халықтарға тарала бастады.

Қытайдағы қазақтіліндегі ахпарат-баспасөз туысқан ұйғыр, татар, қырғыз, өзбек халықтарының ахпарат-баспасөз істерінің өркендеуімен сабақтас, тағдырлас болды. Мәселен, 1932 жылы Құлжада араб жазумен жарық көрген «Іли дәряси» газеті Іледегі ұйғыр, қазақ, татар қатарлы халықтарға ортақ газет болса, 1934 жылы 21 майдан бастап Шәуешек қаласында араб жазуымен жарық көре бастаған «Бизниң таууш» газетінде қазақша, ұйғырша, татарша мақалалар аралас басылып отырған.

1953 жылы Тарбағатай аймағында араб жазумен «Шыңжаң-Тарбағатай Хабарлары», «Жаңа Шыңжаң» журналы жарықкөрссе, үш аймақ төңкерісі тұсында онда «Халық ауазы», «Інқилапшил яшлар» (төңкерісшіл жастар), «Халықшы», «Дәрбілжін хабарлары», «Табыс» т. б. газеттер жарыққа шыққан. Тарбағатай аймағында шыққан жоғарыдағы газет-журналдар осы аймақтағы ұлттардың аралас қоныстанған жағдайына қарай қазақ, ұйғыр тіліндегі мақалаларды аралас басты. Дегенмен мұндағы халықтардың басым көпшілігі

қазақ болғандықтан, мақалалардың дені қазақ тілінде басылды, Алтай, Іле және Үрімшідегі газет-журналдар да осындай күйді кешті. Мәселен, 1946-1950 жылдарда Үрімші қаласындағы зиялы жастар араб жазумен «Хан тәңірі» атты журнал шығарып тұрған. Бұл журналдың бастығы Ибраһым Турды, орынбасары Салық Әмірәліұлы болған. Журнал қазақ, ұйғыр екі тілде аралас шыққан [7, 65 б].

Жоғарыдағы газет-журналдардың бәрі араб әрпінде жарық көргенімен, оларда сол кезде біртұтас емле-ереже, жүйе болмаған. Кейбіреулері А.Байтұрсынұлының әліппе жүйесіне жақын болса, кейбіреулері дәстүрлі әліппеге аздап қана өзгерістер енгізіп қолданылған. Десе де 30-жылдардан бұрынғы әліппеден аздап ілгерлеушілік болғаны байқалды.

1951 жылы Шыңжаңға Кеңестер Одағынан ұйғыр тілінің мамандары Хәләм Құдайберді, Мәшүр Розыбақы қатарлылар Үрімшіге келіп, тіл-жазу, баспасөз саласына байланысты лекциялар оқыды, ұйғыр тілі емле қағидасы туралы ой бөлісіп, өз тәжірибелерін үйретті. 1951 жылы Алматыдағы тіл-емле кеңесі жағынан А. Байтұрсынов жазу емлесі негізінде түзіліп шыққан «Ұйғыр әдеби тілінің араб әліппесі негізіндегі қысқаша емле қағидалары» талқыға салынып, оған аздаған өзгерістер енгізу арқылы қабылданған. Сондай-ақ бірнеше жыл қолданыстан кейін 1954 жылы «Ұйғыр әдеби тілінің қысқаша емле қағидалары» деген атпен Үрімшіде жарияланды. Әліппе 30 әріптен тұрады [8].

Көріп отырғанымыздай, 1950 жылдары ұйғыр тілі мен емлесінде зор бұрылыс болды [9]. Тарихтан бері жазуда орын алып келе жатқан тек қана араб-парсы сөздеріне ғана керек таңбалар алынып тасталды. Дәйекше белгісін қолдану арқылы дауысты дыбыстарға айырым таңбалар белгіленді (мысалы:). Ұйғыр тілінің емле қағидалары ұйғыр тілі табиғатына, ұйғырдың жанды тіліне жакындады [10, 318]. Бұл қағидалар 1983 жылы жасалған емледе біршама кемелдене түсті. Бұрын 8 дауысты дыбысқа 6 таңба белгіленсе, қазір әр дыбыстар бойынша жеке таңба белгіленді.

А. Байтұрсынұлының төте-жазу емлесі Шыңжаңда тұратын қазақтарға 1930 жылдары тарала бастап, сол тұстардағы баспасөзде қолданылғанымен, әр жерде әрқалай өзгеріске түсіп бір ізде болмаған. 1952 жылға келгенде сол кездегі Шыңжаң өлкелік үкіметтің басқаруында құрылған ұлттардың тіл-жазуын қолдану мен зерттеуге жетекшілік ету комиссиясының тапсыруымен Әнуэр Көкейұлы қатарлылар 1954 жылы А.Байтұрсынұлының емлесі негізінде «Қазақ тілінің емлесін дұрыс қолдану ережелерін» жазған. Бұл ереже Шыңжаң өлкелік халықүкіметінің әкімшілік істері жайындағы 136-ретті жиналысында ресми бекітіліп, жер-жердің атқаруына жіберіліп, біртұтас қолданысқа түскен.

Арғы тарихты айтпағанда өткен ғасырдың басынан бастар Қытайда тұратын қазақ, ұйғыр және қырғыз халықтарының жазу тарихы тағдырлас, сабақтас, бір ізде келеді. Және жазу дәстүрлерінде А.Байтұрсынұлының емлесін пайдаланғаны анық байқалады.

Қытайда тұратын түркі тілдес қазақ, ұйғыр, қырғыз халықтары кезінде А.Байтұрсынұлы емлесінің ықпалымен өз жазу дәстүрлерін қалыптастырып, бүгінге дейін қолданып отырғанымен, ондағы зерттеушілер тарапынан әсіресе Ұйғыр тілі мен жазуын зерттеуші мамандар тарапынан Аханның еңбектері туралы пікірлер айтылмай келді. Оның себебі біріншіден, А.Байтұрсынұлы еңбектерінің ол жақтағыларға таныс еместігі болса, екіншіден, Кеңестер Одағы тұсында «халық жауы», «ұлтшыл» атанған адамның атын атау ондағылар үшін де кезінде қиын болғандығында болса керек. Ендігі жерде, Қазақстан егеменді ел болып, Қазақстан-Қытай қарым-қатынастары жақсарған тұста, А.Байтұрсынұлы еңбектері Қытайда тұратын қазақ, ұйғыр, қырғыз халықтарының тіл-жазуымен бірлестіре зерттелуі тиіс. Қытайда тұратын қазақтардың кирилл жазуына көшу барысы

Байтұрсынов әліпбиі Шынжаңда тұратын қазақтарда жаппай қолданыс тауып жатқан тұста Кеңестік Қазақстанда қазақ жазуы 1940 жылы латын графикасы негінде жасалған латын әліпбиінен қазір қолданып отырған кириллица негізінде жасалған жазуға көшкен болатын. Мұның өзі Сталиннің орыстандыру саясатының ықпалында жүзеге асқаны бүгіндері жасырын емес.

Туысқан түркі халықтары жүйеден қазақ халқының жазу бірлігін ойлаған Шынжаңдағы ұлт зиялилары енді Кеңестік Қазақстанда қолданып отырған кириллица негізінде жасалған жазуға көшу туралы сөз қозғай бастады. 1956 жылдың тамыз айында тұғыш өткен Шынжаң өлкелік тіл жазу жиналысында Осы өлкедегі Ұйғыр, Қазақ, Қырғыз, Өзбек, Татар, Моңғол, Сібе халықтарының жазуларын кириллица графикасына көшіру туралы ұсыныстар түсті. Ұсыныста: « Біз Шынжаңдағы қазақ халқы үшін славян графикасы негізінде айрым жазу жасап отырмастан, Советтік қазақстанда қолданылып, қазақ халқының сотциялистік мәдениетін өркендетуде біраз қызмет істеп үйреніскен жазуды негізінен қабылдауымыз лайық. Бірақ бұл жазуда әріптердің көптігі емледе белгілі қиындықтар тудыратындығы жайлы талқы түргізу тиіс» , « қазақ жазуының жобасы Советтік Қазақстанда қолданылып отырған 42 әріп, екі белгімен берілген жазумен бірдей болып, бұл жазу қазақ әдеби тілінің қажетіне сай келеді, жиналысқа қатысушылар аталған жобаға келіседі» делінген. Осылайша 1956 жылдың 31 желтоқсанында ашылған Шынжаң өлкелік үкіметтің 13 кезекті жиналысында өлкедегі Ұйғыр, Қазақ, Қырғ туралы ресми қаулы қабылданды. Жоба «Шынжаң малшылары» газетінің 1957 жылдың екінші қыркүйегі күнгі санында жарияланып, қызу талқыға түсті. Зиялы қауым өкілдері Советтік Қазақстанда қолданып отырған қазақ жазын толықтай көшіріп алмай өзгерістер енгізу керек атап айтқанда қазақ тілінің дыбыстық жүйесінде жоқ Я, Ю, Ё, Щ, Ц , Ъ, Ь таңбаларын әліпбиден шығарып тастау, қазақша баламасы бар орыс сөздерін қолданбай, қазақшасын қолдану т.б ұсыныс пікірлер айтылды. Осымен бір уақытта Іле қазақ облысының орталығы Құлжа қаласы мен өзгеде өңірлердегі қазақ мектертерінде кириллица негізінде жасалған қазақ жазуы оқытыла бастады. Деседе бұл жобаның өміршеңдігі ұзаққа бармады, 1958 жылдың 28

науырызынан 14 сәуіріне дейін Бейжиңде ашылған жан саны аз ұлттардың тіл мен жазуы туралы ашылған екінші кезекті мәжілісінде кириллица жобасы тоқтатылды.(8,) Бұған әрине бір жағынан сол тұстағы Қытай мен Кеңестер одағы арасындағы теке тірестің басталуы себеп болса енді бір жағынан біраз жылдар талқыланып 1958 жылдың ақпап айында Қытай тілінің латын транскрипциясы (pinyin) жобасының мақұлданып оны қытай тілі ғана емес қытайдағы барлық халықтар өз жазуында қолдану керек дегендей саяси шешімдер себеп болғаны анық.

Қытайда тұратын қазақтардың латын жазуына көшу барысы

1958 жылдың ақпап айында бүкіл қытайлық халық құрылтайында бекітілген қытай тілінің латын транскрипциясы (pinyin) жобасы жер жерде жүзеге аса бастады. Жобаның басты мақсаты қытай ероглифтерін латын транскрипциясы арқылы оқыту, ероглифтерді үйренуге қолайлылықтар тудыру болатын. Бұл расында да қытай тілін игеруге жасалған игі қадам еді. Бұл бір-бірін түсінбей әр түрлі диалектіде сөйлейтін халықты ортақ тілге (putonghua) көшіру, ортақ тілдік норманы сақтау мен халықты жаппай сауаттандыруда орасан зор ықпал етті. Деседе, осымен бір уақытта Қытайда тұратын өзге халықтардың жазуын қытай тілінің латын транскрипциясы (pinyin) жобасына жақындастыру, тілі бар жазуы жоқ халықтардың жазуында осы негізде жасау науқаныда басталып кетті.

1959 жылдың 25 қарашасынан 11 желтоқсанға дейін Үрімжіде ашылған екінші кезекті өлкелік тіл-жазу жиналысында « районымызда (өлкемізде) қазір қолданылып отырған араб жазуы негізіндегі Ұйғыр, Қазақ ұлттарының көне жазуын күшінен қалдырып, оның орнына ханзу (қытай) тілі әліппе жобасы (pinyin) негізінде жасалған латын жазуын қолдану жөніндегі ұсынысты» мақұлдады. Жиналыста сол кездегі Шынжаң өлкесі төрағасының орынбасары Сәйпиден Әзеzi: « Отанның тұтастығын қорғау, ұлттардың ынтымағын онан әрі күшейту, ұлттардың шаруашылық, мәдениет, оқу-ағарту және ғылым-техника саласын дамыту үшін, барлық ұлттар өзара жақындасуы, әсіресе жан саны аз ұлттар ханзулардан(қытайлардан) үйренуі ханзу тілінен атау терминдер қабылдап өз ұлтының тілін дамытуы және байытуы, сонымен бірге аз санды ұлттардың жазу реформасы қытай тілінің дыбыстық әліпбиі жобасы(pinyin) негізінде жүруі тиіс» , « Ұйғыр, қазақ жазуларын қытай тілінің дыбыстық әліпбиі жобасы(pinyin) негізінде жасауды қаламау деген ұлттар тілінің ханзу тіліне сүйеніп дамуын қаламау, ханзу тілін шетке қағу, Шынжаңдағы аз ұлттардың сотциализм, комунизм ұлы нысанасын жүзеге асыруды қаламағандық, халықтар достығы мен отанның тұтастығын қаламағандық» деді. Осылайша «ұлттардың тіл-жазуы өзара жақындасуы, әсіресе ханзу халқының тілі мен жазуына жақындасуы керек» деген берік саяси ұстаным негізінде жазу реформасы тағы басталды.

Адаған дайындықтан соң «Шынжаң газетінің»1960 жылғы 2 науырыздағы санында Қытай тілінің латын транскрипциясы жобасына негізделген қазақ латын жазуының жобасы жарық көрді. Бұл жазу бастапқыда

сынық ретінде қолданылып 1964 жылдың 23 қазанында орталық үкіметтің бұйрығымен ресми бекіді. 1965 жылдың бірінші қаңтарынан бастап атқарылды.(11, 190-203 бб)

Жанадан жасалған қазақтың латын әліпбиінде 9 дауысты 24 дауыссыз дыбыс бар, бұдан басқа 4 қосар әріп, бір буын айру таңбасы қолданылады делінген Латын жазуындағы 26 әріп өз реті бойынша тізіліп, қазақ тілінің ерекшелігіне сай Ғ, Қ, Ә, Ө, Ү, Е сияты дыбыс таңбалары әліпбидің соңына тіркелді.

Латын жазуын қытайдағы қазақтар 20 жылдай қолданды. Осы әліпбимен дәл қазір ондағы қоғамдық ортада белсенді қызмет атқарып отырған бір ұрпақ тәрбиеленді. Осы әліпбимен миллиондаған тиражбен оқулықтар шықты, мыңдаған көркем әдебиеттер мен көпшік қауымға арналған басылымдар жарық көрді, ондаған газет журналдар басылып тұрды.

1970 жылдардың соңы мен 1980 жылдардың басындағы «Мәдениет зор төңкерісінің» кателерін түзету, ұлттар тіл жазуын қапына келдіру т.б ұлттарға берілген саяси еркіндіктен пайдаланған Шынжаңдағы қазақ, ұйғыр, қырғыз халықтары 1982 жылы қайтадан жиырма жыл бұрын қолданысын тоқтатқан А.Байтұрсынұлының әліпбиі негізінде жасалған әліпбиге қайта көшіп алды. Және оған аздаған өзгерістер енгізіп, ақпараттық технологияға бейімдеп бүгінге дейін қолданып отыр.

1980 ҚХР дың Шынжаң Радио педагогикалық университеті қазақ тіл әдебиет кафедрасының ұйымдастыруымен құрастырылып, латын жазуында жарық көрге «Қазіргі қазақ тілі» оқулығында: «қазақ әдеби тілінде 37 дыбыс бар. Бұл дыбыстарды бейнелеу үшін 33 әріп қолданылған; **zh, ch, sh, ng** әріптері тек екі таңбаны қосар қолдану арқылы жасалған сондықтан қосар әріп деп атаймыз. Қосар әріптер екі дыбыстың таңбасы емес, бір дыбысты бейнелеу үшін қолданылған қосар таңба. Қазақ жаңа жазуындағы әріптердің баспаша, жазбаша нұсқалары бар. Әріптердің бас әріп, жол әріп түрлері мен әр әріптің аты, оқылуы болады»- деп жазылған және төмендегі латын әліпбиі көрсетілген:

A a	B b	C c	D d	E e	F f	G g
<i>a</i>	<i>bê</i>	<i>cê</i>	<i>dê</i>	<i>e</i>	<i>êf</i>	<i>gê</i>
H h	I i	J j	K k	L l	M m	N n
ha	<i>i</i>	<i>jê</i>	<i>kê</i>	<i>êl</i>	<i>êm</i>	<i>nê</i>
O o	P p	Q q	R r	S s	T t	
<i>o</i>	<i>pê</i>	<i>qiu</i>	<i>ar</i>	<i>ês</i>	<i>tê</i>	
U u	V v	W w	X x	Y y	Z z	
<i>u</i>	<i>vê</i>	<i>wa</i>	<i>xi</i>	<i>ya</i>	<i>zê</i>	

Q q	H h	K k	Ə ə	Ө ө	Ū ū	Ê ê
<i>qa</i>	<i>hê</i>	<i>ka</i>	<i>ə</i>	<i>ө</i>	<i>ü</i>	<i>ê</i>

Қосар әріптер

ZH Zh zh	CH Ch ch	SH Sh sh	NG ng
<i>zhe</i>	<i>che</i>	<i>she</i>	<i>ngê</i>

Қазақ алфавитіндегі бұл әріптердің ішінде **V** әрпі халықаралық атауларды жазуда ғана қолданылады, **zh, ch, sh, c, q, f** әріптері қазақтың байырғы сөздерінде қолданылмайды, тек ханзу(қытай) және басқа ұлттар тілінен ауысқан осы дыбыстары бар сөздерде ғана қолданылады деп белгіленген(12, 45-46 бб)

Жасалған сараптамалар қытайда тұратын қазақтар қазіргі кезде кезінде А.Байтұрсынұлы жасап кеткен араб жазуы негіндегі төте жазу әліпбиін ары қарай дамытып қолданып отырғанын байқауға болады. Ондағы Ұйғыр, Қызғыз әліпбилері тұралыда осы осындай пікірде болған жөн. Сонымен бірге 1959 жылдан 1982 жылға дейін 20 жылға жуық қолданған латын жазуы сол тұстағы солақай саясат кесірінен қытайша жер су адам аттары мен саяси атауларды дәл жазу үшін қазақ тіліне жат, қытай тілінің дыбысталуында кездесетін **zh, ch, sh** қосар әріптері әліпби қатарына қабылданып кеткенін ескермегенде жасалған әліпби қазақ тілінің тәбиғатына біршама біршама жақын, кемелді ғылыми болғанын, өз кезінде сонда тұратын қазақтардың сауат ашып білім алуына, оқу-ағартуын дамыту, сауаттардыру жумыстарын жүргізуіне үлкен ықпал еткенін атап өткен жөн. Және дәл қазір сол қоғамдағы белседі бір ұрпақ пен зиялы қауым өкілдері латын әліпбиімен оқығанын, сол тұста баспалардан латын жазуымен миллиондаған тираж оқулықтар, көркем әдебиеттер мен газет журналдар жарық көргенін ескерсек, ондағы қазақтардың да латын жазуына көшуіне берік негіз бар екенін байқаймыз.

Ғабитханұлы Қ.

Қытайдағы қазақтар қолданған төте жазу мен латын жазуының емле-ережелері

ҚХР Шыңжаң өлкесінде тұратын қазақ, ұйғыр, қырғыз халықтары бүгіндері араб жазуы негізінде жасалған А. Байтұрсынұлының төте жазу әліппесін қолданады. Десе де ондағы түркі тілдес халықтардың 1950 жылдардың басында кирилл жазуына көшпек болғаны, латын әліпбиінің 1960

жылдан 1982 жылға дейін 20 жылдан аса уақыт қолданыста болғаны 1982 жылдан бастап қайтадан төте жазу әліпбиіне көшкені бізге белгілі. Осы барыста ондағы мамандар тарапынан сол тұста қазақ жазуларына лайықты әліпбилер жасалып, тиісті емле ережелер бекітіліп, заңдастырылған. Ондағы Қазақ баспасөзі сол бойынша қолданып, мектептерде солай оқытылған. А.Байтұрсынұлының төте жазу әліпбиі мен жасалған емле ережелерінің өзі өзгерістерге түскен. Сондықтан да дәл қазір ондағы жасалған Қазақ әліпбилерінің жобалары мен емле-ережелерін зерделеп зерттеудің маңызы зор деп білеміз.

1 Төте жазу әліпбиі мен жасалған емле ережелер

А.Байтұрсынұлының төте әліпбиі Қытайда тұратын қазақтарға 1930 жылдары тарала бастап, сол тұстардағы баспасөзде қолданылғанымен, әр жерде әрқалай өзгеріске түсіп, емле-ережесі бір ізде болмаған. 1952 жылға келгенде сол кездегі Шыңжаң өлкелік үкіметтің басқаруында құрылған ұлттардың тіл-жазуын қолдану мен зерттеуге жетекшілік ету комиссиясының тапсыруымен Әнуэр Көкейұлы қатарлылар 1954 жылы А.Байтұрсынұлының емлесі негізінде «Қазақ тілінің емлесін дұрыс қолдану ережелерін» жазған. Бұл ереже Шыңжаң өлкелік халық үкіметінің әкімшілік істері жайындағы 136-ретті жиналысында ресми бекітіліп, жер-жердің атқаруына жіберіліп, біртұтас қолданысқа түскен. Бұл тұстағы емле өзгерісі мыналар болған:

1) Қазақ тілінде 33 дыбыс бар. Мұның 11 дауысты дыбыс, қалған 22 дауыссыз дыбыс. Бұларды 29 әріп, бір дәйекше « ۋ » (жіңішке белгі) арқылы таңбалау; дауысты дыбыстардың тіл алды (жіңішке) мен тіл арты (жуан) түрлерін дәйекше арқылы парықтау; М.: ۋ (а) — ۋ (ә), ۇ (ұ) — ۇ (ү)

2) Жазғанда қосар ۇ (ұ)дың орнына дара таңба ۇ (у)ды, қосар ۋ (й, ый)дің орнына дара таңба ۋ (й)ді қолдану;

3) Орыс және басқа ұлт тілінен енген сөздердегі в дыбысының таңбасы қазақ алфавитінде болмағандықтан, оның орнына « ۋ » (в) таңбасын қолдан;

4) Табиғи жіңішке ۋ (ۋ) және жіңішке буындарда ғана келетін к, г әріптері бар сөздерге дәйекше қойылмайды;

5) Дәйекше « ۋ » сөз басында қойылса, барлық буындарды жіңішкерте алады.

6) Қазақ тіліндегі ۇ (у) , ۋ (й) әріптері дауыссыз дыбыстардың таңбасы ретінде танылып, буын құрағанда ۋ (ۋу, ۋу, ۋу, ۋу, ۋу, ۋу) түрінде қосар әріптермен жазылатын болды. Бұрынғы ۋ (й) й таңбасы екі түрлі дауысты бейнелейтін жаңа міндет өтеп дауысты ۋ болғанда ۋ, дауыссыз ۋ болғанда ۋ түрінде жазылады;

7) Көне емледегі дауысты дыбыстарды жазбай кететін, жазылмаған әріптерді қосып оқитын, жазылған әріптерді оқымай кететін, бір дыбысты бірнеше түрлі әріппен жазатын, бір әріпті бірнеше түрлі оқитын дағдылар өзгереді (13, 92 б).

Төте жазу әліпбиі

№	Кирилл қазақ жазуы	Төтеше жазу	Айтылуы		Кирилл қазақ жазуы	Төтеше жазу	Айтылуы
1	<u>А а</u>	ا	<u>а</u>	34	<u>Ш ш</u>	ش	<u>шы</u>
2	<u>Ә ә</u>	ء	<u>ә</u>	35	<u>Щ щ</u>	---	<u>ша</u>
3	<u>Б б</u>	ب	<u>бы</u>	36	<u>Ъ</u>	---	
4	<u>В в</u>	و	<u>ве</u>	37	<u>Ы ы</u>	ى	<u>ы</u>
5	<u>Г г</u>	گ	<u>гі</u>	38	<u>І і</u>	ي	<u>і</u>
6	<u>Ғ ғ</u>	غ	<u>ғы</u>	39	<u>Ь</u>	---	
7	<u>Д д</u>	د	<u>ды</u>	40	<u>Э э</u>	----	<u>э</u>
8	<u>Е е</u>	ه	<u>е</u>	41	Ю ю	----	<u>йу</u>
9	<u>Ё ё</u>	---	<u>йо</u>	42	Я я	Я я	----
10	Ж ж	ج	<u>жы</u>				
11	З з	ز	<u>зы</u>				
12	И и	---	<u>и</u>				
13	й	ي	<u>йй</u>				
14	К к	ك	<u>кі</u>				
15	Қ қ	ق	<u>қы</u>				
16	Л л	ل	<u>ыл</u>				
17	М м	م	<u>мы</u>				
18	Н н	ن	<u>ны</u>				
19	ң	ن	<u>ың</u>				
20	О о	و	<u>о</u>				
21	Ө ө	و	<u>ө</u>				
22	П п	پ	<u>пы</u>				
23	Р р	ر	<u>ыр</u>				

24	С с	س	<u>сы</u>				
25	Т т	ت	<u>ты</u>				
26	У у	و	<u>уу</u>				
27	Ү ү	ۇ	ү				
28	Ү ү	ؤ	ү				
29	Ф ф	ف	<u>эф</u>				
30	Х х	ح	<u>хы</u>				
31	h	ه	<u>ha</u>				
<u>32</u>	Ц ц	==	<u>це</u>				
<u>33</u>	Ч ч	ح	<u>че</u>				

لق + تاكاپار тәкәппар+лық ta'ka'par+lyq т.б

3) Өзге тілден енген сөздермен жер-су, адам аттары да ауыз екі тілде кейде ە، ك، گ، (г, к, е) дыбыстарының ықпалында жіңішкеріп айтылғанмен, оларды дұрыс айту формасында әуелгі нұсқасы сақталып жазылған. Мысалы:

گاز	газ	gaz
گازەت	газет	gazet
زاكاز	заказ	zakaz
گارمون	гармон	garmon
گرامماتيكا	грамматика	grammati'ka
شياڭگاڭ	Шйаңгаң	S'i'an'gan'
گانسو	Гансу	Gansy''
جۇڭگو	Жұңго	Jun'go
گۇاڭجوۋ	Гуаңжоу	Gu'an'joy'
كايڧىڭ	Кайфың	Kai'fyn'

2. “(и)ي” әрібі бір ғана дыбыстың таңбасы емес, “(ый, ій)ي،ءي” дыбыс тіркесі мен үнді дауыссыз ي(й)-дың таңбасы ретінде қаралған. Әдетте ي(ый, ій) тіркестерін жазғанда ي(й)-дың алдындағы ي، ي، i(ы, і) таңбалары түсіріліп жазылған. Мысалы:

ый-й ій-и

بق، داريا، قاعيدا، قيعاش

иық, дария, қағида, қиғаш

i'yq, dari'a, qag'i'da, qi'g'as'

بي، ي، يمهك، كييم

би, и, имек, киім

bi', I', I'mek, ki'im

تيم، سيلى، سيا، عيا، قابي

тиым, силы, сия, иә, Қаби

ti'ym, si'ly, si'i'a, i'a', Qabi'

بييك، يرمك، يت، ساعي

биік, ирек, ит, сағи

bi'ik, i'rek, i't, sag'i'

ريزا، عيس، ينه، شي، توكسي

риза, иіс, ине, ши, түкси

ri'za, i'is, i'ne, s'i', tu'ksi'

Ал дауыссыз “(й)ي” барлық жерде өз қалпында жазыла берген. Мысалы:

2) ішінара байырғы сөздер мен өзге тілден енген сөздердің соңғы буынында ءۇ، ؤ، و، و(о, ө, ұ, ү) жазыла берген. Мысалы:

كىنو، سينونيم، جۇڭگو، فرازمولوگيا، بۇلبۇل، عدۇلدۇل، عماجبۇر، مازمۇن، عداستۇر، ناقۇريس،
(Кино, синоним, Жүңго, фразеология, бұлбұл, дүлдүл, мәжбүр, мазмұн, дәстүр, нақұрыс, әңгүдік т.б.) (14, 30-33 бб)

1.2 Дауыссыз дыбыстардың жазылуы

1. ف(ф, х) әріптері, көбінесе, өзге тілден енген сөздер мен кісі аттарына қолданылған. Мысалы:

فۇجيان Фужиан,

فابريكا фабрика

فونەتيكا фонетика,

فاتима Фатима

فازيل Фазыл

شكاف шкаф,

حيميا химия

حلور хлор

تەحنیکا техника

سەح сех(цех)

مەحانيكا механика

ھاڭجوۋ Хаңжоу

خۇاڭخى Хуаңхы

حاميت Хамит

حالەل Халел

رايخان Райхан

“ۆ” (в) әрібі жазылған. Мысалы: (Ов, ев, ова, ева) жұрнақтарымен жасалған фамилияларда “ۆ”

(Муканов, Ахметов, Асанова, Алиев, Курманбаев т.б.)

Қытай тіліндегі Х, SH дыбыстарына ش(ш) балама ретінде жазылған.
Мысалы: شۋجى، شىنچىياڭ، شاڭخاى، انشان، شائشى.

Түбір сөз “ز (с, з)س(ش)” дыбыстарына аяқтап оған “ش(ш)” дыбысынан басталатын қосымшалар жалғанғанда қос “شش(шш)” естілгенімен (айтылғанмен) түбірі сақталып жазылған. Мысалы:

жаз+шы - жазшы (айтылуы жашшы). (жаз+шы-жазшы)

ماسشتاب масштаб

”جار بول، -دهي، -اتا، -بابالاي“

“жар бол, -деп, - ата, - бабалап”.)

قويدم، -دهيد، -ايراسياپ، -بولسا سولاي-

”رؤستم-داستان“

(Болған соң айтқандары ойға қолай.

-койдым, - дейд, -апрасиап, - болса солай. (“Рүстем - дастан”)

1. ھ(h) әрібі естілген жерде жазыла берген: қаһар, қаһарлы, қаһарман, гәуһар, гәһарман, баһар, баһрам, гүлжаһан, жиһад, аһ, ұһ, еһе, аһа, аһылап, үһілеп)

2. ع(ғ) әрібі сөздің баысында, ортасында ғана жазылған. عالم، عانا، عالام، جاعا (Ғалым, ғана, ғалам, жаға, шағала, жаңғалақ, жалығу, жағымды...) ал өзге тілдерден енген адам, жер-су аттарын жазуда және ондай сөздер төл нұсқасы бойынша алынса соңында жазыла берген. Мысалы: يالقۇنتاع (Ялқұнтағ). (15, 38-40 бб)

1.3 Орыс және өзге де шел тілдерінен кірген сөздердің жазлуы

1) “ а, о, у, ы, э, и әріптері төтеше әліпбидегі осыған сәйкес жақын дыбысталып ي، ى، ۋ، ۈ، ۍ (а, о, у, ы, е, й) әріптерімен таңбаланған, я таңбасы кейде يا (йа), кейде ا (а) деп; ю таңбасы يۈ (йу) деп, ал ё таңбасы буын басында дауыстылардан кейін يو (йо), дауыссыздардан кейін ۈ (е)деп жазылған. Мысалы:

январ	я-йа	يانۋار	йанвар
октябрь	я-а	وكتابر	октабр
юмор	ю-йу	يۇمور	йумор
ёлка	ё-йо	يولكا	йолка
заём	ё-йо	زايوم	зайом
пулемёт	ё-е	پۇلەميوت	пулемет
суфлёр	ё-е	سۇڧليور	суфлер
театр	е-е	تئاتر	театр
метод	е-е	مەتود	метод

2) кирилл жазуындағы **е** әріпі **ъ, ь** белгілерінен(бұл белгі ешқандай дыбыс білдірмейді, жазуда ескерілмейді, мысалы: стиль, секретарь) және дауысты **а, и,е** әріптерінен кейін келгенде **йе** болып жазылған. Мысалы:

фельетон	فەليەتون	фелйетон	feli'eton
пъеса	پيەسا	пйеса	pi'esa

Гурьев	گوريهۆ	Гурйев	Gy'ri'ev
Сергеев	سەرگهيهۆ	Сергейев	Sergei'ev
Ударение	ۋدارهنيه	ударение	y'dareni'e
Сергиев	سەرگهيهۆ	Сергйев	Sergi'ev
Кекілбаев	كهكىلبايهۆ	Кекілбайев	Kekilbai'ev
Исабаев	يسابايهۆ	Йсабайев	Ii'sabai'ev

3) кирилл жазуындағы **ио, ие, ию, ия** дыбыс тіркестерін жазуда **ия** тіркесі **йа** болып, **ию** тіркесі **йу** болып, **ие** тіркесін **йе** болып, **ио** тіркесін **йо** болып жазылған. Мысалы:

экскурсия	ия-иа	ەكسكۇرسيا	экскурсйа
июль	ию-йу	يۇل	йул
радио	ио-йо	راديو	радйо

4) Қазақ тілінде жеке сөздерде екі дауысты дыбыс қатар келмегенімен, кірме сөздерде екі дауысты дыбыс қатар келіп, қатар жазыла берген, Мысалы:

геометрия	گهومتريا	геометрйа
феодал	فهدال	феодал
зоология	زوولوگيا	зоологйа
кооператив	كووپيراتيو	кооператйв
реаль	رهال	реал
реактив	رهاکتيو	реактйв
реестр	رههستر	реестр

Кирилл жазуындағы дауыссыз дыбыстар қазақ жазуындағы сәйкес әріптермен таңбаланған:.

Ректор	р р	رهكتور	ректор
Студия	с с	ستۇديا	студйа
Трамвай	т т	ترامواي	трамвай
Факт	ф ф	فاكت	факт
Ботаника	б б	بوتانیکا	ботанйка
Август	в в	اوگۇست	август
Генератор	г г	گهнерاتور	генератор
Дело	д д	دەلو	дело
Чехов	ч ч	چەخوۆ	Чехов
Почта	п п	پوچتا	пошта
Штат	ш ш	شئات	штат
Наборщик	щ ш	نابورشيک	наборшйк
Цитат	ц с	س يئات	ситат
Концерт	ц с	كونسەرت	консерт
Редакция	ц с	رهداکسيا	редаксйа
Процент	ц тс	پروتسەنت	протсент
Завод	з з	زاوود	завод
Комбайн	й й	كومباين	комбайн
Комитет	к к	کوميتەت	комитет
Лимфа	л л	ليمفا	лимфа

Микросков	м м	میکروسکوو	микросков
Набор	н н	نابور	набор
Парад	п п	پاراد	парад

Ц әріпі сөз басында және дауыссыз дыбыстардан кейін с деп, дауысты дыбыстардан соң тс деп жазылған. Мысалы:

Редакция ц с رەداكسيا редаксия
Процент ц тс پروتسەنت протсент

Қазақ тілінде буын басында екі не оданда көп дауыссыз дыбыстар қатар келмегенімен, кірме сөздерді жазуда ескерілмей, түбір тұлғасы сақталып жазылған. Мысалы:

Пролетариат	پرولەتاریات	пролетарйат
Стрелка	سترەلکا	стрелка
Спартак	سپارتاک	спартак
Трансформатор	ترانسفورماتور	трансформатор
Метр	مەتر	метр
Жанр	جانر	жанр
Кадр	کادر	кадр
Октябрь	وکتیابر	октйабр
Волд	ۆلد	волд
Енгелс	ەنگەلس	Енгелс
Маркс	مارکس	Маркс

Буын соңында келген ұқсас екі дауыссыз дыбыс әріптерінің біреуі түсіріліп жазылса, Ал екі дауысты дыбыстың арасына келіп, екі буынға тән болғанда түсірілмей жазылған. Мысалы:

گراممەمەس	گرام	Грам	грамм емес
كلاسەمەس	كلاس	Клас	класс емес
گرامماتىكا	گرامماتىكا	Грамматика	граматика емес
مەتاللورگىا	مەتاللورگىا	Мелаллоргйа	металоргйа емес
مەتالەمەس	مەتال	Метал	металл емес

Адам, жер-су атауларында мұндай сөздердің тұлғасы сақталып жазылған. Мысалы:

Маршалл	مارشال
Марр	مارر
Ватт	ۆاتت
Данвйдд	دانۆيدد
Саутерн	ساۆتەرن
Кросс	كروسس
Сафф	سافف

(16, 106-111 бб) т.б.

Орыс әліпбиі негізделген 42 әріптен тұратын кириллицамен жазылған халықаралық деген атауларды әсіресе орыс және қытай тілдерінен кірген сөздерді жазуда қытайда тұратын қазақтардың 33 әріптен тұратын төте жазумен қазақ тіліне бейімдеп таңбалау үшін жасаған емле-ережелері біз үшін де қажет деп білеміз. Атап айтсақ

1. **я** таңбасын кейде 𐰢 (**йа**), кейде 𐰣 (**а**) деп алу;

2. **ю** таңбасын 𐰤 (**йу**) деп;

ё таңбасын буын басында дауыстылардан кейін 𐰥 (**йо**), дауыссыздардан кейін 𐰦 (**е**) деп жазу;

1. **е** әріпін 𐰧, 𐰨 белгілерінен (бұл белгі ешқандай дыбыс білдірмейді, жазуда ескерілмейді, мысалы: стиль, секретарь) және дауысты **а, и, е** әріптерінен кейін келгенде **йе** деп жазу;

2. Кирилл жазуындағы **ио, ие, ию, ия** дыбыс тіркестерін жазуда **ия** тіркесі **йа** болып, **ию** тіркесі **йу** болып, **ие** тіркесін **йе** болып, **ио** тіркесін **йо** деп жазу;

3. Қазақ тілінде жеке сөздерде екі дауысты дыбыс қатар келмегенімен, кірме сөздерде түп нұсқалықты сақтау үшін екі дауысты дыбысты қатар жаза беру;

4. **ц** әріпі сөз басында және дауыссыз дыбыстардан кейін **с** деп, дауысты дыбыстардан соң **тс** деп жазу;

5. Қазақ тілінде буын басында екі не оданда көп дауыссыз дыбыстар қатар келмегенімен, кірме сөздерді жазуда ескерілмей, түбір тұлғасын сақтап жазу;

6. Буын соңында келген ұқсас екі дауыссыз дыбыс әріптерінің біреуі түсіріп жазу, ал екі дауысты дыбыстың арасына келіп, екі буынға тән болғанда түсірмей жазу;

7. Адам, жер-су атауларында негізінен сөздердің тұлғасын сақтап жазу;

11. Қытайдың латын пінйін жобасындағы **q** (қытай латын жобасында **ч** деп дыбысталады) мен **ch, x** (қытай латын жобасында **ш** деп дыбысталады) мен **sh, j** мен **zh** өз ішінде мағына парықтағанымен қазақ тілінде олай емес, сондықтан **q, ch** дыбыстарын **ч** дыбысымен, **x, sh** дыбыстарын **ш** дыбысымен, **j zh** дыбыстарын **ж** жазу (мысалдары жоғарыда көрсетілген).

2 Латын әліпбиімен жасалған емле ережелер

1958 жылдың ақпап айында бүкіл қытайлық халық құрылтайында бекітілген қытай тілінің латын транскрипциясы (pinyin) жобасы жер жерде жүзеге асырыла бастады.

1959 жылдың 25 қарашасынан 11 желтоқсанға дейін Үрімжіде ашылған екінші кезекті өлкелік тіл-жазу жиналысында «районымызда (өлкемізде) қазір қолданылып отырған араб жазуы негізіндегі Ұйғыр, Қазақ ұлттарының көне жазуын күшінен қалдырып, оның орнына ханзу (қытай) тілі әліппе жобасы (pinyin) негізінде жасалған латын жазуын қолдану жөніндегі ұсынысты» мақұлдады. Жиналыста сол кездегі Шынжаң өлкесі төрағасының орынбасары Сәйпиден Өзеги: «Отанның тұтастығын қорғау, ұлттардың ынтымағын онан әрі күшейту, ұлттардың шаруашылық, мәдениет, оқу-ағарту және ғылым-техника саласын дамыту үшін, барлық ұлттар өзара жақындасуы, әсіресе жан саны аз ұлттар ханзулардан (қытайлардан) үйренуі ханзу тілінен атау терминдер қабылдап өз ұлтының тілін дамытуы және байытуы, сонымен бірге аз санды ұлттардың жазу реформасы қытай тілінің дыбыстық әліпбиі жобасы (pinyin) негізінде жүруі тиіс», «Ұйғыр, қазақ жазуларын қытай тілінің

дыбыстық әліпбиі жобасы(pinyin) негізінде жасауды қаламау деген ұлттар тілінің ханзу тіліне сүйеніп дамуын қаламау, ханзу тілін шетке қағу, Шынжаңдағы аз ұлттардың сотциализм, комунизм ұлы нысанасын жүзеге асыруды қаламағандық, халықтар достығы мен отанныңтұтастығын қаламағандық» деді. Осылайша «ұлттардың тіл-жазуы өзара жақындасуы, әсіресе ханзу халқының тілі мен жазуына жақындасуы керек» деген берік саяси ұстаным негізінде жазу реформасы тағы басталды.

Адаған дайындықтан соң «Шынжаң газетінің»1960 жылғы 2 науырыздағы санында Қытай тілінің латын транскрипциясы жобасына негізделген қазақ латын жазуының жобасы жарық көрді. Бұл жазу бастапқыда сынық ретінде қолданылып 1964 жылдың 23 қазанында орталық үкіметтің бұйрығымен ресми бекіді. 1965 жылдың бірінші қаңтарынан бастап атқарылды. Жаңадан жасалған қазақтың латын әліпбиінде 9 дауысты 24 дауыссыз дыбыс бар, бұдан басқа 4 қосар әріп, бір буын айру таңбасы қолданылады делінген Латын жазуындағы 26 әріп өз реті бойынша тізіліп, қазақ тілінің ерекшелігіне сай Q q(F), K, Ə, Ө, Ü ü (Y), Ê (E) сияты дыбыс таңбалары әліпбидің соңына тіркелді- делінген (15, 198-200 бб) .

Латын жазуын қытайдағы қазақтар 20 жылдай қолданды. Осы әліпбимен дәл қазір ондағы қоғамдық ортада белсенді қызмет атқарып отырған бір ұрпақ тәрбиеленді. Осы әліпбимен миллиондаған тиражбен оқулықтар шықты, мыңдаған көркем әдебиеттер мен көпшік қауымға арналған басылымдар жарық көрді, ондаған газет журналдар басылып тұрды.

Қолымыздағы «Қазіргі қазақ тілі» деген оқу құралы 1980 жылы наурыз айында Шынжаң радио педагогикалық университетінің ұсынысы және ұйымдастырумен жарық көрген. Онда «Қазіргі қазақ әдеби тілінде 37 дыбыс бар, дауысты дыбыстар 9, дауыссыздардың саны 28. Бұл дыбыстарды бейнелеу үшін 33 әріп қолданылған; **zh, ch, sh, ng** әріптері тек екі таңбаны қосар қолдану арқылы жасалған, сондықтан оны қосар әріптер деп атаймыз. Қосар әріптер екі дыбыстың таңбасы емес, бір дыбысты бейнелеу үшін қолданылған қосар таңба. Қазақ жаңа жазуындағы әріптердің баспаша, жазбаша нұсқалары бар. Әріптердің бас әріп, жол әріп түрлері бар. Сонымен қатар әр әріптің аты болады:

A a	B b	C c	D d	E e	F f	G g
<i>a</i>	<i>bê</i>	<i>cê</i>	<i>dê</i>	<i>e</i>	<i>êf</i>	<i>gê</i>
H h	I i	J j	K k	L l	M m	N n
<i>ha</i>	<i>i</i>	<i>jê</i>	<i>kê</i>	<i>êl</i>	<i>êm</i>	<i>nê</i>
O o	P p	Q q	R r	S s	T t	
<i>o</i>	<i>pê</i>	<i>qiu</i>	<i>ar</i>	<i>ês</i>	<i>tê</i>	

U u	V v	W w	X x	Y y	Z z	
<i>u</i>	<i>vê</i>	<i>wa</i>	<i>xi</i>	<i>ya</i>	<i>zê</i>	
Q q	H h	K k	Ə ə	Ө ө	Ū ü	Ê ê
<i>qa</i>	<i>hê</i>	<i>қа</i>	<i>ə</i>	<i>ө</i>	<i>ü</i>	<i>ê</i>

Қосар әріптер:

ZH zh

zhe

CH ch

che

SH sh

she

NG ng

ngê

Қазақ алфавитіндегі бұл әріптердің ішінде **v(в)** әрпі халықаралық атауларды жазуда ғана қолданылады, **zh, ch, sh, c, q(ч), f(ф)** әріптері қазақтың байырғы сөздерінде қолданылмайды, тек қытай және басқа ұлттар тілінен ауысқан осы дыбыстары бар сөздерде ғана қолданылады»-делінген.(17, 45-56 бб)

Қытайдағы қазақтардың қолданған латын әліпбиі

Негізгі таңбалар			
Латынша		Кирилл-қазақша	
Басылуы	Жазылуы	Аталуы	Оқылуы
A a	<i>A a</i>	а	<i>a</i>
B b	<i>B b</i>	бе	<i>б</i>
C c	<i>C c</i>	се	<i>ш</i>
D d	<i>D d</i>	де	<i>д</i>
E e	<i>E e</i>	е	<i>e</i>
F f	<i>F f</i>	еф	<i>ф</i>
G g	<i>G g</i>	ге	<i>г</i>
H h	<i>H h</i>	һа	<i>һ</i>
I i	<i>I i</i>	і	<i>i</i>
J j	<i>J j</i>	же	<i>ж</i>
K k	<i>K k</i>	ке	<i>к</i>

Негізгі таңбалар			
Латынша		Кирил-қазақша	
Басылуы	Жазылуы	Аталуы	Оқылуы
L l	<i>L l</i>	ел	<i>л</i>
M m	<i>M m</i>	ем	<i>м</i>
N n	<i>N n</i>	не	<i>н</i>
O o	<i>O o</i>	о	<i>о</i>
P p	<i>P p</i>	пе	<i>п</i>
Q q	<i>Q q</i>	чиу	<i>ч</i>
R r	<i>R r</i>	ар	<i>р</i>
S s	<i>S s</i>	ес	<i>с</i>
T t	<i>T t</i>	те	<i>т</i>
U u	<i>U u</i>	ұ	<i>ұ</i>
V v	<i>V v</i>	ве	<i>в</i>
W w	<i>W w</i>	уа	<i>у</i>
X x	<i>X x</i>	ши	<i>ѣ</i>
Y y	<i>Y y</i>	йа	<i>ѣ</i>
Z z	<i>Z z</i>	зе	<i>з</i>
QI qI	<i>QI qI</i>	ға	<i>ѣ</i>
H h	<i>H h</i>	hê	
K k	<i>K k</i>	қа	<i>қ</i>
Ə ə	<i>Ə ə</i>	ə	<i>ə</i>
Ө ө	<i>Ө ө</i>	ө	<i>ө</i>
Ū ū	<i>Ū ū</i>	Ү	<i>ү</i>
Ê ê	<i>Ê ê</i>	е	<i>е</i>

Негізгі таңбалар			
Латынша		Кирил-қазақша	
Басылуы	Жазылуы	Аталуы	Оқылуы
	<i>Қосар әріптер</i>		
ZH zh	<i>ZH zh</i>	жы	<i>ж</i>
CH ch	<i>CH ch</i>	чы	<i>ч</i>
SH sh	<i>SH sh</i>	шы	<i>ш</i>
NG ng	<i>NG ng</i>	ңе	<i>ң</i>
,	,	Дыбыс айру белгісі	

Кестеден байқап отырғандарыңыздай әліпби 33 әріптен тұрады. Қазақ әріптерін беруде (шартты түрде, негізінен, секілді өзге елдің фонемалары да енізілген) латын әріптерінің 26-сын да пайдаланып, оларға қосымша **q**-ғ, **h**-ң, **q**-қ, **ə**-ә, **ө**-ө, **ü**-ү, **ê**-е әріптерін енгізген. «ң» дыбысын **ng** деген қосар әріппен берген. Бұлардан өзге қытай тілін түп нұсқа бойынша таңбалау үшін қытай тіліне тән **c**, **zh**, **sh**, **ch** сияқты дыбыс таңбаларын да әліпби құрамына кіргізген. Орыс сөздері арқылы біздің әліпбиімізге енгізілген **и**, **ё**, **щ**, **э**, **ю**, **я**, **ь**, **ъ** таңбалары мұнда кездеспейді. Сонымен бірге араб парсы сияқты өзгеде шет тілдеріне кірген кірме сөздерді дұрыс таңбалау үшін **q(ч)**, **f(ф)**, **h(х)**, **v(в)** таңбаларын енгізген.

3.1. Дауыссыз дыбыстардың жазлуы

Аталған оқу құралында дауыссыз дыбыс әріптерінің емлесі туралы былайдеп жазады: «Дауысты дыбыстар сияқты дауыссыз дыбыстардың да қолданылуы бірдей емес. Дауыссыз дыбыстардың көпшілігі барлық буындарда талғаусыз қолданыла береді.

1. **z(з), қ, к, l(л), m(м), n(н), r(р), s(с), t(т), х(ш)** дауыссыз дыбыстарының әріптері барлық буындарда (сөз басында, ортасында, аяғында) жазыла береді. Мысалы: *zang(заң), Қазақ(Қазақ), қақаз(қағаз), toten(момын), tanem(таным), laueq(лайық), nar(нар), көylêk(көйлек), хах(шаш), хal(шал),*

ras(рас), nan(нан), sat(сам), parasat(парасам), alpes(алпыс), jar(жан), sêrkê(серке), aseçes(асығыс), alar(алар).

2. **ng(н)** әрпі қазақтың байырғы сөздерінде де, өзге тілден ауысқан сөздерде де сөз басына келмейді, тек сөз ортасында және аяғында ғана келген:

Мысалы: *tang(таң), janga(жаңа), zang(заң), Huanghe(Хуаңхы), Huang Jiguang(Хуаңжиган).*

3. **q, c, zh, ch, sh** әріптері қазақтың байырғы сөздерінде қолданылмаған, тек қытай тілі өзге шет тілдерінен кірген кірме сөздерде ғана қолданылған:

Мысалы: *Qinghai(Чинхай), Daqing(Дачин), cilüe(сілюе), zhuxi(жүхуи), Changjiang(Чаңжян), shuji(шүжі), Fransiya(Франция).*

4. **V(в)** әрпі тек кірме сөздерде ғана қолданылған:

Мысалы: *vitamin(витамин), Sovêt(Совет), Pavlov(Павлов), vagon(вагон), volt(вольт).*

5. **F(ф), h(х)** әріптері де қытай тілінен және басқа шет тілдерден ауысқан сөздерде әсіресе ертеректе араб, парсы тілдерінен кірген сөздер мен адам аттарында қолданылған:

Мысалы: *fariaw(фаниау), Fujian(Фүжян), télêfon(телефон), fabrika(фабрика), bianzhengfa(бянжыңфа), filosofiya(философия), qafuw êt(зафу ем), Qafuwra(Фафұра), Fariyza(Фариұза), Hebey(Хыбей), Huayuhe(Хуайхы), têhnika(техника), arhitêktura(архитектұра), krahmal(крахмал), hat(хат), han(хан), habar(хабар), haleq(халық), tareyh(тарых), Hameyt(Хамейт), Ahmêt(Ахмет), heykimêt(хыйкімет), ahbarat(ахбарат).*

6. **b(б), v(в), g(г), d(д)** дыбыстары қазақтың байырғы сөздерінде сөз аяғында қолданылмаған. Бірақ кірме сөздерге келгенде сөз аяғында келген бұл дыбыстар қатаңға айналып келетіндіктен, қатаңнан басталған қосымша жалғана берген.

Мысалы: *Arabta r(Арабтар), klubqa (клубқа), Lêrmontovtan (Лермонтовтан), pêdagogtar (педагогтар), Lênin'gradteq (Ленинградтық), Dialogteng (диалогтың).*(18, 61-62 бб)

3.2 Дауысты дыбыстардың жазлуы

1. **a, ê, e, i (а, е, ы, і)** әріптері сөздің барлық буындарында жазыла берген. Мысалы: *al, ala, balalarda (ал, ала, балаларда)*

êl, êlê, êrêjêgê (ел, еле, ережеге)

es, esteqe (ыс, ыстығы)

is, isi, bilimdi (іс, ісі, білімді)

e, i (ы, і) әріптері сөздің барлық буындарында жазыла тұрса да, мына сияқты жағдайларда сөздің соңғы буындарында түсіз қалып отырған:

а) Кейбір сөзге тәуелдік жалғау қосымшасы жалғанса, түбірдің соңғы буынындағы **e, i (ы, і)** әріптері түсірліп жазылған:

haleq-halqe (халық -халқы)

oren-orneng (орын-орның)

kørik-kørki (көрік-көркі)

bərik – bərkim (бөрік-бөркін)
dawes-dawsen (дауыс-даусын)
ərip-ərpi (әріп-әріпін)

б) Бірқатар түбір сөздерге дауысты дыбыстан басталған қосымша жалғанса, түбірдің соңғы буынындағы **е, і (ы, і)** әріптері түсіріліп жазылған:

oyen-oyuna (ойын -ойна)
oren-orna (орын -орна)
saren-sarna (сарын -сарна)
alte-altaw (алты-алтау)

с) **е, і (ы, і)** қысаң дауысты дыбыстары сөз басында **г (р), л(л)** әріптерінің алдында көмескі естіліп, оны жазбағанда, сөздің лексикалық мағнасы бұзылмаса, ол дыбыстардың әріптері жазылмаған:

ras(eras êmês) рас(ырас емес)
rêng(irêng êmês) рең(ірең емес)
lay(elay êmês) лай(ылай емес)
lezde(ilezde êmês) лезде(ілезде емес)

2. **о, ө, у, ү, ә (о, ө, ұ, ү, ә)** әріптері қазақтың байырғы сөздерінде сөздің бірінші буындарында ғана жазылған.

Мысалы: *or(or)*, *oren(орын)*, *өр(өр)*, *kөрхі(көрші)*, *ule(ұлы)*, *қulen(құлын)*, *kürdeli(күрделі)*, *tülki(түлкі)*.

Бұл әріптер біріккен сөздер мен қос сөздердің екінші сыңарының бірінші буынында жазылған:

<i>Êgiztəbə(Егізмөбе)</i>	<i>Jarətkəl(Жарөткел),</i>
<i>Tursen'göl(Тұрсынгүл),</i>	<i>başkur(басқұр),</i>
<i>tay-tuwlaқ(тай-тұулақ),</i>	<i>қubajon(құбажон),</i>
<i>қarajon(қаражон),</i>	<i>bürsigüni(бүрсігүні),</i>
<i>toy-tomalaқ(той-томалақ),</i>	<i>Tursenəli(Тұрсынәлі).</i>

у, ү, ә (ұ, ү, ә) әріптері бірқатар сөздердің екінші буындарында да жазылған:

mazmın(мазмұн), bulbul(бұлбұл), məjbür(мәжбүр), dəstür(дәстүр),
тақul(мақұл), ingkər(іңкәр), sirə(cipə), küwə(күүә).

Көп буынды сөздердің екінші және одан арғы буындарында ашық дауысты дыбыстың **ә** немесе **а** екендігі дұдамал, көмескі естілгенде **а** дыбысы болып жазылған:

Kitap(kıman), Külah(Kulaş), Əmiyna(Әмина), düdamal(дүдамал).

у, ү, ө (ұ, ү, ө) дыбыстары қазақ тілінің байырғы сөздерінде тек басқы буындарында ғана қолданылатын болғандықтан, көп буынды сөздердің екінші, үшінші буындарда **у, ү, ө (ұ, ү, ө)** дыбыстары естіле тұрса да, олардың орнына **е, і, ê (ы, і, е)** әріптері жазылған:

қulen (қulun êmês) құлын(құлұн емес)
қundez (қunduz êmês) құндыз(құндұз емес)
kümis(kümüis êmês) күміс (күмүс емес)

tübit (tübüt êmês) түбіт(түбүт емес)

өлкê (өлкө êmês) өлке(өлкө емес)

jürêk(jürök êmês) жүрек(жүрөк емес)

u, ü, o (ұ, ү, о) әріптері байырғы қазақ тіліндегі сөздерде бас буында ғана жазылғанмен қазіргі қазақ тілінің сөздік құрамындағы қытай тілінен не басқа тілдерден енген атау сөздерде және адам, жер аттарында барлық буындарда жазыла берген:

Mongqul, Hanzu, jünqü, kino, radio, Uyqur, Toqsun, Qumul, Guangzhou, Zhongguo, burjuaziya, Prolêtariyat, daxüe.

3. Қазақтың байырғы сөздеріндегі **х, ј, у (ш, ж, й)** дыбыстарының арасында естілетін **ә** дыбысы мен Қытай тілінен енген сөздердегі **п, у(і)** лердің алдында естілетін **ә** дыбысы **а** түрінде жазылған.

Мысалы: *хах(хәх êmês), хаухел(хәухил êmês), jaylaw (jәylaw êmês), anzi (әnzi êmês), Yan'an (Yән' әn êmês)*

4. Қытай тілінен қабылданған сөздерді **і, о** әріптерінен кейін **u(ү)** әрібі **w(y)**-ға; **а** әрібінен кейін келген **о** әрібі **w(y)**-ға; **u, e, a (ұ, ы, а)** әріптерінен кейін келген **і** әрібі **y(й)**-ға өзгертіліп жазылған. Мысалы: *dazibaw(dazibao êmês), Hangzhou(Hangzhou êmês), bingbangqi(w)(bingbangqiu êmês), weiyüan(weiyuan êmês), Dazhay(Dazhai êmês).*

5. Қытай тілінен енген сөздерде **ј, х, q, у (ж, ш, ч, й)** әріптерінің соңында және **е(ы)**-ның алдында келген **u(ү)**-әрібі **ü(ү)**-ге өзгертіліп жазылған. Мысалы: *jünqü, Luxün, jüzi, Yümen, daxüe.(19, 50-53 бб)*

3.3 Буын айыру белгісі және тасымал

Жоғарыда аталған оқулықта «сөзді буынға бөлудің дұрыс жазуы үшін маңызы зор. Жазу барысында үнемі сөздер бір жолға тұтыс сия бермейді. Жолдың аяғына симай қалған сөздің қалған бөлігін келесі жолға шығаруы керек болады. Мұны грамматикада тасымал дейді. Тасымалданатын орынға тасымал белгісі (-) қойылады. Әдетте мұндай жағдайда сөздің жол аяғына симаған бөлігін қалай болса солай тәртіпсіз тасымалдауға болмайды, тек сыймаған бұындарды ғана тасымалдайды. Сөзді тасымалдауда қате жібермеу үшін, әуелі сөзді бұынға бөліп алу керек”-делінген. Сонымен бірге төмендегідей ереже жасаған:

Байырғы Қазақ тіліндегі сөздерде екі дауысты дыбыстың арасында бір дауыссыз келсе, дауыссыз дыбыс соңғы буынға тән болады:

ә-кê (ә-ке

ба-ла

і-ні-сі

ха-ға-ла-ға

ө-зі

кө-зім

Екі дауысты дыбыстың арасында екі дауыссыз дыбыс келсе, алдыңғы дауыссыз алдыңғы буынға, соңғы дауыссыз соңғы буынға тән болады: **at-қа**

jol-da

al-ga

ar-teq

Екі дауысты дабыстың арасында үш дауыссыз дыбыс келсе, алдыңғы екі дауыссыз алдыңғы буынға, соңғы бір дауыссыз дыбыс соңғы буынға тән болады:

art-қа

tört-tên

qart-tar

dangq-te,

jurt-xeleq.

Қазақ тілінде екі дауыстының арасында төрт дауыссыз дыбыс қатар келмейді.

Сөздердің тасымалдауда жоғардағы заңдылықтар бойынша буынды өз жігімен тасымалдаймыз. Мысалы:

kê-rê-gê (kêr-êgê емес)

qe-req(qer-eq емес)

ayt-қап (ay-tқап емес)

ay-tar (ayt-ar емес)

kü-xi (küx-i емес)

Жалаң ашық буынды жалғыз әріпті жол аяғында қалдырып кетуге де, жол басына қоюға да болмайды. Мысалы:

əkê (ə-kê емес)

êmês (ê-mês емес)

ərip-têr (ə-rip-têr емес)

ara-se (a-rase емес)

ilê (i-lê емес, il-ê де емес)

Түбір сөзге қосымша жалғанғанда, түбірдің соңғы дыбысы дауыссыз болса, соңғы дауыссыз дыбыс дауыстыдан басталған қосымшамен бірлесіз кетеді. Мысалы:

at+e – a-te

bar+em – ba-rem

art+e – ar-te

tang+e – ta-nge

kes+e – ke-se

sixiang-e – sixia-nge

Бір буынның соңғы дыбысының екінші буынға ауысып буындардың бастапқы сапасының өзгеруін буын жылысуы деп атайды.

Кейбір сөздердің буын жігі айқын болмаса, қате ұғым береді. Мысалы: **xexenge** (шешеңе) дегенді *aranga*(апаңа) деп те, **xexen**(шешен) адамға деп те ұғуға болады. Осындай шатастықтан сақтануы үшін буын айыру белгісі (') қолданылады. Буын шатастығы мынадай жағдайларда кездеседі:

1. Түбір сөздің соңғы дыбысы **n(н)** болып, соған **g(г)**-ден басталған қосымша жалғанғанда **ng(н)** дыбысымен шатасады:

jawen'gêr жауынгер

xêxên'gê шешенге

yên'gê йенге

kün'gi күнгі

2. Түбір сөздің соңғы дыбысы **s(с), z(з)** дыбыстарының бірі болып, оған **h(х)**-дан басталған қосымша жалғанғанда **sh(ш), zh(ж)** дыбыстарымен шатасады, сол үшін буын айыруы белгісі қолданылады:

is'hana ісхана(кабинет)

tuz'han мұзхан

Neyaz'han Ниязхан

3. Қытай тілінен ауысқан сөздерде **a, o, e** дыбыстармен басталған буындарды алдындағы буындардан айыруы үшін буын айыруы белгісі қолданылады:

Yan'an

xing'er shangxue

«Hay'ow»(marka)

Буын айыруы белгісі қойылған орындардан бөлініп тасымалданатын сөздерде буын айыруы белгісі мен тасымал қатар қолданылмайды, тасымалдың өзі ғана жеткілікті: *jawen'gêr емес, jawen-gêr.*(20, 65-67 бб)

Жоғарыда көрсетілген еміле ережелерге үңіліп, салғастырып, зерделеп қарасақ Қытайда жасалып қолданылған латын әліпбесі кезіндегі А.Байтрсын әліпбесінің тағы бір латынша нұсқасы екендігін аңғаруға болады. Деседе ондағы басты жаңалықтар ретінде **w[y]**, **y[i]** таңбалары дауыссыз дыбыс деп қолданылып, өзге дауыссыз дыбыстармен **e[ы]**, **i[i]**, **u[ү]**, **ü[ү]** дауысты дыбыстары арқылы тіркескендігін **uw(ұу)**, **üw(үү)**, **ew(ыу)**, **iw(іу)**, **iy(ій)**, **ey(ей)** байқауға болады. М: *suw(сұу)*, *buw(бұу)*, *tuw(тұу)*, *iynê(ійне)*, *tiy(тій)*, *meu(мей)*, *eyek(ейық)*, *barew(барыу)*, *kêiw(кеіу)*, *kiymêlêw [кіймелеу]*, *teu [тей]*, *tewew [тейылыу]*, *tuwesqan [тұуысқан]*, *suw [сұу]*, *süwret [сүүрет]*, *jêtisiw [жетісіу]*, *Jêtisuw [Жетісұу]*. Бұл жазудың басты артықшылығы осы жолмен ол тіліміздегі төл сөздерімізді мүмкіндігінше тіліміздің заңдылығына сай дұрыс таңбаланғандығы деуге болады. Оның сәтсіздігі – қытай тіліндегі жер-су, адам аттары мен саяси терминдерді дәл жазу үшін, әліпби қатарына басы артық **zh, ch, sh** сияқты қытай тіліне тән қосар дауыссыз дыбыстарды қабылдап алғаны болды. Сонымен бірге Қытай пинйіндегі(қытай тілінің латын транскрипциясындағы) өзгеше дыбыстарға берілген **q-[ч]**, **x-[ш]**, **h-[х]**, **e-[ы]**, **c-[ц]** таңбаларын да бұджытпай қабылдағаны деуге болады. Деседе қазақ дыбысы мен сөздерін бейнелеу жағынан бұл әліппе «төте жазудан» бір саты дамыған деуге болады.

Еміледегі көптеген қайшылықтарды түсіндіру үшін жасалған еміле ережеде “мына сөздер ережеге бағынбайды” деген ескертулер көбейіп кеткені онда шешілмеген мәселелердің көп екенін аңғартады.

Аталған емле-ереженің денін жаңадан жасалатын емле ережеде пайдалануға болатындай, ұсыныс ретінде айтарымыз:

1. Қытайдың латын пінйін жобасындағы q (қытай латын жобасында ch деп дыбысталады) мен ch, x (қытай латын жобасында sh деп дыбысталады) мен sh, j мен zh өз ішінде мағына парықтағанымен қазақ тілінде олай емес, сондықтан q, ch дыбыстарын бірғана ch дыбысымен таңбалау сол сияқты x, sh дыбыстарын sh дыбысымен, j zh дыбыстарын ж жазу. Мысалы: :

Zhungguo (Жұңго) Jun'go
Zhang hung (Жаң хұң) Jan'hun'
Guangzhou (Гұаң жоу) Guan'jou'
Chongqing (Чоңчін) C'on'c'ing
Changjiang (Чаңжіаң) C'angjian'
Shanghai (Шаңхай) S'an'hai'

2. Қытай тілінен қабылданған сөздерді i, o әріптерінен кейін u(ұ) әрібі w(y)-ға; a әрібінен кейін келген o әрібі w(y)-ға; u,e,a (ұ, ы, а) әріптерінен кейін келген i әрібі y(й)-ға өзгертіліп жазу. Мысалы:

Hangzhou емес Hangzhou (Ханжоу) Han'jou'

Dazhai емес Dazhai (Дажай) Dai' т.б. Бұлалардың көбісі кірме сөздер мен жер –су, адам аттарында кездесетін болғандықтан сараптамалық зерттеудің қытай тіліне кірген кірме сөздердің жазылуы тараушасында арнаулы тоқталатын боламыз.

4. Қытай тілінен кірген кірме сөздер

Дүниеде жеке дара өмір сүріп, дербес жасайтын ұлт болмайды. Әсіресе көрші отырған халықтар ара өзара байланыстар, барыс-келіс, алым-берім болып тұратыны сөзсіз. Және осының бәріде ең әуелгі тіл арқылы жүзеге асатындықтан тілге тікелей ықпал етіп, тіл арқылы көрініс тауып, сөздік қорға тікелей әсер етіп отырады. Зерттеу еңбектері мен оқулықтарда тіліміздегі кірме сөздерді:

- а) Араб және парсы тілдерінен енген сөздер;
- б) Орыс тілінен енген сөздер;
- с) Моңғол тілінен енген сөздер;
- в) Түркі тілдерінен енген сөздер – деп төрт топқа бөліп қарастырып келеді.

Бізше жоғарыдағы топтармен шектеліп қалмай, оған «Қытай тілінен енген сөздер» деген айдармен тағы бір топ қосу керек сияқты. Келесі айтылар нақты фактілер осының айқын дәлелі.

Бұған нақты мысалдарда жазба деректер арқылы тілімізден табылып отыр. Ежелгі түркі ескерткіштерін зерттеген ғалымдар ондағы тұтұң 都統, саңун 將軍, би 碑, сүй 罪, тансы 太子 т.б көптеген қытай сөздерін анықтаса, 11-ғасырдағы мақмұт қашқаридың «түркі тілдер сөздігінен» де 70 тен артық қытай кірме сөздері табылған(21).

Бізге біршама таныс 通事 Дүнше, 衙门 жамбыл, 元宝 жамбы, 玉米 борми, 菜 сай, 茶 шай, 辣子 лазы, 炕子 қаңзы, 主任 журын, 司令 сылиң, 斤 жың, 韭菜

жусай, 高粱 каулен, 馒头 мәнті, 拉面 лаңман, 棺材 көнсай, 萝卜 лобы, 珍珠 ижу, 布 бұл, 章京 заңгі, 宰相 жайсаң, 臣 шен, 公主 куңби, 桶 дуң қатарлы сөздер қытай қазақтарының тілінде 19 ғасырдың соңы мен 20 ғасырдың басында түрлі құжаттар мен мұрағаттарда, әдеби мұраларда қолданыста бар екені анықталды, және олардың кейбірі тіпті бүгінде жалпы қазақ әдеби тілінің қорына еніпте үлгерген.

Академик Ө.Т.Қайдаров қытай тілінен енген кірме сөздер жайлы тоқтала келіп, әр заманда қабылданып, өз сөздерімізбен мидай араласып кеткен, тіпті сөйлеушілер үшін төркіні ұмыт болып, өз сөзіне айналып кеткен кірме сөздер аз емес, олардың шығу тегі келу жолы да әр түрлі, солардың ең көнесі санскрит, қытай тілдерінің элементтері болса керек. Олар арнайы зерттелмегендіктен біз бұл жөніндегі туркологиядағы деректерден басқа еш нәрсе айта алмаймыз. Қазақ тілі тарихи лексикасының бұл да бір міндеті. Тіліміздің өткен тарихын анықтауда бұл мәселенің ролі зор,- деп орынды айтқан(22, 33-39 бб). Демек, қазақ тіліне басқа ұлт тілінен кірген кірме сөздерді зерттеуде қазақ тіліне қытай тілінен енген кірме сөздерге соқпай бір жақтылы ұстанымдардың дәріптеліп келуі, түркі тілдерінің өткен тарихын зерттеуге, сондай-ақ қазақ сөздік қорының тарихи негізін айқындауға өзіндік салқынын тигізетіні хақ. Кеңестер одағы тұсында түркі тілдеріндегі қытай кірме сөздерін зерттеуші ғалымдар болды, мысалы, В.П.Васильев (кезінде қытай тілі мен Орта Азия халықтары тілдерінің өзара қарым-қатынасының тарихын көрсеткен еңбек қалдырған зерттеуші), белгілі түркітанушылар Л.З.Будагов пен С.Е.Малов (қытай және түркі тілдеріне бірдей қатысты деп саналатын жекелеген сөздердің этимологиясын ашқан), В.И.Новгородский (ұйғыр және қытай тілдерінің соңғы кездері бір-біріне тигізген өзара ықпалын зерттеген ғалым) т.б. Дегенменде қытайдағы зертеушілердің қазақ тіліндегі қытай кірме сөздерін арнайы зерттеген жекелеген зерттеу мақалалары болмаса отандық тіл білімінде жан- жақты зерттеліп қарастырылған көлемді еңбек әзірге жоқ. Мұндай зерттеу қытай тілінен енген кірме сөздер тұрғысынан ғана емес, қазақ тілінде кездесетін жекелеген жергілікті ерекшеліктердің зерттелуі үшін де зор маңызға ие болмақ.

Сондықтан қазақ тілінің тарихи даму процесін зерттеуде тілші ғалымдарымыз атап кеткен араб, парсы, орыс, моңғол тілдермен қатар өзімен әр кезеңде әртүрлі байланыста болып келген тарихи көршісі қытай тілімен болған қарым-қатынасты да қоса зерттеу бүгінгі күннің кезек күттірмейтін мәселесінің бірі. Өйткені қазақ халқы мен қытай халқының арасындағы қарым-қатынас сонау ертедегі қазақ ұлтын құраған қаңлы, үйсін, ғұндардан басталғандығын тарихи деректер дәлелдеп отыр. Сол кезден басталған әр ұлттың тіліне бір-біріне сөз алмасу процесі қазақ тілінде де көптеген қытай сөздерінің кіре бастағандығын, бұл процесс күні бүгінге жалғасып барған сайын күшейе түскендігін, қытайды мекендеген қазақтар өмірінен ғана емес, қытаймен шекаралас қазақ елінде тұратын жергілікті халықтың тіліне де өз әсерін тигізе бастағандығын, бұл процестің алдағы күндерде дами түсуі әбден мүмкін екендігін байқауға болады. Қазақстанда тұратын қазақтар тіліне әсері

жөнінде тоқталар болсақ, оның да өзіндік тарихи себептері бар. Мұндағы қытай тілі элементтері қытаймен шекаралас отырған Шығыс Қазақстан, Мақаншы өңірі, Нарыңқол өңірі және Дружба, Жаркент өңірлерін де шекараластықтың әсерінен көрініс тапса, тағы бір жағынан ол 30-жылдардағы құғын-сүргін құрбандарының 55-62 жылдардағы Қазақстанға, отанға оралуымен бірге басталған. Сол себепті осы өңірлердегі қазақтар тілінде, *жозы, манти, лагман, лазы, тайбазы, байсай, жиюсай, пияз* т.б. тұрмыстық тілдер көптеп кездеседі. Ал қазіргі кезде қазақ егемен ел ретінде қытай елінмен өзара экономикалық достық қарым қатынас орнатқаннан кейін, қытай тауарлары мен инвестициясына ілесе қытай тілі де импорт етіліп, қытай тілі элементтері қазақ тіліне өз әсерін көрсетіп, тұрмыс салтымыздан, тілімізден орын таба бастады. Бұл процестің кеңінен таралуына тағы бір ықпал етіп отырған мәселе қала, облыс, аудан, ауылдарға қытай асханаларының көптеп ашылуы деуге болады. қытай тағамы жөніндегі атаулардың сол күйінде тілімізге қабылдануы, қытай тілінен енген кірме сөздердің тілімізден көрініс табуына мүмкіндік тудыра бастағандығын көрсетті. Оған дәлел қазір кез-келген асхана кафелерге кіріп тамақ мәзіріне көз салсаңыз *байсай, жиюсай, жияду, дапанжи, лазыжи, ганфан, манпар, гуйру лагман, суйру лагман, саумиян, лаңбан хуаңга* т.б. сөздер тағам атауларына көзіңіз түседі. Міне, осы жағдайларды ескергенде қытай тілінің қазақ тіліне ықпалын зерттеу, тіліміздегі қытай сөздерін сүзгіден өткізіп, анықтап, сараптау кезек күттірмейтін маңызды мәселе екендігін байқауға болады.

Қытай тілінің әсері ең алдымен қытайда тұратын қазақтардың тілінен анық байқалады, бұл әрине заңдыда және бәрімізге белгілі жағдай. Кезінде болсын бүінде болсын орыс тілі қандай ықпал етті және ықпал етіп отыр осы жағдайды елестетсеңіз түсінетін боласыз.

Қытай тілінің қазақ тіліне ену кезеңдерін тарихи деректер мен нақты тілдік деректерге сүйене отырып шартты төмендегідей бірнеше кезеңдерге бөліп қарастыруға болатын сияқты.

- Ежелгі ғұн, үйсіндер дәуірі кезеңі
- Көне түркілер дәуірі кезеңі.
- 16-17 ғасырдың қазақ халқы мен қытай халқының өзара алғашқы сауда – саттық дәуірі кезеңі.
- 19 соңы мен 20 ғасырлардың бірінші жартысындағы шекара бөлісіне дейінгі кезең.
- Қытай халық республикасының құрылу кезеңі.
- 1956-1976 жылдардағы қытайдағы саяси науқан кезеңі. 1978-1990 жылдардағы қытайдың реформа кезеңі.
- 1991 қазақ елі егемендік алғаннан кейінгі кезең.

Осы тұста ескеуге тиісті нәрсе әрине 19 ғасырдың соңы мен 20 ғасырлардың бірінші жартысындағы шекара бөлісіне дейінгі кезең жалпы қазақ тілі көлемінле қарастырылса, одан кейінгі кезеңдер тек қытайдағы қазақтардың тіліне ғана қатысты, ал енді қазақ елі егемендік алғаннан кейінгі кезең, және қазақстан аумағындағы жағдай жеке қарастырылуы тиісті. Сол

себепті біз осы зерттеуімізде тек бүгінде Қытай халық республикасында тұратын қазақтардың тілінде сақталып отырған кірме сөздерге ғана тоқталмақпыз.

Қытайда тұратын қазақтардың тіліне енген қытай сөздерін төмендегідей тақырыптық топтарға бөліп қарастыруға болады:

1) Әкімшілік әскери мансап атаулары, мысалы: shuji (шужи) 书记 (секретар), zongli зуңли 总理 (примерминистр), diqu аймақ 地区, siling сылиң 司令 (қолбасшы), tuan туан 团 (полк), tuanzhang туанжаң 团长 (полк командирі), junzhang жүнжаң (армия қолбасшысы) 军长, luzhang лүйжаң 旅长 (дивизия командирі).

2) Саяси атаулар, мысалы: fangzhen фаңжын 方针 (саяси бағыт-бағдар), luxian лусян 路线 (саяси жол, бағыт), daoli даули 道理 (қыйсыны, негізі, уәжі), pipan пипән 批判 (сынға алу).

3) Партия топтардың аты. Мысалы taipingtianguo тайпинң тянго 太平天国, yihetuan ихытуан 义和团, guomindang гоминдаң 国民党.

4) Мекеме, ұжым аттары, мысалы: dangwei дануи 党委 (партком), gongshi гуңше 公社 (комуна), muchang мушаң 牧场 (ферма), xiaodui шяудуй 小队 (отряд, бқлімше) қатарлылар. Мұндағы 牧场, 小队 дегендер ферма, бөлімше деген мағынада алынған. Бірақ бұл ферма атрет (осылай жазылып айтылып жүр) деген сөздер орысшадан кірген кірме сөздер болып қазір тек жазба тілде ғана сақталуда. Ауыз екі тілде 牧场 (ферма) мушаң, 小队 шяудуй деп қолдалып отырғаны байқалады.

5) Астық және өздеде дәнді дақыл атауларынан, мысалы: куанду 黄豆 (сары бұошақ), куасың 花生 (жер жаңғағы), борми 苞米 (жүгері), гауляң 高粱 (тары) қатарлылар.

6) Егін-шаруашылығында қолданылатын құрал-сайман атаулары, мысалы: сайзы 筛子 (елеуіш), жябазы 夹把子, пың сүйжи 粉碎机 (дән ұнтақтағыш машина), тогожи 脱谷机 (дән ақтағыш машина)

7) Көгөніс атаулары, мысалы: бәйсәй 白菜 (корей қырық қабаты), жиусәй 韭菜, лобы 萝卜 (көк сәбіз), лазы 辣子 (бұрыш), чиезы 茄子 (баклажан) қатарлылар.

8) Күнделікті тұрмыста қолданылатын заттар, мысалы: шедеу 切刀 – көгөніс турайтын үлкен пышақ, вый жиң 味精 – дәмдендіргіш, жяңю 酱油 – соя, сода 苏打, жиян 碱 – дәмдендіргіштің бір түрі. ли гуей 立柜 – киім ілетін шкаф, и жя зы 衣架子 – киім ілгіш, шу гуей 书柜 – кітап сөресі, кітап шкафы, жя жүй 家具 – үй жиһазы, үй саймандары, ще зы тәй 写字台 – жазу столы, стол, уән гуей 碗柜 – ыдыс-аяқ шкафы, ас үй жиһазы, мау би 毛笔 – жүн қалам, я гау 牙膏 – тіс пастасы, үй сән 雨伞 – зонтик, тун 桶 – шелек, кәтел.

9) Білім беру саласы мен оқу, жазуға қажетті құралдар, мысалы: дашуе 大学 (университет), шуеюан 学院 (институт), дажуан 大专 (жоғары техникум),

мауби 毛笔 (жазу құралы), лаби 蜡笔 (жазу құралы), шянбиқар 铅笔盒 (қаламсап салатын қорапша) .

10) Тағам аттары. Мысалы: 粉条子 пынтузы, 豆腐 дуфу, 凉粉 лияңфын, ню ру мян 牛肉面, гойру лағман 过油肉拉面, 粹肉拉面 сүйру лағман, 面片儿 мампар, гаңпан 干饭, мәңті 馒头, дапанжи 大盘鸡, саумян 炒面, ляң сәй 凉菜, ми пан 米饭 қатарлылар.

11) Киім-кешек атаулары, мысалы: жуңсан фу 中山服 (қытайлық шапан үлгісі), нюзайку 牛仔裤 (жинси шалбар), пижиякір 皮夹克 (тері куртка), лаңхай 凉鞋 (тапичка), рынзау 人造革 (жасанды тері, құрым)) қатарлылар. Мұндағы 人造革 қытай тілінде жасанды құрым деген мағынаны білдірсе, қытай қазақтарының тілінде фонетикалық өзгеріске ұшырап рынзау болып қабылданып, қытай тіліндегі мағынасамен ұқсас жасанды құрым деген мағынаны білдіретін болған. Рынзау 人造 қытай тілінде жасанды жолмен жасалған шапан, аяқ киімдердің сапасына қаратылса, ондағы қазақтардың тілінде негізгінен аяқ киімнің сапасын білдіретін сын есім түрінде қолданылып жүр.

12) Байланыс құралдары, мысалы: шужи 手机 (ұялы телефон), шяулиңтун 小灵通 (ұялы телефон байланысының бір түрі), шуанку 传呼 (шақырғы) қатарлылар. Ал мұндағы 手机 Шужиді жазбаша тілде қолфон, 传呼 ді шақырғы деп арнайы бірлікке келтірген атауы бола тұра ауызекі тілде жаппай қытай тіліндегі аталуы бойынша шужи, шаунку деп қолданып жүр.

13) Өлшем бірліктері, мысалы: му 亩 (бір му жер 0,066 гектарға тура келеді), жың 斤 (500 грам бір жың), чи 尺, сүн 寸 қатарлылар.

Медицина, дәрі-дәрмек атаулары, мысалы: шуйтуңпияр 去痛片, ганмау чиң 感冒清, аннайжин 安乃近, байжяқи 白加黑, наубайжин 脑白金, жинсаңзы 金嗓子 қатарлылар.

14) Авто транспортқа қатысты сөздер, Мысалы: жуң ба 中巴 - маршрутқа, бән чы 班车- автобус, мо то чы 摩托车 - мотоцикл, да ба 大巴 - кішкентай автобус, сән лун чы 三轮车 - үш дөңгелекті арба, қытайдағы транспорттың бір түрі, уо пу чы 卧铺车 - төсекті автобус, хуа хуа уо пу чы 豪华卧铺车 - сәулетті төсекті автобус, , ка чы 卡车 - камаз, хо чы 火车 - поезд, йе бән чы 夜班车 - кеште жүретін автобустар. 15) Отбасыда істетілетін электр заттарынан, мысалы: луиңжи 录音机 (магитофон), сыдэй 磁带 (касета) қатарлылар.

16) Ақша бірліктері, мысалы: 元 юан, 毛 мау, 分 пың

17) Электір жабдықтары мен құрылысқа қатнасты сөздерде , мысалы: ча ицау - сұғылма, чу зуо - розетка, лиаң тиң - самалдық, лоу ти - баспалдақ, бей дың - қабырға шам, ди бән жиау - линолеум, цы жуән - кафель, диән хан , чу фаң - кухня, уо шы - спальная комната, кы тиң - зал, зу лаң - коридор, шаң чаң - сауда орталығы, бей хо да лу - сайда сарайы, ли жиау чау - аспалы көпір жолы, фән диен - қонақ үй, биң гуән - қонақ үй, хуа чиау биң гуән - мухажерлер қонақ үйі, сән со - қонақ үй, зау чау - монша.

Жоғарыдағы келтірген мысалдарда жазба тілден сырт ауызекі тілдегі қолданыстағы сөздерде қамтылған. Себебі кейбір сөздердің қазақшада терминком бекіткен атауы бола тұра күнделікті өмірде қытайша атауы бойынша қолданып отыр. Мысалы, қытайдағы қазақтарда 手机 дің қолфон(ұялы телефон), 电脑 дың компьютер, 复印 ның көшірме, компьютердің 软盘, 硬件 жұмсақ детал, қатты детал сияқты арнаулы бекітіп қазақшаластырған атаулары бола тұра терминком бекіткен бұл атаулар тек жазба тілде ғана қолданылып, ауыз екі тілде сол баяғы қытай тіліндегі түп нұсқасымен ұялы телефонды -шоужуи , копютерді- дияннау, копия көшірмені- фуин деп қолданлуда.

Қытайдағы қазақтардың тіліндегі қытай тілінен кірген кірме сөздерді қазіргі қолданысы на қарай екі түрге бөліп қарстырған жөн .

Бірінші, ауыз екі тілде қолданлып жүрген кірме сөздер. Мұнда негізінен қытай қоғамында өмір сүріп жатқан сол қоғамның әр жігі мен саласындағы адамдардың мысалы, егіншілер, малшылар, кәсіпкерлер, зиялылар т.б. осылардың күнделікті тұрмыс барысында өзара қарым-қатынаста жиі сөздері. Мысалы:қытай тіліндегі 鞋 мұнда бұрын Хы деп айтылатын дейді. Ал қазірде қытай ауызекі тілінде Хай деп айтылады. Осы дыбысталуы бойынша қазақ тіліне қабылданған. Қазірде 球鞋 дегенді шақай, шоқау, кай деп, Ал 布鞋 дегенді шүперек кай, 草鞋 дегенді шөп шақай, 凉鞋 дегенді лаңхай деп сол сияқты 户家 ні қоржа деп, 衙门 ді жамбыл деп атап кеткен. Сол сыяқты пакуан салу(айыппұл салу), пудау қылу(түсіндіру жұмыстарын жасау, қайталау), пудау жасау, жа нәрселер(жалған сапасыз заттар), лушиянқхана(видео залы) , лушиян көру(видео көру) т.б.сөздер қаншама. Ауыз екі қолданыстағы қабылданған кірме сөздер көп жағынан фонетикалық өзгеріске ұшырап, қазақ тілінің үндестік заңдылығына бойсынған.

Екінші, жазбаша жолмен қабылданған кірме сөздер. Мұнда негізінен кітап, күделікті баспа сөз, ресми құжаттар т.б. арқылы қабылданған сөздер меңзеледі. Бұларды төмендегідей төрт түрге бөліп қарауға болады.

1)**Дыбысталуы бойынша қабылданған сөздер.** Мұнда қытай тілінде қандай дыбысталса, қазақ тіліне сол баяғы дыбысталуы бойынша қабылданған сөздер. Мысалы: шужи 书记, дашуе 大学, дадүй 大队, лушян 路路线, фанжын 方针 қатарлылар, 三民主义 санминжуи, 九三学社 жусаншуешы, туан 团, лиян 连

2)**Мағыналық аудару жолымен қабылданған кірме сөздер.** Бұл топтағы сөздердің көбісі қытай тіліндегі сөздің мағынасына қарай төте аударып алынған. Мысалы: 现代化 осызамандану, 观点 көзқарас, 文化大革命 мәдениет зор төңкеріс, 大跃进 зор секіріп ілгерлеу, 走马观花 ат үстінен гүл көру, 愚公移山 югуңның тауды көшіруі, 纸老虎 қағаз жолбарыс, 天然气 табиғи газ, 产权 иелік құқық, 实事求是 шындықты іс жүзінде іздеу, 解放思想 идеяны азат ету, 宇宙飞船 әлем кемесі, 银河系 құс жолы жүйесі , 走后门 артқы есікпен жүру, ,

大锅饭 тай қазан, 铁饭碗 темір табак, 红旗 қызыл ту, 三好生 үште жақсы оқушы, 农场 егіншілік алаңы, 词汇表 сөздер кестесі т.б.

3) *Жартылай дыбыстық жартылай аудару жолымен қабылданған кірме сөздер.* Мұндай сөздерге бір сөздің алдыңғы я соңғы бір бөлімі аударылып қалған бөлігі қытай тіліндегі дыбысталуы бойынша айтылатын сөздерді меңзейді. Мысалы: 总线路 бас лушян, 总司令 бас сылиң, 粮仓 астық саң, 幻灯机 хуандың апараты, 彩电 реңді дияншы, 书记处 шужилар басқармасы, 公社 гуңшы, 公社化 гуңшыландыру, 拖把 тобалау. 洗牌 Шилеу, 菜地 сайлік т.б..

4) *Дыбысы бойынша қабылданып қосымша анықтама берілген сөздер.* Мұндай сөздер негізінен зат есімдерден тұрады. Мұнда белгілі бір сөздің қытай тіліндегі дыбыстық аталуын қабылдап мағына анық болу үшін осы сөздің ең соңғы буыны болған иероглифті аудару арқылы қосымша мағына беру. Мысалы: қытай тіліндегі 黄河, 长江, 泰山 сөздері Хуаңхы өзені, Чаңжян дариясы, Тайшан тауы деп қабылданған. Мұнда осы сөздердің соңғы буыны болған 河, 江, 山 деген сөздердің дыбысталуын қабылдаумен бірге мағынасын да аудару арқылы қосымша түсінік берілген.

5) Жалпы қытайда жарық көрген түрлі басылымдарға талдау сараптау жасағанымызда ондағылардың 1978 жылдан бұрын атау терминдерді қытайша алу тенденциясы басым болса, 1978 жылдан кейін атау терминдерде қазақшалау үдерісі байқалады. Оның өзі 1978 жылдан бастап қытай елінде жүргізіліп отырған қоғамды жақсы жағына, дамуға қарай реформалау саясатына тікелей байланысты деуге болады. Дәл осы тұстарда қытайда жан саны аз ұлттардың тіл жазуына көңіл бөліне бастады, соның аоқасында, өз алдына қазақ тілінде термин жасайтын, жасап қана қоймай оны заңдастырып, қолданысқа енгізіп отыратын орындар жұмыс істей бастады. Ол – ҚХР Шыңжаң Ұйғыр автономиялы өлкелік тіл-жазу қызметі комитеті болды. Қазақстанда термин сөздер ең алдымен орыс тілінен аударылатыны сияқты, Қытайдағы мамандар да термин сөздерді қытай тілінен тікелей аударып қолданған, терминдерді заңдастырып, бекітіп, ай сайын, маусым сайын баспасөз орындарына жіберіп жариялап отырған. Жасалатын терминдер тек Қытай еліне тән ұғымдар мен сөздер ғана емес, бүгінгі өркениет, жалпы адамзат үшін, соның ішінде жалпы қазақ халқына да тән, ортақ ұғымдар және ол басқа тілдердің емес, қазақ тілінің ортақ сөз байлығын пайдаланып жасалған. Оның ішінде Қазақстанда жасалған терминмен бірдей шыққандар да немесе қазақ тіліне өте сәтті аударылып, жасалынғандары да жоқ емес. Ондағы кейбір аудармалардың сәтті шығуы қытай тілінің ерекшелігіне де байланысты десе болады. Қытай жазуы мағыналы жазу боғандықтан аударуға өте қолайлы. Оның үстіне қытай тілі өзге тілден атау қабылдағанда 99 пайызын өз тіліне дерлік аударып қабылдайды. Соған сәйкес қытайша атау терминдер де, мүмкіндігінше баламасын тауып ауданған тіпті болмаған жағдайда калкалық жолмен болса да қазақ тілінде аударылып қолданып отырғандығын байқауға болады. Қазақ тілінде дегені болмаса, өкініштісі, жоғарыда атап өткеніміздей 词汇表 сөздер кестесі (кітаптың соңында

берілетін сөздік), 走后 / 7 артқы есік жүру (паре беру, жең ұшынан жалғасу), 吃大锅饭 тай қазаннан тамақтану (ортақ болу, еңбектенбей ортақ болу) т.б қытайдан тыс елдердегі қазақтарға түсініксіз атаулар терминдер өте көп кездесетінін байқаймыз. (23, сөздіктер)

4.1 Қытай тілінен қазақ тіле енген кірме сөздерді жазудың емлесі

Қытай тілі дыбыстық жазу жобасының әліппесінде жиырма алты әріп және төрт қосар әріп **zh, ch, sh, ng** (жы, чы, шы, ң) бар. Әліппедегі **V** таңбасы тек шетел тілдерін және аз ұлт тілдері мен диалекттерді таңбалау үшін ғана қолданылады.

Қытай жазуындағы бір иероглиф бір буын есептеледі. Қытай тілінің дәстүрлі талдау әдісі бойынша бір буындағы дыбыстарды шыңму мен юнму деп екі бөлікке бөледі де, тұтас буынға ырғақ белгісін қойылады.

Қытай әдеби тілінің шыңмулары - жиырма бір. Олар: **b, p, m, p, f, d, t, n, l, g, k, h, j, q, x, zh, ch, sh, r, z, c, s**. Шыңму дегеніміз буын басындағы дауыссыз дыбыстар. Кейбір буындарда буын басында дауыссыз дыбыс болмауы мүмкін, мұндай буын шыңмусыз буын делінеді (мысалы: 鵝 **e**) бұл сөзден дауыссыз дыбыс атаулының бәрі шыңму деген ұғым шықпайды. Айталық, **huang** (黄) дегендегі дауыссыз дыбыс **ng** буын соңы болса, ал **nan** (难) дегендегі дауыссыз дыбыс **n** әрі шыңму, әрі буын соңы болып келіп, әрі шыңму, әрі юнму құрамында тұр.

Юнму бір буындағы шыңмудан кейін келген бөлігі. Мысалы: **hai** (海) деген буындағы **ai** - юнму. Шыңмусыз буын бүкілдей юнмудан жасалады (мысалы: **ou** 欧). Қытай тіліндегі юнму мен дауысты дыбыс бір нәрсе емес. Юнмудың жалаң дауысты дыбыстан немесе қосар дауысты дыбыстан құралатындары болады, мысалы: **a** (啊), **jia** (家), **shuai** (帅) деген буындардағы **a, ia, uai**. Ал, дауысты және дауыссыз дыбыстан құралатындары да болады, мысалы: **gan** (甘), **geng** (耕), **guan** (关) деген буындардағы **an, eng, uan**.

Қытай әдеби тілінде 38 юнму бар. Бұлар жалаң юнму, қосар юнму және мұрын жолды юнму болып үшке бөлінеді. **a, o, e, i, u, ü** юнмулары – жалаң юнмулар, жалаң юнмулардан тағы **i, er, e** дыбыстары бар. **i** дыбысы **zhi, chi, shi, ri, zi, ci, si** буындарында келеді. Бұл **ji, qi, xi** буындардағы **i** дыбысынан өзгеше. **er** юнмуы жеке буын болып келгенде **er**, буын соңы болып келгенде **r** болып жазылады. (мысалы: ertong-儿童, huar-花儿).

Қытай әдеби тілінде **ai, ei, ao, ou, ia, ie, ua, uo, üe, iao, iou, uai, uei** секілді он үш қосар юнму бар. Қосар юнму - қосар дауысты дыбыстан жасалған юнму. Қосар юнму екі немесе үш дауысты дыбыстан жасала береді. Кейбір юнмулар юнму басы (韵头), юнму өзегі (韵腹), юнму соңы (韵尾), болып үшке бөлінеді. Юнму басы негізгі дауысты дыбыстан бұрын келген **i, u, ü** дыбыстарымен шектеледі. Мысалы: **jue** дегендегі **ü**; **jia** дегендегі **i**; **guai**

дегендегі **u**. Бұлар жеңіл де қысқа дыбысталып екінші дауысты дыбысқа өтіп отырады. Юнму өзегі - юнмуға негіз болған бөлегі. Бұл юнму басы мен юнму соңына қарағанда анық та ашық дыбысталады. Мұны негізгі дауысты дыбыс деп те атайды. Әдетте **a, o, e, ё** таңбалары юнму өзегі болады. Кейде **i, u, ü, i**-таңбалары да юнму өзегі болады. Юнму соңы дегенде негізгі дауысты дыбыстан кейінгі **i, u(o)** дыбыстары меңзеледі.

Қытай әдеби тіліндегі он алты мұрын жолды юнму бар. Олар - **an, ian, uan, üan, en, in, uen, ün және ang, iang, uang, eng, ing, ueng, ong, iong**. Мұрын жолды юнму дауысты дыбыстар мен дауыссыз дыбыстардан жасалады.

Қытай әдеби тілінде төрт түрлі негізгі дыбыс ырғақ бар. Бұрал мынадай шартты белгілермен келеді: “ - ” — бірінші ырғақ (妈 mā), “ / ” — екінші ырғақ (麻 má), “ \ ” — үшінші ырғақ (马 mǎ), “ ˇ ” — төртінші ырғақ (骂 mà). Мұнан сырт, бір жеңіл ырғақ бар, бұған белгі қойылмайды(吗 ma). Қытай тілінде дыбыс ырғағы мағынаға тіке қатысты. Дегенмен қытайшаны қазақшаластырып жазған кезде дыбыс ырғағы ескерілмейді.

Қытай тілі Қытай-тибет тіл семьясына, ал Қазақ тілі Алтай тіл семьясына тән. Қытай тілі түбір тілге, ал қазақ тілі жалғамалы тілге жатады. Тілдердің осындай өзгешелігіне орай, екі тілдің жазуларында да елеулі айырма бар(бірі мағыналық буындық жазу қолданса енді бірінікі дыбыстық жазу), сондықтан қытай ероглифтерін қазақ жазуымен айнытпай бейнелеу қиын. Десе де қытайда жасалынған еміле ережелерде біршама үйлесімді жазу қағидалары қалыптасып, бекітілген. Негізгі ережеде мынадай деп жазылған:

“Қытай тілінен енген сөздер және жер-су, адам аттары, мүмкіндігінше, Қытай тілі дыбыстық жазу жобасының өлшемді дыбысталуы болйынша жазылады.”

1) Қытай тілі дыбыстық жазу жобасындағы дауыссыз дыбыстар қазақ жазуындағы сәйкес әріптер:

саны	қытайшасы	қазақшасы	мысалы		
1	b	б	Байзу	白族	Baizu
2	p	п	Пуми	普米族	Pumizu
3	m	м	Манзу	满族	Manzu
4	f	ф	Фужиан	福建	Fujian
5	d	д	Дайзу	傣族	Daizu
6	t	т	Тузу	土族	Tuzu
7	n	н	Нузу	怒族	Nuzu
8	l	л	Лизу	黎族	Lizu

9	g	г	Гылау	仡佬族	Gelaozu
10	k	к	Күнмиң	昆明	Kunming
11	h	х	Хани	哈尼族	Hanizu
12	r	р	Рүйжин	瑞金	Ruijin
13	z	з	Зүн-И	遵义	Zunyi
14	w	у	Уазу	佤族	Wazu
15	y	и	Иязу	瑶族	Yaozu
16	v	в			
17	zh	ж	Жаужоу	赵州	zhaozhou
18	j		Жиңпо	景颇族	Jingpozu
19	ch	ч	Чаушиан	朝鲜族	chaoxianzu
20	q		Чианзу	羌族	Qiangzu
21	sh	ш	Шызу	畲族	Shezu
22	x		Шинжиан	新疆	Xinjiang
23	s	с	Сыпиң	四平	Siping
24	c		Сочың	厝城	Cuocheng

Кестедегі у(й), w(y) таңбалары Қытай тілінде дауыссыз дыбыс қатарында қаралмайды. Бұлар, біріншіден, жалаң юнму **і** мен **u** дан басталған шыңмусыз буындар да басқа дауысты дыбыс келсе, онда **і** дыбысы **у(й)**-мен, **u** дыбысы **w(y)**-мен таңбаланған. Мысалы:

ia → ya - йа - 牙

ua → wa - уа - 蛙

ian → yan - йан - 烟

iao → yao - йау - 腰

uai → wai - уай - 歪

uan → wan - уан - 弯

Екіншіден, і-мен u-дан басталған шыңмусыз буындарда басқалай дауысты дыбыс келмеген жағдайда і дыбысының алдына у(й) таңбасы, u дыбысының алдына w(y) таңбасы қосылып жазылған. Мысалы:

i → yi - и - 衣

in → yin - ин - 因

ing → ying - иң - 英

u → wu - у - 乌

Үшіншіден, жалаң юнму ü(ү)-ден басталған шыңмусыз буындарда басқа дауысты дыбыс келседе, келмеседе, ü(ү) дыбысының алдына у(й) таңбасы қосылып жазылады да, ü(ү)-дің екі нүктесі алынып тасталған. Мысалы:

ün → yun - юн - 晕

üe → yue - юе - 约

ü → yu - юи - 于

üan → yuan - юан - 元

Бұдан сырт, у(й), w(y) таңбаларын қосып жазғанда буын шегін айқындауға рөлі бар. Мысалы:

Dai - дай - dayi - да-й (代-大衣)

Danu - дану - danwu - дан-у (大怒-耽误)

Қытайдың латын пинйініндегі (ероглифтердің Латын транскрипциясы) **zh** мен **j** әрібі қазақ тіліндегі бір ғана **ж**-мен, сол сияқты **ch** мен **q** әрібі **ч**-мен, **sh** мен **x(ш)** әрібі **ш**-мен, **c** мен **s** әрібі **с**-мен таңбаланған. Мысалы:

Гуаңжоу ж=zh 广州 Guangzhou

Чаңжиан ж=j ч=ch 长江 Changjiang

Мичуан ч=q 米泉 Miquan

Шанши ш=x ш=sh 陕西 Shanxi

Сай Чаң с=c 蔡畅 Cai Chang

Сычуан с=s 四川 Sichuan

Қазақ тілінің дыбыстау жүйесінде zh, ch, sh, c дыбыстары болмағандықтан бұлардың өзіне жуықтау дыбыстармен таңбалау жолымен ғана шешілетіндігі даусыз. Жоғарыдағы ереже бойынша жазғанда, кейде тым жиі қолданылатын атауларда тұлғаластық байқалуы мүмкін. Мұндайда оның дыбыс ырғағына, қытай диалектідегі айтылуына, т.б. жақтарына да қарауға тура келеді. Мысалы, Shānxī(山西) мен Shǎnxī(陕西) Қытайдың екі өлкенің аты. Бұл атаулардың жиі қолданылатындығы соншалық, кейде екеуі бір сөйлемнің ішінде қатар жолығады. Қытайшада хī(西) буынынан басқасының айырмашылығы айқын, бірі - әрібі ұқсамайды, енді бірі - ырғағы ұқсамайды.

Қытай диалектілерінде “sh” дыбысын “s” дыбысына өзгертіп дыбыстау жайының бар екенін ескеріп, Shānxī(山西)ды Санши деп, Shǎnxī(陝西)ды Шанши деп алынған.

2) Қытай тілі дыбыстық жазу жобасындағы жалаң юнму болып келетін дара дауысты а дыбысын а-мен, о дыбысын о және ө-мен, е[i-] дыбыстары ы-мен, и дыбысы у және ұ-мен, і дыбысы и-мен, ү дыбысы ү және уй-мен таңбаланған. Мысалы:

Bajin	Бажын	a-a
Bohai	Бохай	o-o
Zongli	Зұңли	o-o
Pengzhen	Пың Жын	e-ы
Shisanling	Шысанлың	[i-]-ы
Zhu De	Жуды	u-y
Shuji	Шұжи	i-и
Luxun	Лушүн	ü-ү
Xu Teli	Шуй Тыли	ü-уй

Ескерту: (1) ng(ң)-ның алдына келетін О таңбасы и (ұ) болып дыбысталатындықтан жазғанда и (ұ) болып жазылған, басқа орындарда о-мен жазылған.

Мысалы: Dongfanghong Дүңфаңхуң (марка)

(2) ашық буындағы ү дыбысы үй-мен жазылады. Мысалы:

Juzi	Жүйзы	жү=ju
Qu Yuan	Чүй юан	чүй=qu
Xu Xiangqian	Шүй шианчиан	шүй=xu
Yugong	Иүйгуң	иүй=yu
Nüzi	Нүйзы	нүй=nü
Lüzhou	Лүйжоу	лүй=lü

(3) қытай тілі дыбыстық жазу жобасындағы ү таңбасы j,q,x таңбаларынан кейін келгенде ү-ның екі нүктесі түсіріліп жазылады да, n таңбаларынан кейін келгенде түсірілмей жазылған.

(4) Бітеу буындағы и мен ү дыбысыу-мен жазылады. Мысалы:

Sun Zhongshan - Сүн Жұңшан , Luxun - Лушүн

(5) n мен i-дың алдындағы а таңбасы ә дыбысына жуық оқылғанымен, а-мен таңбаланған. Мысалы:

Anhui = Анхүй, Huaihai =Хуайхай

3) қытай тілі дыбыстық жазу жобасының күрделі буындарындағы дыбыс тіркестерінің (юнмуларының) таңбалануы былай болады.

Айчін	Aiqing	ай~ai
Быйжің	Beijing	ый~ei
Мау Зыдұң	Mao Zedong	ау~ao
Жоу Жианрын	Zhou Jianren	оу~ou
Хан Иууын	Han youwen	ан~an
Чын Жын	Chen Zhen	ын~en
Уаң Уй	Wang Wei	аң~ang

Гың Шымин	Geng Shimin	ың~eng
Жяиуигуан	Jiayuguan	я~ia(ya)
Уаң Жие	Wang Jie	ие~ie(ye)
Жиау Иуилу	Jiao Yulu	иау~iao(yao)
Лю Хулан	Liu Hulan	ю~iu(you)
Тианжин	Tianjin	ян~iang(yang)
Шинхуа	xinhua	ин~in(yin)
Жяңсу	Jiangsu	яң~iang(yang)
Ningxia	Ниңшиа	иң~ing(ying)
Huashan	Хуашан	уа~ua(wa)
Zhongguo	Жүңго	о~o(wo)
Huaihai	Хуайхай	уай~uai(wai)
Guizhou	Гүйжоу	үй~ui(wei)
Bingtuan	Бинтуан	уан~uan(wan)
Miqian	Мичуан	уан~uan(wan)
Kunming	Күнмиң	үн~un(wen),ün
Huanghe	Хуаңхы	уаң~uang(wang)
Hong Ziqing	Хүң Зычин	үң~ong
Daxue	Дашуе	уе~üe(yue)
Qiongzhou	Чюүңжоу	юң~iong(yong)

Қытай тілі дыбыстық жазу жобасындағы ао,iao күрделі буындардағы о таңбасы а таңбасының и дыбысына өтудегі бағытын білдіріп, әріп тұлғасының айқын болуы үшін қолданылған. Мұның бер жағында, бұл буындардағы О таңбасы қазақ тілінде у дыбысымен барандас дыбысталатындықтан,у-мен жазылған. Күрделі буындардағы **in** тіркесі **yin** болып; **ing** тіркесі **ying** болып; **ui(uei)** тіркесі **wei** болып; **un(uen)** тіркесі **wen** болып; **üe** тіркесі **yue** болып дыбысталып, жеке буын қатарында жұмсалған кезде, дыбыс тіркесінің құрамында өзгеріс туылатындықтан, олар төмендегідей жазылған:

Ин-in иң-ing үй-ui үн-un уе-üe
Иын -yin иың-ying уй-wei у ын-wen юе-yue

Бұдан басқа да жеке буын қатарында жұмсалатын дыбыс тіркестері бар. Бірақбұлардың дыбыс тіркесі мен жеке аралығындағы құрамында күрделі өзгешелік болғандықтан (мысалы, **я-ia**, **иа-ya** т.б.), олар жеке-жеке көрсетілген.

uo(wo) дыбыс тіркесі **ua(wa)** тіркесі шешілген жолмен шешілуге тиіс бола тұрса да, қалыптасқан дағды мен іс жүзіндік дыбысталу жәйті ескеріледі де, **uo(wo)** тіркесін **o** мен жазылған. Мысалы:

Guomindang - Гоминдаң Guo Moruo - Го Моро

4) қытай тілі дыбыстық жазу жобасындағы **w**, **wu** таңбалары у-мен, у, уі таңбалары и-мен жазылған. Мысалы:

Ухан У Wu Wuhan
Уаң Жие У w Wang Jie
Чын И И yi Chen Yi
Яң иүң И y Yang Yong

5) қытай адам аттарының басқы буыны, көбінесе фамилия болатындықтан

бөлек жазылған. Мысалы:

Дүн Сүнрүй, Лю Хулан, Лый Фың, Ли Бай.

Ескерту:

① Фамилиясыз қалам аттары бөлек жазылмаған. Мысалы: Лушүн, Маудүн.

② Кейбір фаамиля екі буынды болып та келеді. Мысалы: Сыма Чиан, Оуяң Хай, Шаңгуан Мин.

б) қытай тілінен енген сөздер мен жер-су, адам аттарын жазғанда буын шатастығы туылатын орындарға сызықша қойылған. Мысалы:

Го-у-юан Guowuyuan, Ян-ан Yan'an,

Жаң-ы Zhang'e, Зүн-И Zunyi

Аталған емле ережеде “бұлар қытай тілінен ауысқан сөз-атауларды дұрыс жазудағы негізгі қағида есептеліді. Бірақ дыбыстау дағдымыз бен жазу жүйелерінде ірі айырма болғандықтан, кейбір маселелерді түбеселі шешіп кету де қиын” деп жазады(24, 95-106 бб)

Жасалған емле ережеге және жазылған мәтіндерге сараптама жасап көргенімізде, Біріншіден, әліпбиге Қытай тіліне тән q, zh, sh, ch әріп таңбаларын қабылдап Қытай тілінен кірген кірме сөздер мен қытайша жер-су, адам аттарын дыбысталуы яғни қытайша пінйіні(қытай тілінің латын транскрипциясы) болынша дәл сол күйінде жазуға тырысқан. Мысалы:

Zhongyang(орталық)

Guoweiuyan(мемелекеттік кеңес)

Daixue(университет)

Xüeyuan(институт)

Sixiang(идея)

Luxian(бағыт)

Fangzhen(қарар)

Shuji(секретар, хатшы)

Zhongguo – Жұңгүо

Guangzhou – Гүаңжоу,

Guizhou – Гүіжоу,

Changsha – Чаңша,

Taishan – Таішан,

Changjiang – Чаңжіаң,

Chawxian – Чаушіан,

Chengdu– Чыңдү,

Guangxi – Гүаңші,

Qinghai – Чиңхай,

Xinjiang – Шінжіаң

Kunming –Күнмің және т.б.

Екіншіден, қытай тілінен басқа өзгеде шет тілдеріне кірген сөздерді дұрыс таңбалау үшін әліпбиден h(х), v(в), f(ф) дыбысына орын берілген. Мысалы:

vokzal – вокзал,

nervi – *нерві*,
vitamin– *вітамін*
ekskavator– *екскаватор*
asfalt – *Асфальт*,
wolfram – *Уольфрам*
telefon– *телефон*,
Sovêt–*Совет*
vagon–*вагон*
volt–*вольт*

Шетел сөздерін жазуда түпнұсқалық таңбалануды сақтаған. Мысалы, *afrika* сөзі түпнұсқалық тілде *Africa* (латын), *aktip* (лат. *aktivus*), *alpenis* (фр. *alpiniste*), *alumin* (нем. *aluminium*), *amérika* (ағылш. *Amerika*), *analiz* (нем. *analysis*), *arepmétika* (нем. *Arithmetik*), *arhip* (нем. *Archiv*), *bazis* (нем. *Basis*), *filim* (ағылш. *film*), *garnizon* (нем. *Garnison*), *granit* (фр. *granit*), *institut* (фр. *institut*), *kapital* (нем. *Kapital*), *taktika* (грек. *taktika*) және т.б. деп жазылады. Біздіңше бұлай жазу құптарлық.

4. Қытайдағы қазақтар қолданған латын әліпбиімен жазылған мемлекет атаулары:

AZIA

Zhongguo	Қытай
Viêtnam	Ветнам
Laos	Лаос
Kambodja	Камбоджа
Chaoxian koria	Солтүстік Корея
Mongoljula	Монғолия
Japonia	Жапония
Filippin	Филиппин
Malaisia	Малайзия
Sin'gapor	Сингапру
Brunêi	Бруней
Indonezia	Индонизия
Xeges Timor	Тимор-Лесте
Tailand	Тайланд
Birma	Мьянма
Srilanka	Шри Ланка
Maldivê	Мальдив
Pakistan	Пәкістан
India	Үндістан
Bên'gal	Бенгал
Butan	Бутан
Sêkkim	
Nêpal	Непал
Afojanstan	Ауғанстан

Iran	Иран
Iraq	Ирак
Siria	Сирия
Livan	Ливан
Palêstina	Палестина
Iordania	Иордания
Saud Arabiase	Сауд Арабия
Küvêit	Кувейт
Bahrêin	Бахрейн
Katar	Катар

Arab birikkên *ämirligi* Біріккен Араб Әмірліктері

Oman Оман

Arab Yêmen rêsrepublikase Йемен

Yêmen dêmokerateyaleq rêsrepublikase Йемен

Türkiya Түркия

Siprus Кипр

Afrika

Êgipêt Мысыр

Sudan Судан

Libia Либия

Tunis Тунис

Aljiria Алжир

Marokko Марокко

Mauritania Мавритания

Sênêgal Сенегал

Gambia Гамбия

Mali Мали

Gvinêia Гвинея

Gvinêia-Bissaw Гвинея-Биссау

Sêrra-Lêon Сьерра Леоне

Libêria Либерия

Pil tisi jaqalawe

Gana Гана

Togo Того

Bênin Бенин

Jooqaroqe Volta

Nigêr Нигер

Nigêria Нигерия

Qad Чад

Kamêron Камерун

Êkvator Gvinêiase Экваторлық Гвинея

San-Tomê mên Prinsipi Сан Томе және Принсипи

Orta Afrika Орталық Африка

Gabon	Габон
Kon'go	Конго-Браззавиль
Kabinda	
Zair	
Burundi	Бурунди
Ruanda	Руанда
Uganda	Уганда
Kênia	Кения
Êfiopia	Эфиопия
Somali	Сомали
Jibut	Джибути
Tanzania	Танзания
Zambia	Замбия
An'gola	Ангола
Zimbabuê(Rodêzia)	Зимбабве
Malawi	Малави
Mozambik	Мозамбик
Botswana	Ботсвана
Ongtüstik Afrika (Azania)	Оңтүстік Африка
Lêsoto	Лесото
Svêziland	Свазиленд
Namibia	Намибия
Madagaskar	Мадагаскар
Sêixêl	Сейшель
Komoro	Комор
Mawritus	Маврикий
Êvropa	
Albania	Албания
Sovêt odaǵe	Совет одағы
Polxa	Польша
Qêhoslavakia	Чехословакия
Vên'gria	Мажарстан
Ruminia	Румыния
Buloǵaria	Болгария
Yugoslavia	Югославакия
Gêrman dêmokerateyaleǵ rêsrepublikase	Германия
Gêrman odaǵteǵ rêsrepublikase	Германия
Grêtsia	Грекия
Avstria	Австрия
Finlandia	Финландия
Xvêtsia	Швеция
Norvêgia	Норвегия
Dania	Дания
Islandia	Исландия

An'glia	Англия
Irlandia	Ирландия
Gollandia	Голландия
Bêlgia	Белгия
Liuksêmburge	Люксембург
Fransia	Франция
Monako	Монако
Xvêtsaria	Швейцария
Lihtênxtêin	Лихтенштейн
Italia	Италия
San-Marino	Сан Марино
Ispania	Испания
Andora	Андора
Portugalia	Португалия
Malta	Мальта

Okêiania jânê Tenek muheyt araldare

Avstralia	Аустралия
Janga Zêlandia	Жаңа Зеландия
Bates Samoa	Самоа
Ton'ga	Тонга
Fiji	Фиджи
Papua Janga Gvinêiase	Папуа Жаңа Гвинея
Solomon araldare	Соломон

Laten Amêrikase

Mêksika	Мексика
Gvatêmala	Гватемала
Gonduras	Гондурас
Bêliz (An'glialek)	Белиз
Salvador	Эль Сальвадор
Nikaragua	Никарагуа
Kosta-Rika	Коста Рика
Panama	Панама
Kuba	Куба
Gaiti	Гаити
Dominika	Доминика
Yamaika	Ямайка
Bahama	Багам
Barbados	Барбадос
Grênada	Гренада
Trinidad pên Tobago	Тринидад және Тобаго
Gviana	Гайана
Surinam	Суринам
Vênêsuêla	Венесуэла
Kolombia	Колумбия

Brazilia	Бразилия
Êkuador	Эквадор
Pêru	Перу
Bolivia	Боливия
Qili	Чили
Argêntina	Аргентина
Paragvai	Парагвай
Urugvai	Уругвай
Soltüstik Amêrika	
Kanada	Канада
Amêrika	Америка (25, 1533-1542 бб)

Салғастырып көргенімізде мемлекет атаулары негізінен халықаралық стандарт бойынша түпнұсқалық бойынша таңбалауға жақын. Жалпы мемлекет атауларын жазуда халқаралық стандарт бойынша түпнұсқалық бойынша таңбалау ұстанымы болғаны жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Жүнісұлы Ж., Мамырбекұлы Н. Қазақ оқу-ағартуының тарихы, ҚХР, Пекин, Ұттар баспасы, 2005ж. 39-бет
2. Жүнісұлы Ж., Мамырбекұлы Н. Қазақ оқу-ағартуының тарихы, ҚХР, Пекин, Ұттар баспасы, 2005ж. 41-42бб
3. Қытай ұлттар оқу-ағарту тарихы. ҚХР, Пекин, 1998ж. 871-872бб
4. Жүнісұлы Ж., Мамырбекұлы Н. Қазақ оқу-ағартуының тарихы, ҚХР, Пекин, Ұттар баспасы, 2005ж. 75-бет
5. Ғабитханұлы Ғ. Қазақ тілінің аумақтық таралым өрісі//Қазақ тілі. Энциклопедия. Қазақстан даму институты. Алматы, 1998ж. 228-229бб
6. Талип Абдулла. Ұйғур мари́пи тарихидии очеркләр. Ұрімші, 1998, 133 б.
7. Төлегенұлы С. Азаттыққа дейінгі елімізде қазақ тіліндегі акпарат- баспасөз тарихына шолу //Шыңжаң қоғамдық ғылымы. 1991. № I. 65-6.
8. Махмуд Заииди. Шынжаң Ұйғур тили вә унин имлеси үстидики издиниш, тәтқиқәт һәм муһәппәкийәтлә //Тил вә тәржимә. 1995. № 6.
9. Хәмәт Сәмәт. Ұйғур тилидики созук тавуш фоними́лиринин тари- хий тәрақияты вә уларниң йезикта ипадә килиши тоғрисида дәсләпки издиниш //Тил вә тәржимә.1993. № 4. 20-6.
10. Абаукиим Хожа Ғарби иурт вә Қадимки мәдният. Урүмчи. 1995, 318 б.
11. Жәлелханұлы М.Ана тілім ардағым. Ұлттар баспасы. Пекин, 2010ж., 190-203бб
12. Қазіргі қазақ тілі. Шынжаң Радио педагогикалық университеті, 1980ж., 45-46 бб
13. Мыркамал Жәлелұлы. Ана тілім ардағым. ҚХР, Пекин, «Ұлттар баспасы», 2010ж. 192 б.
14. Еміле туралы білім. ҚХР, Шынжаң халық баспасы.1989ж., 30-33 бб
15. Еміле туралы білім. ҚХР, Шынжаң халық баспасы.1989 ж., 38-40 бб

16. Еміле туралы білім. ҚХР, Шынжаң халық баспасы.1989ж., 106-111 бб
17. Қазіргі қазақ тілі. ҚХР, Шынжаң Радио педагогикалық университеті. Үрімжі.1980ж, 45-46 бб
18. Қазіргі қазақ тілі. ҚХР, Шынжаң Радио педагогикалық университеті. Үрімжі.1980ж, 61-62 бб
19. Қазіргі қазақ тілі. ҚХР, Шынжаң Радио педагогикалық университеті. Үрімжі.1980ж, 50-53 бб
20. Қазіргі қазақ тілі. ҚХР, Шынжаң Радио педагогикалық университеті. Үрімжі.1980ж, 65-67 бб
21. Гау Личиң Ұйғыр тіліндегі қытай кірме сөздері. ҚХР, Шынжаң университеті баспасы, 2000ж.
22. Қайдаров Ә.Т. Тарихи лексикология және этнолингвистика//Қазақ тілі тарихи лексикологиясының мәселелері. Алматы, 1988, 33-39б
23. Найман С. Ханзуша-қазақша сөздік. ҚХР Үрімжі, Шынжаң халық баспасы,1978ж. Қазақ әдеби тілінің сөздігі (15 том); Ханзуша-қазақша арнаға түсірілген атаулар жинағы(1). ҚХР Үрімжі, Шынжаң халық баспасы, 1999ж
24. Еміле туралы білім. ҚХР, Шынжаң халық баспасы.1989ж., 95-106 бб
25. Найман С. Ханзуша-қазақша сөздік. ҚХР Үрімжі, Шынжаң халық баспасы,1978 ж.

**ЛАТЫН ӘЛПБИІН ҚОЛДАНАТЫН ТҮРКІТІЛДЕС
МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ (ТҮРКИЯ, ӘЗІРБАЙЖАН, ӨЗБЕКСТАН)
ТӘЖІРИБЕСІН ЕСКЕРЕ ОТЫРЫП ХАЛЫҚАРАЛЫҚ
ТЕРМИНОЛОГИЯНЫ САЛЫСТЫРМАЛЫ-СТАТИСТИКАЛЫҚ
ТАЛДАУ**

Латын графикасын қабылдаған елдер тәжірибесіне қысқаша шолу

Уақыт өмірдің ақиқатына бойымыз үйренбей жатып-ақ, оны жылдам өзгертеді. Мәселен, Қазақстандағы қазіргі буын жаңа ақпараттық қоғамның, яғни білімге негізделген феноменнің қалыптасуына куә болды. Ортағасырлардағы латын Қайта өрлеу дәуіріндегі ғылым мен технология тілі болған секілді ағылшын тілі де қазіргі ақпараттық өркениеттің, яғни цифрландыру заманының негізгі тіліне айналды. Сондықтан да ағылшын тілін меңгеру және латын әліпбиіне өту – заман талабы.

Статистикаға сәйкес, әлемдегі елдердің 80 %-ға жуығы латын әліпбиін қолданады екен. Латын әліпбиіне көшу еліміздің әлемдік ақпараттық және виртуалды кеңістікке жылдам еніп, әрі қарай технология және экономикалық жағынан ұмтыла дамитынына еш күмән жоқ. Қазақстан ғалымдарының жалпы пікірі бойынша, бұл жай ғана әліпбиді ауыстыру емес, бұл біз үшін өркениетті таңдау болмақ, бұл ашық әлемнің бір бөлігі болуға ұмтылуды, прогреске бағытталуды растайды.

Қазақ әліпбиін латындандыру қажеттілігі Президент Нұрсұлтан Назарбаевтың Қазақстанды жаңғырту жөніндегі стратегиялық жопарының негізгі жоспары болып табылады. Қазақстан халықтар ассамблеясының 2006 жылғы отырысында Елбасы қазақ әліпбиін латын әліпбиіне көшіру туралы мәселені қарастыру қажеттігін мәлімдеген болатын. Ал 2012 жылғы «Қазақстан-2050» стратегиясы» атты Жолдауында Елбасы «...Бір кезде тарих бедерінде біз мұндай қадамды жасағанбыз. Балаларымыздың болашағы үшін осындай шешім қабылдауға тиіспіз және бұл әлеммен біріге түсуімізге, балаларымыздың ағылшын тілі мен интернет тілін жетік игеруіне, ең бастысы – қазақ тілін жаңғыртуға жағдай туғызады» деп мәлімдеген болатын. Ал Нұрсұлтан Назарбаевтың «Болашаққа көзқарас: қоғамдық сананы жаңғырту» атты сәуір айындағы бағдарламалық мақаласында көпшіліктің санасын сапалы түрде өзгерту және қазақстандықтардың идеологиясын жаңғырту қажеттілігі негізделген.

Мақалада қазақ әліпбиін латынға негізделген жазуға көшіру екі негізгі фактор арқылы айғақталған: ұлттық бірегейлікті сақтау және компьютерлік сауаттылықты арттыруға, шет тілдері мен мәдени ашықтықты білуге байланысты Қазақстанның бәсекеге қабілеттілігін күшейту. Осы негізде жаңғыртылған Қазақстан өзінің ұлттық бірегейлігін сақтап, жаһандық өзгерістерге оңтайлы бейімделуі тиіс.

Латын әліпбиіне көшу идеясы бекерден-бекер туындай салған жоқ. Басқа да Шығыс елдері мен халықтарының латын әліпбиіне көшу бойынша тиімді тәжірибесі бар. КСРО ыдырағаннан кейін бірқатар республика кирилл әліпбиін қолданудан бас тартты. Қазіргі таңда ТМД-ның бес түркітілдес елінің үшеуі латын әліпбиіне көшкен, олар – Әзірбайжан, Өзбекстан және Түркіменстан. Бұл саланың көшбасшысы Әзірбайжан болып шықты. 1991 жылы латын жазуына ауысқан әзірбайжан әліпбиі түркі тілінің орфографиялық нормаларына жақындау болды.

1992-1993 жылдары Әзірбайжаннан кейін бұл істі Түркмения қолға алды, мұнда 2000 жылдан бастап латын жазуы түркімен тіліндегі бірден-бір

рұқсат етілген жазу түріне айналды, ал кирилл әліпбиі толық қолданыстан шығарылды. 1993 жылы өзбек әліпбиін латын әліпбиіне көшіру туралы заң жарияланып, бұл заң 1996 жылы іске асырылды. Туысқан халықтар үшін бірыңғай коммуникациялық база жасау – түп-тамырға оралу. Латын жазуына өту арқылы туыстас халықтар жаңа өркениет негізінде жақындасады.

ТМД-ның түркітілдес елдерінің қатарына жатпайтын Молдова латын жазуына сонау 1989 жылы өткен, бұл ел іс жүзінде латындалған румын әліпбиін қолданады. Кирилл жазуы байырғы заманнан бері қолданылып келе жатқан бұрынғы кеңес республикаларының ішінде де бұл жазудан бас тарту идеясы болды. Украинаның бұрынғы президенті Виктор Ющенко 2005 жылы латын әліпбиіне көшу туралы декреттің жобасын дайындаған болатын. Бұл өзгерістер құжатта айтылғанда, «Украинаның ЕО құрылымдарына бірігуін жылдамдату» мақсатында біртіндеп енгізілуі тиіс болатын.

Президент Нұрсұлтан Назарбаевтың латын әліпбиіне өту туралы мақаласы жарияланғаннан кейін бұл мәселе Қырғыз елінде де көтеріліп жатыр. 13 сәуір күні «АтаМекен» фракциясының атынан парламент депутаты Қаныбек Иманәлиев қырғыз әліпбиін латын әліпбиіне өзгерту туралы ұсыныс жасаған болатын. «Түркіментаң, Өзбекстан, қазір Қазақстан латын әліпбиіне өтіп жатыр, – деп мәлімдеді ол пленарлық отырыста. – Қазір бұл мәселеге бізде қаражаттың жоқ екені белгілі, бірақ біраз уақыттан кейін, 2030-2040 жылдары, бұл істі жүзеге асыру керек» - деген еді. Депутаттың пікірінше, Қырғыз елінде латын жөніндегі мамандарды қазірден бастап дайындау қажет, өйткені латын әліпбиін қолдану – «заман және қарыштап дамыған технология талабы». Сонымен қатар кирилл жазуынан бас тарту қырғыздардың ұлттық бірегейлігін сақтауға көмектесу керек. Интеллектуалды топтың кейбір өкілдері бұл идеяға қолдау көрсетіп, өз пікірлерін білдіріп те қалды. «Латын жазуына ауысу түркі әлеміне қарай таңдау жасау деген үнемі айтылып келе жатқан пікір бар, – деді Қырғыз-Ресей славян университетінің профессоры Осмонакун Ибраимов, – Белгілі бір деңгейде бұл рас, бірақ бұл басқа таңдау. Бұл мемлекеттің тәуелсіздігін сақтауға деген таңдау. Бұл бізді ата-бабаларымыздың жүз жылдар бойы емес, мың жылдар бойы ұмтылған мақсаты».

Қазақ тілін латын жазуына көшірудің белсенді кезеңі 2017 жылдың сәуір айында елбасы қазақстандықтарға «Болашаққа көзқарас: қоғамдық сананы жаңғырту» атты бағдарламалық мақаласын ұсынған сәттен басталды. «2017 жылдың аяғына дейін ғалымдардың көмегімен, барша қоғам өкілдерімен ақылдаса отырып, қазақ әліпбиінің жаңа графикадағы бірыңғай стандартты нұсқасын қабылдау керек. 2018 жылдан бастап жаңа әліпбиді үйрететін мамандарды және орта мектептерге арналған оқулықтарды дайындауға кірісуіміз қажет. Алдағы 2 жылда ұйымдастыру және әдістемелік жұмыстар жүргізілуге тиіс», - деп президент үкіметке тапсырды.

Қыркүйектің басында мәжілісте *«Мемлекеттік тілдің латын графикасындағы әліпбиінің бірыңғай стандартын енгізу мәселелері туралы»* ашық парламенттік тыңдалым болды. Тыңдалымда белгілі бір маңызды мәселелер ресми түрде талқыланып, нәтижесінде тиісті ұсыныстар

тізімі жасалады. Тыңдалым барысында латын жазуына негізделген қазақ әліпбиін әзірлеу жөніндегі жұмысшы топ басшысы мәжілісмендерге диграф (екі әріптің бір дыбысты беруін білдіреді) негізіндегі әліпбиді ұсынған болатын.

Бір айдан соң, Нұрсұлтан Назарбаев жұмысшы топтың мүшелерімен кездесті. «Бірде бір ел өзінің жаңа әліпбиін қоғам талқысына салған емес. Біз үшін әр адамның ойы маңызды. Президент әкімшілігіне латын әліпбиіне көшу турасында 300-ге жуық ұсыныс түсті» деді Елбасы. Президентке диграфтың орнына дәйекшесі (апострофтар) бар әліпбидің басқа нұсқасы ұсынылды. Екі жарым апта өткен соң, Елбасы дәйекше қолданылған нұсқаны бекітіп, қазақ тілінің әліпбиін кирилл әліпбиінен латын әліпбиіне ауыстыру туралы жарлыққа қол қойды. *«Менің тұжырымдауымша барлығында консенсус бар. Ғалымдар, тіл мамандары, саясаткерлер, жастар, ассамблея, басқа халықтардың ой-пікірін білдік. Жалпы қоғамда қолдау бар»*, - деп түсіндірді Н.Назарбаев өз шешімін. Жарлыққа сәйкес, республикада Қазақ тілін латын әліпбиіне көшіру жөніндегі ұлттық комиссия құрылған.

Қазіргі таңда Қазақстан «бір ел – бір тіл – бір ұлт» стратегиясын іске асырып жатыр. Латын әліпбиіне өтудегі басты мақсат – мемлекеттік тіл мәртебесін көтеру және оның болашағын қамтамасыз ету. Қазіргі таңда бұл ширек ғасыр бойы күн тәртібінде тұрған тіл мәселесін шешудің ең ұтымды тәсілі екенін көпшілік айдан анық түсінеді. Бізге туыстас Түркияның үлгісіне сәйкес, ыңғайлылығымен әрі қолданылуы жағынан әмбебаптылығымен ерекшеленетін бұл жазу Қазақстандағы электронды байланыс жүйелерін дамытып қана қоймайды, сондай-ақ әлемдік интернет-технологияларын игеруді үдете түседі.

Олай болса, жаңғыртылған қазақ тілі заман талабына жауап беріп, жеке қазақстандықтың бәсекеге қабілеттілігіне ықпал етеді, республикамыздың әлемдік аренадағы бәсекеге қабілеттілігін арттыруға, ақпараттық-коммуникативтік технологиялардың жан-жақты дамуына көмектеседі. Бұл мемлекетті жан-жақты дамыту, ең бастысы, оның мемлекеттік тілін дамыту мүдделеріне сай келеді.

Түркия

Осман империясы (1299-1924) ислам мемлекеті болатын, түрік осман тілінің (османлы, батыс түрік) әліпбиі араб жазуына негізделген болатын. Осман империясының жазуында араб және парсы сөздері болған, оларды қарапайым халық түсінбеген. Сондай-ақ араб әліпбиінде түрік тілінің кейбір дыбыстарының (негізінен дауыстылар) орнын басатын әріптер болмаған. Атап айтар болсақ, араб тілінде 3 қысқа дауысты және 3 ұзақ дауысты дыбыс болған.

Осман империясындағы ұлттық идеялардың күшеюіне байланысты 1851-1928 жж. түрік тілі мен оның болашағына қатысты қарама-қайшылықтар орын алған. Латын әліпбиіне өту туралы шешім қабылдауға әсер еткен негізгі факторлар келесілер болған деп санауға болады:

- батыс өркениетіне жақындау мақсаты;

- Осман әліпбиінің қиындығы және оның түрік тілінің грамматикасынан алшақтығы.

Жаңа зайырлы құрылым кезінде түрік тілін латын әліпбиіне көшіру зайырлы ұлттық мемлекет құрған Мұстафа Кемаль Ататүріктің тікелей басшылығымен іске асырылды. Ал 1926 ж. Әзірбайжан астанасы Баку қаласында алғашқы түркология съезі болып, онда бірқатар түркі мемлекеттері латын әліпбиіне негізделген жазуға өту туралы шешім қабылдады. Съездің соңында Түрік республикасының тұңғыш президенті Мұстафа Кемаль Ататүрік «Біздің түркілерден ерекшеленгіміз келмейді. Біз бірге болуымыз керек. Тіл және жазу – түркі халықтарына ортақ байлық. Бірыңғай жазуға өту арқылы біз бірыңғай мәдениет қалыптастырамыз» деп мәлімдеді.

Сонымен араб жазуына негізделген түрік әліпбиін латын жазуына көшіру бірнеше кезең арқылы іске асырылды:

а) 1928 ж. 23 мамырда үкімет әліпби жобасын түзу; грамматика жобасын жасау; осы шешімді іске асыратын жүйені талқылау үшін құрамы 9 адамнан тұратын «Тіл жөніндегі» комиссия құрылды.

б) 1928 ж. 1 қарашада «Жаңа түрік әріптерін қабылдау және өзгерту туралы заң» қабылданды. Осы заңға сәйкес араб жазуынан бас тарту және мемлекеттік мекемелерде латын жазуына көшу туралы жарияланды, 1929 ж. 1 қаңтардан 1929 ж 1 маусымға дейін ісқағаздарын параллель ескі жазу негізінде жүргізуге рұқсат берілді.

Өз дәуірінде қатты асығыстық жасаған түріктер де байырғы дыбыстырды беретін [к], [ң] және [ә] деген әріптерін жоғалтып алды. Ататүрк мемлекетті небәрі жарты жыл, бір жыл ішінде жаңа әліпбиге көшіріп тасады. Осының салдарынан түрік тілі осы дыбыстарынан толық айырылды, бұл морфонологиялық құрылымға елеулі залал келтірді. Жастар қазір *гүзел [güzel], койун [koyun], камун [katun]* деп сөйлейді, десе де, бұл сөздер бұрын *гүзәл [güzäl], қойун [qoyun], қамун [qatun]* деп дыбысталатын. Осылайша түріктер маңызды сингармонизм заңын бұзды, бұл заңға сәйкес, [a], [ы], [ү], [o] сияқты дауысты дыбыстармен [к, к] емес, [қ, қ] сияқты дауыссыз дыбыстар ғана үйлесетін, ал [к, к] дыбыстардан кейін (немесе оның алдына) тек [ә], [і], [ү], [ө] дыбыстары тіркесетін. Қазіргі таңда түрік тілінен осы тәрізді орфоэпиялық нормалардың толық араласуына аңғарамыз.

Түрік әліпбиі

№	Түрік әліпбиі	Фонема
1	а	а
2	в	б
3	д	д
4	е	е
5	ф	ф
6	г	г

7	h	h
8	i	и
9	j	й
10	k	к
11	l	л
12	m	м
13	n	н
14	o	о
15	p	п
16	r	р
17	s	с
18	t	т
19	u	у
20	v	в
21	y	й
22	z	з
23	ç	ч
24	ğ	ғ
25	ı	ы
26	ö	ө
27	ş	ш
28	ü	ү

Әзірбайжан

Әзірбайжан елінің бұл ісі айтарлықтай тиімді әрі жүйелі, мұнда латын әліпбиіне өту 1992 жылы тәуелсіздік таңы кезінде басталды, 90 жылдардың ортасында біраз тежеліп, 2001 ж. 1 тамызында толық аяқталды да, мемлекет жаңа әліпбиге өтті. Осы бір атаулы оқиға қарсаңында президент **Гейдар Алиевтің** тілді тазарту және әрі қарай дамытудың кепілі болып табылатын тілдік реформаға қатысты «Әзірбайжан тілін едәуір тереңірек енгізу» туралы жарлыққа қол қойғаны аса маңызды нәрсе. 1991 жылы 25 желтоқсанда Әзірбайжан елінің президенті республика парламенті әзірлеген «Латын жазуына негізделген әзірбайжан әліпбиін қалпына келтіру туралы» заңға қол қойды. Әзірбайжан әліпбиі 1939 жылы «халықтың еркінен тыс, орталықтың қысымымен» кирилл әліпбиіне көшірілгендіктен, бұл құжат «кезінде жол берілген тарихи әділетсіздікті жоюға» арналды. Сол күні республиканың Жоғарғы кеңесінің Ұлттық кеңесі латын жазуын екі кезең арқылы қалпына келтіру туралы қаулы шығарды.

Құжатқа сәйкес, 1992 жылдан бастап бірінші сынып оқушылары жаңа әліпби бойынша оқып, қалған оқушылар мен студенттерге арнап факультатив сабақтары ұйымдастырылуы тиіс болды; газеттер мен журналдарға кирилл жазуымен қатар латын жазуын қолдану туралы; әліпбиді насихаттау бойынша теледидарда дәрiсханалар ұйымдастыру туралы тапсырма берiлдi. 1993 жылы

үкімет латын жазуына негізделген әліпбиді білім берудің барлық жүйесіне енгізуді аяқтауды жоспарлады. «Бірінші жылы латын әліпбиімен оқулықтарды, ал екінші жылы газеттерді басып шығардық. Содан кейін көшедегі жарнамалар ауысты. Рәсімдеуге бес жылдай уақыт кетті», – дейді Әзірбайжанның бұрынғы білім министрі Фирудин Джаилилов.

Осыған қарамастан, латын әліпбиіне ауысу іс жүзінде өте баяу жүргізілді, сол кезде 2001 жылы 18 маусымда сол кездегі Әзірбайжан президенті Гейдар Алиев «Мемлекеттік тілді қолдануды жетілдіру туралы» жарлық шығарды. Құжат әзірбайжан тілін қолдану шарттарын түбегейлі өзгертті, елбасы бір айдың ішінде «латын жазуын қолдануға кедергі болатындарға» белгіленетін шараны анықтайтын заң жобасын әзірлеуді тапсырды. 1 тамызға дейін елде басып шығарылатын газет, журнал, кітаптар латын жазуына өзгертілуі тиіс болатын. Бұл атқарушы биліктің орталық және жергілікті органдарындағы ісқағаздарына да қатысты болды.

2003 жылы Әзірбайжан президенті болып сайланған Ильхам Алиев 2004 жылы латын әліпбиінде басып шығарылуға тиіс сөздік, энциклопедия, әзірбайжан және дүниежүзі әдебиетінің туындыларының тізімін бекіту туралы жарлық шығарды, сондай-ақ кітапханаларға оларды сатып алу үшін қаражат бөлді.

Әзірбайжан әліпбиі

№	Әзірбайжан әліпбиі	Фонема
1	a	а
2	b	б
3	d	д
4	e	е
5	f	ф
6	g	г
7	h	һ
8	i	и
9	j	й
10	k	к
11	l	л
12	m	м
13	n	н
14	o	о
15	p	п
16	q	қ
17	r	р
18	s	с
19	t	т
20	u	у

21	v	В
22	x	Х
23	y	Й
24	z	З
25	ç	Ч
26	ğ	Ғ
27	ı	Ы
28	ö	Ө
29	ş	Ш
30	ü	Ү
31	ə	Ә

Өзбекстан

Өзбек тарихшылары 90 жылдардың басында латын әліпбиіне көшу туралы шешім орыстарға өткен замандағы отаршылдықтың қалдығы ретінде қарайтын жек көру сезімінен қабылданған болатын деп еске алады. Тілге реформаның қажет екендігін алғаш рет Олий Мәжіліс (парламент) сессиясында 1992 жылы парламенттің ғылым және мәдениет жөніндегі комитетінің мүшесі Пиримкул Кадыров мәлімдеген. Қазіргі халықтың естелігіне сәйкес, республика басшысы Ислам Каримов 1993 жылы латын әліпбиіне көшу кезінде байсалдылық танытыты, депутаттар осы мәселені тағы көтерген кезде И.Каримов мемлекет азаматтарына, қалаған жағдайда латын әліпбиін меңгеруді таңдау мүмкіндігін ұсыныпты деседі. Алайда мұндай ұстаным өзбек интеллигенциясының кейбір бөлігіне тосқауыл болды, нәтижесінде Олий Мәжіліс И. Каримов қол қойған «Латын әліпбиіне негізделген өзбек әліпбиін енгізу туралы» заңды күшіне енгізу туралы қаулы шығарды.

1993 жылы 2 қыркүйекте Өзбекстан Республикасында «Латын жазуына негізделген өзбек әліпбиін енгізу туралы» заң қабылданды. Өзбекстан Конституциясының 9-бабына сәйкес мұндай ауқымдағы мәселелер талқыланып, бүкілхалықтық референдумға шығарылуы тиіс болатын, бірақ мұндай іс-әрекет жасалмады. Мемлекетті жаңа жазу жүйесіне көшірудің түпкілікті күні алдымен 2005 жылдың 1 қыркүйегі болып белгіленді. Жаңа заңды республиканың өкілдік органы ресми түрде мақұлдаса да, оны қабылдау Өзбекстанның жаңа конституциясының (бір жыл бұрын қабылданған) принциптеріне қайшы болды. Әлі күнге дейін негізгі заңның тоғызыншы бабында былай делінген: «Қоғамдық және мемлекеттік өмірдің анағұрлым маңызды мәселелері халықтың талқылауына салынады бүкілхалықтық дауыс беруге шығарылады (референдум)».

Жоғарғы кеңестің қаулысымен 1993 жылы қыркүйек айында латын жазуына негізделген өзбек әліпбиін енгізу жөніндегі мемлекеттік комиссия құрамы бекітілді. Комиссияға өзбек орфографиясының жаңа ережелерін және сол жылы қабылданған жаңа әліпбиге көшу бағдарламасы әзірлеу тапсырылды. 1995 жылы өзгеріс енгізілді де, бағдарлама тек 1996 жылы ғана

жарыққа шықты (естен кетпейтіні онда жоспарланған іс-шараларға бюджеттік қаржыландыру көлемі белгіленбеген екен). Ол кезде толық көшу процесі 2005 жылға таман аяқталады деп болжалған, алайда кейінірек бұл мерзімді тағы бес жылға созды.

Жазуды өзгерту қажеттілігі туралы құжатта былай делінген: «1929-1940 жылдары өзбек жазуын латын жазуына ауыстыру кезінде оң тәжірибесі тұрғысынан алғанда, қалың бұқара өкілдерінің талап-тілектерін ескере отырып, Өзбекстан Республикасы Конституциясына негізделген бұл Заң республиканың және оның әлемдік коммуникация жүйесіне енуін жан-жақты дамытуды жеделдететін қолайлы жағдай жасауға бағытталған». 1993 жылғы 2 қыркүйектегі бірінші жарлықта латын жазуына көшу бюджеттің тыс қаражат есебінен іске асырылсын делінген. Бұл жеткілікті болатын. Мемлекеттің жаңа жазу жүйесіне түпкілікті көшу күні деп 2000 жылдың 1 қыркүйегі белгіленді. Нәтижесінде бұл іс бір жерде тұрып қалды, әліпби өзі үш рет өзгеріп, нақтыланды. Кейін латын жазуына ауысуды тағы екі рет – 2005 және 2010 жылдар болып өзгертілді.

Мемлекетті 2000 жылға дейін жаңа жазуға көшіру туралы жоспар іске аспады. Сондай-ақ оны жаңа мерзім деп белгіленген 2005 жылы да аяқтауға мүмкіндік болмады. Уақыт өте келе латын әліпбиіне толық көшу туралы әңгіме қозғалмайтын болды. Ширек ғасыр өтсе де, ұлттық валюта (қағаз) және тағы басқалар – әлі күнге дейін кирилл әліпбиінде шығарылады, яғни мемлекетте бұрынғы және жаңа жазу параллель қолданылып келеді. БАҚ, интернет, телевидение, басқа да республикалық басылымдар әлі күнге дейін кезекпен басылып шығарылады. Ал металл тиындар латын жазуымен де, кирилл жазуымен де шығарылады.

Сондай-ақ Өзбекстанда елбасының жарлықтарынан басқа «Латын әліпбиіне негізделген өзбек әліпбиін енгізу туралы» (1993 жыл 2 қыркүйек), «Мемлекеттік тіл туралы» (1995 жыл 21 желтоқсан) заңдар қабылданды, мектепке дейінгі мекемелерде, мектептерде, орта және жоғары оқу орындарында, кәсіпорындарда, ұйымдарда, мекемелер мен қоғамдық бірлестіктерде жаңа әліпбиге кезеңмен көшудің мемлекеттік бағдарламасы әзірленіп, қабылданды. Аз да болса, кейбір кітаптар жаңа әліпби бойынша басылып жатты. Сөйтіп, Өзбекстанда «әліпбидің қос өкіметі» пайда болды, бұл әлі күнге дейін жалғасын тауып келеді. Өзбек тіліндегі мектеп бағдарламасы толық латын әліпбиіне өткен. Оқулықтар мен қажетті оқу әдебиеттері латын әліпбиінде басылады. Орыстілді мектептерде тиісінше бәрі кирилл әліпбиі негізінде.

Көше атаулары мен көлік маршруттарын, метро маңдайшаларын жазған кезде латын және кирилл әріптері қолданылады. Телевидение мен кинода қос әліпби қатар қолданылады: кейбір фильмдер мен бағдарламалардың басқы беттері, титрлері мен жарнамаларында латын әріптері қолданылса, кейбіреуінде кирилл әріптері қолданылады. Узнет аймағында да екі әліпби қолданылады. Мемлекеттік ведомство және құрылымдардың веб-сайттарының мазмұны орыс тілінде ғана емес, сондай-ақ екі әліпби негізінде

жазылады. Ісқағазы толықтай кирилл әріптері негізінде жүргізіледі. Өзбектілді ақпараттық сайттар да өзбек жазуының екі түрін де қолданады. Кеңестік кезеңдегі өзбек әдебиеті, ғылыми-техникалық кітаптар, энциклопедиялардың бәрі кирилл әліпбиіне негізделген өзбек тілінде жазылған. Оқырмандарын жоғалтып алудан қауіптенетін газеттер мен журналдар әлі күнге дейін кирилл әріптерімен басылады екен.

Ц әрпін S және TS деген екі жеке әріптерге ажыратып қолданған кезде «цех» сөзі «sex» сөзіне айналды. Қазір kolbasa sexi (колбаса цехі) де жазылады. Бұл тізімді әрі қарай жалғастыра беруге болады: seksiya (секция), aviatsiya, militsiya, repetitsiya, sirk (цирк). Цементті кейде tsement немесе sement, циркульдi - sirkul немесе tsirkul, целлофанды - tsellofan және sellofan деп жазады.

Орыстың Я, Ю, Ё әріптерін Ya, Yu, Yo әріптеріне ауыстырудың нәтижесінде кейбір сөздер ұзарып кеткен: яхши – yahshi (жақсы), ёмон – yomon (жаман), юлдуз – yulduz (жұлдыз), якшанба - yakshanba (жексенбі). Мұндай мысалдар тіпті, көп.

Өзбектің латын әліпбиін қолдаушылар бұл интернационалды әліпби, бұл әліпби өзбектерді тарихи дәуірден бері латын жазуы басым болып келген әлемдік ақпараттық және мәдени кеңістікке біріктіреді дейді. Шет тілдерін меңгеруге оңай болады. Түркітілдес халықтар үшін кирилл әліпбиіне қарағанда, латын әліпбиін қолданған жөн. Мысалы, Түркия, ол 1928 жылы араб әліпбиінен латын әліпбиіне өткен. Түркияның қолдауымен 1991 жылы күзде Анкарада посткеңестік түркітілдес мемлекеттер президенттерінің съезі болып онда олардың латын жазуына өткендігі туралы талқыланған. Өзбекстанда латын әліпбиінің нағыз жақтаушысы атақты жазушы, қазір марқұм блып кеткен Пиримкул Кадыров болатын. 90 жылдардың басында ол кирилл әліпбиінен бас тартып, өзбектендіруге тезірек өтуді белсенді насихаттаған.

2016 жылы желтоқсанда Өзбекстан президентін сайлау кезінде «Миллийтикланиш» («Ұлттық жаңару») ұлттық демократиялық партиясының көшбасшысы Сарвар Атамурадов сайлауалды бағдарламасына латын жазуына толық өтуді қамтамасыз етемін деп қосқан болатын. «Біз балаларымызды латын жазуы негізінде оқыттық және оқытып келеміз. Алайда латын жазуына негізделген өзбек әліпбиі негізінде жарық көріп жатқан қазіргі кітаптар, газеттер мен журналдар өскелең ұрпақтың ағартушылық және рухани қажеттілігін қаншалықты қанағаттандырып келеді? Ғылым, білім, әдебиет және баспасөздің осы бағыттағы барлық мүмкіндіктері іске қосылған ба? Аға буынның басым көпшілігі латын жазуын білмейді. Осы тұрғыдан алғанда, ұрпақтар арасында алшақтық байқалады. Қоғаммен бірге бұл мәселе түпкілікті шешімін табуы тиіс», - деген болатын «Миллийтикланиш» партиясының көшбасшысы. Бұл партияның жақтаушыларының пікірінше, кеңес дәуірінде таңылған кирилл әліпбиінен бас тартып, латын әліпбиіне ауысу мемлекеттің ұлттық бірегейлігін толық бекітуге мүмкіндік береді.

Ағымдағы жылдың тамыз айында атақты әдебиеттанушы, «Жахон адабиёти» («Әлем әдебиеті») журналының редакторы Шухрат Ризаев Өзбекстан президентінің атына ашық хат жазып, жергілікті «Китоб дунёси» («Кітаптар әлемі») газетіне жариялады. Ш.Ризаев өзбек тілінің болашағына алаңдаулы екенін білдірді. Төменде кирилл әліпбиіне оралу туралы айтылған бөлігінің мағыналық аудармасы беріліп отыр: «Өткен ғасырда әліпбиді ауыстыру салдарынан көптеген баспа кітаптары қажет емес қоқысқа айналды. Латын әліпбиінен кирилл әліпбиіне өткен сәттен бастап бірнеше ондаған жылдардың өткенін ескере отырып, кирилл әліпбиі негізінде басылып шыққан ғылыми мәдени мұраның қомақты қорын «қажет емес қоқысқа» айналдырмауыңызды талап етемін. Әлі де кеш болмай тұрғанда, кирилл әліпбиін негізгі әліпби ретінде, ал латын әліпбиін екінші әліпби ретінде заңдастыруды ұсынамын. Бәлкім, тәуелсіздік алған алғашқы жылдары латын әліпбиіне өту қажеттілігіне белгілі бір шарттар мен факторлар әсер еткен шығар. Негізі мұндай шешімдер бүкілхалықтық референдум негізінде қабылданып, халық бұл мәселе бойынша өз пікірін білдіруі тиіс...».

Әлішер Науаи атындағы ең үлкен кітапханада сақтаулы тұран өзбектің кирилл әліпбиіне негізделген қолжазбалары мен баспа өнімдері – 600 мың бірліктен асады. Өзбекстан Ғылым академиясы жүйесінің кітапханалар қорында бұл өнімдер 5 миллион данадан асады. Әдебиеттің басым көпшілігі кирилл әліпбиіне негізделген. Республика университеттерінің кітапханаларында, сондай-ақ елдің басқа да кітапханаларында дәл осындай жағдай орын алған. Шығарылатын кітаптардың ресми статистикасына сүйенсек, DavrPress, Akademnashr және O'qituvchi сияқты ірі баспаларда әдебиеттердің шамамен 48%-ы латын әліпбиі негізінде, шамамен 52%-ы кирилл әліпбиі негізінде шығарылады екен.

Өзбек редакциясының корреспонденті Азаттық Уктамбек Каримовтің пікірінше, «Өзбекстанның латын жазуына көшу тәжірибесі сәтсіз болған». Латын жазуына өту туралы заң 1993 жылы қабылданған, ол кезде жаңа жазуға кезең-кезеңмен өтіп, 2010 жылға дейін аяқтау жоспарланған болатын. – Қазіргі таңда оқу орындарының бәрі латын жазуына көшкен. Жастардың бірнеше буыны осы жазу негізінде оқуын тәмамдаған. Алайда халықтың бәрі латын жазуына өтті деп айта алмаймыз. Сайттарға кіріп, газет беттерін парақтасақ, кирилл әліпбиінің қолданылғандығын байқаймыз, ал мемлекеттік мекемелерде екі әліпби де қолданылады, - дейді журналист.

Уктамбек Каримовтің айтуынша, Өзбекстанның орыстілді тұрғындары бұрынғыша кирилл әліпбиін қолданады, оларды ешкім мәжбүрлеп жатқан жоқ. Өзбекстанның латын жазуына баяу өтуі елді 25 жыл бойы басқарып келген Ислам Каримовтің бұл іске бей-жай қарауы және латын жазуының сапасы салдарынан болып отыр деп есептейді ол. Оның сөзіне сәйкес, Ислам Каримов қайтыс болғаннан кейін арнайы комиссия құрылып, «реформацияланған әліпбиді реформалау» бойынша мәселені қарастыра бастаған көрінеді.

Өзбек әліпбиі

№	Өзбек әліпбиі	Фонема
1	a	а
2	b	б
3	d	д
4	e	е
5	f	ф
6	g	г
7	h	һ
8	i	и
9	j	й
10	k	к
11	l	л
12	m	м
13	n	н
14	o	о
15	p	п
16	q	қ
17	r	р
18	s	с
19	t	т
20	u	у
21	v	в
22	x	х
23	y	й
24	z	з
25	ch	ч
26	g'	ғ
27	o'	ө
28	sh	ш

Түркіменстан

90 жылдардың басында кирилл әліпбиінен бас тарту туралы пікірталастар Түркіменстанға да ықпал етіп, 1992 жылы тамызда елдің негізгі үкіметтік газетінде Тіл білімі институтының мамандары әзірлеген латын жазуына негізделген жаңа түркімен әліпбиінің алғашқы жобасы жарияланды. 1993 жылы республиканың сол кездегі елбасы Сапармурат Ниязов Ғылым академиясында кеңейтілген отырыс өткізіп, өзі басшылық етіп, жаңа әліпби бойынша ұсыныстарды қарастыру жөніндегі комиссия құрамын бекітті. Сол жылы ақпан айында ресми баспасөз беттерінде комиссия жұмысының нәтижесі пайда бола бастады, олар әліпбидің балама нұсқасын әзірлеген кезде «компьютер мамандарының» талаптарын ескеруге ұмтылған.

1993 жылы 12 сәуірде Түркіменстан Мәжілісі президенттің түркімен тілінің жаңа әліпбиі туралы жарлығын мақұлдағаны туралы қаулыны бірауыздан қабылдады. Тіл білімі институтының директоры латын жазуына өту идеясы «тәуелсіздік алудың арқасы» және халықтың мақұлдауымен іске асырылып жатыр деп мәлімдеді депутаттарға. «Өткен бір жарым жыл бойы әліпбиге қатысты көп ұсыныстар мен ескертулер келіп түсті. Олардың ішіндегі маңыздылары түпкілікті нұсқаны жасау кезінде ескерілді», - деді ол.

Қабылданған жарлыққа сәйкес, жаңа түркімен әліпбиін 1996 жылы 1 қаңтардан бастап «күшіне енгізу» керек болатын, президент, парламент және үкіметтің дайындық жұмысына үш жыл берілді. Ниязовтың төрағалығымен құжат қабылданғаннан кейін түркімен тілінің жаңа әліпбиіне көшу жұмысын басқару бойынша мемлекеттік ұйымдастыру комитеті құрылды. 1993 жылы маусымда президенттің қаулысымен ауысу жөніндегі бағдарлама қабылданды, оны да Тіл білімі институты әзірлеген болатын. Бағдарламада қаржыландыру көзі көрсетілмеді, сондай-ақ халықты қайта оқыту мен кітаптарды қайта басып шығаруға жұмсалатын шығындар қарастырылмады. Нәтижесінде 1993 жылы әліпбиге өзгерістер енгізілді, сөйтіп Түркіменстан латын жазуына ресми түрде 2000 жылдың басында ғана толық көшіп болды.

Молдова

Молдовада тіл мәселесі қайта құру дәуірінде-ақ көтерілген болатын. 1989 жылдың мамыр айында автономияны қолдап, латын жазуы негізіндегі молдова тілін республиканың ресми тілі мәртебесі ретінде мойындауды жақтаған саяси қозғалыс Молдова Халықтық фронты құрылды. Жазда Кишиневте наразылық білдіру шаралары өтті, 31 тамызда Молдова Кеңестік Социалистік Республикасы Жоғарғы Кеңесінің депутаттары латын жазуына негізделген молдова тілін бірауыздан бірден-бір республика тілі ретінде жариялады. Депутаттар «Молдова тіліне латын жазуын қайтару туралы» заң қабылдады. Құжатта молдова тіліне өту «әртүрлі объективті және субъективті себеп салдарынан тілде орын алған деформацияларды шеттетуге арналған» деп жазылған.

Молдава КСР Жоғарғы Кеңесі ауысу екі кезең арқылы іске асырылатынын түспалдаған. 1993 жылға дейін латын жазуы елдің саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени өмірінің салаларына енгізілуі тиіс; халықтық білім беру жүйесінің барлық топтары латын жазуына өту керек болатын. Депутаттардың пікірінше, шешуші кезең 1994-1995 жылдары орын алады, ол кезде елдегі мемлекеттік органдардың бәрі, мекемелер мен ұйымдар латын жазуына өтіп болады деп болжады. Осы кезеңде азаматтар жеке бастарын куәландыратын жаңа құжаттар алулары тиіс. Сонымен қатар қаулыда «славян жазуы қолданылған молдова тілінде басып шығарылған ғылыми еңбектер, көркем туындылар, ресми, ақпараттық-әдістемелік және өзге де материалдар Молдова халқының рухани асыл қазынасында қалады» деп ерекше айтылған.

1994 жылдың шілде айында Молдованың қазіргі конституциясы қабылданды, онда мемлекеттік тілдің латын жазуына негізделгені тағы бір рет нақтылап айтылды: «Молдова Республикасының мемлекеттік тілі латын жазуына негізделген молдава тілі болып табылады» (13-бап, 1-тармақ).

кирилл	Латын	ескертпе	IPA
а	a		/a/
б	b		/b/
в	v		/v/
г	g, gh	<i>інемесее алдында gh, қалған жағдайда g</i>	/g/
д	d		/d/
е	e, ie	<i>Сөз басында және іедауыстысынан кейін, қалған жағдайда e</i>	/e/, /je/
ж	j		/ʒ/
џ	g	<i>іжәнееалдында</i>	/dʒ/
з	z		/z/
и	i, ii	<i>Сөз соңында ii, қалған жағдайларда i</i>	/i/
й	i	<i>Дауыстылар алдында</i>	/j/
к	c, ch	<i>іжәнее алдында ch; қалған жағдайларда c</i>	/k/
л	l		/l/
м	m		/m/
н	n		/n/
о	o		/o/
п	p		/p/
р	r		/r/
с	s		/s/
т	t		/t/
у	u		/u/
ф	f		/f/
х	h		/h/
ц	ț		/ts/
ч	c	<i>іжәнее алдында</i>	/tʃ/
ш	ș		/ʃ/
ы	â, î	<i>Сөз ортасында â, сөз басында және сөз соңында î</i>	/i/
ь	i	<i>Сөз соңында</i>	/ɨ/
э	ă		/ə/

ю	iu		/ju/, /ɔju/
я	ea, ia		/ja/, /ɔj

Қазақ терминологиясына халықаралық терминдердің енуі

Белгілі бір тарихи кезеңдерде қазақ тіліне қомақты көлемдегі ғылыми-техникалық және қоғамдық-мәдени халықаралық терминологиямен байланысты кірме лексиканың енуі мен қолданыс ерекшеліктеріне объективті баға беру, сондай-ақ қандай да бір әмбебап көзқарасты ұстану өте қиын. Алайда, бұл мәселенің қазіргі күндегі аса өзектілігін жоққа шығаруға болмайды. Кез келген тілдің, оның ішінде қазақ тілі сөздік қорының да халықаралық терминологиямен үнемі толығуы, ең алдымен адам білімінің көптеген салаларының біріздендірілуімен және интеграциясымен, жаһандық ғылыми-техникалық үдеріспен, сонымен бірге әлемдегі көптеген халықаралық қоғамдық және әлеуметтік-саяси оқиғалармен тікелей байланысты.

Қазақ терминологиясы дамуының қай кезеңі болмасын терминжасам, терминологияны қалыптастыру, біріздендіру, жүйелеу сияқты терминологиялық мәселелер мемлекеттік тіл саясатына сәйкес жүргізіліп, терминология саласының маңызы заман талабына сәйкес анықталып отырған. Терминологияның қоғам өмірінде алатын орны, оның сол қоғамдағы атқаратын қызметтерінің мәні мен ауқымы, келешектегі даму бағыттары, басқа ұлт терминдерімен қатынасы сияқты маңызды мәселелердің барлығы да мемлекеттің жүргізіп отырған тіл саясатына сәйкес белгіленетіні мәлім.

Терминдердің осы уақытқа дейін орыс тілінен немесе орыс тілі арқылы басқа тілдерден еніп, лексикамыздың терминдік қабатының негізін құраушы термин-сөздер тобы болып келгені белгілі. Қазақ терминологиясындағы тілдік элементтер қатарына орыс тілінен кірігіп, төркіні өзге тілдерден бастау алатын интернационалдық немесе халықаралық терминдер де жатады. Бұл атаулар жалпы халыққа таныс, қолдану жиілігі өте жоғары терминдер. Олардың құрамына орыс тілінің элементтері де еніп кеткенін байқауға болады. Бұл туралы академик Ө.Айтбайұлы мынадай пікір білдіреді: «Қазақ терминологиясын қалыптастыруда айрықша орны бар ... бір көз – ол орыс және сол тіл арқылы келіп жеткен интернационалдық терминдер. Соңғы 50-60 жылда бұлардың қатарының көбейгені соншама, қазіргі қолданыстағы сөз байлығымыздың кем дегенде 70-80 процентін қамтиды екен. Бұл, бір қарағанда, тіл байытудың өнімді жолы боп көрінгенімен, екінші жағынан, ұлттың тіл тынысын тарылта бастаған, сондықтан да саналы түрде саралап қолдануды қажет ететін лексикалық қорға айналып барады» [1, 100 б.]. Дегенмен, тіліміздің терминологиялық жүйесін жасауда өзіндік орны бар бұл

кірме халықаралық терминдер әдеби тілдің даму барысын сипаттайтыны сөзсіз. Қазірде бұлардың көбі қоғам дамуының ерекшеліктеріне сәйкес қазақ тіліне аударыла бастады. Ал біразы дыбысталуы тұрғысынан қазіргі әдеби тіл нормасына сәйкестендірілуде.

Академик Ө.Айтбайұлы аталмыш еңбегінде орыс тілінен енген сөздерді сарапқа ала отырып, олардың тілімізге енуін мынадай себептермен түсіндіреді: «Алғашқыда бұлар өзара қарым-қатынас нәтижесінде стихиялық түрде еніп, кіріге бастайды. Ал кейін, әсіресе Қазан төңкерісінен соң орыс және интертерминдер жоспарлы және жүйелі түрде ресми әрекеттер нәтижесінде енгізіліп, қатар түзейді. Тіпті бұларды тым еркінсіткеніміз соншама, ана тіліміздің ежелден қалыптасқан сөзжасам заңдылықтарын аяқ асты етіп, ол сөздер жат тілідік пішінін бұзбай қабылданатын болды» [1, 75 б.].

Әскери атауларға байланысты сол кезде пайда болған термин сөздердің бағыныштылық қатынасты білдіретін *под-, обер-, унтер-, фельд-* сияқты сөз алды қосымшалары арқылы жасалған сөздер екендігін байқауға болады. Мысалы, *поручик* – «Орыс армиясында XVII ғасырдан бастап қолданылған офицерлік шен» → *подпоручик* – «Патшалық Ресей армиясында прапорщик пен поручик аралығындағы бірінші офицерлік шен»; *офицер* → *унтер-офицер*; *лейтенант* → *обер-лейтенант*; *маршал* → *фельдмаршал*; *генерал-фельдмаршал*; *фельдфебель* және т.б.

Жалпы, сол кезде орыс тілінен енген сөздер құрамы жағынан әр алуан: **саяси атаулар** – *аупартком, ауатком, ауылнай, социал-шовинист, революционер-демократ, меньшевик, комсомол, социал-демократ* т.б.; **үй тұрмысы, шаруашылыққа байланысты атаулар** – *фермер, көшір, тәшкеші, батырақ* т.б.; **мәдениет пен ғылым саласына қатысты атаулар** – *әртіс, доқтыр, математик, музыкант, инженер* және т.б. Орыс халқының өзіне ғана тән *тұрмыс-тіршілік, әскери-әкімшілік* т.б. ерекшелігіне байланысты *дворян, гусар, есаул, дьяк, городской, пристав, кулак, крепостник, помещик, урядник, ротмистр, жандарм, капрал* тәрізді сөздер де бар.

Әрине, халықаралық терминдер мәселесі арнайы зерттелуді қажет ететін мәселелердің қатарына жатады. Бірақ, әсіресе орыс тілінен енген ғылыми ұғымдарды білдіретін терминдердің немесе терминдер құрамындағы өзге тілдік терминдік элементтердің, терминдік элемент ретінде қолданылып жүрген префикстер мен префиксоидтар, аффикстер мен аффиксоидтардың көпшілігі аударуға келетін мағыналарды білдіреді. Демек, олар беретін ұғымдардың өзін аударып немесе басқа баламасын жасау арқылы жеткізуге болады.

Осыған байланысты кейбір ғалымдар бар интернационалдық терминдерді кеңінен қолдап, ғылымның дамуымен байланысты жасалып жатқан кірме терминдерді кіргізуден бас тартсақ, ғылыми интеграциядан алшақтап, әлемдегі дамып жатқан ғылыми жаңалықтар легінен тыс қаламыз деген пікірді алға тартады. Бірақ терминнің кірме нұсқасы мен қазақ тіліндегі нұсқасын қатар қолдана отырып, дублеттік құбылысын қалыптастыру бұл мәселенің шешілуіне алып келмейтіні анық.

Бұл, әсіресе, кірме терминдерді қазақыландырудың алғашқы кезеңіне тән құбылыстардың бірі. Мысалы: «*Оқыған дәрігерлер арасында не ауру екенін айыра алмайтын докторлар толып жатыр*» («Қазақ», 1913, N27). Жалпы XX ғасырдың басы қазақ терминологиясы үшін қазақ халқы елінде болып жатқан саяси-әлеуметтік, қоғамдық, экономикалық, мәдени өзгерістерге байланысты кірген жаңа ұғымдарды ұлттық тілде баламалауда, сөз тудыру, терминжасам амалдарын жетілдіруде ерекше болды.

Қарастырылып отырған мәселенің терминография тарихы үшін маңыздылығын анықтап, ғалым Ш.Құрманбайұлы былай деп жазады: «Ұлт тіліндегі алғашқы терминологиялық сөздіктеріміз өткен ғасырдың 20-30-жылдары жарық көргені белгілі. Бұл тұрғыда хронологиялық жағынан Н.Қаратышқанұлының «Пән сөздері» ең алғашқы жарық көрген терминологиялық сөздік ретінде көрсетіліп жүр. ... 1910 жылдардан 1930 жылдарға дейінгі аралықта А.Байтұрсынұлы бастаған қазақ зиялыларының ұстанымдарына сәйкес термин шығармашылығының ұлттық сипатта дамуымен ерекшелетіндігі белгілі. Сол кезеңде жарық көргендіктен, бұл сөздік те өз уақытының талабына, терминологияның даму үрдісіне сай жасалған» [2, б.3-4].

Аталмыш сөздіктің ерекше мол терминдердің бір тобы – кәсіп иелерінің атаулары. Бұл атаулар қоғамдық өмірдің әртүрлі саласын, лауазым, атақ-дәрежеге тән сөздерді қамтиды. Басым көпшілігі қазіргі тілімізде сол күйінде өзгеріссіз қолданылады. Мысалы, *жәбірленуші (потерпевший), тергеуші (следователь), нұсқаушы (инструктор), меңгеруші (заведующий), егінші, диқан (земледелец), қазынашы (казначей), шебер (мастер), теруші, тізуші (наборщик), бақылаушы, байқаушы (наблюдатель), мирасқор, мұрагер (наследник), жұмысшы, жұмыскер (рабочий), сақтандырушы (страхователь), сақтаушы (страховщик), айғақ (понятой)* және т.б.

Сонымен бірге, сөздікте біршама орыс тілінен енген және халықаралық терминдер қазақ тілінің фонеморфологиялық ерекшеліктеріне икемделіп алынған. Мысалы, *аптамабилші (автомобилист), атұлтан (адъютант), әртіс (артист), ботысман (боцман), бұғалтыр (бухгалтер), белесепетші*

(велосипедист), доқтыр (доктор), деректір (директор), енженер (инженер), инспектір (инспектор), кәстір (кассир), кіняз (князь), кемесер (комиссар), лоспан (лоцман), натарыс (нотариус), пұркерел (прокурор), потограпияшы (фотограф) т.б.

Қарастырылып отырған кезең ғасырлар бойы қаланған табиғи терминологияның ғылыми тұрғыдан ұйымдастырылып және саналы түрде қалыптаса бастағанын көрсетеді:

1) -шы, -ші жұрнақтарының етістікті негізге жалғануы арқылы кәсіп иелерін білдіретін универбті атаулар терминжасамының өнімді және тұрақты тәсілдерінің біріне айналған: *сену – сенуші, істеу – істеуші, орындау – орындаушы, теру – теруші, бақылау – бақылаушы, қарау – қараушы, ұйыстыру – ұйыстырушы, көшіру – көшіруші, тергеу – тергеуші* және т.б.;

2) сол кездегі қазақ зиялы қауымының кәсіп атауларын қалыптастыруда терминжасамды біркелкі үлгіде рәсімдеу талпынысы байқалады. Мысалы, *өнер, кәсіп (профессия) – сәулет өнері (архитектура) → сәулет өнерпазы (архитектор), су өнері (гидротехника) → су өнерпазы (гидротехник)* және т.б.;

3) сөз тіркесті терминдер көбінесе қызметтік иерархия мағынасын білдіреді. Мысалы: а) *ұлы әскер басы (главнокомандующий), ұлы доқтыр (главный доктор), қарауыл бастығы (начальник караула), әскер ыштабының бастығы (начальник военного штаба), түрменің саясат бөлімінің бастығы (начальник политотдела дивизии), қамсыздандыру бастығы (начальник снабжения), ірі істер тергеуші (следователь по важнейшим делам)* т.б.; ә) іс-әрекет және оның нысанын көрсетуші сөз тіркесті атаулар: *өкілдік беріуші (доверитель), өсиет етуші (завещатель), бөдірет беруші (заказчик), кепіл салушы (залогодержатель), бақылаушы ұшқыш (летчик-наблюдатель), қалықтергеушісі (народный следователь), мұра қалдырушы (наследователь), билік орындаушы (судебный исполнитель), іс жүргізуші (делопроизводитель)* т.б.; б) іс-әрекеттің нысаны мен оның орындаушысын білдіруші атаулар: *шаруа маманы (агроном), берже делдалы (биржевой маклер), мал дәрігері (ветеринарный врач), әскерлік қызметші (военнослужащий), қызмет адамы (должностное лицо)* және т.б.

Табиғи терминологияның қалыптасуы ұзақ уақыттық аралықты, кейде бірнеше дәуірлік, ғасырлық уақытты да талап ететініне байланысты біз талдап отырған кезеңде күрделі терминдер әлі қалыптаса қоймағаны байқалады. Мәселен, бұған Н.Қаратышқановтың «Пән сөздері» сөздігіндегі *алып сатар (спекулянт)* тәрізді атаулардың бөлек жазылуының өзі дәлел бола алады.

Жалпы терминдік лексика көзінің екі түрі бар: ішкі көздері (жалпы қолданыстағы лексика) және сыртқы көздері (өзге тілден енген терминдер). Тілдің даму тарихы халық өмірінде болған өзгерістермен астасып жатады. Сол себепті бүкіл термин шығармашылығын, оның ішінде терминологиялық лексиканың терминденуі, сөзжасамның түрлі амалдары арқылы жасалған бөлігін де қоғам өміріндегі өзгерістермен тікелей байланысты қарастырғанымыз жөн.

Қазақ лексикасының терминденуін арнайы зерттеген ғалым Ш.Құрманбайұлы: «Терминдену дегеніміз – тілдің жалпы лексикасынан немесе арнаулы лексикасынан терминделуші ұғымға сәйкес келетін сөзді тауып, оны сол ұғымға қатысты болатын терминологиялық өріске өткізу арқылы аталмыш ұғымның атауы ретінде терминдік мағына жүктеу процесі», – деп түсіндіреді [3, 15 б.]. Бұл ретте, байырғы лексикамыздың жаңа өмірге лайықты жаңаша сипат алуы, өнімділік таныта бермейтін кейбір жалғау, жұрнақтардың жаңаша қызметке көшуі, қазақ сөзінің қоғамдағы қызметінің кеңеюі мен терминдік сипатта қолдана бастағаны сияқты тілдік құбылыстар сөз болады. Үздіксіз жүріп жатқан бұл тілдік үдерістің тіл ғылымы үшін маңызын ашып, зерттеудің қажет екені сөзсіз. Әрбір ұлт тілінің өз негізінде қалыптасқан қоғамдық-саяси, ғылыми, мәдени т.б. лексикасының зерттелуге тиісті мәселелерді арнайы қарастыру арқылы жалпы ғылым тілінің қалыптасу жолдарын нақты саралауға болады. Жоғарыда айтып өткеніміздей, қандай да бір тілде болмасын, жаңа термин жасау, оның терминологиялық қорын байытып, терминологиялық жүйесін реттеудің негізгі көзі, ең алдымен, сол тілдің өз сөздік құрамы, жалпы әдеби тілі, ұлттық тіл лексикасы болып саналады.

XX ғасырдың алғашқы кезеңі ғылым мен техниканың, экономиканың, жалпы мәдениет пен әлеуметтік өмірдің мейлінше дамуымен, сол кезде болған алуан түрлі әлеуметтік, саяси өзгерістер қоғамдық өмірге де көптеген жаңалық әкелуімен ерекшеленді. Қазақ тілі сөздік құрамында ғылым, өнеркәсіп, техникаға байланысты ұғымдарды білдіретін сөздер мен сөз тіркестері байқала бастайды. Қазақ тілінде терминжасамның ғылыми негізде жүргізілуін XX ғасырдың бастапқы кезеңінен бастаған жөн деп санаймыз. Мұның өзіндік негізі бар. Ш.Құрманбайұлы алғысөзін жазып, баспаға дайындаған «Қазақ білімпаздарының тұңғыш сііезі» атты еңбегінде сол съезде алғаш рет қазақ терминологиясының ғылыми ұстанымдары жасалып, бекітілгені туралы айтылады. Олардың қысқаша мазмұны төмендегідей:

1– Қазақша пән сөздері қазақтың өз тілінен алынатұн болсын.

2 – Қазақтың өз тілінен табылмаған пән сөздер, басқа түрік қалықтарынан ізделсін; басқа түріктер тіліндегі пән сөздер – жалпы түрік сөзі болып, жат тілдің әсерінен аман болса, - онда сөздер жатырқамай алынсын.

3 – Иаурыпа қалықтарының бәрінің де сіңіп кеткен жалпы жұртқа ортақ пән сөздер, қазақ тілінің заңдарына келтіріліп, бізге де пән сөз болып алынсын.

4 – Қазақтың өз тілінен басқа тілдерден алынған пән сөздер қазақ тілінің байандамада байналаб көрсетілген заңдарынша өзгертіп алынсын.

5 – Қазақша пән сөздерін тексеріп қабылдап алатұн орын, – қазақша білім кеңесі, – жалпы қазақ қалқы үшін жалғыз болсын.

6 – Қазақша сөздер әлібби ретімен тізіліп, лұғат кітебі болып жазылып шығарылсын [4, б.105-106].

«Терминология мәселелері» жинағында орын алған профессор Ш.Құрманбайұлының «1920-1930 жылдары жарық көрген терминологиялық жинақтар мен сөздіктер туралы» мақаласында бұл съездің қазақ терминологиясы үшін маңызы былайша келтірілген: **«Айрықша атап өтуді қажет ететін мәселенің бірі – тұңғыш рет қазақ терминологиясын дамытудың қағидаттары осы съезде белгіленді.** Кезінде алаш зиялыларының аттарын атауға, олардың еңбектері туралы сөз қозғауға болмайтындықтан болса, олар ақталғаннан бергі кезеңде де түрлі себептермен, бірқатар тіл мамандары алғашқы терминология қағидаттары 30-жылдардың орта тұсында жасалды деп жазып жүр. Бұл пікірдің шындыққа жанаса қоймайтындығына осы съезд материалдары нақты дәлел бола алады. Терминология дамуының тұңғыш қағидаттары қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінің қаулысымен бекітілген. Бұл қағидаттар съезд қаулысымен бекітіліп қана қойған жоқ, алаш зиялыларын қуғын-сүргінге ұшыратып, істен шеттеткен отызыншы жылдардың басына дейін олар терминологиялық жұмыстарды жүргізуде басшылыққа алынды» [5, б.251-252].

Шынында да, сол кезеңдерде шыққан «Пән сөздер», «Атаулар сөздігі», «Қазақша-орысша тілмаш» тәрізді еңбектер терминологияның даму тарихынан біраз деректер береді. Мұнда терминдік пішінге ие болып, тұрақты атаулық қызмет атқара бастаған біршама сөздерді кездестіреміз. Бұл ретте, «Атаулар сөздігінің» орны айрықша. Мәселен, ғалым Ш.Құрманбайұлы аталмыш сөздіктің қазақ терминографиясы тарихындағы рөлі жөнінде былай дейді: «Қазақ терминографиясының тарихында өзіндік орны бар, «Атаулар сөздігі» өткен ғасырдың отызыншы жылдарындағы термин шығармашылығы мен терминологиялық сөздік түзу ісінің кезеңдік келбетін, терминология комиссиясының жұмысы мен алаш зиялыларының ұлттық терминқор қалыптастыруда ұстанған ұстанымдарын көрсететін нақты тілдік-тарихи дерек ретінде лексикограф, терминограф мамандардың, жалпы филологтердің, тіл мәселесі қызықтыратын көпшілік қауымының қажетіне жарайды деп білеміз» [6, 8 б.].

Мысалы, «Атаулар сөздігінде» мынадай өндіріс салалары дараланып, жеке көрсетілген: *тау-кен кесібі, ағаш жасау кесібі, көн өндірісі, қолөнер кесібі, алтын өндірісі, керемік кесібі, кәнсербі кесібі, бояу кесібі, орман кесібі, зығыр кесібі, май кесібі, май өндірісі, мәшине өндірісі, мәшине жасау кесібі, метал кесібі, метал шығару кесібі, тиірменшілік өндірісі, тиірменшілік кәсібі, сабын былғау кәсібі, мұнай кәсібі, өңдеу кәсібі, сауда кәсібі, мақта кәсібі және*

т.б. Сонымен бірге, осы салаларға қатысты кәсіп атаулары да беріліп отырған. Мысалы: *тау-кен кесібі* → *тау-кен кәсіпшісі*, *кен қазушы*; *ағаш жасау кесібі* → *ағаш шебері*; *көн өндірісі* → *көншілер*; *қолөнер кесібі* → *қол кәсіпшісі*; *сауда кәсібі* → *саудагер* және т.б.

Ірі машиналық индустрияның дамуына орай механикаланған еңбек үдерісін білдіретін кәсіп атаулары қалыптаса бастайды. Дегенмен, бұл кезеңге сәйкес мұндай атаулар көп кездесе бермейді, мысалы, *меқаникеші (тетікші)*. Бұл аралықта қазақ тіліне, әсіресе химиялық өндіріске байланысты көптеген сөздер еніп үлгерді: *орман кимшелік зауыт* (лесохимическая промышленность), *епір* (эфир), *поспыр* (фосфор), *көкжар*, *кіпіраз* (купорос), *сірке* (уксус), *қышқыл поспырлы ізбес* (фосфорно-кислая известь) және т.б. сөздер сол кездерде-ақ тілімізге енген. Бірақ, механикаландыру мен ғылым жетістіктерін аса қажет ететін бұл өндіріс салаласына қатысты кәсіп-мамандық атауларының әлі қалыптаса қоймағаны байқалады.

Терминология принциптері академик Р.Сыздықтың пайымдауынша А.Байтұрсынұлы еңбектерінде алғаш рет көрсетілген: «... терминология ғылым, техника, саясат сияқты қоғамның интеллектік тіршілігіне қатысты дүние екендігін көрсете отырып, «термин» мен «ұғым» дегендердің өзара байланысына қатты назар аударады, яғни термин жасауда сөздің атаулық (номинативтік) қасиеті мен ұғымдық мәні дегендерді таниды. Айталық, техника салаларына жататын терминдердің жасалуында номинативтік бағдар, яғни заттардың атаулары бірінші орында тұрады (мысалы, машиналардың, техникалық құрал-жабдықтардың терминдері көбінесе зат атауларынан жасалады), ал ғылыми терминологияда «ұғым» бірінші орынға шығады, мұнда термин болатын ұғымға мән беріледі, басқаша айтқанда, ғылымға қатысты терминдер заттың аты емес, ұғымның аты болуы керек. ...Термин жасаудың амал-тәсілдерін де ғалым дұрыс түйсінген: тіл білімі үшін белгілі затты емес (номинативтік бағытты емес), ғылыми ұғымды атау қажеттігін теория жүзінде болсын, интуитивті түрде болсын жақсы сезген. Жаңа ұғымдарды, дерексіз есімдерді атауда (терминдеуде) жұрнақтар арқылы жаңа тұлға жасау, байырғы сөздердің мағынасын ауыстыру, лексикалық тіркестер түзу амалдарын қолданған, сөздерді біріктіру, қосарлау тәсілдеріне көп бармаған деуге болады: *жай-сын*, *зат-сын* (қазіргіше атасақ, субстантивтенген сын есім) сияқты бір-екі ғана тұлға бар» [7, б.251-260].

Лингвистикалық бақылауға әсіресе терминдер бейім келетіндігі белгілі. Бұл атаулардың жасалу үдерісін қадағалау, оларды реттеу және біріздендіру мәселелеріне қатысты зерттеулер мен практикалық іс-шаралар өткен ғасырдың 20-шы жылдарында басталған. Бірақ бұл салада істелетін шаруа әлі де болса жетерлік. Әйтсе де, терминжасамның ең басты лингвистикалық критерийі сөздің қай сөзжасамдық түр негізінде жасалған сипатымен анықталады. Мәселен, 1931 жылы жарық көрген «Атаулар сөздігі» мен 2005 жылы шыққан «Орысша-қазақша сөздік» материалдары негізінде терминжасам үдерісін салыстырып қарасақ, өзара едәуір айырмашылық бар екенін байқамау мүмкін емес. Алдыңғы еңбектегі өнімсіз жұрнақ, өнімсіз

тұлға кейінгілерде сол кезеңге лайық өнімді жұрнақ, өнімді формаларға алмастырылады.

Терминжасам үдерісінің сипаты

«Атаулар сөздігі» (1931 жыл)	Орыс термині	«Орысша-қазақша сөздік» (2005 жыл)
Ұста	Кузнец	Ұста, шебер
Серік	Партнер	Серіктес
Тілмаш	Переводчик	Аудармашы
Шебер	Ремесленник	қолөнерші
Өсімқор	Ростовщик	Өсімалушы
Аласылы	Кредитор	Қарыз беруші, несиеге беруші
Кепіл	Поручитель	Кепілші
Қамқор	Опекун	Қамқоршы

Сонымен бірге 2008 жылы жарық көрген профессор Ш.Құрманбайұлының «Алаш және терминтану» атты монографиясындағы 30-жылдарға дейін жасалған терминдер тізімінде орын алған мынадай мысалдар келтіруге болады: *аламан (авантюрист), аптыр (автор), ұшушы (авиатор), атпекет (адвокат), сопы (аскет), кен қазушы (забойщик), дауашы (знахарь), қараушы (зритель), натуришы (натуралист), натуришы (натурищик(ца), мәклер (маклер), кісі киік (мизантроп), мәнтөр (мәшине реттеуші) (монтер), дінге үндеуші (миссионер), бересілі (должник), өсиетші, өсиет етуші (завещатель), талапкер (истец), билік орындаушы (судебный исполнитель), сақтаушы (страховщик), ақталушы (страхователь), мұрагер (наследник), мұрашы (наследодатель), құмса әйел (первородящая женщина), акушер (акушер), мал дәрігер (ветврач), мал першіл (ветфельдшер), қорғаушы (защитник), істеуші (исполнитель), азғыртушы (подстрекатель), жасы толмаған (несовершеннолетний), көмекші (пособник), ауған (переселенец), ақын (поэт), басқарушы (управляющий), серттес (контр-агент), бодырет беруші (заказчик), бодыретші (подрядчик), кен кәсіпкері (горнопромышленник), бақылаушы (надзиратель), кісі (физическое лицо), заң кісісі (юридическое лицо), жай кісі (частное лицо), ақы иесі (собственник) және т.б.*

Ғалымның аталмыш монографиясындағы: «20-жылдары ғылыми терминологияны жасап, қалыптастыру стихиялы түрде жүзеге асырылмай, терминологиялық жұмыстарды мақсатты, жүйелі жолмен жүргізу қолға алына бастады. Термин комиссиясы құрылып, онда шоғырланған мамандар қазақша терминдерді жасау, іріктеу, көпшілікке ұсыну ісімен айналысты», – деген қорытындысы біздің зерттеуіміздегі қазақ терминологиялық аталымының қалыптасуын стихиялық түрде жасалу кезеңі және ұйымдық-мақсатты түрде жасалу кезеңі деп бөліп алған ұстанымыздың дұрыстығын дәлелдейді [8, 190 б.].

Қазақ терминологиясындағы халықаралық терминдерді аудару мәселелері

Қазақ тіл білімінде уәжтану теориясына зерттеу жүргізген К.Ш.Хұсайыновтың «Звукоизобразительность номинации в казахском языке» атты теориялық еңбегінде: «...тіл жүйесінде бейуәжді сөздер де болады. Олар тек уақыт өте уәжділік белгілері күңгірттенуі арқылы ғана емес, сонымен бірге басқа тілдерден сөз қабылдау (кірме сөздер) және жасалынды сөздер жасау барысында да пайда болады. Егер жасалынды сөздер жалпы бейуәжді болса, кірме сөздер тек сол тілде ғана уәжді болып саналады», – деп берілген [9, 16 б.].

Сонымен қатар, «...кірме сөздер де жаңа туынды бірлік болып саналады, өйткені олар да сөзжасам қатарын арттырып, тілдің сөздік құрамын жаңа сөздермен байытады...» [10, 280 б.]. Қазіргі қоғамда бір-бірімен етене араласуының нәтижесінде көптеген халықтардың тілдік қатынастары жан-жақты дамып күрделене түсті. Әлемдегі тілдер секілді, қазақ тілі де жақын, алыс елдермен түрлі қарым-қатынас жасай отырып, дамудың түрлі-түрлі сатысынан өту барысында.

Осымен қатар өзге лексиканы да қабылдау, әсіресе, ғылыми-техникалық прогресс заманында ерекше орын алады. Қазақ терминологиясының жаңа кезеңінде, әрине, сөзжасамдық және семантикалық үдерістері басты қызмет атқарады, алайда орыс тілінен және сол тіл арқылы басқа еуропа тілдерінен де тура және жанама түрде атаулар қабылдау үдерістер қазіргі әдеби тілдің әсіресе, терминологияның қалыптасуында маңызды рөл атқаруда. Яғни кез келген тіл терминологиясының зерттелуі мен реттелуінің теориялық әрі практикалық маңызы зор.

Терминологияның даму жолдары мен толығыуы, сондай-ақ оның әрбір жеке саласы терминдерінің реттелуі, терминжасам тәсілдерінің талдау мәселелері жан-жақты зерттеуді қажет ететін өзекті мәселелер қатарына жатқызылады. Ғалымдардың пікірінше, қазіргі лексиканың ең бір маңызды, таласты мәселесі ғылыми-техникалық терминологиялар жасалуы мен толығыуы болып саналады. Жаңа терминдер қажеттілігі білімнің барлық салаларында байқалады. Орыс тілінің ықпал етуіне байланысты қазақ тіліне көптеген шетел терминдері кірігуде, біршама терминдерді тілдің ішкі көздері негізінде өз сөзжасамдық тәсілдері арқылы, сондай-ақ калькалау және жаңа сөз бен сөз тіркестері белгілі сөзжасамдық және фразеологиялық үлгілер арқылы жасалуда.

Дегенмен жаңа терминдер жасалуында ғылыми принциптердің қатаң сақталмауы салдарынан, сонымен бірге мемлекеттегі терминологиялық жұмыстарды ұйымдастыратын ғылыми орталықтың болмауы бір зат пен құбылысқа түрліше атаулар берілуіне әкеліп, нәтижесінде жаңа терминологияның тұрақсыздығы орын алып, оның қолданылуына кері әсер етеді. Терминология ғылыми-техникалық прогресс реалийлерін айқындап, үнемі үздіксіз даму барысын сипаттап, өзінің ішкі қорлары мен лек-легімен кіріп жатқан кірме лексика арқылы толығып, трансформацияланып жатады.

Ақпараттылық ағын күшінің қуаттылығы мен терминологиялық қордың толығының жоғары қарқыны кейде терминжасам барысының астан-кестен, ретсіз түрде жүзеге асуына алып келеді.

Неологизм деп кез келген жаңа сөз немесе сөз тіркесі, сондай-ақ қарым-қатынас қажеттілігінен туындайтын бұрыннан бар сөздер мағынасының жаңа семантикалық белгілерін де түсінеміз. Әдеби тілге еніп жатқан неологизмдердің басым көпшілігі терминдер болып табылады. Қазіргі таңда неологизмдер – термин шығармашылығы аясында қарастырылатын маңызды мәселелердің бірі. Әрбір ғылым саласы сол білім саласының терминологиялық жүйесін құрайтын терминдерді пайдаланады. Термин, ең алдымен мәнмәтінге емес, терминологиялық өріске тәуелді, себебі терминологиялық өрістен тыс ол өзінің жүйелік және дефинитивтік сипаттарын жоғалтады. Әдетте ғылыми әдебиеттерде терминдердің үш негізгі құрылымдық түрлері ажыратылып көрсетіледі:

- 1) термин-сөздер (түбірлі, туынды);
- 2) термин-сөз тіркестері;
- 3) термин-символдар.

Терминологияға омонимия, синонимия, антонимия және көпмағыналық сияқты лексика-семантикалық үдерістер де жат емес. Мысалы, бір термин сол тілдің түрлі терминологияларына еніп, ғылымаралық терминологиялық омонимияны көрсетеді: «ассимиляция» 1) этнографияда; 2) фонетикада; 3) физикада; 4) философияда.

Терминдердің омонимиялық және көпмағыналылық қасиеттері аударма ісінде белгілі қиындықтар тудырады. Қазақ тіліндегі дұрыс эквивалентті таңдау үшін терминдердің негізгі түрлерін білу және мәнмәтінмен жұмыс істей алу қажет.

Мәнмәтіндер көлеміне қарай:

- фразалық мәнмәтін;
- фразалықтан тыс мәнмәтін;
- экстралингвистикалық мәнмәтін болып ажыратылады.

Лингвистика мен аударма мәселелері өте күрделі құбылыстардың бірі болып табылады. Аударма, ең алдымен, сөйлеу тілінің материалдарымен байланысты, сондықтан ол лингвистикалық заңдылықтарға бағынады. Өйткені, аударма – лексикалық және грамматикалық тұрғыдан екі тілдің салғастырмалы көрінісі. Осымен байланысты аударма – билингвизм тетігінде қалыптастырылатын күрделі сөйлеу тілінің қызметі. Аударма теориясында аударманың негізгі екі түрі бар деп көрсетіледі. Олар көркем аударма және ақпараттық аударма. Көркем аударма дегеніміз – бұл көркем әдебиет шығармаларының аудармасы. Ал ақпараттық аударма дегеніміз – оқырманға кейбір мәліметтерді жеткізетін мәтіннің аударылуы. Мұндай мәтіндерге ғылыми-техникалық, іскерлік, қоғамдық-саяси және т.б. мәтін материалдары жатады. Аударманың осы түрімен айналысатын аудармашының негізгі міндеті – мәтінді осы мәтіндегі ақпаратты толық жеткізу, жоғары деңгейдегі баламалық мүмкіндігін пайдалана отырып аудару.

Осымен байланысты мәтін құрылымы мәселесіне тоқталатын болсақ, онда мәтін, ең алдымен, сөйлемнен, ал сөйлем сөздерден құралады: мәтін → сөйлем → сөз. Сонымен аударманың ең кіші тілдік бірлігі сөз болып табылады. Өз кезегінде сөз аударманың ең кіші тілдік бірлігі ретінде аударма мәтінінде жалпы қолданыстағы сөз бен терминологиялық бірлік негізінде көрініс табады. Жалпы қолданыстағы сөзді аудару жолдары мен түрлері ғылыми әдебиеттерде кеңінен қарастырылған және аса қиындық тудырмайтын мәселелердің қатарына жатқызылады. Осы ретте терминдік бірліктерді аудару мәселесі арнайы зерттеуді қажет етеді. Терминдер ғылыми-техникалық, іскерлік, қоғамдық-саяси т.б. мәтін материалдарының негізін құрап, аударманың ақпараттық түріне жатады.

Ғалым Б.Момынова: «Интеграциялық процестер мен әдеби тілдің интеллектілену жағдайы тілдің лексика саласынан мейлінше айқын байқалады. Тіліміздегі ғылыми, ғылыми-техникалық, оқу-педагогикалық, қоғамдық-саяси терминдердің көбін (өткен ғасырдың 80-жылдарындағы статистикалық мәлімет бойынша 70-80%-ін) орыс тілі арқылы өзге тілдерден енген немесе орыс тілі терминдері құрады. Әрине, ол кезде интернационалдық терминология жасау ұранының күшейіп тұрған кезі еді. Қазір ондай ұран болмағанымен, терминдердің түгел қазақшалануы ... жүзеге аса қойған жоқ», – деп көрсетіп, оның негізгі себептері ретінде грек-латын негізді халықаралық терминдерді аударудың, калькілеудің нәтижесі терминдік қордың жасандылығын арттырып жіберуі, қазақыланған терминдердің тілімізге сіңісіп кетуіне белгілі бір уақыт қажеттілігі сияқты бірнеше дәлелдемелерді келтіреді [11, 47 б.].

Осы мәселеге қатысты зерттеуші Е.Әбдірәсілов аударма терминжасам ісіндегі өнімді тәсілдерінің бірі екендігін анықтап, осы бағытта көптеген істерді қолға алу керектігін былайша жеткізеді: «Қазір терминдерді қалыптастыруда аудару немесе аудармау деген өзекті мәселе, екі бақытқа негізделген пікірлер қалыптасып отыр. Негізі тілдегі терминдерді біржақты аудару немесе аудармау деген көзқарастардың болуы дұрыс емес. Әрине, аудармау, қазақ тілінде қалыптастыруға ұмтылыс жасалуы керек. Бірақ кез келген терминді бірден аударуға мүмкіндік туындай бермейді. Өйткені тіл бүгін жасап, ертең алып тастай салатын ойыншық құбылыс емес немесе термин жасау, оны енгізу ісі өнертапқыштық қабілетпен шектелмейді. Екіншіден, термин – сөз. Сөз – тілдің ойынша маңызды бірлігі. Олар атайды, тілде, негізінен, терминдер де атауыштық қызмет атқарады. Ал ұғымды бір сөзбен атау, ойлап табылған сөздің барлығымен, аударылған әйтеуір бір нұсқасының табылуымен шешіле салмайды. Үшінші фактор – сөздіктердің сапасы» [12, б.210-211].

Жалпы аудару барысында сол терминнің қандай функционалдық топқа жататынына орай түрлі мәнмәтіндер қолданылуы мүмкін. Мәселен, екі басқа терминологиялық жүйеге омоним терминдерді аударуда олардың қай терминологиялық жүйеге қатыстылығын айқындау үшін мәнмәтінді

қолдануға болады, яғни оны толықтырушы сөз немесе бір топ сөздер арқылы көрсету қажет.

Фразалық мәнмәтін бір терминологиялық жүйе шеңберінде көпмағыналы терминнің қажетті мағынасын таңдап алуға мүмкіндік береді. Егер фразалық мәнмәтін талданатын терминнің бір мағыналығын орнатуға мүмкіндік бермеген жағдайда фразалықтан тыс мәнмәтін келтіру (бір топ сөйлем, абзац, мәтін бөлігінің мазмұны) немесе экстралингвистикалық мәнмәтінді қолдану қажет. Экстралингвистикалық мәнмәтін дегеніміз – аудармашының сипатталып жатқан құбылыс жөніндегі анықтамалық құралдардан, мақалалардан оқып алған өз білімін, сондай-ақ ғылым мен техниканың сол саласының маманымен кеңесуі арқылы алынған ақпаратты білдіреді.

Терминологиядағы синонимия құбылысы, негізінен, оның бастапқы қалыптасуы кезеңіне тән келіп, үш түрлі бағытта көрініс береді:

- бірнеше кірме атаулардың қолданылуы;
- қазақ тілінде термин бола тұрып, кірме термин қабылдау;
- кірме терминге эквивалент ретінде неологизм жасау.

Қазіргі таңда ғылыми-публицистикалық мәтіндерде жоғарыда аталған терминдер синонимиясы түрлерінің барлығы да бір мәнмәтін шеңберінде қолданудың тұрақты үрдісі байқалады. Сондықтан да аударма терминдері қатарындағы варианттылық, жарыспалылық құбылысы заңды болып табылады. Мәселен, ең алғашқыда төмендегідей терминдердің мынадай варианттары тең дәрежеде қолданылған:

Снегурочка – ақшақар, қарханышайым, қаршақыз;

Коляска – бесікарба, қолкүйме, күймебесік;

Личный счет – бетесеп, жеке есеп;

Экстрасенс – болжамгер, емгер;

Консолидация нации – ел болып ұю, ұлт болып ұю;

Патриот – елжанды, ұлтжанды, отансүйгіш;

Боеголовка – құстұмсық, оқтұмсық, оқбасы;

Опекун – қорғанышы, қамқоршы;

Тратуар – аяқжол, жиекжол, жаяусоқпақ және т.б.

Қазіргі қазақ тілінде **приватизатор** терминінің аудармасы ретінде «**жекешелендіруші**» сөзі қалыптасқан. Егер аударма сөздің құрылымы мен семантикасына назар аударатын болсақ, онда бұл сөзді қабылдауды, ұғынуды қиындататын элементтерді байқауға болады: **приватизатор** – **приват** (лат.*privat* – жекеменшік), **-из** (іс-әрекетті білдіруші жұрнақ), **-атор** (іс-әрекетті атқарушы); **жекешелендіруші** – **жекеше** (дербес, бөлек, өз алдына), **-лен** (пассивтену), **-дір** (каузатив), **-у** (іс-әрекет), **-ші** (іс-әрекетті атқарушы).

Семантикасы мен құрылымы тұрғысынан бұл терминге негізінен қазақ тілінің **жекеменшік** – **жекеменшіктеуші** сөздері лайық болып келеді. Бірақ та **жекешелендіруші** сөзі кеңінен таралып, тіл фактісіне айналды. Яғни узуалдану үдерісінің барысында кез келген окказионалды атау узуалдыға

айналуы мүмкін. Ал жалпы узуалдану үдерісі дегеніміз – бір атаудың бірнеше нұсқасының ішінен біреуінің іріктеліп, сол ұғымның болашақта атауы болатын нұсқаның таңдалып алынуы.

Мысалы, кезінде *медсестра* терминінің сөйлеу тілінде қолданылған мынадай бірнеше нұсқасы болған: *мейірбике, медбике, емші бибі* («Ана тілі» газеті), *медбибі, шипагер, аяжан, емшібике, медайым, медицина бикесі* («Алматы ақшамы» газеті). Осы нұсқалар, арасынан бекітілгені – *медбибі* нұсқасы. Бұл ретте, біздің ойымызша, аталған терминнің узуалдануына мынадай факторлар себеп болды: 1) атаудың қолданыс жиілігі; 2) нұсқалардың, басқа атаулардың орнына қолданылуы (*врач – шипагер, сестра милосердия – мейірбике*); 3) аталған нұсқаны қолданған авторлардың маман ретіндегі беделі (Т.Жанұзақов, Ө.Айтбайұлы).

Кез келген терминология күрделі ұйымдасқан лексика-фразеологиялық жүйені айқындайды. Бұл жүйе аясында жалпы лексикология заңдары іске асырылады, себебі аталған көпмағыналылық, синонимия, антонимия және омонимия сияқты лексика-семантикалық процестер негізгі терминологиялық ұстанымдарға (бірмағыналылық, ұғым айқындылығы т.б.) қарама-қайшы келгенімен, ғылыми-техникалық мәнмәтіндерде орын алуын жоққа шығара алмаймыз.

Ғалым Ө.С.Тарақ терминдерді түсіну және аудару қиындығына байланысты оларды үш топқа бөліп қарастырады:

«1. Шетелдік өмірдегі реалийді белгілейтін терминдер. Бұл топтағы терминдерді түсіну қиындық тудырмайды, дегенмен мынадай жағдайлар болуы мүмкін: а) ағылшын терминіне (интернационалдық термин) байланысты қазақша балама түр табу оңай емес.

2. Шетелдік тұрмыс-тіршілік реалийін белгілейтін қазақ өміріне қатыссыз немесе жалпыға бірдей (орыс) терминологиялық баламасы бар терминдер.

3. Шетелдік болмыс реалийін белгілейтін қазақ болмысында қолданылмайтын, жалпыға бірдей қазақ тілінде терминологиялық баламасы жоқ терминдер. Мұндай терминдерді аудару мынадай жолдармен жүргізіледі:

а) ағылшын терминін сипаттау;

ә) сөзбе-сөз аудару;

б) жекелеген немесе толық түрдегі транслитерациясын беру (транслитерация шетелдік сөздің графикалық үлгіде, яғни әріптік қабылдау түрінде жеткізуге арналған аударма тәсілі);

в) бір әліпби жүйесінде (негізгі тілде) жазылған мәтінде басқа әліпби жүйесіндегі (аударма тіліндегі) құралдармен беру;

г) шетел сөзінің әріптерін қазақ әліпбиі негізінде беру (транслитерация және сөзбе-сөз аудармасы);

д) мәтінді жеткізу тәсілінде дыбысталуын анағұрлым дәл жеткізуге ұмтылу үшін аударма тілі әліпбиінің көмегіне сүйену» [13, 217 б.].

Сонымен белгілі бір кірме ұғымды қабылдауда, оны «игеруде», ең алдымен, бұл терминнің сол жүйедегі басқа ұғымдар ішіндегі жіктемелік

орнын нақты айқындап алу қажет. Содан соң барып, термин құрылысына кірісуге болады. Бұл үшін ұғымның маңызды деген бір белгісі алынады немесе сол арқылы тілде бар сөз таңдалып, оған ұғымның семантикасы жүктеледі.

Өз кезегінде бұл сөз екі ұғымның белгілі бір аналогиясы (сыртқы немесе техникалық) бойынша іріктеліп алынады. Бүкіл шетелдік терминдер, оның ішінде орыс терминдері де терминологиялық жүйе ерекшелігіне негізделіп жасалады, сондықтан да ұғым белгісінің сөздік таңбалануы басқа ұғымдардың да сыртқы пішініне тікелей байланысты. Сол себепті де кей жағдайда аударма термин (калька) дұрыс аударылғанымен (тіл ерекшелігін, идиома құрылымы ескерілуімен және т.б.), сәтсіз болуы мүмкін.

Жоғарыда атап көрсеткеніміздей, өзге тілдерден кірме терминдер қабылдау – терминжасамның өнімді тәсілдерінің бірі. Кірме терминдерді әдетте лексикалық (сыртқы тұлғасы) және семантикалық (ішкі формасы немесе калькалау) деп екіге бөледі. Лексикалық кірме терминдерге мынадай сөздер мен сөз тіркестерін жатқызуға болады: *опера, балет, шахмат, альма матер, терра инкогнита* және т.б.

Калькалау тәсілі арқылы жасалған терминдер де екіге бөлінеді: а) сөзжасамдық калькалар: *денсаулықсақтау* ← *здоровоохранение*; ә) семантикалық калькалар: грамматика термині *тек* ← *род* т.б. Сонымен қатар сөз тіркесті калькалау құбылысын да байқауға болады: *теміржол* ← *железная дорога*; *ақ алтын* ← *белое золото*; *қара алтын* ← *чернок золото* т.б. Егер өзге тілдегі сөз жартылай ғана көшірілсе, оны *жартылай калька* дейді. Мысалы, *теледидар, автокөлік, велошабандоз* т.б.

Ғылым, экономикалық және техникалық дамудың ақпараттық үдерістер қарқыны, ең алдымен, ғылым мен техника саласындағы лексиканың интернационалданылуымен сипатталады. Алайда бұл процестердің жүзеге асуы ұлттық тілдердің лексикалық қорларының сақталуына нұқсан келтірмей, олардың ерекшеліктері мен қажеттіліктерін бұзбағаны абзал.

Лингвистика тұрғысынан кірме сөздер мен интернационалды, халықаралық сөздердің аражігін ажырату күрделі әрі таласты мәселе болып табылады. Кей жағдайда интернационализмдер категориясы лексикалық кірмелер деп көрсетіліп, олардың ерекшеліктері түсініксіз болып қалады. Кірме атаулар шығу тегіне байланысты өзге шетелдік болып табылады, бірақ олар диахронды категория болып саналады. Ал бұл категория интернационализмдерге қарағанда бірнеше тілдерде, оның ішінде генетикалық жақындығы жоқ тілдерде болуы міндетті емес. Ал интернационалды сөздер, керісінше бірнеше тілдерде сәйкестік табуы міндетті.

Әдетте интернационалды сөздер де кірме сөздер қабылдау үдерісінде пайда болады. Бірақ интернационалдық терминнің кірме сөзден басты айырмашылығы – бастапқы тіл үшін кірме сөз ретінде қабылданбауында (мысалы, компьютер – ағылшын тілі үшін, спутник – орыс тілі үшін т.б.).

Академик Ө.Айтбайұлы: «Терминжасам тәсілдерін талдамас бұрын, осы процеске материал беретін мынадай негізгі үш тірекке назар аудару қажет. Мұны қарапайым тілмен айтқанда, термин сөздердің жасалу көздері болып табылады.

1. Өз сөздік құрамының ішкі мүмкіндігін сарқа пайдаланатын ұлттық тіл;
2. Дайын терминдер беретін, немесе калькалау тәсілін ұсынатын орыс тілі;
3. Дайын күйінде термин беретін немесе калькалау тәсіліне ерік беретін интернационалдық терминдер.

Интернационалдық деп аталып жүрген терминдердің көпшілігі әдетте орыс тілі арқылы енген кірме сөздер. Шет тілдерінен тікелей енген термин мүлде аз. Тек бірен-саран ғана мысал келтіруге болады. Онда да араб, иран сөздерін ғана тілге тиек ете аламыз», – десе [1, 129 б.], профессор Ш.Құрманбайұлы оларды былайша көрсетеді: «Қазіргі қазақ терминологиясында арнайы назар аударуды қажет ететін мәселенің бірі – тілімізге өзге тілдерден орыс тілі арқылы еніп, халықаралық терминдер деген атқа ие болып жүрген атаулар. Мұндай атаулар, көбінесе, Еуропа мен ТМД елдерінің бірқатарында қолданылады. Жиырмамыншы жылдың бас кезіндегі қазақ оқығандары өзге тілден қабылданған сөздерді «жат сөздер», «кірме сөздер», «бұратана сөздер», «бөгде сөздер», «қотыр сөздер», «бұралқы сөздер» деп атап, бұл сөздердің тілімізге кіруін тілімізді шұбарлау ретінде қабылдаса, 30-жылдардан бастап бұл атауларға «интернационалдық терминдер», «халықаралық терминдер» деген ат беріп атаулардың көптеген халықтардың тілдеріне ортақтығын, ғылым-білім саласындағы қарым-қатынасты жеңілдететіндігін баса айта бастадық» [14, б.83-84].

Сөйтіп тіл зерттеушілері қазіргі ғылым мен техника саласында халықаралық терминдер санының көбеюінің ұтымды жақтарымен қоса бірнеше кемшіліктерін баса айтады. Халықаралық терминдердің ұтымды тұстарына олардың термин айқындылығы мен қысқалық талаптарына сәйкес келуі, семантикалық тұрақтылығы қасиеті т.б. жатқызылады. Оның үстіне, термин – интернационализмдер ғылым мен техниканың жаңа салаларында басымдылық танытады (кибернетика, ядролық физика, есептеуіш техника, ғарыш саласы т.б.), себебі бұл салалар халықаралық үйлестіруді қажет етеді. Сондай-ақ интернационализмдердің жоғары сөзжасамдық мүмкіндіктері мен қабілеттерін де атап айтқан жөн.

Ал екінші бір жағынан, әрине, өз ана тілі негізінде жасалған терминдерді қолдану әлдеқайда қолайлы, өйткені олар халықаралық терминдерге қарағанда жеңіл әрі түсінікті. Сондықтан да ана тілі негізінде жасалған термин болған жағдайда халықаралық терминдерді пайдаланудың ешбір қажеті жоқ. Осы тұрғыдан келгенде, біздің ойымызша, терминологияның интернационалдылығына қатысты мәселеде тым біржақты көзқарасты ұстануға болмайды, яғни оның тіларалық объективті категория екендігін мүлдем жоққа шығаруға немесе оның әсіре әмбебаптық жүйе екендігін де

мойындау аса қажет емес. Мұндай жағдайда саналы түрде ұлттық және интернационалдық терминдердің байланысын қабылдап, соңғысының алғашқысына қарама-қарсылығын баса айта бермей, оның ұлттық ерекшеліктеріне сәйкес бейімделуі мен ұлттық «дүниенің» бір бөлігіне айналдыру мәселесін қарастыру қажет.

Көп жағдайда халықаралық терминдердің реттелуі мен іріктелуі, қолданылуы даулы және күрделі мәселеге айналады. Бұл мәселенің шешімін арнаулы лексиканың уәжділік табиғатын іздестіру қажет, өйткені ол тек сапалық тұрғыдан емес, сонымен бірге сандық жағынан да айқындалады. Бұл ретте уәжділік деп терминнің ішкі формасының лексикалық мағынамен сәйкестігі түсініледі. Ал мағына, әдетте, дефиниция түрінде түсіндірме немесе терминологиялық сөздіктерде тіркеледі. Түрлі тілдердегі терминдердің құрылымдық, семантикалық және типологиялық ерекшеліктеріне орай, оларды былайша жіктеп көрсетуге болады:

- 1) толық интернационализмдер (компоненттердің сыртқы формасы да, ішкі формасы да толық сәйкес келеді);
- 2) жартылай интернационализмдер (бір бөлігінің ішкі және сыртқы формасы сәйкес келсе, екінші бір бөлігі тек ішкі формасы тұрғыдан ғана сәйкес келеді);
- 3) имплицитті интернационалдық терминдер (салғастырылатын тілдің терминдері тек ішкі формасы тұрғысынан ғана сәйкес келеді).

Сонымен термин толықтай интернационалдық деп қабылдануы үшін ол бірнеше тілде мағынасы жағынан да, сыртқы формасы тұрғысынан да сәйкес келуі қажет. Егер өз ана тілі негізінде жасалған термин уәжділігі бойынша интернационалдық терминге сәйкес келетін болса, онда, әрине, біріншісінің қолданылғаны жөн.

Түрлі тілдік жүйеге жататын тілдердің бір-біріне өзара әсері, олардың құрылымдық және сөзжасамдық жүйесі мамандар арасында айтарлықтай қызығушылық тудырып келеді. Өмірдің түрлі салаларындағы қарым-қатынастар тілге де өз әсерін тигізбей қоймайтыны белгілі. Бір тілдің сөздері екінші бір тілге ауысып жатады. Тіл ғылымында сөздердің бір тілден екінші бір тілге ауысу құбылысы кірме сөз деп аталады. Кірме сөздердің ену тәсілдері мен жолдары жайлы қазақ тіл білімінде біршама пікірлер айтылған.

Кірме сөздердің тілімізге ену тәсілдерін ғалым К.Аханов тікелей ауысу және жанама түрде ауысу деп екіге бөлсе, І.Кеңесбаев пен Ғ.Мұсабаев араб және иран тілінен енген кірме сөздерді атқаратын қызметіне қарай үш топқа: шаруашылық, үй тұрмысы және діни деп бөліп қарастырған [15]. Ә.Болғанбайұлы және Ғ.Қалиұлы атқаратын қызметіне қарай оларды төрт топқа:

- 1) тілге әбден сіңісіп, қазақтың байырғы төл сөзіндей болып кеткен актив сөздер;
- 2) терминдік сипаты бар арнаулы сөздер;
- 3) экспрессивті-эмоциялық мәні бар сөздер;

4) әдеби тілдің шеңберінен біржола ығысқан немесе ығысуға жақын жүрген сөздер.

Ал ену саласына қарай үш топқа: ғылым мен мәдениетке байланысты сөздер, үй тұрмысы мен шаруашылыққа қатысты сөздер, дінге байланысты сөздер деп бөлген [16].

Академик Ө.Айтбайұлы кірме сөздерді: «араб-парсыдан енген терминдік атаулар, монғол тілімен ортақ атау сөздер, орыс және орыс тілі арқылы енген интернационалдық терминдер деп қарастырып, олардың басым көпшілігі діни, ғылыми, қоғамдық-саяси, түрлі шаруашылыққа, ұсақ өндіріске, қолөнерге, үй іші жабдықтарына, құрал-саймандарына, әскери-әкімшілікке байланысты термин сөздер», – болып келетінін атап көрсетеді [1, б.67-100].

Академик Р.Сыздықова 1968 жылы шыққан «Абай шығармаларының тілі» атты зерттеу еңбегінде кірме сөздерге байланысты мынадай ой-тұжырымдарын келтіреді: «а) қазақ тілінің жұрнақтары арқылы жаңа сөздер жасайды; ә) кірме сөздерден грамматикалық және тұрақты тіркестер жасалады; олар, мысалы, *қызмет* сөзінің *істеу* деген сөздің түрлі ситуацияларға байланысты қолданылатын әр түрлі синонимдерімен тіркесіп көпмағыналылық сипатқа ие бола алады» [17, б.77-78].

Сонымен, рухани-мәдени байланыстар нәтижесінде тілімізге енген атаулардың, кірме сөздердің қазақ тілінің лексикалық, терминологиялық жүйелерінде өзіндік орны бар. Кез келген атау өзі шыққан тілінде ғана ерекше бір уәждік белгілер арқылы жасалады. Ал басқа тілге еніп, кірме сөзге айналғанда ол өзінің уәжділік белгілерін жоғалтып, бейуәжді сөз болып саналады да түбір сөздер қатарына жатады.

Осындай лексикамызға енген бейуәжді түбір сөздер болып табылатын кірме сөздердің біршамасы адамға қатысты термин-атауларда да көрініс тапқан.

1) Қазақ тіліндегі өзекті немесе енді актуалданып келе жатқан ұғымдар мен құбылыстарды білдіретін кірме терминдер. Мұндай «кірме сөздер сол тілдегі зат, құбылыспен т.б. қабылдаушы тілге бірге енуімен ерекшеленеді» [153, 50 б.]. Мысалы: *арбитражер, аутсайдер, маклер, дилер, индоссант, коммерсант, клакер, менеджжер, мэр, скейтер, хиппи, хилер, тинейджер, панк, плейбой, продюсер, рантье, рокер, риелтер, джоббер, бакалавр, магистр, бизнесмен, рэппер, рэйвер, хакер, дизайнер, кутюрье, имджмейкер, диск-жокей, киллер, скейтборист, сателлит, резидент, абстинент, аудитор, оферент, кондотьер, акцептант, сенатор, банкир, маркетинг, фермер, спикер, координатор, депонент, декоратор, декламатор, дегустатор, акционер, коммивояжер, контрагент, инвестор, комитент, диспашер, брокер, коммиссионер, агент, дебитор, диспонтент, трейдер, стокброкер, бил-брокер және т.б.*

2) Тек өзге «бөтен» ұғымдар мен құбылыстарды білдіретін кірме терминдер (реалий сөздер). Тіл білімінде мұндай сөздер бірнеше терминдермен аталады: «экзотизм», «экзотикалық лексика» (О.С.Ахманова,

Р.М.Бутина, Л.П.Крысин), «ксенизм» (В.Г.Гак), «регионализм» (И.Е.Гальченко), «реалий», «реалий-сөздер» (С.Влахов, С.Флорин, М.М.Копыленко) және т.б.

Ғалым М.М.Копыленконың пікірінше: «Кірме реалий-сөздер реалистік шығармалардың негізгі бір бөлігі, өйткені оның авторлары бізге таныс емес халықтардың мәдениеті мен тұрмыс-тіршілігін сипаттау барысында аталған кірме сөздерді қолданады» [18, б.3-8]. Мысалы: *омбудсмен, скинхед, моджахед, моджахир, итрейкбрехер, роллерциклист, архиепископ, аббат, ашуг, пастор, шах, шахинишах, архирей, епископ, патриарх, монах, канцлер, шаман, поп, дьякон, матадор* және т.б.

Сонымен, қазақ әдеби тіліндегі жаңа кірме лексиканың кеңінен жұмсалуды мен игерілуі көптеген себептермен айқындалады: 1) жаңа затқа, жаңа ұғымға, жаңа құбылысқа атау беру қажеттілігі; 2) мазмұн жағынан жақын, дегенмен бөлек ұғымдарды ажыратып беру қажеттілігі; 3) бөлек және тұтас құрылымды тілдік бірліктер арасында сәйкестік орнату үрдісі. Яғни тілдегі тіркесті атауларды универб атаулармен алмастыру үрдісі. Мысалы, *ұзын қашықтыққа жүгіруші → стайер; қысқа қашықтыққа жүгіруші → спринтер; чемпионатқа қатысқандардың ішіндегі ең соңғы орында келе жатқан команда немесе спортшы → аутсайдер; Парламент төрағасы → спикер; акция ұстаушы адам → акционер* және т.б.

Латын графикасына транслитерациялауда басшылыққа алынатын құжаттар жайында

Әлем елдерінде онимдік атауларды, жалпы лексикалық бірліктерді латын графикасына транслитерациялауға қатысты бірнеше стандарт қолданылады. Алайда олардың ішінде жалпы халықаралық деңгейде мойындалып, әлем тілдері үшін ортақ қабылданғаны жоқ. Сондықтан, шын мәнінде, түрлі тілдерде транслитерациялау көбінесе қандай да бір бірыңғай стандартсыз жүргізіліп келеді.

Бұл мақаламызда әлем елдерінде түрлі ұйымдар әзірлеген, әртүрлі деңгейде қолданылған (қолданылатын) латын графикасына транслитерациялауға қатысты негізгі құжаттарға (стандарттарға) қысқаша сипаттама беруді мақсат еттік.

Транслитерациялаудың халықаралық ғылыми жүйесін лингвистер XIX ғасырдан бастап қолданып келеді. Бұл жүйе чех әліпбиіне негізделген және көптеген халықаралық стандарттар осы жүйенің негізінде жасалды.

БҰҰ-ның Географиялық атаулар бойынша сарапшылар тобы әзірлеген **БҰҰ транслитерациялау жүйесі** Монреал қаласында өткен БҰҰ-ның Географиялық атауларды стандарттау бойынша бесінші конференциясында 1987 жылы қабылданды.

BGN/PCGN 1947 жүйесі – географиялық атауларды беру үшін АҚШ-тың Географиялық атаулар бойынша комиссиясы (1944 жылы) және Ұлыбританияның Географиялық атаулар бойынша Тұрақты комитеті (1947 жылы) қабылдаған стандарт.

BS 2979:1958 Британ стандарты – Oxford University Press баспасы және Британ кітапханасы 1975 жылға дейін қолданып келген негізгі жүйе.

Америка кітапханалары және Конгресс кітапханасы қауымдастығының транслитерациялау жүйесін АҚШ, Канада және Ұлыбритания кітапханалары 1975 жылдан бастап қолданып келеді (1997 жылы жаңартылған).

ИСО 9-1995 (Transliteration of Slavic Cyrillic characters into Latin characters) – Стандарттау бойынша халықаралық ұйым қабылдаған қолданыстағы стандарт. Бұл стандартқа сәйкес кирилл әліпбиінің бір әрпіне латын әліпбиінің бір әрпі сәйкес келеді. Бұл стандарт қазіргі кездегі кез келген тілдегі кирилл қарпіндегі кез келген мәтінді латын қарпіне транслитерациялауға, одан кейін транслитерациясы бойынша түпнұсқаны қалпына келтіруге мүмкіндік береді [19].

ИСО 9-1995 стандартының транслитерациялау үлгісі

№	Кирилл қарпі	Латын қарпі	№	Кирилл қарпі	Латын қарпі
1	а	a	18	р	r
2	б	b	19	с	s
3	в	v	20	т	t
4	г	g	21	у	u
5	д	d	22	ф	f
6	е	e	23	х	h
7	ё	ë	24	ц	c
8	ж	ž	25	ч	č
9	з	z	26	ш	š
10	и	i	27	щ	ŝ
11	й	j	28	ъ	"
12	к	k	29	ы	y
13	л	l	30	ь	'
14	м	m	31	э	è
15	н	n	32	ю	û
16	о	o	33	я	â
17	п	p			

Транслитерациялау мәселесі қазіргі ТМД елдерінде XIX ғасырдан бастап көтеріліп келеді. Мысалы, шығыс славян тілдерінің жазуына арналған латын графикасының алғашқы қолданысы XVI-XVIII ғасырларда Литва Ұлы

князьдығының құжаттары мен Посполита сөзінде кездеседі. XVII ғасырда Мәскеу мемлекетінде орыс тіліндегі қысқа жазбаларды латын әліпбиінің әріптерімен жазу сәнге айналды. Әсіресе бұл 1680-1690-жылдары кең таралды.

XIX-XX ғасырдың бірінші жартысында латын қарпі *белорус* сөзін жазу үшін қолданылды. Ал *украин* тілі үшін XIX-XX ғасырларда 1834 жылы Иосиф Лозинский «польша тіліне бейімдеген» және 1859 жылы чех славистіЙозеф Иречек «чех тіліне бейімдеген» латын қарпі қолданылды.

Ал орыс сөзін жазуға бейімделген латын әліпбиінің, яғни *орыс латын қарпінің* тарихы да XIX ғасырдың орта шенінен бастау алады. Мысалы, 1833 жылы Мәскеуде белгісіз автордың «Новыя усовершенствованныя литеры русскаго алфавита» («Опыт wedenія новыѣ русскихъ литеръ») атты кітапшасы табылды. Онда автор төмендегі орыс әліпбиін ұсынады: Aa, Bb, Cc (*цэ*), Dd, Ee, Ff, Gg, Hh, Ii, Jj (*жэ*), Kk, Ll, Mm, Nn, Oo, Pp, Rr, Ss, Tt, Uu, Vv, Zz, Чч, Шш, Ъѣ, Юю, Яя.

1842 жылы К.М. Кодинский «Упрощение русской грамматики» кітабында орыс тіліне арналған латын әліппесін ұсынды. Осы автор 1857 жылы «Преобразование и упрощение русского правописания» атты кітап шығарып, латын қарпін қолдануға тағы да ұсыныс жасайды. К.М. Кодинский ұсынған әліпби румын, венгер және француз латын қарпінен тұрды: Aa, Bb, Cc, Dd, Ee, Ff, Gg, Hh, Ii, Jj, Ll, Mm, Nn, Oo, Pp, Qq, Rr, Ss, Tt, Uu, Üü, Vv, Xx, Yy, Zz.

Ал 1862 жылы Юлиан Котковский атты біреу өзінің кітапшасында барлық славянтілділерге польша әліпбиін пайдалану қажеттігін айтса, 1871 жылы Засядько латын жобасын ұсынды.

Латын қарпін қолдану мәселесі Кеңес одағы құрылған алғашқы жылдары да күн тәртібінде тұрды. Мысалы, 1919 жылы Халық атқару комиссариатының Ғылым бөлімінде Кеңес одағының құрамына енетін барлық халықтың жазуын латын қарпіне көшіру қажет екендігі айтылды. Сөйтіп 1920-1930-жылдары орыс халқынан басқа халықтардың әліпбиін латындандыру жаппай қолға алынды.

1929 жылы РСФСР Халық ағарту комиссариаты орыс әліпбиінің өзін латындандыру мәселесі жөнінде комиссия түзді. Бұл комиссияға профессор Н. Ф. Яковлев жетекшілік жасады, құрамына лингвистер, кітаптанушылар, инженер-полиграфтар енді: А. М. Сухотин, Л. И. Жирков (Н. Ф. Яковлевпен бірге әліпби жасаған), А. М. Пешковский, Н. М. Каринский, С. И. Абакумов, В. И. Лыткин (хатшы, коми халқынан шыққан алғашқы лингвист) және т.б. Барлығы 13 адамнан тұрды. Комиссия өз жұмысын 1930 жылдың қаңтарында аяқтады. Қорытынды құжатта (А.М. Пешковскийден басқалары қол қойған) орыс латын қарпінің бір-бірінен айырмашылығы бар үш нұсқасы ұсынылды. Комиссия отырысының хаттамасында: «*Переход в ближайшее время русских на единый интернациональный алфавит на латинской основе – неизбежен*» деген қаулы қабылданды [20].

Аталған үш нұсқаның мынадай ерекшеліктері болды: 1) диакритикалық белгілердің болмауы; 2) баспаханалар қолданатын латын таңбаларын барынша пайдалану; 3) «жаңа түркі әліпбиін» негізге алу.

Алайда 1930 жылы 25 қаңтарда Сталин төрағалық еткен ЦК ВКП(б) Политбюро Ғылыми, ғылыми-көркем және мұрағат мекемелерінің бас басқармасына (Главнаука) орыс әліпбиін латындандыру туралы мәселені тоқтатуға тапсырма берді [21].

Енді Кеңес одағы тұсында транслитерациялауға қатысты қолданылған және қазірге дейін қолданылатын стандарттардың құрылымы мен мазмұнына қысқаша тоқталайық.

ГОСТ 16876-71 стандартын КСРО Министрлер кеңесі жанындағы Геодезия және картография бас басқармасы әзірледі. Бұл – диакритикалық таңбалар қолданылған бірден-бір стандарт. 1978 жылы бұл стандартты Экономикалық өзара көмек кеңесі (Совет экономической взаимопомощи – СЭВ) қабылдады және СТ СЭВ 1362 болып белгіленді [22]. Бұл стандарт 1973 және 1980 жылы жаңартылды. Алайда бұл стандарт қазіргі кезде қолданылмайды, 2002 жылы жарияланып енгізілген ГОСТ 7.79 (ISO 9:1995) стандартымен ауыстырылған.

ГОСТ 7.79-2000 стандарты ISO 9:1995 стандартына бейімделіп әзірленген, Ресейде және ТМД-ның кейбір елдерінде қолданылады [22]. Бұл мемлекетаралық стандарт 2000 жылы Минск қаласында қабылданған.

Бұл мемлекетаралық стандартты Ресей ғылым академиясы Бүкілресейлік ғылыми және техникалық ақпарат институты және Ресей Федерациясының Ғылым және технология министрлігі, ТК 191 «Ғылыми-техникалық ақпарат, кітапхана және баспа ісі» Стандарттау жөніндегі техникалық комитеті әзірлеп, Ресей Мемлекеттік стандарты енгізген. Стандарттау, метрология және сертификаттау бойынша мемлекетаралық кеңес қабылдаған (Техникалық ханшылықтың 2000 жылғы 22 маусымдағы №17 есебі).

Бұл стандартты қабылдауға дауыс берген мемлекеттер: Әзербайжан Республикасы (Азгосстандарт), Армения Республикасы (Армгосстандарт), Беларусь Республикасы (Беларусь Республикасының Мемлекеттік стандарты), Қазақстан Республикасы (Қазақстан Республикасының Мемлекеттік стандарты), Қырғыз Республикасы (Қырғызстандарт), Ресей Федерациясы (Ресей Мемлекеттік стандарты), Тәжікстан Республикасы (Тәжікстандарт), Түркіменстан Республикасы (Түркіменстандарт), Өзбекстан Республикасы (Өзбекстандарт). Бұл мемлекетаралық стандарт 2002 жылғы 1 шілдеде енгізілді.

Бұл мемлекетаралық стандарт кирилл әліпбиіндегі жекелеген әріптерді, сөздерді, сөйлемдерді, мәтіндерді латын әліпбиінің құралдарымен транслитерациялау қағидаттарын белгілейді. Осы стандарттың қағидаттарына сәйкес кирилл әліпбиіндегі мәтіндерді латын қарпімен бірдей беруді қамтамасыз ететін барлық жерде қолданылады және кирилл жазуларындағы

мәтінді алгоритмдік жолмен қалпына келтіру, атап айтқанда, құжаттарды компьютерлік желілер арқылы беру кезінде қолданылады.

Бұл мемлекетаралық стандартта кирилл қарпімен жазылған сөздердің дыбыстық бейнесін латын әріптерімен беру қағидаты қарастырылмайды. Сонымен қатар карталардағы ұлттық географиялық атауларды беру қағидаты тиісті картографиялық қызметтердің басшылыққа алатын құжаттарымен анықталады.

Бұл мемлекетаралық стандартта төмендегідей ұғымдар қолданылады: «транслитерациялау: бір жазу жүйесінің әрбір графикалық элементі (таңбасы) басқа жазу жүйесінің бір ғана графикалық элементімен берілетін (ауыстырылатын) жазу жүйесін конверсиялау»; «қатаң транслитерациялау: бастапқы мәтіннің бір әрпін басқа жазу жүйесінің бір ғана әрпімен ауыстыру»; «бәсең транслитерациялау: бастапқы мәтіннің бірнеше әрпін басқа әліпбидің екі немесе одан да көп әріптерімен ауыстыру»; «кеңейтілген транслитерациялау: бастапқы мәтіннің бірнеше әріп тіркестерін ерекше түрде беру»; «базалық (негізгі) әліпби: белгілі бір типтегі әліпбиіге негізделген жазу жүйелерінің көпшілігі пайдаланатын әріптерден ғана тұратын әліпби» [23].

Бұл мемлекетаралық стандартта базалық латын әліпбиі негізінде ГОСТ 27465-87 стандартымен [6] бекітілген латын әріптерінің жиыны қабылданған.

ГОСТ 7.79-2000 стандартында кирилл әліпбиін латын әріптерімен транслитерациялаудың екі тәсілі қолданылады: А) диакритиканы қолдану; Б) әріп тіркестерін қолдану. Құжатта «А және Б жүйелерін қолдануды транслитерациялауды жүргізетін орган анықтайды және бұл құжатқа ілеспе материалдарда көрсетілуге тиіс. Бір құжатта бір ғана жүйе қолданылуға тиіс.» деп көрсетілді. Мұндағы А жүйесінде диакритиканы қолдану арқылы транслитерациялау *қатаң транслитерациялау*, Б жүйесінде әріп тіркестерін қолдану арқылы транслитерациялау *бәсең транслитерациялау* саналады.

ГОСТ 7.79-2000 стандартында ескерілген мына жайттарды атап өтуге тиіспіз: «Әрбір тіл үшін транслитерациялаудың арнаулы кестесі әзірленген, сол тілдің фонетикалық және графикалық ерекшеліктері барынша ескерілген». ... «Славян емес тілдер үшін әріп тіркестерін қолдану арқылы *транслитерациялау жүйесі жеке (ұлттық) стандарттармен белгіленуге тиіс*» (көлбеу жазумен берген біз – С.Қ) [24]. Осы жерде баса назар аударатын нәрсе: біздің еліміздегі қолданыстағы кирилл қарпін латын графикасына транслитерациялау жөнінде әліге дейін ұлттық стандарттың немесе қандай да бір заңды құжаттың қабылданбағаны қынжылтады.

Аталмыш мемлекетаралық стандарт төменде көрсетілген 77 (кейбір тілдер біріктіріліп берілген) кирилл жазулы тілге қатысты қолданылады деп көрсетілді: абазин, абхаз, авар, адыгей (черкес), әзербайжан, алтай, балқар, башқұрт, белорус, болгар, бурят, гагауз, даргин, долган, дұнған, ингуш, кабардин, **қазақ** (қою және көлбеу жазумен берген біз – С.Қ), қалмақ, қарайым, қарақалпақ, қарашай, карель, кет, коми-зырян, коми-перм, коряк, қырым-татар, құмық, күрд, қырғыз, лак, лезгин, македон, мансий, марий, молдова,

Славян емес тілдер әліпбиілерін А жүйесі бойынша транслитерациялау және Б жүйесі бойынша ретранслятерациялау үлгісі

* Кирилловская буква.
** Латинская буква.

Очердность замены	Латиница	Кириллица
Трехбуквенные сочетания (преобразования I очереди)	shh	ш
	sth	щ
	ya	я
	ye	е
	ye	ь
	yi	й
	yo	о
	yu	ю
	zh	ж
	ch	ч
	sh	ш
	fh	ф
	kh	х
	dh	д
	g'	г'
	z'	з
	k'	к'
	l'	л'
	n'	н'
	a'	а'
	e'	е'
	i'	и'
	u'	у'
	o'	о'
	yh	ь
	cz	ц
	Однбуквенные соответствия (преобразования III очереди)	a
b		б
c		ц
d		д
e		е
f		ф
g		г
h		х
h		г
i		и
i	и	
i	и	
j	й	
j	й	
k	к	

Очередность замены	Латиница	Кириллица	Язык
Однобуквенные соответствия (преобразования III очереди)	l	л	все
	m	м	все
	n	н	все
	o	о	все
	p	п	все
	q	ш	бг, ру, ук
	r	р	все
	s	с	все
	t	т	все
	u	у	все
	v	в	все
	w	ы	ру
	w	и	ук
	x	х	все
	y	ы	бе, ру
	y	и	ук
z	з	все	

275

депутаты Владимир Петров РФ Білім және ғылым министрлігі мен Ресей ғылым академиясына орыс әліппесінің латын графикасына негізделген екінші нұсқасын жасау туралы өтініш жолдады. Депутат шенеуніктер мен академиктерге орыс тілінің бірыңғай латын әліпбиін жасаудың себептерін зерттеуді, сондай-ақ оны білім беру мекемелерінде қолдану мен оқытуға параллель енгізуді өтінді. Депутат Владимир Петров: «егер Ресей мемлекетінде бекітілген бірыңғай орыс латын әліпбиі қолданылса, халықаралық техникалық және технологиялық процестерге интеграцияланумен байланысты көптеген мәселелер шешімін табар еді. Сонымен қатар орыс латын әліпбиі батыстың, осы әліпбиді қолданатын елдердің халқы үшін біздің мәдениетіміз бен тілімізді үйренуге деген қызығушылығын аттырар еді», – деп санайды [25].

Қазіргі таңда қазақ тілінен (кирилл қарпінен) басқа тілдерге (әліпбилерге) немесе басқа тілдерден (әліпбилерден) қазақ тіліне (кирилл қарпіне) транслитерациялауға қатысты басшылыққа алуға болатын нақты негізгі құжат мынау деп көрсете алмаймыз. Алайда осы мәселеге тікелей қатысты болмаса да, біршама мәліметтер алуға болатын құжаттарды тізбектеп өтуге болады. Мысалы, 1957 жылғы 2 маусымда «Қазақ алфавиті мен орфографиялық ережелері» атты Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының Жарлығы бекітілді. Ал 1983 жылғы 25 тамызда Жоғарғы Кеңес Президиумының Жарлығымен «Қазақ тілі орфографиясының қағидалары» атты жаңа ереже бекітілді. [26]. Бұл екі құжаттың айырмашылығы: 1957 жылғы «Қазақ алфавиті мен орфографиялық ережелері» 9 бөлімнен, 51 параграфтан, ал 1983 жылғы «Қазақ тілі орфографиясының қағидалары» толықтырылуына байланысты 12 бөлімнен, 129 параграфтан тұрды.

1988 жылы профессор Т.Жанұзақовтың авторлығымен шыққан «Қазақ есімдері. Казахские имена» атты анықтамалық сөздікті Қазақстан Ғылым академиясы Тіл білімі институтының Ғылыми кеңесі мақұлдап ұсынып, Қазақстан Республикасы Юстиция министрлігінің коллегиясы (1986 жылғы 18 желтоқсан) толық қолдады. Бұл анықтамалық сөздікте «Кісі аттарының жазылуымен байланысты ережелер», «Кісі аттары мен фамилиялардағы қосымшалардың жазылуы» және «Қазақ есімдерін орысшатранскрипциялаудың принциптері» атты ереже-нұсқау берілді [27].

«Ұлты қазақ азаматтардың тегі мен әкесінің атын жазуға байланысты мәселелерді шешу тәртібі туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 1996 жылғы 2 сәуірдегі №2923 Жарлығы шығып [28], бұл Жарлыққа Қазақстан Республикасы Президентінің 2012 жылғы 4 ақпандағы № 265 Жарлығымен өзгерістер мен толықтырулар енгізілді [29].

Осы мәселеге қатысты «Қазақстан Республикасындағы тіл туралы» 1997 жылғы 11 шілдедегі № 151-І Қазақстан Республикасының Заңының 19-бабында: «Елді мекендердің, көшелердің, алаңдардың, сондай-ақ басқа да физика-географиялық объектілердің дәстүрлі, тарихи қалыптасқан қазақша атаулары басқа тілдерде *транслитерация* (көлбеу жазумен берген біз – С.Қ) ережелеріне сәйкес берілуге тиіс» делінген [30, 7].

Бұдан кейін 2002 жылы Қазақстан Республикасындағы қазақша географиялық атауларды орыс тілінде және орысша географиялық атауларды қазақ тілінде беру туралы нұсқаулық ҚР БҒМ География институтымен, ҚР БҒМ А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтымен, Қазақстан Республикасы Жер ресурстарын басқару агенттігімен келісіліп, Қазақстан Республикасы Үкіметі жанындағы Мемлекеттік ономастикалық комиссия бекітті.

Бұл Нұсқаулық Қазақстан Республикасының барлық министрліктеріне, ведомстволарына және мекемелеріне міндетті деп көрсетілді.

Нұсқаулықта транслитерациялау мәселесі кирилл қарпіне қатысты болғандықтан, оның мазмұнына қысқаша тоқталуды жөн көрдік.

«Шығу тегі қазақша атаулар орыс тіліне қазақ тілінің орфографиялық ережелерімен бекітілген, қазіргі қазақ жазуымен транслитерацияланады».

«Қазақстан Республикасы аумағындағы орысша атаулар орыс тіліндегі дұрыс жазылуы бойынша беріледі және қазақ тіліне толықтай транслитерацияланады».

«Қазақстанның басқа тілдеріндегі атаулары, әдетте, қазақ тілінде жазылуымен және айтылуымен беріледі, алайда қазақ емес (өзбек, ұйғыр және т.б.) ұлттар көп орналасқан аудандарда осы ұлыстардың тілдерінде беруге рұқсат етіледі».

«Қазақша географиялық атауларды орыс тіліне бергенде **в,ё,ф,х,һ,ц,ч,ъ,ь,э** әріптері кірме сөздерде ғана кездеседі және осылайша беріледі».

«**ә** негізінентопонимдердің бірінші буынында кездеседі және **а** әрпімен беріледі.».

«**о**және**ө**топонимдердің бірінші буынында ғана кездеседі және **о** әрпімен беріледі.».

«**ү**және**ү**негізінентопонимдердің бірінші буынында кездеседі және **у** әрпімен беріледі.».

«**і** әрпі **и** және топонимдердің аяғындағыд және **т** дауыссыздарынан кейін **ы** әрпімен беріледі.».

«**ң** әрпі **н** әрпімен беріледі.».

«**ғ**және**қ**әріптері**г**және**к** әріптерімен беріледі.»

«Ескерту: *Қазақ* деген сөзде және осы сөзден туындаған атауларда екінші буындағы **қ** әрпі **х** әрпімен беріледі».

«Қазақстан Республикасындағы орыс тіліндегі географиялық объектілердің атаулары қазақ тіліне орыс тіліндегі жазылу ережелері сақтала отырып, толықтай транслитерацияланады».

«Алайда Қазақстанда дәстүрлі түрде қалыптасқан кейбір орысша географиялық атаулар қазақ тіліне қалыптасуы бойынша беріледі: *Москва – Мәскеу, Петропавловск – Петропавл, Семипалатинск – Семей, Уральск – Орал, Усть-Каменогорск – Өскемен, Россия – Ресей* және т.б.».

«Орыс тілінде сызықша (дефис) арқылы жазылатын атаулар қазақ тілінде сызықша (дефис) беріледі.».

«Шетелдік жалқы географиялық атаулар қазақ тілінде мемлекеттік тілде қабылдануы бойынша жазылады: *Азербайджан – Әзербайжан, Афганистан – Ауғанстан, Греция – Грекия, Индия – Үндістан, Китай – Қытай Монголия – Моңғолия Турция – Түркия* және т.б. [31].

Ресми түрде бекітілмегендіктен, заңдық күші болмаса да, транслитерациялауға қатысты «жанама» құжаттың бірі ретінде «Қазақстан Республикасындағы ұлты қазақ азаматтардың аты-жөнін реттеу тұжырымдамасының» жобасын атап өтуді жөн көрдік. Аталған Тұжырымдаманың «Ат қою тәртібі мен аты-жөнінің дұрыс жазылуын реттеу» бөлімінде «Аталған ұстанымдар бойынша өзгертілген, реттелген қазақ азаматтарының аты-жөндері орыс, ағылшын, т.б. тілдерде жазылғанда қазақ мемлекеттік тілінің әдеби нормаларына сәйкестендіріліп *транслитерациялануы* (көлбеу жазумен берген біз – С.Қ) (әріптік сәйкестігі сақталып жазылуы) қажет» делінген [32, 86].

Осындай ресми түрде бекітілмеген, транслитерациялауға қатысты «жанама» құжаттың бірі – «Қазақ азаматтары аты-жөндерінің емле ережелері жайлы нұсқаулықтың» (2014 жылы әзірленген) жобасы. Бұл жобаны А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының Ғалымдар кеңесі Қазақстан Республикасы Үкіметінің жанындағы Мемлекеттік ономастика комиссиясына бекітуге ұсынды.

Нұсқаулық жобасының негізгі қағидаттары қысқаша мынадай: «Нұсқаулық нормативтік құқықтық акт болып табылады және қазақ азаматтарының аты-жөнін, яғни өз атын, әкесінің атын, тегін әдеби тіл нормасына, қазақ тілінің орфографиялық, кей жағдайда орфоэпиялық ережелеріне сәйкес жазуды реттейді». «Қазақ тілінде қолданысқа түскен орыс есім-фамилиялары бастапқы тұлғасын толық сақтап, орыс тілінің орфографиялық заңы бойынша жазылады».

Нұсқаулық жобасында кісі аттарында дауысты дыбыс әріптерінің (и, у, я, ю) дыбыс тіркесі таңбаларының, біріккен тұлғалы кісі аттарының жазылуы, бас әріптердің қолданылуы, шет тілдерден енген кісі есімдерінің жазылуы, аты-жөнді жазу үлгісі берілген.

Әлем елдерінде қолданылған (қолданылатын) латын графикасына транслитерациялауға қатысты негізгі құжаттарға (стандарттарға) талдау жасай келе, төмендегідей тұжырымдар жасауға болады:

- латын графикасына транслитерациялауға қатысты жалпы халықаралық деңгейде мойындалып, әлем тілдері үшін ортақ қабылданған стандарт болмағандықтан, түрлі тілдерде транслитерациялау көбінесе қандай да бір бірыңғай стандартсыз жүргізіліп келеді;

- транслитерациялау мәселесі қазіргі ТМД елдерінде XIX ғасырдан бастап көтеріліп келеді;

- қазіргі кезде ТМД елдерінде латын графикасына транслитерациялауға қатысты ГОСТ 7.79-2000 стандарты қолданылады; бұл стандартты қабылдауға **Әзербайжан, Армения, Белорусь, Қазақстан, Қырғызстан, Ресей,**

Тәжікстан, Түркіменстан, Өзбекстан мемлекеттері дауыс берген, мұнда осы стандартты қолданатын 77 тілдің тізімі берілген;

- қазірге дейін қазақ тілінен (кирилл қарпінен) басқа тілдерге (әліпбилерге) немесе басқа тілдерден (әліпбилерден) қазақ тіліне (кирилл қарпіне) транслитерациялауға қатысты басшылыққа алуға болатын ұлттық стандарт немесе қандай да бір заңды құжат қабылданбаған.

Латын графикасы негізіндегі қазақ ұлттық әліпбиінде онимдерді, жалпы лексикалық бірліктерді транслитерациялау барысында төмендегі іс-әрекеттер атқарылуға тиіс деп санаймыз:

- қазақ тілінің онимдерін латын графикасы негізіндегі қазақ ұлттық әліпбиінде транслитерациялаудың орфографиялық нормаларын әзірлеу;

- қазақ тіліндегі онимдерді басқа тілдердің әліпбилеріне транслитерациялаудың орфографиялық нормаларын қалыптастыру, нұсқаулығын, стандартын әзірлеу;

- шет тілдеріндегі онимдерді, жалпы лексикалық бірліктерді латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиіне транслитерациялаудың орфографиялық нормаларын қалыптастыру, нұсқаулығын, стандартын әзірлеу;

- қазақ тіліне шет тілдерінен лексикалық бірліктерді қабылдауда транслитерациялау әдісіне қарағанда транскрипциялау тәсілін қолдану мәселелеріне көңіл бөлу.

Халықаралық терминдерді транслитерациялау және транскрипциялау ерекшеліктері

Тіл білімінде шет тілдерінен енген кірме жалқы есімдердің бастапқы дыбыстық-графикалық «бейнесін» сақтап жазудың үш тәсілі аталады: *трансплатациялау*, *транслитерациялау* және *транскрипциялау*.

Трансплантациялау (лат. *trans* – арқылы, қайта; *plantatio* – өсімдіктерді отырғызу; *transplantare* – ауыстырып салу) – «мәтінге шет тілдерінің сөздерін (атауларды, есімдерді) графикасын сақтай отырып тікелей енгізу» [33, 11]. Бұл тәсіл қазақ тілінде негізінен БАҚ-та, ісқағаздарында, ішінара ғылыми әдебиетте қолданылады. Мысалы, «APEC PetroTechnic» жоғары колледжінде «Consolidated Construction Company» (көлбеу жазумен берген біз – С.Қ.) компаниясы бағдарламасының біліктілікті арттыру курстары ашылды («Егемен Қазақстан». №44 (29025). 03.03.2017.), *CD-жазба*, *Windows-бағдарламалар* және т.б.

Транслитерациялау (лат. *trans* – арқылы, қайта; *littera* – әріп) – бір жазудың таңбаларын екінші жазудың таңбаларымен дәл беру. Транслитерациялауда бір жазу жүйесінің әрбір таңбасы (немесе таңбалар тізбегі) екінші жазу жүйесінің бір ғана таңбасымен (немесе таңбалар тізбегімен) беріледі. Транслитерациялау негізінен жалқы есімдер мен географиялық атауларды, әртүрлі саяси және мәдени-тұрмыстық реалийлерді беруде қолданылады. Мұнда әріптердің сәйкестігі ғана ескеріліп, дыбыстарға

көңіл бөлінбейді. Сондықтан транслитерациялау негізінен тілге санскрит, латын, грек сияқты «өлі» тілдердің сөздерін алғанда қолданылады. Сонымен бірге көпшілік қолдана бермейтін немесе қолданыста қиындық тудыратын әліпбилі «тірі» тілдердің мәтіндері де транслитерацияланады. «Тірі» тілдерді транслитерациялау әдетте «ымыра» жолымен шешіледі, өйткені дыбысталу формасынан тым алшақтап кетпеу үшін қандай да бір шамада дыбысталуды да ескеру қажет болады. Басқаша айтқанда, әліпби емес, осы тілде қабылданған графика жүйесі транслитерацияланады. Мысалы, *Daudet* француз фамилиясы орыс тілінде *Додэ (Додэ)* түрінде транслитерацияланады, яғни француз тіліндегі айтылуы ескеріледі [34].

Шет тілдерінің сөздері қазақ тіліне негізінен орыс тілі арқылы транслитерацияланатындықтан, орыс тіліндегі жазылуы басшылыққа алынып келеді. Мысалы, *аберрация* (лат. *aberratio*), *дактилоскопия* (грек. *daktylos + skopeu*); *импичмент* (ағылшын. *impeachment*); *ультимо* (итал. *ultimo*), *ордонанс* (фр. *ordonnance*) және т.б. Алайда шет тілдерден енген сөздерді транслитерациялауда қазақ тіліне тән емес құбылыстар (тіркесімдер, таңбалар және т.б.) орын алуы мүмкін. Мысалы, а) үш немесе одан да көп дауыссыздың қатар келуі (*аккредитив*, *коэффициент* және т.б.), ә) екі немесе одан да көп дауыстының қатар келуі (*гидроакустика*, *радиоактивті* және т.б.), в) **ь, ъ** тәрізді қазақ сөздеріне тән емес таңбалардың алынуы (*вольт*, *конъюктура* және т.б.).

Ал қазақ сөздерін (негізінен жалқы есімдерді, ұлттық реалийлерді) басқа тілдерге транслитерациялау барысында транслитерацияланатын тілдердің жазу ерекшелігі негізге алынады. Мысалы, *Қадырова Әйгерім Ғабитқызы* деген адамның аты-жөні орыс тіліне *Кадырова Айгерим Габиткызы*, ағылшын тіліне *Qadyrova Aigerim Gabitqyzy* түрінде транслитерациялануы мүмкін.

Тілдің сөздік қорының жедел қарқынмен байи түсуіне ғылым мен техниканың дамуымен пайда болатын жаңа терминдермен қоса, аударма арқылы енетін ұлттық реалийлердің де өзіндік үлес салмағы үлкен. Мәселен, Р.Бердібайдың бір ғана «Көзқамандар туралы аңызын» аударудың нәтижесінде ағылшын тілінің сөздік қоры *kozkamans*, *kozkamanism* терминдерімен толыға түсті деп ойлаймыз [35, 14]. Сонымен қатар қазіргі терминжасам процесінде қазақ ұлтының реалийлері қатарына жататын *ақсақал – аксакал (aqsaqal) – aqsaqal (aqsaqal)*; *бауырсақ – бауырсақ (bawirsak) – bawirsak (bawirsak)*; *құрт – құрт (qurt) – qurt (qurt)*; *қымыз – кумыс (qimis) – qumys (qimis)*; *қазы – казы (qazi) – qazy (qazi)*, *сәукеле – саукееле (sæwkele) – saukele (sæwkele)*, *шапан – шапан (shapan) – shapan (shapan)*; *шолпы – шолпы (folpi) – sholpy (folpi)*, *жамбы – жамбы (zambi) – zhamby (zambi)*, *сабантой – сабантой (sabantoy) – sabantoy (sabantoy)*, *терме – терме (terme) – terme (terme)*, *асар – асар (asar) – assar (assar)* және т.б. сөздердің орыс, ағылшын және т.б. тілдерге транслитерациялану және транскрипциялану жағдайларын да кездестіруге болады [36].

Транслитерациялаудың бірнеше түрі болады: *қатаң* – бастапқы мәтіннің әрбір таңбасын жазудың бір ғана таңбасымен ауыстыру (*a→a, б→b, в→v*,

ю→û...); *жеңілдетілген* –бастапқы мәтіннің кейбір таңбасын жазудың екі немесе одан да көп таңба тіркесімен ауыстыру (ж→zh, ч→ch, ю→уи, я→уа...); *кеңейтілген*– бастапқы мәтіннің кейбір таңбалар тіркестерін ерекше түрде беру (ый→у).

Транслитерациялау кезінде бірнеше талаптар қойылады: *біркелкілік*– бастапқы жазудың элементтерін (әріп, сөз, айтылым) басқа жазудың құралдарымен берудің тұрақтылығын қамтамасыз ету; *оңайлылық*–бір жазу жүйесінің таңбаларын екінші жазу жүйесінің таңбаларымен ауыстыру кестесін қолдануды көздейтін қарапайым алгоритмдердің негізінде бастапқы мәтіннен конвертацияланатын мәтінге өту рәсімін автоматты түрде орындауды қамтамасыз ету; *қағидаларды сақтау* –конверсиялау қағидасын қолдану кезінде жазудың конвертацияланатын жүйесінің таңбаларының дыбыстық сәйкестігінің талаптары, эстетикалық тұжырымы және дәстүрлі нормаларды барлық уақыт сақтала бермейді, сондықтан жекелеген жағдайларда дәстүрлі, фонетикалық және эстетикалық нормалар аз бұзылу үшін қағидалар әзірленуі қажет.

Транскрипциялау (лат. *trans* – арқылы, қайта; *scribo* – сызамын, жазамын) –шет тілі сөзінің дыбыстарын (әдетте жалқы есім, географиялық атаулар, ғылыми терминдер және т.б.) қабылдаушы тілдің әліпбиінің әріптерімен беру.

Тілтанушылар транскрипциялаудың бірнеше түрін көрсетеді. Фонемаларды қарама-қарасы қойып салыстыру арқылы көрінетін, негізгі мағына ажыратушы айтылу ерекшеліктері *фонематикалық транскрипциялау* деп аталады. Қандай да бір өңірлік, хронологиялық немесе басқа да айтылу нұсқаларын беру үшін *фонетикалық транскрипциялау* қолданылады [37].

Ал кең таралған *практикалық транскрипциялау* – шеттілдік есімдер мен атауларды қандай да бір тілдің орфографиялық жүйесі арқылы жазу.Практикалық транскрипциялауда қосымша таңбалар енгізілмей, қабылдаушы тілдің таңбалары (әріптері) қолданылады.

Практикалық транскрипциялауда төмендегілерді ескерген жөн:

- арнаулы символдар немесе диакритикалық таңбалар енгізе отырып, айтылуды барынша дәл жеткізуді мақсат ететін фонетикалық транскрипциялау;

- бастапқы жазылу арқылы анықталатын транскрипциялау;
- аударма немесе калька.

Практикалық транскрипциялауда кейде бір-біріне қарама-қарсы келетін бірнеше мақсат көзделеді:

- шет тілдерінің дыбыстық бейнесін жуықтатып сақтау;
- түпнұсқаның жазылуын бейнелеу, әсіресе дыбыстауды сол қалпында бейнелеу мүмкін болмайтын жағдайдың орнын толтырады (мысалы, дауыстылардың созылыңқылығын білдіру);
- түпнұсқа тілдің бүкіл фонетикалық жүйесін бейнелеу;
- тілдік ұқсастықтарды ескеру;
- қалыптасқан дәстүрді ескеру.

Ғылыми транскрипциялауда қабылдаушы тілдің орфографиялық нормалары қатаң сақталмайды, яғни шартты түрде транскрипциялау көзделеді. Нағыз ғылыми мәнмәтіндерден («Халықаралық фонетикалық әліпби» сияқты жүйенің қолданылуын есепке алмағанда) басқа жағдайларда бұл әдіс әсіресе әліпбилік емес жазу жүйесін пайдаланатын тілдерде қолданылады, мысалы қытайдың Пиньин жүйесі.

Транслитерациялау мен транскрипциялаудың арасын түпкілікті ажыратып көрсету мүмкін болмайтын да жайттар ұшырасады, мұндайда әдетте бұл екі тәсіл бірге қолданылады. Мысалы, «Newton» деген ағылшын фамилиясы орыс тіліне «Ньютон» түрінде беріледі (салыстырыңыз: «Ньютен» – транскрипциялау тәсілі, «Невтон» – транслитерациялау тәсілі [38].

Қазақ ойшыл-ғалымдары транслитерациялау мен транскрипциялауға қатысты «өзге тілдерден енген сөздерді төл сөздеріміздей көрмей, оларды бөтенсініп *жат, кірме, бөгде, қотыр, бұралқы, бұратана* деген анықтауыштармен беру керек» деген көзқарастарын XX ғасырдың басында-ақ айтқан болатын [39, 96]. Мысалы, Халел Досмұхамедұлының мына сөз назар салайық: ««Европа» сөзін орыстың айтуынша қолданып жүрміз. Бұл дұрыс емес... Шама келгенше сөзді түпкі иесінің сөйлеуіне жақындатып алу керек. Сөз франсоздікі болса – франсоздың айтуынша, немістікі болса – немістің айтуына жақындатып алу керек... Орыстар «Европа» сөзін өзінше өзгертіп алған... Тілге кірген жат сөздер де сіңу үшін, тілге «өзілік» болуы үшін сол тілдің заңымен өзгеріп, танымастай халге келуі керек. Бүйтпесе, жат сөздер бұралқы болып, тілдің шырқын бұзады, тілге зиян береді... Жат сөздерді өзгертпей, бұлжытпай алатын жер дүниеде тіл жоқ деп айтса да болады... Жат сөздерді өзгертпестен алып, бастапқы жат қалыбымен тілге сіңіреміз дегендік – шатасқандық. Бұ жолда жүрген адамдар тілімізге орасан зиян келтіреді... зорлықпен кіргізген жат сөздер елдің түп қазығы болған тілді бұзады» [40].

Қазіргі кезде қазақ тіліне орыс тілінің жазуы арқылы енген сөздердің (негізінен терминдердің) басқа тілдерде қолданылуына назар аударайық. Мысалы, *терапевт – интэрниста (чех), жэнэралист (француз), тэрапэута (испан); хирург – ширюржсьен (француз), кирурго (итальян), журнал – ревью (француз), ривиста (итальян), ррэбистас (испан), часописи (чех)* [41, 24].

Мұндай мысалдарды қазіргі ғылым салаларының терминдерінен мыңдап келтіруге болады. Осы мәселеге қатысты БАҚ-та әртүрлі пікірлер кездеседі. Солардың бірін келтіре кетелік: ««Кассаны» қазақтар ойлап таппағандықтан, «касса» деп жазып, «касса» деп айтып жүрміз. Ал мұны француздар «кэсс», чехтар «покладна», итальяндар «бильеттерна» деп қолданады. Демек, касса сөзі де «әулие» емес екен, ендеше «кассаны» күндердің күнінде жұрт қатарлы біздер де өз тіліміздің ыңғайына икемдеп айтуымыз қажет» [42].

Біз сөз етіп отырған трансплантациялау, транслитерациялау және транскрипциялау мәселелері аударматану теориясында да өзекті болып табылады. Аударматану саласының мамандары осы тұрғыдан төмендегідей аудару қағидаларын ұсынады:

1. Қандай да бір халықаралық транскрипциялау жүйесіне немесе әліпбиаралық сәйкестікке жүгіну керек.

2. Барлық жалқы есімдер, адам аттары, географиялық атаулары, компаниялардың атаулары, мерзімді баспасөз, фольклорлық кейіпкерлер, елдер мен халықтардың аттары, ұлттық-мәдени реалийлердің атаулары және т.б. транскрипциялануы немесе транслитерациялануы қажет.

3. Мәтінде кездесетін атаулардың (есімдерді) транскрипциялау әлемдік мәдениетте қалыптасқан және сол қалпында қолдануды талап ететін қандай да бір есімнің ықтимал дәстүрлі формаларын алдын ала мәдениеттанымдық талдауды талап етеді.

4. Арнаулы ғылым салаларында қолданылатын жаңадан енгізілетін, тілде баламасы жоқ *терминдердің көпшілігі транскрипциялануы немесе транслитерациялануы қажет* (көлбеу жазумен берген біз – С.Қ.).

5. Транскрипциялау немесе транслитерациялау калькалаумен, семантикалық аудармамен немесе комментариймен қатар аралас аударма компоненті ретінде қолданылуы мүмкін [43].

Жалпы аударма теориясына тереңдеп бармай-ақ, осы қағидалар тізіміндегі төртінші тармақта айтылған шет тілдерінен термин қабылдау мәселесінің өзі қазіргі кезде даулы болып отыр. Шет тілдерінен енген, «халықаралық» деп алататын терминдер қазақ тіліне орыс тілінің жазуы арқылы транслитерацияланып алынып келеді.

Жалпы халықаралық тәжірибеде шет тілдерінің сөздерін белгілі бір тілдің әліпбиі арқылы беруде төрт түрлі графикалық тәсіл (немесе осы тәсілдердің аралас) қолданылуы мүмкін: *бір таңбаны бір таңбамен беру; бір таңбаны таңбалар тізбегімен беру; бірнеше таңба тізбегін бір таңбамен беру; бірнеше таңба тізбегін бірнеше таңба тізбегімен беру.*

Ал қазақ әліпбиін латын қарпі негізінде реформалау мәселесі көтеріліп отырған қазіргі кезде шет тілдерінен термин қабылдау мәселесі қайта қарауды талап етеді. Осы орайда негізгі екі мәселені шешу маңызды саналады: біріншіден, стандартталған бірыңғай қазақ ұлттық әліпбиін қабылдау, екіншіден, терминдерді қабылдау қағидаттарын қайта қарап, жетілдіру (негізгі түпкі тілдегі жазылуы немесе айтылуы бойынша немесе орыс тілінің жазуы немесе айтылуы бойынша қабылдау; терминдерді қабылдауда транслитерациялау немесе транскрипциялау тәсілдерін қолдану мәселелеріне түпкілікті нүкте қою).

Бұл мәселе қазіргі түркі тілдес тілдердің барлығында бар десек қателеспейміз. Мысалы, халқының саны жағынан да, экономикалық әлеуеті тұрғысынан да дамыған елдердің қатарына жататын, туыстас түркі елдерінің ішіндегі ірісі түрік ұлтының тілінде де қазіргі кезде «нақты бір сала ғылыми-техникалық жүйесін сипаттап, белгілі бір терминологиялық жүйені құрайтын» [44, 59] шеттілдік терминдер мол кездеседі. Зерттеушілер түрік тіліне шет тілдерінен енген терминдерді негізінен төмендегіше жіктейді: 1. ғылым мен техника саласы: а) медицина терминдері: *stres (stress) – стресс; epikriz (epicrisis) – эпикриз; liposuction (liposuction) – липосакция*; ә) компьютер

терминдері: *bit (bit)* – *бит*; *cobol (Cobol)* – *Кобол*; *çet (chat)* – *чат*; *haker (hacker)* – *хакер*; *internet (internet)* – *интернет*; б) өсімдік және жануарлар әлемі: *buldok (bulldog)* – *бульдог*; *flâmingo (flamingo)* – *фламинго*; *çarliston (charleston)* – *чарльстон*; *greypfrut (grape fruit)* – *грейпфрут*; г) өнер: *caz (jazz)* – *джаз*; *fokstrot (fox-trott)* – *фокстрот*; *folk (folk)* – *фолк*; *hit (hit)* – *хит* және т.б.; 2) экономика саласы: *bar (bar)*; *akseptans (acceptance)*; *banknot (bank-note)* – *банкнот*; *çek (check, cheque)* – *чек*; *fob (free on board)* – *фоб*, *kliring (clearing)* – *клиринг*; *aktüeryal (aktuarial)*; *marketing (marketing)*; *partner (partner)* – *партнер*; *brokır (broker)* – *брокер* және т.б.; 3) қоғамдық-саяси лексика: *apartheyd (apartheid)* – *апартеид*; *boykot (boycott)* – *бойкот*, *dominyon (dominion)* – *доминион*, *lider (leader)* – *лидер*, *lord, lort (lord)* – *лорд* және т.б.; 4) спорт саласы: *ralli (rally)* – *ралли*; *sprint (sprint-)* – *спринт*; *hokey (hockey)* – *хоккей*; *kriket (cricket)* – *крикет*; *kros (cross)* – *кросс* және т.б.; 5) шоу-бизнес (сән, мәдениет, музыка, кино, телевидение) саласы: *blazer (blazer)* – *блейзер*; *frak (frock)* – *фрак*; *ker (cap)* – *кепи*; *tabloid (tabloid)* – *таблloid*; *rating (rating)* – *рейтинг*, *soundtrack* – *саундтрек* және т.б. [45].

Бұрынғы Кеңес одағының құрамында болып, тәуелсіздік алған бірқатар түркітілдес мемлекеттер әліпбиін латын қарпіне ауыстырғаны белгілі. Алайда ол тілдердің терминологиясында да транслитерациялау және транскрипциялау құбылысы толық шешілді деп айта алмаймыз. Мысалы, әзербайжан тілінде: *infrastruktur (инфраструктура)*, *magistral (магистральный)*, *bakterial (бактериальный)*, *industriya (индустрия)*, *hidro-inşaat (гидро-строительство)*, *deaktivləşdirmək (деактивизировать)*, *etnoqrafiya (этнография)*, *makrobentos (макро-бентос)*, *makrofauna (макро-фауна)* және т.б. [46], өзбек тілінде: *budjet(бюджет)*, *integratsiya (интеграция)*, *fyuchers (фьючерс)*, *resurs(ресурс)* және т.б. [47].

Бұл тілдерден келтірілген мысалдарға сүйенсек, екіұдай құбылыс байқалады: терминдер бірде түпкі тілдердегі айтылуына орай қабылданатын тілдердің айтылуына бейімделіп алынса, яғни транскрипцияланса (негізінен түрік, әзербайжан тілдерінде), бірде орыс тіліндегі жазылуы (айтылуы) бойынша транслитерацияланады (мысалы, өзбек тілінде).

Жалпы кірме сөздер фонетикалық және морфологиялық бейімделуіне байланысты екі топқа бөлінетіні белгілі: 1) түпнұсқа тілде (дұрысында – делдал тілде) қалай жазылса, солай жазылатын сөздер; 2) фонетикалық және морфологиялық бейнесін өзгертіп, икемделген сөздер.

Ал қазақ тілінің қазіргі қолданыстағы орфографиясында екі түрлі қағидат қолданылатындығын жасыра алмаймыз: 1) қазақтың төл сөздері мен араб-парсы тілдерінен енген кірме сөздер қазақ тілінің заңдылығы бойынша жазылады; 2) орыс тілі арқылы еніп жатқан сөздер орыс тілінің орфографиясы негізінде жазылып келеді. Мысалы, *объект*, *субъект*, *подъезд*, *адъютант*, *пъеса*, *роль*, *январь*, *альбом*, *рельс* сөздері «ъ» және «ь» таңбаларымен жазылады. Осыған байланысты әліге дейін а) кірме сөздердің барлығын (оның ішінде терминдерді де) қазақ тілінің заңдылығы бойынша жазу керек және ә) кірме сөздер орыс орфографиясымен жазылуы керек деген кереғар көзқарас

текетіресіп келеді. Өкініштісі сол, қазіргі түркі тілдерінің көбінде екінші қағидат басымдық алып отыр.

Қазақ және ішірана кейбір түркі тілдерінің материалдарына талдау жасай келе, терминдерді таңбалау бойынша мынадай тұжырымдар жасауға болады:

- шет тілдерінің терминдері қазақ тіліне негізінен орыс тілі арқылы транслитерацияланып, орыс тіліндегі жазылуы басшылыққа алынып келеді;
- шет тілден енген сөздерді транслитерациялауда қазақ тіліне тән емес құбылыстар (тіркесімдер, таңбалар және т.б.) орын алуы мүмкін;
- қазақ сөздерін басқа тілдерге транслитерациялау барысында транслитерацияланатын тілдердің жазу ерекшелігі негізге алынады;
- түркі тілдерінде терминдерді таңбалауда, екіұдай құбылыс байқалады: терминдер бірде түпкі тілдердегі айтылуына орай қабылданатын тілдердің айтылуына бейімделіп алынса, яғни транскрипцияланса (негізінен түрік, әзербайжан тілдерінде), бірде орыс тіліндегі жазылуы (айтылуы) бойынша транслитерацияланады (мысалы, өзбек тілінде).

Шет тілдерден терминдер (жалпы сөздік бірлік) қабылдағанда төмендегі іс-әрекеттер атқарылуға тиіс деп санаймыз:

- шет тілдерден енген халықаралық терминдерді латын графикасы негізінде таңбалау барысында олардың орфографиялық нормаларын қалыптастыру;
- терминологиялық бірліктерді латын графикасы негізінде таңбалауда төл тіліміздегі термин атауы ретінде қалыптастырудың ұтымды тұстарын анықтап, қазіргі терминжасам ісіне жаңаша бағыт-бағдар әзірлеу;
- шет тілдерден енген халықаралық терминдерді қосымшалар көмегімен түрлендіру проблемаларын түпкілікті шешу;
- шет тілдерден енген халықаралық терминдердің қазақ тілінің сингармонизм заңдылығына кереғар келетіндерін тіліміздің ішкі заңдылықтарына сәйкестендіру ережелерін әзірлеу;
- қазақ әліпбиін латын қарпі негізіндегі жаңа ұлттық әліпбиге көшіргенде терминдерді қабылдау қағидаттарын қайта қарап, жетілдіру (негізгі түпкі тілдегі жазылуы немесе айтылуы бойынша немесе орыс тілінің жазуы немесе айтылуы бойынша қабылдау; терминдерді қабылдауда транслитерациялау немесе транскрипциялау тәсілдерін қолдану мәселелерін түпкілікті шешу).

6 Қазақ тіліндегі халықаралық терминдердің статистикалық талдамасы және оның ұлттық тілдегі терминологиялық корпусқа қатысты салмақ үлесінің көрсеткіштері

1-кесте.Қоғамдық ғылымдар терминдері

қоғамдық ғылымдар							
№	салалары	терминдердің жалпы саны		халықаралық терминдердің саны		халықаралық терминдердің ұлттық тіл негізінде игерілгендерінің саны	
1	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (статистика, стандарттау және зияткерлік меншік)	12 000	100%	319	2,66%	126	1,05%
2	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (әскери іс).	12 000	100%	379	3,16%	110	0,92%
3	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (философия және саясаттану).	11 000	100%	1547	14,06%	181	1,65%
4	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (тарих).	11 000	100%	3064	27,85%	170	1,55%

5	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (педагогика және психология).	12 000	100%	400	3,33%	106	0,88%
6	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (мәдениет және өнер).	13 000	100%	3201	24,62%	198	1,52%
7	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (әдебиет және лингвистика).	14 000	100%	1844	13,17%	134	0,96%
8	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (экономика және қаржы).	12 000	100%	929	7,74%	198	1,65%
9	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (іс жүргізу және мұрағат ісі).	11 000	100%	975	8,86%	207	1,88%
10	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (заңтану).	11 000	100%	1004	9,13%	195	1,77%
11	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (дене тәрбиесі және спорт).	11 000	100%	1037	9,43%	174	1,58%

Барлығы	130 000	100%	14 699	11,31%	1799	1,39%

2-кесте. Техникалық ғылымдар терминдері

техникалық ғылымдар							
№	салалары	терминдердің жалпы саны		халықаралық терминдердің саны		халықаралық терминдердің ұлттық тіл негізінде игерілгендерінің саны	
1	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (механика және машинатану)	9 000	100%	608	6,76%	104	1,16%

2	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (энергетика)	9 000	100%	631	7,01%	136	1,51%
3	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (электроника, радиотехника және байланыс)	9 000	100%	458	5,09	97	1,08%
4	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (машинажасау)	9 000	100%	208	2,31%	231	2,57%
5	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (көлік және қатынас жолдары)	9 000	100%	273	3,03%	133	1,48%
6	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (сәулет және құрылыс)	10 000	100%	553	5,53%	165	1,65%
7	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (кен ісі және металлургия)	10 500	100%	608	5,79%	99	0,94
8	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (жеңіл және тоқыма өнеркәсібі)	11 000	100%	733	6,66%	190	1,73%

Барлығы	81 500	100%	4 072	5,00%	1 155	1,42%

3-кесте.Жаратылыстану ғылымдары терминдері

жаратылыстану ғылымдары							
№	салалары	терминдердің жалпы саны		халықаралық терминдердің саны		халықаралық терминдердің ұлттық тіл негізінде игерілгендерінің саны	
1	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (биология)	12 000	100%	1874	15,62%	889	7,41%
2	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (медицина)	12 000	100%	1714	14,28%	1325	11,04%
3	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (ауыл шаруашылығы)	11 000	100%	641	5,83%	234	2,13%
4	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (су шаруашылығы)	11 000	100%	733	6,66%	102	0,93%
5	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (экология)	12 000	100%	1657	13,81%	390	3,25%
6	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (геология, геодезия және география)	10 500	100%	1799	17,13%	116	1,10%

7	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (тамақ өнеркәсібі және тұрмыстық қызмет)	14 000	100%	2730	19,50%	122	0,87%
8	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (физика және астрономия)	9 000	100%	903	10,03%	50	0,56%
9	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (математика)	9 000	100%	498	5,53%	25	0,28%
10	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (информатика және есептеуіш техника)	10 000	100%	479	4,79%	55	0,55%
11	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (химия)	11 000	100%	1680	15,27%	55	0,50%
Барлығы		121 500	100%	14 708	12,11%	3 363	2,77%

4-кесте. Қазақ тіліндегі халықаралық терминдердің жалпы саны

№	салалары	терминдердің жалпы саны		халықаралық терминдердің саны		халықаралық терминдердің ұлттық тіл негізінде игерілгендерінің саны	
1	қоғамдық ғылымдар	130 000	100%	14 699	11,31%	1 799	1,39%
2	техникалық ғылымдар	81 500	100%	4 072	5,00%	1 155	1,42%
3	жаратылыстану ғылымдары	121 500	100%	14 708	12,11%	3 363	2,77%
Барлығы		333 000	100%	33 479	10,6%	6 317	1,90%

5-кесте. Қазақ терминқорындағы халықаралық терминдердің ара салмағы (қоғамдық ғылымдар)

қоғамдық ғылымдар							
№	салалары	халықаралық терминдердің жалпы саны		өзгеріссіз алынған халықаралық терминдердің саны		халықаралық терминдердің ұлттық тіл негізінде игерілгендерінің саны	
1	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (статистика, стандарттау және зияткерлік меншік)	445	100%	319	71,69%	126	28,31%
2	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (әскери іс).	489	100%	379	77,51%	110	22,49%
3	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (философия және саясаттану).	1728	100%	1547	89,53%	181	10,47%

4	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (тарих).	3234	100%	3064	94,74%	170	5,26%
5	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (педагогика және психология).	506	100%	400	79,05%	106	20,958%
6	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (мәдениет және өнер).	3399	100%	3201	94,17%	198	5,83%
7	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (әдебиет және лингвистика).	1978	100%	1844	93,23%	134	6,77%
8	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (экономика және қаржы).	1127	100%	929	82,43%	198	17,57%
9	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (іс жүргізу және мұрағат ісі).	1182	100%	975	82,49%	207	17,51%
10	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (заңтану).	1199	100%	1004	83,74%	195	16,26%

11	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (дене тәрбиесі және спорт).	1211	100%	1037	85,63%	174	14,37%
Барлығы		16 501	100%	14 699	89,08%	1799	10,92%

6-кесте.Қазақ терминқорындағы халықаралық терминдердің ара салмағы (техникалық ғылымдар)

техникалық ғылымдар				
№	салалары	халықаралық терминдердің жалпы саны	өзгеріссіз алынған халықаралық терминдердің саны	халықаралық терминдердің ұлттық тіл негізінде игерілгендерінің саны

1	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (механика және машинатану)	712	100%	608	85,39%	104	14,61%
2	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (энергетика)	767	100%	631	82,27%	136	17,73%
3	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (электроника, радиотехника және байланыс)	555	100%	458	82,52%	97	17,48%
4	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (машинажасау)	439	100%	208	47,38%	231	52,62%
5	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (көлік және қатынас жолдары)	406	100%	273	67,24%	133	32,76%
6	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (сәулет және құрылыс)	718	100%	553	77,02%	165	22,98%
7	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (кен ісі және металлургия)	707	100%	608	86,00%	99	14,00%

8	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (жеңіл және тоқыма өнеркәсібі)	923	100%	733	79,41%	190	20,59%
Барлығы		5 227	100%	4 072	77,90%	1 155	22,10%

7-кесте. Қазақ терминқорындағы халықаралық терминдердің ара салмағы (Жаратылыстану ғылымдары)

Жаратылыстану ғылымдары							
№	салалары	халықаралық терминдердің жалпы саны		өзгеріссіз алынған халықаралық терминдердің саны		халықаралық терминдердің ұлттық тіл негізінде игерілгендерінің саны	
1	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (биология)	2763	100%	1874	67,82%	889	32,18%
2	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (медицина)	3039	100%	1714	56,40%	1325	43,60%
3	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (ауыл шаруашылығы)	875	100%	641	73,26%	234	26,74%
4	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (су шаруашылығы)	835	100%	733	87,78%	102	12,22%
5	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (экология)	2047	100%	1657	13,81%	390	3,25%

6	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (геология, геодезия және география)	1915	100%	1799	80,95%	116	19,05%
7	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (тамақ өнеркәсібі және тұрмыстық қызмет)	2852	100%	2730	95,72%	122	4,28%
8	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (физика және астрономия)	953	100%	903	94,75%	50	5,25%
9	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (математика)	523	100%	498	95,22%	25	4,78%
10	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (информатика және есептеуіш техника)	534	100%	479	89,70%	55	10,30%
11	Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (химия)	1735	100%	1680	96,83%	55	3,17%
Барлығы		18 071	100%	14 708	81,39%	3 363	18,61%

8-кесте. Қазақ терминқорындағы халықаралық терминдердің ара салмағы

№	салалары	халықаралық терминдердің жалпы саны		өзгеріссіз алынған халықаралық терминдердің саны		халықаралық терминдердің ұлттық тіл негізінде игерілгендерінің саны	
1	қоғамдық ғылымдар	16 501	100%	14 699	89,08%	1799	10,92%
2	техникалық ғылымдар	5 227	100%	4 072	77,90%	1 155	22,10%
3	жаратылыстану ғылымдары	18 071	100%	14 708	81,39%	3 363	18,61%
Барлығы		39799	100%	33 479	10,6%	6 317	1,90%

Халықаралық терминдердің негізгі терминжасамдық үлгілері

Қазіргі қазақ терминтанымның негізгі сұрақтарының қатарына түрлі терминологиялық жүйелердің терминжасам сипатын анықтау мәселелері жатқызылады. Терминжасам жалпы терминтанымның бір бөлімі ретінде жаңа терминдер жасалымының үрдістерін айқындауға бағытталып, түрлі терминологиялық жүйелерді талдау барысында маңызды рөл атқарады. Терминтаным саласында терминдер бірнеше тұрғыдан қарастырылады: морфологиялық, сөзжасамдық, семантикалық және т.б. Осы орайда, терминдердің сөзжасамдық талдауға алынуы олардың қандай амал-тәсілдер арқылы жасалғанын анықтауға мүмкіндік береді.

Аталған міндетке сәйкес терминтаным саласында түрлі терминологиялық жүйелердегі жаңа терминдер жасалымдарының үрдістерін анықтауға арналған «терминжасам» секілді жаңа бағыт пайда болады. Өз кезегінде терминжүйелердегі жаңа терминдер жасалымының негізгі үрдістерін айқындау сол жүйедегі терминологиялық база дамуы үдерісін жүйелеуге септігін тигізіп, терминдер аудармасын әлде қайда тиімді жүргізуге мүмкіндік береді. Яғни бұл кез келген терминологияның басты принципі болып саналатын жүйелілік негізін қамтамасыз етуге бағытталған талдау. Сондықтан да Мемлекеттік тіл терминологиялық қорын латын графикасына көшіру барысында, ең алдымен осы принциптің бұзылмауын, сақталуын, сондай-ақ одан әрі жетілдірілуін басты мақсат етіп қойған ең маңызды шарттардың бірі болып табылады.

Осымен байланысты, біздің ойымызша, қазіргі терминжасамның өзекті мәселелерінің қатарына мыналар жатқызылады: терминжасамның қазіргі таңдағы даму үдерісінің айқындалуы, қазақ тілінің терминжасалымындағы өнімді, өнімсіз тұлғалары, терминжасаушы элементтердің (аффикстер, күрделі сөздердің стандартты бөліктері т.б.) нақты бағаланып саралануы мен квалификациясы және т.б. Сонымен бірге, терминжасамдағы сипаттама тәсілі арқылы беріліп жүрген терминологиялық бірліктер табиғаты ғылыми қызығушылық танытып, мұндай құрылымдардың ақпараттық қасиеті, олардың қолданылу уәждері аффиксті сөзжасам мүмкіндіктерінің шектеулілігінен бе, әлде жоқ па деген мәселелер шешімін табуы тиіс. Осыған орай терминологиялық жүйелердің белгілі бір даму кезеңдерінде құрама атаулар өнімді болса, кейбір кезеңдерде универб-терминдер өнімділік танытады. Бұл үшін «арнаулы бірліктің міндетті түрдегі уәжділік сипатына байланысты ма, жоқ ұғымдық аппараттың күрделенуінің дәлелі ме?» деген сұрақтар өте маңызды.

Терминолог ғалымдардың пайымдауынша, түрлі халықтардың терминологияларын тіларалық және ұлтаралық мақсатында «интернационалдық тілдік терминологиялық қорлардың қолданылғаны дұрыс». Сөйтіп, «ешкімдікі де емес» (А.А. Реформатский бойынша) болып саналатын грек-латын сөздері, түбірлері мен формативтері, бір қарағанда,

халықаралық еуропалық терминологияның семантикалық және сөзжасамдық біртұтастығына мүмкіндік туғызатын сияқты.

Академик Ө. Айтбайұлы: «Қазіргі қазақ тілінің сөздік құрамында ең бір бай, әрі күрделі қабатты орыс тілінен енген кірме сөздер және сол арқылы келген халықаралық терминдер алып жатады. Бұлардың тілімізге ену, келу жолдары да басқаша. Бұл арада біз тіл дамуында бола беретін заңды құбылысты да, заңдылықтан тыс күштеу тәсілінің де орын алғанын байқаймыз. Ғасырлар бойы іргелес отырып, ауыс-түйіс жасап келген орыс халқы мен қазақ халқы мәдени қарым-қатынастың осы түрін, яғни тіларалық қатынасты тіпті ертеден-ақ бастаған тәрізді. С.Исаевтің дәлелденуінше, тіпті XV ғасыр ескерткіші болып саналатын «Кодекс куманикусте» де «изба», «печь» тәрізді орыс сөздері қолданылған екен. Осыған қарағанда, қазақтар орыс сөздерін ежелден-ақ пайдаланып, әжетіне жарата бастаған деп түйін жасауға әбден болатын тәрізді» – дей келе, «Емле ережеміз бен терминжасам принциптерінде мұны әбден заңдастырып алғаннан кейін бұлардың қатары мүлде көбейіп кетті. Сөйтіп, тіл гармониясы бұзылды», – деп қорытындылайды [1, 6.7–75].

Бұл мәселе жөнінде ғалым Б.Қалиев былай деп жазады: «Егемен елдің өз мемлекеттік тілінің болуы заңды. Ол үшін мемлекеттік істердің бәрі мемлекеттік тілде жүргізілуі тиіс. Ғылымының да сол мемлекеттік тілде дамығандығы абзал. Олай болса, ғылыми терминдердің өзі де мемлекет тілдің негізінде жасалғандығы дұрыс болып табылады. Сонда ғана қоғамдық өмірдің сан алуан саласынан саналы түрде, еріксіз шеттетіліп, қолданылу аясы отбасы, ошақ қасынан аспай қалған ана тілімізді толыққанды мемлекеттік тіл ете аламыз. Сонда ғана оны (қазақ тілін) қоғамдық өмірдің күллі салаларында еркін пайдаланатын, кемелденген, сан салалы стильдік тармақтарда кеңінен қолданылатын шын мәніндегі мемлекеттік тілге айналдыра аламыз» [48, 35 б.].

Осыған байланысты профессор Ш.Құрманбайұлы айтылып жүрген пікірлерді екі топқа бөліп қарастырады, ол: «Біріншісі, –деп жазады – ана тілінің өз мүмкіндігін пайдаланып термин жасау, ондай мүмкіндік болмаған жағдайда шет тілдерінің терминдерінің қазақ тілінің фоно-морфологиялық ерекшеліктеріне үйлестіре қабылдау қажет. Екіншісі – термин шығармашылығында пуризм етек алып отыр, сондықтан оған жол бермей, осыған дейінгі қалыптасқан терминдерді бұрынғысынша қалдырып, шет тілдерінен термин қабылдауға шек қоймау керек деген пікір» [49, 25 б.].

Ғылыми-техникалық төңкеріс жағдайында арнаулы лексика құрамына кіретін терминология тілдің лексика-семантикалық жүйесінің ең бір құбылмалы, динамикалық қабатын құрайды. Осыған орай, белгілі бір кәсіби топқа жататын адамдар сөздік қорының ерекшелігі де тілдің аталмыш қабатында айқындалады. Ал кез келген арнаулы лексиканың өзегі терминологиядан құралатындығы сөзсіз. Әрбір білім саласының терминологиясы арнаулы лексиканың, кең тұрғыда алғанда, жалпы тілдің лексика-семантикалық жүйесінің бір бөлігінің арнаулы ұғымдар жүйесіне сәйкес термин жүйесін айқындайды.

Адам білімі мен қызметінің арнаулы салаларын талдау нәтижесінде бұл салалардың ұғымдар жүйесі екі бағытта қалыптастырылады, біріншісі сол саланың концепциясының, теориясының элементтері ретінде белгіленсе, екіншісі жағынан терминдер жиынтығы ретінде көрініс береді. Осы ретте анықтамалар жиынтығы да, терминдер жиынтығы да жүйе ретінде сол сала теориясының заңды түрде қалай қалыптасқаны мен көрінісін айқындайтын ұғымдар жүйесіне сәйкес болып келеді.

Терминдер де ұғымдардың иерархиялық құрылымдарына сәйкес реттеледі. Олардың әрқайсысы сол терминдер жүйесіне сәйкес орналастырылып, басқаларымен белгілі бір байланыс пен қарым-қатынаста болады. Жалпы тілдік жүйенің лексикалық қорының бір бөлігі ретінде терминология – терминнің парадигматикалық және синтагматикалық сипаттарында көрініс беретін лексика-грамматикалық заңдылықтарға тәуелді болып келеді. Жай тілдік таңбаларға тән болатын семантикалық дамудың барлық түрлері де, жалпы тілдік сөзжасам, сөзтудырушылық пен сөз қолданысы терминдік бірліктерге қатысы бар құбылыстар.

Дегенмен жалпы тілдік заңдылықтардың әрекеттері терминологиялық жүйе шеңберінде экстралингвистикалық факторлар мен терминдердің ерекше ұғымдар жүйесін белгілеуіне орай бірнеше шектеулі болып келеді. Бұл ретте терминологияның белгілі бір ғылым мен техника саласының ұғымдар жүйесіне сәйкес терминдер жиынтығын айқындауы ең маңызды болып саналады. Яғни терминдер жүйесі нақты бір білім саласының ұғымдарын репрезентациялайды. Осындай жүйелік тәуелділігіне орай әрбір терминнің қарастырылып отырған терминологиялық жүйесінде өз орны болады. Өз кезегінде терминнің алатын орны сол ұғымдар жүйесінде белгілейтін ұғымның орнына қатысты анықталады».

Біздің зерттеуіміз үшін Г.О.Винокурдың айтқан белгілі мына тұжырымдары өте маңызды: «...терминдер пайда болмайды», оларға деген нақты қажеттілікті саналы түрде мойындау нәтижесінде олар «ойлап шығарылады», «жасалады» [50, 24 б.]. Осыдан мынадай қорытынды жасауға болады: жай, қарапайым сөзшығармашылығына қарағанда ғылыми-техникалық терминжасам деректері жазбаша мәтінде көрініс береді. Терминдер «ойлап шығарылып», «жасалып», яғни міндетті түрде тіркеледі, керісінше, жалпыәдеби тілдегі неологизмдер терминдер секілді қатаң қадағалау мен бақылауда болмауына байланысты «пайда болады». Міне осыдан қарапайым және ғылыми ұғымдардың жасалым үдерістерінің айырмашылығы айқындалады.

Сонымен терминжасам мен сөзжасамның ерекшеліктеріне мыналар жатады:

1) егер жалпы қолданыстағы сөздер бүкіл қоғамның қарым-қатынас жасау қажеттіліктерінен туындайтын болса, сондай-ақ оны жасаушы ретінде сол тілде сөйлеуші кез келген адам болуы мүмкін болса, терминжасамда керісінше терминдер белгілі бір тар шеңберлі сала ұғымдарын атау

кажеттілігінен жасалып, сол саланың бір топ кәсіби байланысты адамдар қарым-қатынасын қамтамасыз етеді;

2) терминжасам әрқашанда саналы мақсатты үдеріс болып табылады;

3) термин шығармашылығының саналы түрде жүргізілуі оны бақылайтын, қадағалауға болатын үдеріс ретінде көрсетеді;

4) лексикалық бірлік сөзжасамына қарағанда терминнің сөзжасамдық актісі әлдеқайда күрделі және қиын, себебі жалпықолданыстық сөзжасам үшін тілде бар сөзтудыру амалдарының бірі қолданылғаны жеткілікті болса, терминжасамда мазмұнын айқындау үшін ұғым дефинициясы қажет;

5) терминжасам үшін міндетті түрде ішкі форманың айқындылығы қажет;

6) терминологиялық жасалым актісі ұғымдар жіктемесіне тікелей тәуелді;

7) терминжасам саласында бір түбірлі атаулар жасалымында реттілікті сақтаған жөн (мысалы, үдеріс белгісі мен тұлға ұғымдарында).

Яғни, терминжасам мен терминологиялық жүйелердің қалыптасуы бізді қоршаған орта құбылыстары мен заттарының алғашқы аталымы және тілдің лексикалық қор қалыптасуымен салыстырғанда кейінгі үдеріс болып табылады. Профессор Ш.Құрманбайұлы өзінің «Қазіргі қазақ терминологиясының міндеттері» атты ғылыми мақаласында былай деп жазады: «Әр салалық терминологияның ұғымдар жүйесінің ерекшелігін көрсететін терминдік элементтер мен модельдерді айқындап, терминдердің түрлері мен типтеріне қарай бөле отырып, оларды тілдік тұрғыдан жүйелеудің қажеттілігі дәл қазіргі кезеңде айқын аңғарылып отыр. Ұлт тілінде термин жасау мен терминологияны қалыптастырудың әдістемесін орнықтыруда өз тіліміздің сөзжасамдық ерекшелігі, ішкі заңдылықтары сақталумен қатар терминологиялық жүйеге қойылатын жалпы талаптар мен өзге тілдердің терминологиясын қалыптастырудың бізге жарайтын ұтымды жақтары да назардан тыс қалмауы керек. Сондай-ақ арнаулы саланың терминдер жүйесін қалыптастыруда сол саланың ұғымдар жүйесінің өзіндік ерекшеліктері ескерілуі тиіс» [51, 6.9-10].

Терминжам тәсілдері терминологиялық жүйе қалыптасуы уақытына тәуелді. Терминжасамда тілдік пуризмнің етек алуы да, тым кірме терминдерді қабылдай беру де дұрыс емес. Ең алдымен термин – бұл белгілі бір ғылым саласының элементі. Оның мазмұн межесі тілден тыс болмыспен айқындалса, тұрпат межесін жасалынды іріктеліп алынған терминдік элементтер немесе өзінің өзге тілдің тілдік элементтері құрайды. Кез келген тілде терминжасам үдерісі ең алдымен сол тілдің өз сөздік құрамы, ұлттық лексикасы негізінде жүзеге асырылады. Демек, терминдер тілде бұрыннан бар сөздер мен түбірлерден жасалады. Осыған орай, терминдер қатарында сол тілге тән әртүрлі құрылымдық типтері кездеседі: түбір сөз, туынды сөз, күрделі сөз, сөз тіркесі және т.б.

Сонымен, терминологиялық жүйелердің терминжасам тұрғыдан талдануы, негізгі терминдік элементтер мен модельдердің және терминдердің

түрлері мен типтерінің анықталуы, ең алдымен жүйелілік принципінің қамтамасыз етілуімен тікелей байланысты. Мысалы, ғалым Л.А.Юрьева жаңартылатын энергия саласы терминдерінің семантикалық, морфологиялық және синтаксистік сипаттамаларын зерттеу нәтижесінде төмендегідей қорытындыға келеді: «Жаңартылатын энергия саласындағы терминжасамның негізгі семантикалық тәсілі – метонимия болып табылады. Ал, терминжасамның морфологиялық тәсілдерінің ішінен аббревиацияны ерекше атап көрсетуге болады, өйткені бұл тәсіл арқылы жасалған терминдер жоғары өнімділік қасиетіне ие. Дегенмен, бұл сала терминжасамының ең өнімді тәсілі – синтаксистік, себебі терминдердің басым көпшілігін көпкомпонентті сөз тіркестері құрайтыны анықталды» [52, 58 б.].

Бұл ретте, нанотехнологиялар терминологиялық жүйесінің терминжасам тәсілдерін талдауға арналған М.А.Мартемьянованың зерттеуін атап өткен жөн. Нанотехнологиялар терминологиялық жүйесінде, М.А.Мартемьянованың көрсетуі бойынша, мына тәсілдер ерекше сипатқа ие болып келеді: «1) басқа терминологиялық жүйелерден алынып, өзінің бастапқы мағынасын сақтап қалған базалық терминдер; 2) туынды және күрделі терминдер (сөз тіркестері); 3) жартылай семантикасы өзгеріске ұшыраған басқа терминологиялық жүйелерден қабылданған кірмен терминдер» [53, 43 б.]. М.А.Мартемьянованың талдау нәтижелері бойынша, аталған терминологиялық жүйе терминдерінің басым көпшілігі латын және грек элементтерінің (префикстер мен түбірлер) кеңінен қолданылуы негізіндегі аффиксті тәсіл арқылы жасалған. Біздің ойымызша, бұл құбылыс ғылым мен техниканың қазіргі даму кезеңіне тән білімнің халықаралық ортақ болуы үрдісімен тікелей байланысты.

Осымен байланысты, біз қарастырып отырған арнаулы сала терминологиялық жүйесіне келер болсақ, атап айтқанда техникалық ғылымдар қатарына жатқызылатын «сәулет және құрылыс» терминжасамында негізгі амал-тәсілдердің барлығы қамтылған. Талдау материалын аталған саланың базалық және ең жиі кездесетін 10 000 жуық терминологиялық бірлік айқындайды. Біздің алғашқы талдау нәтижеміз бойынша, бұл сала терминжасамы жалпы алғанда, қалыптасқан қағиданы дәлелдейді: әдеби тіл сөзжасамының амал-тәсілдерінен айтарлықтай айырмашылығы жоқ, яғни ерекше бір қалыптаса қоймаған немесе тұрақсыз амал-тәсілдер байқалмайды. Аталған сала терминжасамының негізгі амал-тәсілдерін мыналар құрайды:

Морфологиялық тәсіл: а) жұрнақ арқылы: *маңдайша, сөреше, суреттеме, қорықша, жолшық* т.б. ; ә) біріккен сөздер: *қазмойын, сұрбейне, желбау, желкөз, жертөле, кеметұрақ* және т.б.

Семантикалық тәсіл: бұл салаға қатысты негізгі амал ретінде уәжділікті атап өткен жөн (терминологиялық жүйедегі жалпықолданыстық сөздің термин ретінде қолданылуы) және әрине, бұл ретте метафора мен метонимия орны ерекше: *тарақ, бүйір* т.б.

Синтаксистік тәсіл: бұл тәсіл түрлі сөз таптарының тіркесімділігі арқылы жасалады: *белсенді қорлар, белсенді күштер, белсенді тұнба* т.б.

Кіріме терминдер (халықаралық терминдер): бұл топтағы терминдер, әдетте ағылшын, француз, латын, грек, испан, итальян т.б. тілдерінен енген. Мысалы:

ағылшын тілінен: *блейзер, блумеры, боди, бриджи, брутализм, дафлот, кампус, кардиган, кемпинг, комбидресс, лифт, лофт, молл, мотель, паркинг, рокарий, фьюжн стиль және т.б.;*

латын: *аппликация, априори, арборетум, арена, атрибут, бифориум, инфраструктура, комплекс және т.б.;*

грек: *антропометрия, аппарат, апсида, архаика, астрагал, атриглифон, аттик, азарий, аэрография, аэродром, базилика, балясина, ипподром, камин және т.б.;*

испан: *болеро, палафиты, пончо, ранчо, сомбреро және т.б.;*

француз: *антураж, анфилада, апартамент, апаш, аппрет, апрош, арабеска, аркбутан, арьерсцена, ассамбляж, багет, балкон, балюстрада, барбакан, барельеф, люстра және т.б.;*

неміс: *аркатура, барьерштанге, баумстиль, бергфрид, блик, болкгауз, бруствер, бульвар, вальма, конференц-зал, кронштейн, кунсткамера және т.б.;*

итальян: *балдахин, барокко, боскет, бутафория, ведуга, лоджия, мезонин, постамент және т.б.*

Аббревиация – қысқартылған терминдер: ұғымдық өріс күрделілігіне сәйкес сәулет және құрылыс қазақ терминологиясында мынадай қысқартылған терминдер кездеседі: **ПӘЖ** – *пайдалы әсер коэффициенті*, **ҚҰЖ** – *құрылысты ұйымдастыру жобасы*, **ЖӨЖ** – *жұмыс өндіру жобасы* және т.б.

Біздің талдау бойынша, жоғарыда келтірілген қазақ сәулет және құрылыс терминологиясы терминжасамының амал-тәсілдерінің ішінен өнімділігі тұрғыдан ең жоғары қасиетке ие синтаксистік тәсіл болып табылады. Осы ретте, синтаксистік тәсіл арқылы жасалған терминдердің ең өнімділері төмендегідей терминжасам үлгілері болып табылады: **сын есім + зат есім:** *вантты конструкциялар, вариациялық әдістер, биологиялық сүзгі, гравитациялық бөгет, тұрақты жүктеме* т.б.; **зат есім + зат есім:** *тұнбаның ылғалдылығы, ауа қыздырғыш, вектордың годографы, бетонның коррозиясы, сорғы агрегаты* т.б. Айта кететін жайт, бұлардың арасында үш және одан да көп компонентті терминдер қатары да аз емес.

Алайда, біздің зерттеуіміздің негізгі нысаны халықаралық терминдер жүйесі болғандықтан, аталған топты ерекше сипаттайтын жиі кездесетін терминжасамдық үлгілерін мына ретпен берілгенін жөн санадық: **ағылшын тілі → орыс тілі → қазақ тілі**. Себебі, осы кезге дейін қазақ жазуы кирилл әліпбиіне негізделген соң, барлық халықаралық терминдер орыс тілі арқылы кіріккені баршамазға мәлім. Сонымен талдау нәтижесінде, біз өнімділігі тұрғысынан төмендегідей терминжасамдық үлгілерді ажыратып көрсеттік:

I түбір сөз → түбір сөз → түбір сөз – терминжасамдық үлгісі

azimuth → азимут → азимут

alabast(e)r → алебастр → алебастр
agora → агора → агора
aggregat(e) → *агрегат* → *агрегат*
acanth(us) → акант → акант
ivan → айван → айван
alcov(e) → *ал(ь)ков* → *алков*
asphalt → асфал(ь)т → асфальт
bitum(en) → битум → битум
balcon(y) → балкон → балкон
viaduc(t) → виадук → виадук
villa → вилла → вилла
garag(e) → гараж → гараж
(h)erma → герма → герма
décor → декор → декор
drainag(e) → дренаж → дренаж
camera → камера → камера
career → кар(ь)ер → карьер
loggia → ло(д)жия → лоджия
metal → метал(л) → металл
mineral → минерал → минерал
order → ордер → ордер

II Күрделі интерлингвизмдер терминжасамдық үлгісі

autocar → *автокар* → *автокар*
autoclave → *автоклав* → *автоклав*
autosilogravure → *автоксилогравюра* → *автоксилогравюра*
agglomerate → *агломерат* → *агломерат*
agloporite → *аглопорит* → *аглопорит*
acropolis → *акрополь* → *акрополь*
acroporite → *акропорит* → *акропорит*
hydro-park → *гидропарк* → *гидропарк*
hydrocyclone → *гидроциклон* → *гидроциклон*
biogas → *биогаз* → *биогаз*
biomechanics → *биомеханика* → *биомеханика*
biopolymer → *биополимер* → *биополимер*
bioten → *биотенк* → *биотенк*
isotherm → *изотерма* → *изотерма*
isotropy → *изотропия* → *изотропия*
carbolineum → *карболинеум* → *карболинеум*
carboplast → *карбопласт* → *карбопласт*
carborundum → *карборунд* → *карборунд*
neogothic → *неоготика* → *неоготика*
agglomeration → *агломерация* → *агломерация*

III –tion → -ци/я → -ци/я терминжасамдық үлгісі

abstraction → абстракция → абстракция
accretion → аккреция → аккреция
aspiration → аспирация → аспирация
derivation → деривация → деривация
cavitation → кавитация → кавитация
plasticization → пластикация → пластикация
proportion → пропорция → пропорция
explication → экспликация → экспликация
penetration → пенетрация → пенетрация
regeneration → регенерация → регенерация

IV –ization → -из/аци/я → -из/аци/я // -деу/-дау/-леу/-каландыру/-тану/-тендіру терминжасамдық үлгісі

modernization → модернизация → модернизация
homogenization → гомогенизация → гомогендеу
carbonization → карбонизация → карбондау
containerization → контейнеризация → контейнерлеу
mechanization → механизация → механикаландыру
silicification → силикатизация → силикаттану
typification → типизация → типтендіру

V –ator → -атор → -атор терминжасамдық үлгісі

lubricator → лубрикатор → лубрикатор
radiator → радиатор → радиатор
respirator → респиратор → респиратор
excavator → экскаватор → экскаватор
elevator → элеватор → элеватор
escalator → эскалатор → эскалатор

VI –ism → -изм → -изм терминжасамдық үлгісі

brutalism → брутализм → брутализм
classicism → классицизм → классицизм
constructivism → конструктивизм → конструктивизм
metabolism → метаболизм → метаболизм

VII –ing → -ни/е // -инг → -ни/е// -инг // -май // -дау // -деу// -леу // -лау терминжасамдық үлгісі

damping → демпфирование → демпфирлеу

sounding→ *зондирование*→ зондтау
modeling→ *моделирование* → модельдеу
camping→ *кемпинг* → кемпинг

8 Халықаралық терминдердің түрік, әзірбайжан, өзбек тілдеріндегі латын графикасы негізіндегі транслитерациясының салыстырмалы көрінісі

Орыс тілі	Қазақ тілі	Ағылшын тілі	Түрік тілі
аванс /гум., экон.	аванс	advance	peşinat
агент /гум., экон.	агент	agent	ajan

аксессуар /гум., экон.	аксессуар	accessory	aksesuar
акт/гум., экон.	акт	act	hareket
актив/гум., экон.	актив	active	varlık
алимент /гум., экон.	алимент	alimony	nafaka
амортизация /гум., экон.	амортизация	amortization	amortisman
аннуитет/гум., экон.	аннуитет	annuity	yıllık gelir
аудит/гум., экон.	аудит	audit	denetim
аудитор /гум., экон.	аудитор	auditor	auditor
аудиторская/гум., экон.	аудиторлық	audit	denetim
аукцион /гум., экон.	аукцион	auction	açık artırma
аукционер/гум., экон.	аукционер	auctioner	mezatçı
база/гум., экон.	база	base	baz
баланс/гум., экон.	баланс	balance	denge
банк /гум., экон.	банк	bank	bir banka
банкнота/гум., экон.	банкнот	banknote	banknotlar
бизнес /гум., экон.	бизнес	business	iş
бизнесмен/гум., экон.	бизнесмен	businessman	işadamı
бланк/гум., экон.	бланк	blank	biçim
грант/гум., экон.	грант	grant	hibe
гриф /гум., экон.	гриф	griffon	akbaba
гудвилл/гум., экон.	гудвилл	goodwill	iyi niyet
дебет/гум., экон.	дебет	debit	borç
дебитор/гум., экон.	дебитор	debtor	borclu
девальвация /гум., экон.	девальвация	devaluation	devalüasyon
депозит/гум., экон.	депозит	deposit	mevduat
депозитор /гум., экон.	депозитор	depositor	emanet eden kimse
дивиденд/гум., экон.	дивиденд	dividend	kâr payı
дилер/гум., экон.	дилер	dealer	satıcı
динамика/гум., экон.	динамика	dynamics	dinamik
донор/гум., экон.	донор	donor	verici
дуализм/гум., экон.	дуализм	dualism	ikilik
иммунитет/гум., экон.	иммунитет	immunity	dokunulmazlık
импорт/гум., экон.	импорт	import	ithalat
импортер /гум., экон.	импорттаушы	importer	ithalatçı
индекс/гум., экон.	индекс	index	indeks
индикатор /гум., экон.	индикатор	indicator	gösterge
индустрия/гум., экон.	индустрия	industry	endüstri
инновация /гум., экон.	инновация	innovation	yenilik
капитал/гум., экон.	капитал	capital	sermaye
клиент/гум., экон.	клиент	client	müşteri
код /гум., экон.	код	code	kod

коммерциализация/гум., экон.	коммерциялау	commercialization	ticarileştirilmesi
компания/гум., экон.	компания	company	şirket
коэффициент/гум., экон.	коэффициент	coefficient	katsayı
кредит/гум., экон.	кредит	credit	kredi
купон/гум., экон.	купон	cupon	kupon
лизинг/гум., экон.	лизинг	easing	kiralama
лицензия/гум., экон.	лицензия	license	lisans
логистика/гум., экон.	логистика	logistics	lojistik
лот/гум., экон.	лот	lot	çok
мандат /гум., экон.	мандат	mandate	manda
меморандум /гум., экон.	меморандум	memorandum	muhtıra
мемориал/гум., экон.	мемориал	memorial	anıt
менеджер/гум., экон.	менеджер	manager	müdür
мониторинг/гум., экон.	мониторинг	monitoring	izlenmesi
монополист/гум., экон.	монополист	monopolist	tekelci
монополия/гум., экон.	монополия	monopoly	tekel
нетто/гум., экон.	нетто	net	net
ордер/гум., экон.	ордер	order	garanti
оферта /гум., экон.	оферта	offer	teklif
офис/гум., экон.	офис	office	ofis
офсет /гум., экон.	офсет	offset	dengelemek
оффшор/гум., экон.	оффшор	offshore	açık deniz
патент/гум., экон.	патент	patent	patent
полис/гум., экон.	полис	policy	politika
пул/гум., экон.	пул	pool	havuz
резидент/гум., экон.	резидент	resident	oturan
реформа/гум., экон.	реформа	reforms	reform
реформатор/гум., экон.	реформалаушы	reformer	reformcu
саммит/гум., экон.	саммит	summit	zirve
санкция/гум., экон.	санкция	sanctions	yaptırım
свинг /гум., экон.	свинг	swing	salıncak
свитч/гум., экон.	свитч	switch	şalter
свифт/гум., экон.	свифт	swift	SWIFT
сектор/гум., экон.	сектор	sector	sektör
сертификат/гум., экон.	сертификат	sertificate	sertifika
смарт-карта /гум., экон.	смарт-карта	smart card	akıllı kart
стандарт/гум., экон.	стандарт	standard	standart
стартап /гум., экон.	стартап	start-up	başlangıç
стратегия /гум., экон.	стратегия	strategy	strateji
стринг/гум., экон.	стринг	string	sicim
стрэнгл /гум., экон.	стрэнгл	strangle	boğmak

стрэп/гум., экон.	стрэп	strap	kayış
суббербоут-чартер/гум., экон.	суббербоут-чартер	sub-bay-charter	subberbout tüzük
суброгация/гум., экон.	суброгация	subrogation	halefiyet
субсидия/гум., экон.	субсидия	subsidi	sübvansiyon
супермаркет /гум., экон.	супермаркет	supermarket	süpermarket
табель/гум., экон.	тізімдік, тәбіл	able	tablo
тариф/гум., экон.	тариф	tariff	tarife
тендер/гум., экон.	тендер	tender	hassas
транзит/гум., экон.	транзит	transit	transit
транс/гум., экон.	транс	trance	trans
урбанизация/гум., экон.	урбанизация	urbanization	kentleşme
фактор /гум., экон.	фактор	factor	faktör
фирма/гум., экон.	фирма	firm	firma
флаут/гум., экон.	флаут	флаут	flaut
цедел/гум., экон.	цедел	cedel	tsedel
шифр/гум., экон.	шифр	cipher	şifre
штамп/гум., экон.	штамп	stamp	damga
штат/гум., экон.	штат	state	personel
экономика/гум., экон.	экономика	economy	ekonomi
экономикс/гум., экон.	экономикс	economics	ekonomi bilimi
экономист /гум., экон.	экономист	economist	ekonomist
экспорт/гум., экон.	экспорт	export	ihracat
юзанс/гум., экон.	юзанс	isance	yuzans
юнитизация/гум., экон.	юнитизация	unitization	yunitizatsiya
юнситрал /гум., экон.	юнситрал	junsitral	UNCITRAL
юрисдикция /гум., экон.	юрисдикция	jurisdiction	yargı
ярд/гум., экон.	ярд	yard	yarda

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Айтбайұлы Ө. Қазақ сөзі: (Қазақ терминологиясының негіздері). – Алматы: Рауан, 1997. – 240 б.

2 Құрманбайұлы Ш. Алғы сөз // Қаратышқанов Н. Пән сөздері. – Терминологиялық сөздік. – Алматы: Ер-Дәулет, 2004. – Б. 3-14.

- 3 Құрманбайұлы Ш. Қазақ лексикасының терминдену үрдісі: фил. ғыл. д-ры ... автореф. – Алматы, 1999. – 55 б.
- 4 Қазақ білімпаздарының тұңғыш сііезі. – Алматы, 2005. – 144 б.
- 5 Құрманбайұлы Ш. 1920-1930 жылдары жарық көрген терминологиялық жинақтар мен сөздіктер туралы // Терминология мәселелері. 1-кітап. – Астана: «ІС-Сервис» ЖШС, 2006. – Б. 246-282.
- 6 Құрманбайұлы Ш. «Атаулар сөздігі» туралы // Атаулар сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2004. – Б. 3-8.
- 7 Сыздық Р. Термин жасау – Ахмет Байтұрсынұлы көтерген тарихи жүктің бірі // Ұлттық рухтың ұлы тіні. Ғылыми мақалалар жинағы (қазақ, орыс, ағылшын т.б. тілдерде). – Алматы: Ғылым, 1999. – Б. 250-261.
- 8 Құрманбайұлы Ш. Алаш және терминтану (XX ғасыр басындағы қазақ терминологиясы. 1910-1930 жылдар). Монография. – Алматы: «Ел-шежіре» ҚҚҚ. 2008. – 240 б.
- 9 Хусаинов К.Ш. Звукоизобразительность номинации в казахском языке. – Алма-Ата, 1988. – 331 с.
- 10 Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. – Алматы: Рауан, 1998. – 304 б.
- 11 Момынова Б. Қазақ тіліндегі қоғамдық-саяси лексика: әлеуметтік-бағалауыштық сөзжасам. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 140 б.
- 12 Әбдірәсілов Е. Салалық терминологияны қалыптастыруда ескерілетін қазіргі қазақ терминологиясының өзекті мәселері // Аударматану (ғылыми-практикалық көмекші құрал). – Алматы: «Тіл» оқу-әдістемелік орталығы, 2008. – Б. 210-215.
- 13 Тарақ Ә. Термин және оның аударылуы // Аударматану (ғылыми-практикалық көмекші құрал). – Алматы: «Тіл» оқу-әдістемелік орталығы, 2008. – Б. 215-218.
- 14 Құрманбайұлы Ш. Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері (Барлық сала мамандарына арналған әдістемелік құрал). – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 240 б.
- 15 Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Мектеп, 1962. – 217 б.
- 16 Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы, 1997. – 256 б.
- 17 Сыздықова Р. Абай шығармаларының тілі. – Алматы: Ғылым, 1968. – 334 б.
- 18 Копыленко М.М. Типы и функции иноязычных компонентов в художественных текстах // Казахское слово в русском художественном тексте. – Алма-Ата: Ғылым, 1990. – С. 5-30.
- 19 https://ru.wikipedia.org/wiki/Транслитерация_русского_алфавита_латиницей
- 20 Культуры и письменности Востока. №6. –М., 1930.
- 21 https://ru.wikipedia.org/wiki/Русская_латиница

22 ГОСТ 16876-71 Правила транслитерации букв кирилловского алфавита буквами латинского алфавита. Переиздание январь 1981 г. с изменениями 1 и 2, утвержденными в декабре 1973 г. и в марте 1980 г. – М.: Издательство стандартов, 1981.

23ГОСТ 7.79-2000 Система стандартов по информации, библиотечному и издательскому делу. Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом. –Минск, 2000.

24 ГОСТ 27465-87. Системы обработки информации. Символы. Классификация, наименование и обозначение (с Изменением № 1, Дата введения 1988-01-01, Изменение № 1 внесено изготовителем базы данных по тексту ИУС. № 5, 1990 год.

25Единоросс просит Минобрнауки и РАН создать латинский алфавит русского языка // <https://regnum.ru/news/cultura/2314056.html>

26Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы. – Астана: «Елорда», 2000. – 525 бет.

27 Жанұзақов Т. Қазақ есімдері. Казахские имена. – Алматы, 1988. – 488 бет.

28 «Ұлты қазақ азаматтардың тегі мен әкесінің атын жазуға байланысты мәселелерді шешу тәртібі туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 1996 жылғы 2 сәуірдегі №2923Жарлығы.

29 «Ұлты қазақ азаматтардың тегі мен әкесінің атын жазуға байланысты мәселелерді шешу тәртібі туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 1996 жылғы 2 сәуірдегі № 2923 Жарлығына өзгеріс енгізу туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2012 жылғы 4 ақпандағы №265 Жарлығы.

30Қазақстан Республикасындағы Тілдер туралы негізгі заң актілері // Алматы, 2004. – 40 б.

31 Инструкция по русской передаче казахских и казахской передаче русских географических названий Республики Казахстан. –Алматы, 2002. – 48 с.

32 Жанұзақ Т., Рысберген Қ. Қазақ ономастикасы: жетістіктері мен болашағы. – Алматы: Азия, 2004. – 126 бет.

33 Гиляревский Р.С., Старостин Б.А. Иностранные имена и названия в русском тексте: Справочник.. 3-е изд., испр. и доп. – М.: Высшая школа, 1985. – 303 с.

34 Зиндер Л. Р. Общая фонетика. 2-е издание. – М. Высшая школа, 1979. – 297 с.

35Академик Р. Бердібайдың 75 жылдығына арналған А.Ясауи университетінің Хабаршысы. № 6 (37), Түркістан, – Желтоқсан, 2002. – 177-181б.

36 Құсайынов А.А., Жүнісбек Ә., Жақыпов М.Х. Қазақ этнографиясының 6 тілді қысқаша сөздігі. –Алматы: «Rond&A» баспасы, 2017. – 304 б.

- 37 Коржова С.Б. Теория перевода. Учебное пособие. – Тюмень, Тюменский государственный нефтегазовый университет, 2007. — 114 с.
- 38 Бархударов, Л. С. Язык и перевод: вопросы общей и частной теории перевода. / Л. С. Бархударов. – М. : ЛКИ, 2010. – 240 с.
- 39 Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы дамуының ғылыми қағидаттары. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2004. – 96 б.
- 40 Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы. – Алматы, 1998.
- 41 Құрманбайұлы Ш. Терминтану. – Алматы: Атлас, 2006. – 244 бет.
- 42 Рамазанұлы Т. Халықаралық терминдер неге қазақшаланбауға тиіс // Жас Алаш №76 (15534) 23 қыркүйек, бейсенбі 2010.
- 43 Журавлёва А.С. Анализ примеров транскрипции и транслитерации в технической литературе. <http://www.km.ru/referats/336031-analiz-primerov-transkripsii-i-transliteratsii-v-tekhnicheskoi-literature>
- 44 Құрманбаева А.Ж. Терминологиялық жүйе ұғымының кейбір ерекшеліктері // Абай атындағы ҚазПУ-нің Хабаршысы. «Филология» сериясы. № 4 (58). 2016. – 56-60-беттер.
- 45 Мамедова Н. Я. Обогащение словарного состава турецкого литературного языка английскими заимствованиями // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». Том 22 (61). № 3. 2009 г. С. 137-142.
- 46 Пашаева Г.Б. Функциональные особенности терминов (на материале азербайджанского языка. Пашаева Гюнель Бахшейиш кызы, 2014 136 Издательство «Грамота» www.gramota.net) <http://www.lib.knigi-x.ru/23informatika/78807-1-pashaeva-gyunel-bahsheyish-kizi-funkcionalnie-osobennosti-terminov-na-materiale-azerbaydzhanskogo-yazika-statya-posvyasch.php>
- 47 Ширинова Е. Заимствование как способ обогащения банковско-финансовой терминологии узбекского языка // <http://gisap.eu/ru/node/29180>
- 48 Қалиев Б. Мемлекеттік тіл және оның терминологиясы // Қазақ терминологиясының өзекті мәселелері. Республикалық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары. – Астана, 2002. – Б. 28-35.
- 49 Күркебайұлы Ш. Қазақ лексикасының терминденуі. – Алматы, 1998. – 205 б.
- 50 Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Труды МИФЛИ. Сборник статей по языкознанию. – Т.5. – М., 1939.
- 51 Құрманбайұлы Ш. Қазіргі қазақ терминологиясының міндеттері // Қазақ терминологиясының өзекті мәселелері. Республикалық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары. – Астана, 2002. – Б. 6-17.
- 52 Мартемьянова М. А. Основные способы образования терминов нанотехнологии // вестник челябинского государственного университета, 2010.- С. 58–61.

53 Юрьева Л. А. Семантический, морфологический и синтаксический характеристики терминов возобновляемой энергетики//молодой ученый, 2015.- С.42–45.

**ОНОМАСТИКАЛЫҚ АТАУЛАРДЫҢ ЛАТЫН ӘЛПБИІНДЕГІ
ҚЫСҚАША СӨЗДІГІНІҢ ПРОСПЕКТІСІ**
(аналитика, сөздік)

Алғы сөз

Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани сананы жаңғырту» атты мақаласында қазақ жазуының латын әліпбиіне көшу қажеттілігі жөнінде алдағы жылдарда мықтап қолға алу қажет болатын бірнеше жобаны ұсынып, соның алғашқысы латын әліпбиіне қатысты қазақ тілін біртіндеп латын әліпбиіне көшіру жұмыстарын бастауымыз керек». Бұл мәселеге дайындықпен келгенімізді айтып: «2017 жылдың аяғына дейін ғалымдардың көмегімен, барша қоғам өкілдерімен ақылдаса отырып, қазақ әліпбиінің жаңа графикадағы бірыңғай стандартты нұсқасын қабылдау керек. 2018 жылдан бастап жаңа әліпбиді үйрететін мамандарды және орта мектептерге арналған оқулықтарды дайындауға кірісуіміз қажет. Алдағы 2 жылда ұйымдастыру және әдістемелік жұмыстар жүргізуге тиіс», - деген міндеттерді жүктеді. Ағымдағы жылдың 9 қазанында Елбасының бұйрығымен соңғы апостроф таңбалы әліпби қабылданды. Ендігі жерде тіл білімінің барлық саласы мамандары осыған орай жаңа әліпбидің әр түрлі параметрдегі жан-жақты сынама жұмыстарына кірісті. Ономастика саласындағы латын әліпбиіне көшудің дайындық жұмыстары бірқатар өзіндік сипатқа ие. Бұл бағыттағы жұмыстар тілдік материалды жүйелеуден басталады. Ең алдымен Қазақстан ономастикалық кеңістігіндегі барлық әкімшілік-аумақтық құрылым атаулардың (қазақша-орысша), елді мекен, жер-су атауларды, ұлты қазақ кісі есімдерін, өзге ұлт, яғни орыстілді антропонимдер, эргонимдік атаулардың, әлемдік танымал тұлғаларды аты-жөндерін жаңа әліпбиде транслитерациялануы және жиі қолданылатын кейбір шетелдік топонимдік атаулардың таңбалану принциптерін айқындау мақсаттары қойылды. Осыған байланысты аталған салаларды қамтитын ықшамдалған ономастикалық анықтамалық әзірленді. Бұл анықтамалық апробациялық сипаттағы проспект ретінде ұсынылып отыр. Анықтамалық шеңберінде мынадай басты мақсат-міндеттер белгіленді:

1. Қазақстандағы жер-су, елді мекен атауларының апостроф негізді латын әліпбиі негізіндегі жазылу үлгісі кирил әліпбиіндегі жазуымен салғастыстыру, таңбалану үлгісін дайындау үшін қатар беріледі.

2. Ұлты қазақ азаматтардың аты-жөндерінің апостроф негізді латын әліпбиінде және кирил графикасындағы жазылу үлгілері салғастыстыру мақсатта қатар беріледі. Латын әліпбиі негізіндегі жазу үлгісін қалыптастыру, келешекте орфографиялық ережелерді жасауға негіз әзірлеу.

3. Қазақстанның орыс тіліндегі топонимдері мен орысша аты-жөндердің апостроф әліпбиіндегі салғастыстырмалы транслитерациясы жасалды. Себебі келешекте қазақ тіліндегі түрлі мәтіндерде орыс ономастикалық атаулары міндетті түрде кездеседі, мысалы, барлық баспасөз беттерінде (газет, журнал), оқулықтар, ресми іс-қағаздарда апостроф жазуымен берілетіндіктен алдын-ала сынама зерттеу қажет.

4. Әлемдегі танымал мемлекеттердің аты мен астана, халықаралық әуежай атаулары, құрлық, мұхит, ірі жер-су атауларын кирил, апостроф негізді қазақ жазуы және осы атаулардың халықаралық айналымдағы

стандарттарының салғастыстырмалы кестесі жасалды. Соның негізінде жаңа қазақ жазуы мен халықаралық стандарт арасындағы ұқсастық пен алшақтық айқындалады. Келешекте апостроф жазумен транслитерацияланатын, қазақшаға аударылуы тиіс, жартылай аударылуы тиіс, өзгеріссіз түпнұсқа жазуға сай нұсқасын қалдыру, қалдырмау мәселелері айқындалады. Өзге түркітілдес елдердің әліпбиінде қалай таңбаланады деген мәселенің шешу жолдарын қарастыру, мысалы Франция және осы сынды көптеген шетел мемлекет атаулары қазақ тіліне орыс тілінен енген, халықаралық айналымда France нұсқасында танымал, ал түркі тілінде Franca деп жазылады екен. Тіліміздің табиғатына қайсы нұсқасы жақын, қолайлы, соны шешуіміз керек. Болашақ зерттеулерде 20 ғасыр басындағы қазақ зиялылары А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, Төреқұлов, Шонанов т.б. еңбектеріндегі көптеген сөздер мен ономастикалық атаулардың қолданысын салғастыру жұмыстарын қолға алу керек, тиімдісін, тіліміздің табиғатына жақынын қабылдау керек.

5. Әлемге танымал кейбір тарихи тұлғалар, мәдениет, өнер, саясат қайраткерлерінің кирилше, қазақша, ағылшынша жазылуы салыстырыла зерттеледі. Нәтижесінде қандай да бір жазылу нұсқасының тиімділігі туралы ұсыныс - рекомендация беріледі.

6. Мегаполистердің ономастикалық кеңістігіндегі латынша жазылып жүрген эргонимдер, яғни мекеме, коммерциялық құрылым, сауда кешендері, фирма, клуб т.б. атаулары жаңа қазақ әліпбиі негізіндегі транслитерациялық үлгісі ұсынылады, мысалы, банк атаулары-брендтердің жазу үлгісін қалыптастыру немесе өзгеріссіз қалдыру туралы ұсыныс әзірленеді.

7. Антропоним, топонимдердің жаңа латын әліпбиіндегі транслитерациялық үлгісіндегі апострофтардың қолдану жиілігін айқындау, статистикалық талдау жүргізіледі, мәселен, апострофсыз атаулар, бір апострофты, екі апострофты, үш апострофты, төрт және одан апострофты атаулардың қолдануының нақты жиілігі айқындалады.

Қазақ жазуы латын әліпбиіне көшер алдында, ұлттық ономастикадағы қазіргі жағдай қандай қалыпта дейтінге келсек, қазақ атаулары ағылшын тілді халықаралық ақпарат көздерінде, латын графикасындағы көздерде бұрмаланып, ешбір емле-ережесіз екі-үш, одан да көп нұсқада қолданылып жүр, яғни атаулардың ұлттық түпнегіз нұсқасы ескерусіз қалып келеді. Бұл мәселеге орай Біріккен Ұлттар Ұйымының Стандарттау Комиссиясының құжаттарында: „халықаралық стандарттауға тек қатаң ұлттық стандарттау бағдарламалары арқылы қол жеткізуге болады“ делінген [1]. Бұл жағдай тіліміз латын әліпбиіне көшкеннен кейін өзінің оң шешімін табар деп үміттенеміз.

Мәселен, БҰҰ жанындағы Географиялық атаулар комиссиясының сарапшылар тобының пайымдауынша, ұлттық атауларды латын графикасымен жазудың ең құнды тұсы транскрипциялардың қайтарымды (обратимый) болуы, яғни қандай да бір атаудың кері транскрипциялағанда (кері латыншалау) ұлттық тілдегі түпнұсқа жазуының сақталуы [5]. Ал қазіргі қолданыстағы қазақ әліпбиін латынша транслитерациялау стандарты

қайтарымды емес, негізінен орыс тілінің әліпбиіне негізделген, яғни төл дыбыстарымыз ескерілмейді. Өйткені қазіргі қолданыстағы латыннегізді әліпбиде 9 төл дыбыстарымыз *ә, ө, і, ұ, ү, ы, ң, қ, з*, не графема, не фонема деңгейінде көрініс таппай отыр.

Алайда, бұған қарамастан, осы уақытта латын графикасы қазіргі Қазақстанның әлеуметтік мәдени кеңістігінде, жер-су аттарымызда, антропонимдік жүйеде, бұған қоса ресми құжаттарда, халықтың төлқұжаттарында белсенді түрде қолданылуда және еліміздің топонимдерін жазуда, азаматтарымыздың төлқұжаттарын, жеке куәліктерін толтыру кезінде қателер жіберілуі жалғасуда және бұл үдерісті тоқтату да мүмкін емес. Демек, лингвист ғалымдардың міндеті қабылданған латын әліпбиінің, қазақ әліпбиінің ұлттық ерекшеліктерін барынша көрсететін қазақ сөзінің, жалқы есімдердің стандарттау жобаларын жасауы, ұсынуы керек.

Сондықтан, бұл жобаны қазақ жазуының кирил әліпбиінен латын әліпбиіне көшуінің ғылыми базасын жасауға дайындық деп есептеуге болады.

Атқарылған жұмыстардың қысқаша сипаты. Жұмыс тобы ағымдағы жылдың мамыр айынан бастап ғылыми талдау жұмыстарына қажет түрлі көздердегі (ономастикалық анықтағыштар, сөздіктер т.б.) фактологиялық-базалық материал жинақтауға кірісті. Жұмыстың техникалық кезеңіне тілдік материалды жүйелеп, ономастикалық кластарға жіктеу, топтастыру іске асырылды. 11 қыркүйекте көпшілікке ұсынылған латын графикасының алғашқы диграфтық нұсқасында Қазақстан Республикасы географиялық атаулары, елді мекен атаулары мен кісі есімдерінің орфограммалары, яғни сынама нұсқасы әзірленді. Ағымдағы жылдың 9 қазанында Үкімет отырысында Латын әліпбиіне көшу жөніндегі Мемлекеттік комиссия ұсынған латын графикасының апострофтық нұсқасы негізінде жинақталған материалдың кирил-латын графикасындағы салғастырмалы орфограммалары әзірленді.

Нәтижесінде ғылыми-техникалық ауқымды жұмыс жүргізіліп, **1000 астам бет** аналитикалық зерттеуге негіз болған материал жинақталып, жүйеленді.

Ұсынылып отырған қысқаша ономастикалық сөздік проспектісі екі негізгі бөлімнен құралған. 1. Ғылыми-аналитикалық бөлімде талдаулар, сыни пікірлер мен тұжырымдар айтылған, ұсыныстар келтірілген. 2. Сөздік бөлімінде талданған тілдік материалдың көрнекілік үшін өте ықшамдалған үлгілері, үзіктері (фрагменттері) берілген. Тілдік материалдар жұмыс мазмұнында көрсетілгендей жеке блоктарға, бөлік, топтарға жіктелген.

1-блок. Қазақ топонимдері бойынша ғылыми-талдау очерк

Бұл бөлімге Қазақстан Республикасы әкімшілік-аумақтық бірлік атаулары, яғни негізгі республикалық, облыстық маңызы бар қалалар мен облыс, аудан орталықтары мен кент, теміржол станса, кейбір ауылдық округ атаулары енгізілген. Сондай ақ, табиғи, физика-географиялық нысана қатарына жататын ірілі-ұсақты көл, тау, өзен атауларының тізімі енгізіліп

отыр. Атаулар алдымен кирил жазуында және апостроф таңбалы латын әліпбиіндегі жаңа салғастырмалы транслитерациясы беріледі. Жұмыстың мақсаты – топонимдік атаулардың жаңа латын әліпбиі графикасындағы апостроф қолдану жиілігін анықтау, сөздің қаншалықты ұзаратындығын байқау. Алдымен апострофсыз атаулар саны, бір апострофпен берілетін, екі апострофпен берілетіні, үш апострофпен берілетіні және төрт одан да көп апострофпен берілетін атаулардың нақты санын анықтау. Яғни бұрынғы кирил әріп саны мен латын әріп санын салғастыру арқылы нақты атаудың қанша әріпке ұзарғанын немесе қысқарғанын айқындаймыз.

Сонымен қатар кейбір атауларды транслитерациялау барысында қиындық туғызатын, әлі түбегейлі шешілмеген орфограммалар анықталады, сөйтіп олардың тиімді транслитерациялау жүйесі қарастырылады. Төменде көрсетілген атаулардағы осы апостроф негізді латын әліпбиіне сүйене отырып, бір дыбыс/бір таңба принципі сақталған жазуда, мәселен, *Qaraqai, Qaraqozy, Baltasai, Basaral, Tumaatsor, Uraqudyq, Ekpin, Aqpan, Ertis, Jem* сынды апострофы жоқ атаулардың өте үйлесімді, әрі оқуға қолайлы, қабылдауға да оңай екендігі көрініп тұр.

Қазақстан аумағында біртүбірлі атаудан өзге екі, үш, төрт сөздің бірігуінен жасалған күрделі тұлғалы жер-су атаулары жиі кездесетіндігі белгілі. Зерттеуде мыңдаған жер-су атаулары (елді мекен, өзен, тау, көл атаулары) апостроф негізді латын графикасында транслитерацияланып, олардың ішінен бірнеше сөзден жасалған атаулар арнайы қарастырылды.

Сөйтіп апостроф негізді латын әліпбиінде транслитерацияланған бір апостроф кездесетін *Qosqyzyls'oqu – Қосқызылышоқы, S'yg'ys Jeldiqarag'ai' – Шығыс Желдіқарағай, Bas Jalay'ly- Бас Жалаулысынды* күрделі атауларды өзінде жалғыз апостроф жазу сөзді тым ұзартып, арасындағы үзіктер (пробелдер) көбейіп, сөздің тұтастығы бұзылып кетеді екен. Қазақстанның кейбір жер-су атауларының ішінде бір атаудың өзінде 3,4, тіптен 5 және 6 апострофпен жазылатыны кездесті, мәселен, *S'o'mis', Ai'g'ai', Ka'y's'ik, Ba'i'bis'e, By'ryltog'ai', A'j'teke-bi', Ji'renai'g'yr, Ko'kas's'y, Ko'kbi'esai', Ko'ku'I', Man'g'ystay', En'beks'ilder, U's'ins'i Qai'yn'dy – 5 апостроф, In'ka'rda'ri'i'a – 5 апостроф, Bai'g'as'as'qai'ranko'l – бапостроф*. Алынған мысалдардан, көріп отырғанымыздай, апострофтың көбейгені атауды жазу мен оқуды едәуір қиындатады екен. Мысалы, *Bai'g'as'as'qai'ranko'l- Байғашашқанкөлдеген* Ақмола облысындағы ауыл атын алғашында оны оқу өте қиынға соқты, тұтас бір сөз екендігін қабылдау аса ауыр, буынға бөліп, оқып, эзер тануға болады. Осы және *Jan'g'yzs'ag'yl – Жаңғызшағыл* сынды атауларды елді мекенге бергенде немесе картаға түсіргенде шұбалаңқы тартып, қабылдау, оқу қиындық туғызатыны анық. Сондықтан апостроф негізді әліпбиді біржолата таңдап алып жатқан жағдайда, онда апостроф белгілерін мейілінше қысқартуға ұмтылу керек. Мұның басты себебі, бұл атаулар мектеп оқулықтарында, үлкендер мен баланың сөйлеу кезінде, қатысым барысында қолданылғанда коммуникация ауырлай түседі.

Бірге, бөлек жазу емлесіне. Қазақ тіліндегі екі, үш, не одан көп сөздердің бірігуі арқылы жасалған күрделі жер-су атауларының емлесін жаңа латын жазуына көшер сәтте қатар анықтап алатын мәселе. Мәселен, *Алаайғырсай* топонимі *Alaai'g'yrsai'* бірге жазылатыны белгілі. Алайда, *бас* апеллативімен келетін *Бас Бұлдырық, Бас Дересін, Бас Өлеңсай, Бас Қарқара* сынды атау сөздіктерде *BasBuldyryq, Bas Deresin, Bas O'len'sai', Bas Qarqara* болып бөлек жазылып тұр. *АлХан Шыңғыс* - *Han S'un'g'ys* оронимі бірге жазыла ма, жоқ бірге ме? Ақсу-Жабағылы, Талды-Тасты және т.б.

Жалпы, құрамында *бас, аяқ, орта, оңтүстік, солтүстік, батыс, шығыс, жоғарғы, төменгі және үлкен, кіші, бала* сынды бағыт-бағдарлық, көлем-мөлшерлік мағына қызметін атқаратын сын есімі бар атауларда бөлек жазылып, екі компонентте *бас* әріппен жазылады, мысалы, *Солтүстік Қазақстан, Шығыс Желдіқарағай* - *S'yg'ysJeldiqarag'ai', Жоғарғы Қайрақты*. Аталғандардан өзге екі, үш, төрт сөзді жер-су аттарының бірге-бөлек жазу принциптерін айқындап алатын тұстары жетерлік. Өйткені қазірдің өзінде бір топонимдік атауды жазуда бірізділік сақталмайды. Мәселен, бір ғана *Ақбұлақ* ықшам ауданның атауы түрлі көздерде *Ақ-Бұлақ, Ақ- бұлақ, Ақ Бұлақ, Ақ бұлақ* формасында қолданылып жүр. Сондықтан келешекте орфографиялық ереже жасау барысында осы мәселені ескеру керек.

Қазақ топонимдері құрамындағы кірме атаулар. *37-ші Разъезд, Құсферма, Светлый Жаркөл, Күріш Даласы разъезы, Правый Усть-Қалжыр, Никольско-Бурлықское, Зааятская.*

Разъезд сөзі латын графикасында *Razi`ez* кирил жазуындағы кері транскрипциясы [*разйез*] болуы керек. Бұл **ь** белгісімен келетін өзге де *сьезд, подъезд, объезд* сөздеріне қатысты, яғни қазақ тілінің орфографиясы мен орфоэпия нормаларына сай транслитерациялануы тиіс. Орыс тілінің латын графикасында транслитерациялау стандарттарында (ГОСТ 7.79-2000) бойынша **ь** белгісін **''** қос апострофпен таңбалайды екен. Ал мягкий знак - **ь** белгісін осы стандарт бойынша бір апострофпен **'** таңбалайды екен.

Алайда кісі есімдеріне, географиялық атауларға қатысты орыс тілінің латын графикасында транслитерациялаудың соңғы жылдардағы ереже-нұсқаулықтарында мягкий знак- **ь** белгісі мүлдем қолданылмай тастаған, мысалы, *Olga – Ольга, Volное – Вольное*. Қазақстан аумағында жартысы қазақша, жартысы орысша атаулар, қосөзді күрделі атаудың алғашқы сыңары орыс тіліндегі сын есіммен кездесетін жағдайлар, яғни гибрид атаулар бар екендігін айту керек. Мысалы, *Светлый Жаркөл, Күріш Даласы разъезы, Правый Усть-Қалжыр, Никольско-Бурлықское, Зааятская*. Мұндай типтегі тіларалық интерференция нәтижесінде пайда болған топонимдердің өзіндік орфографиялық, емлелік ерекшелігі қалыптасқан, сондықтан оларды орыс және қазақ тілі нормаларын қолдана отырып, зерттеу керек. Бұл болашақ ойланатын, ғылыми негізін анықтайтын мәселе.

Б.Бияровтың талдауы. Қазақстан топонимдік жүйесінің ішінен 1446 атау іріктеліп алынып, апостроф негізді жаңа латын әліпбиімен жазылды. Әліпбидің ерекшеліктерін нақтырақ анықтау үшін, түбір (*Josa, Tug'yl, S'et,*

S'o'l) және біріккен (Bay'yrko'l, Kerbulaq, Qarajyra, To'sag'as') топонимдер қамтылды. Барлық 1446 топонимнің апострофсыз жазылғаны – 476, апострофпен жазылғаны – 970 болды. Апострофпен жазылғаны топонимдердің 67,1 пайызын құрайтындығы анықталды.

Апострофпен жазылған 970 топонимнің 569-ы бір апострофпен, 289-ы екі апострофпен, 104-і үш апострофпен және 8-і төрт апострофпен таңбаланған. Оларды салыстыра кетсек: *Qoso'zen* (1), *Qosqarag'ai'* (2), *Ju'zag'as'* (3) *Jan'g'yzs'ag'yl* (4). Жаңа әліпбидегі 32 әріптің 9-ы апострофпен жазылады. Олардың ішінен тілімізде жоқ дуысты [и] мен [ч] әріптерін алып тастауды ұсынамын. Бұлардан тыс ф, в, х, һ әріптеріне де орын берудің қажеті жоқ. Қазақтың тілінде қазір 28 дыбыс бар, оның 9-ы дауысты, 19-ы дауыссыз. Сол 28 дыбысқа лайықты таңба тауып берсек жеткілікті. Сонда ғана әліпби ықшам, ыңғайлы болмақ. Кірме сөздерді дәл береміз деп жат дыбыстарды, әріптерді қабылдай берсек, біздің әліпби 42-ден де асып кетеді. Жаңа әліпбидегі кірме әріптерді ауыстырып жазу мүмкіндігі мынадай: *Аласиыр* – *Alasyi'r (u-yi')*. *Бозащы* – *Bozas's'y (u-s's')*. *Бозжусан* – *Bozju'y'san (y-uy')*. *Қиясай* – *Qyi'asai' (я-i'a)*. *Аюды* – *Ai'uy'dy (ю-i'uy')*. *Чанай* – *S'apai' (ч-s')*. *Қайсенов* – *Qai'senob (в-b)*.

Сонда Ақирек – *Aqii'rek*, Ақиық – *Aqyi'uq*, Ақсуат – *Aqsuy'at*, Бекутас – *Beku'ytas* болып жазылады да, оқығанда таза қазақша дыбысталады, өйткені таза қазақ дыбыстары тұр сөздің (атаудың) ішінде. Қазақтың белгілі фонетист-ғалымдары Ә.Жүнісбек пен С.Мырзабектің мектеп оқулықтарына енгізе алмай қойған мәселелері де осы болатын. Енді оңтайы келді. Кірме әріптерді аластап, таза қазақы дыбыстарды ғана қалдырып, соларға лайықты таңба тауып беруге тарих өзі мүмкіндік беріп тұр. Бұл мүмкіндікті дұрыс, сәтті пайдаланбау – біздің замандастарымызға үлкен сын.

Апостроф таңбасының өзі бір әріптің орнын алатыны сөздің жазуын ұзартып жіберетінін байқау қиын емес. Мәселен, Жалғызтас - *Jalg'yztas* (9-10), Қосағаш - *Qosag'as'*(7-9), Шілтоғай - *S'iltog'ai'*(8-11), Шөмішкөл - *S'o'mis'ko'l* (8-12). Көріп отырғанымыздай, қазіргі қолданып жүрген әліпбимен жазылған сөз бен жаңа латын әліпбиімен жазылған сөздің арасында таңбалардың саны өзгереді екен: 9-10, 7-9, 8-11, 8-12. Бұл жағынан алғанда, алдында қоғам мен парламент қабылдамай қайтарған диграф негізді әліпбиге ұқсайды. Жалғанбалы тілге жататын қазақ сөздері диграф қолданғанда ұзарып кетеді деген едік, апостроф та таңба санын көбейтіп тұр. Мәселе шешілген жоқ, сол қалпында қалды деген сөз. Ұзақ мәтіндерді апостроф негізді әліпбиге аударғанда, мәтін көлемі бір, бір жарым есе өсіп кетуі мүмкін. «Бір дыбысқа – бір әріп» деген басты принцип бұзылады.

Қазақ (түркі) фонетикасында үндестік заңына сәйкес ежелден дауыстылар жуан-жінішке жұп құрайды: а-ә, о-ө, ы-і, ұ-ү, е. [Е] дыбысының жалғыз қалған себебі Х ғасырда араб тілінен енген [ә] дыбысының әсері екені белгілі. Жаңа латын әліпбиінде осы қалыптасқан дәстүрді бұзып ы-і дыбыстарына басқа-басқа әріптер тағайындалған: і-і, ы-у. Мұнда қазақ тіліндегі ы-у дыбыстары бір әріпке телініп, апострофпен ажыратылған.

Алдыңғы әліпби нұсқаларында ұсынылғандай, қазақ тіліндегі үнді дауыссыз жалаң (монофтонг) [y] дыбысына компьютер тақтасында бар [w] таңбасын ұсынып, ы-і жұптарын латынның [Yy] әрпімен апостроф арқылы ажыратып таңбалау дұрыс болар еді. Біздің тілімізде дауысты [y] мен [и] ежелден болмағанынын білеміз. 1925 қазақ зиялыларының тұңғыш сиезінде осы дауысты [y] мен [и] - ді әліпбиден алып тастаған болатын. Қазіргі кезде де оларға мұқтаждық жоқ. Есесіне тілімізде бар үнді жалаң [й] дыбысы апострофсыз жеке таңбаға [i] ие болар еді. Қалыптасқан, жұптасқан дыбыстарға ұқсас, сәйкес әріптер тауып беру оларды оқып-үйренуді жеңілдетеді.

Қысқаша тұжырым. Қазақстан жер-су атаулары жүйесіндегі көптеген күрделі атауларды апостроф негізді латын графикасымен транслитерациялау барысында бір атаудың бойында апострофтың шамадан тыс көп болуы физика-географиялық және т.б оқулық карталарында, оқулықтарда жазылуы орфографиялық қателер мен бұрмалауларға жол береді. Қазақстанның көптеген жер-су атаулары, елді мекен атаулары әлемдік ауқымды ақпараттық-коммуникативтік айналымға түсетіндігі белгілі. Сондықтан бір онимдік атауда апострофтың шамадан көп таңбалануы халықаралық айналымда адекватты түрде қабылданып, транслитерациялық жүйеге бейімделу процесі қиындай түседі, сөздер қате таңбаланып, топонимнің мекен-жайлық функциясының бұзылуына әкеп соғады.

Осыған байланысты апостроф жазудың оқу процесі мен халықаралық қолданысқа тиімсіз екендігі байқалады.

2- блок. Қазақ кісі есімдері

Ермек – Yermek (ErmeK), Ерден - Yerden (Erden) сынды антропонимдерінің жазылу ережесі

2.1. Қазақстан азаматтарының аты-жөнін латын әліпбиіне көшіру мәселелері (автор Бекжан Әбдуәліұлы).

Ұлттық тілдің байырғы болмысын сақтай отырып, жаңа заманға бейімделу қазіргі Қазақстан халқының басты мүддесі болып табылады. Жаһандану заманында өмір сүріп жатқан қай елдің де, айналасымен есептеспей тек қана ұлттық мүдденің өлшемімен өмір сүруі қиын. Мұндай жағдайда азаматтардың санасында да өмір ағымына бейімделгіштік пен үлкен дүбірге еліктегіштік сезімі басым болуы мүмкін. Ойлау дағдылары ұлттық құндылықтардың аясына шоғырланып үлгермеген қазіргі қоғамда әуелгі көздеген мақсаттан жаңылмай, нысанаға тура жету аса қиын екені шындық. Сондықтан, «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласындағы әр сөздің мағынасына баса мән беріле отырып, бүгінге дейін қабылданған кісі есімдеріне қатысты құқықық-нормативтік құжаттардың талаптары басшылыққа алынады.

Латын әліпбиіне көшу ісі Елбасы мақаласында міндеттелген тапсырмаларды жүзеге асыруға бағытталады. Сондықтан, атқарылатын барша жұмыстар мақаладағы негізгі тұжырымдар мен Н.Ә.Назарбаевтың басапасөз

құралдарына берген сұхбаттарынан бастау алып, тиісті межесіне жетуі тиіс. Елбасы «Мен еліміз мықты, әрі жауапкершілігі жоғары Біртұтас Ұлт болу үшін болашаққа қалай қадам басатынымыз және бұқаралық сананы қалай өзгертетініміз туралы көзқарастарымды ортаға салуды жөн көрдім», - деген болатын мақаласында. Осы жолдардағы «Біртұтас Ұлт болу», «бұқаралық сананы өзгерту» ұғымдары біз үшін аса маңызды, себебі кісі есімдерінің осы біртұтастық ұғымымен сабақтасатын тұстары бар.

Қазірге дейінгі қолданылып келген кирилл негізді қазақ әліпбиі шын мәнінде орыс тілінің заңдылықтарына көбірек қызмет етті. Нәтижесінде кісі аттарының басым көпшілігі өзінің ұлттық болмысынан ауытқып, бөтен қалыпқа түсті. Кісі есімдері белгілі бір ұлттың өз азаматтарын атау құралы ретінде қалай болса, солай қолдануға немесе кез келген басым тілдің ырғағына салып айта салуға болмайтын ұлттық құндылық. Латын әліпбиіне көшер алдында осыған байланысты кемшіліктер мен жіберілген қателерден арылып, төл қалпына бейімдеудің жолдары анықталуы керек.

Латын әріптеріне негізделген Қазақстан әліпбиі Қазақстан азаматтарының баршасына ортақ, ресми құжаттарды рәсімдеуде біртұтас қолданысын сақтайды. Сондықтан адамның аты-жөнін жазуда да біртұтас үлгілер мен нормалардың болуын міндеттейді. Кісі есімдеріне ортақ біртұтас нормалар мен ережелердің болмауынан, барының өзі арнайы ресми органдар арқылы бекітілмегендіктен, құжат рәсімдейтін ресми мекемелер оларды заңды деп таныған жоқ. Осы кемшіліктің салдарынан аты-жөн жазылуының сауаттылығын анықтау мен дұрыс жазу туралы талап қою мүмкіндігі де төмен болды. Нәтижесінде ресми құжаттарда Қазақстан азаматтары аты-жөндерінің түрлі нұсқалар қалыптасты. Жаңа әліпбиге өту осы мәселені күн тәртібіне шығарып, оны тез арада шешудің оңтайлы жолдарын ұсынуды талап етіп отыр. *Біртұтас нормаларын анықтау ұғымы* төмендегілерді білдіреді:

- осыған дейін ұлттық тілде де қате жазылып келген есімдерді жазу нормасына сәйкестендіру;
- кирилл әліпбиінің заңдарына бейімдей жазуға байланысты мағынасынан мүлде ажырап қалған немесе дыбыстық формасы өзгеріп кеткен есімдерді қалпына келтіру;
- бірнеше түрлі жазылып жүрген есімдердің бірізді жазылу үлгісін қалыптастыру;
- азаматтардың тегінің соңына жалғанатын қосымшалардың бірізді жазылу үлгілерін қалыптастыру;
- жаңа әліпбидегі әр әріптің өзіндік орны мен таңбалау мүмкіндіктерін анықтау;
- жаңа әліпби құрамындағы әріптердің мүмкіндігі шегінде азаматтардың аты-жөнін жазуды транслитерациялау.

Қазірге дейінгі жалпы мәселелер бойынша анықталып отырған кемшіліктерді осы принциптердің аясына топтастыруға болады. Қолданыстағы қазақ есімдерінің құрамына көз жібергенде жазылу жүйесінде орына алған соншалық жүйесіздік оларды белгілі бір стандарттар (мейлі ол қазақ тіліне

қайшы босын) бойынша толтырылған дейтін тұжырым жасауға мүмкіндік бермейді. Ортақ принциптерді басшылыққа алудан гөрі, жеке адамдардың қалауы басшылыққа алынатыны байқалады және солай екеніне өз тәжірибемізде талай куә болғанымыз бар. Біздің ойымызша латын әліпбиіне көшуге дайындық барысында осы есімдердің әрқайсысының кирилл әліпбиіндегі жазылу стандарттарын нақтылап алуымыз керек. Өйткені ауыстыру мәселесі негізінен компьютерлік бағдарламалар арқылы жүзеге асады. Ең басты ойландыратын шарт – жіберілген орасан зор қателерді латын әліпбиіне көшкенде қайта көшіріп алмау.

Құжаттарды толтыруда жаңа әліпбиді қолдану қай қырынан көрінеді? Бұл сұрақтың жауабы тек жүзеге асыру барысында ғана толық анықталмақ. Сондықтан зерттеу жұмыстары екі бағытта жүргізіледі: *біріншіден*, жалпы бүгінге дейінгі жіберілген қателер мен кемшіліктерді анықтау және аты-жөнді жазудың нормаларын ұсыну; *екіншіден*, әр әріптің таңбалау мүмкіндіктері мен жаңа әліпбидің сапасын анықтау.

Кемшіліктерді анықтау. Қолданыстағы кісі есімдерінің жазылуына талдаулар жасау барысы бірнеше мәселені күн тәртібіне шығарып отыр:

1. Осығанға дейін ұлттық тілде де қате жазылып келген есімдерді жазу нормасына сәйкестендіру қажет. Қазақ тілінің орфографиялық заңдылықтары бойынша біршама есімдер қате жазылып жүр. Бұл кемшілік жеке құжат толтырушының қателігінен кеткені көрінеді. Мысалы, *Ғалімұлы, Әбдішүкірова, Әбдыбек, Аміралі, Арімхан, Ардақ, Дүісімбек, Жексымбаев* т.б. секілді есімдер мен фамилиялардың иелерін қазақша білмейді деуге болмайды. Жаңа әліпбиге көшу барысында, құрамында ұлттық ерекшеліктерді көрсететін дыбыстардың тұруы қазақшасының сауаттылығы ретінде саналып, байқаусыз назардан тыс қалуы мүмкін. Сондықтан Қазақстан азаматтарының есімдерін мүмкіндігінше толық жинап, сүзгіден өткізу аса қажет.

2. Кирилл әліпбиінің заңдарына бейімдей жазуға байланысты мағынасынан мүлде ажырап қалған немесе дыбыстық формасы өзгеріп кеткен есімдерді қалпына келтіру қажет. *Желамбаева, Женали, Женеділ, Маямир, Кожухова, Долина, Карасев, Ивалиева, Ситебай* т.б. секілді орысшалап жазудан кеткен есімдер бар. Олардың біразының шығу тегі, яғни түпкі нұсқасы аты-жөн иесіне белгілі болса, енді біразы көмескі тартқан. Осы қателер тағы да қайталандас үшін, аты-жөн рәсімдеу кезінде азаматтардан міндетті түрде дұрыс-бұрыстығы сұралу керек.

3. Бірнеше түрлі жазылып жүрген есімдердің түрлерін анықтап, бірізді жазылу үлгісін қалыптастыру қажет. Дыбыстық нұсқаларының түрліше қалыптасу себебі екі түрлі: біріншісі кірме есімдердің тарихына қатысты, қазіргі кезде олар тілде нормаға айналып, мағынасының ортақтығына қарамай, әрқайсысы жеке тұлға ретінде орнығып қалған. Мысалы: *Әлия, Ғалия, Қалия; Айша, Ғайша, Қайша; Жүсіп, Нүсіп, Түсіп* т.б. Екіншіден, құжат толтырғанда түрліше жазылудың нәтижесінде қалыптасқан *Әлмұхамбет, Альмухамбетова, Алмухамбетов, Әлмұқанбет, Әлмұханбет, Альмуханбетов, Алмуханбетов; Әлсеит, Әлсейіт, Альсеит, Альсейт* т.б. секілді нұсқалар бар.

Қазақ есімдерінің құрамында есім жасаушы әл (*Әлпейіс, Әлжан*) және ал (*Алжан, Алман*) сөздері қатар қолданылады, сондықтан ұлттық тілдің ерекшеліктерін көрсететін дыбыстардың анық таңбалануы тиіс. Аталған есімдердің шығу тарихы бір, ал қателер жіберіліп, жіңішкелік белгісі, ә-нің орнына а-ның, ұ-ның орнына у-дың жазылуы орыс орфографиясының ықпалы болса, н мен м әріптерінің араласып қолданылуы ұлттық тілдегі жазылу стандарттарының жоқтығынан. Өртүрлі жазылудан зардап шегіп жатқан осы секілді *Жумуров ~ Жумырбаев, Жунус ~ Журсин ~ Журсунов, Жүсіп ~ Жусипұлы ~ Жусіпбек ~ Жусупбековна ~ Жусуппекова; Жүніс ~ Жүнүсов ~ Жұмагұлұлы; Жұлдуз, Жұлдыз, Жұлдызай; Жумагулов ~ Жумакулов ~ Жұмагул ~ Жұмагул ~ Жұмағұл ~ Жұмағұлұлы ~ Жұмақұл* т.б. жазылуы жарыспалы есімдер бар. Біздің зерттеулеріміз бойынша ең көбі 13 түрлі нұсқаға жетіпті. Тілде тұрақтанған дәстүрлі есімдердің ең кемі екі түрлі жазылады екен. Оларды біріздендіру алдымызда тұрған күрделі мәселелердің бірі.

Біріздендіруді жүзеге асыру барысында алдымыздан түрлі мәселелер туындауы мүмкін. Өйткені, кісі есімі әр адамның өзіне берілген, ешкімнің ортағы жоқ құндылығы, сондықтан оны қалай қолдану мен қалай ұсыну еркі әркімнің өзінде. Есімінің жазылу ерекшелігі де жеке адамдардың құқығымен тікелей байланысты. Қалай дұрыс деп тапса, солай жазады. Кешегі тәуелділік тұсында сырттан жасалған түрлі ықпалдар арқылы сол құқыққа қол сұғылды. Нәтижесінде көптеген есімдер нормадан ауытқып және сол ауытқу норма ретінде танылды. Қате жазылудың ұзақ уақыттар бойы қолданысымызда сақталуы көпшілікті оның «дұрыстығына» сендірді. Келмеске кеткен жүйенің артында қалған әліпби Тәуелсіздік тұсында да сол қалыбынан өзгерген жоқ. Тұтастай бірнеше буын өкілдерінің қалыптасқан қате көзқарастары алдағы уақытта аты-жөннің дұрыс жазылу нормасын белгілеуде кедергілер тудыруы мүмкін. Өйткені әркімнің аты-жөні өзіне ыстық, оның құрамындағы әр дыбыстың орны ерекше. Осындай жағдайда әуелгі алдыға қойылған межеден ауытқымай, көздеген мақсатқа тура жету алдымызда тұрған үлкен сын болып табылады...

Кейде орфографиялық ережелердің бұзылуынан да ой түйетін жағдайлар кездеседі. Мысалы, айтылуы немесе естілуі бойынша жазылғандықтан *Жумур, Жунус, Журсун, Жусуп, Жұлдуз* т.б. секілді есімдердің екінші буынында еріндік дыбыстар қолданылды. Ол тек орысша толтырылғанда ғана емес, қазақша нұсқаларында да кездесді: *Жұмұр, Жүнүс, Жүрсүн, Жүсіп, Жұлдуз* т.б. Бұлардың осылай жазылуынан кісі есімдерінің тарихи қалыбына үлкен қайшылық немесе кемшілік-нұқсан келіп тұрмаған секілді. Керісінше айтылуы мен жазылуының жақындауы табиғи болмысын айқындай түседі, басқаша айтсақ буын құрамының ала-құлалығынан кетіп, не жуан, не жіңішке біртұтас сипатқа ие болады. Тарихи қалыптасып, тілде тұрақтанған байырғы тұлғалар қазіргі кезде біртұтас таңба ретінде қабылданады. Олардың бір буынын еріндік, екіншісін езулік дыбыстарды таңбалайтын әріптермен жазудан ұтылмасақ, ұтпайтынымызды тәжірибе

барысы көрсетіп отыр. Біз күткендей бірінші буындағы еріндік екінші буынға емес, керісінше екінші буындағы езулік бірінші буынға ықпа етіп, *Жмыр, Жніс, Жрсін, Жсіп, Жлдыз* т.б. болып, еріндік дыбыстардың элизияға ұшырауы байқалады. Осыдан келіп кісі есімдеріне қатысты қолданылып жүрген жазу нормасына өзгерістер енгізу қажеттілігі туындайды.

Сол секілді араласып жүрген заңдылықтардың келесі бірі дыбыстардың қатандануы мен ұяғдануына қатысты. Соның ішінде *қ, к, ғ, г* тарихи тұрғыдан бір дыбыстың жуан, жіңішке, қатаң, ұяң нұсқалары. Олардың ауысуынан мағына өзгермейді. *Ағайдар, Ағжан, Ағыбай, Ағмантай, Ағыс, Амангелді, Бегім, Бегарыс, Ботагөз* т.б. көпшілігінде түбірдегі дыбыстың ұяң нұсқасы жазылып жүр. Жазылуы бойынша айтуға ден қойылатын қазіргі қолданыс барысы *Ақмарал, Ақерке, Ақжан, Бақжан* т.б. түрінде жазу көптеген кісі есімдерінің өзіндік айтылу әуезі мен көркемдігіне кері ықпал ететінін көрсетіп отыр.

Күнә, күмән, күмәжнік секілді сөздерде болмаса, екінші буында жазыла бермейтін ә әрпінің жағдайы кісі есімдерінің басында да кездеседі. *Әлия, Жәния, Сәния, Әлима, Кәмила, Әсия, Күлия, Ләззат* т.б. соңында не екінші буынында ә дыбысы айтылады, жазылуда тек *Күләш, Күлән, Күләсия* т.б. секілді сирек есімдерде болмаса, бұл ескерілмейді («Ләззаттың» құрамындағы айтылуда жоқ екі дыбыстың қатар жазылуы дұрыс па?). Оның үстіне жаңа әліпбиде я әрпі жоқ, сондықтан олардың ішінде Ғалия, Қалия, Сағия, Бағия, Нұрия т.б. жуан дыбысталатын түрлері ажыратылып, әрқайсысы өз орнына қойылуы тиіс.

Кісі есімдерін жазу ережелеріне өзгерістер енгізу ғылыми болжам-тұжырымнан туындап отырған пікір емес, өмірдің өз сұранысы. Бектіліп, қалыптасып қалған ережелерге қайшы болса да, солай жазылып, рәсімделуінде белгілі бір себеп бар екені байқалады, сонымен қатар одан ешқандай кемшілік көрініп тұрған жоқ. Сондықтан, жаңа әліпбиге көшер алдында бұл заңдылықты да жан-жақты қарастырып, ойласып, бір тоқтамға келіп алғанымыз дұрыс.

4. Азаматтардың тегінің соңына жалғанатын қосымшалардың бірізді жазылу үлгілерін қалыптастыру керек. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдарда аты-жөн ауыстыру мүмкіндігі туғаннан кейін көп зиялыларымыз аты-жөнін қазақшалағаны белгілі. Алайда тегін таңдауда бірізділік болмай, кей зерттеушілердің анықтауы бойынша 16 түрлі нұсқасы пайда болыпты. Солардың ішінде негізінен ов, ин қосымшаларынсыз және ұлы, қызы нұсқалары ресми тіркелді. Халықтың көп бөлігі қазір ов қосымшасында қалып отыр. Қолданыстардағы фамилиялардың жазылуына қарғанда өзгерту кезінде ұлы, қызы қосымшалары қате жазылып кеткен аты-жөндер кездеседі: Багланулы, Әбдішүкірұлы немесе Бағдатқызы, Алиқизи, Ануарбеккизи, Ануарбекқызы, Ануарбекқызы т.б.

5. Жаңа әліпбидегі әр әріптің өзіндік орны мен таңбалау мүмкіндіктерін анықтау мәселесі. Тілімізде көптеген есімдер орыс тілінің заңдарына қарай бейімдеуден қателермен немесе қазақ тілінде жоқ дыбыстармен жазылып

кеткен. Жаңа қабылданған әліпби нұсқасында ол әріптер жоқ, сондықтан ондай есімдерге өзгерістер енгізуге тура келеді. Осыған байланысты құқықтық, әлеуметтік мәселелер күн тәртібіне шығады. Құқықтық органдар арқылы алынатын құжаттардағы кісі есімдерінің дұрыс, жаңа әліпби талаптарына сәйкес болуы аса маңызды мәселе болып табылады. Юсупұлы, Якуб, Яқия, Ясинұлы, Дюсенғажыұлы т.б. секілді есімдер құрамында ю, я әріптері бар, ал қазақ тілінде ондай дыбыстардан басталатын сөздер де жоқ. Дұрысы Жүсіпұлы, Жақып, Жақия, Йасын, Дүйсенғажы болуы тиіс еді. Алайда, қазірге дейінгі қалыптасқан жалпы жағдайға байланысты Йақия, Йасын нұсқалары да тілде дағдыға айналып отыр, сонымен қатар осылай компьютерлік бағдарлама ауыстырып бергенмен, Йусуп, Йакуб есімдері қате жазылған күйінде қала беруі мүмкін. Бұл тіліміздің нормасына қайшы мәселе. Сондықтан қалай болғанда да антропонимдік қордағы есімдердің жазылу нормасын белгілеуде жазылуы мен айтылуы нормаланған айқын түрлерін болмаса, барлығын бірдей компьютерлік бағдарламаның мүмкіндігіне тапсырып қоя алмаймыз. Жазылу нормасын белгілеуде әрқайсысын бөлек қарауға тура келетін жекелеген есімдер тобы бар. Олардың саны көп болып отыр. Қазақ тілінің өзіне тән дыбыстарды қолданбауға байланысты норамадан ауытқыған, тіпті қазақша жазылғанның өзінде граматикалық қателер жіберілген есімдерді бір ізге түсіріп, станарттау күрделі жұмыс екені белгілі. Жаңа әліпбиге көшкенде осыған дейін жіберілген қателерді қайта сол күйінде көшіріп алу, ертеңгі қазақ есімдерінің тағдырына тікелей әсер етуі мүмкін.

6. Әр әріптің таңбалау мүмкіндіктерін және жаңа әліпбидің сапасын анықтау қолданыстағыаты-жөндердің материалдары негізінде қарастырылды. Жыл сайын оқуға түсетін 30 000-ға тарта түлектің, нақты айтқанда 28914 баланың тізімі алынды, олардың тегін, өз атын және әкесінің атын бөлек қарағанда барлығы 77461 есім шықты. Әрине ішінде жүздеп қайталанатындары мен өзге ұлт өкілдерінің есімдері де бар, алайда жазылу ерекшеліктеріне байланысты қазір біразы түрлі нұсақаларда нормаланып қалған, сондықтан шығу тегінің бір екеніне қарамай, оларды түрлі есімдер ретінде таңбалауға тура келетін жағдайлар кездеседі. Қазіргі алдымызда тұрған міндет – әуелі осылардың ішінен қазақ есімдерін жинақтап, жазылу нормаларын белгілеу. Қолданыстан алынғандықтан олар аты-жөн рәсімделуінің қазіргі жағдайынан нақты ақпараттар бере алады. Осы тізімнен А, Ә дыбыстарынан басталатын **1390** есімді кирилл және латын әріптерімен жазып көрдік. Санағанда кирил қаріптерімен – **9542**, латын қаріптерімен – 10886 таңба қолданылатыны анықталды. Айырмашылық, яғни **1344** таңба артық қолданылатыны белгілі болыр отыр. Осы айырмашылықтарды ескерер болсақ, әліпби жасау ісінде бір дыбысқа бір таңба принципінің қаншалықты маңызды екенін шамалаймыз. Әсіресе Ai'dyngali'evi'c', Ai'jari'q, A'bi'bylla, A'bsa'lim, A'bsei'it т.б. секілді есімдерді жазу ауырлай түседі әрі мәтін ішінде қатар келіп қалған жағдайда оқылуы да қиындайды, бір есім мен екіншісінің арасын ажырату біраз бөгелуді талап етеді. Мысалы, егер бірінші буынның жіңішкелігіне қарай соңғы буынды да ыңғайлап жазатын болсақ, A'si'i'a'

(Әсийә), A'li'i'a' (Әлийә) есімінде бес әріп орнына тоғыз таңба басылады екен, Ai'da'u'ren (Айдәурен) есімінде 8 орнына 11 әріп жазылады. Ілгеріде келтірілген сандардағы айырмашылық жаңа әліпбиді жетілдіре түсу қажет екенін көрсетеді.

7. Жаңа әліпби құрамындағы әріптердің мүмкіндігі шегінде азаматардың аты-жөнін жазуды транслитерациялау мәселесі. Мемлекет латын әліпбиіне көшкенде құжаттар да жаңаша толтырылады. Қазақстанда тұратын ұлттардың аты-жөні де осы жазу бойынша жазылатын болады. Бұрынғы әліпби құрамындағы әріптердің саны 42 болса, соңғысында ол 32-ге қасқарды. Қазақ тіліне жат дыбыстар аралас жүргенмен, бұның өзі жазу жүйесіне біршама жеңілдік әкеліп отыр. Атап айтқанда й, ъ, ь, ё, ю, я, ц, э, һ, щ әріптері енді қолданыста болмайды. Осы орайда әріптер санының қысқаруынан өзге ұлт өкілдерінің есімін таңбалауда қиындықтар туындамай ма? деген сұрақтың туындауы заңды. Тіл саласының мамандарына белгілі бұл әріптер таңбалайтын дыбыстар тіл жүйесінде аса маңызды рөл атқармайды, сондықтан өзге ұлт аты-жөндерін қазақ әліпбиіне транслитерациялауда қиындық тумайтыны анық. Соның ішінде орыс есімдеріне қатысты туындайтын мәселелер аз, өйткені олардың негізінен барлығы стандартталған. Жаңа қазақ әліпбиінде де транслитерациясына қайшы келетін ерекшелік жоқ, орыс тілінің дыбыстық нормасын сақтауға мүмкіндігі жеткілікті.

Жаңа әліпби қазақ тілінің, соның ішінде қазақ есімдерінің де жоғалтқанын қайтаратын, барын толықтыратын, сөйтіп ұлттық есімдеріміздің төл болмысын қайта жаңғыртатын құрал болады деп күтілуде. Сондықтан ұлттық тілдің бейнесін сомдауға оның мүмкіндігі толық жетуі тиіс деп ойлаймыз. Соңғы ұысынылған әліпбидің өзіндік жетістіктері бар екенін ескере отырып, мына бір мәселелерді де назарда ұстап, мүмкін болса толықтырып жіберу тралы ұсынысымыз бар. Біріншіден, әлем елдері сөйлеп жатқан халықаралы тілмен, тіпті өзге елдердің ауыр ықпалына түспеген әзірбайжан, өзбек тілдері мен қазақ тілінің жағдайын салыстыруға болмайды. Сондықтан, қазақ әліпбиінде бір дыбысқа бір таңба принципі қатаң сақталуы тиіс. Олай етпеген жағдайда, қазіргі жылдамдыққа баса мән берілетін ақпараттық заманда кейбір дыбыстарымыздан айрылып қалуымыз мүмкін. Әсіресе ә (a'), ғ (g'), ң (n'), ө (o') дыбыстарына қауіп төніп тұрған секілді көрінеді. Өйткені бұл дыбыстарды жастар арасында қазірдің өзінде a, g, n, o түрінде айту дағдыға айналып қалды. Екіншіден, Ai'dyngali'evi'c', Ai'jari'kovna, Ai's'a, A'bi'bylla, A'bsa'lim, A'bsei'it, A'li'i'a', т.б. секілді есімдерді жазу ауырлай түседі әрі мәтін ішінде қатар келіп қалған жағдайда оқылуы да қиындайды, бір есім мен екіншісінің арасын ажырату біраз бөгелуді талап етеді. Мысалы, егер бірінші буынның жіңішкелігіне қарай соңғы буынды да ыңғайлап жазатын болсақ, A'si'i'a' Әсийә есімінде бес әріп орнына тоғыз таңба басылады екен. Бұл «рухани жаңғыру» талаптарында арнайы ескертілген мәселе.

Келесі бір назарда ұсталатын жағдай қазіргі кезде Республикамыздың антрпонимдік кеңістігінде тек қазақ есімі ғана емес, Қазақстан халқының баршасына ортақ есімдер қоры қалыптасып келеді. Ол бірер жылдың

көлемінде ғана емес, арысы дәстүр мен тарих ортақтығына, берісі наным-сенім мен дін ортақтығына, ал бүгінгісі біртұтас Қазақстан аумағының ортақтығына байланысты ерте дәуірлерден жалғасып келе жатқан табиғи түзіліс болып табылады. Сондықтан, «Рухани жаңғыру» бағдарламасының талаптарына сәйкес латын әліпбиінің аясында ұлттық ерекшеліктерін ескере отырып, біртұтас Қазақстан халықтары есімдерінің нормасын белгілеу міндеттері туындайды. Біз өзіміздің зерттеу бағытымызға байланысты соның ішінде қазақ есімдерінің жазылуына назар аударамыз. Кісі есімдері жеке адамдардың қалауымен таңдалады және оның мағынасын бір тілден екінші тілге аудару талап етілмейді, сондықтан құрамының күрделілігіне қарамай біртұтас тұлғасымен бір тілден екіншісіне оңай ауысып жүре береді. Бұл тарихи заңдылық, тек сол заңдылықты реттеп отыратын дыбыстық тұлғаның қалыбы назардан тыс қалмауы тиіс. Бүгінгі күн талабы тұрғысынан алғанда аталған топтағы есімдердің ішінен қазақ баласына қойылған, қойылмағанына қарамай, *тарих, дәстүр, діни сенім, мәдениет* сабақтастығы шартына сәйкес есімдердің қазақша жазылу нормасы белгіленуі тиіс. Ол бүгінгі күнмен қатар алдағы болашақ үшін де аса маңызды. Дүниеге келген балаларға жаңадан қойылатын есімдердің дұрыс жазылуын бақылау белгілі бір ережелерге немесе сөздіктер бойынша жазылу үлгілеріне сүйенуді талап етеді. Сондықтан Қазақстан азаматтарының аты жөнін рәсімдеудің емле, ережелері және арнайы сөздігін құрастыру жұмыстарын осы бастан қолға алуымыз керек.

Сөз соңында алдағы атқарылатын жұмыстардың барысы бойынша жүзеге асыруды талап ететін мынандай міндеттерді атап өтпекпіз:

- Қазақстан азаматтарының аты-жөндерін латынға негізділеген қазақ әліпбиіне көшірерде «Рухани жаңғырудың» алдымызға қойып отырған талаптарын қатаң басшылыққа алу;

- Қазақстан азаматтарының аты-жөні бойынша дайындалған тізімді барынша толықтыра түсу;

- Қазақстан азаматтарының аты-жөнін жазуда кеткен кемшіліктерді іс жүзінде жолға қою;

- жаңа әліпбидің бекітілген нұсқасының жетістіктері мен кемшіліктері бойынша тәжірибе көрсеткіштері бойынша нақты пікірлер ұсыну;

- жаңа әліпбиді қолданғанда азаматтардың аты-жөнінің біртұтастығын назарға алу;

- қолданыстан алып Қазақстан азаматтары аты-жөнінің біртұтас сөздігін дайындау.

-

3-блок. Орыс тіліндегі онимдердің транслитерациясындағы қиындықтар

Қазақстанда төл жазуы латын әліпбиіне көшкеннен кейін де екінші ресми тіл орыс тілі кирил жазуында қала бермек. Алайда еліміздегі орыс тіліндегі жер-су, елді мекен атаулары мен орыс аты-жөндері міндетті түрде жаңа латын әліпбиінде транслитерациялануға мәжбүр. Өйткені қазақ тілді ақпараттық кеңістікте орыстілді ономастикалық атаулар кеңінен

қолданылады, күнделікті ақпараттық айналымда болады. Кирил графикасындағы орыс тілінің Ресейде арнайы романдау, латынша транслитерациялық жүйесі қолданылады. Біз келешекте сол ресейлік ережеге қаншалықты жүгінеміз, жоқ өз латын жазуымызға бейімдейміз бе? Деген мәселе туындайды. Қазақ латын графикасында таңбалау қажет екендігі күмән тудырмайды, өйткені мәтінде өзге транслитерациялық жүйенің ерекшеліктері көзге ұрып тұрады, оқшауланып көрініп тұрады. Сондықтан Қазақстандағы орыс тілді ономастикалық атауларды қазақ жазуының латын графикасына бейімдеу қажеттілігі туындайды. Оның транслитерациялау принциптері, параметрлері қандай болмақ деген сауалға жауап беру үшін осы проспект жоба аясында орындаушылар Қазақстан Республикасындағы жиі қолданыстағы географиялық атаулары мен елді мекен, кісі аттарының (тегі, аты, отчествосы) тізімін жасап, оларды апострофты латын графикасына транслитерациялап шықты және қиындық, күмән тудыратын тұстары көрсетілді. Мәселен, орыс тілінен кірген кейбір географиялық терминдер мен қазақ және орыс тілінің қатысуымен жасалған күрделі атауларды жазу үлгісін қарастырды. Кейбір жағдайларда қазақ тілінің орфографиялық, орфоэпиялық, жазу емлесіне икемдестіріп таңбалады.

1. Орыс тіліндегі құрамында ь графемасы бар жер-су аттарының жазылуы.

Мысалы, топоним соңындағы мягкий знак **ь** таңбасын апостроф латиницамен қалай беруге болады, әлде арнайы таңба берілмейді ме? *Глядень* - *Gli`aden*, *Белый Камень* - *Belyi`Kamen* атауларында соңына таман берілген алдыңғы ерінді **е** жіңішке дауысты дыбыс кейінгі **н** дауыссыз дыбысты ұяндатып тұр, ал *Лань* – *Lan*, *Вольное* – *Volnoe* типтегі атаулардағы **а,о** жуан дауысты дыбыстар өзінен кейінгі **н** дыбысын орыс тіліндегідей ұяндатпай тұр. Яғни кері кирилге ретранслитерациялағанда *Лан*, *Волное* болып жазылады және айтылады. Бұл дегеніңіз, орыс тіліндегі сөздің жазылуы мен айтылуы, түптеп келгенде, түпнұсқа жазылуынан арылып, мекенжайлық қызметі бұзылып тұр. Бұдан шығар қандай жол бар? Еге *Lan*, сөзінің соңына **’** (апостроф) белгісін қойсақ, сөз соңын ұяндатады ма? Сондай-ақ, *Полынь* - *Polyn*, *Скользкая* – *Skolzka`i`a* типтегі атаулардың сөз ортасындағы мягкий знак **ь** таңбасын қалай таңбалаймыз, мұндай сөздер қазақ тілінде латын графикасымен таңбалағанда ұяндығынан арылады екен. Апостроф жеке мағынаажыратқыш таңба ретінде ұяндықты бере ала ма орыс сөзінде? Осы мәселеге жауап іздеу қажет!

Мысалы, белорус тілінде мягкий знак белгісі қатысты әріптің төбесіне диакритикалық таңба(´) қою арқылы беріледі екен, мысалы, *дзь* - *dź*, *зь* - *ź*, *ль* - *ĺ*, *нь* - *ń*, *сь* - *ś*, *ць* – *ć*: *Агародня-Кузьмініцкая* - *Aharodnia-Kuźminicka*.

Бір нұсқа ретінде Қазақстанның орыс тіліндегі жер-су атауларындағы мягкий знак белгісі осындай диакритикалық таңбамен берілсе қолайлы болар еді дейміз.

Артем типтес орыс антропонимдері 2015 жылғы стандарт бойынша *Artem* формасында транслитерацияланса, ішінара енгізілген өзгерістерден кейін *Artiom* формасында жазыла бастады.

Мадиева Г.

Орыс тіліндегі жалқы есімдердің қазақ латын әліпбиі негізінде транслитерациясындағы қиыншылықтар

В связи с переходом казахского языка на новую графику, возникает много вопросов, связанных с кодификацией и стандартизацией имен собственных. В проблемное поле попадают русские имена собственные, функционирующие как на территории Казахстана, так и на территории России и которые используются в казахских текстах. Следует отметить, что Қазақстандағы екінші ресми тіл орыс тілі кирил жазуында қала бермек. В связи с этим возникает закономерный вопрос: необходимо ли их передавать на латинице? Кирил графикасындағы орыс тілінің Ресейде арнайы романдау, латынша транслитерациялық жүйесі қолданылады. Біз келешекте сол ресейлік ережеге қаншалықты жүгінеміз, жоқ өз латын жазуымызға бейімдейміз бе? Деген мәселе туындайды. Безусловно, все русские имена собственные, которые включаются в любые письменные тексты на казахском языке, особенно это относится к названиям, распространенным на территории Казахстана, должны передаваться на казахском алфавите, основанном в настоящее время на латинской графике. При передаче с русского языка на латиницу русские имена собственные (топонимы, личные имена, фамилии, отчества, эргонимы, прагматонимы, названия периодической печати и др.), как правило, должны передаваться так, как они звучат в устной/письменной речи в русской культуре. Этот факт является непреложным правилом передачи любых оригинальных собственных имен на языки других лингвокультурных социумов с целью передачи достоверной адекватной формы имен, необходимой для их идентификации и узнаваемости.

В лингвистике для передачи собственных имен с одного языка на другой, в частности, с русского языка на латиницу, используются два подхода: транскрипция и транслитерация. Транскрипция – передача элементов звучащей речи (фонем, аллофонов, звуков) на письме с помощью какой-либо системы знаков, т.е. она основана на фонетическом принципе, в нашем случае, на передаче русских звуков латинскими буквами. Транслитерация – это побуквенная передача отдельных слов и текстов одной графической системы средствами другой системы, т.е. этот процесс заключается в передаче графического образа русского имени, в последовательной передаче букв. Отмечается, что способ транскрипции наиболее правильно передает звучание иноязычных слов, в нашем случае – русских имен, поскольку учитывается их произношение. Тем не менее, в сложных случаях (при отсутствии звуков, например, русского языка в казахском), используют как транскрипцию, так и

транслитерацию, а порой и их комбинацию – комбинационный способ передачи.

Для передачи письменного казахского языка принят следующий казахский алфавит, основанный на латинской графике:

ПТВЕРЖДЕН
Указом Президента
Республики Казахстан
от 26 октября 2017 года
№ 569

АЛФАВИТ
казахского языка, основанный на латинской графике

№	Написание	Звук	№	Написание	Звук
1	A a	[a]	17	N' n'	[n], [nr]
2	A' a'	[ə]	18	O o	[o]
3	B b	[b]	19	O' o'	[o]
4	D d	[d]	20	P p	[p]
5	E e	[e]	21	Q q	[k]
6	F f	[f]	22	R r	[p]
7	G g	[r]	23	S s	[c]
8	G' g'	[r]	24	S' s'	[m]
9	H h	[x], [h]	25	C' c'	[ч]
10	I i	[i]	26	T t	[t]
11	I' i'	[u], [ü]	27	U u	[y]
12	J j	[ж]	28	U' u'	[y]
13	K k	[k]	29	V v	[v]
14	L l	[l]	30	Y y	[ы]
15	M m	[m]	31	Y' y'	[y]
16	N n	[n]	32	Z z	[z]

Следует признать, что расположение отдельных букв настоящего алфавита не соответствует традиционному кириллическому расположению знаков, и даже не английскому и латинскому алфавиту. Например, звук **ф** (используемый в иноязычных словах, например, *кафедра*) разработанного казахского алфавита передается знаком **f** и стоит на 6-й позиции, в кириллице он обозначался буквой **ф** и стоял на 29-й позиции. Звук **г** передается буквой **Gg** и стоит на 7-й позиции, тогда как в кириллическом алфавите он стоит на 5-й позиции. Необходимо отметить, что «**G g** – седьмая буква базового латинского алфавита, называется в латинском и немецком языках «гэ», во французском языке – «жэ», в английском языке – «джи», в испанском языке – «хе»» [https://ru.wikipedia.org/wiki/G]. Из этого следует, что данная буква обозначает разные звуки в разных языках, несмотря на то, что основу многих европейских языков составляет классический латинский алфавит, состоящий из 23 букв. Звук **ж** (используемый, например, в слове *жоба*) в кириллице стоял на 10-й позиции, тогда как в алфавите на латинице он занимает 12-е место. Звук **в**, стоявший на 4-м месте в кириллице, в новом алфавите занимает 29-ю позицию, звук **з** занимает в настоящем алфавите 32-ю позицию, в старом – 11-ю и т.д.

Это свидетельствует не только о полной смене порядка расположения букв кириллицы, но и внешнем представлении нового алфавита, что связано с его визуальным восприятием.

Безусловно, что русские названия, появляющиеся по мере необходимости в казахском тексте – различных официальных/ неофициальных документах, географических картах, атласах, справочниках, словарях разного вида, жанра, типа, СМИ, копиракетинговых/рерайтинговых текстах и т.п., следует передавать на латинской графике. Известные Инструкции по передаче названий с одного языка на другой, рекомендации заседаний комитетов по созданию национальных справочников географических названий, включают такие вопросы, как «подготовка карт, справочников географических названий, руководящих принципов по вопросам топонимии и веб-сайтов» на соответствующих языках (<http://context.reverso.net>).

Қазақ латын графикасында таңбалау қажет екендігі күмән тудырмайды, өйткені мәтінде өзге транслитерациялық жүйенің ерекшеліктері көзге ұрып тұрады, оқшауланып көрініп тұрады. Сондықтан Қазақстандағы орыс тілді ономастикалық атауларды қазақ жазуының латын графикасына бейімдеу қажеттілігі туындайды. Оның транслитерациялау принциптері, параметрлері қандай болмақ деген сауалға жауап беру үшін осы проспект жоба аясында орындаушылар Қазақстан Республикасындағы жиі қолданыстағы географиялық атаулары мен елді мекен, кісі аттарының (тегі, аты, отчествосы) тізімін жасап, оларды апострофты латын графикасына транслитерациялап шықты және қиындық, күмән тудыратын тұстары көрсетілді. Мәселен, орыс тілінен кірген кейбір географиялық терминдер мен қазақ және орыс тілінің қатысуымен жасалған күрделі атауларды жазу үлгісін қарастырды. Кейбір жағдайларда қазақ тілінің орфографиялық, орфоэпиялық, жазу емлесіне икемдестіріп таңбалады.

Анализ принятого в Казахстане алфавита казахского языка дает основание утверждать, что отдельные буквы русского алфавита, которые передают специфические звуки русского языка, в этом алфавите не представлены. Это – ё, й, ц, щ, э, ю, я, ь.

1 Топонимдер

1. *Орыс тіліндегі құрамында ё графемасы бар жер-су аттарының жазылуы.*

Особую сложность составляет начертание буквы ё, которая в русском языке обозначает двойной звук йо и дифференцирует лексическую или грамматическую семантику. По правилам русской орфографии букву ё рекомендуется употреблять в следующих случаях:

1. для правильного опознания слова, напр.: всё, небо, летом, совершенный (в отличие соответственно от слов все, небо, летом, совершенный);

2. для указания правильного произношения слова (редкого, недостаточно хорошо известного, или имеющего распространённое неправильное произношение), напр.: сёрфинг, флёр, твёрже, щёлочка;

3. для указания правильного ударения в слове, напр.: приведённый, унесённый, осуждённый, новорождённый, ведро, узнаём (в отличие от ведрó, узнаём);

4. в собственных именах – фамилиях, географических названиях, напр.: Конёнков, Неёлова, Дежнёв, Кошелёв, Вёшенская, Олёкма («Правила русской орфографии и пунктуации», 1956 г., новая редакция 2006 г.).

Неверное написание имени собственного без буквы **ё** ведет к неверному его озвучанию и неправильному толкованию. Например, фамилии *Хрущёв, Горбачёв, Королёв* по-английски передают как *Khrus(h)chev, Gorbachev* и *Korolev*. В случае ретранслитерации они будут написаны в форме *Хрущев, Горбачев, Королев*. Правильно они должны передаваться в русской латинице как *Khrushchyov (Hruščëv, Hrušëv), Gorbachyov (Gorbačëv), Korolyov (Korolëv)* и т.п., в зависимости от применяемого способа транслитерации.

В русской орфографии отмечается, что «буквы **я, е, ё, ю** выполняют две функции:

• **после согласного** они сигнализируют о том, что предшествующая согласная буква обозначает мягкий согласный звук:

Сяду [с'áду], *сел* [с'эл], *сёл* [с'óл], *сюда* [с'удá];

• **после гласных букв**, в начале слова и после разделительных **ъ** и **ь** эти буквы обозначают два звука – согласный [**ј**] и соответствующий гласный:

Я – [ja], **е** – [jэ], **ё** – [jo], **ю** – [ju]. Например:

1. после гласных: *жуёт* [жујóт], *бреют* [бр'эјут];

2. в начале слова: *ел* [jэл], *як* [ják];

3. после разделительных **ъ** и **ь**: *съел* [сјэл], *вьюн* [в'јун]».

Анализ и поиск наиболее адекватной передачи этих звуков графемами латиницы дает основание дифференцировать их. Так, букву **ё** в казахской латинице возможно передавать следующим образом:

а) буквой **О'о'**, передающей казахский звук **ө**, в случае, если **ё** стоит после согласных внутри слова, согласные звуки перед **ё** смягчаются с помощью апострофа ('), например: *Озерное* – *Oz'o'rne* (вместо OZIORNAI'A), *Орёл* – *Or'o'l* (вместо ORIOL), *Чёрная* – *C'o'rnaï'a* (но не C'ERNAI'A);

б) сочетанием букв **І'о'і'о'**, если звук **ё** стоит в начале слова, например: *Ёлки* – *I'o'lkï'*.

2. *Орыс тіліндегі құрамында **й** графемасы бар жер-су аттарының жазылуы.*

Звук **й** передан в казахском алфавите так же, как звук **и** – І' і', например: название **Йошкар-Ола́** (город в России, столица Республики Марий Эл) передается на казахской латинице как **І'os'kar-Ola** и название г. **Ижевск** как **І'jevsk**. Географические названия с компонентом, в котором имеется этот звук, также передаются графическим знаком і' – **Belyi' holm** (Белый холм). В связи

с этим могут возникать проблемы с произношением русских топонимов, в которых имеется звук й, и, как следствие, с его идентификацией.

2. *Орыс тіліндегі құрамында ц графемасы бар жер-су аттарының жазылуы.*

В русском языке буква «ц» произносится почти всегда твёрдо перед звуками [a], [o], [y] и чуть смягчённо перед [э] и [и]. В казахском алфавите в новой редакции звука ц нет. В русской латинице этот звук передается буквой с. В связи с тем, что в казахской графике буква с в чистом виде без апострофа не задействована, то русский звук ц можно передать при помощи этой буквы, например: *Цыганка* – *Sygan'ka* вместо *Tsygan'ka*, *Калмыцкий Ключ* – *Kalmycki' i' Kl' y' c'* вместо *KALMYTsKI' T' KLI' Y' C'*.

3. *Орыс тіліндегі құрамында ш графемасы бар жер-су аттарының жазылуы.*

Буква ш используется в ряде славянских кириллических алфавитах. Она занимает 27-ю позицию в русском алфавите и в литературном произношении обозначает долгий мягкий шипящий звук [ш'ш'], но встречаются также краткое мягкое [ш'], диалектное [шш] и устаревшее [ш'ч']), в болгарском алфавите занимает 26-ю позицию и произносится как [шт], в украинском алфавите эта буква является 30-й, но произносится как твёрдое [шч]) и т.д. В русском языке достаточно часто встречаются топонимы со звуком ш, например: *Щебенюха*, *Щебнюшка*, *Щелочиха*, *Щипалка*, *Щучье* и т.п. Этот звук является долгим мягким звуком [ш'ш'], но встречается также краткое мягкое [ш']. Этот звук следует отличать от звука, который обозначается буквой щ. В русской латинице этот звук обозначается šč šč, тогда как ш – š š. Для того, чтобы избежать неправильного произношения, следует звук ш обозначать при помощи имеющихся в новом казахском алфавите букв – s'c': *Щучье* – *S'c' y' c' i' e*, *Щипалка* – *S'c' i' palka* (но не *S' T' PALKa*, будет произноситься как Шипалка).

4. *Орыс тіліндегі құрамында ю графемасы бар жер-су аттарының жазылуы.*

В пункте 1 было отмечено, что буква ю выполняет две функции:

- **после согласного** она сигнализирует о том, что предшествующая согласная буква обозначает мягкий согласный звук: *сюда* [с'удá];

- **после гласных букв**, в начале слова и после разделительных **ъ** и **ь** эта буква обозначает два звука – согласный [j] и соответствующий гласный: [jy].

Например:

1. после гласных: *бреют* [бр'э́ют];

2. в начале слова: *юла* [jула];

3. после разделительных **ъ** и **ь**: *вьюн* [в'jу́н].

В русских топонимах этот звук встречается достаточно часто и на казахской латинице можно передать имеющимися в современном алфавите сочетаниями букв в следующих случаях:

- в начале слова как *Г'у'*: *Юртово* – *Г'у`rtovo*

- в самом слове после согласной, которая обозначена как мягкая с помощью апострофа ('), как у': *Афонин Ключ – Afoni'n Kl'y's', Горюша – Gor'y's'a.*

5. *Орыс тіліндегі құрамында **я** графемасы бар жер-су аттарының жазылуы*

В русском языке буква я обозначает звук, который произносится после мягкого согласного или сочетание звуков – согласный [j] и гласный [а], выполняя две функции:

- **после согласного** она сигнализирует о том, что предшествующая согласная буква обозначает мягкий согласный звук:

мял [м'ал];

- **после гласных букв**, в начале слова эта буква обозначает два звука – согласный [j] и гласный [а]. Например:

1. после гласных: *маяк [мајак];*

2. в начале слова: *яма [јама].*

Русские топонимы с этими звуками следует передать с помощью имеющихся в казахском алфавите буквами: *Яровка – I'arovka, Четверяков Лог – C'etver'akov Log* (но не *C'etveri'akov Log*).

6. *Орыс тіліндегі құрамында **ь** графемасы бар жер-су аттарының жазылуы.*

В русском языке согласные звуки дифференцируются по твердости – мягкости в отличие от казахского языка, в котором по критерию твердости – мягкости в соответствии с законом сингармонизма различаются гласные звуки. На письме в русском языке мягкость согласного обозначается с помощью мягкого знака – **ь**: *Пальгов*(Талғар ауд.), *Полынь*(Жаңаарқа ауд.), *Лань* (Айыртау ауд.) и др. Топоним ішінде немесе соңындағы мягкий знак **ь** таңбасын латиницамен қалай беруге болады, әлде арнайы таңба берілмейді ме? *Белый Камень – Belyi` Kamen* атауында соңына таман берілген алдыңғы ерінді **е** жіңішке дауысты дыбыс кейінгі **н** дауыссыз дыбысты ұяндатып тұр, ал *Пальгов – Palgov, Полынь – Polyn, Лань – Lan, Вольное – Volnoe* типтегі атаулардағы **а, о, ы** жуан дауысты дыбыстар өзінен кейінгі **г, н** дыбысын орыс тіліндегідей ұяндатпай тұр. По закону сингармонизма эти слова на казахском языке будут произноситься как твердые. В связи с этим кері кирилге ретранслитерациялағанда *БелыйКамен; Палгов, Полын, Лан, Волное* болып жазылады және айтылады. Бұл дегеніңіз, орыс тіліндегі сөздің жазылуы мен айтылуы, түптеп келгенде, түпнұсқа жазылуынан арылып, мекенжайлық қызметі бұзылып тұрады. Бұдан шығар қандай жол бар? Егер *Lan*, сөзінің соңына **`**(апостроф) белгісін қойсақ, сөз соңын ұяндатады ма? Сондай-ақ, *Полынь – Polyn, Скользя – Skolzkaï'a* типтегі атаулардың сөз ортасындағы мягкий знак **ь** таңбасын қалай таңбалаймыз, мұндай сөздер қазақ тілінде латын графикасымен таңбалағанда ұяндығынан арылады екен. Апостроф жеке мағынаажыратқыш таңба ретінде ұяндықты бере ала ма орыс сөзінде?

Алайда кісі есімдеріне, географиялық атауларға қатысты орыс тілінің латын графикасында транслитерациялаудың соңғы жылдардағы ереже-

нұсқаулықтарында мягкий знак- ь белгісі мүлдем қолданылмай тастаған, мысалы, *Olga – Ольга, Volnoe – Вольное*. Қазақстан аумағында жартысы қазақша, жартысы орысша атаулар, қосөзді күрделі атаудың алғашқы сыңары орыс тіліндегі сын есіммен кездесетін жағдайлар, яғни гибрид атаулар бар екендігін айту керек. Мысалы, *Светлый Жаркөл, Күріш Даласы разьезы, Правый Усть-Қалжыр, Никольско-Бурлықское, Зааятская*. Мұндай типтегі тіларалық интерференция нәтижесінде пайда болған топонимдердің өзіндік орфографиялық, емлелік ерекшелігі қалыптасқан, сондықтан оларды орыс және қазақ тілі нормаларын қолдана отырып, зерттеу керек. Бұл болашақ ойланатын, ғылыми негізін анықтайтын мәселе Осы мәселеге жауап іздеу қажет! Мысалы, белорус тілінде мягкий знак белгісі қатысты әріптің төбесіне диакритикалық таңба (') кою арқылы беріледі екен, мысалы, *дзь - dź, зь - ź, ль - ł, нь - ń, сь - ś, ць - ć: Агародня-Кузьмініцкая - Aharodnia-Kuźminickaја*.

Бір нұсқа ретінде Қазақстанның орыс тіліндегі жер-су атауларындағы мягкий знак белгісі осындай диакритикалық таңбамен берілсе қолайлы болар еді дейміз.

Можно предложить и другой вариант: поскольку в новой латинице активно используется апостроф, а в международной транскрипции мягкость согласного или гласного также передается с помощью апострофа, то в связи с этим вполне возможно обозначать мягкость согласного в русских именах собственных при помощи апострофа ('): Ельск – El'sk. В этом случае подобные имена собственные будут произноситься так, как в языке-оригинале, без фонетических искажений.

Нами разработана таблица, в которой буквы русского алфавита передаются современной графикой казахского языка:

Проект Приложения
к Инструкции по транслитерации
русских географических названий
буквами латинского алфавита

Таблица транслитерации букв русского алфавита
буквами латинского алфавита казахского языка

Буква русского алфавита	Соответствующая буква латиницы	Примеры транслитерации русских географических названий
А а	A a	Азов – Azov
Б б	B b	Бобровск – Bobrovsk
В в	V v	Воркута – Vorkuta
Г г	G g	Гомель – Homiel', Гаўя - Найја
Д д	D d	Добруш – Dobrus'
Е е	E e	Елабуга – Elabuga Ельск – El'sk, Бабаево – Babaevo

Ё ё	О' о'	Молодёжный – Molod'o'jnyi'
	І'о' і'о'	Йошкар-Ола – І'о's'kar-Ola
Ж ж	J j	Железинск – Jelezinsk
З з	Z z	Изумрудный – І'zumrudnyi'
И и	І' і'	Иваново – І'vanovo
Й й	І' і'	Йошкар-Ола – І'os'kar-Ola
		Лагойск – Lagoi'sk
К к	K k	Круглое – Krugloe
Л л	L l	Лосиха – Losi'ha
М м	M m	Мохнатка – Mohnatka
Н н	N n	Николаева – Ni'kolaeva
О о	O o	Орлова – Orlova
П п	P p	Петрова – Petrova
Р р	R r	Рулиха – Ry'li'ha
С с	S s	Самсоновка – Samsonovka
Т т	T t	Таволжанка – Tavaljanka
У у	Y' y'	Уварово – Y'varovo
Ф ф	F f	Фаткина – Fatki'na
Х х	H h	Халзан – Halzan
Ц ц	C c	Церковка – Cerkovka
Ч ч	C' c'	Черногорка – C'ernogorka
Ш ш	S' s'	Шматова – S'matova
Щ щ	S'c' s'c'	Щебнюха – S'c'ebn'y'ha
Ы ы	Y y	Рассыпная – Rassypnai'a
Ь ь		Шульбинка – S'y'l'bi'nka
Э э	E e	
Ю ю	І'y' і'y'	Юртово – І'y'rtovo
Я я	І'a і'a	Яровская Сопка – І'arovskai'aSopka

3.2 Антропонимдер

1. Орыс тілінің құрамында ё графемасы бар кісі аттарының жазылуы.

В собственных именах – фамилиях, географических названиях, напр.: Конёнков, Неёлова, Дежнёв, Кошелёв, Вёшенская, Олёкма («Правила русской орфографии и пунктуации», 1956 г., новая редакция 2006 г.).

Неверное написание имени собственного без буквы ё ведет к неверному его озвучанию и неправильному толкованию. Например, фамилии *Хрущёв*, *Горбачёв*, *Королёв* по-английски передают как *Khrus(h)chev*, *Gorbachev* и

Korolev. В случае ретранслитерации они будут написаны в форме *Хрущев, Горбачев, Королев*. Правильно они должны передаваться в русской латинице как *Khrushchyov (Hruščëv, Hrušëv), Gorbachyov (Gorbačëv), Korolyov (Korolëv)* и т.п., в зависимости от применяемого способа транслитерации.

В русской орфографии отмечается, что «буквы **я, е, ё, ю** выполняют две функции:

- **после согласного** они сигнализируют о том, что предшествующая согласная буква обозначает мягкий согласный звук:

Сяду [с'áду], *сел* [с'эл], *сёл* [с'ол], *сюда* [с'удá];

- **после гласных букв**, в начале слова и после разделительных **ъ** и **ь** эти буквы обозначают два звука – согласный [**ј**] и соответствующий гласный:

Я – [ја], **е** – [јэ], **ё** – [јо], **ю** – [ју].

Например:

1. после гласных: *жуёт* [жујót], *бреют* [бр'эјут];

2. в начале слова: *ел* [јэл], *як* [јák];

3. после разделительных **ъ** и **ь**: *съел* [сјэл], *вьюн* [в'ју́н]».

Поиск наиболее адекватной передачи этих звуков графемами латиницы дает основание дифференцировать их. Так, букву **ё** в казахской латинице возможно передавать следующим образом:

а) буквой **О'о'**, передающей казахский звук **о**, в случае, если **ё** стоит после согласных внутри слова, согласные звуки перед **ё** смягчаются с помощью апострофа ('), например: *Озерное* – *Oz'o'rne* (вместо OZIORNAI'A), *Орёл* – *Or'o'l* (вместо ORIOL), *Чёрная* – *C'o'rnaí'a* (но не C'ERNAI'A);

б) сочетанием букв **І'о'і'о'**, если звук **ё** стоит в начале слова, например: *Ёлки* – *I'o'lkí'*.

2. *Орыс тіліндегі құрамында **й** графемасы бар кісі аттарының жазылуы.*

Звук **й** передан в казахском алфавите так же, как звук **и** – І' і', например: название **Йошкар-Ола́** (город в России, столица Республики Марий Эл) передается на казахской латинице как **I'os'kar-Ola** и название г. **Ижевск** как **I'jevsk**. Географические названия с компонентом, в котором имеется этот звук, также передаются графическим знаком і' – **Belyi' holm** (Белый холм). В связи с этим могут возникать проблемы с произношением русских топонимов, в которых имеется звук **й**, и, как следствие, с его идентификацией.

3. *Орыс тіліндегі құрамында **ц** графемасы бар кісі аттарының жазылуы.*

В русском языке буква «ц» произносится почти всегда твёрдо перед звуками [а], [о], [у] и чуть смягчённо перед [э] и [и]. В казахском алфавите в новой редакции звука **ц** нет. В русской латинице этот звук передается буквой **с**. В связи с тем, что в казахской графике буква **с** в чистом виде без апострофа не задействована, то русский звук **ц** можно передать при помощи этой буквы, например: *Цыганка* – *Sygan'ka* вместо *Tsygan'ka*, *Калмыцкий Ключ* – *Kalmycki'í' Kl'y's'* вместо *KALMYTsKI'T' KLI'Y'C'*.

4. Орыс тіліндегі құрамында **ш** графемасы бар кісі аттарының жазылуы.

Буква **ш** используется в ряде славянских кириллических алфавитах. Она занимает 27-ю позицию в русском алфавите и в литературном произношении обозначает долгий мягкий шипящий звук [ш'ш'], но встречаются также краткое мягкое [ш'], диалектное [шш] и устаревшее [ш'ч']), в болгарском алфавите занимает 26-ю позицию и произносится как [шт], в украинском алфавите эта буква является 30-й, но произносится как твёрдое [шч]) и т.д. В русском языке достаточно часто встречаются топонимы со звуком **ш**, например: *Щебенюха, Щебнюшка, Щелочиха, Щипалка, Щучье* и т.п. Этот звук является долгим мягким звуком [ш'ш'], но встречается также краткое мягкое [ш']. Этот звук следует отличать от звука, который обозначается буквой **щ**. В русской латинице этот звук обозначается **šš šš**, тогда как **ш** – **š š**. Для того, чтобы избежать неправильного произношения, следует звук **ш** обозначать при помощи имеющихся в новом казахском алфавите букв – **s'c'**: *Щучье* – *S'c'y'c'i'e*, *Щипалка* – *S'c'i'palka* (но не *S'I'PALKA*, будет произноситься как Шипалка).

5. Орыс тіліндегі құрамында **ю** графемасы бар жер-су аттарының жазылуы.

В пункте 1 было отмечено, что буква **ю** выполняет две функции:

- **после согласного** она сигнализирует о том, что предшествующая согласная буква обозначает мягкий согласный звук: *сюда* [с'удá];
- **после гласных букв**, в начале слова и после разделительных **ъ** и **ь** эта буква обозначает два звука – согласный [j] и соответствующий гласный: [jy].

Например:

1. после гласных: *бреют* [бр'э́ют];
2. в начале слова: *юла* [jула];
3. после разделительных **ъ** и **ь**: *вьюн* [в'jу́н].

В русских топонимах этот звук встречается достаточно часто и на казахской латинице можно передать имеющимися в современном алфавите сочетаниями букв в следующих случаях:

- в начале слова как **Г'у'**: *Юртово* – *Г'у`rtovo*
- в самом слове после согласной, которая обозначена как мягкая с помощью апострофа ('), как **у'**: *Афонин Ключ* – *Afoni'n Kl'y's'*, *Горюша* – *Gor'y's'a*.

6. Орыс тіліндегі құрамында **я** графемасы бар кісі аттарының жазылуы

В русском языке буква **я** обозначает звук, который произносится после мягкого согласного или сочетание звуков – согласный [j] и гласный [а], выполняя две функции:

- **после согласного** она сигнализирует о том, что предшествующая согласная буква обозначает мягкий согласный звук:

мьял [м'áл];

• **после гласных букв**, в начале слова эта буква обозначает два звука – согласный [j] и гласный [а],

Например:

1.после гласных: *маяк* [мајак];

2.в начале слова: *яма* [јама].

Русские топонимы с этими звуками следует передать с помощью имеющихся в казахском алфавите буквами: *Яровка – I'arovka, Четверяков Лог – C'etver'akov Log* (но не *C'etveri'akov Log*).

7. *Орыс тіліндегі құрамында ь графемасы бар кісі аттарының жазылуы.*

В русском языке согласные звуки дифференцируются по твердости – мягкости в отличие от казахского языка, в котором по критерию твердости – мягкости в соответствии с законом сингармонизма различаются гласные звуки. На письме в русском языке мягкость согласного обозначается с помощью мягкого знака – **ь**: *Пальгов*(Талғар ауд.), *Полынь*(Жаңаарқа ауд.), *Лань* (Айыртау ауд.) и др. Топоним ішінде немесе соңындағы мягкий знак **ь** таңбасын латиницамен қалай беруге болады, әлде арнайы таңба берілмейді ме? *Белый Камень – Belyi` Kamen* атауында соңына таман берілген алдыңғы ерінді **е** жіңішке дауысты дыбыс кейінгі **н** дауыссыз дыбысты ұяңдатып тұр, ал *Пальгов – Palgov, Полынь – Polyn, Лань – Lan, Вольное – Volnoe* типтегі атаулардағы **а, о, ы** жуан дауысты дыбыстар өзінен кейінгі **г, н** дыбысын орыс тіліндегідей ұяңдатпай тұр. По закону сингармонизма эти слова на казахском языке будут произноситься как твердые. В связи с этим кері кирилге ретранслитерациялағанда *БелыйКамень; Палгов, Полын, Лан, Волное* болып жазылады және айтылады. Бұл дегеніңіз, орыс тіліндегі сөздің жазылуы мен айтылуы, түптеп келгенде, түпнұсқа жазылуынан арылып, мекенжайлық қызметі бұзылып тұрады. Бұдан шығар қандай жол бар? Егер *Lan*, сөзінің соңына **`** ( апостроф) белгісін қойсақ, сөз соңын ұяңдатады ма? Сондай-ақ, *Полынь – Polyn, Скользя – Skolzka`a* типтегі атаулардың сөз ортасындағы мягкий знак **ь** таңбасын қалай таңбалаймыз, мұндай сөздер қазақ тілінде латын графикасымен таңбалағанда ұяңдығынан арылады екен. Апостроф жеке мағынаажыратқыш таңба ретінде ұяңдықты бере ала ма орыс сөзінде?

Алайда кісі есімдеріне, географиялық атауларға қатысты орыс тілінің латын графикасында транслитерациялаудың соңғы жылдардағы ереже-нұсқаулықтарында мягкий знак- **ь** белгісі мүлдем қолданылмай тастаған, мысалы, *Olga – Ольга, Volnoe – Вольное*. Қазақстан аумағында жартысы қазақша, жартысы орысша атаулар, қосөзді күрделі атаудың алғашқы сыңары орыс тіліндегі сын есіммен кездесетін жағдайлар, яғни гибрид атаулар бар екендігін айту керек. Мысалы, *Светлый Жаркөл, Күріш Даласы разъезы, Правый Усть-Қалжыр, Никольско-Бурлықское, Зааятская*. Мұндай типтегі тіларалық интерференция нәтижесінде пайда болған топонимдердің өзіндік орфографиялық, емлелік ерекшелігі қалыптасқан, сондықтан оларды орыс және қазақ тілі нормаларын қолдана отырып, зерттеу керек. Бұл болашақ

ойланатын, ғылыми негізін анықтайтын мәселе Осы мәселеге жауап іздеу қажет!

Мысалы, белорус тілінде мягкий знак белгісі қатысты әріптің төбесіне диакритикалық таңба (') кою арқылы беріледі екен, мысалы, *дзь - dź, зь - ź, ль - ł, нь - ń, сь - ś, ць - ć*: *Агародня-Кузьмініцкая - Aharodnia-Kuźminickaja*.

Бір нұсқа ретінде Қазақстанның орыс тіліндегі жер-су атауларындағы мягкий знак белгісі осындай диакритикалық таңбамен берілсе қолайлы болар еді дейміз.

Можно предложить и другой вариант: поскольку в новой латинице активно используется апостроф, а в международной транскрипции мягкость согласного или гласного также передается с помощью апострофа, то в связи с этим вполне возможно обозначать мягкость согласного в русских именах собственных при помощи апострофа ('): Ельск – El'sk. В этом случае подобные имена собственные будут произноситься так, как в языке-оригинале, без фонетических искажений.

Правила транслитерации

1. В русском языке гласные **е, ё, ю, я** – это йотированные гласные. В связи с этим эти гласные передаются в зависимости от позиции в слове разными случаями:

- в начале имени собственного буква **е** транслитерируется как **е-**: ЕЛОВКА – ELOVKA;
- в начале имени собственного буквы **ё, ю, я** транслитерируются как **і'о-, і'у', і'а-**: І'У'ДІ'НА(Юдиха), І'АРОВКА (ЯРОВКА);
- в середине слов после согласных пишется **-е-**: С'ESNOKOVKA (ЧЕШОКОВКА);
- в середине слов после мягких согласных пишется **-у', -а-**: НАР'У'ЗІ'НА(ХАРЮЗИХА), У'СТ'У'МКА (УСТЮМКА), Т'У'Т'У'NOVKA (вместо ТІ'У'ТІ'У'NOVKA)(ТЮТЮНОВКА), М'АКОНКАІ'А (МЯКОНЬКАЯ);
- в середине слов после гласных – **і'е-, і'о-, -і'у', -і'а-**;
- в конце слов написание йотированных гласных, как и в предыдущем случае с **е, ё, ю, я**, зависит от того, предшествует ли такой гласной гласный звук или согласный: КАЗАЧЬЯ – KAZAC'І'А.

2. Мягкость согласных обозначается апострофом ('): ГОРЬКАЯ – GOR'KAІ'А, КРАСНЕНЬКОЕ – KRASNEN'KOE.

4- блок. Шетел атаулары (Экзонимдер)

Қазақ тіліне өзге тілден енген ономастикалық атауларды экзоним деген терминмен белгіейді. Экзоним термині, жалпы, алыс шетел атауларына қатысты айту қалыптасқан. Орыс тілді атаулар Қазақстан жерінде көптеп кездесетіндіктен экзоним болып қабылданбайды.

Бұл перспект-жоба аясында 190 шетел мемлекет атауы, 190 астана атауы, ірі халықаралық әуежай атаулары, кейбір танымал әлемдегі ірі физика-географиялық нысана атаулары, сондай ақ, әлемдік мәдениеттегі танымал тұлғалардың аты-жөндері зерттеу нысаны ретінде алынып отыр.

Аталған экзонимдер тобының қарастыру реті мынадай: 1. кирилл графикасындағы жазуы беріледі; 2. жаңа қазақ латын графикасындағы транслитерациясы; 3. халықаралық стандартқа сай жазылуы; 4. экзонимдердің түрік, әзербайжан, өзбекжәне кейбір жағдайда еуропа тілдеріндегі салғастырмалы транслитерациясы берілді.

Көптеген ел, астана атаулары қазақ тіліне орыс тілі арқылы енгендігі белгілі. Зерттеу нәтижесінде кейбір экзонимдерге өзгеріс енгізілуі мүмкін. Жоба ретінде осы жоба шеңберінде ұсыныс айтылады.

1. Мемлекет және астана атаулары мен кейбір ірі әлемдік физика-географиялық атаулардың транслитерациясы мен аударма мәселесі.

2. Прецеденттік феноменонимдер (әлемдік мәдениеттің танымал тұлғалары есімдері)

3. Қазақстан мегаполистеріндегі латын графикасында қолданылып жүрген фирма, компания, бизнес-орталық, тұрғын үй кешен аттары, банк, фитнес-клуб, сауда орталықтары мен бутик және т.б. коммерциялық нысана атауларын жаңа апостроф латын графикасында транслитерациялау ерекшеліктері.

4.1. Мемлекет, астана , шетел мегаполис атаулары

Экзонимдік атауларды жаңа латын әліпбиінің негізінде қазақ тілінде транслитерациялауда бірізділік қажет. Латын графикасына көшкен өзге тілдердің тәжірибесін қарастыру маңызды болғандықтан мемлекет және астана атаулары латын әліпбиімен қазақ тілінде, түрік, өзбек, әзірбайжан, кейбір жағдайларда өзге еуропа тілдерінде салыстырылып көрсетіледі. Мемлекет атаулары көп жағдайда қазақ тіліне орыс тілі арқылы енгендігі белгілі. Сондықтан экзонимдік атауларды қайтадан қазақша таңбалауда түпнұсқаға барынша жақын тұлғада транслитерациялау—ұлттық ономастиканың алдында тұрған күрделі ғылыми-практикалық мәселелердің бірі.

Шетел мемлекет атауларының бір тобын тарихи тұрғыдан қазақ тілінде қалыптасып кеткен атаулар құрайды, олар: *Венгрия - Мажарстан, Россия - Ресей, Индия - Үндістан, Пакистан - Пәкістан, Афганистан -Ауғанстан, Москва - Мәскеу, Япония - Жапония, Египет-Мысыр, Грузия - Гүржістан, Германия - Алмания, Пекин - Бейжің, Китай - Қытай, Азербайджан - Әзербайжан, Великобритания - Ұлыбритания* т.т. Экзонимдердің графикасын түсіруде орыс алфавитінің септігі мол, алайда латын әліпбиіне көшкенде, яғни жаңа латын әліпбиде орыс тілінің заңдылықтарына қарай жазылған экзонимдердегі қазақ тіліне жат **ц,ю,я,э,ь,ъ** сынды кірме дыбыстар мен

әріптер алдағы уақытта қолданылмайды. Сондықтан кейбір экзонимдерге өзгерістер енгізілуі мүмкін.

Халықаралық ономастикалық кеңістікте орыс тілінің **ия** қосымшасымен келетін көптеген *Швеция, Швейцария, Герцеговина, Финляндия, Италия, Испания, Чехия, Армения, Сирия, Черногория, Дания, Иордания, Болгария, Турция, Иордания, Македония, Малайзия* және т.б. сындышетел мемлекет атаулары бар. Бұл қосымшаның семантикасы түркі, парсы тілдеріндегі *стан* қосымшасының баламасы ретінде қандай да бір ел, мемлекет (страна, государство) дегенді білдіреді. Мысалы, Қазақстан, Өзбекстан, Ауғанстан, Қырғызстан т.б. мемлекет атауларындағы *стан* Аталған мемлекет атауларының арасында түрік, әзербайжан, өзбек тілдерінің айтылу заңына бейімдеп, өзгертіп қабылдағандары да кездеседі.

Мәселен: Швейцария экзонимі жаңа латын әліпбиінде транслитерациялағанда *S'veitsari'i'a* болады екен, кең тараған халықаралық стандартта – *Sweden* деп жазылады. Ал осы атаудың түрік тілінде *İsviçre*, өзбек тілінде орыс тілді негіз сақталып – *Shveytsariya* және әзербайжан тілінде *İsveçrə* деген жергілікті жазу мен айтылу, латын графикасында транслитерациялау әдебі қалыптасқан екен. Қазақ тілінде латын әліпбиімен *Швейцария - S'veitsari'i'a*, түрік тілінде – *İsviçre*, өзбек тілінде – *Shveytsariya*, әзербайжан тілінде – *İsveçrə*, ал халықаралық стандарт бойынша – *Switzerland* тұлғасында транслитерацияланады. *Швеция* қазақ тілінде – *S'vetsi'i'a*, түрік тілінде – *İsveç*, өзбек тілінде – *Shvetsiya*, әзербайжан тілінде – *İsveç*, халықаралық стандартта – *Sweden* формасы кең тараған. *Spain*

Ендігі жерде жаңа қазақ латын әліпбиінде транслитерациялауда мемлекет атауларының ортасында кездесетін орыс тілінен енген **Ц** әрпі **TS**, **Я** әрпі **ГА** таңбасымен беріледі. Осыған орай аталмыш дыбыстар мен графемалардың сөздің/ономастикалық атаудың басында, ортасында, аяғында орналасуына байланысты орфографиялық ереже баптарын жасау керек, сынамадан өткізу қажет.

Ерекше назар аударатын экзонимдік топтардың бірі дүниежүзіне танымал ірі мегаполис атаулары. Олардың ағылшынша транслитерациясы өзге әлемдік тілдер үшін халықаралық стандарт - үлгі ретінде қабылданады. Мысалы, *Нью-Йорк/New-York* біздің жаңа латын әліпбиінде *Ni`y`- I`ork* деп транслитерацияланады екен, сөйтіп танымал халықаралық стандарттың ізі де қалмайды екен. Бұл жайт танымал атаудың қалыптасқан халықаралық визуалды-графикалық бейнесі мен идентификациясын бұзып тұр. Сондықтан осы және осы типтес *Лос-Анджелес - Los Angeles, Париж - Paris, Рим – Rome, Испания – Spain* т.б. сынды басқа да көптеген атаулардың қалыптасқан халықаралық стандартта қалдыру жөніндегі болашақ ережеде арнайы ескертпелер қажет. *Лос-Анджелес - Los Angeles, Париж - Paris, Рим – Rome, Испания – Spain.*

Тағы бір экзонимдік атаулардың ережеге қатысты тұсы – аударма, калькалау мәселесі. Мысалы, *Черногория* атауы халықаралық стандарт бойынша және көптеген негізгі еуропа тілдерінде «француз, испан, итальян,

фин, дат тілдеріненегізінен азды-кемді ауытқумен *Montenegro* деп біізді транслитерацияланады екен. Ал босния, хорват тілдерінде *Crna Gora*, түрік тіліне калька жолымен тікелей аударылған *Karadağ* деп аударылғанын көреміз, ол қазақ тіліндегі *Қаратау*. Осы сынды атауларды біз өз тілімізге бейімдеп аударамыз ба, әлде орыс тілінде қалыптасқан стандартпен қала бере ме? Қазақ тіліне Қаратау деп калькаласақ оның мекенжайлық сәйкесімділігі бұзылады дейміз, алайда түрік тілі ешкімге алаңдамай өздерінің тілдеріне икемдеп аударып алған, яғни халықаралық стандартқа жалтақтамай өз ішінде осылай шешкен. Осы қазақ тілі үшін үлгі бола ала ма? Сондықтан, алдағы жылдардағы келешек зерттеулерде осы мәселеге баса назар аударып, кейбір шетел атауларына қатысты өзіміздің тілге икемдеу жағын қарастыру керек. Дүниежүзілік саяси карта, атластардағы шетел мемлекет, астана, мегаполис, өзге ірі физика-географиялық нысана атауларды жаңа қазақ латын әліпбиінде транслитерациялаудың көптеген принциптерін жан-жақты дәйектейтін арнайы емле-ереже әзірленуі тиіс.

4.2 Латын қарпіне көшуде ағылшын әліпбиі үлгі ме?

(соңғы талданған 2 латын жобасы жөнінде) (автор Н.Рсалиева).

Қандай тіл болмасын, оның жазу-сызуында, орфографиясында шешілмеген сұрақтардың қатар өмір сүріп отыруы заңдылық, өйткені тіл бір орында семіп тұрмайды, әрдайым өзге тілдермен қарым-қатынаста қоғам өмірімен бірге өсіп, дамып отырады. Сол себепті тіл мәселесі қай елде болмасын, ауық-ауық күн тәртібіне қойылып отырады.

Әліпбиін латын қарпіне көшіру – қазақ тілінің уақыт талабынан туындап отырған тағы бір өзекті мәселесі. Жазу реформасы іске асырылатын болса, онымен бірге қазіргі әліпбидегі әріптер саны да біршама тәртіпке келтіріледі деп күтілуде. Осындай мүмкіндікті қалт жібермей, жазудың қандай принципін ұстанатынымызды да айқындап алуымыз керек тәрізді. Қазіргі қазақ жазуы (басқа да принциптері бар болғанмен) негізінен фонематикалық принципке негізделіп қалыптасқан, яғни <қазағыстан> деп айтқанмен, *Қазақстан* деп фонеманы сақтап жазамыз. Ал фонетикалық принципке жүгінсек, *Қазағыстан, дөңгөлөкүстөл* деп жазуымызға тура келеді. Фонематикалық принципке негізделген жазуда әліпбиді рационалды, яғни тілдегі фонема саны мен әріп санын тең (немесе шамалас) келетін етіп жасаудың мүмкіндігі молая түсетін тәрізді. Ал осындай фонемасы мен әріп саны бір-біріне жақын келетін тілдерде сауат ашу балаға қиындық келтірмей, мейлінше аз уақыт алатыны белгілі болып отыр.

Қазақтың әліпби реформасына тілшілер де, басқа мамандық иелері де белсенді араласып, өз нұсқаларын ұсынды. Біздің бұл зерттеуіміздің мақсаты латын қарпіне көшуге қатысты әліпби жобаларына талдау жасау емес, біз бар болғаны кейбір экономикалық тұрғыдан тиімді деп ұсынылып жүрген, қазақ жазуын тек ағылшын тілінің 26 әрпімен ғана ауыстырып шығу мүмкіндігін қарастырушы жобаларға өз тарапымыздан (ағылшын тілінің маманы ретінде) жауап іздеуді міндет санадық.

Қазақ тілі ағылшын тілімен және көптеген өзге тілдермен, оның ішінде өзі тектес (орыс тілі тәрізді) жазуы негізінен фонематикалық принципке негізделген тілдермен де салыстыра қарағанда әріпке дыбысы толығымен сәйкес келетін тіл болып есептеледі. Оған бірден бір дәлел, бүгінгі қолданыстағы жазумен өзге тілдердің сөздерін транскрипциялау мүмкіндігінің жоғары екендігі, әріпке-әріп бере алу мүмкіндігінің бар екендігі. Ал жазу мен айтылымның алшақтығынан ағылшындар мен американдықтар, сондай-ақ барлық ағылшын тілділер өзге тіл тұрмақ, өз тілінде көріп тұрған (бейтаныс) сөзді оқи алмайды, естіп тұрған сөзін жаза алмайды. Бұл тұжырым күнделікті тұрмыс-тіршілікте жиі кездесетін сөздерден өзге әсіресе терминдер мен ономастиконға келгенде ерекше күшіне енеді. Өзге тілдің онимдерін айтпай-ақ қойғанда, адамға өз тілінде күнделікті тұрмыс-тіршілік лексикасынан басқа қаншама жаңа термин, қаншама ономастикалық атау кездеседі. Ағылшын тілділер мұндай сөздерді жазу мен оқудың қиындығынан *spell* (әріптеп айт (-ыңыз)), *spelling* (жазылуы), *transcription* (оқылуы), *pronunciation* (айтылуы) деген терминдерді қолдану арқылы шығады. АҚШ-тағы айтылуы [SaI'xn] деген, не болмаса Ұлыбританиядағы айтылуы ['kezIk] деген қалалардың атын көлік жүргізуші «*Could you please spell*» деп, олардың жазылуы *Cheyenne*, *Keswick* екендігін әріптеп жазып алмаса, айтылуы бойынша неше күн іздесе де таба алмауы мүмкін. Сол себепті *spelling, transcription, pronunciation* сияқты терминдер күнделікті тұрмыста жиі қолданылатын болғандықтан, бұл лексемалардың мағыналары да ағылшын тілділерге кеңінен танымал. Ал ұлты қазақ кісі жер-су атын қағазға жазып алса, ол бірден сөздің айтылуын да, жазылуын да жазып алады және ол жер-су атын жаңылмай табу үшін емес, бір ғана мақсатта, ұмытып қалмас үшін жазады. Сондықтан қазақ тіліндегі әріптер мен дыбыстардың толықтай сәйкестігі салдарынан оқу үдерісі және тіл біліміндегі қолданысы аясынан тыс жағдайда кез келген ұлты қазақ кісінің аса қарапайым *әріп* пен *дыбыс* ұғымдарын айыра алмауы ғажап емес. Ал жазу мен оқуға қатысты жоғарыда аталған терминдер көптеген дыбыстық жазулы тілдерге ортақ құбылыс (О.В. Афанасьева и др.: *элементарные универсалии* [1, с. 40]) болғанымен, олардың әр тілдегі қолданыс аясы әр түрлі деңгейде қалыптасатындықтан, бұлай болуы – заңдылық.

Осының салдарынан кейбір «Қазақ тілі» әдебиет көздерінде де әріп пен дыбысқа жазба тілдегі және ауызша тілдегі бір-бірінің нақпа-нақ баламасы тәрізді түсінік беру кездеседі. Мәселен, «Қазақ тілі» деп аталатын бүгінгі ЖОО-дарына түсушілерге арналып шығып жатқан бір оқулық-тесте: «Сөйлеу тілінде дыбыстау мүшелері арқылы айтылып, естілетін тілдік құбылысты **дыбыс** дейді. Дыбыс – сөздің ең кішкене бөлігі. Дыбысты айтады және естиді», «Дыбысты таңбалау үшін алынған белгіні **әріп** дейді. Яғни әріп – дыбыстың жазбаша таңбасы. Әріпті жазады және көреді» деп түсіндіреді [2]. Мұның жалпы дыбыстық жазуға негізделген тілдердің әрпі мен дыбысы (фонемасы) үшін тіл білімінде берілетін әдеттегі дефинициядан алшақ жатқаны көрінеді. Дегенмен, аталған оқулық-тестегі (аудиториясының жас ерекшелігінің

ескерілмегендігі болмаса) әріп пен дыбысқа берілген анықтаманы қазақ тілі үшін қате деп бағалай алмаймыз, себебі осындай қарабайыр анықтаманың өзі (арнайы зерттеу нысанына алынбаған жағдайда) тілдің қажетін өтеп тұр деген сөз. Бұдан мынадай қорытынды шығаруға болады: Дыбыстық жазуға негізделген тілдердің өзінде абсолютті универсалия саналатын *әріп*, *дыбыс* тәрізді ұғымдар жөніндегі түсініктердің әрқелкі қалыптасуы тіл-тілде бұл екі ұғымның бір-біріне қаншалықты алыс-жақын арақатынасына байланысты түзіледі. Бұл ұғымдардың арақатынасы олардың тіл-тілде қолданылу аясын да айқындайды.

Осыған орай, тәжірибемізден белгілі, қазақ (және орыс) аудиториясында ағылшын тілін оқыту үдерісін, ең алдымен, үйренушілерге аса қарапайым екі ұғымның – *дыбыс* пен *әріптің* аражігін ашып беруден бастауға тура келеді.

Ағылшын тіліндегі әріп, фонема, графема арасындағы күрделі орфографиялық жүйе оның онимдеріне келгенде мәселені ушықтыра үседі. 26 әріптен құралған әліпбиі өзге тілдердің атаулары тұрмақ өз тілінің онимдерін жазуда мүлдем икемсіз. Ағылшын тіліндегі көптеген географиялық атауларды фонетикалық транскрипцияның көмегінсіз дұрыс оқу да мүмкін емес. Мәселен, мына төмендегі атауларды қалай оқысаңыз да дұрыс болып шықпайды, дұрыс оқуды тек транскрипциясынан білуге болады: Мысалы, Британ аралдарындағы *Middlesbrough* [ˈmɪdlzbrʊq] қаласының аты 13 әріптен құралып, 8 дыбыс беріп тұрса, кейбір *Shrewsbury* [ˈʃrʊvzbʊri] (GA айтылуында [ˈʃrʊvzberi]), *Lough Neagh* [lɒʃˈneɪ] сияқты топонимдердің, сондай-ақ, *Wriothesley* [ˈraɪtʃsli], *Keswick* [ˈkezwɪk], *Cholmondeley* [ˈtʃɒlmɒndli] сияқты антропонимдердің тіпті транскрипциясындағы дыбыстардың графикада қандай негізге сүйенетінін біліп болу мүмкін емес. Мұндай мысалдарды есепсіз келтіре беруге болады, A.S.Hornby-дің 2005ж. шыққан *Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English* сөздігінен [3, p. R85-R89] және V.F.Satinova-ның 2000 ж. шыққан «*Read and Speak about Britain and the British*» атты кітабынан [4, p. 224] тізімді соза түселік:

Caernarvon [kɜˈnɜːvn]
Caerphilly [kɜˈfɪli], [kɜˈfɪli]
Calne [kɜːn]
Edinburgh [ˈedɪnbʊrɪ], [ˈednbʊrɪ], [ˈedɪnbʊrɪ]
Derby [ˈdɜːbi], [ˈdeːbi]
Durham [ˈdʌrəm]
Dyfed [ˈdɪfɪd]
Haworth [ˈhɔːt]
Peterborough [ˈpɪtərbʊrɪ]

Мысалға алынған топонимдердің көбінде таңба мен фонема сәйкессіздігі деңгейінің тым жоғарылығы салдарынан, қандай да бір фонеманы графикада қандай графемалардың таңбалап тұрғанын анықтау, яғни олардың аражігін айырып, «шекарасын демаркациялау» да оңайға түспейді. Содан болуы керек, ағылшын тілділер жазудағы қай графеманы қалай дыбыстау керек екенін білмей,

нәтижесінде айтылымның бірнеше нұсқасын қалыптастырған. Бұған көз жеткізу үшін келтірілген атауларды *J. C. Wells-тың Longman Pronunciation Dictionary (LPD)* деп аталатын 2003 ж. шыққан айтылым сөздігінен [5] қайта қараймыз:

Caernarfon, Caernarvon [kR'nRvqn], || [kRr'nRrvqn], Welsh–[kqi'narvon]

Caerphilly [kq'fili], [keq'fili], [kR'fili], || [kRr'fili]

Calne [kRn], § [kRln], § [kPln]

Derby (i) ['dRbi], ['dRrbi], (ii) ['dE:bi], || ['dE:rbi]

Durham ['dArqm], || ['dE:rqm]

Dyfed ['dAvId], ['dAved] ['dAvqd], Welsh– ['dqved]

қала атымен таныс еместер тілінде – ['dIfvqd]

Edinburgh ['edInbqrrq], ['ednbqrrq], ['edInbArq]

→ ['edImbqrrq], ['edqnbqrrq]

§ ['edIn"bArq]

|| ['edIn"bWrq], ['edIn"bWroV]

Texas штатындағы *Edinburgh* қаласы жергілікті тілде – ['edqnbq:rg]

Haworth ['haVqT] ['hLqT] || ['hLwqrT], ['hRwqrT]

Middlesbrough [ˈmidlzbrq] [ˈmid(q)lzbrq]

Peterboro, Peterborough ['pJtqbqrrq] ['pJtq"bArq] || ['pJt(q)r"bE:roV]

Shrewsbury (i) [ˈSrɒVzbqri], || [ˈSroVz"beri], (ii) [ˈSrHzberi]

Сөздікте қолданылған шартты таңбалардың мағынасы:

§ – мүмкін болатын нұсқа

|| – GA, жалпыамерикандық айтылым нұсқасы

(i) – британ, (ii) – американдық; (i), (ii) – BE және GA нұсқасында бірдей

→ – дыбыстық қоршауға тәуелділіктен пайда болатын айтылым нұсқасы

Сондай-ақ, LPD сөздігі қанық бояумен жазылған нұсқаларды ағылшын тілін шетел тілі ретінде (EFL) үйренушілерге ұсынылатын нұсқа деп көрсетеді. Дегенмен, *Middlesbrough* қаласының (тіл үйренушілерге арналған) алдыңғы әдебиет көздерінде ұсынылған нұсқасы [ˈmidlzbrq] мен LPD айтылым нұсқасын [ˈmid(q)lzbrq] бір деп қабылдауға болады, ал *Haworth* қаласының алдыңғы әдебиет көздерінде берілген нұсқасы ['hLqT] пен LPD-дің EFL тіл үйренушілер үшін ұсынған, яғни негізгі айтылым нұсқалары ['haVqT] (|| ['hLwqrT]) әркелкі. Бұдан шығатын қорытынды, ағылшын тілінің сөздіктері, оқулықтары (GA-ді қоспағанның өзінде) кейде ең дұрыс деп танылатын айтылым нұсқасын көрсетуде де бірізділік таба алмайды.

LPD сөздігінен бұл атаулардың айтылым нұсқаларымен қатар кейбірінің (*Caernarfon* – *Caernarvon*, *Peterboro* – *Peterborough*) орфограммаларының (графикалық нұсқалары) да бар екені тіркелді. Айта кетерлік тағы бір жайт, сөздікте айтылым нормасы тұрақты бір нұсқада қалыптасқан лексемалар жиі ұшыраспайды, шамамен жалпы санның 5-6 пайызын ғана құрайды. Мынадай мысалдарды да көрсете кету маңызды деп ойлаймыз:

Celt (i) [kelt]

(ii) [selt]

Celts (i) [kelts], (ii) [selts] – In England and Wales usually (i), In Scotland (ii)
Celtic (i) [ˈkelt Ik], (ii) [ˈselt Ik] – The sea is (i), the football, baseball, basketball teams are (ii), the languages are usually (i).

Ұлыбританияның өз ішінде әркелкілігі өз алдына, теңіздің аты (i), футбол, бейсбол, баскетбол командаларының аты (ii), тілдердің аты әдетте (i) нұсқасында деп көрсетіледі.

Бір сөздің өзін қай кезде <келтик> деп, қай кезде <селтик> деп айтуды жаттау – осы тектес жағдайлардың бір мысалы ғана. Мұндай жағдаят тіл үйренушіні ғана емес, үйретушіні де тығырыққа тірейді, ол әдетте өзінің оқып үйренген, яғни жадында сақталған айтылымы бойынша осы нұсқалардың бірінде үйретеді, «өзінің» нұсқасынан өзге нұсқаны (білместікпен) «қате» деп танып, түзетіп отырады. Нәтижесінде оның «қате» деп танығаны тілдің өзге әдеби нұсқаларында «қате емес» екендігі белгілі болып отыр. Сондықтан, мұндай қолайсыздыққа тап болмас үшін ағылшын тілін оқытушы білікті маман айтылым нұсқалары көрсетілген LPD тәрізді сөздіктермен мейлінше қаруланған болуы керек, олай болмаса, өзі де, шәкірті де жоғары талаптар деңгейінен көріне алмайды.

«Ағылшын тілінің 44 фонемасы 205 түрлі графемамен беріледі» деп көрсетеді SSS (Simplified Spelling Society) мүшесі Маша Белл [10]. Бірақ бұл көрсеткіштің де қаншалықты дәл екенін анықтау оңай емес, себебі жазылған сөзді графемаларға бөлудің өзі кісінің басын қатыратын жағдайлар да жетіп артылады. Оған қоса, тек қана сөздің өзіне арналған жазу емлесі бар лексемалардың саны қаншама. Сол себепті, **ағылшын тілділердің өздері тілдегі әр сөзді жеке дара жаттап алып жазуға мәжбүр.** «“SpellingBee” деп аталатын тіл өкілдерінің арасында сөздерді дұрыс жазудан үлкен дода түрі өтіп тұрады» [3, p. 1472].

Ағылшын графикасындағы фонема мен графема арасалмағын көрсететін зерттеулерден бұл тілде жазудың шын мәнінде тіл өкілдері үшін «ұлт басындағы ауыртпалық» (*National Tragedy* – калькаласақ, *ұлт басындағы қасірет* болып аударылады) екендігіне көз жеткізуге болады. Ал тілдің белгілі бір ұлттар ауқымынан шыққан, бүгінгі күнгі нөмірі бірінші лингва франкалық функциясы – ғаламдық экспансиясы – бұл мәселені одан әрмен ушықтырып, «ғаламдық ауыртпалыққа» айналдырып алып бара жатыр.

Тұрмыс-тіршіліктің жазуды қажет ететін барлық саласында, сондай-ақ, ағылшын тілін оқыту үдерісінде бұл тілде жазу проблемасы бүгінге дейін күн тәртібінен түспей отыр. Нақты мысал: АҚШ Мемлекеттік Департаментінің жылына 4 рет дүниежүзілік ағылшын тілі оқытушыларына арнап шығаратын, Вашингтоннан елшіліктер арқылы шетелдерге тарайтын ғылыми-әдістемелік басылымы «English Teaching FORUM» журналының соңғы сандарының бірінде [6] жарияланған 7 мақаланың төртеуі ағылшын тілінде жазу дағдысын қалыптастыруға арналған әдістемелік ізденістер.

«Біріккен Корольдықтың 100 сұрағына жауап» деп аталатын кітаптың 58-сұрағы «Не себепті көптеген ағылшын сөздері жазылуынан басқаша айтылады?» (“Why are many English words pronounced differently from the way they are spelt?”) деп қойылып, сұрақтың жауабы былайша түсіндіріледі:

««Ағылшын мектеп оқушылары мен дүниежүзілік ағылшын тілін үйренушілердің бұл тілдің орфографиясы болжап білуге болмайтын, жүйесіз жазу» дейтін ортақ пікірде екеніне дау жоқ. Дегенмен, тіл білімі зерттеулері ағылшын тілінде бар болғаны 400 сөздің жазылуы «дұрыс емес» дегенді растайды» [7, р. 58]. Оған біздің қосарымыз, өкінішке орай, сол 400 (деректер түрліше) сөз тілдегі ең жиі қолданылатын сөздер және мұндай статистиканы жүргізу барысында «Манчестер деп жазылып, Ливерпул болып оқылатын» ономастикалық атаулардың есепке алынбағаны белгілі.

«*Ағылшын жазуын түсіну*» (*Understanding English Spelling*) кітабының авторы Маша Беллорфографиялық нормаларына сай жазылмайтын ағылшын тілінде 3500, неміс тілінде 800 сөз, испан тілінде 600 сөз, италиян тілінде 400-ге жуық сөз бар деген мағлұматты береді [8] (кітаптың электронды нұсқасы – [9], 2007 ж.). Осы автордың соңғы зерттеулерінде (2007ж.) ағылшын тіліндегі ережеге сай жазылмайтын жиі кездесетін сөздердің саны 4,200-ден кем емес [10].

И.М. Дьяконовтың пікірінше, «қазіргі әліпбилік жазуға негізделген тілдердің әрқайсысы таза фонетикалықтан гөрі орфографияда азды-көпті деңгейде тарихи принципті де ұстанады. Дегенмен, дыбыстық жүйенің дамуымен диграмма, триграмма және полифониялары сақталған тарихи орфография жазу мен айтылым арасындағы байланыстың ажырауына әкеліп соғады. Ағылшын орфографиясының қайдай да бір ережелерін жасауға болатын болса да, ондағы ережеден ауытқулардың тым көптігі сонша, қарапайым оқырман үшін көптеген сөздер тек әріптер жиынтығынан тұратын тәрізді көрінеді. Ал шын мәнінде көп сөздердегі жекелеген әріптер ешнәрсеге сәйкес келмейді, олардың жиынтығы ғана бір-сөздік таңбаны, өзіндік логограмманы білдіреді. Сөздің жазылуын жаттап алу керек, қытай тіліндегідей әрбір жекелеген сөздің жазылуын жаттауға тура келмесе де, өте көп сөздің жазылуын жаттап алуға тура келеді». «Примером могут служить такие чудовища английской орфографии, как *through* (с фонетической транскрипцией [TrH]), *psychic* ['saɪkɪk], имя собственное *Wriothsley* ['rɒtsli] и многие другие» [11, с. 24-25].

Жазу жүйесінің проблемасы ағылшын тілінің мың жылдық даму тарихымен бірге өмір сүріп келе жатыр. Қиындықтар тым ертеден-ақ *Көне заман ағылшын тілін* латын қарпіне көшіріп жазумен пайда болған екен [12]. Содан бері оқу-жазуды жазу жүйесіне реформа жасау арқылы жеңілдету шамамен 16 ғасырдың аяғында басталған екен. Бұл идеяны Чарлз Диккенс, Марк Твен, Бернард Шоу секілді белгілі тұлғалар да қолдаған екен [10].

Ағылшын тілінің әбден уақыты жеткен орфографиясын жеңілдетіп, үйренушіге түсінікті ету жолында ЖР-сын жасауға бірнеше Cut Spelling, Deseret alphabet, Shavian alphabet, SoundSpel, SR1, Benjamin Franklin's phonetic alphabet [13], -SSS (Simplified Spelling Society) [14], SSS қоғамының мүшелері (олардың кітаптары: *Understanding English Spelling* by Masha Bell. *Sounds, Symbols and Spellings* by Adam Brown. *Jolly Dictionary* by Sue Lloyd and Sara Wernham. *Future of Fonics* by Isobel Raven. *fom winde ferfeelt (vom winde verfehlt)* by Zé do Rock. *Spelling for the 21st century* by Sanford S. Silverman. *Spelling Dearest (The Down and Dirty, Nitty-Gritty History of English Spelling)* by Niall McLeod

Waldman. *The Book of Spells & Misspells* by Valerie Yule) сияқты көптеген ұйымдар, компаниялар, қоғамдар, жеке тұлғалар ат салысып келеді [15].

Жазу реформасын жақтаушы компаниялардың өзі негізінен екі бағытқа бөлінеді: *бірі* графиканы фонемаға жақындатып, жазуды жеңілдетуді қалайды, *екіншісі* жаңа әліпби қабылдау арқылы түбегейлі төңкеріс жасауды қалайды. Екі бағыттағылар да жазудың қиындығы тіл үйренуді ғана қиындатып қоймай, бұл (дыбыстық жазуға негізделген тілдер ішінде жазба тілі ауызша тіліне жақын тілдерде сөйлеушілерге қарағанда) ағылшын тілінде сөйлейтіндерді жаппай сауатсыздыққа алып келіп отыр деп қауіптенеді. «Сөздерді дұрыс оқи алмай қалу қаупінен оқушының/студенттің сынып/топ алдында дауыстап оқуға қысылуы сауатсыздыққа себеп болып жүрген көптеген өзге әлеуметтік себептер қатарында көрсетіліп жүр (*The great effect that the difficulty of learning to read English has upon illiteracy. ... Embarrassed over failing to read aloud before the class properly*)» [16].

«Италияндық балалардың барлығына дерлік 2 айға жуық уақытта оқуды үйреніп, мектептің 2-сыныбынан кейін жазуды толығымен меңгеріп болады екен (Қазақ балалары туралы да осыған шамалас нәтижені айтуға болады, бірінші сыныпта Әліппені бітіріп, яғни оқу-жазуды үйреніп болып, «Әліппемен қоштасады» – Н.Р.). Ал ағылшынша сөйлейтін балалардың ширек пайызы 11 жасқа дейін жөнді оқи алмайды, ағылшын тілінде жазуды үйрену өте ұзақ уақытты алады және миллиондағын үйренушілер оны ешқашан меңгеріп бітпейді. Біріккен Корольдықта 7 млн., АҚШ-та 40 млн. ересектің жарамды сауаты жоқ. Бүкіл ағылшын тілділердің тең жартысына жуығы жазуды қиынсынады. Сондықтан ағылшын орфографиясы жаңартылуға тиіс» [17].

Ағылшын орфографиясын модернизациялау ғасырлар бойы өзгеріссіз келе жатқан сөздерді тек қана жаттап алу арқылы жазып келе жатқан халыққа бірден-бір жеңілдік алып келген болар еді, бірақ мәдени дәстүрден, сан ғасырлық мұрадан қол үзу қаупі енді уақыт озған сайын арта беретіні анық. Себебі, халықтың ғасырлар бойғы мұрасын жаңа жазуға ауыстырып шығу бірнеше ондаған жылдардың ішінде де мүмкін емес көрінеді. Оның үстіне ағылшын тілі бір ғана ағылшын ұлтының тілі емес, бүгінгі күні әлем халықтарының тек қана халықаралық қатынас құралы емес, көптеген (80-ге жуық) мемлекеттердің ресми тілі, миллиондаған халықтардың екінші тілі және жаһандану үдерісінде бірден-бір *Lingua Franca*-ға айналып отырған тіл. Бұл өз кезегінде сөздіктерде бірдей жазыдып тұрған сөздердің оқылуының қиындығынан бірнеше айтылым стандарттарын қалыптастырды. Ал қандай да реформа сөздің жазылуын жеңілдету үшін оның айтылуына негізделіп жасалар еді, енді бұдан кейін орфографияның жаңа ережелерін жасау тәуекеліне бел буу да мүмкін емес тәрізді.

Бірнеше ғасырдан бері нәтижесіз күресіп келе жатқан жазу реформасын қолдаушылардың алға тартып отырған басты уәждері, *біріншіден*, жазу-сызудың қиындығы сауатсыздық деңгейінің басты себебі; *екіншіден*, оқу-жазуы оңай тілдерде бір жылға жетер жетпес жұмсалатын уақытқа, ағылшын тілді мемлекеттерде кем дегенде үш жыл жұмсалады (тіпті бала 14 жасқа дейін оқу-жазуды түбегейлі меңгеріп болмайды), сол себептен, бұл үлкен уақыттың шығыны; *үшіншіден*, оқу процесіне жұмсалатын қаржының да шығыны.

Фин тілінің 38 дыбысын беретін 38 графемасы бар екен. Халықаралық білім сайыстарында, тиісінше, олардың оқушылары әрдайым жоғарғы нәтижелерге қол жеткізеді, ағылшын тілді мемлекеттердің балаларынан озық жүреді екен. Жалпы ағылшын тілді мемлекеттердің оқушыларына мұндай сайыстарда төменгі орындарда қалып жүру тән екен [10]. Мұның барлығын мамандар бірінші кезекте оқудың қиындығымен байланыстырады.

Ағылшындар біздің бүгінгі қолданыстағы негізінен фонематикалық принципке негізделген жазуымыздай жазуды армандап, қол жеткізе алмай жүргенде, біз олардың 26 әріптің жетіспеушілігінен туған, бүгінгі күнге дейін өздері құтыла алмай отырған «бас ауруына» қызығып, сау басымызға сақина сатып алудан сақтануымыз керек. Мәселенің тағы бір аса маңызды жағы бар, флективті (грамматикалық түрленім сөздердің орын тәртібінің өзгеруі арқылы жасалатын), яғни сөздері келте келетін тілдердің тәжірибесін аглютинативті (грамматикалық түрленім сөзге жалғау, жұрнақтардың жалғануы арқылы жасалатын), яғни сөздері жалғалмалы ұзын болып келетін тілдерге қолданудың ешқандай қисыны жоқ. Онсыз да шұбалаңқы «қанағаттандырылмағандықтан», «байланыстырылмағандықтан», «алмастырылмағандықтан», «ізвестірілмегендіктен», «қарастырылмағандықтан», «салыстырылмағандықтан», «араластырылмағандықтан» деген тәрізді күнделікті қолданыстағы дара сөздеріміздің өзі қосарланған таңбалармен жазылса, бір қатарға сыймай қалуы да ғажап емес және оқып отырған адам жарты жолдан жаңылысып, «басы қандай еді?» деп, қайта-қайта басынан оқуы мүмкін. Диграф, триграф, полиграф дегендердің аглютинативті тілдер тұрмақ, қандай жазу жүйесіне де үлкен қиындық тудыратын таңбалар екенін есте ұстағанымыз абзал.

Ал енді **апостраф** арқылы ұсынылған нұсқаға келейік. Алдымен, бұған латын қарпіне көшудегі ең басты мақсат-мүддеміз тұрғысынан қарап көрелік. Мақсатымыз не еді? Мақсатымыз – тілімізді ғаламдық латын қаріпті айналымға енгізу. Егер бүгінгіағылшынның нөмірі бірінші спутникті телеарнасын *BBC World News*-ті көріп отырсақ, онда барлық латын қаріпті тілдердің кісі есімдері мен басқа да атаулары сол тілдердің өздері жазған нұсқада беріліп отырады, диакритикалық үстемелері де сақталады. Бір айта кетерлігі, ағылшын тілінде әліпбиде тиісті таңбасы болмаса да, диакритикалық таңбалармен жазылып, сөздіктерінен ойып орын алған *déjà vu, tête-à-tête, communiqué, charge d'affaire, crème de la crème, cliché* деген тәрізді жиі қолданылатын кірме сөздер де баршылық. Бұлардың көпшілігі түпнұсқасында жазылу тұрпатын сақтаған. Ағылшынның төлтума жазушысы *Charlotte Brontë* есімінің жазылуына да зер салыңыз. Осы жердегі мысалдарда келтірілген диакритикалық таңбалардың бір де бірі ағылшын әліпбиінде жоқ, бірақ жазу жүйесінде бар. Мұндай әліпбиде жоқ таңбалармен жазу да емле-ережелерді одан әрі күрделендіре түсері хақ. Бұлардың ешқайсысында және латын қаріпті жазудың ешқайсысында апостраф (') диакритикалық үстеме ретінде, яғни таңба жасауға үстеме белгі ретінде қолданылмайды. Жоғарыда келтіріліген мысалдардың ішіндегі *charge d'affaire* апостраф таңбасы ондағы де артиклін

қысқарту үшін жұмсалып тұр. Бір ғана ағылшын тілінің өзінде апостраф (') бірнеше грамматикалық функция атқарады, қараңыз:

1. меншіктілікті білдіреді: *Alma's dress, Socrates' idea, the student's grade*, т.б.

2. бірнеше қысқарту белгісін береді:

- *I am – I'm; I have – I've; I will – I'll; I would – I'd; I had – I'd; are not – aren't; he is – he's; he has – he's; you would – you'd; we shall – we'll; that is – that's; there is – there's; they are – they're; they have – they've; they will – they'll; they would – they'd; they had – they'd; were not – weren't; what is – what's; where is – where's; who is – who's; who will – who'll*, т.б. (бұл осылай жалғасып кете беретін өте үлкен тізім).

- көбіне поэзия тілінде кездесетін *o'er – over; e'er – ever* деген сөздердегі *v* әрпінің апостраф (') белгісімен алмастырылып қысқартылуы.

- жылдардың қысқартылып жазылып, айтылуы, мысалы, 1960, 1970 жылдары дегеннің *'60s, '70s* болып берілуі.

3. кіші әріптердің көпше түрін білдіретін таңба ретінде жұмсалып жүр, мысалы, *p's, t's, m's, g's, s's, c's, n's*, т.б. (бірақ бұлай жазудың апострафты қолданудың қолайсыздығынан қазіргі кезде біртіндеп, *«p»s, «t»s, «m»s, «g»s, «s»s, «c»s, «n»s*, т.б. деген нұсқаға ойысып бара жатқаны байқалады [18]).

Ендеше, қазақтың жаңадан ұсынылған ағылшынның 26 әрпіне қоса және 9 апострафпен берілген таңбадан тұратын әліпбиіне, алдымен, өз есімімізді түсіруден бастап, оған тәуелділік жалғауын жалғап жазып көрелік: *Rsali'eva Nursa'y'le Maqsutkyzy* – бұл есіміміздің жазылуы делік. *Rsali'eva's* – Рсалиеваның; *Nursa'y'le's* – Нұрсәуленің; *Maqsutkyzy's* – Мақсұтқызының. Келтірілген мысалдан қай апострафтың қандай белгі ретінде жұмсалып тұрғанын айыру өте қиын. Ал есімнің өзі апострафпен бітетін Қозы – Көрпеш, Баян сұлу деген есімдерге -тің, -дың тәуелділік жалғауларын жалғап жазып көрелік: *Qozy – Ko'rpes''s, Bai'an suly''s* деген қосарланған апострафтары бар жазу шығады. Бұл мысалдар ең апострафты аз кездесетін сөздерге берілді.

Ал *биші, күйші, өңір, өлең, үй іші, әңгімелеуші* деген тәрізді тағы басқа күнделікті жиі қолданыстағы сөздердің тұрпаты қандай түрге енер екен? Көрелік:

күйші – *ku'I's'I*
биші – *bi's'I*
үй іші – *u'I is'I*
өңір – *o'n'ir*
өңеш – *o'n'es'*
жауғашты – *jay'g'as'ty*
өлең сүйгіш – *o'len' su'I'gis'*
су құйғыш – *sy' qui'g'ys'*
әңгімелеуші – *a'n'gimeley's'I*
Өкіреш – *O'kires'*
Жаңбыршы – *Jan'byrs'y*

Сөздің шындығына келсек, мынау жазу мүлдем жазуға ұқсамайды. Ағылшындардың *'Alphabet Soup'* деп аталатын терминін еске түсіреді. Терминнің тура мағынасы да, жанама мағынасы да бар. Тура мағынасында ішіне әртүрлі әріп пішіндес кеспелер салынатын балалардың жақсы көретін сорпасы. Ал жанама мағынасында ішінде тым көп түсініксіз аббревиатурасы бар, басқа да толып жатқан таңбаларымен оқуға өте ауыр жазылған тілді айтады. Біздің мына ұсынып отырған «жиынтығымыз» «Әліпби ботқа»-ның нақ өзі іспетті. Жоғарыдағы мысалдардан және анық көретініміз, «o'len' su'I'gis'», «a'n'gimeley's'I», «bi's'I», «ku'I's'I», «u'I is'I» (үй іші) сөздерін жазғанда *i* әрпінің алдында апостраф келіп, одан соң «пробел» басқанда автоматты түрде ағылшын тіліндегі *I (мен)* есімдігіне айналып кетеді екен. Сөз соңында кездесетін -ші жұрнағының «-s'I» болып кетіп жатқаны осы себепті. Тағы да нақтылай түсуге болады:

тілші, кеші, берші, кіші, өтірікші, бірінші, сүйінші –
tils'I, kes'I, bers'I, kis'I, o'tiriks'I, birins'I, su'iins'I

Басқа алдынан апостраф келмейтін жағдайда ini – ini, inisi – inisi, mini – mini, тәртібі –ta'rtibi, т.б.

«Өн шашу» бағдарламасының жүргізушісі Сағыныш Өмірғалиғызы қай өңірден? Оңтүстіктің бишісі ғой» деген сөйлемді жазып көрелік:

– «A'n s'as'y'» bag'darlamasynyn' ju'rgizy's'isi Sag'unys' O'mirg'ali'kyzy qai' o'n'irden?

– On'tu'stiktin' ku'is'isi' g'oi'.

Демек, біздің қолданғалы отырған латын «қарпіміз» жазу емес, «құйып тұрған нөсер жаңбырдың астындағы» апострафтың осыншама «табиғи» қолданыстарымен қатар ағылшын тіліне өзге латын қаріптегі жазулар іспетті кірігіп кете алмайды. Өйткені, қазақ жазу жүйесі апостраф (') деп аталатын грамматикалық мағына жасайтын белгіні молынан диакритикалық таңба ретінде қарастырып отырған бірден-бір ерекше әліпбиден құралмақ. Бұл ерекшелігі жай ерекшелік емес, өзін өзге латын қаріптері арасына кіргізбейтін оғаш ерекшелік. Оғаш болмай емін-еркін айналымға еніп кету үшін латынға негізделген әліпби ағылшын әліпбиіндегі 26 әріптің жетпей қалған тұстарында түрік әліпбиі іспетті ешкімнің көзіне оғаш көрінбейтін, аты да, заты да танылған, халықаралық деңгейде кеңінен қолданысы бар диакритикалық таңбалардан құралу керек.

Демек, апострафтың осыншама «табиғи» қолданыстарымен қатар біздің қолданғалы отырған латын «қарпіміз» ағылшын тіліне өзге латын қаріптегі жазулар іспетті кірігіп кете алмайды. Өйткені, қазақ жазу жүйесі апостраф (') деп аталатын грамматикалық мағына жасайтын белгіні молынан диакритикалық таңба ретінде қарастырып отырған бірден-бір ерекше әліпбиден құралмақ. Бұл ерекшелігі жай ерекшелік емес, өзін өзге латын қаріптері арасына кіргізбейтін оғаш ерекшелік. Оғаш болмай емін-еркін айналымға еніп кету үшін латынға негізделген әліпби ағылшын әліпбиіндегі

26 әріптің жетпей қалған тұстарында түрік әліпбиі іспетті ешкімнің көзіне оғаш көрінбейтін, аты да, заты да танылған, халықаралық деңгейде кеңінен қолданысы бар диакритикалық таңбалардан құралу керек.

Ал шындығына келгенде, біздің бүгінгі қолданыстағы 42 әріптік жазуымыз тәрізді жазу – қай халыққа болмасын (деуге болар) қол жетпес арман. Себебі, басқа көптеген жазу жүйелерімен салыстыра қарағанда, қазақтың (кетіп бара жатқан) жазуы фонетикалық транскрипция іспетті кез-келген тілдің сөздерін бара-бар дәлдікпен көшіріп жаза алады. Ал біз осы таңғажайып жазуды тастап, латын қарпіне көшуге бел шешкен екенбіз, ендеше латын қарпі деген сөз ағылшынның 26 әрпі, не болмаса оларға қосылған апострафтар деген сөз емес. Қазір бізге әліпби өзгерту мүмкіндігі және берілген екен, ендеше оны жедел дамып жатқан кеше басқа болған, бүгін басқа, ертең басқа болатын техниканың мүддесіне лайықтап емес, мәңгілік елдің жарқын болашағына лайықтап, фонемаға-таңба принципін мықтап ұстанып, қажетті жеріне ағылшыннан басқа латын қаріпті тілдердің әліпбилерінде кездесетін диакритикалық үстемелерді ұтымды орнықтырып, рационалды әліпби жасап алғанымыз абзал. Адамның техникаға емес, техниканың адамға бейімделгені керек.

Әдебиеттер тізімі

1. Афанасьева О.В., Резвцова М.Д., Самохина Т.С. Сравнительная типология английского и русского языков (практикум). Учеб. пособие // Изд. 2-е, испр. – М.: ФИЗМАТЛИТ, 2000. – 208 с.
2. Ибрагимов Қ, Базарғалиева Б. Қазақ тілі: Жоғары оқу орындарына түсушілерге арналған оқулық-тест, – Алматы: Шың-Кітап, 2006 -266 б.
3. Hornby A.S. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. Seventh edition. Oxford New York: Oxford University Press, 2005. – 1780 + R119 p.
4. Satinova V.F. Read and Speak about Britain and the British // Минск: «Вышэйшаяшкола», 2000. – 255 с.
5. Wells J.C. *Longman Pronunciation Dictionary*. Fifth impression. Longman, 2003. 871 p.
6. English Teaching FORUM. Volume 43, Number 3, 2005. – 56 p.
7. The United Kingdom. //100 Questions Answered. Britain. Creativity, innovation, quality. Question 57–60, P. 57–60.
8. <http://www.spellingsociety.org/aboutsss/leaflets/whyenglish.pdf>
9. www.amazon.co.uk
10. Masha Bell. Why English spelling needs modernising <http://improvingenglishspelling.blogspot.com>
11. Дьяконов. И.М. О Письменности // В кн.: Дирингер Д. Алфавит. – London, 1949 // перевод с англ. И.М. Дунаевской, Г.А. Зографа, И.А. Перельмута. – М.: Изд-во Иностранной литературы, 1963. – 644 с.
12. <http://facweb.furman.edu/~wrogers/phonemes/>

13. http://en.wikipedia.org/wiki/English_spelling_reform
14. <http://homepages.muenchen.org/bm655586/rite.html>
15. <http://www.spellingsociety.org/aboutsss/mbooks.php>
16. http://www.educationnews.org/writers/michael/An_Interview_with_Bob
17. <http://www.spellingsociety.org/aboutsss/leaflets/whyenglish.pdf>:
18. <http://www.grammarcheck.me/how-to-use-apostrophes/#>

4.3. Латын графикасына негізделген қазақ әліпбиінде прецедентті есімдерді (шетел антропонимдері негізінде) таңбалау проблемасы

Қазақ жазуын латын графикасына көшіру реформасы қоғамның бүкіл саласын тұтастай қамтиды: жазу-сызуды күнделікті өмірде қоғам мүшелерінің барлығы пайдаланады, хат-хабар, ақпараттарды жазу-сызу арқылы алып отыр.

2017 ж. қыркүйек айында Парламент тыңдауына диграфты әліпби жобасы ұсынылды. Диграфты әліпби жобасы халыққа қолайсыз болды, халық көп сынады. Біріншіден, *ә-ae, ө-oe, ү-ue, ж-zh, ш-sh* деп беру «бір дыбыс – бір әріп» принципіне сай емес. Екіншіден, диграфтар мәтінді ұзартып жібереді. Жалғамалы тілдер типіне жататын қазақ тілі үшін диграф тиімсіз.

Диграфты әліпби жобасы қатты сыналғандықтан, қазан айында Парламенттік талқылауға апострофты әліпби жобасы ұсынылды. Апостроф – ағылшын тілінде дауысты дыбыстың түсіп қалғанын білдіретін таңба. Ағылшын тілінде апостроф көп қолданылмайды, ағылшынша мәтінде көп қолданылмағандықтан көзге ерсі көрінбейді.

Апострофты қазақ жазуы тарихында қазақ жазуы латын графикасына көшкен 1929 жылдан кейін, 1934 жылы 14 маусымда «Социалды Қазақстан» газетінде жариялаған С.Аманжоловтың «Әліппе мен емледегі жаңалықтар жобасы» атты мақаласында ұсынған [1]. Әліпби жобасына арналған аталмыш мақалада «§1. Апостроф жазылатын, жазылмайтын жері» туралы жобаның 1-тарауында жазған: «1) Бұрынғы ә, ө, і, у әріптерінің орнына сөздердің бас буынын, немесе бір буынды сөздерді жіңішкерту үшін сөз алдынан апостроф (') қойылады. Мысалы. Al – 'al (əl), ot - 'ot (ət), ыс – 'іс (is), un - 'un (yn), 'byr (bir), 'kyn (kyn), 'kon (kən), 'kor (kər). Егерде соңғы буындардағы дауысты дыбыстар қысаң болып келсе, апострофтың күші бір буыннан асып, бірнеше буынға да жетеді. Мысалы: 'tyrlyk (tirlik), 'kyzgi (kyzgi), 'ystyŋgy (ystyŋgi), 'uymdy (uyimdi), ncy (birinci) т.т.» деген. Яғни С. Аманжолов өз жобасында апострофты сөздерді жіңішкерту үшін сөз басында бір рет қана қолдануды ұсынған. Бұл жоба қабылданбады. Қазіргі әліпбиде апостроф қазақ тіліндегі төл дыбыстарымен бірге *и, й, ш, ч, у* әріптерін таңбалауда қолданады.

Қазақ тілінде ә, і, ө, ү, у, ғ, ң, ш әріптеріне апостроф қою мүлдем тиімсіз. Аталған әріптер қазақ тілінде көп кездесетіндіктен, мәтінде бірнеше апострофтың болуы ыңғайсыздық тудырады. Сонымен қатар /ə/ әрпін жазу үшін а-ны жазып жоғарғы оң жағына апострофты қоямыз, яғни екі символды (таңбаны) жазамыз. Екі таңба жазылғандықтан, бұл да диграфты жобаның басқаша көрініс тапқан түрі болып шығады. Бір әріпті жазу үшін екі таңбаны

біріктіру арқылы жазылатын бұл жоба да мәтінді ұзартады, оқуға ыңғайсыздық тудырады.

Біріншіден, аталған дыбыстарды апострофпен беру диграфты нұсқаның апострофтанған интерпретациясы болып шығады. Яғни ә, ө, ү, ы, ғ, н, ш дыбыстарын жазу үшін екі таңбаны белгілейміз. Бұл да диграфты жазумен бірдей.

Екіншіден, мәтінді екі есеге ұлғайтады. Компьютер апострофты жеке таңба ретінде таниды, тұтас сөздің компоненті ретінде қабылдамайды.

Үшіншіден, апострофты теріп отыру қолайсыздық тудырады.

Төртіншіден, көзшалымға өте ауыр.

Бесіншіден, Қазақстанда зағип жандар Л.Брайльдың нүктелі шрифін қазақ тілінде де қолданады. Қазақ тіліндегі Л.Брайльдың нүктелі шрифтіне тағы бір нүкте қосылады, нүктелер санын көбейтеді. Тифлолог педагогтердің айтуы бойынша, апостроф мәтінді біршама ұзартады, Л.Брайль нүктелі шрифінде апострофтар нүктелі шрифтінің бірыңғайлығын бұзады.

Бұл әліпби көзшалымға ауыр болғандықтан, қоғамды екіге бөледі: қазақтілді қоғам және орыстілді қоғам. Қазақтілді ата-аналар баламыз қиналмасын деп орыс мектебіне береді. Қазақ тілінде 90-жылдардағыдай тек ауыл балалары ғана оқиды. Қазақтілділер саны азаяды. Қазіргі таңда ағылшын тілін балабақшадан бастап оқушылар 1-сыныптан 9-сыныпқа дейін, әрі қарай 10-11-сыныптарда жаратылыстану пәндерін ағылшын тілінде оқитын болғандықтан, ағылшын әліпбиін балабақшадан таныған баланың санасында шатасу пайда болады. Латын графикасына негізделген қазақ әліпбиі мен ағылшын әліпбиін кішкентай бүлдіршін қатар алып жүре алмайды. Екі тілдің әріптерін шатастыра бастайды. Осы жайттың салдарынан апострофтың көлеңкесінде қалған қазақтың төл дыбыстары уақыт өте келе қолданыстан шығып қалу қаупі бар.

Бұл әліпбидің жалпы кемшіліктері. Мұнан басқа оқушылардан бастап студент, мұғалім, әртүрлі сала қызметкерлері болсын, шетелге шығатын кез келген азаматтар болсын – бәрі де жеке өмірінде прецедентті есімдермен байланысты мәселелер де бар. Латын графикасына негізделген қазақ әліпбиі тек қазақ тіліне қатысты болып көрінгенімен, түптеп келгенде орыс тілі арқылы енген шетелдік антропонимдерді таңбалаудың тілдік қиыншылықтары шығып жатыр. Қазақ тіліндегі мәтінде кез келген шетелдік, соның ішінде орыс антропонимдерін де латын әліпбиінде таңбалаймыз. Мұнда шетелдік антропонимдерді қазақ графикасына транслитерациялау мәселесі туындап отыр. Транслитерациялауда қиыншылық тудырып отырған жайт – ол қазақ графикасында таңбаланатын антропонимдердің бастапқы таңбалануы бір графикада – латын графикасында болуы, яғни бір тілден екінші тілге транслитерациялау барысында латын графикасынан қайта латын графикасына атаулар ауыстырылып отырады.

Латын графикасына негізделген қазақ әліпбиінде таңбаланған прецеденттік есімдер апострофтың арқасында бастапқы бейнесінен алшақтап, апострофты бейнеге өтеді. Мысалы, *Уильям Шекспир* қазақ әліпбиінде **Y'i'li'am S'ekspi'r**,

ағылшын тілінде *William Shakespeare* болып таңбаланады. Кирил әліпбиінде жалпы 12 таңба болса, қазақ әліпбиінде 18 таңба, оның 5-еуі апостроф таңбасы. *Вольфганг Амадей Моцарт* қазақ тіліне qazlatyn.kz Мемлекеттік тілдің бірыңғай стандартты әліпбиінің конвертері *Volfgang Amadei' Mosart* деп шығарды. Жаңа әліпби бойынша крилдегі *c – s* болып таңбаланады. Аталмыш конвертерда *Mosart* болып таңбаланған атаудың транскрипциясы қазақ тілінде *Mosart* болып оқылады, айтылады. Ал ағылшын, испан, француз, өзбек, түрік тілдерінде *Wolfgang Amadeus Mozart* ретінде таңбаланған. *Mozart*-тың ағылшын тіліндегі транскрипциясы [məʊtsɑ:t]. Жаңа әліпбиде аталған есімді *Motsart* деп таңбалауға болады. Конвертер *Mosart* деп таңбалау себебі, онда қазақ тілінің емле ережелері енгізілмеген, латын графикасына негізделген қазақ әліпбиінің емлесі енді жасалады.

Ал *Марк Цукербергтегі Цукербергін* қалай таңбалаймыз? *Sy'kerberg* деп қалдырамыз ба әлде *Tsy'kerberg* деп таңбалаймыз ба? Әлде ағылшын тіліндегідей *Zuckerberg* дегенді таңдаймыз ба? Бұл мәселе әлі талқылауды, талдауды қажет етді.

ГовардШульц антропонимі латын графикасында *Govard S'y'ls*, ағылшын тілінде *Howard Schultz* ретінде таңбаланады. *Howard* транскрипциясы [həʊəd], *Schultz* – ағылшын тілінде [Shultz], чех тілінде [Šulc] ретінде танскрипцияланады. Қазақ тілінде *Гоуард* - *Go y'ard*деп, ал *Шульцты* чех тілінің негізінде *Шулс* - *S'y'ls* деп алған жөн.

Ағылшын тіліндегі *w* бар сөздер орыс тілі арқылы қазақ тіліне еніп, қазақ тілінде *в* әрпімен таңбаланып келді. Ағылшын тіліндегі *w* әрпін қазақ тілінде *в*-мен таңбаламай, *у* әрпімен берген дұрыс: *у*-ды айтқанда *в*-ны айтқандағыдай артикуляциялық аппаратқа күш көп жұмсалмайды.

Кирил әліпбиінде	Ағылшын тілінде	Жаңа әліпбиде	Ұсыныс
Стивен Вебстер	Steven Webster	Sti'ven Vebster	Стивен Уебстер Sti'ven Y'ebster
Вернер Гейзенберг	Werner Heisenberg	Verner Gei'zenberg	Вернер Гейзенберг Y'erner Gei'zenberg
Эдвард Дженнер	Edward Jenner	Edvard Djenner	Едуард Женнер Edy'ard Jenner
Эрвин Шрёдингер	Erwin Schrödinger	Ervi'n S'ri'odi'nger	Еруин Шредингер Ery'i'n S'redi'nger
Готфрид Вильгельм Лейбниц	Gottfried Wilhelm von Leibniz	Gotfri'd Vi'lgelm Lei'bni's	Готфрид Уильгельм Лейбниц Gotfri'd Y'i'lgelm Lei'bni'z

Джордж Вашингтон	George Washington	Djordj Vas'i'ngton	Жорж Уашингтон Jorj Y'as'i'ngton
Ганс Вильсдорф	Hans Wilsdorf	Gans Vi'lsdorf	Ганс Үилсдорф Gans Y'i'lsdorf

Юлиус Михаэль жаңа әліпбиде *I'y'li'y's Mi'hael* ретінде таңбаланады. *Юлиус* крилде 5 таңба болса, қазақтың жаңа әліпбиінде 10 таңба, яғни таңбаны саны екі есе артқан. Бұл есім ағылшын тілінде *Julius Michael* болып таңбаланады. *Michael* ағылшын тілінде *Майкл* болып айтылатын кездері де бар, мысалы, *Майкл Джексонның* аты ағылшын тілінде *Michael Jackson*, *Майкл Корс - Michael Kors* болып таңбаланады.

XIV Людовик қазіргі латын графикасында *XIV Li'y'dovi'k* жалпы саны 11 таңбамен, оның ішінде 3 апострофпен таңбаланады, ағылшын тілінде *Louis* деп таңбаланады. Қазақ тілі үшін 11 таңбамен таңбаланатын *Li'y'dovi'k* -ті алғанша, 6 латын графикасында символдан тұратын ағылшын тіліндегі түпнұсқадағы *Луис - Ly'i's-mi* алған үнемді. Дегенмен жалпы тарихта, мектепте оқытылатын тарих пәні бойынша мектеп оқулықтарында *XIV Людовик* есімін *Луис* деп ауыстыру қиын. Кирил арқылы *XIV Людовик* болып қалыптасып кеткен атауды ауыстыру ұзақ уақытты алуы мүмкін. Тарихи кітаптардағы *Людовик* пен жаңа әліпбимен таңбаланған *Луис* екі түрлі тұлға болып көрінуі мүмкін.

Мартин Лютер Кинг қазақ латын графикасы бойынша *Marti'n Li'y'ter Ki'ng* ретінде, ағылшын тілінде *Martin Luther King* таңбаланады. Мұнда дау тудыратын *Лютер - Li'y'ter* сөзі. *Luther* ағылшын тіліндегі транскрипциясы [lu:θə]. Қазақ тілі үшін ю-дың орнына *Лутер - Ly'ter* деп алған ыңғайлы.

VIII Генрих ағылшын тілінде *Henry VIII* деп жазылады, ал қазақ латынша графикада *VIII Genri'h* ретінде таңбаланады. Бізге ағылшын тіліндегі түпнұсқадай *Генри - Genri'* деп алған тиімді.

Орыс тіліне транслитерациялану арқылы енген **Ј** әрпімен басталатын антропонимдерді орыс тіліндегідей *Дж* деп алмай **Ж –Ј** деп алған жөн.

Кирил әліпбиінде	Ағылшын тілінде	Жаңа әліпбиде	Ұсыныс
Джозеф Смит	Joseph Smith	Djozef Smi't	Жозеф Смит Jozef Smi't
Стив Джобс	Steve Jobs	Sti'v Djobs	Стив Жобс Sti'v Jobs
Джон Локк	John Locke	Djon Lokk	Жон Локк Jon Lokk
Джеймс Максвелл	James Maxwell	Djei'ms Maksvell	Жеймс Максуел Jei'ms Maksy'ell
Томас Джонстон Липтон	Thomas Johnstone Lipton	Tomas Djonston Li'pton	Томас Жонстон Липтон

			Tomas Jonston Li'pton
Джорджо Армани	GiorgioArmani	Djordjo Armani'	Жоржо Армани Jorjo Armani'
Джанни Версаче	Gianny Versace	Djanni' Versac'e	Жанин Версач Janni' Versac'

Ағылшын тілінде апострофпен берілген есімді қазақ тілінде қалай таңбаланады деген мәселе дау тудырады. Мысалы, *Жанна д'Арк* есімінде апостроф бар, яғни д әрпінен кейін е әрпінің түсіп қалғанын білдіріп тұр. Осыны латын графикасына негізделген қазақ әліпбиінде дәл осылай береміз бе? Бұл есім француз тілінде *Juana de Arco*, ағылшын тілінде *Joan of Arc*, қазақ латынша графикада *Janna d'Ark* ретінде таңбаланады, *д'* француз тілінде текжасаушы *de* приставкасының қысқартылған түрі. Француз тілінен аударғанда *Арктің Жаннасы* дегенді білдіреді. Ал *Джерард О'Нилл*ды қалай таңбалаймыз? Ағылшын тілінде *Gerard O'Neill* деп жазылады, ал *qazlatyn.kz* конвертер *Djerard O'Ni'll* деп таңбалап береді. Онда *O'Ni'll* латын графикасына негізделген әліпби бойынша *ӨНилл* болып оқылады. *Janna d'Ark*-ты қазақтың антропонимдік жүйесіндегі екі жүйелік мүше негізінде (тегі, аты) *Ark Janna* ретінде таңбалауға болады. Ал *Джерард О'Нилл*ды *Жерерд Онилл* ретінде таңбаласақ, *O'Neill* кісі есімімен қатар бренд атауы да кездеседі. Мұндай жағдайда бренд атауларын бастапқы нұсқасында қалдырамыз ба әлде өз тіліміздің графикасына телеміз бе деген мәселе туындайды.

Кісі аттары негізінде түрлі бренд атаулары пайда болған әлемдік брендтер бар. Оларды өз графикамызда таңбалағанда бастапқы түпнұсқалық визуалды бірегейлік сақалмай қалады.

Кирил әліпбиінде	Ағылшын тілінде	Жаңа әліпбиде
Роберт Бош	Robert Bosch	Robert Bos'
Гордон Мур	Gordon Moore	Gordon My'r
Даниэль Сваровски	Daniel Swarovski	Dani'el Svarovski'
Марк Цукерберг	Mark Zuckerberg	Mark Sy'kerberg
Кристиан Диор	Christian Dior	Kri'sti'an Di'or
Джорджо Армани	GiorgioArmani	Djordjo Armani'
Джанни Версаче	Gianny Versace	Djanni' Versac'e
Соитиро Хонда	Soitiro Honda	Soi'ti'ro Honda
Макс Фактор	Max Factor	Maks Faktor
Энцо Феррари	Enzo Ferrari	Enso Ferrari'
Гуччио Гуччи	Guccio Gucci	Gy'c'c'i'o Gy'c'c'i'
Уильям Проктер және Джеймс Гэмбл	William Procter/ James Gamble	Y'i'li'am Prokter ja'ne Djei'ms Gembl
Коко Шанель	Coco Chanel	Koko S'anel

4.4 Қазақстан ономастикалық кеңістігіндегі латын әліпбиінде таңбаланған эргонимдік атауларды (компания, фирма, сауда кешендері, мекеме т.б. атаулары) транслитерациялау проблемасы

II БӨЛІМ. ҚЫСҚАША ОНОМАСТИКАЛЫҚ СӨЗДІК (проспект)

1-блок. Қазақ тіліндегі топонимдердің кирил-латын графикасындағы салғастырмалы-жиілік көрсеткіші

Қазақстан Республикасы ауылдық округ атаулары

Сөз саны – 1744

Кирилдегі әріп саны – 20 006

Латындағы әріп саны – 21 895

Апостроф саны – 1233

Сан айырмашылығы – 1889

Мәтін – 000 % артқан

`	0`	1`	2`	3`	4`	5`
Апостроф саны	510	738	384	97	10	4

Шыңғырлау ауданы	S'yn'g'yrlyay' ay'dany
Әуликөл ауданы	A'y'li'eko'l ay'dany
Үшінші интернационал а.о.	U's'ins'i i'nternasi'onai a.o.
Іңкәрдәрия а.о.	In'ka'rda'ri'i'a a.o.
Әйтеке би ауданы	A'i'teke bi' ay'dany
Байғанин ауданы	Bai'g'ani'n ay'dany
Шыңғырлау а.о.	S'yn'g'yrlyay' a.o.
Үштоғай а.о.	U's'tog'ai' a.o.
Әуликөл а.о.	A'y'li'eko'l a.o.
Маңғыстау ауданы	Man'g'ystay' ay'dany
Тимирязев ауданы	Ti'mi'ri'azev ay'dany
Уәлиханов ауданы	Y'a'li'hanov ay'dany
Ғабит Мүсірепов ат.ауданы	G'abi't Mu'sirepov at.ay'dany
Қоңыршәулі а.о.	Qon'ys'a'y'li a.o.
Жаңашамалған а.о. (Үшқоңыр)	Jan'as'amalg'an a.o.
Ащылысай а.о.	As's'ylysay' a.o.
Иманғали Білтабанов а.о.	I'mang'ali' Biltabanov a.o.
Мәртөк ауданы	Ma'rto'k ay'dany
Байтурасай а.о.	Bai'ty'rasai' a.o.
Ащысай а.о.	As's'ysai' a.o.
Көптоғай а.о.	Ko'ptog'ai' a.o.

Айшуақ а.о.	Ai's'y'aq a.o.
Мөңке би а.о.	Mo'n'ke bi' a.o.
Жайсаңбай а.о.	Jai'san'bai' a.o.
Еңбекшіқазақ ауданы	En'beksi'qazaq ay'dany
Бәйдібек би а.о.	Ba'i'dibek bi' a.o.
Көксу ауданы	Ko'ksy' ay'dany
Айту би а.о.	Ai'ty' bi' a.o.
Әйтей а.о.	A'i'tei' a.o.
Үшқоңыр а.о.	U's'qon'yr a.o.
Қоңырөлең а.о.	Qon'yro'len' a.o.
Үлкенәғаш а.о.	U'lkenag'as' a.o.
Үлкен Шыған а.о.	U'lken S'yg'an a.o.
Жалғызәғаш а.о.	Jalg'yzag'as' a.o.
Ұйғыр ауданы	Ui'g'yr ay'dany
Ақкиізтоғай а.о.	Aqki'iztog'ai' a.o.
Көктоғай а.о.	Ko'ktog'ai' a.o.
Исатай ауданы	I'satai' ay'dany
Көптоғай а.о.	Ko'ptog'ai' a.o.
Қиғаш а.о.	Qi'g'as' a.o.
Тайсойған а.о.	Tai'soi'g'an a.o.
Құрайлысай а.о.	Qy'rai'lysai' a.o.
Күйгенкөл а.о.	Ku'i'genko'l a.o.
Шөптікөл а.о.	S'o'ptiko'l a.o.
Бөкейордасы ауданы	Bo'kei'ordasy ay'dany
Шағатай а.о.	S'ag'atai' a.o.
Ащысай а.о.	As's'ysai' a.o.
Айшабибі а.о.	Ai's'abi'bi a.o.
Ноғайбай а.о.	Nog'ai'bai' a.o.
Шу ауданы	S'y' ay'dany
Ақтоғай ауданы	Aqtog'ai' ay'dany
Шабанбай би а.о.	S'abanbai' bi' a.o.
Суықсу с. ә.	Sy'yqsy' s. a'.
Үштөбе а.о.	U's'to'be a.o.
Сейфуллин а.о.	Sei'fy'lli'n a.o.
Ақсу-Аюлы а.о.	Aqsy'-Ai'y'ly a.o.
Көктіңкөл а.о.	Ko'ktin'ko'l a.o.
Үштөбе а.о.	U's'to'be a.o.
Шалғышы а.о.	S'alg'ys'y a.o.
Шолақсай а.ә.	S'olaqsai' a.a'.
Қосшыңырау а.о.	Qoss'yn'yray' a.o.
Жалағаш ауданы	Jalag'as' ay'dany
Жаңадария а.о.	Jan'adari'i'a a.o.

Жаңақорған ауданы	Jan'aqorg'an ay'dany
Қосүйеңкі а.о.	Qosu'i'en'ki a.o.
Шалқия а.о.	S'alqi'i'a a.o.
Алдашбай Ахун ат. а.о.	Aldas'bai' Ahy'n at. a.o.
Қуандария а.о.	Qy'andari'i'a a.o.
Сейфуллин а.о.	Sei'fy'lli'n a.o.
Шиелі ауданы	S'i'eli ay'dany
Майлытоғай а.о.	Mai'lytog'ai' a.o.
Маңғыстау облысы	Man'g'ystay' oblisy
Бейнеу ауданы	Bei'ney' ay'dany
Сыңғырлау а.о.	Syn'g'yrlyay' a.o.
Маңғыстау а.о.	Man'g'ystay' a.o.
Түпқараған ауданы	Tu'pqarag'an ay'dany
Әл Фараби ауданы	A'l Farabi' ay'dany
Еңбекші ауданы	En'beks'i ay'dany
Ащысай а.о.	As's'ysai' a.o.
Үшқайық а.о.	U's'qai'yq a.o.
Бәйдібек ауданы	Ba'i'dibek ay'dany
Шәуілдір а.о.	S'a'y'ildir a.o.
Сарыағаш ауданы	Saryag'as' ay'dany
Төле би ауданы	To'le bi' ay'dany
Жоғарғы Ақсу а.о.	Jog'arg'y Aqsy' a.o.
Әлкей Марғұлан ат. а.о.	A'lkei' Marg'ulan at. a.o.
Ақтоғай ауданы	Aqtog'ai' ay'dany
Баянауыл ауданы	Bai'anay'yl ay'dany
Шөптікөл а.о.	S'o'ptiko'l a.o.
Уәлиханов а.о.	Y'a'li'hanov a.o.
Майқарағай а.о.	Mai'qarag'ai' a.o.
Айыртау ауданы	Ai'yrtay' ay'dany
Мамлют ауданы	Mamli'y't ay'dany
Аққайың ауданы	Aqqai'yn' ay'dany
Тайынша ауданы	Tai'yns'a ay'dany
Ақтүйесай а.о.	Aqtu'i'esai' a.o.
Шөптікөл а.о.	S'o'ptiko'l a.o.
Кеңгірбайби а.о.	Ken'girbai'bi' a.o.
Аягөз ауданы	Ai'ago'z ay'dany
Ақшәулі а.о.	Aqs'a'y'li a.o.
Бесқарағай ауданы	Besqarag'ai' ay'dany
Бородулиха ауданы	Borody'li'ha ay'dany
Үшбиік а.о.	U's'bi'ik a.o.
Қойгелді Аухадиеват. с. о.	Qoi'geldi Ay'hadi'evat. s. o.
Биғаш а.о.	Bi'g'as' a.o.

Шұғылбай а.о.	S'ug'ylbai' a.o.
Күршім ауданы	Ku'rs'im ay'dany
Төсқайың а.о.	To'sqai'yn' a.o.
Қатонқарағай ауданы	Qatonqarag'ai' ay'dany
Тарбағатай ауданы	Tarbag'atai' ay'dany
Жоғарғы Егінсу а.о.	Jog'arg'y Eginsy' a.o.
Шемонаиха ауданы	S'emonai'ha ay'dany
Қурайлы а.о.	Qy'rai'ly a.o.
Алға ауданы	Alg'a ay'dany
Үшқұдық а.о.	U's'qudyq a.o.
Қараағаш а.о.	Qaraag'as' a.o.
Аралтоғай а.о.	Araltog'ai' a.o.
Әйке а.о.	A'i'ke a.o.
Сұлукөл а.о.	Suly'ko'l a.o.
Ащы а.о.	As's'y a.o.
Сарытоғай а.о.	Sarytog'ai' a.o.
Миялы а.о.	Mi'i'aly a.o.
Қарғалы ауданы	Qarg'aly ay'dany
Исатай а.о.	I'satai' a.o.
Мәртөк а.о.	Ma'rto'k a.o.
Жайсаң а.о.	Jai'san' a.o.
Қаратоғай а.о.	Qaratog'ai' a.o.
Қарашай а.о.	Qaras'ai' a.o.
Тәңірберген а.о.	Ta'n'irbergen a.o.
Байнассай а.о.	Bai'nassai' a.o.
Мұғалжар ауданы	Mug'aljar ay'dany
Қайыңды а.о.	Qai'yn'dy a.o.
Ойыл ауданы	Oi'yl ay'dany
Қайыңды а.о.	Qai'yn'dy a.o.
Шығырлы а.о.	S'yg'yrly a.o.
Қайыңды а.о.	Qai'yn'dy a.o.
Кеңесту а.о.	Ken'esty' a.o.
Хромтау ауданы	Hromtay' ay'dany
Бөгетсай а.о.	Bo'getsai' a.o.
Дөң а.о.	Do'n' a.o.
Көктөбе а.о.	Ko'kto'be a.o.
Көктау а.о.	Ko'ktay' a.o.
Никельтау а.о.	Ni'keltay' a.o.
Шалқар ауданы	S'alqar ay'dany
Ақтоғай а.о.	Aqtog'ai' a.o.
Біршоғыр а.о.	Birs'og'yr a.o.
Ырғыз ауданы	Yrg'yz ay'dany

Құмтоғай а.о.	Qumtog'ai' a.o.
Тәуіп а.о.	Ta'y'ip a.o.
Өтенай а.о.	O'tenai' a.o.
Шеңгелді а.о.	S'en'geldi a.o.
Ақсу ауданы	Aqsy' ay'dany
Көшкентал а.о.	Ko's'kental a.o.
Қызылағаш а.о.	Qyzylag'as' a.o.
Ойтоған а.о.	Oi'tog'an a.o.
Суықсай а.о.	Sy'yqsai' a.o.
Алакөл ауданы	Alako'l ay'dany
Еңбекші а.о.	En'beks'i a.o.
Көлбай а.о.	Ko'lbai' a.o.
Қызылашы а.о.	Qyzylas's'y a.o.
Тоқжайлау а.о.	Toqjai'lay' a.o.
Үшбұлақ а.о.	U's'bulaq a.o.
Ырғайты а.о.	Yrg'ai'ty a.o.
Балқаш ауданы	Balqas' ay'dany
Желтораңғы а.о.	Jeltoran'g'y a.o.
Миялы а.о.	Mi'i'aly a.o.
Құйған а.о.	Qui'g'an a.o.
Ақши а.о.	Aqs'i' a.o.
Жаңашар а.о.	Jan'as'ar a.o.
Көктөбе а.о.	Ko'kto'be a.o.
Бәйтерек а.о.	Ba'i'terek a.o.
Бартоғай а.о.	Bartog'ai' a.o.
Саймасай а.о.	Sai'masai' a.o.
Ұзынағаш а.о.	Uzynag'as' a.o.
Үңгіртас а.о.	U'n'girtas a.o.
Шиен а.о.	S'i'en a.o.
Шолаққарғалы а.о.	S'olaqqarg'aly a.o.
Басши а.о.	Bass'i' a.o.
Көксу а.о.	Ko'ksy' a.o.
Шанханай а.о.	S'anhanai' a.o.
Еңбекші а.о.	En'beks'i a.o.
Қарасай ауданы	Qarasai' ay'dany
Қарағайлы а.о.	Qarag'ai'ly a.o.
Панфилов ауданы	Panfi'lov ay'dany
Үшарал а.о.	U's'aral a.o.
Шолақай а.о.	S'olaqai' a.o.
Райымбек ауданы	Rai'ymbek ay'dany
Жалаңаш а.о.	Jalan'as' a.o.
Тұйық к.ә.	Tui'yq k.a'.

Шырғанақ а.о	S'yrq'anaq a.o
Көкжиде а.о.	Ko'kji'de a.o.
Қарашыған а.о.	Qaras'yg'an a.o.
Шатырбай а.о.	S'atyrbai' a.o.
Талғар ауданы	Talg'ar ay'dany
Көктөбе а.о.	Ko'kto'be a.o.
Бесағаш а.о.	Besag'as' a.o.
Төлеңгіт а.о.	To'len'git a.o.
Үлкен Ақсу а.о.	U'lken Aqsy' a.o.
Кіші Дикан а.о.	Kis'i Di'qan a.o.
Қырғызсай а.о.	Qyrg'yzsai' a.o.
Ащыбұлақ а.о.	As's'ybulaq a.o.
Кеңөзек а.о.	Ken'o'zek a.o.
Қайыршақты а.о.	Qai'ys'aqty a.o.
Жылыой ауданы	Jylyoi' ay'dany
Қосшағыл а.о.	Qoss'ag'yl a.o.
Индер ауданы	I'nder ay'dany
Исатай а.о.	I'satai' a.o.
Тұщықұдық а.о.	Tus's'ykudyq a.o.
Құрманғазы ауданы	Qurmang'azy ay'dany
Еңбекші а.о.	En'beks'i a.o.
Дәшін а.о.	Da's'in a.o.
Сүйіндік а.о.	Su'i'indik a.o.
Шортанбай а.о.	S'ortanbai' a.o.
Қызылқоға ауданы	Qyzylqog'a ay'dany
Миялы а.о.	Mi'i'aly a.o.
Тасшағыл а.о.	Tass'ag'yl a.o.
Байшонас а.о.	Bai's'onas a.o.
Ақтоғай а.о.	Aqtog'ai' a.o.
Жалғансай а.о.	Jalg'ansai' a.o.
Сарыайшық а.о.	Saryai's'yq a.o.
Сарытоғай а.о.	Sarytog'ai' a.o.
Ақжайық ауданы	Aqjai'yq ay'dany
Қарауылтөбе а.о.	Qaray'ylto'be a.o.
Сарытоғай а.о.	Sarytog'ai' a.o.
Бөрлі ауданы	Bo'rli ay'dany
Бумақөл а.о.	By'mako'l a.o.
Жаңақала ауданы	Jan'aqala ay'dany
Жәнібек ауданы	Ja'nibek ay'dany
Дария а.о.	Dari'i'a a.o.
Көшім а.о.	Ko's'im a.o.
Қошанкөл а.о.	Qos'anko'l a.o.

Тереңкөл а.о.	Teren'ko'l a.o.
Қаратөбе ауданы	Qarato'be ay'dany
Жусандыой а.о.	Jy'sandyoï' a.o.
Сулықөл а.о.	Sy'lyko'l a.o.
Шолақанқаты а.о.	S'olaqan'qaty a.o.
Көшін а.о.	Ko's'in a.o.
Төңкеріс а.о.	To'n'keris a.o.
Шаған а.о.	S'ag'an a.o.
Қараағаш а.о.	Qaraag'as' a.o.
Байзақ ауданы	Bai'zaq ay'dany
Жалғызтөбе а.о.	Jalg'yzto'be a.o.
Суханбай а.о.	Sy'hanbai' a.o.
Түймекент а.о.	Tu'i'mekent a.o.
Бесағаш а.о.	Besag'as' a.o.
Көлқайнар а.о.	Ko'lqai'nar a.o.
Құмшағыл а.о.	Qums'ag'yl a.o.
Жуалы ауданы	Jy'aly ay'dany
Билікөл а.о.	Bi'liko'l a.o.
Көкбастау а.о.	Ko'kbastay' a.o.
Күреңбел а.о.	Ku'ren'bel a.o.
Тоғызтарау а.о.	Tog'yztaray' a.o.
Қордай ауданы	Qordai' ay'dany
Сұлутөр а.о.	Suly'to'r a.o.
Үлкенсұлуторы а.о.	U'lkensuly'tory a.o.
Көкдөнен а.о.	Ko'kdo'nen a.o.
Көгершін а.о.	Ko'gers'in a.o.
Қайыңды а.о.	Qai'yn'dy a.o.
Тереңөзек а.о.	Teren'o'zek a.o.
Жаңатоған а.о.	Jan'atog'an a.o.
Мойынқұм ауданы	Moi'ynqum ay'dany
Қылышбай а.о.	Qyls'bai' a.o.
Сарысу ауданы	Sarysy' ay'dany
Қызыләуіт а.о.	Qyzyla'y'it a.o.
Үшарал а.о.	U's'aral a.o.
Төле би а.о.	To'le bi' a.o.
Ескі Шу а.о.	Eski S'y' a.o.
Жаңақоғам а.о.	Jan'aqog'am a.o.
Балуан Шолақ ат. а.о.	Baly'an S'olaq at. a.o.
Көкқайнар а.о.	Ko'kqai'nar a.o.
Октябрь ауданы	Okti'abr ay'dany
Абай ауданы	Abai' ay'dany
Көксун а.о.	Ko'ksy'n a.o.

Құлаайғыр а.о.	Qulaai'g'yr a.o.
Ақтоғай а.о.	Aqtog'ai' a.o.
Жидебай а.о.	Ji'debai' a.o.
Тораңғылық а.о.	Toran'g'ylyq a.o.
Бұқар жырау ауданы	Buqar jyray' ay'dany
Қызылқайың а.о.	Qyzylqai'yn' a.o.
Шешенқара а.о.	S'es'enqara a.o.
Белағаш а.о.	Belag'as' a.o.
Жаңаарқа ауданы	Jan'aarqa ay'dany
Бидайық а.о.	Bi'dai'yq a.o.
Байдалы би а.о.	Bai'daly bi' a.o.
Қараағаш а.о.	Qaraag'as' a.o.
Мәди а.о.	Ma'di' a.o.
Жаңатоған а.о.	Jan'atog'an a.o.
Қаршығалы а.о.	Qars'yg'aly a.o.
Қарағайлы а.о.	Qarag'ai'ly a.o.
Ұлытау ауданы	Ulytay' ay'dany
Шет ауданы	S'et ay'dany
Ақшатау а.о.	Aqs'atay' a.o.
Кеңшоқы а.о.	Ken's'oqy a.o.
Төменгі Қайрақты а.о.	To'mengi Qai'raqty a.o.
Кәрім Мыңбаев а.о.	Ka'rim Myn'baev a.o.
Аңғар а.о.	An'g'ar a.o.
Ашутасты а.о.	As'y'tasty a.o.
Көктау а.о.	Ko'ktay' a.o.
Қайыңды а.о.	Qai'yn'dy a.o.
Алтынсарин ауданы	Altynsari'n ay'dany
Амантоғай а.о.	Amantog'ai' a.o.
Байғабыл а.о.	Bai'g'abyl a.o.
Құмкешу а.о.	Qumkes'y' a.o.
Аманқарағай а.о.	Amanqarag'ai' a.o.
Сулықөл а.о.	Sy'lyko'l a.o.
Шағала а.о.	S'ag'ala a.o.
Қабидолла Тұрғымбаев ат. а.о.	Qabi'dolla Turg'ymbaev at. a.o.
Денисов ауданы	Deni'sov ay'dany
Әйет а.о.	A'i'et a.o.
Жангелдин ауданы	Jangeldi'n ay'dany
Торғай а.о.	Torg'ai' a.o.
Ақшығанақ а.о.	Aqs'yg'anaq a.o.
Бидайық а.о.	Bi'dai'yq a.o.
Милысай а.о.	Mi'ly sai' a.o.
Сужарған а.о.	Sy'jarg'an a.o.

Шилі а.о.	S'i'li a.o.
Мүктікөл а.о.	Mu'ktiko'l a.o.
Қарасу ауданы	Qarasy' ay'dany
Қойбағар а.о.	Qoi'bag'ar a.o.
Қостанай ауданы	Qostanai' ay'dany
Майкөл а.о.	Mai'ko'l a.o.
Мәскеу а.о.	Ma'skey' a.o.
Меңдіқара ауданы	Men'diqara ay'dany
Наурызым ауданы	Nay'ryzym ay'dany
Дәмді а.ә.	Da'mdi a.a'.
Өленді а.о.	O'len'di a.o.
Шилі а.о.	S'i'li a.o.
Сарыкөл ауданы	Saryko'l ay'dany
Қайранкөл а.о.	Qai'ranko'l a.o.
Ұзынкөл ауданы	Uzynko'l ay'dany
Шаңдақ а.о.	S'an'daq a.o.
Қарауылтөбе а.о.	Qaray'ylto'be a.o.
Тасбөгет к.ә.	Tasbo'get k.a'.
Атанши а.о.	Atans'i' a.o.
Жіңішкеқұм а.о.	Jin'is'kequm a.o.
Жалағаш а.о.	Jalag'as' a.o.
Мәдениет а.о.	Ma'deni'et a.o.
Мырзабай ахун а.о.	Myrzabai' ahy'n a.o.
Шәменов а.о.	S'a'menov a.o.
Жаңақорған а.о.	Jan'aqorg'an a.o.
Ақкүйік а.о.	Aqku'i'ik a.o.
Көктөбе а.о.	Ko'kto'be a.o.
Қарашеңгел а.о.	Qaras'en'gel a.o.
Майдакөл а.о.	Mai'dako'l a.o.
Өркендеу а.о.	O'rkendey' a.o.
Шәкен а.о.	S'a'ken a.o.
Қармақшы ауданы	Qarmaqs'y ay'dany
Дауылкөл а.о.	Day'ylko'l a.o.
Ііркөл а.о.	I'irko'l a.o.
Сырдария ауданы	Syrdari'a ay'dany
Тереңөзек а.о.	Teren'o'zek a.o.
Қоғалыкөл а.о.	Qog'alyko'l a.o.
Шаған а.о.	S'ag'an a.o.
Шіркейлі а.о.	S'irkei'li a.o.
Шиелі а.о.	S'i'eli a.o.
Бәйгеқұм а.о.	Ba'i'gequm a.o.
Еңбекші а.о.	En'beks'i a.o.

Жуантөбе а.о.	Jy'anto'be a.o.
Иіркөл а.о.	I'irko'l a.o.
Сұлутөбе а.о.	Suly'to'be a.o.
Тартоғай а.о.	Tartog'ai' a.o.
Төңкеріс а.о.	To'n'keris a.o.
Ақтау Қ.Ә.	Aqtay' Q.A'.
Бейнеу а.о.	Bei'ney' a.o.
Ноғайты а.о.	Nog'ai'ty a.o.
Қарақиян ауданы	Qaraq'i'an ay'dany
Ақшымырау а.о.	Aqs'ymyray' a.o.
Жыңғылды а.о.	Jyn'g'yldy a.o.
Тұщықұдық а.о.	Tus's'yqudyq a.o.
Шайыр а.о.	S'ai'yr a.o.
Мұнайлы ауданы	Munai'ly ay'dany
Таушық а.о.	Tay's'yq a.o.
Оңтүстік Қазақстан облысы	On'tu'stik Qazaqstan oblysy
Абай ауданы	Abai' ay'dany
Задария а.о.	Zadari'i'a a.o.
Кентау Қ.Ә.	Kentay' Q.A'.
Түркістан Қ.Ә.	Tu'rkistan Q.A'.
Бабайқорған а.о.	Babai'qorg'an a.o.
Жаңайқан а.о.	Jan'ai'qan a.o.
Жүйнек а.о.	Ju'i'nek a.o.
Ұранғай а.о.	Urang'ai' a.o.
Шаға а.о.	S'ag'a a.o.
Қазығұрт ауданы	Qazyg'urt ay'dany
Қызылқия а.о.	Qyzylqi'i'a a.o.
Жолдасбай Ералиев а.о.	Joldasbai' Erali'ev a.o.
Еңбекші а.о.	En'beks'i a.o.
Шаблан Ділдәбеков а.о.	S'ablan Dilda'bekov a.o.
Жаңаауыл а.о.	Jan'aay'yl a.o.
Төрткөл а.о.	To'rtko'l a.o.
Шұбарсу а.о.	S'ubarsy' a.o.
Көксарай а.о.	Ko'ksarai' a.o.
Қожатоғай а.о.	Qojatog'ai' a.o.
Сайрам ауданы	Sai'ram ay'dany
Әлімтау а.о.	A'limtay' a.o.
Шолаққорған а.о.	S'olaqqorg'an a.o.
Жуантөбе а.о.	Jy'anto'be a.o.
Шу а.о.	S'y' a.o.
Көксаяқ а.о.	Ko'ksai'aq a.o.
Түлкібас ауданы	Tu'lkibas ay'dany

Жаскешу а.о.	Jaskes'y' a.o.
Шардара ауданы	S'ardara ay'dany
Жаушықұм а.о.	Jay's'yqum a.o.
Көксу а.о.	Ko'ksy' a.o.
Жаңаауыл а.о.	Jan'aay'yl a.o.
Ақсу Қ.Ә.	Aqsy' Q.A'.
Айнакөл а.о.	Ai'nako'l a.o.
Ақсу к.ә.	Aqsy' k.a'.
Сарышығанақ а.о.	Sarys'yg'anaq a.o.
Үштерек а.о.	U's'terek a.o.
Бәйет а.о.	Ba'i'et a.o.
Құдайкөл а.о.	Qudai'ko'l a.o.
Өлеңті а.о.	O'len'ti a.o.
Шідерті к.ә.	S'iderti k.a'.
Ақтоғай а.о.	Aqtog'ai' a.o.
Әуелбек а.о.	A'y'elbek a.o.
Баянауыл а.о.	Bai'anay'yl a.o.
Торайғыров а.о.	Torai'g'yrov a.o.
Железин ауданы	Jelesi'n ay'dany
Еңбекші а.о.	En'beks'i a.o.
Ағашорын а.о.	Ag'as'oryn a.o.
Иса Байзақов а.о.	I'sa Bai'zaqov a.o.
Қосағаш а.о.	Qosag'as' a.o.
Қашыр ауданы	Qas'yr ay'dany
Тереңкөл а.о.	Teren'ko'l a.o.
Лебяжье ауданы	Lebi'aje ay'dany
Баймолдин а.о.	Bai'moldi'n a.o.
Қызылағаш а.о.	Qyzylag'as' a.o.
Май ауданы	Mai' ay'dany
Көктөбе а.о.	Ko'kto'be a.o.
Ақшман а.о.	Aqs'i'man a.o.
Кентүбек а.о.	Ken'tu'bek a.o.
Майтүбек а.о.	Mai'tu'bek a.o.
Заңғар а.о.	Zan'g'ar a.o.
Успен ауданы	Y'spen ay'dany
Қоңырөзек а.о.	Qon'yro'zek a.o.
Шарбақты ауданы	S'arbaqty ay'dany
Қарабидай а.о.	Qarabi'dai' a.o.
Шалдай а.о.	S'aldai' a.o.
Имантау а.о.	I'mantay' a.o.
Кеңашы а.о.	Ken'as'y a.o.
Кішіқараой а.о.	Kis'iqaraoi' a.o.

Қулықөл а.о.	Qy'lyko'l a.o.
Мағжан Жұмабаев ауданы	Mag'jan Jumabaev ay'dany
Баянауыл а.о	Bai'anay'yl a.o
Қайранкөл а.о.	Qai'ranko'l a.o.
Шал ақын ауданы	S'al aqyn ay'dany
Аютас а.о.	Ai'y'tas a.o.
Аралағаш а.о.	Aralag'as' a.o.
Қиялы а.о.	Qi'i'aly a.o.
Тоқушы а.о.	Toqy's'y a.o.
Шағалалы а.о.	S'ag'alaly a.o.
Кішкенекөл а.о.	Kis'keneko'l a.o.
Бидайық а.о.	Bi'dai'yq a.o.
Қулықөл а.о.	Qy'lyko'l a.o.
Шұқыркөл а.о.	S'uqyrko'l a.o.
Жиенәліа.о	Ji'ena'lia.o
Қараөлең а.о.	Qarao'len' a.o.
Абай ауданы	Abai' ay'dany
Көкбай а.о.	Ko'kbai' a.o.
Ақшатау а.о.	Aqs'atay' a.o.
Ақши а.о.	Aqs'i' a.o.
Байқошқар а.о.	Bai'qos'qar a.o.
Бидайық а.о.	Bi'dai'yq a.o.
Қараағаш а.о.	Qaraag'as' a.o.
Қосағаш а.о.	Qosag'as' a.o.
Мәдениет а.о.	Ma'deni'et a.o.
Майлин а.о.	Mai'li'n a.o.
Тарбағатай а.о.	Tarbag'atai' a.o.
Бесқарағай а.о.	Besqarag'ai' a.o.
Белағаш а.о.	Belag'as' a.o.
Глубокое ауданы	Gly'bokoe ay'dany
Бөжегүр а.о.	Bo'jegu'r a.o.
Қызылағаш а.о.	Qyzylag'as' a.o.
Шалабай а.о.	S'alabai' a.o.
Зайсан ауданы	Zai'san ay'dany
Кеңсай а.о.	Ken'sai' a.o.
Зырян ауданы	Zyri'an ay'dany
Көкпекті ауданы	Ko'kpekti ay'dany
Бастаушы а.о.	Bastay's'y a.o.
Үлкен Бөкен а.о.	U'lken Bo'ken a.o.
Көкжайық а.о.	Ko'kjai'yq a.o.
Қарағандыкөл а.о.	Qarag'andyko'l a.o.
Үлгілімалшы а.о.	U'lgilimals'y a.o.

Күршім а.о.	Ku'rs'im a.o.
Құйған а.о.	Qui'g'an a.o.
Сарыөлең а.о.	Saryo'len' a.o.
Белқарағай а.о.	Belqarag'ai' a.o.
Жаңаауыл а.о.	Jan'aay'yl a.o.
Құйған а.о.	Qui'g'an a.o.
Ойшілік.о.	Oi's'ilik.o.
Ырғызбай а.о.	Yrg'yzbai' a.o.
Айыртау а.о.	Ai'yrtay' a.o.
Үржар ауданы	U'rjar ay'dany
Көлденең а.о.	Ko'ldenen' a.o.
Көкөзек а.о.	Ko'ko'zek a.o.
Жоғарғыоба а.о.	Jog'arg'yoba a.o.
Ақтөбе облысы	Aqto'be oblysy
Қарғалы а.о.	Qarg'aly a.o.
Токмансай а.о.	Toqmansai' a.o.
Ақкөл а.о.	Aqko'l a.o.
Қайрақты а.о.	Qai'raqty a.o.
Ұшқатты а.о.	Us'qatty a.o.
Қарауылкелді а.о.	Qaray'ylkeldi a.o.
Жаңажол а.о.	Jan'ajol a.o.
Көлтабан а.о.	Ko'ltaban a.o.
Бадамша а.о.	Badams'a a.o.
Әлімбет а.о.	A'limbet a.o.
Желтау а.о.	Jeltay' a.o.
Кемпірсай а.о.	Kempirsai' a.o.
Қобда ауданы	Qobda ay'dany
Бестау а.о.	Bestay' a.o.
Жаңаталап а.о.	Jan'atalap a.o.
Жарсай а.о.	Jarsai' a.o.
Жиренқопа а.о.	Ji'renqopa a.o.
И.Құрманов ат. а.о.	I'.Qurmanov at. a.o.
Құрсай а.о.	Qursai' a.o.
Өтек а.о.	O'tek a.o.
Соғалы а.о.	Sog'aly a.o.
Құрмансай а.о.	Qurmansai' a.o.
Батпақкөл а.о.	Batpaqko'l a.o.
Еңбек а.о.	En'bek a.o.
Құдайберген Жұбанов ат. а.о.	Qudai'bergen Jubanov at. a.o.
Құмжарған а.о.	Qumjarg'an a.o.
Құмсай а.о.	Qumsai' a.o.
Мұғалжар а.о.	Mug'aljar a.o.

Талдысай а.о.	Taldysai' a.o.
Ойыл а.о.	Oi'yl a.o.
Қараой а.о.	Qaraoi' a.o.
Саралжың а.о.	Saraljyn' a.o.
Сарыбие а.о.	Sarybi'e a.o.
Темір ауданы	Temir ay'dany
Ақсай а.о.	Aqsai' a.o.
Алтықарасу а.о.	Altyqarasy' a.o.
Сарыкөл а.о.	Saryko'l a.o.
Абай а.о.	Abai' a.o.
Құдықсай а.о.	Qudyqsai' a.o.
Қызылсу а.о.	Qyzylsy' a.o.
Тассай а.о.	Tassai' a.o.
Тасөткел а.о.	Taso'tkel a.o.
Бозой а.о.	Bozoi' a.o.
Есет Көтібаров ат. а.о.	Eset Ko'tibarov at. a.o.
Жаңақоныс а.о.	Jan'aqonys a.o.
Кішіқұм а.о.	Kis'iqum a.o.
Қауылжыр а.о.	Qay'yljyr a.o.
Тоғыз а.о.	Tog'yz a.o.
Шалқар а.о.	S'alqar a.o.
Шетырқыз а.о.	S'etyrqyz a.o.
Ырғыз а.о.	Yrg'yz a.o.
Аманкөл а.о.	Amanko'l a.o.
Ақсу а.о.	Aqsy' a.o.
Егінсу а.о.	Eginsy' a.o.
Жаңалық а.о.	Jan'alyq a.o.
Қаракөз а.о.	Qarako'z a.o.
Қарасу а.о.	Qarasy' a.o.
Қарашілік а.о.	Qaras'ilik a.o.
Құрақсу а.о.	Quraqsy' a.o.
Ақтүбек а.о.	Aqtu'bek a.o.
Бескөл а.о.	Besko'l a.o.
Жағатал а.о.	Jag'atal a.o.
Жайпақ а.о.	Jai'paq a.o.
Қабанбай а.о.	Qabanbai' a.o.
Қайнар а.о.	Qai'nar a.o.
Ақкөл а.о.	Aqko'l a.o.
Жиделі а.о.	Ji'deli a.o.
Көктал а.о.	Ko'ktal a.o.
Қараой а.о.	Qaraoi' a.o.
Балтабай а.о.	Baltabai' a.o.

Бөлек а.о.	Bo'lek a.o.
Қырбалтабай а.о.	Qyrbaltabai' a.o.
Малыбай а.о.	Malybai' a.o.
Сөгеті а.о.	So'geti a.o.
Ташкенсаз а.о.	Tas'kensaz a.o.
Тескенсу а.о.	Teskensy' a.o.
Түрген а.о.	Tu'rgen a.o.
Шелек а.о.	S'elek a.o.
Жамбыл ауданы	Jambyl ay'dany
Айдарлы а.о.	Ai'darly a.o.
Аққайнар а.о.	Aqqai'nar a.o.
Ақсеңгір а.о.	Aqsen'gir a.o.
Бозой а.о.	Bozoi' a.o.
Қарасу а.о.	Qarasy' a.o.
Мәтібұлақ а.о.	Ma'tibulaq a.o.
Мыңбаев а.о.	Myn'baev a.o.
Сарытауқұм а.о.	Sarytay'qum a.o.
Үлгілі а.о.	U'lgili a.o.
Қарғалы а.о.	Qarg'aly a.o.
Кербұлақ ауданы	Kerbulaq ay'dany
Жайнақ батыр а.о.	Jai'naq batyr a.o.
Қарашоқы а.о.	Qaras'oqy a.o.
Қоғалы а.о.	Qog'aly a.o.
Сарыбастау а.о.	Sarybastay' a.o.
Шұбар а.о.	S'ubar a.o.
Айнабұлақ а.о.	Ai'nabulaq a.o.
Алғабас а.о.	Alg'abas a.o.
Қабылиса а.о.	Qabyli'sa a.o.
Мұқаншы а.о.	Muqans'y a.o.
Жарлыөзек а.о.	Jarlyo'zek a.o.
Қаратал ауданы	Qaratal ay'dany
Елтай а.о.	Eltai' a.o.
Қаңбақты а.о.	Qan'baqty a.o.
Бастөбе а.о.	Basto'be a.o.
Тастөбе а.о.	Tasto'be a.o.
Елтай а.о.	Eltai' a.o.
Таусамалы а.о.	Tay'samaly a.o.
Ақсай а.о.	Aqsai' a.o.
Райымбек а.о.	Rai'yimbek a.o.
Үлкен Алматы а.о.	U'lken Almaty a.o.
Айдарлы а.о.	Ai'darly a.o.
Басқұншы а.о.	Basquns'y a.o.

Көктал а.о.	Ko'ktal a.o.
Пиджім а.о.	Pi'djim a.o.
Алғабас а.о.	Alg'abas a.o.
Бөлексаз а.о.	Bo'leksaz a.o.
Жылысай а.о.	Jylysai' a.o.
Қайнар а.о.	Qai'nar a.o.
Сүмбе а.о.	Su'mbe a.o.
Тасашы а.о.	Tasas'y a.o.
Сарқант ауданы	Sarqant ay'dany
Аманбөктер а.о.	Amanbo'kter a.o.
Екіаша а.о.	Ekias'a a.o.
Көктерек а.о.	Ko'kterek a.o.
Қарабөгет а.о.	Qarabo'get a.o.
Қойлық а.о.	Qoi'lyq a.o.
Алатау а.о.	Alatay' a.o.
Бесқайнар а.о.	Besqai'nar a.o.
Тұздыбастау а.о.	Tuzdybastay' a.o.
Қайнар а.о.	Qai'nar a.o.
Гүлдала а.о.	Gu'ldala a.o.
Кендала а.о.	Ken'dala a.o.
Ескелді ауданы	Eskeldi ay'dany
Бақтыбай Жолбарысұлы ат. а.о	Baqtybai' Jolbarysuly at. a.o
Көкжазық а.о.	Ko'kjazyq a.o.
Қайнарлы а.о.	Qai'narly a.o.
Қоңыр а.о.	Qon'yr a.o.
Шонжа а.о.	S'onja a.o.
Сүмбе а.о.	Su'mbe a.o.
Тасқарасу а.о.	Tasqarasy' a.o.
Шарын а.о.	S'aryn a.o.
Іле ауданы	Ile ay'dany
Қараой а.о.	Qaraoi' a.o.
Күрті а.о.	Ku'rti a.o.
Байсерке а.о.	Bai'serke a.o.
Атырау облысы	Atyray' oblysy
Ақсай а.о.	Aqsai' a.o.
Атырау а.о.	Atyray' a.o.
Майкомген а.о.	Mai'komgen a.o.
Бөдене а.о.	Bo'dene a.o.
Елтай а.о.	Eltai' a.o.
Жарсуат а.о.	Jarsy'at a.o.
Өрлік а.о.	O'rlik a.o.
Аққыстау а.о.	Aqqystay' a.o.

Жанбай а.о.	Janbai' a.o.
Азғыр а.о.	Azg'yr a.o.
Ақкөл а.о.	Aqko'l a.o.
Байда а.о.	Bai'da a.o.
Дыңқызыл а.о.	Dyn'qyzyl a.o.
Мақаш а.о.	Maqas' a.o.
Нұржау а.о.	Nurjay' a.o.
Теңіз а.о.	Ten'iz a.o.
Жангелдин а.о.	Jangeldi'n a.o.
Көздіқара а.о.	Ko'zdiqara a.o.
Қызылқоға а.о.	Qyzylqog'a a.o.
Ойыл а.о.	Oi'yl a.o.
Сағыз а.о.	Sag'yz a.o.
Мақат ауданы	Maqat ay'dany
Қошқар а.о.	Qos'qar a.o.
Махамбет ауданы	Mahambet ay'dany
Ақжайық а.о.	Aqjai'yq a.o.
Алға а.о.	Alg'a a.o.
Бақсай а.о.	Baqasai' a.o.
Бейбарыс а.о.	Bei'barys a.o.
Ақсуат а.о.	Aqsy'at a.o.
Алғабас а.о.	Alg'abas a.o.
Базартөбе а.о.	Bazarto'be a.o.
Базаршолан а.о.	Bazars'olan a.o.
Есенсай а.о.	Esensai' a.o.
Жайық а.о.	Jai'yq a.o.
Жаңабұлақ а.о.	Jan'abulaq a.o.
Қабыршақты а.о.	Qabyrs'aqty a.o.
Тайпақ а.о.	Tai'paq a.o.
Ақсу а.о.	Aqsy' a.o.
Бөрілі а.о.	Bo'rili a.o.
Жарсуат а.о.	Jarsy'at a.o.
Қарағанды а.о.	Qarag'andy a.o.
Қанай а.о.	Qanai' a.o.
Жаңақала а.о.	Jan'aqala a.o.
Жаңажол а.о.	Jan'ajol a.o.
Жаңақазан а.о.	Jan'aqazan a.o.
Көпжасар а.о.	Ko'pjasar a.o.
Жәнібек а.о.	Ja'nibek a.o.
Жақсыбай а.о.	Jaqsybai' a.o.
Тау а.о.	Tay' a.o.
Ұзынкөл а.о.	Uzynko'l a.o.

Зеленов ауданы	Zelenov ay'dany
Казталовка ауданы	Kaztalovka ay'dany
Болашақ а.о.	Bolas'aq a.o.
Жаңажол а.о.	Jan'ajol a.o.
Көктерек а.о.	Ko'kterek a.o.
Қараөзен а.о.	Qarao'zen a.o.
Қарасу а.о.	Qarasy' a.o.
Қаратөбе а.о.	Qarato'be a.o.
Егіндікөл а.о.	Egindiko'l a.o.
Қаракөл а.о.	Qarako'l a.o.
Қоскөл а.о.	Qosko'l a.o.
Саралжың а.о.	Saraljyn' a.o.
Сайқын а.о.	Sai'qyn a.o.
Бисен а.о.	Bi'sen a.o.
Ұялы а.о.	Ui'aly a.o.
Темір Масин ат. а.о.	Temir Masi'n at. a.o.
Мұратсай а.о.	Muratsai' a.o.
Саралжың а.о.	Saraljyn' a.o.
Сырым ауданы	Syrym ay'dany
Жымпиты а.о.	Jympi'ty a.o.
Алғабас а.о.	Alg'abas a.o.
Аралтөбе а.о.	Aralto'be a.o.
Елтай а.о.	Eltai' a.o.
Жетікөл а.о.	Jetiko'l a.o.
Сарыой а.о.	Saryoi' a.o.
Тасқала ауданы	Tasqala ay'dany
Ақтау а.о.	Aqtay' a.o.
Мерей а.о.	Merei' a.o.
Шежін а.о.	S'ejin a.o.
Теректі ауданы	Terekti ay'dany
Ақжайық а.о.	Aqjai'yq a.o.
Ақсоғым а.о.	Aqsog'ym a.o.
Ақсуат а.о.	Aqsy'at a.o.
Аңқаты а.о.	An'qaty a.o.
Көнеккеткен а.о.	Ko'nekketken a.o.
Ұзынкөл а.о.	Uzynko'l a.o.
Шалқар а.о.	S'alqar a.o.
Қызылкөл а.о.	Qyzylko'l a.o.
Ботамойнақ а.о.	Botamoi'naq a.o.
Бурыл а.о.	By'ryl a.o.
Дихан а.о.	Di'han a.o.
Жаңатұрмыс с. о	Jan'aturmys s. o

Көптерек а.о.	Ko'pterek a.o.
Көктал а.о.	Ko'ktal a.o.
Қостөбе а.о.	Qosto'be a.o.
Мырзатай а.о.	Myrzatai' a.o.
Үлгілі а.о.	U'lgili a.o.
Жамбыл ауданы	Jambyl ay'dany
Ақбастау а.о.	Aqbastay' a.o.
Қараой а.о.	Qaraoi' a.o.
Қызылқайнар а.о.	Qyzylqai'nar a.o.
Өрнек а.о.	O'rnek a.o.
Қаратөбе а.о.	Qarato'be a.o.
Б.Момышұлы ат. а.о.	B.Momys'uly at. a.o.
Ақсай а.о.	Aqsai' a.o.
Ақтөбе а.о.	Aqto'be a.o.
Боралдай а.о.	Boraldai' a.o.
Жетітөбе а.о.	Jetito'be a.o.
Қошқарата а.о.	Qos'qarata a.o.
Шақпақ а.о.	S'aqpaq a.o.
Мыңбұлақ а.о.	Myn'bulaq a.o.
Қордай а.о.	Qordai' a.o.
Алға а.о.	Alg'a a.o.
Ауқатты а.о.	Ay'qatty a.o.
Бетқайнар а.о.	Betqai'nar a.o.
Қарасай а.о.	Qarasai' a.o.
Қарасу а.о.	Qarasy' a.o.
Сортөбе а.о.	Sorto'be a.o.
Тұрар Рысқұлов ауданы	Turar Rysqulov ay'dany
Абай а.о.	Abai' a.o.
Ақыртөбе а.о.	Aqyrto'be a.o.
Жаңатұрмыс а.о.	Jan'aturmys a.o.
Қорағаты а.о.	Qorag'aty a.o.
Өрнек а.о.	O'rnek a.o.
Меркі ауданы	Merki ay'dany
Ақтоған а.о.	Aqtog'an a.o.
Кеңес а.о.	Ken'es a.o.
Ойтал а.о.	Oi'tal a.o.
Тәтті а.о.	Ta'tti a.o.
Мойынқұм а.о.	Moi'ynqum a.o.
Биназар а.о.	Bi'nazar a.o.
Қарабөгет а.о.	Qarabo'get a.o.
Кеңес а.о.	Ken'es a.o.
Қызылотау а.о.	Qyzylotay' a.o.

Мыңарал а.о.	Myn'aral a.o.
Байқадам а.о.	Bai'qadam a.o.
Жайылма а.о.	Jai'ylma a.o.
Жаңаталап а.о.	Jan'atalap a.o.
Жаңаарық а.о.	Jan'aaryq a.o.
Игілік а.о.	I'gilik a.o.
Түркістан а.о.	Tu'rkistan a.o.
Тоғызкент а.о.	Tog'yzkent a.o.
Талас ауданы	Talas ay'dany
Ақкөл а.о.	Aqko'l a.o.
Берікқайнар а.о.	Berikqai'nar a.o.
Кеңес а.о.	Ken'es a.o.
Көктал а.о.	Ko'ktal a.o.
Қаратау а.о.	Qaratay' a.o.
Ойық а.о.	Oi'yq a.o.
Шәкіров а.о.	S'akirov a.o.
Алға с. о.	Alg'a s. o.
Далақайнар а.о.	Dalaqai'nar a.o.
Ақсу а.о.	Aqsy' a.o.
Дулат а.о.	Dy'lat a.o.
Бірлікүстем а.о.	Birliku'stem a.o.
Жаңажол а.о.	Jan'ajol a.o.
Шоқпар а.о.	S'oqpar a.o.
Қорағаты а.о.	Qorag'aty a.o.
Өндіріс а.о.	O'ndiris a.o.
Тасөткел а.о.	Taso'tkel a.o.
Ақтөбе а.о.	Aqto'be a.o.
Қарағанды облысы	Qarag'andy oblysy
Кеңгір а.о.	Ken'gir a.o.
Сарыкеңгір а.о.	Saryken'gir a.o.
Ақбастау а.о.	Aqbastay' a.o.
Қарағанды а.о.	Qarag'andy a.o.
Абай а.о.	Abai' a.o.
Айыртас а.о.	Ai'yrtas a.o.
Қараменде би а.о.	Qaramende bi' a.o.
Қызыларай с. о	Qyzylarai' s. o
Нүркен а.о.	Nu'rken a.o.
Ақөре а.о.	Aqo're a.o.
Ақтөбе а.о.	Aqto'be a.o.
Үміткер а.о.	U'mitker a.o.
Бұқар жырау а.о.	Buqar jyray' a.o.
Көкпекті а.о.	Ko'kpekti a.o.

Тоғызқұдық а.о.	Tog'yzqudyq a.o.
Баймырза а.о.	Bai'myrza a.o.
Айнабұлақ а.о.	Ai'nabulaq a.o.
Ақтау а.о.	Aqtay' a.o.
Ақтүбек а.о.	Aqtu'bek a.o.
Ералиев а.о.	Erali'ev a.o.
Төгіскен а.о.	To'gisken a.o.
Қарқаралы ауданы	Qarqaraly ay'dany
Абай а.о.	Abai' a.o.
Тәттімбет а.о.	Ta'ttimbet a.o.
Балқантау а.о.	Balqantay' a.o.
Нүркен Әбдіров а.о.	Nurken A'bdirov a.o.
Қайнарбұлақ а.о.	Qai'narbulaq a.o.
Қаракөл а.о.	Qarako'l a.o.
Қырғыз а.о.	Qyrg'yz a.o.
Қоянды а.о.	Qoi'andy a.o.
Нығмет Нұрмақов а.о.	Nyg'met Nurmaqov a.o.
Тегісшілдік а.о.	Tegiss'ildik a.o.
Теміршін а.о.	Temirs'in a.o.
Шарықты а.о.	S'aryqty a.o.
Нұра ауданы	Nura ay'dany
Балықтыкөл а.о.	Balyqtyko'l a.o.
Жараспай а.о.	Jaraspai' a.o.
Кеңжарық а.о.	Ken'jaryq a.o.
Қараой а.о.	Qaraoi' a.o.
Қарақойын а.о.	Qaraqoi'yn a.o.
Қорғанжар а.о.	Qorg'anjar a.o.
Құланөтпес а.о.	Qulano'tpes a.o.
Сарыөзен а.о.	Saryo'zen a.o.
Талдысай а.о.	Taldysai' a.o.
Тассуат а.о.	Tassy'at a.o.
Шахтер а.о.	S'ahter a.o.
Осакаров ауданы	Osakarov ay'dany
Сарыөзек а.о.	Saryo'zek a.o.
Маржанкөл а.о.	Marjanko'l a.o.
Сұңқар а.о.	Sun'qar a.o.
Шідерті а.о.	S'iderti a.o.
Ұлытау с. о	Ulytay' s. o
Алғабас а.о.	Alg'abas a.o.
Борсеңгір а.о.	Borsen'gir a.o.
Қорғасын а.о.	Qorg'asyn a.o.
Қоскөл а.о.	Qosko'l a.o.

Мұқан Иманжанов ат. а.о.	Muqan I'manjanov at. a.o.
Мибулақ а.о.	Mi'bulaq a.o.
Қаракеңгір а.о.	Qaraken'gir a.o.
Сарысу а.о.	Sarysy' a.o.
Ақшоқы а.о.	Aqs'oqy a.o.
Босаға а.о.	Bosag'a a.o.
Ортау а.о.	Ortay' a.o.
Ақой а.о.	Aqoi' a.o.
Киікті а.о.	Ki'ikti a.o.
Тағылы а.о.	Tag'yly a.o.
Шет а.о.	S'et a.o.
Қостанай облысы	Qostanai' oblysy
Арқалық Қ.Ә.	Arqalyq Q.A'.
Аққошқар а.о.	Aqqos'qar a.o.
Алуа а.о.	Aly'a a.o.
Екідің а.о.	Ekidin' a.o.
Жалғызтал а.о.	Jalg'yztal a.o.
Жаңақала а.о.	Jan'aqala a.o.
Обаған а.о.	Obag'an a.o.
Аманкелді ауданы	Amankeldi ay'dany
Ақсай а.о.	Aqsai' a.o.
Қабырға а.о.	Qabyrg'a a.o.
Қарасу а.о.	Qarasy' a.o.
Үрпек а.о.	U'rpek a.o.
Құсмұрын к.ә.	Qusmury'n k.a'.
Қосағал а.о.	Qosag'al a.o.
Аршалы а.о.	Ars'aly a.o.
Ақкөл а.о.	Aqko'l a.o.
Албарбөгет а.о.	Albarbo'get a.o.
Аралбай а.о.	Aralbai' a.o.
Жаркөл а.о.	Jarko'l a.o.
Қаламқарасу а.о.	Qalamqarasy' a.o.
Қарасу а.о.	Qarasy' a.o.
Жітіқара ауданы	Jitiqara ay'dany
Аққарға а.о.	Aqqarg'a a.o.
Ырсай а.о.	Yrsai' a.o.
Қамысты ауданы	Qamysty ay'dany
Алтынсарин а.о.	Altynsari'n a.o.
Аралкөл а.о.	Aralko'l a.o.
Бестөбе а.о.	Besto'be a.o.
Жайылма а.о.	Jai'ylma a.o.
Арқа а.ә.	Arqa a.a'.

Орқаш а.о.	Orqas' a.o.
Талдықөл а.о.	Taldyko'l a.o.
Қарабалық ауданы	Qarabalyq ay'dany
Қарабалық к.ә.	Qarabalyq k.a'.
Боскөл а.о.	Bosko'l a.o.
Бөрлі а.о.	Bo'rli a.o.
Есенкөл а.о.	Esenko'l a.o.
Қостанай а.о.	Qostanai' a.o.
Өрнек а.о.	O'rnek a.o.
Тоғызақ а.о.	Tog'yzaq a.o.
Қарасу а.о.	Qarasy' a.o.
Айдарлы а.о.	Ai'darly a.o.
Жалғызхан а.о.	Jalg'yzhan a.o.
Қарақоға а.о.	Qaraqog'a a.o.
Теңіз а.о.	Ten'iz a.o.
Қараменді а.о.	Qaramen'di a.o.
Қожа а.ә.	Qoja a.a'.
Таран ауданы	Taran ay'dany
Ұзынкөл а.о.	Uzynko'l a.o.
Ұзынкөл а.о.	Uzynko'l a.o.
Федоров ауданы	Fedorov ay'dany
Жаркөл а.о.	Jarko'l a.o.
Қоржынкөл а.о.	Qorjynko'l a.o.
Қызылорда Қ.Ә.	Qyzylorda Q.A'.
Ақсуат а.о.	Aqsy'at a.o.
Қызылөзек а.о.	Qyzylo'zek a.o.
Талсуат а.о.	Talsy'at a.o.
Арал ауданы	Aral ay'dany
Ақирек а.о.	Aqi'rek a.o.
Аманөткел а.о.	Amano'tkel a.o.
Бөген а.о.	Bo'gen a.o.
Жаңақұрылыс а.о.	Jan'aqurylys a.o.
Жақсықылыс а.о.	Jaqsyqylys' a.o.
Бекбауыл а.о.	Bekbay'yl a.o.
Жетес би а.о.	Jetes bi' a.o.
Қаратерең а.о.	Qarateren' a.o.
Мергенсай а.о.	Mergensai' a.o.
Райым а.о.	Rai'ym a.o.
Сексеуіл а.о.	Seksey'il a.o.
Ақсу а.о.	Aqsy' a.o.
Бұқарбай батыр а.о.	Buqarbai' batyr a.o.
Еңбек а.о.	En'bek a.o.

Жаңаталап а.о.	Jan'atalap a.o.
Мақпалкөл а.о.	Maqpalko'l a.o.
Таң а.о.	Tan' a.o.
Аққорған а.о.	Aqqorg'an a.o.
Байкенже а.о.	Bai'kenje a.o.
Жайылма а.о.	Jai'ylma a.o.
Жаңарық а.о.	Jan'aryq a.o.
Кейден а.о.	Kei'den a.o.
Келінтөбе а.о.	Kelinto'be a.o.
Қандөз а.о.	Qando'z a.o.
Қаратөбе а.о.	Qarato'be a.o.
Қыркенсе а.о.	Qyrken'se a.o.
Қыраш а.о.	Qyras' a.o.
Өзкент а.о.	O'zkent a.o.
Сунақата а.о.	Sy'naqata a.o.
Сүттікүдық а.о.	Su'ttiqudyq a.o.
Төменарық а.о.	To'menaryq a.o.
Қазалы ауданы	Qazaly ay'dany
Алға а.о.	Alg'a a.o.
Бозкөл а.о.	Bozko'l a.o.
Көларық а.о.	Ko'laryq a.o.
Құмжиек а.о.	Qumji'ek a.o.
Майлыбас а.о.	Mai'lybas a.o.
Сарыкөл а.о.	Saryko'l a.o.
Ақай а.о.	Aqai' a.o.
Ақтөбе а.о.	Aqto'be a.o.
Жаңажол а.о.	Jan'ajol a.o.
Көмекбаев а.о.	Ko'mekbaev a.o.
Қармақшы а.о.	Qarmaqs'y a.o.
Төретам а.о.	To'retam a.o.
Айдарлы а.о.	Ai'darly a.o.
Жетікөл а.о.	Jetiko'l a.o.
Ілиясов ат. а.о.	Ili'asov at. a.o.
Қалжан Ахун ат. а.о.	Qaljan Ahy'n at. a.o.
Тоқмағанбетов ат. а.о.	Toqmag'anbetov at. a.o.
Ақмая а.о.	Aqmai'a a.o.
Ақтоған а.о.	Aqtog'an a.o.
Жаңатұрмыс а.о.	Jan'aturmys a.o.
Жиделіарық а.о.	Ji'deliaryq a.o.
Жөлек а.о.	Jo'lek a.o.
Қарғалы а.о.	Qarg'aly a.o.
Қоғалы а.о.	Qog'aly a.o.

Телікөл а.о.	Teliko'l a.o.
Ортақшыл а.о.	Ortaqs'yl a.o.
Өмірзақ а.о.	O'mirzaq a.o.
Қызылсай а.о.	Qyzylsai' a.o.
Теңге а.о.	Ten'ge a.o.
Сарға а.о.	Sarg'a a.o.
Төлеп а.о.	To'lep a.o.
Тәжен а.о.	Ta'jen a.o.
Тұрыш а.о.	Turys' a.o.
Шетпе а.о.	S'etpe a.o.
Ақтөбе а.о.	Aqto'be a.o.
Жармыш а.о.	Jarmys' a.o.
Оңды а.о.	On'dy a.o.
Шебір а.о.	S'ebir a.o.
Баянды а.о.	Bai'andy a.o.
Қызылтөбе а.о.	Qyzylto'be a.o.
Ақшұқыр а.о.	Aqs'uqyr a.o.
Қызылөзен а.о.	Qyzylo'zen a.o.
Байыркұм а.о.	Bai'yrqum a.o.
Дәрмене а.о.	Da'rmene a.o.
Жиделі а.о.	Ji'deli a.o.
Монтайтас а.о.	Montai'tas a.o.
Баялдыр а.о.	Bai'aldir a.o.
Хантағы а.о.	Hantag'y a.o.
Ескіқан а.о.	Eskii'qan a.o.
Иасы а.о.	I'asy a.o.
Қарашық а.о.	Qaras'yq a.o.
Сауран а.о.	Say'ran a.o.
Шорнақ а.о.	S'ornaq a.o.
Ағыбет а.о.	Ag'ybet a.o.
Ақбастау а.о.	Aqbastay' a.o.
Алғабас а.о.	Alg'abas a.o.
Боралдай а.о.	Boraldai' a.o.
Борлысай а.о.	Borlysai' a.o.
Бөген а.о.	Bo'gen a.o.
Көктерек а.о.	Ko'kterek a.o.
Мыңбұлақ а.о.	Myn'bulaq a.o.
Қазығұрт а.о.	Qazyg'urt a.o.
Алтынтөбе а.о.	Altynto'be a.o.
Жаңабазар а.о.	Jan'abazar a.o.
Көкебел а.о.	Ko'kebel a.o.
Қарабау а.о.	Qarabay' a.o.

Шанақ а.о.	S'anaq a.o.
Шарапхана а.о.	S'araphana a.o.
Шарбұлақ а.о.	S'arbulaq a.o.
Мақтаарал ауданы	Maqtaaral ay'dany
Абай а.о.	Abai' a.o.
Алғабас а.о.	Alg'abas a.o.
Жаңажол а.о.	Jan'ajol a.o.
Жылысу а.о.	Jylysy' a.o.
Иіржар а.о.	I'irjar a.o.
Қарақай а.о.	Qaraqai' a.o.
Жолдабай Нұрлыбаев а.о.	Joldabai' Nurlybaev a.o.
Ленинжолы а.о.	Leni'njoly a.o.
Аязхан Қалыбеков а.о.	Ai'azhan Qalybekov a.o.
Ордабасы ауданы	Ordabasy ay'dany
Бөген а.о.	Bo'gen a.o.
Бөржар а.о.	Bo'rjar a.o.
Жеңіс а.о.	Jen'is a.o.
Шұбар а.о.	S'ubar a.o.
Отырар ауданы	Otyrar ay'dany
Ақтөбе а.о.	Akto'be a.o.
Балтакөл а.о.	Baltako'l a.o.
Қарғалы а.о.	Qarg'aly a.o.
Қарақоңыр а.о.	Qaraqon'yr a.o.
Қоғам а.о.	Qog'am a.o.
Маякұм а.о.	Mai'aqum a.o.
Шілік а.о.	S'ilik a.o.
Ақсукеңт а.о.	Aqsy'kent a.o.
Жаңаталап а.о.	Jan'atalap a.o.
Қайнарбұлақ а.о.	Qai'narbulaq a.o.
Қарасу а.о.	Qarasy' a.o.
Қаратөбе а.о.	Qarato'be a.o.
Көлкент а.о.	Ko'lkent a.o.
Сайрам а.о.	Sai'ram a.o.
Тассай а.о.	Tassai' a.o.
Абай а.о.	Abai' a.o.
Ақтөбе а.о.	Aqto'be a.o.
Бозай а.о.	Bozai' a.o.
Бірлесу а.о.	Birlesy' a.o.
Жартытөбе а.о.	Jartyto'be a.o.
Жүзімдік а.о.	Ju'zimdik a.o.
Жылға а.о.	Jylg'a a.o.
Қошқарата а.о.	Qos'qarata a.o.

Ошақты а.о.	Os'aqty a.o.
Тегісшіл а.о.	Tegiss'il a.o.
Ұшқын а.о.	Us'qyn a.o.
Созақ ауданы	Sozaq ay'dany
Жартытөбе а.о.	Jartyto'be a.o.
Қарағұр а.о.	Qarag'ur a.o.
Қаратау а.о.	Qaratay' a.o.
Сызған а.о.	Syzg'an a.o.
Алатау а.о.	Alatay' a.o.
Бірінші Мамыр а.о.	Birins'i Mamyр a.o.
Кемеқалған а.о.	Kemeqalg'an a.o.
Киелітас а.о.	Ki'elitas a.o.
Қазығұрт а.о.	Qazyg'urt a.o.
Қаратөбе а.о.	Qarato'be a.o.
Қасқасу а.о.	Qasqasy' a.o.
Қоғалы а.о.	Qog'aly a.o.
Майлыкент а.о.	Mai'lykent a.o.
Ақбиік а.о.	Aqbi'ik a.o.
Жабағылы а.о.	Jabag'yly a.o.
Келтемашат а.о.	Keltemas'at a.o.
Кемербастау а.о.	Kemberbastay' a.o.
Машат а.о.	Mas'at a.o.
Шақпақ а.о.	S'aqpaq a.o.
Ақшенкелді а.о.	Aqs'enkeldi a.o.
Қоссейіт а.о.	Qossei'it a.o.
Сүткент а.о.	Su'tkent a.o.
Қауысбек Тұрысбеков а.о.	Qay'ysbek Turysbekov a.o.
Павлодар Қ.Ә.	Pavlodar Q.A'.
Кенжекөл а.о.	Kenjeko'l a.o.
Мойылды а.о.	Moi'yldy a.o.
Алғабас а.о.	Alg'abas a.o.
Еңбек а.о.	En'bek a.o.
Мамайт Омаров ат. а.о.	Mamai't Omarov at. a.o.
Құркөл а.о.	Qurko'l a.o.
Екібастұз Қ.Ә.	Ekibastuz Q.A'.
Ақкөл а.о.	Aqko'l a.o.
Қоянды а.о.	Qoi'andy a.o.
Қарасу а.о.	Qarasy' a.o.
Төрт Құдық а.о.	To'rt Qudyq a.o.
Барлыбай а.о.	Barlybai' a.o.
Жалаулы а.о.	Jalay'ly a.o.
Шолақсор а.о.	S'olaqsor a.o.

Жаңажол а.о.	Jan'ajol a.o.
Жаңатілек а.о.	Jan'atilek a.o.
Құндыкөл а.о.	Qundyko'l a.o.
Қүркелі а.о.	Qu'rkeli a.o.
Қызылтау а.о.	Qyzyltay' a.o.
Ақтөбе с.	Aqto'be s.
Сәтбаев а.о.	Sa'tbaev a.o.
Ақтау а.о.	Aqtay' a.o.
Алакөл а.о.	Alako'l a.o.
Ертіс ауданы	Ertis ay'dany
Абай а.о.	Abai' a.o.
Ұзынсу а.о.	Uzynsy' a.o.
Байқоныс а.о.	Bai'qonys a.o.
Жаңақұрлыс а.о.	Jan'aqurlys a.o.
Қызыләскер а.о.	Qyzyla'sker a.o.
Малыбай а.о.	Malybai' a.o.
Шекі а.о.	S'eki a.o.
Шарбақты а.о.	S'arbaqty a.o.
Баскөл а.о.	Basko'l a.o.
Май а.о.	Mai' a.o.
Малайсары а.о.	Malai'sary a.o.
Павлодар ауданы	Pavlodar ay'dany
Жетекші а.о.	Jeteks'i a.o.
Кеңес а.о.	Ken'es a.o.
Шақат а.о.	S'aqat a.o.
Қаратай а.о.	Qaratai' a.o.
Шарбақты а.о.	S'arbaqty a.o.
Жетікөл а.о.	Jetiko'l a.o.
Ақжар ауданы	Aqjar ay'dany
Айсары а.о.	Ai'sary a.o.
Талшық а.о.	Tals'yq a.o.
Ұялы а.о.	Ui'aly a.o.
Қарағанды а.о.	Qarag'andy a.o.
Қарақоға а.о.	Qaraqog'a a.o.
Майбалық а.о.	Mai'balyq a.o.
Ұзынкөл а.о.	Uzynko'l a.o.
Есіл ауданы	Esil ay'dany
Торанғұл а.о.	Torang'ul a.o.
Жамбыл ауданы	Jambyl ay'dany
Майбалық а.о.	Mai'balyq a.o.
Қызылжар ауданы	Qyzyljar ay'dany
Бескөл а.о.	Besko'l a.o.

Қызыләскер а.о.	Qyzyla'sker a.o.
Жаңажол а. о.	Jan'ajol a. o.
Абай а.о.	Abai' a.o.
Теңдік а.о.	Ten'dik a.o.
Ақсуат а.о.	Aqsy'at a.o.
Құртай а.о.	Qurtai' a.o.
Көктерек а.о.	Ko'kterek a.o.
Қайрат а.о.	Qai'rat a.o.
Қарасу а.о.	Qarasy' a.o.
Көкалажар а.о.	Ko'kalajar a.o.
Салқынкөл а.о.	Salqynko'l a.o.
Айнабұлақ а.о.	Ai'nabulaq a.o.
Алғабас а.о.	Alg'abas a.o.
Өзер а.о.	O'zer a.o.
Таңат а.о.	Tan'at a.o.
Қараауыл а.о.	Qaraay'yl a.o.
Медеу а.о.	Medey' a.o.
Айқыз а.о.	Ai'qyz a.o.
Баршатас а.о.	Bars'atas a.o.
Емелтау а.о.	Emeltay' a.o.
Жорға а.о.	Jorg'a a.o.
Мыңбұлақ а.о.	Myn'bulaq a.o.
Өркен а.о.	O'rken a.o.
Мамырсу а.о.	Mamysy' a.o.
Тарлаулы а.о.	Tarlay'ly a.o.
Баскөл а.о.	Basko'l a.o.
Дөлен а.о.	Do'len a.o.
Канөнер а.о.	Kano'ner a.o.
Кіші Оба а.о.	Kis'i Oba a.o.
Жарма ауданы	Jarma ay'dany
Қалбатау а.о.	Qalbatay' a.o.
Салқынтобе а.	Salqynto'be a.
Бірлікшіл а.о.	Birliks'il a.o.
Делбегетей а.о.	Delbegetei' a.o.
Жайма а.о.	Jai'ma a.o.
Аршалы а.о.	Ars'aly a.o.
Қарасу а.о.	Qarasy' a.o.
Қаратөбе а.о.	Qarato'be a.o.
Терістаңбалы а.о.	Teristan'baly a.o.
Айнабұлақ а.о.	Ai'nabulaq a.o.
Дайыр а.о.	Dai'yr a.o.
Шілікті а.о.	S'ilikti a.o.

Тұрғысын а.о.	Turg'ysyn a.o.
Көкпекті а.о.	Ko'kpekti a.o.
Тассай а.о.	Tassai' a.o.
Абай а.о.	Abai' a.o.
Балықшы а.о.	Balyqs'y a.o.
Қалғұтты а.о.	Qalg'utty a.o.
Үлкен Нарын а.о.	U'lken Naryn a.o.
Ақсу а.о.	Aqsy' a.o.
Қатонқарағай а.о.	Qatonqaragai' a.o.
Өріл а.о.	O'ril a.o.
Аққайнар а.о.	Aqqai'nar a.o.
Ақсуат а.о.	Aqsy'at a.o.
Кабанбай а.о.	Kabanbai' a.o.
Көкжыра а.о.	Ko'kgyra a.o.
Қарасу а.о.	Qarasy' a.o.
Құмкөл а.о.	Qumko'l a.o.
Маңырақ а.о.	Man'yraq a.o.
Сәтбаев а.о.	Sa'tbaev a.o.
Ұлан ауданы	Ulan ay'dany
Алмасай а.о.	Almasai' a.o.
Егінсу а.о.	Eginsy' a.o.
Бозанбай а.о.	Bozanbai' a.o.
Өскемен а.о.	O'skemen a.o.
Тарғын а.о.	Targ'yn a.o.
Төлеген Тоқтаров а.о.	To'legen Toqtarov a.o.
Үржар а.о.	U'rjar a.o.
Ақшоқы а.о.	Aqs'oqy a.o.
Алтыншоқы а.о.	Altyns'oqy a.o.
Жаңатілек а.о.	Jan'atilek a.o.
Егінсу а.о.	Eginsy' a.o.
Елтай а.о.	Eltai' a.o.
Қабанбай а.о.	Qabanbai' a.o.
Көктал а.о.	Ko'ktal a.o.
Көктерек а.о.	Ko'kterek a.o.
Қаракөл а.о.	Qarako'l a.o.
Мақаншы а.о.	Maqans'y a.o.
Шолпан а.о.	S'olpan a.o.
Сазды а.о.	Sazdy a.o.
Бесқоспа а.о.	Besqospa a.o.
Бестамақ а.о.	Bestamaq a.o.
Қарақұдық а.о.	Qaraqudyq a.o.
Қарабұлақ а.о.	Qarabulaq a.o.

Қарақобда а.о.	Qaraqobda a.o.
Маржанбұлақ а.о.	Marjanbulaq a.o.
Сарықобда а.о.	Saryqobda a.o.
Тамды а.о.	Tamdy a.o.
Ақтасты а.о.	Aqtasty a.o.
Қызылжұлдыз а.о.	Qyzyljulydyz a.o.
Басқұдық а.о.	Basqudyq a.o.
Жабасақ а.о.	Jabasaq a.o.
Жамбыл а.о.	Jambyl a.o.
Қарабұтақ а.о.	Qarabutaq a.o.
Құмқұдық а.о.	Qumqudyq a.o.
Сарат а.о.	Sarat a.o.
Жарқамыс а.о.	Jarqamys a.o.
Қопа а.о.	Qopa a.o.
Қызылбұлақ а.о.	Qyzylbulaq a.o.
Қос-Естек а.о.	Qos-Estek a.o.
Қобда а.о.	Qobda a.o.
Ақраб а.о.	Aqrab a.o.
Сарыбұлақ а.о.	Sarybulaq a.o.
Бұлақ а.о.	Bulaq a.o.
Жарық а.о.	Jaryq a.o.
Бегалы а.о.	Begaly a.o.
Қызылжар а.о.	Qyzyljar a.o.
Терісаққан а.о.	Terisaqqan a.o.
Қазірет а.о.	Qaziret a.o.
Қызылжар а.о.	Qyzyljar a.o.
Аққұдық а.о.	Aqqudyq a.o.
Ақкемер а.о.	Aqkemer a.o.
Егіндібұлақ а.о.	Egindibulaq a.o.
Жұрын а.о.	Juryn a.o.
Тасқопа а.о.	Tasqopa a.o.
Аққұдық а.о.	Aqqudyq a.o.
Қопа а.о.	Qopa a.o.
Ақжар а.о.	Aqjar a.o.
Табантал а.о.	Tabantal a.o.
Қызылжар а.о.	Qyzyljar a.o.
Нұра а.о.	Nura a.o.
Алматы облысы	Almaty oblisy
Еркін а.о.	Erkin a.o.
Арасан а.о.	Arasan a.o.
Есеболат а.о.	Esebolat a.o.
Қапал а.о.	Qapal a.o.

Барлыбек Сырттанов а.о.	Barlybek Syrttanov a.o.
Ақжар а.о.	Aqjar a.o.
Арқарлы а.о.	Arqarly a.o.
Достық а.о.	Dostyq a.o.
Сапақ а.о.	Sapaq a.o.
Екпінді а.о.	Ekpindi a.o.
Жанама а.о.	Janama a.o.
Жыланды а.о.	Jylandy a.o.
Қамысқала а.о.	Qamysqala a.o.
Лепсі а.о.	Lepsi a.o.
Теректі а.о.	Terekti a.o.
Ынталы а.о.	Yntaly a.o.
Бақанас а.о.	Baqanas a.o.
Ақдала а.о.	Aqdala a.o.
Ақжар а.о.	Aqjar a.o.
Бақбақты а.о.	Baqbaqty a.o.
Береке а.о.	Bereke a.o.
Бірлік а.о.	Birlik a.o.
Балатопар а.о.	Balatopar a.o.
Топар а.о.	Topar a.o.
Ават а.о.	Avat a.o.
Асы а.о.	Asy a.o.
Қазақстан а.о.	Qazaqstan a.o.
Қаражота а.о.	Qarajota a.o.
Қаракемер а.о.	Qarakemer a.o.
Қаратұрық а.о.	Qaraturyq a.o.
Қорам а.о.	Qoram a.o.
Масақ а.о.	Masaq a.o.
Рахат а.о.	Rahat a.o.
Ақтерек а.о.	Aqterek a.o.
Беріктас а.о.	Beriktas a.o.
Дегерес а.о.	Degeres a.o.
Жамбыл а.о.	Jambyl a.o.
Қарақастек а.о.	Qaraqastek a.o.
Самсы а.о.	Samsy a.o.
Талап а.о.	Talap a.o.
Таран а.о.	Taran a.o.
Теміржол а.о.	Temirjol a.o.
Алтынемел а.о.	Altynemel a.o.
Жоламан а.о.	Jolaman a.o.
Талдыбұлақ а.о.	Taldybulaq a.o.
Қаспан а.о.	Qaspan a.o.

Қызылжар а.о.	Qyzyljar a.o.
Сарыбұлақ а.о.	Sarybulaq a.o.
Мұсабек а.о.	Musabek a.o.
Лабасы а.о.	Labasy a.o.
Мұқры а.о.	Muqry a.o.
Балпық а.о.	Balpyq a.o.
Ескелді а.о.	Eskeldi a.o.
Жолбарыс батыр а.о.	Jolbarys batyr a.o.
Қызылбалық а.о.	Qyzylbalyq a.o.
Іргелі а.о.	Irgeli a.o.
Ұмтыл а.о.	Umtyl a.o.
Бірлік а.о.	Birlik a.o.
Жаскент а.о.	Jaskent a.o.
Сарыбел а.о.	Sarybel a.o.
Талды а.о.	Taldy a.o.
Кеген а.о.	Kegen a.o.
Жамбыл а.о.	Jambyl a.o.
Қақпақ а.о.	Qaqpaq a.o.
Қарабұлақ а.о.	Qarabulaq a.o.
Қарасаз а.о.	Qarasaz a.o.
Қарқара а.о.	Qarqara a.o.
Нарынқол а.о.	Narynqol a.o.
Ұзақ батыр а.о.	Uzaq batyr a.o.
Сарыжаз а.о.	Saryjaz a.o.
Саты а.о.	Saty a.o.
Тегістік а.о.	Tegistik a.o.
Текес а.о.	Tekes a.o.
Ұзынбұлақ а.о.	Uzynbulaq a.o.
Қожбамбет а.о.	Qojbambet a.o.
Аманкелді а.о.	Amankeldi a.o.
Бақалы а.о.	Baqaly a.o.
Алмалы а.о.	Almaly a.o.
Белбұлақ а.о.	Belbulaq a.o.
Нұра а.о.	Nura a.o.
Қаратал а.о.	Qaratal a.o.
Сырымбет а.о.	Syrymbet a.o.
Ақын Сара а.о.	Aqyn Sara a.o.
Ават а.о.	Avat a.o.
Ақтам а.о.	Aqtam a.o.
Бахар а.о.	Bahar a.o.
Дардамты а.о.	Dardamty a.o.
Кетпен а.о.	Ketpen a.o.

Қолжат а.о.	Qoljat a.o.
Тегермен а.о.	Tegermen a.o.
Жетіген а.о.	Jetigen a.o.
Геолог а.о.	Geolog a.o.
Дамбы а.о.	Damby a.o.
Еркінқала а.о.	Erkingala a.o.
Жем а.о.	Jem a.o.
Қараарна а.о.	Qaraarna a.o.
Есбол а.о.	Esbol a.o.
Забұрын а.о.	Zaburyr a.o.
Нарын а.о.	Naryn a.o.
Қамысқала а.о.	Qamysqala a.o.
Асан а.о.	Asan a.o.
Бірлік а.о.	Birlik a.o.
Орлы а.о.	Orly a.o.
Жамбыл а.о.	Jambyl a.o.
Мұқыр а.о.	Muqyr a.o.
Ескене а.о.	Eskene a.o.
Махамбет а.о.	Mahambet a.o.
Алмалы а.о.	Almaly a.o.
Есбол а.о.	Esbol a.o.
Батыс Қазақстан облысы	Batys Qazaqstan oblysy
Ақжол а.о.	Aqjol a.o.
Алмалы а.о.	Almaly a.o.
Жамбыл а.о.	Jambyl a.o.
Мерген а.о.	Mergen a.o.
Ақбұлақ а.о.	Aqbulaq a.o.
Қызылтал а.о.	Qyzyltal a.o.
Қаракұдық а.о.	Qarakudyq a.o.
Бірлік а.о.	Birlik a.o.
Қызылоба а.о.	Qyzyloba a.o.
Ақоба а.о.	Aqoba a.o.
Борсы а.о.	Borsy a.o.
Қамысты а.о.	Qamysty a.o.
Белес а.о.	Beles a.o.
Егіндібұлақ а.о.	Egindibulaq a.o.
Достық а.о.	Dostyq a.o.
Махамбет а.о.	Mahambet a.o.
АқпATER а.о.	Aqpater a.o.
Бостандық а.о.	Bostandyq a.o.
Бірік а.о.	Birik a.o.
Жалпақтал а.о.	Jalpaqtal a.o.

Қараоба а.о.	Qaraoba a.o.
Талдыапан а.о.	Taldyapan a.o.
Талдықұдық а.о.	Taldyqudyq a.o.
Аққозы а.о.	Aqqozy a.o.
Орда а.о.	Orda a.o.
Бұлан а.о.	Bulan a.o.
Бұлдырты а.о.	Buldyrty a.o.
Жосалы а.о.	Josaly a.o.
Қособа а.о.	Qosoba a.o.
Талдыбұлақ а.о.	Taldybulaq a.o.
Тасқала а.о.	Tasqala a.o.
Аманкелді а.о.	Amankeldi a.o.
Достық а.о.	Dostyq a.o.
Қазақстан а.о.	Qazaqstan a.o.
Мереке а.о.	Mereke a.o.
Ақбұлақ а.о.	Aqbulaq a.o.
Алмаз а.о.	Almaz a.o.
Жамбыл облысы	Jambyl oblisy
Сарыкемер а.о.	Sarykemer a.o.
Қызылжұлдыз а.о.	Qyzyljuldyz a.o.
Сазтерек а.о.	Sazterek a.o.
Темірбек а.о.	Temirbek a.o.
Ынтымақ а.о.	Yntymaq a.o.
Аса а.о.	Asa a.o.
Ақбұлым а.о.	Aqbulym a.o.
Ерназар с. о.	Ernazar s. o.
Жамбыл а.о.	Jambyl a.o.
Қаракемер а.о.	Qarakemer a.o.
Нұрлыкент а.о.	Nurlykent a.o.
Қарасаз а.о.	Qarasaz a.o.
Қызыларық а.о.	Qyzylaryq a.o.
Жамбыл а.о.	Jambyl a.o.
Кенен а.о.	Kenen a.o.
Қақпатаc а.о.	Qaqpatas a.o.
Қаракемер а.о.	Qarakemer a.o.
Қасық а.о.	Qasyq a.o.
Отар а.о.	Otar a.o.
Сарыбұлақ а.о.	Sarybulaq a.o.
Құлан а.о.	Qulan a.o.
Қарақыстақ а.о.	Qaraqystaq a.o.
Құмарық а.о.	Qumaryq a.o.
Меркі а.о.	Merki a.o.

Ақермен а.о.	Aqermen a.o.
Жамбыл а.о.	Jambyl a.o.
Андас батыр а.о.	Andas batyr a.o.
Т.Рысқұлов а.о.	T.Rysqulov a.o.
Сарымолдаев а.о.	Sarymoldaev a.o.
Сұрат а.о.	Surat a.o.
Ақарал а.о.	Aqaral a.o.
Аспара а.о.	Aspara a.o.
Бірлік а.о.	Birlik a.o.
Жамбыл а.о.	Jambyl a.o.
Қызылтал а.о.	Qyzyltal a.o.
Ұланбел а.о.	Ulanbel a.o.
Қамқалы а.о.	Qamqaly a.o.
Досбол а.о.	Dosbol a.o.
Аққұм а.о.	Aqqum a.o.
Қасқабұлақ а.о.	Qasqabulaq a.o.
Тамды а.о.	Tamdy a.o.
Бостандық а.о.	Bostandyq a.o.
Бірлік а.о.	Birlik a.o.
Дінмұхамед Қонаев а.о.	Dinmuhamed Qonaev a.o.
Талап а.о.	Talap a.o.
Есенгелді а.о.	Esengeldi a.o.
Құрма а.о.	Qurma a.o.
Самара а.о.	Samara a.o.
Кежек а.о.	Kejek a.o.
Қарабұлақ а.о.	Qarabulaq a.o.
Құсақ а.о.	Qusaq a.o.
Орта Дересін а.о.	Orta Deresin a.o.
Сарытерек а.о.	Saryterek a.o.
Тасарал а.о.	Tasaral a.o.
Қаражар а.о.	Qarajar a.o.
Қарақұдық а.о.	Qaraqudyq a.o.
Самарқант а.о.	Samarqant a.o.
Ақбел а.о.	Aqbel a.o.
Тұзды а.о.	Tuzdy a.o.
Ақтасты а.о.	Aqtasty a.o.
Мұқажан Жұмажанов ат. а.о.	Muqajan Jumajanov at. a.o.
Аманжолов с. о	Amanjolov s. o
Бақты а.о.	Baqty a.o.
Бесоба а.о.	Besoba a.o.
Егіндібұлақ а.о.	Egindibulaq a.o.
Мартбек Мамыраев а.о.	Martbek Mamyraev a.o.

Томар а.о.	Tomar a.o.
Ынтылы а.о.	Yntaly a.o.
Қызылтал а.о.	Qyzyltal a.o.
Соналы а.о.	Sonaly a.o.
Батпақты а.о.	Batpaqty a.o.
Ертіс а.о.	Ertis a.o.
Есіл а.о.	Esil a.o.
Қаратомар а.о.	Qaratomar a.o.
Құндызды а.о.	Qundyzdy a.o.
Ақбұлақ а.о.	Aqbulaq a.o.
Егінді а.о.	Egindi a.o.
Жангелді а.о.	Jangeldi a.o.
Аманкелді а.о.	Amankeldi a.o.
Терісаққан а.о.	Terisaqqan a.o.
Батық а.о.	Batyq a.o.
Бұрма а.о.	Burma a.o.
Талды а.о.	Taldy a.o.
Нұраталды а.о.	Nurataldy a.o.
Аманкелді а.о.	Amankeldi a.o.
Есір а.о.	Esir a.o.
Қарынсалды а.о.	Qarynsaldy a.o.
Тасты а.о.	Tasty a.o.
Қазанбасы а.о.	Qazanbasy a.o.
Қырым а.о.	Qyrym a.o.
Тобыл а.о.	Tobyl a.o.
Аманкелді а.о.	Amankeldi a.o.
Қызбел а.о.	Qyzbel a.o.
Тоқтаров а.о.	Toqtarov a.o.
Қарабатыр а.о.	Qarabatyr a.o.
Қарабалық а.о.	Qarabalyq a.o.
Жамбыл а.о.	Jambyl a.o.
Қарамырза а.о.	Qaramyrza a.o.
Теректі а.о.	Terekti a.o.
Жамбыл а.о.	Jambyl a.o.
Мереке а.о.	Mereke a.o.
Таран а.о.	Taran a.o.
Қосарал а.о.	Qosaral a.o.
Қызылорда облысы	Qyzylorda oblysy
Ақжарма а.о.	Aqjarma a.o.
Қызылжарма а.о.	Qyzyljarma a.o.
Аралқұм а.о.	Aralqum a.o.
Қамыстыбас а.о.	Qamystybas a.o.

Қарақұм а.о.	Qaraqum a.o.
Беларан а.о.	Belaran a.o.
Қосаман а.о.	Qosaman a.o.
Құланды а.о.	Qulandy a.o.
Қосжар а.о.	Qosjar a.o.
Сазды а.о.	Sazdy a.o.
Сапақ а.о.	Sapaq a.o.
Аққұм а.о.	Aqqum a.o.
Аққыр а.о.	Aqqyr a.o.
Аламесек а.о.	Alamesek a.o.
Қаракеткен а.о.	Qaraketken a.o.
Бесарық а.о.	Besaryq a.o.
Екпінді а.о.	Ekpindi a.o.
Қожамберді а.о.	Qojamberdi a.o.
Қожакент а.о.	Qojakent a.o.
Талап а.о.	Talap a.o.
Манап а.о.	Manap a.o.
Ақжона а.о.	Aqjona a.o.
Аранды а.о.	Arandy a.o.
Арықбалық а.о.	Aryqbalyq a.o.
Басықара а.о.	Basyqara a.o.
Бірлік а.о.	Birlik a.o.
Қызылқұм а.о.	Qyzylqum a.o.
Мұратбаев а.о.	Muratbaev a.o.
Сарбұлақ а.о.	Sarbulaq a.o.
Тасарық а.о.	Tasaryq a.o.
Жосалы а.о.	Josaly a.o.
Ақжар а.о.	Aqjar a.o.
Жосалы а.о.	Josaly a.o.
Ақжарма а.о.	Aqjarma a.o.
Аманкелді а.о.	Amankeldi a.o.
Бесарық а.о.	Besaryq a.o.
Құндызды а.о.	Qundyzdy a.o.
Алмалы а.о.	Almaly a.o.
Бестам а.о.	Bestam a.o.
Керделі а.о.	Kerdeli a.o.
Талаптан а.о.	Talaptan a.o.
Ақжігіт а.о.	Aqjigit a.o.
Боранқұл а.о.	Boranqul a.o.
Есет а.о.	Eset a.o.
Сам а.о.	Sam a.o.
Құрық а.о.	Quryq a.o.

Бостан а.о.	Bostan a.o.
Құланды а.о.	Qulandy a.o.
Сенек а.о.	Senek a.o.
Қызан а.о.	Qyzan a.o.
Отпан а.о.	Otpan a.o.
Атамекен а.о.	Atameken a.o.
Ақдала а.о.	Aqdala a.o.
Қарнақ а.о.	Qarnaq a.o.
Жібек жолы а.о.	Jibek joly a.o.
Қосақжар а.о.	Qosaqjar a.o.
Алмалы а.о.	Almaly a.o.
Жамбыл а.о.	Jambyl a.o.
Жігерген а.о.	Jigergen a.o.
Қақпақ а.о.	Qaqpaq a.o.
Рабат а.о.	Rabat a.o.
Тұрбат а.о.	Turbat a.o.
Жамбыл а.о.	Jambyl a.o.
Атамекен а.о.	Atameken a.o.
Қызылқұм а.о.	Qyzylqum a.o.
Мақтаарал а.о.	Maqtaaral a.o.
Мақталы а.о.	Maqtaly a.o.
Ынтымақ а.о.	Yntymaq a.o.
Қажымұқан а.о.	Qajymuqan a.o.
Бадам а.о.	Badam a.o.
Қараспан а.о.	Qaraspan a.o.
Қарақұм а.о.	Qaraqum a.o.
Аққұм а.о.	Aqqum a.o.
Отырар а.о.	Otyrar a.o.
Талапты а.о.	Talapty a.o.
Темір а.о.	Temir a.o.
Ақбұлақ а.о.	Aqbulaq a.o.
Арыс а.о.	Arys a.o.
Бадам а.о.	Badam a.o.
Жұлдыз а.о.	Juldyz a.o.
Жібек жолы а.о.	Jibek joly a.o.
Қарабұлақ а.о.	Qarabulaq a.o.
Қарамұрт а.о.	Qaramurt a.o.
Құтарыс а.о.	Qutarys a.o.
Манкент а.о.	Mankent a.o.
Ақжар а.о.	Aqjar a.o.
Бірлік а.о.	Birlik a.o.
Біргілек а.о.	Birtilek a.o.

Дарбаза а.о.	Darbaza a.o.
Дербісек а.о.	Derbisek a.o.
Жамбыл а.о.	Jambyl a.o.
Жемісті а.о.	Jemisti a.o.
Жібек жолы а.о.	Jibek joly a.o.
Құркелес а.о.	Qurkeles a.o.
Қапланбек а.о.	Qaplanbek a.o.
Қызылжар а.о.	Qyzyljar a.o.
Алпамыс батыр а.о.	Alpamys batyr a.o.
Ақжол а.	Aqjol a.
Құмкент а.о.	Qumkent a.o.
Созақ а.о.	Sozaq a.o.
Тасты а.о.	Tasty a.o.
Ақжар а.о.	Aqjar a.o.
Аққұм а.о.	Aqqum a.o.
Зертас а.о.	Zertas a.o.
Тасарық а.о.	Tasaryq a.o.
Арыс а.о.	Arys a.o.
Балықты а.о.	Balyqty a.o.
Рысқұлов а.о.	Rysqulov a.o.
Тастұмсық а.о.	Tastumsyq a.o.
Достық а.о.	Dostyq a.o.
Қызылқұм а.о.	Qyzylqum a.o.
Ұзыната а.о.	Uzynata a.o.
Ақжол а.о.	Aqjol a.o.
Достық а.о.	Dostyq a.o.
Жолқұдық а.о.	Jolqudyq a.o.
Қалқаман а.о.	Qalqaman a.o.
Қызылжар а.о.	Qyzyljar a.o.
Екібастұз а.о.	Ekibastuz a.o.
Сарықамыс а.о.	Saryqamys a.o.
Жолболды а.о.	Jolboldy a.o.
Қараоба а.о.	Qaraoba a.o.
Басқамыс а.о.	Basqamys a.o.
Қожамжар а.о.	Qojamjar a.o.
Мүткенов а.о.	Mutkenov a.o.
Ақсан а.о.	Aqsan a.o.
Бірлік а.о.	Birlik a.o.
Қаратомар а.о.	Qaratomar a.o.
Лекер а.о.	Leker a.o.
Ұзынбұлақ а.о.	Uzynbulak a.o.
Қазақстан а.о.	Qazaqstan a.o.

Ертіс а.о.	Ertis a.o.
Қарақұдық а.о.	Qaraqudyq a.o.
Қызылжар а.о.	Qyzyljar a.o.
Сілеті а.о.	Sileti a.o.
Жамбыл а.о.	Jambyl a.o.
Қазы а.о.	Qazy a.o.
Ақжар а.о.	Aqjar a.o.
Қазан а.о.	Qazan a.o.
Қаратерек а.о.	Qaraterek a.o.
Саты а.о.	Saty a.o.
Қозыкеткен а.о.	Qozyketken a.o.
Жылыбұлақ а.о.	Jylybulaq a.o.
Арықбалық а.о.	Aryqbalyq a.o.
Қамысақты а.о.	Qamysaqty a.o.
Қазан а.о.	Qazan a.o.
Қаратал а.о.	Qaratal a.o.
Сырымбет а.о.	Syrymbet a.o.
Алқатерек а.о.	Alqaterek a.o.
Ақжарқын а.о.	Aqjarqyn a.o.
Бастомар а.о.	Bastomar a.o.
Таман а.о.	Taman a.o.
Алматы а.о.	Almaty a.o.
Аманкелді а.о.	Amankeldi a.o.
Бесқұдық а.о.	Besqudyq a.o.
Бұлақ а.о.	Bulaq a.o.
Жамбыл а.о.	Jambyl a.o.
Қазан а.о.	Qazan a.o.
Асанов а.о.	Asanov a.o.
Қызылжар а.о.	Qyzyljar a.o.
Алабота а.о.	Alabota a.o.
Амандық а.о.	Amandyq a.o.
Есіл а.о.	Esil a.o.
Ақжан а.о.	Aqjan a.o.
Аманкелді а.о.	Amankeldi a.o.
Қаратерек а.о.	Qaraterek a.o.
Телжан а.о.	Teljan a.o.
Ақбұлақ а.о.	Aqbulaq a.o.
Бірлік а.о.	Birlik a.o.
Қырымбет а.о.	Qyrymbet a.o.
Абралы а.о.	Abraly a.o.
Ақбұлақ а.о.	Aqbulaq a.o.
Достық а.о.	Dostyq a.o.

Ертіс а.о.	Ertis a.o.
Жазық а.о.	Jazyq a.o.
Арқат а.о.	Arqat a.o.
Қасқабұлақ а.о.	Qasqabulaq a.o.
Құндызды а.о.	Qundyzdy a.o.
Тоқтамыс а.о.	Toqtamys a.o.
Сарыжал а.о.	Saryjal a.o.
Қопа а.о.	Qopa a.o.
Малкелді а.о.	Malkeldi a.o.
Нарын а.о.	Naryn a.o.
Сарыарқа а.о.	Saryarqa a.o.
Беген а.о.	Begen a.o.
Бақа а.о.	Baqa a.o.
Ақжал а.о.	Aqjal a.o.
Белтерек а.о.	Belterek a.o.
Бірлік а.о.	Birlik a.o.
Жарық а.о.	Jaryq a.o.
Қапанбұлақ а.о.	Qapanbulaq a.o.
Біржан а.о.	Birjan a.o.
Қаратал а.о.	Qaratal a.o.
Қарабұлақ а.о.	Qarabulaq a.o.
Сарытерек а.о.	Saryterek a.o.
Теректі а.о.	Terekti a.o.
Теректі а.о.	Terekti a.o.
Боран а.о.	Boran a.o.
Ақбұлақ а.о.	Aqbulaq a.o.
Маралды а.о.	Maraldy a.o.
Қалжыр а.о.	Qaljyr a.o.
Жамбыл а.о.	Jambyl a.o.
Ақжар а.о.	Aqjar a.o.
Екпін а.о.	Ekpin a.o.
Жетіарал а.о.	Jetiara a.o.
Кіндікті а.о.	Kindikti a.o.
Қызылкесек а.о.	Qyzylkesek a.o.
Саратов а.о.	Saratov a.o.
Ақжар а.о.	Aqjar a.o.
Бақты а.о.	Baqty a.o.
Бестерек а.о.	Besterek a.o.
Қаратұма а.о.	Qaratuma a.o.
Қарабұта а.о.	Qarabuta a.o.
Қарабұлақ а.о.	Qarabulaq a.o.
Қаратал а.о.	Qaratal a.o.

Қазақстан жер-су, елді мекен атауларының құрамындағы графемаларының салыстырмалы-жиілік көрсеткіші (Сравнительно-частотный показатель употребления графем (кириллицы/латиницы) в географических названиях Казахстана)

Реті	Кирил әліпбиі	Латын әліпбиі	Апостроф саны	Кирил әліпбиінің саны көрсеткіші	Латын әліпбиінің саны көрсеткіші
1	Адыр	Adyr	0	4	4
2	Баса	Basa	0	4	4
3	Белшер	Bels'er	1	6	7
4	Биік	Bi'ik	1	4	5
5	Дара	Dara	0	4	4
6	Жайлау	Jai'lay'	2	6	8
7	Жон	Jon	0	3	3
8	Жота	Jota	0	4	4
9	Заңғар	Zan'g'ar	2	6	8
10	Қараш	Qaras'	1	5	6
11	Қоңыр	Qon'yr	1	5	6
12	Кезең	Kezen'	1	5	6
13	Кемер	Kemer	0	5	5
14	Оба	Oba	0	3	3
15	Өр	O'r	1	2	3
16	Тас	Tas	0	3	3
17	Тау	Tay'	1	3	4
18	Терс	Ters	0	4	4
19	Томпақ	Tompaq	0	6	6
20	Шағыл	S'ag'yl	2	5	7
21	Шат	S'at	1	3	4
22	Айдын	Aidyn	0	5	5
23	Апан	Apan	0	4	4
24	Арал	Aral	0	4	4
25	Арасан	Arasan	0	6	6
26	Арна	Arna	0	4	4

27	Арық	Aryq	0	4	4
28	Балқаш	Balqas'	1	6	7
29	Дамба	Damba	0	5	5
30	Жаға	Jag'a	1	4	5
31	Жиек	Ji'ek	1	4	5
32	Жылға	Jylg'a	1	5	6
33	Қайраң	Qai'ran'	2	6	8
34	Қайыр	Qai'yr	1	5	6
35	Қопа	Qopa	0	4	4
36	Қылы	Qyly	0	4	4
37	Құрдым	Qurdym	0	6	6
38	Канал	Kanal	0	5	5
39	Лай	Lai'	1	3	4
40	Нұра	Nura	0	4	4
41	Ор	Or	0	2	2
42	Өзек	O'zek	1	4	5
43	Өзен	O'zen	1	4	5
44	Саға	Sag'a	1	4	5
45	Саз	Saz	0	3	3
46	Сай	Sai'	1	3	4
47	Сор	Sor	0	3	3
48	Суат	Sy'at	1	4	5
49	Теңіз	Ten'iz	1	5	6
50	Тоған	Tog'an	1	5	6
51	Тоғыс	Tog'ys	1	5	6
52	Томар	Tomar	0	5	5
53	Топан	Topan	0	5	5
54	Тұз	Tuz	0	3	3
55	Түбек	Tu'bek	1	5	6
56	Түрген	Tu'rgen	1	6	7
57	Шабар	S'abar	1	5	6
58	Шалқар	S'alqar	1	6	7
59	Шебір	S'ebir	1	5	6
60	Шеген	S'egen	1	5	6
61	Шорға	S'org'a	2	5	7
62	Шүмек	S'u'mek	2	5	7
63	Ащы	As's'y	2	3	6

64	Дала	Dala	0	4	4
65	Жазық	Jazyq	0	5	5
66	Жоса	Josa	0	4	4
67	Карьер	Karer	0	6	5
68	Майдан	Mai'dan	1	6	7
69	Оазис	Oazi's	1	5	6
70	Такыр	Taqyr	0	5	5
71	Татыр	Tatyr	1	5	5
72	Топырақ	Topyraq	0	7	7
73	Тұғыл	Tug'yl	1	5	6
74	Тұйық	Tui'yq	1	5	6
75	Шабар	S'abar	1	5	6
76	Шағат	S'ag't	2	5	6
77	Шет	S'et	1	3	4
78	Шөл	S'o'l	2	3	5
79	Шұбар	S'ubar	1	5	6
80	Шұқыр	S'uqyr	1	5	6
81	Шұңғыл	S'un'g'yl	3	6	9
82	Шұңқыр	S'un'qyr	2	6	8
83	Аймақ	Ai'maq	1	5	6
84	Ауыл	Ay'yl	1	4	5
85	Бекет	Beket	0	5	5
86	Жай	Jai'	1	3	4
87	Қала	Qala	0	4	4
88	Қорған	Qorg'an	1	6	7
89	Кент	Kent	0	4	4
90	Көң	Ko'n'	2	3	5
91	Орда	Orda	0	4	4
92	Рабат	Rabat	0	5	5
93	Айдар	Ai'dar	1	5	6
94	Айдар	Ai'dar	1	5	6
95	Алқа	Alqa	0	4	4
96	Алқым	Alqym	0	5	5
97	Асау	Asay'	1	4	5
98	Аша	As'a	1	3	4
99	Аяқ	Ai'aq	1	3	5
100	Бақан	Baqan	0	5	5

101	Балға	Balg'a	1	5	6
102	Балуан	Baly'an	1	6	7
103	Бауыр	Bay'yr	1	5	6
104	Бет	Bet	0	3	3
105	Босаға	Bosag'a	1	6	7
106	Бөрік	Bo'rik	1	5	6
107	Бүйрек	Bu'i'rek	2	6	8
108	Дарбаза	Darbaza	0	7	7
109	Дің	Din'	1	3	4
110	Емел	Emel	0	4	4
111	Жұмақ	Jumaq	0	5	5
112	Жүзік	Ju'zik	1	5	6
113	Қабырға	Qabyrg'a	1	7	8
114	Қазан	Qazan	0	5	5
115	Қазық	Qazy'q	1	5	6
116	Қақпан	Qaqpan	0	6	6
117	Қалпақ	Qalpaq	0	6	6
118	Қоржын	Qorjyn	0	6	6
119	Қылыш	Qylys'	1	5	6
120	Құлақ	Qulaq	0	5	5
121	Кетік	Ketik	0	5	5
122	Кетмен	Ketmen	0	6	6
123	Көбе	Ko'be	1	4	5
124	Көген	Ko'gen	1	5	6
125	Көмей	Ko'mei'	2	5	7
126	Көсе	Ko'se	1	4	5
127	Күршек	Ku'rs'ek	2	6	8
128	Мамық	Mamyq	0	5	5
129	Маңдай	Man'dai'	2	6	8
130	Мешел	Mes'el	1	5	6
131	Найза	Nai'za	1	5	6
132	Науа	Nay'a	1	4	5
133	Ошақ	Os'aq	1	4	5
134	Пыстан	Pystan	0	6	6
135	Саба	Saba	0	4	4
136	Сүмбе	Su'mbe	1	5	6
137	Таңдай	Tan'dai	1	6	7

138	Таяқ	Tai'aq	1	4	6
139	Теген	Tegen	0	5	5
140	Телпек	Telpek	0	6	6
141	Толоғай	Tolag'ai'	2	7	9
142	Тоқым	Toqym	0	5	5
143	Тұмсық	Tumsyq	0	6	6
144	Үрпек	U'rpek	1	5	6
145	Шақша	S'aqs'a	2	5	7
146	Шанақ	S'anaq	1	5	6
147	Шаңырақ	S'an'yraq	2	7	9
148	Шелек	S'elek	1	5	6
149	Шоқпар	S'oqpar	1	6	7
150	Шөміш	S'o'mis'	3	5	8
151	Шынжыр	S'ynjyr	1	6	7
152	Дүкен	Du'ken	1	5	6
153	Мектеп	Mektep	0	6	6
154	Мешіт	Mes'it	1	5	6
155	Монша	Mons'a	1	5	6
156	Сенек	Senek	0	5	5
157	Үй	U'i'	2	2	4
158	Азғыр	Azg'yr	1	5	6
159	Атан	Atan	0	4	4
160	Жәйрем	Ja'i'rem	2	6	8
161	Зорман	Zorman	0	6	6
162	Құлжа	Qulja	0	5	5
163	Құмай	Qumai'	1	5	6
164	Күлік	Ku'lik	1	5	6
165	Мәстек	Ma'stek	1	6	7
166	Саяқ	Sai'aq	1	4	6
167	Үлек	U'lek	1	4	5
168	Шажа	S'aja	1	4	5
169	Бадан	Badan	0	5	5
170	Балғын	Balg'yn	1	6	7
171	Бек	Bek	0	3	3
172	Раң	Ran'	1	3	4
173	Саралжын	Saraljyn	0	8	8
174	Таран	Taran	0	5	5

175	Шайыр	S'ai'yr	2	5	7
176	Шешек	S'es'ek	2	5	7
177	Бау	Bay'	1	3	4
178	Орман	Orman	0	5	5
179	Шілік	S'ilik	1	5	6
180	Шірік	S'irik	1	5	6
181	Абай	Abai'	1	4	5
182	Ажа	Aja	0	3	3
183	Ай	Ai'	1	2	3
184	Анар	Anar	0	4	4
185	Баян	Bai'an	1	4	6
186	Баяр	Bai'ar	1	4	6
187	Бақай	Baqai	0	5	5
188	Әжі	A'ji	1	3	4
189	Дайыр	Dai'yr	1	5	6
190	Дәуіт	Da'u'it	2	5	7
191	Дияр	Di'ar	1	4	5
192	Едіге	Edige	0	5	5
193	Иса	I'sa	1	3	4
194	Қайрат	Qai'rat	1	6	7
195	Қапал	Qapal	0	5	5
196	Қорқыт	Qorqyt	0	6	6
197	Кенен	Kenen	0	5	5
198	Көшім	Ko's'im	2	5	7
199	Мақат	Maqat	0	5	5
200	Мақпал	Maqpал	0	6	6
201	Мейір	Mei'ir	1	5	6
202	Медеу	Medey'	1	5	6
203	Мереке	Mereke	0	6	6
204	Мөңке	Mo'n'ke	2	5	7
205	Сары	Sary	0	4	4
206	Сүгір	Su'gir	1	5	6
207	Теңге	Ten'ge	1	5	6
208	Түрке	Tu'rke	1	5	6
209	Шатан	S'atan	1	5	6
210	Шұға	S'ug'a	2	4	6
211	Шырын	S'yryn	1	5	6

212	Баршын	Bars'yn	1	6	7
213	Мау	May'	1	3	4
214	Өткел	O'tkel	1	5	6
215	Сасай	Sasai'	1	5	6
216	Соқыр	Soqyr	0	5	5
217	Тақыл	Taqyl	0	5	5
218	Шой	S'oi'	2	3	5
219	Шоң	S'on'	2	3	5
220	Шүрек	S'u'rek	2	5	7
221	Айғай	Ai'g'ai'	3	5	8
222	Дауыл	Day'yl	1	5	6
223	Жайсаң	Jai'san'	2	6	8
224	Қату	Qaty'	1	4	5
225	Қиыр	Qi'yr	1	4	5
226	Көлеңке	Ko'len'ke	2	7	9
227	Лекер	Leker	0	5	5
228	Самал	Samal	0	5	5
229	Тапа	Tapa	0	4	4
230	Толқын	Tolqyn	0	6	6
231	Тың	Tyn'	1	3	4
232	Шаға	S'ag'a	2	4	6
233	Шеңбер	S'en'ber	2	6	8
234	Аманат	Amanat	0	6	6
235	Бейбіт	Bei'bit	1	6	7
236	Боза	Boza	0	4	4
237	Дихан	Di'han	1	5	6
238	Жапа	Japa	0	4	4
239	Жәрменке	Ja'rmen'ke	2	8	10
240	Қалаш	Qalas'	1	5	6
241	Қоғам	Qog'am	1	5	6
242	Көпір	Ko'pir	1	5	6
243	Орын	Oryn	0	4	4
244	Отар	Otar	0	4	4
245	Саты	Saty	0	4	4
246	Темір	Temir	0	5	5
247	Шарық	S'aryq	1	5	6
248	Шахта	S'ahta	1	5	6

249	Шырпы	S'yrpy	1	5	6
250	Асы	Asy	0	3	3
251	Берел	Berel	0	5	5
252	Ертіс	Ertis	0	5	5
253	Жем	Jem	0	3	3
254	Қалба	Qalba	0	5	5
255	Кеңгір	Ken'gir	1	6	7
256	Лепсі	Lepsi	0	5	5
257	Мерке	Merke	0	5	5
258	Орал	Oral	0	4	4
259	Сайрам	Sai'ram	1	6	7
260	Сауран	Say'ran	1	6	7
261	Созақ	Sozaq	0	5	5
262	Талғар	Talg'g'ar	2	6	9
263	Шу	S'y'	2	2	4
264	Ырғыз	Yrg'yz	1	5	6
265	Іле	Ile	0	3	3
266	Арғұт	Arg'ut	1	5	6
267	Әндіжан	A'ndijan	1	7	8
268	Дегерес	Degeres	0	7	7
269	Долан	Dolan	0	5	5
270	Долон	Dolon	0	5	5
271	Зайсан	Zai'san	1	6	7
272	Зәңгі	Za'n'gi	2	5	7
273	Иасы	I'asy	1	4	5
274	Индер	I'nder	1	5	6
275	Қалжыр	Qaljyr	0	6	6
276	Кәушік	Ka'y's'ik	3	6	9
277	Кеген	Kegen	0	5	5
278	Космос	Kosmos	0	6	6
279	Қоңқай	Qon'qai'	2	6	8
280	Лабар	Labar	0	5	5
281	Леңгір	Len'gir	1	6	7
282	Нарын	Naryn	0	5	5
283	Өрел	O'rel	1	4	5
284	Сайқын	Sai'qyn	1	6	7
285	Сайқан	Sai'qan	1	6	7

286	Тұрпан	Turpan	0	6	6
287	Уба	Y'ba	1	3	4
288	Ульба	Y'lba	1	5	5
289	Шульба	S'y'lba	2	6	7
290	Шар	S'ar	1	3	4
291	Ұлан	Ulan	0	4	4
292	Кеңестік	Ken'estik	1	8	9
293	Екпін	Ekin	0	5	5
294	Еңбек	En'bek	1	5	6
295	Еркін	Erkin	0	5	5
296	Жалау	Jalay	0	5	5
297	Жалын	Jalyn	0	5	5
298	Жұлдыз	Juldyz	0	6	6
299	Кеңес	Ken'es	1	5	6
300	Май	Mai'	1	3	4
301	Өркен	O'rken	1	5	6
302	Талап	Talap	0	5	5
303	Талпын	Talbyn	0	6	6
304	Ақпан	Aqpan	0	5	5
305	Ақырап	Aqyrap	0	6	6
651	Қарабелгі	Qarabelgi	0	9	9
652	Қарабетеге	Qarabetege	0	10	10
653	Қарабидайық	Qarabi'dai'yq	2	11	13
654	Қарабие	Qarabi'e	1	7	8
655	Қарабиік	Qarabi'ik	1	8	9
656	Қаработа	Qarabota	0	8	8
657	Қарабөгет	Qarabo'get	1	9	10
658	Қарабөрік	Qarabo'rik	1	9	10
659	Қарабура	Qaraby'ra	1	8	9
660	Қарабұдыр	Qarabudyr	0	9	9
661	Қарабұжыр	Qarabujyr	0	9	9
662	Қарабұзау	Qarabuzay'	1	9	9
663	Қарабұйрат	Qarabui'rat	1	10	11
664	Қарабұқа	Qarabuqa	0	8	8
665	Қарабұлақ	Qarabulaq	0	9	9
666	Қарабұлақсор	Qarabulaqsor	0	12	12
667	Қарабұта	Qarabuta	0	8	8

668	Қарабұтақ	Qarabutaq	0	9	9
669	Қарадария	Qaradari'a	1	9	10
670	Қарадиірмен	Qaradi'irmen	1	11	12
671	Қарадоңғал	Qaradon'g'al	2	10	12
672	Қарадүзген	Qaradu'zgen	1	10	11
673	Қарадің	Qaradin'	1	7	8
674	Қараегін	Qaraegin	0	8	8
675	Қараерен	Qaraeren	0	8	8
676	Қараеспе	Qaraespe	0	8	8
677	Қараетек	Qaraetek	0	8	8
678	Қарашкі	Qaraes'ki	1	8	9
679	Қаражал	Qarajal	0	7	7
680	Қаражамбас	Qarajambas	0	10	10
681	Қаражантақ	Qarajantaq	0	10	10
682	Қаражар	Qarajar	0	7	7
683	Қаражартас	Qarajartas	0	10	10
684	Қаражарық	Qarajaryq	0	9	9
685	Қаражер	Qarajer	0	7	7
686	Қаражиде	Qaraji'de	1	8	8
687	Қаражол	Qarajol	0	7	7
688	Қаражорға	Qarajorg'a	1	9	10
689	Қаражота	Qarajota	0	8	8
690	Қаражұрт	Qarajurt	0	8	8
691	Қаражүрек	Qaraju'rek	1	9	10
692	Қаражыңғыл	Qarajyn'g'yl	2	10	12
693	Қаражыра	Qarajyra	0	8	8
694	Қаражырық	Qarajyryq	0	9	9
695	Қаразагон	Qarazagon	0	9	9
696	Қарайірім	Qaral'irim	1	9	10
697	Қаракезең	Qarakezen'	1	9	10
698	Қаракөмер	Qarakemer	0	9	9
699	Қаракенгір	Qaraken'gir	1	10	11
700	Қаракес	Qarakes	0	7	7
701	Қаракешу	Qarakes'y'	2	8	10
702	Қаракөбік	Qarako'bik	1	9	10
703	Қаракөз	Qarako'z	1	7	8
704	Қаракөл	Qarako'l	1	7	8

705	Қаракөлтас	Qarako'ltas	1	10	11
706	Қаракүнгеі	Qaraku'ngei'	2	10	12
707	Қарақабат	Qaraqabat	0	9	9
708	Қарақаз	Qaraqaz	0	7	7
709	Қарақай	Qaraqai	0	7	7
710	Қарақак	Qaraqaq	0	7	7
711	Қарақалпақ	Qaraqalpaq	0	10	10
712	Қарақамыс	Qaraqamys	0	9	9
713	Қарақараған	Qaraqarag'an	1	11	12
714	Қарақарға	Qaraqarg'a	1	9	10
715	Қарақас	Qaraqas	0	7	7
716	Қарақау	Qaraqay'	1	7	8
717	Қарақашық	Qaraqas'yq	1	9	10
718	Қарақиыр	Qarqi'yr	1	8	9
719	Қарақия	Qarqi'a	1	7	8
720	Қарақобы	Qaraqoby	0	8	8
721	Қарақоға	Qaraqog'a	1	8	9
722	Қарақоғабас	Qaraqog'abas	1	11	12
723	Қарақоғай	Qaraqog'ai'	2	9	11
724	Қарақозы	Qaraqozy	0	8	8
725	Қарақой	Qaraqoi'	1	7	7
726	Қарақойын	Qaraqoi'yn	1	9	10
727	Қарақол	Qaraqol	0	7	7
728	Қарақолат	Qaraqolat	0	9	9
729	Қарақолқа	Qaraqolqa	0	9	9
730	Қарақоныс	Qaraqonys	0	9	9
731	Қарақоңыз	Qaraqon'yz	1	9	10
732	Қарақоңыр	Qaraqon'yr	1	9	10
733	Қарақопа	Qaraqopa	0	8	8
734	Қарақорық	Qaraqoryq	0	9	9
735	Қарақорым	Qaraqorym	0	9	9
736	Қарақошқар	Qaraqos'qar	1	10	11
737	Қарақуыс	Qaraqy'ys	1	8	9
738	Қарақұдық	Qaraqudyq	0	9	9
739	Қарақұдықөзен	Qaraqudyqo'zen	1	12	13
740	Қарақұз	Qaraquz	0	7	7
741	Қарақұм	Qaraqum	0	7	7

742	Қаракүр	Qaraqur	0	7	7
743	Қаракүрт	Qaraqurt	0	8	8
744	Қаракүс	Qaraqus	0	8	8
745	Балақтау	Balaqtay'	1	8	9
746	Балқашсор	Balqas'sor	1	9	10
747	Балтакөл	Baltako'l	1	8	9
748	БалтаҚара	BaltaQara	0	9	9
749	Балтақұдық	Baltaqudyk	0	10	10
750	Балтасай	Baltasai	0	8	8
751	Балтасап	Baltasap	0	8	8
752	Балтатарақ	Baltataraq	0	10	10
753	Балуанбаз	Baly'anbaz	1	9	10
754	Балуанкөл	Baly'anko'l	2	9	11
755	Балуантас	Baly'antas	1	9	10
756	Балықбұлақ	Balykbulak	0	10	10
757	Балықсор	Balyksor	0	8	8
758	БарлықАрасан	BarlyqArasan	0	12	12
759	Басағаш	Basag'as'	2	7	9
760	Басағашсор	Basag'as'	0	10	10
761	Басада	Basada	0	6	6
762	Басарал	Basaral	0	7	7
763	Басарық	Basaryq	0	7	7
764	Басащысай	Basas's'ysai	2	9	11
765	Басбайтал	Basbaital	0	9	9
766	Басбақ	Basbaq	0	6	6
767	Басбармақ	Basbarmaq	0	9	9
768	Басбұлақ	Basbulaq	0	8	8
769	Басжол	Basjol	0	6	6
770	Басжыра	Basjyra	0	7	7
771	Баскөкше	Basko'ks'e	2	8	10
772	Баскөл	Basko'l	1	6	7
773	Басқағыл	Basqag'yl	1	8	9
774	Басқайың	Basqaiyn'	1	8	9
775	Басқамыс	Basqamys	0	8	8
776	Басқан	Basqan	0	6	6
777	Басқантәу	Basqantay'	1	9	10
778	Басқарағай	Basqarag'ai	1	10	11

779	Басқараған	Basqaragan	0	10	10
780	Басқарағансай	Basqaragansai	0	13	13
781	Басқарасу	Basqarasy'	1	9	10
782	Басқопа	Basqopa	0	7	7
783	Басқұдық	Basqudyq	0	8	8
784	Басқұмақ	Basqumaq	0	8	8
785	Басқұнша	Basquns'a	1	8	9
786	Басойнақ	Basoinaq	0	8	8
787	Бассай	Bassai	0	6	6
788	Бассор	Bassor	0	6	6
789	Бассу	Bassy'	1	5	6
790	Бастабан	Bastaban	0	8	8
791	Бастал	Bastal	0	6	6
792	Бастарау	Bastaray'	1	8	9
793	Бастау	Bastay'	1	6	7
794	Бастоғыз	Bastog'yz	1	8	9
795	Бастомар	Bastomar	0	8	8
796	Бастөбе	Basto'be	1	7	8
797	Бастуайт	Bastuait	0	8	8
798	Бастұз	Bastuz	0	6	6
799	Бастіл	Bastil	0	6	6
800	Басши	Bass'i	1	5	6
801	Басшорым	Bass'orym	1	8	9
802	Басшыған	Bass'yg'an	2	7	9
803	Басшыңырау	Bass'yn'yray'	3	10	13
804	БасАқсай	BasAqsai	0	8	8
805	Баспақкөл	Baspaqko'l	1	9	10
806	Баспақтөбе	Baspaqto'be	1	10	11
807	Батпақбұлақ	Batpaqbulaq	0	11	10
808	Батпақкөл	Batpaqko'l	1	9	10
809	Батпақсай	Batpaqsai'	1	9	10
810	Батпақшағыл	Batpaqs'ag'yl	2	11	13
811	Батпақшар	Batpaqs'ar	1	9	10
812	БатпақҮшкөл	BatpaqU's'ko'l	3	11	14
813	Батыркөл	Batyrko'l	1	8	9
814	Батыртас	Batyrta	0	8	8
815	Батыстау	Batystay'	1	8	9

816	Бауырбас	Bay'yrbas	1	8	9
817	Бауыркөл	Bay'yrko'l	2	8	10
818	Бауырқамыс	Bay'yrqamys	1	10	11
819	Бауырқора	Bay'yrqora	1	9	10
820	Бауырөзен	Bay'yro'zen	2	9	10
821	Бауыршілік	Bay'ys'ilik	2	9	11
822	Бағырлай	Bag'ylai'	2	8	10
823	Бәйгеқұм	Ba'i'gequm	2	8	10
824	Бәйгетөбе	Ba'i'geto'be	3	9	12
825	Бейістерек	Bei'isterekek	1	10	11
826	Бейітқұдық	Bei'itqudyq	1	10	11
827	Бекауыл	Bekay'yl	1	7	8
828	Бекбас	Bekbas	0	6	6
829	Бектас	Bektas	0	6	6
830	Бекторғай	Bektorg'ai'	2	9	11
831	Бектөбе	Bekto'be	1	7	8
832	Төсағаш	To'sag'as'	3	7	10
833	Төсқайың	To'sqai'yn'	3	8	11
834	Төсқайыңсай	To'sqai'yn'sai'	4	11	15
835	Төскұдық	To'squdyq	1	8	9
836	Тұғыртас	Tug'yrtas	1	8	9
837	Тұзауыл	Tuzay'yl	1	7	8
838	Тұзащы	Tuzas'y	1	6	7
839	Тұзбайыр	Tuzbai'yr	1	8	9
840	Тұзбұлақ	Tuzbulaq	0	8	8
841	Тұздала	Tuzdala	0	7	7
842	Тұзкен	Tuzken	0	6	6
843	Тұзкөл	Tuzko'l	1	6	7
844	Тұзқала	Tuzqala	0	7	7
845	Тұзқұдық	Tuzquduk	0	8	8
846	Тұзсай	Tuzsai'	1	6	7
847	Тұзсор	Tuzsor	0	6	6
848	Тұзшоқы	Tuzs'oqy	1	7	8
849	Тұзшілік	Tuzs'ilik	1	8	9
850	Тұмаатсор	TumaatSor	0	9	9
851	Тұмабұлақ	Tumabulaq	0	9	9
852	Тұмаөзек	Tumao'zek	1	8	9

853	Тұмақұм	Tumaqum	0	7	7
854	Тұмсықбұлақ	Tumsyqbulaq	0	11	11
855	Тұмсыққұдық	Tumsyqqudyq	0	11	11
856	Тұтсай	Tutsai'	1	6	7
857	Түбекбұлақ	Tu'bekbulaq	1	10	11
858	Түбеккөл	Tu'bekko'l	2	8	10
859	Түбіркөл	Tu'birko'l	2	8	10
860	Түйебаза	Tu'i'ebaza	2	8	10
861	Түйежарқақ	Tu'i'ejarqaq	2	10	12
862	Түйеқара	Tu'i'eqara	2	8	10
863	Түйеқарын	Tu'i'eqaryn	2	9	11
864	Түйеқора	Tu'i'eqora	2	8	10
865	Түйекұдық	Tu'i'equdyq	2	9	11
866	Түйемойнақ	Tu'i'emoi'naq	3	10	13
867	Түйемойын	Tu'i'emoi'yn	3	9	12
868	Түйесай	Tu'i'esai'	3	7	10
869	Түйесу	Tu'i'esy'	3	6	9
870	Түйетас	Tu'i'etas	2	7	9
871	Түйетекше	Tu'i'eteks'e	3	9	12
872	Түйетөбе	Tu'i'eto'be	3	8	11
873	Түйеши	Tu'i'es'i	3	6	9
874	Түймекент	Tu'i'mekent	2	9	11
875	Түймекұдық	Tu'i'mequdyq	2	10	12
876	Түкпірши	Tu'kpirs'i	2	8	10
877	Түлкібас	Tu'lkibas	1	8	9
878	Түлкісай	Tu'lkisai	1	8	9
879	Түлкішоқат	Tu'lki's'oqat	3	10	13
880	Түнкұдық	Tu'nqudyq	1	8	9
881	Түнкүс	Tu'nqus	1	6	7
882	Түпбөгет	Tu'pbo'get	2	8	10
883	Түпқараған	Tu'pqarag'an	2	10	12
884	Түркістан	Tu'rkistan	1	9	10
885	Тырнакөл	Tyrnako'l	1	8	9
886	Тышқанбұлақ	Tys'qanbulaq	1	11	12
887	Тышқанкөл	Tys'qanko'l	2	9	11
888	Тышқанқұм	Tys'qanqum	1	9	10

889	ТышқансайҚарасу	Tys'qansai'Qarasu'	3	15	18
890	Тышқантау	Tys'qantay'	2	9	11
891	Тікенқұдық	Tikenqudyq	0	10	10
892	Утас	Y'tas	1	4	5
893	Утоғай	Y'tog'ai'	3	6	9
894	Уақарай	Y'aqarai'	2	7	9
895	Уызқұдық	Y'yzqudyq	1	8	9
896	Ұрақұдық	Uraqudyq	0	8	8
897	Ұрансай	Uransai'	1	7	8
898	Ұрысай	Urysai'	1	6	7
899	Ұрынсай	Urynsai'	1	7	8
900	Ұшанкөл	Us'anko'l	2	7	9
901	Ұясай	Ui'asai'	2	5	8
902	Үйбұлақ	U'i'bulaq	2	7	9
903	Үймола	U'i'mola	2	6	8
904	Үйтас	U'i'tas	2	5	7
905	Үйенкібастау	U'i'en'kibastau	3	12	15
906	Үйенкікөл	U'i'en'kiro'l	4	9	13
907	Үйсінсор	U'i'sinsor	2	8	10
908	Үкібас	U'kibas	1	6	7
909	Үкікүлан	U'kiqulan	1	8	9
910	Үңгірбата	U'n'girbata	2	9	11
911	Үңгірқора	U'n'girqora	2	9	11
912	Үңгіртас	U'n'girtas	2	8	10
913	Үсіктас	U'siktas	1	7	8
914	Үтіртөбе	U'tirto'be	2	8	10
915	Хабарасу	Habarasy'	1	8	9
916	Ханарық	Hanaryq	0	7	7
917	Ханкөл	Hanko'l	1	6	7
918	Ханқорған	Hanqorg'an	1	9	10
919	Хантағы	Hantag'y	1	7	8
920	Хантау	Hantay'	1	6	7
921	Хантәңірі	Hanta'n'iri	2	9	11
922	Хантемір	HanTemir	0	8	8
923	Хантоғайы	HanTogai'y	1	9	10
924	Хантөбе	Hanto'be	1	7	8

925	ХанШыңғыс	HanS'yn'g'ys	3	9	12
926	Хромтау	Hromtay'	1	7	8
927	Шабаккөл	S'abaqko'l	2	8	10
928	Шағандаба	S'ag'andaba	2	9	11
929	Шағансай	S'ag'ansai'	3	8	11
930	Шағантоғай	S'ag'antog'ai'	4	10	14
931	Шағылқудық	S'ag'ylqudyq	2	10	12
932	Шағылтерек	S'ag'ylterek	2	10	12
933	Шағылмыс	S'ag'ylmys	2	8	10
934	Шағыркөл	S'ag'yrko'l	3	8	11
935	Шағыршағыл	S'ag'ys'ag'yl	4	10	14
936	Шағырши	S'agyrs'i	2	7	9
937	Шайқора	S'ai'qora	2	7	9
938	Шайқудық	S'ai'qudyq	2	8	10
939	Шайқұрық	S'ai'quryq	2	8	10
940	Шаймаң	S'ai'man'	3	6	9
941	Шайтөбе	S'ai'to'be	3	7	10
942	Шайхана	S'ai'hana	2	7	9
943	Шайтанарал	S'ai'tanaral	2	10	12
944	Шайтанжота	S'ai'tanjota	2	10	12
945	Шайтанкөл	S'ai'tanko'l	3	9	12
946	Шайтанқарасу	S'ai'tanqarasy'	3	12	15
947	Сайтанкөпір	Sai'tanko'pir	2	11	13
948	Шалқия	S'alqia	1	6	7
949	Шалқудық	S'alqudyq	1	8	9
950	Шалоба	S'aloba	1	6	7
951	Шалой	S'aloi'	2	5	7
952	Шалсу	S'alsy'	2	5	7
953	Шалтас	S'altas	1	6	7
954	Шалши	S'als'i	2	5	7
955	Шалшоқы	S'als'oqy	2	7	9
956	Шаңбел	S'an'bel	2	6	8
957	Шаңкөз	S'an'ko'z	3	6	9
958	Шаңкөл	S'an'ko'l	3	6	9
959	Шаңқудық	S'an'qudyq	2	8	10
960	Шаңқұт	S'an'qut	2	6	8
961	Шаңтөбе	S'an'to'be	3	7	10

962	Шарбұлақ	S'arbulaq	1	8	9
963	Шарқұдық	S'arqudyq	1	8	9
964	Шартас	S'artas	1	6	7
965	Шаракөл	S'arako'l	2	7	9
966	Шарапхана	S'araphana	1	9	10
967	Шаруақұдық	S'ary'aqudyq	2	10	12
968	Шарықтас	S'aryqtas	1	8	9
969	Шатқұдық	S'atqudyq	1	8	9
970	Шатқызыл	S'atqyzyl	1	8	9
971	Шатыркөл	S'atyrko'l	2	8	10
972	Шатыртас	S'atyrtas	1	8	9
973	Шашмұрын	S'as'muryn	2	8	10
974	Шаштараз	S'as'taraz	2	8	10
975	Шаштөбе	S'as'to'be	3	7	10
976	Шашійін	S'as'ii'in	3	7	10
977	Шекара	S'ekara	1	6	7
978	Шекаратөбе	S'ekarato'be	2	10	12
979	Шекердала	S'ekerdala	1	9	10
980	Шеңберқұдық	S'tn'berqudyq	2	11	13
981	Шеңбертал	S'en'bortal	2	9	11
982	Шеңгелөткел	S'en'gelo'tkel	3	11	14
983	Шеңгелтұма	S'en'geltuma	2	10	12
984	Шеңгелши	S'en'gels'i	3	8	11
985	Шеркөл	S'erko'l	2	6	8
986	Шерқала	S'erqala	1	7	8
987	Шетбұлақ	S'etbulaq	1	8	9
988	Шетшоқы	S'ets'oqy	2	7	9
989	ШетТентек	S'ettentek	1	9	10
990	Шетенсай	S'etensai'	2	8	10
991	Шиадыр	S'Iadyr	1	6	7
992	Шияақ	S'iai'aq	2	5	7
993	Шибастау	S'Ibastay'	2	8	10
994	Шибұлақ	S'Ibulaq	1	7	8
995	Шидере	S'Idere	1	6	7
996	Шижаға	S'Ijag'a	2	6	8
997	Шиқамыс	S'Iqamys	1	7	8
998	Шикұдық	S'Iqudyq	1	7	8

999	Шимойнақ	S'Imoinaq	1	8	9
100 0	Шимыңдықжал	S'Imyndyqjal	1	11	12
100 1	Шиоба	S'Ioba	1	5	6
100 2	Шиөзен	S'Io'zen	2	6	8
100 3	Шитүбек	S'Itubek	1	7	8
100 4	Шишалқар	S'Is'alqar	2	8	10
100 5	Шойынқара	S'oi'ynqara	2	9	11
100 6	Шоқпаржал	S'oqparjal	1	9	10
100 7	Шоқпарсор	S'oqparsor	1	9	10
100 8	Шоқпартас	S'oqpartas	1	9	10
100 9	Шоқыбайтүз	S'oqybai'tuz	2	10	12
101 0	Шоқыбұлақ	S'oqybulaq	1	9	10
101 1	Шоқытас	S'oqytas	1	7	8
101 2	Шоқытораңғы	S'oqytoran'g'y	3	11	14
101 3	Шопаната	S'opanata	1	8	9
101 4	Шопанқарасу	S'opanqarasy'	2	11	13
101 5	Шорқара	S'orqara	1	7	8
101 6	Шоршоқы	S'ors'oqy	2	7	9
101 7	Шортанкөл	S'ortanko'l	2	9	11
101 8	Шортанқудық	S'ortanqudyq	1	11	12
101 9	Шортаншоқы	S'ortans'oqy	2	10	12
102 0	Шотқарасор	S'otqarasy'	2	10	12

102					
1	Шотмандай	S'otman'dai'	3	9	12
102					
2	Шошқабас	S'os'qabas	2	8	10
102					
3	Шошқабұлақ	S'os'qabulaq	2	10	12
102					
4	Шошқакөл	S'os'qako'l	3	8	11
102					
5	Шошқасай	S'os'qasai'	3	8	11
102					
6	Шөжекөл	S'o'jeko'l	3	7	10
102					
7	Шөладыр	S'oladyr	1	7	8
102					
8	Шөлдала	S'o'ldala	2	7	9
102					
9	Шөлжота	S'o'ljota	2	7	9
103					
0	Шөлқара	S'o'lqara	2	7	9
103					
1	Шөлқарасу	S'o'lqarasy'	3	9	12
103					
2	Шөлқараши	S'olqaras'I	2	9	11
103					
3	Шөлқияқ	S'o'lqiaq	2	7	9
103					
4	Шөлқоңыр	S'o'lqon'yr	3	8	11
103					
5	Шөлқұм	S'o'lqum	2	6	8
103					
6	Шөлқызыл	S'o'lqyzyl	2	8	10
103					
7	Шөлмаң	S'o'lman'	3	6	9
103					
8	Шөлсор	S'o'lSor	2	6	8
103					
9	Шөлтау	S'o'ltay'	3	6	9
104					
0	Шөлтөбе	S'o'lto'be	3	7	10
104					
1	Шөлшағылқұм	S'o'ls'ag'ylqum	4	11	15

104					
2	Шөлшоқы	S'o'ls'oqy	3	7	10
104					
3	Шөмішкөл	S'o'mis'ko'l	4	8	12
104					
4	Шөпкөл	S'o'pko'l	3	6	9
104					
5	Шопсор	S'opsor	1	6	7
104					
6	Шөпшоқы	S'o'ps'oqy	3	7	10
104					
7	Шуаккөл	S'y'aqko'l	3	7	10
104					
8	Шудасай	S'y'dasai'	3	7	10
104					
9	Шумақтау	S'y'maqtay'	3	8	11
105					
0	Шұқырбұлақ	S'uqyrbulaq	1	10	11
105					
1	Шұқыркөл	S'uqyrko'l	2	8	10
105					
2	Шұқырқар	S'uqyrqar	1	8	9
105					
3	Шұқырқопа	S'uqyrqopa	1	9	10
105					
4	Шұқыркүм	S'uqyrqum	1	8	9
105					
5	Шұқырой	S'uqyroi'	2	7	9
105					
6	Шұқыртау	S'uqyrtay'	2	8	10
105					
7	Шұқырши	S'uqyrs'I	2	7	9
105					
8	Шұңқыраңы	S'un'qyras'y	3	9	12
105					
9	Шұңқыркөл	S'un'qyrko'l	3	9	12
106					
0	Шұңқырқора	S'un'qyrqora	2	10	12
106					
1	Шұңқырқұдық	S'un'qyrqudyq	2	11	13
106					
2	Шұңқырсор	S'un'qyrsor	2	9	11

106					
3	Шұңқыршілік	S'un'qyrs'ilik	3	11	14
106					
4	Шүрегейсор	S'u'regeisor	2	10	12
106					
5	Шүршітсу	S'u'rs'itsy'	4	8	12
106					
6	Шыбықбел	S'ybykbel	1	8	9
106					
7	Шыбыққұм	S'ybyqqum	1	8	9
106					
8	Шығанкөл	S'ag'ynko'l	3	8	11
106					
9	Шығанши	S'yg'ans'l	3	7	10
107					
0	Шығанықсай	S'yg'anaqsai'	3	10	13
107					
1	Шымайрық	S'ymai'ryq	2	8	10
107					
2	Шымбұлақ	S'ymbulaq	1	8	9
107					
3	Шымкент	S'ymkent	1	7	8
107					
4	Шымқора	S'ymqora	1	7	8
107					
5	Шымқорған	S'ymqorg'an	2	9	11
107					
6	Шымқұдық	S'ymqudyq	1	8	9
107					
7	Шыммолакөл	S'ymmolako'l	2	10	12
107					
8	ШымылдықҚарағай	S'ymyldyqQarag'ai'	3	15	18
107					
9	Шымылдықтау	S'ymyldyqtay'	2	11	13
108					
0	Шынжырқабак	S'ynjyrqabaq	1	11	12
108					
1	Шыңбұлақ	S'yn'bulaq	2	8	10
108					
2	Шыңтал	S'yn'tal	2	6	8
108					
3	Шыңырауқұдық	S'yn'uray'qudyq	3	12	15

108 4	Шырынқудық	S'yrynqudyq	1	10	11
108 5	Шідеркөл	S'iderko'l	2	8	10
108 6	Шілқора	S'ilqora	1	7	8
108 7	Шілтоғай	S'iltog'ai'	3	8	11
108 8	Шілікқараоба	S'ilikqaraoba	1	12	13
108 9	Шілікқудық	S'ilikqudyq	1	10	11
109 0	Шіліксаз	S'iliksaz	1	8	9
109 1	Ызакөл	Yzako'l	1	6	7
109 2	Ызасаз	Yzasaz	0	6	6
109 3	Ықтүбек	Yqtu'bek	1	7	8
109 4	Ыскөл	Ysko'l	1	5	6
109 5	Інкез	Inkez	0	5	5
109 6	Інқай	Inqai'	1	5	6
109 7	Інішоқы	Inis'oqy	1	7	8
109 8	Іргежал	Irgejal	0	7	7
109 9	Іргеқұм	Irgequm	0	7	7
110 0	Іргетау	Urgetay'	1	7	8
110 1	Ішкент	Us'kent	1	6	7
110 2	Алпысбазар	Alpysbazar	0	10	10
110 3	Алпыссала	Alpyssala	0	9	9
110 4	Алпыссу	Alpyssy'	1	7	8

110 5	Алтыағаш	Altyag'as'	2	8	10
110 6	Алтыайғыр	Altyaig'yr	1	9	10
132 9	Қосдоңғал	Qosdon'g'al	2	9	11
133 0	Қосерін	Qoserin	0	7	7
133 1	Қосжал	Qosjal	0	6	6
133 2	Қосжалтыр	Qosjaltyr	0	9	9
133 3	Қосжар	Qosjar	0	6	6
133 4	Қосжарық	Qosjaryq	0	8	8
133 5	Қосирек	Qosirek	0	7	7
133 6	Қоскеліншек	Qoskelins'ek	1	11	12
133 7	Қоскемпір	Qoskempir	0	9	9
133 8	Қоскөбік	Qosko'bik	1	8	9
133 9	Қоскөл	Qosko'l	1	6	7
134 0	Қоскөпе	Qosko'pe	1	7	8
134 1	Қоскүмбез	Qosku'mbez	1	9	10
134 2	Қосқақ	Qosqaq	0	6	6
134 3	Қосқара	Qosqara	0	7	7
134 4	Қосқарағай	Qosqarag'ai'	2	10	12
134 5	Қосқарақұм	Qosqaraqum	0	10	10
134 6	Қосқарасай	Qosqarasai'	1	10	11
134 7	Қосқарасу	Qosqarasy'	1	9	10

134 8	Қосқасқыр	Qosqasqyr	0	9	9
134 9	Қосқатын	Qosqatyn	0	8	8
135 0	Қосқия	Qosqi'a	1	6	7
135 1	Қосқоға	Qosqog'a	1	7	8
135 2	Қосқоңыр	Qosqon'yr	1	8	9
135 3	Қосқопа	Qosqopa	0	7	7
135 4	Қосқора	Qosqora	0	7	7
135 5	Қосқорған	Qosqorg'an	1	9	10
135 6	Қосқұдық	Qosqudyq	0	8	8
135 7	Қосқұлақ	Qosqulaq	0	8	8
135 8	Қосқұт	Qosqut	0	6	6
135 9	Қосқызыл	Qosqyzyl	0	8	8
136 0	Қосқызылшоқы	Qosqyzyls'oqy	1	12	13
136 1	Қослақ	Qoslaq	0	6	6
136 2	Қосмола	Qosmola	0	7	7
136 3	Қосмұрын	Qosmuryn	0	8	8
136 4	Қособа	Qosoba	0	6	6
136 5	Қосөзек	Qoso'zek	1	7	8
136 6	Қосөзен	Qoso'zen	1	7	8
136 7	Қосөрен	Qoso'ren	1	7	8
136 8	Қоссары	Qossary	0	7	7

136 9	Қоссеркеш	Qosserkes'	1	9	10
137 0	Қоссор	Qossor	0	6	6
137 1	Қоссортаң	Qossortan'	1	9	10
137 2	Қостақыр	Qostaqyr	0	8	8
137 3	Қостал	Qostal	0	6	6
137 4	БасБоралдай	BasBoral dai	0	11	11
137 5	БасБұлдырық	BasBuldyryq	0	11	11
137 6	БасДересін	BasDeresin	0	10	10
137 7	БасЖалаулы	BasJalay'ly	1	10	11
137 8	БасЖаманқара	BasJamanqara	0	12	12
137 9	БасКерегетас	BasKeregetas	0	12	12
138 0	БасҚарабұтақ	BasQarabutaq	0	12	12
138 1	БасҚарауыл	BasQaray'yl	1	10	11
138 2	БасҚараш	BasQaras'	1	8	9
138 3	БасҚарқара	BasQarqara	0	10	10
138 4	БасӨлеңсай	BasO'len'sai'	3	10	13
138 5	БасҰлытау	BasUlytay'	1	9	10
138 6	БасШилі	BasS'I'li	2	7	9
138 7	БатысКеңсу	BatysKen'sy'	2	10	12
138 8	БатысҚазақстан	BatysQazaqstan	0	14	14
138 9	БатысҚарабұлақ	BatysQarabulaq	0	14	14

139 0	БатысҚаратау	BatysQaratay'	1	12	13
139 1	БатысҚоянды	BatysQoi'andy	1	11	13
139 2	БатысШалдай	BatysS'aldai'	2	11	13
139 3	ТұмсықСарытау	TumсыqSarytay'	1	13	14
139 4	ШаруаКөксай	S'ary'aKo'ksai	3	11	14
139 5	ШетБақанас	S'etBaqanas	1	10	11
139 6	ШетБұғаз	S'etBug'az	2	8	10
139 7	ШетМерке	S'etMerke	1	8	9
139 8	ШетТүрген	S'etTy'rgen	2	9	11
139 9	ШетЫрғыз	S'etYrg'yz	2	8	10
140 0	ШиБыжы	S'iByjy	1	6	7
140 1	ШұңқырҚалжар	S'un'qyrQaljar	2	12	14
140 2	ШығысАршалы	S'yg'ysArs'aly	3	11	14
140 3	ШығысЖелдіқара ғай	S'yg'ysJeldiqarag 'ai'	4	17	21
140 4	ШығысҚазақстан	S'ygyS'Qazaqstan	1	14	15
140 5	ШығысҚарабұлақ	S'yg'ysQarabulaq	2	14	16
140 6	ШығысҚаратау	S'yg'ysQaratay'	3	12	15
140 7	ШығысҚоңырат	S'yg'ysQon'yrat	3	12	15
140 8	ШығысТасқұдық	S'yg'ysTasqudyq	2	13	15
Общее количество			1454	10277	11733

2-Блок. Қазақ кісі есімдері (Казахские личные имена)

Сөз саны – 1027

Кирилдегі әріп саны – 7329

Латындағы әріп саны – 8299

Апостроф саны – 656

Сан айырмашылығы – 970

Мәтіннің ұзаруы - ??? %

`	0`	1`	2`	3`	4`
Апостроф саны	371	411	198	43	4

Кирил әліпбиі	Латын әліпбиі
Мағауияұлы	Mag'ay'i'i'auly
Сағидуллина	Sag'i'dy'lli'na
Әнәфия	A'na'fi'i'a
Дәулетияр	Da'y'leti'i'ar
Әубәкір	A'y'ba'kir
Шыршықбай	S'ys'yqbai'
Қойшыбай	Qoi's'ybai'
Шыңғыс	S'yn'g'ys
Нағашыбай	Nag'as'ybai'
Үйсінбай	U'i'sinbai'
Шәкібай	S'a'kibai'
Түймебай	Tu'i'mebai'
Әбдіғали	A'bdig'ali'
Қуанышбай	Qy'anys'bai'
Күшүмкүл	Ku's'u'mqul
Шәмшат	S'a'ms'at
Әлимуса	A'li'my'sa
Нуридин	Ny'ri'di'n
Әбибулла	A'bi'by'lla
Шұғай	S'ug'ai'
Нуриддин	Ny'ri'ddi'n
Дәнияр	Da'ni'i'ar
Әбшүкір	A'bs'u'kir
Шаймурат	S'ai'my'rat
Күнтубай	Ku'nty'bai'
Уәли	Y'a'li'
Төлеубай	To'ley'bai'
Қойшығара	Qoi's'yg'ara
Игибай	I'gi'bai'
Әштай	A's'tai'
Шәймерден	S'a'i'merden
Әбдіжәми	A'bdija'mi'

Жайлаубай	Jai'lay'bai'
Шойынбай	S'oi'ynbai'
Әбибулла	A'bi'by'lla
Тәмпишбай	Ta'mpis'bai'
Әбибулла	A'bi'by'lla
Хуршуд	Hy'rs'y'd
Гарифуллин	Gari'fy'lli'n
Дүйсембай	Du'i'sembai'
Көшкінбай	Ko's'kinbai'
Әбшүкір	A'bs'u'kir
Түймебай	Tu'i'mebai'
Әбдуайыт	A'bdy'ai'yt
Илиясова	I'li'i'asova
Кошкинбай	Kos'ki'nbai'
Қайыңбай	Qai'yn'bai'
Байдулла	Bai'dy'lla
Майлыбай	Mai'lybai'
Худайназар	Hy'dai'nazar
Оңғар	On'g'ar
Жүрсінәлі	Ju'rsina'li
Оңғар	On'g'ar
Есжияр	Esji'i'ar
Сәрсенбай	Sa'rsenbai'
Дөненбай	Do'nenbai'
Әліпбай	A'lipbai'
Жаңбырбай	Jan'byrbai'
Түлүсбек	Tu'lu'sbek
Айтбай	Ai'tbai'
Исмаил	I'smai'l
Уразали	Y'razali'
Жеңсікбай	Jen'sikbai'
Әшім	A's'im
Түребай	Ty'rebai'
Кенішбай	Kenis'bai'
Жаңбырбай	Jan'byrbai'
Сағынбай	Sag'ynbai'
Әбу	A'by'
Әбдікәрім	A'bdika'rim
Төлебай	To'lebai'
Толғанбай	Tolg'anbai'
Булытбай	By'lytbai'
Балғабай	Balg'abai'
Жұмағали	Jumag'ali'

Қыстаубай	Qystay'bai'
Акимадин	Aki'madi'n
Әбілхайр	A'bilhai'r
Ташкенбай	Tas'kenbai'
Шарип	S'ari'p
Дүкенбай	Du'kenbai'
Ерғалиқызы	Erg'ali'qyzy
Ниязалы	Ni'i'azaly
Әміргумар	A'mirgy'mar
Канапия	Kanapi'i'a
Тағай	Tag'ai'
Нүрпейіс	Nu'rpei'is
Илипова	I'li'pova
Қуанышбек	Qy'anys'bek
Мұхамедияр	Muhamedi'i'ar
Нышанбай	Nys'anbai'
Ильяс	I'li'as
Өскенбай	O'skenbai'
Солтанғазина	Soltang'azi'na
Сүлеймен	Su'lei'men
Ерубай	Ery'bai'
Дияр	Di'i'ar
Мәди	Ma'di'
Қошбағар	Qos'bag'ar
Тұрғанбай	Turg'anbai'
Изаш	I'zas'
Елубай	Ely'bai'
Абдулина	Abdy'li'na
Уразалина	Y'razali'na
Елубай	Ely'bai'
Әзімтай	A'zimtai'
Сағидолла	Sag'i'dolla
Дүзелбай	Dy'zelbai'
Қуаныш	Qy'anys'
Дүзелбай	Du'zelbai'
Молдамәди	Moldama'di'
Әуесхан	A'y'eshan
Айтбай	Ai'tbai'
Әбділдә	A'bdilda'
Хуанбай	Hy'anbai'
Иргебай	I'rgebai'
Рақимбай	Raqi'mbai'
Әбилдаев	A'bi'l'daev

Сағымбай	Sag'ymbai'
Тәйкен	Ta'i'ken
Курманбай	Ky'rmanbai'
Дәурен	Da'y'ren
Курбани	Ky'rbani'
Төлебай	To'lebai'
Наурызбайұлы	Nay'ryzbai'uly
Амирали	Ami'rali'
Дәрібай	Da'ribai'
Дауылбай	Day'ylbai'
Әріпбай	A'ripbai'
Сайрамбай	Sai'rambai'
Бейісбай	Bei'isbai'
Оңалбай	On'albai'
Әбдікәрім	A'bdika'rim
Таңбай	Tan'bai'
Турсынбай	Ty'rsynbai'
Тағабай	Tag'abai'
Сәдуахас	Sa'dy'ahas
Жаңабай	Jan'abai'
Әубәкір	A'y'bakir
Молдағали	Moldag'ali'
Башай	Bas'ai'
Әлихан	A'li'han
Ерғалиқызы	Erg'ali'qyzy
Дүкенбай	Du'kenbai'
Шертай	S'ertai'
Кубанычбекқызы	Ky'banyc'bekqyzy
Саяси	Sai'asi'
Шакизада	S'aki'zada
Өмірбай	O'mirbai'
Турсунов	Ty'rsy'nov
Мыңбай	Myn'bai'
Мешітбай	Mes'itbai'
Кәрібай	Ka'ribai'
Тағабай	Tag'abai'
Сүлеймен	Su'lei'men
Жұмәділлә	Juma'dilla'
Әбдужаппар	A'bdy'jappar
Мәжит	Ma'ji't
Өтеубек	O'tey'bek
Әуез	A'y'ez
Умирзок	Y'mi'rzok

Сейдәзім	Sei'da'zim
Шермағамбет	S'ermag'ambet
Тоғысбай	Tog'ysbai'
Мусина	My'si'na
Алдияр	Aldi'i'ar
Нурсеит	Ny'rsei't
Арғынғазы	Arg'yng'azy
Көшен	Ko's'en
Уали	Y'ali'
Үмбетулла	U'mbety'lla
Қойшыман	Qoi's'yman
Даулетбай	Day'letbai'
Ажигалиев	Aji'gali'ev
Шаухан	S'ay'han
Мыйзамбай	Myi'zambai'
Әмит	A'mi't
Жұмағазина	Jumag'azi'na
Исатай	I'satai'
Ғани	G'ani'
Айсейт	Ai'sei't
Орашбай	Oras'bai'
Зиятбек	Zi'i'atbek
Сүлеймен	Su'lei'men
Қосымғалина	Qosymg'ali'na
Әмірғазы	A'mirg'azy
Дәулет	Da'y'let
Байғабыл	Bai'g'abyl
Қуанышбек	Qy'anys'bek
Сүйіндік	Su'i'indik
Сейдулла	Sei'dy'lla
Зият	Zi'i'at
Гарапшин	Garaps'i'n
Қабидулла	Qabi'dy'lla
Төлеу	To'ley'
Пашанбай	Pas'anbai'
Әшімхан	A's'imhan
Тайшық	Tai's'yq
Ибрагим	I'bragi'm
Нұрғали	Nurg'ali'
Сүлеймен	Su'lei'men
Әбдіжәлі	A'bdi'ja'li
Дауылбай	Day'ylbai'
Шәріп	S'a'rip

Сайлау	Sai'lay'
Зиятов	Zi'i'atov
Сағынбай	Sag'ynbai'
Қойлыбай	Qoi'lybai'
Түлкібай	Tu'lkibai'
Шәрі	S'a'ri
Болғанбай	Bolg'anbai'
Шәді	S'a'di
Сүйіндік	Su'i'indik
Әшірбек	A's'irbek
Уалихан	Y'ali'han
Әбіш	A'bis'
Әйтiм	A'i'tim
Сайлау	Sai'lay'
Әнуарбек	A'ny'arbek
Ағыбай	Ag'ybai'
Жанғылши	Jangyls'i'
Абдуллина	Abdy'lli'na
Сайлаубек	Sai'lay'bek
Спандияр	Spandi'i'ar
Бердимурат	Berdi'my'rat
Қартаңбай	Qartan'bai'
Сәдуахас	Sa'dy'ahas
Әнуар	A'ny'ar
Айту	Ai'ty'
Аязбай	Ai'azbai'
Қуанышбек	Qy'anys'bek
Максумбай	Maksy'mbai'
Берикбайқызы	Beri'kbai'kyzy
Жиенбайқызы	Ji'enbai'qyzy
Доцан	Dos's'an
Әшім	A's'im
Кеңесбай	Ken'esbai'
Шәріп	S'a'rip
Ибрагим	I'bragi'm
Биләл	Bi'la'l
Тойбай	Toi'bai'
Сағи	Sag'i'
Үсейұлы	U'sei'uly
Қуаныш	Qy'anys'
Төлеу	To'ley'
Әбілхан	A'bilhan
Мәжен	Ma'jen

Қансейіт	Qansei'it
Еслямбек	Esli'ambek
Тұрғанбек	Turg'anbek
Исах	I'sah
Оразбай	Orazbai'
Өміржанқызы	O'mirjanqyzy
Кененбай	Kenenbai'
Ақтай	Aqtai'
Қалдыбай	Qaldybai'
Төлеміс	To'lemis
Байдос	Bai'dos
Бегімбай	Begimbai'
Тұрған	Turg'an
Бөлеген	Bo'legen
Еркебай	Erkebai'
Хамит	Hami't
Баһида	Bahi'da
Бауыржан	Bay'yrjan
Қайрат	Qai'rat
Әбділ	A'bdil
Әбдіхан	A'bdihan
Мұханбетәлі	Muhanbeta'li
Мұратбай	Muratbai'
Мамаш	Mamas'
Араш	Aras'
Ергеш	Erges'
Смағұл	Smag'ul
Арсабай	Arsabai'
Тұрсынәлі	Tursyna'li
Әбдіманап	A'bdimanap
Берікқали	Berikqali'
Кәден	Ka'den
Төлеген	To'legen
Жамешова	James'ova
Серікбайқызы	Serikbai'qyzy
Жұмаділлә	Jumadilla'
Жантурған	Janty'rgan
Қуандық	Qy'andyq
Әділбек	A'dilbek
Әбілхан	A'bilhan
Әбілда	A'bilda
Қазыбай	Qazybai'
Қожабай	Qojabai'

Әзретқұл	A'zretqul
Егентай	Egentai'
Рахметулла	Rahmety'lla
Иса	I'sa
Даужігіт	Day'jigit
Молдабай	Moldabai'
Қаспақбай	Qaspaqbai'
Жанбыршы	Janbyrs'y
Бейсенбек	Bei'senbek
Баймұрат	Bai'murat
Шірінбек	S'irinbek
Құндызбай	Qundyzbai'
Қосбай	Qosbai'
Жаппасбай	Jappasbai'
Сейдалы	Sei'daly
Өмірбек	O'mirbek
Әбдіназар	A'bodinazar
Анықбай	Anyqbai'
Толыбай	Tolybai'
Шахаб	S'ahab
Биболат	Bi'bolat
Әбілжан	A'biljan
Анашбек	Anas'bek
Ысраил	Ysrai'l
Жақсыбай	Jaqsybai'
Жумахан	Jy'mahan
Аймұрат	Ai'murat
Әбілда	A'bilda
Бақытқали	Baqytqali'
Дилек	Di'lek
Әмреқұл	A'mrequl
Таңсық	Tan'syq
Сейділда	Sei'dilda
Бәйеке	Bai'eke
Ғалымжан	G'alymjan
Өтеген	O'tegen
Алибек	Ali'bek
Нұртазина	Nurtazi'na
Аралбай	Aralbai'
Әбек	A'bek
Аралбай	Aralbai'
Макеш	Makes'
Қаржау	Qarjay'

Шотан	S'otan
Кәрім	Ka'rim
Әмірханқызы	A'mirhanqyzy
Батай	Batai'
Әлмахан	A'lmahan
Шолпанқұл	S'olpanqul
Алтыбай	Altybai'
Мерекбай	Merekbai'
Әбдырасыл	A'bdyrasyly
Қарсыбай	Qarsybai'
Сейтжан	Sei'tjan
Ыбырай	Ybyrai'
Әбнұр	A'bnur
Қаби	Qabi'
Төрехан	To'rehan
Молдағазы	Moldag'azy
Тұрмағанбет	Turmag'anbet
Нышанбек	Nys'anbek
Тойбек	Toi'bek
Айдарбек	Ai'darbek
Саулет	Say'let
Алимжан	Ali'mjan
Боранбай	Boranbai'
Әзберген	A'zbergen
Төлен	To'len
Али	Ali'
Ашкабек	As'kabek
Базарбай	Bazarbai'
Киса	Ki'sa
Әсілбек	A'silbek
Жәрімбет	Ja'rimbet
Сағадид	Sagadi'
Нығмет	Nyg'met
Мұхаметқали	Muhametqali'
Сейтқамал	Sei'tqamal
Тұрғанбек	Turg'anbek
Ағзанбек	Ag'zanbek
Айдосұлы	Ai'dosuly
Мейрам	Mei'ram
Қабажай	Qabajai'
Таңатқан	Tan'atqan
Мұхай	Muhai'
Әлі	A'li

Өндіріс	O'ndiris
Састай	Sastai'
Биахмет	Bi'ahmet
Әскерұлы	A'skeruly
Алпысбай	Alpysbai'
Құсайын	Qusai'yn
Гарагуль	Garagy'l
Өміртас	O'mirtas
Жүсіп	Ju'sip
Байеділ	Bai'edil
Абдижапар	Abdi'japar
Садуақас	Sady'aqas
Байзақ	Bai'zaq
Бегайдар	Begai'dar
Рәсіл	Ra'sil
Құрбанәлі	Qurbana'li
Қаратай	Qaratai'
Айымбек	Ai'ymbek
Данкибек	Danki'bek
Слайхан	Slai'han
Досали	Dosali'
Жүнісбек	Ju'nisbek
Төрехан	To'rehan
Қайратқызы	Qai'ratqyzy
Шермаханбет	S'ermahanbet
Сағындық	Sag'yndyq
Жұмалина	Jumali'na
Есалина	Esali'na
Шарақұл	S'araqul
Бекенбай	Bekenbai'
Шерахан	S'erahan
Әзімхан	A'zimhan
Адилханқызы	Adi'lhanqyzy
Қамшыбек	Qams'ybek
Әбен	A'ben
Бибосын	Bi'bosyn
Ергеш	Erges'
Райымбек	Rai'ymbek
Мұқаметқали	Muqametqali'
Ахатай	Ahatai'
Сағат	Sag'at
Тоқай	Toqai'
Спатай	Spatai'

Бисенхан	Bi'senhan
Әділбек	A'dilbek
Иса	I'sa
Машарап	Mas'arap
Жанқали	Janqali'
Әбдіқадыр	A'bdiqadyr
Аязбек	Ai'azbek
Балтабай	Baltabai'
Келесбай	Kelesbai'
Қыдырбай	Qydyrbai'
Амангелдина	Amangeldi'na
Карлыбай	Karlybai'
Тлепбай	Tlepbai'
Наурыз	Nay'ryz
Жүнісбек	Ju'nisbek
Жамау	Jamay'
Қожай	Qojai'
Қамарадин	Qamaradi'n
Бектай	Bektai'
Келдібай	Keldibai'
Өмірзақов	O'mirzaqov
Кузеров	Ky'zerov
Ертай	Ertai'
Абылай	Abylai'
Базарбай	Bazarbai'
Айтжан	Ai'tjan
Шермаханбет	S'ermahanbet
Құттыбай	Quttybai'
Нұрақбай	Nuraqbai'
Әніс	A'nis
Доспай	Dospai'
Қартбай	Qartbai'
Кульжан	Ky'ljan
Усманова	Y'smanova
Түзелбек	Tu'zelbek
Айқынбек	Ai'qynbek
Сағынбекқызы	Sag'ynbekqyzy
Балтабай	Baltabai'
Қалихан	Qali'han
Менеш	Menes'
Жолшыбек	Jols'ybek
Төрегелді	To'regeldi
Жанәділ	Jana'dil

Олжабай	Oljabai'
Абдулла	Abdy'lla
Бахтыбай	Bahtybai'
Ермекбай	Ermekbai'
Ағабек	Ag'abek
Егізбай	Egizbai'
Әбдіқадір	A'bdiqadir
Паизов	Pai'zov
Байжұман	Bai'juman
Әділ	A'dil
Айтан	Ai'tan
Зейнолла	Zei'nolla
Әділхан	A'dilhan
Абырбай	Abyrbai'
Зинел	Zi'nel
Батырбай	Batyrbai'
Әзімхан	A'zimhan
Ахметқали	Ahmetqali'
Аққали	Aqqali'
Талғат	Talg'at
Бекайдар	Bekai'dar
Айтжан	Ai'tjan
Кеңес	Ken'es
Ташболат	Tas'bolat
Рахметулла	Rahmety'lla
Айдархан	Ai'darhan
Әбілда	A'bilda
Шохан	S'ohan
Бексейт	Beksei't
Төлепберген	To'lepbergen
Иманбек	I'manbek
Султан	Sy'ltan
Исабек	I'sabek
Жүрсінбек	Ju'rsinbek
Нүсіпхан	Nu'siphan
Камаш	Kamas'
Жеңсқанқызы	Jen'sqanqyzy
Балтабай	Baltabai'
Сәрсембек	Sa'rsembek
Айтжан	Ai'tjan
Рзина	Rzi'na
Әбді	A'bdi
Амангелдина	Amangeldi'na

Мимандос	Mi'mandos
Қуат	Qy'at
Еркинқызы	Erki'nqyzy
Көпжасар	Ko'pjasar
Әбдіқадыр	A'bdiqadyr
Өмірзақ	O'mirzaq
Жамһур	Jamhy'r
Ақсейт	Aqsei't
Айтқұл	Ai'tqul
Жәкен	Ja'ken
Абдрахим	Abdrahi'm
Шерхан	S'erhan
Қабылқайыр	Qabylkai'yr
Орынбай	Orynbai'
Ақшарал	Aqs'aral
Әбікен	A'biken
Аманғазы	Amang'azy
Серікбай	Serikbai'
Қалыбай	Qalybai'
Талғатқызы	Talg'atqyzy
Дәліхан	Da'lihan
Сәрсембек	Sa'rsembek
Өмірзақ	O'mirzaq
Әбдіғаппар	A'bdigappar
Бекетай	Beketai'
Әлімхан	A'limhan
Насиболла	Nasi'bolla
Әбдіхалық	A'bdihalyq
Науман	Nay'man
Паримбек	Pari'mbek
Қонысбай	Qonysbai'
Сандыбай	Sandybai'
Төребек	To'rebek
Жәнібек	Ja'nibek
Бектілеу	Bektiley'
Қабылбай	Qabylbai'
Абдрасул	Abdrasy'l
Мірәлі	Mira'li
Әбжапбар	A'bjapbar
Әлімбет	A'limbet
Баймұрат	Bai'murat
Бидавлет	Bi'davlet
Боранбай	Boranbai'

Байзақов	Bai'zaqov
Кеңес	Ken'es
Смайл	Smai'l
Байзақ	Bai'zaq
Әбдрахман	A'bdrachman
Фаиз	Fai'z
Жамаш	Jamas'
Иманбек	I'manbek
Сейілбек	Sei'ilbek
Құралбай	Quralbai'
Ардабайұлы	Ardabai'uly
Дулатбек	Dy'latbek
Амантай	Amantai'
Сейтжан	Sei'tjan
Өмірзақ	O'mirzaq
Нұрай	Nurai'
Расул	Rasy'l
Жүсіп	Ju'sip
Аманбай	Amanbai'
Нурлан	Ny'rlan
Төлеген	To'legen
Абылайхан	Abylai'han
Теміртай	Temirtai'
Байтен	Bai'ten
Әлібек	A'libek
Тұрғынбек	Turg'ynbek
Сағындық	Sag'yndyq
Искендер	I'skender
Қошан	Qos'an
Әбжал	A'bjal
Өмірзат	O'mirzat
Шымыр	S'ymyr
Құдайберген	Qudai'bergen
Мақаш	Maqas'
Мәлібек	Ma'libek
Мақаш	Maqas'
Бектай	Bektai'
Қойлыбек	Qoi'lybek
Ботай	Botai'
Жанәділ	Jana'dil
Құдайберген	Qudai'bergen
Әкімханқызы	A'kimhanqyzy
Аймахан	Ai'mahan

Ергазина	Ergazi'na
Кундерхан	Ky'nderhan
Әбдраман	A'bdraman
Карим	Kari'm
Саут	Say't
Мірсәлі	Mirsa'li
Бәкір	Ba'kir
Әбдез	A'bdez
Өтеміс	O'temis
Өмірзақ	O'mirzaq
Қартбай	Qartbai'
Жәнібек	Ja'nibek
Шындықұлы	S'yndyquly
Серікбай	Serikbai'
Дошахов	Dos'ahov
Избасар	I'zbasar
Бейсен	Bei'sen
Тұрсынбай	Tursynbai'
Чэков	C'ekov
Төребек	To'rebek
Төлеген	To'legen
Меирбек	Mei'rbek
Мухан	My'han
Рахматулла	Rahmaty'lla
Усéroва	Y'serova
Алғазы	Alg'azy
Абдуалы	Abdy'aly
Қапаш	Qapas'
Амрина	Amri'na
Айдарбек	Ai'darbek
Керімбай	Kerimbai'
Әбсаттар	A'bsattar
Шекербек	S'ekerbek
Мәдібекұлы	Ma'dibekuly
Ешанқұл	Es'anqul
Наматулла	Namaty'lla
Шабак	S'abaq
Әділбек	A'dilbek
Тиллабек	Ti'llabek
Сейдахмет	Sei'dahmet
Шал	S'al
Базарбай	Bazarbai'
Хайрат	Hai'rat

Қажығұмар	Qajyg'umar
Қанаткерей	Qanatkerei'
Кокина	Koki'na
Егінбай	Eginbai'
Қайратқызы	Qai'ratqyzy
Қуатбек	Qy'atbek
Айдын	Ai'dyn
Нәжіб	Na'jib
Байбосын	Bai'bosyn
Балтабай	Baltabai'
Жаңбыр	Jan'byr
Қуандық	Qy'andyq
Әділбек	A'dilbek
Аманбай	Amanbai'
Бибіт	Bi'bit
Сражина	Sraji'na
Қалдыбай	Qaldybai'
Әскер	A'sker
Жалғас	Jalg'as
Нариман	Nari'man
Әжіқан	A'jiqan
Оразбай	Orazbai'
Серік	Serik
Сақ	Saq
Мұрат	Murat
Сапар	Sapar
Жаманқұл	Jamanqul
Орынбасар	Orynbasar
Болатова	Bolatova
Аскарбек	Askarbek
Бердікұл	Berdiqul
Ұлықова	Ulyqova
Сыдық	Sydyq
Нұрылла	Nurylla
Сұлтан	Sultan
Бекмұханбет	Bekmuhanbet
Ералы	Eraly
Божбан	Bojban
Асан	Asan
Қадылбек	Qadylbek
Лепес	Lepes
Рзаева	Rzaeva
Жанжігіт	Janjigit

Полатбек	Polatbek
Бектемір	Bektemir
Премқұл	Premqul
Құрақ	Quraq
Калмахан	Kalmahan
Қабыл	Qabyl
Ұзақ	Uzaq
Орынбасар	Orynbasar
Мұхтарқызы	Muhtarqyzy
Құрман	Qurman
Қасымқызы	Qasymqyzy
Жанұзақ	Januzaq
Топбасы	Topbasy
Жолдас	Joldas
Сатыбалды	Satybaldy
Аман	Aman
Еркінбек	Erkinbek
Қаныбек	Qanybek
Тас	Tas
Сапар	Sapar
Ордабек	Ordabek
Досалы	Dosaly
Пернебек	Pernebek
Қасен	Qasen
Жұмаділ	Jumadil
Ерболат	Erbolat
Ескара	Eskara
Жақсылық	Jaqslylyq
Ізмахан	Izmahan
Сапаев	Sapaev
Жекебазар	Jekebazar
Ералы	Eraly
Жолбарысхан	Jolbaryshan
Паттал	Pattal
Қонысбаев	Qonysbaev
Қостах	Qostah
Жарылқап	Jarylqap
Болатбек	Bolatbek
Оралқызы	Oralqyzy
Естанат	Estanat
Алпамыс	Alpamys
Сламбек	Slambek
Жанзақ	Janzaq

Ботабек	Botabek
Бегалы	Begaly
Қаныбек	Qanybek
Мұзарап	Muzarap
Бахытбек	Bahytbek
Кенжебек	Kenjebek
Сапан	Sapan
Ержанқызы	Erjanqyzy
Тұрымбет	Turymbet
Аманжол	Amanjol
Жолдасалы	Joldasaly
Нұрлан	Nurlan
Бақытқан	Baqytqan
Абдрахман	Abdrahman
Тұрсын	Tursyn
Есіркеп	Esirkep
Спабек	Spabek
Ақыл	Aqyl
Қасым	Qasym
Ахмет	Ahmet
Жамбылбек	Jambylbek
Жақсылық	Jaqsylыq
Картова	Kartova
Қасым	Qasym
Ахмедов	Ahmedov
Мелдебек	Meldebek
Бекмұрат	Bekmurat
Сабаз	Sabaz
Рақымжан	Raqymjan
Едіге	Edige
Разак	Razaq
Батыр	Batyr
Зұлпыхар	Zulpyhar
Есім	Esim
Асқар	Asqar
Лесбек	Lesbek
Мұқаман	Muqaman
Бақыт	Baqyt
Назар	Nazar
Жұмақын	Jumaqyn
Тоқтасын	Toqtasyn
Асқар	Asqar
Аманкелді	Amankeldi

Жарасбек	Jarasbek
Жақсылық	Jaqsylyq
Жамбыл	Jambyl
Барен	Baren
Азатбек	Azatbek
Мұқалбек	Muqalbek
Кежденбек	Kejdenbek
Темірхан	Temirhan
Пазылбек	Pazylbek
Сембек	Sembek
Берікұлы	Berikuly
Ермеков	Ermekov
Тұрарбек	Turarbek
Ерлан	Erlan
Жұмабек	Jumabek
Серкбекұлы	Serkbekuly
Жақсыкелді	Jaqsykeldi
Мақат	Maqat
Оспан	Ospan
Садықбек	Sadyqbek
Азатұлы	Azatuly
Аман	Aman
Таласбек	Talasbek
Ерболұлы	Erboluly
Барах	Barah
Бірлесбек	Birlesbek
Сапар	Sapar
Рахман	Rahman
Салыбек	Salybek
Асан	Asan
Жалмұқан	Jalmuqan
Мұсабек	Musabek
Аманбек	Amanbek
Анарбек	Anarbek
Елтің	Eltin
Маденқызы	Madenqyzy
Датқабек	Datqabek
Толенді	Tolendi
Жұмаділла	Jumadilla
Ізбасқан	Izbasqan
Тұрсын	Tursyn
Жомартқызы	Jomartqyzy
Қазбек	Qazbek

Бекбала	Bekbala
Аманжол	Amanjol
Нұрлыбек	Nurlybek
Серік	Serik
Копжасар	Kopjasar
Елемес	Elemes
Жұмақан	Jumaqan
Асан	Asan
Мұсабек	Musabek
Жақыпбек	Jaqypbek
Ібін	Ibin
Толыбек	Tolybek
Қалдарбек	Qaldarbek
Сабырхан	Sabyrhan
Жарқынбек	Jarqynbek
Сабырхан	Sabyrhan
Асан	Asan
Медет	Medet
Қалдар	Qaldar
Қанат	Qanat
Қарсыбек	Qarsybek
Берік	Berik
Жақып	Jaqyp
Досалы	Dosaly
Бекназар	Beknazar
Сапархан	Saparhan
Жексембі	Jeksembi
Қожанепес	Qojanepes
Мұхаммед	Muhammed
Мұхамбетжан	Muhambetjan
Хасен	Hasen
Сұлтанбек	Sultanbek
Ізімберген	Izimbergen
Асқар	Asqar
Бақыт	Baqyt
Бақытбек	Baqytbek
Нысан	Nysan
Жаппарберген	Japparbergen
Батырхан	Batyrhan
Тастан	Tastan
Тасқара	Tasqara
Жарылқап	Jarylqap
Ережеп	Erejep

Тасболат	Tasbolat
Бердімұрат	Berdimurat
Алқар	Alqar
Ыждан	Yjdan
Аманкелді	Amankeldi
Амангелді	Amangeldi
Тілеміс	Tilemis
Орынбасар	Orynbasar
Еркін	Erkin
Оразалыұлы	Orazalyuly
Алтынбек	Altynbek
Тұрсынбек	Tursynbek
Жасұзақ	Jasuzaq
Толыс	Tolys
Тоқтарқызы	Toqtarqyzy
Досқожа	Dosqoja
Жасұзақ	Jasuzaq
Еркебек	Erkebek
Анар	Anar
Омар	Omar
Тұрсынбек	Tursynbek
Мелдехан	Meldehan
Құлыбек	Qulybek
Солтан	Soltan
Сабыр	Sabyr
Анас	Anas
Абылбек	Abylbek
Хангелді	Hangeldi
Салықов	Salyqov
Ысқақ	Ysqaq
Марат	Marat
Алмат	Almat
Ондасын	Ondasyn
Асанхан	Asanhan
Керімбек	Kerimbek
Есенбек	Esenbek
Батрбек	Batrbek
Ерболсын	Erbolsyn
Жұмаділла	Jumadilla
Тұрлыбек	Turlybek
Тажықұл	Tajyqul
Қаппар	Qappar
Жұмаділда	Jumadilda

Есенкелді	Esenkeldi
Бекмырза	Bekmyrza
Сұлтан	Sultan
Ахмет	Ahmet
Тұралықызы	Turalyqyzy
Орынбек	Orynбек
Балтабек	Baltabek
Нұржан	Nurjan
Сапар	Sapar
Қожахмет	Qojahmet
Жолдас	Joldas
Мұқанбет	Muqanbet
Жанесен	Janesen
Еркінқызы	Erkinqyzy
Құлмаханбет	Qulmahanbet
Қожабек	Qojabek
Жақып	Jaqyp
Ерболат	Erbolat
Озатхан	Ozathan
Қосжан	Qosjan
Жарылқасын	Jarylqasyn
Панабек	Panabek
Досымбет	Dosymbet
Арыстан	Arystan
Оспанқызы	Ospanqyzy
Алмабек	Almabek
Хамза	Hamza
Кадірхан	Kadirhan
Тастанбек	Tastanbek
Тоқан	Toqan
Нұркамал	Nurkamal
Кемал	Kemal
Капсамет	Kapsamet
Жарылқасын	Jarylqasyn
Арнабек	Arnabek
Ысқақ	Ysqaq
Қаражан	Qarajan
Кемелов	Kemelov
Рахым	Rahym
Тұрмахан	Turmahan
Рахмет	Rahmet
Арын	Aryn
Сатымбек	Satymbek

Секен	Seken
Садық	Sadyk
Нүрет	Nuret
Азатбақыт	Azatbaqyt
Кенес	Kenes
Мұсылым	Musylym
Ержан	Erjan
Орман	Orman
Заманбек	Zamanbek
Мұрат	Murat
Темір	Temir
Абдықалық	Abdyqalyq
Мұрсалбек	Mursalbek
Аміралі	Amirali
Ахан	Ahan
Ермек	Ermek
Раман	Raman
Ақылбек	Aqylbek
Қалдыбек	Qaldybek
Лесбек	Lesbek
Бахытбек	Bahytbek
Асылтұрсын	Asyltursyn
Бекжан	Bekjan
Оразбақ	Orazbaq
Тасқара	Tasqara
Рахметов	Rahmetov
Жарқынбекқызы	Jarqynbekqyzy
Маден	Maden
Сламова	Slamova
Тоқсан	Toqsan
Рысмамбет	Rysmambet
Бақытжан	Baqytjan
Мұзаппар	Muzappar
Мақұлбек	Maqulbek
Зетхан	Zethan
Мұса	Musa
Мақмұт	Maqmut
Насыр	Nasyr
Жұмамұрат	Jumamurat
Қалжанова	Qaljanova
Баттал	Battal
Теміржан	Temirjan
Бақытбекқызы	Baqytbekqyzy

Ділда	Dilda
Назарбек	Nazarbek
Молдалы	Moldaly
Бекежан	Bekejan
Ақбар	Akbar
Пернебек	Pernebek
Мақұм	Maqum
Еркіман	Erkiman
Есім	Esim
Ахыт	Ahyt
Бекқызы	Bekqyzy
Рысбек	Rysbek
Сапар	Sapar
Бекболат	Bekbolat
Қарабала	Qarabala
Орынхан	Orynhan
Ерген	Ergen
Саттар	Sattar
Арыстанбек	Arystanbek
Садыр	Sadyr
Омарбек	Omarbek
Ахмет	Ahmet
Жанықұл	Janyqul
Рахымжан	Rahymjan
Омарбек	Omarbek
Бұланқан	Bulanqan
Маннап	Mannap
Сахы	Sahy
Мұқан	Muqan
Бірлесбек	Birlesbek
Мұқтар	Muqtar
Оспаналы	Ospanaly
Елмұрат	Elmurat
Бакрамбек	Bakrambek
Алімхан	Alimhan
Камал	Kamal
Қаратас	Qaratas
Жабәқ	Jabaq
Балтабек	Baltabek
Мұхаметжан	Muhametjan
Жұмажан	Jumajan
Орынбек	Orynбек
Жұлдыз	Juldyz

Ықлас	Yqlas
Мақсатқызы	Maqsatqyzy
Ерген	Ergen
Сұлтанаалы	Sultanaly
Жақсылық	Jaqsylыq
Мұралбек	Muralbek

Кісі есімдері бойынша статистикалық мәлімет (Бекжан Әбдуәліұлы дерегі бойынша)

Жыл сайын оқуға түсетін 30 000-ға тарта түлектің, нақты айтқанда 28914 абитуриенттің тізімі алынды, олардың тегін, өз атын және әкесінің атын бөлек қарағанда барлығы **77461** есім шықты. Әрине ішінде жүздеп қайталанатындары мен өзге ұлт өкілдерінің есімдері де бар, алайда жазылу ерекшеліктеріне байланысты қазір біразы түрлі нұсақаларда нормаланып қалған, сондықтан шығу тегінің бір екеніне қарамай, оларды түрлі есімдер ретінде таңбалауға тура келеді. Қазіргі алдымызда тұрған міндет – әуелі осылардың ішінен қазақ есімдерін жинақтап, жазылу нормаларын белгілеу. Қолданыстан алынғандықтан олар аты-жөн рәсімделуінің қазіргі жағдайынан нақты ақпараттар бере алады. Осы тізімнен А, Ә дыбыстарынан басталатын **1390** есімді кирилл және латын әріптерімен жазып көрдік. Санағанда кирилл қаріптерімен – **9542**, латын қаріптерімен – **10886** таңба қолданылатыны анықталды. Айырмашылық, яғни **1344** таңба артық қолданылатыны белгілі болып отыр.

Ai'dyngali'evi'c', Ai'jari'q, A'bi'bylla, A'bsa'lim, A'bsei'it, A'li'i'a' т.б. секілді есімдерді жазу ауырлай түседі әрі мәтін ішінде қатар келіп қалған жағдайда оқылуы да қиындайды, бір есім мен екіншісінің арасын ажырату біраз бөгелуді талап етеді. Мысалы, егер бірінші буынның жіңішкелігіне қарай соңғы буынды да ыңғайлап жазатын болсақ, *A'si'i'a'* (Әсүйә) есімінде бес әріп орнына тоғыз таңба басылады екен, *Ai'da'y'ren* (Айдәурен) есімінде 8 орнына 11 әріп жазылады. Ілгеріде келтірілген сандардағы айырмашылық жаңа әліпбиді жетілдіре түсу қажет екенін көрсетеді.

№	Кирилл бойынша жазылуы	Латын әріптерімен жазылуы
1.	Аманай	Amanai'
2.	Абай	Abai'
3.	Абақ	Abaq
4.	Абамүсілім	Abamu'silim
5.	Абат	Abat
6.	Абатбай	Abatbai'

7.	Абаумүслім	Abay'mu'slim
8.	Абаш	Abas'
9.	Аббас	Abbas
10.	Абдахат	Abdahat
11.	Абдолла	Abdolla
12.	Абылай	Abylai'
13.	Абылақ	Abylaq
14.	Абылан	Abylan
15.	Абылап	Abylap
16.	Абылахан	Abylahan
17.	Абылахат	Abylahat
18.	Абылаш	Abylas'
19.	Ағабай	Ag'abai'
20.	Ағабек	Ag'abek
21.	Ағадал	Ag'adal
22.	Ағажан	Ag'ajan
23.	Ағай	Ag'ai'
24.	Ағайдан	Ag'ai'dan
25.	Ағайдар	Ag'ai'dar
26.	Ағайша	Ag'ai's'a
27.	Ағамбай	Ag'ambai'
28.	Аған	Ag'an
29.	Ағару	Ag'ary'
30.	Ағарыс	Ag'arys
31.	Ағарыстан	Ag'arystan
32.	Ағатай	Ag'atai'
33.	Ағәділ	Ag'a'dil
34.	Ағәли	Ag'a'li'
35.	Ағәли	Ag'a'li'
36.	Ағдана	Ag'dana
37.	Ағдәулет	Ag'da'y'let
38.	Ағдидар	Ag'di'dar
39.	Ағеділ	Ag'edil
40.	Ағерке	Ag'erke
41.	Ағжайық	Ag'jai'yq
42.	Ағжамал	Ag'jamal
43.	Ағжан	Ag'jan
44.	Ағжарқын	Ag'jarqyn
45.	Ағжол	Ag'jol
46.	Ағжол	Ag'jol
47.	Ағжонас	Ag'jonas
48.	Ағжүзік	Ag'ju'zik
49.	Ағжүнүс	Ag'ju'nu's

50.	Ағжібек	Ag'jibek
51.	Ағжігіт	Ag'jigit
52.	Ағзам	Ag'zam
53.	Ағзамбек	Ag'zambek
54.	Ағзан	Ag'zan
55.	Ағзанбек	Ag'zanbek
56.	Ағзат	Ag'zat
57.	Ағзер	Ag'zer
58.	Ағзия	Ag'zi'a
59.	Ағила	Ag'i'la
60.	Ағимеш	Ag'i'mes'
61.	Ағлан	Ag'lan
62.	Ағланбек	Ag'lanbek
63.	Ағлен	Ag'len
64.	Ағмантай	Ag'mantai'
65.	Ағназ	Ag'naz
66.	Ағназар	Ag'nazar
67.	Ағнар	Ag'nar
68.	Ағниет	Ag'ni'et
69.	Ағнияз	Ag'ni'az
70.	Ағнұр	Ag'nur
71.	Ағөрік	Ag'o'rik
72.	Ағубай	Ag'y'bai'
73.	Ағұлпа	Ag'ulpa
74.	Ағыбай	Ag'ybai'
75.	Ағым	Ag'ym
76.	Ағымбек	Ag'ymbek
77.	Ағын	Ag'yn
78.	Ағырыс	Ag'yrys
79.	Ағыс	Ag'ys
80.	Ағытай	Ag'ytai'
81.	Ағыш	Ag'ys'
82.	Агілес	Ag'iles
83.	Адай	Adai'
84.	Адайбек	Adai'bek
85.	Адақ	Adaq
86.	Адал	Adal
87.	Адалбек	Adalbek
88.	Адалжан	Adaljan
89.	Адалхан	Adalhan
90.	Адалят	Adali'at
91.	Адам	Adam
92.	Адамбай	Adambai'

93.	Адамбек	Adambek
94.	Адамбосын	Adambosyn
95.	Адамжан	Adamjan
96.	Адамзат	Adamzat
97.	Адас	Adas
98.	Адат	Adat
99.	Адашбек	Adas'bek
100.	Азамат	Azamat
101.	Азат	Azat
102.	Азатхан	Azathan
103.	Азбай	Azbai'
104.	Аида	Ai'da
105.	Аиза	Ai'za
106.	Айсұлу	Ai'suly'
107.	Ай	Ai'
108.	Айару	Ai'ary'
109.	Айәділ	Ai'a'dil
110.	Айбала	Ai'bala
111.	Айбанат	Ai'banat
112.	Айбану	Ai'bany'
113.	Айбар	Ai'bar
114.	Айбарша	Ai'bars'a
115.	Айбас	Ai'bas
116.	Айбат	Ai'bat
117.	Айбек	Ai'bek
118.	Айберген	Ai'bergen
119.	Айбике	Ai'bi'ke
120.	Айбол	Ai'bol
121.	Айболат	Ai'bolat
122.	Айбосын	Ai'bosyn
123.	Айбота	Ai'bota
124.	Айбөлек	Ai'bo'lek
125.	Айбөпе	Ai'bo'pe
126.	Айбын	Ai'byn
127.	Айгел	Ai'gel
128.	Айгенже	Ai'genje
129.	Айгүзел	Ai'gu'zel
130.	Айгүл	Ai'gu'l
131.	Айғабыл	Ai'g'abyl
132.	Айғазы	Ai'g'azy
133.	Айғали	Ai'g'ali'
134.	Айғалы	Ai'g'aly
135.	Айғаным	Ai'g'anym

136.	Айғара	Ai'g'ara
137.	Айғожа	Ai'g'oja
138.	Айғозы	Ai'g'ozy
139.	Айдайқыз	Ai'dai'qyz
140.	Айдан	Ai'dan
141.	Айдана	Ai'dana
142.	Айдар	Ai'dar
143.	Айдаралы	Ai'daraly
144.	Айдарәлі	Ai'dara'li
145.	Айдарбай	Ai'darbai'
146.	Айдарбек	Ai'darbek
147.	Айдарғазы	Ai'darg'azy
148.	Айдаркүл	Ai'darqul
149.	Айдархан	Ai'darhan
150.	Айдаш	Ai'das'
151.	Айдәулет	Ai'da'y'let
152.	Айдәурен	Ai'da'y'ren
153.	Айдидар	Ai'di'dar
154.	Айдина	Ai'di'na
155.	Айдос	Ai'dos
156.	Айдрәлім	Ai'dra'lim
157.	Айдулат	Ai'dy'lat
158.	Айдын	Ai'dyn
159.	Айдын	Ai'dyn
160.	Айдынбек	Ai'dynbek
161.	Айдынгүл	Ai'dyngu'l
162.	Айдыңғали	Ai'dyng'ali'
163.	Айерке	Ai'erke
164.	Айжамал	Ai'jamal
165.	Айжан	Ai'jan
166.	Айжан	Ai'jan
167.	Айжанат	Ai'janat
168.	Айжарқын	Ai'jarqyn
169.	Айжарқын	Ai'jarqyn
170.	Айжарық	Ai'jaryq
171.	Айжаухар	Ai'jay'har
172.	Айжол	Ai'jol
173.	Айза	Ai'za
174.	Айзада	Ai'zada
175.	Айзана	Ai'zana
176.	Айзат	Ai'zat
177.	Айзере	Ai'zere
178.	Айзия	Ai'zi'a

179.	Айкенже	Ai'kenje
180.	Айкөркем	Ai'ko'rkem
181.	Айкөрік	Ai'ko'rik
182.	Айкүміс	Ai'ku'mis
183.	Айкүн	Ai'ku'n
184.	Айқадам	Ai'qadam
185.	Айқан	Ai'qan
186.	Айқошқар	Ai'qos'qar
187.	Айқын	Ai'qyn
188.	Айқынбай	Ai'qynbai'
189.	Айқынбек	Ai'qynbek
190.	Айлана	Ai'lana
191.	Айлен	Ai'len
192.	Аймағамбет	Ai'mag'ambet
193.	Аймақ	Ai'maq
194.	Айман	Ai'man
195.	Айманбек	Ai'manbek
196.	Аймара	Ai'mara
197.	Аймарал	Ai'maral
198.	Аймахан	Ai'mahan
199.	Аймекен	Ai'meken
200.	Аймен	Ai'men
201.	Аймереке	Ai'mereke
202.	Аймет	Ai'met
203.	Аймира	Ai'mi'ra
204.	Аймөлдір	Ai'mo'ldir
205.	Аймұқан	Ai'muqan
206.	Аймұрат	Ai'murat
207.	Аймұрза	Ai'murza
208.	Аймұхамбет	Ai'muhambet
209.	Аймұш	Ai'mus'
210.	Аймырза	Ai'myrza
211.	Аймыш	Ai'mys'
212.	Айна	Ai'na
213.	Айнабай	Ai'nabai'
214.	Айнабек	Ai'nabek
215.	Айнагүл	Ai'nagu'l
216.	Айнағұл	Ai'nag'ul
217.	Айназ	Ai'naz
218.	Айназар	Ai'nazar
219.	Айнамгүл	Ai'namgu'l
220.	Айнамкөз	Ai'namko'z
221.	Айнар	Ai'nar

222.	Айнат	Ai'nat
223.	Айнаш	Ai'nas'
224.	Айнел	Ai'nel
225.	Айниден	Ai'ni'den
226.	Айнисам	Ai'ni'sam
227.	Айнитдин	Ai'ni'tdi'n
228.	Айнұр	Ai'nur
229.	Айпан	Ai'pan
230.	Айпара	Ai'para
231.	Айпен	Ai'pen
232.	Айрат	Ai'rat
233.	Айриза	Ai'ri'za
234.	Айса	Ai'sa
235.	Айсабек	Ai'sabek
236.	Айсағали	Ai'sag'ali'
237.	Айсағым	Ai'sag'ym
238.	Айсамал	Ai'samal
239.	Айсан	Ai'san
240.	Айсана	Ai'sana
241.	Айсара	Ai'sara
242.	Айсары	Ai'sary
243.	Айсат	Ai'sat
244.	Айсәнім	Ai'sa'nim
245.	Айсәуле	Ai'sa'y'le
246.	Айсезім	Ai'sezim
247.	Айсейіт	Ai'sei'it
248.	Айсен	Ai'sen
249.	Айсина	Ai'si'na
250.	Айсұлтан	Ai'sultan
251.	Айсұлу	Ai'suly'
252.	Айтақын	Ai'taqyn
253.	Айталы	Ai'taly
254.	Айтамбай	Ai'tambai'
255.	Айтан	Ai'tan
256.	Айтаңсық	Ai'tan'syq
257.	Айтас	Ai'tas
258.	Айтахмет	Ai'tahmet
259.	Айтбай	Ai'tbai'
260.	Айтбала	Ai'tbala
261.	Айтбек	Ai'tbek
262.	Айтберік	Ai'tberik
263.	Айтболат	Ai'tbolat
264.	Айтбөрі	Ai'tbo'ri

265.	Айтеке	Ai'teke
266.	Айтен	Ai'ten
267.	Айтжамал	Ai'tjamal
268.	Айткен	Ai'tken
269.	Айткеш	Ai'tkes'
270.	Айткүл	Ai'tku'l
271.	Айтқабыл	Ai'tqabyl
272.	Айтқажы	Ai'tqajy
273.	Айтқазы	Ai'tqazy
274.	Айтқали	Ai'tqali'
275.	Айтқожа	Ai'tqoja
276.	Айткүл	Ai'tqul
277.	Айтқұрман	Ai'tqurman
278.	Айтқұрмаш	Ai'tqurmas'
279.	Айтмағамбет	Ai'tmag'ambet
280.	Айтмахан	Ai'tmahan
281.	Айтмолда	Ai'tmolda
282.	Айтмұқамбек	Ai'tmuqambek
283.	Айтмұкамет	Ai'tmuqamet
284.	Айтмұқан	Ai'tmuqan
285.	Айтмұқаш	Ai'tmuqas'
286.	Айтмұрат	Ai'tmurat
287.	Айтмырза	Ai'tmyrza
288.	Айтолған	Ai'tolg'an
289.	Айтолқын	Ai'tolqyn
290.	Айторғын	Ai'torg'yn
291.	Айтоты	Ai'toty
292.	Айтөре	Ai'to're
293.	Айтпен	Ai'tpen
294.	Айту	Ai'ty'
295.	Айтуар	Ai'ty'ar
296.	Айтубай	Ai'ty'bai'
297.	Айтуған	Ai'ty'g'an
298.	Айтуыл	Ai'ty'yl
299.	Айтық	Ai'tyq
300.	Айтым	Ai'tym
301.	Айтыман	Ai'tyman
302.	Айтымбет	Ai'tymbet
303.	Айтілда	Ai'tilda
304.	Айұзақ	Ai'uzaq
305.	Айхан	Ai'han
306.	Айханым	Ai'hanym
307.	Айхат	Ai'hat

308.	Айша	Ai's'a
309.	Айшабибі	Ai's'abi'bi
310.	Айшат	Ai's'at
311.	Айшолпан	Ai's'olpan
312.	Айшуақ	Ai's'y'aq
313.	Айшыгүл	Ai's'ygu'l
314.	Айызбай	Ai'yzbai'
315.	Айым	Ai'ym
316.	Айымбай	Ai'ymbai'
317.	Айымбек	Ai'ymbek
318.	Айымбет	Ai'ymbet
319.	Айымгүл	Ai'ymgu'l
320.	Айымкүл	Ai'ymku'l
321.	Айымқан	Ai'ymqan
322.	Айымхан	Ai'ymhan
323.	Айып	Ai'yp
324.	Айыпхан	Ai'yphan
325.	Айя	Ai'a
326.	Айягөз	Ai'ago'z
327.	Айяулым	Ai'ay'lym
328.	Ақай	Aqai'
329.	Ақай	Aqai'
330.	Ақамбай	Aqambai'
331.	Ақан	Aqan
332.	Ақан	Aqan
333.	Ақанбай	Aqanbai'
334.	Ақанғажы	Aqang'ajy
335.	Ақанжан	Aqanjan
336.	Ақансері	Aqanseri
337.	Ақантай	Aqantai'

Шетел атаулары

Эргонимдер

№	Кирил графикасында таңбалануы	Ағылшын тілінде таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Ұсыныс үшін
Сауда орталықтары				
1.	Armada	Армада	Armada	
2.	Baumarket	Баумаркет	Bay'market	
3.	City Center	Сити Центр	Si'ti' Sentr	
4.	City Plus	Сити Плюс	Si'ti' Pli'y's	
5.	Deluxe	Делюкс	Deli'y'ks	
6.	Esentai Mall	Есентай Мол	Esentai' Mol	
7.	Food Class	Фуд Класс	Fy'd Klass	
8.	Gastromarket	Гастромаркет	Gastromarket	
9.	Graf	Граф	Graf	
10.	Green	Грин	Gri'n	
11.	Interfood	Интерфуд	I'nterfy'd	
12.	Kaz-Shop.net	Каз-Шоп.нет	Kaz-S'op.net	
13.	Life Town	Лайф Таун	Lai'f Tay'n	
14.	Magnum cash & carry	Магнум кэш&кэрри	Magny'm kes' & kerri'	
15.	Maxima	Максима	Maksi'ma	
16.	Mega Alma-Ata	Мега Алма-Ата	Mega Alma-Ata	
17.	Silk Way City	Силк Уей Сити	Si'lk Y'ei' Si'ti'	
18.	Small	Смол	Smol	
19.	Thomi's Pastry	Томи'с Пастри	Tomi's Pastr'i'	
20.	Villa Boutiques & Restaurants	Вилла Боутикюес & Рестаурантс	Vi'lla Boy'ti'ki'y'es & Restay'rants	
21.	Гастроном Ray	Гастроном Рей	Gastronom Rei'	
22.	Toimart	Тоймарт	Toi'mart	
23.	Adk	АДКа	ADKa	
24.	A-Store	А-Стор	A-Stor	
25.	Saks Fifth Avenue	Сакс Фифз Авеню	Saks Fi'fz Aveni'y'	
26.	SM-Market	ЭсЭм-Маркет	EsEm-Market	
27.	Skif	Скиф	Ski'f	
28.	Tomat	Томат	Tomat	

29.	MART	МАРТ	MART	
30.	Gross	Гросс	Gross	
31.	Metro cash & carry	Метро кэш&кэрри	Metro kes' & kerri'	
32.	Globus	Глобус	Globy's	
33.	Aport Mall	Апорт Мол	Aport Mol	
34.	Sputnik	Спутник	Spy'tni'k	
35.	KeruenCity	Керуен Сити	Kery'en Si'ti'	
36.	Astana Mall	Астана Мол	Astana Mol	
37.	MEGA Silk Way Астана	Мега Силк Уей Астана	Mega Si'lk Y'ei' Astana	
38.	Asia Park	Азия Парк	Azi'a Park	
39.	Baby Park	Бейби Парк	Bei'bi' Park	
40.	Mega Astana	Мега Астана	Mega Astana	
41.	Sine Tempore	Сине Темпуре	Si'ne Tempy're	
42.	Sulpak	Сулпак	Sy'lpak	
43.	Beautymania	Бютимания	Bi'y'ti'mani'a	
44.	Carnaby	Карнейби	Karnei'bi'	
45.	Chester	Честер	C'ester	
46.	Glance	Гланс	Glans	
47.	Happyton	Хаппилон	Happi'lon	
48.	Kira Plastinina	Кира Пластинина	Ki'ra Plasti'ni'na	
49.	Lady Collection	Леди Коллекшн	Ledi' Kolleks'n	
50.	oodji	Оджи	Odji'	
51.	Sela	Села	Sela	
52.	Star Cinema	Стар Синема	Star Si'nema	
53.	WoolStreet	УолСтрит	Y'olStri't	
54.	Khan Shatyr	Хан Шатыр	Han S'atyr	
55.	Moskva Metropolitan	Москва Метрополитан	Moskva Metropoli'tan	
56.	Almaty Mall	Алматы Мол	Almaty Mol	
57.	Dostyk Plaza	Достық Плаза	Dostyq Plaza	
58.	Colibri	Колибри	Koli'bri'	
59.	Forum Almaty	Форум Алматы	Fory'm Almaty	
60.	Abylai Khan Plaza	Аыблай Хан Плаза	Ayblai' Han Plaza	
61.	Atakent Mall	Атакент Мол	Atakent Mol	
62.	North Ring	Норвз Ринг	Norvz Ri'ng	
63.	Grand Park	Гранд Парк	Grand Park	
64.	Bekmambetov cinema	Бекмамбетов синема	Bekmambetov si'nema	
65.	Chaplin ADK	Чаплин АДКа	C'apli'n ADKa	

66.	Chaplin Mango RealD 3D	Чаплин Манго РеалД 3 Д	C'apli'n Mango RealD 3 D	
67.	Chaplin MEGA RealD 3D	Саплин Мега РеалД 3Д	Sapli'n Mega RealD 3D	
68.	Cinema Towers	Синема Тowyepc	Si'nema Toy'ers	
69.	Cinemax (Dostyk Plaza)	Синемакс (Достык Плаза)	Si'nemaks (Dostyq Plaza)	
70.	KinoPark	КиноПарк	Ki'noPark	
71.	LUMIERA Miniplex	ЛЮМИРА Миниплекс	LI'y'MI'RA Mi'ni'pleks	
72.	Nomad Cinema	Номад Синема	Nomad Si'nema	
73.	Promenade-cinema	Променад-синема	Promenad-si'nema	
Бренд атаулары				
74.	Adidas	Адидас	Adi'das	
75.	Apple	Апл	Apl	
76.	Canon	Канон	Kanon	
77.	Casio	Касио	Kasi'o	
78.	Cisco	Киско	Ki'sko	
79.	Compaq	Компак	Kompak	
80.	Corel	Корел	Korel	
81.	Daewoo	Даеуо	Daey'o	
82.	Fuji	Фюжи	Fi'y'ji'	
83.	Google	Гугл	Gy'gl	
84.	HP	ЭйчПи	Ei'c'Pi'	
85.	Hitachi	Хайтачи	Hai'tac'i'	
86.	Honda	Ходнда	Hodnda	
87.	Honeywell	Хонейуел	Honei'y'el	
88.	Hotmail	Хотмэйл	Hotmei'l	
89.	Hyundai	Хюндай	Hi'y'ndai'	
90.	IBM	АйБиЭм	Ai'Bi'Em	
91.	Intel	Интел	I'ntel	
92.	Kawasaki	Кауасаки	Kay'asaki'	
93.	Kodak	Кодак	Kodak	
94.	Konica	Коника	Koni'ka	
95.	LG -	ЭлЖи	ElJi'	
96.	Lotus	Лотос	Lotos	
97.	Microsoft	Майкрософт	Mai'krosoft	
98.	Mitsubishi	Митсубиши	Mi'tsy'bi's'i'	
99.	Motorola	Моторола	Motorola	
100.	Mozilla Foundation	Мозила Фаундейшн	Mozi'la Fay'ndei's'n	

101.	Nikon	Никон	Ni'kon	
102.	Nintendo	Нинтендо	Ni'ntendo	
103.	Nissan	Ниссан	Ni'ssan	
104.	Nokia	Нокиа	Noki'a	
105.	Novell	Новел	Novel	
106.	Oracle	Оракл	Orakl	
107.	Sanyo	Санио	Sani'o	
108.	SAP	САП	SAP	
109.	SCO	СКО	SKO	
110.	Siemens	Сименс	Si'mens	
111.	Sony	Сони	Soni'	
112.	Subaru	Субару	Sy'bary'	
113.	SUN	САН	SAN	
114.	Suzuki	Сузуки	Sy'zy'ki'	
115.	Toshiba	Тошиба	Tos'i'ba	
116.	Toyota	Тойота	Toi'ota	
117.	Xerox	Херокс	Heroks	
118.	Yahoo	Йахау	I'ahay'	
119.	GAP	ГАП	GAP	
120.	PRENATAL	РЕНАТАЛ	RENATAL	
121.	Unitop	Юнитоп	I'y'ni'top	
122.	Kostyum.kz	Костюм.кз	Kosti'y'm.kz	
123.	Bongo	Бонго	Bongo	
124.	Phoenix Shop	Фoenixс Шоп	Foeni'ks S'op	
125.	Eva	Ева	Eva	
126.	Simoni	Симони	Si'moni'	
127.	Pride	Прайд	Prai'd	
128.	LIMPOPO Outdoor	Лимпопо Аутдо	Li'mpopo Ay'tdo	
129.	Armani Jeans	Армани Жеанс	Armani' Jeans	
130.	Allure Classic	Аллитр Классик	Alli'r Klassi'k	
131.	Marks & Spenser	Макрс & Спенсер	Makrs & Spenser	
132.	DeFacto	Де Факто	De Fakto	
133.	Juz Shop	Жуз Шоп	Jy'z S'op	
134.	POSH BABY	ПОШ БЕЙБИ	POS' BEI'BI'	
135.	Башмак.kz	Башмак.кз	Bas'mak.kz	
136.	Emilio Guido	Емилио Гуйдо	Emi'li'o Gy'i'do	
137.	NewYorker	НьюЙоркер	Ni'y'I'orker	
138.	Opposite shop Almaty	Оппосайт шоп Алматы	Opposai't s'op Almaty	
139.	SportHouse	СпортХаус	SportHay's	
140.	Colin`s	Колин`с	Koli'n`s	

141.	Sladko.kz	Сладко.кз	Sladko.kz	
142.	Union Space	Юнион Спайс	I'y'ni'on Spai's	
143.	ZENDEN	ЗЕНДЕН	ZENDEN	
144.	MARK FORMELLE	Марк Формелл	Mark Formell	
145.	MMAshop.kz	ММАшоп.кз	MMAs'op.kz	
146.	Salamander	Саламандер	Salamander	
147.	Grazie	Грейзи	Grei'zi'	
148.	Boss	Босс	Boss	
149.	RealSport	РеалСпорт	RealSport	
150.	Napapijri	Напапизри	Napapi'jri'	
151.	Loriblu	Лориблу	Lori'bly'	
152.	Sofia	София	Sofi'a	
153.	Flash Store	Флеш Стор	Fles' Stor	
154.	Emporio Armani	Емпорио Армани	Empori'o Armani'	
155.	Luxury Outlet	Люксари Аутлет	Li'y'ksari' Ay'tlet	
156.	Miss Olee	Мисс Оли	Mi'ss Oli'	
157.	Orchestra	Орчестра	Orc'estra	
158.	Californication Women	Калифорникейш н Уомен	Kali'forni'kei's'n Y'omen	
159.	Angelcher	Ангелчер	Angelc'er	
160.	ECCO	ЭККО	EKKO	
161.	Personage	Персонеж	Personei'j	
162.	Tommy Hilfiger	Томми Хайлфайгер	Tommi' Hai'lfai'ger	
163.	Nike	Найк	Nai'k	
164.	Massimo Dutti	Массимо Дюти	Massi'mo Di'y'ti'	
165.	UNITED COLORS OF BENETTON	Юнайтед Колорс оф Бенеттон	I'y'nai'ted Kolors of Benetton	
166.	Victoria	Виктория	Vi'ktori'a	
167.	Pull & Bear	Рул & Виар	Ry'l & Vi'ar	
168.	Otto	Отто	Otto	
169.	Охотник kz	Охотник кз	Ohotni'k kz	
170.	Sman	Сман	Sman	
171.	Attimo	Аттим	Atti'mo	
172.	LA NOVIA	Ла Новиа	La Novi'a	
173.	Roy Robson & Bolivar	Рой Робсон & Боливар	Roi' Robson & Boli'var	
174.	Polann	Поланн	Polann	
175.	Cortefiel	Кортефейл	Kortefei'l	
176.	Спортмастер	Спортмастер	Sportmaster	

177.	Kimex	Кимекс	Ki'meks	
178.	O`stin	О`стин	O`sti'n	
179.	Salomon	Саломон	Salomon	
180.	Billion.co	Биллион.ко	Bi'lli'on.co	
181.	Berlin	Берлин	Berli'n	
182.	Scooter	Скоутер	Skoy'ter	
183.	Walk Safari	Уолк Сафари	Y'olk Safari'	
184.	Jeans Town	Жеанс Тоун	Jeans Toy'n	
185.	Greyder	Грейдер	Grei'der	
186.	Kari	Кари	Kari'	
187.	Step up Almaty	Степ ап Алматы	Step ap Almaty	
188.	Bodenschatz	Боденчатз	Bodenc'atz	
189.	LC Waikiki	ЭлСи Вайкики	ELSi' Vai'ki'ki'	
190.	Tisert	Тисерт	Ti'sert	
191.	Albione	Альбион	Albi'on	
192.	Calzedonia	Кальзедония	Kalzedoni'a	
193.	Fabio Lucetti	Фабио Луцетти	Fabi'o Ly'setti'	
194.	Seealt	Слиалт	Sli'alt	
195.	Monsoon- Accessorize	Мунсун- Аксесорайз	My'nsy'n- Aksesorai'z	
196.	Harmont & Blaine	Хармонт & Блайн	Harmont & Blai'n	
197.	Gerard Darel	Герард Дарель	Gerard Darel	
198.	INmode	ИНмоуд	I'Nmoy'd	
199.	Suvari	Савари	Savari'	
200.	Go for Gold	Гоу фо Гоулд	Goy' fo Goy'ld	
201.	Lord and taylor	Лорд анд Тайлор	Lord and Tai'lor	
202.	Sears	Сиарс	Si'ars	
203.	GILT	ГИЛТ	GI'LT	
204.	Neiman Marcus	Нейман Маркус	Nei'man Marky's	
205.	Nordstorm	Нордсторм	Nordstorm	
206.	Blue Fly	Блу Флай	Bly' Flai'	
207.	Betsey Johnson	Бетси Жонсон	Betsi' Jonson	
208.	Burberry	Бурберри	By'rberri'	
209.	LOUIS VUITTON	Луис Луйтон	Ly'i's Ly'i'ton	
210.	Ferrari	Феррари	Ferrari'	
211.	Net a porter	Нет а портер	Net a porter	
212.	GUCCI	Гуччи	Gy'c'c'i'	
213.	BCBGMAXAZR IA	БиСиБиЖиМАК АЗРИЯ	Bi'Si'Bi'Ji'МАКА ZRI'A	
214.	Moschino	Мосчино	Mosc'i'no	
215.	Tory Burch	Тори Барч	Tori' Barc'	

216.	DSQUARED2	ДиСКУАРЕД2	Di'SKY'ARED2	
217.	Philipp Plein	Пилип Плейн	Pi'li'p Plei'n	
218.	HUGO BOSS	ХУГО БОСС	HY'GO BOSS	
219.	Dolce & Gabbana	Дольче анд Габбана	Dolc'e and Gabbana	
Банк атаулары				
220.	Kaspi bank	Каспи банк	Kaspi' bank	
221.	HSBC Банк Қазақстан	ЭчЭсБиСИ Банк Қазақстан	Ec'EsBi'SI' Bank Qazaqstan	
222.	Delta Bank	Дельта Банк	Delta Bank	
223.	ВТБ Қазақстан		VTB Qazaqstan	
224.	AsiaCredit Bank	АзияКредит Банк	Azi'aKredi't Bank	
225.	Банк Kassa Nova	Банк Касса Нова	Bank Kassa Nova	
226.	RBK Bank	РБК Банк	RBK Bank	
227.	Qazaq Bank	Қазақ Банк	Qazaq Bank	
Тұрғын үй атаулары				
228.	Abay Residence	Абай резиденс	Abai' rezi'dens	
229.	Adal Residence	Адал резиденс	Adal rezi'dens	
230.	AFD Plaza	АЭфД Плаза	AEfD Plaza	
231.	Alma Village	Алма Виллаж	Alma Vi'llaj	
232.	Apple Town	Апл Тоун	Apl Toy'n	
233.	ArmanVille	Арман Вайлл	Arman Vai'll	
234.	Artville Алмарасан	Артвайлл Алмарасан	Artvai'll Almarasan	
235.	Athletic Village	Атлетик Виллаж Бағанашыл Севен Старс	Atleti'k Vi'llaj Bag'anas'yl Seven Stars	
236.	Baganashil Seven Stars	Бәйтерек резиденс	Ba'i'terek rezi'dens	
237.	Bayterek Residence	Сентрал Есентай резиденс	Sentral Esentai' rezi'dens	
238.	Central Esentai Residence	Сентрал парк резиденс	Sentral park rezi'dens	
239.	Central Park Residence	Кординал	Kordi'nal	
240.	Cordial	Кристал Эйр Виллаж	Kri'stal Ei'r Vi'llaj	
241.	Crystal Air Village	ДеВилл	DeVi'll	
242.	DeVille	Достық резиденс	Dostyq rezi'dens	

243.	Dostyk Residence	Есентай сити	Esentai' si'ti'	
244.	Esentai City	Есентай палас	Esentai' palas	
245.	Esentai Palace	Есентай Ривэ	Esentai' Ri've Tay'nhay'z	
246.	Esentai River Townhouse	Таунхауз	Ekskli'y'zi'v Rezi'dens	
247.	Exclusive Residence	ЭКСКЛЮЗИВ Резиденс	Falkonsi'ti'	
248.	Falconcity	Фалконсити	Gagari'n Park	
249.	Gagarin Park	Гагарин Парк	Gorki'i' park rezi'dens	
250.	Gorky Park Residence	Горкий парк резиденс	Gri'nLandi'i'a	
251.	GreenLandia	ГринЛандия	I'l de Frans	
252.	Ile De France	Ил де Франс	I'mpori'o	
253.	Imporio	Импорио	I'zy'mry'd Rezi'dens	
254.	Izumrud Residence	Изумруд Резиденс	Qaplan hay's	
255.	Kaplan House	Қаплан хаус	Ko'kto'be si'ti'	
256.	Koktobe City	Көктөбе сити	Lati'fa Rezi'dens	
257.	Latifa Residence	Латифа Резиденс	Maksi'ma Rezi'dens	
258.	Maxima Residence	Максима Резиденс	EmBi' 52	
259.	MB 52	ЭмБи 52	Megatay'er Almaty	
260.	Megatower Almaty	Мегатауер Алматы	Mi'ras Park	
261.	Miras Park	Мирас Парк	EnSi' Toy'er	
262.	NS Tower	ЭнСи Тоуер	Palm Vallei'	
263.	Palm Valley	Палм Валлей	Park Hay's	
264.	Park House	Парк Хаус	Remi'zzovka Pri'vai't Rezi'des	
265.	Remizovka Private Residences	Ремиззовка Привайт Резидес	Roi'al	
266.	Royal	Роял	Roi'al Gardens	
267.	Royal Gardens	Роял Гарденс	Abai' rezi'dens	
Спорт, фитнес клуб атаулары				
268.	Continental club	Континентал клуб	Konti'nental klab	

269.	Maximus	Максимус	Maksi'my's	
270.	Fitnation	Фитнейшн	Fi'tnei's'n	
271.	Miss Fitness	Мисс Фитнесс	Mi'ss Fi'tness	
272.	Agonda	Агонда	Agonda	
273.	Happy Life	Хаппи Лайф	Happi' Lai'f	
274.	ТонусАзия	Тонус Азия	Tony's Azi'a	
275.	L-Sport	Л-Спорт	L-Sport	
276.	UNIFLEX	ЮНИФЛЕКС	I'y'NI'FLEKS	
277.	Фитнес-студия L.E.S.	Фитнес-студия Л.Е.С.	Fi'tnes-sty'di'a L.E.S.	
278.	Fit Studio	Фит Студио	Fi't Sty'di'o	
279.	Rocco Gym	Рокко Гим	Rokko Gi'm	
280.	SKYFITNESS	СКАЙФИТНЕС	SKAI'FI'TNES	
281.	Be In Art	Би Ин Арт	Bi' I'n Art	
282.	DAR FIT Wellness club	ДАР ФИТ Уелнесс клуби	DAR FI'T Y'elness klabi'	
283.	Rakhat Fitness	Рахат Фитнес	Rahat Fi'tnes	
284.	APROFIT	АПРОФИТ	APROFI'T	
285.	Be Turbo	Би Турбо	Bi' Ty'rbo	
286.	FitnessBlitz Саламат	ФитнесБлитц Саламат	Fi'tnesBli'ts Salamat	
287.	Fitness Life	Фитнес Лайф	Fi'tnes Lai'f	
288.	Anira SilkWayCity	Анира СИЛКУейСити	Ani'ra SI'LKY'ei'Si'ti'	
289.	A&F Sport	A&F Спорт	A&F Sport	
290.	Fidelity «Самал»	Фиделити «Самал»	Fi'deli'ti' «Samal»	
291.	Fidelity «Бухар Жырау»	Фиделити «Бұхар Жырау»	Fi'deli'ti' «Buhar Jyray'»	
292.	Real Gym	Реал Гим	Real Gi'm	
293.	Luxor Wellness Club	Люксор Уелнес Клуб	Li'y'ksor Y'elnes Klab	
294.	World Class Almaty	Уорлд Калсс Алматы	Y'orld Kalss Almaty	
295.	Fidelity «Ботанический сад»	Фиделити «Ботанический сады»	Fi'deli'ti' «Botani'c'eski'i' sady»	
296.	Fidelity «Терпенкур»	Фиделити «Терпенкур»	Fi'deli'ti' «Terrenky'r»	
297.	Fidelity «Нурлы Тау»	Фиделити «Нұрлы Тау»	Fi'deli'ti' «Nurly Tau'»	
298.	Anira Fitness	Анира Фитнес	Ani'ra Fi'tnes	
299.	LIFESTYLE	ЛАЙФСТИЛЬ	LAI'FSTIL'Ь	

300.	Fitness Lady	Фитнес Леди	Fi'tnes Ledi'	
301.	CITY FITNESS	Сити Фитнес	Si'ti' Fi'tnes	
302.	SVIG	СВИГ	SVIG	
303.	Fitness Gym	Фитнес Гим	Fi'tnes Gi'm	
304.	Body Gym	Боли Гим	Boli' Gi'm	
305.	Brooklyn Fitness Gym	Бруклин Фитнес Гим	Bry'kli'n Fi'tnes Gi'm	
306.	Fitnation Алматы	Фитнейшн Алматы	Fi'tnei's'n Almaty	
307.	FitnessBlitz Аксай	ФитнесБлитц Аксай	Fi'tnesBli'ts Aqsai'	
308.	FitnessBlitz Дукат	ФинтесБлитц Дукат	Fi'ntesBli'ts Dy'kat	
309.	FitnessBlitz Кулагер	ФитнесБлитц Құлагер	Fi'tnesBli'ts Qulager	
310.	FitnessBlitz Люмир	ФитнесБлитц Люмир	Fi'tnesBli'ts Li'y'mi'r	
311.	FitnessBlitz Самал	ФитнесБлитц Самал	Fi'tnesBli'ts Samal	
312.	FitnessBlitz	ФитнесБлитц	Fi'tnesBli'ts	
313.	My Fitness	Му Фитнес	My' Fi'tnes	
314.	Ska club	Ска клуб	Ska klab	
315.	Welness & Spa «Aquarius»	Уелнесс & Спа «Акуариус»	Y'elness & Spa «Aky'ari'y's»	
316.	«Galaxy Mix»	Галакси Микс	Galaksi' Mi'ks	
317.	FITPARK	ФИТПАРК	FI'TPARK	
318.	Golden Eagle CrossFit	Гоулден Еажл КроссФит	Goy'lden Eajl KrossFi't	
319.	Lifetime Fitness and Gym	Лайфтайм Фитнес анд Гим	Lai'ftai'm Fi'tnes and Gi'm	
320.	FITNESS MANIA	ФИТНЕС МАНИЯ	FI'TNES MANI'A	
321.	Progyim	Прогим	Progi'm	
322.	FitMama Club Алматы	ФитМама Клуб Алматы	Fi'tMama Klab Almaty	
323.	CLASSIS	КЛАССИС	KLASSI'S	
324.	YourStyle	ЙоСтайл	I'oStai'l	
325.	Arasan Fitness	Арасан Фитнес	Arasan Fi'tnes	
326.	Aksai Fitness	Аксай Фитнес	Aksai' Fi'tnes	
327.	FitStars	ФитСтарс	Fi'tStars	
328.	Golden Dragon Fit	Гоулден Драгон Фит	Goy'lden Dragon Fi't	

329.	Invictus Fitness & Crossfit	Инвиктус Фитнес & Кроссфит	I'nyi'kty's Fi'tnes & Krossfi't	
330.	GPoint	ЖПойнт	JPoi'nt	
331.	Gryphon	Грайфон	Grai'fon	
332.	Nautilus	Наутилюс	Nay'ti'li'y's	
333.	Fly Family Club	Флай Фамили Клуб	Flai' Fami'li' Klab	
334.	NextFit	НекстФит	NekstFi't	
335.	Mind of Body	Майнд ов Боду	Mai'nd ov Body'	
336.	Fit Arena	Фит Арена	Fi't Arena	
337.	ТехноGYM	ТехноГИМ	TehnoGI'M	
338.	Sp.Fitness	Сп.Фитнес	Sp.Fi'tnes	
339.	Fly Fitness	Флай Фитнес	Flai' Fi'tnes	
340.	Submarine	Сабмарин	Sabmari'n	
341.	Leader Sport	Лидер Спорт	Li'der Sport	
342.	Big Ben	Биг Бен	Bi'g Ben	
343.	Fitness-style	Фитнес-стайл	Fi'tnes-stai'l	
344.	Flex Gym	Флекс Гим	Fleks Gi'm	
345.	Action	Акшн	Aks'n	
346.	Athletic club	Атлетик клуб	Atleti'k klab	
347.	Frau Class	Фрау Класс	Fray' Klass	
348.	Iron Gym	Ирон Гим	I'ron Gi'm	
349.	Max Energy	Макс Енержи	Maks Enerji'	
350.	Sport Life	Спорт Лайф	Sport Lai'f	
351.	Body & Mind	Боди & Майнд	Bodi' & Mai'nd	
352.	OSCAR	ОСКАР	OSKAR	
353.	Дельфин Fitness & Spa	Дельфин Фитне & Спа	Delfi'n Fi'tne & Spa	
354.	Luxor	Люксор	Li'y'ksor	
355.	TITAN GYM	Титан Гим	Ti'tan Gi'm	
356.	Vita Dance	Вита Данс	Vi'ta Dans	
357.	sport life	Спорт лайф	Sport lai'f	
358.	Lady Sport Club	Леди Спорт Клуб	Ledi' Sport Klab	
359.	VIBES Dance & Fitness	ВИБЕС Данс & Фитнес	VI'BES Dans & Fi'tnes	
360.	WLENERGY	УЛЕНЕРЖИ	Y'LENERJI'	
361.	Body Dance	Боди Данс	Bodi' Dans	
Компания атаулары				
362.	ArcelorMittal Теміртау	АрселорМитал Теміртау	ArselorMi'tal Temirtay'	

363.	Kazzinc	Казцинк	Kazci'nk	
364.	Zhairem GOK	Жайрем ГОК	Jai'rem GOK	
365.	Bilim Media Group	Білім Медия Груп	Bilim Medi'a Gry'p	
366.	KazakhGold	КазахГоулд	KazahGoy'ld	
367.	OPTIMUM	ОПТИМУМ	OPTI'MY'M	
368.	Petro Kazakhstan	Петро Казахстан	Petro Kazakhstan	
369.	KEGOC	КЕГОК	KEGOC	
370.	Air Astana	Эйр Астана	Ei'r Astana	
371.	Air Kazakhstan	Эйр Қазақстан	Ei'r Qazaqstan	
372.	Bek Air	Бек Эйр	Bek Ei'r	
373.	Kazakhstan Airlines	Қазақстан Эйрлайнс	Qazaqstan Ei'rlai'ns	
374.	Qazaq Air	Қазақ Эйр	Qazaq Ei'r	
375.	SCAT	СКАТ	SKAT	

Орыс атаулар

Костанайская область. Названия поселков

кирил	латинский
Восточный а.о.	Vostoc'nyi' a.o.
Матросово а.о.	Matrosovoa.o.
Мирное а.о.	Mi'rnoea.o.
Молодежный а.о.	Molodejnyi' a.o.
Родина а.о.	Rodi'na a.o.
Фурманов а.о.	Fy'rmanov a.o.
Красногор а.о.	Krasnogor a.o.
Большой Чураков а.о.	Bols'oi' C'y'rakov a.o.
Димитров а.о.	Di'mi'trov a.o.
Докучаев а.о.	Doky'c'aev a.o.
Красный Кордон а.о.	Krasnyi' Kordon a.o.
Лермонтов а.о.	Lermontov a.o.
Маяковский а.о.	Mai'akovski'i' a.o.
Новоалексеев а.о.	Novoalekseev a.o.
Приозерный а.о.	Pri'ozernyi' a.o.
Свердлов а.о.	Sverdlov a.o.
Силантьев а.о.	Si'lantev a.o.
Щербаков а.о.	S's'erbakov a.o.
Степняк а.о.	Stepni'ak a.a'.
Диев а.о.	Di'ev a.o.
Москалев а.о.	Moskalev a.o.

Новонежин а.о.	Novoneji'n a.o.
Новоселов а.о.	Novoselov a.o.
Тимофеев а.о.	Ti'mofeev a.o.
Чернигов а.о.	C'erni'gov a.o.
Первомайское а.о.	Pervomai'skoe a.o.
Денисов а.о.	Deni'sov a.o.
Архангельск а.о.	Arhangelsk a.o.
Зааят а.о.	Zaai'at a.o.
Комаров а.о.	Komarov a.o.
Красноармейск а.о.	Krasnoarmeisk a.o.
Некрасов а.о.	Nekrasov a.o.
Перелески а.о.	Pereleski' a.o.
Покров а.о.	Pokrov a.o.
Приречен а.о.	Pri'rec'en a.o.
Свердлов а.о.	Sverdlov a.o.
Тельман а.о.	Telman a.o.
Большевик а.о.	Bols'evi'k a.o.
Волгоград а.о.	Volgograd a.o.
Забелов а.о.	Zabelov a.o.
Милютин а.о.	Mi'li'y'ti'n a.o.
Приречный а.о.	Pri'rec'nyi' a.o.
Тимирязев а.о.	Ti'mi'ri'azev a.o.
Степной а.о.	Stepnoi' a.o.
Чайковское а.о.	C'ai'kovskoe a.o.
Шевченков а.о.	S'evc'enkov a.o.
Свердлов а.о.	Sverdlov a.o.
Горький а.о.	Gorki'i' a.o.
Дружба а.о.	Dry'jba a.o.
Клочков а.о.	Kloc'kov a.o.
Ливанов а.о.	Li'vanov a.o.
Пушкин а.о.	Py's'ki'n a.o.
Свободный а.о.	Svobodnyi' a.o.
Белоглин а.о.	Belogli'n a.o.
Михайлов а.о.	Mi'hai'lov a.o.
Новотроицк а.о.	Novotroi'sk a.o.
Победа а.о.	Pobeda a.o.
Славен а.о.	Slaven a.o.
Смирнов а.о.	Smi'rnov a.o.
Станционный а.о.	Stansi'onnyi' a.o.
Белорус а.о.	Belory's a.o.
Восточный а.о.	Vostoc'nyi' a.o.
Железнодорожный а.о.	Jeleznodorojni' a.o.
Ильичев а.о.	I'li'c'ev a.o.

Люблин а.о.	Li'y'bli'n a.o.
Новопавлов а.о.	Novopavlov a.o.
Новоселов а.о.	Novoselov a.o.
Октябрь а.о.	Okti'abr a.o.
Павлов а.о.	Pavlov a.o.
Ушаков а.о.	Y's'akov a.o.
Целинный а.о.	Seli'nnyi' a.o.
Черняев а.о.	C'erni'aev a.o.
Заречный а.о.	Zarec'nyi' a.o.
Александров а.о.	Aleksandrov a.o.
Белозер а.о.	Belozer a.o.
Борис-Романов а.о.	Bori's-Romanov a.o.
Владимиров а.о.	Vladi'mi'rov a.o.
Воскресенов а.о.	Voskresenov a.o.
Глазунов а.о.	Glazy'nov a.o.
Жданов а.о.	Jdanov a.o.
Мичурин а.о.	Mi'c'y'ri'n a.o.
Надеждин а.о.	Nadejdi'n a.o.
Озерный а.о.	Ozernyi' a.o.
Половников а.о.	Polovni'kov a.o.
Садчиков а.о.	Sadc'i'kov a.o.
Октябрь а.о.	Okti'abr a.o.
Ульянов а.о.	Y'li'anov a.o.
Шишкин а.о.	S'i's'ki'n a.o.
Боровской а.о.	Borovskoi' a.o.
Алешин а.о.	Ales'i'n a.o.
Борков а.о.	Borkov a.o.
Буденный а.о.	By'dennyi' a.o.
Введен а.о.	Vveden a.o.
Каменскорал а.о.	Kamenskoral a.o.
Краснопреснен а.о.	Krasnopresnen a.o.
Ломоносов а.о.	Lomonosov a.o.
Михайлов а.о.	Mi'hai'lov a.o.
Первомай а.о.	Pervomai' a.o.
Соснов а.о.	Sosnov a.o.
Буревестник а.о.	By'revestni'k a.o.
Раздольный а.о.	Razdolnyi' a.o.
Барвинов а.о.	Barvi'nov a.o.
Веселоподол а.о.	Veselopodol a.o.
Златоуст а.о.	Zlatoy'st a.o.
Комсомол а.о.	Komsomol a.o.
Краснознамен а.о.	Krasnoznamen a.o.
Ленинград а.о.	Leni'ngrad a.o.

Лесной а.о.	Lesnoi' a.o.
Маяк а.о.	Mai'ak a.o.
Севастополь а.о.	Sevastopol a.o.
Сорочин а.о.	Soroc'i'n a.o.
Тагиль а.о.	Tagi'l a.o.
Тимирязев а.о.	Ti'mi'ri'azev a.o.
Чехов а.о.	C'ehov a.o.
Асенкритов а.о.	Asenkri'tov a.o.
Белинский а.о.	Beli'nski'i' a.o.
Евгенов а.о.	Evgenov a.o.
Калинин а.о.	Kali'ni'n a.o.
Красносельский а.о.	Krasnoselski'i' a.o.
Май а.о.	Mai' a.o.
Набережный а.о.	Naberejnyi' a.o.
Нелюбин а.о.	Neli'y'bi'n a.o.
Новоильин а.о.	Novoi'li'n a.o.
Павлов а.о.	Pavlov a.o.
Юбилейный а.о.	I'y'bi'lei'nyi' a.o.
Бауман а.о.	Bay'man a.o.
Ершов а.о.	Ers'ov a.o.
Карл Маркс а.о.	Karl Marks a.o.
Киев а.о.	Ki'ev a.o.
Киров а.о.	Ki'rov a.o.
Куйбышев а.о.	Ky'i'bys'ev a.o.
Новопокров а.о.	Novopokrov a.o.
Петропавл а.о.	Petropavl a.o.
Пресногорьков а.о.	Presnogorkov a.o.
Россия а.о.	Rossi'i'a a.o.
Рязский а.э.	Ri'ajski'i' a.a'.
Суворов а.о.	Sy'vorov a.o.
Троебрат а.о.	Troebrat a.o.
Федоров а.о.	Fedorov a.o.
Чапаев а.о.	C'apaev a.o.
Федоров а.о.	Fedorov a.o.
Баннов а.о.	Bannov a.o.
Вишневый а.о.	Vi's'nevyi' a.o.
Воронеж а.о.	Voronej a.o.
Камышин а.о.	Kamys'i'n a.o.
Костряков а.о.	Kostri'akov a.o.
Ленин а.о.	Leni'n a.o.
Новошумный а.о.	Novos'y'mnyi' a.o.
Первомай а.о.	Pervomai' a.o.
Пешков а.о.	Pes'kov a.o.

Украин а.о.	Y'krai'n a.o.

Кызылординская область

Obektinin' atay'u	
кирил	латинский
<i>Октябрь а.о.</i>	<i>Okti'abr a.o.</i>
<i>Гигант а.о.</i>	<i>Gi'gant a.o.</i>

Южно Казахстанская область

кирил	латын
<i>Целинный</i>	<i>Seli'nnyi'</i>

Павлодарская область

кирил	латинский
Евгеньевка а.о.	Evgenevka a.o.
Пограничный а.о.	Pograni'c'nyi' a.o.
Железнодорожный	Jeleznodorojnyi'
Комсомол	Komsomol
Приречный а.о.	Pri'rec'nyi' a.o.
Разумов а.о.	Razy'mov a.o.
Харьков а.о.	Harkov a.o.
Железин	Jelezi'n
Железин а.о.	Jelezi'n a.o.
Башмачное а.о.	Bas'mac'noe a.o.
Веселая Роща а.о.	Veselai'a Ros's'a a.o.
Лесной а.о.	Lesnoi' a.o.
Михайлов а.о.	Mi'hai'lov a.o.
Новый Мир а.о.	Novyi' Mi'r a.o.
Озерный а.о.	Ozernyi' a.o.
Прииртыш а.о.	Pri'i'rtys' a.o.
Ленин а.о.	Leni'n a.o.
Луговой а.о.	Ly'govoi' a.o.
Северный а.о.	Severnyi' a.o.
Береговой а.о.	Beregovoi' a.o.
Березов а.о.	Berezov a.o.
Бобров а.о.	Bobrov a.o.
Верный а.о.	Vernyi' a.o.
Воскресен а.о.	Voskresen a.o.
Иванов а.о.	I'vanov a.o.
Калинов а.о.	Kali'nov a.o.
Коммунар а.о.	Kommy'nar a.o.
Октябрь а.о.	Okti'abr a.o.
Песчан а.о.	Pesc'an a.o.
Федоров а.о.	Fedorov a.o.
Лебяжье	Lebi'aje
Лебяжье а.о.	Lebi'aje a.o.
Ямышевка а.о.	I'amys'evka a.o.
Май	Mai'
Май а.о.	Mai' a.o.
Пресное а.о.	Presnoe a.o.
Григорьев а.о.	Gri'gorev a.o.
Ефремов а.о.	Efremov a.o.
Заря а.о.	Zari'a a.o.
Красноармейск а.о.	Krasnoarmeisk a.o.
Луганский а.о.	Ly'ganski'i' a.o.

Мичурино а.о.	Mi'c'y'ri'no a.o.
Ольгинка а.о.	Olgi'nka a.o.
Рождествен а.о.	Rojdestven a.o.
Чернорецк а.о.	C'ernoreshk a.o.
Чернояр а.о.	C'ernoi'ar a.o.
Богатырь а.о.	Bogatyr a.o.
Ковалев а.о.	Kovalev a.o.
Лозов а.о.	Lozov a.o.
Надаров а.о.	Nadarov a.o.
Новопокровка а.о.	Novopokrovka a.o.
Ольгино а.о.	Olgi'no a.o.
Равнополь а.о.	Ravropol a.o.
Таволжан а.о.	Tavoljan a.o.
Тимирязев а.о.	Ti'mi'ri'azev a.o.
Александров а.о.	Aleksandrov a.o.
Алексеев а.о.	Alekseev a.o.
Галкино а.о.	Galki'no a.o.
Ильич а.о.	I'li'c' a.o.
Красилов а.о.	Krasi'lov a.o.
Назаров а.о.	Nazarov a.o.
Орлов а.о.	Orlov a.o.
Северный а.о.	Severnyi' a.o.
Соснов а.о.	Sosnov a.o.
Татьяновка а.о.	Tati'anovka a.o.
Хмельницкий а.о.	Hmelni'ski'i' a.o.
Чигиринов а.о.	C'i'gi'ri'nov a.o.

Северо Казахстанская область

кирил	латинский
Володарский а.о.	Volodarski'i' a.o.
Антонов а.о.	Antonov a.o.
Гусаков а.о.	Gy'sakov a.o.
Елецкое а. о.	Eleskoe a. o.
Константиновка а.о.	Konstanti'novka a.o.
Лобаново а.о.	Lobanovo a.o.
Украин а.о	Y'krai'n a.o
Восход а.о.	Voshod a.o.
Ленинград а.о.	Leni'ngrad a.o.
Майское а.о.	Mai'skoe a.o.
Новосел а.о.	Novosel a.o.
Авангард а.о.	Avangard a.o.
Александров а.о.	Aleksandrov a.o.
Возвышен а.о.	Vozvys'en a.o.
Гаврино а.о.	Gavri'no a.o.
Золотая Нива а.о.	Zolotai'a Ni'va a.o.
Конюхов а.о.	Koni'y'hov a.o.
Лебяжье а.о.	Lebi'aje a.o.
Молодежный а.о.	Molodejnyi' a.o.
Молодая Гвардия а.о.	Molodai'a Gvardi'i'a a.o.
Надежда а.о.	Nadejda a.o.
Октябрь а.о.	Okti'abr a.o.
Писарев а.о.	Pi'sarev a.o.
Полудин а.о.	Poly'di'n a.o.
Пролетар а.о.	Proletar a.o.
Совет а.о.	Sovet a.o.
Таман а.о.	Taman a.o.
Чистов а.о.	C'i'stov a.o.
Явленка а.о.	I'avlenka a.o.
Волошин а.о.	Volos'i'n a.o.
Заградов а.о.	Zagradov a.o.
Заречный а.о.	Zarec'nyi' a.o.
Ильин а.о.	I'li'n a.o.
Корнеев а.о.	Korneev a.o.
Николаев а.о.	Ni'kolaev a.o.
Петров а.о.	Petrov a.o.
Покров а.о.	Pokrov a.o.
Спасовка а. о.	Spasovka a. o.
Яснoв а.о.	I'asnov a.o.
Преснов а.о.	Presnov a.o.
Архангель а.о	Arhangel a.o

Благовещенка а.о	Blagoves's'enka a.o
Железин а.о.	Jelezi'n a.o.
Кладбин а.о.	Kladbi'n a.o.
Мирный а.о.	Mi'rnyi' a.o.
Новорыбинка а.о.	Novorybi'nka a.o.
Первомай а.о.	Pervomai' a.o.
Пресноредуть а.о.	Presnoredy't a.o.
Троицк а.о.	Troi'sk a.o.
Архангель а.о.	Arhangel a.o.
Березов а.о.	Berezov a.o.
Бугров а.о.	By'grov a.o.
Вагулин а.о.	Vagy'li'n a.o.
Виноградов а.о.	Vi'nogradov a.o.
Долматов а.о.	Dolmatov a.o.
Куйбышев а.о.	Ky'i'bys'ev a.o.
Лесной а.о.	Lesnoi' a.o.
Налобин а.о.	Nalobi'n a.o.
Новоникольский а.о.	Novoni'kolski'i' a.o.
Петерфельд а.о.	Peterfeld a.o.
Прибрежный а.о.	Pri'brejnyi' a.o.
Рассвет а.о.	Rassvet a.o.
Роща а.о.	Ros's'a a.o.
Светлополь а.о.	Svetlopol a.o.
Соколов а.о.	Sokolov a.o.
Якорь а.о.	I'akor a.o.
Андреев а.о.	Andreev a.o.
Белое а.о.	Beloe a.o.
Воскресеновка а.о.	Voskresenovka a.o.
Дубровка а.о.	Dy'brovka a.o.
Краснознамен а.о.	Krasnoznamen a.o.
Леденев а.о.	Ledenev a.o.
Ленин а.о.	Leni'n a.o.
Новомихайловка а.о.	Novomi'hai'lovka a.o.
Пригородный а.о.	Pri'gorodnyi' a.o.
Станов а.о.	Stanov a.o.
Афанасьев а.о.	Afanasev a.o.
Городецкий а.о.	Gorodeski'i' a.o.
Кривощеков а.о.	Kri'vos's'ekov a.o.
Новопокровка а.о.	Novopokrovka a.o.
Октябрь а.о.	Okti'abr a.o.
Приишим а.о.	Pri'i's'i'm a.o.
Семиполь а.о.	Semi'pol a.o.
Ступин а.о.	Sty'pi'n a.o.

Сухорабов а.о.	Sy'horabov a.o.
Юбилейный а.о.	I'y'bi'lei'nyi' a.o.
Смирнов а.о.	Smi'rnov a.o.
Астрахан а.о.	Astrahan a.o.
Власов а.о.	Vlasov a.o.
Григорьев а.о.	Gri'gorev a.o.
Иванов а.о.	I'vanov a.o.
Лесной а.о.	Lesnoi' a.o.
Полтава а.о.	Poltava a.o.
Черкасск а.о.	C'erkassk a.o.
Большой Изюм а.о.	Bols'oi' I'zi'y'm a.o.
Донецк а.о.	Donesk a.o.
Драгомиров а.о.	Dragomi'rov a.o.
Зеленый Гай а.о.	Zelenyi' Gai' a.o.
Кантемировское а.о.	Kantemi'rovskoe a.o.
Красная Поляна а.о.	Krasnai'a Poli'ana a.o.
Киров а.о.	Ki'rov a.o.
Краснокаменка а.о.	Krasnokamenka a.o.
Летовочный а.о.	Letovoc'nyi' a.o.
Мироновка а.о.	Mi'ronovka a.o.
Рощинское а.о.	Ros's'i'nskoe a.o.
Тихоокеанское а.о.	Ti'hookeanskoe a.o.
Чермошнян а.о.	C'ermos'ni'an a.o.
Чкалов а.о.	C'kalov a.o.
Ясная Поляна а.о.	I'asnai'a Poli'ana a.o.
Белоградовка а. о.	Belogradovka a. o.
Дзержинский а.о.	Dzerji'nski'i' a.o.
Дмитриев а.о.	Dmi'tri'ev a.o.
Докучаевка а.о.	Doky'c'aevka a.o.
Интернационал а. о.	I'nternasi'onal a. o.
Комсомол а.о.	Komsomol a.o.
Ленин а.о.	Leni'n a.o.
Мичурин а.о.	Mi'c'y'ri'n a.o.
Москворецкий а.о.	Moskvoreski'i' a.o.
Хмельницкий а.о.	Hmelni'ski'i' a.o.
Целинный а.о.	Seli'nnyi' a.o.
Андреев а.о.	Andreev a.o.
Возвышен а.о.	Vozvys'en a.o.
Гаршин а.о.	Gars'i'n a.o.
Дружба а.о.	Dry'jba a.o.
Ломоносов а.о.	Lomonosov a.o.
Нежин а.о.	Neji'n a.o.
Новоселовка а.о.	Novoselovka a.o.

Приишим а.о.	Pri'i's'i'm a.o.
Рузаев а.о.	Ry'zaev a.o.
Тахтаброд а.о.	Tahtabrod a.o.
Червонный а.о.	C'ervonnyi' a.o.
Чистополье а.о.	C'i'stopole a.o.

Восточно Казахстанская область

кирил	латинский
Меновное а.о.	Menovnoe a.o.
Пригородный а.о.	Pri'gorodnyi' a.o.
Знамен а.о.	Znamen a.o.
Новобаженово а.о.	Novobajenovo a.o.
Приречный а.о.	Pri'rec'nyi' a.o.
Глухов а.о.	Gly'hov a.o.
Малая Владимировка а.о.	Malai'a Vladi'mi'rovka a.o.
Семенов а.о.	Semenov a.o.
Семияр а.о.	Semi'i'ar a.o.
Соснов а.о.	Sosnov a.o.
Бородулиха а.о.	Borody'li'ha a.o.
Андреев а.о.	Andreev a.o.
Дмитриев а.о.	Dmi'tri'ev a.o.
Жернов а.о.	Jernov a.o.
Зубаир а.о.	Zy'bai'r a.o.
Краснояр а.о.	Krasnoi'ar a.o.
Ленин а.о.	Leni'n a.o.
Новодвор а.о.	Novodvor a.o.
Новопокровка а.о.	Novopokrovka a.o.
Новошутьба а.о.	Novos'y'lba a.o.
Переменов а.о.	Peremenov a.o.
Петропавл а.о.	Petropavl a.o.
Подборный а.о.	Podbornyi' a.o.
Степной а.о.	Stepnoi' a.o.
Глубокое	Gly'bokoe
Бобров а.о.	Bobrov a.o.
Веселов а.о.	Veselov a.o.
Калинин а.о.	Kali'ni'n a.o.
Киров а.о.	Ki'rov a.o.
Краснояр а.о.	Krasnoi'ar a.o.
Опытное поле а.о.	Opytnoe pole a.o.
Секисов а.о.	Seki'sov a.o.
Ушанов а.о.	Y's'anov a.o.
Черемшан а.о.	C'erems'an a.o.
Малеевск а.о.	Maleevsk a.o.
Никольский а.о.	Ni'kolski'i' a.o.
Парыгин а.о.	Parygi'n a.o.
Первороссийск а.о.	Pervorossi'i'sk a.o.
Северный а.о.	Severnoy' a.o.
Соловьев а.о.	Solovev a.o.
Средигор а.о.	Sredi'gor a.o.

Чапаев а.о.	C'apaev a.o.
Казнаков а.о.	Kaznakov a.o.
Ново-Тимофеевка а.о.	Novo-Ti'mofeevka a.o.
Мариногор а.о.	Mari'nogor a.o.
Миролюбовка а.о.	Mi'rol'i'y'bovka a.o.
Палатцы а.о.	Palatsy a.o.
Самара а.о.	Samara a.o.
Беленский а.о.	Belenski'i' a.o.
Коробиха а.о.	Korobi'ha a.o.
Новоберезовка а.о.	Novoberezovka a.o.
Новополяковка а.о.	Novopoli'akovka a.o.
Ново-Хайрузовка а.о.	Novo-Hai'ry'zovka a.o.
Солдатово а.о.	Soldatovo a.o.
Солонов а.о.	Solonov a.o.
Аблакетка а.о.	Ablaketka a.o.
Азов а.о.	Azov a.o.
Багратионов а.о.	Bagrati'onov a.o.
Гагарин а.о.	Gagari'n a.o.
Каменка а.о.	Kamenka a.o.
Саратов а.о.	Saratov a.o.
Таврия а.о.	Tavri'i'a a.o.
Благодарное а.о.	Blagodarnoe a.o.
Новоандреевка а.о.	Novoandreevka a.o.
Вавилон а.о.	Vavi'lon a.o.
Волчана.о.	Volc'an a.o.
Выдриха.о.	Vydri'ha a.o.
Зевакин а.о.	Zevaki'n a.o.
Каменев а.о.	Kamenev a.o.
Октябрь а.о.	Okti'abr a.o.
Разин а.о.	Razi'n a.o.

Название района		Название районного центра	
кирил	латинский	кирил	латинский
Денисов	Denisov	Денисовка а.	Denisov a.
Осакаров	Osakarov	Осакаровка к.	Osakarovka k.
Таран	Taran	Тарановское а.	Taranovsko' a.
Федоров	Fedorov	Федоровка к.	Fedorovka k.

Лисаков	Li'sakov
Рудный	Rudnyi'
Сарань	Saran
Форт-Шевченко	Fort-S'evc'enko
Шахтинск	S'ahti'nsk
Приозер	Pri'ozер
Баутино	Bay'ti'no
Боровской	Borovskoi'
Горняк	Gorni'ak
Затобол	Zatobol
Изумрудный	Y'zy'mry'dnyi'
Киевка	Ki'evka
Молодежный	Molodejnyi'
Новодолинский	Novodolinski'i'
Октябрьский	Okti'abrski'i'
Осакаровка	Osakarovka
Павловский	Pavlovski'i'
Пригородный	Pri'gorodnyi'
Приозерск	Pri'ozersk
Приурал	Pri'y'ral
Токаровка	Tokarevka
Троебратск	Tro'bratsk
Ульяновский	Uli'anovski'i'
Южный	Yu'jnyi'

**ҚАЗАҚСТАН АУМАҒЫНДАҒЫ ӨЗЕН АТАУЛАРЫ
АҚМОЛА ОБЛЫСЫ**

ҚАЗАҚША	ЛАТЫНША
КАБАНИЙ КЛЮЧ (Сандықтау ауд.)	KABANI'T KLI'Y'C' (Sandyqtay' ay'd.)
КЛЮЧЕВАЯ (Бұланды ауд.)	KLI'Y'C'EVAI'A (Bulandy ay'd.)
МАЛИНОВАЯ (Зеренді ауд.)	MALI'NOVAI'A (Zerendi ay'd.)
МАЛЫЙ КЛЮЧ (Сандықтау ауд.)	MALYT' KLI'Y'C' (Sandyqtay' ay'd.)
СОЛЕНАЯ (Астрахан ауд.)	SOLENAI'A (Astrahan ay'd.)
СОЛЕНАЯ БАЛКА (Есіл ауд.)	SOLENAI'A BALKА (Esil ay'd.)
СУХАЯ РЕЧКА (Ақкөл, Бұланды, Астрахан ауд., Атбасар ауд., Зеренді ауд., Сандықтау ауд. Бурабай ауд.)	SY'HAI'A REC'KA (Aqko'l, Bulandy, Astrahan ay'd., Atbasar ay'd., Zerendi ay'd., Sandyqtay' ay'd. By'rabai' ay'd.)
ЧЕРНИГА (Зеренді ауд.)	C'ERNI'GA (Zerendi ay'd.)
ЧЕТВЕРТЫЙ КЛЮЧ (Зеренді ауд.)	C'ETVERTYT' KLI'Y'C' (Zerendi ay'd.)
ШЕЙКА (Шортанды ауд.)	S'EI'KA (S'ortandy ay'd.)
Ақтөбе облысы	Aqto'be oblysy
ГРЯЗНУШКА (Ақтөбе қалалық әкімшілігінің аумағы)	GRI'AZNY'S'KA (Aqto'be qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
МИЛЫАША (Мұғалжар, Шалқар ауд.)	MI'LYAS'A (Mug'aljar, S'alqar ay'd.)
Алматы облысы	Almaty oblysy
БЕЗЫМЯННЫЙ КЛЮЧ (Алакөл ауд.)	BEZYMI'ANNYT' KLI'Y'C' (Alako'l ay'd.)
БЕЛАЯ РЕЧКА (Еңбекшіқазақ ауд.)	BELAI'A REC'KA (En'beks'iqazaq ay'd.)
БЕЛЫЙ КЛЮЧ (Кербұлақ ауд.)	BELYT' KLI'Y'C' (Kerbulaq ay'd.)
ВАСИЛЬЕВ КЛЮЧ (Сарқант ауд.)	VASI'LEV KLI'Y'C' (Sarqant ay'd.)

ГАШТАНСАЙ (Ұйғыр ауд.)	GAS'TANSAI' (Ui'g'yr ay'd.)
ГЛУХАЯ ЩЕЛЬ (Алакөл ауд.)	GLY'HAI'A S'EL (Alako'l ay'd.)
ГНИЛОЙ КЛЮЧ (Ақсу ауд., Алакөл ауд., Сарқант ауд.)	GN'ILOI' KLI'Y'C' (Aqsy' ay'd., Alako'l ay'd., Sarqant ay'd.)
ГОНЧАРОВА ЩЕЛЬ (Талдықорған қалалық әкімшілігі)	GONC'AROVA S'EL (Taldyqorg'an qalalyq a'kims'iligi)
ГОРЕЛАЯ ЩЕЛЬ (Алакөл ауд.)	GORELAI'A S'EL (Alako'l ay'd.)
ДАВЫДКИНА (Еңбекшіқазақ ауд.)	DAVYDKI'NA (En'beks'iqazaq ay'd.)
ДОКУМАК (Алакөл ауд.)	DOKY'MAK (Alako'l ay'd.)
ЗОЛотоВА ЩЕЛЬ (Талғар ауд.)	ZOLOTOVA S'EL (Talg'ar ay'd.)
ИВАНОВ КЛЮЧ (Сарқант ауд.)	I'VANOV KLI'Y'C' (Sarqant ay'd.)
ИВАНОВ ЛОГ (Талғар ауд.)	I'VANOV LOG (Talg'ar ay'd.)
ИЗБУШКА (Райымбек ауд.)	I'ZBY'S'KA (Rai'ymbek ay'd.)
КАЗАНЦЕВ КЛЮЧ (Алакөл ауд.)	KAZANTsEV KLI'Y'C' (Alako'l ay'd.)
КАЗАЧКА 1-Я (Қарасай ауд.)	KAZAC'KA 1-I'A (Qarasai' ay'd.)
КАМЕНКА (Панфилов ауд., Талғар ауд.)	KAMENKA (Panfi'lov ay'd., Talg'ar ay'd.)
КАМЕННАЯ (Кербұлақ ауд.)	KAMENNAI'A (Kerbulaq ay'd.)
КОЖЕМЯЧКА (Еңбекшіқазақ ауд.)	KOJEMI'AC'KA (En'beks'iqazaq ay'd.)
КОМИССИЯ (Көксу ауд.)	KOMI'SSI'I'A (Ko'ksy' ay'd.)
КОНОВАЛОВСКАЯ (Кербұлақ ауд.)	KONOVALOVSKAI'A (Kerbulaq ay'd.)
КРАСИЛЬНИКОВ (Талғар ауд.)	KRASI'LN'I'KOV (Talg'ar ay'd.)
КРАСНАЯ (Алакөл ауд.)	KRASNAI'A (Alako'l ay'd.)
КРАСНЫЙ ЯР (Ақсу ауд.)	KRASNYI' I'AR (Aqsy' ay'd.)
КРУТАЯ РЕЧКА (Алакөл ауд.)	KRY'TAI'A REC'KA (Alako'l ay'd.)
КРУТОЙ ЛОГ (Кербұлақ ауд.)	KRY'TOI' LOG (Kerbulaq ay'd.)
КУВШИНОВ ЛОГ (Еңбекшіқазақ ауд.)	KY'VST'NOV LOG (En'beks'iqazaq ay'd.)
ЛЕБЕДЕВКА РЕЧКА (Талғар ауд.)	LEBEDEVKA REC'KA (Talg'ar ay'd.)
ЛУКАШЕВА (Еңбекшіқазақ ауд.)	LY'KAS'EVA (En'beks'iqazaq ay'd.)
МАЛЫЙ КЛЮЧ (Талғар ауд.)	MALYI' KLI'Y'C' (Talg'ar ay'd.)
МАСЛОВА (Алакөл ауд.)	MASLOVA (Alako'l ay'd.)
МИКУШИНА (Талғар ауд.)	MI'KY'S'T'NA (Talg'ar ay'd.)

МИКУШИН САЙ (Еңбекшіқазақ ауд.)	MI'KY'ST'N SAI' (En'beks'i qazaq ay'd.)
МОГИЛЬНАЯ (Еңбекшіқазақ ауд.)	MOGI'LNAI'A (En'beks'i qazaq ay'd.)
МУТНЫЙ КЛЮЧ (Алакөл ауд.)	MY'TNYI' KLI'Y'C' (Alako'l ay'd.)
НАЙДЕНКА (Ақсу ауд.)	NAI'DENKA (Aqsy' ay'd.)
ОЗЕРНАЯ (Қарасай ауд.)	OZERNAI'A (Qarasai' ay'd.)
ПЕСЧАНАЯ (Райымбек ауд.)	PESC'ANAI'A (Rai'ymbek ay'd.)
ПЕТРОВ КЛЮЧ (Райымбек ауд.)	PETROV KLI'Y'C' (Rai'ymbek ay'd.)
ПИКЕТНАЯ (Алакөл ауд.)	PI'KETNAI'A (Alako'l ay'd.)
ПИХТОВАЯ (Сарқант ауд.)	PI'HTOVAI'A (Sarqant ay'd.)
ПОГАНКА (Қарасай ауд.)	POGANKA (Qarasai' ay'd.)
ПОЗНАКОВКА (Алакөл ауд.)	POZNAKOVKA (Alako'l ay'd.)
ПОПЕРЕЧНАЯ (Кербұлақ ауд.)	POPEREC'NAI'A (Kerbulaq ay'd.)
ПРОХОДНАЯ (Қарасай ауд.)	PROHODNAI'A (Qarasai' ay'd.)
ПРЯМАЯ ЩЕЛЬ (Талғар ауд.)	PRI'AMAI'A S'EL (Talg'ar ay'd.)
РАЗВИЛИНКА (Кербұлақ ауд.)	RAZVI'LI'NKA (Kerbulaq ay'd.)
РЕМИЗОВКА (Талғар ауд.)	REMI'ZOVKA (Talg'ar ay'd.)
РЫБНЫЙ КЛЮЧ (Алакөл ауд.)	RYBNYI' KLI'Y'C' (Alako'l ay'd.)
САЛЬНИКОВ САЙ (Еңбекшіқазақ ауд.)	SALNI'KOV SAI' (En'beks'i qazaq ay'd.)
САПОЖНИКОВ (Қарасай ауд.)	SAPOJNI'KOV (Qarasai' ay'd.)
САХНОВКА (Қарасай ауд.)	SAHNOVKA (Qarasai' ay'd.)
СКОКОВА (Еңбекшіқазақ ауд.)	SKOKOVA (En'beks'i qazaq ay'd.)
СОЛДАТСКАЯ (Ақсу ауд., Сарқант ауд.)	SOLDATSKAI'A (Aqsy' ay'd., Sarqant ay'd.)
СОЛДАТСКАЯ ЩЕЛЬ (Талғар ауд.)	SOLDATSKAI'A S'EL (Talg'ar ay'd.)
СОЛЕННЫЙ КЛЮЧ (Алакөл ауд., Сарқант ауд.))	SOLENYI' KLI'Y'C' (Alako'l ay'd., Sarqant ay'd.))
СОЛЕННЫЙ ЛОГ (Талғар ауд.)	SOLENYI' LOG (Talg'ar ay'd.)
СОЛОНОВКА (Алматы қаласының аумағы)	SOLONOVKA (Almaty qalasynyn' ay'mag'y)
СОЛЯНКА (Талғар ауд.)	SOLI'ANKA (Talg'ar ay'd.)
СУХАЯ РЕЧКА (Алакөл ауд. ауд., Райымбек ауд.))	SY'HAI'A REC'KA (Alako'l ay'd. ay'd., Rai'ymbek ay'd.))
ТОПКАЯ (Алакөл, Үржар ауд.)	TOPKAI'A (Alako'l, U'rjar ay'd.)
ТРЕТЬЯ РЕЧКА (Ұйғыр ауд.)	TRETI'A REC'KA (Ui'g'yr ay'd.)

ХОХЛАТСКАЯ (Сарқант ауд.)	HOHLATSKAI'A (Sarqant ay'd.)
ЦЫГАНКА (Талғар ауд.)	TsYGANKA (Talg'ar ay'd.)
ЧЕРЕМХОВАЯ (Алакөл ауд.)	C'EREMHOVAI'A (Alako'l ay'd.)
ЧЕРНАЯ РЕЧКА (Сарқант, Алакөл ауд., Панфилов ауд.)	C'ERNAI'A REC'KA (Sarqant, Alako'l ay'd., Panfi'lov ay'd.)
ЧИНДАЛЫ (Алакөл ауд.)	C'TNDALY (Alako'l ay'd.)
ЧИСТЫЙ КЛЮЧ (Алакөл ауд.)	C'TSTYI' KLI'Y'C' (Alako'l ay'd.)
ЧУНГУТ (Ұйғыр ауд.)	C'Y'NGY'T (Ui'g'yr ay'd.)
ШИРОКАЯ ЩЕЛЬ (Талғар ауд.)	S'TROKAI'A S'EL (Talg'ar ay'd.)
ЩИПАЛКА (Еңбекшіқазақ ауд.)	S'TPALKA (En'beks'iqazaq ay'd.)
ЮЖНАЯ КАЗАЧКА (Қарасай ауд.)	I'Y'JNAI'A KAZAC'KA (Qarasai' ay'd.)
АТЫРАУ ОБЛЫСЫ	ATYRAY' OBLYSY
ГРЕЧКИНА (Құрманғазы ауд.)	GREC'KI'NA (Qurmang'azy ay'd.)
ДВОЙНИКИ (Құрманғазы ауд.)	DVOI'NI'KI' (Qurmang'azy ay'd.)
ДОЛОНКА (Құрманғазы ауд. және РФ шекарасында)	DOLONKA (Qurmang'azy ay'd. ja'ne RF s'ekarasynda)
ДРУЖИНА (Құрманғазы ауд.)	DRY'JI'NA (Qurmang'azy ay'd.)
ЗИМНИК (Құрманғазы ауд.)	ZI'MNI'K (Qurmang'azy ay'd.)
ЗОЛОТАЯ (Құрманғазы ауд.)	ZOLOTAI'A (Qurmang'azy ay'd.)
ИГОЛКИНА БАНКА (Құрманғазы ауд. және РФ шекарасында)	I'GOLKI'NA BANKA (Qurmang'azy ay'd. ja'ne RF s'ekarasynda)
ИНОЗЕМЦЕВА (Құрманғазы ауд.)	I'NOZEMTsEVA (Qurmang'azy ay'd.)
КОБЯКОВСКАЯ (Құрманғазы ауд.)	KOBI'AKOVSKAI'A (Qurmang'azy ay'd.)
КОНЕВСКАЯ БАНКА (Құрманғазы ауд.)	KONEVSKAI'A BANKA (Qurmang'azy ay'd.)
МАЛАЯ БЫСТРАЯ (Құрманғазы ауд.)	MALAI'A BYSTRAI'A (Qurmang'azy ay'd.)
МАЛОГАНЮШКИНСКАЯ БАНКА (Құрманғазы ауд.)	MALOGANI'Y'S'KI'NSKAI'A BANKA (Qurmang'azy ay'd.)
МОКРИНСКАЯ (Құрманғазы ауд.)	MOKRI'NSKAI'A (Qurmang'azy ay'd.)
МОРСКАЯ БУЛГАЧНАЯ (Құрманғазы ауд.)	MORSKAI'A BY'LGAC'NAI'A (Qurmang'azy ay'd.)

МОРСКАЯ ДУНАЙКА (Құрманғазы ауд.)	MORSKAI'A DY'NAI'KA (Qurmang'azy ay'd.)
НОВАЯ ПРОТОКА (Құрманғазы ауд. және РФ шекарасында)	NOVAI'A PROTOKA (Qurmang'azy ay'd. ja'ne RF s'ekarasynda)
ПАРОХОДСКАЯ (Құрманғазы ауд.)	PAROHODSKAI'A (Qurmang'azy ay'd.)
ПЕТАШКИН ПЛАВ (Құрманғазы ауд.)	PETAS'KI'N PLAV (Qurmang'azy ay'd.)
ПРЯМАЯ КАНЫЧА (Құрманғазы ауд.)	PRI'AMAI'A KANYC'A (Qurmang'azy ay'd.)
СЕННАЯ (Құрманғазы ауд.)	SENNAI'A (Qurmang'azy ay'd.)
СМИРНОВСКАЯ (Құрманғазы ауд. РФ шекарасында)	SMI'RNOVSKAI'A (Qurmang'azy ay'd. RF s'ekarasynda)
СОЛЕНАЯ (Құрманғазы ауд.)	SOLENAI'A (Qurmang'azy ay'd.)
СРЕДНЯЯ ДУНАЙКА (Құрманғазы ауд.)	SREDNI'AI'A DY'NAI'KA (Qurmang'azy ay'd.)
СТАРАЯ РЕЧКА (Индер ауд.)	STARAI'A REC'KA (I'nder ay'd.)
ТАТАРСКАЯ (Құрманғазы ауд.)	TATARSKAI'A (Qurmang'azy ay'd.)
ЧАЙКА (Құрманғазы ауд.)	C'AI'KA (Qurmang'azy ay'd.)
ЧЕРНЕВОЙ ДУНАЙ (Құрманғазы ауд.)	C'ERNEVOI' DY'NAI' (Qurmang'azy ay'd.)
ШАРОНОВА (Құрманғазы ауд.)	S'ARONOVA (Qurmang'azy ay'd.)
ШАРОНОВСКАЯ БАНКА (Құрманғазы ауд.)	S'ARONOVSKAI'A BANKA (Qurmang'azy ay'd.)
ШИРОКАЯ (Құрманғазы ауд. және РФ шекарасында)	S'TROKAI'A (Qurmang'azy ay'd. ja'ne RF s'ekarasynda)
БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ	BATYS QAZAQSTAN OBLYSY
БЕЛАЯ (Зеленов ауд.)	BELAI'A (Zelenov ay'd.)
БЕЛЕНЬКАЯ (Зеленов ауд. және РФ)	BELENKAI'A (Zelenov ay'd. ja'ne RF)
БЕРЕЗОВКА (Бөрілі ауд. Және РФ шекарасында)	BEREZOVKA (Bo'rili ay'd. Ja'ne RF s'ekarasynda)
БЕСОБА (Шыңғырлау ауд.)	BESOBA (S'yn'g'yrlay' ay'd.)
БОБОВАЯ (Тасқала, Зеленов ауд.)	BOBOVAI'A (Tasqala, Zelenov ay'd.)

БОЛЬШАЯ ВЕРБОВКА (Зеленов ауд. және РФ шекарасында)	BOLS'AI'A VERBOVKA (Zelenov ay'd. ja'ne RF s'ekara-synda)
БЫКОВКА (Зеленов ауд. және РФ шекарасында)	BYKOVKA (Zelenov ay'd. ja'ne RF s'ekarasynda)
1-ШІ ГОРЬКАЯ (Тасқала ауд. және РФ шекарасында)	1-S'I GORKAI'A (Tasqala ay'd. ja'ne RF s'ekarasynda)
1-ШІ ГРАЧИ (Ақжайық ауд.)	1-S'I GRAC'T' (Aqjai'yq ay'd.)
ВИЛЬНАЯ (Орал қалалық әкімшілік аумағы және Зеленов ауд.)	VI'LNAI'A (Oral qalalyq a'kims'ilik ay'mag'y ja'ne Zelenov ay'd.)
ГАВРИЛИНА (Зеленов ауд.)	GAVRI'LI'NA (Zelenov ay'd.)
ГЛУБОКАЯ (Теректі ауд.)	GLY'BOKAI'A (Terekti ay'd.)
ГОРЬКАЯ (Казталовка ауд. Және РФ шекарасында, Бөкей ордасы ауд., Тасқала ауд.)	GORKAI'A (Kaztalovka ay'd. Ja'ne RF s'ekarasynda, Bo'kei' ordasy ay'd., Tasqala ay'd.)
2-ШІ ГОРЬКАЯ (Тасқала ауд. және РФ шекарасында)	2-S'I GORKAI'A (Tasqala ay'd. ja'ne RF s'ekarasynda)
2-ШІ ГРАЧИ (Ақжайық ауд.)	2-S'I GRAC'T' (Aqjai'yq ay'd.)
ЕРМИШКИН (Тасқала ауд.)	ERMI'S'KI'N (Tasqala ay'd.)
КАЗАЧЬЯ (Зеленов ауд. және Орал қалалық әкімшілік аумағы)	KAZAC'T'A (Zelenov ay'd. ja'ne Oral qalalyq a'kims'ilik ay'mag'y)
КОЛОВЕРТИНСКАЯ (Ақжайық ауд.)	KOLOVERTI'NSKAI'A (Aqjai'yq ay'd.)
КОРДОНСАЛА (Бөкей ордасы ауд.)	KORDONSALA (Bo'kei' ordasy ay'd.)
КРУТАЯ (Зеленов ауд.)	KRY'TAI'A (Zelenov ay'd.)
МАЛАЯ БЫКОВКА (Зеленов ауд. және РФ шекарасында)	MALAI'A BYKOVKA (Zelenov ay'd. ja'ne RF s'ekarasynda)
МОКРАЯ ГРЕМЯЧЬЯ (Зеленов ауд.)	MOKRAI'A GREMI'AC'T'A (Zelenov ay'd.)
ПАНИКА (Тасқала ауд.)	PANI'KA (Tasqala ay'd.)
ПЕРЕМЕТНАЯ (Зеленов ауд.)	PEREMETNAI'A (Zelenov ay'd.)
ПЕСЧАНАЯ (Шыңғырлау, Қаратөбе ауд.)	PESC'ANAI'A (S'yn'g'yrlay', Qarato'be ay'd.)
ПЕСЧАНКА (Тасқала ауд.)	PESC'ANKA (Tasqala ay'd.)
РОДНИК (Зеленов ауд.)	RODNI'K (Zelenov ay'd.)
РУБЕЖКА (Зеленов ауд. және РФ шекарасында)	RY'BEJKA (Zelenov ay'd. ja'ne RF s'ekarasynda)

СОЛДАТКА (Зеленов ауд. және РФ шекарасында)	SOLDATKA (Zelenov ay'd. ja'ne RF s'ekarasynda)
СОЛЯНКА (Теректі ауд.)	SOLI'ANKA (Terekti ay'd.)
СУХАЯ ГРЕМЯЧЬЯ (Зеленов ауд.)	SY'HAI'A GREMI'AC'T'A (Zelenov ay'd.)
ТАЛОВАЯ (Зеленов ауд. және РФ шекарасында)	TALOVAI'A (Zelenov ay'd. ja'ne RF s'ekarasynda)
ТИХАЯ СТАРИЦА (Теректі ауд.)	TI'HAI'A STARITsA (Terekti ay'd.)
ТРУБИЦА (Зеленов ауд.)	TRY'BI'TsA (Zelenov ay'd.)
УДАМАН (Бөрілі ауд. және РФ шекарасында)	Y'DAMAN (Bo'rili ay'd. ja'ne RF s'ekarasynda)
ХОЛМАНКА (Зеленов ауд. және РФ шекарасында)	HOLMANKA (Zelenov ay'd. ja'ne RF s'ekarasynda)
ЖАМБЫЛ ОБЛЫСЫ	JAMBYL OBLYSY
ГРИШКИНА БАЛКА (Жуалы ауд.)	GRI'S'KI'NA BALKA (Jy'aly ay'd.)
ДУБИНИН ЛОГ (Жуалы ауд.)	DY'BI'NI'N LOG (Jy'aly ay'd.)
ДУНГАНКА (Қордай ауд.)	DY'NGANKA (Qordai' ay'd.)
ЕВСЕЕВА БАЛКА (Жуалы ауд.)	EVSEEVA BALKA (Jy'aly ay'd.)
КАМЕННАЯ БАЛКА (Жуалы ауд.)	KAMENNAI'A BALKA (Jy'aly ay'd.)
КАТРИНКА (Меркі ауд.)	KATRI'NKA (Merki ay'd.)
ҚАРАСУ ВАНЦЕТТИ (Байзақ ауд.)	QARASY' VANTsETTI' (Bai'zaq ay'd.)
ОКУНЕК (Шу ауд.)	OKY'NEK (S'y' ay'd.)
РОДАЕВ ӨЗЕГІ (Мойынқұм ауд.)	RODAEV O'ZEGI (Moi'ynqum ay'd.)
СУХАЯ БАЛКА (Жуалы ауд.)	SY'HAI'A BALKA (Jy'aly ay'd.)
ЧЕРНАЯ РЕЧКА (Қордай ауд.)	C'ERNAI'A REC'KA (Qordai' ay'd.)
ҚАРАҒАНДЫ ОБЛЫСЫ	QARAG'ANDY OBLYSY
ГРЯЗНУХА (Осакаров ауд.)	GRI'AZNY'HA (Osakarov ay'd.)
ЗАИМКА (Жаңаарқа ауд.)	ZAI'MKA (Jan'aarqa ay'd.)
Қостанай облысы	Qostanai' oblysy

КАМЕНКА (Қарабалық ауд.)	KAMENKA (Qarabalyq ay'd.)
ОЗЁРНЫЙ (Әуликөл ауд.)	OZJoRNYI' (A'y'li'eko'l ay'd.)
СОЛЯНКА (Денисов, Таран ауд.)	SOLI'ANKA (Deni'sov, Taran ay'd.)
СУРКА (Әуликөл ауд.)	SY'RKA (A'y'li'eko'l ay'd.)
СУХАЯ (Денисов ауд.)	SY'HAI'A (Deni'sov ay'd.)
ТУНГУСКА (Қарасу ауд.)	TY'NGY'SKA (Qarasy' ay'd.)
ЧЕРНОВКА (Федоров ауд.)	C'ERNOVKA (Fedorov ay'd.)
ЧЕРНУШКА (Қарабалық ауд.)	C'ERNY'S'KA (Qarabalyq ay'd.)
ЧЁРНАЯ (Қарабалық ауд. және РФ шекарасында)	C'JoRNAI'A (Qarabalyq ay'd. ja'ne RF s'ekarasynda)
ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ	ON'TU'STIK QAZAQSTAN OBLYSY
БОГОМОЛ (Түлкібас, Бәйдібек ауд.)	BOGOMOL (Tu'lkibas, Ba'i'dibek ay'd.)
КАРАГАЧЕВА (Түлкібас ауд.)	KARAGAC'EVA (Tu'lkibas ay'd.)
ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫ	PAVLODAR OBLYSY
БЕЛАЯ (Май, Лебяжье ауд.)	BELAI'A (Mai', LebI'Aje ay'd.)
ГЛУХАЯ (Лебяжье ауд.)	GLY'HAI'A (LebI'Aje ay'd.)
ДЛИННЕНЬКАЯ (Шарбақты ауд.)	DLI'NNENKAI'A (S'arbaqty ay'd.)
ЛОМОВАЯ (Ақтоғай ауд.)	LOMOVAI'A (Aqtog'ai' ay'd.)
МАЛЬГАТОВКА (Павлодар ауд.)	MALGATOVKA (Pavlodar ay'd.)
НАСТЕНЬКА (Павлодар ауд.)	NASTENKA (Pavlodar ay'd.)
ОКУНЕВКА (Ақсу қалалық әкімшілігінің аумағы)	OKY'NEVKA (Aqsy' qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
ОТНОГА (Лебяжье ауд.)	OTNOGA (LebI'Aje ay'd.)
РЫБНЫЙ КЛЮЧ (Баянауыл ауд.)	RYBNYI' KLI'Y'C' (BaI'Anay'yl ay'd.)
ТАТАРКА (Ертіс ауд., РФ)	TATARKA (Ertis ay'd., RF)
ЧЕРНАЯ (Лебяжье ауд.)	C'ERNAI'A (LebI'Aje ay'd.)
СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ	SOLTU'STIK QAZAQSTAN OBLYSY

БЕЛАЯ ГЛИНА (Айыртау, Ғабит Мүсірепов ауд.)	BELAI'A GLI'NA (Ai'yrtay', G'abi't Mu'sirepov ay'd.)
ГОРЬКАЯ (Айыртау ауд.)	GORKAI'A (Ai'yrtay' ay'd.)
ЗМЕЙКА (Айыртау ауд.)	ZMEI'KA (Ai'yrtay' ay'd.)
КЛЮЧ (Есіл ауд.)	KLI'Y'C' (Esil ay'd.)
КОСОГЛЯД (Ғабит Мүсірепов ауд.)	KOSOGLI'AD (G'abi't Mu'sirepov ay'd.)
ОМУТКИ (Қызылжар ауд.)	OMY'TKI' (Qyzyljar ay'd.)
ПОПЕРЕЧНАЯ (Ғабит Мүсірепов ауд.)	POPEREC'NAI'A (G'abi't Mu'sirepov ay'd.)
СОЛОНОВОЧКА (Қызылжар ауд.)	SOLONOVOC'KA (Qyzyljar ay'd.)
СОЛЯНКА (Айыртау ауд.)	SOLI'ANKA (Ai'yrtay' ay'd.)
СУХАЯ (Шал ақын ауд.)	SY'HAI'A (S'al aqyn ay'd.)
ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ	S'YG'YS QAZAQSTAN OBLYSY
АБРАМИХА (Глубокое ауд.)	ABRAMI'HA (Gly'bokoe ay'd.)
АВДЕЕВ КЛЮЧ (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	AVDEEV KLI'Y'C' (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
АВДЕЕВ КЛЮЧ (Глубокое ауд.)	AVDEEV KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd.)
АВЕРЬЯНКА (Шемонаиха ауд.)	AVERI'ANKA (S'emonai'ha ay'd.)
АГАФОНОВА (Шемонаиха ауд.)	AGAFONOVA (S'emonai'ha ay'd.)
АКИМОВ КЛЮЧ (Глубокое ауд.)	AKI'MOV KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd.)
АКСЕНКА (Ұлан ауд.)	AKSENKA (Ulan ay'd.)
АКСЕНОВКА (Көкпекті ауд.)	AKSENOVKA (Ko'kpekti ay'd.)
АКСЕНОВ ЛОГ (Зырянов ауд.)	AKSENOV LOG (ZyrI'Anov ay'd.)
АЛЕКСАНДРОВКА (зырянов ауд.)	ALEKSANDROVKA (zyrI'Anov ay'd.)
АЛЕШКОВ КЛЮЧ (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	ALES'KOV KLI'Y'C' (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
АМЕЛЬЧАК (Глубокое ауд.)	AMELC'AK (Gly'bokoe ay'd.)
АНДРЕЕВКА (Қатонқарағай ауд., Шемонаиха ауд.)	ANDREEVKA (Qatonqarag'ai' ay'd., S'emonai'ha ay'd.)
АНДРЕЕВ КЛЮЧ (Зырянов ауд.)	ANDREEV KLI'Y'C' (ZyrI'Anov ay'd.)

АНДРЕЕВСКИЙ КЛЮЧ (Көкпекті ауд.)	ANDREEVSKI'T KLI'Y'C' (Ko'kpekti ay'd.)
АНДРОНИХА (Глубокое ауд.)	ANDRONI'HA (Gly'bokoe ay'd.)
АНДРОНОВКА (Бородулиха ауд.)	ANDRONOVKA (Borody'li'ha ay'd.)
АНИСИМОВ КЛЮЧ (Глубокое ауд.)	ANI'SI'MOV KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd.)
АНИСИМОВ ЛОГ (Бородулиха ауд.)	ANI'SI'MOV LOG (Borody'li'ha ay'd.)
АНТОНОВ КЛЮЧ (Глубокое ауд., Күршім ауд.)	ANTONOV KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd., Ku'rs'im ay'd.)
АНФИЛОФЬЕВА (Шемонаиха ауд.)	ANFI'LOFEVA (S'emonai'ha ay'd.)
АРГУЖИХА (Глубокое ауд.)	ARGY'JI'HA (Gly'bokoe ay'd.)
АРЕФИЧЕВ КЛЮЧ (Глубокое ауд.)	AREFI'C'EV KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd.)
АРТАМОНИХА (Қатонқарағай ауд.)	ARTAMONI'HA (Qatonqarag'ai' ay'd.)
АРТЕМЬЕВ КЛЮЧ (Шемонаиха ауд.)	ARTEMEV KLI'Y'C' (S'emonai'ha ay'd.)
АРХИПИХА (Қатонқарағай ауд.)	ARHI'PI'HA (Qatonqarag'ai' ay'd.)
АРХИПОВКА (Қатонқарағай ауд.)	ARHI'POVKA (Qatonqarag'ai' ay'd.)
АСТАФЬЕВ КЛЮЧ (Күршім ауд.)	ASTAFEV KLI'Y'C' (Ku'rs'im ay'd.)
АФОНИН КЛЮЧ (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы, Глубокое ауд.)	AFONI'N KLI'Y'C' (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y, Gly'bokoe ay'd.)
АФОНИХА (Глубокое ауд., Зырянов ауд.)	AFONI'HA (Gly'bokoe ay'd., ZyrI'Anov ay'd.)
БАБЕЛЬ (Күршім ауд.)	BABEL (Ku'rs'im ay'd.)
БАБКИН ЛОГ (Глубокое ауд.)	BABKI'N LOG (Gly'bokoe ay'd.)
БАБЫН (Аягөз ауд.)	BABYN (AI'Ago'z ay'd.)
БАЖИН (Тарбағатай ауд.)	BAJI'N (Tarbag'atai' ay'd.)
БАЙЧИХА (Шемонаиха ауд.)	BAI'C'I'HA (S'emonai'ha ay'd.)
БАННАЯ (Зырянов ауд.)	BANNAI'A (ZyrI'Anov ay'd.)
БАРАНЧИХА (Глубокое ауд.)	BARANC'I'HA (Gly'bokoe ay'd.)
БАРАШЕВКА (Шемонаиха ауд.)	BARAS'EVKA (S'emonai'ha ay'd.)
БАРКОВ КЛЮЧ (Бородулиха ауд.)	BARKOV KLI'Y'C' (Borody'li'ha ay'd.)
БЕЗЫМАС (Жарма ауд.)	BEZYMAS (Jarma ay'd.)
БЕЗЫМЯНКА (Зырянов ауд.)	BEZYMI'ANKA (ZyrI'Anov ay'd.)

БЕЗЫМЯННАЯ (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы, Глубокое ауд.)	BEZYMI'ANNAI'A (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y, Gly'bokoe ay'd.)
БЕЗЫМЯННЫЙ КЛЮЧ (Глубокое ауд.)	BEZYMI'ANNYT' KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd.)
БЕЛАЯ КРИНИЦА (Көкпекті ауд.)	BELAI'A KRI'NI'TSA (Ko'kpekti ay'd.)
БЕЛИКАЙКИН (Зырянов ауд.)	BELI'KAI'KI'N (Zyrl'Anov ay'd.)
БЕЛОГОРЦЕВ КЛЮЧ (Риддер қаласының аумағы)	BELOGORTSEV KLI'Y'C' (Ri'dder qalasynyn' ay'mag'y)
БЕЛОПОРОЖНАЯ ОБА (Глубокое ауд.)	BELOPOROJNAI'A OBA (Gly'bokoe ay'd.)
БЕЛЫЙ КЛЮЧ (Көкпекті ауд., Ұлан ауд.)	BELYT' KLI'Y'C' (Ko'kpekti ay'd., Ulan ay'd.)
БЕЛЬДЕЕВСКИЙ КЛЮЧ (Көкпекті ауд.)	BELDEEVSKI'T' KLI'Y'C' (Ko'kpekti ay'd.)
БЕЛЯНЧИХА (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	BELI'ANC'THA (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
БЕРДЮЧИЙ КЛЮЧ (Қатонқарағай ауд.)	BERDI'Y'C'TT' KLI'Y'C' (Qatonqarag'ai' ay'd.)
БЕРЕЗОВКА (Зырянов ауд., Глубокое, Күршім ауд., Қатонқарағай ауд., Шемонаиха ауд.)	BEREZOVKA (Zyrl'Anov ay'd., Gly'bokoe, Ku'rs'im ay'd., Qatonqarag'ai' ay'd., S'emonai'ha ay'd.)
БЕРЕЗОВ КЛЮЧ (Күршім ауд.)	BEREZOV KLI'Y'C' (Ku'rs'im ay'd.)
БЕРЕЗОВЫЙ КЛЮЧ (Көкпекті ауд.)	BEREZOVYT' KLI'Y'C' (Ko'kpekti ay'd.)
БЕРЕЗОВЫЙ ЛОГ (Зырянов ауд.)	BEREZOVYT' LOG (Zyrl'Anov ay'd.)
БЕРЛОЖИЙ ЛОГ (Қатонқарағай, Зырянов ауд.)	BERLOJIT' LOG (Qatonqarag'ai', Zyrl'Anov ay'd.)
БЕРСАЛЬСКАЯ (Шемонаиха ауд.)	BERSALSKAI'A (S'emonai'ha ay'd.)
БАСЕНЬКА (Зайсан ауд.)	BASENKA (Zai'san ay'd.)
БОЛЬШАЯ МОРОЗИХА (Шемонаиха ауд.)	BOLS'AI'A MOROZI'HA (S'emonai'ha ay'd.)
БОЛЬШАЯ ОСИНОВКА (Зырянов ауд.)	BOLS'AI'A OSI'NOVKA (Zyrl'Anov ay'd.)
БОЛЬШАЯ ОСИХА (Бородулиха ауд.)	BOLS'AI'A OSI'HA (Borody'li'ha ay'd.)
БЛАГИН КЛЮЧ (Көкпекті ауд.)	BLAGI'N KLI'Y'C' (Ko'kpekti ay'd.)

БОЛЬШАЯ ПОПЕРЕЧНАЯ(Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	BOLS'AI'A POPEREC'NAI'A(Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
БЛИЖНИЙ КЛЮЧ (Қатонқарағай ауд.)	BLI'JNI'T' KLI'Y'C' (Qatonqarag'ai' ay'd.)
БЛИЖНЯЯ (Күршім ауд.)	BLI'JNI'AI'A (Ku'rs'im ay'd.)
БОЛЬШАЯ РАЗЛИВАНКА	BOLS'AI'A RAZLI'VANKA
(Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	(Ri'dder qalalyq a'kims'iligi nin' ay'mag'y)
БЛИЖНЯЯ ТАВОЛЖАНКА	BLI'JNI'AI'A TAVOLJANKA
(Қатонқарағай ауд.)	(Qatonqarag'ai' ay'd.)
БОБРОВКА (Глубокое ауд., Зырянов ауд., Шемонаиха ауд.)	BOBROVKA (Gly'bokoe ay'd., ZyrI'Anov ay'd., S'emonai'ha ay'd.)
БОЛЬШАЯ РЕЧКА (Глу	BOLS'AI'A REC'KA (Gly'
БОБРОВОЧКА (Глубокое ауд.)	BOBROVOC'KA (Gly'bokoe ay'd.)
БОЛЬШАЯ РЕЧКА (Шемонаиха ауд.)	BOLS'AI'A REC'KA (S'emonai'ha ay'd.)
БОГДАНИХА (Риддер қалалық әкімшілігінің аум.	BOGDANI'HA (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'm.
БОЛЬШАЯ СНЕГИРИХА (Шемонаиха ауд.)	BOLS'AI'A SNEGI'RI'HA (S'emonai'ha ay'd.)
БОГДАНИХА (Риддер қалалық әкімшілігінің аум.)	BOGDANI'HA (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'm.)
БОЛЬШАЯ СОГРА (Қатонқарағай ауд.)	BOLS'AI'A SOGRA (Qatonqarag'ai' ay'd.)
БОГДАНОВ КЛЮЧ(Көкпекті ауд.)	BOGDANOV KLI'Y'C'(Ko'kpekti ay'd.)
БОЛЬШАЯ СОЛОНОВКА (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы және Өскемен қаласының шекарасында)	BOLS'AI'A SOLONOVKA (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y ja'ne O'skemen qalasynyn' s'ekarasynda)
БОГОЛОМОВ КЛЮЧ (Күршім ауд.)	BOGOLOMOV KLI'Y'C' (Ku'rs'im ay'd.)
БОЛЬШАЯ СОПКА (Өскемен қалалық әкімшілігінің аум.)	BOLS'AI'A SOPKA (O'skemen qalalyq a'kims'iliginin' ay'm.)
БОГОРОДСКИЙ КЛЮЧ (Глубокое ауд.)	BOGORODSKI'T' KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd.)
БОЗАЙ (Аягөз ауд.)	BOZAI' (AI'Ago'z ay'd.)

БОЛЬШАЯ СОСНОВКА (Зырянов ауд.)	BOLS'AI'A SOSNOVKA (ZyrI'Anov ay'd.)
БОЛЬШАЯ СОСНОВКА (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	BOLS'AI'A SOSNOVKA (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
БОЛЬШАЯ СТРЕЖНАЯ (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	BOLS'AI'A STREJNAI'A (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
БОЛЬШАЯ (Глубокое ауд.)	BOLS'AI'A (Gly'bokoe ay'd.)
БОЛЬШАЯ БЕЗЫМЯНКА (Шемонаиха ауд.)	BOLS'AI'A BEZYMI'ANKA (S'emonai'ha ay'd.)
БОЛЬШАЯ СУХОТУШКА (Шемонаиха ауд.)	BOLS'AI'A SY'HOTY'S'KA (S'emonai'ha ay'd.)
БОЛЬШАЯ ГРОМОТУШКА (Зырянов ауд.)	BOLS'AI'A GROMOTY'S'KA (ZyrI'Anov ay'd.)
БОЛЬШАЯ ЗАЙЧИХА (Шемонаиха ауд.)	BOLS'AI'A ZAI'C'THA (S'emonai'ha ay'd.)
БОЛЬШАЯ ТАЛОВКА (Глубокое ауд.)	BOLS'AI'A TALOVKA (Gly'bokoe ay'd.)
БОЛЬШАЯ КОМАРИХА (Глубокое ауд.)	BOLS'AI'A KOMARI'HA (Gly'bokoe ay'd.)
БОЛЬШАЯ ТАЛОВКА (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы, Глубокое ауд.)	BOLS'AI'A TALOVKA (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y, Gly'bokoe ay'd.)
БОЛЬШАЯ КРАСНОУСИХА (Глубокое ауд.)	BOLS'AI'A KRASNOY'SI'HA (Gly'bokoe ay'd.)
БОЛЬШАЯ ТОПОЛЕВКА (Зырянов ауд.)	BOLS'AI'A TOPOLEVKA (ZyrI'Anov ay'd.)
БОЛЬШАЯ ЛОГОУШКА (Зырянов ауд.)	BOLS'AI'A LOGOY'S'KA (ZyrI'Anov ay'd.)
БОЛЬШАЯ ТОПТУШКА (Зырянов ауд.)	BOLS'AI'A TOPTY'S'KA (ZyrI'Anov ay'd.)
БОЛЬШАЯ ФЕКЛИСТКА (Зырянов және Глубокое ауд. шекарасында)	BOLS'AI'A FEKLI'STKA (ZyrI'Anov ja'ne Gly'bokoe ay'd. s'ekarasynda)
БОЛЬШАЯ ЯРОВКА (Шемонаиха ауд.)	BOLS'AI'A I'AROVKA (S'emonai'ha ay'd.)
БОЛЬШОЙ ДОЛ (Көкпекті ауд.)	BOLS'OI' DOL (Ko'kpekhti ay'd.)
БОЛЬШОЙ КЛЮЧ (Үржар ауд.)	BOLS'OI' KLI'Y'C' (U'rjar ay'd.)

БОЛЬШОЙ КОЛБЯНЫЙ КЛЮЧ (Зырянов ауд.)	BOLS'OI' KOLBI'ANYI' KLI'Y'C' (ZyrI'Anov ay'd.)
БОМА (Глубокое ауд.)	BOMA (Gly'bokoe ay'd.)
БОП (Аягөз ауд.)	BOP (AI'Ago'z ay'd.)
БОРИСОВ КЛЮЧ (Қатонқарағай ауд.)	BORI'SOV KLI'Y'C' (Qatonqarag'ai' ay'd.)
БОРИСОВ ЛОГ (Глубокое ауд.)	BORI'SOV LOG (Gly'bokoe ay'd.)
БОРОВЛЯНКА (Шемонаиха ауд. және РФ шекарасында)	BOROVLI'ANKA (S'emonai'ha ay'd. ja'ne RF s'ekarasynda)
БОРОНТОВКА (Шемонаиха ауд. және РФ шекарасында)	BORONTOVKA (S'emonai'ha ay'd. ja'ne RF s'ekarasynda)
БОЧАНОВКА (Бородулиха ауд., РФ)	BOC'ANOVKA (Borody'li'ha ay'd., RF)
БОЧАРОВ КЛЮЧ (Шемонаиха ауд.)	BOC'AROV KLI'Y'C' (S'emonai'ha ay'd.)
БРАГИН КЛЮЧ (Глубокое ауд.)	BRAGI'N KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd.)
БРАЖИХА (Шемонаиха ауд.)	BRAJI'HA (S'emonai'ha ay'd.)
БРЕКСА (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	BREKSA (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
БРЕХОТКИН КЛЮЧ (Қатонқарағай ауд.) БРУСОВАЯ (Күршім ауд.)	BREHOTKI'N KLI'Y'C' (Qatonqarag'ai' ay'd.) BRY'SOVAI'A (Ku'rs'im ay'd.)
БРЮКВИНА (Глубокое ауд.)	BRI'Y'KVI'NA (Gly'bokoe ay'd.)
БУЗАНИХА (Шемонаиха ауд.)	BY'ZANI'HA (S'emonai'ha ay'd.)
БУЛОЧНЫЙ АЛЕЙ (Шемонаиха ауд. және РФ шекарасында)	BY'LOC'NYI' ALEI' (S'emonai'ha ay'd. ja'ne RF s'ekarasynda)
БУРАБАЙ (Күршім ауд.)	BY'RABAI' (Ku'rs'im ay'd.)
БУРАНИХА (Глубокое ауд.)	BY'RANI'HA (Gly'bokoe ay'd.)
БУРАШ (Зырянов ауд.)	BY'RAS' (ZyrI'Anov ay'd.)
БУРНОГАЕВКА (Зырянов ауд.)	BY'RNOGAEVKA (ZyrI'Anov ay'd.)
БУРЧИЛОВ КЛЮЧ (Қатонқарағай ауд.)	BY'RC'TLOV KLI'Y'C' (Qatonqarag'ai' ay'd.)
БУРЧИХА (Шемонаиха ауд.)	BY'RC'THA (S'emonai'ha ay'd.)
БУСАНИХА (Глубокое ауд.)	BY'SANI'HA (Gly'bokoe ay'd.)
БУСАНИХА (Глубокое ауд.)	BY'SANI'HA (Gly'bokoe ay'd.)
БУТАЧИХА (Глубокое ауд.)	BY'TAC'THA (Gly'bokoe ay'd.)
БУТИН ЛОГ (Көкпекті ауд.)	BY'TI'N LOG (Ko'kpekti ay'd.)

БУШАРИХА (Шемонаиха ауд.)	BY'S'ARI'HA (S'emonai'ha ay'd.)
БЫКОВСКАЯ (Зырянов ауд.)	BYKOVSKAI'A (Zyrl'Anov ay'd.)
БЫКОВСКИЙ КЛЮЧ (Қатонқарағай ауд.)	BYKOVSKI'T KLI'Y'C' (Qatonqarag'ai' ay'd.)
БЫСТРАЯ ДОЛИНОВКА (Зырянов ауд.)	BYSTRAI'A DOLI'NOVKA (Zyrl'Anov ay'd.)
БЫСТРУХА (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы, Глубокое ауд.)	BYSTRY'HA (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y, Gly'bokoe ay'd.)
БЫСТРУШКА (Зырянов ауд., Қатонқарағай ауд., Қатонқарағай ауд.)	BYSTRY'S'KA (Zyrl'Anov ay'd., Qatonqarag'ai' ay'd., Qatonqarag'ai' ay'd.)
БЫСТРЫЙ КЛЮЧ (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы, Глубокое ауд.)	BYSTRYI' KLI'Y'C' (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y, Gly'bokoe ay'd.)
1-ШІ КОЛОТУШКА (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	1-S'I KOLOTY'S'KA (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
1-ШІ КОРОТКАЯ (Зырянов ауд.)	1-S'I KOROTKAI'A (Zyrl'Anov ay'd.)
1-ШІ МЕДВЕДИХА (Шемонаиха ауд.)	1-S'I MEDVEDI'HA (S'emonai'ha ay'd.)
1-ШІ РЫШТАК (Көкпекті ауд.)	1-S'I RYS'TAK (Ko'kpekti ay'd.)
ВАВИЛОНКА (Шемонаиха ауд.)	VAVI'LONKA (S'emonai'ha ay'd.)
ВАНЧУКОВ КЛЮЧ (Глубокое ауд., Шемонаиха ауд.)	VANC'Y'KOV KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd., S'emonai'ha ay'd.)
ВАНЬКИН КЛЮЧ (Глубокое ауд.)	VANKI'N KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd.)
ВАНЯВКА (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	VANI'AVKA (Ri'dder qalalyq a'kim-s'iliginin' ay'mag'y)
ВАСЕНОВА (Глубокое ауд.)	VASENOVA (Gly'bokoe ay'd.)
ВАСИЛЬЕВА (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	VASI'LEVA (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
ВАСИЛЬЕВ КЛЮЧ (Ұлан ауд.)	VASI'LEV KLI'Y'C' (Ulan ay'd.)
ВАСЬКИН КЛЮЧ (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	VASKI'N KLI'Y'C' (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
ВДОВИНСКИЙ КЛЮЧ (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	VDOVT'NSKI'T KLI'Y'C' (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
ВЕЛИЧИХА (Шемонаиха ауд.)	VELI'C'THA (S'emonai'ha ay'd.)
ВЕРМБЕРГ (Ұлан ауд.)	VERMBERG (Ulan ay'd.)

ВЕРХНИЙ ПЛАТОНОВ КЛЮЧ (Глубокое ауд.)	VERHNI'I' PLATONOV KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd.)
ВЕРХНЯЯ КОЧКОВАЯ (Шемонаиха ауд.)	VERHNI'AI'A KOC'KOVAI'A (S'emonai'ha ay'd.)
ВЕРХНЯЯ МЕЖОВКА (Шемонаиха ауд.)	VERHNI'AI'A MEJOVKA (S'emonai'ha ay'd.)
ВЕРХНЯЯ ЧАША (Зырянов ауд.)	VERHNI'AI'A C'AS'A (ZyrI'Anov ay'd.)
ВЕСЕЛОВКА (Глубокое ауд.)	VESELOVKA (Gly'bokoe ay'd.)
ВЕТЛОВКА (Зырянов ауд.)	VETLOVKA (ZyrI'Anov ay'd.)
ВЕТЛУЖКА (Шемонаиха ауд.)	VETLY'JKA (S'emonai'ha ay'd.)
ВИЗГУЛОВКА (Глубокое ауд.)	VI'ZGY'LOVKA (Gly'bokoe ay'd.)
ВИКТОРОВ ЛОГ (Қатонқарағай ауд.)	VI'KTOROV LOG (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ВИННЫЙ ЛОГ (Зырянов ауд.)	VI'NNYI' LOG (ZyrI'Anov ay'd.)
ВИСЛОВКА (Глубокое ауд.)	VI'SLOVKA (Gly'bokoe ay'd.)
ВОЙЛОЧЕВКА (Көкпекті ауд.)	VOI'LOC'EVKA (Ko'kpekti ay'd.)
ВОЛГАН (Зырянов ауд.)	VOLGAN (ZyrI'Anov ay'd.)
ВОЛЧИХА (Глубокое ауд.)	VOLC'THA (Gly'bokoe ay'd.)
ВОЛЧОВКА (Глубокое ауд.)	VOLC'OVKA (Gly'bokoe ay'd.)
ВОНЯВКА (Шемонаиха ауд.)	VONI'AVKA (S'emonai'ha ay'd.)
ВОРОБЬЕВ КЛЮЧ (Глубокое ауд.)	VOROB'EV KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd.)
ВОРОБЬЕВ ЛОГ (Зырянов ауд.)	VOROB'EV LOG (ZyrI'Anov ay'd.)
ВОРОВСКОЙ КЛЮЧ (Күршім ауд., Қатонқарағай ауд.)	VOROVSKOI' KLI'Y'C' (Ku'rs'im ay'd., Qatonqarag'ai' ay'd.)
ВОСТОЧНАЯ (Күршім ауд.)	VOSTOC'NAI'A (Ku'rs'im ay'd.)
ВТОРАЯ ЗАЙЧИХА (Глубокое ауд.)	VTORAI'A ZAI'C'THA (Gly'bokoe ay'd.)
ВТОРАЯ МАРАЛИХА (Шемонаиха ауд.)	VTORAI'A MARALI'HA (S'emonai'ha ay'd.)
ВТОРАЯ СОЛОНОВКА (Шемонаиха ауд.)	VTORAI'A SOLONOVKA (S'emonai'ha ay'd.)
ВТОРАЯ ЯМКА (Қатонқарағай ауд.)	VTORAI'A I'AMKA (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ВТОРОЙ КЛЮЧ (Зырянов ауд., Көкпекті ауд.)	VTOROI' KLI'Y'C' (ZyrI'Anov ay'd., Ko'kpekti ay'd.)
ВШИВКА (Бородулиха ауд.)	VST'IVKA (Borody'li'ha ay'd.)

ВЫБРАЧ (Зырянов ауд.)	VYBRAC' (Zyrl'Anov ay'd.)
ВЫДРИН КЛЮЧ (Зырянов ауд.)	VYDRI'N KLI'Y'C' (Zyrl'Anov ay'd.)
ВЫДРИХА ВЫДРИХА (Шемонаиха ауд.)	VYDRI'HA VYDRI'HA (S'emonai'ha ay'd.)
ВЯТКА (Глубокое ауд.)	VI'ATKA (Gly'bokoe ay'd.)
ВЯТКИН КЛЮЧ (Шемонаиха ауд.)	VI'ATKI'N KLI'Y'C' (S'emonai'ha ay'd.)
ГАВРИЛОВ КЛЮЧ (Глубокое ауд.)	GAVRI'LOV KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd.)
ГАВРИН КЛЮЧ (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	GAVRI'N KLI'Y'C' (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
ГАЛАНИН КЛЮЧ (Зырянов ауд.)	GALANI'N KLI'Y'C' (Zyrl'Anov ay'd.)
ГАЛКИНА (Шемонаиха ауд.)	GALKI'NA (S'emonai'ha ay'd.)
ГАШКИНА (Зырянов ауд.)	GAS'KI'NA (Zyrl'Anov ay'd.)
ГЕРАСИМОВ КЛЮЧ (Қатонқарағай ауд.) ГЛАГОЛЬКА (Үржар ауд.)	GERASI'MOV KLI'Y'C' (Qatonqarag'ai' ay'd.) GLAGOLKA (U'rjar ay'd.)
ГЛАДКАЯ (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	GLADKAI'A (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
ГЛИНКА (Шемонаиха ауд.)	GLI'NKA (S'emonai'ha ay'd.)
ГЛИНЯНКА (Глубокое ауд.)	GLI'NI'ANKA (Gly'bokoe ay'd.)
ГЛУБОКИЙ КЛЮЧ (Көкпекті ауд.)	GLY'BOKI'T KLI'Y'C' (Ko'kpekti ay'd.)
ГЛУБОЧАНКА (Глубокое ауд.)	GLY'BOC'ANKA (Gly'bokoe ay'd.)
ГЛУХОВА (Күршім ауд.)	GLY'HOVA (Ku'rs'im ay'd.)
ГЛЯДНЕВКА (Глубокое ауд.)	GLI'ADNEVKA (Gly'bokoe ay'd.)
ГНИЛАЯ БАЛКА (Ұлан ауд.)	GNI'LAI'A BALKA (Ulan ay'd.)
ГНИЛОЙ КЛЮЧ (Жарма, Көкпекті ауд.)	GNI'LOI' KLI'Y'C' (Jarma, Ko'kpekti ay'd.)
ГОЛЬЦОВОЧКА (Глубокое ауд.)	GOLTsOVOC'KA (Gly'bokoe ay'd.)
ГОРДЕЕВ КЛЮЧ (Глубокое ауд.)	GORDEEV KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd.)
ГОРНАЯ (Үржар ауд.)	GORNAI'A (U'rjar ay'd.)
ГОРНОСТАЙКА (Глубокое ауд.)	GORNOSTAI'KA (Gly'bokoe ay'd.)
ГОРОХОВА (Глубокое ауд.)	GOROHOVA (Gly'bokoe ay'd.)
ГОРОХОВА РЕЧКА (Глубокое ауд.)	GOROHOVA REC'KA (Gly'bokoe ay'd.)
ГОРЮША (Глубокое ауд.)	GORI'Y'S'A (Gly'bokoe ay'd.)

ГОРЮША БУТАКОВСКАЯ (Глубокое ауд.)	GORI'Y'S'A BY'TAKOVSKAI'A (Gly'bokoe ay'd.)
ГОРЮША ЧЕРЕМШАНСКАЯ (Глубокое ауд.)	GORI'Y'S'A C'EREMS'ANSKAI'A (Gly'bokoe ay'd.)
ГРАЧЕВКА (Шемонаиха ауд.)	GRAC'EVKA (S'emonai'ha ay'd.)
ГРАЧЕВ КЛЮЧ (Глубокое ауд.)	GRAC'EV KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd.)
ГРЕБЕНЮШКА (Глубокое ауд.)	GREBENI'Y'S'KA (Gly'bokoe ay'd.)
ГРЕМУЧИЙ КЛЮЧ (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	GREMY'C'T'I' KLI'Y'C' (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
ГРИШИН КЛЮЧ (Қатонқарағай ауд.)	GRI'S'TN KLI'Y'C' (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ГРИШИН ЛОГ (Қатонқарағай ауд.)	GRI'S'TN LOG (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ГРИШИХА (Глубокое ауд.)	GRI'S'THA (Gly'bokoe ay'd.)
ГРОМОТУХА (Зырянов ауд.)	GROMOTY'HA (ZyrI'Anov ay'd.)
ГРОМОТУХА (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	GROMOTY'HA (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
ГРОМОТУШКА (Глубокое ауд., Зырянов ауд., Күршім ауд., Шемонаиха ауд.)	GROMOTY'S'KA (Gly'bokoe ay'd., ZyrI'Anov ay'd., Ku'rs'im ay'd., S'emonai'ha ay'd.)
МАЛОАЛЕКСАНДРОВСКИЙ КЛЮЧ (Көкпекті ауд.)	MALOALEKSANDROVSKI'T' KLI'Y'C' (Ko'kpekti ay'd.)
МАЛОДЬЯКОНКА (Глубокое ауд.)	MALODI'AKONKA (Gly'bokoe ay'd.)
МАЛШАТ (Аягөз ауд.)	MALS'AT (AI'Ago'z ay'd.)
МАЛЫЙ БАРСУК (Зырянов ауд.)	MALYT' BARSY'K (ZyrI'Anov ay'd.)
МАЛЫЙ КОЛБЯНЫЙ КЛЮЧ (Зырянов ауд.)	MALYT' KOLBI'ANYI' KLI'Y'C' (ZyrI'Anov ay'd.)
МАЛЬЦЕВ КЛЮЧ (Көкпекті ауд.)	MALTsEV KLI'Y'C' (Ko'kpekti ay'd.)
МАМКИН КЛЮЧ (Жарма ауд.)	MAMKI'N KLI'Y'C' (Jarma ay'd.)
МАМОНТОВ КЛЮЧ (Зырянов ауд.)	MAMONTOV KLI'Y'C' (ZyrI'Anov ay'd.)
МАРАЛЕНОК (Қатонқарағай ауд., Күршім ауд.)	MARALENOK (Qatonqarag'ai' ay'd., Ku'rs'im ay'd.)
МАРАЛИХА (Глубокое, Шемонаиха ауд., Катонқарағай ауд., Катонқарағай, Күршім ауд.)	MARALI'HA (Gly'bokoe, S'emonai'ha ay'd., Qatonqarag'ai' ay'd., Qatonqarag'ai', Ku'rs'im ay'd.)
МАРАЛУШКА (Глубокое ауд.)	MARALY'S'KA (Gly'bokoe ay'd.)

МАРАЛЬНИК (Зырянов ауд.)	MARALNI'K (Zyrl'Anov ay'd.)
МАРИНА (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	MARI'NA (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
МАРТЫНОВ КЛЮЧ (Глубокое ауд.)	MARTYNOV KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd.)
МАРЧИХА (Зырянов ауд., Глубокое ауд.)	MARC'THA (Zyrl'Anov ay'd., Gly'bokoe ay'd.)
МАСЛЯНКА (Зырянов ауд.)	MASLI'ANKA (Zyrl'Anov ay'd.)
МАСЛЯХА (Зырянов ауд.)	MASLI'ANA (Zyrl'Anov ay'd.)
МАСЬЯНОВКА (Өскемен қалалық әкімшілігінің аумағы)	MASI'ANOVKA (O'skemen qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
МАТВЕЕВА (Зырянов ауд.)	MATVEEVA (Zyrl'Anov ay'd.)
МАТВЕЕВСКАЯ (Қатонқарағай ауд.)	MATVEEVSKAI'A (Qatonqarag'ai' ay'd.)
МАТУНЕНЬКАЯ РАЗЛИВАНКА (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	MATY'NENKAI'A RAZLI'VANKA (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
МАТЮЩЕНКО (Глубокое ауд.)	MATI'Y'S'ENKO (Gly'bokoe ay'd.)
МАХАМБЕТ (Көкпекті ауд.)	MAHAMBET (Ko'kpekti ay'd.)
МАХОВКА (Глубокое ауд.)	MAHOVKA (Gly'bokoe ay'd.)
МАЯЧНАЯ (Шемонаиха ауд.)	MAI'AC'NAI'A (S'emonai'ha ay'd.)
МАЯЧНЫЙ ЛОГ (Бородулиха ауд.)	MAI'AC'NYI' LOG (Borody'li'ha ay'd.)
МЕДВЕДИХА (Шемонаиха ауд.)	MEDVEDI'HA (S'emonai'ha ay'd.)
МЕДВЕДКА (Зырянов ауд., Қатонқарағай ауд.)	MEDVEDKA (Zyrl'Anov ay'd., Qatonqarag'ai' ay'd.)
МЕДВЕЖЬЯ (Үржар ауд.)	MEDVEJI'A (U'rjar ay'd.)
МЕЖДУСЕДЕЛЬНЫЙ КЛЮЧ (Зырянов ауд.)	MEJDY'SEDELNYI' KLI'Y'C' (Zyrl'Anov ay'd.)
МЕЖОВКА (Шемонаиха ауд.)	MEJOVKA (S'emonai'ha ay'd.)
МЕЛЬНИЧНАЯ (Зырянов ауд.)	MELNI'C'NAI'A (Zyrl'Anov ay'd.)
МЕРГЕНБАЙ (Қарқаралы ауд.)	MERGENBAI' (Qarqaraly ay'd.)
МЕРКУЛЬЕВ КЛЮЧ (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	MERKY'LEV KLI'Y'C' (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
МЕРКУРЬЕВ КЛЮЧ (Қатонқарағай ауд.)	MERKY'REV KLI'Y'C' (Qatonqarag'ai' ay'd.)
МИНИХА (Күршім ауд.)	MI'NI'HA (Ku'rs'im ay'd.)

МИНЬКИН КЛЮЧ (Глубокое ауд.)	MI'NKI'N KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd.)
МИРОНОВКА (Зырянов ауд.)	MI'RONOVKA (Zyrl'Anov ay'd.)
МИРОНОВ КЛЮЧ (Глубокое ауд.)	MI'RONOV KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd.)
МИТИЛЮШКА (Шемонаиха ауд.)	MI'TI'LI'Y'S'KA (S'emonai'ha ay'd.)
МИХАЙЛОВ КЛЮЧ (Қатонқарағай ауд.)	MI'HA'I'LOV KLI'Y'C' (Qatonqarag'ai' ay'd.)
МИШКИН КЛЮЧ (Глубокое ауд.)	MI'S'KI'N KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd.)
МОИСЕЕВ ЛОГ (Зырянов ауд.)	MOI'SEEV LOG (Zyrl'Anov ay'd.)
МОКРЫЙ ЛОГ (Бородулиха ауд.)	MOKRYI' LOG (Borody'li'ha ay'd.)
МОРОЗИХА (Шемонаиха ауд.)	MOROZI'HA (S'emonai'ha ay'd.)
МОРОЗИХА (Шемонаиха ауд.)	MOROZI'HA (S'emonai'ha ay'd.)
МОСКВИЧЕВ ЛОГ (Көкпекті ауд.)	MOSKVI'C'EV LOG (Ko'kpekti ay'd.)
МОСТОВАЯ (Күршім ауд.)	MOSTOVAI'A (Ku'rs'im ay'd.)
МОСТОВКА (Шемонаиха ауд.)	MOSTOVKA (S'emonai'ha ay'd.)
МОХНАТКА (Үржар ауд.)	MOHNATKA (U'rjar ay'd.)
МОХОВКА (Глубокое ауд.)	MOHOVKA (Gly'bokoe ay'd.)
МОХОВУШКА (Зырянов ауд.)	MOHOVY'S'KA (Zyrl'Anov ay'd.)
МОЧАЛКА (Глубокое ауд.)	MOC'ALKA (Gly'bokoe ay'd.)
МОЧАЛКА (Қатонқарағай ауд.)	MOC'ALKA (Qatonqarag'ai' ay'd.)
МУРАВЬЕВСКИЙ КЛЮЧ (Жарма ауд.)	MY'RAVEVSKI'I' KLI'Y'C' (Jarma ay'd.)
МУТНЫЙ КЛЮЧ (Қатонқарағай ауд.)	MY'TNYI' KLI'Y'C' (Qatonqarag'ai' ay'd.)
МУХИН КЛЮЧ (Көкпекті ауд.)	MY'HI'N KLI'Y'C' (Ko'kpekti ay'd.)
МЯГКАЯ (Зырянов ауд.)	MI'AGKAI'A (Zyrl'Anov ay'd.)
МЯГОНЬКАЯ (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	MI'AGONKAI'A (Ri'dder qalalyq a'kims'igiginin' ay'mag'y)
МЯКОНЬКАЯ (Зырянов ауд.)	MI'AKONKAI'A (Zyrl'Anov ay'd.)
МЯКОТИХА (Зырянов ауд.)	MI'AKOTI'HA (Zyrl'Anov ay'd.)
МЯКОТУШКА (Глубокое ауд.)	MI'AKOTY'S'KA (Gly'bokoe ay'd.)
НАЙДЕНИХА (Зырянов ауд.)	NAI'DENI'HA (Zyrl'Anov ay'd.)
НАКАТНЫЙ ЛОГ (Зырянов ауд.)	NAKATNYI' LOG (Zyrl'Anov ay'd.)

НАУМОВ КЛЮЧ (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы, Күршім ауд.)	NAY'MOV KLI'Y'C' (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y, Ku'rs'im ay'd.)
НЕЛТАЕРОВ ЛОГ (Зайсан ауд.)	NELTAEROV LOG (Zai'san ay'd.)
НЕСТЕРОВ КЛЮЧ (Глубокое ауд., Зырянов ауд.)	NESTEROV KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd., ZyrI'Anov ay'd.)
НЕСТЕРОВ ЛОГ (Зырянов ауд.)	NESTEROV LOG (ZyrI'Anov ay'd.)
НЕЧУНАЕВ КЛЮЧ (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	NEC'Y'NAEV KLI'Y'C' (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
НИЖНЯЯ ПОСКАЧА (Қатонқарағай ауд.)	NI'JNI'AI'A POSKAC'A (Qatonqarag'ai' ay'd.)
НИЖНЯЯ ЧАША (Зырянов ауд.)	NI'JNI'AI'A C'AS'A (ZyrI'Anov ay'd.)
НИЗКАЯ СЕДЛИНА (Зырянов ауд.)	NI'ZKAI'A SEDLI'NA (ZyrI'Anov ay'd.)
НИКАНДРОВКА (Қатонқарағай ауд.)	NI'KANDROVKA (Qatonqarag'ai' ay'd.)
НИКАНОВ КЛЮЧ (Бородулиха ауд.)	NI'KANOV KLI'Y'C' (Borody'li'ha ay'd.)
НИКИТИН ЛОГ (Зырянов ауд.)	NI'KI'TIN LOG (ZyrI'Anov ay'd.)
ОБДЕРИХА (Шемонаиха ауд., Глубокое ауд.)	OBDERI'HA (S'emonai'ha ay'd., Gly'bokoe ay'd.)
ОВЕЧИЙ КЛЮЧ (Глубокое ауд.)	OVEC'TI' KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd.)
ОВЧИНИХА (Глубокое ауд.)	OVC'TNI'HA (Gly'bokoe ay'd.)
ОГНЕВКА (Зырянов ауд.)	OGNEVKA (ZyrI'Anov ay'd.)
ОГНЕВОЙ КЛЮЧ (Қатонқарағай ауд.)	OGNEVOI' KLI'Y'C' (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ОЗЕРНАЯ (Қатонқарағай ауд., Зырянов ауд.)	OZERNAI'A (Qatonqarag'ai' ay'd., ZyrI'Anov ay'd.)
ОКАПРОВ КЛЮЧ (Қатонқарағай ауд.)	OKAPROV KLI'Y'C' (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ОМАРОВ КЛЮЧ (Ұлан, Жарма ауд.)	OMAROV KLI'Y'C' (Ulan, Jarma ay'd.)
ОМЕЛИХА (Глубокое ауд.)	OMELI'HA (Gly'bokoe ay'd.)
ОПАЛИХА (Шемонаиха ауд.)	OPALI'HA (S'emonai'ha ay'd.)
ОРЕШИХА (Шемонаиха ауд, РФ шекарасында)	OREST'HA (S'emonai'ha ay'd, RF s'ekarasynda)

ОРЛОВКА (Глубокое ауд., Шемонаиха ауд., Риддер қалалық әкімшілік аумағы)	ORLOVKA (Gly'bokoe ay'd., S'emonai'ha ay'd., Ri'dder qalalyq a'kims'ilik ay'mag'y)
ОРЛОВСКИЙ КЛЮЧ (Өскемен қалалық әкімшілігінің аумағы)	ORLOVSKI'I' KLI'Y'C' (O'skemen qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
ОСЕТРОВКА (Шемонаиха ауд.)	OSETROVKA (S'emonai'ha ay'd.)
ОСИНИНА ЯМА (Зырянов ауд.)	OSI'NI'NA I'AMA (ZyrI'Anov ay'd.)
ОСИНОВКА (Зырянов, Қатонқарағай ауд., Глубокое ауд., Шемонаиха ауд.)	OSI'NOVKA (ZyrI'Anov, Qatonqarag'ai' ay'd., Gly'bokoe ay'd., S'emonai'ha ay'd.)
ОСИНОВКА (Қатонқарағай ауд.)	OSI'NOVKA (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ОСИНОВ КЛЮЧ (Қатонқарағай ауд., Глубокое ауд.)	OSI'NOV KLI'Y'C' (Qatonqarag'ai' ay'd., Gly'bokoe ay'd.)
ОСИПОВ ЛОГ (Зырянов ауд.)	OSI'POV LOG (ZyrI'Anov ay'd.)
ОСИХА (Бородулиха ауд., Зырянов ауд.)	OSI'HA (Borody'li'ha ay'd., ZyrI'Anov ay'd.)
ОСОЧИХА (Зырянов ауд.)	OSOC'THA (ZyrI'Anov ay'd.)
ПАВЛОВ КЛЮЧ (Глубокое ауд., Зырянов ауд.)	PAVLOV KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd., ZyrI'Anov ay'd.)
ПАВЛОЧЕВ КЛЮЧ (Глубокое ауд.)	PAVLOC'EV KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd.)
ПАЙВИХА (Зырянов ауд.)	PAI'VI'HA (ZyrI'Anov ay'd.)
ПАЛЕВСКАЯ РАЗЛИВАНКА (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	PALEVSKAI'A RAZLI'VANKA (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
ПАМИР (Зырянов ауд.)	PAMI'R (ZyrI'Anov ay'd.)
ПАНФИЛОВ КЛЮЧ (Қатонқарағай ауд.)	PANFI'LOV KLI'Y'C' (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ПАРАМОНОВ КЛЮЧ (Глубокое ауд.)	PARAMONOV KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd.)
ПАРЕНКА (Күршім ауд.)	PARENKA (Ku'rs'im ay'd.)
ПАРШИНА (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	PARS'TNA (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
ПАРШИХА (Глубокое ауд., Шемонаиха ауд.)	PARS'THA (Gly'bokoe ay'd., S'emonai'ha ay'd.)
ПАРШУКОВ КЛЮЧ (Глубокое ауд.)	PARS'Y'KOV KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd.)

ПАСЕННУШКА (Қатонқарағай ауд.)	PASENNY'S'KA (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ПАХАТУШКА (Қатонқарағай ауд.)	PAHATY'S'KA (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ПАХОТНАЯ (Глубокое ауд., Қатонқарағай ауд.)	PAHOTNAI'A (Gly'bokoe ay'd., Qatonqarag'ai' ay'd.)
ПАХОТНУШКА (Зырянов ауд.)	PAHOTNY'S'KA (ZyrI'Anov ay'd.)
ПАШЕННАЯ (Қатонқарағай ауд., Зырянов ауд.)	PAS'ENNAI'A (Qatonqarag'ai' ay'd., ZyrI'Anov ay'd.)
ПАШКИН КЛЮЧ (Үржар ауд.)	PAS'KI'N KLI'Y'C' (U'rjar ay'd.)
ПЕРВАЯ (Глубокое ауд., Күршім ауд.)	PERVAI'A (Gly'bokoe ay'd., Ku'rs'im ay'd.)
ПЕРВАЯ ЗАЙЧИХА (Глубокое ауд.)	PERVAI'A ZAI'C'THA (Gly'bokoe ay'd.)
ПЕРВАЯ МАРАЛИХА (Шемонаиха ауд.)	PERVAI'A MARALI'HA (S'emonai'ha ay'd.)
ПЕРВАЯ СОЛОНОВКА (Шемонаиха ауд.)	PERVAI'A SOLONOVKA (S'emonai'ha ay'd.)
ПЕРВАЯ ЯМА (Зырянов ауд.)	PERVAI'A I'AMA (ZyrI'Anov ay'd.)
ПЕРВЫЙ КЛЮЧ (Зырянов, Қатонқарағай ауд.)	PERVYI' KLI'Y'C' (ZyrI'Anov, Qatonqarag'ai' ay'd.)
ПЕРВЫЙ ЛОГ (Көкпекті ауд.)	PERVYI' LOG (Ko'kpekti ay'd.)
ПЕРЕКЛИЧНАЯ (Шемонаиха ауд.)	PEREKLI'C'NAI'A (S'emonai'ha ay'd.)
ПЕСОЧНАЯ (Күршім ауд.)	PESOC'NAI'A (Ku'rs'im ay'd.)
ПЕСЧАНКА (Көкпекті ауд., Қатонқарағай ауд., Ұлан ауд.)	PESC'ANKA (Ko'kpekti ay'd., Qatonqarag'ai' ay'd., Ulan ay'd.)
ПЕТРИН КЛЮЧ (Зырянов ауд.)	PETRI'N KLI'Y'C' (ZyrI'Anov ay'd.)
ПЕТРИН ЛОГ (Зырянов ауд.)	PETRI'N LOG (ZyrI'Anov ay'd.)
ПЕТРОВА (Зырянов ауд.)	PETROVA (ZyrI'Anov ay'd.)
ПЕТРОВ ЛОГ (Зырянов ауд.)	PETROV LOG (ZyrI'Anov ay'd.)
ПИМЕНОВ ЛОГ (Қатонқарағай ауд.)	PI'MENOV LOG (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ПИОНЕР (Көкпекті ауд.)	PI'ONER (Ko'kpekti ay'd.)
ПISКУЛИХА (Шемонаиха ауд.)	PI'SKY'LI'HA (S'emonai'ha ay'd.)
ПИХТОВАЯ (Күршім ауд., Глубокое ауд.)	PI'HTOVAI'A (Ku'rs'im ay'd., Gly'bokoe ay'd.)

ПИХТОВКА (Зырянов, Катонқарағай ауд.)	PIHTOVKA (Zyrl'Anov, Qatonqarag'ai' ay'd.)
ПИХТОВЫЙ КЛЮЧ (Катонқарағай ауд.)	PIHTOVYI' KLI'Y'C' (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ПИЩАЛЬНЫЙ ЛОГ (Зырянов ауд.)	PI'S'ALNYI' LOG (Zyrl'Anov ay'd.)
ПЛАТОНИХА (Глубокое ауд.)	PLATONI'HA (Gly'bokoe ay'd.)
ПЛОСКАЯ (Шемонаиха ауд. Және РФ шекарасында)	PLOSKAI'A (S'emonai'ha ay'd. Ja'ne RF s'ekarasynda)
ПОГОРЕЛКА (Зырянов ауд.)	POGORELKA (Zyrl'Anov ay'd.)
ПОГУЛЯЙКА (Зырянов ауд.)	POGY'LI'AI'KA (Zyrl'Anov ay'd.)
ПОДБУЛАҚ (Үржар ауд.)	PODBULAQ (U'rjar ay'd.)
ПОДРЕЗНАЯ (Зырянов ауд.)	PODREZNAI'A (Zyrl'Anov ay'd.)
ПОДСТЕПНАЯ (Зырянов ауд.)	PODSTEPNAI'A (Zyrl'Anov ay'd.)
ПОДЪЕМНЫЙ КЛЮЧ (Глубокое ауд.)	PODEMNYI' KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd.)
ПОЗДНОПАЛОВКА (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	POZDNOPALOVKA (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
ПОЛОВИНКА (Шемонаиха ауд.)	POLOVI'NKA (S'emonai'ha ay'd.)
ПОЛОГАЯ (Катонқарағай ауд.)	POLOGAI'A (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ПОЛОГОНЬКИЙ КЛЮЧ (Зырянов, Катонқарағай ауд.)	POLOGONKI'I' KLI'Y'C' (Zyrl'Anov, Qatonqarag'ai' ay'd.)
ПОЛЫНОВКА (Глубокое ауд.)	POLYNOVKA (Gly'bokoe ay'd.)
ПОЛЮШКА (Катонқарағай ауд.)	POLI'Y'S'KA (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ПОЛЯКОВ КЛЮЧ (Катонқарағай ауд.)	POLI'AKOV KLI'Y'C' (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ПОМОРОВ КЛЮЧ (Зырянов ауд.)	POMOROV KLI'Y'C' (Zyrl'Anov ay'd.)
ПОПЕРЕЧЕНКА (Зырянов ауд.)	POPEREC'ENKA (Zyrl'Anov ay'd.)
ПОПЕРЕЧНАЯ (Зырянов ауд., Көкпекті ауд., Күршім ауд., Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы, Шемонаиха ауд.)	POPEREC'NAI'A (Zyrl'Anov ay'd., Ko'kpekti ay'd., Ku'rs'im ay'd., Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y, S'emonai'ha ay'd.)
ПОПЕРЕЧНАЯ ТЕСНУШКА (Глубокое ауд.)	POPEREC'NAI'A TESNY'S'KA (Gly'bokoe ay'd.)
ПОПЕРЕЧНЫЙ КЛЮЧ (Глубокое ауд., Зырянов ауд., Көкпекті ауд., Катонқарағай ауд., Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	POPEREC'NYI' KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd., Zyrl'Anov ay'd., Ko'kpekti ay'd., Qatonqarag'ai' ay'd., Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)

ПОПЕРЕЧНЫЙ ЛОГ (Зырянов ауд.)	POPEREC'NYT' LOG (ZyrI'Anov ay'd.)
ПОПОВА РЕЧКА (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	POPOVA REC'KA (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
ПОПОВКА (Қатонқарағай ауд.)	POPOVKA (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ПОПОВ КЛЮЧ (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы, Зырянов ауд.)	POPOV KLI'Y'C' (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y, ZyrI'Anov ay'd.)
ПОПОВСКИЙ КЛЮЧ (Көкпекті ауд.)	POPOVSKI'T' KLI'Y'C' (Ko'kpekti ay'd.)
ПОПУГАЙЧИК (Глубокое ауд.)	POPY'GAI'C'T'K (Gly'bokoe ay'd.)
ПОРУБНАЯ (Глубокое ауд.)	PORY'BNAI'A (Gly'bokoe ay'd.)
ПОСКАКУХА (Глубокое ауд.)	POSKAKY'HA (Gly'bokoe ay'd.)
ПОСКАЧА (Қатонқарағай ауд.)	POSKAC'A (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ПОТАЙНОЙ КЛЮЧ (Глубокое ауд.)	POTAI'NOI' KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd.)
ПОТЕРЯШКА (Глубокое ауд.)	POTERI'AS'KA (Gly'bokoe ay'd.)
ПРАВАЯ БЕРЕЗОВКА (Қатонқарағай, Зырянов ауд.)	PRAVAI'A BEREZOVKA (Qatonqarag'ai', ZyrI'Anov ay'd.)
ПРАВАЯ ВОЛЧИХА (Глубокое ауд.)	PRAVAI'A VOLC'T'HA (Gly'bokoe ay'd.)
ПРАВАЯ ГРОМОТУХА (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	PRAVAI'A GROMOTY'HA (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
ПРАВАЯ ИГНАШИХА (Зырянов ауд.)	PRAVAI'A I'GNAST'HA (ZyrI'Anov ay'd.)
ПРАВАЯ КАЛМАЧИХА (Глубокое ауд.)	PRAVAI'A KALMACT'HA (Gly'bokoe ay'd.)
ПРАВАЯ КОРОВИХА (Глубокое ауд.)	PRAVAI'A KOROV'T'HA (Gly'bokoe ay'd.)
ПРАВАЯ КОРОТКАЯ (Зырянов ауд.)	PRAVAI'A KOROTKAI'A (ZyrI'Anov ay'd.)
ПРАВАЯ КРУТИШКА (Глубокое ауд.)	PRAVAI'A KRY'TT'S'KA (Gly'bokoe ay'd.)
ПРАВАЯ ЛАТЧИХА (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	PRAVAI'A LATC'T'HA (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
ПРАВАЯ ТАТАРКА (Зырянов ауд.)	PRAVAI'A TATARKA (ZyrI'Anov ay'd.)

ПРАВАЯ ЧЕРНУШКА (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы, Зырянов ауд.)	PRAVAI'A C'ERNY'S'KA (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y, ZyrI'Anov ay'd.)
ПРАВАЯ ШУЛЬБИНКА (Бесқарағай ауд.)	PRAVAI'A S'Y'LBIN'KA (Besqarag'ai' ay'd.)
ПРАВЫЙ КЛЮЧ (Үржар, Аягөз ауд.)	PRAVYI' KLI'Y'C' (U'rjar, AI'Ago'z ay'd.)
ПРАВЫЙ ПРОХОДНОЙ (Зырянов ауд.)	PRAVYI' PROHODNOI' (ZyrI'Anov ay'd.)
ПРИВАЛОЧНАЯ (Зырянов ауд.)	PRI'VALOC'NAI'A (ZyrI'Anov ay'd.)
ПРИЕЗЖЕВ КЛЮЧ (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	PRI'EZJEV KLI'Y'C' (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
ПРИРЕЗКА (Көкпекті ауд.)	PRI'REZKA (Ko'kpekti ay'd.)
ПРОЕЗДНАЯ (Зырянов, Қатонқарағай ауд., Қатонқарағай ауд.)	PROEZDNAI'A (ZyrI'Anov, Qatonqarag'ai' ay'd., Qatonqarag'ai' ay'd.)
ПРОЕЗДНОЙ КЛЮЧ (Зырянов ауд.)	PROEZDNOI' KLI'Y'C' (ZyrI'Anov ay'd.)
ПРОЕЗДНУШКА (Күршім ауд.)	PROEZDNY'S'KA (Ku'rs'im ay'd.)
ПРОКОПЬЕВ КЛЮЧ (Глубокое ауд.)	PROKOPEV KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd.)
ПРОМИЛЬЯ (Тарбағатай ауд.)	PROMI'LI'A (Tarbag'atai' ay'd.)
ПРОХОДНАЯ (Глубокое ауд., Зырянов ауд.)	PROHODNAI'A (Gly'bokoe ay'd., ZyrI'Anov ay'd.)
ПРОХОДНОЙ КЛЮЧ (Шемонаиха ауд.)	PROHODNOI' KLI'Y'C' (S'emonai'ha ay'd.)
ПРОХОРОВ КЛЮЧ (Қатонқарағай ауд.)	PROHOROV KLI'Y'C' (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ПРЫГОВ КЛЮЧ (Глубокое ауд.)	PRYGOV KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd.)
ПРЯМАЯ (Зырянов ауд.)	PRI'AMAI'A (ZyrI'Anov ay'd.)
ПРЯМОЙ КЛЮЧ (Зырянов ауд., Көкпекті ауд.)	PRI'AMOI' KLI'Y'C' (ZyrI'Anov ay'd., Ko'kpekti ay'd.)
ПУТЕВОЧНАЯ (Қатонқарағай ауд.)	PY'TEVOC'NAI'A (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ПУТОЧНАЯ (Күршім ауд.)	PY'TOC'NAI'A (Ku'rs'im ay'd.)
ПЬЯНКИН ЛОГ (Зырянов ауд.)	PI'ANKI'N LOG (ZyrI'Anov ay'd.)
РАЗДОЛЬНАЯ (Зырянов ауд.)	RAZDOLNAI'A (ZyrI'Anov ay'd.)
РАСКАТА (Глубокое ауд.)	RASKATA (Gly'bokoe ay'd.)

РАССАДИЛОВКА (Ұлан ауд.)	RASSADI'LOVKA (Ulan ay'd.)
РАССВЕТАЛЕНОК (Зырянов ауд.)	RASSVETALENOK (Zyrl'Anov ay'd.)
РАССВЕТАЛИХА (Зырянов ауд.)	RASSVETALI'HA (Zyrl'Anov ay'd.)
РЕВНЮХА (Зырянов ауд.)	REVNI'Y'HA (Zyrl'Anov ay'd.)
РЕМОВКА (Бородулиха ауд.)	REMOVKA (Borody'li'ha ay'd.)
РЕПНЫЙ КЛЮЧ (Глубокое ауд.)	REPNYI' KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd.)
РИЧАРДЖИХА (Глубокое ауд.)	RI'C'ARDJI'HA (Gly'bokoe ay'd.)
РОМАНЦЕВ КЛЮЧ (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	ROMANTsEV KLI'Y'C' (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
РОССЫПНОЙ КЛЮЧ (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	ROSSYPNOI' KLI'Y'C' (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
РУСАЛКА (Шемонаиха ауд.)	RY'SALKA (S'emonai'ha ay'd.)
РУСАЧИХА (Глубокое ауд., Шемонаиха ауд.)	RY'SACI'HA (Gly'bokoe ay'd., S'emonai'ha ay'd.)
РУСИН ЛОГ (Көкпекті ауд.)	RY'SI'N LOG (Ko'kpekti ay'd.)
РЫЖНЕВ КЛЮЧ (Глубокое ауд.)	RYJNEV KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd.)
РЫКОВСКИЙ ЛОГ (Зырянов ауд.)	RYKOVSKI'I' LOG (Zyrl'Anov ay'd.)
РЫЧКОВА (Көкпекті ауд.)	RYC'KOVA (Ko'kpekti ay'd.)
РЯБОШНЫЙ КЛЮЧ (Зырянов, Қатонқарағай ауд.)	RI'ABOS'NYI' KLI'Y'C' (Zyrl'Anov, Qatonqarag'ai' ay'd.)
САВРАСОВКА (Қатонқарағай ауд.)	SAVRASOVKA (Qatonqarag'ai' ay'd.)
САКМАРИХА (Глубокое ауд.)	SAKMARI'HA (Gly'bokoe ay'd.)
САМАНУХА (Глубокое ауд.)	SAMANY'HA (Gly'bokoe ay'd.)
САРАДЕЕВКА (Бородулиха ауд.)	SARADEEVKA (Borody'li'ha ay'd.)
САРАПИХА (Шемонаиха ауд.)	SARAPI'HA (S'emonai'ha ay'd.)
САХАЛИНСКАЯ (Үржар ауд.)	SAHALI'NSKAI'A (U'rjar ay'd.)
САХАТИНКА (Қатонқарағай ауд.)	SAHATI'NKA (Qatonqarag'ai' ay'd.)
САХАТУШКА (Қатонқарағай ауд.)	SAHATY'S'KA (Qatonqarag'ai' ay'd.)
СВЕТЛАЯ (Глубокое ауд.)	SVETLAI'A (Gly'bokoe ay'd.)
СВЕТЛАЯ СИНЮШКА (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	SVETLAI'A SI'NI'Y'S'KA (Ri'dder qalalyq a'kims'iligi-nin' ay'mag'y)
СВЕТЛЕНЬКИЙ КЛЮЧ (Глубокое ауд.)	SVETLENKI'I' KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd.)

СВЕТЛЫЙ КЛЮЧ (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы, Глубокое ауд.)	SVETLYI' KLI'Y'C' (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y, Gly'bokoe ay'd.)
СВИНЯЧЬЯ (Үржар ауд.)	SVI'NI'AC'I'A (U'rjar ay'd.)
СВЯТОЙ КЛЮЧ (Ұлан ауд.)	SVI'ATOI' KLI'Y'C' (Ulan ay'd.)
СЕВАСТЬЯНОВ ЛОГ (Қатонқарағай ауд.)	SEVASTI'ANOV LOG (Qatonqarag'ai' ay'd.)
СЕВЕРНАЯ (Зырянов ауд.)	SEVERNAI'A (Zyrl'Anov ay'd.)
СЕВЕРНАЯ БУРАНИХА (Глубокое ауд.)	SEVERNAI'A BY'RANI'HA (Gly'bokoe ay'd.)
СЕВЕРНЫЙ КЛЮЧ (Глубокое ауд.)	SEVERNYI' KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd.)
СЕДАНКИНА (Шемонаиха ауд.)	SEDANKI'NA (S'emonai'ha ay'd.)
СЕКИСОВКА (Глубокое ауд.)	SEKI'SOVKA (Gly'bokoe ay'd.)
СЕКИСОВКА (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	SEKI'SOVKA (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
СЕКИСОВСКИЙ КЛЮЧ (Глубокое ауд.)	SEKI'SOVSKI'I' KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd.)
СЕЛЕЗНЕВКА (Зырянов ауд.)	SELEZNEVKA (Zyrl'Anov ay'd.)
СЕМЕНИХА (Шемонаиха ауд.)	SEMENT'HA (S'emonai'ha ay'd.)
СЕМЕНОВ КЛЮЧ (Глубокое ауд., Күршім ауд.)	SEMENOV KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd., Ku'rs'im ay'd.)
СЕМЕШИН КЛЮЧ (Глубокое ауд.)	SEMES'TN KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd.)
СЕМИШИХА (Қатонқарағай ауд.)	SEMI'S'THA (Qatonqarag'ai' ay'd.)
СЕНИЧЕВО (Қатонқарағай ауд.)	SENI'C'EVO (Qatonqarag'ai' ay'd.)
СЕРГО (Ұлан, Жарма ауд.)	SERGO (Ulan, Jarma ay'd.)
СЕРЕБРЯНКА (Зырянов ауд.)	SEREBRI'ANKA (Zyrl'Anov ay'd.)
СЕРЕДЧИХА (Қатонқарағай ауд.)	SEREDC'THA (Qatonqarag'ai' ay'd.)
СЕРЕГИН КЛЮЧ (Үржар ауд.)	SEREGI'N KLI'Y'C' (U'rjar ay'd.)
СЕРЖИХА (Глубокое ауд.)	SERJ'I'HA (Gly'bokoe ay'd.)
СЕРКЕБҰЛАҚ (Көкпекті ауд.)	SERKEBULAQ (Ko'kpekti ay'd.)
СЕРОВ КЛЮЧ (Глубокое ауд.)	SEROV KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd.)
СИБИНКА (Ұлан ауд.)	SI'BI'NKA (Ulan ay'd.)
СИБИРКА (Глубокое ауд.)	SI'BI'RKA (Gly'bokoe ay'd.)
СИВЕРНУШКА (Глубокое ауд.)	SI'VERNY'S'KA (Gly'bokoe ay'd.)
СИДОРИХА (Зырянов ауд.)	SI'DORI'HA (Zyrl'Anov ay'd.)

СИДОРОВСКИЙ КЛЮЧ (Көкпекті ауд.)	SI'DOROVSKI'T' KLI'Y'C' (Ko'kpekti ay'd.)
СИДЯЧИХА (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	SI'DI'AC'THA (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
СИЗОВКА (Глубокое ауд.)	SI'ZOVKA (Gly'bokoe ay'd.)
СИМОНОВ КЛЮЧ (Шемонаиха ауд.)	SI'MONOV KLI'Y'C' (S'emonai'ha ay'd.)
СИНЮШКА (Риддер қалалық әкімшілік аумағы, Глубокое ауд.)	SI'NI'Y'S'KA (Ri'dder qalalyq a'kims'ilik ay'mag'y, Gly'bokoe ay'd.)
СИНЯЯ ПЕСЧАНКА (Ұлан ауд.)	SI'NI'AI'A PES'C'ANKA (Ulan ay'd.)
СИПАТИХА (Глубокое ауд.)	SI'PATI'HA (Gly'bokoe ay'd.)
СИТКИН КЛЮЧ (Глубокое ауд.)	SI'TKI'N KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd.)
СЛАННАЯ (Күршім ауд.)	SLANNAI'A (Ku'rs'im ay'd.)
СЛЕПЧИХА (Шемонаиха ауд.)	SLEPC'THA (S'emonai'ha ay'd.)
СМОЛЯНКА (Зырянов ауд.)	SMOLI'ANKA (ZyrI'Anov ay'd.)
СНЕГИРИХА (Шемонаиха ауд.)	SNEGI'RI'HA (S'emonai'ha ay'd.)
СОБАЧЬЯ (Қатонқарағай ауд.)	SOBAC'T'A (Qatonqarag'ai' ay'd.)
СОБОЛИХА (Шемонаиха ауд.)	SOBOLI'HA (S'emonai'ha ay'd.)
СОКОЛЕНОК (Глубокое ауд.)	SOKOLENOK (Gly'bokoe ay'd.)
СОКОЛОВА (Қатонқарағай ауд.)	SOKOLOVA (Qatonqarag'ai' ay'd.)
СОКОЛОВКА (Қатонқарағай ауд.)	SOKOLOVKA (Qatonqarag'ai' ay'd.)
СОЛОНЕЧНАЯ (Қатонқарағай ауд., Зырянов ауд.)	SOLONEC'NAI'A (Qatonqarag'ai' ay'd., ZyrI'Anov ay'd.)
СОЛОНОВКА (Бородулиха ауд.)	SOLONOVKA (Borody'li'ha ay'd.)
СОЛОНОВКА (Глубокое ауд.)	SOLONOVKA (Gly'bokoe ay'd.)
СОЛОНОВКА (Зырянов ауд.)	SOLONOVKA (ZyrI'Anov ay'd.)
СОЛОНОВКА (Қатонқарағай ауд.)	SOLONOVKA (Qatonqarag'ai' ay'd.)
СОЛОНОВКА (Риддер қалалық әкімшілігінің аум., Шемонаиха ауд.)	SOLONOVKA (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'm., S'emonai'ha ay'd.)
СОЛОНОВОЧКА (Қатонқарағай ауд.)	SOLONOVOC'KA (Qatonqarag'ai' ay'd.)
СОЛОНЧАНКА (Глубокое ауд.)	SOLONC'ANKA (Gly'bokoe ay'd.)
СОЛОНЧЕВКА (Глубокое ауд.)	SOLONC'EVKA (Gly'bokoe ay'd.)
СОЛОУХА (Шемонаиха ауд.)	SOLOY'HA (S'emonai'ha ay'd.)

СОЛОУХИНСКИЙ КЛЮЧ (Глубокое ауд.) СОРВЕНОК (Күршім ауд.)	SOLOY'HI'NSKI'T' KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd.) SORVENOK (Ku'rs'im ay'd.)
СОРНАЯ (Күршім ауд.)	SORNAI'A (Ku'rs'im ay'd.)
СОРОКИН ЛОГ (Өскемен қалалық әкімшілігінің аумағы)	SOROKI'N LOG (O'skemen qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
СОРОЧИЙ КЛЮЧ ()	SOROC'IT' KLI'Y'C' ()
СОРОЧИЙ КЛЮЧ (Қатонқарағай ауд., Көкпекті ауд.)	SOROC'IT' KLI'Y'C' (Qatonqarag'ai' ay'd., Ko'kpekti ay'd.)
СОСЕНКА (Бородулиха ауд.)	SOSENKA (Borody'li'ha ay'd.)
СОСНОВКА (Семей қалалық әкімшілігінің аумағы)	SOSNOVKA (Semei' qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
СПАССКАЯ (Шемонаиха ауд.)	SPASSKAI'A (S'emonai'ha ay'd.)
СПЕЦОВ ЛОГ (Қатонқарағай ауд.)	SPETsOV LOG (Qatonqarag'ai' ay'd.)
СПИРИДОНОВКА (Шемонаиха ауд.)	SPI'RI'DONOVKA (S'emonai'ha ay'd.)
СПОРНЫЙ КЛЮЧ (Шемонаиха ауд.)	SPORNYT' KLI'Y'C' (S'emonai'ha ay'd.)
СРЕДНИЙ КЛЮЧ (Қатонқарағай ауд.)	SREDNI'T' KLI'Y'C' (Qatonqarag'ai' ay'd.)
СРЕДНЯЯ (Шемонаиха ауд., Күршім ауд.)	SREDNI'AI'A (S'emonai'ha ay'd., Ku'rs'im ay'd.)
СРЕДНЯЯ СТАНОВАЯ (Зырянов ауд.)	SREDNI'AI'A STANOVAI'A (ZyrI'Anov ay'd.)
СТАНОВАЯ (Қатонқарағай, Күршім ауд., Зырянов ауд.)	STANOVAI'A (Qatonqarag'ai', Ku'rs'im ay'd., ZyrI'Anov ay'd.)
СТАНОВАЯ ОБА (Глубокое ауд.)	STANOVAI'A OBA (Gly'bokoe ay'd.)
СТАРИЦА (Қатонқарағай ауд.)	STARI'TsA (Qatonqarag'ai' ay'd.)
СТЕПАНОВ КЛЮЧ (Шемонаиха ауд., Қатонқарағай ауд., Күршім ауд.)	STEPANOV KLI'Y'C' (S'emonai'ha ay'd., Qatonqarag'ai' ay'd., Ku'rs'im ay'd.)
СТЕПИНА (Глубокое ауд.)	STEP'INA (Gly'bokoe ay'd.)
СТОЛБОВУШКА (Шемонаиха ауд.)	STOLBOVY'S'KA (S'emonai'ha ay'd.)
СТОЛБОУХА (Зырянов ауд.)	STOLBOY'HA (ZyrI'Anov ay'd.)
СТРАКАТОВА (Қатонқарағай ауд.)	STRAKATOVA (Qatonqarag'ai' ay'd.)
СТРАШНАЯ (Қатонқарағай ауд.)	STRAS'NAI'A (Qatonqarag'ai' ay'd.)

СТРАШНУШКА (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	STRAS'NY'S'KA (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
СТРАШНЫЙ ЛОГ (Зырянов ауд.)	STRAS'NYI' LOG (ZyrI'Anov ay'd.)
СТРЕЖНАЯ (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	STREJNAI'A (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
СТРОГАНКА (Зырянов ауд.)	STROGANKA (ZyrI'Anov ay'd.)
СТУКАЛЕНКОВА (Бородулиха ауд.)	STY'KALENKOVA (Borody'li'ha ay'd.)
СУРКА (Қатонқарағай ауд.)	SY'RKA (Qatonqarag'ai' ay'd.)
СУРЧИХА (Зырянов ауд.)	SY'RC'THA (ZyrI'Anov ay'd.)
СУХАНОВСКИЙ КЛЮЧ (Бородулиха ауд.)	SY'HANOVSKI'T KLI'Y'C' (Borody'li'ha ay'd.)
СУХАЯ ПЕСЧАНКА (Көкпекті ауд.)	SY'HAI'A PESC'ANKA (Ko'kpekti ay'd.)
СУХАЯ РЕЧКА (Көкпекті ауд., Зырянов ауд.)	SY'HAI'A REC'KA (Ko'kpekti ay'd., ZyrI'Anov ay'd.)
СУХОВА (Зырянов ауд.)	SY'HOVA (ZyrI'Anov ay'd.)
СУХОЙ ЛОГ (Үржар ауд., Күршім ауд.)	SY'HOI' LOG (U'rjar ay'd., Ku'rs'im ay'd.)
СУХОЙ МАРАЛЕНОК (Күршім ауд.)	SY'HOI' MARALENOK (Ku'rs'im ay'd.)
СУХОЙ МОСТ (Глубокое ауд.)	SY'HOI' MOST (Gly'bokoe ay'd.)
СУХОНЬКАЯ (Қатонқарағай ауд.)	SY'HONKAI'A (Qatonqarag'ai' ay'd.)
СУХОНЬКИЙ КЛЮЧ (Қатонқарағай ауд.)	SY'HONKI'T KLI'Y'C' (Qatonqarag'ai' ay'd.)
СЫРОЙ МАРАЛЕНОК (Күршім ауд.)	SYROI' MARALENOK (Ku'rs'im ay'd.)
СЫЧИХА (Зырянов ауд.)	SYC'THA (ZyrI'Anov ay'd.)
ТАБАКОВ КЛЮЧ (Қатонқарағай ауд.)	TABAKOV KLI'Y'C' (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ТАВОЛЖАНКА (Зырянов ауд.)	TAVOLJANKA (ZyrI'Anov ay'd.)
ТАВРИЧЕСКИЙ КЛЮЧ (Көкпекті ауд.)	TAVRI'C'ESKI'T KLI'Y'C' (Ko'kpekti ay'd.)
ТАЛОВАЯ БАЛКА (Үржар ауд.)	TALOVAI'A BALKKA (U'rjar ay'd.)
ТАЛОВКА (Глубокое ауд., Шемонаиха ауд., Зырянов ауд., Қатонқарағай ауд.)	TALOVKA (Gly'bokoe ay'd., S'emonai'ha ay'd., ZyrI'Anov ay'd., Qatonqarag'ai' ay'd.)
ТАЛОВ КЛЮЧ (Шемонаиха ауд.)	TALOV KLI'Y'C' (S'emonai'ha ay'd.)

ТАЛОВОЧКА (Глубокое ауд., Зырянов ауд., Күршім ауд., Қатонқарағай ауд, РФ, Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	TALOVOC'KA (Gly'bokoe ay'd., ZyrI'Anov ay'd., Ku'rs'im ay'd., Qatonqarag'ai' ay'd, RF, Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
ТАЛЫЙ КЛЮЧ (Ұлан ауд.)	TALYI' KLI'Y'C' (Ulan ay'd.)
ТЕСНАЯ (Зырянов, Глубокое, Қатонқарағай ауд.)	TESNAI'A (ZyrI'Anov, Gly'bokoe, Qatonqarg'ai' ay'd.)
ТЕПЛЫЙ КЛЮЧ (Зырянов ауд.)	TEPLYI' KLI'Y'C' (ZyrI'Anov ay'd.)
ТИМОШКИН КЛЮЧ (Глубокое ауд.)	TI'MOS'KI'N KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd.)
ТИРОВКА (Шемонаиха ауд.)	TI'ROVKA (S'emonai'ha ay'd.)
ТИХАЯ (Қатонқарағай ауд., Алтай Республикасы., Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	TI'HA I'A (Qatonqarag'ai' ay'd., Altai' Respy'bli'kasy., Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
ТЕНИХА (Зырянов ауд.)	TENI'HA (ZyrI'Anov ay'd.)
ТИХАЯ ДОЛИНОВКА (Зырянов ауд.)	TI'HA I'A DOLI'NOVKA (ZyrI'Anov ay'd.)
ТИХОНОВ КЛЮЧ (Көк ауд.)	TI'HONOV KLI'Y'C' (Ko'k ay'd.)
ТИХОНОВ ЛОГ (Зырянов ауд.)	TI'HONOV LOG (ZyrI'Anov ay'd.)
ТИХОНЧИХА (Глубокое ауд.)	TI'HONCT'HA (Gly'bokoe ay'd.)
ТИХУШКА (Қатонқарағай ауд., Күршім ауд.)	TI'HY'S'KA (Qatonqarag'ai' ay'd., Ku'rs'im ay'd.)
ТИШИХА (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	TI'S'T'HA (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
ТЕРЕМОК (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	TEREMOK (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
ТЕРЕХИН КЛЮЧ (Шемонаиха ауд.)	TEREHI'N KLI'Y'C' (S'emonai'ha ay'd.)
ТОЛИХА (Глубокое ауд.)	TOLI'HA (Gly'bokoe ay'd.)
ТОЛКУША (Қатонқарағай ауд.)	TOLKY'S'A (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ТОЛСТУХА (Қатонқарағай ауд.)	TOLSTY'HA (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ТОМИЛОВКА (Зырянов ауд.)	TOMI'LOVKA (ZyrI'Anov ay'd.)
ТОПИХА (Глубокое ауд.)	TOPI'HA (Gly'bokoe ay'd.)
ТОПКАЯ (Алақөл (Алматы обл., Үржар ауд., Көкпекті ауд.)	TOPKAI'A (Alako'l (Almaty obl., U'rjar ay'd., Ko'kpekti ay'd.)
ТОПКИЙ КЛЮЧ (Көкпекті ауд.)	TOPKI'I' KLI'Y'C' (Ko'kpekti ay'd.)
ТОПКУША (Глубокое ауд.)	TOPKY'S'A (Gly'bokoe ay'd.)
ТОПНУШКА (Зырянов ауд.)	TOPNY'S'KA (ZyrI'Anov ay'd.)

ТОПОЛЕВКА (Глубокое ауд., Зырянов ауд., Күршім ауд., Қатонқарағай ауд.)	TOPOLEVKA (Gly'bokoe ay'd., ZyrI'Anov ay'd., Ku'rs'im ay'd., Qatonqarag'ai' ay'd.)
ТОПОЛЕВ КЛЮЧ (Көкпекті ауд., Күршім ауд., Қатонқарағай ауд.)	TOPOLEV KLI'Y'C' (Ko'kpekti ay'd., Ku'rs'im ay'd., Qatonqarag'ai' ay'd.)
ТОПОЛЬКА (Зырянов ауд.)	TOPOLKA (ZyrI'Anov ay'd.)
ТОПОЛЬКИ (Көкпекті ауд.)	TOPOLKI' (Ko'kpekti ay'd.)
ТОПТУШКА (Зырянов ауд.)	TOPTY'SKA (ZyrI'Anov ay'd.)
ТРЕТИЙ КЛЮЧ (Зырянов, Қатонқарағай ауд.)	TRETI'I' KLI'Y'C' (ZyrI'Anov, Qatonqarag'ai' ay'd.)
ТРЕТЬЯ МАРАЛИХА (Шемонаиха ауд.)	TRETI'A MARALI'HA (S'emonai'ha ay'd.)
ТРЕТЬЯ СОЛОНОВКА (Шемонаиха ауд.)	TRETI'A SOLONOVKA (S'emonai'ha ay'd.)
ТРЕТЬЯКОВА РЕЧКА (Көкпекті ауд.)	TRETI'AKOVA REC'KA (Ko'kpekti ay'd.)
ТРЕФИМОВ КЛЮЧ (Глубокое ауд.)	TREFI'MOV KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd.)
ТРИШКИН КЛЮЧ (Глубокое ауд.)	TRI'S'KI'N KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd.)
ТРОЕГЛАЗКА (Қатонқарағай ауд.)	TROEGLAZKA (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ТРОЕГЛАЗОВКА (Зырянов ауд.)	TROEGLAZOVKA (ZyrI'Anov ay'd.)
ТРОФИМОВ КЛЮЧ (Қатонқарағай ауд.)	TROFI'MOV KLI'Y'C' (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ТРОШИХА (Шемонаиха ауд.)	TROS'THA (S'emonai'ha ay'd.)
ТРОШКОВ КЛЮЧ (Глубокое ауд.)	TROS'KOV KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd.)
ТРОЯНКА (Глубокое ауд.)	TROI'ANKA (Gly'bokoe ay'd.)
ТРУСКИЙ КЛЮЧ (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	TRY'SKI'I' KLI'Y'C' (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
ТУМАШИХА (Глубокое ауд., Шемонаиха ауд.)	TY'MASTHA (Gly'bokoe ay'd., S'emonai'ha ay'd.)
ТУРНАЕВ КЛЮЧ (Көкпекті ауд.)	TY'RNAEV KLI'Y'C' (Ko'kpekti ay'd.)
ТҰҒЫЛ (Тарбағатай ауд., Ұлан, Жарма ауд.)	TUG'YL (Tarbag'atai' ay'd., Ulan, Jarma ay'd.)
ТЮТЮНОВКА (Бородулиха ауд.)	TI'Y'TI'Y'NOVKA (Borody'li'ha ay'd.)
ТЮТЮНЬКОВА (Глубокое, Шемонаиха ауд.)	TI'Y'TI'Y'NKOVA (Gly'bokoe, S'emonai'ha ay'd.)
УВАЛЬСКАЯ (Көкпекті ауд.)	Y'VALSKAI'A (Ko'kpekti ay'd.)

УЛИТИН ЛОГ (Зырянов ауд.)	Y'LI'TI'N LOG (ZyrI'Anov ay'd.)
УСКУЧЕВКА (Қатонқарағай ауд., Көкпекті ауд.)	Y'SKY'C'EVKA (Qatonqarag'ai' ay'd., Ko'kpekti ay'd.)
УСТЮМКА (Қатонқарағай ауд.)	Y'STI'Y'MKA (Qatonqarag'ai' ay'd.)
УШАКОВА (Глубокое ауд.)	Y'S'AKOVA (Gly'bokoe ay'd.)
УШАКОВКА (Глубокое ауд.)	Y'S'AKOVKA (Gly'bokoe ay'd.)
ФАДИХА (Қатонқарағай ауд.)	FADI'HA (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ФЕДЕНЕВКА (Шемонаиха ауд.)	FEDENEVKA (S'emonai'ha ay'd.)
ФЕДИН КЛЮЧ (Көкпекті ауд.)	FEDI'N KLI'Y'C' (Ko'kpekti ay'd.)
ФЕДОРОВ (Зырянов ауд.)	FEDOROV (ZyrI'Anov ay'd.)
ФЕДУЛЕНОК (Зырянов ауд.)	FEDY'LENOK (ZyrI'Anov ay'd.)
ФЕКЛИСТКА (Глубокое, Зырянов ауд.)	FEKLI'STKA (Gly'bokoe, ZyrI'Anov ay'd.)
ФЕКЛИСТОЧКА (Глубокое ауд.)	FEKLI'STOC'KA (Gly'bokoe ay'd.)
ФИЛАРЕТОВ КЛЮЧ (Көкпекті ауд.)	FI'LARETOV KLI'Y'C' (Ko'kpekti ay'd.)
ФИЛИППОВКА (Жарма ауд.)	FI'LI'PPOVKA (Jarma ay'd.)
ФИРСИХА (Глубокое ауд.)	FI'RSI'HA (Gly'bokoe ay'd.)
ФОМИНА (Қатонқарағай ауд.)	FOMI'NA (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ФОМИН КЛЮЧ (Зырянов ауд., Көкпекті ауд.)	FOMI'N KLI'Y'C' (ZyrI'Anov ay'd., Ko'kpekti ay'd.)
ФОНОВ КЛЮЧ (Көкпекті ауд.)	FONOV KLI'Y'C' (Ko'kpekti ay'd.)
ФРАНЦУЗБҰЛАҚ (Ұлан, Көкпекті ауд.)	FRANTsY'ZBULAQ (Ulan, Ko'kpekti ay'd.)
ХАЙРУЗОВКА (Зырянов ауд.)	HAI'RY'ZOVKA (ZyrI'Anov ay'd.)
ХАЙРЮЗОВКА (Қатонқарағай ауд., Шемонаиха ауд.)	HAI'RI'Y'ZOVKA (Qatonqarag'ai' ay'd., S'emonai'ha ay'd.)
ХАМИР (Зырянов ауд.)	HAMI'R (ZyrI'Anov ay'd.)
ХАРЕВ КЛЮЧ (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	HAREV KLI'Y'C' (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
ХАРИУСОВКА (Зырянов ауд.)	HARI'Y'SOVKA (ZyrI'Anov ay'd.)
ХАРЮЗИХА (Шемонаиха ауд.)	HARI'Y'ZI'HA (S'emonai'ha ay'd.)
ХАРЮЗНАЯ (Глубокое ауд.)	HARI'Y'ZNAI'A (Gly'bokoe ay'd.)
ХАСАНБОЛАТ (Аягөз, Абай ауд.)	HASANBOLAT (AI'Ago'z, Abai' ay'd.)
ХВОЩЕВКА (Зырянов ауд.)	HVOS'EVKA (ZyrI'Anov ay'd.)
ХЛЕБНАЯ (Күршім ауд.)	HLEBNAI'A (Ku'rs'im ay'd.)

ХОЛОДНЫЙ КЛЮЧ (Глубокое ауд., Жарма ауд., Көкпекті ауд., Қатонқарағай ауд., Шемонаиха ауд.)	HOLODNYI' KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd., Jarma ay'd., Ko'kpekti ay'd., Qatonqarag'ai' ay'd., S'emonai'ha ay'd.)
ХОМУТОВ КЛЮЧ (Көкпекті ауд.)	HOMY'TOV KLI'Y'C' (Ko'kpekti ay'd.)
ЦЕРКОВКА (Глубокое ауд.)	TsERKOVKA (Gly'bokoe ay'd.)
ЦЫМБАЛОВСКИЙ КЛЮЧ (Көкпекті ауд.)	TsYMBALOVSKI'I' KLI'Y'C' (Ko'kpekti ay'd.)
ЧАЛОВКА (Қатонқарағай ауд.)	C'ALOVKA (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ЧАНДАГАТАЙ (Қатонқарағай ауд. және РФ)	C'ANDAGATAI' (Qatonqarag'ai' ay'd. ja'ne RF)
ЧАПЛИН КЛЮЧ (Көкпекті ауд.)	C'APLI'N KLI'Y'C' (Ko'kpekti ay'd.)
ЧАШЕЧКИН КЛЮЧ (Глубокое ауд.)	C'AS'EC'KI'N KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd.)
ЧАЩЕВИДКА (Глубокое ауд.)	C'AS'EVI'DKA (Gly'bokoe ay'd.)
ЧАЩЕВИТКА (Риддер қалалық әкімшілігінің аум., Зырянов ауд.)	C'AS'EVI'TKA (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'm., ZyrI'Anov ay'd.)
ЧАЩЕВИТЫЙ КЛЮЧ (Қатонқарағай ауд.)	C'AS'EVI'TYI' KLI'Y'C' (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ЧЕКОВ КЛЮЧ (Глубокое ауд.)	C'EKOV KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd.)
ЧЕМЧЕДАЙ (Зырянов ауд.)	C'EMC'EDAI' (ZyrI'Anov ay'd.)
ЧЕРЕМОШКА (Қатонқарағай ауд.)	C'EREMOS'KA (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ЧЕРЕМХОВЫЙ ЛОГ (Зырянов ауд.)	C'EREMHOVYI' LOG (ZyrI'Anov ay'd.)
ЧЕРЕМШАНКА (Глубокое ауд.)	C'EREMS'ANKA (Gly'bokoe ay'd.)
ЧЕРЕМШАНОЧКА (Глубокое ауд.)	C'EREMS'ANOC'KA (Gly'bokoe ay'd.)
ЧЕРЕМШАНСКАЯ ОТНОЖКА (Көкпекті ауд.)	C'EREMS'ANSKAI'A OTNOJKA (Ko'kpekti ay'd.)
ЧЕРЕНЬ (Жарма ауд.)	C'EREN (Jarma ay'd.)
ЧЕРЕПАНИХА (Зырянов ауд.)	C'EREPANI'HA (ZyrI'Anov ay'd.)
ЧЕРКАШИН КЛЮЧ (Көкпекті ауд.)	C'ERKAS'I'N KLI'Y'C' (Ko'kpekti ay'd.)
ЧЕРНЕВАЯ (Зырянов ауд.)	C'ERNEVAI'A (ZyrI'Anov ay'd.)
ЧЕРНЕВИНКА (Зырянов ауд.)	C'ERNEVI'NKA (ZyrI'Anov ay'd.)
ЧЕРНОВАЯ (Ұлан ауд.)	C'ERNOVAI'A (Ulan ay'd.)
ЧЕРНОВ КЛЮЧ (Көкпекті ауд.)	C'ERNOV KLI'Y'C' (Ko'kpekti ay'd.)

ЧЕРНУШКА (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	C'ERNY'S'KA (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
ЧЕШОКОВКА (Зырянов ауд., Глубокое ауд.)	C'ESNOKOVKA (ZyrI'Anov ay'd., Gly'bokoe ay'd.)
ЧЕШОКОВЫЙ КЛЮЧ (Глубокое ауд.)	C'ESNOKOVYI' KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd.)
ЧЕТВЕРЯКОВ ЛОГ (Көкпекті ауд.)	C'ETVERI'AKOV LOG (Ko'kpekti ay'd.)
ЧЕРНАЯ (Қатонқарағай ауд., Глубокое ауд.)	C'ERNAI'A (Qatonqarag'ai' ay'd., Gly'bokoe ay'd.)
ЧЕРНАЯ РЕЧКА (Зырянов ауд.)	C'ERNAI'A REC'KA (ZyrI'Anov ay'd.)
ЧЕРТОВА ЯМА (Зырянов ауд.)	C'ERTOVA I'AMA (ZyrI'Anov ay'd.)
ЧЕРТОВ КЛЮЧ (Күршім ауд.)	C'ERTOV KLI'Y'C' (Ku'rs'im ay'd.)
ЧИЖИК (Күршім ауд.)	C'IJI'K (Ku'rs'im ay'd.)
ЧИЛЬЧА (Ұлан ауд.)	C'TLC'A (Ulan ay'd.)
ЧИСТОПОЛЬКА (Зырянов ауд.)	C'TSTOPOLKA (ZyrI'Anov ay'd.)
ЧИЧУРКА (Глубокое ауд.)	C'TC'Y'RKA (Gly'bokoe ay'd.)
ЧУМАЧИХА (Шемонаиха ауд.)	C'Y'MAC'THA (S'emonai'ha ay'd.)
ЧУНКА (Глубокое ауд.)	C'Y'NKA (Gly'bokoe ay'd.)
ЧУПРЕЧИХА (Зырянов ауд.)	C'Y'PREC'THA (ZyrI'Anov ay'd.)
ЧУРИЛОВ КЛЮЧ (Глубокое ауд.)	C'Y'RI'LOV KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd.)
ЧУЧУРКА (Глубокое ауд.)	C'Y'C'Y'RKA (Gly'bokoe ay'd.)
ШАГАЛЕНОК (Зырянов ауд.)	S'AGALENOK (ZyrI'Anov ay'd.)
ШАГАЛИХА (Зырянов ауд.)	S'AGALI'HA (ZyrI'Anov ay'd.)
ШАПОШНИКОВ КЛЮЧ (Глубокое ауд.)	S'APOS'NI'KOV KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd.)
ШАРАВКА (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	S'ARAVKA (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
ШАРАПИХА (Глубокое ауд.)	S'ARAPI'HA (Gly'bokoe ay'd.)
ШАРЛОПАСТЫЙ КЛЮЧ (Зырянов ауд.)	S'ARLOPASTYI' KLI'Y'C' (ZyrI'Anov ay'd.)
ШАТОВКА (Шемонаиха ауд.)	S'ATOVKA (S'emonai'ha ay'd.)
ШЕМОНАИХА (Шемонаиха ауд. және Шемонаиха қалалық аумағы)	S'EMONAI'HA (S'emonai'ha ay'd. ja'ne S'emonai'ha qalalyq ay'mag'y)
ШЕРПАК (Ұлан ауд.)	S'ERPAK (Ulan ay'd.)
ШЕРШЕНИХА (Глубокое ауд.)	S'ERS'ENI'HA (Gly'bokoe ay'd.)
ШЕРШНЕВКА (Глубокое ауд.)	S'ERS'NEVKA (Gly'bokoe ay'd.)

ШЕШИКОВА (Бородулиха ауд.)	S'ESTKOVA (Borody'li'ha ay'd.)
ШИЛЬЧИХА (Шемонаиха ауд.)	S'TLCT'HA (S'emonai'ha ay'd.)
ШИРОКИЙ КЛЮЧ (Глубокое ауд.)	S'TROKI'T' KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd.)
ШИРОКИЙ ЛОГ (Зырянов ауд., Көкпекті ауд., Қатонқарағай ауд.)	S'TROKI'T' LOG (ZyrI'Anov ay'd., Ko'kpekti ay'd., Qatonqarag'ai' ay'd.)
ШИХАЛИХА (Зырянов ауд.)	S'THALI'HA (ZyrI'Anov ay'd.)
ШМАТОВА (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	S'MATOVA (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
ШМОКИНСКИЙ КЛЮЧ (Жарма ауд.)	S'MOKI'NSKI'T' KLI'Y'C' (Jarma ay'd.)
ШУЛЬБИНКА (Бородулиха ауд.)	S'Y'LBIN'KA (Borody'li'ha ay'd.)
ШУМИЛКИН КЛЮЧ (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	S'Y'MI'LKIN' KLI'Y'C' (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
ШУМИЛОВКА (Зырянов ауд.)	S'Y'MI'LOVKA (ZyrI'Anov ay'd.)
ШУМИХА (Қатонқарағай ауд.)	S'Y'MI'HA (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ШУМИШКА (Глубокое ауд.)	S'Y'MI'S'KA (Gly'bokoe ay'd.)
ШУМНЫЙ КЛЮЧ (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	S'Y'MNYI' KLI'Y'C' (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
ЩЕБЕНЮХА (Қатонқарағай ауд.)	S'EBENI'Y'HA (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ЩЕБНЮШКА (Зырянов ауд.)	S'EBNI'Y'S'KA (ZyrI'Anov ay'd.)
ЩЕЛОЧИХА (Зырянов ауд.)	S'ELOC'T'HA (ZyrI'Anov ay'd.)
ЩЕЛОЧОНОК (Зырянов ауд.)	S'ELOC'ONOK (ZyrI'Anov ay'd.)
ЮДИХА (Шемонаиха ауд.)	I'Y'DI'HA (S'emonai'ha ay'd.)
ЮЖНАЯ ТАЛОВКА (Глубокое ауд.)	I'Y'JNAI'A TALOVKA (Gly'bokoe ay'd.)
ЮЗГАЛИХА (Зырянов ауд.)	I'Y'ZGALI'HA (ZyrI'Anov ay'd.)
ЯЖИХА (Глубокое ауд.)	I'AJI'HA (Gly'bokoe ay'd.)
ЯЗОВАЯ (Қатонқарағай ауд.)	I'AZOVAI'A (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ЯЗОВИНКА (Қатонқарағай ауд.)	I'AZOVI'NKA (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ЯКОВ КЛЮЧ (Күршім ауд.)	I'AKOV KLI'Y'C' (Ku'rs'im ay'd.)
ЯКУШИХА (Глубокое ауд.)	I'AKY'S'T'HA (Gly'bokoe ay'd.)
ЯМАНУШКА (Қатонқарағай ауд.)	I'AMANY'S'KA (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ЯМКА (Зырянов, Қатонқарағай ауд.)	I'AMKA (ZyrI'Anov, Qatonqarag'ai' ay'd.)
ЯРОВКА (Шемонаиха ауд.)	I'AROVKA (S'emonai'ha ay'd.)
ЯЧМЕНКА (Қатонқарағай ауд.)	I'AC'MENKA (Qatonqarag'ai' ay'd.)

ЯМКА (Зырянов, Қатонқарағай ауд.)	І'АМКА (ZyrI'Anov, Qatonqarag'ai' ay'd.)
ЯРОВКА (Шемонаиха ауд.)	І'AROVKA (S'emonai'ha ay'd.)
ЯЧМЕНКА (Қатонқарағай ауд.)	І'АС'MENKA (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ЯШКИН КЛЮЧ (Глубокое ауд.)	І'AS'KI'N KLI'Y'C' (Gly'bokoe ay'd.)

Қазақстан аумағындағы оронимдер

Qazaqstan ay'mag'yndag'y oroni`mder

АҚМОЛА ОБЛЫСЫ	AQMOLA OBLYSY
БЕЖЕНОВ (Сандықтау ауд.)	BEJENOV (Sandyqtay' ay'd.)
БЕЗЫМЯННАЯ (Зеренді ауд.)	BEZYMI'ANNAI'A (Zerendi ay'd.)
БЕРЁЗОВАЯ (Ақкөл ауд.)	BERI'OZOVAI'A (Aqko'l ay'd.)
БОЛЬШАЯ СОПКА (Зеренді ауд.)	BOLS'AI'A SOPKA (Zerendi ay'd.)
БРЕМЕНТЬЕВСКИЕСОПКИ (Ерейментау ауд.)	BREMENTEVSKI'ESOPKI' (Erei'mentay' ay'd.)
ГАЛЧЕВ (Зеренді ауд.)	GALC'EV (Zerendi ay'd.)
ГОРЕЛАЯ СОПКА (Ақкөл ауд.)	GORELAI'A SOPKA (Aqko'l ay'd.)
ДЛИННАЯ СОПКА (Аршалы ауд.)	DLI'NNAI'A SOPKA (Ars'aly ay'd.)
КАМЕННАЯ (Ақкөл ауд., Целиноград ауд.)	KAMENNAI'A (Aqko'lay'd., Seli'nograday'd.)
КАМЕННАЯ СОПКА (Ерейментау ауд., Целиноград ауд.)	KAMENNAI'A SOPKA (Erei'mentay' ay'd., Seli'nograd ay'd.)
КАМЕННЫЙ КАРЬЕР (Целиноград ауд.)	KAMENNYI' KARER (Seli'nograd ay'd.)
КЕРЗУХА (Бурабай ауд.)	KERZY'HA (By'rabai' ay'd.)
КИРПИЧНАЯ (Сандықтау ауд.)	KI'RPI'C'NAI'A (Sandyqtay' ay'd.)
КРУГЛАЯ (Атбасар ауд.)	KRY'GLAI'A (Atbasar ay'd.)
КУДРЯВАЯ СОПКА (Зеренді ауд.)	KY'DRI'AVAI'A SOPKA (Zerendi ay'd.)
КУЗИН КАМЕНЬ (Сандықтау ауд.)	KY'ZI'N KAMEN (Sandyqtay' ay'd.)
КУРЧАВАЯ (Ақкөл ауд.)	KY'RC'AVAI'A (Aqko'l ay'd.)

КУЧЕРЯВЫЕ СОПКИ (Аршалы және Ерейментау ауд. шекарасында)	KY'C'ERI'AVYESOPKI'(Ars'al yja'neErei'mentay' ay'd. s'ekarasynda)
ЛЫСАЯ (Бурабай ауд., Біржан сал ауд., Сандықтау ауд.)	LYSAI'A(By'rabai' ay'd., Birjansalay'd., Sandyqtay' ay'd.)
ОСТРАЯ (Біржан сал ауд.)	OSTRAI'A (Birjan sal ay'd.)
ОСТРОВ (Зеренді ауд.)	OSTROV (Zerendi ay'd.)
ОСТРОВСКАЯ СОПКА (Зеренді ауд.)	OSTROVSKAI'A SOPKA (Zerendi ay'd.)
ПЕТРОВ ЛЕС (Бұланды ауд.)	PETROV LES (Bulandy ay'd.)
ПОПОВА СОПКА (Ерейментау ауд.)	POPOVA SOPKA (Erei'mentay' ay'd.)
РАЕВСКАЯ СОПКА (Шортанды ауд.)	RA'VSKAI'A SOPKA (S'ortandy ay'd.)
ЧЕРНАЯ ПИКА (Ақкөл ауд.)	C'ERNAI'A PI'KA (Aqko'l ay'd.)
ЩУЧИНСКИЕ СОПКИ (Бурабай ауд.)	S'Y'C'I'NSKI'E SOPKI'(By'rabai' ay'd.)
АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫ	AQTO'BE OBLYSY
КАМЕННАЯ (Әйтеке би ауд.)	KAMENNAI'A(A'i'teke bi' ay'd.)
ЛЮБАЙКА (Мұғалжар ауд.)	LI'Y'BAI'KA (Mug'aljar ay'd.)
МОГИЛА (Мәртөк ауд.)	MOGI'LA (Ma'rto'k ay'd.)
ПЕТРОПАВЛОВКА (Қобда ауд.)	PETROPAVLOVKA (Qobda ay'd.)
ПСЯКУШЕ (Темір ауд.)	PSI'AKY'S'E (Temir ay'd.)
БЕЛОГОРКА (Мәртөк ауд.)	BELOGORKA (Ma'rto'k ay'd.)
БЕЛЫЙ ПИК (Талғар ауд.)	BELYI' PI'K (Talg'ar ay'd.)
АЛМАТЫ ОБЛЫСЫ	ALMATY OBLYSY
АФОН (Алакөл ауд.)	AFON (Alako'l ay'd.)
БЛИЗНЕЦЫ (Талдықорған қалалық әкімшілігі)	BLI'ZNECY (Taldyqorg'an qalalyq a'kimS'iligi)
ВЕРБЛЮД (Талғар ауд.)	VERBLI'Y'D (Talg'ar ay'd.)
ВСЕОБУЧ (Талдықорған қалалық әкімшілігі)	VSEOBY'C'(Taldyqorg'an qalalyqa'kims'iligi)
ДЛИННЫЙ ХРЕБЕТ (Ақсу ауд.)	DLI'NNYI' HREBET (Aqsy' ay'd.)
ИСКРА (Қарасай және Райымбек ауд. шекарасында)	I'SKRA(Qarasai' ja'neRai'ymbekay'd. s'ekarasynda)
КАССИН (Талғар ауд.)	KASSI'N(Talg'ar ay'd.)

КОШЕВОЙ ОЛЕГ (Қарасай және Райымбек ауд. шекарасында)	KOS'EVOI' OLEG(Qarasai' ja'neRai'ymbekay'd. s'ekarasynda)
ЛЕГОСТАЕВА (Қарасай ауд. және Қырғызстан шекарасында)	LEGOSTAEVA(Qarasai' ay'd. ja'neQyrg'yzstans'ekarasynda)
МЕТАЛЛУРГ (Талғар ауд.)	METALLY'RG (Talg'ar ay'd.)
МИРОШКИНА (Райымбек ауд.)	MI'ROS'KI'NA (Rai'ymbek ay'd.)
НЕБЕСНАЯ (Ұйғыр ауд. және ҚХР шекарасында)	NEBESNAI'A(Ui'g'yray'd. ja'neQHRs'ekarasynda)
ПАЛЫГОВ (Талғар ауд.)	PALGOV (Talg'ar ay'd.)
ПОПОВКА (Ескелді ауд.)	POPOVKA (Eskeldi ay'd.)
СЫПУЧАЯ (Талғар ауд.)	SY'PY'C'AI'A(Talg'ar ay'd.)
ТЯНЬ-ШАНЬ (Қытай, Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Өзбекстан)	TI'AN-S'AN(Qytai', Qazaqstan, Qyrg'yzstan, Ta'jikstan, O'zbekstan)
ЧИНДАЛЫ (Алакөл ауд.)	C'I'NDALY (Alako'l ay'd.)
ШКМ (Панфилов ауд.)	S'KM (Panfi'lov ay'd.)
ЮБИЛЕЙНАЯ (Талғар ауд.)	I'Y'BI'LEI'NAI'A(Talg'ar ay'd.)
АТЫРАУ ОБЛЫСЫ	ATYRAY' OBLYSY
ИНДЕР (Индер ауд.)	I'NDER (I'nder ay'd.)
БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ	BATYS QAZAQSTAN OBLYSY
БЕЛАЯ (Тасқала ауд.)	BELAI'A (Tasqala ay'd.)
ВЫСОКАЯ (Тасқала ауд.)	VYSOKAI'A (Tasqala ay'd.)
ГЛАЗИСТАЯ (Тасқала ауд.)	GLAZI'STAI'A (Tasqala ay'd.)
КУЛЬДИКИН (Бөрілі ауд.)	KY'LDI'KI'N (Bo'rili ay'd.)
МЕЛОВАЯ (Шыңғырлау ауд. және РФ шекарасында)	MELOVAI'A (S'yn'g'yrlay' ay'd. ja'neRFs'ekarasynda)
СУНДУК (Тасқала ауд.)	SY'NDY'K (Tasqala ay'd.)
ВЫСОКАЯ (Мойынқұм ауд.)	VYSOKAI'A(Moi'ynqum ay'd.)
ДОЛГАЯ ГРИВА (Шет ауд.)	DOLGAI'AGRI'VA (S'et ay'd.)
КЛЮЧИ (Нұра ауд.)	KLIY'C'I'(Nura ay'd.)
ЖАМБЫЛ ОБЛЫСЫ	JAMBYL OBLYSY
БЕЛАЯ ГРИВА (Мойынқұм ауд.)	BELAI'AGRI'VA(Moi'ynqum ay'd.)
ҚАРАҒАНДЫ ОБЛЫСЫ	QARAG'ANDY OBLYSY
БАНЬЯЗ (Бұқар жырау ауд.)	BANI'AZ (Buqar jyray' ay'd.)
БАРСУЧЬЯ (Нұра ауд.)	BARSY'C'I'(Nura ay'd.)

БЕЛАЯ (Шет ауд.)	BELAI'A(S'et ay'd.)
БОЛЬШОЙ МАЙОР (Қарқаралы ауд.)	BOLS'OI' MAI'OR (Qarqaraly ay'd.)
ВАЛУННАЯ (Жаңаарқа ауд.)	VALY'NNAI'A(Jan'aarqa ay'd.)
ВОЛЧЬЯ (Жаңаарқа ауд.)	VOLC'I'A(Jan'aarqa ay'd.)
ВЫСОКАЯ (Нұра ауд.)	VYSOKAI'A (Nura ay'd.)
ГРЯДА (Шет ауд.)	GRI'ADA (S'et ay'd.)
ДЕРВИШ (Жаңаарқа ауд.)	DERVI'S'(Jan'aarqa ay'd.)
ИЗВЕСТКОВАЯ (Қарқаралы ауд.)	I'ZVESTKOVAI'A (Qarqaraly ay'd.)
КАМЕННАЯ (Қарқаралы ауд.)	KAMENNAI'A(Qarqaraly ay'd.)
ЛОГ (Нұра ауд.)	LOG (Nura ay'd.)
МРАМОРНАЯ (Шет ауд.)	MRAMORNAI'A(S'et ay'd.)
ОСТРАЯ (Бұқар жырау ауд. Қарқаралы ауд.)	OSTRAI'A(Buqarjyray' ay'd. Qarqaralyay'd.)
ПОЛЫНЬ (Жаңаарқа ауд.)	POLYN (Jan'aarqa ay'd.)
ПРИДОРОЖНАЯ (Нұра ауд.)	PRI'DOROJNAI'A(Nura ay'd.)
РОДНИКОВАЯ (Нұра ауд.)	RODNI'KOVAI'A(Nura ay'd.)
СВЯТЫЕ (Бұқар жырау ауд.)	SVI'ATYE (Buqar jyray' ay'd.)
СОСНОВАЯ (Бұқар жырау ауд.)	SOSNOVAI'A (Buqar jyray' ay'd.)
ТЕМНАЯ (Шет ауд.)	TEMNAI'A(S'et ay'd.)
ТОЛСТАЯСОПКА (Осакаров ауд.)	TOLSTAI'ASOPKA (Osakarov ay'd.)
ТРЕХГОРБАЯ (Нұра ауд.)	TREHGORBAI'A (Nura ay'd.)
ХРЕБЕТ (Жаңаарқа ауд.)	HREBET (Jan'aarqa ay'd.)
ХРЕБТОВАЯ (Нұра ауд.)	HREBTOVAI'A(Nura ay'd.)
ЧЕРНЫЙМЫС (Шет ауд.)	C'ERNYI'MYS (S'et ay'd.)
ШУРФ (Жаңаарқа ауд.)	S'Y'RF (Jan'aarqa ay'd.)
ЯКОША (Ұлытау ауд.)	I'AKOS'A (Ulytay' ay'd.)
ҚОСТАНАЙ ОБЛЫСЫ	QOSTANAI' OBLYSY
КАМЕНИСТАЯ (Арқалыққаласының әкімшілігі)	KAMENI'STAI'A (Arqalyqqalasynyn' a'kims'iligi)
КРУТАЯ (Жетіқара ауд.)	KRY'TAI'A (Jetiқara ay'd.)
ҚЫЗЫЛОРДА ОБЛЫСЫ	QYZYLORDA OBLYSY
БЕЛАЯ (Арал ауд.)	BELAI'A (Aral ay'd.)
МАҢҒЫСТАУ ОБЛЫСЫ	MAN'G'YSTAY' OBLYSY
АРЧЁВАЯ ШИШКА (Төле би ауд.)	ARC'I'OVAI'AS'I'S'KA (To'lebi' ay'd.)
ТРЁХСВЯТСКАЯ (Төле би ауд.)	TRIOHSVI'ATSKAI'A (To'le bi' ay'd.)

УЛИКИ (Түркістан қалалық әкімшілігінің аумағы)	Y'LI'KI' (Tu'rkistan qalalyq a'kims'iligin' ay'mag'y)
УРАШТ (Төле би ауд.)	Y'RAS'T (To'le bi' ay'd.)
ЧАТАНГАТ (Төле би ауд. және Қырғызстан, Өзбекстан шекерасында)	C'ATANGAT (To'le bi' ay'd. ja'ne Qyrg'yzstan, O'zbekstan S'ekerasynda)
СИНЯЯ ГОРА (Бәйдібек ауд.)	SI'NI'AI'A GORA (Ba'i'dibek ay'd.)
ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫ	PAVLODAR OBLYSY
ОГОЛЁК (Баянауыл ауд.)	OGOLI'OK (Bai'anay'yl ay'd.)
ДОМАШНЯЯ (Айыртау ауд.)	DOMAS'NI'AI'A (Ai'yrtay' ay'd.)
ЛАНЬ (Айыртау ауд.)	LAN (Ai'yrtay' ay'd.)
ОРЛИННАЯ (Айыртау ауд.)	ORLI'NNAI'A (Ai'yrtay' ay'd.)
ЧЕРНЕНСКАЯ СОПКА (Ғабит Мүсірепов ауд.)	C'ERNENSKAI'ASOPKA (G'abi'tMysirepovay'd.)
АБРАМОВ (Глубокое ауд.)	ABRAMOV (Gly'bokoe ay'd.)
АБРАМОВА ГРИВА (Қатонқарағай ауд.)	ABRAMOVA GRI'VA (Qatonqarag'ai' ay'd.)
АГАФОНОВА (Шемонаиха ауд.)	AGAFONOVA (S'emonai'ha ay'd.)
АЛЕКСАНДРОВСКИЕ (Көкпекті ауд.)	ALEKSANDROVSKI'E (Ko'kpektiay'd.)
АЛЁШИНЫ ШИШКИ (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	ALIOS'I'NYS'I'S'KI' (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
АЛТАЙКА (Күршім ауд.)	ALTAI'KA (Ku'rs'im ay'd.)
АНАХИНА СОПКА (Глубокое ауд.)	ANANI'NA SOPKA (Gly'bokoe ay'd.)
АРТАМОНОВКА (Зырянов ауд.)	ARTAMONOVKA (Zyri'anov ay'd.)
АФОНИХА (Зырянов ауд.)	AFONI'HA (Zyri'anov ay'd.)
БАБУШКА (Семей қалалық әкімшілігінің аумағы)	BABY'S'KA (Semei' qalalyqa'kims'iliginin' ay'mag'y)
БАЙЧИХА (Шемонаиха ауд.)	BAI'C'I'HA (S'emonai'ha ay'd.)
БАКЛАНОВА (Глубокое ауд.)	BAKLANOVA (Gly'bokoe ay'd.)
БАННАЯ (Глубокое ауд.)	BANNAI'A (Gly'bokoe ay'd.)
БАРСУЧЬИ НОРЫ (Глубокое ауд.)	BARSY'C'I' NORY (Gly'bokoe ay'd.)
БЕЗЫМЯНКА (Шемонаиха ауд.)	BEZYMI'ANKA (S'emonai'ha ay'd.)

БЕЗЫМЯННАЯ (Глубокое ауд.)	BEZYMI'ANNAI'A (Gly'bokoe ay'd.)
БЕЛИНСКАЯ (Көкпекті ауд.)	BELI'NSKAI'A (Ko'kpekti ay'd.)
БЕЛУХА (Қатонқарағай ауд. және РФ шекарасында)	BELY'HA (Qaton'qarag'ai' ay'd. ja'neRFs'ekarasynda)
БЕЛЫЙ КАМЕНЬ (Зырянов ауд.)	BELYI' KAMEN (Zyri'anov ay'd.)
БЕЛЫЙ ШПИЛЬ (Үржар ауд.)	BELYI' S'PI'L (U'rjar ay'd.)
БЕРГАЛКА (Баянауыл ауд.)	BERGALKA (Bai'anay'yl ay'd.)
БЕРГАЛЬСКАЯ (Көкпекті ауд.)	BERGALSKAI'A (Ko'kpekti ay'd.)
БЕРЁЗОВАЯ ШИШКА (Зырянов ауд.)	BERIOZOVAI'AS'I'S'KA (Zyri'anov ay'd.)
БЕРЁЗОВСКИЕ (Глубокое ауд.)	BERIOZOVSKI'E (Gly'bokoe ay'd.)
БЕРКУТИНЫЙ НОС (Жарма ауд.)	BERKY'TI'NYI' NOS (Jarma ay'd.)
БЕРЛОЖЬЯ (Зырянов және Қатонқарағай ауд. шекарасында)	BERLOJI'A (Zyri'anovja'neQatonqarag'ai' ay'd. s'ekarasynda)
БЕСТУЖЬЯ (Зырянов және Қатонқарағай ауд. шекарасында)	BESTY'JI'A (Zyri'anovja'neQatonqarag'ai' ay'd. s'ekarasynda)
БОЛЬШАЯ (Зырянов ауд.)	BOLS'AI'A (Zyri'anov ay'd.)
БОЛЬШАЯ СОПКА (Өскемен қалалық әкімшілік аумағы және Өскемен қаласының шекарасында)	BOLS'AI'ASOPKA(O'skemenqalalyqa'kims'ilikay'mag'yja'neO'skemenqalasyyn's'ekarasynda)
БОЛЬШОЙ КАМЕНЬ (Өскемен қаласының аумағы)	BOLS'OI' KAMEN (O'skemenqalasyyn' ay'mag'y)
БОЛЬШОЙ КОРОЛЬ (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	BOLS'OI' KOROL (Ri'dderqalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
БОЛЬШОЙ РЕВУН (Шемонаиха ауд.)	BOLS'OI' REVY'N (S'emonai'ha ay'd.)
БОРОВИКОВСКОЕ (Шемонаиха және Глубокое ауд. шекарасында)	BOROVI'KOVSKOE (S'emonai'haja'neGly'bokoeay'd. s'ekarasynda)
БОРОК (Зырянов ауд.)	BOROK (Zyri'anov ay'd.)
БОЯРЧИХА (Глубокое ауд., Шемонаиха ауд.)	BOI'ARC'I'HA (Gly'bokoeay'd., S'emonai'haay'd.)
БУДКА (Шемонаиха ауд.)	BY'DKA (S'emonai'ha ay'd.)
БУЗАНИХА (Шемонаиха ауд.)	BY'ZANI'HA (S'emonai'ha ay'd.)

БУЗАЧИХА (Шемонаиха ауд.)	BY'ZAC'I'HA (S'emonai'ha ay'd.)
БУЛОЧНАЯ (Ұлан ауд.)	BY'LOC'NAI'A(Ulan ay'd.)
БУРАНИХА (Шемонаиха ауд.)	BY'RANI'HA (S'emonai'ha ay'd.)
БУРЖУЙКА (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	BY'RJY'I'KA (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
БУРНЯШЕВА (Зырянов ауд.)	BY'RNI'AS'EVA (Zyri'anov ay'd.)
БУЯН (Зырянов ауд.)	BY'I'AN (Zyri'anov ay'd.)
БЫСТРЫХУНСКИЙ ШПИЛЬ (Күршім ауд.)	BYSTRYHY'NSKI'I' S'PIL (Ku'rs'im ay'd.)
БЫЧОК (Зырянов ауд.)	BYC'OK (Zyri'anov ay'd.)
ВАРНАЧИЙ ШИШ (Ұлан ауд.)	VARNAC'I'I'S'I'S' (Ulan ay'd.)
ВАРНАЧКА (Глубокое ауд.)	VARNAC'KA (Gly'bokoe ay'd.)
ВАСИЛЬЕВА (Шемонаиха ауд.)	VASI'LEVA (S'emonai'ha ay'd.)
ВАСИЛЬЕВКА (Ұлан ауд.)	VASI'LEVKA (Ulan ay'd.)
ВАСИЛЬЕВСКИЙ БЕЛОК (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	VASI'LEVSKI'I' BELOK (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
ВАТЕКОВ (Глубокое ауд.)	VATEKOV (Gly'bokoe ay'd.)
ВЕДЕНИКА (Қатонқарағай ауд.)	VEDENI'KA (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ВЕНЕДИСОВА (Шемонаиха ауд.)	VENEDI'SOVA (S'emonai'ha ay'd.)
ВЕРБЛЮДЫ (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	VERBLIY'DY (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
ВЕРШИНА ДАЛЬНЯЯ (Қатонқарағай ауд.)	VERS'I'NA DALNI'AI'A (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ВЗВОЗ (Глубокое ауд.)	VZVOZ (Gly'bokoe ay'd.)
ВИЛЫ (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	VI'LY (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
ВИСЯЧАЯ (Қатонқарағай ауд.)	VI'SI'AC'AI'A (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ВОЛЧИХА (Глубокое ауд.)	VOLC'I'HA (Gly'bokoe ay'd.)
ВОЛЧЬЯ (Зырянов ауд.)	VOLC'I'A(Zyri'anov ay'd.)
ВОРОБЬЁВЫ ГОРЫ (Шемонаиха ауд. және РФ шекарасында)	VOROBIOVYGORY (S'emonai'haay'd. ja'neRFs'ekarasynda)
ВОРОВСКАЯ (Қатонқарағай ауд.)	VOROVSKAI'A (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ВОРОНА (Жарма ауд.)	VORONA (Jarma ay'd.)
ВЫСОКАЯ (Көкпекті ауд.)	VYSOKAI'A (Ko'kpekti ay'd.)

ВЫШЕИВАНОВСКИЙ БЕЛОК (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	VYS'EI'VANOVSKI'I' BELOK (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
ГАВРИЛЫЧ (Қатонқарағай ауд.)	GAVRI'LYC' (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ГАВРИНА (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	GAVRI'NA (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
ГАВРЮШКИНА (Глубокое ауд.)	GAVRIY'S'KI'NA (Gly'bokoe ay'd.)
ГАЛКИНА (Шемонаиха және Глубокое ауд. шекарасында)	GALKI'NA (S'emonai'haja'neGly'bokoeay'd. s'ekarasynda)
ГЕРАСИМОВКА (Шемонаиха ауд.)	GERASI'MOVKA (S'emonai'ha ay'd.)
ГЛАДКАЯ СОПКА (Глубокое ауд.)	GLADKAI'ASOPKA (Gly'bokoe ay'd.)
ГЛАДКИЕ ГОРЫ (Шемонаиха ауд. және РФ шекарасында)	GLADKI'EGORY (S'emonai'haay'd. ja'neRFs'ekarasynda)
ГЛИНКА (Глубокое ауд.)	GLI'NKA (Gly'bokoe ay'd.)
ГЛЯДЕНЬ (Глубокое ауд.)	GLI'ADEN (Gly'bokoe ay'd.)
ГОЛАЯ (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	GOLAI'A (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
ГОЛЕЦ (Зырянов ауд.)	GOLEC (Zyri'anov ay'd.)
ГОЛОВАНИХА (Глубокое ауд.)	GOLOVANI'HA (Gly'bokoe ay'd.)
ГОЛУХА (Шемонаиха және Глубокое ауд. шекарасында)	GOLY'HA (S'emonai'haja'neGly'bokoeay'd. s'ekarasynda)
ГОЛУШОНОК (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	GOLY'S'ONOK (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
ГОЛЫЙ БЕЛОК (Зыряновауд.)	GOLYI' BELOK (Zyri'anov ay'd.)
ГОРЕЛАЯ (Көкпекті ауд.)	GORELAI'A (Ko'kpekti ay'd.)
ГОРОХОВКА (Зырянов ауд.)	GOROHOVKA (Zyri'anov ay'd.)
ГОСУДАРЕВКА (Глубокоеауд.)	GOSY'DAREVKA (Gly'bokoe ay'd.)
ГРЕБНЮХА (Глубокое ауд.)	GREBNIY'HA (Gly'bokoe ay'd.)
ГРЕБЕНЮШКА (Глубокое ауд.)	GREBENIY'S'KA (Gly'bokoe ay'd.)
ГРЕБНЮХА (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	GREBNIY'HA (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)

ГРИШИНА (Глубокое ауд., Шемонаиха және Глубокое ауд. шекарасында)	GRI'S'I'NA (Gly'bokoeay'd., S'emonai'haja'neGly'bokoeay'd. s'ekarasynda)
ГРОМОТУХА (Зырянов ауд., Шемонаиха ауд.)	GROMOTY'HA (Zyri'anovay'd., S'emonai'haay'd.)
ГРЯДНАЯ (Көкпекті ауд.)	GRI'ADNAI'A (Ko'kpekti ay'd.)
ГУЛЬБИЩЕ (Глубокое ауд.)	GY'LBI'S'S'E (Gly'bokoe ay'd.)
ГУЛЯНЬЕ (Глубокое ауд.)	GY'LI'ANE (Gly'bokoe ay'd.)
ГУСЕВА (Шемонаиха ауд.)	GY'SEVA (S'emonai'ha ay'd.)
ГУСИНАЯ СОПКА (Зырянов ауд.)	GY'SI'NAI'A SOPKA (Zyri'anov ay'd.)
ГУСЛЯКОВА (Глубокое ауд.)	GY'SLI'AKOVA (Gly'bokoe ay'd.)
ГУСЛЯКОВО (Глубокое ауд.)	GY'SLI'AKOVO (Gly'bokoe ay'd.)
ДАНИЛОВКА (Қатонқарағай ауд.)	DANI'LOVKA (Qatonqarag'ai'ay'd.)
ДВУХВЕРШИННАЯ(Қатонқарағай ауд.)	DVY'HVERS'I'NNAI'A(Qatonqarag'ai' ay'd.)
ДЕВЯТИСОТКА (Зайсан ауд.)	DEVI'ATI'SOTKA (Zai'san ay'd.)
ДОЛГАЯ СОПКА (Глубокое ауд.)	DOLGAI'A SOPKA (Gly'bokoe ay'd.)
ДОЛГУША (Глубокое ауд.)	DOLGY'S'A (Gly'bokoe ay'd.)
ДОЛМАТИХА (Глубокое ауд.)	DOLMATI'HA (Gly'bokoe ay'd.)
ДОРКИНА (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	DORKI'NA(Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
ДЫРОВАТКА (Зырянов ауд.)	DYROVATKA (Zyri'anov ay'd.)
ЕГОРОВА (Глубокое ауд.)	EGOROVA (Gly'bokoe ay'd.)
ЕКИМОВА (Шемонаиха ауд.)	EKI'MOVA (S'emonai'ha ay'd.)
ЕРМОЛАЕВКА (Глубокое ауд.)	ERMOLA'VKA (Gly'bokoe ay'd.)
ЕРОФЕЕВА (Глубокое ауд.)	EROFEEVA (Gly'bokoe ay'd.)
ЕФИМОВА (Шемонаиха ауд.)	EFI'MOVA (S'emonai'ha ay'd.)
ЖЕРНОВАЯ (Зырянов, Қатонқарағай ауд. және РФ шекарасында)	JERNOVAI'A (Zyri'anov, Qatonqarag'ai' ay'd. ja'neRFs'ekarasynda)
ЖУРАВЛИНАЯ (Көкпекті ауд.)	JY'RAVLI'NAI'A (Ko'kpekti ay'd.)
ЗАВОРОТНАЯ (Шемонаиха ауд.)	ZAVOROTNAI'A (S'emonai'ha ay'd.)
ЗАЙЧИХА (Шемонаиха ауд.)	ZAI'C'I'HA (S'emonai'ha ay'd.)
ЗОЛОТАЯ (Зырянов ауд.)	ZOLOTAI'A (Zyri'anov ay'd.)

ЗОЛОТАЯЛОЖКА (Ұлан ауд.)	ZOLOTAI'ALOKA (Ulan ay'd.)
ИВАНОВСКИЙ БЕЛОК (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	I'VANOVSKI'I' BELOK(Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
ИЗБУШКИ (Глубокое ауд.)	I'ZBY'S'KI' (Gly'bokoe ay'd.)
ИЛБИНКА (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	I'LBI'NKA (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
ИНСКИЕБЕЛКИ (Глубокое ауд.)	I'NSKI'EBELKI' (Gly'bokoe ay'd.)
ИСАИХА (Глубокое ауд.)	I'SAI'HA (Gly'bokoe ay'd.)
КАБАНЬЯ (Көкпекті ауд.)	KABANI'A (Ko'kpekti ay'd.)
КАЗАЧЬЯ (Шемонаиха ауд.)	KAZAC'I'A (S'emonai'ha ay'd.)
КАЗАЧЬЯ СОПКА (Зырянов ауд., Ұлан ауд.)	KAZAC'I'ASOPKA (Zyri'anovay'd., Ulanay'd.)
КАЙГОРОДЧИХА (Шемонаиха ауд.)	KAI'GORODC'I'HA (S'emonai'ha ay'd.)
КАЛЕНДАРЁНОК (Глубокое ауд.)	KALENDARIONOK (Gly'bokoe ay'd.)
КАЛЕНДАРЬ (Глубокое ауд.)	KALENDAR (Gly'bokoe ay'd.)
КАЛМЫЦКИЙБЕЛОК (Глубокое ауд.)	KALMYTSKI'I'BELOK (Gly'bokoe ay'd.)
КАМЕНИСТАЯ (Глубокое ауд.)	KAMENI'STAI'A (Gly'bokoe ay'd.)
КАМЕНИХА (Шемонаиха ауд.)	KAMENI'HA (S'emonai'ha ay'd.)
КАМЕННАЯ (Жарма ауд., Көкпекеті ауд.)	KAMENNAI'A (Jarmaay'd., Ko'kpeketi ay'd.)
КАМЕННАЯСОПКА (Жарма ауд.)	KAMENNAI'ASOPKA (Jarma ay'd.)
КАМЕНУХА (Глубокое ауд., Зырянов ауд., Қатонқарағай ауд., Шемонаиха ауд.)	KAMENY'HA (Gly'bokoeay'd., Zyri'anovay'd., Qatonqarag'ai' ay'd., S'emonai'haay'd.)
КАМЕНУШКА (Глубокое ауд.)	KAMENY'S'KA (Gly'bokoe ay'd.)
КАМЕНЮХА (Қатонқарағай ауд.)	KAMENIY'HA (Qatonqarag'ai' ay'd.)
КАМЫШЕННАЯ (Глубокое ауд.)	KAMYS'ENNAI'A (Gly'bokoe ay'd.)
КАРЕЛИНСКАЯ (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	KARELI'NSKAI'A (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
КАУРИХА (Қатонқарағай ауд.)	KAY'RI'HA (Qatonqarag'ai' ay'd.)

КЛИМОВА (Шемонаиха ауд. Алтай өлкесі)	KLI'MOVA (S'emonai'ha ay'd. Altai' o'lkesi)
КНЯЖНЫЕ (Глубокое ауд.)	KNI'AJNYE (Gly'bokoe ay'd.)
КОЖЕЙКИНА (Глубокое ауд.)	KOJEI'KI'NA (Gly'bokoe ay'd.)
КОЖУХОВЫ (Глубокое ауд.)	KOJY'HOVY (Gly'bokoe ay'd.)
КОЗЛУХА (Зырянов ауд., Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	KOZLY'HA (Zyri'anovay'd., Ri'dderqalalyqa'kims'iliginin' ay'mag'y)
КОЗЛУШКА (Зырянов ауд.)	KOZLY'S'KA (Zyri'anov ay'd.)
КОЛМАКОВА (Шемонаиха ауд.)	KOLMAKOVA (S'emonai'ha ay'd.)
КОЛЬЧУГА (Көкпекті ауд.)	KOLC'Y'GA (Ko'kpekti ay'd.)
КОММУНАР (Ұлан ауд.)	KOMMY'NAR (Ulan ay'd.)
КОНДРАШИХА (Глубокое ауд.)	KONDRAS'I'HA (Gly'bokoe ay'd.)
КОНОВАЛИХА (Шемонаиха ауд.)	KONOVALI'HA (S'emonai'ha ay'd.)
КОРГОНСКИЕ БЕЛКИ (Глубокое ауд. және РФ шекарасында)	KORGONSKI'EBELKI' (Gly'bokoeay'd. ja'neRFs'ekarasynda)
КОРНИЛОВСКАЯ (Қатонқарағай ауд.)	KORNI'LOVSKAI'A (Qatonqarag'ai' ay'd.)
КОРОБОВКУРГАН (Шемонаиха ауд.)	KOROBVKY'RGAN (S'emonai'ha ay'd.)
КОРОВИНСКИЙБЕЛОК (Глубокое ауд.)	KOROVINSKI'I'BELOK (Gly'bokoe ay'd.)
КОРОВИХА (Глубокое ауд.)	KOROV'I'HA (Gly'bokoe ay'd.)
КОРОВЬИ (Глубокое ауд.)	KOROV'I' (Gly'bokoe ay'd.)
КОРОЛЬ (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	KOROL (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
КОРОННАЯ (Қатонқарағай ауд.)	KORONNAI'A (Qatonqarag'ai' ay'd.)
КОРЯВКА (Шемонаиха ауд.)	KORI'AVKA (S'emonai'ha ay'd.)
КОТЁЛ (Жарма ауд.)	KOTIOL (Jarma ay'd.)
КРАСНАЯ (Қатонқарағай ауд.)	KRASNAI'A(Qatonqarag'ai' ay'd.)
КРЕМЕНЮХА (Зырянов ауд.)	KREMENIY'HA (Zyri'anov ay'd.)
КРЕСТОВАЯГРИВА (Зырянов ауд.)	KRESTOVAI'AGRI'VA (Zyri'anov ay'd.)
КРЕСТОВСКАЯ (Зырянов ауд.)	KRESTOVSKAI'A (Zyri'anov ay'd.)

КРИВОНГОВА (Шемонаиха ауд.)	KRI'VONGOVA (S'emonai'ha ay'd.)
КРУГЛАЯ (Бородулиха ауд., Глубокое ауд., Зырянов ауд., Көкпекті ауд., Қатонқарағай ауд., Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы, Үржар ауд.)	KRY'GLAI'A (Borody'li'haay'd., Gly'bokoeay'd., Zyri'anovay'd., Ko'kpekti ay'd., Qatonqarag'ai' ay'd., Ri'dderqalalyqa'kims'iliginin' ay'mag'y, U'rjar ay'd.)
КРУГЛАЯСОПКА (Көкпекті ауд., Күршім ауд., Үржар ауд.)	KRY'GLAI'ASOPKA (Ko'kpekti ay'd., Ku'rs'imay'd., U'rjar ay'd.)
КРУГЛАЯЧЕРЕМШАНКА (Глубокое ауд.)	KRY'GLAI'AC'EREMS'ANKA (Gly'bokoe ay'd.)
КРУГЛЕНЬКАЯ (Зырянов ауд.)	KRY'GLENKAI'A (Zyri'anov ay'd.)
КРУГЛЯЧКА (Глубокое ауд.)	KRY'GLI'AC'KA (Gly'bokoe ay'd.)
КРУТИНКА (Қатонқарағай ауд.)	KRY'TI'NKA (Qatonqarag'ai' ay'd.)
КРУТОЙСИВВЕР (Қатонқарағай ауд.)	KRY'TOI'SI'VVER (Qatonqarag'ai' ay'd.)
КРУТЫЕ (Көкпекті ауд.)	KRY'TYE (Ko'kpekti ay'd.)
КРЮЧОК (Глубокое ауд.)	KRIY'C'OK (Gly'bokoe ay'd.)
КУЗНЕЦОВА (Зырянов ауд.)	KY'ZNEЦOVA (Zyri'anov ay'd.)
КУЙМОВА (Глубокое ауд.)	KY'I'MOVA (Gly'bokoe ay'd.)
КУЧИНСКИЙБЕЛОК (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	KY'C'I'NSKI'I'BELOK (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
КУЧИХА (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	KY'C'I'HA (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
ЛАВА (Семей қалалық әкімшілігінің аумағы)	LAVA (Semei' qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
ЛАЗАРИХА (Зырянов ауд.)	LAZARI'HA (Zyri'anov ay'd.)
ЛАРИХА (Зырянов ауд.)	LARI'HA (Zyri'anov ay'd.)
ЛАРИШКИНЫ (Глубокое ауд.)	LARIS'KI'NY (Gly'bokoe ay'd.)
ЛАРЧИХА (Глубокое ауд.)	LARC'I'HA (Gly'bokoe ay'd.)
ЛЕБЕДИХА (Шемонаиха ауд.)	LEBEDI'HA (S'emonai'ha ay'd.)
ЛЕВАЯ ГРОМОТУХА (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	LEVAI'AGROMOTY'HA (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
ЛЕГОНОВА (Глубокое ауд.)	LEGONOVA (Gly'bokoe ay'd.)
ЛЕСНАЯ (Күршім ауд.)	LESNAI'A (Ku'rs'im ay'd.)

ЛИВАНОВА (Шемонаиха ауд.)	LI'VANOVA (S'emonai'ha ay'd.)
ЛИЗВОИХА (Глубокое ауд.)	LI'ZVOI'HA (Gly'bokoe ay'd.)
ЛИНЕЙСКИЙ БЕЛОК (Зырянов ауд. және РФ шекарасында)	LI'NEI'SKI'I' BELOK (Zyri'anovay'd. ja'neRFs'ekarasynda)
ЛИПОВСКИЕ НЕБЕСА (Глубокое ауд.)	LI'POVSKI'E NEBESA (Gly'bokoe ay'd.)
ЛИСТВЯГА (Зырянов ауд.)	LI'STVI'AGA (Zyri'anov ay'd.)
ЛИСТВЯЖНАЯ (Қатонқарағай ауд.)	LI'STVI'AJNAI'A (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ЛИХАНКА (Зырянов ауд.)	LI'HANKA (Zyri'anov ay'd.)
ЛОБАТАЯ (Глубокое ауд.)	LOBATAI'A (Gly'bokoe ay'd.)
ЛОХМАТУХА (Шемонаиха ауд.)	LOHMATY'HA (S'emonai'haay'd.)
ЛУГОВАТАЯ (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	LY'GOVATAI'A (Ri'dderqalalyqa'kims'iliginin' ay'mag'y)
ЛУКОВЫЕ ГОРЫ (Шемонаиха ауд. және РФ шекарасында)	LY'KOVYEGORY (S'emonai'haay'd. ja'neRFs'ekarasynda)
ЛУКЪЯНИХА (Шемонаиха ауд.)	LY'KI'ANI'HA (S'emonai'ha ay'd.)
ЛУНИХА (Шемонаиха ауд.)	LY'NI'HA (S'emonai'ha ay'd.)
ЛУЧШАЯ (Зырянов ауд.)	LY'C'S'AI'A (Zyri'anov ay'd.)
ЛЫСАЯ (Қатонқарағай ауд.)	LYSAI'A (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ЛЫСУХА (Глубокое ауд., Шемонаиха ауд.)	LYSY'HA (Gly'bokoeay'd., S'emonai'haay'd.)
ЛЮКОВА (Көкпекті ауд.)	LIY'KOVA (Ko'kpekti ay'd.)
ЛЯМИН БЕЛОК (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	LI'AMI'NBELOK (Ri'dderqalalyqa'kims'iliginin' ay'mag'y)
ЛЯПУНОВА (Ұлан ауд.)	LI'APY'NOVA (Ulan ay'd.)
МАЙЛАЕВСКАЯ (Шемонаиха ауд.)	MAI'LA'EVSKAI'A (S'emonai'ha ay'd.)
МАКАРЫЧЕВ (Глубокое ауд.)	MAKARYC'EV (Gly'bokoe ay'd.)
МАЛАЯ ЩЕБНЮХА (Глубокое ауд.)	MALAI'AS'EBNIY'HA (Gly'bokoe ay'd.)
МАЛЕЕВСКАЯ (Зырянов ауд.)	MALEEVSKAI'A (Zyri'anov ay'd.)
МАНГАЛЬНАЯ (Бородулиха ауд.)	MANGALNAI'A (Borody'li'ha ay'd.)

МАЯЖОН (Семей қалалық әкімшілігінің аумағы)	MAI'AJON (Semei' qalalyqa'kims'iliginin' ay'mag'y)
МАЯК (Глубокое ауд., Жарма ауд., Зырянов ауд.)	MAI'AK (Gly'bokoeay'd., Jarmaay'd., Zyri'anovay'd.)
МАЯН (Абай ауд.)	MAI'AN (Abai' ay'd.)
МЕДВЕДИХА (Шемонаиха ауд.)	MEDVEDI'HA (S'emonai'haay'd.)
МЕДВЕДКА (Ұлан ауд.)	MEDVEDKA (Ulan ay'd.)
МЕДВЕЖИХА (Глубокое ауд.)	MEDVEJI'HA (Gly'bokoe ay'd.)
МЕДЕЛИХА (Глубокое ауд.)	MEDELI'HA (Gly'bokoe ay'd.)
МЕРТВАЯ (Зырянов ауд.)	MERTVAI'A (Zyri'anov ay'd.)
МОКРАЯ ЗЕВАКА (Зырянов ауд.)	MOKRAI'A ZEVAKA (Zyri'anov ay'd.)
МОКРАЯ ПОГОРЕЛКА (Көкпекті ауд.)	MOKRAI'APOGORELKA (Ko'kpekti ay'd.)
МОНАСТЫРИ (Ұлан ауд.)	MONASTYRI'(Ulan ay'd.)
МОРОЗИХА (Шемонаиха ауд.)	MOROZI'HA (S'emonai'ha ay'd.)
МОСИНА (Шемонаиха ауд.)	MOSI'NA (S'emonai'ha ay'd.)
МОТУШКИНАСОПКА (Зырянов ауд.)	MOTY'S'KI'NASOPKA (Zyri'anov ay'd.)
МОХНАТАЯ (Зырянов ауд., Күршім ауд., Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы, Ұлан ауд., Шемонаиха қаласының аумағы)	MOHNATAI'A (Zyri'anovay'd., Ku'rs'imay'd., Ri'dderqalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y,Ulanay'd., S'emonai'haqalasyynyn' ay'mag'y)
МОХНАТАЯ СОПКА(Ұлан ауд.)	MOHNATAI'A SOPKA(Ulan ay'd.)
МОХНАТКА (Зырянов ауд.)	MOHNATKA (Zyri'anov ay'd.)
МОХНАТО-ГЛАДКАЯ (Шемонаиха ауд. және РФ шекарасында)	MOHNATO-GLADKAI'A (S'emonai'haay'd. ja'neRFs'ekarasynda)
МОХНАТУХА (Бородулиха ауд.)	MOHNATY'HA (Borody'li'haay'd.)
МРАМОРНЫЙ (Күршім ауд.)	MRAMORNYI' (Ku'rs'im ay'd.)
МУРАШЕВСКИЙ БЕЛОК (Риддер қалалық әкімшілік аумағы және Глубокое, Зырянов ауд. шекарасында)	MY'RAS'EVSKI'I' BELOK (Ri'dder qalalyq a'kims'ilikay'mag'yja'neGly'bokoe, Zyri'anovay'd. s'ekarasynda)
МУСИН (Жарма ауд.)	MY'SI'N (Jarma ay'd.)
МЯГКАЯ ТОЛСТУХА (Зырянов ауд.)	MI'AGKAI'A TOLSTY'HA (Zyri'anov ay'd.)

НИКОЛАЕВА (Қатонқарағай ауд.)	NI'KOLAEVA (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ОБДЕРИХА (Зырянов ауд.)	OBDERI'HA (Zyri'anov ay'd.)
ОБДЕРИХИНСКИЕ(Глубокое ауд.)	OBDERI'HI'NSKI'E(Gly'bokoe ay'd.)
ОБЛАКА (Қатонқарағай ауд.)	OBLAKA (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ОГНИВО (Зырянов ауд.)	OGNI'VO (Zyri'anov ay'd.)
ОДИНАРКА (Шемонаиха ауд.)	ODI'NARKA (S'emonai'ha ay'd.)
ОЗЁРНАЯ (Қатонқарағай ауд.)	OZIORNAI'A (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ОМЕЛИХА (Шемонаиха ауд. және РФ шекарасында)	OMELI'HA (S'emonai'haay'd. ja'neRFs'ekarasynda)
ОРЁЛ (Глубокое ауд., Зырянов ауд.)	ORIOЛ (Gly'bokoeay'd., Zyri'anovay'd.)
ОРЁЛ СТРЕЖАНСКИЙ (Риддер қалалық әкімшілік аумағы)	ORIOЛSTREJANSKI'I' (Ri'dderqalalyqa'kims'ilikay'mag'y)
ОРЛОВА (Шемонаиха ауд.)	ORLOVA (S'emonai'ha ay'd.)
ОСИНОВАЯ (Шемонаиха ауд.)	OSI'NOVAI'A (S'emonai'ha ay'd.)
ОСИНОВКА (Глубокое ауд., Зырянов ауд.)	OSI'NOVKA (Gly'bokoeay'd., Zyri'anovay'd.)
ОСТРАЯ (Глубокое ауд., Қатонқарағай ауд., Шемонаиха ауд.)	OSTRAI'A (Gly'bokoeay'd., Qatonqarag'ai' ay'd., S'emonai'haay'd.)
ОСТРУХА (Глубокое ауд., Зырянов ауд., Қатонқарағай ауд., Риддер қалалық әкімшілігі жән Риддер қаласы аумақтарыныңшекарасында, Шемонаиха ауд.)	OSTRY'HA (Gly'bokoe ay'd., Zyri'anov ay'd., Qatonqarag'ai' ay'd., Ri'dder qalalyq a'kims'iligi ja'n Ri'dder qalasy ay'maqtarynyn's'ekarasynda, S'emonai'ha ay'd.)
ОСТРУШОНОК (Қатонқарағай ауд.)	OSTRY'S'ONOK (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ОТДЕЛЬНЫЙ БЕЛОК (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	OTDELNYI' BELOK (Ri'dderqalalyqa'kims'iliginin' ay'mag'y)
ПАВЛЫЧЕВА (Глубокое ауд.)	PAVLYC'EVA (Gly'bokoe ay'd.)
ПАРАМОНОВА (Глубокое ауд.)	PARAMONOVA (Gly'bokoe ay'd.)
ПАРШИХА (Глубокое ауд.)	PARS'I'HA (Gly'bokoe ay'd.)

ПАУТОВСКАЯ ШИШКА (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	PAY'TOVSKAI'AS'I'S'KA (Ri'dderqalalyqa'kims'iliginin' ay'mag'y)
ПАХОТНАЯ (Зырянов ауд.)	PAHOTNAI'A (Zyri'anov ay'd.)
ПАШЕННЫЕ БОРКИ (Зырянов ауд.)	PAS'ENNYE BORKI' (Zyri'anov ay'd.)
ПЕРВОЕ (Үржар ауд.)	PERVO' (U'rjar ay'd.)
ПЕРВЫЙ БЕЛОК (Зырянов ауд.)	PERVYI' BELOK (Zyri'anov ay'd.)
ПЕТРИХА (Зырянов ауд.)	PETRI'HA (Zyri'anov ay'd.)
ПЕТРОВА (Зырянов ауд.)	PETROVA (Zyri'anov ay'd.)
ПЕЧИ (Глубокое ауд.)	PEC'I' (Gly'bokoe ay'd.)
ПЕЧУГА (Зырянов ауд.)	PEC'Y'GA (Zyri'anov ay'd.)
ПИХТОВАЯ (Шемонаиха ауд. және РФ шекарасында)	PI'HTOVAI'A (S'emonai'haay'd. ja'neRFs'ekarasynda)
ПИХТОВКА (Зырянов ауд.)	PI'HTOVKA (Zyri'anov ay'd.)
ПЛЕШИВАЯ (Зырянов ауд.)	PLES'I'VAI'A (Zyri'anov ay'd.)
ПЛОСКАЯ (Глубокое ауд.)	PLOSKAI'A (Gly'bokoe ay'd.)
ПЛОСКАЯ СОПКА(Қатонқарағай ауд.)	PLOSKAI'A SOPKA(Qatonqarag'ai' ay'd.)
ПОГУЛЕЯВСКАЯ (Зырянов ауд.)	POGY'LEI'AVSKAI'A (Zyri'anov ay'd.)
ПОДВИСЯЧЬЯ (Зырянов ауд.)	PODVI'SI'AC'I'A (Zyri'anov ay'd.)
ПОДОРЛЁНОК (Зырянов ауд.)	PODORLIONOK (Zyri'anov ay'd.)
ПОДЫБИХИНА (Глубокое ауд.)	PODYBI'HI'NA (Gly'bokoe ay'd.)
ПОЛОВЬЯ СОПКА (Зырянов ауд.)	POLOVI'A SOPKA (Zyri'anov ay'd.)
ПОЛЫНОВСКИЙ БЕЛОК (Глубокое ауд.)	POLYNOVSKI'I' BELOK (Gly'bokoe ay'd.)
ПОПЕРЕЧНАЯ (Глубокое ауд., Зырянов ауд., Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы, Шемонаиха ауд. және РФ шекарасында)	POPEREC'NAI'A (Gly'bokoeay'd., Zyri'anovay'd., Ri'dderqalalyqa'kims'iliginin' ay'mag'y,S'emonai'haay'd. ja'neRFs'ekarasynda)
ПОРОЖНАЯ (Шемонаиха ауд.)	POROJNAI'A (S'emonai'ha ay'd.)
ПОТАПОВА (Зырянов ауд.)	POTAPOVA (Zyri'anov ay'd.)
ПРИГОННАЯ (Шемонаиха ауд.)	PRI'GONNAI'A (S'emonai'ha ay'd.)

ПРОСКУРИНА (Зырянов ауд.)	PROSKY'RI'NA (Zyri'anov ay'd.)
ПРОХОДНАЯ (Шемонаиха ауд.)	PROHODNAI'A (S'emonai'ha ay'd.)
ПЯТИСОТКА (Зайсан ауд.)	PI'ATI'SOTKA (Zai'san ay'd.)
РАССЫПНАЯ (Шемонаиха ауд.)	RASSYPNAI'A (S'emonai'ha ay'd.)
РЕВНЮХА (Зырянов ауд., Шемонаиха ауд.)	REVNIY'HA (Zyri'anovay'd., S'emonai'haay'd.)
РОССЫПНАЯ (Зырянов ауд.)	ROSSYPNAI'A (Zyri'anov ay'd.)
РУДНАЯ (Зырянов ауд.)	RY'DNAI'A (Zyri'anov ay'd.)
РУДНИЧНАЯ (Қатонқарағай ауд., Шемонаиха ауд.)	RY'DNI'C'NAI'A (Qatonqarag'ai' ay'd., S'emonai'haay'd.)
РУЛЕВКА (Шемонаиха ауд.)	RY'LEVKA (S'emonai'ha ay'd.)
РУЛИХА (Глубокое ауд.)	RY'LI'HA (Gly'bokoe ay'd.)
РУСАКОВСКАЯ (Зыряновауд.)	RY'SAKOVSKAI'A (Zyri'anovay'd.)
САМСОНОВКА (Өскемен қалалық әкімшілігінің аумағы)	SAMSONOVKA (O'skemenqalalyqa'kims'iliginin' ay'mag'y)
СВИСТУН (Зырянов ауд., Көкпекті ауд.)	SVI'STY'N (Zyri'anovay'd., Ko'kpekti ay'd.)
СЕВЕР (Зырянов ауд.)	SEVER (Zyri'anov ay'd.)
СЕВЕРНАЯ (Зырянов ауд.)	SEVERNAI'A (Zyri'anov ay'd.)
СЕДАНКИНА (Шемонаиха және Глубокое ауд. шекарасында)	SEDANKI'NA (S'emonai'haja'neGly'bokoeay'd. s'ekarasynda)
СЕДЕЛКА (Күршім ауд.)	SEDELKA (Ku'rs'im ay'd.)
СЕДЛУХА (Глубокое ауд.)	SEDLY'HA (Gly'bokoe ay'd.)
СЕДУНИХА (Шемонаиха ауд.)	SEDY'NIHA (S'emonai'ha ay'd.)
СЕКISOVСКИЙ ОСТРЯК (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	SEKI'SOVSKI'I' OSTRI'AK (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
СЕМЁНОВСКАЯ СОПКА (Шемонаиха ауд.)	SEMIONOVSKAI'A SOPKA (S'emonai'ha ay'd.)
СЕМИСОТКА (Зайсан ауд.)	SEMI'SOTKA (Zai'san ay'd.)
СЕРГЕЕВА (Глубокое ауд.)	SERGEEVA (Gly'bokoe ay'd.)
СЕРЕБРЯННАЯ (Зырянов ауд., Көкпекті ауд.)	SEREBRI'ANNAI'A (Zyri'anovay'd., Ko'kpekti ay'd.)
СЕРОВА (Глубокое ауд.)	SEROVA (Gly'bokoe ay'd.)

СЕРОХВОСТИХА (Шемонаиха ауд.)	SEROHVOSTI'HA (S'emonai'ha ay'd.)
СЕСТРУХА (Глубокое ауд.)	SESTRY'HA (Gly'bokoe ay'd.)
СИБИРСКИЙ КАМЕНЬ (Шемонаиха ауд.)	SI'BI'RSKI'I' KAMEN (S'emonai'ha ay'd.)
СИГНАЛ (Зырянов ауд., Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	SI'GNAL (Zyri'anovay'd., Ri'dderqalalyqa'kims'iliginin' ay'mag'y)
СИНЮХА (Глубокое ауд. және Риддер қалалық әкімшілік аумағының шекарасында, Зырянов ауд.)	SI'NIY'HA (Gly'bokoe ay'd. ja'ne Ri'dder qalalyq a'kims'ilik ay'mag'ynyn's'ekarasynda, Zyri'anovay'd.)
СИНЮХИН БЕЛОК (Глубокое ауд.)	SI'NIY'HI'N BELOK (Gly'bokoe ay'd.)
СИНЮШОНОК (Глубокое ауд. және Риддер қалалық әкімшілік аумағының шекарасында)	SI'NIY'S'ONOK (Gly'bokoeay'd. ja'ne Ri'dderqalalyqa'kims'ilikay' mag'ynyn's'ekarasynda)
СИНЯЯ (Көкпекті ауд.)	SI'NI'AI'A (Ko'kpekti ay'd.)
СИПАТИХА (Глубокое ауд.)	SI'PATI'HA (Gly'bokoe ay'd.)
СКОВОРОДА (Ұлан ауд.)	SKOVORODA (Ulan ay'd.)
СКОЛКА (Глубокое ауд.)	SKOLKA (Gly'bokoe ay'd.)
СКОЛЗКАЯ (Көкпекті ауд.)	SKOLZKAI'A (Ko'kpekti ay'd.)
СМОЛЯНКА (Зырянов ауд.)	SMOLI'ANKA (Zyri'anov ay'd.)
СМОРОДНЫЙ МЫС (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	SMORODNYI' MYS (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
СНЕГИРИХА (Шемонаиха және Глубокое ауд. шекарасында)	SNEGI'RI'HA (S'emonai'haja'neGly'bokoeay'd. s'ekarasynda)
СОБАНИНА (Глубокое ауд.)	SOBANI'NA (Gly'bokoe ay'd.)
СОБАНИХА (Глубокое ауд.)	SOBANI'HA (Gly'bokoe ay'd.)
СОБАЧИ СОПКИ (Қатонқарағай ауд.)	SOBAC'I' SOPKI' (Qatonqarag'ai' ay'd.)
СОКОЛИХА (Глубокое ауд.)	SOKOLI'HA (Gly'bokoe ay'd.)
СОЛОНЕЧНАЯ (Зырянов ауд.)	SOLONEC'NAI'A (Zyri'anov ay'd.)
СОРОКИНА (Ұлан ауд.)	SOROKI'NA (Ulan ay'd.)
СОСНОВАЯ (Глубокое ауд.)	SOSNOVAI'A (Gly'bokoe ay'd.)
СОТЕННЫЙ КЛЮЧ (Көкпекті ауд.)	SOTENNYI' KLI'Y'C' (Ko'kpekti ay'd.)
СПАССКАЯ (Шемонаиха ауд. және РФ шекарасында)	SPASSKAI'A (S'emonai'haay'd. ja'neRFs'ekarasynda)
СПОРНАЯ (Шемонаиха ауд.)	SPORNAI'A (S'emonai'ha ay'd.)

СРЕДНЯЯ КРЕМЕНЮХА (Зырянов ауд.)	SREDNI'AI'A KREMENI'Y'HA (Zyri'anov ay'd.)
СТРЕЛКА (Зырянов ауд.)	STRELKA (Zyri'anov ay'd.)
СТУДЁНУХА (Зырянов ауд.)	STY'DI'ONY'HA (Zyri'anov ay'd.)
СУГАТОВКА (Шемонаиха ауд.)	SY'GATOVKA (S'emonai'ha ay'd.)
СУРИХА (Зырянов ауд.)	SY'RI'HA (Zyri'anov ay'd.)
СУРЧИНАЯ (Зырянов ауд.)	SY'RC'I'NAI'A (Zyri'anov ay'd.)
ТАВОЛЖАНКА (Зырянов ауд.)	TAVOLJANKA (Zyri'anov ay'd.)
ТАЛАНИХА (Шемонаиха ауд.)	TALANI'HA (S'emonai'ha ay'd.)
ТАНЮХИНА (Глубокое ауд.)	TANI'Y'HI'NA (Gly'bokoe ay'd.)
ТАТАРКА (Глубокое ауд.)	TATARKA (Gly'bokoe ay'd.)
ТЕПЛУХА (Шемонаиха ауд.)	TEPLY'HA (S'emonai'ha ay'd.)
ТЕРЕМКИ (Зырянов ауд.)	TEREMKI' (Zyri'anov ay'd.)
ТЕРЕМОК (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	TEREMOK (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
ТЕСНИНСКИЙБЕЛОК (Зырянов РФ шекарасында)	TESNI'NSKI'I'BELOK (Zyri'anov RF s'ekarasynda)
ТЁЛКА (Көкпекті ауд.)	TIOLKA (Ko'kpekti ay'd.)
ТЁПЛАЯ СОПКА (Шемонаиха ауд.)	TIOPLAI'A SOPKA (S'emonai'ha ay'd.)
ТИМОФЕЕВКА (Зыряновауд.)	TI'MOFEEVKA (Zyri'anov ay'd.)
ТОЛСТУХА (Глубокое ауд., Зырянов ауд., Көкпекті ауд., Ұлан ауд.)	TOLSTY'HA (Gly'bokoeay'd., Zyri'anovay'd., Ko'kpekti ay'd., Ulanay'd.)
ТОЛСТУШОНОК (Қатонқарағай ауд.)	TOLSTY'S'ONOK (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ТОЛСТЫЙ МЫС (Глубокое ауд.)	TOLSTYI' MYS (Gly'bokoe ay'd.)
ТОПОЛЕВКА (Зырянов ауд., Қатонқарағай ауд.)	TOPOLEVKA (Zyri'anovay'd., Qatonqarag'ai' ay'd.)
ТРЕФИЛОВ (Глубокое ауд.)	TREFI'LOV (Gly'bokoe ay'd.)
ТРИФОНОВА (Қатонқарағай ауд.)	TRI'FONOVA (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ТРУБКИНА (Шемонаиха ауд.)	TRY'BKI'NA (S'emonai'ha ay'd.)
УВАРОВО (Глубокое ауд.)	Y'VAROVO (Gly'bokoe ay'd.)
УГЛОУХА (Глубокое ауд.)	Y'GLOY'HA (Gly'bokoe ay'd.)

УЛЬЯНОВСКИЕ (Көкпекті ауд.)	Y'LI'ANOVSKI'E (Kokpekti ay'd.)
УСПЕНСКАЯ (Риддер қалалық әкімшілігінің аумағы)	Y'SPENSKA'I'A (Ri'dder qalalyq a'kims'iliginin' ay'mag'y)
ФАТКИНА (Зырянов ауд.)	FATKI'NA (Zyri'anov ay'd.)
ФАДУЛЁНОК (Зырянов ауд.)	FADY'LIONOK (Zyri'anov ay'd.)
ФЁКЛИНА (Қатонқарағай ауд.)	FIOKLI'NA (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ФИЛИХА (Шемонаиха ауд.)	FI'LI'HA (S'emonai'ha ay'd.)
ХАЙРУЗОВКА (Зырянов ауд.)	HAI'RY'ZOVKA (Zyri'anov ay'd.)
ХАЛЗАН (Шемонаиха ауд.)	HALZAN (S'emonai'ha ay'd.)
ХОЛОДНАЯ СОПКА(Көкпекті ауд.)	HOLODNAI'A SOPKA(Ko'kpekti ay'd.)
ХУДОЙ КАМЕН (Зырянов ауд.)	HY'DOI' KAMEN (Zyri'anov ay'd.)
ЦЕРКОВКА (Глубокое ауд.)	ЦERKOVKA (Gly'bokoe ay'd.)
ЧАЙНАЯ (Зырянов ауд.)	C'AI'NAI'A (Zyri'anov ay'd.)
ЧЕРЕМШАНСКИЙ БЕЛОК (Зырянов ауд.)	C'EREMS'ANSKI'I' BELOK (Zyri'anov ay'd.)
ЧЕРНОГОРКА (Жарма ауд.)	C'ERNOGORKA (Jarma ay'd.)
ЧЕСНОКОВКА (Зырянов ауд., Қатонқарағай ауд.)	C'ESNOKOVKA (Zyri'anovay'd., Qatonqarag'ai' ay'd.)
ЧЕРНАЯ (Глубокое ауд. және РФ шекарасында, Зырянов ауд., Шемонаиха ауд.)	C'ERNAI'A (Gly'bokoeay'd. ja'neRFs'ekarasynda,Zyri'anovay'd., S'emonai'haay'd.)
ЧЕРНАЯ ГИЛЕВА (Глубокое ауд. және РФ шекарасында)	C'ERNAI'AGI'LEVA (Gly'bokoeay'd. ja'neRFs'ekarasynda)
ЧЕРНАЯ СОПКА (Глубокое ауд., Зырянов ауд., Ұлан ауд.)	C'ERNAI'ASOPKA (Gly'bokoeay'd., Zyri'anovay'd., Ulanay'd.)
ЧЕРНЫЙ КАМЕН(Зырянов ауд.)	C'ERNYI' KAMEN(Zyri'anov ay'd.)
ЧИКМАРА (Глубокое және Зырянов ауд. шекарасында)	C'I'KMARA (Gly'bokoeja'neZyri'anovay'd. s'ekarasynda)
ЧИРКИ (Көкпекті ауд.)	C'I'RKI' (Ko'kpekti ay'd.)
ЧУПРЕЧИХА (Зырянов ауд.)	C'Y'PREC'I'HA (Zyri'anov ay'd.)

ШАХОВ КУРГАН (Шемонаиха ауд.)	S'AHOV KY'RGAN (S'emonai'ha ay'd.)
ШЕМОНАИХА (Шемонаиха ауд.)	S'EMONAI'HA (S'emonai'ha ay'd.)
ШИМЧИХА (Шемонаиха ауд.)	S'I'MC'I'HA (S'emonai'ha ay'd.)
ШИНКОВА (Глубокое ауд.)	S'I'NKOVA (Gly'bokoe ay'd.)
ШИШ (Зырянов ауд. және Қатонқарағай ауд. шекарасында)	S'I'S' (Zyri'anov ay'd. ja'ne Qatonqarag'ai' ay'd. s'ekarasynda)
ШИШКА (Қатонқарағай ауд., Үржар ауд., Шемонаиха ауд.)	S'I'S'KA (Qatonqarag'ai' ay'd., U'rjar ay'd., S'emonai'ha ay'd.)
ШИШМАР (Шемонаиха ауд.)	S'I'S'MAR (S'emonai'ha ay'd.)
ШКОДИХА (Шемонаиха ауд.)	S'KODI'HA (S'emonai'ha ay'd.)
ШМАТОВА (Глубокое ауд.)	S'MATOVA (Gly'bokoe ay'd.)
ШПИЛИ (Глубокое ауд.)	S'PI'LI' (Gly'bokoe ay'd.)
ШУМЕШИНСКИЙ БЕЛОК (Глубокое ауд.)	S'Y'MES'I'NSKI'I' BELOK (Gly'bokoe ay'd.)
ЩЕБЕНЮХА (Қатонқарағай ауд.)	S'EBENI'Y'HA (Qatonqarag'ai' ay'd.)
ЩЕБНЮХА (Глубокое ауд., Зырянов ауд., Шемонаиха ауд.)	S'EBNI'Y'HA (Gly'bokoeay'd., Zyri'anovay'd., S'emonai'haay'd.)
ЯМИНСКАЯ ГРИВА(Глубокое ауд.)	I'AMI'NSKAI'AGRI'VA(Gly'bo koe ay'd.)
ЯРОВСКАЯ СОПКА (Шемонаиха ауд. және РФ шекарасында)	I'AROVSKAI'ASOPKA (S'emonai'haay'd. ja'neRFs'ekarasynda)

Еуропа

	Кирилше қазақ/орыс тілдеріндегі жазуы	Қазақ тілінде апостроф латын	Халықаралық стандарт ағылшын/төлжазба сол тілдегі	Түрік,өзбек,әзірбайжан тілдерінде (латын)
	Мемлекет	memleket		
1	Нидерланд	Ni'derland	Netherlands	Hollanda(түрік),Gollandiya(өзбек),Hollandiya(әзірбайжан)
2	Андорра	Andorra	Andorra	Andorra(түрік),Andorra (өзбек),Andorra (әзірбайжан)
3	Грекия	Greki'i'a	Greece//Ellada Түр. Өзепб. Yunanistan	Yunanistan (түрік),Gretsiya(өзбек),Yunanistan(әзірбайжан)
4	Австрия			
5	Германия	Germani'i'a	Germany//nemicDeutschland	Almanya (түрік),Germaniya(өзбек),Almaniya(әзірбайжан)
6	Швейцария	S'vei'sari'i'a	Switzerland// schweiz Түрік/өзепб. İsviçre// İsveçrə	İsviçre(түрік),Shveytsariya (өзбек), İsveçrə(әзірбайжан)

7	Словакия	Slovaki'i'a	Slovakia	Slovakya(түрік),Slovakiya(өзбек),Slovakiya(әзірбайжан)
8	Бельгия	Belgi'i'a	Belgium	Belçika (түрік),Belgiya (өзбек),Belçika (әзірбайжан)
9	Мажарстан	Majarstan	Hungary/Magyarország- венгр тілінде	Macaristan(түрік),Vengriya(өзбек),Macaristan(әзірбайжан)
10	Румыния	Ry'myni'i'a	Romania//Romanya түрік/эзер. România	Romanya(түрік),Ruminiya (өзбек),Ruminiya(әзірбайжан)
11	Лихтенштейн	Li'htens'tei'n	Liechtenstein	
12	Мальта	Malta	maltha	katranlı harç(түрік),malta(өзбек),malta(әзірбайжан)
13	Польша	Pols'a	Poland	Polonya(түрік),Polsha(өзбек),Polşa(әзірбайжан)
14	Ватикан	Vatikan	Vatican	Vatikan(түрік),Vatikan(өзбек),Vatikan(әзірбайжан)
15	Австрия	Ay'stri'i'a	Austria	Avusturya(түрік), Avstriya(өзбек),Avstriya(әзірбайжан)
16	Литва	Li'tva	Lithuania	Litvanya(түрік),Litva(өзбек),Litva(әзірбайжан)
17	Ирландия	I'rlandi'i'a	Ireland//Éireann	İrlanda(түрік),Irlandiya(өзбек),İrlandiya(әзірбайжан)
18	Хорватия	Horvati'i'a	Croatia//Hrvatska	Hırvatistan(түрік),Xorvatiya(өзбек),Xorvatiya(әзірбайжан)
19	Украина	Y'krai'na	Ukraine	Ukrayna(түрік),Ukraina(өзбек),Ukrayna(әзірбайжан)
20	Молдова	Moldova	Moldova	Moldova(түрік),Moldova(өзбек),Moldova(әзірбайжан)

2 1	Дания	Dani'i'a	Denmark//Danmark түрік/эзерб. Danimarka	Danimarka(түрік),Daniya(өзбек),Danimarka(әзірбайжан)
2 2	Португалия	Porty'gali'i'a	Portugal	Portekiz(түрік),Portugaliya(өзбек),Portuqaliya(әзірбайжан)
2 3	Ұлыбритани я	Ulybri'tani'i'a	United Kingdom	Birleşik Krallık(түрік),Birlashgan Qirollik(өзбек),Birləşmiş Krallıq(әзірбайжан)
2 4	Словения	Sloveni'i'a	Slovenia	Slovenya(түрік),Sloveniya(өзбек),Sloveniya(әзірбайжан)
2 5	Люксембург	Li'y'ksemby'r g	Luxembourg	Lüksemburg(түрік),Lyuksemburg(өзбек),Lüksemburq(әзірбайжан)
2 6	Испания	I'spani'i'a	Spain	ispanya(түрік),İspaniya(өзбек),İspaniya(әзірбайжан)
2 7	Беларусь	Belary's	Belarus	Belarus(түрік),Belarus(өзбек),Belarus(әзірбайжан)
2 8	Монако	Monako	Monaco	Monako(түрік),Monako(өзбек),Monako(әзірбайжан)
2 9	Ресей	Resei'	Russia	Rusya(түрік),Rossiya(өзбек),Rusiya(әзірбайжан)
3 0	Норвегия	Norvegi'i'a	Norway//Norge түрік Norveç	Norveç(түрік),Norvegiya(өзбек),Norveç(әзірбайжан)
3 1	Франция	Fransi'i'a	France	Fransa(түрік),Frantsiya(өзбек),Fransa(әзірбайжан)
3 2	Чехия	C'ehi'i'a	Czech Republic	Çek Cumhuriyeti(түрік),Chexiya Respublikası(өзбек),Çexiya Respublikası(әзірбайжан)

3 3	Исландия	I'slandi'i'a	Iceland	İzlanda(түрік),Izlanda(өзбек),İzlanda(әзірбайжан)
3 4	Латвия	Latvi'i'a	Latvia	Letonya(түрік),Latviya(өзбек),Latviya(әзірбайжан)
3 5	Италия	I'tali'i'a	Italy	İtalya(түрік),Italiya(өзбек),İtaliya(әзірбайжан)
3 6	Сан-Марино	San-Mari'no	San Marino	San Marino(түрік),San-Marino(өзбек),San Marino(әзірбайжан)
3 7	Босния және Герцеговина	Bosni'i'a ja'ne Gersego'vi'na	Bosnia & Herzegovina	BosnaHersek(түрік),Bosniya va Gertsegovina(өзбек),Bosniya və Hersegovina(әзірбайжан)
3 8	Македония	Makedoni'i'a	Macedonia	Makedonya(түрік),Makedoniya(өзбек),Makedoniya(әзірбайжан)
3 9	Болгария	Bolgari'i'a	Bulgaria	Bulgaristan(түрік),Bolgariya(өзбек),Bolqarıstan(әзірбайжан)
4 0	Швеция	S'vesi'i'a	Sweden	İsveç(түрік),Shvetsiya(өзбек),İsveç(әзірбайжан)
4 1	Эстония	Estoni'i'a	Estonia	Estonya(түрік),Estoniya(өзбек),Estoniya(әзірбайжан)
4 2	Албания	Albani'i'a	Albania	Arnavutluk(түрік),Albaniya(өзбек),Albaniya(әзірбайжан)
4 3	Финляндия	Fi'nli'andi'i'a	Finland	Finlandiya(түрік),Finlandiya(өзбек),Finlandiya(әзірбайжан)
4 4	Черногория	C'ernogori'i'a	Montenegro	Karadağ(түрік),Chernogoriya(өзбек),Çernoqoriya(әзірбайжан)

Азия

	кирил	латын	ағылшын	
1	БАӘ	BAA'	UAE/United Arab Emirates	BirleşikArapEmirlikleri(түрік),Birlashgan Arab Amirliklari(өзб.),Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri (әзерб.)
2	Иордания	I'ordani'i'a	Jordan	Ürdün(түрік),Iordaniya(өзбек),İordaniya(әзірбайжан)
3	Түркия	Ty'rki'i'a	Turkey	Türkiye(түрік),Turkiya (өзбек),Türkiyə(әзірбайжан)
4	Қазақстан	Qazaqstan	Kazakhstan	Kazakistan(түрік),Qozog'iston(өзбек),Qazaqıstan(әзірбайжан)
5	Түрікменстан	Tu'rikmenstan	Turkmenistan	Türkmenistan(түрік),Turkmaniston(өзбек),Türkmənistan(әзірбайжан)
6	Ирак	Irak	Irak	Irak(түрік), Iroq (өзбек), İraq (әзірбайжан)
7	Әзірбайжан	A'zirbai'jan	Azerbaijan	Azerbeycan(түрік),Ozərbayjon(өзбек),Azərbaycan(әзірбайжан)
8	Тайланд	Tai'land	Thailand	Tayland(түрік),Tailand(өзбек),Tayland(әзірбайжан)
9	Бахрейн	Bahrei'n	Bahrain	Bahreyn(түрік),Bahrayn(өзбек),Bəhreyn(әзірбайжан)
10	Ливан	Li'van	Lebanon	Lübnan(түрік),Livan(өзбек),Livan(өзбек),
11	Қырғызстан	Qy'rg'y'zstan	Kyrgyzstan	Kırgızistan(түрік),Qırğıziston(өзбек),Qırğızıstan(әзірбайжан)
12	Лаос	Laos	Laos	Laos(түрік),Laos(өзбек),Laos(әзірбайжан)
13	Бангладеш	Banglades'	Bangladesh	Bangladeş(түрік),Bangladesh(өзбек),Bangladeş(әзірбайжан)
14	Сирия	Si'ri'i'a	Syria	Suriye(түрік),Suriya(өзбек),Suriya(әзірбайжан)
15	Үндістан	U'ndistan	India	Hindistan(түрік),Hindiston(өзбек),Hindistan(әзірбайжан)
16	Индонезия	I'ndonezi'i'a	Indonesia	Endonezya(түрік),Indoneziya(өзбек),İndoneziya(әзірбайжан)
17	Тимор-Лесте	Ti'mor-leste		
18	Катар	Katar	catarrh	nezle(түрік),katar(өзбек),catarrh(әзірбайжан)
19	Тәжікстан	Ta'jikstan	Tajikistan	Tacikistan(түрік),Tojikiston(өзбек),Tasikistan(әзірбайжан)
20	Армения	Armeni'i'a	Armenia	Ermenistan(түрік),Armaniston(өзбек),Ermənistan(әзірбайжан)
21	Израиль	I'zrai'l	Israel	İsrail(түрік),Isroil(өзбек),İsrail(әзірбайжан)
22	Пәкістан	Pa'ki'stan	Pakistan	Pakistan(түрік),Pokiston(өзбек),Pakistan(әзірбайжан)
23	Ауғанстан	Ay'g'anstan	Afghanistan	Afganistan(түрік),Afg'oniston(өзбек),Əfqanıstan(әзірбайжан)
24	Непал	Nepal	Непал	
25	Малайзия	Malai'zi'i'a	Malaysia	Malezya(түрік),Malayziya(өзбек),Malayziya(әзірбайжан)

26	Мальдивтер	Maldi'ver	Maldives	Maldivler(түрік),Maldiv orollari(өзбек),Maldivlər(әзірбайжан)
27	Бахрейн	Bahrei'n	Bahrain	Bahreyn(түрік),Bahrayn(өзбек),Bəhreyn(әзірбайжан)
28	Филиппиндер	Fi'li'ppi'nder	Philippines	Filipinler(түрік),Filippin(өзбек),Filippin(әзірбайжан)
29	Оман	Oman	Oman	Umman(түрік),Ummon(өзбек),Oman(әзірбайжан)
30	Мьянма	Mi'anma	Myanmar	Myanmar(түрік),Myanma(өзбек),Myanma(әзірбайжан)
31	Кипр	Ki'pr	Cyprus	Kıbrıs(түрік),Kıpr(өзбек),Kıpr(әзірбайжан)
32	Қытай	Qytai'	China	Çin(түрік),Xitoy(өзбек),Çin(әзірбайжан)
33	Камбоджа	Kambodja	Cambodia	Kamboçya(түрік),Kambodja(өзбек),Kamboca(әзірбайжан)
34	Солт. Корея	Solt. Korei'a	Korea, D.P.R.	Kore, D.P.R. (түрік),Koreya, D.P.R. (өзбек),Koreya, D.P.R. (әзірбайжан)
35	Йемен	I'emen	Yemen	Yemen. (түрік),Yaman(өзбек),Yəmən(әзірбайжан)
36	Корея Республикасы	Korei'a Respy'bli'kasy	Korea	Kore(түрік),Koreya(өзбек),Koreya(әзірбайжан)
37	Сингапур	Si'ngapy'r	Singapore	Singapur(түрік),Singapur(өзбек),Singapur(әзірбайжан)
38	Өзбекстан	O'zbekstan	Uzbekistan	Özbekistan(түрік),O'zbekiston(өзбек),Özbəkistan(әзірбайжан)
39	Грузия	Gry'zi'i'a	Georgia	Gürcistan(түрік),Gruziya(өзбек),Gürcüstan(әзірбайжан)
40	Иран	I'ran	Iran	İran(түрік),Eron(өзбек),İran(әзірбайжан)
41	Жапония	Japoni'i'a	Japan	Japonya(түрік),Yaponiya(өзбек),Yaponiya(әзірбайжан) (әзірбайжан)
42	Бутан	By'tan	Bhutan	Butan(түрік),Butan(өзбек),Butan(әзірбайжан)
43	Моңғолия	Mon'g'oli'i'a	Mongolia	Moğolistan(түрік),Mo'g'uliston),(өзбек),Monqolustan(әзірбайжан)
44	Вьетнам	Vetnam	Vietnam	Vietnam(түрік),Vietnam(өзбек),Vuetnam(әзірбайжан)
45	Шри-Ланка	S'ri'-Lanka	Sri Lanka	SriLanka (түрік),Shri-Lanka(өзбек),Şri Lanka(әзірбайжан)
46	Кувейт	Ky'veit	Kuwait	Kuwait(түрік),Quvayt(өзбек),Küveyt(әзірбайжан)

47	Сауд Арабиясы	Say'd Arabi'i'asy	Saudi Arabia	SuudiArabistan(түрік),Saudiya Arabistoni(өзбек),Səudiyyə Ərəbistanı(әзірбайжан)
48	Палестина	Palesti'na	Palestine	Filistin(түрік),Falastin(өзбек),Fələstin(әзірбайжан)
49	Тайуан	Tai'van	Taiwan	Tayvan(түрік),Tayvan(өзбек),Tayvan(әзірбайжан)

Африка[өңдеу]

	кирил	латын	ағылшын	
	МЕМЛЕКЕТ	MEMLEKET		
1	<u>Нигерия</u>	Ni'geri'i'a	Nigeria	Nijeryalılar(түрік),Nigeriyaliklar(өзбек),nigerians(әзірбайжан)
2	<u>Эфиопия</u>	Efi'opi'a	Ethiopia	Etiyopya(түрік),Efiopiya(өзбек),Efiopiya(әзірбайжан)
3	<u>Гана</u>	Gana	Ghana	Gana(түрік),Gana(өзбек),Gana(әзірбайжан)
4	<u>Алжир</u>	Alji'r	Algeria	Cezayir(түрік),Jazoir(өзбек),Cezayir(әзірбайжан)
5	<u>Эритрея</u>	Eri'trei'a	Eritrea	Eritre(түрік),Eritreya(өзбек),Eritreya(әзірбайжан)
6	<u>Мали</u>	Mali'	Mali	Mali(түрік),Mali(өзбек),Mali(әзірбайжан)
7	<u>Орт. Африка</u>	Ort.Afri'ka	Africa	Afrika(түрік),Afrika(өзбек),Afrika(әзірбайжан)
8	<u>Гамбия</u>	Gambi'a	Gambia	Gambiya(түрік),Gambiya(өзбек),Qambiya(әзірбайжан)

9	<u>Гвинея-Бисау</u>	Gvi'nei'a-Bi'say'	Guinea-Bissau	Gine-Bissau(түрік),Gvineya-Bissau(өзбек),Qvineya-Bissau(әзірбайжан)
10	Конго	Kongo	Congo	Kongo(түрік),Kongo(өзбек),Konqo(әзірбайжан)
11	<u>Бурунди</u>	By'ry'ndi'	Burundi	Burundi(түрік),Burundi(өзбек),Burundi(әзірбайжан)
12	<u>Намибия</u>	Nami'bi'i'a	Namibia	Namibya(түрік),Namibiya(өзбек),Namibiya(әзірбайжан)
13	<u>Ботсвана</u>	Botsvana	Botswana	Botsvana(түрік),Botswana(өзбек),Botsvana(әзірбайжан)
14	<u>Сенегал</u>	Senegal	Senegal	Senegal(түрік),Senegal(өзбек),Senegal(әзірбайжан)
15	<u>Джибути</u>	Dji'by'ti'	Djibouti	Cibuti(түрік),Djibouti(өзбек),Cibuti(әзірбайжан)
16	Танзания	Tanzani'a	Tanzania	Tanzanya(түрік),Tanzaniya(өзбек),Tanzaniya(әзірбайжан)
17	<u>Мысыр</u>	Mysyr	Egypt	Mısır(түрік),Misr(өзбек),Misir(әзірбайжан)
18	<u>Уганда</u>	Y'ganda	Uganda	Uganda(түрік),Uganda(өзбек),Uqanda(әзірбайжан)
19	<u>Руанда</u>	Ry'anda	Rwanda	Ruanda(түрік),Ruandada(өзбек),Ruanda(әзірбайжан)
20	<u>Гвинея</u>	Gvi'nei'a	guinea	Gine(түрік),Gvineya(өзбек),qvineya(әзірбайжан)
21	Габон	Gabon	Gabon	Gabon(түрік),Gabon(өзбек),Qabon(әзірбайжан)
22	<u>Малави</u>	Malavi'	Malawi	Malawi(түрік),Malavi(өзбек),Malavi(әзірбайжан)
23	<u>Того</u>	Togo	Togo	Gitmek(түрік),Bormoq(өзбек),Getmæk(әзірбайжан)
24	<u>Ангола</u>	Angola	Angola	Angora(түрік),Angola(өзбек),Angola(әзірбайжан)

25	<u>Замбия</u>	Zambi'i'a	Zambia	Zambiya(түрік),Zambiya(өзбек),Zambiya(әзірбайжан)
26	<u>Экваторлық Гвинея</u>	Ekvatorlyq Gvi'nei'a	Equatorial Guinea	Ekvator Ginesi(түрік),EkvatorialGvineya(өзбек),Ekvatorial Qvineya(әзірбайжан)
27	Мозамбика	Mozambi'k	Mozambique	Mozambik(түрік),Mozambik(өзбек),Mozambik(әзірбайжан)
28	<u>Масеру</u>	Masery'	Maseru	Maseru(түрік),Maseru(өзбек),Maseru(әзірбайжан)
29	Суазиле	Sy'azi'le		
30	<u>Сомали</u>	Somali'	Somalia	Somali(түрік),Somali(өзбек),Somali(әзірбайжан)
31	<u>Либерия</u>	Li'beri'i'a	Liberia	Liberya(түрік),Liberiya(өзбек),Liberya(әзірбайжан)
32	<u>Комор аралдары</u>	Komor Araldary	ComorosIslands	Komor Adaları(түрік),Komor orollari(өзбек),Komor orduları(әзірбайжан)
33	<u>Кения</u>	Keni'i'a	Kenya	Kenya(түрік),Keniya(өзбек),Kenya(әзірбайжан)
34	<u>Чад</u>	C'ad	Chad	Çad(түрік),Chad(өзбек),Çad(әзірбайжан)
35	<u>Нигер</u>	Ni'ger	Niger	Nijer(түрік),Niger(өзбек),Niger(әзірбайжан)
36	<u>Мавритания</u>	Mavri'tani'i'a	Mauritania	Moritanya(түрік),Mavritaniya(өзбек),Mavritaniya(әзірбайжан)
37	<u>Морис</u>	Mori's		
38	<u>Бенин</u>	Beni'n	Benin	Benin(түрік),Benin(өзбек),Benin(әзірбайжан)
39	<u>Кабо-Верде</u>	Kabo-Verde	Cape Verde	Cape Verde(түрік),Cape Verde(өзбек),Cape Verde(әзірбайжан)

40	<u>Онт. Африка</u>	On't.Afri'ka	Africa	Afrika(түрік),Afrika(өзбек),Afrika(әзірбайжан)
41	<u>Марокко</u>	Marokko	Morocco	Fas(түрік),Marokash(өзбек),Mərakeş(әзірбайжан)
42	<u>Сан-Томе және Принсипи</u>	San-Tome ja'ne Pri'nsi'pi'	Sao Tomé and Príncipe	Sao Tomé ve Príncipe(түрік),San Tome va Prinsip(өзбек),Sao Tomé və Prinsipi(әзірбайжан)
43	<u>Ливия</u>	Li'vi'i'a	Libya	Libya(түрік),Liviya(өзбек),Libya(әзірбайжан)
44	<u>Тунис</u>	Ty'ni's	Tunis	Tunus(түрік),Tunis(өзбек),Tunis(әзірбайжан)
45	<u>Буркина-Фасо</u>	By'rki'na-Faso	Burkina Faso	Burkina Faso(түрік),Burkina Faso(өзбек),Burkina Faso(әзірбайжан)
46	<u>Сиерра-Леоне</u>	Si'erra_leone		
47	<u>Зимбабве</u>	Zi'mbabve	Zimbabwe	Zimbabwe(түрік),Zimbabwe(өзбек),Zimbabwe(әзірбайжан)
48	<u>Судан</u>	Sy'dan	Sudan	Sudan(түрік),Sudan(өзбек),Sudan(әзірбайжан)
49	<u>Кот-д'Ивуар</u>	Kot-d'I'vy'ar	Cote d'Ivoire	Fildişi Sahili(түрік),Kot-d'Ivuar(өзбек),Kote d'Ivoire(әзірбайжан)
50	<u>Камерун</u>	Kamery'n	cameroons	Cameroons(түрік),kameralar(өзбек),kameralar(әзірбайжан)

Америка[өңдеу]

№ п/п	кирил	латын	ағылшын	

	MEMLEKET	MEMLEKET		
1	<u>Парагвай</u>	Paragvai'	Paraguay	Paraguay(түрік),Paragvay(өзбек),Paragvay(әзірбайжан)
2	<u>Saint Kitts and Nevis</u>	<u>Saint Kitts and Nevis</u>		
3	<u>Белиз</u>	Beli'z	Belize	Belize(түрік),Beliz(өзбек),Beliz(әзірбайжан)
4	<u>Колумбия</u>	Koly'mbi'i'a	Colombia	Kolombiya(түрік),Kolumbiya(өзбек),Kolumbiya(әзірбайжан)
5	<u>Бразилия</u>	Brazi'li'i'a	Brazil	Brezilya(түрік),Braziliya(өзбек),Braziliya(әзірбайжан)
6	<u>Барбадос</u>	Barbados	Barbados	Barbados(түрік),Barbados(өзбек),Barbados(әзірбайжан)
7	<u>Аргентина</u>	Argenti'na	Argentina	Arjantin(түрік),Argentina(өзбек),Argentina(әзірбайжан)
8	<u>АҚШ</u>	AQS'	the USA	Amerika(түрік),AQSH(өзбек),ABŞ(әзірбайжан)
9	<u>Куба</u>	Ky'ba	Cuba	Küba(түрік),Kuba(өзбек),Kuba(әзірбайжан)
10	<u>Гватемала</u>	Gvatemala	Guatemala	Guatemala(түрік),Gvatemalada(өзбек),Qvatemala(әзірбайжан)
11	<u>Гайана</u>	Gai'ana	Guyana	Guyana(түрік),Guyana(өзбек),Guyana(әзірбайжан)
12	<u>Венесуэла</u>	Venesy'ela	Venezuela	Venezuela(түрік),Venesuela(өзбек),Venesuela(әзірбайжан)
13	<u>Сент-Люсия</u>	Sent-Ly'si'a	Saint Lucia	Saint Lucia(түрік),Saint Lucia(өзбек),Sent Lusiya(әзірбайжан)
14	<u>Сент-Винсент және Гренадиндер</u>	Sent-Vi'nsent ja'ne Grenadi'nder	Saint Vincent and the Grenadines	Saint Vincent ve Grenadinler (түрік),Sent-Vinsent va Grenadinler(өзбек), Sent Vinsent və Qrenadilər

15	<u>Ямайка</u>	Ġamai'ka	jamaica	Jamaika(түрік),jamaika(өзбек),jamaika(әзірбайжан)
16	<u>Эквадор</u>	Ekvador	Ecuador	Ekvador(түрік),Ekvador(өзбек),Ekvador(әзірбайжан)
17	<u>Перу</u>	Pery'	Peru	Peru(түрік),Peru(өзбек),Peru(әзірбайжан)
18	<u>Никарагуа</u>	Ni'karagy'a	Nicaragua	Nikaragua(түрік),Nikaragua(өзбек),Nikaraqua(әзірбайжан)
19	<u>Мексика</u>	Meksi'ka	Mexico	Meksika(түрік), Meksika(өзбек),Meksika(әзірбайжан)
20	<u>Уругвай</u>	Y'ry'gvai'	Uruguay	Uruguay(түрік),Urugvay(өзбек),Uruqvay(әзірбайжан)
21	<u>Багам аралдары</u>	Bagam araldary	Bahama Islands	Bahama Adaları(түрік),Bahama orollari(өзбек),Bahama adaları(әзірбайжан)
22	<u>Канада</u>	Kanada	Canada	Kanada(түрік), Kanada(өзбек),Kanada(әзірбайжан)
23	<u>Панама</u>	Panama	Panama	Panama(түрік),Panama(өзбек),Panama(әзірбайжан)
24	<u>Суринам</u>	Sy'ri'nam	Suriname	Surinam(түрік),Surinam(өзбек),Surinam(әзірбайжан)
25	<u>Гаити</u>	Gai'ti'	Haiti	Haiti(түрік),Gaiti(өзбек),Haiti(әзірбайжан)
26	<u>Тринидад және Тобаго</u>	Tri'ni'dad ja'ne Tobago	Trinidad and Tobago	Trinidad ve Tobago(түрік),Trinidad va Tobago(өзбек),Trinidad və Tobaqo(әзірбайжан)
27	<u>Доминика</u>	Domi'ni'ka	Dominica	Dominika(түрік),Dominika(өзбек),Dominika(әзірбайжан)
28	<u>Сальвадор</u>	Salvador		
29	<u>Коста-Рика</u>	KOsta-Ri'ka	Costa Rica	Kosta Rika(түрік),Kosta-Rika(өзбек),Kosta Rika(әзірбайжан)

30	<u>Доминикан Респ.</u>	Domi'ni'kanResp.	Dominican Republic	Dominik Cumhuriyeti(түрік),Dominik Respublikası(өзбек),Dominik respublikası(әзірбайжан)
31	<u>Чили</u>	C'i'li'	Chile	Şili(түрік),Chili(өзбек),Çili(әзірбайжан)
32	<u>Антигуа және Барбуда</u>	Anti'gy'a ja'ne Barby'da	Antigua and Barbuda	Antigua ve Barbuda(түрік),Antigua va Barbuda(өзбек),Antigua və Barbuda(әзірбайжан)
33	<u>Гренада</u>	Grenada	<u>Гренада</u>	
34	<u>Боливия</u>	Boli'vi'i'a	Bolivia	Bolivya(түрік),Boliviya(өзбек),Boliviya(әзірбайжан)
35	<u>Гондурас</u>	Gondy'ras	Honduras	Honduras(түрік),Gonduras(өзбек),Honduras(әзірбайжан)

Австралия және Мұхиттағы мемлекеттер

№ п/п	кириллица	латын	ағылшын	
	МЕМЛЕКЕТ	MEMLEKET		
1	<u>Самоа</u>	Samoa	Samoa	Samoa(түрік),Samoa(өзбек),Samoa(әзірбайжан)

2	<u>Жаңа Зеландия</u>	Jan'a Zelandi'i'a	New Zealand	Yeni Zelanda(түрік),Yangi Zelandiya(өзбек),Yeni Zelandiya(әзірбайжан)
3	<u>Аустралия</u>	Ay'strali'i'a	Australia	Avustralya(түрік),Avstraliya(өзбек),Avstraliya(әзірбайжан)
4	<u>Маршалл Аралдары</u>	Mars'all Araldary	Marshall Islands	Marşal Adaları(түрік),Marshall orollari(өзбек),Marşal adaları(әзірбайжан)
5	<u>Палау</u>	Palay'	Palau	Palau(түрік),Palau(өзбек),Palau(әзірбайжан)
6	<u>Тонга</u>	Tonga	Tonga	Tonga(түрік),Tonga(өзбек),Tonqa(әзірбайжан)
7	<u>Микронезия</u>	Mi'kronezi'i'a	Micronesia	Mikronezya(түрік),Mikroneziya(өзбек),Mikroneziya(әзірбайжан)
8	<u>Вануату</u>	Vany'aty'	Vanuatu	Vanuatu(түрік),Vanuatu(өзбек),Vanuatu(әзірбайжан)
9	<u>Папуа — Жаңа Гвинея</u>	Papy'a jan'a Gvi'nei'a	Papua New Guinea	Papua Yeni Gine(түрік),Papua-Yangi Gvineya(өзбек),Papua Yeni Qvineya(әзірбайжан)
10	<u>Фиджи</u>	Fi'dji'	Fijian	Fijice(түрік),Fijian(өзбек),Fici(әзірбайжан)
11	<u>Тувалу</u>	Ty'valy'	Tuvalu	Tuvalu(түрік),Tuvalu(өзбек),Tuvalu(әзірбайжан)
12	<u>Соломон аралдары</u>	Solomon Araldary	Solomon Islands	Solomon Adaları(түрік),Solomon orollari(өзбек),Solomon adaları(әзірбайжан)
13	<u>Кирибати</u>	Ki'ri'batı'	Kiribati	Kiribati(түрік),Kiribati(өзбек),Kiribati adaları(әзірбайжан)

ҰСЫНЫСТАР

1. Қазақ тіліндегі атаулар бойынша
2. Орыс тілді атаулар бойынша. Қазақстандағы, одан тыс жерлердегі орыстілді топонимдер, орыс тіліндегі аты-жөндер (фамилия, аты, отчествосы) жаңа қазақ әліпбиінде транслитерацияланады. Өйткені қазақ мектептеріндегі оқулықтар, мерзімді баспасөз БАҚ көздерінде, көптеген ресми құжаттарда жиі қолданылады
3. Шетел атаулары бойынша
Египет атауы халықаралық стандарт бойынша *Egypt*, астанасы Каир, қазақша Қайыр, халықаралық стандарт бойынша *Cairo*, қазақ тілінде *Мысыр*, түрік, әзербайжан тілдерінде *Misr*

ӘЛЕМГЕ ТАНЫЛҒАН ТҰЛҒАЛАРДЫҢ ЕСІМІ

№	Кирил графикасында	Өмір сүрген уақыты	Атқарған қызметі	Ағылшын тілінде	Латын әліпбиіне негізделген қазақ графикасында
АГИОНИМДЕР					
1.	Мұхаммед	571—632	Ислам пайғамбары	Muhammed	Muhammed
2.	Иисус Христос	б.з.д. 2-29 жж.	Христиандықтың негізін қалаушы	Jesus Christ	I'i'sy's Hri'stos
3.	Будда	б.з.д. 563-483 жж.	Буддизмнің негізін қалаушы	Buddha	By'dda
4.	Апостол Павел	5—64	Христиандықтың елшісі	Saint Paul	Apostol Pavel
5.	Моисей	б.з.д. XIII ғ.	иудаизмнің негізін қалаушы	Moses	Moi'sei'
6.	Ашока	б.з.д. 304-232жж.	Мауриев (Үндістан) империясының билеушісі, буддизмді таратқан	Ashoka	As'oka
7.	Аврелий Августин	354—430	Христианшіркеуінің әкелерінің бірі,	Aurelius Augustine	Avreli'i'Avgy'sti'n

			августинизмнің негізін қалаушы. Христиандық тарих философиясының негізін қалаушы		
8.	Жан Кальвин	1509—1564	теолог, шіркеудің реформаторы, кальвинизмнің негізін қалаушы	Jean Calvin	Jan Kalvi'n
9.	Пурбан	1042—1099	Папа, крест жорықтарының бастамашысы	Urban II	II Y'rbān
10.	Омар ибн аль-Хаттаб	585—644	Араб халифатының екінші халифасы, Мұхаммедтің сахабасы	Umar	Omar i'bn al-Hattab
11.	Авраам	б.з.д. XX ғ.	Киелі сипатта, монотеисттік авраам діндерінің негізін қалаушы	Abraham	Avraam
12.	Богородица	б.з. 20-45 жж.	Иса пайғамбардың жердегі анасы	Vladimirskaya	Bogorodi'sa
13.	Джозеф Смит	1805—1844	Америкалық діни жетекші, Иса пайғамбардың Соңғы Замандағы Әулиелер Шіркеуінің негізін қалаушы (Мормондар)	Joseph Smith	Djozef Smi't

14.	Мани	216—273	рухани ұстаз, манихейшілдіктің негізін қалаушы	Mani	Mani'
ФИЛОСОФ, ҒАЛЫМДАР					
15.	Конфуций	б.з.д. 551-479 жж.	Конфуцианизмнің негізін қалаушы	Confucius	Konfy'si'i'
16.	Цай Лунь	50—121	қағаз өнертапқышы	Cai Lun	Sai' Ly'n
17.	Иоганн Гутенберг	1397—1468	баспаның авторы	Johannes Gutenberg	I'ogann Gy'tenberg
18.	Христофор Колумб	1451—1506	Теңізшілердің бірі, Американы ашқан	Christopher Columbus	Hri'stofor Koly'mb
19.	Альберт Эйнштейн	1879—1955	теориялық физик	Albert Einstein	Albert Ei'ns'tei'n
20.	Луи Пастер	1822—1895	микробиолог және химик	Louis Pasteur	Ly'i' Paster
21.	Галилей, Галилео	1564—1642	физик, механик, астроном, философ және математик	Galileo	Gali'lei', Gali'leo
22.	Аристотель	б.з.д. 384-322 жж.	философ, формалды логиканың негізін қалаушы	Aristotle	Ari'stotel
23.	Евклид	б.з.д. 325-265 жж.	математик, «геометрияның әкесі»	Euklid	Evkli'd
24.	Томас Эдисон	1847—1931	өнертапқыш және кәсіпкер	Thomas Edison	Tomas Edi'son

25.	Антони ван Левенгук	1632—1723	натуралист, микроскоп конструкторы	Antoni van Levenghuk	Antoni' van Levengy'k
26.	Уильям Мортон	1819—1868	стоматолог және хирург. Анестезияны, яғни наркозды ашқан	William Morton	Y'i'li'am Morton
27.	Гульельмо Маркони	1874—1937	радиотехник және радио өнертапқыштарының бірі	Guglielmo Marconi	Gy'lelmo Markoni'
28.	Платон	б.з.д. 427-347 жж.	философ, Сократтың шәкірті, Аристотельдің мұғалімі	Platon	Platon
29.	Александр Белл	1847—1922	ғалым, өнертапқыш және кәсіпкер, телефония негізін қалаушылардың бірі, Bell Labs негізін қалаушы	Alexander Bell	Aleksandr Bell
30.	Александр Флеминг	1881—1955	бірінші болып пенициллинді шығарған бактериолог	Alexander Fleming	Aleksandr Flemi'ng
31.	Джон Локк	1632—1704	философ, ағарту және либералдық теоретиктер ең ықпалды ойшылдарының бірі	John Locke	Djon Lokk
32.	Вернер Гейзенберг	1901—1976	Теориялық физика, кванттық механика өкілдерінің бірі	Werner Heisenberg	Verner Gei'zenberg

33.	РенеДекарт	1596—1650	философ, математик, инженер, физик және физиолог, қазіргі заманғы аналитикалық геометрия және алгебралық символиканың негізін қалаушы	René Descarte	ReneDekart
34.	Уильям Гарвей	1578—1657	дәрігер, физиология және эмбриологияның негізін қалаушы	William Harvey	Y'i'li'am Garvei'
35.	Эрнест Резерфорд	1871—1937	физик. Ядролық физиканың «әкесі» ретінде белгілі,	Ernest Rutherford	Ernest Rezerford
36.	Грегор Мендель	1822—1884	биолог және ботаник, тұқым қуалау доктринасының негізін қалаушы	Gregor Mendel	Gregor Mendel
37.	Макс Планк	1858—1947	Теориялық физика, кванттық физиканың негізін қалаушы	Max Planck	Maks Plank
38.	Джозеф Листер	1827—1912	хирург және хирургиялық антисептик жасаушы ғалым	Joseph Lister	Djozef Li'ster
39.	НиколаусОтто	1832—1891	Ішкі жану қозғалтқышының өнертапқышы	NicolausOtto	Ni'kolay'sOtto
40.	Зигмунд Фрейд	1856—1939	психолог, психиатр және невропатолог. Психоанализ негізін қалаушы	Sigmund Freud	Zi'gmy'nd Frei'd

41.	Эдвард Дженнер	1749—1823	дәрігер, оспаға қарсы алғашқы вакцинаны әзірледі	Edward Jenner	Edvard Djenner
42.	Вильгельм Рентген	1845—1923	физик, бірінші Нобель сыйлығының лауреаты (1901)	Wilhelm Roentgen	Vi'lgelm Rentgen
43.	Лао-цзы	б.з.д. V ғ.	Даосизмнің негізін қалаушы	LaoTzu	Lao-szy
44.	Вольтер	1694—1778	ағарту дәуірінің философы	Voltaire	Volter
45.	Иоганн Кеплер	1571—1630	астроном, механик, оптик. Күн жүйесіндегі планеталардың қозғалыс заңдарын ашқан	Johannes Kepler	I'ogann Kepler
46.	Энрико Ферми	1901—1954	физик, кванттық физиканың негізін қалаушылардың бірі, Манхеттен жобасының көшбасшыларының бірі	Enrico Fermi	Enri'ko Fermi'
47.	Леонард Эйлер	1707—1783	математик және механик, осы ғылымдардың дамуына іргелі үлес қосқан	Leonhard Euler	Leonard Ei'ler
48.	Шанкара	788—820	Үнді ойшылы, Ведантаның жетекші өкілі, діни реформатор	Shankara	S'ankara

49.	Эрвин Шрёдингер	1887—1961	Австрия теориялық физикасы, кванттық механиканы қалыптастырушылардың бірі, физика бойынша Нобель сыйлығының лауреаты (1933)	Erwin Schrödinger	Ervi'n S'ri'odi'nger
50.	Уильям Шокли	1910—1989	Америкалық физик, жартылай өткізгішті зерттеуші, физика бойынша Нобель сыйлығының лауреаты (1956)	William Shockley	Y'i'li'am S'okli'
51.	Махавира	б.з.д. 599-527 жж.	Джейнизм және Джейн философиясының негізін қалаушы, уағызшы	Mahavir	Mahavi'ra
52.	Сократ	б.з.д. 469—399 жж.	Ежелгі грек философы	Socrate	Sokrat
53.	Уильям Тальбот	1800—1877	Ағылшын физигі және химик, фотографияны ойлап тапқандардың бірі	William Talbot	Y'i'li'am Talbot
54.	Эдвард Теллер	1908—2003	Америкалық физик, америкалық сутегі бомбасын жасау жөніндегі жұмыс жетекшісі	Edward Teller	Edvard Teller

55.	Чарлз Таунс	1915—2015	Америкалық физик, физика бойынша Нобель сыйлығының лауреаты (1964), лазер мен мазерді ойлап тапқандардың бірі	Charles Townes	C'arlz Tay'ns
56.	Алессандро Вольта	1745—1827	итальяндық физик, химик және физиолог, электр доктринасының негізін қалаушылардың бірі	Alessandro Volta	Alessandro Volta
57.	Зельман Ваксман	1888—1973	Америкалық микробиолог және биохимик, физиология немесе медицина бойынша Нобель сыйлығының лауреаты (1952)	Selman Waksman	Zelman Vaksman
58.	Джеймс Уотсон/Фрэнсис Крик	1928/ (1916—2004)	молекулалық биологтар, физиология және медицинада Нобель сыйлығының лауреаттары (1962)	James Watson/ Francis Crick	Djei'ms Y'otson/Frensi's Kri'k
59.	Роберт Уотсон-Уотт	1892—1973	Шотландиялық физик, радиолокацияны ойлап тапқан	Robert Watson- Watt	Robert Y'otson- Y'ott
60.	Фрэнк Ллойд Райт	1867—1959	Америкалық жаңашыл сәулетші,	Frank Lloyd Wright	Frenk Lloi'd Rai't

			«органикалық сәулетті» ойлап тапқан			
61.	Борис Ельцин	1931—2007	Ресей Федерациясының Президенті (1991-1999)	Boris Yeltsin	Bori's Elsi'n	
62.	Владимир Зворыкин	1888—1982	Орыс-америкалық инженер. Қазіргі заманғы телевизия өнертапқыштарының бірі	Vladimir Zvorykin	Vladi'mi'r Zvoryki'n	
63.	Джерард О’Нилл	1927—1992	Америкалық физик, ғаламды зерттеуге арналған белсенді шаралардың жақтаушысы	Gerard ONeill	Djerard O’Ni'll	
64.	65.	Блез Паскаль	1623—1662	Француз математигі, механик, физик, жазушы және философ	Blaise Pascal	Blez Paskal
66.	Иван Петрович Павлов	1849—1936	Неміс ғалымы, физиолог, жоғары жүйке ғылымы ғылымын қалыптастырушыжәне асқорытуды реттеу процестері туралы идеялардың авторы, Нобель сыйлығының лауреаты	Ivan Pavlov	I'van Petrovi'c' Pavlov	
67.	Клавдий Птолемей	87—165	Кейінгі эллинизм дәуірінің астрономы,	Claudius Ptolemaeus	Klavdi'i' Ptolemei'	

			«Альмагест»классикалық монографияның авторы		
68.	Пифагор	б.з.д. 570.—490 жж.	Ежелгі грек философы, математик және мистик, Пифагориялықтардың діни-философиялық мектебін құрушы.	Pythagora	Pi'fagor
69.	Демокрит	б.з.д. 460-370жж.	Ежелгі грек философы, атомизмнің және материалистік философиянегізін қалаушылардың бірі	Democritus	Demokri't
70.	Роберт Эттингер	1918—2011	Америкалық ғалым, криотиктердің негізін қалаушы	Robert Ettinger	Robert Etti'nger
71.	Гален	129—199	дәрігер, хирург және философ	Galen	Galen
72.	Карл Фридрих Гаусс	1777—1855	Неміс математигі, механик, физик және астроном, «математиктердің патшасы»	Carl Friedrich Gauss	Karl Fri'dri'h Gay'ss
73.	Георг Гегель	1770—1831	Неміс философы, неміс классикалық философиясын және романтизм философиясын	Georg Hegel	Georg Gegel

			қалыптастырушылардың бірі		
74.	Гиппократ	б.з.д. 460-370жж.	Ежелгі грек дәрігері, «медицина әкесі»	Hippocrates	Gi'ppokrat
75.	Томас Гоббс	1588—1679	Ағылшын философ-материалисі, әлеуметтік шарт теориясы мен мемлекеттік егемендік теориясы негізін қалаушылардың бірі	Thomas Hobbes	Tomas Gobbs
76.	Джеймс Хаттон	1726—1797	ғалым, геолог, физик және химик. Ол қазіргі заманғы геология және геохронологияның әкесі болып саналады.	James Hutton	Djei'ms Hatton
77.	Иммануил Кант	1724—1804	философ, неміс классикалық философиясының ата-бабасы	Immanuel Kant	I'mmany'i'l Kant
78.	Джон Кейнс	1883—1946	Экономикалық теорияда кейнстік бағыттың негізін қалаушы ағылшын экономисі	John Maynard Keynes	Djon Kei'ns
79.	Хар Гобинд Корана	1922—2011	молекулалық биолог, 1968 жылы физиология және медицина бойынша Нобель	Har Gobind Khorana	Har Gobi'nd Korana

			сыйлығының лауреаты (Р. Холли мен М. Ниренбергпен бірге)		
80.	Альфред Кинси	1894—1956	Америкалық биолог	Alfred Kinsey	Alfred Ki'nsi'
81.	Густав Роберт Кирхгоф	1824—1887	Неміс физигі	Gustav Robert Kirchhoff	Gy'stav Robert Ki'rhgof
82.	Готфрид Вильгельм Лейбниц	1646—1716	Неміс математигі және философы	Gottfried Wilhelm von Leibniz	Gotfri'd Vi'lgelm Lei'bni's
83.	Этьен Ленуар	1822—1900	өнертапқыш, ішкі жану қозғалтқышын ойлап тапқан	Etienne Lenuar	Eten Leny'ar
84.	Дмитрий Иванович Менделеев	1834—1907	Орыс ғалымы	Mendeleev	Dmi'tri'i' I'vanovi'c' Mendeleev
85.	Мария Монтессори	1870—1952	Итальяндық мұғалім	Maria Montessori	Mari'a Montessori'
86.	Сэмюэл Морзе	1791—1872	Америкалық өнертапқыш	Samuel Morse	Semi'y'el Morze
87.	Аристарх Самосский	б.з.д. 310-230жж.	Әлемнің гелиоцентриалды жүйесін ұсынған көне грек астрономы, математик және философ	Aristarkh Samossky	Ari'starh Samosski'i'
88.	Нил Армстронг	1930—2012	NASA астронавты. Айға қадам басқан бірінші адам	Neil Armstrong	Ni'l Armstrong

89.	Иеремия Бентам	1748—1832	Ағылшын әлеуметтанушысы, заңгер, саяси либерализм теоретиктерінің бірі, утилитаризмнің негізін қалаушы	Jeremy Bentham	I'eremi'a Bentam
90.	Луи де Бройль	1892—1987	Теориялық физика, кванттық механиканың негізін қалаушылардың бірі	Louis de Broglie	Ly'i' de Broi'l
91.	Сади Карно	1796—1832	физик және математик, Карнот циклін ашушысы	Sadi Carnot	Sadi' Karno
92.	Рудольф Клаузиус	1822—1888	физик, механик, математик, термодинамика бойынша жұмыстардың авторы	Rudolf Klauzius	Ry'dolf Klay'zi'y's
93.	Фрэнсис Бэкон	1561—1626	Ағылшын философы, тарихшы, саясаткер, эмпиризмнің негізін қалаушы	FrancisBacon	Frensi's Bekon
94.	Мэн-цзы	б.з.д. 372-289 жж.	Конфуций мен нео- конфуцианизмге әсер еткен қытай философы	Mencius	Men-szy
95.	Чарльз Дарвин	1809—1882	натуралист және саяхатшы	Charles Darwin	C'arlz Darvi'n
96.	Николай Коперник	1473—1543	астроном, математик, механик, әлемнің	Nicolaus Copernicus	Ni'kolai' Koperni'k

			гелиоцентрлік жүйесінің авторы		
97.	Антуан Лавуазье	1743—1794	қазіргі химияның негізін қалаушы	Antoine lavoisier	Anty'an Lavy'aze
98.	Джеймс Уатт	1736—1819	өнертапқыш-механик. Ваттың жұмысы өнеркәсіптік революцияны бастады	JamesWatt	Djei'ms Y'att
99.	Майкл Фарадей	1791—1867	физик-экспериментатор және химик, электромагнетизм зерттеушісі	Millikan Faraday	Mai'kl Faradei'
100	Джеймс Максвелл	1831—1879	физик, математик және механик. Электрдинамиканың негізін қалады	James Maxwell	Djei'ms Maksvell
101	Исаак Ньютон	1642—1727	физик, математик, механик және астроном	Isaac Newton	I'saak Ni'y'ton
102	Мартин Лютер	1483—1546	Реформацияның бастамашысы, Киелі кітапты неміс тіліне аударған христиандық теолог. Лютеранизмнің негізін қалаушы	Martin Luther	Marti'n Li'y'ter

103	Говард Эйкен	1900—1973	компьютерлік техниканың пионері. «Mark I» алғашқы америкалық компьютерді құру жөніндегі жұмысты басқарды.	Howard Aiken	Govard Ei'ken
104	Карл Маркс	1818—1883	философ, әлеуметтанушы, экономист. Марксизмнің негізін қалаушы	Karl Marx	Karl Marks
105	Уйлбур Райт	(1867—1912)	авиациялық әзірлеуші, ұшқыш	Wilbur Wright	Y'i'lby'r Rai't
106	Орвил Райт	(1871—1948)	авиациялық әзірлеуші, ұшқыш	Orville Wright	Órvi'l Rai't
107	Адам Смит	1723—1790	экономист, философ-этик; қазіргі экономикалық теорияның негізін қалаушылардың бірі	AdamSmith	Adam Smi't
108	Джон Дальтон	1766—1844	химик, метеоролог	John Dalton	Djon Dalton
ӘЙГІЛІ ҚОЛБАСШЫЛАР, САЯСИ ТҰЛҒАЛАР					
109	Александр Македонский	б.з.д. 356-323 жж.	командир, Македон империясының құрушысы	Alexander	Aleksandr Makedonski'i'
110	I Наполеон	1769—1821	командир, Франция императоры	NapoleonI	Napoleon I

111	Франсиско Писарро	1475—1541	Инка империясын жаулап алған конкистадор	FranciscoPizarro	Fransi'sko Pi'sarro
112	Цинь Шихуан	б.з.д. 259-210жж.	Цинь әулетінің негізін қалаушы және біріккен Қытайдың бірінші императоры	Qin Shihuang	Si'n' S'i'hy'an'
113	Октавиан Август	б.з.д. 63-14жж.	Рим мәдениетінің «алтын дәуірі» байланысты Рим императоры	Octavian Augustus	Oktavi'an Avgy'st
114	Шыңғысхан	1162—1227	Моңғол империясының негізін қалаушы және алғашқы ұлы ханы	Genghis Khan	S'yn'g'yshan
115	Адольф Гитлер	1889—1945	Германия фюрері	Adolf Hitler	Adolf Gi'tler
116	Оливер Кромвель	1599—1658	Ағылшын революциясының көшбасшысы, Шотландия және Ирландия, Англияның лорд-қорғаншысы	Oliver Cromwell	Oli'ver Kromvel
117	I Вильгельм	1027—1087	Англияның Норман фракциясының қолбасшысы	King William I	Vi'lgelm I
118	I Изабелла	1451—1504	Кастилия королевасы	Isabella I	I I'zabella
119	Темірлан	1336—1405	Орталық Азиядағы командир, Тимурид	Tamerlan	Temirlan

			империясының негізін қалаушы		
120	Эрнан Кортес	1485—1547	Ацтектердің мемлекеттілігін бұзған конкистадор	Hernan Cortés	Ernan Kortes
121	Томас Джефферсон	1743—1826	америкалық революциялық соғысқайраткері, Тәуелсіздік Декларациясы авторларының бірі, Америка Құрама Штаттарының үшінші Президенті	Thomas Jefferson	Tomas Djefferson
122	Иосиф Сталин	1878—1953	КСРО-ның басшысы	Joseph Stalin	I'osi'f Stali'n
123	I Константин	272—337	Рим императоры христиан дінін құрып, мемлекет астанасын Византияға (Константинополь) ауыстырған	Constantine I	Konstanti'n I Veli'ki'i'
124	Юлий Цезарь	б.з.д. 100-44 жж.	римдік республиканың диктаторы	Gaius Julius Caesar	I'y'li'i' Sezar
125	Эрнан Кортес	1485—1547	Ацтектердің мемлекеттілігін бұзған конкистадор	Hernan Cortés	Ernan Kortes
126	Владимир Ленин	1870—1924	революционер, КСРО-ның негізін қалаушы, марксизм-	Vladimir Lenin	Vladi'mi'r Leni'n

			ленинизмнің негізін қалаушы		
127	Томас Мальтус	1766—1834	демограф және экономист	Thomas Malthus	Tomas Malty's
128	Джон Кеннеди	1917—1963	Америка Құрама Штаттарының президенті,	John F. Kennedy	Djon Kennedy'
129	Суй Вэнь-ди	541—604	Қытайды біріктірген император	Sui Wendi	Sy'i' Ven-di'
130	Эхнатон	б.з.д. 1375- 1336жж.	Ежелгі Египеттің фараоны, діни реформатор	Akhenaten	Ehnaton
131	Құбылай	1215—1294	Монғолияның мемлекеттік юанының негізін қалаушы, монғол ханы	Khubilai	Qubylai'
132	Васко да Гама	1460—1524	Ұлы Географиялық жаңалықтар дәуірінің теңізшісі. Тарихта тұңғыш рет Еуропадан Үндістанға дейін жеткен теңіз экспедициясының қолбасшысы	Vasco-da-gama	Vasko da Gama
133	II Кир	б.з.д. 593-530 жж.	Персиялық Ахеменид штатының негізін қалаушы	Cyrus II	II Ki'r
134	I Пётр	1672—1725	Ресейдің бірінші императоры. Ресей	Peter der-Grosse	I Pi'otr

			мемлекетінің ірі реформаларын бастады		
135	I Елизавета	1533—1603	Англиямен Ирландияның королесасы, «Англияның алтын ғасырымен» ассоциацияланады	Elizabeth1	I Eli'zaveta
136	Менес	б.д.д. XXXI ғ.	Ежелгі Египет әулетінің негізін қалаушы, Жоғарғы және Төменгі Мысырды біріктірді	Menes	Menes
137	Карл	742—814	Батыс императоры, Франк Королі	Karl	Karl
138	I Юстиниан	483—565	Византия императоры, командирі және реформаторы.	Justinian I	I I'y'sti'ni'an
139	Сьюзен Энтони	1820—1906	Америкалық феминист және әйелдердің азаматтық құқықтарына қарсы күрескері	Susan Anthony	Si'y'zen Entoni'
140	Отто фон Бисмарк	1815—1898	Германияны біріктіру жоспарын жүзеге асырған Германия империясының канцлері	Otto von Bismarck	Otto fon Bi'smark

141	Уинстон Черчилль	1874—1965	Ұлыбританияның Премьер-Министрі, Әдебиет бойынша Нобель сыйлығының лауреаты	Winston Churchill	Y'i'nston C'erc'i'll
142	Давид	б.з.д. 1037-965 жж.	Израил патшасы	David	Davi'd
143	ПФридрих	1712—1786	1740 жылдан бастап Пруссия королі, Пруссия-Герман мемлекеттілігінің негізін қалаушылардың бірі	Friedrich II	IFri'dri'h
144	Бетти Фридан	1921—2006	америкалық феминизмнің көшбасшыларының бірі	Betty Friedan	Betti' Fri'dan
145	Теңізші Генрих	1394—1460	Португалиялық инфант, көптеген португал теңіз экспедицияларының ұйымдастырушысы	Henry the Navigator ¹	Genri'h
146	Теодор Герцль	1860—1904	Еврейлік қоғамдық және саяси қайраткері, Дүниежүзілік сионистік ұйымның негізін қалаушы	Theodor Herzl	Teodor Gersl
147	Жанна д'Арк	1412—1431	Францияның ұлттық батыры, Жүз жылдық соғыста француз әскерлерінің бас қолбасшысыларының бірі	Joan of Arc	Janna d'Ark

148	Мұстафа Ататүрк	1881—1938	Түрік Республикасының бірінші президенті, қазіргі түрік мемлекетінің негізін қалаушы	Mustafa Atatürk	Mustafa Atat'y'rk
149	VIII Генрих	1491—1547	Англия королі.	Henry VIII	VIII Genri'h
150	Мартин Лютер Кинг	1929—1968	АҚШ-ғы Қара нәсілділердің құқығын қорғаған азаматтық қозғалыстың көшбасшысы	Martin Luther King	Marti'n Li'y'ter Ki'ng
151	Лю Бан	б.з.д. 256-195жж.	Қытайдың хань әулетінің алғашқы императоры	Liu Bang	Li'y' Ban
152	XIV Людовик	1638—1715	Францияның королі	Louis xiv	XIV Li'y'dovi'k
153	Джеймс Мэдисон	1751—1836	АҚШ Конституциясының авторларының бірі	James Madison	Djei'ms Medi'son
154	Джордж Вашингтон	1732—1799	Америка Құрама Штаттарының бірінші Президенті	George Washington	Djordj Vas'i'ngton
155	Император Мэйдзи	1852—1912	45 жыл бойы ел басқарған Жапония императоры	emperor Meiji	I'mperator Mei'dzi'
156	Сунь Ятсен	1866—1925	«Kuomintang» партиясының негізін қалаушы, қытай	Sun Yatsen	Sy'n I'atsen

			революционері кейіннен «ұлттың әкесі» атағын алды		
157	Муавия I ибн Абу Суфьян	603—680	Умайяд әулетінің негізін қалаушы және бірінші халифасы	Muaviya I ibn Abu Sufjan	My'avi'a I i'bn Aby' Sy'fi'an
158	Рональд Рейган	1911—2004	Америка Құрама Штаттарының 40-шы Президенті (1981-1989)	Ronald Reagan	Ronald Rei'gan
159	Франклин Рузвельт	1882—1945	Америка Құрама Штаттарының 32-ші Президенті (1933-1945)	Franklin Roosevelt	Frankli'n Ry'zvelt
160	Гарри Трумэн	1884—1972	1945-1953 жылдары Құрама Штаттардың 33-ші Президенті	Harry Truman	Garri' Try'men
161	Симон Боливар	1783—1830	Американың испан колонияларының тәуелсіздігі үшін соғысқан ең ықпалды және танымалжетекшілерінің бірі	Simón Bolívar	Si'mon Boli'var
162	Марко Поло	1254—1324	Итальяндық саудагер және саяхатшы	Marco Polo	Marko Polo
АҚЫН, ЖАЗУШЫ, КОМПОЗИТОР, АКТЕР, СУРЕТШІ, МҮСІНШІЛЕР					
163	Микеланджело	1475—1564	мүсінші, суретші, сәулетші, ақын, ойшыл. Қайта өрлеу	Michelangelo	Mi'kelandjelo

			дәуірінің ең ұлы шеберлерінің бірі		
164	Иоганн Бах	1685—1750	композитор, барокко кезеңінің өкілі, органист-виртуоз	Johann Bach	I'ogann Bah
165	Гомер	б.д.д. VIII ғ.	Ежелгі грек ақыны	Homer	Gomer
166	Софокл	б.з.д. 495 - 406 жж.	Афиндік драматург, трагедик	Sophocle	Sofokl
167	Эзоп	VI ғ.	ежелгі грек фантастисті	Aesop	Ezop
168	Данте Алигьери	1265—1321	ақын, әдеби итальян тілінің негізін қалаушылардың бірі.	Dante Alighieri	Dante Ali'geri'
169					
170	Эдуард де Вер	1550—1604	ақын және драматург	Edward-de-Vere	Edy'ard de Ver
171	Уильям Шекспир	1564—1616	ақын және драматург	William Shakespeare	Y'i'li'am S'ekspi'r
172	Никколо Макиавелли	1469—1527	ойшыл, философ, жазушы, саясаткер	Niccolo Machiavelli	Ni'kkolo Maki'avelli'
173					
174	Рембрандт	1606—1669	Голландиялық суретші, сурет салушы және гравершы	Rembrandt	Rembrandt

175	Джордж Фокс	1624—1691	қолөнершілер, Дін қоғамының негізін қалаушы (Quakers)	George Fox	Djordj Foks
176	Шарль Луи де Монтескьё	1689—1755	Француз жазушысы	Charles Louie de Montesciio	S'arl Ly'i' de Monteski'o
177	Вольфганг Амадей Моцарт	1756—1791	Австриялық композитор	Wolfgang AmadeusMozart	Volfgang Amadei' Mosart
178	Людвиг ван Бетховен	1770—1827	композитор және пианист, «Вена классикалық мектебінің» өкілі	Ludwig van Beethoven	Li'y'dvi'g van Bethoven
179	Луи Дагер	1787—1851	суретші, химик және өнертапқыш, фотографтардың бірі	Louis Daguerre	Ly'i' Dager
180	Жан-Жак Руссо	1712—1778	жазушы, ойшыл. Әйгілі «Юлия немесе Жаңа Элоис» романның авторы	Jean-Jacques Rousseau	Jan-Jak Ry'sso
181	Мэри Шелли	1797—1851	Ағылшын жазушысы	Mary Shelley	Meri' S'elli'
182	Генри Торо	1817—1862	Америкалық жазушы, қоғам қайраткері, аболиантист	Henry Thoreau	Genri' Toro
183	Мэри Бэйкер Эдди	1821—1910	америкалық жазушы, әлеуметтік және діни қайраткер, «Christian	Mary Baker Eddy	Meri' Bei'ker Eddi'

			Science» діни сектасының негізін қалаушы.		
184	Уолтер Элайас Дисней	1901—1966	Америкалық анимациялық мультфильмші, кинорежиссер, актер, сценарийші және продюсер	Walter Elayas Disney	Y'ólter Elái'as Di'snei'
КӘСІПКЕР, БИЗНЕСМЕН, ДИЗАЙНЕРЛЕР					
185	Реймонд Альберт Крок	1902—1984	Америкалық бизнесмен, «McDonald's мейрамханасы» корпорациясының негізін қалаушы	Raymond Albert Kroc	Rei'mond Albert Krok
186	Ричард Аркрайт	1732—1792	Индустриялық революцияның өнертапқышы, ағылшын тоқыма өнеркәсібі.	Richard Arkwright	Ri'c'ard Arkrai't
187	Генри Форд	1863—1947	Өнеркәсіппен айналысушы, әлемдегі автомобиль өндіруші зауыттың иесі, өнертапқыш. Фордизмнің негізін қалаушы	Henry Ford	Genri' Ford
188	Стив Джобс	1955—2011	АТ технологиясының дәуірі ретінде кеңінен танылған америкалық кәсіпкер	Steve Jobs	Sti'v Djobs
189	Генри Форд	1863—1947	Америкалық индустриалист, әлемдегі автомобиль	Henry Ford	Genri' Ford

			өндіруші зауыттың иесі, өнертапқыш, АҚШ-ғы161 патентінің авторы		
190	Джон Дэвисон Рокфеллер	1839—1937	Америкалық кәсіпкер, филантроп, адамзат тарихындағы алғашқы миллиардер. 1870 жылыStandard Oil компаниясын құрды	John Devison Rockefeller	Djon Devi'son Rokfeller
191	Эндрю Карнеги	1835—1919	Америкалық бизнесмен, ірі металлург, мультимиллионер және филантроп	Andrew Carnegie	Éndri'y' Kárnegi'
192	Готтлиб Даймлер	1834—1900	инженер, дизайнер және өнеркәсіппен айналысушы. В.Майбахпен бірігіп, алғашқы автокөліктердің бірін шығарды	Gottlieb Daimler	Gottli'b Dai'mler
193	Корнелиус Вандербилт	1794—1877	XIX ғасырдағы Құрама Штаттардың ең бай және ең табысты кәсіпкерлерінің бірі, Vanderbilt плутократиялықтың негізін қалаушы	Cornelius Vanderbilt	Korneli'y's Vanderbi'lt

194	ІДжон Пирпонт Морган	1837—1913	америкалық бизнесмен, банкир және қаржыгер	JohnPierpontMo rgan	Djon Pi'rpont Morgan I
195	Майер Амшель Ротшильд	1744—1812	әйгілі кәсіпкерлердің халықаралық әулетінің негізін қалаушы, Франкфурт-на-Майне қаласында банктың негізін қалаушы, масон.	Mayer Amschel Rothschild	Mai'er Ams'el Rots'i'ld
196	Акио Морита	1921—1999	Жапон кәсіпкері, Sony корпорациясының негізін қалаушылардың бірі	Akio Morita	Aki'o Mori'ta
197	Томас Кук	1808—1892	Британдық бизнесмен. Ұйымдастырылған туризмді ойлап табу үшін танымал болды және 1841 жылы ол бірінші туристік агенттікті ашты	Thomas Cook	Tomas Ky'k
198	Томас Эдисон	1847—1931	өнертапқыш және кәсіпкер	Thomas Edison	Tomas Edi'son
199	Роберт Бош	1861—1942	Неміс өнеркәсіпшісі, инженер-өнертапқыш; Bosch компаниясының негізін қалаушы	Robert Bosch	Robert Bos'

200	Фердинанд Артур По́рше	1872—1951	Неміс машиналары мен бронетехникасының дизайнері. Porsche брендінің негізін қалаушы	Ferdinand Artur Porsche	Ferdi'nand Arty'r Pórs'e
201	Эрнст Вёрнер фон Сіменс	1816—1892	танымал неміс инженері, өнертапқыш, ғалым, өнеркәсіпші, Siemens-тің негізін қалаушы, қоғам және саясат қайраткері	Ernst Werner von Siemens	Ernst Vérner fon Si'mens
202	Ганс Вильсдорф	1881—1960	Неміс кәсіпкері, Rolex-тің негізін қалаушы	Hans Wilsdorf	Gans Vi'lsdorf
203	Ли Бён Чхоль	1910—1987	Samsung Group-тың негізін қалаушы және Корея Республикасының ең табысты бизнесмендерінің бірі	Li Byon Chkhoh	Li' Bi'on C'hol
204	Антон және Жерар Филипс	(1874—1951)/ (1858—1942)	кәсіпкерлер, Philips компаниясының құрылтайшылары	Anton /Gerard philips	Anton ja'ne Jerar Fi'li'ps
205	Сэм Уолтон	1918—1992	Америкалық бизнесмен, Wal-Mart және Sam's Club дүкендерінің негізін қалаушы	Sam Walton	Sem Y'olton

206	Томас Джонстон Липтон	1848—1931	Шотландиялық саудагері және яхтсман, Lipton шай брендінің авторы.	Thomas Johnstone Lipton	Tomas Djonston Li'pton
207	Юлиус Михаэль Йоханнес Магги	1846—1912	Швейцариялық аспазы және кәсіпкер, 1882 жылы ол тез еритін бұршақ пен бұршақты сорпаларының өндірісін дамытты	Julius Michael Johannes Maggi	I'y'li'y's Mi'hael I'ohannes Maggi'
208	Айзек Зингер	1811—1875	Америкалық өнертапқыш және өнеркәсіпші. Тігін машинасының дизайнын жетілдіруге айтарлықтай үлес қосқан	Isaac Zinger	Ai'zek Zi'nger
209	Гуччио Гуччи	1881—1953	Сән дизайнері, «Gucci» сән үйінің негізін қалаушы	Guccio Gucci	Gy'c'c'i'o Gy'c'c'i'
210	Уильям Проктер және Джеймс Гэмбл	Проктер (1801—1884) / Гэмбл (1803—1891)	кәсіпкерлер, Procter & Gamble негізін қалаушылар	William Procter/ James Gamble	Y'i'li'am Prokter ja'ne Djei'ms Gembl
211	Коко Шанель	1883—1971	«Chanel» сән үйін құрған француз сәнгері, XX ғасырдың еуропалық сәніне айтарлықтай әсер етті	Coco Chanel	Koko S'anel
212	Дэвид Холл	1858—1937	Калифорния Парфюмерия компаниясының негізін	David Hall McConnell	Devi'd Holl

			қалаушы және президенті. Кейінірек ол Avon Products болды		
213	Пол Галвин	1895—1959	Бизнесмен	Pol Galvin	Pol Galvi'n
214	Мартин Купер	1928	Америкалық инженер және физик, ұялы телефонға бірінші қоңырау шалған адам ретінде белгілі	MartinCooper	Marti'n Ky'per
215	Макс Фактор	1872—1938	Ресей империясының тумасы болып табылатын еврей тектес америкалық бизнесмен. Мах Factor-дың негізін қалаушы	Max Factor	Maks Faktor
216	Ливай Страусс	1829—1902	Америкалық индустриалист, джинсыды ойлап тапқан, Леви Страус & Co. компаниясының негізін қалаушы	Levi Strauss	Li'vai' Stray'ss
217	Энцо Феррари	1898—1988	итальяндық дизайнер, кәсіпкер және жарыс жүргізушісі. Ferrari автомобиль компаниясының және сол атаудағы	Enzo Ferrari	Enso Ferrari'

			автоспорт командасының негізін қалаушы		
218	Билл Гейтс	1955	Америкалық бизнесмен және қоғам қайраткері, филантроп, Microsoft компаниясының негізін қалаушылардың бірі	Bill Gates	Bi'll Gei'ts
219	Ингвар Феодор Кампрад	1926	Швециядан келген бизнесмен. Әлемдегі ең бай адамдардың бірі, IKEA компаниясының - үй тауарларын сататын дүкендер желісінің негізін қалаушы	Ingvar Kamprad Haparanda	I'ngvar Feodor Kamprad
220	Томас Дьюар	1863—1930	Ағылшын кәсіпкері, виски өндірушісі. Шотландияда үлкен ағасына бизнесін қалдырып, дүниежүзілік саяхатқа аттанды	Thomas Robert Dewar	Tomas Di'y'ar
221	Уоррен Баффетт	1930	2017 жылы 75 миллиард долларға бағаланған әлемдегі ең ірі және танымал инвесторлардың бірі, америкалық бизнесмен	Warren Buffett	Y'orren Baffett

222	Роберт Кийосаки	1947	Америкалық бизнесмен, инвестор, өзін-өзі дамыту туралы бірқатар кітаптардың авторы, мұғалім, мотивациялық спикер	Robert Kiyosaki	Robert Ki'i'osaki'
223	Говард Шульц	1953	Америкалық бизнесмен, Директорлар кеңесінің Төрағасы және Starbucks бас директоры ретінде танымал	Howard-Schultz	Govard S'y'ls
224	Фредерик Уоллас Смит	1944	Америкалық бизнесмен; FedEx компаниясының президенті және құрылтайшысы, директорлар кеңесінің қазіргі төрағасы	Frederik Uollas Smith	Frederi'k Y'ollas Smi't
225	Майкл Делл	1965	Dell компаниясының негізін қалаушы және бас директоры	Michael Dell	Mai'kl Dell
226	Джефф Безос	1964	Америкалық бизнесмен. Amazon.com интернет-компаниясының бас директоры және негізін қалаушы, Blue Origin аэроғарыш компаниясының	Jeff Bezos'	Djeff Bezos

			негізін қалаушы және иесі, The Washington Post баспа үйінің иесі		
227	Илон Маск	1971	Америкалық инженер, кәсіпкер, өнертапқыш және инвестор; миллиардерлер. SpaceX, Tesla, PayPal негізін қалаушысы	Elon Musk	I'lon Mask
228	Ричард Брэнсон	1950	Британдық кәсіпкер, Virgin Group корпорациясының негізін қалаушы, оған түрлі профильдегі 400-ге жуық компания кіреді	Richard Branson	Ri'c'ard Brenson
229	Сергей Брин и Ларри Пейдж	Брин (1973)/ Пейдж (1973)	кәсіпкерлер, Google-дың негізін салушылар	Sergey Brin/ Larry Page	Sergei' Bri'n i' Larri' Pei'dj
230	Соитиро Хонда	1906—1991	Honda Motor Company компаниясының негізін қалаушы	Soitiro Honda	Soi'ti'ro Honda
231	Даниэль Сваровски	1862—1956	«Swarovski» австриялық кристалл империясының негізін қалаушы	Daniel Swarovski	Dani'el Svarovski'
232	Марк Цукерберг	1984	Америкалық бағдарламашы және Интернеттегі технологиялар саласындағы кәсіпкер, долларлық	Mark Zuckerberg	Mark Sy'kerberg

			миллиардер, Facebook әлеуметтік желісін жасаушылар мен құрылтайшылардың бірі. Facebook Inc компаниясының басшысы		
233	Кристиан Диор	1905—1957	француз дизайнері	Christian Dior	Kri'sti'an Di'or
234	Чарльз Роллс и Генри Ройс	Чарльз (1877—1910) / Генри (1863—1933)	Роллс-Ройсты негіздеген британдық кәсіпкерлер, инженерлер	Charles-Rolls/ Henry Royce	C'arlz Rolls i' Genri' Roi's
235	Джорджо Армани	1934	Итальяндық дизайнер және кәсіпкер, Италияның ең бай адамдарының бірі, Арманидің негізін қалаушы	GiorgioArmani	Djordjo Armani'
236	Джанни Версаче	1946—1997	Итальяндық дизайнер, Gianni Versace сән үйінің негізін қалаушы	Gianny Versace	Djanni' Versac'e
237	Фил Найт	1938	Америкалық бизнесмен, Nike-ның негізін қалаушы	Phil Knight	Fi'l Nai't
238	Марсель Бич	1914—1994	Віс-ның негізін қалаушы және біртұтас баллистикалық қаламдар	Marcel Bich	Marsel Bi'c'

			өндірісіндегі әлемдік көшбасшы		
239	Кирк Керкорян	1917—2015	америкалық бизнесмен, армяндардан шыққан миллиардер	Kirk Kerkorian	Ki'rk Kerkori'an
240	Гордон Мур	1929	«Мур заңы»Директорлар кеңесінің Құрметті Төрағасы және Intel Корпорациясының негізін қалаушы	Gordon Moore	Gordon My'r
241	Вильфредо Парето	1848—1923	итальяндық инженер, экономист және әлеуметтанушы. Элиталардың теориясының негізін қалаушылардың бірі	Vilfredo Pareto	Vi'lfredo Pareto
242	СудзукиМитио	1887—1982	жапондық бизнесмен және өнертапқыш, қазіргі Suzuki корпорациясын құрушы	Suzuki Mitio	Sy'dzy'ki', Mi'ti'o
243	Марта Стюарт	1941	Америкалық іскер әйел, тележүргізуші және жазушы	Martha Stewart	Marta Sti'y'art
244	Росс Перо	1930	Америкалық бизнесмен, филантроп, консервативті саясаткер	Ross Perot	Ross Pero

ҚАЗАҚ ОРФОГРАФИЯСЫ: ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ БІРІККЕН СӨЗДЕР

Қазақ этнографизмдерінің орфографиялық мәселесі (біріккен сөздерге қатысты материалдар негізінде)

Шойбеков Р.

Біріккен сөздердің емлесі осы уақытқа дейін шығып келе жатқан барлық орфографиялық сөздіктерде көрсетіліп келеді. Солардың ішінде мектеп оқушыларының сауаттылығын арттыру мақсатымен жазылған, «Емлесі қиын сөздер» атты 2000 жылы жарияланған анықтамалық сөздік те бар. Бұл сөздік өзінен бұрын шыққан (1988 жыл) орфографиялық сөздікте қамтылған 2000-дей біріккен сөзге 1500-ден астам жаңа біріккен атауларды қосып, барлығы үш жарым мыңнан астам біріккен сөздің емлесі көрсетілген. Бұдан кейін 2005, 2007, 2013 жылдары орфографиялық сөздіктер жарияланды. Орфографиялық сөздіктер, біріккен сөздердің емлесіне қатысы жағынан алғанда, жыл өткен сайын жетіле түсті. Әрине, күні бүгінге дейін біріккен сөздер, оларды тану мен жазуда белгілеу туралы әртүрлі пікірлер айтылып келеді. Ол туралы 2013 жылы жарыққа шыққан «Орфографиялық сөздікте» атап көрсетілгендей, қазіргі кезде қоғамдағы саяси, экономикалық қатынастардың өзгеруімен байланысты мәдени-әлуметтік құндылықтарды қайта бағалау жөнінде әралуан ой пікірлер айтылып жатыр. Пікір алуандығына жол беру демократиялық қоғамның нышаны екені белгілі. Мұндай қоғамдық пікірлердің ең бір үлкен арнасы қазіргі жазуымызды түбегейлі реформалау дегенге саяды. Бірнеше жылдан бері мәдени-ғылыми жұртшылықтың көтерген бұл мәселелері егжей-тегжейлі зерттеліп, қорытындысы мен нәтижесін шығару қазірдің өзінде қолға алынды. Жазу-сызуды реформалау керек деп белгілі бір қорытындыға келгеннің өзінде бұл әрекет ұзақ мерзімді қажет ететін әлеуметтік ауқымы аса зор іс болмақ.

Қазақ тіліндегі біріккен сөздердің ауқым-мөлшері және олардың қаншасы орфографиялық сөздіктерде қамтылғаны нақты айтыла қойған жоқ. Оның себебі біріккен сөздерді күрделі сөздерден, тұрақты тіркестерден ажыратып танудың қиындығында болса керек. Олардың ара жігін анықтап, біріккен сөздерді орфографиялық сөздіктерге енгізіп отыру ұзақ уақытты, ғылыми негіздерге сүйенуді қажет етеді. Осы орайда айта кету керек, тек мектепке арналған «Анықтамалық сөздікте» ғана профессор Н.Уәли мен Қ.Күдерина және т.б. зерттеушілердің ұзақ жылғы зерттеуінің қорытындысына сүйеніп, бұрынғы 2 мыңның үстіне 1,5 мың біріккен сөздің, жалпы саны 3,5 мыңнан астам тіл бірлігінің қамтылғаны тұңғыш рет айтылады. Барша жұртшылыққа арналған орфографиялық сөздіктерде олардың саны туралы әңгіме болмайды. Бұны айтып отырған себебіміз,

біріншіден, сөздіктерде біріккен сөздердің қатарының толықтырылып келе жатқанын көрсету болса, екіншіден, аталмыш сөздіктерге пікір жазғандардың арасында «ана сөз бар да, соған ұқсас мынандай сөз жоқ; мынандай сөздерді қамту керек еді» тәрізді пікірлер кездеседі. Алайда, олардың көпшілігі біріккен сөздерді арнайы ғылыми нысан ретінде қарастырмағандықтан, пікірлері ғылыми жағынан дәйексіз, тек сөздердің тұлғасына, айтылуына, ұқсатығына көңіл бөліп, «Меніңше былай жазылуы керек» тәрізді болып шығады. Ал, шынында, біріккен сөздер алдымен ғылыми жағынан дәлелденіп, негізделіп барып, орфографиялық сөздіктерге бірте-бірте енгізіліп келе жатыр.

Осыған орай, атап айтқанда, 2007 жылғы орфографиялық сөздікте бұған дейін кірмей қалған *жанқалта, дернәсіл, сағатқалта, қолсағат, шетел, темірқазық, қарамай, жетіқарақшы, шопаната* тәрізді сөздер мен терминдер қамтылып, сөздік бұрынғыдан толықтырыла түскен.

Сөздікте бұрын бөлек жазылып келген *жалаңбас, қойбүлдірген, тоқішіек, аткөрпе, көпсалалы, қарабидай, ашішек, таскөмір, тасжол, төсқалта, тотықұс, көпұлты* тәрізді сөздер бұрын күрделі сөздер деп танылып келген сөздер біріктіріліп жазылған. Бұл сөздіктің басқа да жетістіктеріне бұл жерде тоқталып жатқан жоқпыз.

Жыл өткен сайын орфографиялық сөздікті жетілдіруге байланысты, сөз жоқ, көп жұмыстар жасалды. Дегенмен, орфографиялық сөздіктерге байланысты мынандай мәселелерге көңіл аудару керек тәрізді: бір заттың әдеби және жергілікті атауы бар болса, соның екеуін де көрсету қажет пе? (мыс. *ақнауат* және *ақнауат* бір қауынның атауы), сол сияқты бір затқа ұқсас екінші бір заттың атауы қалай болмақ? Мысалы, *қолкүректі* алған соң *белкүректі* де алу керек пе? Әлі күнге дейін сыни пікірлерге зер салсақ, «бір-біріне ұқсас біраз сөздер сөздікте бірге жазылған да, біразы бөлек жазылған. Мысалы: *ақаю* бірге ал *қара аю, қоңыр аю* бөлек, *қарабұрыш* бөлек, ал *қызылбұрыш* сөзі бірге; *көкет* бірге, *қара ет* бөлек жазылған». Қысқасы, бұндай пікірлер, ескертулер әлі де ұзаққа созылатын тәрізді. Сондықтан біріккен сөздерді танудың ғылыми негіздерін жасауды бәсеңсітпей, жалғастыра түсу және біріккен сөздерді жинап-теріп, олардың қатарын барынша толықтыру, соның нәтижесінде біріккен сөздердің жаңа типтерін анықтау күн тәртібіне қойылған дұрыс.

Бүгінде біріккен сөздерді жинақтау және олардың түрлерін (типтерін) анықтаумен этнолингвистика бөлімінің қызметкерлері айналысып отыр. Осы орайда айта кету керек, біріккен сөздердің ғылыми негіздері мен типтерін анықтау үшін мол материал керек. Осыған байланысты этнолингвистика бөлімі біріккен сөздердің нақты саны көрсетілген «Емлесі қиын сөздер» деген еңбекті негізге ала отырып ең алдымен соны және жалпы орфографиялық сөздікті толықтыра түсу мақсатымен мынандай жұмыстарды орындады.

«Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» деп аталатын 5 томдық этнографиялық энциклопедиядан 500-дей біріккен сөздерді реестерден алып жинады. Олардың тізімі жасалды. Аталған энциклопедия мәтіндерінің ішінен де біріккен сөздер жиналып жатыр. Солардың ішінде, мәселен, бүгінде өнертану ғылымының термині ретінде орныққан *тұлғамүйіз, текемүйіз, қырықмүйіз, төртқұлақ, бесқұлақ, ботамойын, қазмойын, аттабан, қазтабан, сиырбас, керегебас, арпабас, жыланбас, керегекөз, қарғатұяқ, алағұрт, саралғұрт, қаралағұрт, сыңарөкше, өкшегүл, самаурынгүл, пәтінісгүл* тәрізді тек ою-өрнекке байланысты біріккен сөздер жиналды. Сол сияқты бүгінде археология, музеология, мәдениеттану, этнология тәрізді ғылым салаларында этнографизм терминдік мәнде қолданыла бастаған, орныққан *сақтамбірлік* (коллекция, комплект), *музейтанушы, көксаур, майзорық* (мал ауруы), *қойтұяқ, атажұрт, атақоныс, атшабар* тәрізді және т.б. сөздер топтастырылып, жинақталып отыр.

Төменде біз осындай жұмыстардың бір бөлігі ретінде 350-ден астам біріккен сөзді қамтитын материалды жеке ұсынып отырмыз (олар бұрын қарастырылмаған сөздер):

Кирил әліпбиіндегі мәтін	Латын әліпбиіндегі мәтін
адамата	adamata
азбанқұл	azbanqul
азуағаш	azy'ag'as'
айбас	ai'bas
айқабақ	ai'qabaq
айнақап/ айнақалта	ai'naqap/ ai'naqalta
айтиек/ қаусырма тиек	ai'ti'ek/ qay'syrma ti'ek
айтұяқ	ai'tui'aq
айырқом	ai'yrqom
айілгек	ai'ilgek
ақбақай	aqbaqai'
ақдәнекер	aqda'neker
ақжалбыз	aqjalbyz
ақжамшы	aqjams'y
ақжусан	aqjy'san
ақжілік ету	aqjilik ety'
аққалпақ	aqqalpaq
аққаңбақ	aqqan'baq
аққолтық	aqqoltyq
ақмырза	aqmyrza
ақсақтемір, кіндіктемір	aqsaqtemir, kindiktemir
ақсу	aqsy'

ақсұңқар	aqsun'qar
ақтабан ат	aqtaban at
ақтана	aqtana
ақтопалаң	aqtopalan'
ақтүймеш	aqtu'i'mes'
ақши	aqs'i'
арбакеш	arbakes'
арысбасы	arysbasy
асадал	asadal
атағаш / мамаағаш	atag'as' / mamaag'as'
атағаш	atag'as'
атажұрт	atajurt
атақоныс / атамекен	ataqonys / atameken
атаукере	atay'kere
атбәйге	atba'i'ge
атбесік	atbesik
атдорба	atdorba
атжабу / жабулық	atjaby' / jaby'lyq
атжал	atjal
аткөпшік	atko'ps'ik
аткөрпе	atko'rpe
атсалғыш	atsalg'ys'
аттұяқ	attui'aq
ашабақан	as'abaqan
ашатемір	as'atemir
ашқұрсақ	as'qursaq
ащысу	as'ysy'
аюбасқы/ аюбастырық	ai'y'basqy/ ai'y'bastyryq
аюқұлақ	ai'y'qulaq
аяқжақсы	ai'aqjaqsy
аяқжол	ai'aqjol
аяққұр	ai'aqqur
аяқтабақ	ai'aqtabaq
әбжылан	a'bjylan
әбілхаят	a'bilhai'at
әйкелқұдық	a'i'kelqudyq
әйкелтұрман	a'i'kelturman
әкімқара/ әкімқаралар	a'kimqara/ a'kimqaralar
әлішынар	a'lis'ynar
әтіркүты	a'tirquty
әуетаяқ	a'y'etai'aq
байғыз	bai'g'yz

баймөңке	bai'mo'n'ke
байрақбасы / сүлде бұншық	bai'raqbasy / su'lde / buns'yq
байшөгел	bai's'o'gel
балташот	baltas'ot
балуантас	baly'antas
балықкөз	balyqko'z
басбілгі	basbilgi
бастанғы	bastan'g'y
бәйтемір	ba'i'temir
бәйтерек	ba'i'terek
бәйшешек	ba'i's'es'ek
безаяқ	bezai'aq
бекзада	bekzada
белқұда	belquda
белбасы	belbasy
белбеу	belbey'
белдеуқұрт	beldey'qurt
белтамыр	beltamyr
бесқару	besqary'
бесбілезік	besbilezik
бескүл	besku'l
бескұлақ	besqulaq
бестақа етік	bestaqa etik
бетайғақ	betai'g'aq
бетмоншақ	betmons'aq
биттарақ	bi'ttaraq
бозот	bozot
ботагөз	botago'z
ботамайын	botamoi'yn
бөріауыз	bo'riay'yz
бөрікұлақ	bo'riqulaq
бөрісырғақ	bo'risyrg'aq
бұтартар	butartar
біртуған	birty'g'an
біртұтам	birtutam
елікауыз	elikay'yz
жабасалма	jabasalma
жадытас	jadytas
жақжұты	jaqjuty
жақмоншақ	jaqmons'aq
жамбассипар	jambassi'par

жаналғыш	janalg'ys'
жанқалта	janqalta
жанқұрдас	janqurdas
жансадақа	jansadaqa
жансауға	jansay'g'a
жанторсық	jantorsyq
жаңайағаш	jan'ai'ag'as'
жауырағаш	jay'yrag'as'
жауырынтақ	jay'yryntaq
жезбұйда	jezbui'da
жезмойнақ / жезмойын	jezmoi'naq / jezmoi'yn
жезтұяқ	jeztui'aq
жекеауыз / дарауыз / жалқыауыз	jekeay'yz / daray'yz / jalqyay'yz
жекжат	jekjat
желбақан	jelbaqan
желдиірмен	jeldi'irmen
желқайық	jelqai'yq
желқом	jelqom
желқуық	jelqy'yq
желсырнай	jelsyrnai'
желтақым	jeltaqym
желібау	jelibay'
жемаяқ / жемсаптаяқ	jemai'aq / jemsaptai'aq
жемдорба / атдорба	jemdorba / atdorba
жемқалта / құнарқалта	jemqalta / qunarqalta
жемтоқаш	jemtoqas'
жерана	jerana
жербасар	jerbasar
жеркөкек / сасықкөкек / бәбісек	jerko'kek / sasyqko'kek / ba'bisek
жерқазан	jerqazan
жерұшық	jerus'yq
жетіата	jetiata
жиеншар	ji'ens'ar
жолағасы	jolag'asy
жорғатабақ	jorg'atabaq
жұлдызгүл	juldyzgu'l
жұлдызсырға	juldyzsyrg'a
жұлмакөже	julmako'je
жұмырқұрт	jumyrqurt
жүкбұзар / жүкшешер	ju'kbuzar / ju'ks'es'er

жүкжинар	ju'kji'nar
жүксандық	ju'ksandyq
жыланбас	jylanbas
жыланбауыр	jylanbay'yr
жыланжалақ	jylanjalaq
жылқыжияр	jylqyji'i'ar
иманкиіз	i'manki'iz
имансу	i'mansy'
инеқап	i'neqap
инеқармақ	i'neqarmaq
инемтап	i'nemtap
инетігіс/ қол тігіс	i'netigis/ qol tigris
инешаншығыш	i'nes'ans'yg'ys'
иреқағаш	i'rekag'as'
италақаз/ сарыалақаз	i'talaqaz/ saryalaqaz
итарба	i'tarba
итжерік	i'tjerik
итмұрын	i'tmurn
иттіс	i'ttis
итырылдатар	i'tyryldatar
иықбау	i'yqbay'
иыққап	i'yqqap
кәрікұлақ	ka'riqulaq
кебежеқап	kebejeqap
келтесонар/ қырбықсонар	keltesonar/ qyrbyqsonar
келіншай	kelins'ai'
келіншектас	kelins'ektas
келісоқ	kelisoq
кемпірақсақ	kempiraqsaq
кемпіршуақ	kempirs'y'aq
керқұлан	kerqulan
кетқұда	ketquda
кетпенушық	ketpenus'yq
көгенбасы	ko'genbasy
көздәрі	ko'zda'ri
көзқарықтық	ko'zqaryqtyq
көзмоншақ	ko'zmons'aq
көзілгек	ko'zilgek
көкалым	ko'kalym
көкбозат	ko'kbozat
көкбөрі	ko'kbo'ri
көкзер	ko'kzer

көккүс	ko'kqus
көксиыр	ko'ksi'yr
көктабан	ko'ktaban
көктайынша	ko'ktai'yns'a
көкталақ	ko'ktalaq
көктүмсық	ko'ktumsyq
көктүбіт	ko'ktu'bit
көктышқақ	ko'ktys'qaq
көлтауысар/ көлжұтар	ko'ltay'ysar/ ko'ljutar
көнаяқ	ko'nai'aq
көңілшай	ko'n'ils'ai'
көпкөже/тілеукөже/ бөрісырғақ	ko'pko'je/tiley'ko'je/ bo'risyrg'aq
көркебін	ko'rkebin
көрпекөк	ko'rpeko'k
көрсұғым	ko'rsug'ym
көтенасар	ko'tenasar
көтенішек	ko'tenis'ek
күбішелек	ku'bis'elek
күзуағаш/ күйеуағаш/ белағаш/ көтермеағаш	ku'zy'ag'as'/ ku'i'ey'ag'as'/ belag'as'/ ko'termeag'as'
күндебаяу	ku'ndebay'
күнқайыру	ku'nqai'yry'
күретамыр	ku'retamyр
кіндіктемір	kindiktemir
қазанас	qazanas
қазмойын	qazmoi'yn
қанжегі	qanjegi
қапқасалар	qapqasalar
қараандыз/ қарақұрай/ мұқам сілекей/ бұқасілекей	qaraandyz/ qaraqurai'/ muqam silekei'/ buqasilekei'
қаражарыс	qarajarys
қаражорға(би)	qarajorg'a(bi')
қаракемік	qarakemik
қарақайыс	qaraqai'ys
қарақұла	qaraqula
қарасақал	qarasaqal
қарасүйек	qarasu'i'ek
қарасүйел	qarasu'i'el
қаратаяқ	qaratai'aq
қаратерек	qaraterek
қарынаяқ	qarynai'aq

қасқұлақ	qasqulaq
қозысыбай	qozysybai'
қойбастар	qoi'bastar
қойкезек	qoi'kezek
қоларба	qolarba
қолбала	qolbala
қолдиірмен	qoldi'irmen
қолдорба	qoldorba
қолқауға	qolqay'g'a
қолорақ	qoloraq
қолұстатар	qolustatar
қолшалғы	qols'alg'y
қолшығыр	qols'yg'yr
қоңырәулие	qon'yra'y'li'e
қосарқан	qosarqan
қосжұлдыз	qosjuldyz
қосқұдық	qosqudyq
қотырмай	qotyrmai'
құйрықмай	qui'ryqmai'
құлақарық	qulaqaryq
құлақмұрап	qulaqmurap
құлбазар	qulbazar
құрткөже / құртаба	qurtko'je / qurtaba
құсжолы	qusjoly
құстұмсық	qustumsyq
қызқұшақтар	qyzqus'aqtar
қызтанысу	qyztanysy'
қызтілік	qyztilik
қыранқарақшы	qyranqaraqs'y
мазаршәріп	mazars'a'rip
майкөтен	mai'ko'ten
майқолтық	mai'qoltyq
майшам	mai's'am
малатас	malatas
малтатас	maltatas
маралқурай / маралшөп / марал тамыры	maralqy'rai' / marals'o'p / maral tamyry
мәйітағаш	ma'i'itag'as'
мескөрік	mesko'rik
месқобыз	mesqobyz
мойынжіп / мойыншақ	moi'ynjip / moi'yns'aq
мойынсерік	moi'ynserik

мойынтастар	moi'yntastar
мойынтұмар	moi'yntumar
мүйізқап	mu'i'izqap
мүйізсырнай	mu'i'izsyrnai'
нанжиде	nanji'de
нансоғар	nansog'ar
нансүзгі	nansu'zgi
наркөз	narko'z
нарқобыз	narqobyz
наурызтөл	nay'ryzto'l
некеаяқ	nekeai'aq
некежаулық	nekejay'lyq
ойраншалбар	oi'rans'albar
оқағаш	oqag'as'
оқбақыр	oqbaqyr
оқтемір	oqtemir
орашолақ	oras'olaq
отауөрнек	otay'o'rnek
откиіз	otki'iz
отсerek	otserek
оттемір	ottemir
ошаққазар	os'aqqazar
өмірзая	o'mirzai'a
құсқанаты	qusqanaty
желауыз	jelay'yz
өңіртал	o'n'irtal
сабаутіс	sabay'tis
сабааяқ	sabaai'aq
сағанатам	sag'anatam
отаужабар той	otay'jabar toi'
сапсалғы	sapsalg'y
сарышұнақ	sarys'unaq
сауытбұзар	say'ytbuzar
селтеткізер	seltetkizer
соғымбасы	sog'ymbasy
сойшаңғы	soi's'an'g'y
сораңшөп	soran's'o'p
сөккөже	so'kko'je
сұрмерген	surmergen
сүйекшатыс	su'i'eks'atys
сүндеташар	su'ndetas'ar
сүттырнақ	su'ttyrnaq

сүтбұрыш	su'tburys'
сүткенже	su'tkenje
тайқазан	tai'qazan
тақымжазар	taqymjazar
тақымқысар/тақымбасар	taqymqysar/taqymbasar
тамақбау	tamaqbay'
тамырбаяу / кермек	tamyrboi'ay' / kermek
тасмайы	tasmai'y
темірқазық	temirqazyq
тентекқұс	tentekqus
тесікмүйіз	tesikmu'i'iz
тоғызтарау	tog'yztaray'
тоқалтам	toqaltam
тоқпанжілік	toqpanjilik
толыбатыр	tolybatyr
төрткұлақ	to'rtqulaq
төсекаяқ	to'sekai'aq
төсеккііз	to'sekki'iz
төсексалар	to'seksalar
тулақшашу	ty'laqs'as'y'
туырлықбау	ty'yrlyqbay'
тұғыржабар	tug'yrjabar
тұлқатын	tulqatyn
түскесте	tuskeste
түскілем	tuskilem
тырнақалды	tyrnaqaldy
уыққалып	y'yqqalyp
ұйқыашар	ui'qyas'ar
үкіаяқ	u'kiai'aq
үштабан	u's'taban
үштарау/бестарау/сегізтарау	u's'taray'/bestaray'/segiztaray'
шайсандық	s'ai'sandyq
шалшөре	s'als'o're
шалақазақ	s'alaqazaq
шарболат	s'arbolat
шашкерме	s'as'kerme
шашмоншак	s'as'mons'aq
шекекұрт	s'ekequrt
шидемкүпі	s'i'demku'pi
шолақетек	s'olaqetek
шортізе	s'ortize
шошақбас	s'os'aqbas

шыныаяқ	s'ynyai'aq
шынықап	s'ynyqap

Күрделі сөздер құрамындағы біріккен сөздер

а) Екінші сыңары зат есім болатын біріккен сөздер

Кирил әліпбиіндегі мәтін	Латын әліпбиіндегі мәтін
ақбас жусан	aqbas jy'san
аққол ана	aqqol ana
аққу бөрік	aqqu' bo'rik
аққұйрық шай	aqqu'i'ryq s'ai'
ақсақал шапаны	aqsaqals'apany
ақтабан ат	aqtaban at
ақтабан етік	aqtaban etik
ақтабан сойыл	aqtaban soi'yl
ақтұмсық қарға	aqtumsyq qarg'a
алақұрт жиек	alaqurt ji'ek
алақұрт өрнегі	alaqurt o'rnegi
арық ақсақалы	aryq aqsaqaly
атантұяқ жамбы	atantui'aq jamby
бесқонақтың желі	besqonaqtyn' jeli
бестаспа жалпақ өрім	bestaspa jalpaq o'rim
бестаспа жұмыр өрім	bestaspa jumyr o'rim
беташар табақ	betas'ar tabaq
биебау батасы	bi'ebay' batasy
бұзауіс қалып	buzay'tis qalyp
әйел қолөнері	a'i'el qolo'neri
жадыбас кісі	jadybas kisi
жалғызаяқ жол	jalg'yzai'aq jol
жел соқырішек / ішкерне	jel soqyris'ek / is'kerne
желкөз кереге	jelko'z kerege
жыланбас білезік	jylanbas bilezik
жыланбас желі	jylanbas jeli
жыланбас үскі	jylanbas u'ski
кетпенқұйрық қой	ketpenqui'ryq qoi'
көкала үйрек	ko'kala u'i'rek
көксауыр етік	ko'ksay'yr etik
қозыжауырын жебе	qozyjay'yryn jebe
қозықұйрық ер	qozyqui'ryq er
қосқол балға / қосқол	qosqol balg'a / qosqol

куыскұлақ біз	qy'ysqulaq biz
куыскұлақ шот	qy'ysqulaq s'ot
куыстұмсық қысқаш	qy'ystumsyq qysqas'
кұстұмсық жүзік	qustumsyq ju'zik
кұстұмсық калып	qustumsyq kalyp
кұстұмсық төс	qustumsyq to's
қызылбас үйрек	qyzylbas u'i'rek
ортанбел ағаш	ortanbel ag'as'
тұсаукесер батасы	tusay'keser batasy
үшқиян өңірі	u's'qi'i'an o'n'iri
шопаната мешіті	s'opanata mes'iti

ә) Екінші сыңары етістік болатын біріккен сөздер

айтұяқ [боз қасқа] шалу	ai'tui'aq [boz qasqa] s'aly'
ақжілік ету	aqjilik ety'
ақсарбас атау / көкқасқа атау	aqsarbas atay' / ko'kqasqa atay'
ақшелектің майына шақыру	aqs'elektin' mai'yna s'aqyry'
атсүйек беру	atsu'i'ek bery'
батаяққа шақыру	batai'aqqa s'aqyry'
бесқаруды мадақтау	besqary'dy madaqtay'
бозқасқа атау / шалу	bozqasqa atay' / s'aly'
жерошақ майлау	jeros'aq mai'lay'
жетелеп суғару / жетелеп суару	jetelep sy'g'ary' / jetelep sy'ary'
итаяғына салу	i'tai'ag'yna saly'
иткөйлекті шешу	i'tko'i'lekti s'es'y'
көгенбасы таңдау	ko'genbasy tan'day'
қарала жүргізу	qarala ju'rgizy'
құрқол бару	qurqol bary'
майөкше жарылу	mai'o'ks'e jaryly'

гүлсырық тасу	gu'lsyryq tasy'

б) –ар, -ер, -р жұрнағына біткен біріккен сөздер

атшабар	ats'abar
баутағар	bay'tag'ar
бесатар	besatar
беташар	betas'ar
бұтартар	butartar
біратар	biratar
жербасар	jerbasar
жерсоғар	jersog'ar
жүкбұзар	ju'kbuzar
итырылдатар	i'tyryldatar
келтесонар	keltesonar
көтауысар	ko'tay'ysar
көтбасар	ko'tbasar
көтенасар	ko'tenasar
қолұстатар	qolustatar
қызқашар	qyzqas'ar
мойынтастар	moi'yntastar
ошаққазар	os'aqqazar
отаужабар	otay'jabar
сауытбұзар	say'ytbuzar
сүндеташар	su'ndetas'ar
тақымқысар	taqymqysar
тойтарқар	toi'tarqar
тұғыржабар	tug'yrjabar
ұйқыашар	ui'qyas'ar
тілашар	tilas'ar
шашсипатар	s'as'si'patar
шашсипар	s'as'si'par
көлтауысар/ көлжұтар	ko'ltay'ysar/ ko'ljutar
көтенбасар, көтбасар	ko'tenbasar, ko'tbasar
көтенасар	ko'tenasar
қапқасалар	qapqasalar
қолұстатар	qolustatar
нансоғар	nansog'ar
отқасалар	otqasalar
сүндеташар	su'ndetas'ar
тақымжазар	taqymjazar

тақымқысар/тақымбасар	taqymqysar/taqymbasar
тойбастар	toi'bastar
төсексалар	to'seksalar
тұғыржабар	tug'yrjabar
тілашар	tilas'ar
ұйқыашар	ui'qyas'ar
ұябасар	ui'abasar
шашсипатар	s'as'si'patar
қойбастар	qoi'bastar
мойынтастар	moi'yntastar
қолкесер	qolk eser
жүкшешер	ju'ks'es'er
жатыпішер	jatypis'er
атқамінер	atqaminer
қолтықсүйер	qoltyqsu'i'er
қолкесер	qolk eser
мүйізкесер	mu'i'izkeser
селтеткізер	seltetkizer
мөлдіретер	mo'ldireter
тұсаукесер	tusay'keser

*Шойбеков Р., Өтебаева Э.,
Садырбаева З., Садықова М.*

Біріккен сөздер сөздігінің проспектісі

Қазіргі кезде қоғамдағы саяси, экономикалық қатынастардың өзгеруімен байланысты мәдени-әлеуметтік құндылықтарды қайта бағалау жөнінде әр алуан ой-пікір айтылып жатыр. Пікір алуандығына жол берудемократиялық қоғамның нышаны екені белгілі. Мұндай қоғамдық пікірлердің ең бір үлкен арнасықазіргі жазуымызды толығымен реформалау дегенге саяды. Бірнеше жылдан бері мәдени-ғылыми жұртшылықтың көтерген бұл мәселелері егжей-тегжейлі зерттеліп, қорытындысы мен нәтижесін шығару қазірдің өзінде қолға алынды. Жазу-сызуды реформалау керек деп белгілі бір қорытындыға келгеннің өзінде бұл әрекет ұзақ мерзімді қажет ететін әлеуметтік ауқымы аса зоріс болмақ.

Сөздік тілдің бүгінігі тынысын тап басатындай, тілдің ішкі құрылымындағы өзгерістер мен қоғамдағы әртүрлі жаңалықтарды көрсететіндей болуы шарт екені де ескерілді.

Тілдегі жаңалықтар жайдан-жай пайда бола салмайды, оны туғызатын әртүрлі себептер болады. Солардың бір алуаны:

- қоғамдық, әлеуметтік өмірдегі жаңа зат, құбылыс, уақиғаны атау қажеттілігінен: *баспасөз хатшысы, баспасөз орталығы, телефонхат, телефакс, галамшар, әлеуметтанушы*;

- бірнеше сөзбен аталатын белгілі бір құбылысты бір сөзбен атау немесе тұлғалық жақтан ықшамдауға ұмтылудан: *үй тұтқыны – мырзақамақ, әсіре мемлекетшіл болу – әсіре мемлекетшілдік, әсіре демократ болу – әсіре демократ, гарыш айлағы – гарышайлақ, іс парағы – іспарақ, гарыш кемесі – гарышкеме* т.б.;

- кейбір терминдерді, өзге атауларды ұлттық сананың оянуымен байланысты төлтума сөзбен қайыра атауды (реноминацияны) қажетсінуінен: *патриот > ұлтжанды, патриотизм > ұлтжандылық, гимн > әнұран, герб > елтаңба, турник > белтемір, футбол > аяқдоп* т.б.

- ұлттың азаматтық тарихындағы ерекше уақиғаларды, соларға қатысты жағдайларды арнайы мамандандырылған сөзбен атауды керексінгеннен: *желтоқсаншылар, ауғаншылар* (ауған соғысының ардагерлері), *абайтанушы* т.б.

- қоғамдық сананың бір түрі ретінде діни сананың жаңғыруына байланысты діни мазмұндағы сөздердің әлеуметтік мән алуынан: *намазжай, намазханат* т.б. туындап отыр.

Негізінен осындай себептер арқылы пайда болған жаңа қолданыстар қазақ әдеби тілінің кітаби сөз жанрларының лексика-фразеологиялық жүйесін байытып, сөздің кітабилік нышанын айқындай түседі. Сөздікте сыртқы әсердің күшімен болған мұндай жаңалықтарға едәуір орын беріледі.

Посткеңестік кезеңде әдеби тілдің лексика-фразеологиялық жүйесінде ғылым, білім, қаржы, құқықтық қатынас, медицина т.б. салалармен байланысты жаңа атаулар, жаңғырған сөздер, терминдердің саны қауырт көбейе түсті. Біралуан сөздің тіркесу қабілеті артып, семантикалық өрісі кеңейді: *төлтума оқулық, алагүлік, алаөкпе, кемиек, көкжөтел, көкдәрі* т.б. Бұл сыртқы күштің әсерінен болып жатқан жаңалықтар болса, сондай-ақ тілдің ішкі құрылым жүйесінің даму үрдісін аңғартатын сөздер де сөздікте едәуір қамтылады.

Әдеби тілдің лексика-фразеологиялық жүйесінде *стандарт, штамптар* тәрізді бірліктердің қатары бұрынғыға қарағанда әлдеқайда көбейе түсті: *зейнетақы қоры, геосаяси түзілім* т.б.

Сөзжасамдық жүйесінде әсіресе етіс қосымшалары, қимыл есімінің белсенділігі арта түсті. Бұлардың ғылыми публицистикалы, ресми дискурста жиі қолданылатыны айқын байқалады: *біріздендіру, биотазарту, бір орталықтандыру, біркелкілену* т.б.

Тіліміздің лексикалық жүйесінде будан сөздердің саны соңғы жылдарда қауырт көбейді: *аудиомәлімдеме, аудиотаспа; автошеберхана, автожорық, автошеру, автокеруен, автодүкен; бейнеклип, антигаламдастыру, антигаламдастырушы, бейнекамера, бейнематериал, бейнемәслихат, биоқуат, бірпалаталы, бірпартиялы,*

бірпартиялық, бірпалаталылық, велосапар, велошабандоз, геосаяси, зообақ, кинотаспа, көппартиялы, көпвекторлы, көппалаталы, көппалаталылық, қоспалаталы, мұнайгаз, посткеңестік, сейсмотұрақтылық, спортсүйер, телеарна, тележүзілік, тележүргізуші, телекеңістік, телеөнім, телесайыс, телетілі, телефонхат, экоахуал, экоөнім, экотехника, этноәлеуметтік, этносаяси, этнотоп т.б.

Сыртқы түрткіжайттардың (факторлардың) әсерінен болып жатқан осы тәрізді жаңалықтар мен тілдің ішкі құрылымында болып жатқан өзгерістер үрдісін байқату және олардың орфографиялануын көрсету мақсатымен Сөздікке жоғарыда аталғандай едәуір атау сөздер енгізілді.

Сөздіктің сөзтізбесіне лексикалық, стилдік мағынасы жаңа едәуір сөз қосылды: *сүтсірне, үкіметбасы, елорда, айқұлақ* (электрондық мекенжайдағы таңба)*тутұғыр, хауыз*, т.б.

Бұрын сөздіктерге енген, бірақ әдеби тілдің сөздік қорындабар *қылсап* (тіс щеткасы), *еңбекшерік, пайшерік, ақжағалақ, ашалаң, қылкүпек* т.б. тәрізді сөздерге сөздікте орын берілді.

Соңғы сыңарлары –*аралық, -нама, -тану, -хана, -жайсондай-ақ* бірінші сыңары *әсіре-, көп-,* тәрізді бейдерек мағынадағы сөздермен келген атаулардың қатарына едәуір сөз қосылады: *еларалық, үкіметаралық, ғарышаралық, мектепаралық, топаралық; заңнама, жұлдызнама, сауалнама, тарихнама; емдәмтану, ағаштану, тәнтану; дәрісхана, зертхана, мейрамхана, тойхана; мұражай, саяжай, жағажай; әсіресолшылдық, әсіре мемлекетшіл, әсіреұлтшыл; көпбалалы, көпдеңгейлі, көпбейімді* т.б.

Біріккен сөзді ұқсас сөз тіркесінен ажырату және сондай-ақ олардың терминденуін көрсету үшін жақша ішінде түсіндірмесі көрсетілді: *кәріқыз* (өс.), *тұсаукесер* (этно.), *ашықхат* (открытка), *ашишек* (анат.), *ащыот* (бот.), *түптіл* (лингв.) т.б.

Бұрын қолданылып келген кірме сөздердің қазақша баламалары берілді: *автодоғару* (автопарковка), *төлқұжат* (паспорт), *қолтаңба* (поднос), *емдәм* (диета). Әдеби норма ретінде қазақша баламасы пайдаланылатын болғандықтан, олардың шеттілдік нұсқасы Сөздіктен алынып тасталды.

Бір буын жуан, келесі буын жіңішке, я болмаса, керісінше, бірінші буыны жіңішке, келесі буыны жуан бейүндес сөздердің жазылу үлгісі көрсетілді: *біраз, бірталай, біржөла, біразырақ, көгал, екіұдай, екіұшты* т.б.

Тірек сөзінің тіркесімдік қабілеті төмен болғандықтан, бірге жазылатын тіркесті сөздердің жазылуы көрсетілді: *қолорамал, беторамал, асқасық, шайқасық, қолсағат, қолайна, желдиірмен*, т.б.

Алдыңғы сыңары *бір* сөзімен, сондай-ақ –*ым, (-ім)* жұрнағымен келген ұлттық өлшем атаулары бірге жазылады: *біркөш, біруыс, бірсалым; аспісірім, көзшалым, қосуыс, біратым, сүтпісірім, көзкөрім, етасым, атиаптырым* т.б.

Атаулық мән алған және жұрнақ жалғануарқылы бір ұғымды білдіретін сөзге айналған тұрақты тіркестердің бірге жазылуы көрсетіледі: *ақкөңіл, ақкөңілді, ақкөңілділік; ержүрек, ержүректік; басбұзар, басбұзарлық; безбүйрек, безбүйректік; ақпейіл, ақпейілділік; ақпақұлақ, ақпақұлақтану т.б.; басқатыру – басқатырушылық, тізеқосу – тізеқосушылық; көреалмау – көреалмаушылық; сужүрек – сужүректік т.б.*

-ар, -ер жұрнақтары арқылы бірге жазылатын сөздер молынан қамтылды: *атұстар, ауызашар, бесіккесалар, босағаттар, есікашар, итырылдаатар, ешкіемер, кекілбасар, қолұстатар, ізашар, бақанаттар, мойынтастар, беткеұстар, сіргемөлдіретер т.б.*

-лық, -лік жұрнақтары арқылы бірге жазылатын сөздер: *көптілділік, қосазаматтық, кісіқызығарлық, жалпыеуропалық, мектепішілік, ауызбірлік, жанқиярлық т.б.*

-шылық, -шілік жұрнақтары арқылы бірге жазылатын сөздер: *ауылиаруашылық, халықшаруашылық, көзбайлаушылық т.б.*

-лы, -лі, -ды, -ді, -ғы, -гі жұрнақтары арқылы бірге жазылатын сөздер: *екіжақты, көптілді, басыбайлы, ашатұяқты, сүтқоректі, көпшілікқолды, ауырдаулетті т.б.*

-лар қосымшасымен келетін термин сөздер: *көпаяқтылар, тамыржемістілер, қосжыныстылар, бауыраяқтылар, тұзуқанаттылар, күрделігүлділер, есекаяқтылар, бітеумүйізділер, бірұялылар, жарғаққанттылар, желбезектыныстылар т.б.*

-қыш, -кіш, -ғыш, -гіш жұрнақтары арқылы бірге жазылатын сөздер: *алжапқыш, дәнүккіш, қағазтескіш, құмшашқыш, дыбыссалғыш, шаңсұрткіш, жүктіегіш т.б.*

-ты жұрнақты біріккен сөздер: *етекбасты, шаруабасты, жұмысбасты, балабасты, жүребітті, пышақкесті, күйекасты, көкейтесті, өзекжарды, әлімжетті т.б.*

-ма, -ме қосымшалы біріккен сөздер: *ақжайма, жолсілтеме, иекартпа, қарынбұрме, шығарыпсалма, сөзтізбе, суырыпсалма, жолжазба, жерқойма т.б.*

-ыс, -іс, -с қосымшалы біріккен сөздер: *бұқатартыс, жүзтаныс, итжығыс, көзтаныс, құлаққағыс, иткірмес, көқарас, бетбұрыс, жанбағыс, көкөніс күнкөріс т.б.*

-қ қосымшалы біріккен сөздер: *мұзойнақ, қызойнақ, құсойнақ, сақинатастамақ, ойтолғақ, жынойнақ, бөріойнақ, ақсырғақ, ойтамыздық т.б.*

-қы қосымшалы біріккен сөздер: *етшапқы, суқашыртқы, буқыздырғы, жарықтүсіргі, ауақыздырғы, майқайырғы т.б.*

Қосымша жалғануы қиындық келтіретін кейбір сөздердің жазылуы көрсетілді: *отбасы, отбасысы, отбасылары; әрқайсысы, әрқайсысына, әрқайсылары, әрқайсысымыз т.б.*

Біріккен сөздердің ішінде *басы, хат, гүл, от(ы), жегі, ақы, балық, қап, ауру, той* компонент біріккен сөздер жүйелі түрде бірігіп жазылған. Бұл қатардың сандық та, сапалық сипаты – тіркескен сөзге ортақ белгілі бір стандарт мағына үстейтін, бір денотативке байлаусыз, көп денотативке ортақ, бір семантикалық аймақтағы лексемаларды құрайтын, жеке де қолданыла алатын сипаты – оларды формалды белгінің стандарт құрастыруыштарына топтайды.

Хат сыңарлы біріккен сөздер. Хат сөзі өзінің «адамдардың бір-біріне жазысқан хаты» деген тура мағынасынан айырылып, белгілі бір құжаттың ресми атын білдіруге жұмсалса, стандарт мағыналы біріккен сөздер жасайды: *сенімхат, қолхат, түсінікхат, келісімхат, үндеухат, жолдаухат, тілхат, қатынасахат, құснихат, талақхат*.

Қап сыңарлы біріккен сөздер. Лексикалық мағынасы кеңейіп, жалпылану, яғни грамматикалану үстінде тұрған, бір денотативке байлаусыз, көп денотативке ортақ стандарт құрастыруыштың енді біреуі – *қап* сөзі. Бұл сыңарлы құрама сөздерді ҚТОС-і бірге тұлғалауды ұсынады. Атап айтқанда: *аяққап, шашқап, шынықап, кебежеқап, буынқап, кесеқап, сандыққап, көрпеқап, талысқап, жүрекқап, орындыққап, тозаңқап, желінқап, керегеқап, қазанқап, бұршаққап, теңқап*. Бұлардың бірқатары құрал-жабдық бұйымның атауы болса, бір қатары өсімдіктану терминдерін құрайды. *Қап* сөзі тілімізде «қанар», «мешок» мешок мағынасында жеке дара тұрып, актив қолданыла да алады. Ал «бір нәрсені қорғап қоятын қорғаушы зат; бір заттың сыртқы жамылғышы деген архисемасының актуалдануы анықтаушы сөздерге селбесуіне апарады.

Шөп сыңарлы біріккен сөздер мол кездеседі. Олар: *айдаршөп, айланшөп, арамшөп, арпашөп, ашуайшөп, әлекшөп, барқытшөп, балишөп, бауыршөп, бояушөп, бөденешөп, бұқарашөп, елекшөп, елікшөп, еменшөп, еңілікшөп, еркекшөп, жаншөп, жасаңшөп, жебірішөп, жемшөп, жұмыршөп, жұлдызшөп* т.б.

Гүл сыңарлы біріккен сөздер. «Түрлі-түсті, үлбіреген, хош иісті өсімдіктің» жалпы атауы *гүл* сөзі де жүз шақты өсімдік атауларының құрамында әр сипатты сөздермен тіркесіп, бәріне ортақ «гүлді бұта», «гүлді өсімдік» мағынасы бар атау жасайды. Мысалы: *азагүл, айгүл, ақгүл, әлпигүл, әсемгүл, безекгүл, беренгүл, бөрігүл, бөрікгүл, дәстүргүл, ерінгүл, еңілікгүл, жанамгүл, жанаргүл, жарқынгүл, жарықгүл, жатағангүл, жұлдызгүл, жұпаргүл, запырангүл, кекірегүл, кербезгүл, көкбасгүл, көкгүл* т.б.

От(ы) сыңарлы біріккен сөздер. *Ақоты, аюоты, бақаоты, балықоты, бұлдырықоты, доңызоты, киізоты, киікоты, көкекоты, кереңот, қазоты, қараот, қойоты, қоянот, қыранот, маралот, мысықот, орайот, сабынот, семізот, суыроты, тартарот, тоғайот, шаянот* сияқты 20-дан астам өсімдік атауының құрамында кездеседі. Мұнда әр сипаттағы сөз жалпы мағынадағы *от* компонентінің сүйемелімен ғана белгілі бір шөп атауына айналады.

Жегі сыңарлы біріккен сөздер. «Жеп құртатын құрт, микроб» мағынасындағы жегі сөзі *ағашжегі, алмажегі, балықжегі, мамықжегі, тісжегі, тұқымжегі, шыбынжегі* сияқты атаулардың құрамында кездесіп, өсімдіктану, тәнтану терминдерінің жүйелі қатарын жасайды. **Жегі** сияқты стандарт құрастыруыштардың бір ерекшелігі – сөзжасамның дайын үлгі бола алуында.

Балық сыңарлы біріккен сөздер. Тілде «суда өмір сүретін, желбезекпен дем алатын, омыртқалылылар тобындағы су жануары» атауы – *балық*, -өзінің сүйемелімен ғана балықтың түрлі атауын жасайтын стандарт тұлға болып қалыптасқан. Олар: *айбалық, ақбалық, арабалық, балғабалық, бұзаубалық, жыланбалық, итбалық, кекіребалық, күнбалық, кірпібалық, қойбалық, қызылбалық, қылышбалық, майбалық, мұзбалық, семсербалық, табанбалық, тікенбалық, шегірбалық, шөмішбалық*.

Ауру сыңарлы біріккен сөздер. «Ағзаның физиологиялық әрекеті мен құрылысының бұзылуы, науқас, дерт, сырқат» мағынасының жалпы атауы *ауру* сөзімен жұп құрап, белгілі біраурудың атын білдіретін ортақ мағынасы бар *сарауру, жіңішкеауру, тамақаурау, құртауру, суауру, ішауру, итауру, үйекауру* сияқты сөздерді де стандарт тұлға сыңарлы біріккен сөздер тобына кіреді.

Той сыңарлы біріккен сөздер. *Той* сыңарлы біріккен сөздердің де сөзжасамдық қызметі аңғарылады. Бұл компонент біріккен *қоныстой, сүндеттой, мүшелтой, мерейтой, наурызтой, сабантой, қолатой, күмістой, алтынтой* атауларының бәріне ортақстандарт мағына – «мереке, айтулы дата, жиын».

Ақы сыңарлы біріккен сөздер. Дербес қолданысынан гөрі күрделі сөздің бір сыңары болып қолданылуы жиілеген *ақы* сөзін де стандарт тұлға қатарына жатқызуға мүмкіндік бар: *жалақы, сыйақы, кіреақы, зейнетақы, жамбасақы*.

Басы сыңарлы біріккен сөздер. *Басы* сыңарлы *қолбасы, онбасы, дуанбасы, жүзбасы, рубасы, түменбасы, көшбасы, әскербасы* сияқты көне әскери-әкімшілік терминдер біріктіріліп жазылады.

Қазақ тіліндегі біріккен сөздердің келесі бір формалды белгісі деп ***бас, ағаш, құрт, жапырақ, тамыр, тікен, аяқ, тас, сөз*** тұлғаларының алдыңғы компонентпен бірге жазылу сипатын аламыз. Оларды жинақтаушы құрастыруыштарға топтауға мынандай себеп бар. Мұда *бас, ағаш, құрт, тамыр, тікен, жапырақ* тұлғалары «бүгіннің жалпыға ортақ бөлшегі ретінде жұмсалып, белгілі бір сөздің сүйемелі арқылы ғана» заттың атауы болатын, стандарт мағынадан гөрі ұғымды жинақтау қызметін атқаратын, бір денотативке байлаусыз, көп денотативке ортақ сөздер.

Бас сыңарлы біріккен сөздер. *Бас* сөзі «шөптің, ағаштың, түрлі өсімдіктердің жоғарғы жағы, ұшы» мағынасында 30 шақты өсімдік атауын (*атбас, арнабас, ақбас, бедебас, берікбас, бозбас, борбас, бөгіребас, бұзаубас, бұраубас, жадыбас, жұпарбас, жыланбас, жыңғылбас, итбас,*

*күйікбас, қиыршықбас, қоңыраубас, қоңырбас, қызылбас, қышабас, мыңбас, салаубас, сарыбас, сирекбас, сұлыбас, сіпсебас, тарғақбас, тауықбас, теңгебас, ұлабас); құрал атауын (безеубас, доғабас) жасайды. Және бас сөзі кейбір тіркестерде «белгілі бір қасиет белгісі бар адам» деген ұғымда келеді, ол күнде де алдыңғы сөзбен бірге жазылып, *қалжыңбас, маубас, жүдеубас, жындыбас, қаңғыбас, құбас, қақбас* атауларын құрайды. Бұларға қандай бас немесе басы қандай адам деген сұрау қоюға болмайды.*

Тікен сыңарлы біріккен сөздер. «Кейбір ағаштар мен өсімдіктердің бұтақтарында болатын, үш жағы үшкір зат, тікенек» мағынасындағы *тікен* сөзімен 15 шақты өсімдік атауы кездеседі. Олар: *әнектікен, әректікен, бозтікен, бүрметікен, жабысқақтікен, жалаңтікен, жалбызтікен, көктікен, қаратікен, сарытікен, теміртікен, түйетікен, шағыртікен* т.б. Орта компонент (тікен) денотаттың дифференциалдыбір белгісі болғанмен, ол атаулар құрамында қайталана келе, көп денотатқа ортақ белгіге айналып, жалпы мағына алған. Сөйтіп, аталған сыңардың көп денотатқа ортақ бүтіннің бөлшегі болуы оның әр сипатта сөздермен (*әнек, шегір, көк*) бүтін атауды жинақтау қызметіне әкеледі.

Тамыр сыңарлы біріккен сөздер. «Су мен қоректік затты жеткізіп тұратын өсімдіктің жер асты мүшесі» болып, бүтіннің бөлшегі ретінде жұмсалатын *тамыр* сөзі де біріккен сөздер құрастыру қызметін «жандандырады»: *алтынтамыр, бұратамыр, жертамыр, жуантамыр, жылантамыр, көгентамыр, кіндіктамыр, мыңтамыр, сабынтамыр, қаратамыр, майтамыр, маралтамыр* сияқты өсімдік атаулары т.б.

Жапырақ сыңарлы біріккен сөздер. Бүтіннің бөлшегі ретінде күрделі сөз құрамында қолданып, біріккен сөз жасаудың бір тәсіліне айналған *жапырақ* сөзін де жинақтаушы құрастырушы қатарына қосуға болады: *бабажапырақ, балажапырақ, бөбежапырақ, бұйражапырақ, бұрамжапырақ, жебежапырақ* т.б.

Сөз сыңарлы біріккен сөздер. *Сөзбен* қатысты бір алуан шектеулі тіркестердің шегінде *баспасөз, жарыссөз, келіссөз, қарасөз*, композиттерінің бірігіп жазылуына орай, бұл тұлғаны да шартты түрде жинақтаушы құрастырушы қатарына қосамыз.

Тас сыңарлы біріккен сөздер. *Тас* сыңарлы күрделі сөздердің біразы бүгінде бірге таңбаланады. Бұлардың орфографиялануын проф. Р.Сыздықова былай деп ретке салады: «*тас*сөзі өзінің тура мағынасын атамай, алдыңғы сөзбен тіркесіп, белгілі бір минерологиялық, геологиялық заттардың атауын білдірсе, термин болып келсе немесе бір заттың атын білдірсе, біріккен сөз жасап, бірге жазылады: *насаттас, ұлутас, теміртас, көктас, құбылтас, анартас, кеспетас, көбіктас, малтатас, ләуліктас, тақтатас, бортас, зертас, сынтас, құлпытас, обатас, тұмартас, есектас, шаңтас, құмтас, қойтас, жартас, шағылтас*. Ал *тас* сөзі өзінің тура мағынасында келіп, алдыңғы сөз оның түрлі сын-сипатын білдірсе, (*малта тас, дөңбек тас, жақпар тас, мұрыншақ тас, найза тас, серек тас,*

қой тас, үңгір тас, тектұр тас) алдығы компонент осы мағынасында жеке айтылатын болса, (қайрақ, шақпақ, меруерт, лағыл, маржан) бөлек жазылады.

Аяқ сыңарлы біріккен сөздер. Тілдегі аяқ сыңарлы шектеулі тіркестердің ішінде саптыаяқ, жүкаяқ, итаяқ, шоқаяқ, мамаяқ, ысқаяқ, ұшаяқ, шотаяқ сияқты ұғым атаулары бірге жазылып, аяқ сөзінің құрастырушылық сипаты көріне бастады.

Құрт сыңарлы біріккен сөздер. қазақ тілінде құрт соя « денесі ұзынша, өзі жұмыр, ирелендеп жүретін омыртқасыз жәндік» және «ауру» деген мағыналарына сай мынадай сөздерде біріккен сөздер құрастырушы қызметінде көрінеді: алақұрт, бақайқұрт, баспақұрт, бауырқұрт, бүйенқұрт, есекқұрт, жұлдызқұрт, жұлынқұрт, жыланқұрт, жылымқұрт, көмейқұрт, қазықұрт, қанқұрт, қауынқұрт, қылқұрт, миқұрт т.б.

Ағаш сыңарлы біріккен сөздер. Тілдегі ағаш сөзінің де «бұтақ, тап, биік өсетін көп жылыдық өсімдіктің ортақ аты, «дарақ» және «әртүрліқажеттілікке жарататын ағаштан алғаш кесінділер» екі мағынасы тілімізде төсағаш, төсекағаш, жастықағаш, әулиеағаш, астықағаш, балауызағаш, барқытағаш, жұпарағаш, қараағаш, қызылағаш, маржанағаш, рауғааш, сарағаш, тасағаш сияқты өсімдік, шөп атауларын және белағаш, жерағаш, жүкағаш, қолағаш, құсағаш, мамағаш, тісағаш, мойынағаш сияқты құрал атауларын жасайды.

Төменде бірге жазылатын сөздер сөздігін ұсынып отырмыз:

Аа

абайтану

абжауқын, абжауқынға

абжылан, абжыланға

абылхаят(діни), **абылхаят** суы

аванжоба (тех.)

аванзал

аванложа

аванпорт, аванпортқа

авансахна

авансылау

авиабаза

авиабайланыс

авиабилет

авиабомба

авиадесант

авиазауыт

авиакомпас

авиаклуб, авиаклубқа, авиаклубы,

авиаклубтар
авиакөкжиек (әск.), авиакөкжиегі
авиақоректендіру
авиақұрылыс
авиамаяк
авиамектеп, авиамектебі
авиамоделлизм
авиамодельші
авиамодем, авиамодемге, авиамодемі
авиаспорт
авиатозаңдандыру
авиатрасса
авиахимкүрес(ауылиар.)
автоағаштасығыш
автоалаң
автоара
автоаспа
автоаударғыш
автоаялдама
автоәуесқой
автобаза
автобан (көлік.), автобанға
автобекет
автобетонараластырғыш
автобетонтасығыш
автобитумтасығыш
автоблоктау
автобөлік, автобөлігі
автовагон
автогамия
автогараж
автоген, автогенге
автогендік
автогудрондағыш
автодабыл (тех.)
автодәрілегіш
автодиспетчер
автодоғару
автодром
автодрезина (көлік.)
автодүкен, автодүкенге
автожарыс
автожауап, автожауабы,

автожол
автожорық, автожорығы
автожөндеу
автожуғыш
автожуу
автозауыт, автозауыты
автоинспектор
автоинспекция
автокеруен, автокеруенге
автокескіш
автоклав, автоклавқа, автоклавы
автоклуб, автоклубқа, автоклубы, автоклубтар
автокөлік, автокөлігі
автокөліктік
автокөтергіш
автокран (тех.), автокранға
автоқалам
автоқалашық, автоқалашығы
автоқосқыш
автоқоспа
автоқұрылыс, автоқұрылысы
автомәшине
автомеханик, автомеханикке,
автомобиль, автомобильге,
автомобильші
автонауа
автоотын, автоотынға
автоөтініш, автоөтініші
автопарк, автопаркке, автопаркі
автопилот
автопойыз, автопойызы
автопортрет
автопісіргіш
авторежім
автореттегіш
автореферат
автортану (сот.)
автортанушылық (сот.),
автосыдыражыртқыш
автосадырашаиқыш(ауылшар.)
автосауғыш
автосаяхат
автосаяхатишы

автосервис, автосервиске,
автосоқа
автостансы(автобекет),автостансысы
автосуарғыш
автосуат
автосұрау
автосылақтағыш
автотаразы
автотартқыш
автотасымал
автотежеуіш, автотежеуіші
автотербелмелі (физ.)
автотербеліс
автотиеуіш, автотиеуіші
автотоқтатқыш (тех.)
автотрансформаторлар
автотроптылық, автотроптылығы
автотрофтар (биол.)
автотұрақ, автотұрағы
автотұрмыстық
автотуризм, автотуризмге,
автотурист, автотуриске,
автотүсіргіш
автотіркегіш (тех.)
автотіркеме
автотіркес
автотіркеуіш, автотіркеуіші
автоұиқыш
автофургон, автофургонға
автохтон, автохтонға
автошана
автошеберхана
автошеру
автоштурман, автоштурманға
автошығыр, автошығыры
автощетка
автоілме (көлік.)
автоэлектрик, автоэлектригі
агробақылау
агробиология
агробиолог, агробиологке,
агробөлме
агрозғылым

агоререрже
агрозәрдем
агрозауыт
агрокешен, агрокешенге
агроклиматология
агроклиматтық
агроқұрылым
агрометеорология
агрометр
агронасихат
агронұсқау
агрооқу
агроөнеркәсіп, агроөнеркәсібі
агropункт
агротәсіл
агротехника
агрошара
агрофизика
агрофирма
агрохимия
агроэкожүйе
агроэкология
ағасұлтан(көне.), ағасұлтанға
ағашат, ағашатқа мінгізу
ағашаяқ (ыдыс), ағашаяғы
ағашаяқ (протез), ағашаяғы
ағашжесі (көбелек)
ағашжесілер, ағашжесілер
тұқымдасы
ағашжойғы (хим.)
ағашкеміргіш, ағашкеміргіш жәндік
ағашкеміргіштер (зоол.)
ағашкөмір
ағашқұлақ, ағашқұлағы
ағашталишықты,
ағаштану (терм.)
ағаштарақ (этно.), ағаштарағы
ағаштиеуіш, ағаштиеуіш мәшине
ағаштілгіш (құрал)
ағашшырмауық (өс.),
ағылышынтілді, ағылышынтілді орта
ағынқұмар
адалжіп

адалбақан, адалбақанға
адалзада (көне)
адалниетті
адамжанды
адамжегіш, адамжегіш акула
адамсүйгіш, адамсүйгіш қасиет
адамсүйгіштік, адамсүйгіштігі
адамсүйер, адамсүйер қылығы жоқ
адамсыну, адамсынбау, адамсынған
адамтану
адамтанушы
аденовирустар (мед.)
аденокарцинома (мед.)
адмиралиссимус
адыраспан, адыраспанға
азагүл
азанама
азатбас, керегенің азатбасы (этн.)
азатжол, азатжолдан бастау
азаткер
азаткереге (этн.)
азбанқұл (көне)
азқылтықты, азқылтықты құрт
азқылтықтылар (зоол.)
азобояғыш
азобірігу
азокірнелер
азоқосылыс, азоқосылысы
азоқұраушылар
азот, азот қышқылы
азотжинағыш (биол.)
азотқор (ауылишар.)
азотсүйгіш (бот.)
азотсіңіруші
азошәует
азтола (жерг.)
азуағаш
азықхана
азынауық
айбазар (жерг.)
айбалдақ, айбалдағы
айбалдырған(өс.) айбалдырғанға
айбалта

айбалық(балық), айбалығы
айбарақ, айбарағы
айбас
айбаспа (айкезбе)
айбатмия (өс.), айбатмияға,
айбаттану, айбаттанбау, айбаттанған
айбаттау(сөйл.)
айбүркеншек(этно.), айбүркеншегі
айгөлек (ойын), айгөлек
айгүл (өс.)
айгабағар (өс.)
айгабақ (өс.)
айғыржуа (өс.)
айғырқияқ (өс.), айғырқияғы
айғырсасыр (өс.)
айдарбелгі, айдарбелгісін әзірлеу
айдаршөп (өс.), айдаршөбі
айжарық (өс.), айжарығы
айкезбе (мед.)
айқабақ (өс.), айқабағы
айқайың (өс.), айқайыңға
айқалыс (жерг., соғыс)
айқұлақ (инф.), айқұлақ таңбасы
айқұлақ (зоол.), айқұлағы
айқұлақтану, айқұлақтанбау, айқұлақтанған
айланкес
айланқастау (жерг.)
айланишөп (өс.), айланишөбі
аймақаралық
аймақкөл (геогр.)
аймақтану, аймақтану мамандығы
айнакөз (балық)
айналсоқ
айналсоқтау
айнатаз
айранкөз
айранкөздену, айранкөзденбеу, айранкөзденген
айранкөже (этно.)
айсырға (зерг.)
айтабан(көне), айтабанға
айтақыр
айтамақ
айтопыр

айтұяқ
 айтысқұмар
 айуанат
 айшалғы
 айшықгүл (қолөнер)
 айшықтану, айшықтанбау, айшықтанған
 айылбас
 айылжапырақ: айылжапырақ сүйсін (өс.)
 айылжуа (өс.)
 айылқияқ (өс.), айылқияғы
 айылқоға (өс.)
 айылқұр
 айыпдоп (спорт), айыпдобы
 айыпкер
 айыпнұл
 айыпсыз
 айыптас
 айыптұрақ, айыптұрағы
 айырбақай (мал ауруы)
 айырбас
 айырбасталу, айырбастату, айырбастау
 айырбез (мед.)
 айырқанат (бейн., ұшақ)
 айырқұйрық, айырқұйрығы (зоол.)
 айырмүйіз (зоол.)
 айырөркеш: айырөркеш түйе
 айырсадақ, айырсадағы
 айырту, айырт, айыртты, айыртишы
 айыртұяқ (сөйл.), айыртұяғы, айыртұяқ мал
 айыртығын (тех.), айыртығынға
 аквакешен, аквакешенге
 акваланг, аквалангіге, аквалангісі
 аквамарин (мин.), аквамаринге
 акваметрия
 акроөлең (әдеб.)
 ақайран, ақайран болу
 ақайрауық(өс.), ақсайрауығы
 ақалтеке, ақалтеке жылқысы
 ақаукөргіш (тех.)
 ақаукөргіштік (тех.),
 ақауапқы(тех.)
 ақауыз(ауру), ақауыз қой
 ақауыз (жерг., ірі шортан)

ақаяу, ақай, ақаяды, ақаяуы
ақбайпақ (ауру), ақбайпағы
ақбақай(өс.)
ақбалишық(терм.),ақбалишығы
ақбалық (зоол.), ақбалығы
ақбарақ(көне), ақбарақ ит
ақбас(өс.)
ақбас: ақбас беде (өс.)
ақбас жоңышқа (өс.)
ақбас жусан (өс.)
ақбас қаз (зоол.)
ақбас қурай (өс.)
ақбас құндыз
ақбас құмай
ақбас қырыққабат (өс.)
ақбас селеу
ақбас сиыр (тұқым)
ақбас сұңқар
ақбас торғай (зоол.)
ақбас тырна (құс)
ақбас үйрек (зоол.)
ақбас шырмауық (өс.)
ақбасқын (жерг.), ақбасқынға
ақбасқын жауу
ақбасиөп (өс.), ақбасиөбі
ақбаттауық (өс.),ақбаттауығы
ақбауыр: ақбауыр айқабақ (зоол.)
ақбауыр бұлдырық (құс)
ақбауыр жарқанат (зоол.)
ақбауыр сұрқарлығаш (зоол.)
ақбауыр тары (жерг.)
ақберен (көне)
ақбидай (өс.)
ақбидайлы(поэт.)
ақбидайық (өс.), ақбидайығы
ақбикеи (тары)
ақбозат (астр.)
ақбөкен (зоол.), ақбөкенге
ақбөртелену, ақбөртеленбеу
ақбұзаубас(зоол.)
ақбұрғы(көне)
ақбүркей
ақбүркениік (этно.), ақбүркенишігі

ақгүл (өс.)
 ақдабы (мата)
 ақдәнекер
 ақдегелек (зоол.), ақдегелегі
 ақдінішілдер(тар.)
 ақегін (жерг.), ақегінге
 ақегіс (жерг.)
 ақезу, ақезу болу
 ақжағал
 ақжағалақ (құс ауруы), ақжағалағы
 ақжағалдану, ақжағалданбау,
 ақжағалы (экспр.)
 ақжайқын
 ақжайма (жерг.)
 ақжалау (сөйл., мал ауруы)
 ақжалбыз (өс.)
 ақжамшы (этн.)
 ақжаңбыр (зат.)
 ақжапа (кепкен тезек)
 ақжапалақ (зоол.), ақжапалағы
 ақжапырақ (әс.), ақжапырағы
 ақжарқын, ақжарқын адам
 ақжарқындану, ақжарқынданбау, ақжарқынданған
 ақжарқындық, ақжарқындығы
 ақжарқындылық, ақжарқындылығы
 ақжауын (сөйл., ақжаңбыр),
 ақжелек (өс.), ақжелегі
 ақжелең (этн., муз.)
 ақжелкек (өс.), ақжелкегі
 ақжелкен (өс.), ақжелкенге
 ақжелін (жерг.), ақжелін болу
 ақжем, ақжем болу
 ақжемделу (ет.)
 ақжемдену, ақжемденбеу,
 ақжиде (өс. сөйл., итжидек)
 ақжирен
 ақжол, ақжол емі
 ақжолақ
 ақжолтай, ақжолтай болу
 ақжолтайлық, ақжолтайлығы
 ақжуа (өс.)
 ақжусан (өс.), ақжусанға
 ақжұлық, ақжұлық болу

ақжұпар (аңғұл)
ақжүгері (өс.)
ақжүзген (өс.), **ақжүзгенге**
ақжүзгін, **ақжүзгінге**
ақжүрек (өс.), **ақжүрегі**
ақжүрек, **ақжүрегін ұсыну**
ақжүрексіну, **ақжүрексінбеу**,
ақжүректі
ақжүректік, **ақжүректігі**
ақжүректілік, **ақжүректілігі**
ақжыл
ақжілік, **ақжілік болу**
ақзон (мата), **ақзонға**
ақиық (құс), **ақиығы**
ақиық құмай
ақиық қыран
ақиықты қайыру
ақиықша
ақкекілік (сөйл., **аққұр**), **ақкекілігі**
ақкелін (өс.), **ақкелінге**
ақкемік: **ақкемік бота**
ақкеріш
ақкеріштену, **ақкеріштенбеу**, **ақкеріштенген**
ақкес (тиын)
ақкиіз (көне, салық түрі), **ақкиізі**
ақкөбелек (зоол.), **ақкөбелегі**
ақкөбен (өс.)
ақкөде (өс.)
ақкөз (балық) **ақкөз**, **ақкөз адам**
ақкөз ерлік
ақкөздену, **ақкөзденбеу**, **ақкөзденген**
ақкөзді
ақкөздік, **ақкөздігі**
ақкөйлек (жерг.)
ақкөкіректік (**ақкөңілділік**), **ақкөкіректігі**
ақкөңіл, **ақкөңіл кісі**
ақкөңілдену
ақкөңілді
ақкөңілділік, **ақкөңілділігі**
ақкөрпе (жерг.)
ақкөт: **ақкөт торғай** (сөйл.)
ақкөш (ойын)
ақкүйе (хим.)

ақкүлте (өс.)
 ақкүміс
 ақкіс (зоол.)
 аққабақ (зоол.): аққабақ сайрауық
 аққаз (зоол.)
 аққайнар
 аққайрақ (өс.), аққайрағы
 аққайран (балық), аққайранға
 аққайың (өс.)
 аққала, аққала соғу
 аққаладай
 аққалақ (зоол.), аққалағы
 аққан (мед.), аққанға
 аққанат (өс.)
 аққанат: аққанат бозторғай
 аққандылық (мед.), аққандылығы
 аққаңбақ (өс.), аққаңбағы
 аққаптал (мал ауруы)
 аққарағай (өс.)
 аққарқара (зоол.)
 аққат (өс.)
 аққатпа (вет.)
 аққодал (өс.)
 аққой (малиар.)
 аққолтық (көне, әйел), аққолтығы
 аққонақ (әс.), аққонағы
 аққоңырбас (өс.)
 аққорғасын (жерг., бәрні),
 аққоян (зоол.), аққоянға
 аққу, аққудың көгілдірі
 аққугүл (ақтұңғиық)
 аққулы
 аққуоты (өс.)
 аққурай (өс.)
 аққуша
 аққұйрық (құс), аққұйрығы
 аққұйрық: аққұйрық шай
 аққұйрық: аққұйрық бұғы (зоол.)
 аққұйрық құс (зоол.)
 аққұйрық субүркіт (зоол.)
 аққұйын, аққұйынға
 аққұла, аққұла қалу
 аққұлақ (зоол.), аққұлағы

аққұман, аққұманға
аққұмырсқа (зоол.термит)
аққұр (зоол.)
аққұс (терінің майын алатын әк)
аққұтан (зоол.), аққұтанға
аққылтан (өс.), аққылтанға
ақлақ (тағам), ақлағы
ақләйлек (зоол.), ақләйлегі
ақмамық (өс.),ақмамығы
ақмарал (зоол.)
ақмаралдай
ақмарқа (балық)
ақмарту, ақмартуы бар
ақмартулы
ақмия (өс.)
ақмұрт (тағам), ақмұртқа, ақмұртты
ақмылтық (жерг.), ақмылтығы
ақнабат (қауын)
ақнауат (қауын)
ақнәсілді
ақнәсілділер
ақниет, ақниет тілекпен
ақниетті
ақорда (тар.)
ақот (өлеңшөп)
ақөлең (әдеб.)
ақөлең (әс.)
ақнақұлақ, ақнақұлақ бала
ақнақұлақтану, ақнақұлақтанбау,
ақнақұлақтанған
ақнажұлдыз (астр.)
ақнатаяқ (ойын),ақнатаяғы
ақная
ақнейіл, ақнейіл жан
ақнейілділік, ақнейілділігі
ақсабақты: ақсабақты лаңса (өс.)
ақсабан
ақсайит (хим.),ақсайитке, ақсайиті
ақсақал, ақсақалдар алқасы,
ақсақалдар кеңесі
ақсақалдай
ақсақалды
ақсақалдық, ақсақалдығы

ақсақал-қарасақал (этн.)
ақсақалшылық (сөйл.), ақсақалшылығы
ақсаңырауқұлақ (ос.), ақсаңырауқұлағы
ақсарағат (көне)
ақсарбас (діни), ақсарбас айту
ақсары (құс)
ақсарылану, ақсарыланбау,
ақсарыланған
ақсарымсақ (жерг.), ақсарымсағы
ақсарыша (үст.)
ақсасық (өс.)
ақсаусақ, ақсаусақ әйел
ақсексеуіл (өс.), ақсексеуілі
ақселеу
ақселеудей
ақселеулі
ақсерек
ақсерке (балық)
ақсирақ, ақсирақ жұт
ақсирақтану, ақсирақтанбау,
ақсирақтанған
ақситу, ақсит, ақситты
ақсию, ақси, ақсияды, ақсиюы
ақсора
ақсорпа (тамақ)
ақсөңке
ақсу (геогр.)
ақсұлама (зоол.)
ақсұңқар (зоол.)
ақсұп (мата), ақсұбы
ақсүйек, ақсүйегі
ақсүйек (ойын), ақсүйегі
ақсүйектік, ақсүйектігі
ақсүйекшіл
ақсүйрік (өс.)
ақсүт (кәде)
ақсүттену, ақсүттенбеу,
ақсүттенген
ақсыр (белила)
ақсырғақ (өс.)
ақсырқын (өс.)
ақсырттан (өс.)
ақтабан (балық), ақтабанға

ақтабан: ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама
 ақтағыр (киіз үйдің түрі)
 ақтал (өс.)
 ақталқан (тағам), ақталқанға
 ақтамақ (өс.), ақтамағы
 ақтамыр (анат.)
 ақтаңгер, ақтаңгер шебер
 ақтаңдақ (ауру), ақтаңдағы
 ақтаңдақ, ақтаңдағы тарихтың
 ақтаңдақтары
 ақтаңдақтану, ақтаңдақтанбау, ақтаңдақтанған
 ақтарғыш
 ақтарғыштау
 ақтас (әк)
 ақтаспа шөп
 ақтауқалақай (өс.)
 ақтаутан (биол.), ақтаутанға
 ақтаяқ (көне), ханның ақтаяғы
 ақтерек (өс.), ақтерегі
 ақтиін (зоол.), ақтиінде
 ақтоған, ақтоғанға
 ақтоқал (өс.)
 ақтон, бидайдың ақтоны
 ақтопалаң
 ақторта (аққайраң)
 ақтұйғын (зоол.), ақтұйғынға
 ақтұмсық: ақтұмсық қарға (зоол.)
 ақтұнжыр (саят.)
 ақтұңғиық (өс.), ақтұңғиығы
 ақтұт (өс.)
 ақтұшпара
 ақтұяқ (анат.), ақтұяғы
 ақтүйежоңышқа (өс.)
 ақтүймеш (тағам)
 ақтүйіршік (мед.), ақтүйіршігі
 ақтүлкі (зоол.)
 ақтүн (геогр.), ақтүнге
 ақтүтек, ақтүтек боран
 ақтүтектену, ақтүтектенбеу, ақтүтектенген
 ақтыран (балық)
 ақтырна (зоол.)
 ақтырнақ (ауру), ақтырнағы
 ақтышқақ (вет.), ақтышқағы

ақтышқан (зоол.), ақтышқанға
ақтігер
ақтігердей
ақтікен (өс.), ақтікенге
ақуыз (белок), ақуызы
ақуызды
ақұнтақ, ақұнтағы
ақұнтақты
ақұрық (қауын), ақұрығы
ақүй (тар.)
ақүйлі: ақүйлі аманат (тар.)
ақұрпек (итбалықтың баласы),
ақұрпегі
ақұрпек, ақұрпек балапан
ақұрпектену, ақұрпектенбеу,
ақұрпектенген
ақұрпілену, ақұрпіленбеу,
ақұрпіленген, сауын малдың
ақұрпіленуі
ақшабақ (зоол.), ақшабағы
ақшабан (өс.)
ақшағала (зоол.)
ақшағыр (өс.)
ақшағырмақ
ақшайыр (өс.), ақшайыры
ақшақар
ақшақұмар
ақшам
ақшамсоқыр (ауру)
ақшелек (мал ауруы), ақшелегі,
ақшеңгел
ақшешек (өс.), ақшешегі
ақшоқан (өс.)
ақшолақ, ақшолақ сұлы
ақшом (көне, астың керуені)
ақшомшы
ақшөп (өлеңшөп), ақшөбі
ақшуақ (өс.), ақшуағы
ақшулан, ақшулан түсті
ақшұнақ (өс.), ақшұнағы
ақшілік (өс.), ақшілігі
ақшірік (мал ауруы), ақшірігі
ақылкөз, ақылкөзбен бағу,

ақылсерік, ақылсерігі , ақылсерік болу
ақылсөз
ақынжанды
ақынжандылық, ақынжандылығы
ақырзаман, ақырзаманға,
ақыртас (тасақыр)
ақірімшік (тағам), ақірімшігі
алааяқ: алааяқ мәлін (зоол.)
алаауыз, алауыз болу
алаауыздық (терм.), алаауыздығы
алааяқ, алааяқ адам
алааяқтық, алааяқтығы
алабажақ
алабажақтану, алабажақтанбау,
алабажақтанған
алабажақтау
алабажыр
алабалта (көне)
алабарқын
алабарыс (жерг.)
алабас: алабас бура
алабауыр
алабота (өс.)
алаботадай
алаботалы
алабөрту, алабөрт, алабөртті, алабөртсе
алабөтен, алабөтен болу
алабұға (зоол.), алабұға тәрізділер
алабұлбұл (зоол.)
алабұлдыр
алабұлдырық, алабұлдырығы
алабұлт
алабұлтты, алабұлтты күн
алабұрту, алабұрт, алабұртты,
алабұртса
алабұта (биол.), алабұта тұқымдасы
алабүйрек
алабүйі (зоол.)
алабүлік, алабүлігі
алабүрге (зоол.)
алабілек (көне): алабілек оқ
алагеуім
алагеуімде

алагеуімдену, алагеуімденбеу, алагеуімденген
алагеуімдеу
алагөбе
алагөбеде
алагөбеден, алагөбеден тұру
алагөбең
алагүлік (зоол.), алагүлігі
алагүлік (мал ауруы), алагүлігі, алагүлік келгір (қарғыс)
алаганишық, алаганишық боран
алаганишықтану, алаганишықтанбау, алаганишықтанған, алаганишықтау
аладойыр, аладойыр мінез
аладомбай (зебра)
аладүбір
алажақ, алажағы
алажаңқа
алажәукім
алажертесер (зоол.)
алакөз (құс), алакөз сүңгуір
алакөз, алакөз болу
алакөздену, алакөзденбеу, алакөзденген
алакөзді
алакөздік (терм.), алакөздігі
алакөлеңке, алакөлеңке шақ
алакөлеңкелену, алакөлеңкеленбеу, алакөлеңкеленген
алакөлеңкелеу
алакөңіл, алакөңіл болу, алакөңілету
алакөңілдену, алакөңілденбеу, алакөңілденген
алакөңілділік, алакөңілділігі
алакөңілсіз
алакүйек (түйе ауруы), алакүйегі
алакүлтелі: алакүлтелі қызғалдақ
алакүшік (ойын), алакүшігі
алақабдал (жерг.)
алақабылан (зоол.), алақабыланға
алақаз (зоол.)
алақанат, алақанат қар
алақанат: алақанат торғай (зоол.)
алақансоқпақ (ойын),
алақансоқпағы
алақап (этно.), алақабы, алақаптың
алақаптал (жем.)
алақарақ (мал ауруы), алақарағы
алақарға (зоол.)

алақарын (кәс.), алақарынға, алақарын тары
алақат, алақат сезім
алақаудан, алақауданға
алақашпа, алақашпа сөз
алақизаш, алақизаш салу
алақол, алақол адам
алақолдық, алақолдығы
алақолдылық (терм.), алақолдылығы
алақолсыз
алақоңыз, алақоңыз терісі игекөнбес
алақоңыр (өс.)
алақоржын (зоол.), алақоржынға
алақұйрық, алақұйрығы,
алақұйрық қой
алақұйын, алақұйын ету
алақұйындану, алақұйынданбау, алақұйынданған
алақұйындату
алақұлақтану (кәс.), алақұлақтанбау, алақұлақтанған
алақұмай (құс)
алақұрт (зоол.), алақұртқа, алақұртты
алақұрт (ою-өрнек), алақұртқа, алақұртты
алақұрттау
алақұс, алақұс адам
аламай
аламайлау
аламайлы
аланиет, аланиет адам
алаңғасар
алаңғасарлану, алаңғасарланбау, алаңғасарланған
алаңғасарлық, алаңғасарлығы
алаөкпе (мал ауруы)
алаөкпе, алаөкпе болу
алаөрмекші (зоол.)
аласабыр, аласабыр шақ
аласалық, аласалығы
аласапақ, аласапақ болу
аласапыран, аласапыранға, аласапыран заман
аласапыранды
аласапырандық, аласапырандығы
аласапыранишыл, аласапыранишылсаясат
аласауысқан (зоол.), аласауысқанға
аласәуле
аласәулелену, аласәулеленбеу, аласәулеленген

аласұрту, аласұрт, аласұртты, аласұртса
аласұру, көңілі аласұру
алатағанақ, алатағанақ жер
алатай, алатай болу
алатайдай, алатайдай бүлдіру, алатайдай бүліну
алатаң (жылқы малының күйі)
алатегенек, алатегенек кез
алатопалаң, алатопалаң шабуыл, алатопалаң шаң
алатұяқ, алатұяқ адам, алатұяқарам
алатышқан (зоол.), алатышқанға
алатізбекті (хим.)
алатікен (өс.), алатікенге
алауоттық, алауоттығы
алауыздық
алашабыр, алашабыр болу
алашапқын, алашапқын болу
алашапқындық, алашапқындығы
алашордалық
алашордашы
алашордашыл
алаяқ
алаяқтық, алаяқтығы
алғысхат
алғышарт, алғышартқа, алғышартты
алдаркөсе, алдаркөсе адам,
алдаркөселік, алдаркөселігі
алдаспан, алдаспанға, алдаспандай
алдүзік
алдыналушылық, алдыналушылығы
алдыңгүні
алжапқыш
алжапқышты
алжаулық (сөйл.), алжаулығы
алкеуде
алкеуделік, алкеуделігі
алқабау
алқаби, алқабилер институты (қоз.-саяси)
алқабилік, алқабилігі
алқагүл (бот.)
алқадай
алқаракес
алқасөз, алқасөз өткізу
алқыорақ (жерг.), алқыорағы

алмаағаш, алмаағаш бағы
алмажегі
алмақабак (жерг.), алмақабазы
алмақак, алмақағы
алмаұрық (кәс., қауын), алмаұрығы
алмұрт
алмұрттай
алмұртты
алмұртишөптер (бот.)
алсары
алтайтамыр (өс.)
алтайтану (ғыл.)
алтайтанушы
алтатар (мылтық)
алтаяқ (әдеб.), алтаяғы
алтаяқ (киіз үйдің түрі), алтаяғы
алтаяқты (әдеб.)
алтыбақан, алтыбақан алауыз
алтыбақан (ойын), алтыбақанға
алтыбасар (ойын)
алтыбуынды
алтыбұрыш
алтықана (жерг., өс.)
алтынбалық (зоол.), алтынбалығы
алтынкүрек (жсел аты),
алтынкүрегі
алтынқабак (ойын), алтынқабағы
алтынтамыр (өс.)
алтынтой
алтыншар (өс.)
алтыншыбық (сөйл.), алтыншыбығы
алишалғы (жерг.)
алишалғыш (жерг.)
алыпқашпа, алыпқашпа сөз
алыпсатар, алыпсатар сауда
алыпсатарлық, алыпсатарлығы
алыпсоқ, алыпсоқ төбет
алыпұшпа, алыпұшпа мінез
ауатамырша, альвеолалық өзек,
амалкеш
амальгама
амальгамалау (экон.)
аминодонитар (зоол.)

аминопептидаза (хим.)
аминопласт, аминопласқа, аминопласы, аминопластар
аминотраисфераза (хим.)
амфибия (зоол.)
амфибол (хим.)
амфитеатр, амфитеатрға, амфите-
анабазин (хим.), анабазинге, анабазин сульфаты
анабазис
анабиоз (биол.), анабиозға, анабиозы
анаболдану (биол.), анаболданбау, анаболданған
анаболизм (биол.), анаболизмге, анаболизмi
анаген (биол.), анагенге
анаграмма
анағұрлым
анаргүл (бот.)
анартас (мин.)
анафаза (биол.)
анафилаксия (мед.)
анафора (әдеб.)
анахронизм, анахронизмге, анахронизмi
анемометр, анемометрге, анемометрi
анемометтер (геол.)
антибөлік
антбұзушылық, антбұзушылығы
антибактериялық (биол.)
антибиотик, антибиотикке, антибиотигi
антибиотиктік (мед.)
антибөлік, антибөлігi
антивирус, антивирусқа, антивирусы
антивирустық (инф.), антивирустық бағдарлама
антигелий (физ.), антигелийге, антигелийi
антиген (биол.), антигенге
антигендік
антигистамин (мед.), антигистаминге
антигистаминді
антигаламдастыру
антигаламдастырушы
антидарвинизм
(биол.), антидарвинизмге, антидарвинизмi
антидене (биол.)
антидүние
антидүниелік
антизат

антиимпериалистік
антикоагулянт (мед.),антикоагулянтқа, антикоагулянтты
антикоммунизм (саяси.)
антикоммунистік
антикоррозиялық (тех.),антикоррозиялық материалдар
антилопа (зоол.)
антимарксистік (саяси.)
антимилитаризм (қоғ.-саяси)
антимонополия
антимонополиялық
антимонит (хим.),антимонитке,антимониті
антиморфин (мед.),антиморфинге
антинейтрон (физ.),антинейтронға
антиномия (филос.)
антиокседант (хим.),антиокседантқа, антиокседантты
антипартиялық
антипассат (геогр.)
антипатия
антипирин (мед.),антипиринге
антипод, антиподқа, антиподы,антиподтар
антипротон (физ.),антипротонға
антисанитарлық
антисейсмикалық (құр.)
антисемит
антисемитизм, антисемитизмге,антисемитизмі
антисемиттік
антисептика
антисептикалық, антисептикалықзат
антисоциалистік
антитеза
антитезис
антифеодалдық
антифриз (хим.)
антициклон, антициклонға
антициопатия (экон.)
антиципация (психол.)
антқағаз
антқор
антқорлық, антқорлығы
антономазия (әдеб.)
антофеин (бот.),антофеинге
антохлор (бот.)
антоцион (өс.),антоционға

антропогендік
 антропогенез
 антропогеография
 антрополог, антропологке, антропологи
 антропология
 антропологиялық, антропологиялық
 тек, антропологиялық тип
 антропосфера
 антропофаг, антропофагқа, антропофағы
 антсоққан, антсоққанға
 ансүйек (ойын)
 анхазірет (діни)
 аңжалақ (мумия), аңжалағы
 аңзаман (тар.), аңзаманға
 аңкесіртке (зоол.)
 аңкөс (сөйл.)
 аңқұмар
 аңқұмарлық, аңқұмарлығы
 арабалық (зоол.), арабалығы
 арабеск, арабескіге, арабескісі
 аражегіш (зоол.)
 аражігіт (зоол., құс)
 аражік, аражігі
 аракүндік, аракүндік жер
 аракідіріс
 арақанат, арақанат қауырсындар (биол.)
 арақатынас, арақатынасы
 арақатыс, арақатысы
 арақашықтық, арақашықтығы,
 арақашықтықтан басқару
 арақеиш
 араққор
 араққорлық, араққорлығы
 араққұмар
 араққұмарлық, араққұмарлығы
 арақпаз
 арампиғыл
 арампиғылды
 арамжуа (өс.)
 арамниеттілік, арамниеттілігі
 арамойлылық, арамойлылығы
 арамот (бот.), арамот тұқымдасы
 арампиғылдық, арампиғылдығы

құрам, антропологиялық

арамсәбіз (өс.)
арамсирақ, арамсирақ адам
арамсора
арамсоюу (әс.)
арамсідік, арамсідігі
арамтамақ
арамтамақтық, арамтамақтығы
арамтаған (өс.), арамтағанға
арамтаран (өс.)
арамшағыр (өс.)
арамшөп, арамшөбі
арамшырмауық (өс.), арамшырмауығы
арамшытыр (өс.)
арамшытырмақ, арамшытырмағы
арамылық, арамылығы
арасалмақ, арасалмағы
арашаруашылық,
арашаруашылығы
арбағаш, арбағаш жіп
аренвирус (биол.), аренвирусқа, аренвирусы
ареометр (физ.), ареометрге, ареометрі
арзанқол, арзанқол бұйым
арзанқолды
арқанбалық (зоол.), арқанбалығы
арқансауыт (көне), арқансауыты
арқантартпақ (ойын), арқантартпағы
арқантартыс (сөйл.)
арқарбұйырғын (өс.), арқарбұйырғынға
арқаржалақ, арқаржалағы
арқаржапақ (өс.), арқаржапағы
арқаржусан (өс.), арқаржусанға
арқаркөк (өс.)
арқармүйіз (қолөнер), арқармүйізі
арқаришайыр (өс.)
арпабас(өс.)
арпабоз (өс.)
арпакөже(тағам)
арпамәдиян(биол.), арпамәдиянға
арпаталқан(тағам), арпаталқанға
арпаиөп(өс.), арпаиөбі
артбаспай (сөйл., орындық)
архантроптар
архебактериялар

археоптерикс (зоол.), археоптерикске, археоптериксі
архивариус, архивариусқа, архивариусы
архиепископ, архиепископқа,
архиепископы
архиерей (діни)
архиерейлік
архипелаг, архипелагқа, архипелага
архитектоника
аршынбар (мата)
арызкеш
арызқағаз
арызқой
арызқойлық, арызқойлығы
арызқор
арызқұмар
арызқұмарлық, арызқұмарлығы
арықжалбыз (өс.)
арыстанқұйрық (өс.), арыстанқұйрығы
асабият
асадал
асаймұса (өс.)
асанқайғы, асанқайғыға салыну
асанқайғылану, асанқайғыланбау, асанқайғыланған
асатаяқ (муз. аспап), асатаяғы
асатаяқ, асатаяғын таяну
асаукөк (ойын), асаукөгі
асбапшы
асбұзыл (көне, асхана)
асбұршақ, асбұршағы
асжаулық, асжаулығы
аскөк, аскөгі
асқазан, асқазанға
асқабақ (өс.), асқабағы
асқасық, асқасығы
асқатық, асқатығы
асқатықтық
асқорытқыш
асқынөткізгіштік (физ.), асқынөткізгіштігі
аспабесік, аспабесігі
аспакөпір, аспакөпірі
аспанкөк (түс)
аспансерік, аспансерігі
аспаиам (люстра)

аспісірім, аспісірім уақыт
 астарқабат (анат.)
 астаубас (түйешар.)
 астробиология
 астроботаника
 астротүсбағдар
 астрофизик, астрофизикке, астрофизигі
 астрофизика
 астрохимик, астрохимикке, астрохимигі
 астрохимия
 астықағаш (өс.)
 астықжақсартқыш (егіншар.)
 астықкептіргіш (тех.), астықкептіргіш мәшине
 астықтиеуіш (тех.), астықтиеуішмәшине
 астықхана
 асүйлік, асүйлік комбайн
 асфальттөсегіш
 асхана
 асханашы
 асылтұқым (ауылишар.)
 асылтұқымды, асылтұқымдыжылқы
 асырасілтеушілік (терм.), асырасілтеушілігі
 атабас (жерг.)
 атабастау (жерг.)
 атабек (көне, тәрбиеші), атабегі
 атажұрт, атажұртқа келу
 атакәсіп, атакәсібі
 атакеш (көне)
 атаққұмар
 атаққұмарлық, атаққұмарлығы
 атақоныс
 атамекен, атамекенге
 атамұра
 атанжарыс (спорт), атанжарысы
 атантұяқ (көне, зерг.), атантұяғы
 атарқа (жерг.)
 ататек, ататегі
 ататіл (лингв.)
 ататілдік
 атаунама (инф.)
 атаусыз, атаусыз қалу
 атәбзел
 атбайлар (этно.)

атбалық, атбалығы
атбап (жерг.), атбабы
атбас, атбас бұршақ (өс.)
атбас қант
атбас талшын (өс.)
атбәйге
атбегі
атбегілік, атбегілігі
атбекет (адвокат)
атбесік (қабір түрі), атбесігі
атбұраң (көне)
атбұршақ (өс.), атбұршағы
атбұрыш (атқұмар)
атдорба
атерін (ою-өрнек), атерінге
атерінді (атерін бедері бар)
атжабу, атжабу жабу
атжал
атжалдану, атжалданбау,
атжалданған
атжалдау
атжалман, атжалманға
атжалмандай
атжанды
атжап (көне), атжабы
атжапқыш
атжарыс (спорт)
атжәмиі
атжетер, атжетер жер
атжүргіш (жерг., қамшы)
аткаштан: аткаштан тұқымдасы(өс.)
аткепе
атком (көне)
аткөпіш, аткөпішігі
аткөпір, аткөпір болу
аткөпір ету
аткөпір қылу
аткөрпе
атқазар
атқамінер, атқамінерлігі
атқамінерсымақ,
атқамінерсымағы
атқонақ (өс.), атқонағы

атқосшы
 атқосшылы, атқосшылы болу
 атқосшылық, атқосшылығы
 атқума (ойын)
 атқұйрықтар (өс.)
 атқұлақ (өс.)
 атқұлақтану, атқұлақтанбау, атқұлақтанған
 атқұмар
 атқұмарлық, атқұмарлығы
 атмайы (этно.), атмайын беру
 атмалтыс (жүзу түрі)
 атомкеме
 атомсағат (құрал)
 атомымырауластыру (спорт)
 атөтті, атөтті істеу
 атпазығыр (өс.)
 атпақияр (бот.)
 атпаақыл (ойын), атпақылы
 атпатамыр (бот.)
 атпатамырлы
 атпатұқымдану (бот.)
 атсабан (жерг.), атсабанға
 атсайыс (спорт), атсайысы
 атсауыт, атсауыты
 атсерке (жерг.)
 атсоғар (жерг., қамшы)
 атсоқа
 атсоқты, атсоқты болу
 атсілеусін (зоол.), атсілеусінге
 аттақыр (жерг.)
 аттаныс
 аттанысу, аттанысса
 аттарақ, аттарағы
 аттас
 аттастық, аттастығы
 аттатқызу, аттатқызса, аттатқызышы
 атташелік
 аттергеу (этно.)
 аттерші (жерг.)
 аттеріс (этно.)
 аттіс (жерг.)
 атұлтан, атұлтанға
 атұстар (этно.)

атүсті, атүсті қарау
 атүстілік
 атхана (жсерг.)
 атиабар
 атиабарлап
 атиабыс
 атиалман (спорт), атиалманға
 атиаптырым, атиаптырым жер
 атиоңқай (өс.)
 атиөлке
 ауажайылушылық,
 ауажайылушылығы
 ауаөткел (тех.)
 ауасалқындатқыш
 ауасуытқыш
 ауасүзгі
 ауатазартқыш
 ауатамыр (анат.)
 ауатамыриша (биол.)
 ауатком (сов.)
 ауаүрлегіш: ауаүрлегіш мәшине
 ауданаралық
 аудиовизуалдық
 аудиомәлімдеме
 аудиотаспа
 аудит, аудит орталығы
 аупартком (сов.)
 ауруқоздырғыш, ауруқоздырғышмикроб
 ауруқоздырғыштар (мед.)
 аурутуғызғыш
 аурухана
 ауруханалық
 аутогенді (мед.), аутогенді тәсіл
 аутодафе (теол.), аутодафеге, аутодафесі
 аутоқуыш, аутоқуыш мәшине
 аутомия (зоол.)
 аутопсия (мед.)
 аутсайд (спорт), аутсайдқа, аут-сайды, аутсайдтар
 аутсайдер
 аутэкология
 аушадияр (көне)
 ауызашар (діни)
 ауызашарлық, ауызашарлығы

ауызбаққыш
ауызбаққыштық, ауызбаққыштығы
ауызбастырық (этно.), ауызбастырығы
ауызбау
ауызбөлме
ауызбірлік, ауызбірлігі
ауызбірліксіз
ауызбірлікті
ауызекі, ауызекі тіл
ауызжаппас
ауызжолды, ауызжолды үнді(лингв.)
ауызқобыз (муз.)
ауызсенек (жерг.), ауызсенегі
ауызсу
ауызсулық
ауызсусыз
ауызсырнай (муз.) ауызсырнайдай
ауызтамыр (этно.), ауызтамыр болу
ауызтамырлық, ауызтамырлығы
ауызтатыр
ауызтатырлық, ауызтатырлығы
ауызтұшырлық
ауызтұшыру
ауызтіл (ауызекі тіл)
ауызүй
ауызша, ауызша айту
ауыларалық
ауылбасы, ауылбасына,
ауылбасысы, ауылбасылар
ауылжақтық, ауылжақтық істеу
ауылшаруашылық,
ауылшаруашылығы
ауылшаруашылық өнімдері
ауырдаулетті, ауырдаулетті адам
ауыртаяқ (ойын), ауыртаяғы
ашабақан (этно.), ашабақанға
ашамай, ашамай сайғақ (баскиім)
ашамай терлік
ашамайдай
ашамайлану, ашамайланбау,
ашамайланған
ашамайлату
ашамайлау

ашамайлы
ашамайлық, ашамайлығы
ашамайша
ашамұрт: ашамұрт шаян (зоол.)
ашамүйізділер(зоол.)
ашасүйек, ашасүйегі
ашатұяқ(зоол.), ашатұяғы
ашатұяқты
ашатұяқтылар (зоол.)
ашбаспақ(вет.), ашбаспағы
ашкөз, ашкөз адам
ашкөздену, ашкөзденбеу, ашкөзденген
ашкөзді
ашкөздік, ашкөздігі
ашкөзділік(ашкөздік), ашкөзділігі
ашкөк
ашқарын, ашқарын күйде
ашқарында, ашқарында дәрі ішу
ашпасәліп(этно.), ашпасәлібі
ашайтшөп
ашуат(жерг.)
ашуатшөп(жерг.), ашуатшөбі
ашудас
ашудастай
ашықауыз (аңқау)
ашықауыздану, ашықауызданбау, ашықауызданған
ашықауыздық, ашықауыздығы
ашықхат (открытка)
ашішек (анат.), ашішегі
ашішектей
ашішекше
ащыот (бот.)
ащытамыр (өс.)
аэроалаң
аэроәдіс
аэробекет
аэробтар (биол.)
аэробус
аэрогеофизика
аэрограф
аэрогарыш, аэрогарыш агенттігі
аэрогарыштық, аэрогарыштықтүсірілім
аэродинамика

аэродинамикалық
аэроқұрылыс, аэроқұрылысы
аэрология
аэрологиялық
аэромагнитометр, аэромагнитометрге, аэромагнитометрі
аэромектеп, аэромектебі
аэрометр
аэромобиль, аэромобильге, аэромобилі
аэроплан, аэропланға
аэропоника (биол.)
аэростатика
аэросурет
аэротакта
аэротерапия
аэротермодинамика
аэротозаңдандырғыш
аэротүсіру
аэрофлот
аэрофотоаппарат
аэрофототопография
аэрофототүсіру
аэрошана
аюбадам (өс.)
аюбалдырған (өс.), аюбалдырғанға
аюжүн (өс.) аюжүнге
аюжүнді
аюжылан, аюжыланға
аюқарақат
аюқурай (өс.)
аюқұлақ (өс.), аюқұлағы
аюоты (өс.)
аютабан (өс.), аютабанға
аюша (өс.)
аябақ, аябағы
аябоз
аязсымақ, аязсымағы
аяшал
аякөз
аяқарба
аяқартар
аяқартқыш
аяқасты, аяқасты болу
аяқастынан, аяқастынан бұзылу

аяқбас: аяқбас ақжапырақ (өс.)

аяқбау (салт.)

аяқбау (этн.)

аяқбаулы

аяқбаусыз

аяқбәйге (жүлде)

аяқдоп (спорт), аяқдобы

аяқжақсы (этн.), аяқжақсыға

аяқжақсысы

аяқжол

аяқкиім

аяқкиімдік

аяқкиімсіз

аяққап (этн.), аяққабы

аяққайрақ

аяққұйрықтылар (зоол.)

аяққұр (этн.)

аяқмәшине

аяқтабақ (этн.), аяқтабағы

аяқтабақсыз

аяқтабақты

аяқтоғыз (этн.)

аяқүсті

аянкес

аянкестік, аянкестігі

аянназ

аянсақ

аятулкүрсі (діни)

Ә

әбеқоңыр

әбзелхана

әбутас (көне)

әбікәусар (поэт.)

әбілхаят

әбінауат (қауын)

әдебиеттану

әдептану (филос.)

әдептанушы

әдіпқұйрық, әдіпқұйрығы

әдіснама

әжетхана

әжімжапырақ (бот.),

әжімжапырағы

әзборақ (борсықтың баласы),әзборағы
әзілкеш
әзілкештік әзілкештігі
әзілқой
әзілқойлық, әзілқойлығы
әзілқұмар
әзілқұмарлық, әзілқұмарлығы
әйелжанды
әйелжандылық, әйелжандылығы
әйелқұмар
әйелқұмарлық, әйелқұмарлығы
әйкелтаяқ (көне),әйкелтаяғы
әктас
әкімқара
әлбенишөп (сөйл., секпілгүл),әлбенишөбі
әлбұршақ (өс.),әлбұршағы
әлдебір
әлдебіреу
әлдеғайым (көне)
әлдеғайып
әлдекім
әлдекімше
әлдеқайда
әлдеқайдағы
әлдеқайдан
әлдеқалай
әлдеқандай, әлдеқандай болу
әлдеқашан
әлдеқашанғы
әлдене
әлденендей
әлденеше
әлденешелік
әлденешеу
әлекшөп (өс.,лапыз),әлекшөбі
әлеуетөлшеуіш, әлеуетөлшеуіші
әлпігүл (өс.)
әлімжеттік, әлімжеттігі
әлімжеттік жасау
әліпби
әліпбидей
әліпбилік
әліпмай (зәйтүн майы)

әмбебап
әмбебаптану, әмбебаптанбау, әмбебаптанған
әмбебаптық, әмбебаптығы
әмірләшкер (көне)
әнбие (діни)
әнбоз (стиль)
әндікұл (көне, ойын)
әнеугүнгі
әнеугүні
әнектікен (өс.)
әнқой
әнқұмар
әнпаз
әнұран, әнұранға
әңгімекұмар
әңгіртаяқ, әңгіртаяғы, әңгіртаяқ ойнату
әпербақан
әпербақандау
әпербақандық, әпербақандығы
әралуандық, әралуандығы
әралуандылық, әралуандылығы
әрбір
әрбіреу
әрдайым
әректікен (өс., ошаған),
әректікенге
әржақты
әркелкі
әркелкілену, әркелкіленген, әркелкіленбеу
әркелкілік, әркелкілігі
әркім
әрқайда
әрқайдан
әрқайсысы, әрқайсысына, әрқайсысылары
әрқайсысының
әрқайсысынан
әрқайсысымен
әрқайсысымыз
әрқалай
әрқашан, әрқашан да
әрқилы
әрнеме
әрнешік

әртекті
 әртектілік, әртектілігі
 әртұрпаттық, әртұрпаттығы
 әртүрлі
 әртүрлілік, әртүрлілігі
 әрінасты (лингв.), әрінасты белгі
 әріндәрі (өс.)
 әріпқұрақ (лингв.)
 әріпсан, әріпсанға
 әріпүсті (лингв.), әріпүсті белгі
 әсемгүл (өс.)
 әсемқалампыр (өс.)
 әсемсайрауық (зоол.), әсемсайрауығы
 әсемсал, әсемсал сипатты
 әсемсалдық, әсемсалдығы
 әсемсарықас (құс)
 әсемшымшық (құс), әсемшымшығы
 әскербасы, әскербасына,
 әскербасысы
 әскербасылық, әскербасылығы
 әсіреаянпаздық, әсіреаянпаздығы
 әсіребейімділік (терм.),
 әсіребейімділігі
 әсіредемократ
 әсірежағымпаздық, әсірежағымпаздығы
 әсіреинтернационалист, әсіреинтернационалиске, әсіреинтернационали
 сі,
 әсіреинтернационалистер
 әсіреисламышыл
 әсіреисламышылдар
 әсіреқұрмет
 әсіреқызыл, әсіреқызыл адам
 әсірематериалистік
 әсіремәдениетті
 әсіре мемлекетшіл
 әсіре мемлекетшілдік, әсіре мемлекетшілдігі
 әсіремұсылман
 әсіре орталықтандырылу
 әсірепатриот
 әсірепатриоттық, әсірепатриоттығы
 әсіресақтық, әсіресақтығы
 әсіресауатты
 әсіресаясаттану, әсіресаясаттанбау, әсіресаясаттанған

әсіресолшыл (саяси)
әсіресолшылдық,әсіресолшылдығы
әсіреұлтсыз
әсіреұлтшыл
әсіреұлтшылдық,әсіреұлтшылдығы
әтбекет (адвокат)
әтірмай
әтірсабын, әтірсабынға
әтірсу
әудемжер, әудемжер жүру
әуеайлақ, әуеайлағы
әуеалаң
әуеапат
әуебаза
әуебайланыс
әуебекет
әуебилет
әуебомба (эск.)
әуебүріккіш
әуедесант, әуедесантқа,әуедесанттар
әуежай, әуежайға, әуежайы
әуежелі
әуежол
әуежөндеу, әуежөндеу зауыты
әуежүк, әуежүгі
әуезауыт, әуезауыты
әуезовтану
әуезовтанушы
әуекасса
әуекеме
әуекомпания
әуеконструктор
әуеконструкторлық
әуекөлік, әуекөлігі
әуеқатынас, әуеқатынасы
әуеқұрылыс, әуеқұрылысы
әуелайнер (авиац.)
әуенавигация
әуепошта
әуесерік (стюардесса),әуесерігі
әуесқой
әуесқойлық, әуесқойлығы
әуеспорт

әуеспортшы
әуетасымал
әуетасымалдау әуетасымалдаушы
әуетаяқ (ойын),әуетаяғы
әуетехникум, әуетехникумға,әуетехникумы
әуетозаңдандыру
әуетозаңдатқыш
әуетүсіру (терм.)
әуефлот, әуефлотқа, әуефлоты
әуешар, әуешар саяхаты
әулетесім

Б

бабажапырақ (өс.),бабажапырағы
базакөрсеткі
базанаралық
базанжарғыш (тех.)
базанөрнек, базанөрнегі
базантас
базанишам (фонарь),базанишам
базатізбе
баздаркөрсеткіш (тех.)
баздарнама
баздарша
баздаршам, баздаршам діңгегі
баздаршам қалпақшасы
базытшам
бадамжаңғақ (бот.), бадамжаңғағы
бадамшай (өс.), бадамшайға,
бадамишайы
бадамишие (өс.)
баданакөз (өс.)
бадырақкөз (мед.)
базсыхана
базаркеи
базынатіс (егінішар.)
байбатша
байбатшадай
байбатшалық, байбатшалығы
байгұтан (құс),байгұтанға
байдакендір (өс.)
байдербіс (бот.)
байжанды (қарап.)
байқасқа (саят.)

байлыққұмар
байлыққұмарлық,
байлыққұмарлығы
байрақбасы, байрақбасына,
байрақбасысы, байрақбасылар
байсамырсын, байсамырсынга
байсамырсынды
байтаба (шұлғау)
байтесе (құрал)
байшынар (жерг.)
бактерияжегі
бактериятану (биол.)
бақаауыз, бақаауыз ағаш
бақажанырақ (өс.), бақажанырағы
бақайқұрт (ауру)
бақанаттар (кәде)
бақансалар (этно.)
бақантүртер (этно.)
бақантірес, бақантірес болу
бақантіреске түсу
бақаот (өс.)
бақарту (жерг., қыркү)
бақатамақ (мед., зоб), бақатамағы
бақатамақтық (мед.), бақатамақтығы
бақатіс (зоол.)
бақбақ (өс.), бақбағы
бақкүндес
бақкүндестік, бақкүндестігі
баққұмар
баққұмарлық, баққұмарлығы
бақсыойнақ, бақсыойнағы
бақталас
бақталастық, бақталастығы
бақталастыру
бақталасу, бақталасса
бақшаңкөз
бақытгүл (өс.)
балабақша
балабасты, балабасты болу
балабастылық, балабастылығы
балажан
балажанды
балажандық, балажандығы

балажандылық, балажандылығы
балажапырақ (өс.), балажапырағы
балакіс (кістің төлі)
балақбау
балақұмар
балапанқұрт (вет.)
балатуушылық, балатуушылығы
балауызағаш (өс.)
балахана (балкон), балаханатұрғызу
балаханалы
балбалтас
балбасы (кәс.), балбасын беру
балғабалық (зоол.), балғабалығы
балғасап, балғасабы
балдақтамыр (бот.)
балдыркөк (өс.), балдыркөгі
балдыршөп (өс.), балдыршөбі
балжапырақ (өс.), балжапырағы
балжүгері (әс.)
балқаймақ (тағам), балқаймағы
балқайнатпа
балқантану (ғыл.)
балқаңбақ (өс.), балқаңбағы
балқара (тағам)
балқарағай (өс.)
балқасық, балқасығы
балқаишты
балқоға (өс.)
балқоспақ (түйе), балқоспағы
балқурай (өс.)
балқұмаришық (өс.), балқұмаришығы
балқұндақ (поэт.)
балқұрақ (өс.), балқұрағы
балмұздақ, балмұздағы
балмұрын (өс.), балмұрынга
балорын (өс.), балорынға
балпанбалық (зоол.), балпанбалығы
балтажұтар (зоол.)
балтанайза (әск.)
балтасап (өс.), балтасабы
балтасап: балтасап шорағай (балық)
балтатұмсық (құс), балтатұмсығы
балтозаң (биол.)

балтүк (өс., ақтікен), балтүгі
балшарап, балшарабы
балшекер (тағам)
балшелек (кәс.), балшелегі
балшөп (өс.), балшөбі
балшырын (өс.), балшырынга
балшырыш (өс.)
балшытыр (өс.)
балықауыз (құрал)
балықжай, балықжайға, балықжайы
балықжегі
балықжойғы
балықжон, балықжонға
балықжуғыш, балықжуғыш мәшине
балықелек (кәс.), балықелегі
балықкесіртке (зоол.)
балықкөз (өс.)
балыққанат (зоол.)
балыққапас
балыққасаптауыш,
балыққасаптауыш мәшине
балыққоректілер
балықот (өс.)
балықөсірушілік, балықөсірушілігі
балықөткізгіш
балықсүлік, балықсүлігі
балықтазалағыш, балықтазалағыш құрал
балықшаруашылық, балықшаруашылығы
банкаралық
барқытағаш (өс.)
барқытгүл (өс.)
барқытшөп (өс.), барқытшөбі
бармақнан (тағам), бармақнанға
барограмма (физ.)
барограф (астр.), барографқа, барографы
барокамера
барометр, барометрге, барометрі
барорецептор (биол.), барорецепторға, барорецепторы
бароскоп (физ.), бароскопқа, бароскопы
баросыналық (физ.), баросыналыққұбылыс
баротерапия (мед.)
баротрондық (физ.)
барсазан (зоол.), барсазанға

барсакелмес (алыс)
баршынгүл (өс.)
барыпқаш (ойын)
басарқан
басарық
басауру
басәріп
басбайлау
басбалуан
басбармақ
басбәйге
басбилік
басбостандық
басжелкен
басжүлде
басжібін алу
басжіп
басзоотехник
баскейіпкер
баскелісім
баскөкірек
баскөтеру
басқалқа
басқамы
басқату
басқатыру
басқолбасшы
басқұда
басқұрау
басмақала
баснөкер
баспайда
баспошта
бассақтау
бассардар
бассұғу
басаяқты (зоол.)
басаяқтылар (зоол.)
басбау
басбунақ (этно.), басбунағы
басбұзар
басбұзарлық, басбұзарлығы
басбілгі

басжақсы (этно.), басжақсыға, басжақсысы
басжіп (тоқыма), басжібі
баскесер
баскесерлік, баскесерлігі
баскиім
баскөкіректі (зоол.)
баскөкіректілер (зоол.)
баскілер (этнон.)
басқосу (терм.)
басқұр
басқұрт (мал ауру)
басқы, басқы ат басқы кезде
басмия (өс.), басмияға, басмиясы
баспақұрт (этно.)
баспасөз, баспасөз агенттігі
баспасөз мәслихаты
баспасөз орталығы
баспасөз хатшысы
баспасөздік
баспатөрелеу
баспатөрелік, баспатөрелігі
баспахана
баспаханашы
бассүйексіздер (зоол.)
бассүйектану (мед.), бассүйектанусаласы
бассүйектілер (зоол.)
бастабақ, бастабағы (этно.)
бастаухат
бастогыз (этно.)
басыбүтін, басыбүтін бере салу
басішілік: басішілік қысым (мед.)
батааяқ (этно.), батааяғы
батакөз (өс.)
батақұлақ (өс.), батақұлағы
батаоқыр (кәде)
батаоқырлық
батпақгүл (өс.)
батпақиөп (өс.), батпақиөбі
батырбасы (көне, эск.), батырбасына, батырбасысы
батысеуропалық
батысеуропалықтар
баукесер
баукесне, баукесне ұры

баукеспедей
баукеспелік, баукеспелік
бауқайшы, бауқайшымен қырқу
баушарбақ, баушарбағы
баушөп, баушөбі
бауыраяқ (этн.), бауыраяғы
бауыраяқты: бауыраяқты моллюскілер
бауыраяқтылар (зоол.)
бауыржіп, бауыржібі
бауыркөппе (көне)
бауыркүрі (ауру)
бауырқұрт (өс., ағаш)
бауырмүк (биол.). бауырмүгі
бауыршөп (өс.), бауыршөбі
баянжазба
баянхат
баяншырын (жүзім), баяншырынга баяу
бәдбақыт
бәддарлық (ескі кіт.), бәддарлығы
бәддұға (діни)
бәдпарасаттылық,
бәдпарасаттылығы
бәдниғыл, бәдниғыл жан
бәйгеалаң
бәйтөбет
бәйшөгел (көне), бәйшөгел шығу
бәлеқор
бәлеқорлық, бәлеқорлығы
бәлеқұмар
бәлеқұмарлық, бәлеқұмарлығы
бәлішқабак
бәсталас
бедебас (әс.)
бедеқыша (өс.)
бедеқоңыр: бедеқоңыр көбелек (зоол.)
бедербелгі (инф.)
бедербелгілік, бедербелгілік ақпарат
безаяқ (ыдыс), безаяғы
безбүйрек, безбүйрек адам
безбүйректік, безбүйректігі
бездіқозыр (өс.)
безекгүл (өс.)
безертеке (зоол.)

безеубас (құрал)
безеубіз (қолөнер)
безқұйрық (зоол.), безқұйрығы
безмаңқа (ауру)
безөкпе, безөкпе болу
безтамақ (ауру), безтамағы
бейақыл
бейауыз
бейағзалық
бейазаматтық, бейазаматтығы
бейаймақтық, бейаймақтығы
бейәдеп
бейбітсүйгіш
бейбітсүйгіштік, бейбітсүйгіштігі
бейдауа
бейдала
бейдәрмен, бейдәрмен болу
бейжай
бейжайлық, бейжайлығы
бейжасық
бейкоммерциялық
бейкүнә
бейкүнәлік, бейкүнәлігі
бейкүнәмсу, бейкүнәмсі, бейкүнәмсиді
бейқадар
бейқадір
бейқайрат
бейқарар
бейқарекет
бейқисап
бейқуат
бейқұлық, бейқұлыққа түспеу
бейқұт
бейлаж
беймағлұм
беймағына
беймаза
беймазалау
беймазалану, беймазаланбау, беймазаланған
беймазалы
беймазалық, беймазалығы
беймар, беймар болу
беймарал (жерг.)

беймаралдық (жсерг.),
беймаралдығы
беймәлім
беймезгіл
бейнарық (зоол.), бейнарығы
бейнамаз
бейнауа
бейнәруызды
бейне, жиынтық бейне
бейне (шыл.), бейне бір
бейнеадаптор (инф.)
бейнеақпарат (инф.)
бейнебақылау
бейнебуфер (инф.)
бейнедей
бейнедиск (бейнетабақ), бейнедискіге, бейнедискісі
бейнежад, бейнежадқа, бейнежады,
бейнежадтар
бейнежазба
бейнекамера
бейнекарта
бейнекелбет
бейнеклип, бейнеклипке, бейнеклипі
бейнеқосылғы
бейнеқұрылғы (тех.)
бейнемагнитофон (тех), бейнемагнитофонға
бейнематериал
бейнемәслихат
бейнемәтін, бейнемәтінге
бейнеөнім
бейнеролик (бейнешығыршық), бейнероликке, бейнеролигі
бейнесалон, бейнесалонға
бейнетабақ, бейнетабағы
бейнетану (мат.)
бейнетаспа
бейнетелефон, бейнетелефонға
бейнетехника
бейнетоптама
бейнеүлдір (тех., жаңа)
бейнешығыршық, бейнешығыршығы
бейопа
бейопалық
бейпайда

бейпарасат
бейпартиялық
бейпарық
бейпәруа (көне)
бейперзент
бейпілауыздық, бейпілауыздығы
бейпілдену, бейпілденбеу,
бейресми
бейресім
бейруда (кен)
бейрудалық (кен)
бейрудалы
бейсағат
бейсаналық
бейсауат, бейсауат жүру
бейсауаттық, бейсауаттығы
бейсаясат
бейсаясаттық
бейсаясатшылдық, бейсаясатшылдығы
бейсүрікті (өмір бақи)
бейтағат
бейтамыр (бот.)
бейтаныс
бейтаныстау
бейтарап, бейтарап күй бейтарапаймақ
бейтараптандыру
бейтараптану, бейтараптанбау, бейтараптанған
бейтараптық, бейтараптығы
бейтараптылық, бейтараптылығы
бейтаунық
бейтәртіп
бейтұрпатты, бейтұрпатты зат
бейтұрпаттық
бейуайымдық, бейуайымдығы
бейуақ
бейуақта
бейуақыт
бейуақытта
бейүйекті
бейүкіметтік
бейхабар
бейхабарлық, бейхабарлығы
бейхал (халсыз, жайсыз)

бекауыл (көне, эск.),бекауылы
бекауыл болу
бекбике
бекзат
бекзаттану, бекзаттанбау,бекзаттанған
бекзаттық, бекзаттығы
бекқасты (сөйл.)
белағаш
беларқан (белбау),беларқанға
беларық, беларығы
беласар
белбайлы (жерг.)
белбайлаушылық,
белбайлаушылығы
белбақан (этно.),белбақанға
белбау (киіз үйдің бауы)
белбаудай
белбеусоқ (ойын),белбеусоғы
белбеутастамақ(ойын),белбеутастамағы
белбұрме
белдемная
белдеуқұрт (ауру.)
белдікгүлділер (бот.),белдікгүлділер тұқымдасы
белдіқұрт (зоол.)
белділік, белділігі
белжсемді (толық),белжсемді кісі
белжсемдірек
белкөтергіш (жерг.)
белкөтерме (жерг.)
белкүллі (сөйл.)
белкүрек, белкүрегі
белкесне, балықтың белкеснесі
белкетпен (құрал), белкетпенге
белорақ, белорағы
белсоғар (поэт.),қыран құстыңбелсоғары
белтамыр (бот.)
белтартпа, белтартпа қию
белтемір (турник)
бензинқұйғыш
бензинқұйма
бензинтасығыш
беренгүл (өс.)
беренкежім (көне),беренкежімі

беренсөз
берікбас (зоол.)
берішбалық (зоол.), берішбалығы
берішкене (зоол.)
бесаспап, бесаспап адам
бесатар (мылтық)
бесбақайлы (биол.)
бесбармақ (тағам.)
бесбелдем
бесбике (аты шулы)
бесбұрыш (геом.)
бесбілезік
бесжақсы (этно.), бесжақсыға, бесжақсысы
бесжақты
бесжылдық (сов.), бесжылдығы
бесжылдық жоспар
бескем (көне)
бескөз (жерг., мата.)
бескөміртекті (хим.)
бескүл (ою-өрнек)
бескүндік (терм.), бескүндігі
бесқадақ (ыдыс), бесқадағы
бесқару (этно.)
бесқасқа (қамшы)
бесқасты: бесқасты жүзік
бесқонақ (этно.), бесқонақ кезі
бесқұлақ (зерг.), бесқұлағы
бессайыс
бессайысшы
бессаусақ (өс.), бессаусағы
бестақа (етік)
бестамақ (өс.), бестамағы
бестарап (діни), бестарабы
бестас (ойын)
бестаспа (этно.), бестаспа айыл
бестаспалы
бестеңгелік (ақша)
бестиындық, бестиындық құны жоқ
бесікарба (коляска)
бесікбау (этно.)
бесікжамбы (этно.)
бесіккертпе, бесіккертпе құда
бесікқару (этно.)

бесікпеш
 бесіксалар (кәде)
 бесіктас
 бесіктой (этно.)
 бетаспектрометр (физ.),бетаспек-трометрге, бетаспектрометрі
 беташар (кәде)
 бетбасы (полигр., заставка),бет-басына, бетбасысы
 бетбаяу
 бетбұрыс, бетбұрысы
 бетегебоз (өс.)
 бетесеп, бетесеп ашу
 бетжапқыш
 бетжарғақ (түйешар.),бетжарғағы
 бетжүздік (зерг.),бетжүздігі
 бетжүздік жасау
 беткеұстар, беткеұстар азамат
 беткешығар
 бетқағаз (тар., құжат)
 бетқақпай (бетімен),бетқақпайөскен
 бетқақпайлау
 бетқақты
 бетмай
 бетмоншақ, бетмоншағы үзілу
 беторамал
 бетпақдалит (хим.),бетпақдалитке,бетпақдалиті
 бетперде (маска)
 беттопырақ, қабірдің беттопырағы
 беттырнас (экспр.)
 бетіқышық (өс.)
 бибатпа, бибатпа мінез
 бибекер (көне)
 библиограф
 библиография
 библиографиялық
 библиофил, библиофилге, библиофилі
 бидайбас (өс.)
 биебайлар (этно.)
 биебау (өс.)
 биебау
 биебаудай
 биеемшек (өс.), биеемшегі
 биеемшектену, биеемшектенбеу, биеемшектенген
 биекөнек, биекөнегі

биеқарын (өс.), биеқарынға
биесауым, биесауым уақыт
бижарат (көне)
бикарбонат
биқасап (мата), биқасабы
билікақы
билікқұмар
билікқұмарлық, билікқұмарлығы
биліксүйгіш
биліксүйгіштік, биліксүйгіштігі
биметализм (экон.), биметализмге, биметализмі
биметалл (кен.), биметалға, биметалы
бимолекулалық
бинатуралдық (мат.)
биоайналым (экол.)
биоакустика (биол.)
биоәдіс (биол.)
биоәлеуметтік, биоәлеуметтік мәнділік
биоәртүрлілік, биоәртүрлілігі
биобелдем (биол.)
биобиблиография
биобиблиографиялық
биогаз (хим.)
биоген (биол.), биогенге
биогендік (биол.)
биогенез
биогенетика
биогенетикалық
биогеография (биол.)
биогеорта
биогеографиялық (биол.)
биогеология (биол.)
биогеологиялық
биогеоорта
биогеофизика (физ.)
биогеофизикалық
биогеохимия (биол.)
биохимиялық
биогеоценоздық
биогеоценология (биол.)
биогеоценологиялық (биол.)
биогидросфера
биожемірілу

биожойғы
биойнақ, биойнағы
биокеңістік, биокеңістігі
биокешен (биол.), биокешенге
биоклимат(экол.), биоклиматқа,биоклиматы
биоклиматология (экол.)
биокомбинат (биол.),
биокомбинатқа
биокөкжсиек (экол.), биокөкжсиегі
биокөрсеткіш (экол.)
биоқауіпсіздік, биоқауіпсіздігі
биоқуат (физ.)
биойнақ
биомасса
биометрия
биомеханика (биол.)
биомөлшер
биоорта (биол.)
биоотын, биоотынға
биоөзгеріс (биол.)
биоөлішеу
биополимер (биол.)
биопсихоәлеуметтік
биосаясат
биосинтез
биостатистика (биол.)
биостратиграфия (геол.)
биостратиграфиялық (геол.)
биосүзгіш
биосфера
биосфералық
биосферология (биол.)
биосынама
биосірнелер
биотазарту(биол.)
биотермиялық
биотелеметрия
биотехнология(биол.)
биотехнологиялық(биол.)
биотехния(биол.)
биотехниялық (биол.)
биотоп (биол.),биотопы
биотөсем (экол.)

биотүзіліс (биол.),биотүзілісі
биотүзіліс үдерісі
биофизик, биофизигі
биофизика
биофизикалық
биохимик, биохимигі
биохимия
биохимиялық
биохор (биол.)
биоценоз (биол.),биоценозға, биоценозы
биоценология (биол.)
биоырғақ (мед.),биоырғағы
биоырғақтану (мед.),биоырғақтану саласы
биоэкология (биол.)
биоэнергетика (биол.)
биоэтика (биол.)
биоэтикалық (биол.)
бипаз
бипаздану, бипазданбау,бипазданған
бипаздату
бипаздау
бипаздық, бипаздығы
битбазар
битқотыр, битқотыры
бозағаш
бозакеш
бозақор
бозақорлық, бозақорлығы
бозақұмар
бозауыз (экспр.)
бозахана
бозбала
бозбаладай
бозбалалы
бозбалалық, бозбалалығы
бозбаласымақ, бозбаласымағы
бозбалаша
бозбалашылық, бозбалашылығы
бозбелбеу
бозбетеге (өс.)
бозбұға (өс.)
бозбұйырғын (өс.),бозбұйырғынға
бозгүлжапырақ (өс.),

бозгүлжапырағы
бозжусан (өс.), бозжусанға
бозизен (өс.), бозизенге
бозкөде (өс.)
бозкілем (өс.)
бозқарағай
бозқараған (бот.), бозқарағанға
бозқасқа, бозқасқа шалу (діни)
бозқонақ (өс.), бозқонағы
бозқыдық, бозқыдығы
бозқылтық: бозқылтық арпа (өс.)
бозқырау (амал)
бозқыраулы
бозмаңқа (ауру)
бозмұрт (кәс.), бозмұртқа, бозмұрты
бозөкпе, бозөкпе бала
бозөкпе (вет., ауру)
бозөкпелену, бозөкпеленбеу, бозөкпеленген
бозсораң (өс.)
бозсуыр (зоол.)
бозтал
бозталдай
бозтопырақ, бозтопырағы
бозторғай
бозторғайдай
бозтұмсық, бозтұмсығы
бозтікен (өс.), бозтікенге
бозүй
бозшағала
бозшағыл (өс.)
бозшағыр (өс.)
бозшалғын, бозшалғынға
бозшымшық, бозшымшығы
бойдана (өс.)
бойжеткен, бойжеткенге
бойжету
бойжүгері (өс.)
бойкіім
бойкүйез
бойкүйездену, бойкүйезденбеу,
бойкүйезденген
бойкүйездеу
бойкүйездік, бойкүйездігі

бойқалақай (өс.)
 бойөсер
 бойөркен (бот.), бойөркенге
 бойтаса (әск.)
 бойтасалау
 бойтемір (кәс.), диірменнің
 бойтемірі
 бойтұмар (этно.)
 бойтұмардай
 бойұру
 бойұрушылық, бойұрушылығы
 бойшаңырақ
 бойымен, сол бойымен
 боққарын (сөйл.)
 боқмұрын (сөйл.)
 болометр
 болатком (көне)
 бомбапана
 бонопартизм
 борбас, борбас топырақ
 борбастақ, борбастақ тақыр
 борбастану, борбастанбау, борбастанған
 боркемік, боркемігі
 боркеміктену, боркеміктенбеу, боркеміктенген
 боркеміктеу
 боркеміктік, боркеміктігі
 боркөз (өс.), боркөзге, боркөзі
 бормәшине (мед.)
 бороментол
 бортас (геол.)
 бортмеханик, бортмеханикке,
 бортмеханигі
 бортсерік, бортсерігі
 боршакісе
 борыққамыс (өс.)
 борышқор
 борышқорлық, борышқорлығы
 борыштас
 босағаттар (кәде)
 босаралық, босаралығы
 босаралықсыз
 босаралықты
 босбелбеу, босбелбеу жігіт

босбелбеулену, босбелбеуленбеу, босбелбеуленген
 босбелбеулік, босбелбеулігі
 босжүріс, босжүріске салыну
 боскеуде, боскеуде адам
 босмойын (қару), босмойынға
 боссөзділік, боссөзділігі
 ботабүрген (өс.), ботабүргенге
 ботажусан (өс.), ботажусанға
 ботакөз (өс.)
 ботақұлақ (өс.), ботақұлағы
 ботамойын (этно.), ботамойынға
 ботатабан (өс.), ботатабанға
 бояутозаңдатқыш
 бояухана
 бояуүккіш
 бояушөп (өс.), бояушөбі
 бояушытыршық (өс.),
 бояушытыршығы
 бөбежапырақ (өс.), бөбежапырағы
 бөбекжай, бөбекжайға, бөбекжайы
 бөбекхана
 бөбесаяқ
 бөгіребас (сөйл.)
 бөденешөп (өс.), бөденешөбі
 бөкпенан (тамақ)
 бөксебасар, бөксебасар болу
 бөксебасты, бөксебасты қылу
 бөлімшеаралық
 бөренетасығыш
 бөртежусан (өс.)
 бөріауыз (кәс.), бөріауызы
 бөріаяқ (өс.), бөріаяғы
 бөрібасар (ит)
 бөрібұршақ (өс.), бөрібұршағы
 бөрігүл
 бөріжөке (өс.)
 бөрікбас (бот.)
 бөрікгүл (өс.)
 бөрікөз (өс.)
 бөріктастам: бөріктастам жер (этно.)
 бөріктастамақ (ойын), бөріктастамағы
 бөріқарақат (өс.)
 бөріқұлақ (өс.), бөріқұлағы

бөріқұлақ (ою-өрнек), бөріқұлағы
 бөріойнақ, бөріойнағы
 бөрітарақ (бот.), бөрітарағы
 бөрітіс (зоол.)
 бөсіркұрт (зоол.)
 бронепойыз, бронепойызы
 бронетанк, бронетанкіге, бронетанкісі
 бронетанкілік
 бронетранспортер, бронетранспортерге, бронетранспортері
 буақұрт (малишар.)
 будиірмен, будиірменге
 буқазан, буқазанға
 букұбыр, букұбыры
 буқозгалтқыш
 буқыздырғы
 бунақдене
 бунақденелі
 бунақденелілер (зоол.)
 бурабас, бурабас тышқан
 бусалқындатқыш (тех.)
 буынаралық (лингв.)
 буынаяқты, буынаяқты жәндік
 буынаяқтылар (зоол.)
 буынжазу (лингв.)
 буынқап (биол.), буынқабы
 буынқұрт (ауру), буынқұртқа, буынқұрты
 буынөрнек, буынөрнегі
 бұғықына (өс.)
 бұғымүк (өс.), бұғымүгі
 бұғыхана
 бұғышаруашылық, бұғышаруашылығы
 бұдырмия (өс.), бұдырмияға, бұдырмиясы
 бұзаубалық (зоол.), бұзаубалығы
 бұзаубас (зоол.)
 бұзаубас (өс.)
 бұзаубас: бұзаубас етік
 бұзауөрме (сөйл.)
 бұзауөрім (сөйл.), бұзауөрімі
 бұзаутаз (мал ауруы)
 бұзаутіс (қамшы)
 бұзаутіс, бұзаутіс тігіс
 бұзаушімген (өс.)
 бұзаухана

бұзықшөп, бұзықшөбі
 бұйдайбас (арамшөп)
 бұйдакендір (өс.)
 бұйдакеш
 бұйдапышақ, бұйдапышағы
 бұйрагүл (бот.)
 бұйрабүрген (өс.), бұйрабүргенге
 бұйрабірқазан, бұйрабірқазанға
 бұйражапырақ (өс.), бұйражапырағы
 бұйразығыр (өс.), бұйразығыры
 бұйракөбелек (зоол.), бұйракөбелегі
 бұйрақұлқайыр, (өс.), бұйрақұлқайыры
 бұйрақылыша (өс.)
 бұйрақымыздық (өс.), бұйрақымыздығы
 бұйрасораң (өс.)
 бұйратал (бот.)
 бұйраторғай (зоол.)
 бұйратоты (зоол.)
 бұйрашөп, бұйрашөбі
 бұқабас
 бұқакөздену, бұқакөзденбеу, бұқакөзденген
 бұқамсілемей (өс.)
 бұқаржа(й) (қару)
 бұқаршөп (өс.), бұқаршөбі
 бұқатана (құс)
 бұқатартыс (ойын), бұқатартысы
 бұқбас (құс)
 бұқпаторғай (зоол.)
 бұланмүйіз (өс.), бұланмүйізі
 бұлаңқұйрық (аттың жүрісі), бұлаңқұйрығы
 бұлаңқұйрықтату
 бұлдырықот (өс.), бұлдырықоты
 бұлдырықшөп (өс.)у бұлдырықшөбі
 бұлүйрек, бұлүйрегі
 бұрамажапырақ (бот.), бұрамажапырағы
 бұраматамыр (бот.)
 бұрандакескіш
 бұрантабан: бұрантабан етік
 бұраңбас (зоол.)
 бұраубас (зоол.)
 бұрғыбас (кен.)
 бұрғытәж (тех.)
 бұршақбіте

бұршаққап (бот.), бұршаққабы
 бұршаққоңыз (зоол.), бұршаққоңызы
 бұршаққын (өс.), бұршаққынға
 бұршаққынша
 бұрымбалық, бұрымбалығы
 бұрыстүйірлік (геол.), бұрыстүйірлігі бұрыстүйірлік құрылым
 бұрыстық, бұрыстығы
 бұрышөлішер
 бұрышөлішеуіш, бұрышөлішеуіш құрал
 бұрышсауыт, бұрышсауыты
 бұрыштаран (өс.), бұрыштаранға
 бұрыштістілер (зоол.)
 бұтадән (өс.), бұтадәнге
 бұтакескіш
 бұтақараған (өс.), бұтақарағанға
 бұтақмұртты: бұтақмұртты шаян тәрізділер (зоол.)
 бұташарбақ, бұташарбағы
 бүйенқұрт (мал ауруы),
 бүйенқұртқа, бүйенқұрты
 бүйенішек (анат.), бүйенішегі
 бүйрекүсті, бүйрекүсті бездері (анат.)
 бүйрекшай (өс.), бүйрекшайға, бүйрекшайы
 бүйрекше
 бүйрекіріңдік (ауру), бүйрекіріңдігі
 бүйіржелкелілер (зоол.)
 бүйірсызық, бүйірсызығы
 бүкіләлемдік
 бүкілеуропалық
 бүкілқазақстандық
 бүкілодақтық
 бүкілресейлік
 бүкілхалықтық
 бүлікбасы, бүлікбасына, бүлікбасысы
 бүргешөп (өс.), бүргешөбі
 бүргенторғай (құс)
 бұрменан (тағам), бұрменанға
 бұрметікен (өс.), бұрметікенге
 бұрсігүні
 бүрікнебалық, бүрікнебалығы
 бізбелдік (өс.), бізбелдігі
 бізбілдік (қолөнер), бізбілдігі
 бізкесте (қолөнер)
 бізқұйрық (құс.), бізқұйрығы

бізөкше, бізөкше туфли
бізтұмсық (жәндік), бізтұмсығы
бізтұмсық, бізтұмсық шағала (құс)
бізтұмсық шөже (құс)
білтас
білтетартқыш (құрал), білтетартқышы
білтешам
білімқұмар
білімқұмарлық, білімқұмарлығы
біраз, біраз ғана
біраздан, біраздан бері біразданкейін
бірайдам: бірайдым жер
біралқым: біралқым жіп
біралуан: біралуан болу
біралуандас
біралуандану, біралуанданбау,
біралуанданған
бірасар (қару)
бірасым: бірасым ет
бірасымдай
біраттам: біраттам жер
біратым: біратым насыбай
бірауыз: бірауыз сөз
бірауыздан
бірауызды, бірауызды шешім
бірауыздылық, бірауыздылығы
бірауық
бірбағыныңқы (инф.),
бірбағыныңқы бағдарлама
бірбағыттық (инф.), бірбағыттық тізім
бірбайлар (жерг.), бірбайлар орамал
бірбауыр, бірбауыр жер
бірбақайлы (биол.), бірбақайлы жануарлар
бірбет, бірбет адам
бірбеткей, бірбеткей кісі
бірбеттілік, бірбеттілігі
бірблоқты (тех.), бірблоқты сорғы
бірбілем: бірбілем құйрық
бірбеткейлік, бірбеткейлігі
бірдауыстылық (муз.), бірдауыстылығы
бірдәрежелі (инф.)
бірдеңгейлі
біржайлы, біржайлы күн кешу

біржақты, біржақты болу
 біржақтылық, біржақтылығы
 біржамбастау, біржамбастап отыру
 біржарымдап
 біржасушалы
 біржелілі
 біржер: біржер сұлы егу
 біржола
 біржолата
 біржолға, біржолға кешіру
 біржолғы, біржолғы жәрдемақы (қоз.-әлеум.) біржолғы рұқсаттама
 біржолы, біржолы ретін табу
 біржөргем: біржөргем жіп
 біржұтым: біржұтым су
 біржылдық: біржылдық екпе шөп (ауылшар.)
 біріірім: біріірім жүн
 біркамералы
 біркелкі, біркелкі нарық
 біркелкілену, біркелкіленбеу, біркелкіленген
 біркелкілеу
 біркелкілік, біркелкілігі
 біркиер: біркиер киім
 біркісілік, біркісілік орын
 біркөш: біркөш жер
 біркүндік, біркүндік жол
 бүркіндіктер (зоол.)
 бірқабатты, бірқабатты үй
 бірқадам: бірқадам жер
 бірқазан (құс), бірқазанға
 бірқайнатым: бірқайнатым шай
 бірқақпай (әзіл-сықақ)
 бірқалыпты, бірқалыпты жағдай
 бірқалыпсыз
 бірқалыптылық, бірқалыптылығы
 бірқатар, бірқатар мәселе
 бірқилы
 бірқызық
 бірқос: бірқос аяң
 бірқұлақ: бірқұлақ су
 бірқұралыптас: бірқұралыптас дос
 бірқыдыру, бірқыдыру жер
 бірқыдыру сөз
 бірімәнді: бірімәнді функция (мат.)

бірмәнсіздік (инф.), бірмәнсіздігі
бірмойын: бірмойын жер (ауылғиар.)
бірмұнша
бірмүше (мат.)
бірмінез
бірнегізді, бірнегізді қышқылдар
бірнеше
бірнешеу
бірорынды (инф.), бірорынды тапсырма
бірорталықтандыру
бірорталықтану,
бірорталықтанбау,
бірорталықтанған
бірөкпелілер (зоол.)
бірөлшемді
бірөңкей
бірөтпелі
бірпалаталы: бірпалаталы парламент (саяси)
бірпалаталық
бірпартиялы
бірпартиялық: бірпартиялық мемлекет (саяси)
бірразрядты
біррангілі
бірреттік
бірреттілік
бірсалар: бірсалар текемет
бірсалым: бірсалым тұз
бірсарын, бірсарынмен орындау
бірсарынды, бірсарынды дауыс
бірсарындылық, бірсарындылығы
бірсатылы
бірсауым: бірсауым сүт
бірсәрі
бірсөзді, бірсөзді жігіт
бірсөзділік, бірсөзділігі
бірсыдырғы
бірсыдырым: бірсыдырым таспа
бірсыпыра
біртабан: біртабан жақын
бірталай
бірталайғы
бірталайдан
біртанаулылар (зоол.)

біртапсырмалы
 біртартар: біртартар орамал
 біртегіс, біртегіс ету
 біртектес
 біртекті, біртекті этнос (тар.)
 біртектілік, біртектілігі
 біртеңгелік (ақша)
 біртесіктілер (зоол.)
 біртиындық, біртиындық құны жоқ
 біртоға
 біртоғыз (этно.)
 біртуар: біртуар азамат
 біртума (түйе)
 біртурам: біртурам ет
 біртұтам: біртұтам қи
 біртұтас
 біртүйір (өлішем)
 біртүлек (саят.)
 біртүрлі, біртүрлі болу
 біртүсті, біртүсті мата
 біртілді, біртілді халық
 біртілім: біртілім нан
 біртістем: біртістем ет
 біруыс, біруыс бидай
 бірұрт (сөйл.), бірұрт адам
 бірұрттам, бірұрттам су
 бірүзім, бірүзім нан
 бірүйлі: бірүйлі өсімдіктер (бот.)
 бірүлгі
 бірүлгілік
 біршағым: біршағым қант
 біршайқам: біршайқам май
 біршама
 біршөкім: біршөкім мақта
 біршөмішті
 біршымышым: біршымышым шай
 бірыңғай
 бірыңғайландыру (қоғ.-саяси)
 бірыңғайлану, бірыңғайланбау, бірыңғайланған
 бірыңғайлату
 бірыңғайласу, бірыңғайласса, бірыңғайласшы
 бірыңғайлау
 бірыңғайлық, бірыңғайлығы

бірінішіреттік
бітеубас: бітеубас етік
бітеугүл (бот., бутон)
бітеумүйізді: бітеумүйізді жануарлар(зоол.)
бітеумүйізділер (зоол.)
бітімишарт

В

вакуумөлішеуіш, вакуумөлішеуіші
вариометр (тех.), вариометрге, вариометрі
вафлипісіргіш
велодром
велокросс, велокросқа, велокросы
велосапар
велосипед, велосипед тебу
велоспорт
велотрек, велотрекке, велотрегі
VELOшабандоз (спорт)
вирустасығыш
витасфера (геол.)
вольтметр, вольтметрге,
вольтметрі
вольфрам
вольфрамит, вольфрамитке

Г

газанықтағыш
газбаллонды, газбаллонды қару
газесептегіш (құрал)
газжұғыш
газжұтқыш
газкамера
газконденсат
газқұбыр, газқұбыры
газқыздырғыш
газмотор
газотын, газотынға, газотыны
газөлішеуіш (құрал), газөлішеуіші
газөңдеу, газөңдеу зауыты
газөткізгіш
газпана
газпеш
газсауыт, газсауыты
газтазалағыш (мәшине)
газталдағыш

газтурбина
 газтурбиналық, газтурбиналыққозғалтқыш
 газтұмылдырық, газтұмылдырығы
 газтұтқыш
 газүрлегіш
 газшам
 гальваноскоп, гальваноскопы
 гаплобактериялар
 гастрозэнтерит (мед.)
 гастрозэнтерология (мед.)
 гауһарпұрыш (көне)
 гелиоқондырғы
 гелиометр (тех.), гелиометрге, гелиометрі
 гелиотехника
 гелиофизика
 гелиоэнергетика
 гельминтологиялық
 геоақпарат, геоақпарат жүйелері
 геобиосфера
 геоботаника
 геоботаникалық, геоботаникалықкарта
 геогигиена
 геожүйе
 геометрия
 геометриялау
 геометриялық, геометриялықнішін
 геомеханика
 геоморфолог, геоморфологке, геоморфологі
 геоморфология
 геоморфологиялық
 геоморфологиялық ауытқу
 геоөсімдіктану
 геоөсімдіктанушы
 геосаясаткер
 геосаяси, геосаяси түзілім
 геосфера
 геосфералар
 геотектоника
 геотехника
 геотехникалық
 геотехнология
 геотехнологиялық
 геотехнологиялық әдістер

геоцентрлік
геофизик, геофизикке, геофизигі
геофизика
геофизикалық, геофизикалықбарлау
геохимик, геохимикке, геохимигі
геохимия
геохимиялық геохимиялық белдем
геохронология геохронологиялық
геоэкология
геоэкологиялық
геоэкономикалық
геоэнергетика
гидроавиация
гидроавтомат
гидроагрегат
гидроайырғыш
гидроакустика
гидроакустикалық
гидроакустикалық барлау
гидробарлаушы
гидробиолог, гидробиологке,
гидробиологі
гидробиология
гидробиологиялық
гидробиосфера
гидрогеолог, гидрогеологке,
гидрогеологі
гидрогеология
гидрогеологиялық
гидрогеологиялық алап
гидрогеометрия
гидрогеохимия
гидрогеохимиялық
гидрограф
гидрографикалық,
гидрографикалық атырап
гидрография
гидродинамика
гидродинамикалық,
гидродинамикалық ауытқу
гидрожетек, гидрожетегі
гидрокөтергіш
гидроқақпақ, гидроқақпағы

гидрометеоролог, гидрометеорологке, гидрометеорологі
гидрометеорология
гидрометеорологиялық:
гидрометеорологиялық жағдай
гидрометрия (хим.)
гидрометриялық:
гидрометриялық желі
гидромеханика
гидростансы
гидросфера
гидротасымал
гидротехника
гидротехникалық
гидротехникалық есептеу
гидротурбина (тех.)
гидроұрғыш
гидроұшақ, гидроұшағы
гидроүйінді
гидрофизика
гидрофизикалық
гидрохимия
гидрохимиялық, гидрохимиялықауытқу
гидрошахта
гидроэкология
гидроэкструзия (кен.)
гидроэлеватор
гидроэлектрстансы
гидроэнергетикалық
гигроскоп, гигроскопы
гигроскопиялық
гипербазит (кен.)
гипербайланыс
гипержазықтық, гипержазықтығы
гипермаркет
гипсбетон, гипсбетонға, гипсбетоны
гипскартон, гипскартонға, гипскартоны
гипстермометр
гиракодонттар (зоол.)
гиракотерий (зоол.)
гирудотерапия
гистофизикалық
глоттогенез
глоттогения

глоттогениялық
 глоттология (лингв.)
 глоттохронология
 гомеотерапия
 гомогендеу
 гомогенді, гомогендімультимплекстеу
 гомогендік, гомогендік желі
 гомосексуалдық
 гомосфера
 граммжазу
 гүланалық, гүланалығы
 гүлдақес
 гүлдесте
 гүлжал
 гүлжапырақ, гүлжапырағы
 гүлжапырақша (бот.)
 гүлжемір (биол.)
 гүлзар
 гүлкекіре
 гүлкесте
 гүлкіндік, гүлкіндігі
 гүлмайса
 гүлорам
 гүлсабақ (бот.), гүлсабағы
 гүлсағақ, гүлсағағы
 гүлсалғыш
 гүлсауыт, гүлсауыты
 гүлсерік (бот.), гүлсерігі
 гүлтабан (бот.), гүлтабанға
 гүлтамақ (бот.), гүлтамағы
 гүлтасу (су тасқыны түрі)
 гүлтәж (әдеб.)
 гүлтостағаниша (бот.)
 гүлтұғыр (бот.)
 гүлшанақ (бот.), гүлшанағы
 гүлшеңбер
 гүлшетен, гүлшетенге, гүлшетені
 гүлшоғыр
 гүлшоқ (букет), гүлшоғы
 гүлшырмауық, гүлшырмауығы
 гүлшік (бот.), гүлшігі
 F
 ғайыпана (діни)

ғайыппір (діни)
ғаламтор
ғаламшар (астр.)
ғаламшараралық
ғаламшарлық
ғарышайлақ, ғарышайлағы
ғарышкеме
ғарышкер
ғибадатхана

Д

дабылхат
дайратерме (ою-өрнек)
дактилография
дактилология (пед.)
дактилоскопия (заң)
дактилоскопиялық,
дактилоскопиялық тіркеу
далабезер
далантопшы (өс.)
даңққой
даңққойлану, даңққойланбау, даңққойланған
даңққойлық, даңққойлығы
даңққұмар
даңққұмарлық, даңққұмарлығы
дараауыз, дараауыз мылтық
дарабас: дарабас ершін (өс.)
дарабасшылық, дарабасшылығы
дарабоз
дарагүлді, дарагүлді өсімдік
дарагүлділер (бот.)
даражапырақты
даражапырақтылар (бот.)
даражарнақты, даражарнақтыөсімдік
даражарнақтылар (бот.)
даражемістер (бот.)
дарақтанған
дарақтәріздес
дарқоңыр, дарқоңыр үйрек
датаграмма (инф.)
датафакс (инф.)
дауқұмар
дауқұмарлық, дауқұмарлығы
дауылпазтекестер (зоол.)

дауырбақа: дауырбақаауызы(биол.)
дәйексөз
дәкетаңғыш
дәкетаңғыштау
дәмжапырақ, дәмжапырағы
дәмқабық, дәмқабығы
дәмқосар
дәмтатымдық, дәмтатымдығы
дәмтұздық, дәмтұздығы
дәмхана
дәнасар(өс.)
дәнжарғыш, дәнжарғыш мәшине
дәнекүс(делқұлы)
дәнекүстену, дәнекүстенбеу,
дәнекүстенген
дәнекүстеу
дәнекүстік, дәнекүстігі
дәнқұрт(зоол.), дәнқұрт қоңызы
дәнсепкіш, дәнсепкіш мәшине
дәнтазалауыш, дәнтазалауышмәшине
дәретхана
дәрумай, дәрумайы
дәріқобдиша
дәріқорап, дәріқорабы
дәрісхана
дәріхана
дәріханашы
дәуқаршыға (зоол.)
дәуірнама
демалыс, демалыс күні демалысуақыты демалыс үйі
демаркация (саяси)
демаркациялау
демаркациялық, демаркациялықсызық
демаркетинг (экон.),
демаркетингіге, демаркетингісі
демеуқаржы (экон.)
демеуқаржылық,демеуқаржылығы
демсерік, демсерігі
демтесік, демтесігі
дендробақ, дендробағы
денешынықтыру, денешынықтырусабағы
дереккөз
дерекқор

дерекнама
дерекнамалық
деректану
дернәсіл (биол.)
дертменді (көне)
дертмене (көне)
диазоқозғалыс
диамагнетизм
диетасхана
дискжетек (инф.), дискжетегі
диэлектрик, диэлектрикке,
диэлектригі
диэлектрлік, диэлектрліккүшейткіш
доғабас: айылдың доғабасы
доланкесер
долантопшы
доңызқоға (өс.)
доңызот (өс.)
доңызөлең (өс.)
доңызсырт (өс.)
доңызтарақ (өс.)
доптаяқ, доптаяғы
допшоқпар
дөңмаңдай (балық)
дуахандық (көне.)
думанхана
дүниежанды
дүниежандылық, дүниежандылығы
дүниежүзі, дүниежүзі тілдері
дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы
дүниежүзілік, дүниежүзілік валюта жүйесі
дүниежүзілік сауда ұйымы
дүниеқоңыз
дүниеқоңыздану, дүниеқоңызданбау, дүниеқоңызданған
дүниеқоңыздау
дүниеқоңыздық, дүниеқоңыздығы
дүниеқор
дүниеқорлық, дүниеқорлығы
дүниеқұмар
дүниеқұмарлану, дүниеқұмарланбау, дүниеқұмарланған
дүниеқұмарлық, дүниеқұмарлығы дүниелі
дүниетану
дүниетаным

дүниетанымдық
 дүрдараз, дүрдараз болу
 дүрдараздай
 дүрдараздандыру
 дүрдараздану, дүрдаразданбау, дүрдаразданған
 дүрдараздық, дүрдараздығы
 дүрдеараз
 дыбысбәсеңдеткіш, дыбысбәсеңдеткіш құрылғы
 дыбысжазғыш, дыбысжазғыш құрал
 дыбысхана
 дымбілмес
 ділбас (ауру)
 дінаралық
 дінбасы, дінбасына, дінбасысы
 дінбасылық, дінбасылығы
 дінбұзар
 дінбұзарлық, дінбұзарлығы
 дінқарындас, дінқарындас елдер
 дінтану
 дінтанушы
 Е
 ебейбасты: ебейбасты бұғы
 ебеқаңбақ (өс.), ебеқаңбағы
 ебіртіл (көне)
 егеуқұйрық (тышқан),
 егеуқұйрығы
 егеуқұйрықтай
 егеуқұм
 егеутіс
 егеушөп, егеушөбі
 егізекі, егізекі болмау
 егізекілік, егізекілігі
 егінжай
 егіниаруашылық,
 егіниаруашылығы
 егісдаласы
 егісжай
 езбалдақ, езбалдағы
 езмалта
 езмалталау
 езмалталық, езмалталығы
 езутартар
 екеуара, екеуара әңгіме

екіағайынды(ақпан)
екіарада, сол екіарада
екіаяқты, екіаяқты арба
екібасқа, екібасқа нәрсе
екібастан
екіжақты, екіжақты қатынастар
екіжақты мәміле
екіжақтылық, екіжақтылығы
екіжүзді, екіжүзді адам
екіжүзділік, екіжүзділігі
екіқабат, екіқабат әйел
екімүше (мат.)
екімүшелік (мат.), екімүшелігі
екімыңдық(ақша), екімыңдығы
екінегізді, екінегізді қышқылдар
екіншігәрі
екіортада, екіортада келіп қалу
екісөзді, екісөзді кісі
екісөзділік, екісөзділігі
екіталай
екітілді, екітілді сөздік
екітілділік(лингв.), екітілділігі
екіойлы, екіойлы болу
екіұдай
екіұшты
екіұштылану, екіұштыланбау,екіұштыланған
екіұштылау
екіұштылық, екіұштылығы
екпежуа (өс.)
еларалық
Елбасы, Елбасына, Елбасысы
елбасылық, елбасылығы
елбегі(көне)
елбұзар
елекшөп(өс.), елекшөбі
елжанды
елжандылық, елжандылығы
елкезбе
елкезер (құрал)
елқорғағыштық (терм.),елқорғағыштығы
елқорығыш
елқорығыштық, елқорығыштығы
елорда

елордалық, елордалығы
елтаңба
елтаңбалы, елтаңбалы мөр
елтаңбалық
елубасы (көне), елубасына, елубасысы
елубасылық, елубасылығы
елупай
елікшөп (өс.), елікшөбі
емарша (өс.)
емдәм (диета), емдәм мәзірі
емдәмтану
емдәмтанушы (диетолог)
еменжапырақ (өс.), еменжапырағы
еменжарқы
еменқұлақ (өс.), еменқұлағы
ементұмсық (зоол.), ементұмсығы
еменшөп (өс.), еменшөбі
емкекіре (өс.)
емқара (ауру)
емтікен(өс.), емтікенге
емхана
емханалық
емшекқап, емшекқабы
емшектартқыш
емшектас
емшектес
емшырмауық(өс.), емшырмауығы
емізіктамыр(бот.)
енбау(анат.), енбаудың қабынуы
еңбекақы
еңбекақылы, еңбекақылы демалыс
еңбеккүн
еңбекқор
еңбекқорлық, еңбекқорлығы
еңбексүйгіш
еңбексүйгіштік, еңбексүйгіштігі
еңлікгүл (өс.)
ербасты, ербасты болу
ерғаишты, ерғаишты болу
ержайдақ (бедеу бие), ержайдағы
ержанды
ержеткен, ержеткен ұл
ержүрек

ержүректік, ержүректігі
 еркекбуын (өс), еркекбуынға
 еркекжанды
 еркекжандылық,
 еркекжандылығы
 еркекқырыққұлақ (бот.), еркекқырыққұлағы
 еркектас (диірменнің тасы)
 еркекшөп (өс.), еркекшөбі
 еркөкірек
 еркөңілді
 ермексаз (пластилин)
 ерсағыз (өс.)
 ерінгүл(өс.), ерінгүлге, ерінгүлі
 ерінгүлділер (бот.)
 есалаң
 есалаңдану, есалаңданбау, есалаңданған
 есалаңдық, есалаңдығы
 есекаяқтылар
 есекжем (ауру)
 есекқұрт
 есекқырған
 есекмия (өс.)
 есектартыспақ(ойын), есектартыспағы
 есектас(этно.)
 есептаяқ(кәс.), есептаяғы
 ескекаяқ, ескекаяқ жануарлар
 ескекаяқ құстар
 ескекаяқ шаяндар
 ескекаяқтылар (зоол.)
 ескекпәре
 ескектұмсық (балық), ескектұмсығы
 естекишөп (өс.), естекишөбі
 есікашар (кәде)
 есікбау
 етасым, етасым уақыт
 етекбасты, етекбасты болу
 етекбастылық, етекбастылығы
 етеккір
 етекқұмар
 етекқұмарлық, етекқұмарлығы
 етектас (кәс.)
 етжапырақ (бот.), етжапырағы
 етжеңді

етжеңділік, етжеңділігі
 еткеншай
 еткомбинат, еткомбинаты
 еткөйлек, еткөйлегі
 еткөрпе
 еткүрке
 етқоректі, етқоректі жануарлар
 етқоректілер (зоол.)
 етпісірім, етпісірім уақыт
 еттартқыш (құрал)
 еттұмсықты, еттұмсықтыжануарлар (зоол.)
 еттұмсықтылар (зоол.)
 етхана
 етшапқы (құрал)
 еуронарық, еуронарығы
 ешбір
 ешкібұршақ (өс.), ешкібұршағы
 ешкібүлдірген (өс.)
 ешкібүлдіргенге
 ешкіемер (зоол.)
 ешкіжапырақ (өс.), ешкіжапырағы
 ешкіқоңырау (өс.)
 ешкіқотыр (ауру)
 ешкіқұйрық (өс.), ешкіқұйрығы
 ешкімия (өс.)
 ешкіөлмес (өс.)
 ешкісабақ (өс.), ешкісабағы
 ешкісасыр (өс.)
 ешкітал (өс.)
 ешкішөп (өс.)
 ешқайда
 ешқайсысы, ешқайсырына,
 ешқайсысылары, ешқайсысының, ешқайсысынан,
 ешқайсысымен, ешқайсысымыз
 ешқандай
 ешқашан, ешқашан да
 ештеме ж. ештеңе
 ештеңе ж. ештеме
Ж
 жабықтұқымдылар (бот.)
 жағажай
 жағажайлық
 жағармай (тех.)

жаздыгүні
жайбасар
жайбасарлық, жайбасарлығы
жайқайтарғыш (тех.)
жайлаугүл (өс.)
жайнамаз
жайтабан, жайтабан етік
жайтартқыш
жақауызды: жақауызды жәндіктер
жақауыздылар (биол.)
жақмоншақ, жақмоншағы
жақпартас (геогр.)
жалақы
жалақылы
жалақысыз
жалаңашталу
жалаңаштану, жалаңаштанбау, жалаңаштанған
жалаңаштау
жалаңаштық, жалаңаштығы
жалаңаяқ
жалаңаяқтық, жалаңаяқтығы
жалаңбас
жалаңбастану, жалаңбастанбау, жалаңбастанған
жалаңбұт
жалаңқат (сауыт)
жалаңтұқым
жалаңтікен (өс.), жалаңтікенге
жалауқазық (өс.), жалауқазығы
жалбызтікен (бот.), жалбызтікенге
жалғызаяқ, жалғызаяқ жол
жалғызбас, жалғызбас жүру
жалғызбасты, жалғызбасты әйел
жалғызбастылық, жалғызбастылығы
жалғызілік
жалғызілікті
жалғызіліктілік, жалғызіліктілігі
жалқаяқ (мал ауруы), жалқаяғы
жалқаяқтай
жалқаяқтану, жалқаяқтанбау, жалқаяқтанған
жалқұйрық (өс.), жалқұйрығы
жалқұм (әск.)
жалмаңқұлақ (өс.), жалмаңқұлағы
жалмауыз, жалмауызы

жалмауыздай
жалмауыздану, жалмауызданбау, жалмауызданған
жалмауыздық, жалмауыздығы
жалпақшешей
жалпақшешейлену, жалпақшешейленбеу, жалпақшешейленген
жалпақшешейлік, жалпақшешейлігі
жалпыадамзаттық
жалпықалалық
жалпымемлекеттік
жалпытүркілік
жалпыұлттық
жалпыэкономикалық
жалпыхалықтық
жалтаңкөз, жалтаңкөз ету
жалтаңкөздену, жалтаңкөзденбеу, жалтаңкөзденген
жалтаңкөздік, жалтаңкөздігі
жалынгүл
жамағайынсыз
жаманқұлақ (өс.), жаманқұлағы
жамансары (зоол.)
жамауқат (өс.)
жамбасақы
жамбасбүрге (зоол.)
жамбасқалта
жамбасқұрт (зоол.)
жамбассипар (көне)
жамбаспұл
жаназа, жаназасын шығару
жаназалау
жаназалы
жаназасыз
жаназашы
жаналар
жаналардай
жаналқым, жаналқымға алу
жаналғыш
жаналғыштай
жанамагүл
жанаматамыр
жанаргүл (өс.)
жанармай (тех.)
жанартас (хим.)
жанартау

жанартаутану
жанартаутекті
жанауыз (құрал),өгізге жанауызсалу
жанбағыс
жанжалқұмар
жанжалқұмарлық,жанжалқұмарлығы
жанжәбіл (өс.)
жанкешті
жанкештілік, жанкештілігі
жанкүйер, жанкүйер қауым
жанкүйер (спорт.)
жанкүйерлік, жанкүйерлігі
жанкүйттеушілік,жанкүйттеушілігі
жанқалта
жанқияр
жанқиярлық
жанқұмарлық, жанқұмарлығы
жансарай
жансауға, жансауға қылды
жансауға сұрады
жансауғалау жансауғалаушылық,жансауғалаушылығы
жансебіл
жансебілдік, жансебілдігі
жанталас
жанталастыру
жанталасу, жанталасса
жанталасушылық,жанталасушылығы
жантану
жантәсілім, жантәсілім ету
жантәсілім қылу
жанторсық, жанторсығы
жантүршігерлік
жантиныштық, жантиныштығы
жануартану
жаншошырлық
жаншөп (өс.),жаншөбі
жаңабайлар (кәде)
жаңақызыл (өс.)
жапырақжегі (зоол.)
жапырақтану, жапырақтанбау
жапырақтеңге (өс.)
жапырақшайыр (өс.)
жаракімалла

жарарқа (зоол.)
 жаратылыстану, жаратылыстану ғылымдары
 жарғаққанатты, жарғаққанаттысона
 жарғаққанаттылар (зоол.)
 жаркеуек
 жарқабақ, жарқабағы
 жарқағаз
 жарқынгүл (өс.)
 жарнаматақта
 жарнапұл
 жартас
 жартасша
 жартыжылдық (терм.), жартыжылдығы
 жарықгүл (өс.)
 жарықдәрі (өс.)
 жарыққоңыз (зоол.)
 жарықөлішеуіш, жарықөлішеуіші
 жарықсезгіш
 жарықсезгіштік (терм.), жарықсезгіштігі
 жарықсүзгі
 жарықсүйгіш
 жарықсүйгіштік (биол.), жарықсүйгіштігі
 жарықтұқымдылар (бот.)
 жарықтүсіргіш, жарықтүсіргіш аппарат
 жарымес
 жарыместену, жарыместенбеу, жарыместенген
 жарыместеу
 жарыместік, жарыместігі
 жарымжан, жарымжанға
 жарымжандық, жарымжандығы
 жарысқазан (этн.), жарысқазанға
 жарыссөз
 жарыстас
 жасаңиөп (өс.), жасаңиөбі
 жасбуын (өс.), жасбуынға
 жасөспірім, жасөспірімі
 жастықағаш
 жастықжапқыш
 жастыққап, жастыққабы
 жасынтас
 жатағангүл (өс.)
 жатақхана
 жатақханалас

жатақханалық
 жатбауыр
 жатбауырлық, жатбауырлығы
 жатжерлік, жатжерлігі
 жатжұрттық, жатжұрттығы
 жатпейіл
 жатынүй (ұйықтайтын бөлме)
 жатынүйлік, жатынүйлік жиһаз
 жатыпатар
 жатыпішер
 жатырқабық, жатырқабығы
 жаубасар
 жаубүйрек (тағам), жаубүйрегі
 жауғанды
 жауғапырақ (өс.), жауғапырағы
 жауғұмыр (өс.), жауғұмыры
 жауғұмыр (анат.), жауғұмыры
 жауғүмілдік
 жауғүрек (этн.), жауғүрегі
 жауғүрек, жауғүрек адам
 жауғүректену, жауғүректенбеу, жауғүректенген
 жауғүректік, жауғүректігі
 жауқөбелек, жауқөбелегі
 жауқөздік, жауқөздігі
 жауқабақ, жауқабақ болу
 жауқазын, жауқазынға
 жауқазындай
 жауқарын (әс.), жауқарынға
 жауқияқ (өс.), жауқияғы
 жаутерек (өс.), жаутерегі
 жауторғай
 жаушалғын (әс.), жаушалғынға
 жаушүмілдік (өс.), жаушүмілдігі
 жаушымышық, жаушымышығы
 жаушымылдық (өс.), жаушымылдығы
 жаушырмауық (әс.), жаушырмауығы
 жауынкұрт (зоол.), жауынкұртқа
 жауырынтақ(ауру), жауырынтағы
 жаһаттас
 жаяуғжол
 жаяуғжарыс (спорт)
 жаяуғсоқпақ(тротуар), жаяуғсоқпағы
 жәндікжойғы (хим.)

жәрдемақы
жебежапырақ(өс.), жебежапырағы
жебіршөп(өс.), жебіршөбі
жегіқұрт, жегіқұртқа, жегіқұрты
жеделсаты
жеделхат
жезаяқ (қыдырымпаз)
жезкіік, жезкіігі
жезкііктей
жезкөмей
жезқанат
жезқобыз
жезөкше
жезөкшелік, жезөкшелігі
жезтаңдай, жезтаңдай әніші
жезтұяқ
жезтырнақтай
жекеауыз (көне, мылтық)
жекебас, жекебасқа табыну
жекебасты
жекетұлға
жекетұлғалық
жеккөру, жеккөрінішті, жеккөрінішті болу
жеккөрініштілік, жеккөрініштілігі
желайдар (өс.)
желауыз (көпсөзді)
желаяқ (жүйрік), желаяғы
желбағар
желбақай (жүйрік)
желбас (өс.)
желбас (желікпе адам)
желбастық, желбастығы
желбау
желбезек, желбезегі
желбезексіз
желбезектынысты (зоол.)
желбезектыныстылар (зоол.)
желбесік, желбесігі
желбөгет
желбуаз
желбұйда
желбүйрек
желдиірмен, желдиірменге

желжуан
желекқанатты, желекқанатты
жәндіктер
желекқанаттылар (зоол.)
желжалақ (ауру), желжалағы
желкебау
желкөз
желкөк
желкөңіл, желкөңіл болу
желкөңілдік, желкөңілдігі
желқабық, желқабығы
желқайық, желқайығы
желқобыз, желқобызы
желқом, желқом ер
желқума
желқуық, желқуық жылқы
желқұрсақ
желқұяң (ауру)
желмая
желмаядай
желмаяша
желорай
желөкпе
желөкпелену, желөкпеленбеу, желөкпеленген
желөкпелік, желөкпелігі
желтабан (жүйрік)
желтартқыш
желтимес
желтоқсан, желтоқсанға
желтоқсанышы, желтоқсанышылар,
желтоқым (мал ауруы)
желтосар
желұшық (ауру), желұшығы
желшешек (ауру), желшешегі
желібау
желікбас, желікбас адам
желікбастық
желікқұмар
желікқұмарлық, желікқұмарлығы
желімайлар этн.)
желімбасақ (өс.), желімбасағы
желінқап, желінқабы
желінқұрт, желінқұртқа, желінқұрты

желінсаба
желінсау
жемазық, жемазығы
жембасар
жембұршақ (ауылиар.), жембұршағы
жемжәміл
жемқабақ (ауылиар.), жемқабағы
жемқарбыз (ауылиар.)
жемқор
жемқорлық, жемқорлығы
жемқұмар
жемқұмарлық, жемқұмарлығы
жемсау
жемсаулы
жемсаулық, жемсаулығы
жемсауыт, жемсауыты
жемтамыр
жемхана
жемишөп, жемишөбі
жемишөптік
жеміссабақ (бот.), жеміссабағы
жеміссазақ (бот.), жеміссазағы
жеміссерік (бот.), жеміссерігі
жеңқап
жеңсікқой
жеңсікқойлық, жеңсікқойлығы
жеңтүп, көйлектің жеңтүбі
жерағаш (соқа)
жералма
жералмұрт
жерасты, жерасты суы
жербалишық
жербарақ, жербарағы
жербас
жербасар
жербауырсақ (өс.), жербәуырсағы
жербояу
жербүрге
жеребекұмар
жеребекұмарлық, жеребекұмарлығы
жеремшек, жеремшегі
жержаңзақ, жержаңзағы
жержастық (өс.), жержастығы

жержүзі, жержүзін мекендеу
 жержүзілік
 жержыртқыш
 жериеленушілік, жериеленушілігі
 жеркезбе
 жеркепе
 жеркүзеткіштік (көне), жеркүзеткіштігі
 жерқазан, жерқазанға
 жерқазба
 жерқойма
 жерқонақ (өс.)
 жерқорушы
 жерқосақ (өс.), жерқосағы
 жерқылаң (түс)
 жермай
 жерорта, жерорта жас
 жерошақ, жерошағы
 жерсабақ (өс.), жерсабағы
 жерсабын (өс.), жерсабынға
 жерсағыз (өс.)
 жерсоғар (ат тұяғының өкішелігі)
 жерсуарғыш, жерсуарғыш агрегат
 жертаған, жертағаны
 жертағандау
 жертамыр (бот.)
 жертану
 жертары (өс.)
 жертезек, жертезегі
 жертесер (тышқан)
 жертөле
 жертөсек, жертөсегі
 жерұйық, жерұйығы
 жерұйықтай
 жерұшық, жерұшығы
 жерүсті
 жершай
 жершөп
 жерікас (этно.)
 жетібасты, жетібасты жалмауыз
 жетіжылдық (жоспар)
 жетіқарақшы
 жетінан (этно.)
 жидеағаш, жидеағаштар

жиделібайсын: жиделібайсын жер
жиекбау (қолөнер)
жиекжіп (тоқыма), жиекжібі
жиенқұрық (ырым), жиенқұрығы
жиеншар
жиматарғақ (өс.), жиматарғағы
жиналма, жиналма сап(әск.)
жиһанкөз
жиырмабір (ойын)
жолазық, жолазығы
жолагасы, жолагасына, жолагасысы
жолайрық, жолайрығы
жоларалық
жолашар (ырым)
жолаяқ (ырым), жолаяғы
жолбасар
жолбасарлық, жолбасарлығы
жолбасшы
жолбасшылық, жолбасшылығы
жолбасы
жолбасылық, жолбасылығы
жолбике
жолбикелік, жолбикелігі
жолдамақағаз
жолдаухат
жолдорба
жолжазба
жолжелекей (өс.)
жолкезер
жолкесер
жолкөрсеткіш
жолкілем
жолкіре
жолқағаз (терм.)
жолсапар (терм.)
жолсерік, жолсерігі
жолсоқты, жолсоқты болу
жолсызба
жолсыздық, жолсыздығы
жолсілтеме (терм.)
жолсілтеуші
жолтазартқыш, жолтазартқыш мәшине
жолүсті, жолүсті отыру

жорзатаяқ (ойын), жорзатаяғы
 жорзаторғай (құс)
 жорықтас
 жөкеағаш (бот.)
 жөнеуқағаз (іссапар құжаты)
 жөргекпұл
 жөтелшай (өс.), жөтелшайы
 жуансабақ (өс.), жуансабағы
 жуантамыр (өс.)
 жұлдызгүл (бот.)
 жұлдызжеміс (бот.)
 жұлдызжорамал
 жұлдызқұрт (зоол.)
 жұлдызнама
 жұлдызтүк (өс.), жұлдызтүгі
 жұлдызшөп (өс.), жұлдызшөбі
 жұлынқұрт (ауру), жұлынқұртқа
 жұмбақсөз
 жұмсақжеміс (өс.)
 жұмсақтүк (өс.), жұмсақтүгі
 жұмыркеспе
 жетмыртас
 жұмыртқажасуша (биол.)
 жұмысбасты, жұмысбасты болу
 жұмысбастылық, жұмысбастылығы
 жұпарағаш (өс.)
 жұпарбас (өс.)
 жұпаргүл (өс.)
 жұпартышқан, жұпартышқанға
 жұпартіс
 жұпаршөп (өс.), жұпаршөбі
 жұпжапырақты: жұпжапырақты өсімдіктер
 жұпжапырақтылар (зоол.)
 жұтпақармақ, жұтпақармағы
 жүдеубас
 жүдеубастық, жүдеубастығы
 жүзбасы
 жүзбасылық
 жүзжылдық, жүзжылдық соғыс
 жүзжылдық (ғасыр), жүзжылдықта
 жүзжыртысушылық
 жүзпара
 жүзтаныс, жүзтаныс адам

жүзтаныстық, жүзтаныстығы
жұқағаш
жұкаяқ, жұкаяғы
жүккеме
жүккөтергіш, жүккөтергіш арба
жүккөтергіш мәшине
жүкқұжат
жүксалғыш
жүлкеуір (өс.) жүлкеуірі
жүндіжара (өс.)
жүнжапырақ (өс.), жүнжапырағы
жүнжеміс (өс.)
жүребітті, жүребітті шаруа
жүрежат
жүрекжапырақ (өс.), жүрекжапырағы
жүрекжарды (кәде)
жүрекжұтқан, жүрекжұтқан адам
жүрекжұтқандық, жүрекжұтқандығы
жүрекқап, жүрекқабы
жүрімақы, жүрімақы төлеу
жүрісөлшеуіш, жүрісөлшеуіш аппарат
жыланбалық, жыланбалығы
жыланбас (өс.)
жыланбауыр (ою-әрнек)
жыланбауыр, жыланбауыр трактор
жыланбұтақ (әс.), жыланбұтағы
жыланбүркіт (құс)
жыланжегіш (құс)
жыланкөз (өс.)
жыланкөз (мед.)
жыланкөздену, жыланкөзденбеу, жыланкөзденген
жыланқарақ, жыланқарағы
жыланқияқ (өс.), жыланқияғы
жыланқұрт (ауру), жыланқұртқа
жылантамыр (өс.)
жылантіл (әс.)
жылаңқышөп (өс.), жылаңқышөбі
жылбасылық
жылпарақ, жылпарағы
жылуесептегіш, жылуесептегіш құрал
жылуөткізгіштік
жылутартқыш
жылыжай, жылыжайда өсіру

жылыжүзді
жылыжүзділік, жылыжүзділігі
жылықандылар (зоол.)
жылымқұрт, жылымқұртқа
жылышырайлы
жылышырайлылық, жылышырайлылығы
жындыкөс (мед.)
жындыхана
жындышөп (өс.), жындышөбі
жынойнақ, жынойнағы
жынсоққан
жынысағаш (бот.)
жынысжасуша
жыныстас
жыңғылбас (өс.)
жырқұмар
жырқұмарлық, жырқұмарлығы
жіңішкеауру (мед.)
жіпөрім (зоол.), жіпөрімі
жіпселеу
жіптаспа (өс.)
жіпшумақ (зоол.), жіпшумағы

З

заманақыр
заңбұзушылық, заңбұзушылығы
заңнама
заңнамалық
запырангүл (өс.)
заржақ, заржағы
зарзаман, зарзаманға, зарзаманы
затбелгі
затдерек, затдерегі
затдеректік, затдеректігі
заттек (хим.), заттегі
заузақоңыз (зоол.)
заузақұрт (зоол.), заузақұртқа
зауықмүше (малдың жыныс мүшесі)
зәйтүнағаш
зәнақы
зәндемді
зәнталақ, зәнталағы
зәуіғалам

зейнетақы, зейнетақы қоры
зейнетақылық, зейнетақылық
зейнеталды, зейнеталды демалыс
зербарақ, зербарақ кілем
зерзат
зертас
зертхана
зертханалы
зертханалық
зинақор
зинақорлық, зинақорлығы
зымырантасығыш
зынданбасы (көне), зынданбасына, зынданбасысы
зікірхана
зілзала (апат)
зілтемір (спорт)
зілтемірші
зімпара, зімпара станоктар
И
иекартна, иекартпаға шығу
иелікжай
изосызық, изосызығы
изотерма
иманишарт
иманишөп (өс.),иманишөбі
инебалық, инебалығы
инеқармақ, инеқармағы
инеқұйрық: инеқұйрық бөгелек
инетұтқыш (құрал)
инешанишар, инешанишар жер жоқ
инфрадыбыс
инфракүлгін
инфрақұрылым
инфрақұрылымдық
инфрақызыл
инфрасәуле
ионосфера
ионосфералық
иранбақ, иранбағы
ирекгүл (өс.)
итала: итала қаз
итарба (ходунок)
итарқа

итарқалану, итарқаланбау, итарқаланған
итарқалау
итаршы
итаршылану, итаршыланбау, итаршыланған
итаршылық, итаршылығы
итауру (ауру)
итаяқ, итаяғы
итәуре, итәуреке түсу
итбадам (өс.)
итбалық, итбалығы
итбас: итбас жарғанат
итбөрі
итбүлдірген (өс.), итбүлдіргенге
итектеу
ителгі
итемген (өс.), итемгенге
итемшек (ауру), итемшегі
итжанды
итжандылық, итжандылығы
итжеккен, итжеккенге
итжеме
итжемеде, итжемеде қалу
итжеміс (өс.)
итжерік, итжерігі
итжидек (өс.), итжидегі
итжон
итжуа (өс.)
итжүзім (өс.)
итжығыс, итжығыс түсу
иткәсік(өс.), иткәсігі
иткөйлек, иткөйлегі
иткүшала (өс.)
итқонақ (өс.), итқонағы
итқора (өс.)
итқорлық, итқорлығы
итқұлақ (өс.), итқұлағы
итқұмық (өс.), итқұмығы
итқұсық (өс.), итқұсығы
итқызғалдақ, итқызғалдағы
итмия(өс.)
итмұрын (өс.), итмұрынга
итмінез
итмінезді, итмінезді адам

итөшаған (өс.), итөшағанға
 итрәсуа, итрәсуа қылу
 итсабын (өс.), итсабынға
 итсандық (өс.), итсандығы
 итсигек (өс.), итсигегі
 иттабан (өс.), иттабанға иттабансораң
 иттартыс
 иттепкі, иттепкі көру
 иттүйнек (өс.), иттүйнегі
 иттікен (өс.), иттікенге
 иттіс
 итшабақ, итшабағы
 итшомырт (өс.)
 итшу (өс.)
 иықаяқты, иықаяқты жануарлар
 иықаяқтылар (зоол.)
 иықбасты, иықбасты болу
 иірмекіл (ойын)
 иірмүйіз, иірмүйіз ешкі
 иісмай (крем), иісмай жағу
 иісмайлау
 иісмайлы
 иіссабын, иіссабынға
 иіссу, иіссу себу
К
 карақалпақшалау
 карақанат (зоол.)
 картақұмар
 картақұмарлық, картақұмарлығы
 картопеккіш (мәшине)
 картопжұғыш, картопжұғышмәшине
 картопқазғыш, картопқазғышмәшине
 картопотырғызғыш, картопотырғызғыш мәшине
 картопүккіш, картопүккіш мәшине
 кәдесый
 кәрізтөсеуші: кәрізтөсеуші мәшине
 кәріқұлақ
 кәріқұлақтану, кәріқұлақтанбау, кәріқұлақтанған
 кәріқұлақты
 кәріқыз (өс.)
 кәріптас
 кәсіподақ, кәсіподағы
 кәсіпорын мүлкі (экон.)

кәсіпорын, кәсіпорны
кәсіпорындар бірлестігі (экон.)
квазибөлшек, квазибөлішегі
кебежеқап, кебежеқабы
кебежесымақ
кездейсоқ
кездейсоқтық, кездейсоқтығы
кезеңаралық (биол.)
кезқұйрық(құс), кезқұйрығы
кезнар(түйе тұқымы)
кейқуат
кейуана
кейуаналық, кейуаналығы
кекілбасар (сөйл., миль)
кекіребалық (зоол.), кекіребалығы
кекіребас (өс.)
кекірегүл (өс.)
келескесіртке
келеужіп
келсап, келсабы
келсаптай
келтебас (өс.)
келтешаш (өс.)
келімдәрі
келінбармағы
келінбармақ (жеміс),
келінкөру (этн.)
келіншай (этн.)
келіншекбас өс.)
келіншеккөйлек, келіншеккөйлегі
келіншектал (бот.)
келіншекшөп (өс.), келіншекшөбі
келіссөз
келісімхат
келісімшарт базасы (экон.)
келісімшарт жүйесі (экон.)
келісімшарт талаптары (экон.)
келісімшарт, келісімшарт айы(экон.)
келітүп (кәде), келітүбі
кемақыл
кембагал
кемелкүй (кондиция)
кемжақсы

кемпарық
кемпірақсақ (этно.)
кемпірауыз (құрал), кемпірауызы
кемпірқауын
кемпірқосақ, кемпірқосағы
кемпірөлді (кәде)
кемпіршап (өс.), кемпіршашы
кемпіршөп (өс.), кемпіршөбі
кемталап
кенежара (қотыр)
кенежойғы (хим.)
кенешөп (өс.), кенешөбі
кенкөтерме (геол.)
кенқұдық (кен.), кенқұдығы
кенсырғытпа (кем.)
кеңарна, ақпараттық кеңарна
кеңжолалты: кеңжолалты желі (инф.)
кеңқұлақты: кеңқұлақты жарқанат (зоол.)
кеңөрісті
кеңпейіл, кеңпейіл адам
кеңпейілді
кеңпейілділік, кеңпейілділігі
кеңсалалық
кеңтыныстылығы
кеңтыныстылық,
кеңүңгірлі, кеңүңгірлі пей (ауылшар.)
кеңформатты, кеңформатты кино
кеңшар (сов.)
кеңшараралық
кеңэкранды, кеңэкранды кино
кептерхана
кепілағаш (этно.)
кепілақша (экон.)
кепілақы
кепілзат (қаржы)
кепілпұл (экон.)
кепілсалым (қаржы.)
кепілхат (экон.)
кепілшарт (экон.)
керазу, керазу адам
керайыл
керауыз, керауыз кісі
кербала

кербез
кербезгүл (өс.)
кербездену, кербезденбеу, кербезденген
кербездік, кербездігі
кербезсу, кербезсі, кербезсиді
кербезсінген
кербезсіну, кербезсінбеу,
кербетеге (өс.)
кербұғы
керегеқап, керегеқабы
керегетас
кереңқұлақ (өс.), кереңқұлағы
керқайсаң
керқұла
керқұлаланған
керқұлалану, керқұлаланбау,
керқұлан
кермекжалбыз (өс.)
кермекжусан, кермекжусанға
кермексабын (өс.), кермексабынға
керменқауын, керменқауынға
керметөсек, керметөсегі
кермиық, кермиығы
корогаз
кертағы
кертаныс
кертартар (көне, қару)
кертартпа
кертартпалық, кертартпалығы
кертартпашыл
кертартпашылдығы
кертартпашылдық,
кертұқыл, кертұқыл алу
керуенбасы, керуенбасына, керуенбасысы, керуенбасылар
кершақат
керімсал
керітөңкерісшіл
керітөңкерісшілдік
кесапаттану, кесапаттанбау, кесапаттанған
кесеқап, кесеқабы
кеселхана
кесешоғырлық
кескінсалғыш

кестежусан (өс.)
кестежіп, кестежібі
кесікбас
кетқұда (этно.)
кеудемсоқ
кеудемсоқтанған
кеудемсоқтану, кеудемсоқтанбау,
кеудемсоқтық, кеудемсоқтығы
кеусенқұлақ
кеуілжір, кеуілжірі кесілу
кешентүзуші (хим.)
кешқала (көне, қорғаныс орны)
кешқұрым
кинобайқау
кинодерек
киножарнама
киножурнал
киножылнама
кинозал
кинокомедия
киноконцерт
кинокөрсеткі, кинокөрсеткі аппарат
киноқондырғы
киноқондырғы
киноқұжат
киноландыру
кинолента
киномеханик
кинопрокат
кинорепортаж
киносаяхат
кинотану
кинотаным
кинотаспа
кинотүсіргі, кинотүсіргі аппарат
киноүзінді
кинофильмі
кинофотофоноқұжат
кинофрагмент
киношежіре
киноэкран
киізжусан
киізкіік (өс.), киізкіігі

киізкітап, киізкітабы
киізқап, киізқабы
киізқотыр (ауру)
киізқұрт (зоол.)
киікот (өс.)
киікоты
киікишөп (өс.), киікишөбі
киімжай (гардероб)
киімилгіш
клеткааралық
контабандалық
контрабанда
контрабандашы
контрреволюциялық
кофеқайнатқыш, электрлі кофеқайнатқыш
кофеұсатқыш, электрлі кофеұсатқыш
көбебұзар, көбебұзар жебе
көбежабын
көбенқұйрық (өс.)
көбіктас
көгала (ауру), көгала қойдай
көгалишалғы
көгенбас
көгентамыр (бот.)
көгентүн (кәде), көгентүбі
көгорай
көгорайлы
көгөніс
көгөнісші
көгілдірік (жүгенге қондыратын), көгілдірігі
көдежусан
көдешөп
көжсекжарыс (ойын)
көжсекөк (кориандр), көжсекөгі
көжсеқатық, көжсеқатығы
көжсеқатықтық
көжсеқатынас, көжсеқатынас жасау
көжемас
көжсетаныс, көжсетаныс болу
көзасты: көзасты өзегі (мед.)
көзаяқ
көзәйнек, көзәйнегі
көзбайлаушылығы

көзбайлаушылық (терм.),
көзбояу
көзбояушы, көзбояушылар
көзбояушылығы
көзбояушылық (терм.),
көзбұришақ, көзбұришағы
көздарі (өс.)
көземшек
көзжақсы (этно.)
көзжас: көзжас безі (мед.)
көзжетер, көзжетер жер көзжетпес,
көзжетпес жер көзжұмбай,
көзжұмбайға салу көзжұмбайлық,
көзжұмбайлығы көзкөрген,
көзкөрген таныс көзкөрекі
көзкөрім, көзкөрім жер
көзқаман
көзқамандық
көзқарақты
көзқарас
көзқорқақтық
көзмөлишермен, көзмөлишермен алу
көзотаға (қолөнер.)
көзтамыр
көзтана
көзтаныс, көзтаныс адам
көзтүрткі, көзтүрткі болу
көзшалым, көзшалым жер
көзілдірік, көзілдірігі
көзілдірікті, көзілдірікті жылан (зоол.)
көк, көказық
көкайыл
көкайылданбау, көкайылданған
көкайылдану
көкарда, көкарда сиыр
көкатты, көлденең көкаттылар
көкауыз
көкаяз
көкаязданған
көкаяздану, көкаязданбау,
көкбазар, көкбазарға бару
көкбақа (арық)
көкбалауса (мал азығы)

көкбараздау
көкбас жалбыз (өс.)
көкбас, көкбас беде (өс.)
көкбасгүл (өс.)
көкбасшөп (өс.), көкбасшөбі
көкбауыр (анат.)
көкбет, көкбет әйел
көкбеттену, көкбеттенбеу, көкбеттенген
көкбеттік, көкбеттігі
көкбиік (өс.), көкбиігі
көкбозат (астр.)
көкбөрі
көкбұршақ, көкбұршағы
көкбұта (бот.)
көкгүл (өс.)
көкдарі
көкезу, көкезу адам
көкейкесті, көкейкесті мәселе
көкейкөз
көкейтесті, көкейтесті сұрақ
көкекот(өс.)
көкемарал (өс.)
көкет (анат.)
көкжал, көкжал бөрі
көкжаулық (өс.), көкжаулығы
көкжселік (мал төлдейтін мезгіл)
көкжсендет
көкжсидек (өс.), көкжсидегі
көкжсиек, көкжсиегі
көкжсон (зоол.)
көкжсорға (вет.)
көкжсөре (құс)
көкжсөтел (ауру)
көкзеңгір
көккептер (құс)
көккөз
көкқарға (құс)
көкқасқа, көкқасқа айту (діни)
көкқасқыр (зоол.)
көкқат
көкқауыс
көкқұс
көкқұтан (құс)

көкмайса
көкможы
көкмойнақ
көкмойын
көкморас (өс.)
көкмұздақ, көкмұздағы
көкмылжың
көкнәр (өс.)
көкорай
көкөзек, көкөзек шақ
көкөніс
көкпияз (өс.)
көксағыз (өс.)
көксақал
көксары (құс)
көксау (ауру)
көксаулану
көксауыр, көксауыр кебіс
көксерек (ойын), көксерегі
көксерке (балық)
көксоққан (ұрсу сөз)
көксоқта
көксоқталану, көксоқталанбау, көксоқталанған
көксоқталы
көксуыр (зоол.)
көксұлтан (өс.), көксұлтанға
көктабан
көктайғақ, көктайғағы
көктал (балық)
көктамыр (анат.)
көктас (малахит)
көктеке (құс)
көктемір
көктерек, көктерегі
көкторгай (құс)
көктышқақ (ауру)
көктікен (өс.), көктікенге
көкұйек
көкшағала
көкшағыр (өс.)
көкшай, көкшай ішу
көкшегір (құс)
көкшешек (өс.), көкшешегі

көкишулан, көкишуланға
көкишыбын, көкишыбынға
көкишымиық, көкишымиығы
көкілташ(көне)
көкіреккөз (интуиция),көкіреккөзбен білу
көлбақа
көлжұтар(миф.)
көлтабан, көлтабанға
көлтабанданған
көлтабандану, көлтабанданбау,көлтабандау
көлтаңу, көлтаңу ғылымы
көлішүмек
көмбежапқыш
көмбеқазан, көмбеқазанға
көмбеқонақ
көмейқалта
көмейқұрт (ауру)
көмқап
көміржуа
көмірсу, көмірсулар
көмірсутек
көнекжора
көнекөз, көнекөз қария
көнетоз
көнкеме (көне)
көнтақа, көнтақа болу
көнтақаланған
көнтақалану, көнтақаланбау
көнтақым
көнтулақ
көнтірсек
көншарық, көшарығы
көңқарға (құс)
көңқоңыз (зоол.)
көңқұлақ (өс.)
көңілашар
көңілжестер, көңілжестерін шақыру
көңілжықпас, көңілжықпас адам
көңілжықпастығы
көңілжықпастық,
көпаяқты, көпаяқты жәндік
көпаяқтылар
көпаяқтылар (зоол.)

көпбалалы, көпбалалы ана
көпбалалылық, көпбалалылығы
көпбейнелік (мат.)
көпбейімді
көпбұрыш (геом.)
көпбұрышты
көпвекторлы
көпдауысты (муз.)
көпдеңгейлі
көпдеңгейлік, көпдеңгейлігі
көпдінді
көпдінділік, көпдінділігі
көпжақ (геом.), көпжағы
көпжақты, көпжақты келісім
көпжасушалы (биол.),
көпжасушалы жануарлар
көпжылдық, көпжылдық өсімдіктер
көпкүректістілер (зоол.)
көпқалталы (анат.), көпқалталы қарын
көпқанатты, көпқанатты балық
көпқанаттылар (зоол.)
көпқұдайшылдық
көпқылтықты (зоол.),
көпқылтықты құрт
көпмәнді, көпмәнді функция
көпмүше
көпмүшелік, көпмүшелігі
көпнәсілдік
көпнегізді, көпнегізді қышқылдар
көпнекелі
көпнекелілік
көппалаталы
көппалаталылық
көппартиялы
көппартиялық
көпсайыс (спорт)
көпсайысы
көпсалалы, көпсалалы шаруашылық
көпсатылы, көпсатылы зымыран
көпсөзді
көпсөзділік
көптаңбалы, көптаңбалы сан
көптектілік

көптомды
көптомдық, көптомдығы
көптүрлілік, көптүрлілігі
көптілді, көптілді мемлекет
көптілділік
көпұлтты, көпұлтты мемлекет
көпұлттық
көпүйлі: көпүйлі өсімдік (биол.)
көпшілікқолды, көпшілікқолды тауар
көпэтникалы
көрбала
көрбалалық, көрбалалығы
көрбілте
көрбілтеленген
көрбілтелену, көрбілтеленбеу,
көреалмаушылығы
көреалмаушылық,
көркемөнер
көркемөнерпаз
көркемөнерпаздық
көркемөнерші
көркемсөз, көркемсөз оқу жарысы
көркемсурет
көрқап, көрқабы
көрмылқаулық
көрпекөк (өс.), көрпекөгі
көрпеқап, көрпеқабы
көрпеқимылдатар кәде)
көрсары (құс)
көрсебасар
көрсеқызар
көрсеқызарлық, көрсеқызарлығы
көрсөқырлық, көрсөқырлығы
көртышқан (зоол.), көртышқанға
көршеңгел
көршиқан
көрібақ
көсекжинауыш, көсекжинауыш мәшине
көсемсөз
көсемтоп (терм.), көсемтобы
көшбастар
көшбасшы
көшбасшылық, көшбасшылығы

көшбасы
көшетжай
көшетотырғызғыш (тех.)
көшетхана
көшжер, көшжер озу
көшірмеқағаз
крестгүлділер (биол.)
куәлікқағаз
кұбылтас (мин.)
күзгесалым
күйекасты, күйекасты болу
күйекауру
күйекбау
күйекқұр
күйеубала
күйеужолдас
күйеужігіт
күйеукүрке (этно.)
күйеуқазық (этно.)
күйеуқашырап (этно.)
күйеуқосшы
күйеутабақ (этно.)
күйкісары
күймесгүл (өс.)
күйсандық, күйсандығы
күйтабақ, күйтабағы
күйтабақша
күйтойнақ
күйттелу
күйікбас (өс.)
күйіктас (керамика)
күйісқайыратындар (зоол.)
күйісқайырғыш
күйісқайырмайтындар (зоол.)
күкірткөміртегі (хим.)
күкірторганикалық (хим.)
күкіртсутек (хим.)
күлбілте
күлбілтелену, күлбілтеленбеу, күлбілтеленген
күлбілтелеу
күлгеішөгер
күлгінтас (геол.)
күлгінтопырақ

күлдәрі, күлдәрі белбеу
күлдібадам (күлгін)
күлдібадамдану, күлдібадамданбау, күлдібадамданған
күлдірмамай (мылтықтың түрі)
күлкірне
күлкірпіш
күлманбас
күлпарша, күлпаршасы шығу
күлсалғыш
күлсауыт
күлтекұйрық (өс.), күлтекұйрығы
күлтұтқыш
күлшашар (этн., табу)
күмісалу (ойын)
күмістой
күналқа
күнара
күнбағар
күнбағар (өс.)
күнбағыс (өс.)
күнбағыстай
күнбалық (зоол.), күнбалығы
күнбатыс
күнгейтас (геол.)
күнғалақ (жерг., тесік ожау)
күндақ (жақсылық)
күндебау (этн.)
күнжара
күнжараұнтағыш (мәшине)
күнкелді (өс.)
күнкешті, күнкешті өмір
күнкөргіш
күнкөргіштік
күнкөріс минимумы (экон.)
күнкөріс тіршілігі
күнкөріс, күнкөріс қоржыны
күнкірпіш
күнқабак
күнқабар
күнқағар, кепкінің күнқағары
күнқақты, күнқақты болу
күнқалқа
күнпарақ, күнпарағы

күнсағат (баскиім)
күнсоқты, күнсоқты болу
күнтақа
күнтартқыш
күнтимес
күнтізбе
күнтізбелік жыл (экон.)
күнтізбелік, күнтізбелік жоспар
күнұдай
күнұзақ
күнұзаққа
күнұзын
күнұзынға
күншаш
күншуақ, күншуағы
күншуақтау
күншығар (ою-өрнек)
күншығыс
күнібұрын, күнібұрын айту
күнілгері, күнілгері бару
күңшаш (экспр.)
күрделігүлді, күрделігүлді
күрделігүлділер (бот.)
күрежол (магистраль)
күрекаяқты (зоол.)
күреңот (өс.)
күреңтал (өс.)
күреңтөбел
күреңшөп (өс.), күреңшөбі
күретамыр (анат.)
күркеауық, күркеауығы
күрішбас (өс.)
күшөлшеуіш (аспан)
кілемкөтерер (кәде)
кіндікбау
кіндіккесер (кәде)
кіндіккөму (этно)
кіндіктамыр (бот.)
кірақы
кіралғыш, кіралғыш ерітінді
кіреберіс жер
кіреберіс, кіреберіс дәліз
кірепұл

кіржағал
 кіржамбаз
 кіржуғыш (мәшине), кіржуғыш ұнтақтар
 кіркептіргіш
 кірқыстырғыш
 кірмембас
 кірпібалық, кірпібалығы
 кірпібас, кірпібас тұқымдасы
 кірпікшешен(зоол.), кірпікшешенге
 кірпішөп (өс.)
 кірпішыбындар(зоол.)
 кірсабын, кірсабынға
 кірсіңді, кірсінді болу
 кіртас, кіртасқа тарту
 кірхана
 кіршөп
 кісенан (тағам)
 кісікиік, кісікиік адам
 кісікиіктену, кісікиіктенбеу,кісікиіктенген
 кісікиіктік
 кісітаңданарлық
 кітапашушылар (діни)
 кітапбазар
 кітапжизғыш
 кітапқап, кітапқабы
 кітапқұмар
 кітапқұмарлығы
 кітапқұмарлық,
 кітапсөре
 кітаптану
 кітапхана
 кітапханалық таспа (инф.)
 кітапханалық іздестіру (инф.)
 кітапханалық элемент (инф.)
 кітапханалық, кітапханалық қызмет (инф.)
 кітапханатану
 кітапханашы
 кішікалибрлі винтовка (әск.)
 кішікалибрлі, кішікалибрлі артилерия (әск.)
 Қ
 қабақат
 қабанжон
 қабатаралық, қабатаралық су (геогр.)

қабаттастық (геол.)
қабырғааралық
қабырғатігіс
қабыршаққанаттылар (зоол.)
қабыршақтас
қабыршөп (өс.), қабыршөбі
қабірхана
қағаберіс
қағазбасты
қағазбастылық, қағазбастылығы
қағазкескіш, қағазкескіш мәшине
қағазқалдықтар (мақұлатура)
қағазқұмар
қағазқұмарлық, қағазқұмарлығы
қағазмәшине
қағазтескіш
қадабелгі
қадаубас (құрал)
қадаушабыр
қазақтас (геол.)
қазақуар
қазанасар
қазанаспа
қазанат, қазанат дене
қазанбұзар (содыр), қазанбұзар тентек
қазандоп (ойын), қазандобы
қазанжаппа (нан)
қазанқап, қазанқабы
қазанқара
қазанпеш (тех.)
қазантой (этно.)
қазантолмас (адамның көкірек тұсы)
қазантүп, қазантүбі
қазанұшық (этно.), қазанұшығы
қазаншұңқыр
қазаншұңқыр (геогр.)
қазбауыр, қазбауыр бұлт
қазжуа (өс.)
қазиек
қазине (көне)
қазинелі, қазинелі нар
қазкегір (құс)
қазқоңыр

қазмойын (торсық)
қазот (өс.)
қазтабан (өс.), қазтабанға
қазтамақ (өс.), қазтамағы
қазтаңдай (ою-өрнек)
қазтаңдай (өс.)
қазтаңдайланған
қазтаңдайлану, қазтаңдайланбау,
қазұялы, қазұялы қамиы
қаз-үйрек, қаз-үйрегі
қазықбас, қазықбас ер
қазықбау, қазықбау шалып байлау
қазықбаулау
қазықұрт (өс.)
қазыхана
қайбір
қайбіреу, қайбіреулер
қаймақам (көне)
қаймақмүйіз (геол.)
қаймыжықтанған
қаймыжықтану, қаймыжықтанбау,
қайнаға
қайрақтас
қайсыбір
қайсыбірде
қайсыбіреу, қайсыбіреулер
қайызғақшөп (өс.)
қайымал, қайымал іңген
қайыңтоз (биол.)
қақатұяқ
қақбас
қақбастық, қақбастығы
қақжарлы ойда болу
қақжарлы, қақжарлы болу
қақпанбел
қақпатас (ойын)
қақтас
қалааралық
қалабасы, қалабасына, қалабасысы
қаламақы
қаламсап, қаламсабы
қаламтарап (бәкі)
қаламұш

қалжақбас
 қалжақбастық, қалжақбастығы
 қалжыңбас
 қалжыңбастық, қалжыңбастығы
 қалжыңқұмар
 қалжыңқұмарлығы
 қалжыңқұмарлық,
 қалқанжапырақты ағаштар
 қалқантұмсық, қалқантұмсық жылан (зоол.)
 қалтагүл (өс.)
 қалыңмал (этн.), қалыңмал беру
 қамкесек, қамкесегі
 қамкөңіл, қамкөңілі
 қамкөңілдік, қамкөңілдігі
 қамқап, қамқап ішік
 қамырилеуіш (құрал)
 қамыркескіш
 қамыссырнай (муз. аспап)
 қамысторғай (зоол.)
 қамытбасты
 қамытбау
 қамытбаулық, қамытбаулығы
 қамытқақты
 қанатжапырағы
 қанатжапырақ (бот.),
 қанатжеміс (бот.)
 қанатқақты, қанатқақты шығарма
 қанаттас, қанаттас қала
 қанбұришақ
 қандағаш (өс.)
 қандалашор (бот.)
 қандалашөп (өс.), қандалашөбі
 қандыағаш
 қандыауыз (озбыр)
 қандықол, қандықол қарақшы
 қандышөп (өс.), қандышөбі
 қанжапырақ (өс.), қанжапырағы
 қанжел (ауру), қанжелі
 қанкөбелек (зоол.), қанкөбелегі
 қанқұйлы, қанқұйлы қарақшы
 қанқұмар
 қанқұмарлық, қанқұмарлығы
 қанқұрт (ауру)

қанқыз (қоңыз)
қанойнақ, қанойнағы
қансигек (өс.), қансигегі
қансиген
қансоқта (жем)
қансоқта (тағам)
қансонар
қансорғыш масалар (зоол.)
қансорғыш, қансорғыш кенелер
қансүйек
қансүрек адам
қансүрек, қансүрегі
қантамыр, қантамыр аурулары
қантқамыс
қантөгіс
қантсалғыш
қантсауыт
қантүбіт (екі жасар бүркіт)
қантүзілім (мед.)
қантүсу (мал ауруы)
қантышқағы
қантышқақ (мал ауруы),
қанұйық
қаншиие (өс.)
қанытшөп
қанішер
қанішерлік, қанішерлігі
қаңбақсораң (өс.)
қаптесер (тышқан)
қаптөсек
қараағаш (өс.)
қараағашты
қараажырық (өс.)
қараақсақ (вет.)
қараала (этн. зерг.)
қараала (этн. тамақ)
қараалқа (өс.)
қараалма (өс.)
қараандыз (әс.)
қарааяқ: қарааяқ ішік (этн.)
қарабай (құс)
қарабайдай
қарабайлық

қарабақар
қарабалишығы
қарабалшық (терм.),
қарабалық, қарабалығы
қарабарақ (өс.), қарабарағы
қарабарқын
қарабарқынданбау,
қарабарқынданған
қарабарқындану,
қарабас шалғын (өс.)
қарабас: қарабас шағала (құс)
қарабасшөп (өс.), қарабасшөбі
қарабауыр (зоол.)
қарабауыр (қатыгез)
қарабаялыш (өс.сөйл.)
қарабез (ауру)
қарабет, қарабет болу
қарабидай
қарабидайық, қарабидайығы
қарабие (ойын)
қарабодын (тар.)
қарабозторғай (зоол.)
қаработа (өс.)
қарабура (кәс.)
қарабұға (зоол.)
қарабұрыш (өс.),
қарабұта (өс.)
қарабүлдірген (өс.)
қарабүлдіргенге
қарагер
қарағаш
қарағұс (шүйде сүйек)
қарадауыл (геогр.)
қарадән (өс.,жерг.)
қарадегелек (зоол.)
қарадүрсін
қаражамбы (зерг.)
қаражарғағы
қаражарғақ (этн., киім),
қаражарыс, қаражарысқа түсу
қаражатақ (сөйл.)
қаражелін
қаражеміс (өс.)

қаражидек (өс.), қаражидегі
қаражусан (өс.), қаражусанға
қаражүрек, қаражүрек адам
қаразerek (өс.), қаразерегі
қаракемік (бота)
қаракесек
қаракөз (балық)
қаракөк
қаракөл, қаракөл қойы
қаракөлеңке, қаракөлеңке шақ
қаракөлеңкеленбеу,
қаракөлеңкеленген
қаракөлеңкелену,
қаракөліше
қаракөңіл
қаракөрім, қаракөрім жер
қаракүзен (зоол.), қаракүзенге
қаракүйе (зоол.)
қаракүйе, қаракүйе түсу
қаракүң
қарақабат
қарақағаз (көшірме)
қарақағаз, қарақағаз келу
қарақағаз, қарақағаз төсеу
қарақаз (құс)
қарақазан (ауқатты), қарақазан бай
қарақалпақ, қарақалпақтар
қарақаптал (мал ауруы)
қарақарақат
қарақарға (зоол.)
қарақарын
қарақас (зоол.), қарақас тышқан
қарақас, қарақастар
қарақасқа (одағай, сөйл.)
қарақатқақ
қарақоға (өс.)
қарақоғыр (өс.)
қарақоғалақ, қарақоғалағы
қарақол
қарақоңыз (зоол.)
қарақосық
қарақотыр
қарақотырланған

қарақотырлану, қарақотырланбау,
қарақошқылданбау,
қарақошқылданған
қарақошқылдану,
қарақу (зоол.)
қарақурай
қарақұйрық (зоол.), қарақұйрығы
қарақұйын (геогр.)
қарақұлақ (зоол.), қарақұлағы
қарақұлақ (ойын), қарақұлағы
қарақұлақ болу
қарақұлақ, қарақұлағы
қарақұлақтану, қарақұлақтанбау
қарақұмақ (өс.)
қарақұмық, қарақұмығы
қарақұн (этн.)
қарақұр (зоол.)
қарақұрдым, қарақұрдымға түсу
қарақұрт (зоол.)
қарақұрттай, қарақұрттай қаптау
қарақұртша
қарақұрық
қарақұрым, қарақұрымы
қарақұс (құс)
қарала, қарала үйрек
қаралақ (этн. ойын)
қаралашыжық (этн. тамақ)
қаралашын (аңш.)
қараләйлек (құс), қараләйлегі
қарамала (өс.)
қараматау (өс.)
қараменңдуана (өс.)
қарамойнақ
қарамойыл
қарамылжын (түлкі)
қарамылтық (көне)
қаранасыр
қараниет
қараниетті
қараниеттілік
қараөзек, қараөзек шақ
қараөкпе (мал ауруы)
қараөлең (өс.)

қараөрік, қараөрігі
 қарарша (өс.)
 қарасаған (өс.), қарасағанға
 қарасақал (этно.)
 қарасасыр (өс.)
 қарасексеуіл (өс.), қарасексеуілі
 қарасонар
 қарасора (өс.)
 қарасораң (өс.), қарасораңға
 қарасөз (жанр)
 қарасуық, қарасуық күн
 қарасұлы (өс.)
 қарасүйел (вет.)
 қарасылақ, қарасылағы
 қаратабан (зат.)
 қаратал (өс.)
 қараталақ (мал ауруы), қараталағы
 қаратамақ (өс.)
 қаратамыр (өс.)
 қаратарлан (саят.)
 қаратас
 қаратаяқ (өс.), қаратаяғы
 қаратерек (өс.), қаратерегі
 қаратопырақ, қаратопырағы
 қаратопырақты
 қараторғай
 қаратұнжыр (құс)
 қаратұрпан (құс), қаратұрпанға
 қаратұту
 қаратұяқ (өс.), қаратұяғы
 қаратұяқтанған
 қаратұяқтану, қаратұяқтанбау,
 қаратүйнегі
 қаратүйнек (мал ауруы),
 қаратүлкі (зоол.)
 қаратырна (зоол.)
 қаратышқақ (вет.)
 қаратізім
 қаратікен: қаратікен тұз
 қаратіл, қаратіл кез
 қараүй (этно.)
 қарашағала (құс)
 қарашайыр (өс.)

қарашақаз (зоол.)
қарашегіртке (зоол.)
қарашекпен (көне), қарашекпенге
қарашешек, қарашешегі
қарашора (өс.)
қарашулан, қарашуланға
қарашұбар: қарашұбар жылан(зоол.)
қарашыбын, қарашыбынға
қарашығын (көне, салық),
қарашығынға
қарашымшық
қарашірік (ауылиар.), қарашірігі
қараырғай (өс.)
қарғакөз (өс.)
қарғатабан (өс.), қарғатабанға
қарғатұмсық (зоол.)
қарғатұяқ (өс.), қарғатұяғы
қарғауыз (құрал), қарғауызға
қарғыбау
қаркөгір
қармақбау
қармақсап (кәс.), қармақсабы
қарөлішеуіш (аспап)
қартазартқыш (мәшине)
қартақашыр (будан)
қартаңқұлақ (өс.), қартаңқұлағы
қаршақыз
қарызқаржы (экон.)
қарынаяқ (ыдыс), қарынаяғы
қарынбай (сараң)
қарынбайлық, қарынбайлығы
қарынбұрме (тағам)
қарынсалды, қарынсалды болу (тойыну)
қарынсау
қарыниаш, қарыниашы
қасапхана
қасбет (архитек.)
қасбеттік
қасқажусан (өс.), қасқажусанға
қасқатіс (жерг. түйе)
қасқырауыз (құрал)
қасқыржем (өс.), қасқыржемге
қасқыржидек (өс.), қасқыржидегі

қасқыржортақтығы
қасқыржортақтық,
қасқырит (зоол.)
қасқырмасақ (өс.), қасқырмасағы
қасқыртаңдай (ауру)
қасқыршоқақ
қасқыршөп
қассақ (көне)
қасықұстатар (жерг.)
қасықшөп (өс.), қасықшөбі
қатараралық, қатараралығы
қатқуыр
қаттықанатты, қаттықанатты
қаттықанаттылар (зоол.)
қаттықара (өс.)
қаттықолдылық
қатишөп
қатыбас
қатыбастанған
қатыбастану, қатыбастанбау,
қатыбастық, қатыбастығы
қатықұлақ (жерг.)
қатықыз (жерг.)
қатынасқағаз
қатынжанды
қатырғықағаз (картон)
қатырмасылағы
қатырмасылақ (құр.),
қаужайлау
қаужалау
қаукелек
қауқалақ, қауқалақ қағу
қауқалақтау
қауынағаш
қауынқұрт (тағам)
қауыншоқ
қауынішек
қауынішек (тағам), қауынішегі
қауырсақ (құс)
қашаубұрғы
қашаутас
қашаутіс
қашқаргүл (бот.)

қаиқарқұман
қаипадоп
қашықтықөлшеуіш (аспан)
қаюбіз (кәс.)
қаярсу
қибаспақ (мал ауруы)
қидакездік
қиқарбас
қиқоңыз (зоол.)
қиқуқұмар
қиқұлақ
қиқұлақ (бот.), қиқұлағы
қиқұрт
қиқызыл (этно.)
қиқымбақай
қимажаулық
қимаүлгі
қимашапан
қиракездеу
қиракезік, қиракезік жол
қиракөз
қисықауыз (зоол.)
қисықбас (бот.)
қисықжол, қисықжол дәптер
қисыққанат (өс.)
қисықсызық (геом.)
қисықтөс (түйе)
қисыпыр
қитабан (жерг., қыңыр)
қитұрқы
қитұрқыланған
қитұрқылану, қитұрқыланбау,
қитұрлық
қиықсәске
қиырышықтас
қиябет (кен.)
қияқөлең (бот.)
қияқшөп (өс.), қияқшөбі
қиялес (псих.)
қиямпұрыстық, қиямпұрыстығы
қиярбалық (зоол.), қиярбалығы
қияршөп (өс.), қияршөбі
қиятас (геогр.)

қоғажай (өс.), қоғажай қалпақ
қоғажай төсек
қоғакендір (өс.)
қоғамтану
қожабас
қожабесін (көне)
қожабидай (өс.)
қожакендір (өс.)
қожакүріш (өс.)
қожақат (өс.)
қожанасыр, қожанасыр адам
қожанасырлық
қожанасырышылау
қожашөп (өс.)
қожбалық (зоол.)
қожбетон
қозбалық (мед.)
қозыбалақ (құс), қозыбалағы
қозыбас (зоол.)
қозыгүл (өс.)
қозыжарыс (ойын)
қозыжауырын оқ
қозыжауырын, қозыжауырын жебе
қозыжегіш (зоол.)
қозыкеш
қозыкөш, қозыкөш жер
қозықарын (өс.)
қозықоспай, қозықоспай қылу
қозықұйрық (өс.), қозықұйрығы
қозықұйрық, қозықұйрық ер
қозықұлақ (өс.), қозықұлағы
қозықұмай (құс)
қозыошаған (өс.), қозыошағанға
қойауыз (этно.)
қойбалдырған (бот.),
қойбалдырғанға
қойбалық (балық), қойбалығы
қойбастар (этно. қолөнер)
қойбасы (жерг., тақыр жер)
қойбетеге (өс.)
қойбұршақ (өс.), қойбұршағы
қойбүлдірген (өс.), қойбүлдіргенге
қойелтірі (терм.)

қойжелкек (өс.), қойжелкегі
қойжуа (өс.)
қойжуас, қойжуас адам
қойжусан (өс.), қойжусанға
қойкезек, қойкезекке бару
қойкемірген (өс.)
қойкене
қойкөде (өс.)
қойқақ-қойқақ
қойқалаң-қойқалаң
қойқаң, қойқаң ету
қойқаңдату
қойқап (миф.), қойқабы
қойқарақат (ағаштың түрі)
қойқаранжы (өс.)
қой-қозы
қойқосақ
қойқұлақ (бот.), қойқұлағы
қойқұрт (этн.)
қойқызғалдақ (өс.), қойқызғалдағы
қойқын (мата), қойқынға
қойлы, қойлы ауыл
қойма
қоймалжың
қоймаңдайтас (геогр.)
қоймүрет (жерг., момын)
қойнау
қойнау
қойнауқат (геол.)
қойнау-қобы
қойнау-қолат
қойнау-қолат
қойнаулай
қойнаулас
қойнаулық
қойот (өс.)
қойөгіз (зоол.)
қойпалақ
қойпалаңдау
қой-пой
қойтан
қойтаң-қойтаң
қойтас (геол.)

қойтебін
қойтентек (ауру)
қойтеңге
қойт-қойттау
қойторы
қойтұтқы (этно.)
қойтұяқ (жамбы), қойтұяғы
қойтікен
қойша, қойша жамырау
қойшағыр
қойшы
қойшы-қолаң, қойшы-қолаңға
қойшылық
қойшікеш
қойылтқан сүт
қойылтқыш
қойылтса
қойылту, қойылт, қойылтты
қойылым, қойылымы
қойылыс
қойымышылық (жерг., қорым)
қойын, қойынға, қойны ж. қойыны
қойындас
қойындәптер
қойынқалта
қойын-қойнау
қойын-қолтық
қойын-қоныш
қойыртпақ, қойыртпағы
қойыртпақтату
қойысу
қоқ
қоқай
қоқайма, қоқайма бөрік
қоқайтса
қоқайту, қоқайт, қоқайтты,
қоқалақ
қоқан арба
қоқан бөрік
қоқан ер
қоқан, қоқан ақша
қоқанжұлыс (жерг.)
қоқан-лоқы, қоқан-лоқы жасау

қоқаң, қоқаң қағу
қоқаңдау
қоқаң-қоқаң
қоқаң-соқаң
қоқаю, қоқай, қоқаяды, қоқаюы
қоқиқаз (құс), қоқиқазға
қоқилану, қоқиланбау, қоқиланған
қоқима
қоқию, қоқи, қоқияды, қоқиюы
қоқсу, қоқсы, қоқсиды
қоқсық, қоқсығы
қоқта күл
қоқта, қоқта көң
қоқты
қоқтық
қоқтық-соқтық, қоқтық-соқтығы
қоқу, қоқы, қоқиды
қоқылу
қоқым
қоқым-соқым
қоқын (балық), қоқынға
қоқыр, қоқыр жию
қоқырақ, қоқырағы
қоқырақтау
қоқыраң
қоқыраңдау
қоқыраң-қоқыраң
қоқырату
қоқыраю, қоқырай, қоқыраюы
қоқыр-қоқсық
қоқырлы
қоқырсауыт, қоқырсауыты
қоқыр-соқыр
қоқырсу, қоқырсы, қоқырсиды
қоқырсық
қоқыр-шұқыр
қоқыс
қоқысқұбыр
қол аңса, қолаңса иіс
қол асты
қол астында
қол басындай
қол батпау қол беру

қол босау
қол бөгеу
қол бұлғау
қол еңбегі
қол ет (малдың қол еті)
қол жазбау
қол жалғау
қол жаю
қол жеткісіз
қол жинау
қол жұмсау
қол ине
қол көру
қол қату
қол қою
қол қою парағы
қол құсыру
қол орамы
қол салу
қол соғу
қол созарлық
қол созу
қол сұғу
қол тимеген
қол тию
қол ұстасу
қол ұшын беру
қол үзу
қол шапалақтау
қол шығыр
қол, қол алу
қол, қол бастау
қола жүзік
қола медаль
қола, қола дәуірі
қолаба (көне, қару)
қолаграфит
қолаға (көне)
қолағалық, қолағалық ету
қолағаш
қолазы, қолазы үкі тағу
қолай
қолайлы

қолайна
қолайсыз
қолайсызданған
қолайсыздану, қолайсызданбау,
қолайсыздық, қолайсыздығы
қолайы, қолайы келу
қолақоңыз
қолақпандай
қолақы
қоламта
қолан
қолаң (масақорығыш), қолаңға
қолаң, қолаң шап
қолаңшы
қолапай
қолапайсызданбау, қолапайсызданған
қолапайсыздану, қолапайсыздық, қолапайсыздығы
қолара
қоларба
қоларық
қолас
қолат, қолат жер
қолат-қолат
қолаттай
қолаттық, қолаттық көлдер
қолау тай
қолау, қолау құнан
қол-аяғы
қолбайлау, қолбайлау болу
қолбайлаушылығы
қолбайлаушылық
қолбақыр
қолбала
қолбалта
қолбаң, қолбаң ету
қолбасшы
қолбасшылық, қолбасшылығы
қол-басы
қолбасы, қолбасына, қолбасылар, қолбасыдай
қолбасылық, қолбасылығы
қолбасысы
қолбасысыз
қолбау

қолбаша (зоол.)
қолбоқша
қолбұран (көне), қолбұранға
қолбұрғы
қолбырау
қолғабыс, қолғабыс беру
қолғанат
қолғанат
қолғап
қолғап, қолғабы
қолдай
қолдампаздық
қолдан тігілген
қолдан істелген
қолданба, қолданба терезелері
қолданбалы өнер
қолданбалы, қолданбалы зерттеулер
қолдан-қолға
қолдану, қолданбау, қолданған
қолданыс
қолдап-қоштап
қолдасу
қолдау тартпа
қолдау тобы
қолдау, қолдау табу
қолдаулық
қолдаухат
қолдаушы
қолдиірмен, қолдиірменге
қолдоп (спорт), қолдобы
қолдорба
қолды, қолды болу
қолды-аяққа, қолды-аяққа тұрмау
қолдыбақыр
қолдық
қолды-қолына
қолжазба
қолжаулық, қолжаулық болу
қолжем
қолжетім, қолжетім жер
қолжетімді, қолжетімді үй
қолжетімдік, қолжетімдігі
қолжұғыш

қолжұмыс
қолжүк, қолжүгі
қолкереует
қолкесер (этно.)
қолкесте (қолөнер)
қолкиіз
қолкөмек, қолкөмегі
қолкөрік (құрал), қолкөрігі
қолкүйме
қолкүрек, қолкүрегі
қолкүш
қолкілем
қолқабілезік
қолқайыр (садақа), қолқайыр беру
қолқанатты, қолқанатты балықтар
қолқанаттылар (зоол.)
қолқатамыр (анат.)
қолқауаша
қолқауға
қолқырықтық
қолмәшине
қолоқ, қолоғы
қолорақ, қолорағы
қолорамал
қолөнер
қолөнерлік
қолөнерші
қолөнершілік, қолөнершілігі
қолсағат
қолсамар, қолсамармен суару
қолсандық
қолсауда
қолсозым, қолсозым жер
қолсоқпақ (ойын), қолсоқпағы
қолсұғушылығы
қолсұғушылық (терм.),
қолтабақ (поднос), қолтабағы
қолтаңба
қолтартпа
қолтоқпақ, қолтоқпағы
қолтума
қолтұзақ (ойын), қолтұзағы
қолтұзақ, қолтұзағы

қолтұқымдар (биол.)
қолтықгүл (өс.)
қолтықсабақ (бот.), қолтықсабағы
қолтықсүйер (кәде)
қолтықтұмар (этно.)
қолтіс
қолұстатар (кәде)
қолүзбек (этно.)
қолүзік (кәде), қолүзік беру
қолхат
қолшалғы
қолшана
қолшаршы
қолшатыр
қолшатырдай
қолшоқпар, қолшоқпар болу
қолшығыр
қолы ауыр
қолы ашық
қолы берекелі
қолы бос
қолы епті
қолы жеңіл
қолы тар
қолы ұзын
қолілгек, қолілгегі
қонакендір
қонақасы беру
қонақасы, қонақасысы
қонақбасты, қонақбасты болу
қонақбөлме
қонақжай
қонақжайлы
қонақжайлылығы
қонақжайлылық,
қонақжүгері (бот.)
қонақкәде (этно.)
қонақкөрпе
қонаққұмар
қонақот (өс.)
қонақтары (өс.)
қонақүй
қонақүйлік

қонысжай
қонысмайлар (кәде)
қоныстой, қоныстойға шақыру
қонышбаулы
қонышқалып, қонышқалыбы
қоңтораз
қоңторғай, қоңторғай болу
қоңторғайлық
қоңылтаяқ, қоңылтаяқ кию
қоңыраубас (өс.)
қоңыраугүл (өс.) қоңыраугүлділер (бот.) қоңырбалдыр (өс.)
қоңыраухана
қоңыраушөп
қоңырбас (өс.)
қоңыржай, қоңыржай белдеу (геогр.)
қоңыржайланған
қоңыржайлану, қоңыржайланбау,
қоңырқаз
қоңырқаздай
қоңырот
қоңырраушан
қоңырсалқын, қоңырсалқын жер
қоңыртопырақ, қоңыртопырағы, қоңыртопырақты
қоңырүй
қоңырүйрек, қоңырүйрегі
қоңыршірік (ауылшар.)
қорғасыншөптер (бот.)
қоржынқаққан (этн.)
қоржынсөгер (этн.)
қорықбас
қорымтас (геол.)
қосазаматтық (заң), қосазаматтығы
қосайкебіс
қосақбасы, қосақбасына,
қосақбасылар
қосақиқаттылық (терм.) қосақтау
қосалқа (этн.)
қосарбет, қосарбетті қарау қосауыз (мылтық), қосауызы
қосаяғы
қосаяқ (аң),
қосаяқтай
қосаяқша
қосбағытты

қосбағыттық
қосбалдақ: қосбалдақ жүзік
қосбас (өс.)
қосбасар
қосбасқан (жерг., тышқан)
қосбасымдылық
қосбауыр (жерг., құрал)
қосбауырдақ (зерг.)
қосбудан (биол.), қосбуданға
қосбұрым (зерг.)
қосбілезік, қосбілезігі
қосдөңгелек (өрнек)
қосетек, қосетек көйлек
қосжақтаулылар (зоол.)
қосжапырақты
қосжарнақты, қосжарнақты өсімдіктер (бот.)
қосжарнақтылар
қосжауырын (садақ)
қосжелбезектілер (биол.)
қосжолақ: қосжолақ лирақұйрық (зоол.)
қосжұлдыз (астр.)
қосжұпаяқты, қосжұпаяқты жәндіктер
қосжұпаяқтылар (зоол.)
қосжүзік (зерг.)
қоскіндік (мал ауруы), қоскіндігі
қосқанатты, қосқанатты жәндіктер
қосқанаттылар (зоол.)
қосқұйрықтылар (зоол.)
қосмәнділік, қосмәнділік принципі
қосмекенді, қосмекенді жәндіктер
қосмекенділер (зоол.)
қосмұрт: қосмұрт бәсір (зоол.)
қосмүйіз (ою)
қосорамды, қосорамды тіркес (лингв.)
қосөкпелілер (зоол.)
қосөкіметті
қосөкіметтілік (қоғ.-саяси)
қосөріс (физ.)
қосөрісті
қоспажем
қоспақұйрек (зоол.), қоспақұйрегі
қоспалаталы
қоспалаталығы

қоспалаталық (қоғ.-саяси),
 қоспартиялық, қоспартиялық жүйе
 қоссайыс (спорт)
 қоссайысшы
 қоссүзбелі: қоссүзбелі шолпы
 қоссырнай (муз. аспап)
 қостабан (ауру), қостабанға
 қостақта: қостақта алқа (этн.)
 қостотық (хим.), қостотығы
 қостұздар (хим.)
 қостұмарша (этн.)
 қостұрақтылық, қостұрақтылығы
 қостілді
 қостілділік (терм.), қостілділігі
 қосүйек
 қосүйекті
 қосүйлі, қосүйлі өсімдіктер (бот.)
 қосүйтас (көне)
 қосшағылу
 қосшақпақ (геол.)
 қосшолпы (зерг.)
 қотантас (құр.)
 қошқармаңдай (геол.)
 қошқармүйіз (ою)
 қоянаяқ (тары), қоянаяғы
 қоянбеде (өс.)
 қоянбұршақ (өс.)
 қоянерін (өс.)
 қоянжәсел (ауру)
 қоянжоңышқа (өс.)
 қоянжұт: қоянжұт шөре (өс.)
 қоянжүзген (өс.), қоянжүзгенге
 қоянжүн (өс.), қоянжүнге қоянжын (вс.), қоянжынға
 қоянжырық (мед.), қоянжырығы
 қоянқарта (бот.)
 қоянқұйрық (өс.), қоянқұйрығы
 қоянқұлақ (өс.)
 қоянқұлақшам (жерг., шам)
 қоянот (өс.)
 қоянсүйек (өс.), қоянсүйегі
 қоянтамақ (өс.), қоянтамағы
 қоянтәрізділер (өс.)
 қоянтобық (өс.), қоянтобығы

қоянхана
қояншеккі (ауру)
қояншөп (өс.), қояншөбі қояншық,
қуаяқ (айлакер)
қубұйырғын (өс.), қубұйырғынға
қудала
қужақ, қужақ жігіт
қужауырын (мал ауруы)
қужолтай
қуқұмалақ (ауру), қуқұмалағы
қумаметр, қумаметрге, қумаметрі
қумүйіз, қумүйіз адам
құрайжусан (өс.)
құтабан (құтабан)
құтақым, құтақым кісі
құтолағай (жерг., тым)
құтұмсық, құтұмсық қаз
құтұяқ (ауру), құтұяғы
құтұяқ, құтұяқ кісі
құтүлек (бүркіт), құтүлегі
қүтілді, қүтілді адам
қуысине (құрал)
қуысқұрай (өс.)
қуысқұлақ (құрал), қуысқұлағы
қуысмүйізді, қуысмүйізді жануарлар
қуысмүйізділер (зоол.)
қуыстұмсық (зоол.)
құбадүмбіл (орташа)
құбыртөсегіш (қран)
құдажол (құдайы тамақ)
құдажортақ (кәде)
құдайақы, құдайақы шын
құдайақына, құдайақына шын сөзім
құдайжасампаздық (филос.)
құдайтану
құдайіздемпаздық (филос.)
құдатабақ, құдатабағы
құдатартар (кәде)
құдатартыс
құдатүсер (кәде)
құдатігер
құжатхана
құзырхат

құйқалақ (тағам), құйқалағы
құйқұлақ
құймақұлақ
құймақхана
құқықбұзушылық
құқықтану
құлаэжон
құлайберіс
құлакер
құлақарқан (жіп)
құлақарық, құлақарығы
құлақбау
құлақбау
құлақкесті, құлақкесті
құлақкестілік
құлаққағыс, құлаққағыс ету
құлаққалқан, құлаққалқанға
құлаққап, құлаққабы
құлақот (бот.)
құлақілдік, құлақілдігі
құланбүлкек, құланбүлкекке басу
құланжуа
құланиек
құланиектену
құланқұйрық (өс.), құланқұйрығы
құлантаза, құлантаза жазылу
құлатүз
құлашсозым, құлашсозым жер
құлдыққұрушылық
құлқайыр (өс.), құлқайыры
құлқайыргүлділер (биол.)
құлқаршыға
құлқынқұмар
құлқынқұмарлық
құлқынсәрі
құлманбес
құлманкөде
құлпытас, құлпытас қою
құлтабан, құлтабанға
құлтанақ (тіс тұқылы), құлтанағы
құлтемір (сөйл. робот)
құлтұғыр (шабан ат)
құлынембес (бот.)

құлынмүше
құлынтұяқ
құмайкөде
құмайрық, құмайрығы
құмайттас (геол.)
құмайшөп (өс.), құмайшөбі
құмаққата
құмалаққата (вет.)
құмаройын, құмаройыны
құмаройыншы
құмбалшық (құр.), құмбалшығы
құмбастау
құмбелек (өс.)
құмберіш (өс.)
құмбетеге (өс.)
құмбоз (құмды топырақ)
құмбұйырғын (өс.),
құмбұйырғынға
құмбұлау
құмбүрге (зоол.)
құмбүркуіш (мәшине), құмбүркуіші
құмбүркіт
құмдақшөп (бот.), құмдақшөбі
құмдала
құмдауыл
құмдықбоз (өс.)
құмдіңгектер (геол.)
құмебелек (өс.), құмебелегі
құмерке (өс.)
құмжебіл (еш нәрсенің парқына бармайтын)
құмжеміл (өс.)
құмжуа (өс.)
құмжылан, құмжыланға
құмжілік (мал ауруы), құмжілік болу
құмқазар (зоол.)
құмқайрақ (құрал), құмқайрағы
құмқараған (өс.)
құмқата (мал ауруы)
құмқиырышық
құмқияқ, құмқияғы
құмқоян (зоол.), құмқоянға
құмқурай (өс.)
құмқұрт (зоол.)

құмқырқа (геогр.)
құмот (өс)
құмсағат
құмсағыз (өс.)
құмсәлбен (өс.)
құмселеу
құмсорғыш
құмсұлы (бот.)
құмсүттіген, құмсүттігенге
құмсылақ (құр.), құмсылағы
құмсірке
құмтары (өс.)
құмтас (геогр.)
құмтопырақ
құм-тот (темірдің тоттануы)
құмтышқан, құмтышқанға
құмтіл (геогр.)
құмша
құмшағыл (топырақ түрі)
құмшай (өс.)
құмшайғыш (мәшине)
құмшауыт (жерг.)
құмшашқыш (мәшине)
құмшекер
құмшекпен (қабірдің бетіне жабылған топырақ)
құмшелек (жерг.)
құмшиие (өс.)
құмшөп (өс.)
құмшық, құмшығы
құмырсқажегіш (зоол.)
құнанбәйге
құнанжарыс
құнанишптырым жер
құнанишптырым
құнанишығар (мәшар.)
құндызгүл (бот.)
құндызшөп (өс.)
құнерез
құнерездік
құнмезгіл (жерг., ауық-ауық)
құрақкөрпе
құралайгүл (өс.)
құралақан, құралақан қалу

құралкүймешік (техн.)
 құралыптас (жасы шамалас)
 құрамбөлік
 құрапат (жамағат)
 құрбақа
 құрбақадай
 құрбақалы
 құрбақаша
 құрғақшірік (биол.)
 құрғанат (жсерг.)
 құркеуде, құркеуде кісі
 құркөкірек, құркөкірек адам
 құрқол, құрқол кету
 құрқұлақ (ауру), құрқұлағы
 құрмаағаш
 құрметті, құрметті демалыс (кіт.)
 құрөзек (мед.)
 құрсай, құрсай садақ
 құрсақтас
 құрсақтой (этно.)
 құрсақшашу (этно.)
 құртауру (ауру)
 құрткесел (ауру)
 құртқашаш (өс.)
 құршаян (зоол)
 құсағаш (саят.)
 құсария
 құсаяқ (өс.), құсаяғы
 құсбазар
 құсбау
 құсбегі
 құсбегілік, құсбегілігі
 құсеттенген
 құсеттену, құсеттенбеу,
 құсжастық, құсжастығы
 құскездік
 құсқанаты (соңғы жауған қар)
 құсқода
 құсқонақ (саят.)
 құсқонбас (өс.)
 құсқоректі
 құсқызу, құсқызса, құсқызшы
 құсмұрын сақина

құсмұрын, құсмұрын өрнегі
құсойнақ, құсойнағы
құссүзек (ауру), құссүзегі
құстаңдайлап: құстандайлап турау
құстаңдайлау
құстөсек, құстөсегі
құстұмау (ауру)
құсұйқы, құсұйқы адам
құсхана
құсықишөп (өс.)
құттықтаухат
құтхана
құтыбалық (жерг.)
құшбегі (көне)
құшхана (мал соятын жер)
құмбидайық (өс.), құмбидайығы
қызбөрі (ойын)
қызжарыс
қызжиын (этн.)
қызжолдас (этн.)
қызиба (этн.)
қызкәде (этн.)
қызкөрдi (этн.)
қызкөру (этн.)
қызкөрімдік (жерг.)
қызкөтерер (кәде)
қызқарағай
қызқаиар (кәде)
қызқуу (ойын)
қызқұшақтар (этн.)
қызмінез, қызмінез жігіт
қызмінездi
қызмінезділік
қызойнақ, қызойнағы
қызсақина (жерг.)
қызсаумалдық
қызсаумалдық (өс.)
қызсаусақ (жүзім), қызсаусағы
қызтабақ (этн.)
қызталақ (этн.), қызталағы
қызтанысу (этн.)
қызтаңдай
қызтілік (жерг.)

қызышөп (өс.), қызышөбі
қызыларша(өс.)
қызылбалдырлар(бот.)
қызылбалық, қызылбалығы
қызылбас (тар.)
қызылбас, қызылбас үйрек (құс)
қызылбидай (бот.)
қызылбит (зоол.)
қызылбояу (өс.)
қызылбұзау (сиыр ішіндегі төлі)
қызылбұрыш (өс.)
қызылдарі (көне.)
қызылдолана (өс.)
қызылжанды
қызылжоңышқа (өс.)
қызылжұмыртқа (діни)
қызылжүзеген (өс.),
қызылжүзегенге
қызылжыңғыл
қызылиек (анат.), қызылиегіауыру
қызылкеңірдек, қызылкеңірдекболу
қызылқаз (зоол.)
қызылқайың, қызылқайыңға
қызылқанат, қызылқанат балық
қызылқас (зоол.)
қызылқасқыр (зоол.)
қызылқат (өс.)
қызылқурай
қызылқұда
қызылқұйрығы
қызылқұйрық (өс.),
қызылқұйрық торғай
қызылқұйрық, қызылқұйрыққұмтышқан
қызылқұрық (өс.)
қызылмай (дәрі)
қызылмай, қызылмай болу
қызылмия (өс.)
қызылоқ
қызылөзек
қызылөңеш, қызылөңеш болу
қызылсирақ, қызылсирақ болу
қызылсораң
қызылсуыр (зоол.), қызылсуыры

қызылтабан, қызылтабан болу
қызылтал (өс.)
қызылтамыр (өс.)
қызылтанау, қызылтанау болу
қызылтаңдай (өс.)
қызылтаспа өс.)
қызылтелпек (зоол.)
қызылтопырақ, қызылтопырағы
қызылтопырақты
қызылтұмсық, қызылтұмсық болу
қызылтүйірігі
қызылтүйірік (мед.),
қызылүйрек, қызылүйрегі
қызылшақа
қызылшақонарғыш (құрал)
қызылшасиреткіш (құрал)
қызылшеке, қызылшеке болу
қызылшөп
қылдыбақыр
қылжақбастық, қылжақбастығы
қылжуғыш (құрал)
қылкөпір (діни)
қылкүпек (мал ауруы), қылкүпегі
қылқазан (жерг.)
қылқалам
қылқанатты, қылқанатты жәндіктер
қылқанаттылар (зоол.)
қылқанжапырақты,
қылқанжапырақтылар (биол.)
қылқанселеу (өс.)
қылқара, қылқара ат
қылқобыз (этн. муз.)
қылқұйрық (балық), қылқұйрығы
қылқұйрық (құс), қылқұйрығы
қылқұйрық бұлдырық (зоол.)
қылқұйрық, қылқұйрық шығару
қылқұйрықты, қылқұйрықты жәндіктер
қылқұйрықтылар (зоол.)
қылқұрт (ауру)
қылқұрт (зоол.)
қылсап (шөтке), қылсабы
қылтамақ (ауру), қылтамағы
қылтамойын (геогр.)

қылтамыр
 қылтанақ (өс.), қылтанағы
 қылтанақ, қылтанағы
 қылтанақты, қылтанақты балықтар (зоол.)
 қылтанжақтылар (зоол.)
 қылтүтік (анат.)
 қылтықбоз
 қылтықшөп (өс.), қылтықшөбі
 қылышбалық, қылышбалығы
 қымқап (мата), қымқабы
 қымызжелік, қымызжелігі
 қымызмұрындығы
 қымызмұрындық (кәде),
 қымызожау (этно.)
 қымызхана
 қынагүл (өс.)
 қынашөп
 қынбұршақ
 қынжыгүл (өс.)
 қыңыржақ, қыңыржағы
 қыранкерей (көне.)
 қыранқара (құс)
 қыранот (өс.)
 қырбайқабақ, қырбайқабақ болу
 қырбайылық, қырбайылық психологиясы
 қырбақтау
 қырбасы
 қырбасы (арық)
 қырғиқабақ, қырғиқабақ болу
 қырғызөрім, қырғызөрім қамшы
 қыржиысу, қыржиысса
 қыржуа (өс.)
 қыржүйек
 қыркүйек (ескіше ай аты), қыркүйегі
 қырқұлақ
 қырлышөп (өс.)
 қырмантип (этно.), қырмантибі
 қырмызыгүл (өс.)
 қырөзек
 қырықаяқ (зоол.), қырықаяғы
 қырықаяқ (тех.), қырықаяғы
 қырықбуын (өс.), қырықбуынға
 қырықбуынтөктес өсімдіктер

қырықбуынтекес,
 қырықжапырақ
 қырықжеті (этно.)
 қырықжілік (этно.), қырықжілігі
 қырыққабат
 қырыққұлақ (бот.), қырыққұлағы
 қырыққызу
 қырықпышақ, қырықпышақ болу
 қырықсеркеш (этно.)
 қырықшілтен
 қырымошаған (өс.),
 қырымошағанға
 қырымпоз
 қырынқабак, қырынқабак болу
 қырыпсал (қыранның алғыр тұқымы)
 қысқамерзімді ноталар (экон.)
 қысқамерзімді салым
 қысқамерзімді тратта (экон.)
 қысқамерзімді, қысқамерзімді несие (экон.)
 қысқаметражды, қысқаметражды фильм
 қыстыгүні
 қысылтаяң, қысылтаяң кез
 қысылтаяңдық, қысылтаяңдығы
 қытайбұршақ (өс.)
 қытайпияз
 қытайраушан
 қытайтану
 қытайтанушы
 қышабас (өс.)
 қышақағаз
 қышамай
 қышкәрлен (шыныаяқ)
 қышкер
 Л
 лавржапырақ, лавржапырағы
 лазеройнатқыш
 лайтұнба (ауылиар.)
 лалагүл (өс.)
 ләйлекшөп (өс.), ләйлекшөбі
 лептесік
 лер
 лингвомәдениеттану
 луноход

М

магнетокедергі (физ)
магниттұтқы
мағлұматнама
мағлұмхат
мадаполам (мата)
маддұға
майайырғы
майана
майбалшық (құр.), майбалшығы
майбалық, майбалығы
майбүркіш, майбүркіш аппарат
майдажелек, майдажелегі
майжақпа
майжегіш
майжидек (өс.), майжидегі
майжұқпан (тағам), майжұқпанға
майзағара (өс.)
майзорық
майзығыр (өс.)
майкене
майкөт, майкөт болу
майқаймақ, майқаймағы
майқайың (өс.)
майқайырғы
майқанбалық
майқаңбақ, майқаңбағы
майқара (өс.)
майқарағай (өс.)
майқараған
майқаралы
майқоға (өс.)
майқор
майқорытқыш
майқоспа
майқоспа
майқурай (өс.)
майқұбыр
майқұлақ
майқұмар
майөңез
майсалғыш
майсасыр (өс.)

майсауыт
майсоқта
майсораң (ө с.) , майсораңға
майсөк (тағам), майсөгі
майтабан (ауру), майтабанға
майтабан, майтабан болу
майтамыр
майтаспа (өс.)
майтопырақ, майтопырағы
майтұндырғыш
майтұрақтылық
майтүбіт
майұнтақ, майұнтағы
майхана
майшабақ (зоол.), майшабағы
майшағыр (өс.)
майшайқауыш
майшам, майшамға
майшелпек, майшелпекке кезігу
майшетен (өс.), майшетенге
майшоқырақ
майшолты (жерг.)
майшөп
майшөре
майшуақ
майшұрқан (тағам), майшұрқанға
макроанықтама
макроассемблер
макробаздарлама
макробаздарламалау
макробасқару
макробөлішек
макродене
макрожүйе
макрокеңейту
макроқұрал
макроорта
макропад
макропараметр
макропроцессор
макросемья
макросипаттама
макроспора

макроспорофилл, макроспорофильге
макросұраным
макроталдау
макротіл
макрофаг, макрофагқа, макрофагы
макрофотография
макроэволюция
макроэкономика
макроэкономикалық
макроэлемент
макроэлементтер
макроэнергиялық
мақлұқат (фауна)
мақсары (өс.)
мақтанқұмар
мақтанторғай (құс)
мақтатазартқыш, мақтатазартқыш
мақтауқағаз
мақташөп (өс.), мақташөбі
малаағаш (егіншілік)
малазық
малазықтық, малазықтық шөп
малбазар
малбауыздар (кәде)
малдәрігерлік
малжанды
малжандылық, малжандылығы
малқорлық
малқұмар
малматымақтанбау, малматымақтанған, малматымақтану,
малтабар
малтапқыш
малтапқыштық
малтатас (геогр.)
малтаяу
малшаруашылық өнімдері
малшаруашылық
мамаағаш
мамықжесі
мамырқұс
манжақы
мансапқұмар
мансапқұмарлығы

мансапқұмарлық,
маңдайалды, маңдайалдықызметкер
маңдайиеп (эск.), маңдайиебі
маңқақаз (құс)
маралжусан (өс.), маралжусанға
маралқұрай (өс.)
маралқұлақ
маралот (өс.)
маралтамыр (өс.)
маралишөп, маралишөбі
маржанағаш (өс.)
маржанбас
маржангүл
масахана
матасұрыптауыш, матасұрыптауыш
маубасбұқа
мәжнұнтал
мәжілісқұмар
мәжілісхана
мәйкеқоңыз
мәйітхана
мәнмәтін, мәнмәтінге
мәстемір (жерг., құрал)
мәттақан, мәттақан адам
мәтінсөздік
мәтінтану
мегабайт, мегабайтқа, мегабайты
мегаватт, мегаватқа, мегаваты
мегагерц, мегагерцке, мегагерці
мегажоба
мегақоғам
мегаоралым
мегапланктон, мегапланктонға
мегаскоп, мегаскопы
мегатеориалар
мегатонна
мегафон, мегафонға
медбибі
медбике
медиакеңістік
медиақұрылым, медиақұрылымы
медиясарапшы
медиафорум

медпункт, медпунктке, медпункті
мезоатом
мезобелдем
мезодерма
меймандостық, меймандостығы
мейманқос
мейманқостық
меймансарай
мейманхана
мейрамхана
мейірбике
мейіришөп
мекемеаралық
мекемеішілік
мекенжай
мекенжұрт
мектепалды
мектепаралық
мектептану (пед.)
мектепішілік, мектепішілік бақылау
мелозавр, мелозаврға, мелозавры
мемлекетаралық
мемлекетқұрушы
меңдіқара (өс)
меңдіқұлақ (өс)
мерейтой
меруертгүл (өс.)
месқарын, месқарын бөлігі
месқобыз
металграфиялық микроскоп
металграфиялық,
металкескіш (аспап)
металлургиялық
металорганика
металорганикалық қосылыстар
металорганикалық
металтану (терм.)
металтанушы
метатұрақтылығы
метатұрақтылық,
метатіл (лингв.)
метафизигі
метафизик, метафизикке,

метафизика
метафизикалық
метеобекет
мибатпақ, мибатпағы
мизамкөк (амал), мизамкөгі
мизамишөп (өс.), мизамишөбі
мизамишуақ, мизамишуағы (амал)
мизансахна
мизансцена
микроавтобус
микроағза
микроампер
микроанализ
микроассамблер (инф.)
микроаудан
микроафиша
микроәлеуметтану (терм.)
микробағдарлама,
микробағдарламаға,
микробағдарламалау
микробағдарламалық автомат
микробағдарламалық,
микробағдарламасы
микробөлшектер
микроватт
микровирустар (биол.)
микровольт
микродене
микрожоба
микрокарта
микрокеуек, микрокеуегі
микроклимат
микроклиматология
микроклиматтық
микрокомпьютер (инф.)
микроқұрылым
микросүзу
микросхема
микроталдау
микротаразы
микротелефон, микротелефонға
микротүтікше
микротыңайтқыш

микротізбек
микрофаг, микрофагқа, микрофагы
микрофауна
микрофильм
микрофлора
микрофон, микрофонға, микрофоны
микрофотография
микрофотометр,
микрофотометрге, микрофотометрі
микрохимия
микрохирургия
микроцефал, микроцефалға, микроцефалы
микроэкономика
микроэлектроника
микроэлемент, микроэлементке,
микроэлементі
миксобактерия
миқата, миқата болу
миқұрт (ауру)
минажарғыш
минаіздегіш
миөт (этн.)
мирақор (көне)
мирақорлық, мирақорлығы
мифологема, мифологемаға айналу
миясы
миятамыр (өс.)
мқзойнақ
мнемограмма
мнемокод (инф.), мнемокодқа, мнемокоды
мнемометр, мнемометрге, мнемометрі
можантомпай
можантомпайлау
можантомпайлық, можантомпайлығы
мойнақ
мойынағаш (этн.)
мойынарық, мойынарығы
мойынбау
мойынқос
мойынқұр
мойынорағыш, мойынорағышы
мойынпеиш
мойынсал

мойынсерік, мойынсерік болу
 мойынтақ (галстук), мойынтағы
 мойынтастар (этно.)
 мойынтұмар
 мойынтұрық, мойынтұрығы
 мойынтірегі
 мойынтірек (ауылишар.)
 молдабас (жерг.)
 молдабатша (діни)
 молдасоқын
 молдаторғай (зоол.)
 молдаяқ
 молекулааралық
 молқолды, молқолды кісі
 моногамды
 моногамия
 моногамиялық
 моногенетика
 моногенетикалық
 моногибрид (биол.), моногибридке, моногибриді
 монограмма (лингв.)
 монография
 монографиялық, монографиялықеңбек
 монодрама
 монокристалл, монокристалға,
 монокристалы
 монокулярлық: монокулярлықкөру
 мономинералды, мономинералдыжыныстар
 мономицин (мед.)
 моноплан, монопланға
 монополизм, монополизмге, монополизмі
 монополист, монополиске, монополисі, монополистер
 монополистік іс-әрекет
 монополистік, монополистікбәсеке
 монополия
 монополияландыру
 монополиялау
 монополиялық пайда
 монополиялық рента
 монополиялық, монополиялықбаға
 монополиясыздандыру
 монопсония (экон.)
 монорельс (тех.), монорельске, монорельсі

моносахарид (биол.), моносахаридке, моносахариді
 моносиллабизм (лингв.), моносиллабизмге, моносиллабизмі
 монотеизм (теол.), монотеизмге, монотеизмі
 монотеист, монотеистке, монотеисі, монотеистер
 монотеистік (теол.)
 монотип, монотипке, монотипі
 монотония (псих.)
 моноұлттық
 монофаг (зоол.), монофагқа, монофагы
 монофилия
 монофтонг (лингв.), монофтонгіге, монофтонгісі
 монохромат, монохромат жарық
 моноцентризм, моноцентризмге, моноцентризі
 моноцикл, моноциклге, моноциклі
 моноцит (биол.)
 моңғолтану (терм.)
 мортықбоз (өс.)
 мортыңбоз
 морфогенез (биол.)
 морфография
 морфоқұрылым
 морфолог, морфологке, морфологі
 морфология
 морфологиялық көрсеткіш
 морфологиялық синтез
 морфологиялық сіңісу
 морфологиялық талдау
 морфологиялық, морфологиялықжылысу
 морфометрия
 морфометриялық
 морфомүсін (геог.)
 морфонема
 морфонология
 мотоатақыш (әск.)
 мотобол (ойын)
 мотоболшы
 мотодром, мотодромға, мотодромы
 мотожарыс
 мотокросс, мотокросқа, мотокросы
 мотороллер
 мотосағат
 мотофелюга (қайық)
 мотоцикл, мотоциклге, мотоциклі

мотоциклиші
мотоэстафета (спорт)
мөлдірбәсір (зоол.)
мөлдіртас (геол.)
мөрбасар (тар.)
мөртабан, мөртабанға
мөртамыр
музыкатану (терм.)
музыкатанушы
мукоромикоз (мед.), мукоромикозға, мукоромикозы
мультибағдарлама
мультибағдарламалық, мультибағдарламалық режім (инф.)
мультимәдениет
мультимәдениеттілік
мультимедиа
мультимедиалық, мультимедиалық мүмкіндіктер
мультимиллионер
мультимиллионерлік
мультипликатор
мультипликация
мультипликациялық, мультипликациялық кино
мультитізім
мультфильм, мультфильмге,
мультфильмі
мутаген (биол.)
мутагенез, мутагенез жасау
мұғдарнама
мұзайдын, мұзайдынга
мұзарт
мұзбалақ (құс), мұзбалағы
мұзбалақтай
мұзбалық, мұзбалығы
мұзбасу, мұзбасу циклі
мұзбұрғы
мұздақсу
мұздауыт
мұздаяқ, мұздаяқ болу
мұздықаралық
мұздықасты, мұздықасты суы
мұздықтану (терм.)
мұзжарғыш (мұз жаратын кеме)
мұзкәмпит
мұзкепе, мұзкепе орнату

мұзкескіш
мұзқала
мұзқойма
мұзқұрсау
мұзқырқа (геогр.)
мұзойнақ, мұзойнағы
мұзсарғалдақ (өс.), мұзсарғалдағы
мұзсүңгі (құрал)
мұзхана
мұнайсақтағыш
мұнайтұтқыш
мұнайұстағыш
мұрағатжай
мұражай
мұражайландыру
мұражайлық, мұражайлығы
мұражайтану (терм.)
мұражайтанушы
мұралану, мұраланбау, мұраланған
мұрасқор
мұртаяқты, мұртаяқты шаяндар
мұртаяқтылар (зоол.)
мұрынбоқ, мұрынбоғы
мұрынқұрт (ауру)
мұрынтақ (жерг.), мұрынтағы
мұсадастар (өлең үлгісі)
мұсипат (көне)
мұстажап (діни)
мұстазат, мұстазат жырлары
мұхитнама
мұхиттану (терм.)
мұхтасар (діни)
мұхтасиб(діни), мұхтасибке,
мұхтасибі
мұшауарат (кіт.)
мүйізалдамыш (геол.)
мүйіздарі (пантокрин)
мүйізжапырақ (өс.), мүйізжапырағы
мүйізкесер (ырым)
мүйізкөк (түйеешар.), мүйізкөгі
мүйізқап, мүйізқабы
мүйізқұйрықты, мүйізқұйрықтыжәндіктер
мүйізқұйрықтылар (зоол.)

мүйізсырнай (муз.)
мүйізтас (геол.)
мүйізтеріскен (өс.)
мүйізтұмсық (зоол.), мүйізтұмсығы
мүйізтұмсықты
мүкәммал (байлық)
мүкжидек (өс.), мүкжидегі
мүктектес, мүктектес өсімдіктер
мүлікбасы, мүлікбасына,
мүлікбасысы
мүрдехана
мүркөбелек (зоол.), мүркөбелегі
мүртөт, мүртөт адам
мүсәпірхана
мүсінхана
мүттакалам (діни)
мүшеқағанақ (анат.), мүшеқағанағы
мүшелтой
мығыржусан (өс.), мығыржусанға
мықнатас
мыңбас: мыңбас шырмауық
мыңбасы (көне), мыңбасына, мыңбасысы, мыңбасылар
мыңбасылық, мыңбасылығы
мыңбегі (көне)
мыңбегілік, мыңбегілігі
мыңжапырақ (өс.), мыңжапырағы
мыңжылдық, үшінші мыңжылдық
мыңтамыр (өс.)
мырзақамақ, мырзақамақта болу
мырзақоспақ (түйешар.), мырзақоспағы
мырзақұрай
мырзасораң
мырзасораң (өс.), мырзасораңға
мырзатерек (өс.), мырзатерегі
мыртесе
мысықдәме
мысыққұйрық (өс.), мысыққұйрығы
мысықот (өс.)
мысықсопы, мысықсопы болу
мысықторғай (зоол.)
мысықтілеу
мінажатхана

Н

назаркерде, назаркерде кісі
назбедеу
найзақара (өс.)
найзатас (геогр.)
нақпішін, нақпішінге
нақсүйер
намазжай
намазқұмар
намазхана
намазшам
нанжиде (өс.)
нанометр, нанометрге, нанометрі
нанонұсқау (инф.)
нанпеш
нансалғыш
нансауыт
нансоғар
нанталап (жерг.), нанталабы
нантурауыш (тех.)
нантұрыш (жерг. ашытқы)
нантікеш (кәс.)
нарбетеге (өс.)
нарғызгүл
наркескен, наркескенге
наркескендей
наркүміс
нарқайсар
нарқасқа
нарқоспақ, нарқоспағы
нарқызыл
нармия (өс.)
нарсалма
нарселеу (өс.)
наруана (кәс.)
нарықнама
наскәді (жерг.)
насыбайатым
насыбайгүл (өс.)
насыбайкелі
насыбайқұмар
натурфилософия
натурфилософиялық
натюрморт, натюрмортқа, натюрморты

наубайхана
науқасхана (көне)
наурызгүл (өс.)
наурызек (өс.), наурызегі наурызек(зоол., құс), наурызегі
наурызкоже(этно.)
наурызкөк (құс), наурызкөгі
наурызнама
наурызтой (этно.)
наурызторғай
наурызшешек (өс.), наурызшешегі
намақұл (көне, қате)
напақа
напақалы
напақасыз
напсіқор
напсіқорлық, напсіқорлығы
напсіқұмар
напсіқұмарлық, напсіқұмарлығы
нәркүмән, нәркүмәнға
нәруыз (биол.)
нәруыздық, нәруыздығы
нәршырын (биол.), нәршырынга
небәрі
небір
невролог, неврологке, неврологі
неврология
невропатолог, невропатологке, невропатологі
невропатология
неғұрлым
нейроанатомия (мед.)
нейрокибернетика
нейромедиатор (мед.)
нейропсихиатрия (мед.)
нейропсихология (мед.)
нейрофизиология (мед.)
нейрохирург (мед.), нейрохирургке, нейрохирургі
нейрохирургия, нейрохирургиябөлімі
нейрохирургиялық
нейтралитет
некеқияр
некеқияр (ырым)
немкетті, немкетті қарау
немкеттілік, немкеттілігі

немқұрайды, немқұрайды қарау
нендейбір
неоколониализм (саяси), неоколониализмге, неоколониализмі
неоконсерватизм (саяси), неоконсерватизмге, неоконсерватизмі
неокотондар (хим.)
неолиберализм (саяси), неолиберализмге, неолиберализмі
неомифологиялық (филос.), неомифологиялығы
неопаллиум (биол.), неопаллиумға, неопаллиумы
неоплатонизм (филос.), неоплатонизмге, неоплатонизмі
неопозитивизм (филос.), неопозитивизмге, неопозитивизмі
неопотизм (саяси), неопотизмге, неопотизмі
неореализм (филос.), неореализмге, неореализмі
неореализмдік
неотения (зоол.)
неотомизм (филос.), неотомизмге, неотомизмі
неофазия (псих.)
неофашизм, неофашизмге, неофашизмі
неофашистік
неофит, неофитке, неофиті
неофрейдизм (псих.), неофрейдизмге, неофрейдизмі
неохаседизм (діни), неохаседизмге, неохаседизмі
неоцеребеллум (биол.), неоцеребеллумға, неоцеребеллумы
неоэнцефалон (биол.), неоэнцефалонға, неоэнцефалоны
несепазар (анат.)
несепнәр (хим.)
низамнама (көне)
нитрификация, нитрификацияға
нитрификациялаушы, нитрификациялаушы бактериялар
нитробояғыштар (биол.)
нитроглицерин, нитроглицеринге, нитроглицерині
нитроқоспа
ноқтаазасы (көне, басы)
номенклатура
номенклатуралық
номогенез (зоол.)
номография (мат.)
нонтронит (кен.)
ноология (ілім)
ноосфера (биол.)
нұрлыхаят (діни)
нұршашу
нұсқаунама
нұсқаухат

нымиширек, нымиширегі

О

обалақын

обатас

облысаралық

облысаралық

ойбайжапырақ (ос.),ойбайжапырағы

ойбауырымдау

оймакілтек (мәшинежасау),оймакілтегі, оймакілтекжсоңғылау

оймақгүл

ойранишөп (өс.), ойранишөбі

ойсара

ойсылқара (миф.)

ойтамақ (саят.),ойтамағы

ойтамызық, ойтaмызығы

ойтастар

ойтолғақ, ойтoлғағы

ойтүрткі

ойықбасты, ойықбасты жылан

ойынбұзар (эtn.)

ойынқұмар

ойынқұмарлық, ойынқұмарлығы

ойынсерік (спорт), ойынсерігі

оқжатар (әск.)

оқжылан, оқжыланға

оқжыландай

оққағар

оқсауыт

оқтұмсық (өс.), оқтұмсығы

оқтұмсықты, оқтұмсықты қару

оқшантай

омброфиттер (бот.)

омброфоттар (бот.)

онбасы (көне), онбасылар, онбасысы

онбасылық, онбасылығы

онжылдық, онжылдығы

онкология

онкологиялық

онкүндік (декада),онкүндігі

ономасиология

ономасиологиялық

ономатология

онсайыс (спорт)

онсайысшы
онтогенез
онтогенездік, онтогенездік даму
онтология
оңтүстік, оңтүстігі
оңтүстік-батыс
оңтүстік-шығыс
опасауыт, опасауыты
операцияаралық
орайот (өс.)
орайот (өс.)
орақжапырақ, орақжапырағы
орақжеміс (өс.)
орақтұмсық, орақтұмсығы
орамалтастамақ (ойын), орамалтастамағы
орамалтеппек (ойын), орамалтеппегі
орамалтой (жерг.)
орамжапырақ, орамжапырағы
орамжапырақгүлді, орамжапырақгүлді өсімдіктер
орашолақ, орашолақ қимыл
орманбақ
ормантану (терм.)
орманишаруашылық, орманишаруашылығы
орнитофагтар (құс)
орнитофауна (зоол.)
ортаазиялық
ортағасырлық
ортақол, ортақол дүние
ортақолды, ортақолды жұмыс
ортатабақ (этн.), ортатабағы
ортеке (ойын.)
ортонсихиатрия
орфограмма
орфограммалау
орфография
орфографиялану, орфографияланбау, орфографияланған
орфографиялық
орфоэпия
орфоэпиялық
орынбасар
орынбасарлық, орынбасарлығы
орынтақ, орынтағы
орынтап (ойын), орынтабы

орынхана (көне)
 орыстілді, орыстілді азамат
 остеология (анат.)
 остеомиелит (ауру), остеомиелитке, остеомиелиті
 остеохондроз (ауру),
 остеохондрозға, остеохондрозы
 осциллограмма
 осциллограф (физ.)
 осциллография
 осциллографиялық, осциллографиялық түтік
 отағасы, отағасына, отағасысы, отағасылар
 отанасы
 отанжанды
 отанжандылық
 отансүйгіш
 отансүйгіштік, отансүйгіштігі
 отбасы, отбасына, отбасысы, отбасылар
 отбасылық, отбасылық медицина
 отжағар, отжағар жер
 отжаққыш (тех.)
 отқақұлдығы
 отқақұлдық (зороастризм),
 отқақұяр (кәде)
 отқасалар (кәде)
 отқысқыш
 отоларинголог, отоларингологке,
 отоларингологі
 отосклероз (мед.), отосклерозға, отосклерозы
 отсабын (ос.)
 оттегі
 оттегілік
 оттегілік
 оттемір
 оттұтатқыш, оттұтатқыш құрал
 Ө
 өгейбұта (өс.)
 өгейшешек (өс.), өгейшешегі
 өгейшөп (өс.), өгейшөбі
 өгізай (балық)
 өгізкөз (өс.)
 өгізкөк(өс.), өгізкөгі
 өгізқурай (өс.)
 өгізөлең (өс.)

өгізтартыс (ойын)
өгізтіл (өс.)
өгізшағала (құс)
өзара, өзара әрекеттестік
өзекжарды, өзекжарды уайым
өзімбілемдік, өзімбілемдіккесалыну
өзімбілермендік, өзімбілермендігібар
өкпеқұрт (мед.)
өкшебасар
өкіметбасы, өкіметбасына,
өкіметбасысы, өкіметбасылар
өлара
өлексеқоректілер (зоол.)
өлеңқияқ (өс.), өлеңқияғы
өлеңтану (терм.)
өлеңшөп (өс.), өлеңшөбі
өлкетану (терм.)
өлкетанушы
өлікхана
өмірбаян, өмірбаянға
өмірдастан, өмірдастанға
өмірдерек, өмірдерегі
өмірзая
өмірнама
өмірөзек
өмірсүйгіш
өмірсүйгіштік, өмірсүйгіштігі
өміршең
өміршеңдік, өміршеңдігі
өнербет
өнержай, өнержайы
өнеркәсіп, өнеркәсібі
өнеркәсіптік
өнеркәсіпші
өнернама
өнерсүйер, өнерсүйер қауым
өнертабыс
өнертану (терм.)
өнертанушылық
өнертапқыш
өнертапқыштық
өңіржіек (әшекей), өңіржіегі
өңіршек, өңіршегі

өпжел
өректікен (өс.), өректікенге
өрелсап (құрал), өрелсабы
өркениетаралық, өркениетаралығы
өркөкірек
өркөкіректенген
өркөкіректену, өркөкіректенбеу,
өркөкіректеу
өркөкіректік, өркөкіректік таныту
өркөңіл
өркөңілді
өркөңілділік, өркөңілділігі
өрмектартқы (аспап)
өрмінез, өрмінез адам
өрмінезді
өрнекишөп, өрнекишөбі
өртеңқарағай (өс.)
өртсөндіргіш, өртсөндіргіш мәшине
өртсөндіруші
өртхабарлағыш
өрікағаш
өрімтал
өрімталдай
өсекқұмар
өсекқұмарлық, өсекқұмарлығы
өсиетнама
өсімақы
өсімдікжай
өсімдіктану (терм.)
өсімдіктер
өсімқор
өсімпұл
өтемақы
өтемақылық
өтемқұн
өткерме (этно.)
өткермелену, өткермеленбеу, өткермеленген
өткермелеу
өткермелі
өткііз
өтпежел
П
падишах

пайдакүнем
пайдакүнемдік, пайдакүнемдігі
пайдақұмар
пайдақұмарлық, пайдақұмарлығы
пайызторғай (зоол.)
палатжапырақ
палеоантрон, палеоантронтар
палеоботаника
палеоген, палеоген жүйесі
палеогенді, палеогенді жыныстар
палеогеография
палеогеографиялық
палеогеоморфология
палеогеоморфологиялық
палеогидрогеология
палеогидрогеологиялық, палеогидрогеологиялық карта
палеогляциология (геол.)
палеограф, палеографқа, палеографтар
палеография
палеозавр, палеозаврга, палеозавры
палеозой (геол.), палеозой тобы
палеозойлық, палеозойлығы
палеозоология
палеозоологиялық
палеоклимат, палеоклиматқа, палеоклиматы
палеоклиматология
палеоклиматтық
палеолит, палеолитке, палеолитті
палеомагнетизм (геол.), палеомагнетизмге, палеомагнетизмі
палеомагнитология (физ.)
палеомагниттілік, палеомагниттілігі
палеонтолог, палеонтологке, палеонтологі
палеонтология
палеонтологиялық, палеонтологиялық анықтама
палеопсихология
палинология (биол.)
палинтомия (биол.)
панажай
панамерикалық
панарабизм, панарабизмге, панарабизмі
панбарқыт (мата)
пангермандық
панжара (жерг., абажур)

панисламдық
панисламизм
панисламист, панисламиске, панисламистер
панисламистік
панисламша
пансион, пансионға
пансионат
пансиондық
пантеон, пантеонға
пантограф, пантографқа, пантографы
пантометр, пантометрге, пантометрі
пантомима
пантомимика
пантомимикалық
пантопон, пантопонға
паповавирустар (биол.)
парабеллум (әск.), парабеллумға, парабеллумы
парабола (мат.)
параболапарламентаралық
параболоид, параболоидке, параболоиді
паравоз
паравозиша
парагенез (геол.)
параграф
паралингвистика (лингв.)
параллеленипед, параллеленипедке, параллеленипеді
параллелограмм, параллелограмға, параллелограмы
парамагнетизм, парамагнетизмге, парамагнетизмі
парамагниттік
параметр, параметрге, параметрі
параметрлі
параметрлік
парапар ж.барабар
парапсихология
парафемиа
парафин, парафинге, парафині
парафония
парафраза
парламентаралық
парламентарлық
партком
партофизиология
партсъезд

партюро
патефон, патефонға
патогенез (мед.)
патология
патоморфоз (мед.)
патофизиология
пәлекәжинауыш (мәшине)
пәнаралық, пәнаралық байланыс
пәруардігер діни)
пентагон (геом.), пентагонға
первентивтік, первентивтік қорғау
перзентхана
пернетақта, компьютер пернетақтасы
перпендикуляр
перпендикулярлық
перфокарта (пед.)
перфоратор (геол.), перфораторқолдану
перфотаспа
петрография
петрографиялық
пиктограмма
пиктография
пиктографиялық
пирометаллургия
пиязгүл (өс.)
пиязшөп, пиязшөбі
планетааралық
платформа
платформалық
плаунтекес, плаунтекес өсімдіктер
плеврококк, плеврококқа, плеврокогы
плеоморфизм (биол.), плеоморфизмге, плеоморфизмі
плероцеркоид (биол.), плероцеркоидке, плероцеркоиді
пневматиз (хим.)
пневмоавтоматика
пневмоавтоматикалық
пневмококк (мед.), пневмококка, пневмокогы
пневмоканиз, пневмоканизге, пневмоконизі
пневмотасымал
подполковник, подполковнигі
полиамид (хим.), полиамидке, полиамиді
полигонометрия
полиграф

полиграфия
полимер (хим.)
полимерлендіру
полимерлену, полимерленбеу, полимерленген
полимерлі
полимерлік, полимерлігі
полиметалдық
полиметалл, полиметалға, полиметалы
полиминерал
полиминералды: полиминералды жыныстар
полимиозит (мед.), полимиозитке, полимиозиті
полиморфизм, полиморфизмге, полиморфизмі
полиневрит (мед.), полиневритке, полиневриті
полиомиелит (мед.)
полисемантизм, полисемантизмге, полисемантизмі
полисемия (лингв.)
полисемиялы, полисемиялы сөздер
полисинтетикалық, полисинтетикалық тілдер
политехника
политехникаландыру
политехникалық, политехникалық оқу
полифония (муз.)
полифониялық
полицентризм, полицентризмге, полицентризмі
полиэтилен, полиэтиленге
полиэфир (хим.)
порнография
посткеңестік
посткоммунистік
постмодернизм, постмодернизмге, постмодернизмі
постмодернистік, постмодернистік дәуір
постструктурализм, постструктурализмге, постструктурализмі
постскриптум, постскриптумға, постскриптумы
правотану
правотанушы
прейскурант, прейскурантқа, прейскуранты
проректор, проректорға, проректорлар
протогаламшар
протозоология (ілім)
протоплазма (биол.)
проторенессанс, проторенессансқа, проторенессансы
прототип, прототипі
психоанализ

психолингвистика (лингв.)
психотерапевт, психотерапевке, психотерапеві
психотерапия
психотропты, психотропты дәрілер
психофизиология
психрометр (физ.-геог.), психрометрге, психрометрі
пұтқақұлдық (діни), пұтқақұлдығы
пышақбалық (зоол.), пышақбалығы
пышақкесті, пышақкесті тыйылу
пышаққандар (этно.)
пікірсайыс, пікірсайысы
пікірсайышы
пікірсарап, пікірсарабы
пікірталас
пілмай (балық)

Р

радиоактивтендіру
радиоактивтену, радиоактивтенбеу, радиоактивтенген
радиоактивті
радиоактивтік, радиоактивтік қатар
радиоактивтілік, радиоактивтілігі
радиоаппарат
радиоаспап, радиоаспабы
радиоастрономия
радиоәуесқой
радиобағдарлама
радиобағыт
радиобайқау
радиобайланыс
радиобақылау
радиобелгі
радиобелсенді, радиобелсенді қалдықтар
радиобелсенділік, радиобелсенділігі
радиобиология
радиобөгет
радиобөгеу
радиогазет
радиогеология
радиогидрогеология
радиограмма
радиодабыл
радиодабыл
радиожилік, радиожилігі

радиожурнал
радиожурналист, радиожурналиске, радиожурналист
радиожурналистер
радиожүргізуші
радиозертхана
радиозонд, радиозондыға, радиозондысы
радиоиндикаторлық (геол.)
радиокедергі
радиокомитет
радиоконструктор
радиоқабылдағыш
радиоқабылдама
радиоқабылдау
радиоқобдиша
радиоқойылым
радиолокатор
радиолокация
радиометр (құрал), радиометрге, радиометрі
радиометрлік
радиомонтаж
радионүкте
радиоөнер
радиопрожектор
радиопублицистика
радиорепортаж, радиорепортажға, радиорепортажы
радиосәуле
радиосигнал
радиоспектроскопия
радиостансы, радиостансысы, радиостансылар
радиостанция
радиостудия
радиотаратқыш
радиотеатр, радиотеатрға
радиотелеграф
радиотелемеханика
радиотелескоп, радиотелескопы
радиотелефон
радиотерапия
радиотехник, радиотехникке, радиотехнигі
радиотехника
радиотехникалық, радиотехникалық барлау
радиотолқын, радиотолқынға
радиоторап, радиоторабы

радиотрансляция
 радиофизика
 радиохабар
 радиохимия
 радиошолу
 радиошолушы
 радиоэлектроника
 райхангүл (өс.)
 ракетодром
 рамфоринхтер (зоол.)
 раңмортық (өс.), раңмортығы
 рауғаш (өс.)
 рауғаш (өс.)
 раушангүл (өс.)
 раушангүлді, раушангүлді өсімдіктер
 рентгенограмма
 рентгенолог, рентгенологке, рентгенологі
 рентгенотерапия
 рентгенотехника
 республикааралық
 рефрактометр, рефрактометрге, рефрактометрі
 руаралық
 рубасы, рубасына, рубасысы, рубасылар
 рубасылық, рубасылығы
 рұқсатнама (лицензия)
 С
 сабансіліккіш (ауылиар.)
 сабантас (көне)
 сабантаспа (өс.)
 сабантой, сабантойы
 сабантурауыш, сабантурауышмәшине
 сабанхана
 сабауқой (зоол.)
 сабауқұйрығы
 сабауқұйрық (тышқан),
 сабаяқ (энтог.), сабаяғы
 сабаяқ, сабаяғы
 сабынкөк (өс.), сабынкөгі
 сабынот (өс.)
 сабынсалғыш
 сабынсауыт
 сабынсу
 сабынтамыр (өс.)

сабынтамыр (өс.)
сабыншөп (өс.), сабыншөбі
сағатбау
сағатбілезік, сағатбілезігі
сағатқалта
садақбоз (өс.)
садақжапырағы
садақжапырақ (өс.),
садақкөде (өс.)
сазбалшық, сазбалшығы
сазбет, сазбет болу
сазбеттену, сазбеггенбеу, сазбеттенген
сазбеттік, сазбетгігі
саздақшөп (бот.)
саздақшөп (өс.), саздақшөбі
сазкәмишат (зоол.)
сазқұндыз (зоол.)
сазсырнай
сазтас
сазтопырақ, сазтопырағы
сазшөп
сайдауыл, сайдауыл жігіттер
сайдауыт
сайдауыттай
сайжебе
сайқұрал
сайқымазақ, сайқымазағы
сайқымазақтану, сайқымазақтанбау, сайқымазақтанған
сайқымазақтау
сайқымазақтық, сайқымазақтығы
сайлаубасы, сайлаубасына, сайлаубасысы, сайлаубасылар
сайлауком
сайсағыз (өс.)
сайтабақ, сайтабағы
сайыпқыран, сайыпқыранға
сақаршам
сақаушөп (өс.), сақаушөбі
сақетер (қылыш түрі)
сақинасалмақ (ойын), сақинасалмағы
саққұлақ, саққұлағы
сақсыр (көне)
сақтандыру
салааралық

салааралық
салаубас (өс.)
салаумәлік (ауру), салаумәлігі
салауру (ауру)
салбөксе, салбөксе әйел
салжұқ, салжұқтар
салкүрең (тұлпар)
салқаяқ
салқынқанды, салқынқанды жігіт
салқынқандылық, салқынқандылығы
салмойын, салмойынға
салпыауыз, салпыауыз бала
салпыауыздық, салпыауыздығы
салпыерін
салпыетек, салпыетек әйел
салпыетектену, салпыетектенбеу, салпыетектенген
салпыетектік, салпыетектігі
салтбас, салтбас жүру
салтбасты, салтбасты жігіт
салтбастылық, салтбастылығы
салтерек
самсахана
самүйрек, самүйрегі
саналуандық, саналуандығы
саналуандылық
сандалағаш
сандалкөк, сандалкөгі
сандыққап, сандыққабы
сандықтас
сандықтау
сантехник, сантехникке, сантехнигі
саңырауқұлақ (өс.), саңырауқұлағы
саңырауқұр (зоол.)
сапарнама
саптаяқ, саптаяғы
саптаяқтай
сарағаш
саралқа
сарамжал (жерг.), сарамжал отау
сарасана
сарауру (ауру)
сарбалақ (бүркіт)
сарбалақ егін

сарбарақ
сарбауыр (өс.)
сарбуға (бот., шөп тамыры)
сарбуын (ауру), сарбуынға
сарбұға (шөп тамыры)
сарбұрау
саргүйек
саргідір, саргідір бәйбіше
сардоба (көне)
саржағал
саржақ (мал ауруы), саржағы
саржалқын
саржау (өс.)
саржеліс
саржұлдыз
саркофаг, саркофагқа, саркофаги
сарқұлақ (ақша)
сарсабақ
сарсадақ
сарсазан
сарсолма (шөп)
сарсу (ауру)
сарсу (тағам)
сартабан (балық)
сартаптық
сартұғыр
сартышқан
сарүйек, сарүйегі
сарыағаш (өс.)
сарыала, сарыала қаз
сарыандыз (өс.)
сарыатан (үлкен атан түйе), сарыатанға
сарыауыз, сарыауыз балапан
сарыбалақ (бүркіт), сарыбалағы
сарыбалақ, сарыбалақ егін
сарыбалақтану, сарыбалақтанбау, сарыбалақтанған
сарыбас, сарыбас жоңышқа
сарыбөртпе (бүркіттің жемі)
сарыбуын (өс.), сарыбуынға
сарыгүл (өс.)
сарыжағал, сарыжағал газет
сарыжағалдану, сарыжағалданбау, сарыжағалданған
сарыжайлау

сарыжарғақ (шалбар),сарыжарғағы
сарыжұлдыз (астр.),сарыжұлдызға
сарыжылан, сарыжыланға
сарыирек (өс.)
сарыкекіре (зоол.)
сарыкөбен (өс.)
сарыкүзен, сарыкүзенге
сарыкүйік (өс.), сарыкүйігі
сарықайрақтанған
сарықайрақтану,сарықайрақтанбау
сарықалуен (өс.), сарықалуенге
сарықараған (өс.), сарықарағанға
сарықарақат (өс.)
сарықарын, сарықарын бәйбіше
сарықас: сарықас торғай
сарымай
сарымия (өс.)
сарымойнақ, сарымойнақ мылтық
сарыөрік
сарыраушан (өс.), сарыраушанға
сарысадақ (өс.), сарысадағы
сарысазан (өс.), сарысазанға
сарысолма (өс.)
сарысоюу (өс.), сарысоюуы
сарысу (тағам)
сарысу, сарысу жиналу
сарысүйек,сарысүйек құда
сарытабан,сарытабан ат
сарытал (өс.)
сарытегелек (қауын), сарытегелегі
сарытоғыз, сарытоғыз мылтық
сарытоқым, сарытоқым ұры
сарытұңғиық (өс.), сарытұңғиығы
сарытікен (бот.), сарытікенге
сарыуайым, сарыуайымы
сарыуайымшыл, сарыуайымшылболу
сарыуайымшылдық
сарыүйек (жылан), сарыүйегі
сарышөп, сарышөбі
сарышұнақ (тышқан),сарышұнағы
сарышымшық (зоол.),сарышымшығы
сасықбалдырған (өс.),сасықбалдырғанға
сасықжуа (өс.)

сасықкөкек (зоол.), сасықкөкегі
сасықкүзен (зоол.), сасықкүзенге
сасыққоңыз (зоол.), сасыққоңызға
сасыққұрай (өс.), сасыққұрайға
сасықмеңдуана (өс.)
сасықтабан (мал ауруы), сасықтабанға
сасықшөп (өс.), сасықшөбі
сасыршөп, сасыршөбі
сатыағаш
сауалнама
саусаққанатты, саусаққанаттыбалық
саусаққанаттылар (зоол.)
сауықкеш
сауыққой
сауыққойлық, сауыққойлығы
сауыққұмар
сауыққұмарлық, сауыққұмарлығы
сауыршөп (өс.), сауыршөбі
сауытбастылар (зоол.)
сахаршам (діни)
саябақ, саябағы
саяжай
саяжол (аллея)
сәбихана
сәбішөп (өс.), сәбішөбі
сәлемхат
сәлемшөп (өс.), сәлемшөбі
сәнқұмар
сәнқұмарлық, сәнқұмарлығы
сәуішөп (өс.), сәуішөбі
сегізаяқ (әдеб.)
сегізаяқ (зоол.), сегізаяғы
сегізжақ, сегізжағы
сегізжылдық, сегізжылдық мектеп
сегізкөз (сүйек)
сегізмүйіз (өс.)
сейсмограмма
сейсмограф (аспан)
сейсмография
сейсмометр, сейсмометрге, сейсмометрі
сеймоскоп, сеймоскопы
сейсотұрақтылығы
сейсотұрақтылық,

секпілгүл (өс.)
 секундөлшеуіш, секундөлшеуішке, секундөлшеуіші
 селдірекшөп (өс.), селдірекшөбі
 селдіршөп (өс.), селдіршөбі
 семсербалық (зоол.), семсербалығы
 семсерқұйрық (зоол.), семсерқұйрығы
 семсершөп (өс.), семсершөбі
 семізот (өс.)
 сентименталист, сентименталиске, сентименталисі
 сентименталистер
 сенімхат
 сепсекуыр (өс.)
 сепсекуыр (өс.)
 серкеқұлақ (өс.)
 серкетартыс (ойын)
 синагога (діни)
 сингармонизмге, сингармонизмі
 сингармонизм (лингв.),
 синекдоха
 синхроноскоп, синхроноскопы
 сирекбас (өс.)
 сирекжапырақ (өс.), сирекжапырағы
 сиырбұршақ (өс.), сиырбұршағы
 сиырбүйректенген
 сиырбүйректену, сиырбүйректенбеу
 сиырбүлдірген (өс.), сиырбүлдіргенге
 сиыржоңышқа (өс.)
 сиыржуа (өс.)
 сиыркөздену, сиыркөзденбеу, сиыркөзденген
 сиырқарақат (өс.)
 сиырқұйрық (өс.), сиырқұйрығы
 сиырқұйымшақтану, сиырқұйымшақтанбау, сиырқұйымшақтанған
 сиырсасыр (өс.)
 сиырсілекей (өс.)
 сиябүріккіш, сиябүріккіш принтер
 сиякөк (өс.), сиякөгі
 сиясауыт
 сиясорғыш
 склерометр, склерометрге, склерометрі
 славянтану (терм.)
 соғымбасы (этно.), соғымбасынашақыру
 соғысқұмар
 соғысқұмарлық, соғысқұмарлығы

сөзқұмарлық, сөзқұмарлығы сөзсіз
 сойылсалым, сойылсалым жер
 сойылсоғар, сойылсоғары болу
 соқыржаңбыр
 соқыртеке (ойын)
 соқыртышқан (зоол.)
 соқырішек (ауру), соқырішегі
 солзұрлым
 соназұрлым
 сопыхана
 соражөке (құс)
 сорботқа
 сорқаңбақ (өс.), сорқаңбағы
 сорлышек, сорлышегі, сорлышекболу
 сормақта (этно.)
 сормаңдай
 сормаңдай
 сормаңдайлық
 сортаңшөп (өс.), сортаңшөбі
 сортаспа (өс.)
 сортікен (бот.), сортікенге
 соршөп (өс.), соршөбі
 соршытыр (өс.)
 социолінгвистика
 социологиялық
 сөзбұйда, сөзбұйдаға салу
 сөзбұйдашылық
 сөзжасам (лингв.)
 сөзжасамдық, сөзжасамдық негіз
 сөзжұмбақ, сөзжұмбағы
 сөзқолданыс (лингв.)
 сөзқұмар
 сөзтұлға (лингв.)
 сөзтүрленім (лингв.)
 сөзтізбе
 сөзтізбелік, сөзтізбелік жүйе
 спектограф
 спектрогелиограф
 спектрогелиоскоп, спектрогелиоскопы
 спектрометр, спектрометрге, спектрометрі
 спектроскоп, спектроскопы
 спектроскопиялық
 спектрофотографиялық

спектрофотометриялық
сперматогенез
спидометр, спидометрге,спидометрі
спортзал
спортсүйер, спортсүйер қауым
статоскоп, статоскопы
стеарин,стеаринге, стеарині
стенографист, стенографиске,стенографисі, стенографистер
стенография
стереометр, стереометрге,стереометрі
стереоскоп, стереоскопы стерлинг,
стрептококк, стрептококқа,стрептокогы
суағар(анат.)
суағызғыш
суайрық, суайрығы
суаяқ
суаяқ (құс), суаяғы
субалдыр(өс.),
субеде (өс.)
субетеге (өс.)
субидайық, субидайығы
субмәдениет
субординация
субояу
субстантивтенген
субстантивтендіру
субстантивтену, субстантивтенбеу
субтропигі
субтропик, субтропикке,субтропиктік
субұрғыш
субүркіт(құс)
субэлига
сугүл
суданишөп
судиирмен, судиирменге
судоп(спорт), судобы
сужапырақ
сужапырақ (бот.), сужапырағы
сужегі
сужетек, сужетегі
сужұқпас, сужұқпас шешен
сужұлдыз (өс.), сужұлдызға
сужүрек

сужылан, сужыланға
сужылытқыш
сукөз (бүркіт тұқымы)
сукөрік (бот.), сукөрігі
суқабақ (өс.), суқабағы
суқалбыр
суқарамық (өс.), суқарамығы
суқараңғы, суқараңғы болу
суқараңғылық (мед.), суқараңғылығы
суқаширтқы
суқойма
суқоңыз
суқұбыр, суқұбыры
суқұзғын, суқұзғынға
сумоншақ, сумоншағы
сумұрын
суот (бот.)
сүөлішегіш, сүөлішегіш аспан
супермаркет
суперұшақ, суперұшағы
суперфосфат
супияз, супиязға
сурдопедагогика
сусабын, сусабынға
сусамыр (ауру)
сусарғалдақ (өс.), сусарғалдағы
сусепкіш (құрал)
сусиыр (зоол.), сусиыры
сусоқты, сусоқты болу
сусорды
сусызқара
сүсімір (өс.), сүсімірге
сутазартқыш
сутартар (құс)
сутартқыш (құрал)
сутас (мин.)
сутек (хим.), сүтегі
сутектену, сутектенбеу, сутектенген сутекті
суторап, суторабы
сутұндырғы
сушаруашылық, сушаруашылығы
сушылқара (құс)
сушыны

сушілік (өс.), сушілігі
 суығырақ
 суықбас: суықбас торғай (зоол.)
 суыққанды: суыққанды жәндіктер
 суыққандылар (зоол.)
 суыққол, суыққол адам
 суыққолды
 суықторғай (зоол.)
 суырот (өс.)
 суырыпсалма, суырыпсалма ақын
 суырыпсалмалық, суырыпсалмалығы
 сүйішкілік, сүйішкілігі бар
 сұлтанбалық (зоол.), сұлтанбалығы
 сұлусары
 сұлушап (өс.), сұлушапы
 сұлыбас
 сұлыбас (өс.)
 сұрқандағаш (ольха)
 сұрмерген, сұрмергенге
 сұршақұс (құс)
 сүйекшатыстық, сүйекшатыстығы
 сүйелішөп (өс.), сүйелішөбі
 сүйкейсалды
 сүлесана
 сүлесана (бейжай)
 сүлікқара
 сүмсүр (құрал)
 сүржапырақ
 сүрсірне
 сүртпемай
 сұтақы (кәде)
 сүтана
 сүтемшек (өс.), сүтемшегі
 сүтжапырақ (өс.), сүтжапырағы
 сүтжұқпан, сүтжұқпанға
 сүтқоректі, сүтқоректі жануар
 сүтқоректілер (зоол.)
 сүтқұлақ (өс.), сүтқұлағы
 сүтмәшине
 сүтөңдеуіш
 сүтпияз
 сүтпісірім, сүтпісірім уақыт
 сүтсалма (тағам)

сүтсірне (сыр)
 сүттырнақ, сүттырнағы
 сүтхана
 сүтхана
 сүтшәрбат (тамақ)
 сүтшөп
 сыдыражсыртқыш (мәшине)
 сықаққұмар
 сықаяқ (экспр.), сықаяқ қу
 сықпамай
 сылдыршөп (өс.), сылдыршөбі
 сымдана (саят., құсбегінің құралы)
 сымқұрт
 сынақайлақ (полигон), сынақайлағы
 сынтас, сынтас қою
 сыңарезу, сыңарезу белсенді
 сыңаржақ, сыңаржақ көзқарас
 сырахана
 сырбақай
 сырғагүл (өс.), сырғагүлге
 сырғалықыз
 сырткийім, сырткийімі
 сырткөз, сырткөзбен қарау
 сыртқары
 сіпсебас (өс.)
 сіргежияр (этн.)
 сіргеқара
 сіргемөлдіретер
 сіргемөлдіретер (этн.)
 сіртақа
 Т
 табанақы, табанақы маңдай тер
 табанбалық, табанбалығы
 табиғаттану (терм.)
 тағамтану (терм.)
 тазқара (құс)
 тазқарын, тазқарынға
 тазтырна (құс)
 тайжақы (этн.)
 тайжақылы
 тайжүзген (этн.), тайжүзгенге
 тайкөк, тайкөгі
 тайкөктік, тайкөктігі

тайқазан, тайқазанға
тайталас
тайтері (төсеніш)
тайтұяқ (жамбы), тайтұяғы
тайшаптырым, тайшаптырым жер
таксиметр, таксиметрге, таксиметрі
таксометр, таксометрге, таксометрі
таксомотор
таксофон, таксофонға
тактометр, тактометрге, тактометрі
тақиятастам: тақиятастам жер
тақиятастамақ (ойын), тақиятастамағы
тақиятеппек (ойын), тақиятеппегі
тақтақ (құс), тақтағы
тақтамұрттылар
тақтатас
тақтатастар (зоол.)
тақтатастық (геол.), тақтатастығы
талақдәрі (өс.)
талаққағаз (көне)
талақшөп (өс.), талақшөбі
талгүл (өс.)
талғапсау
талқарақат (өс.)
талмаурау
талысқан
тамтам (муз. аспап)
тамыратпалы (бот.)
тамырбаяу (өс.)
тамырбудандырғыш (бот.)
тамырдәрі (өс.)
тамыржегі
тамыржеміс (бот.)
тамыржемісті, тамыржемісті өсімдіктер
тамыржемістілер (бот.)
тамыржусан
тамырсабақты, тамырсабақты өсімдіктер
тамырсабақтылар (бот.)
тамыртүйнекті, тамыртүйнекті өсімдіктер
тамыртүйнектілер (бот.)
тамыршөп (өс.), тамыршөбі
тамыршілік (бот.), тамыршілігі
танакөз (өс.)

танкодром
таңғажайып, таңғажайыбы
таңғаларлық, таңғаларлығы
таңғалдыру
таңғалту
таңғалу
таңғалушылық, таңғалушылығы
таңғалысу, таңғалысса
таңғышбау
таңдайбадам (өс.)
таңертең
таңертеңгі
таңертеңгілік, таңертеңгілігі
таңқурай (өс.), таңқурай тосабы
таңсәрі, таңсәріден
тапалтақ
тапаралық, тапаралық қақтығыстар
тарақбас (өс.)
тарақбоз (өс.)
тараққұйрығы
тараққұйрық (тышқан),
тараққұрақ (өс.), тараққұрағы
тарақтабан
тарақтаңба (этно.)
тарақшай (өс.)
тарбақа
тарбақадай
тарбақай (өс.)
тарғақбас (өс.)
тарғылжуа (өс.)
тарихнама
тарихнамалық
тарихтану (терм.)
тарланқияқ (өс.), тарланқияғы
тарөрісті, тарөрісті терминдер
тарнейіл, тарнейіл кісі
тарнейілді
тарнейілділік, тарнейілділігі
тартар (құс)
тартар, тартар кесе
тартаржапырағы
тартаржапырақ (өс.),
тартарот (өс.)

тартаршөп (өс.), тартаршөбі
тартпабау (этно.)
тасағаш (өс.)
тасағаш (өс.)
тасаяқ (ыдыс), тасаяғы
тасбақа
тасбақатеру (ою-өрнек)
тасбақаша
тасбауыр
тасбауырлық, тасбауырлығы
тасбеде (өс.)
тасбекіре (зоол.)
тасболат (күйдірілген кірпіш)
тасборан (көне, жаза), тасборанға
тасбуын, тасбуын айту
тасжапырақ
тасжарған
тасжарғыш
тасжеміс
тасқабак
тасқайрақ
тасқалдақ, тасқалдағы
тасқараң
тасқаяқтай, тасқаяқтай қазыстыру
тасқорықтық (этно.)
тасқұман
тасөкпе
таспашөп
тауарпа (өс.)
таубұршақ, таубұршағы
таугүл (өс.)
тауешкі (зоол.)
таужуа (өс.)
таужылан (зоол.)
тауқалақай (өс.)
тауқарағай (өс.)
тауқарға (зоол.)
тауқонақ, тауқонағы
тауқурай (өс.)
таукұдірет (құс)
таумайлар (этно.)
таумасақ (өс.), таумасағы
таупісте (өс.)

таусағыз (өс.)
таусарымсақ, таусарымсағы
таусозар
таутайлақ (зоол.), таутайлағы
таутаңдау
таутары (өс.)
таутеке (зоол.)
таутышқан, таутышқанға
таушай
таушаңғы (спорт), таушаңғы жарысы
таушешек (өс.), таушешегі
таушөже
таушүмілдік
таушымшық, таушымшығы
таушымылдық (өс.), таушымылдығы
тауықбас (өс.)
тауықкөз (өс.)
тауықсоқыр (ауру)
тауықтары (өс.)
тауықтұқымдастар (зоол.)
тауықхана
тахометр
таяқтастам, таяқтастам жер
тәжіқораз (өс.)
тәймөңке, тәймөңке кесе
тәлімбақ, тәлімбағы
тәнтану (терм.)
тәңірқұт (көне, лауазым)
тәркешқап
тәртіпбұзушылық, тәртіпбұзушылығы
тәттіқораз (өс.)
тәттіқұмар
тәубехат
тәуірмия (өс.)
театртану (терм.)
театртанушы
тегеурінгүл (өс.)
тегісгүл (өс.)
текежаумыт (жылқы)
текесағыз
текесақал
текесақал (өс.)
тектұр, тектұр тас

текшеқұрақ
текшеметр
телеайтыс
телеақпарат
телеапталық
телеарна
телеәңгіме
телебағдарлама
телебағдарламалық
телебейне
телеграф
телеграфия
телеграфшы
теледидар
теледидар
тележиілік, тележиілігі
тележүргізуші
тележүргізушілік, тележүргізушілігі
телекеңістік, телекеңістігі
телекоммуникация
телекөпір
телекөрермен, телекөрерменге
телеқабылдағыш
телемедицина
телемедициналық
телеметр, телеметрге, телеметрі
телеметрия
телемеханика
телемұнара
телеобъектив, телеобъективке, телеобъективі
телеорталық, телеорталығы
телеөнім, телеөнімі
телерадио
телесайыс, телесайысы
телескоп, телескопы
телескопия
телеспектакль, телеспектакльге, телеспектаклі
телестансы, телестансысы
телестудия
телетайп, телетайпы
телетаратылым
телетаспа
телетранслятор

телетуынды
телетүсіндірмеші
телетіліші
телефакс, телефакске, телефаксі, телефакстер
телефильм
телефон, телефонға
телефонограмма
телефонхат
телефоншы
телефотограф, телефотографқа, телефотографы
телефотография
телехабар
телешебер
телешолушы
телеэкран, телеэкранға
телеэкрандық
телқара, телқара өскен
темекісауыт
темекішөп (өс.), темекішөбі
температураөткізгіш
темірайдауыш
теміржол
теміржолшы
темірқанат (қаз.)
темірошақ, темірошағы
теміртас
теміртікен (бот.), теміртікенге
теміршалақ
теміршар (спорт), теміршар серпу
теногендік (экол.)
тентеккәде (этно.)
тентекқұс (зоол.), тентекқұс
теңаяқтылар (зоол.)
теңбүйір, теңбүйір жапырақ (бот.)
теңбүйірлі
теңбілбұғы (зоол.)
теңгебалық, теңгебалығы
теңгебас (өс.)
теңгежапырақ (бот.), теңгежапырағы
теңгеқорғасын (өс.), теңгеқорғасынға
теңгеқотыр (ауру)
теңкөрушілік, теңкөрушілігі
теңқанаттылар (зоол.)

теңқап, теңқабы
теңқұқықтылық, теңқұқықтылығы
теңқұр (қолөнер)
теңізшөп (өс.), теңізшөбі
тепловоз (көлік.)
тепловозишы
тербөртпе (мед.)
тергүл (өс.)
тергүлдер, тергүлдер тұқымдасы
терекқұлақ (биол.), терекқұлағы
тереңсамал (жерг., тереңірек)
териодонттар (зоол.)
терқақты, терқақты болу
тертебау
терісжапырақ
терісқақпай (муз.)
тесіккөз
техногенез (геол.)
технократ
технократия (қоғ.-саяси.)
технократиялық
технопарк, технопаркке, технопаркi
технополис (экон.), технополиске, технополисі
технофобия
тиектүйме
тиксотропия (хим.)
тилл (биол.), тилге, тилдер, тилі
тиллиттер (геол.)
типография
типографиялық
типология
типологиялық
типометр, типометрге, типометрі
тиреотоксикоз (биол.)
тобақазық
тобанаяқ (ауру), тобанаяқ болу
тобанаяқтану, тобанаяқтанбау, тобанаяқтанған
тоғызкөз (үй жабдығы)
тоғызқұмалақ (спорт), тоғызқұмалағы
тоғызқұмалақшы
тоғызтөбе
тозаңқап (бот.), тозаңқабы
тозсырнай (муз. аспап)

тойбастар (кәде)
 тойбасы
 тоймал (кәде)
 тойтарқар (кәде)
 тойхана
 тоқалтіс (тышқан)
 тоқбасар
 тоқбасар
 тоқбәйге (этно.)
 тоқетері, тоқетерін айту
 тоқжарау, тоқжарау айғыр тоқмаш(қарап.)
 тоқмейіл, тоқмейілі
 тоқмейілдену, тоқмейілденбеу,тоқмейілденген
 тоқмейілдік, тоқмейілдігі
 тоқмейілділік, тоқмейілділігі
 тоқмейілсу, тоқмейілсі,тоқмейілсиді
 тоқмейілсушілік, тоқмейілсушілігі
 тоқмейілсіту, тоқмейілсіт,тоқмейілсітті, тоқмейілсітсе
 тоқсаба, тоқсаба табақ тарту
 тоқсабақ (бот.), тоқсабағы
 тоқтыбалақ (құс)
 тоқтыбалақ (құс), тоқтыбалағы
 тоқтышайыр (өс.), тоқтышайыры
 тоқымқазар (этно.)
 тоқішек (анат.), тоқішегі
 толғақшөп (өс.), толғақшөбі
 толқынөлшер (аспап)
 томағашөп (өс.), томағашөбі
 томарбояу (өс.)
 томардәрі (өс.)
 томаржусан (өс.), томаржусанға
 томарқияқ, томарқияғы
 томарқұлақ (бот.), томарқұлағы
 тонжиек, тонжиегі
 тонмейстер (тех.), тонмейстерге, тонмейстері
 тонфильм, тонфильмге, тонфильмі
 тоңмай, тоңмай еріту
 тоңмойын, тоңмойынға
 тоңмойындық, тоңмойындығы
 тоңшакөк (өс.), тоңшакөгі
 тоңшөп (өс.), тоңшөбі
 топбасы, топбасына, топбасысы,топбасылар топбасысын сайлау
 топжарған, топжарғанға

топограф, топографқа, топографы
топография
топографиялық
топсаяхат
топсеруен, топсеруенге шығу
топтарқатар, топтарқатар әрекет
топхана
топырақбас (өс.)
топырақбүрге (зоол.)
топырақсорғыш
торғайжем (өс.)
торғайкөз, торғайкөз сауыт (этно.)
торғайот (өс.)
торғайшөп (өс.), торғайшөбі
торжеміс (өс.)
торжуа (өс.)
торкөз, торкөз дәптер
торкөздену, торкөзденбеу, торкөзденген
торқалта
торқанатты, торқанатты жәндіктер
торқанаттылар (зоол.)
торқапиық, торқапиығы
тоспаулу (зоол.)
тостағанбақа (жерг.)
тотықұс (зоол.)
төбежабын, төбежабын итарқа
төбекөз
төбелесқұмар
төбелесқұмарлық, төбелесқұмарлығы
төбесораң (өс.), төбесораңға
төлемақы, төлемақы қабылдау
төлемақылық, төлемақылығы
төлемқұжат
төлемқұжаттық, төлемқұжаттығы
төлжазба
төлие
төлқұжат, төлқұжат үстелі
төлқұжаттандыру
төлқұжаттану, төлқұжаттанбау, төлқұжаттанған
төлтума, төлтума оқулық
төлхана
төраға
төрағалық, төрағалығы

төрағасы (көне)
төрайым
төралқа
төреби
төребилік жүйесі
төребилік, төребилігі
төртбақ
төртбұрыш (геом.)
төртбұрышты, төртбұрыштыпирамида
төрткөз ит
төрткөз, төрткөз балық
төрткүл (археол.)
төрткіл, төрткіл дүние
төрткілдену, төрткілденбеу, төрткілденген
төрткілдеу
төртпақ
төртпақтану, төртпақтанбау, төртпақтанған
төрттаған
төрттағандау
төрүй, төрүйге
төсағаш, төсағашы
төсайыл, төсайылы
төсбелгі, төсбелгісі
төсекаяқ (төсектің төменгі бөлігі), төсекаяғы
төсекжабдық, төсекжабдығы
төсекжапқыш
төсекқұл, төсекқұл болу
төсекқұлдық, төсекқұлдыққа түсу
төскамзол
төскейшөп (өс.), төскейшөбі
төсқалта
төсқап, төсқабы
төстабан, төстабанға
төстартқыш
трагикомедия (әдеб.)
трансагенттік, трансагенттігі
трансконтиненталдық
транскрипция
транслитерация (лингв.)
транспарант
трансплантация (мед.)
трансұлттық
трансформатор (тех.)

трансшегара
трансшегаралық
триатлон (спорт.), триатлонға
триатлоншы, триатлоншылар
тригонометрия (геом.)
тригонометриялық
тропосфера (астр.)
туабітті
туажат
туатаяқ (жсерг., киімілгіш), туатаяғы
туашақ, туашағы
тубегі (көне), тубегіне, тубегісі
туғырнама
тулақшашар (этно.)
турбоагрегат (тех)
турбогенератор (тех)
турбоқозғаушы
турбоносос
турбореактивті
турбоход, турбоходқа, турбоходы
турбоцех
турбоцех, турбоцехқа, турбоцехы
турбуленттік, турбуленттік ағыс
тұтқыр, тұтқыры
тушақұрай (өс.)
тұзкесел (ауру), тұзкесел болу
тұзкеселдей
тұзсауыт
тұзтүзгіш
тұзхана
тұқабалық, тұқабалығы
тұқымжарнақ (бот.), тұқымжарнағы
тұқымжесі (зоол.)
тұқымқуалаушылық (биол.), тұқымқуалаушылығы
тұқыммал, тұқыммал есебі (ауыл шар.)
тұқымөнгіштік (биол), тұқымөнгіштігі
тұқымсенкіш
тұқымтазартқыш
тұқымтану
тұлғааралық, тұлғааралық қатынас
тұлпарбас
тұлықтас (көне)
тұмартас (этно.)

тұмсыққап, тұмсыққабы
 тұнбабалығы
 тұнбабалық (зоол.)
 тұншықшөп (өс.), тұншықшөбі
 тұрақжай, тұрақжайы
 тұрғынжай
 тұсаукесер (ырым), тұсаукесер рәсімі
 тұсбағдар
 тұскиіз, тұскиізге, тұскиізі
 тұсқағаз, тұсқағаз желімі
 тұтасбастылар (зоол.)
 тұтаскүлтелі, тұтаскүлтелі гүл
 тұтаскүлтелілер (бот.)
 тұттұқымдас, тұттұқымдас өсімдіктер
 тұттұқымдастар (бот.)
 тұяқкесті
 тұяқсерпер (соңғы), тұяқсерпер туынды
 тұяқтас (муз. аспап)
 тұзуқанатты, тұзуқанатты жәндіктер
 тұзуқанаттылар (зоол.)
 тұзутүніке (өс.)
 тұзутініке (өс.)
 түйебас (ойын)
 түйебеде (өс.)
 түйебұршақ (өс.), түйебұршағы
 түйебүлдірген (өс.),
 түйебүлдіргенге
 түйежабағы
 түйежантақ, түйежантағы
 түйежаңғақ, түйежаңғағы
 түйежапырақ (бот.), түйежапырағы
 түйежарыс
 түйежоңышқа
 түйежілік, түйежілігі
 түйекекілік (зоол.), түйекекілігі
 түйекекіре
 түйекене
 түйеқайық
 түйеқаңбақ, түйеқаңбағы
 түйеқарын (өс.), түйеқарынға
 түйеқоңыз
 түйеқұйрық (өс.), түйеқұйрығы
 түйеқұлақ (зоол.), түйеқұлағы

түйекұс (зоол.)
түйекұсша
түйекұсшөп (өс.), түйекұсшөбі
түйемойнақ, түйемойнағы
түйемойынит (мин.)
түйемұрындық (этно.), түйемұрындығы
түйеошаған (өс.), түйеошағанға
түйесораң, түйесораңға
түйесүйек (өс.), түйесүйегі
түйесіңір (өс.), түйесіңірі
түйетабан (ою)
түйетабан (ою), түйетабанға
түйетабан (өс.), түйетабанға
түйетайлану, түйетайланбау, түйетайланған
түйетайлау
түйетайлы, түйетайлы қылу
түйетайлылау
түйетауық, түйетауығы
түйетек, түйетегі
түйетікен (бот.), түйетікенге
түйешағала
түйешаруашылық, түйешаруашылығы
түйешөп
түйешырмауығы
түйешырмауық (өс.)
түймебас (өс.)
түймебау
түймедақ (өс.), түймедағы
түймежапырақ (бот.), түймежапырағы
түйнекөлең (өс.), түйнекөлеңге
түйнектаран (өс.), түйнектаранға
түйнекшөп (өс.), түйнекшөбі
түйіншөп
түктішөп(өс.), түктішөбі
түлкібұлаң, түлкібұлаңға салу
түлкіқұйрық (өс.), түлкіқұйрығы
түлкімасақ (өс.), түлкімасағы
түменбасы (көне), түменбасына, түменбасысы, түменбасылар
түменбасылық, түменбасылығы
түменбек, түменбегі
түнемелқап, түнемелқабы
түнкептер (зоол.)
түнқоғажай (зоол.)

түнұзақ, түнұзаққа көз ілмеу
түндерек
түндерек, түндерегі
түнеугүні
түпқазақ, түпқазақ тілі (лингв.)
түпнегіз, түпнегізі
түпнұсқа
түпнұсқалық, түпнұсқалығы
түпсана
түпсаналық
түптүрік
түпшайма
тұраралық
тұржинақ (ассорти)
тұржиынтық
тұркебалық (зоол.)
түркітану
түркітанушы
түркітанушылық, түркітанушылығы
түркітілдестер
түрөзгеріс
түрткіжайт (фактор)
түрікжанды
түрікменбашы
түстүйе (түйе тұқымы)
түсінікхат
түтіктісті, түтіктісті жануарлар
түтіктістілер (зоол.)
түтінііс
түтінтартқы
тызгаяқ, тызгаяқ қағу
тызгаяқтату
тызгаяқтау
тызгаяқтық
тылсымсан (шифрограмма)
тымақбау (этн.)
тынымбақ
тыңтұяқ, тыңтұяқ кез
тыржыңқұлақ
тырнақалды, тырнақалды еңбек
тырнақоты
тырнақшагүл
тыскиім, тыскиімі

тысқаяқ, тысқаяғы
 тышқанқорық, тышқанқорығы
 тышқанқұйрығы
 тышқанқұйрық (өс.)
 тышқаніз: тышқаніз тігіс
 тізеқап, тізеқабы
 тізеқосушылық
 тізеталқы, тізеталқыға салу
 тізқатар
 тікбақай
 тікбақайлық, тікбақайлығы
 тікбұрыш (геом.)
 тікбұрышты
 тікенбалық, тікенбалығы тікенбас, тікенбас құрттар
 тікенғалдақ (өс.), тікенғалдағы
 тікенжапырақ (өс.), тікенжапырағы
 тікенжапырақты, тікенжапырақты өсімдіктер
 тікенжапырақтылар (бот.)
 тікенқанат, тікенқанат балықтар
 тікенқанаттылар (зоол.)
 тікенқурай (өс.)
 тікенқұйрықты, тікенқұйрықты жәндіктер
 тікенқұйрықтылар (зоол.)
 тікентерілілер (зоол.)
 тікенішөп (өс.), тікенішөбі
 тікқанаттылар (зоол.)
 тікмінез
 тікмінездік, тікмінездігі
 тікмінезділік, тікмінезділігі
 тікұшақ, тікұшағы
 тікішек (анат.), тікішегі
 тілазар
 тілазарлық
 тілалғыш, тілалғыш бала
 тілалғыштық, тілалғыштығы
 тілалды: тілалды дыбыстар(лингв.)
 тіларты: тіларты дыбыстар(лингв.)
 тіласты, тіласты безі
 тілашар (кәде)
 тілашар (разговорник)
 тілбас (ауру)
 тілбұзар, тілбұзар саясат
 тілбұзарлық, тілбұзарлығы

тілгізу, тілгізсе, тілгізші
тілкемдәке
тілқатыс
тілқатысым
тілқияқ (өс.), тілқияғы
тілқияр (өс.), тілқияры
тілқылсап (тіл шөткесі)
тілпарша, тілпарша болу
тілтаным (терм.)
тілтанымдық, тілтанымдық білім
тілтұмар
тілхат
тілхатишы
тілікгүл (өс.)
тілікжапырақ (өс.), тілікжапырағы
тілікқұлақ (зоол.), тілікқұлағы
тілімтас (мин.)
тіршіліктану
тісағаш (құрал)
тісбайлам
тісжарғыш
тісжегі
тісжуғыш, тісжуғышы
тіскебасар
тісқаққан, тісқаққан бала
тісқаққандық, тісқаққандығы
тісқақты
тісқылсабы
тіссауыт, тіссауыты
тістібақа (зоол.)
тюямунитке, тюямуниті
У
уағалайкүмассалам
уәдемырза, уәдемырза жігіт
уәденама
уәжтану
убалдырған (өс.), убалдырғанға
убидайық, убидайығы
угүлжапырақ (өс.), угүлжапырағы
ужапырақ (өс.), ужапырағы
укекіре (өс.)
уқайтарма
уқорғасын (өс.), уқорғасынға

уқурай
улыхимикаттар (хим.)
ультрадыбыс
ультракүлгін, ультракүлгінге
ультрамарин (хим.), ультрамаринге
ультраметаморфизм (геол.)
ультрамикроскоп, ультрамикроскопы
ультрамикроталдау
ультрамилолит (геол.), ультрамилолитке
ультрамилолиттік
ультрасүзгілер
ультрасүзу
уранография (астр.)
урбажүйе (экол.)
урбэкология (экол.)
уробактериялар (биол.)
усарғалдақ (өс.), усарғалдағы
усарымсақ (өс.), усарымсағы
усасыр (өс.)
усойқы (өс.)
утас (мин.)
утаспа (өс.)
утоғытпалау (экол.)
ушырмауық (өс.), ушырмауығы
уықбау
уыққап, уыққабы
уытқұмар
уытқұмарлық, уытқұмарлығы
Ұ
ұзынжол: ұзынжол дәптер
ұзынқұлақ
ұзынсары (этн.)
ұйқыашар(этн.), ұйқыашарға
ұйқышөп
ұлабас (өс.), ұлабасы
ұлагүл
ұлтжан
ұлтжанды
ұлтжандылық, ұлтжандылығы
ұлтқанды
ұлутас
ұлысаралық
ұлысбасы, ұлысбасына, ұлысбасысы, ұлысбасылар

ұлысбек, ұлысбегі
 ұмамай(этно.)
 ұңғыжол
 ұрғашыжіп (кәс.), ұрғашыжібі
 ұрдажықтық, ұрдажықтығы
 ұркөппе (бөспе)
 ұрнақжолдас (биол)
 ұртмінез
 ұртоқпақ, ұртоқпағы
 ұршықбалығы
 ұршықбалық (зоол.),
 ұршықбас
 ұрыққап (бот.), ұрыққабы
 ұрысқұмар
 ұрысқұмарлық, ұрысқұмарлығы
 ұстахана
 ұшқат (өс.)
 ұябасар
 ұягүл (өс.)
 Ү
 үгітнама
 үзбенан, үзбенанға
 үзеңгібау (этно.)
 үзікбау
 үйбидайық (өс.), үйбидайығы
 үйкүшік, үйкүшік кісі үйқабірхана (көне)
 үймерет
 үймерет
 үйрекбалық (зоол.), үйрекбалығы
 үйрекбас, үйрекбас ер
 үйректұмсық (зоол.), үйректұмсығы
 үйтас
 үйтентек
 үйтұтқын, үйтұтқынға
 үйірбасы, үйірбасына, үйірбасысы,
 үйірбасылар
 үкіаяқ (этно.), үкіаяғы
 үкікөз (ою-өрнек), үкікөзі
 үкіметаралық
 үкіметбасы, үкіметбасына, үкіметбасысы, үкіметбасылар
 үкішабақ (зоол.), үкішабағы
 үлгіқалып, үлгіқалыбы
 үлгінұсқа

үлеспұл
үлеспұлдық
үндеухат
үндеухат
үндіеуропа, үндіеуропа тілдері
үнемсозар
үнжазба
үнжария
үнжариялық
үнқағаз
үнқатысу
үнпарақ, үнпарағы
үнсандық
үнтабақ, үнтабағы
үнтаспа
үнтаспалы
үнтаспалық
үңгубет (геол.)
үңгіқоңыз (зоол.)
үңгіргүл (өс.)
үңгіртас
үңіреkkөз (ауру)
үнілмәлік, үнілмәлігі
үргедек (өс.), үргедегі
үркергүл (өс.)
үрмебұршақ (бот.), үрмебұршағы
үрнеkbас, үрнеkbас торғай
үрнексары (құс)
үстемеақы (экон.)
үтікбау
үшаяқ (ошақ), үшаяғы
үшаяқты, үшаяқты арба
үшбу (көне), үшбу сөз
үшбұрыш (геом.)
үшбұрышты (геом.)
үшкірқұрт (зоол.)
үшқат (өс.)
үшқатты
үшқұлақ (этн.), үшқұлағы
үшқылтан (өс.), үшқылтанға
үшмүше (мат.)
үшөлішемді: үшөлішемді полимерлер
үшөрім

үшөрім, үшөрімі
 үшсайыс (спорт), үшсайысы
 үшсайысшы
 үштаған, үштағанға
 үштоғыз (эти.), үштоғызы
 үштұғырлық: тілдің үштұғырлығы
 үшүйлі (бот.)
 үшүнділік (муз.), үшүнділігі
 Ф
 фагосома (биол.)
 фаготерапия (мед.)
 фагоцителлотәрізділер (биол.)
 фагоцитоз (биол.)
 фазометр, фазометрге, фазометрі
 фазотрон (физ.), фазотронға
 факстрот, факстротқа, факстроты
 факсхат
 факультетаралық
 фанерозой (геол.)
 фантазмагория (физ.)
 фармаколаңкестік, фармаколаңкестігі
 фельдмаршал (әск.)
 фельдфебель (әск.), фельдфебельге, фельдфебелі
 фельдшпатоидтар (мин.)
 феногенетика (физиол.)
 фенокопия (мед.)
 феноменоцентризм (психол.)
 фенотип, фенотипке, фенотипі
 ферробалқыту
 феррография (полигр.)
 ферроқорытпа
 ферромагнит (физ.)
 ферромагниттілік, ферромагниттілігі
 физиогномика (физиол.)
 физиотерапевт, физиотерапевке, физиотерапеві
 физиотерапия (мед.)
 филантроп, филантропы
 филантропия
 филогенез (биол.)
 фильмографиялық
 фильмоскоп, фильмоскопы
 фильмотека
 фильмофон, фильмофонға

фильхана
филэмбриогенез (физиол.)
фисгармония (муз.)
фитогеография (геогр.)
фитогормон, фитогормонга
фитоклимат (геогр.)
фитонцидтер (биол.)
фитопатолог, фитопатологке, фитопатологи
фитопатология (биол.)
фитотрон (геогр.), фитотронга
фитофтороз (биол.)
фитоценогенез
фитоценология (биол.)
флюорограф
флюорография
флюороз (мед.)
фокстрот (өнер.)
фольклортану
фонограмма
фонограф, фонографқа, фонографы
фонография
фонографиялық
фонометр (элиг. құрал), фонометрге, фонометрі
фонометрия
фономорфология (лингв.)
фоносемантика (лингв.)
фоноскоп (өли. құрал), фоноскопы
фоноотека
форпост (әск.), форпостыға, форпостысы
фотоайғақ, фотоайғағы
фотоальбом
фотоаппарат
фотоателье, фотоательеге, фотоательесі
фотоәуесқой
фотоәуесқойлық, фотоәуесқойлығы
фотобайқау
фотобейне
фотограф, фотографқа, фотографы
фотография
фотографиялау
фотографиялық
фотожаңалық
фотозертхана

фотокамера
фотокарта
фотокорреспондент
фотоқөбейткіш
фотокөрме
фотокөшірме
фотокөшірме
фотоқағаз
фотоқондырғы
фотоқұжат
фотолаборатория
фотолитография
фотометр, фотометрге, фотометрі
фотомеханика
фотоонтаж, фотоонтажы
фотообъектив, фотообъективке, фотообъективі
фотооқиға
фотоөнер
фотоөткізгіштік, фотоөткізгіштігі
фотопластинка
фотопенка
фотореле
фоторепортаж
фоторепортёр, фоторепортёрге, фоторепортёрі
фотосинтез, фотосинтезі
фотосөре
фотостенд, фотостендіге, фотостендісі
фотосурет
фотосфера (астр.)
фототерапия
фототерім, фототерімі
фототехника
фототопограф, фототопографқа, фототопографы
фототопография
фототіліші
фототіліші
фотоүлдір
фотоүлдірек, фотоүлдірегі
фотоүлкейткіш
фотохимия
фотохроника
фотошақпақ, фотошақпағы
фотошолғын, фотошолғынға

фотоэлемент, фотоэлементке, фотоэлементи
 фотоэмульсия
 фотоэтиюд, фотоэтиюдке, фотоэтиюді
 фразеография
 футболсүйер
 Х
 хайуанатхана
 халықаралық
 халықнама (демография)
 халықшаруашылығы
 халықшаруашылық,
 ханбегі
 ханқызы (зоол.)
 ханталапай (ойын)
 ханталау (этно.)
 хатқалта
 хауана
 хеможұтылу (хим.)
 хемосинтез
 хемосорбция
 химиотерапия (мед.)
 химмифология (тех.)
 химтазалау
 хинсайт: хинсайт қатесі
 хионосфера (астр)
 хионофилдер (зоол.)
 хлораминдер
 хлораргирит (хим.)
 хлорацетофенон (форм.), хлорацетофенонга
 хлорбензол (хим.)
 хлорофилл (бот.), хлорофилге, хлорофилі
 хлороформ (хим.), хлороформға,
 хлороформы
 хлорофос (хим.)
 хлорсірке (хим.)
 хлортетрациклин (форм.), хлортетрациклинге
 хордабұрыш, хордабұрыш өлшеуіш
 хореограф, хореографқа, хореографы
 хореография
 хореографиялық
 хормейстер (муз.), хормейстерге, хормейстері
 хортобионттар (зоол.)
 хошиістілік

хроматограф
хроматография (биол.)
хромолитография (полигр.)
хромомерлер (биол.)
хромопластар (биол.)
хромопротеидтер
хромосома (биол.)
хромосфера (астр.)
хромосфералық
хромофорлар (хим.)
хронобиология (биол.)
хронограмма
хронограф, хронографқа, хронографы
хронография
хронокарта (экон.)
хронометр (астр.), хронометрге, хронометрі
хронометраж
хроноскоп, хроноскопы
хронотоп (әдеб.), хронотопы
хұснихат (каллиграфия)

Ц

ценанобиоз (биол.)
ценобиоз (биол.)
ценогенез (биол.)
центрифуга
цинкограф, цинкографқа, цинкографы
цинкография
цитоплазма (биол.)
цитохромдар (биол.)
цитозология (экол.)
циферблат

Ш

шағынмаркет
шағырбидай (өс.)
шағырбояу (бояу)
шағыртас (мин.)
шағыртікен (өс.), шағыртікенге
шағыршай (өс.)
шадырмінез
шажамай (ішмай)
шажамай (этн.)
шажамайлық
шайжапырақ (өс.), шайжапырағы

шайжинағыш
шайжүгері (өс.)
шайқурай (өс.)
шайқұмар
шайқұмарлық, шайқұмарлығы
шайқымыздық (өс.), шайқымыздығы
шайқырыққыш (тех.)
шайпаусөзді
шайпаусөзділік
шайпаутілді
шайпаутілділік, шайпаутілділігі
шайсандық, шайсандық ұстау
шайсаңырауқұлақ (өс.), шайсаңырауқұлағы
шайсауыт
шайтазартқыш (тех.)
шайтанарба (көне)
шайтанкелмес (өс.)
шайтанқұлақ (өс.), шайтанқұлағы
шайтұлып (этно.), шайтұлыбы
шайхана
шайханашы
шайшөп (өс.), шайшөбі
шайырбелек
шайыртас (янтарь)
шайыршөп (өс.), шайыршөбі
шақпақтас (геол.)
шақпақтас (көне. сіріңке)
шақпақшам
шақпатас
шақшақай (құс)
шалақазақ, шалақазағы
шалақазақтық, шалақазақтығы
шалақұрсақ, шалақұрсағы
шалаөнім, шалаөнімдер
шалаөткізгіштер
шаласауатты
шаласауаттылық, шаласауаттылығы
шалафабрикат
шалбурыл
шалқұйрық
шамшатаған
шаңбасар (этно.)
шаңғыаыз

шаңжапырақ
шаңжапырақ
шаңжұқпас
шаңқобыз (муз.)
шаңөлшегіш
шаңсорғыш (құрал)
шаңтас, шаңтаспен бидай бастыру
шаңтұтқыш (тех.)
шаңырақбау (этно.)
шаңыраққұр (этно.)
шаңырақмүйіз (ою)
шаңырақтас, шаңырақтас адамдар
шаппаши
шаппашот
шарайна
шарайна (көне, сауыт)
шарапқұмар
шарапқұмарлық, шарапқұмарлығы
шарапхана
шараяқ (ыдыс), шараяғы
шардәрі (өс.)
шарқайрақ, шарқайрағы
шартабақ, шартабағы
шартабақтай
шартанап, шартанабы
шартарап, шартарабы
шартнама
шаруабасты, шаруабасты болу
шаруабастылау
шаруабастылық, шаруабастылығы
шаруажай
шаруажайлық, шаруажайлығы
шаруакеш
шаруакештік, шаруакештігі
шаруақол, шаруақол адам
шаруақор
шаруақорлық, шаруақорлығы
шаруашылықаралық
шаруашылықішілік
шаршықұрақ
шаршытоп, шаршытобы
шатаққұмар
шатаққұмарлау

шатаққұмарлық, шатаққұмарлығы
шатқалишөп
шатырбас
шатырхат (көне)
шатыршагүлді (бот.)
шатыршагүлділер (бот.), шатыршагүлді өсімдіктер
шатыршөп (өс.), шатыршөбі
шауқарға (зоол.)
шауқаргадай
шауқардай
шахбибі, шахбибіге, шахбибісі
шахиншах, шахиншахқа
шашақгүл, шашақгүл тұқымдасы
шашаққанаттылар (зоол.)
шашбау
шашбаулы
шашбаусыз
шашкептіргіш
шашқап, шашқабы
шашмақам (өнер)
шашсипатар (кәде)
шаштараз, шаштаразға
шаштараздық
шаштеңге
шаштықыз (өс.)
шашылықхана
шаяндәуіт, шаяндәуіті
шаянмойнақ (өс.), шаянмойнағы
шаянмойын (өс.), шаянмойынға
шаянот (өс.)
шаянтәрізділер (зоол.)
шаянтекестер (зоол.)
шәкіртақы
шәрдәрі (мед.)
шәрдәрілеу
шеберхана
шегара
шегаралас
шегаралық
шегарашы
шегарашылық, шегарашылығы
шегірбалық (зоол.), шегірбалығы
шегіргүл (өс.)

шегіртікен (вот.), шегіртікенге
шекара
шекаралас
шекарашы
шекерпаре (тағам),шекерпаресі
шекқоюшылық, шекқоюшылығы
шелмай
шементас (геол.)
шеміршекқап (биол.), шеміршекқабы
шеміршекқата (ауру)
шеміршексүйекті, шеміршексүйекті жануарлар
шеміршексүйектілер (зоол.)
шенқұмар
шенқұмарлау
шенқұмарлық, шенқұмарлығы
шерменгүл (өс.)
шетаймақ, шетаймағы
шетбау
шетел
шетелдік, шетелдік адам
шетқақнай
шетқақнайлау
шет.мемлекеттік
шетмойын (тех.), шетмойынға
шетпұшпақ, шетпұшағы
шеттілді
шеттілдік
шибарқыт
шибоз (өс.). шибозға
шибөрі
шибұт
шикізат, шикізат өндірісі
шикізаттық
шикіқұрам, шикіқұрамға
шикіқұрамдау
шикіөкпе, шикіөкпе жүгермек (сөйл.)
шиқияқ (өс.),шиқияғы
шиқонақ (өс.),шиқонағы
шиқотыр
шимайдәптер
шипажай, шипажайы
шипихана
шисабак: шисабак қоңырбас (өс.)

шитары (өс.)
шитұмсық (құс), шитұмсығы
шитірсек, шитірсегі
шифрескіш: шифрескіш мәшине
шойбалға (құрал)
шойтас
шоқгүл
шоқгүл
шоқжұлдыз (астр.), шоқжұлдызға
шоқпарбас (өс.)
шоқпартас
шоқсары (өс.)
шоқшатұп, шоқшатүбі
шоқшүйке (өс.)
шолақжең (киім)
шолпанишаш (өс.)
шомбағал
шоңайнадай
шоңайнақ (зоол.), шоңайнағы
шоңайнаша
шопаната
шорбуын (ауру), шорбуынға
шорсүйек (ауру), шорсүйегі
шортас (көне)
шотағаш
шотаяқ (аспан), шотаяғы
шотесеп, шотесебі
шошақбас: шошақбас ер
шошақтас (көне)
шошқаборық
шошқаборық (ауру), шошқаборығы
шошқажанғақ (өс.), шошқажанғағы
шошқатікенек (өс.), шошқатікенегі
шөжеторғай
шөлбидайық (өс.), шөлбидайығы
шөлқияқ (өс.), шөлқияғы
шөлқоңырбас (өс.)
шөлмасақ (өс.), шөлмасағы
шөмішбалық (зоол.), шөмішбалығы
шөмішбас (өс.)
шөмішгүл (өс.)
шөмішқабақ (өс.), шөмішқабағы
шөңгебас (өс.), шөңгебасқа, шөңгебасы

шөңкебас (өс.)
шөпауыз (көне. салық), шөпауызға, шөпауызы
шөпжелке
шөпжияр (өс.), шөпжиярға
шөпқоректі, шөпқоректілер
шөптурағыш, шөптурағыш мәшине
шөпхана
шөпшай (өс.)
шөрешөп (өс.), шөрешөбі
шуаяқ, шуаяқ келін
шуданияз
шұбатхана
шүйкебас
шүйіншөп (өс.), шүйіншөбі
шүкірбаяу
шүкіржапырақ (өс.), шүкіржапырағы
шүленас (этно.)
шыбынжсек (өс.), шыбынжегі
шыбынжұт (өс.)
шыбынқағар (этно.)
шыбынқанат (ою)
шыбынқуғыш
шыбынөлтіргіш
шыбынсалы (өс.)
шыбыртқыаяқты жәндіктер
шыбыртқыаяқты,
шыбыртқыаяқтылар (зоол.)
шығаберіс
шығауыл (көне), шығауылы
шығысеуропалық
шығыстану
шығыстанушы
шықбермес, шықбермес адам
шықшылдақ (өс.), шықшылдағы
шылоты
шылымқұмар
шылымқұмарлық, шылымқұмарлығы
шымтезек
шымтезек, шымтезегі
шымшықауыз
шынжара
шынжыра (ауру)
шынжырқатар

шынжыртабанды, шынжыртабанды трактор
 шыныаяқ, шыныаяғы
 шынытас
 шыныторсық, шыныторсығы
 шынышақша
 шыңдауыл (муз. аспап)
 шыңқетер (өс.), шыңқетері
 шыңқетпе
 шыраққондырғыш
 шыркөбелек
 шыртетпе, шыртетпе мінез
 шыршақұлақ (өс.), шыршақұлағы
 шыриаторғай (зоол.)
 шілдекүзет (этно.)
 шілдеқоңыз (зоол.), шілдеқоңызға
 шілдеқотыр (ауру)
 шілдетой (этно.)
 шілдехана
 шірнежегі
 шірінкене
Ы
 ыдысжугыш, ыдысжугыш мәшине
 ыдыскентіргіш
 ыдыссалғыш
 ықтиярхат
 ықшамаудан, ықшамауданға
 ықшамаудандық
 ылғалөлішеуіш, ылғалөлішеуіші
 ылғалсорғыш
 ылғалсыйымдылық, ылғалсыйымдылығы
 ылғалтұрақтылық, ылғалтұрақтылығы
 ымыртгүл (өс.)
 ынтыққұмарлық
 ысқат (діни)
 ысқаурын (этно.), ысқаурынға
 ысқаяқ, ысқаяғы
 ысқаяқтану, ысқаяқтанбау, ысқаяқтанған
 ізашар
 ізбасар
 ізбасарлық, ізбасарлығы
 ізжазба
 ізкесуші
 ізнұсқа

індетшөп (өс.), індетшөбі
інжуан (зоол.), інжуанға
інжугүл (өс.)
іргебасар (этн.)
іргеқанат: іргеқанат қауырсындар
іргетабан, іргетабанға
іргетас, іргетасын қалау
іргешөп, іргешөбі
ісжоспар
іскенже (құрал)
ісқағаз стилі
ісқағаз, ісқағаз жүргізу
ісмәшине
іспарақ, іспарағы
іссапар, іссапарға шығу
іссапарлық
іссара
ішекқуысты, ішекқуысты жануарлар (зоол.)
ішекқұрт (ауру), ішекқұрт дәрілері
ішексорғы (биол.)
ішектіныстылар
ішеқуыстылар (зоол.)
ішжарғыш
ішкері
ішкіім
ішкөйлек, ішкөйлегі
ішкірне (ауру)
ішқұса
ішмай
ішмерез
ішмерездік, ішмерездігі
ішсүзек, ішсүзегі
іштарлық, іштарлығы іштарлық жасау
іштартушылық
іштесне
іштөл: іштөл кезеңі
ішінара
Э
эвапотранспирация (бот.)
эврибионттар (экол.)
эвригигробионттар (экол.)
эвриоксибионт (биол.)
эритермия (экол.)

эвритермофиттер (өс.)
эврифагия (экол.)
эгопсихология (психол.)
эзотерика
эзотеристік
эквивалент
эквивалентті
эквиваленттік, эквиваленттігі
эквilibрист, эквilibриске,
эквilibристика
эквilibрисі, эквilibристер
экзарация (экол.)
экзекватура (экон.)
экзистенциализм (әдеб.)
экзобиология (биол.)
экзогамия (биол.)
экзоспоралар (биол.)
экзосфера (астр.)
экзоцитоз (биол.)
экоахуал
экобиоморфтар
экожүйе
экожүйелік, экожүйелігі
экономайзер (тех.), экономайзерге, экономайзері
экономгеография
эконометрия (экон.)
экоорталық
экоөнім, экоөнімге
экопсихология
экосясаттану
экосяси
экосейсмикалық
экотехника
экотехнология
экотиптер
экотоксикология
экоцид (хим.), экоцидке, экоциді, экоцидтер
экран, экранға
экрандау
экрандау
экрандық
эксгаустер (тех.)
эксгумация (заң.)

эксикатор (ыдыс)
экскаватор (тех.)
экскаваторшы
экслюзивті
экскурсия
экскурсиялық
экспансионизм
экспатриант
экспедиция
экспедициялық
эксплантация (мед.)
экспликация
эксплозив: эксплозив дауыссыздар
экспонометр, экспонометрге, экспонометрі
экспорт, экспортқа, экспорты
экспортталу
экспорттау
экспорттаушы
экспорттық
экспрессема (әдеб.)
экспрессионизм (әдеб.)
экспромитация (экон.)
экспроприация (заң.)
экссудат (мед.)
экстралингвистикалық
экстраполяция (зерттеу әдісі)
экстрасенсорика (псих.)
экстремизм
экструзия (тех.)
экструзиялық
экседент (экон.)
экцентрик, эксцентрик ашасы
эктоферменттер (биол.)
эктремистік
эластопластар (хим.)
электраспап, электраспабы
электрбұрғы
электрдәнекерлеу
электрдәнекерлеуші
электрдиализ, электрдиализге
электрдиірмен, электрдиірменге
электресептеуіш
электржөндеуші

электркардиограмма
электркардиограф
электркардиография
электркардиостимулятор
электркоагуляция
электркорунд (хим.),электркорундыга, электркорундысы
электркосмос
электрқозғалтқыш
электрқыздырғы
электрқырықтығы
электрқырықтық,
электрмагнетизм
электрмагнит, электромагнит өрісі
электрмәшине (құрал)
электрметаллургия
электрмеханик, электрмеханикке,электрмеханигі
электромобиль, электромобильге,электромобилі
электрмонтаж, электрмонтажга,электрмонтажы
электробус, электробусы
электронография, электронографиясы
электрөткізгіш
электрпейш
электрпайыз, электрпайызга
электрсайман, электрсайманга
электрстансы, электрстансысы
электрстатика
электрстатикалық
электрсүзгі, электрсүзгісі
электрталдау
электртасымалдағыш
электртасымалдау
электртермиялық
электртерістілік, электртерістілігі
электртехник, электртехнигі
электрфорез, электрофорезге
электрхимия
электрхимиялықэлемент
элеутерококк (өс.),элеутерококка,элеутерокогы
эллипсограф, эллипсографқа,эллипсографы
эманометр (физ.),эманометрі
эмфаза (лингв.)
эмфизема (мед.)
эмфитевзис (экон.), эмфитевзисі

эндемизм (экол.)
эндемия (мед.), эндемияға
эндогамия (этно.), эндогамияға
эндогендік
эндокардит (ауру.), эндокардитке,эндокардиті
эндокринді, эндокринді бездер
эндокринолог, эндокринологке,эндокринологі
эндокринология
эндокриноциттер
эндомагиясы
эндоскоп, эндоскопы
эндотермиялық
эндишпиль (шахмат), эндишпильге,эндишпильі
энеолит (археол.), энеолитке,энеолиті
энергожүйе, энергожүйесі
энерготиімділік, энерготиімділігі
энтотофауна
эпиграмма (әзіл өлең)
эпиграф, эпиграфқа, эпиграфы
эпиграфика
эпистолярлық
эпифауна (биол.)
эпифиз (мед.), эпифизге, эпифизі
эпифора (әдеб.)
эпифоралық, эпифоралығы
эпостану
эпостанушы
эстрогендер (мед.)
этноаумақ, этноаумағы
этноаумақтық
этноәдіснама, этноәдіснамасы
этноәдіснамалық
этноәлеуметтік
этногенез
этногенездік, этногенездігі
этнограф, этнографқа
этнография
этнографиялық
этнолингвистика (лингв)
этнолингвистикалық
этномаркерлі
этномәдени
этноорталық, этноорталығы

этнопедагогика
этнопедагогикалық
этнопсихология
этнопсихологиялық
этносаралық
этносаясат
этносаяси
этнотәрбие, этнотәрбиеге, этнотәрбиесі
этнотоп, этнотобы
этнофобия, этнофобияға, этнофобиясы
этнофобиялық
этношектеулік, этношектеулігі
этноэкология
этноэкологиялық
эхинококк (мед.), эхинококқа, эхинокогы

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Орфографиялық сөздік. Алтыншы басылым. Құраст.: Н.Уәли, Қ.Күдеринова, А.Фазылжанова, Ж.Исаева, Н.Әміржанова, А.Әмірбекова. - Алматы: Дәуір, 2013. – 780 б.
2. Емлесі қиын сөздер. Құраст. Н.Уәли, Қ.Жаманбаева, Қ.Күдеринова. – Алматы: Балауса, 2000. -512 б.
- 3 Күдеринова Қ. Бірге және бөлек жазылатын сөздердің орфографиясы. – Алматы, 2005. – 144 б.

Өтебаева Э.

Қазақ жазуындағы бас әріпті таңбалаудың өзіндік ерекшеліктері мен қиындықтары

Қазақ тіл білімінде бас әріп– сөйлемнің басында, адам есімдерінде, географиялық атауларда, мекеме аттарында, астрономиялық атауларында, тарихи дәуір немесе оқиға атауларында, көне ескерткіштерде, әдеби шығарма атауларында орфография және емле ережелеріне сәйкес қолданылатын дыбыстың жазудағы таңбасы. Тіл білімінде бас әріпті таңбалаудың өзіндік ерекшеліктері бар. Қазақ жазуында бас әріппен жазулатын әліпбиіне көшкеннен бастап, яғни 1929 жылдан бастап пайда болды. Бұған дейін әріпті таңбалауда тек қана әріптің кіші нұсқасы ғана алынды. Мерзімді басылым беттерінде жалқы есімдер, адам аттары, қысқарған сөздер, газет-журнал, кітап, мекеме аттары т.б. кіші әріппен жазылды. Бас әріпті таңбалаудың өзіндік ерекшеліктері ескерілмей, әріптің тек кіші түрін ғана енгізудің себебі араб графикасындағы таңбалардың сөз ішінде келу

орындарына қарай әртүрлі тұрпатта таңбаланатынын, латын графикасы оқуға, жазуға тез әрі оңтайлы болу үшін, араб графикасына латын графикасының жазу системасына ұқсатпаудан шыққан деп топшылайды мамандар. Бас әріп араб графикасы негізіндегі әліпби жүйесінде болмағандықтан, латын графикасына өткен халықтардың әліпбиіне бас әріпті қандай жүйе бойынша ендіру керек деген сұрақ туындады. Дегенмен көзқарастар әртүрлі болды. Мерзімді басылым беттерінде жалқы есімдер, адам аттары, қысқарған сөздер, газет-журнал, кітап, мекеме аттары т.б. кіші әріппен жазылу үлгісіне көптеген қарсы мақалалар, бас әріпті оқытудың әдістемесін жасау керек деген ұсыныстар жариялана бастады.

Бірқатары «бас әріп қажеті жоқ» десе, енді біразы «бас әріпті жазуды», ал бірқатары «бас әріпті Еуропа үлгісімен бұзбай алуымыз» керек деген пікірлер айтылды. 1929 жылдың желтоқсанында «Еңбекші қазақ» газетінде «Бас әріп керек пе?» [1] деген Қ.Жұбановтың көлемді мақаласы жарияланды. Ғалым әртүрлі емлесерде бас әріпті қолданудың түрі әр басқа болатынын, латын әліппесімен жазатын немістер барлық зат есімдерді бас әріппен бастайтынын айтты. Орыс жазуында сөйлем басындағы алғашқы сөз және сөйлем ішіндегі жалқы есімдер бас әріппен жазылатындығын баяндай келіп, араб емлесінде бас әріптің жоғын, жеке сөздер де, жаңа сөйлемдер де кіші әріппен жазыла беретіндігін сөз етеді.

С.Әміржан мақаласында «Бас әріп – оқудың кілті жеке кіші әріптер болса, адамның көзін жетектейтін тізгін, жазғанды тез аңғаруына бастайтын ірі таңба – үлкен әріптер. Оқу-жазудың, психологиялық негізі бойынша, қалыпты оқу, безендіріп оқу, сөздің мәнісіне лайық дауысты өзгертіп оқу, тынатын жерде тыну үшін бас әріп керек. Қазақ тілі, әдебиеті енді ғана көркейтуге, баюға, мәдени керектің барлығын өтеуге бет алып отыр» [2, 12 б.] дей келе кеңес, заң тілі, телеграф, плакат, ұран бұларды мәдени түрде жазғымыз келсе, бас әріп керек дейді. Сауаттану ісіне бас әріптің ешқандай зияны болмайтынын айта кетіп, жер-су атауларын, адам аттарын бас әріппен жазуды ұсынады.

Ал Б.Қасымов бас әріпті алсақ, оның араб әліпбиінен айырмашылығы болмайтыны айта келе, «Бас әріптің баспа түрі мен жазба түрі бір-біріне ұқсас келмейді. Жазуда бір төселдірсек, баспада қайтадан төселдіруге тура келеді. Оқу-жазу да, қай жағынан болса да, аяқты орап салады да отырады. Жұмыстан жұмыс туғызып, адымыңды аттатпайды» деп келетін тұжырымдары бас әріпті қолданудың қажеті жоқ дегенге келеді.

Нәтижесінде 1930 жылы 2 маусымда Қазақстан Орталық Атқару комитетінің қаулысында бас әріпті таңбалау нұсқасы қабылданды. Қаулыда бас әріптің ережесіне байланысты мынадай ереже қабылданды:

- текст жаңа сөйлем басындағы сөздердің ұлы тыныстан соңғы, сөйлем бекігендегі (?), таңдау (!) белгілерінен соңғы сөздердің басы бас әріппен жазылады;

- адам аттары, өлке, ауыл, қала, көше, теңіз, тау, жер, су аттары бас әріппен жазылады. Мұндай сөздер қосарланып келсе, тек алғашқы сөзі ғана бас әріппен жазылады;

- қоғам, мекеме, ұйым, мектеп, кітап, газет, журнал, жол, көше аттарының басы бас әріппен жазылады. Бұлар бірнеше сөзден құралса, тек алғашқы сөзі ғана бас әріппен жазылады [3, 1 б.].

«Латын графикасы негізіндегі әліпбиге көшкен қазақ жазуының басты орфографиялық қатесі – бас әріппен жазу ережелерінің сақталмауы болды. Бұрын-соңды орфографиялық ережелер қатарында болмаған еуропа үлгісіне негізделген нормалар (топоним, гидроним, антропоним, ороним атауларының бас әріппен жазылуы (?,!)) белгілерінен кейін сөздің бас әріппен жазылуы (т.б.) қазақтың жазу болмысына алғашқы рет жат, тұрпайы көрінді. Бұл ережеге бейімделу біршама уақытты талап етті» деп жазды латын жазуының тарихи тағылымын зерттеп жүрген маман Н.Әміржанова.

«Латын әліпбиі туралы ой» атты мақаласында Б.Төлеуғалиев бас әріптің болуының міндеттілік ештеңесі жоқ деп жазады. Мақала авторы ол әр елдің өзіндік ұйғарымы болып табылады дейді. Мысалы, үнді, еврей және грузин әліпбилерінде де бас әріп қолданылмайды. 1929 жылы да латын әліпбиін қабылдағанда алғашында бас әріп пайдаланылмай, артынан жалқы есімді айырудағы қиындыққа байланысты енгізілген жоқ па дерсіз. Бірақ бізде ондай қиындық болмайды. Өйткені біз жалқы есімді ерекшелеп көрсетеміз. Нақтырақ айтсақ, сөйлемнің аяқталғанын нүкте қою арқылы білдіретініміз сияқты, жалқы есім мен сөйлемнің басталғанын білдіру үшін алдына grave accent (') таңбасын қоямыз. Мысалы: Мен Оралдан келдім – `men `oraldan keldim. Ал қысқарған сөздегі әрбір сөз бас әріптен басталатын болса, бұл таңбаға қоса сөздердің арасын нүктемен бөлеміз. Мысалы: С.Бегалин – `s.begalin. **Дей келе, бас әріп болмауының тиімділігін былайша көрсетеді:** 1) Бас әріп болмаса, 31 кіші әріпті ғана оқып, жазып үйренесіз. Ал бас әріп болса, 62 таңбаны меңгеруге тура келер еді. Олай болса, бас әріпті қолданбау әліпбиді үйренуді жеңілдетеді. 2) Бас әріп болмаса, фонетикалық таңбаларымыздың техникалық мүмкіндіктерін көтеру қажет болған жағдайда латынның бас әріптерін пайдалана аламыз. Латынның бас әріптерінің босаған кодтарын фонетикалық таңбаларымызға пайдалану арқылы техникалық мүмкіндігі жоғары арнайы шрифт жасауға болады [6]деп топшылайды.

1963 жылы шыққан Қазақ тілінің орфографиялық сөздігінің соңында қосымша ретінде кісі аттары мен жер-су атаулары берілген. Ондағы мақсат – бұл атаулардың жазылуын бір ізге келтіру болды.

Орфографиялық сөздіктерде бас әріппен жазылатын сөздер жалқы есім ретінде танылып, арнайы сөздікке енгізілмей келді. Бірақ қай кезде бас әріппен жазу керектігі орфографиялық ережеде көрсетіліп отырды. Жазу теориясының негіздерін зерттеуші ғалым Қ.Күдерінова «Бас әріп функциясы денотаттың жалқы екенін ғана көрсетіп қоймайтынын айта келе,

онда идеографиялық ұғым, жазарман мен оқырман санасына танылған ерекше патетика мен символика бар» екенін алға тартады.

Қоғамдық өмірдің сан алуан саласында қолданылатын сөздерді, сирек сөздерді, салғырт қордағы байырғы сөздерді молынан қамтуды мақсат еткен академиялық сипаттағы үлкен орфографиялық сөздіктің алтыншы басылымын (Алматы, 2013 ж.) құрастырушылар Н.Уәли, Қ.Күдеринова, А.Фазылжанова және т.б. сөздік соңында соңғы жылдары қолданыс жиілігі артып келе жатқан, бас әріппен жазылатын кейбір жалқы есімдердің, атап айтқанда, ертегі, миф, батырлар жыры кейіпкерлерінің; діни дискурстағы онимдердің; тұрақты эпитетпен, титул мен құрметті атақпен келген жалқы есімдердің; географиялық атаулар мен тұрақты эпитетке не жер-су атауларының; мемлекеттік мекеме, кәсіпорын, т.б. атауларының жазылу емлесі көрсетілген арнайы Қосымша ұсынды. «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігін» түзушілер қай кезде бас әріппен жазу керектігін санамалап көрсетіп берді. Бүгінгі таңда бұл ережелер еш дау тудырмайды.

1. Ертегі, миф, аңыз, әпсана кейіпкерлерінің есімдері бас әріппен жазылады:

Ai' astyndag'y Ai'bars'a suly'

Aqda'y'

Aqjelek

Aqmons'aq

Aq Serke

Aqingen

Ala tai'ly

An's'ybai' Aldarko'se

Alpys otay'ly Qarajyn

Altyn ai'dar

Altynbalyq

Altyn Saryalyp

Alyp karaqus

Aqboryq

Arystan alyp

Aspandag'y To'rt atty

Ai'azata

A'zirei'il

A'y'li'e ata

Baba A'li'

Baba Omar a'y'li'e

Bag'a tarhan

Bai's'egir baba

Ba'dikbas

Bekarys

Bektory

Boz atty Boran batyr Bozingen

Boi'y bir qarys, saqaly qyryq qarys

Bo'rli suly'

Bo'rte atty, tory tai'ly

Bug'yana

Bilmes

Bizbi'ke

Vi'nni'-U'rpek

Go'zel s'ah

G'ali'l Ma'lik

G'ai'yp eren Qyryq s'ilten

Da'ly'

Da'y'peri

Da'y'tory

Dy'dar qyz

Do'nen Qara Bag'ys

Er To'stik

Jalbyr tory

Jalg'yz jigit

Jaldyqara

Jalmay'yz kempir

Janbay'yr S'o'gel

Jarty To'stik

Jaryqbas

Ja'birei'il

Jeddi
 Jekes'unaq
 Jerden s'yqqan Jelim batyr
 Jetiasar
 Ji'ren tai' mingen Els'i qyz
 Jolbarys terisin jamylyg'an batyr
 Joi'amergen
 Jula (jyn aty)
 Jylqyai'dar
 Jylan Bapyhan
 Jylan qabyqty jigit
 Jynbala
 Zay'za
 Za'y'za'mir
 Zen'gibaba (si'yrdyn' piri)
 Zymyryq
 I'diqut
 Kelte tondy Kelmembet
 Kenje Qara Bag'ys
 Kerqula atty Kendebai'
 Kers'olaq
 Ko'geldei' mergen
 Ko'zboi'ay's'y
 Ko'kjorg'a
 Ko'kserek
 Ko'ks'es'ai'yr
 Ko'ltay'sar
 Ku'lmeshan
 Ku'ls'ahar
 Ku'nai'ym
 Ku'n astyndag'y Ku'nikei' qyz
 Ku'n Kis'i a'y'li'e
 Qaqtyraqai'
 Qanatty qara Qasqa
 Qan S'entei'
 Qambarata (jylqynyn' piri)
 Qan'baqs'al
 Qaraay'yz to'bet
 Qaraby'ra a'y'li'e
 Qarada'y'
 Qarajyn
 Qaraker
 Qarako'zai'ym

Qaraqoi's'y
 Qaraqulaq
 Qara Qulja
 Qaratorg'ai'
 Qaras'egir
 Qaras'olaq
 Qarg'aboi'ly Qazty'g'an
 Qarg'a S'ahi'zat
 Qarynbai'
 Qarys Qarabatyr
 Qozy Ko'rpes'
 Qozyku'ren'
 Qojanasyr
 Qubaqus
 Qui'yn batyr
 Qulaqasqa
 Qulamergen
 Qul-S'ora
 Qunan Qara Bag'ys
 Qutpan
 Qyz Jibek
 Quss'y ata
 Qyzyl'da'y'
 Qyzyljebe
 Qyzyltelpek
 Qylken'irdek
 Qynaly barmaq Qyzylgu'l
 Qyran qaraqs'y
 Qyryq qyz
 La'i'li-Ma'jnu'n
 Maqta qyz
 Mai'lyai'aq
 Ma'lik-Ahmar
 Mesqara
 Moi'yn-S'ora
 Mu'i'izdi Bug'yana
 Myjban
 Mystan kempir
 Nai'manko'k
 Oi'sylqara (tu'i'enin' piri)
 O'rqyzyl
 Saqqulaq
 Samuryq qus

Samyr-Qazan
 Sarymolda
 Sarybai'an
 Saryjyn
 Sa'ry'gu'l
 Sa'y'kele ki'gen saqaldy jyn
 Sei'fu'l-Ma'lik
 Sy'batyr
 Sy'dysalpan'
 Sy'tulpar
 Su'lei'men pats'a
 Tazs'a bala
 Tai'by'ryl
 Taskempir
 Taskeser
 Tay'dytalpan'
 Tay'sai'a
 Ta'jil-Ma'lik
 Telqon'yr
 Teris Uzamys'
 Tog'yz Ton'qyldaq, bir S'in'kildek
 Toqtag'ul
 Toqtamys
 To'beko'z da'y'
 To'lequs
 To'rtko'z
 Tu'kibai'
 Umai' ana
 U's' alyp
 U's' ju'z alpys jasqa kelgen
 Saryqyz
 Han Baqqai'
 Hay'ana
 Haron-Ras'i'd
 S'abdar
 S'ai'yq Abyl-Qudys
 S'alqui'ryq
 S'an'yraqai'
 S'arqai'
 S'ahri'zada
 S'eks'ekata (es'kinin' piri)
 S'i'but
 S'oi'ynqulaq

S'olaq peri
 S'opanata (qoi'dyn' piri)
 S'yjban
 S'yqbermes S'yg'ai'bai'
 S'yns'yl Sy'ai't
 II Dini' esimder men atay'lar
 Adam ata
 AllaTag'ala
 Arystan bap
 As'y'ra tu'ni
 A'by'ba'kir sydyq
 A'bilhai'at sy'y
 A'zirei'il peris'te
 Barat tu'ni
 Da'y'it pai'g'ambar
 Jaratqan i'e
 Ja'birei'il peris'te
 Ju'nis pai'g'ambar
 Ju'sip pai'g'ambar
 Za'bu'r
 Zulpyqar qyls'
 Zulhaja qyls'
 Zu'lperen qyls'
 Za'mza'm qudyg'y
 I'mam ag'zam A'by' Hani'fa
 I'sa ma'sih
 I'a'ju'j-Ma'ju'j
 Kerbalanyn' s'o'li
 Ko'k Ta'n'iri
 Qag'ba
 Qadyr tu'ni
 Qamqam qyls'
 Qudai' Tag'ala
 Qul Qoja Ahmet I'asay'i'
 Quran Ka'rim
 Qurban ai't
 Qydyr ata
 Qyzyr baba
 Mas'har tan'y
 Ma'y'lit ai'y
 Meka'i'il peris'te
 Mi'g'raj sapary
 Mi'g'raj tu'ni

Mu'n'kir-Na'n'kir peris'teler
 Musa pai'g'ambar
 Muhammed Mustafa
 Nuh pai'g'ambar
 Omar haziret
 Oraza ai't
 Rag'ai'yp tu'ni
 Ramazan ai'y
 Ri'zy'an peris'te
 Ru'stem dastan
 Samsam qylys'
 Si'rat ko'piri
 Su'lei'men pai'g'ambar

Ta'y'rat
 Hay'ana
 S'ug'ai'yp pai'g'ambar
 Ybyrai'ym pai'g'ambar
 Ydyrys pai'g'ambar
 Ysqaq pai'g'ambar
 Ysmai'yl pai'g'ambar
 Ysrapyl pai'g'ambar
 Ili'i'as pai'g'ambar
 Injil
 Haziret Ospan
 Haziret A'li'

2. Титулды білдіретін және құрметті атақпен келген кісі есімдері жалқы атаудың алдынан келсе, бас әріппен, соңынан келсе, кіші әріппен жазылады:

Abyz S'ans'ar
 Abylai' han
 Ag'atai' haziret
 Ai's'y'aq sultan
 Alas'a Bai'sal bi'
 Alas'a han
 Aqkirpis' batyr
 Aqtai'laq bi'
 Arg'yn Als'ag'yr bi'
 Ahmet Ri'za haziret
 Ahmet han
 A'bilfa'i'iz sultan
 A'i'teke bi'
 A'mir Temir
 Babasultan
 Bai'zaq datqa
 Bai'serke abyз
 Balabi'
 Balqoja bi'
 Baraq sultan
 Batyr (Baty'r)
 qontai's'y
 Ba'tjan molda
 Bi'bi Ajar
 Bi'tyq myrza
 Bopai' hanym

Bilge qag'an
 G'abdolla aqa
 Dai'yr datqa
 Eraly sultan
 Esy'gei' bahadu'r
 Esim han
 Ja'n'gir han
 Ja'nibek tarhan
 Jebe noi'an
 Jetes bi'
 Jos'y han
 Ju'sipbek qoja
 I'brahi'm pas'a
 I'san tai's'y
 I'olyg' tegin
 Keldibek bi'
 Kenesary han
 Kerei' han
 Ketebi'ke ana
 Ku'deri qoja
 Ku'la's' ba'i'bis'e
 Ku'ltegin
 Ku's'begi
 Kis'i Muhammed han
 Qazybek bek
 Qai'qy sopy

Qarago'z hanym
 Qasym to're
 Qoja Ja'diger
 Qoja Hafi'z
 Qontai's'y Qaldan Seren
 Qunanbai' qajy
 Mahmut sultan
 Ma'nsu'r molda
 Mei'ramsopy
 Molda Musa
 Muqan qag'an
 Muqa noi'an
 Muryndyq han
 Musa myrza
 Muhammed s'ah
 Myrza Ahmet
 Myrza Muhammed
 Hai'dar Dy'lati'
 Nay'an haziret
 Nysan abyz
 Sarai' Mu'lik hanym
 (Bi'bi hanym)
 Sei'iljan qatyn
 Sera'li qoja
 Sy'lyq qag'an
 Sultan Ahmet myrza
 Sultan Bei'barys
 Sultan Ju'nis han
 Sultan I'san Bug'a

Sultan Mahmut han
 Sultan Ni'gar hanym
 Su'lei'men pats'a
 Su'temgen bahadu'r
 Tai'keltir bi'
 Tai's'aq su'ltan
 Ta'y'ekel han
 Tezek to're
 To'le bi'
 Tu'rhan qatyn
 Tilemis datqa
 Tilens'i bi'
 Ulyq Muhammed
 Uly Muhammed han
 Hali'f hary'n-ar-Ras'i'd
 Han Baqpai'
 S'ai'bani' I'baq han
 S'aqs'aq bi'
 S'ah Ma'lik
 S'ah bi'ke
 Omar s'ei'h myrza
 Ospan hali'f
 Razmambet tarhan
 Ra'bi'i'a begim
 Ru'stem datqa
 Sapaq datqa
 S'yg'ai' han
 S'yn'g'ys to're
 S'ag'at begim

3. Жер-су атауларының ішіндегі географиялық терминдер кіші әріппен, ал атаудың құрамындағы жалқы есім мен бірінші тұрған сөз бас әріппен жазылады:

Abai' asy'y
 Abai' muzdyg'y
 Abai' s'yn'y
 Abralay tay'y
 Abylai' alan'y
 Azi'i'a qurlyg'y
 Azi'i'a-Tynyq muhi't ai'mag'y
 Aqbas ko'li
 Aqjai'yq o'n'iri
 Aqsoran' s'yn'y
 Aqsy'-Jabag'yly qoryg'y

Aqsy' o'zeni
 Alako'l oi'paty
 Alma-Arasan mi'neraldy sy' bulag'y
 And tay' jotasy
 Aps'eron tu'begi
 Aral ten'izi
 Aral o'n'iri
 Askani'i'a-Nova qoryg'y
 Atlant muhi'ty
 Badam-Sai'ram sy' saqtay' qoi'masy
 Balqas'-Alako'l oi'ysy

Balqas' ko'li
 Baltyq jag'alay'y
 Barlybai' sy'y
 Barsakelmes qoryg'y
 Bartog'ai' bo'geni
 Bass'y-Qarao'len' artezi'an alaby
 Batys Sibir pli'tasy
 Bengal s'yg'anag'y
 Betpaqdala artezi'an alaby
 Betpaqdala u'stirti
 Betpaqdala s'o'li
 Bestaban s'yn'y
 Boraldai' joly
 Boraldai' qyraty
 Borsyq qumy
 Bo'kens'i asy'y
 Bo'kens'i jai'lay'y
 By'rabai' ko'li
 Buqtyrma bo'geni
 Buqara s'uraty
 Vahs' an'g'ary
 Vezy'vi'i' janartay'y
 Volga-Baltyq sy' joly
 Volga-Kama sy' joly
 Gobi' s'o'li
 Darbaza sy' qubyry
 Donbass bui'raty
 Donetsk-Dnepr boi'y
 Edige tog'ai'y
 Embi o'zeni
 Ertis boi'y
 Ertis man'y artezi'an alaby
 Ertis o'zeni
 Esik ko'li
 Esil o'zeni
 Jarkent-Arasan mi'neraldy
 bulaqtary
 Jem o'zeni
 Jetisy' o'n'iri
 Jo'n'ke sy'aty
 Jeksen qystay'y
 Jerorta ten'izi
 Ji'debai' qoryg'y

Jon'g'ar qaqpasy
 Jon'g'ar qyraty
 Jo'kei' ko'li
 Zai'san ko'li
 Zeravs'an s'uraty
 I'ndi'i'a jag'alay'y
 Kaspi'i' man'y oi'paty
 Kaspi'i' ten'izi
 Ko'koral bo'geti
 Ko'ksy' o'zeni
 Ko's'im bo'geni
 Kis'i borsyq qumy
 Qalmaq qyry
 Qaps'ag'ai' sy' qoi'masy
 Qarabuzay'ko'l s'yg'anag'y
 Qaraqum s'o'li
 Qaratay' qyraty
 Qaray'yl sy'y
 Qarqaraly tay'y
 Qobda o'zeni
 Qorg'aljyn' qoryg'y
 Qordai' asy'y
 Qudyrq'y qorymy
 Qumyralar alqaby
 Qulja joly
 Qyzylysy' o'zeni
 Qyps'aq dalasy
 Qyrym tay'y
 La-Mans' bug'azy
 Li'bi'i'a ko'li
 Mari'ana s'un'g'ymasy
 Marqako'l qoryg'y
 My'rmansk porty
 Meri' Berd jeri
 Neapol porty
 Ni'agara sarqyramasy
 Ni'i'azbek sai'y
 Nog'ai' dalasy
 Oi'yl o'zeni
 On'tu'stik Ile artezi'an alaby
 On'tu'stik u'i'ek (poli'y's) s'en'beri
 O'skemen bo'geni
 Pami'r-Altai' tay' ju'i'esi

Panama moi'nag'y
 Perekop moi'nag'y
 Regi'stan s'o'li
 Sarys'yg'anaq kanaly
 Sahara qumy
 Soltu'stik Kaspi'i' ai'mag'y
 Sy'ets kanaly
 Syrdari'i'a alqaby
 Tai'paq ko'bigi
 Talas alqaby
 Talas o'n'iri
 Talg'ar s'yn'y
 Taman mu'i'isi
 Tarbag'atai' tay'y
 Tarbag'atai' silemi
 Tentek o'zeni
 Torg'ai' u'stiri
 Tui'yqjar an'g'ary
 Tu'rgen sarqyramasy
 Tu'rkistan ai'mag'y

Tynyq muhi't alaby
 Tilens'i o'zeni
 Uly Ameri'ka ko'lderi
 Uly ko'lder tizbegi
 U'lken Almaty kanaly
 U'lken Almaty ko'li
 U'lken Tosqay'yl ri'fi
 S'ag'y qorymdary
 S'ardara bo'geni
 S'aryn s'atqaly
 S'a'rimbet sai'y
 S'y' o'zeni
 S'yimbulaq s'atqaly
 Fedc'enko muzdyg'y
 Halhi'n-Gol o'zeni
 Han Ta'n'iri s'yn'y
 Han tog'ai'y
 C'y'kot tu'begi
 Ystyqko'l s'uqyry
 Ile o'zeni

4. Күрделі жер аттарының бірінші сыңары болатын тұрақты анықтауыштар бас әріптен басталып, бөлек жазылады:

Aq Ertis
 Aq Qoi'tas
 Aq Nil
 Aqten'iz
 Aldyn'g'y Azi'i'a
 As'y Alako'l
 As'ytasty Torg'ai'
 A'y'li'e Elena araldary
 A'y'li'e Matvei' araldary
 Batys Altai'
 Batys Ey'ropa
 Batys Qazaqstan
 Batys Sibir oi'paty
 Baffi'n jeri araldary
 Vest-U'ndistan
 Des'ti Qyps'aq
 Dondag'y Rostov
 Du'ni'uju'zilik muhi't
 Jan'a Bri'tani'i'a araly
 Jan'a Gvi'nei'a
 Jan'a Ja'i'rem

Jan'a Zelandi'i'a
 Jasy'l Mu'i'is
 Jon'g'ar Alatay'y
 Ejelgi Grets'i'a
 Ejelgi Egi'pet
 Ejelgi Ri'm
 Ejelgi S'yg'ys
 Esen An'qaty
 Kendi Altai'
 Ko'k Ertis
 Ku'ngei' Alatay'
 Kindik Azi'i'a
 Kis'kene Aralto'be
 Kis'i Azi'i'a
 Kis'i Jamantay'
 Kis'i Qaraoi'
 Kis'i Qaratal
 Kis'i S'alqar
 Qara Baqanas
 Qara Ertis
 Qara Qoi'tas

Qaraten'iz
 Qi'yr S'yg'ys
 Qos S'alqar
 Qyzylten'iz
 Qyrg'yz Alata'y
 Latyn Ameri'kasy
 On'tu'stik Altai'
 On'tu'stik Ameri'ka
 On'tu'stik Afri'ka
 On'tu'stik-batys Altai'
 On'tu'stik Korei'a
 On'tu'stik Qazaqstan
 On'tu'stik S'yg'ys Ey'ropa
 Orta Azi'i'a
 Orta Baqanas
 Ortalyq Azi'i'a
 Ortalyq Ameri'ka
 Ortalyq Ey'ropa
 Ortalyq Qazaqstan
 Orta Sibir
 Orta S'yg'ys
 Otty jer araly
 Saryten'iz
 Say'd Arabi'i'asy
 Soltu'stik Korei'a

Soltu'stik Qazaqstan
 Soltu'stik muzdy muhi't
 Soltu'stik Ti'an-S'an
 Tay'ly Altai'
 Tai'ay' S'yg'ys
 Teriskei' Alata'y
 Teristik Kavkaz
 To'mengi Azi'i'a
 Tu'rgen sarqyramasy
 Tynyq Don
 Tynyq muhi't
 Uly Ameri'ka ko'li
 Uly Koly'mbi'i'a
 U'lken An'qaty
 U'lken Aralto'be
 U'lken Jamantay'
 U'lken Qaraoi'
 U'lken Qaratal
 S'et Baqanas
 S'olaq An'qaty
 S'yg'ys Qazaqstan
 S'yg'ys Tu'rki'stan
 Ile Alata'y
 Ekvatorlyq Gvi'nei'a

5. Планеталардың, шоқжұлдыздардың, жұлдыздардың ғылыми және халықтық атауларының бірінші сөзі ғана бас әріппен жазылады (Қамбар тоғысы, Таразы). Екі түбірден бірігіп жасалған атаулар қосылып жазылады (Темірқазық). Екі немесе одан да көп сөз тіркесіп келген атаулардың әр сөзі бөлек, бірінші сөзі бас әріппен жазылады:

Ai'
 Ai'dahar
 Aqbozat
 Aqjuldyyz
 Aqqy'
 Aqsu'mbile
 Aqtarqar
 Aqyrar
 Altynbalyq
 Altynqazyq
 Amal
 Arqanjuldyyz

Arystan
 A'set
 Balyqtar
 Bi'dai'basy
 Bi'kes'
 Bo'ri
 Bu'rkit
 Burys'tyq
 Egizder
 Eseqqyrg'an
 Es'kimu'i'iz
 Jalg'yzqazyq

Jebe
 Jebey's'i juldyz
 Jelken
 Jeteks'i
 Jetigen
 Jeti qaraqs'y
 Jeti qaraqs'ynyn' baqyras'y
 Jeti qurt
 Jumaqqusy
 Jylan
 Jylanbo'ktergen
 Jigit
 Za'y're juldyzy
 Kery'en juldyzy
 Kerik
 Keskis'
 Kesitrke
 Ko'galdai' mergennin' ko'k s'aqpag'y
 Ko'gers'in
 Ki't
 Ko'kbozat
 Ku'zets'i
 Ku'n (astr.)
 Kis'i Arlan
 Kis'i Arystan
 Kis'i At
 Kis'i Ai'y'
 Kis'i Su'mbile
 Kis'i Tarazy
 Kis'i S'olpan
 Qalqan
 Qambar juldyzy
 Qambar tog'ysy
 Qaraqurt
 Qarako'l meteori'ti
 Qay'ys
 Qozy
 Qoi's'ynyn' qon'yr juldyzy
 Qoltarazy
 Qon'yrqai' juldyz
 Qosjuldyz
 Qoi'an
 Qy's'yq

Quzg'yn
 Qusjoly
 Qyz
 Qyzyljuldyz
 Qyranqaraqs'y
 Qyrly jigit
 Qyryqqaraqs'y
 Laqsu'mbile
 Lay's'y
 Mergen
 Mergennin' aty
 Mes'in
 Mu'sins'i
 Myltyq
 Myltyqtyn' og'y
 Myltyqtyn' tu'tini
 Naryq juldyzy
 Oq
 On'tu'stik Balyq
 On'tu'stik ta'j
 On'tu'stik u's'burys'
 O'mirzai'a
 O'rmeks'i juldyzy
 Puttarazy
 Pyraq
 Ru'stem belbey'i
 Ru'stem jai'y (sadag'y)
 Sabaqty juldyz
 Sabanjoly
 Saryjuldyz
 Sarysu'mbile
 Sarys'ai'an
 Sattary segiz
 Si'yrs'y
 Soltu'stik ta'j
 Sy'qui'y's'y
 Sy'rets'i
 Suly'sary
 Surmergen
 Su'mbile
 Syn'armu'i'iz
 Siley'sin
 Tazylar

Tan's'olpan
 Tarazy
 Tay'ys
 Tay'es'ki
 Tekesu'mbile
 Temirqazaq
 Toqty
 Tor
 Torpaq
 Tostag'an
 To'rtbosag'a
 Tulqatyn
 Tu'lki
 Tyrnajoly
 U'lken Arlan
 U'lken Ai'y
 U'lken Su'mbile
 U'lken Tarazy
 U'lpildek

U'ndis
 U'rker
 U'rkerdin' qyzy
 U't (juldyz)
 U's'arqar Tarazy
 U's'burys'
 U's'qaraqs'y
 U's'mergen
 Us'qys' balyq
 Hut
 S'abansary
 S'ag'yr juldyz
 S'ag'yрма juldyz
 S'ai'an
 S'olpan
 S'ybyn
 S'idier juldyzy
 In'ir juldyzy

4. Тұрақты эпитетпен келген кісі есімдері бас әріптен басталып, бөлек жазылады:

Ai's'a bi'bi
 Aq Ai's'a
 Aqan seri
 Aqyl Qanikei'
 Aqyn Sara
 Alpamys batyr
 Aq Ko'bek
 Apaқ suly'
 Artyqbai' batyr
 Atymtai' jomart
 Asanqai'g'y
 A'z Ahmet
 A'z Ja'nibek
 A'z Ta'y'ke
 A'net baba
 A'ns'i Mai'ra
 Baba Omar a'y'li'e
 Babaja haty'n
 Babatu'kti s'as'ty A'ziz
 Baqai' syns'y
 Balamergen

Baly'an S'olaq
 Batyr Ma'lik
 Bai'an suly'
 Beket ata
 Bi'bi Ajar
 Bolg'an ana
 Bo'genbai' batyr
 Buqar jyray'
 Birjan sal
 Da'y'it usta
 Domalaq ana
 Dospambet jyray'
 Dy'lat aqyn
 Er Da'y'it
 Er Qosai'
 Er Targ'yn
 Eskendir Zulqarnai'yn
 Etiks'i Ahmet
 Jalai'yr Muqa noi'an
 Jalan'to's Bahadu'r
 Janqutty s'es'en

Jai'ay' Musa
 Ji'embet jyray'
 Ji'rens'e s'es'en
 Jorg'a Jumabai'
 Ju'zikti Nurg'oja
 Kekes' A'bet
 Kete Aryqbai'
 Kete S'erni'i'az
 Ko'bek alyp
 Ko'be qyz
 Kis'kene Molda
 Kis'i Muhammed han
 Qazday'ysty Qazybek
 Qai'qy sopy
 Qanjyg'aly Bo'genbai'
 Qara Ju'sip
 Qarakerei' Qabanbai'
 Qaraqyps'aq Qobylandy
 Qara Muqan
 Qara Nog'ai'
 Qaray'yl Qanai' s'es'en
 Qarahan ata
 Qaras'as' ana
 Qaras'ai' sul'y
 Qarg'aboi'ly Qazty'g'an
 Qon'yra'y'li'e
 Qorqyt ata
 Qulan Kei'ki batyr
 Qusni' Jamal
 Qyz Aqjelen'
 Qyz Jibek
 Qyzylqurt Teke bi'
 Qys'paq Sei'itqu'l
 Qyran Qadyr han
 Qyrg'yz Qyzylym qart
 Mai'lyqoja
 Ma'deliqoja
 Ma's'hu'r Ju'sip
 Mu'i'izdi Saryabyz
 Mu'sira'li sopy
 Myrzas' batyr
 Nai'man ana
 Ni'i'az seri

Palman s'ai'yr
 Sary A'jibek
 Sarya'y'li'e
 Sary Ju'sip
 Sary Nog'ai'
 Sary S'onai'bi'
 Sa'i'bek qart
 Segiz seri
 Sera'li qoja
 Sy'dyr Ahmet
 Surans'y batyr
 Su'lim alyp
 Orta ju'z Ormanbet bi'
 Oqs'y ata
 O'r Nai'man
 Tai'jan usta
 Ta'tiqara jyray'
 Tentek oi'az
 Toqa S'on' bi'
 Tolybai' syns'y
 To'le bi'
 To'remurat jyrs'y
 To'rtqara Ba'i'men bi'
 Turmambet usta
 Tys'qanqulaq Asan
 Y'aq Derbisa'li
 Y'a'i'is ata
 Ulbi'ke ba'i'bis'e
 Ulpan ana
 Usta Ka'rim
 U'i'sin To'le bi'
 U'kili Ybyrai'
 S'aqs'aq Ja'nibek
 S'al aqyn
 S'alki'iz jyray'
 S'apyras'ty Nay'ryzbai'
 S'a'rke sal
 S'o'kei' qyz
 S'u'lin'gir batyr
 Hali'faAltai'

9. Мекеме, ұйым, кәсіпорын атаулары бас әріппен жазылады:

Abai' atyndag'y Qazaq memlekettik akademi'i'alyq opera ja'ne balet teatry
Abai' atyndag'y Qazaq ulttyq pedagogi'kalyq y'ni'versi'teti
«Ali'ans banki» aktsi'onerlik qog'amy
A. Bai'tursynov atyndag'y Qostanai' memlekettik y'ni'versi'teti
A. Bai'tursynuly atyndag'y Til bilimi i'nsti'ty'ty
«Alatay» ki'noteatry
Adam quqyg'y jo'nindegi halyqaralyq ui'ym
Aqto'be memlekettik pedagogi'kalyq y'ni'versi'teti
Almaty tehnologi'i'alyq y'ni'versi'teti
Almaty u'zdiksiz bilim bery' y'ni'versi'teti
Abylai' han atyndag'y Qazaq halyqaralyq qatynastar ja'ne a'lem tilderi
y'ni'versi'teti
Almaty hai'y'anattar bag'y
«Atakent» halyqaralyq ko'rmeler ortalyg'y
Almaty ekonomika ja'ne stati'stika akademi'i'asy
Almaty energetika ja'ne bai'lanys y'ni'versi'teti
A'by' Nasyr a'l-Farabi' atyndag'y murajai'
A'l-Farabi' atyndag'y Qazaq ulttyq y'ni'versi'teti
Batys Qazaqstan oblysy
B. Ri'mova atyndag'y Almaty oblystyq qazaq drama teatry
Baly'an S'olaq atyndag'y sport sarai'y
G'.Mu'sirepov atyndag'y Qazaq memlekettik akademi'i'alyq balalar men
jaso'spirimder teatry
D. A.Qonaev atyndag'y y'ni'versi'tet
D. Serikbaev atyndag'y S'yg'ys Qazaqstan memlekettik tehni'kalyq
y'ni'versi'teti
Du'ni'eju'zi qazaqtarynyn' qay'ymdastyg'y
Du'ni'eju'zilik ekonomika kalyq fory'm
E.A. Bo'ketov atyndag'y Qarag'andy memlekettik y'ni'versi'teti
Ey'razi'i'alyq damy' banki
Ey'razi'i'alyq say'da ju'i'esi
Ey'razi'i'a ekonomika kalyq qay'ymdastyg'y
Ey'ropalyq Ken'es
Ey'ropalyq Odaq
Ey'ropalyq sot palatasy
Ey'ropalyq ekonomika kalyq komi'ssi'i'a
Jalpyhalyqtyq sotsial-demokrati'i'alyq parti'i'a
Jambyl atyndag'y Respy'bli'kalyq estrada-tsi'rk kolledji
J.Elebekov atyndag'y Qazaq memlekettik fi'larmoni'i'asy
Jog'arg'y g'ylymi'-tehni'kalyq ken'es
«KASPI BANK» aktsi'onerlik qog'amy
K. Ba'i'sei'tova atyndag'y Ulttyq opera ja'ne balet teatry

Qazaq bas sa'y'let-qurylys akademi'i'asy
 Qazaq memlekettik qyzdar pedagogi'kalyq y'ni'versi'teti
 Qazaq memlekettik si'mfoni'i'alyq orkestri
 Qazaq memlekettik tsi'rki
 «Qazaqoi'l» ulttyq munai'-gaz kompani'i'asy
 Qazaq sport ja'ne ty'ri'zm akademi'i'asy
 Qazaqstan Respy'bli'kasy Ay'yls'ary'as'ylyq mi'ni'strligi
 Qazaqstan Respy'bli'kasy Ay'yls'ary'as'ylyg'y mi'ni'strliginin' Jer resy'rstaryn
 basqary' komi'teti
 Qazaqstan Respy'bli'kasy A'dilet mi'ni'strligi
 Qazaqstan Respy'bli'kasy Bilim ja'ne g'ylym mi'ni'strligi
 Qazaqstan Respy'bli'kasy Bilim jene g'ylym mi'ni'strligi G'ylym komi'teti
 Qazaqstan
 Respy'bli'kasy Densay'lyq saqtay' mi'ni'strligi
 Qazaqstan Respy'bli'kasy I'ndy'stri'i'a ja'ne jan'a tehnologi'i'alar mi'ni'strligi
 Qazaqstan Respy'bli'kasy En'bek ja'ne halyqty a'ley'mettik qorg'ay' mi'ni'strligi
 Qazaqstan Respy'bli'kasy Ko'lik ja'ne kommy'ni'katsi'i'a mi'ni'strligi
 Qazaqstan Respy'bli'kasy Qarjy mi'ni'strligi
 Qazaqstan Respy'bli'kasy Qarjy mi'ni'strliginin' Kedendik baqylay' komi'teti
 Qazaqstan Respy'bli'kasy Qarjy mi'ni'strliginin' Qazynas'ylyq komi'teti Qazaqstan
 Respy'bli'kasy Qarjy mi'ni'strliginin' Memlekettik mu'lik ja'ne jekes'elendiry'
 komi'teti
 Qazaqstan Respy'bli'kasy Qarjy mi'ni'strliginin' Salyq komi'teti
 Qazaqstan Respy'bli'kasy Qorg'anys mi'ni'strligi
 Qazaqstan Respy'bli'kasy Qorg'anys mi'ni'strliginin' Ulttyq qorg'anys y'ni'versi'teti
 Qazaqstan Respy'bli'kasy Qors'ag'an ortany qorg'ay' mi'ni'strligi
 Qazaqstan Respy'bli'kasy Qors'ag'an ortany qorg'ay' mi'ni'strliginin' Ekologi'i'alyq
 rettey' ja'ne baqylay' komi'teti
 Qazaqstan Respy'bli'kasy Ma'deni'et ja'ne aqparat mi'ni'strliginin' Aqparat ja'ne
 murag'at komi'teti
 Qazaqstan Respy'bli'kasy Ma'deni'et ja'ne aqparat mi'ni'strliginin' Til komi'teti
 Qazaqstan Respy'bli'kasy Munai' ja'ne gaz mi'ni'strligi
 Qazaqstan Respy'bli'kasynyn' Aqparattandyry' ja'ne bai'lanys agenttigi
 Qazaqstan Respy'bli'kasynyn' Dini' ister agenttigi
 Qazaqstan Respy'bli'kasynyn' Jer resy'rstaryn basqary' jo'nindegi agentgigi
 Qazaqstan Respy'bli'kasynyn' Jyljymai'tyn mu'likti ja'ne zan'dy tulg'alardy tirkey'
 jo'nindegi agenttigi
 Qazaqstan Respy'bli'kasynyn' Ko's'i-qon ja'ne demografi'i'a jo'nindegi agenttigi
 Qazaqstan Respy'bli'kasynyn' Qarjy naryg'yn ja'ne qarjy ui'ymdaryn rettey' men
 qadag'alay' agenttigi
 Qazaqstan Respy'bli'kasynyn' Memlekettik murag'aty
 Qazaqstan Respy'bli'kasynyn' Memlekettik ortalıq murajai'y
 Qazaqstan Respy'bli'kasynyn' Memlekettik qyzmet isteri agenttigi
 Qazaqstan Respy'bli'kasynyn' Prezi'denti janyndag'y Memlekettik basqary'
 akademi'i'asy

Qazaqstan Respy'bli'kasynyn' Sport ja'ne dene s'ynyqytyry' isteri agenttigi
 Qazaqstan Respy'bli'kasyns' Stati'sti'ka jo'nindegi agenttigi
 Qazaqstan Respy'bli'kasyns' Tabi'g'i' monopoli'i'alary rettey' ja'ne ba'sekelestikti
 qorg'ay' jo'nindegi agenttigi
 Qazaqstan Respy'bli'kasynyn' Ulttyq zei'netaqy agenttigi
 Qazaqstan Respy'bli'kasynyn' Ulttyq g'arys' agenttigi
 Qazaqstan Respy'bli'kasynyn' Ulttyq qay'ipsizdik komi'teti
 Qazaqstan Respy'bli'kasynyn' U'kimeti
 Qazaqstan Respy'bli'kasynyn' Ekonomi'kalyq qylmysqa ja'ne sybai'las
 jemqorlyqqa qarsy ku'res agenttigi
 Qazaqstan Respy'bli'kasy Syrtqy ister mi'ni'strligi
 Qazaqstan Respy'bli'kasy To'tens'e jag'dai'lar mi'ni'strligi
 Qazaqstan Respy'bli'kasy Ty'ri'zm ja'ne sport mi'ni'strliginin' Sport komi'teti
 Qazaqstan Respy'bli'kasy Ulttyq g'ylym akademi'i'asy Ortalyq g'ylymi'
 kitaphanasy
 Qazaqstan Respy'bli'kasy Is'ki ister mi'ni'strligi
 Qazaqstan Respy'bli'kasy Is'ki ister mi'ni'strligi akademi'i'asy
 Qazaqstan Respy'bli'kasy Is'ki ister mi'ni'strliginin' Qylmystyq-atqary' ju'i'esi
 komi'teti
 Qazaqstan Respy'bli'kasy Ekonomi'kaliq damy' ja'ne say'da mi'ni'strligi Qazaqstan
 Respy'bli'kasy Ekonomi'kalyq damy' ja'ne say'da mi'ni'strliginin' Standarttay',
 metrologi'i'a jene serti'fi'kattay' jo'nindegi komi'teti
 Qazaqstan Respy'bli'kasy Ekonomi'kalyq damy' ja'ne say'da mi'ni'strliginin'
 O'n'irlik
 damy' komi'teti
 Qazaqstan Respy'bli'kasy Ekonomi'kalyq i'ntegratsi'i'a isteri jo'nindegi mi'ni'strligi
 «Kaznex invest»
 Eksport ja'ne i'nvesti'tsi'i'alar jo'nindegi ulttyq agenttigi
 «Qazaqstan Halyq banki» aktsi'onerlik qog'amy
 Qazaq teledi'dary men radi'osynyn' kameralyq orkestri
 «Qazaqtelekom» ulttyq aktsi'onerlik kompani'i'asy
 Qazaqtyn' respy'bli'kalyq memlekettik «Gu'lder» estradalyq jastar ansambli
 Qazaq ulttyq agrarlyq y'ni'versi'teti
 Halyqaralyq sty'dentter ku'ni (17 qaras'a)
 Halyqaralyq tay' ku'ni (11 jeltoqsan)
 Halyqaralyq teatr ku'ni (27 nay'ryz)
 Halyqaralyq temekiden bas tarty' ku'ni (19 qaras'a).

*10. Жалпыхалықтық, ұлттық мәні бар тарихи оқиға атаулары, ескерткіш
 аттары бас әріппен жазылып шартты түрде жақша ішінде болған жылы не
 өткен ғасыры көрсетілді:*

Avstri'i'a-I'tali'i'a-Frantsi'i'a sog'ysy (1859)
 Ai'qys' joryqtary (1096-1270)
 Aqmola ko'terilisi (1916)

Aq Orda (13-15 g'.)
 Aqpan to'n'kerisi (1848)
 Aqtaban s'ubryndy, alqako'l sulama (1723-29)
 Alas'orda u'kimeti (1917-1920)
 Alqyzyl Roza men Aq Roza sog'ystary (1445-85)
 Altyn Orda (13-15 g'.)
 Andronov ma'deni'eti (b.z.b. 2-1 g'g'.)
 An'yraqai' s'ai'qasy (1727)
 Asan ko'terilisi (1930)
 Asy ko'terilisi (1916)
 «As'yq esik» doktri'nasy (1899)
 Baky' Kommy'nasy (1918)
 Balqas' s'ai'qasy (1929)
 Barbarossa jospary (1941)
 Beg'azy ma'deni'eti (b.z.b. 9-8 g'.)
 Berli'n operatsi'i'asy (1945)
 Brest bitimi (1918)
 Brest qorg'anysy (1941)
 Bilge qag'an eskertkis'i (U'III g'.)
 Birins'i du'ni'uju'zilik sog'ys (1914-18)
 Vars'ava s'arty (1955)
 Vena kongresi (1914-15)
 Vengri'i'adag'y kerito'n'keriss'il bu'lik (1956)
 Gy'ss'ilderdin' to'n'keriss'il qozg'alysy (1914-34)
 Dog'al s'ai'qasy (1917)
 Egi'pet ekspedi'tsi'i'asy (1798-1801)
 Ekins'i du'ni'uju'zilik sog'ys (1939-45)
 Esik obasy (b.z.b. 5-4 g'.)
 Esim hannyn' eski joly (1598-1645)
 «Jalan'ai'aqtar» (1639)
 Jangeldi'n ekspedi'tsi'i'asy (1918)
 Ja'n'gir mektebi (1841)
 Jeltoqsan ko'terilisi (1986)
 Jeti jarg'y (17-18 g'.)
 Jetijyldyq sog'ys (1756-63)
 Jeti qoja ko'terilisi (1846-47)
 Jetisy' ko'terilisi (1916)
 Jon'g'ar handyg'y (1635-1758)
 Ju'zjyldyq sog'ys (1337-1453)
 Ju'z ku'n (1815)
 Ju'zku'ndik reforma (1898)
 «Ju'z toqsan u's' adam protsesi» («U'lken protsess»), (1877)
 I'satai'-Mahambet ko'terilisi (1836-1838)
 Keltemi'nar munarasy (b.z.b.4-3 myn'jyldyq)
 Kemals'ylar to'n'kerisi (1918-22)

Kenesary ko'terilisi (1841-46)
 Kolombo jospary (1950)
 Ky'ba to'n'kerisi (1959)
 Ky'li'kov s'ai'qasy (1380)
 Ky'rsk s'ai'qasy (1943)
 Ku'loba (b.z.b. 4 g'.)
 Ku'ltegin tas jazy'y (U'III g.)
 Kis'i Nog'ai' ordasy (16 g'.)
 Qazaq-jon'g'ar sog'ystary (15-18 g'g'.)
 Qazaq Ordasy (15 g'.)
 Qazaqstandag'y ma'deni' to'n'keris (1921)
 Qazaqstan's Resei'ge qosyly'y (1730)
 Qazan qastandyg'y (1863)
 Qazan to'n'kerisi (1917)
 Qazan handyg'y (1438-1552)
 Qai'ta o'rkendey' (renessans) (14-16 g'.)
 Qalmaq handyg'y (1771)
 «Qandy jeksenbi» (1905)
 Qarqara ja'rmen'kesi (Qoi'andy ja'rmen'kesi)
 «Qasi'etti odaq» (1815)
 Qasym handyg'y (1511 -23)
 Qasymhannyn' qasqa joly (1511-23)
 Qi'maq memleketi (9-11 g'.)
 Qi'yr S'yg'ystyq komi'ssi'i'a (1945)
 Qoqan handyg'y (1710-1876)
 Quba qalmaq zamany (Jon'g'ar memleketi)
 Qudyr'g'y qorymy Qulja joly (19-20 g'.)
 «Qyzylqastylar» ko'terilisi (17-27)
 Qyrym konferentsi'i'asy (1945)
 Qyrym operatsi'i'asy (1944)
 Qyrym sog'ysy (1853-56)
 Qytai'dag'y ulttyq to'n'keris (1925-27)
 May'sym to'n'kerisi (1830)
 May'sym dag'darysy (1917)
 Man'g'ystay' ko'terilisi (1870)
 Mamani'i'a mektebi (1899)
 Marti'n deklaratsi'i'asy (1918)
 Ma'n'gi bitim (1686)
 Mexi'ka ekspedi'tsi'i'asy (1861 -67)
 Mog'olstan (15-16 g'.)
 Ma'skey' s'ai'qasy (1941 -42)
 Nog'ai' ordasy (14 g'.)
 Onu's'jyldyq sog'ys (1454-66)
 Orbulaq s'ai'qasy (1643)
 Orhon-Eni'sei' jazy'lary (XIII g'.)

«On segizins'i bri'y'mer» (1799)
 Orys-japon sog'ysy (1904-1905)
 Orys-i'ran sog'ysy (18-19 g'.)
 Orys-tu'rik sog'ystary (17-19 g'.)
 Orys-frantsy'z odag'y (1891-1917)
 Orys-s'ved sog'ystary (17-19 g'.)
 Otyzjyldyq sog'ys (1618-48)
 Otyzyns'y mamyr qozg'alysy (1925)
 Osman i'mperi'i'asy (17-19 g'.)
 Otyrar qorg'anysy (1219)
 Pari'j bei'bits'ilik s'arty (1947)
 Pari'j bitim konferentsi'i'asy (1919-20)
 Pari'j kelisimi (1954)
 Pari'j Kommy'nasy (1871)
 Pensi'lvani'i'a kens'ilerinin' erey'ili (1902)
 Pers'i'ng ekspedi'tsi'i'asy (1916-17)
 Potsdam deklaratsi'i'asy (1945)
 Potsdam kelisimi (1911)
 Praga operatsi'i'asy (1945)
 Baltyq elderi strategi'i'alyq operatsi'i'asy (1944)
 Py'gac'ev bastag'an s'ary'alar sog'ysy (1773-75)
 Py'lman erey'ili (1894)
 «Saryoramaldylar» ko'terilisi (184-204)
 Sarysy'-Sozaq ko'terilisi (1930)
 Sevastopol qorg'anysy (1941)
 «Si'tsi'li'i'alyq kes'ki ji'yn» (1282)
 Smolensk operatsi'i'asy (1941)
 Soltu'stik joryq (1926-27)
 Soltu'stik sog'ys (1700-21)
 Ken'es-Qytai' janjaly (1929)
 Stali'ngrad s'ai'qasy (1942-43)
 Stahanovs'ylar qozg'alysy (1930)
 Stolypi'nnin' agrarlyq reformasy (1906)
 Syrdari'i'a ko'terilisi (1916)
 Syrym Datulynyn' ko'terilisi (1783-1797)
 Sibir handyg'y (15 g'. ai'ag'y)
 U'lken nog'ai'ly (16 g'.)
 Tas'kent deklaratsi'i'asy (1966)
 Tevkelev komi'ssi'i'asy (1755)
 Tegeran konferentsi'i'asy (1943)
 Tonyko'k jazy'y (U'III g'.)
 Termi'dorlyq to'n'keris (1794)
 Torg'ai' ko'terilisi (1916)
 «To'rtins'i mai» qozg'alysy (1919)
 To'rttik kelisim (1915)

To'rttik odaq (1915)
 To'rttik pakt (1933)
 To'te jazy' (1926)
 Try'men doktri'nasy (1947)
 Tu'rkistan legi'ony (1941)
 Uly ju'zdin' Resei'ge qosyly'y (1734)
 Uly jut
 Uly Jibek joly (b.z.b. 2-16 g'.)
 Uly mog'oldar a'y'leti (1526-1858)
 Uly na'y'bet
 Uly Otan sog'ysy (1941 -45)
 Uly sog'ys (1409-11)
 Uly su'rgin (4-7 g'.)
 Uly frantsy'z to'n'kerisi (1789-94)
 Uly s'ary'alar sog'ysy (1524-26)
 U'lken nog'ai'ly (16 g'.)
 U's' i'mperatordyn' odag'y (1873, 1881, 1884)
 U's'ins'i may'sym ko'terilisi (1907)
 U's'ins'i respy'bli'ka (1870)
 U's'tik odaq (1882)
 Hi'y'a handyg'y (16-20 g'.basy)
 S'aqpaq ata qorymy (10-19 g'.)
 Ybyrai' mektebi (1850)
 Is'ki Orda (Bo'kei' handyg'y) (19 g'.)
 I'asy-Ku'lto'be (IV-V g'.g'.)

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Жұбанов Қ. Бас әріп керек пе? (жарыссөз) // Еңбекші қазақ, 2 желтоқсан, №251.
- 2 Әміржан С. Бас әріп не үшін керек? // Жаңа мектеп. – 1930. – 1-2 бб. (№11).
- 3 Басымов Қ. Бас әріп – қол бөгеу // Еңбекші қазақ. – 1930. – 4 ақпан.
- 4 Әміржанова Н. Қазақстандағы латын жазуының тарихи тағылымы (1929-1940 жж.). – Алматы: Тілдерді дамыту институты, 2012. – 300 б.
- 4 Күдеринова Қ. Жазу теориясының негіздерін жоғары оқу орындары бағдарламаларына енгізу мәселесі туралы // интернет материалы
- 5 Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі. – Алматы: Дәуір. – 2013. – 720 б.
- 6 Төлеуғалиев Б. Латын әліпбиі туралы ой // Ана тілі. – Алматы, 15 маусым, 2017.

ЖАҢА ӘЛІПБИ НЕГІЗІНДЕГІ РЕФОРМАНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ТІЛТАНЫМДЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК-САЯСИ АСПЕКТІЛЕРІ

Фазылжанова А., Дүйсен Қ.,
Ахметқалиева А., Нұрғалиева М., Пиязбаева А.

Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі жобасы аясында “Тамыз” нұсқасына жүргізілген әлеуметтік сауалнама нәтижелері

Тіл білімі институты 21.10.2017 ж. бастап латын графикасы негізіндегі "Тамыз", "Қыркүйек" және "Қазан" жобасына әлеуметтік сауалнама жүргізді. Сауалнаманың бірінші бөлімі үш әліпби ішінен таңдауға және екінші бөлім респонденттер жайлы статистикалық мәліметті жинауға арналған болса, үшінші мен төртінші бөлім толығымен "Тамыз" нұсқасына қатысты сауалдардан құралған болатын.

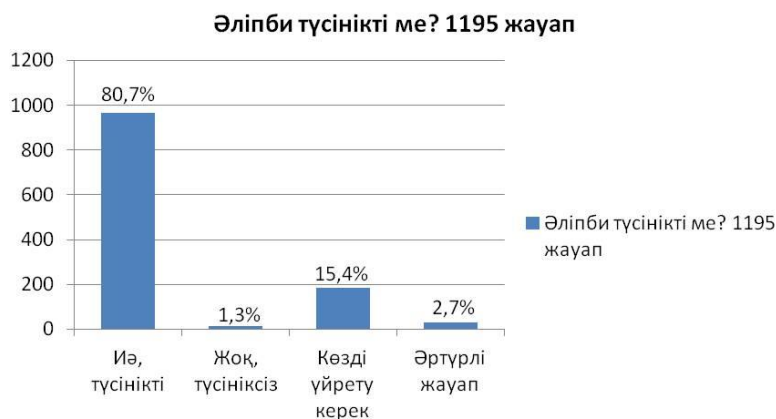
Сауалнаманың үшінші бөлімінде респондентке латын графикасы негізіндегі "Тамыз" нұсқасы танысуға ұсынылды.

Aa (Aa)	Ää (Әә)	Bb (Бб)	Cc (Чч)	Dd (Дд)	Ee (Ее)	Ff (Фф)
Gg (Гг)	Ğğ (Ғғ)	Hh (Хх)	Ii (Іі)	İi (Ыы)	Jj (Жж)	Kk (Кк)
Ll (Лл)	Mm (Мм)	Nn (Нн)	Ŋŋ (Ңң)	Oo (Оо)	Öö (Өө)	Pp (Пп)
Qq (Ққ)	Rr (Рр)	Ss (Сс)	Şş (Шш)	Tt (Тт)	Uu (Ұұ)	Üü (Үү)
Vv (Вв)	Ww (Уу)	Yy (Йй)	Zz (Зз)			

Респондентке "Әліпби түсінікті ме?" деген жалпы сауал қойылды және 3 стандартты жауаптан басқа өз жауабын жазуға мүмкіндік берілді. Жауап нәтижесі мынадай:

Жауап берген 1195 респондент ішінен 964-і (80.7%) иә, түсінікті; 15-і (1.3%) жоқ, түсініксіз; 184-і (15.4%) көзді үйрету керек және 32-сі (2.7%) өз жауабын берді.

“Тамыз” нұсқасы әліпбиіне байланысты деректер

“Тамыз” нұсқасына байланысты екінші сауал “Әріптер оңай танылады ма?” болатын. Бұл сауалға 4 стандарт жауаптың бірін таңдау және өз жауабын беру мүмкіндігі қарастырылған. 653 (54.6%) респондент иә, әріптер оңай танылады деп жауап берсе, 424-і (35.5%) иә, бірақ кейбір әріптерге үйренісу керек, 86-сы (7.2%) иә, бірақ үйренуге біраз уақыт керек, 17-сі (1.4%) жоқ, әріптерді ажырату қиын деп жауап берді. Ал 15 (1.3%) респондент өз жауабын жазған еді.

“Тамыз” нұсқасы әліпбиіне байланысты деректер

Бірінші кестеде көрініс берген нәтиже респонденттердің жана графиканы қабылдауға, пайдалануға дайындығын білдіреді. “Иә, түсінікті” деп жауап берген 80.7% жалпы қолдау белгісі. Бұл көрсеткішті адамдардың “Тамыз” нұсқасына

артқан үлкен сенімі мен үміті деп түсінген жөн. Екінші сауалда әліпби нұсқасына қатысты қойған сұрақта бұл көрсеткіш 54.6%-ға түседі. Бұл әліпби нұсқасымен көбірек ақпараттық-таныстыру жұмысын жүргізу қажеттігін көрсетеді.

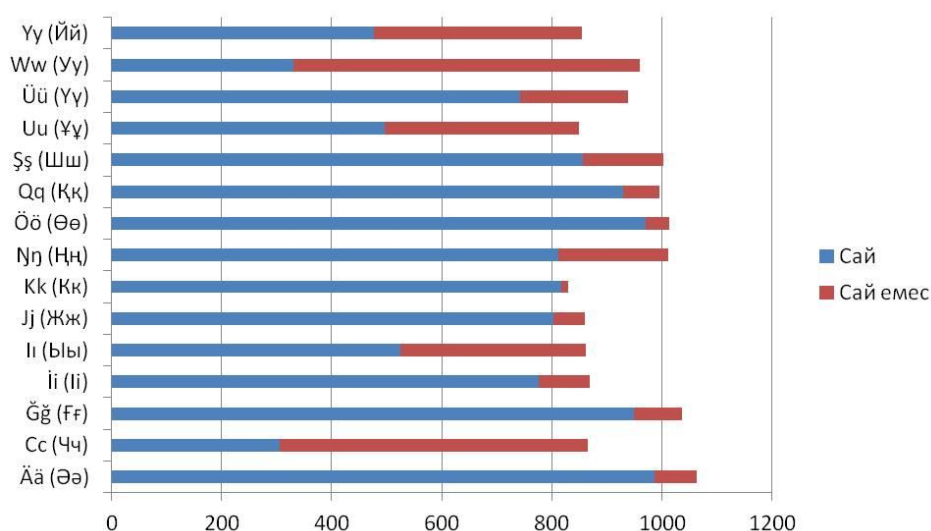
Келесі сауалдар таңбалардың (әріптердің) қабылдау және танылу рейтингін анықтауға бағытталды. Респонденттерге Ää (Әә), Сс (Чч), Ğğ (Ғғ), İi (Іі), Іі (Ыы), Jj (Жж), Kk (Кк), Ыы (Ңң), Öö (Өө), Qq (Ққ), Şş (Шш), Uu (Ұұ), Üü (Үү), Ww (Уу), Yy (Йй) таңбаларының (әріптерінің) ішінен ыңғайлы әрі сай және ыңғайсыз әрі сай еместерін таңдау және қосымша пікірін білдіру мүмкіндігі берілді. Нәтижелері төменде көрсетілген.

«Тамыз» нұсқасының қабылдау рейтингі

«Таңбалардың қабылдануын перцепция негізінде, қарапайым ыңғайлы/ыңғайсыз көрсеткіштері негізінде анықталды.

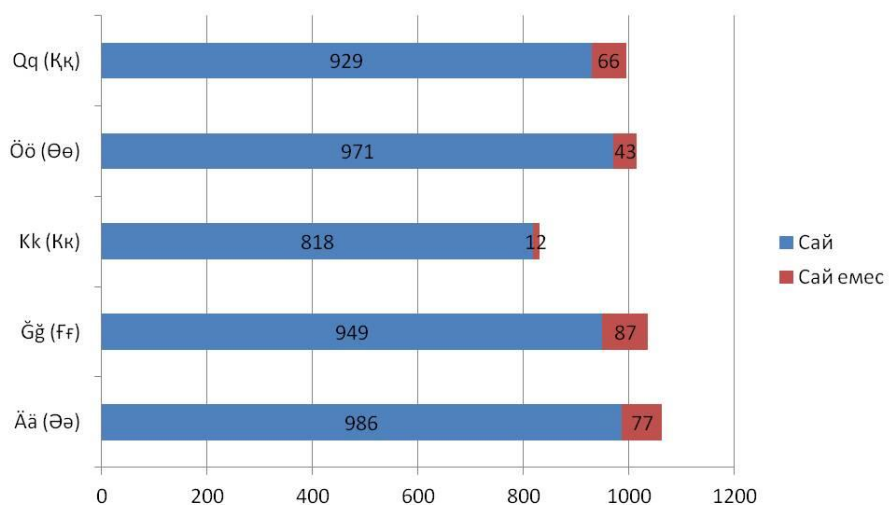
Ыңғайлы әрі сай/ыңғайсыз әрі сай емес: Ää (Әә) – 986/77, Сс (Чч) – 305/560, Ğğ (Ғғ) – 949/87, İi (Іі) – 776/93, Іі (Ыы) – 524/338, Jj (Жж) – 986/77, Kk (Кк) – 818/12, Ыы (Ңң) – 812/200, Öö (Өө) – 971/43, Qq (Ққ) – 929/66, Şş (Шш) – 857/145, Uu (Ұұ) – 497/353, Üü (Үү) – 742/197, Ww (Уу) – 330/629, Yy (Йй) – 477/377.

“Тамыз” нұсқасы таңбаларын қабылдау көрсеткіштері

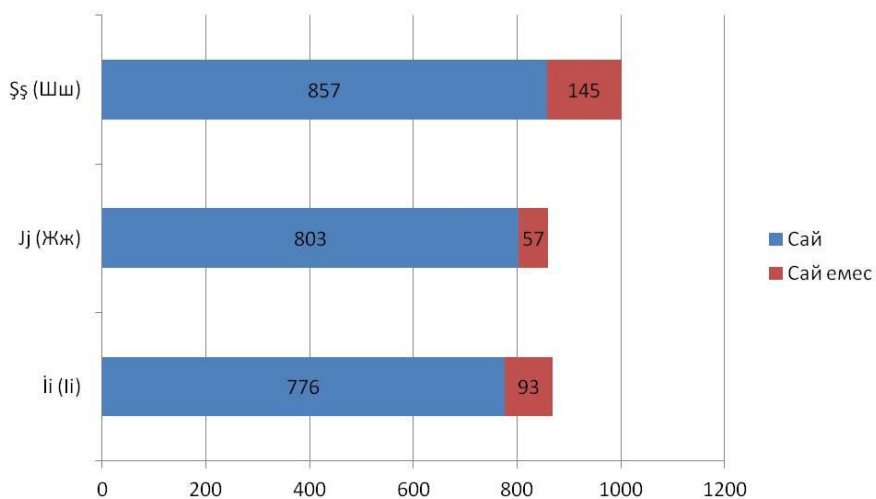
Қабылдау рейтингі өте жоғары таңбалар: Ää (Әә) – 986/77, Ğğ (Ғғ) – 949/87, Kk (Кк) – 818/12, Öö (Өө) – 971/43, Qq (Ққ) – 929/66.

Рейтингі өте жоғары таңбалар

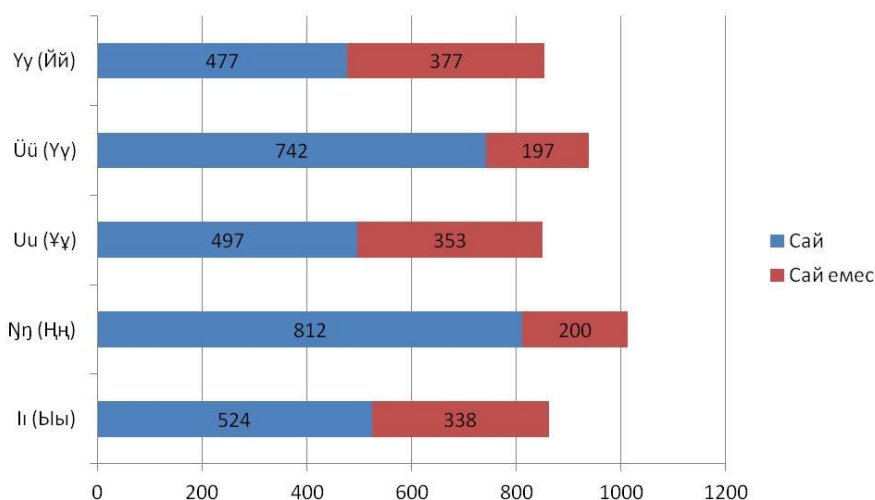
Қабылдау рейтингі жоғары таңбалар: İi (Іі) – 776/93, Jj (Жж) – 986/77, Şş (Шш) – 857/145.

Рейтингі жоғары таңбалар

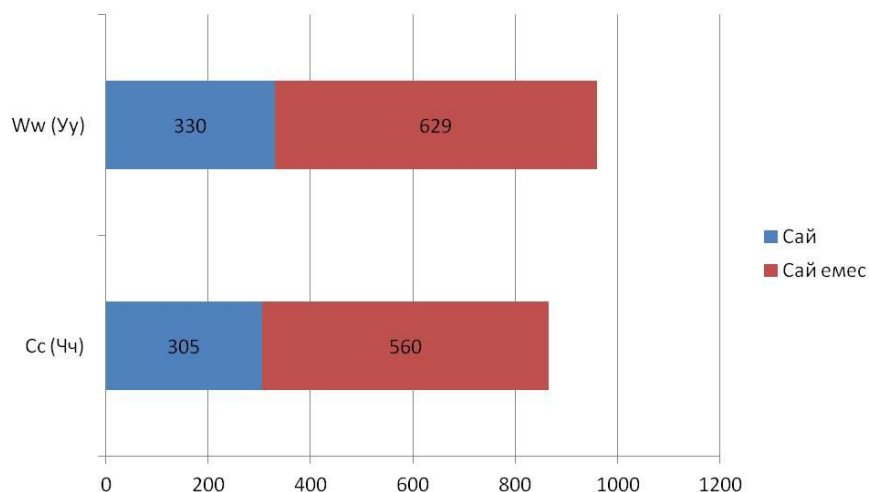
Қабылдау рейтингі орта таңбалар: Іі (Ыы) – 524/338, Юю (Ңң) – 812/200, Uu (Үү) – 497/353, Üü (Үү) – 742/197, Yy (Йй) – 477/377.

Рейтингі орта таңбалар

Қабылдау рейтингі төмен таңбалар: Cc (Чч) – 305/560, Ww (Уу) – 330/629.

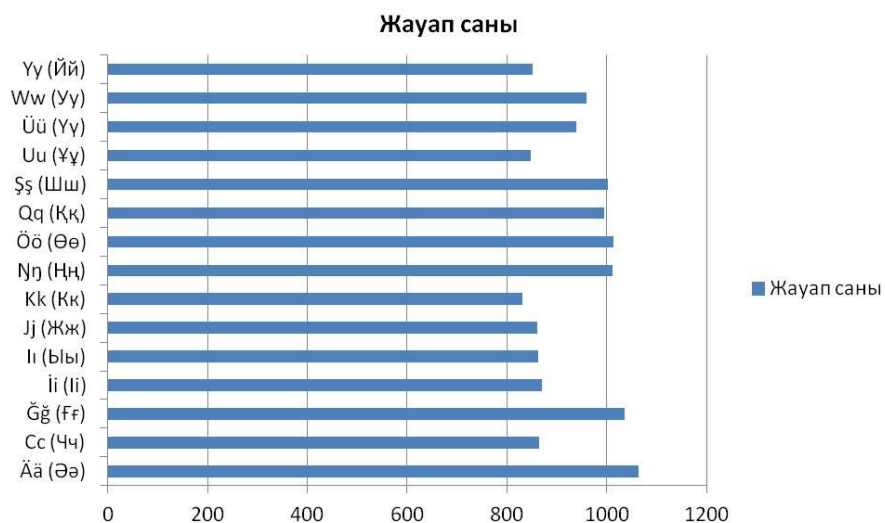
Рейтингі төмен таңбалар

«Тамыз» нұсқасы таңбаларының танылу рейтингі

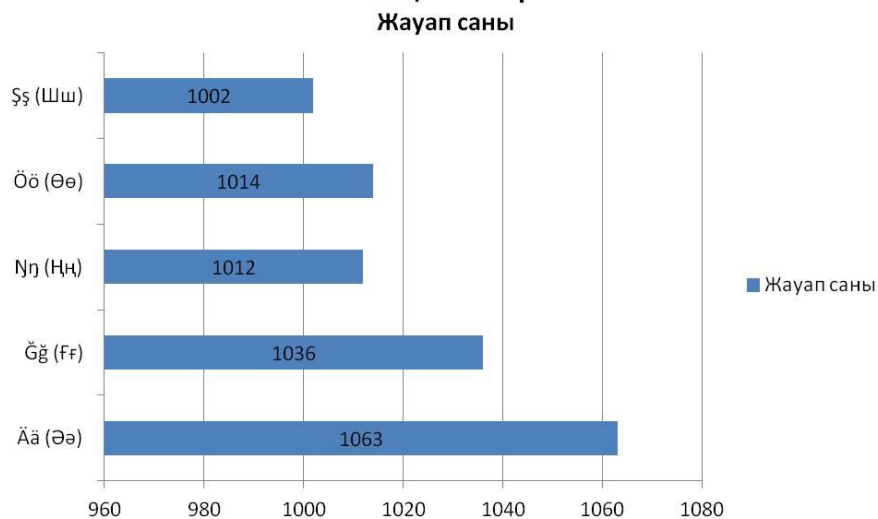
Таңбалардың танылу рейтингінде таңбаны тану және өзге таңбалардан дифференциялануы (ажыратылуы) негізгі көрсеткіш ретінде алынады. Бұл жерде таңбаның позитивті немесе негативті қабылдануы ескерілмейді. Себебі басты назар таңбаның өзіндік танылу қабілетіне аударылады.

Таңбалардың танылу көрсеткіші

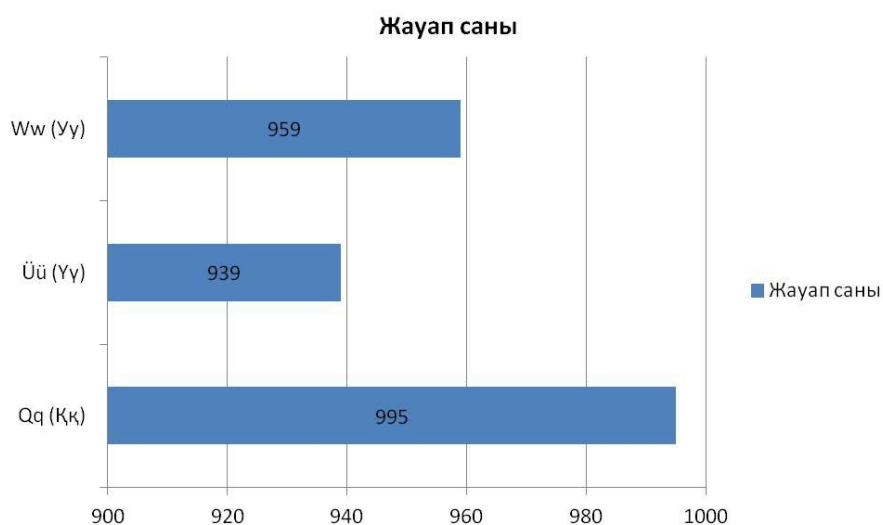
Танылу рейтингі өте жоғары таңбалар: Ää (Әә) – 1063 (88.9%), Ğğ (Ғғ) – 1036 (86.6%), Ŋŋ (Ңң) – 1012 (84.7%), Öö (Өө) – 1014 (84.8%), Şş (Шш) – 1002 (83.8%).

Танылу көрсеткіші ең жоғары таңбалар

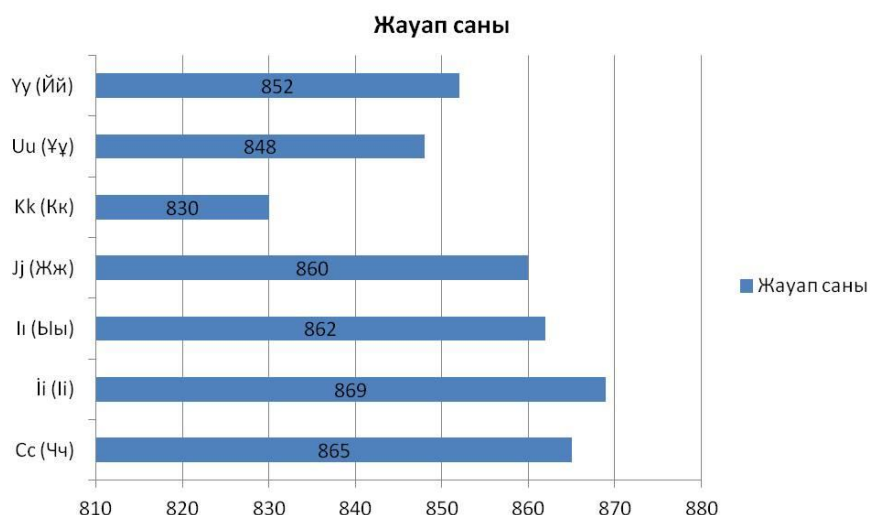
Танылу көрсеткіші жоғары таңбалар: Qq (Ққ) – 995 (83.2%), Üü (Үү) – 939 (78.5%), Ww (Уу) – 959 (80.2%).

Танылу көрсеткіші жоғары таңбалар

Танылу көрсеткіші орта таңбалар: Cc (Чч) – 865 (71.6%), İi (Іі) – 869 (72.7%), Іі (Ыы) – 862 (72.1%), Jj (Жж) – 860 (71.9%), Kk (Кк) – 830 (69.4%), Uu (Үү) – 848 (70.9%), Yy (Йй) – 852 (71.2%).

Танылу көрсеткіші орта таңбалар

Қабылдау рейтингі мен танылу көрсеткішін сәйкестендіру нәтижесі

Жоғарыда келтірілген екі сандық көрсеткіштен сапалық көрсеткіш шығару үшін, мәліметтерді бір кестеге біріктіріп сәйкестендірдік. Қабылдау рейтингі – 1, танылуы көрсеткіші – 2. Әрбір сәйкескен таңбаны ұясында

қалдырып, оған рейтингіне қарай А, В, С немесе D балын беріп отырдық. Ал сәйкеспеген таңбаларға аралық АВ, ВС, CD немесе екі таңбаның түйісу нүктесіне байланысты В, С балын бердік. Нәтижесін кестеден көруге болады.

Таңбалардың ортақ рейтингі

Өте жоғары (A)						
1	Ää	Ğğ	Kk	Öö	Qq	
2	Ăă	Ğğ	Ŋŋ	Õõ	Şş	
Жоғары (B)						
1	İi	Jj		Şş		
2	Qq	Üü		Ww		
Орта (C)						
1	İi	Ŋŋ	Uu	Üü	Yy	
2	Cc	İi	Jj	Kk	Uu	Yy
Төмен (D)						
1	Cc		Ww			

Таңба	Балл
Ää, Ğğ, Öö	A
Qq, Şş	AB
Kk, Ŋŋ	B
İi, Jj, Üü	BC
Ww, İi, Uu, Yy	C
Cc	CD

Кестеде көрсетілгендей Ää (Әә), Ğğ (Ғғ), Öö (Өө) ең жоғары балға ие. Qq (Ққ), Şş (Шш) ең жоғарыдан төмен, Kk (Кк), Ŋŋ (Ңң) жоғары, İi (Іі), Jj (Жж), Üü (Үү) жоғарыдан төмен, Ww (Уу), İi (Ыы), Uu (Ұұ), Yy (Йй) орта, Cc (Чч) ортадан төмен балл алды.

«Тамыз» нұсқасы әліпбиі негізіндегі репрезентативті мәтін

Келесі бөлімде респондентке репрезентативті мәтінді оқып шығу және мәтінге байланысты сұрақтарға жауап беру ұсынылды. Мәтін қысқа, респондентке таныс емес және мүмкіндігінше бүкіл әріптерді қамтыды.

Мәтіннің үлгісі:

1) Dүniyejүzinde ayuwdıñ jeti түri bar. Sonıñ biri – qoñır ayuw – Qazaqstanda köp tarağan. Ol tawda mekendeydi. Qoñır ayuw keyde samırsın aғaşıñıñ jaңғағın da terip jeydi, keyde ol qurt-qumırsqalardı da awlaydı.

2) Közin awılға kelgesin eki күnnen soñ aştı. Jurt asırawға könedi desti. Kişkene Qurmaş Kökserek dep at qoyıp aldı. Özine jeke asquyғış-iytayaq äzir boldı. Bawırın köterip, tırbanıp жүrүwge aynalған soñ, moynına jip taғıldı. Dүniye qısımşılıғıñıñ aqsı dämin tatqan.

3) Qazırғи narıqtıq jaғdayda marketing ekonomikanıñ kez kelgen salasıñıñ quramdas bölikteriniñ biri bolıp tabıladı. Tawardıñ tañbalıq atawınsız brend bolwı mümkün emes.

Brending – brendti tutınuwşılardıń qabıldawın keşendı basqaruw üderisi. Flogotip – silikattar klası, slüwdalar tobına jatatın mineral. Fotografiyalıq apparatı da bar eken. Francayzyng – uzaqqa sozılǵan iskerlik qatınas türi. Syfrlıq planşet negizinen dayın keskinderdı syfrlıq pişinge túrlendirüw üşin qoldanıladı. Ol bul kezde prokuraturada hatşı bolıp isteydi. “Amangeldi” fylmi 1983 jıldıń basında qıs kezinde tüsirilip bitti.”

Респондентке 2 сұрақ қойылды. Біріншісі "Мәтінді түсіндіңіз бе?", екіншісі "мәтінді бірден оқып кете алдыңыз ба?".

Бірінші сұраққа 39.2% респондент қана "Иә" деп жауап берді. 39.8% "Иә, сәл қиын болды" деді. 17.2% біраз қиын болды десе, 2.8% респондент түсінбедім деп белгіледі.

“Тамыз” нұсқасы әліпбиіне байланысты деректер

"Мәтінді бірден оқып кете алдыңыз ба?" деген сауалға тек 26.1% респондент иә деп жауап бере алды. 53.2% кейбір сөздерде кідіргенін, 12.3% біраз қиын болғанын, 6.9% әрең оқып шыққанын және 1.3% респондент мүлдем оқи алмағанын атап өтті.

Мәтінді бірден оқып кете алдыңыз ба?

Қорытындылай келгенде, латын графикасы негізіндегі "Тамыз" нұсқасына қатысты сауалнама жаңа әліпбиге өтудің көптеген қырларын ашып берді. Алдымен кестеге қойылған әліпби әріптері мен мәтіндегі әріптер екі түрлі дүние екенін дәлелдеді. Басында "әліпби түсінікті" деген 80.7% респонденттің үлесі мәтінге келгенде 39.2% құрды. Ал мәтінді бірден алып кете алғандардың үлесі 26.1% болды. Бұл көрсеткіш жаңа графика жасауда графикалық таңбалардың мағыналық жүктемесін ғана емес, олардың тұтас сөз, сөз тіркесі және сөйлем күйінде жазылуын міндетті түрде ескеру қажеттігін көрсетті. Екіншіден қоғам санасында қалыптасқан транслитерациялау стереотиптерді де ескеру қажеттігін көрсетті. Сс (Чч) таңбасының рейтингі және көрсеткіштері осының айқын мысалы. Алайда бұл мысал толығымен сол стереотиптерді ұстануды білдірмейді, транслитерациялау бойынша ортақ стратегия жасау қажеттілігін көрсетіп тұр. Үшіншіден жаңа әліпбиге жаңа грамматикалық ережелерді жасау міндеті байқалады. Осы тұрғыда логикалық түсінікті, қолдануға ыңғайлы және икемді ережелерге әліпбидің мұқтаждығы білініп жатыр.

Біз зерттеуімізді мүмкіндігінше объективті, логикалық тұрғыдан жүйелі жүргізуге күш салдық. Латын графикасы негізіндегі "Тамыз" жобасына әділ баға беруге тырыстық. Жобаның артық-кем тұстарын анықтап, аталмыш бағытта жұмысымызды жүйелеуді ойластырдық. Бұл сауалнама көп зерттеулердің бірі болғанымен, латын әліпбиіне көшу секілді үлкен іске өз үлесін қосып, бір кішкене кірпіші болар деген сенімдеміз.

Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі жобасы аясында “Тамыз” нұсқасына жүргізілген әлеуметтік сауалнама нәтижелері

Тіл білімі институты 21.10.2017 ж. бастап латын графикасы негізіндегі "Тамыз", "Қыркүйек" және "Қазан" жобасына әлеуметтік сауалнама жүргізді. Сауалнаманың бірінші бөлімі үш әліпбиі ішінен таңдауға және екінші бөлім респонденттер жайлы статистикалық мәліметті жинауға арналған болса, үшінші мен төртінші бөлім толығымен "Тамыз" нұсқасына қатысты сауалдардан құралған болатын.

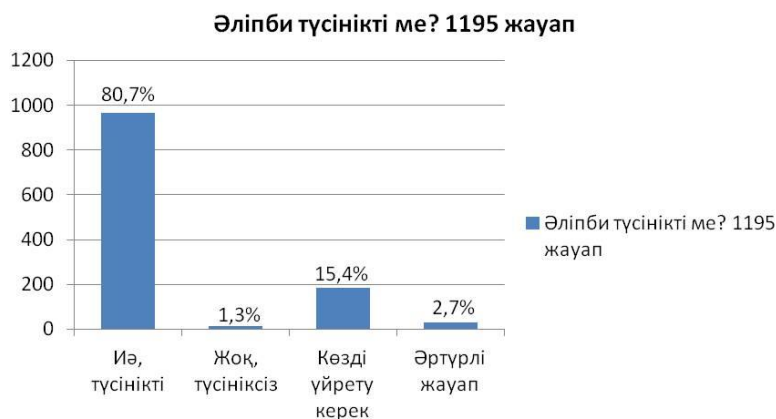
Сауалнаманың үшінші бөлімінде респондентке латын графикасы негізіндегі "Тамыз" нұсқасы танысуға ұсынылды.

Aa (Aa)	Ää (Әә)	Bb (Бб)	Cc (Чч)	Dd (Дд)	Ee (Ее)	Ff (Фф)
Gg (Гг)	Ğğ (Ғғ)	Hh (Хх)	Ii (Іі)	İi (Ыы)	Jj (Жж)	Kk (Кк)
Ll (Лл)	Mm (Мм)	Nn (Нн)	Ŋŋ (Ңң)	Oo (Оо)	Öö (Өө)	Pp (Пп)
Qq (Ққ)	Rr (Рр)	Ss (Сс)	Şş (Шш)	Tt (Тт)	Uu (Ұұ)	Üü (Үү)
Vv (Вв)	Ww (Уу)	Yy (Йй)	Zz (Зз)			

Респондентке "Әліпбиі түсінікті ме?" деген жалпы сауал қойылды және 3 стандартты жауаптан басқа өз жауабын жазуға мүмкіндік берілді. Жауап нәтижесі мынадай:

Жауап берген 1195 респондент ішінен 964-і (80.7%) иә, түсінікті; 15-і (1.3%) жоқ, түсініксіз; 184-і (15.4%) көзді үйрету керек және 32-сі (2.7%) өз жауабын берді.

“Тамыз” нұсқасы әліпбиіне байланысты деректер

"Тамыз" нұсқасына байланысты екінші сауал "Әріптер оңай танылады ма?" болатын. Бұл сауалға 4 стандарт жауаптың бірін таңдау және өз жауабын беру мүмкіндігі қарастырылған. 653 (54.6%) респондент иә, әріптер оңай танылады деп жауап берсе, 424-і (35.5%) иә, бірақ кейбір әріптерге үйренісу керек, 86-сы (7.2%) иә, бірақ үйренуге біраз уақыт керек, 17-сі (1.4%) жоқ, әріптерді ажырату қиын деп жауап берді. Ал 15 (1.3%) респондент өз жауабын жазған еді.

“Тамыз” нұсқасы әліпбиіне байланысты деректер

Бірінші кестеде көрініс берген нәтиже респонденттердің жаңа графиканы қабылдауға, пайдалануға дайындығын білдіреді. "Иә, түсінікті" деп жауап берген 80.7% жалпы қолдау белгісі. Бұл көрсеткішті адамдардың "Тамыз" нұсқасына

артқан үлкен сенімі мен үміті деп түсінген жөн. Екінші сауалда әліпби нұсқасына қатысты қойған сұрақта бұл көрсеткіш 54.6%-ға түседі. Бұл әліпби нұсқасымен көбірек ақпараттық-таныстыру жұмысын жүргізу қажеттігін көрсетеді.

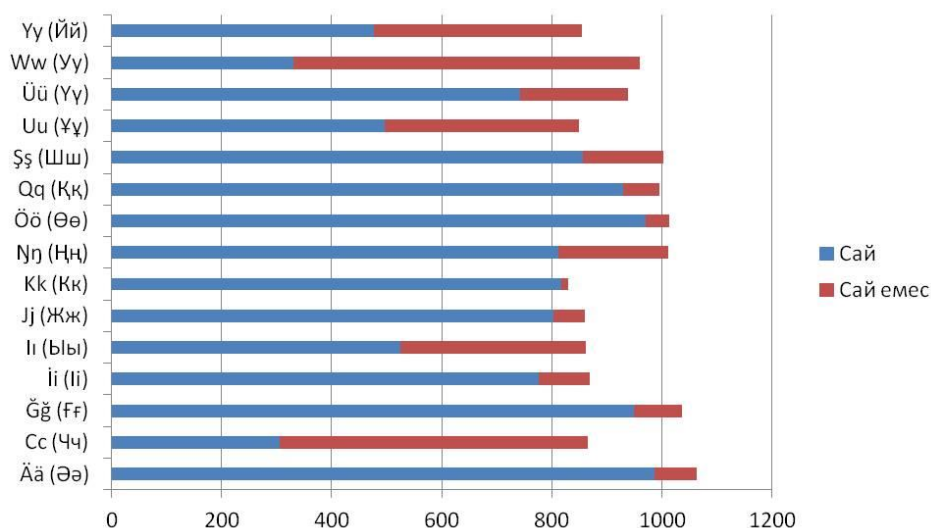
Келесі сауалдар таңбалардың (әріптердің) қабылдау және танылу рейтингін анықтауға бағытталды. Респонденттерге Ää (Әә), Сс (Чч), Ѓѓ (Ғғ), İi (Іі), Іі (Ыы), Jj (Жж), Kk (Кк), Ыы (Ңң), Öö (Өө), Qq (Ққ), Şş (Шш), Uu (Ұұ), Üü (Үү), Ww (Уу), Yy (Йй) таңбаларының (әріптерінің) ішінен ыңғайлы әрі сай және ыңғайсыз әрі сай еместерін таңдау және қосымша пікірін білдіру мүмкіндігі берілді. Нәтижелері төменде көрсетілген.

«Тамыз» нұсқасының қабылдау рейтингі

Таңбалардың қабылдануын перцепция негізінде, қарапайым ыңғайлы/ыңғайсыз көрсеткіштері негізінде анықталды.

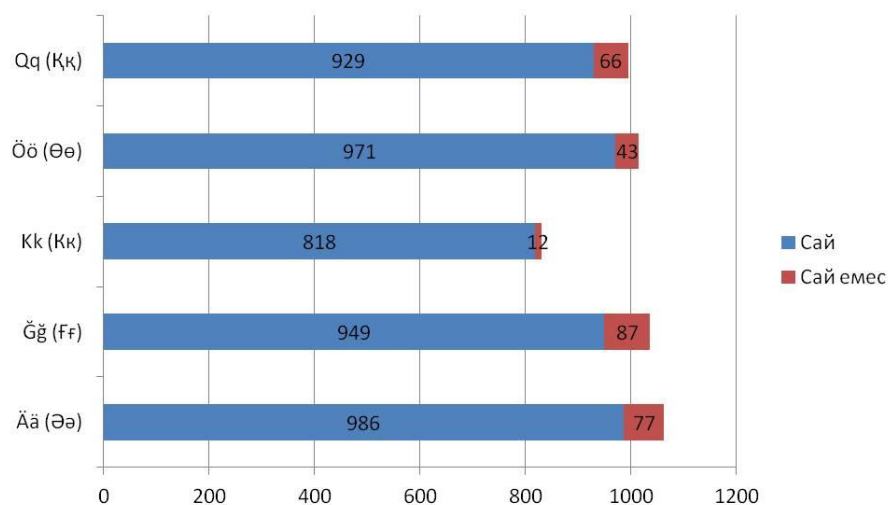
Ыңғайлы әрі сай/ыңғайсыз әрі сай емес: Ää (Әә) – 986/77, Сс (Чч) – 305/560, Ѓѓ (Ғғ) – 949/87, İi (Іі) – 776/93, Іі (Ыы) – 524/338, Jj (Жж) – 986/77, Kk (Кк) – 818/12, Ыы (Ңң) – 812/200, Öö (Өө) – 971/43, Qq (Ққ) – 929/66, Şş (Шш) – 857/145, Uu (Ұұ) – 497/353, Üü (Үү) – 742/197, Ww (Уу) – 330/629, Yy (Йй) – 477/377.

“Тамыз” нұсқасы таңбаларын қабылдау көрсеткіштері

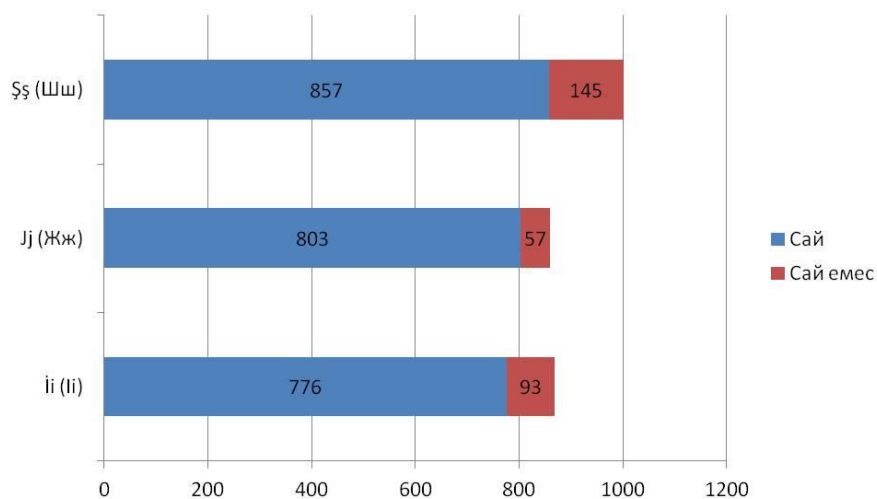
Қабылдау рейтингі өте жоғары таңбалар: Ää (Әә) – 986/77, Ѓѓ (Ғғ) – 949/87, Kk (Кк) – 818/12, Öö (Өө) – 971/43, Qq (Ққ) – 929/66.

Рейтингі өте жоғары таңбалар

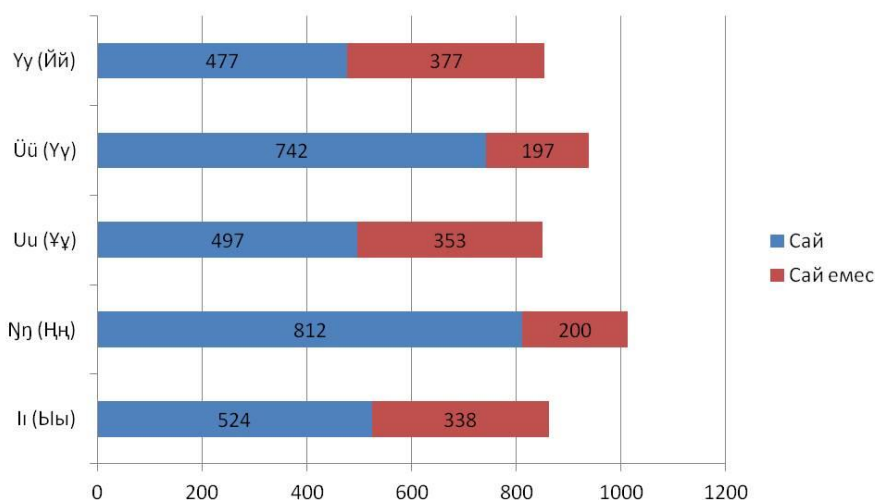
Қабылдау рейтингі жоғары таңбалар: İi (Іі) – 776/93, Jj (Жж) – 986/77, Şş (Шш) – 857/145.

Рейтингі жоғары таңбалар

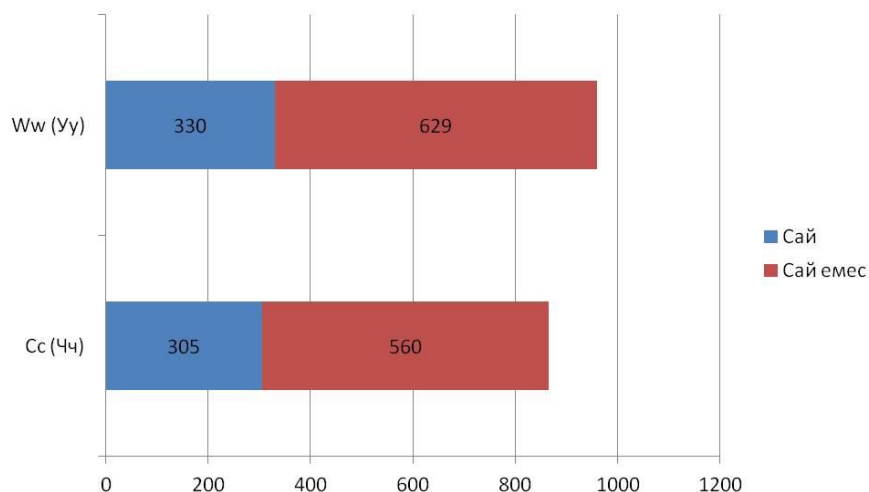
Қабылдау рейтингі орта таңбалар: Іі (Ыы) – 524/338, Ыы (Ңң) – 812/200, Уу (Үү) – 497/353, Үү (Үү) – 742/197, Үү (Йй) – 477/377.

Рейтингі орта таңбалар

Қабылдау рейтингі төмен таңбалар: Cc (Чч) – 305/560, Ww (Уу) – 330/629.

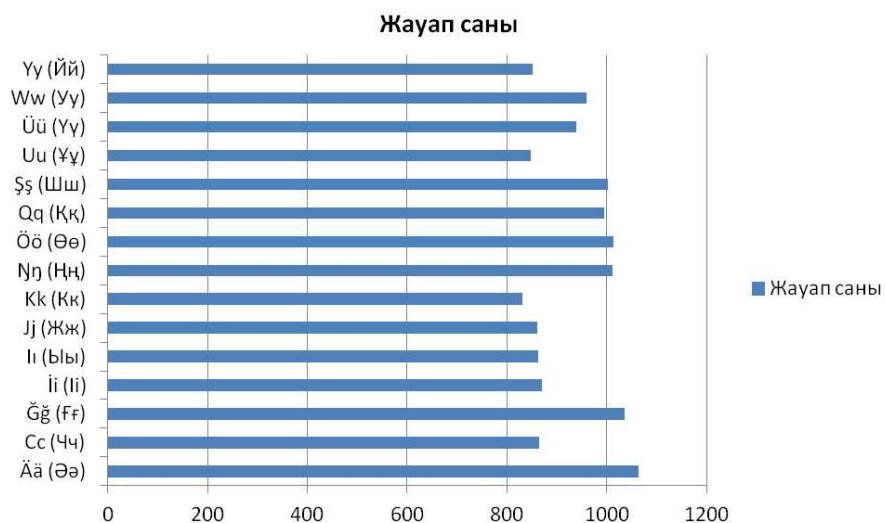
Рейтингі төмен таңбалар

«Тамыз» нұсқасы таңбаларының танылу рейтингі

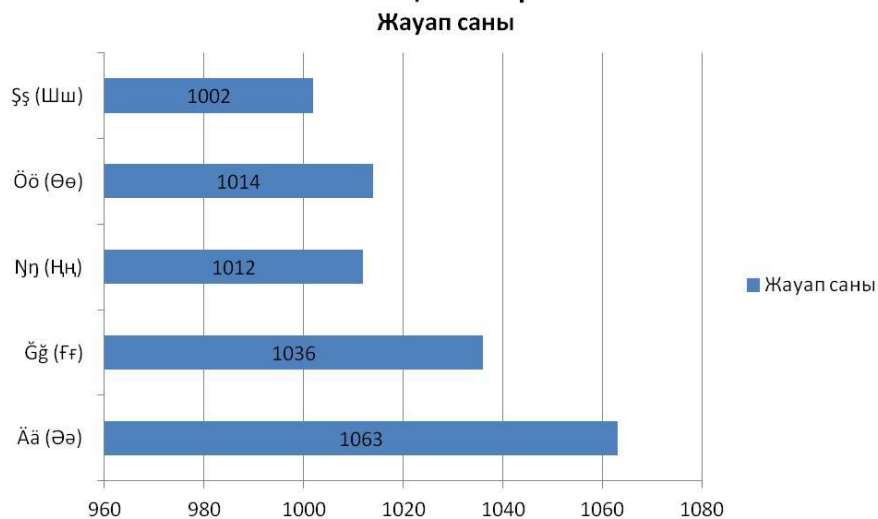
Таңбалардың танылу рейтингінде таңбаны тану және өзге таңбалардан дифференциялануы (ажыратылуы) негізгі көрсеткіш ретінде алынады. Бұл жерде таңбаның позитивті немесе негативті қабылдануы ескерілмейді. Себебі басты назар таңбаның өзіндік танылу қабілетіне аударылады.

Таңбалардың танылу көрсеткіші

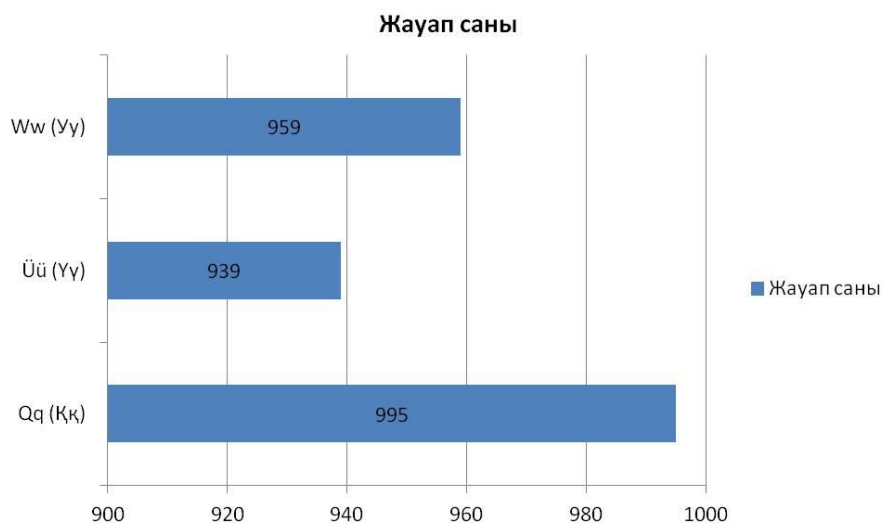
Танылу рейтингі өте жоғары таңбалар: Ää (Әә) – 1063 (88.9%), Ğğ (Ғғ) – 1036 (86.6%), Ŋŋ (Ңң) – 1012 (84.7%), Öö (Өө) – 1014 (84.8%), Şş (Шш) – 1002 (83.8%).

Танылу көрсеткіші ең жоғары таңбалар

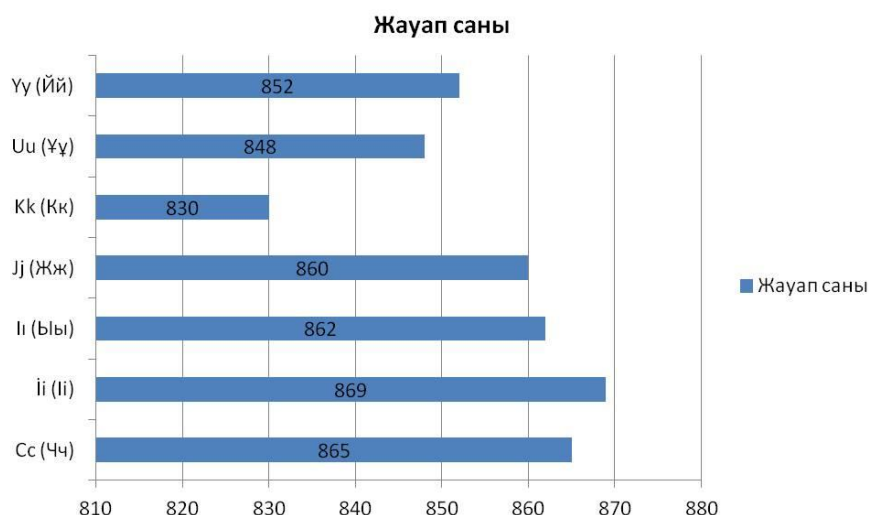
Танылу көрсеткіші жоғары таңбалар: Qq (Ққ) – 995 (83.2%), Üü (Үү) – 939 (78.5%), Ww (Уу) – 959 (80.2%).

Танылу көрсеткіші жоғары таңбалар

Танылу көрсеткіші орта таңбалар: Cc (Чч) – 865 (71.6%), İi (Іі) – 869 (72.7%), Іі (Ыы) – 862 (72.1%), Jj (Жж) – 860 (71.9%), Kk (Кк) – 830 (69.4%), Uu (Үү) – 848 (70.9%), Yy (Йй) – 852 (71.2%).

Танылу көрсеткіші орта таңбалар

Қабылдау рейтингі мен танылу көрсеткішін сәйкестендіру нәтижесі

Жоғарыда келтірілген екі сандық көрсеткіштен сапалық көрсеткіш шығару үшін, мәліметтерді бір кестеге біріктіріп сәйкестендірдік. Қабылдау рейтингі – 1, танылуы көрсеткіші – 2. Әрбір сәйкескен таңбаны ұясында қалдырып, оған

рейтингіне қарай А, В, С немесе D балын беріп отырдық. Ал сәйкеспеген таңбаларға аралық АВ, ВС, CD немесе екі таңбаның түйісу нүктесіне байланысты В, С балын бердік. Нәтижесін кестеден көруге болады.

Таңбалардың ортақ рейтингі

Өте жоғары (A)						
1	Ää	Ğğ	Kk	Öö	Qq	
2	Ăă	Ėė	Ŋŋ	Õõ	Şş	
Жоғары (B)						
1	İi	Jj		Şş		
2	Qq	Üü		Ww		
Орта (C)						
1	İi	Ŋŋ	Uu	Üü	Yy	
2	Cc	İi	Jj	Kk	Uu	Yy
Төмен (D)						
1	Cc		Ww			

Таңба	Балл
Ää, Ėė, Õõ	A
Qq, Şş	AB
Kk, Ŋŋ	B
İi, Jj, Üü	BC
Ww, İi, Uu, Yy	C
Cc	CD

Кестеде көрсетілгендей Ää (Әә), Ėė (Ғғ), Õõ (Өө) ең жоғары балға ие. Qq (Ққ), Şş (Шш) ең жоғарыдан төмен, Kk (Кк), Ŋŋ (Ңң) жоғары, İi (Іі), Jj (Жж), Üü (Үү) жоғарыдан төмен, Ww (Уу), İi (Ыы), Uu (Ұұ), Yy (Йй) орта, Cc (Чч) ортадан төмен балл алды.

«Тамыз» нұсқасы әліпбиі негізіндегі репрезентативті мәтін

Келесі бөлімде респондентке репрезентативті мәтінді оқып шығу және мәтінге байланысты сұрақтарға жауап беру ұсынылды. Мәтін қысқа, респондентке таныс емес және мүмкіндігінше бүкіл әріптерді қамтыды.

Мәтіннің үлгісі:

1) Dүniyejүzinde ayuwdıñ jeti түri bar. Sonıñ biri – qoñır ayuw – Qazaqstanda köp tarağan. Ol tawda mekendeydi. Qoñır ayuw keyde samırsın aғашınıñ jañғағın da terip jeydi, keyde ol qurt-qumırsqalardı da awlaydı.

2) Közin awılға kelgesin eki күnnen soñ aştı. Jurt asırawға könedi desti. Kişkene Qurmaş Kökserek dep at qoyıp aldı. Özine jeke asquyғış-ıytayaq äzir boldı. Bawırın köterip, tırbanıp жүrүwge aynalған soñ, moynına jip taғıldı. Dүniye qısımşılıғınıñ aştı dämin tatқан.

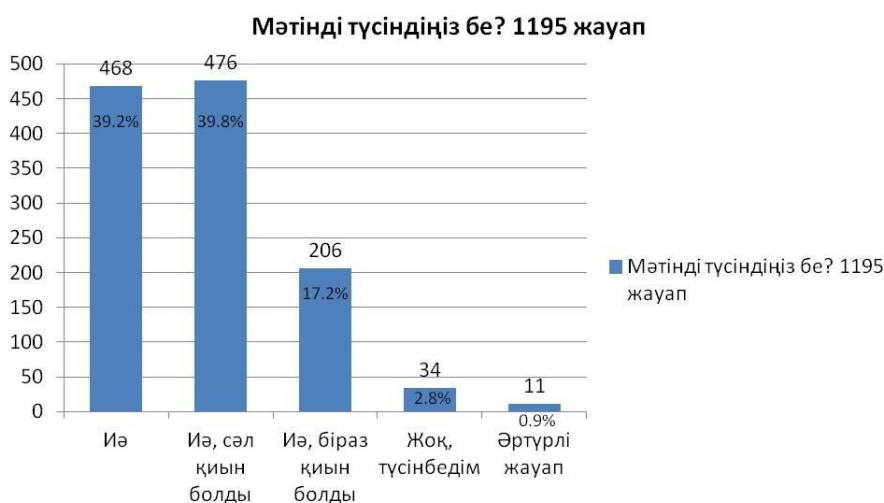
3) Qazırғи narıqtıq jaғdayda marketing ekonomikanıñ kez kelgen salasınıñ quramdas bölіkteriniñ biri bolıp tabıladı. Tawardıñ tañbalıq atawınsız brend bolwı mümkin emes. Brending – brendti tutınuwşılardıñ qabıldawın keşendi basqaruw üderisi. Flogotip – silikattar klası, slüwdalar tobına jatatın mineral. Fotografiyalıq

apparatı da bar eken. Francayzyng – uzaqqa sozılğan iskerlik qatınas türi. Syfrlıq planşet negizinen dayın keskinderdı syfrlıq pişinge түrlendirüw üşin qoldanıladı. Ol bul kezde prokuraturada hatşı bolıp isteydi. “Amangeldi” fylmi 1983 jıldıń basında qıs kezinde tüsirilip bitti.”

Респондентке 2 сұрақ қойылды. Біріншісі "Мәтінді түсіндіңіз бе?", екіншісі "мәтінді бірден оқып кете алдыңыз ба?".

Бірінші сұраққа 39.2% респондент қана "Иә" деп жауап берді. 39.8% "Иә, сәл қиын болды" деді. 17.2% біраз қиын болды десе, 2.8% респондент түсінбедім деп белгіледі.

“Тамыз” нұсқасы әліпбиіне байланысты деректер

"Мәтінді бірден оқып кете алдыңыз ба?" деген сауалға тек 26.1% респондент иә деп жауап бере алды. 53.2% кейбір сөздерде кідіргенін, 12.3% біраз қиын болғанын, 6.9% әрең оқып шыққанын және 1.3% респондент мүлдем оқи алмағанын атап өтті.

Мәтінді бірден оқып кете алдыңыз ба?

Қорытындылай келгенде, латын графикасы негізіндегі "Тамыз" нұсқасына қатысты сауалнама жаңа әліпбиге өтудің көптеген қырларын ашып берді. Алдымен кестеге қойылған әліпби әріптері мен мәтіндегі әріптер екі түрлі дүние екенін дәлелдеді. Басында "әліпби түсінікті" деген 80.7% респонденттің үлесі мәтінге келгенде 39.2% құрды. Ал мәтінді бірден алып кете алғандардың үлесі 26.1% болды. Бұл көрсеткіш жаңа графика жасауда графикалық таңбалардың мағыналық жүктемесін ғана емес, олардың тұтас сөз, сөз тіркесі және сөйлем күйінде жазылуын міндетті түрде ескеру қажеттігін көрсетті. Екіншіден қоғам санасында қалыптасқан транслитерациялау стереотиптерді де ескеру қажеттігін көрсетті. Сс (Чч) таңбасының рейтингі және көрсеткіштері осының айқын мысалы. Алайда бұл мысал толығымен сол стереотиптерді ұстануды білдірмейді, транслитерациялау бойынша ортақ стратегия жасау қажеттілігін көрсетіп тұр. Үшіншіден жаңа әліпбиге жаңа грамматикалық ережелерді жасау міндеті байқалады. Осы тұрғыда логикалық түсінікті, қолдануға ыңғайлы және икемді ережелерге әліпбидің мұқтаждығы білініп жатыр.

Біз зерттеуімізді мүмкіндігінше объективті, логикалық тұрғыдан жүйелі жүргізуге күш салдық. Латын графикасы негізіндегі "Тамыз" жобасына әділ баға беруге тырыстық. Жобаның артық-кем тұстарын анықтап, аталмыш бағытта жұмысымызды жүйелеуді ойластырдық. Бұл сауалнама көп зерттеулердің бірі болғанымен, латын әліпбиіне көшу секілді үлкен іске өз үлесін қосып, бір кішкене кірпіші болар деген сенімдеміз.

Латын графикасы негізіндегі “тамыз”, “қыркүйек” және “қазан” нұсқасы бойынша сауалнама нәтижесі

Латын әліпбиіне көшу бастамасы қалың әлеумет арасында ықылас, қызығушылық және белсенділік тудырғаны белгілі. Еліміздің тарихындағы осы бір ірі оқиғаға елең етпеген, назарын аудармаған адам қалмаған. Жаңа жазуға көшу ұлтымыздың алдағысына, кемінде болашақ жүзжылдығына әсер ететін үлкен іс-шара. Осы ретте ұлтына, дініне, тіліне, дүниетанымына, көзқарастарына қарамай, Қазақстан аумағын мекен ететін және елімізбен тығыз байланысы бар барлық әлеуметтік топтардың латын әліпбиі нұсқаларына байланысты пікірін, көзқарасын білу маңызды іс. Себебі бүтін бір ұлттың тағдырына әсер ететін әліпбидің басты тұтынушылары – "елдің" қажетіне жарауы және қолдануға ыңғайлы әрі түсінікті болуы басты шарттардың бірі. Тіл білімі институты "Тамыз", "Қыркүйек", "Қазан" әліпби нұсқасын пысықтау мақсатында әлеуметтік желілер және мессенджерлерде онлайн сауалнама жүргізген болатын.

Алдымен сауалнама жайында негізгі мәлімет берсек. Сауалнама 21.10.2017 ж. сағат 18.00-ден бастап жүргізіле бастады. Сауалнама 4 бөлімнен тұрады.

- 1-бөлім. "Тамыз", "Қыркүйек", "Қазан" нұсқасының бірін таңдау;
- 2-бөлім. Таңдаған нұсқасына байланысты респонденттің жеке деректері алынады (жынысы, жасы, туған тілі, тілдерді білуі, азаматтығы);
- 3-бөлім. "Тамыз" нұсқасы таңбаларына (әріптеріне) байланысты сауалдар қойылады;
- 4-бөлім. "Тамыз" нұсқасына негізделген репрезентативті мәтін беріледі және мәтінді қабылдауға байланысты сауалдар қойылады.

Бұл жерде бір ескере кететін жайттар бар. Біз жеке деректер бөліміне тек ең негізгі көрсеткіштер, яғни гендер, жас және тіл көрсеткішін міндетті етіп алдық. "Азаматтығы" көрсеткішін қостық, бірақ міндетті қылмадық. Себебі жаңа әліпби мәселесі Қазақстан азаматтарын ғана емес, шеттегі және көрші мемлекеттердегі қандас бауырларымызды да толғандыратыны белгілі. "Білімі", "тұрғылықты жері" секілді пункттерді қоспадық, себебі әліпби респонденттің білімі, тұрғылықты жері және әлеуметтік жағдайына қарамайтын, бәріне ортақ қарым-қатынас, коммуникация құралы болмақ. 3 және 4-бөлімнің толығымен "тамыз" нұсқасына арнадық. Себебі бұл нұсқа өзге екі нұсқа секілді кең таныстырылмаған, нұсқаға қатысты мамандар пікірін білдірмеген және қалың көпшілік арасында талқыланбаған. Сонымен қатар "тамыз" нұсқасына сауалнама жүргізу арқылы, әліпбидің артық-кем тұстарын анықтап, жұмыс жүргізу бағытын анықтау және нұсқаны жетілдіру мақсаты да болды.

"Тамыз" нұсқасын таңдағандар екінші, үшінші және төртінші бөлімге өтіп отырды. Ал "Қыркүйек" және "Қазан" нұсқасын таңдаған респонденттер екінші бөлімді толтырумен шектелді.

Сауалнама таза перцепция (қабылдау) тұрғысынан жүргізілді және респонденттерге әліпби нұсқаларының ішінен толық таңдау еркіндігі берілді. Сауалнама Google Forms платформасын пайдалану арқылы, онлайн, ерікті негізде жүргізілді. Бір респондентке бір-ақ рет жауап беруге рұқсат етілді және жауап жіберілгеннен кейін оны өзгертуге болмайтындай жасалды. Әр респондент қаласа өз жауабын электронды поштасына жібере алды. Тәжірибе тазалығын бұзатын троль, бот, жалған аккаунттардан сақтану үшін, платформада қолданылатын қорғаныс технологияларын пайдаландық. Тәжірибе 21.10.2017 ж., Астана уақыты бойынша 18.00-де басталды. Сауалнамаға сілтемелер Facebook, vk.com әлеуметтік желісі және Whatsapp, Telegram мессенджерінде таратылды.

Алдымен респонденттерге латын графикасы негізіндегі 3 әліпби ішінен біріне таңдау жасау ұсынылды және жоғарыда атап өткендей таңдауына қарай келесі бөлім сұрақтарына көшіп отырды.

Тамыз нұсқасы

Aa (Aa)	Ää (Әә)	Bb (Бб)	Cc (Чч)	Dd (Дд)	Ee (Ее)	Ff (Фф)
Gg (Гг)	Ğğ (Ғғ)	Hh (Хх)	Ii (Ii)	İi (Ыы)	Jj (Жж)	Kk (Кк)
Ll (Лл)	Mm (Мм)	Nn (Нн)	Ŋŋ (Ңң)	Oo (Оо)	Öö (Өө)	Pp (Пп)
Qq (Ққ)	Rr (Рр)	Ss (Сс)	Şş (Шш)	Tt (Тт)	Uu (Ұұ)	Üü (Үү)
Vv (Вв)	Ww (Уу)	Yy (Йй)	Zz (Зз)			

Қыркүйек нұсқасы

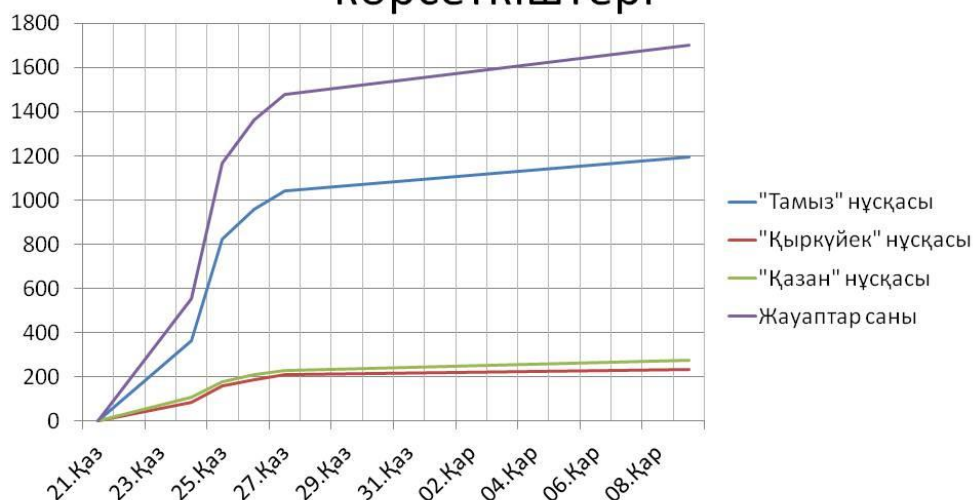
Aa (Aa)	Bb (Бб)	Cc (Цц)	Dd (Дд)	Ee (Ее)	Ff (Фф)	Gg (Гг)
Hh (Хх)	Ii (Ii/Ии)	Jj (Йй)	Kk (Кк)	Ll (Лл)	Mm (Мм)	Nn (Нн)
Oo (Oo)	Pp (Пп)	Qq (Ққ)	Rr (Рр)	Ss (Сс)	Tt (Тт)	Uu (Ұұ)
Vv (Вв)	Ww (Уу)	Yy (Ыы)	Zz (Зз)	Ae/ae (Әә)	Oe/oe (Өө)	Ue/ue (Үү)
Ng/ng (Ңң)	Gh/gh (Ғғ)	Ch/ch (Чч)	Sh/sh (Шш)	Zh/zh (Жж)		

Қазан нұсқасы

Aa (Aa)	A'a' (Әә)	Bb (Бб)	Dd (Дд)	Ee (Ее)	Ff (Фф)	Gg (Гг)
G'g' (Ғғ)	Hh (Хх)	Ii (Ii)	I'i' (Ии/Йй)	Jj (Жж)	Kk (Кк)	Ll (Лл)
Mm (Мм)	Nn (Нн)	N'n' (Ңң)	Oo (Oo)	O'o' (Өө)	Pp (Пп)	Qq (Ққ)
Rr (Рр)	Ss (Сс)	S's' (Шш)	C'c' (Чч)	Tt (Тт)	Uu (Ұұ)	U'u' (Үү)
Vv (Вв)	Yy (Ыы)	Y'y' (Үү)	Zz (Зз)			

Тәжірибе басталғалы 1702 респондент сауалнама парақтарын толтырды. Төменде сауалнаманың өту қарқыны және нәтижелері көрсетілген.

3 әліпби нұсқасынан таңдау нәтижесі және сауалнаманың өту көрсеткіштері

Үш нұсқа ішінен таңдау қорытындысы

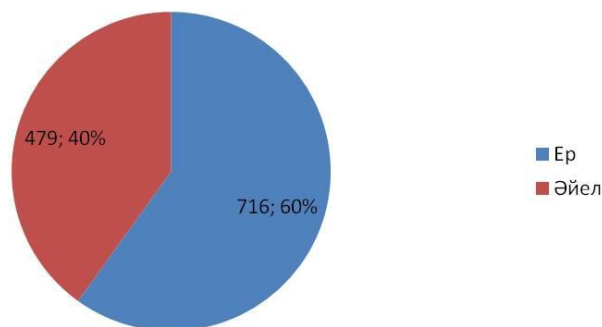
Респонденттердің 70.2% немесе 1195 кісі "Тамыз" нұсқасын таңдады. 232 респондент "Қыркүйек" нұсқасын таңдап 13.6% алса, "Қазан" нұсқасын 275 адам таңдап 16.2% үлес иеленді. Дегенмен зерттеуіміз бұнымен аяқталмады. Таңдау жасаушымыз кім екенін нақтылау мақсатында маркетингте кең қолданылатын "таргетинг" жасап, әрі қарай қазбалауға кірістік.

"Тамыз" нұсқасын таңдағандардың деректері

Жынысы. 716 (60%) ер, 479 (40%) әйел.

“Тамыз” нұсқасын таңдағандардың деректері

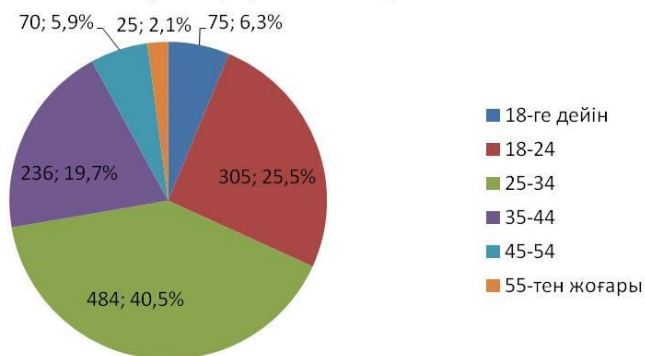
Жынысы. 1195 жауап

Жас аралығы. 18-ге дейін – 75 (6.3%); 18-24 – 305 (25.5%); 25-34 – 484 (40.5%); 35-44 – 236 (19.7%); 45-54 – 70 (5.9%); 55-тен жоғары – 25 (2.1%).

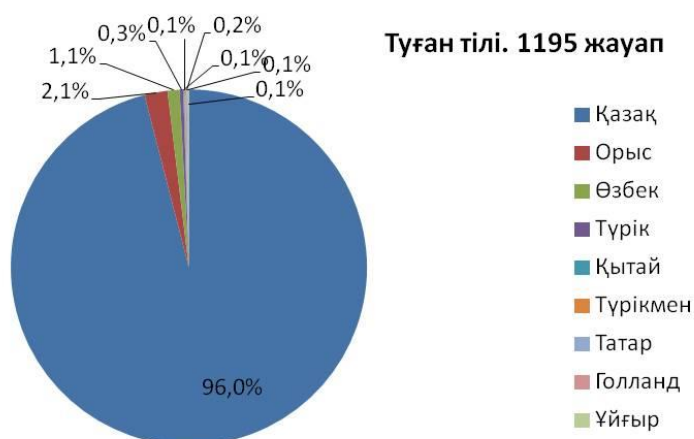
“Тамыз” нұсқасын таңдағандардың деректері

Жас аралықтары. 1195 жауап

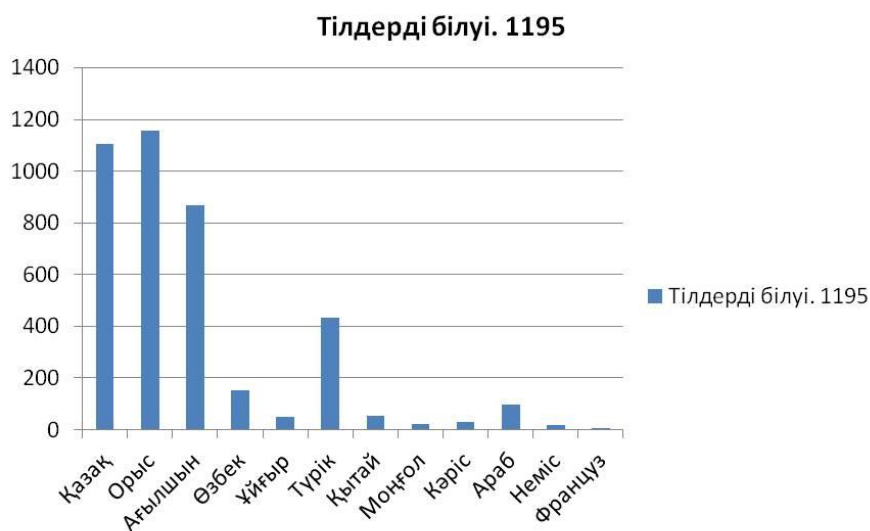
Туған тілі. Қазақ – 1147 (96%); Орыс – 25 (2.1%); Өзбек – 13 (1.1%); Түрік – 4 (0.3%); Татар – 2 (0.2%); Қытай – 1 (0.1%); Түрікмен – 1 (0.1%); Голланд – 1 (0.1%); Ұйғыр – 1 (0.1%).

“Тамыз” нұсқасын таңдағандардың деректері

Тілдерді білуі. Қазақ – 1106; Орыс – 1157; Ағылшын – 868; Түрік – 435; Өзбек – 151; Араб – 96; Қытай – 53; Ұйғыр – 49; Кәріс – 30; Моңғол – 22; Неміс – 18; Француз – 7; Жапон, Парсы – 4; Иврит, Испан, Татар, Қырғыз, Түрікмен, Поляк, Украин – 2; Италиян, Хинди, Суахили, Голланд, Индонезия, Чех, Қарақалпақ, Ноғай, Башқұрт, Болгар, Шағатай, Бұлғар, Мадияр – 1.

“Тамыз” нұсқасын таңдағандардың деректері

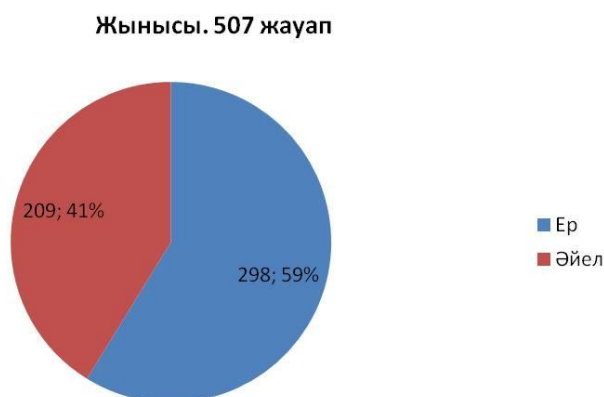
Азаматтығы. Қазақстан Республикасы – 1134 (95.2%); ҚР азаматы, бірақ шетелде оқиды/тұрады/жұмыс істейді – 44 (3.7%); ҚР азаматы емес, бірақ ҚР аумағында тұрып жатыр – 1 (0.1%); Шетел азаматы – 12 (1%).

“Тамыз” нұсқасын таңдағандардың деректері

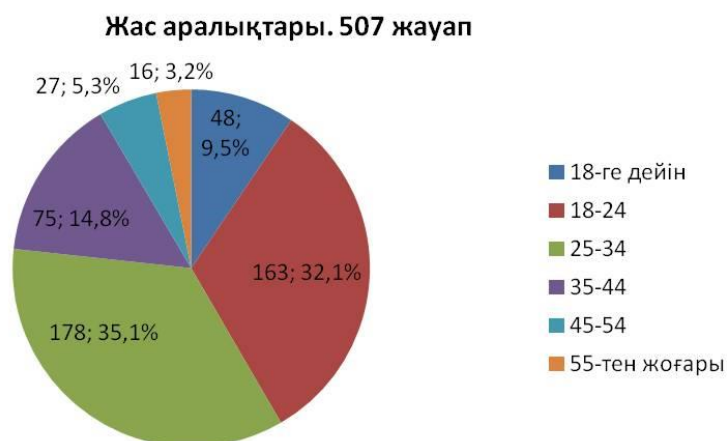
"Қыркүйек" және "Қазан" нұсқасын таңдағандардың деректері
Жынысы. 298 (59%) ер, 209 (41%) әйел.

“Қыркүйек” және “Қазан” нұсқасын таңдағандардың деректері

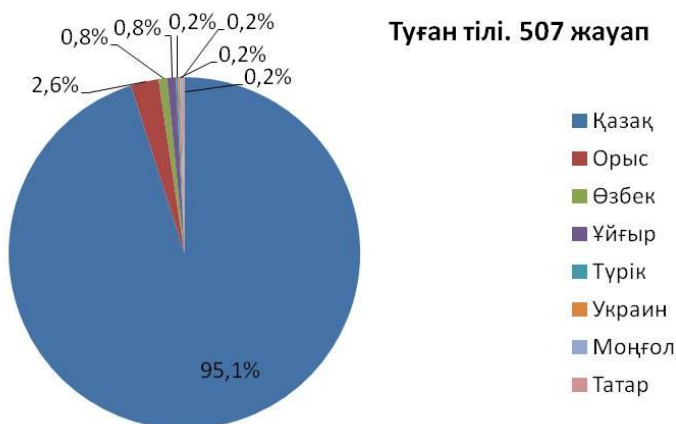
Жас аралығы. 18-ге дейін – 48 (9.5%); 18-24 – 163 (32.1%); 25-34 – 178 (35.1%); 35-44 – 75 (14.8%); 45-54 – 27 (5.3%); 55-тен жоғары – 16 (3.2%).

“Қыркүйек” және “Қазан” нұсқасын таңдағандардың деректері

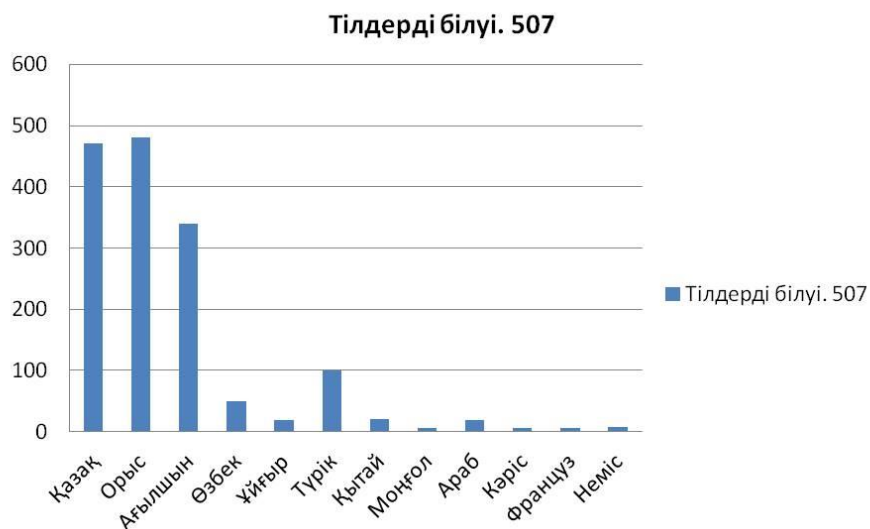
Туған тілі. Қазақ – 482 (95.1%); Орыс – 13 (2.6%); Өзбек – 4 (0.8%); Ұйғыр – 4 (0.8%); Түрік – 1 (0.2%); Татар – 1 (0.2%); Моңғол – 1 (0.2%); Украин – 1 (0.2%).

“Қыркүйек” және “Қазан” нұсқасын таңдағандардың деректері

Тілдерді білуі. Қазақ – 471; Орыс – 481; Ағылшын – 340; Түрік – 100; Өзбек – 50; Қытай – 20; Ұйғыр – 19; Араб – 18; Неміс – 7; Кәріс, Француз – 6; Моңғол, Испан – 5; Жапон, Поляк – 2; Қырғыз, Словак, Чех, Украин, Мадияр, Италиян – 1.

“Қыркүйек” және “Қазан” нұсқасын таңдағандардың деректері

Азаматтығы. Қазақстан Республикасы – 489 (97%); ҚР азаматы, бірақ шетелде оқиды/тұрады/жұмыс істейді – 8 (1.6%); ҚР азаматы емес, бірақ ҚР аумағында тұрып жатыр – 3 (0.6%); Шетел азаматы – 4 (0.8%).

“Қыркүйек” және “Қазан” нұсқасын таңдағандардың деректері

Сауалнама барысындағы нәтижелер қызық әрі түрлі ой салып, латын әліпбиін жасау бағытындағы фундаменталды талаптарды бақылауға негіз бола алады. Мәселен "жас аралығы" көрсеткішінде нұсқалардың пайызы шамалас. Алайда "Тамыз" нұсқасына 25-34 және 35-44 жас аралығындағы респонденттер көбірек таңдау жасағаны, ал "Қыркүйек", "Қазан" нұсқаларын таңдағандарда 18-ге дейінгі және 18-24 жас аралығындағылар басым екені байқалады. Дегенмен сан жағынан айқын басымдық "Тамыз" нұсқасына тиесілі.

"Қай тілдерді білесіз?" көрсеткішінде "Тамыз" нұсқасында респонденттер 34 тіл көрсеткен. Олар 10 түркі, 5 славян, 3 герман, 3 роман, 2 семит, 2 өлі тіл және син, жапон, кәріс, моңғол, фин-угор, парсы, үнді, банту, аустронезия тілі. "Қыркүйек", "Қазан" нұсқасын таңдағандарда бұл көрсеткіш 21 тіл және 5 түркі, 5 славян, 2 герман, 3 роман, син, семит, кәріс, моңғол, жапон, фин-угор тілін атаған. Бұл көрсеткіште респонденттердің көп тіл білуі ерекше көзге түседі.

Осы сауалнамамызды бастаған кезде әліпби нұсқаларының көпшілік арасында қолдау деңгейін есептеуді басты мақсат еткен болатынбыз. Бірақ сауалнаманың өтуі барысында бұл мәселе біз ойлағаннан да күрделі екенін, социолінгвистика және статистика тұрғысынан ғана қарастырған дұрыс емес боларын түсіндік. Бұл мәселе әлі жан-жақты зерттеуді қажет етеді. Сондай-ақ тәжірибе кезінде, латын әліпбиіне қатысты елде орын алған түрлі оқиғалар сауалнама статистикасына өзгерістер енгізе алмады және әсері шамалы болды. Осы ретте әліпби нұсқаларын таңдау бойынша нәтижелерді ашық әрі толық жариялап отырмыз. Аталмыш мәселеге қатысты социолог, антрополог, психолог

және т.б. сала мамандарының өз тарапынан пікірі мен қорытындысы зерттеуімізді байыта түсер деген сенімдеміз.

ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІНІҢ ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНА КӨШУІНІҢ САЯСИ- ӘЛЕУМЕТТІК АСПЕКТІЛЕРІ

Еліміздің егемендік алғанына биыл 26 жыл толды. Тәуелсіздік жылдары өзіне жаһанданудың жан-жақты әсерін сезініп отырған Қазақстан әлемдік қауымдастықтың толыққанды және беделді мүшесіне айналды. Мемлекетаралық байланыстардың және мәдени өзара әрекеттесулердің тереңдеуі, жаһандық сауда және қаржылық ағымдардың жылдам өсуі, трансұлттық кәсіпорындардың өсуі оның сипатты қырлары болып табылады. Латын графикасы қазіргі әлемдегі ең кеңінен қолданылатын хаткерлік жүйесі ретінде жас мемлекеттердің аса қажеттілігі болып келетін жоғарыақпараттық коммуникациялық үдерістердің күшеюін біршама деңгейде қамтамасыз етеді. Латын графикасы мәдениеттер, құндылықтар, әлеуметтік қондырғылар және өмір стильдері арасындағы байланыстарды жеңілдетеді. Елдің Президенті «Қазақстанның 100 жаңа есімі» форумында кириллицадан латынға көшуімізбен «біздің барлығымыз жалпы дамыған ақпараттық әлемге, ғаламтор тіліне, ғылым мен мәдениет тіліне еңдейміз»¹ деп ерекше атап өтті.

2017 жылдың сәуір айының басында жарық көрген Президенттің «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» («Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания») атты бағдарламалық мақаласында қазақстандықтардың санасының жаңғыруының алты басымды бағыттары нақты түрде анықталды. Олардың ішіндегі біреуі қазақ тілінің латын графикасына көшуі болып табылады. Қазақ әліпбиін латын графикасына көшіру шешімі мемлекеттік тілдің мәртебесін көтеруді, оның қолдану аясы мен болашағын кеңейтуді, сонымен қатар қазақстандық қоғамның бірігуін және елдің әлемдік ақпараттық кеңістікке жеделдете енуін қамтамасыз ететін тәуелсіз Қазақстанның дамуы тарихындағы маңызды оқиға болып табылады.

Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаевтың қазақ тілінің латын графикасына ауыстыру туралы ұсынысын қазақстандық қоғам тұтастай алғанда оңды қабылдады. Бірақ оны жүзеге асырудың механизмі туралы пікірталастар қоғамда қазақ әліпбиін латын графикасына көшіру туралы Жарлыққа президенттің қол қойған қазіргі уақыттың өзінде жалғасып жатыр. Сондықтан отандық ғалымдардың маңызды және аса жауапты міндеті - қазақ әліпбиін латын графикасына көшірудің саяси-әлеуметтік аспектілерін ғылыми зерттеу болып табылады.

Өркениетті демократиялық мемлекетте қоғамдық пікір әлеуметтік басқарудың практика жүзіндегі барлық деңгейлеріндегі жауапты шешімдерді дайындау мен қабылдау үдерісіне белсенді қатысатын әлеуметтік және саяси өмірдің салыстырмалы түрдегі дербес агенті түрінде көрініс береді. Демократиялану жолына түскен Қазақстанда қоғамдық пікірді әлеуметтік институт ретінде саяси және әкімшілік билігінің органдары көбінесе басқару стратегиясын құру үшін қолдануда. Маңызды саяси шешімдерді қабылдау барысында билік халықтың пікірін білуге тиісті, әсіресе, бұл шешімдер адамдардың күнделікті өмір тіршілігіне қатысты болса ол маңыздана түседі.

Мемлекеттік тілді латын графикасына ауыстыру мәселесінің жалпымемлекеттік маңызы және республиканың әрбір азаматының мүдделеріне қатысты болғандықтан мемлекеттік тілдің графикасын латынға көшіруге байланысты тұрғындардың пікірін зерттеу өте маңызды болып отыр. Қоғамдық пікірді зерттеу, халықтың ақпараттану деңгейін анықтау, латынды енгізу жолындағы тәуекелдер мен кедергілерді айқындау мақсатында, сонымен қатар қазақ әліпбиін латынға ауыстыруды оңтайландыру үдерісі бойынша саяси-әкімшілік билік органдары мен елдің азаматтық қоғам институттары үшін ғылыми-практикалық ұсыныстарды әзірлемелеу мақсатында 2017 жылдың тамыз-желтоқсан айларында ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты «Қазақ әліпбиінің латын графикасына көшуінің саяси-әлеуметтік аспектілері» атты кешенді әлеуметтанулық зерттеулерін жүргізді.

Бұл зерттеуде қоғамдық пікірді мониторингтеу мен талдаудың кең диапозонды социологиялық тәсілдері жүзеге асырылды:

1) Қазақстанның 14 облысындағы, Алматы және Астана қалаларындағы тұрғындар арасында анкеталық сауалнама жүргізілді. Бас таңдау жасау көлемі 4000 респондентті құрады.

2) Республиканың алты аймағында сапалы социологиялық зерттеу фокус-топ әдісімен жүзеге асты.

3) Қазақстанның 14 облысындағы, Алматы және Астана қалаларындағы сапалы социологиялық зерттеу тереңдетілген интервью әдісімен жүргізілді. Тереңдетілген интервью тіл саясаты мәселесін жетік білетін тіл білімі саласының сарапшы-мамандарымен, филологтармен, мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдардың қызметкерлерімен жүргізілді.

4) 2017 жылдың 12 сәуірінен 12 қазанына дейінгі кезеңдегі республикалық және шетелдік БАҚ-дағы «Қазақ әліпбиін латынға көшуі» тақырыбындағы жарияланымдарға контент-талдау жүргізілді.

5) 2017 жылдың 27 қазанынан 2017 жылдың 07 желтоқсанына дейінгі кезеңдегі әлеуметтік желілердегі латынға көшу тақырыбын талқылау материалдарына талдау жүргізілді.

6) Үш түркітілді мемлекеттер – Әзірбайжан, Түркия және Өзбекстанның латын графикасына өту бойынша тәжірибесі зерделенді.

ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының тапсырысы бойынша «Қоғамдық пікір» зерттеу институты 2017 жылдың тамыз-қараша айлары аралығында кешенді социологиялық зерттеулер жүргізді және олар ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты ғылыми қызметкерлері дайындаған тұрғындарға арналған әлеуметтанулық сауалнама анкеталары, сарапшылармен өткізілетін тереңдетілген интервью гайды және фокус-топтарға жүргізудің гайды негізінде жүргізілді. БАҚ-ның контент-талдауын ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының тапсырысы бойынша Қазақстан Пресс-клубы өткізді.

Сонымен, социологиялық зерттеу әлеуметтік өрістік әлеуметтанулық зерттеулер, баспалық және электронды БАҚтің контент-талдаулар және әлеуметтік желілер материалдарын талдаулар барысында алынған әлеуметтік ақпаратты жинақтау мен талдаудың сапалық және сандық әдістерінен тұрады. Зерттеу барысында қомақты мәліметтер базасы қалыптасты және ол алынған нәтижелердің жоғарғы релеванттылығын, жасалынған қорытындылар мен тұжырымдардың растығы мен ғылыми дәйектілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік берді. Жобаның жауапты орындаушылары ғылыми-практикалық ұсыныстарды әзірлемелеу барысында әлеуметтанулық сауалнама респонденттерінің, сарапшылар мен фокус-топ қатысушыларының, шетел ғалымдары мен сарапшыларының латынға көшуді жеңілдету бойынша ұсынған шараларын ескерді. Олар аналитиктер мен ғалымдардың және орталық пен жергілікті жерлердегі мемлекеттік тіл саясатын әзірлемелеу мен жүргізуге жауапты әкімшілік-басқару аппараты қызметкерлерінің назары мен қызығушылықпен қарастыруын қажет етеді.

Зерттеудің мақсаты: 1) республикадағы тіл процестерінің әлеуметтік-психологиялық, саяси-идеологиялық және ұйымдастыру-басқару параметрлерін бақылай отырып қазақ графикасының латынға көшуінің мүмкін деген салдарларына талдау жасау; 2) латынға көшу процесінің саяси-әлеуметтік механизмін оңтайландыру бойынша ғылыми-практикалық ұсыныстарды әзірлемелеу.

Айқындалған мақсатқа жету үшін зерттеуде төмендегідей негізгі міндеттер қойылды:

- қазақ графикасын латынға көшірудің саяси-әлеуметтік аспектілерін талдаудан өткізу;
- еліміздің тұрғындарының әр түрлі топтарының қазақ графикасын латынға көшіруге қатынасын айқындау;
- тұрғындардың қазақ графикасын латынға көшіруге теріс ұстанымының себептерін айқындау;
- қазақ графикасын латынға көшіруді оң және теріс қабылдануына қатысты қоғамдық пікірдің қалыптасуына ықпал ететін негізгі әлеуметтік-мәдени және саяси факторларды анықтау.

Зерттеу қорытындылары бойынша келесі негізгі ғылыми нәтижелер алынды:

1. Қазақ тілін латынға көшіру бағдарламасын жүзеге асыру салдарларынан туындайтын тұрғындардың қатынастарының әр түрлі нұсқаларының триггерлері анықталды.

2. Мемлекет жүргізіп жатқан тіл саясатының мәнін түсіндіру бойынша белсенді саяси-идеологиялық жұмысты атқару үшін мақсаттық әлеуметтік топтар (тілдік, этникалық, конфессиялық, кәсіби, жыныстық және т.б.) айқындалды.

3. Мемлекеттік тілді латын графикасына ауыстыру мәселесі бойынша тұрғындармен жұмыстың ең маңызды бағыттары анықталды және түсіндіру-насихат жұмысын жүргізудің әдістемесі нақтыланды.

4. Биліктің әлеуметтік лингвистикалық саясаты бойынша қоғамдық пікірді қалыптастырушы барлық факторлар жиынтығын есепке ала отырып қазақ тілінің латын графикасына көшірудің ең оңтайлы сценариясын әзірлемелеу мен жүзеге асыру бойынша ғылыми-практикалық ұсыныстар жасалынды.

Жүргізілген зерттеудің *ғылыми және практикалық маңыздылығы* - алынған нәтижелердің, тұжырымдар мен қорытындылардың қазақстандық қоғамның тіл және ақпараттық-коммуникативтік салаларында саяси технологияны жетілдіру мен дамытуға көмектескенінде болып отыр. Латын графикасын енгізу мәселесі төңірегінде мүмкін болатын пікірталастар мен әдеттен тыс ахуалдардың барлығын реттеу бойынша билік органдарының

уақытылы қабылдаған шаралары қазақстандық қоғамдағы саяси-әлеуметтік тұрақтылықты сақтау мен нығайтуды қамтамасыз етеді.

Ұсынылынған шешімдер мен ғылыми-практикалық ұсыныстарды жүзеге асырудың басты әлеуметтік маңызды тиімділігі қазақстандықтардың бұқаралық санасының ерекшеліктері мен ғылыми-сараптамалық қауымдастықтың пікірін барынша есепке ала отырып қазақ графикасының латынға көшуінің ең нәтижелі формасын, оңтайлы моделін және нақты жолдарын анықтау болып табылады. Социологиялық зерттеулер нәтижелері негізінде алынған бұқаралық әлеуметтік ақпаратты дәйекті түсіндіру мен объективті түсіну үшін латын графикасы негізіндегі қазақ жазуын реформалау бойынша бұқаралық сананың пікірлері мен ұстанымдарының қалыптасуының тарихи-әлеуметтік контекстін өзіне нақты елестетуің қажет.

Сондықтан осы есептің кіріспесінде мемлекеттік тілдің графикасын латынға көшіру туралы мемлекет басшысының қабылдаған шешіміне дейінгі тарихқа қысқа болса да тоқталып өткен орынды.

Қазақстандағы мемлекеттік мәртебесі бар қазақ тілі үшін әліпбиді таңдау елдің тұрғындарының қоғамдық пікірін сегменттеуші және кейбір аспектілер бойынша полярлаушы қасиеті бар белсенді талқылаудағы мәселелердің қатарына жатады. 1989 жылға тіл туралы Заңның қабылдануы сәтінен бері ондаған жылдар бойы ғалымдар, жазушылар, қоғам қайраткерлері және қызығушылық танытқан азаматтар қазақ тілінің латынға көшкені дұрыс па әлде кириллицада қалғаны жөнді ме деген мәселелер төңірегінде пікірталастыруда. Көптеген лингвистикалық, технологиялық, әлеуметтік, тарихи, қаржылық-экономикалық, мәдени, геосаяси және т.б. дәйектемелер келтіріледі. Бұл пікірталаста Қазақстанның тиісті мәдени-өркениеттік бірегейлігін қалыптастырудың қажеттілігі дәйектемесі басты рөлдердің бірін атқарады.

Қазақстан үшін өзінің тарихи-мәдени және өркениеттік бірегейлігін байланыстарын маңызды аймақтарға - Еуразия және Орталық Азия және кеңірек алғанда Әзірбайжан, Түркия, Өзбекстан және басқа түркі елдерін қосатын түркі әлемі жатады.

Қазақ жазуын латын графикасына көшіру туралы мәселесін қазақ зиялыларының өкілдері 1989 жылы тіл туралы Заң қабылданғаннан кейін 1990 жылдардың басынан-ақ көтерген болатын. Бұл Қазақстанды және түбегейлі түркілік тұрғындары бар басқа республикаларды бірге алғандағы барлық кеңес республикаларындағы ұлттық мобилдену кезеңі болатын.

Қазақ зияткерлік элитасы өзінің ұлттық бірегейлігін іздеу жолында өзінің түркілік тамырларына назар аударды. Дәл осындай жағдай басқа да түркілік республикаларда орын алды. Түркі халықтарының элитасы бұл үдерісте белсенді көмекті түркі халықтарымен байланысты нығайтуды әрдайым өзінің сыртқы саясатының басты мақсатының бірі етіп жүрген Түркиядан алып отырды.

Түркияның пікірі бойынша түркілік ынтымақтастықты нығайтуда мәдениет үлкен маңыздылыққа ие болады. Өзгерістерге ұшырап жатқан жағдайда түркілік мәдени бірегейлікті қалыптастыруда ерекше рөлді түркі тілдерінің латын графикасына көшуі атқаруы тиіс. Мәселен, 1991 жылы, КСРО өмір сүріп жатқан кезеңде, түрік билігі осы халықтардың тілін латын графикасына қайтару мәселесін талқылау үшін Анкарадағы үлкен мәжіліске тіл білімі саласы бойынша Қазақстанның, Әзірбайжанның, Өзбекстанның, Қырғызстанның және Түркіменстанның жетекші мамандарын шақырған еді.

1992 жылы, ҚСРО тарағаннан кейін, Түркияда түркі халықтарының Бүкіләлемдік конгресі өтті. Қазақстаннан онда 50 адам қатысты. Конгрестің күн тәртібіндегі басты мәселелердің арасында тағы да түркі халықтарының жазуының латынға көшуі болды. Қазақстандық делегацияның мүшесі, тілші-академик Әбдуали Қайдар атап өткендей, бұл бастама конгрестің барлық қатысушылары тарапынан шабыттана қолданылды. Латын графикасы тек түркі халықтары тілдерінің жалпы әліпбиі болып қана қоймай, сонымен қатар ол өздерінің мәдени, рухани, әдеби және тағы басқа да байланыстарын орнатуға іргетас болуы тиіс¹.

Конгрестен қайта оралған Ә. Қайдар қазақ жазуын латын графикасын көшу қажеттілігін дәйектеген үлкен мақала жазды. Одан кейін ол елдің Президентіне арнап кирилл графикасынан бас тартып, Қазақстанда латынды енгізу қажеттілігін негіздеген ашық хатын жолдайды. Хатпен және академик дайындаған латынның негізіндегі қазақ әліпбиінің танысқаннан кейін мемлекет басшысы бұл мәселе бойынша қоғамдық пікірді зерттеу қажеттілігі туралы қарарды қабылдайды. Тұрғындар мен ғалымдар тарапынан латынға көшуді қолдаған бұл мәселені мұқият қарастыру қажеттілігі туындайды².

Президент қазақ жазуын латынға көшіру мәселесін зерттеу мақсатында комиссия құру жөнінде үкіметке тапсырма береді. Комиссияға ғалымдар, әдебиет пен өнер қайраткерлері, қоғам қайраткерлері және мемлекет органдарының өкілдері енді. Комиссия жұмысының жалпы координациясын тілдер Комитеті атқарды. Комиссияға латын графикасы негізіндегі әліпбидің сараптамалық баға берілген тоғыз нұсқасы түсті. Сонымен қатар, комиссияның басты міндеті қазақ әліпбиінің латын графикасына көшуі мәселесі бойынша қоғамдық пікірді

¹ Әбдуали Қайдар. Латыншаға көшу – заманауи қажеттілік, бірақ ол – ұзаққа созылатын процесс // Алматы ақшамы, 2 қараша 2006 ж.

² Дөңгелек үстел «LATIN: Бір адым алға ма әлде екі адым кейін бе?» // Ана тілі, 18 қаңтар 2007 ж.

зерделеу еді. Комиссия атқарылған жұмыстың негізінде латынға көшу мәселесі бойынша ұсыныстарымен шығуға дайындалып жатты, бірақ дегенмен сол кезеңде Тілдер бойынша Комитет жойылады, соның нәтижесінде комиссия өз жұмысын тоқтатады.

Кейінірек, Нұрсұлтан Назарбаев 1995 жылдың наурызында Қазақстан халқы Ассамблеясының бірінші сессиясындағы сөйлеген сөзінде қазақ графикасының латынға көшуі тақырыбына қайтадан тоқталады. Бұл мәселе қазақстандық қоғам мен мемлекеттің назарынан тыс қалмауы қажет екенін атап өтті.

Дегенмен, үкімет немесе басқа мемлекеттік органдарға бұл мәселе бойынша мемлекет басшысынан нақты тапсырмалары берілген жоқ.

Жоғарда аталған комиссияның жұмысы барысында қазақ тілінің латын графикасына көшуі қазақстандық қоғамның әлеуметтік-мәдени дамуының біршама қайшылықты мәселесі екендігі анықталды. Комиссияда латынға көшудің тек жақтастары ғана емес, сонымен қатар оның ашық қарсыластары да болды. Комиссияның қызметінің қазақ әліпбиінің латынға көшуі бойынша белгілі бір анық және оңды нәтижеге келмеуі таң қалдырмайды.

2007 жылдың шілдесінде Ғаламторда ҚР БҒМ Ғылым Комитетінің жұмысшы тобы дайындаған «Қазақ жазуының латын графикасына көшуі туралы» атты Алдыналулық талдамалық анықтама орналастырылған еді. Бұл жұмыс 2001-2010 жылдардағы тілдердің қызметі мен дамуы Мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру бойынша 2007-2008 жылдардың іс-шараларының Жоспарын және Қазақстан халқы Ассамблеясының XII сессиясында берілген мемлекет басшысы Н.Ә.Назарбаевтың тапсырмаларын орындауға арналған іс-шаралар Жоспарын орындау үшін өткізілді. Бұл өзекті мәселені ғылыми қауымдастықтың жан-жақты талқылауы үшін басқа елдердің латын әліпбиіне көшуі тәжірибесін зерттеу міндеттері қойылды.

Өкінішке орай, кеңінен талқылау орын алмады. Сондықтан бұл Алдыналулық талдамалық анықтамаға сирек сілтеме жасалады, оның бар екені жөнінде мамандардың аз тобы хабардар, бұқара көпшілік ол туралы практика жүзінде жартымды ешнәрсе білмейді.

2006 жылдың қазан айында еліміздің Президенті Н.Ә.Назарбаев Қазақстан халқы Ассамблеясының XII сессиясында сөйлеген сөзінде қазақ тілін латын графикасына көшіру туралы мәселені зерттеуді ұсынды. «Қазақ әліпбиін, - деді мемлекет басшысы, - латынға көшіру мәселесіне қайта оралуымыз керек. Біз өз уақытысында оны кейінге қалдырған едік. Дегенмен, бүгінгі таңда латын графикасы ақпараттық кеңістікте негізінен басымдық танытады. Көптеген елдердің, оның ішінде посткеңестіктері бар, латынға көшуі кездейсоқтық емес. Мамандар жарты жылдың ішінде мәселені зерттеуі тиіс және нақты

ұсыныстарымен шыққаны жөн. Әрине, біз асығыстық жасамауымыз керек, алдын ала барлық плюстеріміз бен минустарымызды анықтап алуымыз керек»¹. Аталған мәселені зерттеу жөнінде әңгіме айтылғанмен, бірақ Президенттің айтқан осы сөздерін көпшілік біздің елімізде латынды факт жүзінде қабылдауы енгізілуі туралы мемлекеттің шешімі ретінде қабылдады. Бұрынырақ өздерінде қабылдаған шешімдері бар басқа түркілік посткеңестік мемлекеттер – Әзірбайжан, Түркімения, Өзбекстан жүзеге асырды. Осыған орай Кеңес Одағына кірген басқа түркі мемлекеттеріндей өздерінің жазуларын осылай реформалауды бастаған сияқты қазақ тілін латынға көшіруді ертерек, 1990 жылдарда жүзеге асыру керек еді дейтіндерді де түсінуге болады. Аталған елдерде жазуды реформалаудың басты қозғаушы күші ұлттық бірегейлікті нығайтумен бірге ұлттық тілді дамыту болды.

Президенттің аталған сөзінен кейін практика жүзінде қазақстандық қоғамда қазақ әліпбиін реформалаудың қажеттілігі мен өз уақытылығы жөнінде пікірталастар өрбіді. Қазақ тілінің латын графикасына көшіру мүмкіндігі туралы мәселесінің күн тәртібіне қойылуының өзі қазақстандық қоғамда күрделі және біркелкі емес қатынастарды туындатты. Пікірталастар барысында Қазақстанның өзіндегі және біздің елімізден тыс жерлердегі әр түрлі әлеуметтік топтар мен қабаттардың өкілдері тарапынан алуандаған пікірлер айтылды. 2006-2007 жылдардағы пікірталастар қазақстандық қоғамда қазақ тілінің латын графикасына көшіру мәселесі бойынша біртұтас топтасқан пікірдің қалыптаспағанын айқындады. Қазіргі таңда қазақ әліпбиінің реформаларын қазақстандықтардың қабылдауы мен бағалауы өткен онжылдықта қаншалықты және қандай бағытта өзгергенін білу үшін осы пікірталастың қатысушыларының негізгі дәйектемелеріне оралудың мағынасы бар.

1990 жылдардың басынан бастап латынға көшуді қолдағандардың ішінде академик-тіл маманы Өмірзақ Айтбаев болды. Осы жылдар ішінде латынға қарсы және кирилл графикасын қалдыруды қолдауға байланысты көптеген пікірлер айтылғанына қарамастан ол өзінің ұстанымын өзгерткен жоқ және латын графикасына көшу қазақ тілі және тұтастай алғандағы Қазақстан үшін принципті маңызы бар деп есептейді. Ө. Айтбаев үшін латынға көшу латын қаріптері кириллге қарағанда қазақ тілінің фонетикасына көбірек сәйкес келеді деген филологиялық көзқарас мағынасында ғана маңызды емес. Ол мәселені кеңірек қамтиды. Латын графикасы, оның пайымдауынша, қазақ халқының тілі мен рухын асқақтататын, оның ділін сақтайтын мәдениеттің маңызды элементі болып табылады².

¹ Выступление Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева на XII сессии Ассамблеи народов Казахстана // Казахстанская правда, 25 октября 2006 г.

² Өмірзақ Айтбаев. Бұл мәселенің пісуі жетті // Алматы ақшамы, 2 қараша 2006 ж.

Белгілі қазақ жазушысы Дулат Исабеков 2007 жылдың қаңтар айында «Оңтүстік Қазақстан» газетіне берген интервьюінде латын графикасы қазақтарға өзін көбінесе ұлт ретінде зерделеуге көмектесетінін және өзінің ұлттық мүдделерін қорғауға қабілетті екенін атап өтті¹. Қазақтар үшін, әсіресе, өзінің дербес ерекшеліктерін, бірегейлігін, басқа ұлттық қауымдастықтардан айырмасын айқындау өте маңызды.

Бүгінгі таңда бүкіл әлемге шашырап кеткен қазақ диаспоралары әр түрлі әліпбилерді қолданады. Латынға өту барлық қазақтарға олардың өмір сүріп жатқан жеріне қарамастан бірыңғай әліпбиді қолдануға және біртұтас қауымдастық ретінде сезінуге мүмкіндік береді. Осыны академик Әбдуали Қайдар мен филолог Қайрат Ғабитханұлы атап өтті². Кеңірек алғанда латынға көшу Қазақстанның түркілік бірегейлігін нығайтуын қамтамасыз етеді.

Академик Ө.Айтбаевтың пайымдауынша, латын графикасы түркі халықтарына ғылым, білім беру, мәдениет және басқа салаларда қарым-қатынастарды жасауға мүмкіндіктер береді. Бастысы – латын графикасы әлемнің барлық түркілеріне өздерінің бірлігін, қауымдастығын сезінуге мүмкіндіктер береді³.

Белгілі қоғам қайраткері, мәдениеттанушы Мұрат Әуезов түркі халықтарына ортақ әліпби қажет деп есептейді⁴. Осы ойды М. Әуезовпен белгілі лингвист, профессор Көбей Құсайынов бөліседі. Ол түркі елдерінің ғалым-лингвистері конференциялар мен басқа да іс-шараларда кездескенде біздің елдердің мемлекеттік тілдерінің бір-бірінен айырмашылығы болса да, бірақ біздердің жазуымыз біртұтас болуы керек екенін үнемі атап өтетінін тұжырымдайды. Жазу түркі бірлігінің тірегінің бірі болуы тиіс. Дегенмен, біздің рухани байлығымызды жоғалтып алмауымыз үшін қазақ тілінің латынға өтуі біртіндеп жүзеге асуы тиіс. Өзбекстанның латынға көшудегі кейбір қателіктерін қайталамауымыз керек. Өзбектің көптеген классикалық шығармаларын латынға ауыстырмағандықтан елдегі балалардың жартысы Навои шығармаларын біледі, ал келесі жартысының олар туралы ешқандай түсініктері қалыптаспаған⁵.

Белгілі қазақстандық жазушы және неміс ұлтының өкілі, аудармашы Герольд Бельгер көптеген жылдар бойы қазақ тілінің латынға көшуін қолдаумен болды. Оның көқарасы бойынша латын графикасы түркі халықтарының үзіліп кеткен байланысын қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Осындай байланыстың жоғалуының мысалы ретінде Г.Бельгер кеңес уақытында Әбдіжәміл

¹ Дулат Исабеков. Оңтүстіктің атына әңгіме айтылса, арқама шаншу қадалғандай болады // Оңтүстік Қазақстан, 27 қаңтар 2007 ж.

² Қайрат Ғабитханұлы. Латын жазуына көшудің бірнеше пайдасы бар // Алматы ақшамы, 2 қараша 2006 ж.

³ Өмірзақ Айтбаев. Бұл мәселенің пісуі жетті // Алматы ақшамы, 2 қараша 2006 ж.

⁴ Мұрат Әуезов. Жастар туған жерін сүйе білсе, ауыл ешқашан тозбайды // Дидар, № 4, 9 қазан 2004 ж.

⁵ Көбей Құсайынов. Тіл тынысын ашу үшін қазақ балабақшасын көбейту керек // Алматы ақшамы, 2 қараша 2006 ж.

Нұрпейісовтың «Қан мен тер» романы өзбек тіліне тікелей қазақ тілінен емес осы кітаптың орыс тіліндегі аудармасынан тәржімеленгенін келтіреді. Дәл сондай нәрсені тіл жағынан жақынырақ қырғыз ақындары қазақ поэзиясын өз тіліне аударғанда жасады¹.

Бір түркі тілінен басқасына аударғандағы мәселелер шығармалардың кирилл графикасында жазылғандығынан туындап отырды. Кириллицада жазылған бір түркі тілінің сөзі басқа түркі тіліндегі оқырман үшін танылмайтындығы жиі көрініс беріп отырды. Академик Ә. Қайдардың пайымдауынша, бұл жағдай кирилл графикасы қазақтың және басқа түркі тілдерінің барлық фонетикалық ерекшеліктерін бере алмайтындығымен байланысты. Латын графикасының осы мағынада кирилл графикасынан артықшылықтары бар, өйткені латын графикасы фонетикалық жазу. Сондықтан қазақ тілін дәл және сауатты жеткізу үшін латын графикасы қажет².

Қазақ тілінің латын графикасына көшуі мәселесінде көптеген аспектілер бар. Солардың ішінде кейбірін атап өтеміз:

- Әліпбиді әзірлемелеумен және қазақ тілінің латындағы фонетикалық ерекшеліктерін айқындайтын басқа мәселелердің шешімін табумен байланысты лингвистикалық аспект;
- Қазақ тілінің латынға көшуінен кейінгі тілдердің және олардың әліпбилерінің өзара қатынасымен байланысты әлеуметтіклингвистикалық аспект;
- Қазақстан тұрғындарының барлық ұрпақтарын латын графикасында оқытумен байланысты білім беру аспектісі;
- Қазақ тілінің латынның негізінде ақпараттық текоммуникациялық технологияларды қоса алғандағы қазіргі технологияларға бейімделуімен байланысты технологиялық аспект;
- Кирилл графикасында қалыптасқан және әзірге сақталған қазақ халқының мәдени мұрасын сақтау мәселесін бойына жинақтаған мәдени аспект;
- Латынға көшкеннен кейінгі Қазақстанның басқа мемлекеттермен қатынасына байланысты халықаралық аспект;
- Жазудың өзгеруінің Қазақстанның ұлттық бірегейлігіне ықпалымен байланысты ұлттық аспект.

Латынды қолдаушылар мен қарсыластары арасындағы пікірсайыс қазақ әліпбиінің латынға көшуінің жоғарыда келтірілген және басқа да қырларын қозғайды. Әдетте, кирилл графикасының жақтастары өзінің дәйектемелерінде латын графикасы қазақ тіліне алып келетін артықшылықтарына кирилл графикасы негізінде де жетуге болатынын дәлелдеуге тырысады. Мысалы, әлемдік ақпараттық кеңістікке ықпалдасу үшін латын графикасына көшу

¹ Герольд Бельгер. Біз бәрібір латынды таңдауға мәжбүрміз // Алматы ақшамы, 2 қараша 2006 ж.

² Әбдулай Қайдар. Латыншаға көшу – заманауи қажеттілік, бірақ ол – ұзаққа созылатын процесс // Алматы ақшамы, 2 қараша 2006 ж.

міндетті емес, өйткені Қытай, Жапония, Корея, Грекия, араб елдері, Ресейдің өзі өздерінің дәстүрлі жазуының негізінде жаһандық ақпараттық кеңістікке табысты интеграциялануда.

Сонымен қатар кирилл графикасын қолдаушылар латынға көшудің алып келетін бірнеше қиындықтарын алға тартады. Атап айтқанда, латынға көшу жаңа әліпбиді игеру қиындықтар туғызатын орта және аға буын ұрпақтың арасында қызметтік сауатсыздықты қоздыруы мүмкін. Жас ұрпақ білімді латын графикасында алатын болғандықтан және аға ұрпақ кирилл графикасында оқығандықтан олар бір-бірімен толыққанды қарым-қатынас жасай алмайды, сондықтан жас және аға ұрпақтың арасындағы белгілі бір жатсынудың орын алу қаупі бар дегенді білдіреді.

Бірақ латын графикасының қарсыластарының атап көрсететін негізгі мәселесі - латынға өту кезеңінде баспа басылымдары мен қолжазбаларда кирилл графикасында қалыптасқан және сақталған рухани мұрадан айрылып қалудың нақты қаупі бар және онымен латынның жақтастары да келісіп отыр. Бұл мұра латын графикасында оқитын жас ұрпақ үшін қолжетімсіз дүние болу мүмкіндігі бар. Латынға көшумен байланысты туындауы мүмкін аталған және басқа да мәселелерді көрсете отырып осындай көшудің қарсыластары одан бас тартуды және кирилл графикасында қалуды немесе жаңа әліпбиге көшуді Қазақстанда латынды енгізуге қолайлы жағдай туындайтын болашаққа дейін қалдыруды ұсынады.

Шын мәнінде белсенді және жүйелі түрде латынды қолдаушы академиктер Ө. Қайдар мен Ө. Айтбаев латынға өту қысқа және бір сәттік акт болуы мүмкін еместігін тұжырымдайды. Мәдени мұраны жоғалтып алмауымыз үшін және әліпбиді өзгерту барысындағы мүмкін деген теріс салдарларды болдырмау үшін латынға көшуді барынша ұзақ және біртіндеп жүргізуге арқа сүйеу қажет¹.

«Ана тілі» газеті өткізген дөңгелек үстелдің бірқатар қатысушылары латынның түбегейлі бекуі сәтіне дейін параллельді түрде екі әліпбидің қатар жүруін қолдады².

Кирилл графикасының кейбір жақтастары латынға қарсы еместігін айтып, бірақ әр түрлі себептерге байланысты оны енгізуді болашаққа қалдыруды ұсынады. Басты себеп ретінде кириллицада қалыптасқан мәдени игіліктерімізді жоғалтып алу қаупі аталады. Атап айтқанда, осы тұрғыдан бірнеше белгілі қазақ жазушылары қатынастарын білдірді.

Дулат Исабеков, жоғарыда көрсетілгендей, тұтастай алғанда Қазақстанның ұлттық бірегейлігін нығайтуға бағытталған латынға көшуді қолдайды.

¹ Өбдуали Қайдар. Латыншаға көшу – заманауи қажеттілік, бірақ ол – ұзаққа созылатын процесс // Алматы ақшамы, 2 қараша 2006 ж.

² Дөңгелек үстел «LATIN: Бір адым алға ма әлде екі адым кейін бе?» // Ана тілі, 18 қаңтар 2007 ж.

Дегенмен, ол таяқтың екі ұшы бар деп ескертеді. Кириллицамен біздің тарихымыздың үлкен бөлігі байланысты және онда біздің әдебиетіміздің толықтай бір қабаты құрылды. Латынға бірден өту қиын. Бұл ұзақ процесс болуға тиісті¹.

Олжас Сүлейменов тарихи дәйектемелерді келтіре отырып кириллицаны сақтап қалуға шақырады. Ол кириллица өзінің пайда болуы тұрғысынан алғанда бұлғар-қыпшақ жазуына қарыздар, яғни өз кезегінде ежелгітүркі жазуының бір түрі болып табылады дегенді уәждейді. Бұл жазу бұлғарлардың Балқанға көшуінің нәтижесінде, славяндардың басып алуымен және кейін олармен ассимиляцияға түсуімен болгарлық руникалық жазуға өзгерді. Болгарлар христиандық дінді қабылдағаннан кейін түркі руникалық жазуы грек хаткерлігінің ықпалын өзінің басынан өткерді. Онда көптеген грек қаріптері пайда болды, бірақ көптеген түркілік негізді де сақтай алды. Осы негіздемелерге сүйене отырып О.Сүлейменов кириллица – біздің түркі-славян мұрамыз және біз оны жоғалтпауымыз керек деп тұжырымдайды. Оның ақырғы қорытындысы қазақстандықтарға кириллицадан бас тарту тиімді емес дегенді білдіреді².

Әбіш Кекілбаев өзіне кириллица мен латиницаның екеуі де бірдей жақын екенін тұжырымдаған еді. Екі жазу да грек әліпбиінің негізінде пайда болды. Жазушының пайымдауларында, кириллица лингвистикалық құндылығы бойынша латиницадан әлде қайда артығырақ. Бірақ латын графикасы күн тәтібінде тұрса, онда латынға көшу керек. Бәрібір ақпараттық технологияның дамуы соған алып келетін болғандықтан латынға өтуге менде қарсылық жоқ деп тұжырымдаған еді Ә. Кекілбаев. Тек жастар Ғаламтормен және басқа да ақпарат технологиясымен айналысуға қызығудың салдарынан аға ұрпақтың ауыр еңбегімен қалыптасқан мұраны ұмытып кетеді ме деген қаупін білдірді. Бүгінгі таңда біздің ұлттық қалыптасуымыз қалайда тілге әкеліп тіреледі. Сондықтан алдымен тілді жандандыруымыз керек, оны шынайы түрде біздің өмірімізге енгізуіміз керек, содан кейін ғана оған әр түрлі технологияларды қолданып, жаңа әліпбиге көшуге болады деген ойын тұжырымдаған еді Ә. Кекілбаев³.

Қазақ әдебиетшілерінің арасынан барынша ашық және бірізді латиницаға қарсы болғандардың қатарында белгілі қоғам қайраткері Бекболат Тілеухан бар. Оның себебі бұынғыдай анықталған, яғни мәдени мұраны жоғалту қаупі. Алдымен Б. Тілеухан өзін латиницаны қолдаушылардың қатарына қосты. Бірақ

¹ Дулат Исабеков. Оңтүстіктің атына әңгіме айтылса, арқама шаншу қадалғандай болады // Оңтүстік Қазақстан, 27 қаңтар 2007 ж.

² Олжас Сулейменов. Кириллица – это тюрко-славянское наследие // Экспресс-К, № 63 (16449), 8 апреля 2008 г.

³ Әбіш Кекілбаев. Профессор атанғаннан гөрі, қайтадан студент болғаным керім болар еді // Маңғыстау, 22 ақпан 2007 ж.

ойлана келе латын графикасы халықты рухани мұрасынан айыруы мүмкін, бүгінгі ұрпақ пен келесі ұрпақтың өзара байланысы үзіліп кетуі де мүмкін деген қорытындыға келеді. Оның пайымдауында, біз сумен бірге баланы да төгіп тастамаймыз ба деген қауіп білінді¹.

Латынға көшу мәселесі, біз байқағанымыздай, қазақ халқының мүддесін қорғап, оның ұлттық бірегейлігін нығайтуды қолдап жүрген қазақтың зияткерлік элитасының пікірлерін екі негізгі топқа бөлді. Бір жағынан, латынға көшуді қолдайтындардың пікірі бойынша бұл іс-шара қазақтардың түркілік бағдарын нығайтуды қамтамасыз етеді және соның негізінде олардың ұлттық бірегейлігі нығаяды. Басқа пікірді жақтаушылар латынға өту қазақтардың кирилл графикасы негізінде қалыптастырған мәдени мұрасын жоғалту қаупі бар екенін алға тартады. Дулат Исабековтың сөздері бойынша бұл жоғалту халықтың тарихи жадын жоғалтумен бірдей. Бірақ тарихи жадысыз ұлттың қалыптасуы мүмкін емес. Ұлт тек болашаққа ғана қарамауы керек, ол сонымен қатар өзінің өткеніне қарап, оны білуі де керек. Сондықтан, оның пікірі бойынша, латынға көшу Қазақстанның ұлттық бірегейлігін нығайтудың орнына, біздің ниетімізге қарсы, оны әлсіретуі және халыққа нұқсан келтіруі мүмкін.

Осыған байланысты жақында өткізілген әлеуметтанулық зерттеулердің нәтижелерінің динамикасын 2007 жылы шілде-тамыз айларында ҚР БҒМ Философия және саясаттану институты өткізген әлеуметтанулық зерттеулердің нәтижелерімен салыстыра қарастыру қызықты болып отыр. Әлеуметтанулық сауалнама қазақ әліпбиіне латын графикасын енгізу мүмкіндігін кешенді зерттеулер ауқымында жүргізілді. Анкеталық сауалнама Қазақстанның негізгі аймақтарында, яғни Шығыста, Орталықта, Оңтүстікте, Астана және Алматы қалаларында тұрып жатқан 1200 адамды қамтыды. Әлеуметтанулық сауалнаманың ерекшелігі республиканың қазақ тұрғындарын ғана қамтығанында.

Әлеуметтанулық сауалнаманың басты нәтижесі қазақ тілінің латын графикасына көшуі идеясын он жыл бұрын Қазақстанның түбегейлі тұрғындарының 41% өкілі, яғни азшылығы қолдады. Сұрау жүргізілген қазақтардың көпшілігі, яғни 59% қазақ жазуының латын графикасына көшуін қажет емес деп есептеді².

Сауалнаманың алдымен қазақ тілінің латынға көшу идеясымен келіскен респонденттер бөлігінің пікірін қарастырамыз. Олардың басты дәйектемесі латынға көшудің нәтижесінде әлемдік ақпараттық кеңістікке ену болып

¹ Бекболат Тлеухан. Ұлттық мүдде бәрінен биік тұрса деймін! // Қазақстан музейлері, № 3, 2007. С. 30-33.

² Динамика общественного мнения о переходе казахского алфавита на латинскую графику. – Алматы: Институт философии и политологии МОН РК, 2007.

табылады. Осы тұжырыммен келіскендердің үлесі 49% құрады және ол латынға көшудің барлық себептерінің ішіндегі ең үлкен көрсеткіші болып келеді.

Респонденттер үшін латынға көшудің себептерінің ішіндегі маңыздылығы бойынша келесісі қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі мәртебесін нығайту болып табылады. Осы респонденттердің үлесі 36% құрады. Тұрғындардың бұл бөлігі егер қазақ тілінің жазуы латын графикасында болатын болса, онда оның мемлекеттік тіл ретіндегі бүгінгі күнгі ахуалмен салыстырғандағы жағдайын күшейтеді.

Латынға көшу үшін уақыт келді дегендер қатарына саны бойынша үшінші болып келген сұралғандар тобы жатты. Олардың үлесі 31% құрады.

Түркі бірегейлігін нығайтуға байланысты Қазақстанның ұлттық бірегейлігіне қатысты латынға өтуге бағытталған басқа дәйектерді алатын болсақ, онда тұрғындар арасында олар азырақ қолдау тапты. Осындай қолдаудың деңгейі 30%. Атап айтқанда, «Латынға көшу Қазақстанның егемендігін нығайтады» дәйегін қолдау деңгейі 29%. құрады. Түркі халықтарымен достық қатынастарды нығайту дәйегінің деңгейі 26% құрады. Ақырында, 10 жыл бұрын қазақ халқының ұлттық бірегейлігін нығайту дәйегі 24% құрап, ең аз қолдау тапты. Қазақ тілінің латын графикасына көшуі идеясымен келіспейтін респонденттерден алынған сауалнама нәтижелерінің үлкен бір бөлігі біршама қызығушылық тудырады. Олардың латынға қарсы басты дәйегі адамдардың аға және орта буыны жаңа әліпбиде оқи және жаза алмайды. Респонденттердің бұл бөлігінің үлесі сауалнамаға жауап берушілердің барлығының жиынтығының 47% құрады. Оған өте жақын және жоғарғы деңгейде көрініс берген латынға қарсылар, яғни ауысуға уақыттың әлі келмегенін атап өткендер 46% құрады. Кирилл графикасында жасалған қазақ әдебиетінің көптеген шығармалары жас ұрпаққа қолжетімсіз болады деген латынға қарсы дәйек тұрғындар арасында кең таралмағаны байқалды.

Осы дәйекпен келіскен респонденттердің үлесі тек 15% құрады. Дәл сондай латынға өтумен, әсіресе, еліміздегі қазақтар мен орыстар арасындағы қатынастарда ұлтаралық сипаттағы қатынастар шиеленіседі дегендердің саны 15% құрады.

Кириллицамен бірге орыс тілі де Қазақстаннан ығыстырылады дейтіндердің саны 16% шамалы артығырақ болды. Сонымен бірге латынға көшумен байланысты Қазақстан мен Ресейдің өзарақатынастары мәселесі тұрғындардың салыстырмалы түрде үлкен бөлігін қобалжытты, атап айтқанда, ол 27% құрады. 2007 жылғы бұл әлеуметтанулық сауалнама Қазақстан тұрғындарының тек қазақ бөлігін қамтығанын еске саламыз.

Қазақстандағы қазақ жазуының латын графикасына көшуінің саяси-әлеуметтік процестерге ықпалын әлеуметтанулық зерттеуді ҚР БҒМ ҒК

Философия, саясаттану және дінтану институты ғалымдары 2013 жылы ары қарай жалғастырды. Бұл зерттеулердің нәтижелері республика тұрғындарының қазақ тілінің латынға көшуіне қайшылықты қатынастарының сақталғанын көрсетті. Алдыңғы зерттеулерден кейінгі кезеңде (2007ж.) қазақ тілінің латынға көшуіне байланысты скептиктер мен қарсы болушылардың үлесі 2013 жылы тіпті аздап өскені байқалды.

Латын графикасына көшу бағдарламасын көпшіліктің қабылдамауының өсуін зерттеушілер мемлекеттік тілді қолдау бойынша бірнеше позициялардың орындалмауымен және қазақстандықтардың мемлекеттік тілді оқытудағы, әсіресе әр түрлі деңгейдегі жалпы және кәсіби оқытулардағы тиімділіктің жоғары болмауымен байланыстырады.

ҚР БҒМ ҒК ФСДИ-нің әлеуметтанулық сауалнамаларының нәтижелері көрсеткендей 2013 жылы латынға «табанды қарсыластар» мен «біршама қарсыластардың» үлесі жауап бергендердің ішінде 55,2% құрады және ол әліпбиді реформалауды қолдаушылардан (27,4%) практика жүзінде екі есе көп болды. Әр түрлі этникалық топтардың жауаптарының бір-бірінен айырмашылығы шамалы ғана болды.

Бұл әлеуметтанулық сауалнаманың деректеріне сәйкес 2017 жылы қазақ тілінің графикасын реформалауды қолдаушы респонденттердің саны 2013 жылмен салыстырғанда практика жүзінде екі есе көбейді (27,4%-тен 52,2% дейін). Қолдамайтындардың қатары соншама деңгейге дейін төмендеді (55,2%-тен 29,3% дейін).

Сонымен, қазақ жазуының латын графикасы негізіндегі реформалардың қажеттілігіне, өзектілігіне және нақтылығына қатысты қоғамдық пікірдің түбегейлі өзгеруінің үрдісі айқын көрініп тұр. Республиканың басқару органдарының, саясаткерлердің, ғалымдардың, педагогтардың, қоғам қайраткерлерінің міндеті осы үрдісті барынша қолдау мен нығайту болып табылады. Осы маңызды және жауапты саяси-әлеуметтік міндеттерді шешуге ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты ғалымдары өздерінің қомақты үлесін қосуға талпынуда, соның ішіне осы ғылыми-зерттеу жобасының орындалуын да жатқызуға болады.

ТҰРҒЫНДАР АРАСЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТАНУЛЫҚ САУАЛНАМАНЫҢ НӘТИЖЕЛЕРІ

Жүргізілген әлеуметтанулық зерттеудің әдістемесі

Әлеуметтанулық сауалнама ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтымен әзірленген.

Респондентті таңдау Киш кестесінің көмегімен іске асырылды.

Іріктемелі жиынтықты құру елдің құрылымын аймақтық, жыныстық, этностық көрсеткіштер бойынша пропорционалды түрде көрсетіп отырған Қазақстанның 18 жастағы және одан да асқан халқын репрезентациялайтын квотаның негізінде орындалды.

Зерттеу географиясы – облыстар, аудандар, кішігірім қалалар мен ауылдық елді мекендерді ескеретін іріктеме мен 14 облыс, Алматы және Астана қалалары (кесте 1).

Кесте 1

ЖАЛПЫ ЖӘНЕ ІРІКТЕМЕЛІ ЖИЫНТЫҚ ХАЛЫҚ САУАЛНАМАСЫ - 4000 респондент

Облыс	Іріктеме	Қала	Ауыл	18 жастан асқан тұрғында рдың саны	Қала тұрғынд ары	Ауыл тұрғынд ары
Оңтүстік						
1. Алматы	430 (10,8%)	105	325	1303953	319359	984594
2. Жамбыл	233 (5,8%)	98	135	702288	291821	410467
3. Қызылорда	161 (4%)	71	90	477492	208351	269141
4. ОҚО	560 (14%)	261	299	1679597	773256	906341
Солтүстік						
5. Павлодар	157 (3,9%)	103	54	569898	406425	163473

6. Қостанай	224 (5,6%)	119	105	678149	360891	317258
7. СҚО	144 (3,6%)	63	81	435677	191558	244119
Батыс						
8. БҚО	151 (3,8%)	76	75	455859	231422	224437
9. Атырау	127 (3,2%)	60	67	376684	179085	197599
10. Маңғыстау	130 (3,3%)	68	62	382275	194071	188204
11. Ақтөбе	193 (4,8%)	123	70	578261	365209	213052
Шығыс						
12. ШҚО	343 (8,6%)	209	134	1051265	638259	413006
Орталық						
13. Ақмола	180 (4,5%)	85	95	540242	256707	283535
14. Карағанды	336 (8,4%)	268	68	1019606	814545	205061
15. Астана	204 (5,1%)	204	-	611089	611089	-
16. Алматы	427 (10,7%)	427	-	1256850	1256850	-
Жалпы	4000	2340	1660	12119185	7098898	5020287

Нәтижелерді техникалық тұрғыдан өңдеуді қамтамасыз ету. Әлеуметтанулық сауалнама мәліметтерінің бірөлшемді және екіөлшемді кестелерінің нәтижелері SPSS (22 нұсқа) мәліметтерін өңдеуге арналған арнайы бағдарламада өңделген.

Сауалнама жүргізілген аумақты бақылау, тазалау, өңдеу, мәліметтерді енгізу. Сауалнама жүргізілген соң аймақтарда интервьюерлердің жұмысын тексеруді білдіретін аумақ бақылауы іске асырылады. Әрбір интервьюердің кездейсоқ іріктелген сауалнамаларының 20% тексерілді. Тексеру тікелей бақылау мен телефон арқылы қайталанбалы интервью жүргізу түрінде іске асырылды.

Тұрғындар арасындағы анкеталық сауалнама респонденттерінің әлеуметтік-демографиялық сипаттамасы.

Сауалнамаға қатысқан респонденттердің арасында 52,8% – әйелдер, 47,2% – ерлер.

Сауалнамаға қатысқан респонденттер жас мөлшері бойынша ширек бөлігі (25,3%) – 18-ден 29 жасқа дейінгілер, 31,8% – 30-дан 40 жасқа дейін, 19,6% – 41-ден 50 жасқа дейін, 14,4% – 51-ден 60 жасқа дейін. 8,9% респонденттер 60 жастан жоғары.

РЕСПОНДЕНТТЕРДІҢ БІЛІМІ

	Саны	Пайызы
Толық емес орта	51	1,2
Орта	621	15,5
Арнайы орта	1 726	43,2
Аяқталмаған жоғары	336	8,4
Жоғары	1 256	31,4
Жауап жоқ	10	0,3

РЕСПОНДЕНТТЕРДІҢ ҰЛТЫ

Ұлты	Саны	Пайызы	Ұлты	Саны	Пайызы
Қазақ	2728	68,2	Армян	3	0,1
Орыс	939	23,3	Шешен	2	0,1
Өзбек	88	2,2	Поляк	3	0,1
Ұйғыр	51	1,3	Қырғыз	2	0,1
Татар	49	1,2	Мордвин	2	0,1
Украин	28	0,7	Ингуш	2	0,1

Дүнген	25	0,6	Башқұрт	1	-
Түрік	17	0,4	Лезгин	1	-
Күрд	14	0,4	Шешен	1	-
Неміс	12	0,3	Грек	1	-
Әзірбайжан	13	0,3	Қытай	1	-
Кәріс	10	0,3	Молдаван	1	-
Белорус	6	0,2			

Респонденттердің көпшілігі үшін ана тілі қазақ тілі болып табылады, сұралғандардың төрттен бір бөлігі үшін ана тілі – орыс тілі. Этностық жағынан мемлекеттік тілді ең аз меңгерген орыс этносының өкілдері («мүлдем меңгермегенмін», «меңгермегенмін, бірақ кейбір сөздерді түсінемін», «жауап беруге қиналамын» жауаптарының жиынтығы – 60,1%).

МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДІ ҚАНШАЛЫҚТЫ ЕРКІН МЕҢГЕРГЕНСІЗ?

Нұсқалары	Қазақ	Орыс	Басқа этностар
Мүлдем білмеймін	1,8	26,1	11,1
Меңгермегенмін, бірақ кейбір сөздерді түсінемін	1,5	31,6	14,1
Түсінемін, бірақ сөйлесе алмаймын	2,1	18,1	8,4
Түсінемін және сөйлесе аламын	3,7	5,6	21,6
Еркін сөйлеймін, оқимын, бірақ жазбаймын	10,2	3,5	8,1

Еркін сөйлеймін, оқимын, жазамын	59,8	9,2	27,9
Еркін меңгергенмін, соның ішінде кәсіби лексиканы да	18,5	3,4	4,2
Жауап беруге қиналамын	2,5	2,4	4,5

Респонденттердің арасында жиірек пайдаланатын тілі қазақ және орыс тілдері болып табылады. Сұралғандардың үштен бірінен көбі осы екі тілді меңгергендерін айтты, төрттен бірі тек қазақ тілін, шамамен осыншасы тек орыс тілін меңгерген. Үш тілді респонденттердің мардымсыз бөлігі меңгерген.

СІЗ ЖИІРЕК ҚОЛДАНАТЫН ТІЛ/ТІЛДЕР:

Жауаптар нұсқалары	Саны	Пайызы
Қазақ	1 083	27,1
Қазақ және орыс	1 514	37,7
Қазақ, орыс, шет тілі	95	2,4
Орыс	1 182	29,6
Өзбек	66	1,7
Түрік	8	0,2
Ұйғыр	47	1,2
Әзірбайжан	5	0,1

Респонденттердің көбісі ислам дінін ұстанады, сұралғандардың төрттен бірі православие дініндегілер.

ДІНИ СЕНІМІ:

	Саны	Пайызы
Ислам	2 940	73,5

Православие	946	23,7
басқа жауаптар (респонденттердің сөзінен жазылған)		
Католицизм	8	0,2
Христиан	7	0,2
Баптизм	1	-
Лютеран	1	-
Протестантизм	1	-
Атеист	96	2,4

ЖҰМЫСПЕН ҚАМТЫЛУ:

	Саны	Пайызы
Жалдамалы жұмыскер	2 168	54,2
Жұмыс беруші	156	3,9
Жеке өзін-өзі жұмыспен қамтушы	348	8,7
Жеке қосалқы шаруашылығы бар өзін-өзі жұмыспен қамтушы	75	1,9
Студент	256	6,4
Зейнеткер	428	10,7
Жұмыссыз	455	11,4
Үй шаруасындағы әйел, ана болуға байланысты демалыста	114	2,8

Респонденттердің көпшілігі (67,4%) жеке секторда жұмыс істейді, 28,3% – мемлекеттік секторда, 4,3% экономиканың үкіметтік емес секторында.

СІЗДІҢ ОТБАСЫ МҮШЕЛЕРІНІҢ БІРЕУІНІҢ АЙЛЫҚ ТАБЫСЫНЫҢ СОМАСЫ

Жауаптар нұсқалары	Саны	Пайызы
10000 теңге және төмен	230	5,8
11000-20000 теңге	493	12,3
21000-30000 теңге	885	22,1
31000-50000 теңге	855	21,4
51000 теңге және жоғары	1 311	32,8
Жауап жоқ	226	5,6

Сапалық әлеуметтанулық зерттеулер *фокус-топтық* және сарапшылармен *терең интервью* әдістері арқылы жүргізілді.

Астана, Қызылорда, Павлодар, Тараз қалаларында, Солтүстік Қазақстан және Алматы облыстарында алты гетерогендік фокус-топтар гендерлік, жастық және кәсіби құрам бойынша жүргізілді. Топтарды қалыптастырудағы *басты критерийлер*: этносқа жатқызылуы, тұрғылықты жері, тілдерді білуі болды.

ФОКУС-ТОПТАРДЫҢ СИПАТТАМАСЫ

Топ	Топтардың сипаттамасы		Жүргізілген орны	Жүргізу тілі
1 топ	Қазақтілді қазақтар	Қалалық респонденттер	Қызылорда қ.	Қазақша
2 топ	Орыстілді қазақтар	Қалалық респонденттер	Павлодар қ.	Орысша
3 топ	Қазақтілді қазақтар	Ауылды жердің респонденттері	Алматы облысы, Ескелді ауданы, Қарабұлақ қ.	Қазақша
4 топ	Орыстілді қазақтар	Ауылды жердің	Солтүстік Қазақстан	Орысша

		респондентте рі	облысы, Бескөл ауылы	
5 топ	Орыстар	Қалалық респондентте р	Астана қ.	Орысша
6 топ	Өзге ұлт өкілдері	Қалалық респондентте р	Тараз қ.	Орысша

Сарапшылармен *терең интервью* 2017 жылдың қазан-қараша айларында 13 облыста және Астана, Алматы қалаларында жүргізілді. Сарапшылар ретінде тіл ахуалын бағалауға құзырлы тіл білімі, тіл саясаты салаларының мамандары, филологтар, журналистер, мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдардың қызметкерлері қатысты.

Қазақ тілінде 18 интервью, орыс тілінде 32 интервью өткізілді.

Қазақ әліпбиінің латын графикасына көшуі жайлы тұрғындардың хабардар болуының деңгейі

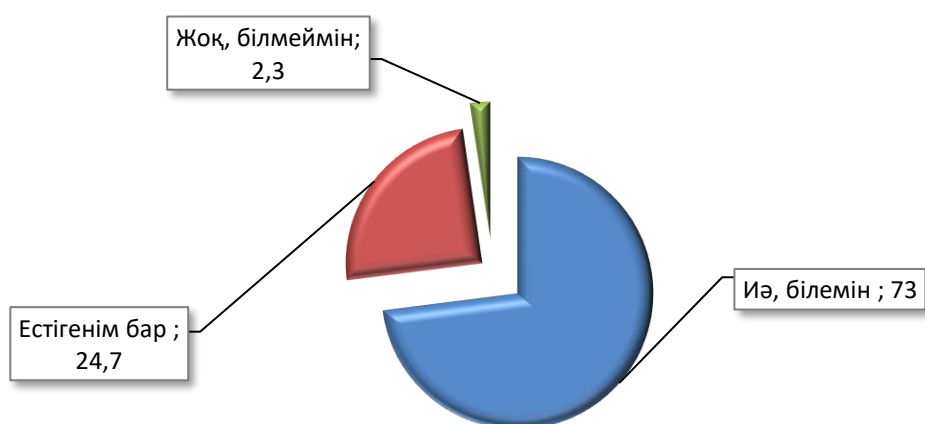
Күллі халықтың өмірлік мүдделерін қозғайтын реформалардың сәттілігі азаматтардың оларды жағымды және жағымсыз қабылдауына, адамның өзі және қоғам үшін сол реформаның қажеттілігі мен уақыт талабына сәйкестігін түсінуіне тікелей байланысты болып келеді. Реформалардың ақпараттық жолдамалануы көптеген коммуникациялық арналар арқылы жүзеге асырылады (конференциялар, дөңгелек үстелдер, халықпен кездесу және т.б.), бірақ ақпаратты жеткізудің ең басты арнасы билік органдарының БАҚ арқылы түсіндірмелік жұмыс жүргізуі болып табылады. Халықтың қазақ тілін латын графикасына көшіру сияқты маңызды оқиға туралы қаншалықты хабардар екенін және коммуникацияның қандай құралдары бұл үрдісте үлкен рөл атқарғанын қарастырып өтейік.

Сауалнама жүргізу барысында халықтың қазақ тілін латын графикасына көшіру туралы ақпараттылығын бағалауға, сонымен қатар ақпарат көздері мен олардың ықпалының дәрежесін анықтауға мүмкіндік беретін сұрақтар қойылды. Сауалнаманың нәтижелері бойынша, латын әліпбиіне өту жобасының ақпараттық жолдамалануы өз мақсатына жете алды деген қорытынды жасауға болады. Респонденттердің басым бөлігі елімізде қазақ әліпбиін латын

графикасына көшіруге қатысты талқылаулар жүріп жатқанын біледі – 73,0%. Респонденттердің шамамен төрттен бір бөлігі бұл жайында шамалы естігендерін айтты (24,7%). Халықтың 2,3% қоғамдағы өзгерістер мен пікірталастар туралы ешнәрсе білмейтін болып шықты (кесте 1).

Диаграмма 1

СІЗ ҚАЗІРГІ КЕЗДЕ ҚАЗАҚСТАНДА ҚАЗАҚ АЛФАВИТІН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШІРУ МӘСЕЛЕСІНІҢ ТАЛҚЫЛАНЫП ЖАТҚАНЫН БІЛЕСІЗ БЕ?

Респонденттер жауаптарының нақтылай қарастыру жағдайында респонденттердің бір бөлігі қазақ тілін латын графикасына көшіру туралы ақпаратпен таныс емес екендігі анықталды: мұндай респонденттердің басым бөлігі *Батыс Қазақстан* (6,6%), *Жамбыл* (4,3%), *Маңғыстау* (3,8%), *Оңтүстік Қазақстан* (3,8%) облыстары тұрғындарының арасында, яғни қазақтілді облыстарда, сонымен қатар Астана қаласында (4,4%) тұрады (кесте 2).

Кесте 2

СІЗ ҚАЗІРГІ КЕЗДЕ ҚАЗАҚСТАНДА ҚАЗАҚ АЛФАВИТІН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШІРУ МӘСЕЛЕСІНІҢ ТАЛҚЫЛАНЫП ЖАТҚАНЫН БІЛЕСІЗ БЕ?

Жауап нұсқалары	Астана	Алматы	Алматы	Ақмола	Ақтөбе	Атырау	ІШҚО	Жамбыл	БҚО	Қарағанды	Қызылорда	Қостанай	Маңғыстау	Павлодар	СҚО	ОҚО
Иә, білемін	65,2	71,2	49,3	72,2	82,9	98,4	66,8	80,3	48,3	68,2	77,6	83,0	64,6	100,0	74,3	85,7
Естігенім бар	30,4	27,4	50,5	26,1	14,5	1,6	32,4	15,5	45,0	31,3	21,1	13,4	31,5	-	22,2	10,5
Жоқ, білмеймін	4,4	1,4	0,2	1,7	2,6	-	0,9	4,3	6,6	0,6	1,2	3,6	3,8	-	3,5	3,8

Көп жағдайда әлеуметтік байланыстарға қосылған белсенді еңбекке қабілетті жастағы респонденттер ең хабардарлы болып келеді. Бұл үрдіс туралы естімегендердің арасында ересек жас тобындағы азаматтардың кейбір бөлігі бар (6,5%) (кесте 3).

Кесте 3

СІЗ ҚАЗІРГІ КЕЗДЕ ҚАЗАҚСТАНДА ҚАЗАҚ АЛФАВИТІН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШІРУ МӘСЕЛЕСІНІҢ ТАЛҚЫЛАНЫП ЖАТҚАНЫН БІЛЕСІЗ БЕ?

Нұсқалар	18-29 жас	30-40 жас	41-50 жас	51-60 жас	60 жастан жоғары
Иә, білемін	75,4	75,0	74,5	68,8	62,7
Естігенім бар	23,3	23,0	23,4	29,0	30,8
Жоқ, білмеймін	1,3	2,0	2,0	2,3	6,5

Жоғарыда атап өткеніміздей, бүгінгі таңда халық үшін ақпараттың басты көзі басылымды және электрондық БАҚ болып табылады. БАҚ қоғам өмірінің барлық саласына жан-жақты бақылау жүргізіп, қоғамға әлемнің ақпараттық келбетін көрсетіп, әлеуметтік маңызды сұрақтар мен мәселелердің кең қатары бойынша түрлі пікірлердің трибунасына айналады. Осылайша БАҚ тікелей

демократияны іске асырудың құралы мен маңызды институты қызметін атқарады. Сонымен қатар ол «үндемейтін көпшіліктің» «өз-өзімен сөйлесетін ұлтқа»¹ айналуы сияқты ерекше феномен қалыптасатын әлеуметтік сұхбаттың бұқаралық кеңістігі болып табылады. Бұл «әңгімелесуде» қоғамның рухани-ізгіліктік атмосферасы құралып, бұқаралық сананың құндылықтық жүйесі қалыптасып, мүдделер қалыптасып, пікірлер алмасып, тұлғалар мен әлеуметтік топтардың билікке деген талаптары мен сұраныстары ұсынылады.

Біздің зерттеуімізде қазақ тілін латын графикасына көшіру үрдісі туралы ақпараттың негізгі көзі телевидение (61,0%), басылымды БАҚ (22,0%) сияқты дәстүрлі құралдар мен Интернет-кеңістік сияқты (41,5%) заманауи қайнар көздер болып табылатыны анықталды. Сонымен қатар, жалпы жиынтықта респонденттердің 39,1% бұл жаңалықты әріптестерінен, көршілерінен, қоғамдық орындарда естігендерін айтты. Ол өз кезегінде субъективті бағалау мен түрлі қауесеттердің таралу қаупін білдіріп отыр (диаграмма 2).

Диаграмма 2

ЕГЕР СІЗ ОСЫ ОҚИҒА ТУРАЛЫ ЕСТІГЕН БОЛСАҢЫЗ, АҚПАРАТТЫ ҚАЙДАН АЛҒАНЫҢЫЗДЫ АЙТЫҢЫЗ?

(бұл сұраққа Қазақстанда қазіргі таңда қазақ әліпбиін латын графикасына көшіру туралы сұрағы талқыланып жатқанын білетін немесе естіген респонденттер ғана жауап береді – 3910 респондент (97,7%))

¹ Деннис Э., Мэррил Дж. Беседы о масс-медиа. – М., 1997. С. 67.

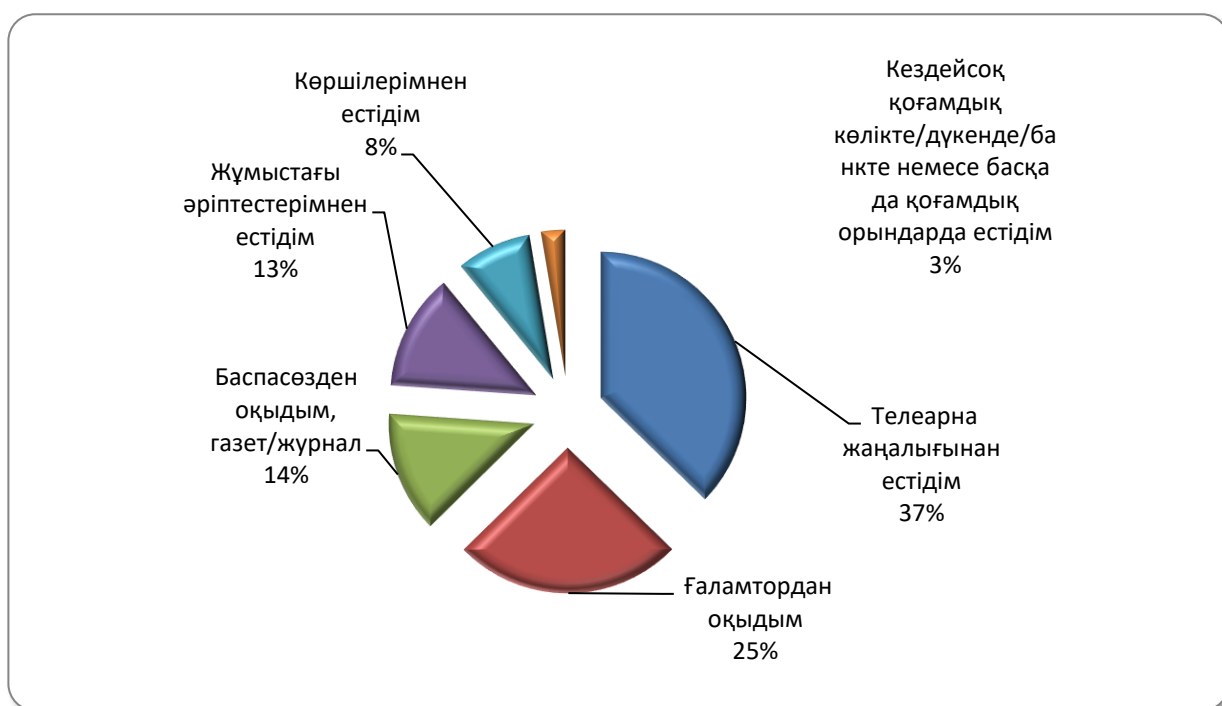

Диаграмма 2-ден байқап отырғанымыздай, ақпараттық кеңістікте үшінші бөлікті телевидение, төртіншісін электронды БАҚ ғасырында басылымды масс-медианы шетке ығыстырған Интернет алып отыр. Басылымды БАҚ респонденттердің ақпараттық кеңістігінде жұмыстағы әріптестер секілді бірдей үлесті көрсетіп отыр.

Аймақтық көрсеткіш бойынша Атырау облысындағы сауалнаманың нәтижелеріне көңіл бөлу қажет. Онда сұралған халықтың басым жартысы латын графикасына ауысу жайлы ақпаратты әріптестерінен (55,9%), көршілерінен (50,4%) естісе, онда 6,3% қоғамдық көлікте естіп қойғанын айтты. (кесте 4).

Кесте 4

ЕГЕР СІЗ ОСЫ ОҚИҒА ТУРАЛЫ ЕСТІГЕН БОЛСАҢЫЗ, АҚПАРАТТЫ ҚАЙДАН АЛҒАНЫҢЫЗДЫ АЙТЫҢЫЗ?

Жауап нұсқалары	Астана	Алматы	Алматы	Ақмола	Ақтөбе	Атырау	ШҚО	Жамбыл	БҚО	Қарағанды	Қызылорда	Қостанай	Маңғыстау	Павлодар	СҚО	ОҚО
Басылымды газеттерден оқыдым	34,9	16,4	6,3	29,4	28,2	15,0	18,5	25,1	24,8	7,5	23,9	21,8	21,6	98,1	32,4	15,6

Интернеттен оқыдым	51,8	58,4	23,1	43,5	38,8	61,4	55,9	39,0	55,3	37,4	47,2	30,1	50,4	98,1	14,4	16,9
Телеарна жаңалықтарынан білдім	52,3	75,8	64,3	39,5	70,2	44,9	69,4	42,6	53,9	33,5	58,5	67,6	88,8	36,9	76,3	73,8
Жұмыстағы әріптестерімнен естідім	37,9	14,3	22,1	19,2	9,6	55,9	28,5	8,5	25,5	35,0	8,8	13,0	38,4	31,8	15,8	8,5
Көршілерден естідім	21,0	5,2	9,6	8,5	3,7	50,4	5,0	7,2	11,3	8,4	10,7	9,3	17,6	31,2	25,9	22,4
Қоғамдық көлікте кездейсоқ естіп қалдым	3,6	5,7	4,4	4,0	-	6,3	0,9	2,7	2,1	2,1	0,6	0,9	2,4	0,0	5,0	13,0
Конференциядан естідім	-	-	-	-	-	-	0,3	-	0,7	-	-	-	-	-	-	-
Туыстардан естідім	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,3	-	-	-	-	0,7	-
Радиодан естідім	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,9	-	-	-	-
Жергілікті атқарушы органдардың өкілдерінен естідім	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,3	-	-	-	-	-	-
Жауап беруге қиналамын	-	0,5	-	0,6	-	-	-	0,4	0,7	-	-	-	-	1,3	-	-

Қазақ тілін латын графикасына көшіру туралы ақпараттан тұратын мақалалардың үндестілігі халықтың бағалауы бойынша көп жағдайда бейтарапты (32,7%) және қалыпты (30,2%) сипатқа иеленіп келеді (диаграмма 3).

АҚПАРАТ ҚАЙНАР КӨЗІНІҢ ОСЫ ОҚИҒАҒА ҚАТЫСТЫ СИПАТЫ ҚАНДАЙ БОЛДЫ?

(реформа туралы естіген немесе білетін респонденттердің жауаптары ғана)

Үшінші диаграммадан көріп отырғанымыздай, сұралғандардың бестен бір бөлігі қазақ тілін латын графикасына ауыстыру үрдісіне қатысты ақпараттың жағымды және жағымсыз жақтары да болғанын айтады. БАҚ-дағы мақалалардың алтыдан бір бөлігі, сонымен қатар таныстар мен әріптестердің пікірлері жағымсыз сипатта болды.

Сонымен, қазақ тілін латын графикасына көшірудің ақпараттық жолдамалануын жалпы қалыпты деп бағалауға болғанымен, әрі қарай жүргізілетін ақпараттық-түсіндірмелік жұмысқа кері әсер ететін қандай да бір кедергілер орын алып отыр (мақалалардың сипаты, ақпарат көздері).

Қазақ әліпбиінің латын графикасына көшуіне тұрғындардың қатынасы

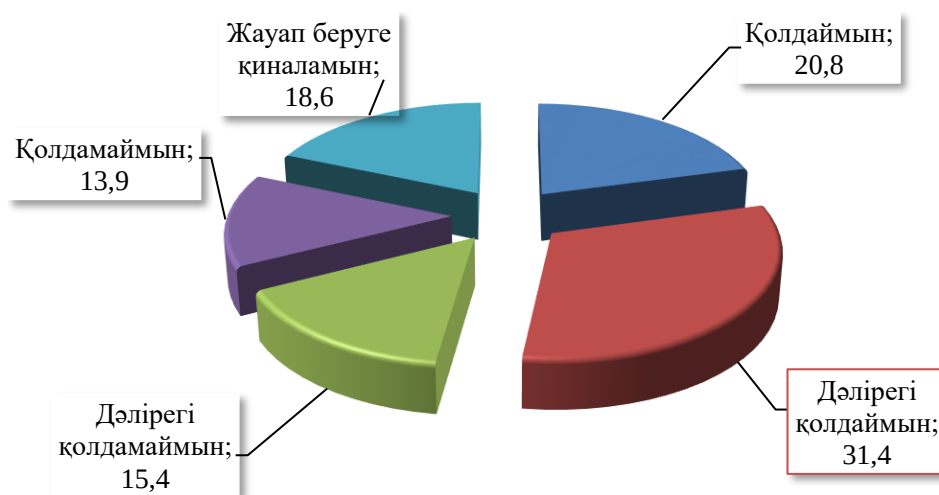
Әлеуметтанулық зерттеу жүргізудің басты мақсаттарының бірі халықтың латын графикасына көшу жағдайына қатысты ұстанымын анықтау болып табылды. Мәселен, сауалнама нәтижелері бойынша сұралған халықтың басым бөлігі бұл реформаны қолдап отыр (52,2%).

Халықтың 29,3% қазақ тілін латын графикасына көшіру шешімін теріс бағалап, жөнді қабылдамады. Бұл жағдайда респонденттердің 18,6% осы сұраққа жауап беруге қиналғандарын атап өту керек. Ол өз кезегінде латын

графикасының мақсаттары мен артықшылықтарына қатысты ақпараттық-түсіндірмелік жұмысты жүргізудің қажеттілігін белгілеп отыр (диаграмма 4).

Диаграмма 4

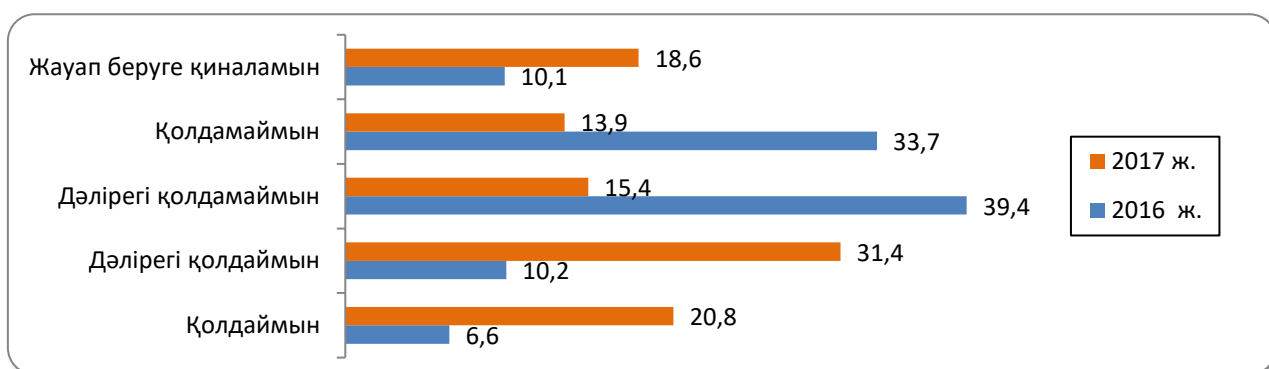
***СІЗ ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІНІҢ КИРИЛДЕН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШІРІЛУІНЕ
ҚАЛАЙ ҚАРАЙСЫЗ?***

Сонымен қатар осы іспетті әдістемемен жасалған 2016 жылғы әлеуметтанулық зерттеулердің нәтижелерімен салыстырғанда халықтың мемлекеттік тілді латын графикасына көшіру шешімін қолдауы өскенін атап өту керек. 2016 жылы тұрғындардың 73,1% латын графикасына көшуді қолдамаса, қазіргі зерттеу нәтижелері мұндай санаттағы респонденттердің саны 29,3% құрайтынын көрсетті. 2016 жылы қолдағандардың үлесі – 16,8%, ал 2017 жылы қолдағандар саны – 52,2% болды (диаграмма 5).

Диаграмма 5

***СІЗ ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІНІҢ КИРИЛДЕН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШІРІЛУІНЕ
ҚАЛАЙ ҚАРАЙСЫЗ?***

Оған қоса, қазақ тілінде еркін сөйлейтін халықтың басым бөлігі тіл графикасының ауысуын қолдап отырғанын атап өту қажет (кесте 5).

Кесте 5

СІЗ ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІНІҢ КИРИЛДЕН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШІРІЛУІНЕ ҚАЛАЙ ҚАРАЙСЫЗ?

(«мемлекеттік тілді игеру» көрсеткіші бойынша)

Жауап нұсқалары	Мүлдем білмеймін	Менгермегенмін, бірақ кейбір сөздерді	Түсінемін, бірақ сөйлесе алмаймын	Түсінемін, сөйлесе аламын	Еркін сөйлеймін, оқимын, бірақ	Еркін оқимын, жазамын, оқимын	Еркін менгергенмін, кәсіби лексиканы білемін (ақпараттық, ғылыми-техникалық,	Жауап беруге қиналамын
Қолдаймын	48,8	35,0	37,5	50,7	36,2	59,2	62,0	44,3
Қолдамаймын	23,6	50,8	35,5	28,9	28,8	26,9	22,9	27,4
Жауап беруге қиналамын	27,6	14,2	27,0	20,4	35,0	13,9	15,1	28,3

Қазақ тілін бірен-саран білетін сұралғандардың жартысынан көбі әліпбидің латын графикасына ауысуын теріс бағалайды (кесте 6).

Кесте 6

МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДІ БІЛУДІҢ ДӘРЕЖЕСІ

Білу дәрежесі	Мүлдем білмеймін	Меңгермегенмін, бірақ кейбір сөздерді түсінемін	Түсінемін, бірақ сөйлесе алмаймын	Түсінемін, сөйлесе аламын	Еркін сөйлеймін, оқимын, бірақ жазбай-мын	Еркін оқимын, жазамын, оқимын	Еркін меңгергенмін, кәсіби лексиканы білемін (ақпараттық, ғылыми-техникалық, әдеби-жауап беруге қиналамын)
Мемлекеттік тілді (абс. саны)	330	386	256	225	337	1810	550
Мемлекеттік тілді (%)	8,3	9,7	6,4	5,6	8,4	45,3	13,8

Латын әліпбиіне көшуді құптамайтын және жауап беруге қиналған респонденттердің жауабын талдау барысында олардың арасында жақсы бағалайтындарға қарағанда (0,5%) әліпбидің ауысуы туралы ақпаратпен таныс еместердің саны басым екені анықталды (3,3% және 5,7% сәйкесінше) (кесте 7).

Кесте 7

СІЗ ҚАЗІРГІ КЕЗДЕ ҚАЗАҚСТАНДА ҚАЗАҚ АЛФАВИТІН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШІРУ МӘСЕЛЕСІНІҢ ТАЛҚЫЛАНЫП ЖАТҚАНЫН БІЛЕСІЗ БЕ?

<i>Нұсқалар</i>	<i>Қолдаймын</i>	<i>Қолдамаймын</i>	<i>Жауап беруге қиналамын</i>
Иә, білемін	73,0	77,7	65,7
Естігенім бар	26,5	19,1	28,7

Жоқ, білмеймін	0,5	3,3	5,7

Оған қоса, бұл жаңашылдықты құптамайтын респонденттер көп жағдайда бейтарап (34,7%) немесе теріс сипаттағы (25,4%) ақпаратқа иеленіп отыр, ол өз кезегінде олардың қазақ тілін латын графикасына көшіру қатынасына және оны қолдау дәрежесіне әсер етіп отыр. Сонымен қатар латын графикасына қатынасын білдіруге қиналғандар бейтарапты (34,7%) және көпмағыналы сипаттағы ақпаратты оқығанын атап өту керек (28,5%). Осы орайда мақалалардың осындай мазмұндылығы респонденттердің пікіріне әсер етті деген тұжырым жасауға болады (кесте 8).

Кесте 8

**АҚПАРАТ ҚАЙНАР КӨЗІНІҢ ОСЫ ОҚИҒАҒА ҚАТЫСТЫ СИПАТЫ
ҚАНДАЙ БОЛДЫ?**

Нұсқалары	Қолдаймын	Қолдамаймын	Жауап беруге қиналамын
Жағымды	43,5	10,3	22,7
Жағымсыз	10,0	25,4	10,0
Бейтарап	30,9	34,7	34,7
Біржақты емес, жағымды, жағымсыз жақтары да қарастырылды	13,4	21,5	28,5
Ақпарат қайнар көзінің осы оқиғаға қатысты сипаты қандай болғанын түсінбедім	2,0	8,0	3,4
Жауап беруге қиналамын	0,2	0,3	0,7

Павлодар (65,6%), Қарағанды (53,6%), Ақтөбе (47,7%) облыстарының тұрғындары қазақ тілін латын графикасына көшіру бастамасын аз деңгейде қолдап отыр. Ақмола облысы (50,6%) мен Жамбыл облысының 45,1% аталмыш өзгеріске қатынасын білдіруге жауап беруге қиналды. Ал Алматы облысының тұрғындары (87,4%) қазақ тілін латын әліпбиіне көшіруді барынша қолдап отыр (кесте 9).

Кесте 9

**СІЗ ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІНІҢ КИРИЛДЕН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШІРІЛУІНЕ
ҚАЛАЙ ҚАРАЙСЫЗ?**

<i>Жауап нұсқалары</i>	Астана	Алматы	Алматы	Ақмола	Ақтөбе	Атырау	ШҚО	Жамбыл	БҚО	Қарағанды	Қызылорда	Қостанай	Маңғыстау	Павлодар	СҚО	ОҚО
Қолдаймын	50,0	48,7	87,4	17,8	42,5	52,8	58,3	45,5	52,3	32,4	57,8	54,9	40,0	29,9	58,3	58,6
Қолдамаймын	21,6	37,2	1,9	31,7	47,7	46,5	15,5	9,4	25,8	53,6	27,3	30,4	38,5	65,6	22,2	28,4
Жауап беруге қиналамын	28,4	14,1	10,7	50,6	9,8	0,8	26,2	45,1	21,9	14,0	14,9	14,7	21,5	4,5	19,4	13,0

Жас көрсеткіштері бойынша 30-40 жастағы (51,3%), 51-60 жастағы (48,8%), сонымен қатар 60 жастан асқан (52,8%) респонденттердің басым бөлігі қазақ тілін латын әліпбиіне көшіру туралы жаңалыққа оңды қарайтыны анықталды (кесте 10).

Кесте 10

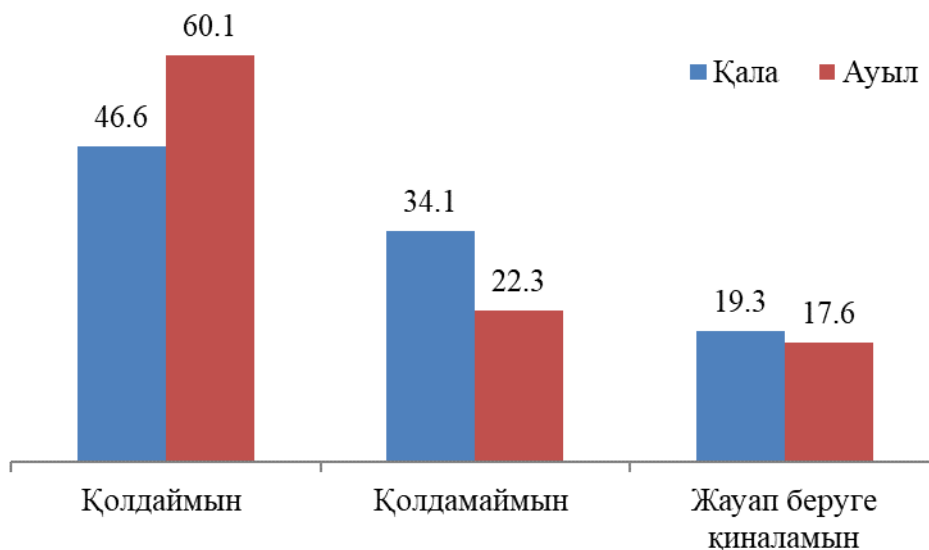
СІЗ ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІНІҢ КИРИЛДЕН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШІРІЛУІНЕ ҚАЛАЙ ҚАРАЙСЫЗ?

<i>Жауап нұсқалары</i>	18-29	30-40	41-50	51-60	60-тан жоғары
Қолдаймын	55,2	51,3	52,0	48,8	52,8
Қолдамаймын	27,1	30,6	28,2	30,4	30,8
Жауап беруге қиналамын	17,7	18,1	19,9	20,8	16,4

Қала және ауыл тұрғындарының арасында бұл реформаны бағалаудың айқын айырмашылығы көрінді: қала тұрғындары ауыл тұрғындарына қарағанда (22,3%) бұл өзгерісті жоғары дәрежеде теріс қабылдайды (34,1%) (диаграмма 6).

Диаграмма 6

**СІЗ ҚАЗАҚ ӘЛПБИІНІҢ КИРИЛДЕН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШІРІЛУІНЕ
ҚАЛАЙ ҚАРАЙСЫЗ?**

Қазақ тілін латын графикасына ауыстыруға қатысты теріс қатынас негізінде орыстілді ортада қалыптасқанын атап өту қажет. Мәселен, Қазақстанда тұрып жатқан орыстардың 37,4%, православие өкілдерінің 38,6% өздерінің теріс қатынасын білдіру арқылы қазақ тілінің латын графикасына өтуі кириллица мен орыс тілінің ұмытылуына әкеліп соқтырады деген қорқыныштарын көрсетті.

Басқа этностардың бұл реформаға қатысты қатынасы орыстар мен қазақтардың арасындағы аралықтық орынды алып отыр (кесте 11).

Кесте 11

**СІЗ ҚАЗАҚ ӘЛПБИІНІҢ КИРИЛДЕН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШІРІЛУІНЕ
ҚАЛАЙ ҚАРАЙСЫЗ?**

<i>Жауап нұсқалары</i>	(«этнос» көрсеткіші бойынша)			(«дін ағымы» бойынша)	
	<i>Қазақ</i>	<i>Орыс</i>	<i>Басқа ұлттар</i>	<i>Ислам</i>	<i>Православие</i>
Қолдаймын	55,7	41,4	53,8	55,9	40,5

Қолдамаймын	26,3	37,4	30,3	26,4	38,6
Жауап беруге қиналамын	18,0	21,2	15,9	17,7	20,9

Әлеуметтанулық зерттеу реформаны қолдайтындардың арасында орыс тілді ортаға қарағанда қазақтілді азаматтар басым екенін (15%-ға артық), ал реформаны құптамайтындардың арасында үштілді азаматтар (38,9%) мен елдің орыс тілді тұрғындары (36,8%) басым екенін көрсете білді (кесте12).

Кесте 12

***СІЗ ҚАЗАҚ ӘЛПБИІНІҢ КИРИЛДЕН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШІРІЛУІНЕ
ҚАЛАЙ ҚАРАЙСЫЗ?***

(«тілдерді меңгеру» көрсеткіші бойынша)

<i>Жауап нұсқалары</i>	Қазақ	Қазақ және орыс	Қазақ, орыс және шет тілі	Орыс	Басқа
Қолдаймын	57,2	55,8	43,2	42,2	66,7
Қолдамаймын	26,1	25,4	38,9	36,8	23,0
Жауап беруге қиналамын	16,7	18,8	17,9	21,0	10,3

Халықтың жоғары табысты топтарының материалды жағдайы мен олардың реформаны қолдау деңгейі өзара үйлеседі: топтың табысы жоғары болған сайын ол реформаны көбірек қолдайды. Реформаға қарсылардың ішінде әл-ауқатты респонденттердің үлесі аз (кесте 13). Мүмкін, мұндай тәуелділік халықтың төмен тұрмысты қатары қазақ тілін латын графикасына көшіруге қатысты шығындарды өздерінің кішігірім бюджетінің шығындары ретінде қарастыратын шығар.

Кесте 13

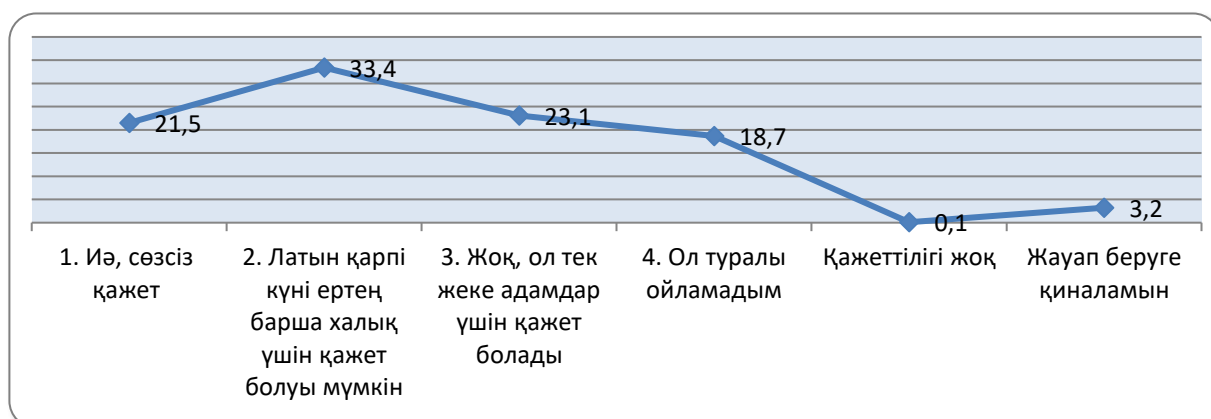
**СІЗ ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІНІҢ КИРИЛДЕН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШІРІЛУІНЕ
ҚАЛАЙ ҚАРАЙСЫЗ?**

Жауап нұсқалары	10000 теңге және төмен	11000- 20000 теңге	21000- 30000 теңге	31000- 50000 теңге	51000 теңге және жоғары	Жауап жоқ
Қолдаймын	41,7	43,2	46,6	48,8	66,1	37,2
Қолдамаймын	33,5	26,2	32,3	34,5	21,4	44,7
Жауап беруге қиналамын	24,8	30,6	21,1	16,7	12,5	18,1

Сонымен қатар сұралған халықтың жартысынан көбісі латын әліпбиінің қазақстандықтардың болашақ ұрпақтарына қажет болатынын ескереді. Шамамен әрбір төртінші респондент халықтың тек бір бөлігі ғана латын әліпбиін қолдануға қажеттілік танытанын атап өтті, ал әрбір бесінші респондент бұл сұраққа ойланып көрмепті (диаграмма 7).

Диаграмма 7

**СІЗ ҚАЛАЙ ОЙЛАЙСЫЗ, БОЛАШАҚ ҰРПАҚ ҮШІН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ
КӨШУ ҚАЖЕТ ПЕ?**

Осы орайда да *Павлодар* (52,9%) және *Қарағанды* (44,0%) облыстарының тұрғындары болашақта латын әліпбиі тек жеке адамдарға ғана қажетті болады,

ал болашақ ұрпақтарға латын әліпбиі керек болады дегендерге ол тіпті қажет болмауы мүмкін деп ойлайды (кесте 14).

Кесте 14

**СІЗ ҚАЛАЙ ОЙЛАЙСЫЗ, БОЛАШАҚ ҰРПАҚ ҮШІН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ
КӨШУ ҚАЖЕТ ПЕ?**

<i>Жауап нұсқалары</i>	Астана	Алматы	Алматы	Ақмола	Ақтөбе	Атырау	ШҚО	Жамбыл	БҚО	Қарағанды	Қызылорда	Қостанай	Маңғыстау	Павлодар	СҚО	ОҚО
Иә, сөзсіз қажет	19,6	33,3	8,1	28,3	20,7	26,8	27,1	28,3	19,9	6,0	31,7	33,5	16,9	0,0	33,3	20,4
Латын қарпі күні ертең барша халық үшін қажет болуы мүмкін	45,6	29,7	42,3	16,1	26,9	39,4	31,8	36,1	25,8	30,7	34,8	22,3	23,1	42,7	29,2	39,5
Жоқ, ол тек жеке адамдар үшін қажет болады	12,7	11,7	39,1	18,9	21,8	26,0	8,2	13,3	24,5	44,0	11,2	16,5	13,8	52,9	25,0	24,1
Ол туралы ойламадым	20,6	23,2	9,3	31,7	24,4	7,9	28,6	15,0	29,1	17,9	14,9	26,3	36,2	-	7,6	13,2
Қажеттілігі жоқ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,4	-	-	1,4	-

Жауап беруге қиналамын	1,5	2,1	1,2	5,0	6,2	-	4,4	7,3	0,7	1,5	7,5	0,9	10,0	4,5	3,5	2,9

Латын графикасын қолдамайтындардың басым бөлігі жаңа әліпбидің болашақта тек белгілі бір азаматтарға ғана керек болатындығын (40,2%), немесе бұл сұрақ туралы ойланбағандарын айтқанын атап өту керек (30,7%).

Респонденттердің 29,6% өздерінің реформаға қатысты қатынасын анықтауға қиналғанын білдіріп, болашақ ұрпақтары үшін латын әліпбиінің қажеттілігі жөнінде ойланбағандарын айтты (кесте 15).

Кесте 15

***СІЗ ҚАЛАЙ ОЙЛАЙСЫЗ, БОЛАШАҚ ҰРПАҚ ҮШІН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ
КӨШУ ҚАЖЕТ ПЕ?***

Нұсқалары	<i>Қолдаймын</i>	<i>Қолдамаймын</i>	<i>Жауап беруге қиналамын</i>
Иә, сөзсіз қажет	31,5	6,8	16,6
Латын қарпі күні ертең барша халық үшін қажет болуы мүмкін	44,5	18,6	25,3
Жоқ, ол тек жеке адамдар үшін қажет болады	15,1	40,2	18,7
Ол туралы ойламадым	8,0	30,7	29,6
Қажеттілігі жоқ	0,0	0,3	0,0
Жауап беруге қиналамын	0,9	3,4	9,8

Латын әліпбиіне көшу реформасын жағымды қабылдау және бағалау ең біріншіден, латын әліпбиінің Қазақстан халқына өзге елдермен тиімділік тұрғысынан байланыстарды күшейтіп, коммуникацияларды жеңілдетуге мүмкіндік береді деген идея негізінде қалыптасады. Мәселен, сұралған

респонденттердің жартысы реформаны қолдай отырып, латын әліпбиінің жалпы әлемді танудың көкжиегін кеңейтуге мүмкіндік береді деп ойлайды. Халықтың үштен бір бөлігі өзге елдердің адамдарымен қарым-қатынас орнатуға, елдер аралауға, шетелдік БАҚ оқуға, Интернетте ақпарат іздеуге ыңғайлы болады деген пікірді ұстанып отыр. Оған қоса, сұралғандардың бестен бір бөлігі латын әліпбиінің ағылшын тілін игеруге жағымды ықпалын тигізеді деп ойлайды (кесте 16).

Кесте 16

СІЗ ҚАЗАҚ АЛФАВИТІНІҢ КИРИЛДЕН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШІРУІН ҚОЛДАЙТЫН БОЛСАҢЫЗ, БАСТЫ СЕБЕПТЕРІН АТАҢЫЗ (қазақ тілін латын қарпіне ауыстыруды қолдайтын респонденттер ғана жауап берді)(жауаптың бірнеше нұсқасы ғана мүмкін)

Жауаптар нұсқалары	Саны	Пайыз
Латын қарпі кең таралған, сондықтан әлемді тану кеңістігі кеңейеді	1 057	50,6
Басқа елдің адамдарымен араласу оңайға түседі	780	37,4
Латын қарпін меңгеру арқасында әлемде саяхаттау ыңғайлы болады	713	34,1
Шетел БАҚ оқу, ғаламтордан қажетті ақпаратты табу, халықаралық ақпараттық кеңістікке қосылу оңай болады	654	31,3
Ағылшын тілін меңгеру жеңілдейді	424	20,3
Латын қарпіне көшкен түркі елдерімен тіл табысуға қол жетеді	279	13,4
Жауап беруге қиналамын	35	1,7

Респонденттердің қазақ әліпбиін латын графикасына көшіру реформасын теріс қабылдауының себептері ретінде келесі жайттар бірдей дәрежеде белгіленді:

– Латын графикасына көшу үшін қажетті инфрақұрылымның болмауы, оның білім сапасына әсер етуі (50,6%);

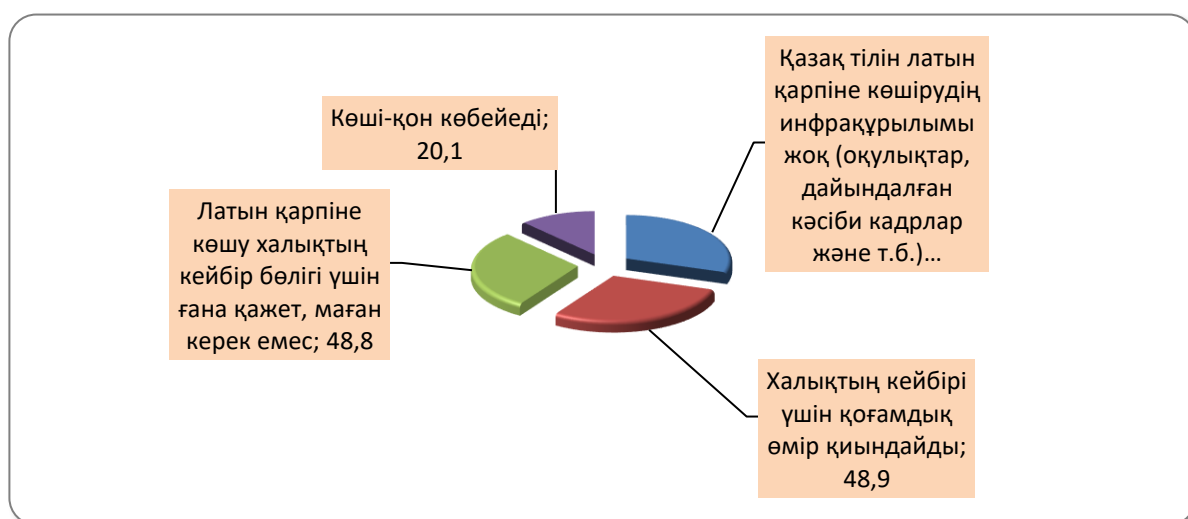
– Халықтың кейбір бөлігі үшін қоғамдық өмірдің қиындауы (48,9%).

Сұралғандардың бестен бір бөлігі (20,1%) бұл реформаны теріс қабылдаудың себебі ретінде миграцияның ұлғаю ықтималдылығын келтірді (диаграмма 8).

Диаграмма 8

СІЗ ҚАЗАҚ АЛФАВИТІНІҢ КИРИЛДЕН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШІРІЛУІН ҚОЛДАМАЙТЫН БОЛСАҢЫЗ, БАСТЫ СЕБЕПТЕРІН АТАҢЫЗ (қазақ тілін латын қарпіне ауыстыруды қолдамайтын респонденттер ғана жауап берді)

(жауаптың бірнеше нұсқасы ғана мүмкін)

Жаңа әліпбиді белсенді қолданатын халық топтарының бірі жастар болып табылады. Бүгінгі таңда жастар күнделікті латын графикасын виртуалды кеңістікте түрлі гаджеттер арқылы белсенді қолданып келеді. Осы орайда мамандар жастардың әлеуметтік желілерге деген психологиялық тәуелділігін айтып отыр.

Осыған қатысты респонденттерге жастардың латын әліпбиіне көшу реформасын қалайша қабылдайтыны туралы сұрақ қойылды. Жалпы алғанда, сұралғандардың басым бөлігі қазақстандық жастардың реформаны жақсы қабылдайтындарын айтты. Өйткені, біріншіден, жастар латын әліпбиін қолданудан тәжірибе жинақтап қалған, екіншіден, латын әліпбиіне көшу

олардың әлемдік тілдерді игеріп, ақпаратқа деген қолжетімділігін кеңейтуге мүмкіндік береді. Сұралғандардың бестен бір бөлігі жастарға жалпы қазақ тілінің қай графикада қолданылуы бәрібір екендігін, және де олардың бұл жаңашылдықты бейтарап қабылдайтындарын айтты.

Жастар бұл жаңашылдықты теріс қабылдайды деп жауап берген респонденттер мұндай әрекеттің себептері жаңа графикада ақпаратты игерудің қиыншылықтары мен өткеннің мәдени мұрасы бола алады деп ойлайды (кесте 17).

Кесте 17

***СІЗДІҢ КӨЗҚАРАСЫҢЫЗ БОЙЫНША ҚАЗАҚ АЛФАВИТІНІҢ
КИРИЛДЕН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШУІН ЖАСТАР ҚАЛАЙ
ҚАБЫЛДАЙДЫ?***

Жауаптар нұсқалары	Саны	Пайыз
Жағымды, себебі олар латын қарпін бұрыннан пайдаланады (СМС хабарлама, ғаламтор және т.б)	971	24,3
Бейтарап, жастар үшін қазақ тілінің қандай қаріппен жазылатыны бәрібір	889	22,2
Жағымды, себебі латын қарпі әлем тілдерін жақсы меңгеруге ықпал етеді, жаңа технологиялар туралы ақпарат көздерінің қол жетімді болуын жеңілдетеді.	745	18,6
Жағымсыз, әсіресе жастар (студенттер) жаңа қаріппен ақпарат алуда қиналады	672	16,8
Жағымсыз, жастар жаңа қаріппен мәдени мұра туралы ақпарат алуға қиналады	342	8,6
Жастарға ыңғайлы	15	0,4
Жауап беруге қиналамын	366	9,1

Жалпы	4000	100,0

Облыстық көрсеткіш бойынша жастардың реформаларға қатысты ұстанымын қарастыратын болсақ, онда жағымды және жағымсыз қатынастың арабайланысы бойынша облыстардың үш тобын бөліп көрсетуге болады:

- *Жоғары деңгейдегі қолдау*, бұл жағдайда жағымды қатынас жағымсыздан екі есе немесе одан да артық асып түседі (Астана қ., Алматы қ., Атырау, Қызылорда, Жамбыл, Шығыс Қазақстан, Солтүстік Қазақстан, Қостанай, Оңтүстік Қазақстан, Батыс Қазақстан областары);
- *Құптайтын және құптамайтындардың арасындағы аралық үлкен емес шектеулі қолдау* (Ақтөбе, Ақмола, Маңғыстау облыстары);
- *Төмен деңгейдегі қолдау*, бұл жағдайда реформаға деген жағымсыз қатынас жағымдыдан асып түседі (Қарағанды, Алматы, Павлодар облыстары) (кесте 18).

**СІЗДІҢ КӨЗҚАРАСЫҢЫЗ БОЙЫНША ҚАЗАҚ АЛФАВИТІНІҢ КИРИЛДЕН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШУІН
ЖАСТАР ҚАЛАЙ ҚАБЫЛДАЙДЫ?**

Нұсқалары	<i>Астана</i>	<i>Алматы</i>	<i>Алматы</i>	<i>Ақмола</i>	<i>Ақтөбе</i>	<i>Атырау</i>	<i>ШҚО</i>	<i>Жамбыл</i>	<i>БҚО</i>	<i>Қарағанды</i>	<i>Қызылорда</i>	<i>Қостанай</i>	<i>Маңғыстау</i>	<i>Павлодар</i>	<i>СҚО</i>	<i>ОҚО</i>
Жағымды, себебі латын қарпі әлем тілдерін жақсы меңгеруге ықпал етеді, жаңа технологиялар туралы ақпарат көздерінің қол жетімді болуын жеңілдетеді.	17,6	27,6	0,9	25,6	28,5	8,7	21,0	18,9	21,9	4,5	31,7	34,8	20,8	0,0	28,5	20,4
Жағымды, себебі олар латын қарпін бұрыннан пайдаланады (СМС хабарлама, ғаламтор және т.б)	40,2	27,4	22,6	13,9	14,0	53,5	34,1	32,2	30,5	6,3	27,3	15,6	15,4	1,3	20,1	29,6

Бейтарап, жастар үшін қазақ тілінің қандай қаріппен жазылатыны бәрібір	15,7	9,6	36,5	23,3	13,0	18,9	16,6	11,2	14,6	31,0	11,8	14,7	29,2	63,1	18,1	25,7
Жағымсыз, әсіресе, оқып жатқан жастар қиналатын болады	13,7	19,4	33,7	12,2	23,3	15,0	7,0	15,0	6,0	28,9	3,7	16,5	10,8	20,4	10,4	10,9
Жағымсыз, жастар жаңа қаріппен мәдени мұра туралы ақпарат алуға қиналады	7,4	3,0	1,9	7,8	9,8	3,9	0,6	10,7	14,6	28,6	10,6	7,1	10,0	10,8	16,0	6,6
Жастарға ыңғайлы	-	3,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Жауап беруге қиналамын	5,4	9,4	4,4	17,2	11,4	-	20,7	12,0	12,6	0,9	14,9	11,2	13,8	4,5	6,9	6,8

Жастардың өздері қазақ тілін латын әліпбиіне көшіруді қалай қабылдайды? Жасы 18-29 аралығындағы респонденттердің тең жартысы реформаны қолдап отыр немесе оған бейтараптылықпен қарап отыр (кесте 19).

Кесте 19

***СІЗДІҢ КӨЗҚАРАСЫҢЫЗ БОЙЫНША ҚАЗАҚ АЛФАВИТІНІҢ
КИРИЛДЕН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШУІН ЖАСТАР ҚАЛАЙ
ҚАБЫЛДАЙДЫ?***

Жауап нұсқалары	18-29	30-40	41-50	51-60	60-тан жоғары
Жағымды, себебі латын қарпі әлем тілдерін жақсы меңгеруге ықпал етеді, жаңа технологиялар туралы ақпарат көздерінің қол жетімді болуын жеңілдетеді.	22,3	20,0	16,6	15,6	12,4
Жағымды, себебі олар латын қарпін бұрыннан пайдаланады (СМС хабарлама, ғаламтор және т.б)	26,8	25,6	23,2	20,3	21,5
Бейтарап, жастар үшін қазақ тілінің қандай қаріппен жазылатыны бәрібір	19,0	19,8	25,4	26,4	26,6
Жағымсыз, әсіресе, оқып жатқан жастар қиналатын болады	15,9	17,6	15,8	17,2	18,1
Жағымсыз, жастар жаңа қаріппен мәдени мұра туралы ақпарат алуға қиналады	7,1	8,6	8,5	9,5	11,0
Жастарға ыңғайлы	0,5	0,6	0,1	0,2	0,3
Жауап беруге қиналамын	8,5	7,9	10,4	10,8	10,2

Ұлттық белгілер бойынша респонденттердің пікірлері айтарлықтай ерекшелінеді (кесте 20).

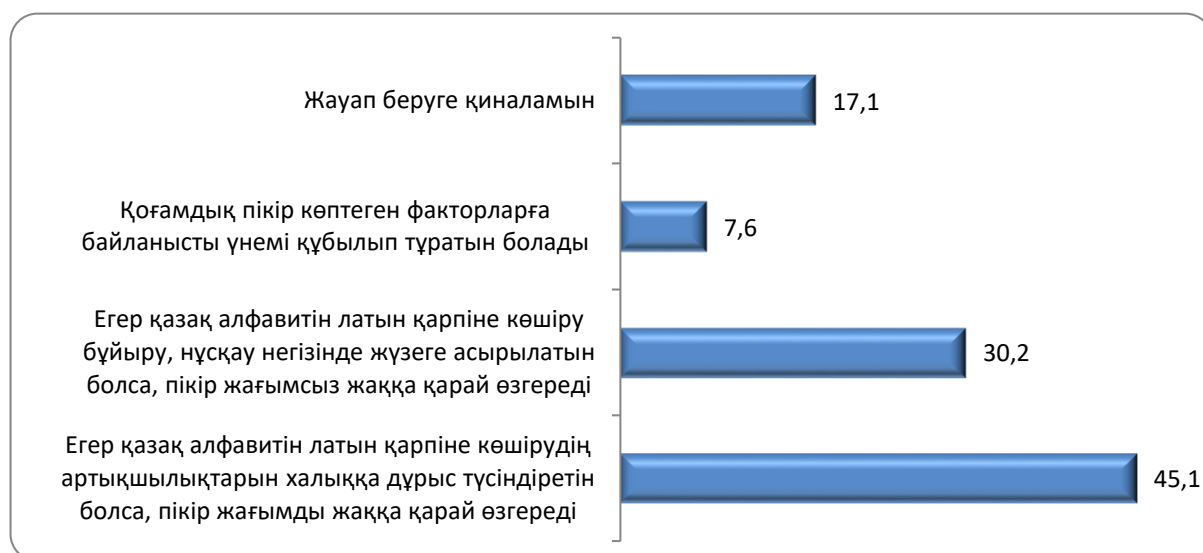
**СІЗДІҢ КӨЗҚАРАСЫҢЫЗ БОЙЫНША ҚАЗАҚ АЛФАВИТІНІҢ
КИРИЛДЕН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШУІН ЖАСТАР ҚАЛАЙ
ҚАБЫЛДАЙДЫ?**

Нұсқалары	Қазақ	Орыс	Басқа ұлттар
Жағымды, себебі латын қарпі әлем тілдерін жақсы меңгеруге ықпал етеді, жаңа технологиялар туралы ақпарат көздерінің қол жетімді болуын жеңілдетеді.	21,6	11,1	15,3
Жағымды, себебі олар латын қарпін бұрыннан пайдаланады (СМС хабарлама, ғаламтор және т.б)	26,2	19,2	23,1
Бейтарап, жастар үшін қазақ тілінің қандай қаріппен жазылатыны бәрібір	20,3	28,1	21,0
Жағымсыз, әсіресе, оқып жатқан жастар қиналатын болады	15,5	18,6	21,9
Жағымсыз, жастар жаңа қаріппен мәдени мұра туралы ақпарат алуға қиналады	7,1	12,4	9,6
Жастарға ыңғайлы	0,5	-	0,6
Жауап беруге қиналамын	8,7	10,6	8,4

20-шы кестеде көрсетілген мәліметтерге қарайтын болсақ, орыстар мен өзге ұлт өкілдерінің үштен бір бөлігі ғана жастарды реформаның жақтастары деп есептесе, қазақтар арасындағы мұндайлардың саны шамамен жартысы. Қазақтарда реформаны қолдайтын жастар қарсылардың қатарынан екі есе артық болса, онда өзге ұлттар мен орыстарда бұл арақатынасты 1:1 деп көрсетуге болады, яғни олар жастардың арасында қолдаушылар мен қарсыластардың үлесі бірдей деп есептейді. Ол өз кезегінде қазақтардың басқа ұлттарға қарағанда реформаны қолдайтындарын білдіреді.

Респонденттер қоғамдық пікірді жағымсыз және жағымды жаққа қарай өзгерте алатын факторларға деген қатынастарын анықтады. Басым көпшіліктің ойынша латын әліпбиінің кириллицада артықшылығын жан-жақты түсіндіру жағдайында қоғамдық пікір жағымдық жаққа қарай өзгереді. Респонденттердің үштен бір бөлігі латын әліпбиін ендірудің директивті әдістері халықтың пікіріне кері әсерін тигізеді деп ойлайды. Респонденттердің алтыдан бір бөлігі осы сұраққа жауап беруге қиналды (диаграмма 9).

**ҚАЗАҚ АЛФАВИТІН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШІРУ КЕЗІНДЕ
ҚОҒАМНЫҢ ЖАҒЫМДЫ НЕМЕСЕ ЖАҒЫМСЫЗ ПІКІР
ҚАЛЫПТАСТЫРУУЫНА ӘСЕР ЕТЕТІН НЕГІЗГІ ФАКТОРЛАР
ҚАНДАЙ?**

Аймақтық көрсеткіш бойынша ҚР-ның басқа облыстармен салыстырғанда Павлодар (87,9%) және Атырау (64,6%) облыстары тұрғындарының жауаптарына қарайтын болсақ, олардың латын әліпбиін ендіруде әкімшіліктік шаралар қолданған жағдайда қоғамдық пікір теріс жаққа қарай өзгереді деген ойын байқауға болады. Оның үстіне Ақмола (13,9%), Оңтүстік Қазақстан (17,5%) және Шығыс Қазақстан (19%) облыстарының тұрғындары халықтың қазақ әліпбиін өзгертуге қатысты жағымсыз ұстанымында әкімшілік шараларды қолдану аса маңызды рөл атқармайтынын атап өтті (кесте 21).

**ҚАЗАҚ АЛФАВИТІН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШІРУ КЕЗІНДЕ
ҚОҒАМНЫҢ ЖАҒЫМДЫ НЕМЕСЕ ЖАҒЫМСЫЗ ПІКІР
ҚАЛЫПТАСТЫРУЫНА ӘСЕР ЕТЕТІН НЕГІЗГІ ФАКТОРЛАР
ҚАНДАЙ?**

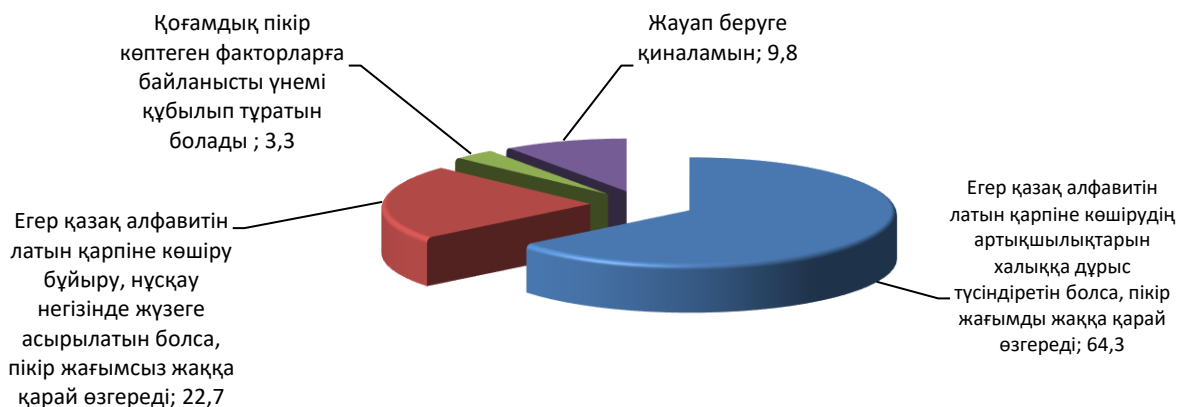
<i>Жауап нұсқалары</i>	<i>Астана</i>	<i>Алматы</i>	<i>Алматы</i>	<i>Ақмола</i>	<i>Ақтөбе</i>	<i>Атырау</i>	<i>ШҚО</i>	<i>Жамбыл</i>	<i>БҚО</i>	<i>Қарағанды</i>	<i>Қызылорда</i>	<i>Қостанай</i>	<i>Маңғыстау</i>	<i>Павлодар</i>	<i>СҚО</i>	<i>ОҚО</i>
Егер қазақ алфавитін латын қарпіне көшірудің артықшылық тарын халыққа дұрыс түсіндіретін болса, пікір жағымды жаққа қарай өзгереді	56 ,4	41 ,7	50 ,9	22 ,8	39 ,9	28 ,3	51 ,6	57 ,5	30 ,5	53 ,6	52 ,2	41 ,5	39 ,2	0, 0	41 ,0	56 ,1
Егер қазақ алфавитін латын қарпіне көшіру бұйыру, нұсқау негізінде жүзеге асырылатын болса, пікір жағымсыз	24 ,0	28 ,8	40 ,0	13 ,9	34 ,7	64 ,6	19 ,0	21 ,9	25 ,8	38 ,4	26 ,1	24 ,1	24 ,6	87 ,9	29 ,9	17 ,5

жаққа қарай өзгереді																	
Қоғамдық пікір көптеген факторларға байланысты үнемі құбылып тұратын болады	3,9	14,1	0,0	19,4	6,2	7,1	3,5	3,4	7,9	2,4	1,9	11,6	15,4	11,5	4,2	12,0	
Жауап беруге қиналамын	15,7	15,5	9,1	43,9	19,2	0,0	25,9	17,2	35,8	5,7	19,9	22,8	20,8	0,6	25,0	14,5	

Реформаны теріс бағалайтын респонденттердің шамамен үштен екі бөлігі жағымды өзгерістер тек билік түсіндірмелік шаралар жүргізген соң болады деп есептейді (диаграмма 10).

Диаграмма 10

**ҚАЗАҚ АЛФАВИТІН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШІРУ КЕЗІНДЕ
ҚОҒАМНЫҢ ЖАҒЫМДЫ НЕМЕСЕ ЖАҒЫМСЫЗ ПІКІР
ҚАЛЫПТАСТЫРУЫНА ӘСЕР ЕТЕТІН НЕГІЗГІ ФАКТОРЛАР
ҚАНДАЙ?**

Қоғамдық пікір оған әсер ететін факторларға байланысты өзгеріп отырады деген респонденттердің басым көпшілігі (7,6%) оларды анықтай алмады (81,6%). Әліпбиді қайта қарастыру (5,9%), қаржылық шығындар (3,9%), оқулықтарды латын әліпбиіне көшірудің қиындығы (1,3%) сияқты т.б факторлар айтылған болатын (кесте 22).

Кесте 22

ҚАЗАҚ АЛФАВИТІН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШІРУ АДАМДАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК КӨҢІЛ-КҮЙІНЕ ЫҚПАЛ ЕТЕ МЕ? (әлеуметтік көңіл күй көптеген факторлардың әсерінен әрдайым өзгеріп тұрады деп есептейтін респонденттер ғана жауап берді)

Жауаптар нұсқалары (респонденттердің сөздерінен жазып алынған)	Саны	Пайызы
Әліпбиді қайта қарастыру	18	5,9
Қомақты қаржылық шығындар	12	3,9
Қоғам ыдырауы мүмкін	4	1,3
Барлық оқулықтарды латын қарпіне ауыстырған қиын	4	1,3
Оқу	3	1,0
Кирилл қарпінде шығарылған мәдени мұраға әсер етеді	2	0,7
Газеттердің басылымы төмендейді	2	0,7
Ұрпақтар байланысының толықтай үзілуі	2	0,7
Бәрін бірітіндеп істеу	2	0,7
Күрделілік, қажетсіздік	2	0,7
Қазақ тілінің құлдырауына әкеліп соқтырады	1	0,3
Еуропалық ықпал	1	0,3
Адамдардың ықпалы	1	0,3

Ақпараттың жетіспеушілігі	1	0,3
Объективті бағалау қажет	1	0,3
Жауап жоқ	248	81,6
Жалпы	304	100,0

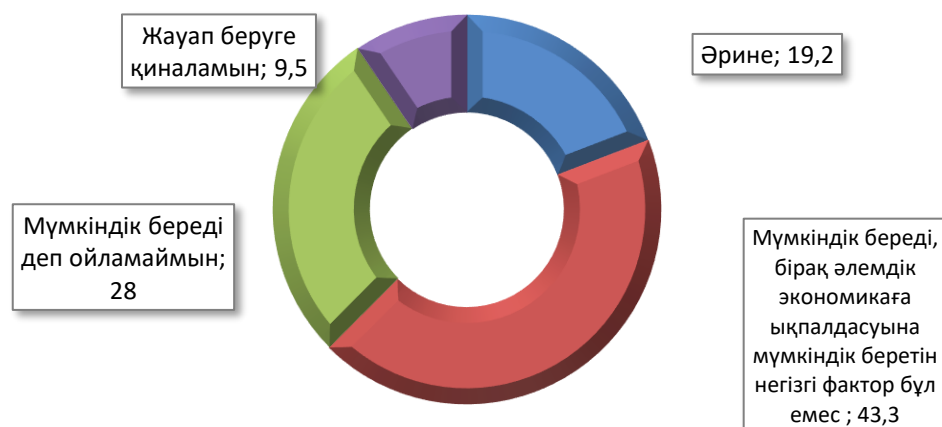
Сонымен, жалпы алғанда халық латын әліпбиіне көшуді қолдап, оның елдің әлемдік қоғамдастыққа бірлесуін жеделдетуге жағымды ықпал етеді деп анықтап, сәйкесінше халықтың тұрмыстық өміріне әсер етеді деп ойлайды (саяхаттар, тілдерді оқу, ақпараттық алмасу және т.б.). Алайда, қазақ тілінің реформасына жағымсыз қарайтын облыстар да бар. Сол себептен ақпараттық-түсіндірмелік жұмыс аймақтық ерекшелікті ескере отырып, жүргізілуі тиіс.

Қазақ әліпбиінің латын графикасына көшуінің ықпалын тұрғындардың бағалауы

Зерттеу шеңберінде респонденттерді қазақ тілін латын графикасына ауыстыру ел мен қоғамның түрлі салаларына қандай әсер ететінін бағалауды сұрады. Мәселен, халық реформаның орындалуы белгілі бір дәрежеде елдің әлеуметтік-экономикалық дамуы мен оның әлемдік экономикамен бірлесуіне әсер етеді, бірақ ол шешуші рөл атқармайды деп есептейді. Сұралғандардың төрттен бір бөлігі екі үрдіс өзара байланысты емес деп ойлайды. Респонденттердің бестен бір бөлігі қарама-қайшы көзқарасқа иеленіп келеді (диаграмма 11).

Диаграмма 11

***СІЗ ҚАЛАЙ ОЙЛАЙСЫЗ, ҚАЗАҚ АЛФАВИТІН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ
КӨШІРУ ЕЛДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫНА ЖӘНЕ
ОНЫҢ ӘЛЕМДІК ЭКОНОМИКАҒА ЫҚПАЛДАСУЫНА МҮМКІНДІК
БЕРЕ МЕ?***

Қарағанды облысының респонденттері реформа мен әлеуметтік-экономикалық саланың өзара байланысына сыни көзқараспен қарап, әліпбидің ауысуы елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына жағымды ықпал етпейді деген ойларымен бөлісті. Қарағанды, Алматы және Павлодар облыстарында осындай байланысты көріп отырған респонденттердің қатары аз (кесте 23).

Кесте 23

СІЗ ҚАЛАЙ ОЙЛАЙСЫЗ, ҚАЗАҚ АЛФАВИТІН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШІРУ ЕЛДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫНА ЖӘНЕ ОНЫҢ ӘЛЕМДІК ЭКОНОМИКАҒА ЫҚПАЛДАСУЫНА МҮМКІНДІК БЕРЕ МЕ?

Нұсқалар ы	Астана	Алматы	Алматы	Ақмола	Ақтөбе	Атырау	ШҚО	Жамбыл	БҚО	Қарағанды	Қызылорда	Қостанай	Маңғыстау	Павлодар	СҚО	ОҚО
Әрине	22, 1	25, 3	7,2	25, 0	23, 3	27, 6	17 ,8	37 ,3	17 ,2	5, 4	29 ,8	33 ,9	16 ,2	-	24 ,3	15 ,4
Мүмкіндік береді, бірақ әлемдік экономикаға	43, 1	38, 9	65, 1	33, 9	30, 6	58, 3	47 ,8	32 ,6	42 ,4	24 ,4	34 ,2	20 ,5	43 ,1	82 ,2	37 ,5	49 ,3

Ықпалдасуына мүмкіндік беретін негізгі фактор бұл емес																
Мүмкіндік береді деп ойламаймын	25,5	19,9	23,0	28,9	29,5	14,2	19,2	24,9	31,1	68,8	18,6	30,4	26,9	17,2	31,9	26,8
Жауап беруге қиналамын	9,3	15,9	4,7	12,2	16,6	-	15,2	5,2	9,3	1,5	17,4	15,2	13,8	0,6	6,3	8,6

Реформа мен экономика дамуының арабайланысына көбінесе жастар сенетін болып шықты. Оған қоса, сауалнаманың нәтижелерін жас ерекшеліктері мен ұлттық белгілер бойынша қарастыру жағдайында тілдің латын графикасына көшірілуі елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына септігін тигізбейді деп есептейтін қарт адамдарды (кесте 24), орыстар мен өзге ұлт өкілдерін бөліп көрсетуге болады (кесте 25).

Кесте 24

СІЗ ҚАЛАЙ ОЙЛАЙСЫЗ, ҚАЗАҚ АЛФАВИТІН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШІРУ ЕЛДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫНА ЖӘНЕ ОНЫҢ ӘЛЕМДІК ЭКОНОМИКАҒА ЫҚПАЛДАСУЫНА МҮМКІНДІК БЕРЕ МЕ?

Нұсқалары	18-29	30-40	41-50	51-60	60-тан жоғары
Әрине	23,1	19,3	18,1	16,3	14,4
Мүмкіндік береді, бірақ әлемдік экономикаға ықпалдасуына мүмкіндік	43,3	43,7	42,5	46,0	38,4

беретін негізгі фактор бұл емес					
Мүмкіндік береді деп ойламаймын	25,0	27,2	30,3	28,5	33,9
Жауап беруге қиналамын	8,6	9,7	9,0	9,2	13,3

Кесте 25

СІЗ ҚАЛАЙ ОЙЛАЙСЫЗ, ҚАЗАҚ АЛФАВИТІН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШІРУ ЕЛДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫНА ЖӘНЕ ОНЫҢ ӘЛЕМДІК ЭКОНОМИКАҒА ЫҚПАЛДАСУЫНА МҮМКІНДІК БЕРЕ МЕ?

Нұсқалары	Қазақ	Орыс	Басқа ұлттар
Әрине	21,2	14,8	15,0
Мүмкіндік береді, бірақ әлемдік экономикаға ықпалдасуына мүмкіндік беретін негізгі фактор бұл емес	44,5	39,4	44,1
Мүмкіндік береді деп ойламаймын	23,7	38,1	35,1
Жауап беруге қиналамын	10,7	7,7	5,7

Қызмет салалары бойынша респонденттердің жауаптарын салыстырғанда экономиканың жеке меншік саласында жұмыс істейтін респонденттердің бұл жаңашылдықтың Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуына деген мүмкінді ықпалын теріс бағалайтыны анықталды (31,6%) (кесте 26).

Кесте 26

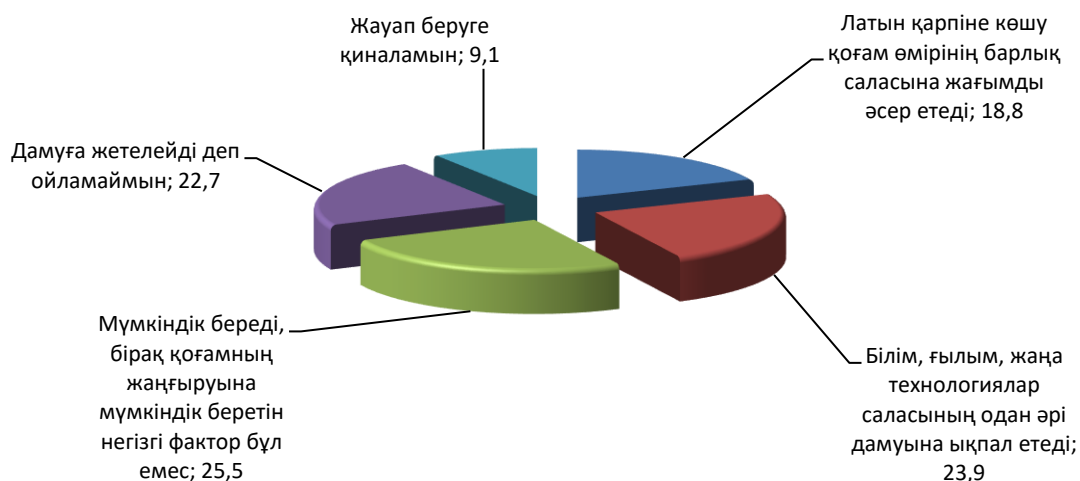
СІЗ ҚАЛАЙ ОЙЛАЙСЫЗ, ҚАЗАҚ АЛФАВИТІН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШІРУ ЕЛДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫНА ЖӘНЕ ОНЫҢ ӘЛЕМДІК ЭКОНОМИКАҒА ЫҚПАЛДАСУЫНА МҮМКІНДІК БЕРЕ МЕ?

<i>Жауап нұсқалары</i>	<i>Меншік</i>	<i>Мемлекеттік</i>	<i>Үкіметтік емес</i>
Әрине	17,1	23,3	13,7
Мүмкіндік береді, бірақ әлемдік экономикаға ықпалдасуына мүмкіндік беретін негізгі фактор бұл емес	43,7	45,2	61,5
Мүмкіндік береді деп ойламаймын	31,6	21,3	22,2
Жауап беруге қиналамын	7,6	10,2	2,6

Реформаның қазақстандық қоғамның жаңғыртушылық прогрессивті үрдістерінің дамуына ететін ықпалы туралы сұраққа респонденттердің басым көпшілігі қалыпты жауап берді. Мәселен, сұралғандардың бестен бір бөлігі реформаның қоғамның барлық салаларына жағымды ықпал тигізетініне сенімді екенін білдірді. Респонденттердің шамамен төрттен бір бөлігі оның қалыпты ықпалының шеңберіндегі білім беру, ғылым және жаңа технологиялар салаларын бөліп көрсетті. Респонденттердің төрттен бір бөлігінен артығы қоғамда жаңғырту үрдістерінің дамуына септігін тигізетінін айтып кетті (диаграмма 12).

Диаграмма 12

***СІЗ ҚАЛАЙ ОЙЛАЙСЫЗ, ҚАЗАҚ АЛФАВИТІН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ
КӨШІРУ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫН ПРОГРЕССИВТІ (МОДЕРНИЗАЦИЯЛЫҚ)
ДАМУҒА ЖЕТЕЛЕЙ МЕ?***

Қарағанды және Павлодар облыстарының тұрғындары реформаның қазақстандық қоғамдағы жаңғыртушылық үрдістеріне деген жағымды ықпалына сенбеушілікпен және күдікпен қарайтындарын білдірді. Бұл облыстарда аталмыш үрдістер арасындағы байланыстың жоғына нық сенетіндердің басым көпшілігі тұрады. Дегенмен де, Павлодар облысында реформаның қоғамның жаңғыруына деген ықпалын мойындағанымен, бұл байланысты шешуші фактор ретінде қарастырмайтын респонденттердің саны көп (кесте 27).

Кесте 27

**СІЗ ҚАЛАЙ ОЙЛАЙСЫЗ, ҚАЗАҚ АЛФАВИТІН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ
КӨШІРУ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫН ПРОГРЕССИВТІ (МОДЕРНИЗАЦИЯЛЫҚ)
ДАМУҒА ЖЕТЕЛЕЙ МЕ?**

Нұсқалары	Астана	Алматы	Алматы	Ақмола	Ақтөбе	Атырау	ШҚО	Жамбыл	БҚО	Қарағанд	Қызылорда	Қостанай	Маңғыстау	Павлодар	СКО	ОҚО
Латын қарпіне көшу қоғам өмірінің барлық саласына	20,6	23,9	4,4	26,1	24,4	31,5	20,1	30,0	17,9	2,1	31,7	29,9	17,7	0,6	22,9	18,9

жағымды әсер етеді																
Білім, ғылым, жаңа технологиялар саласының одан әрі дамуына ықпал етеді	41,7	29,0	28,4	7,8	10,9	40,9	27,4	26,2	13,9	5,4	26,1	12,9	16,9	0,0	22,2	38,8
Мүмкіндік береді, бірақ қоғамның жаңғыруына мүмкіндік беретін негізгі фактор бұл емес	25,0	19,7	41,6	31,7	18,1	20,5	19,0	13,7	39,7	24,7	17,4	17,9	18,5	84,1	25,0	15,9
Дамуға жетелейді деп ойламаймын	9,8	12,6	18,4	18,9	28,0	7,1	15,2	22,3	23,2	67,0	18,6	24,6	32,3	14,6	21,5	20,0
Жауап беруге қиналамын	2,9	14,8	7,2	15,6	18,7	0,0	18,4	7,7	5,3	0,9	6,2	14,7	14,6	0,6	8,3	6,4

Респонденттердің ұлттық белгілері бойынша жасалған талдауда орыстар (32,2%) мен өзге ұлт өкілдері (30,9%) латын әліпбиіне көшу реформасының жаңғыртушылық үрдістерге әсер ету қабілеті туралы теріс ойда екені анықталды (кесте 28).

Кесте 28

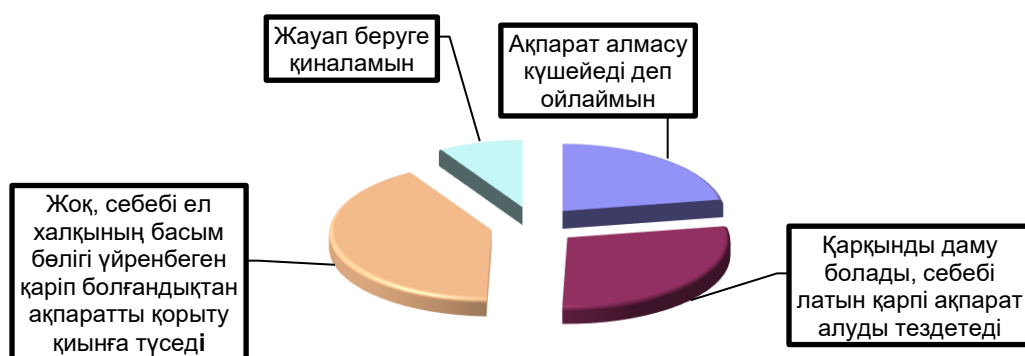
***СІЗ ҚАЛАЙ ОЙЛАЙСЫЗ, ҚАЗАҚ АЛФАВИТІН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ
КӨШІРУ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫН ПРОГРЕССИВТІ (МОДЕРНИЗАЦИЯЛЫҚ)
ДАМУҒА ЖЕТЕЛЕЙ МЕ?***

Жауап нұсқалары	Қазақтар	Орыстар	Басқа ұлт өкілдері
Латын қарпіне көшу қоғам өмірінің барлық саласына жағымды әсер етеді	21,2	13,2	14,7
Білім, ғылым, жаңа технологиялар саласының одан әрі дамуына ықпал етеді	24,9	19,7	26,7
Мүмкіндік береді, бірақ қоғамның жаңғыруына мүмкіндік беретін негізгі фактор бұл емес	25,7	26,7	20,7
Дамуға жетелейді деп ойламаймын	18,4	32,2	30,9
Жауап беруге қиналамын	9,8	8,2	6,9

Әліпби ауысуының азаматтардың ақпараттық-коммуникациялық өзара байланыстарының дамуына деген ықпалына қатысты респонденттер берген жауаптарды қарастыру барысында сұралғандардың үштен бір бөлігінің жат графикада ақпаратты игеруде қиыншылықтардың пайда болуына қатысты уайымдайтыны байқалды. Сонымен қатар респонденттердің бестен бір бөлігі латын графикасының арқасында ақпарат алмасуы жақсарады деп ойлайды. Халықтың төрттен бір бөлігі латын әліпбиінің кең таралғанның негізінде ақпаратқа деген қолжетімділік жеңілдене түседі деп ойлайды (диаграмма 13).

Диаграмма 13

**СІЗ ҚАЛАЙ ОЙЛАЙСЫЗ, ҚАЗАҚ АЛФАВИТІН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ
КӨШІРУ ЕЛ АЗАМАТТАРЫНЫҢ АҚПАРАТТЫҚ-
КОММУНИКАТИВТІК ДАМУЫНЫҢ ҚАРҚЫНДЫ ДАМУЫНА АЛЫП
КЕЛЕ МЕ?**

Павлодар және Қарағанды облыстарындағы сұралғандардың негізгі бөлігі, сонымен қатар Ақтөбе облысындағы сұралғандардың жартысынан көбісі халықтың басым көпшілігінде қазақ тілінің жаңа графикасын игерумен байланысты қиыншылықтар болатынын белгілеп өтті (кесте 29).

Кесте 29

***СІЗ ҚАЛАЙ ОЙЛАЙСЫЗ, ҚАЗАҚ АЛФАВИТІН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ
КӨШІРУ ЕЛ АЗАМАТТАРЫНЫҢ АҚПАРАТТЫҚ-
КОММУНИКАТИВТІК ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНЫҢ ҚАРҚЫНДЫ
ДАМУЫНА АЛЫП КЕЛЕ МЕ?***

Жауап нұсқалары	<i>Астана</i>	<i>Алматы</i>	<i>Алматы</i>	<i>Ақмола</i>	<i>Ақтөбе</i>	<i>Атырау</i>	<i>ШҚО</i>	<i>Жамбыл</i>	<i>БҚО</i>	<i>Қарағанд</i>	<i>Қызылорда</i>	<i>Қостанай</i>	<i>Маңғыстау</i>	<i>Павлодар</i>	<i>СҚО</i>	<i>ОҚО</i>
Ақпарат алмасу күшейеді деп ойлаймын	29,4	38,4	9,1	31,1	18,1	35,4	26,8	36,5	19,2	2,4	28,6	32,1	18,5	-	27,1	17,1
Қарқынды даму болады, себебі латын қарпі ақпарат	41,7	25,3	48,8	15,6	13,5	39,4	21,0	30,5	35,8	12,8	36,6	15,6	24,6	8,3	31,3	35,2

алуды тездетеді																
Жоқ, себебі ел халқының басым бөлігі үйренбеген қаріп болғандықт ан ақпаратты қорыту қиынға түседі	25 ,5	32 ,6	36 ,5	32 ,2	58 ,0	23 ,6	33 ,2	24 ,9	37 ,1	83 ,9	16 ,8	37 ,9	44 ,6	91 ,7	34 ,0	38 ,6
Жауап беруге қиналамын	3, 4	3, 7	5, 6	21 ,1	10 ,4	1, 6	19 ,0	8, 2	7, 9	0, 9	18 ,0	14 ,3	12 ,3	-	7, 6	9, 1

Табысы отбасының бір мүшесіне 10000 теңгені құрайтын респонденттердің басым жартысы бұл пікірді қолдады (кесте 30).

Кесте 30

***СІЗ ҚАЛАЙ ОЙЛАЙСЫЗ, ҚАЗАҚ АЛФАВИТІН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ
КӨШІРУ ЕЛ АЗАМАТТАРЫНЫҢ АҚПАРАТТЫҚ-
КОММУНИКАТИВТІК ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНЫҢ ҚАРҚЫНДЫ
ДАМУЫНА АЛЫП КЕЛЕ МЕ?***

Нұсқалары	10000 теңге және одан да төмен	11000- 20000 теңге	21000- 30000 теңге	31000- 50000 теңге	51000 теңге және жоғар ы	Жауап жоқ
Ақпарат алмасу күшейеді деп ойлаймын	12,2	29,6	18,8	27,1	20,4	22,6
Қарқынды даму болады, себебі латын қарпі ақпарат алуды тездетеді	17,8	24,7	26,2	24,9	36,2	19,9
Жоқ, себебі ел халқының басым бөлігі үйренбеген қаріп болғандықтан ақпаратты қорыту қиынға түседі	53,0	37,5	48,0	40,7	35,1	42,9
Жауап беруге қиналамын	17,0	8,1	7,0	7,3	8,3	14,6

Тілдерді қолдану көрсеткіші бойынша орыс тілді азаматтар, сонымен қатар үш тілді білетін азаматтар да осы іспетті уайымшылдықты білдірді. Осы орайда қазақ тілінің латын графикасына ауысу жағдайында халықтың көбісінде қиыншылықтар туындайды дегендердің пікірі реформаны барлық ұлттардың ақпарат алмасуын күшейтуші деп есептейтіндердің пікірінен асып түсті (кесте 31).

Кесте 31

***СІЗ ҚАЛАЙ ОЙЛАЙСЫЗ, ҚАЗАҚ АЛФАВИТІН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ
КӨШІРУ ЕЛ АЗАМАТТАРЫНЫҢ АҚПАРАТТЫҚ-
КОММУНИКАТИВТІК ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНЫҢ ҚАРҚЫНДЫ
ДАМУЫНА АЛЫП КЕЛЕ МЕ?***

Жауап нұсқалары	Қазақ	Қазақ және орыс	Қазақ, орыс және шет тілі	Орыс	Шет тілі
Ақпарат алмасу күшейеді деп ойлаймын	26,6		12,6		15,1
Қарқынды даму болады, себебі латын қарпі ақпарат алуды тездетеді	29,8		31,6		38,9
Жоқ, себебі ел халқының басым бөлігі үйренбеген қаріп болғандықтан ақпаратты қорыту қиынға түседі	34,0		49,5		38,1
Жауап беруге қиналамын	9,6		6,3		7,9

Сонымен қатар түрлі жастағы респонденттердің жауаптарын салыстырғанда жастар латын әліпбиінің азаматтардың ақпараттық-коммуникациялық өзара байланысына (56,9%) деген жағымды ықпалына қатысты өзінің жақсы ұстанымын көрсеткенін атап өту қажет (кесте 32).

Кесте 32

***СІЗ ҚАЛАЙ ОЙЛАЙСЫЗ, ҚАЗАҚ АЛФАВИТІН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ
КӨШІРУ ЕЛ АЗАМАТТАРЫНЫҢ АҚПАРАТТЫҚ-
КОММУНИКАТИВТІК ДАМУЫНЫҢ ҚАРҚЫНДЫ ДАМУЫНА АЛЫП
КЕЛЕ МЕ?***

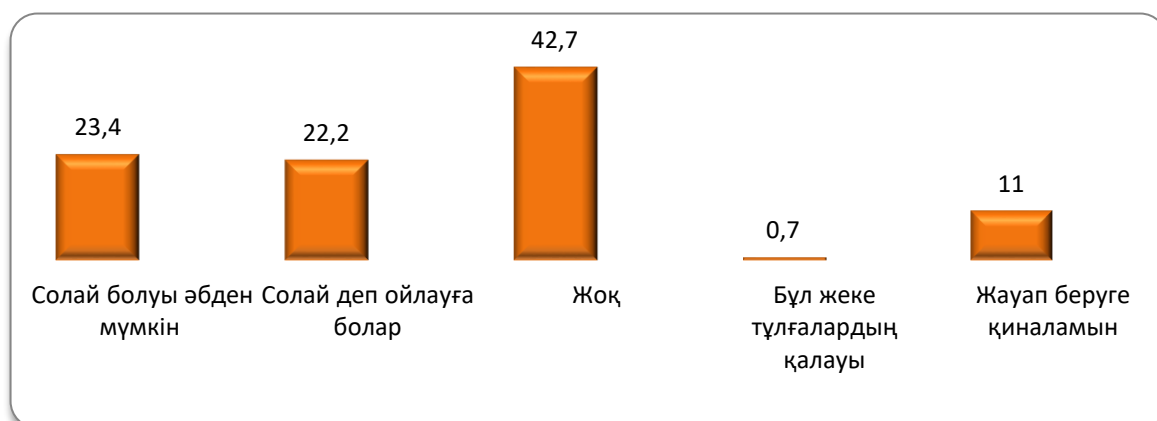
Нұсқалары	18-29	30-40	41-50	51-60	60-тан жоғары
Ақпарат алмасу күшейеді деп ойлаймын	28,6	22,1	21,4	18,4	12,7
Қарқынды даму болады, себебі латын қарпі ақпарат алуды тездетеді	28,2	27,3	27,9	28,8	31,1
Жоқ, себебі ел халқының басым бөлігі үйренбеген қаріп	34,2	43,2	42,3	45,0	42,4

болғандықтан ақпаратты қорыту қиынға түседі					
Жауап беруге қиналамын	9,0	7,4	8,4	7,8	13,8

Жалпы алғанда сұралған халықтың 45,6% латын графикасының ендірілуі араб жазуы арқылы тарап жатқан діни экстремизмнің кеңеюін төмендетуге септігін тигізеді деген ойларымен бөлісті. 42,7% әліпбидің өзгеруі мен діни экстремизм қаупінің төмендеуі арасында ешқандай байланысты көрмейтіндерін айтты. Респонденттердің 11% жауап беруге қиналды (диаграмма 14).

Диаграмма 14

СІЗ ҚАЛАЙ ОЙЛАЙСЫЗ, АЛФАВИТ АУЫСТЫРУ АРАБША ЖАЗУ АРҚЫЛЫ КЕҢ ЕТЕК ЖАЙҒАН ДІНИ ЭКСТРЕМИЗМ (САЛАФИЗМ СИЯҚТЫ ДІНИ АҒЫМ) ҚАУПІН АЗАЙТУ МАҚСАТЫНДА ЖАСАЛЫП ЖАТҚАН ЖОҚ ПА?

Ислам мен православие дінін ұстанатын респонденттердің осы сұраққа берген жауаптарында аса статистикалық маңызды айырмашылық байқалмайды (кесте 33).

Кесте 33

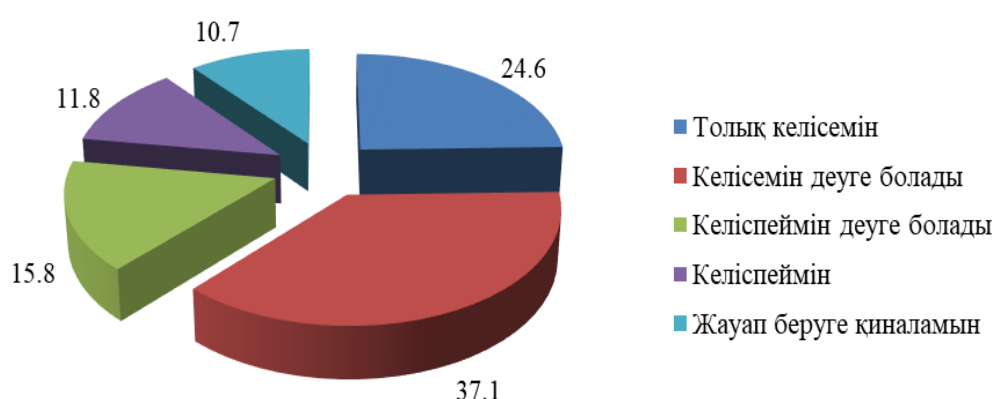
СІЗ ҚАЛАЙ ОЙЛАЙСЫЗ, АЛФАВИТ АУЫСТЫРУ АРАБША ЖАЗУ АРҚЫЛЫ КЕҢ ЕТЕК ЖАЙҒАН ДІНИ ЭКСТРЕМИЗМ (САЛАФИЗМ СИЯҚТЫ ДІНИ АҒЫМ) ҚАУПІН АЗАЙТУ МАҚСАТЫНДА ЖАСАЛЫП ЖАТҚАН ЖОҚ ПА?

<i>Нұсқалары</i>	<i>Ислам</i>	<i>Православие</i>
Солай болуы әбден мүмкін	23,1	24,4
Солай деп ойлауға болар	22,4	21,6
Жоқ	42,8	43,0
Бұл жеке тұлғалардың қалауы	0,4	1,8
Жауап беруге қиналамын	11,3	9,2

Қазақ тілінің латын графикасына ауысудың тиімділігін растайтын аргументтердің бірі халық үшін ағылшын және қазақ тілдерін орудың жеңілдеуі және шетелдіктердің қазақ тілін жеңілдірек игеруі болып табылады. Халықтың басым бөлігі бұл тұжырыммен келісіп отыр – 61,7%. Төрттің бір бөлігінен астамы теріс жауап берді (27,6%) (диаграмма 15).

Диаграмма 15

***ҚАЗАҚ АЛФАВИТІН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШІРУ ШЕТЕЛДІКТЕР
ҮШІН ҚАЗАҚ ТІЛІН, ҚАЗАҚТАР ҮШІН ШЕТ ТІЛІН МЕНГЕРУДІҢ
ЖАҚСЫ ҚҰРАЛЫ ДЕГЕН ПІКІР БАР. СІЗ ОСЫ ПІКІРМЕН КЕЛІСЕСІЗ
БЕ?***

Осы орайда респонденттердің тіл білу көрсеткіштері бойынша сауалнама нәтижелерін салыстыру жағдайында үш тілді білетін азаматтар (37,9%) мен орыстілді респонденттердің (36,5%) латын әліпбиін қолдану ағылшын және қазақ тілдерін меңгеруге септігін тигізеді деген оймен келіспейтіні анықталды (кесте 34).

Кесте 34

***ҚАЗАҚ АЛФАВИТІН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШІРУ ШЕТЕЛДІКТЕР
ҮШІН ҚАЗАҚ ТІЛІН, ҚАЗАҚТАР ҮШІН ШЕТ ТІЛІН МЕНГЕРУДІҢ***

**ЖАҚСЫ ҚҰРАЛЫ ДЕГЕН ПІКІР БАР. СІЗ ОСЫ ПІКІРМЕН КЕЛІСЕСІЗ
БЕ?**

Жауап нұсқалары	Қазақ	Қазақ және орыс	Қазақ, орыс, шет тілі	Орыс	Басқа тілдер
Толық келісемін	28,2	27,8	23,2	17,5	21,4
Келісемін деуге болады	38,9	38,8	32,6	31,6	55,6
Келіспеймін деуге болады	13,4	13,5	21,1	21,3	7,1
Келіспеймін	10,6	9,9	16,8	15,2	9,5
Жауап беруге қиналамын	9,0	10,0	6,3	14,3	6,3

Латын әліпбиіне көшуді теріс бағалайтын респонденттердің басым бөлігі оның тілдерді жеңілдірек меңгеруге ешқандай да әсері жоқ деп есептейді. Қазақ тілін латын графикасына ауыстыруды қолдайтындар арасында елдің барлық этностары мен шетелдік азаматтар үшін де қазақ тілі мен ағылшын тілін меңгеруге мүмкіндік беретін бұл реформаны жақсы тетік деп есептейтіндер басым болып келеді (кесте 35).

Кесте 35

**ҚАЗАҚ АЛФАВИТІН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШІРУ ШЕТЕЛДІКТЕР
ҮШІН ҚАЗАҚ ТІЛІН, ҚАЗАҚТАР ҮШІН ШЕТ ТІЛІН МЕҢГЕРУДІҢ
ЖАҚСЫ ҚҰРАЛЫ ДЕГЕН ПІКІР БАР. СІЗ ОСЫ ПІКІРМЕН КЕЛІСЕСІЗ
БЕ?**

Нұсқалары	Қолдаймын	Қолдамаймын	Жауап беруге қиналамын
Толық келісемін	38,7	5,6	14,5
Келісемін деуге болады	46,6	21,0	35,8
Келіспеймін деуге болады	6,7	30,8	17,6

Келіспеймін	2,8	29,2	9,8
Жауап беруге қиналамын	5,3	13,4	22,2

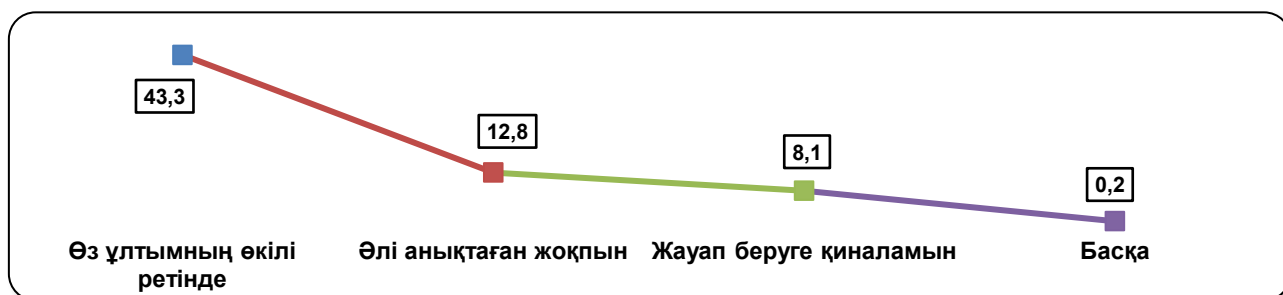
Сонымен, халық қоғам жаңғыруы, елдің әлеуметтік-экономикалық дамуы, ағылшын тілін оқу, ақпараттық-коммуникациялық саласының дамуы, сонымен қатар діни экстремизм таралу қаупінің төмендеуі сияқты мәселелерге қатысты латын әліпбиінің жағымды ықпалын ұғынып отыр. Алайда, ел азаматтарының басым бөлігінде (22% бастап 42% дейін) әліпби реформасының жоғарыда аталған салалардың дамуына деген жағымды ықпалын нақты түйсінуді жоқ.

Қазақ әліпбиінің латын графикасына көшуінің ұлттық бірегейліктің қалыптасуы мен сақталуына ықпалы

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңдерде жүргізілген әлеуметтанулық сауалнамалардың мәліметтері қоғамдық санада бірде азаматтық, бірде ұлттық бірегейліктің басымдық танытқанын көрсетті. Зерттеуіміздің нәтижелеріне қарайтын болсақ, елдің көп бөлігінде ұлттық бірегейлік басымырақ болып тұр. Халықтың үштен бір бөлігі өздерін қазақстандық азаматтық қоғамдастықтың өкілдері ретінде есептейді. Қалған респонденттер үшін бұл сұрақ ашық күйінде қалды немесе олар оған жауап беруге қиналды (диаграмма 16).

Диаграмма 16

СІЗ ӨЗІҢІЗДІҢ ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІГІҢІЗДІ ҚАЛАЙ АНЫҚТАЙСЫЗ?

Респонденттердің ұлттық көрсеткіштер бойынша жауаптарын салыстырғанда орыс азаматтары мен өзге ұлт өкілдерінің арасында ұлттық бірегейлік басым екені көрінеді. Ал қазақтар өздерін қазақстандықтар және қазақ ұлтының өкілдері деп бірдей дәрежеде қарастырып отыр (кесте 36).

Кесте 36

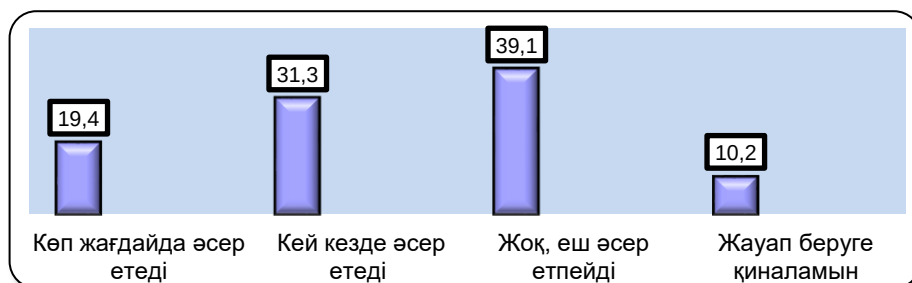
СІЗ ӨЗІҢІЗДІҢ ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІГІҢІЗДІ ҚАЛАЙ АНЫҚТАЙСЫЗ?

<i>Нұсқалары</i>	<i>Қазақ</i>	<i>Орыс</i>	<i>Басқа ұлттар</i>
Қазақстандық азаматтық қоғамның мүшесі ретінде	38,7	27,1	33,6
Өз ұлтымның өкілі ретінде	40,0	53,4	42,0
Әлі анықтаған жоқпын	13,2	11,0	15,0
Жауап беруге қиналамын	8,0	8,6	9,0

Бұл жағдайда респонденттердің басым бөлігі әліпбидің графикасы ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда маңызды рөл атқарады, оған адамның өз ұлтымен бірегейлену факторы ретінде тілдің бет-бейнесі септігін тигізе алады деген пікірмен келісті (диаграмма 17).

Диаграмма 17

СІЗ ҚАЛАЙ ОЙЛАЙСЫЗ, ҚАРП (АЛФАВИТ) ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУҒА ӘСЕР ЕТЕ МЕ?

Жалпы алғанда елдің түгел дерлік аймақтарының тұрғындары тілдің графикасы ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға орасан зор ықпал етеді деп есептейді, әсіресе бұл пікірді Шығыс Қазақстан, Атырау, Павлодар, Жамбыл және Солтүстік Қазақстан облысының тұрғындары бөлісіп отыр. Алматы

облысы тұрғындарының көп бөлігі осыған қатысты қарама-қайшы көзқарасты ұстанып отыр (кесте 37).

Кесте 37

**СІЗ ҚАЛАЙ ОЙЛАЙСЫЗ, ҚАРІП (АЛФАВИТ) ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІ
ҚАЛЫПТАСТЫРУҒА ӘСЕР ЕТЕ МЕ?**

Жауап нұсқалары	Астана	Алматы	Алматы	Ақмола	Ақтөбе	Атырау	ШҚО	Жамбыл	БҚО	Қарағанды	Қызылорда	Қостанай	Маңғыстау	Павлодар	СҚО	ОҚО
Көп жағдайда әсер етеді	13,2	19,0	3,0	7,8	25,4	40,9	41,7	35,2	11,3	10,1	30,4	24,6	13,1	3,2	28,5	17,1
Кей кезде әсер етеді	32,4	13,3	22,8	28,3	28,5	37,8	38,8	31,8	37,1	34,8	28,0	29,5	28,5	70,7	32,6	33,9
Жоқ, еш әсер етпейді	49,5	46,8	70,9	45,6	31,1	21,3	7,9	13,3	43,0	53,9	29,2	27,7	34,6	22,3	31,3	45,0
Жауап беруге қиналамын	4,9	20,8	3,3	18,3	15,0	0,0	11,7	19,7	8,6	1,2	12,4	18,3	23,8	3,8	7,6	3,9

Сонымен қатар латын әліпбиіне көшуді құптамайтын респонденттердің басым бөлігі графиканың ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға әсер етпейді деп есептейтінін атап өту керек (кесте 38).

Кесте 38

**СІЗ ҚАЛАЙ ОЙЛАЙСЫЗ, ҚАРІП (АЛФАВИТ) ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІ
ҚАЛЫПТАСТЫРУҒА ӘСЕР ЕТЕ МЕ?**

Нұсқалары	Қолдаймын	Қолдамаймын	Жауап беруге қиналамын
Көп жағдайда әсер етеді	23,6	15,5	13,6
Кей кезде әсер етеді	35,0	26,8	28,0
Жоқ, еш әсер етпейді	37,0	48,3	30,7

Жауап беруге қиналамын	4,5	9,4	27,7

Графика ұлттық бірегейлікке белгілі бір деңгейде әсер етеді деп есептейтін респонденттерге латын әліпбиіне көшу жағдайында ұлттық бірегейліктің шайылып кету мүмкіндігі туралы олардың пікірі қандай екеніне сұрақ қойылды.

Респонденттердің үштен бір бөлігі (33,3%) графиканың өзгеруі жастардың бірегейлігін қалыптастыруға кері әсерін тигізе алады деп ойлайды. Халықтың тағы да үштен бір бөлігі елдің тұрғындары өздерінің ұлттық бірегейлігін анықтап алған деп ойлайды (31,3%). 14,4% мұндай мүмкіндікті жоққа шығармай, қазақстандық бірегейлікті сақтаудың идеясын жалпы белгілеп өтті. Аталмыш сұраққа қатысты респонденттердің 21,0% жауап беруге қиналды (диаграмма 18).

Диаграмма 18

ЕГЕР СІЗ ӘСЕР ЕТЕДІ ДЕП САНАЙТЫН БОЛСАҢЫЗ, ҚАЗАҚ АЛФАВИТІН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШІРУ ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІ ЖОЮҒА АЛЫП КЕЛМЕЙ МЕ? (қаріп ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға әсер етпейді деп есептейтін респонденттерден басқалары осы сұраққа жауап береді)

Отандық әлеуметтанушылар Қазақстан азаматтарының санасында екі онжылдық бойы азаматтық бірегейлік басымдық танытқанын айтып келді. Дегенмен де, соңғы жылдары ұлттық бірегейліктің басым болу жағдайлары көрсетіліп келді, ол түрлі әлеуметтанулық орталықтардың (мысалға, Гүлмира Илеуова басқарған «Стратегия» әлеуметтік және саяси зерттеулер орталығы, ол туралы Г.Илеуова өзінің сұхбаттарының бірінде айтып кеткен ²⁰) зерттеулерімен де дәлелденді.

Біздің зерттеуімізге келетін болсақ, онда ол да елдің барлық этностарында ұлттық бірегейлік басым екенін анықтады. Оған қоса, зерттеуіміздің нәтижелері бойынша тілдің графикасы да бірегейліктің қалыптасуына әсер етеді, сәйкесінше, қазақ тілінің латын графикасына көшуі жаһандану жағдайында қазақстандықтардың, әсіресе әлеуметтік тәуекелді топ деп есептелетін жастардың ұлттық бірегейлігіне белгілі бір деңгейде ықпал ете алады.

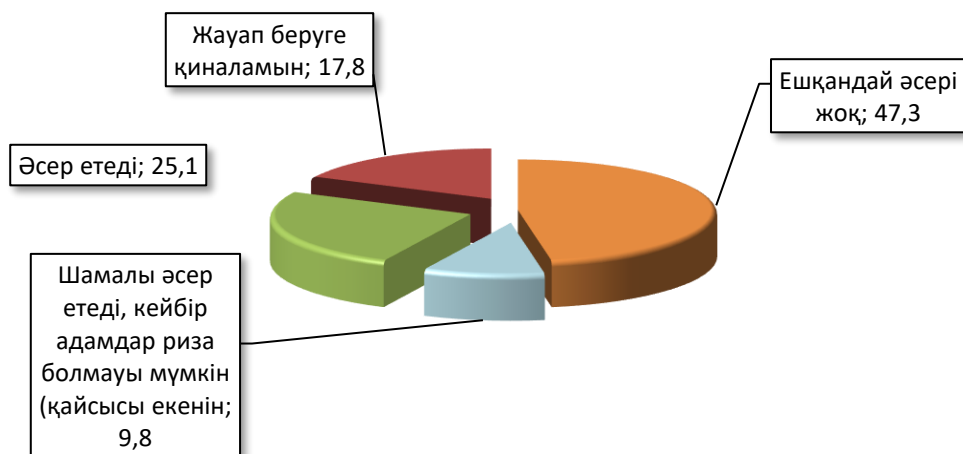
Латынға көшудің қоғам мен мемлекеттің тыныс-тіршілігінің әр түрлі салаларына әсері: халықтың пікірі

Респонденттердің көбісі қазақ тілін латын әліпбиіне көшіру елдің саяси тұрақтылығына ешқалай әсер етпейді деп ойлайды. Сонымен қатар респонденттердің үштен бір бөлігі бұл реформаның елдің тұрақтылығына әртүрлі дәрежеде әсер етеді деп ойлайды. Мәселен, әрбір төртінші респондент мұндай ықпал мүмкін деп есептесе, әрбір оныншы респондент бұл ықпалды айтарлықтай маңызды деп есептемейтін болып шықты (диаграмма 19).

Диаграмма 19

ҚАЗАҚ АЛФАВИТІН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШІРУ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҚОҒАМДАҒЫ ТҰРАҚТЫЛЫҚҚА (САЯСИ ЖАҒДАЙҒА) ЫҚПАЛ ЕТЕ МЕ?

²⁰ Марат Елемесов, Что волновало граждан РК в мае и декабре прошлого года? // Литер, 10 февраля 2015 г.

Павлодар, Қарағанды, Солтүстік Қазақстан облыстарындағы респонденттердің басым көпшілігі латын әліпбиіне көшу реформасы қазақстандық қоғамның саяси тұрақтылығына әсер етеді деп есептейді (кесте 39).

Кесте 39

ҚАЗАҚ АЛФАВИТІН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШІРУ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҚОҒАМДАҒЫ ТҰРАҚТЫЛЫҚҚА (САЯСИ ЖАҒДАЙҒА) БЫҚПАЛ ЕТЕ МЕ?

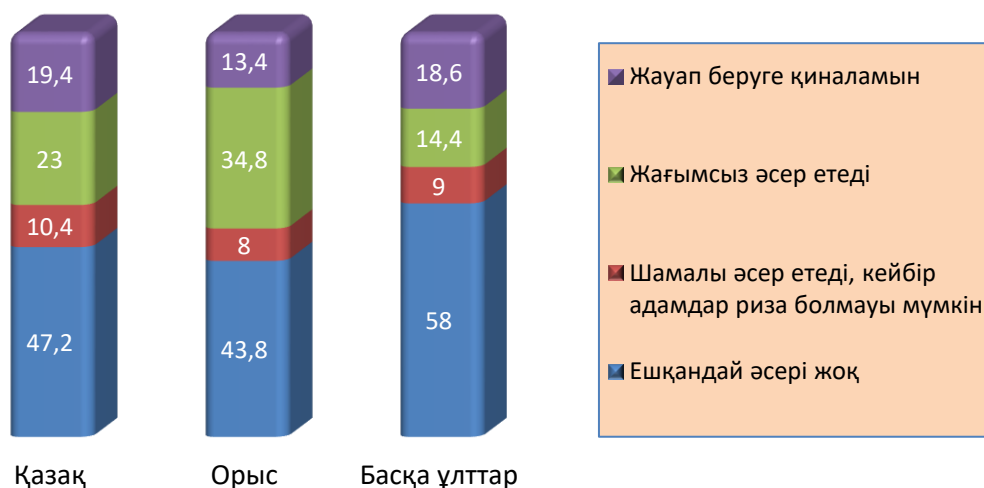
Жауап нұсқалары	Астана	Алматы	Алматы	Ақмола	Ақтөбе	Атырау	ІШҚО	Жамбыл	БҚО	Қарағанды	Қызылорда	Қостанай	Маңғыстау	Павлодар	СКО	ОҚО
Ешқандай әсері жоқ	67,2	43,3	80,7	31,7	36,3	42,5	44,6	48,5	37,7	33,9	49,7	37,1	26,9	0,6	20,1	67,1
Шамалы әсер етеді, кейбір адамдар риза болмауы мүмкін	1,0	11,2	1,9	16,7	13,5	3,1	5,8	19,3	6,6	12,2	6,2	25,4	27,7	0,6	6,9	7,5

Әсер етеді	21,6	14,8	-	7,2	25,9	52,8	26,2	8,6	40,4	52,1	21,1	17,4	26,9	97,5	54,2	14,5
Жауап беруге қиналамын	10,3	30,7	17,4	44,4	24,4	1,6	23,3	23,6	15,2	1,8	23,0	20,1	18,5	1,3	18,8	10,9

Түрлі санаттағы респонденттердің жауаптарын салыстыру барысында көбінесе орыс ұлтының өкілдері латын әліпбиіне көшу реформасы мен елдің саяси тұрақтылығы арасындағы байланыстың бар болатынын атап өтті (үштен бір бөлігінен артық), қазақ респонденттерінің басым көпшілігі (үшінші бөлік) және өзге ұлт өкілдері (төртінші бөлігі) де осы пікірді ұстанады (диаграмма 20).

Диаграмма 20

ҚАЗАҚ АЛФАВИТІН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШІРУ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҚОҒАМДАҒЫ ТҰРАҚТЫЛЫҚҚА (САЯСИ ЖАҒДАЙҒА) ЫҚПАЛ ЕТЕ МЕ?

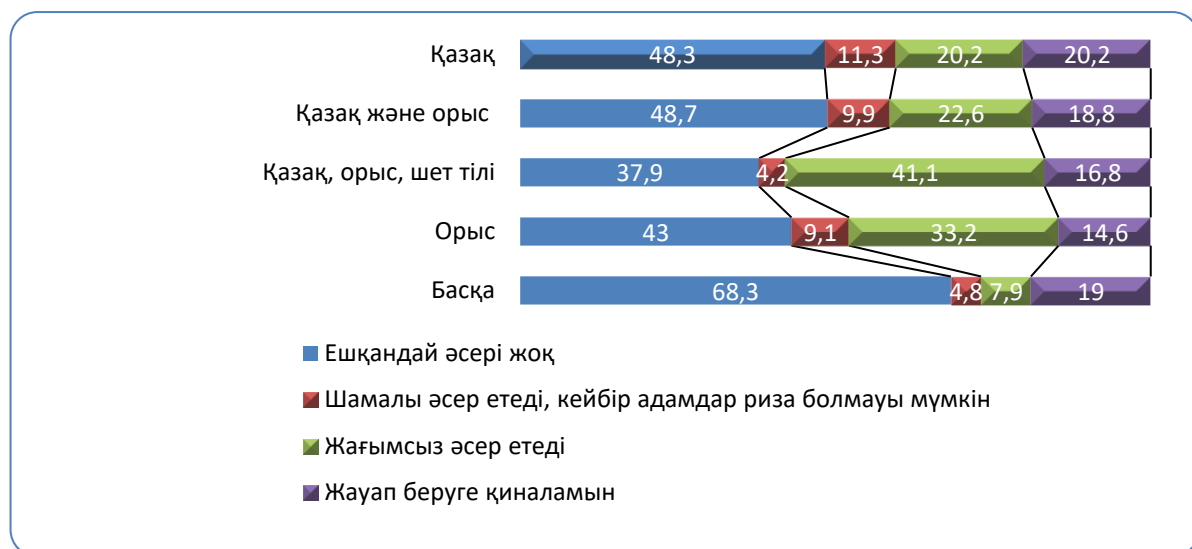

Ел азаматтарының қандай да бір тілдерді білуі олардың әліпби реформасының елдегі саяси тұрақтылыққа тигізер ықпалына қатысты пікіріне әсер етеді. Үштілді респонденттер және орыс респонденттері қазақ тілінің әліпбиіне байланысты реформаның қазақстандық қоғамның тұрақтылығына тигізер жағымсыз ықпалына алаңдаушылықпен қарайды. Алайда, респонденттердің арасында қазақ тілінің латын әліпбиі елдің саяси тұрақтылығына әсер етпейді деген тұжырым басым болып келеді (диаграмма 21).

Диаграмма 21

ҚАЗАҚ АЛФАВИТІН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШІРУ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҚОҒАМДАҒЫ ТҰРАҚТЫЛЫҚҚА (САЯСИ ЖАҒДАЙҒА) ЫҚПАЛ ЕТЕ МЕ?

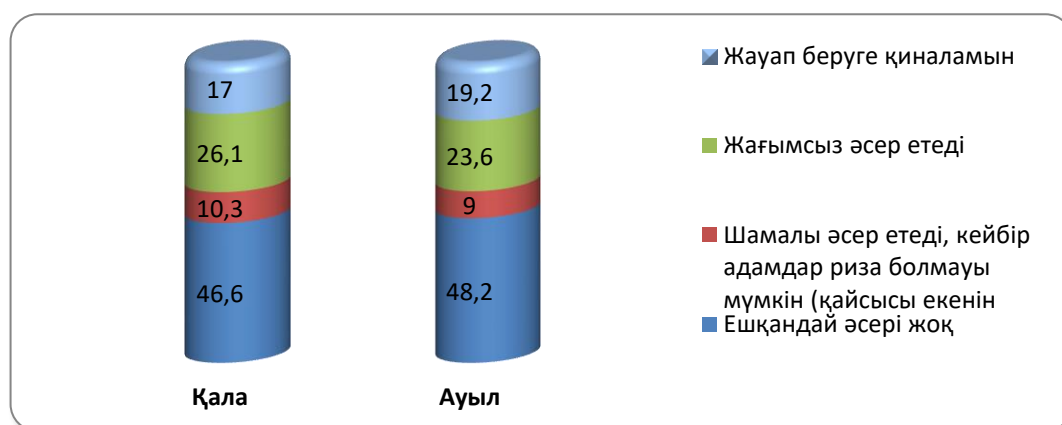
(тілдерді меңгеру іріктемесі бойынша)

Қала және ауыл тұрғындарының қоғамдық пікірінде реформа мен саяси тұрақтылық байланысына қатысты айырмашылық байқалады, бірақ олар статистикалық тұрғыдан маңызды емес. Қала және ауыл тұрғындарының шамамен жартысы қазақ тілінің латын графикасына ауысуы Қазақстанның саяси жағдайына әсер етпейді деп есептейді. Бірақ, екі жақтың да төрттен бір бөлігі реформа елдің тұрақтылығына кері әсер ету мүмкіндігін жоққа шығармайды (диаграмма 22).

Диаграмма 22

ҚАЗАҚ АЛФАВИТІН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШІРУ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҚОҒАМДАҒЫ ТҰРАҚТЫЛЫҚҚА (САЯСИ ЖАҒДАЙҒА) ЫҚПАЛ ЕТЕ МЕ?

Жас ерекшеліктері бойынша аға буынды ұрпақтың (60 жастан асқан) көзқарасын бөліп көрсетуге болады, өйткені олар басқалармен салыстырғанда әліпбидің ауысуы саяси тұрақтылыққа әсер етеді деп ойламайды (Диаграмма 23).

Диаграмма 23

ҚАЗАҚ АЛФАВИТІН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШІРУ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҚОҒАМДАҒЫ ТҰРАҚТЫЛЫҚҚА (САЯСИ ЖАҒДАЙҒА) ЫҚПАЛ ЕТЕ МЕ?

(жас ерекшелігі бойынша іріктеме)

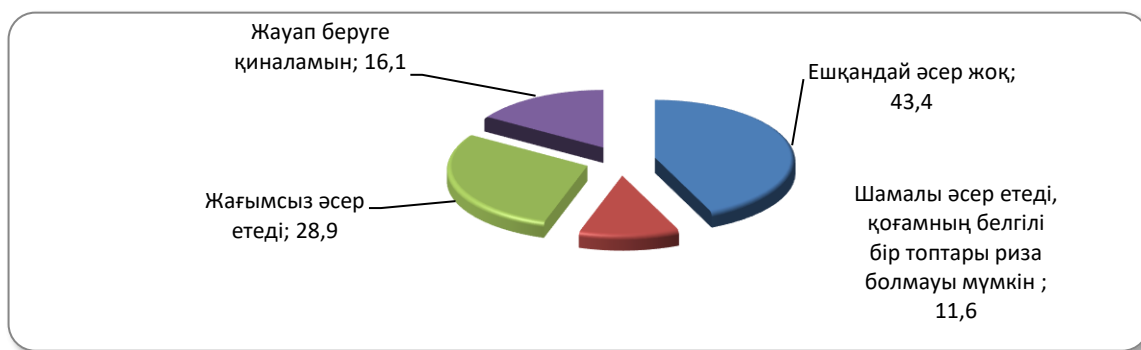

Сонымен қатар респонденттердің басым бөлігі халықтың қай топтары реформаның іске асырылуын жақтыртпауы мүмкін екенін анықтай алмады (83,4%). Дегенмен де, сұралған респонденттер топтар ішінен аға буынды азаматтарды (6,9%), халықтың орташа тобын (4,6%), орыс тілді тұрғындарды (2,6%) бөліп көрсетті.

Латын әліпбиіне көшу реформасының адамдардың әлеуметтік өзін-өзі сезінуіне қалай әсер ететініне қатысты респонденттердің пікірлері тең бөлінді. Мәселен, респонденттердің 43,4% қазақ тілінің латын әліпбиіне ауысуы әлеуметтік өзін-өзі сезінуге ешқандай ықпал жасамайды деп есептейді; сұралғандардың әрбір оныншы бөлігі қоғамның жеке топтары өздерін жайсыз сезінуі мүмкін деді; респонденттердің төрттен бір бөлігі реформаның әлеуметтік өзін-өзі сезінуге жағымсыз ықпал етеді деген ойларымен бөлісті (диаграмма 24).

Диаграмма 24

**ҚАЗАҚ АЛФАВИТІН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШІРУ АДАМДАРДЫҢ
ӘЛЕУМЕТТІК КӨҢІЛ-КҮЙІНЕ ЫҚПАЛ ЕТЕ МЕ?**

Алматы, Ақмола, Жамбыл, Қызылорда, Оңтүстік Қазақстан облыстарының тұрғындары халықтың әлеуметтік өзін-өзі сезінуін реформамен мүлдем байланыстырмайды. Қарағанды, Павлодар, Солтүстік Қазақстан облыстарының тұрғындары болса әлеуметтік өзін-өзі сезінуді қазақ тілінің латын графикасына ауысуымен байланыстырып отыр (кесте 40).

Кесте 40

**ҚАЗАҚ АЛФАВИТІН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШІРУ АДАМДАРДЫҢ
ӘЛЕУМЕТТІК КӨҢІЛ-КҮЙІНЕ ЫҚПАЛ ЕТЕ МЕ?**

Жауап нұсқалары	Астана	Алматы	Алматы	Ақмола	Ақтөбе	Атырау	ШҚО	Жамбыл	БҚО	Қарағанд	Қызылорда	Қостанай	Маңғыстау	Павлодар	СҚО	ОҚО

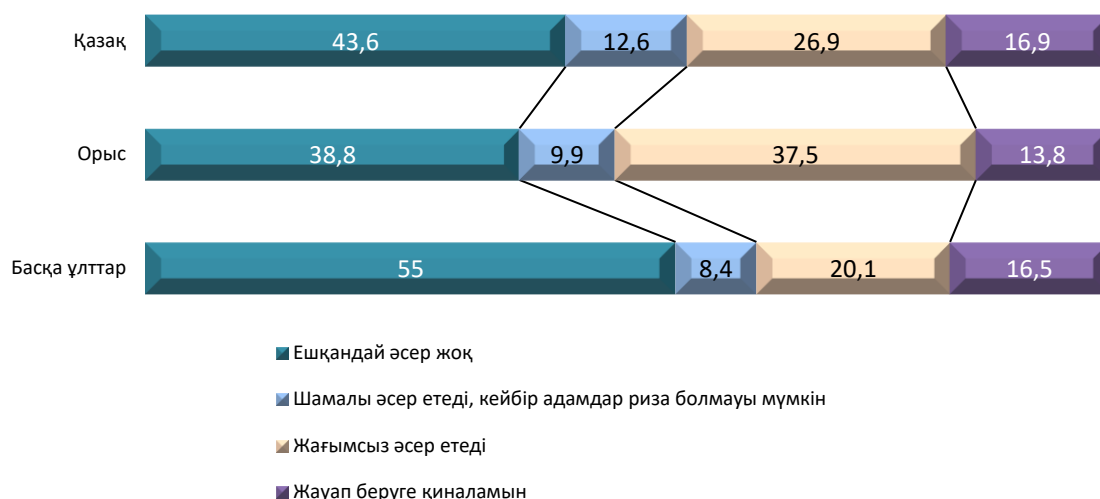
Ешқандай әсер жоқ	51,0	34,9	76,7	41,7	37,3	42,5	35,6	42,9	30,5	28,9	54,7	30,4	25,4	-	22,2	65,5
Шамалы әсер етеді, кейбір адамдар риза болмауы мүмкін	4,9	23,0	0,0	11,7	25,9	1,6	5,0	18,0	9,9	17,6	6,2	23,2	26,9	-	3,5	8,6
Әсер етеді	36,3	29,7	-	6,7	23,3	55,1	34,7	14,6	47,7	47,6	23,0	25,4	26,2	95,5	56,9	14,5
Жауап беруге қиналамын	7,8	12,4	23,3	40,0	13,5	0,8	24,8	24,5	11,9	6,0	16,1	21,0	21,5	4,5	17,4	11,4

Нәтижелерді ұлттық көрсеткіштер бойынша қарастыратын болсақ, онда респонденттердің жауаптарынан келесі жағдайды байқауға болады: орыстардың үштен бір бөлігі қазақ тілінің графикасының өзгеруі қазақстандықтардың әлеуметтік өзін-өзі сезінуіне жағымсыз ықпал етеді деп ойлайды. Бірақ, басқа ұлттар реформаға салмақтылықпен қарайды: қазақтардың арасында реформа мен адамдардың әлеуметтік өзін-өзі сезінуін байланыстыратын адамдардың үлесі төрттен бір бөлікті, ал басқа ұлттардың арасында бестен бір бөлігін құрайды (диаграмма 25).

Диаграмма 25

**ҚАЗАҚ АЛФАВИТІН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШІРУ АДАМДАРДЫҢ
ӘЛЕУМЕТТІК КӨҢІЛ-КҮЙІНЕ ЫҚПАЛ ЕТЕ МЕ?**

(этностар бойынша іріктеме)

Қазақ әліпбиінің реформасы мен оның адамдардың әлеуметтік өзін-өзі сезінуіне тигізер ықпалын бағалау арасында тікелей байланыс бар: неғұрлым көп адам реформаны қолдаса, оның әлеуметтік өзін-өзі сезінуге тигізер ықпалын жағымды деп бағалайтындардың үлесі де соғұрлым көп болады (кесте 41).

Кесте 41

**ҚАЗАҚ АЛФАВИТІН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШІРУ АДАМДАРДЫҢ
ӘЛЕУМЕТТІК КӨҢІЛ-КҮЙІНЕ ЫҚПАЛ ЕТЕ МЕ?**

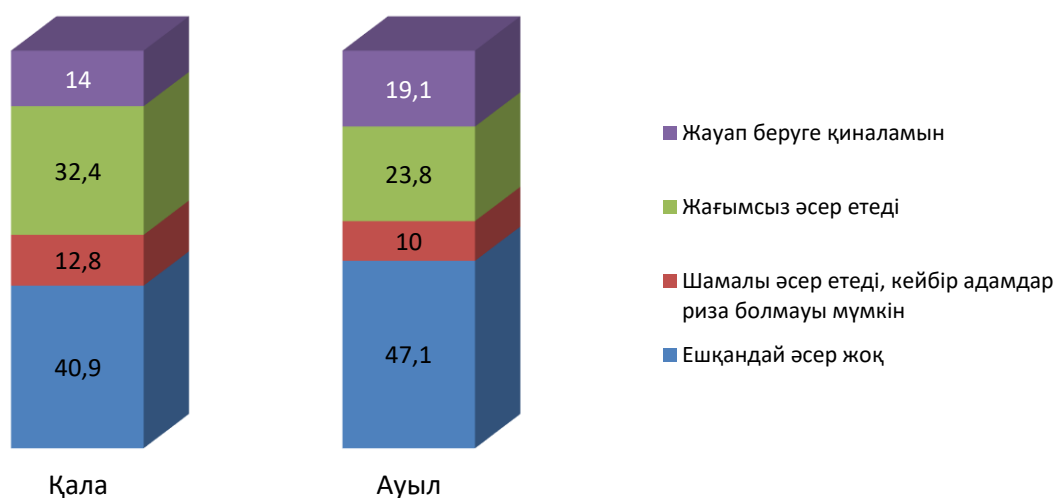
Нұсқалары	Қолдаймын	Қолдамаймын	Жауап беруге қиналамын
Ешқандай әсер жоқ	56,3	28,9	30,0
Шамалы әсер етеді, кейбір адамдар риза болмауы мүмкін	10,2	16,4	8,1
Әсер етеді	21,3	44,7	25,0
Жауап беруге қиналамын	12,2	9,9	36,9

Қала тұрғындары ауыл тұрғындарына қарағанда латын әліпбиінің әлеуметтік өзін-өзі сезінуге ықпал ететінімен көбірек келіскенін атап өту қажет (диаграмма 26).

Диаграмма 26

**ҚАЗАҚ АЛФАВИТІН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШІРУ АДАМДАРДЫҢ
ӘЛЕУМЕТТІК КӨҢІЛ-КҮЙІНЕ ЫҚПАЛ ЕТЕ МЕ?**

(елді мекен көрсеткіші бойынша)

Респонденттер латын әліпбиіне көшу реформасымен байланысты жайсыздықты сезінетін әлеуметтік топтарға аға буынды ұрпақты жатқызды (14,2%); латын әліпбиінде оқып, жазуға қиналатындар (5,4%); сонымен қатар орыстілді азаматтар (1,3%). Оған қоса респонденттердің көбісі жауап беруге қиналды (77,5%).

Қазақстанда түрлі әлеуметтік топтар арасында толеранттық қатынастар дәстүрлі түрде орнаған. Ел азаматтарының басым көпшілігі қазақ тілінің латын графикасына ауысуы қазақ тілді және орыс тілді азаматтар арасындағы қарым-қатынасқа ешқалай ықпал етпейді (49,2%) деп ойлайды; сол сияқты этностық топтар арасындағы қатынасқа да (50,4%), конфессиялар арасындағы қатынасқа (49,8%), жастық топтардың арабайланысына (46,5%), еңбектік қатынастар саласына да (46,9%) билік пен азаматтардың арабайланысына да (43,9%) әсер етпейді деп ойлайды (кесте 42).

**ҚАЗАҚ АЛФАВИТІН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШІРУ ... ҚАРЫМ-
ҚАТЫНАСЫНА ЫҚПАЛ ЕТЕ МЕ?**

Жауаптар нұсқалары	Жақсарады	Өзгермейді	Нашарлайды	Жауап беруге қиналамын
тілдік топтар арасында (қазақ тілді және орыс тілді)	19,0	49,2	15,5	16,3
түрлі этникалық топтар арасында	17,0	50,4	12,8	19,8
түрлі конфессионалдық топтар арасында	16,0	49,8	12,0	22,2
әр түрлі жастағы топтар арасында	15,8	46,5	15,1	22,6
жұмыс беруші мен жұмысшы арасында	15,2	46,9	11,9	26,0
билік пен халық арасында	12,3	43,9	10,1	33,7

40-кестедегі әлеуметтік топтар арасындағы өзара қатынастардың барлық алты санаты бойынша жауаптарды қарастыру жағдайында Павлодар облысының тұрғындары латын әліпбиін ендірген соң қатынастар барлық бағыттар бойынша өзгереді деп ойласа, Шығыс Қазақстан облысы тұрғындарының басым көпшілігі тілдік топтар арасында қарым қатынастың нашарлауын белгіледі (38,2%).

Шығыс Қазақстан (22,7%), Қарағанды (22,3%), Маңғыстау (28,5%) облыстарының тұрғындары жас топтары арасындағы қарым-қатынастың нашарлауын белгілеп өтті. Павлодар және Маңғыстау облыстарының (26,9%) респонденттері халық пен билік арасында қарым-қатынас нашарлайды деп болжам жасады (кесте 43).

**ҚАЗАҚ АЛФАВИТІН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШІРУ ... АРАСЫНДАҒЫ
ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСҚА ҚАЛАЙ ЫҚПАЛ ЕТЕ АЛАДЫ?**

Жауап нұсқалары	Астана	Алматы	Алматы	Ақмола	Ақтөбе	Атырау	ШҚО	Жамбыл	БҚО	Қарағанд	Қызылорда	Қостанай	Маңғыстау	Павлодар	СҚО	ОҚО
Тілдік топтар арасында																
Жақсарады	33,3	15,5	26,5	8,9	29,5	15,7	3,2	30,0	24,5	4,5	26,7	28,6	15,4	0,0	39,6	18,2
Өзгермейді	50,5	48,0	58,6	59,4	28,5	83,5	44,9	48,9	44,4	68,8	45,3	40,2	32,3	0,0	25,7	58,9
Нашарлайды	4,9	12,9	1,2	4,4	9,8	0,8	38,2	10,3	16,6	9,5	8,1	13,4	23,1	98,1	24,3	8,8
Жауап беруге қиналамын	11,3	23,7	13,7	27,2	32,1	0,0	13,7	10,7	14,6	17,3	19,9	17,9	29,2	1,9	10,4	14,1
Этностық топтар арасында																
Жақсарады	22,5	18,3	26,5	2,8	23,8	18,9	4,1	23,6	15,9	5,7	19,3	23,2	15,4	0,0	38,2	17,1
Өзгермейді	55,9	41,5	56,0	60,6	32,6	79,5	58,9	49,8	52,3	68,5	44,7	39,7	33,8	0,0	27,8	60,2
Нашарлайды	8,8	9,8	1,9	6,7	6,2	1,6	13,4	6,9	17,2	9,2	6,2	12,9	23,1	98,1	22,9	7,3
Жауап беруге қиналамын	12,7	30,4	15,6	30,0	37,3	0,0	23,6	19,7	14,6	16,7	29,8	24,1	27,7	1,9	11,1	15,4
Конфессионалды топтар арасында																
Жақсарады	30,9	15,7	18,6	1,7	25,4	22,8	3,5	30,9	13,9	5,7	18,0	17,9	15,4	0,0	39,6	13,8
Өзгермейді	48,0	36,8	57,2	56,7	25,9	74,8	61,8	45,9	55,0	68,2	45,3	42,0	39,2	0,0	27,1	63,4

Нашарлайды	8, 8	11 ,9	1, 6	10 ,0	4, 1	2, 4	7, 0	6, 0	19 ,9	9, 5	6, 2	7, 6	15 ,4	97 ,5	21 ,5	8, 0
Жауап беруге қиналамын	12 ,3	35 ,6	22 ,6	31 ,7	44 ,6	0, 0	27 ,7	17 ,2	11 ,3	16 ,7	30 ,4	32 ,6	30 ,0	2, 5	11 ,8	14 ,8
Әр түрлі жастағы топтар арасында																
Жақсарады	19 ,6	16 ,9	22 ,6	2, 8	18 ,1	38 ,6	2, 9	31 ,3	16 ,6	6, 3	17 ,4	16 ,5	10 ,8	0, 0	38 ,2	12 ,7
Өзгермейді	56 ,9	34 ,9	51 ,6	59 ,4	29 ,5	59 ,8	51 ,6	41 ,2	47 ,7	55 ,1	45 ,3	38 ,8	36 ,2	0, 0	26 ,4	63 ,8
Нашарлайды	8, 8	17 ,3	0, 9	5, 0	21 ,8	1, 6	22 ,7	12 ,0	21 ,2	22 ,3	13 ,7	12 ,9	28 ,5	44 ,6	24 ,3	8, 4
Жауап беруге қиналамын	14 ,7	30 ,9	24 ,9	32 ,8	30 ,6	0, 0	22 ,7	15 ,5	14 ,6	16 ,4	23 ,6	31 ,7	24 ,6	55 ,4	11 ,1	15 ,2
Жұмыс берушілер мен жұмысшылар арасында																
Жақсарады	23 ,5	16 ,2	17 ,7	3, 3	22 ,8	44 ,1	2, 6	21 ,9	18 ,5	6, 0	16 ,8	14 ,7	13 ,1	0, 0	39 ,6	11 ,8
Өзгермейді	53 ,9	36 ,1	53 ,3	57 ,2	23 ,8	55 ,1	76 ,4	22 ,7	39 ,7	58 ,3	32 ,9	37 ,9	36 ,2	0, 0	25 ,7	66 ,3
Нашарлайды	5, 4	14 ,8	0, 9	10 ,6	20 ,2	0, 8	4, 7	1, 7	20 ,5	19 ,3	13 ,0	13 ,4	22 ,3	44 ,6	22 ,9	7, 1
Жауап беруге қиналамын	17 ,2	33 ,0	28 ,1	28 ,9	33 ,2	0, 0	16 ,3	53 ,6	21 ,2	16 ,4	37 ,3	33 ,9	28 ,5	55 ,4	11 ,8	14 ,8
Билік пен халық арасында																
Жақсарады	21 ,1	15 ,9	3, 7	2, 2	20 ,7	44 ,9	2, 9	13 ,3	10 ,6	5, 4	20 ,5	10 ,7	10 ,0	0, 0	38 ,2	11 ,4
Өзгермейді	55 ,9	34 ,4	8, 1	55 ,6	17 ,1	54 ,3	74 ,1	55 ,8	37 ,1	61 ,9	54 ,7	36 ,6	34 ,6	0, 0	25 ,7	63 ,6

Нашарлайды	3,9	15,2	0,0	13,3	23,3	0,8	4,1	1,7	10,6	5,1	5,0	11,2	26,9	40,8	22,9	8,0
Жауап беруге қиналамын	19,1	34,4	88,1	28,9	38,9	0,0	19,0	29,2	41,7	27,7	19,9	41,5	28,5	59,2	13,2	17,0

Ауыл және қала тұрғындарының жауаптарын салыстыру барысында көпшілік латын әліпбиіне көшу шешімінің халықтың түрлі топтары арасындағы өзара қатынастың жалғасуына ешқандай кедергі келтірмейді деген нұсқаны тандағаны анықталды. Сонымен қатар сауалнама нәтижелері қала тұрғындарының аталмыш реформаны ендірген соң азаматтардың барлық бағыттары бойынша қарым-қатынастары құртылады деген тұжырымын көрсете білді. Осы пікірді қолдап отырған респонденттердің саны ауыл тұрғындарының арасындағы осы іспетті көрсеткіштен екі есе асып тұрғаны айқындалды (кесте 44).

Кесте 44

**ҚАЗАҚ АЛФАВИТІН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШІРУ ... АРАСЫНДАҒЫ
ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСҚА ҚАЛАЙ ЫҚПАЛ ЕТЕ АЛАДЫ?**

Варианты	Қала	Ауыл
<i>Тілдік топтар арасында</i>		
Жақсарады	17,0	21,8
Өзгермейді	44,8	55,4
Нашарлайды	19,5	9,8
Жауап беруге қиналамын	18,7	12,9
<i>Этностық топтар арасында</i>		
Жақсарады	15,3	19,4
Өзгермейді	45,9	56,7
Нашарлайды	16,1	8,0
Жауап беруге қиналамын	22,8	15,8

<i>Конфессионалды топтар арасында</i>		
Жақсарады	15,6	16,4
Өзгермейді	44,5	57,3
Нашарлайды	15,1	7,7
Жауап беруге қиналамын	24,8	18,6
<i>Әр түрлі жастағы топтар арасында</i>		
Жақсарады	13,9	18,4
Өзгермейді	43,2	51,1
Нашарлайды	18,9	9,5
Жауап беруге қиналамын	23,9	20,9
<i>Жұмыс берушілер мен жұмысшылар арасында</i>		
Жақсарады	13,2	18,0
Өзгермейді	43,8	51,3
Нашарлайды	14,3	8,4
Жауап беруге қиналамын	28,7	22,3
<i>Билік пен халық арасында</i>		
Жақсарады	11,7	13,2
Өзгермейді	45,1	42,1
Нашарлайды	13,4	5,3
Жауап беруге қиналамын	29,8	39,4

Халық үкіметке латын әліпбиін бірітіндеп енгізіп(4,3%), білікті мамандарды тартып (3,1%), көшу себептерін түсіндірудің ақпараттық қамтылуын күшейтіп (3,1%), халықпен кері байланыс тетіктерін ретке келтіріп (3,1%), тілді жаппай меңгеру үшін жағдай жасау жайында ұсыныстар жасады (3,0%). Респонденттердің басым бөлігі латын әліпбиіне көшу

бағдарламасын сәтті іске асыру бойынша шараларды бөліп көрсетуге қиналды (72,8%) (кесте 45).

Кесте 45

**ҮКІМЕТ ҚАЗАҚ АЛФАВИТІН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШІРУ
БАҒДАРЛАМАСЫН СӘТТІ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ҮШІН ӘЛЕУМЕТТІК
ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ САЛАДА НЕ ІСТЕУІ КЕРЕК?**

Жауаптар нұсқалары (респонденттердің сөзінен жазылып алынған)	Саны	Пайыз*
Бәрін біртіндеп істеу керек	172	4,3
Сәтті іске асырылуы үшін білікті мамандар қажет	125	3,1
Халыққа құлақ салып, оны ақпараттандыру	122	3,1
Көшудің себептерін түсіндіру	124	3,1
Тілді жаппай меңгеру үшін жағдай жасау	121	3,0
Латын қарпінен бас тарту керек	87	2,2
Жақсы білім беру	61	1,5
Латынға аударудың қажеті жоқ	60	1,5
Сапалы модернизация	23	0,6
Әдістемелік оқу құралдарын шығару	22	0,6
Жаңа бағдарламалар қажет	19	0,5
Баспалы өнімге сұранысты жоғарылату	14	0,4
Тілдік оқу орталықтарының жұмысын реттеу	16	0,4
Дәрістер, семинарлар	15	0,4
Әліпбиді қарапайым, әрі түсінікті етіп жасау	15	0,4
Бәрін латын қарпіне ауыстыру	11	0,3
Ақшаның негізсіз жұмсалуды	11	0,3

Әдебиетті көптеп шығару	12	0,3
Әліпбидің ыңғайлы нұсқасын таңдау	9	0,2
БАҚ-та көп насихаттау	8	0,2
Дамыған елдердің интернет-нұсқаларын пайдалану	3	0,1
Орфографиялық сөздікті құрау	2	0,1
Өзге тілдерден сөз тарту ұлғаяды	4	0,1
Қазақ тіліндегі бағдарламалар	2	0,1
Барлық құжатты қазақ тіліне аудару	3	0,1
Үкімет өзі шешсін	3	0,1
Білім беру бағдарламасын қайта қарастыру	2	0,1
Әліпбиді ауыстыру бойынша мемлекеттік бағдарлама қажет	3	0,1
Өмір деңгейін көтеру	4	0,1
Қазақ тілінің фонетикалық тәртібінің орынды көрінісі қажет	1	-
Латын графикасын оқу үшін ортақ платформа құру	1	-
Барлық шаралар қабылданған	4	0,1
Ешқандай	47	1,2
Жауап беруге қиналамын	2 914	72,8

**Жалпы сома 100% тең емес, өйткені, респонденттер жауаптың бірнеше нұсқасын белгілей алды*

Жалпы алғанда халықтың көпшілігі латын әліпбиіне көшу реформасы елдің саяси тұрақтылығына, азаматтардың әлеуметтік өзін-өзі сезінуіне айтарлықтай әсер етіп, қоғамдағы тұлғааралық қатынастарға ықпал етеді деп ойламайды. Бірақ, осы орайда халықтың төрттен бір бөлігінің латын графикасындағы қазақ тілі қазақстандық қоғамның саяси және әлеуметтік

салаларына қандай әсер етеді деген сұраққа алаңдаушылық білдіретінін атап өту керек.

Қоғамдық пікірді сапалық талдаудың нәтижелері

Фокус-топтар мен интервью жүргізу барысында алынған қоғамдық пікірді зерттеу нәтижелеріне қысқаша тоқтала кетейік.

Зерттеуге алынған барлық аймақтарда респонденттер аталмыш сұрақ бойынша өте жоғары деңгейде ақпараттанғандықтарын білдіріп, талқылауға қызығушылық танытты. Өз ұстанымдарын негіздеу үшін XIX және XX ғасырдағы Қазақстан тарихынан мысалдар келтіріп, көптеген тарихи ұқсас жағдайларға, өзге елдердің тарихи тәжірибесіне сілтеме жасады.

Зерттеу барысында респонденттерден *«Сіздің ойыңызша, қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуі қаншалықты қажет?»* сұрағына жауап берулері сұралды.

Барлық топтардағы себептердің сан алуан болуына байланысты қоғамдық пікір бұл мәселе бойынша ортақ көзқарасқа келген жоқ. Айтылған пікірлердің арасынан аталмыш мәселеге қатысты *үш басым көзқарасты* атап көрсетуге болады.

Респонденттердің *басым көпшілігі* қазақ тілінің латын әліпбиіне көшу бастамасына *түбегейлі немесе салыстырмалы* түрде қолдау білдіреді, аталмыш үдерістің заманға сай екендігін және жеке басы да, өз отбасы, балалары мен жалпы қазақстандық отбасы үшін де тіл реформасының артықшылықтары мен қосымша мүмкіндіктерін баса айтады.

Респонденттердің келесі бір аз бөлігі, *белгілі бір қауіптерді* атап өтеді және бұл үдерістен қатерлерді көреді. Жағымсыз баға берген негізгі топтар көбіне орта жастағы, орыс тілді және орыс ұлтының өкілдері болып отыр. Көшу үдерісіне «қарсы» негізгі аргументтер, олар: оның заманға сай еместігі, экономикалық тиімсіздігі, сыбайлас жемқорлыққа әкелуі және қазақ тілінің латын әліпбиіне көшу нәтижесіне жас көрсеткішінің өте қатты ықпал етуі.

Үшінші ұстаным – келісімге келу. Мұндай ұстанымды білдіретіндер көбіне аталмыш тақырып бойынша ақпарат жетіспейтіндер, әр сұраққа қандай ұстаным білдіретіндіктерін анықтай алмағандар.

Фокус-топтық зерттеуді жүргізу барысында қатысушылардың өздері көзқарастарын дәлелдеп, қорғап, өзге қатысушыларды да өздерінің

дұрыстығына сендіре бастағанын атап өту керек. Қолдайтындар өте жоғары белсенділік танытты, бұл олардың әлеуметтік белсенділігін аңғартады. Олар қосымша, күмән танытушылардың ұстанымдарының маңыздылығы жайлы ақпараттандырып, өз ұстанымдары мен осы мәселе төңірегіндегі мемлекет ұстанымын да түсіндіріп өтті.

Респонденттердің негізгі қауіптенетіндері қабылданған нұсқа бойынша қазақтың төл дыбыстарының латын әліпбиінде апострофтармен белгіленетіндігіне қатысты мамандардың әлі де бірыңғай баға бере алмауында болып тұр.

Респонденттердің еркін білдірген пікірлерін талдау нәтижесі көрсеткендей, қазақ тілінің реформасы мәселесі бойынша біздің азаматтардың пікірлері бірыңғай емес. Біз респонденттердің пікірлерін жағымды, яғни аталмыш үдерісті қажет дейтіндерге және қауіптілігін алға тартатын жағымсыз пікірлерге бөліп тастадық. Пікірлерді қарастырсақ, латын графикасына берілген жағымды бағалар екі құрамнан тұрады: біріншісі, латынға көшу – уақыт талабы; екіншісі – мұндай үдерістер ТМД-ның біраз елдерінде жүзеге асқан.

Латынға көшуге қарсылық білдіргендер, оны алға тартудың қажет жоқ екендігін айтады, өйткені, біріншіден, бүгінде бұл мәселе өзекті болып табылмайды, одан да басқа әлеуметтік маңызы бар мәселелер көп (экономикалық, қаржылық, кедейшілік, жұмыссыздық); екіншіден, қомақты қаржы қажет; үшіншіден, тіл саласындағы айтулы өзгерістер жайлы халық жеткілікті біле бермейді.

Фокус-топқа қатысушылардың пікірі бойынша, біздің еліміздің кейбір азаматтары жаңа әліпбидің енуіне қарсы болмаса да, бұл өзгерістер ыңғайсыздық келтіреді. Мүмкін, бұл белгілі бір өзгерістерден қашқақтайтын азаматтар болар.

Фокус-топты өткізу барысында қатысушыларға мынадай сұрақ қойылды: *«Сіздің ойыңызша, қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуі қаншалықты уақытқа сәйкес болып табылады?»*

Осы сұрақ бойынша респонденттердің арасынан неғұрлым басым екі көзқарас анықталды. *Біріншісі, басым болып табылатыны*, қазақ тілінде жүргізілген фокус-топта оңтүстік аймақтарда тұратын респонденттердің арасынан, *латын әліпбиіне көшуді Тәуелсіздік алған кезде-ақ, ертерек бастау керек* еді дейтіндер көп. Респонденттер көбіне, қазақ тілі реформасының уақытылы орын алуына түрлі объективті және субъективті себептер көп

болған деген пікірлерді айтады. Олардың пікірінше, уақытылы жүзеге аспғандықтан бұл үдеріс қосымша материалдар мен психологиялық шығындармен күрделене түседі.

Көзқарастардың екінші тобы, қарама-қайшы пікірлерден тұрады. Мұндай көзқарасты көбіне орта жастағы топтар мен славян ұлтының өкілдері білдіреді. Олар, реформаның «уақытқа сай емес» және халықаралық дағдарыс аясында өткізіліп жатқандығын айтады.

Тіл реформасының кеш өткізіліп жатқандығына қатысты пікірлердің басым болуы, оны қоғамның айтарлықтай бөлігі қолдайтындығын білдіреді.

Зерттеу барысында респонденттерге мынадай сұрақ қойылды: *«Қазақ тілінің латын әліпбиіне өтуінің жағымды және жағымсыз тұстары қандай?»*

Фокус-топқа қатысушы респонденттердің басым көпшілігі қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуінен көптеген *артықшылықтарды* көреді.

Келтірілген артықшылықтардың ішінен келесілерді атап көрсетуге болады:

- халықаралық – Қазақстанның әлемдік қауымдастыққа тез әрі сәтті кіруі, «түркі әлеміне оралу», шетелдіктер үшін елдің көріктілігін арттыру;
- ішкі саяси – ары қарай да тәуелсіздікті нығайту мен ұлтты біріктіру үшін маңызды қадам;
- экономикалық – мемлекеттің жаңғыруы, жұмыс орындарының артуы (репетиторлар, аудармашылар, мұғалімдер);
- мәдени – ұлттың мәдени кодының қайта жаңғыруы.

Латын әліпбиіне көшудің *жағымсыз* тұстарының ішінен барлық топтағы респонденттердің басым көпшілігі қарапайым адамдардың қоғамдағы жаңа үдерістерді қабылдаудағы (кез-келген өзгерістерді) психологиялық жағдайы мен физикалық тұрғыдағы кедергілерін атап өтеді, олар: жас көрсеткіші (кәрілер жастарға қарағанда жаңа нәрсені бірден қабылдай алмайды); жаңа өзгерістерді ендіру екпіні (барынша ақырындап, әбден ойластырып, салмақпен ендіру) және апостроф мәселесі (қабылданған нұсқадағы апострофпен берілген белгілерді сынға алу), сонымен қатар, халықтың білім деңгейінің төмендеп кету мүмкіндігі мен қаржылай шығындар.

Әліпби реформасының қауіпті тұстары мен оған қатысты айтылған сындардың арасында ондағы «күштеудің кейбір элементтері» бар екендігін, кейбір респонденттердің арасында «ішкі мотивацияның жоқтығы», әсіресе кәрі, орта жас тобындағы балалардың, орыс тілділер мен халыққа қызмет

көрсету саласындағылардың ынтасы жоқтығын алға тартқан пікірлер де кездесті.

Респонденттердің басқа бір тобы, *әдістемелік қамтамасыздандырудың, оқулықтар мен мұғалімдердің жетіспеушілігінен қауіптенетіндігін* айтады.

Кейбір респонденттердің пікірінше, жаңа әліпби мен қазақ тіліндегі әріптерді жазу әдісін меңгеру барысында туындайтын қиындықтардың әсерінен біраз адамдар көшуге бел буу мүмкін – яғни елден біраз халық эмиграциялануы мүмкін.

Кейбір қатысушылар, латын әліпбиіне көшу бұл – жеке және мемлекеттік құжаттардың, әдебиеттердің ауысуын талап ететін ауқымды реформа екендігін, сонымен қатар бұл үдерістің күрделі, уақыттың да, қаражаттың да шығынын талап ететіндігін айтып қауіптенеді.

Кейбір пікірлердің арасында тіпті, латын әліпбиіне көшу барысында қиындықтар кездессе, *орыс тілінің рөлі күшейіп*, орыс тілінде оқитындардың саны артатындығын немесе керісінше екі тілді халықтардың санын азаятындығын айтқандар да кездесті.

Фокус-топқа қатысушы респонденттер *«Сіздің айналаңыздағылар (әріптестеріңіз, таныстарыңыз, жақындарыңыз) қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуін қалай қабылдады?»* сұрағын талқылады

Респонденттер бірден бұл бастамаға өз жақындарының көбі қарсы екендіктерін ашық жариялағандарын айтты. Жалпы қоғамда, еңбек ұжымдарында, респонденттердің отбасында осы мәселе төңірегінде қызу пікірталас болып жатыр. Осы мәселе бойынша қоғамдық пікір әлі толығымен қалыптаса қоймаған. Респонденттердің айтуынша, латын әліпбиіне көшу реформасына қатысты халықтың жағымды, жағымсыз, бейтарап қатынастары олардың әлеуметтік-демографиялық және әлеуметтік-статустық сипаттарына байланысты, мысалға адамдардың жасы, ұлты, қазақ тілін меңгеруі, білім деңгейі, жұмысы, кәсібі, басқару қызметінің жоқтығы және т.б.

Сонымен қатар респонденттерге *«Қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуі жастардың сауаттылығы мен білімділігіне жағымды ықпал етеді деуге болады ма? Орта және аға ұрпақтың өміріне қанишалықты ықпал етеді?»* деген сұрақ қойылған еді.

Бұл сұраққа берілген жауаптардың барлығы бірыңғай болған жоқ. Алайда респонденттердің басым көпшілігі әңгіме барысында латын әліпбиіне көшу арқылы әсіресе жастардың сауаттылығы мен білімін көтерілетіндігін айтты.

Мемлекет тарапынан қолдау қажет екендігі ерекше көрсетілді. Орта жастағыларға ыңғайсыздық туындатады, ал аға буынға жаңа әліпбиді меңгеру мүлдем қиынға соғады және психологиялық тұрғыдан күрделі болады. Сонымен қатар, бастапқы да сауаттылық деңгейі төмендеп, бірақ уақыт өте келе бәрі жақсы болатындығын алға тартқан пікірлер де болды.

Респонденттердің берген жауаптарының ішінде «білім алу ешқашан кеш емес» дегендер де кезікті, халықтың жоғары мотивациясы бар категориясы да жаңа әліпбиді еркін меңгере алады.

Зерттеу барысында респонденттерге *«Қазақ тілінің латын әліпбиіне көшу бағдарламасын жүзеге асыру сіздің аймақтың ахуалына ықпал етеді ме? Қазақ тілінің латын әліпбиіне көшу бағдарламасын жүзеге асыру елдің әлеуметтік жағдайына ықпал етеді ме?»* деген сұрақ қойылған еді.

Фокус – топтық сауалнама нәтижесі көрсетіп отырғандай, респонденттер қоғамдағы кез-келген ауқымды реформаны жүргізу, соның ішінде қазақ тілі мен жазуына өзгерістер ендіру аясында әлеуметтік тұрғыдан жағымсыз құбылыстардың орын алу мүмкіндігін назарға алады. Алайда, зерттеуге қатысушылар латын әліпбиіне көшу мен аймақтардағы әлеуметтік ахуалдың нашарлауының арасындағы тікелей байланысты көрмейді. Респонденттердің берген бағасы бойынша реформа жүргізу барысындағы ең үлкен тәуекел немесе әлеуметтік салдарды туындататын – бұл бағалардың өсуі мен Қазақстан аймақтарындағы экономикалық белсенділіктің төмендеуі себебінен орын алған әлемдік экономикалық дағдарыс аясында жаңғыру үдерісін жүргізу болып табылады.

Респонденттердің бір бөлігі аймақтардағы әлеуметтік жағдайдың онсыз да тұрақсыз екендігін айтады. Объективті және субъективті себептердің салдарынан ол үнемі өзгеріске ұшырап отырады (бағалардың құбылуы, жалақыны төлемеу, сыбайлас жемқорлық), оның өзгеруіне кез-келген фактор ықпал ете алады немесе тіл мәселесін саяси немесе жеке күрес құралы ретінде қолданатындар да табылады.

Қазақстанның оңтүстік аймақтарында жүргізілген фокус-топтарда, респонденттердің бір бөлігі әлеуметтік жаңғырудың өзге аспектілеріне қарағанда, аймақтағы *жалпы экономикалық жағдайға байланысты* көбірек алаңдайтындықтарын айтады. Алайда әлеуметтік шиеленістер орын алған күннің өзінде оның тіл реформасына қатысы болмайды. Латын әліпбиіне көшу белгілі бір әлеуметтік шиеленістерді туындатуы мүмкін емес. Бұл тек тіл

мәселесін қоғамды тұрақсыздандыру құралы ретінде көретіндер үшін ғана мүмкін.

«Қазақ тілінің латын әліпбиіне көшу бағдарламасын жүзеге асыру барысында жеке әлеуметтік топтар тарапынан жағымсыз пікір орын алуы мүмкін бе?», – деген сұраққа респонденттердің көбі керісінше теріс жауап берді. Фокус-топқа қатысушылар Қазақстан халқының жеке әлеуметтік топтары тарапынан үлкен жағымсыз жағдайдың орын алуы мүмкін екендігін болжамайды.

Респонденттер кез-келген ауқымды реформаларды жүргізуге, соның ішінде қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуіне байланысты әлеуметтік саладағы орын алуы мүмкін тәуекелдер мен қауіп-қатерлерге объективті баға береді.

Қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуі барысында жеке әлеуметтік топтар тарапынан жағымсыз пікір орын алатындығын айтқан респонденттерге «Егер мүмкін десеңіз, қандай формада болуы мүмкін?» деген сұраққа жауап беру ұсынылды.

Қауіптерді болжаған көптеген респонденттер, бұл сұраққа бірыңғай жауап қатты, яғни жағымсыз қатынас құқықтық және пассивті формада орын алатындығын және олардың тиімсіз, нәтижесіз болатындығын айтты.

Пікірталас барысында респонденттер қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуін жүзеге асыруға қатысты бірқатар ұсыныстар мен тілектерін білдірді. Көбіне олардың тілектері реформаны кезең-кезеңмен, бірізді өткізу, халықтың барлық әлеуметтік топтарына арналған тиімді ақпараттық түсіндіру жұмыстарымен сүйемелдеу, графиканы ары қарай да жетілдіруге қатысты болды.

Сарапшылар пікірінің нәтижелері олардың арасында да реформаға қатысты ортақ пікірдің жоқтығын көрсетеді. Сарапшылардың көбі көшу үдерісінің *жан-жақты ойластырылығандығы* және қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуіне халықтың толығымен *даяр* екендігін айтты. Сауалнама нәтижесі, респонденттердің арасында теріс сипаттағы пікірлердің барын да көрсетті.

Сарапшылардың пікірін, негізінен *төрт топқа* бөлуге болады:

- ✓ «көшу қажет және ол уақытқа сәйкес»;
- ✓ «Тәуелсіздіке ие болған алғашқы жылдары көшу керек еді, енді көптеген қиындықтар кезігетін болады»;
- ✓ «уақытылы көшіп жатырмыз, бірақ біраз қиындықтар кезігеді»;

✓ «көшу мақсатқа сәйкес емес, бұл өзге ұлттардың қазақ тілін меңгеруіне кедергі».

Кейбір респонденттер қазақ тілін латын әліпбиіне ауыстыру барысында *асығыстық жасамай, ұқыптылықты* қажет ететіндігін баса айтты.

Сарапшылардың басым көпшілігі қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуі *әлеуметтік шиеленіске* алып келмейтіндігін айтады. Кейбір респонденттер ережелері анық, *сапалы жасалған әліпби* ендірілген жағдайда, сонымен қатар халықпен сауатты жасалған *түсіндіру-насихаттау жұмыстары* жүргізілген кезде ғана шиеленістер орын алмайтындығын айтады. Бірқатар сарапшылардың пікірінше, *орыстілді халық* көп тұратын аймақтарда қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуіне қатысты әлеуметтік шиеленіс орын алуы мүмкін.

Жалпы респонденттер, қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуін *жағымды* қабылдайтындығын және осы мәселе төңірегінде халықтың түрлі топтары арасында шиеленіс туындауға негіз жоқ екендігін айтады. Респонденттердің көбі *жастарды* аталмыш үдерісті неғұрлым жағымды қабылдаған және одан аса қиындық көре қоймайтын топ ретінде белгілеп берді. Оның үстіне респонденттер қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуін жүзеге асырудың негізгі ұстанымдарын түсіндіру бойынша мемлекеттік органдардың жасаған жұмысын ерекеше атап өтті, бұл өз кезегінде халықтың реформаны жағымды қабылдауына ықпал етті.

Сарапшылар латын әліпбиіне көшу *аға буын* үшін қиындық тудыратындығы жайлы аз айтты. Сұхбат барысында өзге ұлт өкілдері латынға көшу үдерісін әрқалай қабылдайтыны жайлы да болжамдар айтылды.

Респонденттердің тағы бір бөлігі латын әліпбиіне көшу барысында кететін *қаржылай шығындар* мен *психологиялық сипаттағы* күштерге алаң білдіреді. Осы алаңдаушылықтар қазақ тілінің латын әліпбиіне көшу идеясы мен үдерісіне деген жағымсыз қатынасты анықтайды.

Әліпбидің ауысуының елдегі әлеуметтік лингвистикалық ахуалдың өзгеруіне тигізетін ықпалын анықтау мақсатында қойылған сұраққа респонденттер әр түрлі жауап берді. Дегенмен, респонденттердің көбі ТМД-ның бірқатар елдерінің (Әзірбайжан, Өзбекстан, Түркменстан), сонымен қатар Түркияның латынға көшу тәжірибелерімен таныс екендіктерін білдірді, алайда, осы реформалармен толығымен таныс емес. ТМД-ның бірқатар елдерінің кирилл әліпбиінен латын әліпбиіне көшу барысынан хабардар бірқатар респонденттер, айтулы күйзелістер болмағанын, бұл елдердің әліпбиі қолдану барысында бірнеше рет өзгеріске ұшырғандығын айтты.

Посткеңестік елдердегі латынға көшу тәжірибесін талқылай отырып, сарапшылар латын әліпбиіне көшудің қаншалықты сапалы болатындығына, қазақтың төл дыбыстарының сақталып қалу мәселесіне алаңдайтындықтарын атап өтті. Олар сонымен қатар, латын графикасына ауысқаннан кейін ана тілдері айтарлықтай фонетикалық өзгерістерге ұшыраған түрік, өзбек тілдерінің тәжірибесін мысалға келтірді.

Респонденттердің көбі латын графикасының қазақ тілінің дыбыстарын толық жеткізе алатындығына икемді екендігіне келісетіндіктерін атап өтті. Дегенмен кейбір сарапшылар күмән келтіріп, графиканың қазақ тіліндегі сөздерге ешқалай да ықпал етпейтіндігін айтады.

Бұл сұрақ бойынша респонденттер көбіне осы мәселе төңірегінде жұмыс жасап жатқан лингвистердің, әліпбиді әзірлеушілердің құзыретіне сенім арта отырып, латын әліпбиіне қатысты өз ойлары мен ұсыныстарын білдірді.

Латын әлібиіндегі қазақ тілінің нұсқасымен таныс сарапшылар жоғарыдағылардың осы мәселемен бірнеше жылдар бойы айналысып жүрген А. Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институтының қызметкерлерінің әзірлеген, ғылыми негізделген нұсқаны назарларына алмай, талқыға салынбай жүргеніне түсінбестік білдіреді.

Респонденттердің пікірінше, латын әліпбиін ендіру *Қазақстандағы орыс тілінің қалыптасқан тарихи рөліне* ықпал ете қоймайды. Сонымен қатар, қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуі тіпті орыс тілінің кеңінен қолдануына әсер ететіндігін айтады.

Латын әліпбиінің бірегейлікке ықпал ету мүмкіндігі жайлы сұраққа респонденттер оның патриотизмге, тарихты білуге және мемлекет пен қоғамның жалпы дамуына оң ықпал ететіндігін атай отырып, көбіне жағымды жауаптар берді. Респонденттердің бір бөлігі тек әліпбидің ғана ауысуы *бірегейлікке аса ықпал ете қоймайтындығын* айтады.

Респонденттер латын әліпбиіне көшуді сапалы қамтамасыз ету үшін, латын графикасындағы жаңа әліпбиді халық меңгеруі үшін тегін курстар ұйымдастыру, *мамандар даярлау* қажеттілігін атап өтті. Сонымен қатар, олар мәселені саясаттандыру қазақ тілінің латын әліпбиіне сапалы өтуіне кедергі келтіретінін айтады.

Тіл мәселесін артығымен саясаттандырудың жағымсыз ықпалы жайлы айта отырып, респонденттер қазақ тілінің терминологиялық мәселелерін саясаттандыруға қатысты мысалдар келтірді. Кейбір сарапшылардың пікірінше, қазақ тіліндегі сәтсіз лингвистикалық ендірулер қазақ тілінің дамуын тежеп, оның ғылым мен технологияда қолданылуына кедергі болды.

Сонымен қатар, кирилл әліпбиінде жарық көрген *қазақтардың әдеби және мәдени мұрасының* жоғалып кетуіне алаң білдіргендер болды.

Сауалнама барысында, латын әліпбиіне «ойланбай-ақ» көшу керектігін алға тартқан пікірлер болды. Респонденттердің көбі тиімді көшудің бағдарламасы *бірқалыпты, сатылай және кезең-кезеңмен* көшу қағидаларына сүйену керек деген пікірлер айтты. Тіпті кезең-кезеңмен жүзеге асырылатындығы ескерілсе де, солтүстік облыстың сарапшылары *халықтың көше бастайтындығын* жоққа шығарады.

Кезең-кезеңмен көшуді жақтайтындар, аталмыш үдерісті *мектепке дейінгі білім мекемелерінен* бастау керектігін алға тартады.

Сарапшылар *әліпби толығымен әзірленіп, орфографиялық стандарттар* толық бекітілгеннен кейін ғана кезең-кезеңмен көшуді мектепке дейінгі білім мекемелерінен бастау керектігін айтады.

Сатылай көшудің кейбір жақтаушылары, латын графикасына көшуді қамтамасыз етуге арналған мамандарды даярлау маңыздылығы жайлы айта отырып, бұл үдерісті тым созу немесе шамадан тыс саясаттандыру көшу барысының сапасына теріс ықпал ететіндігін айтады.

Кезең-кезеңмен көшудің кейбір жақтаушылары, бастапқы сатыда аға буынның латын әліпбиін меңгеруге назар аудару қажеттігін алға тартады.

Респонденттердің ойынша, билік органдары жұмыстарының неғұрлым маңызды бағыттары *түсіндіру жұмыстары* болу керек.

Респонденттердің ойынша, биліктің қолдауымен *әдістемелік және ғылыми-білім орталықтарын құру* орынды. Сарапшылар, *кешенді әдіс* маңыздылығы мен *халықтың барлығын қамту* маңыздылығын ерекшелеп өтті

Қорытынды мен ұсыныстар

Жалпы алғанда ел халқы қазақ тілінің латын графикасына ауысуына байланысты болып жатқан өзгерістер жайлы хабардар болып отыр. Негізгі ақпарат көздері ретінде теледидар және Интернет-ресурстар мен платформаларды қарастыруға болады. Оған қоса, латын әліпбиіне көшу реформасының ақпараттық аясы халықтың оны қоғам жаңғыруы, әлеуметтік-экономикалық даму, ақпараттық-коммуникациялық өзара әрекеттесу, діни экстремизмге қарсы тұру, әлемдік тілдерді оқу бағыттары бойынша жағымды қабылдауына септігін тигізді.

Алайда осы реформаны құптамайтын азаматтардың болуы және латын әліпбиін ендірудің жағымды жақтарын нақты қабылдаудың болмауы есебінен

ақпарат пен оның мазмұндылығын тарату әдістерінің сұрақтарын қозғайтын ақпараттық-түсіндірмелік жұмыстың тәуекелдеріне көңіл аудару қажет.

Халықтың жартысынан астамы латын әліпбиіне көшуді қолдап, аталмыш қадамның болашақ ұрпақтар үшін қажеттілігін ұғынады. Ол өз кезегінде 2016 жылғы сауалнама нәтижелерімен салыстырғанда қалыпты тренд болып табылады. Өйткені, былтырғы сауалнама нәтижелері бойынша халықтың басым бөлігі латын әліпбиіне көшуді жақтырмаған болатын. Сонымен қатар халықтың шамамен 30,0% қазақ тілін латын графикасына ауыстыруына қарсы, ал тағы 20% теріс немесе қалыпты пікірлерін білдіруге қиналды. Облыстар көрсеткіші бойынша Павлодар, Қарағанды, Ақтөбе, Маңғыстау облыстары көзге түсіп отыр. Олардың тұрғындары түрлі қоғамдық топтар арасында тұлғааралық қатынастар нашарлауы мүмкін деп, соған қатысты алаңдаушылық сезімін білдіріп отыр.

Сонымен қатар көшуді іске асыру үшін қажетті инфрақұрылымның жоқтығы, білім сапасының төмендеуі, жастардың да, ересек азаматтардың да жаңа графиканы үйренуі, қоғамдық өмірді қиындауы, қаржылық шығындар сияқты мәселелер халықтың алаңдаушылығын тудырып отыр.

Қазақ тілін латын графикасына көшіруге қатысты нақты баға бере алмай отырған азаматтарға назар аудару қажет. Олар Ақмола, Атырау және Жамбыл облыстарының тұрғындары болып табылады. Осыдан аймақтық деңгейде ақпараттық жолдамалауды күшейту өзектілігі пайда болып отыр.

Жалпы алғанда сұралған халықтың жартысынан көбі графиканың өзгеруі елдің саяси тұрақтылығы мен азаматтардың әлеуметтік көңіл-күйіне әсер етпейтініне сенімді болып келеді. Дегенмен, халықтың үштен бір бөлігі графика саяси тұрақтылыққа әсер етуі мүмкін деп ойлайды. Бұл жағдайда облыстық көрсеткіштер бойынша Павлодар, Қарағанды, Маңғыстау, Солтүстік Қазақстан, Батыс Қазақстан, Атырау облыстарын атап өтуге болады.

Атқарылған талдаудың негізінде келесідегідей **ұсыныстарды** жасауға болады:

- ақпараттық-түсіндірмелік науқанды жалғастыру, оның үстіне ендіру инфрақұрылымын қалыптастыру (оқытушыларды оқыту, оқыту әдістемесін жасау, оқушылар мен студенттерді даярлау, халықтың түрлі топтарымен жұмыс істеу) сияқты сәттерді анағұрлым толық түсіндіруге көңіл бөлу керек;
- латын әліпбиіне көшудің ақпараттық қамтылуын күшейтіп, оның әлеуметтік-экономикалық даму, ақпараттық-коммуникациялық даму,

қоғамдық сананың жаңғыруы үшін мәні тұрғысынан қалыпты рөлін қалыптастыру бағыты бойынша жұмыс атқару.

➤ тіл оқудың күрделілігіне қатысты қауіптерді бейтараптандыру мақсатында жаңа графиканың негізінде қазақ тілін оқитын блогерлерді тарту арқылы «шынайы шоу» немесе «challenge show» жасап, іске қосу;

➤ латын әліпбиіне көшу орыс тілі мен оның қолданылуына кедергі келтірмейді деген хабарлама тарату керек.

Қазақ тілі графикасының латын әліпбиіне көшуі бойынша жүргізілген фокус-топтық және сарапшылар пікірін зерттеу нәтижелері бойынша қорытындылар, ұлтына, қызметі мен жас көрсеткішіне қарамастан түрлі әлеуметтік топтағы барлық халық реформаны қолдайтындығын көрсетіп отыр.

Халық берген жауаптарында реформаның бастамашыларына, ең бастысы Президент Н.Ә. Назарбаевқа деген өздерінің сенімін, ниеттес екендіктерін білдіреді. Фокус-топқа қатысушылардың көбі оның беделін, толығымен дұрыс екендігін алға тартып, қазақстандық қоғамды жаңғыртудың қажет екендігін дәлелдей түсетін қосымша аргумент ретінде алға тартты.

Фокус-топқа қатысушылар реформа жайлы, оның мақсаты, міндеттері жайлы жоғары ақпараттанғандықтарын көрсетіп, реформаның жеке басы үшін, отбасы үшін де, жалпы мемлекет үшін де жағымды тұстарын негіздеп берді. Алайда, халықтың белгілі бір бөлігінде ақпараттың жетіспеушілігі, абыржушылығы, бірқатар қауіп-қатерлері бар (материалдық және білім деңгейі төмендер, жасы жоғары топтың мүшелері, орыс тілділер, славян ұлтының өкілдері) екендігі аңғарылды.

Сонымен қатар, бұл реформаға қатысты қоғамдық пікір әлі де қалыптасу үстінде екендігін айтып, қорытындылауға болады. Аталмыш реформа бойынша әлі де жағымды да, жағымсыз да пікірлер айтылуда, тіпті қауіп-қатерлер де болжануда.

Фокус-топтық зерттеу нәтижесі реформаны жүзеге асыру бойынша ақпараттық-түсіндіру жұмыстарын күшейту қажеттілігін, сонымен қатар, аймақтардағы экономикалық үдерістерді тұрақтандыру бойынша жалпы жұмыс жүргізу керектігін айқындады.

Фокус-топқа қатысушылар қазақ әліпбиінің реформасын жүзеге асыруға қатысты жеке ескертулерін, тілектері мен ұсыныстарын да айтты. Әсіресе, респонденттер, реформаны кезең-кезеңмен, бірізді өткізу, халықтың барлық әлеуметтік топтарына арналған тиімді ақпараттық түсіндіру жұмыстарымен сүйемелдеу, графиканы ары қарай да жетілдіруге қатысты пікірлер білдірді.

Сарапшылар сауалнамасы, жалпы қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуіне деген қатынас жағымды екенін көрсетіп отыр. Басым көпшілігі әлемдік аренадағы елдің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға оның оң ықпал ететіндігін атап өтіп, қолдау білдіреді. Бір жағынан, респонденттер білім деңгейінің, мәдениет деңгейінің төмендеп кетуі мен гуманитарлық мәселелерге, алдағы қаржылық шығындарға байланысты алаңдаушылық білдірді.

Сарапшылардың латын әліпбиіне көшу уақытылы екендігіне қатысты пікірлері әртүрлі болып шықты: бірі қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуі тым кеш десе, екіншілері қазақстандық қоғамның оған әлі дайын еместігін айтады. Үшіншілері «уақыт келді, ойланарға уақыт жоқ» дейді.

Терең интервью нәтижесі көрсетіп отырғандай, аймақтағы түрлі топтағы халықтардың арасында шиеленіс орын алмаған. Сарапшылардың пікірінше, жастарға қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуіне қатысты еш ыңғайсыздық туындамайды. Қатысушылар аға буынды жаңа әліпбиге үйрету мәселелеріне алаңдаулы.

Сарапшылардың көбі латын әліпбиіне көшкен посткеңестік елдердің тәжірибесімен таныс. Сарапшылар латын әліпбиіне көшу барысында қателіктер орын алмас үшін, көршілес елдердің тәжірибесін зерттеу қажеттілігін атап өтті. Бірқатар сарапшылар латын әліпбиінің енуі қазақтың төл дыбыстарының тарылып немесе жоғалып кететіндігіне алып келетіндігін айтып, қауіптенеді. Сондықтан латын әліпбиін ендіргенге дейін жан-жақты фонетикалық сараптама жүргізу керек деп санайды.

Қатысушылар тілді латын әліпбиіне көшудің басты құраушысы ретінде санап, оның ұлттық бірегейлікті, азаматтардың патриотизмін нығайтатындығына жағымды ықпал ететіндігі жайлы айтып өтті. Сарапшылардың пікірінше, қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуі орыс тілінің қолданылу аясын тарылтпай, керісінше оны нығайтып, кеңейтеді. Дегенмен Ресей аймақтарымен шекаралас жерлердің сарапшылары латын әліпбиінің ендірілуі кейбір халықтардың Ресейге жаппай көше бастауына түрткі болатындығын атап өтті.

Сарапшылар маңызды бағыт ретінде халыққа түсіндіру, насихаттау жұмыстарын жүргізу, әдістемелік және ғылыми-білім орталықтарын құру қажеттілігін атайды. Кезең-кезеңмен, бірқалыпты және жіті ойластырылу арқылы латын әліпбиіне сапалы көшу қамтамасыз етілетіндігін атап өтеді.

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ЛАТЫНҒА КӨШУІ ТАҚЫРЫБЫ БОЙЫНША БАҚ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕР КОНТЕНТІН ТАЛДАУ

Қазақ тілінің латынға көшуін БАҚ-да жария етуді сандық талдау

2017 жылдың 12 сәуірінде Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев өзінің «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» атты мақаласын жариялаған болатын, мұнда қазақ тілінің латын әліпбиіне көшу мәселесі алты ұлттық жобаның бірі ретінде көрсетіліп, ал оның жүзеге асырылуы қоғамдық сананың жаңғыруына алып келетіндігі жайлы айтылған. Еліміз осы күннен бастап қазақ тілінің латын әліпбиіне көшу үдерісіне енді, ал мұндағы белсенді рөлді мемлекеттік органдар, сонымен қатар азаматтық қоғам атқарады. Бұл үдеріс баспа, электронды және Интернет сияқты бұқаралық ақпарат құралдарында жарық көре бастады. Ұлттық және аймақтық деңгейдегі БАҚ латын әліпбиіне көшу мәселесіне қатысты мемлекеттік органдардың шешімін, мемлекет басшысының, орталық мекемелер мен аймақтық органдардағы басшылардың пікірлерін, еңбек ұжымдарының, мекемелер мен ұйымдардың, сарапшылардың, ғалымдар мен қалың көпшіліктің реакциялары мен ойларын белсенді жариялай бастады.

Қазақстандық баспа-клубы 2017 жылдың 12 сәуірі мен 12 қазан аралығында «Қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуі» тақырыбындағы жарияланымдарға контент-талдау жүргізген болатын, аталмыш жұмыстың материалдарын өз талдауымызда қолданып, пікір беруді жөн көрдік. Жарты жылдың ішінде-ақ қазақстандық БАҚ-да қазақ тілінің латын әліпбиіне көшу мәселесіне қатысты 2290 мақалалар жарық көрген екен. Олардың басым көпшілігі (866) қыркүйек айына келеді, бұл бірінші кезекте «Мемлекеттік тілдің латын графикасындағы әліпбиінің бірыңғай стандартын енгізу мәселелері туралы» 11 қыркүйектегі өткізілген парламенттік тыңдау мен 14 қыркүйектегі Президент Н.Ә. Назарбаевтың қатысуымен Ақордада өткен баспасөз конференциясымен байланысты. БАҚ-дағы осы тақырып төңірегіндегі жарияланымдардың санын арттырған тағы бір оқиға Қазақстан Халқы Ассамблеясының латын графикасы ендірілуін қолдау мақсатында бірыңғай республикалық күнін өткізуі болатын.

Осы көрсеткіштегі екінші орын сәуір айына келеді, бұл айда қазақ тілінің латын әліпбиіне көшу тақырыбы БАҚ-да 571 рет қозғалған екен. Бұл 12 сәуірдегі Елбасының латын әліпбиіне көшуді алғаш жария еткен «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» атты мақаласымен тікелей байланысты екендігі

сөзсіз. Аталмыш мәселе елбасының бастамасын талқылау немесе қолдауға қатысты көптеген іс-шаралардың өтуіне сонымен қатар, БАҚ-да түрлі реакциялар, пікірлердің орын алуына мұрындық болды. Рейтингтің үшінші орынында қазан айы тұр, бұл айда қазақ тілінің латын әліпбиіне көшу тақырыбы 272 рет көтерілген екен. Бұл, ең бастысы, 9 қазандағы латын әліпбиі негізінде қазақтың төл дыбыстарын апостроф арқылы таңбалау негізінде ұсынылған әліпбидің екінші нұсқасының ұсынылуымен байланысты болып отыр. Қазақстандық баспасөз клубының БАҚ-дағы жарияланымдарына контент-талдау жасау 12 қазанмен аяқталады, бұл өз кезегінде осы айдың көрсеткішіне ықпал етті. Егер контент-талдау қазан айын толық қамтығанда латын әліпбиіне өту мәселесін қозғау саны қыркүйектегі көрсеткішпен сай келіп немесе асып та кетер еді, себебі, 2017 жылдың 27 қазанында Мемлекет басшысы қазақ тілі әліпбиін латын графикасына көшіру туралы Жарлыққа қол қойды. Бұл оқиға қазақстандық және шетелдік БАҚ-да кең жариялауды, қызу талқылау мен көптеген комментарийлерді тудырды.

Қазақстандық баспасөз клубының контент-талдауында қазақ тілінің латын әліпбиіне өтуі туралы материалдар қандай БАҚ-да жарық көргендігі көрсетілген. Жарияланымдардың басым көпшілігі (1892, немесе 83%) республикалық БАҚ-ның еншісінде. 380 жарияланым (16%) аймақтық БАҚ-да көрініс берсе, 18 материал (1 пайыз шамасында) ТМД елдерінің БАҚ-да жарық көрген. Республикалық БАҚ арасындағы латын әліпбиі төңірегінде жиі көрсеткен Хабар телеарнасы (232), ҚазАқпарат жаңалықтар агенттігі (181), «Казахстанская правда» газеті (119) және «Литер» (105) болды. 2017 жылдың 12 қазанына дейін қазақ тілінің латын әліпбиіне өтуі бойынша 100-ден төмен жарияланымдар жасаған. Аймақтық БАҚ арасындағы аталмыш тақырыпты жиірек қозғаған «Индустриальная Караганда» және «Вечерний Алматы» (әрқайсысы 44 рет қозғаған), одан кейін «Огни Алатау» (Талдықорған), «Актюбинский вестник», «Южный Казахстан» (Шымкент), Алматы ТВ, бұлардың әрқайсысы 29, 27, 23 және 20 рет қозғаған. Өзге аймақтық БАҚ-дың көрсеткіші 20. Аталмыш мәселе бойынша ТМД БАҚ-ның ішіндегі ең белсендісі CA-News.org (10 жарияланым) сайты болды, одан кейін үш жарияланым жасаған Regnum.ru (Ресей) және 2 жарияланым жасаған ИТАР-ТАСС (Ресей). «Независимая газета» (Ресей), КирТАГ (Қырғызстан) Centrasia.ru сайты қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуіне байланысты бір материалдан жариялады.

Қазақстандық Баспасөз клубының ұсынған контент талдауындағы латын әліпбиіне өту тақырыбын қозғаудағы сипаттың сандық көрсеткіші қызығушылық тудырады, яғни жарияланымдардың бейтарап, жағымды және

жағымсыз сипатта болуы. Бейтарап сипат 1472 жарияланымда байқалады, бұл барлық жарияланымның 64% құрайды. Жағымды жарияланымдар 800 рет болған, бұл барлық жарияланымдардың 35% құрайды. Жағымсыз сипаттағы жарияланым 18 рет, яғни қазақ тілінің латын әліпбиіне көшу мәселесі бойынша барлық материалдардың бір пайызын ғана құрайды.

Жағымды жарияланымдардың орын алуының ақпараттық себебі 12 сәуірдегі Нұрсұлтан Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» атты мақаласының жариялануы болды. Қазақ тілінің латын әліпбиіне көшірілуін ұсынған аталмыш мақаланың жарық көруіне байланысты ең көп, 372 жарияланым шыққан. 2017 жылдың 9 қазанындағы ҚР Президентінің қазақ әліпбиінің латын графикасына өтуінің бірыңғай стандартын ұсынуы 146 жарияланымға ақпараттық түрткі болды. Қазақ тілінің латын әліпбиіне өтуіне қатысты Елбасының барлық әрекеттері қазақстандық БАҚ-нан кеңінен жарияланып отырды.

«Мемлекеттік тілдің латын графикасындағы әліпбиінің бірыңғай стандартын енгізу мәселелері туралы» 2017 жылдың 11 қыркүйегінде өткен парламенттік тыңдау жоғары ақпараттық белсенділікті танытты. Бұл күні мәжілісте әліпбидің диграфтарды қолданылған алғашқы нұсқасы ұсынылған болатын. Бұл жағдай БАҚ-дағы 278 мақаланың жарық көруіне себеп болды. Қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуін талқылаған ірі іс-шаралардың бірі 2017 жылдың маусымында өткен Дүниежүзі қазақтарының құрылтайы болатын. Құрылтайдағы Нұрсұлтан Назарбаевтың баяндамасы мен шетелдік қонақтардың айтылған пікірлері қазақстандық БАҚ-дағы 64 мақаладан көрініс тапты. 25 мамыр күні Астанада өткен «Ұлы Дала» гуманитарлық ғалымдардың II Халықаралық форумы барысында өзге мәселелермен қатар, қазақ тілінің латын әліпбиіне өтуі де қарастырылып, БАҚ-да 31 мақала жарияланды.

Көптеген іс-шаралардағы Президенттің бастамасына білдірілген қолдаулар қазақ тілінің латын әліпбиіне өту тақырыбындағы жарияланымдарға жағымды ақпараттық түрткі болды. Қазақ тілінің латын әліпбиіне өтуін талқылау мақсатында Нұрсұлтан Назарбаевтың шығармашылық зиялы қауым өкілдерімен кездесуі туралы 40 мақала жарияланды. Республикалық деңгейдегі, сонымен қатар, облыстар мен аудандардағы Қазақстан халқы Ассамблеясының өткізген іс-шаралары, Ассамблеяның латын графикасын ендіруді қолдау мақсатында бірыңғай республикалық күнін өткізуі жайлы БАҚ-да 29 рет жарияланды. Азаматтық қоғамның қазақ тілінің латын әліпбиіне өтуіне қолдау білдіргендерін Ахмет Байтұрсынов атындағы Тіл білімі Институтына латын қарпіндегі қазақ

әліпбиінің 100-ден астам нұсқасын ұсынылғандығынан байқауға болады. Бұл жайлы қазақстандық БАҚ-да 21 мақала жарық көрді.

Президент Н.Ә. Назарбаев: Қазақ тілінің латынға көшуі қоғамдық сананың жаңғыруының күн тәртібінде

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» атты мақаласының жарық көруі Қазақстанның саяси және мәдени өміріндегі айтулы іс-шаралардың бірі болды. Президент қоғамдық сананың жаңғыруы бағдарламасын Қазақстанның жаңғыруының үшінші сатысының ажырамас бөлігі ретінде ұсынып отыр. Рухани саланың жаңғыру қажеттілігі жайында ҚР Мемлекеттік хатшысы Гүлшара Әбдіхалықова «Казахстанская правда» газетіндегі өзінің «Рухани жаңғыру – Қазақстанның үшінші жаңғыруының негізі» атты мақаласында жариялаған болатын. «Қазақстанның Үшінші жаңғыруын іске асыру аясында саяси реформа, экономикалық өсімнің жаңа моделін құру және рухани жаңғыру сияқты үш жаңғыру үдерісі жүзеге асырылатын болады. Аталған үдерістердің қатарында рухани саланы жаңғырту негізгі бағыт болып табылады. Мұндай аксиомалық байлам жасауға берік негіз бар деп ойлаймын. Әлбетте, саяси және экономикалық жаңғырудың жетістігі, бірінші кезекте, рухани қатынастар басымдық алатын қоғамдық сананың деңгейіне байланысты болмақ. Сондықтан, бүгінгі таңда рухани жаңғыру ең өзекті міндеттердің алдыңғы қатарына шығып отыр». [Абдыкаликова: Жизнь предоставляет уникальную возможность перейти на латиницу. informburo.kz 17.04.2017].

Саяси және экономикалық жаңғырумен қатар қоғамдық сананың жаңғыруы идеясының бірлігі жайлы ҚР парламенті Сенатының депутаты Владимир Редкокашин өз пікірін білдірген еді: «Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың мақаласы - ең алдымен Президент жыл басында айтқан шаралар мен сенаторлар осы жылы қабылдаған шараларды логикалық жалғастыратын стратегиялық құжат болып табылады. Бұл экономика мен саяси өмірді жаңғырту шаралары». [В. Редкокашин: Сохраняя наши культурные ценности, мы сохраняем страну. Strategy2050.kz, 14.04.2017].

Қазақстан халқы Ассамблеясы өз үндеуінде қоғамдық сананың жаңғыруы мен азаматтық, саяси ұлттың қалыптасуының өзара ықпалдастығына басты назар аударады: «Қоғамдық сананың жаңғыруы идеясы заңдылық және аса қажетті болып табылады. Біз саяси ұлттың қалыптасу жолында тұрмыз. Дамыған әлемнің алдыңғы қатарынан орын алу

үшін біздің әрқайсымыз өз санамызды, ой-өрісімізді өзгертіп, ескішілдіктен бас тартуымыз қажет. Қоғамдық сананың өзгеруі қауіп-қатерлер орын алған қазіргі әлем аясында қашанда Қазақстан дамуының негізі болған тұрақтылық, бірлік, келісімді нығайтуға мүмкіндік береді. Біз қазақстандықтарды жауапкершілік танытып, «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» жаңа идеологиялық платформасын жүзеге асыруға белсенді атсалысуға шақырамыз. [Обращение Ассамблеи народа Казахстана. Казахстанская правда, 13.04.2017].

Саясаттанушы және қоғам қайраткері Ерлан Карин Tengrinews.kz агентігіне берген өз сұхбатында, елбасының мақаласы жаңа идеологиялық платформаны қалыптастырған бағдарламалық құжат екендігін баса айтты. Мақалада бұқаралық қоғамдық сананың сапалы трансформациясы қажеттілігі жайлы айтылған. Экономика, саясат және идеология сынды үш негізгі құраушы – бұл Назарбаевтың тұтас модернизациялық жобасы. Сонымен қатар, саясаттанушы, Елбасының соңғы уақытта баяндама жасаудың жаңа форматын қолданып жүргендігін атап өтті. Егер өткен жолдары Президент қалың аудиторияның назарын аударту үшін видеоүндеумен шықса, осы жолы азаматтардың жаңа идеяларды талқылауға аса назар аударуы үшін бағдарламалық мақалалар форматын арнайы таңдаған секілді [Ерлан Карин рассказал, почему Президент предпочел формат статьи видеообращению. Tengrinews.kz. 12.04.2017].

Нұрсұлтан Назарбаев өз мақаласында қоғамдық сана жаңғыру қағидаларын ғана емес, сонымен қатар, дәстүрдің ұлы күшін жоймай-ақ заман талабына толық жауап беретін нақты жобаларды жасауды қажет ететіндігін көрсетіп берген. Президент алдағы жылдары жүзеге асырылуы керек алты нақты жобаны белгілейді. Ең бастысы, қазақ тілінің латын әліпбиіне өтуі. Екіншіден, қоғамдық пәндер бойынша 100 үздік шетел оқулықтарын қазақ тіліне аудару. Үшіншіден, «Туған жер» бағдарламасы бизнесмендер, шенеуніктер, зиялы қауым тарапынан олардың «кішігірім отандарын» қолдауға мүмкіндік беріп, патриотизмнің дамуына ықпал етеді. Төртінші жоба «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы», бұл елдегі туризм инфрақұрылымын дамытуға мүмкіндік беретін «киелі жерлерді» сақтап қалуға бағытталған. «Жаһандағы заманауи қазақстандық мәдениет» жобасы өз шығармашылықтары арқылы Қазақстанды әлемге танытуға тырысып жүрген көптеген таланттарға жол ашады. Алтыншы ұлттық жоба, «Қазақстанның жүз жаңа есімі», бұл жастардың өнегелі тәрбиесіне үлгі болатын өз салаларында айтулы жетістіктерге қол жеткізген замандастарды танытуды қамтамасыз

етеді. Бұл жобалар мемлекет пен азаматтық қоғамның орташа мерзімді келешектегі идеологиялық жұмысына негіз болады.

Президент Н.Ә. Назарбаев қазақ тілінің латын әліпбиіне өту қажеттілігін негіздей отырып, Қазақстан аумағындағы жазудың ортағасырдан бастап осы күнге дейінгі даму барысын қысқаша шолып өтеді. Халқымыз ислам дінін қабылдаған кезден бастап, 900 жылға жуық араб жазулары қолданды. 1929 жылы ол жаңа латын әліпбиімен алмастырылды. 1940 жылы бұл әліпби кириллицаға ауысып, осы күнге дейін қолданылып келді. Елбасы, қазақ әліпбиінің өзгеруі негізгі нақты саяси себептермен анықталғандығын айтады. «Қазақстан 2050» Стратегиясында Президент 2025 жылға дейін қазақ тілінің латын әліпбиіне өтудің міндеттерін алға қойды. 2025 жылға дейін іс жүргізу, мерзімдік басылымдар, оқулықтар мен тағы да басқалары латын әліпбиінде шыға бастайды. Латын әліпбиіне өтудің өзінің терең тарихи логикасы бар. Бұл әсіресе, заманауи технологиялық ортаның ерекшелігі, заманауи әлемдегі коммуникацияның ерекшеліктері және ХХІ ғасырдағы ғылыми-білімдік үдерістің ерекшеліктері. Елбасы тәжірибелік тұрғыдан 2017 жылға ғалымдар мен қалың қауымдастықтың көмегімен жаңа графикадағы қазақ әліпбиінің бірыңғай стандартты нұсқасын қабылдау міндетін алға қойды. 2018 жылдан бастап орта мектепке жаңа әліпби бойынша сабақ беру мен оқулықтарды дайындау үшін мамандар дайындауды бастау керек. Алдағы екі жыл ішінде қажетті ұйымдастыру және әдістемелік жұмыстарын жүргізу [До конца 2017 года нужно разработать казахский алфавит на латинице – Назарбаев kazpravda.kz: 12.04.2017].

Қазақ тілінің латын әліпбиіне өтуімен қатар қоғамдық сананың жаңғыруы Президент Н. Назарбаевтың қызметіндегі басты басымдықтардың бірі болып табылады. Елбасы 2017 жылдың 20 сәуірінде шығармашылық зиялы қауым өкілдерімен кездесіп, қазақ тілінің латын әліпбиіне көшу мәселесін талқылады. Кездесуге жазушылар Бексұлтан Нұржекеев, Дулат Исабеков және Смағұл Елубай қатысты. Әңгіме барысында мәдени-гуманитарлық және қоғамдық саяси сала мәселелері жайлы сөз қозғалды. Латын әліпбиіне өту, демографиялық және көші-қон саясаты, үштұғырлы білім беруді ендіру мәселелері төңірегінде де сөз етілді. Нұрсұлтан Назарбаев туған жеріне деген сүйіспеншіліктен басталатын патриотизм тақырыбын алға тарту қажеттілігіне аса назар аударды. Сөз соңында Елбасы қоғамдық сананың жаңғыруы бойынша қазақстандықтардың алдында тұрған міндеттің маңыздылығын және оның жүзеге асырылуы ел дамуы үшін өзекті екендігін айтты [Назарбаев обсудил перевод казахского языка на латиницу с представителями творческой интеллигенции. Kazakhstan Today: 20.04.2017].

Қазақ тілінің латын әліпбиіне көшу маңыздылығы жайлы Президент Қазақстан халқы Ассамблеясының XXV сессиясында да айтқан болатын. Нұрсұлтан Назарбаев қазақ тілі мен қазақ мәдениетін бірыңғай ұлтты біріктіретін фактор ретінде анықтайды. ҚХА XXV сессиясының жұмысына қатыса отырып, Елбасы латын қарпінің Қазақстандағы тұрғылықты емес халықтардың қазақ тілін меңгеруін жеңілдететіндігіне назар аударады. Сессияға 6 ай ішінде қазақ тілін меңгеруге сөз берген Алматы қаласының кәсіпкері Вячеслав Попов қатысты. Ол өз уәдесін орындап, Елбасына қазақ тілінде сөйледі. Өз жауабында Назарбаев тіл меңгерудегі латын қарпінің пайдасын атап өтті. «Білім министрі міне осында. Олар қазіргі таңда мынадай алгоритм дайындады. 400 қазақша сөздерді біле отырып, тұрмыстық деңгейде сөйлесуге болады. Ал 800 сөз білсеңіз сен секілді жоғары деңгейде меңгеруге болады. Латын әліпбиіне өту осы жұмыстарды жеңілдетеді, өйткені қазақ тілінде қажеті жоқ сөздер кездеседі...». [Назарбаев: В казахском языке много всего лишнего. Nur.kz: 26.04.2017].

Нұрсұлтан Назарбаевтың Оңтүстік Қазақстанға жасаған іссапары барысында қазақ тілінің латын әліпбиіне көшу қажеттілігін дұрыс ұғындыру мақсатында берген түсіндірмелері аса маңыздылыққа ие. Осының арқасында Елбасы болашақтағы қазақ тілінің кириллицадан бас тартуына қатысты күдіктер мен үрейді жойды. «Латын әліпбиіне өту – бұл жай кездейсоқ емес – бұл заман талабы». Н.Ә. Назарбаев қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуін Қазақстан азаматтарының бәсекеге қабілеттілігін арттыру факторы ретінде ағылшын тілін білу қажеттілігімен байланыстырады және осы негізде бүкіл мемлекеттің бәсекеге қабілеттілігін арттыру керек. «Біздің адамдар қазір барлық жерде жүр. Кез-келген мемлекетке бейімделу үшін олар халықаралық тіл болып табылатын ағылшын тілін меңгерулері тиіс. Неге ағылшын тілі? Өйткені ғылыми-техникалық прогресс дәл осы тілде жүріп жатыр. Медицинада да, технологияда да, техникада да, барлығында». Өз сөзін айғақтау үшін Президент халықаралық тәжірибеге жүгінді. «Ағылшындық емес миллиардтаған адамдар ағылшын тілін меңгерген. Қытайлықтар, іскерлік ортаның барлығы ағылшын тілін біледі. Бүкіл Үндістан ағылшын тілінде сөйлейді. Жапония да ағылшын тілінде. Кейбір мемлекеттер, мысалы Малайзия өз егемендіктерін алғаннан кейін тек малай тілінде сөйлеуге тырысты, алайда бір жылдан соң ағылшын тіліне қайта оралды. Өйткені адамдар не жоғалтып бара жатқандарын ұғынды. Бұл уақыт талабы!». Президент аталмыш мәселені ұғындыру мақсатында шығармашылық адамдардың да үрейлерін басты. «Мен шығармашылық саладағы жұмысшылардың, адамдардың, жазушылардың «Біз өз еңбектерімізді

кириллицада жаздық, енді біздің кітаптар сыртта қалып, олар ешкімге қажет болып қалмайды ма екен» деп алаңдап жатқандарын естіп жатамын. Бірақ олар қазіргі замандағы бәрін автоматты түрде аударатын заманауи порталдың барын ескермейді». Президент сонымен қатар, Қазақстандағы орыс тілінің тағдырына алаңдаушылық білдіретіндерге де өз ойын жеткізді. «Біз орыс тілінен алшақтамаймыз және орыс тілі мен мәдениетін де ұмытпаймыз. Бұл қазақтар үшін мүмкін емес. Біздің әлемге деген көзқарасымыз орыс тілі арқылы қалыптасады. Біз орыс тілі арқылы әлемдік мәдениетті, әлемдік үдерісті, әлемдік техниканы таныдық. Сондықтан да ол үнемі бізбен бірге. Ресей біздің басты көршілеріміздің бірі, біз қашанда бірге боламыз, әріптес боламыз. Сіздердің қорқыныштарыңыз бекер!». [Президент в Шымкенте поднял вопросы латиницы, трехязычия и пошутил о советском лозунге. Отырар TV (Шымкент): 27.04.2017].

Қазақстанның ақпараттық кеңістігінде Астанада өтен «Ұлы дала» II гуманитарлық ғылымдар форумы жайлы жаңалықтар тарады. Форум қатысушыларына арналған мемлекет басшысының хатын ҚР Мемлекеттік хатшысы Гүлшара Әбдіхалықова оқып берді. Форум жұмысына АҚШ, Қытай, Венгрия, Үндістан, Германия, Моңғолия, Ресей, Оңтүстік Корея және түркі мемлекеттерінен келген 200-ге жуық ғалымдар мен сарапшылар қатысты. Форум барысында қазақ тілінің латын әліпбиіне өтуі, «Туған жер» бағдарламасы, Қазақстанның сакралды географиясы және т.б. мәселелер көтерілді [Нурсұлтан Назарбаев поприветствовал участников форума «Великая степь». Казинформ: 26.05.2017].

Қазақ тілінің латын әліпбиіне өту мәселесін кеңінен ашып қарастыруға жағымды ақпараттық түрткі болған жағдай 2017 жылдың 22 мамырында Нұрсұлтан Назарбаевтың «Үздік мемлекеттік қызметкер» республикалық конкурсының жеңімпаздарымен кездесуі болып табылады. Президент барлығын алда келе жатқан мейраммен құтықтап, мемлекеттік қызметтің міндеті халыққа адал қызмет етіп, мемлекеттің ұлттық мүдделерін тиімді қорғау болып табылатындығын еске салды. Форумға қатысушылар Президентке қазақ тілінің латын әліпбиіне өту мәселелерімен қатар, маңызды реформаларды түсіндіру жұмыстары жайлы жеткізді. Осы мәселе бойынша Н. Назарбаев былай деп атап өтті: «Барлығы латын графикасын біледі, біз де әлемдік тәжірибеге қосыламыз. Әліпбиді дұрыс таңдау қажет. Кейін газеттерге шығара бастаймыз. Үйренеді, ештеңе жоғалтпаймыз». [Н. Назарбаев встретился с победителями республиканского конкурса «Лучший государственный служащий». Хабар (ТВ): 22.06.2017].

Қазақстандағы басты іс-шаралардың бірі V Дүниежүзі қазақтарының құрылтайы болып табылады, бұл жолы да Назарбаев аталмыш ұйымның төрағасы болып сайланды. Құрылтайдағы өз баяндамасында Назарбаев тағы да қоғамдық сананың жаңғыруы жайында, соның ішінде қазақ тілінің латын әліпбиіне өту мәселесі төңірегінде айтып өтті. Бұл жолы мәселе латын әліпбиінің әлемнің түкпір-түкпірінде жүрген қазақтардың рухани байланысын нығайтуға ықпал ететіндігі жайлы болды. «Қазақ тілін латын әліпбиіне көшіру – бұл ана тіліміздің жаһандық ғылым мен білімге кірігуін, әрі әлем қазақтарының рухани тұтастығын қамтамасыз ететін бірегей қадам. Қазір ТМД аумағындағы қазақтар кирилл әріптерін, Қытайдағы қандастарымыз төте жазуды, батыс елдеріндегі бауырлар латын әліпбиін қолдануда. Сонда Бәріміз сөйлескенде тіліміз бір болса да, оқығанда үш түрлі болып шығады. Ешбір кедергісіз түсінсетін бір қазақтың баласы бір-бірінің жазуын ұқпайтын күйге жетті. Бұл – жер жүзіне тарыдай шашылған қазақтың кейінгі ұрпағын бір-бірінен алшақтатуда. Біз қазір заманауи ғылым, техника мен интернетті игеруге тырысып жатырмыз. Ал оның барлығы латын тіліне негізделген. Көп ұзамай бұл олқылықтар біржола жойылады. Қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуі бірлігімізді нығайтып, рухани жақындастыра түседі». Президенттің баяндамасындағы маңызды тұсы оның латын әліпбиіне өту барысын тездету мүмкіндігін тіпті қажеттілігін нұсқауы болып табылады. «Мен өз жолдауымда мұны 2025 жылға дейін жүзеге асыру керек деген меже қойған болатынымын. Бірақ оны соза берудің қажеті жоқ». Әліпбидің ауысуы сөзсіз бірнеше кезеңдерден тұратын күрделі, кешенді және ұзақ үдеріс болып табылады. Сондықтан да Нұрсұлтан Назарбаев 2012 жылы латын әліпбиіне өтудің бастамасын 2025 жыл деп көрсеткен еді. Алайда қоғамның алдында әлі талай уақыт бар, асығуға негіз жоқ іспетті түсінік қалыптасуы мүмкін. Қазақ тіліне қатысты маңызды реформаға неғұрлым жауапкершілікпен қарауға шақырды. Сонымен қатар, филолог ғалымдардың алдында жаңа әліпбиді дайындау бойынша маңызды міндеттер тұрғандығын айтты. «Біздің ғалымдар латын әліпбиіне бұрынырақ өткен Түрік әліпбиін және Әзірбайжан, Өзбекстан сияқты елдердің әліпбиін зерттеп, бізге қажетті үлгілерді анықтап, олардың кемшіліктерін ескеріп, өз әліпбиімізді жасауымыз қажет». [Переход на латиницу сближит казахов по всему миру. – Нурсултан Назарбаев. Казинформ: 23.06.2017].

2017 жылдың тамызында Нұрсұлтан Назарбаев «Хабар» агенттігіне берген сұхбатында орыс тілді қазақстандықтарға латын әліпбиіне өту орыс тілі мен кирилл әліпбиіне нұқсан келтірмейтіндігін айтты. Бұл жайлы Елбасы оңтүстік Қазақстан өңіріне жасаған іссапарында да айтқан болатын. Дегенмен

кейбір БАҚ, әсіресе ресейлік БАҚ қазақ тілінің латын әліпбиіне өтуін Қазақстанның Ресейден аяқ тартып, Батысқа бет бұра бастағандығын алға тарта бастады деген саясаттанушылар мен журналистердің пікірлерін жарыса жариялай бастады. «Латын әліпбиіне көшу орыс тілінен, кириллицадан бас тартуды білдірмейді. Кейбір саясаттанушылар осылай деп жүр, алайда әліпби тек қазақ тілімен ғана байланысты. Орыс тіліндегі барлық баспалар жарыққа шығып отырады. Қазақ халқына ұлы орыс тілі қажет. Біз өзге тілдерді орыс тілі сияқты меңгерген емеспіз. Дәл осылай ағылшын тілін де меңгерсек, мәселе өз-өзімен шешіледі. Егер біз барлық технологиялар мен көптеген кітаптарды аударған орыс тілінен бас тартсақ, ештеңе ұтпаймыз. Латын әліпбиі тек қазақ тіліне қатысты, бұл орыс тілінен бас тарту емес». Осы тұрғыда мемлекет басшысы жаңа латын әліпбиінің қазақ тілі үшін маңыздылығы жайлы пайымдады. Оның қажеттілігі саяси себептермен емес, тілдің даму қажеттіліктерімен анықталады. «Ең бастысы – бұл жаңа қазақ әліпбиі. Бірінші түркі әліпбиі болды, кейіннен ата-бабаларымыз арап әліпбиіне көшті. Кейін Ахмет Байтұрсыновтың нұсқасы, одан кейін латын әліпбиі. Содан кириллицаға көштік. Бұл қадамға өзге саясатқа өткіміз келгендіктен барған жоқпыз. Мысалы, кириллицада қазақ тіліне қажет емес артық әріптер бар. Оны ешкім қолданбайды, егер қолданатын болсақ бұл біздің ережемізді бұзады» [Нурсұлтан Назарбаев рассказал о новом казахском алфавите. Tengrinews.kz: 21.08.2017].

2017 жылдың 11 қыркүйегінде «Мемлекеттік тілдің латын графикасындағы әліпбиінің бірыңғай стандартын енгізу мәселелері туралы» парламенттік тыңдау өтті. Бұл күні диграфтарды қолданған әліпбидің алғашқы нұсқасы ұсынылды. Аталмыш жағдай БАҚ мен әлеуметтік желілерде кеңінен таралды. Қазақ тілінің латын әліпбиіндегі алғашқы нұсқасы қоғамда қарама-қайшы пікірді туындатты: бірі қолдаса, екіншілері сынға алды.

Алайда, Президент диграфтармен жасалған әліпбиді толық өз қорғауына алып, оны талқыға салу мүмкіндігін жоққа шағарды дегенді білдірмейді. Керісінше, Назарбаев қазақстандықтарды әліпбидің осы бір жобасын талқылауға шақырып, ол бойынша ескертулерді беруге шақырды. «Халық та атсалысып, қарастыру қажет. Бұл мәселе бойынша халықтан ештеңе жасырмау қажет. Парламент талқылап, өз ескертулерін айтты. Барлығын егжей-тегжейлі қарастыру қажет. Ғалымдар, тіл мамандары, тарихшылар ортақ келісімге келгенде ғана мен жаңа әліпбидің нұсқасын жария етемін. Бұл осы әліпбидің ертеңнен бастап қолданысқа енетіндігін білдіре қоймайды». [Назарбаев ответил казахстанцам, критикующим проект алфавита на латинице. Informburo.kz: 14.09.2017].

Президент баспасөз конференциясын пайдаланып, кириллицадан бас тарту «орыс әлемінен» бас тарту дегенді білдірмейтіндігін, мәселенің қазақ тілінің даму қажеттіліктерінен туындап отырғандығын тағы да айтып өтті. Өйткені кириллицаны пайдалану қазақ тіліндегі кейбір дыбыстар мен ережелерді бұзды. «Біз қазақ тілінің мүмкіндігін тарылтып отырмыз. Кирилл әліпбиінде бірнеше әріп қазақ лексикасында кездеспейді. Қазақ тілінде «щ», «ю», «я» әріптері кездеспейді. Қазақтар "Япония" емес, "Жапония" деп сөлейді. Осы және өзге де дыбыстарды қолданып біз қазақ тілінің мүмкіндігін тарылттық, сондықтан да оның негізіне ауысып отырмыз. Бұл мемлекет үшін маңызды шара, тиіп қашып, мүлт кетуге болмайды. Бұл іске зейін салып, назар аударамыз». Осы баспасөз конференциясы барысында елбасы диграфтарды қолданған латын әліпбиі жөнінде де түсіндіріп өткен еді. «Біздің ғалымдар менің тапсырмам бойынша осы мәселе төңірегінде ұзақ жұмыс жасады, тарихты қазбалады, біздің көршілер, Өзбекстан, Түркияның тәжірибелерін қарастырды. Мен мүлт кетпеу керектігін, компьютерге бірден қою мүмкін болу үшін ілгектер болмау туралы айтқанмын. Оларда ілгектер, нүкте, қандай да бір үтірлер бар. Қазақ тіліне тән 8 әріп бар, соларды бейнелеу керек. Мәселе осында. Мен парламентке талқылауды ұсындым, парламент талқыға салды, өз ойларын айтты, енді егжей-тегжейлі қарастырып жатырмыз» [Нұрсұлтан Назарбаев: Мы искажали настоящий казахский язык. Matritca.kz: 14.09.2017].

Осы баспасөз конференциясы барысында Нұрсұлтан Назарбаев елдегі мектептерде латын әліпбиінде сабақ оқытудың басталуына қатысты уақыттың маңыздылығына да тоқтап өтті. «Менің есебім бойынша, 2022 жылға таман бірінші сыныптан бастап латын әліпбиінде сабақ оқытыла бастайды. Бұл тез жүзеге асады деп ойлаймын. Өйткені қазір барлық балалар ағылшын тілінде оқиды, ал ол латын әліпбиі. Бізбен сіздерге де бұл аса қиындық тудыра қоймайды. Әлемдегі 70% ақпарат, ғылыми-техникалық прогресс ағылшын тілінде, бәріміз де ағылшынша оқимыз». [Преподавание казахского языка на латинице планируется начать в школах к 2022 г. – Назарбаев. Caravan.kz: 14.09.2017].

2017 жылдың 9 қазанында Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаев мемлекеттік тілді латын әліпбиіне көшіру жобасы бойынша жұмыс тобының мүшелерімен кездесті. Жиын барысында Елбасына қазақ тілінің латын қарпіндегі жаңа нұсқасы ұсынылды. Егер бірінші нұсқада латын әліпбиінің 25 әрпі, ал кейбір дыбыстар диграфтар арқылы белгіленген болса, бұл нұсқада латынның 24 әрпі қолданылып ал кейбір қазақша дыбыстар апострофтармен белгіленген. Латын әліпбиіндегі осы нұсқа бойынша Президент былай деген болатын: «Үйреншікті екі диграфты қолданамыз, ал қалған қазақтың төл

дыбыстарын апострофтармен белгілейміз. Бұл кейбір тілдердің тәжірибесінде бар. Сіздердің өздеріңіз де өзге елдердің тәжірибесін қарастырып шықтыңыздар. Әліпбидегі қателіктердің салдарынан өз тілдеріндегі дыбыстардың дұрыс дыбысталуынан айырылып қалған елдер бар. Сондықтан бізге әр әріпті таңдауда абай болу керек». Бұдан кейін президент қазақстандық ұлттар мен олардың тілдері мәселесіне қайта оралды. «Қазақ тілінің латын қарпіне өтуі өзге тілдерге, әсіресе орыс тіліне нұқсан келтірмейді. Кириллицадағы орыс тілін қолдану бұрынғыдай да жүзеге аса беретін болады. Әлемнің көптеген елдерінде түрлі әліпбилер қатар қолданылады. Мысалы, солтүстік Африка, оңтүстік Азияның кейбір елдерінде ана тілдерімен қатар ағылшын, француз әліпбилері қолданылады. Сондықтан да Қазақстанда тұрып жатқан өзге ұлттардың мәдени және тілдік дәстүрлерін сақтап қалуға байланысты еш алаңдаудың қажеті жоқ. Тілге қарамастан, ұлттардың тең құқықтары тұрақты болып қала береді. Мемлекеттік тіл әрі қарай да қазақстандық қоғамды нығайтудағы басты фактор болып табылады. Орыс тілі және оны меңгеру қазақ халқының жетістігі». [Главе государства представили проект единого стандарта казахского алфавита на латинской графике. Хабар 24 (ТВ): 09.10.2017].

Елбасы мемлекеттік тілді латын қарпіне көшіру жөніндегі жобаны іске асыру үшін құрылған жұмыс тобының мүшелерімен кездесу барысында қазақстандық қоғамның да атсалысуына аса назар аударды. «Мемлекеттік тілді реформалау рухани жаңғыру бағдарламасы аясындағы маңызды мәселелердің бірі. Бұл күндері қазақ тілінің жаңа әліпбиіне байланысты мәселе қоғамда қызу талқылануда. Оған көптеген адам қатысты. Қазақ жазуының латын қарпіне көшуі әрдайым менің айрықша бақылауымда болды. Әлемде ешбір ел өзінің жаңа әліпбиін бүкіл халық болып осылайша талқылаған емес. Біз үшін әрбір адамның пікірін білу маңызды. Латын қарпіне көшуге байланысты Президент Әкімшілігіне 300-ден астам өтініш келіп түсті. Жастардың бұл үдерісті қолдағаны қуантады. Аталмыш талқылауға жетекші қоғамдық бірлестіктер, ғылыми орта мен жұртшылық белсенді түрде атсалысты». [Президенту РК представлен проект казахского алфавита на латинице. Казинформ: 09.10.2017].

Нұрсұлтан Назарбаев кездесу соңында латын әліпбиіне көшу күрделі үдеріс екенін, сондай-ақ оның мақсаты тілімізді дамыту және оны әлемдік ақпараттық кеңістікке шығару үшін жағдай жасау болып табылатынын атап өтті. Бұдан бөлек, Мемлекет басшысы жаңа әліпбиді білім беру жүйесіне енгізу үшін мұғалімдер мен әдістемелік базаны дайындау қажеттігін айтып, Үкіметке оны кезең-кезеңімен енгізу жөніндегі жоспар әзірлеуді тапсырды

[Переход на латиницу не затрагивает права русскоязычных – Назарбаев. Today.kz: 09.10.2017].

БАҚ-да мемлекет басшысының Президент әкімшілігінің жетекшісі Ә. Жақсыбеков және президент әкімшілігі жетекшісінің бірінші орынбасары М. Тәжинмен өткен кездесу жайлы кеңінен таралды. Кездесу барысында Президент латын әліпбиінің соңғы нұсқасы жайлы талқылап, ұсынылған нұсқаның қоғамдық қолдауға ие екендеген атап өтті. «Ұсынылған латын графикасындағы қазақ тілінің әліпбиінің жобасын бекіту жайлы жарлықты шығару қажет. Комиссия өз жұмысын аяқтады. Ғалымдар, тіл мамандары, саясаттанушылар, жастар, Қазақстан Халқы Ассамблеясының өкілдері өзара келісімге келді. Жалпы қоғам қолдау білдіріп отыр». Ол қазақ тілінің латын графикасына кезең-кезеңмен және жүйелі түрде өту қажеттілігінің маңыздылығына назар аударды [Назарбаев: Необходимо издать указ об утверждении нового алфавита. Nur.kz: 26.10.2017].

ҚР Президенті 2017 жылдың 27 қазанында латын графикасына негізделген қазақ тілінің әліпбиін бекітуге және қазақ тілінің әліпбиін кириллицадан латын графикасына ауыстыру жайлы Жарлыққа қол қойды. Ол үкіметке қазақ тілінің әліпбиін латын графикасына ауыстыру бойынша ұлттық комиссия құрып, 2025 жылға дейін латын графикасына кезең-кезеңмен өтуді қамтамасыз етуді тапсырды [Назарбаев подписал Указ о переводе алфавита на латиницу. Zakon.kz: 27.10.2017].

Қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуін жүзеге асыру

Н. Назарбаев өзінің «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» атты мақаласында 2017 жылдың соңына дейін мемлекеттік тілдің латын графикасындағы әліпбиінің бірыңғай стандартын әзірлеп және қабылдап, 2025 жылға дейін қазақ тілінің латын әліпбиіне өту мерзімін дайындауды ескерткен болатын. Елбасының тапсырмалары билік орындаушыларының басым міндетіне айналды. Латын әліпбиіне өтуге қатысты қоғамдық сананы жаңғырту бойынша құрылған ұлттық комиссияның, министрліктер мен ұйымдардың әрекеттері, олардың басшыларының берген пікірлері қазақстандық БАҚ-да кеңінен жарияланды.

Бағдарламалық мақала жарық көрген күннің ертеңінде-ақ, ҚР Білім және ғылым министрлігі қазақ тілінің латын әліпбиіне өтуі бойынша жұмыс тобының құрылып жатқандығын жариялады. Ғылым комитеті төрағасының сөзі бойынша, бұл мәселені 2012 жылы Нұрсұлтан Назарбаев «Қазақстан-

2050» жолдауында көтеріп, 2025 жылдан бастап, латын әліпбиіне көшу туралы жария еткен болатын. «Ол кезде арнайы топ құрылып, олардың құрамына тіл білімі институты, философия институты сияқты гуманитарлық институттар кірген болатын. Латын әліпбиіне өту бойынша көршілес елдердің тәжірибесі қарастырылды. Олар Өзбекстан, Әзірбайжан және өзге де бірқатар мемлекеттер. Осылардың негізінде тәсілдер әзірленді». Комитет басшысы осы күннен бастап жұмыс тобы өз жұмысын бастайтындығын айтты. «Әрине біз жұмыс тобына осы мәселе төңірегінде шетелде зерттеу жұмысын жүргізгендерді шақыратын боламыз. Тәжірибе мен кейбір әзірлемелер бар, менің ойымша сәйкес ұсыныстар да дайын болады». [МОН создает рабочую группу по переводу казахского языка на латиницу. Matritca.kz: 13.04.2017].

2017 жылдың 19 сәуірінде ҚР Президенті қоғамдық сананы жаңғырту бойынша бағдарламаны жүзеге асыру үшін Президент әкімшілігінің жетекшісі Ә. Жақсыбековтың басшылығымен Ұлттық комиссияны құрды. Ұлттық комиссияның алғашқы отырысы 26 сәуірде өтті. Сөз сөйлеу барысында Ә. Жақсыбеков, қоғамдық сананың жаңғыруы жауапты іс қана емес, реформаның ең күрделі тұсы екендігін, елдегі саяси, экономикалық өзгерістердің нәтижесі де осыған байланысты екендігін атап өтті. Мемлекет басшысы ХХІ ғасырдағы жетістікке қол жеткізу үшін біздің ұлтымыздың, әр қазақстандықтың даму бағытын айқындап берді. Бұл тек жаңа институттар құру және құқықтық қағидаларды қабылдау ғана емес. Мәселе қоғамдағы қатынастардың жүйелі жаңғыруы төңірегінде болып отыр. Мұндай мақсат ел тарихында әлі алдыға қойылмаған еді. Оған қол жеткізу стандартты емес тәсілдер мен ерекше шешім қабылдауды талап етеді. Барлық орталық және жергілікті мемлекеттік органдардың, қоғамдық сектордың атсалысуы қажет. Осы орайда, ұлттық комиссияның құрамына министрлер, әкімдер, жетекші қоғамдық-саяси бірлестіктердің, білім, ғылыми, сарапшылық ұйымдардың өкілдері кіреді». Ұлттық комиссияның отырысы барысында жұмыс топтарының жетекшілері тағайындалды. Қазақ тілінің латын әліпбиіне өту бойынша топты Тіл білімі Институтының директоры Ерден Қажыбек басқаратын болды [На первом заседании Нацкомиссии по модернизации общественного сознания определены руководители рабочих групп. Kazakhstan Today: 26.04.2017].

«Хабар» телеарнасындағы «Ашық сұхбат» жобасы шеңберінде Ұлттық комиссияның құрамы мен құрылымы жайлы Ақпарат және байланыс министрі Дәурен Абаев өз пікірін білдірді. «Комиссия құрамында шенеуніктердің көп болуына әкімдердің қосылуы себеп. Өйткені «Туған жер» бағдарламасын жүзеге асырумен нақ осы әкімдер айналысуы тиіс. Әрине, бұл жерде Ұлттық комиссия үшін ұсыныстар енгізетін жұмыс топтары құрылды,

ал жұмыс топтарының құрамы нақты тақырыпқа сәйкес анықталатын болады. Жұмыс топтарының құрамына халықтың бұдан да көп бөлігі енетініне сенімім зор». [Абаев высказался о составе Нацкомиссии по модернизации общественного сознания. Kazpravda.kz: 28.04.2017].

«Рухани жаңғыру» бағдарламасы бойынша Ұлттық комиссияның бірінші отырысынан бір ай өткеннен кейін екінші отырысын өткізді. Отырысты аша отырып, комиссияның жетекшісі Ә.Жақсыбеков былай деді: «аталмыш бағдарламаны жүзеге асыру жұмысы басталып кетті. Бұл жұмысқа барлық орталық және жергілікті мемлекеттік органдар, сонымен қатар, азаматтық және қоғамдық институттар қатысып жатыр». Отырыс барысында комиссия мүшелері рухани жаңғыру бағдарламасын жүзеге асыру бойынша орталық және жергілікті мемлекеттік органдардың атқарған жұмыстарының қорытындысын, сонымен қатар премьер министр кеңсесі жетекшісінің, Алматы және Қарағанды облыстары әкімінің баяндамалары тыңдалды. Жұмыс тобының жетекшілері атқарылған жұмыстар, концептуалды тәсілдер мен ары қарайғы жұмыстарды ұйымдастырудың нақты шаралары жайында есеп берді. [В Астане прошло заседание Нацкомиссии по модернизации общественного сознания. Zakon.kz:26.05.2017].

Қазақ тілінің латын әліпбиіне өтуі бойынша топтың жетекшісі Е. Қажыбек өз сөзінде, қазақ тілінің жаңа әліпбиін жасау барысын тек әріптерді ауыстыра салатын техникалық операция ретінде емес, әлеуметтік және мәдени тұрғыдан қарастыру қажеттігін атап өтті. «Кейбіреулер әліпбидің ауысуын әріптердің ауысуы деп ойлайды. Бұл олай емес. Бұл тағдыр таңдауы, болашақты таңдау, өз жолымызды таңдау болып табылады. Жоғары дамыған мемлекеттердің қатарына кіру үшін, мемлекеттік тіл толыққанды қызмет ету керек. Мемлекет басшысы бірнеше рет атап өткендей, ол мемлекеттік те, қоғамдық өмірде де барынша қызмет ету керек. Ең бастысы, біздің тіліміздің ерекшеліктерін, заңдылығы мен табиғатын ескере отырып әліпбиді даярлау керек [Марат Елемесов, Татьяна Казанцева. Шаг за шагом к духовной модернизации. Литер: 27.05.2017].

Еуразия Университетінде 2017 жылдың 17 тамызында Қоғамдық сананы жаңғырту бағдарламасын іске асыру жөніндегі ұлттық комиссияның үшінші отырысы өтті. Рухани жаңғыру бағдарламасының орындалу барысы қарастырылды. Атқарылған жұмыстар жайлы Ақтөбе және Шығыс Қазақстан облыстары әкімдері есеп берді. Қазақ тілінің латын әліпбиіне өту жобасы бойынша жұмыс тобының күзде әліпбидің жаңа нұсқасын қарастыруға ұсынатындығы баяндалды [Состоялось третье заседание национальной

комиссии по реализации программы модернизации общественного сознания. 365 info.kz: 18.08.2017].

2017 жылдың 11 қыркүйегінде өткен «Мемлекеттік тілдің латын графикасындағы әліпбиінің бірыңғай стандартын енгізу мәселелері туралы» парламенттік тыңдау латын әліпбиіне өту барысындағы маңызды кезең болып табылады. Осы тыңдау барысында латын әліпбиіндегі қазақ тілінің алғашқы нұсқасы ұсынылды. Қазақ тілінің латын әліпбиіне өтуі бойынша жаңалықтардың басым көпшілігі дәл осы қыркүйек айына келетіндігі бекер емес. ҚР Мәжіліс төрағасы Нұрлан Нығматулин былай деп түсіндірді: «Біздің басты міндетіміз ұсынылған нұсқаны жан-жақты талқылап, оған объективті баға беруіміз қажет. Осы орайда біз тек жұмыс тобының мүшелерін ғана емес, түрлі саладағы сарапшыларды, ЖОО ректорларын, мемлекеттік органдардың, қоғамдық бірлестіктердің, этномәдени орталықтардың өкілдерін, республикалық БАҚ-дың жетекшілерін шақырдық». [Нигматулин: Переход на латиницу не приемлет спешки. Zakon.kz: 11.09.2017].

Президенттің артынша, Нұрлан Нығматулин де Қазақстандағы орыс тілді халықтардың алаңдаушылықтарын басып, латын әліпбиіне көшу тек қазақ тіліне ғана қатысты, бұл орыс тілі мен кириллицадан бас тарту дегенді білдірмейтіндігін атап өтті. Тұтастай алғанда, Қазақстанның тіл саясаты қазақ тілінің латын әліпбиіне өтуіне қарамастан, орыс тілі мен өзге этностық топтардың тілінің қолдауымен еш өзгермейді. «Елбасымыздың осы мәселеге қатысты берік, жүйелі ұстанымы барша халықтың біздің елдегі тарихи тамыры тереңі орыс тілінің қазақстандық қоғамда бұрынғысынша маңызды рөл атқаратынын түсінуіне ықпал етуі тиіс». [Нигматулин: Мы подошли к вопросу перехода на латиницу взвешенно и основательно. Nur.kz: 11.09.2017]

Мәжіліс спикерінің ойынша, қазақ тілінің реформасы ретінде латын әліпбиіне өтудің ерекшелігі, оған тек мемлекеттік органдардың ғана емес, Қазақстанның азаматтық қоғамының да қатысуы болып табылады. Ол Парламенттік тыңдауды өткізудің өзі қазақ әліпбиінің реформасын бүкілхалықтық талқыға салудың бастамасы екендігін білдіретіндігін айтты. «Бұл халық үшін аса маңызды болып табылатын мәселеге қатысты ортақ мәмілеге келуге мүмкіндік береді. Сондықтан барлық азаматтық қоғам институттарын латын графикасындағы мемлекеттік тілдің бірыңғай стандартын талқыға салуға белсенді қатысуға шақырамын. Тарих біз үшін үлкен мүмкіндіктер ашады және сонымен бірге болашақ ұрпаққа үлкен жауапкершілік жүктейді». [Нигматулин дал старт всенародному обсуждению нового стандарта казахского алфавита. Казинформ: 11.09.2017].

2017 жылдың 11 қыркүйегінде парламенттік тыңдауға үкіметтің вице-премьері Ерболат Досаев та қатысты. Ол үкіметте латын әліпбиін енгізудің нақты жоспары бар, сондықтан да латын әліпбиінің бірыңғай стандарты бекітілген бойда нақты шаралар қолға алынатындығын айтты [Досаев: У правительства есть пошаговый алгоритм перехода на латиницу. Tengrinews.kz: 11.09.2017].

Латын әліпбиіне өту қазақстандық қоғамның жеке саласына ғана қатысты емес. Е. Досаев парламенттік тыңдауда атап өткендей: «Латын графикасын ендіру барлық саланы қамтиды». Бұл таңданыс тудырмайды, себебі тіл қоғам байланысындағы басты құрал, ол тек білім мен мәдениетті ғана емес барлық саланы да қамтып өтеді. Дегенмен, тіл үшін білім саласы аса маңызды болып келеді, себебі, жазуды, сауаттылықты үйрету мектептен басталады. «Бірыңғай стандарт бекітілген бойда білім беру саласына қатысты біраз шараларды атқару қажет. Алдымен маман даярлау мәселесіне баса назар аударған жөн. Осыдан кейін ол білімді халық арасында кеңінен тарату қажет. Осы орайда латын әліпбиін меңгеру бойынша оқу-әдістемелік құралдарды, мобильді қосымшалар мен ақпараттық бағдарламаларды шығарған маңызды. Аталған шаралардың барлығы уақытына қарай үйлестіріледі және бір-бірімен байланыстырылады. Осының арқасында біз латын әліпбиін жүйелі түрде енгізе аламыз». [У правительства есть четкое видение – Досаев о внедрении латиницы. Kazpravda.kz: 11.09.2017].

2017 жылдың 11 қыркүйегінде өткен парламенттік тыңдауда қазақ тілінің латын әліпбиіне өту барысындағы білім беру жүйесінің міндеттері жайлы ҚР білім және ғылым министрінің орынбасары Асхат Аймағамбетов егжей-тегжейлі баяндап берді. Оның айтуынша, әліпби бекітілген жағдайда жаңа жазу үлгісін еліміздегі барлық білім беру ұйымдарын енгізу кестесі жоспарланып отыр. «Мұның барлығын біз педагогтар және ата-аналармен әрі Мәдениет және спорт, Ақпарат және коммуникация министрлігімен алдын-ала ақылдасамыз. Аталған сұрақ бойынша ҚР Президент әкімшілігі және Үкіметпен ақылдамасыз. Нақты шешім шығару үшін кестені Үкімет отырысында талқылауға шығарамыз». Вице-министр бұл мәселе бойынша асығыстық болмайтындығын ерекше атап өтті «Осы бағыттағы жұмыстар жүйелі, жоспарлы түрде жүргізіледі. Кестеде біз кадрларды даярлау, оқулықтарды жасау, сөздіктер, грамматика мәселелерін міндетті түрде қарастырамыз. Кейін нормативті сөздіктер, оқулықтар әрі оқу-әдістемелік оқулықтарды көп тиражбен шығару жоспарлануда. Тек дайындық кезеңі аяқталғаннан кейін ғана біз аталған процесті, яғни жаңа жазу үлгісін жаппай барлық білім беру ұйымдарына енгізе бастаймыз». Ол орыс тілінде берілетін

сабақтарда кириллица қалатындығын айтты. [МОН РК о переходе на латиницу в школах: Спешки не будет. Zakon.kz: 11.09.2017].

Қазақ тілінің латын әліпбиіне өтуін жүзеге асырудағы парламенттік тыңдаудың ерекшелігі бұл жолы қазақ әліпбиінің 25 әріп пен қазақтың 8 төл дыбысын диграфтармен таңбалаған нұсқасы ұсынылды. Бұл әліпби құрамында білім саласындағы түрлі ұйымдардың өкілдері бар үлкен ұжымның жұмыстарының нәтижесі болып табылады. Тыңдау барысында жұмыс тобының құрамын ҚР Мәдениет және спорт министрі Арыстанбек Мұхамедиұлы таныстырды. «Жұмыс тобын құру барысында біз жұмыстың білімнің барлық саласының қажеттіліктерін есепке ала отырып, жоғары кәсіби негізде ғылыми тұрғыдан жүргізілу керектігін ескердік. Топ құрамына елдің жетекші ғалымдары, сонымен қатар, фонетика, фонология, сөйлеу мәнері, стилистика, орфография, грамматика, морфология, сөйлемнің қалыптасуы, лексикология, фразеология, ономастика, терминология, аударма ісі, социолингвистика мен этнолингвистика сияқты тіл білімінің негізгі бағыттарын меңгерген мамандар кірді. Топқа қазақ тілімен қатар, кириллица мен орыс тілі, ағылшын тілі, еуропалық пен түркілік тілдер саласындағы тіл мамандар да кірді». Дегенмен, жұмыс тобы тек лингвистерден ғана емес, ақпараттық технологиялар, компьютерлік лингвистика, тіл белгілерін бағдарламалау мен кодтау саласының өкілдерінен де тұрады. «Осының барлығы латын графикасындағы мемлекеттік тілдің бірыңғай стандартын дайындау жұмысын ғылыми тұрғыдан жүргізуге мүмкіндік берді» [А. Мухамедиұлы озвучил рабочей группы разработчиков нового алфавита. Kazpravda.kz: 11.09.2017].

Латын әліпбиін жасап шығарумен айналысатын жұмыс тобы атынан бұл топ жетекшілерінің бірі, Шаяхметов атындағы республикалық тілдерді дамыту үйлестіру-әдістемелік орталығының директоры Ербол Тілешов баяндама жасады. Ол қазақ тілі үшін жасалған латын әліпбидің нұсқаларына түсіндірме беріп өтті. Оның айтуынша, әліпбидің жобасы ең алдымен қазақ тілінің дыбыстық жүйесін ескерді. Сол себептен әліпби 25 дыбыстан тұрады. «Мынадай қағида негізге алынды: бір әріп – бір дыбыс, бір әріп – екі дыбыс және бір дыбыс – диаграф жүйесі. Қазақ тілінің дыбыстық жүйесін толықтай қамтамасыз ету үшін әліпбиге сегіз түрлі дыбысты білдіретін сегіз диаграф қосылды». Сонымен қатар Тілешов жаңаша жазудың қабылдануы бір белгілердің екіншілермен ауысуын білдіртпейтінін атап өтті. Бұл әліпбидің бұрынғы нұсқаларында жіберілген жазу қателіктерін түзету болып табылады. Сол себептен әліпбиді құрастыра отырып, орфографияның жаңа ережелерін қабылдау керек. Тілешов ұсынылып отырған нұсқада латын әліпбиінің

бұрыңғы белгілері алынып қана қойған жоқ деп айтты. «Олардың лингвистикалық қоғамдық мәні өте зор, өйткені, көптеген әліпбилерде латын графикасының негізінде әріптер түрлі диакритикалық белгілермен белгіленеді. Біздің нұсқада қосымша нүктелер мен үтірлер жоқ. Біздің әліпбиімізде диакритикалық белгілерді қолдану оның латын әліпбиінің нұсқасына емес, ал түрлі қосымша белгілердің нұсқасына айналдырар еді. Қолданбалы мәні тұрғысынан ұялы телефондардың, смартфондардың және басқа да гаджеттердің жазудың құралы болып, не бәрі 26 латын әрпін қолданатын елдерден келіп түсетінін ескеру керек. Егер біз диакритикалық белгілерді енгізетін болсақ, онда олардың сирек қолданылуы кесірінен қазақ тілінің түпкі арнайы дыбыстарын жоғалтып алуымыз мүмкін». [25 букв будет в новом казахском алфавите – разработчики. Tengrinews.kz: 11.09.2017].

2017 жылдың 31 қазанында ҚР Президенті жанындағы Орталық коммуникациялар қызметінде Мәдениет және спорт министрі А. Мұхамедиұлы мен Білім және ғылым министрі Е.Сағадиевтің қатысуымен өткен баспасөз конференциясы қазақ тілін латындық әліпбиге көшіруді іске асыру жоспарларын түсінуде орасан зор маңыздылыққа иеленді. Мұхамедиұлы БАҚ және әлеуметтік желілерде орын алған сынға (қазақ тілі үшін латын әліпбиінің бірінші және екінші нұсқаларына қатысты) қарамастан біздің азаматтар, әсіресе жастар латындық графиканы күнделікті өмірде белсенді пайдалана бастады деп атап өтті. Енді мемлекеттік тілдің жаңа әліпбиі бірітіндеп енгізіле бастайды. Оның айтуынша, үкімет ең алдымен қазақ тілінің латындық графикасын енгізу бойынша жұмыс тобын құрады. Ал екіншіден, орфографиялық-лингвистикалық комиссия құрылады. «Латын графикасының негізінде жаңа орфографиялық ережелер мен қазақ тілінің үлкен орфографиялық сөздігі жасалады. Үшіншіден, нормативті-құқықтық базаны тиісті тәртіпке көшіру керек. Осыдан кейін біз оқу-әдістемелік, шығармашылық және басқа да қажетті әдебиетті әзірлеу мен басып шығаруға кірісе бастаймыз. Әлеуметтік маңыздылығы бар әдебиетке ерекше көңіл бөлінетін болады». Мәдениет және спорт министрі жаңа әліпбиді қоғам мен БАҚ-на белсенді тарату керектігін атап өтті. Оның ойынша, қазақ тілінің латындық графикасының тілдік ортасын кеңейту үшін жаңа әліпбиді жарнама саласында қолдану бойынша жұмысты бастау керек. «Арнайы оқыту порталын, сонымен қатар мәтіндерді латын әліпбиіне бірден аударатын конвертер құру керек. Оған қоса, үкіметтің республикалық терминологиялық және республикалық лингвистикалық комиссиялардың отырыстарында қазақ тілінің латын графикасына көшірудің өзекті сұрақтары қарастырылады. Жақын арада жұмыс тобы 2018-2020 жылдары және 2025 жылға дейінгі

уақытта латын графикасына бірітіндеп көшудің жоспарлық іс-шараларын әзірлеуге кіріседі». [Как казахстанцев научат новому казахскому языку, рассказал А. Мухамедиұлы. Informburo.kz: 31.10.2017].

Білім және ғылым министрі Е.Сағадиев министрліктің Қазақстанның білім беру жүйесіне латын графикасын енгізудің жоспарларымен бөлісе отырып, А. Мұхамедиұлының сөзін толықтырып кетті. Ол ғалымдардың өз жұмыстарын жалғастыратынын айтты. «Біз грамматиканы жасап, сөздіктерді шығарып, терминологиямен жұмыс істеуіміз керек. Атқарылатын жұмыс өте көп, содан кейін біз апробациялаудың үлкен үрдісін бастаймыз». Министрдің айтуынша, латын графикасына көшу үрдісі таңдамалы мектептерде, әрбір сыныпта, студенттік ортада жүргізілетін болады. «Апробациялау барысында біз ауысу жағдайында қандай қиыншылықтарға тап болатынымызды түсінетін боламыз. Тек осыдан кейін алдымен нөлінші және бірінші сыныптардың мұғалімдердің дайындау үрдісі басталады. Содан соң біз латын графикасын білім беру жүйесіне, мектептер мен университеттерге енгізудің тәртібін талқылайтын боламыз». Ерлан Сағадиевтің бекітуі бойынша, бұл үлкен жұмыстың әрбір кезеңі педагогикалық қауымдастықпен талқыланатын болады. «Мұғалімдермен, мектеп директорлары, университет педагогтары, әдіскерлер мен сарапшылармен талқылайтын боламыз. Сол арада республикалық комиссияға да ұсыныстар жасап, олардың дұрыс шешім қабылдауына үлес қосатын боламыз». Латын графикасын білім беру жүйесіне енгізілу кезеңдері кең талқылаудан өту керек. ҚР БҒМ енгізудің басталу сәтіне тек осылайша ғана сапалы дайындалу мүмкін екендігіне сенімді. «Енгізудің сапасы дайындықтың сапасына тәуелді болып келеді. Бізде нақты ұсыныстар болған жағдайда, оларды республикалық комиссияда айтатын боламыз». [Как школы и вузы перейдут на латиницу. Zakon.kz: 31.10.2017].

Н.Ә. Назарбаевтың 2017 жылдың 27 қазанындағы Жарлығында қазақ тілін латын графикасына аударудың ұлттық комиссиясын құру туралы бұйрық берілді. Ұлттық комиссия үкіметтің жанындағы кеңес беруші орган болып табылады. Оның негізгі мақсаты мен міндеті қазақ тілін латын графикасына аудару бойынша ұсыныстарды даярлау және бекіту, жұмыстың атқарылу сапасын бақылау және үйлестіру болып табылады. Комиссияға премьер министр Бақытжан Сағынтаев төрағалық етеді. Қазақ тілін латын графикасына аударуды бірітіндеп жүргізу ұйғарылып отыр. Бірінші кезең: 2018-2020., екінші кезең: 2021-2023 жж. және үшінші кезең: 2024-2025жж. Апробациялау, оқытушылық корпусты даярлау, нормативті-құқықтық базаны құру мен жалпы жаңа әліпбиді тәжірибеге енгізу үрдісінің сұрақтары ұлттық комиссияның ерекше бақылауында болады. Отырыстың барысында алға

қойылған мақсаттарды іске асыру үшін төрт арнайы жұмыс топтарын құру туралы шешім қабылданды.

Біріншісі – орфографиялық (латын графикасындағы орфография мен орфоэпияның ережелерін әзірлеу үшін).

Екіншісі – әдістемелік (оқыту мен игерудің әдістерін әзірлеу, және де оларды білім беру жүйесіне бірітіндеп енгізу үшін).

Үшіншісі – терминологиялық (латын графикасының негізінде қазақ тілінің терминологиялық қорын жүйелендіру үшін).

Төртіншісі – сарапшылдық-техникалық (латын графикасын IT технологияларға бейімдендіру үшін).

Топтардың жұмысына тіл білімінің тиісті салаларының білікті мамандары тартылады. [Премьер қазақ тілін латын графикасына аудару бойынша отырыс өткізді. Forbes: 17.11.2017].

Қазақ тілі әліпбиінің латын графикасына көшуін қоғамдық қолдау

Нұрсұлтан Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласының жарық көруі қазақстандық қоғамның үлкен қызығушылығын тудырды. Мақалада қоғамдық сананы жаңғырту, оның ішінде қазақ тілін латын графикасына аудару бойынша айтылған ұсыныстар Қазақстанның барлық аймақтарында барынша талқыланды. Қазақстандық қоғамның түрлі топтарының, шығармашылық зиялылардың, педагогикалық қауымдасықтың, студенттердің, азаматтық қоғам институттарының өкілдері қазақ тілін латын графикасына аударуға қатысты өз қолдауларын білдірді.

2017 жылдың 9 қазанында Елбасы қазақ тілінің әліпбиін латын графикасына ыңғайластырып әзірлеу бойынша жұмыс комиссиясының мүшелерімен кездесу барысында қазақстандық қоғамның осы үрдіске белсенді қатысқанына ерекше көңіл аударды. Президенттің айтуынша, «Бірде бір мемлекет өзінің жаңа әліпбиін бүкіл халқымен талқылаған емес. Бізге әрбір адамның пікірін білу маңызды». [Президенту РК представлен проект казахского алфавита на латинице. Казинформ: 09.10.2017].

2017 жылдың 17 сәуірінде президент премьер-министр Бақытжан Сағынтаевпен кездескен кезде бағдарламалық мақалада қойылған міндеттерді іске асырудың маңыздылығын атап өтті. Нұрсұлтан Назарбаев осы үрдіске елдің қоғамдастығын, оның ішінде зиялылар, жастар мен үкіметтік емес

сектордың өкілдерін тартуды бұйырды. ҚР Президенті қазақстандықтардың басым бөлігінің тарапынан айтылған бастамалар мен ұсыныстардың қолдауы мен жоғары белсендігіне көңіл бөлді. «Күн сайын мен елдің әртүрлі аймақтарынан мақалада көрсетілген шешімдерді қолдаймыз деген телеграммаларды алып жатырмын. Олардың арасында түрлі шығармашылық ұжымдар, зиялылар, жастардың өкілдері». [Назарбаев поручил премьеру обеспечить выполнение задач, изложенных в программной статье. Atameken Business Channel: 17.04.2017].

Қоғамның қазақ тілін латын графикасына аударуды қолдауы қазақстандықтардың бұл үрдісті түрлі жиналыстар, конференциялар мен басқа да іс-шараларда ғана байқалмайды. Қазақ тілін латын графикасына аударуға мүдделі азаматтардың басым бөлігі әліпбидің өз нұсқаларын әзірлеп, оларды осы реформаға жауапты мемлекеттік органдарға ұсынған болатын. Ұсыныстардың басым бөлігі латын графикасындағы қазақ әліпбиінің қыркүйек және қазан айларында ұсынылған нұсқаларына қатысты түскен еді. Сол себептен де қазақ тілінің латынға аударылуы орталық және жергілікті БАҚ-да кеңінен жарық көруі бекерден бекер емес.

Нұрсұлтан Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» мақаласы жарыққа шыққаннан кейінгі бірінші сәттерден ақ облыстық активтер мен басқа да форумдарда қызу талқылау басталды. Алғашқылардың бірі болып Қарағанды облысында облыстық активті өткізу туралы хабарлама түсті. Президент мақаласының негізгі бағыттары мен қазақстандық қоғамның даму басымдықтарын талқылау үшін облыстық әкімдікте депутаттар, ғалымдар, филологтар, Қазақстан халқы Ассамблеясының мүшелері жиналды. Қарағанды облысының әкімі Ерлан Қошанов былай деді: «Біз Президент өз мақаласында қойып отырған міндеттерді іске асыруымыз керек. Елбасы оған дейін экономикалық, технологиялық және саяси жаңғыру туралы айтқан еді. Енді біз рухани тұрғыдан жаңғыруымыз керек». Бұл отырыста Қарағанды облысы қоғамдастығының өкілдері сөз сөйледі. Қазақстан журналистері одағының Қарағанды облыстық филиалының төрағасы Серік Ақсұңқарұлы өзінің қолдауын былайша білдірді: «Біз бұл сөздерді 26 жыл күттік. Біз 50 дамыған елдің қатарына кірдік. Біздің экономикамыз жақсы. Іргетасымыз мықты. Ендігі бізге керегі рухани жаңғыру». Президенттің бағдарламалық мақаласын «Вайнах» Шешен-ингуш этномәдени бірлестік» ҚҰ төрағасы Увайс Джанаев та қолдады: «Менің ұлтым шешен, вайнах. Қазақстанда туылып, өстім. Таулардың дәстүрі менің қанымда. Ал қазақ халқының дәстүрлері мен санам мен жүрегімде. Қазақи рухани мәдениет мықты идеология болып табылады. Оның сақталуы біздің бірегейлігімізді,

бірлігімізді нығайтуға көмектеседі». [Общественность Карагандинской области поддержала программную статью Нурсултана Назарбаева «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру». Астана (ТВ): 12.04.2017].

Қазақстан халқы Ассамблеясы ҚР Н.Ә.Назарбаевтың бағдарламалық мақаласының негізгі идеялары мен қағидаларын қолдау үндеуімен шыққан жалпыұлттық өлшемдегі қоғамдық ұйымдардың алғашқыларының бірі болып табылады. ҚХА-ның қазақстандықтарға жасаған үндеуі БАҚ-да кеңінен жарық көрді. Бұл үндеуде ҚХА қазақстандықтарды «өздеріне жауапкершілік артып, «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» жаңа идеологиялық платформасын іске асыруда белсенді әрекет танытуға» шақырып отыр. [Ассамблея народа Казахстана: Модернизация сознания определяет единство наших целей. Казинформ:13.04.2017].

2017 жылдың 15 қыркүйегі Қазақстан халқы Ассамблеясы мемлекеттік тілдің латын графикасындағы әліпбиінің ортақ стандартын енгізуді жалпы халықтық қолдау шарасының аясында Ортақ республикалық күнін өткізді. Күллі ел бойынша достық үйлерінің негізінде Ассамблея кеңестері, Ғылыми-сараптамалық топтар, конференциялар, дөңгелек үстелдер, ҚХА Қоғамдық келісім кеңестері мен Аналар кеңестерінің форматында түрлі іс-шаралар өткізілді. Астанада ҚХА Ғылыми-сараптамалық кеңесінің кеңейтілген отырысы өтті. Отырыста ҚХА төрағасының орынбасары, ҚХА хатшылығының меңгерушісі Дархан Мыңбай біз қазақ тілін латын графикасына қарқынды, бірақ жүйелі және бірітіндеп көшуге міндетті екенімізді және Қазақстан халқы Ассамблеясы осы жұмысқа тікелей қатысатынын атап өтті. Д. Мыңбай латын графикасындағы қазақ тілінің ортақ стандартын жұмылған халық болып талқылаудың маңыздылығын белгілеп өтті. «Қазақ тілі үшін латын графикасын енгізу – уақыт талабы. Ол қазақ тіліне ғана қатысты. Президент айтып өткендей, кириллица өзінің рөлін сақтап қалмақ. Сол себептен орысша сөйлеп, кириллицаны қолданып жүргендерге уайымдаудың қажеті жоқ. Қазақ тілі мемлекеттік болып табылады, сондықтан да оның келешегіне барлық азаматтар қызығушылық таныту керек. Сол себептен латын әліпбиін қабылдау – біздің ортақ міндетіміз!». Отырыстың нәтижесінде Қазақстан халқына үндеу жасалып, ҚХА еліміздің барлық азаматтарын «мемлекеттік тілдің жаңа әліпбиін қабылдау және талқылау бойынша жұмысты қолдап, Елбасының бұл бастамасын күшті және өркендеп келе жатқан еліміздің игілігі үшін тиімді іске асыруын қамтамасыз етуге» шақырды. [АНК провела Единый республиканский день в поддержку введения латинской графики. Kazakhstan Today: 15.09.2017].

Қазақстан халқы Ассамблеясының жалпы халықтық талқылау мен қазақ тілін латын графикасына ауыстыруды іске асыруға қатысу жайында бұл үндеуіне оның аймақтық бөлімшелері мен этномәдени бірлестіктері жұмыла кірісіп кетті. 2017 жылдың қыркүйегінде Алматы қаласындағы Достық үйінде «Қазақ тілінің латын графикасына өтуінің ерекшеліктері» атты дөңгелек үстел өтті. Оның жұмысына ҚХА, қалалық ұлттық-мәдени орталықтардың мүшелері, филолог ғалымдар қатысты. ҚХА төрағасының орынбасары Абилфаз Хамедов дөңгелек үстелде сөз сөйлей отырып, қазақ тілінің латын графикасына көшуі уақыттың талабы екенін айтып кетті. «Көбісі бұл бастаманы пісіп-жетілмеген деп есептеп, өздерінің қорқыныштарымен бөлісіп жатыр. Бірақ, мысалға, Әзірбайжан латын графикасына 1994 жылы көшті. Қоғамда осыған қатысты даулар мен түсініспеушіліктер көп болды. Бүгінгі күні біз әзірбайжан тілінің латын әліпбиінің арқасында сәтті және үйлесімді дамып келе жатқанын көріп отырмыз. Қазақ тілінің латын әліпбиіне ауысуы да сәтті болатынына сенімдімін». Дөңгелек үстелге қатысып отырғандар тілдік реформаны жүйелі талқылау, әрбір әріп пен дыбысты терең талдау керектігін айтып кетті. Бұл жайтта ешбір қателіктер мен шикіліктер болмауы тиіс. Сонымен қатар барлық сарапшылар ауысу кезінде үлкен қиыншылықтар болмайтынын бірауыздан айтты. Алматы кәрістер ұлттық орталығы төрағасының орынбасары Георгий Кан қазіргі таңда әлемнің дамыған елдерінің ондығына кіріп отырған Корея Республикасы корейлік соғыстан кейін сол қатарға кірудің міндетін енді қоя бастағанын айтты. Соның әдістерінің бірі кәріс тілінің романизациясы болды. Қазақ тілінің реформасы бізге, яғни барлық қазақстандық қоғамға ақ парақтан бастап, бірлігі мол қазақстандық ұлтқа бірігудің мүмкіндігін беріп отыр. Бүгінгі таңда біздің міндет – бұл сұрақты өз ұлттық-мәдени орталықтарымызбен, өз диаспораларымыздың ішінде талқылап, бұл идеяны әрбір жанға жеткізу болып табылады. [Павел Злобин. Представители диаспор обсудили переход казахского языка на латиницу. Комсомольская правда-Казахстан: 15.09.2017].

2017 жылдың 5 қазанында Қазақстан өзбектерінің этномәдени бірлестіктерінің қауымдастығы «Казахстанская правда» басылымы арқылы Нұрсұлтан Назарбаевқа ашық хатын жария етті. Хатта қазақстандық өзбектердің қазақ тілінің латын графикасына ауысуын толықтай қолдайтындарын айтты. Кез-келген жаңа бастама ретінде қазақ тілінің латынға ауысуы мәселелерге тап болады. Қазақстандық өзбектер латынға ауысудың көптеген мәселелерін, соның ішінде лингвистикалық, психологиялық, педагогикалық және басқа да сұрақтарын шешуде белсенді позициялар ұстануға даяр екендерін білдірді. Қазақстандық өзбектер Қазақстандағы өзбек

жазбасының да латын графикасына көшуін қажетті деп есептейді. [Казахстанская правда: 05.10.2017].

Қазақстанның неміс диаспорасы да қазақ тілінің латын графикасына ауысуын қолдайды. Тілдік реформаға білдіріп отырған қолдауын неміс этносының өкілдері Астанада өткен 9-ші жалпыұлттық немістер конференциясында айтып кетті. Олардың ойынша, қазақ тілінің латын графикасына ауысуы қазақстандықтардың неміс тілін игеруге оңтайлы септігін тигізеді. «Видербург» неміс этномәдени бірлестігінің төрағасы Александр Думлер былай деді: «біз қазақ тілінің латын графикасына ауысуымен Қазақстандағы неміс тілі жаңғыртылып, біздің жексембілік мектептерді қайта қалпына келтіруге болады деп есептейміз. Қазіргі таңда неміс тілі Қазақстанда аса танымал және сұранысты емес, және де біз қазақ тілінің латын графикасына ауысуын пайдалана отырып, осы мәселені көтергіміз келеді». [Надежда Шильман. Немцы Казахстана: пора модернизироваться. Прикаспийская коммуна (Атырау): 30.10.2017].

Қазақ тілінің латын графикасына ауысуын қолдаған ұлттық өлшемдегі азаматтық қоғам институттарының басқасы «Қазақстан 2050» демократиялық күштердің жалпыұлттық коалициясы болып табылады. Коалицияның құрамында жетекші саяси партиялар, Қазақстан халқы Ассамблеясы, ірі қоғамдық бірлестіктер, елдің барлық әлеуметтік топтары мен аймақтарының мүдделерін білдіретін үкіметтік емес ұйымдардан құралады. Коалиция, Президент бастаған қазақ тілінің латын графикасына ауысуының ерекше маңыздылығын ескере отырып, Елбасының бұл бастамасын қолдап, белсенді талқылау мен атсалысуға шақырды. Латын графикасына өте отырып, қазіргі қазақ тілі анағұрлым бәсекеге қабілетті болып, өзінің дамуы мен таралуында жаңа күшке иеленеді. Қазақ тілінің жаңа әліпбиі қазақстандықтардың жұмылуы мен бірлігінің қуатты құралы болуы тиіс. Латын әліпбиі бұл Қазақстанның әлемдік отыз дамыған елдер қатарына кіру мақсатындағы сана елегінен өткізілген өркениетті таңдау болып табылады. Коалиция «латын әліпбиіне көшу орыс тілі мен кириллицадан бас тарту дегеніміз емес» деген Елбасының ойымен келіседі. Біздің басты байлығымыз – билингвизм – біз ағылшын тілін игеруді нығайтып, толықтыра отырып, Қазақстан халқының үш тілді бірдей білуін қамтамасыз етуіміз керек». [«Обращение Общенациональной коалиции демократических сил «Казахстан-2050». Комсомольская правда-Казахстан: 15.09.2017].

Қазақстандық қоғамның әртүрлі әлеуметтік топтары қазақ тілін латын графикасына ауысуын қолдап отыр. Есептік кезеңде осы тақырыпта БАҚ-на

көптеген материалдар жарық көрді. Президенттің бұл бастамасын жастардың бірауыздан қолдауы айдан анық білініп отыр. Ол жайлы Елбасымыз бірнеше рет айтып кетті. Жастар мектеп партасынан бастап-ақ ағылшын және басқа да әлемдік тілдерді белсенді оқып келеді. Ол латын әліпбиін кириллицамен қатар қолдана береді. Қазақ тілінің латын графикасына ауысу үрдісінің өзі көбіне қазақ жастарына, сонымен қатар Қазақстанның әрұлтты жастарына арналған, өйткені, олар латын әліпбиін өмір бойы қолданатын болады.

Латын әліпбиі Қазақстанның графикалық кеңістігінде түрлі жазбалар ретінде баяғыдан ақ орын алып келеді. Оның Қазақстанға стихиялы түрде енуіне көбіне жастар септігін тигізіп отыр. Ол өз кезегінде кейбір сарапшыларға Қазақстанның латын шрифтіне көшіп қойды деген тұжырым шығаруына мүмкіндік беріп отыр. Ол туралы «Қазақстандық орыс мәдени орталығы» ҚҰ төрағасы Всеволод Лукашов былай дейді: «Қазақстанда тәуелсіздіктің 25 жылы ішінде түрлі гаджеттер, ұялы телефондар, смартфондарды қолданатын жаңа жастар буыны қалыптасты. Олардағы байланыстардың жартысы кириллицада, жартысы латын әліпбиінде. Олар мемлекеттік тілде өзара жазысады және де ол көбінесе латын әліпбиінде жүзеге асырылады. Шрифттың латын графикасына шынайы өтуі бұрын ақ іске асырылып қойғанын осыдан да байқай аламыз». [К обсуждению темы перехода казахского языка на латинскую графику подключаются общественные организации и молодёжные объединения. Астана (ТВ): 26.09.2017].

Орталықтағы және жергілікті мекендердегі жастар ұйымдары Президент Н.Ә.Назарбаевтың бағдарламалық мақаласы шыға салысымен қазақ тілінің латын графикасына ауысуын қолдауға бағытталған жиналыстар мен басқа да шараларды өткізіп келеді. Қазақстан жастары конгресінің атқарушы директоры Айдын Сәбитов «Хабар» агенттігіне берген сұхбатында былай деді: «Біз жастарға, елге латын графикасына көшудің маңыздылығы туралы бастамамызбен үндеу салып отырмыз. Біз жастарды қазақ тілінің латын графикасына ауысуын барынша қолдауға, барлық талқылауларға қатысып, өз ұсыныстарын жасауға шақырып отырмыз. Біз елдің аймақтарына сапарлардың тізімін жасауға дайынбыз. Олардың мақсаты халыққа қазақ тілдің латын графикасына ауысудың қажеттілігін түсіндіру болып табылады». [Молодёжь Казахстана призывает всецело поддержать переход на латиницу. Хабар (ТВ): 11.09.2017].

Жастардың қазақ тілін латын графикасына аударуды қолдауы президенттік бастаманы тек жиналыстарда мақұлдап, халыққа оның

кажеттілігін жеткізуге ғана негізделіп қоймайды. БАҚ жастардың латын графикасын білім беру жүйесіне енгізудің нақты мысалдарын көрсетіп отыр. Мәселен, Оңтүстік Қазақстанның Леңгір қаласындағы жасөспірім Жүсіп Амангелді қазақ тілін латын графикасында оқу бойынша балаларға арналған оқу құралын жасап жатыр. Оның бұл жобасының мақсаты латын графикасындағы қазақ тілінің әліппесіне компьютерлік иллюстрацияларды жасау болып табылады. Жүсіптің ойынша инновациялық 3D-технологияларының арқасында балалардың латын әріптерін оқуы өте қызғылықты болады. [Подросток из Ленгера создал пособие для изучения казахского алфавита на латинице. 31 канал (ТВ): 26.09.2017].

Қазақ тілінің латын графикасына ауысуын тек жастар ғана емес, сонымен қатар ардагерлер де қолдап жатыр. Ардагерлердің Алматы қалалық кеңесінің төрағасы Еренғайып Шайхутдиновтың айтуынша: «Ардагерлер біздің қоғамымыздың осы саласын реформалаудың орындылығына сенімді. Түркия, Әзірбайжан және Өзбекстан сияқты елдердің халықаралық тәжірибесіне негізделе отырып, бұл бастаманы біздің еліміздің жарқын болашаққа деген өте уақытылы және қажетті қадамы деп есептейміз. Алматының ардагерлері кириллицадан латын графикасына бірітіндеп ауысу белгіленген мерзімде ешбір келеңсіз салдарсыз өтіп, халықтың өз интеллектуалды әлеуетін толықтай қолдану мен дамытуда шегі жоқ мүмкіндіктер сыйлатынына үміттенеді». [Латиница откроет безграничные возможности – совет ветеранов Алматы. Казинформ: 19.09.2017].

Қазақ тілінің латын графикасына ауысуы сияқты ірі реформа барлық қоғамдың, оның барлық әлеуметтік қабаттарын қамтиды. Бұл реформаны қолдауды кеңейту үшін қоғамдағы танымал адамдардың оны мақұлдауы үлкен маңызға иеленеді. БАҚ әртістер, музыканттар, өнер мен ғылым қайраткерлерінің бұл бастаманы қолдайтындарын бірнеше рет атап өтті. Мысалға, Қазақ өнер ұлттық университетінің ректоры, танымал скрипкашы Айман Мұсаходжаева кітаптарды, оқу-әдістемелік және көркем әдебиетті дайындау және ауыстыру үрдісіне ерекше көңіл бөлу керектігін айтады. «Қиыншылықтардың барлығы біз қол жеткізетін нәтижелерден асып түспеу керек. Бұл біздің тіліміздің ерекшеліктерін сақтап қалу, әлемдік интеграция, түркі әлемі мен Қазақстанның бірігуі, Түркия, Әзірбайжан және Өзбекстан сияқты елдермен ортақ жазуға иелену. Латын графикасына ауысудың мықты және сенімді дәйектерінің бірі осы әліпбидің қазақ тілінің фонетикалық тәртібін анағұрлым орынды көрсететініне негізделеді». [А. Мусаходжаева. Переход на латиницу – объединение тюркского мира и Казахстана. Хабар (ТВ): 14.09.2017].

«Литер» басылымы 2017 жылдың 21 қазанында Нұрсұлтан Назарбаевқа елдің азаматтары мен ұжымдарынан атынан қазақ әліпбиінің латын графикасына өтуін қолдайтын ауқымды корреспонденция түсті. Қолдау сөздері жазылған телеграммалар КСРО Халық әртісі Бибігүл Төлегенова, Қазақстанның Халық әртісі Ескендір Хасанғалиев, Қазақстанның Халық әртісі Нұрғали Нүсіпжанов, Қазақстанның Халық әртісі, Абай атындағы МАОБТ басты балетмейстері Г.Тұтқыбаева мен басқа да өнер адамдарынан түсіп отырды. Республикалық неміс драма театрының директоры Н.Дубстың айтуынша: «Латын графикасына ауысу – күрделі іс, және де оны талқылауға тек сарапшылардың ғана емес, сонымен қатар халықтың атсалысуы қоғамдық сананың жаңғыруы мен халықтың бірлігін көрсетіп отыр. Қазақ тілінің реформасы оны жеңілдете отырып жүзеге асыруға мүмкіндік беретін үлкен мүмкіндіктерді жасайтын болады». [Казахстанцы поддерживают переход на латиницу. Литер: 21.10.2017].

Бүгінгі таңда латын графикасындағы қазақ тілінің әліпбиінің ортақ стандарты қабылданбаған жағдайда азаматтардың бұл реформаға атсалысуының жоғары формасы ретінде әліпбидің өз нұсқасын жасау мен ұсынуды қарастыруға болады. Латын графикасында қазақ тілін жасау және ұсыну 1990 жылдардың басынан ақ, яғни қоғамда кириллицадан латындық графикаға ауысу идеясы пайда болған жағдайда басталып кеткен болатын. Сол кездің өзінде ақ латын графикасының энтузиасттары қазақ тіліне арналған латын әліпбиінің өз нұсқаларын жасай бастады. 2006 жылы Президент Назарбаев қазақ тілінің латын графикасына өту мүмкіндігі мен бұл мәселені зерттеу қажеттілігін атап өтті. А.Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институтына латын әліпбиінің ондаған нұсқалары түсті. Олардың авторлары еліміздің барлық аймақтарындағы әртүрлі әлеуметтік топтардың өкілдері болып табылады.

Елбасы өз бағдарламалық мақаласында қазақ тілін латын графикасына ауыстыруды ұсынған соң латын әліпбиінің нұсқалары аяқ астынан өсіп кеткені таңқаларлық жағдай емес. 9 қазан күні әліпбиді жасап шығаратын жұмыс тобымен кездесу барысында Елбасы Президент әкімшілігіне қазақстандықтардан 300-ден астам ұсыныстардың түскенін атап өтті. Жұмыс тобына әліпбидің 20 нұсқасы, Тіл білімі институтына латын әліпбидің 100 нұсқасы түскен болатын.

Ш.Шаяхметов атындағы Республикалық тілдерді дамыту орталығының директоры Ербол Тлешов әзірлеуші қызметкерлерге түскен латын графикасындағы қазақ әліпбиінің 20-дан астам нұсқасы туралы былай деді:

«Біз әрине де олардың барлығын қарастыратын боламыз. Жұмыс тобы қазір қайтадан жиналып, бәрі талқыланатын болады. Біз бәрін бақылап отырмыз. Жіберілген нұсқалардың кейбіреулері бір-біріне ұқсайды, басқалары тіпті қарабайыр. Ең бастысы ұсыныстардың болғаны. Әліпби нұсқаларынан бөлек біздің азаматтарымыз 1600-ден астам ұсыныс жасаған. Біз оларды тақырыптары бойынша реттестірдік: кейбіреулері мемлекеттік тілге, кейбіреулері әліпбиге қатысты болып келеді. Біздің азаматтарымызды жалпы жаңа әліпбидің қоғамдық өмірге әсері қандай болатыны толғандырады. Көптеген адамдарды әріптердің дыбысталуы толғандырып отыр: біз бір белгінің бір дыбысты білдіретініне үйреніп қалдық. Жаңа нұсқада адамдарды үрейлендіретін диграфтар бар. [Переход на латиницу: Казахстанцы предложили свои варианты нового алфавита. Tengrinews.kz: 29.09.2017].

А.Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты латын графикасындағы қазақ әліпбидің 100-ден астам нұсқасын қабылдай отырып, түрлі қағидалар тарапынан оларды талдап жатыр. Филология ғылымдарының докторы, профессор Фаузия Оразбаева айтқандай, әліпби нұсқаларын талдау екі қағиданың негізінде іске асырылады: интернет-нұсқа және лингвистикалық жоба. Соның негізінде графема бойынша ең тиімді нұсқаларды таңдау керек. «Өйткені, біз латындық тұрғыдан графикамызды бекіткен кезде тек өзімізді ғана емес, сонымен қатар балаларды, аға буынды және барлық адамдарды үйрететін боламыз. Сондықтан да біз қоғамның қажеттіліктерін ескеруіміз керек». [Более 100 вариантов казахского алфавита на латинице поступило в Институт языкознания. Хабар (ТВ): 29.09.2017].

Қазақстандық қоғамның қазақ тілінің латын графикасына ауысуына қатысты белсенділігі бұл үрдістің қазіргі міндеттерімен ғана емес, сонымен қатар ертеңгі, яғни латын графикасындағы әліпбидің ортақ стандарты қабылданған кездегі міндеттерімен байланысты болып келеді. Сонда қоғам және әрбір азаматтың алдында жаңа әліпбиді игерудің жаңа міндеттері, оған психологиялық және лингвистикалық бейімделу жағдайы қалыптасады. Аға буынды азаматтарымыз қиыншылықты басынан кешіретіні айдан анық. Мемлекет пен қоғам адамды бұл мәселелермен текетірістік жағдайында қалдырмауы тиіс. Азаматтық қоғам бұл қиыншылықтарды болжап, латынды игергісі келетін адамдардың бұл қиыншылықтарын жеңілдетуге дайындалып жатыр. Жаңа әліпбиді игеру формаларының бірі латын жазбасына үйренудің курстары болып табылады. БАҚ мұндай курстарды Қазақстанның түрлі аймақтарында іске асыру жоспарларымен бөлісіп жатыр.

Атырауда жастар ұйымдарының өкілдері қатысқысы келетіндерге арналған тілдік курстарын ашқысы келетіндерін айтты. Жастар бірлестіктері ішіндегі біреуінің жетекшісі Ринат Гиладжов былай деді: «Мұндай курстар аға буынды азаматтарға міндетті керек болады. Біз ұзақтығы 1,3 және 6 ай болатын жергілікті курстар мен орталықты ашуды ұсынып отырмыз. Адамдарға латынша жазбаға, солайша жаза білуге үйрету керек. Біз нақтылы талдау жүргізіп, мамандармен кеңескен соң ғана курстарды жүргізуді жоспарлап отырмыз». [Курсы для обучения латинице предлагает открыть атырауская молодёжь. Хабар 24 (ТВ): 29.10.2017].

Астанада Ұлттық академиялық кітапханада латын графикасының залы ашылып, онда кез келген адам қазақ тілін латын графикасында оқи алады. Кітапхана жетекшісінің орынбасары Алия Козабекова бұл жайында былай деді: «Біз арнайы зал ашып, латын графикасында 11 жыл ішінде (1929-1940 жж.) жарық көрген кітаптардың көрмесін ұйымдастырдық. Оған қоса залда БАҚ-дың латын графикасында жазған материалдары мен үйретуші курстар бар. Жаңа әліпбидің әзірлеушілері болып табылатын Шаяхметов атындағы тілдерді дамыту орталығының мамандарын шақырдық. Алдағы уақытта кеңестер, семинарлар, оқыту тренингтары өткізілетін болады. Жаңа әліпбиді игеремін дейтін адамдардың жасы маңызды емес. Кітапхана ғалым тіл мамандарымен онлайн кеңес жүргізу туралы Тіл білімі институтымен келісімге тұрған». [Курсы по изучению казахского языка на латинице открыли в Астане. Vnews.kz: 30.10.2017].

Қазақ тілінің латынға көшуін халықаралық бағалау

Кез-келген елде мемлекеттік тіл әліпбиінің ауысуы халықаралық өмірдегі маңызды оқиға болғандықтан мемлекеттік қайраткерлер, сарапшылар, көршілес және шалғай елдердегі қоғамдардың назарын аудартады. Осы орайда Қазақстанның мемлекеттік тілінің латын графикасына ауысуы да айтарлықтай оқиға болды. Нұрсұлтан Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» атты мақаласы жарияланған күні әлемдік ақпараттық агенттіктер қазақ тілінің латын графикасына ауысуын баяндады. Мәселен, 13 сәуір күні неміс Deutsche Welle (Неміс толқыны) ақпараттық агенттігі Анатолий Вайскоптың «Қазақстан: латын графикасының кириллица графикасына қайшылығы» атты ескертпе жазбаларын берді. Талдау баяндамасында әлеуметтік желілердің Назарбаевтың бұл ұсынысына оңды қарайтыны айтылған. «Көптеген қазақстандықтар латын графикасына неғұрлым тез ауысса соғұрлым жақсы болады деген ойда. Азаматтардың

басым бөлігі қазақ тілінің кириллицадан бас тартып, орыс орфографиясын ескермей, еуропалық тілдерден келетін жаңа сөздерді игеруде өз ерекшелігі мен дыбыстық қатарын сақтай алады деген тұжырыммен келіседі. Олар сонымен қатар қазақ тілінде болатын өзгерістерге жұмсалатын қаржылық шығындарға қатысты қауіптерімен бөлісіп отырған, яғни латын графикасына қарсы адамдарды бұл үрдіске араласпауын сұрайды. Осы орайда олар Түркия, Әзірбайжан, Түркменстан мен Өзбекстан әліпбиінің латыншыға ауысуының сәтті тәжірибесін келтіріп, сол кезде олардың қазіргі Қазақстанмен салыстырғанда қаражаты аз болғанын айтады». [Анатолий Вайскопф «Казахстан: латиница против кириллицы». Deutsche Welle: 13.04.2017].

Қазақ тілінің латын графикасына ауысуына қатысты халықаралық бағалау туралы айтатын болсақ, онда Қазақстан үшін көршілес елдердің бұл реформаны қабылдауы мен оны бағалауы маңызды болып келеді. Бұл жерде, әрине, Ресей мен түркітілдес елдер туралы айтылып отыр. Қазақстанның бұл шешімін қабылдауы туралы айтылғанда осы елдердегі мемлекеттік органдардың осы сұраққа қатысты ұстанымы меңзеледі. Мұндай шешімдер егеменді елдердің ішкі құзыретіне қарасты, олар өзге елдердің ұлттық мүдделерін қозғамайды. РФ Сыртқы істер министрінің орынбасары Григорий Карасинның Қазақстан Президентінің қазақ тілі туралы 2017 жылдың 27 қазанында бекіткен қаулысына байланысты жауабын жоғарыда айтылғандай қарастыру керек. «Россия-24» телеарнасының эфирінде Карасин былай деді: «Бұл Қазақстанның жеке басты ісі. Бұл жағдайда біздің ұстанымымыз бірқалыпты. Түптеп келгенде, Қазақстан қандай тілдер қолданылуы тиіс екенін өзі шешеді. Мен елдер арасындағы екіжақты қатынастарды реттестіріп, яғни орыс тілін латын әліпбиіне қатысты жаңа жағдайға бейімдендірудің жолын табамыз деп ойлаймын. Жаңа жағдайға бейімделу белгілі бір уақытты талап етеді, қазірдің өзінде де ешқандай мәселелер көрініс тауып отырған жоқ». [Это внутреннее дело Казахстана – МИД России о переходе на латиницу. CA-News.org: 31.10.2017].

Қазақстандағы Ресей елшісі Михаил Бочарников та Қазақстанның егемендік құқығын сыйлайтынын білдіріп, оның өз тілдік саясатын өзі анықтайтынымен келісіп отыр. Қазақстан Мәжілісі мен Ресей Госдумасы депутаттарының кездесуінде ол былай деді: «Ресей Қазақстанның мемлекеттік тілді латын графикасына ауыстыру туралы шешімін сыйлайды. Оның үстіне Президент Нұрсұлтан Назарбаев пен басқа да ресми тұлғалардың сенімді сөздеріне қарай отырып, біз орыс тілдің орны сақталып, оның қазақстандық орта мектептерде оқытылуы жалғасады деп ойлаймыз. Өйткені, республика жетекшілігі азаматтардың орыс тілін еркін білуін Қазақстанның маңызды

мәдени артықшылығы деп есептейді». [Россия с пониманием и уважением относится к решению Казахстана перейти на латиницу – посол. Atameken Business Channel: 30.10.2017].

Қазақстанның әлеуметтік желілері латын графикасына өту шешіміне түсіністікпен қараған белгілі ресейлік тарихшы және журналист Николай Сванидзедің пікірін қолдады. Сванидзең айтуынша, Қазақстанның латын әліпбиін қабылдауы, әрине, біздің мәдени байланыстарымыз бен Ресейдің мәртебесін әлсірете түседі. Дегенмен, бұнда ешқандай да саяси мән жоқ. «Бұл арам пиғыл немесе бізге қарсы жұмсалған қару емес, тек прагматикалық шешім болып табылады. Өйткені, күллі әлем латын әліпбиінде жазып келеді. Жас қазақтар мансап жасап, информатикамен айналысқысы келсе онда оларға кириллицаға қарағанда латын әліпбиінің негізінде оқыған тиімді. Осылайша олар әлем елдерімен ортақтасады». Сванидзең ойынша, кириллица Қазақстанда тарихи негізделген, өйткені Қазақстан Ресей империясы мен КСРО-ның бір бөлігі болды. «Енді ол өзін әлемнің бір бөлшегі ретінде танып отыр, сәйкесінше, оған маргиналды күй кешуге ешбір себеп жоқ. Олардың ойынша, кириллица – бұл мәдени маргиналдылық. Латын әліпбиін әлемнің басым бөлігі қолданады. Сондықтан Қазақстан үшін де бұл қалыпты жағдай. Егер Ресей экономикалық және мәдени тұрғыдан қызғылықты болып, ғылым мен техниканың қазіргі жетістіктері бойынша кітаптар жазылмаса, орыс тілді оқудың қажеті жоқ». Сванидзе Қазақстанның кириллицадан бас тартуы Ресейге қатысты жасаған опасыздық әрекеті деген сұраққа жауап бере отырып, былай деді: «Мемлекетаралық қатынастарды достық-опасыздықпен салыстырып керек емес. Мұнда ешқандай романтика жоқ. Мемлекетаралық қатынастар бұл әрдайым пайда пен мүдде болып табылады. Ешқайсысы сұлулығы үшін мемлекетпен достық қатынас орнатпайды». Facebook әлеуметтік желісінің қазақстандық қолданушылары, солардың ішінде Мәжілістің бұрынғы депутаты Мұрат Әбенев ресей журналисін қолдай кетті: «Бұл ресейліктердің біздің шешімге қатысты саналы және прагматикалық қатынасының үлгісі болып келеді. Біздің солтүстіктегі көрші еліміздің барлық азаматтары солай ойласа екен!». [Мнение российского эксперта о латинице в Казахстане поддержали соцсети. Tengrinews.kz: 05.11.2017].

Ұлттық тілдері латын әліпбиіне баяғыда-ақ көшіп қойған түркітілдес елдерде, яғни Әзірбайжан, Әзбекстан мен Түркияда Қазақстанның қазақ тілді латын графикасына ауыстыру шешімі оңды бағаланды. Бұл елдерде қазақ тілінің латын графикасына ауысуы түркі елдердің арасындағы әріптестік пен ынтымақтастықты нығайтудың маңызды қадамы ретінде қабылданды. Президент Н.Ә.Назарбаев қазақ тілін латын графикасына ауыстыру туралы

қаулыға қол қойған соң Түркі кеңесінің басты хатшысы Рамиль Хасанов Қазақстан Президентіне құттықтау хатын жіберді. Оның айтуынша, «Түркі елдер әріптестігінің кеңесі Қазақстанның латын графикасына көшуін жылы және қуанышпен қабылдады. Қазақстан Түркі кеңесі қатысушыларының бірі ретінде осындай тарихи шешім қабылдай отырып, түркітілдес халықтар мен елдер арасындағы әлеуметтік, мәдени, экономикалық өзара қатынастарды анағұрлым жоғары деңгейге көтеретін болады. Біз Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың дана жетекшілігінің арқасында қабылданған бұл шешімі Қазақстанның өз байланыстарын кеңейту үрдісін тездететін маңызды қадам болып табылады». [Переход на латиницу положительно скажется на сотрудничестве тюркоязычных стран – Тюркский совет. Казинформ: 02.11.2017].

2017 жылдың қыркүйегінде Түркістанда түркі әлемнің әдеби журналдары редакторларының VIII конгресі өтті. Конгресте өзге сұрақтармен қатар қазақ тілінің латын графикасына ауысуы қарастырылды. ТЮРКСОЙ халықаралық ұйымының бас хатшысының орынбасары Фират Пурташтың айтуынша, «латын графикасына көшу сіздің тілдеріңізді дамытудың жақсы қадамы болып табылады». Еуразия жазушылары одағының төрағасы Якуб Омероглу былай деді: «дүние жүзі қазақ халқының латын графикасына ауысу бастамасын қолпаштап отыр. Бұл өз кезегінде түркі халықтарының бірлігі тек тілде ғана емес, сонымен қатар хат жүзінде екенін де білдіреді». [Редакторы литературных тюркских журналов встретились в Туркестане. Казинформ: 14.09.2017].

2017 жылы қыркүйек айының басында Dailysabah атты түркі газетінде түркі әлемі мен Орталық Азия елдерінің бірлесуі мен бірегейлігін нығайту мақсатында қазақ тілін латын графикасына ауыстырудың маңыздылығы туралы қызғылықты мақала шықты. Мақалада Қазақстанның латын әліпбиіне көшу туралы шешімі Назарбаевқа кеңестік мұра қалдықтары үстінен қазақ ұлтының бірегейлігін нығайтуда көмектеседі деп айтылған. Талай онжылдыққа созылған кеңестік билік Орталық Азия мен Кавказда мемлекет және қоғам деңгейінде ресми және бейресми ресейлік мәдениет пен ділді институцияландырған болатын. Қазақстан Нұрсұлтан Назарбаевтың қол астында жаңғырудың шешуші және жаппай үрдісі басталған Орталық Азия елдерінің бірі болып табылады. Назарбаевтың Орталық Азия бойынша ең мықты көшбасшы екені айдан анық. Ол аласапыран кезеңде ең тұрақсыз аймақта экономикалық дамыған және саяси тұрақты мемлекет қалыптастыра алды. Қазақстанда әліпбиді өзгертудің мәселесі тәуелсіздік алғалы бері қызу талқыланып келеді. Елдегі билік көздері осындай әлеуметтік-мәдени

трансформацияны іске асыру мақсатында барлық саяси, экономикалық және мәдени шарттардың үйлесуін күтіп, осы уақытқа дейін созып келді. Осман империясы құлаған соң ерте республикалық Түркияда латын әліпбиін қабылдап, тілдік революцияны орнатқан Ата Түріктің жолын енді Назарбаев жалғастырып отыр. Назарбаев түркі әлеміндегі данагөй адам ретінде Кеңес Одағы құлаған соң аймақта түркілік бірлесуді насихаттаған қажымас көшбасшы болып табылады. Қазақстанның Орталық Азиядағы маңыздылығын ескере отырып, ресми және бейресми мәдениет пен институттардың латын графигіне өтуі арқылы түркі тілдерінің жақындасуы «түркілік жаһандану» деп атауға болатын үрдіске әкеліп соқтырады». [Значение перехода Казахстана на латиницу для тюркского мира – турецкие СМИ. 365 info.kz: 02.09.2017].

Түркітілдес елдер сарапшыларының ескертпелері мен жауаптары қазақ тілінің латын графикасына ауысуына қатысты жағымды бағалауларынан тұрып қана қоймай, осы үрдісті іске асыруда нақты ұсыныстарды көрсетіп отыр. Олардың жалпы бағыттылығы латын әліпбиіне ауысу сияқты күрделі істе жетістікке жетуге негізделеді. Әдетте мұндай ұсыныстарды Әзірбайжанның филолог ғалымдары жасап отыр. Бакин университеті түркітану кафедрасының меңгерушісі, профессор Рамиз Аскеров латын графикасындағы қазақ әліпбиінің бірінші нұсқасын екіншісімен салыстыра отырып, ақырғысының (диграфтары бар) жақсы екенін атап өтті: «Бұл қосарланған әріптерге қарағанда жақсырақ нұсқа. Н әрпін қоспай ақ Ш әрпін S', ал Ч әрпін C' деген жазған артық». [Учёные: Проект алфавита на латинице отражает фонетику казахского языка. Хабар (ТВ): 27.10.2017].

Бакин университетінің профессоры Фируза Агаева қазақ әліпбиіне деп жасалған екі нұсқаның да қазақ тілінің фонетикасын толықтай сипаттайды деп ойлайды. Қазақ тілінің ерекшелігі онда басқа түркі тілдерімен салыстырғанда түпкі түркі сөздерінің көп болуымен байланысты. Сол себептен латын графикасына ауысу туыстас тілдердің қазақ тілінен түпкі түркі сөздерін көшіріп алуына мүмкіндік береді. Әліпби түркі халықтарын жақындастырады. Егер түркі халықтары жалпытүркілік әліпбидің ережелерін сақтайтын болса, біз бір-бірімізді жақсы түсіне бастаймыз». [Переход казахского языка на латиницу вызвал интерес у учёных Азербайджана. Хабар (ТВ): 26.10.2017].

Белгілі түркілік ғалым түркітанушы Ахмет Ерджисалун «Алматы ақшамы» газетіне берген сұхбатында түркі халықтарындағы латын әліпбиінің тарихымен және әліпбиді қалыптастырудың қағидалары туралы ойларымен бөлісті. Оның айтуынша: «Қазіргі әліпби үшін «бір дыбыс – бір әріп» қағидасы

мінсіз болып келеді. Ағылшын, француз, неміс және орыс әліпбилері тарихи болып есептеледі, өйткені олар фонетиканы ғасырлап сақтап келеді. Бұл тілдерде кейбір сөздердің айтылуы өзгергенімен, жазылуы сақталған. Сол себептен бір әріп бірнеше дыбыстардың орнына қолданыла береді. Қазіргі әліпбилерде мұндайды жасаудың қажеттілігі жоқ. «Бір дыбыс – бір әріп» қағидасы ең қарапайым және орынды болып келеді. Менің ойымша, 32 әріптен тұратын жаңа қазақ әліпбиі қазақ тілі үшін ең тиімді нұсқа болып табылады. 32 әріп көп емес, өйткені, дүние жүзінде әрпі көп талай әліпбилер кездеседі. Қазақстан маңызды реформаны жүргізу бойынша тарихи шешім қабылдады. Мен бұл мәселедегі шешуші әрекеттер тек Қазақстанға ғана емес, сонымен қатар күллі түркі әлеміне пайдасын тигізер деген сенімдемін». [Ахмет Ерджисалун: Это самое практичное решение для казахского языка. Вечерний Алматы: 02.11.2017].

Қазақстан басқа түркітілдес елдерге қарағанда латын графикасына кейін ауысқан соң, бұл елдердің сарапшылары өздері жасаған қателіктерді қайталамауға кеңес беріп отыр. Түркілік сарапшы Уміт Алперен Түркия латын графикасына көшкенде бірқатар қате жібергенін айтады: «Біз араб жазуынан латын графикасына тез ауыстық. Бұл күрделі мәселелерге әкеліп соқтырды. Мысалға, құнды әдебиеттің үлкен бөлігін латындық шрифтке аударған да жоқ. Сол себептен, өзге елдердің тәжірибесін ескере отырып, латын графикасына бірітіндеп көшу керек. Ең бастысы, халықтың жаңа жазуға үйреніп бейімделуі болып табылады [Переход на латиницу должен быть постепенным – эксперт. Хабар 24 (ТВ): 28.10.2017].

«Алматы ақшамы» газетіне берген сұхбатында Гази университетінің профессоры Ахмет Ерджисалун Түркияның латын графикасын қабылдауда жіберген қателерін айтты. Ол бұны Түркияның 1920 жылдары жалпы әлеуметтік-экономикалық артта қалушығымен түсіндіреді. «Ескі әліпбидегі шығармалардың жаңа әліпбиге көшірілмеуі Түркияның экономикалық және техникалық мүмкіндіктерімен, сонымен қатар адам капиталының жетіспеуімен байланысты болып келеді. Бұл мәселе қазіргі Қазақстанда көрініс тауып отырған жоқ. Ол Әзірбайжанда да шешіліп, қысқа уақытта барлық классикалық шығармалар жаңа графикаға ауыстырылды». [Ахмет Ерджисалун: Это самое практичное решение для казахского языка. Вечерний Алматы: 02.11.2017].

Түркі тілдес елдердің ішінде Өзбекстан латын графикасына көшуде айтарлықтай қателер жіберді. Өзбекстанның латын графикасына ауысуы 1993 жылдан бері басталғанымен, бұл үрдіс әлі де аяқталған жоқ. Қоғамның кейбір

салаларында латын графикасы, басқа салаларында кириллица және әлеуметтік салаларының бірқатарында екі графика да қолданыла береді. Бұл жағдайды өзбек сарапшылары да мойындап, Қазақстанға жасаған ұсыныстары мен кеңестерінде «өзбектік қателерді» жібермеуді көрсетіп отыр. Танымал өзбек жазушысы және саяси қайраткер Мұхаммед Салих Қазақстанды Өзбекстан жасаған қателерді қайталамауға шақырады. Оның ойынша, өзбек мамандары кемшіліктері бар әліпбиді қабылдаумен қателескен. Ол әсіресе бірнеше әріптерді қолданудан көрініс тапты. Мұхаммад Салихтың ойынша, әліпбиді қабылдамас бұрын барлық лингвистикалық мәселелерді шешіп алу керек. [Узбекский политик обратился к казахстанцам по поводу латиницы. Tengrinews.kz: 21.09.2017].

Власть сайты посткеңестік мемлекеттерде латын әліпбиіне көшу шешімі қалай қабылданғаны және ресми шаралардың қалай атқарылғаны жөнінде материал жариялады. Өзбекстанда 1993 жылы Жоғарғы Кеңестің үкімімен өзбек әліпбиін латын графикасына ауыстыру бойынша мемлекеттік комиссияның құрамы бекітілді. Оған өзбек орфографиясының жаңа ережелері мен жаңа әліпбиге өтудің бағдарламасын жасап шығару тапсырылды. Бұл тапсырма сол жылы орындалды. 1995 жылы әліпби өзгерістерге ұшырап, бағдарлама тек 1996 жылы жарық көрді (жоспарланған шаралар үшін бюджеттік қаржыландырудың көлемі анықталмағанын атап өту керек). [Маргарита Бочарова. Операция «Латиница». Власть: 01.11.2017].

Өзбекстанда латын графикасына ауысудың басты кемшіліктерінің бірі қысқа уақыт ішінде азаматтарға бір әліпбиден екіншісіне ауысып, бейімделуіне негізделеді. Басқа қателігі жаңа әліпбиге көшу бағдарламасына керекті бюджеттің құйылмауы болып табылады. Нәтижесінде өзбек тілінің латын графикасына ауысуы төмен қаржыландырумен, яғни мемлекеттік қолдаусыз жолдамаланды.

Қазақ тілінің латын графикасына ауысуының ықпалы латын графикасын қабылдап қойған түркітілдес елдермен бірегейлікті нығайтумен ғана анықталмайды. БАҚ материалдары көрсетіп отырғандай, бұл ауысу белгілі бір себептер бойынша латын графикасына ауыспаған түркітілдес елдерге де ықпал етеді. Бұл жерде Қырғызстан мен Татарстан меңзеліп отыр.

Қырғызстанның парламентінде депутат Қаныбек Иманалиев қырғыз тілінің Қазақстанның үлгісі бойынша латын графикасына ауысу қажеттілігі жөнінде мәлімдеме жасады. Ол Орталық Азияда Өзбекстан мен Түркменстанның латын графикасына ауысып қойғанын, сол жолмен Қазақстанның да жүріп бара жатқанын атап өтті. Оның айтуынша: «Қазір

біздің қолымызда қаражат жоқ, бірақ араға уақыт салып, 2030-2040 жылдарға қарай біз де осындай әрекетке баруымыз керек». Ол латын графикасы бойынша мамандарды қазірден бастап дайындау керектігін айтты. Парламентарийдің айтуынша, Қырғызстанда латын әліпбиін қолдану уақыт пен технологияны дамытудың талабы болып табылады. БАҚ мәлімдеуінше, Қаныбек Иманалиев латын әліпбиін қолдануды қырғыздардың бірегейлігін сақтап қалудың тағы да бір факторы деп есептейді. 1991 жылы тәуелсіздік алу сәтінен бастап Қырғызстан латын әліпбиін ендіру идеясы бірнеше рет көтерілді. Бірақ республиканың бірінші президенті бұл бастаманы қолдамады. Кейінірек бұл ұсыныс лингвистер және саясаткерлермен де қозғалды. Олардың айтуынша, латын графикасы қырғыз тілінің фонетикасына анағұрлым сәйкесті болып келеді. Сонымен қатар елде орыс тілін ресми тіл ретінде жариялау және кириллицаны пайдалану қырғыз тілінің дамуын тежеп отыр. [В Кыргызстане предложили отказаться от кириллицы по примеру Казахстана. Today.kz: 13.04.2017].

Қаныбек Иманалиевтың қырғыз тілін латын графикасына ауыстыру идеясын елдің бір топ зиялылары да қолдады. Бишкектегі Қырғыз-Ресей славян университетінің профессоры Осмонакун Ибраимов былай деп жазды: «Латын графикасына көшу – бұл түркі әлеміне қарай жасалған таңдау деген қайшы пікір бар. Белгілі бір дәрежеде бұл солай-ақ. Бірақ таңдау ретінде бұл мүлдем басқа. Бұл мемлекеттік тәуелсіздіктің таңдауы. Бұл ата-бабаларымыздың ғасырлап емес, мыңжылдап келе жатқан мақсаты». [Латиница – это возврат к корням. Литер: 21.10.2017].

Қазақ тілінің латын графикасына ауысуын Татарстан да қолдап отыр. Лингвистердің мәлімдеуінше, олар татар тілін латын әліпбиіне ауыстыру мақсатында ғылыми зерттеулер жүргізіп келеді. Олардың ойынша, аударма түркі тілдерінің ерекше дыбыстарының қасиеттерін нақтырақ жеткізе алады. Қазіргі таңда Татарстанда латын графикасын ресми жазысуда қолдана беруге болады. Татарстан Республикасы Академиясының мүшесі, филолог Мирфатых Закиев былай деді: «Латын әліпбиінде сөздерді үзбей жазу мен ерекше түркілік дыбыстарды жақсырақ жеткізу үшін біз де бірнеше латын дыбысының үйлесіп қолданылуын ұсынған едік. Менің ойымша, бұл түркі тілдерінің дамуына өз септігін тигізетін болады. Оның үстіне, Қазақстанда қазір Мәңгілік ел идеясына басымдық беріліп отыр. Соған қарап Қазақстанда латын әліпбиі басқа әліпбилермен салыстырғанда ұзағырақ жасайтынын көруге болады». [Учёные Татарстана поддерживают переход казахского алфавита на латиницу. Хабар (ТВ): 03.10.2017].

БАҚ мәліметтері бойынша, қазақ тілін латын әліпбиіне көшірудің жаңалығы батыс қоғамдарындағы мамандардың да жауапты әрекетін қалыптастырып отыр. Қазақстандағы Франция елшісі Франсис Этьенн қазақ тілін латын әліпбиіне көшіру «Абай және басқа да қазақ жазушыларының шығармалары арқылы ұлттық бірегейлікті тануда үлкен көмек көрсетеді» деп есептейді. Мүмкін, біз қазіргі таңда өз авторларымызды баяу аударып жатқан шығармыз. Өйткені, кириллица мен латын әліпбиі екі түрлі нәрсе. Қазақстанның осы жолда істеп жатқан қадамы аударма үрдісін жеңілдетіп, елдеріміздің жақындасуына үлесін қосады». [Чрезвычайный и Полномочный Посол Франции в Казахстане Франсис Етьен приветствует внедрение латиницы. Ortcom.kz: 08.08.2017].

Джавахарлал Неру университетінің үнді профессоры Пунит Гуар қазақ тілін латын әліпбиіне көшіру оңды нәтижеге алып келетініне сенімді екенін айтты. Күллі үрдістердің жаһандануы мен бірлесуі жағдайында жазудың ортақтастығы халықаралық әріптестіктің дамуына септігін тигізеді. Үнді профессоры президент Назарбаевтың саясатына тамсанып отыр. «Мен Қазақстан тәуелсіздігінің тарихы барысында Нұрсұлтан Назарбаевтың жүргізген саясаты ұлттық бірегейліктің жаңғыруының көрінісі екенін байқап отырмын. Назарбаевтың барлық бастамалары, соның ішінде «Қазақстан-2050» стратегиясы бірітіндеп, әсіресе рухани жағынан қазақстандық қоғамның, бірлігін нығайтып отыр. Қазақстан мен Үндістан тәуелсіздік алуда ұқсас мәселелерге кезіккен болатын. Ұлттық бірегейлікті жоғалтып алмас үшін елдер қолдарынан келгенін істеді. Осы орайда ел жетекшісінің ұлттық бірегейлікті сақтауда барлық идеяларын шын жүректен қабылдай білген Қазақстан халқының текті қасиетін мойындау керек». [Профессор из Индии прокомментировал возможный переход на латиницу в Казахстане. Казинформ: 25.05.2017].

Әлеуметтік желілердегі тақырыптарды талдаудың түйінді аспектілері

Facebook әлеуметтік желісіндегі латын графикасына көшу тақырыбы елеулі орын алады. Бұл тақырып бойынша қызу, кейде шектен тыс әсершіл сұхбаттар өрбиде. Facebook сонымен бірге ВКонтакте (vk.com), Twitter (twitter.com), Yvision (yvision.kz) әлеуметтік желілеріндегі контент талдауда қазақ әліпбиінің латын графикасына көшуін 27.10.2017 ж. мен 07.12.2017 ж. аралығындағы әлеуметтік желідегі белсенді пайдаланушылардың бағалауының негізгі трендін анықтауға бағытталған.

Әлеуметтік желілердегі посттар мен жарияланымдардың басты түйіні Facebook пайдаланушыларының қазақ тілді бөлігі болса, олардың ішінде контент-талдауға ерекше көңіл аударғандары үкіметтік емес ұйымдардың, белсенді жастардың өкілдері, блогерлер болды. Қазақ әліпбиінің латын графикасына көшуіне байланысты зерттеліп отырған салада қазақтілділердің басымдығына қарамастан латын әліпбиіне қатысты түрлі посттарға түсінік беріп, талқылауға белсенді қатысқан орыстілді қолданушылардың да қолдауы мен тілектестігі көрінді.

ВКонтакте әлеуметтік желісінде латын әліпбиіне көшу жайында Қазақстан ақпараттық агенттігінің жаңалықтарына сілтемелер, қазақ тілінің латын графикасына көшуін түсіндіретін шаралардың өтуі жайлы мемлекеттік ұйымдардың (жергілікті деңгейдегі әкімшіліктер) түсіндірмелері жиі кездеседі. Сонымен бірге пайдаланушылар тақырып бойынша мультимедиялық контент (сурет) жариялайды.

Желілік контент талдауы көрсеткендей қазақ әліпбиінің латын графикасына көшуіне байланысты Facebook әлеуметтік желісіндегі талқылаудың негізгі түйінді қырларын көрсетуге болады:

1) Facebook әлеуметтік желісінде өз ойларын айтқан көпшілік ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың қазақ әліпбиінің латын графикасына көшуі жайлы шешімін қолдады. Мемлекет басшысының бастамасына қарсылар аз және латын графикасына көсуге бағытталған посттарды қолдауда белсенділік көрсетпеді.

2) Президент қол қойған Жарлықты іске асыру мәселелесінің күрделі жақтары анықталды. Қазақ әліпбиін әзірлеу ең түйінді мәселе еді. Facebook пайдаланушыларының апострофтарға деген қарсылығы ең негізгісі болды. Қазақ әліпбиінде апострофтарды пайдалану туралы оппоненттердің ұраны: «Бір әріп – бір дыбыс» – диграфтар (қосарланған әріптер) мен апострофтарды қолданудан бас тартуға бағытталған болатын. Олардың пікірінше, қазақ әліпбиінде апострофтарды қолдану латын графикасына көшу мақсатына – қазақстандық қоғамның әлемдік ақпараттық кеңістікке шығуына қайшы келеді. Апострофтар мен қосарланған әріптердің алфавиттің нормативтік талаптарын бұзатындығы жайлы мынадай қайшылықтарды көруге болады:

- қазақ сөздерін буынға бөлу;
- қазақ әріптерінің дыбысталу ережесі;
- «екі дауысты дыбыс қатар тұрмайды» ережесі;
- ғаламтордан ақпарат іздеу тәртібі, іздеу жүйесі апострофтарды бөлек әріп / белгі ретінде қарастырады.

Желі пайдаланушылары сенімсіздігінің басты дәлелі мұндай қайшылықтар қазақ тілінің, қазақстандық ғылым мен білімнің дамуына, құжаттарды (шетелік төлқұжат, куәлік, келісім-шарттар, актілер және т.б.)

рәсімдеуде теріс әсер етуі мүмкін. Апострофтарды қолдануда мәтіннің көлемі орта есеппен 60 пайызға артады, яғни құралдар мен материалдар шығынын үнемдеу жағынан тиімсіз. Оның үстіне желі қолданушылары дербес компьютердің немесе смартфонның пернетақтасында мәтінді теру кезінде апострофтарды пайдаланудың ыңғайсыздығын көрсеткен.

3) Facebook пайдаланушыларының пікірінше, дайындалған дұрыс жазу ережесінің жоқтығы халық арасындағы дау мен түрлі әрекеттерді ұйымдастыруда қызу жарыссөздерге әкелді.

Қазақ әліпбиінің латын графикасына көшуін талқылау бойынша желі пайдаланушылары өздерін мына форматтарда көрсетеді:

- латынға көшуді талқылау бойынша хэш-тегтерді (#БұлМеніңТаңдауым, #Латын, #ЭтоМойВыбор, #Латиница, #Latyn, #BaiLatyn, #Латын, #Байлатын и др.) пайдалана отырып топтарды, қауымдастықтар мен чаттарды құру;
- жағымды және жағымсыз сипаттағы посттарды жазу және тарату;
- апострофтар мен диграфтары жоқ қолайлы қазақ әліпбиін дайындау талабымен онлайн петицияда дауыс пен қол жинауды насихаттау;
- Facebook әлеуметтік желісін белсенді пайдаланушыларының қазақ әліпбиін дайындауды білікті ғалымдарға тапсыру туралы Президент атына ашық хат жазуға және қол жинауға шақыруы;
- Ұсынылған латын алфавитінің түзетілуін жақтайтындардың Facebook – тағы суретін әлеуметтік желінің иесінің көзқарасын көрсететін бейнесіне өзгертуі.

4) Әлеуметтік желінің көптеген белсенді пайдаланушылары диакритиканы (әріптің үсті мен астындағы қосымша белгілер) пайдалануды қолдаған. Бұл мәселеде пікірлер екіге бөлінді. Пайдаланушылардың жартысы диакритиканы пайдаланудың түріктік тәжірибесін ұсынады. Екінші бөлігі өткен тарихи тәжірибеге сүйене отырып, диакритика белгісінде өз алфавитімізді дайындауды ұсынады.

5) Қазақ алфавитінің латынға көшуін жақтайтындардың арасында жаңа алфавитті өздерінше елестетушілермен бірге, Ахмет Байтұрсынұлы жасаған қазақ әліпбиіне қайта оралу түсініктері де болды. Кей жағдайда Facebook әлеуметтік желісінің пайдаланушылары өз парақшаларында латынға «көшу» емес «оралу» идеясын насихаттады. Бірақ бұл бастама басқа пайдаланушылар жағынан қолдау көрмеді.

6) Латынға көшуге қарсылардың жеке пікірлері бойынша мәселе қазақ тілінің орфоэпиясын латын графикасының дұрыс бере алмауында жатыр. Латын графикасына көшу олардың көзқарасы бойынша өзінің дыбысталуы мен сөздің / буынның айтылуы ерекше көне қазақ тілінен қол үзіп қалуға әкеледі, оның дыбысталу құрылысы бүлінеді. Қазіргі кезеңде сөздің айтылуы оның жазылуына сәйкес бұрмаланады (мысалы, «бүтін» сөзі «бүтүн» болып айтылуы керек, «бөлек» – «бөлөк», «түлкі» – «түлкү», «күлкі» – «күлкү» және т.б.), ұсынылған латын нұсқасы бұл үдерісті үдете түседі.

7) Facebook әлеуметтік желісіндегі қазақ әліпбиін латынға көшіруді қолдау акциялары түрлі мемлекеттік ұйымдар, қоғамдық бірлестіктер мен ҒӨБ жүргізілді. Сонымен қатар, мемлекеттің бастамасын қолдайтын посттар, суреттер жарияланып, әлеуметтік желі беттерінің мұқабасы өзгерді. Мысалы, «Атбасар ауданының Жастар Ресурстық Орталығы», «Атбасар Нұр Отан», «Жезқазған Жастар Ресурстық Орталығы», «Ғылым Ордасы» және басқа беттерде латынға көшудің мәні мен мақсатын ашатын көптеген мақалалар жарияланды.

Желі пайдаланушылары пікірлерінің негізгі ауқымы қазақ тілінің латын графикасының ұсынылған жобасын талқылауға арналады.

Yvision сайтында посттардың негізгі салмағы латынға көшудің әлеуметтік-саяси, мәдени және рухани салдарларын талқылауға арналған, бірақ олардың бәрі латынның ресми үлгісін қабылдауға дейін жарияланған. Басқа тілдердің, соның ішінде түрік тілінің таңбалары алынған латын әліпбиінің авторлық үлгілері көрсетілген. Жазудің эстетикасын бұрмалайтын апостроф таңбалары наразылық тудырады, оқуға және ғаламтор желілерінде пайдалануға ыңғайсыз.

Тұтасымен алғанда, латын әліпбиінің ресми үлгісін пайдаланушылардың қабылдамайтыны белгілі болды. Сонда да, тілді, қоғамдық сананы жаңғыртуға, мәдениетке жаңалық енгізуге, жалпыұлттық талқылауға қатысуға дайындыққа деген сенімділік бар. Жаңа қазақ бірегейлігін қалыптастырудағы кириллицаның мәні жайлы, түркі әлемімен кірігу, әлемдік ақпараттық-коммуникативтік кеңістікке ену жайлы айтылады. Қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуінің қазақстандық-ресейлік арақатынасы туралы мәселелер белсенді, әсерлі (жиі – ерекше әсерлі) талқылануда. Қазақ әліпбиінің кириллицадан латын графикасына көшуінің саяси аспектілері жайлы сұхбаттар кейде шектен тыс, қайшылықты түрге енеді, бірақ желі пайдаланушыларының біраз бөлігі ақылға қонымды, дұрыс ойларды айтады. Сонымен бірге желі қолданушылары латынға көшу сияқты күрделі мәселеде сараптамалық бағалау мен түзетулерден өтуі тиіс деп ойлайды.

Әлеуметтік желі қолданушыларының латын әліпбиіне көшуді бағалаудағы маңызды орын алатын мәселесі бұл көшудің шығынды, экономика мен елдің әлеуметтік өміріне өте қымбатқа түсетіні жайлы қауіп.

Facebook әлеуметтік желісінің контентін талдау белсенді пайдаланушылардың негізгі бөлігінің мемлекет пен Президент Н.Ә. Назарбаевтың қазақ тілінің латын графикасына көшуі жайлы бастамасын қолдайтынын көрсетті. Пайдаланушылар арасында туған таластың, жарыссөздер мен пікірталастардың әлеуметтік-саяси мәні жоқ.

Келіспеушіліктер көбінесе жаңа латын графикасын қабылдаудағы лингвистикалық, орфоэпиялық және синтаксистік мәселелерге қатысты болды. Facebook белсенді қолданушыларының көбісі апострофтар мен қосарланған әріптерді (диграфтар) пайдаланатын қабылданған латынға қарсы болды. Олар тұспалдамай: «Апострофтар латынға көшудегі нағыз зымияндық» деп көрсетті. Ғаламторда тіпті «Апострофтық апат» деген тұрақты сөз тіркесі пайда болды. Бұл қанатты сөйлем гуманитарлық зиялы қауымы өкілдеріне тән және кирилл гарфикасынан бас тарту қазақ жазушыларының, ақындарының, публицистерінің бұрыннан жасалған әдеби шығармаларының тағдырына үлкен соққы болды.

Сонымен бірге бұл тақырыпты ұсынған түрлі белсенділердің латын графикасы үлгісі бірауыздан қолдау тапқан жоқ.

Тұтас алғанда, әлеуметтік желілерге талдау жасағанда мынадай жағдай ашық көрінеді:

Қазақтілділер (тек қазақтар ғана емес) негізінде латын графикасын қолдайды және апострофқа («апострофтық апат») қатысты техникалық мәселелерді ғана уайымдайды.

Орыстілді (тек орыстар ғана емес) әлеуметтік желі қолданушылары көбінесе латынға көшуге сын көзбен қарайды.

Екі көзқарастың да пайдасына шешілетін дәлелдер әдеттегідей және бәріне белгілі.

Талданып отырған мәселедегі қарама-қарсы көзқарастарды жақтаушылардың пайыздық арақатынасына тоқталайық.

Латын графикасына көшуге «иә» дейтін, бірақ апострофтық графикаға ескертуі бар – 28 %. Тіпті Қазақстан Президентіне «Апострофты қазақ латын әліпбиіне жоқ!» дейтін петиция дайындалуда.

Латын графикасына көшуге «қарсы» – 40 % (негізінен бұл орыстар және орыстілді қазақтар).

Тұтас алғанда жағдай бірқалыпты емес. Егер барлық көрсеткіштерді қоссақ, тіпті ескертпесі болса да көшу идеясын жақсы бағалайтындар саны көп (60 %). Бұл мәселе де бәрібір бір мағынада болмай тұр, әлеуметтік желі қолданушыларының үштен бірі қазақ тілінің кириллицадан латынға көшуін қаламайды.

Әлеуметтік желідегі қазақстандық сегменттің контент талдауын жүргізгенде қазақ тілінің латын графикасына көшуіне себепші болған және қазақстандық ғаламтор-пайдаланушылар белсенді түрде талқылайтын Қазақстан Республикасының қоғамдық өміріндегі қайталанатын мәселелер көзге түсе бастайды:

1. Алыс шетелдегі серіктестермен, әсіресе Түркия, Еуропа мен АҚШ және жақын жердегі көрші түркітілдес мемлекеттермен жағымды саяси және геосаяси қатынастардың дамуы. Ресеймен дәстүрлі серіктестік қатынастарда кейбір салқындықтың болуы туралы пікірлер айтылуда.

2. Әлеуметтік желідегі контент талдау көрсеткендей, тілдік реформаны талқылауда заттық-мағыналық жағының өзгеруі мен сұхбаттың қызу жағдайда өтуінде өзгерістер болуда. Латын графикасына көшу керек пе әлде керек емес пе деген таластың, бұл көшудің артықшылығы мен кемшілігін санаудың орнына талқылау реформа жүргізудің ұтымды түріне ауысуда. Тыңдаушылардың ерекшеліктерін ескере отырып талқылау негізінен жаңа графиканың ғаламтор-байланыс ерекшеліктеріне сәйкестігі мәселесіне байланысты болады. Соған сәйкес, техникалық мәселелерді талқылау байсалды, құрылымдық түрде жүзеге асады.

3. Орыстілді тұрғындар жағынан мемлекеттік тілді үйренуге деген қызығушылықтың сууы мүмкін. Бұл тұрғындардың пікірі шамамен әлеуметтік желі қолданушыларының қарастырылған пікірлерінің 3-4 % құрайды. Латынды енгізу Қазақстан Республикасынан орыс және орыстілді тұрғындардың көшіп кетуінің себебі болу қаупі бар.

4. Тілдік реформаның барлық қиын әлеуметтік-мәдени, әлеуметтік-лингвистикалық және әлеуметтік-саяси негізіне көптеген желі пайдаланушыларының біртіндеп, кезең-кезеңмен көшу қажеттілігі жайлы пікірлерін қосуға болады. Бұл туралы қазақстандық Facebook және басқа әлеуметтік желі қолданушылары да үмітпен, өз ұсыныстарын білдіруде.

БАҚ пен әлеуметтік желілер контентін талдаудан қорытынды жасау және нәтижелерін жалпылау

Қазақ тілінің латынға көшуінің күрделі әлеуметтік-саяси үдерісіндегі басты ұйымдастырушы рөлді үкімет пен жергілікті билік органдары атқарады. Нұрсұлтан Назарбаев бағдарламалық мақаласында атқарушы органдардың алдына 2017 және 2018 жылдарға, тіпті 2025 жылға дейін міндеттер қойды. Қазақстандық БАҚ-тар Президент қойған міндеттердің жүзеге асырылуы бойынша билік органдарының барлық қадамдарын жариялап, көрсетіп отырды.

Қазақ тілінің латынға көшуі басынан бастап қоғам үшін ашық үдеріс болып табылатындығын атап өткен жөн. Көшуге жауапты министрлер мен

басқа да жауапты тұлғалар әрдайым журналистердің алдында олар басшылық ететін комиссиялардың атқарып жатқан жұмысы туралы ақпарат беріп отырады. Олар министрліктер мен ведомстволардың қызметінің жоспарлары туралы ойларымен бөліседі, комментарийлер береді және қоғамға қазақ тілінің латын графикасына көшуімен байланысты ақпаратты ұсынады. Бүгінде, тілдік реформаның бастапқы кезеңінде, жетекші рөлді Мәдениет және спорт министрлігі мен Білім және ғылым министрлігі атқарып отыр. Бұдан ары қарай, тілдік реформаның тереңдеуі және дамуы барысында, басқа министрліктердің рөлі арта түседі.

Қазақ тілінің латынға көшуінің ірі оқиғаларының бірі 2017 жылғы 11 қыркүйектегі парламенттік тыңдаулар болды. Онда қазақ тілінің латын графикасындағы әліпбиінің алғашқы нұсқасы ұсынылды. Парламенттік тыңдауларға биліктің заң шығарушы, атқарушы тармақтарының өкілдері, сондай-ақ ЖОО, ғылыми ұйымдардың жетекшілері, азаматтық қоғам институттары қатысты. Бұл кездесу қазақ тілінің латынға көшуі үдерісінің ашық, жариялылық сипатын, онда мемлекеттік билік пен азаматтық қоғамның тығыз өзара ықпалдастықта екенін дәлелдей түсті.

Қазақ тілінің латынға көшуіне байланысты шетелдік сарапшылар мен ресми тұлғалардан едәуір көп мөлшерде пікірлер келіп түсті. Бұл материалдарда Қазақстанның мемлекеттік тілдің әліпбиін ауыстыруда дербес шешім қабылдағандығы және бұл шешімді қабылдаудағы Нұрсұлтан Назарбаевтың жетекші рөлі айтылды. Шетелдік пікірлерде қазақ тілінің латынға көшуінің ұлттық бірегейлікті нығайтудағы маңыздылығы атап көрсетілді. Түркітілдес мемлекеттердің сарапшылары қазақ тілінің латынға көшуінің түркілік ынтымақтастықты және түркітілдес елдердің өзара ықпалдастығын нығайтудағы оң маңызын ерекше атап өтті. Көптеген материалдарда осы елдердің сарапшылары олардың латынға өтудегі тәжірибелерін зерттеу қажеттігіне және латынға көшу барысындағы жіберілген қателіктерін болдырмауға аса назар аударды. Қазақстандық БАҚ материалдарында Қазақстандағы тілдік реформаға оң баға берген батыс елдерінің сарапшыларының пікірлері берілді. Қазақ тілінің латынға көшуі Қазақстанның жаһандануға қосылуының, елдің және оның азаматтарының бәсекеге қабілеттілігін арттыруының күшті факторы болатыны туралы пікір үстем болды.

ТҮРКІТІЛДЕС МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ ҰЛТТЫҚ ТІЛДЕРІНІҢ ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНА ӨТУ ТӘЖІРИБЕСІ

Бұл бөлімде Түркия, Әзірбайжан және Өзбекстан елдерінің ұлттық тілінің латын әліпбиіне көшуінің тәжірибесі қарастырылады. Түркі тілдес елдердің ішінде 1928 жылы Түркия өзінің ұлттық тілін латын графикасына өткізуді бірінші болып іске асырды. КСРО құрамына кірген Әзірбайжан мен Өзбекстанда 1940 жылдан 1990 жылға дейін жазба кириллицада болды. Тәуелсіздік алысымен осы аты аталған бұрынғы кеңестік республикалар өздерінің ұлттық тілін латын графикасына ауыстыруды бастады. Бүгінгі күні Әзірбайжанда ұлттық тіл латын графикасы негізінде қызмет етеді. Өзбекстанда өзбек жазуын латынша мен кириллицада қатар қолдануы жағдайы қалыптасқан. Осы үш түркі елдерінің ұлттық тілдерін латын графикасына көшіру бойынша тәжірибесін зерттеу мақсатында ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты жоғарыда аты аталған үш елдің әрқайсысына зерттеу топтарын жіберді. Сапардың нәтижесінде топтар осы үш елдің әрқайсысының латын әліпбиіне көшуі бойынша тәжірибесін зерттеген есептерін тапсырды. Соңында көрсетілген елдердің тәжірибесін зерттеуге негізделген қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуі бойынша қысқаша қорытындылар мен ұсыныстар беріледі.

Өзбекістанның латын графикасына өту тәжірибесінің талдау

2017 жылдың желтоқсан айында ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының ғалымдар тобы Ташкент қаласына өзбек тілінің латын графикасына өту бойынша Өзбекстан тәжірибесін зерттеу үшін сапар жасады. Сапар барысында үш кездесу өтті: Әлішер Науаи атындағы өзбек тілінің Ташкент мемлекеттік университетінде, Низами атындағы Ташкент мемлекеттік педагогикалық университетінде, Өзбекстан ҒА Өзбек тілі, әдебиеті мен фольклоры институтында. Бұл кездесулер сапар мақсаты тұрғысында пайдалы болды.

Бірінші кездесу Әлішер Науаи атындағы университетте өтті. Көшу тәжірибесі мен өзбек тілінің латын жазуындағы қазіргі жағдайын зерттеу тұрғысында осы университетті таңдау өте дұрыс шешім болып табылды. Университет ректоры, танымал өзбек ғалымы Шухрат Сирожиддинов өзбек жазуын латыншада жетілдіру тапсырмасын атқару үшін филология ғылымдарының докторы, профессор Саодат Кудайбердіқызы Мухамедова басқаратын жұмыс комиссиясының құрылғандығын атап көрсетті. Қазіргі таңда Өзбекстанда «бір тіл – екі әліпби» жағдайының қалыптасуын қоғамда қалай қабылдайды деген сұраққа ректор Ш. Сирожиддинов өзбек тілінің латын

әліпбиіндегі проблемасы объективті және оңай емес, өзінің шешімін талап ететіндігін айтты.

Ары қарай өзбек әліпбиінің латындандырылуының проблемалық сұрақтарын талқылау профессор Саодат Мухамедова мен университет оқытушысы Гульбахар Ашурова арасында жалғасын тапты. Профессор С. Мухамедова өзбек жазуын латын графикасында жетілдіру бойынша қоғамдық дәрежені иеленетін жұмыс комиссиясын басқарады. Ғалым-филологтар мен қалың жұртшылықтан ұсыныстар түсетін Facebook әлеуметтік желісі ашылған. Бұл ұсыныстарды тұрақты түрде комиссия мүшелері алдағы уақытта басқару органдарына таныстыру үшін қарастырады. Саодат Мухамедова өзбек қоғамында бүгінгі күні латын әліпбиіне қатысты ұрпақтар арасында өзара бөлінушілік қалыптасқандығын атап өтті. Өзбек жастары бірінші сыныптан бастап латын әліпбиінде білім алады және ары қарай тек осы жазуды қолданады. Кириллицада оқыған аға буын өкілдері болса латын әліпбиін қолдануға қиналады, сондықтан алғашқы әліпбиді қолданады. Мемлекет жазуды қолдану мәселесінде мүжбүрлеушілікті қолданбайды және қолданғысы келмейді, сондықтан осы тұрғыда ұрпақтар арасында бөлінушіліктер бар.

Жалпы алғанда әлеуметтік өмірде латын әліпбиінің үстемдігі байқалады, алайда сонымен бірге кириллицаның да қатар қолданылатындығы білінеді. Біздің өзбек әріптестеріміз атап айтқандай барлық кездесулерде, газеттерде жоғары деңгейде кириллица үстемдік етеді, алайда балалар мен жастарға арналған газеттер мен журналдарда латын әліпбиі қолданылады. Ал егер жастар көп қолданатын интернетті алар болсақ, онда латын әліпбиінің артықшылығы байқалады. Қоғамдық кеңістікте, көшелердегі және ұйымдардағы жазуларда көп көлемде латын әліпбиі қолданылады, сондай-ақ, өзбекше жазу үшін кириллицаның да үлес салмағы аз емес. Бүгінгі Өзбекстандағы әліпбидің қолданудың мұндай жағдайы туралы қазақтандық топтың сұрағын тудырды.

Профессор С.Махмудованың пікірі бойынша шамамен бұл 80% латыншаның пайдасына тиесілі. Низами атындағы педагогикалық университетте кездесудің бір қатысушысы тіпті 90% пайыздан 10%-ға дейін екендігін айтты. Бұл бағалаулардың тым жағымды болуының себебі бағаны латынша толық қолданылатын университет оқытушыларының беруімен байланысты болуы мүмкін. С.Мухамедованың сөзі бойынша Өзбекстандағы барлық оқу үдерісі латыншаны қолдануға негізделген. Барлық оқу құжаттары латын әліпбиінде жүргізіледі. Сонымен қатар ол мемлекеттік ұйымдарда іс-жүргізу көп жағдайда кириллицада жүргізілетіндігін мойындады.

Келесі жылы Өзбекстанда өзбек тілінің латын әліпбиіне көшуіне 25 жыл толады. Бастапқы кезде латын әліпбиі қоғамда жалғыз әліпби болады деп жорамалданған болатын. Алайда кириллицаның елде қолданылуы жалғасын табуда. Бұл кириллицаны аға буын ғана емес, жастардың да қолданатындығын көрсетеді. Басқаша айтқанда өзбек қоғамында кириллица кез келген жағдайда да қолданатын болады. Біз сұрақ қойған сарапшылардың барлығы жастар латынша оқығанмен күнделікті өмірде және жұмыста кириллицамен бетпе бет

кездесіп отыратындығын және оны тез игеріп алатындығын алға тартты. Тіпті көпшілігі өздерінің қызметінде оны қолдана бастайды, мысалға, мемлекеттік ұйымдарда.

Осыған байланысты қазақстандық топ Өзбекстанда бүгінгі таңда қалыптасқан «бір тіл – екі әліпби» ахуалы қоғамда дұрыс қабылданады ма деген сұрақ қойылды. С.Мухамедованың ойынша, әрине, «Бір тіл – бір әліпби» жағдайы болса жақсы болар еді, алайда мемлекет адамдарды тек латынша қолдануға күштей алмайды, сондықта екі әліпби әлі күнге дейін қолданылып отыр. Дегенмен жастар оның басқарып отырған жұмыс комиссиясына берген өздерінің ұсыныстарында өзбек тілінің латындандырылуын едәуір радикалды түрде іске асыруын талап етіп отырады, алайда, мемлекет өзбек қоғамының барлық құрамының пікірімен санасуға міндетті.

Латынша өзбек тілінің дара әліпбиі болуы үшін қанша уақыт қажет етеді деген сұраққа, барлық сарапшылар бұл проблема ұзақ сипатқа ие екендігін айтты. 1990 жылы тіл реформасының алғашқы кезеңінде-ақ латыншаға кезең-кезеңмен көшудің мемлекеттік жоспарында мерзім – 2010 жыл ретінде белгіленген, осы кезде барлығы латын графикасына көшуге тиіс болған. Алайда, объективті себептер тұрғысында бұл тапсырма мерзімінде орындалмады. Уақыт өте келе мемлекет пен қоғам ішінде мәселенің күрделі екендігіне көздері жетті. Бүгінгі таңда мемлекет өзбек тіліндегі баспалар мен басқа да күнделікті өмірдегі латындандырудың нақты мерзімін көрсетпейді. Тек нақты мерзімге белгіленген әліпбиді, орфографияны және басқа да жазудың аспектілерін жетілдіру бойынша қысқа мерзімде және нақты міндеттер қойылады, атап айтқанда 2020 жылға дейін.

Қазақстандық тобының сауалдарына жауап берген сарапшылар өзбек тілінің толықтай латындандырылуы туралы сұраққа бұл ұрпақтар ауысуының нәтижесінде, яғни латыншаны қолданатын адамдар саны көбейген кезде ғана кириллицаны қолданатын адамдар саны азаятындығын айтты. Бұл үшін ұрпақтар ауысуы керек, өзбек қоғамында іс-жүргізу әлі күнге дейін кириллицада жүргізілетіндігін есепке ала отырып, мүмкін тіпті екі-үш ұрпақ ауысуы керек болар. Қазіргі кезде мемлекет пен қоғамда өзбек тілінің латын әліпбиіне өтуі барысында латын әліпбиінің біртұтас әліпбиге айналуы ұзақ және күрделі әлеуметтік-мәдени үдеріс екендігін ұғыну артып келеді. Дегенмен бұл үдерісте шешуші рөл мемлекетке тиесілі, алайда мәселе тек әкімшілік жолымен шешілмейтіні анық.

Осыған байланысты қазақстандық сарапшылар тобы Қазақстандағы латыншаға көшуді қолдамай, кейбір өзбек қызметкерлерінің кириллицаға қайта оралуға шақырған үндеулерін алға тартатын кейбір шетелдік коментаторлардың ойларын мысалға келтірді. Осы сияқты үндеулер өткен 2016 жылы Өзбекстандағы президент сайлауларында таратылды және 2000 жылдардың ортасында жеке маргиналды кандидаттар оған шақырды. Мұндай пікірлер өзбек әріптестердің түсініспеушілігін тудырды. Олардың пікірі бойынша бүгінгі таңда Өзбекстанда өзбек тілінің жазылуында латын графикасын қолдануға ешкім күмән тудырмайды. Барлығы толық көлемде

латыншаға көшуде шынайы қиыншылықтарды мойындайды, бірақ ешкім өзбек тілі үшін латын жазуының қажеттілігін жоққа шығармайды.

Өзбекстанның латынға өтуін шетелдік комментаторлардың «сәтсіздік» деп бағалауын қазақстандық топтарының келтірген мысалы ретінде келтіруін өзбек әріптестеріміз де дәл солай жағымсыз қабылдады. Өзбек әріптестер өздерінің елдерінің латыншаға өту тәжірибесін «сәтсіз» қадам ретінде қарастырмайды. Олар осы өтудің кейбір қиыншылықтарын мойындайды, бірақ өзбек әліпбиін латындандырудың тілдік реформасын дұрыс бағалайды. Бұл саясаттың дұрыстығын тек уақыт ғана көрсетеді.

Осы қиыншылықтар арасында профессор Саодат Мухамедова қазіргі өзбек тілінің латынша нұсқасын көрсетеді. Бәрімізге белгілі, түрік тілдерінің латынша әліпбиін жасағанда ең басты қиыншылық латын әліпбиінде бар жоғы 26 әріптің болуы және ол осы тілдердің барлық дыбысын белгілеуге жетпейді. Өзбек тілінің латынша бірінші әліпбиінде осы мақсатта диакритикалық таңбалар қолданылды («белгілер», нүктелер мен басқа символдар). Бұл әліпби 1993 ж. енгізілді, кейін көп кешікпей одан бас тартып, 1995 ж. бастап латын әріптеріне екі диграф қосылған және екі әріп апострофпен жазылатын қазіргі қолданылып отырған әліпби бекітілді. Латыншада өзбек тілінің әліпбиін әзірлеу бойынша комиссия құрамына бастапқы кезден кірген атақты ғалым, Өзбекстан ҒА Өзбек тілі, әдебиеті мен фольклоры институты директоры, профессор Низомиддин Мамадалиевич Махмудовтың пікірінше бүгінгі әліпбиді аралас диграфтық-апострофты әліпби ретінде сипаттауға болады.

Екі сарапшы да апострофтың компьютерде мәтіндерді тергенде қиыншылық тудыратынын атап көрсетті. Олар өздерінің тәжірибесі мен интернеттегі көптеген адамдардың пікіріне сілтеме жасады. Диграфтар мәтіннің көлемін ұлғайтады, жалғалмалы түрік тілдері үшін белгілі проблемалар тудырады, соның ішінде экономикалық сипат та бар. Яғни, Н. Махмудов пен С. Мухамедова Қазақстандағы латынға көшу жағдайымен хабардар және өздерінің көршілерінің әліпбиіне қатысты жағдайды біледі. Екеуі де ұсынылған қазақ әліпбиіндегі апострофпен қолданылатын тоғыз әріп өте көп екендігін айтты. Өзбек тәжірибесіне сүйене отырып, Саодат Мухамедова мұндай көлемдегі апострофтар жазуды қолдануда қиыншылық тудыратынын айтты. Низомиддин Махмудов әліпбиді жасағанда «бір дыбыс – бір әріп» ұстанымы ең үздік нұсқа болып табылады деп есептейді. Ол өзі өзбек тілі әліпбиінің нұсқасын С.Мухамедова басқарып отырған өзбек жазуын жетілдіру комиссиясына ұсынды.

Оқулықтарды және басқа да әдістемелік құралдарды басып шығару мемлекеттің қолдауымен іске асады. Сарапшылардың пікірі бойынша қазақстандық топтардың болған барлық төрт ұйымдарда да өзбек қоғамына латыншаны енгізуге байланысты мемлекеттің қаржыландыруы жеткілікті деңгейде. Қазақстандық топ Өзбекстандағы латыншаның толықтай енгізілмеуі латын графикасында әр түрлі басылымдарды жеткілікті деңгейде қаржыландырудың болмауынан деген пікірін айтты. Алайда, барлық сарапшылар мемлекет тарапынан оқулықтарды, кітаптар мен басқа да басылымдарды қаржыландыру толықтай жеткілікті және кириллицаның өзбек

қоғамында сақталынуының себебі онда емес. Кездесуге қатысқан барлық сарапшылар өзбек тілінің латыншаға өтуін іске асыруда шешуші рөл мемлекетке тиесілі екенін бірауыздан қолдады. Ең алдымен, шешуші рөл өзбек тілінің тілдік реформасын бастаушы және ең басты қозғаушы күші президент Ислам Каримовқа тиесілі. Низами атындағы педагогикалық университет сарапшыларының бірі атап көрсеткендей 1990 жж. Өзбекстанда өзбек тілін қандай жазуға өткізу керек – араб жазуы немесе латыншаға ма деген пікірталас күшейген. Президент Каримов латын графикасына көшу қажеттігін дәлелдеді, оның ойынша Өзбекстанның сыртқы әлеммен интеграцияға түсуіне жағдай жасайды. Сөйте тұра Каримов Ресейге қарсы сөз қозғамаған және Өзбекстан үшін орыс тілінің маңызды рөлін мойындаған.

Сарапшылар мемлекетте ең бастапқы кезеңде-ақ латыншаға өтудің кезеңдік жоспары болғанын айтты. Атап айтқанда тілдік орталықтардың құрылуы мен тұрғындарды латын әліпбиіне оқыту бойынша курстардың ашылуы дәлел бола алады. Педагогикалық университеттен Мадрахим Хамраев осы уақытта Ташсельмаш заводында еңбек ұжымын латын әліпбиіне оқытуға белсенді түрде қатысқандығын әңгімелеп берді. Осы істе мемлекет қаржылық қолдау танытқан. Мемлекет бірнеше рет толықтай латыншаға өтудің соңғы мерзімдерін белгілеген, алайда, бүгінгі күні ондай тәжірибе іс жүзінде жоқ.

Өзбек әріптестер елде латынға өтудің алғашқы кезеңінде зерттеулер жүргізілгені туралы естеріне түсіре алмады. Атап айтқанда сол кезде әлеуметтанулық зерттеулер мен басқа да ғылыми зерттеулердің түрі жүргізілгендігі жөнінде мәлімет ала алмадық. Жалпы алғанда сарапшылар өзбек тілінің латыншаға өтуі ұлттық бірегейлікті нығайтуда жағымды рөл атқарғандығымен келісті. Сарапшылардың ойы бойынша латын әліпбиі Өзбекстан тәуелсіздігінің символы болып табылады.

Латын графикасына өту бойынша Түркия тәжірибесі

Түрік тілін латын графикасына көшіруге деген қызығушылық XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында Осман империясы тұсында пайда болды. Алайда, сол кезде лингвистер, әдебиетшілер, қоғамдық қызметкерлердің талпынысы өз жалғасын таппады. Реформаға деген қоғамдық қызығушылық Түркия республикасында қайта жаңғырды. Бұл 1920 жылдың басында КСРО-да, сонымен қатар Әзірбайжанда жүргізілген латындандырылған әліпбиге өтуге дайындық жұмысының салдары болып табылады. Бұл жұмыс бұрын араб графикасын қолданған кеңестік республикалар мен облыстардағы латындандырылған әліпбиді енгізу туралы Түркітану съездінде (Баку, 1926 ж. наурыз айында) енгізілген шешімнің қабылдануымен аяқталды. Түркияда латын графикасына көшуге байланысты

сұрақты 1926 ж. Баку қаласында өткен Түркітану съездіне қатысқан Мехмед Фуад Копрулу көтерді.

Ұлттық интеграция жылдары (1923-1928) жаңа әліпбиге қатысты сұрақтар үлкен мәнге ие болды. Мұстафа Кемаль Ататүрік латын негізінде жаңа әліпби әзірлейтін комиссия құру туралы жарлық шығарды. 1928 жылдың 15 қаңтарында Түркия министрлер кеңесі ағарту министрлігі жанында «Түрік тілі комиссиясын» құрды, оның негізгі тапсырмаларының бірі әліпбиді реформалау туралы мәселені зерттеу болды. Алайда бұл комиссия көп ұзамай үмітті ақтамады деген себептермен таратылды. 1928 ж. 28 маусымда жаңа ұйым – «Әліпби бойынша комиссия» құрылды, ол 1928 жылы 8 және 12 шілдедегі өзінің отырыстарында латын негізінде әліпби жобасын қабылдады. 1928 ж. 9 тамызда әліпби реформасы туралы жұмыстың аяқталғаны туралы ресми түрде президент Мұстафа Кемаль Ататүрік хабарлады. 1928 ж. 1 қарашасында ТЖҰК кезекті сессиясының бірінші отырысында түрік Мәжілісі жаңа әліпби енгізу туралы заң қабылдады, ол 1928 жылы 3 қарашада жарыққа шықты. Ол 29 әріптен тұрды (21 дауыссыз және 8 дауысты дыбыс) және 2 таңба. Жаңа әліпбиге көшу үдерісі 1928 жылдың 1 қарашасында басталды және тілдік реформада бірден бір маңызды қадам ретінде 1932 жылы Түрік Тілдік Қоғамының құрылуы болып табылады (кейініректе – Түрік Лингвистикалық Ассоциациясы), ол бүгінгі күнге дейін қызмет етеді.

2017 жылдың желтоқсанында ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының делегациясы латын графикасына көшу бойынша түрік тәжірибесін зерттеу мақсатында Түркия астанасы Анкарада болып қайтты.

Сапар барысында түркітану, түркі филологиясы, лингвистикасы, түркі халықтарының тарихы мен мәдениетін зерттеумен айналысатын түрік ғалымдарымен бірқатар кездесулер өткізді. Бірінші кездесу Хаджеттепе университеті (Hacettepe Üniversitesi) Түркітану институтында институт директоры, профессор Юнус Коч (Yunus Koç), ректор көмекшісі, доцент Сема Демир (Sema Demir), доцент Ахмет Айдемир (Ahmet Aydemir), доцент Мевлют Эрдемир (Mevlüt Erdemir) және ғылыми қызметкер Микаил Дженгиз (Mikail Cengiz) арасында өтті.

Екінші кездесу түркі халықтарын жақындастыру бойынша зерттеулер мен іс-шаралармен айналысатын «Türk Ocakları» («Түркі ошағы») Қоғамдық ұйымы өкілдерімен, түркі ғалымдарының қатысуымен өтті. Кездесуге ұйым өкілдері доктор Ибрагим Атабей (İbrahim Atabey) және доктор Вели Саваш Елок (Veli Savaş Yelok), Гази университетінің қазіргі түркі диалектілері мен әдебиеті кафедрасының оқытушылары доктор Әли Осман Абдуразақ,

Кастамону университетінің оқытушысы, доктор Метин Өзарслан (Metin Özarслан), Хаджетепе университетінің оқытушысы, сондай-ақ, мәдениет және ғылым бойынша ҚР Елшілік өкілі Мәлік Отарбаев қатысты.

Кездесу барысында түрік ғалымдары өздерінің пікірлерімен бөлісті:

- Түркия мен Қазақстандағы латын графикасына өту тым бөлек сипатқа ие, өйткені түріктердің араб графикасынан ауысуы күрделі жағдайда және тәжірибе жүзінде халықтың көп бөлігінің жазба сауатсыздығы аясында жүзеге асырылды. Бұл үрдісте өзінің саяси шешімімен жедел және қатаң тілдік реформаны іске асырған түрік көшбасшысы Мұстафа Кемаль Ататүрік негізгі рөлді атқарды, нәтижесінде түрік тілінің латындандырылу үдерісі 5 айда аяқталды.

- Латын графикасына өтудің ең басты себебі араб әліпбиінде түрік тілінің әр алуандылығын көрсететін белгілі бір дауысты дыбыстардың болмауынан, сондай-ақ, онда арнайы араб графемдерінің болуынан, сондықтан ол жаңа жағдайда түркі тілдерінің ары қарай дамуы мен нығаюына қажетсіз болып табылды. Латын графикасына өтудің тағы бір себебі – Түрік Республикасы үкіметінің еуропалық мемлекеттерге, еуропа өркениетіне жақындауға ұмтылысы саяси жаңғырудың міндеті ретінде қарастырылды.

- Сонымен қатар түрік тілінің латын графикасына өтуі зайырлы түрік мемлекетінің құрылу үрдісімен, ұлттық идеяның нығаюымен түсіндірілді, соған байланысты осман кезеңіндегі ескірген идеологемдерден бас тарту қажет болды. Әрине бұл өз кезегінде латын графикасына өту османдық бірегейлікті жоғалтуға алып келеді, сондай-ақ, ислам дінінен алыстауға алып келеді деген кейбір діни топтардың қарсылығын шақырмай қоймады. Бұл жерде нақты шешім қабылдауда М.К.Ататүріктің күшті саяси еркі шешуші рөл атқарды, ол түрік қоғамының жазба сауатын арттыру мен батыс әлеміне енуге бағытталған жаңа түрік бірегейлігін нығайту мақсатында радикалды және жаппай реформа өткізуді шешті.

- Түрік тілінің реформасы жедел іске асуына қарамастан ол кезең-кезеңмен іске аспады деп айтуға болмайды. Ататүріктің латынға өту туралы шешімі қабылданбастан бұрын оның үкіметі латын графикасына өту алдағы уақытта мемлекеттің дамуы, халықтың сауатының артуы үшін пайдасын түсіндіруге негізделген түрік қоғамында орасан зор идеологиялық, насихаттау жұмысын жүргізді. Оқытушылар мен филологтар жаңа латын графикасымен таныстыру бойынша жұмыс жүргізді, өйткені латынға өту туралы ресми жарлық шыққанға дейін халықтың көпшілігі латын әріптерімен таныс болды.

Сонымен қатар Гази университеті қазіргі түркі диалектілері әдебиеті кафедрасының оқытушысы, доктор Вели Саваш Елоктың және Хаджетепе университеті оқытушысы, доктор Метин Өзарсланның пікірі бойынша ескі османдық және османдық мәдени мұраларды қазіргі түрік тіліне аудару бүгінгі күнге дейін жалғасын тауып отыр, бұл әліпбидің ауысы өте күрделі және ұзақ үрдіс екендігін көрсетеді.

- Жоғарыда айтылғандай, латын графикасына түрік тілінің көшуіне дейін түрік халқының көпшілік бөлігі сауатсыз болды. Осыған байланысты тілдік реформаны талқылау мен іске асыру үрдісінде ғылыми интеллигенцияның рөлі жоғары болды. Сол кездің ғалымдары арасында бірыңғай түсінік болмады. Бірі әліпбидің ауысуын дер кезінде деп есептесе, басқалары асықпау керектігін және кезең-кезеңмен өтуге кеңес берген. Сонымен бірге латынға көшу ислам әлемінен алшақтау да қауіпті деп санағандар да болған. Алайда М.К. Ататүрік іске асырудың нақты мерзімін белгіледі және түрік әліпбиін латыншада әзірлеу және оны іске асыру механизмдерін жасауды міндеттеген ғалымдардан, оқытушылардан, жазушылар мен үкімет мүшелерінен құралған комиссияны құрды. *Türk Ocakları*» Қоғамдық ұйым өкілі, доктор Ибрагим Атабейдің пікірі бойынша ыңғайлы түрік әліпбиін әзірлеуге жағдай жасаған тағы бір ерекшелік сол кезде ғылыми интеллигенция кем дегенде үш тіл – араб, парсы, француз және т.б. тілдерді білген.

Ғалымдардың бірауыз пікірі бойынша латын графикасына өтудегі түрік тәжірибесін 80 пайыз есебінде табысты болғандығын атауға болады, өйткені реформаны іске асырудың бастапқы кезеңінде 100 пайыз халықтың тек 7 пайызы ғана сауатты болып есептелген, ал іске асырудың алғашқы жылдары халықтың сауаты екі есеге артқан, ал содан кейін 60 пайызға дейін, тілдік реформаны жүргізу түрік қоғамының барлық этностық топтарының интеграциясына, бірігуіне, ұлттық бірегейлігінің нығаюына жол ашты.

- Түрік мамандарының есебі бойынша Түркияда араб графикасынан ауысу кезінде болған (текстің оңнан солдан қарай жазылуындағы айырмашылық) лингвистикалық ерекшеліктер аясындағы үлкен қиыншылықтар Қазақстанда латын әліпбиіне өтуде болмауы тиіс. Бұл тұрғыда кириллица мен латын негіздері бір-біріне ұқсас.

- Қазақстан Президенті Н.Ә.Назарбаев бекіткен латын графикасындағы қазақ әліпбиінің жаңа нұсқасына қатысты түрік ғалымдары латыншаға көшу туралы шешім жалпы дұрыс және дер кезінде екендігін атап өтті. Аталған шешім ортақ түркі тілдес мәдени кеңістіктің қызмет етуі үшін жағымды жағдай қалыптастыруы мүмкін. Алайда кейбір дыбыстарды беру кезінде

апострофтарды қолдану өте сәтсіз болуы ықтимал. Түркітану зерттеу институтының докторы Сема Дениздің пікірі бойынша бір әріп, бір дыбысты қолданудың орнына апострофтарды қолдану кезінде бір белгінің орнына екеу қолдануға тура келеді, ол клавиатура тұрғысынан қолдануда да ыңғайсыз. Сонымен қатар апострофтарды қолдану кезінде сөздер бөлінеді және тұстастай көрінбейді.

- Түрік ғалымдарын Қазақстанның латын графикасына өтуде неге қазір қолданып отырған басқа да түркі тілдес елдердердің табысты тәжірибесін жеткілікті түрде қолданбайды, мысалға Түркияның тәжірибесі. Түрік әріптестердің пікірі бойынша егер біз түркі әлемінің интеграциясын айтар болсақ, онда графикадағы күшті айырмашылық қазақша мәтіндерді түсінуде қиыншылықтарға алып келуі мүмкін.

– Жалпы алғанда түрік мамандары үшін «Бір дыбыс – бір әріп» ұстанымы өте маңызды болып табылады, сондай-ақ, дауысты және дауыссыз дыбыстардың сингармонизмі. Тілді жазумен шатастырмау қажет, өйткені ауызша түрік сөзі айтылуда осы уақытқа дейін әр түрлі жергілікті диалектілерде сақталып отыр, дегенмен жазуда оның мазмұнына ықпал етпейді.

- Әлемдік қауымдастық тарапынан алғанда түрік тілінің латын графикасына өту тәжірибесі едәуір табысты бағаланады. Түрік ғалымдарының өздерінің пікірі бойынша тілдік реформалау үдерісі өзінің жағымды нәтижелерін берді.

- Қазақстан үшін өтуді іске асыру үдерісін ұзаққа созбау қажет, алайда апострофты қолданумен ұсынылған латын графикасының нұсқасына қатысты барлық даулы тұстарын есепке алу керек. Сонымен қатар түркі халықтарының ынтымақтастығы мен интеграциясын, біздің елдердің мәдени және интеллектуалды мұраларын зерттеу мүмкіндігін одан әрі дамыту үшін түрік әлемі кеңістігінде латын графикасының сәйкестігі орынды болар еді. Алайда түрік ғалымдары мен сарапшылары бірнеше рет атап өткендей олардың пікірлерін Қазақстанның мемлекеттік саясатына кедергі келтіру ретінде қабылдамау керек, өйткені бұл тілдік реформаны іске асыру жолындағы елдің ішкі мәселелері.

Ұлттық тілді латын графикаса көшіру бойынша Әзірбайжан тәжірибесі

Латын графикасына өтудің халықаралық тәжірибесін зерттеу мақсатында ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының сарапшылар тобы 2017 ж. желтоқсан айында Әзірбайжанда болып қайтты. Қазақстандық ғалымдар Насими атындағы Тіл білімі институты, Философия және саяси-құқық зерттеу институтының белгілі мамандарымен және Әзірбайжан мемлекеттік педагогикалық университетінің филология факультетінің деканымен, сонымен қатар тәуелсіз сарапшылармен кездесу өткізді.

Зерттеушілер ұлттық жазудың латын графикасына өтудің келесі тұстарына қызығушылық танытты: әліпбиді реформалау кезеңі мен тарихын талдау; латын графикасына өтудің белгілі себептері мен алғышарттары; аталған реформаның халықтың өзіндік санасына және әзірбайжан ұлтының бірегейлігіне ықпалы.

Әзірбайжан жазуын латыншаға аударудың алғашқы жобасы XIX ғасырдың ортасында пайда болды. Жаңа әліпби нұсқаларының бірін Мирза Фатали Ахундов құрастырды, алайда жобаның ісі әрі қарай жүрмеді.

XX ғасырдың бас кезінде латыншаға өту туралы сұрақты әзірбайжан интеллигенциясы бірнеше мәрте көтерді. Араб әліпбиін өзгертуді Джалил Мамедкулизаде, Гасанбек Зардаби, Нариман Нариманов және басқалар қолдады. 1919 жылы Әзірбайжан Демократиялық Республикасының ағарту министрлігі жанында жаңа әліпбиді әзірлеу бойынша комиссия құрылды. Жобалардың бірі ретінде А. Эфендизаде ұсынған жоба мақұлданды және жарыққа шықты.

Әзірбайжан КСР жарияланғаннан кейін әзірбайжан жазуын латындандыру туралы мәселе қайтадан маңызды бола бастады. 1922 жылы жаңа әліпби бекітілді, 1925 жылы арабшамен қатар ресми түрде қолданысқа енді.

1926 жылы 26 қаңтарда Бакуда бірінші Барлық кеңестік Түркітану съезді ашылды, оған түркі халықтарының өкілдері, елдің Ғылым Академиясының мамандары, Шығыстану Ғылыми Ассоциациясы, Украина Академиясы, Шығыстану Кавказ Ассоциациясы, шетел делегациялары, соның ішінде Түркия мен Германиядан өкілдер қатысты. Съезд елдің басқа да республикалары мен облыстарында латындандыру бойынша Әзірбайжан тәжірибесін қолдануды ұсынды. Бұл үшін жаңа түркі әліпбиінің Жалпыкеңестік орталық комитеті (ЖОК) құрылады. Осы кезден бастап араб әліпбиін қолданатын түркі халықтарының жазуы латындандырылуға ұйымдасқан түрде және кең көлемде қозғала бастады.

Іске асыру барысында латындандырылған әліпби жетілдіріліп отырды, мысалға, 1933 жылы кейбір әріптердің жазылуын және фонетикалық мәнін өзгерткен жаңа әліпби қабылданды. 1938 жылы әзірбайжандық латындандырылған әліпби тағы бір рет нақтыланды.

Жаңа әліпбиді енгізу ешбір жерде және ешқашан оңай өтпеген. Кейде шаруалар тарапынан қарсылық көрсетілген. Сол жылдары Әзірбайжанда барлық жерде мұғалімдер, комсомолдар және ауыл тұрғындарына жаңа

әліпбиді үйретуге келген Әйелдермен жұмыс жасау бөлімінің белсенділері шаруалар тарапынан қысым көрген жағдайлар болды.

Нәтижесінде 1939 жылдың мамыр айында әзірбайжан әліпбиінің кириллицаға өту жөнінде талқылау басталды. Баспада соған қатысты бірнеше жобалар жарияланды. 1939 жылдың 15-қарашасында Әзірбайжан КСР халықтық комиссар кеңесінің жанындағы әліпби комиссиясымен құрастырылған жаңа кириллицалық әліпби ресми түрде қабылданды.

1939 жылы ресми түрде қабылданған кириллица 2001 жылға дейін жүзеге асты. Дегенмен, Ресейде тұратын әзірбайжандар арасында ол әлі де қолданылады (мысалы, «Dərbənd» атты дагестандық газетте).

Тәуелсіздік алғаннан кейін 1991 жылдан бастап латынға біртіндеп қайта оралу басталып, 2001 жылы толығымен аяқталады. 1991 жылы 25 желтоқсанда республика Парламентінің шешімі бойынша Әзірбайжан Президенті «Әзірбайжан әліпбиінің латын графикасына қайта оралу жөнінде» заңға қол қойды. Құжат «тарихи әділетсіздікті жоюға» - 1939 жылы әзірбайжан әліпбиі «халықтың еркіне қарамастан, орталықтың қысымымен» кириллицаға ауыстырылды. Сол күні республика Жоғарғы кеңесінің Ұлттық кеңесі латын графикасына екі кезеңмен қалпына келтіруді қаулы етті. Философия және саяси-құқық институтының зерттеулері бойынша жаңа әліпбиге көшуге негіз болған себептер: біріншіден, Әзірбайжан халқы өзінің тегін түркіден шыққанын және түрік бірлігін ұғынды, себебі бұл ауысу адамдар санасында өз тамырларына қайта оралумен, бұрынғы әліпбиге оралумен ассоциацияланды; екіншіден, әлемдік ақпараттық порталға делдалсыз (орыс тілі) шығу жүзеге асты; үшіншіден, бұл латын графикасының негізінде құрылған ағылшын тілі басым болып тұрған жалпы әлемдік ақпараттық кеңістікке кіруді жеңілдетті; төртіншіден, әзірбайжан бірегейлігін жандандырды, басқаша айтқанда, әзірбайжанизм, оған республиканың заманауи қоғамдық ғылымдары идеологиялық қамтамасыздандыру мен легитимизация береді.

Жоғарыда айтылған заң негізінде, 1992 жылдан бастап бірінші сыныптағы оқушылар жаңа әліпби бойынша оқуы міндеттелді, қалған оқушылар мен студенттерге арнайы қосымша сабақтар ұйымдастыру жоспарланды; газеттер мен журналдарға кириллицамен қатар латиницаны бірдей қолдану жүктелді; әліпбиді насихаттауға бағытталған дәрістер ұйымдастыру телевизияға міндеттелді. 1993 жылы үкімет барлық білім саласында латын графикасымен әліпбиді енгізуін аяқтауды жоспарлады.

Бірақ оған қарамастан, латынға қайта оралу іс жүзінде баяу жүзеге асырылды, сондықтан 2001 жылы 18-маусымда Әзірбайжан Президенті Гейдар Әлиев «Мемлекеттік тілді қолдануды жетілдіру жөнінде» жарлық шығарды. Бұл құжат әзірбайжан тілінің қолданылу шарттарын түбегейлі өзгертті, соның ішінде, үкімет басшысы бір ай ішінде «латын графикасын қолдануға кедергі жасаған үшін» жауапкершілікке жаза қолдану шараларын анықтау жөнінде заң жобасын жасауды міндеттеді. Сол жылдың 1-тамызға дейін елде басылатын барлық газет-журналдар, кітаптар латын графикасына өтуі жүктелді, бұл жағдай биліктің орталық және жергілікті атқару органдарының іс-қағаздар жүргізуге де қатысты болды.

2004 жылы қазіргі билік басшысының өкімі бойынша елдегі ең жақсы кітаптарды латын графикасына аудару мен басып шығаруды қаржыландыру бойынша министрлер кабинетінде арнайы құрылым пайда болды. Мемлекетте классикалық туындылар, энциклопедиялар және қажетті әдебиеттер жаңа әліпбиінде қайта басылып шығару басталды. Сонымен қатар, кітапханаларға жаңа графикадағы әдебиеттерді сатып алу үшін арнайы қаржы бөлінді. Ис-қағаздарды латыншада жүргізуге өту өте маңызды рөл атқарды, бұл жағдай мемлекеттегі тұрғындарды жаңа әліпбиді білудің қажеттілігін қамтамасыз етті.

Бүгінгі таңда сарапшылардың көбі әзірбайжан әліпбиінің латын графикасына өту барынша тыныш өтті дейді. Әзірбайжан халқы бұл реформаны қолдады. Бірақ бұл жерде әзірбайжандар мемлекеттің 90 пайызын құрайтынын ескеру қажет. Сондықтан оның ұстанымы бұл мәселеде басты болып отыр. Сонымен қатар, бұл жерде оғыз тобына кіретін түрік пен әзірбайжан тілінің ұқсастығын ескеру қажет. Сонымен бірге, территориялардың жақындығы Түркиямен экономикалық, сауда және басқа да қатынастарды нығайтуға септігін тигізетіні анық. Екіншіден, бұл - ешбір делдалсыз (орыс тілі) еуропалық және әлемдік білім кеңістігіне ену. Алайда, іс жүзінде қоғамның пікірі көбінде жас мөлшері негізінде екіге бөлінгенін айту қажет.

Латыншаға көшуде күмәнданушылардың арасында әзірбайжан жазушысы Эльчан Гасанов болды. Оның пікірі бойынша, әзірбайжандықтар 80 жылдың ішінде әліпбиін 5 рет өзгертті. Өртүрлі әліпбиге белсенді өту мемлекет бюджетіне теріс әсерін тигізіп жатыр. Жазушының жаңа графикаға қарсы басты дәлелдері: біріншіден, халықтың ғылыми және мәдени мұрасын жоғалту; екіншіден, қаржы шығындары; үшіншіден, аға ұрпақтардың ақпаратты игерудегі қиыншылықтары.

Ал жас буындағы әзірбайжандар латындандыруды қолдайды. Олар үшін бұл өзгерістер символдардың және еуропалық әлемге, әлемдік ақпараттық кеңістікке бағыттың пайда болуын білдіреді. Баку тұрғыны 28-жастағы Minval.az-дың креативті редакторы Илькин Зеферли латыншаға өту оған еш қиындықты туғызбады деп есептейді. Оның пікірі бойынша, халық арасында бұл жағдайға қатысты бұқаралық қарсылық білдіру болған жоқ. Орыс тілді баспалар кириллицада басылып шығарылды. Ал әзірбайжан тіліндегілер – тек латыншада. Билік тарапынан кириллицаға шек қою не кедергі жасалынбады.

Танымал әзірбайжан сарапшысы Азер Хасрет әзірбайжан тілінің жаңа графикасын қолдай келе, түркі тілдес халықтардың барлығын болашақта біріктіретін ортақ жазуы болуы қажет деп есептейді. Әрине, қиыншылықтар болады, әсіресе аға буын арасында, бірақ латын графикасына көшу маңызды деп ол есептейді. Әзірбайжан өткен ғасырлардың рухани және ғылыми мұраларын кезең-кезеңімен қалпына келтіріліп жатқан латыншаға еш ауыртпалықсыз өтудің тамаша үлгісі бола алады.

Латыншаға көшуде танымал профессор-түркітанушы, Әзірбайжанның бұрынғы білім министрі, латын әліпбиіне өту жөніндегі мемлекеттік комиссияның басшысы, парламенттің бұрынғы депутаты Фирудин

Джалиловтың пікірін атап өту қажет. Оның көзқарасы бойынша, кириллицадан латыншаға өткенде оған қарсы шыққандар көп болды. Атап айтқанда, исламшылдар араб графикасына өтуді ұсынды, орыс тілділердің көбісі кириллицаны сақтауды қолдады. Кейбіреулер парсы тіліне өтуді ұсынды, себебі 30 миллион әзірбайжандықтар Иранда тұрады. Кейбіреулер түріктердің әліпбиін қабылдауды қолдады. Латын әліпбиіне өтуде мерзімін және кезеңдерін белгілеу маңызды. Мысалға, Әзірбайжанда «өтпелі кезеңнің бірінші жылында мектеп оқулықтарын, әсіресе бастауыш сыныптағы оқулықтарды, қайта басып шығаруға арналды. Екінші жыл ішінде БАҚ-пен жұмыс жасалды, себебі газеттер мен телевизия қоғамның көзқарасын қалыптастырады және тұрғындардың негізгі ақпараттық кеңістігі болып табылады. Үшінші жылды жарнамалар мен маңдайша жазуларды латын қарпіне ауыстыруға арналды». «Бес жыл ішінде латыншаға көшу үшін осылайша біз өтпелі кезеңді алдын ала жоспарлап қойдық», - деді Ф.Джалилов.

Осылайша, көптеген сарапшылардың көзқарасы бойынша, әзірбайжан тілінің жаңа әліпбиге көшуі салыстырмалы түрде сабырлы өтті, бірақ қоғамдық санада толық бірегейлік болған жоқ. Бұл жерде жаңа әліпбиге көшуде табандылық, жүйелілік және жан-жақты қолдау көрсете білген мемлекет Президентінің жеке тұлғалық рөлі маңызды болды. Қазақстан үшін де Президент тарапынан осындай жігерлік латыншаға табысты өтудің негізі болмақ.

Қазақстандық топтың Әзірбайжанның латыншаға көшу тәжірибесі аясында төмендегідей қызықтыратын сұрақтарға сарапшылардың, ғалымдардың, мамандардың және қоғамның жауаптары:

1. Сіздің мемлекетіңізде бұрынғы жазудан бас тартып жаңа латыншаға көшудің негізгі себептері неде? Осы сұрақ бойынша пікірлердің көбі келесідей дәлелдерге негізделеді: біріншіден, түрік елдерімен жақындасу, әсіресе Түркиямен; екіншіден, жалпы әлемдік ақпараттық, білім, ғылыми және мәдени кеңістікпен интеграция; үшіншіден, өзінің ұлттық бірегейлік аясында түрік тарихи және мәдени тамырларын ұғыну; төртіншіден, әзірбайжан тілін қолдануды тиімді бақылау мен бұл үдерісті жалпы ұлттық мүдделерді реттеу.

2. Мемлекет және оның көшбасшысы латыншаға өтуде барлық кезеңдерде басты рөл атқарды деп айтуға бола ма? Барлық сарапшылар жаңа графикаға көшкенде мемлекет көшбасшының маңызды рөлі мен саяси жігерлігін бірауыздан баса айтты. Бүгінгі таңда мемлекетте Гейдар Әлиев бастаған жаңа идеология әзірбайжанизм жүріп жатыр. Ал қоғамдық ғылымдардың мақсаты – осы үдерісті негіздеу және легитимизациялау.

3. Латыншаға өтуде ғылыми сүйемелдеу болды ма және қандай кезеңдерде? Сарапшылардың барлығы бірауыздан теріс жауап берді. Бұл көбіне сол 90-жылдары мемлекетте саяси жағдайға және бұл мәселенің толыққанды шешілгеніне қатысты болды.

4. Тіл реформасына қоғамдық пікір қандай болды және оған жеке этностық және әлеуметтік топтардың көзқарасы қандай болды? Республиканың 90 пайызын әзірбайжандықтар құрағандықтан, бұл шешімге

қарсылық аса білінбеді. Талқылаулар болса, олар этностық әзірбайжандар арасында ғана болды.

5. Реформаның барлық кезеңдерінде латыншаға көшуде қаржыландыру жеткілікті болды деп айтуға бола ма? Қаржыландыру жеткілікті болды? Себебі көшуді бастаған мемлекет Президентінің өзі еді. Бірақ Таулы Қарабахтағы қақтығысты жағдай қаржыландыру үдерісіне кедергі келтіргенін атап өткен жөн.

6. Басқа елдерде латыншаға көшу тәжірибесін зерттеу мақсаты қойылды ма? Егер жауап иә болса, ол қалайша жүзеге асырылды? Жоқ. Әзірбайжан ТМД-ғы түрік елдеріндегі бірінші болды, сонымен қатар, Түркияның жақындығы мен қолдауы үлкен рөл атқарды.

7. Тіл реформасының нәтижесін қалай бағалайды? Сұрастырылған сарапшылардың және ғалымдардың ішінде жалпы жағымды баға береді. Бірақ кейбір тәуелсіз сарапшылар белгілі бір мәселелердің бар екенін айтты.

8. Латыншаға өту ұлттық бірегейлікке қандай әсерін тигізді? Әрине, жағымды. Бастысы, барлығы ұлттық өзіндік сана-сезімінің және тарихи, мәдени және ұлттық бірегейліктің жоғарылағанын байқады. Сонымен қатар, басқа да латыншаға өткен түркі елдерінің жетістіктерімен танысуға мүмкіндік туды. Сонымен бірге, бейресми талқылауда мемлекетте латыншаға өтудегі шығын ретінде білім беру, әсіресе, әзірбайжан тілінде білім беру деңгейінің төмендегенін атап өтті.

9. Сіздің көзқарасыңыз бойынша, латыншаға өтуде нені орындау міндетті және неден бас тарту қажет? Туған тілдің ерекшелігі мен дыбысталуындағы ерекшелігін сақтап қалу үшін ең бастысы жетілген әліпби құрастыру қажет. Сонымен қатар, жаңа әліпби басқа түркі тілдерін түсіну мен ақпаратты қабылдауға мүмкіндік беру қажет. Баку мамандарының көзқарасы бойынша, сондықтан Түркия мен Әзірбайжан әліпбиі жақын. Әзірбайжан мен Түркияда барлық түркі елдеріне қолайлы жалпы түрік әліпбиін құру үшін жалпы түркі ғалымдар мен тіл мамандарын шықырып съезд өткізу идеясы көп айтылады.

Қорытындылар мен ұсыныстар

- Түркі тілдес елдердің латыншаға көшуі ұлттың көшбасшыларының, халық пен ұлттық элитаның саналы түрде таңдауы болды. Бұл өту осы елдер үшін тарихи бетбұрыс кезеңінде мемлекет пен ұлт алдында өркениетті дамудың жолын таңдаудың тағдыршешу кезеңінде іске асты. Түркия үшін осман империясының мұрасынан бас тарту мен батыстық типтегі ұлттық мемлекет жағына бет бұру мәселесі болды. Өзбекстан мен Әзірбайжан үшін латыншаға ауысу кеңестік өткен кезеңнен бас тарту және ұлттық егемендікті нығайтумен тікелей байланысты болды.

- Әзірбайжан, Түркия және Өзбекстан тәжірибесі ұлттық тілдің латыншаға өтуі тілдің латындандырылуы мен тілге байланысты барлық

элеуметтік сала әр түрлі деңгейге толықтай қамтуға қол жеткізілетін ұзақ үдеріс. Өзбекстанда өзбек жазуында латыншамен қатар кириллица қолданылып жатқанда Әзірбайжан мен Түркия латын графикасына тез өтуге қол жеткізе алды.

- Өзбек тілінің латыншаға көшуі бойынша Өзбекстан тәжірибесін «сәтсіздікке ұшырау» деп есептеу дұрыс емес. Елде тілдік реформаны дұрыс деп санайды, алайда оның іске асырылуы кейбір нақты себептерге байланысты мемлекет пен қоғамның көбірек күш-жігерін және уақытысын талап етеді.

- Ұлттық тілдердің латыншаға өтуі бойынша түркі тілдес елдердің тәжірибесі тілдік реформаны іске асыруда мемлекеттің шешуші рөлін көрсетеді. Латыншаға өтудің бастамашысы Елбасы болып табылады, ол өзінің идеясының күшімен және сенімімен латыншаға өтуді жүзеге асыруға қоғамды шабыттандырады. Түркияда нақты шешім қабылдауда М.К.Ататүріктің күшті саяси еркі шешуші рөл атқарды, ол түрік қоғамының жазба сауатын арттыру мен батыс әлеміне енуге бағытталған жаңа түрік бірегейлігін нығайту мақсатында радикалды және жаппай реформа өткізуді шешті. Әзірбайжанда көшбасшы Гейдар Әлиевтің рөлі, оның саяси еркі жаңа графикаға өту үдерісінде маңызды шарт болып табылады. Өзбекстанда латыншаға өтудің шешуші рөлі президент Ислам Каримовқа тиесілі, ол өзбек тілінің тілдік реформасында бастамашы және басты қозғаушы күші болып табылады.

- Түркі тілдес елдердің ұлттық тілдерінің латын графикасына өтуі ұлттық бірегейлікті нығайту мен қоғамдық сананы жаңғыртуға бағытталған өте маңызды элеуметтік-саяси тиімділігі болып табылатын негізгі нәтижелерге қол жеткізді. Латыншаға өту осы елдердің мемлекет құраушы ұлттарының тілі мен мәдениеті негізінде көпэтносты қоғамның ұлттық бірлігін күшейтуге мүмкіндік берді.

- Ұлттық бірегейлікті нығайту мен қоғамдық сананы жаңғыртудың элеуметтік-саяси тиімділігі латыншаға өтудің нәтижесінде мемлекеттің сытқы әлеммен интеграциясы, ақпараттық технологиялардың әлемдік жүйесіне енуі, мемлекеттің және оның әрбір азаматының бәсекелестікке қабілетінің артуы арқылы көрініс табады.

- Түркі тілдес халықтардың ұлттық бірегейлігін қалыптасуы мен дамуында жалпы түркі өзіндік санасының қалыптасуы мен нығаюы маңызды рөл атқарады. Түркі тілдері мен мәдениетінің басқа элементтерінің әртүрлілігі кезінде түрік бірлігін күшейтуде латын графикасындағы әліпбидің жақындағы

маңызды рөл атқаруы мүмкін. Бүгінгі таңда түркі тілдерінің әліпбиін сәйкестендіруге ұмтылу түркі әлемі елдерінде байқалады.

Жүргізілген талдау нәтижесінде келесі *ғылыми-тәжірибелік ұсыныстар* көрсетіледі:

- Қазақ тілінің латыншаға өтуі үрдісінде ұлттық тілдердің (Әзірбайжан мен Түркия) латыншаға өту тәжірибесінің себептерін және тілдік реформаны табысты жүзеге асыру үшін «бір тіл – екі әліпби» (Өзбекстан) сақталған жағдайдың себептерін анықтау тұрғысында түркі тілдес елдердің латыншаға өту тәжірибесін зерттеуді жалғастыру қажет.

- Қоғамдық санада қазақ тілінің латыншаға өтуі оңай және бірсәттік үрдіс емес, керісінше, тілдік реформаны іске асыруда орасан зор күш-жігерді және бірізділікті талап ететін күрделі және ұзақ әлеуметтік-мәдени үрдіс екендігін орнықтыру қажет. Жазбаны ауыстыруды іске асырушы түркі тілдес елдердің әрқайсысында кейде ұлт көшбасшыларының саяси күш-жігерінің көмегімен күрделі жағдайларды еңсерген кездер туындаған.

- Өздерінің тілдерін латындандыруда табысқа қолжеткізген түркі тілдес елдердің тәжірибесі латын графикасы негізінде әліпбиді жасау үлкен мәні бар іс екендігін дәлелдейді. Әліпбиі жасаудың ұстанымы: «бір дыбыс – бір әріп» болып табылады. Өзбекстанда қазіргі қолданылып отырған әліпбиді оқуда және қолдануда белгілі бір қиыншылықтарды тудыратын диграфтар мен апострофтар қолданылды.

- Латыншада түркі тілдес елдердің әліпбиін жасаудың ең маңызды ұстанымы халықтың тілінің барлық дыбысын әріптермен көрсетудің талабы болып табылады. Осы ұстанымды сақтамау кейбір дыбыстардың жоғалуына және тілдік жалпы кедейленуге алып келуі мүмкін. Латыншаға өту кезінде әдістемелік тұрғыда жасалынған әліпби қолдану мен оқуда оңай болу талаптарына сәйкес келуі тиіс.

- Үш түркі тілдес мемлекеттерде – Өзбекстан, Әзірбайжан және Түркиядағы латын графикасын енгізу тәжірибесін есепке ала отырып, оқу, ғылыми және көркем кітаптарды латыншаға басып шығару мәселесін кезең-кезеңмен орындау және ары қарай оларды кітапханалар мен Қазақстанның ғылыми, білім беру және мәдени орталықтарына тарату мәселесін қаржыландыру арқылы іске асыру қажет.

ҚОРЫТЫНДЫ

Зерттеу нәтижесі бойынша жалпы қорытындылар мен ғылыми-тәжірибелік ұсыныстар

Қоғамдық сананы жаңғырту Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және саяси жаңғыруының өзекті мәселесі болып табылады. Өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында Нұрсұлтан Назарбаев қоғамдық сананың жаңғыруының аса маңызды мәні бар алты ұлттық жобаны бөліп көрсетті. Сарапшылар айтқандай бұл жобалар арасында қазақ алфавитінің латын графикасына көшуінің шешуші мәні бар.

Қазақ графикасының латынға ауысуының бастамашысы Мемлекет басшысы болды, ол бұл үрдістің басты қозғаушы күші болып табылады. БАҚ материалдары Президент Н.Ә.Назарбаев үшін де және халық үшін де қазақ алфавитінің латын графикасына көшуі Қазақстанның ұлттық бірегейлігін нығайтуда шешуші мәнге ие болатынын анық ашып көрсетеді. Бұл үдерістің мақсаты қазіргі Қазақстанның ұлттық құрылысында қазақ тілі мен қазақ мәдениетінің біріктіруші рөлін күшейту. Сонымен бірге Мемлекет басшысы қазақ тілінің латынға көшуі таза қазақ тіліне қатысты және мемлекеттің басқа тілдеріне, ең алдымен орыс тілі мен кирилл графикасына қатысы жоқ екендігін әрдайым баса айтып отырады. Бұл жайында Нұрсұлтан Назарбаев үнемі зиялы қауым өкілдерімен кездескенде, ел арасында жүргенде еске алып отырады. Қазақ тілінің латын графикасына көшуі полиэтникалық қазақстандық қоғамның бірігуіне, бейбітшілік пен келісімнің тереңдеуіне әсер етеді.

Нұрсұлтан Назарбаев басынан бастап қазақстандықтарды қазақ тілінің латын графикасына көшуіне белсенді атсалысуға шақырды және билік ұйымдарын азаматтық қоғаммен және оның институттарымен тілдік реформаны жүзеге асыруда тығыз әрекет етуге бағыт берді. Мемлекет басшысының бұл бастамасын тек жергілікті билік ұйымдары ғана емес, Қазақстан халқы Ассамблеясы сияқты азаматтық қоғам институттары, саяси партиялар, қозғалыстар, сонымен бірге жоғары оқу орындары ұжымдары, мектеп, түрлі ұйымдар мен өндіріс орындары қолдады. Түркітілді этномәдени бірлестік басшылары қазақ тілінің латын графикасына көшуін тек қолдап қана қоймай, өздерінің тарихи отандарындағы көшу тарихының ұқсастықтарына да көңіл аударды.

Бірнеше жылдар бұрын қазақ әліпбиінің реформасы тек мағлұмат ретінде ғана айтылса, бүгінде оны жүзеге асыру мәселесін талқылауға қоғамның

калық бұқара топтары да кірісуде. Қазақ тілінің латынға көшуінің ерекшелігі басқа елдердегі жағдайлармен ұқсастығын салыстырғанда қоғамға теңдесі жоқ ашықтығынан, қазақстандықтардың белсенді қатысуынан көрінеді. Қазақ тілінің латынға көшуіне қазақстандықтардың қатысуының бір ерекшелігі олардың ұсыныстары мен латын әліпбиінің үлгісін дайындауы болды. Бұл реформа әр азаматқа қатысты, бәріне өмірлік маңызы бар, сондықтан әркімнің пікірі назар аударуға тұрарлық.

Ақпараттық қоғам кезеңінде халыққа дұрыс ақпарат таратылмаса үкіметтің ешбір реформасы сәтті өтпейді. Ел азаматтарына болып жатқан жағдайлар жайлы өз уақытында ақпарат беріп отыру мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттырады.

Бұл есепте берілген кең көлемді социологиялық зерттеулер халықтың көпшілігінің алда болатын реформа жайлы хабарланғаны және оны қолдайтынын көрсетеді. Тұрғылықты жұрт болашақ ұрпақ үшін бұл қадамның қажеттілігін сезінеді, яғни 2007 жылғы ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты жүргізген сауалнаманың нәтижесімен салыстырғанда жағымды тренд болып табылады және 2013 жылы да тұрғындардың едәуір бөлігі бұл жағдайға теріс пікір білдірген. Латын әліпбиі ұлттық бірегейлікті нығайтуға бағытталған деген түсінік пайда болды, себебі тіл – кеңес уақытында жоғалған ұлттық дәстүрдің қайта оралуына байланысты патриотизмді көтеруді; латын алфавитін қолданатын түркітілді әлемде тығыз байланыс пен ынтымақтастықтың орнауын; елдің және ұлттың әлемдік аренада бәсекеге қабілеттілігін арттыруды; ақпараттық контенттің көп бөлігі латын графикасында жатқан елдің тұтас және ғаламтор-кеңістікте танымалдылығын қалыптастыруын; жас ұрпақтың тілдік біліктілігін кеңейтуді; ағылшын тілін көбірек тиімді меңгеруді құрайтын үдерістің маңызды құрамы.

Тұрғылықты жұрт реформа бастамашыларына, ең алдымен ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың жеке өзіне деген ынтымақтастық пен сенім деңгейінің жоғарылығын көрсетеді. Оның беделі мен әділдігіне сілтеме фокус-топтардың қатысушылары атынан қазақ жазуын жаңғырту мақсатында қосымша дәлел ретінде жасалды.

Социологиялық зерттеу көрсеткендей, қазақ тілінің латын графикасына көшуі жайлы ақпараттық кампания билік ұйымдары тарапынан барлық деңгейде жасалды. Негізгі дереккөз санатында телевидение мен Интернет-ресурстар мен тұғырнамалар болды. Сол мезетте ақпарат таратуда ТВ (үш есе) мен Ғаламторға (екі есе) орын берсе де ақпараттың дәстүрлі дереккөзі ретінде

баспа БАҚ болды. Жеке байланыстағы ақпараттық үдерістің (көршілер, жұмыстағы әріптестер) рөлі маңызды.

Зерттеу латынға көшудің ақпараттық құрамы тұрғындардың барлық қырынан латынға көшуді жақсы қабылдауын қалыптастыруға мүмкіндік беруін: қоғамның жаңғыруын, әлеуметтік-экономикалық дамуды, ақпараттық-коммуникативтік өзара қимылды, діни экстремизмге қарсы әрекетті, әлем тілдерін зерделеуді көрсетті. Бірақ ел тұрғындарының әлеуметтік тобының кейбір бөлігінің бұл реформаның жақсы ықпалын түсінуі анық емес. Реформаны қолдаушылардың бірнеше негізгі қарсы пікірлері, көзқарастары бар: қазақ тілінің латынға көшуі кешігіп қалды, оны тәуелсіздік алудың алғашқы жылдарында жүргізу керек еді, қазір қоғам реформаға дайын емес; реформаны жүргізу үшін халықтың өмір деңгейін көтеруге, экономикадағы дағдарыс құбылыстарын жеңіп шығуға пайдаланатын қомақты қаржылық және ұйымдастырушылық шығындар қажет. Бірақ «уақыт келді, кешігуге болмайды» деген көзқарас бәрінен басым болады.

Қазақ тілінің латын графикасына көшуіне қатынасқа тікелей тәуелділік қалыптасты: респондент латын әліпбиінің артықшылықтары жайлы дұрыс мәлімет алса реформаға да көзқарасы жақсарады. Сауалнамаға қатысқандардың көпшілігінің пікірінше қазақ тілінің латын графикасына көшуіне жұрттың қатынасын өзгертуге тек ақпараттық-насихаттық жұмыстар ғана емес, қажетті инфрақұрылымның да болуы. Халық жаңа графиканы оқыту кезінде жастардың да, орта жастағы адамдардың да мәдениет деңгейінің, білім сапасының төмендеп кетуіне, қоғамдық өмірдің қиындауына, реформаға үлкен қаржылық шығын кетуіне алаңдайды. Гуманитарлық мәселелерге, оның ішінде қазақ кириллицалық алфавит арқылы жасалған мәдениет мұраларын жоғалтуға алаңдаушылық білінеді. Сонымен бірге үшінші сауалнамаға жауап беруші қазақ тілінің латын графикасына нұсқаулы ауысуына қарсы шығады.

Реформаға сыни көзқараспен қарайтын респонденттердің үштен бірі елдің әлеуметтік-экономикалық дамуын және оның әлемдік экономикаға кірігуін қазақ алфавитінің латынға көшуімен байланыстырмайды, ал респонденттердің төрттен бірі бұл екі үрдіс өзара байланысты емес дейді. Облыстар арасында реформа мен оның салдарларына жұрттың басым бөлігінің қарсылығы байқалған Павлодар, Қарағанды облыстары ерекше көрінеді, ал Шығыс Қазақстан, Қарағанды, Маңғыстау облыстарында тұрғындар қазақ алфавитінің латынға көшуі кезінде түрлі қоғамдық топтар арасында тұлғааралық қатынастың нашарлауына абыржиды.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, жұртшылық қазақ тілі графикасының өзгеруін ұлттық бірегейліктің қалыптасу үрдісімен байланыстырады. Соған сәйкес ұлттық бірегейлік арақатынасында оның бұзылуына, әсіресе жастар арасында мазасыздану байқалады, оның үстіне жастар реформаға байланысты жағымды көңіл-күйді, оның ішінде азаматтардың ақпараттық-коммуникативтік әрекетіне латынның жағымды әсерін білдіреді.

Қазақстандық қоғамның тұрақтылығы – тұтас елді бейболмыс иіріміне душар ететін революциялық өзгерістерді қаламайтын Президенттің, ел үкіметінің және тұтас халықтың еңбегі. Сауалнамаға қатысқандардың жартысына жуығы тілдің графикасының өзгеруі саяси тұрақтылық пен азаматтардың әлеуметтік көңіл-күйіне, қазақтілділер мен орыстілділердің арасындағы арақатынасқа, этносқа, конфессияға, жас ерекшелігіне, билік пен азаматтарға, мәдени көптүрлілікке толерантты қатынастың басым күшінің еңбек ұжымдарындағы өзара қатынасына, қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде мойындауға, жарияланған қазақ алфавитінің реформасына күтпеген жағымсыз әсердің болмауына әсер етпейтініне сенімді.

Дегенмен, тұрғындардың үштен бірі қазақ тілі графикасының ауысуы саяси және әлеуметтік салада жағымсыз әсер ету мүмкіндігіне мазасызданады. Қала тұрғындары латын әліпбиін енгізу жағдайдың төмендеуіне әсер етеді деп реформаның қоғамдық-саяси жағдайға әсерін сыни бағалайды. Аймақтық тұрғыда келсек бұл пікірмен Павлодар, Қарағанды, Солтүстік Қазақстан облыстарының тұрғындары бөліседі.

ҒЗЖ орындаушылардың жүргізген талдауының нәтижесінде келесі ғылыми-тәжірибелік ұсыныстар көрсетіледі:

1. Маман-тілшілердің дайындалған және қабылданған жұмыстары қажет. Жаппай оқытуға көшкенге дейін маман-тілшілер графиканың түрлі нұсқаларына жан-жақты сараптама жүргізуі, ороэпиялық ережелер, сөздіктер жасап, оларды түрлі топтар арасында талқылауы қажет. Респонденттер латынға көшу қазақ тілінің (түрік тілінде солай болған) өзіндік дыбыстарын бұрмалауға немесе жоюға әкелуі мүмкін деген қорқыныштарын білдірген. Сондықтан латынға көшуге дейін өзіндік дыбыстарды тиімді белгілеу үшін жан-жақты фонетикалық сараптама жүргізуі қажет.

Әдіснамалық материалдарды, сөздіктерді, кирилл әрпінен латын графикасындағы қазақ тіліне аударудың тиімді техникалық бағдарламасын дайындау үшін әкімшілік жанындағы тілдерді дамыту Басқармасы негізінде, ҚР БҒМ Тіл білімі институтымен, филология факультеттері бар елдің жетекші университеттерімен ынтымақтастық деңгейінде қазақ тілінің латын

графикасына көшуіне байланысты Республикалық орталық және оның филиалдары түріндегі арнайы ғылыми ұйымдар құру қажет.

2. Қазақ тілінің латын графикасына көшуіне байланысты белсенді ақпараттық-түсіндірме кампаниясын жалғастыру, сонымен бірге оны ендірудің (әдіснамалық құрал жасау, оқулық, сөздік дайындау, графиканың соңғы нұсқасын әзірлеу) қажетті инфрақұрылымын кезең-кезеңмен құру туралы ақпараттарды түсіндіру қажет. Әдіснамалық өнім ауқымын, оның ішінде – мектепке дейінгі жастан бастап, зейнеткерлік кезге дейінгі пайдаланушы топтарға есептелген дыбыс-бейне, интерактивті өнімдерді құрғаннан кейін барлық білім деңгейіндегі педагогтарды, әдіскерлерді, филология мамандығының студенттерін оқытуға кірісу керек.

3. Қазақ тілінің латын графикасына көшуіне теріс қарайтын тұрғындардың белгілі бір бөлігінің болуы, сонымен бірге латын әрпін енгізуді жақтаушылардың анық түсінігінің болмауы ақпаратты тарату тәсілдері қозғалатын ақпараттық-түсіндірме жұмысының қауіп-қатеріне көңіл аудару керек. Негізінен, респонденттер шетелдік тәжірибені ескере отырып, реформаны біртіндеп және оны тиімді, ақпараттық-түсіндірме жұмыстарымен әлеуметтік топтар мен жұртшылықты қалдырмай өткізу керек.

Тұрғындармен кері байланыс жасау үшін интерактивті дауыс беруге болатын және қандай шешім қабылдаса да нәтижесін ескеретін кері байланыс мүмкіндігі бар арнайы сайт құру ойға қонымды.

4. Қазақ тілінің латын графикасына көшуіне өз бағасын анықтай алмай жүрген аймақтағы (Ақмола, Атырау және Жамбыл облыстарының азаматтары) тұрғындар санына ерекше назар аудару қажет. Мұндай топтардың болуы аймақтық деңгейдегі реформаның ақпараттық ерекшеліктері жайлы мәселені өзектілендіре түседі. Сонымен бірге орталықта латынға көшуді ақпараттық сүйемелдеуді күшейту мәселесі тұру керек. Әлеуметтік-экономикалық, ақпараттық-коммуникативтік даму, қоғамдық үрдістерді жаңғырту үшін өзгерістерді дұрыс қабылдауды қалыптастыруға бағытталған

5. Қазақ графикасын латынға көшіру қатынасын жақсарту мақсатында қоғамдық пікірде өзгеріс болса да соңғы жылдары реформа жүргізуді жақтаушылар қарсы жаққа қарағанда көбірек болды, егер әр адам латынның кириллицадан артықшылығын түсінсе, оны өмірінің сапасын жақсартумен, коммуникативті тәжірибенің көбеюімен, жеке мансабының өсуімен, жаңа кәсіп меңгеруімен байланыстыратын реформаны жақтаушылар саны көбейеді. Бұл тұрғыда насихаттаушылардың жыныс топтық, біліктілік-кәсіби, этникалық ерекшеліктерін ескеру керек.

6. Ақпараттық-насихаттау жұмыстарының негізінде дерексіз пайымдаулар емес қазақ тілінің латынға көшу артықшылықтары дәлелденген жұмыстар, беделді қазақстандық және шетел ғалымдарының және қоғам қайраткерлерінің сөздері болу керек. Сонымен бірге бұл саладағы болып жатқан жұмыстармен халық барлық БАҚ, ТВ бағдарламалары, интернет-

сайттар арқылы хабардар болуы керек. Ақпараттық каналдар арқылы жиі жергілікті және республикалық ұйымдар басқармасының тіл реформасын іске асыру нәтижелері хабарланып тұруы қажет.

7. Қазақ тілінің латын графикасына көшуінің қиындықтары негізінен аға буын өкілдері арасында туатындықтан, егде жастағы адамдар басқа жастарға қарағанда қиындықтарды сезінеді, сондықтан реформаның бас кезінде қазақ тілінің кирилл және латын әріптерін қатар қолданып, ресми құжаттарда қосарланған мәтін түрінде жұмыс істеуін қамтамасыз ету керек. Бұл қосарланған графиканы ақпарат саласында (телевидение, ресми интернет-сайттарда) және көпшілік кеңістікте, оқу орындарында және қоғамдық орындарда – көліктерде, демалыс және ойын-сауық орындарында және т.б. тарату түрлі себептермен латын графикасымен таныс емес тұрғындардың наразылығын бейтараптандыруға көмектеседі. Сонымен бірге қосграфика латын әрпін өз тәжірибелерінде қолданбайтын тұрғындардың көңілін аударып, өзектілендіруге көмектеседі.

8. Көпшілік кеңістікте халықтың барлық топтары арасында жаңа алфавитті жарнаманың барлық түрлері арқылы: бөлшек-сауда, бизнес-жарнама, мекенжай-анықтама, әлеуметтік жарнама т.б. насихаттау қажет. Әлеуметтік роликтер дайындап, тәуліктің кез келген уақытында әрбір қиындықты сезінгендер графиканы пайдалану бойынша білікті түсініктеме ала алатын, қазақ тілі үшін латын әрпінің ерекшелігін түсіндіретін тегін ақпараттық каналдар ашу қажет.

Тек танымдық сипаттағы ақпараттық хабарлар ғана емес, адамдар күнделікті тәжірибеде пайдаланатын, нақты мақсатқа жететін хабарламалар дайындау ойға қонымды. Қазақ тілінің жаңа алфавитін, грамматикалық ережелерін оқытатын арнайы мамандандырылған журналдар шығарып, интернет-сайттар ашу қажет. Сонымен бірге бұл ақпарат материалдары түсінікті әрі маңызды болуы шарт.

Қазақ тілін жаңа графика негізінде оқитын, оның оқу қиындығын бейтараптандыру мақсатында түрлі жастағы блогерлерді тартатын «реалити шоу», «challenge show» ашу мүмкіндігін қарастыруға болады.

9. Белгілі бір тұрғындар – материалдық және білім деңгейі төмен азаматтар, үлкен жастағы адамдар, орыстілділер, славян этникалық тобының өкілдері арасында белгілі абыржушылық, субъективті қорқыныш байқалады. Осыған байланысты латын әрпіне көшу орыс тілін қолдануда әсер етпейтінін, көші-қон жағдайына да жағымды әсер ететінін түсіндіру қажет.

Респонденттердің жартысы әлеуметтік тұрақтылықтың өзгеруін, сонымен бірге тіл реформасына кез-келген жағдай ықпал етеді деп есептейтіндіктен, мүдделі тұлғалар тіл мәселесін шиеленісті тудыру құралы ретінде пайдалануы мүмкін, сондықтан қазақ тілінің латын графикасына

көшуіне байланысты қарама-қайшы жағдай сақталатын Павлодар, Қарағанды, Солтүстік Қазақстан облыстарында түсіндіру жұмыстарын күшейту керек.

10. Зерттеу нәтижелері басқару шешімдеріне сай келетін жан-жақты негізделген нәтижелерді пайдалану үшін қоғамдық пікірлердің жүйелік мониторингін өткізу қажеттілігі жайлы қабылдауға мүмкіндік береді. Мониторинг шешімдерін көпшілік алдында талқылау жаңа тілдік реформаға деген түрлі әлеуметтік топтардың бейімделу мәселесін, қоғамдық қатынастарды үйлестіруге көмектесетін және туындаған мәселелерді тоқтататын олардың іс-қимылдарының себептері мен уәждемесін түсінуге мүмкіндік береді.

11. Өздерінің тілдерін латындандыруда табысқа қолжеткізген түркі тілдес елдердің тәжірибесі латын графикасы негізінде әліпбиді жасау үлкен мәні бар іс екендігін дәлелдейді. Әліпбиі жасаудың ұстанымы: «бір дыбыс – бір әріп» болып табылады. Өзбекстанда қазіргі қолданылып отырған әліпбиді оқуда және қолдануда белгілі бір қиыншылықтарды тудыратын диграфтар мен апострофтар қолданылды.

12. Үш түркі тілдес мемлекеттерде – Өзбекстан, Әзірбайжан және Түркиядағы латын графикасын енгізу тәжірибесін есепке ала отырып, оқу, ғылыми және көркем кітаптарды латыншаға басып шығару мәселесін кезең-кезеңмен орындау және ары қарай оларды кітапханалар мен Қазақстанның ғылыми, білім беру және мәдени орталықтарына тарату мәселесін қаржыландыру арқылы іске асыру қажет.

МАЗМҰНЫ

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ЖАҢА ЛАТЫН ӘЛІПБИІ: ЕМЛЕ ЕРЕЖЕЛЕРІН ЖӘНЕ ОРТОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРАЛДАРЫН ЖАСАУДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

АЛҒЫ СӨЗ.....3

ҚАЗАҚ ЕМЛЕ ЕРЕЖЕЛЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ

<i>Маралбек Е.</i> Қазақ тілінің ресми бекітілген алғашқы емле ережесі (1923 ж.).	.6
<i>Сұлтанбекова А.</i> 1924 жылғы қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінде қаралған емле мәселесі	13
<i>Әміржанова Н.</i> 1929 жылы ресми бекітілген емленің тілтанымдық талданымы.....	19
<i>Күдерінова Қ.</i> Қазақ тілі емле ұстанымын таңдау тарихы.....	28
<i>Күдерінова Қ.</i> Қыпшақ топты түркі жазуларының кирил әліпбиін қабылдау тәжірибесі	36
<i>Момынова Б.</i> Кирилл әліпбиі: алғашқы кезеңдегі емлелік ерекшеліктері (1940-1945 жж.).....	45

ЛАТЫННЕГІЗДІ ӘЛІПБИГЕ КӨШКЕН ТҮРКІ ЖАЗУЛАРЫНЫҢ ЕМЛЕ ЕРЕЖЕЛЕРІНЕ ТІЛТАНЫМДЫҚ ТАЛДАУ

<i>Исаева Г.</i> Латын әліпбиіне негізделген түрік тілінің орфографиясы мен орфоэпиясы.....	60
<i>Жұмабаева Ж.</i> Латын графикасына негізделген қарақалпақ тілінің емле-ережесі	67
<i>Әміржанова Н.</i> Латын графикасына негізделген өзбек әліпбиі мен емлесіндегі ерекшеліктер	74
<i>Исаева Г.</i> Латын графикасына негізделген түрікмен тілінің емле ережесіндегі кейбір ерекшеліктер	80

ҚАЗАҚ ЖАЗУЫНЫҢ ГРАФИКА-ФОНОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

<i>Уәли Н.</i> Латын графикасына негізделген қазақ жазуы: дыбыс – фонема – графема қатынасы	86
<i>Уәли Н.</i> Латын графикасына негізделген қазақ жазуы: графема – әріп – әліпби қатынасы	98
<i>Уәли Н.</i> Латын графикасына негізделген қазақ әліпбиіндегі әріптің аттары.....	114
<i>Күдерінова Қ.</i> Жаңа қазақ әліпбиінің грамматологиялық ерекшеліктері	117
<i>Күдерінова Қ., Әміржанова Н., Жұмабаева Ж., Аманбаева А., Маралбек Е.</i> Қазақ тіліндегі дауысты және дауыссыз дыбыстардың фонологиялық және графемикалық сипаттамасы	125
<i>Маралбек Е.</i> Қазақ жазуындағы әріптердің тіркесім түрлері.....	147

<i>Исаева Г.</i> Латын графикасына көшкен түркі тілдері жазуындағы апостроф белгісінің қызметі	169

ЖАҢА ЛАТЫН ӘЛІПБИІ (2017 Ж.) БОЙЫНША ЕМЛЕ ЕРЕЖЕЛЕРІ МЕН ОРТОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРАЛДАР ЖАСАУДЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ АСПЕКТІСІ

<i>Әміржанова Н.</i> Латын графикасына негізделген әліпби бойынша орфографиялық проспекті түзу негіздері.....	179
<i>Уәли Н.</i> Латын графикасына негізделген қазақ жазуы: төл сөздердің жазылуына байланысты негізге алынатын принциптер.....	188
<i>Күдеринова Қ.</i> Латын графикасына негізделген қазақ жазуы: халықаралық терминдерді орфограммалаудағы ұстанымдар.....	194
<i>Алдашева А.</i> Қазақ әдеби тіліндегі шетел сөздері: жалпы сипаттамасы және емле мәселелері.....	201
<i>Алдашева А.</i> Шетел сөздеріне ғылыми-лингвистикалық сараптама жасаудың маңыздылығы.....	207
<i>Әміржанова Н.</i> Кірме сөздерді қазақша игеруде модельдеу тәсілін қолдану.....	216
<i>Момынова Б.</i> Тілдегі гибрид сөздердің жасалуы және олардың жазылуына байланысты ерекшеліктер.....	224
<i>Күдеринова Қ.</i> Жаңа емле ережесінде ескеретін тұстар.....	243
<i>Күдеринова Қ.</i> Жаңа қазақ графикасындағы и және у әріптерінің орфограммасы.....	248
<i>Маралбек Е.</i> А.Байтұрсынұлының «й/и», «у» дыбыстары туралы танымы..	253
<i>Уәли Н.</i> Ортологиялық құралдар жасаудың ғылыми концепциясы.....	262

ЖАҢАРТЫЛҒАН КӨНЕ ЖАЗУ ЛЕКСИКАСЫ ОРФОГРАММАЛАРЫНЫҢ ТАЛДАМАСЫ ЖӘНЕ ТАРИХИ ЕСКЕРТКІШТЕР МӘТІНІН ЛАТЫН ГРАФИКАЛЫ ЖАҢАҚАЗАҚ ӘЛІПБИІ НЕГІЗІНДЕ ТРАНСКРИПЦИЯЛАУ МӘСЕЛЕСІ

<i>Малбақов М.</i> Алғы сөз.....	266
<i>Малбақов М.</i> Ескі қазақ сөздіктеріндегі әліпби, графика, орфография: тарихи ескерткіштер мәтінін жаңа латын графикасына транслитерациялау мәселесі....	267
<i>Гаркавец А.Н.</i> Принципы научной транслитерации и транскрипции латинизированного памятника «Codex Cumanicus».....	289
<i>Сүйерқұл Б.М.</i> Орта ғасырларда жарық көрген қыпшақ жазба мұралары мәтіндерін латын әліпбиімен жазу /транскрипциялау/ мәселелері.....	298
<i>Мамырбекова Г.М.</i> Ескі кітаби сөздердің варианттылығы және олардың жазу емлесін латын графикасы негізінде ретке келтіру мәселелері.....	316
<i>Сейтбекова А.А.</i> Ортағасыр жазба ескерткіштер мәтіндерін кирилшемен транскрипциялаудағы кемшіліктер.....	330

<i>Сейтбекова А.А.</i> Өзге түркі халықтарының араб жазулы ортағасыр мәтіндерін латын графикасына транскрипциялау тәжірибесінен.....	337
<i>Сейтбекова А.А.</i> «Жаңа әліпбимен» араб жазулы мәтіндерді транскрипциялаудағы қиындықтар.....	344
<i>Сейтбекова А.А.</i> Латын графикасына транскрипциялауда қолданылатын лингвистикалық ұстанымдар.....	353
<i>Құдасов С.</i> Армян-қыпшақ ескерткіштері тіліндегі дыбыстардың графофонетикалық ерекшеліктері.....	359
<i>Пашиан Д. Ж.</i> Баласағұнның «Құтты білік» еңбегінжаңа латын графикасына көшіру бойынша жасалған ғылыми зерттеу	366
<i>Дүйсенов Б.Д.</i> Ескі қыпшақ ескерткіштеріндегі дыбыстардың графикалық берілуі мен емлесі және қазіргі қазақ әліпбиіне транскрипциялау (XIII-XIV ғ.ғ. «Китаб ад-Дурра ал-мудийа...» сөздігінің материалдары негізінде).....	376
<i>Бекжан О.Д.</i> Көне түркі күлбізін жазба ескерткіштеріндегі дыбыстардың қазақша латын әліпбиіндегі қысқаша орфографиялық сипаты.....	385

ЛАТЫН ГРАФИКАЛЫ ӘЛІПБИ НЕГІЗІНДЕ ҚАЗАҚ ЛЕКСИКАСЫН ТАҢБАЛАУДЫҢ ТІЛТАНЫМДЫҚ ПРИНЦИПТЕРІ

<i>Манкеева Ж.А.</i> Этнотаңба мен лингвотаңба сабақтастығы – тілдің рухани-әлеуметтік мазмұнын тану тетігі	397
<i>Әмірбекова А.</i> Қазақ этнографизмдерін таңбалаудың лингвистикалық заңдылықтары.....	413
<i>Әмірбекова А.</i> Термин сөздерді таңбалаудың лингвистикалық заңдылықтары	421
<i>Момынова Б.</i> Қос сөздердің жасалуы мен таңбалануындағы кейбір ерекшеліктер.....	430
<i>Әмірбекова А.</i> Жаңа қолданыстағы сөздерді таңбалаудың лингвистикалық қағидаларын айқындау(жиілік сөздікті пайдаланудың жолдары)	447
<i>Ғабитханұлы Қ.</i> Қытай қазақтарының әлеуметтік мәдени жағдайы (Қазақ тілі мен жазуының білім беру мен бұқаралық баспасөздердегі қолданысы).....	458
<i>Ғабитханұлы Қ.</i> Қытайда тұратын қазақтардың төте жазуды қолдану тарихы	465
<i>Ғабитханұлы Қ.</i> Қытайдағы қазақтар қолданған төте жазу мен латын жазуының емле-ережелері.....	471

ЛАТЫН ӘЛІПБИІН ҚОЛДАНАТЫН ТҮРКІТІЛДЕС МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ (ТҮРКИЯ, ӘЗІРБАЙЖАН, ӨЗБЕКСТАН) ТӘЖІРИБЕСІН ЕСКЕРЕ ОТЫРЫП ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТЕРМИНОЛОГИЯНЫ САЛЫСТЫРМАЛЫ-СТАТИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

Ғылыми-шығармашылық топ: (<i>Айтбаев Ө., Айдарбек Қ., Жонкешов Б., Құлманов С., Досмаилова А., Шүленбаев Н., Аққұзова А., Игілікқызы Мейірілім</i>).	
Латын графикасын қабылдаған елдер тәжірибесіне қысқаша шолу.....	240

Қазақ терминологиясына халықаралық терминдердің енуі.....	253
Қазақ терминологиясындағы халықаралық терминдерді аудару мәселелері.....	261
Латын графикасына транслитерациялауда басшылыққа алынатын құжаттар жайында.....	270
Халықаралық терминдерді транслитерациялау және транскрипциялау ерекшеліктері.....	279
Қазақ тіліндегі халықаралық терминдердің статистикалық талдамасы және оның ұлттық тілдегі терминологиялық корпусқа қатысты салмақ үлесінің көрсеткіштері.....	287
Халықаралық терминдердің негізгі терминжасамдық үлгілері.....	302

ОНОМАСТИКАЛЫҚ АТАУЛАРДЫҢ ЛАТЫН ӘЛІПБИІНДЕГІ ҚЫСҚАША СӨЗДІГІНІҢ ПРОСПЕКТІСІ (аналитика, сөздік)

Рысберген Қ. Алғы сөз.....318

Ғылыми-шығармашылық топ: *Жанұзақов Т., Рысберген Қ., Мадиева Г., Әбдуәлиұлы Б., Оңғарбай Н., Бияров Б., Рсалиева Н., Серікбаева А., Садырбаева З., Турғынбаева Ж.*

I ТАЛДАМАЛЫ АНЫҚТАМА

1-блок. Қазақ топонимдері бойынша ғылыми-талдау очерк.....	321
2- блок. Қазақ кісі есімдері.....	324
3-блок. Орыс тіліндегі онимдердің транслитерациясындағы қиындықтар...	332
Орыс тіліндегі жалқы есімдердің қазақ латын әліпбиі негізінде транслитерациясындағы қиыншылықтар.....	333
4-блок. Шетел онимдерінің жаңа қазақ латын әліпбиі негізінде транслитерациялану ерекшеліктері.....	345
4.1. Мемлекет, астана , шетел мегаполис атаулары.....	346
4.2. Латын қарпіне көшуде ағылшын әліпбиі үлгі ме?.....	348
4.3. Латын графикасына негізделген қазақ әліпбиінде прецедентті есімдерді (шетел антропонимдері негізінде) таңбалау проблемасы.....	359

II ҚЫСҚАША ОНОМАСТИКАЛЫҚ СӨЗДІК (проспект)

1-блок. Қазақ тіліндегі топонимдердің кирил-латын графикасындағы салғастырмалы-жиілік көрсеткіші.....	364
Қазақстан жер-су, елді мекен атауларының құрамындағы графема сандарының салыстырмалы-жиілік көрсеткіші.....	406
2-Блок. Қазақ кісі есімдері.....	429
Кісі есімдері бойынша статистикалық мәлімет.....	453
Шетел атаулары.....	461
Орыс атаулар.....	470
Қазақстан аумағындағы оронимдер.....	505
Әлемге танылған тұлғалардың есімі.....	531

ҚАЗАҚ ОРФОГРАФИЯСЫ: ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ БІРІККЕН СӨЗДЕР

<i>Шойбеков Р. Қазақ этнографизмдерінің орфографиялық мәселесі (біріккен сөздерге қатысты материалдар негізінде).....</i>	<i>557</i>
<i>Шойбеков Р., Өтебаева Э., Садырбаева З., Садықова М. Біріккен сөздер сөздігінің проспектісі.....</i>	<i>559</i>
<i>Өтебаева Э. Қазақ жазуындағы бас әріпті таңбалаудың өзіндік ерекшеліктері мен қиындықтары.....</i>	<i>791</i>

ЖАҢА ӘЛІПБИ НЕГІЗІНДЕГІ РЕФОРМАНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ТІЛТАНЫМДЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК-САЯСИ АСПЕКТІЛЕРІ

<i>Фазылжанова А., Дүйсен Қ., Ахметқалиева А., Нұрғалиева М., Пиязбаева А</i>	
Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі жобасы аясында “Тамыз” нұсқасына жүргізілген әлеуметтік сауалнама нәтижелері.....	829
«Тамыз» нұсқасының қабылдау рейтингі.....	831
«Тамыз» нұсқасы таңбаларының танылу рейтингі.....	833
Қабылдау рейтингі мен танылу көрсеткішін сәйкестендіру нәтижесі.....	835
«Тамыз» нұсқасы әліпбиі негізіндегі репрезентативті мәтін.....	836
Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі жобасы аясында “Тамыз” нұсқасына жүргізілген әлеуметтік сауалнама нәтижелері.....	839
Қабылдау рейтингі мен танылу көрсеткішін сәйкестендіру нәтижесі.....	845
Латын графикасы негізіндегі “тамыз”, “қыркүйек” және “қазан” нұсқасы бойынша сауалнама нәтижесі	849

ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІНІҢ ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНА КӨШУІНІҢ САЯСИ-ӘЛЕУМЕТТІК АСПЕКТІЛЕРІ

КІРІСПЕ

ТҰРҒЫНДАР АРАСЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТАНУЛЫҚ САУАЛНАМАНЫҢ НӘТИЖЕЛЕРІ.....	874
Қазақ әліпбиінің латын графикасына көшуі жайлы тұрғындардың хабардар болуының деңгейі.....	881
Қазақ әліпбиінің латын графикасына көшуіне тұрғындардың қатынасы	887
Қазақ әліпбиінің латын графикасына көшуінің ықпалын тұрғындардың бағалауы.....	812
Қазақ әліпбиінің латын графикасына көшуінің ұлттық бірегейліктің қалыптасуы мен сақталуына ықпалы.....	827
Латынға көшудің қоғам мен мемлекеттің тыныс-тіршілігінің әртүрлі салаларына әсері: халықтың пікірі.....	831
Қоғамдық пікірді сапалық талдаудың нәтижелері	847
Қорытындылар мен ұсыныстар.....	855

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ЛАТЫНҒА КӨШУІ ТАҚЫРЫБЫ БОЙЫНША БАҚ және	
ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕР КОНТЕНТІН ТАЛДАУ	
Қазақ тілінің латынға көшуін БАҚ-да жария етуді сандық талдау.....	859
Президент Н.Ә.Назарбаев: Қазақ тілінің латынға көшуі қоғамдық сананың жаңғыруының күн тәртібінде.....	862
Қазақ тілінің латынға көшуін жүзеге асыру.....	871
Қазақ тілі әліпбиінің латын графикасына көшуін қоғамдық қолдау.....	879
Қазақ тілінің латынға көшуін халықаралық бағалау.....	888
Әлеуметтік желілердегі тақырыптарды талдаудың түйінді аспектілері.....	896
БАҚ пен әлеуметтік желілер контентін талдаудан қорытынды жасау және нәтижелерін жалпылау.....	901
 ТҮРКІТІЛДЕС МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ ҰЛТТЫҚ ТІЛДЕРІНІҢ ЛАТЫН	
ГРАФИКАСЫНА ӨТУ ТӘЖІРИБЕСІ.....	
Өзбекстанның латын графикасына өту тәжірибесін талдау.....	903
Латын графикасына өту бойынша Түркия тәжірибесі.....	907
Ұлттық тілді латын графикасына көшіру бойынша Әзірбайжан тәжірибесі	912
Қорытындылар мен ұсыныстар.....	916
ҚОРЫТЫНДЫ. Жалпы қорытындылар мен ғылыми-практикалық ұсыныстар	
.....	920

